

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No.	DUE DATE	SIGNATURE

श्रीवाजसनेयि-माध्यन्दिन-
शतपथब्राह्मणम्

THE
ŚATAPATHABRĀHMAṆA
ACCORDING TO
THE MĀDHYANDĪNA RECENSION

श्रीवाजसनेयि-साध्यन्दिन-
शतपथब्राह्मणम्

श्रीमत्सायणाचार्यविरचित-
वेदार्थप्रकाशाख्यव्याख्यासमेतम्
उपयुक्तभाष्यानुपलब्धिस्थाने
श्रीहरिस्वामि भाष्यसमेतम्

“प्रथमखण्डात् पंचमखण्डपर्यन्तं”

तृतीयो भागः

षष्ठसप्तमाष्टमनवमकाण्डात्मकः

ज्ञानपब्लिशिंगहाउस

देहली-११०००२ (भारतम्)

ज्ञानपब्लिशिंगहाउस

देहली-११०००२ (भारतम्)

प्रथम पुनर्मुद्रण १९८७ तमे वर्षे

भारते मुद्रितम्

इदं पुस्तकं ज्ञानपब्लिशिंगहाउस कृते गायत्रीगर्भमहाभाग्या
देहली ११०००२ तः प्रकाशितम् तथा गोयलअफ़सेटमुद्रणालय
देहली ११००३५ तः मुद्रितम् ।

THE
ŚATAPATHABRĀHMAṆA
ACCORDING TO
THE
MĀDHYANDINA RECENSION
WITH
THE VEDARAPRAKĀŚA BHĀṢYA
OF
SĀYAṆĀCĀRYA
SUPPLEMENTED BY THE COMMENTARY
OF
HARISVĀMIN

VOLUME III
CHAPTERS 6-9

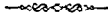

GIAN PUBLISHING HOUSE

4-C Ansari Road Daryaganj, New Delhi - 110002

माध्वन्दिनज्ञतपधत्राह्णगतविषयासुक्रमणिका ।

पष्ठे उखासम्भरणकाण्डे-

ब्र० विषया.

पृष्ठाङ्का । अ० विषया.

पृष्ठाङ्का.

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

- १ अवाप्तिचिन्त्या-एत शिष्यसमं कर्तृकं सुष्टेराभ्यान्, तद्ब्रह्मा प्रश्नोत्तराभ्याम्-सृष्टिचिन्त्यानिर्वचनं मत्पमप्राणस्य सर्वेन्द्रिययोग्यज्ञात् इन्द्रशब्दवाच्य-सामिधानं कृतिशरैर्महाशब्दो निर्दिष्टचनममतनान्नापुनरोपेक्षितम्। सत्त्वयवतापञ्चमीकस्य विद्यात्मात्मरूपस्योद्भवमभ्यासाय तस्याशिर्यावाभियानं, विद्यापुत्रास्य विद्याश्रेष्ठं साधनं चौरपादनं, विद्यात्मकस्य मनपुत्रमभितम्यविद्याश्रेष्ठं शिरसो दर्शनं, चयनोपयुक्त्या सृष्टेराभ्यान्, तस्यां च प्रवीणशगत्रप्रयोग्यमाण्डश्य चोपपत्तेः कथनम्, आण्ड्यामेधान्यधरासमाजानो परूनामुपपत्तेः कथनं ततः पृथिव्या उपत्तिमभिसाय तमकाशाण्डुभार्द्रभूदादीनां नवानामुपनेरभिधानं, भूमेस्त्रेष्ठं गापञ्चतसापादनं चत्यादि.
- २ वाचन्तरिक्षादिमुष्टिः प्रजापतेश्चित्यामिहूपात्ता च-एत प्रथमं पृथिव्यभ्योमिथुनाद्वायोर्वाय्वन्तरिक्षयोर्मिथुनादादित्यस्यादित्यगुणोक्तोर्मिथुनाग्नमौनधनावान्तरिक्षमहादिशां वाङ्मनसयोर्मिथुनाद्गुरुदादित्यविश्वेदेवानां चोपनेरभिधानं, केपाधिन्मोन्वगुरुदादित्यविश्वेदेवानामुपनेरभिपूर्वकत्प्रदर्शनम्, अपरमेनेन प्रजापतेरेव सर्वेष्टेष्टे-

रभिरानन्-असार्थे धुनिममते प्रदर्शनं च, सर्वेष्टेष्टकस्य प्रजापतेश्चित्यामिहूपात्ताया आख्यायिकया प्रदर्शनं, तस्या न सत्त्वसकारण प्रश्नोत्तररूपेण सन्धानप्रकारनिरूपणं, प्रपञ्चादिनोपहितशब्दयोग्यप्रदर्शनं चित्तिममयाप्रदर्शनपुरस्तात्साधनात् प्रजापतेश्चिन्त्याप्रदर्शनं, चिन्त्यापारे निरिमानस्याहर्षनविषयाश्रेष्ठेति वरूप वाभियानं, प्रजापतेर्देवसन्धानप्रकारकथनं भेष्यकरणप्रकारकथनं च, इष्टशातस्य निर्वचनम्, अक्तास्यमेनेन यदुष्मन्तीका भूयस्वेनोपवेयास्ताण्डयमेनेन लोकापृष्णैका भूयस्वेनोपवेया इति सोपपत्तिक मतद्वयपरिहाय तदूपयित्वा च वास्तविकोऽनुष्ठानप्रकाररूपविलक्षणोऽस्तीति निरूपणं, प्रजापतेरभिना देवेश सन्धानेष्टेने सपथमानमर्थं प्रदर्श्य तदेदितुः फलकथनं, प्रागुक्तस्य प्राणे वाचो निधानरूपस्वार्थस्याश्रेष्ठकोरनिधानमन्त्रे प्रदर्शनं, वाक्प्रागयोरेन्द्रावरूपेण प्रशासनं, चिन्त्याश्रेष्ठेन्द्राश्रेष्ठेत्त्वन्प्रख्यापनायेन्द्राण्योः सर्वदेवतात्मना प्रशासनं, भूमावेष्टेष्टकाचपनं कर्तव्यमित्यस्य प्रश्नोत्तराभ्यामुपवादानम्, इष्टकायाधतु सत्त्वित्यरूपगुणस्वाभिवानं, पञ्चेष्टकानां प्रश्नोत्तरपूर्वकमुपवादानं, सोपपत्तिरूपोत्तरेष्वाम्नां चित्तानामिष्टका-

१-८

नम्राह्वनीशक्तिरेव शित इति सिद्धान्त-
 स्थानम्, अयमेव पशुशक्तिर्विधाया पञ्चिष्ट-
 केयुक्तम्, तत्र पशुतो सहपात्रते-
 वचनव्याजनेष्टकाना लोकरूपानामकवनि-
 करण, वृषिहोदकसम्पादनीनागानिष्टकाना
 पशु रूपवत् प्रधोतराम्यो प्रदर्शन, पशु-
 द्वित्वप्रतिवचनेन लोकरूपानामेका-
 विलम्बात् सर्वलोकात्मकत्वनिष्पन्नम्,
 अश्विचपनस्य स्वर्गप्रार्थनारूपं फल
 केवाश्विनमेतेन पुत्रपुत्रित्वा तदुपनिवा
 च सिद्धान्तोऽप्रजापतिप्रदानरूपमेव फल-
 इति निरूप्यते चेत्प्रादि.

८-२१

३ सोपपत्तिक, चरतोपशुक्तानामपेक्षसु-
 भिकताशंकराऽऽभायोदित्यपानामद्राना
 रूपानामुपपत्तिविधान, भूमिर्वायवोऽश्वि-
 एषादन, भूमिः पृथिवीशब्दत्वान्ते
 प्रवृत्तिनिमित्तकथन, कुमारोत्पत्ते सवि-
 शेष निरूपण, भूतादिशब्दानामपेक्षकथ-
 नम्, उपपत्त्य कुमारस्याष्टाना पृथिव्य-
 संजोषोष्वाकैः ताम्बुचन्द्रपञ्चमानाएषानां
 रूपाणां रत्नसर्वरत्नपुत्रुप्रादानिभववहा-
 देवशांताया नाशं च सोपपत्तिक सा-
 र्थवाऽनिरूपणं, 'कुमारः' इति नवम नामे-
 त्त्वमिधानम्, उक्ताया नवसंख्यायाञ्चि-
 द्दशाभेदां प्रसंसत, नामगताष्टमरायाया
 गायत्र्यात्मना प्रशमन, भवमरान्तं
 सवत्सरदधान्तं वा चपनानुष्ठानमनुव-
 धन च कर्तव्यमिति पञ्चदशं प्रति-
 पाद्य तत्र द्वितीये पक्षे उपपत्तिक च प्रद-
 र्शय सिद्धान्ततया प्रथमपञ्चसर्वैव सत्तुक्त
 निगमन्, द्वित्याप्रैश्चित्रवोपपादन-
 सहित चपनसम्बन्धाञ्चित्रवाम सम्पत्तिरिति
 निरूप्यते चेत्प्रादि.

इति प्रथमोऽध्यायः ।

२२-२९

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

१ आदौ एवमथालम्भप्रकाशितानुं प्रजा-
 पतिवृत्तान्तरूपान, पदव्यययोगात्पशु-
 शब्दः सम्पन्न इति प्रदर्शनं, पशुतोम-
 न्यामरुत्वप्रदर्शनं, तथा बह्वैवतार्थ-
 मान्कभनमिति पूर्वपक्षविवादाऽश्विन्यः
 कामए पदावे इति सिद्धान्तप्रतिष्ठापनं,
 पशुनीर्षोपमानं विगतं प्रजापतिकर्तृक-
 स्य तदुपधानस्य निरूपणम्, अनेतरपशु-
 शरीरणात्मन् प्रजावनमभिधापनेन
 पशुना सकारणं भोऽपत्तिकं यज्ञसमा-
 पनविधानम्, अन्तु पशुवत्पुत्रप्राप्त्याप्त-
 नस्य प्रयोजनकथनम्, अश्विरका इष्ट-
 काश्वेतया इति प्रणिपादनम्, इष्टका-
 करणकालस्य कथन, पशुतोर्षोपमानान-
 न्तरमिष्टकोपधानं पशुशिरः-कथन-
 सन्धानरूपेण प्रसंस्य प्रागुक्त्य पराना-
 मन्यामरुत्वस्य प्रथिमत्वम्, एतेषां मते-
 नान्ये सर्वैः पशुमिर्षागकरणमुक्तवा-
 ऽगमतेन तसकारणं दूषयित्वा प्रजा-
 नाशति पशुनामालम्भस्यैकेवाजैव
 पशुना यथा इति प्रागुक्तं पशोऽर्थ-
 मिदो भवतीति शिष्टाणं, पशालम्भ-
 नस्यापतनकरणार्थना प्रशमनं, पशुना-
 मतुकरुषणं, पशुगतपक्षसंस्थायाः
 प्रशमनं, पशुनामालम्भनरूपविधानम्,
 पशुना वचनार्थोपपा रसनायाः
 सविशेषं सोपपत्तिकं पञ्चदश्या-
 त्मक विधान, प्रवृत्तैर्दत्तं पशुत्वेव पचे-
 ष्टकाना समारन, सार्थवाद सामिधेनीनां
 चतुर्विंशतिमस्याऽऽचमनिर्वाते, सामि-
 धेनीगतचतुर्विंशतिमंस्यायाः प्रकारा-
 न्तरेण प्रशमन, सामिधेनीगतगावत्री-

ब्रा० विवपाः

५४६।

ब्रा० विवपाः

५४६।

त्रिष्टुप्छन्दसां प्रागामनमिच्छन्तस्तेषु-
प्रशसन. मध्ये निधिमानानामृचामनु-
वाचनं विधाय तासां प्रजापतिसमिप्य-
नार्थवमश्लिष्टव च दर्शयित्वा तत्रा-
थाया ऋचः प्रतिपादमनूय व्याहृतान्,
नक्षत्राण्युक्तामेकाभिरेपक प्रदर्श्य-
स्वायंभवप्रजापतिभ्यं तयो प्रदत्तान्,
द्वादशाग्निपसङ्गता प्रजाजवाभ्या
विधाय तासां सकृत्तामना प्रशसन,
द्वादशमहृचया. सर्वेषुन्द्रोक्षुपद्वादशा-
क्षरजग-पामना प्रशसनम्, एतास्मानाम्नी-
मङ्गकानामृचा प्रजापतेरप्रीमनार्थवा-
श्लिष्टवे प्रदर्श्य तत्राथाया ऋचः प्रति-
पादमनूय व्याहृतान्, एतासां द्वादशा-
ग्निपसङ्गकानामृचामेकामिधेयत्वं प्रतिपाद्य
पूर्ववदग्निप्रजापतिसम्बन्धप्रदर्शन, विहि-
तानां प्रजाजवाभ्यामग्राया पादाक्षरछन्दो-
निर्वेषम्यनुक्त्वा तदग्रा विषमाग्रा प्रजा-
पत्यङ्गानामप्रीयनामिमान्, प्रागुक्ता-
न्युक्त्वा र्निपद्यपञ्चननुक्षय निर्वेषगो-
यस्य विश्वानदेवत्वपञ्चपुरोडाशस्य
विधानं, मार्गसां चिन्तीनामृत्वात्कर्मो-
क्तेरप्रीनमृत्त्वमुक्तं मन्वत्येभ्यनिधाय
वैश्वानरमेत्यत्र केषाञ्चिन्नेनाप्रप इति
गुणपदमार्गस्य तद्द्रूपविका वैश्वानर-
पुरोडाशस्य द्वादशकपालवत्त्वस्य वपा-
पुरोडाशहविषामश्लिष्टवामा काण्वद-
मुक्ताना यज्याऽनुवाक्याना च विधानं,
पञ्चरात्रिंविधाने ब्रह्मस्य प्रागुक्तपुण्ड-
रिपञ्चपुरोडाशस्य निधानं हिरण्यपदशिरो-
पगान मृण्यपदशिरोपचान चेति पञ्चत्रय
प्रतिपाद्य तत्र प्रथमपक्षं कुगपमर्यत्व-
दोषाभ्यां सदृष्टान्तं दूषयित्वा द्वितीयं

तृतीयं च पक्षं साक्षात्पुरोडाश-
त्वाभावदोषेण दूषयित्वा पुनः-
प्रथमपक्षं द्वादशकपालवत्त्वस्य निदान-
न्तव्याऽनुष्टुप्छन्दोप्रदायप्रदायशा-
वष्टुभ्येन प्रतिष्ठापन, एतावत्पूर्वन्त
षड्व्यञ्जालम्बपञ्चमुक्त्वाऽनुक्त्वा प्राजाप-
त्यवाप्यदभोर्होतृवोत्तलम्बनरश्च उच्यते
इति प्रतिपादनं चेयादि.

२०-४७

२ प्राजापत्यपञ्चपुरोडाशे सकृत् चरता-
पञ्चग्रा संप्रदायस्य प्रदर्शन, तस्य
पयो सोमपतिक इयामन्वृपत्वादिगुण-
विमान प्राजापत्यपञ्चपुरोडाशे सामिधेयिगु-
तसमिप्यमानगमिद्धकर्मोर्कर्मोर्मत्ये
पञ्चाथ्या निरूप्यादिति विधानं, प्राष्टया
निविष्टाथोमर्षोमिच्छिवैरुर्षिस्तानामि-
धेयं इति दर्शयित्वाऽत्रा एकविंशति-
महृचया. पूर्ववत्प्रकारदर्शने प्रशसन,
सामिधेयिग्रादी भूपत्यो गायत्र्यो मध्ये
त्रिष्टुमोऽन्ते पुनर्गायत्र्य. प्रजापतिर्मन्-
नायंस्तानां विधायकृतं ब्राह्मणस्याभि-
देष्ट, पूर्ववारी हिरण्यगर्भवत्यर्चा कर्मोयो
देवतासामान्यादिति सोमपतिक पूर्व-
पञ्चयित्वा निदान्ते तृतीया सर एव
हिरण्यगर्भवत्यर्चा कर्मोयो मंत्रवत्त्वमा-
मान्यादिति निगमनम्, आप्रीयामृचो
सदयाया. स्तवत्राजस्य प्रजापति-
मस्कारसन्धानजननलक्षुण्कार्योपाद्या-
नननस्य प्राजापत्यपञ्चपुरोडाशाजाल-
णस्य आभिदेशः, कर्त्तव्यामृचं प्रजा-
पतिदेवत्वप्रदर्शनं, वाचस्यपञ्चपुरो-
डाशविधानं तत्र सोमपतिकं वायोर्निवृत्त-
द्विगुणकृतस्य पक्षो. शुक्लवृत्तस्यवादि-
गुणकृतस्य च प्रदर्शन, अर्यं वाचस्य-
पक्षोः सप्तदश सामिधेयिनिधाय तद्वत्-

ब्रा० विषया.

पृष्ठाङ्कः

ब्रा० विषया:

पृष्ठाङ्कः

सहस्राद्या मातर्गुरुपत्न्य मरुत्तमना
 सनदशावपदकपुष्टिवात्मना च प्रशस्तन,
 भाषिभेनीगतगाःपार्दिना स्नावकत्राप्र-
 णम्पूर्ववदित्तिम्, वाचस्पत्यौ प्राजा-
 पत्यपुत्रकरणम् प्रशानने, प्राजापत्य-
 पुत्रोत्तम्य कद्रुयोर्न्याऽनुवाक्ययो-
 र्विधान कद्रुवदम् प्रजापतिवाचकत्व-
 कथन च, वरापुत्रोत्तम्यपुत्रादा
 सार्यवदमनुक्रमविधान वगद्विधोर्नै-
 मुन्व-पदवयोर्न्याऽनुवाक्ययोर्विधान,
 शप्तान्नसुत्तम्येण वयाया एव शुभ-
 पदयुक्त याज्याऽनुवाक्यं पशुविषयु-
 मुन्वत्रियुन्व वदयुक्ते याज्याऽनुवाक्ये
 मन्व इति प्रदशानम्, एकस्यापि वाचस्प-
 पशो पञ्चपशुरूपप्रतिशानम्, प्रागुक्त
 पञ्चपशुविश्वामित्रात्मन्वत्तम्य पशुः स्वे-
 च्छ्याऽनुग्रहान् इति निरूपण, पञ्चा-
 लम्बकालम्ब विधान-तत्र केशविक्रमिने-
 नामावास्वाया पञ्चात्मन कर्तव्य-
 मिति सोरपत्तिक तन्मन्वसु निदान्त-
 तपोत्तम्या काल्पुन्या पौर्णमासिष्टान-
 त्तर पञ्चात्मन विधेयमिति सहस्रान्त
 सोरपत्तिक मन्वतप्रतिष्ठापन्, तवेद
 पञ्चतुष्टान्तमुगाशु कर्तव्यमिति सोरप-
 त्तिक सार्यवाद् निरूपणम्, अष्टम्यामधि-
 धारणार्थमुवात्मन्वत्तम्य नार्यवाद् विधानम्,
 अष्टम्यामुगाशुसम्भरणम् प्रशामार्चमनेकेऽर्थ-
 वादा, साग्निक्म्य सोमयागम्ब डीजा-
 म्भूगे सार्यवाद् कालविधान, दीक्षा-
 कणम्ब प्रकान्तरेण प्रशस्तन, साग्निदे
 क्तौ " सवसरसृष्टमेव विन्दीत "
 इत्याश्रान्नात्ततो म्यूतातिरेकपुत्रयो-
 दीषमुद्राज्य संवत्सरपर्यन्तमेव दीक्ष्य

कर्तव्येपस्य निदान्तस्य सोरपत्तिक
 प्रतिष्ठापनम्, अत्र कालविषये वेद-
 वादिना शक्तप्रदस्य तस्याः अर्थान्तर-
 परिशयनया समाशानकथनं, पञ्चा-
 लम्बोष्वात्मन्वत्तम्याकाळा ये उत्तम-
 स्तेषा प्रायश्चमुत्रवेदिय प्रशानने, एव-
 पनुप्राजापत्यवापत्यरूपपञ्चमयेऽपि
 मरुत्तराशिना सह सम्पत्ते. प्रशुपूर्वक
 सोरपत्तिक सार्यवाद् निरूपण, पञ्च-
 तुष्टान्तम् चवनकर्मादिवाचिद्वक्ष्यतः
 कर्तव्य, देवताविभोगरूपमितिपञ्च-
 ह्येम्, ममानिरुपारभ्ययथ न कर्तव्या-
 विधि केषाविक्रमिने सोरपत्तिकमुपन्वम्प
 तस्य संवत्सु प्रधाष्टयान्, वष्टु-
 यारान्ति चवनकर्माणि : यजमानकर्त-
 व्यान् नियमानो मीमांसायै प्रतिष्ठाकरणम्,
 अनुष्ठेपतमाऽनुष्ठेपता च कर्तव्यानां
 यजमाननियमाना पूर्वोत्तरपञ्चाग्नां सवि-
 शेषं निरूपण, निमविवायकत्राङ्ग-
 म्याविदेशकथनम्, अम्मिन्येद्दे इतन्मन्-
 दानकदक्षिणादानम् पूर्वोत्तरपञ्चाग्नाः
 निषेधदर्शनं, पशौ देवाया दक्षिणाया
 कालप्रदर्शनं वेयादि.

४८-१

३ चित्पार्येपम्-तत्र भूष्णाम्बुप्रथम-
 स्वयमातृगोष्टकाप्रधानायाः प्रथमाया-
 क्षिनेर्भविदेवतामन्वन्वेन सविशेषमुत्प-
 विप्रकारनिरूपणम्, अन्तर्दिक्षाभ्रक-
 द्वितीयाभयमातृगोष्टकाप्रधानायानुनिय-
 क्षिनेर्भविदेवतामन्वन्वेन सविशेष-
 मुत्पनिप्रकारकथनम्, तुलीकाम्बुतृती-
 यस्वयमातृगोष्टकाप्रधानायाः पञ्चमा-
 क्षिनेर्भविदेवतामन्वन्वेन सविशेषमु-
 त्पनिप्रकारकथनम्, द्वितीयवत्तुर्थो-

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः | भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

द्वितीयोऽपि प्रकाशमभिधत्तु निरक-
चित्तिये ऋषिदेवतानां परिगणनम्,
द्वितीय चतुर्थोऽपि चतुर्षु प्रकाशकथनम्,
चित्तिशब्दस्य निर्वचनम्, पञ्चानामपि
चिन्तानामर्थस्य प्रदर्शनम् चिन्त्यायै
वेदितुः फलकथनमेति.

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

१ चापनीमंत्राणां विनियोगः—स्यारी
विधीयमानस्य सावित्रहोमस्य सवितृ-
सम्बन्ध होमसाधनाग्रद्वयस्याष्ट
प्रश्न—प्रसङ्गादघादाया सार्धवादस्य
इष्टकात्वोपपादनम्, आहुतेरूर्ध्वप्रश्न—
सोपपत्तिक सार्धवादमाहुते सान्तापनेन
हवनमाहुतेः सवितृदेवत्व साध-
वाद प्रकारान्तरेणाहुतिकरणम्—आज्य-
होमत्वात्प्रथम केवलमुपैण होमकरण
स्युदस्य सार्धवाद मुष्मुषाम्यां होम-
करणम्—आहुतिसाधनाना मन्त्राणाम-
एषा प्रविभागेन स्तवन केत्येतेषा
सावित्रहोनीयवर्माणां निरूपण, विहित
सावित्रहोममूय तत्र यजुस्ताम्यजुर्थ-
मकान्तौ ऋद्मन्त्रान्विनियुज्य तेषा-
मर्थविवरणम्, अन्तिमस्य यजुषत्वर्षाविधा-
त्वोपपादनम्, अष्टानामन्त्राणा सम्भूय
प्रशस्तनम्, अष्टममन्त्रान्ते पठितेन-
स्वाहाकारेण सह सम्भाव्यमानाया नव-
संख्याया दिक्प्राणालम्बना स्वाहान्ते ह्य-
मानयाऽऽहुत्या सह सम्भाव्यमानाया
दशसंख्याया विराट्प्राणलक्षणाभ्या-
त्मना च प्रशस्तनम्, अस्तु नेतव्यान्वर्द्ध-
न्यधत्तुमाह्वयविकारकथनम्, तस्यां च
रासभस्य गवाविपनुद्वयप्रतिनिधित्वकथन

६६-०१

रासभादधत्तरस्य गर्दभस्योपसि-
प्रदर्शनम्, अनदातुदस्य पुष्पदर्शो
प्रतिनिधिवनुपवर्ष्य लक्षणाभिगान
पशुगतशिवनेत्याप्रशस्तनहितमध-
गर्दमात्रिभिरङ्गेष्वेवमप्रदर्शनम् तेषा-
चतुर्णामेव पथमप्यभिमुखत्वा तस्याः
पञ्चसंख्याया अन्त्यात्मना स्तवनम्, तेषा
त्रयाणा पराना मौर्ध्वान्वधिगानम्
मुष्नेनैव रशानाकरणभ्याग्यायिकया
प्रतिपादनम्, रशानाशक्तिव्याभिधानम्,
तेषामध्वगर्दभानपरानामाहवनीयस्य
दक्षिणप्रदेशे स्वस्वसृष्टिक्रमेण प्राक्म-
स्यमवधानस्य सार्धवाद विधानम्,
आहवनीयस्योत्तरप्रदेशेऽऽह्वया स्थापन-
विधानम्, आहवनीयस्योत्तरप्रदेशेऽऽह्वया
प्रशाम्य तयोर्मध्यप्रदेशस्य सट्टान्त
व्यवधानस्वरूपवाभिगानम्, सेतिहासम-
भ्रैर्वेषुमयत्वोपवर्गनम्, सम्भवासम्भवा-
भ्यामभ्रैः कल्पार्थावाकत्वाधीवमभि-
धावोभयत्र सुधिरत्वं तु सर्वथा तस्याय-
मित्यभिधानम्, अभ्रैः प्रादेशमात्रत्वं पर-
मतेन प्रदर्श्य स्वमतेनारत्नीमात्रस्य
सकारणमभिधानम्, केषाञ्चित्मतेनाभ्रैर-
न्यतःशुण्वत् पूर्वपक्षयित्वा सिद्धान्ततया
सभ्रैरुपपत्तःशुण्वत्स्यैव सार्धवाद निग-
मन, कथं यजमानेनैकयाऽऽह्वया लोक-
त्रयादभ्रैः खननं संभाव्यत इत्यादांकेय
तदुपपादनम्, अश्रयादानम् विषय
सत्रादाने मन्त्रत्रय विनियुज्य च तस्यार्थ-
तात्पर्योपेतेन व्याख्यातम् अश्रयादान-
मन्त्रगतशिवत्तत्त्वयायाः प्रशस्तनं, अभ्रै-
धनुर्धेन मन्त्रेणाभिमन्त्रणस्य सार्धवादै
विधानम्, अभिमन्त्रणे मन्त्र विधान

ब्रा० विषया.

पृष्ठाङ्का

ब्रा० विषया

पृष्ठाङ्का:

सद्व्याख्यायान च, वेदांश्च मनेन मन्त्र-
गतद्विरण्वयीतिविशेषणसामर्थ्यादत्रिद्वि-
रायभिक्षिताऽपेक्षये इति तत्पक्षमुप-
न्यस्य त दशयिन्वा च प्रागुक्त उच्यो-
मपन्वेव युक्तमिति सिद्धान्तप्रतिष्ठाप-
नम्, आदानाभिमन्त्रणविनियुक्ताना
मन्त्राणाः सन्वावाधनुरागाम्भिरुवा
वाचा चतुर्दिगात्मना मन्त्रगतउ-दोनेः
सह महादिग्वान्तरदिगात्मना च प्रश-
सन चेति.

७२-९३

२ विधास्यमानस्य तेषा पशुना यथाक्रम-
मभिमन्त्रणस्य बीषात्मना प्रशसनम्, अथ-
रासनामपशुनामनुक्रमेण समन्त्रकमभि-
मन्त्रणविवान तेषा मन्त्राणा व्याख्यान
च, अभिमन्त्रणमन्त्रगतत्रिस्वन्ववाया-
स्त्रिहृदम्यात्मना प्रशसनम्, अधरासनाज-
पशुनामनुक्रमेण समन्त्रकमनुपसर्शन-
पूर्वक प्राङ्क्रमणविवान तेषा मन्त्राणा
व्याख्यान च, उ-क्रमणमन्त्रगतत्रिस्व-
सन्वपशास्त्रिहृदम्यात्मना प्रशसनम्,
एतेषा पशुनामभिमन्त्रणो-क्रमणमन्त्र-
गतषट्स्वरवाचा सम्भूयतुमन्त्रसंसाप्ति-
रन्वयेन प्रशसन चेति.

९३-९६

३ गार्ग्यादिष्विति प्रश्नल्लु मृषिण्ड-
मभिक्षिवाच्युप्रभृतयः प्राङ्मुखोः।
सन्तो मच्छेषुसिद्धि समन्त्रक विवान,
अदद्वापुखनिरीक्षणमभिवाय तेनाग्नेर-
न्वेषणाभिवान, मृषिण्डस्य पश्चिमे
देशे व्यत्वे साच्छेद्राद्या बन्नीकृतवाया
निवान विषय वल्मीकवदामदाय तद्वि-
द्वेष मृषिण्ड निरीक्षेदिति विवान,
निरीक्षणे मन्त्र विषय तद्व्याख्यान, मन्त्र-
मन्त्रार्थविवरणोरेत सप्रयोजनमक्षोभि-

मन्त्रगविधानम्, अथमन्त्रवर्तकान्कण-
पूर्वक मृषिण्डाविष्ठापनस्य मन्त्रतदर्थ-
सहित सार्थवाद्मभिधान, मन्त्रतत्ताप-
योपेतमन्त्रस्थोमर्शनविधानम्, अथमन्त्र-
शक्तेषो क्रामेति मन्त्रेणो क्रामयेदिति
समन्त्रक विषय मन्त्रार्थदर्शनप्रसङ्गेना-
श्वस्य सौभाग्यप्रदर्शन, पुनरप्यश्वसाभि-
मन्त्रग विषय तत्र मन्त्र च विनियुज्य
तस्य व्याख्यान, अभिमन्त्रितम्याश्वस्य
रासनाम्या सहवस्थापनविधान, मृदमुप-
विष्याश्वस्य पदे " आ त्वा विप्रर्ग्या-
विश्वतः " इति व्यतिथित्वात्सोऽद्या-
सुमन्या सुवगृह्णीतेनाम्येन द्वे आदृती
उच्यते इति सार्थवाद् विवान, विनियुक्त-
मन्त्रार्थविवरण प्रसङ्गाद्विश्वस्येति-
नक्षत्रेष्टकान्तपस्य देवतासन्वन्वप्रदर्शन
च, अथवा पिण्ड प्रिः परिविन्देदिति
मन्त्रतदर्थविवरणोपेत सार्थवाद् विवान
सम्भारक सार्थवाद् पिण्डखननविधान
चेत्यादि.

९७-१००

इति तृतीयोऽध्यायः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

१ विद्वि खननविवि प्रशस्य तत्र मन्त्र-
द्वय विनियुज्य तद्व्याख्यान, खननमन्त्र-
गतद्विरवमस्याया यजमानान्वात्मना
प्रशसन, खननमाधनभूताया अत्रेर्वाप्-
फवाभिवान, सार्थवाद्मुत्तरप्रदेशे प्राग्पी-
वमुत्तरलोम कृष्णाजिन तूर्णामास्तीर्य
नृषिण्डाजिनं समन्त्रक पुष्करपर्ण-
मास्तीर्य तस्मिन्पुष्करपर्णे मृषिण्डस्य
सम्भरण प्रदर्श्य पुष्करपर्णात्तरण-
मन्त्रार्थ च प्रदर्श्य तस्यान्तितमर्शेन
पुष्करपर्णस्य विमार्जदविधानम्, एतयोः

क्र० विषयः	पृष्ठाङ्कः
<p>कृष्णाजिनपुष्करपर्णोद्योत्थो मन्त्राणां सुगणद्विपदार्शनविधानं तन्त्रप्रत्याख्यानं च, अभिसर्गमन्त्राणां द्विवर्णसंख्यायां यज्ञगानाभिनयेण प्रशंसनं चेत्यादि । १११-११५</p>	<p>मन्त्रत्रयं त्रिनिमुञ्च तदर्थविवरणं, पञ्च- मिमन्त्राणामन्त्राणामन्त्राणां प्रशंसनं च, अगुणसर्गान्पूर्वकमध्यादिपन्नासुपरि पूणिण्डय धारणविधानं, तत्राद्यस- भाजानासुपरिपिण्डधारणे क्रमेण मन्त्रत्रय त्रिनिमुञ्च तदर्थविवरणं, प्रस- हान्त्ये समन्वयं मृदाहरणविधानं च, अभिसर्गमन्त्राणां धारणमन्त्राणां च संख्यायाः सम्भूय प्रशंसनं, सकारण- कषविशिष्टं पन्नासावर्तनस्य विधानं, समन्त्रक्रमेण द्वापुण्डयसंलग्नविधानं, साधे- वादमन्त्रयोगेपरि मुनिण्ड धारयत् पत्रा- रथपौराणमन्त्रविधानम्, अजसकृष्णाभू- णिण्डययोगवह्मण विधाय तत्र मन्त्र- द्वयं त्रिनिमुञ्च तदर्थविवरणं मन्त्रगत- संख्यायाः प्रशंसनं च, स्तावकासागा- निर्देशसहितं मृनिण्ड दक्षिणत उद्व- सुगावह्वोद्गतावोद्यते त्रिकर्तृपर्यायि परिश्रिते देसे निरन्तरिति विधानं परिश्रितस्य प्ररोजनाभिगानं च, मृनि- ण्डस्य विमोचनं विधाय तत्र मन्त्रं च त्रिनिमुञ्च तदर्थविवरणम्, अजलोभान्ना- दाय प्रागुद्वसुखान्पन्नासुत्सुजैदिति द्विकप्रसासत्सहितं विधानं चेत्यादि । १२६-१२९</p>
<p>२ मन्त्रमन्त्रार्थसहितं मृनिण्डमन्त्राभिपदानं- विधानं, साभिगा दक्षिणहस्तेन केवले- नोत्तरहस्तेन चास्य मृनिण्डस्य "त्वापरे पुक्तम्" इत्यादिभिः धम्मन्त्रैः परि- सर्गविधानं, परिग्रहणमन्त्राणां व्याख्यानं तत्प्रसङ्गेन मन्त्रगानमन्त्रोत्तिष्ठमृहर्षी- हृत्सो प्रशंसनं च, परिग्रहणे त्रिनि- मुक्तानां मन्त्राणां संख्यायाः सम्भूय सर्वसंख्यायां प्रशंसनं, मृनिण्डस्य दक्षिणप्रदेशाद्गुद्वसुखामाहरणस्य तार्थ- वादविधानं चेत्यादि । ११६-१२०</p>	<p>मन्त्रत्रयं त्रिनिमुञ्च तदर्थविवरणं, पञ्च- मिमन्त्राणामन्त्राणामन्त्राणां प्रशंसनं च, अगुणसर्गान्पूर्वकमध्यादिपन्नासुपरि पूणिण्डय धारणविधानं, तत्राद्यस- भाजानासुपरिपिण्डधारणे क्रमेण मन्त्रत्रय त्रिनिमुञ्च तदर्थविवरणं, प्रस- हान्त्ये समन्वयं मृदाहरणविधानं च, अभिसर्गमन्त्राणां धारणमन्त्राणां च संख्यायाः सम्भूय प्रशंसनं, सकारण- कषविशिष्टं पन्नासावर्तनस्य विधानं, समन्त्रक्रमेण द्वापुण्डयसंलग्नविधानं, साधे- वादमन्त्रयोगेपरि मुनिण्ड धारयत् पत्रा- रथपौराणमन्त्रविधानम्, अजसकृष्णाभू- णिण्डययोगवह्मण विधाय तत्र मन्त्र- द्वयं त्रिनिमुञ्च तदर्थविवरणं मन्त्रगत- संख्यायाः प्रशंसनं च, स्तावकासागा- निर्देशसहितं मृनिण्ड दक्षिणत उद्व- सुगावह्वोद्गतावोद्यते त्रिकर्तृपर्यायि परिश्रिते देसे निरन्तरिति विधानं परिश्रितस्य प्ररोजनाभिगानं च, मृनि- ण्डस्य विमोचनं विधाय तत्र मन्त्रं च त्रिनिमुञ्च तदर्थविवरणम्, अजलोभान्ना- दाय प्रागुद्वसुखान्पन्नासुत्सुजैदिति द्विकप्रसासत्सहितं विधानं चेत्यादि । १२६-१२९</p>
<p>३ धम्मेशासुपनिनयस्य मन्त्रपन्नाद्यसहितं सार्थवादं विधानं, मन्त्रान्तर्यायुक्तं श्रमस्य वायुना सार्थवादं स्न्धानंतर्यायि गनं, वषट्कण्ठेनादुविः कार्यंति कृत्वा प्रस- सनम्, अनामिकयाऽङ्गुल्या प्राणादि- रिभिः प्रदक्षिणं श्रमस्य सार्थकदे सन्धानंतर्यायविधानम्, जासीर्षी कृष्णाजिनपुष्करपर्णोद्योत्थो मन्त्रप्रकमन्त- योद्गुद्वसुखविधानं कृष्णाजिनपुष्करपर्णो- द्योत्थोद्योद्गुद्वसुखीतवाचिभूता सुप्रसं- त्कीणं परिवेष्टनरूपस्य वन्दनस्य मन्त्र- तत्प्राप्यसहितं विधानं, मृनिण्डमन्त्राद्यो- त्थोत्थस्य मन्त्रस्य मृदाहरणसहितं विधानम्, ऊर्ध्वबाहोर्ज्वरप्रेमिण्डस्य प्राद्वसुख- समन्वयं प्रमहणविधानं, स्तावकासाग- णातिरेकसहितं सार्थकं मृनिण्डस्य घोमयनविधानं चेत्यादि । १२१-१२९</p>	<p>अथ पञ्चमोऽध्यायः । सार्थवादमगं एतद्विषयं विधाय तातामर्द्वकयेन गायत्रेण मृचेन सेचन- विधानं, तत्र मृचस्य तत्पत्रिण्डदेवता- याद्यं पत्रसने, मृनिण्डे सार्थकदे कषवा- जलोत्थमृद्वजलोत्थो संविधयविधानं, तत्राजलोत्थमभिप्राये मन्त्रं त्रिनिमुञ्च तत्तावर्षयनेन, शर्करासमाधेःसर्षपीः</p>
<p>४ मृनिण्डसहितं पञ्चमिमन्त्रविधानं, तत्राध्यासभाजानायमिमन्त्रेण क्रमेण</p>	<p>१</p>

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः ।

भा० विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

सर्गाख्य समन्त्रक विधान, अजलोन-
मर्गो शंकरादिमर्गो च विनियुक्तमन्त्र-
गततस्याया प्रशसनम्, निम्बुकिर्कमि-
र्दः समिश्रणविधान तासांमृचामि-
प्रायप्रदर्शनं च, समिश्रणमन्त्रगत-
त्रित्वतस्यायास्त्रिद्वन्द्व्यात्प्रना प्रशस्या-
जस्योमशंकरादिमर्गो विनियुक्तमन्त्र-
गतद्विबन्धतस्याया सङ्कोततस्याया प्रश-
सनम्, एतस्यां पञ्चमस्याया उदक-
मेवनमन्त्रगतत्रित्वतस्याया प्रशसन
प्रकारान्तरेणाप्येतस्या अष्टमस्याया
प्रशसनं चेत्त्यादि. १३७-१४२

- २ उखाया अधमन्त्रार्थान्तस्य मृत्पिण्डस्य
समन्त्रक सार्थवादमादात्तविधाने, मृत्पि-
ण्डस्य समन्त्रक सविज्ञ प्रथम विधाय
तन्मन्त्रस्य व्याख्यानं निषेधप्रादेश-
मात्र प्रथिताया निषेध उपां मृत्पि-
ण्डप्रक्षेप समन्त्रक विधाय तन्मन्त्रव्या-
ख्यानं, प्रथमोद्देश्यस्यमृत्पिण्डप्रक्षेप
समन्त्रक विधाय तन्मन्त्रव्याख्यानं,
निषेधद्विद्वयस्य च समीकरणं सविशेष
समन्त्रक विधाय तन्मन्त्रव्याख्यानं,
उखाया ऊर्ध्वरिमणस्य सार्थवाद
विधानं, सर्वयोग्या प्रादेशमात्रीकर्तव्ये-
त्यादिकथनम्, उखायाः परिमाण पथ-
नुष्ठानादेशवा विकल्पितमिति प्रदर्शनम्,
उखाया उत्तरभागे शान्कारणस्य मन्त्रतद्भि-
प्रायसहितं सार्थवाद विधानं अन्वासां
चतसृणामूर्ध्वानां रास्त्रजां तूष्णीं
कणोविधानं, तासामूर्ध्ववर्णानामप्रेतु गोः
साप्येन चतुर्णां स्नानानामुत्पन्नकथनम्,
एकेषां मतेन द्वित्तरात्मकमटस्तनात्मक
च पञ्चद्वयमनूय तयोर्दूषणम्, उखाया

विन्ध्य सामिप्राय समन्त्रक प्रथम-
विधानं, मन्त्रमन्त्रार्थसहितमुखाविधानस्य
विरामम्, एकेषां मतेन सोरपत्तिकमुखा-
प्रपकरणाम्नाक पञ्चमनूयन सोरपत्तिक
दूषयित्वा चोर्वैकेव कर्तव्येति मित्रा त-
तया प्रतिशब्द उखाया मेदने प्राय-
श्चित्वादिःसुतराम्पि उखास्याने ब्राह्मणे
वक्ष्यत इति प्रतिज्ञा चेति. १४३-१०

- ३ मङ्कलाया पुरः सकाशाद्वाग्निर्माणा-
शूवे महिर्धेकृत्वाया. पादमाश्याःपथ-
लिखिताया अथादास्येष्टकाया सार्थ-
वाद् सोरपत्तिकनिर्माणकथनम्, उखाया
अथादात्तरकतव्यतामिधानं, विध्यज्योति-
सङ्कथानं निम्बुगामिष्टकानामुखा-
नन्तरकर्तव्यताया सार्थवाद विधानं
देवतामन्त्रप्रदर्शनं च, एतासामथादो-
खाविध्यन्तोदिधामव्याख्यानं प्रदर्श्य
पुनरेतामाश्वेत्त मन्त्राद्वाग्निप्रात्वावा-
दादिनामवत्त्वात्प्रादावादिपरिमाणवत्त्वा-
दिनामितरेष्टकानां बलशून्येऽनुवादकत्वा
प्रशसनम्, अवशिष्टाया मृदो विनियोग-
कथनं, सकारणं सन्निधिराहृदिरिडा-
या धूपनस्य सार्थवाद समन्त्रक विधानं
शङ्खमवदेवतानां सप्तसंख्यात्वेन साम्य-
स्य प्रशसनं, सख्यागतसमावस्य यत्त्रित्व
तस्य प्रशसनं चेति. १४३-१

- ४ सार्थवाद सामिप्रायमवटखननं सविशेष
विधाय तत्र मन्त्र विनियुञ्ज तथास्यानम्,
अवटे पवनसाधनतृणादिक्रमस्तीर्थ
सत्राधादायान्तूष्णीमवस्थापनं विदार
ततो न्युञ्जत्वा उखायाः समन्त्रकमवस्था-
पनविधानम् तन्मन्त्रव्याख्यानञ्च,
निर्माणक्रमप्राप्त्या विध्यज्योतिषां तूष्णी-

क्र० विषयाः

पृष्ठाङ्काः । क्र० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

मवस्थापनम् विधाप पुनन्त्र पूर्ववत्प-
चनादिवमात्सर्गिर्ष दक्षिणाम्यप्रिना दीपेन
विधानम्, दीपने मत्र विनियुज्य
तस्य व्याख्यानम्, उलामीशमागम्य
श्रयाणां यजुषां जेपविधानम्, तेषा
व्याख्यानं च, छननादिमन्त्रगतसंख्याया।
प्रशसनं, सामिप्राय सार्थवादमुखाया
भैत्रेण यजुषोपाबहरणविधानम्, उप-
वागोद्घानयोः काल नियम्य तत्रोद्घापे
सावित्रस्य यज्ञसो विनिपोजन, उखाया।
पर्यावर्तनस्य गर्तादुद्हरणस्य च सम-
त्रक विधानम् तदुभयोरैत्रोर्वाख्यानं
च, उखाया. क्षीरामेचनार्थं पात्रे स्थाप-
नस्य मन्त्रमन्त्रार्थयुत विधानम्, तस्या-
मुखायामात्स्य पथस्य सार्थवद्भासेचनं
विधाय तत्र मवचतुष्टय विनियुज्य च
तस्य व्याख्यानम्, आसेचननिर्माणः
धूपनमन्त्रगतदेवैरिष्यस्य प्रशसन-
चेत्यादि।

१९९-१९७

इति पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

१ प्राकृतीमात्रावैश्वर्यीष्टि वैकृती वैधानर-
द्वादशकपालोष्टि चादितो विवातमुपोद्-
घातः, अतिकर्मशब्दस्य निर्वचनम्,
अग्निविधाया अतिकर्मत्वं प्रदर्शयितुं
केषाञ्चिदतिकर्मणां परिगणनम्, आत्मा-
वैष्णव एकादशकपालोऽन्वस्य वैधा-
नरो द्वादशकपाल आदित्यश्चरुभ्रातो-
रिति व्यवस्थापूर्वकं हविषां विधानम्,
उभयविषहविषां करुणामिधानम्, अग्नि-
चयनस्याध्वरान्मुमयविधकर्मत्वाभिधा-
नम्, तत्राप्यध्वस्य पूर्वमयाग्निरिति
पैर्वापर्यामिधानम्, आत्मावैष्णवप्रयोगं

सूचयितुमाग्निशोमिक्राप्रागम्यातिदेश-
कथनम्, अप्रेदीक्षणीय हरिरनूय तस्य
शंसनं, प्रकारान्तरेण पुरोडाशश्रेयताया।
प्रशसनम्, वैकृते उभे हविषां समु-
चित्व प्रशसनम्, उभयोर्हविषोः पूर्वापरी-
मावत्य कथनम्, पूर्वमिन्द्रविधि द्रव्य-
देवतपरेकत्वमुत्तरमिन्द्रविधि तद्बहल
चास्ति तयोरेधिदेवताप्यतामतया प्रा-
सनम्, चरोराश्रयभूत द्रव्यमभिधापैथां
प्रयागां हविषानुपांशुचर्मकत्वप्रतिपाद-
नम्, औद्ग्रमणानि हवींषि विधाय तेषा
निर्वचनद्वारेण प्रशसनम्, औद्ग्रमण-
होमजां भूस्त्वं विधायाग्निकैः सौमिक-
बाधप्रसक्तत्वाभिधानम्, आम्बरिकाणां
पूर्वमावित्वमाग्निकानां पक्षाद्भावित्वं च
विधाय तदर्थवद्वातिदेशकथनम्, आम्ब-
रिकाणां पञ्चसंख्यायाः प्रशसनम्, आग्नि-
कानामौद्ग्रमणानां सप्तसंख्यारूपस्य
हविर्भूयस्त्वस्य सार्थवादे विधानं, मतौ-
द्ग्रमणहविर्मन्त्राननूय तेषा व्याख्यानं,
केषाञ्चिन्मतेन तत्रायामुखायामौद्ग्रमण-
होमपञ्चं सामिप्राय सोपपतिकमनूय तं
नियहृत्य च दीक्षणीयास्वयपज्ञे संरिष्यते
सत्यौद्ग्रमणेषु दीक्षासम्बन्धिषु इतेषु
सत्सु चोखाप्ररुचनं कर्तव्यमिति, स्वप-
क्षस्य सोपपतिकं प्रतिपादनं, सार्थवाद-
मुखायां मुञ्चतृणावस्तरणविधानम्,
मुञ्चकुलापादप्यन्तर शणकुलायावस्त-
रणविधानं चेति।

१९८-१७७

२ उखाप्ररुचने उदरप्राक्मुखत्वस्थित-
त्वादिधर्मविशेषं विधाय मन्त्री विनि-
युज्य च तयोर्व्याख्यानं, मन्त्रगतं
दित्वं छन्दोविशेषत्वं च प्रशंस्य प्रह-

ब्रा० विषया.

पृष्ठाङ्का.

ब्रा० विषया.

पृष्ठाङ्का.

जनस्य छन्दोभिमानिदेवताद्वारेण छन्दो-
गानसवेदेवतामकत्वद्वारेण मन्त्रइयगात-
पादसख्याद्वारेण च प्रशसनं, सन्ताप-
नानतर आपमानाया उखाद्यते रेतोरु-
पेण सन्तापकस्याग्नेः पुरुषरुदेगोत्राया
योविद्रूपेण सन्तापस्य सम्मोहरूपेण च
प्रशंसनम्, उखाया विद्यारोहणविषये
केवाञ्चित्प्रश्नमुपन्यस्य तं सकारण दूष-
यित्वा स्वपशुस्य ह्यापनम्, अग्नावाकृदे
कार्मुक्या प्रादेशमात्र्या धृते न्युताया.
प्रथमाया समिध. सार्यवाद् समन्त्रक-
माधानविधान तन्मन्त्रव्याख्यान च,
गर्मरूपायाः समिध. सर्वान्तरामन्त्रं
प्रशस्य तत्रोखादीनामाम्नावादिकलवना-
यामुपपत्तेः सद्रयोजन प्रदर्शन
चेत्यादि. १०८-१८९

- ३ द्वितीयावृत्तीयावृत्तयोर्परब्रह्मोर्ना वैकृ-
त्वोद्भवपरस्तुष्टकगाध शायाना समिधां
सार्यवादमाधानं विधाय तत्र प्रत्याधानं
मन्त्राश्च विनियुज्य तेषां व्याख्यानम्,
उत्तरासामष्टाना पालाशीना समिधां
सार्यवादमाधानं विधाय तत्र प्रत्या-
धान मन्त्राश्च विनियुज्य तत्र षष्ठतम-
मोर्भन्त्रयोर्विमज्य व्याख्यानमष्टमनवम-
दशमानां मन्त्राणां प्रतीकमात्रोपादा-
नेनैकादशस्य मन्त्रस्य साकल्येन प्रद-
र्शनं च, एकादशस्य मन्त्रस्याख्यायिकाया
प्रशंसनं, सोपपत्तिकतासामुक्तैकाद-
शाना समिधां क्षत्रियपुरोहितव्यतिरि-
क्तवाभिधान, क्षत्रियपुरोहितयोस्तु
द्वादशसमिधो मवन्तीति निरूपणं,
द्वादश्याः समिध आधाने पुरोहितपक्षे
क्षत्रियपक्षे च क्मान्मन्त्री विनियुज्य

तरोम्ना पर्याभिधानं, पक्षान्तरेणोपोत्त-
मोत्तने उभे अग्नि समिधौ सर्वेषामाधा-
तव्ये इति सार्यवाद निरूपणम्, एवम-
र्धत्तिज्ञां त्रयोदशसंख्यामनूय तस्याः
प्रशसनम्, एतासां समिधां प्रादेशमा-
त्रं विधाय प्रशसनं, विहितस्य समे-
दाधानस्य स्वाहाकारान्ततां विधाय
तस्याः प्रशसनं चेत्यादि. १८९-१९४

- ४ अन्वारूपानब्राह्मणम्-समिदाधाना-
न्तर सायमस्तभिने आदित्ये प्रातरदिते
व्यादित्यं च मन्त्रतत्तात्पर्योत्ते मसो-
द्रानविधानं, नक्षत्रिव क्रियमग्नयो.
समिदाधानमन्त्रोदपनयो. समुच्चित्
प्रशसनं, व्रतप्रदानकाले व्रतपयसि
समिधं न्यग्याधातव्यमिति विधानम्, अत्र
केवाञ्चित्मतेन न्यञ्जनामावपधुं सोपप-
त्तिकमुदाहृत्य त निराहृत्य च स्वकीय-
न्यञ्जनपक्षस्य सधुक्तिकं निगमनं, व्रत-
पारेमहस्य समिदाधानानन्तर्यप्रशसनं
तत्र मन्त्र विनियुज्य तस्य विमज्य
व्याख्यानम्, उखापेदनादिप्रायश्चित्ति-
कपने प्रतिज्ञाकरणम्, उखाभेदेन सप्रका-
रकं प्रायश्चित्तिरूपण, उख्यान्यनुगामने
सप्रकारक प्रायश्चित्तिरूपणं, विहितं प्राय-
श्चित्तं सर्वकामसन्तानरूपत्वेन प्रशंस्य
उभयविधप्रायश्चित्तं कर्तव्यमित्यभिधाय
तद्गतप्रकारविशेषदर्शनं च, तत्राभिरु-
द्राव्यक्षिते प्रकारविशेषं मन्त्रविशेषं च
दर्शयित्वा तन्मन्त्रार्थदर्शनं, प्रसङ्गादु-
ख्यान्याश्रयभूतगार्हपत्यस्याप्यनुगामे
प्रायश्चित्ताभिधान, मुखादे आहवनीया-
नुगामे प्रायश्चित्ताभिधान, विहितस्य
सौमिकाक्षिकप्रायश्चित्तद्वयस्य अत्रस्या-

अ० विषयाः

दृष्टाङ्काः

अ० विषयाः

दृष्टाङ्काः

वदन्त, अज्ञोवाचकोऽनुमाने प्रावधि-
त्तामिमाने, सुखाह्णे एतैरनुमानादि-
प्रयोगव्याप्यमन्वातिदेशकत्वम-
येत्यादि.

१९९-२०१

इति षटोऽध्यायः ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

१ रत्नमणिमोक विषयः तत्सागम्य
बहुधा प्रदानम्, रत्नमर हृत्पात्रिने
शुभहृत्पात्रोत्पत्तयेत्येवमित्यन्ता
सूत्रेण निष्कृतवत्त्वं साधारं विधानं,
रत्नमरप्रदेसो विधानं तस्य बहुधा
प्रसंसनम्, उक्त्योरे रत्नमरप्रदेशान्ते
विषयं तत्रान्यामन्दा धारणं कर्तव्य-
मिति साधारं विधानम्, अस्त्यथा औदु-
म्बरोत्वं विषयं तत्प्रसंसं च तस्याः
परिभाषाविशेषाकारविशेषस्य च साधारं
प्रतिपक्षेन, स्तान्साध्यादिदेश-सहितमा-
स्त्याः विष्णुमूर्त्तयोः रज्जुनिष्कृतवत्त्वं सूद-
दिवत्त्वस्य च साधारं प्रसंसनं, आन-
न्दाप्रयोगयोः सिद्धयेन धारणं विष्णु
तस्याविदेवताव्याप्त्यमनेन प्रसंसनं, तत्र
प्रसंसान्तिउत्कृष्टान्दनिवचने- सिध्य-
रूपकल्पनायाः प्रयोजनकथनं- सिध्य-
पादानां मौखिकविष्णुवयोः प्रसंसने च,
उक्त्योरेवकारणं प्रसंसनेत्याः स्वरा-
न्दप्रवृत्तिनिवृत्त्याय सगत्यापुस्तस्यया
परिभाषात्तरं समुचितं तद्वताधरसंशयता
च प्रसंसनम्, उक्त्योरेवृत्तान्यां परि-
पक्षे विषयं तयोरेवृत्तयोः प्रसंसना
सुहृदिव्याप्त्योरेवृत्तयापत्ता च प्रसंसं
स्तान्साध्यादिदेशसहितनिष्कृतयो-
मुच्यन्तिवित्तिवयोर्विधानं, धर्म-
प्राप्तेः सावनमूनदार्पणतसंस्थानाः

प्रदानम्, प्रसाध्याद्योतनस्यप्रदान-
कथनमनरं सर्वविषयायाः मन्तेः
प्रसंसनं चेति. २०१-२१४

२ रत्नमणिमोकविष्णुमरसासेत्यु विषय-
त्वप्रमुदङ्कमुत्तवादिपर्वविशेषकथनं,
तत्र रत्नमरविशेषे मन्त्र विष्णुस्य
तस्य व्याख्यानम्, उक्त्योरेवृत्तान्यां
सार्धेभूतेमन्त्रविष्णुस्य तस्य व्याख्यानं,
सिक्तपात्रप्रदेसुश्च विषयं तत्र मन्त्र
विष्णुस्य तस्य व्याख्यानम्, उक्त्योरेव-
इतिउत्पत्तेन मन्त्रेण साधारं विधानं
विषयं तन्मन्त्रव्याख्यानं, प्रसंसने-
षाद्विष्णुनेन दोषवित्रादिबन्धनस्यो-
दाहस्य तत्प्रकाराया च स्वकीय-
सुगन्धिसावनस्यस्य निष्कृतं, विष्णु-
उत्पत्तेनेन मन्त्रेणोत्वं प्राक्प्रयोगोः
साधारं सप्तकारकं प्रसंसं विषयं
साध्यादिदेशसहितं नानेवतुस्त-
इत्योरेव च परमविधानं, सप्तकारकं
विष्णुमरप्रदानं विषयं तस्य नि-
श्चनसंगेण प्रसंसने, तत्र मन्त्रप्रमुदं
विष्णुस्य तस्य व्याख्यानं, मन्त्रव्या-
ख्यानस्युत्तरं उक्त्योरेव प्रसंसनेऽप-
कथनं चेति. २१४-२१६

३ प्राक्प्रयोगो विष्णुमरप्रदानं तस्य-
मण्योत्वंकथनं चरुप्रकारं इत्ये-
नादिनाम तस्य साधारं विषयं, तत्र
मन्त्रं विष्णुस्य तस्य व्याख्यानम्, उक्त्यो-
रेवृत्तयोरेवृत्तं साधारं विषयं
पुस्त्योरेव, प्रसंसनेन प्रसंसं,
तत्रउत्पत्तेन मन्त्रप्रमुदं विष्णुस्य
सौमयिकं साधारं मन्त्रप्रमुदस्य
संगेण तत्रपर्याप्त्यमन्त्र, इति इति

श्री० विषयः

पृष्ठाङ्कः

श्री० विषयः

पृष्ठाङ्कः

पुनस्याग्नेरभिमतत्रय विधाय तत्र मत्र विनियुज्य च तस्य व्याख्यान, शिष्य-
पाशस्कमनाशयोः सार्थवादमुन्नेवन
विधाय तत्र मंत्र विनियुज्य तस्य तात्प-
र्यार्थप्रदर्शन, पूर्वकसार्थवाद सप्तकारक
प्रप्रहण विधाय तत्र मत्र विनियुज्य
तस्य व्याख्यानम्, एतस्योक्त्याग्ने. सोप-
पत्तिक सामिप्राय विनिर्मन्त्रैश्चस्याद-
विगतं चेत्यादि. २२३-२३०

- ४ सामिप्रायं पुनरेतस्योक्त्याग्नेर्वात्सप्रेण
सूक्तेनोपस्थानविधान, प्रसङ्गस्य वात्स-
प्रमुक्तस्य षड्वाद्दिर्भूततया जातस्याप्युष्य-
कणककस्य काम्यप्रयोगस्य प्रदर्शनं,
वात्सप्रसङ्गमप्रागभिहितायाः "सुपर्णांजि"
इत्येवस्या विस्तृता अपि षड्वाद्दिर्भू-
ततया जातस्यैव वर्धिवचककस्य
काम्यप्रयोगस्य प्रदर्शन, वात्सप्रोप-
स्थाने एकादशर्वं सूक्त विधाय तत्रा-
दिमस्य तृचस्य विमज्य व्याख्यान,
उक्तस्य तृचव्याख्यानस्योत्तरास्तु
समानत्वामिधानं, विष्णुकमवात्सप्रयोः
समुचित्य लोकेतदत्रिष्टावुदेवतादिसकल-
जगदुत्पादकतया प्रशंसनं, पुनर्विष्णु-
धर्मणस्य स्वर्गाप्राप्तिसावनात्मना वात्स-
प्रस्य तदवसानात्मना च प्रशंसनं,
दश्याग्नेमदिवसे विष्णुकमवात्सप्रयोः
समसनविधानं, विहिते विष्णुकमवात्सप्रे
एकस्मिन्दिने विष्णुकमाः अपरस्मिन्सु-
दिने शान्तप्रमित्येव क्रमेण कर्तव्ये इत्ये-
तसार्थवादं विधानं, उक्तप्रकारेण सव-
त्सपर्यन्तमनुष्ठितवत्तः फलितप्रदर्शनं,
आद्यन्तपरिहोदययोर्विष्णुकमत्र तस्य-
स्थानीयत्वं, तयोः समुचित्यानुष्ठानं

विधाय प्रशंसनं, "अहर्षे विष्णुकमो
रात्रिर्वासप्रम्" इत्यत्र शङ्कासमा-
धानप्रतिपादनं, आदावन्ते च समास-
करणस्य सकारणमभिधानं, चणदिवसे
विधेयानुष्ठानामिधानं, दश्यान्त्यदिव-
सस्य पक्षे विष्णुकमीयत्वं पक्षे वात्स-
प्रोयत्वं च भवति तदाऽनुष्ठानप्रकारस्य
विमज्य प्रदर्शनं चेत्यादि. २३१-२३४

इति सप्तोऽध्यायः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

- १ वनीवाहनम्-तत्र पूर्वमुक्त्याग्नेर्गार्ह-
पत्यं प्रतिमनसा प्रापणं । विधातुमुपेद्-
धानकथनं, सामिप्रायमन्वव्यतिरेकाम्यौ
वनीवाहनकर्मविधानं, वनीवाहनस्य
प्रकारान्तरेण प्रातिमशक्य तत्स-
माधानकथनं, देव मानुषं चैतु-
मवविधमपि वनीवाहनं कर्तव्यमिति
सकारण प्रदर्शनम्, उक्त्याग्नेमपूर्वकमनु-
निष्ठतः फलाभिधानम्, उक्त्याग्नेमोर्देवस्य-
चदनदेशं प्रति प्रणयनप्रयोगनिरूपणं
तत्र सामिप्रायं सप्तत्रक सार्थवादं समि-
दाधानविधानम्, उक्त्याग्नेमस्य उपरि
स्थापयितुं सासन्दीकमुचयनविधानं,
तत्र मंत्र विनियुज्य तस्य व्याख्यानम्,
उद्भूतस्योत्तरस्य स्थाने विरोधाभि-
धानं तत्र स्तावकार्थवादप्रतिदेशकथनं
च, अनस्यनुहुहोर्देवनं तत्कर्म च
प्रतिपाद्य तत्र मंत्र विनियुज्य च तस्य
व्याख्यानं, गमनसमयेऽनसोऽध्वनी
सार्थवादं जपरूपप्रार्थश्चित्तिरूपणम्,
उक्त्याग्नेर्वैश्वदेवस्यपूर्वकं सच्छते देवे
स्थानं विधाय तत्र पूर्वकसामिप्राय
सप्तत्रकं समिदाधानं विधाय तन्मंत्रस्य

श्री० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

श्री० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

व्याख्यान, विनियुक्ताना मन्त्राणां सरुचैः
प्रदर्शनं चेषादि. २४१-२४८

२ मन्त्रेण वृषाम्बहुरगम्भाद्यादिकया
मन्त्राकारणं, तत्रास्तु मन्त्रप्रयोग
तन्त्रे च विधान मन्-
त्राख्यान, मन्त्राख्यानवहुरगम्भाद्यादिकया
इय विनियुक्त्य तयोर्भाष्यान प्रशसन
च, मन्त्रगतत्रिवन्त्रासन, मन्त्रवर्गे
सहस्रमन्त्रेभ्यस्तर्कं निविष्य सन्-
कारक विरम्बहुरगविधान, अद्वयः
पुनरीयन्त्रस्य पाठमिति विधाय मन्त्र
च मन्त्रवहुरग विनियुक्त्य तत्राख्यातम्,
वत्तर्कवद्वयस्य धूमनिनियोगादङ्गाया
निरुपकरण, मन्त्रोऽम्बहुरगदुनरगदान-

मन्त्रायाः सख्यायाः समुच्चिन
प्रशसन, प्रयोगानं मन्त्रोत्पन्नोपो-
पत्तिरिति समुच्चिन सप्रसू सार्थवद्
निरुपण, ता मन्त्र विनियुक्त
सायकार्थवदतिशयनिति तयोर्निष्-
योर्भाष्यानम्, एतन्मन्त्रादिव-
सद्या प्रादुर्भूयाम्बहुरगद्वयदान-
मन्त्रात्सद्यस्य समुच्चिन तस्याः
समुच्चिनया. सख्यायाः प्रशसनम्, उर-
स्थानान्तर रिति याम्बहुरगस्य तन्नि-
वित्तस्य च प्रदर्शनं, प्रादुर्भूयाम्बहुर-
नमस्यया सह प्रायश्चित्तमन्त्रसख्या
समुच्चिन तस्याः प्रशसन चेषादि. २४८-२५४
एवमोऽप्यायः ।

इति वखासम्भरणनामके षष्ठे काण्डे विषयानुक्रमणिका समाप्ता ॥

हरितपदनामके सप्तमे काण्डे-

ब्रा० विद्या

पृष्ठाङ्का । ब्रा० विद्या.

पृष्ठाङ्का

प्रथमोऽध्यायः ।

१ गार्हपत्याशिक्षयनम्- तत्र पूर्वं विधि-
 त्तितम् गार्हपत्यशिक्षयनस्य पूर्व-
 मवानभूत्सम्कारान्त्रिंशन्नुसारी तस्थानस्य
 सप्रयोजन सामिप्राय समन्त्रक पलाश-
 श्रावया व्युद्गहनविधानम्, विहितं
 व्युद्गहने विनियुक्तस्य मन्त्रस्य पादशोऽ-
 न्य व्याख्यानम्, व्युद्गहने विहितस्य
 पलाशशागाकरणावस्य मन्त्रकरणत्वस्य
 खान्द प्रशस्त, नम्या. पलाश-
 शालाया उदङ्निरेणविधानम्, सम्भार्ज-
 नानन्तरपूषाणां निवपनस्य संश्लेष-
 सार्थवाद विधानम्, तस्मिन्निवपने मत्र
 विनियुज्य तदर्थविकरणम्, ऋषीरूपैः
 प्रच्छादन विधाय तस्य प्रशंसनम्,
 सार्थवाद मन्त्र तदभिप्रायोपेतं त्रिक-
 ताना निवपनविधानम्, निकताभि-
 प्रच्छादन विधाय शर्करामि. परिश्रयण-
 स्य सार्थवाद सप्रकारेण विधानम्,
 तत्र परिक्षयणे मन्त्र विधाय तस्य व्या-
 ख्यानम्, मन्त्रस्य "सूददोहम्." इति
 पदस्योच्चारणनिधनस्योपपादनमकेन
 यजुषा बहुतां परिश्रितां स्थापनस्यो-
 पपादनं च, परिश्रिद्रूपसिक्तानां
 बाह्याम्बुतरभाव विधाय तस्य प्रश-
 संनम्, इत्य संसृष्टस्य गार्हपत्याय-
 तनस्येष्टकाभिश्चयनविधानम्, विहि-
 तस्य चयनस्य निष्पत्तये इष्टकानामु-
 पधानप्रकारविधानम्, उपभोग्यसु त्रिवि-
 धासिष्टकान्वयवकल्लेति प्रतिपाद्य तासां
 गतव्यमिष्टकानामुपधाने चतुरो मत्रा-

विनियुज्य तेषां व्याख्यानम्, एता-
 सामिष्टकाना क्रमेण वृत्तमुपधानमनुष्य
 तस्य प्रशंसनम्, सादनमूरदोहसोः
 सङ्घर्ष विधाय तत्प्रशंसनम्, पश्चिमा-
 र्धयोरेष्टकयोरेपधानप्रकारकथनम्,
 तत्र मन्त्रे विनियुज्य तद्व्याख्यानम्,
 मन्त्रतत्तात्पर्येणैत पाश्चात्योरेत्तरस्या
 इष्टकाया उपधानविधानम्, सार्थवाद
 सकारण पाश्चात्ययोरेष्टकयोरेपधान-
 सादनादीनां पृथक्कर्तव्यताभिधानम्,
 अमप्रदेशेन तयोः परस्परसर्गास्य
 विधानम्, समन्त्रकं पूर्वार्धयोरेष्टकयो-
 रपधानप्रकारनिरूपणम्, एतासामिष्ट-
 कानामुपधानस्य प्रादक्षिण्यमुपनयेन
 दर्शयित्वा तस्य प्रशंसनम्, उपहिताना-
 मिष्टकानां सम्भूय संख्यायाः प्रशस्त,
 सादनसंख्यामनुष्य तस्याः प्रशंस-
 नम्, सख्याद्वय सम्भूय तस्य प्रशंसन,
 वक्ष्यमाणस्तावकार्यवादातिदेशसहितं
 लोकमृणालाद्यावा इष्टकाया उपधान-
 विधानम्, सङ्घट्टितेन लोकमृणालेति
 मन्त्रेण त्रिंशत्सु युगापद्मविधानम्,
 तेनैव सङ्घट्टितेन मन्त्रेण दशानामि-
 ष्टकानामुपधानविधानम्, पूर्व त्रयोदश-
 लोकमृणालानां द्वेषा विभागोपधान-
 पक्षमभिधायेदानीं त्रेषाविभागपक्षस्या-
 प्यभिधानम्, पूर्वामिष्टकाभिः सहेता-
 सामिष्टकानां संख्यां सम्भूय तस्याः
 प्रशंसनम्, परिश्रितां सख्यामनुष्य
 तस्याः प्रशंसनम्, वक्ष्यमाणस्तावकार्य-
 वादातिदेशमुत्तं पुरीषनिवपनविधानं,

श्र० विद्याः

पृष्ठङ्काः

श्र० विद्याः

पृष्ठङ्काः

सार्धवारं पुरीवाहरणस्थानविधानम्, इत्यु पुरोपान्तं गार्हपत्यविविधिसुखं वाऽप्य तस्याः प्रान्तेषु साभ्यस्य स्वावकाशे वादादिदेशसहितमभिधानं गार्हपत्यवितेः सार्धवारं परीमाण विधाव परिलो मन्डलाकारविधानम्, गार्हपावविधि-रूपस्याग्नेरूपश्लेषं चतुर्मन्त्रैः संसर्जनविधानम्, तन्मन्त्राणां तापयो-मिधानम्, चतुर्मन्त्ररक्षणकमुखाग्ने-गार्हपत्यवितिमध्ये सत्राण्य निवपन-विधानम्, रिक्ताया उखाया अन्वयुं-कृतस्य यजमानकर्तृकस्य वाऽप्येधुणस्य निवेधे प्रतिपाद्य तस्याः सिकताभिः समर्गतत्वकरणविधानम्, उखायाः शिक्पादिमोचनस्य सप्रयोजन सोमप-तिकं सञ्चान्तं मन्त्रतदर्धविवरणोपेतं विधानम्, स्तावकार्थेवादादिदेशयुतं तस्या उखाया, च्चलनरूपस्याग्नेरु-पाधेऽरुनिमारे चित्तावेव स्थापनं कर्त-व्यमियविधानम्, सिकतापूर्णाया उखाया मध्ये तूष्णीं पश्य आसेचनर-सकारणं सञ्चान्तं विधानम्, सिकता-पयसोरेपरोत्तरमावमन्य तत्प्रसंसने, उखायां पयस आनयनाधानस्य विधा-नञ्चैत्यादि.

१-१४

१ उरभ्यपेण संसृजतस्य गार्हपत्याग्नेर्विराड् रूप-प्रजापत्यात्मलं बक्तुं प्रजापतेः संसृजति विवक्षया च तच्छ्रुतिविशेषणस्य प्रति-पादने, अनन्तरमस्य देवेः कृतसंस्कार-त्वसोपकर्णनम्, इत्यं सप्रप्रारित्तमर्थं कर्तुं देवा आग्निं प्रार्थितवन्तः— सोऽपि तत्प्रार्थनमङ्गीकृतवानित्यभिधानम्, इदानी-प्यनप्रसिद्धा देवनामभिस्तुल्यत्वं

पुरीवाहरणं उखायानां प्राणादीनां रण्यवतिशेषस्याग्निमन्, प्रथामनु-सृप तत्र कोशकिसुमिवादि सोम-पतिकमभिधान, प्रतिष्ठासुप्रसन्न प्रजायो-मस्कारमभिधाय चित्तावेरुति ताडन-मन्त्रं बक्तुं तयोन्नादाभ्यमुपवर्णं सोम-पत्यं च मस्कारस्तामन्त्रोपवर्णन, समि-धामहरहरम्याधानमन्य तत्र कारण प्रतिपाद्य एवमप्रतिमोचनोत्पन्नणा-दीनां सवात्सरकालव्यतिरेकविधान, अत्रो-क्तोऽर्थं वामकश्यायणैः सामिप्राय मत-निरूपण, प्रहृतस्य चपनामकस्य प्रजासंतलीकत्रयान्त्व तद्विष्ठात्प्रमि-वात्वादिन्यायत्र च प्रतिपाद्य पुनस्त-स्याविधाहिकार्याभिकरूपद्रव्यस्य प्रति-पादन, विस्वामकस्याहवनीयस्य तत्र निशीयमानस्वामिधे क्रमेण शीर्षे च शीर्षव्यप्राणत्वं च प्रतिपाद्य तयोरेव पशुपुष्टभास्यस्य सोमपतिकं प्रतिपादन, प्रकारान्तरेणापि तस्याविधाहिकार्या-भिकरूपत्वस्य प्रतिपादनं, त्रिविकित्तो गार्हपत्यधेतव्य इत्येकीयं मतं सोमप-तिकमुपन्यस्य वक्ष्यमाणसम्पत्त्ववातिरे-करूपदोषाभिधानेन तं पर्यं निराहृत्य तथाऽत्राद्भाषानामुक्तं 'स्त्वमङ्गीकृत्य तदपि निराहृत्यैकत्वस्य सोमपतिकं निगमनं, पूर्वमुपक्षिताया अनुष्टुप्-इत्योः सम्पत्सोमिधानं, तत्र तिमोऽ-नुष्टुमः सम्पाद्य, तासां प्रयोजनपुर-सर-मुपयोगकथनं, प्रतिपादितार्थद्वयस्य फलाभिधानं, प्राण्यपन्यस्ताया नृहतीस-म्पत्केवपादनं, गार्हपत्याग्नीषाहवनी-यानां क्रमेण पृथिव्यन्तरिक्षपृच्छोकाम-

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

कवात्क्रमेणैव सेवा सकारो युक्त इत्या-
शक्य व्युत्क्रमानुष्ठानस्य सकारण सम-
योजनमुपपादन चेत्यादि.

१९-३७

इति प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

१ नैर्ऋतीष्टकाचपनम्-तत्र पूर्वं आ-
ख्यायिकाया प्रयोजनकथनपुरःसरं
नैर्ऋतीनामिष्टकानामुपधानस्य विधि-
तया तासा हरणाय समूहेण प्रतिष्ठा-
करण, इदानींतनानुष्ठानम्याप्युक्तप्रयो-
जनार्थन्वाविधानम्, नैर्ऋतीनामिष्टकानां
तमोऽग्रहन्वृत्तद्वारा नामनिर्वचन, नैर्ऋ-
तीना हरणमन्त्र्य पापरूपस्य तमसो
गर्भसम्बन्धिस्त्रैन्मोल्वादि रूपस्य च
पापमनो निर्हरणहेतुत्वस्याख्यायिकाया
दृष्टान्तदर्शान्तिकापदस्या प्रतिपादन,
तासा निर्ऋतीष्टकायां सार्यवाद परि-
माण सोपपत्तिक त्रयादिलिखितादिक-
लक्षणरहितत्वं-सार्यवाद पाकप्रकारं
सकारण काण्ड्यं चेत्येतन्निरूपण, तासा-
मुपधानार्थं दिव्यदोषे साभिप्रायं देश-
विशेष दर्शयित्वा पराचीनत्वादिधर्म-
विशेषकथनम्, तत्र नित्यगामिष्टकाना
क्रमेण त्रीन्मंत्रान्विनियुज्य सेवा पादशो-
विमज्ज व्याख्यानम्, इष्टकान्तरवदासु
प्रसक्तानामुपसर्जनसादनसुन्दरोहतां
निषेधकरण, तासामुपधानं पूर्वमेकं
प्रकारमभिधाय तं निविध्य पश्चात् द्विती-
यप्रकारजतिपादनम्, तासा नैर्ऋतीनां
सङ्घमन्त्र्य तस्याः प्रशसन, नैर्ऋतीनां
पराधे मागे आसन्वादीना प्रागनस्य
मन्त्रतदर्थव्याख्यानोक्त सोपपत्तिक
मन्त्रपसङ्घन्द-प्रशासासहितं विधादम्; १८-

कादीन्सम्भूयान्त्र्य संख्याद्वारा तत्प्रशो-
सनम्, १८काना मध्ये सार्यवादमुदचम-
सस्य नितयनविधान, निषेचनानन्तरं
मन्त्रतद्व्याख्यानयुक्तमुपोत्थान विधाय
सार्यवाद धर्मविशिष्ट शाळां प्रत्यागमन-
विधान, समयोजनं, गार्हपत्योपस्थान
विधाय तत्र मत्र, विनियुज्य तस्य
व्याख्यान चेत्यादि.

१९-१०

२ प्रायणीयेष्टिः-सत्रादी प्रायणीयेष्टि
विधाय प्रधानहवि.प्रचारापूर्वं-
तनाना हविष्कृशाग्निवसर्गादीनां केषा-
श्चिपदार्यानामनुवादपूर्वक प्रायणीय-
हविषः प्रचारविधान, प्रायणीयस्य
शश्वन्ते सीरगोजन विधाय सीरस्य
नामनिर्वचनद्वाराऽनुरूपताविष्करण,
सीरोपादनमूत वृक्षविशेष विधाय तत्प्रश-
सनं, सीरयोजनार्थानां रज्जूनां मीड-
त्वस्य विद्वेष्य च स्नावकार्यवादातिदेश-
सहित विधानं, युजयमानस्य सीरस्य स्थान-
विशेषविशिष्टमभिमन्त्रणं विधाय तत्र
मन्त्रद्वय विनियुज्य तस्य क्रमात्परोऽश्न-
प्रत्यक्षवृत्त्या पादशोऽनुश्रव्य व्याख्यानं
मन्त्रद्वयगतच्छन्द-प्रशासकार्यवादातिदेश-
कथन च, विहिते सीरयोजने दक्षिण-
सन्वयोर्भुज्येयोः पौर्वापर्यं विधानानुदृष्टां
वैकल्पिकस्य सङ्घवात्रितपस्य सोपपत्तिकं
विधानं, सार्यवादं चित्याग्निष्टममध्ये
विकर्षणविधान, तत्र विकर्षणं पञ्च-
पुच्छानि विहायाम्भेव कर्तव्यमित्यभि-
धान, परित्रितां सर्पिणे आत्मनो दक्षि-
णमागोऽन्तरतः प्रागात्पतां मन्त्रतदर्थ-
सहितां प्रथमां सीता दक्षिणत्रोणेत्तराम्यो-
दगापतां पश्चिमपार्श्वे मन्त्रतदर्थसहितां

द्वितीयां संज्ञां उत्तरार्धे प्राणायामं
मन्त्रदर्शयुतां तृतीयां संज्ञां च विद्या
पूर्वार्धे दक्षिणायामाया मन्त्रदर्शयुता-
याधनुष्याः संज्ञायां विधानम्, उक्त
कर्षणं समन्त्रमनूय तत्प्रशमनम्, अम-
न्त्रक द्वादशसदयाकाशानां श्रीमाना कर्षणं
विषय तत्प्रशमन, विद्विनाममन्त्र-
काणां चतसृणां संज्ञानां प्रत्येकं त्रिव
विषय प्रशमनम्, अमन्त्रकृत्विनामद्यां
सम्भूय तस्याः प्रशमन, विरुपंगमनूय
तस्य प्रहारान्तरंगे प्रशमन, समप्रक
कर्षणमनूय तस्य मन्त्यादारा प्रशमन,
अमप्रक कर्षण पुनस्तस्य तत्प्रशमन,
कर्षणान्तरंगेनदृष्टां विमोचन विषय
तत्र मत्र विनियुज्य तस्य पारसो
न्याह्यान, आरुकाधर्षादादिदेशमहिन-
मुत्तरपूर्वस्थां शिवा तेषामनुदृष्टां प्रधा-
पन विषय तेषां दक्षिणाकांके दान-
विधानं दाने कालविशेषविधानं चेष्यादि ५०-६३

३ दर्भस्तम्बोपधानम्—तत्र दर्भस्तम्बानां
हृष्टभेजमप्ये दर्भनामनिर्वचनसहितं मप्र-
योजन साधंशद सोमपत्तिक तूर्णशुभ-
धानकरणविधान, साधंशदं पद्मगृहीते-
नाभ्यद्रव्येणामिहोम विषय तस्य बहु-
प्रकारेण प्रशंसन; अमिहोमे मन्त्र
विषय व्याहृतिरूपेण त्रयोदशधा
विनय्य च तस्य वितियुगीयातमना प्रदं-
सनं, त्रयोदशधा विमत्ता मन्त्रावपवा
व्याहृतिरूपाः स्युरिति सोमपत्तिकमभि-
धानम्, आप्त्यत्वं होमसाधनत्वं पद्मगृही-
तत्वं चानूय ततोः प्रशंसनम्, अमिहोमे
सुवामुदृष्टमित्ये विषय तत्प्रशंसनं
चति.

४ अर्धां निनयनं सर्वोपपन्नं च-
तरादीं कृते भूरे कर्षणकर्मणोद्भवम-
करणरूपयां निनयनविधानम्, उदकनिन-
यने चमनकरणत्वं विषय तत्प्रशंसनं,
चमनाभ्योद्भवत्वं चतुष्कोणत्वं च विषय
तयोः प्रशमन, चतसृ चतसृ संज्ञानु
प्रयाणां प्रयाणामुद्भवमानां निनयनं
विषय तत्प्रशमनं, कृष्टप्रदेशे द्वादशभि-
रुद्भवमैर्निनयन विषय तत्प्रशमन,
तन्मोदकनिनयनस्य हृष्टेष्टाधिकरण-
त्वमनूय तत्प्रशंसन, हृष्टाहृष्टमके
प्रदेशे पदुदकनिनयन विदितं तत्करण-
चमनामपि रिसह्यामुपजीव्य प्रश-
सनम्, उक्तोऽर्थं पुराहृतस्य प्रतिपादनं,
पूर्ववत्तस्युद् चतसृ संज्ञानु प्रयाणां
प्रयाणामुद्भवमानां निनयन विषय
तत्प्रशमन, कृष्टप्रदेशे द्वादशभिर्दुद्भव-
सिर्निनयन विषय तत्प्रशमन, कृष्ट-
प्रदेशे उदकनिनयनस्य प्राणाधिकरणनि-
नयनरूपतयाः प्रतिपादनं, कृष्टाहृष्ट-
योद्दकनिनयनवचमसंगतं त्रिकमनूय
तस्याप्ययां निगमहेतुतायाः प्रतिपा-
दनं, पूयविद्विनामुद्भवममंस्यां सम्भूय
तस्याः प्रशंसनं, प्रहते औद्भवचमते
सर्वधान्यानामावापविधानम्, उक्तं धान्य-
गतसर्वत्वमनूय तत्काननम्, उत्तानामन्त्रा
मध्ये एकन्वीरिक्पस्य बीजस्य बर्जन-
विधानं तत्र धर्मविशेषविधानं च, उद-
कनिनयनरुद्भिजावपनेऽपि चतुरस्रस्यौ-
द्भवचमसस्य, करणत्वेन विधानं,
बीजावपनस्य मन्त्रगतद्वन्द्वेण प्रश-
सनं, बीजावापसाधनपूतो ह्यनुवाकः
पद्मनूवात्मकः तत्र सर्वत्र ह्येण तुच-

भा० विषया.

दृष्टाङ्का

भा० विषया.

दृष्टाङ्का:

रेवौषधिविषयः । उन्मथ इति साधेवात्
 विधान, कृष्टप्रदेशे द्वादशभिन्नेभिरपन
 विषयः न प्रशस्तः, बीजावापस्य शैता-
 शिष्यणत्वमनुप तस्य प्रशस्तः । कृष्ट-
 दृष्टात्मके यद्वीजावपन विरिण १५, १७-
 मन्त्राणामपि त्रिसप्तत्यानुपजीव्य प्रश-
 स्तः, एवमवाचित्करणेन बीजावाप
 प्रशस्य मेघजलरूपेणापि तस्य प्रशस्तः,
 पूर्ववत्सर्वत्वमनुप तत्रप्रशस्तः, तृषकर-
 णक बीजावपनमनुप तस्यापि मेघज-
 लरूपत्वेन प्रशस्तः, चतसृष्ट सीतासु
 कणमन्त्राणा द्वादशसंख्यामनुप तस्या
 अपि मेघजलरूपत्वेन प्रशस्तः, कृष्टप्रदेशे
 षपनस्य प्राग्भेषज्यरूपताया अविधानं,
 कृष्टाकृष्टबीजावपने च मन्त्रगत त्रिव-
 मनुप तस्यापि मेघजलेतुल्याभिधानम्,
 उदचमत्तसख्या बीजावपमन्त्रसंख्या
 चानुप सम्भूय च तयोः प्रशस्तः,
 बीजावापमन्त्रप्रदानामनुवादपूर्वकमभि-
 प्रायप्रदर्शनपुरःसरं च मन्त्रव्याख्यान,
 उक्तमृद्दयव्याख्यानमुत्तरात्पुत्रवि प्रश-
 नमिति तस्यापिदेशकयनम्, अतिदिष्टस्य
 व्याख्यातस्य यथावन्वियोजनं, नाना
 कृष्टप्रदेशे मेघजलेतुल्यानिरूपणं, विरि-
 तानामनुपयोगनाशेषविधायात्ताना
 कर्तव्यं 'समन्त्रकर्मन्त्रकर्म' नोत्सृज्य
 तत्रप्रशस्तं, 'निरुत्तयनिरुत्तयति कर्मोत्थ-
 नुप विधासिद्धस्य प्रजातेरपि
 निरुत्तयनिरुत्तयेन परिशितशरिभित-
 त्तेन च निरुत्तयत्वान्वितानं, सम-
 न्त्रकर्म निरुत्तयानुपयोगनाशेषा
 निरुत्तयान्वयेतरेषेतस्यप्रशस्य च कर्तव्यं
 विषय तस्य योजनं, निरुत्तयदानस्य

प्रशस्तः, वासाम्यन्तरमावेन निरुत्तयनिर-
 त्तयनर्मयोगाधिक्यमात्रे पशुत्पत्ता
 सम्प्राय तस्या. प्रशस्तः चेयादि.

१८-७८

एषि द्वितीयेऽध्यायः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

१ सोमकयणादिकम्-सुत्र सात्रिकिये
 क्रती सोमकयणस्य काल विषय
 तत्रप्रशस्तं, सोमकयणस्य मध्येऽनुष्ठान-
 स्याधिकोक्तयाऽव्यस्यनया च प्रशस्तः,
 राजकयस्य मध्येऽनुष्ठानस्य कृष्टशरीरे
 रसातुषज्जहेतुत्वेनापि प्रशस्तम्, आतिथ्य-
 एविष्णुदन्ते आहवनीयविनिमत्कारं निषातुं
 तद्वर्षतनस्य चोदकधानस्य सोमतिष्यादि-
 प्रयोगजातस्यानुक्रमणम्, सोमिका-
 मितकर्मणोः परस्पर व्यतिषहस्य सप्र-
 योजन सार्थवाद विधानम्, वाग्विसर्ज-
 नानन्तरमाहवनीयसनी देशगमनविधा-
 नम्, गार्हपत्यस्थानवदाहवनीयस्थान-
 रशारिपलाशशाखया व्युद्हनमेकीय-
 मतेनोपन्यस्य सोमपत्तिका तस्य दूषण,
 गार्हपत्यविहितकर्मस्य रतिवदनं शक्यं
 निविध्याहवनीये प्रतिनियतं विधास्य-
 मान पुष्करपर्णोपधानपनुप तस्य प्रति-
 नियतफलप्रतिपादनेन प्रशस्तं, गार्ह-
 पत्यवदाहवनीयेऽपि शिकतानिवपनं
 कर्तव्यमिति विधानम्, उपपन्न मन्त्र-
 मेदं विषयः तत्रप्रशस्तम्, गार्हपत्य-
 चयने शिकतानिवपनन्तर पूर्वमाविल-
 म्मनुष्य प्रशस्य च तत्र पूर्वमाविले दोष-
 प्रदर्शनम्, आहवनीयविधौ तु शिकता-
 निवपनापूर्वं परिश्रिद्धि परिश्रयणमभि-
 प्राय स्तावकार्येवादातिदेशयुत तदभि-
 मन्त्रणविधानम्, शिकतानिवपनं

सार्धवाद विधानं न्यूनानां निकृताणां
 सौरभिक सङ्घस्य सम्प्रदायविधान-
 विधानम्, सार्धवाद लोकोपेक्षानामुप-
 धानविधानम्, वेदेष्वपदेशेनेष्टकानां-
 माहुरणम् विधानं तत्प्रमाणम् अह-
 रणन्यायिष्येनापेक्षया चर्चिदेशक्य वेद-
 पेश्यादि तथैवमिति विधानम्,
 सिद्धि लोकोपेक्षानामुपधानम् तत्प्र-
 षणम्, आहुरणन्यायिष्येवमनुष्य
 तत्प्रमाणम्, चर्चिदेशित्येनइत्यनुष्य तत्र
 पृथिवीतकासाद्भिरुत्पन्नसम्प्रापनेने-
 त्वेन प्रमाणम्, लोकोपेक्षानामाहुरण-
 साधनं विधाय तत्प्रमाणम्, पूर्वमादि-
 भागादाहुरणस्य मन्त्रदर्शयिवरणोक्त
 विधानम्, आहुरणस्य इष्टकानां स्यात्-
 विशेषे उपधानविधानम्, एवमेव दक्षि-
 णतः पश्चादुत्तरतश्च क्रमादाहुरणं मन्त्र-
 तद्गतविषयपदव्याख्यानयुतं विधाया-
 इत्यनामिष्टकानां तन्वत्प्रधानविशेषे उप-
 धानविधानम्, उत्तरस्यां दिशि मन्त्र-
 तदभिप्रायसहितं निकृतानां प्रवृत्तं
 विधायोपेक्षितानामिष्टकानां सम्भूय प्रमाणम्,
 धर्मविशेषं विधाय तत्प्रमाणम्, सक्ता-
 रणं स्थितिगुणविविष्टं उपधानादीनां
 पृथगनुष्ठानविधानं, सफलमासां
 समञ्जस्वमनुष्या प्रियेत्रस्यात्ममाणो एवो-
 पमानं कर्तव्यमिति प्रतिपाद-
 नम्, इत्येष्टकावदासां श्रयणाभावाद्-
 श्रुतत्वमाशङ्क्य तन्निरसनं, चोदक-
 प्राप्तमुत्तरवेदिनिवपनमस्मिन्नवसरे कर्तव्य-
 मिति सोपपत्तिकमविधायोत्तरवेदेः परि-
 भाग्यं च विधाय स्थावकार्यवादासिद्धेश-
 युतं सिकतानिवपनविधानं, निवपनस्य

एतन्विशेषं विधाय तत्प्रमाणम्, जम्भा-
 त्तन्वत्प्रधानं निकृताभिः प्रमाण-
 विधानं, अस्मिन्नियमने " ज्ञेये तत्र " -
 इति पदेषु सूदं करण्येन विधान-
 तत्र क्वचिद्विषयपदव्याख्यानं क्वचिदा-
 दतोऽनुष्य प्रमाणं व्याख्यानं च,
 विनिवृत्तस्य पदव्यख्यानस्य वैधा-
 नतस्मिन्नवद्वारा सत्प्रमाणात् च प्रमा-
 णम्, निकृतानां वेत्तव्यप्रतिपादनाय
 तन्मात्रं च प्रभूर्पूर्वकमविधानं, सिक-
 तानां सुदृष्ट्यास्तपदस्य प्रभूर्पूर्वक
 प्रमाणम्, मह्यवासांतेरप्याशङ्क्यपूर्वक
 प्रतिपादनम्, उपमानकरणस्य पदव्यख-
 य-छन्दस्तर " समुद्रियम् " - इति
 नाम कर्मामिमांसादिनि पृञ्जकरणम्,
 अनन्तानां सिकृतानामुपधानं पृथक्पृ-
 थक्प्रवृत्तं सप्तकं इत्यदिति प्रभूर्पूर्वकं
 सद्गुपपादनम्, एतस्मिन्पदेषु समानां छन्द-
 सात्मन्मन्त्रप्रदर्शनाय प्रमाणम्, उत्तम-
 यज्ञागतस्य पुनराहुरणार्थत्वेन सिकता-
 निवपनं प्रमाणं तासांभारिमितवमनुष्य
 तत्प्रमाणं विददनुष्ठानप्रमाणं च,
 अपरिमितानामप्येतासां संख्याविशेष-
 प्रदर्शनद्वारा प्रभूर्पूर्वकं प्रमाणं, लोको-
 पेक्षावसितकतानामप्येतामाणो एवोपधा-
 नविधानं सिकतानामिष्टकान्वाविशेषा-
 त्पसकस्य सादनस्य सहायणं निषेधनं,
 सार्धवादे समन्त्रक्रमेतासांमभिर्माणविधानं,
 तत्र मन्त्राणां क्वचिद्विषयपदव्याख्यानं
 क्वचिदप्रतिपादयदव्याख्यानं च, मन्त्र-
 गतं द्विवं छन्दोविशेषं चानुसृतस्ता-
 वकार्यवादातिदेशकपन, लोकोपेक्षादि-
 संख्यां सम्भूय तत्प्रमाणं चेति.

श्र० विषयाः

पृष्ठाङ्काः | श्र० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

२ आहवनीयदेशस्य हारसमन्तरं प्राकृत-
मानिष्यप्रकरणोपमत्प्रचणामनुक्राम्य
प्रागुक्तयोदासिक्तमौक्तिकरुमं गोर्षवलि-
षङ्गस्य प्रदर्शनं, तत्र पूर्वमानुहुदं चर्मणि
प्रथमचिन्त्योनामिष्टकानां सप्रदक्षो-
पशमन सार्धंवा विवाय तदर्थं लोहित-
गुगहस्यानुहुदधर्मणः सार्धंवाद्
प्राचीनप्राय देशविशेषे स्वरूपविज्ञान,
आस्तूते चर्मणि चित्तरौप्योरशम
विधायानन्तरं चिन्ते. सार्धंवाद्मात्रंयत
तूष्णीं प्रोक्षणविधानं, प्रोक्षणमनूय
हविष्ट्वस्तम्पादनंशरा मययोजनं तत्प्र-
शस्य तद्विषय्यकरणं वात्प्रशस्यं चानुद्
तरौ. प्रशसनम्, आश्वयज्ये करण-
विशेषं विवाय तत्प्रशसनं, प्रथमचिन्ति-
प्रोक्षणमये रितीवतूर्त्तपदिचिन्त्योर्षा-
नामिष्टकानां प्रोक्षणस्य विविक्तया
रजवादिना प्रशोत्तरागमं प्रतिपाद-
नम्, आहवनीयदेश प्रति नयनं
विधानुमत्त्वर्षादि सार्धंवाद्प्रदानविधानं,
तत्र प्रथमचिन्त्योनामिष्टकानां प्रवेस्यां
दिशि हरणं विवाय रक्षोनिरमनंहेतुवै-
नास्वयाधिक्या प्रशस्य च तस्य प्रकृते
योजनम् ङ्क सप्रैवं व्याख्याय होवा-
ऽनुवक्तव्यामृचमैर्कावमतेनोदयन्म्य तरशा
व्याख्यानम्, एकैधमत्तं प्रति-
विष्य स्तमनस्य निगमनम्, आग्नेयी-
लादिधर्माववगुण्यान्त्य तेषां प्रशसनं,
इष्टकाहरणसमये श्वेतस्थाधस्य पुतोनयनस्य
सार्धंवाद् विज्ञानं, अन्नप्रमुखार्थिगयज-
मानानामिष्टकैस्समोपगमनविधानं,
स्तावकार्थंशरादिदेशयुतमध्वकृते सप्र-
कारके चित्तमिमिळक्ष्य तच्छदिगाक्रमणा-

शिवानं, तस्याधस्य प्रयत्नमुत्वनयन-
समये चित्तेरवगापणं विवाय तरश
प्रजासु प्राणप्रतिष्ठापनहेतुत्वेन लोक-
त्रयसमाकणने हेतुत्वेन च प्रथमन, अध्याव-
म्राणमनूय अध्यात्मरूपजापतिना रूपेण
निलीयमानस्याप्रोक्षेतत्यस्य लानो नान्ये-
नेत्यास्याधिक्या प्रशसनम्, अधस्य
वर्णप्रियम सार्धंवाद् विज्ञायात्कामे वर्णा-
न्तरविशिष्टत्वस्थावभिधानम्, अध्यात्मप्रभे
ऽनूवाग्नेति पञ्चान्तरनिरूपणं च,
अग्निश्रेष्ठ्याविरहेण प्रशारविशेषस्य
विविक्तया प्रशसनं, तत्रैकीय मयमुप-
न्यस्य तत्सूचिका पुच्छम्योत्तरमामे उक्त-
राशस्य सन्धौ चाभिरोहणं कर्तव्यमिति
निगमनम्, आरौहणानन्तरं प्राकृत्यैश्चैत-
पदार्थानामनुष्ठाने क्रमविशेषस्य प्रति-
पादनं, पुश्करवर्णस्योपधानविधानं,
सायकाले कर्तव्यकर्मणो विधानं, तत्रा-
ध्वरज परितो नयनं सायमानमश-
द्यागेव कर्तव्यमिति सार्धंवाद् निरूपणं,
परिणयनदियावाकिराहृषि विवाय
तत्प्रशसनं, नस्याधस्य पुन प्रयोग-
विधानं चेत्यदि.

१०७-११०

इति तूनीगोऽध्यायः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

१ आत्मन्यग्निप्रहणस्य संकारागधवस्य-
कर्तव्यत्वमुपपाद्य तस्य मन्त्रतदर्थविकरणी-
पेतं सगुणं सवर्मेक सार्धंवाद् विधानं,
प्राग्विहितस्य सत्यसार्धो गानमनूय
तत्प्रशसनम्, उक्तायाः परकृतेः प्रकृते
योजनपुरस्सर सत्यपदस्यापिप्रेतमर्षभा-
विच्छन् तत्प्रशसनं,-

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

पुष्करपर्णोपधानम्—सार्धवाद्
पुष्करपर्णोपधाने, पुष्करपर्णोपधा-
योनिवस्थानुवादपूर्वकं सार्धवाद्मुपपादनं,
पुष्करपर्णोपधाने मत्र विनियुज्य तस्य
पादशो व्याख्यानं,—
रुक्मेशकोपधानम्—आकाशात्मना
स्तुतस्य पुष्करपर्णस्य मध्ये सूर्यात्मना
ध्यातव्यस्य रुक्मस्य क्षीरपतिक सविशेषं
सकारण विधान, रुक्मस्य पुष्करपर्णे
उपधान सोपपत्तिक सार्धवाद् विधाय
तस्य पुष्करपर्णाधिकरणत्वस्याख्यायि-
कया पुष्करनामनिर्वचनेन प्रतिष्ठाकल्पव
प्रतिपाद्य तद्वारा प्रशंसने, पुष्करपर्णोप-
धाने मत्र विनियुज्य तस्य पादशो
व्याख्यानं,
पुरुषोपधानम्—रुक्ममध्ये हिरण्यव-
पुरुषस्योपधान सार्धवाद् विधाय तस्य
प्रकारान्तरेण मन्त्र—प्रागपद्यात्मकसुहृ-
शरीरस्थापनरूपेण प्रशंसनं, प्रसङ्गा-
द्विरण्यनामनिर्वचनं, पुरुषोपधानस्या-
धारविशेष विधाय तत्प्रशंसने, तत्रोप-
धाने पुरुषस्योर्ध्वमुखत्वं प्राङ्मुखत्वं च
विधायास्याधिक्या तदुपपादनप्रशंसने,
तत्रोपधाने मन्त्रद्वयं विनियुज्य पादशोऽ-
नूय व्याख्याय च मन्त्रद्वित्वस्य तद्रूत-
छन्दोद्वारा प्रशंसनं च, पुरुषोपधानाद्-
त्वेन चित्रसामगानं विधाय तस्य पुरुष-
गतवीर्याधानहेतुत्वस्याख्यायिकया
विशदीकरणं, यजमानकर्तृकं सर्प-
नामभिर्मन्त्रैः पुरुषस्योपस्थानं विधाय
तस्य लोकत्रयस्थापनहेतुत्वस्याख्यायि-
कया विशदीकरणं, सर्पनामभिरुपस्थानं
प्रकारान्तरेण प्रशंस्य सर्पनाममन्त्रत्रयस्य

तत्पर्योपेत व्याख्यानं, मन्त्रगतत्रिव-
सहस्रं प्रशंस्योपस्थाने स्थितियुगन्तव्यं च
विधाय तत्प्रशंसनम्, उपस्थानानन्तर-
मान्यद्रव्यकस्याहुनिपञ्चकामकस्याभि-
होमस्य सप्रकारक सप्रयोजन विधानं,
तस्मिन्नभिहोमीयाहुनिपञ्चके रक्षोत्रा-
न्यश्चमन्त्रान्विवापानिहोमस्य रक्षोहनन-
हेतुत्व मन्त्रद्वारा द्रव्यद्वारा प्रतिपाद्य
मन्त्रदेवताद्वारा मन्त्रगतछन्दोद्वारा च
प्रशंसनं, विहित परिसर्पणमनूय प्रशंस्य
च तद्व्यवहारस्य सविशेष निरूपणम्,
सुगिष्टकाद्रयोपधानम्—सुगिष्टकयो-
सकारण दक्षिणोत्तरपार्श्वयोः सार्धवाद्
विधानं, तत्र च दक्षिणपार्श्वोपवेद्यायाः
सुचः कार्त्तव्यमयन्त्रमाप्येन पूरणत्वम्—
उत्तरपार्श्वोपवेद्यायाः सुच औदुम्बरत्व
दत्ता पूरणत्वञ्चाभिधाय तेषां साहाय-
यिक प्रशंसनं, सुचोपधानमनूय तयो-
र्ध्वरूपतां वक्तुं तदुपपादनयोर्दक्षयोर्हृदय-
त्वेरभिधानं, कार्त्तव्यमप्याः सुच उपधाने
आग्नेयं मन्त्र विधाय तं प्रशंस्य च
सुचो धृतपूरणत्वमनूय तत्प्रशंसनम्,
औदुम्बरा उपधाने ऐन्द्रं मन्त्र विधाय
पुनर्विकल्पेनैन्द्राग्र मन्त्र विधाय त
छन्दोदेवताद्वारा प्रशंस्य च सुचो दधि-
पूरणत्वमनूय तत्प्रशंसनं, सुचोपधाने
स्थानविशेषमभिधाय तयोस्तिर्यग्प्रत-
योपधानं सोपपत्तिकं पूर्वपक्षीकृत्य तत्प्रति-
षिध्य च सिद्धान्ततया प्रागप्रत्वस्य सोप-
पत्तिकं निगमनं, स्थापनसादनाधिवदनात्
पृथक्च विधाय तत्प्रशंसनम्, उपहितस्य
द्विरण्यपुरुषस्य सुगन्धितिरिक्तबाहुकरणं
सोपपत्तिकं पूर्वपक्षीकृत्य तत्प्रतिषिध्य

ब्रा० विषय

श्रुतिः

ब्रा० विषय

श्रुतिः

च मिद्वान्ततया पुनः सुख्यनिरिक-
वाहकरणाभ्यैव मोक्षरतिक सहस्रक
निगमनं चेत्त्यादि, १२१-१४६

- २ स्वयमातृणोष्टकोपधानम्-तत्र रि-
पमये पुण्ये स्वयमातृणोष्टकाया सार्ध-
वाद्गुणवानविधान, विहित्वा स्वयमातृ-
ण्यमन्यु तस्याः प्राणान्मना विस्तृता-
वयस्य प्रजापतेः प्रणिष्ठान्मना च प्रश-
सन, विहिते उपधाने मन्त्रान्विवाय
तेषां व्याख्यानं स्नात्कार्यवादातिदेश-
सहितं सादनाधिबदनाधिधान, स्वय-
मातृण्याया सामगान विवाय तत्प्रयो-
जनमिवायकोर्षवाद् अपरिष्टाद्दृश्यत
इति प्रदर्शन, स्वयमातृण्याया पु-
षत्यानमिनिहितत्वोरुपादनम्,
दूर्वेष्टकोपधानम्-दूर्वेष्टकोपधान
तत्स्यानविशेष च विवाय तत्प्रशसन,
विहितगुणवानमन्युर्षवीनां दूर्वाधाधो-
त्यतिप्रदर्शनदूर्वक प्रशसनं, उपधेयाया
दूर्वेष्टकाया सविशेष लक्षणमभिधाय
सगुरस्ताद्धमी औषधीनां प्ररोहणविधानं,
विहिते उपधाने मन्त्रद्वय विनियुज्य तस्य
निगदव्याहारात्प्रदर्शनं, मन्त्रगत
द्वित्वं प्रशस्य सादनाधिबदनानुबदन,
द्वियजुरिष्टकोपधानम् द्वियजुर्नामिष्ट-
कोपधाने विधाय तस्य यजमानस्य
स्वर्गप्राप्तिसाधनत्वेन प्रशसनं, द्वियजु-
रित्येतन्नामनिर्वचनं, इष्टकाया यजमाना-
त्मना प्रशंसनं, द्वियजुषो यजमान-
स्वीकृत्या लब्धावमरत्वेन याज्ञिकानां
प्रभोक्तकथने, द्वियजुष उपधानस्या-
न्वयव्यतिरेकचोर्णुणदोषप्रदर्शनेनावस्य-
करानिधानं, अस्या इष्टकाया हिरण्यप-

पुरुषसर्मापि सर्वथाऽऽपुपदाने दोषप्रद-
र्शनं तन्नोपधाने तु गुणप्रदर्शनं च, यज-
मानस्य हिरण्यपपुरुषद्वियजुःस्वयोर्दोष-
मानुपरातीरयोर्मध्ये स्वयमातृण्यादूर्वेष्ट-
कोपधानेन व्यवधानोपस्थाद्वय-
स्यापि प्रागेन सह कथमन्वयवच्छेद इति
प्रश्नमत्रतार्थं तत्समाधाननिरूपणं, द्विय-
जुर् उपधाने मन्त्रद्वय विनियुज्य तद्गत-
पुन पुन प्रयुक्तदक्षदस्यामिप्रायप्रदर्शनं,
पूर्ववत्सादनाधिबदनानुबदनम्,
रेतःसिगिष्टकाद्वयोपधानम्-रेत-
सिगिष्टकाद्वयोपधान विवाय तवोरिष्ट-
कयोः पृथिवीसुक्तोक्तमना प्रशस्य च
तयो रेत-सिक्तवोपपादनं, तपोरुपधाने
क्रमेण मन्त्रद्वय विधाय तद्गत " विराट्-
स्वराट् " शब्दाभिधेयत्वमुपपाद्योपधान-
मन्त्रयोः पार्थक्यं सादनमन्त्रस्य कैकत्व-
मित्यभिधानम्, एतद्विष्टकाद्वयमन्दात्मना
प्रशंस्य स्थानविशेषे उपधानस्य प्रयो-
जनकथनं,
विषज्योतिरिष्टकोपधानम्-विष-
ज्योतिराख्याया इष्टकाया उपधानम्
विधाय तामन्वात्मना प्रशस्य स्थान-
विशेषे उपधानमुपपाद्य च तस्या इष्ट-
काया प्रजात्मनाऽपि प्रशंसनं, विहिते
उपधाने मन्त्र विधाय तद्व्याख्यानं,
ऋतव्येष्टकाद्वयोपधानम्-ऋतव्या-
ख्ययोरिष्टकवोरुपधानस्य सौपपत्तिक
मन्त्रतद्विप्रावसहितं विधानं, प्रयमायां
चितौ ऋतुपधानस्य कारणत्वमिधानं,
पुनस्तथोरेव कर्तव्ययोः प्रजापतेः प्रति-
ष्ठात्मना प्रशंसनं, ऋतव्ययोरिष्टकयो-

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

उपधानस्य स्थानविशेषं विधाय प्रशंसनम्,
 आपादेष्टकौपधानम्—आपादेष्टकाया
 उपधानं चपनस्थलस्य पूर्वभागे कर्म-
 स्वमिति साभिप्रायं विधाय तस्या इष्ट-
 काया आपादेति नामवेपमिति प्रद-
 र्शयानौनयोमाप्रदर्शनम्, एतस्या इष्ट-
 काया भागात्मनाऽपि प्रशंसनम्, आपा-
 देष्टकायाः पृथिव्यात्मकत्वमुपजीव्य
 कामधुत्संज्ञामाख्या आधिभौतिक्या-
 त्मिकप्राणात्मकत्वस्योपपादनम्, उक्तं
 भोगदुर्षार्थमकृत्वमुपजीव्य तस्या पूर्व-
 भागे उपधानस्योपपादनम्, आपादायाः
 पूर्वभागे मंत्रवज्रा इष्टकाया उपधानस्य
 संहेतुकं निवारण, ननु यदि समंत्र-
 कानामिष्टकानमुपधाने प्राणाविधानं
 तर्हि अपस्यानौ मंत्रविशिष्टानामिष्टका-
 नामुपधानेन तत्कस्मिन् भवतीति प्रति-
 पादनं, तस्या ऋतव्ययोः समीपे सकार-
 णमुपधानं विधाय प्रशंसनं, प्रकृत्या
 इष्टकाया उपधाने मन्त्रं विधाय तदुच्चा-
 ख्यानं, पूर्वैष्टकादीनां स्वयामनुष्णायाः
 पूर्वभागे उपधाने कारणविधानं
 चेत्यादि.

१४९-१९८

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

१ कूर्मैष्टकौपधानम्—तत्र • कूर्मोपधानं
 विधाय तस्य इत्यप्रमना प्रशंसनं,
 उक्तेरसत्प्रणाल्या कूर्मस्य
 पृथिव्यादिलोकत्रयात्मकमभिधाय तस्यैव
 तन्वरीरे विविधं प्रदर्शनं, विहि-
 तस्य कूर्मस्य सार्धवादे समन्त्रकं दधि-
 मनुपुत्रैरभ्यञ्जनविधानम्, अभ्यञ्जन-

मन्त्राणां उन्दः—संक्षेपे विधाय तत्स्ता-
 यत्सार्धवादिदेशकयनं, कूर्म इति नाम्नः
 प्रवृत्तिनिमित्तमभिधाय कूर्मस्यादित्या-
 त्मना प्रशंसनं कूर्मस्य पुरस्तात्प्रत्यगा-
 धादाया दक्षिणतोऽरुत्निमात्रे प्रदेशे
 सोपपच्छिकमुपधानं विधाय तस्य कूर्मस्य
 प्राणात्मनाऽपि प्रशंसनं, वागात्मिकाया
 आपादाया दक्षिणे भागे प्राणात्मकस्य
 कूर्मस्थोपधानं सयुक्तिकमित्युपपादनं,
 कूर्मोपधाने मन्त्रत्रयं विधाय तत्राप्यु-
 पधानसमये मन्त्रमेतन्मन्त्रेण तबालनं
 विधाय च तेषां मन्त्राणां व्याख्यानम्,
 उपधानमन्त्राणां त्रिवसंतव्यामनूय तस्याः
 प्रशंसनम्, अभ्यञ्जनमन्त्राणामुपधान-
 मन्त्राणां च संख्यायाः सम्भूय प्रशंसनं,
 कूर्मस्याधस्तादुपरिष्ठाचावकास्यापनस्य
 सम्प्रयोजनमभिधानं कूर्मोपधानानन्तर-
 मुद्बलमुसलवोरुपधानं विधाय तयो-
 रनादत्वसाधनतया प्रशंसनम्, अनयोः
 स्थानविशेषं विधाय तद्व्यशंसनं, प्रकृते
 उद्बलमुसले प्रादेशमात्रे कर्तव्ये इति
 सकारणमभिधानम्, अनयोर्दृष्टविशेषं
 विधाय तद्व्यशंसनं, विदिल्लष्टावयवस्य
 प्रजापतेः प्राणमनमूर्जमस्त्रिजोती प्रति-
 निवातुमितिहासकयनं, उक्तेऽर्थे कस्य-
 चिन्मन्त्रस्य संवादं प्रदर्श्य तन्मन्त्रस्य
 पदसो विभक्त्य व्याख्यानं, उदुम्बरोल्-
 खलशम्बयोर्निर्वचनं, तत्रार्थवादेनोद्-
 खलस्य शिरःसावर्ष्यं सन्पाद्य तद्वासा
 तस्याकारविशेषस्योपपादनं, तदुपसंहृत्य
 विहिते उद्बलमुसलवोरुपधाने मन्त्रं
 विनियुज्य तद्व्याख्यानं, उद्बलमुसल-
 योर्दित्वात्तदुपधानमन्त्रस्यापि विदित्वाप-

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

त्वमुपपद्यत इति कथनम्, उलूखलमुन-
ल्लभो. सादनं तु पृथक् पृथक् सद्यच्च
कर्तव्यमिति विधानं, पूर्वकत्सादनविव-
दनानुवदनम् ।

उखेष्टकोपधानम्—उलूखले उखायां
उपधानं विधाय तस्य प्रशसनं,
उखाया. प्राजापत्यात्मकत्वेनो-
लूखले उपधानस्य प्रशसनम्, उपसयाना-
नामोल्लभेदे सति तद्व्यनिसन्धानार्थं
प्राग्वशेषिता मन्त्रसंस्कृत्या या मृत्ता
धूर्णीष्टस्योखायाः पुरोभागे निदध्या-
दिति निरूपणं, इष्टकोपधानप्रदेशे
पकानामिषोपधानाहुपशपापाधापइव-
त्वाक्यमत्र सदृशानामिति याज्ञिक-
शकानुग्राह्यं तस्याः पक्वत्वोपपादन-
पुरसरं द्वेषोत्तरप्रदानेन समाधानम्,
उलोपधाने मन्त्रस्य विनियुज्य
तद्व्याख्यानम्,

उखोपरिहीमः—उपधानानन्तरमुखाया
उपरिहीमं सङ्गद्गृहीतेन तुवरयेनाग्नेन
द्राव्यामाग्नेयीभ्यामृग्भ्यां होतव्यं इति
विधानं, तथोर्पुक्तत्वोर्कचोः प्रदर्शनं,
उखायामग्रे संवत्सरमरणपक्षेऽभिहीमो
निरमेन न तूपस्थानं असंवत्सरमरण-
पक्षे अभिहीमो वेषस्थानं वेति विकल्प
इति निरूपणं, वित्याग्रे. स्वयमातृष्णा-
दिदु प्रयोदशसिष्टकामु क्लृपपधाक्वा-
त्वं प्रतिवाद्यादित्यरूपत्वरथोर्बचयनेन
प्रतिपादने, स्वयमातृष्णायात्मकत्वाग्रेः
प्रदक्षिणावर्तनविधायं, प्रकारान्तरेणो

रणोद्बलमुनलपोत्तरार्धवत्प्रशसनं,
सोपगतिकं मुसलस्योद्बलदक्षिणभागे
उपधानकथनम्, उक्तव्याग्रेः पधाकार-
त्वस्य प्रकारान्तरेण दहीकरणम् उक्तोऽर्थे
लौकिकप्रमाणस्योपपत्तनं चेत्यादि. १७०-१९

२ पञ्चपशुशीर्षेष्टकोपधानम्—तत्र पशु-
शीर्षिणासुपधानं सार्यवाद् विधाय तस्य
स्थानविशेषविधानं, प्रकारान्तरेणापु-
खायामुपधानस्य प्रशसनं, तेषां पशु-
शीर्षिणा श्रीरूपत्वेन प्रशसनं, तत्रो
पधाने कवचवदिरसा सन्धानं भवतीति
प्रदर्शनम्, उखायामुपधानं सुरतदादरस्य
प्रत्यगपवर्गं कर्तव्यमिति सकारणपदि-
धानम्, उखायां पशुशीर्षिणासुपधाने
प्राजापत्यदरेऽत्र दधातीति दर्शयितुमाख्या-
विकाकथनं, तत्र पशुशीर्षेऽप्यु सुवर्णशक-
लानां प्रक्षेप विधाय तत्प्रशसनं. सुवर्ण-
शकलानां सख्याविशेष विधाय तत्रिषुपे
केषाञ्चिन्मतेन पञ्चपशुपक्षवदेकपशुपक्षे-
ऽपि पञ्चशकलं सतसत् सुवर्णशकलान्प्र-
त्यस्येदिति सामिप्रायं पूर्वपश्चयित्वा त
प्रत्याख्याय च एकस्मिन्पशुपक्षे एकवार-
मेव सत् सुवर्णशकलान्प्रत्यस्येदिति
सिद्धान्ततया सयुक्तिकं निगमनं, तत्र
प्रथमं मुले सुवर्णशकलस्य प्रक्षेप विधाय
तत्र मत्र विनियुज्य तस्य पादशो-
व्याख्यानं, ततः क्रमेण दक्षिणसन्वयधेर्नासा-
पुटयोर्भेदयोः श्रोत्रयोश्च सुवर्णशकल-
प्रक्षेपं समन्त्रक विधाय तेषां मन्त्राणां
सामिप्रायं व्याख्यानम्, उपधानार्थं पृथक्-

श्री० विष्वाः

पृष्ठाः

श्री० विष्वाः

पृष्ठाः

श्री० विष्वाः
 विधानं तन्प्रकारान्वयानं च, एतेषां पक्ष-
 नादानानन्दस्य तत्र पुनश्च प्रकार-
 प्राप्तेर्विधानं, पुनश्चापि नये
 कर्तव्यमिति नयेन विधानं, अथ
 कुत्र नये उपधानमिति विधेयविधान-
 नायाद्विष्वाः विधानं, पुनश्चापि
 नये नयेन विहितं तत्र विधेय-
 विधानं, विहितं उपधाने मत्रं विहितं
 तत्र पदयो विनये व्याख्यातम्, तत्र
 होमप्रयोगविधानस्य तत्र मत्रं विधानं
 तद्व्याख्यानं, तत्रिगणो गोप्य-
 चानन्दस्य तत्र मन्त्रविधानं
 तद्व्याख्यानं, उपर्युक्तविधानस्य
 मत्रं मंत्रं विधानं तद्व्याख्यानं,
 त्रिगणोपसंहारविधानस्य तत्र मन्त्र-
 विधानं तद्व्याख्यानं, प्रकृतानां
 पक्ष-
 नादानानन्दस्य विधानं
 भादवाविष्वाः विधानं कर्तव्यमिति विधानम्,
 पञ्चासिद्धिः—मन्त्रविधानान्तरे पुनश्चा-
 ष्ठिगणं अग्निहोमविधानस्य मन्त्रो-
 जने विधानम्, अग्निहोमे मंत्रं विहितम्
 तत्र पूर्वोक्तविधानस्य विधानं द्वितीया-
 श्रुतिमोक्तमन्त्रोत्पत्तेः प्रकारं प्रदर्श-
 नम् तत्र व्याख्यानं, अग्निहोमपर-
 मुष्ठीनां पुनश्चापि मन्त्रोत्पत्तेः पञ्चासि-
 द्धान्तरे मन्त्रोत्पत्तेः व्याख्यानं मन्त्रो-
 जने विधानम्, अत्र पञ्चासिद्धिः पञ्चा-
 श्रुतिमोक्तविधानस्य मन्त्रोत्पत्तेः व्या-
 ख्यानं मन्त्रोत्पत्तेः प्रकारं पुनश्चापि मन्त्रो-
 जने विधानम्, अग्निहोमे मन्त्रं विहितं

उपधाने विहितं पञ्चासिद्धि-
 उपधाने प्रकारविधानस्य तत्र
 विधानं, अग्निहोमे मन्त्रं विहितं
 मन्त्रोत्पत्तेः विधानं उपधानविधानम्,
 उपधानविधाने विधानं उपधानविधान-
 प्रकारविधानविधानविधानं च
 मन्त्रोत्पत्तेः विधानं पुनश्च दोष-
 पूर्वोत्पत्तेः विधानं च तत्र मन्त्र-
 विधानं विहितम् च तत्र पदयो
 विनये व्याख्यातम्, तत्रोपधान-
 विधानं शोकात्पौत्रकर्म मन्त्रविधि-
 विधानं तथा व्याख्यानं, तत्रोपधान-
 विधानं मन्त्रोत्पत्तेः पक्ष-
 शोकात्पौत्रकर्म तत्र मन्त्र-
 विधानं तत्र मन्त्रविधानं च प्रदर्श-
 नमिति विधानं तत्रं विधानविधानम्, तत्र-
 विधानपरिधानविधानस्य पुनश्चा-
 ष्ठिगणं प्रकारं विधानम्, उपधान-
 मन्त्रोत्पत्तेः विधानं विधान-
 मन्त्रोत्पत्तेः विधानं विधानं विधानं
 विधानं विधानं विधानं विधानं विधानं
 विधानं विधानं विधानं विधानं विधानं
 विधानं विधानं विधानं विधानं विधानं

पञ्चासिद्धिः—मन्त्रविधानान्तरे पुनश्चा-
 ष्ठिगणं अग्निहोमविधानस्य मन्त्रो-
 जने विधानम्, अग्निहोमे मन्त्रं विहितम्
 तत्र पूर्वोक्तविधानस्य विधानं द्वितीया-
 श्रुतिमोक्तमन्त्रोत्पत्तेः प्रकारं प्रदर्श-
 नम् तत्र व्याख्यानं, अग्निहोमपर-
 मुष्ठीनां पुनश्चापि मन्त्रोत्पत्तेः पञ्चासि-
 द्धान्तरे मन्त्रोत्पत्तेः व्याख्यानं मन्त्रो-
 जने विधानम्, अत्र पञ्चासिद्धिः पञ्चा-
 श्रुतिमोक्तविधानस्य मन्त्रोत्पत्तेः व्या-
 ख्यानं मन्त्रोत्पत्तेः प्रकारं पुनश्चापि मन्त्रो-
 जने विधानम्, अग्निहोमे मन्त्रं विहितं

श्री० विषयाः

पृष्ठश्लोः | श्री० विषयाः

पृष्ठश्लोः

मुग्धाने विंशतिः सम्पद्यते तत्र या-
 पञ्चदश पूर्वा इष्टकाम्ना अरस्या
 भवन्तीति सौरपत्तिक प्रतिपादात्प्रा-
 म्य. पञ्चदशस्य उक्तरा. पञ्चेष्टका
 विद्यन्ते तारुण्यस्याः भवन्तीति प्रति-
 पादनम्, उन्मत्तानामुग्धानेन पञ्च-
 दशकान्तमात्मनिविधानम् भवतीति
 निरूपणम्, तन्मात्मन्यपस्यावद्भ्यव-
 धानेनोग्धानानिवानम्, तथैवापस्या
 अन्तारम्भदत्तना बाह्या भवेयुरित्त्वनि-
 धानम्, प्रकारान्तरेण परद्वानां लोम-
 न्मृत्तिमनिधाय त्वग्भोजसम्पादने उक्त
 पञ्चदशमन्मभिमतिमिति कथनम्,

प्रकारान्तरेणाप्यपस्यानामुग्धानस्य प्रसं-
 सन, तस्मां पञ्चदशानामरस्यानामुग्-
 धाने कथने " अर्शं त्वमन् " इत्या-
 दीन्मन्त्रान्मन्त्रान्विनाय तेषां न्यासवान्,
 तत्र सननमन्त्रार्पण इत्येकरूपमभा-
 योरन्यासेन दृष्टीकरणं, " मापवेण
 त्वा " इत्यादिभिः पञ्चभिः पञ्चनिर्म-
 न्त्रैश्चरस्य दिशि पञ्च उन्मत्तानां उन्म-
 द्धादिनि विधानम्, आसामरस्यानाम्-
 क्मुग्धानामकञ्चमुग्धार्थं तन्परोपनादने
 वेत्यादि.

इति पञ्चमोऽध्यायः

इति हस्तिबद्धा (घटा) रूपं सप्तमं काण्डम् ।

चितिनामकेऽप्ये काण्डे-

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः । भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

प्रथमोऽध्यायः ।

१ पञ्चाशत्प्राणशुद्धिकोषधानमु-
त्तर प्रथमचितौ साधेसाद् प्राणशुत्ता-
मुपधानविधानं, ताः पञ्चाशत्सहस्राङ्काः
प्राणशुतो दशदशोपधेवा इत्यभि-
धानं, दशसोनातानां संख्या विधाय
ताम्रसंज्ञम्, उपहितानां पशु-
शीर्षाणां समीपे तातागुरधान विधाय
ताम्रसंज्ञम्, प्राच्याद्यगु पशु शु-
तासगुरधानविधानं, प्राणशुद्रुपधान-
मन्व्य तस्य प्रकाशत्तरेण प्रसंज्ञम्,
प्राच्यां दिशि उपधेवानां प्राणशुतागुरधाने
दश मन्त्रान्विनियुज्य तेषां पञ्चकशात्त-
स्यः सोमपितृमर्धविररणं, दशानां
शुद्धिगुरधेवानां प्राणशुतागुरधानस्य
पार्थक्ये विधाय ताम्रसंज्ञम्, सादनस्य
पुत्रसंज्ञकं नानाधेयं व्याप्यं
अधिके मर्धे च प्रदस्येत्कृत्वाशुद्धि-
विररणं, दक्षिणस्य दिग्गुरधेवानां
प्राणशुतां दशकरोपधाने दश मन्त्र-
ान्विनियुज्य तेषां न्यात्पानम्, उपधा-
नस्य नानाधेयं सादनस्य सहस्रविष्ट-
कावाशुद्धिश्च पूर्ववद्विधाय ताम्रसं-
ज्ञम् चेत्पदि.

२ प्रतीक्षां दिग्गुरधेवानां प्राणशुतां दश-
करोपधाने दश मन्त्रान्विनियुज्य तेषां
न्यात्पानम्, उपधानस्य नानाधेयं साद-
नस्य सहस्रविष्टकावाशुद्धिश्च पूर्ववद्वि-
धाय ताम्रसंज्ञम्, उपधानस्य दिग्गुरधे-
वानां प्राणशुतां दशकरोपधाने दश
मन्त्रान्विनियुज्य तेषां न्यात्पानम्, उप-

१-७

धानस्य नानाधेयं सादनस्य सहस्रविष्ट-
कावाशुद्धिश्च पूर्ववद्विधाय ताम्रसं-
ज्ञम्, मन्त्रभाग उपधेवानां प्राणशुतां
दशकरोपधाने दश मन्त्रान्विनियुज्य
तेषां न्यात्पानम्, उपधानस्य नानाधेयं
सादनस्य सहस्रविष्टकावाशुद्धिश्च च
पूर्ववद्विधाय ताम्रसंज्ञम्, निरुक्तमन्त्रार्थ-
ज्जातस्यामन्त्रकृताप्रतिपादनं, दशसहस्रा-
मन्व्य तद्वेषेणानुरूपताप्रतिपादनं,
संज्ञे उपधानमन्व्य ताम्रसंज्ञम्, प्राण-
शुतागुरधाने चेत्यादि.

३ तत्र प्राणशुत्तरे प्राणशुत्तरेण च
विशदयितुं मन्त्रादिनां प्रभोत्तराभि-
धाने, पुनः सर्वासां प्राणशुतां प्राजा-
पत्यस्य विषये मन्त्रादिनां प्रभोत्तराभि-
धाने, मन्त्रगतागुरधेयं कृत्वासां प्राजा-
पत्यस्य विषये मन्त्रादिनां प्रभोत्तराभिधाने,
प्रतीक्षामानन्तर्धेयस्य विषये मन्त्रादिनां प्रभो-
त्तराभिधाने, प्रथमतश्चिद्विदुः पशु-
तस्य दिशापु भास्य प्रयोजनानुरूपं,
एतासां प्राणशुतागुरधेयं प्राणशुद्धिदश-
नात्तद्विषये नानाधेयं तेषां दशकानां पृथक्-
सादरणं, अत्र चरकाधर्म्येण मन्त्रगु-
न्दस्य सन्निवेशेण, पूर्ववद्विदुः प्राणशुता-
मुपधानानन्तरं दिशा दिश प्रतीक्षां दिशि कर्तव्यमिति सोमपितृ-
विधाने, दक्षिणोत्तरदिशोपदि नैरन्त-
र्येण प्राणशुद्रुपधान विधाय ताम्रसंज्ञम्,
मन्त्रे उपधेवानां प्राणशुतां स्थान-

ब्रा० विषयः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयः

पृष्ठाङ्काः

विशेष विधानं तदप्रदानम्, सर्वत उप-
धानमनूप तमप्रदानम्, सर्वात्ता प्राग-
भूतामुपदाने धर्मविशेष विधानं तद-
प्रदानम्, तासांमुपदानां परस्परमन्वयं
विषयं तदप्रदानं चेति.

१४-२०

४-तासां पुरुषधिरम्, समीपे प्रागादिदि-
क्षुपथानं पूर्वपक्षीहृत्य तत्प्रतिविद्धं च
हिरण्यपयुग्मस्याग्निप्रतिर्षथा भवति
तथोपदेव्यादिनि मिहान्तनया निगमनम्,
आग्नेरग्दिक्रोगद्विभागेषु प्रागभूता
वक्त्रोप्योपधानमाक्षिप्य तत्समाधान-
निरूपणं, प्रागभूदुपधानस्य पशुव-
सम्पत्त्या प्रदानम्, अभिनमन्त्रे स्वीय-
द्वयभूदुपप्रतिपादनस्य प्रश्नोत्तररूपेण
प्रयोजनकथनं, प्रतीष्टकं वृत्तन्म्याग्ने
संस्तुते प्रश्नपूर्वकमुपदानं, सुरार्णकरूपस्य
चि वस्याग्नेः, समन्वयप्रसारणयोर्लुकेन
प्राणभूदुपदानस्य प्रदानम्, नर समन्वय-
प्रसारणप्रतिपादनेन मन्त्रेणाग्निपृथक्स्थो-
त्येकीयमनोदन्वयान्वयं च समानप्रसार-
णयोर्गोप्येनूनगाऽनन्वयत्वात्वाभिधान-
मनिमर्शनमन्त्राभिधानं च, एतद्वैकीय
मनं चाट्यावनेरेणमिमन्त्रमित्यभि-
धानम्, धन विषये पदान्तरं प्रति-
पाद्य तस्य दूषणम्, कोकभूगाम्ययो-
रिष्टक्रमेरेणमन्त्रमन्त्रं, नत. पुरीष-
निमर्शनविधानं चेत्वादि.

२०-२५

इति प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

१ द्वितीया चिन्ताः-नर प्रथम द्वितीय-
न्याक्षिप्तेनमन्त्रे चिन्तय तद्विषयप्रयोजन-
स्य प्रथमचिन्तितप्रयोजनप्रतिपादनपूर्व-
कमुपदानम् । नयाधिर्गता प्रथम-

सुरवान विधानमुपयोगानुपधानम्, एव-
मुपयोगात्तत्वेन द्वितीयचिन्तयुपदानेऽग्नि-
करुत्वं प्रतिपाद्यतां द्वानिकमाधिर्गता-
मुपदानं विचारं तत्र मन्त्रचतुष्टये
विनियुज्य तेषु पादभोज्यं व्याख्या-
नम्, एतासां चतसृर्गामष्टकानां
संभूय प्रदानम्, तासांमुपधाने स्थान-
विशेषं मुण्यन्तरं च विचारं तयोः
प्रदानम्, उपदानभादनमूर्द्धदेशमात्रिक-
दानानां नानाच विचारं तदप्रदानम्,
मध्ये उपययाया आधिन्त्याः साध्वाद्
विधानम्, विहित उपधाने मन्त्र विनि-
युज्य तस्य व्याख्यानम्, एतासां
विनीतानामन्त्रानां उपधानस्यानुब्रह्म
पुरं तस्मात्स्यायिकया प्रतिपादनम्
प्रजापत्यववत्तन्म्याग्नेऽग्ने मन्त्राणा-
मग्नि सामर्थ्यमस्तीति प्रतिपाद्य स्थान-
विशेषस्य सर्वत उपधानस्य चादेतद-
र्थानुगुणतन्त्रं सकारणमाविष्करणम्,
ऋतवेषेष्टकोपधानम्-नरं पूर्वं मन्त्र-
तदर्थविवरणोपेन साध्वाद्दमृतत्वयो-
गिष्टकरेणैव विषयं तद्विचिन्तय
दिव्यमनूय तस्य प्रथमतम्, इष्टकयो
द्वित्वात्पृथग्महादानप्रती सहासादनवा
विधानम्, ऋतवयोर्द्विगोपचिन्तादुप-
धानस्य प्रथमतम् अन्ते. नक्तसंस्तुत्य
लोमप्रवाह्यं हवत्तपनाया. प्रयोजन
प्रतिपाद्य पुनः प्रकाशन्तरेण प्रदानं
चेत्वादि.

२७-३६

२ एतद्वैश्वदेवेष्टकोपधानम्-तयादी
द्वैश्वदेवीनामुपदानं विषयं तस्या-
व्यायिकया प्रदानम्, वैश्व-
देवीनामुपदानं प्रकाशन्तरेण प्रदत्तं

श्री० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

श्री० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

पञ्चदशयेष्टकोपधानम्—तत्र दिश्ये-
ष्टकोपधान विधाय तत्प्रशंसन,
एतासां दिश्यानां प्रथमचित्तावेवोपहित-
त्वान्मन्त्रमथितौ किमर्थं तदुपधानमि-
त्याशङ्कयात्राप्युपधेयत्वस्य सौपतिक
प्रतिपादन, दिश्येष्टकानां पुनरुद्दो-
लक्षणरूपेणानुरूपेण च प्रशसन, दिश्यो-
पधाने मन्त्रप्रसक्त विविद्युष्य तस्य तात्प-
र्यतो व्याख्यान चेति.

१६-१२

२ विश्वस्योतिरिष्टकोपधानम्—तत्र
मन्त्रमाया विश्वस्योतिरिष्टकायाः सप्रयो-
जनमुपधान विधाय वायुरूपेण तस्याः
प्रशसनं, पूर्वैष्टकाम्योऽप्या अव्यवहितत्वं
विधाय प्रजारूपेण प्रशसन, स्वयन्मन्त्राणा-
वतिश्वकर्तल्लिङ्गकेन मन्त्रेण सादत्
विधाय तन्मन्त्रस्य व्याख्यानं, सार्धवाद्
सुदोहसाधिवदन च पूर्वैवेदिति प्रदर्शनं,
चतुर्दशतयेष्टकोपधानम्—तत्र चत-
सृणामृन्व्येष्टकानामुपधानं समप्रक
सौपतिक धर्मविशेषसहितं विधायोप-
धानमत्रामिप्राय प्रदर्श्य च सत्प्रशंसन,
मन्त्रमविद्या प्रथमोभमवियोरद्वैलक्ष-
ण्यमूनस्थानां चतुष्टव तस्य प्रशसन,
चतुष्टवमुक्त्वा पञ्चममु-
त्तमाऽपि प्रशसनम्, उत्सृज्य चतुष्ट-
वमन्त्रगतचतु.संयानुत्तान्तरिज्ञान-
मन्त्रमथिनैर्धोम्य बाभिधानदरेण प्रश-
सन, पुनस्तम्भैव प्रकाशनेरेणारि
प्रशसनम्, एतासां तन्मन्त्राणां प्रागुक्तानिः
सह समुचित विराट् तन्मन्त्रादनाय
तत्प्रशसन,

दशत्राणभृद्विष्टकोपधानम्—तत्र
दशानां प्रागभृद्विष्टकानामुपधाने सौप-

पतिकं समप्रकं विधाय तत्प्रशसनं
चेत्यादि.

११-१७

३ छन्दस्येष्टकोपधानम्—तत्र छन्दस्यानां
पञ्चरूपत्वं परानामनरूपत्वं मन्त्रमाया-
चित्तेरुत्तरिक्षस्य चाभिधाय तारुन्दस्याः
पूर्वार्द्धे प्रणष्टामुपहितत्वाद्दक्षिणादि-
दिक्षु द्वादश द्वादश उपदध्यादिति
विधानं, उक्ताया एवेष्टकानुरूप्याः
पुनर्जगत्यादिहारेणान्नाम्ननाऽपि प्रशं-
सन, पूर्वैष्टकाम्योऽप्यवधान विधाय
तत्प्रशंसनं, तत्र दक्षिणत उपधेयेष्ट-
कानां, मन्त्रविधाय तेषां व्याख्यानं,
तत्राप्युत्तरासामष्टानाभिष्टकानां निरुक्त-
रूपं वैलक्षण्यं दर्शयित्वा तद्विधानं,
पश्चादुपधेयानां द्वादशानामिष्टकाना-
मुपधानमत्राणां प्रतीकमादाय तेषां
समनार्थत्वेन' मादिच्छन्दोरूपानामाशङ्क
तद्विज्ञं चोपपाद्य तात्पर्यपुर सर
तन्मन्त्रप्रतीकरूप्याख्यानं, दक्षिणोत्तरपक्ष
पुच्छमन्त्रिषु निरुक्तानिरुक्तभेदेन द्विविधा-
नामपि छन्दसामुपधानस्यान्वयतरोपधान-
पक्षे दोषप्रदर्शनपुरःसर प्रशसन, प्रात-
दिक्षु यद्वाद्दशत्वं तस्या वृहर्त्तमिन्वसि-
द्वारा प्रशसनम्, एतासांमेवेष्टकानां पुन-
र्विन्मन्त्रजातपञ्चममन्त्रिन्वधानरूप-
त्वेन प्रशसनम्, एतासांमिष्टकानां पूर्वो-
क्ताभि सह समुचित प्रशसनम्, अयं-
वात्प्रसङ्गेनोक्तस्य च तन्मन्त्रस्योपशसनं
चेत्यादि.

१८-७३

४ चतुर्दशवालिविष्टकोपधानम्—तत्र
पूर्वै वालिविष्टकोपधानं विमथ्य तत्प्र-
शसन, प्रयत्नाद्वालिचिन्त्यानामविश्वत्वं,
पुरम्बापश्चाच्च मम मम वादिच्छन्दे-

भा० विषया.

पृष्ठाङ्काः

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

एका विधाय तां प्राणान्मना प्रशस्य चेदानीं प्राणशब्देन विवक्षितार्थाभिधानद्वारा तासां प्रशंसनं, पुस्तान्पञ्चकोपधेयानां मध्ये त्रीखीन्गन्त्रानुदाहृत्य संगृह्य च तेषां तात्पर्याभिधानं, बलखिल्योपधानं प्रकारान्तरेण प्रशस्येकप्रकारस्य विभज्य प्रदर्शनं, पुस्तानुपधेयेष्टकानां चतुरो मन्त्रानुदाहृत्य तेषां तात्पर्यप्रदर्शनं, पञ्चाङ्गालखिलाप्रसन्नानाभिधानं, प्रतिगतिप्रकार विभज्य तद्योत्तराश्चतुरो मन्त्रानुप्रदर्श्य सप्तप्रतिष्ठावस्थारूपत्वेन प्रशंसनं, प्रजापते शरीररूपस्य संस्कारमभिधायाया स्वयमावृत्त्या-पञ्च दिव्या-विश्वज्योतिः-चतस्रं कृतव्या-इत्येकादश वर्तमाना-ऽवशिष्टानां शिरभायङ्गकलनुनया तत्र य प्रादक्षिण्यमन्त्रस्य प्रदर्शनं, स्तोत्रकार्य-वादानिदेशसहितं लोकमृष्टेष्टकपौरा-धानविधानं, स्तोत्रकार्यवादानिदेश-सहितं पुरावनिवर्तनविधानं चेत्पादि.

७३-७९

इति तृतीयाध्यायः ।

अथ चतुर्थाध्यायः ।

१ चतुर्थी चितिः-तत्रादौ अष्टादश-स्तोत्रेष्टकोपधानम्-पञ्चापि पूर्व चतुर्थाधिप्या उपधान विधाय तं प्रशंसनं, अन्ती ब्रह्म उपधानविधायिन्याह्या-विकारकपनं, स्तोत्रसंज्ञा इष्टका विधाय तासां ब्रह्मना प्रशंसनं, पुनस्तत्ता सोरपतिकं प्रजापत्यामना प्रशंसनं, पूर्वं प्राणद्वारा प्रजापति-रूपत्वेन प्रशस्यमाणुना चितिप्रयुक्तमृ-षित्वे प्राणेषु सम्पाद्य तद्वारा प्रशंसनं, पुनर्विस्तृतप्रजापत्यवयवप्रतिपन्नान-

रूपतया प्रशंसनं, स्तोत्रेष्टकोपधान-मनस्य तत्र पुरस्तादक्षिणत उत्तरतः पञ्चाबोधेयेष्टका-मन्त्रान्विनियुज्य तेषां व्याख्यानं, इयं चतुर्दिक्षु बाष्पा-दिदेवतारूपाणां चतसृणामिष्टकानामु-पधानमभिधायोत्तरत्रोरधेयानां चतुर्दशा-नां संस्तररूपताप्रतिशान्दनुसरतत्र क्रमाच्चतुर्दश मन्त्रानपि विनियुज्य तेषां व्याख्यानं, प्रथमोपमस्तोत्रेष्टकयो-र्वावृत्तवस्थस्य प्रशंसनम्, उक्त्या अष्टादशसंख्यायावितृप्तस्तोत्रसंख्याया प्रशंसनं पुनस्तस्याः प्रकारान्तरेण प्रशंसनं चेत्पादि.

८०-९१

२ सृष्टिष्टकोपधानम्-तत्र दश सृष्टि-ष्टका विधाय तत्प्रशंसनं, प्रसङ्गा-त्तद्व्यामनिर्वचनं, दशानामभ्युपधेयानां सृष्टिष्टकानां मन्त्रान्विधाय तेषां सोर-पतिकं व्याख्यानम्, उक्त्या दशसंख्याया विस्तृतप्रजापत्या प्रशंसनं.

अनन्येष्टकोपधानम्-तत्र च समग्रकं सार्थवादमृत्येष्टकपेक्षितोपधानविधानम्, अर्थवादद्वये च प्रजापतेर्लोकप्रणाम-कत्वं सवसोऽमकत्वं च प्रतिपाद्य तद्वद्वारा यत्र तस्या विशिष्टमङ्गं तत्प्रति-सन्धानस्याप्यविवेचि तत्तत्तस्योः स-धनं चेत्पादि.

९१-९८

३ सप्तदश सृष्टिष्टकोपधानम्-तत्र च सप्तदश सृष्टिनामभेया इष्टका विधाय तत्प्रशंसनं, सप्तदशानामभ्युपधेयानां सृष्टिष्टकानां मन्त्रान्विधाय तेषां सोर-पतिकं व्याख्यानम्, उक्त्याः सप्त-दशसंख्यायाः संस्तरान्मना प्रशंसनं, प्रसङ्गात्तद्व्यामनिर्वचनं चेत्पादि.

९८-१०३

श्री० विषयः

दृष्टाङ्का । श्री० विषयः

दृष्टाङ्का

सोमभागोऽप्येवमेव साधनभूताना
मन्त्राणां त्रिकप्रदर्शनं चूचा तेषामिति-
हामशेषसंश्लेषेणामिधानं, सोमभागो-
ष्टकोपचानमन्य तत्र प्रथमानामेकविंश-
संज्ञिता स्तोत्रभागानां क्रमान्त्रैतोस्याप-
कत्व प्रागादिचतुर्दिगन्तकत्व च वि-
धाय पुनस्तासां सम्भूय प्रतिष्ठात्मकत्वमुप-
वर्ष्य तद्वारा प्रशसनम्, उत्तमानामष्टानां
स्तोत्रभागानां गापत्यात्मकत्व त्रयीलक्षण-
ब्रह्मा मरुत्वं च प्रतिपाद्य तद्वारा प्र-
सनम्, एकैषां मतेन त्रिंशत्तन्नां स्तो-
त्रभागोऽप्येवमेव साधनभूताना
विषय मकारा सोपपत्तिक
त प्रत्याख्यानं चेत्यादि । १२४-१२८

४ सर्वतोऽप्येवमेव वेलायां सोमभागानामुप-
धानं कर्तव्यमिति सार्धवाद् विधानम्,
एतासामुपदिग्धानां स्तोत्रभागानां पुरी-
षेण पच्छादनं विषय तस्य बहुप्रकार-
ेण प्रशसनं, सोमभागान्मन्त्रोपपुरीष-
निपवनस्य पञ्चमितिःप्रविधाय पञ्च-
मर्तुत्वेन प्रशसनम्, अन्याथां चिन्तां
लोकभूयान्तत्त्वमस्यांश्चतस्तद्रितित्वं
चेति सोपपत्तिकमभिधानं, तत्र चादि-
त्यात्मिकायां लोकभूयानाः षष्टिवि-
त्त्वमभिधाय षष्टर्तुत्वेन प्रशसनं,
पुरीषनिपवनं विकर्णाम्बयमा-
तृष्णयोर्दुपधानं द्विष्यशकृत्ः प्रोक्षणं
अग्नेस्यावानं चेत्येतत्क्रियाजतस्य
सप्तवधित्वमभिधाय सप्तमर्तुत्वेन
प्रशसनं, चित्तु प्रासङ्गिकं षट्त्वप्रद-
र्शनम्, अन्यासु चित्तु पुरीषनिपवनस्य
सप्तमर्तुत्वमस्यां चिन्तां त्वमन्त्रकत्वं चेति
सोपपत्तिकमभिधानं, प्रयनरोजयो-

विद्योत्तिलोकच मन्थमाना निष्ठा
चिन्तानामन्तरिक्षलोकत्वं चेत्याद्यभिधानं
चेति । १२९-१३२

इति पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

१ पञ्चनाकसद्विष्टकोपधानम्-तत्र च
सार्धवाद् पञ्चनाकसद्विष्टकोपधानविधानं
नाकसनामनिर्वचनं च, तत्र विहितमुप-
धानं प्रागादिचतुर्दिक्षु मध्ये च कर्तव्य-
मिति सार्धवाद् विधानं, पुरस्तादश्विगतः
पश्चादुत्तरो मध्ये चोपधेयायां नाक-
सद्विष्टकायां उपधाने मन्त्रान्विनियुज्य
तेषां सामिप्राय व्याख्यानं, नाकमदि-
ष्टकोपधानस्य प्रयोजनाभिधानेन प्रशं-
सनम्

पञ्चद्वेष्टकोपधानम्-तत्र च सार्धवाद्
पञ्चद्वेष्टकोपधानविधानं पञ्चद्वेष्ट-
नामनिर्वचनं च, पञ्चानां नाकसदां
पञ्चानां चूचानां च सोपपत्तिकं वैवि-
येन सामानाधिकरण्यं प्रतिपाद्य तद्वारा प्रशं-
सनं, पञ्चद्वेष्टकोपधानस्य प्रयोजन-
निरूपणं, पुरस्तादश्विगतः पश्चादुत्त-
रो मध्ये चोपधेयायांशुद्वेष्टकायां उप-
धाने मन्त्रान्विनियुज्य तेषां सामिप्रायं
व्याख्यानं, प्रकारान्तरेण चूद्रेष्टकोपधा-
नस्य प्रयोजनकथनं, पञ्चानां नाकसदां
पञ्चानां चूचानां च संज्ञां सम्भूय तस्यां
विराड्भूषणत्वेन प्रशसनं, विराड्भूमिकायां
अस्यांश्चित्तोत्प्रेरणीत्वंमन्त्रत्वमुत्तमांश्-
चित्वं चाभिधाय तद्वारा प्रशसनं, नाक-
सद्वेष्टकोपधानस्य सार्धवाद् पुरीषनि-
पवनविधानं, विहिते उपधाने दिक्पुर-

शा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

शा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

त्वेन क्रमविशेषं विधाय प्रकारान्तरण
फलमभ्यन्धपदर्शनं चेत्यादि.

२ एकत्रिंशच्छन्दस्येष्टकोषधानम्-

तत्र च छन्दस्यानां सार्धंवाद् सप्रयोजन-
मुपधानविधानं, छन्दस्यानां तुवेनोर-
धानं विधाय तत्प्रशसनम्, अविच्छेदाः-
शब्दनिश्चितपूर्वकं छन्दस्यासु महदुक्त्य-
स्यानुप्रवेशकानाम्, उपधानमाधनमूत-
मन्त्रगतछन्दा शिरआचयवधैः सोरप-
त्तिकं प्रशसनं, छन्दस्यानामुपधानप्रयो-
जनाविधानं, तत्र पुरस्तात्तिसृणां शिरो-
रूपाणां गायत्रीणां-पुरस्तादेव त्रैः-
त्रिवेलायां तिसृणांमुरोरूपाणां त्रिष्टुप्
पश्चादेतःत्रिवेलायां तिसृणां श्रेणी-
रूपाणांऋग्नीनां-पश्चादेव जगतीभ्यो-
ऽन्तर्हितानां तिसृणां सक्थिरूपाणाम-
नुष्टुप्-अथाढात्रेलायां पुरस्तात्तिसृणां
पञ्जरूपाणां बृहतीनां-बृहतीनां पुरस्ता-
त्तिसृणां कङ्कमारूपाणां ककुप्-गाय-
त्रीभ्योऽन्तर्हितानां तिसृणां मीढारूपा-
णांभुजिह्व-पार्श्वयोस्तत्र दक्षिण-
तन्तिसृणां पञ्जरूपाणां पक्तीनां
उत्तरतधनसृणां पञ्जरूपाणामेव पद-
पक्तीनां-पुरीषत्रत्याः पुरस्तादुदररूपाणां
एकस्या अविच्छेदसः-पश्चात्तिसृणां
प्रतिष्ठारूपाणां द्विपदानां-एवमेकत्रिंश-
च्छन्दस्येष्टकानां सार्धंवाद्मुपधानविधानं
तत्रापि पुरोषवती अतिच्छेदाश्चैते उभे
इष्टके सप्तष्टे पुरीषसहिते प्राच्यौ च
ध्वयज्ञानुष्णाश्च दक्षिणत इपद्व्या-
दिति तयोः सार्धंवाद्मुपधानप्रकार-
विशेषनिरूपणं च, एवमुक्तस्या
उपधाने ह्येते दजमानस्यात्मा सृष्टौ

भवन्त्यन्यथा दुःखितौ मवतीति प्रति-

पादनं, प्रसङ्गात्पुष्पाख्ययोः साम्नो-
र्निबन्धे अविधाय तदव्याख्यानं चेत्यादि. १४९-१९१

३ अष्टगार्हपत्येष्टकोषधानम्-तत्र चा मनो
मन्थेऽष्टानां गार्हपत्येष्टकानां सार्धंवाद्
संनिहाय छन्दस्वोक्तामाष्टेष्टकोषधान-
साधनभूतैर्यजुर्भिरेकोषधानविधानं.

अष्टपुनश्चितीष्टकोषधानम्-तत्र च
मन्थत एवाष्टगार्हपत्येष्टकास्तुपुनश्चिती-
ष्टकानामुपधानविधानम्, एकेवा मत्तन
पुनश्चितीष्टकानां जग्नां पुरच्छसन्ना-
तुपधानमभिधाय तत्प्रतिविषयं च पुनर्मन्थत
एकोषधानस्य समर्थनं, पुनश्चितीनामष्ट-
सहस्रां विधाय तस्याः प्रशसनम्,-
एताभ्यामष्टानमित्थकानां पञ्चदश-सादनं
विधाय तत्प्रशसनं, पुनश्चितीनामभेयनि-
र्वचनं, पुनरेकेषां मनेन जग्नां गार्ह-
पत्येष्टकानामुपधानं पूर्वैर् च पुनश्चि-
तीनामुपधानमभिधाय तद्द्वयमपि
प्रत्याख्याय च प्रागुक्तोपधानस्यैव
समर्थनं, गार्हपत्येष्टकानां पुनश्चिती-
ष्टकानां चोपधानस्य प्रारम्भेण पुनः
प्रशसनं, विहितेऽष्टानां पुनश्चितीना-
मुपधानेऽष्टौ मन्त्रान्वित्विषुच्य तेषां
व्याख्यानं चेत्यादि. १९२-१९०

इति षष्ठोऽध्यायः ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

१ द्वयोर्ऋतव्येष्टकयोर्मुपधानम्-तत्र च
धर्मानिदेशमहितं सार्धंवाद्दमृतव्ययो-
रुपधानविधानं विहितं इत्यनेन मन्त्रे
विनियुज्य तस्य व्याख्यानं सङ्गसादन-
विधाने च, पञ्चम्यां चितौ अवश्यं
कृतव्यतया अतुरूपत्वेनैतव्ययोर्द्व-

भा० विषया

पृ १३१

वा० पाना

पृष्ठाङ्काः

स्वयम नृश्यानामुनेन पुरीषेणस्वत
 मठादन्तम कणनहितप्रकाररूपेण,
 पुरीषेणात्मनः सपेत मठादन्तस्य प्रश-
 सन, चित्तिं पुरीषविताने मय विनि-
 युज्य तस्या र्थदर्शनं, पुरीषविवदनस्य
 प्रदीपान्तोगे उन्मो क्वासात् प्रशसन,
 तस्यो विकर्षी च स्व.माशुष्ण चोने
 पत्प्यः यथा मशुष्णे स्वाशा न गोरद-
 वादिति सा त्वग्द विवान, विकर्ष्या
 उपमानपनूय मशुष्णवाद् स्थ नविनेव-
 विवान, पुनरिक्कयस्वस्वमाशुष्णगो-
 र्पमनमनूय तयोत्तपुर ध्वना प्राणानिना
 च प्रशसनं कृत्वा तत्र पूर्वमुत्तरा विक्र-
 णसिपदव्यादिति प्रतिपादन, विकर्ष्या
 उपाधाने स्वयमाशुष्णाया उपमाने च
 कपाशुष्णैक उत्तरत्र इति मशुष्ण
 विनियुज्य तेषां व्याख्यानं. नानोदशानं
 सहास्रादन समानकरण शर्करामयत्वं
 चेत्येतेषां सन्तेतुक्रमिवाने, सार्यवाद्
 पूर्वव सुद्दोइसाऽविवदनमन्विषाय तत्र

मय विनियुज्य तस्य व्याख्यानं
 वेत्तारि.

१७३-१८१

४ स्वयमाशुष्णानु सार्यवाद्माशुष्णविक्रया
 साक्षा गन्धविमान, तत्र सोऽगान
 "सूर्ध्वं म्ब " इत्येतामु वाह्यिभु
 कर्तव्यमिति सार्यवाद्प्रविमान, तादि
 ये सावानि नानाप्रमत्तानि सपाननि-
 यनानीति सोऽगनिक निष्पद्यन्, रष्ट-
 कानिधिनस्य स्वयमुत्तम्याप्रोर्ष्य-
 शक्रीर्ध्वना इत्यत्र शनाभ्या एवमुक्तवः
 प्रोऽगन् सार्यवाद् मशुष्णैक मशुष्ण
 विवान.

वितिपुरीषाणां मीमांसा-तस्या च
 सत्तानामपि वितीना क-नडु भूम्यन्तरि-
 क्षयीऽज्ञानपानस्वर्गावृत्तरूपत्व प्रति-
 पाद्य तस्या कपात्य जुव गेव इवद् क्षिणा-
 प्रवादेवाशुष्णान्मा पुरीषेण प्रशदन्तम-
 निषाय तद्वाऽऽविदेशतक्रेण प्रशसनं,
 पुनस्सासापेव सत्ताना वितीनां सोऽगति-
 क्रमपरा.यक्रेण प्रशसन वेत्तारि. १८१-१८६

इति शतपथब्राह्मणः ।

इति चित्तिनामके अष्टमं काण्डं समाप्तम् ॥

स्वाहाकारस्थानप्रदत्वात्वादनरूपत्वेन
 प्रशासनं प्रकाशान्तरेण षट्सहस्राया उप-
 पादनम् उत होमानन्तरं हद्रोमसायन-
 मर्कपगं चान्वाले प्रक्षिपेदिति सकारण
 सोपपत्तिकमभिधानं, प्रशिवापूर्वकं शत-
 रद्विपहोमसणत्ते प्रदत्तोत्तराभ्यां निरू-
 पणं, प्रकाशान्तरेणानि शनरद्विपस्य
 सम्पत्ते प्रदत्तोत्तराभ्यामेव निरूपण
 चेति.

१ स्वर्दीर्घानुक्तस्याग्नेरङ्गिष्णिकृत्वः परिवे-
 कस्य संहेतुकं सार्थवादं सप्रकारकमभि-
 धानं, विशिष्टे परिवेके मन्त्रं विनियुज्य
 तस्य व्याख्यानं, परिवेकसायनमुदङ्कुम
 निधाय सार्थवादं विष्णुको विपत्य-
 यनविधानं, त्रि पर्येष पश्चात्साग्मान
 कुम्भं कृत्वा भक्त्या देशि प्रक्षिपेदिति
 सार्थवादं संहेतुकं सप्रकारकमभिधानम्
 उक्ते निरमने मत्र विधाय तद्वाख्यानं,
 निष्कृतस्य तस्यसम्बन्धोऽप्यदनं किं कुर्वा-
 दित्यभिधाय निरस्तानन्तरं विकर्तव्यस्य
 कथनं, ततः प्रयेय इष्टकावेदुः कुर्पादिति
 प्रतिपादनं, विकृतमिष्टकाधेनुकरगमार्त्तानेन
 कर्तव्यमिति केषाञ्चिच्छासिनां मतमुप-
 न्यस्य तिष्ठता कर्तव्यमिति स्वमतस्य
 सोपपत्तिकं प्रतिपादनं, तिष्ठताऽपि
 कथं तिष्ठता कर्तव्यमिति तत्प्रकारनि-
 रूपणं, प्रकृते इष्टकाधेनुकरणे स्थान-
 विदोषस्यार्थपूर्वकं मन्त्रं विधाय तद्व्या-
 ख्यानं, तस्येष्टकाधेनुकरणस्य वाधेनु-
 करणात्मना सोपपत्तिकं प्रदानं, तत्रैव
 मन्त्रांतरे विधाय तद्वाख्यानं, ततो
 मण्डूकाऽवकाचेतसशाखान्तरिस्थलस्य
 सर्वतो विकर्षणं कर्तव्यमिति विधत्तं
 मण्डूकाऽवकाचेतसशाखान्तरमुदतिप्रदं

१-१९

शतपूर्वकं तत्तस्याप्यस्य विकर्षणस्य
 शमनार्थता प्रदर्श्य च कृत्वात्प्रकरणेन
 प्रशासनं, विकर्षणेन वात्तरसा मण्डूका-
 दयोऽनुपजीवनीनां आसन्निविधानं,
 मण्डूकादिनिर्दिष्टिः प्रदर्शो पत्तिमे प्रदर्शो
 च विकरेदिति मन्त्रमन्त्राधेयुत सप्रका-
 रक प्रतिपादनं, पू वृत्तरप्रदेशे पूवप्र-
 देशे च मण्डूकादिनिर्दिष्टिः सप्र-
 कारकं मन्त्रक प्रतिपादनं, दक्षिण-
 भागादिक्रमेण विकर्षणास्तित्दस्य प्राद-
 क्षिप्यक्रमस्य प्रशासनं, तत्रात्मनागवि-
 कर्षणस्य प्राथमिकसोपपादनं, पूर्वव-
 द्कमनिदस्य प्रादक्षिप्यस्य प्रशासनं,
 पश्चादीनां विकर्षणमात्मनामभिलक्ष्य
 कर्तव्यमित्यभिधानं, दक्षिणरशादीनां
 विकर्षणेषु मन्त्रान्वितर तद्गतसन्त-
 संस्थायां प्रशासनं, मण्डूकादीनामव-
 लम्बभूतं वशातुकरे व्यतेदिति विधानम्,
 एनमग्निं परितः सामनिर्गाधेदिति विधाय
 तस्य सामगानस्यामृत्तरूपतया प्रशासनं,
 किंतावकं सामं कम्भिन्विभागे गाय-
 दिति सोपपत्तिकं सार्थवादमभिधानं,
 तत्र "प्रजापतेर्दृश्य" सहा सामं
 यथाचिदपि कचि न गीयते किन्तु
 केवलं प्रजापतिराद्येन गीयते इति
 सार्थवादमभिधानम्, अग्नेः प्रजाप्रजाप-
 तमथामेकवात्तत्रैव गाने नोमद्राशि
 हृदयं निधीयते इत्यभिधानम्, एतेषां
 गायत्र्यादीनां सामानिष्टकारूपेण प्रशा-
 सनं, सामगाने समाह्वयप्रसंगुद्गातुक-
 र्त्वं च मन्त्रवाधेतरकर्तव्यं च दोषमभि-
 धायाच्चर्तुं कर्तव्यस्य प्रतिपादनं चैवादि, १०-४०

इति प्रथमोऽध्यायः ।

श्री० विषयाः

श्लोकाः

श्री० विषयाः

श्लोकाः

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

१ औपवेश्यदिवमात्प्रवेत्ते दिवसे कर्तव्य प्रयोगमभिधाव तथा तस्मिन्दिवसे कर्तव्यस्य प्रयोगस्याभिधानं, दर्शमुद्रिनिधानानन्तरं तदाग्न्य द्रव्यादि चादाव विद्याग्निममारोहणविधानत्र मंत्रं विनियुज्य तस्य व्याख्यानम्, अग्निभास्व पञ्चगूर्हतिनाज्येन स्वयमानुष्णायां व्याख्यानं कुर्यादिति विधानं, व्याख्यानस्य स्वयमानुष्णाभारकालस्य प्रशसनं, प्रकाशान्तरेणापि स्वयमानुष्णायां व्याख्यानं तस्योपपादनं, ननु येषां स्वयमानुष्णाऽऽरुत्तरवेदिस्तार्द्धं तथापारणं पूर्वोत्तरवेदिवद्विष्णुदर्शनादिपूर्वकत्वेन भवितव्यमित्यभिधानं, स्वाहाकारवेत्कारयोः प्रवृत्तयोरौष्ण्यविधानपूर्वकमाज्येन पञ्चगूर्हनेन व्यतिहारमुत्तरवेदेर्वापारगतधैर्यास्या अपि उत्तरवेदित्वेन व्याख्यानमुपपन्नमित्यभिधानं, क्रमेण व्याख्यानमन्त्रप्रदर्शनं तेषां ध्यात्ताने, प्रकाशान्तरेण मन्त्रानिधानं प्रशन्वाहुनीना पञ्चत्वसंगयाऽग्नेः कास्म्येन तृणित्पुर्धकनीति प्रतिपादनं, द्वावार्थिना मौरयोम विनियोगमभिधाव तेषां बहुत्वसर्वात्मन विहितं तत्समुत्तम परिश्रित्यो बहिरिति कर्तव्यमित्यभिधानम्, उत्तराहर्षमुद्रि निश्च.तीर्थ्युक्तान्दर्भा-न्ममुऽग्ने विनियुज्य तत्रप्रशसनं, पुनस्तो-पायेन द्वावार्थिनामग्रेपरिश्र-द्वाग्न्येण प्रशसनं, समुत्तमे मन्त्रस्य विनियुज्य सामि-द्राय तयोऽभ्यासानं, प्रवृत्तयोरौष्ण्य मन्त्रप-ध्यान्वयज्वलितेभ्योऽग्नेदोषानिधानम्, अंते-रवरप पञ्चाकर्णमन्त्रपयोगस्य कथनं, तत्र द्रव्यस्य परिश्रष्टे उत्सादनविधानं.

प्रवृत्तयोऽसादनस्याग्निहृष स्थानान्तरं विधाव तत्रप्रशसनं, पुनस्तोत्रवेदोत्सादनस्य पञ्चस्य शिरःशरीरसन्धानरूपेण प्रश-सनं, यदा तत्राहुत्सादनं तदोक्तोत्सादने विशेषप्रतिपादनं केष्यादि. ११-१०

२ प्रवृत्तयोऽसादनानन्तरं सञ्चिते श्लोका-सम्पृष्टे स्थापनायासि प्रणेतुं तावद्दार्ढ्य-परये आज्यहोमसमिद्धोमयो. सार्धवाद् विधानं, तत्राग्न्यहोमे पूर्व पञ्चगूर्हीतं गूर्हीत्वा तेनैकामाहुतिं हुत्वा पुनरेकस्यां सुवि षोडशगूर्हीतं गूर्हीत्वा तत्समं निमज्य ताभ्यां समभाग्यन्वामपःसाहुतिद्वयं वैधकर्म-णाऽऽभ्या जुहुवादित्येवं तिम आहुती-र्जुहोतीति सार्धवाद् निरूपणम्, एव-माग्न्यहोमप्रकारमभिधाव समिद्धोमे विशेषाभिधानं, तत्र ताभ्य समिध प्रौढ्व्यर्धस्ति सभेति प्रतिपादनम्, उक्त-नामाग्न्यहृतीनां पुरस्ताद्भरुत्तत्वेन सत्कारसदृशत्वोपवर्गनं, प्रथमाहुत्यर्प पञ्चवारं ग्रहणस्याग्नेः शीर्षव्यप्राणपञ्च-कोषयानरूपेण प्रशसनं, प्रथमाहुति-होममन्त्रे निमपदसम्बन्धस्य प्रशसनम्, आहुतिद्वयार्थं षोडशवारं ग्रहणस्य प्रश-सनम्, एतदाहुतिद्वयमष्टाभिष्टाकिर्द्धमि-तित्वेनमुत्सादनेषु होमभ्य तथा धिताः सर्वा ऋचः समूय मनश्च भवन्ति, तस्या एतस्या मन्त्र-मताया सन्वायाः कृत्वाग्निस्कार-हेतुत्वेन प्रशसनं, मिलिताया ग्रहण-संस्थायाः प्रशसनं, समिधां होमस्य प्रकारान्तरेण प्रशसनं, समिद्धोमे मन्त्र-त्रयं विनियुज्य तच्चिगदम्यान्वातमिति प्रशसनम्, आग्नेयविद्याहृतिरूपेणायाः पूर्व

श्री० विषया.

पृष्ठाङ्काः । श्री० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

पृथक्प्रशसनं, पश्चात् संभूय प्रशसनं
चेत्यादि.

११-११

- ३ इत्यमग्निप्रणयनार्थं यथोक्तं होम विधाय
तत्तत्तद्व्यापणौपयिकीः क्रियाः कर्तुं
तदुचितस्य सम्प्रेषस्य प्रतिपादनम् अत्र
सम्प्रेषे ब्रह्मज्ञप्रतिरथं जपेति यदुक्तं
तस्योपयमेवमभिधातुं पुरात्रयस्य निरू-
पणं, तत्राप्रनिरथस्येन्द्रत्व ब्रह्मणो वृह-
स्पतित्वं च प्रतिपाद्य त्रयणो दादाशुर्वा-
प्रनिरथसूक्तस्य जपकरणविधानम्, अप्र-
निरथसूक्तस्य सोपपत्तिके तद्गत-
ऋक्महाच्छन्दोदात्ता प्रशसनं, ततोऽग्नेः
समन्त्रकमुद्यमनविधानम्, उद्यमनानन्तर-
मन्वर्तुप्रभृतीनां “ एव दिशो देवीः ”
इत्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैश्चिह्नं प्रति
गमनं विधाय तेषां मंत्राणां व्याख्यानम्,
उक्तैर्मन्त्रैराग्नीभवर्षन्तं गत्वा तत्रैकस्य
पृथिवर्णस्याप्तनं. रयानविशेषे उपधानस्य
सोपपत्तिकं सार्यवादनविधानम्, अग्निहिते
उपधाने मन्त्रद्वयं प्रदर्श्य तस्य
व्याख्यानम्, उपधानमन्त्रयोर्द्वयं प्रशस्य
प्रह्वनस्याप्तनं इत्यन्तरेषुदुपधानस्य
विधानात्तद्वदेव सादनसूदोहसाधिवट-
नयो. प्रसक्तौ तयोः सोपपत्तिकं सक्ता-
रणं निषेधकारणं, तद्वदेवहितस्याप्तनो
रक्षां विधायाद्द्वनीषदेशं प्रति मन्त्रेषु-
रेति विधानं, तत्र मन्त्रचतुष्टयं विनि-
युज्य तन्मध्ये द्वितीयमत्रस्य व्याख्या-
नमवशिष्टं मन्त्रत्रयं निगदव्याख्यात-
मिति शर्त्तनं च, उक्तैर्मन्त्रैराग्नीषाद्द-
वनीषर्षन्तं गमने सूक्तैर्भ्रातृव्य-
सम्बन्धिनोश्चतस्रो दिशस्तथैव प्राणो-
त्थियविधानं, चित्याग्निसमीपगमनान-

न्तरं “ ऋक्च्यमग्निता ” इत्यादिभिः.
एवनिर्मन्त्रैस्तस्यारोहणविधानं तेषां
मन्त्राणां व्याख्यानं च, उक्तमन्त्र-
साध्येन चित्याग्नेरारोहणेन स्वो लोके
विद्यमाना भ्रातृव्यसम्बन्धिनीः एव
दिशः पूर्ववत्प्राणोत्थिव्यविधानं, चित्या-
ग्निसमारोहणानन्तरमस्मिन्नुत्थ्याग्नी
होमस्य सार्यवादं विधानं, विहिते होमे
द्रव्यस्य सकारणं सार्यवादं सविशेष-
मभिधानं, प्रह्वनमभिहोम प्रकारान्तरेण
प्रशस्य तत्र मन्त्रद्वयं विनियुज्य तत्र च
पूर्वैश्च प्रतीकं प्रदर्शयित्वा व्याख्यानं,
मंत्रगणं द्वित्वं प्रशस्योत्थ्याग्नेष्वितीनम्यु-
परि विधानं विधाय च तत्र मंत्रद्वयं
विनियुज्य तस्य व्याख्यानं, ततोऽग्नि-
ऋग्नो सनिगमाधानं विधाय ताः सग्नि-
पञ्चिन्याग्निं प्रातस्याग्नेरुपरितनानरूपेण
प्रशस्य तत्र शमीमयीं सग्निं प्रयमा-
नादभ्यादिति सकारणमभिधानम्, अग्नि-
ऋगीसग्निं आधाने मत्रं विनियुज्य
तस्याभिप्रायवर्णनं, ततः स्तावकार्य-
वादादिदेशानहितं वैकृतसमिदाधानं
विधाय तत्र मन्त्रं च विनियुज्य तस्य
व्याख्यानं, ततः सार्यवादं कर्त्तव्यव्यौ-
दुम्बरसग्निधो होमं विधाय तदभावे
प्रतिनिधिं चाग्निधाय मन्त्रं च विनियुज्य
तस्य प्रशसनं, सम्बन्धोत्तमत्रि-
संख्यायाः प्रशसनं, सग्निहोमा-
नन्तरमाग्नीह्वनीनां विधानं, तत्र ‘धर्म-
विशेषमभिधाय मन्त्रं च विधाय तस्य
छन्दःप्रशसनसहितं तावत्पञ्चविधानं, तत्र
द्वितीयाम्नाह्वितं विश्वकर्माणे जुहुयादिति
विधाय तत्र मन्त्रं च विनियुज्य तस्य
व्याख्यानम् ।

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

पूर्णादितिः—उकाद्विद्वहोमान्त्स
 स्त्रीया पूर्णाद्विद्वहकामाद्विनिगद्य-
 पूर्णया सुधा जुष्टपादिति विधाप तत्र
 मन्त्रे च विनिगुप्तं तस्य व्याख्यान,
 मन्त्रे चीनःपुन्येन समासात्. सतराब्द-
 प्रयोगः शस्त्रारामेन्वृषिदेतुर्बतीह-
 मिधाने, समिदाश्च होमगता त्रिवसह्या-
 मादौ वृथारूपप्रयोग्य ततस्तस्या एव
 संदेशाः सम्भूय प्रशास्ये स्थापकस्य-
 बादानिदेशकत्वेन, समिदाहुतीनामधि-
 मंसात्प्रकृतत्वेनियेशानुसारेण तास्मि-
 ष्चत्वासीनो वा जुष्टपादित्यभिधान,
 अथियमांसातुसारेण गमिषोऽन्तरा-
 ३३७वाहुतयसु बाह्याः कर्त्तव्या इत्यभि-
 धान, प्रतिज्ञार्थैरुपस्थासिप्रगयनात्म-
 कस्य कर्मणः सम्पत्तेरुपपादने, तत्र
 चोक्तप्रकारेणानुष्ठानः सम्पादनेनेतासा-
 मेकायदुग्धमग्राहयन्तो मन्तानि
 तत्रयोजन सार्थैर्माद्विमिधाने, उत्तर्य-
 वेदनस्य प्रशासनं, प्रकाशन्तरेणापि गार्ह-
 पत्यादिप्रशासणं प्रशासनं च. पादि.

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

१ वैश्वानरहोमः—तत्र च द्वाद्शकलाक-
 पुरोडाशस्यकोषधानरहोमस्य सवेदुरु
 सोपपत्तिके सार्थैर्मादे विधाने, पुनस्तस्य
 प्रकाशन्तरेण प्रशासनाय वैश्वानरहोमस्य
 निर्वचनमुपपादने च, वैश्वानरयोगा-
 न्तरं मास्तानां होम विषयं तेषां
 प्राणात्मना प्रशासनं, तेषां मास्तानां
 प्राणात्मकत्वात्तदनुविधायिनी महत्-
 मभिधाप्योक्तं प्राणात्पुनर्जीवोद्गु-
 ष्ठागदिकस्य प्रतिपादनं, इन्द्रो मास्-

तानो होममनूय तेषां तत्पुन्द्रीभूत-
 प्राणत्वेनताप्रदर्शनद्वारा होमस्थान-
 प्रकाशिरूपणं, ततोऽन्त्येऽनुभवस्य
 पुरोडाशास्य बागात्मना प्रशासनं, पूर्वं
 वैश्वानरस्य शिरोरूपत्वे मास्तानां तु
 तत्तत्प्राणरूपत्वमभिहितमिदानीं तेषामेव
 वैश्वानरमःरुणानां क्षत्रयजात्मना प्रशासनं,
 तेषामुक्तमेव क्षत्रयजात्मकत्वमुपनीव्य
 तत्तत्तद्व्यादिकस्य प्रशासनं, पूर्वं वैश्वानर-
 मास्तानां केवलं होमो विहितः इदानीं
 तत्र कश्चिद्विशेषं विधाप तस्य प्रशासनं,
 मास्तानामुक्तप्रकारेण होमेन वैश्वानर-
 बचागतत्पत्तिर्देहे सा सम्पत्तिः कर्षं
 मन्तानि प्रश्नपूर्वकं तस्यः प्रदर्शनं,
 होमक्रमेण तेषां मास्तानां प्रायेकस्य
 न्यादिरूपेण प्रशासनं, वैश्वानरमादित्य-
 रूपेः मास्तासु तद्विभक्त्येण सस्य
 तत्र मास्तानां महद्गुणसह्यानुसारेण
 सात्कृपात्त्वप्रतिपादने, मास्तानां होमे
 मन्त्रात्प्रदर्शं तेषामभिप्रायनिरूपणं
 धन्यादि.

११-८१

८२-९१

२ बसोर्धाराहोमः—तत्र च बसोर्धाराहोमे
 विषयं बसोर्धारास्यनिर्वचनपुरःसरं
 तत्प्रशासनं, पुनस्तस्यैव बसोर्धाराहोमस्य
 संस्कृतप्रतिषेधकत्वमा प्रशासनं, विहितो
 बसोर्धाराहोम. पञ्चगृहीताभ्यूर्णवा
 सुधा कर्त्तव्य इति स्थावकार्यमादाति-
 देवसहितं शिष्यणं, एतस्य बसो-
 र्धाराहोमस्य वैश्वानरमाहोमोपान्तर्भाव-
 प्रशासनं, बसोर्धाराहोमे स्थानविशेष-
 रिजानं बसोर्धाराहोमस्य प्रकाशन्तरेण
 पुननिर्वचने च, तत्रः कियमाणेनं बसो-
 र्धाराहोमिः क्षिरानिःसद्वत्तत्तत्तत्तत्

भा० विषयाः

शृङ्गाः | भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

इति तस्या धाराकारताप्रदर्शनं, प्रहृत-
 वसोर्वाराहोमन्त्राणां तावपर्याय-
 प्रदर्शनं, अन्यत्र सर्वत्र मन्त्रान्ते कर्म-
 करणानद्दद्यादि होमप्रसक्तौ कस्यचि-
 दिशेषस्य प्रतिपादनं, मन्त्रैर्विबक्षितस्या-
 यस्य विविच्य दर्शनं, मन्त्राणामवसाने
 प्राप्त व्यवच्छेद वाशित्वा द्वौ द्वौ मन्त्रौ
 सलुज्यादिति विशेषाभिधानं, मन्त्रेषु
 तत्र तत्रावसानेद्, " यज्ञेन कल्पताम् " इत्या-
 म्नायते तस्योपयोगरूपं, " यज्ञेन
 कल्पताम् " इत्यत्र यज्ञशब्देनाहमे-
 त्यर्थो विवक्ष्यन् इत्यभिधानं, " यज्ञेन
 कल्पताम् " इति शब्दस्य प्रतिज्ञादश-
 मन्त्रावसाने कश्चित्कश्चिच्चतुर्दशस्वष्टासु
 दशसु त्रयोदशसु च प्रयुज्यादिति
 संक्षेपक प्रतिपादनम् ।

उत्तरहोमाः-नत्र चादार्येन्द्रसङ्गक-
 मन्त्रकरणकहोमस्य सार्थवाद विधानं,
 प्रहृतसङ्गकमन्त्रकरणकहोमस्य सार्थवाद
 विधानं चेत्त्यादि.

९१-९९

३ यज्ञकतुल्यकमन्त्रकरणकहोमस्य सार्थ-
 वाद विधानम्, अपुत्रजन्तोमन्त्रकमन्त्र-
 करणकहोमस्य सार्थवाद विधानं, तत्रा-
 युजन्तोमानामवशित्व प्रतिपाद्य तस्य
 प्रशसनं, युजन्तोमन्त्रकमन्त्रकरणक-
 होमस्य सार्थवाद विधानम्, अत्रादि पूर्व-
 वदुजन्तोमन्त्रावशित्व प्रतिपाद्य तस्य
 प्रशसनं, तदन्तत्र तत्रोत्तरोमपरिप्रे-
 वृक्षशास्त्रोद्देशकमेव तानेव द्विविधानं
 ततोमन्त्रावशित्व पुनश्चोक्तमेव शब्दान्तर-

७ प्रशसनं, वयः-सङ्गकमन्त्र-
 न सार्थवाद विधानं, नाम
 करणकहोमस्य सार्थवाद

विधानं, तेषां मन्त्राणां संख्या कृत्वा-
 ऽभिप्रायित्तेहेतुर्भवतीति प्रशसनं,
 " वाजाप-स्वाहा " इत्यादिनाम-
 माहमन्त्रहोमानन्तर " इय ते राद् " इत्यस्य मन्त्रस्य सार्थवाद प्रयोगकथ-
 नम्, उक्त मन्त्रमनूय तस्य सोप-
 पत्तिक व्याख्यानं, कल्पसङ्गकमन्त्रकरण
 होमस्य सार्थवाद विधानं, कल्प-
 होमा इदंश मवन्तीति सार्थवादमभि-
 धानं, कल्पहोमेष्वन्तिमन्त्रस्य व्याख्यान
 अम्बिकवसरे वसोर्वाराहोमसाधनभूता
 नां सुचमग्री प्राप्तेऽिति महेतुक विधानम्,
 एतस्या वसोर्वारायां पुण्येकारिषु गवा-
 कारताप्रदर्शनेन पर्यावृत्तिप्रदर्शनम्,
 उक्तार्थवेदनस्य प्रशसनं, प्रतिज्ञापूर्वक-
 मत्या वसोर्वारायाः सम्पत्तेरभिधानं
 चेत्त्यादि.

९१-१०३

४ वाजप्रसवीपहोमः-नत्र च वाज-
 प्रसवीपहोम विधाय तत्प्रयोजनकथन-
 द्वारा तस्य पदस्य प्रवृत्तिनिमित्तप्रद-
 र्शनं, पूर्वं वसोर्वारायां प्रीणितस्याभि-
 विनस्य चाश्रेय वाजप्रसवीयो होमो
 भूय. प्रीणनामिषेकहेतुर्भवतीति प्रश-
 सनं, प्रहृतहोमं द्रव्यविशेष विधाय
 तत्प्रशसनं, प्रमत्नात्तेषां चतुर्दशानाम-
 न्त्रानां मध्ये परममत्र परित्यजेत्किञ्च
 तदत्र यावन्नैव नाश्रीयादित्यभिधानं,
 तत्रैव होमे स्थानकार्यवादानिदेशमभिन-
 मौदुम्बरं सुवचममन्त्रं च पात्रविशेष
 विनाश तस्य सुवचममन्त्रोत्तरात्परित्यजेत्
 च विधाय तत्प्रशसनं, पुनश्चोक्तं
 वाजप्रसवीपहोमस्य प्रकारान्तरेण प्रश-
 सनं, सार्थहोमविधानं, तानि पार्थानि

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

प्रकृतस्य बाजप्रसवोपस्थापितो जुहुया-
दिति सप्रवोजनमभिधानं, पूर्वोक्तप्रका-
रेण होमेन सर्वाभिवेकसिद्धिः कथमिति
प्रश्ने सोपपत्तिकं तदुत्तरप्रतिपादनं,
राजसूयवाजपेयसम्बन्धिनां बाजप्रसवीप-
कर्मणो पौर्वोपये कारणकथनम्, आग्नि-
कानामुत्तमन्वस्योरपादनम् ।

अभिवेकः—तत्रेय सक्रम, पार्थहोम-
मभिधापेदानीं यजमानस्य कृष्णाग्निने-
ऽभिवेक विधाय तस्य कृष्णाग्निनस्य
यज्ञात्मना प्रशंसन “ कृष्णाग्निनेऽभि-
वेचति ” इति सामान्येन विधानाभिलेख-
प्रदरो कदाचिदभिवेकः स्यादिति कस्यचि-
दप्रतिप्रसिः स्यात्तस्य निवारणार्थं लोकां
छन्दोरूपत्वेन प्रशंसनशक्तं कृष्णाग्नि-
नस्य सलोमकावप्रतिपादनं, स धानि-
वेक उत्तरपार्श्वे कर्तव्य इति स्थाव-
कार्यवादादिदेशसहितं निरूपणं,
कृष्णाग्निनस्य संस्थानविशेषं विधाय
तत्प्रशंसनं, अभिवेकरथानविवये सोप-
पत्तिकं केषामिच्छारिणो मनमन्य
तनिरसने, तथैवान्येषां मतमन्य तत्ति-
रसने, उत्तरतः कर्तव्यस्याभिवेकस्य
गुणविशेषकथनेन प्रशंसनं, प्रनैधर्म्यस्य
प्राप्त्यमानैधर्म्यस्य च यजमानस्याभि-
वेकसंस्थानविशेषस्य विधानं, कल-
विशेषानुरोधेन धर्मविशेषेऽभिवेकस्य
विधानं, विवक्षितस्थानसंस्थानविशेष-
विरहितस्य कृष्णाग्निनास्तरणस्य विधानं
कृष्णाग्निनस्य परिधितां स्वर्गो धव-
मानसम्बन्धिदेवताऽभिवेकहेतुर्भवतीति
प्रशंसनं, प्रकारान्तरेणापि देवस्यात्म-
नोऽभिवेकस्य सिद्धिप्रदर्शनं, अन्वेषज-

मानदेवात्मत्वमुपवीच्य पार्यादिहोमस्या-
भिवेकस्य च पौर्वोपयैमुपपादादिदेश-
वत्तरे होतसाधनभूतमौद्गम्यं सुवमनु-
द्रास्येदिति सकारणं विधानं, कृष्णाग्नि-
नास्तरणादिकापानंतरमस्य यजमान-
स्याभिवेकमभिधाय तत्र मंत्रं च विनि-
युज्य तस्य व्याख्यानम्, तदभिवेकसा-
धनभूतं चमत्तमसौ प्रार्षेदिति सहा-
रणमभिधानम्, अभिवेकस्य पूर्वोत्तर-
पार्थम्यवर्तित्वस्य प्रशंसनं, पार्यानी
पूयभूतायाः षट्सहस्रायाः प्रशंसनं,
पूर्वेषामुत्तरेषां च पार्यमन्त्राणां क्रमाद्बृ-
हस्पतीन्द्रदेवताप्रतिपादकत्वमभिधाय
तत्प्रशंसनं चेत्यादि ।

१०४-११२

इति तृतीयोऽध्यायः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

१ राष्ट्रभूद्धोमः—तत्र चारो राष्ट्रभूतो
होमविधानं, राष्ट्रमणसाधारण्येनेषो
राष्ट्रभूतो राजत्वमभिधाय तद्राजत्व-
मुपवीच्य च राष्ट्रभूतसङ्कल्पनिरूपणं,
प्रकारान्तरेण राष्ट्रभूतो होमस्य प्रशं-
सनं, राष्ट्रभूतो होमेन प्रजापतेर्निधुन-
निधानं घटत इति कथनं, मन्धर्वान्ता-
रोहणेनेकेकमगतदुरोसेन होमो युज्यत
इत्यभिधाय मन्धर्वान्तरशब्दानुसारेण
तदांमनिधुनत्वस्य प्रदर्शनं, पुनः प्रका-
रान्तरेणैतासां राष्ट्रभूतान्नासम्बन्धस्य
प्रदर्शनं, प्रकृतहोमे द्रव्यस्य तत्परिमा-
णस्य च स्थावकार्यवादादिदेशसहितं
विधानं, मन्त्रगतपुर्वक्रमेण होमस्य
प्रशंसनं, खीपुंसयोः संस्थापताः प्रशं-
सनं, प्रसङ्गदेकस्य पुंसो बहवो जाया
भवन्तीति प्रतिपादनं, क्रमेण राष्ट्र-

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः । भा० विषयाः

. पृष्ठाङ्काः

धृत्संज्ञकमन्त्राणां व्याख्यानं, राष्ट्रभृशो-
मानन्तरं रथशिरसि होम विधाय तस्य
यजमानाय सर्वोत्मना प्रशंसन, प्रकृत-
होमे द्रव्यतत्परिमाणयोः स्तवकार्यवा-
दातिदेशस्तद्विहितमभिधानम्, अभिविष्यमा
नस्य शिरसः सकाशादेव तदभिषेका-
द्रथशिरसो होम. प्रशंस्यत इत्यभिधानम्,
अभिषेकावसरं यजमानः कृष्णाजिनादे-
स्वरि स्थितः सन्तमानेन मन्त्रेण
सर्वतः परिहृत्पामिविष्यत इति सहे-
तुकमभिधान, पुनस्तस्यैव होमस्य प्रका-
रान्तरेण प्रशंसनम्, अस्मिन्नयशीर्षहोमे
मन्त्र विनियुज्य तस्य व्याख्यान
चेत्वादि.

११२-१२०

- २ वातहोमाः—तत्र च उक्तहोमानन्तरं
वातहोमान्कुशोदिति सार्थवादं विधानं,
होममाणो वायुर्भ्रमोऽहोमदेशादङ्गलि-
नाऽऽहरणीय इत्यभिधान, होमेषु
सर्वत्र स्वाहाकारप्रयोगादस्यापि होमः
स्वाहाकारेण कर्तव्य इति प्रति-
पाद्योपरिधार्यमाणस्य रथस्य पुरोऽधो-
धोमामे जुहुयादिति होमप्रदेशस्य
विधान, वातहोमेषु मन्त्रत्रय विनियुज्य
तेषां मन्त्राणां व्याख्यानं मन्त्राणां
त्रित्वसंख्यायाः प्रशंसनं, च, एतेषामेव
वातहोमानां सर्वकामप्राप्त्यर्थं रथ-
नियोजनात्मना प्रशंसनं, वातहोमाना-
मेव नियोजनसाधनत्वेन प्रशंसनं, वात-
होमानां त्रित्वसुरपाय लोके धुरोऽधो-
मामे हस्ताभ्यां विपरिक्रम्य विपरिक्र-
म्याश्च स्व नियोजनादत्रापि तद्देव नियो-
जनमित्यभिधानम्, अध्वानां नियोजने
स्वानभिर्देशाज्जुःसरं कमनिरूपणम् उक्त-

प्रकारकक्रमाश्रयणे को गुणस्तद्विपरि-
को दोष इत्यभिधानं, वातहोमानामेवा-
श्रुत्वाऽप्रत्यक्षतया तमथं रथेनाभि-
युज्यादित्याशङ्क्य वाहनं तु दद्यादेवेति
सहेतुकं तन्तसाधनकथन, त रथम-
मथर्धुगृहपर्वन्तमुपर्वेवाहरेसुरित्यभिधानं,
तस्य रथस्य दक्षिणादानकालेऽन्वयवे
दानप्रतिपादनम् ।

रुद्रमतीहोमः—तत्र च वातहोमानन्तरं
रुद्रमतीनामृचा होमस्य सार्थवाद विधान,
रुद्रमतीना होमस्य प्रकारान्तरेण प्रशं-
सन, रुद्रमतीनामृचा प्रदर्शनं, मन्त्रेषु
पीनःपुन्येन रुक्छन्दस्य प्रयोगादस्मि-
न्नग्री अमृतत्वमेव निदधानीत्यभिधाया-
ह्वनीनां त्रित्वेन कृत्स्न एवाग्रीवर्षं निद-
धानीत्यभिधानम् ।

बाहुणीहोमः—तत्र च बाहुणीकसत्ताप्य-
होमस्य विधानं, विहितं होम प्रशस्य
होमसाधनभूताया ऋचो बहूणसम्बन्धं
च प्रशस्य पुनस्तेनैव होमेन विसस्ता-
प्यजापतेऽवकान्तस्य वीर्यस्य धारण-
मस्मिन्सम्पाद्यत इत्यभिधान, होममन्त्रं
प्रदर्श्य तस्य व्याख्यानम् ।

सन्ततिहोमः—तत्र च अर्काश्वमेध-
सन्ततिसङ्कहोमानी सोपपत्तिकं सप्रयो-
जन विधानं, सन्ततिहोमेषु पञ्च मन्त्रा-
न्विनियुज्य तेषां व्याख्यानम्, आहुतीनां
पञ्चत्वसख्याया अर्काश्वमेधयोः सन्वान-
साकल्पहेतुत्वेन प्रशंसनं, “ स्वर्णधर्मः
स्वाहा ” इत्यादिमन्त्रप्रयोगस्य प्रका-
रान्तरेण प्रशंसन, पुनरपि तस्या आहु-
तिगन्तपञ्चत्वसख्यायाः प्रकाशान्तरेण
प्रशंसनं, प्रतिज्ञापूर्वकमाहुतीनामावप-

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

भा० विषयाः

१५३

पृष्ठाङ्काः

नस्य मीमांसाकरणं, तत्र ब्राह्मणोक्तानामाहुतीनां होम पूर्वपक्षीकृत्य पुनर्होमस्यैव तिद्धान्ततया प्रतिपादन चेत्यादि. १२१-१२९.

इत्याहवनीयाग्निचयनोत्तरकर्माणि ।

३ अष्टानां धिष्ण्याग्नीनां चयनम्—
तत्र च प्रत्येन्य धिष्ण्यानां काले धिष्ण्या निवनेदिति विधानं, धिष्ण्यानां निवपनेनाग्नीनेत्र चिनोतोयमिधानं, सञ्चित्वाग्ने क्षत्रत्वदंतेषां धिष्ण्यानां विद्वत्त्वात्क्षत्र च विश च चित्वाल्भवतीति निरूपणं, सञ्चितस्याग्नेरेकत्वात्क्षत्रजातिभ्यं प्राचान्यं त्रिषं चेषुमे एकरथे करोति-धिष्ण्यानां बहुत्वादिश्येव बहुत्व करोतीयमिधानम्, एषोऽग्निः पञ्चचितिका मवतीतरे धिष्ण्यास्तु एकचितिका मवेयुरीति सकारणं प्रतिपादनं, कर्मण पञ्चानां चितीनामुपयुपरि चयनमितरेषां धिष्ण्यानां तु तिर्यक्चयनमिति सकारणं निरूपणं, यक्षप्रत्या लोकाभ्युपगया चेत्युमान्यामिष्टकाम्यामेनमग्निं चिनोतीति सहेतुकं प्रतिपादनम्, एषां धिष्ण्यानां चयनेन क्षत्रमेव मोगपरूपायां विशि मोक्तारं निश्चातीति स्तावकार्थवादाति-देशसहितं निरूपणं, सर्वानग्निं न्युष्य पश्चाच्चिनुयादिति चेत्नेत्यमिधानं, पूर्वमाग्निधिस्याच्चरधिष्ण्यस्य निवपनात्त-थैव तं पूर्वमेव चित्नुयादित्यमिधानं, तस्य चयनं दक्षिणमग्रे उद्गमुत् आसीनः सन्कुर्यादिति स्तावकार्थवादाति-देशसहितममिधानं, धिष्ण्येऽष्टानामिष्टकानामुपपानं विधाय तद्गतसंख्यायाः प्रशंसनं, पृश्नावस्मनो निधानेन नवव-सेख्यां सन्यासात्ती निहितमग्निं दशनं

कृत्वा पुनस्तथैव प्रशंसनम्, आग्नीधस्य मध्यप्रदेशत्वात्प्रत्येन्य एव (दश) धिष्ण्यानां निश्चातीयमिधानं, हविषि धिष्ण्ये एक विशतिमिष्टका एकविंशतिपरिश्रितधो-पदध्यादिति स्तावकार्थवादातिदेशसहित-ममिधानं, ब्राह्मणाच्छमिनो धिष्ण्ये एका-दशेष्टका उपदध्यादिति सोम-सिक प्रतिपादनं, इत्येते धिष्ण्येवष्टावष्टा-विष्टका उपदध्यादिति स्तावकार्थवादाति-देशसहितममिधानं, मार्गशीर्षे धिष्ण्ये षण्णामिष्टकानामुपपानस्य सार्धवादे विधानं, धिष्ण्यानां चित्वाग्नेश्च सत्यानस्य प्रशंसनम् आग्नीध्रदेशे धिष्ण्योपपानप्रका-रस्य निरूपणम्, इष्टकामिक्षितानां धिष्ण्यानां परिश्रिद्धिः परिश्रयणस्य सविशेषं विधानम्, एतेषां धिष्ण्यानां परिश्रितां परिमाणस्य विधानं, स्तावकार्थवादाति-देशसहितनेतेषु धिष्ण्येषु पुरीषनिवापस्य तूर्णां धर्मविशिष्टं विधानम् ।

दिशामवेष्टयः—तत्रादौ अग्नीषोमीय-पशुपुरोडासात्प्राग्भावि कर्म कृत्वा-अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडासामसु दिशामवे-ष्टीर्निर्वेदिति विधानं, तत्र सोमपक्षिकं हविष्पञ्चकस्य विधानं, विहितमिष्टिं पूर्व-पक्षीकृत्य दशहविष्कस्येष्टपन्तरस्य सकारणं विधानं, एतदिष्टिगतहविःसख्यायाः प्रशं-सनं, पूर्ववेदवतामयीमिष्टिं पूर्वपक्षीकृत्य देवस्वामेवेनानि हविषि निर्वेदित्ती-ष्टपन्तरविधानं, देवसुशान्दप्रवृत्तिनिमित्तं द्वेषा इति प्रदर्शनं, एतादृशमन्यादि-देवतानां नामद्वयसम्बन्धमुपपाद्य सामा-न्येन विहितानामेषां देवत्वां हविषां संख्याविशेषं विधाय तत्प्रस्तनं, नैतानि

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः | भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

हवींषि निर्वेदेदित्याशक्य कामानामति-
रेकामायेन निर्वेदेदेवेति तत्समाधान
प्रतिपाद्य निर्वाप्यत्वेऽपि पशुपुरोडाश-
मनुष्ठयैव । कस्मान्निकल्पन्त इति
प्रश्नपूर्वकं तत्कारणमित्याह, अस्या-
मिष्टौ पशुपुरोडाशस्योद्यैस्व हविषा-
सुरांशुत्वं प्रैवेष्टु पशुपुरोडाशो " अतुर्हृ-
दि प्रेष्य " हविःशु " अतुर्हृदि यज " इति
प्रकारकत्वं स्विष्टकृद्विद्वयोः
समानं च चैत्यादिधर्मविशेषनिरूपण,
देवतायाग्नन्तरं स्विष्टकृद्वदानापूर्वं
" सवितो त्वा सवानाम् " इत्यादिना
पूर्वाभिषेकाद्येन मन्त्रेणैतन्मन्त्रिमिश्रो-
दिति विधान, उक्तमन्त्राणामभिप्रायकथनं
चैत्यादि. १३०-१३०

इति विष्ण्वामिचयनम् ।

इत्यग्निचयनं वृत्तम् ।

४ सुत्याहकर्माणि-तत्र पूर्वं सुत्याह-
प्रयोगस्य विवक्षया प्रथममग्निप्रयोगस्य
सप्रयोगेन सार्थकारं विधान, विहितो-
ऽयमग्निप्रयोग परिशिष्ट कर्तव्य इत्यभि-
धान, परिशिष्ट नियोजनमपि कथं
कुर्यादित्यपेक्षायां परिशिष्टविधानक्रमेण
मध्यमपरिधी प्रथमं ततो दक्षिणोत्तर-
योश्च परिधिर्भुक्त्वा-कृत्वात्तत्र " अग्नि
सुनग्नि " इत्यादयस्त्रयो मन्त्राः
पठनीया इत्यभिधास्य तेषां मन्त्राणां
व्याख्यान, एतान्मन्त्रानामन्त्रान्तरेण
त्वपश्चात्तना प्रशास्य सन्मन्त्रगतित्व-
सख्यायाः प्रशासन, प्राकृती सोमा-
ऽभिषवहोमौ इत्यादिति सोमपत्तिक-
मभिधानं, होमानन्तरं इतरेषां मक्षये-
दित्यभिधास्य मक्षयेव होमपश्चणयो-

पूर्वापर्यस्योपपादन, एतस्याग्नेर्विमोचनं
विधाय तस्य कालविशेषप्रदर्शनद्वारा
तस्यैव क्रमस्य प्रदर्शनं, विपक्षे बाधक-
प्रदर्शनेन यज्ञायज्ञियस्तीत्रान्पूर्वमेव विमु-
ञ्चेदित्यभिधानं, लोके यत्रार्धं युजन्ति
सत्रैव स विमुञ्चन्ति अतोऽत्रापि अग्नेः
परिशिष्टं योजनात्तत्रैव विमुञ्चेदिति
प्रतिपादनं, तद्विमोचनप्रकारमभिधास्य
तत्र मन्त्रद्वयं सोमपत्तिकं- विनियुज्य
कस्मिन्सन्धौ क मन्त्र जपेदित्यप्यभि-
धाय मन्त्रयोर्भूर्द्देशान्दसम्बन्धस्यांशु
शब्दसम्बन्धस्य च प्रशसनं, विमोचन-
मन्त्रयोर्द्वैत्वमत्वा प्रशस्य मोजनविमो-
चनमन्त्राणां संख्यायाः सम्भूय प्रशा-
सन, प्रसङ्गाद्दर्शनेष्वपि योजनविमो-
चनप्रकारस्य विवक्षया पूर्वपश्चत्वेन केषां-
चित्पक्षे सोमपत्तिकमनूप त निरस्य च
स्वपक्षस्य प्रतिष्ठापनं, तदेव पूर्वपक्षी-
कृतं मतं तदनभिमतदृष्टान्तप्रदर्शनेन
निरस्य स्वमतस्यैव दृढीकरणं, हेत्वन्तर-
प्रतिपादनेनापि स्वमतस्य दृढीकरणं
चैत्यादि. १३८-१४४

इति शतुर्थोऽध्यायः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

१ यजमानव्रतमीमांसा-सत्रावशिष्ट.
छन्तोऽपि प्रयोगः, प्रकृतिवदेवेत्यभि-
प्रायेण तमनभिधास्य एतेन तस्य मीमांसा
क्रियत इति प्रतिज्ञाकरणं एतेनैवं विधास्य
नमन्त्रांसाधमाह्वायिकाकथनं, तस्यां
चाह्वायिकायां दीक्षासमनन्तरकाले
द्वितीयादिने प्रथमोपसदि द्वितीयोपस-
दिने तृतीयोपसदिने च देवा भूयो-
भूयस्तपन्तद्वा क्रमात्तुष्टिद्विकल्पन-

क्र० विषयाः

पृष्ठाङ्काः ।

क्र० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

दुःखपयोजिता अमवस्तुपत्रसर्थायै चतुर्थ-
दिने भूयस्तापात्तवाऽपि सर्वथा सन्नि-
हिततरस्यापि दुःखांमृतस्वाप्नाया ते
ऽनाशकात्मकं प्रतमकुर्वन्—पञ्चमदिने
सुप्साहे तु तदमृतं सोमरूपं प्राप्य
कण्ठेन कृत्वा तदप्रावतुःसुपुरित्वायभि-
धानम्, इत्थं देवानां कथामवतार्य तथै-
वेदमन्त्रितो यजमानस्तत्सर्वं करोतीति
संपन्नं प्रतिपादनम् ।

समिष्टयजुर्मांसांसा—तस्यां चादौप्रतिज्ञा-
पूर्वकं समिष्टयजुर्मांसात्पर्यमाह्वयाविका-
कयतम्, आह्वयाधिकंयाम्पि देवा-
सुराः सन्धानृतवदनलक्षणं पितुर्दिव्यं
समनुप्राप्य तस्य यथोचितं विभक्त्यं
ग्रहणं चकुरिन्मिधानं तत्र देवा परत-
त्पमगृह्णन्तत्रयीलक्षणमिति प्रति-
पाद्य तदुदितं पदं कृत्वा त्रयीलक्षणमिदं
सर्वं विस्तारयामेत्याशयेन दीक्षणीया
समिष्टयजुषः पूर्वभाविकर्मन्ता-प्रायणीया
संयन्ता—सोमं क्रीत्वाऽनन्ता पर्युक्त्वा तस्मै
आदिष्येऽन्ता तिस्र उपसदः प्रयागानु-
याजवाजितासामिधेनीञ्जिकमन्स्य प्रधान-
देवता यज्ञत्रमात्राः उपसदस्येऽग्नीषोमीयः
पशुः समिष्टयजुर्वर्जितः—प्रातःसवनं
माध्यन्दिनसवनं च स्वस्वावधिकं
तृतीयसवनं च सकलं—इत्येतान्प्रागा-
न्क्रमेण तदा तदा समनुष्ठितवन्तो यदा
पदा च तद्विस्तार्यमानं सत्पममहर्तु-
कामा असुराः समागतः । किञ्च
तेषुप्रागामनसमये प्रकान्तं यज्ञं याज-

दनुष्ठितं समाप्य यागान्तरप्रारम्भं चकु-
स्तेन स त याग उपरिष्टादुक्तमस्यः
सम्पन्नः । इतोऽसुरा अप्यन्ततस्तत्त-
व्यमपहर्तुं न शक्नुः प्रयुत परामृता-
देवाश्च सत्यसमृद्धा अमवन्निष्प्रादित्क-
पयम्, उक्तार्थं वेदितुरपि स्वस्य सत्य-
समृद्धिः शत्रोः पराभूतिरित्येतन्फलं भव-
तीति प्रतिपादनं, ते देवाः पश्चान्नो
श्मे यज्ञाः सामिसद्विपताः यानिमान्य-
ज्ञानपरित्यजन्तो गता इव तदुपजानीत
यथेमान्यज्ञानसधयापयामेत्यादिविचार्यै-
तानि समिष्टयज्ञेषु समपदस्यैतैरान्य-
ज्ञानतमत्पापयज्ञिवादिनिरूपणं, समिष्ट-
यजुर्मांसो देवा निर्वचनम्, एतेषामेव
समिष्टयजुषा नवव्यविशिष्टसंख्याप्रद-
र्शनेन प्रशंसनं, सौमिकान्प्राप्तिकानि
पीवीर्यकर्मणोभयान्यपि समिष्टयज्ञेषु
जुहुयादित्यभिधानम्, आशिके दे जुहु-
यादित्यभिधाय तयोर्द्वैतस्य प्रशंसनं,
तयोर्वाप्तिकयोः समिष्टयजुषोर्मन्त्र-
द्वयस्य विनिर्गोचनं, सौमिकान्प्राप्तिकानि
च मिलितायाः संह्यायाः प्रशंसनं,
पुनरस्या एव मिलितायाः संह्यायाः
प्रकारान्तरेण प्रशंसनम् ।

देविकाहर्षोपि—तत्र च समिष्टयजु-
होमानन्तरमनुष्ठेयप्रयोगस्य कथनं, तत्र
क्रमेण समिष्टयज्ञेषु हुत्वाऽन्येषु यन्ति
अवश्यादागत्योदयनीयेन चारिवा
अनुरन्धस्य पशुपुरीडाशेन चरित्वा च
देविकानां हर्षोपि निर्वपेदिति प्रति-

शा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

शा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

पादनं, अत्र देविकानां हविःषु धात्रो द्वादशकपालो निरुप्यते तत्र धात्र-
शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं प्रदर्श्य तद्वाप्यस्य
प्रयोजननिरूपणं, सधैतेषां सर्वेषामपि
हविषां सम्भूयोपयोगस्य कथनं, तस्यैव
दिङ्निरोधार्थं परिगतस्य धात्रुर्दिशा-
मुक्तान्तरूपस्य च प्रदर्शनं, धात्रुरादि-
स्यामकत्वाद्द्वादशसंख्यासम्बन्धात्तदेव-
त्यस्य पुरोडाशस्य द्वादशकपालव्युप-
पाय तत्पूर्वोक्तं यदिसां परममुक्तात्-
रूपं तान्येतानि पूर्वाणि हवीषीणि प्रद-
र्शनं, तस्य धात्रुपुरोडाशस्य होमावसरे
पुरोडाशान्तरवददानप्रसक्तौ सर्वहोम-
त्वमभिधाय तदुपयोगस्याभिधानं, देवि-
काशब्दस्य सोमपत्तिकं निर्वचनं, एतेषां
पञ्चत्वसंख्यावन्वस्योपपादनं, नैतानि
हवीषि निर्वपेदित्याशङ्क्य कामाननमति-
रेकाभावात्त्रिवेदेवेति तत्समाधानं कथनं,
पशुपुरोडाशमनु एतद्विविदिर्वापस्य सका-
णमभिधानं, सौमिकानामाग्निकानां
चोभयेषामपि पौर्वापर्यक्रमेणानुष्ठेयत्व-
कथनं, पशुपुरोडाशस्योर्वैस्त्व हविषा-
मुपाशुत्व तस्यैषानां प्रकारविशिष्टत्व
स्विष्टकृदिद्वयोः समान्त्वं चेत्यादि
प्राग्वहिरूपणं, दीक्षणीयादीनां समिष्ट-
यजुर्होमात्पूर्वभावित्वेन समिष्टयजुर्होमः
सिष्यति—अग्नीधोर्मपिपशोः पुनर्न-
सिष्यति नासी पशुस्तत्पूर्वभाव्यतोऽस्य
पृथगेदं समिष्टयज्ञमि जुहुयादित्यभि-
धानं, तस्य पशोः सनातिरूपत्वात्

इदयश्लेनावसृथमम्यवेयुरिति प्रतिपा-
दनं, इदपशुल्मुद्रास्य प्रत्येत्य वैश्व-
कर्मणानि जुहुयादित्यभिधानम् ।

वैश्वकर्मणहोमः—तत्र च तेषां वैश्वक-
र्मणानांहोमस्योपयोगकथनं, वैश्व-
कर्मणानीति शब्दस्य पञ्चदशेन
व्युत्पत्तिकथनं, तेषां वैश्वकर्म-
णानां प्रशासनं, सावित्रवैश्वकर्मणानां
प्रायेणोदयनात्मकत्वेनैव तेषामुभयेषा-
मपि होमस्यावश्यकतयात्वनिरूपणं,
वैश्वकर्मणानां सावित्रवदेव सख्यासम्ब-
न्धात्प्रायणवदेवोदयनमपि सम्पाद्यत
इत्यभिधानं, तत्र सावित्रेण सन्तता-
माहुति जुहुयादिति विधानं, वैश्वकर्मणेषु
पुनः सुषेण स्वाहाकृत्यार्थात्पत्याहुति
विशिष्य जुहुयादिति प्रतिपादनं, तत्र
वैश्वकर्मणानां होमोऽष्टौ मन्त्रान्विनि-
युग्य क्रमेण तेषां व्याख्यानं, एतेषां
वैश्वकर्मणानां सख्यायाः प्रशासनम् ।

चित्याग्नेर्नामकरणम्—तत्र च वैश्व-
कर्मणहोमानन्तरस्याग्नेर्नामकरणं विद-
ध्यादिति सामिप्रायं कथनम् ।
चित्याग्नेरुपस्थानम्—तत्र नामकर-
णानन्तरस्याग्नेरुपस्थानस्य सप्रयोजन
विधानं, विहिते उपस्थाने मन्त्र विधाय
तस्य व्याख्यानं एतन्मन्त्रगतच्छन्दसः
प्रशासनं, उपस्थानानन्तरं कर्तव्यस्य
प्रयोगस्याभिवानम् ।

मैत्रावरुणीपयस्या—तत्र उदकसानी-
यानन्तरं मैत्रावरुण्या पयस्यया सप्रयो-

क्र० विषयः

पृष्ठाङ्काः

क्र० विषयः

पृष्ठाङ्काः

जनं यागकरणविधानं, तस्यैव पयस्या-
यामस्य प्रकारान्तरेण प्रशंसनं, अस्मि-
नसौ पयस्यया ह्येमेन प्रजापतौ रेतो-
निधानं अवतीत्यभिधानं, एतस्याः पय-
स्याया मित्रावरुणदेवतासम्बन्धस्य
प्रशंसनं, इत्थं देवताविशेषसम्बन्धमुपपाद्य
हविषः पयस्यात्मकत्वमुपपाद्य
चास्य यज्ञात्मकत्वोपपादनं, अस्य यज्ञ-
स्योपाशुधर्मकत्वमभिधापयान्तेऽनुष्ठेयत्वस्य
कारणविधानं, एतस्मिन् यागे काल-
विशेषे दक्षिणादानस्य विधानम्, तत्र
माहित्यमेतस्यानुबदनं, एकवारमग्निं चित-
वतो यजमानस्य पञ्चाङ्गिणमागे क्रतौ
इष्टकावैपुर्व्यदोषस्य निरूपणं, पञ्चा-
ङ्गिणमागे क्रतौ स्वयमातृण्या
एवोपदर्शितं न पुनरिष्टकान्तरमित्यादि
सोपपत्तिकं प्रतिपादनं, अपवा पञ्चा-
न्तरेण क्लृप्या विश्वज्योतिषो वा पुन-
श्चित्तिमेव बोधघोतेत्यादिनिरूपणम्,
गार्हपत्यस्य पुनश्चित्तिः—तत्र च पुन-
श्चित्तिमेवोपदर्शितेति सोपपत्तिकमभि-
धानं, उक्त्वाऽपि पञ्चानितरस्य प्रका-
रान्तरदर्शनेन विवक्षितसिद्धिर्भवतीति
प्रतिपादनं, अस्याग्नेः सक्त्वाऽपि मन्त्राणां
क्रियत इति प्रदर्शनं, तत्र षण्मास्य-
मरणरूपपञ्चान्तररूपणं, असंवत्सरभरण-
पक्षे महदुक्त्यशसनमृगाशीतिभिः सपात्य-
मित्याश्रितमग्निं भूयोऽपि विकर्षेदिति
प्रतिपाद्य च पुनः संवत्सरासंवत्सरोभ्य-
मरणपक्षेऽपि सर्वमेव महदुक्त्यं शसेदिति

निगमनं, 'अग्निमरणविषये अन्यामपि
काश्चित्पञ्चान्तरावित्तुमुपोद्घातकयनं,
पूर्वं संवत्सरमग्निं शृणवतः—संवत्सरं
सोपमभिष्विष्यतः—संवत्सरमग्निहोत्रं
हृतवतः—आदद्य मासान्गर्भे उपित्वा
प्रसूतस्य च यजमानस्य यथाकाम-
मेतस्याग्नेर्भरणं न तत्र संवत्सरादिनियम
इत्यादिनिरूपणं, प्रवृत्त्याप्यग्नस्य जात-
वेदस्त्वस्य प्रदर्शनं, उक्तार्थवेदिताऽपि
सयोभूतमपि तं चिन्वन्तित्याभिधानं,
तदेवात्ययथा सर्वस्मिन्सञ्चिते पक्षपुच्छ-
वति शण्डिलेऽप्यौ या आहृतयो हता
एवमेवास्थिता आहृतयो हता भवन्तीति
प्रतिपादनं चेत्यादि. १४१-१९८

२ सर्वचित्यन्तसाधारणोपस्थानम्—
तयादौ च इन्द्रश्चेन “ वार्त्रहृत्पाप
शवसे ” इत्यादिसत्सर्वेनोपस्थानं न्यूना-
तिरिक्तान्पयाऽकरणादिदोषपरिहार-
लक्षणप्रयोजनाय विधातुमुपोद्घातकयनं,
अनेनोपस्थानेनान्यादीनां त्रयाणां
समृद्धिर्भवतीति निरूपणं, तथैव
विदुषोऽविदुषो वा यदुन्यूनातिरिक्तादि-
दोषनिवर्हणद्वारा यत्किञ्चनानासं
तत्सर्वमाद्ये भवति—मन्त्राणां तु चान्यदिति
यः कामः सोऽपि प्राप्तो भवति—
नाश्रूणां रक्षसामग्रहननं भवति—नो
हेनमनुष्याहारिणः स्तृण्वते अतः काम-
मेवनिदाऽग्निचयनं कर्तव्यमित्याद्यभिधानं,
निहिते उपस्थाने सप्त मन्त्रान्विनियुज्य
तेषां मन्त्राणामभिप्रायनिरूपणं, उप-

श्री० विषयाः

पुठोक्ताः ।

श्री० विषयाः

पुठोक्ताः

स्थानमन्त्रगतमत्तत्त्वसंख्यायाः प्रशसन,
एकैष (मतेनाष्टवेनोरस्थानं कर्तव्यमित्य-
भिप्राय सामष्टमीदृक् च प्रदर्शं तेन
मितितमिष्टवसंख्या प्रशस्य तथा न
कुर्वादिनि तत्प्रतिषिध्य सप्तवेनैवोप-
स्थान विधेयमिति सकारण प्रतिपादन,
तत्रैन्द्राग्नीभिरुपस्थानकरणस्य प्रशसन,
एतच्चोपस्थानमेकेषां मतेन कर्मणः कर्मणः
प्रतिपद विधेयमिति पुनरेकेषां मतेन
पुरीषवती चितिं कृत्वा कर्तव्यमिति
पञ्चदश प्रतिपाद्य तत्र यथा कामपेत
तथा कुर्यादिति प्रतिपादनं, “ अग्नि-
र्षश्चर्षा—महावत साम्नां—महद्वक्ष्यमृचा ”

एते त्रयः ससुद्राः इत्यभिप्राय ए एतानि
परस्मै करोति तस्योत्तरोत्तरं पापानि-
यस्व फले भवति—यश्चेत्तानि परस्मै न
करोति तस्योत्तरोत्तरं श्रेयस्त्वं फलं
भवतीति सोपपत्तिक मद्यष्टान्तमभिवानं,
तर्बके कृत्वा कुर्वते प्रतिकारयन्ते वा
तत्रैवः प्रायश्चित्तिरिति कथयित्वा तथा
न कुर्यान्नित्यं प्रायश्चित्तिरस्मीति सद्य-
ष्टान्त सफलमभिवानं, आम्षयाधिक्या
प्रप्रपूर्वकमभिवान्याथा लोकाप्यवस्य
सोपपत्तिक सत्यादन वेयादि. १६९-१७

इति पञ्चमोऽध्यायः ।

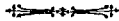
इति संचितिसंज्ञके नवमे काण्डे श्विषयास्तुक्रमणिकत समाप्त ॥

श्रीशः शरणम् ।

षष्ठादिनवमान्तेषु काण्डेषु

अकाराद्यनुक्रमेण विविष्टनाम्ना सूची ।

नामानि	अ. भा. क.	नामानि	अ. भा. क.
तत्र षष्ठकाण्डे-		मरतः	८।१।१४
अक्ताक्ष्यः	२।१।२४	मखः	६।२।१,२
अग्नाविष्णुः	१।१।२	मनुः	१।१।१९
अग्निचित्या	१।१।१	महान्देवः	१।३।११
अधर्माः	४।२।१,२	मात्याः	४।२।४
अज्ञानिः	१।३।१४	सर्वः	१।३।११
आक्षिरसः	१।२।२८	तिनीवाडी.	९।१।९
आर्षाधीयः	१।४।१९	दिरण्यगर्भः	२।२।९
आग्नेयी दि	७।३।९		
ईशानः	२।९।१७	इति षष्ठं काण्डम् ।	
उमः	१।३।१३	अथ सप्तमे काण्डे-	
उपः	१।१।७,८	अग्निचयनम्.	३।१।४
कः	२।२।९,१२ } ४।३।४ }	आक्षिरसः	१।१।३०
कुमारः (भस्त्रिः)	१।२।८,१८	आर्षाधीयः	१।२।१४ } १।२।२१ }
महापतिः	१।३।७	आयुः	२।१।१९
वरकाः	२।२।१,१०	कश्यपः	३।१।९,२३
ताण्डवः	१।२।२९	द्विपट्टः	४।२।१६ } ९।१।२२९ }
घौः	७।२।२	पर्यन्तः	९।२।२०
पर्यन्तः	२।१।१९ } ७।३।१,२ }	पुरीष्यः	१।१।४३,३८
परमेष्ठी	२।३।९,१०	भूतिः	२।२।७
पुरीषः	३।१।३८ } ३।३।३,४ } ४।१।१,२ }	मधुः	४।२।२९
पुष्टः (असुरः)	८।१।१४	भाषवः	४।२।२९
पुरोहितः	१।३।१९,१४	वामकशायणः	१।२।११
		शाण्डिल्यः	९।२।४३
		हरस्तान्	९।१।३१

नामानि	अ. भा. क.	नामानि	अ. भा. क.
सारस्वत	१।१।३१	पर्जन्यः	६।१।२०
सुपर्वाचन्द्रमती.	१।१।७	पण्डेरी.	७।१।१४
सोमियागाः	३।१०।११		७।३।१५,१६
इति सप्तम काण्डम् ।		सूर्यवितिः	
अष्टाष्टमे काण्डे-		(अम्सराः)	२।२।२०
अनुश्लोचन्ती	१।१।१८	प्रश्लोचन्ती.	
(अम्सराः)		(अम्सराः)	६।१।१८
आरिष्टनेमिः	६।१।१९	नक्षत्रस्वतिः	४।३।४
अममर्ष.	६।१।१८	माहिन्धिः	६।१।१६
अवस्.	४।२।११ } ४।२।१८ }	मेनका (अम्सराः)	६।१।१७
आग्नेयी दिक्	४।४।१० } ७।२।१४ }	यजमानः	४।२।१८
आर्यः	२।९।८ } ४।२।१२ }	यव-अयवः	४।२।११
		रघुगूतः	६।१।१९
इन्द्राग्नी	३।१।३	रघुप्रोतः	६।१।१८
ईसाः	३।२।९	रघुस्वन्.	६।१।१७
ऊर्जः	३।२।९	रोषिन्नः	६।१।१७
ऋषुः	४।२।१२	रथोजाः	६।१।१९
ऋषुप्	२।४।७ } ५।२।७ }	वसिष्ठः (ऋषिः)	१।१।९
महुरप्यवाः	६।३।१९	विश्वामित्री	
(अम्सराः)		(ऋषिः)	१।२।९
गांधारः (नक्षत्रित्)	१।४।१०	शाटपायनिः	
शरकाप्यर्षभः	१।२।७ } ७।१।१४ }	(ऋषिः)	१।४।९
जमदग्निः (ऋषिः)	१।२।३	शुचिः	२।१।१६
सपः	७।१।५	शुकः	२।१।१६
सपत्यः	७।१।५	शुकप्रहः	४।४।३
सप्तर्षेः	६।१।१९	शुक्रः	४।२।१२
सप्तर्षित् (स्वर्जित्)		सहजन्वा	
[नक्षत्रित्]	१।४।१०	(अम्सराः)	६।१।१७
शशाः	४।२।११ } ४।२।१६ }	सुषेणः (गन्धर्वः)	६।१।२०
		सेनञ्जित्	६।१।२०

नामानि	अ. भा. क्र.	नामानि	अ. भा. क्र.
स्वर्जित्		देवाप्यातिः	११११६४
(मासजित्		धाता	११११६५
मस्रजित्		भृगवः	२१३१२८ } ११११३१ }
गन्धर्वः)	११४११०	मन्दुः	११११६
स्यष्टमं काण्डम् ।		मार्जारीयः	४१५१८
अथ नवमे काण्डे—		राका.	११११३८
अग्निचपनम्.	११११४२ }	वसोवर्षा.	११३१२७ }
	११२११३, ११४ }	(आहुतिः)	३१३११५ }
अग्नीषोमीयः	४१३११० }	वाक्पुत्रः	
	११११२२ }	(ऋषिः)	११११६२
धनुमतिः	११११३८	शार्ङ्गिण्यः	११११४३ }
अप्सराः	४१११२		३१३११८ }
आग्नीध्रः	११२१४ }	(ऋषिः)	११११६१ }
	२१३११ }		४१४१२७ }
आग्नीध्रिणः	४१२११६	शाण्डिल्यामणः	११२११९ }
शुक्रामी	११२११०	(ऋषिः)	११११६४
कप्यः	२१३११८	श्यापर्णः (ऋषिः)	
कल्पः (आहुतिः)	३१३११२	(सायकामनिः)	११२११
कारोतिः	११२११९	सिनीवाली.	११११३८
कुट्टः	१११११८	होत्रीयविष्णुः	४१२१७
कङ्कतीयः	४१४१२७		
जातवेदाः	१११११८		
धुरः कावचेयः	१११११९		

इति विशिष्टनाम्ना सूची ॥

इति
शतपथब्राह्मणस्य विंशष्टनाम्नाम्
अकाराद्यनुक्रमेण पद्यादिनवमकाण्डान्ता
सूची
समाप्ता ॥

ॐ
शतपथब्राह्मणम् ।

सप्तमः अध्यायः ।

तत्र

पष्ठं काण्डम् ६ ।

अथ उपासम्भरणनामकं षष्ठकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ।

प्रथमोऽध्यायः प्रारभ्यते ।

तत्र प्रथमं ब्राह्मणम् ।

असद्वाऽइदमप्रऽआसीत् । (उ) तदाहुः किं तदुत्तदासीदित्युपयो वाव तेऽग्रेऽसदासीत्तदाहुः के तऽऽपयऽ इति प्राणा वाऽऽपयस्ते यत्पुराऽऽस्मात्सुर्वस्मादिदुमिच्छन्तः श्रमेण तुपञ्चाऽऽरिपंस्त्वस्मादुपयः ॥ १ ॥

अथासन्नित्याद्यादाणम् ।

असद्वाऽइदमप्रऽआसीत् । तदाहुः-किं तदुत्तदासीदिति । ऋपयो वाव तेऽग्रेऽसदासीत् । तदाहुः-के ते ऋपय इति । प्राणा वाऽऽपयः । ते यत्पुराऽऽस्मात्सर्वस्मादिदुमिच्छन्तः श्रमेण तपसाऽरिपन्-तस्मादुपयः ॥ १ ॥

* वागीशयाः सुमनसः सर्वाधानामुपकमे । यं नत्वा कृतश्रयाः खुस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

यस्य निःश्रितित वेदा यो वेदेष्वोऽपिल जगत् । निर्मेम तमहं वन्दे विनातीर्थमदेश्वरम् ॥ २ ॥

द्विष्यगर्भकर्तृकैव सृष्टिपञ्चाता-असद्वा इदमप्र आसीदिति ' अमे ' प्रथमसूत्रेः पुरा ' इदं ' जगत् ' असात् ' अन्वक्तव्यारूपम् ' आसीत् ' । युतिः स्वयमेव ब्रह्मादिविचारमुत्तेज आसदर्थं निरूपयति-तदाहुः किं तदुत्तदासीदिति । ' तत् ' तदानीं ' किम् असात् आसीत् इति ' इदानीन्तनानां ब्रह्मचरिणां विचारः । ' अमे ' सूत्रेः पुरा ' असात् ' ते ' प्रतिज्ञाः ' ऋपयो वाव ' ऋपय एव ' आसीत् ' । ऋषिशास्त्रार्थं प्रबोधयित्वा-तदाहुः के तऽऽपय इतीति । ' ऋपयः प्राणा वै ' अतः सूत्रेणैव एव ' असात् ' आसात् । केवललिङ्गशरीरेणासीदित्यर्थः । प्राणानामुपिशास्त्राभ्यां प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयति-ते यत्पुरेति । ' यत् ' यस्मात् कारणात् ' असात् ' जगतः ' पुरा ' ' इदं ' स्वमेव जगत् ' इच्छन्तः ' श्रमेण ' ' तपसा ' ' तपोरूपेण क्रेशेन पर्यालोचनेन ' आरिपन् ' आर्षेण । " ऋषी गती " (प. पा. सु. प. ७) । सर्वे गत्यर्थां ज्ञानार्थाः, सातवन्तः । ' तस्मात् ' ऋपयः यत्पुरेण्यन्ते । " ऋषिर्दर्शनात् स्तोमसात् ददर्शेत्प्रीमन्त्यवः " इति हि मास्तः (निह. २ । १ । १) ॥ १ ॥

• अथ षष्ठकाण्डस्य श्रीहरीरामेनी मन्थं विक्रान्तवाराकाहवेरीयाः सम्प्राप्तम् । परन्तु तदानीं प्रादुर्भावेति कथा मात्र सुता-प्यते । पदे केषांश्चिन्महाभागानां सर्वेषां प्रादं मन्थमाते तेः इववा एवैव च तदाऽग्रे परीक्षितेष्वेव सुताप्यावा संयोज्या-मोऽपराधसतन्तरे एतन्नयवा सुताप्याव इति तदर्थं निवेदयामः ॥ ऋष्याणामथकस्मीयेकदेशेऽस्मिन्प्रत्ययः ।

१-इदंवेदोऽहं पुनरीदयामासन्ने- " नोहं किञ्चन आसीत्, यत्पुरेऽइदमप्रमासीत् " (अ. भा. १० । १ । ५) । अहमेऽइदमप्रऽआसीत् " (अ. व. १४ । १ । १ । १) इत्यादि । सायणोक्त्याग्रेणैवं सुता- " अहं सोऽग्रेऽप्य आसीत्, एवमेवऽद्वितीयम् । तदेव आहुः । अहमेऽइदमप्रऽ आसीत् इत्येवऽद्वितीयम् । तस्मात्सतः सम्प्राप्तते ॥ १ ॥ इत्यहं यत्पुरेऽइदमप्रऽ इत्येवऽद्वितीयम् । तदेव आहुः । अहमेऽइदमप्रऽ आसीत् इत्येवऽद्वितीयम् ॥ २ ॥ तदेव आहुः इति मन्थवेदेति । ततोऽग्रेऽप्यन्त- " इत्यादि ८ प्र. १ ख. १-४ । एवमाशु- " इत्यादि " इत्येवऽद्वितीयम् । " अहमेऽइदमप्रऽ आसीत् इत्येवऽद्वितीयम् । ततोऽग्रेऽप्यन्त- " इत्यादि ८ प्र. १ ख. १-४ । एवमाशु- " इत्यादि " इत्येवऽद्वितीयम् । " अहमेऽइदमप्रऽ आसीत् इत्येवऽद्वितीयम् । ततोऽग्रेऽप्यन्त- " इत्यादि ८ प्र. १ ख. १-४ । एवमाशु- " इत्यादि " इत्येवऽद्वितीयम् ।

सु योऽयं मध्ये प्राणः । (५) एषु ऽएवेन्द्रस्तानेषु प्राणान्मध्यतु ऽइन्द्रिये-
णेन्द्र यदेन्द्र तस्मादिन्धऽ इन्धो ह वै तमिन्द्रऽ इत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्ष-
कामा हि देवास्तु ऽइन्द्राः सप्त नाना पुरुषानसृजन्तु ॥ २ ॥

तेऽब्रुवन् । (ब्र) न वा ऽइत्थं सन्तः शक्ष्यामः प्रजनयितुमिमान्तस्त
पुरुषानेकं पुरुषं करवामिति तुऽ एतान्तस्त पुरुषानेकं पुरुषमकुर्वन्पदूर्ध्वं
नाभेस्तौ द्वौ समीञ्जन्यदवाद्नाभेस्तौ द्वौ पक्षः पुरुषः पक्षः पुरुषः प्रति-
ष्टेकऽ आसीत् ॥ ३ ॥

स योऽयं मध्ये प्राणः—एष एवेन्द्रः । तानेष प्राणान्मध्यत इन्द्रियेणेन्द्र । यदेन्द्र—तस्मादिन्धः ।
इन्धो ह वै तमिन्द्र इत्याचक्षते परोऽक्षम् । परोऽक्षकामा हि देवाः । तऽइन्द्राः सप्त नाना पुरुषान-
सृजन्तु ॥ २ ॥

तेऽब्रुवन्—न वाऽइत्थं सन्तः शक्ष्यामः प्रजनयितुम्, इमान्तस्त पुरुषान् । एकं पुरुषं करवामिति ।
त एतान्तस्त पुरुषानेकं पुरुषमकुर्वन् । यदूर्ध्वं नाभेः तौ द्वौ समीञ्जन् । यदवाद् नाभेः तौ द्वौ ।
पक्षः पुरुषः, पक्षः पुरुषः, प्रतिष्टेक आसीत् ॥ ३ ॥

मध्यमप्राणस्य सर्वेन्द्रियपोषणद्वारा इन्द्रशब्दवाच्यत्वमाह—स योऽयमिति । एतेषा प्राणानां ' मध्ये '
' य ' प्राणः, एष एव ' इन्द्र ' इत्युच्यते । तत्र प्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनम्—तानेष प्राणान्मध्यत इति । मध्य-
प्रदेशे स्थितः प्राणः ' इन्द्रियेण ' इन्द्रशब्दवाच्येण स्वबलेन ' ऐव ' । " जिह्वी दीप्तौ "
(धा. पा. ४. प. ११) । लङि रूपम् । स्वबलप्रकाशेन स्वत्वव्यापारसमर्थानकरोदित्यर्थः । ' तस्मात् '
इत्यनसम्बन्धात् ' इन्द्र इति ' उच्यते, देवानां परोक्षनामप्रियत्वात् । प्राणस्य हि वागादीन्द्रियेषु स्वांश-
सद्भावः । एतस्यैव पोषकत्वं चान्यत्राश्रातम् " या ते तनुर्वावि प्रतिष्ठिता, या श्रोत्रे या च चक्षुषि ।
या च मनसि सन्तता, शिवां तं कुक्करोत्कमी " (अथ० प्र० उप० २।१२।) इति । ' त इन्द्राः प्राणा-
सप्त " ' नाना ' नानाविधान् पुरुषान् शरीराणि स्वाश्रयत्वेन ' असृजन्त ' ॥ २ ॥

तेऽब्रुवन्निति । ' ते ' अक्षयः एकैकस्त्वाश्रयप्रदानानि सप्तशरीराणि सृष्ट्वा परस्परम् अनुवन् । ' इत्थं '
एकैकप्रधानशरीराः ' सन्तः ' अत्राक्षुषमिदं स्थूल जगदुत्पादयितुं ' न शक्ष्यामः ' न समर्था भवामः; अचक्षुषो
वचनव्यापाराभावात्, अवचनस्य च दर्शनाभावान् एवमिन्द्रियाणां प्रतिनियतव्यापारत्वादभिन्नशरीरत्वे कर्मकर्तृत्वं
नोपपद्यत इति । अतः ' एक पुरुष ' सर्वेन्द्रियाश्रयं ' करवामिति ' समालोच्य ' एतान् सप्त पुरुषान् '
' एकम् ' एव ' पुरुषम् ' ' अकुर्वन् ' अकर्तुः । एकस्मिन् पुरुषे सप्तपुरुषसन्निवेशं दर्शयति—यदूर्ध्वमिति ।
नाभेरूर्ध्वम् ' यत् ' अस्ति, तत्र ' द्वौ ' पुरुषौ समीञ्जन् " उञ्ज आर्जेवे " (धा. पा. तु. प. ११) " अर्जेने "
इति केचित् ॥ अर्जितवन्तः, स्थापितवन्तः ' नाभेः ' ' अवाद् ' अवस्तनम्, तत्र ' द्वौ ' पुरुषौ समीञ्जन्
इति मध्ये देहे चत्वारः पुरुषाः सन्त्या । द्वौ पुरुषौ दक्षिणोत्तरपक्षौ सन्त्यौ । ' एकः पुरुषः ' ' प्रतिष्ठा '
पुच्छमासीत् । एवं सप्तभिः पुरुषैः शिरोवर्जितस्य एकपुरुषस्य निष्पादनम् ॥ ३ ॥

(८) अथ यैतेषां सप्तानां पुरुषाणां श्रीः । (वी०) यो रसऽआसीन्नमू-
र्ध्वं समुदीर्हस्तदस्य शिरोऽभवद्यच्छ्रियं समुदीर्हस्तस्माच्छ्रियस्तु-
स्मिन्नेतस्मिन्प्राणाऽअश्रयन्त तस्माद्धैतच्छिरोऽथ युत्राणाऽअश्रयन्त
तस्माद् प्राणाः श्रियोऽथ यत्सर्वस्मिन्नश्रयन्त तस्माद् शरीरम् ॥ ४ ॥

(९) स एव पुरुषः प्रजापतिरभवत् । (त्त) स यः स पुरुषः प्रजापति-
रभवद्युमेव स योऽयमग्निश्चीयते ॥ ५ ॥

स वै सप्तपुरुषो भवति । सप्तपुरुषो ह्ययं पुरुषो यच्चत्वार आत्मा त्रयः
पक्षपुच्छानि चत्वारो हि तस्य पुरुषस्यात्मा त्रयः पक्षपुच्छान्युथ अदेकेन
पुरुषेणात्मानं वर्धयति तेन वीर्येणायमात्मा पक्षपुच्छान्युद्यच्छति ॥ ६ ॥

अथ यैतेषां सप्तानां पुरुषाणां श्रीः, -यो रस आसीत् तमूर्ध्वं समुदीर्हन्-तदस्य शिरोऽभवत् ।
यच्छ्रियं समुदीर्हन् तस्माच्छिरः । तस्मिन्नेतस्मिन्प्राणा अश्रयन्त । तस्माद्धैतच्छिरः । अथ यत्राणा
अश्रयन्त तस्माद् प्राणाः श्रियः । अथ यत्सर्वस्मिन्नश्रयन्त तस्माद् शरीरम् ॥ ४ ॥

स एव पुरुषः प्रजापतिरभवत् । स यः स पुरुषः प्रजापतिरभवत्-अयमेव सः-योऽयम-
ग्निश्चीयते ॥ ५ ॥

स वै सप्तपुरुषो भवति । सप्तपुरुषो ह्ययं पुरुषः-यच्चत्वार आत्मा, त्रयः पक्षपुच्छानि । चत्वारो
हि तस्य पुरुषस्यात्मा, त्रयः पक्षपुच्छानि । अथ अदेकेन पुरुषेणात्मानं वर्धयति-तेन वीर्येणाय-
मात्मा पक्षपुच्छान्युद्यच्छति ॥ ६ ॥

शिरसो जनन दर्शयति-अथ यैतेषामिति । 'एतेषां' 'पुरुषाणां श्रीः' श्रीभूत् । 'यः' 'रसः' सारः आसीत्
'तम्' 'ऊर्ध्वम्' उपरिभागे 'समुदीर्हन्' समुदितमकार्षुः, स एकाभूत् । सारः 'अस्य' पुरुषस्य
'शिरः' अभवत् 'तस्मात्' श्रीसमुद्भूतान् 'शिरः' -इति शब्दनिष्पत्तिः । प्रकारान्तरेण शिरःशब्द-
निर्वचनमाह-तस्मिन्निति । 'तस्मिन्' श्रीसमुद्भूतेन निष्पादिते शिरसि 'प्राणाः' चक्षुरादीन्द्रियाणि
'अश्रयन्त', श्रितानि, 'तस्मात्' प्राणसंश्रयणात् 'शिरः' इत्युत्पत्तेः । यस्माच्छिरसि 'प्राणा अश्रयन्त',
'तस्मात्' प्राणानामपि श्रीत्वम् " शिञ् शेषायाम् " (भा. पा. म्वा. उ. २.१२) इत्यस्मात् स्युत्पत्तेः ।
'यन्' यस्मात् 'एतस्मिन्' सर्वस्मिन् देहे ते सर्वेऽपि 'अश्रयन्त', 'तस्मात्' देहोऽपि 'शरीरम्' उच्यते
अत्र पूर्वोक्ताद्वैतोः शरीरशब्दव्युत्पत्तिः कार्या ॥ ४ ॥

य एव पुरुष इति । 'सः' एवः सप्तभिः पुरुषैर्निष्पन्न एकः पुरुषः 'प्रजापतिः' विराट् अभूत् । एवं
छिद्मशरीरामिमानिहिरण्यगर्भकर्तृका विराडुत्पत्तिरुक्ता, तस्य विराजोऽग्निरुपतामाह-स यः पुरुष इति । 'स
प्रजापतिः' एव 'अयं' चीयमानः 'अग्निः' इत्यर्थः ॥ ५ ॥

तदेव सायणभाष्येऽस्मिन्-स वै सप्तैति । 'सः' चीयमानः अग्निः सप्तपुरुषसंमितो भवति, 'हि'

(त्य) अथ यश्चित्तेऽग्निर्निधीयते । युवेतेपाथँ सतानां पुरुषाणाथँ श्रीयो
इसस्तुमंतुदूर्ध्वथँ समुदूहन्ति तदस्यैतच्छिरस्तुस्मिन्नेतस्मिन्सुर्वे देवाः
श्रिता ऽअत्र हि सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति तस्माद्देवेतच्छिरः ॥ ७ ॥

सोऽयं पुरुषः प्रजापतिरकामयत । भूयान्त्स्यां प्रजायंयेति सोऽश्राम्यत्स
तपोऽतप्यत स श्रान्तस्तेपानो ब्रह्मेष्टे प्रथममसृजत त्रयीमेव विद्याथँ
सैवास्मै प्रतिष्ठाऽभवत्तस्मादाहुर्ब्रह्मास्य सुर्वस्य प्रतिष्ठेति तस्मादनूच्य
प्रतिष्ठति प्रतिष्ठा ह्येपा यद्ब्रह्म तस्यां प्रतिष्ठार्या प्रतिष्ठितोऽतप्यत ॥८॥

अथ यश्चित्तेऽग्निर्निधीयते—यैवतेपा समानां पुरुषाणां श्रीः, यो रजः—तमेतदूर्ध्वं-समुदूहन्ति—
तदस्यैतच्छिरः—तस्मिन्नेतस्मिन्सर्वे देवाः श्रिताः । अत्र हि सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति । तस्माद्दे-
वेतच्छिरः ॥ ७ ॥

सोऽयं पुरुषः प्रजापतिरकामयत—भूयान्त्स्याम्, प्रजायंयेति । सोऽश्राम्यत् । स तपोऽतप्यत ।
स श्रान्तस्तेपानो ब्रह्मेष्टे प्रथममसृजत—त्रयीमेव विद्याम् । सैवास्मै प्रतिष्ठाऽभवत् । तस्मादाहुः—

यस्मान् ' अथ पुरुष ' प्रजापतिः सप्तपुरुषात्मकः । तस्य सप्तपुरुषात्मकत्वमिदानीमुक्तम्, तद्विषयानामात्रावपि
शिरोरेपति—यज्ञत्वार इत्यादिना । "द्विरण्यय" शकृनिः ब्रह्मनाम इति पक्षित्वेन निरूपणात् पुण्ड्रशब्दव्यवहारः ।
चित्पात्रे सप्तपुरुषीपुण्ड्रं दशमे वक्ष्यते (स. प. १० । २ । २ । ९) । आरस्तम्भेनाशुक्तम्—' अत्र
आत्मनि पुण्ड्रमग्निने पुरुषं दक्षिणे पक्षे पुरुषं पुच्छे पुरुषमुत्तरं इति । तद् इ वै स्मन्निधेयं चिन्वीत सप्तविधो
वाच प्राङ्मोऽग्नि " (आ. श्री. सू. १६ । १७) इति । अथ यदेकेतेत्यादेरपमर्थः—' यत् ' यस्मात् ' आत्मान् '
मध्यदिश पक्षपुच्छेभ्यः पुरुषत्रयमग्निनेभ्योऽपि ' एकेन पुरुषेण वर्द्धयति ' तस्मान् ' अपमात्मा ' चतुःपुरुष-
संमितत्वान् स्वेन ' वीर्येण ' पञ्चपुच्छान् ' प्रवच्छति खड्ग ॥ ६ ॥

एव विराड्ब्रह्मस्य सप्तपुरुषसंमितस्य चित्पात्रे शिरो दर्शयितुमाह—अथ यश्चित्तेऽग्निर्निधीयत इत्यादि ।
' चित्ते ' देष्टके, चित्तेऽग्नौ । ' अग्नि ' आहवनीयो निरीयते । ' या वा एतेषां सतानां पुरुषाणां श्रीः '
' य. ' च ' रस ' स एवापमग्निर्निध्याहा । ' एतद् ' अग्निमित्याग्नौ ' तम् ' आहवनीयम् ' ऊर्ध्वं
समुदूहन्ति ' चित्पात्रपुण्ड्रमकत्वान् तत्र निधीयमानस्याग्नेर्द्विरण्ययोः अन्वमित्यर्थः । एतन्नैरेपिणः समागतन्ति—
" एव होव बहूना महदुच्ये मीनाकंते, एतमग्रावर्ष्वेव, एत महावने छन्दोगाः "—इति । आहवनीयस्य
शिरोरुजस्वमिदानीमाह—तदस्यैतच्छिर इति । ' अस्य ' चित्पात्रेः एव आहवनीयः ' शिर. ' इत्यर्थः । अत्र
शिर शब्दस्य प्रवृत्तिमाह—तस्मिन्नेतस्मिन् सर्वे देवाः श्रिता इति । ' तस्मिन् ' शिरोरूपे आहवनीये
सर्वे देव-श्रिता । अत्र कथं देवानां श्रयणं तदाह—अत्र हीति । ' अत्र ' अग्नौ ' सर्वेभ्यो देवेभ्यः " जुह्वति '
' तस्मान् ' अग्नेः श्रयणाश्रयत्वात् अहव ' शिरः ' इत्यर्थः ॥ ७ ॥

एव विराट्पतिम्, तस्यैव चित्पात्ररूपत्वं चोक्त्वा तत्कर्तृका चपनोपपत्तौ सृष्टिमाह—साऽयमिति । ' सः

सोऽपोऽमृतत । वान्तुऽ एव लोकाद्वाग्रेवास्य साऽसृज्यत सेदथुं सुर्व-
माप्रोद्यदिदं किं च यदाप्रोत्तस्मादापो यद्वृणोत्तस्मादाः ॥ ९ ॥

सोऽकामयत । (ता) आम्बोऽद्भ्योऽधि प्रजायेयेति सोऽनया त्रय्या
विद्यया सुहापः प्राविशत्ततऽ आण्डथुं समवर्तत तदभ्यमृशदस्त्वित्यस्तु
भूयोऽस्त्वित्येव तदब्रवीत्ततो ब्रह्मैव प्रथममसृज्यत त्रय्येव विद्या तस्मा-
दाहुर्ब्रह्मास्य सुर्वस्य प्रथमजमित्यपि हि तस्मात्पुरुषाद्ब्रह्मैव पूर्व-
मसृज्यत तदस्य तन्मुखमेवासृज्यत तस्मादनूचानुमाहुराधिकरूपऽ इति
मुखथुं ह्येतदर्थेद्ब्रह्म ॥ १० ॥

‘ ब्रह्मास्य सर्वस्य प्रतिष्ठा ’ इति । तस्मादनुच्य प्रतिष्ठितिवि । प्रतिष्ठा ज्ञेया-पद्मम् । तस्यां
प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठितोऽनप्यत ॥ ८ ॥

सोऽपोऽमृतत-वाच एव लोकाद् । वागेवास्य साऽ सृज्यत । सेदं सर्वमाप्रोत्-यदिदं किञ्च ।
यदाप्रोत्-तस्मादापोः । यद्वृणोत्-तस्मादाः ॥ ९ ॥

सोऽकामयत-‘ आम्बोऽद्भ्योऽधि प्रजायेय ’ इति । सोऽनया त्रय्या विद्यया सुहापः प्राविशत् ।
तत आण्डं समवर्तत । तदभ्यमृशद-‘ अस्तु ’ इति । अस्तु-भूयोऽस्त्वित्येव तदब्रवीत् । ततो ब्रह्मैव
प्रथममसृज्यत-त्रय्येव विद्या । तस्मादाहुः-‘ ब्रह्मास्य सर्वस्य प्रथमजम् ’ इति । अपि हि तस्मा-
त्पुरुषाद्ब्रह्मैव पूर्वमसृज्यत-तदस्य तन्मुखमेवासृज्यत । तस्मादनूचानुमाहुः-‘ अधिकरूपः ’ इति ।
मुखं होतदग्नेः-पद्मम् ॥ १० ॥

पुरुष. प्रजापतिः ‘ एक एव सन् एवम् ’ अकामयत ‘ अहमेव ’ ‘ भूयान् ’ ‘ स्याम् ’ मयेपमिति ।
मत्रमन् उच्यति अग्निना न घटन इति तदाह-‘ प्रजायेय ’ स्वपमेवोत्पद्यमानो मत्रेणम् ’ इति ‘ कामयित्वा
‘ स. ’ ‘ अश्राभ्यन्-’ । “ श्रु तामि खेदे च ” (धा. पा. दि. प. ९८) । ‘ स तदोऽतप्यत ’ कथ-
मुत्पद्येपेति विचारितव्यमित्यर्थः । तप. तर्जनीचनेन ‘ सः ’ ‘ ब्रह्मैव ’ ‘ प्रथमं ’ सृष्टवान् । ‘ तेषानः ’
इति तपेऽङ्कितः कानचि रूपम् । ब्रह्मशब्दार्थमाह-त्रयीमिति । ‘ सैव ’ त्रयी विद्या ‘ अस्मै ’ प्रजापतेः
‘ प्रतिष्ठा ’ जाता, उच्यतेऽशालम्बन जानमि यर्थः । प्रतिष्ठारूपत्वमेव विशदयति तस्मादाहुर्इति । यतः
‘ सर्वस्य ’ त्रयी विद्या ‘ प्रतिष्ठा ’ ‘ तस्मात् ’ त्रयीम् ‘ अनूच्य ’ अवीत्य अनूत्राय च ‘ प्रतिष्ठितिवि ’ तस्यां
प्रतिष्ठावामित्वादि स्पष्टम् ॥ ८ ॥

सोऽप इति । अय ‘ सः ’ प्रजापति. स्वपमेवोत्पद्य पुनः पपञ्चोत्प ‘ वाचो लोकान् ’ उच्यतेऽतन्
मुवात् ‘ अयः ’ अनुपलक्षितानि पत्र स्थूलभूतानि सृष्टवान् । विद्याभ्ययनस्याननुदृष्टत्वाद् वागेव सृष्टेःत्वर्थः ।
अनेनायं वास्तुब्द-परार्थैस्त्वमुक्तमिति मन्तव्यम् । अनुशब्दनिर्वचनमाह-सेदमिति । ‘ सा ’ वाक् सर्वव्याप-
कतात् ‘ स्यापः ’ उच्यन्ते, जगदावरणात्वात् वाः-शब्दाच्चत्वम् । शृणोतेऽपतो वा.शब्दः ॥ ९ ॥

सोऽकामयतेति । ‘ आम्बोऽद्भ्योऽधि प्रजायेयेति ’ विचार्य ‘ त्रया विद्यया सह ’ सृष्टाः ‘ अय. ’ प्रविष्टवान् ।

(त्वा) अथ यो गर्भोऽन्तरासीत् । (त्सो) सोऽग्निरसृज्यत स यदस्य सर्व-
स्याग्रमसृज्यत तस्मादाग्निमिह वै तमग्निरित्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा
हि देवाऽ अथ यदशु संक्षरितमासीत्सोऽशुरभवदशुर्ह वै तमश्वऽ इत्याच-
क्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवाऽ अथ यदुरसदिव स रासभोऽभवदथ
युः कपाले रसो लिप्तऽ आसीत्सोऽजोऽभवदथ यत्कपालमासीत्सा
पृथिव्यभवत् ॥ ११ ॥

(त्सां) सोऽकामयत । (त्वा) आभ्योऽभ्योऽधीमां प्रजनयेयसिति त्वाँ
संवेदुश्याप्सु प्राविध्यत्स्ये यः पुराहुरसोऽत्युक्षरत्सु कूर्मोऽभवदथ यदूर्ध्व-
मुदोक्ष्यतेदं तद्यदिदमूर्ध्वमभ्योऽधि जायते सेयँ सर्वापऽ एवानुव्यैज-
दिदमेकमेव रूपँ समदृश्यतापऽ एव ॥ १२ ॥

अथ यो गर्भोऽन्तरासीत्-सोऽग्निरसृज्यत । स यदस्य सर्वस्याग्रमसृज्यत-तस्मादाग्निः । अग्निर्ह
वै तमग्निरित्याचक्षते परोऽक्षम् । परोऽक्षकामा हि देवाः । अथ यदशु संक्षरितमासीत्-सोऽशु-
रभवत् । अशुर्ह वै तमश्व इत्याचक्षते परोऽक्षम् । परोऽक्षकामा हि देवाः । अथ यदुरसदिव-स
रासभोऽभवत् । अथ यः कपाले रसो लिप्त आसीत्-सोऽजोऽभवत् । अथ यत्कपालमासीत्-सा
पृथिव्यभवत् ॥ ११ ॥

सोऽकामयत-‘ आभ्योऽभ्योऽधीमां प्रजनयेयम् ’ इति । तां संवेदुश्याप्सु प्राविध्यत् । तस्यै यः
पुराहुरसोऽत्युक्षरत्-स कूर्मोऽभवत् । अथ यदूर्ध्वमुदोक्ष्यते-इदं तद्-यदिदमूर्ध्वमभ्योऽधि जायते ।
सेयँ सर्वाप एवानुव्यैज । तदिदमेकमेव रूपं समदृश्यत आप एव ॥ १२ ॥

‘ ततः आण्ड समवर्तत ’ । ‘ तन् आनु इति अण्यशुश्रन् ’ । अस्त्विति शब्दो बक्ष्यमाणसृष्टिनिर्देशार्थः ।
‘ अस्तु इति ’ बक्ष्यमाणप्रकारेण भवतु, ‘ नूनः ’ बहुलञ्च ‘ अस्त्विति ’ त्रिवार प्रजापतिरेतदण्डमभिलक्ष्या-
वतीत् । यस्मात् प्रथमं मुवाद् वागुच्चारितम्, तस्माद् ‘ त्रम ’ वेदः प्रथममुत्पन्नः । अतः प्रथमोत्पन्न वेद योऽधीति
सदर्थमनुनिष्ठति च, तम् ‘ अनुचानमग्निकस्य इति व्याहृः ’ । ‘ हि ’ यस्मान् ‘ अग्नेः ’ वित्याग्निरूपस्य
प्रजापतेः ‘ अक्ष ’ वेदो ‘ मुख ’ भवति ॥ १० ॥

अथ यो गर्भे इति । ततः ‘ यः ’ जातगर्भे, ‘ स ’ ‘ अग्निः असृज्यत ’ तस्मात् ‘ सर्वस्य ’ स्थूलप्रपञ्चस्य
‘ अग्रम् ’ आदौ सृष्टकाले अग्निरित्युच्यते । ‘ तन् ’ अग्निम् रदान्नीन्ना अग्निनासा व्यवहार ऊर्ध्वन्ति । तत्र
गर्भे ‘ यत् ’ यदा ‘ अथ संक्षरित ’ गर्भनिर्माणकाले हि जलं भवति, ‘ सः अशुः ’ ‘ तम् अश्वः इति आच-
क्षते ’ यदा गर्भे ‘ अरसत् ’ ध्वनिमकरोत्, तदा ‘ रासभोऽभवत् ’ । रसतेर्ध्वन्यर्थादुत्पन्नो रासभशब्दः ।
‘ कपाले ’ अण्डकपाले ‘ लिप्तः ’ ससृष्टो ‘ रसः ’, ‘ सः ’ ‘ अजो ’ नाम पशुः ‘ अपवत् ’ भिन्नकपालमेव
‘ पृथिवी ’ आसीत् । एवमण्डादुत्पन्नानामेषाऽण्यथरासमाब्जानां पशूनां सृष्टिरुक्ता ॥ ११ ॥

अथ कपाले पृथिव्यमवदिति यदुक्तम्, तस्माद् बहुव्रीहयस्ति बहुमाह-सोऽकामयतेति । पुनः प्रजापतिः ‘ अश्वः

सोऽकामयत् । भूयऽएव स्यात्प्रजायेतेति सोऽश्राम्यत्स तुपोऽतप्यत्सु
श्रान्तस्तेपानः फेनमसृजत् सोऽवेदन्यद्वाऽएतद्रूपं भूयो वै भवति श्राम्याण्ये-
वेति स श्रान्तस्तेपानो मृदम् शुष्कापमृपसिकतम् शुर्करामुश्मानमृयां
हिरण्यमापधिवनस्पत्यसृजत् तेनेमां पृथिवीं प्राच्छादयत् ॥ १३ ॥

(ता) ता वाऽएता नव सृष्टयः । (५) इयमसृज्यत् तस्मादाहुस्त्रिवृद-
प्रिडितीयुः ह्यग्निरस्ये हि सुर्वोऽग्निश्चीयते ॥ १४ ॥

सोऽकामयत्-भूय एव स्यात्, प्रजायेतेति । सोऽश्राम्यत् । स तपोऽतप्यत् । स श्रान्तस्तेपानः
फेनमसृजत् । सोऽवेद-अन्यद्वाऽएतद्रूपम् । भूयो वै भवति । श्राम्याण्येवेति । स श्रान्तस्तेपानो
मृदम्, शुष्कापमृपसिकतम्, शुर्कराम्, अश्मानम्, अयः, हिरण्यम्, ओषधिवनस्पति अमृ-
जत् । तेनेमां पृथिवीं प्राच्छादयत् ॥ १३ ॥

ता वाऽएता नव सृष्टयः । इयमसृज्यत् । तस्मादाहुः-त्रिवृदधिरिति । इयं द्यग्निः । अस्य हि
सर्वोऽग्निश्चीयते ॥ १४ ॥

अथ ' अन्मु उरुक्त् ' इमां भूमिं ' प्रजनयेयम् ' तितोयेणोपादयेयम् ' इति ' विषय ' ता '
पृथिवी ' सङ्क्रिय ' पूर्वाहृत्य ' आसु ' ' प्राविच्यन् ' आलोडयामास ' तस्य ' पृथिव्या ' य. ' ' रमः '
' पराद् अयश्चरन्, ' ' स कुर्मोऽमवत् ' यत् ऊर्ध्वं समरितो रमः ' तत् ' ' इदम् ' अयम् अनवत् ।
यस्माद् भूमिदकेऽ प्रविदा, तस्मात् ' एकं रूपमेव ' भेदो न दृश्यते, आप एव केवलं दृश्यन्ते ॥ १२ ॥

सोऽकामयत् भूय इति । तत्. प्रजायतिविषय पृथिवी ' भूय स्यात् ' बहुशेष्येणेति विषयं तास्योऽदृश्य-
' फेन ' सृष्टयन् । पुनरपि विदिन्वा शुष्कार्दमावेन द्विविधा मृत्तिका, ' निकल ' वायुज्ञा, ' शुर्करा. ' अला-
पापाणान्, अश्मानं स्युक्तावाणान्, ' अय ' ' हिरण्य ' सुवर्णम्, ओषधयश्च वनस्पतयश्च एकत्रद्राव्यपुम-
कम्-ओषधिवनस्पतीति । एते. शुष्कार्दमृदादिभिर्नवभि ' इमां भूमिमाच्छादितवत् ॥ १३ ॥

ता वा एता इति । ' एता एव ' शुष्कमृदादिभिर्नव सृष्टय एव ' इयम् ' भूमि । तस्मात् एतां त्रिवृ-
दग्नि. - ' इति ' ' आहु ' । स्तोत्रियान्मरुत् सतोऽप्य त्रिवृदिनि सन्त्रा । अत्र द्व संख्यामात्राणि । अस्या
भूमौ अत्रैवामान् आध्यागंयेययोस्तेऽपकारेण ' अग्ने ' अस्या ' अग्नि ' इयं ' नवसृष्टयाभिका प्रतिष्ठा
भूमिर्नियुज्यते ॥ १४ ॥

१-^१ निवृत्त्यो हि कर्णेन स प्रथमया त्रिवृत्त्या हि कर्णेन स मध्यमया त्रिवृत्त्या हि कर्णेन स अन्तमर्षे कर्त्ता त्रिवृत्ती त्रिवृत्ति ।
(तादृश भा. २ । १) अन्वयान्वयं-त्रास्ये गृह्येयवर्द्धनं नि त्वत्पञ्चाले शोणे सूक्तानि सन्ति तेषु त्रिवृत्तिर्नियुज्यते ।
कर्मिर्नियुज्यते इ प्रथमया त्रिवृत्तिं भूमिं पृथया प्रथया तथा स अन्वयागंयेत् । तथा सन्ते त्रिवृत्तिर्नियुज्यते । सोऽयं पञ्चम-
वर्षोऽयं । त्रिवृत्तिं वर्षेण सूक्तप्रवणया वेत्तमा तथा वाक्ये । अनेन पञ्चाले त्रिवृत्त्योऽप्यन्वयिष्यो विविदा सृष्टिः स सृष्टे । तेषु-
सृष्टिः त्रिवृत्त्योऽप्यन्वयम् । इति भा. स १० । १० इत्यत्र महाश्वरः ।

(त्त) स यो गर्भोऽन्तरासीत् । (त्तु) सु वायुरमृज्यताथ यदशु संक्षरितमासीत्तानि द्वायाथस्यभवद्यथ युः कपाले रसो लिप्तऽआसीत्ता मरीचयोऽभवद्यथ युत्कपालमासीत्तदन्तरिक्षमभवत् ॥ २ ॥

(त्तो) सोऽकामयत् । भूयऽएव स्यात्प्रजायेतेति सु वायुनाऽन्तरिक्षं मिथुनं समभवत्तत आण्डं समवर्तत तदभ्यमृशद्यशो विभृहीति ततोऽन्नावादित्योऽमृज्यतेष वै यशोऽय यदशु संक्षरितमासीत्सोऽइमा पृथिरभवद्यथै वै तमइमेत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवाऽभ्य युः कपाले रसो लिप्त आसीत्ते रश्मयोऽभवद्यथ युत्कपालमासीत्सा योरभवत् ॥ ३ ॥

(त्तो) सोऽकामयत् । भूयऽ एव स्यात्प्रजायेतेति सु आदित्येन दिवं मिथुनं समभवत्ततऽआण्डं समवर्तत तदभ्यमृशद्येतो विभृहीति ततश्चन्द्रमाऽअमृज्यतेष वै रेतोऽय ददथु संक्षरितमासीत्तानि नक्षत्राण्यभव-

स यो गर्भोऽन्तरासीत्—म वायुरमृज्यत । अथ यदशु संक्षरितमानीत्—तानि क्यांस्यभवन् । अथ यः कपाले रसो लिप्त आसीत्; ता मरीचयोऽभवन् । अथ यत्कपालमासीत्—तदन्तरिक्षमभवत् ॥ २ ॥

सोऽकामयत्—भूय एव स्यात्प्रजायेतेति । म वायुनाऽन्तरिक्षं मिथुनं समभवत् । तत आण्डं समवर्तत । तदभ्यमृशद्य—पशो विभृहीति । ततोऽन्नावादित्योऽमृज्यत । एष वै यशः । अथ यदशु संक्षरितमानीत्—सोऽइमा पृथिरभवत् । अभृह वै तमइमेत्याचक्षते परोऽक्षम्—परोऽक्षकामा हि देवाः । अथ यः कपाले रसो लिप्त आसीत्—ते रश्मयोऽभवन् । अथ यत्कपालमासीत्—सा योरभवत् ॥ ३ ॥

सोऽकामयत् । भूय एव स्यात्—प्रजायेतेति । स आदित्येन दिवं मिथुनं समभवत् । तत आण्डं समवर्तत । तदभ्यमृशद्य—रेतो विभृहीति । ततश्चन्द्रमा अमृज्यत एष वै रेतः । अथ यदशु संक्षरित-

तत्राहः—स यो गर्भोऽन्तरासीदिति । यो गर्भोऽन्तराजानः स वायुत्वेन सृष्टः । अथ गर्भोदर-कपाल-द्वितरस तत्कपालानि त्रीणि च पश्चिमरीच्यन्तरिक्षलोकात्मकानि अभूवन् ॥ २ ॥

सोऽकामयतेत्यादेशमर्थः—वाय्वन्तरिक्षयोर्मिथुनत्वेन रुद्रान् एकम् 'अण्डम्' उत्पन्नम् । तस्मान् आदित्य उत्पन्नः; स 'एवः' आदित्यो 'यशः' " यशो विभ्रिहि "—' इति ' यशोरुत्पत्तेन धारणार्थं प्रजापतिना अण्डस्यावन्ष्टत्वात्तत उत्पन्न आदित्यो यश इत्युच्यते । पूर्ववद् गर्भोदकादीनि त्रीणि मेघरश्मिबुल्लोकामकानि जातानि । तदा 'पृथिनः' नानावर्णाः, 'अश्ना' आकाशाच्छादको मेघः । " अश्नोतेरश्मा " इति नैस्काः (निघं. १ । १० । ९ । ८) ॥ ३ ॥

अथ तृतीयवर्षावे आदित्यबुल्लोकयोर्मिथुनत्वेन गर्भः समजनि सं प्रजापतिः ' रेतो विभृहि "—' इति '

ब्रुथ सुः कपाले उसो लिप्त ऽआसीत्ता ऽभवान्तरदिशोऽभवद्युथ युत्कपाल-
मासीत्ता दिशोऽभवन् ॥ ४ ॥

(न्तसु) सुऽ इमाँल्लोकान्तसृष्ट्वाऽकामयत् । ताः प्रजाः सृजेय या मऽएषु
लोकेषु स्युरिति ॥ ५ ॥

स मनसा व्वाचं मिथुनथँ समभवत् । (त्तो) सोऽष्टौ द्रप्तान्गुर्भ्यंभु-
त्तेऽष्टौ वसवोऽसृज्यन्त तानस्यासुपादधात् ॥ ६ ॥

(त्त) स मनसैव । व्वाचं मिथुनथँ समभवत्सऽ एकादश द्रप्तान्गुर्भ्यं-
भवत्सऽएकादश रुद्राऽअसृज्यन्त तानन्तरिक्षऽत्रुपादधात् ॥ ७ ॥

(त्त) स मनसैव । व्वाचं मिथुनथँ समभवत्स द्वादश द्रप्तान्गुर्भ्यंभवत्ते
द्वादशादित्याऽअसृज्यन्त तान्दिव्युपादधात् ॥ ८ ॥

(त्त) स मनसैव । व्वाचं मिथुनथँ समभवत्स गुर्भ्यंभवत्स विश्वा-
न्देवानसृजत् तान्दिव्युपादधात् ॥ ९ ॥

मासीत्-तानि नक्षत्राण्यभवत् । अथ यः कपाले रसो लिप्त आसीत् । ता अवान्तरदिशोऽभवन् ।
अथ युत्कपालमासीत्-ता दिशोऽभवन् ॥ ४ ॥

स इमाँल्लोकान्तसृष्ट्वाऽकामयत्-ताः प्रजाः सृजेय या मऽएषु लोकेषु स्युरिति ॥ ५ ॥

स मनसा वाचं मिथुनं समभवत् । सोऽष्टौ द्रप्तान्गुर्भ्यंभवत् । तेऽष्टौ वसवोऽसृज्यन्त । तान-
स्यासुपादधात् ॥ ६ ॥

स मनसैव वाचं मिथुनं समभवत् । स एकादश द्रप्तान्गुर्भ्यंभवत् । तऽएकादश रुद्रा असृज्यन्त ।
तानन्तरिक्षऽत्रुपादधात् ॥ ७ ॥

स मनसैव वाचं मिथुनं समभवत् । स द्वादश द्रप्तान्गुर्भ्यंभवत् । ते द्वादशादित्या असृज्यन्त
तान्दिव्युपादधात् ॥ ८ ॥

स मनसैव वाचं मिथुनं समभवत् । स गुर्भ्यंभवत् । स विश्वान्देवानसृजत् । तान्दि-
व्युपादधात् ॥ ९ ॥

रेतोरूपमेव धारयेति गर्भमवमृष्टवान् । ततोऽङ्गान् यत् इमाः सृष्टाः, अत एव तस्य रेतस्त्वम्, सुधास्रवणम्,
अत्रापि पूर्ववद् गर्भोदककपाललिप्तसतकपालानि नक्षत्रावान्तरदिश्यद्वादिभासकानि सम्पत्कानि ॥ ४ ॥

स इमाँल्लोकान्तसृष्ट्वाऽदि । पुनथ प्रजापति एषु लोकेषु प्रजाः सृजेयमिति विचार्य स्वर्गीयवाङ्मनसरो
मिथुनीभवेन स्वयमष्टद्रप्तारूपगर्भवानभवत्, ततोऽष्टगुणो द्रप्तान्गुर्भ्यो वसवः सजाताः । ' तान् ' मसु
' अस्या ' भूमौ ' लुपादधात् ' निहितवान् । पुनथ वाङ्मनसरोः शुभेन एकादश रुद्रान् सृष्ट्वा, तान् अस्त
रिधे स्थापितवान् । द्वादशादित्याश्च सृष्ट्वा तान् सुलोके उपस्थापित्वा, विश्वान् देवान् दिक्षु निहितवान् ॥ ५-९ ॥

(३) अथोऽआहुः । (१) अग्निमेव सृष्टं वृषयोऽन्वसृज्यन्त तानस्या-
सृपादधाद्वायुं रुद्रास्तानन्तरिक्षेऽआदिन्युमादित्यास्तान्दिवि विश्वे देवा
श्चन्द्रमसं तान्दिक्षुपादधादिति ॥ १० ॥

(त्पु) अथोऽआहुः । प्रजापतिरेवेमाल्लोकान्त्सृष्ट्वा पृथिव्यां प्रत्यति-
ष्टत्स्माद्ऽमाऽ ओषधयोऽन्नमपचयन्त तदाश्नात्सु गर्भ्यभवत्सु ऊर्ध्वेभ्य-
ऽएव प्राणेभ्यो देवानुसृजत येऽवाक्षः प्राणास्तेभ्यो मर्त्याः प्रजाऽ इत्युतो
यतमथाऽसृजत तथाऽसृजत प्रजापतिस्त्वेषेदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्च ॥

सु प्रजाःसृष्ट्वा । सर्वमाजिमित्वा व्यस्रत्सत तस्माद् हृतयः सर्वमाजि-
मेति व्येव स्रत्सते तस्माद्भिस्तत्प्राणो मध्यतऽ उदकामत्तस्मिन्नेनमु-
त्क्रान्ते देवाऽअजहुः ॥ १२ ॥

अथोऽआहुः—अग्निमेव सृष्टं वृषयोऽन्वसृज्यन्त । तानस्यामुपादधात् (१) । वायुं रुद्राः । तानन्त-
रिक्षे (२) । आदित्यमादित्याः । तान्दिवि (३) । विश्वेदेवाश्चन्द्रमसम् । तान्दिक्षुपादधात् इति ॥ १० ॥

अथोऽआहुः—प्रजापतिरेवेमाल्लोकान्त्सृष्ट्वा पृथिव्यां प्रत्यतिष्टत् । तस्माद्ऽमा ओषधयोऽन्नम-
पचयन्त । तदाश्नात् । स गर्भ्यभवत् । स ऊर्ध्वेभ्य एव प्राणेभ्यो देवानुसृजत । येऽवाक्षः प्राणाः—
तेभ्यो मर्त्याः प्रजा इति । अतो यतमथाऽसृजत—तथाऽसृजत । प्रजापतिस्त्वेषेदं सर्वमसृजत—
यदिदं किञ्च ॥ ११ ॥

म प्रजाःसृष्ट्वा सर्वमाजिमित्वा व्यस्रयत् । तस्माद् हृतयः—यः सर्वमाजिमेति—व्येव स्रयते । तस्मा-
द्भिस्तत्प्राणो मध्यत उदकामत् । तस्मिन्नेनमुत्क्रान्ते देवा अजहुः ॥ १२ ॥

अत्र केचिद् वसुदेवादिपृथिव्येदेवतासुपतिमप्रूर्वा दर्शयन्ति—अथो आहुःअग्निमेव सृष्टं वसुयोऽन्वसृ-
ज्यन्तेति । ' एति '—शब्द एतांयत्प्रश्नमात्पर्यः ॥ १० ॥

अथो आहुः प्रजापतिरेवेत्यारस्यर्थः । ' अथो ' अथरे इत्येवमित् एवम् ' आहुः । ' ' प्रजापतिरेव ' ,
लोहवत् ' सृष्ट्वा, ' ' प्रथिव्या ' प्रतिष्ठितः सन् पत्तः अन्नस्या ओषधीः प्रश्न ' मर्त्या ' भूवा ' सः ' ,
ऊर्ध्वेभ्यः ' प्राणेषु ' ' दैतान् ' सृष्टवान् । अवायोदेवः प्राणेषु ' मर्त्याः प्रजा इति । सृष्टी यगति प्रकार-
विशेषोदिति, तयापि स्यात्प्रजापतिरस्य जगत् । प्रजापतिमुत्पन्न निश्चितमिति ध्रुविः स्वमत्तं निरु-
पयति—अतो यतमयेति । ' यतमथा ' येन प्रकरणेन सृष्टवान्, तेनेन प्रकरणेन सृष्टिस्तु, सर्वतया प्रजा-
पतिरेव सर्वमसृजति सायण्यर्थः ॥ ११ ॥

अथैव सर्वोपादकस्य प्रजापतेरिव साक्षिरूपेनामा-प्रारिक्तानुगेन दर्शयति—म प्रजाः सृष्ट्वा सर्वमाजिमि-

सोऽग्निमब्रवीत् । (त्वं) त्वं मा सन्धेहीति किं मे ततो भविष्यतीति त्वया माऽऽचक्षान्ते यो वै पुत्राणां राक्ष्यते तेन पितरं पितामहं पुत्रं पौत्र-
माचक्षते त्वया माऽऽचक्षान्ताऽअथ मा सन्धेहीति तथेति तुमग्निः समदधात्त-
स्मादेतं प्रजापतिं सुन्तमग्निरित्याचक्षतेऽआ ह वाऽएनेन पितरं पितामहं
पुत्रं पौत्रं चक्षते वुऽएवं वेद ॥ १३ ॥

तुमब्रवीत् । (त्वं) कस्मिंस्त्वोपधास्यामीति । हितुऽएवेत्यब्रवीत्प्राणो
वै हितं प्राणो हि सर्वेभ्यो भूतेभ्यो हितस्तद्यदेनं हितुऽएवप्रादधात्तस्मा
दाहोपधास्याम्युपधास्यामीति ॥ १४ ॥

सोऽग्निमब्रवीत्—त्वं मा सन्धेहीति । किं मे ततो भविष्यतीति । त्वया माऽऽचक्षान्ते । यो वै
पुत्राणां राक्ष्यते—तेन पितरं पितामहं पुत्रं पौत्रमाचक्षते । त्वया माऽऽचक्षान्ते । अथ मा सन्धेहीति ।
तथेति । तुमग्निः समदधात् । तस्मादेतं प्रजापतिं सन्तमग्निरित्याचक्षते । आ ह वाऽएनेन पितरं
पितामहं पुत्रं पौत्रं चक्षते—ए एवं वेद ॥ १३ ॥

तुमब्रवीत्—कस्मिंस्त्वोपधास्यामीति । हितुऽएवेत्यब्रवीत् । प्राणो वै हितम् । प्राणो हि सर्वेभ्यो
भूतेभ्यो हितः । तद्यदेनं हितुऽएवप्रादधात्—तस्मादाह—उपधास्यामि, उपधामि, उपाधामिति ॥ १४ ॥

स्वेति । ' स प्रजाः सृष्टां, ' सर्वम् ' आग्निम् ' लक्ष्यम् प्रति एव, ' व्यस्रसत ' विस्रसतः । सृष्टिकरणमेवात्र
लक्ष्योऽवधिः, तत्र च विस्रसत इत्यर्थः । तस्मात्सोऽग्नि आग्निधावनेन श्राम्यति जनः । तस्मात् श्रान्तान्
पुराणाम्भ्यप्रदेशात् प्राणा उक्ताः, ' तस्मिन् ' अपगने ' देवाः ' इन्द्रियाणि ' अजहू, ' त्यक्तवन्तः ।
' ओ हाक् त्यागे ' (धा. पा. उ. प. <) ॥ १२ ॥

सोऽग्निमब्रवीदिति । ' स, ' प्रजापतिः, ' अग्निम् ' अत्रोचत् । हे अग्ने । ' त्व ' ' मा ' मा ' सन्धेहि '
उत्क्रान्तेन प्राणेन पुनः सहितं ब्रू ' इति ' १२ प्रजापतिना उक्ते सति, अग्निः अब्रवीत्,—' ततः ' त्वप्राण-
सन्धेनादेतो, ' मे ' मम किं भविष्यति ? ' इति ' । हे अग्ने । ' त्वया ' त्वन्नाम्ना ' मा ' माम् ' आ चक्षान्ते '
आचक्षन्ति । चक्षेः पञ्चमलकारे रूपम् । यथा लोके ' पुत्राणां ' मप्ये ' यो ' ' राक्ष्यते ' विषया बलेन वा
प्रसिद्धो भवति, ' तेन ' एव पुत्रेण विवृणुष्यामहा इत्यहं इति, तस्यापि पिता पितामह इति, तस्यापि पुत्रः पौत्र
इति । तस्मात् पुत्रस्य तत्र नाम्ना ममापि व्यपदेशो भवति । अतः सन्धेहीत्युक्तम् । ' अग्निः ' ' तथा इति '
अद्गीहृष्य त ' समदधात् ' । अतोऽग्निना सहितवान् ' एत ' मन्वेत्यादक ' प्रजापतिम् ' एव सश्रित्य
' अग्निरित्याचक्षते ' वेदेनादिनः । वेदितुं फलमाह—आ ह वा एनेनेति । ' आहू—इत्युत्सर्गः ' चक्षते '—
इत्यनेन सम्बध्यते । ' ह वा '—इति निपातइत्यमेकार्थवाचि ॥ १३ ॥

सन्धानप्रकार प्रश्नोत्तरेणाह—तुमब्रवीत् कस्मिंस्त्वोपधास्यामीतीति । हे प्रजापते । ' कस्मिन् ' त्व्याने
' त्वा ' त्वाम् ' उपधास्यामि ' ' इति ' अग्ने प्रश्नः । ' हित एव ' मा सन्धेहि । ' इति ' उत्तरम् । हित-
शब्दात्प्राह—प्राणो वै हितमिति । प्राणऽसर्वेभ्योऽग्निः श्रितित्वात् हितत्वम् । तस्मिन् हितरूपे

तदाहुः । किं हितं किमुपहितमिति प्राण एव हितं वायुपहितं प्राणो
हीयं वायुपेव हिता प्राणस्त्वेव हितमङ्गान्युपहितं प्राणे हीमान्यङ्गान्यु-
पेव हितानि ॥ १५ ॥

सोऽस्यै चित्यऽआसीत् । (च्चे) चेतव्यो ह्यस्यासीत्तस्माच्चित्यश्चि-
त्यऽउऽ एवायं युजमानस्य भवति चेतव्यो ह्यस्य भवति तस्मा-
द्देव चित्यः ॥ १६ ॥

(स्तु) तदेता वाऽअस्य ताः । पञ्च तन्वो व्यस्रन्तस्तं लोम त्वद्
माँसमुस्थि मज्जा वाऽ एवैताः पञ्च चित्यस्तद्यत्पञ्च चितीक्षिनोत्येता-
भिरेवैनं तत्तन्नुभिश्चिनोति युञ्चिनोति तस्माच्चित्यः ॥ १७ ॥

तदाहुः-किं हितम्, किमुपहितमिति । प्राण एव हितम्, वायुपहितम् । प्राणे हीयं वायुपेव
हिता । प्राणस्त्वेव हितम्, अङ्गान्युपहितम् । प्राणे हीमान्यङ्गान्युपेव हितानि ॥ १५ ॥

सोऽस्यै चित्य आसीत् । चेतव्यो ह्यस्यासीत्-तस्माच्चित्यः । चित्य उ एवायं यजमानस्य
भवति । चेतव्यो ह्यस्य भवति । तस्माद्देव चित्यः ॥ १६ ॥

तदेता वाऽअस्य ताः पञ्च तन्वो व्यस्रन्त-लोम, त्वक्, मांसम्, अस्थि, मज्जा । ता एवैताः
पञ्च चित्यः । तद्दृषत्पञ्च चितीक्षिनोति-एताभिरेवैनं तत्तन्नुभिश्चिनोति । युञ्चिनोति-तस्मा-
च्चित्यः ॥ १७ ॥

प्राणे ' अग्निः ' प्रजापतिं समाहितवान् । पूर्वं मन्वतः प्राण उत्स्राम्, तमेव सन्धेहीति प्रजापतिर्नोक्तत्वात् ।
' तस्मात् ' इदानीन्तना अनुष्ठानारोऽपि चिद्युपधानसमये उपदधति भूतगणिव्यवर्तमानप्रयोगं कुर्वन्तीत्यर्थः ।
' उपधास्यामि '-इति मन्त्रियतः प्रयोगः, ' उपधासि '-इति वर्त्तमानस्य, ' उपाधात् '-इति भूतस्य ॥ ४ ॥

प्रसङ्गात् उपहितशब्दार्थं वक्तुं हिनोपहितयोः स्वरूपं पृच्छति-तदाहुः किं हितमिति । उपादधादिति
उपधानस्याननुपधेयं धोक्तम्, तत्र प्राणस्य हितत्वं दर्शितम्, ' उपहितमिति ' वाच उपधेते, प्राणे वाचमुपहित-
वानित्यर्थः । उपहितपदस्यार्थान्तरमाह-अङ्गानोति । प्राणवति पुनरेव ' अङ्गानि ' ' उपहितानि ' सन्निहितानि
भवन्ति । एवं प्रजापतेरहिनामव्यपदेशत्वमुक्तम् ॥ १५ ॥

चित्यत्वमपि दर्शयति-सोऽस्यैव इति । ' सः ' प्रजापतिः ' अस्य ' अग्नेः ' चित्यः ' ' चेतव्यः ' सन्धेयः,
' तस्मात् ' स ' चित्यः ' इत्यर्थः । इष्टकाचितिसम्बन्धादपि प्रजापतेर्भित्त्वमाह-चित्य उ एवायमिति ।
' यजमानस्य ' अग्नि ' अस्य ' एव ' चेतव्यः ' इष्टकाभिरुपधेयः । ' अस्य ' यजमानस्य । " कुर्यान्नो कर्त्तरे
वा "-(पा. सू. २ । ३ । ७१) इति षष्ठी ॥ १६ ॥

प्रजापतिर्व्यस्रसतेति षट्कथं, तदिदानीं विनिसङ्ख्याप्रदर्शनेन विशदयति-तदेता वा अस्येति । विस्तमन-

स यः सु प्रजापतिर्व्यस्रथ्सत । संवत्सरः सोऽथ या अस्थैताः
पञ्च तन्वो व्यस्रथ्सन्तुऽर्त्तवस्ते पञ्च वाऽऋतवः पञ्चैताश्चितयस्त-
द्यत्पञ्च चितीश्चिनोत्तृत्तुभिर्देवेनं तच्चिनोति युच्चिनोति तुस्माच्चितयः ॥ १८ ॥

स यः सु संवत्सरः प्रजापतिर्व्यस्रथ्सत । (ता) अयमेव सु वायु-
योऽयं पवतेऽथ याऽ अस्य ताऽ ऋतवः पञ्च तन्वो व्यस्रथ्सन्तु दिशस्ताः
पञ्च वै दिशः पञ्चैताश्चितयस्तद्यत्पञ्च चितीश्चिनोति दिग्भिर्देवेनं तच्चिनोति
युच्चिनोति तुस्माच्चितयः ॥ १९ ॥

(योऽथ) अथ युच्चितेऽग्निर्निधीयते । (तेऽसौ) असौ सु ऽआदित्यः
सु ऽएषु ऽएवैपोऽग्निश्चितु ऽएतावन्तु तद्यदेनमग्निः समुदधात् ॥ २० ॥
[शतम् ३४००]

स यः स प्रजापतिर्व्यस्रथ्सत-संवत्सरः सः । अथ या अस्थैताः पञ्च तन्वो व्यस्रथ्सन्तु-ऋत-
वस्ते । पञ्च वाऽऋतवः । पञ्चैताश्चितयः । तद्यत्पञ्च चितीश्चिनोति-ऋतुभिर्देवेनं तच्चिनोति ।
युच्चिनोति-तस्माच्चितयः ॥ १८ ॥

स यः स संवत्सरः प्रजापतिर्व्यस्रथ्सत-अयमेव स वायुः । योऽयं पवते । अथ या अस्य ता ऋतवः
पञ्च तन्वो व्यस्रथ्सन्तु-दिशस्ताः । पञ्च वै दिशः । पञ्चैताश्चितयः । तद्यत्पञ्च चितीश्चिनोति-
दिग्भिर्देवेनं तच्चिनोति । युच्चिनोति-तस्माच्चितयः ॥ १९ ॥

अथ युच्चितेऽग्निर्निधीयते-असौ स आदित्यः । स एष एवैपोऽग्निश्चितः । एतावन्तु तद-
यदेनमग्निः समुदधात् ॥ २० ॥

समये ' अथ ' तस्य लोमवद्वापानाग्निमजास्या ' पञ्च ' चितयः उत्तरोत्तरकर्मणः पञ्चरूपात्मना चेतव्या ।
यस्मात्सौ पञ्च चिती ' चिनोति, ' त मान् ' पञ्चभिर्देवादिभिरेव प्रजापति सहितवान् भवति । " चिन्
वचने " - (धा. पा स्वा. उ. ५) इत्यस्माच्चित्तिन्दित्यति ॥ १७ ॥

स यः प्रजापतिरित्यादेरपमर्थ - प्रजापते सवत्सरपन्नो विमसन्समये पवर्तव एव विद्यन्ता । " हेमन्त-
दिदिरसौ समानेन - (ऐ. ब्रा १ । १ । १ ।) इति पञ्चपद्वप । सभा सति पञ्चचितिचपनेन ' एत ' सवत्सर-
स्य प्रजापति पञ्चकिन्तुभि मनोजितवान् भवति ॥ १८ ॥

प्रजापतौणः प्रशमनि-सयः स संवत्सरः प्रजापतिरिति । ' य ' सवत्सररूपः ' प्रजापति ' विमसत
' स ' ' अयमेव ' पवमानो ' वायु ' तस्य ' दिश ' एव ' पञ्च ' तन्वः । उदुर्ध्वदिक्महिताः पञ्च महा-
दिशः । ता एव दिग्गता पञ्चचितिचपनेन ' एत ' वायुरूप प्रजापति पञ्चभिर्दिग्भिरेव चितवान् ॥ १९ ॥

एव प्रजापतेर्विनाग्निरुपनामभिःशय तस्योपरि निरीपमानम्याहृतमोयम्प्राग्रेरादित्यरूपतासाह-अथ युच्चित
इति । ' चिते ' अग्नी ' य अग्निः ' आहवनीयः ' निधीयते ' ' स ' असी आदित्यः । स एष एवेति, पुन'

(उ) अथाऽ आहुः । प्रजापतिरेव विद्मस्तो देवानब्रवीत्सुं मा घत्तेति ते देवाऽ अग्निमद्भवंस्तुयीसुं पितरं प्रजापतिं भिषज्यामंति स वाऽअहमेतस्मिन्सुर्वस्मिन्नेव विशानीति तथेति तस्मादेतं प्रजापतिं सन्तमग्निरित्याचक्षते ॥ २१ ॥

तुं देवाऽअग्नावाहुतिभिरभिषज्यन् । (ज्यंस्ते) ते अं यामाहुतिमुजुहवुः सा सैनं पक्षेष्टका भूत्वाऽप्यपद्यत तद्यदिष्टात्समुभवंस्तस्मादिष्टकास्तुस्मादग्निनेष्टकाः पचन्त्याहुतीग्नैनास्तुत्कुर्वन्ति ॥ २२ ॥

सोऽब्रवीत् । (या) यावद्यावद्धै जुहुथ तावत्तावन्मे कुं भवतीति तद्यदस्माऽइष्टे कमभवत्तस्माद्देवेष्टकाः ॥ २३ ॥

अयो आहुः—प्रजापतिरेव विद्मस्तो देवानब्रवीत्—सं मा घत्तेति । ते देवा अग्निमद्भवं—स्वयीमं पितरं प्रजापतिं भिषज्यामेति । स वाऽअहमेतस्मिन्सुर्वस्मिन्नेव विशानीति । तथेति । तस्मादेतं प्रजापतिं सन्तमग्निरित्याचक्षते ॥ २१ ॥

ते देवा अग्नावाहुतिभिरभिषज्यन् । तेयां—यामाहुतिमुजुहवुः—सा—सैनं पक्षेष्टका भूत्वाऽप्यपद्यत । तद्यदिष्टात्समुभवं । तस्मादिष्टकाः । तस्मादग्निनेष्टकाः पचन्ति । आहुतीरेवेनास्तुत्कुर्वन्ति ॥ २२ ॥

सोऽब्रवीत्—यावद् यावद्धै जुहुथ—तावत्तावन्मे कुं भवतीति । तद्यदस्माऽइष्टे कमभवत्—तस्माद्देवेष्टकाः ॥ २३ ॥

प्रदर्शनवचनम् । अत्र ' पिते ' इति सतस्यन्त पदम् । प्रजापतेरग्निना सन्वापप्रकारेण निगमयति—एतावन्तु तादिति । ' यत् ' उक्तप्रकारेण ' अग्निः ' ' एन ' प्रजापतिं ' समदभ्यात् ' इति ॥ २० ॥

प्रजापतेर्देवैः सन्वापप्रकारेण—अयो आहुः प्रजापतिरेवेति । एवं प्रजापमानः प्रजाः सृष्ट्वा सन्वापिवावनेन ' विसस्ताः ' सन् ' देवान् अब्रवीत् ' । हे देवा ! ' मा सन्धत् ' ' इति ' । ' ते ' एव ' देवाः ' अग्निम् अनुवन् ' । हे अग्ने ! ' त्वयि ' सर्वथा ' पितरं प्रजापतिं ' ' भिषज्याम ' सन्वापानं करवाम ' इति ' । अथ ' स ' अग्निपि देवान् अब्रवीत् । हे देवा ! ' सः ' ' अहम् ' ' एतस्मिन् सर्वास्मिन् ' जगति ' एव ' अन्तर्—' विशानि ' सर्वेष्वान्तः प्रविष्टो मशानोयुक्तम् । ' तया इति ' देवा अह्नीषक्तुः । यतो देवा अग्नी प्रजापतिमभिषज्यन्त । ' तामान् ' एतस्य प्रजापतेरग्निनाप्राप्यदेशः ॥ २१ ॥

भिषज्यकरणप्रकारं दर्शयति—ते देवा अग्नावाहुतिभिरिति । ' त ' प्रजापतिम् आहुतिरूपेण समाहितः सन्तः । अत्र या आहुत्यप्य इष्टाः तासांश्रित्याग्निरूपप्रजापतिनेष्टका भूत्वा प्रतिपद्य प्रीयमाणाः स्युरित्यर्थः । इष्टकाशब्दस्य निर्वचनं दर्शयति—तद्यदिष्टादिति । इष्टान् होमान् जाता एनीष्टकाः, ' तस्मान् ' इदानीन्तना अपि अनुष्ठातारः ' अग्निना इष्टकाः पचन्ति ' तया सति ' एनाः ' इष्टकाः ' आहुतीरेव ' वृत्तवन्तो भवन्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

इष्टकापदे ' इष्ट '—इति ' क '—इति च शब्दद्वयस्वरूपं द्ययते, तत्र इष्ट—शब्दस्वरूपस्य निर्वाहं प्रदर्शयति ' क '—शब्दस्वरूपस्य प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयति—सोऽब्रवीदिति । ' सः ' प्रजापतिः देवान् ' अब्रवीत् ' हे देवाः ।

(स्त) तद् स्माहोक्ताक्ष्यः । (क्ष्यो) य एव यजुष्मतीर्भूयसीरिष्टका विद्या-
त्सोऽग्निं चिनुयाद्भूय ऽएव तृत्पितुरं प्रजापतिं भिषज्यतीति ॥ २४ ॥

(त्य) अय इ स्माह ताण्ड्यः । क्षत्रं वै यजुष्मत्य ऽइष्टका द्विशो
लोकम्पृष्ठा ऽअत्ता वै क्षत्रियोऽन्नं विह्युत्र वाऽअत्तुग्नं भूयो भवति तद्वा-
द्द्रष्टुं समृद्धं भवति तदेधते तस्माद्धोकम्पृष्ठा ऽएव भूयसीरुपदध्यादित्येत-
द्बु इ तयोर्वचोऽन्या त्वेवात स्थितिः ॥ २५ ॥

तद् स्माहोक्ताक्ष्यः—य एव यजुष्मतीर्भूयसीरिष्टका विद्यात्—सोऽग्निं चिनुयात् । भूय एव तत्-
पितरं प्रजापतिं भिषज्यतीति ॥ २४ ॥

अय इ स्माह ताण्ड्यः—क्षत्रं वै यजुष्मत्य इष्टकाः, विशो लोकम्पृष्ठाः । अत्ता वै क्षत्रियः,
अन्नं विद् । यत्र वाऽअत्तुग्नं भूयो भवति—तद्वाद्द्रष्टुं समृद्धं भवति, तदेधते । तस्माद्धोकम्पृष्ठा एव
भूयसीरुपदध्यादिति । एतद्बु इ तयोर्वचः—अन्या त्वेवातः स्थितिः ॥ २५ ॥

युग्माभिस्ती ' पात्रयावद् ' इतम्, ' तावत्तावन् ' ' मे ' मम ' क ' सुख ' भवति ' ' इति ' । तस्मान् ' इष्टे '
होमे ' क ' सुखम् अभूत् ब्रह्मणः इति इष्टकानामनिरक्तिः ॥ २३ ॥

अयेष्टकावदनपञ्चमन्त्रैरुपवेया इष्टका यजुष्मत्य, ताक्षेनभ्या, अवशिष्टेऽवकाशे लोकम्पृष्णेष्टका ।
" लोकम्पृष्ण पित्र्यं पृष्ण "—(वा. स. १५ । १९) एवादिना मन्त्रेण उपवेया इष्टकाः लोकम्पृष्णाः ।
तत्र यजुष्मतीना भूपमत्वम्, लोकम्पृष्णानामल्पत्वम् ' अकाक्ष्यः ' अश्वार्षो मन्वते, लोकम्पृष्णानां भूयस्त्वम्
' ताडय ' मन्वते । तत्र चोमपद इवपुपवती वर्णयित्वा तयोर्वचोर्देशेन तन्मत प्रदर्शयन्ती श्रुतिः पश्चा-
न्तर दर्शयति—तद् स्माहोक्ताक्ष्य इति । ' य ' पुरुषो ' यजुष्मती इष्टकाः भूयसी. ' जानीयान्, ' स. '
एव ' अग्निं चिनुयात् ' ' तन् ' तथा सति ' पितरं प्रजापतिं ' ' भूय ' अधिकं संहितवान् भवति,
इत्यक्ताक्ष्यमन्त्रम् ॥

अय हेति । क्षत्रं वै यजुष्मत्य इत्यादि । यजुष्मतीना क्षत्रत्वम्, क्षत्रियस्य यजुर्वेदोपलब्धात्; लोकम्पृष्णा-
मान्त्रं विद्वत्त्वम् कामरूपकत्वात् । यथा लोके ' अत्तु ' क्षत्रियस्य अलरूपविशो बाहुल्ये राष्ट्रमवृद्धिर्भवति, तथा
लोकम्पृष्णानां बाहुल्ये यन्मानस्यानुष्ठानमेव समृद्धं भवतीति ताण्ड्यमतम् ॥

तदेतद् दूषयति—एतद्बु हेति । ' एतन् ' एत तयो. ' वच. ' वचनमात्रम्, "अन्या त्वेव अनः त्रियति"—
इति धृतेः स्वमतप्रदर्शनम् । अनुष्ठानप्रकारार्थोऽत्र ' जु ' शब्दः, ' एव शब्द. ' वैलक्षण्यार्थः । अनुष्ठानप्रकारस्तु
उत्तरं वक्ष्यते ॥ २४ ॥ १५ ॥

सु ऽएषु पिता पुत्रः । (त्रै) बुदेपोऽग्निमसृजत तेनैपोऽग्नेः पिता बुदेतु-
मग्निः समुदपात्तेनैतस्याग्निः पिता बुदेपु देवानुसृजत तेनैषु देवानां पिता
बुदेतुं देवाः समुदधुस्तेनैतस्य देवाः पितरः ॥ २६ ॥

(०) उभयथै हतुद्रवति । पिता च पुत्रश्च प्रजापतिश्चाग्निश्चाग्निश्च
प्रजापतिश्च प्रजापतिश्च देवाश्च देवाश्च प्रजापतिश्च सु ऽएवं च्चेद् ॥ २७ ॥

सऽ उपदधाति । तया देवतयेति व्वाग्वै सा देवताऽङ्गिरस्वडिति प्राणो वाऽ
अङ्गिरा ध्रुवा सीडेति स्थिता सीडेत्येतद्ग्रथो प्रतिष्ठिता सीडेति व्वाञ्जा
जैवैनमेतत्प्राणेन च चिनोति व्वाग्वाऽअग्निः प्राणऽइन्द्रऽ ऐन्द्राग्नोऽग्निर्वा-
नग्निर्वावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतच्चिनोतीन्द्राग्नी वै सुवै देवाः सर्वदेवत्यो-
ऽग्निर्वावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतच्चिनोति ॥ २८ ॥

स एष पिता पुत्रः यदेपोऽग्निमसृजत-तेनैपोऽग्नेः पिता । यदेतमग्निः समुदपात्-तेनैतस्याग्निः
पिता । यदेप देवानुसृजत-तेनैष देवानां पिता । यदेतं देवाः समुदधुः-तेनैतस्य देवाः पितरः ॥ २६ ॥

उभयं हतुद्रवति-पिता च पुत्रश्च । प्रजापतिश्चाग्निश्च, अग्निश्च प्रजापतिश्च । प्रजापतिश्च
देवाश्च । देवाश्च प्रजापतिश्च-य एवं वेद ॥ २७ ॥

स उपदधाति-“ तथा देवतया ”-इति । वाग्वै सा देवता । “ अङ्गिरस्वड् ”-इति ।
प्राणो वाऽअङ्गिराः । “ ध्रुवा सीड ”-इति । स्थिता सीडेत्येतद्ग्रथो प्रतिष्ठिता सीडेति ।
वाचा जैवैनमेतत् प्राणेन च चिनोति । वाग्वाऽअग्निः, प्राण इन्द्रः । ऐन्द्राग्नोऽग्निः । यावानग्निः ।
यावत्यस्य मात्रा-तावतैवैनमेतच्चिनोति । इन्द्राग्नी वै सर्वे देवाः । सर्वदेवत्योऽग्निः । यावानग्निः,
यावत्यस्य मात्रा-तावतैवैनमेतच्चिनोति ॥ २८ ॥

प्रजापतेरग्निना देवैश्च सन्धाने कृते योऽर्थः सम्पद्यते तं दर्शयति-स एष पितेति । अग्नेः पितृवं पुत्रत्वं
च मरुति, देवानामग्नि तथैवोमयम् । प्रजापतिस्तृष्णान् अग्नेर्देवानाञ्च पुत्रत्वम्; तैर्देवैरुत्तरान् तेषां
प्रजापतिर्पितृत्वम् ॥ २६ ॥

वेदितुः कल्पवाह-उभयं हतुद्रु भवतीति । ‘ यः ’ ‘ एवम् ’ अर्थे ‘ वेद, ’ सः ‘ एतत् ’ उभयं मरुति, ‘
पितृत्ववानको दक्षतीत्यर्थः । पितृत्वं पुत्रत्वं च उभयत्र अग्निर्देवयोरे समानम् । तत्राग्निर्गर्भेऽं विशेषः-निना
प्रजापतिर्भवति, पुत्रोऽग्निर्भवति; अग्निः पिता मरुति, सन्धापकत्वात्; प्रजापतिः पुत्रो मरुति संश्लिष्यन् ।
देवगर्भेऽप्येवं विशेषं दर्शयितुं “ प्रजापतिश्च देवाश्च ” ह्यनुन्द्यासः । य एवं वेदेति । पितृत्वमप्यग्निवत्
पुत्ररूपमग्नित्वम्; पुत्रभूतप्रजापतिवत् पितृभूताग्निवत् चेत्यादिकमेव सम्पद्यत इत्यर्थः ॥ २७ ॥

इवं प्रजापतेरग्निना सन्धानसमये वाचं प्रागे निहितवानिःपुत्रम् “ प्रागे एव हितं वापुनहितम् ”-(अग्नि-
वेद ब्रह्मणे पञ्चदशां कल्पिकायाम्) इत्यादिना, तन्निममर्थेनिष्टकोशधालमन्त्रेऽपि दर्शयति-स उपदधाति तथा

तदाहुः । कस्मादस्याऽअग्निश्चीयतऽइति यत्र वै सा देवता व्यस्रथँसत
 वृदिमामेव रसेनानु व्यक्षरत्तं यत्र देवाः समस्कुर्वन्स्तुदेनमस्याऽएवाधि
 समभरन्त्सैपिकेवेष्टकयमेवेयुथँ ह्यग्निरस्यै हि सर्वाँऽग्निश्चीयते सेयं
 चतुःस्रक्तिर्दिशो ह्यस्ये स्रक्तयस्तुस्माच्चतुःस्रक्तयऽइष्टका भवन्तीमाथँ
 ह्यनुसुर्वाँऽइष्टकाः ॥ २९ ॥

तदाहुः—कस्मादस्याऽअग्निश्चीयतऽइति । यत्र वै सा देवता व्यस्रथँसत—तमिमामेव रसेनानु
 व्यक्षरत् । तं यत्र देवाः समस्कुर्वन्—तदेनमस्याऽएवाधि समभरन् । सर्पैकवेष्टका—इयमेव । इषं
 ह्यग्निः । अस्यै हि सर्वाँऽअग्निश्चीयते । सेयं चतुःस्रक्तिः । दिशो ह्यस्यै स्रक्तयः । तस्माच्चतुःस्रक्तय
 इष्टका भवन्ति । इमां ह्यनु सर्वाँ इष्टकाः ॥ २९ ॥

देवतयेति । “ तथा देवतयाऽङ्गित्स्वद् धुवा सीद ”—(वा. स. १४ । १४) इत्यत्र मन्त्र इष्टकोत्थाने
 समाभ्यायते तत्र तन्व्येदेन सर्वत्र प्रमिद्धा ऋगादिभिरयमाना वाक् उच्यते, अङ्गिरःपदेन सङ्गमप्राग ।
 (श. प. १४ । ४ । १ । ११) हे इष्टके ‘ तथा ’ वाचा ‘ देवतया ’ ‘ अङ्गिरस्वन् ’ इति क्रियाविशेषणम् ।
 प्राणयुक्त यथा भवति तथा । “ तसौ मन्त्रेयं ”—(पा. सू. १ । ४ । १९) इति मन्त्रायां पदसङ्गानिबन्धन-
 कृत्वाभावः । धुवा सीदेति । ‘ धुवा ’ ‘ स्थिरा ’ सती ‘ सीद ’ । अतो यदनेनोपदध्यात् तद् यजमान वाक्-
 प्राणान्या चित्तवान् मन्त्रोत्तर्यं (श. प. ८ । ३ । २ । ३) । प्रकारान्तरेण काङ्क्षामौ प्रशंसति—वाग्वा
 अग्निरिति । “ अग्निर्वाग् भूत्वा सुष्वं प्राविशद् ” (ऐ. आ. २ । ४ । २-४) इति श्रुतेः । अत्र वाचो
 ऽग्निरिव प्राणभ्येन्दव प्रायुक्तम् । इन्द्राग्निदेवत्वोऽग्निश्चित्यनामक इत्यर्थः । ‘ यावान् ’ यत्परिमाणः ‘ अग्निः ’
 ‘ यावती ’ यत्परिमाणा ‘ अस्य ’ अग्नेः ‘ मात्रा ’ शरीरम्, ‘ तावता ’ शरीरेण ‘ एनं ’ चित्तयति ‘ चित्तेति ’
 चित्तवान् भवति । “ तथा देवतया ”—इति मन्त्रेणोपधानेन वाचप्राणान्याम् अग्निन्द्ररूपान्याम् इन्द्राग्निदेवत्वमग्नि-
 चित्तवानित्यर्थः । कथं नामदेवत्वामेन्द्राग्निमित्याशङ्क्य इन्द्राग्नी सर्वदेवतात्मना प्रशंसति—इन्द्राग्नी वै सर्वे
 देवा इति । अग्निर्वै देवानामवम इन्द्रः परमस्तावन्तरेण अन्या देशताः, ता इन्द्राग्निन्या गृह्यन्ते—इति तयोः
 सर्वात्मकत्वात् तदेवत्वोऽग्निश्चित्यनामापि सर्वदेवत्वः । अत अग्निः ‘ यावान् ’ ‘ अस्य ’ अग्नेः ‘ यावती मात्रा,’
 तस्य तावन्त सर्वदेवत्वमग्निं “ तथा देवतया ”—इति मन्त्रेण उपधानेन कृतवान् भवतीति ॥ २८ ॥

अथ भूमावेष्टकाचयन कर्त्तव्यमित्यत्र कश्चित् प्रश्नमुत्पादयति—तदाहुः—कस्मादिति । ‘ कस्मात् ’ हेतो
 ‘ अत्रै ’ अस्याः भूमेशरि ‘ अग्नि चीयते ’ ‘ इति ’ प्रश्नः । उत्तरम्—‘ यत्र ’ यदा ‘ सा देवता ’ प्रश-
 पति विश्वं ‘ व्यस्रथँसत ’ विश्वस्तवान्, ‘ तत् ’ तत्र ‘ इषान् ’ भूमिन् ‘ एव ’ ‘ रसेन ’ ‘ अनुव्यक्षरत् ’
 निक्षरान् । ‘ तम् ’ प्रजापतिं विमस्त ‘ यत्र ’ देवाः ‘ समस्कुर्वन् ’ ‘ तत् ’ तत्र अस्यामेव ‘ एनम् ’ अग्नि-
 सन्वृतवन्तः । तस्माद् भूमावेर चयन कर्त्तव्यमित्यर्थः । तस्या इष्टकाया गुणं दर्शयति—सर्पैकवेष्टकेति ।
 भूमेदिष्टपत्रं सक्तियुक्त्यादिदानात्तनैस्तुष्टान्भिरपि इष्टकाः चतुःस्रक्तय कार्या इत्यर्थः ॥ २९ ॥

(स्तु) तदाहुः । (यु) युदेवमेकेष्टकाऽथ कथं पञ्चेष्टकाऽदुनीयं न्वेव प्रथमा
 मृन्मयीष्टका तद्यत्किं चात्र मृन्मयमुपपदधात्येकेव सेष्टकाऽथ यत्पशुशीर्षा-
 प्युपपदधाति सा पश्चिष्टकाऽथ युद्धुक्मपुरुषाऽऽपपदधाति युद्धिरण्यशकलैः
 प्रोक्षति सा द्विरण्येष्टकाऽथ यत्सुचाऽऽपपदधाति युदुलूलमुसले याः समिध
 ऽआदधाति सा वानस्पत्येष्टकाऽथ यत्पुष्करपर्णमुपपदधाति युत्कर्म
 यदधि मधु घृतं यत्किंचान्नात्रमुपपदधाति तैवान्नं पञ्चमीष्टकैत्रमु
 पञ्चेष्टकः ॥ ३० ॥

(स्तु) तदाहुः । कतरतऽ इष्टकायाः शिरऽ इति यत्तऽ उपस्पृश्य युजुर्वदे-
 तीत्यु द्वेकऽआहुः स स्वयमातृण्याया ऽपवाधादुपस्पृश्य युजुर्वदेत्तयो
 दास्येताः सर्वाः स्वयमातृण्यामभ्यावृत्ता भवन्तीति न तया कुर्वाडिङ्गानि

तदाहुः-यदेवमेकेष्टकः-अथ कथं पञ्चेष्टक इति । इयं न्वेव प्रथमा मृन्मयीष्टका । तद् यत्किंचान्न
 मृन्मयमुपपदधाति-यैकेव सेष्टका । अथ यत् पशुशीर्षाप्युपपदधाति-सा पश्चिष्टका । अथ यदुलूल-
 पुरुषाऽऽपपदधाति, यद्विरण्यशकलैः प्रोक्षति-सा द्विरण्येष्टका । अथ यत्-सुचाऽऽपपदधाति, यद्-
 लूलमुसले । याः समिध आदधाति-सा वानस्पत्येष्टका । अथ यत् पुष्करपर्णमुपपदधाति, यत्कर्म-
 यदधि, मधु, घृतम् । यत्किंचान्नात्रमुपपदधाति-तैवान्नं पञ्चमीष्टका । एवमु पञ्चेष्टकः ॥ ३० ॥

तदाहुः-कतरत इष्टकायाः शिर इति । यत् उपस्पृश्य युजुर्वदेतीत्यु द्वेकऽआहुः । स स्वय-
 मातृण्याया पवाधादुपस्पृश्य-युजुर्वदेत् । तयो दास्येताः सर्वाः स्वयमातृण्यामभ्यावृत्ता भवन्तीति ।

वाऽअस्येतानि पुरुषैषि यद्विष्टका युथा वा ऽअङ्गेऽङ्गे पर्वन्पर्वञ्छिरः
कुर्वात्ताद्वक्तव्यो वाउ जितेऽग्निर्निधीयते तदेवैतासाथं सर्वासाथं शिरः३१

(स्तु) तुदाहुः । कति पशवोऽग्राऽउपधीयन्तऽइति पञ्चेति न्वैव ब्रूया-
त्पञ्च ह्येतान्पशुनुपधाति ॥ ३२ ॥

(त्पु) अथोऽएकऽ इति ब्रूयात् । (इ) अविऽितीयं वाऽअविरियुथं
हीमाः सर्वाः प्रजाऽअवतीयुमु वाऽअग्निऽस्यै हि सर्वोऽग्निश्चीयते तस्मा-
देकऽइति ब्रूयात् ॥ ३३ ॥

न तथा कुर्यात् । अङ्गानि वाऽअस्येतानि पुरुषि-यद्विष्टकाः । यथा वाऽअङ्गेऽङ्गे पर्वन्पर्वञ्छिरः
कुर्यात्-वाहकत् । यो वाव चित्तैऽग्निर्निधीयते-तदेवैतासां सर्वासां शिरः ॥ ३१ ॥

तदाहुः-कति पशवोऽग्राऽउपधीयन्तऽ इति । पञ्चेति न्वेव ब्रूयात् । पञ्च ह्येतान्पशुनुपधाति३२

अयोऽएक इति ब्रूयात्-अविरिति । इयं वाऽअभिः । इयं हीमाः सर्वाः प्रजा अवति । इयमु
वाऽअग्निः । अस्यै हि सर्वोऽग्निश्चीयते । तस्मादेक इति ब्रूयात् ॥ ३३ ॥

इष्टका. ' उपस्पृश्य ' ' यजुः ' वदेत्, तदेव शिरः इति केषाञ्चित्तम् । उपस्पृश्येति प्रदेश च स स्वयमेवाह-
स स्वयमिति । ' स्वयमावृण्णायाः ' अक्षिपच्छिद्रयुक्ताया शिलायाः ' अर्हान् ' समीशान् प्रदेशो ' उपस्पृश्य '
' यजुः ' मन्त्रे ' वदेत् ' । तयो हारस्पृष्टेति । तत्रा सति शिर इष्टकाः ' स्वयमावृण्णायां ' ' अभि ' -लक्ष्य
' आहृता भवन्ति ' इति । तद्ब्रूयति-न तथा कुर्यादिति । इष्टका इति यन् एतानि ' अस्व ' अग्नेः
' अङ्गानि ' ' पुरुषि ' पर्वणि, तथा सति प्रतीष्टक यजुस्पर्शनेन शिरःकरणे प्रतिपर्व शिरः कृतवान्
भवति, तन्नानिष्टम् अतः स्वाभिमान शिरो दर्शयति-यो वावेति । विलप्रदेशे ' अग्निः ' आहवनीषो निहितो
भवति, ' तदेव ' ' एतासाम् ' इष्टकानां ' शिरः ' इति उच्यते ॥ ३१ ॥

यपने पशुशीर्षोपधानात् पश्चिद्विष्टकयुक्तम्, तत्र पशूना सङ्ख्याप्रतिबन्धनात्पश्च इष्टकाना लोकाद्वयामकताम्,
अग्रे सर्वलोकात्मकत्वाद्वाह-तदाहुः कति पशवोऽग्रा उपधीयन्त इतीति । कति पशवोऽग्राऽउपधीयते । इति
पृष्टे ' पञ्च ' इति ' प्रतिवदेत् ' ' पुरुषोऽस्यो गौरविरज इति पञ्च पशवः ' । मृदादिमिथिल्यन्ते तातामुपधी-
मानोऽग्निः सर्वलोकात्मकः प्रजाविरिति ॥ ३२ ॥

प्राप्तुत्पन्नान् पूर्वं पश्चिद्विष्टकाणां पञ्चमिति मान्वा पञ्चेति प्रतिबन्धने दत्तम्, इदानीन्तु सृष्टिकादकत्वात्प्रादनीयाना-
मिष्टकाना पशुरूपाव प्रश्नोत्तरान्यां दर्शयति-अयो एक इति । पूर्वं पञ्च पशव इत्युक्तम्, इदानीमविनामक
एको वा पशुर्भवतीति प्रतिब्रूयान् । अविशान्दार्पमाण-इत्यमिति । भूमिरेव सर्वप्रजापतेष्वकत्वादिरेत्युच्यते ।
अवसेरविशान्दनिष्पत्तिः । भूमिरेवेष्टकारूपा अग्निश्चित्तनामा, ' हि ' यतः ' अररे ' अररा भूयो ' सर्वोऽग्निश्ची-
यते, ' तदाद् ' भूमेरेकत्वाद् ' एकः ' अग्निनामा पशुरेवेत्यर्थे ॥ ३३ ॥

(इ) अयो द्राविति ब्रूयात् । (इ) अवीऽइतीयं चासौ चेमे हीमाः सर्वाः प्रजाऽ अवतो यन्मृदियं तद्यद्रापोऽसौ तन्मृत्रापश्चेष्टका भवन्ति तस्माद् द्राविति ब्रूयात् ॥ ३४ ॥

(इ) अयो गौरिति ब्रूयात् । (दि) इमे वै लोका गौर्बद्धिं किं च गच्छतीमांस्तुल्लोकान्गच्छतीमुऽ च लोकाऽ एषोऽभिश्चितस्तस्माद्गौरिति ब्रूयात् ॥ ३५ ॥

(ज) तदाहुः । कस्मै कामायासिश्चीयतऽइति सुपर्णो मा भूत्वा दिवं वहादित्यु द्वैकऽआहुर्न तथा विद्यादेतद्वै रूपं कृत्वा प्राणाः प्रजापतिरभव-
त्तेतद्रूपं कृत्वा प्रजापतिर्देवानमृगतैतद्रूपं कृत्वा देवाऽ अमृताऽ अभवन्स्त-
द्यद्वैतेन प्राणाऽ अभवन्त्युत्प्रजापतिर्देवास्तुद्वैतेन भवति ॥ ३६ ॥

इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ६-१-२ ॥ (१. २.) ॥

अयो द्राविति ब्रूयात्-अवीऽइति-इयं चासौ च । इमे हीमाः सर्वाः प्रजा अवतः । यन्मृदु-
इयं तत् । यद्रापः-असौ तत् । मृत्रापश्चेष्टका भवन्ति । तस्माद्द्राविति ब्रूयात् ॥ ३४ ॥

अयो गौरिति ब्रूयात् । इमे वै लोका गौः । यदि किंच गच्छति-इमांस्तुल्लोकान्गच्छति । इमऽउ
लोकाः-एषोऽभिः । तस्माद्गौरिति ब्रूयात् ॥ ३५ ॥

तदाहुः-कस्मै कामायासिश्चीयतऽइति । सुपर्णो मा भूत्वा दिवं वहादित्यु द्वैकऽआहुः । न तथा
विद्यात् । एतद्वै रूपं कृत्वा प्राणाः प्रजापतिरभवत् । एतद्रूपं कृत्वा प्रजापतिर्देवानमृगत,
एतद्रूपं कृत्वा देवा अमृता अभवन् । तद्रूपदेवेन प्राणा अभवन्, एतत् प्रजापतिः, एदेवाः-तद्वैतेन भवति ॥ ३६ ॥

प्रजापतिर्वाऽइदमग्रऽभासीत् । (३) एक एव सोऽकामयत स्यां प्रजा-
थेयेति सोऽश्राम्यत्स तुपोऽतप्यत तस्माच्छ्रान्तात्तेपानादापोऽसृज्यन्त
तस्मात्पुरुषात्तत्तादापो जायन्ते ॥ १ ॥

(न्तऽ) आपोऽब्रवीत् । (न्क) क व्युं भवासेति तप्यध्वमित्यब्रवीत्ता
ऽअतप्यन्त ताः फेनमसृजन्त तस्मादपां तप्तानां फेनो जायते ॥ २ ॥

फेनोऽब्रवीत् । (त्का) काहं भवानीति तप्यस्वेत्यब्रवीत्सोऽतप्यत स
मृदमसृजतेतद्दे फेनस्तप्यते बुद्धस्वायेष्टमानः प्लवते ए बुदोपहन्यते
मृदेव भवति ॥ ३ ॥

प्रजापतिर्वाऽइदमग्रऽभासीत्—एक एव सोऽकामयत—स्यां प्रजाथेयेति । सोऽश्राम्यत् । स तपो-
ऽतप्यत । तस्माच्छ्रान्तात्तेपानादापोऽसृज्यन्त । तस्मात्पुरुषात्तत्तादापो जायन्ते ॥ १ ॥

आपोऽब्रवीत्—क व्युं भवासेति । तप्यध्वमित्यब्रवीत् । ता अतप्यन्त । ताः फेनमसृजन्त ।
तस्मादपा तप्तानां फेनो जायते ॥ २ ॥

फेनोऽब्रवीत्—काहं भवानीति । तप्यस्वेत्यब्रवीत् । सोऽतप्यत । स मृदमसृजत । एतद्दे फेनस्त-
प्यते—यद्स्वायेष्टमानः प्लवते । स बुदोपहन्यते—मृदेव भवति ॥ ३ ॥

ची.मानोऽग्नि 'सुर्ग' पथी भूवा । अग्नेः पश्चिक्त्वात्वे द्वितीयब्राह्मणे समाख्यातम् (श. प. ११।१।२।१) ।
'मा' मः वितन्वत् यजमानं 'दिव' स्वर्गं 'बहात्' प्रापयेत् 'रति' कंवाग्निमेतं तन्निरुक्तोति—न
तथेति । 'एतत्प पश्चिक्त्वात् 'ह्रवा' सन 'प्राणा' । प्रजाप-या-मना सम्पना । 'प्रजापतिः' अग्नि तद्प-
धाती 'देवान्' सृष्टवान् । तेऽग्नि तदात्मना अनुत्त्व प्राप्नुवन् तस्मात् प्राणतत्प्रादितप्रजापतिमवनेव
वपनम् कलमि पर्य ॥ ३६ ॥

रति श्वापणाचार्यविरचिते माध्वीयं वेदार्थप्रकाशे माप्यदिनोपशततत्राखण्डमभ्यं
षट्काण्डे प्रथमोऽध्याये द्वितीयां ब्राह्मणम् ॥ (१-१-२) ॥

तृतीयब्राह्मणे अवादीन्यष्टौ रूपाणि चतस्रोभयुक्तानि उच्यन्ते । तत्र कुमारोपति । तत्राष्टौ नामानि,
वष्टौ रूपाणि च " प्रजापतिरिक्त्वाण्यभ्यप्यावन् "—इति अभिवचनात्प्रथमकृष्टिकार्यं वक्ष्यमाण-
पनुविनालोदनीनानि म-तथम् । अथवा पुस्वार्थिपञ्चशतुपाकम् सत्रसत्पर्यन्तमुह्वार्थि भागिभ्या चयनाय
दीक्षन् इति वक्ष्यते । तदर्थमितिहासाह्वयानिमिति । प्रजापतिर्वा इदमिति । पुत्रान् उदकमुष्टि लोकरनि-
द्वयऽऽत्—समात् पुरुषान् तमाशपो जायन्ते ' इति ॥ १ ॥

आपोऽब्रवीत् इति । प्रजापतिः सृष्टा 'आ' 'क' प्रवेशे 'व्य' 'मनाम' निद्राम ' इति ।
प्रजापतिम् 'अग्रन् । तत्रत्येन तपन इत्येत-युक्ता 'अतप्यन्त' । तत ता 'फेनो' सृष्टवन् ॥ २ ॥

फेनोऽब्रवीत् इति । 'अ' 'क' फेनान् सृष्टवन् सप्तपादपति—एतद्दे फेन इति । उदकमभ्ये वापुवद्येव परि-
भ्रमण प्लवनेव परंमय तद कणम् । 'न परा अहम्बो' फेन रद्दो मवति, तदा मृत्निव भवति ॥ ३ ॥

मृदब्रवीत् । (त्का) काहं भवानीति तृप्यस्वेत्यब्रवीत्साऽतप्यत सा
सिकताऽअसृजतैतद्वै मृत्तप्यते यदेनां विकृपन्ति तस्माद्यद्यपि सुमात्स्नं
विकृपन्ति सैकतमिवैव भवत्येतावन्तु तद्यत्काहं भवति काहं भवानीति ॥ ४ ॥

सिकताभ्यः शर्कराऽमसृजत । तस्मात्सिकताः शर्करैवान्ततो भवति
शर्करायाऽअश्मानं तस्माच्छर्कराश्मैवान्ततो भवत्यश्मनोऽयस्तुस्माद-
श्मनोऽयो धमन्त्ययसो हिरण्यं तस्मादयो बहुध्मात्तं हिरण्यसंकाश-
मिवैव भवति ॥ ५ ॥

तद्यदमृज्यताक्षरत् । (त्त) तद्यदक्षरत्तस्मादक्षरं यदष्टौ कृत्योऽक्षर-
त्सैवाष्टाक्षरा गायत्र्यभवत् ॥ ६ ॥

मृदब्रवीत्-काहं भवानीति । तप्यस्वेत्यब्रवीत् । साऽतप्यत । सा सिकता असृजत । एतद् मृत्-
प्यते-यदेनां विकृपन्ति । तस्माद्यद्यपि सुमात्स्नं विकृपन्ति-सैकतमिवैव भवति । एतावन्तु तद्-
यत् काहं भवति, काहं भवानीति ॥ ४ ॥

सिकताभ्यः शर्करामसृजत । तस्मात् सिकताः शर्करैवान्ततो भवति । शर्कराया अश्मानम् ।
तस्माच्छर्कराश्मैवान्ततो भवति । अश्मनोऽयः । तस्मादश्मनोऽयो धमन्ति । अयसो हिरण्यम् ।
तस्मादयो बहुध्मात्तं हिरण्यसंकाशमिवैव भवति ॥ ५ ॥

तद् यदमृज्यत-अक्षरत् तत् । यदक्षरत्-तस्मादक्षरम् । यदष्टौ कृत्योऽक्षरत्-सैवाष्टाक्षरा
गायत्र्यभवत् ॥ ६ ॥

मृदब्रवीदिति । मृत्तिकायाः सिकताः 'विह्वन्ति' भूमिर्कृषणमेव मृदस्तत्र इत्यर्थः । 'यद्यपि सुमात्स्नं
विकृपन्ति' यथा मृत्तिका पूर्णोक्ता भवति, तथा विकृषणेत सा मृत् सिकता भवति ॥ ४ ॥

एतावत्पर्यन्त " काह भवति " - इति प्रजापतिं प्रति उदककेनमृत्त्रिवचनम्, इत उत्तरं नास्ति, अत एव
पूर्वत्र प्रथे " ता. केनममृजत " - " स मृदममृजत " - " सा सिकता असृजत " - इति अवादीनां सष्टवमुक्तम्
इत उत्तरं तदम्बान् " सिकतानाः शर्कराममृजत " इत्यादी प्रजापतेः सष्टवमुच्यते ॥

तस्मात् सिकता इति । 'अन्ततः' गमने 'सिकता. शर्करा भवति' । 'अश्मा' पाषाणोऽपि
अन्ततः शर्करा भवति । 'तस्मात्' अश्मनः पाषाणात् 'अयः' उत्पादितवान् । अश्मनः पाषाणात् 'अयः'
उत्पादितवान् । अश्मनोऽयः कारणवमुपादयति - अश्मनोऽयो धमन्तीति । अयसो हिरण्यत्र प्रतिपाद-
यति - बहुध्मात्तं हिरण्यसंकाशमिति ॥ ५ ॥

भूमिर्गायत्रीवमुपादिश्रुत्वाह-तद्यदमृज्यताक्षरदिति । एतन्नादिकमुत्तरोत्तरमेव सृष्ट्वा 'अक्षरत्' ।
तस्मात् अक्षरत् 'अक्षरम्' । 'अक्षरत्' - इति लट्यङागमे रूपम् । अत्राङागमसाहित्येन अक्षरं सप्तमम् ।
यस्मात् प्रजापतिः 'अष्टौ कृत्योऽक्षरत्', सैव सप्तपासांवादाष्टाक्षरा गायत्री सप्तमा ॥ ६ ॥

(ड) अभूद्वाऽइयं प्रतिष्ठेति । तद्भूमिरभवत्तामप्रथयत्सा पृथिव्यभवत्तस्यामस्यां प्रतिष्ठायां भूतानि च भूतानां च प्रतिः संवत्सरायादीक्षन्त भूतानां पतिर्गृहपतिरासीदुषाः पत्नी ॥ ७ ॥

तद्यानि तानि भूतानि । (न्यू) ऋतवस्तेऽथ यः सु भूतानां प्रतिः संवत्सरः सोऽथ या सोषाः पुत्न्यौपसी सा तानीमानि भूतानि च भूतानां च प्रतिः संवत्सरऽऽपति उेतोऽसिञ्चन्त्सु संवत्सरे कुमारोऽजायत सोऽरोदीत् ॥ ८ ॥

(जुं) तुं प्रजापतिरब्रवीत् । (त्कु) कुमारं किञ्चै रोदिपि यच्चूमात्तप-सोऽधि जातोऽस्तीति सोऽब्रवीदुनपहतपाप्मा वाऽअस्म्यहितनामा नाम मे धेहीति तस्मात्पुत्रस्य जातस्य नाम कुर्यात्पाप्मानमेवास्य तदपहन्त्यपि द्वितीयमपि तृतीयमभिपूर्वमेवास्य तत्पाप्मानमुपहन्ति ॥ ९ ॥

अभूद्वाऽइयं प्रतिष्ठेति-तद्भूमिरभवत्-तामप्रथयत्-सा पृथिव्यभवत् । तस्यामस्यां-प्रतिष्ठायां-भूतानि च, भूतानां च प्रतिः-संवत्सरायादीक्षन्त । भूतानां पतिर्गृहपतिरासीत्; उषाः पत्नी ॥ ७ ॥

तद् यानि तानि भूतानि-ऋतवस्ते । अथ यः स भूतानां प्रतिः-संवत्सरः सः । अथ या सोषाः पत्नी-औपसी सा । तानीमानि भूतानि च, भूतानां च प्रतिः-संवत्सरऽऽपति उेतोऽसि-ञ्चन् । स संवत्सरे कुमारोऽजायत । सोऽरोदीत् ॥ ८ ॥

तं प्रजापतिरब्रवीत्-कुमार ! किं रोदिपि । यच्चूमात्तपमोऽधिजातोऽमीति । सोऽब्रवीत्-अन-पहतपाप्मा वाऽअस्मि-अहितनामा । नाम मे धेहीति । तस्मात्पुत्रस्य जातस्य नाम कुर्यात् । पाप्मानमेवास्य तदपहन्ति । अपि द्वितीयम्, अपि तृतीयम् । अभिपूर्वमेवास्य तत् पाप्मान-मुपहन्ति ॥ ९ ॥

अभूद्वा इयं प्रतिष्ठेतीति । ' इयम् ' एव आगम्यति सर्वथा ' प्रतिष्ठा ' ' अमूर्त् ' ' इति ' भूम्या-त्मना सम्पन्ना, तस्या बहुधा प्रथमान् पृथिवीत्वम् । अथ कुमारोऽपि दर्शयित्वा-तस्यामस्यां प्रतिष्ठाया-मिति । ' तस्या ' पृथिव्या ' भूतानि भूतानां प्रतिः च ' ' संवत्सराय ' तस्मात्साप्याय कर्मणे ' अदीक्षन्त ' दीक्षां कृतवन्तः । दीक्षाकरणं यजमानस्यो विहितमिति तौ दर्शयन्ति-भूतानाम्पतिर्गृहपतिरिति । तत्र भूतपतिः ' गृहपतिः ' यजमानः ' आसीत् ' । ' उषा ' उपोदेयता ' पत्नी ' ॥ ७ ॥

भूतादि शब्दानामर्थमाह तद् यानि तानि भूतान्पृथक् रिति । यानि भूतानि इत्यन्ते, तानि ऋतु-वीर्याणि, ऋतुपतिः संवत्सरः । ' सोषा ' पत्नी ' -रत्युक्तम् । ' सा ' संवत्सरस्य यजमानरूपत्वात् ' औपसी ' उपमो मर्त्ता देव एव खड्ग भूयोऽवयवी, सद्भिः उपोनामपत्नीयुक्तः सवत्सरो यजमानः स्वपत्न्यामुपसि रेतः सितवत्, १२२

तमब्रवीद्ब्रह्मोऽसीति तद्यदस्य तन्नामाकरोदभिस्तद्द्रुपमभवदग्निं रुद्रो
यदुरोदीतुस्माद्बुधः सोऽब्रवीज्ज्यायान्वाऽभुतोऽस्मि घेह्येषु मे नामेति ॥ १० ॥

तमब्रवीच्छुर्वोऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोडापस्तद्द्रुपमभवद्भापो वै
सुर्वोऽद्भ्यो हीदथं सुर्वं जायते सोऽब्रवीज्ज्यायान्वाऽभुतोऽस्मि घेह्येषु
मे नामेति ॥ ११ ॥

तमब्रवीत्-रुद्रोऽसीति । तद् यदस्य तन्नामाकरोत्-अभिस्तद्रुपमभवत् । अग्निं रुद्रः । यदुरो-
दीत्-तस्माद्बुधः । सोऽब्रवीत्-ज्यायान्वाऽभुतोऽस्मि, घेह्येषु मे नामेति ॥ १० ॥

तमब्रवीत्-शर्वोऽसीति । तद् यदस्य तन्नामाकरोत्-भापस्तद्रुपमभवत् । भापो वै सर्वः । अब्रुवो
हीदं सर्वं जायते । सोऽब्रवीत्-ज्यायान्वाऽभुतोऽस्मि, घेह्येषु मे नामेति ॥ ११ ॥

तत् सित्क रेतः संबसरान्ते कुमारत्वना जातम् । यद्वा सबसर इति सतम्यन्त पदम् । संबसरपर्यन्त रेतः सित्क-
वान्, रेतस्तेक सोऽमौ बसरः, कुमारोपतिरेकः, इति वर्षद्वयं जातम् । एतदेवाभिप्रेत्य "द्वयोरित्यु द्वेक आहुः ।
संबसरे वेतद् रेतोऽसिन्नन्त सबसरे कुमारोऽजायत"-(२०क.) इति वक्ष्यते । उत्पन्नस्य कुमारस्य अष्टौ
रूपाणि दर्शयिषुमाह-सोऽुरोदीत्, तं प्रजापतिरब्रवीदित्यादिना । हे कुमार ! 'श्रमान् जातः' त्व
न्मिथं रोदिषि !-इति 'प्रजापतिनेति, स आह-अहितनामा' अकृतनामधेयः अत एव 'अनुपहत-
पा'मा 'अग्नि', अतः पापविमोक्षाय 'मे' मम नामधेय इरु इति । प्रसङ्गात् किञ्चिद् धर्मं दर्शयति-
तस्मात् पुत्रस्येति । 'जातस्य पुत्रस्य' नक्षत्रनाम आस्वयुजः स्वातिः हस्तः इत्यादि 'नाम' नामकरणं
'कुर्यात्' तेन तस्य 'पाप्मानमेव' 'अपहन्ति' अपहृतवान् भवति । पुनः 'द्वितीयं' व्यावहारिकं माता
पुत्रादिनाम करोति । 'द्वितीयम्' आक्षिप्तिरिति । एवं नामकरणेन 'अस्य' पुत्रस्य 'पाप्मानम्' अप-
हृतं कृतवान् भवति ॥ ८ ॥ ९ ॥

एव नामधेयाय प्रार्थितवतः कुमारस्य रुद्र शर्वोदीन्यष्टौ नामानि प्रदर्शयिष्यन्ते । अग्नेः रुद्रात्मकावात् तद्दु-
चिता अष्टौ मूर्तयो बक्तव्याः । रुद्रस्य हि पृथिन्यतेभोवा-साकारासूर्वचन्द्रपञ्चमानाहवा अष्टौ रूपाः सन्ति,
मरादिनामानि च ता एव अग्नेः एष्वपि नित्यपिष्यन्ते ॥

तत्र प्रथमं नाम निर्दिशति-तमब्रवीद्ब्रह्मोऽसि-(अथ. स. १६ । १११० । ११११ । १११२ । १११३)
इति । अग्निरेव रुद्रनाममागमवदित्यर्थः । यद्वा 'अग्निस्तद्रुपमभवत्' रुद्रस्वरूपोऽभवत्-रुद्रनामव्यपदेश्यो-
ऽग्निर्दित्यर्थः । अग्ने रुद्रत्वमुपपादयति-यदुरोदीदिति । अनेन तंजोम्तिरकेति मन्तव्यम् । 'रुद्रः' रुद्रनामा
'स.' कुमारः प्रजापतिम् 'अब्रवीत्'-अतः 'रुद्रनामः' ज्यायान् प्रब्रह्मोऽस्मि, तममेतन्नाम नालमित्यर्थः
अतो 'मे नाम' अन्वयः 'घेहि' कर्त्तव्येति ॥ १० ॥

तुमब्रवीत्पशुप्रतिरसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोदोपपयस्तद्रूपमभवद्यो
पपयो वै पशुप्रतिस्तस्माद्यदा पशवऽओषधीर्लभन्तेऽथ पतीयन्ति सो-
ऽब्रवीज्ज्यायान्वाऽअतोऽस्मि धेह्येवु मे नामेति ॥ १२ ॥

तुमब्रवीदुग्रोऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोद्वायुस्तद्रूपमभवद्वायुर्वा
ऽउग्रस्तस्माद्यदा बलवद्वात्युग्रो वातीत्याहुः सोऽब्रवीज्ज्यायान्वाऽअतो-
ऽस्मि धेह्येवु मे नामेति ॥ १३ ॥

तुमब्रवीदशनिरसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोद्विद्युत्तद्रूपमभवद्विद्युद्वाऽ-
अशनिस्तस्माद्यं विद्युच्छन्त्यशनिरवधीदित्याहुः सोऽब्रवीज्ज्यायान्वा-
ऽअतोऽस्मि धेह्येवु मे नामेति ॥ १४ ॥

तुमब्रवीत्-पशुप्रतिरसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोत्-ओपपयस्तद्रूपमभवत् । ओपपयो वै पशु-
प्रतिः । तस्माद्यदा पशव ओषधीर्लभन्ते-अथ पतीयन्ति । सोऽब्रवीत्-ज्यायान्वाऽअतोऽस्मि
धेह्येव मे नामेति ॥ १२ ॥

तुमब्रवीत्-उग्रोऽसि । तद्यदस्य तन्नामाकरोद् । वायुस्तद्रूपमभवत् । वायुर्वाऽउग्रः । तस्माद्यदा
बलवद्वाति-उग्रो वातीत्याहुः । सोऽब्रवीत्-ज्यायान्वाऽअतोऽस्मि, धेह्येव मे नामेति ॥ १३ ॥

तुमब्रवीत्-अशनिरसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोद्-विद्युत्तद्रूपमभवत् । विद्युद्वाऽअशनिः ।
तस्माद्यं विद्युच्छन्ति-अशनिरवधीदित्याहुः । सोऽब्रवीत्-ज्यायान्वाऽअतोऽस्मि, धेह्येव मे नामेति ॥ १४ ॥

रूपम् । अपा सर्व्वसुऽपादयति-आपो वै सर्व्व इति । ' वै ' -शब्दयोक्ता युक्तिमाह-अद्रचो हीदमिति ।
अद्रचः सर्व्व जगदुत्पत्ते । ' आपो वा दद्र सर्व्व विश्वा भूतानि' - ' आपो वा इदमे सलिलमासीत् ' - (तै.
सं. १ । १ । ४) इति । अतो जलात्मत्वं च " सलिजं सर्व्वमा इदम् " - (अ. स. १० । १२९ । ३) -
इत्यत्र धृतम् । ज्यायान् वा अतोऽस्मि धेह्येव मे नामेतीति । तस्य प्रतिनमस्करणमात्रात् एकस्य पुरु-
षस्य एकपदमेकनामायुक्तमिति । पूर्व्वं नाम परिज्ञाय ततोऽप्यत्रिक स्वसमयेन गुणविशेषमःविष्कर्तुमन्यक्षाम-
धेय कर्त्तव्यमित्येव दर्शयित्नुमिति मन्तव्यम् ॥ ११ ॥

तुमब्रवीत् पशुप्रतिरसीतीति (अ. स. ११ । १ । ७ । १) । तद्यदस्येत्यादि । पशुप्रतिनाम-
वाच्या ' ओषधयः ' ' अमवन् ' ओषधीना पशुप्रोषकत्वात् पशुप्रतिव युक्तम् । प्रकाशान्तरेण पशुप्रतिः-
ओषधीनां दर्शयति-तस्माद् यदा पशव इति । यदा ' पशवः ' ' ओषधी ' ' लभन्ते ' अदन्ति, अथ जग-
दृणा-पुष्टा. सन्त पतीयन्ति ' कामुका पतीयन्त्यन. कामयन्ते । ' तस्मात् ' पशुनां पतीयन्त्यापनत्वात् ओष-
धीना पशुप्रतिवमित्यर्थः । अनेनाग्नेर्भूरूपत्वमुक्तमित्यनुसन्धेयम् ॥ १२ ॥

तुमब्रवीदुग्रोऽसीतीति (अथ० स. ११ । १ । ९ । ८) उग्रशब्दवाच्यो वायुर्नित्यर्थः । वायोऽग्रत्वं
लोकप्रतिद्वेषोपादयति-यदा बलवद्वातीति । " वा गतिगन्धनयो " (धा० पा० अ. प. ४०) ॥ १३ ॥

तुमब्रवीदशनिरसीतीति । विद्युदशब्दो. परोपत्वमाह-तस्माद्यं विद्युदिति । आकाशे विद्युपतनाद् विद्यु-
च्छन्देनाकाशरूपमिति मन्तव्यम् ॥ १४ ॥

तुमत्रवीद्भवोऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोत्पञ्चन्यस्तद्रूपमभवत्पञ्चन्यो
वै भवः पञ्चन्यादीदृष्टं सुर्वं भवति सोऽत्रवीज्यायान्वाऽअतोऽस्मि
धेह्येव मे नामेति ॥ १५ ॥

तुमत्रवीन्महान्देवोऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोच्चन्द्रमास्तद्रूपमभवत्-
त्प्रजापतिर्वै चन्द्रमाः प्रजापतिर्वै महान्देवः सोऽत्रवीज्यायान्वाऽअतो-
ऽस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ १६ ॥

तुमत्रवीर्दीशानोऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोदादित्यस्तद्रूपमभवदा-
दित्यो वाऽर्द्धशानऽआदित्यो ह्यस्य सर्वस्येष्टे सोऽत्रवीदेवान्वाऽअस्मि
मा मेतः परो नाम धा इति ॥ १७ ॥

तमत्रवीद्भवोऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोत्-पञ्चन्यस्तद्रूपमभवत् । पञ्चन्यो वै भवः
पञ्चन्यादी सर्वं भवति । सोऽत्रवीत्-ज्यायान्वाऽअतोऽस्मि; धेह्येव मे नामेति ॥ १५ ॥

तमत्रवीन्महान्देवोऽसीति । तद् यदस्य तन्नामाकरोत्-चन्द्रमास्तद्रूपमभवत् । प्रजापतिर्वै
चन्द्रमाः । प्रजापतिर्वै महान्देवः । सोऽत्रवीत्-ज्यायान्वा अतोऽस्मि, धेह्येव मे नामेति ॥ १६ ॥

तमत्रवीर्दीशानोऽसीति । तद् यदस्य तन्नामाकरोत्-आदित्यस्तद्रूपमभवत् । आदित्यो
वाऽर्द्धशानः । आदित्यो ह्यस्य सर्वस्येष्टे । सोऽत्रवीत्-एतवान्वाऽअस्मि, मामेतः परो नाम
धा इति ॥ १७ ॥

तमत्रवीद्भवोऽसीति (अथ स. १५।१।२।१) । पञ्चन्यस्तद्रूपमिति । मयशब्दवाच्यः
पञ्चन्यः । तस्य मयशब्दो-पञ्चन्यादीदृष्टमिति । अनेन पञ्चमानरूपवमुक्तम् । तस्य हि सर्वकामभावकत्वाद्
मयशब्दः ॥ १५ ॥

तमत्रवीत् महान् देवोऽसीति (अथ. सं. १५।१।१३।१२) । प्रजापतिर्वै चन्द्रमा इति ।
चन्द्रमा मनमो जातः, मनसः प्रजापतिर्देवत्वम्, ततः कार्यकारणयोस्मैदोषचारादेवमुक्तम् । प्रजापतेर्महादेव-
त्वात्पत्वं सर्वलोकसृष्ट्वान् ॥ १६ ॥

तमत्रवीर्दीशानोऽसीति (अथ. सं. १५।१।१५।१४) । आदित्यस्य ईशानशब्दवाच्यत्वमाह-
आदित्यो ह्यस्य सर्वस्येष्टे । ईशानः । "पूर्वमद्विधा धेह्येव मे नाम"-इति प्राथित एव प्रजापतिरस्याष्टौ
नामानि न्यदधान्, अतः परमग्निः मेव एतेनामभिः स्वर्गायगुणस्य कार्त्स्न्येन प्रतिपादितत्वाभिप्रायेण नामा-
न्तरकरणं निषेधति-सोऽत्रवीदेवाव- अस्मीति । मा मेतः परो नाम धा इति । ' एतः ' एन्वोऽष्टन्यो
नामस्यः ' परः ' परान्वा ' नाम ' माघाः ' मा कुह ' इति ' ॥ १७ ॥

तान्येतान्यष्टावग्निरूपानि । कुमारो नवमः सैवाग्नेस्त्रिवृत्ता ॥ १८ ॥
 यदेवाष्टावग्निरूपानि । (ष्य) अष्टाक्षरा गायत्री तस्मादाहुर्गायत्रोऽग्नि-
 रिति सोऽयं कुमारो रूपाण्यनुष्टाविशन्न वाऽग्निं कुमारमिव पश्यन्त्येतान्ये-
 वास्य रूपानि पश्यन्त्येतानि हि रूपुण्यनुष्टाविशत् ॥ १९ ॥

(लु) तुमेतुं संवत्सरेऽएव चिनुयात् । (त्सं) संवत्सरेऽनुब्रूयाद्द्वयोरित्यु
 द्वैकऽआहुः संवत्सरं वै तद्वेतोऽसिञ्चन्त्सु संवत्सरे कुमारोऽजायत तस्मा-
 द्द्वयोरेव चिनुयाद्द्वयोरनुब्रूयादिति संवत्सरे त्वेषु चिनुयात्संवत्सरेऽनु-
 ब्रूयाद्यद्वाव उतः सितं तदेव जायते तत्ततो विक्रियमाणमेव वर्धमानं
 शेते तस्मात्संवत्सरेऽएव चिनुयात्संवत्सरेऽनुब्रूयात्तस्य चित्तस्य ग्राम

तान्येतान्यष्टावग्निरूपानि, कुमारो नवमः-सैवाग्नेस्त्रिवृत्ता ॥ १८ ॥

यदेवाष्टावग्निरूपानि-अष्टाक्षरा गायत्री-तस्मादाहुः-गायत्रोऽग्निरिति । सोऽयं कुमार रूपान्य-
 नुष्टाविशत् । न वा अग्निं कुमारमिव पश्यन्ति-एतान्येवास्य रूपाणि पश्यन्ति । एतां हि रूपा-
 ण्यनु प्राविशत् ॥ १९ ॥

तमेतं सम्वत्सरेऽएव चिनुयात्, संवत्सरेऽनुब्रूयात् । द्वयोरित्यु द्वैकऽआहुः सम्वत्सरं वै
 तद्वेतोऽसिञ्चन्, स सम्वत्सरे कुमारोऽजायत । तस्माद्द्वयोरेव चिनुयात्, द्वयोस्तु द्वैदिति । सम्ब-
 त्तरे त्वेषु चिनुयात्, सम्वत्सरेऽनुब्रूयाद् । यद्वा उतः सितम्-तदेव जायते । तत्ततो विक्रिय-
 माणमेव वर्धमानं शेते । तस्मात्संवत्सरेऽएव चिनुयात्, सम्वत्सरेऽनुब्रूयात् । त्वं चित्तस्य नाम

तान्येतान्यष्टावग्निरूपानीति । कुमारो नवम इति । रुद्रादीन्यष्टौ नावानि, इनामवाच्यः ' कुमारो
 नवमः ' नवसद्वपारूक इत्यर्थः । उक्ता नवसद्वपारूकानि प्रशंसति-सैवाग्नेस्त्रिवृत्ता । ' सा ' पूर्वमुक्ता
 नवमसद्वपारूक ' अग्नेः ' ' त्रिवृत्ता ' त्रिवृत्त नाम । उक्तरीत्या अग्नेर्नवधा विभेद उत्पद्यते " त्रिवृदग्नि " -
 इति व्यपहारेष्वप्येते, तत्र सर्वत्र उक्तनवसद्वपारूकैर्न त्रिवृत्त सत्यत्रमिति मन्तव्यम् ॥ ८ ॥

नामगतामष्टावग्न्या गायत्र्याग्नेना प्रशंसति-यदेवाष्टावग्निरूपानीति । अतः-नामगायत्ररूपान्कोरित्वाद्-
 ग्नेरपि गायत्रस्य सत्यत्रमित्यर्थः । सोऽयं कुमारो रूपाणीति । ' कुमारः ' ३- स्वनामभिः रुद्रशर्वादिभिर-
 ष्टभिः प्रतिपाद्यानि, आन्युदकौषध्यादीनि अष्टौ रूपाणि अनुप्रविष्टवान् । स ारोऽग्निः तत्तद्रूपेष्वप्यु-
 न दश्यत इति तात्पर्यम् ॥ १९ ॥

अथ सवत्सरेपर्यन्तमुक्ताग्निभरणं कर्तव्यमिति दर्शयितुमाह-तमेतं संवत्सर एव चिनुयादित्यादि ।
 ' सवत्सर एव ' सवत्सरेऽर्पिते स्थित्वेत्यर्थः । प्रसङ्गान् कविद्वयं दर्शय-संवत्सरेऽनुब्रूयादिति । वर्षपर्यन्तं
 शुभमग्निं स्थित्वा अर्पयति इति । ' संवत्सरेऽर्पिते अनुब्रूयात् " - (ब्रा. १ । ३ । ३ । ब्रा. ४) इत्ये-
 तरेवकम् । तत्र पञ्चमन्तरं दर्शयति-द्वयोरित्यु द्वैक आहुःरिति । ३- ' सवत्सरेऽर्पितेऽनुब्रूयात् ' धारयित्वा,
 तत्र सवत्सरे षण्ण कर्तव्यमित्याहुः । अनुब्रूयन्तस्य तथा करणीयमिति ३- इति । तत्रोपपत्तिं दर्शयति-संवत्सरे

करोति पाप्मानमेवास्य तदुपहन्ति चित्रनामानं करोति चित्रोऽऽह्नीति
सुर्वाणि द्वि चित्राप्यग्निः ॥ २० ॥

इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ६-१-३ ॥ (१.३.)

इति प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६-१ ॥

करोति-पाप्मानमेवास्य तदुपहन्ति । चित्रनामानं करोति-चित्रोऽह्नीति । सर्वाणि द्वि
चित्राप्यग्निः ॥ २० ॥

वै तद्रेत इति । पूर्व- 'सवत्सरे' उपति । रेतो सिद्धम् 'स सवत्सरे कुमारोऽजायत' इति रेतसैकस्त्रीको
वनरः, कुमारोपजायते इति वर्षद्वयस्य समाह्वारात्वादिनि । प्रथमं पञ्चं सहेतुकं सिद्धान्तयति-सर्वत्सरे द्वेव
चिनुयादिति । 'तु'-शब्दो वर्षद्वयपञ्चतिहृत्यर्थः । रेतसैकान्तरेत्येव कल्लशुद्धविन्दुद्विन्दुमैत्रमेव वर्षात् प्रागेव
कुमारोपजोतिर्यर्थः ॥

तस्य चित्तस्य नामेति । चयनसम्बन्धाच्चित्रनाम सम्बन्धमिति तात्पर्यम् । चित्रवमन्नेत्यत्राप्यति-सर्वाणि
द्वि चित्राप्यग्निरेति । अग्न्युदकौषध्यादीनां रूप्यागामन्यात्मकत्वात् तस्य चित्रत्वमिति । किञ्च यद्यत् चित्र-
वर्गं तत्तत् सर्वमग्निरेव, शुद्धभास्वरूपत्वात् तस्येति ॥ २० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशततथ्याह्वगामाभ्ये
षष्टकाण्डे प्रथमोऽध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥ (६-१-३) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हर्षं निष्करयन् । पुमर्षाधतुरो देवाद् विशतीर्थमदेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रपाण्ड गोतहृत् कानकहयतुलाद्रुह्यै म्वर्गमर्गं,
एगान्गीपञ्च संभ्रिन्निद्रहरतरुताभेनुसौवर्णभूमीः ।
एनोत्ता रत्नमकाजिद्रिपमहितरथौ सायणिः शिद्रगावो,
स्वप्रार्णोद्विध्वक्तं प्रथिनविधिमहाभूतपुक्तं घट च ॥
धन्यार्द्रि धन्यजन्मा निडनवमजुलः स्वर्णजं वर्गमुह्वः,
कार्णमीय कृपावाग्नुडहृतमज्जो राजन् राजद्रुवः ।
आज्योत्थ प्राज्यजन्मा लज्जगजमज्जुगः शार्करि चार्कतेजा,
एनाडयो रत्नरुच्य गिरिमडत मुद्रा पात्रसात्सिद्रगावः ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशततथ्याह्वगामाभ्ये षष्टकाण्डे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६-१ ॥

१- "शुद्धगोपिनमयेषाम्नात्तु विनुत्यं गावः तत् कथमेदं शरीरं परं सवत्सरे 'स' शब्दो भवति, एकरप्रोचिनं कृतं भवति, पयदानं तु कुडुवा, सतत्पत्न्यं पयो, द्विसप्तथात्तुदेवः, पयोतिगतोऽयं एतत्पयो धनो भवति, मत्तमात्रं कतिनो भवति, द्विसप्त-
सप्तपत्न्ये शिरः मन्दापने मज्जत्रयेण श्रीकण्ठदेशे, माडचतुर्दशे रसम्य देशे, पद्ये मत्से नखरेज्यापद्ये, षष्ठे मुञ्जनामिकाशि-
थोत्थं च सम्भ्रान्ते, सप्तमे चलनममथो भवति, अष्टमे दुद्रवऽप्यत्रप्यति, नवमे सर्वद्वयमप्यथो भवति, दशमे मत्से प्रजान्ते"-
इति । नि० १४-६ ।

अथ द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् । प्रथम प्रपाठके च चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

प्रजापतिरग्निरूपान्मभ्यध्यायत् । (त्सु) सु योऽयं कुमारो रूपान्मभ्यध्यायत्-
प्रविष्ट आसीत्समुच्चैश्चत्सोऽग्निरिवेदुनु वै मा पिता प्रजापतिरिच्छति हुन्त
तद्रूपमसानि युन्मऽएष न वेदेति ॥ १ ॥

सु एतान्पञ्च पशून्पश्यत् । (त्सु) पुरुषमुश्वं गामुविमजं यदुपश्य-
त्स्मादेते पशवः ॥ २ ॥

प्रजापतिरग्निरूपान्मभ्यध्यायत् । स योऽयं कुमारो रूपान्मभ्यध्यायत्-प्रविष्ट आसीत्-तन्मन्वेच्छत् ।
सोऽग्निर्वेदु-अनु वै मा पिता प्रजापतिरिच्छति, हुन्त तद्रूपमसानि-युन्मऽएष न वेदेति ॥ १ ॥

स एतान्पञ्च पशून्पश्यत्-पुरुषम्, अश्वम्, गाम्, अग्निम्, अजम् । यदुपश्यत्-तस्मा-
देते पशवः ॥ २ ॥

एष ति अग्निं वेदा यो वेदस्वोऽङ्घ्रिक जगत् ॥ निर्दिष्टे ताह वन्दे विद्यातीर्थमहेधरम् ॥ १ ॥

अथ द्वितीयाध्याये प्रथममग्निभ्यः कामाय पुरुषाश्वगोऽप्यजामकपश्वश्वालम्भयश्च । तत्र चतुर्विंशति
मानिभ्यः, वैधानर पशुपुरोडाशः, कामायदयुक्ता याज्यानुवाक्याः प्रदर्शयन्ते । अथ वायव्यैरुपश्वालम्भयश्च ।
तत्र समदर्शमानिभ्यः, अत्रापि प्राजापत्यः पशुपुरोडाशः, शुक्लदयुक्ता याज्यानुवाक्याश्च विचारयन्ते । पञ्चा-
स्यारणमयदाप्रीप्रभृतिक वक्ष्यते । एतत् सर्वं कात्यायनेन सूचितम् :- " चिकीर्षिमाण उतस्या काल्युपया
पौरुषमानेनेष्टा पञ्च पशून्नालभतेऽदक्षिणान् "-(का. श्रौ. सू. १६।१) इत्युपक्रम्य । " अग्निभ्यः
कामाय पुरुषाश्वगोऽप्यजाम् "-(का. श्रौ. सू. १६।८) इति । " समिध्यमानसमिद्धकल्पन्तरे समाह्वानं
इति (वा. स. २७ । १) नव दधानि, आग्निषो द्वादशोद्पूर्वा अस्तेनि "-(का. श्रौ. सू. १६।१।१२)
इति । " एकादशान्ते शस्त्रप्रेषादि करोति, परिहृते पुरुषमन्त्रायनम् "-(का. श्रौ. सू. १६।१२, १४)
इति, " वैश्वानरः पशुपुरोडाश उपास्य पशुदेवता च, आग्नेयो याज्यानुवाक्याः कामकावः "-(का. श्रौ.
सू. १६।२५-२७) इति । " अतालम्प्रीतान्, श्यामतूरो वा प्राजापत्यः, षड् दध्यात्, (का. श्रौ -
सू. १६।३२-३४) वायवे वा नियुक्तं श्वेतलक्ष्मुदी द्वे दध्यात्, प्राजापत्यः पशुपुरोडाशो द्वादशकपाल
उभयोः, कद्वत्यो, याज्यानुवाक्याः प्राजापत्यस्य, शुक्लकत्यो वायव्यस्य, वषाया वा, तुल्यमन्वत् सर्वेषु "-(
का. श्रौ. सू. १६।३८-४३) इति । तत्र प्रथम पञ्चश्वालम्भयश्च विधातुं प्रजापतिवृत्तान्तं प्रस्तौति-
प्रजापतिरग्निरूपान्मभ्यध्यायदित्यादिना । पूर्वं प्रजापतिरग्नेरकल्पयौ रूपान्मभ्यध्यायत्वान्, कुमाररूपत्वना
परिणान् अग्निर्वेष । स कुमारोऽग्निः मा पिता प्रजापतिरन्विच्छतीति ज्ञातवान् । ' हुन्त ' इति प्रश्ने । ' मे'
मम ' यद् रूपम् ' एष प्रजापतिः ' न वेद ' न जानीयते, ' तद् रूपम् ' ' असानि ' मवर्तन्ति ॥ १ ॥

एव रूपान्, - स एतान् पञ्च पशून्पश्यदिति । तद्वत्त्वना परिणमितुमिति शेषः । पश्यतिवोगान् ' पशु ' च

सु एतान्पञ्च पशून्प्राविशत् । (त्सु) सु एते पञ्च पशवोऽभवत्सुवै प्रजा-
पतिरनुवैच्छत् ॥ ३ ॥

(त्सु) सु एतान्पञ्च पशून्पश्यत् । (व्य) यदपश्यत्तस्मादेते पशवस्ते-
ज्वेतमपश्यत्तस्माद्देवैते पशवः ॥ ३ ॥

सु ऐक्षत् । (ते) इमे वाऽअग्निरिमानेवात्मानमभिसंस्करवै युथा वाऽअग्निः
सुमिद्धो दीप्यतऽएवमेवां उर्ध्वदीप्यते युथाऽउर्ध्वं उदुपतऽएवमेवामृष्मो-
दयते युथाऽअग्निर्वाहितं दहत्येवं वसति युथाग्नेर्भस्म सीदत्येवमेवां
पुरीषं सीदतीमि वाऽअग्निरिमानेवात्मानमभिसंस्करवाऽजति ताञ्जाना
देवताभ्य आलिप्सत वैश्वकर्मणं पुरुषं वारुणमश्वमेन्द्रमृषभं त्वाष्ट्रमु-
विमाग्नेषुमजम् ॥ ५ ॥

स एतान्पञ्च पशून् प्राविशत् । स एते पञ्च पशवोऽभवन् । तसु वै प्रजापतिरनुवैच्छत् ॥ ३ ॥
स एतान्पञ्च पशून्पश्यत् । यदपश्यत्-तस्मादेते पशवः । तेज्वेतमपश्यत्-तस्माद्देवैते पशवः ॥ ४ ॥
स ऐक्षत्-इमे वाऽअग्निः इमानेवात्मानमभिसंस्करवै । युथा वाऽअग्निः समिद्धो दीप्यते-एवमेवां
उर्ध्वदीप्यते । युथाग्नेर्भस्म उदुपते-एवमेवामृष्मोदयते । युथाऽअग्निर्वाहितं दहतिऽएवं वसति । युथा-
ग्नेर्भस्म सीदति-एवमेवां पुरीषं सीदति । इमे वाऽअग्निः । इमानेवात्मानमभिसंस्करवाऽजति ।
ताञ्जाना देवताभ्य आलिप्सत-वैश्वकर्मणं पुरुषम् । वारुणमश्वम्, ऐन्द्रमृषभम्-त्वाष्ट्रमुविष्-
आग्नेषुमजम् ॥ ५ ॥

शब्दः सम्बन्ध इति दर्शयति-यदपश्यत् तस्मादेते पशव इति । परयतिः प्रकृत्यन्तरमस्तीति कृत्वा पशु-
शब्दो निरुक्तः ॥ २ ॥ ३ ॥

स एतानिनि । ' तेषु ' पशुषु तादात्म्येन प्रसिद्धम् ' एतम् ' अग्निं प्रज.पतिरनुवैच्छत् । परयन्वेष्वाग्नि-
मित्येतस्य देवनिमित्तपदधिकरणसाधनः पशुशब्दः स्यात्-तस्माद्देवैते पशव इति ॥ ४ ॥

सु ऐक्षतेति । ' स. ' प्रजापतिः ' ऐक्षत् ' स्वमनं विकारिववान् । तदेव दर्शयति-इमे वा अग्निमिति ।
' अग्निः ' ' एवमे ' पुरयदिऽवपश्यत् एव, तान. दृश्यत् दृश्यन्त इत्यर्थः । ' इममेव ' अम्यामकानेतान्
परमेव आत्मानमभिलक्ष्य ' संस्करवै ' पशुभि स्वतः स्वमात्मानं संस्करत्य इति पर्यालोचनवान् । पशुता-
मम्यामकानं तिसादयति-यथा वा अग्निमिति । अग्नेर्या दीग्मभूमाऽप्राहितताहमन्मन्न्टाहनादयो धर्मोः,
ते पशुभ्यो दृश्यन्ते इत्यतःनेत्रं तथा मशवम् । ' चतुर्दीप्यते ' प्रकाशयुक्त रोचते, ' ऊषभः ' श्यामो धूमः,
' अम्याहितं ' पुनः नियतं वस्तु ' दहति, ' एव ' वसति ' मश्व इति पशवः । ' मम् ' मन्मेतर्दीप्यतेः ॥
(भा. पा. ज. ५. १८) इति प्रथमपुत्रवृत्तवले श्री शिववने हो " धनिममोरेडि च-(पा. सू. १ ।
४ । १००) इति । उपर्युक्तं पर्यदिप्यत् । नीदति ' जयन्त इति । अद्विष्य काम्य पशवः इति ।

(११) सु ऐक्षत । नाना वाऽइदं देवताभ्य आलिप्सेऽग्नेर्वहृ ११ रूपाणि कामये इन्तैनानग्निभ्यः कामायालुभाऽइति तानग्निभ्यः कामायालभत तद् यद्ग्निभ्य इति बहूनि ह्यग्निरूपाण्यभ्युध्यायदृथ यत्कामायेति कामेन ह्यालभत तानाप्नीतान्पर्यग्निकृतानुदीचो नीत्वा समज्ञपयत् ॥ ६ ॥

(१२) सु ऐक्षत । या वै श्रीरभ्युध्यासिपमिमास्ताः शीर्षसु हन्त शीर्षाण्येवोपदधा इति सु शीर्षाण्येवोत्कृत्योपाधत्तथेतराणि कुसिन्धान्यप्सु प्राप्लावयदजेन यज्ञं १२ सुमस्थापयन्नेने यज्ञो विवृष्टोऽसदित्यात्मा वै यज्ञो नेन्मेऽयमात्मा विवृष्टोऽसदित्येतेन पशुनेद्वा तत्प्रजापतिरपश्यद्युधैतस्याग्नेरुन्तं नु पर्येत ॥ ७ ॥

स ऐक्षत—नाना वाऽइदं देवताभ्य आलिप्से । अग्नेर्वहृ रूपाणि कामये—इन्तैनानग्निभ्यः कामायालुभाऽइति । तानग्निभ्यः कामायालभत । तद् यद्ग्निभ्य इति—बहूनि ह्यग्निरूपाण्यभ्युध्यायत् । अय यत्कामायेति—कामेन ह्यालभत, तानाप्नीतान् पर्यग्निकृतानुदीचो नीत्वा समज्ञपयत् ॥ ६ ॥

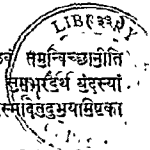
स ऐक्षत या वै श्रीरभ्युध्यासिपम्—इमास्ताः शीर्षसु हन्त शीर्षाण्येवोपदधा इति । स शीर्षाण्येवोत्कृत्योपाधत्त । अथेतराणि कुसिन्धान्यप्सु प्राप्लावयत् । अजेन यज्ञं समस्थापयत् । नेन्मे यज्ञो विवृष्टोऽसदिति । आत्मा वै यज्ञः । नेन्मेऽयमात्मा विवृष्टोऽसदिति । एतेन पशुनेद्वा तत् प्रजापतिरपश्यत्—पर्येतस्याग्नेरुन्तं न पर्येत ॥ ७ ॥

सिद्धान्तयितु बहूदेवतार्थमालम्बन पूर्वपक्षपति—तान् नानादेवताभ्य इति । अनूक्तान् पुरुवादीन् पञ्च पशून् ' नानादेवताभ्य. ' बहूदेवताभ्य ' आलिप्सेत ' आलभ्युमीच्छन् । " वैश्वकर्मण पुष्पम् "—(का. श्री.—सू. ११ । < । कर्क भाष्ये) इत्यादिना पशूनां पृथक्—पृथग्देवतासम्बन्ध उक्तः ॥ ६ ॥

स ऐक्षत नानेति । ' स. ' प्रजापतिः " विचरि त्वान्,—किमर्थः । ' नाना ' बहुभ्यः ' देवताभ्य. ' पञ्चम्यः आलभ्युमिच्छामि । (' अग्ने उ अङ्- ' इति पदच्छेदः) अहसु अग्नेरेव ' रूपाणि ' कामये ' इन्त इति साध्यसाधनयोर्वैयधिकरणपञ्चमिने आश्चर्ये । ' एगन् ' पशून् ' कामाय ' कामगुणयुक्ताय ' अग्निभ्य. ' अग्नेने ' आलभे "—इति ऐक्षतेत्यन्वयः । कामायालुभ्य इति सामानाधिकरण्ये कथमग्निभ्य इति बहुवचनम् । तत्राह—तद् यद्ग्निभ्य इति । अग्निरूपाण्येषाया बहुवचनम् । ' तान् ' अष्टाविनि प्रागुक्तम् । आप्नीतानिति । प्रजापत्याप्यादिभिराप्नीभिः पर्यग्निकरणेन च सस्कृतान्, तदन्तर्गमेव ' उदीचो नीत्वा ' शान्तिप्रदेश प्राप्येत्यर्थः । ' सज्जपन् ' नाम मरणम् । मरणार्थं नयेदित्यर्थः ॥ १ ॥

पशुतीर्षोपधान विधास्यने, तदर्थं प्रजापतिकर्तृकं तदुपधानं दर्शापत्ति—स ऐक्षत या वै श्रीरिति । द्वितीया

१-चरेहने पुरुवादीन् । अत्रत्य शुचते प्रचरणयोगान् । सर्वथा नाऽभिशेषान् । वैश्वः पुष्पो राजन्यो वा । का. श्री. सू. १६ । १४-१५ ।

(त्तु) सु ऐक्षत । यमिममात्मानमप्सु प्रापिप्लव तमुन्विच्छतीति । तमुन्विच्छतयुदेपामप्सु प्रविद्धानां प्रत्यतिष्ठत्ता अपः समभरत् । अय यदस्यां-तां मृदम् तदुभयं सम्भृत्य मृदं चाप- इष्टकामकरोत् । तस्मादेतदुभयमिष्टका भवति मृच्छापश्च ॥ ८ ॥

सु ऐक्षत । यदि वाऽइदमित्यमेव सदात्मानमभिसंस्कारिष्ये सत्यः कुण-

स ऐक्षत-यमिममात्मानमप्सु प्रापिप्लवम्-तमुन्विच्छतीति । तमुन्विच्छत् । तद् युदेपामप्सु प्रविद्धानां प्रत्यतिष्ठत्-ता अपः समभरत् । अय यदस्यां-तां मृदम् तदुभयं सम्भृत्य मृदं चाप- इष्टकामकरोत् । तस्मादेतदुभयमिष्टका भवति-मृच्छापश्च ॥ ८ ॥

म ऐक्षत-यदि वा-इदमित्यमेव सदात्मानमभि संस्कारिष्ये-प्रत्यः कुणपोऽनपहतपाप्मा भवि-

बहुवचनान्तम् । अत्र श्रीशब्देन अग्निरूपाणि विवक्षितानि । तानि 'अभ्यव्यासिषन्' ध्यातवानस्मि । 'ताः' रमा. श्रियः 'शीर्षम्' चभुरायाश्रयेषु वर्तन्ते । 'हन्त'-इति । हर्षे । अतः शीर्षाण्येवेत्यादि निर्गदसिद्धम् । पशुशरीरिणामिष्टकोकारित्वं बध्यनाह-इतराणीनि । अजशरीरस्य यज्ञे उपकरिष्यमाणत्वात् 'इतराणि' पुरुषादीनां चतुर्णां पशूनां 'कुक्षिन्वानि' मूर्धेरहितानि शरीरणि । 'अप्सु' 'प्राञ्चाङ्गत्' प्रक्षितवान् । 'चतुर्गामप्सु कायप्रासनम्'-इति कात्यायनेन च सूत्रिण्य । (का. श्रौ. सू. १६।१२) 'अजेन' अजशरीरेण यज्ञ ममापितवन्तः । एतेन यज्ञसमाप्तौ कारणमाह-नेन्मे यज्ञ इति । 'मे' नन 'यज्ञः' मध्ये 'विकृष्टः' विनिष्कृतः 'नेन्' नैव 'असन्' माभूत् 'इति' । यज्ञविच्छेदे प्रजापतेः किमायातमिति सत्राह-आत्मा वै यज्ञ इति । एतेन पशुना यज्ञसमाप्तेन उपपत्तिं दर्शयति-एतेन पशुनेष्टा तत् प्रजापतिरिति । 'यथा' पेन प्रकारेण 'अग्नेः' । 'अन्तं न पर्येत्' कार्त्स्न्येन न परिगतो भवेत्, 'तन्' कर्म 'प्रजापतिः' 'अपपरत्' दृष्टवानित्यर्थः । यदि सर्वैः पशुभिर्यजेत, तदानीमेव यज्ञसमाप्ते, सिद्धवान् अग्नेरेवान्ते परिप्राप्तवान्, अग्निरूपाणि कार्त्स्न्येन प्राप्तवान् भवति, तदयुक्तम् ; उत्तरत्र कर्तव्यस्य सदावादिति तात्पर्यम् । उत्तरत्र सर्वैः पशुभिर्यागः पूर्वपशुभिर्यजे- " तद्वैकवाद्वाजैवैतैः सर्वैः पशुभिर्यजेत " इत्यादिना । (अस्मिन्नेव ब्राह्मणे त्रयोदश्यां कण्डि- पान् ।) यज्ञसमाप्त्यनन्तरं । शिष्टस्य अजपशुशरीरस्य च जले प्रासनं सूत्रितम्-" अजेन चरति, संस्थिते तस्य शेषप्रासनम् का. श्रौ. सू. १६।२।२२) इति ॥ ७ ॥

यदर्यमप्सु पशुचतुष्टयकायप्रासनम्, तदिदानीमाह-स ऐक्षत यमिममात्मानमप्सु प्रापिप्लवमिति । 'आत्मानम्' पशुदेहाणित्यर्थः । 'प्रविद्धानां' प्रक्षिणानाम्, 'एषां' पशूनां 'यन्' शरीरानं रसादिकम् । 'अप्सु' प्रापतिष्ठत्' प्रतिष्ठितम्, 'ता' 'अपः' 'समभरत्' सम्भृतवान्, 'यत्' च अरिधर्मासादिकम्, 'अस्यां' शृषिण्यां प्रतिष्ठितम्, 'ता' 'मृदं' मृत्तिकां सम्भृतवान्, 'तदुभयम्' 'अपो मृदम्' 'सम्भृत्य संसृष्ट' इष्टकापरीरोत् ॥ ८ ॥

एका इष्टकाश्चेत्या इति बलुमाह-स ऐक्षत यदि वा इदमित्यमेव सदात्मानमभिसंस्कारिष्ये इति ।

१-कण्डे उ ह्यमत्रर्थाय किरास्यादते । का० श्रौ० सू० १६ । १८ । २- श्रीलो यदूक च तद्वचनं तस्मै कुक्षिन्व हर्षं चमूत् इति । अण० स० १००-१-२ । २-ततो वृद्धिर्वाप्यऽन्य । का. श्रौ. सू. १६ । २० ।

प्रोऽनपहतपाप्मा भविष्यामि हुन्तैतदग्निना पचानीति तदग्निनाऽपचतुदं-
नदमृतमकरोदेतद्दे हविरमृतं भवति बुदाग्निना पचन्ति तस्मादग्निनेष्टकाः
पचन्त्यमृता एवैनास्तत्कुर्वन्ति ॥ ९ ॥

तद्यदिष्ट्वा पशुनाऽपश्यत् । (त्) तस्मादिष्टकास्तस्मादिष्टैव पशुनेष्टकाः
कुर्वाडनिष्टका ह ता भवन्ति याः पुरा पशोः कुर्वन्त्यथो ह तदन्यदेव ॥ १० ॥

तद्यास्ताः श्रियः । (५) एतानि तानि पशुशीर्षाण्यथ यानि तानि
कुसिन्धान्येतास्ताः पुत्र चितयस्तद्यत्पशुशीर्षाण्युपधाप चितीश्चिनोत्येते-
रेव तच्छीर्षभिरेतानि कुसिन्धानि सुदधाति ॥ ११ ॥

तुऽएते सुर्वे पशवो बुदाग्निः । (स्तु) तस्माद्ग्नौ पशवो रमन्ते पशु-

प्यामि-इन्तैतदग्निना पचानीति । तदग्निनाऽपचत् । तदेनदमृतमकरोत् । एतद्दे हविरमृतं भवति-
पदग्निना पचन्ति । तस्मादग्निनेष्टकाः पचन्ति अमृता एवैनास्तत्कुर्वन्ति ॥ ९ ॥

तद्यदिष्ट्वा पशुनाऽपश्यत्-तस्मादिष्टकाः । तस्मादिष्टैव पशुनेष्टकाः कुर्वात् । अनिष्टका ह ता
भवन्ति-याः पुरा पशोः कुर्वन्ति । अथो ह तदन्यदेव ॥ १० ॥

तद्यास्ताः श्रियः-एतानि तानि पशुशीर्षाणि । अथ यानि तानि कुसिन्धानि-एतास्ताः
पुत्र चितयः । तद्यत्पशुशीर्षाण्युपधाप चितीश्चिनोति-एतेरेव तच्छीर्षभिरेतानि कुसिन्धानि
सुदधाति ॥ ११ ॥

तुऽएते सर्वे पशवो-यदाग्निः । तस्माद्ग्नौ पशवो रमन्ते । पशुभिरैव तत्पशवो रमन्ते । तस्माद्यस्य
पशवो भवन्ति-तस्मिन्नग्निराधीयते । अग्निर्होष-सन्पशवः । ततो वै प्रजापतिरग्निरभवत् ॥ १२ ॥

‘यदिद्’ जलमृदात्मकमिष्टकारूपम् ‘दधम्’ अग्नौ च ‘एव’ ‘आत्मानम्’ ‘अग्नि’ लक्ष्य ‘सक्त-
मित्ये’ , तदि ‘सर्वैः’ मरणधर्मा ‘कुणप-’ जीवमहितो देहः कुणप इत्युच्यते । अत
एव ‘वनपहननाया मविष्यामि’ इति विचारः, ता, इष्टका अग्निना पका अकरोत्; अग्निना गकमेव ‘हवि-
’ ‘अमृतम्’ अमरणधर्मकम् ‘भवति’ इति । अग्निनेष्टकायाः कर्तव्य इति दर्शयति-तस्मादग्निनेष्टका इति ॥ ९ ॥

इष्टकाकरणकालं दर्शयति-तद्यादिष्ट्वा पशुनाऽपश्यदिति । ‘पशुता’ अनेन ‘इष्ट्वा’ एतान् ‘इष्टका-’
रुन. इष्टादन्तरं कृत्वा शर्षाटकाशब्दे निरक्तः । पशुनामान् पूर्वमिष्टकाःकरणे निन्दति-अनिष्टका ह ता
भङ्गनीति । ‘अथो’ ‘यतो’ ‘पशुनामान्’ ‘पुरा’ इष्टकाकरणम् ‘अन्यदेव’ अशास्त्रीयनि-पर्यः ॥ १० ॥

पशुशीर्षाण्युपधापमिष्टकोपधाप पशुभिरैव कथञ्चन्यज्ञरूपेण प्रशस्तति-तद्याग्नाः श्रिय एतानि
तानि पशुशीर्षाणीति ॥ ११ ॥

पशुं पशुनाऽपश्यत्-तत्पशुः-त एते सर्वे पशवो यदाग्निरिति । यतः पशुनामोक्षेय

भिरेव तुत्पशुवो रमन्ते तुस्माद्यस्य पशुवो भवन्ति तुस्मिन्नग्निराधीयते-
ऽग्निर्ह्येषं युत्पशुवस्तुतो वै प्रजापतिरग्निरभवत् ॥ १२ ॥

(त्त) तद्धैकऽआहुः । (३) अग्नेवैतैः सुर्वैः पशुभिर्भजेत यद्वाऽपूते-
रुत्र सुर्वैः प्रजापतिरुयक्ष्यत तुडेवाग्नेरुन्तं पुर्वेप्यत्तद्युदेतैरेव सुर्वैर्यजेत
तुडेवाग्निरुन्तं प्रसीपादिति न तथा कुर्वाद्देवानां तदिवादिपादयो पयस्तु-
दियादुथो किं तुतः सुम्भरेदेवानि वाऽप्यत्तकुसिन्धान्येनाग्नितीः सुम्भ-
रति तुस्मात्तथा न कुर्वात् ॥ १३ ॥

तद्धैकऽआहुः—अग्नेवैतैः सर्वे पशुभिर्भजेत । यद्वाऽपूतेरत्र सर्वैः प्रजापतिरयक्ष्यत । तुडेवाग्नेरुन्तं
पूर्वेप्यत् । तद्—यदेतैरत्र सर्वैर्भजेत—तुडेवाग्निरुन्तं प्रसीपादिति । न तथा कुर्वाद्—देवानां तदिवादि-
यात् । अयो पयस्तदियात् । अयो किं ततः सुम्भरेत्—एतानि वाऽप्यत्तकुसिन्धानि, एताग्नितीः
सुम्भरति । तस्मात् तथा न कुर्वात् ॥ १३ ॥

तादात्म्यम्, अथः परस्मैभक्तिस्त्वन्वो इत्यत इत्याह—तस्माद्भाविति । अग्निरूपाणि काम्यमानस्य प्रजापतेः
पशुमनेन तच्छरीरभेदेकौपमानेन किमात्मामिति, यद् दर्शयति—ततो वै प्रजापतिरग्निरभवदिति ।
ततः पशुपानेन तदात्मकोऽग्निरेव सम्पन्न इत्यर्थः । चरनस्य अग्निरूपावाक्ताः फलमिति तात्पर्यम् ॥ १३ ॥

पूर्वं पशुभ्यात्मनः, तत्रैकेन पशुना याग सक्रमः, इदानीं तमेव पशुं द्रवयितुं सर्वपशुपामां पूर्वपशुपति—सर्वैश्च
आहुदिति । ' अत्र ' अग्नौ ' सर्वैः ' पशुभिः पशुभिः ' यजेत ' । ' यत् ' यदि ' प्रजापतिः ' ' सर्वैः '
पशुभिः ' अयक्ष्यत ' यागमन्वरेष्यत्, ' तत् एव अग्नेः अन्तं ' ' पूर्वेष्वत् ' अगमिष्यत्, न तथा कृतवान् ।
क्रियातिशयो यजतेतैरेव तद्भूषणोः । (पा. सू. १ । ३ । १३२) तस्मान् सर्वैर्वाग्निरग्नेः काम्यन्तमयन-
नित्यर्थः । तद्दर्शयति—न तथा कुर्वादिति । ' एत् ' तर्हि ' देवानाम् ' ' इतान् ' मन्वान् ' इयात् '
अयगतो भवतीत्यर्थः । तदेव विद्मोति—' अयो पयः तदिवात् ' प्रजापतिरुन्तं यद्वाग्नेरुन्तं प्रयवेतेत्यर्थः ॥
सर्वपशुपत्ये वाचां दर्शयति—अयो किं ततः सुम्भरेदिति । एवं सति सम्भरणार्थता विरूप्यते । ' सम्भ-
रणार्थं हि कुसिन्धानाम् अप्सु प्राप्तवन् ' (का. धौ. सू. १९ । २९ क. मा.) तत इत्याह नृश्चिरश्चि-
कार्थः । अतः सर्वप्रकारे सम्भरणानुपत्तिरित्यर्थः । कात्यायनस्तद्वास्तान्तरवाक्यानुसारेणैकस्मिन्नपि सम्भरणानु-
पपत्तेः सर्वप्रकारेकप्रकारं समविकल्पं कृतवान् । तथाहि—' ऋषीणां अप्सु काप्राप्तवन्, ततो मुदिदकार्थ-
पथ, अग्नेन प्रपयति, सत्र स्थिते तस्य शेषप्राप्तवन्, सर्वैरेकै, एकस्यापि किं ततः सम्भरेदिति धृतेः"—इति ।
(का. धौ. सू. १९ । १९—२४) । एकस्यापि पशुमात्मने किं ततः सम्भरेत् । तत् तुत्समेव । तस्माद्
विकल्पः सर्वैर्वाग्नेरेव वेत्ति ॥ १३ ॥

(द्यु) द्युष्टेवैतान्पशूनालभते । (त) आयतनमेवैतदद्युषे करोति न ह्यनायतने कश्चन रमतेऽन्नं वाऽआयतनं तदेतत्पुरस्ताद्विदधाति तदेनं पश्यन्नग्निरुपावर्तते ॥ १४ ॥

पुरुषोऽश्वो गौरविरजो भवन्ति । एतावन्तो वै सर्वे पशवोऽन्तं पशवस्त-
द्यावदन्नं तदेतत्पुरस्ताद्विदधाति तदेनं पश्यन्नग्निरुपावर्तते ॥ १५ ॥

पञ्च भवन्ति । पञ्च ह्येतेऽग्नयो यदेताश्चितयस्तेभ्यऽ एतत्पञ्चायतनानि
विदधाति तदेनं पश्यन्नग्निरुपावर्तते ॥ १६ ॥

तद्युदग्निरभ्यऽ इति । बहुषो ह्येतेऽग्नयो यदेताश्चितयोऽथ यत्कामायेति
यथा तं काममाप्नुयाद्यजमानो यत्काम एतत्कर्म कुरुते ॥ १७ ॥

द्युष्टेवैतान्पशूनालभते-आयतनमेवैतदद्युषे करोति । न ह्यनायतने कश्चन रमते । अन्नं वाऽआय-
तनम् । तदेतत्-पुरस्ताद्विदधाति । तदेनं पश्यन्नग्निरुपावर्तते ॥ १४ ॥

पुरुषः अश्वः गौः अविः अजो भवन्ति । एतावन्तो वै सर्वे पशवः । अन्नं पशवः । तद् यावदन्नं-
तदेतत्पुरस्ताद्विदधाति । तदेनं पश्यन्नग्निरुपावर्तते ॥ १५ ॥

पञ्च भवन्ति पञ्च ह्येतेऽग्नयो-यदेताश्चितयः । तेभ्य एतत्पञ्चायतनानि विदधाति । तदेनं पश्यन्न-
ग्निरुपावर्तते ॥ १६ ॥

तद् यदग्निभ्य इति-बहुषो ह्येतेऽग्नयो-यदेताश्चितयः । अथ यत्कामायेति-यथा तं काममाप्नु-
यात्-यजमानो यत्काम एतत्कर्म कुरुते ॥ १७ ॥

पञ्चालभनमायतनकरणात्मना प्रशंसति-द्युष्टेवैतान् पशूनालभत इति । आयतनशब्दार्थमाह-अन्नं
वा इति । कार्यकारणयोरेवात् । ' तदेतत् ' पञ्चरूपमन्न ' पुरस्ताद् ' ' विदधाति ' , ' तत् ' ' एनम् ' ,
' पश्यन् ' ' अग्नि ' ' उपवर्तते ' समीपे गतो भवति । यथा लोकेऽन्वार्थी पश्यन्नेवान् तासमीप गच्छति,
तद्वदित्यर्थः ॥ १४ ॥

पशून्तुक्तामिति-पुरुषोऽश्व इति । एतावन्त इति । यतः ' सर्वे पशवः ' एतेऽ पुरुषावाश्वदिपशुः
अन्तर्भूता अत उपजीव्याना सर्वेषामन्नरूपाणा पशूनामवरोच इति नानाजातिनिबन्धना स्तुति ॥ १५ ॥

पञ्चगतपञ्चसहस्रं प्रशंसति-पञ्च भवन्ति । पञ्च ह्येतेऽग्नय इति । चितिसहस्रपाऽपेक्षया अग्नीना पञ्चसहस्रा-
वत्त्वम् । पञ्चायतनानीति । पञ्चरूपाणि पञ्च स्थानानि कल्पयन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

तद्युदग्निरभ्य इतीति । एतद्वाक्य पूर्ववद् व्याख्येयम् । अग्निभ्यः कामायेति यद्यद्वदन् तद्-
प्राप्सयेति ॥ १७ ॥

पुरुषं प्रथममालभते । पुरुषो हि प्रथमः पशूनामथाश्वं पुरुषत्वं ह्यन्व-
थुंऽथ गामुत्थात् ह्यनु गौरथाविं गात् ह्यन्वविपुथाजमुवित् ह्यन्वजस्त-
दनान्यथापूर्व्यं यथाश्रेष्ठमालभते ॥ १८ ॥

तेषां विपमा रक्षताः स्युः । पुरुषस्य वृषिपिष्टाऽथ हृसीयस्यथ हृसीयसी
त्रयथारूपं पशूनात् रक्षताः करोत्युपापवस्यसाय सुवृत्तिवेव समाः
स्युः सुवृत्ताः सदृश्यः सुव्यं ह्येते समाः सुव्यं सदृशाऽअप्रयो ह्युच्यन्ते-
ऽद्यत् ह्युच्यन्ते तेन समास्तेन सदृशाः ॥ १९ ॥

पुरुषं प्रथममालभते । पुरुषो हि प्रथमः पशूनाम् । अथाश्वम् । पुरुषं ह्यन्वथः । अथ गाम् ।
अथ ह्यनु गौः । अथाविम् । गां ह्यन्वविः । अयोजिम् । अविं ह्यन्वजः । तदेतान् यथापूर्वं
यथाश्रेष्ठमालभते ॥ १८ ॥

तेषां विपमा रक्षताः स्युः—पुरुषस्य वृषिपिष्टा—अथ हृसीयसी अथ हनीयसी । तद् यथारूपं
पशूनां रक्षताः करोति—अपापवस्यसाय । सर्वास्तेव समाः स्युः, सर्वाः सदृश्यः । सर्वं ह्येते समाः,
सर्वं सदृशाः । अप्रयो ह्युच्यन्ते, अत्र ह्युच्यन्ते तेन समाः, तेन सदृशाः ॥ १९ ॥

पशूनामालम्बनकर्म विपत्ते—पुरुषं प्रथममालम्बन इति । पुरुषम् ह्यन्वथ इति । 'पुरुषम्' 'अनु'—
लक्ष्य, पुष्पातुगामी यतोऽनु इत्यर्थः । पुरुषमुत्तरम् । यथापूर्वमिति । पूर्वानालम्बननतिक्रम्य, यथाक्रमवित्यर्थः ।
'यथाश्रेष्ठम्' तत्र ये ये श्रेष्ठा, मान् यनतिक्रम्येत्यर्थः ॥ १८ ॥

तेषां वन्धनार्थं रक्षता विपत्ते—तेषां विपमा रक्षताः स्युरिति । विपमा, 'वीत्यहासवत्त्वेन अप्रयो
भवन्ति । वीत्य च दर्शयति—पुरुषस्य वृषिपिष्टाऽथ हृसीयसीत्यादि । पुत्रपशो. रक्षता 'वृषिपिष्टा' अतिशयेन
वृक्षामवेत् । अत्र वृषिपिष्टेति स्त्रीत्वामापोरक्षया । "विपत्तिर"—(पा. सू. १ । ४ । १९०) इत्यादिना
वृक्षस्यस्य वृषिपिष्टाः । 'अथ' अथागमौ. 'हनीयसी' आशामस्यौत्पान्वा हस्ता । तदपेक्षया गोपशोः
हस्ता । ततो वृषो. । 'अथ हनीयसी'—इति वीत्यया पूर्वपूर्वरक्षनापेक्षयोत्पत्त्यासौ विवक्षितः । यथारूप
मिति । पुष्पादिपशूनानाहतिव्यादिकमनतिक्रम्येत्यर्थः । सर्वास्तेवेति । 'तु'—शब्द. पशूनान्तरयोतनार्थः ।
सर्वा अति रक्षताः 'समाः' सदृशात्रामस्यौत्पान्वा इत्यर्थः । 'सर्वास्तेव समाः'—इति वाक्यस्य विवरणम्—
सर्वाः सदृश्य इति । यदा, आशामस्यौत्पान्वादिना साम्यं वक्तुं पृथगुपन्यासः । रक्षनामाभ्य इत्युच्यते । अत्रमिति
चोक्तते । पशूनां परस्परतामादित्याह—सर्वं ह्येते समा इति । साम्यमेव दर्शयति । अप्रयो ह्युच्यन्त इति ।
यन्मा एते पशवोऽग्रय. इत्युच्यन्ते । तदत्रमिति चोक्तते । पशूनामश्रित्वमन्नामरुचं च पूर्वमेव दर्शितम्—
"सदृशतेमे वा अग्निः"—इति । "यदेतेतान् पशूनालम्बन, आयातनमेवैतदग्रयं करोति, न ह्यनायतने कथन
रमते, अत्र वा आयातनम्"—इति च । 'तेन' अग्निचेन सर्वं पशवः 'समाः सदृशाः' इति रक्षता अग्नि
समाः कार्या इत्यर्थः ॥ १९ ॥

(स्तु) तदाहुः । कथमस्यैषोऽग्निः पञ्चेष्टकः सूर्वः पशुप्वारब्धो भव-
तीति पुरोडाशकपालेषु त्वेवाऽऽप्यतऽ इष्टं प्रथमा मृन्मयीष्टकाऽथ अत्पशु-
मालभते तेन पश्चिष्टकाऽऽप्यतेऽथ यद्रूपामभितो हिरण्यशकलौ भवतस्तेन
हिरण्येष्टकाऽऽप्यतेऽथ अदिध्मो यूषः परिधयस्तेन वानस्पत्येष्टकाऽऽप्य-
तेऽथ यदान्यं प्रोक्ष्यः पुरोडाशस्तेनान्नं पश्चमीष्टकाऽऽप्यतऽएवमु हास्यै-
षोऽग्निः पञ्चेष्टकः सूर्वः पशुप्वारब्धो भवति ॥ २० ॥

तदाहुः—कथमस्यैषोऽग्निः पञ्चेष्टकः सर्वः पशुप्वारब्धो भवतीति । पुरोडाशकपालेषु त्वेवाऽऽप्यते
इष्टं प्रथमा मृन्मयीष्टका (१) । अथ यत्पशुमालभते—तेन पश्चिष्टकाऽऽप्यते (२) । अथ यद्र-
ूपामभितो हिरण्यशकलौ भवतः—तेन हिरण्येष्टकाऽऽप्यते (३) । अथ यदिध्मो यूषः परिधयः—
तेन वानस्पत्येष्टकाऽऽप्यते (४) । अथ यदान्यम्, प्रोक्ष्यः पुरोडाशः—तेनान्नं पश्चमीष्टकाऽऽप्यते
(५) । एवमु हास्यैषोऽग्निः पञ्चेष्टकः सर्वः पशुप्वारब्धो भवति ॥ २० ॥

तदाहुरिति । अग्निवपने पञ्चसङ्घातका षट्का उपवेया इति वक्ष्यते । तत्र पशुपरिमर्शेणैव पञ्चेष्टका अपि
परिमृशिता इति वक्तुं तत्र कथं पश्चालम्भमात्रेण तादृशस्याग्नेः स्वीकारः कृत इति सूच्यति—तदाहुः कथम-
स्यैषोऽग्निरिति । ' अस्य ' विकीर्षमाणस्य यजमानस्य ' पञ्चेष्टकः ' ' एषः ' प्रकल्पमाणः ' अग्निः ' ।
' कथ ' ' पशु ' परिमर्शे ' आरब्धः ' प्रकान्तो भवतीति । उत्तरत्र करिष्यमाणस्याग्नेः प्रथमं स्वीकारः
कर्तव्य इत्यभिप्रायः ।

पशुप्वेव पञ्चेष्टकाः सम्पादयति—पुरोडाशकपालेषु त्वेवाऽऽप्यत इत्यादिना । वपने वैशानरादीनां
पशुपुरोडाशादीनां सम्प्राप्त्यान् तत्कपालेषु मृन्मयीष्टका आचरते, कपालानां मृन्मवत्वात् तादृशेष्टकाप्रारम्भः,
पश्चालम्भेन पश्चिष्टकाप्रारम्भः । वपावदानमप्ये हिरण्यशकलद्वयं निधातव्यम् । तदाह्वयस्तम्बः—
“ शुद्धामुपस्तीर्य हिरण्यशकलमवधाय कृत्वां वषामवदाय हिरण्यशकलमुपरिष्टात् कृत्वाऽभिधायति ”—(भा.
श्री. सू. १६ । १७ ।) इति । तथा चैतरेयकम्—' यद्यपि चतुरत्वती यजमानः स्यादथ पञ्चावतैव वपाऽऽप्य-
स्योपसृज्याति हिरण्यशकलो वदा हिरण्यशकल आग्न्यस्योपरिष्टादभिधायति ”—(ऐ. ब्रा. २ । २ । ४) इति ।
' अथ ' ' एव ' तस्माद् ' वषामभितः ' पूर्वमुपरिष्टं च हिरण्यशकलौ भवतः ' तेन हिरण्येष्टका ' अन्ना
भवति । एवमुपरिर्विस्वीकाराद् वानस्पत्येष्टकाधानेन तद्वडलमुसत्सुगापुपुषानमुपलक्षितम् । आग्न्यप्रोक्षणी-
पुरोडाशपरिणालकृतेष्टका भवति । ' अतः ' सर्वात्तामिष्टकानां पशुवन्थान् सङ्मर्शेण ता अपि प्रारब्धा मन्ती-
त्यर्थः ॥ यद्यपि मार्कण्डेयै एका एव, अथापि मृन्मयकरालरथादिसम्बन्धात् पञ्चेष्टकासम्पादनं प्रागुक्तम्—“ तदाहुः
कथमस्यैषोऽग्निः पञ्चेष्टकः ? ”—इत्यादिना ॥ २० ॥

त्रेषां चतुर्विंशतिः सामिधेयः । (अ) चतुर्विंशत्यर्धमासो वै
संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्गवानग्निर्गवित्यस्य मात्रा तावत्तैवैनमेतत्सुमिन्द्रे २१

यद्देव चतुर्विंशतिः । (अ) चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री गायत्रोऽग्निर्गवानग्निर्गवित्यस्य मात्रा तावत्तैवैनमेतत्सुमिन्द्रे ॥ २२ ॥

तेषां चतुर्विंशतिः सामिधेयः । चतुर्विंशत्यर्धमासो वै संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । गवानग्निर्गवित्यस्य मात्रा-तावत्तैवैनमेतत्सुमिन्द्रे ॥ २१ ॥

यद्देव चतुर्विंशतिः । चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री गायत्रोऽग्निः । गवानग्निर्गवित्यस्य मात्रा तावत्तैवैनमेतत्सुमिन्द्रे ॥ २२ ॥

अत्र कात्यायनः “समिष्यमानसमिद्धवत्परतरे समास्वाऽग्न इति नव दद्यात्”-(का. श्रौ. सू. १६।१।१) इति । पूर्वं दर्शयुग्मासयोः पञ्चदश सामिधेयः, अत्र “समिष्यमानो अचरे”-(तै. ब्रा. ३।१।२।१९) इत्युक्त्वा, “समिद्धो अग्रे आहुतः”-(तै. ब्रा. ३।१।३।१०।१) इत्युक्त्वा; अनयोः प्रवृत्तिगतयोः सामिधेयोर्मध्यपठितयोर्द्वयोर्मध्ये “समास्वाऽग्न ऋतवो बर्हयन्तु”-(का. सू. २०।१-९) इत्याद्या नव । ऋचो दद्यात् । पूर्वं “प्र वो वाजा अग्निवः”-(तै. ब्रा. ३।१।२।१-११) इत्याद्याः पञ्चदश, ददानीं मध्ये निहितान् नव, उपरस्य चतुर्विंशतिर्भवतीति तदेतत् दर्शयति-तेषां चतुर्विंशतिः सामिधेय इति । अग्निनिधत्तसाधनभूता ऋचः सामिधेय्यं दायुष्यन्ते । “समिधामाधने षेष्णु”-(पा. सू. ४।३।१२० वा ३) इति षेष्णुर्ग्रन्थः । सामिधेयीगता चतुर्विंशतिसङ्ख्या प्रशंसति-चतुर्विंशत्यर्धमासो वै संवत्सर इति । संवत्सरस्य द्वादश मासाः, मासस्य द्वादशमासौ, इति संवत्सरस्य चतुर्विंशतिर्धमासाः तादृशाः संवत्सरा एवाग्निः; “संवत्सरे कुमारोऽत्रायन”-(श. प. ६।१।३।८) इति प्राग्व्याप्तान् । अग्रे संवत्सरात्मकत्वेन प्रवृत्ते विभायतमिति, तत्राह-यावानग्निरिति । ‘अग्निः’ ‘यावान्’ यत्परिमाणः, ‘अस्य’ अग्रेः ‘यावती’ यत्परिमाणः ‘मात्रा’ अथवा यावन्तः, ‘तावता’ तत्परिमाणः तैरशोरेव ‘एनम्’ अग्निं ‘समिधे’ सन्दीहितवान् भवति । अयमर्थः-अग्रे संवत्सरात्मकत्वे संवत्सराय यावन्तो यावन्तोऽवदन्ना मासा-र्धमासाद्यामानः तावद्विरवथैः ‘एनं’ विव्याग्निं ‘समिधे’ । अथवा ‘यावानग्निरिति,’ अथयत्परिमाणवचनम्; ‘यावत्पर्यं गात्रेति’ अथयत्परिमाणवचनम्; ‘तावता’ तत्परिमाणेनाग्निवत्सारात्मना ‘एनम्’ अग्निम् आहवनीयं ‘समिधे’ इति । अनेनाग्निः स्वयमग्निना समिद्धो भवतीत्युक्तं भवति । तथा च धृषते-“अग्निनाऽग्निः समिष्यते कविर्गृह्यतिर्षुवा”-(क. सं. १।१।२।६।१) इति ॥ २१ ॥

प्रकारान्तरेण चतुर्विंशतिसङ्ख्यां प्रशंसति-यद्देव चतुर्विंशतिरिति । गायत्र्यात्मकत्वमग्रेः प्रायुक्तम्-“यद्दे-वाष्टवमिहूपाणि अष्टाशरा गायत्री, तस्मादाहः गायत्रोऽग्निरिति”-(श. प. ६।१।३।१) इति । ताव-त्तैविति । गायत्र्यक्षरसङ्ख्यापदैवथैः ‘एनम्’ अग्निं समिद्धवान् भवतीति ॥ २२ ॥

युद्धे चतुर्विंशतिः । (श्च) चतुर्विंशो वै पुरुषो दश हस्त्या-
ऽअङ्गुल्यो दश पाद्याश्चत्वार्यङ्गानि पुरुषः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निश्चा-
वानग्निर्वावत्यस्य मात्रा तावत्तैवेनमेतत्समिन्दे ॥ २३ ॥

(न्दऽ) उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाह । प्राणो गायत्र्यात्मा त्रिष्टुप्प्रा-
णमेवास्य गायत्रीभिः समिन्दऽआत्मानं त्रिष्टुभिर्मुष्ये त्रिष्टुभो भवन्त्य-
भितो गायत्र्यो मुष्ये ह्ययमात्माऽभितः प्राणा भूयसीः पुरस्ताद्गायत्री-
रन्वाह कुनीयसीरूपरिष्टाद्भूयात्सुो हीमे पुरस्तात्प्राणाः कुनीयात्स
ऽउपरिष्टात् ॥ २४ ॥

यदेव चतुर्विंशतिः । चतुर्विंशो वै पुरुषो—दश हस्त्या अङ्गुल्यो, दश पाद्याः, चत्वार्यङ्गानि ।
पुरुषः प्रजापतिः । प्रजापतिरग्निः । यावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा—तावत्तैवेनमेतत्समिन्दे ॥ २३ ॥

उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाह—प्राणो गायत्री, आत्मा त्रिष्टुप् । प्राणमेवास्य गायत्रीभिः
समिन्दे, आत्मानं त्रिष्टुभिः । मध्ये त्रिष्टुभो भवन्ति, अभितो गायत्र्यः । मध्ये ह्ययमात्मा—
अभितः प्राणाः । भूयसीः पुरस्ताद्गायत्रीरन्वाह, कुनीयसीरूपरिष्टात् । भूयांसो हीमे पुरस्तात्प्राणाः,
कुनीयान् उपरिष्टात् ॥ २४ ॥

यदेवेति । चतुर्विंशो वै पुरुष इति । चतुर्विंशतिमद्गणकावययुक्तः 'चतुर्विंशः' । तानेवावयवान् दर्श-
यति—दश हस्त्या इति । हस्तयोर्भवा अङ्गुल्यो दश, पादयोर्भवा दश 'चत्वार्यङ्गानि' पादङ्गमुलमस्तका-
ङ्गानि । एव चतुर्विंशतिरङ्गानि, 'पुरुष' उक्तावयवयुक्तः 'प्रजापतिः' प्रजापतिरूपः । 'स एव पुष
प्रजापतिर्भवत्'—(श. प. १ । १ । १ । १५) इत्यादिना पुरुषस्य प्रजापतिरूपमुक्तम् । प्रजापतेरश्विबद्ध
'स पुरुष' प्रजापतिरश्विबद्धयैव स योऽपमग्निश्चीवने' (श. प. १ । १ । १ । १५)—इति; तथाऽत्रैवा-
प्याये 'प्रजापतिरश्विर्गणायभ्यधायन्'—इत्युपक्रम्य, 'ततो वै प्रजापतिरश्विर्भवत्' (श. प. १ । २ ।
१ । १—१२)—इत्यन्तेन । तावत्तैवेनामिति । तावत्परिमाणेन चतुर्विंशत्यङ्गानमाऽङ्गित्वा 'एनम्' अग्नि
दीदितवान् भवतीति ॥ २३ ॥

उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाहेति । सामिधेनोषु "प्र वो वाजा." (ते. वा. ३ । १ । २ । १—११)
इत्याद्या गायत्र्यः, "समास्वाऽप्र कतवो वर्द्धयन्तु"—(वा. म. २७ । १—२) (ते. स. ४ । १ । ७)
इत्याद्या त्रिष्टुब्दम्का, ता 'उभयी' अनुयायान्, हेमेति शेषः । सामिधेनोपगतगायत्रीत्रिष्टुब्दसि
प्राणान्तसमिन्धनरूपेण प्रजापति—प्राणो गायत्रीति । गायत्र्याक्षिरात्वम्, प्राणस्य च प्राणान्ध्यानात्मना
श्वितसद्रणत्वम् । त्रिष्टुभो वीर्यं रावात् उरमः सहासादुत्पन्नेः आ-मरूपता । मध्ये त्रिष्टुभो भवन्तीति ।
प्रथमं "प्र वो वाजा."—इत्याद्या. "आनो अजरे" इत्यन्ता गायत्र्यः, अन्ते च "समिधो अश्विराहुत"
इत्याद्या गायत्र्यः, समिधमानममिद्धत्वत्वोर्विधीयमाना. "समास्वाऽप्र कतवः"—इत्याद्याक्षिष्टम् इत्यर्थः ।

(त्सो) सोऽन्वाह । सुमास्त्वा अऽऋतुवो वर्द्धयंत्विति प्रजापतिं विवृ-
क्षस्तं युत्राग्निः समुदधात्तमब्रवीद्या मुत्सम्मिताः सामिधेन्यस्तुभिर्मा
सुमिन्त्स्वेति ॥ २५ ॥

सुऽएताऽअपश्यत् । (त्सु) सुमास्त्वाऽअऽऋतुवो वर्द्धयंत्विति सुमाश्च
त्वाऽअऽऋतुवश्च वर्द्धयंत्वित्येतत्संवत्सरा ऽऋपयो आनि सत्येति संवत्स-
राश्च त्वुऽर्षयश्च सत्यानि च वर्द्धयन्त्वित्येतत्सुं दिव्येन दीदिहि रोचनेने-
त्यसौ वाऽआदित्यो दिव्यं रोचनं तेन संदीदिहीत्येतद्विश्वा ऽआभा-
हि प्रदिशश्चतस्र ऽइति सुर्वा ऽआभाहि प्रदिशश्चतस्रऽ इत्येतत् ॥ २६ ॥

सोऽन्वाह—“सुमास्त्वाऽअऽऋतुवो वर्द्धयंतु”-इति । प्रजापतिं विवृक्षस्तं यथाग्निः समुद-
धान् तमब्रवीत्-या मुत्सम्मिताः सामिधेन्यः ताभिर्मा ममिन्त्स्वेति ॥ २५ ॥

स एता अपश्यत्—“सुमास्त्वाऽअऽऋतुवो वर्द्धयंत्विति”—सुमाश्च त्वाऽअऽऋतुवश्च वर्द्धयंतु-इत्येतत् ।
“संवत्सरा ऋपयो आनि सत्या”-इति । संवत्सराश्च त्वर्षयश्च सत्यानि च वर्द्धयंतु-इत्ये-
तत् । “सं दिव्येन दीदिहि रोचनेन”-इति । अर्वा वा आदित्यो दिव्यं रोचनं, तेन संदी-
दिहीत्येतत् । “विश्वाआभाहि प्रदिशश्चतस्रः”-(वा० सं० २७ । १) इति । सर्वा
आभाहि प्रदिशश्चतस्र-इत्येतत् ॥ २६ ॥

मध्ये ह्ययमात्मेति । गायत्रीत्रिष्टुभोः प्राणापानरूपत्वोक्तेः प्राणापानयोरन्तपूर्वपरमभावनेव प्रतिबन्, मध्ये
त्रिष्टुभा निशानस्योल्त्वान् ॥

प्राण गायत्रीसमविभाग वारयन्नाह—भूपसीः पुरस्ताद् गायत्रीरन्वाहेति । “प्र वो वाजा अभिदधः”-
इत्याद्या एकादश गायत्र्यः प्रथममनुवक्तव्या, अन्ते च “सविदो अग्निराहुत.”-इत्याद्याभ्यस्त इत्यर्थः ।
प्राणा अपि पुरस्तात् नासापुत्रयोरेषिकं निस्तरन्ति, अत्रान्त्राचक्षुमिन्त्यभिप्रायः ॥ २४ ॥

इदानीं मध्ये निधीयमाना ऋचस्तदनुवाचन विधत्ते सोऽन्वाह—सुमास्त्वाऽअऽऋतुवो वर्द्धयंत्विति ।
मन्त्राणामर्थं विवृक्षुस्तेषां प्रजापतिमभिधनार्थता दर्शयति—प्रजापतिं विवृक्षस्तामिति । यदा विमलं विलि-
ष्टांगं प्रजापतिं अग्निः समुदधान् सवोऽजितवान् तमब्रवीन् प्रजापतिरिति शेषः । मुत्सम्मिता. मम पर्याताः
याः सामिधेन्यः ताभिः ‘मा’ मा प्रजापतिं समित्स्व सदीपयेति । ईषेर्लोडि मन्त्रमे रूपम् ॥ २५ ॥

एवमुक्तेषु. प्रजापतिर्सभिधनार्थं सामिधेनोमंत्रान् दृष्टवानित्याह—स एता अपश्यत्—सुमास्त्वाऽअऽऋतुवो
वर्द्धयंत्विति । इतिशब्द. प्रकारे । एवंप्रकारा नर ऋचोऽस्यदित्येव्यः । मंत्रं प्रणिपादमनृत
न्वाचष्टे—सुमाश्च त्वाऽअऽऋतुवश्च वर्द्धयंत्वित्येतदिति ॥ २६ ॥

(ज्ञा) ता एता ऽएता ऽएकव्याख्यानाः । (ऽ) एतमेवाभि यथैतुमेव संस्कुर्यादेतुं संदध्यादेतुं अनुयेत्ता ऽआग्नेव्यः प्राजापत्या युद्धमिद्रपश्यतेनाग्नेव्यो युत्प्रजापतिश्च समैन्द्र तेन प्राजापत्याः ॥ २७ ॥

(०) द्वादशमिष्यः । (यो) द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निमिष्वानमिष्वित्यस्य मात्रा तावत्तैवैतद्वाप्रीणाति ॥ २८ ॥

ता एता एकव्याख्यानाः । एतमेवाभि यथैतमेव संस्कुर्यात् । एतं संदध्यात् । एतं जनयेत् । ता आग्नेव्यः प्राजापत्याः । यद्दग्निद्रपश्यत् । तेनाग्नेव्यः यत्प्रजापति समैन्द्र । तेन प्राजापत्याः ॥ २७ ॥

द्वादशमिष्यः । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । यावानग्निः । यावत्पस्य मात्रा । तावत्तैवैतद्वाप्रीणाति ॥ २८ ॥

अत्रस्यार्थार्थः । अत्राग्निपदेन प्रजापतिरुच्यते—“ततो वै प्रजापतिरग्निभवत्” इति प्राणाम्नात् । उत्तरत्र तासां नवानामग्नेरेव द्रष्टा प्रजापतिर्देवोति वक्ष्यति । अतोऽपि अग्निपदेन प्रजापतिरेव संबोध्यः । हे अग्ने सब-
त्सरात्मक प्रजापते ! त्वा त्वा विश्वस्तम् ऋषव वसताद्यः । प्रजापतेः सबत्सरात्मकत्वात् तदवयवा ऋषवः सप्ताः सवत्सराः, च वर्द्धयतु । ऋषवः, ऋषिपदेन प्राणा उच्यते—“केत ऋषवः प्राणा वा ऋषवः” (श. प. १।१।११) इति श्रुतः । यानि सत्या सत्कर्माणि । तानि च त्वा वर्द्धयतु । अतः अवयवद्वेः ‘दिव्येन सुलोकमवेन आदित्येन सदीक्षिहि सदीपो मव । दीदीपतिर्दीतिकर्मा इति यास्कः । (निघ. १ । १९ । ९ । निरु. १० । १ । ६) दीव्यतेर्वा यद्वृत्ति लोटि सेर्द्धं “लोपो व्योर्द्धि” (पा. घ. ६ । १।६) इति लोपे अयामदीर्वि कृते रूपम् । विश्वः सर्वाद्यत्स्रः प्रदिशद्य अभिलक्ष्य आमाहि । “मादोती” (धा. पा. अ. प. ४१) । माहि अत्रांतर्णातिष्यर्थे । दीपयेति ॥

नवानामपि ऋचामेकाभिष्येता दर्शयति—ता एता एकव्याख्याना इति । ताः सामिवेनीमथ्ये निर्धीयमानत्वेनोक्ता ‘ एता ’ इदानी प्रदक्षिणा ऋषवः ‘ एकव्याख्यानाः ’ एकार्थी इत्यर्थः । तमेवार्थं दर्शयति—एतमेवाभिणीति । ‘ यथा ’ येन प्रकारेण अग्निः ‘ एतमेव ’ प्रजापतिं ‘ संस्कुर्यात् ’, ‘ एत ’ विश्वस्य ‘ सन्-
ध्यात् ’ सयोजयेत्, तथा ‘ एत ’ ‘ जनयेत् ’ उन्पादयेत् । एवमर्थत्वात्वेन व्याख्यासाभ्यमिति सात्वर्थम् । तासां मन्वयार्थेणैव प्रजापतिदेवत्वत्वं च दर्शयति—यद्दग्निद्रपश्यदिति । ‘ समैन्द्र ’—इति लङि “ आङ्गादीनाम् ”—(पा. सू. ६ । ४ । ७२) इत्याङ्गागमः ॥ २७ ॥

कात्यायनः—“आग्नेयो द्वादशोर्द्धा अस्येति”—(का. धी. सू. १६ । १२ ।) तद् द्वादशसङ्ख्याः ‘ प्रयाजयाज्या विषत्ते—द्वादशमिष्य इति । तन्नृपात्प्रयाजस्येतेत्ययो साहित्ये द्वादशलम् । अप्रीणतां सङ्ख्यां ‘सबत्सरात्मना प्रशंसति—द्वादश मासाः संवत्सर इति । सबत्सरे जातत्वाद्ग्रेत्तात्मकत्वम् । यावानग्निरिति । अत्रैव दिग्निद्रपश्यत्त्वम् । यावत्पस्य आग्नेरिति । अवयवपारिमाणवचनम् । ‘ तावता ’ तत्पारिमाणवचनार्थासा-
त्त्वभिः ‘ एनम् ’ अग्निम् धार्प्रितवान् भवति । संवत्सरस्य मरसा अवयवाः; तदात्मकस्याग्नेरपि प्रयाजयाज्या-
अवयवाः; अनेन स्वैरेवावयवैरग्निप्रप्रितवान् भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

यद्वेव द्वादश । द्वादशाक्षरा वै जुगतीयं वै जुगत्पस्याथुं हीदथुं सर्वं
जुगदियमु वाऽअग्निरस्यै हि सुर्वोऽग्निश्चीयते यावानग्निर्धावत्यस्य मात्रा
तावतैर्वैनमेतडाप्रीणाति ॥ २९ ॥

यद्वेव द्वादश । द्वादशाक्षरा वै जुगती जुगती सर्वाणि छन्दासि
सर्वाणि छन्दासि प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्धावानग्निर्धावत्यस्य मात्रा
तावतैर्वैनमेतडाप्रीणाति ॥ ३० ॥

ता एताऽ ऊर्ध्वाऽ अस्य समिधो भवन्तीति प्रजापतिं विश्वस्तं
यत्राग्निः समुदधात्तमब्रवीथा मत्संमिताऽआग्निवत्ताभिर्माऽऽ प्रीणीहीति ३१
सु एताऽ अपश्यत् । (दू) ऊर्ध्वाऽ अस्य समिधो भवन्तीत्यूर्ध्वा ह्ये-
तस्य समिद्धस्य समिधो भवन्त्यूर्ध्वा शुक्रा शोचीऽप्यग्नेऽित्यूर्ध्वाऽनि

यद्वेव द्वादश । द्वादशाक्षरा वै जगती । इयं वै जगती । अस्यां हीदं सर्वं जगत् । इयमु वा
अग्निः । अस्यै हि सर्वोऽग्निश्चीयते । यावानग्निर्धावत्यस्य मात्रा—तावतैर्वैनमेतडाप्रीणाति ॥ २९ ॥

यद्वेव द्वादश । द्वादशाक्षरा वै जगती । जगती सर्वाणि छन्दासि । सर्वाणि छन्दासि प्रजापतिः ।
प्रजापतिरग्निः । यावानग्निर्धावत्यस्य मात्रा—तावतैर्वैनमेतडाप्रीणाति ॥ ३० ॥

ता एता ऊर्ध्वा अस्य समिधो भवन्तीति । प्रजापतिं विश्वस्तं यत्राग्नेः समुदधात्—तमब्रवीत्-
था मत्संमिता आग्निवः—ताभिर्माऽऽप्रीणीहीति ॥ ३१ ॥

स एता अपश्यत्—“ ऊर्ध्वा अस्य समिधो भवन्ति ”—इति । ऊर्ध्वा ह्येतस्य समिद्धस्य
सामिधो भवन्ति । “ ऊर्ध्वा शुक्रा शोचीऽप्यग्नेः ”—इति । ऊर्ध्वानि ह्येतस्य शुक्राणि शोची-

द्वादशसङ्ख्यामेव द्वादशाक्षरजगत्यात्मना स्तीति—यद्वेव द्वादशेति । ‘ इयं वै जगती ’ पार्थिवानुरित-
प्रजापतिमध्यशरीरदुत्पत्तेर्जापत्या भूमिरूपत्वम् । ‘ अस्यां ’ भूमौ ‘ सर्वं ’ जगत् स्यात्परजहमात्मकं तिष्ठति ।
इयमु वा अग्निरिति । भूमावधिकरणे सर्वेषामग्र्याना चयनाद्भारावेययोरमेदेन अग्नेर्भूमिरूपत्वम् । तान्तैवेति ।
तावत्सङ्ख्याकैर्जागत्यक्षरात्मकैस्त्वयैः प्रीणितवान् भवतीति ॥ २९ ॥

यद्वेव द्वादशेति । तामेव सङ्ख्यां सर्वच्छन्दोरूपजगत्यात्मना प्रशंसति—जगती सर्वाणि छन्दासीति ।
जगत्या सर्वेषां गावत्रादीनां छन्दसामन्तर्भावान् लभिकाक्षरत्वात् । तान्तैवेति । तावत्सङ्ख्याकैश्छन्दोरूपैर्जाग-
त्यर्धैरेव अग्निं प्रीणितवानिति ॥ ३० ॥

तानामिन्द्रान् दर्शयति—ता एता ऊर्ध्वा अस्य समिधो भवन्तीति । एतातामृचामयं विबभुः प्रजाप-
त्याप्रीणनार्थता दर्शयति—प्रजापतिं विश्वस्तमिति ॥ ३१ ॥

प्रजापतिना स्वप्रीणनार्थमप्यधितोऽग्निरग्रिमिन्द्रान् दृष्टवानित्याह—स एता अपश्यदूर्ध्वा अस्यसामिधो

हयेतस्य शुक्राणि शोचन्तीं^१प्यर्चीं^२पि भवन्ति शुभ्रतमेति व्यीर्यवत्तमे-
त्येतत्सुप्रतीकस्येति सर्व्वतो वाऽअग्निः सुप्रतीकः सूनोऽिति यदेनं जनयति
तेनास्यैष सूनुः ॥ ३२ ॥

(स्ता) ता एता ऽएकव्याख्यानाः । (५) एतमेवाभि यथेतमेव
संस्कुर्यादित^३ संदध्यादेतं जनयेत्ता ऽआग्नेयः प्राजापत्या अदग्निरुपश्यते-
नाग्नेय्यो अत्प्रजापतिमाप्रीणात्तेन प्राजापत्याः ॥ ३३ ॥

(स्ता) ता विपमा विपमपदाः । (०) विपमाक्षरा विपमाणि हि
च्छन्दा^४स्युथो ग्रान्यस्याध्यात्मसुद्धानि विपमाणि तान्यस्यैताभिरु-
प्रीणाति ॥ ३४ ॥

प्यर्चीपि भवन्ति । “ शुभ्रतमा ”-इति । वीर्यवत्तमेत्येतत् “ सुप्रतीकस्य ”-इति । सर्व्वतो
वाऽअग्निः सुप्रतीकः । “ सूनोः ”-(वा० सं २७।११)-इति । यदेनं जनयति-तेना-
स्यैष सूनुः ॥ ३२ ॥

ता एता एकव्याख्यानाः एतमेवाभि । यथेतमेव संस्कुर्यात्, एतं सन्दध्यात्, एतं जनयेत् ।
ता आग्नेयः, प्राजापत्याः । अदग््निरुपश्यत् । तेनाग्नेयः । एतप्रजापतिमाप्रीणात्-तेन
प्राजापत्याः ॥ ३३ ॥

ता विपमा विपमपदा विपमाक्षराः । विपमाणि हि छन्दाति । अथो ग्रान्यस्याध्यात्मसुद्धानि-
विपमाणि तान्यस्यैताभिरुप्रीणाति ॥ ३४ ॥

भवन्तीतीति । ‘ इति ’-शब्दः प्रश्नो, एतदाया द्वादश ऋचो दृष्टवान् । प्रथमत्रयापरमर्थः-अत्रापि
अग्निरपि प्रजापतिरेव सम्बोध्यः, पूर्वं “ तामिमांऽऽप्रीणीहि ”-इति प्रजापतिप्रार्थनस्योक्तत्वात् । ‘ अस्य ’
मभिद्रव्य अग्ने ‘ शुक्रा ’ शोचमानानि ‘ शोचन्तीं ’ तेजाति, ‘ ऊर्ध्वीं ’ ऊर्ध्वीनि भवन्ति, ‘ शुभ्रतमा ’
नेर्नापि, वीर्यवत्तमानि । अग्नि विशिनष्टि-‘ सुप्रतीकस्य ’ शोभनावयवस्य प्रजापते, ‘ सूनोः ’ अग्नि-
पुत्रस्य । अग्निता प्रजापतेर्विसृज्यमानोक्तत्वात्पुत्रत्वम् । प्रतिपादमन्त्रं व्यापद्ये-ऊर्ध्वीं ह्येतस्य
रामिद्रस्येति ॥ ३२ ॥

एतेषामाग्निमन्त्राणामेकामिद्रेयतां दर्शयति-ता एता एकव्याख्याना एतमेवाभीति । “ समास्वाऽत्र
ऋचव ” इत्यत्रोक्तब्राह्मणवचनवद् व्याख्येयम् । एतेषामपि पूर्व्वदेवाग्निप्रजापतिसम्बन्धं दर्शयति-ना
आग्नेय इति ॥ ३३ ॥

ता विपमा विपमपदा इति । ‘ ताः ’ प्रजापत्याऽयाः ‘ विपमाः ’ । वैषम्यमेव दर्शयति-‘ विपमपदा ’
पादैर्विदशा, वाक्षन विपदा, काक्षन वनुषदाः, अत एव ‘ विपमाक्षरा ’ अक्षरैरपि विपमा, सूनोःपिकाक्षरी-

वैश्वानरुः पशुपुरोडाशुः । (शो) वैश्वानरो वै सर्वेऽग्रयः सर्वेषाम-
ममीनामुपाप्त्यै ॥ ३५ ॥

युद्धेव वैश्वानरुः । (५) ऋतुवो ह्येते युदेताश्चित्तयोऽग्रयो वाऽऋतुव
ऽऋतुवः संवत्सरुः संवत्सरो वैश्वानरो युद्धग्रयऽडुति स्याडुति युद्धेचयेद्
द्वादशकपालो-द्वादश माताः संवत्सरुः संवत्सरो वैश्वानरुऽआग्नेय्यो
वाग्वाऽनुवाक्याऽअग्निरूपानामुपाप्त्यै कामवत्यः कामानामुपाप्त्यै ॥ ३६ ॥

तद्धैके । (कऽ) इत्येवैतानि पशुशीर्षाणि वित्त्योपदधत्युभयेनेते पशुव
ऽडुति ते ह ते मर्त्याः कुण्वाः सम्भवन्त्यनाप्रीतानि हि वृनि वृद्ध तथाऽऽ-
पाठिः सौश्रामतेयस्युपदधुः सु ह शिश्रुऽएव ततो ममार ॥ ३७ ॥

वैश्वानरः पशुपुरोडाशुः । वैश्वानरो वै सर्वेऽग्रयः । सर्वेषाममीनामुपाप्त्यै ॥ ३५ ॥

यद्धेव वैश्वानरः ऋतुवो ह्येते—युदेताश्चित्तयः । अग्रयो वाऽऋतुवः । ऋतुवः सम्वत्सरः । सम्ब-
त्सरो वैश्वानरः । युद्धग्रय इति स्यात्—अनि तद्रेचयेत् । द्वादशकपालः । द्वादश माताः
सम्बत्सरः । सम्बत्सरो वैश्वानरः । आग्नेय्यो वाग्वाऽनुवाक्याः । अग्निरूपानामुपाप्त्यै । कामवत्यः ।
कामानामुपाप्त्यै ॥ ३६ ॥

तद्धैके—इत्येवैतानि पशुशीर्षाणि वित्त्योपदधति । उभयेनेते पशव इति । ते ह ते मर्त्याः कुण्वाः

युक्ता ; अत एव ' उन्दाणि विषमाणि ' काथन शिशुवः, काथन सावस्वः, काथन उल्लिहः । अथो यान्त-
स्याध्यात्ममिति । ' अस्व ' अग्नेः । ' अहानि ' अग्निः । विषमाणि ' ग्युनाधिकारिमाणानि अत एव विषमा-
मित्येभिः प्रजापतेर्विषमाणि अहानि प्रीणितवान् मन्त्री-वर्धः ॥ ३७ ॥

अथ प्राणिकान् पुरुषादीन् पथ पराननुत्तान् निर्वाणगीव पशुपुरोडाश सदेवताक मित्ये वैश्वानरः पशुपुरो-
डाश इति । विश्वानरहितवान् सर्वाग्निरूपता तस्य ॥ ३५ ॥

यद्धेव वैश्वानर इति । सर्वनिर्वाणतामश्रुता मरु-बोकेरतीनामश्रुताऽमुक्तमित्याह—अग्रयो वा ऋतुव इति ।
वैश्वानरः पशुपुरोडाश इत्यत्र माहादितिमन्वन्थो न प्रतीयत इति म वा केचित् अग्रये वैश्वानराय पशुपुरोडाश
एवमितिमन्वन्वधोभेनार्थसिद्धिं प्रक्षिप्यन्ति तदतिरेकेण दूरवन्ति—यद्धग्रय इति स्यादिति तद्रेचयेदिति । तस्य
पुरोडाशस्य द्वादशकपालसंस्कृतं व निरते—द्वादशकपाले इति । अथवा वाग्वाऽनुवाक्याऽअग्निवित्त्योऽपदधुः काम-
वत्युक्ता वाग्वाऽनुवाक्या निरते—आग्नेय्यो वाग्वाऽनुवाक्या इति ॥ ३६ ॥

अत्र कायायनः—“ त्वद्व्यभिचारोद्भवानि ग्युनाक्तानि शिवाणि निश्चयानि, सरुवानि वा, अग्न्यानि वा शि-
ववानि वा गृहवानि वाऽनालम्प्येताम् ”—(का. श्रौ. सू. १६।३०—३२) इति । एतस्य १३६, अग्निव्य-
-

हिरण्मयान्यु हेके कुर्वन्ति । (न्त्य) अमृतेष्टकाऽ इति वृद्धन्तस्ता इत्ता
ऽअमृतेष्टका न हि तानि पशुशीर्षाणि ॥ ३८ ॥

मृन्मयान्यु हेके कुर्वन्ति । (न्त्यु) उत्सन्ना वाऽएते पशवो यद्वै किञ्चो-
त्सन्नमियं तस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा तद्युञ्जेते पशवो गतास्तत्तऽ एनानुपि
सम्भरामऽ इति न तथा कुर्याद्यो वाऽएतेपामावृतं च ब्राह्मणं च नु विद्या-
त्तस्यैतऽउत्सन्नाः स्युः सुऽ एतानेव पञ्च पशून्नालभेत यावदस्य व्युशः

सम्भवन्ति । अनाप्रीतानि हि तानि । तद् तथाऽऽघातेः सौश्रोमतेयस्योपशुः । स इ क्षिप्रऽएव
तनो ममार ॥ ३७ ॥

हिरण्मयान्यु हेके कुर्वन्ति-अमृतेष्टका इति वदन्तः । ता इ ता अमृतेष्टकाः । न हि तानि
पशुशीर्षाणि ॥ ३८ ॥

मृन्मयान्यु हेके कुर्वन्ति । उत्सन्ना वाऽएते पशवः । यद्वै किञ्चोत्सन्नम्-इयं तस्य सर्वस्य
प्रतिष्ठा । तद् यञ्जेते पशवो गताः-तत एनानपि सम्भराम इति । न तथा कुर्यात् । यो वाऽएतेपा-

१. देन शिर कपालगता मज्जाऽभिधीयते, ते उद्धृत्य घृतमिक्तानि उक्तपुरुषादिपञ्चपशुशिरासि, जिदधाति
' सकलानि ' लङ्मस्तिष्कसहितानि ' वा ' दध्यात् ; अथवा उक्तानुक्तान् पुरुषादिपशून्नालम्ब्य सन्धपनमकृ-
त्वेत्यर्थः, ' अन्व्यानि ' सन्धपनहतानि पञ्च पशुशीर्षाणि दध्यात् ; अथ वा तत्प्रतिनिधित्वेन ' हिरण्मयानि '
सुवर्णनिर्मितानि, ' मृन्मयानि ' वा गृह्णीयात् इति विकल्पवचनमिति सूत्रार्थः ।

तत्र आलम्बपञ्च एव मुख्य इति सिद्धान्तयित्वा तान् पशून् सदोषान् कृत्वोरन्वयस्यति-तर्द्धक इत्येवैतग्नि
पशुशीर्षाणि चित्तोपदृष्टतीत्यादिना । ' इ येव ' वदपमाणप्रकारेण ' विच्चा ' विदेर्लाभार्थस्य क्त्वाप्रत्यये
रूपम्, लञ्त्वा, सम्प्रायेत्यर्थः । ' उपयेन ' लामालम्बाम्याम् ' एते ' ' पशवो ' भवन्ति ' इति ' वदन्तः
' एते ' इति समन्वयः । प्रयात्रैरमकृतत्वात् ' तानि ' शिरासि ' अनाप्रीतानि ' आतानीत्यर्थः ॥

एतैरेवोपधने षष्ठानिष्टे दर्शयन्ति-तद् तयाऽऽघादैरिति । ' सौश्रोमतेयस्य ' सुश्रोमती नाम काचन मुनिपत्नी,
तस्या अपत्यमापादित्नाम कृषिः, तस्य । तथा सन्धपनहतानि शिरासि ' उपशुः, ' ' ततः ' वदन्त-ततः ' साः '
आषाढिः ' क्षिप्र एव ' काष्ठे मृतवान् ॥ ३७ ॥

कुण्ठपरमर्थत्वदोषपरिहायण हिरण्मयशीर्षोपधान वे विद्वदन्तीत्याह-हिरण्मयान्यु हेके कुर्वन्तीति । यद्यपि
' अमृतेष्टकाः ; तथापि ' न पशुशीर्षाणि ' इति न तैश्चरान् युक्तमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

मृन्मयान्यु हेक इति । ' एते ' पुरुषादयः ' पशवः ' ' उत्सन्नाः ' आलम्बन्यत्वात्, अतः किं मृन्मय
करणमिति, तत्राह-यद्वै किञ्चेति । ' यद् किञ्च उत्सन्न ' वस्तु भवति, ' तस्य सर्वस्य ' ' इयं ' पृथिवी-
' प्रतिष्ठा ' ; नष्ट पृथिवीमङ्गीरिति तस्याः प्रतिष्ठात्मम् । ' तन् ' तस्मात् ' पत्र ' यस्मिन् प्रदेशे नष्टाः
' पशवः ' ' गताः ' ; ' ततः ' तस्मात् प्रदेशात् ' एनान् ' पशून् ' सम्भरामः ' आनेष्यामः ' इति ' मृन्मय-
करणे युक्तिः । न तथा कुर्यादिति, तन्निषेधः ॥

स्यात्तान्हेतान्प्रजापतिः प्रथमं ऽआलेभे श्यापर्णः सायकायनोऽन्तसोऽथ
इ स्मैतानेवान्तरेणालभन्तेऽथैतर्हामी द्वावेवालभ्येते प्राजापत्यश्च व्याय-
व्यश्च तयोऽतो ब्राह्मणमुद्यते ॥ ३९ ॥

इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥ ६-१-४॥ (२. १.) ॥

इति प्रथमप्रपाठकः समाप्तः ॥ कण्डिकासंख्या ११० ॥

मातृत्वं च ब्राह्मणं च न विद्यात्-तस्यैतद्वत्तन्नाः स्युः । स एतानेव पञ्च पशूनालभेत-यावदस्य
वशः स्यात् । तान्हेतान्प्रजापतिः प्रथमं आलेभे । श्यापर्णः सायकायनोऽन्तमः । अथ इ स्मैता-
नेवान्तरेणालभन्ते । अथैतर्हामी द्वावेवालभ्येते-प्राजापत्यश्च, वायव्यश्च । तयोऽतो ब्राह्मणमुद्यते ॥ ३९ ॥

एतानी पञ्चपञ्चालम्पञ्च सिद्धान्तपति-यो वा एतेषामिति । ' आहृतं ' प्रयाणक्रमम्, तद्विषयकं
' ब्राह्मणम् ' ' च ' अत्रिदुष एव ' एते ' पञ्चवः ' उत्तनाः ' । स एतानिति । ' सः ' सिद्धम् । यावदस्य
वशः स्यादिति । ' नस्य ' विन्वतः पुरुषस्य ' यावत् ' कर्मप्रयोगः ' वशः ' ' स्वस्य ' स्वाधीनी मन्वेत्,
' स पशूनालभेत ' इत्यन्वयः ॥

अस्मिन्नेवं अनुष्ठानसम्प्रदाये प्रमाणपति-तान् हेतान् प्रजापतिः प्रथमं इति । सायकस्यान्वयं ' सायका-
यनः ' ' श्यापर्णः ' नाम ' अन्तमः ' अन्तमः ' आलेभे ' । ' अन्तरेण ' प्रजापतिरश्यापर्णोऽन्तरात्काळे वे
अनुष्ठानात्, ते ' एतानेव ' पञ्च पशून् ' आलभन्ते ' आलेभिरे ॥

एतावत्पर्यन्ते पञ्चपञ्चालम्पञ्च उक्तः, इतः परं प्राजापत्यवायव्यपञ्चो धेर्येते । अथः एता अपि सम्-
निक्रयाः । तन्वेदानीमपि अनुष्ठानिः पञ्चपञ्चालम्पञ्च कार्ये इति मन्यते, तान् प्रत्याह-अथैतर्हामी द्वावेवा-
लभ्येते इति । ' अथ ' इति पञ्चपञ्चालम्पञ्च । ' एतर्हामी ' अनुना । एतच्छब्दात् काजार्थे हित् प्रत्ययः ।
(पा. सू. १. २. १६) ' प्राजापत्यः वायव्यश्च ' इति द्वौ परम् ' आलभ्येते ' । तापि सम्निक्रयाविति
मातृत्वम् । अतः ' तयोः ' एतयोः पञ्चोः विषयकं ' ब्राह्मणम् ' ' उद्यते ' भण्यते । " वद न्यक्त्या
वाचि " (पा. पा. म्वा. प. १. १४) छिटि " वदस्वपियजादीनां किति " - (पा. सू. ६. १. १९)
इति सम्प्रसारणम् ॥ ३९ ॥

इति त्रिसायणवाचस्पतिरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकण्डे द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (१-२-१) ॥

१-पूर्वो वा देवताभ्याम्पञ्चम् । एतरे द्वे सामान्योपदेशाभ्यम् । वाच्ये वा नियुक्ते चेतस्त्वपुत्री द्वे इत्यात् । माध्वप्रकाशे पञ्च-
पथेशो द्वेऽप्येवम्पञ्चम्पञ्चोः । का० भो० सू० १६। २९-३९ ।

अथ द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

द्वितीयाध्याये च द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

प्राजापत्यं चरकाऽ आलभन्ते । प्रजापतिरग्निं चित्वाऽग्निरभवत्तद्यदेतमा-
लुभते तुदेवाग्नेरन्तं पर्येतीति ॥ १ ॥

श्यामो भवति । द्रव्यानि वै श्यामस्य लोमानि शुक्लानि च कृष्णानि च
द्वन्द्वं मिथुनं प्रजननं तुदस्य प्राजापत्यं रूपं तूपरो भवति तूपरो हि
प्रजापतिः ॥ २ ॥

तस्यैकविंशतिः सामिधेन्यः । (न्यो) द्वादश मासाः पञ्चऽर्तुवस्य
ऽइमे लोकाऽ असावादित्य ऽएकविंशऽ एष प्रजापतिः प्रजापतिरग्नि-
र्वावानग्निर्वित्यस्य मात्रा तावत्तैवैनमेतत्सामिन्दे ॥ ३ ॥

सुद्वैकविंशतिः । (रे) एकविंशो वै पुरुषो दश हस्ताऽ अङ्गु-

प्राजापत्यं चरका आलभन्ते । प्रजापतिरग्निं चित्वाऽग्निरभवत् । तद्यदेतमालभते-तदेवाग्नेरन्तं
पर्येति ॥ १ ॥

श्यामो भवति । द्रव्यानि वै श्यामस्य लोमानि-शुक्लानि च कृष्णानि च । द्वन्द्वं मिथुनं प्रजननम् ।
तदस्य प्राजापत्यं रूपम् । तूपरो भवति । तूपरो हि प्रजापतिः ॥ २ ॥

तस्यैकविंशतिः सामिधेन्यः । द्वादश मासाः, पञ्चऽर्तवः, त्रय इमे लोकाः, असावादित्य एव-
विंशः । एष प्रजापतिः-प्रजापतिरग्निः । यावानग्निः । यावत्पस्य मात्रा-तावत्तैवैनमेतत्सामिन्दे ॥ ३ ॥

सुद्वैकविंशतिः । एकविंशो वै पुरुषो दश हस्ता अङ्गुलपः, दश पादाः, आत्मैकविंशः ।
पुरुषः प्रजापतिः । प्रजापतिरग्निः । यावानग्निर्वित्यस्य मात्रा-तावत्तैवैनमेतत्सामिन्दे ॥ ४ ॥

प्रजापतिदेवत्वपञ्चमुद्यमे सम्प्रदाय दर्शयति-प्राजापत्यं चरका आलभन्ते इति । चरका नाम चरकप्रोक्त-
शाखायाधिगो महर्षयः । तत्र फलमाह-प्रजापतिरग्निं चित्वाति ॥ १ ॥

तस्य पञ्चोर्वणं विषये-श्यामो भवतीति । ' श्याम ' शुक्लकृष्णवर्णद्वययुक्तः पशु कार्य इत्यर्थः । तद्-
वर्णद्वयं प्रजापतिः । स ह्यस्युपादेवति-द्रव्यानि वै श्यामस्य लोमानीति । प्रजापतेर्नेकप्रजननसद्भावत् उक्त-
विषयस्यैवमुदायस्य प्राजापत्यत्वम् । गुणान्तर विषये-तूपरो भवतीति । विषयपरहितस्य प्रजापतेरपि
शुद्धरूपस्योद्यमस्तुनो राहित्यादिति तत्सम्बन्धम् । अत्र कात्यायन - " श्यामतूपरो वा प्राजापत्य उपदेश्यात् " -
(का. श्रौ. सू. १६ । ३३ ।) इति ॥ २ ॥

प्रजापतिदेवत्वपञ्चमुद्यमे सामिधेनीषु समिप्यमानसमिद्वयत्योर्नैवोर्मत्ये " सपास्वाऽग्र ऋतवः " - (का. स.
२७ । १ ।) इत्याद्याः षट्सद्वया ऋचो निदप्यादिति । तदिदं विषये-तस्यैकविंशतिः सामिधेन्य इति ।

ल्यो दृश प्राचाऽ आत्मैकविंशः पुरुषः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्वावान-
ग्निर्वावत्यस्य सात्रा तावतैर्वेनमेतत्सुमिन्द्रे ॥ ४ ॥

(न्द्रऽ) उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाह । तासामुक्तो वन्धुरुक्तम्वेवान्वृ-
चुं हिरण्यगर्भवत्याऽऽधारसाधारयति प्रजापतिर्व्युं हिरण्यगर्भः प्रजापति-
रग्निर्द्वादशाप्रियस्त्वासामुक्तो वन्धुरुक्तम्वेवान्वृचुं प्राजापत्यः पशुपुरोडाशो
युऽ एव पशोर्वन्धुः स पुरोडाशस्य द्वादशकपालो द्वादश सासाः संवत्सरः
संवत्सरः प्रजापतिः कद्रत्यो याज्यानुवाक्याः को हि प्रजापतिः ॥ ५ ॥

उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाह । तासामुक्तो वन्धुः । उक्तम्वेवान्वृचम् । हिरण्यगर्भवत्याऽऽधार-
साधारयति । प्रजापतिर्व्युं हिरण्यगर्भः । प्रजापतिरग्निः । द्वादशाप्रियः, तासामुक्तो वन्धुः । उक्तम्वेवा-
न्वृचम् । प्राजापत्यः पशुपुरोडाशः । एव एव पशोर्वन्धुः—स पुरोडाशस्य । द्वादशकपालः । द्वादश
मासाः संवत्सरः, संवत्सरः प्रजापतिः । कद्रत्यो याज्यानुवाक्याः । को हि प्रजापतिः ॥ ५ ॥

प्रहतिगताः पञ्चदश, इदानीं धार्याः षट्, उपप्य एकविंशतिरित्यर्थः । सामिधेनीगातामैकविंशतिरित्यद्वा
मकारादेवेन प्रशसति—द्वादश मासा इति । कण्डिकादप्य पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ २ ॥ ४ ॥

उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाहेति । सामिधेनीषु पूर्वं गायत्रीं छन्दस्ता भूयस्य, मध्ये त्रिष्टुभः, अन्ते
च गायत्र्यः, ताश्च प्रजापतिसन्धानार्थाः ॥

एतस्य सर्वस्य विधायकं भाष्यमिति दिशति—तासामुक्तो वन्धुरुक्तम्वेवान्वृचामिति । 'वन्धुः' स्थावक
शब्दणम् 'उक्तम्', पञ्चपञ्चविधप्रकरणेः सामिधेनीषु आसाम् 'अन्वृचं' प्रपृचम् उक्तमेव, व्याख्याने
वेत्यर्थः, " प्रागो गायत्र्यात्मा त्रिष्टुम् " (श. प. २ । १ । १) इत्यादिना, " ता एता एकव्याप्त्याना.
एतमेवाग्निं यथितमेव सत्सूर्यादितं जनयेत् "—(श. प. १ । २ । १ । २७) इति च । अग्निम् प्राजापत्य-
पक्षे उच्यते मन्त्रविशेष—हिरण्यगर्भवत्याऽऽधारसाधारयतीति बचनान् हिरण्यगर्भेन्दवत्त्वात् अत्रा आगारा.
मुषि, उत्तरस्यामिति सामर्थ्याद्भवत्येव । " हिरण्यगर्भः समवर्त्ततामे "—(वा. स. १२ । ४) इति मन्त्रेण-
त्यर्थः । अत्र हिमयमविशेषेणोक्तो मन्त्रः पूर्वस्मिन् सुवागारे ? इति । किं तावन् प्राप्तम् ? पूर्वोवागारे हिरण्य-
गर्भवत्या कर्त्तव्यः, कुत. ? देवतासामान्यान् । पूर्वोवागारे तूष्णीं हृषमानःवान् प्रजापतिदेवतः; हिरण्यगर्भमन्त्रस्यापि
प्रजापतिर्देवता; " कस्मै देवाय हविषा विभेम् "—(वा. स. १२ । ४) इति मन्त्रलिङ्गात् । ' क ' शब्देन
प्रजापतिरभिधीयते; " को हि प्रजापतिः "—(श. ब्रा. ४ । १ । १ । १४ ॥ १ । २ । १ । १ । २) । (श.
स. १ । ७ । १ । १) इति श्रुतेः । अतो मन्त्रो देवताभिधानसमर्थः पूर्वस्मिन् सुवागारे एव विनियुज्यते
इति प्राप्ते, अन्तः—पूर्वोवागारे नाय मन्त्रः; किन्तहि ! उत्तरवागारे, मन्त्रवत्त्वसामान्यान् । यस्याधारस्य प्रकृतौ मन्त्रो

१-वन्धुरुक्तम् । धार्या इति धारय । २-इदं नु कर्त्तव्यस्य बचनम् । एतद्वत्त्वमूच्यते पूर्वं तु 'हिरण्यगर्भः' इत्युच्य
सुवागारे । ३-धौ. सू. ११ । २१ ।

(३) अर्थैतुं व्यायवे नियुत्वते । शुक्लं तूपरमालभते प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वाऽनुव्यैक्षत तस्यात्यानन्देन रेतः परापतत्सोऽजुः शुक्लस्तूपरो लप्सुद्य- भवद्भसा वै रेतो यावानु वै रसस्तावानात्मा तद्यदेतमालभते तुदेवाग्ने- रन्तं पर्येति शुक्लो भवति शुक्लं हि रेतः । तूपरो भवति । तूपरं हि रेतः । व्यायवे भवति प्राणो वै व्यायुर्नियुत्वते भवत्युदानो वै नियुतः प्राणोदाना- वेवास्मिन्नेतदृधाति ॥ ६ ॥

यद्वैतुं व्यायवे नियुत्वते । शुक्लं तूपरमालभते प्रजापतिं विश्वस्तं यत्र देवाः समस्कुर्वन् । स यो- ऽस्मात्प्राणो मध्यत उदक्रामत्-तस्मिन्नेतेन पशुनाऽद्भुः । तथैवास्मिन्नपमेतदृधाति । वायवे भवति ।

अर्थैतं वायवे नियुत्वते शुक्लं तूपरमालभते । प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वाऽनुव्यैक्षत । तस्यात्यानन्देन रेतः । परापतत् सोऽजुः शुक्लस्तूपरो लप्सुद्यभवत् । रेतो वै रेतः । यावानु वै रसस्तावानात्मा । तद्यदेतमालभते-तदेवाग्नेरन्तं पर्येति । शुक्लो भवति । शुक्लं हि रेतः । तूपरो भवति । तूपरं हि रेतः । वायवे भवति । प्राणो वै वायुः । नियुत्वते भवति । उदानो वै नियुतः । प्राणोदानावेवा- स्मिन्नेतदृधाति ॥ ६ ॥

यद्वैतं वायवे नियुत्वते शुक्लं तूपरमालभते । प्रजापतिं विश्वस्तं यत्र देवाः समस्कुर्वन् । स यो- ऽस्मात्प्राणो मध्यत उदक्रामत्-तस्मिन्नेतेन पशुनाऽद्भुः । तथैवास्मिन्नपमेतदृधाति । वायवे भवति ।

दृष्टः, तत्रैव मन्त्रान्तरविवानं युक्ततरम् । इतरत्र पूर्वोचारे तु पूर्वं प्रकृतौ मन्त्रोऽहिन्यादमन्त्रवत्ता विधेया, - इ- शोवे च गौरव स्यात् । नहि उच्यते चारे ऐन्द्रमन्त्रस्य विनियुक्तत्वात् कथमत्र तद्विशेषविधिरिति चेत् । सत्यम् । * इन्द्र - पदस्य प्रजापतिपरतया वशात्पशु योम्यवान्, मन्त्रवत्त्वसामान्याच्च मन्त्रान्तरस्य निवर्तको भवति । तस्मात् उच्यते चारे एवान् मन्त्र इति सिद्धान्तः ॥

काल्यायनेनापि पूर्वोत्तरपक्षौ दर्शितौ-“ हिरण्यगर्भ इत्युवा सुवागारः, पूर्वो देवतासामान्यात्, उत्तरे तु सामान्योपदेशान्यात् - (का. श्रौ. सू. १६ : ३१-३७) इति । पूर्व एव नार्वोचारे; प्रकृतिलिङ्गसामा- न्यात् । न तु पूर्वः प्रथम आचारः, उत्तरत्र वर्ण्यमानपूर्वोत्तरपक्षविरोधात् । तौ चाधिकरणं पूर्वोत्तरपक्षवद् योम्यौ “ तुल्यमन्यत् सर्वेषु ”- (का. श्रौ. सू. १६ : ४३) इति यत्र काल्यायनेन दर्शितम्, तदिदमाह-डाद्- शामिय इति । एताश्चामात्रीणामपि संख्यास्तावत् ब्राह्मण्य प्रजापतिस्तत्कालसंभानजननलक्षणे कार्यव्याख्यायान् चाभिदिशति-तासामुक्तो बन्धुरिति । ' बन्धुः ' ब्राह्मणम् । प्राजापत्यपशुपुरोडाशस्य सत्यशुभ्राह्मण्यमनि- दिशति-य एव पशोर्वन्धुः स पुगोडाशास्वेति । एव हेतु-“ प्राजापत्य चरकः ब्राह्मण्ये प्रजापतिरिति चित्वाऽप्रिभवत् तद्यदेतमालभते तदेवाग्नेरन्तं पर्येति ”-इति । * ' क ' पदयुक्तानां प्रजापतिदेवत्वत्वं दर्शयति- को हे प्रजापतिरिति ॥ ६ ॥

वायव्य पशुरस्य विधेते-अर्थैतं वायव इति । ' नियुत्वते ' नियुत्वद्वयकाय वायवे ' शुक्लः ' वर्णतः,

ऽद्भुस्तुथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति वायुवे भवति प्राणो वै वायुर्नियुत्वते
भक्त्युदानो वै नियुतः प्राणोदानाद्येवास्मिन्नेतद्दधाति शुक्लो भवति
शुक्लो हि वायुस्तूपरो भवति तूपरो हि वायुः ॥ ७ ॥

(स्तु) तस्य सप्तदश सामिधेय्यः । सप्तदशो वै संवत्सरो द्वादश मात्राः
पञ्चऽर्चुवः संवत्सरः प्रजापतिरग्निर्ध्रानग्निर्धावत्यस्य मात्रा तावतैवैन-
मेतत्समिन्दे ॥ ८ ॥

यद्रेव सप्तदश । सप्तदशो वै पुरुषो दश प्राणाश्चत्वार्यङ्गान्यात्मा पञ्चदशो
ग्नीवाः षोडश्यः शिरः सप्तदशं पुरुषः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्ध्रानग्निर्धा-
वत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत्समिन्दे ॥ ९ ॥

प्राणो वै वायुः । नियुत्वते भवति । उदानो वै नियुतः । प्राणोदानाद्येवास्मिन्नेतद्दधाति । शुक्लो
भवति । शुक्लो हि वायुः । तूपरो भवति । तूपरो हि वायुः ॥ ७ ॥

तस्य सप्तदश सामिधेय्यः । सप्तदशो वै संवत्सरः । द्वादश मात्राः, पञ्चऽर्चुवः । सम्यत्सरः प्रजापतिः ।
प्रजापतिरग्निः । यावानग्निर्धावत्यस्य मात्रा-तावतैवैनमेतत्समिन्दे ॥ ८ ॥

यदेव सप्तदश । सप्तदशो वै पुरुषो-दश प्राणाः, चत्वार्यङ्गानि, आत्मा पञ्चदशः, ग्नीवाः
षोडश्यः, शिरः सप्तदशम् । पुरुषः प्रजापतिः । प्रजापतिरग्निर्ध्रानग्निर्धावत्यस्य मात्रा-तावतैवैन-
मेतत् समिन्दे ॥ ९ ॥

‘ तूपरः ’ विषाणरहितः, आलम्ब्यः । “ प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वाऽनुर्बभूव ” इत्यादिक “ तूपरो हि वायुः ”
इत्यन्तं ब्राह्मणं परोः शुक्लत्वतूपरत्वोर्नित्यत्वाद् वायुदेवत्वस्यैव स्तावकम् । तूपरो लप्सुदीति ।
‘ लप्सुदी ’ ललाटे शुक्लवर्ण इत्यर्थः ॥ ९ - ॥ ७ ॥

अस्य पशोः सप्तदशसामिधेय्योराह-तस्य सप्तदशेति । कान्यायनोऽपि-“ वायवे वा नियुत्वते श्वेत-
लप्सुदी द्वे दग्धात् ” (का. शौ. सू. १९।३८) इति । सप्तदशसङ्ख्येन मासुर्गुरुसंवेत्सप्राथम्यात् स्तौति-
सप्तदशो वै संवत्सर इति ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेण सामेव संख्यां प्रशंसति-यद्रेव सप्तदश सप्तदशो वै पुरुष इति । सप्तदशत्वमेव विमज्ज
दर्शयति-प्राणा इति । चत्वार्यङ्गानीति । वाङ्मयं पादत्रयमित्यर्थः । आत्मा मध्यदेहः । ‘ ग्नीवाः ’ इति बहुवचने
कण्ठगतधमनिवहृत्वापेक्षम् ॥ ९ ॥

(न्द्रऽ) उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाद् । तातामुक्तो वन्धुरुक्तम्बे-
वान्वृचं द्वादशमियस्तातामुक्तो वन्धुरुक्तम्बेवान्वृचं प्राजापत्यः पशु-
पुरोडाशोऽत्रो स कामऽउपात्तऽइति ह स्माह माहित्थिर्यं चरकाः प्राजा-
पत्ये पशावाहुरिति ॥ १० ॥

यद्वेव वायव्यः पशुर्भवति । प्राजापत्यः पशुपुरोडाशोऽर्धं ॐ ह प्रजा-
पतेर्वायुर्ध्रं प्रजापतिस्तद्गुभौ वायव्यौ स्यातामुभौ वा प्राजापत्यावर्धं ॐ
हैवास्य कृतं स्यान्नार्धमथ यद्वायव्यः पशुर्भवति प्राजापत्यः पशुपुरो-
डाशस्तेन हुवेतं सुर्वं कृत्स्नं प्रजापतिं सुंस्करोति ॥ ११ ॥

यद्वेव वायव्यः पशुर्भवति । प्राजापत्यः पशुपुरोडाशः प्रजापतिं
विस्मस्तं यत्र देवाः समस्कुर्वन्त्सु योऽस्मात्प्राणो मध्यत उच्यते काम-
म-

उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाद् । तातामुक्तो वन्धुः । उक्तम्बेवान्वृचम् । द्वादशमियः ।
तातामुक्तो वन्धुः । उक्तम्बेवान्वृचम् । प्राजापत्यः पशुपुरोडाशः । अत्रो स काम उपात्त इति ह
स्माह माहित्थिर्यं चरकाः प्राजापत्ये पशावाहुरिति ॥ १० ॥

यदेव वायव्यः पशुर्भवति । प्राजापत्यः पशुपुरोडाशः । अर्धं ह प्रजापतेर्वायुः । अर्धं प्रजा-
पतिः । तद्गुभौ वायव्यौ स्याताम्, उभौ वा प्राजापत्यौ-अर्धं हैवास्य कृतं स्यात्, नार्धम् ।
अथ यद्वायव्यः पशुर्भवति, प्राजापत्यः पशुपुरोडाशः-तेन हुवेतं सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिं
संस्करोति ॥ ११ ॥

यदेव वायव्यः पशुर्भवति, प्राजापत्यः पशुपुरोडाशः । प्रजापतिं विस्मस्तं यत्र देवाः समस्कुर्वन् ।

उभयीर्गायत्रीरिति । तामिधेन्वा. प्रास्ताविक ब्राह्मण पूर्ववत् । अत्र वायव्यपशी प्राजापत्यपशुकरण
प्रशंसति-अत्रो स काम उपात्त इति ह स्माहेति । य काम प्राजापत्ये पशी आहूर्देवादिन., ' सः '
तादृशः ' कामः ' ' अत्रो ' अत्रैव प्राजापत्ये पुरोडाशे ' उपात्त. ' ' इति ' माहित्थिर्यं ' नाम ऋषि
उवाच ॥ १० ॥

यदेव वायव्यः पशुर्भवतीति । ' वायु ' हि ' प्रजापते ' ' अर्धम् ' अर्धभाग ; सूत्रात्मरूपत्वात्
' प्रजापति. ' स्वयमेव ' अर्धम् ' अर्धभाग, तत्र यदि पशुपुरोडाशो ' उभौ ' अत्रि ' वायव्यौ ' वायुदेवत्व्यं
' स्याताम्, ' उभौ वा प्राजापत्यौ ' तर्हि ' अस्य ' प्रजापते ' ' अर्धम् ' एव तत् ' कृतम् ' सस्कृतं ' स्यात्
न तु कृत्स्न. प्रजापतिः ; उभयामकत्वात् तायेति एकदेवत्वपशुपुरोडाशकरणे अर्धं तत् कृतं मवेदिति मावः
उभयोर्मिश्रितदेवत्वयोः करणे सर्वं प्रजापतिं सस्कृतवान् भवेति । निगदसिद्धमप्यत् ॥ ११ ॥

एतस्य प्राजापत्यपुरोडाशस्य कल्पयुक्ते याम्पानुवाक्ये विधत्ते-कृत्स्न्याविति । ' क ' शब्दस्य प्रजापति-
वाचकत्वमाह-को हीति ॥ १२ ॥

१-" प्राजापत्य पशुपुरोडाशो द्वादशकपाल इत्यर्थः " -का० श्रौ० सू० १६। २९। २-" प्राजापत्यस्य कर्तव्यो वायव्य
पुराण्यः " का० श्रौ० सू० १६। ४० ।

स्मिन्नेतेन पशुनाऽदधुःखास्पैतेन पुरोडाशेनात्मानं सुमस्कुर्वन्तस्तद्वत्प्रा-
जापत्यो भवति प्रजापतिर्ह्यत्मा द्वादशकपालो द्वादश माताः संवत्सरः
संवत्सरः प्रजापतिः कद्वत्यौ वाज्यानुवाक्ये को हि प्रजापतिः ॥ १२ ॥

(स्त) तद्यद्रूपं पुरस्ताद्ब्रूति । य इवायं पुरस्तात्प्राणस्तुमस्मिन्ने-
तदधात्यथ यदेतेन मध्यतश्चरन्ति मध्यतो ह्ययमात्माऽथ बुद्धविपोपरि-
ष्ठाच्चरन्ति यऽ एवायमुपरिष्ठात्प्राणस्तुमस्मिन्नेतदधाति शुक्लवत्यो
वाज्यानुवाक्याः स्युः शुक्लरूपाणामुपाप्त्यै नियुत्वत्यो यदेव नियुत्वद्रूपं
तस्योपाप्त्यै ॥ १३ ॥

तद् वाऽआहुः । (वी) वपायाऽ एव शुक्लवत्यो स्यातामेतावद्वै पशौ
शुक्लं यद्रूपं शुक्लवत्यो नियुत्वत्यो हविषो यदेव नियुत्वद्रूपं तस्यो-
पाप्त्याऽङ्गति ॥ १४ ॥

स योऽस्मात्प्राणो मध्यत उदकामत्—तमस्मिन्नेतेन पशुनाऽदधुः । अथास्पैतेन पुरोडाशेनात्मानं सुम-
स्कुर्वन् । स यत्माजापत्यो भवति—प्रजापतिर्ह्यत्मा । द्वादशकपालः । द्वादश माताः संवत्सरः । संव-
त्सरः प्रजापतिः । कद्वत्यौ वाज्यानुवाक्ये । को हि प्रजापतिः ॥ १२ ॥

तद् यद्रूपं पुरस्ताद्ब्रूति । य एवायं पुरस्तात्प्राणः—तमस्मिन्नेतदधाति । अथ यदेतेन मध्यत-
श्चरन्ति—मध्यतो ह्ययमात्मा । अथ बुद्धविपोपरिष्ठाच्चरन्ति—य एवायमुपरिष्ठात्प्राणः—तमस्मिन्नेतद-
धाति । शुक्लवत्यो वाज्यानुवाक्याः स्युः—शुक्लरूपाणामुपाप्त्यै । नियुत्वत्यो—यदेव नियुत्वद्रूपं
तस्योपाप्त्यै ॥ १३ ॥

तद् वाऽआहुः—वपाया एव शुक्लवत्यो स्याताम् । एतावद्वै पशौ शुक्लं—यद्रूपं । शुक्लवत्यो
नियुत्वत्यो हविषः । यदेव नियुत्वद्रूपं—तस्योपाप्त्याऽङ्गति ॥ १४ ॥

तद्यद्रूपं पुरस्ताद्ब्रूति—इत्यादेशमर्थः,—पूर्वं वापव्यपरोर्वेपायामेन, मध्यत. प्राजापत्यपुरोडाशात्प्राण-
अन्वै पशुनामेन, उभयतः प्राणान्, मध्ये आत्मानं च निहितवान् भवतीति ॥

वपाहविषोर्नियुत्वत्युक्तौ वाज्यानुवाक्यां विधत्ते—शुक्लवत्य इति ॥ १३ ॥

अथ कालान्तरानुसारेण वपाया एव ' शुक्ल '—अद्युक्ते वाज्यानुवाक्ये, पशुविधत्तु ' शुक्लवत् ' ' नियुत्वन् '
पद्युक्ते वाज्यानुवाक्ये इति दर्शयति—तद् वा आहुतिरिति । पूर्वं प्राजापत्यपुरोडाशास्य कल्पद्युक्ते वाज्यानुवाक्ये
उक्ते इति श्रवणां वपायुत्प्रेडाशहविषा विना वाज्यानुवाक्यां स्वर्थः । तदुक्तं कात्यायनेन—“ प्राजापत्यः
पशुपुरोडाशो द्वादशकपाल उभयोः, कद्वत्यो वाज्यानुवाक्याः प्राजापत्यस्य शुक्लवत्यो वाज्यान्वय, वपाया वा ”—
(का. श्रौ. सू. १९-११) इति ॥ १४ ॥

युद्धैवेतं पशुमालभते । (तऽ) एतस्मिन्ह पशौ सर्वेषां पशूनां रूपं
यत्तूपरो लप्सुदी तत्पुरुषस्य रूपं तूपरो हि लप्सुदी पुरुषो यत्तूपरः
केसरवास्तदश्वस्य रूपं तूपरो हि केसरवानश्वो बुदष्टाशफस्तद्गो रूप-
मष्टाशफो हि गौरुथ बुदस्युवेरिव शफास्तद्वे रूपं बुदजस्तद्वस्य तथु-
देतुमालभते तेन द्वैवास्येते सुव्वे पशवऽ आलब्धा भवन्त्यतो यतमदस्य
कर्मोपकल्पेतेति वा पञ्च पशवऽ ऽएष वा प्राजापत्यऽ ऽएष वा नियुत्वर्तीयः १५

(स्तुं) तुं पौर्णमास्यामालभेत । (ता) अमावास्यायामालभेतेत्यु
हैकऽआहुरसौ वै चन्द्रः प्रजापतिः सु एताथ् रात्रिमिह वसति तद्यथो-
पतिष्ठन्तमालभेतेवं तदिति ॥ १६ ॥

यद्धैवेतं पशुमालभते । एतस्मिन् ह पशौ सर्वेषां पशूनां रूपम् । यत्तूपरो लप्सुदी-तत् पुरुषस्य
रूपम् । तूपरो हि लप्सुदी पुरुषः । यत्तूपरः केसरवान्-तदश्वस्य रूपम् । तूपरो हि केसरवानश्वः ।
यदष्टाशफः-तद्गो रूपम् । अष्टाशफो हि गौः । अथ बुदस्यावेरिव शफाः-तद्वे रूपम् । बुदजः-
तद्वस्य । तद्वपदेतमालभते-तेन द्वैवास्येते मर्षे पशव आलब्धा भवन्ति । अतो यतमदस्य कर्मोप-
कल्पेन-एते वा पञ्च पशवः, एष वा प्राजापत्यः, एष वा नियुत्वर्तीयः ॥ १५ ॥

तं पौर्णमास्यामालभेत । अमावास्यायामालभेत इत्युहैकऽआहुः । असौ वै चन्द्रः प्रजापतिः ।
त एतां रात्रिमिह वसति । तद्यथोपतिष्ठन्तमालभेत एवं तदिति ॥ १६ ॥

पूर्वं पुरषादयः पञ्च पशव उक्ताः, अत्र त्वेक एव वाच्य, तत् कथमेकेन पशुना सर्वेषामासाध्य फल लभेत ?
अतः पञ्चपशुपञ्चस्वीकार एव युक्त इति शङ्का न्युदस्यन् एकस्यापि वाच्यस्य पञ्चपशुरूपता दर्शयति-
यद्धैवेतं पशुमालभते एतस्मिन् ह पशौ सर्वेषां पशूनां रूपमिति । प्रायुक्तः पञ्चपञ्चादिपञ्चामन्वयतम-
पञ्च इन्द्र्या कर्त्तव्य इ-याह-अतो यतमदस्य कर्मोपकल्पेतेति ।

तान्येव रूपाणि योजयति-यत्तूपरो लप्सुदीति । ' केसरः । 'स्मन्वतेनाणि ॥ १५ ॥

पदशालम्बकात् विधत्ते-तं पौर्णमास्यामालभेतेति । तच्छब्दः पूर्वपदामर्शार्थः । वाच्य पौर्णमास्यामालभेत ।
एतदुपलक्षणम्, सर्वानपि पञ्च पशून् प्राजापत्य वाच्य वा पौर्णमास्यामालभेतेत्यर्थः । अत एव कात्यायनेन
सर्वशेषतया पञ्चपशुपञ्चादौ सूत्रितम्-" उत्तरस्यां फाल्गुन्या पौर्णमासेतेष्ट्वा पञ्च पशूनालभेते "-इति ॥

अत्र केषाञ्चिन् पञ्च सोपपत्तिकमनुबदति-अमावास्यायामालभेतेत्यु ह्येक आहुरिति । चन्द्रस्य प्रजापति-
तादृश्यं प्रायुक्तम्; चन्द्रमा मनसो जातः, मनश्च प्रजापतिदेवत्वम् । तदेतयोः कार्यकारणभेदेदोषकारणेति ।
स. ' चन्द्र. ' ' एतां रात्रिम् ' अमावास्यात्पशौ ' इह ' च लोके ओपप्यात्मना ' वसति ', तस्माद् ' यथा '

१- ' दक्षिणात् ' इति सूत्रशेषः । २-" अमावास्यायामेक " का० पं० सू० १६। ३। ' एतं वा मायामावासा सन्निधानाद्-
शुभते "-इति तत्र कर्म. ।

तद्वै षोर्णमास्यामेव । (वा) असौ वै चन्द्रः पशुस्तं देवाः षोर्णमास्या-
मालभन्ते यत्रेन देवाऽऽलभन्ते तदेनमालभाऽऽङ्गिति तस्मात्षोर्णमास्यां
यद्वेव षोर्णमास्यां षोर्णमासी इ वाच प्रथमा व्युवास तस्माद्वेव षोर्ण-
मास्याम् ॥ १७ ॥

तद्वै फाल्गुन्यामेव । (वै) एषा इ संवत्सरस्य प्रथमा रात्रिर्व्युत्फाल्गुनी
षोर्णमासी योत्तरोत्तमा वा पूर्वा मुखतः ऽएव त्वसंवत्सरमालभते ॥ १८ ॥

स वाऽऽङ्गैव षोर्णमासेन । (त्वा) अथ पशुमालभेत् षोर्णमासेन वाऽऽङ्गो
वृत्रं पाप्मानं हत्याऽपहतपाप्मेतत्कर्मारभेत् तथैवेतद्यजमानः षोर्णमासे-
नेव वृत्रं पाप्मानं हत्याऽपहतपाप्मेतत्कर्मारभेत् ॥ १९ ॥

तद्वै षोर्णमास्यामेव । असौ वै चन्द्रः पशुः । तं देवाः षोर्णमास्यामालभन्ते । यत्रेन देवा
आलभन्ते-तदेनमालभाऽऽङ्गिति । तस्मात् षोर्णमास्याम् । यद्वेव षोर्णमास्यात् षोर्णमासी इ वाच प्रथमा
व्युवास । तस्माद्वै षोर्णमास्याम् ॥ १७ ॥

तद्वै फाल्गुन्यामेव । एषा इ संवत्सरस्य प्रथमा रात्रिः-यत्फाल्गुनी षोर्णमासी-योत्तरा ।
योत्तरा-या पूर्वा । मुखत एव तत् संवत्सरमालभते ॥ १८ ॥

स वाऽऽङ्गैव षोर्णमासेन-अथ पशुमालभेत् । षोर्णमासेन वाऽऽङ्गो वृत्रं पाप्मानं हत्याऽपहतपाप्मे-
तत्कर्मारभेत् । तथैवेतद्यजमानः षोर्णमासेनेव वृत्रं पाप्मानं हत्याऽपहतपाप्मेतत्कर्मारभेत् ॥ १९ ॥

येन प्रकारेण ' उपतिष्ठत् ' चन्द्रम् ' आलभेत् ', ' एवं ' ' तत् ' पश्चालम्पनम् । अमावास्यायां पश्चालम्प-
श्चन्द्रान्तमसमान इति प्रयास इत्यर्थः ॥ १६ ॥

षोर्णमास्यामेवेति सिद्धान्तयित्वा पुनरुक्तदिति-तद्वै षोर्णमास्यामेवेति । असौ वै चन्द्रः पशुरित्यादे-
त्यमर्थः-वक्ष्यादवो ' देवाः ' पशुस्तं चन्द्रं षोर्णमास्यामालभन्ते, प्रतिपदादिति यियु एकीकां कलां प्राधान्येति
प्रसिद्धम्; अत एवासास्यायामेककलावशेषत्वात् पुनस्त वद्वैयन्ति । अत्र तैत्तिरीयकम्-“ प्रन्ति वा एत
षोर्णमास आऽमावास्यायां व्यापयन्ति ”-(तै. सं. २।६।२।४, ५) इति । ' तस्मात् ' मयाऽपीदानी-
मनुश्राया ' यत्र ' यस्मिन् काले ' देवाः ' पशुमालभन्तः, तस्मिन्नेव काले मयुरालभन्त्य इति । (प्रथमा
व्युवासेति) ॥ १७ ॥

तद्वै फाल्गुन्यामेवेति । ' एषा ' ' संवत्सरस्य ' सर्वाणां रात्रीणां ' प्रथमा ' आदिभूता ' रात्रिः ' या
उत्फाल्गुनीनध्वज्युक्ता ' षोर्णमासी ' ' वा पूर्वा ' ' एषा ' संवत्सरस्य ' उत्तमा ' अन्त्या रात्रिः । तैत्तिरीया
शान्ति-“ एषा वै जन्मा रात्रिः संवत्सरस्य, यत् पूर्वं फाल्गुनी ०-० एषा वै प्रथमा रात्रिः संवत्सरस्य,
यदुत्तरे फाल्गुनी ”-(तै. भा. १।१।३।८) इति । अतोऽस्यामुत्तरस्यां फाल्गुन्यां षोर्णमास्यां पश्चा-
लभेन संवत्सरादौ उपमान्तवान् भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

पश्चालम्पः षोर्णमासे कर्तव्य इत्युक्तम्, तत्र नियःषोर्णमासेष्टिकरणानन्तर कर्तव्य इत्याह-स वा इद्वैव
षोर्णमासेनाथ पशुमालभेति ॥

१-इतः परं-“पूर्वा”-वत्सालम्पनीनध्वज्युक्ता, ' एषा ' ' संवत्सरस्य ' ' अन्त्या ' इति अतोऽस्यामुत्तरे पाठमेव उपलभ्यते ।

तद्वाऽऽपांशु भवति । (त्ये) एतद्वैतैः प्रजापतिः पशुभिः कुर्मयेष
तद्वाऽऽनद्वेवैवाऽऽनिरुक्तमिव तस्मादुपांशु ॥ २० ॥

'यद्वेवोपांशु । प्राजापत्यं वाऽएतत्कर्म प्रजापतिर्ह्येतेन कर्मणा-
ऽऽऽभवेऽनिरुक्तो वै प्रजापतिः ॥ २१ ॥

(सु) यद्वेवोपांशु । रेतो वाऽअत्र यज्ञऽ उपांशु वै रेतः सिच्यते वपा
पशुपुरोडाशो हविरेतावान्हि पशुः ॥ २२ ॥

(३) अष्टकायामुखां सुम्भरति । प्राजापत्यमेतदहर्-यदष्टका प्राजा-
पत्यमेतत्कर्म यदुखा प्राजापत्यऽएव तदहन्प्राजापत्यं कर्म करोति ॥ २३ ॥

तद्वाऽऽपांशु भवति । एतद्वैतैः प्रजापतिः पशुभिः कुर्मयेष । तद्वाऽऽनद्वेवैवाऽऽनिरुक्तमिव ।
तस्मादुपांशु ॥ २० ॥

यद्वेवोपांशु । प्राजापत्यं वाऽएतत्कर्म । प्रजापतिं ह्येतेन कर्मणाऽऽभते । अनिरुक्तो वै
प्रजापतिः ॥ २१ ॥

यद्वेवोपांशु । रेतो वाऽअत्र यज्ञः । उपांशु वै रेतः सिच्यते । वपा, पशुपुरोडाशो, हविः-एता-
वान् हि पशुः ॥ २२ ॥

अष्टकायामुखां सुम्भरति । प्राजापत्यमेतदहर्-यदष्टका । प्राजापत्यमेतत्कर्म-यदुखा । प्राजा-
पत्यऽएव तदहन्प्राजापत्यं कर्म करोति ॥ २३ ॥

पौर्णमासपागानन्तरं पशुयागस्य सद्यन्त प्रतिपादयति-पौर्णमासेन वा इन्द्रो बृहं पाप्मानमिति ।
अत्र काल्यायन-“मैश्वानरः पशुपुरोडाश उपांशु, पशुदेवता च”-(का. श्री. सू. १९।२५।२९)
इति । ‘उपांशु’-करणवदशब्दं नून प्रयोगमित्युक्तलक्षणम् ॥ १९ ॥

तदिदं विवक्षे-तद्वा उपांशु भवतीति । तच्छब्देन पशुपुरोडाशं परामृश्यते । उपांशुत्वं प्रतिपादयति-एतद्वैतैः
प्रजापतिः पशुभिरिति । पूर्वं ‘प्रजापतिः’ श्यनात्त्वं ‘कर्म’ ‘पशुभिः’ ‘इषेव’ इच्छति स्म ।
करिष्यमाण-कर्म ‘अत्र’ अस्मिन् पशुपुरोडाशकांठे ‘अनन्दा’ अमृत्युसम् ‘इव’ ‘व्यस्त’ । साकल्येनानु-
ष्ठितव्यम् । बीजरूपवत्प्राजापत्यशब्दम् ॥ तदेवाह-अनिरुक्तमिति । इदं कर्म अपदितिकर्त्तव्यतायुक्तमिति
निर्वृत्तप्रयोगम् ॥ २० ॥

उपांशुत्वं प्रशंसित्तुमुत्पद्यति-यद्वेवोपांशु प्राजापत्यं वा एतदिति । ‘एतत्’ पशुकर्म ‘प्राजापत्यं’
प्रजापतिःसम्बन्धि । ‘एतावतायस्य कर्मणोऽनिरुक्तत्वं कथमित्याह-अनिरुक्तो वा इति । प्रजापतेरपि सर्ववस्तु-
रूपवत्त्वं अयमेतन्निति कर्मणस्तद्व्यप्यम् ॥ २१ ॥

प्रजापततेरेपोऽंशुत्वं प्रशंसति-यद्वेवोपांशु रेतो वैति । ‘अत्र’ यतो यत्रे ‘रेतो’-मूलः बीजरूपवत् ।
यत्रे-पशु-संज्ञिरभ्यन्यायज्ञानि संज्ञित, तत्र कथं पशो यत्रो बीजरूपवत्तद्वैति तद् समर्थयते-ववा पश्विति ।
‘अत्र’, ‘पशुपुरोडाशबीजरूपः’ ‘पशुः’, ‘एतावान्’ एव यद् इति ‘पशुः’ यद् बीजात्मना तिष्ठतिपर्यः ॥ २२ ॥

अष्टिकायां सुम्भरति-विषये-अष्टकायाऽऽख्यं सुम्भरतीति । अष्टका नामाष्टमी, तस्यामुखां विदध्यात् ।

यद्वेवाष्टकायाम् । (म्पु) पूर्व्वतुत्संस्वत्सुस्य अष्टका पूर्व्वतुदग्नेर्बुद्धुषा
पूर्व्वण्येव तत्पूर्व्वं करोति ॥ २४ ॥

यद्वेवाष्टकायाम् । (मु) अष्टका वाऽऽख्या निधिर्द्वाऽऽद्धी तिऽश्री
गुस्ता तुच्चतुश्चतस्रऽऊर्ध्वास्तुदष्टावष्टकायामेव तदष्टकां करोति ॥ २५ ॥
[शतम् ३५००]

यद्वेवाष्टकायाम् । पूर्व्वतत्सम्बत्सरस्य-यदष्टका । पूर्व्वतदग्नेः-यदुखा । पूर्व्वण्येव तत् पूर्व्वं
करोति ॥ २४ ॥

यद्वेवाष्टकायाम् । अष्टका वाऽऽख्या । निधिः, द्वाऽऽद्धी, तिरश्ची रास्ता, उच्चतुः चतस्र ऊर्ध्वाः ।
तदष्टी । अष्टकायामेव तदष्टकां करोति ॥ २५ ॥

पूर्व्वं कात्यायनोर्णमास्थं पश्चात्तन्म उक्तः, तस्यां बहुलाष्टम्यामुखायं मृत्तिकाऽऽवर्त्तनीकवपादिद्विभ्यसम्भरण-
मित्यर्थः । कात्यायनोऽपि—“ उखासम्भरणमष्टम्याम् ”—(का. श्रौ. सू. ११ । ४४) इति । उखा चोपल-
क्षणम्, अषाढायामि अन्या कियया संश्रियत एव । अष्टम्यामुखासम्भरणं प्रशंसति—भ्राजापत्यमेतदिति ।
अष्टमीदिवसस्य अग्निदेवता प्रजापतिरिति तदाष्ट-भ्राजापत्यमिति । ‘ उखा ’ इति ‘ यत् ’ अस्ति, ‘ तत् ’
‘ भ्राजापत्यं कर्म; ’ प्रजापत्यात्मकोऽसि; तद्भारणार्थकत्वात् । भ्राजापत्योऽसि; तत्सम्बन्धिनि ‘ अष्टम् ’ अन्वी-
त्यर्थः । “ सुषां सुद्वक् ”—(ग. सू. ७ । १ । १९) इति सप्तम्या लृक् ॥ २३ ॥

पुनः प्रशंसितमनुवदति—यद्वेवाष्टकायामिति । ‘ एतत् ’ अहः अष्टम्याखणम्, ‘ संवत्सरस्य ’ ‘ पूर्व्वं ’
सन्धिस्थानीयम्; यथाऽङ्गुलेः पूर्व्वं सन्धिस्थानीयमेवम् । तत् पश्यस्य अन्तात् अष्टमी मप्येति पूर्व्वरूपा भवति,
तद्वारा संवत्सरस्यापीति; ‘ अग्नेः ’ अप्येधा ‘ उपा ’ ‘ पूर्व्वं; ’ सन्धिस्थानत्वात्, अत्र द्यसिः सन्धीयते ॥ २४ ॥

अष्टम्यामुखासम्भरणमष्टकानामाभ्यामुक्तमिति तत् पुनः प्रशंसति—यद्वेवाष्टकायामष्टका वा उखेति ।
अष्टकानामाष्टसङ्ख्या भवतीति तदष्टसङ्ख्यावत्त्वमुखायां दर्शयति—निधिर्द्वाऽऽद्धी इति । ‘ निधिः ’ नाम उखावाः
प्रथमं मृत्पिण्डस्य प्रथमेन अग्निधारणार्थोऽप्यस्तालप्रदेशः । ‘ द्वाऽऽद्धी ’ उद्धिः नाम प्रथितमृत्पिण्डस्योपरिप्रक्षिप्तः
अन्यो मृत्पिण्डः, तो द्वौ ‘ राखा ’ नाम उखाकण्ठलम् ‘ तिरश्ची ’ तिरःस्थाना वृत्ताकारा एवं निष्पादिवत्तुष्टयम्
‘ उर्ध्वाः ’ प्रतिदिशमेकैकं कण्ठवार्त्तिपर्यन्ताः ‘ चतस्रः ’ आश्रयभूताः, ताश्चतस्रः । एवम् ‘ अष्टौ ’ उखायां सम्पन्नाः ।
अतोऽष्टम्यामष्टकाकरणं युक्तमित्यर्थः । उत्तरत्र पञ्चमाध्याये “ मृत्पिण्डमुपादत्ते ” (श. प. १ । १ । २ । १)
इति प्रकृत्य, “ तं प्रथयति वसवस्त्वेति ” (श. प. १ । १ । २ । ३ । १) “ अयं ईष लोके निधिः ”—
(श. प. १ । १ । ३) इति प्रथमस्य पृथिवीरूपतोक्ता । “ अप पूर्व्वमुदिप्रदावति ०—० अयोत्तर-
मुदिमदधाति ” (श. प. १ । १ । २ । ४, ५) इति । “ अप तिरश्ची च राखां पर्यस्सति । ”
(श. प. १ । १ । २ । १ । १) ०—० “ अप चतस्र उद्धीः करोति ” (श. प. १ । १ । २ । १ । ४)
इति । अत्र कात्यायनः—“ ऊर्ध्वास्पर्शां प्रतिदिशां चतस्रोऽपय वर्त्ति प्रासाः ” (का. श्रौ. सू. ११ ।
१००) इति ॥ २५ ॥

(त्य) अमावास्यायां दीक्षते । (तस्मा) अमावास्यायै वाऽअधि यज्ञ-
स्तायते यतो यज्ञस्तायते ततो यज्ञं जनयानीति ॥ २६ ॥

यद्देवामावास्यायाथँ रेतो वा ऽएतद्रूपमात्मानथँ सिञ्चत्युखायां
योनीं यद्दीक्षते तस्माऽएतं पुरस्ताल्लोकं करोति यद्दीक्षितो भवति तं कृतं
लोकमभि जायते तस्मादाहुः कृतं लोकं पुरुषोऽभि जायतऽइति ॥ २७ ॥

स यत्कनीयः संवत्सराद्दीक्षितः स्यात्।(द)अलोकाऽ इष्टकाऽ उपदध्यादि-
ष्टका लोकान्तिरिच्येरद्यथ यद्भूयसो लोकाङ्कृत्वेष्टका नानूपदध्याल्लोका

अमावास्यायां दीक्षते । अमावास्यायै वाऽ अधि यज्ञस्तायते । यतो यज्ञस्तायते-ततो यज्ञं
जनयानीति ॥ २६ ॥

यद्देवामावास्यायाथँ । रेतो वाऽएतद्रूपमात्मानं सिञ्चति उखायां योनीं यद्दीक्षते । तस्माऽएतं
पुरस्ताल्लोकं करोति-यद्दीक्षितो भवति । तं कृतं लोकमभिजायते । तस्मादाहुः कृतं लोकं पुरुषो-
ऽभि जायतऽइति ॥ २७ ॥

स यत्कनीयः संवत्सराद्दीक्षितः स्यात्-अलोका इष्टका उपदध्यात् । इष्टका लोकान्तिरिच्येरन् ।
अथ यद्भूयसो लोकाङ्कृत्वेष्टका नानूपदध्यात्-लोका इष्टका अतिरिच्येरन् । अथ यद्मावास्यायां

चयनसहितस्य संवत्सराद्य दीक्षाकारेण विधत्ते-अमावास्यायां दीक्षते इति । काल्युनामावास्यायां दीक्षा
इति । सूत्रितय-“दीक्षाऽमावास्यायामामानास्येनेष्टा” (का. श्रौ. सू. १६।१२७) इति । अमावास्यामन्वय-
ष्टिकारणानन्तरमेव दीक्षा कर्तव्या, पौर्णमास्योपक्रमाद् दर्शपानेन तत्पारितोषिकशकृत्वादिष्वभिप्रायः ।
अमावास्यायै वा अधीति । अग्निं पञ्चम्यर्थांस्तुवादी । ‘ यज्ञः ’ चन्द्रमाः, ‘ तायते ’ विस्मरति; पौर्णमास्या
देवैरुल्लङ्घ्यस्य चन्द्रस्य अमावास्यायामाश्रायणस्योक्तेः । ‘ यत् ’ यस्माद्; दिनाद् यज्ञो विस्तारितः, तस्मान्
ब्रह्मरि ‘ यज्ञम् ’ उत्पादनेपमिति । यद्वा, यज्ञपदेन दर्शेष्टि, दर्शपूर्णमासी हि सर्वस्या इष्टेः प्रकृतिभूताविति ।
तस्मादस्या उपरि ‘ यज्ञस्तायते ’ । “ तनोनेर्षकि ”- (पा. सू. ६ । ४ । ४४) इति नञोर्षे “ अहन्सार्क-
षात्तुको ” (पा. सू. ७।१।२९) इति दीर्घे ह्रस्वे ‘ तायते ’-इति रूपम् ॥ २९ ॥

प्रकारान्तरेण दीक्षाकरण प्रशंसति-यद्देवामावास्यायां रेतो वा एतदिति । ‘ दीक्षते ’ यजमान इति
‘ यत् ’, ‘ एतन् लक्षारूपायां योनीं रेतोभूतमात्मानं ’ सिकवान् । दीक्षाकरणमन्युत्पादनात् प्रागवश्येति रेत-
स्यैकात्मकत्वमित्यर्थः । ‘ यत् ’ यदा ‘ दीक्षितः ’ प्राग्दीक्षो ‘ भवति ’ तदा तस्मै रेतोरूपत्वेनोत्पत्त्यमानाया-
मये ‘ पुरस्तात् ’ पूर्वं ‘ लोकं ’ स्थानं करोति, स्थाने निष्पन्ने पश्चाद् अग्निर्जायते । अयमर्थः, दीक्षप्रारम्भो-
ऽग्रेरुत्पत्तिप्रागात्रम्या, तस्मान्तिरेव जनिष्यमाणस्याग्नेः स्थानकरणमिति स्थानसम्पादनानन्तरमुत्पत्तिं लोकप्रसिद्धया
दृढयति-तस्मादाहुः कृतं लोकमिति ॥ २७ ॥

साग्निके क्रतौ “ सवत्सराद्यन्तेव चिन्वीत ” (श. प. १० । २ । ६ । ९) इत्यात्रानाद् न्यूनानि-
रेकामायेन संवत्सरपर्यन्तं दीक्षा कर्तव्येति सिद्धान्तविधिं न्यूनानिरेकपक्षयोर्दीक्षमुपन्यस्यति-स यत्

ऽदृष्टका ऽभ्रतिरिच्येरन्नथ यदमावास्यायां दीक्षित्वाऽमावास्यायां क्रीणाति ।
तद्यावन्तमेव लोकं करोति त्रावतीरिष्टका ऽनुपदधात्युथास्यापूर्वमाणपक्षे
सर्वोऽग्निश्चीयते ॥ २८ ॥

तदाहुः । (र्व) यद्यावत्प एतस्याग्नेरिष्टकास्त्रावन्ति क्रुयेऽहोरात्राणि
सम्पद्यन्तेऽथ ग्रान्यूर्ध्वानि क्रयादुहानि कथमस्य ते लोकाऽअनूपहिता
भवन्तीति यद्वाऽअमावास्यायां दीक्षित्वाऽमावास्यायां क्रीणाति तद्यावन्त-
मेव लोकं करोति त्रावतीरिष्टका ऽनुपदधात्युथ ग्रान्यूर्ध्वानि क्रयादुहानि
तस्मिन्नवकाशेऽध्वर्युरग्निं चिनोति को हि चिनुयात्तु च सोऽवकाशः
स्याद्यावन्ति वै संवत्सरेऽस्याहोरात्राणि त्रावत्य ऽएतस्याग्नेरिष्टका ऽनुप च

दीक्षित्वाऽमावास्यायां क्रीणाति—तद्यावन्तमेव लोकं करोति—त्रावतीरिष्टका उपदधाति । अथास्या-
पूर्वमाणपक्षे सर्वोऽग्निश्चीयते ॥ २८ ॥

तदाहुः—यद्यावत्प एतस्याग्नेरिष्टकाः—तान्नि क्रयेऽहोरात्राणि सम्पद्यन्ते । अथ ग्रान्यूर्ध्वानि
क्रयादुहानि—कथमस्य ते लोका अनूपहिता भवन्तीति । यद्वाऽअमावास्यायां दीक्षित्वाऽमावास्यायां
क्रीणाति, तद् यावन्तमेव लोकं करोति—त्रावतीरिष्टका उपदधाति । अथ ग्रान्यूर्ध्वानि क्रयादुहानि—
तस्मिन्नवकाशेऽध्वर्युरग्निं चिनोति । को हि चिनुयात्—न च सोऽवकाशः स्यात् । यावन्ति वै

कर्त्तव्यः संवत्सरादिति । अग्निस्तावत् मन्त्रसंज्ञकः, तादृशाद्यग्नेरववा यजुष्मप इष्टकाः
यदृष्टकादिशतसप्तका इति दशमे काण्डे वक्ष्यते (श. प. १० । १ । ४ । ९) । तत्र
दीक्षाया मन्त्रसंज्ञात्वे कतिवयानामिष्टकानामाश्रयकालराक्षिणादयिका भवन्तीति प्रदेशेरहिता इष्टका एवो-
पहितान् भवन्तीति । एवं तर्हि एतदोषपरिहाराय दीक्षाया वर्षाविक्रमे इष्टका न्यूना इति लोका अतिरिक्ता भव-
न्तीति तेषु निरुद्धः । इष्टकाकाष्ठमनुवदति—अथ यदमावास्यायां दीक्षित्वाऽमावास्यायां क्रीणातीति ।
प्रमाणं कालानामावास्यायां 'दीक्षित्वा', तत्र कतिदिनम दीक्षितधर्मात्तावत् पुनः कालानामावास्यायां राजानं
सोमं 'क्रीणाति' श्रुते न्यूनातिक्रमो न स्तः । तद्यावन्तामिति । इष्टकातिरेको लोकानिरेको वा नास्तीत्य-
स्मिन् पक्षे गुणान्तरं दर्शयति—अथास्यापूर्वमाणपक्ष इति । दीक्षानन्तरं राजकये उपसदायाः, तत्र हि अनू-
पसदर्पानि चिनोतीति उपसत्सन्निवर्तनं स्वान्, तत्रपन गुणत्वयो सम्पद्यते इति गुणः ॥ २८ ॥

एव दीक्षायां मन्त्रसंज्ञात्वेनेष्टे. कालसाम्ये सिद्धान्तितेऽपि वेदवादिनां कालविषयमधिक्रमादाह्नां
दर्शनम्—तदाहुर्द्यावत्प एतस्येति । यद्यपि प्रथमकालानामावास्यायां दीक्षित्वा, जागामिकालानामा-
वास्यायां सोमकयावधिक्रमवत्संज्ञाकारे अन्यव्यवभूतेष्टकानां कालरूपाधारराक्षिणमधिक्रमं वा नास्ति,
तथापि क्रयादुहानि उपसदर्पानि विशन्ते, तत्र कपमिष्टकाविर्यजमानस्य लोका उप-
हिता भवन्तीति मन्त्रः ॥

त्रयोदशो मासस्त्रयोदशो वाऽएष मासो ग्रान्यूर्वाणि क्रयादुद्धानि तद्वा
ऽअमूस्त्रयोदशस्य मास इष्टकास्त्राभिरस्य ते लोका ऽअनूपहिता भवन्ति
तत्समा लोकाश्चेष्टकाश्च भवन्ति ॥ २९ ॥

(न्ये) एतद्देवैव प्रथमा पूर्णमासी । तस्यां पशुमालभते वा प्रथमा-
ऽष्टका तस्यामुखां सुम्भरति वा प्रथमाऽमावास्या तस्यां दीक्षतऽएतद्दे-
वान्येव संवत्सरस्य प्रथमान्यहानि तान्यस्य तदारभते तानि च तदा-
प्रोत्यथातः सम्पदेव ॥ ३० ॥

तदाहुः । कथमस्यैतत्कर्म संवत्सरमग्निमाप्नुोति कथं संवत्सरेणा-
ऽग्निना सम्पद्यतऽइत्येतेषां वै पञ्चानां पशूनां त्रुर्विंशतिः सामिधेन्यो
द्वादशाम्रियस्तत्पदत्रिंशदेकादशानुयाजाऽ एकादशोपयुजस्तुदद्यापञ्चा-
शत् ॥ ३१ ॥

संवत्सरस्वाहोरात्राणि—तावत्य एतस्याग्नेरष्टकाः । उप च त्रयोदशो मासः । त्रयोदशो वाऽएष
मासो—ग्रान्यूर्वाणि क्रयादुद्धानि । तद् वा अमूस्त्रयोदशस्य मास इष्टकाः—त्राभिरस्य ते लोका
अनूपहिता भवन्ति । तत्समा लोकाश्च, इष्टकाश्च भवन्ति ॥ २९ ॥

एतद्देवैव प्रथमा पूर्णमासी—तस्यां पशुमालभते । वा प्रथमाऽष्टका—तस्यामुखां सुम्भरति । वा
प्रथमाऽमावास्या—तस्यां दीक्षते । एतद्देवान्येव संवत्सरस्य प्रथमान्यहानि—तान्यस्य तदारभते ।
तानि च तदाप्रोति । अथातः सम्पदेव ॥ ३० ॥

तदाहुः—कथमस्यैतत्कर्म

संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यत इति ? । (१)

यद्वा अमावास्याया दीक्षित्वेत्यादिपरिहारवाक्यस्यापमर्थ—दीक्षादिक्रयकालपर्यन्तो यावान् कालरूपो लोकः,
तावत्य इष्टका अमूवन्ति तावद्विवाहम् । यदि तस्मादूर्वाणि ग्रान्यहानि सोऽवकाशोऽप्यग्निरिचयनस्य । यदि
तान्यहानि चयनकालो न भवेत्, तर्हि ' को हि ' कुत्रावकाशे ' विनुयात् ' । अवकाशस्यामावाहत् । अन्येष-
व सु इष्टकोपधानं नास्तीति न मन्तव्यमिति, " यावन्ति ये सवत्सरस्याहोरात्राणि "—इत्यादिना क्रयोत्तरकाले-
ऽपीष्टकोपधानमस्तीत्याह । संवत्सरसाधारणात् तद्गोऽग्निरित्युक्तम्, तत्र इष्टका अमन्यवयवा इति च,
अतः सवत्सरस्य यावन्ति दिनानि, तावत्य इष्टका उपहिता इत्युक्ते संवत्सरे त्रयोदशमासस्थानि सम्पदात्
तात्सल्यया इष्टकोपधानम् । अतस्त्रयोदशमासस्याणि क्रियोत्तरान्यहानि तत्सस्याक्वाभिरिष्टकामिर्वजमानलौका
उपहिता मन्तव्यत्वेन यावन्तो लोकास्तावत्य इष्टका उपहिता इत्यर्थः ॥ २९ ॥

पथालम्भोऽसम्भरणदीक्षाकाला ये उकारतेषां प्राथम्यमुपजीव्य प्रशंसति—एतद्देवैव प्रथमा पूर्ण-
मासीति । अथ पशुकर्मणः सवत्सररूपान्नेष संस्थासम्पत्तिं दर्शयितुं प्रतिजानीते—अथातः सम्पदेवेति ।
' सम्पत् ' सम्पत्तिः, संख्यासाम्यम्, तत् पशुकर्मोन्पदेर्देश्यित्वत् इत्यर्थः ॥ ३० ॥

तदाहुः कथमस्यैतत्कर्मिति । अग्निः सवत्सररूपक, तम् ' कथमेतत् कर्माप्नोति ' अत्रानुपपत्तिं स्वयमेव

(जु) जुतो याऽष्टाचत्वारिंशत् । (त्सा) साऽष्टाचत्वारिंशद्दक्षरा जुगतीयं वै जुगत्यस्याऽऽ हीदऽऽ सुर्वं जुगदियुषु वाऽअग्निरस्यै हि सुर्वोऽग्निश्चीयुते आवाग्नियुर्वित्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ ३२ ॥

शुद्धेवाष्टाचत्वारिंशत् । (द्) अष्टाचत्वारिंशद्दक्षरा वै जुगती जुगती सुर्वाणि च्छन्दाऽऽसि सुर्वाणि च्छन्दाऽऽसि प्रजापतिः प्रजापतिरग्नि-
र्यावानग्निर्वावित्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ ३३ ॥

तेषां वै पञ्चानां पशूनां चतुर्विंशतिः सामिधेन्यो, द्वादशाग्निः—तत्पदत्रिंशत् । एकादशानुयाजाः, एकादशोपयजः—तदष्टापञ्चाशत् ॥ ३१ ॥

ततो याऽष्टाचत्वारिंशत्—साऽष्टाचत्वारिंशद्दक्षरा जगती । इयं वै जगती । अस्यां हीदं सर्वं जगत् । इयमु वाऽअग्निः । अस्यै हि सर्वोऽग्निश्चीयते । यावानग्निर्वावित्यस्य मात्रा—तावत्तद्भवति ॥ ३२ ॥

यद्देवाष्टाचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशद्दक्षरा वै जगती । जगती सर्वाणि च्छन्दांसि । सर्वाणि च्छन्दांसि प्रजापतिः । प्रजापतिरग्निः । यावानग्निर्वावित्यस्य मात्रा—तावत्तद्भवति ॥ ३३ ॥

दर्शयति—कथं संवत्सरेणेति । संवत्सररूपेण ' अग्निना ' सह ' कथं सम्पद्यते ' संख्यातः कथं सम्पन्नं भवेदिति प्रश्नार्थः ॥

पञ्चपञ्चानामुपत्यवयव्यरूपपञ्चत्रयेऽपि सप्तसिं दिदर्शयिषुः पञ्चपञ्चपक्षे प्रथमं दर्शयति—एतेषां वै पञ्चानां पशूनामिति । तस्मिन् यद्दे ' सामिधेन्यः चतुर्विंशतिः ' । उक्ता. प्रकृतिगताः पञ्चदश, " समास्वाऽप्र भवतः "—(श. प. १ । २ । १ । २९) इत्याद्या मध्ये विहिता नवेति चतुर्विंशतिः । ' द्वादश आग्निः ' " ऊर्वा अस्य सामिधो भवन्ति "—(श. प. १ । २ । १ । ३१) इत्याद्याः अग्निस्तद्भक्ताः प्रयान-
पात्या द्वादशोक्ताः । एकादश अनुयाजाः, एकादश उपयजः, उपयजो नाम पशुगृद्धोमाः । तदष्टापत्तम्बः—
" एकादशवा तिर्यक् छिन्वा सभिमन्दनपर्यावर्तयन्ननुयाजानां वषट्कृते वषट्कृत एकैक गृदकाण्डं प्रनिप्रस्याता हस्तेन जुहोति "—(आ. श्रौ. सू. ७ । २.७ । ११) इति । एताः सर्वा मिलित्वा ' अष्टापञ्चाशत् ' संख्या सम्पन्ना ॥ ३१ ॥

अस्तु, प्रस्तुते किमापातमित्याह—ततो याऽष्टाचत्वारिंशदिति । उक्त्यामष्टापञ्चाशत्सङ्ख्यायां मध्ये दशसङ्ख्यां दित्वा अष्टाचत्वारिंशत्सङ्ख्याः तावत्संख्यात्परजगतीच्छन्देरूपा, जगत्वपि हि द्वादशाक्षरपादेति पाद-
चोष्टयै सकसंख्या भवति । अस्यां भूमौ सर्वं जगत् प्रकृष्टितमिति भूमिरपि जगतीशब्दवाच्या, सेव हि सर्वाग्निपयनाधिकरणमिति आचारुषेयपरोमेदोऽनवरणे भूमिरैव अग्निशब्दवाच्या । अग्निर्वावित्यपरिमाणवचनः ' अस्य ' अग्नेः ' मात्रा ' अवयवो ' यावती ' यत्परिमाणः, तात्कर्मसंख्यानं तावदग्निदवयवसंख्याकं भवति ॥ ३२ ॥

प्रोक्त्या एव संख्यायाः प्राजापत्यात्मना सप्तसिं प्रशंसति—यद्देवाष्टाचत्वारिंशदिति । इर्विद् न्याह्ये-
पम् ॥ ३३ ॥

(त्पु) अथ यानि दश । सा दशाक्षरा विद्युद्द्विविद्युदग्निर्दश दिशो
द्विशोऽग्निर्दश प्राणाः प्राणाऽअग्निर्वागग्निर्वावित्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ ३४ ॥

व्युषा पशुपुरोडाशः । (स्तु) वृत्पष्टिः पष्टिर्मासस्याहोरात्राणि तन्मास-
माप्नोति मासऽआप्त ऋतुमाप्नोत्यृतुः संवत्सरं वृत्संवत्सरमुमाप्नोति ये
च संवत्सरे कामाऽअथ यदतोऽन्यद्यदेव संवत्सरेऽन्नं तत्तत् ॥ ३५ ॥

(इ) अथैतस्य प्रजापत्यस्य । (स्ये) एकविंशतिः सामिधेन्यो
द्वादशाप्रियस्तत्रयस्त्रिंशदेकादशानुयाजा ऽयुकादशोपयुजस्तत्पञ्च-

अथ यानि दश—सा दशाक्षरा विराद् । विराडग्निः । दश दिशः । दिशोऽग्निः । दश प्राणाः ।
प्राणा अग्निः । यावानग्निर्वावित्यस्य मात्रा—तावत्तद्भवति ॥ ३४ ॥

व्युषा. पशुपुरोडाशः—तत् पष्टिः । पष्टिर्मासस्याहोरात्राणि । तन्मासमाप्नोति । मास आप्त ऋतुमा-
प्नोति । ऋतुः सम्बत्सरम् । तत्सम्बत्सरमाप्नोति । ये च सम्बत्सरे कामाः । अथ यदतोऽन्यद्-
यदेव सम्बत्सरेऽन्नं—तत्तत् ॥ ३५ ॥

(२) अथैतस्य प्रजापत्यस्य एकविंशतिः सामिधेन्यो, द्वादशाप्रियः—तत्र पर्यङ्गशत । एकदशा-

अथैतस्य दशसङ्घा प्रथमति—अथ यानि दश सा दशाक्षरेणि । ' विराद् अग्निः ' अत्राम्बकत्वात् ।
' अग्निर्विराद् अन्नम् ' (तै. ब्रा. १ । ६।३-३-१-८-२-२ ।) इति धृति विराडोऽन्नवम् । अग्नेर्दिगा-
त्मरुत्व प्राणादिदिक्षु विमर्शोऽधीयमानत्वान् । प्राणायानादयः पञ्च, नागकूर्मकृकल्बदेवदत्तवदप्रवाहवाः पञ्चेति
' दश प्राणाः ' । यदा, प्राणा दश इन्द्रियाणि । अग्ने. प्राणात्मरुत्वम्, हिरण्यगर्भरुत्वान् । यावानग्नि-
रिन्धादि । पूर्ववत् ॥ ३४ ॥

एव पञ्चपशुपक्षेऽष्टापञ्चाशत् सद्ब्रह्मामन्यात्मना स्तुत्या सवन्तराग्निना सम्भृतिं वक्तुं सद्ब्रह्म्यान्तर दर्शयति—
व्युषा पशुपुरोडाश इति । ' व्युषा ' वैश्वानरः, ' पशुपुरोडाश ' इति द्वौ । एतान्धां सह पष्टिमङ्ग्या ज्ञाना ।
' मामस्य ' सवत्सरावपवभूतस्य पष्टिसङ्ख्यानि अहोरात्राणि विद्यन्ते, तद् पष्टिमङ्ग्याक मास तावत्सङ्ख्याक-
महोरात्रमाप्नोति । ' आप्त ' सम्पन्नः ' माम ' स्वत्वयिनम् ' ऋतुम् ' आप्नोति ' ; ऋतुर्हि मासप्रत्ययः ।
' ऋतुः ' अथि ' सवत्सरम् ' आप्नोति; ऋतुपदकालको हि सवत्सरः । भवत्सररूपोऽग्निरिति प्राणुक्तम् ।
अतः सामिधेन्यादि-व्यापशुपुरोडाशास्तत्पदा पष्टिसङ्ख्या सवत्सररूपात्मना सम्भृतिं सर्वान् सवत्सरमध्य-
वर्तिनः कामानाप्नोति । नन्वस्मिन् कर्मणि अन्यानि वदूनि सद्ब्रह्म्यानि विद्यन्ते, तन् कथं पष्टिसङ्ख्ये-
त्युक्तमत आह—अथेयादि । अथेति प्रश्ने । ' अतः ' उक्तसद्ब्रह्मात्. ' अन्यत् ' ' यत् ' अस्ति, ' तत् '
' संवत्सरे ' विद्यमानम्. ' अन्नम् ' एव ' तत् ' ॥ ३५ ॥

एव पञ्चपशुपक्षे सर्वाति दर्शयित्वा प्रजापत्यपशुपक्षे दर्शयति—अथैतस्य प्रजापत्यस्येति । अग्ने. ' एक-

पञ्चाङ्गद्रुपा पशुपुरोडाशो हविस्तदष्टापञ्चाशत्सु योऽष्टापञ्चाशति कामो-
ऽत्रैव तुमामोति द्वावापारी तत्पष्टिः स यः पष्ट्यां कामोऽत्रैव तुमामोत्यथ
यदृतोऽन्यद्वेद्यु संवत्सरेऽन्नं तत्तत् ॥ २६ ॥

(३) अथेतस्य नियुत्वतीयस्य । सप्तदश सामिधेय्यां द्वादशामियस्तडेका-
शु विंशतिद्वैकादशानुयाना ऽण्कादशोपयजस्तडेकपञ्चाशद्रुपा पशु-
पुरोडाशो हविस्तदष्टपञ्चाशद्द्वावापारी द्वौ स्विष्टकृतौ तदष्टापञ्चाशत्सु
योऽष्टापञ्चाशति कामोऽत्रैव तुमामोति ध्वनस्पतिश्च वसाहोमश्च तत्पष्टिः
स यः पष्ट्यां कामोऽत्रैव तुमामोत्यथ यदृतोऽन्यद्वेद्यु संवत्सरेऽन्नं
तत्तदेवमु हास्येतत्कुर्म संवत्सरमग्निमाप्नोत्येवुं संवत्सरेणाग्निना
सम्पद्यते ॥ २७ ॥

नुयानाः, षण्कादशोपयजः-तत् पञ्चपञ्चाशत् । वपा, पशुपुरोडाशः, हविः-तदष्टापञ्चाशत् । स
योऽष्टापञ्चाशति कामः-अत्रैव तुमामोति । द्वावापारी-तत् पष्टिः । स यः पष्ट्यां कामः-अत्रैव
तुमामोति । अथ यदृतोऽन्यद्वेद्यु-यदेव संवत्सरेऽन्नम्-तत्तत् ॥ २६ ॥

(१) अथेतस्य नियुत्वतीयस्य सप्तदश सामिधेय्यः । द्वादशामियः-तत् षण्कादशं विंशत् । षण्कादशा-
नुयानाः, षण्कादशोपयजः, तदेकपञ्चाशत् । वपा, पशुपुरोडाशो, हविः तत् षतपञ्चाशत् । द्वावा-
पारी, द्वौ स्विष्टकृतौ । तदष्टापञ्चाशत् । स योऽष्टापञ्चाशति कामः-अत्रैव तुमामोति । ध्वनस्पतिश्च,
वसाहोमश्च-तत् पष्टिः । स यः पष्ट्यां कामः-अत्रैव तुमामोति । अथ यदृतोऽन्यद्वेद्यु-यदेव संवत्सरे-
ऽन्नम्-तत्तत् । एवमु हास्येतत्कुर्म संवत्सरमग्निमाप्नोति, एवं संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यते ॥ ३७ ॥

विंशतिः सप्तविंशः । ' हविः ' पशुपुरोडाशिरूपविविधार्थः । एवपष्टापञ्चाशत् सप्तपञ्चा । सप्त पूर्वोक्तं फलमग्नि-
दिशति-स योऽष्टापञ्चाशति काम इति । अत्रापि सप्तमसामिना सम्पत्तिं कर्तुं सप्तपञ्चाशत्सं सप्तविंशति-
द्वावापारविति । द्वावापारः सुप्तापारश्चेत्यर्थः । एवं पष्टिमङ्ग्यायां सप्तपञ्चायां पूर्वोक्तपष्टिफलमग्निदिशति-
स यः पष्ट्यां कामोऽत्रैव तमिति ॥ २६ ॥

वायव्यपञ्चाशे सम्पत्ते सम्पत्तिं दर्शयति-अथेतस्य नियुत्वतीयस्येति । द्वौ स्विष्टकृतौविति । पशुपुरोडाशः
स्विष्टकृतः, पञ्चाङ्गस्विष्टकृतौ द्वयविविधार्थः । ध्वनस्पतिश्च वसाहोमश्चेति । यूपदायवश्च्यको ध्वनस्पतिवत्ताः
स्विष्टकृतः प्रागनुष्ठेयः, हविषो वागवाया अर्द्धेन प्रतिप्रस्थाया कर्तव्यो वसाहोमः । अत्रापि फलद्वयवाक्यं
पूर्ववद् योज्यम् ॥ २७ ॥

तदाहुः । (नै) नैतस्य पशोः समिष्टयज्ञेषुपि जुहुयाद्य हृदयशूलेना-
वभृथमभ्यवेयादारम्भो वाऽप्युपोऽग्नेः पशुर्व्यवसर्गो देवतानां समिष्टयजू-
षुपि सुषुस्थाऽवभृथो नेदारम्भे देवता व्यवसृजानि नेचजुषु सथस्यापु-
यातीति स वै समेव स्थापयेदनेन पशुनेद्वा तत्प्रजापतिरपश्यद्युयेतस्याग्ने-
रन्तं न पथैत् । तस्मान्त्स्यारपयेत् । यदेव संस्थापयति । प्राण एष पशुः । तस्य यदन्तरियात्-
प्राणस्य यदन्तरियात् । यद् वै प्राणस्यान्तरियात्—तत एवं ज्ञियेत । तस्मात्समेव स्थापयेत् ।
अथातो व्रतानामेव ॥ ३८ ॥

तदाहुः—नैतस्य पशोः समिष्टयज्ञेषुपि जुहुयात् । न हृदयशूलेनावभृथमभ्यवेयाद् । आरम्भो
वाऽप्युपोऽग्नेः पशुः व्यवसर्गो देवतानां समिष्टयज्ञेषु । संस्थाऽवभृथः । नेदारम्भे देवता व्यवसृजानि,
नेचजुषु संस्थापयानीति । स वै समेव स्थापयेत् । एनेन पशुनेद्वा तत्प्रजापतिरपश्यत्—यथैवस्याग्ने-
रन्तं न पथैत् । तस्मान्त्स्यारपयेत् । यदेव संस्थापयति । प्राण एष पशुः । तस्य यदन्तरियात्—
प्राणस्य यदन्तरियात् । यद् वै प्राणस्यान्तरियात्—तत एवं ज्ञियेत । तस्मात्समेव स्थापयेत् ।
अथातो व्रतानामेव ॥ ३८ ॥

पशुपुष्टानस्य चननकर्मादित्वान् तदवसानं कर्त्तव्यम्; देवताविसर्गरूपमनिष्टयज्ञेषु सन्नातिरूपमभ्यवेयाद्
न कर्त्तव्यमिति केषाञ्चिदप्यर्थं सौमपथिकमुपन्यस्यति—तदाहुर्नैतस्य पशोरिति । पञ्चशतश्लोकी “ अनेन
चरति ”—(का. श्रौ. सू. ११. २१) इत्युक्तेः अजस्य वा प्राजापत्यस्य वा वाऽन्यस्य वा पशोरित्यर्थः ।
' अग्नेः ' अग्निचयनकर्मणः ' एष ' उक्तः ' पशु ' पशुरागम् । ' आरम्भः ' कर्मोपक्रमः; आदावपुष्टयमा-
नत्वात् । ' समिष्टयज्ञेषु ' इति यत्, तत् ' देवतानां ' पशुदेवतानां ' अवसर्ग ' विनर्जनम् । ' अव-
भृथः ' इति यत्, तत् ' सम्प्रा ' कर्मत्तमाति । अतः कर्मोपक्रमे एव देवताविसर्गेन कर्मोपकरणं च कर्तुं
न युक्तमित्यर्थः ।

तस्मिन् निरस्यति—स वै समेव स्थापयेदिति । पूर्वं ' प्रजापतिरनेन पशुना इष्ट्या ' अपश्यत् विचारित-
वान्,—' यथा ' येन प्रकारेण ' एतस्य ' ' अग्ने ' ' अन्त ' ' न पथैत् ' पर्यागच्छन्, विकीर्षमाणः स
स्वप्नेव तदपश्यत् इत्यन्वयः । यथेयेनैव पशुनेद्वाऽग्नेरन्तं परागच्छेत्, तर्हि समिष्टयज्ञरादिकं न कर्त्तव्यं स्यात्;
न तथा, एनेन पशुना यानोऽपि इतरेषां पशुशरीराणामस्य प्राप्त्या तत्परिमाणमृन्मरीचिकोरथानादिकं विना
अभ्यन्तगमनाभावसिद्धेः पशुकर्म संस्थापयितव्यमित्यभिप्रायः । संस्थापयित्वा अतिष्ठे दर्शयितुमनुवदति—
यदेव संस्थापयति प्राण एष पशुरिति । पशोः प्राणत्वं पुरस्तादुक्तम् । ' तस्य ' पशोः सम्बन्धि ' यत् '
कर्म ' अन्तरियात् ' व्यवहितं कुर्यात्, ' प्राणाय ' सम्बन्धिनमैकादेशमेव व्यवहितं कृतवान् भवति । ' ततः '
च सदा प्राणादन्तरितः स. अन्तरेमेव ' ज्ञियेत ' श्रुतो भवति; ' तस्मान् ' पशुकर्म ' संस्थापयेदेव ' इत्यर्थः ॥
अथ पशुप्राणान्तरे षडनकर्मणि यजमानकर्त्तव्यानां विषयानां सीमांता वक्ष्यत इति प्रतिजानीते—अथातो
व्रतानामेवेति ॥ ३८ ॥

तदाहुः । (नै) नैतेन पशुनेष्टोपरि शयीत तु मात्सुमश्रीयाञ्च मिथुन-
मुपेयात्पूर्वदीक्षा वाऽएष पशुनुनवक्लृप्तं वै तद्यद्दीक्षितुऽउपरि शयीत युष्मा-
त्सुमश्रीयाद्यन्मिथुनमुपेयादिति नेत्सेवैषा दीक्षा नेव हि मेखलाऽस्ति तु
कृष्णाजिनमिष्टकां वाऽएतां कुरुते तस्माद् क्लाममेवोपरि शयीतैतद्दु सुर्व-
मुत्रं युदेते पशवस्तदस्यात्राप्तमारब्धं भवति तद्यानि कानि चाऽऽमधुनोऽश-
नानि तेषामस्य सुर्वेषां कामाशनं यदि लभेत मिथुनं तु नोपेयात्पुरा
मैत्रावरुण्यै पयस्यायै तस्योपरि बन्धुः ॥ ३९ ॥

तदाहुः—नैतेन पशुनेष्टोपरि शयीत, न मांसमश्रीयात्, न मिथुनमुपेयात् । पूर्वदीक्षा वाऽएष
पशुः । अनवक्लृप्तं वै तद्—यद्दीक्षित उपरि शयीत, यन्मांसमश्रीयात्, यन्मिथुनमुपेयादिति । नेत्सेवैषा
दीक्षा । नेव हि मेखलाऽस्ति, न कृष्णाजिनम् । इष्टकां वाऽएतां कुरुते । तस्माद् क्लाममेवोपरि
शयीत । एतद्दु सर्वमन्नम्—यदेते पशवः । तदस्यात्राप्तमारब्धं भवति । तद्यानि कानि चाऽऽमधुनो-
ऽशनानि—तेषामस्य सर्वेषां कामाशनं—यदि लभेत । मिथुनं तु नोपेयात्—पुरा मैत्रावरुण्यै पयस्यायै
तस्योपरि बन्धुः ॥ ३९ ॥

कर्त्तव्याकर्त्तव्यविचार पूर्वोपरपक्षान्यां निरूपयति—तदाहुर्नैतेनेति । ' पशुः ' नाम ' पूर्वा ' प्रथममाविनी
' दीक्षा ' , दीक्षाकर्मोपक्रमार्थमिति मत्वा पूर्वपक्षोद्भवा । ' अतः ' पशुकर्मणो दीक्षात्वाद् यजमानस्योपरि
शयनादिकम् ' अनवक्लृप्तम् ' अयुक्तमित्यर्थः । दूषयति—नेत्सेवैषा दीक्षेति । अत्र दीक्षाशब्दस्य मुख्यार्थस्वी-
कारः । मुख-दीक्षायां " मेखला दीक्षयति "—" कृष्णाजिनेन दीक्षयति "—(तै. सं. ६ । १ । ३ । ४)
इति, मेखलाजिनयोःत्रापावात् इदं दीक्षा न भवतीत्यर्थः । किं तत् पशुनुनानिति, तत्राह—इष्टकां वा एतां
कुरुत इति । पशुयागो नामेष्टकाकरणमेव । ' तस्मात् ' मासोपर्याप्तने ' कामं ' कुर्यात् । एतद्दु सर्वमन्न-
मिति । पुरषादिपशूना सर्वाङ्गत्वात् ' तद् ' ' यदा ' ' आसम् ' ' आरब्धं ' प्रकान्त भवति, तस्मान् ' आ-
मधुनः ' मर्यादापामाद्, मधुपर्यन्तम् ' यानि ' ' अशनानि ' अन्नानि, ' तेषा ' मध्ये ' अस्य ' यद्दुः ' कामा-
शनम् ' इच्छया भोजनम् । किं सर्वदा ? नेत्याह—यदि न लभेतेति । ' यदि ' विहितम् अन्नं ' न ' ' लभेत '
लब्धं भवेत्, तर्हीत्यर्थः । एक नियममाह—मिथुनं तु नोपेयादिति । मिथुनवर्जनं सर्वथा कार्यामित्येतत् प्राप्तम्,
तस्यावधि दर्शयति—पुरा मैत्रावरुण्यै पयस्याया इति । पक्षम्यर्थे चतुर्थी । आभिधायागपर्यन्तम् । अत्र
हात्पायनः—"मिथुनं वर्जयेदा पयस्यायाः । मासोपर्याप्तने चेच्छन्"—(का. श्रौ. सू. १६।२८-२९) इति ॥

तस्य नियमस्य विधायके ब्राह्मणमतिदिशति—तस्योपरि बन्धुरिति । ' उपरि ' उत्तरत्र नवमकाण्डे
" अयं मैत्रावरुण्या पयस्याया यजेते "—(श. प. ९ । ६ । १ । १४) इति मैत्रावरुण्या पयस्यां विधाय
आज्ञातम्—"स यदेतयाऽनिष्ट्या मानुष्यां चरेत् प्रत्यवरुदः स यथा देवः सन् मानुषः स्यात् तादृक् तर्तुः"—
(श. प. ९ । ६ । १ । १४) इति ॥ ३९ ॥

१-अहनि मात्सुमेषुने स्वर्जयेत् । का. श्रौ. सू. ९ । ८ । २-अमये द्यतपदये अयेऽहनि मैथुनमाः समोर्जनं चेत् । का.
श्रौ. सू. २५ । ८३ ॥

(स्तु) तदाहुः । (द्) दद्यादेतस्मिन्पञ्चे दक्षिणां नेन्मेऽयं यज्ञोऽदक्षिणो-
ऽसद्ब्रह्मणऽआदिष्टदक्षिणां दद्याद्ब्रह्मा वै सर्वो यज्ञस्तदस्य सर्वो यज्ञो
भिपण्यितो भवतीति न तथा कुर्यादिष्टकां वाऽएतां कुरुते तद्यथेष्टकाया-
मिष्टकायां दद्यात्तादृक्दमूह्येव दद्याद्यदस्योपकल्पेत ॥ ४० ॥

इति द्वितीय प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ६-२-१ ॥ (२. २.) ॥

एतद्देवोऽअब्रुवन् । (वंश्रे) चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तद्-
ब्रुवन्स्तेषां चेतयमानानां प्रजापतिरिमां प्रथमां स्वयमातृणां चितिम-
पश्यत्तस्मात्तां प्रजापतिनोपदधाति ॥ १ ॥

तदाहुः-दद्यादेतस्मिन्पञ्चे दक्षिणां । नेन्मेऽयं यज्ञोऽदक्षिणोऽसत् । ब्रह्मणऽआदिष्टदक्षिणां
दद्यात् । ब्रह्मा वै सर्वो यज्ञः । तदस्य सर्वो यज्ञो भिपण्यितो भवतीति । न तथा कुर्यात् । इष्टकां
वाऽएतां कुरुते । तद् यथेष्टकायामिष्टकायां दद्यात्-तादृक् तत् । अमूह्येव दद्याद्-यद-
स्योपकल्पेन ॥ ४० ॥

चित्यापेयं ब्राह्मणम् ।

एतद्देवोऽअब्रुवन्-चेतयध्वमिति । चितिमिच्छतेति वाव तद्ब्रुवन् । तेषां चेतयमानानां
प्रजापतिरिमां प्रथमां स्वयमातृणां चितिमपश्यत् । तस्मात्तां प्रजापतिनोपदधाति ॥ १ ॥

अस्मिन् पञ्चे ब्रह्मसम्प्रदानक दक्षिणादानं पूर्वोत्तरपञ्चा-या निषेधति-तदाहुर्दद्यादेतस्मिन् पञ्चे दक्षि-
णामिति । ' ब्रह्मणे ' ' आदिष्टदक्षिणां ' प्रतिनिधनदक्षिणां । ' भिपण्यितः ' विक्रितः । निषङ्-
शब्दान् " कण्डूबादिभ्यो यक् "-(पा. मू. ३ । १ । २७) तदन्तात् कर्मणि क्तः इडागमश्च । इष्टकां वा
एतामिति । पशुपामो नामेष्टकाकरणम्, तस्मान् प्रनीष्टक दक्षिणादाननमानम्, पशुपामो दक्षिणादानमित्यर्थः ।
पशो देयाया दक्षिणाया काळ दर्शयति-अमूह्येव दद्यादिति । ' अमूहि ' अद.शब्दो विप्रच्छवचनः ।
चवनकर्मणो दक्षिणादानकाले ' अश्च ' ब्रह्मणो ' यद् ' देयम् ' उपकल्पेन ' अवकल्पेन ह्यात्, तदा तद्
देयमित्यर्थः ॥ ४० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीपदानपद्यब्राह्मणभाष्ये षष्ठकाण्डे
द्वितीयेऽध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥ (१-२-२) ॥

उत्तरपञ्चाशत्प्रमानानां चित्तिनामृषिदेवतासम्बन्धेनोत्पत्तिप्रकारः, तत्सद्ब्रह्मविशेषः, स्वयमातृण्येष्टकानां स्थान-
विशेषप्रदर्शनञ्च तृतीय ब्राह्मणे प्रतिपाद्यते । स्वयमातृण्येष्टकामिधो भूम्यन्तरिक्षदुलोकामिका । अत एव
प्रथममध्यमोत्तमास्तु चित्तिपूषेयाः । तत्र प्रथमायाश्चित्तेरुपरतिं दर्शयति-एतद्देवोऽअब्रुवन्निति । ' एतद् '
ब्रह्मणमध्यमोत्तमास्तु चित्तिपूषेयाः । तदाहु-चेतयध्वमिति । स्वयमेवैतस्य पदस्यार्थमाह-चितिमिच्छतेर्नाति ।
' चेतयध्वमिति ' एतेन ' चितिमिच्छतेति वाव तद्ब्रुवन् ' इति । तेषां ' चेतयमानानां ' चितिमिच्छतः
देवानां मध्ये प्रजापतिः " इमां ' भूमिरूपा प्रथमां ' स्वयमातृणां ' स्वयमेव मध्ये तिन्नां शिलास्यमिष्टव ।

तमभिरब्रवीत् (इ) उपाहमापानीति केनेति पशुभिरिति तथेति पश्वि-
 एक्या इ तदुवाचेपां वावु पश्विष्टका शुद्धैष्टका तस्मात्प्रथमाने स्वयमा-
 तृष्णायाऽअनन्तर्हिता दूर्वैष्टकोपधीयते तस्मादस्याऽअनन्तर्हिताऽओप-
 धयेऽनन्तर्हिताः पशवोऽनन्तर्हितोऽग्निरनन्तर्हितो ह्येषु एतयोषेत् ॥ २ ॥
 (ते) तेऽब्रुवन् । (यंश्चे) चेतयध्वमेवेति चित्तिमिच्छतेति वाव तद्ब्रु-
 वन्नितु ऽऊर्ध्वमिच्छतेति तेषां चेतयमानानामिन्द्राग्नी च त्रिभुक्कर्मा चा-

तमभिरब्रवीत्-उपाहमापानीति । केनेति पशुभिरिति । तथेति । पश्विष्टक्या इ तदुवाच । एषा
 वाव पश्विष्टका यद्दूर्वैष्टका । तस्मात्प्रथमार्थे स्वयमातृष्णायाऽअनन्तर्हिता दूर्वैष्टकोपधीयते । तस्मा-
 दस्याऽअनन्तर्हिता ओपधयः, अनन्तर्हिताः पशवः, अनन्तर्हितोऽग्निः । अनन्तर्हितो-ह्येव एत-
 योषेत् ॥ २ ॥

तेऽब्रुवन्-चेतयध्वमेवेति चित्तिमिच्छतेति वाव तद्ब्रुवन् । इत ऊर्ध्वमिच्छतेति । तेषां चेतयमा-
 नानामिन्द्राग्नी च त्रिभुक्कर्मा चान्तरिक्षं त्रितीयां स्वयमातृष्णां चित्तिमपश्यन् । तस्मात्तमिन्द्राग्निभ्यां
 च त्रिभुक्कर्मा चोपध्याति ॥ ३ ॥

'चित्त्वं' 'अवश्यम्' । यस्मात् प्रजापरित्यज्यन्, 'तस्मात्' इष्टकं 'प्रजापतिना' 'प्रजापतिष्ठा
 साददत्'-(वा. म. १३। १७) इत्यादिना प्रजापत्यमन्त्रेण 'उपध्याति' ॥ १ ॥

तस्मिन् मन्त्रे "अग्निष्ठापिपातु" -इत्यमित्यन्वयः ध्रुवने, तमपि दर्शयति-तमभिरब्रवीदिति । 'तम्'
 इष्टकाकार प्रजापतिम् । 'अग्निः' 'अह' स्वयम् 'उपापानि' आगन्तानि 'इति' 'अवधीम्' ।
 'केन' -इत्यादिना प्रश्नोत्तरे प्रजापत्यमन्त्रे, 'तथा' -इति प्रजापतेर्होकारोक्तिः । 'पशुभि' -इति पदसि-
 नोक्तम्, तद् विद्मोति-पश्विष्टक्या इ तदुवाचेति । पश्विष्टकास्वयमाह-यद् दूर्वैष्टकेति । दूर्वैष्टक्या
 गहाभिरहमापानोऽर्थः निदो मवति । यस्मादेतया अग्निरनन्तर्हित उपागच्छन्, 'तस्मान्' प्रथमं स्वयमातृष्णे-
 एतोनानानन्तरमेव 'दूर्वैष्टकोपधीयते' । तदिदं प्रथममिति-तस्मादस्या अनन्तर्हिता ओपधय इति ।
 'अस्या' भूमिः 'ओपधय' अनन्तरमेवो पशवः, दूर्वोऽगोपधियन्तु । पशूना दूर्वोवाच दूर्वैष्टक्या 'पशवः'
 अग्निं 'अनन्तर्हिता' उपधिता मवन्तीति । अत्र द्वे स्वयमातृष्णोपधानानन्तरं दूर्वैष्टकोपधयन् ॥

तदुपधानमन्त्रस्य च सप्तमे काण्डे समासाक्षराने-"स्वयमातृष्णासुपध्याति"- (श. प. ७। ४। २। १)
 एतदनन्तरम्, "ता ये प्रजापतिनोपध्याति"- (श. प. ७। ४। २। १) "अथ दूर्वैष्टकासुपध्याति" (श. प.
 ७। ४। २। १०) "काण्डाकाण्डात् प्ररोहेन्ती"- (श. प. ७। ४। २। १४) इति । प्रथमं स्वय-
 मातृष्णोपधानमन्त्रे प्रजापत्यमन्त्रेण, तस्या भूमिहृत्यं चोक्तम्-"प्रजापतिस्व मादस्येवमाभ्युदे"-
 (श. प. ७। ४। २। १) एतदनन्तरम् "भूरति भूमिस्तपदिनिति"- (वा. सं. १३। १८) इति । मध्ये,
 "अग्निष्ठापिपातु मया स्वस्या"- (वा. सं. १३। १९) इति चान्त इति ॥ २ ॥
 अथ द्वितीयस्वयमातृष्णैष्टकाप्रधानायाः तृतीयविधेरुपतिं दर्शयति-तेऽब्रुवन्निति । दूर्वैष्टक्यं व्याख्येयम् ।

न्तुरिक्षं द्वितीयाथै स्वयमातृष्णां चितिमपश्यंस्तुस्मात्तामिन्द्राग्निभ्यां च
व्यिश्वकर्मणा चोपदधाति ॥ ३ ॥

तान्वायुरब्रवीत् । (दु) उपाहमायानीति केनेति दिग्भिरिति तथेति
दिश्याभिर्ह तदुवाच तुस्माद्द्वितीयायै स्वयमातृष्णायाऽअनन्तर्हिता
दिश्याऽउपधीयन्ते तुस्मादन्तरिक्षादनन्तर्हिता दिशोऽनन्तर्हितो वायु-
रनन्तर्हितो ह्येषुऽएताभिरुपैत् ॥ ४ ॥

(ते) तेऽब्रुवन् । (वंशे) चेतुयध्वमेवेति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुव-
न्नित्र ऊर्ध्वमिच्छतेति तेषां चेतुयमानानां परमेष्ठी दिवं तृतीयाथै स्वय-
मातृष्णां चितिमपश्यन्तुस्मात्तां परमेष्ठिनोपदधाति ॥ ५ ॥

तान्वायुरब्रवीत्—उपाहमायानीति । केनेति । दिग्भिरिति । तथेति । दिश्याभिर्ह तदुवाच ।
तस्माद्द्वितीयायै स्वयमातृष्णायाऽअनन्तर्हिता दिश्या उपधीयन्ते । तस्मादन्तरिक्षादनन्तर्हिता दिशः ।
अनन्तर्हितो वायुः । अनन्तर्हितो ह्येष एताभिरुपैत् ॥ ४ ॥

तेऽब्रुवन्—चेतुयध्वमेवेति । चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन् । इत्त ऊर्ध्वमिच्छतेति । तेषां

चितिमिच्छतेति यदुक्तम्, तत्तत्पर्यं दर्शयति—इत्त ऊर्ध्वमिच्छतेति । ' इत्तः ' पश्चुष्टानाद् ' ऊर्ध्वं '
' चितिम् इच्छत ' इत्यर्थः । ' इन्द्राग्नी च विश्वकर्मा च ' अन्तरिक्षरूपा ' द्वितीया ' स्वयमातृष्णेष्टकाम
' अपश्यन् ' । ' तस्मात् ' ' ताम् ' इष्टकाम इन्द्राग्निदेवत्वमन्त्रेण (वा. स. १४ । ११), विश्वकर्मदेवत्व-
मन्त्रेण (वा. स. १४ । १२) चोपदध्यात् ॥ ३ ॥

तन्मन्त्रे च "वायुष्टाडमिपात्"—(वा. स. १४ । १२) इति वायुसम्बन्धः श्रूयते, समाह—तान् वायु-
रब्रवीदुपाहमिति । ' तान् ' इन्द्राग्नी विश्वकर्मणा च । ' केन '—इत्यादिनी प्रश्नोत्तरे पूर्ववत् । दिग्भिरिति ।
यदिन्द्राग्निभ्यां विश्वकर्मणा चोक्तम्, तद् विवृणोति—दिश्याभिर्ह तदुवाचेति । दिशि मया दिशः । इष्टकाः,
तामि' आगच्छानीत्युक्तवान् । " दिगादिभ्यो यत् " (पा. व. ४ । ३ । ५४) इति—द्विकृशब्दात् यत्
प्रत्ययः । ' तस्मात् ' द्वितीयस्वयमातृष्णोपधानानन्तम्, दिश्येष्टोपधानम् । तदुपधानमन्त्रद्रपचाष्टमे
काण्डे प्रदर्शयिष्यते (श. प. ८ । ३ । १ । १२ । १३ । १४ । १) तन्मन्त्रे प्रथममिन्द्रा-
ग्निविश्वकर्मसम्बन्धः, मध्ये अस्या अन्तरिक्षरूपत्वम्, अन्ते वायुसम्बन्धः, (व. सं १४ । १३, १४) इति ॥ ३ ॥

अन्तर्हितास्वयमातृष्णाप्रधानायाः पञ्चमचितेरुत्पत्तिं दर्शयति—तेऽब्रुवन्नित्यादि पूर्ववत् । ' परमेष्ठी '
' दिवं ' शुल्लोकादिनां ' तृतीया ' ' स्वयमातृष्णाम् ' इष्टकाम् ' अपश्यत् ' । ' तस्मात् ' ' ताम् ' इष्टकाम्
' परमेष्ठिना ' " परमेष्ठी एवा सादयत् " (वा. स. १९ । १४) इति मन्त्रेण उपदैष्यात् ॥ ५ ॥

१—अनन्तरेण पथ दिश्या श्वेददेवीनां राक्षसीति प्रतिमन्त्रम् । विश्वकर्मेति विश्वज्योतिषपुरी पूर्वास्या । का०
श्री० सू० १० । १९२—१९२ । २—पच्छायं पुरीषेण विक्रान्त्यै स्वयमातृष्णे शक्तिं सप्तसृष्टे छिन्ने शोचन्त्यै इत्युक्तं विकर्मा-
भावोद्भवैते स्वयमातृष्णाम् । का० श्री० सू० १० । २९१ ।

तमसावादित्योऽब्रवीत् । (६) उपाहमायान्तीति केतुति लोकम्पृणयेति तथेत्येष वाव लोकम्पृणाऽऽत्मना हेव तदुवाच तुस्मान्तीया स्वयमातृष्णाऽनन्तार्हिता लोकम्पृणायाऽनुपधीयते तुस्मादसावादित्योऽनन्तार्हिता दिवोऽनन्तार्हिता ह्येषुऽप्तयोषेत् ॥ ६ ॥

(७) तदेता वाव पद् देवताः । (८) इदं सर्वमभवन्पदिदं किं च ते देवाश्चुऽर्पयश्चाब्रुवात्रेमा वाव पद् देवताऽइदं सर्वमभूवशुप तुस्मान्तीत यथा व्यमिहाप्यसामेति तेऽब्रुवंश्चेतयव्यमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्तुदिच्छन यथा व्यमिहाप्यसामेति तेषां चेतयमानानां देवा द्वितीयां चितिमपश्यन्नृपयश्चतुर्याम् ॥ ७ ॥

चेतयमानानां पपेयी दिवं तृतीयां स्वयमातृष्णां चितिमपश्यत् । तस्मात्तां परमेष्ठिनापद्यति ॥ ६ ॥

तमसावादित्योऽब्रवीत्—उपाह मायान्तीति । केनेति । लोकम्पृणयेति । तयोति । एष वाव लोकम्पृणा । आत्मना हेव तदुवाच । तस्मान्तीया स्वयमातृष्णाऽनन्तार्हिता लोकम्पृणायाऽनुपधीयते । तस्मात्सावादित्योऽनन्तार्हिता, दिवः । अनन्तार्हिता रूपेण पदयोषेत् ॥ ६ ॥

तदेता वाव पद् देवता इदं सर्वमभूवन्—यदिदं किञ्च । ते देवाश्चुऽर्पयश्चाब्रुवन्—एमा वाव पद्देवता इदं सर्वमभूवन् । उप तुस्मान्तीत—यथा व्यमिहाप्य सामेति । तेऽब्रुवन् । चेतयध्वमिति । चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन् । तदिच्छन—यथा व्यमिहाप्यसामेति । तेषां चेतयमानानां देवा द्वितीयां चितिमपश्यन्, ऋषयश्चतुर्याम् ॥ ७ ॥

तस्मिन् मन्त्रे “ सूर्यसाधनानु ” इति सूर्यमन्त्रः श्रुतेः । न दर्शयति—तमसावादित्योऽब्रवीदिति । लोकम्पृणयेतीति । एतन्नामपेष्टक्या । लोकम्पृणयेति यदाहितां क्व, तद् विदुर्गोति—आत्मना हेव तदुवाचेति । तस्यां तृतीयायाः सायणव्याख्यानोक्त्या लोकम्पृणायाश्च तृतीयैव उपपन्नमुत्तरं वदन्ते । तस्मिन् / का. सं. १२।१४—१६—वा. सं. ११।१९—११) इति तद्विदुर्गोतिः परमेष्ठिमन्त्रः, सुलोकम्पृणय, सूर्यमन्त्रार्थं विदते ॥ ६ ॥

एषं प्रथममन्त्रोत्तनात्प्रथमं ऋषिदेवतमन्त्रविषयेन दर्शयति, इतः परं द्वितीयतुष्णांश्चिदोत्तनात्—एकारं वक्तुमुक्तवित्तव्ये ऋषिदेवताः परिलगन्ति—तदेता वाव पद् देवता इति । प्रथममन्त्रादिति धर्तव्यं परमेष्ठिनमत्र ऋषयः, अग्नितातुर्गोतिर्वा देवताः, इति पद् देवता, इत्युक्तम् । एतन्मन्त्रोर्विधकर्तव्यं सदेव चितिः प्रकृतं देवतेति परिलगन्ता पद् देवता मन्त्रोत्तरपर्यः । लोकानां सूर्यादीनां चित्तान्, तद्वि-

१—विषयं तत्र पर्येतीत्येति । का. सं. मू. १०।१९।१२—तत्र तु तं देवतम् इति इत्यत एव दर्शयति इत्येवमिति । वृत्तलोकेऽप्युक्तं तत्रां च तत्रां इति । का. सं. मू. १०।११।१०।

तेऽब्रुवन् । (ह्रु) उप व्यमयासुति केनेति यदेपु लोकेषूपेति तथेति तद्गृह्ण्यं पृथिव्याऽअर्वाचीनमन्तरिक्षात्तेन देवाऽऽनुपायंस्तु देवा द्वितीया चितिरथ बुद्ध्वंमन्तरिक्षादर्वाचीनं दिवस्तेनुऽर्षयऽनुपायंस्तु देवा चतुर्थी चितिः ॥ ८ ॥

(स्ते) ते यदब्रुवन् । (वंश्चे) चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाच तद्-
ब्रुवन्त्युच्चेतयमानाऽऽनुपश्यंस्तुस्माञ्चितयः ॥ ९ ॥

प्रजापतिः प्रथमां चितिमपश्यत् । (त्य) प्रजापतिरेव तुस्या अपैयुं
देवा द्वितीयां चितिमपश्यन् देवा एव तुस्याऽऽर्षेयमिन्द्राग्नी च विश्व-

तेऽब्रुवन्-उप व्यमयासुति । केनेति । यदेपु लोकेषूपेति । तथेति । तद्गृह्ण्यं पृथिव्याः, अर्वाचीनमन्तरिक्षात्-तेन देवाऽनुपायन् । तदेवा द्वितीया चितिः । अथ यदूर्ध्वमन्तरिक्षात्, अर्वाचीनं दिवः-तेनऽर्षयऽनुपायन् । तदेवा चतुर्थी चितिः ॥ ८ ॥

ते यदब्रुवन्-चेतयध्वमिति । चितिमिच्छतेति वाच तद्ब्रुवन् । यच्चेतयमाना अपश्यन्-तस्माञ्चितयः ॥ ९ ॥

प्रजापतिः प्रथमां चितिमपश्यत् । प्रजापतिरेव तुस्या अपैयम् । देवा द्वितीयां चितिमपश्यन् ।

मानिनामन्त्यादिना च विन्वान्, एतेषु सर्वसमूहानिमायेग " इह सर्वमवन् यदिदं किञ्च " -त्युक्तम् । ते देवा ऋषय इति । उक्तव्यनिरिक्ता ' ऋषयो देवाश्च ' परस्परम् ' अब्रुवन् ' उक्तिप्रकार दर्शयति-इमा वाँ पद् देवता इति । प्रजापत्यादय एव षट् देवताः ' सर्वम् ' ' अब्रुवन् ' ' वयम् अपि ' देवा ऋषयश्च ' इह ' अग्निम् चयनकर्षणि ' यथा ' येन प्रकारेण ' अस्ताम ' मवेम । अग्नेर्लोठि रूपम् । ' हन् ' चयनमध्ये मव-नम् ' उपजानीन ' अन्वोन्व विचारयनेति अन्वे देवर्षयोऽभोषन् ॥

तेऽब्रुवन्निन्त्यादिना द्वितीयचतुर्थीद्विष्योऽपत्तिरना । प्रथमस्वयमावृत्त्याधिनेरनन्तर देवद्वितीया चितिः, द्वितीयस्वयमावृत्त्यानन्तरमृषिदृष्टा चतुर्थी चितिः, एवं पञ्च दिनय' सम्पन्ना इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तेऽब्रुवन्तुपेति । तद्गृह्ण्यं पृथिव्या इति । ' पृथिव्याः ' मूलोक्ताद् ' ऊर्ध्वम् ' ' अन्तरिक्षादर्वाचीनं ' ' यत् ' परार्थज्ञानमग्नि, ' तेन ' सह ' देवा ' द्वितीयां चितिम् उगता-उन् । ' अन्तरिक्षम् ' ' ऊर्ध्वम् ' ' दिव ' मूलोक्ताद् ' अर्वाचीनम् ' ' यद् ' वस्तुज्ञानमग्नि, ' तेन ' सह ' ऋषयः ' चतुर्थी चिति-मपश्यन्नित्यर्थः ॥ ८ ॥

चितिरथ बुद्ध्वं-ते यदब्रुवन्निनि । यस्मात् तेषु चोक्ताः प्रजापत्यादयः सर्वेऽपि ' चेतयध्वमिति ' उक्त्वा चितिं दृष्टवन्तः, ' तस्मान् ' चितिमंसाग्निं चितिरथो निरक्तः । " चितीं सञ्चान्ते " (धा. पा. म्वा. प. ३९) किति धातुवकारलोके कृते रूपमिति मन्त्वञ्चम् । यद्वा " चिन् चयने " - (धा. पा. म्वा. व. ९) इत्यस्य किति रूपम् ॥ ९ ॥

उक्तानां स्वयमावृत्त्यादीनां पञ्चानां चितीनां (ते. सं. ९ । १ । १०) प्रजापत्यादयोऽन्यादवध कवयो देवधोका, नच ऋषीनेव सुखमतिरुचये दर्शयति-प्रजापतिः प्रथमां चितिमपश्यदिति । प्रजापतिरेव

कर्मा च तृतीयां चितिमपश्यंस्तुऽएव तुस्याऽ आप्यमृषयश्चतुर्थी चिति-
मपश्यन्नृषयऽ एव तुस्याऽ आप्यं परमेष्ठी पञ्चमी चितिमपश्यत्परमेष्ठयेव
तुस्याऽ आप्यं यथै स यो हैतुदेवं चितीनामाप्यं वेद-आप्यवत्यो हास्ये बन्धु-
मत्याश्चितयो भवन्ति ॥ १० ॥

101576

इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ६-२-२ ॥ (२, ३.) ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६-२ ॥

देवा एव तस्या आप्यंयम् । इन्द्राग्नी च विश्वकर्मा च तृतीयां चितिमपश्यन् । तऽएव तस्या आप्यं-
यम् । ऋषयश्चतुर्थी चितिमपश्यन् । ऋषय एव तस्या आप्यंयम् । परमेष्ठी पञ्चमी चितिमपश्यत् ।
परमेष्ठयेव तस्या आप्यंयम् । स यो हैतुदेवं चितीनामाप्यं वेद-आप्यवत्यो हास्ये बन्धुमत्याश्चि-
तयो भवन्ति ॥ १० ॥

तस्या आप्यंयमिति । एवकारेऽन्यनिवृत्त्यर्थः ; ' तस्याः ' प्रथमायाधितेः ' आप्यंयन् ' । ऋषिरेवार्थंयम
स्वार्थको ढक्-प्रत्ययः । चितीनामृषिन् विदुषः फलमाह स यो हैतुदेवमिति । ' अस्य ' वेदित् । ' चितयः '
' आप्यंयवत्यः ' ऋषिसम्बन्धाः, ' बन्धुमत्यः ' विश्वकर्माहास्यान्निता । वेदनमात्रेण ऋषिदृष्टा ब्राह्मण-
विदिताश्चितयोऽनुष्ठिता ' भवन्ति ' इत्यर्थः ॥ १० ॥

इति श्रौतप्रायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयज्ञतपयब्राह्मणभाष्ये
षष्ठ्यां द्वितीयोऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (६-२-३) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तयो हार्दं निचारयन् । पुमर्थाधतुरो देवाद् विद्यार्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

मन्नाण्डं गोमहसं कनकहृत्पुलाह्वनौ स्वर्गमर्गं,
सत्ताम्यन्पञ्च सीरीखिदरुणस्ततापेनुसीकर्णभूमी ।
रनोस्तां रुमवाविद्विपमहितरथी सायणिः सिङ्गणार्थो,
व्यश्राणीदिश्वक्कं प्रथितविचिमहाभूतयुक्तं घटं च ॥
धान्यादिं घन्यन्नम् निलमन्नमुलः स्वर्गजं वर्णमुल्यः,
कार्पाशीवं कृपावाङ्गुदकृतमजडो राजनं राजभूयः ।
आश्वीर्थं प्राञ्च्यन्नम्ना लवणवमृगः शार्करं शार्कतैत्रा,
रत्नादयो रत्नरूपं गिरिमकृतं मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्थः ॥

इति श्रौतप्रायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयज्ञतपयब्राह्मणभाष्ये षष्ठेऽध्याये द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६-२ ॥

अथ तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् । द्वितीयप्रपाठके च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

एतद्वै देवाऽ अद्भुवन् । (वंश्रे) चेतुयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदद्भुवंस्तेषां चेतुयमानानां सवितैतानि सावित्राण्यपश्यन्नुत्सवित्राऽपश्यन्नुत्समात्सावित्राणि सऽ एतामष्टागृहीतामाहुतिमजुहोतां हुत्वेष्टामष्टधा विहितामुपाढामपश्यत्पुरैव सृष्टां सतीम् ॥ १ ॥

एतद्वै देवाः अद्भुवन्—चेतुयध्वमिति । चितिमिच्छतेति वाव तदद्भुवन् । तेषां चेतुयमानानां सवितैतानि सावित्राण्यपश्यत् । यत् सवित्राऽपश्यन्—तस्मात्सावित्राणि । स एतामष्टागृहीतामाहुतिमजुहोत् । ता हुत्वेष्टामष्टधा विहितामुपाढामपश्यत्—पुरैव सृष्टां सतीम् ॥ १ ॥

यस्य निश्चयिन वेदा यो वेदभ्योऽप्यिह जगत् ॥ निर्गमे तमह वन्दे विद्यातीर्थमहेक्षरम् ॥ १ ॥

११मध्यायद्वयेन र्चायमानान्नेरूपचिप्रकारः, चयनोभ्युक्तपशूदककर्म, मृतिकामिकतायुत्पत्तिः पुरुषादिपञ्चपशु-प्राजापत्यराज्येष्वन्यतमेन प्रकारेणानुष्ठानप्रकारः, पञ्चचित्युत्पत्तिश्च दर्शिता, इतस्तृतीयादिभिरध्यायैः “युञ्जान-प्रथम मनः” (वा.स. ११।१) इत्यादिना चयनमन्त्राणां विनियोगोऽभिधास्यते । तत्र प्रथम “युञ्जान-प्रथमम्” इत्यादिभिरष्टभिः सावित्रहोमं कार्यं । तदाह कात्यायनः—“अष्टगृहीत जुहोति सन्तपनुद्गृहन् युञ्जान इति”—(का. श्रौ.सू. ११।१०) इति । अष्टवारं सुवेण सुचि गृहीतमाज्यद्वयं ‘सन्तपन्’ अत्रिच्छेदेन ‘उद्गृहन्’ ऊर्ध्वं गृहन् “युञ्जानः प्रथम मनः”—(वा. स. ११ । १-८) इत्यादिभिरष्टभिः सवितृदेवत्वैर्मन्त्रैर्जुहो-यात् । “अष्टागृहीतामष्टाभिर्यजुर्मिर्जुहोति”—इति (अग्ने तृतीयकण्डिकायां) वक्ष्यति । एतेषां पञ्चद्वयं यजुर्वेदे पाठान्, अन्येषां पादिकानां यजुष्ठातुपपत्तेः ; अथवा यजुःसहितानुपठिता मन्त्राः छविन्यायेन यजुःशब्देनोक्ताः, अत्राष्टनो मन्त्रो यजुः । तथा चापरात्मव-“यजुःपठनाभिर्कर्मिभरेकामाहुनि जुहोति”—(अथ श्रौ.सू. ११।१।४) इति ॥ तस्मिन् सावित्रहोमं विधायन् सवितृसम्बन्धमादौ दर्शयति—एतद्वै देवा अद्भु-वन्निति । ‘चेतुयमानानां’ चितिमिच्छतां देवानां मध्ये ‘सवित्रा’ देव ‘एतानि’ बक्ष्यमाणानि सावित्राणि कर्माणि ‘अपश्यत्’ । यस्मात् सवित्रा एतानि दृष्टवान् अतः सावित्राण्यभ्युच्यन्ते । सवितुरिमानोऽप्यर्थे “तस्ये-दन्”—(पा.सू. ४।३।१२०) इति अणु-प्रत्ययः । सम्बन्धनामान्ये प्रत्ययविधानात् आत्मनोऽभ्य-न्तरेऽपि देव इति कृत्वा द्रष्टृदस्यसम्बन्धे कर्मणामपि सवितृदेवत्वेन “साऽस्य देवता”—(पा.सू. ४।२।१४) इत्यर्थविशेषे च विशेषप्रत्ययो भवतीत्यर्थः । आज्यस्याष्टमहणं विधातुमाह—स एतामष्टागृहीतामिति । तां हुत्वेष्टामिति । यतः ‘अष्टागृहीतामाहुतिं सवित्रा अजुहोत्’, अतः ‘अष्टधा विहिताम्’ अष्टप्रकारेण विहिताम् ‘अष्टादा’ नामेष्टकाम् ‘अपश्यत्’ ॥ १ ॥

ते अद्भुवन् । (वंश्वे) चेतुष्वमिति चित्तिमिच्छतेति वाव तदद्भुवन्-
चेतुयमाना ऽअुपश्यंस्तुस्माञ्चित्तिगुह्यतिर्व्वं यज्ञो यदिद्वाऽपश्यत्तुस्मा-
दिष्टका ॥ २ ॥

तां वाऽएताम् । (भ्रु) एकार्थं सतीमष्टागृहीतामष्टाभिर्षुभिर्जुर्भिर्जुहोति
तुस्मादियमेका सत्यपथा विहिता ॥ ३ ॥

तामूर्ध्वामुद्गृह्णुहोति । (ती) इमां तदूर्ध्वां रूपैरुद्गृह्णाति तुस्मा-
दिय मूर्ध्वा रूपैः ॥ ४ ॥

(स्ताथ्) ताथ् संततां जुहोति । (त्ये) एतद्वै देवा ऽअविभयुर्यद्वै न
ऽइह रक्षांति नाशु नान्ववेयुडिति त्वाएतुं संततहोममपश्यञ्क्षतां
नाशुणामुनन्ववायनाय तुस्मात्संततां जुहोति ॥ ५ ॥

ते यद्भुवन्—चेतुष्वमिति । चित्तिमिच्छतेति वाव तदद्भुवन् । यज्ञेतयमाना अपश्यन्—तस्मा-
ञ्चित्तिः । आहुतिर्वं यज्ञो, यदिद्वाऽपश्यत्—तस्मादिष्टका ॥ २ ॥

तां वाऽएतामेकां सतीमष्टागृहीतामष्टाभिर्षुभिर्जुर्भिर्जुहोति । तस्मादियमेका सत्यपथा विहिता ॥ ३ ॥

तामूर्ध्वामुद्गृह्णुहोति । इमां तदूर्ध्वां रूपैरुद्गृह्णाति । तस्मादियमूर्ध्वा रूपैः ॥ ४ ॥

तां संततां जुहोति । एतद्वै देवा अविभयुः । यद्वै न इह रक्षांति नाशु नान्ववेयुडिति । त्वाएतं
सन्ततहोममपश्यन्—रक्षतां नाशुणामुनन्ववायनाय । तस्मात्संततां जुहोति ॥ ५ ॥

ते यद्भुवन्मिति । अथाऽप्या इष्टकावमुद्गृह्णादपि—आहुतिर्वं यज्ञो यदिद्वाऽपश्यति । 'यत्' यस्मात्
एतां सावित्रादितिम् 'रष्टा' 'अपश्यन्', 'तस्मादिष्टका' 'अवापेति, आहुतिसदृशीष्टकेति ॥ २ ॥

तन् प्रशसति—तां वा एतामेकां सतीमष्टागृहीतामिति । यस्मादेकाद्विमष्टाभिर्मन्त्रैरुद्गृह्णतेनाप्यद्वयेन
द्वयान्, तस्माद् अथाऽपि एकद्वयि अष्टया विधीयते इति तस्मान्नवं तस्योद्वारितमित्याशयः ॥ ३ ॥

तस्या आहुतेरुद्गृह्णं प्रहणं विधत्ते—तामूर्ध्वामिति । 'उद्गृह्णन्' उद्गृह्णन्त्यर्थः ऊर्ध्वामित्यनेनोक्तः ।
इमां तदूर्ध्वामिति । 'इमां' 'भूमिम् ॥ ४ ॥

तस्याः सान्तत्वेन हवनं विधत्ते—तां सन्ततां जुहोतीति । 'सन्तताम्' अविच्छिन्नमरान्तिवर्धः ।
सन्ततत्वं सोपनिबन्धं प्रशसति—एतद्वै देवा अविभयुरिति । "मिथी मये" (धा. पा. छ. प. २)
इति "तिव्यस्तविद्विभ्यध"—(पा. घ. २ । ४ । १०९) इति शेरुम् । राशमेभ्यः सकाराद् देवा
भ्यिभ्यस्तः । 'यन्' यथा 'इह' यत् 'नाशु' नाशकालि । 'रक्षांति' कर्तृगदम्, 'नः' अस्मान् देवान्
'नान्ववेयुः' न सङ्गता मवेयुः । "एत् गती" (धा. पा. अ. प. ३९) लिङ्गि रूपम्, 'इति' हेतौ,
अस्मान् कारणात् 'एतं' सावित्रे 'होमे' 'सन्ततम्' अविच्छिन्नम् 'अपश्यन्' अवकाशात्पेविगां राश-
कालामसद्वपनाय; अन्वयो हि यज्ञविघातकाः प्रविशन्ति ॥ ५ ॥

यद्वेतामाहुतिं जुहोति । सवितृपोऽग्निस्तुमेतयाऽऽहुत्या पुरस्तात्प्रीणाति
तमिष्ट्वा प्रीत्याऽथेन॑ सुम्भरति तद्यदेतया सवितारं प्रीणाति तस्मात्सा-
वित्राणि तस्माद्वाऽएतामाहुतिं जुहोति ॥ ६ ॥

यद्वेतामाहुतिं जुहोति । सवितृपोऽग्निस्तुमेतयाऽऽहुत्या पुरस्ताद्वेतो-
भूतुं॑ सिञ्चति यादृग्वै योनीं॑ रेतः सिच्यते तादृजायते तद्यदेतया सवितारं॑
उतोभूतुं॑ सिञ्चति तस्मात्सावित्राणि तस्माद्वाऽएतामाहुतिं जुहोति ॥ ७ ॥

सुवश्वात्र सुक् च प्रयुज्येते । वाग्ने सुक्प्राणः सुवो वाचा च वै प्राणेन
चेतदग्ने देवाः कर्मान्वैच्छन्स्तुस्मात्सुवश्च सुक् च ॥ ८ ॥

यद्वेव सुवश्च सुक् च । यो वै स प्रजापतिरासीदेव स सुवः प्राणो वै सुवः
प्राणः प्रजापतिरुथ या सा वाचासीदेया सा सुग्योपा वै वाग्योपा सुगुथ
यास्ता ऽथाप ऽथायन्वाचो लोकृदेतास्ता अमेतामाहुतिं जुहोति ॥ ९ ॥

यद्वेतामाहुतिं जुहोति । सवितृपोऽग्निः—तमेतयाऽऽहुत्या पुरस्तात्प्रीणाति । तमिष्ट्वा प्रीत्या-
ऽथेन॑ सुम्भरति । तद्यदेतया सवितारं प्रीणाति—तस्मात्सावित्राणि । तस्माद्वाऽएतामाहुतिं
जुहोति ॥ ६ ॥

यद्वेतामाहुतिं जुहोति । सवितृपोऽग्निः । तमेतयाऽऽहुत्या पुरस्ताद्वेतोभूते सिञ्चति । यादृग्वै योनीं
रेतः सिच्यते । तादृजायते । तद्यदेतया सवितारं रेतोभूतं सिञ्चति । तस्मात्सावित्राणि । तस्मा-
द्वाऽएतामाहुतिं जुहोति ॥ ७ ॥

सुवश्वात्र सुक् च प्रयुज्येते । वाग् वै सुक्, प्राणः सुवः । वाचा च वै प्राणेन चेतदग्ने देवाः
कर्मान्वैच्छन् । तस्माद्—सुवश्च सुक् च ॥ ८ ॥

यदेव सुवश्च सुक् च । यो वै स प्रजापतिरासीत्—एव स सुवः । प्राणो वै सुवः । प्राणः

अस्या माहुतेः सवितृदेवत्वत्वमिदानीमाह—यद्वेतामाहुतिमिति । आग्नेये कर्मणि कृतः सवितृ प्रसङ्ग
इत्यतः आह—सवितृपोऽग्निरिति ॥ “यू प्रेरणे” —(घट. पा. तु. प. १.३७) इति अस्मात् सवि परं
सवितेति । अतदर्थं सु “सुक्” “अग्निः” इति । सवितारं प्रीणाति, तस्मात् सावित्राणीति—अनेनाहुतेः
सवितृप्रीणनसाकनवात्—तदेवत्वमिति, प्रत्ययसु पूर्वमेवेकः ॥ ६ ॥

अकारान्तरेण ईतिकरणे—प्रशंसति—यद्वेतामाहुतिमिति । रेतोभूतं सिञ्चतीति । अयनकर्मणः प्राग्मा-
दित्यर्थः ॥ ७ ॥

ताथँ संततां जुहोति । संतता हि ता ऽआप ऽआयुतुथ यः सु प्रजापति-
स्रय्या विद्यया सहापः प्राविशदेप स थैरेतद्यजुर्भिर्जुहोति ॥ १० ॥

तद्यानि त्रीणि प्रथमानि । (नी) इमे ते लोका ऽअथ युञ्जतुर्थं यजुस्त्रयी सा
विद्या जुगती सा भवति जुगती सुर्वाणि च्छुन्दाथँसि सुर्वाणि च्छुन्दा-
थँसि त्रयी विद्याऽथ यानि चत्वार्युत्तमानि दिशस्तानीमे च वै लोका
दिशश्च प्रजापतिरुथैषा त्रयी विद्या ॥ ११ ॥

प्रजापतिः । अथ या सा वागासीत्—एषा सा रुक् । योषा वै वाक् । योषासृक् । अथ यास्ता आप
आयन् वाचो लोकाद्—एतास्ताः—प्रमेतामाहुतिं जुहोति ॥ ९ ॥

तां सन्ततां जुहोति । सन्तता हि ता आप आयन् । अथ यः स प्रजापतिस्त्रय्या विद्यया सहापः
प्राविशत्—एष सः—थैरेतद्यजुर्भिर्जुहोति ॥ १० ॥

तद्यानि त्रीणि प्रथमानि—इमे ते लोकाः । अथ यच्चतुर्थं यजुः—त्रयी सा विद्या । जुगती सा
भवति । जुगती सर्वाणि च्छुन्दांसि । सर्वाणि च्छुन्दांसि त्रयी विद्या । अथ यानि चत्वार्युत्तमानि—
दिशस्तानि । इमे च वै लोकाः, दिशश्च प्रजापतिः । अथैषा त्रयी विद्या ॥ ११ ॥

पदर्शमुक्तम्, तद् दर्शयति—अथ यास्ता आप इति । 'याः आपः' यानि उदकानि प्रजापतिसृष्टानि
'वाचो लोकाद्' वाग्वालोकाद् सकाशात् 'आयन्' आगतानि, 'ताः' आप एवेदानीं रूपमानाऽऽहुति-
रित्यर्थः । पूर्वं प्रजापतिर्वाचः सकाशात् अपः सृष्टवान् इत्याश्रितम्, तया प्रथमाप्याये—'सोऽपोऽसृजत वाच
एव लोकात्'—(श. प. १ । १ । १ । ९) इति ॥ ९ ॥

तां सन्ततामिति । आहुतिसाधनान् मन्त्रान् प्रशंसति—अथ यः स प्रजापतिस्त्रय्या विद्ययेति । पूर्वं
प्रजापरिरुपः सृष्ट्वा पुनरपि बहुलासृष्टिं सृष्ट्वा त्रयीमन्या विषया सह ता अपः प्रविष्टवान्, अत एदानीमपि
आहुतिरुपयोक्तिर्मन्त्राणां च त्रयीरुपत्वान् तैर्होमकरणं प्रजापतेर्बहुपत्तये विद्या सहैदकश्रवशसमान-
नित्यर्थः । एतदपि पूर्वमाश्रितम्—'सोऽकामयताम्योऽसृज्योऽपि प्रजायेयेति, सोऽनवा त्रया विद्या सहापः
प्राविशत्'—(श. प. १ । १ । १ । १०) इति ॥ १० ॥

मन्त्रान्तो पविमय्य स्तौति—तद् यानि त्रीणि प्रथमानीति । 'तद्' तत्र सेतु मन्त्रेषु 'यानि प्रथ-
मानि त्रीणि' यजुषि । यजुर्वेदपठितत्वात् यजुषीरुप्यन्ते; अन्येषा पदत्रयानां यजुष्टानुपपत्तेः, यजुरन्तिमा
वा मन्त्राः उच्यन्त्यापेन यजुःशब्देनोकाः । तन्मन्त्रयं पृथिन्यन्तारेणपुलोकात्मकम्, एतयो मन्त्रत्रयीविद्याप्रमकः
त्रयोस्त्वं छन्दोभ्या प्रतिपादयति—जुगती सा भवतीति । "युञ्जते मन उत युञ्जते धियः"—(वा. सं. १ । १ । ४)
इति ऋषोर्भक्तो जुगतीश्चन्द्रस्तः; अगत्याः सर्वश्चन्द्रोमपत्वान् अग्याश्च तत्सम्भवत्, एतुर्थस्यास्य त्रयी-
रूपत्वम् । इयानि चत्वारि यजुषि प्रागादिमहादिशः; संख्यासाम्यात् । "इमे वै लोकाः"—इत्यादिना सप्तानां
मन्त्राणां प्रजापतिरुपत्वम्, एकस्वाद्यपीदियारूपत्वञ्च प्रदर्शयति मन्तव्यम् ॥ ११ ॥

स जुहोति । युञ्जानुः प्रथमं मुनऽ इति प्रजापतिर्व्युञ्जानुः स मुनऽ एतस्मै कर्मणेऽयुङ्क्त तद्यन्मन एतस्मै कर्मणेऽयुङ्क्त तस्मात्प्रजापतिर्व्युञ्जानुः ॥ १२ ॥

(स्त) तत्त्वाय सविता धियऽ इति । मुनो वै सविता प्राणा धियोऽग्नेज्योतिर्निचाय्येत्यग्नेज्योतिर्हृदयेत्येतत्पृथिव्याऽअध्याभरदिति पृथिव्यै ह्येनदध्याभरति ॥ १३ ॥

युक्तेन मनसा व्ययमिति । मुनऽ एवेतदेतस्मै कर्मणे युङ्क्ते न ह्ययुक्तेन मनसा किंचन सम्प्रति शक्नोति कर्तुं देवस्य सवितुः सवऽइति देवेन सवित्रा

स जुहोति—“ युञ्जानुः प्रथमं मनः ”—इति । प्रजापतिर्व्युञ्जानुः, स मन एतस्मै कर्मणेऽयुङ्क्त । तद्यन्मन एतस्मै कर्मणेऽयुङ्क्त—तस्मात्प्रजापतिर्व्युञ्जानुः ॥ १२ ॥

“ तत्त्वाय सविता धियः ”—इति । मुनो वै सविता, प्राणा धियः । “ अग्नेज्योतिर्निचाय्य ”—इति । हृदयेत्येतत् । “ पृथिव्याऽअध्याभरत् ”—(वा. सं. ११।१) इति । पृथिव्यै ह्येनदध्याभरति ॥ १३ ॥

“ युक्तेन मनसा व्ययम् ”—इति । मन एवेतदेतस्मै कर्मणे युङ्क्ते । न ह्ययुक्तेन मनसा किंचन सम्प्रति शक्नोति कर्तुम् । “ देवस्य सवितुः सवे ”—इति । देवेन सवित्रा प्रसूता इत्येतत् ।

अथ होममन्त्र प्रथमावृच विषये—स जुहोति युञ्जान इति । प्रथमा शक्, अतुष्टु । अथमर्थः—‘ सविता ’ सर्वस्य स्वस्वकार्ये प्रेरक सूर्यः ‘ प्रथमम् ’ आशी अग्निचपनविषये ‘ मन ’ ज्ञानमाधनयून विर्त ‘ युञ्जान ’ कर्मविषय ज्ञानमुत्पादयितुमात्मना सयुक्त कुर्वन् अनन्तर ‘ धियः ’ बुद्धी, प्राणान् वा ‘ तत्त्वाय ’ “ तनु विस्तारे ” (धा. पा. त. उ. १) कवाप्रवये “ उदितो वा ”—(पा. सू. ७।२।१६) इति इहेमावपले “ अनिदिताम्० ”—(पा. सू. ६।४।२४) इति न—ओपे, “ क्तो यद् ”—(पा. सू. ७।१।४७) इति परप्रत्यये ष छले रूपम् । तन्नित्रा विस्तारं, मनसा बुद्धिं प्राण वा पर्यालोच्य ष यत्र मनस्तत्र प्राणः इति हि व्याप्ति । यद्वा, एक वाक्यम् : प्रथम मनो ज्ञानसाधनं धियं तत्कार्यं ज्ञानञ्च ‘ तत्त्वाय ’ तच्च—शब्दाच्चतुर्थी, तच्च नामाग्निवम् । तच्छब्देन प्रकृत्यादादिभिः परानुश्रवते, तस्य सावन्तवम्, अग्निरूपावाप्तये । मनो ज्ञानञ्च नियुञ्जान. अग्ने सम्बन्धि ज्योति पञ्चसु पञ्चसु प्रतिष्ठ तेज ‘ निचाय्य ’ दृष्ट्वा “ चायू पूजादिशामनयो ”—(धा. पा. म्वा. प. ९०६) निशामन दर्शनम् । ‘ पृथिव्या ’ वित्ताया ‘ अग्नि ’ उपारे विशिष्टप्रदेशे प्रति ‘ आभरत् ’ । तत् पञ्चम्य. मकाशान् अग्निनेत्र आहृतवान् । “ ह्यहोर्निदच्छन्दिनि ” (पा. सू. ८।२।३२ वा. १) इति हकारस्य मकार. । मन्त्र प्रतिपादमन्त्र व्याचष्टे—प्रजापतिर्व्युञ्जान इति । अत्र सविनुपदेन धात्रर्थमात्रमाश्रित्य प्रजापतिरन्वयत इति विशेषः । अत्र “ तत्त्वाय अग्निरूपप्रसवे अग्नेः ज्योतिः पञ्चसु दृष्ट्वा ”—इत्यादिकं सर्वं युज्यते ॥ १२ ॥ १३ ॥

द्वितीयं मन्त्र विषये—युक्तेन मनसा व्ययमिति (वा. श्री. सू. १६।१०) । इय गावत्री ।

प्रमृता ऽद्वित्येतत्स्वर्वाय शक्तयेति युथैतेन कर्मणा स्वर्गं लोकमियुदेवमे-
तदाह शक्तयेति शक्त्या हि स्वर्गं लोकमेति ॥ १४ ॥

युक्तवाय सविता देवानिति । मनो वै सविता प्राणा देवाः स्वर्गतो धिया
दिवमिति स्वर्गं देनां लोकं यतो धियैतस्मै कर्मणे युयुजे बृहज्ज्योतिः
करिष्यतऽद्वित्यसौ वाऽआदित्यो बृहज्ज्योतिरेष उऽपुषोऽग्निरेतन्वेते संस्करि-
ष्यन्तो भवन्ति सविता प्रमुवाति तानिति सविनृप्रमृता ऽएतत्कर्म कर-
वद्वित्येतत् ॥ १५ ॥

“स्वर्वाय शक्त्या”-(वा. सं. ११ । २) इति । यथैतेन कर्मणा स्वर्गं लोकमियाद्-एवमेत-
दाह । शक्तयेति । शक्त्या हि स्वर्गं लोकमेति ॥ १४ ॥

“युक्तवाय सविता देवान्”-इति । मनो वै सविता, प्राणा देवाः । “स्वर्गतो धिया
दिवम्”-इति । स्वर्गं देनां लोकं यतो धियैतस्मै कर्मणे युयुजे । “बृहज्ज्योतिः करि-
ष्यतः”-इति । असी वाऽआदित्यो बृहज्ज्योतिः । एष उ पुषोऽग्निः । एतन्वेते संस्करिष्यन्तो भवन्ति ।
“सविता प्रमुवाति तान्”-(वा. सं. ११ । ३) इति । सविनृप्रमृता एतत्कर्म कर-
वद्वित्येतत् ॥ १५ ॥

अत्रार्थः-‘युक्तेन’ कर्मविषये एकादेन मनसा । अन्वयः सविता देवान् इति कर्म कर्तुं न शक्यते, अतः कर्मणि
युक्तेन युक्तम् । तादृशेन ‘मनसा’ सविता ‘सविनु. देवता’ ‘सवे’ अन्वयुद्धाने वर्तमानाः ‘ययु’
अनुशासतः ‘स्वर्वाय’ शिष्येण यत् प्रपय (वा. सू. १ । १ । १९) । स्वर्गद्विषय स्वर्गसाधनाय कर्मणे,
तदर्थम्, “शिवार्थोपदेशः”-(वा. सू. २ । २ । १४) इति चतुर्थी । ‘शक्त्या’ कर्मकरणसाम-
र्थेन, तदर्थद्रव्यसाधनेन च प्रपय कार्य. इति वाक्यशेषे । शिष्ये तावत्, यथा शक्तुयात् तथा उपार्थादिनि
प्रकारवाचिना यथाशब्देन शक्तैर्यथासामर्थ्येण, काम्ये यदा शक्तुयात् तथा उपार्थादिनि तृतीयाः सम्-
र्था चोक्ता ॥

मन्त्रं प्रतिपादयन्तं व्याख्ये-मन् एवैतदिति । मनसो युक्तव व्यतिरेकमुखेन प्रतिपादयति-न
सयुक्तेनेति ॥ १४ ॥

तृतीयं मन्त्रं विधत्ते-युक्तवाय सविता देवानिति (का. श्रौ. सू. १६ । १०) । तादृशान् ‘युक्तवाय’
पूर्वम् कर्त्तव्यं यत् । मनसा युक्तवा शिवत इति विशेषः । यदा, ‘देवान्’ प्राणान् ‘युक्तवाय’ इत्यन्तमेकं
वाचयामि प्रदर्शितम् । ‘युयुजे’, इति लिट् प्रयुक्त । ‘बृहत्’ महत् ‘ज्योतिः’ अन्वयात्मक सूर्यात्मकव
‘करिष्यत.’ संस्करिष्यतः आत्मन्तेन मानयतः ‘तान्’ देवान् ‘सविता’ ‘प्रमुवाति’ सम्पत्तुवानात् ।
सुस्तेः पश्चे लोकारे “छेडोऽडाटी”-(वा. सू. ३ । ४ । ९४) श्यादागमः । अतः एव ‘कवन्’-
इति पश्यते ल उदाहृत. ॥ १५ ॥

(बु) युञ्जते मन उच्यते युञ्जते धियऽ इति । मनश्चैवेतत्प्राणांश्चितस्मै कर्मणे युञ्जे विप्रः विप्रस्येति प्रजापतिर्वै विप्रो देवा विप्रा बृहतो विपश्चित् इति प्रजापतिर्वै बृहन्विपश्चित् द्वि होत्रा दधऽइति यद्वाऽएष चीयते तदेप होत्रा विधत्ते चित्ते ह्येषुस्मिन्होत्राऽअधि विधीयन्ते व्युनाविदित्येषु हीदं व्युनमविन्दुकेऽइदित्येको ह्येषुऽ इदं सर्वं व्युनमविन्दन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिरिति महती देवस्य सवितुः परिष्टुतिरित्येतत् १६ ॥

(रु) युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिरिति । प्राणो वै ब्रह्म पूर्व्यमुन्नं नमस्तच्छुद्धैवाहुतिरन्नमेतयैव तदाहुत्यैतेनाग्नेन प्राणानेतस्मै कर्मणे युञ्जे विश्लोकऽएतु पथ्येव सूरैरिति यथोभयेषु देवमनुष्येषु कीर्तिं श्लोको युज-

“ युञ्जते मन उच्यते युञ्जते धियः ”-इति । मनश्चैवेतत्-प्राणांश्चितस्मै कर्मणे युञ्जे । “ विप्रः विप्रस्य ”-इति । प्रजापतिर्वै विप्रो देवा विप्राः । “ बृहतो विपश्चितः ”-इति । प्रजापतिर्वै बृहन्विपश्चित् । “ विहोत्रा दधे ”-इति । यद्वाऽएष चीयते-तदेप होत्रा विधत्ते । चित्ते होतस्मिन् होत्रा अधि विधीयन्ते । “ व्युनाविद् ”-इति । एष हीदं व्युनमविन्दत् । “ एक इत् ”-इति । एको ह्येष इदं सर्वं व्युनमविन्दत् । “ मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ”-(वा० सं, ११ । ४) इति महती देवस्य सवितुः परिष्टुतिरित्येतत् ॥ १६ ॥

“ युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिः ”-इति । प्राणो वै ब्रह्म पूर्व्यम्, अन्नं नमः । तत् तदेवैवाहुतिरन्नम् । एतयैव तदाहुत्यैतेनाग्नेन प्राणानेतस्मै कर्मणे युञ्जे । “ विश्लोक एतु पथ्येव

चतुर्थी विधत्ते-युञ्जते मन इति (का. श्रौ. सू. १६ । १०) । इयं जगती । ‘ विप्राः ’ मेधाविनो देवाः । ‘ बृहतो विपश्चितः ’ । ‘ विप् ’-(निघ. १ । ११ । ४१) इति वाङ्नाम । सकलशाखागतान्मन्त्रानेकत्र कर्मणि सञ्चिन्वतीति विपश्चित् । ‘ विप्रस्य ’ मेधाविनः प्रजापते, अग्न्यात्मकस्य विश्वस्तं पुनः सन्धानार्थं ‘ मनो युञ्जते ’ कर्मार्थमेकाग्रं कुर्वन्ति । ‘ उच्यते ’ अपि च ‘ धियः ’ बुद्धिः प्राणान् वा ‘ युञ्जते ’ । ‘ व्युनाविद् ’ ‘ व्युनाः ’-(निघ. २ । ११ । १०) इति प्रज्ञानाम्, इह ह्रातव्ये वर्त्तते । इतिवान् जानन् ‘ एकः ’ ‘ इत् ’ एव चीयमानः अग्निः, ‘ होत्राः ’ सतहोत्रकाणां प्रस्थितपाज्याः ‘ विदधे ’ अकार । सदिदं ‘ सवितु देवस्य ’ ‘ मही ’ महती ‘ परिष्टुतिः ’ । स यत् प्रजापतिः समिधाना य देवान् कर्मणे मनः प्राणाश्च युञ्जे, अतोऽग्निहोत्रं विदधे इति ॥

मन्त्रं व्यापद्ये-युञ्जते मन इत्यादि । स्वहोऽर्थः । यद्वा एष चीयते इति । यधीयते स एष होतस्मै कर्मणि करोतीत्यर्थं द्रवयितुमाह-चित्ते होतस्मिन्निति । ‘ चित्ते ’ अग्नी होतृमैत्रावरुणादिक्रियाणां विधानात् तानैव कर्तृत्वमित्युपपरितम् ॥ १६ ॥

पञ्चमीमृचं विधत्ते-युजे वां ब्रह्म पूर्व्यम् (का. श्रौ. सू. १६ । १०) इति । विश्वम् । ‘ वाप् ’-इति

मानस्य स्यादेवमेतदाह शृण्वन्तु विश्वेऽअमृतस्य पुत्रा ऽइति प्रजापति-
र्वाऽअमृतस्तस्य विश्वे देवाः पुत्राऽ आ ये धामानि दिव्यानि तस्थुरितिमे
वै लोका दिव्यानि धामानि तद्यऽएषु लोकेषु देवास्तानेतदाह ॥ १७ ॥

स्य प्रयाणमुन्वन्त्यऽइद्ययुरिति । प्रजापतिर्वाऽएतदग्रे कर्माकरोत्ततो
देवाऽअकुर्वन्देवा देवस्य महिमानमोजसेति यज्ञो वै महिमा देवा देवस्य
यज्ञं वीर्यमोजसेत्येतद्यः पार्थिवानि विममे सऽ एतशऽ इति यद्वै किं
चास्यां तत्पार्थिवं नृदेप सुर्वं विमुमिमीते रश्मिभिर्हयैन्दभ्यवतनोति
उजाथँसि देवः सविला महित्वनेतीमे वै लोका उजाथँस्यसुवादित्यो देवः
सविता तुनेप महिमा विमुमिमीते ॥ १८ ॥

सुरेः”-इति । यथोभयेषु देवमनुष्येषु फीतिं श्लोको यजमानस्य स्याद्-एवमेतदाह । “ शृण्वन्तु
विश्वेऽअमृतस्य पुत्राः ”-इति । प्रजापतिर्वा अमृतः । तस्य विश्वे देवाः पुत्राः । “ आ ये
धामानि दिव्यानि तस्थुः”-(वा. सं. ११।५) इति । इमे वै लोकाः दिव्यानि । धामानि ।
तद्यऽएषु लोकेषु देवाः तानेतदाह ॥ १७ ॥

“ यस्य प्रयाणमुन्वन्त्यऽइद्ययुः ”-इति । प्रजापतिर्वाऽएतदग्रे कर्माकरोत्-तत् ततो देवा
अकुर्वन् । “ देवा देवस्य महिमानमोजसा ”-इति । यज्ञो वै महिमा, देवा देवस्य यज्ञं
वीर्यमोजसेत्येतद् । “ यः पार्थिवानि विममे स एतशः ”-इति । यद्वै किं चास्यां-तत्

पत्नीयजमानानुन्वेने ' सुनाम्यामर्थाय, ' नमोभिः ' अत्रैः सहितं, ' पूर्वं ' पुरातन सहितं ' ब्रह्म ' ब्रह्मणि
' युजे ' युक्तान् सवितेति । अत्रानुवाचिना ' नमः ' परेनाहुनिभिधीयते, तथाऽऽहुत्वा पत्नीयजमानयो-
पुत्राः प्राणान् एकस्मै कर्मणे युते इत्यर्थः । यद्वा, ' युजे ' इति लङ्गुत्तमैकवचने रूपम्, अन्वयुर्ब्रह्मिति ।
किमर्थम् ? तदाह- ' सुरैः ' कर्मविदुषो यजमानस्य ' श्लोकः ' कौटिलिः ' अथेत् ' विविधं गच्छतु, समयत्र देव-
मनुष्येऽ प्रसूता मवञ्चिनि । ' गृध्रैः ' पथिशब्दान् ' धर्मपर्यन्त्यायात् ' (पा. सू. ४।४।१२)
इति यत् । पथो यज्ञमार्गात् अनेनेना आहुतिः यथा समयत्र प्रमार्गिणी भवति, एवं श्लोक इत्यर्थः । ' अमृतस्य '
मरणधर्मरहितस्य प्रजापतेः ' पुत्राः ' विश्वे ' देवाः ' शृण्वन्तु, यजमानस्यैकमित्यनुषङ्गः । ' ये ' देवाः
दिव्यानि धामानि सर्वैर्लोकस्थानानि ' तस्य ' अविष्टितवन्तः तं शृण्वन्तिविति ॥

मन्त्र प्रतिपादमन्त्र व्याचष्टे-युजे वां ब्रह्म पूर्वं नमोभिरित्यादि । निगदसिद्धमेतत् ॥ १७ ॥

षडीमृचमाह-यस्य प्रयाणमिति (का. ग्री. सू. ११।६०) । इय जगती । अयमर्थः । अन्ये देवाः
' यस्य देवस्य ' द्योतनशक्तिस्य प्रजापतेः ' प्रयाण ' प्रथमगमनं कर्मानुष्ठानमनुलक्ष्य ' ओजसा ' वीर्येण
' महिमानं ' स्वनात्मकं यज्ञे ' ययुः ' अन्वगाच्छन् । प्रजापत्यनुष्ठानानन्तरं सर्वे देवा अनुष्ठितवन्तः ' यः '
' सविता ' ' पार्थिवानि ' पृथिव्याभवदित्यतं वस्तुज्ञानं ' विममे ' " भाद् माने " (धा. पा. जु. आ. १)

देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगायेति । (त्य) असी वाऽआदित्यो देवः सविता यज्ञो भगस्तुमेतदाह प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगायेति दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतं नः पुनात्वित्यसौ वाऽआदित्यो दिव्यो गन्धर्वोऽन्नं केतोऽन्नपूऽन्नं नः पुनात्वित्येतद्वाचस्पतिर्वाचं नः स्वदत्विति वाग्वाऽइदं कर्म प्राणो वाचस्पतिः प्राणो न इदं कर्म स्वदत्वित्येतत् ॥ १९ ॥

(दि) इमुं नो देव सवितर्यज्ञं प्रणयेति । (त्य) असी वाऽआदित्यो देवः सविता यद्वाऽएष यज्ञियं कर्म प्रणयति तदनार्तं स्वस्त्युद्वचमश्नुते देवाव्यमिति यो देवानवदित्येतत्सखिष्विदं सत्राजितं धनजितं स्थाजितमिति यद्एतत्सर्वं विन्दादित्येतद्द्वेत्सृचा स्तोमं समर्धय गायत्रेण रथन्तरुं बृह-

पार्ष्वम् । तदेष सर्वं विमिमीते । रश्मिभिर्ह्येनदभ्यवतनोति । “ रजांसि देवः सविता महित्वना ”—(वा. सं. ११।६) इति । इमे वै लोका रजांसि । असावादित्यो देवः सविता । तानेष महिम्ना विमिमीते ॥ १८ ॥

“ देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय ”—इति । असी वाऽआदित्यो देवः सविता । यज्ञो भगः । तमेतदाह—प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगायेति । “ दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतं नः पुनातु ”—इति । असी वाऽआदित्यो दिव्यो गन्धर्वः । अन्नं केतः । अन्नपूऽन्नं नः पुनात्वित्येतत् । “ वाचस्पतिर्वाचं नः स्वदतु ”—(वा. सं. ११।७)—इति । वाग्वा इदं कर्म, प्राणो वाचस्पतिः । प्राणो न इदं कर्म स्वदत्वित्येतत् ॥ १९ ॥

“ इमुं नो देव सवितर्यज्ञं प्रणय ”—इति । असी वाऽआदित्यो देवः सविता । यद्वाऽएष यज्ञियं कर्म प्रणयति । तदनार्तं स्वस्त्युद्वचमश्नुते । “ देवाव्यम् ”—इति । यो देवानवदित्येतत् ।

स्वित्तेजोभिः सर्वं बलु व्यनक्ति । ‘ एतदा ’ सर्वत्र चरणीशील । यद्वा, ‘ एतदाः ’ (निघं. १।१४।१०) इत्यश्वनाम । मत्वर्धायकोप । अश्ववान् । ‘ सविता ’ आदित्यो ‘ देवः ’ ‘ रजांसि ’ शृण्वन्तारिष्युलोकात् । ‘ महित्वना ’ स्वमहिम्ना ‘ विममे ’ विमिमीते ॥

प्रजापतिर्वा एतद्ग्रे कर्मत्यादि, मन्त्रव्याख्यानम् ॥ १८ ॥

सप्तम मन्त्र विधत्ते—देव सवितः प्रसुव यज्ञमिति (का. श्री सू. १६।१०) । वाजपेये व्याख्यातोऽय मन्त्रः (श. प. ५।११।१४।१। मा.) ॥ १९ ॥

अष्टमं यज्ञविधत्ते—इमुं नो देव सवितर्यज्ञमिति (का. श्री सू. १६।१०) । प्रणयेति पदस्यार्थमाह—‘ यज्ञियं कर्म ’ ‘ प्रणयति ’ प्रकर्षेण नयति । तदेवाह—‘ ततः ’ सवित्रा प्रणीतं कर्म ‘ अनात्तम् ’ अनुपहतम्,

द्रायत्रवर्तनीति सामानि स्वाहेति युजूंषि सैषा त्रयी विद्या प्रथमं जायते
युथैवाद्दोऽमुत्राजायतैवमथ युः सोऽग्निरुसृज्यतेप स योऽत ऊर्ध्व-
मक्षीयते ॥ २० ॥

तान्येतान्यष्टौ सावित्राणि । (ष्य) अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्धा-
वानाग्निर्धावत्यस्य मात्रा तावत्तैवैनमेतद्रेतोभूतुं सिञ्चति तानि नव
भवन्ति स्वाहाकारे नवमो नव दिशो दिशोऽग्निर्नव प्राणाः प्राणाऽ अग्नि-
र्धावानाग्निर्धावत्यस्य मात्रा तावत्तैवैनमेतद्रेतोभूतुं सिञ्चति तानि दश
भवन्त्याहुतिर्दशमी दशाक्षरा विग्रह विग्रहमिर्दश दिशो दिशोऽग्निर्दश
प्राणाः प्राणाऽ अग्निर्धावानाग्निर्धावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ २१ ॥

“ सखिविद् सत्राजितं धनजितं स्वर्जितम् ”—इति । य एतत्सर्वं विन्दादित्येतत् । “ ऋचा
स्तोमं समर्धय गायत्रेण रथन्तरं बृहद्गायत्रवर्तनि ”—इति । सामानि । “ स्वाहा ”—(वा.
सं. ११ । ८) इति । युजूंषि । सैषा त्रयी विद्या प्रथमं जायते । यथैवाद्दोऽमुत्राजायत-एवम् ।
अथ यः सोऽग्निरुसृज्यत-एव स-योऽत ऊर्ध्वमक्षीयते ॥ २० ॥

तान्येतान्यष्टौ सावित्राणि । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रोऽग्निः । यावानग्निर्धावत्यस्य मात्रा-
तावत्तैवैनमेतद्रेतो भूतं सिञ्चति । तानि नव भवन्ति । स्वाहाकारो नवमः । नवदिशः । दिशोऽग्निः ।
नव प्राणाः । प्राणा अग्निः । यावानग्निर्धावत्यस्य मात्रा-तावत्तैवैनमेतद्रेतोभूतं सिञ्चति । तानि दश
भवन्ति । आहुतिर्दशमी । दशाक्षरा विग्रह । विराडग्निः । दश दिशः । दिशोऽग्निः । दश प्राणाः ।
प्राणा अग्निः । यावानग्निर्धावत्यस्य मात्रा-तावत्तद्भवति । २१ ॥

‘ स्वस्ति ’ क्षेत्रेण ‘ उदधं ’ समामिन् ‘ अस्तुते ’ । देवान्पमिनि पदं व्याचष्टे-यो देवानवादिति ।
देवानवति तर्पयतीति देवावी । “ अहितृसृष्टन्निम्ब ईः ”—(पा. मू. उ. १९८) इति । ई-प्रत्ययः ।
अस्य यज्ञपः त्रयीविद्यान्मुपपादयितुमाह-ऋचेति । अग्निन् यज्ञुषि तावत् ‘ ऋचा स्तोप समर्धय ’ । “ गाय-
त्रेण रथन्तरं बृहद् गायत्रवर्तनि स्वाहा ”—इति पठयते । तत्र ऋचेतिपदेन ऋचंदोऽग्निर्धोयते, स्तोमगाय-
त्रेणन्तबृहदादिभिः सामान्युपपत्ते, स्वाहेतिपदेन यज्ञुर्देः । अत एवैव मन्त्रो वेदत्रयामकृत्वात् ‘ त्रयी विद्या ’ ।
अत्र त्रयाः कः प्रसङ्ग-इत्यत शाह-यथैवाद्दोऽमुत्रेति । ‘ अदः ’ रिपतिक्रियाविशेषणम्, ‘ अमुत्र ’—इति
विग्रहप्रथमः । यथा प्राग-यागरी सर्वमृष्टेः पुरा त्रयी विद्या उत्पन्ना, एवमेतद्व्यजुषि-“ स ध्रान्तलोपानो
ब्रह्म प्रथममसृजत त्रयीमेव विद्याम् ”—(श. प. १ । १ । १ । ८) इति । पूर्वं योऽग्निः सृष्टः, अथ यो
गर्भोऽन्तरासिद्, ‘ सोऽग्निरुसृजत ’ इति । ‘ सः ’ सृष्टोऽग्निरेव, इदानीं त्रियमानोऽग्निरित्यर्थः ॥ २० ॥

उक्तान्यष्टौ मन्त्रान् सम्भूय प्रशस्तितुमनुवदति-तान्येतान्यष्टौ सावित्राणीति । गायत्र्या अष्टौ अक्षराणि,
अग्नेरपि ऋचानामेवम् अग्नेर्गायत्रत्व प्रायुक्तम् । (श. प. १ । १ । २ । १९) अतोऽग्नेर्वावन्तोऽजयशाः,
तैः तावन्तमेवाग्निन् एतया आहुत्या सित्तजान् मवतित्यर्थः ॥

(त्ये) एतस्यामाहुत्यां हुतायाम् । (म) अग्निदेवेभ्य उदकामद्ये देवाऽअब्रुवन्पशुर्वाऽअग्निः पशुभिरिममुन्विच्छामस स्वाय रूपायाविर्भविष्यतीति तं पशुभिर्उन्विच्छन्तस् स्वाय रूपायाविरभवत्तस्माद् हुतपशुः स्वाय रूपायाविर्भवति गोर्वा गवेऽश्वो वाऽश्वाय पुरुषो वा पुरुषाय ॥२२॥

तेऽब्रुवन् । (न्य) यद्यह सर्वैरन्वेपिष्यामो यातयामाऽअनुपजीवनीया भविष्यन्ति यद्युऽअसर्वैरुत्सर्व्वंमनुवेत्स्यामऽ इति तऽएतमेकं पशुं द्वाभ्यां पशुभ्यां प्रत्यपश्यन्नासभं गोश्रावेश्च तद्यदेतमेकं पशुं द्वाभ्यां पशुभ्यां प्रत्यपश्यन्तस्मादेव ऽएकः सन्दिरेताः ॥ २३ ॥

एतस्यामाहुत्यां हुतायामग्निदेवेभ्य उदकामत् । ते देवा अब्रुवन्-पशुर्वाऽअग्निः, पशुभिरिममुन्विच्छाम, स स्वाय रूपायाविर्भविष्यतीति । तं पशुभिर्उन्विच्छन् स स्वाय रूपायाविरभवत् । तस्माद् हुतपशुः स्वाय रूपायाविर्भवति । गोर्वा गवेऽश्वो वाऽश्वाय । पुरुषो वा पुरुषाय ॥ २२ ॥

तेऽब्रुवन्-यद्यह सर्वैरन्वेपिष्यामो-यातयामा अनुपजीवनीया भविष्यन्ति । यद्युऽअसर्व्वैरुत्सर्व्वंमनुवेत्स्याम इति । तऽएतमेकं पशुं द्वाभ्यां पशुभ्यां प्रत्यपश्यन्-नासभं-गोश्रावेश्च । तद्यदेतमेकं पशुं द्वाभ्यां पशुभ्यां प्रत्यपश्यन्-तस्मादेव एकः सन्दिरेताः ॥ २३ ॥

अष्टममन्त्रान्ते य. स्वाहा-शब्द. पठितः, तेन नवमेन सह सद्भ्यां दिक्प्राणामना प्रशसति-तानि नव भवन्ति, स्वाहाकारो नवम इति ॥

स्वाहा-शब्दप्रयोगानन्तरमस्वाहावाहुतिर्होत, तथा सह पूर्वसद्भ्यां दिक्प्राणामना प्रशसति-तानि दश भवन्ति आहुतिर्दशमीति । अष्टौ मन्त्राः, स्वाहाकारो नवमः, स्वाहाकारान्ते हूयमाना 'आहुतिः' 'दशमी' दशसङ्ख्यापूर्णीति ॥ २१ ॥

अत्र पूर्व यत्र पुरुषार्दीना " चतुर्णां पशूनां कायप्राप्तनम्, तस्मात् प्रदेशात् उखाषादेष्टकाकरणार्थं यन् भानेतन्या, " चतुर्णाम्पुत्र कायप्राप्तनम्, ततो वृष्टिकार्यायश्च "-(का. थौ. सू. ११ । १९-२०) इति द्वाघ्रातम् । तत्र नेतव्यान् पशून् विद्युत्तुमान्वाविकामाद्-एतस्यामाहुत्यां हुतायामिति । पूर्वमग्निदेवकामा-शाहुःकान्ताः, ' ते देवा. ' परस्परम् ' अब्रुवन्, ' पशु अग्निः ' अतः ' पशुभिः ' ' इम ' पशुरूपमग्निम् ' अन्विच्छाम ' अन्विष्यामः । ' सः ' अग्निः पशुः ' स्वाय ' स्वजातीयपशुरूपाय, त दृष्ट्वा ' अग्निः ' प्रत्यश्वो भविष्यतीति विचार्य, पशुभिरिविच्छन्तः । सोऽप्यग्निः प्रत्यश्वोऽभवत् । तस्माद्दोके पशु स्वजातीयरूपं दृष्ट्वा प्रत्यश्वो भवतीत्यर्थं लोकप्रसिद्धयोऽपवादयति-गोर्वा गवे, अश्वो वाऽश्वाय, पुरुषो वा पुरुषायेति ॥२२

तेऽब्रुवन् यद्यह सर्वैरन्वेपिष्याम इति । ' यदि ' ' सर्वे ' पुरुषादिपशुभिः पशुरूपमग्निन्वेष्टुमिच्छामः, तद्दि ते पशवः ' यातयामाः ' गतसाराः, अतः ' अनुपजीवनीया. ' च भवन्ति; ' यदि ' ' असर्वे ' पशुभिः

(५) अनद्धापुरुषं पुरुषात् । (दे) एष ह वाऽअनद्धापुरुषो यो न देवानवति न पितॄन् न मनुष्यान्स्तत्सर्वैरुह पशुभिरन्वैच्छन्नो यातयामाऽअनु-
पर्जीवनीया ऽअभवन् ॥ २४ ॥

(वंछि) विभिरन्विच्छति । त्रिवृद्भिर्थावानभिर्थावित्यस्य मात्रा तावत्तैर्वैन-
मेतद्वन्विच्छति ते पुञ्च सम्पदा भवन्ति पुञ्चचितिकोऽग्निः पुञ्चऽर्तवः संव-
त्सरुः संवत्सरोऽग्निर्थावानभिर्थावित्यस्य मात्रा तावच्चद्ववति ॥ २५ ॥

अनद्धापुरुषं पुरुषात् । एष ह वाऽअनद्धा पुरुषो-यो न देवानवति, न पितॄन्, न मनुष्यान् ।
तत् सर्वैरुह पशुभिरन्वैच्छन् । नो यातयामा अनुपर्जीवनीया अभवन् ॥ २४ ॥

विभिरन्विच्छति । त्रिवृद्भिः । यावानभिर्थावित्यस्य मात्रा-तावत्तैर्वैनमेतद्वन्विच्छति । ते पुञ्च स-
म्पदा भवन्ति । पुञ्चचितिकोऽग्निः । पुञ्चऽर्तवः सम्बत्सरः । सम्बत्सरोऽग्निः । यावानभिर्थावित्यस्य
मात्रा तावच्चद्ववति ॥ २५ ॥

तर्हि 'असर्वम्' असम्पूर्णत्रिभिरेव 'अनुवेत्स्यामः' लापार्थस्य विदे रूपम् (घा. पा. त. उ. १.५.१) ।
'इति' देवाः विचार्य 'द्राव्यां' प्रतिनिष्यर्थे कर्मप्रवचनीयः, " प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः " (पा. सू.
१ । ४ । १२) । 'तस्मात्' इति, 'पशुभ्याम्' - इति च पशवी । गन्नाविपशुद्रप्रतिनिधित्वेन एकं
रासमं प्रत्यक्षयन्, अतः 'एषः' द्वयोः प्रतिनिधिः, 'तस्मात् रासमः स्वरूपेण 'एकः' अपि
'द्विरेताः' विलक्षणपशुद्रजनकः । रासमादध्वात्स्य गर्भमक्षर शोषविर्दश्यते । अतः अध्वाद्यौ, ग्वाविप्रति-
निधित्वेन रासम इति त्रयः पराच इत्युक्तं भवति ॥ २३ ॥

उत्पन्न अनद्धापुरुषमिच्छतेऽग्निमुपैष्यमिति वक्ष्यति; (श. प. १ । ३ । ३।४) अनद्धापुरुषस्य क-
प्रसङ्ग इति, तं दर्शयति-अनद्धापुरुषं पुरुषादिति । पुरुषपशोः प्रतिनिधिमन्त्रापुरुषमपत्यन् । अनद्धा-
पुरुषस्य लक्षणमाह-एष ह वा अनद्धापुरुषो यो न देवानवति न पितॄन् न मनुष्यादिति ।
अवति' प्रथियति, देवपितृमनुष्याणामनर्पक इत्यर्थः । अतः पुत्रवपशोः प्रतिनिधिमन्त्रापुरुषः, ग्वाविप्रति-
निधित्वेन रासमः, द्वाविवाधाद्यौ । एवं 'धर्वैः पशुभिः' पशुरूढमग्निमन्त्रिष्टकन्त इति । सर्वैस्त्वेषणे असर्वा-
ग्निजामदेषो नास्तीत्याह-नो यातयामा इति । अश्वैरेव सर्वैस्त्वेषणे यातयामावादिदेषो नास्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

उत्पन्नानद्धापुरुषस्य तत्कर्मक्षणे विलियोगस्य वक्ष्यमाणत्वात् तदितरेष्वधर्माद्यैस्त्रिभिर्योस्त्वेषणे दर्शयति-
त्रिभिरान्विच्छतीति । पशुगतत्रित्वसङ्घर्षं प्रशंसति-त्रिवृद्भिरेति । अग्नेत्रिवृत्त्वं प्राणुक्तम्- " अटौ
(नदादीनि) अग्निरूपाणि, इमारो नद्यम इति; तैवामेत्त्रिवृत्ता " (श. प. १ । १ । १ । १८)
इति । अत्र पशुत्रित्वसङ्घर्षाया विद्यमानत्वात् तावन्तो तावत्परिमाणमग्निम्, तावत्सङ्घर्षवैतथावपशैरेवान्निष्टवान्
मन्त्रवैत्युक्तं अजानद्धापुरुषात्परासमाया एव अकारः पशवः कथं तैस्त्वेषणे सर्वैस्त्वेषणे कृतमित्याशङ्क्य, तेषां

ते मीञ्जीभिरभिधानीभिरभिहिता भवन्ति । (न्त्य) अग्निदेवैभ्य ऽद्भुत्क्रामत्स मुञ्चं प्रविशन्तस्मात्सु सुपिरस्तस्माद्देवान्तरतो धूमरक्तऽ इव सैषा योनिरग्नेऽन्मुञ्चोऽग्निरग्ने पशवो न वै योनिर्गर्भं हिनस्त्युद्दिष्टस्यै योनेर्वै जायमानो जायते योनेर्जायमानो जायाताऽऽति ॥ २६ ॥

त्रिवृतो भवन्ति । त्रिवृद्ब्रह्मिश्वाभिधानीकृता भवन्ति सर्व्वतो वाऽअश्वाभिधानी मुखं परिशेते सर्व्वतो योनिर्गर्भं परिशेते योनिरूपमेतत्क्रियते ॥ २७ ॥

ते मीञ्जीभिरभिधानीभिरभिहिता भवन्ति । अग्निदेवैभ्य उद्भुत्क्रामत् । स मुञ्चं प्राविशत् । सस्मात्स सुपिरः । तस्माद्देवान्तरतो धूमरक्त इव । सैषा योनिरग्नेऽन्मुञ्चः । अग्निरग्ने पशवः । न वै योनिर्गर्भं हिनस्ति-अहिमायै । योनेर्वै जायमानो जायते । योनेर्जायमानो जायाताऽऽति ॥ २६ ॥

त्रिवृतो भवन्ति । त्रिवृद्ब्रह्मिः । अश्वाभिधानीकृता भवन्ति । सर्व्वतो वाऽअश्वाभिधानी मुखं परिशेते । सर्व्वतो योनिर्गर्भं परिशेते । योनिरूपमेतत्-क्रियते ॥ २७ ॥

चतुर्णां मेव पञ्चसम्पत्तिमाह-ते पञ्चसम्पदा भवन्तीति रामभाः खलु गजाविप्रतिविधिरिति । तौ गजावी द्वौ, प्रहृशदयश्च इति पञ्चसम्पत्त्या पञ्च मन्तीत्यर्थः । तादेव पञ्चसङ्ख्यामन्त्यात्मना लौति-पञ्चचितिको-ऽग्निरिति ॥ २९ ॥

तेषां त्रयाणां पशूनां मीञ्जीवन्धन विषये-ते मीञ्जीभिरभिधानीभिरिति । मुञ्चो नाम ससुपिरस्तुण-विशेषः, तेन निमित्ताभिरभिधानीमी रशनाभिरभिहिता बहव भवन्ति । अनिर्गर्भो दधातिर्वन्धने वर्त्तते । अभिधीयन्ते बन्धने आभिरिति अभिधान्यो रशनाः । करणे स्तुद् प्रत्ययः । (पा. सू. ३ । ३ । ११०) मुञ्चे-नेव रशनाकरणमाह्वयधिकमुत्वेनाह-अग्निदेवैभ्य इति । ' तस्मात् ' अन्तराग्निदेवात् ' सः ' मुञ्चः ' सुपिरः ' अन्तच्छिद्रवान् । सङ्ख्यानन्तस्माद्-तस्माद्देवेति । ' उ, ' ' एव ' इति पदद्वयम् । ' तस्मात् ' अग्निदेवैरादेव कारणान् स मुञ्चः ' अन्तराग्नः ' मय्ये ' धूमरक्तः ' इमेन मुञ्चो रक्तवर्ण इव इत्यने । अत एव ' मुञ्चः अग्नेः योनिः ' अग्निरग्ने पशवः ' पशवश्चाग्निरिति प्रागुक्तम् । तस्मान् पशुरूपस्य गर्भमृतस्य अग्नेरहितानि अन्तराग्निरूपमुञ्चवेष्टन युक्तम् । यथा लोके ' योनिर्गर्भं न हिनस्ति, ' ' योनेः ' खलु सर्वः ' जायमानः ' जन ' जायते ' एवमग्निश्च ' योनेः ' जायते इति ' पशूनां मुञ्चरशनाभिधानम् । ' जायते '-रिति, " जनीं प्रादृर्भावे " (पा. पा. रि. भा. ४३) । पशवे लकारे, " छेटोऽऽटौ "- (पा. सू. ३ । ४ । १४) इति । तिरु प्रत्ययस्याडागमः, " वेतोऽन्त्यन् "- (पा. सू. ३ । ४ । १६) इति प्रत्ययस्यैकात्स्य ऐका रदेशश्च ॥ २६ ॥

रशनाभिश्च विषये-त्रिवृतो भवन्तीति । त्रिगुणिता इत्यर्थः । अश्वाभिधानीकृता इति । अश्वाभिधानीवत् रशनाः यथाऽश्वाभिधानी कथितकामुख सर्व्वतो वेष्टपति, एवमेतानि सः कार्या इत्यर्थः । अत्र कत्या-

ते प्राञ्चस्तिष्ठन्ति । (न्त्यु) अथः प्रथमोऽथ रासभोऽथाजुऽ एवुं
हयेतेऽनुपूर्वं यद्दे तदथुं संक्षरितमासीदेव सोऽभोऽथ यत्तदरसदिवैष रास-
भोऽथ यः स कपाले रसो लिप्तऽ आसीदेव सोऽभोऽथ यत्तत्कपालमासी-
देवा सा मृद्युमेतदाहरिष्यन्तो भवन्त्येतेभ्यो वाऽएषु रूपेभ्योऽप्रैऽमृज्यत
तेभ्यऽ एवैनेमेतज्जनयति ॥ २८ ॥

ते दक्षिणतस्तिष्ठन्ति । (न्त्ये) एतद्दे देवाऽ अविभयुर्वेदे नो यज्ञं
दक्षिणतो रुक्षाथैसि नाद्या न हन्युरिति तुऽएतं वुज्जमपश्यन्नमुमे
वादित्यमसौ वाऽआदित्यऽ एषोऽश्वस्तुऽएतेन वुज्जेण दक्षिणतो रुक्षाथैसि

ते प्राञ्चस्तिष्ठन्ति । अथः प्रथमः । अथ रासभः । अत्र एवं सोतेऽनुपूर्वम् । यद्दे तदथुं संक्षरितमासीद्-
एष सोऽभः । अथ यत्तदरसदिव-एष रासभः । अथ यः स कपाले रसो लिप्त आसीद्-एष
सोऽभः । अथ यत् तत्कपालमासीद्-एषा सा मृत्-यामेतदाहरिष्यन्तो भवन्ति । एतेभ्यो वाऽएष
रूपेभ्योऽप्रैऽमृज्यत । तेभ्य एवैनेमेतज्जनयति ॥ २८ ॥

ते दक्षिणतस्तिष्ठन्ति । एतद्दे देवा अविभयुः-यद्दे नो यज्ञं दक्षिणतो रुक्षांति नाद्या न हन्यु-

पयः-“ आहवनीयं दक्षिणेन विष्टुमुज्जमपश्यन्नमुमे प्राञ्चोऽधर्मात्वात् पूर्वारा रासभो मभेऽधर्मात्-
(का. सौ. सू. १९ । ४७) इति । अन्वयः-दक्षिणाशब्दाद् “ एतव्यतस्यामपूरेऽपयमभः ”-(वा.
सू. १ । २ । १९) इति एतन्-प्रथमः । “ एतया द्वितीया ”-(वा. सू. २ । १ । २१) इति ‘ दक्षि-
णेन ’ शब्दप्रयोगे आहवनीयस्य द्वितीया विभक्तिः । आहवनीयस्य दक्षिणदेशे विष्टुमुज्जमपश्यन्नमुमेः अध-
र्मात्वात् । पराव. अधर्मात्वात् पूर्वाराः स-तः प्राञ्चः प्राङ्मुखा. तिष्ठन्तीति ॥ २७ ॥

तदिदं विधत्ते-ने प्राञ्चस्तिष्ठन्तीत्यादिना । अधर्मात् परानु-र्यम्, ‘ अधः प्रथमः ’ न्त्ये ‘ रासभः, ’
रन्ते ‘ अत्रः ’ इति । पूर्वोक्तं सृष्टिकम प्रयाणयति-यद्दे तदथुं संक्षरितमासीदित्यादिना । एवं हि तत्र
प्रथमापाये समात्तातम्-“ अथ यद्दे संक्षरितमासीद्, सोऽपुरभवन्, अयुर्दं वै तमथ इत्यावधत्ते परोऽधुन्,
परोऽधुन्कामा हि देवाः । अथ यदरसदिव, स रासभोऽभवन् । अथ यः कपाले रसो लिप्त आसीद्, सोऽभो-
ऽभवन् । अथ यत् कपालमासीद्, सा मृत्विष्यभवन्- (स.प. ९ । १ । १ । ११) इति । तत्र यत् कपाल-
मासीद्, सा मृत्विष्ये मृत्विष्येनेत्याद् “ एतन् ” इदानीन् “ या ” मृत्विष्याद् “ अहरिष्यन्तो भवन्ति ” इति ।
अप्येवैवै मृत्विष्येनेत्याद् हि कतिष्यन्तीति, तत्राह-एतेभ्यो वा एष रूपेभ्य इति । ‘ रूपेभ्यः ’ अधर्मात्-
जम्भः ‘ ओम् ’ पुरा ‘ एषः ’ अग्निः ‘ अतुऽरत, ’ ‘ एतन् ’ इदानीमिति ‘ तेभ्यः ’ पुत्र ‘ एतन् ’ अग्नि
‘ जनयति ’ मृत्विष्येनेत्याद् तमने मृष्टमेवाति जनितवन्तो मभन्तीत्युचिन्न एत्यर्थः । अधर्मात् । पूर्वमग्निवृष्टिरेव-
मासापये-“ अथ यो गमोऽन्तरासीद्, सोऽभिरायुवत । स यदस्य सर्वराप्रमृज्यत, तत्रादभिहे वै सपशिरि-
त्यावधत्ते परोऽधुन् ”-(स. प. ९ । १ । १ । ११) इति ॥ २८ ॥

तेषां परानुमाहवनीयस्य दक्षिणतोऽस्थानं विधत्ते-ते दक्षिणतस्तिष्ठन्तीति । दक्षिणदेशवस्थानं प्राञ्च-

नाष्टाऽअपहृत्याभयेऽनाष्टऽएतं यज्ञमातन्वत तथैवेतद्यजमानऽएतेनऽव्यञ्जण
दक्षिणतो रक्षामि नाष्टाऽअपहृत्याभयेऽनाष्टऽएतं यज्ञं तनुते ॥ २९ ॥

दक्षिणतऽआहवनीयो भवति । (त्यु) उत्तरतऽएषाऽभिरुपशेते वृषा
याऽआहवनीयां योपाऽभिरुदक्षिणतो वै वृषा योपामुपशेतेऽरत्निमात्रेऽ-
रत्निमात्राद्धि वृषा योपामुपशेते ॥ ३० ॥

रिति । तऽएतं वज्रमपश्यन्-अमुमेवादित्यम् । असी वाऽआदित्य एषोऽश्वः । तऽएतेन वज्रेण
दक्षिणतो रक्षामि नाष्टा अपहृत्याभयेऽनाष्टऽएतं यज्ञमातन्वत । तथैवेतद्यजमान एतेन वज्रेण दक्षि-
णतो रक्षामि नाष्टा अपहृत्याभयेऽनाष्टऽएतं यज्ञं तनुते ॥ २९ ॥

दक्षिणत आहवनीयो भवति । उत्तरत एषाऽभिरुपशेते । वृषा वाऽआहवनीयो योपाऽभिरुदक्षि-
णतो वै वृषा योपामुपशेतेऽरत्निमात्रे । अरत्निमात्राद्धि वृषा योपामुपशेते ॥ ३० ॥

गितुमाह-एतद्दे देवा अविभयुरिति । ' एतद् ' सप्तम्या लुक् (पा, सू. ७ । १ । ३९ ।) एतस्मिन्नव-
काशे ' देवा. ' मीतवन्त. । ' यत् ' यस्मान् ' न ' अस्मदीय ' दक्षिणत. ' प्रदेशे ' नाष्टा ' नाशकानि
' रक्षामि ' न-हन्त्यु. ' न नाशेत् ' इति । अथवा ' यत् ' यथा ' न हन्त्युरिति ' हननामात्रोपायं देवा.
चिन्तितवन्त इत्यर्थः । ' ते एते ' देवाः ' यज्ञं वज्ररूपम् ' अमुमादित्यम् अपश्यन् । अत्रादित्यस्य कः प्रसङ्ग
इत्यत आह-असी वा आदित्य एषोऽश्व इति । योऽपमथोऽत्र निवृत्त्युत्तरशनावद्धः, स हि आदित्यः ।
तथा च तैत्तिरीयकम्-" अमुमादित्यमश्वश्चेत भूत दक्षिणामनयन् " इति । ततस्तेन वज्ररूपादित्यश्ववा
अश्वेन सर्वाणि यज्ञविधानीनि रक्षामि अपहृत्य भवारहिते नाशकारहिते स्थाने ' एतम् ' अम्वाह्य यज्ञं कृतवन्तः
पूर्वं देवा. । तथैव ' एतन् ' इदानीं यजमान. ' दक्षिणत. ' रियतेन अश्वेन ' यज्ञं ' निर्वाचनमुत्तिष्ठतीति ।
अथ कल्पयान्-" उत्तरत आहवनीयस्यारत्निमात्र उभयतस्तीक्ष्णा वैषवी सुषिराऽभि. कल्माष्यमात्रेऽहत्मादी
प्रादेशामात्ररत्निमात्रे वा "(का. श्री. सू. १६ । ४८) इति पूर्वोक्तद्वनीयस्य अरत्निमात्रे उत्तरतः प्रादेश-
मात्री अरत्निमात्री वा उभयतः पार्श्वपोस्तीक्ष्णाया कल्माषलक्षणवेणुनिर्मिता अन्त सुषिरा अभि. खननसाधन-
स्यानीयकल्माषलक्षितत्वात्सम्भवे ' अकल्माषी ' कल्माषलक्षणरहिता सुषिरा कार्यति तत्कार्यं ॥ २९ ॥

तदिदं सार्थवाद विधये-दक्षिणत आहवनीयो भवतीत्यादिना " ताम्रदत्ते-" इत्यत. प्राक्त्वेन वाक्य-
सन्दर्भेण-" एषा ' वक्ष्यमाणाऽभिः (अरिषन्नेव ब्राह्मणेऽपे ३८ कण्डिकायाम्) ' अभिः " उपशेते ' तिष्ठते ।
आहवनीयाऽभ्यो. पुर्वाभिर्हस्ताभ्याम् स्त्रीपुमात्मना प्रशंसति-वृषा वा आहवनीय इति । ' एषा ' पुरुषः,
' येषां ' द्विरुपम्, ' दक्षिणत. ' द्विरुपः दक्षिणदेशे ' उपशेते ' आहवनीयाऽभ्योर्मेव उपदेशात्. व्यक्रयान्तर-
पत्तामाह-अरत्निमात्र इति । एतदपि स्त्रीपुंमशोर्वैजयति-अरत्निमात्रादिति । स्त्रीपुंमशोर्मेवैवात्तादिस-
ञ्चारय, सम्भाषणपरिहास्य च अरत्निमात्रोऽत्राहासो युक्त इत्यर्थः ॥ ३० ॥

सा वृणवी स्यात् । (६) अग्निदेवैभ्यऽ उदकामत्सु वृणुं प्राविशत्-
स्मात्सु सुपिरः स ऽएतानि व्युर्माण्यभितोऽक्रुत पुर्वाण्यनुप्रज्ञानाय
यत्र यत्र निर्ददाह तानि कल्माषाण्यभवन् ॥ ३१ ॥

(न्त्सा) सा कल्माषी स्यात् । (त्सा) सा ह्याग्नेयी यदि कल्माषी न
विन्देदप्यकल्माषी स्यात्सुपिरा तु स्यात्सैवाग्नेयी सैषा योनिरभेर्धृद्रेणुरग्नि-
रियं मृत्र वै योनिर्गर्भेऽँ हिनस्त्वोऽँ सौ योनेर्षं जायमानो जायते
योनेर्जायमानो जायाताऽइति ॥ ३२ ॥

प्रादेशमात्री स्यात् । (त्पा) प्रादेशमात्रेऽँ हीडमभि व्वाग्दत्परनि-
मात्री त्वेव भवति बाहुर्व्याऽअरत्निर्बाहुनो वै वीर्यं क्रियते वीर्य-
संमितैव तुद्भवति ॥ ३३ ॥

सा वृणवी स्यात् । अग्निदेवैभ्य उदकामत् । स वृणुं प्राविशत् । नस्मात्सु सुपिरः । स एतानि
व्युर्माण्यभितोऽक्रुत-पूर्वाणि-अनुप्रज्ञानाय । यत्र-यत्र निर्ददाह-तानि कल्माषाण्यभवन् ॥ ३१ ॥

सा कल्माषी स्यात् । सा ह्याग्नेयी । यदि कल्माषी न विन्देद्-अप्यकल्माषी स्यात् । सुपिरा
तु स्यात् । सैवाग्नेयी । सैषा योनिरभेः-पद्वेषुः । अग्निरियं मृत्र । न वै योनिर्गर्भे हिनस्ति-
अदिसौ । योनेर्षं जायमानो जायते । योनेर्जायमानो जायाताऽइति ॥ ३२ ॥

प्रादेशमात्री स्यात् । प्रादेशमात्रं हीडमभि वाग्दत्ति । अरत्निमात्री त्वेव भवति । बाहुर्व्याऽअ-
रत्निः । बाहुनो वै वीर्यं क्रियते वीर्यसंमितैव तुद्भवति ॥ ३३ ॥

सा वृणवीति । वृणुनेव कार्येति । अग्नेतिहासमाह-अग्निदेवैभ्य इति । यतो वृणुं प्राविशवान् अतः
' सुपिरः ' अन्त सुपिरः प्रतिष्ठ । ' स ' अग्निः ' अनुप्रज्ञानाय ' यथाऽप्ये मां न जानीयुः, तथा स्वाच्छा-
नाय पानि ' व्युर्णि ' पार्श्वपौरुषोत्, तानि ' पूर्वाणि ' सन्धयः वेणोः प्रवेशकाले ' यत्र-यत्र ' प्रदेशे अग्निः
' ददाह ' ' तानि ' कल्माषाणि ' कृष्णविन्दुचिह्नानि ' भवन् ॥ ३१ ॥

सा कल्माषीत्यादि । अतः ' सा ' अग्निः कल्माषी ' कल्माषकलितवेणुमयी कर्तव्या । अतः कल्माषो
वेणुराग्नेयः । यदि कल्माषीति । कल्माषासम्भवे अप्यकल्माषो वेणुः कार्य इत्यर्थत उक्तः । तत्र कल्माषाकल्मा-
षयो सुपिरश्च तु सर्वथा सम्पाद्यमित्याह-सुपिरा तु स्यादिति । यस्मात् सुपिरो वेणुस्तेर्गेति " सैषा
योनिरभेर्धृद्रेणुरग्निः " इति वेणोरतिरूपत्वं प्रायुक्तम्, अतोऽग्निरूपवृत्तिकालवने अग्निवोनिरुपात्रिकरणम्
स्यात् ' योनेः ' सकाशादेव अग्निः ' जायते इति ' एवमर्थमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

अग्नेः प्रादेशप्रमाणत्वमरत्निप्रमाणत्वं च कल्पितम्, तत्रारत्निमात्रत्वमभिमतमिति दर्शयितुं प्रादेशमात्रपद-
मनुवदति-प्रादेशमात्रीति । ' हि ' यस्मात् इदानीं वागिन्द्रं प्रादेशप्रमाणमभिलक्ष्यते, प्रथमं तालोष्ठपुट-

(त्य) अन्यतः क्षुत्स्यात् । (द) अन्यतरुतो हीडं वाचः क्षुत्सुभय-
यतः क्षुत्त्वेव भवत्युभयतो हीडं वाचः क्षुत्तं युदेनया देवं च वृद्धति
मातुषं चाथो अतस्त्यं चावृतं च तस्मादुभयतः क्षुत् ॥ ३४ ॥

(यु) युदेवोभयतः क्षुत् । (इ) अतो वाऽअभ्रेर्वीर्यं युतोऽस्यै क्षुत्-
सुभयतः ऽसुवास्यामेतद्वीर्यं दधाति ॥ ३५ ॥

युदेवोभयतः क्षुत् । (दे) एतद्वाऽएनं देवा ऽअनुविद्यैभ्यो लोकेभ्यो-
ऽएनंस्तुथैवेनमयमेतद्गुर्विद्यैभ्यो लोकेभ्यः खनति ॥ ३६ ॥

अन्यतः क्षुत्त्वेव भवति । अन्यतरुतो हीडं वाचः क्षुत्सु-उभयतः क्षुत्त्वेव भवति । उभयतो
हीडं वाचः क्षुत्सु-युदेनया देवं च वृद्धति, मातुषं च । अथो यद् सत्यञ्चावृतं च-तस्मादु-
भयतः क्षुत् ॥ ३४ ॥

युदेवोभयतः क्षुत् । अतो वाऽअभ्रेर्वीर्यम् । यतोऽस्यै क्षुत्सु-उभयतः सुवास्यामेत-
द्वीर्यं दधाति ॥ ३५ ॥

युदेवोभयतः क्षुत् । एतद्वाऽएनं देवा अनुविद्यैभ्यो लोकेभ्योऽखनन् । तथैवेनमयमेतद्गुर्विद्यैभ्यो
लोकेभ्यः खनति ॥ ३६ ॥

व्यासदेव प्रादेशवर्तन् वास्तुवर्तन् एतो देवानयोगिनोऽन्वत् परप्रोत्रं गृह्णाति । अथवा, वाक्यदेव जिहो-
वर्तन्; वा हि प्रादेशवर्ती सार्थं वाक् वदति । यद्वा वाक्यदेव प्राणवायुर्व्यङ्गते; स हि नास्युपशान्तिम्
प्रादेशवर्तन् गच्छतीत्यागमिदम् । स्वानिम्न पश्यन्-अरातिमात्री त्वेवेति । ' तु ' -सम्प्र. पूर्वशब्दा-
वृत्त्यर्थः । वाङ्मोक्षदेवतादेवते स्फुरन्मूर्धो वाङ्मोक्षदेवतायै स्ववह्निपते, तन्मन्त्रकारणे अजिति वाङ्मोक्ष-
वीर्यनिर्गमेव भवति । अन्यत्र अत्रैकान्त्येक्षुत्सु-उभयतः अत्रैकान्त्येक्षुत्सु-
व्यतरत् क्षुत् वा ॥-(का. श्री. सू. ११।१।७) त्ति ॥ ३३ ॥

तत्र अमन्त्रोत्पन्नं तोक्ष्यन् निरन्तरिभु पूर्वशब्दवृद्धि-अन्यतः क्षुत् स्यादिति । " क्षुत्,
तेजने " (वा. पा. अ. प. २.७) । तेजने नाम निश्चितम् । अन्यतरुतो हीडं वाच इति । वाचो निश्चित-
मन्यतरुतो वचनादेश्या । वाक्यदेव जिहोवर्ते, तस्मात् एत एव तेषाम्प्रः अत्रादि वचनान्याय इति ।
उभयतः क्षुत्त्वेवेति । ' तु ' सम्प्र. पूर्वशब्दवृद्धिः । निश्चितार्थद्वया कार्त्तव्यम् । ' यद् ' दस्यम्
' एतन् ' वावा जिह्वा ' देव ' देवम्बन्धि वाक्ये मन्त्रम् ' मातुषं च ' मनुष्यमन्त्रिणां वाचमथ वाक्य
' वदति , अथवा एकैव वावा ' सयम् ' ' अत्र ' मिथ्या च वदति, अत उभयतः क्षुत्सु ॥ ३४ ॥

उभयतः क्षुत् प्रकारान्तरेण एतोऽुभयतः-युदेवोभयतः क्षुत् इति । ' अत्रै ' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ।
(पा. सू. २ । २ । ११ वा.) ' यत् ' यस्मिन् प्रदेशे ' क्षुत् ' निश्चितम्, तस्मादेव प्रदेशात् ' अत्रैः
वोरिन् ' अतः उभयतस्त्वकारणैर् वोरिन् निश्चितम् भवति ॥ ३५ ॥

युदेवोभयत इति । ' एतन् ' एतया कृष्या विशिष्टामना ' एतन् ' कृष्यन्निन् ' अनुविद्य ' ज्ञात्वा

स यदिति स्वनति । तदेनमस्मालोकात्स्वनत्यथ यदूर्ध्वोच्चरति तदमुष्मा-
लोकादुच्य यदुन्तरेण संचरति तदन्तरिक्षलोकात्सुर्व्वेभ्य ऽपुवैनमेतदेभ्यो
लोकेभ्यः स्वनति ॥ ३७ ॥

तामादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या-
माददे गायत्रेण च्छन्दसाऽङ्गिरस्वदिति सवितृप्रसूत ऽपुवैनामेतदेताभिर्दे-
वताभिरादत्ते गायत्रेण च्छन्दसाऽथोऽअस्यां गायत्रं छन्दो दधाति पृथिव्याः
सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदाभेदिति पशुवो वै पुरीषं पृथिव्या ऽप-
स्थादग्निं पशुव्यमग्निवदाभेदित्येतत्त्रैष्टुभेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वदिति तदेनां
त्रैष्टुभेन च्छन्दसाऽऽदत्तेऽयोऽअस्यां त्रैष्टुभं छन्दो दधाति ॥ ३८ ॥

म यदिति स्वनति—तदेनमस्मालोकात्स्वनति । अथ यदूर्ध्वोच्चरति । तदमुष्मालोकात् । अथ यद-
न्तरेण संचरति । तदन्तरिक्षलोकात् । सर्वेभ्य एवैनमेतदेभ्यो लोकेभ्यः स्वनति ॥ ३७ ॥

तामादत्ते—“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे । गाय-
त्रेण च्छन्दसाऽङ्गिरस्वत् ”—इति । सवितृप्रसूत एवैनामेतदेताभिर्देवताभिरादत्ते । गायत्रेण च्छन्दसा
अथोऽअस्यां गायत्रं छन्दो दधाति । “ पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदामर ”
इति । पशुवो वै पुरीषम् । पृथिव्या उपस्थादग्निं पशुव्यमग्निवदाभेदित्येतत् । “ त्रैष्टुभेन च्छन्दसा-
ऽङ्गिरस्वत् ”—(वा. सं. ११ । ९) इति । तदेनां त्रैष्टुभेन छन्दसाऽऽदत्तं । अथाऽअस्यां त्रैष्टुभं
छन्दो दधाति ॥ ३८ ॥

‘ एभ्यो लोकेभ्यः ’ सक्ताशान् ‘ सखनन् ’ अवधारितवन्तः । ‘ तपेय ’ ‘ अय ’ यथा ‘ एतया ’ अस्या लोके-
प्रदसक्ताशान् ‘ स्वनति ’ मृशमकमग्निर्निर्घर्षः ॥ ३९ ॥

कथं यजनानेनेकया अत्रा लोकात्प्रदादग्नेः स्वनति—प्राशङ्क्यं तदुत्तरादयति—स यदिति स्वनतीति । ‘ इति ’
शास्त्रोऽभिनेयप्रदर्शने, मृशः खननभ्यापारमभिनयेन दर्शयतीत्यर्थः । अग्नेः स्वननव्यापारे तावन् प्रथममत्र-
पगमुत्थेयगन्तु मन्वे संचारकृत्वा येति व्यापारव्यवस्थिति, तस्माद्भेदव्यापारवयेन पृथिव्यादिलोकात्प्रदादग्नेः स्वन-
निति तापर्यर्थः ॥ ३७ ॥

अग्नेत्तान विधत्ते—तामादत्त इति । उत्तरत्र “ विनिरादत्ते ”—इति आदाने त्रिवसद्भ्यावितिष्ठान-
मन्त्राणां विधानम्, अग्निं विनिर्मेत्यैषददनेत्यर्थः । तत्र प्रथममत्र विधत्ते—‘ देवस्य त्वा सवितुरिति ’ । मन्त्र-
स्यावमर्ष्य—‘ देवेन सविना अनुज्ञात एवाहमन्वर्षुः ’ ‘ अश्विनोः बाहुभ्या ’, ‘ पूष्णो हस्ताभ्याम् ’, ‘ अङ्गिरस्वत् ’
अङ्गिराः अग्निः स इवः अङ्गिरःपदात् सखनन् वचुषः मत्तज्ज्ञानिवानान् पदमञ्जानिवन्धनं रुचं न भवति, अग्नि-

(त्वु) अग्निरसीति । (त्वु) अग्निर्ह्येषा तुदेनत्वं सत्येनादत्ते नार्यसीति वृत्रो वाऽअग्निर्द्यौषा नारी न वै योषा कंचन दिनस्ति शमयत्येवैनामेतदुहिर्त्सयै त्वया व्ययमग्निर्त्वं शकेम खनितुर्त्वं सधस्थऽपृतीदं वै सधस्थं त्वया व्ययमग्निर्त्वं शकेम खनितुमस्मिन्सधस्थऽडृत्येतज्जागतेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वदिति तुदेनां जागतेन च्छन्दसाऽदत्तेऽथोऽअस्यां जागतं च्छन्दो दधाति ॥ ३९ ॥

त्रिभिर्दादत्ते । त्रिवृद्भिर्द्यावानग्निर्द्यावत्यस्य मात्रा तावतेवैनामेतदादत्ते त्रिभिरादायाथैनां चतुर्थेनाभिमन्वयतऽस्तद्वाऽपनां देवास्त्रिभिरादाया-

“ अग्निरसि ”—इति । अग्निर्ह्येषा । तुदेने सत्येनादत्ते । “ नार्यसि ”—इति । वृत्रो वा-
अग्निः । योषा नारी, न वै योषा कंचन दिनस्ति । शमयत्येवैनामेतदुहिर्त्सयै । “ त्वया व्य-
यमग्निं शकेम खनितुं सधस्थऽअ ”—इति । इदं वै सधस्थम् । त्वया व्ययमग्निं शकेम खनितु-
मस्मिन्सधस्थऽदृत्येतत् । “ जागतेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वद ”—(वा. सं. ११।१०) इति । तुदेनां
जागतेन च्छन्दसाऽदत्ते । अयोऽअस्यां जागतं छन्दो दधाति ॥ ३९ ॥

त्रिभिरादत्ते । त्रिवृद्भिः । द्यावानग्निर्द्यावत्यस्य मात्रा—तावतेवैनामेतदादत्ते । त्रिभिरादायाथैनां

वत् । ‘ गायत्रेण छन्दसा ’ अग्निं ‘ त्वाम् आदरे ’ । मन्त्रस्य तात्पर्यार्थमाह—सविन्द्रमसूत एवैनामित्यादि ।
दिर्नाथ त्रिषते—पृथिव्या इति । अग्निः त्वम् ‘ प्रथिव्याः ’ ‘ सधस्थात् ’ उपस्थात् सहस्यन्नाद । पुरीष्य-
मिति, पुरीषपदेन पशवोऽपिधीयन्ते; एशुहितम् । “ तस्मै हितम् ” (पा. सू. ६।१।१९) इति यत्
प्रत्ययः । अग्निम् ‘ अङ्गिरस्वत् आभर ’ । “ इयहोर्भः ” (पा. सू. ८।२।३२ । वा) इति हका-
रस्य ‘ मकारः ’ । किञ्च, ‘ त्रैष्टुभेन च्छन्दसा ’ अग्निवदामरेणि ॥

मन्त्र व्याचष्टे—पशवो वै पुरीषमिति ॥ ३९ ॥

एवैति त्रिषते—अग्निरसीति । ‘ अग्निः ’ वृत्रः ‘ असि ’ नूनन्साभनत्वाद्भ्रमयोः, अग्निनामाऽसि । ‘ आसी-
ती वा ’ असि ’ ; स्त्रीत्वारीषतत्प्रात्तरकर्तृकहितोभशमनार्यः । किञ्च, ‘ त्वया ’ अग्न्या ‘ व्ययम् ’ ‘ सधस्थे ’
पृथिव्याम्, अस्मिन् सहस्याने ‘ अग्निम् ’ मृद्भूय ‘ खनितुं ’ ‘ शकेम ’ शक्ता मूयसम् + जागतेन
च्छन्दसा अङ्गिरस्वत् ‘ अङ्गिरस्वत् शक्ता मूयसमिति ’ ‘ शक्ये अस्तौ ” (आ. या. ब्रा. म. ३९)
आशीरिति रूपम् ॥

मन्त्र व्याचष्टे—अग्निर्वैति । अग्निरसौत्वयेन ‘ सत्येन ’ न्ह्ये ‘ खनकः ’ ‘ एना ’ मृद्वित्वान्-भवति । नार्ये-
सीति । अस्य तात्पर्यमाह—वृत्रो वा अग्निरिति ॥ यया योषा स्त्री वा कञ्चन मुखे दिनस्ति, एकमेत-
दुहिर्त्सयै सा न कस्यपि ह्येवैत्यर्थः ‘ सिद्धो भवति । सत्येनयस्य विवर्णात्-इदं वै सधस्थमिति ’ ॥ ३९ ॥

अग्न्यादने विभिक्षुत्तानां अन्वयाणां त्रितसद्भ्यां अस्मिन्सधस्थदत्ते—त्रिभिरादत्ते त्रिवृद्भिर्दत्ते । त्रिभिः-

थास्यां चतुर्थेन वीर्यमदधुस्तथैवेनामग्रमेतन्निभिरादायाथास्यां चतुर्थेन
वीर्यं दधाति ॥ ४० ॥

हस्तऽआधाय सवितेति । हस्ते हवस्याहिता भवति विभ्रदभ्रिमिति
विभ्रति ह्येनाथ हिरण्ययीमिति हिरण्ययी ह्येषा या च्छन्दोमुष्यमे-
ष्योतिर्निचाष्येत्यग्रेष्योतिर्द्वेष्येत्येतत्पृथिव्याऽअध्याभरडिति पृथिव्यै
ह्येनदुध्याभुरत्यानुष्टुभेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वविति त्वेनामानुष्टुभेन च्छन्द-
साऽऽदत्तेऽथोऽअस्यामानुष्टुभं च्छन्दो दधाति तान्येतान्येव च्छन्दांसि-एषा-
षाऽभिरारम्भायैवेयं वैणवी क्रियते ॥ ४१ ॥

चतुर्थेनाभिमन्त्रयते । एतदाऽएनां देवाभिरादायाथास्यां चतुर्थेन वीर्यमदधुः । तथैवेनामग्रमेत-
न्निभिरादायाथास्यां चतुर्थेन वीर्यं दधाति ॥ ४० ॥

“ हस्तऽआधाय सविता ”-इति । हस्ते हस्याहिता भवति । “ विभ्रदभ्रिम् ”-इति ।
विभ्रति ह्येनाम् । “ हिरण्ययीम् ”-इति । हिरण्ययी ह्येषा या च्छन्दोमयी । “ अग्रेष्योति-
र्निचाष्य ”-इति । अग्रेष्योतिर्द्वेष्येत्येतत् । “ पृथिव्याऽअध्याभरद् ”-इति । पृथिव्यै
ह्येनदध्याभरति । “ आनुष्टुभेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वत् ”-(वा. सं. ११।११) इति । तदे-
नामानुष्टुभेन च्छन्दसाऽऽदत्ते । अथोऽअस्यामानुष्टुभं च्छन्दो दधाति । तान्येतान्येव च्छन्दांसि-एषा-
षाभिः । आरम्भायैवेयं वैणवी क्रियते ॥ ४१ ॥

दद्यात् अनेधतुर्थेन मन्त्रेणामिमन्त्रं विषते-त्रिभिरादायाथैनां चतुर्थेनाभिमन्त्रयत इति । ‘ अथ ’-
शब्दो ष्यव-शान्तात् एवमिति । इदमेवोत्तरं तावत् “ चतुर्थेनादत्ते ”-इत्यस्य वाक्यस्य बीजम् । आदान-
समये एवाभिमन्त्रणाद्यत्वारोऽप्यादाने विनियुक्ता इति पञ्चस्य बीजमस्ति, खननादिवत् स्पष्टव्यापापमानान्,
अस्त्राद्यभिमन्त्रणञ्च पृथगवस्थिताया अग्रेऽभिमन्त्रणत्वाच्च । अत एव त्रिभिरादाय चतुर्थेनैतद्वैमन्त्रसङ्घानुवाद-
पुरस्सरं चतुर्थतोक्तिरभिमन्त्रणमन्त्रस्येति तात्पर्यम् । अभिमन्त्रणं नाम वीर्याधानमिति प्रशंसति-अथास्यां
चतुर्थेन वीर्यमदधुरिति ॥ ४० ॥

मन्त्रं विषते-हस्त आधाय सवितेति । ‘ सविता ’ देवः ‘ हस्ते ’ ‘ आधाय ’ अवराधाय ‘ हिरण्ययी ’
दितरमणीयाम् ; कथया हिरण्यपदेन समृतं छन्दोमयीभ्यते, अपृतमयीभ्यः प्रायुक्तगायत्रैष्टुम-शान्तानुष्टुमच्छन्दो-
रणां वा ‘ एनाम् ’ अग्निं ‘ विभ्रद् ’ सर्वदा धारयन् । ‘ अग्रेष्योतिः ’ ‘ निचाष्य ’ दद्यात् ‘ पृथिव्या अथि ’
ततः सकारान्त् ‘ आभरद् ’ आहृतवान् । ‘ आनुष्टुभेन च्छन्दसा ’ अङ्गिरसदत्तवानिति । मन्त्रे व्याचष्टे-
हस्ते हस्याहितेति । ‘ हिरण्ययी ’-पदव्याख्यानं हिरण्ययी ह्येषा या च्छन्दोमयीत्युक्तम् । तदुपपादवति-
तान्येतान्येवेति । ‘ आरम्भाय ’ आरम्भनाय ॥ ४१ ॥

तां ह्येके हिरण्ययी कुर्वन्ति । हिरण्ययीति वाऽअभ्युक्तेति न तथा कुर्याद्यद्वाऽप्या च्छन्दासि तेनैषा हिरण्यममृतं हिरण्यममृतानि च्छन्दासि ॥ ४२ ॥

तां चतुर्भिरादत्ते । चतुरक्षरा वै सर्वा व्यागवागित्येकमक्षरमक्षरमिति त्र्यक्षरं तद्यत्तद्वागित्येकमक्षरं यैवैषाऽनुष्टुभुत्तमा सा साऽथ यदक्षरमिति त्र्यक्षरमेतानि तानि पूर्व्वानि यजूर्ह्यपि सर्व्वयैवैतद्वाचाऽग्निं खनति सर्व्वया वाचा उम्भरति तस्माच्चतुर्भिः ॥ ४३ ॥

(यं) यद्रेव चतुर्भिः । (श्रु) चतस्रो वै दिशश्चतसृषु तद्दिक्षु वाचं

तां ह्येके हिरण्ययी कुर्वन्ति । हिरण्ययीति वाऽअभ्युक्तेति । न तथा कुर्यात् । यद्वाऽप्या च्छन्दासि—तेनैषा हिरण्यम् । अमृतं हिरण्यम् । अमृतानि च्छन्दासि ॥ ४२ ॥

यद्रेव चतुर्भिः । चतस्रो वै दिशः । चतसृषु तद्दिक्षु वाचं दधाति । तस्माच्चतसृषु दिक्षु वाग्बधति ।

अत्र कचिन्मन्त्रगतहिरण्ययीपदवदेन अभिमपि हिरण्यनिमित्तानि च्छन्तीति तन्नाशमनुवदति—तां ह्येके हिरण्ययी कुर्वन्तीति । अत एव कात्यायन—“हिरण्ययीनेके”—(का. श्रौ. सू. १९ । ४९) इति पश्चान्तर सूत्रितवान् । अभ्युक्तेति । “ हस्त आवाय सविला विभ्रदभि हिरण्ययीम् ”—इति मन्त्रे समाप्ते इत्यर्थः ॥ तद् दूषयति—न तथा कुर्यादिति । अत्र पूर्व्वोक्तमेव च्छन्दोमयत्वमिशोपदिशति—यद्वा यथा च्छन्दासीति ॥ ४२ ॥

आदानामिमन्त्रणविनियुक्तानां मन्त्राणां सङ्ख्या प्रशस्तिरुक्ता—ता चतुर्भिरादत्त इति । ‘ चतुर्भिः ’ अभिमन्त्रणमन्त्रसहिते पूर्व्वेतिभिर्मन्त्रैः ‘ ताम् ’ अभिम् ‘ आदत्ते ’ । आदाने मन्त्रचतुष्कप्रकार उपपादितः । अत एव भीमासीया द्वादशाह्यागे इदमेव विषयवाक्यमुदाहृतम् । तदर्थं स गृहीतमन्त्रविज्ञिराचार्यः—“ चतुर्भिर्मन्त्रिमित्स्वत्र विकल्पो वा समुच्चयः । विकल्पः पूर्व्वेकमेव समूहे करणत्वेन ॥—(मी. जै. न्या. १२ । ३ । सू. ३० । १४ अ.) इति ॥

यत्तदुत्तरादत्ते, ‘ सर्वा वाक् ’ ‘ चतुरक्षरा ’ अक्षरचतुष्टयवती । कथं वाचश्चतुरक्षरत्वम् ? तद्वाह—वागित्येकमिति । अत्र एकाक्षरत्वात्त्वेन त्र्यक्षरात्त्वेन च स्तूपमानान् मन्त्रान् विमश्य दर्शयति—यैवैषाऽनुष्टुभुत्तमेति । प्रथमेन ‘ सा ’ इति पदेन वागुच्यते, द्वितीयेन अभिमन्त्रणे विनियुक्ता चतुर्यो ऋक् । अनुष्टुप् ‘ त्र्यक्षर ’ पदम् ‘ अक्षरमिति ’ यदुक्तम्, तानि ‘ आदाने विनियुक्तानि “ देवस्य त्वा ”—इत्यादीनि “ यजुषि ” । ‘ तस्मान् ’ चतुर्भिः अस्यादानं नाम, ‘ सर्व्वया वाचा ’ खननमेवेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

मन्त्रगतचतुष्टयसंख्यां चतुर्दिशात्वेना च स्तौति—यद्रेव चतुर्भिश्चतस्रो वै दिश इति । अत्र मन्त्रगत—

दधाति तस्माच्चतसृषु दिक्षु व्यागवदति च्छन्दोभिश्च यजुर्भिश्चादत्ते तदष्टौ
चतस्रो दिशश्चतस्रोऽवान्तरदिशः सर्वासु तदिक्षु व्याचं दधाति तस्मा-
त्सर्वासु दिक्षु व्यागवदति ॥ ४४ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ६-२-३ ॥ (३. १.)

हस्तः ऽप्याऽग्निर्भवत्यथ पशून्भिमन्त्रयते । (तऽ) एतद्वाऽप्यु
देवा ऽअन्वेपिष्यन्तः पुरस्ताद्द्वीर्षमदधुस्तथैवेष्वयमेतदन्वेपिष्यन्पुरस्ता-
द्द्वीर्षं दधाति ॥ १ ॥

सोऽश्वमभिमन्त्रयते । प्रतूर्तं वाजिघ्नाद्रवेति षड्वै क्षिप्रं तनूर्तमथ बुत्क्षि-
प्रात्क्षेपीयस्तत्प्रतूर्तं वरिष्ठामनु संवृतमितीयं वै वरिष्ठा संवृदिमामनु
संवृतमित्येतदिष्टि ते जुन्म परममन्त्रिक्षे तुव ज्ञाभिः पृथिव्यामुधि
योनिरीडिति तुदेनमेवा देवताः करोत्यग्निं व्यायुमादित्यं तदुश्वे
व्यीर्षं दधाति ॥ २ ॥

छन्दोभिश्च यजुर्भिश्चादत्ते । तदष्टौ । चतस्रो दिशः, चतस्रोऽवान्तरदिशः । सर्वासु तदिक्षु व्याचं
दधाति । तस्मात्सर्वासु दिक्षु व्यागवदति ॥ ४४ ॥

हस्तः ऽप्याऽग्निर्भवति-अथ पशून्भिमन्त्रयते । एतद्वाऽप्यु देवा अन्वेपिष्यन्तः पुरस्ताद्द्वी-
र्षमदधुः । तथैवेष्वयमेतदन्वेपिष्यन्पुरस्ताद्द्वीर्षं दधानि ॥ १ ॥

सोऽश्वमभिमन्त्रयते-“ प्रतूर्तं वाजिघ्ना द्रव ”-इति । यद्वै क्षिप्रं तनूर्तम् । अथ यत् क्षिप्रत्

माधव-त्रैष्टुभ-जागतःपुनःउन्दोभि राह द्रुवं च।मह्यं महादिग्यन्तरदिगा मना स्तौति-छन्दोभिश्च
यजुर्भिश्चादत्ते तदष्टौ ॥ ४४ ॥

इति धीमायणाचार्यविरचिते माधवशेषे वेदार्थप्रकाशे माण्डूकीयशुक्लयजुसंहिताभाष्ये
षष्ठशतके द्वाविंशोऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (६-३-१) ॥

द्रुंमाहर्षीयाय दक्षिणाददेशे विश्वमुत्तरशानावद्वाः प्रादसुखा येश्वागर्हमाज्जाग्निहन्ति, तेषांदिदानीं यथा-
ममभिमन्त्रणं समन्त्रक विधिसुसादावभिमन्त्रण वीर्गमना प्रशंसति-हस्तः ऽप्याऽग्निर्भवतीति । अनेन अग्नि
हस्ते गृहीतव्यं पशून्भिमन्त्रयते ॥ १ ॥

प्रथममथोभिमन्त्रण समन्त्रं विधत्ते-सोऽश्वमिंति । मन्त्रस्यायमर्थः-हे ‘वाजिन्’ अश्व ! ‘वरिष्ठान्’ अतिशये-

१-हस्तः आथःअन्वेतामभिमन्त्रयते । का० श्रौ० सू० १६।१।१। २-अथमप्यग्निं प्रतूर्तं युजयत्या योनेर्वेण इति । का.
श्रौ० सू० १६।१२।

(त्यु) अथ रासभम् । युञ्जाथायँ रासभं युवमित्यध्वर्युं चेतयुज-
मानं चाहास्मिन्व्यामे वृषण्वसूऽडृत्यस्मिन्कर्मणि वृषण्वसूऽडृत्येतदग्निं
भ्रन्तमस्मद्युमित्याग्निं भ्रन्तमस्मत्प्रेपितमित्येतत्तद्रासभे वीर्यं दधाति ॥ ३ ॥

(त्यु) अथाजम् । योगे योगे तवस्तरं व्वाजे वाजे हवामहऽइत्यन्नं वै

क्षेत्रीयः-तत्प्रवृत्तम् । “ वरिष्ठामनु सम्बतम् ”-इति । इयं वै वरिष्ठा सम्बतु । इमामनु
सम्बतमित्येतत् । “ दिवि ते जन्म परममन्तरिक्षे तव नाभिः पृथिव्यामधि योनिरित् ”-
(वा० सं० ११ । १२) इति । तदेनमेता देवताः कणेति-अग्निम्, वायुम्, आदित्यम् । तदक्षे
वीर्यं दधाति ॥ २ ॥

अथ रामभम्-“ युञ्जाथां रासभं युवम् ”-इति । अध्वर्युं चेतयुजमानं चाह ।
“ अस्मिन्व्यामे वृषण्वसूः ”-इति । अस्मिन्कर्मणि वृषण्वसू इत्येतत् । “ अग्निं भ्रन्तमस्म-
द्युम् ”-इति । अग्निं भ्रन्तमस्मत्प्रेपितमित्येतत् । तद्रासभे वीर्यं दधाति ॥ ३ ॥

अथाजम्-“ योगे-योगे तवस्तरं वाजे-वाजे हवामहे ”-इति । अन्नं वै वाजः । कर्मणि

नोर्षाम्, अनुसवतं सभूर्वात् वनतेः किति “ अनुदात्तोपदेशवन्ति ” (पा. सू. ६ । ४ । ३७)-इति ।
न-लोने, “ ह्रस्वस्य पिति ”-(पा. सू. ६ । १ । ७१) इति तुक् । अस्माभिः क्रियमाणं सभजनम्
'अनु' लक्ष्य भूमिं, 'प्रवृत्तं' त्वरतेः “ ज्वरत्वर ”-(पा. सू. ६ । ४ । २०) इत्युटि कृते “ नसत्-
निषत्तानुत्-प्रवृत्तं-सुत्-गूर्वाणि च्छन्दसि ”-(पा. सू. ८ । २ । ६१) इति निष्ठा-तस्य नत्वाभावेन
निपातनम् । अतिक्षिप्रम् 'आद्रव' आगच्छ । हे अश्व ! 'ते' तव 'परम जन्म' 'दिवि' आदित्यरूपेण,
'अन्तरिक्षे' तव 'नाभिः' वायुरूपेण, 'पृथिव्यां' तव 'योनि' आदित्यस्थानम् अन्यामकात्वेनेति,
अश्वस्य लोकत्रयामिमानिदेवताभिरेव स्तुतिः कृतेति तात्पर्यम् ॥

अत्र प्रवृत्तपद व्याचष्टे-यद्द्वै क्षिप्रं तत् त्वर्तमिति । 'क्षिप्र-त्वर्तम्' 'अथ' 'यत् क्षिप्रात्' अग्नि
'क्षे'र्य. 'क्षिप्रतस्य', 'तत् प्रवृत्तम्' इत्युच्यते । क्षिप्रशब्दादीपसुनि “ ग्यूलदूरयुक्त्वहम्क्षिप्र ”-(पा. सू.
६ । ४ । १६६) इति षणादिपत्स्य लोपः । पूर्वस्येकारस्य गुणः । उत्तरार्द्धस्य तात्पर्यमाह-तदेनमेता
देवता इति । अग्निमन्त्रेणानाश्वस्य किमायातम् । तद्राह-तदक्षे वीर्यं दधातीति ॥ २ ॥

रामभामिन्नर्णं सम्बन्ध विधत्ते-अथ रासभं युञ्जाथामिति । अग्निमन्त्रयत् इत्यनुबन्धः । 'युवम्' इति
द्विबचनेन अध्वर्युयजमानानुच्येते । 'वृषण्वम्' इयासेक्ता गर्दवः, स यवोर्नेसु धनम्, ती । 'युव' युषाम् ।
'अस्मिन्' 'वामे' यापते गम्यते प्राप्यते देवैरिति, यान्ति सङ्गच्छन्ते यत्र परस्पर देवा इति वा, यामं कर्म,
तस्मिन् रासभं 'युञ्जाथाम्' । तं विशिनष्टि-अग्निं भ्रन्तामिति । “ ह्रस्वोर्भ. ” (पा. सू. ८ । २
३२ । वा.) । 'अस्मद्युम्' अस्मत्स्यं फलं कामयमानम् ; यद्वा, याते. रूपम्, अस्माद्येवितमिति । मन्त्रं
व्याचष्टे-अध्वर्युं चेतयित्ति ॥ ३ ॥

अग्निमन्त्रणं विधत्ते-अथार्जं योगे योग इति । अग्निमन्त्रयत् इति शेषः । अस्वार्थः-हे 'सखायः'

वृजः कुर्मणि कर्मणि तवस्तरमुन्नेऽन्ने हवामहऽइत्येतत्सुखाय ऽइन्द्रमृत्यु-
तयऽइतीन्द्रियवन्तमृत्युतयऽइत्येतत्तदज्ञे वीर्यं दधाति ॥ ४ ॥

त्रिभिरभिमन्त्रयते । त्रिवृदग्निर्द्यावानग्निर्द्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैष्वेतु-
द्वीर्यं दधाति ॥ ५ ॥

(त्यु) अथैनान्प्राच ऽवृत्कमयति । तुदेनमेतैः पशुभिरुन्विच्छति नोप-
स्पृशत्यग्निरेष युत्पशवो नेन्माऽयमग्निर्हिनसादिति ॥ ६ ॥

सोऽश्वमुत्कमयति । प्रतूवन्नेह्यवक्रामनुशस्तीरिति पाप्मा वाऽशुश-
स्तिस्त्वुरमाण ऽपुह्यवक्रामन्पाप्मानमित्येतद्दृष्टस्य गुणपत्यं मयोभूरे-
द्धीति रौद्रा वै पशवो या ते देवता तुस्यै गुणपत्यं मयोभूरेद्धीत्येतत्तुदे-
नमुश्वेनान्विच्छति ॥ ७ ॥

कर्मणि तवस्तरमुन्ने हवामहऽइत्येतत् । “सखाय इन्द्रमृत्यु”-(वा० सं० ११ । १४)
इति । इन्द्रियवन्तमृत्युतयऽइत्येतत् । तदज्ञे वीर्यं दधाति ॥ ४ ॥

त्रिभिरभिमन्त्रयते । त्रिवृदग्निः । यावानग्निर्द्यावत्यस्य मात्रा-तावतैवैष्वेतद्वीर्यं दधाति ॥ ५ ॥

अथैनान् प्राच उत्कमयति । तुदेनमेतैः पशुभिरुन्विच्छति । नोपस्पृशति । अग्निरेष यत्पशवः ।
नेन्माऽयमग्निर्हिनसादिति ॥ ६ ॥

सोऽश्वमुत्कमयति-“प्रतूवन्नेह्यवक्रामनुशस्तीः”-इति । पाप्मा वाऽशुशस्तिः । त्वुरमाण

समानक्षयाना ऋत्विजः ! ‘तवस्तरं’ ‘तवः’ इति बलनाम (निघं. २ । ९ । ९), बलिनम् ‘इन्द्रम्’
एवं भूमिं ह्यन्तम् । ‘इन्द्र इन्द्रं ह्यजातांति वेदां ददातीति वेदां दधातांति वेदां दास्यन् इति वा’-इति ।
पाप्माचार्यः (निरु १० । १ । <) । इन्द्रियवन्त बलवन्तं वा तम्, सजम् । ‘योने’ युञ्जन्ति देवा
अत्रेति योगः कर्म, वीर्यायां, कर्मणि कर्तव्ये । ‘वाजे वाजे’ मनुष्याणाम् अज्ञे-अज्ञे दातव्ये स्थिते सति
‘ऊतये’ तर्णाय ‘हवामहे’ वयमध्वर्यवे इति ॥ मन्त्रगतयोगवाजेन्द्रपदानि व्याचष्टे-अज्ञे वै वाजः
कर्मणि-कर्मणीति ॥ ४ ॥

अभिमन्त्रणमन्त्रत्रिवसंख्या त्रिवृदग्न्यात्मना स्तौति-त्रिभिरिति । अत्र वृत्तम्-“अनुपस्पृशत्युत्कमय-
त्येतान् प्राचः प्रतिमन्त्रं प्रतूवन्नुर्वन्तारिषं पृथिव्याः सवस्यादिति” (का. श्रौ. सू. १६ । ११) इति ॥ ५ ॥

तदिदं विषये-अथैनान् प्राच इति । ‘एनम्’ एनम् प्राङ्मुखात्तुल्यमेव । उद्गमितैः पशुभिः ‘एनम्’
मृद्ममग्निम् अन्विषुवान् मयति । नोपस्पृशतीति । ‘यन्’ यतः ‘पशवोऽग्निः’ यतोऽग्निर्पशवेन रिता
एतन्, सा ण्य मृदिति । ‘दिनम्’-इति हिंसेः पदमत्कारे रूपम् ॥ ६ ॥

उत्कमयन्मृत्यु मन्त्रं विषये-सोऽश्वमुत्कमयतीति । प्रतूवन्नेहीति । अस्यास्यमर्थः-‘अशस्तीः’ पाप्मानः
व्यवक्रामन्’ अभिमगमन्’ प्रतूवन्’ प्रकर्षेण त्वुरमाणः ‘एहि’ अगच्छ । ‘मयोभूः’ मुक्तस्य मात-

(त्पु) अथ रासभम् । (सु) कुर्वन्तरिक्षं वीहि स्वस्ति गव्यतिरभयानि कृण्वन्निति यथैव यजुस्तथा बन्धुः पूष्णा सयुजा सहेतीयं वै पूषाऽनुया सयुजा सहेत्येतत्तदेन^१ रासभेनान्विच्छति ॥ ८ ॥

(त्पु) अधाजम् । (मृ) पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदाभरेति पृथिव्या ऽपस्थादग्निं पशव्यमग्निवदाभरेत्येतत्तदेनमजेनान्विच्छति ॥ ९ ॥

त्रिभिरुन्विच्छति । त्रिवृदग्निर्द्यावानग्निर्द्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्-
न्विच्छति त्रिभिः पुरस्तादग्निमन्त्रयते तत्पदपृष्टुवः संव्यत्सरुः संव्य
त्सुरोऽग्निर्द्यावानग्निर्द्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवाति ॥ १० ॥

इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ६-२-४ ॥ (३-२)

द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ कण्डिकासंख्या ॥ १०४ ॥

एहि, अवकामन् पाप्मानमित्येतत् । “ रुद्रस्य गाणपत्यं मयोभूरेहि ”-इति । रीद्रा वै पद्मवः । या ते देवता तस्यै गाणपत्यं मयोभूरेहीत्येतत् । तदेनमभेनान्विच्छति ॥ ७ ॥

अथ रासभम्-“ कुर्वन्तरिक्षं वीहि स्वस्ति गव्यतिरभयानि कृण्वन् ”-इति । यथैव यजुस्तथा बन्धुः । “ पूष्णा सयुजा सह ”-(वा. सं. ११ । १५) इति । इयं वै पूषा । अनया सयुजा सहेत्येतत् । तदेनं रासभेनान्विच्छति ॥ ८ ॥

अथानजम्-“ पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदाभर ”-इति । पृथिव्या उपस्था-
दग्निं पशव्यमग्निवदाभरेत्येतत् । तदेनमजेनान्विच्छति ॥ ९ ॥

त्रिभिरुन्विच्छति । त्रिवृदग्निः । द्यावानग्निर्द्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्वन्विच्छति । त्रिभिः

विता ' रुद्रस्य ' पशुपते. ' गाणपत्यं ' गणपतित्वम् । ' एहि ' गच्छ अशस्तिपद^१न्याचष्टे-पाप्मा वा अश-
स्तिरिति । अश्वस्य रुद्रगणपतित्वं प्रतिपादयति-रीद्रा वै पद्मव इति । पशुरूपस्याश्वस्य देवता रुद्रः, तस्य
गणपतित्वमेहीत्यर्थं । बध्नोक्तमगेन न किं जातमिति, तद् दर्शयति-तदेनमभेनान्विच्छतीति ॥ ७ ॥

रासभोक्तमग्नं विधत्ते-अथ रासभमुर्वन्तरिक्षमिति । ' उरु ' विस्तीर्णम् अन्तरिक्षं ' वीहि ' प्राप्नुहि
किं कुर्वन् ' । ' गव्यति ' गोगावामभूमिं ' स्वस्ति ' क्षेमोऽनुर्वन्, ' अभयानि ' अघ्नन. । ' कृण्वन् ' पूष्णा '
पृथिव्या यामभूम्या ' सयुजा ' सहायेन सह बोहति । मन्त्रस्य पूर्वार्द्धं निगदन्वाख्यानमित्याह-यथैव यजु-
स्तथा बन्धुरिति । न व्याख्यातुमर्हतीत्यर्थं । उत्तरार्द्धगतपृष्टुव विद्मोति-इयं वै पूषेति ॥ ८ ॥

अजोक्तमग्नं विधत्ते-अथानजं पृथिव्या इति । न्याख्यातोऽयं मन्त्र. (पूर्वमिन्द्राङ्ग्ये ३८
कण्डिकावाग्) ॥ ९ ॥

उक्तमग्नमन्त्रगतत्रिवृदसङ्ख्यामन्यात्मना स्तौति-त्रिभिरुन्विच्छति त्रिवृदग्निरिति । पूर्वमेतेषामश्वरासमाजाना-

अथ तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

तृतीयाध्याये च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

प्रदीप्ताऽ एतेऽग्नयो भवन्ति । (न्त्यु) अथ मृदमुच्छयन्तीमे वै लोकाऽ एतेऽग्नयस्ते यदा प्रदीप्ताऽ अथेतुऽइमुं लोकाः पुरो वाऽएतदेभ्यो लोक-
भ्योऽग्ने देवाः कर्मान्विच्छंस्तद्यदेतानधीनवीतीत्य मृदमाहुरति तुदेनं पुरेभ्यो
लोकेभ्योऽन्विच्छति ॥ १ ॥

प्राधो यन्ति । प्राची हि दिग्ग्रेः स्वायामेवेनमेतद्विश्यन्विच्छति स्वायां
दिशि विन्दति ॥ २ ॥

पुरस्ताद्भिमन्त्रयते । तत् पद् । पदृतवः सम्बत्सरः । सम्बत्सरोऽग्निः । यावानग्निर्पावत्यस्य मात्रा-
तावत्तद्भवति ॥ १० ॥

प्रदीप्ता एतेऽग्नयो भवन्ति—अथ मृदमुच्छयन्ति । इमे वै लोका एतेऽग्नयः । ते यदा प्रदीप्ताः—
अथेतुऽइमे लोकाः । पुरो वाऽएतदेभ्यो लोकेभ्योऽग्ने देवाः कर्मान्विच्छन् । तद्यदेतानधीनवीतीत्य मृद-
माहुरति—तदेनं पुरेभ्यो लोकेभ्योऽन्विच्छति ॥ १ ॥

प्राधो यन्ति । प्राची हि दिग्ग्रेः स्वायामेवेनमेतद्विश्यन्विच्छति । स्वायां दिशि विन्दति ॥ २ ॥

भिमन्त्रये त्रयो मन्त्रा विनियुक्ताः, इदानीमुक्त्रमणे त्रय इति तां सङ्ख्या सम्भूय ऋतुसकसराशिरूपत्वेन
प्रशस्तितुमुक्त्रमनुस्मृतयति—त्रिभिः पुरस्ताद्भिमन्त्रयते तत् पठिति । स्पष्टोऽर्थः ॥ १० ॥

इति श्रीतावणाचार्यविरचितं माध्वीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीपञ्चतपत्राङ्गनाम्ने
षष्ठकाण्डे तृतीयेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (१-२-२) ॥

व्याख्यानः—“ अग्निं ज्वलन्सु निग्धं गच्छन्त्यग्निपुरीषमिति ”—(का. श्रौ. सू. ११ । १४) इति ।
गार्हपत्यादिषु त्रिष्वग्निषु दीप्यमानेषु “ अग्निपुरीषमिति ” । मन्त्रेण मृद्विषण्डमभिलक्ष्य मन्त्रेणैवत्यर्थः ।
तद्विषये—प्रदीप्ता एतेऽग्नय इति । अच्छयन्तीति । अग्निगच्छन्तीत्यर्थः । ब्रह्मण्युपयजमाना । ‘ अच्छ ’—
शब्दस्य “ अच्छ गत्यर्थवदेव ”—(पा. सू. १ । ४ । १९) इति गणितञ्चा । अग्निसाग्निय प्रशस्तति—
इमे वै लोका इति । ‘ अग्ने ’ पूर्व ‘ देवाः ’ ‘ एभ्यो लोकेभ्यः ’ ‘ पुरः ’ पूर्वस्मिन् प्रदेशे, लोकानां पुरः-
प्रदेशे कर्मचयनमन्विष्टकन्तः । ‘ तत् ’ तस्मात् ‘ एतान् ’ लोकनवाप्तकान् ‘ अग्नीन् ’ ‘ अतीत्य ’ आदीप्य
प्रशस्त्य ‘ मृदय् ’ आहारेषुः अग्निं ज्वलन्सु मृदलपनञ्जोक्तानां पुरोदेशे मृदूपमग्निं कृतवन्तो भवन्ति ॥ १ ॥

तत्र मन्त्रतामन्त्र्युपभृतीनां प्राङ्मुखत्वं विषये—प्राधो यन्तीति ॥ २ ॥

ते प्रयन्ति । (न्य) अग्निं पुरीष्यमद्भिरस्वदुच्छेमऽ इत्यग्निं पशव्यम-
ग्निवदुच्छेमऽ इत्येतत् ॥ ३ ॥

(उ) अथानद्वापुरुषमीक्षते । (तेऽग्निं) अग्निं पुरीष्यमद्भिरस्वद्भिरिष्याम
ऽइत्यग्निं पशव्यमग्निवद्भिरिष्याम ऽइत्येतत्तदेनमनद्वापुरुषेणान्विच्छति ॥ ४ ॥

(त्यु) अथ बल्मीकवपा सुपिरा व्यध्वे निहिता भवति । तामन्वीक्षत-
ऽइयं वै बल्मीकवपुषेयुमु वाऽइमे लोकाऽ एतद्वाऽएनं देवाऽ एषु लोकेषु
विव्याहमैच्छंस्तुयैवैनमयमेतदेषु लोकेषु विव्याहमिच्छति ॥ ५ ॥

ते प्रयन्ति—“ अग्निं पुरीष्यमद्भिरस्वदुच्छेमः ”—(वा. सं. ११।१६) इति । अग्निं
पशव्यमग्निवदुच्छेम—इत्येतत् ॥ ३ ॥

अथानद्वापुरुषमीक्षते—“ अग्निं पुरीष्यमद्भिरस्वद्भिरिष्यामः ”—(वा. सं. ११।१६) इत्येतत् ।
तदेनमनद्वा पुरुषेणान्विच्छति ॥ ४ ॥

अथ बल्मीकवपा सुपिरा व्यध्वे निहिता भवति । तामन्वीक्षते । इयं वै बल्मीकवपा । इयमु
वाऽइमे लोकाः । एतद्वाऽएनं देवा एषु लोकेषु विव्याहमैच्छन् । तयैवैनमयमेतदेषु लोकेषु विव्याह-
मिच्छति ॥ ५ ॥

अभिगमनमन्त्र मन्त्र विवधे—ते प्रयन्त्यग्निं पुरीष्यमद्भिरस्वदुच्छेम इतीति । ‘ पुरीष्य ’ पशुहितं
मृदूपम् ‘ अद्भिरस्वदु ’ अग्निवत् ‘ अच्छेम ’ अभिगच्छाम ॥ ३ ॥

पूर्वं पुरुषपशो. प्रतिनिधित्वेन अनद्वापुरुष उक्तः (श. प. ९।३।१।२४) । तस्येदानीं । विनि-
योगेऽप्याह—अथानद्वापुरुषमीक्षत इति । (का. श्रौ. सू. १६।१६) । “ देवपितृमनुष्यान्तर्कः स इति ”
(श. प. ९।३।१।२४ । माथ्ये.) प्रागुक्तः । ‘ मरिष्यामः ’ आहारीष्याम इत्यर्थः । अनद्वापुरुष-
निरीक्षणं तेनाग्नेरन्वेषणमित्येतत् ॥ ४ ॥

अत्र सूत्रम्—“ पिण्डमपरेण व्यध्वे बल्मीकवपां छिद्रां निदधाति ”—(का. श्रौ. सू. १६।४६) इति ।
अन्धादिपशूनां विरुमुञ्जामिधानीबन्धनात् पूर्वं मृत्पिण्डस्य पश्चिमदेशे “ व्यध्वे ” पिण्डाद्वहनीययोर्मूर्धपदे
साच्छिद्रा बल्मीकवपा निधेयेत्युक्तम् ; इदानीं “ बल्मीकवपामादाय छिद्रेण पिण्डमीक्षतेऽन्वशिरेति ”—
(का. श्रौ. सू. १६।१७) इति ; तदिदं विधियं दर्शयति—अथ बल्मीकेति । पूर्वमेव व्यध्वे सुपिराया
बल्मीकवपायाः स्थापन सूचयितुं ‘ निहिता ’—इति मूलकालवाचि कान्तं पदम्, ‘ तामनु ’ निहितं वपामनु-
स्य ‘ ईक्षते ’ मृदं वपान्छिद्रेण पिण्डं पश्येदित्यर्थः । “ इय वै बल्मीकवपा ” इत्यादेरयमर्थः,—बल्मीकवपा नाम
‘ इय ’ भूमिः ; तत्कार्यत्वान् । भूमिर्हि सर्वे लोकाः तत्पुंसुस्त्वान् एतरेषां कर्मभूमित्वेन त्रिष्टिष्टकान् ; पूर्व
‘ देवाः ’ ‘ एनम् ’ अग्निम् ‘ एषु ’ सर्वलोकेषु ‘ विव्याहम् ’ ‘ ऐच्छन् ’ विगृह्णाव्रात्तीनि सर्वत्रान्विष्टवन्तः ;
इदानीं तच्छिद्रेण पिण्डनिरीक्षणं सर्वलोकेषु मृदूपस्याग्नेर्विगृह्णावनेषणमिति ॥ ५ ॥

(त्य) अन्वगिरुपसामप्रमत्स्यडिति । तुदेनमुपःस्वैच्छन्ननुहानि प्रथमो जातवेदाऽऽइति तुदेनमहःस्वैच्छन्ननु सूर्यस्य पुरुवा च रश्मी-
गिति तुदेनं सूर्यस्य रश्मिस्वैच्छन्ननु द्यावापृथिवीऽआततन्येति तुदेनं
द्यावापृथिव्योरैच्छंस्तमविन्दंस्तुथैवैनमयमेतद्विन्दति तं यदा परापश्यत्यथ
तामवास्पत्यागच्छन्ति मृदम् ॥ ६ ॥

(म) अथाश्रमभिमन्त्रयते । (तऽ) एतद्दे देवा ऽअनुवन्पाप्मानमस्या-
पहनामेति श्रमो वै पाप्मा श्रममस्य पाप्मानमुपहनामेति तस्य श्रमं पाप्मा-
नमुपाप्रंस्तुथैवास्यायमेतच्छ्रमं पाप्मानमुपहन्ति ॥ ७ ॥

(न्या) आगत्य व्वाज्यध्वानमिति । (त्या) आगतो ह्यस्याध्वा भवति
सुर्वा मूधो विधूनुतऽऽइति पाप्मा वै मूधः सुर्वाङ्पाप्मानो विधूनुतऽऽइत्ये-

“ अन्वगिरुपसामप्रमत्स्यडिति ”-इति । तदेनमुपःस्वैच्छन् । “ अन्वहानि प्रथमो जात-
वेदाः ”-इति । तदेनमहःस्वैच्छन् । “ अनुसूर्यस्य पुरुवा च रश्मीन् ”-इति । तदेनं सूर्यस्य
रश्मिस्वैच्छन् “ अनु द्यावापृथिवीऽआततन्य ”-(वा. मं. ११।१७) इति । तदेनं द्यावापृ-
थिव्योरैच्छन्, तमविन्दन् । तथैवैनमयमेतद्विन्दति । तं यदा परापश्यति-अथ तामवास्पति, आग-
च्छन्ति मृदम् ॥ ६ ॥

अथाश्रमभिमन्त्रयते । एतद्दे देवा अनुवन्-पाप्मानमस्यापहनामेति । श्रमो वै पाप्मा । श्रममस्य
पाप्मानमुपहनामेति । तस्य श्रमं पाप्मानमपाप्मान् । तथैवास्यायमेतच्छ्रमं पाप्मानमुपहन्ति ॥ ७ ॥

“ आगत्य व्वाज्यध्वानम् ”-इति । आगतो ह्यस्याध्वा भवति । “ सुर्वा मूधो विधूनुते ”-

निरिकणे मन्त्रे विधत्ते-अन्वगिरिति । प्रवापतिरूपेणः। स्तुते-अन्वगिरिति । ‘ वक्तव्यं अपन् ’
आदित्यन्’ अतु -रक्ष्य अग्निः ‘ सन्वद्वन् ’ अनुदीयते । ‘ प्रथमः ’ आद्यं ‘ जातवेदाः ’ जन्तवः ।
जातानि भूतानि वेतीति वा, जाते जाते विद्यते जायत इति वा जातवेदाः (निर. ७ । ३ । १) । अहानि
‘ अनु -रक्ष्य दीयते । ’ पुरुवा ’ बहुवृ देहेषु ‘ सूर्यस्य रश्मीन् ’ ‘ अनु -रक्ष्य दीयते । पुनं परो-
त्येनोस्व, क्षुर्यपादेनाग्निं सम्बोधाह-स जपन्तं । ‘ द्यावापृथिवी ’ ‘ अनु -रक्ष्य ’ अतन्व्यं स्वतंत्र
अनेतिव । “ वभूपास्तत्त्वजगम्भर्यम् ”-(पा. सू. ७ । १ । १४) इति निगम इदमयं विदतिव ।
यत्रस तात्पर्यमाह-तुदेनमुपःस्वैच्छन्नित्यादिना । यदा परापश्यतीति । यदा निष्ं विदेन परदेन्, तदा
‘ मृदम् ’ ‘ अरस्पति ’ पिनोति, जानाति ‘ अयं ’ तान् ‘ मृदमभिरक्ष्य गाडेदिति ॥ ६ ॥

तथाश्रमभिमन्त्रण विधत्ते-अथाश्रमिति । एतद्दे देवा इति । पूर्वं देवाः ‘ पथि जन्तस्य अधस्य शान-
लधुर्गं पाप्मानमुपहन्तः, एवमभिमन्त्रणेन पथि शान्तस्य शमावनयनं मरति ॥ ७ ॥

मन्त्र विधत्ते-आगत्य वाजीति । ‘ वाजी ’ वेजवन्त् बलवन् अथ ‘ अवान ’ मर्त्यं ‘ आगत्य ’

तत्तस्माद्दु हेतदश्वः स्यत्त्वा विधूनुतेऽग्निं सधस्ये महति चक्षुषा निचि-
कीषतऽड्डीतं वै महत्सधस्यमग्निमस्मिन्महति सधस्ये चक्षुषा दिद-
क्षतऽड्डीत्येतत् ॥ ८ ॥

(८) अथैनमाक्रमयति । (त्ये) एतद्वाऽएष एतं देवेभ्योऽनुविद्य प्राब्रवी-
द्यथाऽयुमिहेवेत्येवम् ॥ ९ ॥

युद्धेवाक्रमयति । (त्ये) एतद्दे देवाऽअविभयुर्द्वे न ऽइमिह रक्षांश्चि-
नाष्टा न हन्युरिति तस्माऽएतं वज्रमुपरिष्ठादाभिगोत्तारमकुर्वन्नमुमे-
वादित्यमसौ वाऽआदित्यऽएषोऽश्वस्तुथेवास्माऽअयमेतं वज्रमुपरिष्ठाद-
भिगोत्तारं करोति ॥ १० ॥

इति । पाप्मा वै मृषः । सर्वान्पाप्मनो विधूनुतऽड्डीत्येतत् । तस्माद्दु हेतदश्वः स्यत्त्वा विधूनुते ।
“ अग्निं सधस्ये महति चक्षुषा निचिकीषते ”—(वा. सं. ११ । १८) इति । इदं वै महत्
सधस्यम् । अग्निमस्मिन्महति सधस्ये चक्षुषा दिदक्षतऽड्डीत्येतत् ॥ ८ ॥

अथैनमाक्रमयति । एतद्वाऽएष एतं देवेभ्योऽनुविद्य प्राब्रवीत्—यथाऽयमिहेवेत्येवम् ॥ ९ ॥

यद्धेवाक्रमयति । एतद्दे देवा अविभयुः । मद्दे न इमिह रक्षांश्चि नाष्टा न हन्युरिति । तस्माऽएतं
वज्रमुपरिष्ठादाभिगोत्तारमकुर्वन् । अयुमेवादित्यम् । असौ वाऽआदित्य एषोऽश्वः । तथैवास्माऽअय-
मेतं वज्रमुपरिष्ठादाभिगोत्तारं करोति ॥ १० ॥

‘ सर्वा. ’ ‘ मृष ’ ‘ सङ्ग्रामान् ’ ‘ विधूनुते ’ कल्पयति । ‘ महति सधस्ये ’ दृष्टिगतां वर्तमानम् ‘ अग्निम् ’
‘ चक्षुषा ’ ‘ निचिकीषते ’ द्रष्टुमिच्छति ॥

द्वितीय पाद व्याख्ये—पाप्मा वै मृषः इति । कथमश्वविधूननिति, तदुपपादयति—तस्माद्दु हेतदिति ।
‘ अश्व. ’ ‘ स्यत्त्वा ’ स्यन्तेः क्त्वा—प्रत्यये इडभावे नञोरे च कृते रूपम् । अप्त्वात् गत्वा स्वशरीरं
‘ विधूनुते ’ कल्पयति ॥ ८ ॥

तत्र सूत्रम्—“ आक्रम्येत्वेनेन पिण्डमधिष्ठापयति ”—(का. श्रौ. सू. ११ । १०) इति । एनेनेत्यश्वो-
ऽभिधीयते । “ आक्रम्य वाजिनम् ”—इति मन्त्रेण पिण्डमेनेनास्वेनाधिष्ठापयति आक्रमयतीत्यर्थः । तद् विधये—
अथैनमाक्रमयतीति । ‘ एन ’ मृपिण्डमश्वेनाक्रमयेदित्यर्थः । एतद्वा इति । पूर्वं ‘ यया ’ ‘ एतम् ’ अश्वम्
अग्निस्थानम् ‘ अनुविद्य ’ लब्ध्वा ‘ देवेभ्यः ’ ‘ अयम् ’ अग्नि. ‘ इह ’ देशे निष्ठतीति पादाक्रमेण ‘ प्राब्रवीत् ’
‘ एवम् ’ अश्वेन पिण्डाधिष्ठापने नाम, तस्मादग्नेर्वदनमित्यर्थः ॥ ९ ॥

आक्रमण प्रकारान्तरेण स्तोत्रमनुवदति—यद्देवेति । ‘ देवाः ’ रक्षोभ्यो भीतवन्त. ‘ एन ’ ‘ वज्रम् ’
वज्ररूपमश्वम् आदित्यम् ‘ उपरिष्ठात् ’ उत्तरीभागे ‘ अभिगोत्तार ’ रक्षकम् ‘ अकुर्वन् ’ । आदित्यस्याध-

(त्या) आक्रम्य वाजिन् । (ष्ट) पृथिवीमग्निमिच्छ रुचा त्वमिति
 चुक्षुर्व्वं ऋगाक्रम्य त्वं वाजिन्पृथिवीमग्निमिच्छ चुक्षुपेत्येतद्भूम्या वृत्त्राय
 नो ब्रूहि यतः खनेम तुं व्ययमिति भूमेस्तुम्पाशयित्वाय नो ब्रूहि यतः
 एनं खनेमेत्येतत् ॥ ११ ॥

(३) अर्थैर्नमुन्मुञ्चति । (त्ये) एतद्वाऽएनं देवाः प्रोचिवाऽसं व्ययिण
 समर्पयंस्त्येनेनमयमेतत्प्रोचिवाऽसं व्ययिण समर्पयति योस्ते पृष्टं पृथिवी
 सधस्थमात्माऽन्तरिक्षं समुद्रो योनिरिति त्वमसीत्येतदाह
 विख्याय चुक्षुषा त्वमग्निमिच्छ पृतन्यतऽइति विख्याय चुक्षुषा त्वमग्नि-
 मिच्छ सुर्व्वान्पाप्मुनऽ इत्येतदोपरमुञ्चति व्यञ्चो वाऽअश्वो तेन्माऽयं व्यञ्चो
 हितुसदिति ॥ ५२ ॥

“ आक्रम्य वाजिन् पृथिवीमग्निमिच्छ रुचा त्वम् ”-इति । चुक्षुर्व्वं इक् । आक्रम्य त्वं
 वाजिन् । पृथिवीमग्निमिच्छ चुक्षुपेत्येतत् । “ भूम्या वृत्त्राय नो ब्रूहि यतः खनेम नं
 व्ययम् ”- (वा. मं. ११।२०) इति । भूमेस्तत् स्पाशयित्वाय नो ब्रूहि-यत एनं खनेमेत्येतत् ॥ ११ ॥

अर्थैर्नमुन्मुञ्चति । एतद्वाऽएनं देवाः प्रोचिवांसं व्ययिण समर्पयन् । तथैवैनमयमेतत्प्रोचिवांसं
 व्ययिण समर्पयति । “ योस्ते पृष्टं पृथिवी सधस्थमात्मान्तरिक्षं समुद्रो योनिः ”-इति ।
 इत्यमिति, इत्यमिति, इत्येवैतदाह । “ विख्याय चुक्षुषा त्वमग्निमिच्छ पृतन्यतः ”-

रूपता प्रायुक्त (वा. प. २।६।२।९। वा. प. ३।९।१।१९।२०) ‘ तथैव ’ तेन प्रकारेण
 ‘ अस्मै ’ निष्ठापादात्पठे ‘ अयम् ’ अनुष्ठाता अध्याक्रमणेन ‘ एत ’ वज्ररूपमश्व आदित्यम् ‘ उपरिष्ठत् ’
 उपरिमार्गे ‘ अभिगोक्षार ’ रक्षके ‘ पारोति ’ कृतवान् भवतीति ॥ १० ॥

मन्त्र विधने-आक्रम्य वाजिद्रिति । हे ‘ वाजिन् ’ अश्व ! ‘ त्व ’ ‘ पृथिवीम् ’ ‘ आक्रम्य ’, ‘ रुचा ’
 “ इदं दीप्तौ ” (भा. पा. म्वा. प. ७५६) विवग्तात् तुनी । कवचनम्, अनेन ‘ चुक्षुषा ’ ‘ अग्निम् ’
 ‘ इच्छ ’ कुप निष्ठन्ती वस्त्रेण कुरु । ‘ वृत्त्राय ’ वृत्रोनेवैतमाने व-वा, इत्यामेति वत्को यक् । अत्र वृत्त्राय-
 भर्तृनाथैः धनूनामनेकार्थत्वात् । ‘ भूम्या ’ इति कर्मणि पठ्ठी । भूमिम्, ‘ वृत्त्राय ’ स्पृष्ट्वा, भूपदेशे भर्तृ-
 विशा ‘ न ब्रूहि ’ ‘ यतः ’ यस्मान् प्रदेशात् ‘ त्वम् ’ भूदणमस्मि ‘ खनेम् ’ इति ॥ अत्र मन्त्रे
 ‘ अश्व ’-इति, ‘ वृत्त्राय ’-इति परं व्याचष्टे-चुक्षुर्व्वं रुग्मिणि, भूमेस्तत् स्पाशयित्वायेति । “ एत
 वधनम्परातो ” (भा. पा. म्वा. प. ९९२) शयस्य सन्त्य, एतच्छिवायेति पूर्व्ववत् वत्को यक् ॥ ११ ॥
 अध्यामिम-वज्र विधत्ते-अर्थैर्नमुन्मुञ्चतीति । ‘ प्रोचिवागम् ’ शत्रुमिच्छित्तीति चोक्तत्वात् ।

(त्यु) अथैनभुक्कमयति । (त्ये) एतद्वै देवताऽअञ्जुवन्किमिसुमभ्युत्कामिष्या-
मऽइति महत्सौभगमिति तं महत्सौभगमभ्युदक्रमयंस्तथैवैनमयमेतन्मह-
त्सौभगमभ्युत्कमयत्युत्काम महत् सौभगायेत्युत्काम महते सौभगमित्ये-
तत्तन्मादु हतदुश्वः पशूनां भगिनमांऽस्मादास्थानादिति अत्रैतत्प्रिषी-
न्यनुद्विषिणांदाऽ इति द्विषिणुहयंभ्यां उदाति व्वाजिञ्जिति व्वाजी ह्येषु
व्ययुह्यु स्याम सुमतो पृथिव्याऽऽग्निं सुनन्तऽउपस्थेऽअस्याऽइति
व्ययमस्ये पृथिव्ये सुमतो स्यामाग्निमस्याऽ उपस्थे सुनन्तऽइत्येतत् ॥१३॥

.....

व्याज्यव्येतिं व्वार्जा च ह्वेषोऽर्वां वाकः सुलाकथं सुकृतं प्राथन्या-
मित्पुकरः सुलाकथं सुकृतं पृथिव्यामित्येतत्तुनः खनेम सुप्रतीकमग्नि-
मिति तुल एतं खनेमन्येतत्सुप्रतीकमिति मन्वुतां वाऽअग्निः सुप्रतीकः
स्वो रुहाणाऽ अधि नाकमुत्तममिति स्वर्गो वै लोको नाकः स्वर्गं लाकथं
रोहन्तोऽधि नाकमुत्तममित्येतत्तं दक्षिणापत्तंक्रमयति यजेतसौ पशू भव-
तस्ते दक्षिणतः प्राश्नस्तिष्ठन्ति स य ऽपुत्रासुत्र दक्षिणतः स्थानस्य
वन्द्युः सोऽत्र ॥ १४ ॥

तमः । “ अस्मान्नास्थानाद् ”-इति । यजन्तमप्रतीत्येत्तु । “ द्रविणोदाः ”-इति । द्रविणं
होभ्यो ददाति । “ वाजिन ”-इति । वाजी खत । “ वयं स्याम सुप्रतीकमग्नि
यजन्त उपस्थेऽअस्याः ”- वा. स. १२। २ । इति । उपस्थे पृथिव्यं सुप्रतीकं स्याम, अग्नि-
मस्या उपस्थे यजन्त इत्येत्तु ॥ १३ ॥

अथैनमुत्क्रान्तमभिमन्त्रयते । एतदा एतं देवः प्रोचवातं यथा दक्षिणतं यजेत-एवमुपास्तुवन् ।
उपासहयन् । तथैवैनमप्येतदुपस्तौति, उपसगाति । “ उदक्रमीद् ” इति । उदयकर्मिद् ।
“ द्रविणोदाः ”-इति । द्रविणं होभ्यो ददाति । “ वाज्यर्वा ”-इति । वाजी च होयोर्वा च ।
“ अकः सुलोकं सुकृतं पृथिव्याम् ”-इति । अकः सुलोकं सुकृतं पृथिव्यामित्येत्तु ।
“ ततः खनेम सुप्रतीकमग्निम् ”-इति । तत एतं खनेमन्येत्तु । सुप्रतीकमिति । मन्वो वा अग्निः
सुप्रतीकः । “ स्वो रुहाणा अधि नाकमुत्तमम् ”-(वा० सं० ११।२२) इति । स्वर्गो वै लोको
नाकः । स्वर्गं लोकं रोहन्तोऽधि नाकमुत्तममित्येत्तु । न दक्षिणोपतंक्रमयति-यजेतसौ पशू
भवतः । ते दक्षिणतः प्राश्नस्तिष्ठन्ति । त य पत्रासुत्र दक्षिणतः स्थानस्य वन्द्युः सोऽत्र ॥ १४ ॥

एतत्पञ्चस्याभिमन्त्रणं विधत्ते-अथैनमुत्क्रान्तमभिमन्त्रयते इति । इवं देवा यथा ' एतम् ' अग्निम्
' प्रोचिवातम् ' उक्तवन्त ' दक्षिणतं ' धत्ते दत्तवन्त लोको ' वन्देत् ' स्तुवन्त, ' एवं ' उपसगाति व्यधन्
' अस्तुवन्, ' अमहयन् ' अमहयध, ' तथा ' अनुकृताऽपि अभिमन्त्रयेत् स्तुवन् इतिवाच्यं मयि ॥

मन्त्रं विधत्ते-उदक्रमीदिति । ' द्रविणोदाः ' धनस्य दाता, ' अर्वा ' अरणसौत्री ' वाजी ' यजेत-
यन् अथः ' उदक्रमीद् ' उदूर्ध्वं पदविशेषम्, पृथिव्यां ' सुकृतं ' सुयु निष्पादितम्, ' सुलोकं ' होभ्यन्तं
लोकम् ' अकः ' इतवान् । स्वकार्यकारणोदरेति सत्पुत्र सौत्रिण्यनुपपन्नं सुशब्दपरिणः । ' अकरति '

(ब्रा०) अथोपविश्य मृदमभिजुहोति । (त्वं) एतद्दे देवाऽअब्रुवंश्चेतय-
त्वमिति चित्तिमिच्छतेति वाव तुदब्रुवंस्ते चेतुयमानाऽएतामाहुतिमपश्यं-
स्तामजुहवुस्ताः ॐ हुत्वेमाल्लोकानुत्सामपश्यन् ॥ १५ ॥

(इयंस्ते) तेऽब्रुवन् । (वंश्चे) चेतयध्वमेवेति चित्तिमिच्छतेति वाव तुद-
ब्रुवंस्ते चेतुयमानाऽ एतां द्वितीयामाहुतिमपश्यंस्तामजुहवुस्ताः ॐ हुत्वा
विविश्व्योतिषोऽपश्यन्नेता देवताऽ अग्निं वायुमादित्यमेता ह्येव देवता

अथोपविश्य मृदमभिजुहोति । एतद्दे देवा अब्रुवन्-चेतयत्वमिति । चित्तिमिच्छतेति वाव तुद-
ब्रुवन् । ते चेतयमाना एतामाहुतिमपश्यन् । तामजुहवुः । तां हुत्वेमाल्लोकानुत्सामपश्यन् ॥ १५ ॥

तेऽब्रुवन्-चेतयध्वमेवेति । चित्तिमिच्छतेति वाव तुदब्रुवन् । ते चेतयमाना एतां द्वितीयामाहुति-
मपश्यन् । तामजुहवुः । तां हुत्वा विश्व्योतिषोऽपश्यन्-एता देवताः-अग्निं वायुमादित्यम् ।

व्युत्थं ज्योतिस्तथैवेतद्यजमानऽएतेऽआहुती हुत्वेमांश्च लोकानुत्सां पश्य-
त्येताश्च देवता विश्वज्योतिषो व्यतिपक्ताभ्यां जुहोतीमांश्च तल्लोकानेताश्च
देवता व्यतिपजति ॥ १६ ॥

यद्वैतेऽआहुती जुहोति । मृदं च तदपुश्च प्रीणाति तेऽइष्टत्रा प्रीत्वाऽअयेन
सम्भरति व्यतिपक्ताभ्यां जुहोति मृदं च तदपुश्च व्यतिपजति ॥ १७ ॥

आज्येन जुहोति । वज्रो वाऽआज्यं वज्रमेवास्माऽएतदभिगोष्ठारं करो-
त्ययो रेतो वाऽआज्यं रेतऽपुवैतत्सिञ्चति स्रुवेण वृषा वै स्रुवो वृषा
वै रेतः सिञ्चति स्वाहाकारेण वृषा वै स्वाहाकारो वृषा वै रेतः
सिञ्चति ॥ १८ ॥

(त्या) आ त्वा जिघर्मि मनसा घृतेनति । (त्या) आ त्वा जुहोमि
मनसा च घृतेन चेत्येतत्प्रतिक्षिपुन्तं भुवनानि विश्वेति प्रत्युद् ह्येषु

एता देव देवता विश्वं ज्योतिः । तथैवेतद्यजमानऽएते आहुती हुत्वेमांश्च लोकानुत्सां पश्यति-
एताश्च देवता विश्वज्योतिषः । व्यतिपक्ताभ्यां जुहोति । इमांश्च तल्लोकानेताश्च देवता
व्यतिपजति ॥ १६ ॥

यद्वैतेऽआहुती जुहोति । मृदं च तदपुश्च प्रीणाति । ते इष्टा प्रीत्वा, अयेन सम्भरति । व्यतिप-
क्ताभ्यां जुहोति । मृदं च तदपुश्च व्यतिपजति ॥ १७ ॥

आज्येन जुहोति । वज्रो वाऽआज्यम् । वज्रमेवास्माऽएतदभिगोष्ठारं करोति । अयो रेतो वा-
ऽआज्यम् । रेत एवेतत् सिञ्चति । स्रुवेण । वृषा वै स्रुवः । वृषा वै रेतः सिञ्चति । स्वाहाकारेण ।
वृषा वै स्वाहाकारः । वृषा वै रेतः सिञ्चति ॥ १८ ॥

“ आ त्वा जिघर्मि मनसा घृतेन ”-इति । आ त्वा जुहोमि मनसा च घृतेन चेत्येतत् ।

देवतामन्वन्पमाह-अग्निं वायुमादित्यमिति । व्यतिपक्ताभ्यां जुहोतीति । अग्निवद्भयकारः पूर्वमुक्तः,
सादृश्याद्युग्म्या हननेन त्रीनिमीष्टोक्तान् ‘ एताः ’ अग्निवायुमादित्यम्बहुधा देवताश्च व्यतिपक्तवान् भवति;
पृथिवीगोकुल्याग्निम्, अन्तरिक्षलोकस्य वायुम्, दुर्लोकस्यादित्यमिति ॥ १६ ॥

प्रकारान्तरेणाहुतिद्वयं स्तोत्रमनुवदति-यद्वैते आहुती इति । आहुतिद्वयेन मृदमपुश्च प्रीणितवान् भवति ।
यतो व्यतिपक्ताभ्यामुग्म्यां होम, अतो मृदमपुश्चोत्सार्थं संयोजयति ॥ १७ ॥

होम्यं द्रव्यं विधत्ते-आज्येन जुहोतीति । आज्यस्य वज्रन्तं प्राणुक्तम् (श. प. १ । १ । ४ । ४) ।
होमकरणं विधत्ते-स्रुवेणेति । मन्त्रान्ते ‘ स्वाहा ’ शब्दः प्रयोक्तव्य इत्याह-स्वाहाकारेणेति । जुहोती-
त्यनुषङ्गः ॥ १८ ॥

मन्त्रं विधत्ते-आ त्वा जिघर्मीति । मन्त्रस्यापमर्षः, ‘ मनसा ’ ‘ घृतेन ’ ‘ आज्येन च त्वाम् ’ ‘ अग्नि-

सर्वाणि भुवनानि क्षियन्ति पृथुं तिरश्चा व्ययसा बृहन्तमिति पृथुर्व्याऽएष
तिर्यङ् व्ययसो बृहन्धूमेन व्यचिष्टमन्त्रे रभसं दृशानमित्यवकाशवन्तमन्त्रेऽत्रादं
दीप्यमानमित्येतत् ॥ १९ ॥

(दु) आ विश्वतः प्रत्यञ्चं जिघर्मीति । (त्या) आ सर्वतः प्रत्यञ्चं
जुहोमीत्येतदरक्षसा मनसा तज्जुपेतेत्यहीडमानेन मनसा तज्जोपयेत्येतन्म-
र्षश्रीः स्पृहयद्गणोऽअग्निरिति मर्यश्रीर्ह्येषु स्पृहयद्गणोऽग्निर्नाभिमृशे
तन्वा जुर्भुराणऽ इति न ह्येषोऽभिमृशे तन्वा दीप्यमानो भवति ॥ २० ॥

“ अग्नि क्षियन्तं भुवनानि विश्वा ”-इति । प्रत्यञ्चं ह्येष सर्वाणि भुवनानि क्षियति । “ पृथुं
तिरश्चा व्ययसा बृहन्तम् ”-इति । पृथुर्व्याऽएष तिर्यङ् व्ययसो बृहन्धूमेन । “ व्यचिष्टमन्त्रे-
रभसं दृशानम् ”-(वा० सं० ११।२३) इति । अवकाशवन्तमन्त्रेऽत्रादं दीप्यमान-
मित्येतत् ॥ १९ ॥

“ आ विश्वतः प्रत्यञ्चं जिघर्मीम ”-इति । आ सर्वतः प्रत्यञ्चं जुहोमीत्येतत् ।
“ अरक्षसा मनसा तज्जुपेत ”-इति । अहीडमानेन मनसा तज्जोपयेत्येतत् । “ मर्यश्रीः
स्पृहयद्गणोऽअग्निः ”-इति । मर्यश्रीर्ह्येषु स्पृहयद्गणोऽग्निः । “ नाभिमृशे तन्वा जुर्भुराणः ”-
इति । न ह्येषोऽभिमृशे तन्वा दीप्यमानो भवति ॥ २० ॥

घर्मि । “ पृ क्षरणदीप्त्यो ” (धा. पा. जु. १. १४) । आजुहोमि, आसिधामि, आज्य सिद्धामीत्यर्थः ।
अग्नि विश्वानि पादत्रयेण-‘ विश्वा ’ ‘ सर्वाणि भुवनानि प्रतिक्षियन्तम् ’ सर्वत्र भूतजातेषु निवसन्तमि-
त्यर्थः । ‘ तिरश्चा ’ इति भावपरो निर्देशः, ‘ पृथु ’ जिघृहन्तम् । वद्वा, ‘ तिरश्चा ’ इति धूमविशेषणम् ;
‘ व्ययसा ’ धूमेन ‘ बृहन्तम् ’ । अत एव ‘ व्यचिष्ट ’ व्यापनवन्तम्, अवकाशवन्तम् । ‘ अग्नेः ’ स्वस्मिन्
दुर्नैर्हतादिभिः, ‘ रभसम् ’ द्रक्साहवन्तम् । अत एव ‘ दृशान ’ दर्शनीय, दीप्यमानम् । अग्निं स्वामानि-
घर्मीति सम्बन्धः ॥

मन्त्र प्रतिपादमन्त्रव्य व्याचष्टे-आ त्वा जुहोमीति । न्यचिष्ट-रभस पदयोर्वाक्यान्-अवकाशवन्त-
मन्त्रादग्निं ॥ १९ ॥

द्वितीय मन्त्र विवक्षते-आ विश्वत इति । अयमर्थः-‘ विश्वतः ’ सर्वतः, ‘ प्रत्यञ्चं ’ प्रत्यङ्कालतया प्रतीव-
मानमग्निम्, ‘ अरक्षसा ’ रक्षोदोषरहितेन ‘ मनसा ’ युक्तः अहम् ‘ आजिघर्मी ’ आसिधामि । ‘ तत् ’ घृत
‘ जुपेत ’ सेवेत इति परोऽक्षनिर्देशः, युष्मच्छब्दसमानार्थो मवच्छब्दाप्याहारो वा । ‘ मर्यश्रीः ’ अयने कर्मणि
‘ किमु, मर्यश्रीनुभैराश्रयणियः । ‘ स्पृहयद्गणः ’ स्पृहयन् परेषां स्वस्मिन्पादपन् वणो यस्य, शुक्रमास्वरूपत्वान् ।
‘ तन्वा ’ शरीरेण ‘ जुर्भुराणः ’ दीप्यमानः, ‘ अग्निः ’ ‘ नाभिमृशे ’ तुमर्थे केन् प्रत्ययः (गा. सू. ३ ।
४।१९) । अभिमर्शनीयो न भवति ॥

मन्त्र व्याचष्टे-आ सर्वत इति । ‘ अरक्षसा ’-इति पद व्याख्यातम्-अहीडमानेनेति ॥ २० ॥

द्राभ्यामभिजुहोति । द्विपाद्युजमानो युजमानोऽग्निर्वावानग्निर्वा-
वत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्वेतांभूतुं सिञ्चत्याग्र्यीभ्यामभिमेवैतद्वे-
तांभूतुं सिञ्चति ते युदाग्रेभ्यो तेनाग्निरथ युधिष्ठुभो तेनेन्द्र ऽएन्द्राग्नो-
ऽग्निर्वावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्वेतांभूतुं सिञ्चतीन्द्राग्री धे
सुच्ये देवाः सर्वदेवत्योऽग्निर्वावानाग्निर्वावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्वेतां-
भूतुं सिञ्चति ॥ २१ ॥ (शतम ३६००)

(त्य) अश्वस्य पदे जुहोति । (त्य) अग्निरेप यदश्वस्तुथो हास्येत्
ऽअग्निमुत्पेवाहुती हुते भवतः ॥ २२ ॥

द्राभ्यामभिजुहोति । द्विपाद् युजमानः । युजमानोऽग्निः । यावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा—तावतैवैनमेत-
द्वेतांभूतं सिञ्चति । आग्नेयीभ्याम् । आग्निमेवैतद्वेतांभूतं सिञ्चति । ते युदाग्रेभ्यो । तेनाग्निः । अथ
यद् विष्टुर्भी—तेनेन्द्रः । ऐन्द्राग्नोऽग्निः । यावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा—तावतैवैनमेतद्वेतांभूतं सिञ्चति ।
इन्द्राग्री धे सर्वे देवाः । सर्वदेवत्योऽग्निः । यावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा—तावतैवैनमेतद्वेतांभूतं
सिञ्चति ॥ २१ ॥

अश्वस्य पदे जुहोति । अग्निरेप—यदश्वः । तथो हास्येनेऽअग्निमुत्पेवाहुती हुते भवतः ॥ २२ ॥

मन्मगलमत्वा प्रशस्तनि—द्राभ्यामभिजुहोति द्विपादिति । ' युजमानोऽग्नि ' इति विराड्स्वरस्यग्रेर्व-
जमानमाशिशोरमकृतत्वा च तद्वत्त्वम् । यत्रदेवतां प्रशस्तनि—आग्नेयीभ्यामिति । ' अनेडक् ' ।
(षा. सू. ४ । २ । ३३) । जनयोर्वज्जयोरग्निसम्बन्धे निष्ठात्त्वमिति वा प्रशस्तनि—यद्वाग्रेभ्योऽपि ।
अग्निरेवैनाग्निरुत्पेते, मन्मगतत्रिष्टुभ्यस्तु इन्द्र विष्टुभिः । सतो वृत्तेः " तन्मिन्द्रो देवताऽवमृत्पल निष्टु
इन्द्रः "—(छ. स. ७ । १ । १ । ४ ।)—इति । अश्वस्यैन्द्राग्निरुत्पेते—इन्द्राग्री इति । " इन्द्र
सर्वे देवाः सर्वदेवतां परमः, अग्निर्देवानाममः, जनयोर्वज्जयोरग्नयः सर्वो देवताः " (ऐ. ब्रा. १ । १ । १ ।) इति
इन्द्राग्री सर्वदेवताममौ अग्निरग्नि सर्वदेवताः तन्मिन्नेवाग्री सर्वदेवतोदेवतेन इविप्रशेषान्, " अग्निर्वै सर्वो
देवताः "—(छ. प. १ । १ । २ । ८) इति श्रुतेः । अतः ' अग्निः ' यपरिमाणः, ' तावता ' तपरि-
माणेन इन्द्राग्निरूपेण प्रकाशत्वेन ' एतन् ' तत्संज्ञयाकाश्यामिन्द्राग्निरूपस्यां प्रतिगतवान् भवति ॥ २१ ॥

आहुतिरूपस्याधिकरणे विधत्ते—अश्वस्य पदे जुहोतीति । यद्यथादे हवनम्, तर्हि कथमग्निदेवत्वमन्त्रप्रयोगः ।
गवाह—अग्निरेप यदश्व इति । अश्वस्याग्निरूपं प्रायुक्तम्—“ स एतान् पयं पयत् प्राविशन्, स एते ”—
(छ. प. १ । १ । १ । २) इत्यादिना ॥ २२ ॥

(तोऽथे) अथैनं परिलिखति । मात्रामेवास्माऽएतत्करोति युथेतावान-
सीत्येवम् ॥ २३ ॥

यद्वैतं परिलिखति । (त्ये) एतद्वै देवा ऽअविभयुर्वद्वै न ऽइममिह
रक्षार्थेसि नाश्रु न हन्युरिति तस्मा ऽएतां पुरं पुर्यश्रयंस्तुथैवास्माऽअयु-
मेतां पुरं परिश्रयत्यध्या वृज्रो वा ऽअभ्रिर्वृज्रमेवास्माऽएतदभिगोप्तारं
करोति सर्व्युतः परिलिखति सर्व्युतऽपुवास्माऽएतं वृज्रमभिगोप्तारं करोति
त्रिष्कृत्वः परिलिखति त्रिवृज्रमेवास्माऽएतं वृज्रमभिगोप्तारं करोति ॥ २४ ॥

पुरिव्याजपतिः कविः पुरि त्वाऽग्ने पुरं व्ययं त्वमग्ने शुभिरित्यग्निमेवा-
स्माऽएतदुपस्तुत्य व्युर्म करोति परिवर्ताभिः पुरिव हि पुरऽआग्नेयीभिरग्नि-
पुरासुवास्माऽएतत्करोति सा द्वैपाऽग्निपुरा दीप्यमाना तिष्ठति तिसृभि-

अथैनं परिलिखति । मात्रामेवास्माऽएतन् करोति-यथैतावानसीत्येवम् ॥ २३ ॥

यद्वैतं परिलिखति । एतद्वै देवा अविभयुः-यद्वै न इममिह रक्षामि नाश्रु न हन्युरिति ।
तस्माऽएता पुरं पुर्यश्रयन् । तथैवास्माऽअयमेतां पुरं परिश्रयति-अध्या । वृज्रो वाऽअभ्रिः । वृज्रमे-
वास्माऽएतदभिगोप्तां करोति । सर्व्युतः परिलिखति । सर्व्युत एवास्माऽएतं वृज्रमभिगोप्तारं करोति ।
त्रिष्कृत्वः परिलिखति । त्रिवृज्रमेवास्माऽएतं वृज्रमभिगोप्तारं करोति ॥ २४ ॥

“ परि व्याजपतिः कविः ”-(वा० सं० ११।२५) “ परि त्वाऽग्ने पुरं व्ययम् ”-(वा०
सं० ११।२६) “ त्वमग्ने शुभिः ”-(वा० सं० ११।२७) इति । अग्निमेवास्माऽएत-

अत्र सूत्रम्-“ अथवा विष्ट त्रि परिलिखति परि व्याजपतिरिति, बह्विर्बह्विरुत्तरात्तरेति ”-(का. श्रौ.
सू. १६।६५) । एतं संपिण्डं “ परि व्याजपति ”-इतिदिग्भिर्भिभि उत्तरोत्तराविकच्छदस्काभिः त्रिवार
परिच्छेदिति । तदिदं विभक्तं-अथैनं परिलिखतीत्यादि । परिच्छेदनेन ‘ अग्ने ’ मृत्प्रायाग्नये ‘ मात्रा ’
परिच्छेदम्, इत्यत्र ‘ करोति ’ कृतवान् भवति । तदेव विज्ञोति-यथैतावानिति ॥ २३ ॥

यद्वैतं परिलिखतीति । परिच्छेदने प्रसविषु देववृत्तान्तमाह-एतद्वै देवा इति । ‘ एता पुर ’ रैतारूपं
पुरं परिश्रयन्त । पाण्डेयने मात्रान विधने-अध्वनेति । सर्व्युतः परिलिखतीति । चतुर्दिश वृत्तमित्यर्थः ।
परिच्छेदनेन त्रिव विभक्ते-त्रिष्कृत् इति । त्रिवारपरिच्छेदनेन ‘ त्रिवृत् ’ ‘ वृज्रम् ’ ‘ अग्ने ’ मृत्पिण्ड-
‘ अभिगोप्तार ’ रक्षक कृतवान् भवति ॥ २४ ॥

मन्त्र विभक्ते-परिव्याजपतिरिति । आया गायत्री, “ परि त्वाऽग्ने पुर व्ययम् ”-इति द्वितीया अनुष्टुप् ।

त्रिपुरमेवास्माऽएतत्करोति तस्माद्दु हेतुत्पुत्रां परमुत्थं रूपं बुद्धिपुरथं स वै
 व्युपीयसा वर्षीयसा च्छन्दसा पुरां परां लेखां व्युरीयतीं करोति तस्मात्पुरां
 पुरा परा व्युरीयती लेखा भवन्ति लेखा हि पुरः ॥ २५ ॥

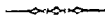
(उोऽथे) अथैनमस्यां खनति । (त्पे) एतद्धै देवा ऽअविभगुर्यद्धै न
 ऽइमुमिह उक्षाथैसि नाश न हन्युरिति तस्मा ऽइमुमेवात्मानमकुर्व-
 नात्पया ऽआत्माऽऽत्मानं गोप्स्यतीति सा समन्विला स्यात्तदस्येयमात्मा
 भवति युद्धेयु समन्विला योनिर्चुर्वा ऽइयथै उेतऽ इदं चद्रै उेतसो योनिमति-
 रिच्युतेऽमुया तुद्रवत्युथ युन्न्युर्नं व्युद्धं तुदेतद्वै उेतसः समृद्धं युत्समन्विलं
 युतुःस्रकिरेप कृपो भवति युतसो वै दिशः सुर्वाभ्यऽ एवैनमेतुदिग्भ्युः
 तनति ॥ २६ ॥

इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ६-३-१ ॥ (३, ३.) ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ६-३ ॥

भरति । यदेतं समम्ब्रुता । योनिर्वाऽऽयम् । रेत इदम् । यं; रेतसो योनिमतिरित्यने-अनुया नद्-
 वति । अथ यन्मृतं-वृष्टं तद् । एतद् रेतसः समृद्धम्-यत् समम्ब्रुतम् । चतुःश्रुतिरेव कृपो
 भरति । चतस्रो वै दिशः । मरुभिश्च एवैनमेतद्दिग्भ्यः यतति ॥ २६ ॥

अथ चतुर्थेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
 तृतीयप्रपाठके च द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

171

अथैतस्मत्तः स्यन्त्येव । (वै) एतद्वाऽएनं देवाः ऽअनुविद्यात्वनंस्तुधैवेन-
 मयमेतदनुविद्य खनति देवस्य त्वा सवितुः प्रसुर्वेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
 हुस्ताभ्यां पृथिव्याः सधुस्थादश्विं पुरीष्यमङ्गिरस्वुत्त्वनासीति सवितुप्रसूतऽ
 एवेनमेतदेताभिर्देवताभिः पृथिव्या ऽउपस्थादश्विं पशव्यमग्निवुत्त्वनति ॥ १ ॥

ज्योतिष्मन्तं त्वाऽग्रं सुप्रतीकमिति । ज्योतिष्मान्वाऽअयुमश्विः सुप्रतीको-
 ऽजस्रं भानुना दीद्यतमित्यजस्रेणाश्विपा दीप्यमानमित्यनुच्छिद्युं प्रजाभ्यो-
 ऽद्विधैसन्तं पृथिव्याः सधुस्थादश्विं पुरीष्यमङ्गिरस्वुत्त्वनामऽ इति शिवं
 प्रजाभ्यांऽद्विधैसन्तं पृथिव्याऽउपस्थादश्विं पशव्यमग्निवुत्त्वनामऽ इत्येतत् ॥

मदन्मनः स्यन्त्येव । एतद्वाऽएनं देवाः अनुविद्यात्वनं । तर्पेनमयोनेदनुविद्य खनति । “ देवस्य
 त्वा सवितुः प्रसुर्वेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्याम् । पृथिव्याः सधुस्थादश्विं पुरीष्य-
 मङ्गिरस्वुत्त्वनामि ”—(वा. सं. ११२८) इति । सवितुप्रसूत एवेनमेतदेताभिर्देवताभिः पृथिव्या
 उपस्थादश्विं पशव्यमग्निवुत्त्वनामः खनति ॥ १ ॥

(द्वा) द्वाभ्यां खनति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्द्युवानग्निर्द्यु-
वत्यस्य मात्रा त्वावतैवैनमेतत्खनत्यथो द्रयुष्टुं ह्युवैतद्रूपं मृच्छापक्ष ॥ ३ ॥

स वै खनामि खनामऽ इति खनति । खनामीति वाऽएतं प्रजापतिरख-
नत्खनामऽ इति देवास्तुस्मात्खनामि खनामऽ इति ॥ ४ ॥

स वाऽअध्या खनन् । (न्वा) व्वाच्चा खनामि खनामऽइत्याह व्वाग्वाऽ
अभिरारम्भयुवैयुं वैणत्री क्रियते व्वाच्चा वाऽएतमध्या देवाऽ अखनं-
स्तुथैवैनमयुमेतद्वाचैवाध्या खनति ॥ ५ ॥

(त्यु) अथैनं कृष्णाजिने सम्भरति । यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञऽएवैनमे-
तत्सम्भरति लोमतश्छन्दार्थेति वै लोमानि च्छन्दःस्वैवैनमेतत्सम्भरति
तुचूष्णीमुपस्तृणाते यज्ञो वै कृष्णाजिनं प्रजापतिर्व्युं यज्ञोऽनिरुक्तो वै
प्रजापतिरुत्तरतस्तुस्योपुरि ब्रन्धुः प्राचीनग्रीवे तद्धि देवत्रा ॥ ६ ॥

द्वाभ्यां खनति । द्विपाद्यजमानः । यजमानोऽग्निः । यावानग्निर्द्युवत्यस्य मात्रा-तावतैवैनमेतत्त-
ति । अयो द्वयं क्षेत्रद्रूपम्-मृच्छापक्ष ॥ ३ ॥

स वै खनामि खनाम-इति खनति । खनाम इति वाऽएतं प्रजापतिरखनत्, खनाम इति देवाः
स्मात् खनामि खनाम इति ॥ ४ ॥

स वाऽअध्या खनन्वाचा- ' खनामि खनाम ' इत्याह । वाग्वाऽअग्निः । आग्म्भापवेयं वैणवी
क्रियते । वाचा वाऽएतमध्या देवा अखनन् । तद्वैवैनमयमेतद्वाचैवाध्या खनति ॥ ५ ॥

अथैनं कृष्णाजिने सम्भरति । यज्ञो वै कृष्णाजिनम् । यज्ञऽएवैनमेतत् सम्भरति । लोमतः

खननमन्त्रगता द्विवसद्वाधा यजमानरूपाम्ब्याम्बना प्रशसति-द्वाभ्यां खनति द्विपादिति । प्रकारान्तरेण
सौति-अथो द्रयमिति । मृत्तिका, उदकानि चेति द्वयमिन्पर्यः ॥ ३ ॥

यत् " देवस्य त्वा "-इति पूर्वमन्त्रः, तत्र खनामीत्येकवचनम्, ज्योतिष्मन्तमिति द्विर्नापमन्त्रे खनाम इति
बहुवचनम् । तस्योभयस्य निर्वाहमाह-स वै खनामीति । प्रजापतिविवशया एकवचनम्, देवविवशया बहुवच-
नम् । ते च अक्षिकर्मान्वनिष्ठन् ॥ ४ ॥

प्राशुक्त खननसाधनं विदधत् तस्य बाहूपतामाह-स वा अध्या खनन्निधि । यदि वादिभ्यर्हो वाधेन
खनन युतम्, किमभिकरणेनेति, तत्राह-आग्म्भायेति । ' आग्म्भाप ' आलम्बनार्थेव इव धेनुमयी अग्निः ।
क्रियते (श. प. १ । ३ । १ । ३२ । म.) ॥ ५ ॥

अत्र कात्यायन - " कृष्णाजिनमास्तोर्वोत्तस्तस्मिन् पुष्करपर्णमरामृष्टमिति, विमाष्टवेनन् दिव इति,
आलम्बत उभे शर्म च स्थ इति " - (का. श्री. सू. १६ । १६-१८) अयमर्थः । उत्तरो देशे कृष्णाजिन

(त्राऽथै) अथैनं पुष्करपर्णं सम्भरति । योनिर्व्यै पुष्करपर्णं योनौ तद्धतः
सिञ्चति यद्वै योनौ रेतः सिञ्चयते नृत्प्रजनिष्यु भवति तन्मुन्त्रेणोपस्तृ-
णाति व्वाग्ने मुन्त्रो व्वाक्पुष्करपर्णम् ॥ ७ ॥

(म) अपां पृष्ठमसि योनिरग्रेति । (त्य) अपां ह्येतत्पृष्ठं योनि-
ह्येतद्दग्नेः समुद्रमभितः पिन्वमानमिति समुद्रो ह्येतद्दभितः पिन्वते
वृद्धमानो महान् ॥ अत्र च पुष्करऽइति वृद्धमानो महीयस्व पुष्करऽइत्ये-

छन्दांसि वै लोमानि । छन्दस्त्वेवमेतन् सम्भरति । तत् नृष्णीमुपस्तृणाति । यत्रो वै कृष्णाजिनम् ।
मनापतिर्वै पन्नः । अनिरुक्तो वै मनापतिः । उत्तरतः । तस्योपरि चन्द्रः । प्राचीनग्रीवे । तद्धि देवत्रा ६ ॥

अथैनं पुष्करपर्णं सम्भरति । योनिर्वै पुष्करपर्णम् । योनौ तद्रेतः सिञ्चति । यद्वै योनौ रेतः
सिञ्चयते-तत् प्रजनिष्यु भवति । तन्मुन्त्रेणोपस्तृणाति । व्वाग्ने मन्त्रः, वाक् पुष्करपर्णम् ॥ ७ ॥

“ अपां पृष्ठमसि योनिरग्रेः ”-इति । अपां ह्येतत् पृष्ठम् । योनिर्ह्येतद्दग्नेः । “ समुद्रम-
भितः पिन्वमानम् ”-इति । समुद्रो ह्येतद्दभितः पिन्वते । “ वृद्धमानो महान्-आ च
पुष्करे ”-इति । वृद्धमानो महीयस्व पुष्कर इत्येतत् । “ दिवो मात्रया वरिष्णा मथन्व ”-

प्राचीनमुत्तरात् नृष्णीमास्तृषि, तस्मिन् कृष्णाजिने अपांमृष्टमिति मन्त्रेण । पुष्करपर्णमास्तृणाति । एतन्
पुष्करपर्णं दिवो मात्रयेति अनुपूर्वादेन विधाष्टि । ततः कृष्णाजिनपुष्करपर्णे-“ शर्म च म्यो वर्म च रथ ”-
इति मन्त्राभ्यामालभेति । तदिदं ब्राह्मणशेषेण विधीयते-अथैनं कृष्णाजिन इति । ‘ एतन् ’ मृषिण्डम् ।
यस्य कृष्णाजिनस्योपरि पुष्करपर्णे मृषिण्डमभरणम्, तथापि कृष्णाजिनसम्बन्धोऽप्यस्तीति मन्त्रा तस्मिन्
सम्भरणोक्तिः । लोमत इति । लोमवप्रदेशे । कृष्णाजिनास्तणपमन्त्रकमित्याह-तत् नृष्णीमिति । नृष्णी-
मुत्तरणमुत्तरयति-यत्न इति । यत्नस्य कृष्णाजिनत्वम् ; “ कृष्णो रूपं कृत्वोदक्रामत् ”-(रा. सू. १ ।
१ । ४ । १ । मा.) इत्याजानात् । यत्नस्य प्रजापतित्वम्, प्रजापतिदेवत्वान् । प्रजापतिर्द्वै सकलस्युत्सृष्ट-
प्रजासकलवैवायमीदृशमिति निर्वृत्तमनर्हवान् अनिरुक्तः । तस्मात् तद्गुणस्य कृष्णाजिनस्यापि आस्तरणम् ‘ अनि-
रुक्तम्, ’ मन्त्रकमित्यर्थः । तदास्तणस्य प्रदेश विधये-उत्तरत इति । आस्तरणम्भावेकं ब्राह्मणमुत्तरत
वक्ष्यन् इत्याह-तस्योपरि चन्द्रमिति । प्राचीनग्रीवेति । मीमाप्रदेशः प्राचीनो यथा भवति तथा आस्तरणी-
यम् । ‘ देवत्रा ’ देवेषु भवति । “ देवमदुष्यपुदवपुमन्वैम्यो द्वितीयात्मन्म्योर्वृद्धत्वम् ”-(पा. सू. ९ । ४ । ६६)
इति देवशब्दात् ‘ आ ’-प्रत्ययः ॥ ६ ॥

कृष्णाजिनस्योपरि विधानस्य पुष्करपर्णे मृषिण्डसम्भरणं दर्शयति-अथैनमिति । योनोऽपि
पुष्करपर्णाज्जातः ; तस्मात् तद्गुणोदित्येवम् । अग्निश्च रेतोरूपः ; इदानीमुत्पद्यमानत्वान् ‘ प्रजनिष्यु ’ प्रजननशीलम् ।
वाक् पुष्करपर्णमिति । अग्निशब्दोत्पन्नं तादृश्यधत्वान्-“ अग्निर्वाग्भूत्वा मुनं प्राविरात् ”-(तं.
आ. २ । ४ । २) इति । पुष्करपर्णादग्नेर्जनान् कार्यकारणयोर्भेदोपचारेण वागेव पुष्करपर्णमित्युक्तम् ॥ ७ ॥

तदान्तरणे मन्त्र विधये-अपांमृष्टमिति । हे पुष्करपर्ण ! ‘ अपांमृष्टम् ’ उत्तरात्पानम् ‘ अग्नि, ’ अग्नेः

तुद्दिवा मात्रया वरिष्णा प्रथस्येत्यनुविमाष्टयसौ वा ऽआदित्य ऽपुषो-
ऽग्निर्नो हेतमन्यो दिवो वरिमा युन्तुमर्हति द्यौर्भूत्वेनं वच्छेत्स्येत्तदाह ॥ ८ ॥

तदुत्तरं कृष्णाजिनादुपस्तृणाति । यज्ञो वै कृष्णाजिनमियं वै कृष्णा-
जिनमियमु वै यज्ञोऽस्याथ हि यज्ञस्तायते द्यौः पुष्करपर्णमापो वै द्यौरापः
पुष्करपर्णमुत्तरो वाऽअसावस्ये ॥ ९ ॥

(स्याऽअ) अर्थेनेऽअभिमृशति । सञ्जामेवाभ्यामेतत्करोति शुर्म च
स्थो व्युर्म च स्थऽङ्गिति शुर्म च ह्यस्यैते व्युर्म चाच्छिद्रे बहुलेऽउभेऽइत्य-
च्छिद्रे ह्येते बहुलेऽउभे व्युचस्वती संवसाथामित्यवकाशवती संवसाथा-
मित्येतद्भृतमग्निं पुरीप्यमिति विभृतमग्निं पशव्यमित्येतत् ॥ १० ॥

(वा. सं. ११२९) इति । अनुविमाष्टिं । असी वा आदित्य एषोऽग्निः । नो हेतमन्यो दिवो वरिमा
यन्तुमर्हति । द्यौर्भूत्वेनं वच्छ इत्येवंतदाह ॥ ८ ॥

तदुत्तरं कृष्णाजिनादुपस्तृणाति । यज्ञो वै कृष्णाजिनम् । इयं वै कृष्णाजिनम् । इयमु वै यज्ञः ।
अस्या हि यज्ञस्तायते । द्यौः पुष्करपर्णम्, आपो वै द्यौः । आपः पुष्करपर्णम् । उत्तरो वा असावस्ये ।
अर्थेनेऽअभिमृशति । सञ्जामेवाभ्यामेतत्करोति । “ शुर्म च स्थो व्युर्म च स्थः ”-इति ।
शुर्म च स्थस्येते व्युर्म च । “ अच्छिद्रे बहुलेऽउभे ”-इति । अच्छिद्रे ह्येते बहुलेऽउभे । “ व्युच-
स्वती संवसाथाम् ”-इति । अवकाशवती संवसाथामित्येतत् । “ भृतमग्निं पुरीप्यम् ”-
(वा. सं. ११३०) इति । विभृतमग्निं पशव्यमित्येतत् ॥ १० ॥

द्यौर्नो ' व ' अति, ' समुद्रश्च ' समुद्रतर्शात्समुद्रकर्मणि । ' इत्यमान ' वर्द्धमान पठति, किञ्च ' पुष्करे '
 ' वर्द्धमानः ' जात एव ' आ ' सवतः ' मत्तम् ' आसतरणान् महत्त्वम्, अत्र एव ' वा महान् ' इति पद-
द्वयस्य ' मदीयस्य ' इति व्याख्यानम् ॥

अग्निमशादेन विमर्जेन विद्यते-इति इति । ' दिव ' सुदोक्तम् ' म यथा ' परिमाणेन ' वरिष्णा ' अति
शक्तेनोपगता ' प्रथस्ये ' विलीणी भव । षाऽ व्याचष्टे-असी वा आदित्य इति । यत्, ' एषः अग्नि-
' आदित्य ' अथा लोकरूपस्य ' वरिमा ' उत्तमम् ' एतम् ' आदि-वाचकम् ' यन्तु ' पारंतेतु नार्हतीति
अनो ' नो ' तुलोक मरु भू वा ' एन ' दृष्टिपट्ट यन्तु परिच्छिन्न कुर्वन्ति पुष्करपर्णमर्थेना ॥ ८ ॥

तदान्तरणस्य प्रथमाह-तदुत्तरं कृष्णाजिनादिति । ' तत् ' पुष्करपर्णं ' कृष्णाजिनात् ' उच्च-
तम्योपरि ' आभृणाति ' । एकम्योपरि अन्वयव्यतिरिक्तं भूलोकतुलोकान्यानां प्रशंसति-यज्ञो एव इति
कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोः । भूलोकतुलोकान्मत्वेन तदोपेया उपराधराजाव, एव लोकरूपेतरावन्मात्रो दस्य
इत्याह-उत्तरो वा असावस्य इति । ' असी ' यौ । ' असी ' भू नाः ॥ ९ ॥

अर्थेतयो कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोः जुगपदभिर्महान् विभक्तं-अर्थेने अभिमृशतीति । शक्यत्वादुभयोर्पुण्ड्र

(त्तुं) संवसाथाथँ स्वर्विदा समीचीऽउरसाऽऽत्मनाते संवसाथामेनथँ
स्वर्विदा समीचीऽउरसा चात्मना चेत्येतुदशिमन्तुर्भरिष्यन्ती ज्योतिष्म-
न्तमुजस्रमिदित्यसौ वाऽआदित्य एषोऽग्निः सुऽएष ज्योतिष्मानजस्रस्तमेते
ऽअन्तगु विभृतस्तुस्मादाह ज्योतिष्मन्तमुजस्रमिदिति ॥ ११ ॥

द्वाभ्यामभिमृशति । द्विपाद्यजमानो युजमानोऽग्निर्वावानग्निर्वावत्यस्य
मात्रा तावतैवाभ्यामेतत्सञ्ज्ञां करोत्यथो द्वयथँ ह्येवैतद्रूपं कृष्णाजिनं
च पुष्करपर्णं च ॥ १२ ॥

इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ६-३-२ ॥ (४. १.) ॥

“संवसाथां स्वार्विदा समीचीऽउरसाऽऽत्मना”-इति । संवसाथामेनं स्वार्विदा समीची-
ऽउरसा चात्मना चेत्येतत् । “अग्निमन्तुर्भरिष्यन्ती ज्योतिष्मन्तमुजस्रमिन्”-(वा. मे.,
१।१।१) इति । अतो वाऽआदित्य एषोऽग्निः । स एष ज्योतिष्मानजस्रः । तमेतेऽअन्तगु विभृतः ।
तस्मादाह-ज्योतिष्मन्तमुजस्रमिदिति ॥ ११ ॥

द्वाभ्यामभिमृशति । द्विपाद्यजमानः । यजमानोऽग्निः । यावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा-तावतैवाभ्या-
मेतत् सञ्ज्ञां करोति । अथो द्वयं ह्येवैतद्रूपम् । कृष्णाजिनं च पुष्करपर्णं च ॥ १२ ॥

कृष्णम् । सञ्ज्ञामिति । समानसञ्ज्ञम् ‘एतत्’ एतेन अभिमर्शनेन ‘करोति’ कृतवान् भवति । तत्र
मन्त्रस्य विधये-शर्मं च स्य इति । कृष्णाजिनपुष्करपर्णे सम्बोध्यै ‘शर्मं’ शरणं ‘च’ ‘स्यः’ युक्तयो-
रिति निधीयमानस्य मृत्पिण्डस्य ‘शरणं’ मन्त्रः ‘वर्मं’ कवचं ‘च’ अन्व ‘स्यः’ मन्त्रः । ‘अपिण्डे’
पिण्डरहिते । वदते । महाप्रागे ‘उमे’ युवां ‘व्यवक्षती’ अवकाशकवी भूत्वा ‘सञ्ज्ञां’ आच्छादय
यदत् । वसेराच्छादनार्थस्य रूपम् (धा. पा. अ. भा. १३) । ‘पुरीषे’ पशव्यम् अग्निम् ‘भृतम्’ । भृतो
लोटे वद्व्यवचनाद् द्विवचनाभावः । एतयोः नरणस्य कावचं मृत्पिण्डमुदित्य व्याचष्टे-शर्मं च
द्वर्षनेन वर्मं वेति ॥ १० ॥

संवसाथामिति । ‘समीची’ समजने, युवां कृष्णाजिनपुष्करपर्णे ‘उरसा’ हृदयेन विज्ञानेन,
‘आत्मना’ अवपचमंस्यानेन च ‘संवसाथाम्’ सञ्ज्ञादयत्नम् ‘एनं’ मूद्रपमग्निम् । किमर्थम् ? ‘स्वर्विदा’
स्वर्गभाक्षेताः ; ‘अजस्रम्’ अनुपशीणम् ‘इत्’ एव ‘ज्योतिष्मन्तम्’ तेजश्चिन्तम् ‘अग्निम्’, ‘अन्तरा’
युवमेव्यपचरेते ‘भरिष्यन्ती’ धारयमाणे भवेत्तमिति शेषः । द्वितीयमन्त्रस्योत्तरार्द्धं व्याचष्टे-अतो
वा आदित्य इति ॥ ११ ॥

अभिमर्शनमन्त्रगतं द्विवमङ्गणं यजमानाग्निरूपेण प्रशस्तं-द्वाभ्यामिति, व्याख्यातम् (वा. प. ६ ।
२।१।२।४) ॥ १२ ॥

एति धीनायगाद्यर्थविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयमानपथज्ञातयभाष्ये षष्ठपाठे

चतुर्थेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (६-४-१) ॥

अथ मृत्पिण्डमभिमृशति । पुरीष्योऽसीति पशव्योऽसीत्येतद्विश्वम्भरा
 ऽइत्येष हीदथं सुर्वं विभर्त्यथर्वा त्वा प्रथमो निरमन्थदग्नेऽइति प्राणो
 वाऽअथर्वा प्राणो वाऽएतमुग्ने निरमन्थत्तद्योऽसावुग्नेऽग्निरमृज्यतु सोऽसीति
 तदाह तुमेवेनमेतत्करोति ॥ १ ॥

(त्य) अथेनं परिगृह्णाति । (त्य) अध्या च दक्षिणतो हस्तेन च हस्ते-
 नेवोत्तरतस्त्यामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थतेत्यापो वै पुष्करं प्राणो-
 ऽथर्वा प्राणो वाऽएतमुग्नेऽद्ध्यो निरमन्थन्मूर्ध्नो विश्वस्य वापुतऽ
 इत्यन्य सुर्वस्य मूर्ध्नऽ इत्येतत् ॥ २ ॥

अथ मृत्पिण्डमभिमृशति । “ पुरीष्योऽसि ”—इति । पशव्योऽसीत्येतत् । “ विश्वम्भराः”—
 इति । एष हीदं सर्वं विभर्ति । “ अथर्वा त्वा प्रथमो निरमन्थदग्ने ”—(वा० सं० ११। ३२)
 इति । प्राणो वाऽअथर्वा, प्राणो वाऽएतमुग्ने निरमन्थत् । तद् योऽसावुग्नेऽग्निरमृज्यत—सोऽसीति ।
 तदाह । तुमेवेनमेतत्करोति ॥ १ ॥

अथेनं परिगृह्णाति—अध्या च, दक्षिणतो हस्तेन च । हस्तेनेवोत्तरतः । “ त्वामग्ने पुष्करा-
 दध्यथर्वा निरमन्थत ”—इति । आपो वै पुष्करम्, प्राणोऽथर्वा । प्राणो वाऽएतमुग्नेऽद्ध्यो
 निरमन्थत् । “ मूर्ध्नो विश्वस्य वापुतः ”—(वा. सं. ११। ३२) इति । अस्य सर्वस्य
 मूर्ध्नं इत्येतत् ॥ २ ॥

(तु) तमु त्वा दध्यद्दृषिः । पुत्र ईधेऽअथर्वणऽइति वाम्बे दध्यद्दृषा-
थर्वणः सुऽ एनं तुतऽ ऐन्द्र वृत्रहणं पुरन्दरमिति पाप्मा वै वृत्रः पाप्म-
हनं पुरन्दरमित्येतत् ॥ ३ ॥

(ज) तमु त्वा पाथ्यो वृषा । समीधे दस्युहन्तममिति मनो वै पाथ्यो वृषा
सुऽ एनं तुतऽ ऐन्द्र धनञ्जयर्षे रणेरणऽइति यथेव यजुस्तथा बन्धुः ॥ ४ ॥

(गां) गायत्रीभिः । प्राणो गायत्री प्राणमेवास्मिन्नेतदृषाति तिसृभिस्त्रयो
वै प्राणाः प्राणऽउदानो व्यानस्तानेवास्मिन्नेतदृषाति त्र्यासां नव पदानि नव
वै प्राणाः सप्त शीर्षवाञ्छी द्वौ तानेवास्मिन्नेतदृषाति ॥ ५ ॥

“ तमु त्वा दध्यद्दृषिः पुत्र ईधेऽअथर्वणः ”-इति । वाम्बे दध्यद्दृषाथर्वणः । ग एनं
म ऐन्द्र । “ वृत्रहणं पुरन्दरम् ”-(वा. सं. ११ । ३३) इति । पाप्मा वै वृत्रः । पाप्महनं
पुरन्दरमित्येतत् ॥ ३ ॥

“ तमु त्वा पाथ्यो वृषा समीधे दस्युहन्तमम् ”-इति । मनो वै पाथ्यो वृषा, म एनं
तु ऐन्द्र । “ धनञ्जयं रणे रणे ”-(वा. सं. ११ । ३४) इति । यथेव यजुस्तथा बन्धुः ॥ ४ ॥

गायत्रीभिः । प्राणो गायत्री । प्राणमेवास्मिन्नेतदृषाति । तिसृभिः । त्रयो वै प्राणाः-प्राण
उदानो व्यानः । तानेवास्मिन्नेतदृषाति । त्र्यासां नव पदानि । नव वै प्राणाः-सप्त शीर्षवा,
अवाञ्छी द्वौ । तानेवास्मिन्नेतदृषाति ॥ ५ ॥

इत्यमरमर्थः-हे ‘ अग्ने ’ ‘ त्वाम् ’ ‘ अथर्षा ’ अरुणशलिः प्राणः, ‘ पुत्रकणम् ’ उदरान्, ‘ अधि ’-शब्दः
प्रथमार्थानुवादी, ‘ निरमन्थन ’ । अग्निं क्लिप्तमिति-विश्वस्य वाच्यत इति । ‘ मूर्ध्नि ’ ‘ पूर्वानम् । कर्मणि
वर्षी । पुष्कराथर्वणोर्धमाह-आपो वै पुष्करं प्राणोऽथर्वणि ॥ २ ॥

द्वितीयाधुवं विधत्ते-तमु त्वा दध्यद्दृषिः । ‘ अथर्वणः पुत्रः ’ ‘ दध्यद् ’ नाम क्लिः ‘ वृत्रहणं ’ वृत्रह
पाप्मनः हन्तारम्, ‘ पुरन्दरं ’ असुरपुराणां दारविनारं ‘ त्वाम् ’ एव ‘ ईधे ’ दीपयति । “ निऽनं ऽीदी ”
(वा. पा. ४. आ. ११) । ऋतिः “ इतिवक्त्रिन्मग्नम् ”-(पा. मृ. १ । २ । १) इति क्लिक्त्वाकारः । दध्यद्दृषा-
थर्वण इति मनुष्यवचनान् वाच्येन धुनिः ॥ ३ ॥

तृतीयाधुवं विधत्ते-तमु त्वा पाथ्य इति । पाथ्योऽजम्, मकार्थेत्वात् तत्र मवः ‘ वथ्यः ’ । “ पाथ्यो-
नदीम्यां षण् ” (वा. सू. ४ । ४ । १११) बन्धुः । सर्वस्त्रियानुवाहकः । ‘ पाथ्यो वृषा ’-इति मन्
उच्यते, “ मनो वै पाथ्यो वृषा ”-इति धुनौ व्यानदानान् । ‘ दस्युहन्तमम् ’ शत्रूणां निश्चयेन हन्तारम्,
‘ रणे ’ संघामे ‘ धनञ्जयं ’ धनस्य जेतां ‘ त्वा ’ त्वा ‘ समीधे ’ । तृतीयाधुवो विष्णुशर्षवाद् व्यानदान्
नार्धेनावाह-मथेव यजुः, तथा बन्धुमिति ॥ ४ ॥

उदानो विष्णुवाहो गायत्रीऽउदानमन्वया प्रशंसति-गायत्रीभिः प्राणं इति । गायत्र्याः प्राणस्य ३-

(त्पु) अथैते त्रिष्टुभाऽउत्तरे भवतः । (५) आत्मा वै त्रिष्टुवात्मान-
मेवास्येताभ्यां संस्करोति सीद होतः स्वऽउ लोके चिकित्वा नित्यमिर्वै
होता तस्यैष स्वो लोको यत्कृष्णाजिनं चिकित्वा निति विद्वानित्येत-
त्सादया यज्ञं सुकृतस्य योनाविति कृष्णाजिनं वै सुकृतस्य योनिर्देवा-
वीर्देवान्हविषा यजासीति देवः सुन्देवानुवन्हविषा यजासीत्येतदग्ने बृह-
द्यजमाने व्यो धाऽ इति यजमानायाशिपमाशास्ते ॥ ६ ॥

नि होता होतृपदने विद्वानऽ इति । (त्प) अमिर्वै होता कृष्णा-
जिनश्च होतृपदने विद्वानऽइति विद्वानित्येतत्त्वेपो दीदिवाः॥असद-
त्सुदक्षऽ इति त्वेषो दीप्यमानोऽसदत्सुदक्षऽ इत्येतददन्वव्रतप्रमति-

अथैते त्रिष्टुभाऽउत्तरे भवतः । आत्मा वै त्रिष्टु । आत्मानमेवास्येताभ्यां संस्करोति । “ सीद
होतः स्वऽउ लोके चिकित्वा न् ”-इति । अमिर्वै होता । तस्यैष स्वो लोको-यत् कृष्णा-
जिनम् चिकित्वा न्-इति । विद्वानित्येतत् । “ सादया यज्ञं सुकृतस्य योनौ ”-इति ।
कृष्णाजिनं वै सुकृतस्य योनिः । “ देवावीर्देवान् हविषा यजासि ”-इति । देवः सन् देवा-
नवन् हविषा यजासीत्येतत् । “ अग्ने बृहद् यजमाने व्यो धाः ”-(वा० सं० ११ । ३६)
इति । यजमानायाशिपमाशास्ते ॥ ६ ॥

“नि होता होतृपदने विद्वानः”-इति । अमिर्वै होता । कृष्णाजिनं होतृपदनम् । विद्वान
इति-विद्वानित्येतत् । “ त्वेषो दीदिवा न् असदत् सुदक्षः ”- इति । त्वेषो दीप्यमानोऽसदत्सु-

मुक्तम् । मन्त्रगतत्रित्वसख्यां प्राणोदानव्यानामना प्रशंसति-तिमृभिस्त्रयो वै प्राणा इति । एकैकस्या
गायत्र्या ऋचः त्रयस्यैः पादाः । तासां नव पादान् सम्भूय नवप्राणात्मना प्रशंसति-तासां नव पदानि,
नव वै प्राणा इति । एतेन मन्त्रत्रयेण मृत्पिण्डस्य परिग्रहे तस्या मृदि प्राणानेव सहितवान् मवतीत्यर्थः ॥ १॥

धारणमन्त्रेण त्रिष्टुमात्रित्युक्तम्, तौ विधातु तद्वत् छन्दः प्रशंसति-अथैतत्रिष्टुभाऽ उत्तरे भवत इति ।
त्रिष्टुभ आत्मरूपत्वं प्राणुक्तम्, तान्यां मन्त्राभ्यां धारणेन मृत्पिण्डस्यात्मानं स्वरूपमेव संस्कृतवान् भवति ॥

त्रिष्टुभौ विषत्ते-सीद होतारिति । हे ' होतः ! ' देवानामाह्वानः । मृदूपग्ने ! ' स्वे ' स्वकीये कृष्णाजिने
' सीद ' निषीद । ' चिकित्वा न् ' विद्वान्, अस्मदीय कर्म जानन्, तथा ' सुकृतस्य ' सुष्ठु क्रियमाणस्य
कर्मणो ' योनौ ' स्थाने ' यज्ञ ' ' सादय ' । कृष्णाजिने विस्तीर्यमाणे व्रीहिव्रवात् पेषणं सोमनिधानादिक
च भवतीति ' देवावी ' । “ अविनुत्तृत्त्रिभ्य ईः ” (उ. ३ पा. १५८ ङ.) । देवान् त्वं सर्पयन्
' हविषा ' ' अवन ' ' यजासि ' यजतेः पञ्चमे लकारे रूपम् । हे ' अग्ने ' ! ' यजमाने ' ' बृहद् ' प्रभूतं
' व्य ' घन ' घाः ' घेहि ॥ ६ ॥

नि होतेति । मन्त्र प्रतिपादनस्य व्यापष्टे-अमिर्वै होतेति । ' नि '-इत्युपसर्गः ' असदत् '-इति

वृत्सिष्टऽइत्यदन्धव्रतप्रमातिर्ह्येष वृत्सिष्टः सहस्रम्भरः शुचिजिह्वोऽग्निप्रितिति
सुर्वं वै सहस्रं सर्वम्भरः शुचिजिह्वोऽग्निप्रित्येतद्द्रव्यामाग्नीभ्यां
विष्टुभ्यां तस्योक्तो वन्धुः ॥ ७ ॥

(३) अथैषा बृहत्युत्तमा भवति । बृहती वाऽएष सुञ्चितोऽभिसुम्पद्यते
यादुग्धै योनौ रेतः सिच्यते तादुग्जायते तद्यदेतामुत्र बृहती कडोति
तस्मादेव सुञ्चितो बृहतीमभिसुम्पद्यते ॥ ८ ॥

दशः-इत्येतत् । “ अदन्धव्रतममतिर्वसिष्टः ”-इति । अदन्धव्रतप्रमातिर्ह्येष वसिष्ठः । “ सहस्र-
म्भरः शुचिजिह्वोऽग्निः ”-(वा. सं. ११ । ३६) इति । सर्वं वै सहस्रम् । सर्वम्भरः शुचि-
जिह्वोऽग्निप्रित्येतत् । द्रव्यामाग्नीभ्यां विष्टुभ्याम् । तस्योक्तो वन्धुः ॥ ७ ॥

अथैषा बृहत्युत्तमा भवति । बृहती वाऽएष सुञ्चितोऽभिसुम्पद्यते । यादुग्धै योनौ रेतः सिच्यते-
तादुग् जायते । तद्यदेतामुत्र बृहती करोति-तस्मादेव सुञ्चितो बृहतीमभिसुम्पद्यते ॥ ८ ॥

क्रियया सम्भार्यते, निवेदति । ‘ होषा ’ साहाय्या योऽग्निः, ‘ होश्वरने ’ अग्नेः सरने कृष्याजिने ‘ विधान-
’ कर्मे बानन्, ‘ त्वेषः ’ “ विष दीप्तौ ”-(धा. पा. म्हा. उ. १००१) दीपनन्, ‘ दीपयान्, ’
‘ सुदधः ’ सुवजः, साधु सिपकात् वा ‘ अदन्धव्रतमतिः ’ अनुशङ्कर्मविषयप्रकृतमतिः । ‘ वसिष्ठः ’
वसुवतः, ‘ सहस्रम्भरः ’ सर्वस्य भर्ता, यद्वा “ इषोर्भेः ”-(पा. सू. ८ । २ । ३९ वा.) सहस्रश
विद्विपमानः । तथा चैतरेपेकवाङ्मनः-“ एव ह वा अह्य सहस्रनरणा यदेतमेकं सन्तं ब्रह्मा विद्वत्सि ”
इति । अग्नोर्ह्येवो ईत्सहस्रराऽऽग्नेनविष्टुभ्यावकं शक्यमतिदिशति-तस्योक्तो वन्धुरिति । “ का त्या
विचमे ” इत्येतस्याः व्यतिषन्त्यानामद्विद्वेष्य कार्यानिदत्र प्रकरणे “ दान्यामभिदुहोति-द्विनाद्
यवनानः ” (श. प. ६ । ३ । १ । २) इत्यादिना ॥ ७ ॥

षड्भिर्बुधैः विषयं तद्वत् बृहती-उन्दः प्रसंनि-अथैषा बृहतीति । एषा वश्यमाना । बृहती वा एष
इति । ‘ सञ्चितः ’ अग्निः ‘ यदुग्धीन् ’ ‘ अभिसुम्पद्यते ’ सन्त्यग्न्यसहस्रपातो भवति; अथायुससस्य बृहतीमभितारा-
शक्तौ । सन्त्याग्नेनायं सन्त्याग्निप्रकारः, तस्य सन्त्याग्नेोऽग्निप्रितिति प्रायुक्तम् । एष सर्वम्भरे दशरत्न पौर्यमस्येन,
दशरत्न कृष्याजिने, दशरत्नादावस्याः, ताः शक्वितान् संजकरे धार्यमाणेऽग्नौ सन्त्याग्ने, बृहत्यापि शक्वितार-
सरेति सन्त्याग्ने ।

एवं तादृ अग्निवदकर्मन्ते सन्त्याग्निवत्स्येति चेत्, तद्वह-यादुग्धै योनाविति । ‘ योनौ यादुग् रेतः
सिच्यते, ’ ‘ तादुग् ’ एवोक्तं ‘ यादुग्धै ’ । अत इदानीं योयवृत्सुद्वज्जः बृहत्या धरत्ये बृहत्यात्मकत्वमेव
तस्य सन्त्याग्निवत्त्वमिति ॥ ८ ॥

सुष्टुं सीदस्व महा रं॥अर्षीति । (ती) इवमुंवेतडेतः सिकृष्टं सुष्टुंसा-
दयति तुस्माद्योनौ रेतः सिकृष्टं सुष्टुंसीदति शोचस्व देववीतम ऽइति
दीप्यस्व देववीतमऽइत्येतद्दि धूममग्नेऽअरुषं मियेष्य सृज प्रशस्त
दर्शतमिति वदा वाऽएषु समिध्यतेऽप्येषु धूममरुषं विवृजते दर्शतमिति
ददशुऽइव ह्वेषुः ॥ ९ ॥

(पु ताः) ताः पद सम्पद्यन्ते । पृहृतवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्धुवान्-
ग्निर्धुवत्यस्य मात्रा तावच्चद्रवति उद्रेच्च संवत्सरमभिसम्पद्यते तद्बृहती-
मभिसम्पद्यते बृहती हि संवत्सरो द्वादश पौर्णमास्यो द्वादशाष्टका द्वादशा-
मात्रास्यास्तत्पदत्रिंशत्पदत्रिंशद्दक्षरा बृहती तुं दक्षिणत उद्वञ्चमा-
हरति दक्षिणतो वा उद्वग्योनौ रेतः सिच्यतेऽप्येषो ऽअस्यैतर्हि योनि-
उविच्छेदमाहरति रेतसोऽविच्छेदाय ॥ १० ॥

इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ६।३।३ ॥ (४-२)

“संसीदस्व महान् असि”-इति । इदमेवैतद् रेतः सिकृष्टं समादयति । तस्माद्योनौ
रेतः सिकृष्टं ममीदति । “शोचस्व देववीतमः”-इति । दीप्यस्व देववीतमः-इत्येतत् । “वि-
धूममग्नेऽअरुषमियेष्य सृज प्रशस्त दर्शतम्”-(वा. सं. ११ । १७) इति । पदा
वाऽएषु समिध्यते-अप्येषु धूममरुषं विवृजते । दर्शतमिति । ददश ऽइव ह्वेषुः ॥ ९ ॥

ताः पद सम्पद्यन्ते । पृहृतवः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । यावानग्निर्धुवत्यस्य मात्रा-तावच्चद्र-
भवति । पदेव संवत्सरमभिसम्पद्यते-तद्बृहतीमभिसम्पद्यते । बृहती हि संवत्सरः । द्वादश
पौर्णमास्यो, द्वादशाष्टकाः, द्वादशामात्रास्याः । तत् पदात्रिंशत् । पदात्रिंशद्दक्षरा बृहती । तुं दक्षि-
णत उद्वञ्चमा-हरति । दक्षिणतो वा उद्वग्योनौ रेतः सिच्यते । एषोऽअस्यैतर्हि योनिरविच्छेदमाह-
रति-रेतसोऽविच्छेदाय ॥ १० ॥

सायुचं विषचे-संसीदस्व महानिति । हे 'अग्ने' ! सृष्टुं ! 'संसीदस्व' सम्पद्य बीजात्मनऽवतिष्ठस्व, यतो
'-महान्' त्वम् 'असि' 'देववीतमः' अतिशयेन हविषा देवानां वर्तन्वित्तम्, त्वं 'शोचस्व' दीप्यस्व ।
इहे 'नियेष्य' मेधो यन्नस्तदर्शतीति हे 'प्रशस्त' प्रकर्षेण स्तुत] अग्ने ! दर्शतम्' दर्शनायम्, 'अरुषम्'
'अरोचमान धूमं' विवृज ॥

अन्त्रं व्याचष्टे-इदमेवैतादिति । उदात्तयमन्त्राग्ने रेतोरूपवान् मृत्पिण्डस्य बाहुभ्यां धारणं नाम योनौ
'स्तिक्त्यय रेतसः संसादनमित्यर्थः । 'धूम-विवृज' -रति श्रुतकम्, तदुपगमयति-यदा वा एषु समि-
ध्यते इति ॥ ९ ॥

'परिमहणे विनिपुक्तानां मन्त्राणां संख्यां सम्भूय संवत्सरम्यात्मना प्रशंसति-ताः पद सम्पद्यन्त इति ।

अथ तुत्रापुऽ उपनिनयति । यद्वाऽअस्यै क्षतं यद्विलिष्टमद्रिर्वै तन्मुन्या-
यतेऽदभिरैवास्याऽएतत्क्षतं विलिष्टं सन्तनोति मुन्दधाति ॥ १ ॥

(त्व) अपो देवीरुपमृज । मधुमतीरयक्ष्माय प्रजाभ्यऽ इति रसां वै
मधु रसुवतीरयक्ष्मत्वाय प्रजाभ्यऽ इत्येतत्तासामास्थानादुजिहतामोषधयः
सुपिप्पला ऽइत्यपां वाऽआस्थानादुजिहतामोषधयः सुपिप्पलाः ॥ २ ॥

अथ तत्राप उपनिनयति । यद्वाऽअस्यै क्षतम्, यद्विलिष्टम्-अद्रिर्वै तत् मुन्यायते । अद्रिर्वा-
स्याऽएतत् क्षतं विलिष्टं सन्तनोति, मुन्दधाति । १ ॥

“ अपो देवीरुपमृज मधुमतीरयक्ष्माय प्रजाभ्यः ”-इति । रसां वै मधु । मधुवतीरय-
क्ष्मत्वाय प्रजाभ्य इत्येतत् । “ तासामास्थानादुजिहतामोषधयः सुपिप्पलाः ”- (वा. सं. ११ । ३८) इति । अपां वाऽआस्थानादुजिहतामोषधयः सुपिप्पलाः ॥ २ ॥

(5) अथैनां वायुना सन्दधाति । यद्वाऽअस्यै क्षतं यद्विलिष्टं वायुना वै तत्सन्धीयते वायुर्नैवास्याऽएतत्क्षतं विलिष्टं सन्तनोति सन्दधाति ॥३॥

सन्ते वायुर्मातरिश्वा दधात्विति । (त्य) अयं वै वायुर्मातरिश्वा योऽयं पवतऽउत्तानाया हृदयं यद्विकस्तमित्युत्तानाया ह्यस्याऽएतद्दृदयं विकस्तं यो देवानां चरसि प्राणथेनेत्येव हि सुर्वेषां देवानां चरति प्राणथेन कस्मै देव वषट्स्तु तुभ्यमिति प्रजापतिर्वै कस्तुस्माऽपुवै-तदिमां वषट्करोति नो हैतावत्पन्याऽऽहुतिरस्ति अथैषा ॥ ४ ॥

अथैना वायुना सन्दधाति । यद्वाऽअस्यै क्षतम्, यद्विलिष्टम्-वायुना वै तत् सन्धीयते । वायुर्नै-वास्या एतत् क्षतं विलिष्टं सन्तनोति सन्दधाति ॥ ३ ॥

“सन्ते वायुर्मातरिश्वा दधातु”-इति । अयं वै वायुर्मातरिश्वा-योऽयं पवते । “उत्तानाया हृदयं यद्विकस्तम्”-इति । उत्तानाया ह्यस्या एतद्दृदयं विकस्तम् । “यो देवानां चरसि प्राणथेन”-इति । एष हि सर्वेषां देवानां चरति प्राणथेन । “कस्मै देव वषट्स्तु तुभ्यम्”-(वा० सं० ११ । ३९) इति । प्रजापतिर्वै कः । तस्मा एवैतदिमां वषट् करोति । नो हैतावत्पन्याऽऽहुतिरस्ति-अथैषा ॥ ४ ॥

अत्र सूत्रम्-“सन्त इति वातमपस्त्रिपति”-(का श्रौ. सू. १६(७२) इति । “सन्ते वायुर्मातरिश्वा”-इति मन्त्रेण वायुमवक्षिपेत्, मन्त्रेणाऽनावटे वायु पूरयेत् । तदिदं विधत्ते-अथैनां वायुना सन्दधातीति । ‘एना’ खननभूमिम् । सन्धानवाक्यमर्थं दर्शनीयम् । वायुना सन्धानं प्रशंसति-यद्वा अस्यै क्षतमिति । यथा लोके क्षतं श्वत्र निम्नस्थलं वायुना सन्धीयते । वायुसञ्चालितः पर्णकण्टकादिकैः पूर्यते, एवमवा-पीति मन्त्रव्ययम् ॥ ३ ॥

मन्त्र विधत्ते-सन्ते वायुरिति । पूर्वोऽर्द्धर्चः, पृथिवीदिन-यः, उत्तरो वायव्यः । ‘उत्तानायाः’ उन्मुस्तता विमृतायाः । ‘ते’ तत्र पृथिव्याः ‘यत्’ हृदयं । ‘विकस्तम्’ अवटकरणेन स्वातम् तत् ‘मातरिश्वा’ मातरि अन्तरिक्षे स्थितिं पवते इति ‘मातरिश्वा’ वायुः, ‘सन्दधातु’ मन्त्रूरयत् । उत्तरार्द्धे वायु सम्बोध्योच्यते । ‘यः’ च त्वं ‘देवानाम्’ अग्न्यादीनां वागादिदेवानां वा ‘प्राणथेन’ प्राणथेन ‘चरसि’ । वायौ सति वागादीन्द्रियाणि चेष्टन्ते । हे ‘देव’ शोभमान वायो । ‘कस्मै’ क प्रजापतिः तद्रूपाय ‘तुभ्यं’ ‘वषट् अस्तु’ । इयं पृथिवी वषट्भूता भवतु । ‘क’-पदस्यार्थमाह-प्रजापतिर्वै कः-इति । वषट्करणे-नाहुतिः कार्येति वृत्वा प्रशंसति-नो हैतावत्पन्याऽऽहुतिरिति । ‘यथा’ ‘एषा’ आहुतिः सन्धानकरी, एव-मन्या नास्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

(षाड्यै) अथैनां दिग्भिः सन्दधाति । यद्वाऽअस्यै क्षतं यद्विलिष्टं दिग्भिर्भवेत् तत्सुन्धीयते दिग्भिरेवास्याऽएतत्क्षतं विलिष्टं सुन्तनोति सन्दधाति सुऽइमां चेमां च दिशौ सन्दधाति तस्मादेते दिशौ सुऽहितेऽअयेमां चेमां च तस्माद्देवैते सुऽहितेऽइत्यग्रेऽथेति ॥ अथेत्यथेति तुद्-क्षिणावृत्तद्धि देवत्राऽनयाऽनया वै भेषजं क्रियतेऽनयैवेनामेतद्भिपज्यति ॥ ६ ॥

(त्य) अथ कृष्णाग्निं च पुष्करपर्णं च समुद्गृह्णाति । योनिर्व्वं पुष्करपर्णं योन्या तद्वेतः सिक्तं समुद्गृह्णाति तस्माद्योन्या रेतः सिक्तं समुद्गृह्यते सुजातो ज्योतिषा सह शर्म वरूथमासदत्स्वरिति सुजातो ह्येष ज्योतिषा सह शर्म चैतद्रूपं च स्वश्वासीदति ॥ ६ ॥

अथैनां दिग्भिः सन्दधाति । यद्वाऽअस्यै क्षतम्, यद्विलिष्टम्—दिग्भिर्व्वं तत् सन्धीयते । दिग्भिरेवास्या एतत् क्षतं विलिष्टं सुन्तनोति सन्दधाति । स इमां चेमां च दिशौ सन्दधाति । तस्मादेते दिशौ संहिते । अयेमां चेमां च । तस्माद्देवैते संहिते इत्यग्रे, अथेति, अथेति, अथेति—तदक्षिणाऽऽवृत् । तदि देवत्रा । अनया । अनया वै भेषजं क्रियते । अनयैवेनामेतद् भिपज्यति ॥ ६ ॥

अथ कृष्णाग्निं च पुष्करपर्णं च समुद्गृह्णाति । योनिर्व्वं पुष्करपर्णम् । योन्या नद् रेतः सिक्तं समुद्गृह्णाति । तस्माद्योन्या रेतः सिक्तं समुद्गृह्यते । “ सुजातो ज्योतिषा सह शर्म वरूथमासदत् स्वः ”—इति । सुजातो ह्येष ज्योतिषा सह शर्म चैतद्रूपं च स्वश्वासीदति ॥ ६ ॥

कात्यायनः—“ अनामिरया संवपति पुरस्तात् पश्चाद् दक्षिणत उत्तरतश्च ”—(का. धो. सू. १६ । ७३) अनामिकाहुल्या अवटस्य पुरस्तात् प्राच्या दिशः सकाशात् ‘प्राग्’ अवटे सवपेत् । एव प्राग्वादिदिग्भ्यः सकाशात् । तद् विधत्ते—अथैनां दिग्भिः सन्दधातीति । तत्र क्रम विधत्ते—स इमां चेमां च दिशौ सन्दधातीति । ‘ इमामिमां ’ इत्यभिनयेन प्राक्प्रतीक्यौ दिशौ विवक्ष्येते । एतयोर्विवक्षायां कारणमाह—‘ एते दिशौ ’ ‘सहिते’ । इमामिति लोकप्रसिद्धे प्राक्प्रतीक्याविति युज्यते, पुनः ‘ इमाव ’—इत्यनेन दक्षिणोदीची दिशौ विवक्ष्येते । अत्रापि सहितत्वमेव कारणम् । अथ चतुर्दिशं सन्वातप्रकारमभिनयेन दर्शयति—इत्यग्रेऽथेति । ‘ इति ’ एषम् ‘ अये ’ प्रथमं प्राचीं दिशामित्यर्थः । इतरदिक्क्रियापेक्षया ‘ अथेति ’—पदत्रयम् । उत्तरतः समापनं प्रशंसति—तद् दक्षिणाऽऽवृद्धिति । ‘ तत् ’ कर्म दक्षिणमाहदावर्तनं समापनं यस्य तद् भवति । ‘ तद् ’ दक्षिणावर्तनं कर्म ‘ देवत्रा ’ देवेषु तदहं मन्वतीत्यर्थः । तां चात्र करणभूतामहुनिमभिनयेन दर्शयति—अनयेति । ‘ अनया ’ अनामिकाहुल्या; भेषजप्रक्रियासाधनत्वमस्या अहुतेः प्रसिद्धमिति शब्दार्थः ॥ ६ ॥

अप्रास्तीर्णयोः कृष्णाग्निपुष्करपर्णयोः अन्तोद्गमहण विधत्ते—अथ कृष्णाग्निं चेति । ‘ उद्गमहणम् ’ उद्गर्भकरणम् । पुष्करपर्णस्य योनिर्व्वं प्रागुक्तम् । तद् विधत्ते—सुजात इति । ‘ ज्योतिषा ’ ‘ सह ’ संयुक्तः

(त्पु) अथैनमुपनहयति । योनौ तद्वृतां युनक्ति तस्माद्योनौ उतो युक्तं न निष्पद्यते योक्त्रेण योक्त्रेण हि योग्यं युञ्जन्ति मौञ्जेन त्रिवृता तस्योक्तो वृन्दुः ॥ ७ ॥

(स्त) तत्पर्यस्यति । व्यासो ऽअग्रे विश्वरूपं संव्ययस्व विभावस-
विति व्वरुण्या वै यज्ञं रञ्जुः रञ्जुः रञ्जुः रञ्जुः रञ्जुः रञ्जुः रञ्जुः रञ्जुः रञ्जुः रञ्जुः
प्रयदेवं परिधापयति ॥ ८ ॥

अथैनमुपनहयति । योनौ तद्वृतां युनक्ति । तस्माद्योनौ उतो युक्तं न निष्पद्यते । योक्त्रेण ।
योक्त्रेण हि योग्यं युञ्जन्ति । मौञ्जेन त्रिवृता । तस्योक्तो वृन्दुः ॥ ७ ॥

तत्पर्यस्यति । “ वासोऽअग्रे विश्वरूपं संव्ययस्व विभावसो ”—(वा० सं० ११ ।
४०) इति । वरुण्या वै यज्ञो रञ्जुः । अवरुण्यमेवेनदेतत् कृत्वा यथा वागः परिधापयेद्—एवं परि-
धापयति ॥ ८ ॥

मुजानोऽयमग्निः ‘ वरुण्य ’ वरुणीय, ‘ स्व ’ स्वर्गात्य, ‘ शर्म ’ शरण गृह्य, ‘ वासदन् ’ आनीदिति । सरे-
र्देडि च्छेडि रूपम् ॥ ९ ॥

अथ कृष्णाजितपुष्करपर्णयोर्दृग्दीनत्वात् त्रिवृता मुञ्जयोक्त्रेण वर्त्रीयादिति विधत्ते—अथैनमुपनहयतीति ।
“ गह बन्धने ”—(धा. पा. दि. प. ६०) । न निष्पद्यत इति । निष्पतनीपर्यः । ‘ योक्त्रेण ’
दाप्रा ‘ योग्य ’ योत्रनीयम्, अधानतादिबन्धन च मौञ्जेन करणीयम् । तत्र “ त्रिवृत् ”—इत्यत्र पूर्वमुक्त (श.
प १।१।१।२७) ब्राह्मणमतिदिशति—तस्योक्तो वृन्दुरिति ॥ ७ ॥

पूर्वमदवरवासमान् परन्तु प्रस्तुत्य, ते मौञ्जीभिरभिधानीभिरभिहित्वा भवन्तीःयादिना त्रिवृतो भवन्तीत्यनेन
च रशानविधानमुक्तम् (श. प. १।३।१।२६।२७) अथ योक्त्रम्य समन्त्र वेष्टन विधत्ते—तत् पर्य-
स्यति वाम इति (का. श्रौ. सू. १६।७९) । ‘ तत् ’ योक्त्रं ‘ पर्यस्यति ’ परिवेष्टयति । हे ‘ विभावसो ’
दीप्तिभिर्वासयितः, दीप्तिधन । वा हे ‘ अग्रे ’ ‘ विश्वरूपं ’ विधिवरुण्य ‘ वास. ’ ‘ संव्ययस्व ’ । “ व्यञ्ज-
संवरणे ” (धा. पा. स्वा. ठ. १०३२) । परिधत्स्व । योक्त्रबन्धने वासः संव्ययस्वेति बह्वपरिधापनोक्तेस्तात्पर्य-
माह—वरुण्या वै यज्ञं रञ्जुः इति । ‘ यज्ञे ’ हि ‘ रञ्जुः ’ ‘ वरुण्या ’ वरुणदेवत्या मवति (श. प. १।३।१।
१२।१३ माष्ये) । यथा—योक्त्रपरिधापने—“ प्र त्वा मुयाभि वरुणस्य पाशात् ”—इति मन्त्रः, नैवम्, इह तु
एतद् योक्त्रम् ‘ अवस्थं कृत्वा ’ ‘ यथा वासः परिधापयेत् ’ ‘ एव तत् ’ इत्यभिप्रायेण “ वासः...संव्ययस्व ”
इत्युक्तम् । पाशास्वीव हि वरुणो देवता, न वासस इत्यर्थः ॥ ८ ॥

(त्य) अथैनमादायोत्तिष्ठति । (न्य) असौ वाऽआदित्य एषोऽग्निर्मुं
तदादित्यमुत्थापयत्युदु तिष्ठ स्व अरुन्ध्वरो वै यज्ञऽउदु तिष्ठ सुयज्ञिये-
त्येतदुवा ना देव्या धियुति प्रा त देवी धीस्तया नोऽयेत्येतद्दृशे च भासा
बृहता सुशुकुनिरिति दर्शनाय च भासा बृहता सुशुकुनिरित्येतदाऽग्ने याहि
सुशस्तिभिः इति ये वोदारस्ते सुशस्तयऽआग्ने याहि वोदृभिरित्येतत् ॥ ९ ॥

(३) अथैनमित उर्ध्वं प्राञ्चं प्रगृह्णाति । (त्य) असौ वाऽआदित्य-
एषोऽग्निर्मुं तदादित्यमित उर्ध्वं प्राञ्चं दधाति तस्मादस्त्रावादित्यऽइत
उर्ध्वः प्राञ्चं धीयतऽउर्ध्वऽऊ पु णऽऊतये तिष्ठा देवो न सवितेति अथैव
यजुस्तथा वृन्धुर्ध्वो व्याजस्य सनितेन्वृध्वो वा ऽएष तिष्ठन्वाजमन्त्रध्वं

अथैनमादायोत्तिष्ठति । असौ वाऽआदित्यः । एषोऽग्निः । अमुं तदादित्यमुत्थापयति ।
“ उदु तिष्ठ स्वध्वर ”-इति । अध्वरो वै यज्ञः । उदु तिष्ठ सुयज्ञियेत्येतत् । “ अवा नो देव्या
धिया ”-इति । या ते देवी धीः-तया नोऽयेत्येतत् । “ दशे च भासा बृहता सुशुकुनिः ”-
इति । दर्शनाय च भासा बृहता सुशुकुनिरित्येतत् । “ आग्ने याहि सुशस्तिभिः ”-
(का. सं. ११ । ४१) इति । ये वोदारस्ते सुशस्तयः । आग्ने याहि वोदृभिरित्येतत् ॥ ९ ॥

अथैनमित उर्ध्वं प्राञ्चं प्रगृह्णाति । असौ वाऽआदित्यः । एषोऽग्निः । अमुं तदादित्यमित उर्ध्वं
प्राञ्चं दधाति । तस्मादस्त्रावादित्य इत उर्ध्वः प्राञ्चं धीयते । “ ऊर्ध्वं ऊ पु ण ऊतये तिष्ठा
देवो न सविता ”-इति । यथैव यजुस्तथा वन्धुः । “ ऊर्ध्वो व्याजस्य सनिता ”-इति ।

विषये-अथैनमादायोत्तिष्ठतीति । ‘ एन ’ मृत्पिण्डमादाय ऊर्ध्वं स्थित्येत् । तत् प्रशंसति-असौ वा
आदित्य इति । ‘ त्रेधाऽऽमानं विरुतेति, -अग्निं वृतीरं, वायुं वृतीरम्, आदित्यं वृतीरम् ’-(तै. भा. १ ।
७।१२) इति श्रुतेः । मृत्पिण्डोऽग्निरिति चोक्तम् । मृदमादायवेधानेन अनुमादित्यमेवेत्याशितवान् मन्वतीति ॥

मन्त्रं विषये-उदु तिष्ठ स्वध्वरोतीति । हे ‘ स्वध्वर ’ सुयज्ञ । ‘ उतिष्ठ ’ ‘ उ ’-शब्दोऽन्वयः ।
अग्निं च ‘ देव्या ’ देवसम्बन्धिण्या ‘ धिया ’ मुदया ‘ नः ’ अस्मान् ‘ अत्र ’ पाठय । ‘ दशे ’ दर्शनाय
‘ बृहता मासा ’ प्रौढेन तेनया ‘ सुशुकुनिः ’ अत्यन्तं दीपमानः ‘ सुशस्तिभिः ’ शोमनसिस्थितैः ‘ वोदृभिः ’
अग्नेः ‘ भायाहि ’ आगच्छ ‘ अग्ने । ’ मृदूय इति । सुशस्तिभिरितिपदस्यार्थमाह-ये वोदारस्ते सुश-
स्तय इति ॥ ९ ॥

अत्र सूत्रम्-“ ऊर्ध्वं प्राञ्चं प्रगृह्णात्युर्ध्वं ऊ पु ण इति । अत्रह्योपरिनामि वारयन् ” (का.
श्री. सू. ११ । ७७ । ७८) इति । तदुर्ध्वं वारयन् विषये-अथैनमित उर्ध्वं मिति । ‘ इतः ’ श्रुतेः

सनोति युदञ्चिभिर्वाघद्विर्विह्वयामहऽडुति रश्मयो वाऽएतस्याञ्जयो
 वाघतस्तानेतदाह परोवाहु प्रगृह्णाति परोवाहु ह्येषु ऽइतोऽथैनमुपावह-
 रति तमुपावहृत्योपरि नाभि धारयति तस्योपरि वन्धुः ॥ १० ॥

इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥ ६-३-४ ॥ (४. ३.) ॥

हस्तऽएष भवत्युथ पशूनभिमन्त्रयते । (तऽ) एतद्वाऽएषु देवाः सम्भ-
 रिष्यन्तः पुरस्ताद्दीर्घमदधुस्तथैष्वयमेतत्सम्भरिष्यन्पुरस्ताद्दीर्घं दधाति १

ऊर्ध्वो वाऽएष तिष्ठन् वाजमन्नं सनोति । “यदञ्चिभिर्वाघद्विर्विह्वयामहे”-(वा०सं० ११।४२)
 इति । रश्मयो वाऽएतस्याञ्जयो वाघतः । तानेतदाह । परोवाहु प्रगृह्णाति । परोवाहु ह्येष इतः ।
 अथैनमुपावहरति । तमुपावहृत्योपरि नाभि धारयति । तस्योपरि वन्धुः ॥ १० ॥

हस्तऽएष भवति-अथ पशूनभिमन्त्रयते । एतद्वा ऽएषु देवाः सम्भरिष्यन्तः पुरस्ताद्दीर्घमदधुः ।
 तथैष्वयमेतत्सम्भरिष्यन् पुरस्ताद्दीर्घं दधाति ॥ १ ॥

मकाशत ‘ऊर्ध्वम्’ प्राङ्मुख प्रगृहीयात् । अतो वा आदित्य इत्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् । मन्त्रं
 विधत्ते-इत ऊर्ध्वः प्राङ् धीयत ऊर्ध्वं इति । ‘न’ अमाकम् ‘ऊतये’ तर्पणाय सुषु ‘ऊर्ध्वः’ ‘तिष्ठ’ ।
 तत्रोपमासाह-देव इति । ‘न’ शब्द उभयार्थः । यथा सविता देवः ‘वाजस्य’ अन्नस्य ‘सतिता’ सम्भक्ता
 ‘ऊर्ध्वं’ तिष्ठति ‘यद्’ यस्मात् ‘अत्रिभि’ अभिव्यञ्जके ‘वाघद्वि.’ रक्षिभिः उपलक्षितं स्त्री
 ‘विह्वयामहे’ बहुविधमाह्वयम् । अत्र मन्त्रे पूर्वार्द्धे निग्धस्याह्वातमिति दर्शयति-यथैव यजुः, तथा
 वन्धुरिति । उत्तरार्द्धे ‘वाजस्य’-एयादेरर्थमाह-ऊर्ध्वो वा एष तिष्ठन्नित्यादिना । पूर्वमिदं ऊर्ध्वमिति
 सामान्येनोक्तम्, तद् विशिनष्टि-परोवाहु प्रगृह्णातीति । बाहो. परस्ताद् अनुर्ध्वो वाह, प्राचमित्युद्गृह्णाते ।
 मृत्पिण्डस्यानोनयन विधत्ते-अथैनमुपावहरतीति । उपावहणस्य ऋषिर्दर्शयति-तमुपावहृत्येति ।
 तपरिनाभि धारयत्य स्नायुः ब्रह्मणमित्यतिदिशति-तस्योपरि वन्धुरिति । इत्थं यरणप्रस्तावे “यद्देवोपरिनाभि
 धवागू वै नाभे रेत. प्रजातिरिति ०-०-० एतद्दे पत्रोर्भेव्यतर यदुपरिनाभि” (श. प. ६।७।१।
 ९।१० क.) इति च ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणमाध्वे षष्ठकाण्डे
 चतुर्थेऽध्याये तृतीये ब्राह्मणम् ॥ (६-४-३) ॥

अथ मृत्पिण्डसाहित्येन पशुभिमन्त्रण विधत्ते-हस्त एष भवतीति । ‘एषः’ मृत्पिण्डः । एतद्वा इत्यादे-
 रपमर्थ-‘एतद्’ इदानीं पिण्डसम्भरणकाले पशुभिमन्त्रणेन एषु ‘वीर्यं’ ‘देवाः’ इव ‘अथ’ यज्ञ-
 मानोऽपि ‘दधाति’ निश्चितवान् भवतीति ॥ १ ॥

सोऽश्वमभिमन्त्रयते । सु जातो गर्भोऽसि रोदस्योरितिमे वै द्यावा-
पृथिवी रोदसी तुर्योऽप जातो गर्भोऽग्ने चारुर्विभृतऽओषधीष्विति सुव्वांसु
ह्येष चारुर्विभृतऽओषधिषु चित्रः शिशुः परि तमाथस्यकून्ति
चित्रो वाऽएष शिशुः पुरेण तमाथस्यकून्ति रोचते प्र मातृभ्योऽअधि
कनिकदद्नाऽइत्योपधयो वाऽ एतस्य मातरस्ताभ्यऽ एष कनिकदत्तमैति
तदुश्वे वीर्यं दधाति ॥ २ ॥

(त्नु) अथ रासभम् । (थँ) स्थिरो भव वीद्वद्भङ्गऽ आशुर्भव वाज्य-
र्वञ्जिति स्थिरश्च भव वीद्वद्भङ्गश्चाशुश्च भव वाजी चार्वञ्जित्येतत्पृथुर्भव
सुपदस्त्वमग्नेः पुरीषवाहनऽ इति पृथुर्भव सुशीमस्त्वमग्नेः पशव्यवाहन
इत्येतत्तद्भासभे वीर्यं दधाति ॥ ३ ॥

सोऽश्वमभिमन्त्रयते—“स जातो गर्भोऽसि रोदस्योः”—इति । इमे वै द्यावापृथिवी रोदसी ।
तुर्योऽप जातो गर्भः । “अग्ने चारुर्विभृत ओषधीषु”—इति । सर्वासु ह्येष चारुर्विभृत ओष-
धिषु । “चित्रः शिशुः परि तमाथस्यकून्”—इति । चित्रो वा ऽएष शिशुः पुरेण तमाथस्यकून्-
तिरोचते । “प्र मातृभ्यो अधि कनिकदद्नाः”—(वा. सं. ११ । ४३) इति । ओषधयो
वाऽएतस्य मातरः । ताभ्य एष कनिकदत्तमैति । तदुश्वे वीर्यं दधाति ॥ २ ॥

अथ रासभम्—“स्थिरो भव वीद्वद्भङ्गः । आशुर्भव । वाज्यर्वन्”—इति । स्थिरश्च भव,
वीद्वद्भङ्गश्च, आशुश्च भव, वाजी च, अर्वन् । इत्येतत् । “पृथुर्भव सुपदस्त्वमग्नेः पुरीषवाहनः”—
(वा. सं. ११ । ४४) इति । पृथुर्भव सुशीमः, त्वमग्नेः पशव्यवाहन इत्येतत् । तद्भासभे वीर्यं दधाति ॥ ३ ॥

पूर्वमधामिमन्त्रण विधत्ते—सोऽईदमिति । अश्वोऽग्न्यात्मना स्तूपते—‘स’ एव ‘रोदस्योः’ द्यावापृथिव्योः
‘गर्भः’ इति ‘जलः अति’, तथा ‘बोधयेत्’ । ओषधिवनस्त्यादिषु विधयेषु ‘भारः’ । विभृतः । विशेषेण
सन्धुतोऽसि, ‘चित्रः’ चित्रवर्णः, ‘शिशुः’, ‘अकून्’ अकुरुशब्दो राजिवचनः, तत्रत्यानि ‘तमासि’ ।
‘परि’ बोधप्रक्रियाप्राकारः, परीत्य, अतिरोचत इति । ‘मातृभ्यः’—इति षतुर्थी । शरीरस्थोत्पादकत्वात्
ओषधयोऽत्र मानुशन्दवाच्याः तदर्थम्, तद्भक्षणार्थं ‘कनिकदत्’ अत्यर्थं हेवितशब्दं कुर्वन् ‘प्रगाः’
प्रगच्छन्ति “इतो गा वृत्ति”—(वा. सू. २ । ४ । ४९) इति गादेशः । मन्त्र प्रतिपादनान्नूय व्याचष्टे—
इमे वै द्यावापृथिवी रोदसी इति ॥ २ ॥

रासमभिमन्त्रणे मन्त्रं विधत्ते—अथ रासभं स्थिरो भवेति । हे ‘अर्वन्’ अरणवन् । रासभ । ‘स्थिरः’
निश्चलः ‘भव’ । ‘वीद्वद्भङ्गः’ दृढाङ्गः, ‘आशुः’ शीघ्रगतिः, ‘वाजी’ वेगशैल्यं ‘भव’ इति । ‘पृथुः’
स्थूलः भव । ‘सुपदः’ शोभनस्तदनवान् भव । ‘अग्नेः पुरीषवाहनः’ गोमयस्य सैकतस्य वा वाहकत्वात्
रासमस्य पुरीषवेदस्य प्रतिद्वम् ॥ ३ ॥

(त्य) अथाजम् । (ॐ) शिवो भव प्रजाभ्यो मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिरऽइत्यु-
ङ्गिरा वाऽअग्निराग्नेयोऽजः शमयत्येवैनमेतदुहिँसाये मा द्यावापृथिवीऽ-
अभिशीचीर्माऽन्तरिक्षं मा वनस्पतीनित्येतत्सर्वं मा हिँसीरित्येतत्तदजे
वीर्यं दधाति ॥ ४ ॥

त्रिभिरभिमन्त्रयते । त्रिवृदग्निर्वावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा तावत्तैवष्वेतु-
द्वीर्यं दधाति ॥ ५ ॥

(त्य) अथैनमेतेषां पशूनामुपरिष्टात्पृच्छाति । तदेनमेतैः पशुभिः सम्भ-
रति नोपस्पृशति वृज्रो वै पशवो रेतऽइदं नेदिदँ रेतो वृज्रेण हिन-
सानीत्यथो ऽअग्निरयं पशवऽइमे नेदयमग्निरिमान्पशून्दिनसदिति ॥ ६ ॥

अथाजम्—“ शिवो भव प्रजाभ्यो मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिरः ”—(वा. सं. ११ । ४५)
इति । अङ्गिरा वाऽअग्निः । आग्नेयोऽजः । शमयत्येवैनमेतदुहिँसाये । “ मा द्यावापृथिवी-
ऽअभिशीचीर्ः, माऽन्तरिक्षम्, मा वनस्पतीन् ”—(वा. सं. ११ । ४५) इति । एतत् सर्वं
मा हिँसीरित्येतत् । तदजे वीर्यं दधाति ॥ ४ ॥

त्रिभिरभिमन्त्रयते । त्रिवृदग्निः । यावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा तावत्तैवष्वेतदाय दधाति ॥ ५ ॥

अथैनमेतेषां पशूनामुपरिष्टात्पृच्छाति । तदेनमेतैः पशुभिः सम्भरति । नोपस्पृशति । वृज्रो वै
पशवः । रेत इदम् । नेदिदँ रेतो वृज्रेण हिनसानीति । अथोऽअग्निरयम्, पशव इमे । नेदयमग्निर्मान्
पशून् दिनसदिति ॥ ६ ॥

अजामिमन्त्रणं विधत्ते—अथाजं शिवो भवेति । अङ्गिरःपदेन अग्निरुच्यते; तदेवत्यत्वात् । हे ‘ अङ्गिरः ’
अग्निरूपः । अजः । त्वं ‘ मानुषीभ्यः प्रजाभ्यः ’ ‘ शिवो भव ’ । ‘ द्यावापृथिवी ’ ‘ मा अभिशीचीः ’ ।
‘ माऽन्तरिक्षम्, ’ ‘ वनस्पतीन् ’ । सर्वत्र ‘ मा अभिशीचीः ’—इति क्रियापद सम्बन्धम् । मेति पद
प्रयुक्तम् । मन्त्राभ्यार्द्धयोन्मात्पर्यमाह—अङ्गिरा वा अग्निरित्यादिना ॥ ४ ॥

अथादिपशुव्याभिमन्त्रणगतसङ्ख्या प्रदासनि—त्रिभिरभिमन्त्रयते इति । अग्नेस्त्रिवृत्त्वं पुरस्तादुक्तम् ॥ ५ ॥

अत्र सूत्रम्—“ धारयत्येवांमुपरि पिण्डमनुपस्पृशन् ”—(का. श्री. सू. १६ । ७२) इति । एषा अयाणां
पशूनामुपरितनान् पशून् अनुपस्पृशन् पिण्ड धारयेदित्यर्थः । तदिदं विधत्ते—अथैनमेतेषां पशूनामिति ।
एतत्पर्यायानामाव प्रदासनि—वृज्रो वै पशव इति । यतो वज्ररूपाः पशवः, मृत्पिण्डश्च रेतोरूपः, अतो वृज्रेण
रेतः विच्छिन्नं न करोमीति बुद्ध्या न स्पृशेत् पशून् । अथवा ‘ अयं ’ मृत्पिण्डो हि ‘ अग्निः, ’ अग्निः परन्तु
मा हिँसीदिति बुद्ध्या न स्पृशेत् । ‘ हिनसति ’—इति लोटि रूपम्, ‘ हिनसत् ’—इति पञ्चमकारे
रूपम् ॥ ६ ॥

तमुश्वस्योपरिष्ठात्प्रगृह्णाति । प्रेतु व्वाजी कनिकददिति प्रेतु व्वाजी कनि-
कदृमानऽड्त्वेतद्वातदद्वासभः पत्वेति तदुश्वस्य यजुषि रासभं निराह
तद्वासभे शुचं दधाति भरत्रभिं पुरीष्यं मा पाद्यायुषः पुरेति भरत्रभिं पशुव्यं
मोऽअस्मात्कुर्मणः पुरा पाद्रीत्येतत्तदेनमुश्वेन सम्भरति ॥ ७ ॥

(त्यु) अय रासभस्य । वृषाऽग्निं वृषणं भुरश्रिति वृषा वृषाऽअग्निर्वृषा
रासभः स वृषा वृषाणं भरत्यपां गर्भं ससुद्रियमित्यपाऽ ह्वेषगर्भः
ससुद्रियस्तुदेनं रासभेन सम्भरति ॥ ८ ॥

तमुश्वस्योपरिष्ठात्प्रगृह्णाति । “ प्रेतु व्वाजी कनिकदत् ”—इति । प्रेतु व्वाजी कनिकदृमान
इत्येतत् । “ नानदद्वासभः पत्वा ”—इति । तदुश्वस्य यजुषि रासभं निराह । तद्वासभे शुचं
दधाति । “ भरत्रभिं पुरीष्यं मा पाद्यायुषः पुरा ”—इति । भरत्रभिं पशुव्यं मोऽअस्मात्कुर्मणः
पुरा पाद्रीत्येतत् । तदेनमुश्वेन सम्भरति ॥ ७ ॥

अय रासभस्य—“ वृषाऽग्निं वृषणं भरन् ”—इति । वृषा वाऽअग्निः । वृषा रासभः । स
वृषा वृषाणं भरति । “ अपाङ्गं ससुद्रियम् ”—इति । अपां ह्वेष गर्भः ससुद्रियः । तदेनं रास-
भेन सम्भरति ॥ ८ ॥

अधश्चोपरि धारण समन्त्रे शिभते—तमुश्वस्योपरिष्ठादिति । ‘ व्वाजी ’ अत्रान् अश्वः ‘ प्रेतु ’
आगत्य । तं विशिनष्टि—‘ कनिकदत् ’ अत्यर्थशब्दं कुर्मणं, ‘ नानदत् ’ सर्वो दिशो नादयन् ‘ रासभः ’
उपनाशदश्वोऽयं, गर्भमः इव ‘ पत्वा ’ पतनशीलः । पत्वेः कनिति रूपम् । ‘ पुरीष्यं ’ पशुहितम् ‘ अग्निम् ’
‘ भरन् ’ धारयन्, ‘ आयुषः ’ कर्मगोपमान् ‘ पुरा ’ ‘ मा पादि ’ मा विन्दयत् । पदेभिर्गि रूपम् ॥

अधश्चोपरि धारणमन्त्रे रासभः पत्वेति गर्भमवहनस्य प्रवीजनवाह—तदुश्वस्य यजुषि रासभं निरादेति ।
अधमन्त्रे रासभरचने तामाद्रासभाद्भ्रष्ट्यातिराधितश्वोक्तः तस्मिन् गर्भं शोचन्लराहित्यमेव निहितं भवतीति ।
‘ आयुषः ’—इतिपदस्वार्थमाह—‘ कुर्मणः इति ॥ ७ ॥

अदीतरा काह, संक्षिपायतेऽमाश्रयते—“ वृषाऽग्निं वृषणं भरन्तार्हं ससुद्रियम्—अत्र आयादि वीतये ।
अतं सयम्युन सयमग्निपुरीष्यमङ्गिरसद् मरामः ”—इति । महावृक्षीयम् ; “ वाजरीऽष्टकाः पाश जागतथ
मदावृक्षी ”—इति । तस्य शिभजय विशिनोतो विधीयते । सन तस्याः पूर्वोर्द्धं तु रासभश्चोपरि धारणम्,
तृतीयपादेनान्वचोपरि धारणाय रासभ—वृषिपवृह्णणम्, चतुर्थेनात्रचोपरि धारणम्, पञ्चमेनात्राशुक्पेक्षणम् ।
तदाह सूत्रेण “ प्रेतु व्वाजी वृषाऽग्निमित्यधश्चोपरि, अत्र आयादीवाहय ताराश्रयणस्येनं सयमिष्यानिधानत्,
आयनवाच्यं पत्न्यत्रः पुरस्ताद्रासभो मापे ” स्वस्थानतिपतानामेवाहतिः “ अनद्रापुल्लमीशते पूर्ववर्द्धि

(त्यु) अथापादत्ते । (त्नेऽग्र) अग्रऽआयाहि वीतये ऽइत्यवितव ऽइत्ये-
तत्तदेनं ब्रह्मणा यजुषैतस्माच्छौद्राद्वर्णादिपादत्ते ॥ ९ ॥

(त्नेऽथा) अथाजस्य । (ऽ) ऋतुं सत्यमृतुं सत्यमित्ययं वा
ऽअग्निर्ऋतमसावादित्यः सत्यं युदि वाऽसावृतमपुं सत्यमुभयम्बेतदग्र-
मग्निस्तस्मादाहर्तुं सत्यमृतुं सत्यमिति तदेनमजेन सुम्भरति ॥ १० ॥

अथापादत्ते—“ अग्रऽआयाहि वीतये ”—(वा. सं. ११ । ४६) इति । अवितवऽइत्येतत् ।
तदेनं ब्रह्मणा यजुषैतस्माच्छौद्राद्वर्णादिपादत्ते ॥ ९ ॥

अथाजस्य । “ ऋतं सत्यमृतं सत्यम् ”—इति । अयं वाऽअग्निर्ऋतम्, असावादित्यः सत्यम् ।
यदि वाऽसावृतमयं सत्यम् । उभयम्बेतदग्रमग्निः । तस्मादाह—ऋतं सत्यमृतं सत्यमिति । तदे-
नमजेन सुम्भरति ॥ १० ॥

पुरीधमिति ”—(का. श्रौ. सू. १६ । ८१ ।) इति । तदिदं सर्वं विधत्ते—अथ रासभस्य वृषाऽग्निं
वृषणमित्यादिना ॥

मन्त्रस्याधर्म्यः—‘ वृषणं ’ वर्षकं मृदूपम् ‘ अग्निं ’ मरन् ‘ अपाङ्गर्षं ’ गर्भभूत, सपुत्रे अन्तरिक्षे मव
‘ सपुत्रियं ’ ‘ मरन् ’ ‘ अग्निं ’ मृदूपं ‘ वृष ’ निम्न । वृषतेर्लोपि रूपम् । अत्रार्द्धं रासभः सम्बोध्यः ॥

ब्राह्मणे, वृषेति कम्पत्यपान्त पदमिति व्याख्यात—वृषा वा अग्निरिति । तत्रापधर्म्यः—‘ वृषा ’ रेतसः
सेका ‘ रासभः ’ ‘ वृषणम् ’ अग्निं ‘ मरन् ’, तिष्ठतीति क्रियाव्याहारः । तृतीयपादे अग्निः सम्बोध्यः ।
हे ‘ अग्ने ’ मृदूपं ! ‘ वीतये ’ तर्पणाय ‘ आयाहि ’ रासमादागच्छ । ‘ ऋतम् ’ अग्निः, ‘ सत्यम् ’ आदित्यः
यद्वा, ‘ ऋतम् ’ आदित्यः, ‘ सत्यम् ’ अग्निः, उभयरूपमग्निम्, आहारिष्यामीति शेषः । ‘ पुरीधं ’ पशुहित-
मग्निम्, ‘ अजित्स्वद् ’ अजित् ‘ मरामः ’ सम्भराम इति ॥

मन्त्रगतानि पदानि व्याचष्टे—वृषा वा अग्निरिति । तदेनं रासभेनेति । मन्त्रस्य पूर्वार्द्धेन रासभस्योपरि
वृत्तिपिण्डधारणेन तस्मिन् मृदं सम्भृतवान् भवति ॥ ८ ॥

खरात् सकारात् मृदाहरणं समन्त्रं विधत्ते—अथापादत्तं इति । “ अग्र आयाहीति ” तृतीयः पादः ।
‘ वीतये ’—इत्यस्यार्धमाह—अवितव इतीति । तर्पणार्थाद् वेतेः (वा. पा. अ. प्र. ३०६) “ मन्त्रे वृषे ”—
(वा. सू. ३ । ३ । ९६) इति क्तिन्, चोदात्तः । अपादानं प्रशंसति—तदेनं ब्रह्मणेति । ‘ एनं ’ वृत्तिपिण्डं
‘ ब्रह्मणा ’ ब्रह्मरूपेण ‘ यजुषा ’ “ अग्र आयाहि ”—इति पादेन ‘ एतस्मात् ’ ‘ शौद्रात् ’ वर्णात् अपादत्त-
वान् भवति । रासभस्य वैश्वशूद्रजातिसम्बन्धो वक्ष्यते—“ वैश्वं च शूद्रं चानु रासभः ” (१३६) इति ॥९॥

अजस्योपरि धारणमन्त्रं विधत्ते—अथाजस्यर्त्तमिति । ऋतं सत्यमिति द्विवारं पठपठे, तत्र प्रथमवर्त्तस्यपद-
योधर्ममाह—अयं वा अग्निर्ऋतमिति । यदि वेति द्वितीयवर्त्तस्यपदयोधर्म्यवचनम् । ‘ असी ’ विप्रकृष्टः
‘ आदित्यः ’ ‘ ऋतम् ’, ‘ अग्रमग्निः सत्यम् ; उभयरूपोऽग्रमग्निर्वृषः ॥ १० ॥

त्रिभिः सम्भरति । त्रिवृद्भिः त्रिर्वाचानत्रिर्वाचित्यस्य मात्रा तावत्तैर्वैनमेत-
त्सम्भरति त्रिभिः पुरस्ताद्भिर्मन्त्रयते तत्पदं तत्स्योक्तो वन्द्युः ॥ ११ ॥

(३) अथैतान्पशूनावर्तयन्ति । तेषामजः प्रथमऽपत्युथ रासभोऽथाश्वो-
ऽथेतो यतामश्वः प्रथमऽपत्युथ रासभोऽथाजः क्षत्रं वा अन्वश्वो वैश्यं
च शूद्रं चातु रासभो ब्राह्मणमजः ॥ १२ ॥

(स्त) तद्यदितो यताम् । (म) अश्वः प्रथमऽपति तस्मात्क्षत्रियं प्रथमं
यन्तमितरे त्रयो वर्णाः पश्चादनुयन्त्युथ बुद्धसुतऽआयतामजः प्रथम
ऽपति तस्माद्ब्राह्मणं प्रथमं यन्तमितरे त्रयो वर्णाः पश्चादनुयन्त्युथ बुद्धे-
वेतो यतो नामुतो रासभः प्रथमऽपति तस्माच्च कडाचतु ब्राह्मणश्च क्षत्रि-
यश्च वैश्यं च शूद्रं च पश्चादन्वितस्तस्मादेतुं यन्त्युपापवस्यसाप्राथो
ब्रह्मणा धैवतक्षत्रेण चैतो वर्णावभितः परिगृहीतिऽनपक्रमिणौ कुरुते ॥ १३ ॥

त्रिभिः सम्भरति । त्रिवृद्भिः । यावानत्रिर्वाचित्यस्य मात्रा—तावत्तैर्वैनमेतत्सम्भरति । त्रिभिः पुर-
स्ताद्भिर्मन्त्रयते । तत्-पद । तत्स्योक्तो वन्द्युः ॥ ११ ॥

अथैतान् पशूनावर्तयन्ति । तेषामजः प्रथम एति, अथ रासभः, अथाश्वः । अथेतो यतामश्वः प्रथम
एति, अथ रासभः, अथाजः । क्षत्रं वा अन्वश्वो, वैश्यं च शूद्रं चातु रासभो, ब्राह्मणमजः ॥ १२ ॥

तद्यदितो यतामश्वः प्रथम एति । तस्मात् क्षत्रियं प्रथमं यन्तमितरे त्रयो वर्णाः पश्चादनुयन्ति ।
अथ पदसुत आयतामजः प्रथम एति—तस्माद् ब्राह्मणं प्रथमं यन्तमितरे त्रयो वर्णाः पश्चादनुयन्ति ।

अग्निपुरीषमिति मन्त्रशेषस्य त्रिभिर्भोग उत्तरत्र षड्पदे । इदानीमन्त्रार्दीनामुत्तरभरणे त्रिभिर्युक्तमन्त्रगत-
मन्त्रस्य विद्वद्भ्यामना स्तोत्रि-त्रिभिरिति । “ प्रैत वाजी ”—इति एको मन्त्रः, “ वृषाऽग्निम् ”—इति महा-
वृहस्पतिपरः । रासभाब्रह्मणोश्चारे धारणे त्रिभिर्युक्तौ द्वौ मन्त्रौ । मन्त्रस्य लक्षणं पाञ्चिकसमाख्यानमिति प्रागुक्तम् ।
अथ एकस्यामपृथिवि मन्त्रस्य त्रिभिर्भोगान्मन्त्रा बहवः सम्पद्यन्ते इत्यतिरेकः ॥

पूर्वमथाग्निमन्त्रेण त्रिभिर्युक्तमन्त्रमहर्षेण मिलित्वा परासनि-त्रिभिः पुरस्तादिति । अग्निमन्त्रयमन्त्राश्चयः,
यारगमन्त्राश्चयः; ते षट् सम्पद्यन्ते; तस्य स्थावकं ब्राह्मणमतिदिग्जनि-तत्स्योक्तो वन्द्युरिति । पिण्ड-
परिमृद्वमन्त्रसंख्याप्रस्तावे—“ ताः षट् सम्पद्यन्ते, षड्वा कतरः ”—(अ. प. ६ । ४ । २ । १०)
एत्यादिना ॥ ११ ॥

अथैतान् पशूनामावर्तयन् विधत्ते—अथैतान् पशूनि । स्वस्थानावस्थितानामेवावर्तयन् । तत्रागन्तूणां
एतां क्रम विधत्ते—तेषामजः प्रथम इति । पूर्वम् इतः शूद्रहरणात् ‘ यतां ’ गन्तूणां ‘ परतां ’ मध्ये

(त्रुडथ) अथानद्वापुरुषमीक्षते । (त्रुडमिं) अमिं पुरीष्यमङ्गिरस्वुद्र-
राम ऽइत्यमिं पशव्यमग्निवुद्रभराम ऽ इत्येतत्तदेनमनद्वापुरुषेण सुम्भरति १४

तमजस्योपरिष्ठात्प्रगृह्णैति । (त्या) आग्नेयो वा ऽअजः स्वेनैवैन-
मेतदात्मना स्वया देवतया सुम्भरत्यथो ब्रह्म वाऽअजो ब्रह्मणैवैनमेत-
त्सुम्भरति ॥ १५ ॥

अथ यत्रैवेतो यतां नामुतो-रासभः प्रथम एति-तस्मात् कदाचन ब्राह्मणश्च क्षत्रियश्च वैश्यं च
शूद्रं च पश्चादन्वितः । तस्मान्देवं यन्ति-अपापवस्यसाय । अयो ब्रह्मणा चैवेतत् क्षत्रेण चीती
वर्णावभितः परिगृह्णैति, अनपक्रमिणीं कुरुते ॥ १३ ॥

अथानद्वापुरुषमीक्षते । “ अमिं पुरीष्यमङ्गिरस्वुद्ररामः ”-इति । अमिं पशव्यमग्निवुद्र-
राम इत्येतत् । तदेनमनद्वापुरुषेण सुम्भरति ॥ १४ ॥

तमजस्योपगिष्ठात्प्रगृह्णैति । आग्नेयो वाऽअजः । स्वेनैवैनमेतदात्मना स्वया देवतया सुम्भरति ।
अयो ब्रह्म वाऽअजः । ब्रह्मणैवैनमेतत्सुम्भरति ॥ १५ ॥

‘ अश्वः ’ प्रथमो गतः, ‘ रासभः ’ मध्ये, पश्चात् ‘ अजः ’ अधुना ‘ अजः ’ प्रथमः, ‘ रा-भः ’ मध्ये, पश्चात्
‘ अश्वः ’ । गमनागमनयोर्भयोरेषि रासभस्य मध्येऽवस्थानम्, अध्वानयोरेव पौर्वापर्यम् । क्षत्रं वा अन्वइव-
इत्यश्वैरयमर्थ-अश्वादिपशुवस्य क्षत्रियजातिगन्धन्ध, क्षत्रियस्य राज इतरेष्वग्निष्वो वैश्यशूद्रब्राह्मणेभ्यः
पुरस्ताद् गमन लोके दृष्टमिति । तत्र यथा पूर्वं गमनसमये अश्वस्य प्राथम्यम्, तथा ब्राह्मणस्यानुबानस्य स्वव्य-
तिरिक्तवर्णत्रयात् प्रथमगमन च दृश्यत इति अधुना अजस्य प्राथम्यम्, वैश्यशूद्रयोः क्षत्रियाद् ब्राह्मणाद्वा
पुरस्ताद्गमन नास्तीति मृदाहरणसमये पुनरागमनसमये च शक्यस्य न प्राथम्यम् । तस्मात् कारणादेवम-
यान्ति अश्वपूर्वा प्रथमे अधुनाऽजपूर्वा अगच्छन्ति ‘ अपापवस्यसाय ’ पापपरिहाराय । ब्राह्मणेन क्षत्रियेण च
‘ एतौ ’ वैश्यशूद्रौ ‘ अदितः ’ मध्ये ‘ परिगृह्णैति, ‘ अनपक्रमिणी ’ अनपक्रान्ती कुरुते ॥ १३ ॥ १३ ॥

विषचे-अथानद्वापुरुषमिंति । तत्र पुरुषमिति पञ्चमम् । अमिं पुरीष्यमिति । तदीक्षणेन तेनापि
‘ अनद्वापुरुषेण ’ पुरुषपञ्चपतिनिधिना मृदं सम्भृतवान् भवति ॥ १४ ॥

विषत्ते-तमजस्योपरिष्ठादिति । अजस्योपरि मृत्पिण्ड धारपत्रेव ‘ ऐति ’ आगच्छेदन्वयुः । तयाविष
गमनमुनयया प्रशंसति-आग्नेयो वा अज इति । ‘ अजः ’ अग्निदेवत्व, मृदपत्तिः; अनोऽजस्योसोऽपि धार-
णात् स्वेन रूपेण स्वदेवत्वे च सम्भृतवान् भवति । अपि अजो ब्राह्मणजातीयः; तनो ब्रह्मणेनाप्येवं मृत्पिण्डं
सम्भृतवान् भवति ॥ १५ ॥

(त्यु) अथैनमुपावहरति । (त्यो) ओषधयः प्रतिमोदध्वमाग्निमेतुं
 शिब्रमायन्तमभ्यत्र युष्मा ऽडृत्येतुद्वैतस्मादायत ऽओषधयो विभ्याति वद्वै
 नोऽयं नु हिथैस्यादिति त्वाभ्य ऽएनैममेतच्छमयति प्रत्येनं मोदध्वं
 शिवो वोऽभ्येति नु वो हिथैसिप्यतीति व्यस्यन्विधाऽअनिरा ऽअमीवा
 निषीदन्नो ऽअप दुर्मतिं जह्तीति व्यस्यन्विधा अनिराध्यामीवाश्च निषी-
 दन्नोऽप सुर्वं पाप्मानं जह्तीत्येतत् ॥ १६ ॥

(डो) ओषधयः प्रतिगृह्णीत । पुष्पवतीः सुपिप्पला ऽडृत्येतुद्वैतासाथं
 समृद्धं रूपं वत्पुष्पवत्यः सुपिप्पलाः समृद्धा ऽएनं प्रतिगृह्णतिेत्येतदयं
 वो गर्भं ऽऋत्विजः प्रत्तुं सप्तस्य मासदडित्ययं वो गर्भं ऽऋत्विजः सनातनं
 सधस्यमासदडित्येतत् ॥ १७ ॥

अथैनमुपावहरति । “ओषधयः प्रतिमोदध्वमाग्निमेतं शिब्रमायन्तमभ्यत्र युष्माः”-इति ।
 एतद्वैतस्मादायत ओषधयो विभ्याति । एतं नोऽयं न हिस्यादिति । त्वाभ्य एनैममेतच्छमयति ।
 प्रत्येनं मोदध्वं, शिवो वोऽभ्येति, न वो हिथैसिप्यतीति । “व्यस्यन्विधा अनिरा अमीवा
 निषीदन्, नो अप दुर्मतिं जाहि”-(वा० सं० ११ । ४७) इति । व्यस्यन्विधा अनिराधा-
 मीवाश्च निषीदन्; नोऽप सर्वं पाप्मानं जह्तीत्येतत् ॥ १६ ॥

“ ओषधयः प्रतिगृह्णीत पुष्पवतीः सुपिप्पलाः ”-इति । एतद्वैतसां समृद्धं रूपं-

(इह्वा) द्वाभ्यामुपावहरति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्धुवानग्निर्धु-
वत्यस्य मात्रा तावत्तैर्वैनमेतुदुपावहरति त्वं दक्षिणत उद्वदध्वमुपावहरति
तस्योक्तो वन्धुमुद्धतमवोक्षितं भवति यत्रैनमुपावहरत्युद्धते वाऽअवोक्षि-
तेऽग्निमादधति सिकताऽउपकीर्णा भवन्ति तासामुपरि वन्धुः ॥ १८ ॥

परिश्रितं भवति । (त्वे) एतद्वै देवाऽअविभयुर्वद्वे न ऽइममिह रक्षा-
र्क्षसि नाश्र न हन्युरिति तुस्माऽएतां पुरं पुर्यश्रयंस्तथैवास्मा ऽअयुमेतां

यत् पुष्पवत्यः सुपिप्पलाः । समृद्धा एनं प्रतिगृह्णीतेत्येतत् । “ अयं वो गर्भं ऋत्विज्यः
मत्तं सधस्यमासदत् ”—(वा. सं. ११ । ४८) इति । अयं वो गर्भं ऋतव्यः सनातनं सधस्य-
मासददित्येतत् ॥ १७ ॥

द्वाभ्यामुपावहरति । द्विपाद्यजमानः । यजमानोऽग्निः । यावानग्निर्धुवत्यस्य मात्रा—तावत्तैर्वैनमेत-
दुपावहरति । तं दक्षिणत उद्वदध्वमुपावहरति । तस्योक्तो वन्धुः । उद्धतमवोक्षितं भवति । यत्रैनमुपा-
वहरति । उद्धते वाऽअवोक्षितेऽग्निमादधति । सिकता उपकीर्णा भवन्ति । तासामुपरि वन्धुः ॥ १८ ॥

परिश्रितं भवति । एतद्वै देवा अविभयुः—यद्वे न इममिह रक्षांसि नाश्र न हन्युरिति । तस्माऽ-

ता विशितृष्टि—‘ पुष्पवती ’ ‘ पुष्पवत्यः ’, ‘ सुपिप्पलाः ’ शोभनफलवत्यः ‘ अयम् ’ अग्निर्
युष्माकमवोक्षीना ‘ गर्भः ’ ‘ ऋत्विज्यः ’ ऋतुव मव प्रासकालः ‘ मत्तं ’ पुरातनम्, ‘ सधस्यं ’ सहस्थानम्
‘ आसदत् ’ आगमत् । सदेर्लुङि च्लेरङि रूपम् ॥

मन्त्रं व्याचष्टे—एतद्वैतामां समृद्धमिति । पुष्पफलवत्वमेव समृद्ध रूपमित्यर्थः ॥ १७ ॥

उपावहरणमन्त्रगतसहस्रं प्रसासति—द्वाभ्यामुपावहरति द्विपाद् यजमान इति । उक्तोऽर्थः (श. प. १ ।
३ । ३ । ३१ मा.) । पिण्डनिधानप्रदेशे कात्यायनः सूत्रयमास—“ उच्यते आहवनीयदेशोद्धतारोक्षिते निर-
तोमकीर्णे परिश्रुते प्राग्दारे पिण्ड निदध्यात्यवोधय इति ” (का. श्री सू. १६ । ८३) इति । तदिदं विभक्ते-
तं दक्षिणत उद्वदध्वमित्यादिना, तिर इवैव चिचरिषति स्थप्येन । तं पिण्डं ‘ दक्षिणत ’ प्रदेशात् ‘ उद-
ध्वम् ’ उद्वदध्वमुद्धत् ‘ उपावहरेत् ’ निदध्यात् । दक्षिणत उदगगमनस्य स्थावरं ब्राह्मणमतिदिशति—
तस्योक्तो वन्धुरिति । पिण्डहरणसमये “ त दक्षिणत उद्वदध्वमाहरति दक्षिणतो वा उदग् योनौ रेत स्थप्ये ”
(श. प. १ । ४ । २ । १०) इति ॥

‘ यत्र ’ स्थाने ‘ एन ’ पिण्डं निदध्यात्, तत् स्थानम् ‘ उद्धतम् ’ उद्धतनसंस्कृतम्, ‘ अवोक्षितम् ’
उदकसिक्तं भवेत् । पिण्डस्यापिक्त्वात् तत्समानप्रदेशकरणं युक्तमित्याह—उद्धते वा अवोक्षितेऽग्निमिति । गार्ह-
पत्यादिपिण्डम् इत्यर्थः । तस्मिन् प्रदेशे निदध्यात् विकीर्णा भवन्ति । तस्मात्वरं ब्राह्मणमुत्तरं सप्तमकाण्डद्वारे
गार्हपत्यवचनप्रस्तावे वक्ष्ये (श. प. ७ । १ । १२ । १०) इत्याह—तासामुपरि वन्धुरिति ॥ १८ ॥

परिश्रितं भवतीति । तासां विकीर्णानां परिश्रितमिव पवित्रं भवेत् । परिश्रितकरणं नाम रक्षोभीत्या

पुरं परिश्रयत्यथो योनिर्व्याऽइयत् रेत इडं तिर इव वै योनौ रेतः सिच्यते
योनिरूपमेतत्क्रियते तस्मादपि स्वया जायया तिर इवैवु चिचरिपति ॥ १९ ॥

(त्रु) अथैनं विष्प्यति । तद्गुदेवास्यात्रोपनद्धस्य सत्सुच्यति ताम्ने-
वास्मादेतच्छुचं बहिर्धा दधात्यथोऽएतस्याऽएवैनमेतद्योनेः प्रजनयति ॥ २० ॥

वि पाजसा पृथुना शोशुचानऽ इति । वि पाजसा पृथुना दीप्यमान
ऽइत्येतद्वाधस्व द्विषो रक्षसोऽअमीवाऽइति वाधस्व सुर्वान्पाप्मनऽइत्ये-
तत्सुशर्मणो बृहतः शुर्मणि स्यामश्रुहृत् सुहृवस्य प्रणीतावित्याशिप-
माशास्ते ॥ २१ ॥

एतां पुरं पर्यश्रयत् । तथैवास्मादवमेतां पुरं परिश्रयति । अथो योनिर्वाइयम्, रेत
इयम्, तिर इव वै योनौ रेतः सिच्यते । योनिरूपमेतत्क्रियते । तस्मादपि स्वया जायया तिर
इवैव चिचरिपति ॥ १९ ॥

अथैनं विष्प्यति । तद्गुदेवास्यात्रोपनद्धस्य संशुच्यति—तामेवास्मादेतच्छुचं
बाहिर्धा दधाति
अथोऽएतस्या एवैनमेतद्योनेः प्रजनयति ॥ २० ॥

“वि पाजसा पृथुना शोशुचानः”—इति । वि पाजसा पृथुना दीप्यमान इत्येतत् । “वाध
स्व द्विषो रक्षसोऽअमीवाः”—इति । वाधस्व सर्वान् पाप्मन इत्येतत् । “सुशर्मणो बृहतः
शुर्मणि स्यामश्रुहृत् सुहृवस्य प्रणीता” —(वा. सं. ११।४९) इत्याशिपमाशास्ते ॥ २१ ॥

पुराण करणमित्यर्थः । प्रकारान्तरेण स्तौति—अथो योनिर्वा इयमिति । इदं पारिश्रिनं स्थानं योनिरूपम्,
‘इदं’ पिण्डरूपं ‘रेतः’ पतञ्च योनौ ‘तिरः’ तिरोहितम्, यप्रकाशं ‘विष्प्यते’ । उक्तमर्थं लोकाग्रनिद्वेषा
द्रव्यमिति—तस्मादिति । ‘तामात्’ एतद् लोके सर्वो जन ‘स्वया जायया अथि’ पारिवृत्तस्थाने ‘तिर
इवैव’ ‘चिचरिपति’ चारुमिच्छति ॥ १९ ॥

अथैनं विष्प्यतीति । ‘विष्प्यति’ प्रमुच्येत् । इत्तं कृष्णाजिनपुष्करदन्तयोर्मध्ये पिण्डं तिषाय, अन्तान्
उदूग्य, योत्रेण बन्धनं कृत्वा, तद्गुदेकपत्तोदपहगथं मुनेदिपर्यः । विमोक्तौ स्तौति—तद्यदेवास्त्येति । ईर्ष्यान्तो-
पनद्धस्य बद्धस्य शिशुस्य शोशो जात, ‘तां बन्धनजातां’ श्रुत्वा ‘तद्विमोक्तं’ बहिर्धा ‘निहितवान्’ भवति ।
किञ्च पुष्करपर्णं च योनिरूपमि युक्तम् (श. प. १ । ४ । १ । ७) अतो बन्धनरूपयोक्तविमोक्तान् ‘योनेरेव’
पिण्डं मुखापातना जायतानि—विप्रामेग तदिमोक्त इत्यर्थः ॥ २० ॥

मन्त्रे विधत्ते—वि पाजसा पृथुनेति । “पाज इति बन्धनात्” (निघ. १ । ९ । १) ‘पृथुना’ बन्धेन
‘शोशुचानः’ दीपमानोऽस्तिस्व ‘द्विषः’ द्वेषान् ‘अतः’ राधनांश्च ‘अमीवाः’ शोशांश्च ‘विवाधस्व’ ।

(स्तुऽथा) अथाजलोमान्याच्छिद्य । (ह्यो) उदीचः प्राचः पशून्प्रसृज-
त्येषा होभयेषां देवमनुष्याणां दिग्घट्टुदीची प्राच्येतुस्यां तद्विशि पशून्सृ-
धाति तस्मादुभये देवमनुष्याः पशूनुपजीवन्ति ॥ २२ ॥

इति तृतीयप्रपाठकं पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ६-३-५ ॥ (४. ४.)

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ६-४ ॥

अथाजलोमान्याच्छिद्य, उदीचः प्राचः पशून् प्रसृजति । एषा होभयेषां देवमनुष्याणां दिक्-
घट्टुदीची प्राची । एतस्यां तद्विशि पशून्सृधाति । तस्मादुभये देवमनुष्याः पशूनुपजीवन्ति ॥ २२ ॥

एव प्रत्यक्षतो पाकिन्वा, इदानीमिदिं परोक्षीकृत्य स्वयमाशिष्यमाण. ते ' सुशर्मणः ' साधुशरणस्य, ' मृहनः, '
सुहवस्य ' शोभनाह्वानस्य ' अग्ने ' ' प्रणीतो ' प्रकृष्टनीतो ' शर्मणि ' शरणे अह ' स्यात् ' भवेयमि-
पर्य. । मन्त्रस्यार्द्धयोस्तात्पर्यमाह—नाधस्व सर्वान् पाप्मन इति । आशिपमाशास्ते इति च ॥ २१ ॥

अत्र सूत्रम्—“ अजलोमान्यादाय प्रागुदीचः पशूनुसृजति ”—(का. श्रौ. सू. १६ । ८४ ।) इति । तद्
। धत्ते—अथाजलोमानीति । ' उदीच प्राच. ' ईशानदिगभिमुत्तान् ' प्रसृजति ' विमृजेत् । तां दिशं
शसति—एषा होभयेषामिति । गतमन्यत् ॥ २२ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे चतुर्थोऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (६-४-४) ॥

वेदार्थस्य प्रज्ञाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुनर्याधस्तरो देयाद् विद्यातीर्थमद्वेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोमहस्र कनकहयजुलापूरुषी स्वर्गमर्गं,

सप्ताब्धीन्पञ्च सीरीस्त्रिदशतस्रस्रताधेनुसौवर्णमूषीः ।

रत्नोत्सा इक्ष्मवाजिदिपसहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्थे,

व्यश्रणीद्विश्वचक्र प्रथितविधिमहानूतसुक घट च ॥

धान्यादि धन्यजन्मा निलमत्रमतुल. स्वर्गज वर्गमुष्यः,

कार्पासीर्ध कृपावान्गुडकृतमजडो राजन राजपूष्यः ।

आज्योन्ध प्राज्यजन्मा लवणजमनृणः शार्कर शार्कतेजा,

रत्नादयो रत्नरूपे गिरिमरुत मुदा पात्रसालिङ्गणार्थे ॥

इति श्रीमद्राजाविराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यपुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये षष्ठे काण्डे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६-४ ॥

अथ पञ्चमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् । तृतीयप्रपाठके च षष्ठं ब्राह्मणम् ।

पर्णकपायनिष्पक्का ऽएता ऽआपो भवन्ति । स्थेन्ने न्वेव युद्रेव पर्ण-
कपायेण सोमो वै पर्णश्चन्द्रमा ऽउ वै सोम ऽएतदु वाऽएकमग्निरूप-
मेतुस्यैवाग्निरूपस्योपाप्त्ये ॥ १ ॥

ता ऽउपमृजति । (त्या) आपो हि एता मयोभुवऽ इति यां वै देवतामृ-
गभ्यनुक्ता यां युजुः सेव देवता सुऽर्कसो देवता तद्यजुस्ता हेताऽ आप
ऽपुत्रेषु त्रिचस्तद्याऽ अमृराप एकं रूपं समदृश्यन्त त्राऽ एतास्तुद्वैत-
द्वयं करोति ॥ २ ॥

पर्णकपायनिष्पक्का एता आपो भवन्ति । स्थेन्ने न्वेव । युद्रेव पर्णकपायेण । सोमो वै पर्णः ।
चन्द्रमा उ वै सोमः । एतदु वाऽएकमग्निरूपम् । एतस्यैवाग्निरूपस्योपाप्त्ये ॥ १ ॥

ता उपमृजति । “आपो हि एता मयोभुवः”-(वा०शं० ११।५.०-५.२) इति । यां वै देवता
ऋगभ्यनुक्ता, यां युजुः, सेव देवता सऽर्कः सो देवता तद्यजुः, ता हेता आप एवैव त्रिचः । तद् या
अमृराप एकं रूपं समदृश्यन्त-ता एताः । तद्वैतद्वयं करोति ॥ २ ॥

यस्य निःश्रान्तं वेदा यो वेदेभ्योऽपि जगत् । निर्मिते तमह वन्दे विद्यानीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अत्र कात्यायन.-“ आपो हि ऐति पर्णकपायनकमुदरुमाभिचति िग्दे ”-(का. श्रौ. सू. ११।८५)
इति । पलाशार्णकयितमुदरं मृत्पिण्डे सिद्धेत् । तत्र जलानां पर्णकयितत्र विधत्ते-पर्णकपायनिष्पक्का एता
इति । ‘ एताः ’ मृत्पिण्डे निध्यमाना आप. ‘ पर्णकपायनिष्पक्काः ’ पलाशार्णकयिता मयुः । ‘ स्थेन्ने ’
सिपराशैवः केवलमृदोपादिकरणे विशरग एवात् । पर्णकपायेण पाकं प्रशसति-यद्रेव पर्णेति । सोमश्च पर्ण-
त्वत्, सर्वविध्यनुप्रवेशात् । सोमो नाम चन्द्रमा । स हि ‘ एकम् अग्निरूपम् ’ । पूर्वं इमारस्पाग्निरष्टौ रुद्रादि-
नामाप्युक्तानि (श. प. १।१।२।१।१।१।१) तेषामान्युदकौशल्यादीनि रूपान्युक्तानि । तत्र महा-
देवेति सप्तमनात्रः चन्द्रमा रूपम् ; “चन्द्रमाल्द्रवमभवत्” (श. प. १।१।३।१।१ क.) इत्युक्तम् । तादृश-
स्पाग्निरूपस्योपाप्त्यौ पर्णकपायनकाः इतिदित्यर्थः ॥ १ ॥

उदरकलेचन समन्त्र विधत्ते-ता उपमृजत्वापो हि ऐति । अन्देश्य एव मायम् । एवस्यापमर्थः-
रे ‘ आपः ! ’ आपते सर्वं कार्यं प्राणिनां यामिति याव. । आन्तोत्ते. करणे कर्त्तरे वा क्रि. पू, ताम्भवीवनम् ।
‘ मयोभुवः ’ “ मय इति सुउत्तनाम्, ” सुगम्य मावतिथ्यः ‘ एष ’ । ‘ हि ’ वामात् ता एवभूता यून ‘ नः’

(त्य) अथ फेनं जनयित्वाऽन्ववदधाति यदेव तत्फेनो द्वितीयथं रूपमु-
 सृज्यत तदेवैतद्रूपं करोत्यथ ग्रामेव तत्र मृदथं संयीति सैव मृद्यत्तृती-
 यथं रूपमुसृज्यतेभ्यो वाऽएष रूपेभ्योऽग्रेऽसृज्यत तेभ्य ऽएवेनमेत-
 ज्जनयति ॥ ३ ॥

अथ फेनं जनयित्वाऽन्ववदधाति । यदेव तत् फेनो द्वितीयं रूपमुसृज्यत—तदेवैतद्रूपं करोति ।
 अथ ग्रामेव तत्र मृदं संयीति—सैव मृत् । यत्तत् तृतीयं रूपमुसृज्यत—एतेभ्यो वाऽएष रूपेभ्यो-
 ऽग्रेऽसृज्यत । तेभ्य एवेनमेतज्जनयति ॥ ३ ॥

अस्मान् ' ऊर्जे ' अत्राप्य ' दधातन ' स्थापयत । " कृत्तकनयनाक्ष "—(पा. सू. ७ । १ । ४९) इति
 तस्य तनवादेशः । ' महे ' महते ' रणाय ' रमणीयाय ' चक्षसे ' दर्शनाय, क्षानाय धेति ॥

घो व इति । ' वः ' युष्माकं ' य ' शिवतमः ' अतिशयेन सुखकरः ' रसः ', ' तस्य ' रसस्य ' नः '
 अस्मान् ' इह ' लोके ' भाजयत ' भागिनः । ' उशती. ' कामयमानाः ' मातरः इव ' यथा मातरः
 पुत्रस्य हितं कामयन्ते, एव यूयमिति ॥

तस्मा अरमिति । ' वः ' युष्माकंस्वन्धिने ' तस्मि ' रमाय ' अर ' शीघ्रम्, ' अउ ' पृथीत वा ' गमाम'
 गच्छेम् । " क्रियार्थोपपदस्य "—(पा. सू. २ । ३ । १४) इति चतुर्थी । ' यस्य ' रसस्य ' क्षपाय '
 अस्मासु निवामार्थं हि स्वयं ' जित्वय ' प्रीणयथ । " जिवि. प्रीणनकर्मा " (धा. पा. म्वा. पृ. ६९४) । येन
 रसेन अस्मान् तर्पयथ, त गच्छेम् । हे ' आपः । ' न. ' अस्मान् ' जनयथ ' युष्मदीयमौकृत्वेनोपादयतेति
 वृत्तस्य सङ्गृहीतोऽर्थः ॥

विस् कच, तत्प्रतिपाद्या देवतां च प्रधासति—यां वै देवतामिति । आपो हि ऐत्वादिका ' कचू ' ' मां
 देवताम् ' ' अम्बन्कृता ' अनुवदति, कर्षति कम्पयतः । ' या ' देवतां ' पञ्चः ' मन्त्रोऽपि । यथा कच, येन
 यतुषा च, या देवता अन्वयुष्माग्निधानपुरस्सर प्रतिपाद्यते, सैव प्रतिपाद्या देवता, सा च प्रतिपादिका कचू,
 यजुर्मन्त्रप्रद्वैद्यतीयमाना देवता नोत्तमेत्यर्थः । अतः प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरेभेदोपकारेण ' एताः ' आप ' एव '
 देवता, ' एष ' " आपो हि एता "—इति ' विच ' ' तत् ' तस्माद् ' या ' ' अम्बुः ' अद. शब्दो विप्रकृष्टप्रदेश-
 वचन । पूर्वं काण्डादौ अग्निवृष्टेरन्तरम् अत्रादि पृथिव्यन्त मृष्टिमुक्त्वा (श. प. १ । १ । १ । ११),
 " सोऽज्ञामयताम्योऽद्रम्योऽधीमां प्रजनयेथम् " इत्युपक्रम्य (श. प. १ । १ । १ । १२ क.) " तदिदमेक-
 मेव रूप " (श. प. १ । १ । १ । १२) कृतवान् भवति । एवमनुसन्धानार्थमुदकफेनमृष्टिसकटाशर्करादाम-
 दिमृष्टिरनेति चपनादौ प्रतिपादितम् ॥ २ ॥

पिण्डे फेनासेचन विधाने—अथ फेनं जनयित्वेति । कथापोदकेषु हस्तचालनेन फेनमुत्पाद्य पिण्डे तृष्णी-
 माभिरेव । यदेव तत्फेनं इत्यादिरथमर्थः । पूर्वं " सोऽज्ञामयताम्योऽद्रम्योऽधीमां प्रजनयेथम् "—इत्युपक्रम्य,

(त्पु) अथाजलोमिः सुष्टृजति । स्येन्ने न्वेव यदेवाजलोमिरेतद्वा-
ऽएनं देवाः पशुभ्योऽधि सुमभरस्तुथेवैनमयमेतत्पशुभ्योऽधि सुम्भरति
तद्यदजलोमिरेवात्रे हि सर्वेषां पशूनां रूपसुथ यद्भोम लोम द्वि रूपम् ॥४॥

(म्मि) मित्रः संसृज्य । पृथिवीं भूमिञ्च ज्योतिषा सहैति प्राणो वै
मित्रः प्राणो वाऽएतदग्रे कर्माकरोत्सृजातं जातवेदसमपक्ष्माय त्वा सुष्टृ-
सृजामि प्रजुभ्यऽ इति सुथेव यजुस्तथा वन्धुः ॥ ५ ॥

अथाजलोमिः संसृजति । स्येन्ने न्वेव । यदेवाजलोमिः । एतद्वाऽएनं देवाः पशुभ्योऽधि सुमभरन् ।
तथेवैनमपमेतत्पशुभ्योऽधि सुम्भरति । तद्यदजलोमिरेव । अत्रे हि सर्वेषां पशूनां रूपम् । अथ
यद्भोम । लोम द्वि रूपम् ॥ ४ ॥

“ मित्रः संसृज्य पृथिवीं भूमिञ्च ज्योतिषा सह ”-इति । प्राणो वै मित्रः । प्राणो
वाऽएतदग्रे कर्माकरोत् । “ सृजातं जातवेदसमपक्ष्माय त्वा संसृजामि प्रजाभ्यः ”-
(वा० सं० ११ । ५३) इति । यथैव यजुस्तथा वन्धुः ॥ ५ ॥

“ तद्विदमेकमेव रूपं समदस्यताय एव ”-(श. प. ६ । १ । १ । १२ क.) इति उदककथनं रूपमुक्तत्वा
“ सोऽन्नामपत भूय एव स्वादिति ०-० तेषान्ः केनमसृजत ”-(श. प. ६ । १ । २ । १२ क.) इति द्वितीयं
केनात्मकं रूपं सृष्टयामकम् । अत्र केनस्य पिण्डे आमेचनेन पूर्वसृष्टकेनात्मकं द्वितीयं रूपमेव मृद्भूषणी
निहितवान् भवति ॥

अथ कित्तेऽग्नी उदकेन मृदः सम्मिश्रण विधत्ते-अयं यामेव तत्र मृदमिति । तत्र ‘ यां मृद ’ ‘ सवीति ’
जलेन सम्मिश्रयति ‘ सा मृद ’ । एतदन्तरं सृष्टं मृदामकं तृतीयं रूपम् । तत्र होवमाप्रातम्-“ अथ
यो गर्भोऽन्तरासीत् सोऽग्निर्गृह्यतेति ” (श. प. ६ । १ । १ । ११) । “ स ग्रान्तस्तेषानो मृद शुभ्वाय-
मिति ” (श. प. ६ । १ । १ । १३) । तेषो वा एव इति । ‘ एवः ’ अग्निः ‘ तेम्यः ’ उदककेनमृदा-
दिभ्यः पूर्वं गृष्टः । अतो जलकेनमृदां सम्मिश्रणेन अवारिरूपेभ्यः पूर्वं सृष्टामिमेव उपादितवान् मरति ॥३॥

अथ तत्राजलोमिमिश्रण विधत्ते-अथाजलोमिः संसृजतीति । ‘ रेथेरे ’ रिपत्वाय । अजलोम प्रशासति-
यदेवाजलोमिरेति । यथा पूर्वं ‘ देवा ’ ‘ एतम् ’ अष्टरूपात्मना गृह्णन्ति पुरुषादिपञ्चपञ्चव्य. सत्ताशान्
सम्भृतवन्तः, तथा ‘ अयं ’ यथा पिण्डेऽजलोमसर्गेण पशुभ्य एव सम्भृतवान् भवति । यद्येव तर्हि केवलज-
लोमसंसर्गेण सर्वेभ्यः पुरुषादिभ्यः अग्नेः सम्पादनमित्वाशङ्क्य अजरसो सर्वं पशुरूपमुपपादयति-अत्रे हि
सर्वेषामिति । तथा पुरस्तात् बायव्यैकपशुप्रस्ताये समाजानम्-“ यदेवैत पशुमालमत एतमिन् ६ पशो सर्वेषां
पशूनां रूपम्, यन् तसरो लघुसुरी तन् पुरपस्य रूपम् ”-(श. प. ६ । २ । २ । १५ क.) इत्यादिना ।
प्रकारान्तरेण अत्रे सर्वपशुरूपमाह-अयं यद्भोमिति । लोमानि सर्वेषु पशुषु सन्ति; लोमलक्षणं रूपं सर्वमाधा-
रणमित्यर्थः ॥ ४ ॥

लोमसम्मिश्रणं विधत्ते-मित्रः संसृज्येति । ‘ मित्रः ’ प्राणः आदित्यो वा ‘ पृथिवीं भूमि च ’ लोकरूप-

(३) अथैतन्नयं पिष्टं भवति । शर्कराऽऽमाऽपोरसस्तेन सुष्टुं सृजति स्थेन्ने
न्वेव बुद्धेव तेनैतावती वा ऽइयमुग्रेऽसृज्यत तद्यावतीयमग्रेऽसृज्यत ताव-
तीमुवैनामेतत्करोति ॥ ६ ॥

रुद्राः सष्टुं सृज्य । पृथिवीं बृहज्ज्योतिः समीधिरेऽइत्यसौ वा ऽआदित्य
ऽएषोऽग्निरेतद्दे तद्गुद्राः सष्टुं सृज्य पृथिवीं बृहज्ज्योतिः समीधिरेतेषां भानु-
रजसऽइच्छुक्रो देवेषु रोचतऽइत्येष वाऽएषां भानुरजसः शुक्रो देवेषु रोचते ७
द्वाभ्यां सष्टुं सृजति । द्विपाद्यजमानो युजमानोऽग्निर्वावानग्निर्वावित्यस्य
मात्रा तावतैवैनमेतत्सुष्टुं सृजति ॥ ८ ॥

अथैतन्नयं पिष्टं भवति—शर्कराऽऽमाऽपोरसः । तेन संसृजति । स्थेन्ने न्वेव । बुद्धेव तेन । एतावती
वाऽइयमुग्रेऽसृज्यत । तद्यावतीयमग्रेऽसृज्यत—तावतीमेवैनामेतत् करोति ॥ ६ ॥

“रुद्राः संसृज्य पृथिवीं बृहज्ज्योतिः समीधिरे”—इति । असौ वाऽआदित्यः, एषोऽग्निः ।
एतद्दे तद्गुद्राः संसृज्य पृथिवीं बृहज्ज्योतिः समीधिरे । “तेषां भानुरजस इच्छुक्रो देवेषु
रोचते”—(वा. सं. ११ । ५४) इति । एष वाऽएषां भानुरजसः शुक्रो देवेषु रोचते ॥ ७ ॥

द्वाभ्यां संसृजति । द्विपाद्यजमानः । युजमानोऽग्निः । यावानग्निर्वावित्यस्य मात्रा—तावतैवैन-
मेतत्संसृजति ॥ ८ ॥

स्यापि पृथिवीशब्दवाच्यत्वम् भूमिशब्दवाच्यत्वं च दृश्यते—“तिस्रो भूर्मीर्वायन् व्रीक्षत शून्”—(ऋ. सं. २ ।
२७ । <) इति । ‘तिस्रः भूमीः’ तिस्रः पृथिवी. अत्रैतयोरेकमप्येवैर्दनात् चकाराशब्देनापि त्रीन् लोका-
नित्यर्थः सिद्धः । ‘ज्योतिषा’ तेजसा । अत्र ज्योतिःशब्दोऽजलोभवचनः । अत्रस्याग्नेयत्वादनलोमनि, ‘सह’
‘सुजातं जातवेदनम्’ सद्रूपमग्निं ‘त्वा’ त्वाम् ‘प्रजाप्यः’ ‘अयश्माय’ रोगरूपपापापनुत्तमे ‘ससृजामि’
सम्मिश्रं करोमि, अहमभ्यर्चुरिति ॥ ६ ॥

अथ शर्कराऽमापोरसचूर्णैः ससर्गं विधत्ते—अथैतत् त्रयं पिष्टमिति । ‘एतद्’ ब्रह्ममाणं शर्करादित्रयं
चूर्णितं भवेत् । “पिष्टं सङ्घर्षेण”—(धा. पा. उ. प. १९) इत्यस्य निष्ठा । पूर्वं शर्करादीनि त्रीणि
रूपाणि सृष्टानि “शर्करामश्मानमयो हिरण्यमोषधिवनस्पत्यसृजत”—इति हि प्रागाज्ञातम् (हा. प. ६ । १ । १ । १) ।
अनुना तेन त्रयेण संसर्गं तैरेव त्रिमी रूपैर्मूर्द रूपवतीं कृतवान् भवति ॥ ६ ॥

मन्त्र विधत्ते—रुद्राः संसृज्येति । ‘रुद्राः’ ‘पृथिवीं’ पार्थिवं ‘बृहज्ज्योतिः’ अग्निप्रलक्षणं पार्थिवं
पिण्डं शर्कराऽमापोरसैः ‘ससृज्य’ ‘समीधिरे’ उखायां दीपितवन्त । रुद्राः उखायार्थमग्निं सक्त्सरं धारित-
वन्तः । तेषां फलमाह—तेषामिति । ‘तेषां’ रुद्राणाम् ‘भानु’ दीपितं ‘अजस इत्’ अनुपशोभिवं ‘देवेषु’
मध्ये ‘शुक्रः’ शुक्रवर्णो ‘रोचते’ दीप्यते ॥ ७ ॥

द्वाभ्यां संसृजतीति । पूर्वमजलोमि. समर्गो एको मन्त्र, शर्करादिसमर्गं द्वितीयं, तावुमौ मिलित्वा
प्रासक्ति—द्विपाद्यजमान इति ॥ ८ ॥

(त्य) अथ प्रयोति । सुष्टुष्ट्यां वसुभी रुद्रेऽतः सुष्टुष्ट्या ह्येषा वसुभिश्च रुद्रेश्च भवति यन्मित्रेण तद्वसुभिर्द्युद्रेस्तुतद्वुद्रेऽतः कर्मण्यां मृदमिति धीरा हि ते कर्मण्योऽइयं मृदस्ताभ्यां मृदां कृत्वा सिनीवाली कृणोतु तामिति व्वाग्बे सिनीवाली सैनाथं हस्ताभ्यां मृदां कृत्वा करो-
त्वित्येतत् ॥ ९ ॥

(त्सि) सिनीवाली सुकपर्दां सुकुरीरा स्वोपशेति । योपा वै सिनीवाल्ये-
तदु वै योपायै सुमृदं रूपं यत्सुकपर्दां सुकुरीरा स्वोपशा सुमर्दयत्ये-
बेनामेतत्सा तुभ्यमदिते महयोऽां दधातु हस्तयोरिति यं वाऽभ्यदितिर्मु-
ह्यस्यै तुदाह ॥ १० ॥

अथ प्रयोति—“सुष्टुष्ट्यां वसुभी रुद्रेः”—इति । सुष्टुष्ट्या होपा वसुभिश्च रुद्रेश्च भवति । यन्मि-
त्रेण—तद्वसुभिः । यद्वुद्रेः—तत्तद्वुद्रेः । “धीरः कर्मण्यां मृदम्”—इति । धीरा हि ते । कर्मण्या—उ
इयं मृद । “हस्ताभ्यां मृदां कृत्वा सिनीवाली कृणोतु ताम्”—(वा. सं. ११।२५)
इति । वाग्बे सिनीवाली । सैनां हस्ताभ्यां मृदां कृत्वा करोत्वित्येतत् ॥ ९ ॥

“सिनीवाली सुकपर्दां सुकुरीरा स्वोपशा”—इति । योपा वै सिनीवाली । एतदु वै
योपायै सुमृदं रूपं—यत्सुकपर्दां सुकुरीरा स्वोपशा । सुमर्दयत्येबेनामेतत् । “सा तुभ्यमदिते
महयोऽां दधातु हस्तयोः”—(वा. सं. ११।२६) इति । इयं वाऽभ्यदितिर्मह्यस्यै तुदाह ॥ १० ॥

अथ यदः सन्मित्रं सन्मित्रं विपत्ते—अथ प्रयोति । निम्बिकंभिः । मृद प्रकषेण 'वोति'
मिण्डे सन्मित्रेण । 'धीरः' धारपद्भिः, 'वसुभिः' देवैः 'रुद्रेः' च 'सुष्टुष्ट्याम्' । वसुभ्ये-
नावाजलोमसर्गमन्त्रो "मित्रः ससृग्" इति विहितः । रदपदेन शर्करादिसंसारमन्त्रो "रदाः
ससृग्" इति विहितः । तन्मन्त्रप्रतिपाद्ये वसुभिः रुद्रेषु संयोजितां कर्मण्यां कर्मणे तन्प्रादिनां 'यदं'
मृत्तिकां 'सिनीवाली' इष्टेन्द्रुः, तदभिमानिदेवता 'हस्ताभ्यां' 'मृदां' 'मृदुत्वा' 'हस्ता', 'तां' कर्माहो
'कृणोतु' करोतु ॥ वसुभ्येदपदाभ्यां "मित्रः ससृग्," "रदाः ससृग्" इति मन्त्रौ विहितवित्पाद-
यन्मित्रेण तद्वसुभिर्द्युद्रेरिति ॥ ९ ॥

सिनीवालीति । एष इतिमो मन्त्रः—सिनीवालया योयात्वात् सद्विक्ता धर्मा उच्यन्ते—
सुकपर्देत्यादि । 'सुकपर्दां' कपर्दः केदासंयमनपेणि; सायुवेणियुता । 'सुकुरीरा' 'सुरीरो मुकुटः, तद्वती ।
'स्वोपशा' औरतो नाम जन्मपापः, गुणधना । परा, उपशेते शयनं करोति वैत्त्वयवशिषेः ते सर्वे-
ऽस्तुराः, तेषां समूहः औपशा, शोभनः शयनविदग्धो विलासकतुलः औरतोऽवयवसमूहः यस्याः सा स्वोपशा ।
या एरतिवा सिनीवाली सा । हे 'अदिते' 'हे' महि । 'महोत्सवे' । 'सुम्यं' 'हस्तयोः' 'उता' 'दधातु'
एषावयु । "योपा वै सिनीवाली"—इत्यप्रादिना योयात्वमर्थनम् ॥ १० ॥

(द्वौ) उखां कृणोतु । शक्त्या बाहुभ्यामुदितिर्द्वियेति शक्त्या च द्वि करोति बाहुभ्यां च धिया च माता पुत्रं यथोपस्थे साऽग्निं विभर्तुं गर्भं ऽपति यथा माता पुत्रमुपस्थे विभृयादेवमग्निं गर्भं विभर्त्वित्येतत् ॥ ११ ॥

(त्रि) त्रिभिः प्रयीति । त्रिवृद्भिर्गुर्वानप्रियावत्यस्य मात्रा ताव-
तुर्वैनेमेतत्प्रयीति द्वाभ्यां^१ संसृजति तत्पुत्रं पञ्चचितिकोऽग्निः
पञ्चऽर्तवः संवत्सरुः संवत्सरोऽग्निर्गुर्वानप्रियावत्यस्य मात्रा तावत्त-
द्भवति त्रिभिरपऽपसृजति तद्दष्टावष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्गुर्वानप्रि-
यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवत्यथोऽअष्टाक्षरा वाऽऽद्यमुग्रेऽसृज्यत तद्या-
वतीयमग्रेऽसृज्यत तावतीमेवैनामेतत्करोति ॥ १२ ॥

इति तृतीयप्रपाठके पष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६-३-६ ॥ (५. १.) ॥

“ उखां कृणोतु शक्त्या बाहुभ्यामुदितिर्द्विया ”—इति । शक्त्या च द्वि करोति बाहुभ्यां च धिया च । “माता पुत्रं यथोपस्थे साऽग्निं विभर्तुं गर्भं आ”—(वा. सं. ११।५७) इति । यथा माता पुत्रमुपस्थे विभृयाद्—एवमग्निं गर्भं विभर्त्वित्येतत् ॥ ११ ॥

त्रिभिः प्रयीति । त्रिवृद्भिः । यावानप्रियावत्यस्य मात्रा—तावर्तुर्वैनेमेतत्प्रयीति । द्वाभ्यां संसृजति । तन् पञ्च । पञ्चचितिकोऽग्निः । पञ्चऽर्तवः संवत्सरुः । संवत्सरोऽग्निः । यावानप्रियावत्यस्य मात्रा—तावत्तद्भवति । त्रिभिरप उपसृजति । तद्दष्टां । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रोऽग्निः । यावानप्रियावत्यस्य मात्रा—तावत्तद्भवति । अथोऽअष्टाक्षरा वाऽऽद्यमुग्रेऽसृज्यत । तद्दृष्यावतीयमग्रेऽसृज्यत । तावतीमेवैनामेतत्करोति ॥ १२ ॥

उखां कृणोत्विति । अथ तृतीयो मन्त्र । तस्यापमर्थः,—‘ अदितिः ’ अलङ्करीया, एतन्नापदेव-
देवता ‘ बाहुभ्या ’ ‘ शक्त्या ’ सामर्थ्येन ‘ धिया ’ बुद्ध्या च ‘ उखा ’ ‘ कृणोतु ’ करोतु । ‘ यथा माता पुत्रम् ’ ‘ उपस्थे ’ स्तोत्रे ‘ विभर्ति ’ एव सा अदितिः । ‘ गर्भं ’ उखाभ्यन्तरे ‘ अग्निम् ’ ‘ आविर्भूतं ’ सर्वतो धारयतु ‘ इति ’ ॥ ११ ॥

सम्भिन्नमन्त्रगतत्रिवन्द्वा त्रिवृद्भिर्गुर्वाना स्तीति—त्रिभिः प्रयीति त्रिवृदिति । पूर्वमन्त्रोपसृक्तद्वि-
मसर्गे मन्त्रो द्वौ, साभ्यां सहोक्त्यद्वा प्रथममिति—द्वाभ्यां संसृजति, तन् पञ्च पञ्चचितिकोऽग्निरिति । पञ्चर्तव इति । “ हेमन्तशिशिरयो समासेन ”—(ऐ. वा. १ । १ । १) इत्युक्तम् । अग्रे मन्त्रसामक-
त्वाद्, अग्रेष्वपञ्चतद्भवया तद्दृष्या मुद स्यादितवान् भवति, अयोदकसेचने “ अयो दि द्वा ” इत्याद्याम्निम्, त्रिभिः सहेता पञ्चतद्दृष्या प्रदासति—त्रिभिरप उपसृजति तद्दष्टाविति । अग्रेर्गायत्रत्वं सद्दृष्यात्तामन्यात् । तथा चान्यत्रात्रात्म—“ यद्देवाष्टावग्निरूपाणि, अष्टाक्षरां गायत्री, तस्मादाहुर्गावत्रोऽग्निरिति ” (रा. प. ६ ।

अथ मृत्पिण्डमपादत्तं । यान्तं निभयेऽलं मन्वते मधुस्य शिरोऽसीति यज्ञो वै मत्सस्तस्येतच्छिरः आहवनीयो वै यज्ञस्य शिरः आहवनीयमु वाऽएतं वेप्यन्भवति तस्मादाह मधुस्य शिरोऽसीति ॥ १ ॥

यदेवाह मधुस्य शिरोऽसीति । ज्ञायतऽप्यु ऽएतच्छीयते शीर्षतो वै मुस्ततो ज्ञायमानो जायते शीर्षतो मुस्ततो ज्ञायमानो जायाताऽहति ॥ २ ॥

अथ मृत्पिण्डमपादत्ते । यान्तं निभयेऽलं मन्वते—“ मधुस्य शिरोऽसि ”—(वा. सं. ११ । ५७) इति । यज्ञो वै मत्सः । तस्येतच्छिरः । आहवनीयो वै यज्ञस्य शिरः । आहवनीयमु वाऽएतं वेप्यन् भवति । तस्मादाह—मत्सस्य शिरोऽसीति ॥ १ ॥

यदेवाह—मत्सस्य शिरोऽसीति । ज्ञायतऽप्यु एतद्—यधीयते । शीर्षतो वै मुस्ततो ज्ञायमानो जायते । शीर्षतो मुस्ततो ज्ञायमानो जायाताऽ इति ॥ २ ॥

(१३।१९) इति । मत्सस्येतच्छिरः आहवनीयं प्रसीति—अथो अष्टाश्वरेति । पूर्वं मत्सभाष्याये मृत्पिण्डमपादत्ते मत्स-
पतिरेक एव सन् अन्वो मृत्पिण्डो बहुधा मत्सभाष्येणेति विचार्य उदकतेनमृत्पिण्डकलासकसारम् रोक्षित्वापत्तयो यष्ट्या-
ऽश्वरम्—“ तद् यदमृत्पिण्डमपादत्तं तदमृत्पिण्डं तस्मादाहवनीयं, आहो आहवनीयम् शिरोऽसीति मत्स-
स्येतच्छिरः—(वा. सं. ११ । ११ । ११) इति । तथा ‘ जायते ’, ‘ अष्टाश्वर ’, ‘ अन्वो ’, ‘ पूर्वम् ’, ‘ अष्टाश्वरम् ’, तथा
अति. “ अन्वो हि एतः ”—इत्यादिनिर्मन्त्रैर्मृत्पिण्डे उदकतेनमत्सस्येतच्छिरः आहवनीयं मत्सस्येतच्छिरः ‘ तावतीम् ’
तावताहवनीयम् ‘ एता ’, ‘ यद् अष्टाश्वरं मत्ससि ॥ १९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वरिषे वेदार्थप्रकाशे सायणविरचिते मत्सस्येतच्छिरः आहवनीयं पठकान्ते
पञ्चमोऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ । ९ । १ ॥

अथोपासकं अष्टाश्वरं मत्सस्येतच्छिरः आहवनीयं निभयेऽलं मन्वते—अथ मृत्पिण्डमिति । ‘ निभिः ’ माय उपाया अथस्त-
स्य, तस्यै; ‘ यत्सतं ’ वर्तनं ‘ मन्वते ’ यजमानः, तावत्स्य आहवनीयं । उपाकारणं यजमानः कर्ता ।
तथा च कात्यायने—“ यजमान उपा करोति मृत्पिण्डं मत्सस्य शिर इति ”—(का. श्रौ. सू. ११ । १९)
इति । अत्रान्ते मन्वते निभये—मत्सस्य शिरोऽसीतीति । दे. मृत्पिण्ड । अथ ‘ मत्सस्य शिरोऽसि ’ । एतद् यष्ट्या-
श्वरे—यज्ञो वै मत्स इति । यथा आहवनीयो यज्ञस्य शिरः, अष्टाश्वरस्येतच्छिरः एते मृत्पिण्डोऽपि यदमृत्पिण्डमपाद-
त्तमृत्पिण्डं अष्टाश्वरस्य अष्टाश्वरस्य मत्सस्येतच्छिरः इत्युच्यते ॥ १ ॥

मत्सस्येतच्छिरः आहवनीयं पठकान्ते—यदेवाह मत्सस्येतच्छिरः । पठकान्तिधीयते, इति मन्, तद् एतेऽतिधीयते ।
यजते नाम अन्वेषणे; । मोक्षेः शुभचक्रानः पुण्याः प्रथमं ‘ शीर्षतो ’ शिरःप्रभृतिक एव ‘ शीर्षतो ’ ज्ञायते ।
एवमिति शीर्षतो ज्ञायमानो जायते इति “ मधुस्य शिरोऽसि ”—इत्युक्तम् । ‘ जायते ’—इति जने; यज-
ककारे ऋणम् ॥ १ ॥

तुं प्रथयति । वसवस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेण च्छन्दसाऽङ्गिरस्वदित्ययुधै
 हेयु लोको निधिस्तमेतद्दसवो गायत्रेण च्छन्दसाऽकुर्वन्तुयैवैनमयमेतद्गा-
 यत्रेण च्छन्दसा करोत्यङ्गिरस्वदिति प्राणो वाऽअङ्गिरा ध्रुवाऽसीति स्थिरा-
 ऽसीत्येतदुथो प्रतिष्ठिताऽसीति पृथिव्यसीति पृथिवी ह्येषु निधिर्धातया
 मयि प्रजायुँ रायस्पोषं गौपत्युँ सुवीर्यं सजातान्यजमानायुत्येतद्वै वसव
 ऽइमं लोकं कृत्वा तस्मिन्नेतामाशिपमाशासत तुयैवैतद्यजमान ऽइमं लोकं
 कृत्वा तस्मिन्नेतामाशिपमाशास्ते तां प्रादेशमार्वा कृत्वाऽथास्यै सर्व्व-
 तस्तीरमुन्नयति ॥ ३ ॥

तं प्रथयति । “ वसवस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेण च्छन्दसाऽङ्गिरस्वद् ”-इति । अयं हेयु
 लोको निधिः । तमेतद्दसवो गायत्रेण च्छन्दसाऽकुर्वन् । तयैवैनमयमेतद् गायत्रेण च्छन्दसा करोति ।
 अङ्गिरस्वदिति । प्राणो वाऽअङ्गिराः । “ ध्रुवाऽसि ”-इति स्थिराऽसीत्येतत् । अथो प्रतिष्ठिता-
 ऽसीति । “ पृथिव्यसि ”-इति । पृथिवी ह्येष निधिः । “ धारया मयि प्रजां रायस्पोषं
 गौपत्यं सुवीर्यं सजातान्यजमानाय ”-इति । एतद्वै वसव इमं लोकं कृत्वा तस्मिन्नेतामाशिप-
 माशासत । तयैवैतद्यजमान इमं लोकं कृत्वा तस्मिन्नेतामाशिपमाशास्ते । तां प्रादेशमार्वा कृत्वा ।
 अथास्यै सर्व्वतस्तीरमुन्नयति ॥ ३ ॥

तत्र प्रथयन् समन्त्र विधत्ते-तं प्रथयतीति । ‘ प्रथयति ’ विस्तारयति । उक्ता नाम लोकत्रयात्मिकेति
 सुता, तत्र “ निधि-’ भूलोक ; उच्यते “ द्यौर्धेयं अग्निर्धाय ” इति ध्रुवणात् “ उपरोत्तरसृष्टिण्डप्रश्लेषौ अन्त-
 रिक्षपुलकात्मकौ, अतो मन्त्रत्रयेऽपि लोकत्रयवाचकानि पदानि विद्यन्ते । यथा, निधिप्रथनमन्त्र एवमात्रायने-
 “ वसवस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेण च्छन्दसाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवाऽसि पृथिव्यसि धारया मयि प्रजां रायस्पोषं गौपत्यं
 सुवीर्यं सजातान् यजमानाय ”-(श.म. १।१६८) इति । अयमर्थः,—‘वसवः’ नाम भूलोकेश्वका देवाः ‘त्व
 त्वाम् उक्ता भूलोकात्मिका ‘कृण्वन्तु’ कुर्वन्तु ‘ गायत्रेण च्छन्दसा ’ सह ‘अङ्गिरस्वत्’ प्राणवन्, हे उक्ते ! ‘ ध्रुवा
 असि ’ स्थिरा असि, ‘ पृथिवी ’ च ‘अग्नि’ भूलोकात्मिका च भवति । ‘धारया मयि’-इति यद्दु शेषेण यज-
 माने आशिपमाशास्ते; यजमानाय मयीति सतमीनिर्देशात् ‘ यजमानाय ’-इति सतन्मध्ये चतुर्थी । ‘ प्रजा ’
 ‘ धारय ’ स्थापय । ‘ रायस्पोष ’ धनपुष्टिम्, ‘ गौपत्य ’ गवा पतिवन् ‘ सुवीर्यं ’ सुवीराणां कर्म, अथ
 ‘ सजातान् ’ समानोदरे जातान् भ्रातृनपि धारयेति सर्वत्र सम्बन्धः । मन्त्र व्याचष्टे-अयं हेयु लोको
 निधिरिति । ‘ एष. ’ भूलोक ‘ निधिः ’ उक्ताया अधस्तलम् । तदेतद् यथा ‘ वसवोऽकुर्वन्, ’ एव यथापि
 वसव इति पाठेन भूलोकमेव कृतवान् भवति । ध्रुवाऽसीत्यस्य व्याख्यानं स्थिराऽसीति, तस्य व्याख्यानं-प्रतिष्ठी-
 ताऽसीति । पृथिव्यसिपत्यस्य व्याख्यानं-पृथिवी ह्येष निधिरिति । निधिर्नामोक्ताया अवन्तलमिति प्रागुक्तम् ।
 धारया मयीत्यादिना पत्रमानस्य स्वाशीपमाशासनम् ॥

(त्यु) अथ पूर्वमुद्दिमादधाति । रुद्रास्त्वा कृष्वन्तु त्रैष्टुभेन च्छन्दसा-
 द्रिस्तमेतद्रुद्रास्त्रैष्टुभेन च्छन्दसाऽकुर्व-
 करोत्यङ्गिरस्वडिति प्राणो वाऽञ्जिना
 ध्रुवाऽधीति स्थिराऽधीत्येतदुयो प्रतिष्ठिताऽधीत्यन्तरिक्षमधीत्यन्तरिक्षं
 ह्येष ऽचङ्छिर्द्वाया मयि प्रजां रायस्पोषं गौपत्यं सुवीर्यं सजाता-
 न्यजमानापेत्येतद्धे रुद्राऽन्तरिक्षं कृत्वा तस्मिन्नेवामाशिषमाशास्त
 तथैवेतद्यजमानोऽन्तरिक्षं कृत्वा तस्मिन्नेवामाशिषमाशास्ते तां संलिप्य
 संहृष्य ॥ ४ ॥

अथ पूर्वमुद्दिमादधाति । “रुद्रास्त्वा कृष्वन्तु त्रैष्टुभेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वड्”-इति । अन्त-
 रिक्षं ह्येष उद्दिः । तमेतद् रुद्रास्त्रैष्टुभेन च्छन्दसाऽकुर्वन् । तथैवेनमपमेतत् त्रैष्टुभेन च्छन्दसा करोति ।
 आङ्गिरस्वाडिति । प्राणो वाऽञ्जिनाः । “ध्रुवाऽसि”-इति । स्थिराऽधीत्येतद् । अयो प्रतिष्ठिता-
 तीति । “अन्तरिक्षमसि”-इति । अन्तरिक्षं बोधे उद्दिः । “धारया मयि प्रजां
 रायस्पोषं गौपत्यं सुवीर्यं सजातान्यजमानाय”-इति । एतद् रुद्रा अन्तरिक्षं कृत्वा
 तस्मिन्नेवामाशिषमाशास्त । तथैवेतद्यजमानोऽन्तरिक्षं कृत्वा तस्मिन्नेवामाशिषमाशास्ते । तां
 संलिप्य संहृष्य ॥ ४ ॥

उत्तरबोधाया ऊर्ध्वपरिमाणं बध्यते । अत्र निधेरित्वर्गिभस्तरस्य परिमाणं विधत्ते-तां प्रादेशमात्रीमिति ।
 ‘तां’ निधिवर्ताता वृद्ध त्विर्वक् ‘प्रादेशमात्री कृत्वा’ ‘अथ’ वनन्तत्त्वं ‘अस्यै’ अस्याः विस्तारिताया
 निधेर्युद्धः ‘सर्वतः’ ‘तीरम्’ अन्तम् ‘उचयति’ ऊर्ध्वं कुर्यात् । तथा च सूत्रम्-“वसन्तवन्ति प्रथम-
 त्यन्तानुनीय सर्वतः”-(का. श्रौ. सू. ११।१९) इति ॥ ९ ॥

अथ त्विर्वक् प्रादेशमात्रं विस्तारिताया निधियुद्धः उपरि मृदिण्डप्रथेयं समन्त्रं विधत्ते-अथ पूर्वमुद्दिमादधा-
 तीति । ‘पूर्व’ प्रथमम् । ‘उद्दि’-उद्दि-मृदिण्डप्रदेशकाची । अत एव कात्यायनः-“प्रथमं धातुमादधाति”-
 (का. श्रौ. सू. ११।१९) इत्युक्तवान् । धातुस्य उत्तरोत्तरक्रमेणावस्थानमाह, “विधात्वलाधुपानम्”-
 इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । अथ द्वितीयमन्त्र एवमासावते-“रुद्रास्त्वा कृष्वन्तु त्रैष्टुभेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वड् ध्रुवा-
 स्यन्तरिक्षमसि धारया मयि प्रजां रायस्पोषं गौपत्यं सुवीर्यं सजातान्यजमानाय”-इति । मन्त्रपा-
 यमर्थः-हे उद्ये । तां ‘रुद्राः’ अन्तरिक्षमिमाभिनः ‘कृष्वन्तु’ । अत्र मन्त्रे ‘त्रैष्टुभेन च्छन्दसा’-इति,
 ‘अन्तरिक्षमसि’-इति च विशेषः । शेषं पूर्ववत् । निधेर्युद्धोक्तः मन्त्रात्प्रादेशमात्रं विस्तारिताया निधियुद्ध-
 लोकात्मकत्वम् । मन्त्रव्याख्यायक आह्वयमपि पूर्ववत् । तां संलिप्येति । तां निधेर्युद्धे निहितं मृदं ‘संलिप्य’
 सम्पार्यं ‘संहृष्य’ रुद्रां शिवां कुर्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥

(क्षया) अथोत्तरमुद्दिमादधाति । (त्या) आदित्यास्त्वा कृष्वन्तु जागतेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वदिति द्यौर्हेपुऽ उद्दिस्तुमेतदादित्या जागतेन च्छन्दसाऽकुर्वन्स्तुथैवैनमयमेतज्जागतेन च्छन्दसा करोत्यङ्गिरस्वदिति प्राणो वाऽअङ्गिरा ध्रुवाऽसीति स्थिराऽसीत्येतदुथो प्रतिष्ठिताऽसीति द्यौरसीति द्यौर्हेपुऽ उद्दिधाऽरया मयि प्रजाऽयं रायस्पोषं गोपत्युऽ सुवीर्यं सजातान्यजमानायेत्येतद्वाऽ आदित्या दिवं कृत्वा तस्यामेतामाशियमाशासत तुथैवैतद्यजमानो दिवं कृत्वा तस्यामेतामाशियमाशास्ते ॥ ५ ॥

(स्तेऽथै) अथैतेन चतुर्थेन यजुषा करोति । विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः कृष्वन्त्वानुष्टुभेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वदिति दिशो हैतद्यजुषेतद्वै विश्वे यजुषा दिशोऽधुस्तुथै-
यजुषा दिशो दधात्यङ्गि-

अथोत्तरमुद्दिमादधाति । “ आदित्यास्त्वा कृष्वन्तु जागतेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वद् ”-इति । द्यौर्हेप उद्दिः । तमेतदादित्या जागतेन च्छन्दसाऽकुर्वन् । तथैवैनमयमेतज्जागतेन च्छन्दसा करोति । अङ्गिरस्वदिति । प्राणो वा अङ्गिराः । “ ध्रुवाऽसि ”-इति । स्थिराऽसीत्येतत्, अथो प्रतिष्ठिताऽसीति । “ द्यौरसि ”-इति । द्यौर्हेप उद्दिः । “ धारया मयि प्रजा रायस्पोषं गोपत्यं सुवीर्यं सजातान्यजमानाय ”-इति । एतदाऽआदित्या दिवं कृत्वा तस्यामेतामाशियमाशासत । तथैवैतद् यजमानो दिवं कृत्वा तस्यामेतामाशियमाशास्ते ॥ ५ ॥

अथैतेन चतुर्थेन यजुषा करोति - “ विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः कृष्वन्त्वानुष्टुभेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वद् ”-इति । दिशो हैतद्यजुः । एतद्वै विश्वे देवाः । वैश्वानरा एषु लोकेषूखायामेतेन

अथ प्रथमोद्दिशारे अन्यमृत्पिण्डप्रक्षेप समन्त्रे विधत्ते-अथोत्तरमुद्दिमादधातीति । अथ तृतीयमन्त्र एवमात्रायने- “ आदित्यास्त्वा कृष्वन्तु जागतेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवाऽसि द्यौरसि धारया मयि प्रजा रायस्पोषं गोपत्यं सुवीर्यं सजातान्यजमानाय ”-इति ॥

अत्र आदित्या सुलोकाभिधानिन्यो देवताः ऋगुषा कुर्वन्तु । अत्र मन्त्रे ‘ जागतेन छन्दसा ’-इति, ‘ जीरमि ’-इति च विशेषः । शेष पूर्ववत् । प्रथमोद्दिशारेक्षाऽभक्तत्वात्, तस्योपारे निहितमृत्पिण्डस्य सुलोकात्मत्वम् ॥ ५ ॥

अथ निधेहद्विदपस्य च समीकरण समन्त्र विधत्ते-अथैतेन चतुर्थेनेति । उक्तमन्त्रत्रयापेक्षया एतस्य यजुषश्चतुर्थत्वम् । वैश्वानराः विश्वानरसम्बन्धिनां ‘ विश्वे देवा त्वान्, आनुष्टुभेन च्छन्दसा ’ कुर्वन्तिवन्ति । दिशो

रस्वदिति प्राणो वाऽअङ्गिरा ध्रुवाऽसीति स्थिराऽसीत्येतद्धो प्रतिष्ठिता-
ऽसीति दिशोऽसीति दिशो इत्येतद्यजुर्धातुया मयि प्रजाथुं रायस्पोयं
गोपत्यथुं सुवीर्यं सजातान्पजमानाप्येत्येतद्दे च्चिश्चे देवा वैश्वानरा
दिशः कृत्वा तास्वेतामाशिपमाशास्त तयैवेतद्यजमानो दिशः कृत्वा
तास्वेतामाशिपमाशास्ते ॥ ६ ॥

उनेतेनान्तरतश्च वाह्यतश्च करोति । तस्मादेपां लोकानामन्तरतश्च
वाह्यतश्च दिशोऽपरिमितमेतेन करोत्युपरिमिता हि दिशः ॥ ७ ॥

(स्तां) तां प्रादेशमात्रीमेवोर्ध्वा करोति । प्रादेशमात्री तिरुर्ध्वा प्रादेश-
मात्रो वै गर्भां विष्णुर्ध्वांनिरेपा गर्भसम्भितां तद्योनिं करोति ॥ ८ ॥

चतुर्थेन यजुषा दिशोऽद्भ्युः । तयैवेतद्यजमान एषु लोकेषूवापामेतेन चतुर्थेन यजुषा दिशोद्भाति ।
अङ्गिरस्वदिति । प्राणो वाऽअङ्गिराः । “ ध्रुवाऽसि ”-इति । स्थिराऽसीत्येतद् । अथो प्रतिष्ठिता-
ऽसीति । “ दिशोऽसि ”-इति । दिशो ह्येतद्यजुः । “ धारया मयि प्रजां रायस्पोयं गोपत्यं
सुवीर्यं सजातान्पजमानाप ”-(वा०सं० ११।२८) इति । एतद्दे विश्वे देवाः । वैश्वानरा दिशः
कृत्वा तास्वेतामाशिपमाशास्त । तयैवेतद्यजमानो दिशः कृत्वा तास्वेतामाशिपमाशास्ते ॥ ६ ॥

नेनेतेनान्तरतश्च वाह्यतश्च करोति । तस्मादेपां लोकानामन्तरतश्च वाह्यतश्च दिशोऽपरिमितमेतेन
करोति । अपरिमिता हि दिशः ॥ ७ ॥

तां प्रादेशमात्रीमेवोर्ध्वा करोति । प्रादेशमात्री तिरुर्ध्वा । प्रादेशमात्रो वै गर्भां विष्णुः । योनि-
रेपा । गर्भसम्भितां तद्योनिं करोति ॥ ८ ॥

हेतद्यजुरित्यारस्यमर्थः,—उत्साया लोकत्रयपरमकृत्वात् ‘ एतेन ’ ‘ यजुषा ’ सामीकारेण सायां दिश एव निहि-
तान्तो भवति ॥

सोऽयं यजुर्यो मन्त्रः—‘ विश्वे एवा देवा वैश्वानराः कृण्वन्त्वानुपुमेन च्छन्दमाङ्गिरस्वरू ध्रुवाऽसि दिशोऽसि
धारया मयि प्रजां रायस्पोयं गोपत्यं सुवीर्यं सजातान्पजमानाप ’-इति । अत्र मन्त्रे ‘ आनुपुमेन
'उन्दसा'-इति, ‘ दिशोऽसि ’-इति च विशेषः ॥ ६ ॥

पूर्वम् “ अथैतेन चतुर्थेन यजुषा करोति ” इति क्रियामामान्यमुक्तम्, तद् विहितश्चि-नेनेतेनान्तर-
तश्च वाह्यतश्चेति । ‘ अन्तरतः ’ उद्विदपत्य मध्यप्रदेशे अपरिमित उिद् कुर्वातु, ‘ वाह्यतः ’ अथि निज्ञो-
षनत्परिहारेण सर्वतः सर्वं कुर्यात् । एतन्न यजुषो दिशान्मकृत्वात्, उपायाश्च लोकत्रयपरमकृत्वात् ‘ एतेन ’
अनेन अन्तरतो ब्राह्मणतश्च सामीकारेण लोकत्रयस्य मध्ये बहिष्च ‘ अपरिमिता दिशः ’ निहितवान् भवति ॥ ७ ॥

उत्साया ऊर्ध्वपरिमाणे नियते-तां प्रादेशमात्रीमिति । एवकारेण परिमाणान्तरनिवृत्तिः । ऊर्ध्वो ययः

सा यदि वर्षीयसी प्रादेशात्स्यात् । (दे) एतेन यजुषा द्वितीयसीं कुर्याद्यदि द्वितीयस्येतेन वर्षीयसीम् ॥ ९ ॥

(थँ) स यद्येकः पशुः स्यात् । (डे) एकप्रादेशां कुर्यादथ यदि पञ्च पशवः स्युः पञ्चप्रादेशां कुर्यादिपुमात्रीं वा वीर्यं वाऽड्पुर्व्वीर्यसम्मितीव तद्भवति पञ्चप्रादेशा ह स्म त्वेव पुरेपुर्भवति ॥ १० ॥

(न्यु) अथ तिरश्चीथँ गुप्तां पर्यस्यति । दिशो हेव सैतद्वे देवाऽइमँल्लो-
कानुखां कृत्वा दिग्भिर्दृष्टँहन्दिग्भिः पर्यतन्वंस्तुथैवैतद्यजमानऽ इमँ-
ल्लोकानुखां कृत्वा दिग्भिर्दृष्टँहति दिग्भिः पुरितनोति ॥ ११ ॥

सा यदि वर्षीयसी प्रादेशात् स्यात्-एतेन यजुषा द्वितीयसीं कुर्यात् । यदि द्वितीयसी-एतेन वर्षीयसीम् ॥ ९ ॥

स यद्येकः पशुः स्यात्-एकप्रादेशा कुर्यात् । अथ यदि पञ्च पशवः स्युः । पञ्चप्रादेशां कुर्यात् । इपुमात्रीं वा । वीर्यं वाऽड्पुः । वीर्यसम्मितीव तद्भवति । पञ्चप्रादेशा ह स्म त्वेव पुरेपुर्भवति ॥ १० ॥

अथ तिरश्चीं रात्रां पर्यस्यति । दिशो हेव सा । एतद्वै देवा इमँल्लोकानुखां कृत्वा दिग्भि-

प्रादेशमात्री, तिरश्चीनाऽपि प्रादेशमात्री । तिर्यक्प्रादेशमात्रीणि निधिप्रथनसमये प्रागुक्तम् । ऊर्ध्वा तिर्यक् च समा कार्येऽर्थ ॥

तन्परिमाणं प्रकसति-प्रादेशेति । ' योनि ' गर्भसदृशी कृतवान् भवति । उखाया योनित्वम् अन्वयाधार-
त्वान्, अग्रेऽथ गर्भत्वम् तन्मध्ये सवसत्प्रवस्थादान् ॥ ८ ॥

सर्वथोखा प्रादेशमात्री कर्त्तव्येत्याह-सा यदीति । ' यदि ' ' सा ' उखा ' प्रादेशात् ' ' वर्षीयसी ' अत्रिकपरिमाणा ' स्यात्, ' तर्हि ' एतेन, " विश्वे त्वा देवाः " -इति ' यजुषा ' ' द्वितीयसीम् ' अत्रिकसत् परिहृत्य प्रादेशमात्रीमेव कुर्यात् [' यदि ' उखा ' द्वितीयसी ' स्यात्, ' एतेन ' यजुषा तिर्यक् प्रादेश-
सम्प्रितामेव कुर्यात् ॥ ९ ॥

उखायाः परिमाणं पञ्चपशुपक्षे वा विकल्पितमिति दर्शयति-स यद्येकः पशुः स्यादिति । एकपशुपक्षे एव प्रादेशमात्री उखा कर्त्तव्या, पञ्चपशुपक्षे पञ्चप्रादेशपरिमाणा, इपुमात्री वा कर्त्तव्या । एतत् परिमाणद्वयं तिर्यगपक्षेऽपि; ऊर्ध्वपरिमाणं तत्रापि एकप्रादेशमात्रीति ; तथा च कात्यायनेन सूत्रितम्-" प्रादेशमात्री तिर्यगूर्ध्वाच्च, पञ्चप्रादेशमिपुमात्रीं वा तिर्यक् पञ्चपशु "-(का. श्रौ. सू. ११।१९।१४) इति । तिर्यगेव पञ्चपशुपक्षे परिमाणद्वयम्, ऊर्ध्वन्तु एकप्रादेशमेवार्थः ॥ १० ॥

अथोखायाः पञ्चपशुपक्षे वर्तिकरणं निधत्ते-अथ तिरश्चीमिति (का. श्रौ. सू. ११।८५) । ' पर्यस्यति '

तामुत्तरे विवृतीये पर्यस्यति । (त्य) अत्र ह्येषां लोकानामन्ताः समापन्ति
तुडेवेनास्तुदृष्टं हति ॥ १२ ॥

(त्य) अदित्ये रात्राऽसीति । अरुण्या वै यज्ञे उरुवरुण्यामेवेनामेतद्रात्रां
कृत्वा पर्यस्यति ॥ १३ ॥

(त्य) अय चतस्रऽ ऊर्ध्वाः करोति । तूष्णीमेव विशो हेव ताऽ एतद्वै देवा
ऽइमौल्लोकानुत्वां कृत्वा दिग्भिः सर्वतोऽदृष्टं हंस्तुथैवैतद्यजमानऽ इमौ-
ल्लोकानुत्वां कृत्वा दिग्भिः सर्वतो दृष्टं हति ॥ १४ ॥

रंहन्, दिग्भिः पर्यतन्व । सर्वतयजमान इमौल्लोकानुत्वां कृत्वा दिग्भिर्दहति, दिग्भिः
परितपोति ॥ ११ ॥

तामुत्तरे विवृतीये पर्यस्यति । अत्र ह्येषां लोकानामन्ताः समापन्ति-तुडेवेनास्तुदृष्टं हति ॥ १२ ॥

“अदित्ये रात्राऽसि”-इति । अरुण्या वै यज्ञे रजः । अवरुण्यामेवेनामेतद्रात्रां कृत्वा
पर्यस्यति ॥ १३ ॥

अय चतस्र ऊर्ध्वाः करोति-तूष्णीमेव । विशो हेव ताः । एतद्वै देवा इमौल्लोकानुत्वां
कृत्वा दिग्भिः सर्वतोऽदृष्टं । सर्वतयजमान इमौल्लोकानुत्वां कृत्वा दिग्भिः सर्वतो दहति ॥ १४ ॥

परितः सर्वतः कुर्याद् । ता रात्रा दिगात्मना स्तौति-एतद्वै देवा इत्यादिना । इह ‘देवा.’ यथा ‘उलां
कृत्वा’ ‘दिग्भिः’ दृष्टान्कर्वन्, एवं यथा वासिकरणेन दिग्भिरेव विततां दृष्टान् कृतवान् भवति ॥ ११ ॥

रात्राकरणस्य स्थानं विवृते-तामुत्तरे विवृतीये इति । उलां त्रिधा विपश्य ‘उदरे’ अहौं ‘विवृति’
तुर्निष्पन्नाद्यदृष्टे प्रदेशे उरुवरुणप्रदेशे वाति सर्वतः निरर्थां कुर्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥

मन्त्रे विवृते-अदित्ये रात्राऽसीति । हे वर्ने । ‘अदित्ये’ अदीनाया देवाम्तुः ‘रात्रा’ रत्ना ‘असि’
‘इति’ । रात्रापदमाभिप्रायमाह-अरुण्या वै यज्ञे इति । पाशस्य वरुणी देवोति प्रायुक्तम्, रात्रा ‘अ-
रुण्या’ अवाकत्वात् ॥ १३ ॥

अन्याद्यतसो वर्णाविवृते-अय चतस्र ऊर्ध्वा इति । ‘तूष्णीम्’ इति मन्त्रप्रतिषेधः । एताः वर्तयः
उलायाश्चतुर्दिशं कार्याः । तथा च सूत्रम्-“ऊर्ध्वास्तूष्णीं प्रतिदिशं धतस्रोऽपरा वर्णाः प्राताः”-(का.
श्री. सू. १९।१००) इति । कल्पानवतिवर्षन्तं प्रतिदिशं चतस्रः तूष्णीं कार्या इत्यर्थः । रात्राचतुष्टयं
दिगात्मना रूपते-दिशो हेव ता इत्यादिना । ‘सर्वतः’ ऊर्ध्वां चतसृणां तुर्निष्पन्नकृतप्राकार्यन्तम् ॥ १४ ॥

त्राऽएताऽएतस्यै भवन्ति । (न्त्ये) एतद्वाऽएता ऽएतामस्तभ्नुवंस्तुथै-
वैनामेतुस्तभ्नुवन्ति तद्यदुतऽ ऊर्ध्वं तुदेतया तिरुश्या दृढमुथ चतुतोऽर्वा-
कृदेताभिः ॥ १५ ॥

(स्तु) त्रासामग्रेषु स्तनानुन्नयन्ति । (न्त्ये) एतद्दे देवा इमौल्लोकानुखां
कृत्वैतै स्तनैः सुर्वान्कामान्दुहत तुथैवैतथ्यजमानऽइमौल्लोकानुखां कृत्वैतै
स्तनैः सुर्वान् कामान् दुहे ॥ १६ ॥

सैषा गौरेव । (वे) इमे वै लोकाऽ उखेमे लोका गौस्तुस्याऽएतदूधो यैषा
तिरुश्री राक्षा सा वितृतीये भवति वितृतीये हि गोरूधः ॥ १७ ॥

(स्तु) तुस्यै स्तनानुन्नयति । (स्यू) ऊधसस्तुस्तनानुन्नयति सा चतु-
स्तना भवति चतुस्तना हि गौः ॥ १८ ॥

ता एता ऐतस्यै भवन्ति । एतद्वाऽएता एतामस्तभ्नुवन् । तथैवैनामेतत् स्तभ्नुवन्ति । तद्यदत्
ऊर्ध्वम्-तदेतया तिरुश्या दृढम् । अथ चतुतोऽर्वा-तदेताभिः ॥ १५ ॥

त्रासामग्रेषु स्तनानुन्नयन्ति । एतद्दे देवा इमौल्लोकानुखां कृत्वैतै स्तनैः सर्वान् कामान्दुहत ।
तथैवैतथ्यजमान इमौल्लोकानुखां कृत्वैतै स्तनैः सर्वान् कामान् दुहे ॥ १६ ॥

सैषा गौरेव । इमे वै लोका उखा । इमे लोका गौः । तस्याऽएतदूधो-यैषा तिरुश्री राक्षा । सा
वितृतीये भवति । वितृतीये हि गोरूधः ॥ १७ ॥

तस्यै स्तनानुन्नयति । ऊधसस्तत् स्तनानुन्नयति । चतुःस्तना भवति । चतुःस्तना
हि गौः ॥ १८ ॥

ता विधत्ते-ता एता ऐतस्यै भवन्तीति । तद्यदत् ऊर्ध्वमिति । उचरवानेकारणेन अतो लोकात्
ऊर्ध्वस्थितं सर्वं दृढं भवति । उखाया लोकत्रयात्मकत्वाद् दृढवर्षां वर्तयः कर्तव्या इति तात्पर्यम् ॥ १५ ॥

अथेदूर्ध्ववर्चीनामन्ते स्तनोन्नयनं विधत्ते-त्रासामग्रेषु स्तनानिति । स्तना इव ' स्तनाः ' ; तदाकाराः
कुर्यादित्यर्थः । एतद्दे देवा इत्यादेः कण्डिकात्रयस्यापमर्षः-पूर्वं देवा लोकत्रयाभिकां गोरूपामुखा कृत्वा
तस्याः ऊधःश्यानीवाया' वितृतीयमागे कृतायास्तितश्चीनाया राक्षायाः समीपे वतिराख्याप्रेषु चतुरः स्तनान्
कृत्वा, हेम्यः सर्वान् कामान् दुग्धवन्तः, तथाऽथ यष्टाऽपि स्तमितिवितान् कामान् दोग्धु चतुरः स्तनान्
कुर्यादिति । गोरूधोऽपि वितृतीये मागे भवति, साऽपि गौधनुस्तनीति तस्मान्म्यम् ॥ १६-१८ ॥

(स्ता) ता^२ हेके द्विस्त्वा कुर्वन्ति । (न्त्यु) अथोऽअप्रस्तनां न
तया कुर्याथे वे गोः कृनीयस्तनाः पशुवां ये भूयस्तनाऽअनुपजीवनीयतरां
वाऽअस्यतेऽनुपजीवनीयतरा^२ हेनां ते कुर्वन्तुऽयो इ ते न गां कुर्वन्ति
शुनीं वाऽथि वा वृडवां वा तुम्मानया न कुर्यात् ॥ १९ ॥

(इ) अयास्ये विलमभिपद्यते । (तुऽदि) अदितिष्टे विलं गृभ्णात्यिति
वाग्वाऽअदितिस्तदाऽपनां देवाः कृत्वा आत्राऽदित्या निरष्टापयस्तुये-
वेनामयुमेतन्कृत्वा आत्राऽदित्या निष्टापयति ॥ २० ॥

तां परिगृह्य निदधानि । कृत्वाय सा महीमुखासिति कृत्वाय सा महती-
मुखासिन्धेत्तन्मृन्मृयां यानिमश्रयऽइति मृन्मृयां ह्येषा यानिरसुः पुत्रेभ्यः

तां हेके द्विस्त्वा कुर्वन्ति, अथाऽअप्रस्तनाम् । न तथा कुर्यात् । ये वे गोः कृनीयस्तनाः पशवः,
ये भूयस्तनाः—अनुपजीवनीयतरा वाऽअस्यन्ते । अनुपजीवनीयतरां हेनां ते कुर्वन्ते । अथो इ ते न
गां कुर्वन्ते—शुनीं वा, अथि वा, वृडवां वा । तुम्मानया न कुर्यात् ॥ १९ ॥

अयास्ये विलमभिपद्यते । “अदितिष्टे विलं गृभ्णात्यु”-इति । वाग्वाऽअदितिः । पशुवाऽअपनां
देवाः कृत्वा आत्राऽदित्या निरष्टापयन् । तर्षेनामयुमेतन्कृत्वा आत्राऽदित्या निष्टापयति ॥२०॥

तां परिगृह्य निदधानि—“कृत्वाय सा महीमुखासि”-इति । कृत्वाय सा महतीमुखासित्ये-

अनुपजीवनीयतरां पशुवाऽअपनां देवाः कृत्वा आत्राऽदित्या निरष्टापयन्—तां हेके इति । तथा च वैशिष्टीयाः—
“द्विस्त्वा करोति वातावृत्तयोर्दोहाय, अन्मनां करोति पशूनां दोहाय, अष्टाननां करोति षष्ठ्यां
दोहाय”- (तै. म. १ । १ । १ । २) इति । द्विस्त्वात् एकस्मिन्नेव वर्षे द्वे द्विस्त्वात् अन्मनां
दोहाय एकेऽस्मिन् वर्षे द्वौ द्विस्त्वात् । तदुपर्य दूषयति—न तथा कुर्यादिति । ‘वे’ पशवो ‘गोः’ पशो-
रनेशया ‘कृनीयस्तनाः’ अन्मनाः, ‘वे’ च ‘भूयस्तनाः,’ अन्मनां नै गणपशुभेति वक्तुं गौरित्युक्तम् ।
सा हि अन्मना । मन्वन्नुपजीवनीयतरा भूयस्तना वा ये पशवः, ते ‘अनुपजीवनीयाः’ अन्मना मवन्ति ।
यदि ‘पशवः’ एतां द्विस्त्वात्पशुनां वा इदानीं, तर्हि अनुपजीवनीयां मोगानर्थाय कृत्वा, न तु गां मोग्याम् ।
अन्मनामेव दर्शयति—शुनीमिति । अष्टाननकरणे ‘शुनी’ शुन-त्रिपत्, द्विस्त्वात्करणे ‘अथि’ वरुणां वा ‘
वृडवन्तो मवन्ति । ता यथा मोग्या न मवन्ति, एतं द्विस्त्वात् अष्टानना वा एता न मोग्या इति तथाकरण-
मयुक्तनिर्णयः ॥ १९ ॥

निरसुः—अयास्ये विलमभिपद्यते । ‘विकं’ कण्ठशिरसि, ‘अदितिष्टे’ मुकति । अन्मनां निरसुः—अदितिष्ट
इति । हे एते ! ‘ते’ विलम् अदितिः गृभ्णात्यु । “इत्येते” (पा. सू. ८ । १ । २९ वा.) ।
अदितिर्विज्ञानेन मृत्वे—वाग्वा अदितिर्दिति । निष्टापयतीति । विष्टितां परिममातां करोति ॥ २० ॥

एतां निरसुः कृत्वा—तां परिगृह्येति । ‘परिगृह्य’ दृढां गृहीया निदध्यात् ‘ताम्’ एताम् ॥

१-द्विस्त्वा करोति । का. श्री. सू. १९ । १ । २ । २-नैव गृह्यन्ते इति । का. श्री. सू. १९ । १ । २ ।

३-एतां निरसुः कृत्वा । का. श्री. सू. १९ । १ । २ ।

प्रायच्छद्विदितिः श्रुपयानित्यंतद्वाऽएनामुदितिः कृत्वा देवेभ्यः पुत्रेभ्यः
श्रुपणाय प्रायच्छत्रुर्वेनामयमेतत्कृत्वा देवेभ्यः श्रुपणाय प्रयच्छति ॥२१॥

ता ईके विष्टः कुर्वन्ति । त्रयो वाऽइमे लोकाऽइमे लोकाऽ रत्ताऽइति
वृदन्तोऽयोऽधुन्याऽन्यस्ये प्रायश्चित्त्य यदीतरा भेतस्पतेऽयुतरस्यां भरि-
प्यामो यदीतराऽयुनग्न्यामिनि न तुया कुर्याद्यो वाऽणु निधिः प्रथमो-
ऽपथं सु लोकां यः पूर्वऽ ददित्तरिक्तं तुयऽ उत्तरो योः साऽय्य वृदन्तु-
चतुर्थं वृजुदंशा देव तदन्तावदाऽइदं सर्वं यावदिमे च लोकाः दिशश्च
स यद्वोपाहरेदति तद्वचयद्यु वु यज्ञेऽतिरिक्तं क्रियते यजमानस्य
तद्विपुनं ध्रातृव्यमभ्युतिरिच्यते यदु भित्रायै प्रायश्चित्तकृतरस्मि-
स्तदन्वाख्यानं ॥ २२ ॥

इति तृतीयप्रपाठकं सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ६ । ३ । ७ ॥ (५-२)

इति तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ६-३ ॥

तु । “ मृन्मयीं योनिसमये ”-इति । मृन्मयीं हेना योनिसमेः । “ पुत्रेभ्यः प्रायच्छद्वि-
दितिः श्रुपयानिति ”-(वा. सं. ११।५९) । एतद्वाऽएनामुदितिः कृत्वा देवेभ्यः पुत्रेभ्यः
श्रुपणाय प्रायच्छत् । नर्वेनामयमेतत्कृत्वा देवेभ्यः श्रुपणाय प्रयच्छति ॥ २१ ॥

ता ईके विष्टः कुर्वन्ति । त्रयो वाऽइमे लोकाः, इमे लोका उरता-इति वदन्तः । अथो अन्यो-
ऽन्यस्ये प्रायश्चित्त्य । यदीतरा भेतस्पते-अयेतरस्यां भरिप्यामो-यदीतरा-अयेतरस्यामिति । न तदा
कुर्यात् । यो वाऽणु निधिः प्रथमः-अथं स लोकाः । यः पूर्व ददित्-अन्तरिक्तं तद् । य उत्तरो-योः
सा । अथ यदेवचतुर्थं वृजुः-दिशो देव तद् । एतावदाऽइदं सर्वं-यावदिमे च लोकाः, दिशश्च ।
स यद्वोपाहरेद-अत्र तद्वचयत् । यदु व यज्ञेऽतिरिक्तं क्रियते-यजमानस्य तद् विपुनं ध्रातृ-
व्यमभ्युतिरिच्यते । यदु भित्रायै प्रायश्चित्तः-उचर्गस्मिस्तदन्वाख्यानं ॥ २२ ॥

मन्त्रमन्त्रमर्थः-सा अदितिः ' मही ' मृत्पान् मही वा ' मृन्मयी ' मृदिकारमृत्पान् ' अग्ने ' अग्नेयं
' योनि ' स्थानम् तदा ' कृत्वा ' ' क्वो दद् '-(पा. सू. ७।१।४०।) कृत्वा ' पुत्रेभ्यः '
' श्रुपणम् ' श्रुपणम्, पक्षं इर्वन्तु एति । अतो हेतोः ' अदितिः ' स्वपुत्रेभ्यो देवेभ्यः प्रायच्छद्विदि सम्बन्धः ।
श्रुपणतेः पञ्चदशारे कुरन् । मन्त्रं प्रतिशदमन्त्रं व्याचष्टे-इत्याय सा महीमुखाति ॥ २१ ॥

एता एतैव चरगमिते भिन्नान्तिषु केषाञ्चिद् पक्षं संनन्दिभ्यस्तदवदति-ता ईके विष्टः कुर्वन्तीति ।
' ताः ' तदाः, ' ईके ' आचरताः ' विष्टः ' कुर्वन्ति । तत्र मुक्तिः-त्रयो वा इमे लोका एति । तदाः

अथ चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

पञ्चमेऽध्याये च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

तस्याऽ एतस्याऽ अपाठां पूर्वा करोति । (ती) इयं वाऽ अपाठेयमु वा
ऽ एषां लोकानां प्रथमाऽ सृज्यत तामेतस्याऽ एव सृजः करोत्येषां हवेऽ
लोकानामियं मुहिषी करोति मुहिषी हीयं तुष्टेयु प्रथमा विवता सा
मुहिषी ॥ १ ॥

तस्या एतस्या अपाठां पूर्वा करोति । इयं वाऽ अपाठा । इयमु वाऽ एषां लोकानां प्रथमा-
ऽ सृज्यत । तामेतस्या एव सृजः करोति । एषां हवे लोकानामियम् । मुहिषी करोति । मुहिषी हीयम् ।
तयेव प्रथमा विवता-सा मुहिषी ॥ १ ॥

उद्ध लोकात्मिका, ' लोकाः ' च ' प्रयः ; ' अतो लोकात्तद्गत्या लब्धा कर्त्तव्याः ' इति ' ' वदन्त. ' एके
नित्तः कुर्वन्तीति सम्प्रत्यः । युक्त्यन्तरमाह-अयो अन्योऽन्यस्या इति । यदि एका भिद्येत्, ताहे अन्य-
धामनि मरिष्याम् । यदीतराऽयंतरम्यामिति । अतोऽन्योऽन्यस्य प्रायश्चित्तव्यर्थे लिख उवा कर्त्तव्या इत्यर्थः ॥

त पश्च दूषयन्-यो वा एष निषिद्धिदिनादिना । निषिद्धे, उद्धिद्वयञ्च, भूलोकादित्रयम्, यदेतन्समाकृत्यायं
यः तदिगाम्यस्य; एतावदेव लोकत्रयम् । दिनश्च सर्वं जगत्, न ततोऽतिरिक्तमस्ति । अतो लोकत्रयमि-
कायामेकस्यामुखायां कृतायाम्, (श. प. १ । ७ । १ । ११) ' यद् ' यदि अन्यदुल्लास्यम् ' उपाहरेत् '
सम्पादयेत्, तर्हि ' तद् ' लोकादिकम् अति- ' रेचयेत् ' ; ' यद् ' यदेऽतिरिक्तं कियते, ' तत् ' अतिरिक्त
कर्म ' यजमानस्य ' द्विषन्तम् एवातिरेचितवन् भवति । यतो न्यूनमतिरिक्तं कर्म दोषावहमेव, अतो न्यून-
धिकारो परिहार्यो । तस्माद्धोक्तव्याद् दिग्भिध्वातिरिक्तस्य वस्तुतः कारणं न युक्तमिति तात्पर्यम् ॥

यशुषीका स्यात्, सा यदि भिद्येत्, तर्हि किमन्यकरणं तूष्णीं वाऽवस्थानम्, अकारणे च कथमुक्त्वाशिवारणम्,
अनलभिवारणे कथं चपनाह्वयं कर्म सेन्त्यतीत्याहङ्कृत्य, तस्य सर्वस्योत्तरं ब्राह्मणे वक्ष्यत इत्याह-यद्दु भिन्नार्थं
प्रापिभ्रंशः, उत्तरास्मिन् तदन्वाख्यायान् इति । ' अन्वाख्यायाने ' ब्राह्मणे तत्र वक्ष्यत इति । तत्र हेत्वम्-
" पशुषोका भिद्येत्, वाऽभिला नवा स्यात्पुषुषिली स्यात्, तस्यामेव पर्यायवेत् "-(श. प. १ । ६ । ४ । ८)
इत्यादि ॥ २२ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे माष्यन्दिनीपशतपयब्राह्मणभाष्ये

पञ्चकाण्डे पञ्चमाऽध्याये द्वितीये ब्राह्मणम् ॥ (६-१-२) ॥

अथ ससृष्टताया सृजः सकाशाद्दुखानिर्माणत् पूर्वंसादाह्वयेऽकाया निर्माणमाह-तस्या एतस्या अपाठा
पूर्वा करोतीति । ' अवाटान् ' अवाटद्विद्भक्तमन्त्रोरथेयामिष्टकाम् । " तद्दानासामुपधानो मंत्र इतीष्टकोसु

पादमात्री भवति । प्रतिष्ठा वै पाद इयमु वै प्रतिष्ठा श्यालिखिता भवति त्रिवृद्धीयम् ॥ २ ॥

(मु) अथोष्ठां करोति । (ती) इमांस्तल्लोकान्करोत्यथ विश्वज्योतिपः करोत्येता देवताऽअग्निं व्यायुमादित्यमेता ह्येव देवता विश्वं ज्योतिस्तुता एतुस्याऽएव मृदुः करोत्येभ्यस्तल्लोकेभ्यऽएतान्देवाग्निर्ममीते युजमानः करोति श्यालिखिता भवन्ति त्रिवृत्तो ह्येते देवाऽइत्यधिदेवतम् ॥ ३ ॥

पादमात्री भवति । प्रतिष्ठा वै पादः । इयमु वै प्रतिष्ठा । श्यालिखिता भवति । त्रिवृद्धीयम् ॥ २ ॥

अयोत्ता करोति । इमांस्तल्लोकान् करोति । अथ विश्वज्योतिपः करोति—एता देवताः—अग्निम्, व्यायुम्, आदित्यम् । एता ह्येव देवता विश्वं ज्योतिः । ता एतस्या एव मृदुः करोति । एभ्यस्तल्लोकेभ्यः

सुकु व मतो” — (पा. सू. ४ । ४ । १२९) इति मतोर्लुक् । ‘पूर्वाम्’ उच्यते । पूर्वमाग्निर्नो कुर्यात् । पूर्वमाग्निर्वर्षादमुखेन दर्शयति—इयं वा अपाडेति । ‘अथादा’—इति या अस्ति, सा ‘इयम् वे’ पृथिवी तल्लु तदिकारत्वात् । अत्येवम्, प्राथम्ये क्रिमादागमित्यत आह—इयमु वा एषां लोकानां प्रथमाऽमृज्यतेति । पृथिव्या इतरलोकारेक्षया प्राथम्यं प्रसिद्धम् । अस्या मृदन्तरप्रकृतिव्यवसक्तिं वारयति—तामेतस्या एवेति । ‘एतस्याः’ उक्तमस्कारोपेताया मृदुः सकाशादित्यर्थः । तत्रोपपत्तिमाह—एषां ह्येव लोकानामियमिति । यतः ‘इयम्’ ‘एषा’ प्रतिज्ञानां लोकानां सम्बन्धिनी, अत इत्यर्थः । अयमभिप्रायः—उच्यते लोकात्रयान्मन्त्रेण प्रतिपादनात् तस्या या प्रकृतिभूता मृदु, तदीयाया एवावादाया अपि निर्माणे सत्येव तदीयत्वं भवतीति । अस्या उच्यते यजमानकर्तृत्वं प्रथमिपाह—महिषी करोतीति । प्रथमोऽहो ह्री महिषी, ‘इयम्’ इष्टकाऽपि ‘हि’ यामात् ‘महिषी,’ प्रथमनां निर्माणात्, अतोऽस्या महिषीकर्तृत्वता युक्ता । भवत्येव येषा महिषी स्यात्, सैव तुल इत्यत आह—तद्वयैव प्रथमा वित्ता, सा महिषीति । ‘वित्ता’ लब्धा ॥ १ ॥

तस्या इयत्तामाह—पादमात्री भवतीति । अत्र महिषीशब्दस्य कर्तृत्वेन सम्बन्धात् तत्पादमात्रीति न मन्तव्यम् ; सूत्रकारेण यजमानपादमात्रीति विशेषितत्वात् (का. श्रौ. सू. १६।१९१) । उक्तप्रमाणं प्रशंसति—प्रतिष्ठा वै पाद इयमु वै प्रतिष्ठेति । पादमात्रे एतन्दर्शनात् पादस्य प्रतिष्ठात्वम् । इयं पृथिवी सर्वा-धारत्वात् प्रतिष्ठा, अतस्तदिकारभूताया अपीष्टकाया प्रतिष्ठामरुपादप्रमाणत्वं युक्तमित्यर्थः । अस्याधिहृत्वेन लेखात्रयं कर्त्तव्यमिति विधत्ते—श्यालिखिता भवति त्रिवृद्धीयमिति । अर्द्धचन्द्राकाराग्निः तिसृभिः रेखाभि-स्युक्त्य भवेत् । ‘हि’ शब्देन—“ अयो वा इमे त्रिवृत्तो लोकाः ” (ऐ. ब्रा. ४ । २ । ३) इत्यादि-क्षुण्णन्तप्रतिक्षिप्तोक्तिता । अस्यास्त्रिवृत्तं पृथिव्यतेजोमिच्छित्करणदा, सिफनामृत्तिकापात्राणैस्त्रिभिः सह-रूपत्वाद्वा दृष्टव्यम् । अत्र सूत्रम्—“ अथादां करोति महिषी प्रथमवित्ता तदाह्या, यजमानपादमात्री श्यालि-खिताम् ” (का. श्रौ. सू. १६।१९०।१९१) इति ॥ २ ॥

उच्यते अथादानन्तरकर्त्तव्यतामाह—अथोत्तामिति । ‘अयं’ अथादानन्तरम् ‘उच्यते’ प्रागुक्तलक्षणं

(मु) अथाव्यात्मम् । (मा) आत्मैवोक्ता वाग्यपादा तां पूर्वा करोति
 पुरस्ताद्दीयमात्मनो व्वाक्तुमेतस्या ऽप्यु मृदः करोत्यात्मनो ह्येवेयं
 व्वाङ्मुहिपी करोति मुहिपी हि व्वाक्स्यालिखिता भवति त्रेधाविहिता
 हि वाग्बो ब्रुवृषि सामान्यथो अदिदं त्रयं व्वाचो रूपमुपाशु व्यन्त-
 रामुचैः ॥ ४ ॥

एतान् देवान्निर्मिमीते । यजमानः करोति । व्यालिखिता भवन्ति । त्रिवृतो ह्येते देवाः ।
 इत्यपिदेवम् ॥ ३ ॥

अथाव्यात्मम् । आत्मैवोक्ता । वाग्यपादा । तां पूर्वा करोति । पुरस्ताद्दीयमात्मनो वाक् । सामे-
 तस्या ऽप्यु मृदः करोति । आत्मनो ह्येवेयं वाक् । मुहिपी करोति । मुहिपी हि वाक् । व्यालि-
 खिता भवन्ति । त्रेधाविहिता हि वाक्-ऋचो, यजूषि, सामानि । अथो यदिदं त्रयं वाचो रूपम्
 उपाशु व्यन्तममुचैः ॥ ४ ॥

श्याली एतान् कुर्यान् । तत्रोक्ताकारणेनेवास्त्रील्लोकान् कृतवान् भवति “ अथ यजमान उपा करोति मृद-
 मादाप ” इत्यादि (का. श्रौ. सू. १६।१२) इत्यम् ॥

(१) अथोखां करोति। (त्या) आत्मानं तुत्करोत्यथ विश्वज्योतिषः करोति प्रजा वै विश्वज्योतिः प्रजा ह्येव विश्वं ज्योतिः प्रजननमेवैतुत्करोति ता एतस्याऽएव मृदः करोत्यात्मनस्तत्प्रजां निर्मिमीते यजमानः करोति यजमानस्तदात्मनः प्रजां करोत्यनन्तर्हिताः करोत्यनन्तर्हितां तदात्मनः प्रजां करोत्युत्तराः करोत्युत्तरां तुदात्मनः प्रजां करोति व्यालिखिता भवन्ति त्रिवृद्धि प्रजातिः पिता माता पुत्रोऽथो गर्भोऽल्लवं जरायु ॥ ५ ॥

ता एता यजुष्कृतायै करोति । (त्य) अयजुष्कृतायाऽइतरा निरुक्ता एता भवन्त्यनिरुक्ता इतराः परिमिताऽएता भवन्त्यपरिमिताऽइतराः ॥ ६ ॥

प्रजापतिरेषोऽग्निः । (रु) उभयम्बेतत्प्रजापतिर्निरुक्तश्चानिरुक्तश्च परिमितश्चापरिमितश्च तथा यजुष्कृतायै करोति अथैवास्य निरुक्तं परि-

अयासा करानि । आत्मानं तत् करोति । अथ विश्वज्योतिषः करोति । प्रजा वै विश्वज्योतिः । प्रजा ह्येव विश्वं ज्योतिः । प्रजननमेवैतत्करोति । ता एतस्या एव मृदः करोति । आत्मनस्तत्प्रजा निर्मिमीते । यजमानः करोति । यजमानस्तदात्मनः प्रजा करोति । उत्तराः करोति । उत्तरां तदात्मनः प्रजां करोति । व्यालिखिता भवन्ति । त्रिवृद्धि प्रजातिः-पिता, माता, पुत्रः । अथो गर्भः, अल्लवम्, जरायु ॥ ५ ॥

ता एता यजुष्कृतायै करोति, अयजुष्कृतायाऽइतराः । निरुक्ता एता भवन्ति, अनिरुक्ता इतराः । परिमिता एता भवन्ति, अपरिमिता इतराः ॥ ६ ॥

प्रजापतिरेषोऽग्निः । उभयम्बेतत् प्रजापतिः-निरुक्तश्चानिरुक्तश्च, परिमितश्चापरिमितश्च ।

अयोरेता करातीत्यादिकम्, अधिदेवतवद् व्याख्येयम् । उखाया आत्मरूपात् तदनन्तरं तस्या एव मृदो विश्वज्योतिषामुपादाने प्रजोत्पादनमित्यर्थः । 'प्रजननं' प्रष्टव्यं जननं ज-भ यस्मान् प्रजननम्, प्रजामित्यर्थः । 'अनन्तर्हिताः' व्यापारान्तरेणाव्यवहिताः कुर्यात् । उखाया विश्वज्योतिषाञ्च मध्ये व्यवधानं न कुर्यादिति भावः । तद्वानन्तर्हितवस्तुत्वात् । प्राङ् निष्पादनेऽपि सम्भवतीत्यत्र आह-उत्तराः करोतीति । 'उत्तराः' उखाया उत्तरभाविनीः कुर्यात् । 'अथो गर्भं अल्लवं' गर्भेऽन्तर्हितवस्तुम्, 'जरायु' बर्हिषेऽन्तम् ॥ ५ ॥

यदेताना मन्त्राद्विद्युत्पादनेऽपि, यथापादादिनामवचनम्, यदपि पादमात्रादिपरिमाणवचनम्, तदेतत् सर्व-नितरेषुकाना वैश्वज्येनामूय स्वीति-ता एता यजुष्कृतायै करोतीत्यादिना । 'यजु' मन्त्र-तेन कृता निष्पादिता 'यजुष्कृता' यजुष्येन कृत्या, तस्या ह्यर्थः । 'अयजुष्कृतायै' अतयाभूतया मृदः इत्या 'अपादादिव्यतिरिक्ताः, कुर्यात्, 'एता अनिरुक्ताः' अपादा विश्वज्योतिषो' निर्वचनम् प्राप्ता (तै. नं. ४ । ४ । ६ सा. मा.) ॥ ६ ॥

प्रजापतिरेषोऽग्निरिति । 'एष.' चपनलक्षणः 'अग्निः' 'प्रजापतिः' सर्वभूतानाम्को विशद् । 'निरुक्त'

मितथै रूपं तदस्य तेन संस्करोत्यथ वाऽ अयुञ्जकृतायै युद्धेवास्मानि-
रुक्तमुपरिमितथै रूपं तदस्य तेन संस्करोति सु ह वाऽप्यतथै सुर्व्वं कृत्स्नं
प्रजापतिथै संस्करोति वुऽ एवं विद्वानेतदेवं करोत्यथोपशयायै पिण्डं
परिशिनष्टि प्रायश्चित्तिभ्यः ॥ ७ ॥ (शतम् ३७००) ॥

(भ्योऽथै) अर्थैनां धूपयति । स्थेम्ने न्वेवाथो कर्मणः प्रकृततायै युद्धेव
धूपयति शिरऽ एतद्यज्ञस्य यदुखा प्राणो धूमः शीर्षस्तत्प्राणं दधाति ॥ ८ ॥

(त्थ) अश्वशर्कैर्धूपयति । प्राजापत्यो वाऽअश्वः प्रजापतिरग्निर्नो वा
ऽआत्माऽऽस्मान्थै दिनस्त्युद्दिथैसायै तद्दे शुक्रेष तद्धि जग्धुं यातवाम
तथा हु नैवाश्वथै हितुस्ति नेतरान्पशुन् ॥ ९ ॥

तद् वा यजुःकृतायै करोति-यदेवास्व निरुक्तं परिमितं रूपम्, तदस्य तेन संस्करोति । अथ वा
अयुञ्जकृतायै-यदेवास्मानिरुक्ताम् अपरिमितं रूपम्-नटस्य तेन संस्करोति । स ह वाऽप्यतं सर्व्वं
कृत्स्नं प्रजापतिं संस्करोति-य एवं विद्वानेतदेवं करोति । अथोपशयायै पिण्डं परिशिनष्टि-
प्रायश्चित्तिभ्यः ॥ ७ ॥

अर्थैनां धूपयति-स्थेम्ने न्वेव । अथो कर्मणः प्रकृततायै । युद्धेव धूपयति । शिरः एतद्यज्ञस्य-
यदुखा । प्राणो धूमः । शीर्षस्तत् प्राणं दधाति ॥ ८ ॥

अश्वशर्कैर्धूपयति । प्राजापत्यो वाऽअश्वः । प्रजापतिरग्निः । नो वाऽआत्माऽऽस्मान् दिनस्ति-
अर्हिमायै । तद्दे शुक्रेष तद्धि जग्धुं यातवाम । तथा ह नैवाश्वं दिनस्ति, नेतरान्पशुन् ॥ ९ ॥

कार्यात्मना विद्यतन्, ' अनिरुक्तं ' कारण्णामना वर्तमानमिति विवेकः । यन्निरुक्तानिरुक्तायात्मकत्वम् ' उभयम् '
अस्ति, तद् द्वयं प्रजापतिरेव । ' तन् ' तथा सति यजुःकृतोपमानि प्रजापते ' यन् ' निरुक्तं रूपम् ' तत्
कार्यात्मकं ' परिमितम्, ' तत् ससृजवान् ' भवति । अतथाभूतामित्युक्ताभिरुत्तपाभूतं प्रजापते. रूपं संस्करोति ।
' एव विद्वान् ' निरुक्तानिरुक्तमुपर जग्धुं संस्कर्ता भवति । अत्रशिष्टाऽऽ सुदो विनियोगमाह-अथोपश
यायै पिण्डं परिशिनष्टि प्रायश्चित्तिभ्य रति । उक्तां कृत्वा यजमान रति शेषः । उपशने इति ' उपशया '
सदृश्यते । तस्या. प्रयोजनमुच्यते-'प्रायश्चित्तिभ्यः' प्रायश्चित्त- उक्ताभेदपरिहारोपायाः, तदर्थमित्यर्थः ॥ ७ ॥

यदुक्तं सूत्रहना-“ सपभिरधत्तकृद्भिरथ धूपयति दक्षिणान्यार्शनिरेकैरेन वसवसवेति प्रतिमन्त्रम् '
(का. श्रौ. सू. १९१०८) इति, तदिदं विषयं प्रकृतं-अर्थैनां धूपयति स्थेम्ने न्वेवेत्यादिना । ' स्थेम्ने
न्वेव ' स्थिरत्वादेव, न केवलं दृष्टार्थम् । ' अथो ' अथि च ' कर्मणः ' उभयकारणतदुपाय चपनत्स वा
' प्रकृततायै ' संस्करणव्यभिचये । युद्धेवेत्यादिः धूपयार्थवादः, उखाया. प्राधान्यात् शिरसवामिधानम् ।
नाहारभेगं प्राणस्य सज्जाहारमरे धूमस्य तत्सज्जाहारोत्तान् प्राणबोधधारः ॥ ८ ॥

अश्वशर्कैर्धूपयतीति । धूपनकर्म चादशकृद्भिरैव सवित्तन्मिति नियमं कारणमाह-प्राजापत्यो वा अश्व

(नृ) वसवस्त्वा धूपयन्तु । गायत्रेण च्छन्दसाऽङ्गिरस्वदुद्धास्त्वा धूपयन्तु त्रेष्टुभेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वुदादित्यास्त्वा धूपयन्तु जागतेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वद्विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा धूपयन्तवानुष्टुभेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वद्विन्द्रस्त्वा धूपयतु वरुणस्त्वा धूपयतु विष्णुस्त्वा धूपयत्वित्येताभिर्धूपयतीति ॥ ३० ॥

“ वसवस्त्वा धूपयन्तु गायत्रेण च्छन्दसाऽङ्गिरस्वत् (१) रुद्रास्त्वा धूपयन्तु त्रेष्टुभेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वत् (२) आदित्यास्त्वा धूपयन्तु जागतेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वत् (३) विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा धूपयन्तवानुष्टुभेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वत् (४) इन्द्रस्त्वा धूपयतु (५) वरुणस्त्वा धूपयतु (६) विष्णुस्त्वा धूपयतु (७) ”—(वा. सं. ११।६०) इति । एताभिर्धूपयतीति ॥ १० ॥

इत्यादिना । “ प्रजापतेरक्षयस्वत्तु पपातन् तदस्वोऽभवत्, यदक्षयत् तदस्वस्याभवत् ”—(तै. स. १।३।१२।१)—इति श्रुतेः, प्रजापतेरक्षयस्त्वेन सम्बन्धाद्दक्षस्य प्राजापत्यत्वम् । चीयमानस्याग्नेः विराटामकत्वं प्राक् प्रतिपादयन्, —“ सकृत्तः प्रजापतिरिति ” इति श्रुतेः सवत्सर्गमुत्पादप्रार्थनायात्वाद्वा अग्निः प्रजापति । अधश्चक्रुद्वाता धूपनं प्रशंसति—नर्द्धं दार्द्धनेवेत्यादिना । ‘ शक्या ’ इति परे “ परत्न ”—(पा. सू. १।१।१३) इत्यादिना शक्यादेशः । ‘ जग्धन् ’ मञ्जितम् अदेर्जग्धादेशः (पा. व. २।१।३६ वा.) । ‘ यातयाम ’ कालांतरगमनम्, गलमारमि-पर्यं । एन एवभूतम् अतः स्वमन्त्रविनम् ‘ अश्वम् ’ अवि न ‘ हिनसिन् ’ अश्वमन्त्रवित्त्वेन एतेषां पशूनां सम्बन्धाभावादेव दत्ताप्रसङ्गः । अनोऽधराकैर्धूपनं प्रशंसन् ॥ ११ ॥

अथ प्रथमशकना धूपने मन्त्रमाह—वसवस्त्वा धूपयन्तु गायत्रेण च्छन्दसाऽङ्गिरस्वदिति । हे उत्रे ! त्वं ‘ वसवः ’ अष्टमङ्गयाकाः “ धूपयन्तु ” अधश्चक्रुर्धूपनेन मष्टुर्वन्तु । कीदृशा वसवः गायत्र्याप्येन छन्दसा सहिता ‘ अङ्गिरस्यत् ’ अङ्गिरसो यथा स्वकीये च्यवने ‘ अहूयन् ’ एवमित्यर्थः । वचना गायत्रच्छन्दसधः सम्बन्धे अष्टमङ्गयासादस्य निमित्तम्; अष्टौ हि वसवः, अष्टाधरा च गायत्री ॥

एव “ रुद्रास्त्वा धूपयन्तु त्रेष्टुभेन ”—(वा. सं. ११।६०) इत्यादयोऽप्यत्र सत्यादादरेण व्याख्येयाः । “ विद्वे त्वा देवा वैश्वानरा ” इति चतुर्थमन्त्रे विश्वेषां देवानां सर्वदेवामकत्वात्तुष्टुमधः सर्वच्छन्दोऽप्येवात् परम्परामन्त्रेण । विश्वे च तं नराध ‘ विद्वेनेरा ’, तथा श्रितकामित्वेन सम्बन्धिनो ‘ वैश्वानराः ’ इन्द्रवरुणविष्णुनां प्रतिनिधित्वच्छन्दसम्बन्धाभावात्, भेदस्य एवान्तायाः । एताभिर्धूपयतीति—तद्देवताभिर्धूपयतीति । ‘ एतन् ’ एतेन, वन्वादिभ्यश्चधूपनेन ‘ एताभिः ’ सादेवताभिः एव धूपनं कारितवान् मवति ॥ १० ॥

सुताश्वशकानि भवन्ति । सप्त यजूर्थेपि सप्ततय्य एता देवताः सप्त
शीर्षप्राणा यदु वाऽअपि बहुकृत्वः सप्तसप्त सप्तैव तुच्छीर्षुष्येव तुत्सप्त
प्राणान्दधाति ॥ ११ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ६-४-१ ॥ (५. ३.)

अथैनमस्यां खनति । (त्ये) एतद्वै देवा ऽअविभयुर्धद्वै नऽ इममिह
रक्षांश्चिंति नाश्रु नु हन्युरिति तुस्माऽइमामेवात्मानमकुर्वन्गुपत्याऽऽत्मा-
ऽऽत्मानं गोप्स्यतीति ॥ १ ॥

तां वाऽअदित्या खनति । (ती) इयं वाऽअदितिर्नो वाऽआत्मा-
ऽऽत्मानं हि नस्त्युहिर्थापै यदन्यया देवतया खनेद्विर्स्यादैनम् ॥ २ ॥

सप्तशकानि भवन्ति, सप्त यजूर्थे, सप्ततय्य एता देवताः । सप्त शीर्ष प्राणाः । यदु वाऽअपि
बहुकृत्वः सप्तसप्त सप्तैव तत् । शीर्षुष्येव तत् सप्त प्राणान् दधाति ॥ ११ ॥

अथैनमस्यां खनति । एतद्वै देवा अविभयुः—यद्वै न इममिह रक्षांति नाश्रु न हन्युरिति । तस्मा-
ऽइमामेवात्मानमकुर्वन्—गुप्यै । आत्माऽऽत्मानं गोप्स्यतीति ॥ १ ॥

तां वाऽअदित्या खनति । इयं वाऽअदितिः । नो वाऽआत्माऽऽत्मानं हि नस्त्युहिर्थापै । यदन्यया
देवतया खनेद्विर्स्यादैनम् ॥ २ ॥

शकन्मन्त्रदेवताना यन् सततज्ञवासायन्, तन् प्रवर्तति—सप्तशकानि भवन्तीत्यदिना । सप्तशकत-
सप्तवस्त्र त्रिवं प्रशंसति—यदु वा अपि बहुकृत्वः सप्त-सप्तैति । ' २ ' अपि च, यदपि तत्र सप्तशकमेकं
सतकन्, सप्तशकप्रसन्नम्, देवतागतं चान्यन् । एवं ' बहुकृत्व. ' समनस्यत्यामाहृत्यामति सप्तशकाननिरे-
कत् त्रिभिः सप्तभिः ' शीर्षुष्येव ' दखाहये यदशिरस्येव ' सप्त प्राणान् ' ' दधाति ' स्थानयति ॥ ११ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीने वेदार्थप्रकाशे भाष्यन्दिनीयुक्ततय्यब्राह्मणभाष्ये षष्ठ्यां
पञ्चमोऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (६-५-३) ॥

अथैवमस्यां खनति—अथैनमस्यां खनतीति । ' एतन् ' स्वयन् ' अस्यां ' इदमस्यां उवाचया-
नार्यं खनेत् । अत्रैवमस्यां पुराज्ञानान्निधानमुत्वेन प्रशंसति—एतद्वै देवा अविभयुरिति । ' एतन् ' एतेन
पद्मभागेन खद्व ' देवाः ' मीमाः आसन्, ' न. ' अस्माकं सम्बन्धिनन् ' इमन् ' उवाचकारुषे पदार्थ
' नाश्रु ' नाशकरोपि रक्षांति ' न हन्युः ' हननं न कुर्वुरिति । यदेतदस्ति, ' एतन् ' एतेनेति पूर्वप्रत्ययः ।
' तामै ' अवयवभूताय उवाचदिपदार्थाय ' इमा ' इदमिदं ' एव ' अस्मान् ' अवयविनन् ' अकुर्वन् ' ।
एवं कुर्वन्निनायमाह—आत्मानं गोप्स्यतीति । यथात्ममृतमहं स्वं रक्षति, तथा रक्षिष्यतीति तेषा-
मसायः ॥ १ ॥

खननन्य मन्त्रं विषये—तां वा अदित्या खनतीति । ' अदित्या ' अदितिदेवतामन्त्रेण मन्त्रेनेत्यर्थः ।

(म्र) अदितिद्वा देवी विश्वदेव्यावती । पृथिव्याः सधस्येऽअङ्गिर-
स्वत्खनत्ववटेत्यवटो ह्येष देवत्राऽत्र सा वैणव्यभिरुत्सीदति चतुःशक्ति-
रेष कूपो भवति चतस्रो वै दिशः सुर्वाभ्यऽ एवैनमेतद्दिग्भ्यः खनत्यथ
पचनमवधायापाठासवदधाति तूष्णीमेव तां हि पूर्वा करोति ॥ ३ ॥

(त्य) अथोत्तामवदधाति । देवानां त्वा पत्नीर्देवी विश्वदेव्यावतीः
पृथिव्याः सधस्येऽअङ्गिरस्वदधतूखऽइति देवानां हितासुप्रे पत्नीर्देवी-

“ अदितिद्वा देवी विश्वदेव्यावती पृथिव्याः सधस्येऽअङ्गिरस्वत् खनत्ववट ”-
इति । अवटो ह्येष देवत्रा । अत्र सा वैणव्यभिरुत्सीदति । चतुःशक्तिरेष कूपो भवति । चतस्रो वै
दिशः । सर्वाभ्य एवैनमेतद्दिग्भ्यः खनति । अथ पचनमवधायापाठासवदधाति-तूष्णीमेव । तां हि
पूर्वा करोति ॥ ३ ॥

अथोत्तामवदधाति । “ देवानां त्वा पत्नीर्देवी विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्येऽ-

अन्वपत्यिरेकाभ्यामितिः खनने प्रशस्तेति दर्शयति । इयं वा अदितिरित्यादिता । येषम् ‘ अदितिः ’
देवता, सा ‘ इय वै ’ पृथिवी खट्ट । आदिते सर्वमिदितिरिति व्युत्पत्ते । इष्टमन्वत् । यथा पादतल्लव-
कटकापुङ्गवादिषु स्वयं चेत हिनमि, अन्यथेत् हिंस्यान्, एवमिति मान् ॥ २ ॥

मन्त्र दर्शयति-अदितिद्वा देवीति । अयमर्थ-दे अवट । ‘ त्वा ’ ‘ अदिति-’ अदीना देवमाता ।
‘ देवी ’ खनतु । कीदृशी । ‘ विश्वदेव्यावती ’ विश्वेया देवानां हिन कर्म विश्वदेव्यम्, तदस्या अस्तीति-
(पा. सू. १।१।३१) विश्वदेव्यावती । “ मन्त्रे सोमाधेष्टिरवविश्वदेव्यस्य मनी ”-(पा. सू. ५ । २ ।
९४) इति दीर्घ । किञ्च ‘ अङ्गिरसन् ’ अङ्गिरसो यथा तथा । ह्यत्र ! ‘ पृथिव्या. ’ ‘ सधस्ये ’ सह-
स्थाने उपरीत्यर्थे । ‘ इति ’-शब्दो मन्त्रममाप्त्यर्थे इति ॥

अवटो ह्येष देवत्रेति । ‘ एष अवट. ’ ‘ देवत्रा ’ देवम् अग्निं प्रति मातुः, इष्टकोषारक्षकत्वात् । अवटखनन-
साधनम्, टखार्थम्-खननार्थं प्रगाहता वैणव्यभिरन्वेषाह-अथ सा वैणव्यभिरुत्सीदतीति । ‘ अत्र ’ अवट-
खनने सा येन पूर्वमुपयुक्ता ‘ वैणवी ’ वैणविकारभूता ‘ अग्निः. ’ ‘ सा ’ ‘ उन्नीदति ’ विनश्यति, ह्यत्रयो-
जना मवनन्त्यर्थः । अत्र खननार्थमाहताया प्रतिपत्तिर्भवतीत्यर्थः । अष्टस्य प्रकारविशेषमाह-चतुःशक्ति-
रेष कूपो भवतीति । सक्तयोऽश्वयः प्रशेसव्यवहृत्वाद्बटवहृत्त्वप्रमक्तानुव्यते-एष कूप इति । ‘ चतस्रो वै
दिशः ’ इत्यर्थेवा- स्पष्ट. “ अथ्या श्वस्रं चतुरस्रं खनत्यदितिद्भेति ”-(का. श्रौ. सू. १६ । १०८)
इति कात्यायनः ॥

अथ यदुक्त सूक्तता-“ अपणमास्तीथे यथाकृतमवदधाति, देवानां त्वेतुला न्युञ्जाम् ”-(का. श्रौ. सू.
१६ । ११० । १११) इति, तदिदं विषये-अथ पचनमिति । पच्यतेऽनेनेति पचनं तृणादिकम्, तन्
‘ अवधाप ’ अक्टे आस्तीर्न, तूष्णीमेवदौ निष्पादितत्वात् प्रपमम् ‘ अवादान् एव ’ तूष्णीं स्थापयेत् ॥ ३ ॥

अथोत्तामवदधातीति । पश्चादुक्ता “ देवानां त्वा पत्नीः ”-इति मन्त्रेण अवाद्सुत्रमवदधात् ।

विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्येऽङ्गिरस्वदधुस्ताभिर्देवानामेतद्दधाति
ता ह ताऽ ओपधयऽ एवोपधयो वे देवानां पत्न्यऽ ओपधिभिर्हीदथ्
सुर्व्वं हितमोपधिभिर्देवानामेतद्दधात्यथ विश्वज्योतिषोऽवदधाति तूष्णी-
मेवाय पचनमवष्टायाभीन्दे ॥ ४ ॥

धिपुणास्त्वा देवीः । (वि०) विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्येऽङ्गि-
स्वदुभीन्धतामुखऽडुति धिपुणा हेतामग्रे देवीविश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः
सधस्येऽङ्गिरस्वदुभीधिरे ताभिर्देवानामेतदुभीन्दे सा ह सा वागेव वाग्वे
धिपुणा वाचा हीदथ् सुर्व्वमिच्छं वाग्देवानामेतदुभीन्देऽथैतानि त्रीणि
युज्थ्पीक्षमाणऽ एव जपति ॥ ५ ॥

अङ्गिरस्वदधुस्त्वे "—इति । देवानां हेतामग्रे पर्व्विद्वीविश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्येऽङ्गि-
स्वदधुः—ताभिर्देवानामेतद्दधाति । ता ह ता ओपधय एव । ओपधयो वे देवानां पत्न्यः । ओपधिभिर्हीदं
सर्व्वं हितम् । ओपधिभिर्देवानामेतद्दधाति । अथ विश्वज्योतिषोऽवदधाति—तूष्णीमेव । अथ पचनमव-
ष्टायाभीन्दे ॥ ४ ॥

" धिपुणास्त्वा देवीविश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्येऽङ्गिरस्वदुभीन्धतामुखे "—
इति । धिपुणा हेतामग्रे देवीविश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्येऽङ्गिरस्वदुभीधिरे—ताभिर्देवानामेतद-
भीन्दे । सा ह सा वागेव । वाग्धे धिपुणा । वाचा हीदं सर्व्वमिच्छम् । वाग्देवानामेतदुभीन्दे । अथै-
तानि त्रीणि यज्थ्पीक्षमाण एव जपति ॥ ५ ॥

‘ देवी. ’— विश्वदेव्यावती. ’—इत्युच्यते “ मुया मुदुक् ”—(पा. सू. ७ । १ । ३९) इति पूर्णसर्वग-
दीर्घः ॥ मन्त्रे व्याचष्टे—देवानां हेतामग्र इति । या देवपत्न्यः—इन्द्राणी, अग्नायी, आश्विनी, रादू हत्यायाः
(निरु. १२ । ४ । १२) पुरा उग्रात्मवटे स्थापितवत्यः । अतः अनेन मन्त्रेण ताभिरवस्थापितवान्
मन्त्रन्वियः । ‘ देवपत्नी ’—राजस्य ओपधयोऽर्थ इति सोपपत्तिक वदन् तेन मन्त्रेणोपधानं प्रशंसति—ता ह
ता ओपधय एवेति । ‘ ता ह ’ ता. खलु देवपत्न्यः, ‘ ता. ’ ‘ ओपधय एव, ‘ न त्वन्या इति मन्त्रव्य-
मित्योवभ्यात्मना देवपत्नीभ्युक्तिः । तयोपधीनां निधानशक्तिः कुन इत्यत आह—ओपधीभिर्हीदं सर्व्वं हितमिति ।
प्रीद्विपरादिरुपागामोपधानम् अथ कृत्स्नस्य जगतो धारकत्वं प्रसिद्धम् । निर्माणक्रमप्राप्तानां विश्वज्योतिषा-
मवधानं विष्टे—अथ पचनमित्यादिना । दीपनं दक्षिणाग्निवैव । “ दक्षिणात्पक्षिणा दीपयति विष्णा-
स्त्वेति ”—(का. श्रौ. सू. १६ । ११२) इति सूत्रम् ॥ ४ ॥

धिपुणास्त्वेति । मन्त्रम् सर्व्वद्व्याहृषेपः । धिपुणा हेतामित्यादि—त्राक्षयमपि सूत्रम् । ‘ अमोधिरे ’
अभितोऽदीपयन् । धिपुणाद्यस्य विश्वितमर्थं कृत्वा तस्याः प्रकृतकर्मयोग्यतात्मनोऽन्तः-प्रतिष्ठानप्रतिदि-
म्प—सा ह सा वागेवेति । या सा खलु धिपुणा, ‘ सा ’ प्रसिद्धा ‘ वागेव ’ न . वाचा व्यवहारमात्रे

व्यरुत्रीष्वा देवीः । (विं) विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधुस्थेऽअङ्गिरस्वच्छ्रपयन्तूत्सऽइति व्यरुत्रीहेतामुग्ने देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधुस्थेऽङ्गिरस्वच्छ्रपयाश्चक्रुस्तुभिरेवैनामेतच्छ्रपयति तानि ह तान्य-होरात्राण्येवाहोरात्राणि वै व्यरुत्रयोऽहोरात्रैर्हीदधुं सर्वं वृतमहोरात्रैरेवैनामेतच्छ्रपयति ॥ ६ ॥

ग्रास्ता देवीः । (विं) विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधुस्थेऽअङ्गिरस्वत्पचन्तूत्सऽइति ग्रा हेतामुग्ने देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधुस्थेऽङ्गिरस्वत्पेचुस्तुभिरेवैनामेतत्पचति तानि ह तानि च्छन्दाश्स्येव च्छन्दाश्सि वै ग्राश्छन्दोभिर्ही स्वर्गं लोकं गच्छन्ति च्छन्दोभिरेवैनामेतत्पचति ॥ ७ ॥

“ व्यरुत्रीष्वा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधुस्थेऽअङ्गिरस्वच्छ्रपयन्तूत्से ”-इति । व्यरुत्रीहेतामुग्ने देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधुस्थेऽङ्गिरस्वच्छ्रपयाश्चक्रुः-ताभिरेवैनामेतच्छ्रपयति । तानि ह तान्यहोरात्राण्येव । अहोरात्राणि वै व्यरुत्रयः । अहोरात्रैर्हीदं सर्वं वृतम् । अहोरात्रैरेवैनामेतच्छ्रपयति ॥ ६ ॥

“ ग्रास्ता देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधुस्थेऽअङ्गिरस्वत्पचन्तूत्से ”-इति । ग्रा हेतामुग्ने देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधुस्थेऽङ्गिरस्वत् पेचुः-ताभिरेवैनामेतत् पचति । तानि ह तानि च्छन्दांस्येव । छन्दांसि वै ग्राः । छन्दोभिर्ही स्वर्गं लोकं गच्छन्ति । छन्दोभिरेवैनामेतत् पचति ॥ ७ ॥

कस्यापि वस्तुनेऽभिव्यक्तेरमावात् वावा हीद सर्गमिदमित्युक्तम् । ‘ वदन् ’ दीपितं प्रकाशितमित्यर्थः ॥ यदुक्तं सूत्रज्ञता-“ व्यरुत्रीष्वास्तुभाणो जपति ”-(का. श्रौ. सू. १६ । ११४) इति, तदिदं विश्वदेव्यावतीनां त्रीणि यजूपीक्षमाण एव जपतीति । “ व्यरुत्रीष्वा, ” “ ग्रास्ता, ” “ जनयस्ता ”-इति त्रीणि । ‘ व्यरुत्री ’ व्यरुत्रयः (पा. सू. ७ । २ । ३४) । अर्षवादे बहुवचनात्तत्वेन निर्देशात् एकेन श्रवणं द्वाम्या पचनं यद्यपि वर्ण्यते, तथापि पाकश्रवणयोरश्रितकर्तव्यत्वेन स्वस्यानुकूलप्रयत्नमन्तरेण स्वकर्तव्यमात्रात् रक्षणपूर्वको जप एव कर्तव्य इत्येवकारस्याभिप्रायः ॥ ६ ॥

प्रथमं यज्ञरामिधाय व्यत्वष्टे-व्यरुत्रीष्वा देवीरिति । व्यरुत्रिशब्दस्याभिप्रेतमर्थमाह-तानि हेति । ‘ तानि ’ एतानि ‘ अहोरात्राणि ’ । प्रतिनिर्देश्यमानाहोरात्रमित्यथा तानीति । व्यरुत्रीणामहोरात्रनिर्देशान् नपुंसकता, अथवा सामान्यविवक्षणा नपुंसकत्व द्रष्टव्यम् ; तानि व्यरुत्र्याह्वानि कृत्वा जगत् श्रपयन्तिविति । व्यरुत्रय इति योऽयं व्यरुत्रिशब्दस्वावयवार्थः, तस्मैतत्सवाहोरात्रेऽपि सद्भाव दर्शयत्युक्तार्थसमर्थनाय-अहोरात्रैर्हीदं सर्वं वृतमिति । ‘ अहोरात्रैरेव ’ ‘ एनाम् ’ उखां श्रपयति, यः ‘ एतत् ’ एतेन अहोरात्रवाचकव्यरुत्रिशब्दयुक्तेन यज्ञवा श्रपयति ॥ ६ ॥

अथ द्वितीयं यज्ञरान्त्य व्याचष्टे-ग्रास्ता देवीरित्यादिना । यदुक्तं “ छन्दांसि वै ग्राः ” इति, तदुपपा-

जुनयस्तुऽऽच्छिन्नपत्रा देवीः । (विं) विवृद्देव्यावतीः पृथिव्याः सधु-
स्थेऽङ्गिरस्वत्पचन्तूस्वऽइति जुनयो हेतामग्रेऽच्छिन्नपत्रा देवीर्विवृ-
देव्यावतीः पृथिव्याः सधुस्थेऽङ्गिरस्वत्पेषुस्तुभिरेवैनामेतत्पचति
तानि ह तानि नक्षत्राण्येव नक्षत्राणि वै जुनयो ये हि जुनाः पुण्यकृतः
स्वर्गं लोकं युन्ति तेषामेतानि ज्योतीर्ष्वपि नक्षत्रैरेवैनामेतत्पचति ॥ ८ ॥

स वै जुनत्येकेन । (त्र) अवदधात्येकेनाभीन्दऽ एकेन श्रपत्ये-
केन द्वाभ्यां पचति तस्माद्द्विः संवत्सरस्यात्रं पच्यते तानि पदं सम्पद्यन्ते
पृष्टतवः संवत्सरः संवत्सरोऽभिर्युवानभिर्युवित्यस्य मात्रा तावत्त-
द्रवति ॥ ९ ॥

“ जनपस्त्वाऽच्छिन्नपत्रा देवीर्विष्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधुस्थेऽङ्गिरस्वत् पच-
न्तूस्वते ”- (वा. सं. ११ । ६१) इति । जनयो हेतामग्रेऽच्छिन्नपत्रा देवीर्विष्वदेव्यावतीः पृथिव्याः
सधुस्थेऽङ्गिरस्वत् पेषुः-ताभिरेवैनामेतत् पचति । तानि ह तानि नक्षत्राण्येव । नक्षत्राणि वै
जनयः । ये हि जुनाः पुण्यकृतः स्वर्गं लोकं यान्ति-तेषामेतानि ज्योतीर्ष्वपि । नक्षत्रैरेवै-
नामेतत् पचति ॥ ८ ॥

स वै सनत्येकेन, अवदधात्येकेन, अभीन्द एकेन, श्रपत्येकेन, द्वाभ्यां पचति । तस्माद् द्विः
संवत्सरस्यात्रं पच्यते । तानि पदं सम्पद्यन्ते । पृष्टतवः संवत्सरः । संवत्सरोऽभिः । यावानभि-
र्पावत्पस्य मात्रा-तावत्तद्रवति ॥ ९ ॥

दपति-छन्दोभिर्हि स्वर्गं लोकं गच्छन्तीति । गच्छन्नाभिर्यजमानाः स्वर्गमिति न्युत्पद्येः छन्दःश्रुति
सम्पदादित्यर्थः । “ माः गच्छन्त्येनाः ” इति निरुक्तम् (निर. १ । ४ । ४) ॥ ७ ॥

वृत्तीं पठन्त्य व्यापष्टे-जनपस्त्वाऽच्छिन्नपत्रा इति । जायन्ते जनाः पुण्यकृतो नक्षत्ररूपेणेति
' जनयः ' नक्षत्राणि, तानि च ' अच्छिन्नपत्राः ' अच्छिन्नपत्रानसामनपद्युक्तानित्यर्थः; न हि तानि
सुहृत्तथादावर्कं पतन्ति । अनिशब्दार्थमाह-तानि ह तानि नक्षत्राण्येवैति । नक्षत्रे प्रापन्ते
सुहृत्तिभिरिति नक्षत्राणि । लंका निर्दिशतां नृपसंज्ञकम् । “ नक्षत्राणि नक्षत्रैर्गतिकर्मणः ”- (निर. ३ । ४ । ३)
इति नैरुक्तम् । नक्षत्राणां जनिव्यतिर्हि दर्शयति-ये हि जनाः पुण्यकृत इति । ' तेषां ' स्वर्गं यतां यानि
' एतानि ज्योतीर्ष्वपि ' तानि नक्षत्राणि । ' द्रपयन्तूस्वते ' ' पचन्तूस्वते ' इत्यनयोः द्रपयं पाठनित्यातामान्यम्,
पचनं पाठनिर्दिशति विवेकः ॥ ८ ॥

सनतादिमन्त्रगतां सङ्गपामन्दं प्रशंसति-स वै सनत्येकेनेत्यादिना । सनतादितिया त्वेकेकेनैव मन्त्रेण,
पाठत्वं च मन्त्रप्रसाम्यत्वं विहितम्, तस्यार्थवादः-तस्माद् द्विः संवत्सरस्यात्रमिति । शाब्वादिपति-

(त्यु) अथ मित्रस्य चर्षणीधृतऽडिति । मैत्रेण यजुषोपन्याचरति याव-
त्क्रियञ्चोपन्याचरति न वै मित्रं कश्चन हिनस्ति न मित्रं कश्चन हिनस्ति न
तयो ह्येष एतां न हिनस्ति नोऽएतमेपा तां दिवैवोपवपेद् दिवोदपेद् । अहह्यमियम् ॥ १० ॥

तां सावित्रेण यजुषोदपति । सविता वै प्रसविता सवितृप्रसूतऽपुर्वेना-
मेतदुदपति देवस्त्वा सवित्रोदपतु सुपाणिः स्वंगुरिः सुबाहुरुत शक्तयेति
सर्वेषु हयेतत्सविता ॥ ११ ॥

अथ " मित्रस्य चर्षणीधृतः "—(वा. सं. ११।६२) इति मैत्रेण यजुषोपन्याचरति । यावत्
क्रियञ्चोपन्याचरति । न वै मित्रं कश्चन हिनस्ति, न मित्रं कश्चन हिनस्ति । तयो ह्येष एतां न
हिनस्ति । नोऽएतमेपा । तां दिवैवोपवपेद्, दिवोदपेद् । अहह्यमियम् ॥ १० ॥

तां सावित्रेण यजुषोदपति । सविता वै प्रसविता । सवितृप्रसूत एवेनामेतदुदपति ।
" देवस्त्वा सवितोदपतु, सुपाणिः स्वंगुरिः सुबाहुरुत शक्तया "—इति । सर्वेषु
हयेतत् सविता ॥ ११ ॥

पात्रं सवःसरस्य दिग्भ्रतीति प्रसिद्धम् । घृह्णन्वो मिलित्वा सवःसरो भवति, स संवःसरोऽग्निः । प्रजापतिना
सवःसरो प्रियमाणो भवति । अल्प सवःसरोऽग्निः प्रजापतिना घृतं, तथा च क्रियायात्तमित्यत आह—यावा-
नप्रियावत्स्यस्य मात्रेति । यावानिति स्वरूपस्येवचा, यावन्नीयवयवस्य । तावत्तद् भवतीति । नैमित्तिक-
चित्या सह चितीनामव्ययवाना षट्त्वान् सा मन्त्रगता सङ्ख्या ऋतुमह्यवाहारेणामेनात्रया समा भवति ।
चिन्त्यात्मकस्याग्नेः स्वरूपस्यैकत्वात् ऋतुषट्मह्यवावतोऽन्ययदिनः सवत्सरस्याप्येकत्वाच्च सा मन्त्रगता सङ्ख्या
सवःसरद्वारेण अग्निर्वावान् सावन्नी भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

उवाचा समन्त्रकमुपावहरणं विधाय प्रशंसति—अथै मित्रस्य चर्षणीधृत इति मैत्रेण यजुषोपन्या-
चरतीति । लोके ' मित्रं ' मित्रभूतः पुमान् ' न ' ' कश्चन ' ' हिनस्ति ' मित्रत्वादेव; ' मित्रन् ' अग्नि ' न '
' कश्चन ' मित्रत्वादेव ' तयो ' तथा च सति मैत्रेण मन्त्रेण नियतमुपवपणीयस्य पुनस्तुयमन्त्रेणोपवपारे
सति ' एष. ' यजमानः ' एताम् ' उवाच मित्रत्वादेव ' न हिनस्ति ' । ' नो ' नैव ' एतम् '
उपचरन्ते यजमानम् ' एषा ' उवाच, मायय दहतीति क्रुद्धा सती न हिनस्ति । तस्याः प्रश्नेपोक्षेपणयोः
कालनियममाह—तां दिवैवोपवपेद्, दिवोदपेदिति । उपवागोऽवदे प्रक्षेपः, उदापस्तत ऊर्ध्वं नपनम् ।
अहह्यमियमिति अग्नेः सूर्यस्य तेजस एकत्वाभिमावकत्वाभिप्रायेण ॥ १० ॥

उदास्ये मन्त्रं विधास्यन् सावित्रवाह—तां सावित्रेण यजुषोदपतीति । यजुषोदपत्यर्थः—हे उखे ! 'त्वा'
त्वा ' सविता ' सर्वस्य प्रेत्को देवः उदपतु । कीदृशः ? ' सुपाणिः ' ' पणि ' पानादिसापनमदेहाः

(त्राज्ये) अर्थेनां पर्यावर्तयति । (त्पु) अन्वयमाना पृथिव्यामाशा दिशः आपुणेत्पुत्र्ययमाना त्वं पृथिव्यामाशा दिशो उतेनापुरयेत्येतत् ॥ १२
 (उ) अर्थेनामुयच्छति । (त्पु) उत्याय बृहती भवेत्पुत्र्याय हीमे लोका बृहन्तः उदु तिष्ठ ध्रुवा त्वमित्युदु तिष्ठ स्थिरा त्वं प्रतिष्ठितेत्येतत् १३
 (त्ता) तां परिगृह्य निदधाति । मित्रेतां तऽवतां परिददाम्यभित्याऽप्या मा भेद्वीत्ययं वै व्वापुर्मित्रो योऽयं पवते तस्माऽपुत्रेनामेतत्परिददाति गुप्त्यै तु हेमे लोका मित्रयुतास्तस्मादेषां लोकानां न किञ्चन मीयते ॥ १४ ॥

अर्थेनां पर्यावर्तयति । “ अन्वयमाना पृथिव्यामाशा दिशः आपुण ”—(वा० सं० ११ । ६३) इति । अन्वयमाना त्वं पृथिव्यामाशा दिशो उतेनापुरयेत् ॥ १२ ॥

अर्थेनामुयच्छति—“ उत्याय बृहती भव ”—इति । उत्याय हीमे लोका बृहन्तः । “ उदु तिष्ठ ध्रुवा त्वम् ”—इति । उदु तिष्ठ स्थिरा त्वं प्रतिष्ठितेत्येतत् ॥ १३ ॥

तां परिगृह्य निदधाति—“ मित्रेतां तऽवतां परिददाम्यभित्याऽप्या मा भेद्वी ”—(वा० सं० ११ । ६४) इति । अयं वै वापुर्मित्रो-योऽयं पवते । तस्मादपुत्रेनामेतत् परिददाति-गुप्त्यै । ने हेमे लोका मित्रयुताः । तस्मादेतां लोकानां न किञ्चन मीयते ॥ १४ ॥

शोभनेन तेन युक्तः । ‘ स्वर्गयुक्तः ’ शोभनद्वयुक्तः । “ बल्लभक-वत्तन्वृत्तयोरुत्तं वा लो रवन्वयत्न इति वक्तव्यम् ”—(पा. सू. ८ । २ । १८ वा. २) इति विश्वेन एवम् । बाह्यवदन्तः । ‘ वत ’ कति च सक्त्या महत्या युक्त इति शेषः । सर्वम् खेन्दु मतिविति । एतन् ‘ एवं ’ सुवागवादिक् ‘ स्तित्वा ’ एव, न देवगन्तवित्यर्थः । उक्त उद्वनार्थः ॥ ११ ॥

एतन् स्वकृता—“ उदामुदना करोति अन्वयमानेति ”—(का. शी. सू. १६ । ११९ । १२०) इति, तदिदं समन्तक पर्यावर्तनं विधत्ते—अर्थेनां पर्यावर्तयत्यन्वयमानेति । पर्यावर्तयत्युत्पत्तिमुच्यते । हे उदो । ‘ अन्वयमाना ’ अन्वयमानानुबन्ता, ‘ पृथिव्यात् ’ अवस्थिता त्वम्, इनाः परीक्ष्यताः ‘ काशाः ’ प्राच्यादिपः, ‘ दिशः ’ आग्नेयादिदिशाश्च ‘ का ’ सर्वतः, ‘ पृथ ’ इत्य । आग्नेयेत्यस्यापर्यन्तम्—आपुण्येति । ‘ एतन् ’ एव आपुण, इत्यस्य एव वाच्यमस्ति, तदेतदेव, न योऽधिकवित्यर्थः ॥ १२ ॥

तथा गार्हपत्येण समन्तकं विधत्ते—अर्थेनामुयच्छत्युत्पाय बृहती भवेतीति । उपनन्दुर्व्यक्तवान् । हे उदो । उद्वयं प्रतिष्ठा उधिता मयः न इत्युद्वयानाः प्रथममुद्वयाने । एतन्मन्त्रानां स्वपदे—उत्याय हीमे लोका बृहन्त इति । उत्याय लोकावगतपञ्चकेन अनुत्तवम् ‘ उत्याय ’ लोकावगतवित्येव, वदित्ते एते लोका ‘ बृहन्तः ’ सकृत्कारित्यादा एतन्त एवमित्यर्थः । उदु तिष्ठेति दिशोऽन्वयं ध्रुवतस्व स्थेयं प्रतिष्ठितवत् अर्थ इति एवावहे—उदु तिष्ठ स्थिरा त्वं प्रतिष्ठितेतीति । ‘ एतन् ’ एतदे एवमित्यर्थः ॥ १३ ॥

क्षीयतेत्यर्थं एते स्थानं विधत्ते—तां परिगृह्येति । ‘ निदधाति ’ स्थानेन, ‘ एते ’—एते लोकाः ।

(तेऽथै) अथेनामाच्छृणोति । स्व्येन्ने न्वेवाथो कर्मणः प्रकृततापै ब्रुहे-
वाच्छृणोति शिरःएतद्यज्ञस्य ब्रुवुषा प्राणः प्रयः शीर्षेस्त्वप्राणं दधात्यथो
योषा वाऽऽस्ता योषायां तत्प्रयो दधाति तस्माद्योषायां प्रयः ॥ १५ ॥

(योऽज्जा) अजायै प्रयसाऽऽच्छृणोति । प्रजापतेर्व्यं शोकादजाः समभव-
न्प्रजापतिरग्निनां वाऽऽत्माऽऽत्मानं ११ दिनस्त्यदि ११ सापै ब्रुहेवाजायाऽअ-
जा ह सर्वाऽऽपधीरति सर्वासामेवेनामेतदोपधीना ११ रसेनाच्छृणोति १६ ॥

वृषवस्त्वोऽऽच्छृन्दन्तु गायत्रेण च्छन्दसाऽङ्गिरस्वद्वृष्टास्त्वोऽऽच्छृन्दन्तु
त्रैष्टुभेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वदादित्यास्त्वोऽऽच्छृन्दन्तु ज्ञागतेन च्छन्दसा-

अथेनामाच्छृणोति-स्व्येन्ने न्वेव । अथो कर्मणः प्रकृततापै । यद्वेवाच्छृणोति-शिर एतद्यज्ञस्य-
यदुखा । प्राणः प्रयः । शीर्षेन्तद् प्राणं दधानि । अथो योषा वाऽऽस्ता । योषायां तद् प्रयो
दधानि । तस्माद्योषायां प्रयः ॥ १५ ॥

अजायै प्रयसाऽऽच्छृणोति । प्रजापतेर्व्यं शोकादजाः समभवन् । प्रजापतिरग्निः । नो वाऽऽत्मा-
ऽऽत्मानं दिनस्ति-अहिमायै । यद्वेवाजायाः । अजा ह सर्वा अपधीरति । सर्वासामेवेनामेतदोपधीनां
रसेनाऽऽच्छृणोति ॥ १६ ॥

“ वसवस्त्वोऽऽच्छृन्दन्तु गायत्रेण च्छन्दसाऽङ्गिरस्वतः(१) रुद्रास्त्वोऽऽच्छृन्दन्तु त्रैष्टु-

तथा च कात्यायन-“ परिगृह्य पात्रे करोति मित्रेता त इति ”-(का. श्रौ. सू. १६ । ११२) इति ॥
हे ' मित्र ! ' देव ! बायो ! ' एताम् ' उखा ' ते ' तुभ्यन् ' परिददामि ' । परिदान रक्षणार्थं दानम् ।
' अग्निभ्यै ' अमेदनाय ' एषा ' उखा ' मा मेदि ' मित्वा मा भून् इति । मित्रदानस्वात्र समीहितमर्थमाह-अयं
वै वायुर्मित्र इति । " योऽयं पवते " सत्यं वाति । " पवतिर्गतिकर्ता "-(निघ. २ । १४ । ९) । ते
हेमे लोका मित्रगुणा इति । लोकत्रयामकोखापरिदानेनेदानीपरि त्रयो लोका वायुना गुणा धृता शक्तिवित्ता
वर्धन्ते । ' तस्मात् ' ' एषां लोकानां ' मय्ये ' न किञ्चन ' ' भोषते ' हिंस्यते ॥ १४ ॥

अथ त्रयसमुखाया पवआसेचनं विधाय स्तौति-अथेनामाच्छृणोति स्व्येन्ने त्वा इत्यादिना ।
एताम् उखाय ' आच्छृणोति ' आभिषक्ति । गतमन्यत् । प्रकारान्तरेण प्रशंसति-यद्वेवाच्छृणोति, शिर
एतद् यज्ञस्य यदुखेति । प्राधान्याद् उखाया. शिरस्त्वव्यवहारः । प्रयसो बलकत्वात् प्राणत्वव्यपदेशः ।
प्रयोषेपत्वनिशान्तिन्तप्रसिद्धात् समर्थयते-अथो योषा वा उखेति । स्त्रीलिङ्गत्वाद् उखाया योषात्वम् । प्रयसः
रैतोवर्द्धकत्वाद् रैतस्य प्रतिदम् ॥ १५ ॥

प्रयस आजत्वं विधानं स्तौति-अजायै प्रयसाऽऽच्छृणोतीति । प्रजापतेः शोकादजासम्पूतिराख्यानान्तराद्य
द्रष्टव्या, चीपमानस्याग्नेः प्रजापत्यात्मकत्वं प्रागुक्तम् । प्रजापतिरग्निः । प्रकारान्तरेण स्तौति-यद्वेवाजाया
इति । ' यन् ' ' उ ' अग्नि च ' अजायाः ' प्रयो मवतीति शेषः । स्पष्टमन्यत् ॥ १६ ॥

तत्र मन्त्राहा-वसवस्त्वोऽऽच्छृन्दन्तु गायत्रेण च्छन्दसाऽङ्गिरस्वदित्यादिना । हे उखे ! त्वा ' वसवः '

ऽङ्गिरस्वद्विधे त्वा देवा वैश्वानराऽ आच्छन्दन्त्वानुष्टुभेन च्छन्दसाऽङ्गिर-
स्वदित्येताभिरेवेनामेतद्देवताभिराच्छृणत्ति स वै याभिरेव देवताभिः करोति
ताभिर्धूपयति ताभिराच्छृणत्ति यो वाव कर्म करोति स एव तस्योपचारं
वेद तस्माद्याभिरेव देवताभिः करोति ताभिर्धूपयति ताभिराच्छृणत्ति ॥१७

इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ६-४-२ ॥ (५. ४.) ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६-५ ॥

भेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वत् (२) आदिन्यास्त्याऽऽच्छन्दन्तु जागतेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वत्
(३) । विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा आच्छन्दन्त्वानुष्टुभेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वत्"-(वा. सं.-
११।६५) इति । एताभिरेवेनामेतद्देवताभिराच्छृणत्ति । स वै याभिरेव देवताभिः करोति-
ताभिर्धूपयति-ताभिराच्छृणत्ति । यो वाव कर्म करोति-स एव तस्योपचारं वेद । तस्माद्याभिरेव
देवताभिः करोति-ताभिर्धूपयति । ताभिराच्छृणत्ति ॥ १७ ॥

देवा अष्टसङ्ख्याकाः, ' अङ्गिरस्वद् ' अङ्गिरस इव ' आच्छन्दन्तु ' आतिशब्दन्तु । कौटुशाः ? ' गापत्रेण च्छन्दसा '
सहिताः; अष्टसङ्ख्या वयतां गापत्रच्छन्दससम्बन्धे द्वारः । एवमुत्तरं मन्त्रा अपि व्याख्येयाः । विश्वेषां नराणां
हिता ' वैश्वानराः ' ते सर्वे देवाः । " अजापयसाऽवसिञ्चति वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रम् "-(वा. श्री. सू. -
[१।१२३] इति हि सूत्रम् । अश्रासेचनमन्त्रेषु वस्वाद्य. प्रतिपायाः, निर्माणमन्त्रेषु, धूपनमन्त्रेषु च ।
अतो यद् देवतैरुपं तत् प्रशस्तति-स वै याभिरेव देवताभिः करोति, ताभिर्धूपयति, ताभिराच्छृणत्तीति ।
यो वाव कर्म करोति, स एव तस्योपचारं वेदेति । यथा लोकं तन्नादिः प्रासादनिर्माणानि ' कर्म करोति, '
' स एव ' तदादपर्यम् ' उपचारं ' शक्नुं प्रति दावादिस्थापनलक्षणमुपचारजातं जानाति; अतो युक्तम्,
येरेव कृतम्, तैरेव धूपनासेचनोपचरणमित्यर्थः ॥ १७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपत्राक्षणमाध्वे षष्ठकाण्डे
पञ्चमेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (६-५-४)

वेदार्थस्य प्रकाशेन ततो हार्दं निवारयन् । पुनर्पाथतुरो देवाद् विशालीर्थपदेशतः ॥ १ ॥
ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकद्वयतुल्यपूर्णवै स्वर्णगर्भं, सप्तान्धीन्पञ्च सतीरीन्द्रशतसहस्रतापेनुसौम्यभ्रुवीः ।
रजोम्हां रुक्मवाग्निदिएसरिताराधौ स्यात्पिः सिद्धगावो, ज्वरालीदिश्वरक प्रथितविधिमहाभूतयुतं, घटं च ॥
धान्यादि धन्यजन्मा तिलमवधत्तलः स्वर्णं वर्णमुत्सवः, कार्यासीयं छपावान्गुडकृतमजडो राजतं राजदूषः ।
आग्नेर्यं प्राज्यजन्मा लवणजन्मनृणः शार्करं चार्कतेजा, रत्नादयो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिद्धगार्थः ॥
इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरपैदिकन्यागप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसाध्याज्यपुराणरेण साधणाचार्येण विरचिते
माध्वीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपत्राक्षणमाध्वे षष्ठे काण्डे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६-५ ॥

अथ षष्ठ्याऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् । चतुर्थप्रपाठके च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

भूयाँसि हवीँषि भवन्ति । (न्त्य) अग्निचित्यायां षड् चानग्निचित्यायामतीनि ह कुर्माणि सन्ति ग्रान्यन्यत्कर्माति तान्यतीनि तेषामग्निचित्या राजसूयो वाजपेयोऽश्वमेधस्तद्यत्तान्यन्यानि कर्माण्यति तस्मान्तान्यतीनि ॥ १ ॥

(न्या) आग्निष्णव ऽष्टादशकपालः । (स्तु) तदध्वरस्य दीक्षणीयं वैश्वानरो द्वादशकपालऽ आदित्यश्च चरुस्तेऽग्नेः ॥ २ ॥

भूयाँसि हवीँषि भवन्त्यग्निचित्यायाम्—षड् चानग्निचित्यायाम् । अतीनि ह कर्माणि सन्ति । ग्रान्यन्यत् कर्म—अति—तान्यतीनि । तेषामग्निचित्या राजसूयो वाजपेयोऽश्वमेधः । तद्यत्तान्यन्यानि कर्माण्यति—तस्मान्तान्यतीनि ॥ १ ॥

आग्निष्णव एकादशकपालः । तदध्वरस्य दीक्षणीयम् । वैश्वानरो द्वादशकपालः । आदित्यश्च चरुः । तेऽग्नेः ॥ २ ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वैदेव्योऽपिलं जगन् । निर्गमे तमह वन्दे विधातीर्यमहेश्वरम् ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन्नध्याये उक्त्वास्मरणमशटाविश्वज्योतिषा चेटकाना निर्वहन्मानमुक्तम्, जय धष्टे दीक्षणीमादुष्वाभेदनप्रापश्चित्तान्तः प्रयोग उच्यते । तत्र प्राहृतीमाग्निष्णवार्ष्टि, वैहृती वैश्वानरद्वादशकपालेष्टिमादितो विधातुमुद्रोद्वान्तपति—भूयाँसि हवीँषि भवन्त्यग्निचित्यायामित्यदिना । भूयाँसि हविषा सद्वाक्पेभ्यवादि धानाय अन्धातिर्गमन् प्रवक्तु प्रतिजानीते—अतीनि ह कर्माणि गन्तीति । तेषा स्वरूपदर्शनविलम्बमगहमानोऽतिकर्मेशब्द तावन्निर्वक्ति—ग्रान्यन्यत् कर्माति तान्यतीनीति । ' यानि ' ' अन्यत् कर्म ' ज्योतिष्टोमादिक कर्मानिन्मविशेषेण हविष्मन्ति सन्ति ' तान्यतीनि ' तेषु मध्येऽग्निचित्याभ्येकमिति प्रदर्शयितुं कानिचित्पारंगण्यति—तेषामग्निचित्या राजसूयो वाजपेयोऽश्वमेध इति । तेषामतिकर्मणां मध्ये एतत्कलक्षणसद्वाक्माह—तद्यत्तान्यन्यानि कर्माण्यति तस्मान्तान्यतीनीति ॥ १ ॥

इदानीमाग्निष्णवादिहवीँषि विवचे—अथाग्निष्णव एकादशकपाल इत्यादिना । ' तत् ' ' अध्वरस्य ' सोमपारस्य ' दीक्षणीयं ' दीक्षासंस्कारक हविः । ' वैश्वानरो द्वादशकपालः, ' ' आदित्यश्चः ' च ' ते ' एते हविषी ' अग्नेः ' एव प्रातिस्विके ॥ २ ॥

स यद्वाग्नावेष्णवमेव निर्व्वपेत् । (छे) नेतरे हविषीऽअध्वरुस्यैव दीक्षणीयं कृतं स्याद्वाग्नाउथ यदितरेऽएव हविषी निर्व्वपेत्त्राग्नावेष्णवममेरेव दीक्षणीयं कृतं स्याद्वाध्वरुस्य ॥ ३ ॥

(स्यो) उभयानि निर्व्वपति । (त्य) अध्वरुस्य चाग्नेश्चोभयुं ह्येतत्कुर्माध्वरकर्म चाग्निकर्म चाध्वरुस्य पूर्व्वमथाग्नेरुपायि ह्येतत्कर्म युद्ग्निकर्म ॥ ४ ॥

स यऽ एषु ऽआग्नावेष्णवः । (स्तु) तस्य तुदेव ब्राह्मणं यत्पुरश्चरणे वैश्वानरो द्वादशकपालं वैश्वानरो वै सुर्व्वेऽभ्ययः सुर्व्वेषामग्नीनामुपाप्त्यै द्वादशकपालो द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरो वैश्वानरः ॥ ५ ॥

स यद्वाग्नावेष्णवमेव निर्व्वपेत्, नेतरे हविषी-अध्वरस्यैव दीक्षणीयं कृतं स्यात्-नाग्नेः । अथ यदि-तरेऽएव हविषी निर्व्वपेत्-नाग्नावेष्णवम्-अग्नेरेव दीक्षणीयं कृतं स्यात्-नाध्वरस्य ॥ ३ ॥

उभयानि निर्व्वपति-अध्वरस्य च । अग्नेश्च । उभयं ह्येतत्कर्म-अध्वरकर्म चाग्निकर्म च । अध्वरस्य पूर्व्वम्-अग्नाग्नेः । उपायि ह्येतत्कर्म-यद्ग्निकर्म ॥ ४ ॥

स य एष आग्नावेष्णवः-तस्य तुदेव ब्राह्मणम्-यत् पुरश्चरणे । वैश्वानरो द्वादशकपालः । वैश्वानरो वै सर्व्वेऽभ्ययः । सर्व्वेषामग्नीनामुपाप्त्यै । द्वादशकपालः । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरो वैश्वानरः ॥ ५ ॥

इत्यमन्त्रविष्णवोर्हविर्ष्ववस्थानुक्त्वा उभयविश्वपति हवीषि कर्त्तव्यानीयाह-स यद्वाग्नावेष्णवमेव निर्व्वपेदित्यादिना । अध्वरस्य विषेधेऽयमनोदीक्षणीयवचसिन्ने उभयानि हवीषि अनुष्ठेयानि, अन्यत्रहविषो ऽक्तो तत्र स्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥

उभयानि निर्व्वपतीति । उभयं ह्येतन् कर्मेति । ' एतन् ' साग्निकयनमौदिक ' कर्म, ' उभयम् ' उभयान्कर्म पठु । किं तदुभयमिति, तत्राह-अध्वरकर्म चाग्निकर्म चेति । तत्र परीक्षापरस्यानियमप्रज्ञौ आह-अध्वरस्य पूर्व्वमग्नेरिति । अग्रे कर्मैः प्राथम्यं किं न स्यात् इत्यत आह-उपायि ह्येतन् कर्म, यद्ग्निकर्मिति । ' एष ' प्रवृत्तकर्मण समाने, तदुपजीव्य ' एति ' आयातीति ' उपायि ' ॥ ४ ॥

प्राहृतस्याग्नावेष्णवस्य प्रयोगं किं न व्याख्यायत इत्याशङ्क्य आग्निष्टोमिक ब्राह्मणमतिदिशति-स य एष आग्नावेष्णवस्तस्येति । यत् पुरश्चरण इति । ' पुरः ' पूर्व्वं ' वाणम् ' अनुष्ठानं यन्मिन्, तद् ' पुरश्चरणम्, ' प्राहृतमग्निष्टोमिकर्मैत्यर्थः । तस्मिन् यद् ' ब्राह्मणम् ' उक्तम्, ' तुदेव ' ' तस्य ' अग्निचयनस्थः यद्वा ' तस्य ' तत्कृतोऽग्नावेष्णवस्य (रा. प. ३ । १ । ३ । १) ॥ अग्नेरेदीक्षणीयं हविरनुष्ठ प्रशतति-वैश्वानरो द्वादशकपालो वैश्वानरो वै सर्व्वेऽभ्यय इति । यो ' वैश्वानरः ' विष्णो ' स्यात्प्रमाणः, स ' सर्व्वे-

(रां) बृहवैतं वैश्वानरं निर्व्वपति । वैश्वानरं द्वाऽएतमग्निं जनयिष्यु-
न्भवति तमेतत्पुरस्तादीक्षणीयायाथँ उतोभूतुँ सिञ्चति यादृग्वै योनौ
रेतः सिञ्च्यते तादृग्जायते तद्यदेतमत्र वैश्वानरथँ उतोभूतुँ सिञ्चति
तस्मादेषोऽमुत्र वैश्वानरो जायते ॥ ६ ॥

बृहवैते हविषी निर्व्वपति । क्षत्रं वै वैश्वानरो विवृडेपुऽआदित्यश्वरुः
क्षत्रं च तद्विशं च करोति वैश्वानरं पूर्वं निर्व्वपति क्षत्रं तत्कृत्वा
विशं करोति ॥ ७ ॥

बृहवैतं वैश्वानरं निर्व्वपति । वैश्वानरं द्वाऽएतमग्निं जनयिष्यन्भवति । तमेतत् पुरस्तादीक्षणीयायां
रेतोभूतं सिञ्चति । यादृग्वै योनौ रेतः सिञ्च्यते-तादृग् जायते । तद्यदेतमत्र वैश्वानरं रेतोभूतं
सिञ्चति-तस्मादेषोऽमुत्र वैश्वानरो जायते ॥ ६ ॥

बृहवैते हविषी निर्व्वपति । क्षत्रं वै वैश्वानरः, विवृडेपु आदित्यश्वरुः । क्षत्रं च तद् विशं च
करोति । वैश्वानरं पूर्वं निर्व्वपति । क्षत्रं तत्कृत्वा विशं करोति ॥ ७ ॥

३प्र०. ' चितिरूपाः षडग्रयः अग्निष्टानारोचयोत्पेदात् । अथवा विधेयां नराणां हितत्वेन सम्बन्धी 'वैश्वानरः'
श्रुतिश्लोकसाधारणोऽग्निः स एव ' सर्वेऽग्रयः ' और्व्वजाऽरवेयुनाहन्नीयायग्रयः; तेषां सर्वेषामिह प्राची वैश्वानराग्नि-
देवत्व । कपालगतसङ्ख्या प्रशस्तनि-द्वादशकपालो द्वादश मासाः संवत्सर इति ॥ ६ ॥

प्रकारान्तरेण पुरोडाशदेवतां प्रशस्तति-बृहवैतं वैश्वानरमिति । ' एतं ' ' वैश्वानरं ' सप्तचित्यामकं
' जनयिष्यन् ' इष्टकामिरूपाद्रयिष्यन् भवति, अतः ' वम् ' ' एतत् ' इदानीं ' पुस्तात् ' उत्पादनात्
प्रमेव, ' दीक्षणीयायम् ' एव वैश्वानरहवि कारणेन ' रेतोभूतं ' बीजरूपासत्तं ' सिञ्चति ' । अत उपरोर्नि-
षेकस्यजनयितव्ययोर्विलक्षणत्वपरिहाराय आदावपि पुरोडाशो वैश्वानर एव कर्तव्यः । उक्तोऽपि लोकादि इ इति
दर्शयति-यादृग्वै योनौ रेत इति । प्रतिपादित साध्यं प्रकृते दर्शयन् पुनर्निगमयति-तद्यदेतमत्र वैश्वा-
नरमिति । ' तद्यद् ' इत्यत्र तच्छब्दोऽनुवादी यच्छब्देन प्रयुज्यते, ' अत्र ' दीक्षाकाले, ' अमुत्र ' ययन-
निष्ठाकाले । अथवा, ' अत्र ' प्राचीमेवदेशे रेतोभूतं तिष्ठति वैश्वानरवः; ' अमुत्र ' सौमिके चिति-
प्रदेशे जनयति ॥-६ ॥

अप्यत्रैते लभे हविषी समुच्चिन्व प्रशस्तति-बृहवैते हविषी इति । ' एते हविषी ' वैश्वानरद्वादशकपाला-
दित्यत्राह्वये ।-क्षत्रं वै वैश्वानर इति । ' वैश्वानरः ' अग्निः, ' क्षत्र ' क्षत्रियजातिः । तथा च बृहदारण्यकम्-
" यन्वेतामि देवता क्षत्राणीन्द्रो बरुणः सौमो रुद्रः पर्वन्वो यमो मृत्युशोशन इति "-(बृह. उ. १ । ४ ।
श्र. -२२-क.) इति । आदित्यनाम तु " अग्निर्व्वसुभिः, सौमो रुद्रैः, बरुण आदित्यैः "-इत्यादिश्रुतिषु
(बृ. उ. १ । ४ । २३) श्रुतिमान्तामनुपलब्धप्रतीतिस्तेषां प्रबन्धरूपत्वम् । ययनि " विदेय आदित्य-
श्वरुः "-इति श्रुतेः प्राधान्य प्रतिभाति, तयानि श्रुतेः कैत्यजातिवयोस्तात् तद्विद्वान्तामयवभूता देवतावात्र
निवृत्ते । एवं वैश्वानरवाक्येऽपि । यदा, देवताद्वारा इत्ययमि-त्युक्तजातित्वम्; ' एते हविषी ' मन्त्र इति हविषः

घृतस्पृष्ट भवति । घृतभाजना ह्यादित्याः स्वर्गैर्वनानेतद्भागेन स्वेन
ग्नेन प्रीणात्युपांश्वेतानि हवींषि भवन्ति रेवो वा ऽत्र यजुःस्पृष्टेषु
वै रेतः सिच्यते ॥ ११ ॥

(तुऽथौ) अर्योद्ग्रभणानि जुहोति । (त्यौ) औद्ग्रभणेषु देवाऽऽत्मान-
नमस्माल्लोकात्स्वर्गं लोकमभ्युदगृहत् यदुदगृहत् तुस्मादौद्ग्रभणानि
तुयैर्वनद्युजमानऽ औद्ग्रभणैरेवात्मानमस्माल्लोकात्स्वर्गं लोकमभ्युदगृ-
ह्णीते ॥ १२ ॥

घृत एव भवति । घृतभाजना ह्यादित्याः । स्वर्गैर्वनानेतद् भागेन स्वेन ग्नेन प्रीणाति । उपां-
श्वेतानि हवींषि भवन्ति । रेवो वा अत्र यजुः । उपांशु वै रेतः सिच्यते ॥ ११ ॥

अर्योद्ग्रभणानि जुहोति । औद्ग्रभणेषु देवा आत्मानमस्माल्लोकात्स्वर्गं लोकमभ्युदगृहत् ।
यदुदगृहत्—तस्मादौद्ग्रभणानि । त्र्यैर्वनद्युजमान औद्ग्रभणैरेवात्मानमस्माल्लोकात्स्वर्गं लोकम-
भ्युदगृह्णीते ॥ १२ ॥

तानि वै भूयाथँसि भवन्ति । (न्त्य) अग्निचित्यायां युद्धु चानग्निचित्यायां तुस्योक्तो बन्धुरुभयानि भवन्ति तुस्योक्तोऽध्वरुस्य पूर्वाण्युधाम्नेस्तुस्योऽपुवोक्तः ॥ १३ ॥

पश्चाध्वरुस्य जुहोति । पादको यज्ञो यावान्यज्ञो यावत्स्य मात्रा तावत्तैवैतमेतद्रेतोभूतुँ सिञ्चति सप्ताह्नेः समुचितिकोऽग्निः तुतऽतुवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्धावानग्निर्धावित्यस्य मात्रा तावत्तैवैतमेतद्रेतोभूतुँ सिञ्चति तान्युभयानि द्वादश सम्पद्यन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्धावानग्निर्धावित्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ १४ ॥

तानि वै भूयामि भवन्त्यग्निचित्यायाम्, यद् चानग्निचित्यायाम् । तस्योक्तो बन्धुः । उभयानि भवन्ति । तस्योक्तः । अध्वरस्य पूर्वाणि-अग्निः । तस्योऽपुवोक्तः ॥ १३ ॥

पश्चाध्वरस्य जुहोति । पादको यज्ञः । यावान्यज्ञो, यावत्स्य मात्रा-तावत्तैवैतमेतद्रेतोभूतं सिञ्चति । सप्ताह्नेः । समुचितिकोऽग्निः । मन्वर्तवः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । यावानग्निः-यावत्स्य मात्रा-तावत्तैवैतमेतद्रेतोभूतं सिञ्चति । तान्युभयानि द्वादश सम्पद्यन्ते । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निर्धावानग्निर्धावित्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ १४ ॥

तेषां भूयस्त्वनाह-तानि वै भूयाथँसि । ' अतग्निचित्यायाम् ' अग्निवपनन्परित्नायां केवन्वोपिष्टो-मादिक्रियायां ' यद् ' यावत् ' हवीषि, तनोऽनि ' भूयामि ' ' अग्निचित्याया ' क्रियाया ' भवन्ति ' । चपत्स्य ' विभूषस्व ' स्वयमेव वक्ष्यति । हविर्भूषस्वार्थवादत्रात्तद्ग क्रियेति नोक्तमित्याशङ्क्यामाह-तस्योक्तो बन्धुरिति । ' तस्य ' हविर्भूषस्वस्य ' बन्धु ' अर्थनिवन्वक्तोऽर्थवादः । उक्तः ' अण्णायादौ ' ' भूयामि हवीषि भवन्त्यग्निचित्यायाम् '-(श. प. १ । १ । १ । १) इत्यादिना । आग्निः सौमिकवाचंश्मन्वत्त्वमाह-उभयानि भवन्ति तस्योक्त इति । आग्निः सौमिकवाचंश्मन्वत्त्वमाह-उभयानि ' भवेयुः, तन्मोक्षवत्त्वत्त्वं अर्थवाद उक्तो दोषोऽपीति-प्रस्तावे- " उभयानि निर्वापति अध्वरस्य चाग्नेश्च " इत्यादिना (अग्निमेवैव ब्राह्मणे चतुर्थवर्गिणः कायाम्) । आध्वरिकाणां पूर्वनाशिवम्, आग्निजानां पश्चात्तावित् च विधाय तदर्थवाद चातिदिशति-अध्वरस्य पूर्वाणि, अग्निः, तस्यो एवोक्त इति । " उपाधि हेतु कर्म, यदधिकर्म " इत्येवमुक्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥

आध्वरिकाणां पश्चात्तद्गमन्तु प्रशंसति-पश्चाध्वरस्य जुहोति पादो यज्ञ इति । मानसादिमवनानि त्रीणि, प्रादग्नीषेदेवर्कन्दो दी, इति पश्चात्तद्गमोपाद् ' यज्ञः ' ' पादः ' । यज्ञः, " छायाः करुणः परिवारा. पुगोडात्. पयसा " इत्येव तद्विदित्येवोक्त इति पश्चात्तद्गमोपाद् (ने. सं. १ । १ । ११) (ऐ. भा. २ । ३ । १) (श. प. ३ । २ । १२ सा. मा.) पादुक्तवम् । हविष्यत्स्वत्त्वित्यादौ सति ' यद् ' गोमयायाः ' यावत् ' धर्मात्मना, ' अथ ' ' मन्वा ' अथवा ' यावत्ती ' यत्परिमाण, ' तावता ' तेन च येनति ' एतम् ' इत्यादौ चान्तकालमग्निं ' तेतोभूत ' बोधस्त्वोपावदितवत्, ' एतम् ' इति क्रियावि-शेषान्त, क्रियमाणप्रकारेण ' तिजति ' तिरेक कृत्वान् स्वति ॥

स जुहोति । (त्या) आकृतिमग्निं प्रयुजथँ स्वाहेत्याकृताद्वाऽएतदग्रे
कर्म समभवत्तदेतस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ १५ ॥

मनो मेधामग्निं प्रयुजथँ स्वाहेति । मनसो वाऽएतदग्रे कर्म समभवत्-
तदेतदेतस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ १६ ॥

चित्तं विज्ञातमग्निं प्रयुजथँ स्वाहेति । चित्ताद्वाऽएतदग्रे कर्म समभव-
त्तदेतदेतस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ १७ ॥

स जुहोति—“ आकृतिमग्निं प्रयुजं स्वाहा ”—इति । आकृताद्वाऽएतदग्रे कर्म समभवत् ।
तदेतदेतस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ १५ ॥

“ मनो मेधामग्निं प्रयुजं स्वाहा ”—इति । मनसो वाऽएतदग्रे कर्म समभवत् । तदेतदे-
तस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ १६ ॥

“ चित्तं विज्ञातमग्निं प्रयुजं स्वाहा ”—इति । चित्ताद्वाऽएतदग्रे कर्म समभवत् । तदेतदे-
तस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ १७ ॥

अग्निचयनीयानामौद्गमणानां सप्तसख्यारूपां यद्भविर्भूयस्व तद् विधाय प्रशंसति—सप्ताग्नेः सप्तचित्तिको-
ऽग्निरित्यादिना । अग्नेः सप्त चित्तय इत्य ऋषय्याः । यद् चित्तय इष्टकामन्यः, सप्तमी भूयते—“विकर्णी च स्वय-
मावृण्णाद्भोपदधानि ०—० सा सप्तमी चितिः” (श. प. ८ । १ । ४ । ९) इति । शिष्टं पूर्ववत् । गिलि-
तानां सख्यामनूय प्रशंसति—तान्युभयानीति । द्वादशमासलक्षण एक इति, व्याहृतधर्मकाः यद् ; अनुगत-
कालरक्षण एक इति वा सप्तर्तुत्वम् ॥ १४ ॥

सप्तौद्गमणहविषां मन्त्राननूय व्याचष्टे—स जुहोति आकृतिमग्निं प्रयुजं स्वाहेत्यादि । ‘ आकृतिः ’
आत्मधर्मो मनसः प्रेरणहेतुः । यदा, ‘ आकृतिः ’ सङ्कल्पः, तदवस्थापन्नम् ‘ प्रयुज ’ प्रवर्षेण युनक्ति तादृशीं
इतिमिति प्रयुक्त्वात् । तादृशम् ‘ अग्निं ’ चयनात्मकत्वाद्भूयस्वम् । ‘ स्वाहा ’ समभिलष्य सुद्वतमत् । आकृताद्वा
एतदग्रे कर्म समभवत् तदेतदेतस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते—इति । एतत्पूर्वं सम्भूतप्रकारेण ‘ कर्म ’ चयनात्मकम्
‘ अग्ने ’ पुरा ‘ आकृतात् ’ प्रकाशत ‘ समभवत् ’ सम्पन्नमासीत्, ‘ तदेव ’ ‘ एतत् ’ इदानीं क्रियमाण-
प्रकारविशेषम् ‘ एतस्मै ’ चयनात्मकम् ‘ कर्मणे ’ ‘ प्रयुङ्क्ते ’ प्रयुक्तवान् भवति । एकमुत्तरवाक्यान्वयि-
त्याह्वयेति ॥ १५ ॥

मनो मेधामिति । उपर्युपरि न्यायप्राप्तौल मनसो हृत्तिर्मेक, तद्भवं यत् ‘ मनः ’ अस्ति ।
विमर्शलक्षणं तदात्मकतामापन्नं अग्निम् । गतमन्यत् । “ मनसो वा एतदग्ने ”—इत्यर्षवादेऽपि
व्याहृतत्वम् ॥ १६ ॥

चित्तं विज्ञातमग्निमिति । अनुसन्धानरूपं ‘ चित्तम् ’, “ अनुसन्धानतश्चित्तं विमर्शान्मन् उच्यते ”—इति
स्मरणात् । गतमन्यत् ॥ १७ ॥

वाचो विधृतिमग्निं प्रयुजथँ स्वाहेति । वाचो वाऽएतदग्रे कर्म सम-
भवत्तामैवेतदेतस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ १८ ॥

प्रजापतये मनवे स्वाहेति । प्रजापतिर्वै मनुः स हीदथँ सर्वममनुत
प्रजापतिर्व्याऽएतदग्रे कर्माकरोत्तमेवेतदेतस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ १९ ॥

(ङ्क्षेऽम्) अग्नये वैश्वानराय स्वाहेति । संवत्सरो वा ऽअग्निर्वैश्वानरः
संवत्सरो वाऽएतदग्रे कर्माकरोत्तमेवेतदेतस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ २० ॥

(ङ्क्षेथ) अथ सावित्री जुहोति । सविता वाऽएतदग्रे कर्माकरोत्तमे-
वेतदेतस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते विश्वो देवस्य नेतुर्यतां वृणीत सख्यम् । विश्वो
राय इषुष्यति द्युम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहेति द्यो देवस्य सवितुः सख्यं
वृणीते स द्युम्नं च पुषिं च वृणीतऽएष वाऽअस्य सख्यं वृणीते स
ऽएतत्कर्म करोति ॥ २१ ॥

“वाचो विधृतिमग्निं प्रयुजं स्वाहा”-इति । वाचो वाऽएतदग्रे कर्म समभवत् । तामैवेतदे-
तस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ १८ ॥

“प्रजापतये मनवे स्वाहा”-इति । प्रजापतिर्वै मनुः । स हीदं सर्वममनुत । प्रजापतिर्वा-
ऽएतदग्रे कर्माकरोत् । तमेवेतदेतस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ १९ ॥

“अग्नये वैश्वानराय स्वाहा”-(वा. सं ११ । ६६) इति । संवत्सरो वाऽअग्निर्वैश्वानरः ।
संवत्सरो वाऽएतदग्रे कर्माकरोत् । तमेवेतदेतस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ २० ॥

अथ सावित्री जुहोति । सविता वाऽएतदग्रे कर्माकरोत् । तमेवेतदेतस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते । “ विश्वो
देवस्य नेतुर्यतां वृणीत सख्यम् । विश्वो राय इषुष्यति द्युम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहा”-

इत्थं मानसव्यापाररूपप्राप्तस्य अग्नेः प्रतिपादनं होमतापनं मन्त्रमभिधायाय वागामतामापन्नस्य अग्ने-
र्वाचके होमतापनं मन्त्रप्रथमत्वं व्याचष्टे-वाचो विधृतिमग्निमिति । ‘वाचो विधृतिः’ बवसते विधत्तां
वाचा नियम्भम्, वासुपमापन्नमित्यर्थः । वाचो वा इत्यादि, गतम् ॥ १८ ॥

प्रजापतये मनवे स्वाहेति-पञ्चमो मन्त्रः । तत्र प्रजापतेर्मनोश्च दीपधिकरण्यशङ्कां व्युत्सङ्गति-प्रजापतिर्वै
मनुरिति । कर्म तस्य मनुत्वमिति तत्राह-स हीदं सर्वममनुतेति । ‘इदं’ ‘सर्वं’ जाम् ‘अमनुत’
अहित्ययाप्यच्छत्; तस्य विराड्कारत्वात् । “प्रजापतिर्वा एतदग्रे कर्माकरोत्, तमेवेतत्”-इत्यादि शक्यम् ।
‘कर्म’ चपनाक्यम् ॥ १९ ॥

अग्नये वैश्वानराय स्वाहेति-अग्निन् षष्ठमन्त्रे वैश्वानरशब्दं संवत्सरपरायया व्याचष्टे-संवत्सरो वा अग्नि-
र्वैश्वानर इति । सवित्रुर्भूतेः स्वाह्यमानोऽग्निः वैश्वानरः, स च संवत्सरं कृत्वा सेवत्सरः । गतमन्वत् (अ. प.
१ । १ । १ । ११) ॥ २० ॥

अथ सप्तमं मन्त्रमन्वत् व्याचष्टे-अथ सावित्री जुहोति, सविता वा एतदित्यादिना । सविता देवता यस्य

तान्यु द्वेके । (कऽ) उद्यायामुवैतान्यौद्ग्रभणानि जुह्वति कामेभ्यो वा
ऽएतानि ह्यन्तऽआत्मोऽएष युजमानस्य युदुखाऽऽत्मन्युजमानस्य सुर्वान्-
न्कामान्प्रतिष्ठापयाम इति न तथा कुर्यादेतस्य वै यज्ञस्य सुष्ठुस्थितस्यै-
त्तासामाहुतीनां यो उरसस्तदेतदार्चिर्यद्दीप्यते तद्यत्सुष्ठुस्थिते यज्ञे हुतेष्वौ-
द्ग्रभणेपूर्वां प्रवृणक्ति तदेनामेपु यज्ञऽआरोहति तं यज्ञं विभक्तिं तस्मा-
त्सुष्ठुस्थितऽएव यज्ञे हुतेष्वौद्ग्रभणेपूर्वां प्रवृञ्ज्यात् ॥ २२ ॥
[अर्धप्रपाठकः ॥]

(वा. सं. ११ । ६७) इति । यो देवस्य सवितुः सख्यं वृणीते, स शुम्नं च पुष्टिं च वृणीते ।
एष वाऽअस्य सख्यं वृणीते-य एतत् कर्म करोति ॥ २१ ॥

तान्यु द्वेके उद्यायामुवैतान्यौद्ग्रभणानि जुह्वति । कामेभ्यो वाऽएतानि ह्यन्ते । आत्मोऽएष
यजमानस्य-यदुखा । आत्मन्युजमानस्य सर्वान् कामान् प्रतिष्ठापयाम इति । न तथा कुर्यात् ।
एतस्य वै यज्ञस्य संस्थितस्य, एतासामाहुतीनां यो रसः-तदेतदार्चिर्यद्दीप्यते । तद्वत् संस्थिते यज्ञे
हुतेष्वौद्ग्रभणेपूर्वां प्रवृणक्ति । तदेनामेपु यज्ञं आरोहति । तं यज्ञं विभक्तिं । तस्मात्संस्थितऽएव यज्ञे
हुतेष्वौद्ग्रभणेपूर्वां प्रवृञ्ज्यात् ॥ २२ ॥

क्रच. सा ' सवित्री, ' ' देवस्य नेतु. '-इति लिङ्गात् । तन्मन्त्रसाध्या आहुतिरपि सवित्री । सविता वा
एतदित्यादि-व्याख्यातम् ॥

साकल्येन मन्त्र पठति-विश्वो देवस्य नेतुरिति । व्याख्यातोऽयं तृतीयकाण्डे (श. प. ३।१।४।१८) ।
सवितुः सख्यं लब्धवतो हिरण्यदिबद्धवत शरीरपुष्टिश्च सुलभेत्ययमर्थः उच्यते । तात्पर्यमित्याह-यो देवस्य
सवितुः सख्यं वृणीते, स शुम्नं च पुष्टिं च वृणीते इति । यद्यपि तत्र पुत्रवत् पुष्टिशब्दो द्वितीयान्ततया
न निर्दिष्टः, तथापि ' पुष्यसे '-इत्यत्र पोषलक्षणं प्रकृत्यर्थं विवक्षित्वा एव व्याख्यातमिति मन्तव्यम् । अन्तु
सख्यं कृतवत् एतत्कलत्रं तुच्छस्यामर्त्यस्य भगवता सवित्रा सह सख्यं कथमुपपद्यत इत्यत्र आह-एष वा
अस्य सख्यं वृणीते, य एतत् कर्म करोतीति । ' यः ' पुरुषः ' एतत् ' सविदेवताकं ' कर्म '
' करोति, ' ' एष ' खलु ' सख्यं वृणीते ' तदयिकर्मसम्पादनमेतत्सख्यलाभहेतुरित्यर्थः । अत्र कात्यायनः-
' प्राहृतान्यौद्ग्रभणानि ह्येवा सताश्रिकान्श्राकृतिमिति प्रतिमन्त्रम् '- (का. श्री. सू. १६।१३०) इति ॥ २१ ॥

अथैतेषामौद्ग्रभणानां होमविषये कैवाचित्पक्षमन्य, तेषामुपपादनं निपावष्टे-तान्यु द्वेके उद्याया-
मेवेत्यादिनां । ' तानि ' एतानि औद्ग्रभणानीति सम्बन्धः । ' एकै ' महर्षयः ' उद्याया ' ततात्रां ' जुह्वति, '
तेषामभिप्रायमाह-कामेभ्यो वा एतानीति । काम्यन्त इति कामा. स्वर्गादयः । स्वर्गं प्राप्नुद्महणसाधनत्वात्
स्वर्गाख्यः कामस्तत्रोक्त एव, एवमन्येऽपि ततोऽर्वाचीनाः कामा एतेषां ईश्वराः । ' उद्या '-इति ' यत् '

१-द्वेकेऽष्टम्यात् इत्याऽन्त्युजमानस्योत्पत्तःऽव्यामाहवनीयेऽधिप्रवृत्तिः । पुत्रऽन्त्यावर्त्तनीर्गार्मतेरुक्ता । या सु मित्या
इति तिङ्प्रदस्याह ॥ का० श्री० सू० १६ । १३१ ।

(ऋ) मुञ्जकुलायेनावस्तीर्णा भवति । (त्या) आदीप्याडिति न्वेव यद्रेव मुञ्जकुलायेन योनिरेपाऽग्नेर्यन्मुञ्जो न वै योनिर्गर्भश्च हिनस्त्युहिश्च-सायै योनिर्वै जायमानो जायते योनेर्जायमानो जायाताऽइति ॥ २३ ॥

शणकुलायमन्तरं भवति । (त्या) आदीप्याडिति न्वेव यद्रेव शणकुलायं प्रजापतिर्यस्यै योनिरेसृज्यत तस्याऽब्रुमाऽब्रुवसासञ्छणा जरायु तस्मात्ते पुत्रयो जरायु हि तेन वै जरायु गर्भश्च हिनस्त्युहिश्चसायै जरायुणो वै जायमानो जायते जरायुणो जायमानो जायाताऽइति ॥ २४ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ६-४-३ ॥ (६. १.) ॥

मुञ्जकुलायेनावस्तीर्णा भवति—आदीप्यादिति न्वेव । यद्रेव मुञ्जकुलायेन । योनिरेपाऽग्नेः—यन्मुञ्जः । न वै योनिर्गर्भं हिनस्ति—अर्हिसायै । योनिर्वै जायमानो जायते । योनेर्जायमानो जायाताऽइति ॥ २३ ॥

शणकुलायमन्तरं भवति—आदीप्यादिति न्वेव । यद्रेव शणकुलायम् । प्रजापतिर्यस्यै योने-

अग्निः, 'एषः' 'यजमानस्य' 'आत्मा त' शरीरमेव; शरीरस्योखात्नेन तजन्वस्याग्नेर्यजमानमोक्त्रायत्वेन च संस्कारात् । यदा, यजमानशरीरं यथा यज्ञनिवर्तनसाधनम्, एवमुखाऽपीति, तद्धि न्यायेन यजमानशरीरत्वं-सुखायाः । 'आत्मन्' 'आत्मनि' यजमानस्य सर्वान् कामान् प्रतिष्ठापयामः,—इति षष्ठम् ॥

अथ तं पशुं निधिष्य म्वं पशुं सोपवत्तिकमाह—न तथा कुर्यादित्यस्य वै यज्ञस्येत्यादिना । 'एतस्य वै यज्ञस्य' प्रकृतस्य दीक्षणीयात्स्यस्य 'सस्यितस्य' सम्पूर्णस्य 'एतासां दीक्षादृतीया यो रसः,' 'हृदेत्' 'अधिः' अल्लारूपः आहवनीयात्मना 'दीपते' । तनायागुलायाम् औरूपमणहोममशुं निराकृत्य इतेष्वीन्द्रमणेषु तेषां यो रसोऽस्ति, तेन प्रन्वलिताग्नौ उखाप्रवृष्टने कर्त्तव्यमिति तिद्धान्त्यतोऽयमभिप्रायः । सर्वकामाशतिसु दीक्षणी-कस्ये यज्ञे सम्पूर्णं, इनेषु औरूपमणेषु तेषां यो रसः स्यतः, तेन प्रन्वलिताग्नौ उखासन्तपूनेकापि सम्भवि-ष्यति । तस्माद्दीक्षणीयात्स्ये सस्यिते यज्ञे औरूपमणेषु दीक्षासम्बन्धिषु इतेष्वेव उखाप्रवृष्टने कर्त्तव्य-मिति ॥ २२.॥

उखायामस्या मुञ्जकुलावस्तरण विधाय प्रशंसति—मुञ्जकुलायेनावस्तीर्णा भवतीति । अनेन मुञ्जकुला-वावस्तरणस्य दृष्टार्थमेव, न तत्रशब्दार्थव्यक्तिमुक्तं भवति । आदीपित्वा तृणान्तरेणापि भवति, किं मुञ्जनिवन्नेनेति तत्राह—यद्रेव मुञ्जकुलायेन योनिरेपाऽग्नेर्यन्मुञ्ज इत्यादिना । ऐककारो निजकर्म; मुञ्जकुलायेनेति यदस्ति, अग्नेरेपदिरभिधीयत इति शेषः । मुञ्जस्य मुञ्जतृणत्वेन शमिपत्रिनजनकसाधनत्वादग्निपोनिषम् । योनेर्गर्भ-हिसकृन्नायामप्रसिद्धिर्वैतद्वेदोच्यते । जायमानोऽग्निः एवोनेरेव सकाराज्जायत इत्यभिप्रायेण मुञ्जकुलायेनेव यदित्यन्विष्यः ॥ २३ ॥

अथ मुञ्जकुलायमन्तरं शणकुलायवस्तरणं कर्त्तव्यमित्याह—शणकुलायमन्तरं भवतीति । आदी-

तां तिष्ठन्प्रवृणक्ति । (की) इमे वै लोका उखा तिष्ठन्तीव वाऽइमे
लोकाऽअथो तिष्ठन्वै वीर्यवत्तरः ॥ १ ॥

(५) उदङ्प्राङ्तिष्ठन् । (छु) उदङ्वै प्राङ्तिष्ठन्प्रजापतिः प्रजाऽ-
अमृजत ॥ २ ॥

यद्रेवोदङ्प्राङ्तिष्ठन् । (वे) एषा हांभयेपां देवमनुष्याणां दिग्य-
दुदीची प्राची ॥ ३ ॥

रसृज्यते—तस्याऽऽमा उख्वामान् । शणा जरायु । तस्मात्ते घृतपः । जरायु हि । तेन वै जरायु
गर्भं हिनस्ति—अहिंमार्य । जरायुणो वै जायमानो जायते । जरायुणो जायमानो जायाता इति ॥ २४ ॥

तां तिष्ठन् प्रवृणक्ति । इमे वै लोका उखा । तिष्ठन्तीव वाऽइमे लोकाः । अथो तिष्ठन्वै
वीर्यवत्तरः ॥ १ ॥

उदङ् प्राङ् तिष्ठन् । उदङ् वै प्राङ्तिष्ठन्—प्रजापतिः प्रजा अमृजत ॥ २ ॥

यद्रेवोदङ् प्राङ् तिष्ठन् । एषा हांभयेपां देवमनुष्याणां दिग्य, यदुदीची, प्राची ॥ ३ ॥

प्यादिति न्वेनेयर्थवादः, पूर्ववन् । यद्रेव शणाकुलायमित्यादि । अन्तः अवस्तीर्यमाण वस्तु शण कृत्वापमेद
मवेदिति यदस्ति तत्र कारणमभिधीयत इति शेषः । पूर्वं 'प्रजापतिः' चिन्वाग्रिह्वयः 'यस्य योने' यस्या योने
सकाशात् उपनस्तस्या योने. ' उमा ' (अ. का. २ । ९ । ३० पा. सू. १ । २ । ४) क्षौमवन्मोपादानमृता-
कृत्वाविशेष उमा । ताः उख्वर्यानीया अनवन्, शणाङ्कवृणविशेषा जरायुस्थानीया । शिष्टं भुगमन् ।
' पूतयः ' दुर्गन्थाः ॥ २४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे षष्ठोऽध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥ (९-९-१) ॥

यदुक्तं सूत्रकेना—“ दण्डोच्छ्रयान्तं कृत्वाऽप्ययुजमानयोऽन्यतर उखामाहवनीयेऽविश्रपति मुञ्च-
कुलायावस्तीर्णामन्तरेशणा मा छु मित्या इति तिष्ठनुदङ्प्राङ् ” (का. श्री. सू. १९ । १२) इति ।
तद्विधे—तां तिष्ठन् प्रवृणक्तीमे वै लोका उखेति । अन्वयुजमानो वा ' तिष्ठन् ' ' प्रवृणक्ति ' आह-
वनीये प्रतिपतेत् । इमे वै लोका उखेति । उखावा लोकत्रयपक्षकत्वमुक्तं प्राक् तृतीयप्रपाठकान्ते (श. प.
१ । ३ । ७ । १७) । लोकान्तां प्रागितान्दूर्ध्वमवस्थानादुत्तरभावाद्वा—तिष्ठन्तीव वा इत्युक्तम् ।
रायानाद् आसीनाव तिष्ठन्सु पुरुषेषु युदादिव्यापारे वीर्यदर्शनात्—तिष्ठन् वै वीर्यवत्तर इत्युक्तम् ॥ १ ॥

उदङ्प्राङ् तिष्ठन्निति । रेशानाभिमुखस्तिष्ठन्नित्यर्थः । पूर्वं प्रजापतिना प्रजासृष्टिकाले प्राग्दङ्मुखेन
सृष्ट्वादिदानीमपि तन्मुखेनैव कर्त्तव्यमिति । प्रकान्तरेण दग्मुखत्वं प्रशंसति—यद्रेवोदङ्ङिति । उत्तरस्यां
दिशि प्रायेण मनुष्याणां प्राचुर्यात् सा मनुष्यसम्बन्धिनी, दैविकानां कर्मणां प्राङ्मुखानुष्ठानात्, देवान् प्रति
नियतमागत्वाव प्राची दिशेवानामिति व्यवस्था । अत उमथसम्बन्धात् ' प्राग्दुदीची ' रेशानाशा ॥ २ ॥

प्रकारान्तरेण तां दिशं प्रशंसति—यद्रेवोदङ्प्राङ्तिष्ठन्निति । यस्मात् स्वर्गादारम्, तस्मात् ' उदङ्प्राङ्

युद्धेयोदङ्गप्राङ्तिष्ठन् । (त्रे) एतस्याथ ह दिशि स्वर्गस्य लोकस्य
द्वारं तस्माद्दुदङ्गप्राङ्तिष्ठन्नाहुतीर्जुहोत्युदङ्गप्राङ्तिष्ठन्दक्षिणा नयति द्वारैव
तत्स्वर्गस्य लोकस्य वित्तं प्रपादयति ॥ ४ ॥

मा सु भित्था मा सुरिप इति । यथैव यजुस्तथा बन्धुम्ब धृष्यु
वीरयस्व स्विति योपा वाऽऽखाऽम्बेति वै योपायाऽआमन्त्रणं स्विव
वीरयस्वाग्निश्वेदं करिष्यथऽ इत्याग्निश्च ह्येतत्करिष्यन्तौ भवतः ॥ ५ ॥

(तो) दृष्ट्वस्व देवि पृथिवि स्वस्तयऽइति । यथैव यजुस्तथा बन्धुरासुरी
माया स्वधया कृताऽसीति प्राणो वाऽअसुस्तस्यैषा माया स्वधया कृता
जुष्टं देवेभ्य इदमस्तु हव्यमिति याऽ एवैतस्मिन्नप्राङ्नाहुतीर्होष्यन्भवति ता

यदेवोदङ्गप्राङ्तिष्ठन् । एतस्यां ह दिशि स्वर्गस्य लोकस्य द्वाग्म् । तस्माद्दुदङ्गप्राङ्
तिष्ठन्नाहुतीर्जुहोति । उदङ्-माङ्-तिष्ठन् दक्षिणा नयति । द्वारैव तत् स्वर्गस्य लोकस्य वित्तं
प्रपादयति ॥ ४ ॥

“मा सु भित्था मा सुरिपः”—इति । यथैव यजुस्तथा बन्धुः । “अम्ब धृष्यु वीरयस्व
सु”—इति । योपा वाऽऽखा । अम्बेति वै योपायाऽआमन्त्रणम् । स्विव वीरयस्व । “अग्निश्वेदं
करिष्यथः”—(वा० सं० ११।६८) इति । अग्निश्च ह्येतत् करिष्यन्तौ भवतः ॥ ५ ॥

“दृष्ट्वस्व देवि पृथिवि स्वस्तये”—इति । यथैव यजुस्तथा बन्धुः । “आसुरी माया
स्वधया कृताऽसि”—इति । प्राणो वाऽअसुः । तस्यैषा माया स्वधया कृता । “जुष्टं देवेभ्य

तिष्ठन्’ सर्वा. ‘आहुतीर्जुहोति’, तस्मादेव कारणान् तादृङ्मुख एव सन् ‘दक्षिणाः’ ‘नयति’ प्रयच्छति ।
‘तत्’ तेन तादृङ्मुखः सन् आहुतिप्रदानेन दक्षिणानयनेन च स्वर्गद्वारेणैव ‘वित्तम्’ आहुतिरूपम्, दक्षि-
णारूप धनञ्च ‘प्रपादयति’ दत्तवान् भवति । अनेनेशानामिमुषापाहृण्यो होतव्याः, दक्षिणा च दानधेति
विधिरूपेणैव, अहोर्थात्वात् ॥ ३ ॥ ४ ॥

उत्ताप्रहृषनस्य द्वौ मन्त्रौ, तत्र प्रथम मन्त्र विभक्त्य व्याचष्टे—मा सु भित्था मा सु रिप इतीति ।
यथैव यजुस्तथा बन्धुरिति । ‘यजु यथा’ ‘बन्धुः’ अर्थवादीऽति ‘तथा’; पाठ एव व्याख्यानमित्यर्थः ।
अर्थस्तु—हे उखे ! त्वम् ‘मा सु भित्थाः’ सुप्तु भित्था मा भूः वदा म. अर्थः । तथा सुप्तु ‘मा रिपः’
शिविता मा भू । द्वितीयांशमां व्याचष्टे—अम्ब धृष्यु वीरयस्व स्वितीति । हे ‘अम्ब’ मातः उखे ! त्व
‘धृष्यु’ प्रगतमं यथा भवति तथा सुप्तु एव ‘वीरयस्व’ अक्षियारण्यश्रगन्नाकर्म्म कुरन्व । योपा वा रथादि
शब्दम् । तृतीयांशमां व्याचष्टे—अग्निश्वेदं करिष्यथ इतीति । अग्निश्च ह्येतत् करिष्यन्तौ भवत इति ।
अग्निधेति चराम्याद् हे उखे ! त्वथ इदं कर्म करिष्यथ तस्मात्प्रि प्रापविष्यन्तौ भवतः ॥ ५ ॥

द्वितीयमन्त्रस्य प्रथममांशं निगदव्याख्यानादिति व्याचष्टे—दृष्ट्वस्व देवि पृथिवि स्वस्तय इतीति । यथैव

ऽएतदाह्रायोऽपुपेव हव्यमुरिष्टा त्वमुदिहि यजेऽअस्मिन्निति युषेवुरिष्टा-
ऽनार्तेतुस्मिन्यजुऽउदियादेवमेतदाह ॥ ६ ॥

द्राम्यां प्रवृणक्ति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्ग्रीवानग्निर्ग्रीवत्यस्य
मात्रा तावत्तैवेनामेतत्प्रवृणक्ति गायत्र्या च त्रिष्टुभा च प्राणो गायत्र्यात्मा
त्रिष्टुवेतावान् पशुर्ग्रीवान्प्राणश्चात्मा च तद्यवान्पशुस्तवावत्तैवेनामेतत्प्र-
वृणक्तयुयोऽअग्निर्व्यु गायत्र्येन्द्रस्त्रिष्टुवेन्द्राभ्योऽग्निर्ग्रीवानग्निर्ग्रीवत्यस्य मात्रा
तावत्तैवेनामेतत्प्रवृणक्तीन्द्राग्नी वे सुर्व्ये देवाः सर्व्यदेवत्योऽग्निर्ग्रीवानग्निर्ग्री-
वत्यस्य मात्रा तावत्तैवेनामेतत्प्रवृणक्ति त्रयोः सप्त पदानि सप्तचित्तिकोऽग्निः
सुप्तऽर्जुवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्ग्रीवानग्निर्ग्रीवत्यस्य मात्रा ताव-
त्प्रवृणक्ति ॥ ७ ॥

इदमस्तु हव्यम् ”-इति । या एवेनस्मिन्नप्राणादुदीर्होऽप्यन् भवति । ता एतदाह । अयोऽप्येव
हव्यम् । “ अरिष्टा त्वमुदिहि यजेऽअस्मिन् ”-(वा. सं. ११।६९) इति । यथैकारिष्टाऽनार्ते-
तस्मिन्यजुऽउदियादेवमेतदाह ॥ ६ ॥

द्राम्यां प्रवृणक्ति । द्विपाद्यजमानः । यजमानोऽग्निः, यावानग्निर्ग्रीवत्यस्य मात्रा-तावत्तैवेना-
मेतत् प्रवृणक्ति । गायत्र्या च, त्रिष्टुभा च । प्राणो गायत्री, आत्मा त्रिष्टुप् । एतावान् पशुः-
यावान्प्राणश्चात्मा च । तद् यावान्पशुः-तावत्तैवेनामेतत् प्रवृणक्ति । अयोऽअग्निर्वै गायत्री, इन्द्रस्त्रि-

यजुस्तर्यव चन्द्रुरिति । अष्टपर्यस्त्वपर-हे ' प्रियि वि देहि ! ' विकारे प्रकृतिगन्धः, हे-उखे ! तत्पर्यः ।
सा ख ' स्वल्पे ' अग्निनाशनामेतन्, क्षेमाय ' दुहन्व ' दृष्टा भव । द्विर्नाममागं व्याचष्टे-आसुरी माया
स्वपया कृनाऽमीतीति । प्राणो वा अमुम्स्वपया माया स्वरया कृतेति । अतोः प्राणस्य सम्बन्धिनी
माया प्रदा, तथा निर्मितत्वात् उद्याऽपि मत्पे-पुष्यते; सा च स्वपया कृता । “ स्वया ”-(निघ. १।७।१७)
इत्यत्रनाम्, तद्देतुत्वात् पृथिव्यपि स्वया । “ ता अग्निमृजन्त ”-इत्यत्र यथाऽग्निद्यन्नेन प्रयिती विवक्षिता,
तदन्त, तादृशी-‘अग्नि’ मवति । तृतीयमागे ' हव्य ' -रादेन किमग्निदेवमिति तद् दर्शयति-‘तुष्टं देवेभ्य
इदमस्तु हव्यमितीति । या एवेनस्मिन् अग्नी आहुतीः होष्यन् भवति, ता एतदाहेति । ‘ एतस्मिन् ’
उखया निष्पापे ' अग्नी ' अनाहुती' सोमपश्चात्पादिर्यन्तः, ' एतन् ' एतेन हव्यरादेन ' अह ' ' इति ।
नन्विद व्यवहितं कथमित्यमन्तु हव्यमिन्द्रेत्तया व्यगदिरयन् हव्यत्र ह्यः-प्रवृणक्तेन बुद्धौ सन्निवात्तदुपापत्त
इति । चतुर्थमागं व्याचष्टमन्तु इति व्याचष्टे-अरिष्टा त्वमुदिहि यजेऽअस्मिन्निति । यथैकारिष्टाऽनार्ते-
तस्मिन् यज उदियादेवमेतदाहेति । उखे ! तव् ' अरिष्टा ' अरिष्टिना मती, ' अस्मिन् यजे ' उदिहि ' उदृता
भव । अरिष्टे-इत्य व्याख्यानमनार्तेति ॥ ६ ॥

मन्वगतं द्विं प्रवृणक्ति-द्राम्यां प्रवृणक्ति, द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निरिष्टादिना । यजमानस्य
प्रीदमानवैश्वानरानना तस्कारात् ' यजमानोऽग्निः ' । अथवा “ यजमानः प्रस्तर. ”-(तै. सं. १।७।४।४)

तां युदाऽग्निः सन्तुपति । (न्यु) अथैनामर्चिरारोहति योषा वाऽऽस्ता
व्यूपाऽग्निस्तुस्माद्यदा व्यूपा योषाथँ सन्तुपत्यथास्याथँ रेतो दधाति ॥८॥

दृष । ऐन्द्राग्रोऽग्निः । यावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा तावर्चैनामेतत् प्रवृणक्ति । इन्द्राग्नी वै सर्वे देवाः ।
सर्वदेवत्योऽग्निः । यावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा—तावर्चैनामेतत् प्रवृणक्ति । तयोः सप्त पदानि । सप्त-
चिन्तितोऽग्निः । सप्तऽर्चवः संपत्तरः । सम्पत्तरोऽग्निः । यावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा—तावत्
तद्वति ॥ ७ ॥

तां यदाऽग्निः सन्तुपति—अथैनामर्चिरारोहति । योषा वाऽऽस्ता, व्यूपाग्निः । तस्याद्यदा व्यूपा
योषां सन्तुपति—अथास्यां रेतो दधाति ॥ ८ ॥

इतिक् अग्रेरग्निं यागनिर्वर्चकत्वात् यजमानव्यम्, अतो यजमाननिष्ठपादद्विन्वसद्वाग तदुत्पात्री युक्त ।
यावानग्निरिति । यावन्वत्पात्रेर्मात्रा यजमानद्वारकद्विन्वसद्वागत्वात्, तावता सर्वेणाग्निं 'एनाम्' दधाम् ।
'एतत्' एतेन प्रकारेण 'प्रवृणक्ति' ॥

मन्त्रगत छन्दोविशेष प्रशंसति—गायत्र्या च त्रिष्टुभा च प्राणो गायत्र्यात्मा त्रिष्टुक्वित्वादिना । "प्राण
तदानीं ध्यानः" इति प्राणस्य दृष्टिभेदेन त्रित्वात्, गायत्र्याश्च पादत्रयात्मकत्वात् प्राण एव गायत्री; आत्मा
तु शरीरम्, प्राणस्य ध्यायन्नेन हि शरीरम्; अतः पादत्रयात्मिकाया गायत्र्या, पादत्रयुत्पात्तिकाया त्रिष्टुभि
अन्तर्भाविते त्रिष्टुम्, प्राणरूपगायत्रीशरीरत्वात् आत्मा त्रिष्टुक्विक्रमम् । लोके द्विपादप्रपञ्चतथाद्द्वयस्य चः 'पद्यः'
अस्ति, 'सः' 'एतावान् वै,' 'यावान्' 'प्राणः' प्राणशरीरसङ्घातप्रमकः छत्रः तयोरेव प्रत्यक्षतः
प्रतीतिः । स्पष्टमन्यन् ॥

इत्य मन्त्रगतं छन्दः प्राणात्मरूपत्वेन प्रशस्य तदभिमानिदेवताद्वारेणाग्निं प्रशंसति—अयो अर्घ्वे गायत्री-
न्द्रस्त्रिष्टुक्विति । "सप्तभिर्देवताऽन्वमुच्यत गायत्री छन्दः ०—० तदिन्द्रो देवताऽन्वमुच्यत त्रिष्टुक् छन्दः"—
(तै. स. ७।१।१।१४) इति धृतत्वात् प्रजापतिसहोत्पन्नत्वेनाग्नेर्गायत्रीत्वम्, इन्द्रस्य च त्रिष्टुक्त्वम् । अत एव
अग्निरेन्द्रेण च सम्बन्धेन मन्त्रेणोक्ताप्रवृष्टतान् 'ऐन्द्राग्रोऽग्निः' । यावानग्निरित्यादि पूर्ववन् ॥

तद्गतसर्वदेवतात्मकवद्द्वारेणाग्निं प्रवृष्टेन प्रशंसति—इन्द्राग्नी वै सर्वे देवाः सर्वदेवत्योऽग्निरित्यादिना ।
"ते देवा विम्यतोऽग्निं प्राविशन्"—(तै. सं ६ । २ । २ । ६) इति ध्रुवेः अग्नेः सर्वदेवत्वत्वम्, इन्द्रस्य
च सर्वदेवताधिपतित्वम्; अतस्तद्द्वारा अग्निशब्दोऽग्निं सर्वदेवतात्मकः । गतमन्यन् ॥

मन्त्ररूपगतपादसङ्ख्याद्वारेणाग्निं मन्त्ररूपेण प्रवृष्टेन प्रशंसति—सप्त पदानि, सप्तचिन्तितोऽग्निरित्यादिना ।
अग्नेः सप्त चितयः; षट् चितय इत्यकामन्यः, अथ सप्तमी तु "विकर्णाश्च सप्तमात्तयाभ्योरुभ्यानि, हिरण्यशकवेः
प्रोक्षति, अग्निमन्यादधाति, सा सप्तमी चितिः"—इति सप्त चितयः । गतमन्यत् । तावत्तद्भवतीति । तदुत्पा-
प्रवृष्टरूपं कर्म 'तावत्' अग्निमात्रया सप्तं 'भवति' ॥ ७ ॥

सन्तुपति सति सहाया या द्दोभिः, तां रेतमशयना, सन्तुपकमग्निं पुरुषात्मना, दद्यां च योषिदात्मना,
सन्तुपत्य सम्पत्तरोऽग्निं प्रशंसति—तां यदाऽग्निः सन्तुपत्यथैनामिति ॥ ८ ॥

तद्धैके । अदि चिरमर्चिरारोहत्यङ्गारानेवावपन्त्युभयेनैपोऽग्निरिति न
तथा कुर्वादस्यन्वान्वाव पशुर्जायतेऽयं तं नाम्नाऽपुवास्त्यन्वन्तमिव
न्यृषन्ति उेतऽइवैव दधति उेत उऽएतुदनुस्त्यिकं अर्चिस्तुस्मादेनामर्चि-
खारोहेत् ॥ ९ ॥

(ज्ञां) ज्ञां अर्चिः । (त्पु) अर्चिःस्मिन्सामिधमाद्घाति उेतो
वाऽएनामेतदुपद्यतऽपुपोऽग्निस्तुस्मिन्नेताथं उेतसि सम्भृतिं दधाति ॥१०॥
सा कार्मुकी स्यात् । (हे) देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्याऽअस्पदन्त

तद्धैके-यदि चिरमर्चिरारोहति-अङ्गारानेवावपन्ति । उभयेनैपोऽग्निरिति । न तथा कुर्वात् ।
अस्यन्वान्वाव पशुर्जायते । अयं तं नाम्नाऽपुवास्त्यन्वन्तमिव न्यृषन्ति । रेत इवैव दधति । रेत
उऽएतुदनुस्त्यिकम्-यर्चिः । तस्मादेनामर्चिरेवारोहेत् ॥ ९ ॥

तां यदाऽर्चिरारोहति-अर्चिःस्मिन्सामिधमाद्घाति । रेतो वाऽएनामेतदुपद्यते, एपोऽग्निः । नस्मि-
न्नेतां रेतसि सम्भृतिं दधाति ॥ १० ॥

सा कार्मुकी स्यात् । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या अस्पदन्त । ते देवा अग्निमनीकं कृत्वा-

उक्तानां चिरारोहणविषये केवाञ्चिन् पशुमुपन्यस्य निराचष्टे-तद्धैके यदि चिरमर्चिरारोहतीत्यादिना ।
' अर्चिः ' सामग्रीप्रोञ्जत्वानावेन ' चिर ' कालनिष्पन्नेनारोहेत्, ततः प्रागेव ' अङ्गारान्वावपन्ति ' उक्तानां
प्रतिशेषः । तेषामाशयः, - उभयेन ' अङ्गारेण अर्चिषा च ' एवः अग्नि ' जायते इति । तन्पशु
निराकरोति-न तथा कुर्वादिनि । तत्पञ्चानात्रये कारणमाह-अस्यन्वान्वाव पशुर्जायते इति । ' पशुः '
जननकाटे ' अस्पन्वान् वाव ' अस्पन्वानेव साम्यिक एव ' जायते, ' ' अय ' तस्मात् कारणान् ' अये
एव ' जननान् प्राक्काल एव ' अस्पन्वन्तन् इव ' ' न न्यृषन्ति ' न स्थास्यन्ति लोके । तर्हि किं पुनर्न्य-
स्यत आह-रेत इवैव दधतीति । रेत एव दधति गर्भे । इत्थं लोकवृत्तान्त प्रदर्श्य प्रकृत्ये योवति-रेत उ
एतदिति । ' अर्चिः ' इति पत् अस्ति, एत् ' एतन् ' ' रेत ' ' उ ' खड्ड । अतो गर्भजनकाटे
एव रेतसा सहाधोऽप्योगान् ' एनं ' केवलम् ' अर्चिरेवारोहेत् ' । अत्र सूत्रम्- " अनारोहेत्पङ्गारानोर्चिः " -
(का. श्रौ. सू. १९ । १२४) इति ॥ ९ ॥

यदुक्तं सूत्रेण- " अत्रावाखुडे त्रयोदशमनां प्रादेशपात्रीः सन्निव अर्चिः, अनारोहेत्पङ्गारानोर्चिः,
पुनरेता कार्मुकी इव इति, वैकङ्कती परस्या इति, औदुम्बरी परमस्या इति, अवरखुडव्या परम इति,
अथ शयां यदृच्छति, पालाशीं प्रन्यृषमहरहरति " - (का. श्रौ. सू. १९ । १३१-१४०) इति ।
तदिदं क्रमेण विषयु आनौ कार्मुक्याः सन्निव आपाने विषय प्रसमने-तां यदाऽर्चिरित्यादिना । अर्चि-
रूपम् केवलरेतत आपाने सति अग्ने सम्भृत्या आकारविशेषरूपाया अवावात् तथामाशय सन्निधान
कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥

आपातन्वायाः सन्निधो वृत्तविशेषसम्बन्धमाह-सा कार्मुकी स्यादिति । धनुशारात्मनो वृत्तविशेषः वृत्तुः ।

ते देवाऽअग्निमुनीकं कृत्वाऽसुरानुभ्यायंस्तस्याधिप- प्रगृहीतस्यासुरा
ऽअग्रं प्रावृश्स्तदस्यां प्रत्यतिष्ठत्सु कृमुकोऽभवत्तस्मात्सु स्वादू उतो हि
तस्माद् लोहितोऽर्चिर्हि सु एयोऽग्निरेव युत्कृमुकोऽग्निमेवास्मिन्नेत-
त्सम्भूतिं दधाति ॥ ११ ॥

प्रादेशमात्री भवति । प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुरात्सम्मितामेवा-
स्मिन्नेतत्सम्भूतिं दधाति ॥ १२ ॥

घृते न्युत्ता भवति । (त्व) अग्निर्घृतस्यै योनेरमुज्यत तुस्यै घृतमुल्ब-
मासीत्तस्मात्तत्प्रत्युद्दीप्यत ऽआत्मा ह्यस्यैप तस्मात्तस्य न भस्म भवत्या-
त्मैव तदात्मानमुप्येति न वाऽउल्वं गर्भश्च हिनस्त्युद्दिष्टसायाऽउल्वद्वै
जायमानो जायतऽउल्वान्जायमानो जायाताऽइति ॥ १३ ॥

ऽसुरानुभ्यायन् । तस्याधिपः प्रगृहीतस्यासुरा अग्रं प्रावृश्न् । तदस्यां प्रत्यतिष्ठत् । स कृमुको-
ऽभवत् । तस्मात्सु स्वादुः । रमो हि । तस्माद् लोहितः । अर्चिर्हि । स एयोऽग्निरेव-एत कृमुकः ।
अग्निमेवास्मिन्नेतत् सम्भूतिं दधाति ॥ ११ ॥

प्रादेशमात्री भवति । प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुः । आत्मसम्मितामेवास्मिन्नेतत् सम्भूतिं
दधाति ॥ १२ ॥

घृते न्युत्ता भवति । अग्निर्घृतस्यै योनेरमुज्यत-तस्यै घृतमुल्बमासीत् । तस्मात्तत् प्रत्युद्दीप्यते ।
आत्मा ह्यस्यैपः । तस्मात्तस्य न भस्म भवति । आत्मैव तदात्मानमुप्येति । न वाऽउल्वं गर्भं
हिनस्ति-अर्चिसापै । उल्वद्वै जायमानो जायते । उल्वान्जायमानो जायाताऽइति ॥ १३ ॥

तद्विज्ञातं समर्थवितुमादशरिक्तामह-देवाऽआसुराश्चेत्यादिना । एतद्देवानामां मये ते देवा. ' अस्मिन् '
' अनीकं ' मुखं कृत्वा असुरानभिगताः, तस्मिन् समये असुराः प्रत्याहृत्य अनेरर्चिः प्रगृह्य, यावन्मात्रं
गृहीतमासीत्, तावन्मात्रमर्चिषोऽस्य ' प्रावृश्न् ' उच्यते । उच्यते इत्यन् अस्या पृथिव्यां प्रतिष्ठितमभूत् ।
स च तत्र कृमुकादयो वृक्षः सन्तः । ' कृमुकः ' नाम धनुष उपादानभूतः सारवान् वृक्षविशेषः । उक्त-
मर्थं प्रत्यक्षवत्त्वेन द्रष्टव्यं-तस्मात् स स्वादुरिति । तस्मादित्युक्तं कस्मादित्याह-रतो हीति । यस्मादग्नेः
सायाः, तस्मात्तद्व्यर्थः । तस्मिन्नेतत्तत् प्रत्युद्दीप्यते-तस्माद् लोहितोऽर्चिर्हि । अर्चिषो लोहित-
वर्णवान् तस्मात्करो वृक्षोऽपि लोहितः । एत एव ' कृमुकः ' यः अस्ति, ' स एवः अग्निरेव ' वृक्षरूपेण
परिणामान् । ' एतत् ' एतेन कृमुकसन्निदायनेन ' अग्निरेव ' ' सम्भूतिं दधाति ' स्थापितवान् भवति ॥ ११ ॥

सन्निधेयत्वं विधाय प्रशंसति-प्रादेशमात्री भवतीति । प्रादेशमात्रो वै गर्भो रति । ' गर्भो विष्णुः '
यद्गर्भः प्रादेशमात्रः । गर्भस्य प्रादेशपरिमाणत्वं लोकसिद्धयः । विष्णुरेव वायनावतारः गर्भरूपः प्रादेशमात्रः । १२
आधेयायाः सन्निधेयः प्रवृष्टेन विधाय प्रशंसति-घृते न्युत्ता भवत्याग्निर्घृतस्यै योनेरमुज्यतेति । ' अग्निः '

भ्रवन्त्युन्तरं घृतं ब्राह्मणं हि जरायुन्तरमुल्ब्रे ब्राह्मं घृतं भ्रवत्युन्तरा
समिद्ब्राह्मणं ह्युल्बमुन्तरो गर्भऽ एतेभ्यो वै जायमानो जायते तेभ्य
ऽपुनैनेतुजनयति ॥ १६ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थ ब्राह्मणम् ॥ ६-४-४ ॥ (६. २.)

अथ वैकङ्कतीमादधाति । प्रजापतिर्या प्रथमाऽऽहुतिमजुहोन्त्स हुत्वा
यत्र न्यमृष्ट ततो विकङ्कतः समभवत्सैषा प्रथमाऽऽहुतिर्विकङ्कतस्ताम-
स्मिन्नेतुजुहोति तयेनमेतत्प्रीणाति परस्याऽ अधि सम्बतोऽवरा ३॥ऽअभ्या-
तर ॥ यत्राहमस्मि ता ३॥ऽअत्रेति अथैव यजुस्तथा वन्द्युः ॥ १ ॥

शणाः । वासा हि योनिः । अन्तरे जरायु । वास्ये शणा भवन्ति-अन्तरं घृतम् । वास्ये हि जरायु ।
अन्तरमुत्तन् । वास्यं घृतं भवति-अन्तरा ममिन् । वास्यं ह्युल्बम्-अन्तरो गर्भः । एतेभ्यो वै जाय-
मानो जायते । तेभ्य पुनैनेतुजनयति ॥ १६ ॥

अथ वैकङ्कतीमादधाति । प्रजापतिर्या प्रथमाऽऽहुतिमजुहोत्-स हुत्वा यत्र न्यमृष्ट । ततो विक-
ङ्कतः समभवत् । सैषा प्रथमाऽऽहुतिः-यद्विकङ्कतः । तामस्मिन्नेतुजुहोति । तयेनमेतत् प्रीणाति ।
“ परस्या अधि सम्बतोऽवरा ३॥ अभ्यातर । यत्राहमस्मि ता ३॥ अथ ”-(वा.मं. ११।
७१) इति । यथैव यजुस्तथा वन्द्युः ॥ १ ॥

आत्मत्वादिकल्पनायाः प्रथोवनमाह-एतेभ्यो वै जायमानो जायते इति । ‘ जायमानो ’ गर्भः ‘ एतेभ्यः ’
शरीरादिभ्यः सकृदात् ‘ जायते ’ खडु । जानन् लण्यमानम् अग्रेरपि एतेषामपेक्षणात् ‘ एतत् ’ एतेन
ब्रह्ममुप्रादीनामुक्तक्रमेण सभ्यादनेन ‘ तेभ्य एव ’ आत्मादिभ्य एव ‘ एनम् ’ अग्नि गर्भरूप ‘ जनयति ’ ।
अतः उत्क्रमेणैवैतेषामनुष्ठानं प्रशस्तमिति विधेयमुनिः ॥ १६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माचरीषे वेदार्थप्रकारे भाष्यन्दिनीयज्ञानपद्यत्रयप्रकरणभाष्ये

षष्ठकाण्डे षष्ठोऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (६-१-२) ॥

अथ द्वितीयायाः समिधो वैकङ्कतत्वं विधाय प्रशसति-अथ वैकङ्कतीमादधाति प्रजापतिर्या प्रथमा-
माहुतिमजुहोति । उग प्रजापतिः ‘ प्रजाः सृष्ट्वा, ‘ यां प्रथमाऽऽहुतिमजुहोत्, ‘ ता ’ प्रथमभूता
‘ हुत्वा ’ ‘ यत्र ’ देशे ‘ न्यमृष्ट ’ इत्युपनिषत्परिभाषिते कृतवान्, ‘ ततः ’ तस्मात् देशात् ‘ विकङ्कतः ’
‘ समभवत् ’ यत् एनम्, अतो विकङ्कतमाग्या भाहुतिः प्रथमाऽऽहुतिः । प्रथमाहुतेरंशत्वात् अस्या अग्नि
प्रथमाहुतिर्वै सुकम्, अतः ‘ तां ’ प्रथमाहुतिमेव ‘ अग्निम् ’ उक्त्वाही कृतवान् भवति । ‘ तथा ’ वाहुत्या
‘ एनम् ’ अग्निं ‘ प्रीणाति ’ ॥

(२) अथोद्गुम्बरीमादधाति । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या ऽमस्प-
र्द्धन्त ते ह सर्वेऽएव वृनस्पतयोऽसुरानभ्युपेयुरुद्गुम्बरो ह वै देवान् जहौ
ते देवाऽअसुराजित्वा तेषां वृनस्पतीनवृजत ॥ २ ॥

ते होचुः । (ह्रँ) हुन्त येपु वृनस्पतिपूर्यो रस ऽउद्गुम्बरे तं उधाम ते
यद्यपक्रामेयुर्यथायामा ऽअपक्रामेयुर्यथा धेनुर्दुग्धा यथाऽनद्वानूद्विवानिति
तद्येषु वृनस्पतिपूर्यो रसऽआसीदुद्गुम्बरं तुमदधुस्तयैतदूर्जा सुर्वान्विन-
स्पतीन्यति पच्यते तस्मात्सु सर्वदाऽऽष्टैः सर्वदा क्षीरी तदेतत्सुर्वमन्नं
यदुद्गुम्बरः सुर्वे वृनस्पतयः सुर्वेण्वेनमेतदग्नेन प्रीणाति सुर्वेवृनस्प-
तिभिः सुमिन्दे ॥ ३ ॥

अथोद्गुम्बरीमादधाति । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या अस्पर्द्धन्त । ते ह सर्वेऽएव वृनस्पतयो-
ऽसुरानभ्युपेयुः । उद्गुम्बरो ह वै देवान् जहौ । ते देवा असुरान् जित्वा तेषां वृनस्पतीनवृजत ॥ २ ॥

ते होचुः—हन्त येषु वृनस्पतिपूर्ये, यो रसः, उद्गुम्बरे तं उधाम । ते यद्यपक्रामेयुः—यातयामा अप-
क्रामेयुः—यथा धेनुर्दुग्धा, यथाऽनद्वानूद्विवानिति । तद्येषु वृनस्पतिपूर्यो रस आसीद्—उद्गुम्बरे
तमदधुः । तयैतदूर्जां सर्वान् वृनस्पतीन्यति पच्यते । तस्मात्सु सर्वदाऽऽष्टैः, सर्वदा क्षीरी । तदेतत् सर्व-
मन्नं यदुद्गुम्बरः । सर्वे वृनस्पतयः । सर्वेण्वेनमेतदग्नेन प्रीणाति । सुर्वेवृनस्पतिभिः सुमिन्दे ॥ ३ ॥

तत्र मन्त्र साकल्येन पठित्वा तस्य निगदव्याख्यानशामाह—परस्या अधीत्यादिना । मन्त्रस्यापमर्षः,—
अग्ने ! ' परत्याः ' " सवत. " (निवे. ६ । १० । ४६) सङ्ग्राममनैतन् । सङ्ग्रामस्य ' अग्नि '
उपरि ' अवशन् ' अमरदीधान् ' अम्यातर ' अम्यागमय । गमन्त्यर ' यत्र ' सङ्ग्रामे जनपदे वा ' अहम्
अग्नि, ' ' तान् अव ' तान् सङ्ग्रामान् जनपदान् वा रञ्ज ॥ १ ॥

नृन्निपसन्निधौ वृद्धविशेषे विवाय प्रशसति—अथोद्गुम्बरीमादधाति देवाश्चासुराश्चेत्यादिना । देवायुष्टे
परस्पर स्वर्षमानेषु सर्वेऽपि ' वृनस्पतयः ' ' असुरान् ' एव ' अम्युपेयुः ' अम्यागमन्, ' उद्गुम्बर, ' एकः ' एव '
' देवान् न जहौ ' । पश्चान् ' देवाः असुरान् जित्वा, ' ' तेषां ' तेभ्यः सकारान् ' वृनस्पतीन् ' ' अहृष्टत '
वाजिनानङ्कर्वन् ॥ २ ॥

ते होचुरिति । पश्चान् ' ते ' देवाः तेषु वृनस्पतिषु विश्राममकृत्वा ' वृनस्पतिषु ' ' यः कर्तुं रतः '
सारोऽशः, ' तन् ' ' उद्गुम्बरे स्थापयाम ' इति परम्यत्सुक्त्वा उद्गुम्बरे एव स्थापितकल्पः । एवं कूर्षतामि-
प्रायमाह—' ते यद्यपक्रामेयुः ' तदा दुग्धवेतुवन् ऊदबर्जिर्वैषव शतयारा एवापक्रामेयुः ' इति । ' तथा '
स्थापितनोर्जा ' सर्वान् ' ' वृनस्पतीन् ' ' प्रति ' सर्वेषां प्रतिनिधित्वेन ' पच्यते ' परिपकवद्गुम्बरो भवती-

परुत्स्याः परावृतऽ इति । वा परुत्सा परावृत्तिपुत्रोद्धिदश्च इहागतीति
रोहितो ह्यग्नेरश्वः पुरोम्यः पुरुमिय इति पशुजो बहुमिय इत्येतदग्ने त्वं
तरा मूष इत्यग्ने त्वं तर कुन्वाप्तिपुत्रऽ इत्येतत् ॥ ४ ॥

(६) अथापरशुवृक्कादाविति । जायतऽप्यु इत्युच्चीयते कुऽ एष
कुर्वन्माऽञ्जनाय जायत इत्युक्तेकन्नं वदपरशुवृक्कां तन्नैनेनेतुर्ग्याणाति
उदग्ने कानिकानि चिदा ते दाक्षणि दक्षति ॥ कुर्वं तुदस्तु ते धृतं तुन्नु-
यत्न विप्रयेति अथैव कुन्नुत्या कुन्नुस्तद्यत्किञ्चापरशुवृक्कां तुदत्सा
इत्युत्तत्तदपति तुदत्साऽञ्जन्नं कृत्वाऽपिदधाति ॥ ६ ॥

“ परुत्स्याः परावृतः ”-इति । वा परुत्सा परावृत्तिवत्येत् । “ रोहितश्च इहागति ”-
इति । रोहितो ह्यग्नेरश्वः । “ पुरोम्यः पुरुमियः ”-इति । पशुजो बहुमिय इत्येत् । “ अग्ने
त्वं तरा मूषः ”-(वा. नं. ११ । ७२) इति । अग्ने त्वं तर सर्वात् पाप्मन इत्येत् ॥ ४ ॥

अथापरशुवृक्कादाविति । जायतऽप्यु इत्युच्चीयते । न एष कुर्वन्माऽञ्जनाय जायते । एष-
इत्येकन्नं वदपरशुवृक्कां । तन्नैनेनेतुर्ग्याणाति । “ वदग्ने कानि कानि चिदा ते दाक्षणि
दक्षति । सर्वं तुदस्तु ते धृतम्, तदनुयत्नं यविप्रय ”-(वा. नं. ११ । ७३) इति ।
यथैव पशुजया कुन्नुः । तद् यन् किञ्चापरशुवृक्कां । तदत्साऽपिदत्तदपति । तदत्साऽञ्जन्नं
कृत्वाऽपिदधाति ॥ ६ ॥

नर्पः । अग्नेः कर्त्तव्यवर्त्तमानात् तद्योगात् ‘ कर्त्तव्यम् ’ इति द्वितीया । कर्त्तव्यं अथर्वणे दर्शकरोति-
तन्मात्त सर्वशऽऽग्नेः सर्वशऽऽग्नेति । एतन् । सर्ववर्त्तमानिप्रतिनिमित्तात् सर्वाकारात्मकः ॥ ३ ॥

तस्याः सवित्रं आधने मन्त्र विधाय व्यावृत्ते-व्यवस्थाः परावृत इति । वा परुत्सा परावृत्तिवदिति ।
इ अग्ने ! ‘ वा ’ ‘ परुत्सा ’ टकृष्टा, “ परुत्सा ” (निरं. ३ । २६ । १) वृत्तामैत् । अयमं दूरतमैः
तादृशात् देवात् आगच्छ इति, ‘ परुत्सा ’ एतेन मन्त्रवर्त्तमानोक्तमित्यर्थः । द्वितीयायां ‘ रोहितश्च ’-
शब्दनिर्घण्टव्योः इति इति, तद् दर्शयति-रोहितो ह्यग्नेरश्व इति । “ रोहितोऽग्नेः ”-(निरं. ११ । १२)
इति निरुक्तम् । द्वितीयायां व्यावृत्ते-पुरोम्यः पुरुमिय इति । पशुजो बहुमिय इत्येवदिति । पुष्टं-
वन्देन बहुमियः पशुज उच्यते । बहुम्यः पशुम्य आहिनः पुरोम्यः । “ पुरुम्ये ”-इति बहुमियसु
उच्यते (निरं. १ । १ । ३) । बहुम्यो वजनमेवो देवताम्योऽपि द्वियः । गतन्त्येत् । बहुम्येवो
“ वृक्का ”-इत्येतत् (निरं. २ । १० । २०) सद्धाननायकत्वात् पाप्मन्य इति व्यावृत्ते-अग्ने त्वं तरा
मूष इति । अग्ने त्वं तर सर्वात् पाप्मन इत्येवदिति । तदतिरन्त निरुक्तार्थः ॥ ४ ॥

अथ अथर्ववेदिदधानं विधाय अथर्वणे-अथापरशुवृक्कादाविति जायत इति परुत्सादिति । ‘ अथ ’

(त्य) अथाधःशयमादधाति । जायत ऽएषु ऽएतदृचीयते सु ऽएषु सुर्वस्मा ऽअत्राय जायतऽएतद्वेकमुन्नं युद्धःशयं तेनैतमेतुत्प्रीणाति यद्व्युपजिह्विका युद्धोऽअतिसर्पतिस्त्युपजिह्विका वा हि तद्वत्तिव्वप्रो व्वाऽतिसर्पति सुर्वं तुदस्तु ते घृतं तुज्जुपस्व यविष्टयेति युथैव युजुस्तथा बुन्धुस्तद्यत्किञ्चाधःशयं तदस्माऽएतुस्त्वदयति तदस्माऽअन्नं कृत्वाऽपिदधाति ॥ ६ ॥

अथाधःशयमादधाति । जायतऽएषु एतद्-यचीयते । सर्वस्माऽअत्राय जायते । एतद्वेकमन्नम्-युद्धःशयम् । तेनैतमेतुत्प्रीणाति । “ यद्व्युपजिह्विका युद्धोऽअतिसर्पति ”-इति । उपजिह्विका वा हि तद्वत्ति, वप्रोवाऽतिसर्पति । “ सर्वं तदस्तु ते घृतम्, तज्जुपस्व यविष्टये ”- (वा० सं० ११ । ७४) इति । यथैव यजुस्तथा बन्धुः । तद् यत् किञ्चाधःशयम्-तदस्माऽएतत् स्वदपति । तदस्माऽअन्नं कृत्वाऽपिदधाति ॥ ६ ॥

‘ अपरशुवृक्कणस्य ’ परशुना अञ्जितस्य वाध्यादिना मन्त्रस्य तस्याधाने प्रयोजनमाह-स एष सर्वस्मा इति । कथमस्यात्त्वमित्यत्र आह-एतद्वेकमन्नमिति । अपरशुवृक्कणमपि अनेषु मध्ये ‘ एकमन्नम् ’ । तत्र मन्त्रविधाय तस्य व्याख्यानात्प्रज्ञत्वमाह-यदग्रे कानि कानि चिदित्यादिना ॥

मन्त्रस्यायमर्थः,-हे ‘ अग्रे ! ’ यत् ‘ कानि कानिचिद् ’ रूपानि ‘ दारुणि ’ ‘ ते ’ स्वयि ‘ आदधमिति ’ आदधन्, ‘ तत् सर्वं ’ ‘ घृतमस्तु ’ घृतवत् प्रियमस्तु । ‘ तद् ’ घृतत्वेन कल्पितं यत् किञ्चित् काष्ठे ‘ जुषस्व ’ सेवस्व । हे ‘ यविष्टये ! ’ युवतम अग्रे ! ॥ मन्त्रस्यावयवार्थस्यत्वम् “ यथैव यजुस्तथा बन्धुः ”-इत्यनेनोक्तम्, इदानीं तात्पर्यार्थमाह-तद् यत् किञ्च अपरशुवृक्कणम्, तदस्मा एतत् स्वदपति, तदस्मा अन्नं कृत्वाऽपिदधातीति । ‘ अग्ने ’ शिशुरूपाय अग्रे यथा लौकिकशिशोर्नैवनीतादिकमन्नं कृत्वा आस्येऽपिदधाति, तथा कृतवान् मवतीति ॥ ६ ॥

अथ पत्रम्याः समिध आधानं विधाय प्रशंसति-अथाधःशयमादधाति जायत एष इत्यादिना । पूर्ववद् व्याख्येयम् । ‘ अधः ’ मूर्धपरि स्वयमेव परितः सन् यः शंते, सः ‘ अधःशयः ’ । पूर्ववत् । तत्र मन्त्रं विधाय, पूर्वार्धं व्याख्याय, उत्तरार्धस्य स्पष्टार्थतामाह-यद्व्युपजिह्विकेत्यादिना । हे ‘ अग्रे ! ’ ‘ यत् ’ काष्ठम् ‘ उपजिह्विका ’ उपदीक्षा ‘ अग्नि ’ मक्षयति, ‘ वन्नः ’ बस्मीको ‘ वा ’ ‘ यत् ’ काष्ठम् ‘ अतिसर्पति ’ आरोहति, ‘ सर्वम् ’ इत्यादि पूर्ववत् । मन्त्रस्य तात्पर्यमाह-तद्यत् किञ्चाधःशयमित्यादिना । अपरशुवृक्कणाव शययोर्दृक्विशेषाविधानात् प्रश्नानुदुम्बलत्वेन तयोदित्यवगन्तव्यम् ॥ ६ ॥

(८३) अथेताऽ उतराः प्राडाइयो भवन्ति । ब्रह्म वे पडाशो ब्रह्मपुत्रेन-
मेतत्प्रमिच्छे युद्धेव प्राडाइयः सोमो वे पडाशोऽ पुषो इ परमोऽऽहुतिर्यु-
त्सामाहुतिस्त्राममिन्ननुजुहोति युयनेनन्प्रीमानि ॥ ७० ॥

(८४) अद्गद्गप्रयावं भ्रन्तऽ इति । (८५) अद्गद्गमत्ता आद्गन्त
इत्येतदुच्चायव निष्ठने चासुमम्माऽहुनि यथाऽश्वाय निष्ठने चासुमिन्येतद्वा-
यसुपेपेग सुमिषा मुदन्तऽ इति रथ्या च पौपेग च सुमिषा मुदन्तऽ इत्ये-
तदुभे मा ते प्रतिवेशा रिषामुनि युथेवास्य प्रतिवेशो न रिष्येद्व-
मेतदाइ ॥ ८ ॥

अथेता उतराः प्राडाइयो भवन्ति । ब्रह्म वे पडाशः । ब्रह्मर्षेणमेतद् ममिच्छे । युद्धे
प्राडाइयः । सोमो वे पडाशः । पुषो इ परमोऽऽहुतिः-एतु सोमाहुतिः । तामस्मिन्ननुजुहोति,
युयनेनन्प्रीमानि ॥ ७ ॥

“ अद्गद्गप्रयावं भ्रन्तः ”-इति । अद्गद्गमत्ता आद्गन्त इत्येवम् । “ अश्वायैव
निष्ठने चासुमम्मे ”-इति । यथाश्वाय निष्ठने चासुमित्येवम् । “ रायस्त्वोपेग सुमिषा
मुदन्तः ”-इति । रथ्या च पौपेग च सुमिषा मुदन्त इत्येवम् । “ अत्रे मा ते प्रतिवेशा
रिषाम् ”-(वा० सं० ११।७६) इति । यथेतास्य प्रतिवेशो न रिष्येत् । एतमेतदाइ ॥ ८ ॥

एवं पञ्चमिषां विष्णुवर्ता रिषाय उपयमानशानां मन्त्रिणां पडाशैकत्रयवमाह-अद्गद्ग उतराः
प्राडाइयो भवन्तीति । पडाशस्य ब्रह्मणेन सोमकेन च प्रममि-ब्रह्म वे पडाश इति । “ एतेव प्राडाइयः,
सोमो वे पडाशः ”-इति च वाक्यइतेन “ देवा वे ब्रह्मवदन्त तन् पुगं उपाशुगोत् ”-(ते. सं. ३।९।
७।६) इति छन्दोर्त्तव पडाशस्य (श. प. १।२।१।१९) । “ तर्थावमानितो दिवि सोम
भरति, न मावत्याऽऽद्गद्ग तस्य पगंमच्छिद्यत तन्पुगंऽमवत् ”-(ते. भा. १।१।३।१०) इति युनेः
पडाशस्य सोमतावत्त्वात् “ सोमो वे पडाशः ”-इत्युक्तम् ॥ ७ ॥

अथ प्रतिशामनाय षडमत्रं षडुक्तं विमथ्य व्याकटे-अद्गद्गप्रयावं भ्रन्त इत्यद्गद्गमत्ता आद्गन्त
एवादिता । मन्त्रस्य तु मन्त्रमेवैव विमथं व्याकृत्यात्त वृथगुक्तवैद्याऽस्ति । निष्प्रगतिवैवादिता
‘ अद्गद्ग ’-उच्यते तद्विनामूर्तेऽऽमत्रकडगोऽर्थां विवक्षित इति मन्त्रेण व्याकृत्यात् । ‘ मन्त्रः ’-इति
छन्दस्य च प्रतिशामनाय इत्युक्तम् ॥

द्वितीयमन्त्रोऽऽमत्रस्य द्वात्रिंशत् इति व्याकटे-यथाश्वाय निष्ठने चासुमित्येवैति ।
‘ एतद् ’ एतेन मन्त्रमन्त्रोऽऽमत्रस्य । ‘ यथाश्वाय निष्ठने ’ गृह एव निष्ठने व्याकृत्यात् ‘ चासु ’ वाक्यगु-
क्तिं इत्येव, तथा ‘ अथे ’ अथे इत्यर्थः ॥

नाभा पृथिव्याः समिधानेऽअग्राविति । (त्वे) एषा इ नाभिः पृथिव्यै यत्रैष एतत् समिध्यते । रायस्पोषाय बृहते इवामहऽडुति रस्ये च पोषाय च बृहते इवामहऽडुत्येतुदिरम्मदमितीरया ह्येषु मत्तो बृहदुक्तयमिति बृहदुक्तयो ह्येषु यजत्रमिति यज्ञियमित्येतञ्जेतारमग्निं पृतनासु सासहि-
मिति जेता ह्यग्निः पृतनाऽउ सासहिः ॥ ९ ॥

“नाभा पृथिव्याः समिधानेऽअग्री”-इति । एषा इ नाभिः पृथिव्यै यत्रैष एतत् समिध्यते । “रायस्पोषाय बृहते इवामहे”-इति । रस्ये च पोषाय च बृहते इवामह इत्येतत् । “इरम्मदम्”-इति । इरया ह्येष मत्तः । “बृहदुक्तयम्”-इति । बृहदुक्तयो ह्येषः । “यजत्रम्”-इति । यज्ञियमित्येतत् । “जेतारमग्निं पृतनासु सासहिम्”-(वा० सं० ११ । ७६) इति । जेता ह्यग्निः पृतना उ सासहिः ॥ ९ ॥

तृतीयभागे ‘रायस्पोषेण’-इत्यत्र ‘घनम्ब पुष्ट्या’ इत्येत्थोऽर्थः प्रतिपत्तिः, तथापि राय इति निर्देश-
वशादेव अपुष्टम्ब घनसिद्धेः शरीरदिणोऽवलोऽर्थं पृथगेव विवक्षित इत्यभिप्रेय ‘इत्या च पोषेण च’ इति
पृथक्त्वा भाषणे व्याख्यातम् ; न केवलं इत्या पोषेण च, किन्तु इष्टानेन च । “सम्भन्तो वय मा विषाम”
इत्युच्यते सम्बन्धः ॥

चतुर्थभागात् तान्त्रमाह-अग्ने मा ते प्रक्तिवशा रिषामेति । यथैवास्य प्रक्तिवशा न रिष्येत्, एव-
मेतद्वाहेति । प्रक्तिवशा नाम स्वगृहे अलम्बमानस्य पदार्थस्यान्यमानोषितं स्वगृहनिष्कटवर्ति मित्रादिगृहम् ।
अत्र तद्वान् विवक्षितः । अपाम्याग्नेरनिमलहविःप्रदम्ब प्रक्तिवशा यजमानः, उक्तव्रज तद्गृह वा ‘न रिष्येत्’
न हिंस्यात्, एवमनुगृहाणेत्पैत्रव्यमर्थमथ मन्त्रभाग आहोत्वर्थः ॥ ८ ॥

अथ तेषु सतमसमिधानामन्त्र विमल्य व्याचष्टे-नाभा पृथिव्याः समिधाने अग्रावित्पेषा इ नाभिः
पृथिव्यै-इति । मन्त्रस्यायमर्थः-‘पृथिव्याः’ नामो आहूनीयात्प्ये ‘समिधावने’ अग्री समिध्यमाने
सति ‘उपः’ घनम्ब-‘बृहते’ महते ‘पोषाय’ ‘इवामहे’ आह्वयान् । ‘इरम्मदम्’ इत्या मादपिन-
व्यम्, ‘बृहदुक्तयं’ महच्छत्रम्, ‘यजत्रम्’ यज्ञव्यन्, ‘जेतार’ जपशीलम्, ‘पृतनासु’ संक्रामेत्
‘सासहिम्’ सौदारम् ‘अग्निं’ ‘इवामहे’ आह्वयान् ॥

प्रथमभाग व्याचष्टे-एषा इ नाभिः पृथिव्यै, यत्रैष एतत् समिध्यते इति । ‘यत्र’ यस्मिन्
देशे ‘एवः’ अग्निः ‘एतत्’ एतेन प्रकारेण ‘समिध्यते’, ‘एवः’ प्रदेष्टः ‘पृथिव्यै’ पृथिव्याः ‘नाभिः’
उच्यते । द्वितीयभागे रायस्पोषेण प्राप्तं मन्त्रे व्याख्यातम् । तृतीयभाग व्याचष्टे-इरम्मदमितीरया
ह्येष मत्त इत्यादिना । ‘इरया’ धृतादिनाऽनेन ‘मत्तः’ तर्पितः । ‘हि’-शब्देन प्रसिद्धियोग्यते । अग्ने-
र्बृहदुक्तयत्वं प्रतिब्रूमिति दर्शयति-बृहदुक्तयो ह्येष इति । यजत्रशब्दे व्याचष्टे-यजत्रमिति यज्ञियमित्ये-
तदिनि । चतुर्थभागार्थः प्रसिद्ध इत्याह-जेता ह्यग्निः पृतना उ सासहिरिति ॥ ९ ॥

(त्ये) एतद् देवाः । (०) युश्चैतानुद्रेद्यञ्चाद्रियुस्तमस्मा ऽञ्चन्नं कृत्वाऽप्यदधुस्तेनेनमप्रीणन्नमहेतस्याभवदुदहदु देवानां पाप्मानं तथैवै-
तद्यजमानो युश्चैनं द्रेष्टि यं च द्रेष्टि तमस्माऽञ्चन्नं कृत्वाऽपिदधाति तेनेनं
प्रीणात्पन्नमहेतस्य भवति उदहत्यु यजमानस्य पाप्मानम् ॥ ११ ॥

(न्त्वा) वा ऽपृता ऽयुक्तादशुदधाति । (त्य) अक्षत्रियस्य वाऽपुरोहि-
तस्य वाऽसर्वं वै तद्यदेकादशासर्वं तद्यदक्षत्रियो वाऽपुरोहितो वा ॥ १२ ॥
द्वादश क्षत्रियस्य वा पुरोहितस्य वा । सर्वं वै तद्यद्द्वादश सर्वं
तद्यदक्षत्रियो वा पुरोहितो वा ॥ १३ ॥

एतद्दे देवाः—यश्चैतानुद्रेद्य, यञ्चाद्रियुः—तमस्माऽञ्चन्नं कृत्वा—अप्यदधुः। तेनेनमप्रीणन् । अन्नमहे-
तस्याभवत् । उदहदु देवानां पाप्मानम् । तथैवैतद्यजमानो—यश्चैनं द्रेष्टि, यं च द्रेष्टि—तमस्माऽञ्चन्नं
कृत्वा—अपिदधाति । तेनेनं प्रीणाति । अन्नमहेतस्य भवति । उदहत्यु यजमानस्य पाप्मानम् ॥ ११ ॥

ता एता एकादशादधानि । अक्षत्रियस्य वाऽपुरोहितस्य वा । असर्वं वै तद् यदेकादश । असर्वं
तद् यदक्षत्रियो वाऽपुरोहिता वा ॥ १२ ॥

द्वादश क्षत्रियस्य वा पुरोहितस्य वा । सर्वं वै तद्—यद्द्वादश । सर्वं तद्—यत् क्षत्रियो वा
पुरोहितो वा ॥ १३ ॥

एतन्मन्त्र प्रशान्तिं पुराहृत्तमाह—एतद्दे देवा यश्चैतानिन्पादिना । ' एतन् ' अनेन प्रकारेण पुरा खड्ड
देवाः ' अप्यदधु '—इत्यास्त्वानेन सम्बन्धः । ' एतान् ' यजमानान् ' यथ जन. ' ' अद्रेद् ' हेमकार्थान्
' यद्य ' जन यजमाना. ' अद्रियु ' देहमकुर्वन् । ' तन् ' तमयविध जनम् ' अग्ने ' उग्रनाथ शिशुभ्याथ
अग्रये ' अन्नं कृत्वा ' ' अप्यदधुः ' मुखे स्थानितवन्तः । ' तेन ' अनेन ' एतन् ' अग्निन् ' अप्रीणन् ' ।
कथं तदन्नं भवतीत्येव आह—अन्नमहेतस्याभवदिति । " अह इति विनिप्रहार्थिभिः " (या. निर.
१० । २ । ४) । अन्नमेतन्मात्रमयमवदेव । ' उ ' अग्नि च पश्चान् सोऽग्नि. ' देवानां ' ' पाप्मानं '
हेभ्यन् ' अदहन् ' मस्माकरोन् । तथैवैतद् यजमान इत्याद्यौद्व्यातिक वाक्यसुरोद्घातवद् व्यस्येयन् ॥ ११ ॥

या एता एकादश सन्निव उक्ताः, तासां क्षत्रियपुरोहितव्यतिरिक्तविषयनामाह—ता एता एकादशा-
दधात्पक्षत्रियस्य वाऽपुरोहितस्य वैति । क्षत्रियादन्वक्षेत्राणिकः अक्षत्रियः, तत्राग्नि ' अपुरोहितस्य '
पुरोहितव्यतिरिक्तस्य, पुरोहितक्षत्रियव्यतिरिक्तो यो यागाधिकारी, तस्य ' एकादश आदभ्यान् ' । अन्यैकादश-
संख्यायोम्येतामुपरादयति—असर्वं वै तद्यदेकादशासर्वं तद्यदक्षत्रियो वाऽपुरोहितो वैति । क्षत्रियपुरोहि-
तयोः सर्वैरश्वाद्यमर्वाणिचायदशनेन सर्वैश्च प्रसिद्धः । अत एव तदितरस्य चासर्वत्वम्, एकादशसङ्ख्यायाथ
विषमसंख्याकत्ववत्सर्वत्वम्, अतस्तस्य उद्विषितम् ॥ १२ ॥

ताहै क्षत्रियपुरोहितयोः क्लिप्त्य इत्यत आह—द्वादश क्षत्रियस्य वा पुरोहितस्य वा सर्वं वै तद् यद्
द्वादश—इत्येवम् । पूर्वैर्गैव व्याख्यातमयम् ॥ १३ ॥

सु पुरोहितस्यादधाति । सुश्रुशितम्मे ब्रह्म सुश्रुशितं वीर्यं बलम् ॥
सुश्रुशितं क्षत्रं जिष्णु युस्याहमुस्मि पुरोहितऽ इति तदस्य ब्रह्म च क्षत्रं
च सुश्रुश्रयति ॥ १४ ॥

(त्य) अथ क्षत्रियस्य । (स्यो) उदेपां बाहूऽअतिरमुदुर्ज्ञांऽअधो
बलम् ॥ क्षिणोमि ब्रह्मणाऽमित्रानुन्नयामि स्वाऽऽहमिति युथैव क्षिणु-
यादमित्रानुन्नयेत्स्वानेवमेतदाहोमे त्वेवैतेऽआदध्यादयं वाऽअग्निर्ब्रह्म च
क्षत्रं चेमुमेवैतदग्निमेताभ्यामुभाभ्याथ सुमिन्द्रे ब्रह्मणा क्षत्रेण च ॥ १५ ॥

स पुरोहितस्यादधाति । “ संश्रितं मे ब्रह्म, संश्रितं वीर्यं बलम् । संश्रितं क्षत्रं जिष्णु
यस्याहमस्मि पुरोहितः ”—(वा. सं. ११।८१) इति । तदस्य ब्रह्म च क्षत्रं च संश्रयति १४ ॥

अथ क्षत्रियस्य—“ उदेपां बाहूऽअतिरमुदुर्ज्ञांऽअधो बलम् । क्षिणोमि ब्रह्मणाऽमित्रा-
नुन्नयामि स्वाऽऽहम् ”—(वा. सं. ११।८२) इति । यथैव क्षिणुयादमित्रान्, उन्न-
येत् स्वान् । एवमेतदाह । उमे त्वेवैतेऽआदध्यात् । अयं वाऽअग्निः—ब्रह्म च क्षत्रं च । इममेवैतदग्नि-
मेताभ्यामुभाभ्यां समिन्द्रे—ब्रह्मणा क्षत्रेण च ॥ १५ ॥

तद्वि पुरोहितस्य द्वादशः । को मन्त्रः क्षत्रियस्य वा क इत्यपेक्षया तावत्पुरोहितस्याह—स पुरोहितस्याद-
धाति संश्रितं मे ब्रह्मेति । मन्त्रस्य स्पष्टार्थत्वेन विषय्य व्याख्यानापेक्षणात् साकल्येन पठित्वा तात्पर्यं
दर्शयति—तदस्य ब्रह्म च क्षत्रं च संश्रयतीति । मन्त्रे ब्रह्मसूत्रयोः संश्रितत्वप्रदर्शनात् ‘ अस्य ’ पुरोहित-
यत्रामस्य ‘ ब्रह्म च क्षत्रं च ’ उमे जानी ‘ संश्रयति ’ सम्यक् सीदगीकरोति ॥

मन्त्रस्य त्वभ्यारथोऽयम्—‘ मे ’ मम स्वभूतं ‘ ब्रह्म ’ ब्रह्मणजानिः ‘ संश्रितं ’ मवत् । एतदेव विश्रुतेति—
‘ मे ’ ब्रह्मणः ‘ वीर्यं ’ धृताप्ययनादिजनितम्, ‘ बलं ’ शारीरम्; तदुभयं संश्रितं मवत् । तथा ‘ जिष्णु ’
जयशीलं ‘ क्षत्रं ’ क्षत्रियजानिः; ‘ संश्रितं ’ ‘ यस्य ’ क्षत्रस्याहं पुरोहितोऽस्मि, तत् संश्रितं मवत्विति ॥ १४ ॥

क्षत्रियग्रे द्वादश्याः सन्निवो मन्त्रभाद—अथ क्षत्रियस्योदेषामिति । अयमर्थः—‘ एषां ’ विरोधिनो ‘ बाहू ’
मुञ्जी ‘ उदतिरम् ’ उद्घूतशान्तिम् । तथा तेषां ‘ वीर्यः ’ तेजः, ‘ अयो ’ ‘ बलं ’ शारीरम्, तत् सर्वम्
उदतिरम् । किञ्च ‘ ब्रह्मणा ’ नियमाधीन मन्त्रेण ‘ अमित्रान् ’ विरोधिनः, ‘ क्षिणोमि ’ हिंसितान् करोमि ।
‘ स्वान् ’ असदृशानि मित्राणि ‘ अहम् ’ ‘ उन्नयामि ’ । उत्तरार्द्धस्य तात्पर्यमह—यथैव क्षिणुयादमित्रानु-
न्नयेत् स्वानेवमेतदाहेति । स्पष्टम् ॥

पुरोहितक्षत्रियव्यतिरिक्तस्य एकादशः, तयोस्तु द्वादशैव । तत्रापि उपोत्तमा पुरोहितस्य, उत्तमा क्षत्रियस्येति
व्यवधानितम् (का. श्री. सू. ११।१४१।१४२) । इदानीमुपोत्तमोत्तमे उमे अपि सर्वेषामाधातव्ये
एति सार्धवादमाह—उमे त्वेवैते इति । तु-शब्दः पूर्वीकल्पव्यवस्थापक्षं वाचयति, एवशब्दो निजक्रमः । ये ‘ उमे ’

तास्त्रयोदश सम्पद्यन्ते । त्रयोदश मासाः संवत्सरः संवत्सुरोऽग्निर्ब्रा-
वानग्निर्ब्रावत्यस्य मात्रा तावत्तैर्वैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥ १६ ॥

प्रादेशमात्र्यो भवन्ति । प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुरन्नमेतदात्मसम्मि-
तेनैर्वैनमेतदन्नेन प्रीणाति यदु वाऽआत्मसम्मितमन्नं तदवति तन्न हिनस्ति
यद्रूपो हिनस्ति तद्यत्कुनीयो न तदवति तिष्ठन्नादधाति तस्योपरि
बन्धुः स्वाहाकारेण रेतो वाऽइदं सिकुमद्यमग्निस्तस्मिन्पुत्काष्ठान्य-
स्वाहाकृतान्यभ्यादध्याद्विष्णुस्यैर्न ता यत्समिधस्तेन त्राहुतयो यदु
स्वाहाकारेण तेनान्नमन्नं हि स्वाहाकारस्तयो ह्येनं न हिनस्ति ॥ १७ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ६-४-५ ॥ (६. ३.)

तास्त्रयोदश सम्पद्यन्ते । त्रयोदश मासाः संवत्सरः । संवत्सुरोऽग्निः । मात्रावानग्निर्ब्रावत्यस्य मात्रा
तावत्तैर्वैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥ १६ ॥

प्रादेशमात्र्यो भवन्ति । प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुः । अन्नमेतत् । आत्मसम्मितेनैर्वैनमेतदन्नेन
प्रीणाति । यदु वाऽआत्मसम्मितमन्नम्-तदवति । तन्न हिनस्ति । यद्रूपो-हिनस्ति तत् । यत्कु-
नीयो-न तदवति । तिष्ठन्नादधाति । तस्योपरि बन्धुः । स्वाहाकारेण । रेतो वाऽइदं सिकुम्-
अयमाग्निः । तस्मिन्पुत् काष्ठान्यस्वाहाकृतान्यभ्यादध्याद्-हिंस्यादैनम् । ता यत् समिधः-तेन
नाहुतयः । यदु स्वाहाकारेण-तेनान्नम् । अन्नं हि स्वाहाकारः । तयो ह्येनं न हिनस्ति ॥ १७ ॥

पुरोहितश्चत्रियविषयत्वेनोक्ते, ते एते सर्वत्रादध्यादेव, न परित्यजेत् । तत्रोत्पत्तिमाह-अयं वा अग्निर्वैद्य च
क्षत्रं चेति । 'अयम् अग्नि' एव ब्रह्मक्षत्रे; यद् ब्राह्म क्षात्रं च तेजः, तस्यान्नेयत्वादित्यभिप्रायः । अतः
'एतन्' एतेन ब्रह्मक्षत्रमन्त्राम्याम् अग्नी सामेदधानेन 'इममेव' उख्यमग्निम् 'उमान्या' 'समिधे' सन्पु-
टीपितवान् भवति । तस्माद्दमे अन्पवस्य सर्वविषयतयाऽनुष्ठेये इत्यर्थः ॥

एतदुक्तं भवति । पुरोहितश्चत्रियव्यतिरिक्तानामेकादश वा त्रयोदश वा, तपोस्तु द्वादश वा त्रयोदश वेति ।
अत्र सूत्रम्-"तपोस्तमा क्षत्रियस्येच्छुश्रुत्तमां पुरोहितस्यान्यस्योमे"- (का. श्रौ. सू. ११. १४१-१४२)
इति । 'अन्यस्य' पुरोहितश्चत्रियाम्यान्यस्य, तत्रापि पुरोहितव्यतिरिक्तस्य क्षत्रियस्य अन्यस्य, क्षत्रियव्यति-
रिक्तस्य पुरोहितस्यान्यस्येत्यर्थः । एव कर्कोपाध्यायैरिति व्याख्यातम् ॥ १९ ॥

अर्थसिद्धौ त्रयोदशतद्व्यापामन्त्र्य प्रशंसति-तास्त्रयोदश सम्पद्यन्ते त्रयोदश मासाः संवत्सर एत्यादिना ।
ता 'समिधः' । गतमन्यत् ॥ १९ ॥

समिधां प्रादेशमात्रत्वं विधाय प्रशंसति-प्रादेशमात्र्यो भवन्ति प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुरित्यादिना ।
गर्भमूलस्य यद्ब्राह्मणस्य विष्णोः । प्रादेशमात्रत्वं गर्भोवात्स्योदरस्य प्रादेशमात्रत्वं गर्भेभ्येतदद्वैतव्यम् । समिदाह्वयं
यत् 'अन्नम्'; अतः 'एनं' गर्भम् 'आत्मसम्मितेन' आत्मसमप्रभागेनैवाज्ञेन प्रीणाति । आत्मसम्मिदत्वं

बुध विष्णुक्रमान्क्रान्त्वा । वात्सप्रेणोपस्थायास्तमितऽआदित्ये भस्मैव प्रथममुद्भवति । एतद्वा-
 एनमेतेनाग्नेन प्रीणात्येतुभिः समिद्धिस्तस्यान्नस्य जग्धस्यैषु पाप्मा सीदति भस्म तेनैतद्ब्रह्मावर्त्तयति तस्मिन्नुपहतपा-
 प्मन्वाचं विवृणुजते व्याचं विशुज्य समिधमादधाति गुड्याऽपुवैनमेतदु-
 न्नेन प्रीणाति रात्रीथँ रात्रीमुपयावं भुरन्तऽइति तस्योक्तो बन्धुः गुड्या
 ऽपुवैतामरिष्टिथँ स्वस्तिमाशास्ते तद्यत्किञ्चातो गुड्योपसमादधात्याहुति-
 कृतथँ देवास्मै तदुपसमादधाति ॥ १ ॥

अथ विष्णुक्रमान्क्रान्त्वा, वात्सप्रेणोपस्थाय, अस्तमितऽआदित्ये भस्मैव प्रथममुद्भवति । एतद्वा-
 एनमेतेनाग्नेन प्रीणाति—एताभिः समिद्धिः । तस्यान्नस्य जग्धस्यैषु पाप्मा सीदति—भस्म । तेनैतद्-
 ब्रह्म व्यावर्त्तयति । तस्मिन्नुपहतपापम् वाचं विवृणुजते । वाचं विशुज्य, समिधमादधाति । गुड्याऽपुवै-
 नमेतदग्नेन प्रीणाति । रात्रीं रात्रीमुपयावं भुरन्त इति । तस्योक्तो बन्धुः । गुड्याऽपुवैतामरिष्टि-
 स्वस्तिमाशास्ते । तद्यत् किञ्चातो रात्र्योपसमादधाति, आहुतिकृतं देवास्मै तदुपसमादधाति ॥ १ ॥

यूनाधिकभावे बाधदर्शनेन स्तोति—यद् वा आत्मसम्मितमन्नम्, तद्वतीति । ' अवति ' तर्पयति ।
 ' कनीयः ' चेत् ' न अवति ' न तर्पयति, ' भूयः ' चेत् अन्तराभ्यामुत्पादनेन ' दिनस्ति ' अत आत्मसम्मितं
 प्रशस्तम् । तिष्ठतैत्रोक्तविधामाधानं कर्त्तव्यमिति विधाय, तदध्वानं बन्धुमाणापतिविधाय—तिष्ठन्नादधाति
 तस्योपरि बन्धुरिति । ' उपरि ' नवमे काण्डे (श. ९. ९. १. १. ४६) " तिष्ठन् समिध आदधाति,
 अस्मिन्नि ये समिधः "—इत्यत्र स्वमधारणप्रस्तावे " तिष्ठन् वै धीर्वजस्रः "—इति बन्धुक्त इत्यर्थः ॥

यत् समिधामाधानमुक्तम्, तस्य स्वाहाकारान्ततां विधाय प्रशंसति—स्वाहाकारेण, रेतो वा इत्यादिना ।
 उच्यते कालत्रोत्पयमानेष्वान्यार्षसिक्तरेतोरुपत्वात् तत्र प्रशंसयानि ' काष्ठानि ' ' अस्वाहाकृतानि ' चेत्
 ' अन्पादन्पात् ' ' एतं ' रेतोरुपमसिं हन्तुः; सत्स्वाहाकाराणि चेत् हननं न कर्तुं । ननु केवलकाष्ठानां
 हिंसकत्वं प्रयुक्तम्, तत्र काष्ठानामाहुतित्वेन प्रशेषादाहुतेष्वान्नत्वात् कथं हिंसकमिति तत्राह—ता यत् समि-
 धस्तेन नाहुतय इति । समिधां केवलमग्निस्मिन्धनसाधनत्वेनानाहुतिरूपत्वात् नाहुतित्वं नान्नत्वञ्च अतो हिंसकाः
 एतदित्यर्थः । तां स्वाहाकारमहितारता इति चेत् कथमन्नभावेनाहिंसकत्वमिति, तत्राह—यद् स्वाहाकारेण
 तेषामन्नमत्रं हि स्वाहाकारस्तयो हेतुं न दिनस्तीति । " स्वाहाकारेण यद्कारेण वा देवेभ्योऽन्नं
 प्रदीयते " इति धृतेरन्नप्रदानहेतुत्वादन्नत्वम् । स्पष्टमन्यत् । " स्वाहाकारः सर्वोत्सवाम् "—(का. श्रौ. सू.
 ११. १. ४४) इति सूत्रम् ॥ १७ ॥

इति धीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यह्निवशातपयनाह्ननाभ्ये षष्ठकाण्डे
 षष्ठोऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (१ । ६ । १) ॥

अथ समिधायानानतरं भस्मोद्भवस्य कालमाह—अथ विष्णुक्रान्त्वा क्रान्त्वा वात्सप्रेणोपस्थायास्त-

(त्पु) अथ प्रातरुदितऽआदित्ये । भस्मैवु प्रथममुद्रपत्येतद्वाऽएनमे-
तेनात्रेन प्रीणात्येतुया समिधा अथ गुच्योपसमादधाति तस्यान्नस्य जग्धु-
स्येपु पाप्मा सीदति भस्म तेनेनमेतद्दृष्ट्यावर्त्तयति तुस्मिन्नपहतपाप्मन्वाचं
विमृजते व्याचं विसृज्य समिधमादधात्यद्वाऽएवैनमेतदुत्रेन प्रीणात्यहरह-
रुप्रयावं भरन्तऽ इति तस्योक्तो बन्धुः । अद्वाऽएवैतामरिष्टिं स्वस्तिमा-
शास्ते तद्यत्किञ्चातोऽहोपसमादधात्याहुतिकृतं देवास्मै तदुप-
समादधाति ॥ २ ॥

अथ प्रातरुदितऽआदित्ये भस्मैव प्रथममुद्रपति । एतद्वाऽएनमेतेनात्रेन प्रीणाति-एतथा समिधा,
यच्च राष्ट्र्योपसमादधाति । तस्यान्नस्य जग्धस्यैव पाप्मा सीदति-अस्म । तेनेनमेतद्दृष्ट्यावर्त्तयति ।
तस्मिन्नपहतपाप्मन्वाचं विमृजति । वाचं विमृज्य समिधमादधाति । अद्वा एवैनमेतदुत्रेन प्रीणाति-
अहरहरप्रयावं भरन्त इति । तस्योक्तो बन्धुः । अद्वाऽएवैतामरिष्टिं स्वस्तिमाशास्ते । तद्यत्किञ्चातो-
ऽहोपसमादधाति-आहुतिकृतं देवास्मै तदुपसमादधाति ॥ २ ॥

मित आदित्ये भस्मैव प्रथममुद्रपतीति । विष्णुकर्मवत्सप्रयोः स्वरूपमुपरिष्टाद् वक्ष्यते । ' प्रथम ' रात्रौ
कर्त्तव्यताया एकस्याः समिधः आधानात् पूर्वं ' भस्म ' उद्रपति' अपगमयति । उद्रपन प्रशसति-एतद्वा एनमिति ।
समिधाधानमेव अग्नेः अग्नेन प्रीणनम्, अतो ' जगत्स्य ' मन्त्रिनस्य ' अन्नस्य ' पापरूप ' भस्म ' सीदति' अवशिश्यते ।
' एतत् ' एतेन पापघ्नमेवैव ' एनम् ' अग्निम् ' तेन ' भस्म वा ' व्यावर्त्तयति' यद्वा, ' एतत् ' एतेन पापघ्नम-
प्रकारेण ' एन ' ' व्यावर्त्तयति ' पश्चात् ' तस्मिन् ' अग्नौ ' अपहतपाप्मन् ' मस्माद्धपपापरहिते सति पश्चात्
अस्तमयात् प्राक् गृहीतां ' वाचम् ' , तदा ' विमृज्य ' ' समिधम् ' आदध्यात् । तत्समिधाधामम् अग्नेः
रात्रिमोजनत्प्रयानीयम् ॥ तत्र मन्त्र विवाद्य, तद्व्याख्यानं प्रायुक्तविल्यतिदिशति-रात्रीः रात्रीमप्रयावं
भरन्त इतीति । तस्योक्तो बन्धुरिति । समिधाधामप्रत्यावं " अहरहप्रयाव भरन्तः " (श. प. ६ । ६ ।
३ । <) इत्यत्र । तापर्यं दर्शयति-रात्र्या एवैतामरिष्टिं स्वस्तिमाशास्ते इति । रात्रीमिति
मन्त्रपाठेन कृन्तानां, रात्र्या, सम्बन्धिनीमरिष्टिं सारहितां स्वस्तिम् अस्तिरभिरुजितः स च सुपु अस्तीति
स्वस्तिः तामग्रेतरास्ते । आशासनस्यापि प्रयोजनमर्ह-तेद्यत्किञ्चेति । अतः कारणम् तत्रामौ यत् किञ्चित्
काष्ठादिकमादधाति, ' तत् ' सर्वम् ' अस्मै ' अग्नये ' आहुतिकृतमेव ' उपसमादधाति ' ॥ १ ॥

रात्रौ यत् कर्त्तव्यं मस्मोद्रपनादि उक्तम्, तत् सर्वं प्रातरपि विधत्ते-अथ प्रातरुदित आदित्य इत्या-
दिना आहुतिकृतं देवास्मै तदुपसमादधानीत्यन्तेन । एतत् पूर्ववद् व्याख्येयम् । " अहरहरप्रयावम् " इति
मन्त्रपाठे विशेषः ॥ २ ॥

१-विष्णुकर्मवत् इत्येव विष्णोरिति प्रतिमन्त्रमनुब्रूयन्मथ च तस्मिन् । वात्सरेण दिवसरात्रौवेकदशमिः । उवाचा भस्मे-
द्रपनमस्तमिते पात्रे का० श्री० सू० १६ । १६६-१७० ॥ २-इदं चतस्राण्याये चतुर्थजाह्ने प्रथमम् श. प. ६ । ७ । ४ ।
३-व्याचं विमृज्य समिधाधामपशरीः आश्रमप्रयावमिति का श्री० सू० १६ । १७१ ।

(त्य) अहोरात्रे वा ऽअभिवर्तमाने संवत्सुरामासुतः संवत्सुरऽइदर्थे
सुवर्गमाहायैवेतामुरिषिर्थे स्वस्तिमाशास्ते ॥ ३ ॥

(स्तुंऽय) अथ यदाऽस्मै व्रतं प्रयच्छन्ति । (न्त्यु) अथ व्रते न्यज्य समि-
धमादधाति नु व्रते न्यञ्ज्यादित्यु हेकऽआहुगुहति तुञ्जुघाडुभवकल्लं वै
तद्युदीक्षितऽआहुतिं जुहुयादिति ॥ ४ ॥

स वै न्यञ्ज्यादेव । देवो वा ऽअस्यैषुऽआत्मा मानुषोऽयर्थे स वज्र
न्यञ्ज्याद्दु हैतं देवमात्मानं प्रीणीयादथ धुन्न्यनक्ति तयो हैतं देव-
मात्मानं प्रीणाति सा घृत्समिधेन जाहुतिर्षुदु व्रते न्यक्ता तेनात्र-
मुन्नर्थे हि व्रतम् ॥ ५ ॥

अहोरात्रे वाऽअभिवर्तमाने संवत्सुरामासुतः । संवत्सर इदं सर्वम् । आहर्षिवैतानरिषि
स्वस्तिमाशास्ते ॥ ३ ॥

अथ यदाऽस्मै व्रतं प्रयच्छन्ति—अथ व्रते न्यज्य समिधमादधाति । न व्रते न्यञ्ज्यादित्यु हेकऽ
आहुः । आहुतिं तुञ्जुघाट । अनवकल्लं वै तद्—यदीक्षित आहुतिं जुहुयादिति ॥ ४ ॥

स वै न्यञ्ज्यादेव । देवो वाऽअस्यैष आत्मा, मानुषोऽयम् । स पत्र न्यञ्ज्यात्—न हैतं देवमात्मानं
प्रीणीयात् । अथ धुन्न्यनक्ति—तयो हैतं देवमात्मानं प्रीणाति । सा घृत् समिधेन जाहुतिः ।
पदु व्रते न्यक्ता—तेनात्रम् । अत्रं हि व्रतम् ॥ ५ ॥

राजवह्नि च क्रियमाने सन्निधाननमोऽग्ने सन्निधेन प्रसंती—अहोरात्रे वा अभिवर्तमाने संवत्सुर-
मासुत इति । एतस्य सर्वस्य जगत्सः संवत्सुरेणऽग्निपृथक्कायात्कथं अग्नेयस्य सर्वस्यऽभ्यन्तकवम् ।
'अग्नेय' संवत्सुरार । अथ कात्यायनः—'उषाना मसोऽग्नेयस्य इति एते, वाचं विमुष्य सन्निधा-
धान रवीन् रविमनराविति, एवमुदिते यस्मोऽग्नेदि, अहोरात्रेणानम्'—(का. श्रौ. सू. ११।१००-
१०३) इति ॥ ३ ॥

व्रतं व्रतकृते व्रतवति तन्निधे न्यञ्ज्यादिति विधत्ते—अथ यदाऽस्मै व्रतमिति । 'व्रतं' व्रतकृते
पदः । अथ केचिन्नि १२३मुद्राह वं तं निपुण्य स्याद्व्रतव्रतमिति—न व्रते न्यञ्ज्यादित्यु हेक आहुतिरिति ।
न्यञ्ज्यादेव दोग्ध—आहुतिं तुञ्जुघाटिति । कल्लऽहुतिः क्व को वज्र इत्यत आह—अनवकल्लं वै
तदिति । 'अनवकल्लम्' अतमर्षम्, अन्विष्टमितिर्षयः " दोग्धनी व श्रुति न ददाति न पवती " इति
निषेधम् ॥ ४ ॥

स वै न्यञ्ज्यादेव—स वै न्यञ्ज्यादेव देवो वा इत्यदिना । 'अत्र' पवनन्यप 'देवः' देवतावदी
'अथवा' इति । क एवाकाङ्क्षान्वाह—इव इति । 'एतः' अन्विष्टमितिर्षयः । उषान रीचनारुणेण पद-

(११) स त्वे समिधमाधायाथ व्रतयति । देवो वाऽअस्यैषुऽ आत्मा
मानुषोऽयं देवाऽ उ वाऽअग्नेऽथ मनुष्यास्तुस्मात्सामिधमाधायाथ व्रतयति ६

(त्यु)अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीति । (त्यु)अशनपतेऽशनस्य नो देहीत्येतदन-
मीवस्य शुष्मिणऽ इत्यनशनायस्य शुष्मिणऽ इत्येतत्प्र दातारं तारिषऽ
इति युजमानो वै दाता प्र युजमानं तारिषऽ इत्येतदूर्जं नो धेहि द्विपदे
चतुष्पदेऽइत्याशिपमाशास्ते यद् भिन्नयै प्रायश्चित्तिमाहोत्तरस्मि-
स्तुदन्वाख्यानऽइति ॥ ७ ॥

स वै समिधमाधायाथ व्रतयति । देवो वाऽअस्यैष आत्मा, मानुषोऽयम् । देवा उ वाऽअग्ने, अथ
मनुष्याः । तस्मात् समिधमाधायाथ व्रतयति ॥ ६ ॥

“ अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि ”-इति । अशनपतेऽशनस्य नो देहीत्येतत् । “ अनमीवस्य
शुष्मिणः ”-इति । अनशनायस्य शुष्मिण इत्येतत् । “ प्र दातारं तारिषः ”-इति । यज-
मानो वै दाता । य युजमानं तारिष इत्येतत् । “ ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ”-(वा-
सं. ११ । ८३) इति । आशिपमाशास्ते । यद् भिन्नयै प्रायश्चित्तिमाह-उत्तरस्मिस्तदन्वा-
ख्यान इति ॥ ७ ॥

मानशोषते. ' अथ ' पाश्चमीतिक. आत्मा ' मानुषः, ' अतो न्यञ्जने अकृते सति देवतासम्बन्धिनं
स्वात्मानं न प्रीणीयान्; न्यञ्जने तु प्रीणायेव । ननु अनन्यकृतिदोष उक्तः, तस्य कः परिहार इति, तत्राह-
सा यत् समिध् तेन नाद्दुतिरिति । देवस्यात्मन. कथं व्रताख्यालकाम इति तत्राह-यद् व्रते न्यक्ता,
तेनान्नमिति । ननु एष एव कथमन्नमित्यन आह-अन्नं हि व्रतमिति ॥ ६ ॥

व्रतपरिग्रहस्य समिदाधानानन्तर्यं प्रशंसति-स वै समिधमाधायाथ व्रतयति देवो वा इति ॥ ६ ॥

तत्र मन्त्र विधाय विषय तात्पर्यमाह-अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीत्यशनपतेऽशनस्य नो देहीत्यादिना ।
' अनमीव ' -शब्दो व्याखिवचनः, अत्र बुभुक्षाम्यन्वाधिपर इति व्याचष्टे-अनशनायस्य शुष्मिण इत्येत-
दिति । अस्मपाद भारी पर इत्याह-आशिपमाशास्त इति । हे ' अन्नपते ! ' अग्ने ! ' अन्नस्य ' अन्नं
' देहि ' प्रवच्छ ' नः ' अस्मभ्यं देहीत्यर्थः । अन्नं विशिनष्टि-अनमीवस्य शुष्मिण इति । पुनरशनेच्छा-
रूपो रोमो यस्य नास्ति, तादृशस्य ' शुष्मिणः ' बलवतः । उक्तलक्षणमन्नम्, तस्य ' दातारम् ' प्रवच्छन्तं
' प्रतारिषः ' प्रवर्देयं । ' नः ' अस्माकं ' द्विपदे चतुष्पदे ' उभयविधाय प्राग्निने ' ऊर्जम् ' अन्नं बलं वा ' धेहि ' ॥

भिन्नाया सखायाः प्रायश्चित्त कर्तव्यम्, “ तदुत्तरस्मिन् अन्वाख्याने ”-आख्यानमनु आख्यायत इति
' अन्वाख्यानम् ' ब्राह्मणम्, तदेतत् तत्र प्रदर्शयत इति यत् प्रतिज्ञातम्, (श. प. ६ । १ । २ । २३)
तद्विदानीं प्रदर्शयत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

यद्येपोखा भिद्येत । याऽभिन्ना नवा स्थाल्युरुविली स्यात्तस्यामेनं पर्था-
वपेवाच्छेति याऽपुपोखा या भिद्यतेऽनातो वाऽइयं देवताऽनार्तायामिममु-
नार्तं विभराणीति तत्रोखायै कपालं पुरस्तात्स्थास्यति तथो हेपुऽ एतस्यै
स्वायै योनेर्न च्यवते ॥ ८ ॥

(त्रैऽथ) अथ मृदमाहृत्य । (त्यो) उखां चोपशयां च पिष्ट्वा स०
सृज्योखां करोत्येत्येवावृताऽनुपहरन्त्यजुस्तूष्णीमेव पक्त्वा पर्थावपति
कर्मणिरिव तत्र प्रायश्चित्तिः पुनरतत्कपालमुखायामुपसमस्योखां चोप-
शयां च पिष्ट्वा स०सृज्य निदधाति प्रायश्चित्तिभ्यः ॥ ९ ॥

यद्येपोखा भिद्येत—याऽभिन्ना नवा स्थाल्युरुविली स्यात् । तस्यामेनं पर्यावपेत् । आच्छेति वा-
ऽपुपोखा या भिद्यते । अनार्तोऽइयं देवता । अनार्तायामिममनार्तं विभराणीति । तत्रोखायै कपालं
पुरस्तात् प्रास्यति । तयो हेप एतस्यै स्वायै योनेर्न च्यवते ॥ ८ ॥

अथ मृदमाहृत्य, उखां चोपशयां च पिष्ट्वा, संसृज्योखां करोति—एतयेवावृता—अनुपहरन् यजुः—
तूष्णीमेव पक्त्वा पर्यावपति । कर्मणिरिव तत्र प्रायश्चित्तिः । पुनस्तत्कपालमुखायामुपसमस्य उखां
चोपशयां च पिष्ट्वा संसृज्य निदधाति, प्रायश्चित्तिभ्यः ॥ ९ ॥

प्रतिज्ञातमर्थं दर्शयति—यद्येपोखा भिद्येतेत्यादिना । ' परि ' प्रमादत् ' एवा उखा ' ' भिद्येत ' ,
' निना मतेत्, तर्हि अभिन्नावा प्रभूतविलावा नवस्थाल्याम् ' एनम् ' अग्निम् उखागतं ' पर्यावपेत्, '
' एषा ' भिन्ना ' उखा ' ' आच्छेति वै ' आर्तम् नारात्कपालं प्राप्नोति यद्दु । किं तत इत्यत
आह—अनार्तो वेति । ' इयम् ' अम्वाहृता देवता ' अनार्ता ' आर्तिरहितैव खडु । आर्तो-
त्पाया अनर्हत्वात् अनार्ताया रथास्याम् ' अनार्तम् ' अग्नि ' विभराणि ' शयमिप्रायेण प्रभूत-
विड—नव—स्थाहवा पर्यावपन प्रशस्तम् । अग्नेरनर्तत्वमन्तरदीक्षाप्रस्ताये प्रायुक्तम् (वा. प. ३ । ४ ।
३।३। क.) । तत्रोखामा इति । निजोत्पायः ' कपालं ' पुरस्तात् ' स्थाल्याः पुरोदेशे ' प्रास्यति ' प्रक्षिपेत् ।
' तथा ' सति अपमति स्वस्य या ' योनिः ' उत्यविग्यातम्, ततो ' न च्यवते ' प्रच्युतो न स्यात् ॥ ८ ॥

किमेतावता प्रायश्चित्तिः स्यात् नेत्याह—अथ मृदमिग्यादिना । ' उखां ' भिन्नाम्, ' उपशयाम् ' उखानि-
र्माणकाले प्रायश्चित्ताभ्यमुत्तासमर्पणे स्यापिता ' च ' ' मृद ' पुनः ' पिष्ट्वा ' । ' आहृत्य ' प्रकारः, एतेन
द्वौकिनेव प्रकारेण । मन्त्रभ्यानि प्रस्तुतावाह—अनुपहरन् यजुरिति । यजुर्मन्त्रमनुपहरन् पाकोऽपि ' तूष्णीमेव '
कर्तव्यः । ' पर्यावपति ' स्थालीनेतामती प्रक्षिपेत् । ' कर्मणिरिव ' पुनः कर्णरूपं कर्मैव ' तत्र ' उखाभेदे
प्रायश्चित्तिः । ' पुनः ' ' तत् ' -उखाकपालं स्थाल्यां स्थापितम् ' उखायामुपसमस्य ' तामुखामोपशयाय
क्षिप्तं ' पिष्ट्वा संसृज्य निदधाति ' पुनः प्रायश्चित्ताभ्यम् ॥ ९ ॥

१-उखाभेदे नवस्थाः मृदःसृज्यामुत्ताकपालं व्ययथा इति । का० भो० सू० १९ । २०० । २-उपोपशये पिष्ट्वा
पुनः सद्योकां कर्तव्यमिति । का० भो० सू० १९ । २०० । ३-पुनरुत्पायनपति कपालं च । का० भो० सू० १९ । २०१ ॥

४-उपोपशये पिष्ट्वा संसृज्य निदधाति । का० भो० सू० १९ । २१० ।

(भ्योऽथ) अथ युद्धेपऽनृस्योऽग्निरनुगच्छेत् । (द्वा) गार्हपत्यं वाव सु गच्छति गार्हपत्याद्दि स आहृतो भवति गार्हपत्यादेवेनं श्राद्धमुद्धृत्योपसमाधायोखां प्रवृञ्ज्यादनुपेवावृताऽनुपहरन्त्युत्तूष्णीमेव तां युदाऽग्निरारोहति ॥ १० ॥

(त्यु) अथ प्रायश्चिती करोति । सर्वेभ्यो वाऽएष एतं कामेभ्यऽआधत्ते तद्वदेवास्यात्र कामानां व्यवच्छिद्यतेऽग्रायुगते तद्वेतेतसन्तनाति सन्द्धात्सुभे प्रायश्चिती करोत्यध्वरप्रायश्चित्तिं चाग्निप्रायश्चित्तिं चाध्वरस्य पूर्वामुधामेस्तस्योक्तो वन्द्युः ॥ ११ ॥

अथ यद्येष उरुयोऽग्निरनुगच्छेत्—गार्हपत्यं वाव स गच्छति । गार्हपत्याद्दि स आहृतो भवति । गार्हपत्यादेवेनं श्राद्धमुद्धृत्योपसमाधायोखां प्रवृञ्ज्यात्—एतपेवावृता—अनुपहरन् यजुः—तूष्णीमेव । तां युदाऽग्निरारोहति ॥ १० ॥

अथ प्रायश्चिती करोति । सर्वेभ्यो वाऽएष एतं कामेभ्य आधत्ते । तद्वदेवास्यात्र कामानां व्यवच्छिद्यते—अग्रावनुगते तद्वेतेतत् सन्तनोति, सन्द्धाति । उभे प्रायश्चिती करोति—अध्वरप्रायश्चित्तिं च, अग्निप्रायश्चित्तिं च । अध्वरस्य पूर्वाम्—अयाऽग्नेः । तस्योक्तो वन्द्युः ॥ ११ ॥

उरुयोऽग्निरनुगच्छेत्—अथ यद्येष उरुयोऽग्निरिति । गार्हपत्यमेव सोऽनुगत उरुयोऽग्निः गच्छति; गार्हपत्याद्दिहृतस्य आहवनीयस्य आकाररूपेणोष्याग्निर्वेनोत्पन्नत्वात् । एतदेवाह—गार्हपत्याद्दीति । यत एवम्, अतो ' गार्हपत्यादेव ' ' एनम् ' अग्निम् ' प्राञ्जम् ' ' उद्धृत्यम् ' ' उपसमाधाय ' पुनः ' उखां ' ' प्रवृञ्ज्यात् ' । ' एतया एव आहृता ' पूर्वोक्तोखाप्रवृञ्जनप्रकारेण अत्रापि ' अनुपहरन् यजुः ' । तर्हि कथम् ! ' तूष्णीमेव ' ' ताम् ' उखाम् प्रवृञ्ज्यादिति शेषः । प्रायश्चित्ताहुतेः उखाप्रवृञ्जनानन्तरवमाह—यदाऽग्निरारोहतीति ॥ १० ॥

अथ प्रायश्चिती करोतीति । " उभे प्रायश्चिती करोति " इति वक्ष्यमाणेन प्रायश्चित्तेन प्रायश्चित्तद्वयं कुर्यादित्यर्थः । उरुयोऽग्नेः सौमिकप्रायश्चित्तोपसमाधायनवाद् निहितं प्रायश्चित्तं सर्वकामसन्तानरूपत्वेन स्तोति—सर्वेभ्यो वा एष एतमिति । सर्वकामाभिद्वेष्येणोपसमाहितत्वाद् तदनुगमे सति यदेवाहं कामानां सम्बन्धि व्यवच्छिद्यते, ' तत् ' एतेन प्रकारेण सन्ततं व्यवच्छिन्नं करोति । कोऽर्थः ? ' सन्द्धाति ' इत्यर्थः ॥ उभयत्र प्रायश्चित्तं कर्तव्यमित्याह—उभे प्रायश्चिती करोतीति । प्रकारविशेषञ्च दर्शयति—अध्वरस्य पूर्वामुधामेति । ' सत्य ' अर्थवद्भद्रामको ' वन्द्युक्कः " —" उपायि होतत् कर्म, यदग्निकर्म " इत्यनेनेति इत्यर्थः (श्र. प. ११११११११) ॥ ११ ॥

सु समिधाऽऽज्यस्योपहत्य । (त्या) आसीनऽ आहुतिं जुहोति विश्वकर्मणे
 स्वाहेत्यथोपोत्थाय समिधमादधाति पुनस्त्वाऽऽदित्या रुद्रा वृषवः समि-
 न्धताम् । पुनर्माणां देवताः पुनः समिन्धतामित्ये-
 युजमानस्य कामाऽ इति घृते-
 नाह त्वं त्वन् वरुणस्य येभ्य उ त्वां कामेभ्यो युजमानऽ आधत्त तेऽस्य
 सुव्यं सत्याः सन्तिवृत्त्येतत् ॥ १२ ॥

(इ) अथ यदि गार्हपत्योऽनुगच्छेत् । (द) अरुणी वाव सु गच्छ-
 त्यरुणिभ्यां हि सऽ आहृतो भवत्यरुणिभ्यामेवेनं मधित्वोपसमाधाय
 प्रायश्चिती करोति ॥ १२ ॥

स समिधाऽऽज्यस्योपहत्य, आसीन आहुतिं जुहोति—“विश्वकर्मणे स्वाहा”—इति । अथोपो-
 त्याय समिधमादधाति—“पुनस्त्वाऽऽदित्या रुद्रा वृषवः समिन्धताम् । पुनर्माणां वसु-
 नीच यज्ञेः”—इति । एतास्त्वा देवताः पुनः समिन्धतामित्येतत् । “घृतेन त्वं त्वन् वरुणस्य
 सत्याः सन्ति यजमानस्य कामाः”—(शं० सं० १२।४४) इति । घृतेनाह त्वं त्वन् वरुणस्य-
 येभ्य उ त्वां कामेभ्यो यजमान आपस—तेऽस्य सर्वं सत्याः सन्तिवृत्त्येतत् ॥ १२ ॥

अथ यदि गार्हपत्योऽनुगच्छेत् । अरुणी वाव स गच्छति । अरुणिभ्यां हि स आहृतो भवति ।
 अरुणिभ्यामेवेनं मधित्वोपसमाधाय प्रायश्चिती करोति ॥ १२ ॥

सप्त सामिककावक्षित्तय प्रकारविशेषं मन्त्रविशेषं च दर्शयति—स समिधाऽऽज्यस्योपहत्येत्यादिना ।
 पूर्व समिदाधाने तिष्ठतिवृत्त्येतत् (श. प. १।१।१।१० कं.) अत्रापि तथात्प्रत्ययाह—आसीन
 इति । आत्वं समिधा आदानं जुहोतिवृत्त्येतत् । सप्त मन्त्रं दर्शयति—विश्वकर्मणे स्वाहेतीति । आम्नाहृत्यन्तरं
 तन् समिदाधाने समन्त्रकमाह—अथोपोत्याय समिधामिति । आग्नेहोमन्त्रात्मिकाभिधानादुपोत्थायेत्युक्तम् ॥

मन्त्राधायमर्थः,—हे अग्ने ! 'त्वा' काम आदित्यादयः 'पुनः' समिन्धताम् 'दीयन्तु तथा 'वृषवः'
 आग्नाः क्षत्रियादयः 'समिन्धताम्' । हे 'वसुनीच' नीचेति वाहनाय वरुणस्युत । यज्ञं वरुणं गमयन् ।
 'यज्ञेः' त्रिभिश्चरुतेः 'समिन्धताम्' । 'त्वं' च 'घृतेन' 'त्वन्' तज्जुं 'वरुणस्य' । 'यजमानस्य कामाः'
 'सत्याः' अरिष्ठायाः 'सन्ति' । एतास्त्वा देवता इति । पुनर्माणां देवतां प्रदर्शनमात्रेण स्पष्टम् । उपसर्गमन्त्र
 श्वाये—येभ्य उ त्वामिति । 'येभ्यः' 'कामेभ्यः' त्रिभिश्चरुतेभ्यः 'यजमान आपस', 'ते सर्वं' अरि
 कामाः, 'सत्याः सन्ति' इति । आधानस्य सर्वकामनिष्ठायात् तस्य कृत्यात् कामेति सत्यैर्मरितन्वमित्ये-
 तत् उपसर्गमन्त्रमित्यर्थः ॥ १२ ॥

उरुपत्युगमप्रसङ्गात् तदाभवभूतगार्हपत्यानुगमने प्रायश्चित्तमाह—अथ यदि गार्हपत्यं इति । अ-
 थोपसमाधाय गार्हपत्ये उपसमाधाय आम्नाहृतिकोमन्त्रावधित्ते कुर्यात् ॥ १२ ॥

१-अथोपोत्याय समिधामिति । का० भि० सू० ११।२००।१-अथोपोत्याय समिधामिति । का० भि० सू० ११।२००।१-गार्हपत्ये मन्त्रे निर्वच्य । का० भि० सू० ११।२००।१

(२) अथ यदि प्रमुतऽआहवनीयोऽनुगच्छेत् । (इगा) गार्हपत्यं वाव सु गच्छति गार्हपत्याद्धि सऽआहतो भवति गार्हपत्यादेवेनं प्राश्नं साङ्गा-
शिनेन हृत्वोपसमाधाय प्रायश्चिती करोति यस्तस्मिन्कालेऽध्वरः
स्यात्तामध्वरप्रायश्चित्तिं कुर्यात्समान्यमिप्रायश्चित्तिः ॥ १४ ॥

(३) अथ यद्याग्नीध्रीयोऽनुगच्छेत् । (इगा) गार्हपत्यं वाव सु गच्छति
गार्हपत्याद्धि सऽआहतो भवति गार्हपत्यादेवेनं प्राश्नमुत्तरेण सुदो हृत्वो-
पसमाधाय प्रायश्चिती करोत्यथ यदि गार्हपत्योऽनुगच्छेत्तस्योक्तो
बन्धुः ॥ १५ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६-४-६ ॥ (६. ४.) ॥

इति चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ॥ (कण्डिकासङ्ख्या १००)

इति षष्ठोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ ६-६ ॥

अथ यदि प्रमुत आहवनीयोऽनुगच्छेत्-गार्हपत्यं वाव सु गच्छति । गार्हपत्याद्धि स आहतो
भवति । गार्हपत्यादेवेनं प्राश्नं साङ्गाशिनेन हृत्वोपसमाधाय प्रायश्चिती करोति-यस्तस्मिन्काले-
ऽध्वरः स्यात्-तामध्वरप्रायश्चित्तिं कुर्यात्, समान्यमिप्रायश्चित्तिः ॥ १४ ॥

अथ यद्याग्नीध्रीयोऽनुगच्छेत्-गार्हपत्यं वाव सु गच्छति । गार्हपत्याद्धि स आहतो भवति ।
गार्हपत्यादेवेनं प्राश्नमुत्तरेण सुदो हृत्वोपसमाधाय प्रायश्चिती करोति । अथ यदि गार्हपत्यो-
ऽनुगच्छेत्-तस्योक्तो बन्धुः ॥ १५ ॥

सुत्यादिने आहवनीयानुगतौ प्रायश्चित्तमाह-अथ यदि प्रमुत आहवनीय इति । साङ्गाशिनेन हृत्वेण।
साङ्गाशिने नाम शालामुखीयमारभ्य सदोहविद्वानमध्यगतपूर्वैरनुमवलम्ब्योत्तरदिकर्षन्तः प्राणायतरनुमार्गः ।
स्पष्टमन्यत् ॥

प्रायश्चिती करोतीति । सर्वत्र प्रायश्चित्तद्वयमभिहितम्, तयोर्न्यवस्थायाह-यस्तस्मिन् कालेऽध्वरः
स्यादिति । तत्कालानुरूपं प्रायश्चित्तमध्वरप्रायश्चित्तिन्, तौषिकीमित्यर्थः ।

समान्यमिप्रायश्चित्तिरिति । 'समानं' एकस्मैव आग्निं प्रायश्चित्तिः । स समिधाऽऽपस्वोऽहृत्वेत्याहुः
च । अथमर्थः-सर्वत्रानुगमि अध्वरप्रयोगेलाया तत्कालोदितं प्रायश्चित्तिं कुर्यात्, अग्निप्रयोगेलायासामुत्त-
मेकरूपमेव आग्निं कुर्यादिति ॥ १४ ॥

अथ यद्याग्नीध्रीय इत्यादि । अग्निप्रमण्डपे मन्ः 'आग्नीध्रीयः' । तस्यापि गार्हपत्यादेव प्रततत्वात् अनु-
गतीऽग्निः तत्रैव प्रविष्टो भवति, अन्. 'गार्हपत्यात् एव' 'एनम्' अग्निम् 'प्राश्नम्' 'उत्तरेण' सदः सदस

उत्तरदेशतो ' इवा ' आश्रीति ' उपममागप ' तत्कर्मोविता प्रायश्चित्ति कुर्यात् । मृत्वादिने गार्हपत्यानुगम-
प्रायश्चित्तमाह-अथ यदि गार्हपत्योऽनुगच्छेत् तस्योक्तो वन्धुमिति । " अरणी वा स गच्छति " ।
(अ. प. ६ । ६ । ४ । १२) इत्यादिनोक्त इत्यर्थः ॥ १९ ॥

इति श्रीमायगाचार्यविरचिते मानवीये वेदायं प्रकाशे माध्यन्दिनशतस्यत्राक्षणभाष्ये षष्ठ्याण्डे
षष्ठेऽध्याये वन्धुयं काण्डम् ॥ (६-६-४)

वेदायंभ्य प्रकाशेन तमो हारं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुसो देवाद् विद्यानिर्मलेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डे गोमय कनकतपुलाह्वस्यौ स्वर्गाभ्यं,
सनाद्दीप्यज्जमीमीश्विदशतश्रुतावेनुमौवगभूर्मा ।
रनोन्वा म्कमवात्रिद्विपमहिनरथी सायणि सिद्धगार्गी,
व्यश्रार्गाद्विश्वेभक्त प्रथितविविमशमूलयुक्त घट च ॥
वाय्वाग्नि वन्द्यजन्मा निजमवमगुल. स्वर्गज वर्गमुह्वः,
कार्गमीय कृपावाग्युवटमजडो राजा राजसूय ।
वाय्वीय प्रायजन्मा लज्जजमकृग शार्कर चार्कनेजा,
रानेष्टपी रज्ज्यपि गिरिमकृत मुदा पात्रेणाग्निद्वगार्गी ॥

इति श्रीमिश्राचार्यविरचिते वेदायं प्रकाशे माध्यन्दिनशतस्यत्राक्षणभाष्ये षष्ठ्याण्डे षष्ठ्यायाम् समाप्तः ॥ ६-६ ॥

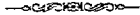
१-अर्गं प्रवन्तं मद् । का. धां सू. १६ । २०६ । २-अथवा चार्कितं च सर्वं वन्द्यं च पूर्णं । का.
धौ सू. १६ । २०६ ।

अथ सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

264

पञ्चमप्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

रुक्मं प्रतिमुच्य विभर्त्ति । सत्युँ ह्येतद्यद्वक्त्रुः सत्यं वा ऽएतं यन्तु-
मर्हति सत्येनैतं देवाऽ अविभरुः सत्येनैवैनमेतद्विभर्त्ति ॥ १ ॥

तद्यत्तत्सत्यम् । (म) असौ सुऽ आदित्यः सु हिरण्मयो भवति ज्योतिर्वै
हिरण्यं ज्योतिरेपोऽमृतुँ हिरण्यममृतमेपु परिमण्डलो भवति परिमण्डलो
ह्येषऽ एकविंशतिनिर्वाध एकविंशो ह्येषु बहिष्ठात्रिर्वाधं विभर्त्ति
रश्मयो वाऽएतस्य निर्वाधा बाह्यतऽ उ वाऽएतस्य रश्मयः ॥ २ ॥

रुक्मं प्रतिमुच्य विभर्त्ति । सत्यं ह्येतद्-यद्वक्त्रुः । सत्यं वाऽएतं यन्तुमर्हति । सत्येनैतं देवा
अविभरुः । सत्येनैवैनमेतद्विभर्त्ति ॥ १ ॥

तद्यत्तत्सत्यम्-असौ स आदित्यः । स हिरण्मयो भवति । ज्योतिर्वै हिरण्यम्-ज्योतिरेपः ।
अमृतं हिरण्यम्-अमृतमेपुः । परिमण्डलो भवति-परिमण्डलो ह्येषः । एकविंशतिनिर्वाधः-एक-
विंशो ह्येषः । बहिष्ठात्रिर्वाधं विभर्त्ति-रश्मयो वाऽएतस्य निर्वाधाः । बाह्यत उ वाऽएतस्य
रश्मयः ॥ २ ॥

यस्य निःश्रुत वेदा यो वेदम्योऽखिलं जगत् । निर्गमे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

यदुक्तं कात्यायनेन-“ यजमानः कण्ठे रुक्मं प्रतिमुच्यते परिमण्डलमेकविंशतिपिण्डं कृष्णाजिननिष्कृतं
लोमसु शुद्धकण्ठेषु शण्डसूत्रे विश्वत्येतामुपरि नामि बहिष्पिण्डं दृशानो रुक्मं इति ”-(का. श्रौ. सू. १.१.११)
इति । तदिदं वक्तुमादौ रुक्मप्रतिभोक विधत्ते-रुक्मं प्रतिमुच्य विभर्त्ति । यजमानो रुक्मं सुवर्णमयमा-
रण कण्ठे बध्ना उखा धारयेत् । विहितं रुक्मप्रतिभोदनपूर्वकं धारणं प्रशंसति-सत्यं ह्येतद् यद् रुक्म इति ।
अत्यन्ताग्निप्रयोगेऽपि नाशादर्शनान् रुक्मस्य सत्यत्वम् । ‘ एतम् ’ अग्निं ‘ यन्तुं ’ निषन्तुं ‘ सत्यम् ’ एव
‘ अर्हति ’ । ‘ देवाः ’ ‘ सत्येन ’ सत्यमाश्रयं कृत्वा ‘ अविभरुः ’ भरणमकुर्वन् ॥ १ ॥

एतद् रुक्माख्यं सत्यम् आदित्यात्मना प्रशंसति-तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्य इति । रुक्मस्य सुवर्ण-
मयतां विधाय प्रशंसति-स हिरण्मयो भवतीति । हिरण्यस्य मास्वरूपत्वात् ज्योतीरूपत्वम्, तदेव
‘ अमृतम् ’ अविनाशि, ‘ एषः ’ रुक्मः परिमण्डलः ‘ वर्जुलः ’ भवति । तत्रोपपत्तिः-परिमण्डलो ह्येष
इति । ‘ एषः ’ आदित्यः । एकविंशतिनिर्वाधः इति । ‘ बाधाः ’ विलसहिताः पुलकाः । धारणसमये निर्वाधाः
यथा बाधा भवन्ति, तथा धारयेत् । निर्वाधस्य बहिर्मात्रं प्रशंसति-रश्मयो वा एतस्य निर्वाधा इति ।
‘ एतस्य ’ आदित्यात्मकस्य रुक्मस्य ॥ २ ॥

यद्वेष रुक्मं प्रतिमुच्य विभ्रति । (त्यं) असी वाऽआदित्य एष रुक्मः । नो हेतमग्निं मनुष्यो मनुष्य-
रूपेण यन्तुमर्हति । एतेनैव रूपेणैतद्रूपं विभ्रति ॥ ३ ॥

यद्वेष रुक्मं प्रतिमुच्य विभ्रति । तेजो वाऽइदं सिक्तम् अयमग्निः । तेजो वीर्यं रुक्मः । अस्मिस्त-
द्वेतासी तेजो वीर्यं दधाति ॥ ४ ॥

यद्वेष रुक्मं प्रतिमुच्य विभ्रति । (त्यं) एतद्वे देवाऽअविभयुर्वेदे न
इममिह रक्षांसि नादा न हन्युरिति तस्मात् एतमन्तिक्राद्वीष्टारमकुर्वन्-
मुमेवादित्यमसी वाऽआदित्य एष रुक्मस्तुयेवास्मात् अयमेतमन्तिक्राद्वी-
ष्टारं करोति ॥ ५ ॥

कृष्णाग्निने निष्पृतो भवति । यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञो वाऽएतं यन्तु-
मर्हति यज्ञेनैतं देवाऽअविभरुर्वेदेनैवैतमेतद्विभ्रति लोमतश्चुन्दासि वै

यदेव रुक्मं प्रतिमुच्य विभ्रति । असी वा आदित्य एष रुक्मः । नो हेतमग्निं मनुष्यो मनुष्य-
रूपेण यन्तुमर्हति । एतेनैव रूपेणैतद्रूपं विभ्रति ॥ ३ ॥

यदेव रुक्मं प्रतिमुच्य विभ्रति । तेजो वाऽइदं सिक्तम् । अयमग्निः । तेजो वीर्यं रुक्मः । अस्मिस्त-
द्वेतासी तेजो वीर्यं दधाति ॥ ४ ॥

यदेव रुक्मं प्रतिमुच्य विभ्रति । एतद्वे देवा अविभयुः—यदे न इममिह रक्षांसि नादा न हन्यु-
रिति । तस्मात् एतमन्तिक्राद्वीष्टारमकुर्वन्—अयमेवादित्यम् । असी वाऽआदित्य एष रुक्मः । तयै-
वास्मात् अयमेतमन्तिक्राद्वीष्टारं करोति ॥ ५ ॥

कृष्णाग्निने निष्पृतो भवति । यज्ञो वै कृष्णाजिनम् । यज्ञो वाऽएतं यन्तुमर्हति । यज्ञेनैतं देवा

रुक्मप्राणं प्रशंसति—यदेव रुक्मं प्रतिमुच्येति । मनुष्येण रूपेण अग्नेर्भारणस्यानुचितत्वात् ' एतेन '
इममिह रक्षांसि नादा न हन्युः ' रूपेण ' एतत् ' अयमग्निः ' रूपं ' विभ्रति ॥ ३ ॥

युजः प्रकारान्तरेण प्रशंसति—यदेव रुक्मं प्रतिमुच्येति । अस्याग्नेः रेतःसकृत्स्थानीयत्वमुक्तं प्राक्, रुक्मश्च
तेजोरूपं वीर्यम् । तथा सति अग्ने रश्मसंयोजनेन रेतस्यन्याद्ये ' तेजः ' वीर्यमेव स्थापितवान् भवति ॥ ४ ॥

पुनरप्यग्ने रुक्मसंयोगमग्नेर्गोष्ठ्यरूपेण प्रशंसति—यदेव रुक्मं प्रतिमुच्य विभ्रति । एता ' देवाः '
' इमम् ' अग्निम् ' नादा ' नाशकानि ' रक्षांसि ' यदे ' देवेन प्रकारेण ' न हन्युः ' ' एतत् ' एतेन
विषयभूतेन ' अविभयुः ' । नीतिपरिहारोपायं दर्शयति—तस्मात् एतमन्तिक्रादिति । ' तस्मै ' अग्नेवे ' एतम् '
आदित्यम् । एतच्छब्दार्थमाह—अयमेवादित्यमिति । तादं मनुष्यैः कथं गोष्ठारं कर्तुं शक्यत इति, तथाह—
असी वा आदित्य एष रुक्म इति ॥ ५ ॥

कृष्णाग्निने निष्पृतो भवतीति । निष्पृः सम्प्रदाः भवति । यथा कृष्णाग्निनेत्योसि कर्षेत्, तथा

लोमानि च्छन्दाश्ँसि वाऽएतं युन्तुमर्हन्ति च्छन्दोभिरेतं देवाऽअविभरु-
श्छन्दोभिरेवैनमेतद्विभर्ति ॥ ६ ॥

(त्यं) अभि शुक्लानि च कृष्णानि च लोमानि निष्पृतो भवति । (त्यृ) ऋक्सामयोर्हिते रूपेऽऋक्सामे वाऽएतं युन्तुमर्हन्ति ऽऋक्सामाभ्यामेतं देवाऽअविभरुर्ऋक्सामाभ्यामेवैनमेतद्विभर्ति शाणो रुक्मपाशस्त्रिवृत्तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥ (शतम् ३८०० ॥)

(स्तु) तमुपरिनाभि विभर्ति । (त्यं) असी वाऽआदित्य ऽएष रुक्म ऽउपरिनाभ्यु वाऽएषः ॥ ८ ॥

अविभरुः । यत्तेनैवैतेतद्विभर्ति । लोमतः । छन्दांभि वै लोमानि । छन्दांभि वाऽएतं युन्तुमर्हन्ति । छन्दोभिरेतं देवा अविभरुः । छन्दोभिरेवैनमेतद्विभर्ति ॥ ६ ॥

अभि शुक्लानि च कृष्णानि च लोमानि निष्पृतो भवति । ऋक्सामयोर्हिते रूपे । ऋक्सामे वाऽएतं युन्तुमर्हन्ति । ऋक्सामाभ्यामेतं देवा अविभरुः । ऋक्सामाभ्यामेवैनमेतद्विभर्ति । शाणो रुक्मपाशस्त्रिवृत् । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥

तमुपरिनाभि विभर्ति । असी वाऽआदित्य एष रुक्मः । उपरिनाभ्यु वा ऽएषः ॥ ८ ॥

कुर्यादित्यर्थः । यज्ञो वै कृष्णाजिनमिति । यज्ञसाधनहविषावास्तवाद् यज्ञ इत्युच्यते । शिष्ट गतप्रायम् । निर्वीचनमपि ' लोमतः ' लोमप्रदेशे कर्तव्यम् । कृष्णाजिनस्य यज्ञविविधानात् तद्गोत्रां यज्ञावप्यन्च्छन्दोकारण्य युक्तम् । गतमन्थम् ॥ ६ ॥

तत्रापि शुक्लकृष्णगोत्रेखयोरेपरि निष्पृतेन भवितव्यमिति दर्शयति—अभि शुक्लानि च कृष्णानि च लोमानि निष्पृतो भवतीति । उपरिविधाना लोत्राम् ' अभि ' उपरि । ऋक्सामयोर्हिते रूपे इति । ' ह '—दान्द्र " ऋक्सामयोः शिल्पे "—इत्यादि (वा. सं. ४ । ९) मन्त्रप्रसिद्धिप्रोक्तार्थः । गतमन्थम् । शाणो रुक्मपाशस्त्रिवृदिति । रुक्ममन्थनर-शब्दः ' शाण ' शण्डननिमित्तम्, ' विष्टन् ' त्रिगुणितम् । तस्योक्तो बन्धुरिति । शाणार्थवाद्—" शाण्डुलायमन्तर भवति " (वा. प. ६ । १ । १४) इत्यत्रोक्तः । विष्टर्थवाद्वा " विष्टदग्निः " इत्यादिनोक्त (वा. प. ६ । १ । १ । १४) ॥ ७ ॥

रुक्मधारणप्रदेश विधाय प्रदासति—तमुपरिनाभि विभर्षती वा आदित्य इति । उपरिनाभ्यु वा एष इति । ' एष ' आदित्यः ' उपरिनाभि ' नामेपरि प्रदेशे, तत्र मध्ये ध्येयत्वाद्, रक्तवर्गनाभेरपरि वर्धमानत्वाद् वा, जाटवर्णकामकस्य तस्य मामेहानि वर्धमानत्वाद् वा ॥ ८ ॥

सर्वमासन्नमियं वाऽएतं यन्तुमर्हत्यनुयैतं देवा ऽअविभरुनुयैवैनमेतद्वि-
भर्त्ति ॥ १२ ॥

(त्व्यो) औदुम्बरी भवति । (त्व्यु) ऊर्ध्वं रस ऽ उदुम्बुर ऽ उर्ध्वैवैनमेतद्वसेन
विभर्त्यथो सर्वेऽएते वनस्पतयो यदुदुम्बुरः सर्वे वाऽएतं वनस्पतयो
यन्तुमर्हन्ति सर्वैरेतं वनस्पतिभिर्देवाऽ अविभरुः सर्वैरुवैनमेतद्वनस्प-
तिभिर्विभर्त्ति ॥ १३ ॥

प्रादेशमाञ्जूर्ध्वा भवति । प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुषोनिरेपा गर्भ-
सम्मितां तद्योनिं करोत्यरनिमात्री तिरुश्ची बाहुर्वाऽअरत्तिर्बाहुनो वै
वीर्यं क्रियते वीर्यसम्मिदैव तद्भवति वीर्यं वा ऽएतं यन्तुमर्हति वीर्ये-
णैतं देवाऽअविभरुर्वीर्यैणैवैनमेतद्विभर्त्ति ॥ १४ ॥

चतुःस्रक्तयः पादा भवन्ति । चतुःस्रक्तीन्यनूच्यानि चतस्रो वै दिशो

औदुम्बरी भवति । ऊर्ध्वं रस उदुम्बुरः । ऊर्ध्वैवैनमेतद्वसेन विभर्त्ति । अथो सर्वेऽएते वनस्पतयः—
यदुदुम्बुरः । सर्वे वाऽएतं वनस्पतयो यन्तुमर्हन्ति । सर्वैरेतं वनस्पतिभिर्देवा अविभरुः । सर्वैरुवैन-
मेतद्वनस्पतिभिर्विभर्त्ति ॥ १२ ॥

प्रादेशमाञ्जूर्ध्वा भवति । प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुः । योनिरेपा । गर्भसम्मितां तद् योनिं करोति ।
अरनिमात्री तिरुश्ची । बाहुर्वाऽअरतिः । बाहुनो वै वीर्यं क्रियते । वीर्यसम्मिदैव तद्भवति । वीर्यं
वाऽएतं यन्तुमर्हति । वीर्येणैतं देवा अविभरुः । वीर्यैणैवैनमेतद् विभर्त्ति ॥ १४ ॥

चतुःस्रक्तयः पादा भवन्ति । चतुःस्रक्तीन्यनूच्यानि । चतस्रो वै दिशः । दिशो वाऽएतं यन्तु

प्रवृत्तिभिर्दत्तं पृथिव्या सम्पाद्यन् तद्रामकत्वसम्पादनद्वारेण प्रशसति—इयं वा आसन्दीति । आसीदत्यत्रा-
ग्निरित्वासन्दी, इयं पृथिव्यपि सर्वस्यापि पदार्थस्थासदनयोगत्वात् आसन्दी; तथा च सति अस्यामेव भूतवान्
मवतीत्यर्थः । इयं वा एतं यन्तुमित्वादि पूर्ववत् ॥ १२ ॥

आसन्त्या औदुम्बरत्व विधाय प्रशसति—औदुम्बरी भवति, ऊर्ध्वं रस इति । ऊर्ध्वैवैनमेतद्वसेन
कत्व च उर्यसमिदाधानप्रस्तावे प्रागुक्तम् (श. प. १।१।३।२) । सर्वे वा इत्यादि, पूर्ववत् ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वप्रमाण विधाय स्तौति—प्रादेशमात्रीति । गर्भरूपिणो यद्वस्य विष्णोरेषा आसन्दी अपि तदाधार-
भूता, अतः प्रादेशप्रमाणा ' योनि ' ' गर्भसम्मिता ' ' गर्भसमपरिमाणा ' करोति ' । तिर्यक्
प्रमाणमाह—अरनिमात्रीति । तिरुश्चीति । द्विप्रादेशोऽरतिः, द्वयोरेत्योर्बाहुः । किं ततः इत्याह—बाहुनो
वै वीर्यं क्रियत इति । ' बाहुना उ ' बाहुनैव । ' तद् ' तस्माद् ' वीर्यसम्मिता ' ' भवति ' प्रहारसमये
तथा दर्शनात् ॥ १४ ॥

चतुःस्रक्तय इति । ' पादाः ' चत्वारोऽपि ' चतुःस्रक्तयः ' सक्तिचतुष्टयोमेताः स्युः, ' अनूच्यानि '

दिशो वाऽएतं युन्तुमर्हन्ति दिग्भिरेतुं देवा ऽअविभरुर्दिग्भिर्देवैर्नमेत-
द्विभर्ति मौञ्जीभी रञ्जुभिर्व्युता भवति त्रिवृद्धिस्तुस्योक्तो बन्धुर्मृदा दिग्घा
तुस्यो ऽएवोक्तोऽथोऽअनतिदाहाय ॥ १५ ॥

(या) अथैनथं शिक्येन विभर्ति । (ती) इमे वै लोकाऽ एवोऽग्निर्दिशः
शिक्यं दिग्भिर्हामि लोकाः शक्नुवन्ति स्यातुं युच्छक्नुवन्ति तस्माच्छिक्यं
दिग्भिर्देवैर्नमेतद्विभर्ति पडुघामं भवति पडुदि दिशो मौञ्जं त्रिवृत्तुस्योक्तो
बन्धुर्मृदा दिग्घं तुस्योऽएवोक्तोऽथो ऽअनतिदाहाय ॥ १६ ॥

मर्हन्ति । दिग्भिरेतं देवा अविभरुः । दिग्भिरैवैर्नमेतद्विभर्ति । मौञ्जीभी रञ्जुभिर्व्युता भवति
त्रिवृद्धिः । तस्योक्तो बन्धुः । मृदा दिग्घा । तस्योऽएवोक्तः । अथोऽअनतिदाहाय ॥ १५ ॥

अथैनं शिक्येन विभर्ति । इमे वै लोका एवोऽग्निः, दिशः शिक्यम् । दिग्भिर्हामि लोकाः शक्नु-
वन्ति स्यातुम् । युच्छक्नुवन्ति—तस्माच्छिक्यम् । दिग्भिरैवैर्नमेतद्विभर्ति । पडुघामं भवति । पडुदि
दिशः । मौञ्जं त्रिवृत् । तस्योक्तो बन्धुः । मृदा दिग्घम् । तस्योऽएवोक्तः । अथोऽअनतिदाहाय १६

अपि षट्शतस्योऽपि स्युः । पादाङ्गेषु आयततियेककाष्ठानि अनुस्यानीयुष्यन्ते । स्पष्टमन्वन् । ' त्रिवृद्धिः '
त्रिगुणाभिः सुष्ठुत्तुनिष्पादिताभिः 'स्वजुभिः' 'व्युता' त्रिविधं सन्तता । " न्येयं तन्तुसन्ताने " (धा. पा.
म्भा. उ. १३११) । तस्योक्तो बन्धुरिति । मौञ्जर्यवादः मृदाहरणस्यादौ तदाहरणार्थं पशुत्रयबन्धनरञ्जु-
प्रस्तावे " ते मौञ्जीभिरभिधानीभिरभिहिता भवन्ति, अग्निर्देव्य उदकामत्स मुञ्ज प्राविशन् " (श. प. ६।३।
१ । २९) इत्यादिनोक्तः; त्रिवृत्तुं "त्रिवृद्धिः" इत्यत्र—"मैवाग्नेस्तृत्ता" (श. प. ६।३।३।२८) इत्यु-
क्तम् । आसन्दी 'मृदा दिग्घा' आलिता स्यात्, ' तस्यो ' तस्या अत्रि ' बन्धुः ' मृत्तान्तकोऽर्णवाद उक्तः ;
(श. प. ६।३।३।१) । इष्टप्रयोजन च दर्शयति—अथो अनतिदाहायेति ॥ १६ ॥

अथैनमिति । 'एनम्' उरुपाग्निम् । ' शिक्येन विभर्ति ' शिक्यवत्यामासन्त्याम् उखां विभर्तीत्यर्थः ।
उत्तमर्षमधिदेवताभ्यात्मभेदेन प्रशंसति—इमे वै लोका एवोऽग्निरित्यादिना । उरुपाग्नेर्लोकत्रयात्मकत्वमुखा-
द्वारा (श. प. ६ कां. १ अ. २ भा. २२ कं०) उखापाथ लोकत्रयात्मकता " यो वा एव निधिः प्रथमोऽयं स
लोहः " (श. प. ६ कां. १ अ. २ भा. २२ कं०) इत्यादिना प्रायुक्तः । तस्या दिशः शिक्यम् । किं तत इत्यत
आह—दिग्भिर्हामि लोकाः शक्नुवन्ति स्यातुमिति । तस्माच्छिक्येन मरणं युक्तम् । प्रसङ्गाच्छिक्यशब्दनिर्वचन
दर्शयति—यच्छक्नुवन्ति तस्माच्छिक्यमिति । स्वाविद्धितवस्तुधारणसमर्थत्वात् । शिक्यरूपकस्यनायाः प्रयो-
जनं दर्शयति—दिग्भिरैवैर्नमेति । पडुघामं भवतीति । ऊर्ध्वोर्धोविवक्षया दिशो षट्त्वम् । उदगतानि यामानि
मृदागानि, श्रेण, इदमेतेते, अर्णवन्तः, मृदे, पडुघाममिति, 'पितृर्धाम्' । 'पद', 'अथमभस्तावन'वात् 'उघाम-
शब्देन शिक्यदात्मन्युष्यन्ते (श. प. ६ । ३ । १ । २८ कं०) ॥

१-इत्युत्तरात्पदस्योऽपि सुष्ठुत्तुनिष्पादितो मृदिग्घाः का० धी० सू० १६ । १४० ।

२-शिक्यवत्या अथैनमिति पडुघामं निध्या स्यातीति का० धी० सू० १६ । १५१ ।

तस्यापऽएव प्रतिष्ठा । (घ्राऽप्सु) अप्सु हीमं लोकाः प्रतिष्ठिताऽआदित्य
ऽआसन्नमादित्ये हीमं लोका दिग्भिरासक्ताः स यो हैतदेवं वेदेतुनेव
रूपेणैतद्रूपं विभर्ति ॥ १७ ॥

युद्धेवैनं शिक्येन विभर्ति । संवत्सरऽएवोऽग्निः ऋतुवः शिक्यमृतुभिर्हि
संवत्सरः शक्नोति स्थातुं यच्छक्नोति तस्माच्छिक्यमृतुभिरेवैनमेतद्वि-
भर्ति पृथुधामं भवति पृथुधृतुवः ॥ १८ ॥

(स्तु) तस्याहारात्रेऽएव प्रतिष्ठा । (घ्राऽहो) अहारात्रयोर्हयंयुं संव-
त्सरः प्रतिष्ठितश्चन्द्रमाऽआसन्नं चन्द्रमसि ह्ययुं संवत्सरऽऋतुभि-
रासक्तः स यो हैतदेवं वेदेतुनेव रूपेणैतद्रूपं विभर्ति तस्य ह घ्राऽएव
संवत्सरभृतो भवति युऽएवं वेद संवत्सरोपासितो ह्येव तस्य भवति यु
ऽएवं न वेदेत्यधिदेवतम् ॥ १९ ॥ (शतपथस्यार्धम् ॥ कण्डिकाः ३८१२)

तस्याप एव प्रतिष्ठा । अप्सु हीमे लोकाः प्रतिष्ठिताः । आदित्य आमन्नम् । आदित्ये हीमे
लोका दिग्भिरासक्ताः । स यो हैतदेवं वेद-एतेनैव रूपेणैतद्रूपं विभर्ति ॥ १७ ॥

युद्धेवैनं शिक्येन विभर्ति । संवत्सर एवोऽग्निः । ऋतुवः शिक्यम् । ऋतुभिर्हि संवत्सरः
शक्नोति स्थातुम् । यच्छक्नोति-तस्माच्छिक्यम् । ऋतुभिरेवैनमेतद्विभर्ति । पृथुधामं भवति ।
पृथुधृतुवः ॥ १८ ॥

तस्याहारात्रेऽएव प्रतिष्ठा । अहारात्रयोर्हयं संवत्सरः प्रतिष्ठितः । चन्द्रमा आसन्नम् । चन्द्रमसि
हयं संवत्सर ऋतुभिरासक्तः । स यो हैतदेवं वेद । एतेनैव रूपेणैतद्रूपं विभर्ति । तस्य ह घ्राऽएव
संवत्सरभृतो भवति-य एवं वेद । संवत्सरोपासितो ह्येव तस्य भवति-य एवं न वेद । इत्यधिदेवतम् ॥ १९ ॥

पशानां मीड्रिहृत्कार्यवाद प्रायुक्त. (श. प १।१। ३ । २६ क०) उद्यमनाना मृदिषत्वार्थवाहोऽपि
प्रायुक्तः (श. प. १।७। १। १६ क०) इत्यतिदिशति-तस्यो एवेति । ' तस्य ' मृदात्पत्न्यार्थेति ॥ १६ ॥

तस्याप एव प्रतिष्ठेति । ' तस्य ' शिक्यम्य-आप. ' उदकान्वेव-प्रतिष्ठा ' आस्वदम् ; लोकरुष्टेः प्राग् उदकस्य
सृष्टत्वात् । शिक्यस्यामन्तादृती उचामाधारः पाशरचिनोऽवन्वविशेषः, स एवात्र ' प्रतिष्ठा ' शब्देतोकः । आदि-
त्य आसन्नमिति । आसन्न्यते बन्धते शिक्यमत्रेति ' आमन्नम् ' शिक्याधारः काष्ठविशेषः । यद्वा, आसन्न्यत
इ-पासन्नम्, शिक्यस्योर्ध्ववियव. आदित्योऽत्र तत्तथानीय. । उक्तार्थे प्रशंसति-स यो हैतदेवं वेदेति ॥ १७ ॥
प्रकारान्तरेण प्रशंसति-युद्धेवैनं शिक्येन विभर्ति । एतत् पूर्वकण्डिकावद् व्याख्येयम् । अग्नेः सव-
त्सररूपत्व सवत्सरपरणात्, शिक्यस्य स्वाग्नितायास्त्वनिदमाद् सवत्सरस्याग्निरूपत्वेन ऋतुना सवत्सरवार-
त्वात् तेषां शिक्यत्व युक्तम् ॥ १८ ॥

तस्याहारात्रे एव प्रतिष्ठेति । चन्द्रमा आसन्नमिति । चन्द्रहासहृद्गुपथ्यायतन्वात् सवत्सरस्य चन्द्रा-
सन्नरूपत्वम् । सवत्सराम्बक-वप्रयुक्त-मर्थवादमाह-तस्य ह वा एव संवत्सरभृत इति । ' यः ' ' एवम् ' अग्नेः

(मु) अथाध्यात्मम् । (मु) आत्मैवाग्निः प्राणाः शिष्यं प्राणैर्हृद्यमात्मा शक्नोति स्थातुं बुच्छक्नोति तस्माच्छिष्यं प्राणैरेवैतमेतद्विभक्तिं पटुधामं भवति पटुडि प्राणाः ॥ २० ॥

(स्त्र) तस्य मन एव प्रतिष्ठा । मुनासि ह्ययमात्मा प्रतिष्ठितोऽन्न-
मासन्नमसुत्रे ह्ययमात्मा प्राणैरासक्तः स यो हैतदेवं त्रैदेतेनैव रूपेणै-
तद्रूपं विभक्तिं ॥ २१ ॥

(र्त्य) अथैनमुख्या विभक्तिं । (र्त्ति) इमे वै लोकाऽऽप्तुसेमे वाऽएतं लोका
यन्तुमर्हन्त्येभिरेतं लोकैर्देवाऽऽविभक्तुरेभिरेवैतल्लोकेर्विभक्तिं ॥ २२ ॥

अथाध्यात्मम् । आत्मैवाग्निः, प्राणाः शिष्यम् । प्राणैर्हृद्यमात्मा शक्नोति स्थातुम् । पच्छ-
क्नोति, तस्माच्छिष्यम् । प्राणैरेवैतमेतद्विभक्तिं । पटुधामं भवति । पटुडि प्राणाः ॥ २० ॥

तस्य मन एव प्रतिष्ठा । मनसि ह्ययमात्मा प्रतिष्ठितः । अन्नमासन्नम् । अत्रे ह्ययमात्मा प्राणै-
रासक्तः । स यो हैतदेवं वेदं त्रैदेतेनैव-रूपेणैतद्रूपं विभक्तिं ॥ २१ ॥

अथैनमुख्या विभक्तिं । इमे वै लोका उक्त्वा । इमे वाऽएतं लोका यन्तुमर्हन्ति । एभिरेतं लोकै-
र्देवा अविभक्तः । एभिरेवैतमेतल्लोकेर्विभक्तिं ॥ २२ ॥

संस्तरात्मकत्वम्, शिष्यम् ऋ वा-नरुत्वा च 'वेद' जानीयात्, 'तस्य' 'एव' उक्त्योऽग्निः 'सर्वस्तरभूतः'
सर्वस्तरादर्वाचीनकाले धारणेऽपि कृत्वा सक्तः स एतन्नात् भवति । उक्तविज्ञानप्रसात्सर्वमविज्ञानुक्तकत्वाम्भावात्
दर्शयति-गवत्परोपासितो हेवेति । संस्तरभूतमित्यत्र एव भवति, परं न तूक्त्वात्तत्र भूतः । उक्तकत्वमा-
णयो साङ्करिणां ह्येताव उक्तत्वानिदेवत्परतो व्यसंधानयति-इत्यपिदेवत्वमिति ॥ १९ ॥

अथाध्यात्ममिति । प्रदर्शयति इति शेषः । आत्मैवाग्निरिति । आत्माऽन्नं देहव्यतिरिक्तो मनःउपाधिकः ।
'प्राणा' शीर्ष्याः 'शिष्यम्' । ननु निरवयवमात्मानं प्रति धारकत्वेन कथं प्राणानां शिष्यत्वव्योपपत्तेरिति ।
सत्राह-प्राणैर्हृद्यमात्मा शक्नोति स्थातुमिति । "प्राणाधिपः सद्यपि सक्तमिति"-(श्वेत्, उप. १।०।)
इत्यादिभूतैः प्राणैर्वाधिकत्वेन देहात्पशुदेहव्यापानमभ्यासत् । अतः शक्नोत्यनेन अवस्थानुमितिं वर्णय्या-
पत्या शिष्यशब्दो निवृत्तः । 'प्राणानां' चक्षुःश्रोत्रनासास्त्रयान्तिनां पदसङ्ख्यायोगात् "चट्टि प्राणाः"-
इत्युक्तम् ॥ २० ॥

शिष्यत्वापत्ताद्भक्तिनवयव दर्शयति-तस्य मन एव प्रतिष्ठेति । एतन् समर्थयते-मनसि ह्ययमात्मा
प्रतिष्ठित इति । मनसा परिच्छेद्यत्वात् मनसि प्रतिष्ठितत्वम् । शिष्यत्वेऽप्येवमव दर्शयति-अन्नमासन्न-
मन्ने ह्ययमात्मा प्राणैरासक्त इति । अन्नाकारे लोकाधिकत्वात्तत्रो धोणानात् प्राणैरासक्तत्वात्तत्रो
भवति । अन्नाकारेऽभिर्भवत्तत्रोऽपि प्राणैरेवैतमेतद्विभक्तिं मुद्रानो वर्णन इत्यभिप्रायः । स यो हैतदिति ।
'एतन्' अग्निसंस्तरात्मक वस्तु 'एवम्' उक्तप्रकारेण अन्नमासन्नम् प्राणानां शिष्यत्वात्तत्रो कत्वा च 'वेद'
सः, एतेनैवादि, व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

उपपन्नं धारणं प्रशंसति-अथैनमुख्येति । 'एतन्' अग्निम् 'इमे लोकाः' 'यन्तुं' धारि-
तुम् 'अर्हन्ति ॥ २२ ॥

सा यदुखा नाम । (मै) एतद्दे देवा ऽएतेन कर्मणैतयाऽऽवृतेमाँल्लोकानुदखनन्यदुदखनंस्तुस्मादुत्खोत्वा ह वै तामुखेत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवाः ॥ २३ ॥

(स्त) तद्वाऽऽखेति द्वे ऽअक्षरे । द्विषायजमानो यजमानोऽग्निर्थावानग्निर्थावत्यस्य मात्रा तावतेवैनमेतद्विभक्तिं सो ऽएव कुम्भी सा स्थाली तत्पद् पृष्टतवः संवत्सरुः संवत्सरोऽग्निर्थावानग्निर्थावत्यस्य मात्रा तावत्तद्रवति २४

(त्य) अथैनमिण्ड्वाभ्यां परिगृह्णाति । (त्य) असौ वाऽऽदित्युऽप्योऽग्निरहोरात्रेऽङ्गह्वेऽअमुं तदादित्यमहोरात्राभ्यां परिगृह्णाति तस्मादेपोऽहोरात्राभ्यां परिगृह्णीतः ॥ २५ ॥

गा यदुखा नाम । एतद्दे देवा एतेन कर्मणैतयाऽऽवृतेमाँल्लोकानुदखनन् । यदुदखनन्—तस्मादुत्खा । उत्खा ह वै तामुखेत्याचक्षते परोऽक्षम् । परोऽक्षकामा हि देवाः ॥ २३ ॥

तद्वाऽऽखेति द्वेऽअक्षरे । द्विषायजमानः । यजमानोऽग्निः । यावानग्निर्थावत्यस्य मात्रा—तावतेवैनमेतद् विभक्तिं । सोऽएव कुम्भी, सा स्थाली । तद् पद् । पृष्टतवः संवत्सरः । सम्वत्सरोऽग्निः । यावानग्निर्थावत्यस्य मात्रा—तावत्तद् भवति ॥ २४ ॥

अथैनमिण्ड्वाभ्यां परिगृह्णाति । असौ वाऽऽदित्युऽप्योऽग्निः । अहोरात्रेऽङ्गह्वे । अमुं तदादित्यमहोरात्राभ्यां परिगृह्णाति । तस्मादेपोऽहोरात्राभ्यां परिगृह्णीतः ॥ २५ ॥

उखां स्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनद्वारा प्रशंसति—सा यदुखा नामैत्यादिना । ' सा ' म्याडी ' यद् ' यस्मान् उखानाम् भूतवर्ती, तदभिधीयत इति शेषः । एतद्दे देवाः उदखनन्—इति सम्बन्धः । तत्प्रकारमभिधीय दर्शयति—एतेन कर्मणेति । ' एतेन ' परिदृश्यमानप्रकारेण । तद् विशिनष्टि—एतथैवावृत्तेति । ' आहूत् ' प्रकारविशेषः । उद्विमत्या उखाया लोकत्रयप्रकल्पस्योक्तत्वान् । (श. प. १ का. १ अ. २ वा. ४ क.) उल्लोखनमेव लोकत्रयोखननभिरपर्यः । खननमत्र निर्माणमभिप्रेतम् । उख्यमानत्वान् ' उखा ' । एष्टमन्यन् ॥ २३ ॥

भरणीयासुखां तद्गताद्यस्यवया प्रशंसति—तद्वा उखेति द्वे अक्षरे इत्यादिना । यजमानस्य शीयमानग्रन्थान्मना सस्कर्त्तव्यत्वान् ' यजमानोऽग्निः ' इत्युच्यते । यावानग्निरिति । द्विषपरिमाणत्वान् । ' अस्य ' यजमानाभिन्नस्याग्निः ' यावन्ती मात्रा ' अवयवः पादागतसंख्याया, ' तावता ' कृत्वेनापि ' एतम् ' ' एतेन ' प्रकारेण ' विभक्तिं ' भूतत्वान् भवति यजमानः । एवमन्यत्रापि यावानग्निरित्येतद् व्याख्यायम् ॥

पर्यायान्तर समुच्चयं तद्गताद्यस्याद्वैरूपोत्थामरण सौति—सो एव कुम्भी सा स्थाली तत् पठित्यादिना । ' सो एव ' उखा, सैव, ' उ ' सम्बन्धोऽन्यत्रकः । ' कुम्भी ' कुम्भीत्यपि व्यवहिनते, ' सा ' एव ' स्थाली ' अत्र ' तन् ' सर्वाणि मिलित्वा ' यद् ' गन्मन्यन् ॥ २४ ॥

उख्याग्नेरिण्ड्वाभ्यां परिग्रह प्रशंसति—अथैनमिण्ड्वाभ्यामिति (का. श्रौ. व. ११।१८), ' इण्ड्वे '

(तं) यद्वेनमिण्डवाभ्यां परिगृह्णाति । (त्य) अतो वा ऽआदित्यः पृथो-
ऽधिरामा ऽउलंकाविण्डवे ऽअमुं तदादित्यमाभ्यां लोकाभ्यां परिगृह्णाति
तस्मादपुऽ आभ्यां लोकाभ्यां परिगृहीतः परिगण्डले भवतः परिगण्डलो
हीमो लोका मीध्रे त्रिवृती तस्योक्तो बन्धुर्भृडा दिग्धे तस्योऽप्योक्तोऽथो-
ऽधुनतिदाहाय ॥ २६ ॥

(या) अथतः सम्पुट्वे । (वा) आसन्दी चांष्ट्रा च शिष्यश्च रुमपा-
शुश्राभिश्च रुक्मुश्च तन्पद् पुटुतवः संश्रत्तरुः संश्रत्तराऽमिर्श्यावानमिर्श्या-
वत्यस्य मात्रा तुवचुद्रवतीण्डवे तुदप्रावष्टारा गायत्री गायत्राऽमिर्श्यावान-
मिर्श्यावत्यस्य मात्रा तुवचुद्रवति ॥ २७ ॥

यदीनमिण्डवाभ्यां परिगृह्णाति । अपो वाऽआदित्य पृथोऽप्रिः । इमाऽउ लोकाविण्डवे । अमुं
तदादित्यमाभ्यां लोकाभ्यां परिगृह्णाति । तस्मादेव आभ्यां लोकाभ्यां परिगृहीतः । परिगण्डले
भवतः । परिगण्डलो हीमो लोका । मीध्रे त्रिवृती । तस्योक्तो बन्धुः । भृडा दिग्धे । तस्यो-
ऽप्योक्तः । अतोऽधुनतिदाहाय ॥ २६ ॥

अथतः सम्पुट्वे । आसन्दी च, उगा च, शिष्यश्च, रुमपाशुश्च, अमिश्च, रुमभ-तत् पद् ।
पटुतवः संश्रत्तरुः । संश्रत्तराऽप्रिः । मात्रानमिर्श्यावत्यस्य मात्रा-तावचुद्रवति । इण्डवे, तद्वृत्ते ।
अथाभ्या गायत्री । गायत्रीऽप्रिः । मात्रानमिर्श्यावत्यस्य मात्रा-तावचुद्रवति ॥ २७ ॥

इति तातोवपपपपपपभूती परिगृह्णाती पदार्थविशेषो, तात्याम्* एतम्* उगादि परिगृह्णाति । एकस्वीव
तेनयः शिष्यादिष्यमात्मानाजल्पनात् " केसाऽऽमानं अङ्कल " इत्यादिश्रुतेः (स. प. १०१।१।
२) । एतेऽधिराव अतो आदित्यः । परिगण्डलः आदित्यस्य पुम्यात् पमावापिवले ' अक्षेराव ' एव एतद-
स्यातीते, अत एतदाभ्यावदित्यविशेषेण अक्षेरावावात् अमुम् आदित्यं परिगृहीतवान् भवति । उक्तमर्थं लोका-
प्रतिष्ठा प्रवर्तति-तस्मादेव इति ॥ २६ ॥

इत्यमिण्डवे अतोऽप्रिः प्रथमं पुत्रविशेषणबोधद्वयाम्नादर्थं प्रसंगति-यद्वेनमिति । ततोर्भुञ्जन्
प्रसंगति-परिगण्डले भवतः परिगण्डलो हीमो लोकाविति । इण्डवे तद्वृत्ते । शिष्यादिश्रुतेः च (स. प. १०१।१।
२) । एतेऽधिराव अतो आदित्यः । परिगण्डलः आदित्यस्य पुम्यात् पमावापिवले ' अक्षेराव ' एव एतद-
स्यातीते, अत एतदाभ्यावदित्यविशेषेण अक्षेरावावात् अमुम् आदित्यं परिगृहीतवान् भवति । उक्तमर्थं लोका-
प्रतिष्ठा प्रवर्तति-तस्मादेव इति ॥ २६ ॥

पुत्रव्यवहारविशेषण. तात्यावर्ताः प्रागुक्तः, तेषां वा तद्वृत्तः, तां तद्वृत्तं प्रसंगति-मन्वानः सम्पु-
ट्वेऽप्यमिर्श्यावती चोगा चोगादिवा । इतः ' परं तन्पद् ' मन्वादिशेषणते, न तु तद्वृत्तः कश्चिद् पदार्थोऽपि ।

(त्पु) अथ सर्वसम्पत् । (च) चत्वारः पादाश्चत्वार्यनूच्यानि शिष्यं च रुक्मपाशुश्च यदु किञ्च रज्जुव्यथै शिष्यं तदनुखाऽग्नी रुक्मस्त-
त्रयोदश त्रयोदश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्भवानग्निर्भवावत्यस्य मात्रा
तावत्तद्भवति ॥ २८ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ६।५।१ ॥ (७-१)

नं तिष्ठन्प्रतिमुञ्चते । (तेऽसौ) असौ वा आदित्यऽएषु रुक्मस्ति-
ष्ठतीव वा ऽअस्रावादित्योऽथो तिष्ठन्वे त्वीर्षवत्तरऽउदङ्प्राङ्तिष्ठन्त-
स्योक्तो बन्धुः ॥ १ ॥

अथ सर्वसम्पत् । चत्वारः पादाः, चत्वार्यनूच्यानि, शिष्यं च, रुक्मपाशुश्च, यदु किञ्च-
रज्जुव्यथै-शिष्यम् । तदनुखाऽग्नी रुक्मः । तत् त्रयोदश । त्रयोदश मासाः संवत्सरः । सम्वत्सरो-
ऽग्निः, यावानाग्निर्भावत्यस्य मात्रा. तावत्तद् भवति ॥ २८ ॥

तं तिष्ठन् प्रतिमुञ्चते । असौ वाऽआदित्य एष रुक्मः । तिष्ठन्तीव वाऽअस्रावादित्यः । असौ
तिष्ठन्वे वीर्षवत्तरः । उदङ् प्राङ् तिष्ठन् । तस्योक्तो बन्धुः ॥ १ ॥

२-वर्थ । शिष्यादय. षद्, ऋत्तोऽग्नि षद्, तद्वत्तक. संवत्सरोऽग्निः, ' अत ' उक्तार्थसम्पादनेनैक एवाग्नि-
भव-मरम भित्तो भवतीति ' सम्पत् ' । उक्तपदार्थसङ्गवशा इष्टवसङ्ख्यामपि समुच्चित्तव सम्पत्पत्तर दर्शयति-इष्टव-
त्तदष्टाविति । अग्नेर्गोपत्याश्च प्रजापतिमुत्पात् सौ पत्न्योऽग्निर्नैकवम् (नै. स. ७।१।१४) ॥ २७ ॥

इयं प्रथमविद्वान्मरुतमस्रावतिमुक्त्वाऽथ सर्वविषया सम्पत् दर्शयति-अथ सर्वसम्पदिति । उच्यत
इति शेषः । ' च-वार. पादा. ' आसन्त्याः सन्ति, तस्याश्चतुर्दिश्ववग्नितानि ' चत्वारि अनूच्यानि ', तन्मि-
त्रिन्वाऽग्नी । शिष्यं रुक्मपाशुो द्वौ । ननु शिष्यभाववशा बहव सन्ति, कथं न गण्यन्त इत्यत आह-यदु किञ्च
रज्जुव्यथै शिष्यमिति । ' तदनु ' शिष्यमनु ' उखा ' मवति, सैका अग्निरुक्तमात्रा सह ' त्रयोदश ' ।
त्रयोदश मासाः संवत्सर इत्यादि, एष्टम् ॥ २८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे माण्डूकिनाथशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे सप्तमोऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (६-५-१) ॥

अथ यदुक्त सूत्रकृताः-" तिष्ठन्नुदङ्प्राङ् रुक्मप्रतिभोचनविष्टुकरारसमेतु च "-(का. धी. सू. १९ ।
१२।१२२२) इति । तद्विद विधाप प्रसामति-तं तिष्ठन् प्रतिमुञ्चतेऽसौ वा आदित्य एष रुक्म इति ।
रुक्मस्यादित्यव रुक्मस्य सन्त्यत्वमभिधाय " तद् यत् तत् सत्यमसौ स आदित्य. " (श. प. १।७।११)
इत्यादिनोक्तम् । उपर्युपरारोहणात् आदित्यः तिष्ठन्तीव वर्तते । उदङ् प्राङ् तिष्ठन् तस्योक्तो बन्धुरिति ।
" एषा होमयैवा देवमनुष्याणां दिक् "-इत्यादिनेत्यर्थः. (श. प. ब्रा. १ । ४ । २ । ३) ॥ १ ॥

(६) दृशानो रुक्म उच्यर्वा व्यधौडिति । दृश्यमानो ह्येषः रुक्म उच्यर्वा
विद्योतते दुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानऽ इति दुर्मर्षं वाऽएतस्यायुः श्रियो-
ऽएष रोचतेऽधिरमृतोऽभवद्भयोभिरिति सर्व्वर्वाऽएष व्ययोभिरमृतो-
ऽभवद्यदेनं द्यौरजनयदिति द्यौर्व्याऽएतमजनयत्सुरेताऽ इति सुरेता ह्येषा
यस्याऽ एष रेतः ॥ २ ॥

(तोऽथे) अथैनमिण्डवाभ्यां परिगृह्णाति । नक्तोपासा समनसा
विरूपेऽ इत्यहोरात्रे वै नक्तोपासा समनसा विरूपे धापयेते शिशुमेकं
समीची ऽइति यद्वै किञ्चाहोरात्रयोस्तेनैतमेव समीची धापयेते आवाधामा
रुक्मोऽअन्तर्विभर्तीति हरत्रेतयजुर्जपतामि वै आवापृथिवी आवाधामा

“ दृशानो रुक्म उच्यर्वा व्यधौड ”-इति । दृश्यमानो ह्येष रुक्म उच्यर्वा विद्योतते ।
“ दुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः ”-इति । दुर्मर्षं वाऽएतस्यायुः । श्रियोऽएष रोचते । “ अग्नि-
रमृतोऽअमघद्भयोभिः ”-इति । सर्व्वर्वाऽएष व्ययोभिरमृतोऽभवद् । “ यदेनं द्यौरजनयद् ”-इति ।
द्यौराऽएतमजनयत् । “ सुरेताः ”-(वा.सं. १२११) इति । सुरेता ह्येषा-यस्या एष रेतः ॥ २ ॥

अथैनमिण्डवाभ्यां परिगृह्णाति । “ नक्तोपासा समनसा विरूपे ”-इति । अहोरात्रे वै नक्तो-
पासा समनसा विरूपे । “ धापयेते शिशुमेकं समीची ”-इति । यद्वै किञ्चाहोरात्रयोः-

तत्र मन्त्रं विधाय व्याचष्टे-दृशानो रुक्म उच्यर्वा व्यधौडिति दृश्यमानो ह्येष रुक्म इत्यादिना ।
आदित्यात्मकः ‘ एष रुक्मो ’ ‘ दृशानः ’ दृश्यमानः ‘ उच्यर्वा ’ महर्षीत्या ‘ व्यधौड ’ विद्योतते । यस्य
रुक्मस्य ‘ आयुः ’ जीवनोपलक्षितः कालः ‘ दुर्मर्षम् ’ दुर्मस्य, अविनाशपरित्यक्तः । यः ‘ श्रिये ’ जगतः
श्रीनिमित्तं ‘ रुचानः ’ रोचमानः भवति । आदिः वै रोचमाने सति जगत् शोभते इति प्रतिद्वम् । किञ्च
‘ अग्निः ’ ‘ व्योमिः ’ अत्रैः सर्वैः अग्निः ‘ अमृतः ’ अमरणवर्मा ‘ अमवत् ’ । ‘ यद् ’ यस्माद् ‘ द्यौः ’
‘ पूनम् ’ अर्थम् ‘ अजनयत् ’ उदपादयत् । कांइती वी. ? ‘ सुरेताः ’ शोभनाभ्याहपरेतोयुक्ता । प्रथम-
पदस्यैव साधम् । दुर्मर्षमित्येनद् व्याचष्टे-दुर्मर्षमिति । व्ययोभिरिति बहुवचनं सार्धकमित्याह-सर्व्वर्वा एष
व्ययोभिरमृतोऽभवदिति । अग्नेः सर्वपशुत्वात् सर्वमप्यस्यान्नम् । अस्य द्विवः सकाशात् उत्पत्तिः प्रतिद्वेति
दर्शयति-योर्वी एतमजनयदिति । ‘ सुरेताः ’-इति तु विशेषणम् । कथं तस्य तपात्वमिति, तत्राह-
सुरेता ह्येषा यस्या एष रेत इति ॥ २ ॥

अस्यामेरिण्डवाभ्यां परिगृह्णं विधत्ते-अथैनमिण्डवाभ्यां परिगृह्णाति नक्तोपासा समनसा विरूपे
इति । अहोरात्रे वै नक्तोपासेति । कृत्वाया ऋचोऽपमर्षः-‘ नक्तोपासा ’ तपःशब्देन कृत्स्नमहर्षिविद्वत्ते,
पञ्चपदानी । ‘ समनसा ’ समानमनसा, ‘ विरूपे ’ निविधरूपे, शुद्धकृष्णपेदेन वैविध्यम्, ‘ समीची ’ सत्य-

तेऽएष यन्नन्तरा विभाति तस्मादेतद्धरण्युजुर्जपति देवाऽअग्निं धारयन्-
विणोदाऽइति परिगृह्य निदधाति प्राणा वै देवा द्रविणोदास्तुऽएतमप्र-
ऽएवमधारयंस्तुरेवैनमेतद्धारयति ॥ ३ ॥

(त्पु) अथ शिक्यपाशं प्रतिमुञ्चते । विश्वा रूपाणि प्रतिमुञ्चते कवि-
रित्यसौ वाऽआदित्यः कविर्विश्वा रूपा शिक्यं प्रासावीद्भद्रं द्विपदे चतु-
प्पद इत्युद्यन्वाऽएष द्विपदे च चतुष्पदे च भद्रं प्रसौति वि नाकमख्य-

तेनेतमेव समीची धापयेते । “ द्यावाक्षामा रुक्मोऽअन्तर्विभाति ”-इति इत्येतद्यजु-
र्जपति । इमे वै द्यावापृथिवी द्यावाक्षामा । तेऽएष यन्नन्तरा विभाति । तस्मादेतद्धरन् यजुर्जपति ।
“ देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाः ”-(वा. सं. १२ । २) इति परिगृह्य निदधाति । प्राणा
वै देवा द्रविणोदाः । तऽएतमप्रऽएवमधारयन् । तैरेवैनमेतद्धारयति ॥ ३ ॥

अथ शिक्यपाशं प्रतिमुञ्चते । “ विश्वा रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविः ”-इति । अमी वा-
ऽआदित्यः कविः । विश्वा रूपा शिक्यम् । “ प्रासावीद्भद्रं द्विपदे चतुष्पदे ”-इति । उद्यन्वाऽएष

गमने, यथा लोके ‘ एक शिशु धापयेते ’ द्विवापरणेनानुगच्छतः, एवमेकमन्वाएव शिशु धापयेते, स्तव-
स्थिते प्राणिभिः अग्निहोत्रादिकर्मदारेणानुगतं शिशुमग्निं परिगृह्णामीति शेषः । किञ्च यो ‘ द्यावाक्षामा ’
द्यावापृथिव्यौ ‘ अन्तः ’ तयोर्मध्ये ‘ रुक्मः ’ रोचमानः अग्निः ‘ विभाति ’ दीप्यते, तमाहुरामीति शेषः । यम्
‘ अग्निं ’ ‘ द्रविणोदाः ’ धनस्य दातारो देवाः ‘ धारयन् ’ अधारयन् । तं धारयामीति शेषः ॥ अत्र प्रथम-
मागेनाहोरात्रौ विवक्षितानि दर्शयति-अहोरात्रे वै नक्तोपासेति । द्वितीयमागेनाहोरात्रकर्तृक धापन
स्वनिष्ठकृत्वाप्राग्निदारेणि दर्शयति-यद्दे किञ्चाहोरात्रपोस्तेनेतमेव समीची धापयेते इति । स्पष्टमेतत् ।
तृतीयमागस्य विनिर्णयमाह-द्यावाक्षामा रुक्मो अन्तर्विभातीति । एन मन्त्र न्याचष्टे-इमे वै द्यावा-
पृथिवी इति । “ क्षामा-इति ‘ पृथिवीनाम् ” । ‘ अन्तरा ’-शब्दप्रयोगात् ‘ ते ’-इति द्वितीया (पा.
सू. २ । ३ । ४) ॥ “ तस्मात् ” उक्तविनियोगानुसूलार्थत्वात् तद्यजुर्द्वारणकाले जपेत् । ऋचधनुर्वागस्य
विनियोग दर्शयति-देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदा इति परिगृह्य न्दधातीति । आहवनीयस्य
पुरस्तात् ‘ शिक्यववस्यस्तस्याः स्थापयेत् । ‘ द्रविणोदाः ’ द्रविणोदगुणविशेषिता देवा अत्र ‘ प्राणाः ’
‘ विवक्षिताः । ‘ ते ’ ‘ एतम् ’ ‘ अग्निम् ’ ‘ अग्ने ’ ‘ एवम् ’ ‘ अधारयन् ’ । एतन्मन्त्रेण अतो सति ‘ तेवै ’
‘ एतम् ’-अग्निम् ‘ आहवति ’ यजमानः ॥ ३ ॥

त्सविता वरेण्यऽ इति स्वर्गो वै लोको नाकस्तमेपऽ उद्यन्नेवानुविपश्यत्यनु
प्रयाणमुपसो विराजन्तीत्युपा वाऽअग्रे व्युच्छति तस्याऽएष व्युष्टिं विराज-
नन्ननुदेति ॥ ४ ॥

(त्य) अथैनमतो विकृत्या विकरोति । (ती) इदमेवैतद्रेतः सितं
विकरोति तस्माद्योनी रेतः सितं विक्रियते ॥ ५ ॥

सुपर्णोऽसि गरुत्मानिति । वीर्यं वै सुपर्णो गरुत्मान् वीर्यमेवैनमेतदभिसंस्क्रो-
ति । त्रिवृत्ते शिरः इति त्रिवृतमस्य स्तोमं शिरः करोति गायत्रं

द्विपदे चतुष्पदे च भद्रं मर्ताति । " वि नाकमख्यत् सविता वरेण्यः " इति । स्वर्गो वै लोको
नाकः । तमेव उद्यन्नेवानुविपश्यति । " अनु प्रयाणमुपसो विराजति " - (वा. सं. १२ । ३)
इति । उपा वा अग्रे व्युच्छति । तस्या ऽएष व्युष्टिं विराजन्ननुदेति ॥ ४ ॥

अथैनमतो विकृत्या विकरोति । इदमेवैतद्रेतः सितं विकरोति । तस्माद्योनी रेतः सितं
विक्रियते ॥ ५ ॥

" सुपर्णोऽसि गरुत्मान् " इति । वीर्यं वै सुपर्णो गरुत्मान् वीर्यमेवैनमेतदभिसंस्क्रो-
ति । " त्रिवृत्ते शिरः " इति । त्रिवृतमस्य स्तोमं शिरः करोति । " गायत्रं चक्षुः " -

उत्पातिः ' विश्वा ' विश्वाणि रूपाणि प्रतिमुचते । शिखाद्यस्य रूपस्य बहुदामोपेतत्वाद् बहुवचनम् । स
च ' द्विपदे ' मनुष्यादिकाय, ' चतुष्पदे ' गवादिकाय च ' भद्र ' कल्याणं ' प्राप्तावीन् ' प्रायश्चित्त, ' तथिता'
सर्वस्य प्रेषिता ' वरेण्यः ' सर्वैरणीयः, सः ' नाक ' नासिनम् अक दुःखयन्तीति नाके स्वर्गम् ' व्यख्यत् '
प्रकाशयति, अन्तारिक्षे धृतत्वात् । सादृशोऽसिः ' उषसः ' प्रयाणम् ' अनु विराजति ' प्रत्यह् दीप्यत इत्यर्थः ॥

अथमर्षो ब्राह्मणेन अग्नेः सविनुष अग्नेदे' विवक्षित्वा स्पष्टं व्याख्यातः-असौ वा आदित्यः कविर्विश्वा
रूपेति । ऊर्ध्वोर्दिग्मिहरेताधत्सो रिशः ' शिख्यम् ' इत्यभिप्रायः । कृत्स्नस्य प्राणिनो मद्रप्रसवः उपोद्भवेन
मवतीति प्रसिद्धमिति दर्शयति-उपा वा अग्रे व्युच्छति, तस्या एष व्युष्टिं विराजन्ननुदेतीति । ' विराज-
नेष व्युष्टिन्ननुदेति ' इति सम्बन्धः ॥ ४ ॥

अथैनमतो विकृत्या विकरोतीति । " सुपर्णोऽसिः गरुत्मान् " मन्त्रो विकृतिरूप्यते, अग्नेः पञ्चपुत्रादि-
मत्सुपर्णरूपेण तत्र विकारप्रतिपादनात् । " एनम् ' अग्निम् ' अतः ' अस्मात् ' पूर्ववस्थितत्वात् सन्निवेशात् ।
विकारप्रतिपादकमन्त्रेणामिमन्त्रेणमेवात्र विकारणम् । हेनेदमेकोत्तराणं सितमन्त्राहर्षं रेणो विकारयुक्तं हतत्वात्
भवति । उक्तमर्थमिदानीन्तनरेतोविकारप्रसिद्धया द्रष्टव्यम्-तस्माद् योनाविति ॥ ५ ॥

विकारमन्त्रमुक्त्वा विमज्ज व्याचष्टे-सुपर्णोऽसि गरुत्मानिति वीर्यं वै सुपर्णो गरुत्मानित्यादिना ।
मन्त्रस्याप्यमर्थः-हे अग्ने ! त्वं गरुत्मान् प्रबलपक्षोपेतः सुपर्णोऽसिः पक्षी असि । यच्च एव पक्ष्यात्मनोभ्यते ।

उक्षुःप्रिति गायत्रं उक्षुः करोति बृहद्रथन्तरे पक्षाविति बृहद्रथन्तरे पक्षौ करोति स्तोम आत्मेति स्तोममात्मानं करोति पञ्चविंशं छन्दाश्-
स्युङ्गानीति छन्दाश्चिति वाऽएतस्याङ्गानि युजूश्चैपि नामेति युदेनमग्नि-
रित्याचक्षते तदस्य युजूश्चैपि नाम साम ते तनूर्वामदेव्यमित्यात्मा वै
तनूरात्मा ते तनूर्वामदेव्यमित्येतद्यज्ञायज्ञियं पुच्छमिति यज्ञायज्ञियं
पुच्छं करोति धिष्ण्याः शफाऽइति धिष्ण्यैर्वाऽएषोऽस्मिँल्लोके प्रति-
ष्ठितः सुपर्णोऽसि गरुत्मान्दिवं गच्छ स्वः पतेति तुदेनश्च सुपर्णं गरुत्मन्तं
कृत्वाऽऽह देवान्गच्छ स्वर्गं लोकं पतेति ॥ ६ ॥

इति । गायत्रं उक्षुः करोति । “ बृहद्रथन्तरे पक्षौ ”—इति । बृहद्रथन्तरे पक्षौ करोति ।
‘ स्तोम आत्मा ’—इति । स्तोममात्मानं करोति पञ्चविंशम् । “ छन्दांस्यङ्गानि ”—इति ।
छन्दांसि वाऽएतस्याङ्गानि । “ यजूश्चैपि नाम ”—इति । युदेनमग्निरित्याचक्षते तदस्य यजूश्चैपि नाम ।
“ साम ते तनूर्वामदेव्यम् ”—इति । आत्मा वै तनुः । आत्मा ते तनूर्वामदेव्यमित्येतत् ।
“ यज्ञायज्ञियं पुच्छम् ”—इति । यज्ञायज्ञियं पुच्छं करोति । “ धिष्ण्याः शफाः ”—इति ।
धिष्ण्यैर्वाऽएषोऽस्मिँल्लोके प्रतिष्ठितः । “ सुपर्णोऽसि गरुत्मान् दिवं गच्छ स्वः पत ”—(वा.
सं. १२ । ४) इति । तदेनं सुपर्णं गरुत्मन्तं कृत्वाऽऽह—देवान् गच्छ, स्वर्गं लोकं पतेति ॥ ६ ॥

तथाभूतस्य ‘ ते ’ ‘ द्विष्ट्व ’ स्तोम. ‘ शिर ’ मस्तकम्; आदी मूपमानत्वेन मुम्पत्वान् । गायत्र्या
शानिन ‘ ते ’ ‘ उक्षुः ’ । ‘ बृहद्रथन्तरे ’ बृहद्रथन्तराग्नये (मा. छ. २ । १ । ५ । १ क्र. आ. २
१ । २१ सा. र.) सामनी ‘ ते ’ पक्षौ ‘ मरुत्प्रागनिर्वृत्तत्वान् तयोः । महत्त्वस्तोत्रवदभ्यासि
पञ्चविंश ‘ स्तोम ’ (न. ब्रा. १ । २ । ६ सा भा.) ‘ आत्मा ’ । ‘ छन्दांसि ’ गायत्र्यादीनि ‘ ते ’
‘ अङ्गानि ’ । ‘ यजूश्चैपि ’ युज्जकृष्णाम्प्यानि, प्रभित्वाकृष्णानि, तत्रत्यः अग्निशब्दः ‘ ते ’ ‘ नाम ’
आग्न्या । ‘ वामदेव्यम् ’ “ कदा नक्षित्र आ युजन् ” इत्यस्यामुपल ‘ साम ’ (सा. छ. २ । २ ।
३ । ५ क्र. सं. ९ । १ । २९ । साम. वा. स. २७ । ३९—४१) ‘ तनुः ’ शरीरम् । ‘ यज्ञायज्ञियम् ’
“ यज्ञायज्ञा वो अग्रये ”—इत्यस्यामुपल ‘ साम ’ (सा. छ. १ । १ । ४ । १ । क्र. मे. १ । २ । २९
साम. वा. स. २७ । ४२—४४) ‘ ते ’ ‘ पुच्छम् ’ अल्पत्वाम्प्यान् । ‘ धिष्ण्याः ’ तत्तदापतनत्वा
अग्रयः ‘ शफाः ’ प्रतिष्ठाभिधानावशः । एवञ्चैवः सुपर्णं. मुम्पन्तः गरुत्मान् असि । अतस्त्वं ‘ दिवं गच्छ ’
दुलोकं गच्छ । तदेव विश्वानि—‘ स्व. पत ’ इति ॥

सुपर्णोऽसीति मन्त्रमगपाठस्य प्रयोजनमाह—कीर्त्यैर्ब्रह्ममिति । सुपर्णात्मना भावनाया तस्य वीर्यमवाप्तिरह-
तवान् भवति । त्रिष्टुदादयः शब्दा मन्त्रव्याख्यानात्मनरे एव व्याख्याताः । सुग्ममन्वत् ॥

यजुषा कथमग्नेर्नामभेयत्त्वमित्याराङ्गुष तद् व्यापष्टे—यजूश्चैपि नामेति । युदेनमग्निरित्याचक्षते
इति । यः सर्वैरुच्यमानोऽग्निरिति शब्दोऽस्ति, तस्यापि यजुस्तःपातित्वाद् यजुष्टुम् । ‘ उद ’ क्त एव ।

तं वा ऽएतम् । (म) अत्र पक्षपुच्छवन्तं विकरोति बाह्वै योनी
रेतो विक्रियते तादृग्जायते तद्यदेतमुत्र पक्षपुच्छवन्तं विकरोति तस्मा-
देपोऽमुत्र पक्षपुच्छवाजायते ॥ ७ ॥

तथै हेके । (कऽ) एतया विकृत्याऽभिमन्थ्यान्यां चितिं चिन्वन्ति
द्रोणचितं वा रथचक्रचितं वा कङ्कचितं वा प्रउगचितं वोभयतःप्रउगं वा
समुद्गमपुरीषं वा न तथा कुर्याद्यथा पक्षपुच्छवन्तं गर्भं परिवृश्चेत्ताहत्त-
त्तस्मादेनथै सुपर्णचितमेव चिनुयात् ॥ ८ ॥

तं वाऽएतमत्र पक्षपुच्छवन्तं विकरोति । यादृग् वै योनी रेतो विक्रियते—तादृग् जायते । तद्य-
देतमत्र पक्षपुच्छवन्तं विकरोति—तस्मादेपोऽमुत्र पक्षपुच्छवान् जायते ॥ ७ ॥

तं हेके एतया विकृत्याऽभिमन्थ्यान्यां चितिं चिन्वन्ति—द्रोणचितं वा, रथचक्रचितं वा, कङ्क-
चितं वा, प्रउगचितं वा, उभयतःप्रउगं वा, समुद्गमपुरीषं वा । न तथा कुर्यात् । यथा पक्षपुच्छवन्तं
गर्भं परिवृश्चेत्—तादृक्तात् । तस्मादेनं सुपर्णचितमेव चिनुयात् ॥ ८ ॥

नात्र एकस्यापि बद्ध प्रदेशेषु आधानाद् यजूवीति बह्वचनम् । द्विवचिनेन तत्रस्था देवा विवक्षिता इति
न्याचक्षे—देवान् गच्छेति । तद् एनं सुपर्णं गच्छन्तं कृत्वा आहेति मन्त्रशेषः । किमाह । देवान् गच्छेत्या-
र्षर्माहेति । अथवा मन्त्रोच्चारयित्वा सुपर्णोऽसीत्यादिना ' एनम् ' अग्निं ' सुपर्णं गच्छन्तं कृत्वा ' ' आह ' इति ।
किमिति । ' देवान् गच्छ ' इति ॥ ६ ॥

उक्तं विकारं पक्षपुच्छायात्यक्त माविनेऽग्निबनस्य उपयोगितया प्रशंसितुमनुवदति—तं वा एतमिति ।
वक्ष्यमाणोभयोगिनं लोकन्यापं दर्शयति—यादृग् वै योनाविति । यादृग्विषं तिष्यते, तादृग् जायते इति लोक-
मर्षोदा । ' यद् ' यस्मात् ' पक्षपुच्छवन्तं ' विकरोति ' अत्र ' उखाधारणसमये । ' तस्मात् ' ' एषः ' अग्निः
' अमुत्र ' आहवनीयदेशे चयनानन्तरं तारोव ' जायते ' चयनेन सुपर्णाकार एव जायत इत्यर्थः । अनेनाग्नि-
मन्त्रगचयनयोर्वैसाहस्याभाव उक्तः ॥ ७ ॥

मस्मात् केपाग्निं पक्षपुच्छायात्यक्त माविनेऽग्निबनस्य उपयोगितया प्रशंसितुमनुवदति—तं वा एतमिति ।
' एतया ' सुपर्णोऽस्त्रीयापुंस्वरूपया । ' अन्थ्यान् ' इत्यस्य विकरणम्—' द्रोणचितम् ' इत्यादिभ्यम् । द्रोणादपो-
च्छरेकत्वात् । ' समुद्गमपुरीषं ' देवि । ' प्रतिदिशं ' पुरीषमाहःपाह्य, तेनैव चयनं ' समुद्गमपुरीषाख्या ' विपतिः ।
एतयाः स्पष्टाः । निषेधोपयोगिद्वये निषेधस्य प्रतिकूलतामाह—यथा पक्षपुच्छवन्तं गर्भं परिवृश्चेत्, तादृक्
तदिति । स्वपदमुपसंहरति—तस्मादेनं सुपर्णचितमेवेति ॥ ८ ॥

१—एतया विकृत्याऽभिमन्थ्यान्यां चितिं चिन्वन्ति लोकन्यापं दर्शयति—यादृग् वै योनाविति । यादृग्विषं तिष्यते, तादृग् जायते इति ।
क. भा. सू. १११।११४ ।

(७) तुमेतया विवृत्त्या । (त्वे) इत् ऊर्ध्वं प्राञ्चं प्रगृह्णात्यसौ
वाऽआदित्यऽ एषोऽग्निरसुं तदादित्यमितु ऊर्ध्वं प्राञ्चं दधाति तुस्मादसा-
वादित्यऽ इत् ऊर्ध्वः प्राद् धीयते परोवाहु प्रगृह्णाति परोवाहु ह्येषुऽ इतो-
ऽथैनमुपावहरति तमुपावहृत्योपरिनाभि धारयति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥

(८) अथ विष्णुक्रमान्क्रमते । (तऽ) एतद्वै देवा विष्णुभूर्त्वेमाँ-
ल्लोकानक्रमन्त वद्विष्णुभूर्त्वाऽक्रमन्त तुस्माद्विष्णुक्रमास्तथैवैतद्यजमानो
विष्णुभूर्त्वेमाँल्लोकान्क्रमते ॥ १० ॥

तमेतया विवृत्त्या, इत् ऊर्ध्वं प्राञ्चं प्रगृह्णाति । असौ वाऽआदित्य एषोऽग्निः । असुं तदादित्य-
मित ऊर्ध्वं प्राञ्चं दधाति । तस्मादसावादित्य इत् ऊर्ध्वः प्राद् धीयते । परोवाहु
प्रगृह्णाति । परोवाहु ह्येष इतः । अथैनमुपावहरति । तमुपावहृत्योपरिनाभि धारयति ।
तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥

अथ विष्णुक्रमान् क्रमते । एतद्वै देवा विष्णुभूर्त्वेमाँल्लोकानक्रमन्त । वद्विष्णुभूर्त्वाऽक्रमन्त-
तस्माद् विष्णुक्रमाः । तथैवैतद्यजमानो विष्णुभूर्त्वेमाँल्लोकान् क्रमते ॥ १० ॥

यदक्त सूत्रकृता—“तशिवं प्राञ्चं प्रगृह्णाति सुपर्णोऽग्नीति पिण्डवद् धारण चेति”—(का. श्रौ. सू. १६ ।
१५२ । १५३) इति । च शब्दोऽवधारणमिति पिण्डवदेव; उखार्थं मृत्पिण्डधारण यदक्त, तददित्यर्थः ।
तदिद विवृत्ते—तमेतया विवृत्त्येत ऊर्ध्वं प्राञ्चं प्रगृह्णातीति । ‘ इतः ’ अस्मात् पृतप्रदेशात् ‘ प्राञ्चं ’
प्राङ्मुख सूर्यस्याग्नेश्च यथा मध्ये व्यवधानं न भवति, तथेत्यर्थः । एतत् प्रशंसति—असौ वा आदित्य एषो-
ऽग्निरिति । अग्नेरदित्यात्मकत्वं प्रागुक्तम् । आदित्यस्य प्राग् ऊर्ध्वगतिप्रतिपत्त्या उक्तार्थमुपोद्बल्यति—तस्मा-
दसावादित्य इति । प्रमहणे प्रकारविशेषमाह—परोवाहु प्रगृह्णातीति । बाहोः ‘ परः ’ ऊर्ध्ववर्ती यथा
भवति तथेत्यर्थः । ‘ एषः ’ आदित्यः ‘ इतः ’ अस्मात् भूस्थानात् ‘ परोवाहु ’; सर्वेषां बाहोर्ऊर्ध्वप्रदेशादि-
त्वात् तदभिज्ञस्याप्यस्य तथा प्रमहणं युक्तमित्यर्थः । बाहोरेपरिश्रुतस्वाग्नेः प्रत्यवरोहणम्, तदनन्तरं नामैष्यदि
प्रदेशे धारणं च विवृत्ते—अथैनमुपावहरतीति । तस्योक्तो बन्धुरिति । उपरिनाभिधारणार्थवाद उक्तो रुक्म-
धारणप्रस्तावे (श. प. ६।७।१ कं. ११) इत्यर्थः ॥ ९ ॥

अथ विष्णुक्रमक्रमण विधाय, तन्निर्वचनद्वारेण प्रशंसति—अथ विष्णुक्रमानिति । विष्णुभूर्त्वेदेवैः क्रान्त-
त्वाद् विष्णुक्रम इति नाम सम्पन्नम् । यथा देवैस्तथैव ‘ एतत् ’ एतेन समन्त्ररूपदाक्रमणेन ‘ इमान् लोकान् ’
विष्णुभूर्त्वा क्रान्तवान् भवति यजमानः ॥ १० ॥

स षः स विष्णुर्यज्ञः सः । स षः सु ब्रह्मोऽयमेव सु सोऽग्रमधिरुद्राया-
मेतमेव तद्देवाऽऽत्मानं कृत्वेमाँलोकानकमन्त तथैवैतद्यजमानऽएतमेवा-
त्मानं कृत्वेमाँलोकानकमन्त ॥ ११ ॥

(तऽ) उदङ् प्राङ् तिष्ठन् । (ने) एतद्वै उत्पन्नापतिर्विष्णुकर्मैरुदङ्
प्राङ् तिष्ठन्प्रजाऽ अमृतत तथैवैतद्यजमानो विष्णुकर्मैरुदङ्प्राङ्तिष्ठन्
गजाः सृजते ॥ १२ ॥

विष्णोः क्रमोऽस्तीति । विष्णुर्हि भूत्वा क्रमते सपत्नोति सपत्नान्द्राज
हन्ति गायत्रं छन्दऽआरोहति गायत्रं छन्दऽआरोहति पृथिवीमनु विक्र-
मस्तेति पृथिवीमनु विक्रमते प्रहरति प्रादं क्रमतऽऊर्ध्वमभिसुदृष्ट्वाहा-
त्सूर्ध्वो हि रोहति ॥ १३ ॥

स षः स विष्णुः यज्ञः सः । स षः स यज्ञः-अयमेव सः-सोऽयमभिरुद्रायाम् । एतमेव तद्
देवाऽऽत्मानं कृत्वेमाँलोकानकमन्त । तथैवैतद्यजमान एतमेवात्मानं कृत्वेमाँलोकानकमन्त ॥ ११ ॥

उदङ् प्राङ् तिष्ठन् । एतद्वै तत् प्रजापतिर्विष्णुकर्मैरुदङ् प्राङ्तिष्ठन् प्रजा अमृतत । तथैवैतद्य-
जमानो विष्णुकर्मैरुदङ्प्राङ् तिष्ठन् प्रजाः सृजते ॥ १२ ॥

“ विष्णोः क्रमोऽस्ति ”-इति । विष्णुर्हि भूत्वा क्रमते । “ सपत्नहा ”-इति । सपत्नान्
द्राज हन्ति । “ गायत्रं छन्दऽआरोह ”-इति । गायत्रं छन्दऽआरोहति । “ पृथिवीमनु विक्र-
मस्व ”-इति । पृथिवीमनु विक्रमते । प्रहरति प्रादं क्रमते, ऊर्ध्वम् अभिसुदृष्ट्वाति । ऊर्ध्वो
हि रोहति ॥ १३ ॥

अनु मनुष्यस्य यजमानस्य कथं विष्णुभावेन आक्रमणं सङ्गच्छत इत्याशङ्क्यात्-स ष इति । ' सः ' ' यः '
प्रतिशब्दः ' विष्णुः ' अस्ति, सः यज्ञः । पुनश्च ' सः ' ' यः ' प्रतिशब्दो ' यज्ञः ' अस्ति, ' अयम् अस्तिरेव ' ।
अयमिति कः । यः ' उद्यायो ' अस्ति, सोऽग्निरेव विष्णुवित्यर्थः । प्रतिपादितस्य विष्णोः स्वरूपमिति
देवतां दर्शयति-एतमेव तद्देवा इति । तथैवैतद्यजमान इत्यादिकं स्पष्टम् । उद्यायति यथा क्रमणमेव
विष्णुकर्मणश्चिद्युक्तं भवति ॥ १२ ॥

क्रमणप्रकारं विधाय प्रशंसति-उदङ्प्राङ्तिष्ठानि । अथ लोकत्रयप्रतिनिधित्वेन त्रिवराक्रमणम्, ताव
यवो मन्त्राः, दिशो विक्रमार्थं पदान्क्रमणायवेदेषु एको मन्त्रः ॥ १३ ॥

तदेवं मन्त्रचतुष्टयं क्रमेण विधाय म्वाचष्टे-विष्णोः क्रमोऽस्तीति विष्णुर्हि भूत्वा क्रमस्य इत्यादिना ।
प्रथममन्त्रस्यत्वमर्थः-देवाऽऽत्मानम् । पदान्निधायत्वात् । त्वं ' विष्णोः क्रमोऽस्ति ' मनुष्यस्य मय ऋषीणास्त्वं ' तपतेदा '

१-विष्णुचतुष्टयं मन्त्रचतुष्टयमिति । का. श्री. सू. १६।१११ । २-विश्वो भोजो विष्णोश्च विष्णोस्तेति । का. श्री.
सू. १६ । १११ । ३-अयमनुष्येति । का. श्री. सू. १६ । १११ ।

· विष्णोः क्रमोऽसीति । विष्णुर्हि भूत्वा क्रमतेऽभिमातिहेत्यभिमाती-
 हात्र हन्ति त्रैष्टुभं छन्दऽआरोहेति त्रैष्टुभं छन्दऽआरोहत्यन्तरिक्षमनु विक्र-
 मस्वेत्यन्तरिक्षमनु विक्रमते प्रहरति पादं क्रमत ऽऊर्ध्वमग्निमुद्गृहा-
 त्यूर्ध्वो हि रोहति ॥ १४ ॥

· विष्णोः क्रमोऽसीति । विष्णुर्हि भूत्वा क्रमतेऽरातीयतो हन्तेत्यराती-
 यतो हात्र हन्ति जागतं छन्दऽआरोहेति जागतं छन्दऽ आरोहति दिवमनु
 विक्रमस्वेति दिवमनु विक्रमते प्रहरति पादं क्रमत ऽऊर्ध्वमग्निमुद्गृहा-
 हात्यूर्ध्वो हि रोहति ॥ १५ ॥

“ विष्णोः क्रमोऽसि ”—इति । विष्णुर्हि भूत्वा क्रमते । “ अभिमातिहा ”—इति ।
 अभिमातीहात्र हन्ति । “ त्रैष्टुभं छन्द आरोह ”—इति । त्रैष्टुभं छन्द आरोहति । “ अन्तारि-
 क्षमनु विक्रमस्व ”—इति । अन्तरिक्षमनु विक्रमते । प्रहरति पादं क्रमते, ऊर्ध्वम् अग्निमुद्गृ-
 हाति । ऊर्ध्वो हि रोहति ॥ १४ ॥

“ विष्णोः क्रमोऽसि ”—इति । विष्णुर्हि भूत्वा क्रमते । “ अरातीयतो हन्ता ”—इति ।
 अरातीयतो हात्र हन्ति । “ जागतं छन्द आरोह ”—इति । जागतं छन्द आरोहति । “ दिव-
 मनु विक्रमस्व ”—इति । दिवमनु विक्रमते । प्रहरति पादं क्रमते, ऊर्ध्वम् अग्निमुद्गृहाति ।
 ऊर्ध्वो हि रोहति ॥ १५ ॥

सपत्नानां हन्ता तथाविचस्त्वं गापत्र छन्द आरोहे आरुह्यः सः ‘शृषित्री’ मूलोक्तं सकलं ‘विक्रमस्व’ आक्रमणं
 बुरु । ‘विष्णोः क्रमोऽसि’ ‘इति’ एतत् प्रसिद्धमेवेति तद् दर्शयति—विष्णुर्हि भूत्वेति । ‘अत्र’ आक्रमणकाळे
 ‘सपत्नान्’ शत्रून् ‘हन्ति’ हिनस्ति खलु; अतः ‘सपत्नहा’ इति विशेषणं युक्तम् । ‘गापत्रं छन्दः’—
 ‘शृषित्रीमनु’—इत्येतयोर्भेदोऽप्यस्य स्पष्टम् । क्रमणप्रकारमाह—प्रहरति पादमिति । पादं पुरोदेशं प्रति नयेत्, नीत्वा च
 ‘क्रमते’ पादं प्रक्षिपेत् । तदनन्तरम् ‘अग्निम्’ ‘ऊर्ध्वं’ नामेकार्देशं प्रति उद्गृहीत्वा, ऊर्ध्वमुखं गृहीत्वा ।
 ‘हि’ यस्मात् ‘ऊर्ध्वः’ मूलोक्तादुपरि देशं प्रति ‘रोहति’ विष्णुक्रमणेन, अतोऽपरेण्यूर्ध्वदेशप्राप्तये
 युक्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

· एकमुपरितनं मन्त्रप्राप्तमपि व्याख्येयम् । ‘सपत्नहा’—इत्यस्य स्थाने क्रमेण ‘अभिमातिहा’—‘अरा-
 तीयतो हन्ता’—‘सपत्नतो हन्ता’ इति विशेषः । तथा गापत्रमित्यस्य स्थाने क्रमेण ‘त्रैष्टुभम्,’ ‘जाग-
 तम्,’ ‘दिवमनुम्’ इति विशेषः । एकम् ‘अन्तरिक्षं,’ ‘दिवं’ ‘दियाः’—इति च । इतरत्
 समानम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

विष्णोः क्रमोऽस्तीति । विष्णुर्हि भूत्वा क्रमते शश्वयतो हन्तेति शश्व-
यतो ह्यत्र हन्त्यानुष्टुभं छन्दः आरोहेत्यानुष्टुभं छन्दः आरोहति दिशोऽनु-
विक्रमस्वेति सर्वा दिशोऽनु वक्षते न ग्रहरति पादं नेदिमां-
होक्षानतिप्रणश्यानीति । ऊर्ध्वमेवाग्निसुदृष्ट्वाति सु॒ ह्यारोहति ॥ १६ ॥

इति पञ्चमपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ६-६-२ ॥ (७. २.)

अथैनमिति प्रगृह्णाति । (त्ये) एतद्वै देवाऽअकामयन्त पर्जन्यो रूपं
स्यामेति तु ऽएतेनात्मना पर्जन्यो रूपमभवन्स्तथैवैतद्यजमान ऽएतेनात्मना
पर्जन्यो रूपं भवति ॥ १ ॥

“ विष्णोः क्रमोऽसि ”-इति । विष्णुर्हि भूत्वा क्रमते । “ शश्वयतो हन्ता ”-इति । शश्व-
यतो ह्यत्र हन्ति । “ आनुष्टुभं छन्दः आरोह ”-इति । आनुष्टुभं छन्दः आरोहति । “ दिशी-
ऽनु विक्रमस्व ”-(वा. सं. १२।५) इति । सर्वा दिशोऽनुविक्षते । न ग्रहरति पादम् । नेदिमां-
होक्षानतिप्रणश्यानीति । ऊर्ध्वमेवाग्निसुदृष्ट्वाति । सं ह्यारोहति ॥ १६ ॥

अथैनमिति प्रगृह्णाति । एतद्वै देवा अकामयन्त-पर्जन्यो रूपं स्यामेति । तऽएतेनाऽऽत्मना
पर्जन्यो रूपमभवन् । तथैवैतद्यजमान एतेनात्मना पर्जन्यो रूपं भवति ॥ १ ॥

द्विभक्तये विशेषमाह-दिशोऽनु विक्रमस्वेति । सर्वा दिशोऽनुविक्षय पादं न ग्रहरत् । पादप्रक्षेपाकरणस्य
प्रयोजनमाह-नेदिमानिति । ‘ नेत् ’-इति परिभये; एतेषां त्रयाणां लोकानामतिक्रमः परिभयम्; अतस्त्व-
कर्त्तव्यमिति तस्याग्निप्रायः । पादप्रहारवत् अग्नेरुद्गमहणस्यापि निवृत्तिप्रसक्त्यावाह-ऊर्ध्वमेवाग्निसिति । ‘ एव ’
शब्दो भिन्नक्रमः; उद्गृह्णात्येव । तत्र प्रयोजनं दर्शयति-सं ह्यारोहतीति । समारोहणसम्भवात् तत्रप्रयोज्य-
मसुदृष्टहणं कर्त्तव्यमेवेत्यर्थः ॥ १६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यन्दिनीपत्रतयपत्रालयभाष्ये षष्ठ्यां
सप्तमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (६-७-२) ॥

अथ पदुक्तं विष्णुक्रमेणाग्नेरुद्गोद्गमणं तस्य तथैवोद्गृह्णन्ना धारणप्रकारं हस्तेनाभिनीय विचले-
अथैनमिति प्रगृह्णातीति । ‘ इति ’-शब्दविवक्षितोऽर्थः सूत्रे न्यायस्य दर्शितः-“ धारणञ्च विष्णवन् ”-
(का. श्रौ. सू. १६।१५२।१५३) इति । उदात्ता उपादानभूतस्य मृत्पिण्डस्य धारणं यथा प्रागु-
क्तम् (उ. प. ६।४।४।६) ऊर्ध्वबाहुत्वविशिष्टम्, एतादृशत्रापीत्यर्थः । एतत् प्रशस्तं-एतद्वै
देवा इति । एतदिति कामनाविषयस्य सकृद्देहेण प्रदर्शनम् । एतच्छब्दार्थमाह-पर्जन्यो रूपं स्यामेतीति । यः
‘ पर्जन्यः ’ मेयोऽस्ति, तद्गूपं ‘ स्वाम् इति, ’ मेवरूपा मवेमेत्यर्थः ॥ १ ॥

(त्य) अक्रन्ददग्नि स्तनयन्निव द्यौरिति । क्रन्दतीव हि पर्जन्य स्तन-
यन्धुगना रेरिहद्वीरुधः समञ्जसिति क्षामा वै पर्जन्यो रेरिह्युमाणो वीरुधः
समनक्ति सद्यो जज्ञानो वि्वि हीमिद्धो ऽअख्ययिति सद्यो वाऽएष जज्ञान
ऽइदथँ सुर्व विख्यापयत्या रोदसी भानुना भात्यन्तऽरिति वै द्यावा-
पृथिवी रोदसी तेऽएष भानुनाऽऽभाति परोबाहु प्रगृह्णाति परोबाहु हि
पर्जन्यः ॥ २ ॥

(न्योऽथै) अथैनमुपावहरति । (त्ये) एतद्दे योऽस्मिँल्लोके उसो यदु-
पजीवनं तेनेतत्सहोर्ध्वं ऽ इमाँल्लोकान्नोह्यत्यग्निर्वाऽअस्मिँल्लोके उसोऽग्निरुप-
जीवनं तद्यत्रावदेव स्यात्तु हास्मिँल्लोके उसो नोपजीवनथँ स्यादुथ अत्र-
त्यवरोह्यत्यस्मिँल्लोके उसमुपजीवनं दधाति ॥ ३ ॥

“अक्रन्ददग्नि स्तनयन्निव द्यौः”—इति । क्रन्दतीव हि पर्जन्यः स्तनयन् । “क्षामा रेरिह-
द्वीरुधः समञ्जन्”—इति । क्षामा वै पर्जन्यः, रेरिह्यमाणो वीरुधः समनक्ति । “सद्यो जज्ञानो
वि हीमिद्धोऽअख्ययत्”—इति । सद्यो वाऽएष जज्ञान इदं सर्वं विख्यापयति । “आ रोदसी
भानुना भात्यन्तः”—(वा० सं० १२।६) इति । इमे वै द्यावापृथिवी रोदसी । तेऽएष
भानुनाऽऽभाति । परोबाहु प्रगृह्णाति । परोबाहु हि पर्जन्यः ॥ २ ॥

अथैनमुपावहरति । एतद्दे योऽस्मिँल्लोके रसो, यदुपजीवनम्—तेनेतत् सहोर्ध्वं इमाँल्लोकान् रोदति ।
अग्निर्वाऽअस्मिँल्लोके रसः, अग्निरुपजीवनम् । तद्वयत् तावदेव स्यात्—न हास्मिँल्लोके रसो, नोपजी-
वनं स्यात् । अथ यत् प्रत्यवरोहति—अस्मिँल्लोके रसमुपजीवनं दधाति ॥ ३ ॥

अक्रन्ददग्निः स्तनयन्निवेति । उपमानोपमेयमात्र औपचारिकः । ‘क्षामा’ अवर्षणेन सर्वक्षपकारी
पर्जन्यात्मा अग्निः ‘रेरिहत्’ चरा लेहन् ‘वीरुधः’ ऊतपुत्रमादीन् ‘समञ्जन्’ सम्भगार्द्राँकुर्वन् ‘अक्र-
न्दद्’ इति शूर्वात्त्वयः । अथवा ब्राह्मणानुसारेण ‘वीरुधः समनक्ति’ इति व्याख्येयम् । पर्जन्यात्मा अग्नि-
‘सद्यः’ रदानमेव ‘जज्ञानः’ जायमानः ‘इदः’ समिद्धः सन् ‘इद सर्वं’ ‘विख्यापयति’ ‘रोदसी’
द्यावापृथिवी ‘अन्तः’ तयोर्मध्ये ‘भानुना’ प्रकाशेन ‘आभाति’ सर्वतः प्रकाशते ।

प्रथमपादं व्याचष्टे—‘पर्जन्यः’ अन्वयाख्येयः स्तनयन्, इष्टिलिङ्गमन्द कुर्वन् ‘क्रन्दतीव’ आक्रोशादिव
वर्तते । क्षामशब्देनात्र पर्जन्यो विवक्षित इति व्याचष्टे—जज्ञान इदं सर्वं विख्यापयतीति । “एने वै
द्यावापृथिवी” इत्यादि चतुर्थपादब्राह्मण स्पष्टम् । परोबाहु प्रगृह्णातीति । एष सार्धवादः उख्याग्निधारण-
प्रस्तावे (अ. प. १।७।२।९ इत्यत्र) व्याख्यातः ॥ २ ॥

ऊर्ध्वं धृतस्याग्रेत्परोहणं सार्धवाद दर्शयति—अथैनमुपावहरत्येतद्वा इति । ‘यः अस्मिन् लोके’

सुद्रेव प्रत्यवरोहति । (त्ये) एतद्वाऽएतदिमाँल्लोकानितुऽ ऊर्ध्वो रोहति स स पुराडिव रोहऽ इयुषु वै प्रतिष्ठा तद्यत्तावदेव स्यात्प्र हास्माल्लोकाद्युजमानक्ष्यवेत्ताप अत्प्रत्यवरोहतीमासेवैतत्प्रतिष्ठामभिप्रत्येत्यस्यामुवैतत्प्रतिष्ठार्या प्रतिष्ठिति ॥ ४ ॥

सुद्रेव प्रत्यवरोहति । (त्ये) एतद्वाऽएतदिमाँल्लोकानितुऽ ऊर्ध्वो जयति स स पुराडिव जयो यो वै पुराडेव जुयत्यन्ये वै तस्य जितमन्त्रवस्यन्तुय सुऽ उभयया जुयति तस्य तुत्र कामचरणं भवति तद्यत्प्रत्यवरोहतीमासेवैतल्लोकानितुश्चोर्ध्वानमुत्रश्चावर्वाचो जयति ॥ ५ ॥

यदेव प्रत्यवरोहति । एतद्वाऽएतदिमाँल्लोकानित ऊर्ध्वो रोहति । स स पुराडिव रोहः । इयुषु वै प्रतिष्ठा । तद्यत्तावदेव स्यात्-प्र हास्माल्लोकाद्युजमानक्ष्यवेत् । अप यत् प्रत्यवरोहति-इमामेवैतत् प्रतिष्ठामभिप्रत्येति । अस्यामेवैतत् प्रतिष्ठार्या प्रतिष्ठिति ॥ ४ ॥

यदेव प्रत्यवरोहति । एतद्वाऽएतदिमाँल्लोकानित ऊर्ध्वो जयति । स स पुराडिव जयः । यो वै पुराडेव जयति-अन्ये वै तस्य जितमन्त्रवस्यन्ति । जय य उभयया जयति-तस्य तत्र कामचरणं भवति । तद्यत् प्रत्यवरोहति-इमानेवैतल्लोकानितश्चोर्ध्वान्, अमुत्रश्चावर्वाचो जयति ॥ ५ ॥

‘ सः ’ सप्तमूर्तोऽसः, ‘ यत् ’ यथ सर्वान्निनसुनजीवनन, ‘ तत् ’ तत्र ‘ एतद् वै ’ अग्निः सत् । यद्वा, ‘ एतद् ’ इति वक्ष्यमाणार्थस्य सामान्यतः सङ्गृह्यान्निधानम् । ‘ तेन ’ सप्तमूर्तेनोर्ध्वमेनेन च ‘ सद् ’ यजमानः ‘ एतद् ’ एतेन अग्नेरूर्ध्वप्रापणप्रकारेण ‘ ऊर्ध्वम् ’ ‘ ईर्ध्वलोकम् ’ ‘ आरोहति ’ । यो सतो यदुजमानो भवेत्, तद् विशिनष्टि-अग्निर्वा इति । अग्ने रक्ष्यन्नुजमानत्वञ्च दाहग्राह्युपकारितया सर्व-प्रसीदन् । ‘ तत् ’ ईर्ध्वे ‘ यद् ’ यदि ‘ तावदेव ’ ऊर्ध्वं प्रत्येव ‘ स्यात् ’, तर्हि ‘ अग्निम् लोके ’ सतोर्ध्वमेनेन सः । ‘ अय ’ आरोग्यानन्तरं ‘ यद् ’ यदि ‘ प्रत्यवरोहति ’ अग्निं पृथिव्यान्, तद्यत्प्रत्यवरोहति पुनः स्यात्पति ॥ ३ ॥

प्रकारान्तरेण प्रत्यवरोहन् प्रसंसति-यदेव प्रत्यवरोहत्येतद्वा इति । ईर्ध्वम् । ईर्ध्वलोकानिति । ‘ ऊर्ध्वो रोहति ’ सिञ्चुम्नन्येनेन । ‘ सः ’ ‘ एतद् ’ प्रतिनिश्चतः ‘ रोहः ’ आरोग्यम् । एवं लोकान् स्रुत्वमग्नेः ‘ सः सः ’ इति वीक्षा प्रसंसने । मूर्ध्वे प्रति प्रत्यवरोहमानत्वेन प्रप्नुतिः स्यात् । ‘ इ ’ प्रतिष्ठा । अय यत् प्रत्यवरोहतीत्यादि गतम् ॥ ४ ॥

पुनस्तदेव प्रकारान्तरेण प्रसंसति-यदेव प्रत्यवरोहतीत्यादिना । ‘ रोहति ’ इत्यस्य स्थाने ‘ जयति ’ इत्येत्द् विशेषः । इति ईर्ध्वम् । अतः पुराजयः तस्य को वाय इत्यत्र आह-अन्ये वै तस्य जितमन्त्रवस्यन्तीति । ‘ अन्ये ’ शत्रवः ‘ तस्य ’ ‘ जितं ’ स्थानम् । ‘ अन्यवस्यन्ति ’ यदुजमानेन क्रमन्ते । अपोर्ध्व-केपरीत्वेन यदि ‘ उभयया जयति, ’ एतद्विधे पुनः प्रत्यह् गम्यतर्ह्यर्थः, ‘ तस्य ’ उभयया जयतः ‘ सः ’ जितमग्नेः ‘ कामचरणं भवति ; ’ अन्यैः प्रतिष्ठितत्वात् । उभयया जयतः कामच-उभयप्रत्यवरोहतीति ।

(त्यु) अग्नेऽभ्यावर्तिन् । (त्र) अभि मा निवर्तस्वाग्नेऽब्जिः पुन-
रूर्जा सह ख्येत्येतेन मा सुर्वेणाभिनिवर्त्तस्वेत्येतुच्चतुष्कृत्वः प्रत्यवरोहति
चतुर्हि कृत्वऽऊर्ध्वो रोहति तद्यावत्कृत्वऽऊर्ध्वो रोहति तावत्कृत्वः प्रत्य-
वरोहति तमुपावद्धृत्योपरिनाभि धारयति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ६ ॥

(३) अथैनमभिमन्त्रयते । (तऽ) आयुर्वाऽअग्निः आयुरेवैतदात्मन्धत्तऽआ
त्वाऽहार्षमित्या ह्येनश्च ह्रन्त्यन्तरभूरित्यायुरेवैतदन्तरात्मन्धत्ते ध्रुवस्ति-
ष्ठाविचाचलिरित्यायुरेवैतद्ध्रुवमन्तरात्मन्धत्ते विश्वास्त्वा सुर्वा व्वाञ्छ-
न्वित्युन्नं वै विश्वाऽन्नं त्वा सुर्वं व्वाञ्छन्वित्येतन्मा त्वद्राष्ट्रसुधिभ्रशडिति
श्रीर्वै राष्ट्रं मा त्वच्छीरधिभ्रशडित्येतत् ॥ ७ ॥

“ अग्नेऽभ्यावर्तिन्नभि मा निवर्तस्व ”—(वा. सं. १२।७) “ अग्नेऽब्जिः ”—
(वा. सं. १२।८) “ पुनरूर्जा ”—(वा. सं. १२।९) “ सह ख्येत्येतेन ”—(वा.
सं. १२।१०) इति । एतेन मा सर्वेणाभिनिवर्त्तस्वेत्येतत् । चतुष्कृत्वः प्रत्यवरोहति । चतुर्हि
कृत्व ऊर्ध्वो रोहति । तद्यावत्कृत्व ऊर्ध्वो रोहति—तावत्कृत्वः प्रत्यवरोहति । तमुपावद्धृत्योपरिनाभि
धारयति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ६ ॥

अथैनमभिमन्त्रयते—आयुर्वाऽअग्निः, आयुरेवैतदात्मन्धत्ते । “ आ त्वाऽहार्षम् ”—(वा. सं.
१२।११) इति । आ ह्येनं हरन्ति । “ अन्तरभूः ”—इति । आयुरेवैतदन्तरात्मन्धत्ते । “ ध्रुवस्ति

‘ इतश्च ऊर्ध्वान् ’ अस्माद्भूलोकाद्दुर्गपर्यवधिस्ताव पराद् प्रपणेत जयति, ‘ अमुतश्च अर्वाच. ’ अमु-
न्नाद् सुन्नोकात् अर्वाचिन्नो लोकान् प्रपवचरणेन ‘ जयति ’ ॥ ६ ॥

आरोहणस्य यथा आरोद्रापानभेदेन मन्त्रचतुष्टय “ विश्वाः क्रमोऽसि ”—इत्यादिकमुक्तम्, एवमवरोहणी-
यानामपि दिक्स्थितानां लोकानां चतुष्टयेवावरोहणव्यापि मन्त्रचतुष्टयस्य प्रतीकमुपादाय सङ्गृह्य तात्पर्य-
माह—अग्नेऽभ्यावर्दिभित्वादिना । “ अग्ने अब्जिः शत ते सन्वाष्ट्रः ”—इति द्वितीयः । “ पुनरूर्जा
निवर्त्तस्व ”—इति तृतीयः । “ सह ख्येत्येतेन निवर्त्तस्व ”—इति चतुर्थः । ‘ एतेन ’ सर्वेण मन्त्रेण यान्त
आयुर्वर्षः प्रपद्यत उक्ताः, तेन ‘ सर्वेण ’ अपि सहितो ‘ निवर्त्तस्व ’ ‘ इति ’ ‘ एतद् ’ सर्वमन्त्रेषु प्रति-
पादितम्, न ततोऽधिकमित्यर्थः ॥

शानभेदेनैव यत् सिद्धं चतुष्कृत्वः प्रत्यवरोहणम्, तदन्वयं प्रशंसति—चतुष्कृत्वः प्रत्यवरोहतीति । तत्रो
पपदिमाह—चतुर्हि कृत्व इति । फलितमर्थे दर्शयति—तद् यावत्कृत्व ऊर्ध्वं इति । ‘ तमुपावद्धृत्य ’ इति
यस्मिन् नाभिप्रदेशे धृतम्, तत्रैव धारयेत् । उक्तमुपरिनाभिधारणार्थं भादसतिदिशति—तस्योक्तो बन्धुरिति ।
रुक्मधारणप्रस्तावे (श. प. ६।७।१।१—११) उक्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

यदुक्तं सूत्रहता—“ उपरिनाभि धारयन्ना त्वाऽहार्षमित्यभिमन्त्रयते ”—(का. श्रौ. सू. १९।१११)
इति । तदेतद् विधत्ते—अथैनमभिमन्त्रयत इति । ‘ अय ’ नाम्युपरिधारणानन्तरम् । आयुर्वा अभि-

(६) अथ शिष्यपाशं च रुक्मपाशं चोन्मुञ्चते । वारुणो वै प्राशो वरुण-
पाशादेव तत्प्रमुच्यते वारुण्यर्चा स्वेनैव तदात्मना स्वया देवतया
वरुणपाशात्प्रमुच्यतऽब्रुदुत्तमुं वरुण प्राशमस्मदुवाधमं वि मध्यमुत्तुं
श्रयाप्रेति युथेव युजुस्तुथा बन्धुदथा व्ययमादित्य व्रते तथानागसो
ऽअदितये स्यामेतीयं वाऽअदितिरनागसस्तुभ्यं चास्ये च स्यामेत्येतत् ॥ ८ ॥

छाविचानलिः—इति । आयुरेवैतद्भुवन्तरात्मन् धत्ते । “ विशास्त्वा सर्वा वाञ्छन्तु ”—
इति । अन्नं वै विशः । अन्नं त्वा सर्वं वाञ्छतित्येतत् । “ मा त्यद्राष्ट्रमधिभ्रशत् ”—
(वा० सं० १२ । ११) इति । श्रौर्वं राष्ट्रम् । मा त्वच्छीरधिभ्रशदित्येतत् ॥ ७ ॥

अथ शिष्यपाशं च रुक्मपाशं चोन्मुञ्चते । वारुणो वै प्राशः, वरुणपाशादेव तत् प्रमुच्यते ।
वारुण्यर्चा । स्वेनैव तदात्मना स्वया देवतया वरुणपाशात्ममुच्यते । “ उद्भुत्तमं वरुण प्राश-
मस्मदुवाधमं वि मध्यमं श्रयाप्य ”—इति । यथैव यजुस्तथा बन्धुः । “ अथा ययमा-
दित्य व्रते तथानागसो ऽअदितये स्याम ”—(वा० सं० १२ । १२) इति । इयं वा ऽअदितिः ।
अनागसस्तुभ्यं चास्ये च स्यामेत्येतत् ॥ ८ ॥

रिति । यान्तं काल जटराग्निर्दरेऽस्ति, तावत्पुन्यन्तमायुषोऽवस्थानात् आयुषोऽग्निनिमित्तत्वात् “ आयुर्वो
अग्निः ”—इत्युच्यते ॥

तत्र मन्त्रं विधाय व्याचष्टे—आ स्वाऽहार्णमिति । अयमर्थः,—हे अग्ने ! ‘ त्वा ’ त्वाम् ‘ आहार्णम् ’ आहृण-
वानग्नि मध्यदेश प्रति, त्वं च देहस्य ‘ अन्तः ’ मध्ये नाभिदेशे ‘ अमूः ’ अस्याः । तदनन्तरम् अन्वेषणकालिः
‘ अविचानलिः ’ ‘ ध्रुवः निष्ठ ’ त्वां ‘ सर्वा विशाः ’ प्रजाः ‘ वाञ्छन्तु ’ इच्छन्तु, अन्नकारणत्वात् । अन्न
सर्वदा अस्मासु तिष्ठतु इति दि वाञ्छन्ति । ‘ त्वन् ’ त्वत्तः मकाशान् ‘ राष्ट्रं ’ राष्ट्रम् ‘ मा अधिभ्रशन् ’ अधिक
भ्रंशं मा प्राप्नुवान् । आ ह्येनं हरन्तीति वा स्वाऽहार्णमित्यस्य मन्त्रमागस्तमिन्नायः । “ अन्तरमूः ”—इत्येवस्य
तात्पर्यकथनम्—आयुरेवैतदन्तरात्मन् धत्त इति । द्वितीयापादेन तन्मायुषो ध्रुवप्रार्थनम् । अन्नदातृत्वात्
अन्नोपजीविताः प्राशः अन्नमिति “ अन्नं वै विशाः ”—इत्युक्तम् । अतो विशामस्तत्त्वात् ‘ सर्वा विशाः ’
इत्यस्य ‘ अन्नं सर्वं वाञ्छन्तु ’—इत्येवदेव व्याख्यानम् । राष्ट्रदृष्टिमावाभावस्य शिरोऽन्वेषण्यतिरेकापत्तेश्चात्
‘ श्रौर्वं राष्ट्रम् ’—इत्युपचारेणाह ॥ ७ ॥

अथ शिष्यपाशमि यादि । ‘ अथ ’ उपस्थानानन्तरम्, शिष्यइत्यस्यो. कण्ठसम्बद्धं पाशम् ‘ उन्मु-
ञ्चते ’ उद्भूतं विभ्रंमयेत् । इत्यस्यपि बन्धनसाधनस्य पाशस्य वरुणदेवताकार्यप्रतिदिः “ वारुणो वै प्राशः ”—
इत्यस्य ‘ वै ’—इत्येनं लोपते । पाशोऽमोके वरुणदेवताकामुच विधाय प्रशंसति—वारुण्यर्चेति । ‘ तन् ’
तेन वारुण्यर्चा पाशविमोकेन ‘ स्वेनैव आत्मना ’ पाशास्य बान्धनेन रूपेण ‘ स्वया ’ स्वकीयया पाशाग्निमानिन्या
‘ देवतया ’ वरुणपाशात् प्रमुच्यते ‘ यवमानः ॥

(वृ) अथैनमिति प्रगृह्णाति । (त्ये) एतद्वाऽएनमदो विवृकृत्येतुऽऊर्ध्वं प्राञ्चं प्रगृह्णाति तं ततऽद्विति प्रगृह्णाति तद्यत्तावदेवाभविष्यद्वन्न ह्येषु व्यरथ्य-
स्यताथ युदेनमिति प्रगृह्णाति तस्मादेपऽद्वितीत्वाऽद्येति पुनरेति ॥ ९ ॥

(त्यु) अग्रे बृहद्ब्रह्मपुसामूर्ध्वोऽअस्यादिति । (त्यु) अग्रे ह्येषु बृहद्-
ब्रह्मपुसामूर्ध्वंस्तिष्ठसि निर्जगन्वान्तमसो ज्योतिष्याऽऽगादिति निर्जगन्वान्वा-
ऽएष राज्ये तमसोऽह्ना ज्योतिष्येत्यग्निर्भानुना कृशता स्वङ्गऽद्वित्यग्निर्वा-
ऽएष भानुना कृशता स्वङ्गऽआ जातो विवृथा उन्नान्यप्राऽद्वितीमे वै लोका

अथैनमिति प्रगृह्णाति । एतद्वाऽएनमदो विवृकृत्येत ऊर्ध्वं प्राञ्चं प्रगृह्णाति । तं तत इति प्रगृ-
ह्णाति । तत् यत्तावदेवाभविष्यद-अन्न ह्येषु व्यरथ्यत । अय युदेनमिति प्रगृह्णाति-तस्मादेप इती-
त्वा, अयेति पुनरेति ॥ ९ ॥

“ अग्रे बृहद्ब्रह्मपुसामूर्ध्वोऽअस्थात् ”-इति । अग्रे ह्येषु बृहन् उपसामूर्ध्वंस्तिष्ठति । “ निर्ज-
गन्वान्तमसो ज्योतिष्याऽऽगात् ”-इति । निर्जगन्वान् वाऽएष राज्ये तमसोऽह्ना ज्योतिष्येति ।

तामृच दर्शयति-उदुत्तममिति । पूर्वोर्द्धस्य स्वर्गार्थतामाह-यथैव यजुस्तथा सन्धुरिति । यजुःशब्देन
मन्त्रो विवक्षितः । मन्त्रो यादृशमर्थं प्रकाशयति, ' सन्धुः ' तद्वाङ्मगमपि तादृगर्थप्रकाशकमेव, नात्र व्याख्या-
तः यो गूढोऽर्थोऽस्तीत्यर्थः । मन्त्रमार्गे उत्तमादिभेदभिन्नस्य त्रिविधस्य पाशविधयनस्य स्पष्ट प्रतिपादनादि-
त्यभिप्रायः ॥

उत्तरार्द्धस्य तात्पर्यमाह-अथा वयमादित्य व्रत इत्यादिना । तातायाः पृथिव्याः अचिरादेव पूर्वदर्शनात्
अलम्बनरूपस्य स्वार्थस्य पृथिव्यां विद्यमानत्वात् “ द्य वा अदितिः ”-इत्याह । अनागसः तुभ्यश्च अस्यै
च स्यामेतयेतदिति । ' तुभ्यम् ' आदित्याय, ' अस्यै च ' अदितये ' अनागसः ' अपाया ' स्याम '
' इत्येतत्, ' मन्त्रेणोक्तमिति शेषः । मन्त्रार्थः स्पष्ट एव ॥ ८ ॥

यदुक्तं सूत्रहता-“ पिण्डवत् प्राग्दक्षिणा प्रगृह्णात्यग्रे बृहन्निति ”-(का. श्रौ. सू. ११ । ११२)
इति, तदेतत् विधाय प्रशतमिति-अथैनमिति प्रगृह्णात्येतद्वा एनमित्यग्निना । इतीति अग्रेवरकृष्टस्य
ग्रहणप्रकारं हस्तेनाभिनीय दर्शयति; स च प्रकारं सूत्रे दर्शितः-पिण्डवत् प्रागित्यादिना । ' इत. ' अस्मात्
स्यानात् ' अदः ' पक्षिरूपेण ' विहृत्या ' पूर्वम् ' ऊर्ध्वम् ' प्रगृहीतवान् । अतः कारणात् ' त '
तयागृहीतम् अग्निम् ' तत. ' देशात् अवरोह ' इति ' उक्तप्रकारेण प्रगृहीत्यात् । कोऽप्य निषम इत्यत्राह-
तद् यत् तावदेवाभविष्यदिति । ' तावदेव ' ऊर्ध्वग्रहणमेव स्यात्, ' अन्न ह एव ' ऊर्ध्वलोके एव
' एष ' ' व्यरथ्यत ' विरमेत् । ' अय ' उक्तपैलशब्देन ' यत् ' यन्मान् ' एनम् इति ' प्रगृहीत्यात्. ' तस्मात् '
' एष. ' अग्निः ' इति ' इवा ' ऊर्ध्वं गत्वा, ' अय इति ' एषम् अवरोहणेन ' पुनः ' ' रिति '
स्वस्थानम् ॥ ९ ॥

तत्र मन्त्र विधाय व्याचष्टे-अग्रे बृहन्नित्यादिना । अयम् अग्निः ' उपमान् ' ' अमे ' ' बृहन् ' भूना

विश्वा सुमानि तानेषु जातऽ आपूरयति परोवाहु प्रगृह्णाति परोवाहु ह्येषुऽ इतोऽथैनमुपावदरतीमासेवैतुत्यतिष्ठामभिप्रत्येत्यस्यासेवैतुत्यति-
 ष्ठायां प्रतितिष्ठति जुगत्था जुगती हेमाँलोकानमुतोऽर्वाँचो व्यङ्गुते ॥ १० ॥

हंसः शुचिपडिति । (त्य) असी वाऽआदित्यो हंसः शुचिपडसुर-
 न्तरिक्षसडिति वयुर्वे वसुरन्तरिक्षसञ्चोता वेदिपडित्यत्रिर्वे होता वेदि-
 पडितियिष्ठिति सुर्वेषां वाऽएष भूतानामतिथिः देवरोणसडिति विषमसडित्ये-
 तन्नृपडिति प्राणो वै नृपुन्मनुष्या नरस्तद्योऽयं मनुष्येषु प्राणोऽग्निस्तमे-
 तदाह वरसडिति सुर्वेषु ह्येषु वरुषु सद्यऽ ऋतसडिति सत्यसडित्येतु-
 द्व्योमसडिति सुर्वेषु ह्येषु व्योमसु सुत्रोऽञ्जा गोजाऽ इत्यञ्जाश्च ह्येषु
 गोजाश्चऽर्त्तजाऽ इति सत्यना ऽइत्येतदद्रिजा ऽइत्यद्रिजा ह्येषुऽ ऋतमिति
 सत्यमित्येतद्वृद्धडिति निदधाति वृद्धद्वेषे तद्यदेप तदेनमेतत्कृत्वा निद-
 धाति ॥ ११ ॥

“अग्निर्मानुना रुशाना स्वङ्गः”—इति । अग्निर्माँसप मानुना रुशाना स्वङ्गः । “ आ जातो
 विश्वा सभान्यमाः”—(वा. सं. १२।११) इति । इमे वै लोका विश्वा सभानि । तानेषु जात
 आपूरयति । परोवाहु मगृह्णाति । परोवाहु ह्येष इतः । अथैनमुपावदरति । इमासेवैतुत्यतिष्ठाम-
 भिनत्येति । अस्यासेवैतत् प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति । जुगत्था । जुगती हेमाँलोकानमुतोऽर्वाँचो
 व्यङ्गुते ॥ १० ॥

“हंसः शुचिपद”-इति । असी वाऽआदित्यो हंसः शुचिपद । “वसुरन्तरिक्षसड”-इति ।
 वयुर्वे वसुरन्तरिक्षसड । “होता वेदिपड”-इति । अग्निर्वे होता वेदिपड । “अतिथिः”—इति ।
 सुर्वेषां वाऽएष भूतानामतिथिः । “हरोणसड”-इति । विषमसड-इत्येतत् । “नृपद”-इति । प्राणो
 वै नृपद । मनुष्या नरः । तद्योऽयं मनुष्येषु प्राणोऽग्निः-तमेतदाह । “वरसड”-इति । सुर्वेषु ह्येष
 वरुषु सद्यः । “ऋतसड”-इति । सत्यमदित्येतत् । “व्योमसड”-इति । सुर्वेषु ह्येष व्योमसु
 सद्यः । “अञ्जा गोजाः”—इति । अञ्जाश्च ह्येष गोजाश्च । “ऋतजाः”—इति । सत्यजा
 इत्येनत् । “अद्रिजाः”—इति । अद्रिजा ह्येषः । “ऋतम”-इति । सत्यमित्येतत् । “वृहत् ”
 (वा. सं. १२।१४) इति निदधाति । वृद्धद्वेषे । तद्यदेप-तदेनमेतत् कृत्वा निदधाति ॥ ११ ॥

‘ऊर्ध्वः’ सन् निर्गतः सन् ‘अस्यात्’ तिष्ठति । ‘तन्मः’ नैरान् सकाशान् ‘निर्वगन्तान्’ निर्गतः सन्
 ‘गोविना’ सह ‘अमान्’ आगच्छति । अन्त्यादित्ययोर्ध्वगमनप्रत्यागमनसास्यात् आदित्यरूपत्वात् इरमनि-
 धानम् । ऋषः ‘अग्निः’ इत्यायां प्रकाशमानेन ‘मानुना’ दीप्तिविरसेन ‘स्वङ्गः’ सोमनाडो भवति ।
 हे अग्ने ! ‘जातः’ जातनाभः सन् ‘विश्वा सभानि’ सर्वाँ लोकाँ आह्वनीयादिस्थानानि वा ‘आद्याः’
 सर्वाँः पूरितवानसि ॥

द्वाभ्यामधुराभ्याम् । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्द्यावानग्निर्द्यावत्यस्य मात्रा तावत्तैवैनमेतद्विदधाति ॥ १२ ॥

(त्व) अथैनमुपतिष्ठते । (तऽ) एतद्वाऽएनमेतल्लघूयतीव यदेनेन सहैति चेति चेमाँल्लोकान्क्रमते तस्माऽएवैतन्नित्हुतेऽहिँसायै ॥ १३ ॥

यदेवोपतिष्ठते । (तऽ) एतद्दे देवाऽअविभयुर्यद्दे नोऽयमिमाँल्लोकानन्तिकान् हिँस्यादिति तदेभ्यऽएवैनमेतल्लोकेभ्योऽश्मयंस्तथैवैनमयमेतदेभ्यो लोकेभ्यः श्मयति ॥ १४ ॥

सीद त्वं मातुः । (१) अस्योऽएनस्येऽन्तरग्ने रूचा त्वुँ शिवो भूत्वा मह्यमग्नेऽधुर्यो सीद शिवस्त्वमिति शिवः-शिवऽ इति श्मयत्येवैनमेतद-हिँसायै तयो हेपऽइमाँल्लोकान्छान्तो न हिनस्ति ॥ १५ ॥

त्रिभिरुपतिष्ठते त्रय इमे लोकाऽधुर्यो त्रिवृदग्निर्द्यावानग्निर्द्यावत्यस्य मात्रा तावत्तैवास्माऽएतन्नित्हुतेऽथो तावत्तैवैनमेतदेभ्यो लोकेभ्यः श्मयति ॥ १६ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ६-५-३ ॥ (७, ३.) ॥

द्वाभ्यामधुराभ्याम् । द्विपाद्यजमानः । यजमानोऽग्निः । यावानग्निर्द्यावत्यस्य मात्रा-तावत्तैवैनमेतद्विदधाति ॥ १२ ॥

अथैनमुपतिष्ठते । एतद्वाऽएनमेतल्लघूयतीव-यदेनेन सह-इति चेति चेमाँल्लोकान्क्रमते । तस्माऽएवैतन्नित्हुतेऽहिँसायै ॥ १३ ॥

यदेवोपतिष्ठते । एतद्दे देवा अविभयुः-यद्दे नोऽयमिमाँल्लोकानन्तिकान् हिँस्यादिति । तदेभ्य एवैनमेतल्लोकेभ्योऽश्मयन् । तथैवैनमयमेतदेभ्यो लोकेभ्यः श्मयति ॥ १४ ॥

“सीद त्वं मातुरस्या उपस्ये”-(वा. सं. १२।१५) “अन्तरग्ने रूचा त्वम्”-(वा. सं. १२।१६) “शिवो भूत्वा मह्यमग्ने अधो सीद शिवस्त्वम्”-(वा. सं. १२।१७) इति । शिवः शिव इति । श्मयत्येवैनमेतद्-अहिँसायै । तयो हेप इमाँल्लोकान्छान्तो न हिनस्ति ॥ १५ ॥

त्रिभिरुपतिष्ठते त्रय इमे लोकाः । अथो त्रिवृदग्निः । यावानग्निर्द्यावत्यस्य मात्रा-तावत्तैवास्माऽएतन्नित्हुते । अथो तावत्तैवैनमेतदेभ्यो लोकेभ्यः श्मयति ॥ १६ ॥

पूर्वार्धस्य ब्राह्मण मन्त्रव्याख्यानैव व्याख्यातम् । श्रित्यादिषु स्यानेष्वथग्नेरवदिति सम्भवात् त्रयो लोका अग्नेः स्थानानीत्यग्निरेत्योक्तम्-इमे वै लोका विश्वा सन्नानीति । अवतीर्गस्य प्रप्रहणमुक्तम् । तस्य प्रकार-माह-परोवाहु प्रपृह्णातीति । बाहो. परस्तादुपरीत्यर्थ. । व्याख्यानमिदं प्रत्यवरोहार्थवादे । जगत्स्येति । जगत्स्येति शेषः । सत्स्वपितरेषु जगत्स्येति कोऽथ निवम इत्यत आह-जगती हेति । “ इमान् लोकान्

अथ वात्सप्रेणोपतिष्ठते । (तऽ) एतद्वै प्रजापतिर्विष्णुकर्मैः प्रजाः
सृष्ट्वा ताभ्यो वात्सप्रेणायुष्यमकरोत्तथैवेतद्यजमानो विष्णुकर्मैः प्रजाः
सृष्ट्वा ताभ्यो वात्सप्रेणायुष्यं करोति ॥ १ ॥

सु द्वैष दाक्षायणहस्तः । (स्तां) यद्वात्सप्रं तस्माद्यं जातं कामयेत
सर्वमायुरियादिति वात्सप्रेणैनमभिमृशेत्तदस्मै जात्रायायुष्यं करोति
तयो ह स सर्वमायुरेत्ययं यं कामयेत वीर्यवान्त्स्यादिति विवृत्त्यैर्न
पुरस्तादभिमन्त्रयेत तयो ह स वीर्यवान्भवति ॥ २ ॥

अथ वात्सप्रेणोपतिष्ठते । एतद्वै प्रजापतिर्विष्णुकर्मैः प्रजाः सृष्ट्वा ताभ्यो वात्सप्रेणायुष्यमकरोत् ।
तथैवेतद्यजमानो विष्णुकर्मैः प्रजाः सृष्ट्वा ताभ्यो वात्सप्रेणायुष्यं करोति ॥ १ ॥

स द्वैष दाक्षायणहस्तः । यद्वात्सप्रम् । तस्माद् यं जातं कामयेत सर्वमायुरियादिति-वात्सप्रेणै-
नमभिमृशेत् । तदस्मै जात्रायायुष्यं करोति । तयो ह स सर्वमायुरेति । अथ यं कामयेत-वीर्य-
वान्त्स्यात् इति । विवृत्त्यैर्न पुरस्तादभिमन्त्रयेत । तयो ह स वीर्यवान् भवति ॥ २ ॥

अनुतः अर्वाचः अन्तुने'-इति । गावरीत्रिष्टुब्जगतीनां द्वित्यादिलोकत्रयाक्रमणाय विष्णुकर्मन्त्रेऽ उक्तत्वात्
जातीं शुभोक्त्यापिनी, अधिकाश्रयां तस्यां न्यूनाश्रयोदृष्टदत्तोरप्यन्तर्मावात् ॥ १०-१६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे साम्यन्दिनीपञ्चतपयब्राह्मणभाष्ये
षष्ठ्याध्याये सप्तमाऽध्याये तृतीये ब्राह्मणम् ॥ (६-७-२) ॥

अथ वात्सप्रेणोपतिष्ठते इत्यादि । ' ताम्यः ' पृथिव्यन्तर्लोकत्रयव्यापिनीन्वः सृष्टाम्यः प्रजाम्यः
' वात्सप्रेण आयुष्यम् ' अकरोत्; तस्मिन् सूतेऽन्तर्लोकत्रयव्यापितोऽश्रयविभूत्यानिश्रयणस्य विद्यमानत्वात् ।
आसुषोऽन्यापत्तत्वात् तन्मन्त्रपाठेन तत्रत्यानां प्रजानामायुःस्थापनमित्यभिप्रायः ॥ १ ॥

प्रसङ्गात् कश्चिदप्युक्तं प्रयोगं दर्शयति-स द्वैष दाक्षायणहस्त इति । ' दक्षः ' प्राणः, तस्मै च वि-
वृत्त्यै ' दाशम् ' तस्य ' अयनम् ' प्रापकम्, तादृशस्वरूपमिदं ' वात्सप्रम् ' । तस्माद् उत्पन्नं शिशुम्
आसुर्हृदपर्यं ' वात्सप्रेण अभिमृशेत् ' ॥

वात्सप्रसङ्गात् प्रामोदितायाः " सुपणोऽसि " इत्येतस्या विकृत्या यद्वाद् वद्विः प्रयोगं दर्शयति-अथ
यं कामयेत वीर्यवान्त्स्यादिति विवृत्त्यैर्न पुरस्तादभिमन्त्रयेतेति । ' पुरस्तात् ' वात्सप्रेण अभि-
मर्शानात् इवम् ॥ २ ॥

दिवस्परि प्रथमं जनेऽभिमिति । प्राणो वै दिवः प्राणाद् वाऽएष प्रथमजायतास्मद्वितीयं परि जातवेदाऽ इति युदेनमदो द्वितीयं पुरुषविधोऽजनयत् । जनयत्तृतीयमप्सिति युदेनमदस्त्वृतीयमद्रज्योऽजनयत्तृमणाऽ भुजस्रमिति प्रजापतिर्वै नृमणाऽ अभिरजस्रऽ इन्धान ऽएनं जरते स्वाधीऽिति यो वा ऽएनमिन्द्रे सुऽ एनं जनयते स्वाधीः ॥ ३ ॥

“ दिवस्परि प्रथमं जनेऽभिमिः ”—इति । प्राणो वै दिवः । प्राणाद् वाऽएष प्रथमजायत । “ अस्मद्वितीयं परि जातवेदाः ”—इति । युदेनमदो द्वितीयं पुरुषविधोऽजनयत् । “ तृतीयमप्सु ”—इति । युदेनमदस्त्वृतीयमद्रज्योऽजनयत् । “ नृमणा अजस्रम् ”—इति । प्रजापतिर्वै नृमणाः, अभिरजस्रः । “ इन्धान एनं जरते स्वाधीः ”—(वा० सं० १२।१८) इति । यो वाऽएनमिन्द्रे—स एनं जनयते स्वाधीः ॥ ३ ॥

उच्यमाने मन्त्रं विवाय व्याचष्टे—दिवस्परिणादिना । दिव्शब्दस्य विवक्षितमर्थमाह—प्राणो वै दिव इति । ‘ दिवः ’ दिव्प्रतिपाद्य इत्यर्थः । अथवा दिव इति पञ्चम्यन्तपदेन प्रातिपदिकमात्रं विवक्षितोक्तम् । दिव्प्रातिपदिकान् प्राणो विवक्षित इति । तन् कथमिति तन् समर्थयने—प्राणाद् वा एष प्रथमजायतेति । प्राणात् उत्पत्तिः प्राक् काशदो—“ प्राणा वा ऋषयः ”—इत्युपक्रम्य, “ सत पुरुषानेक पुरुष कत्वामेति स एतान् सत पुरुषानेक पुरुषमर्कवन् ”—(श. प. १।१।११) इति प्रतिपादिता । सा चात्र ‘ वै ’—शब्देन प्रतिदीक्षियते ॥

“ अस्मद् द्वितीयमिति ”—अमुं द्वितीयं पाद व्याचष्टे—युदेनमदो द्वितीयं पुरुषविधोऽजनयदिति । ‘ यद् ’ यस्मान् ‘ एनम् ’ अभिम् ‘ अदः ’ विप्रकृष्टे क्रांटे ‘ पुरुषविधः ’ यथा पुरुषः तद्वयवी सन्पद्यते, तथा इष्टकामिरजनयदित्यर्थः । अयमर्थोऽपि तत्रैव प्राक् प्रतिपादितः—“ स एव पुरुषः प्रजापतिरभवत् । स यः स पुरुषः प्रजापतिरभवत्, अयमेव स योऽयमभिर्भवति ”—(श. प. १।१।१६) इति । तथाविषयवदन-साध्याकारेणैवादनस्य अर्घ्यकर्तृत्वान् ऋषिराह—अस्मद् द्वितीयमिति ॥

“ तृतीयमप्सु ”—इत्येतद् व्याचष्टे—युदेनमदस्त्वृतीयमद्रज्योऽजनयदिति । ‘ एनम् ’ आह्वयधाररूप-मित्यर्थः । अयमर्थोऽपि तत्रैवोक्तः—“ सोऽपोऽस्तुवेन ”—इत्युक्त्वा, “ सोऽकामयताम्योऽद्रज्योऽपि प्रजायेयेति, सोऽनया प्रथ्या विपया सहयः प्राविद्यन् तत आहं समवर्तत ”—इति, “ अथ यो गर्भोऽस्तुत्तन् सोऽभिरसृज्यतेति च ”—(श. प. १।१।१९—११ क०) ॥

क उपादितवानिति, तदाह—नृमणा इति । नृमण-शब्दस्य विवक्षितमर्थं दर्शयति—प्रजापतिर्वै नृमणा इति । नृविषयमनोयुक्तः इति तत्कार्यः । अजस्रशब्दं व्याचष्टे—अभिरजस्र इति । ‘ अजस्रम् ’ अहिनि-स्रम् अभिमित्यर्थः । अतुर्यपादस्य तात्पर्यमाह—यो वा एनमित्ये स एनं जनयत इति । पुनः पुनः समि-न्धनेवेवाग्नेस्त्याह्ननम् । अतो यः ‘ स्वाधीः ’ स्वाध्यायः इत्ये ‘ सः ’ ‘ जनयते ’ जनयति । अर्थात् सत्यर्थं जत इत्यस्य जनयन इत्यर्थं इति व्याख्यातं भवति । मन्त्रार्थस्तु व्याख्यातप्रायः ॥ ३ ॥

(विं) विद्या तेऽग्रं त्रेधा प्रयाणीति । (त्य) अग्निर्वायुरादित्य ऽएतानि
 दास्य तानि त्रेधा प्रयाणि विद्या ते धाम विभृता पुरुषेति यदिदं बहुधा
 विद्विषते विद्या ते नाम परमं गुहा यदिति यविष्ठऽद्विति वाऽअस्य तत्राम
 परमं गुहा विद्या तमुत्सं युतऽ आजगन्थेत्यापो वाऽउत्तोऽद्भयो वाऽएष-
 प्रथममाजगाम ॥ ४ ॥

समुद्रे त्वा नृमणाऽअप्स्यन्तरिति । प्रजापतिर्वै नृमणाऽअप्सु त्वा प्रजा-
 पतिरित्येतच्चक्षुःसाऽईधे दिवोऽअमऽरुपश्चिति प्रजापतिर्वै नृक्षुःसाऽआपो
 दिवऽरुपश्चत्वीये त्वा रुजसि तस्विद्याऽसमिति द्योर्वै तृतीयध्वं रुजोऽपा-
 मुप्स्ये महिषाऽअवर्द्धश्चिति प्राणा वे महिषा दिवि त्वा प्राणाऽअवर्द्धश्चि-
 त्येतत् ॥ ५ ॥

“ विद्या तेऽग्रं त्रेधा प्रयाणि ”-इति । अग्निर्वायुरादित्यः-एतानि दास्य तानि त्रेधा
 प्रयाणि । “ विद्या ते धाम विभृता पुरुषा ”-इति । यदिदं बहुधा विद्विषते । “ विद्या ते
 नाम परमं गुहा यद् ”-इति । यविष्ठ इति वाऽअस्य तत्राम परमं गुहा । “ विद्या तमुत्सं यत्
 आजगन्थ ”-(का. सं. १२ । १९) इति । आपो वाऽउत्ताः । अद्भ्यो वाऽएष प्रथम-
 माजगाम ॥ ४ ॥

“ समुद्रे त्वा नृमणाऽअप्स्यन्तः ”-इति । प्रजापतिर्वै नृमणाः । अप्सु त्वा प्रजापतिरित्ये-

अथ रिशिवमन्त्रः । विद्या ते अग्र इति । (का. प्रो. सू. ११ । १११) अत्र “ त्रेधा प्रयाणि ”-
 इत्येकं व्याचष्टे-अग्निर्वायुरादित्य एतानि दास्य तानि त्रेधा प्रयाणीति । एकस्यैव त्रेधाभावेन त्रिद्वानि
 प्रयाणि त्रयाणि ' विष ' जानीमः । रिशीपगादे व्याचष्टे-विद्या ते धाम विभृता पुरुषेति, यदिदं बहुधा
 विद्विषते इति । ' बहुधा ' बहुमन्त्रास्माहकनीयापतनेऽ विद्विषते इति यदिदमस्मिन् एतदेतेन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ।
 ' पुरुषा ' पुरुष बहु प्ररंशुः ' विभृता ' विभृतानि ' धाम ' भवानि अनुमर्ष ' विष ' जानीमः ।
 एतीने पारं व्याचष्टे-विद्या ते नाम परमं गुहा यदिति । किं तद् गुप्यं नामेति तद् दर्शयति-यविष्ठ इति
 वा अस्य तत्राम परमं गुहेति । ऋष्यपादं व्याचष्टे-विद्या तमुत्सं यत् आजगन्थेतीति । हे अग्ने ! एवं
 ' यत् ' ' आजगन्थ ' आगोऽसि, ' तम् ' ' उत्सम् ' उत्स्यदतेऽप्रमादियुक्तः तम्, ' विष ' ।
 कौशो उतसाम्भेन विशशिव इति हे दर्शयति-आपो वा उत्तोऽद्भयो वा एष प्रथममाजगामेति । अद्भ्य
 उत्तपिः ईश्वरं “ एतीनेमद्भ्योऽजन्तम् ” इत्यत्रोक्ता । ननु तत्राद्भयो जगम एतीपनियुक्तम्, कथमत्र
 “ प्रथममाजगाम ”-इति । उत्पत्ते-मैत्र दोषः । तत्राग्नेः प्रजापत्यात्मकं विद्यात्मकं च रूपमोदय एतीपनियु-
 क्तम्, इदं तु मपनापदेशना प्राप्स्यन्त्य विशशित्वत् ॥ ४ ॥

समुद्रे त्वेति । (का. प्रो. सू. ११ । १११) एतीने मन्त्रः । हे अग्ने ! ' त्वा ' त्वा ' समुद्रे ' तत्रानि

(ज्ञा) ज्ञा ऽएता ऽएकव्याख्यानाः । (ऽ) एतमेवाभि ता ऽआग्नेय-
स्त्रिष्टुभस्ता युदाग्नेयस्तेनाग्निरुप युत्रिष्टुभो यदेकादश तेनेन्द्र ऽऐन्द्रा-
मोऽग्निर्वावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा तावतुवैनमेतदुपतिष्ठते ऽइन्द्रामो वै सर्वे
देवाः सर्वदेवत्योऽग्निर्वावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा तावतुवैनमेतदुपतिष्ठते ॥ ६ ॥

तत् । “ नृचक्षा ईधे दिवोऽअमऽअधन् ”-इति । प्रजापतिर्वै नृचक्षा, आपो दिव ऊधः ।
“ तृतीये त्वा रजसि तस्मिर्धासम् ”-इति । चौर्वै वृतीयं रजः । “ अपामुपस्ये महिषा
अवर्द्धन् ”-(वा. सं. १२। २०) इति । प्राणा वै महिषाः । दिवि त्वा प्राणा अवर्द्धन्तित्येवत् ॥ ६ ॥

ता एता एकव्याख्याना एतमेवाभि । ता आग्नेयः त्रिष्टुभः । ता यदाग्नेयः-तेनाग्निः । अय
पत्त्रिष्टुभः । यदेकादश-तेनेन्द्रः । ऐन्द्रामोऽग्निः । वावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा-तावतुवैनमेतदुपतिष्ठते ।
इन्द्रामो वै सर्वे देवाः । सर्वदेवत्योऽग्निः । वावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा तावतुवैनमेतदुपतिष्ठते ॥ ६ ॥

‘ अम्यन्तः ’ ‘ दृग्गयाः ’ मनुष्येषु अनुग्रहयुक्तमनाः ‘ प्रजापतिः ’ ‘ धि ’ अदीनयत् । तथा ‘ नृचक्षाः ’ सर्व-
साक्षिभेन मनुष्याणां दृष्टा प्रजापतिः ‘ दिवः ’ ‘ ऊधन् ’ ऊधसीत्यर्थः । “ लोका राजस्युष्यन्ते ”-
(निघ. ४। ३। १) इति निश्कन् । ‘ तृतीय रजः ’ पुलोकः, तत्र ‘ तस्मिर्धास ’ स्थितवन्तं त्वान्
‘ अपाम् ’ ‘ उपस्ये ’ उल्लङ्घे, दिवि ‘ महिषाः ’ महान्तः प्राणाः, वायुमाणुषोरभेदाद् वायवः । ‘ अवर्द्धन् ’
एता, अम्यन्तेन तत्र पुष्करपर्णमुष्मते, तदेव द्योतमानवान् प्रदिव्यसंस्वराद् दिविति व्यापराते प्राणो ।
तत्र ‘ महिषाः ’ प्राणाः ऋत्विक्सम्बन्धिनः ‘ अवर्द्धन् ’ । उक्तो दृग्गयान्दार्थः, द्वितीयपादस्थेन ‘ नृचक्षाः ’-
सन्धेन प्रजापतिर्विवक्षितः, ‘ दिव ऊधन् ’-इत्यनेन आपो विवक्षिता इति स्याच्छे-प्रजापतिर्वै नृचक्षा
आपो दिव ऊध इति । “ तृतीय रज ” इति चौर्विवक्षिता, “ अपामुपस्ये ” इत्यनेन च चौर्विवक्षिता ।
“ महिषाः ” इति च प्राणा विवक्षिता इति दर्शयति-चौर्वै तृतीयं रजः, प्राणा वै महिषाः, दिवि
त्वा प्राणा अवर्द्धन्तित्येतादिति ॥ ६ ॥

एवं प्रदर्शनार्थं एकस्यादिमं त्वं व्याख्याय, तद्व्याख्यानमुत्तरास्तु समानमित्यतिदिशति-ता एता
एकव्याख्यानाः इत्यादिना । एकमेवाभि व्याचक्षत इति ‘ एकव्याख्यानाः । ‘ एतन् एव ’ ‘ अभि ’ प्रस्ता
इति शेषः । ‘ ताः ’ सर्वे ‘ आग्नेयः ’ अग्निदेवत्या, तथा ताः ‘ त्रिष्टुभः ’ । त्रिष्टुभ इति यत् ‘ तत् ’
एव कथयित्वा त आह-यदेकादशेति । तन्पादे अम्यन्तैकादशाम् इत्यादि, तस्मात् त्रिष्टुभ इत्यर्थः । किं तत्
इत्याह-तेनेन्द्र इति । त्रिष्टुभो हि इन्द्रदेवताकत्वन् ; प्रतिपादितप्रकारेण ‘ अग्नि ऐन्द्राम ’ ॥

वावानग्निर्वावत्यस्य मात्रेति । ऐन्द्रामात्मनोऽप्याग्नेयवती देवताइत्यस्वरूपा मात्राऽस्ति । इन्द्रामो
वै सर्वे देवा इति । इन्द्रस्य सर्वदेवताधिपतित्वान्, अग्नेय सर्वदेवताऽनुसंवेशाच्च सर्वदेवतारूपत्वम् ।
सर्वदेवत्योऽग्निरिति । स्वामना इन्द्रतमना चेत्यर्थः । अत्रानि वावत्यस्य मात्रेति सर्वदेवतारूपा
मात्रेत्यर्थः ॥ ६ ॥

युद्धेव विष्णुकमवात्सप्रे भवतः । (तो) विष्णुकमैर्वै प्रजापतिरिमुं
 लोकमुसृजत वात्सप्रेणाग्निं विष्णुकमैर्वै प्रजापतिरन्तुरिक्षमुसृजत
 वात्सप्रेण वायुं विष्णुकमैर्वै प्रजापतिर्दिवमुसृजत वात्सप्रेणादित्युं
 विष्णुकमैर्वै प्रजापतिर्दिशोऽसृजत वात्सप्रेण चन्द्रमसं विष्णुकमैर्वै
 प्रजापतिर्भूतमुसृजत वात्सप्रेण भविष्यद्विष्णुकमैर्वै प्रजापतिर्वित्तमुसृ-
 जत वात्सप्रेणाग्नां विष्णुकमैर्वै प्रजापतिरहरमुसृजत वात्सप्रेण रात्रिं
 विष्णुकमैर्वै प्रजापतिः पूर्वपक्षानुसृजत वात्सप्रेणापरपक्षान्विष्णुकमैर्वै
 प्रजापतिरर्द्धमासानुसृजत वात्सप्रेण मासान्विष्णुकमैर्वै प्रजापतिर्ऋतूनु-
 सृजत वात्सप्रेण संवत्सरं तद्यद्विष्णुकमवात्सप्रे भवतः एतदेव तेन सर्वं
 सृजते ॥ ७ ॥

युद्धेव विष्णुकमवात्सप्रे भवतः । (तो) विष्णुकमैर्वै प्रजापतिः स्वर्गं
 लोकमभिप्रायात्सुऽएतद्वसानमपश्यद्वात्सप्रे तेनुवात्स्यदुप्रदाहाय षड्दि

यदेव विष्णुकमवात्सप्रे भवतः । विष्णुकमैर्वै प्रजापतिरिमुं लोकमुसृजत । वात्सप्रेणाग्निम् (१) ।
 विष्णुकमैर्वै प्रजापतिरन्तुरिक्षमुसृजत । वात्सप्रेण वायुम् (२) । विष्णुकमैर्वै प्रजापतिर्दिवमुसृजत ।
 वात्सप्रेणादित्यम् (३) । विष्णुकमैर्वै प्रजापतिर्दिशोऽसृजत । वात्सप्रेण चन्द्रमसम् (४) । विष्णु-
 क्मैर्वै प्रजापतिर्भूतमुसृजत । वात्सप्रेण भविष्यत् (५) । विष्णुकमैर्वै प्रजापतिर्वित्तमुसृजत । वात्स-
 प्रेणाग्नाम् (६) । विष्णुकमैर्वै प्रजापतिरहरमुसृजत । वात्सप्रेण रात्रिम् (७) । विष्णुकमैर्वै प्रजा-
 पतिः पूर्वपक्षानुसृजत । वात्सप्रेणापरपक्षान् (८) । विष्णुकमैर्वै प्रजापतिरर्द्धमासानुसृजत । वात्सप्रेण
 मासान् (९) । विष्णुकमैर्वै प्रजापतिर्ऋतूनुसृजत । वात्सप्रेण संवत्सरम् (१०) । तद् यद् विष्णु-
 क्मवात्सप्रे भवतः—एतदेव तेन सर्वं सृजते ॥ ७ ॥

यदेव विष्णुकमवात्सप्रे भवतः । विष्णुकमैर्वै प्रजापतिः स्वर्गं लोकमभिप्रायात् । स एतद्व-

अथ पुनर्विष्णुकमवात्सप्रे समुच्चिन्त्यं (श. ५. ६।७।१।१।११।१।१।१६ कं.) लोकतद्विष्टात्तदेवतादिसक्य
 जगदुत्पादकत्वा स्तीति—विष्णुकमवात्सप्रे भवतो विष्णुकमैर्वै प्रजापतिरिमुं लोकमुसृजत वात्सप्रेणा-
 ग्निमिष्यादिना । 'विष्' धनम् । 'आशा' दिशम् । सर्वं निगदसिद्धम् । उक्तमर्थमुपसहरति—तद्यद् विष्णु-
 क्मवात्सप्रे भवत इति । उक्तार्थानुगम्यनेनेमपश्यमनुसिद्धन् यजमानः सर्वं जगत् सृष्टवान् भवति ॥ ७ ॥

अथ पुनर्विष्णुकमैः स्वर्गप्राप्तिसाधनायना वात्सप्रे तदवसाजामना १ प्रशसति—यदेव विष्णुकमवात्सप्रे इति ।
 'विष्णुकमैः' साधनैः स्वर्गं लोकमभिलष्य प्राप्तवान् प्रजापतिः, तस्य गणनस्य अवसानस्यापान्तीव वात्सप्रेमपश्यत् ।

युक्तं नु विमुच्यते प्र उदहयते तयैवैतद्यजमानो विष्णुकर्मरेव स्वर्गं लोक-
मभिप्रयाति वात्सप्रेणावस्यति ॥ ८ ॥

स वै विष्णुकमान्क्रान्त्वा । (न्त्वाऽय) अथ तदानीमेव वात्सप्रेणोप-
तिष्ठते यथा प्रयायाय तदानीमेव विमुञ्चेत्तादृक्कृद्देवानां वै विषामनु
मनुष्यास्तुस्माद् हेदमुत मानुषो ग्रामः प्रयायाय तदानीमेवस्यति ॥ ९ ॥

तद्वा ऽअहोरात्रेऽप्यु विष्णुकमा भवन्ति । (न्त्य) अहोरात्रे वात्सप्रे-
महोरात्रेऽप्यु तद्यत्याहोरात्रे क्षेम्यो भवति तुस्माद् हेदमुत मानुषो ग्रामो-
ऽहोरात्रे वात्वाऽहोरात्रे क्षेम्यो भवति ॥ १० ॥

शानपयब्राह्मणम्—वात्सप्रेणम् । देवावास्पद्—अमदाहाय । यदि युक्तं न विमुच्यते—प्र उदहयते । तयै-
वैतद्यजमानो विष्णुकर्मरेव स्वर्गं लोकमभिप्रयाति । वात्सप्रेणावस्यति ॥ ८ ॥

स वै विष्णुकमान् क्रान्त्वा—अथ तदानीमेव वात्सप्रेणोपतिष्ठते । यथा प्रयाय—अथ तदानीमेव
विमुञ्चेत् । तादृक् कृद् । देवानां वै विषामनु मनुष्याः । तस्माद् हेदमुत मानुषो ग्रामः प्रयाय-
अथ तदानीमेवस्यति ॥ ९ ॥

तद्वाऽअहोरात्रेऽप्यु विष्णुकमा भवन्ति । अहोरात्रे वात्सप्रेणम् । अहोरात्रेऽप्यु तद्यति । अहो-
रात्रे क्षेम्यो भवति । तस्माद् हेदमुत मानुषो ग्रामोऽहोरात्रे यत्वा, अहोरात्रे क्षेम्यो भवति ॥ १० ॥

स वा ऽअर्द्धमेव संवत्सरस्य विष्णुकमान्क्रमते । (तेऽर्द्धे) अर्द्धे
वात्सप्रेषोपतिष्ठते मध्ये ह संवत्सरस्य स्वर्गो लोकः स यत्कनीयोऽर्द्धो-
त्क्रमेते न हेतुः स्वर्गं लोकमभिप्राप्तुयादय यद्भूयोऽर्द्धात्पराद्धेतुः
स्वर्गं लोकमतिप्रणश्येदय यदर्द्धं क्रमतेऽर्द्धमुपतिष्ठते तुत्सम्प्रति स्वर्गं
लोकमाप्त्वा विमुञ्चते ॥ ११ ॥

ताभ्यां वै विपर्यासमेति । यथा महान्तमुच्चानं विप्रोक्तं समञ्जुवीत-
तादृक्तस्य वै पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चोभे विष्णुकमवात्सप्रे समस्यत्यहर्वं
विष्णुकमा गुत्रिर्वात्सप्रमंतद्वाऽर्द्धं सुर्वं प्रजापतिः प्रजनयिष्यंश्च
प्रजनयित्वा चाहोरात्राभ्यामुभयतः पर्यगृह्णात्तथेवेतद्युजमान ऽर्द्धं सुर्वं
प्रजनयिष्यंश्च प्रजनयित्वा चाहोरात्राभ्यामुभयतः परिगृह्णाति ॥ १२ ॥

स वाऽअर्द्धमेव संवत्सरस्य विष्णुकमान् क्रमते-अर्द्धं वात्सप्रेषोपतिष्ठते । मध्ये ह संवत्सरस्य
स्वर्गो लोकः । स यत् कनीयोऽर्द्धो क्रमेव-न हेतं स्वर्गं लोकमभिप्राप्तुयात् । अयं यद्भूयो-
ऽर्द्धात्-पराद् हेतं स्वर्गं लोकमतिप्रणश्येत् । अयं यदर्द्धं क्रमते-अर्द्धमुपतिष्ठते-तत् सम्प्रति स्वर्गं
लोकमाप्त्वा विमुञ्चते ॥ ११ ॥

ताभ्यां वै विपर्यासमेति । यथा महान्तमुच्चानं विप्रोक्तं समञ्जुवीत-तादृक् । तस्य वै पुरस्ताच्चो-
परिष्टाच्चोभे विष्णुकमवात्सप्रे समस्यति । अर्द्धं विष्णुकमाः, रात्रिर्वात्मभम् । एतद्वाऽर्द्धं सर्वं प्रजा-
पतिः प्रजनयिष्यंश्च प्रजनयित्वा च, अहोरात्राभ्यामुभयतः पर्यगृह्णात् । तथेवेतद्युजमान इदं सर्वं
प्रजनयिष्यंश्च प्रजनयित्वा चाहोरात्राभ्यामुभयतः परिगृह्णाति ॥ १२ ॥

उक्तप्रकारेण सवत्सरापर्यन्तमनुष्ठितवत् । कस्मिन् दर्शयति-स वा अर्द्धमेव संवत्सरस्येति । एवं सति
संवत्सरादं विष्णुकमाः कृता भवन्ति, अतएव सवत्सराध्यदिवसात्मकः स्वर्गलोकः प्राप्ति भवति । उक्तवैपरिष्ये
अर्द्धसंवत्सरादं स्वर्गलोकमभिप्राप्तुयात् अर्द्धं वात्सप्रेषोपतिष्ठते मध्ये ह संवत्सरस्य स्वर्गो लोकः स यत् कनीयोऽर्द्धो-
त्क्रमेते न हेतुः स्वर्गं लोकमभिप्राप्तुयात् । अयं यद्भूयोऽर्द्धात्-पराद् हेतं स्वर्गं लोकमतिप्रणश्येत् । अयं यदर्द्धं क्रमते-
अर्द्धमुपतिष्ठते-तत् सम्प्रति स्वर्गं लोकमाप्त्वा विमुञ्चते ॥ ११ ॥

ताभ्यां वै विपर्यासमेतीति । सवत्सरापर्यन्तमनुष्ठितवत् महाध्वजमनस्वानीयं ध्वजकर्म, तत्राहविपर्यासमनुष्ठान-
श्रवणारोहराद्य एतेकस्मिन् दिने यथाविधिर्दं महाध्वजमनस्वानीयं कृतवान् भवति । आपन्तपौरहोत्रमयो-

तदाहुः । (च) यदहर्विष्णुकृमा रात्रिर्वात्सप्रसुयोभ्रऽएवाह्भवतो न
 रात्र्यां कथमस्त्यापि रात्र्यां कृते भवत ऽदृत्येतद्वाऽएनेऽअदो दीक्षमाणः
 पुरस्तादपराह्ऽउभे समस्यति रात्रिर्हेतयुदपराहोऽयनेऽएतुत्सत्रिवप्स्य-
 क्षुपरिष्ठात्पूर्वाह्ऽउभे समस्यत्यदहर्हेतयुत्पूर्वाह्ऽएवमु हास्योभ्रेऽएवाहन्
 कृते भवतऽ उभे रात्र्याम् ॥ १३ ॥

(१३) स यदहः सत्रिवप्स्यन्त्स्यात् । (त्त) तदहः प्रातर्दुदितऽआदित्ये भस्मेव
 प्रथममुद्रपति भस्मोदुप्य व्वाचं त्रिवृजते व्वाचं त्रिसृज्य समिचसा-

तदाहुः—यदहर्विष्णुकृमाः, रात्रिर्वात्सप्रसु-अयोभे ऽएवाह्भवतो, न रात्र्याम् । कथमस्त्यापि
 रात्र्यां कृते भवत इति । पुरस्तादपराह् ऽउभे समस्यति । रात्रि-
 र्हेतयु-यदपराहः । अयनेऽएतुत् सत्रिवप्स्यक्षुपरिष्ठात् पूर्वाह्ऽउभे समस्यति । अहर्हेतयु-यद्
 पूर्वाहः । एवमु हास्योभ्रेऽएवाहन् कृते भवतः—उभे रात्र्याम् ॥ १३ ॥

स यदहः सत्रिवप्स्यन्त्स्यात्—तदहः प्रातर्दुदितऽआदित्ये भस्मेव प्रथममुद्रपति । भस्मोदुप्य वाचं

दधाति समिधमाधाय भस्मापोऽभ्यवहरति यथैव तस्याभ्यवहरणं तथा-
ऽपादाय भस्मनः प्रत्येत्योत्पायामोप्योपतिष्ठतेऽथ प्रायश्चित्ती करोति ॥ १४ ॥

स यदि विष्णुकर्मायमहः स्यात् । (द्वि) विष्णुकर्मान्कान्त्वा वात्स-
प्रेणोपतिष्ठेत्तथा यदि वात्सप्रीयं वात्सप्रेणोपस्थाय विष्णुकर्मान्कान्त्वा
वात्सप्रमन्ततः कुर्याच्च विष्णुकर्मानन्ततः कुर्याद्यथा प्रयाय तु विमुञ्चे-
त्तादृक्तवथ वृद्धात्सप्रमन्ततः करोति प्रतिष्ठा वै वात्सप्रं यथा प्रतिष्ठापयेद-
वसायुयेत्तादृक्तवत्स्माद् वात्सप्रमेवान्ततः कुर्यात् ॥ १५ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ६-५-४ ॥ (७. ४.) ॥

इति सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६-७ ॥

विद्युजते । वाचं विद्युन्य समिधमाधाय । समिधमाधाय भस्मापोऽभ्यवहरति । यथैव तस्याभ्य-
वहरणं-तथाऽपादाय भस्मनः प्रत्येत्योत्पायामोप्योपतिष्ठते । अथ प्रायश्चित्ती करोति ॥ १४ ॥

स यदि विष्णुकर्मायमहः स्यात्-विष्णुकर्मान्कान्त्वा वात्सप्रेणोपतिष्ठेत् । अथ यदि वात्सप्रीयम्-
वात्सप्रेणोपस्थाय विष्णुकर्मान्कान्त्वा वात्सप्रमन्ततः कुर्यात् । न विष्णुकर्मानन्ततः कुर्यात् । यथा
प्रयाय न विमुञ्चेत्-तादृक्तम् । अथ यद्वात्सप्रमन्ततः करोति-प्रतिष्ठा वै वात्सप्रम्-यथा प्रतिष्ठापयेत्-
अवसाययेत्-तादृक् तत् । तस्माद् वात्सप्रमेवान्ततः कुर्यात् ॥ १५ ॥

त कारिष्यन् ' स्यात् ' ' तदहः प्रातः उदिते आदित्ये ' -इत्यादिना प्रयोगः प्रदर्शते । भस्मैव प्रयम-
मिति । नेतरत् कर्म प्रथमं कुर्यात् । यथैव तस्याभ्यवहरणमिति । ' तस्य ' मस्मनः उदके प्रवेपो
' यथा, ' तथा ' एव ' । जितस्य ' यस्मनः ' सकाशात् अपादाय पुनस्तदेशात् ' प्रति ' निवृत्तः सन्
' उद्यायान् औष्य उपतिष्ठते ' । तस्मान्दशहरणादेनुष्ठानप्रकारः सप्तत्रक उपरिष्टान् " अथतो मस्मन
एव " इत्यादिना (श. प. ९ । ८ । २ । १) प्रतिपादयिष्यते, अत्र तु अनुष्ठेयपदायोदेशमात्रमेव । अथ
प्रायश्चित्ती करोतीति । एतदुत्पायप्रकरणे व्याख्येयम् (श. प. ९ । ९ । ४ । ११-१५) ॥ १४ ॥

दशहरणदिवारय पत्रे विष्णुकर्मायतम्, पत्रे वात्सप्रीयत्वं च भवति, तदा कथमनुष्ठानप्रकार इति, तद्
विमग्न दर्शयति-स यदि विष्णुकर्मायमहः स्यादिति । विष्णुकर्मानन्तरं वात्सप्रीयस्थानमिति यथाक्रममेव ।
यदि वात्सप्रमन्ततः इत्यत्र चरममहः, तदा वात्सप्रीयस्थानानन्तरं ' विष्णुकर्मान् कान्त्वा ' पुनर्वात्सप्रीयस्थानं
कर्तव्यम् । पुनर्वात्सप्रीयस्थानमहाया, केवलेन विष्णुकर्मेणैव यदि समाच्येत, तदा गमनसाधनाश्रादिस्था-
नीयस्थानेन विमोक्षः स्यात् । इत्थं विष्णुकर्मेणैवानुष्ठानावगताने दोषमुक्त्वा, पुनः वात्सप्रीयस्थानमासीत्तुं दर्श-

यति—अथ यद् वात्सप्रमन्ततः करोति, प्रतिष्ठा वै वात्सप्रमिति । वात्सप्रस्य स्वर्गोपमनावसानरूपत्वयुक्त
प्राक्, (अस्मिन्नेव ब्राह्मणे ११ कण्डिकायाम्) तस्मिन् प्रतिष्ठामकत्वम् । स्पष्टमन्यत् (का. श्रौ.
सू. ११।१७९) ॥ १९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यन्दिनीयशालिष्यब्राह्मणभाष्ये
षष्ठे काण्डे सप्तमेऽध्याये क्षतुर्व्यं ब्राह्मणम् ॥ (१-७-४) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देवाद् विशातीर्यमहेश्वरः ॥ १ ॥

* ब्रह्माण्ड गोतहस कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्गगर्भं,
सप्तान्भीष्पञ्चसिरीश्विदशतसुलतापेनुसौवर्णमूर्ध्नी ।
रत्नोन्वा रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणि- सिङ्गणार्थौ,
न्यध्राणीद्विश्वचक्र प्रथितविधिमहाभूतयुक्त घटं च ॥
धान्यादि धन्यजन्मा तिलमवमलुल *स्वर्णज वर्णमुह्यः,
कार्पासीय कृषावान्युडकृतमजडो राजत राजपूज्य ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमृग, शार्करं चार्कतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूप गिरिमकृत मुदा पात्रस्यत्सिङ्गणार्थः ॥

इति श्रीमद्राज्याधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसास्त्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यन्दिनीयशालिष्यब्राह्मणभाष्ये षष्ठकाण्डे सप्तमेऽध्याये समाप्तः ॥ १-७ ॥

अथ अष्टमाऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
पञ्चमप्रपाठके च पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

वनीवाहयेताग्निं विभ्रदित्याहुः । (देवं) देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या
ऽअस्पद्वन्त त्ते देवाश्चक्रमचरन्श्चालमसुराऽ आसन्स्ते देवाश्चक्रेण चरन्तऽ
एतत्कर्मापश्यंश्चक्रेण हि वै देवाश्चरन्तऽ एतत्कर्मापश्यंस्तुस्मात्वनसऽ
एव पौरोडाशेषु यजुर्ध्व्युनसोऽग्नौ ॥ १ ॥

स यो वनीवाहयते । देवान्कर्मणेति देवर्ध्वं हास्य कर्म कृतं भवत्यथ
यो न वनीवाहयतेऽसुरान् कर्मणेत्यसुर्ध्वं हास्य कर्म कृतं भवति ॥ २ ॥

वनीवाहयेताग्निं विभ्रदित्याहुः । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या अस्पद्वन्त । ते देवाश्चक्रमच-
रन्-शालमसुरा आसन् । ते देवाश्चक्रेण चरन्त एतत् कर्मापश्यन् । चक्रेण हि वै देवाश्चरन्त एतत्
कर्मापश्यन् । तस्माद्-अनस एव पौरोडाशेषु यजुर्धि, अनसोऽग्नौ ॥ १ ॥

स यो वनीवाहयते-देवान् कर्मणेति, देवं हास्य कर्म कृतं भवति । अथ यो न वनीवाहयते-असु-
रान् कर्मणेति । असुर्ध्वं हास्य कर्म कृतं भवति ॥ २ ॥

यथा निःश्वलिनं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्गमे तमहं वन्दे विदातीर्षमदेश्वरम् ॥ १ ॥

इन्द्राशिरासासन्दीर्घशिस्पोडाशिवारणम् । विशुक्रमथ वात्सप्रोपत्यान सतमे गतम् ॥ २ ॥

अथाष्टमेऽत्र दुष्प्राग्नेर्गर्हपत्यवपार्यकम् । देवपजनदेशस्य प्रापगादिकमुच्यते ॥ ३ ॥

तत्रोष्वाग्नेर्गर्हपत्यं प्रति अनसा प्रापगं विवात्प्यन्तुपुमेद्रातमाह-वनीवाहयेताग्निं विभ्रदित्यादिना ।
अग्निवपनप्रदेशप्रापनीयाग्निं 'विभ्रद्' पञ्चमानी 'वनीवाहयेत' अनसा तनुह्यग्निं मृशं वाहयेत् ' इत्याहुः ' पूर्व-
महर्षयः । बहतेर्ष्वन्तस्याम्पासन् नीगागमरुधान्तसः ॥

केनाग्निप्रायेणेति, तन्निप्राय पूर्ववृत्तान्तमुक्तेन दर्शयति-देवाश्चेति । ' ते देवाः ' 'चक्रम् अचरन्' चक्रेणा-
चरन्निवर्ष्यः । 'असुराः' तु 'शालम्' चक्रम्यतिरिक्त साधनम् शालम्, तद् ' आनम् ' तत्साधना अमवशि-
त्यर्थः । ते देवाश्चक्रेण चरन्त एतत् कर्मापश्यन्निति । ' एतत् ' दृष्ट्याग्निप्रापवतलक्षणमित्यर्थः । यस्माद्
'भारयन्' 'तस्मान्' 'पौरोडाशेषु' पुरोडाशसम्बन्धियु कर्मसु 'अनसः एव' शकटशेव 'यजुर्धि' मन्त्राः सन्ति,
तथा 'अग्नौ' अग्निवपनेऽपि 'अनसः' एव 'दन्वि' ॥ १ ॥

एतत्पुरोडाशान्तमुक्त्वा कौरोद्धानिकं दर्शयति-स यो वनीवाहयन् इति । मृशमनसा वाहयेत् तद् वनीवाहन-
दृष्टेनेन 'कर्मेणा' 'देवान् दत्ते' देवान्वावागमनुकरोतीत्यर्थः । तदेव न्यायश्रे-देवं हास्येति । व्यतिरेक

तद्वैक ऽआहुः । स्वयं वाऽएष वनीवाहितो विष्णुकर्मैर्वाऽएष प्रयाति वात्सप्रेणावस्यतीति न तथा विद्याद्वैवं वाऽअस्य तुत्प्रयाणं बुद्धि-
ष्णुक्रमा देवमवसानं बुद्धात्सप्रमुथास्येदं मानुषं प्रयाणं बुद्धिं प्रयाति मानुषमवसानं बुद्धवस्यति ॥ ३ ॥

प्रजापतिरेपोऽग्निः । (रु) उभयम्बेतत्प्रजापतिर्युच्च देवा युच्च मनुष्या-
स्तद्बुद्धिष्णुकमवात्सप्रे भवतो बुद्धेवास्य देवथै रूपं तदस्य तेन संस्क-
रोत्यथ बुद्धनीवाहसुते बुद्धेवास्य मानुषथै रूपं तदस्य तेन संस्करोति स
ह वाऽएतथै सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिथै संस्करोति बुऽएवं विद्वान्वनीवा-
हसुते तस्माद्बु वनीवाहस्येतेष ॥ ४ ॥

तद्वैक ऽआहुः—स्वयं वाऽएष वनीवाहितः । विष्णुकर्मैर्वाऽएष प्रयाति, वात्सप्रेणावस्यतीति । न
तथा विद्याद् । देवं वा ऽअस्य तद् प्रयाणं—यद् विष्णुक्रमाः । देवमवसानम्—यद् वात्सप्रेणम् ।
अथास्येदं मानुषं प्रयाणं—यदिदं प्रयाति । मानुषमवसानं—यद्बवस्यति ॥ ३ ॥

प्रजापतिरेपोऽग्निः । उभयम्बेतत् प्रजापतिः—यच्च देवाः, यच्च मनुष्याः । तद् यद् विष्णुकम-
वात्सप्रे भवतः—यद्देवास्य देवं रूपम्—तदस्य तेन संस्करोति । अथ यद्दनीवाहसुते—यद्देवास्य मानुषं
रूपम् । तदस्य तेन संस्करोति । स ह वाऽएतं सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिं संस्करोति—य एवं विद्वान् वनी-
वाहसुते । तस्माद्बु वनीवाहस्येतेष ॥ ४ ॥

दर्शयति—अथ यो न वनीवाहसुत इति । वनीवाहनमकृत्वा शालायामेवार्ति निष्पादयेत्, तदा 'असुर्यम्'
तद् कर्म असुरेश्वरो हित भवतोत्यर्थः ॥ ३ ॥

इत्य वनीवाहने कर्त्तव्यमिति विधाय, तस्य प्रकारान्तरेण प्रातिमाशङ्कते—तद्वैक आहुः स्वयं वा एष
इति । अत्रोर्ध्वं बहन्मंदापेक्षितम् । तद् विष्णुकर्मणैव सवात्सप्रेण कृत्स्नमित्यभिप्रायः । देवं वा अस्य तद्
प्रयाणमिति । विष्णुकमरूपं प्रयाणं देवविष्णुमावेनाक्रान्तात्वात्, अवसानस्य तादृक्त्वमपि तस्मादेव,
वनीवाहनरूपं तु मानुषमेव ॥ ३ ॥

अस्त्वेव विषयभेदेन प्रयाणभेदः, तथापि द्विविधमपि कर्त्तव्यमित्यत्र किङ्कतजमिति तद् दर्शयति—प्रजापति-
रेपोऽग्निरुभयम्बेतद्विद्यादिना । सृष्टृसृष्टव्यभेदोपचारेण 'एतन् उभयम्' अपि 'प्रजापतिः' एव । तथा
सद्युभयेन सवात्सप्रेण विष्णुकर्मणो वनीवाहनेन चेत्युभयेन देवमानुषभेदेनौभयविधमपि 'रूपं संस्करोति' ।
अत उभयमव्यवश्यमनुष्ठेयमित्यर्थः । उक्तार्थज्ञानपूर्वकमनुतिष्ठतः फलमाह—स ह वा एतमिति । तस्मादिति ।
निगमनम् ॥ ४ ॥

स यदृहः प्रयास्यन्त्स्यात् । (त्त) तदृहस्ततोऽग्नेः प्रागुनऽउपस्थाप्या-
 एष्यन्तं पुरस्तादग्नेनाप्रीण-
 पुरस्तादग्नेन प्रीणात्येतया
 समिधा ॥ ५ ॥

समिधाऽग्निं द्रवस्यन्तेति । समिधाऽग्निं नमस्यन्तेत्येतद्दत्तेर्वाधयत्तातिथिमा-
 ऽस्मिन्द्वया जुहोतयेति पृतेरृह वोधयत्तातिथिमोऽऽस्मिन्द्वयानि जुहुते-
 त्येतद्द्वुद्धवत्येत्याये इत्येनमेतद्वाधयति ॥ ६ ॥

(त्पु) अधेनमुद्यच्छति । (त्पु) तदु त्वा विवृशे देवाऽऽग्ने भ्रन्तु
 चित्तिभिश्चित्ति विवृशे वाऽपतमग्ने देवाश्चित्तिभिरुदभरन्तेतद्दयेर्पा तदा
 चित्तमासीत्तुधेनमपुमंताचित्तिभिरुदरत्येतद्दयस्य तदा चित्तं भवति

स यदृहः प्रयास्यन्त्स्यात्-तदृहस्ततोऽग्नेः प्रागुनऽउपस्थाप्य-अथारिमन् समिधमादधाति ।
 एतदाऽग्ने देवा एष्यन्ते पुरस्तादग्नेनाप्रीणन्-एतया समिधा । तर्धेनमपुमंतादेऽप्यन्ते पुरस्तादग्नेन
 प्रीणाति-एतया समिधा ॥ ५ ॥

“समिधाऽग्निं द्रवस्यन्”-इति । समिधाऽग्निं नमस्यन्तेत्येतद् । “पृतेर्वाधयत्तातिथिम ।
 आऽग्निमन् द्रव्या जुहोतन्”-(वा. मं. १२। ३०) इति । पृतेरृह योधापनातिथिम् ।
 ओऽस्मिन्द्वयानि जुहुतेत्येतद् । युद्धवत्या । इत्यर्थे एतेनमेतद् वोधयति ॥ ६ ॥

अधेनमुद्यच्छति । “तदु त्वा विवृशे देवाऽऽग्ने भ्रन्तु चित्तिभिः”-इति । विवृशे वाऽपत-
 मग्ने देवाश्चित्तिभिरुदभरन् । एतदयस्य तदा चित्तमासीत् । तर्धेनमपुमंताचित्तिभिरुदरति । एत-

सु नो भव शिवस्त्वुं सुप्रतीको विभावसुरिति युधैव युजुस्तया
बुधुस्तं दक्षिणतऽउदञ्चमादधाति तस्योक्तो बुधुः स्यात्यां गार्ह-
पत्यं समुप्यापरमादधाति स यदि कामयेतोप्राधिरोहेत्पार्श्वतो वा
व्रजेत् ॥ ७ ॥

(८) अयानद्वाहो युनक्ति । दक्षिणमग्रेऽथ सव्यमेवं देवत्रेतया मानुषे
स यां काञ्च दिशं यास्यन्त्स्यात्प्राङ्देशे प्रयायात्प्राची हि दिग्ग्रेः
स्वामेव तद्दिशमुनु प्रयाति ॥ ८ ॥

द्वयस्य तदा चित्तं भवति । “स नो भव शिवस्त्वं सुप्रतीको विभावसुः”- (वा. सं. १२।३१) इति । यथैव युजुस्तया बुधुः । तं दक्षिणत उदञ्चमादधाति । तस्योक्तो बुधुः । स्यात्यां गार्हपत्यं समुप्य, अपरमादधाति । स यदि कामयेत-उपाधिरोहेत्, पार्श्वतो वा व्रजेत् ॥ ७ ॥

अयानद्वाहो युनक्ति-दक्षिणमग्रे, अथ सव्यम् । एवं देवत्रा । इतरथा मानुषे । स यां काञ्च दिशं यास्यन्त्स्यात्-प्राङ्देशे प्रयायात् । प्राची हि दिग्ग्रेः । स्वामेव तद्दिशमुनु प्रयाति ॥ ८ ॥

सहितम् “सप्तन्दीप्तस्यस्य”- (का. श्रौ. सू. १६।१८५) इति सूत्रात् । पूर्वार्द्धे चित्तिमित्येतद्
न्यायकाले-एतद्द्वेषामिति । ‘एषां’ देवानां ‘चित्तिभिः’ ज्ञानैरङ्गणं कुर्वताम् ‘तदा’ उद्गणकाले
‘एतत्’ उद्गणमेव ‘चित्तं’ चेतन्यम् ‘आसीत्’ । ‘तथैव’ देवदेव पञ्चमानोऽपि ‘चित्तिभिः’ उद्गृह्यत-
वान् भवति । अस्यापि यजमानस्य ‘एतदेव’ उद्गणमेव चित्तं भवति । उच्यते इत्येव स्पष्टार्थतामाह-यथैव
युजुस्तया बुधुरिति । मन्त्रस्यापमर्षः-हे ‘अग्ने !’ ‘त्वा’ त्वाम् ‘दित्ते देवा.’ ‘चित्तिभिः’ ज्ञानैः ‘उद्ग-
रन्तु’ । ‘स’ तयाविषस्त्वं ‘न’ अस्माकं ‘शिवो भव’ तथा ‘सुप्रतीकः’ सोमनाह्नः ‘विभावसुः’
प्रमेकधनधमव ॥

उद्गृह्यतस्याग्नेरसि स्थापने विशेषमाह-तं दक्षिणत उदञ्चमादधातीति । ‘दक्षिणतः’ सकाशात्
‘उदञ्चम्’ उदङ्मुञ्चम् । “उद् त्वेति दक्षिणतोऽनसि करोति”- (का. श्रौ. सू. १६।१८५) इति
सूत्रम् । पूर्वोक्तमप्यवदसुक्तेऽप्येतिदिशति-तस्योक्तो बुधुरिति । “दक्षिणतो वा उदङ् यतो रेतः
सिच्यते”- (श. पृ. ६।४।१।१० कं.) इत्येवमुक्त इत्यर्थः । अन्यस्यां ‘स्यात्याम्’ ‘अपरं’
‘गार्हपत्यम्’ अग्निं स्थापयित्वा ‘आदधाति’ अग्नेः पश्चाद्देशे स्थापयेत् । “स्यात्यां गार्हपत्य पश्चात्”-
(का. श्रौ. सू. १६।१८६) इति हि सूत्रम् । यजमानस्याप्यारोहणं पश्चिममिति दर्शयति-स यदि
कामयेतेति ॥ ७ ॥

अनस्यनद्वाहोप्योजनं तत्कर्म चाह-अयानद्वाहाविति । ‘एवम्’ उक्तक्रमेण चेत् ‘देवत्रा’ देवेषुचित्तं
भवति । ‘इतरथा’ तस्यं प्रथमं युनक्ति चेत् ‘मानुषे’ मनुष्ये, तयोन्मनित्यर्थः । यजमानदेवस्य पत्र कुत्र-

श्रेद्रे ज्योतिष्मान्याहि । शिवेभिराचिभिर्द्विमिति श्रेद्रे त्वं ज्योतिष्मान्या-
हि शिवेभिराचिभिर्द्विप्यमानेऽत्येत्तुद्बृद्धिर्भानुभिर्भासन्ना हिर्षीस्तन्वा
प्रजाऽइति वृद्धिर्द्विभिर्द्विप्यमानेर्भा हिर्षीरात्मना प्रजाऽइत्येतत् ॥ ९ ॥

(त्सु) सु यदाऽऽत्सुर्नत । (इ) अथेतद्यजुर्नपेदसुर्यां वाऽप्या वाग्या-
ऽक्षस्य तामेनुच्छमयति तामेतदेववा करोति ॥ १० ॥

युद्धेवैतद्यजुर्नपति । यस्मिन् कस्मिश्चाहितेऽऽत्सुर्नति तस्यैव सा
व्याभवति तद्यदग्रावाहितेऽऽत्सुर्नत्यग्रैव सा व्याभवत्यग्रिमेव तुद्वा

“ श्रेद्रे ज्योतिष्मान्याहि शिवेभिराचिमिदम् ” इति । श्रेद्रे त्वं ज्योतिष्मान्याहि
शिवेभिराचिभिर्द्विप्यमानेऽत्येत्तुद् । “ वृद्धिर्भानुभिर्भासन् मा हिर्षीस्तन्वा प्रजाः ”-
(वा. मं. १२ । ३२) इति । वृद्धिर्द्विभिर्द्विप्यमानेर्भा हिर्षीरात्मना प्रजा इत्येत्तु ॥ ९ ॥

स यदाऽऽत्सुर्नत-अथेतद्यजुर्नपेत् । असुरां वाऽप्या वाक्-वाऽक्षस्य । तामेनुच्छमयति ।
तामेतदेववा करोति ॥ १० ॥

युद्धेवैतद्यजुर्नपति । यस्मिन् कस्मिश्चाहितेऽऽत्सुर्नति-तस्यैव सा वाग् भवति । तद् यदा-
वाहितेऽऽत्सुर्नत-अग्रैव सा वाग् भवति । अग्रिमेव तुद्वा उपास्युत् । उपास्युत् । तयै-

द्वि अस्मिन्नेति आदी प्रादुम्बो पावादिति निज कर्षमाद विवसे-सु यां काश्चेति । देवान्
दिम्बवन्पाकते अक्षिना प्राग्दिकारमदल-प्राची हि दिग्प्रोतिपुक्त् (स. प. १ । ३।३२) । “ प्राची
दिग्प्रोतिपुक्त् ”-(तै. घ. १ । ३ । ३) इति वैजितिन्यत्रिति । “ प्राची हि ”-इति दिग्प्रो-
तिपुक्ते । उदणः प्राक् प्रवर्तन् ॥ ८ ॥

नन्ने पूर्वस्य उदणं दणं क्वचित्कित्पेत्प्रावदणमाद्-श्रेद्रे इत्यादिना । शिवेभिराचिभिर्द्विप्य-
मानेऽति । “ इव देवो ”-इत्यस्य क्वचित् इति प्रतिपादित मति । तपेवोऽऽत्सुर्न उदणं
दणं मनु-उदणस्वार्थव्य इति न्यायः-वृद्धिर्भानुभिर्भासन् । “ त्वा ”-इत्यस्य न्यायनमप्येति,
अरिण्यपः । अदण्यः-इ ‘ अणे ! ’ त ‘ ज्योतिष्मात् ’ प्रदुग्मोतिपुक्त्, त्वं ‘ शिवेभिः ’ मूढेः ‘ अक्षिभिः ’
उदण्यः सन् ‘ प्रादि ’ प्रणञ्, तयो ‘ वृद्धिः मनुभिः ’ प्रणञ्ः ‘ मनुन् ’ मनुयतः, ‘ त्वा ’
स्वर्गमेत अरिण्यः ‘ प्रायाः ’ अस्वर्ग्याः ‘ मा हिर्षीः ’ हिर्षी मा इव ॥ ९ ॥

अथपत्नी प्रत्यादिज-सु यदिति । ‘ त्वात्सु ’ इति उदणं, तदा ‘ एतद् ’ अथपत्नीन् “ अ-
दण्य ”-इति ‘ यजुः ’ ‘ यजेत् ’ । अथपत्नीन्वा वाक्. अथुर्नन्. कर्षदिकारम् इत्यस्य । ‘ तं ’
वाक्त् ‘ एत् ’ एतेन अदण्यरक्षिणी एतेन अथुर्नन्वात् ‘ देवम् ’ देवेः कर्षति ॥ १० ॥

पुनः प्रवर्तते-युद्धेवैतद्यजुर्नपति । यस्मिन् कस्मिश्चाहिते ‘ अक्षिभिः ’ ‘ अथः ’ उ-
-

ऽउपास्तुवद्गुणामहयंस्तुथैवेनमयमेतदुपस्तौत्युपमहयत्यक्रन्ददग्नि स्तनुय-
न्निव द्यौर्दिति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥

स यदि पुरा वसत्यै विमुञ्चेत् । (त्वा) अनुस्येवाग्निः स्यादथ यद्वा
वसत्यै विमुञ्चेत् प्रागुनऽ उपस्थाप्योत्तरतुऽ उद्धत्यावोक्षति ध्रुवेनमुपावह-
रति तुं दक्षिणतऽ उदधमुपावहरति तस्योक्तो बन्धुः ॥ १२ ॥

(रु) अथास्मिन्समिधमादधाति । (त्ये) एतद्वाऽएनं देवा इयिवाँसमु-
परिष्टादग्नेनाग्निणेत्रेतया समिधा तुथैवेनमयमेतदीयिवाँसमुपरिष्टादग्नेन
ग्निणात्येतया समिधा ॥ १३ ॥

वेनमयमेतदुपस्तौति, उपमहयति । “अक्रन्ददग्नि रतनयन्निव द्यौः”-(वा. सं. १२ । ३३)
इति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥

स यदि पुरा वसत्यै विमुञ्चेत्-अनुस्येवाग्निः स्यात् । अथ यद्वा वसत्यै विमुञ्चेत्-प्रागुन उप-
स्थाप्योत्तरत उद्धत्यावोक्षति-यद्देनमुपावहरति । तुं दक्षिणत उदधमुपावहरति । तस्योक्तो
बन्धुः ॥ १२ ॥

अथास्मिन्समिधमादधाति । एतद्वाऽएनं देवा इयिवाँसमुपरिष्टादग्नेनाग्निणत्-एतया समिधा ।
तुथैवेनमयमेतदीयिवाँसमुपरिष्टादग्नेन ग्निणाति-एतया समिधा ॥ १३ ॥

जंत् ' तस्यैव ' आहितस्यैव मन्त्रविनी भवति ' सा ' वात् । अथ ' अग्ने ' आहिते मति ' अग्नेरेव '
' सा ' स्यात् । यस्मादेव नस्मात् ' तत् ' तेन मन्त्रपाठेन अग्न्यदीयत्वपरिहास्य ' अग्निमेव ' देवा. '
' उपास्तुवन्, ' उपासहयन् ' पूजितमद्वैवन्, तथैव ' एतम् ' अग्निम् ' एतत् ' एतेन ' उपस्तौति, '
' उपमहयति ' च । अत्र मन्त्र विषय तददेशित्य आगम पूर्वोक्तमेवेत्यतिदिशति-अक्रन्ददग्निरिति । तस्योक्तो
बन्धुरिति । उखाग्रग्रहणप्रस्तावे (श. प. ६ । ७ । ३ । २) “ क्रन्दनीव दि पर्जन्यः ”-इत्यादिनोक्त
इत्यर्थः ॥ ११ ॥

स यदि पुरा वसत्यै विमुञ्चेदेति । ' वसत्यै ' वसत्याः, अग्निवग्नेरयानात् ' पुरा ' अर्वाद् मन्थेमागं ' विमु-
ञ्चेत् ' शक्यम्, तदा सोऽग्निः ' अनुस्येव ' दावस्थितः ' स्वात् ' अथ ' उक्तवैलक्षण्येन वसति प्राप्य ' विमुञ्चेत्, '
तदा ' प्रागुन ' अनम प्राग्देशे ' उपस्थाप्य, ' उत्तरत ' तदुत्तरत. भूमिन् ' उद्धत्यावोक्षति ' । ' यत्र '
' एतम् ' अग्निम् ' उपावहरति ' अथ स्यापयति, ' त ' दक्षिणत. ' उदधम् ' ' उपावहरति ' । तस्योक्तो
बन्धुरिति । दक्षिणत उदधार्थवाद उखार्थं कृत्वाऽपि पदप्रकृतये “ दक्षिणतो वा उदधं योनौ रेतः सित्यने ”
(श. प. ६ । ४ । २ । १०) इ-युक्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

यद्य अग्निप्रणयनकाले तस्मान्नवेन समिधावगमुक्तम् (अद्विषन्नेव आसगे ४ कण्डिकायाम्) एवमेव
आसप्रणयनकालेन समिधाधान कर्तव्यमित्याह-अथास्मिन् समिधमादधातीति । एतत् प्रशसति-एतद्वा एनं

प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे ऽडुति । प्रजापतिर्वै भरतः सु हीद१२ सुर्वं
विभ्रतिं वि यत्सूर्यो न रोचते बृहद्गाऽ इति वि यत्सूर्येऽ इव रोचते बृहद्गा
ऽडुत्येतदभि यः पूरुं पृतनासु तस्थाडिति पूरुर्हं नामासुररक्षणमास तुमग्निः
पृतनास्वभितष्टौ दीदाय दैव्यो ऽअतिथिः शिवो न ऽडुति दीप्यमानो दैवो-
ऽतिथिः शिवो नऽ इत्येतत्स्थितवत्या वसत्ये ह्येनं तत्स्थापयति ॥१४॥

(त्य) अधातः सम्पदेव । समिधं प्रथमेनादधात्पुत्रच्छत्येकेन प्रयात्ये-
केनाशमेकेनानुमन्त्रयते समिधमेव पञ्चमेनादधाति तत्पुत्र पुत्रचितिको-

“ प्रमायमग्निर्भरतस्य शृण्वे ”-इति । प्रजापतिर्वै भरतः । स हीदं सर्वं विभ्रतिं । “ वि
यत् सूर्यो न रोचते बृहद्गाः ”-इति । वि यत् सूर्य इव रोचते बृहद्गा इत्येतत् । “ अभि यः
पूरुं पृतनासु तस्थौ ”-इति । पूरुर्हं नामासुररक्षणमास । तुमग्निः पृतनास्वभितष्टौ । “ दीदाय
दैव्योऽअतिथिः शिवो नः ”-(वा. सं. १२ । ३४) इति । दीप्यमानो दैवोऽतिथिः शिवो न
इत्येतत् । स्थितवत्या । वसत्ये ह्येनं तत् स्थापयति ॥ १४ ॥

अगातः सम्पदेव । समिधं प्रथमेनादधाति, उद्यच्छत्येकेन, प्रयात्येकेन, अशमेकेनानुमन्त्रयते,

देवा ईधित्वांसमिति । ‘ ईधित्वांस ’ चपनप्रदेशं गतकृतम्, गमनप्राकारमपेक्ष्य ‘ उपरिष्टात् ’ इत्युक्तम् ।
‘ अनेन ’-इत्यस्य व्याख्यानम् ‘ एतया समिधा ’ इति । तृतीयेनमित्यादिकमुक्तप्रायम् । अस्य सर्वेषामि
सूत्र चाग्नेहाहरति-“ तस्येऽवहरति-उदतावोद्धित उत्तरतः समिधाधानं प्रप्रेति ”-(का. श्रौ. सू. १९ ।
१८०) इति ॥ १३ ॥

समिधाधानमन्त्रं विदधत विभ्रत व्याचष्टे-प्रप्रायमित्यादिना । अयमर्थ-‘ अयम् ’ ‘ अग्निः ’ ‘ भरतस्य ’
प्रजापतेः वचनं ‘ शृण्वे ’ प्रकर्षेण शृणोति, ‘ सूर्यो न ’ सूर्य इव, ‘ बृहद् ’ महद् ‘ माः ’ मासमानः
‘ विरोचते ’ दीप्यते च । यद्वा, ‘ माः ’ मासा ‘ बृहद् ’ महान् ‘ य. ’ अग्निः ‘ पूरुं ’ ‘ पृतनासु ’ सद्भा-
मेव ‘ अभितष्टौ ’ ‘ परावभूय, ’ स ‘ दैव्य. ’ देवसम्बन्धी, ‘ अतिथिः ’ अनिधिरूपः, ‘ न. ’ शिवः सन्
‘ दीदाय ’ दीप्यते । भरतशब्दे व्याचष्टे-प्रजापतिर्वै भरत इति । तदुपपादयति-स हीदमिति । ‘ सूर्यो
न ’ इत्यत्र ‘ न ’-शब्द उपाहार्य इति व्याचष्टे-वि यत् सूर्य इव रोचते बृहद्गा इत्येतदिति । तृतीयपाद
व्याचष्टे-पूरुर्हं नामासुररक्षणमासेति । सुरविरोधि रथोऽपूरु । “ अनसन्तानंपुससाच्छन्दसि ”-(पा. सू.
९ । ४ । १०२) इति समासान्तः । स्पष्टमवदत् । अस्मिन् मन्त्रे ‘ पृतनासु तस्थौ ’-इत्यत्र स्थितिः
श्रूयते, तन्मुनेन मन्त्रं प्रशंसति-स्थितवत्येति ॥ १४ ॥

अगातः सम्पदेवेति । ‘ अय ’ ‘ अत. ’ उपरिष्टात् ‘ सम्पदेव ’ उक्तानां मन्त्राणां सन्निधिरेव, न त्वनु-
ष्टेयं किञ्चिदुच्यते इत्यर्थः । तां सन्धिं दर्शयति-प्रथमेनादधातीत्यादिना । प्रथमेन “ समिधाऽग्निं दुव-

ऽग्निः पुञ्चऽर्तुवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्ग्रावानग्निर्ग्रावित्यस्य मात्रा
त्वावचुद्भवति ॥ १५ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ६-५-५ ॥ (८. १.)

अथातो भस्मनऽ एवाभ्यवहरणस्य । देवा वाऽएतदुग्रे भस्मोदवपुंस्ते-
ऽश्रुवन्त्यदि वाऽइदमित्यमेव सदात्मानमभिसंस्कारिष्यामहे मर्त्याः कुण्ठया
ऽश्रुनपहतपाप्मानो भविष्यामो यद्यु परावप्यामो यदत्राप्रेयं बहिर्द्वा
तदग्नेः करिष्यामऽउप तजानीत युधेदं करुवामेति तेऽश्रुवन्चेतयष्वमिति
चित्तिमिच्छतेति वाव तदश्रुवन्स्तदिच्छत युधेदं करुवामेति ॥ १ ॥

समिपमेव पञ्चमेनादधाति । तत् पञ्च । पञ्चचित्तिकोऽग्निः । पञ्चऽर्तुवः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः ।
ग्रावानग्निर्ग्रावित्यस्य मात्रा-त्वावचुद्भवति ॥ १५ ॥

अथातो भस्मन एवाभ्यवहरणस्य । देवा वाऽएतदुग्रे भस्मोदवपुं । तेऽश्रुवन्-यदि वाऽइद-
मित्यमेव सदात्मानमभिसंस्कारिष्यामहे-मर्त्याः कुण्ठया अनपहतपाप्मानो भविष्यामः । यत् परा-
वप्यामः-यदत्राप्रेयं बहिर्द्वा, तद् अग्नेः करिष्यामः । उप तजानीत-यथेदं करुवामेति । तेऽश्रुवन्-
चेतयष्वमिति । चित्तिमिच्छतेति वाव तदश्रुवन् । तदिच्छत यथेदं करुवामेति ॥ १ ॥

मन "-(वा. म. १२ । ३०) इत्येते । उद्यच्छतुर्त्येकेनेति । " उदु त्वा विश्वे देवाः "-(वा. स. १२ । ३१) इत्येते । प्रयात्येकेनेति । " प्रेदग्ने ज्योतिष्यान् "-(वा. सं. १२ । ३२) इत्येते । अश्रुमेकेनेति । " अक्रुदरति "-(वा. स. १२ । ३३) इत्येते । समिपमेव पञ्चमेनेति । " प्र प्रायमग्निः "-(वा. स. १२ । ३४) इत्येते । " पञ्चचित्तिकोऽग्निः "-इत्यादि, गतम् ॥ १५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीने वेदार्थप्रकाशे माष्येन्द्रिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये षष्ठकाण्डे
अष्टमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (६-८-१) ॥

यदुक्तं प्राग् " स यदहः सन्निवन्त्यन् स्वान्, तदहः प्रातरहित आदित्ये मस्त्वै प्रथममुदपतति " (इ. प. ६ । ७ । ४ । १४) तद्विष्णुमाहात्मिका वदन् प्रतिबान्ति-अथातो भस्मन एवाभ्यवहरणस्येति । मत्माना क्रियन् इति शेषः । ' देवा ' तदु ' अग्ने ' पूर्वम् ' मम ' अग्ने. सकारात् ' उदवन् ' ऊर्ध्व-
मदागमयन्, अनन्तर ते परम्परयवुवन्- ' यदि वा ' ' इदम् ' उद्वन् मम ' इत्यमेव ' अन्यत्र प्रथेपत-
कृत्वा अनुद्वन्प्रकारेणैव स्थितम् ' आत्मानम् ' अग्ने शरीरमूतं सन्तं, शरीरं कृत्वे यथः, ' अभिसंस्कारिष्वा-
महे, ' तदा ' मर्त्याः ' मरणवर्माण, ' कुण्ठयाः ' मम्मनो निर्जीवित्वान् वपमग्नि ' कुण्ठयाः ' श्वसदशाः,
' अनपहतपाप्मानः ' भस्मन. पापरूपत्वान् सन्तस्कारेणापि अनपहतपाप्मान. ' भविष्यामः ' । ' यद्यु ' यद्यपि ' परावप्यामः ' दूरे प्रक्षिपाम, तदा ' अत्र ' मम्मनि ' यत् आप्रेयम्, ' ' तत् ' ' अग्नेः ' ।

ते चेतयमानाः । (५) एतदपश्यन्नपुः पुर्वेनदभ्यवहरामापो वाऽजस्य
सर्वस्य प्रतिष्ठा तद्यज्ञस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा तदेनत्प्रतिष्ठाप्य यद्वज्राग्रेयं
तदद्भ्योऽधिजनयिष्यामऽइति तदपोऽभ्यवाहरंस्तथैवेनदयमेतदपोऽभ्य-
वहरति ॥ २ ॥

(त्या) आपो देवीः । प्रतिगृष्णीत भस्मेतत्स्योने कृणुष्वथं सुरमाऽऽ
लोकेऽइति जग्धं वाऽएतद्यत्तयाम भवति तदेतदाह सुभिष्टऽएनल्लोके
कुरुष्वमिति तुस्मै नमन्तां जनयऽ इत्यापो वै जनयोऽद्भ्यो हीदथं सर्वं
जायते सुपत्नीरित्यग्निनाऽवा आपः सुपत्न्यो मातेव पुत्रं विभृताप्स्वेनडिति
यथा माता पुत्रमुपस्ये विभृयादेवमेनद्विभृतेत्येतत् ॥ ३ ॥

ते चेतयमाना एतदपश्यन्-अप पुर्वेनदभ्यवहराम । आपो वाऽजस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा । तद्वज्रास्य
सर्वस्य प्रतिष्ठा-तदेनत् प्रतिष्ठाप्य-यद्वज्राग्रेयम्; तदद्भ्योऽधिजनयिष्याम इति । तदपोऽभ्यवाहरत् ।
तथैवेनदयमेतदपोऽभ्यवहरति ॥ २ ॥

“ आपो देवीः प्रतिगृष्णीत भस्मेतत् स्योने कृणुष्वथं सुरमाऽऽ लोके ”-इति । जग्धं
वाऽएतद् यातयाम भवति । तदेतदाह । सुभिष्टऽएनल्लोके कुरुष्वमिति । “ तस्मै नमन्तां जनयः ”-
इति । आपो वै जनयः । अद्भ्यो हीदं सर्वं जायते । “ सुपत्नीः ”-इति । अग्निना वाऽआपः सुपत्न्यः ।
“ मातेव पुत्रं विभृताप्स्वेनत् ”-(वा सं. १. २. ३९) इति । यथा माता पुत्रमुपस्ये विभृयाद्-
एवमेनद्विभृतेत्येतत् ॥ ३ ॥

सकाशाद् ‘ बहिर्दो ’ ‘ कारिष्यामः ’ । एव पञ्चदशेऽपि दोषसम्भवात् अन्यतरपक्षमनाश्रयमाणाः ‘ एवेदं
करवाम ’ ‘ तत् ’ प्रकारम् ‘ उपजानीत ’ ‘ इति ते अनुवन् ’ इति सम्बन्धः । एवमुक्त्वा ते पुनरेवमनुवन्,
रिमिति-चेतयध्वमितीति । तेः केनाभिप्रायेण चेतयध्वमि युक्तमित्याकाङ्क्षायां धृतिः तदस्या सती कृते-
चित्तिमिच्छतेति वाच्यं तदनुवन्ति । ‘ वितिः ’ ज्ञानम्, तत् ‘ इच्छत ’ ‘ इति ’ एवम् ‘ अनुवन् ’
देवाः । शूरोदितम् ‘ उर तजानीत ’ इत्येतदुक्तं वाक्येनाभिगृणाति-तद्विच्छत एवेदं करवामेतीति ॥ १ ॥

ते चेतयमाना इति । कर्तव्यविषये बुद्धिं प्रक्षिपन्तः ‘ एतत् ’ ‘ अपश्यन् ’ । एतच्छब्दार्थमाह-अपु
एवनेदिति । अपु प्रक्षेपमेवापश्यन्निर्णयः; ‘ अस्य सर्वस्य ’ अगतः अद्रूप उपकृत्वात्, तद्रूपजीवनीयत्वात्
आपः ‘ प्रतिष्ठा ’ । ‘ तत् ’ तस्मात् ‘ परं ’ अपु ‘ अस्य सर्वस्य ’ ‘ प्रतिष्ठा, ’ तत्र ‘ एनत् ’ मत्तं ‘ प्रतिष्ठाप्य, ’
‘ एत् ’ ‘ अत्र ’ जज्जये मस्मिन् ‘ आग्नेयम् ’ अस्ति, पुनः ‘ तत् ’ ‘ अद्रूपः ’ सकाशात् उवाचविश्यामः ‘ इति ’
एवम् अपश्यन् । स्वप्नमन्वत् ॥ २ ॥

एतन्मिषु मामश्रयेषन्त्र विधाव भ्यावष्टे-आपो देवीः प्रतिगृष्णीतेत्यादिना । हे ‘ आपः । ’ ‘ देवीः । ’

(३) अप्स्वग्ने सधिष्टवेति । (त्य) अप्स्वग्ने योनिष्टवेत्येतत्सौपधी-
रुनुरुध्यस ऽइत्यापधीहर्षुपोऽनुरुध्यते गर्भे सञ्जायते पुनरिति गर्भे ह्येष
सञ्जायते पुनर्गर्भोऽअस्योपधीनां गर्भो व्वनस्पतीनाम् । गर्भो विश्वस्य भूत-
भूतस्याग्ने गर्भो ऽअप्रामसीति तदेनमस्य सर्वस्य गर्भं करोति ॥ ४ ॥

मात्रा तावतुर्वैनदेतु-
द्विस्तु कृत्वोऽभ्यवह-
रति तद्ये द्विपादाः पशवस्तैरेवैनदेतुदभ्यवहरति ॥ ५ ॥

“अप्स्वग्ने सधिष्टव”-इति । अप्स्वग्ने योनिष्टवेत्येतत् । “सौपधीरुनुरुध्यसे”-इति ।
ओपधीर्होपोऽनुरुध्यते । “गर्भे सञ्जायते पुनः”-(वा. सं. १२ । ३६) इति । गर्भे ह्येष
सञ्जायते पुनः । “गर्भोऽअस्योपधीनां गर्भो व्वनस्पतीनाम् । गर्भो विश्वस्य भूत-
भूतस्याग्ने गर्भोऽअप्रामसि”-(वा. सं. १२ । ३७) इति । तदेनमस्य सर्वस्य गर्भं करोति ॥४॥
त्रिभिरभ्यवहरति । त्रिवृद्धिः । यावानग्निर्वावत्स्यस्य मात्रा-तावतुर्वैनदेतुदभ्यवहरति । एकेनाग्ने-

चोतमाना यूपम् एतत् क्षित मस्य प्रतिगृण्णीत स्वीकृतम् । स्वीकृत्य च म्योने सुखकरे,
‘सुरमी’ शोभनपरिमलयुक्ते ‘लोके’ स्थाने ‘कृणुष्व’ कुरुत । ‘तमै’ मस्मरुपायाग्रये ‘सुपत्री’
शोभनपतिकान् ‘जनय’ सर्वस्योपादविष्यः आपः ‘नमन्ताम्’ प्रहीमवन्तु । हे अग्नेदेवता ! ‘माता पुत्रमिव’
‘अमु’ युष्मासु ‘विभृत’ धारयत । उत्तरार्द्धे “सुरमी कृणुष्वम्”-इत्यभिधानस्य तात्पर्यमाह-जगर्षं वा
एतदिति । उदके निमग्नम् ‘एतत्’ मस्य जम्भ भवति, ‘एतद्’ यातयाम् गतरस भवति । तस्मात् एत-
न्मन्त्रवाक्यमाह-‘सधिष्टे’ अतिशयेन सुरमी ‘लोके’ ‘कृणुष्वम्’ । सया सति अयातयाम भवति । ‘जनयः’-
इति व्याचष्टे-आपो वै जनय इति । तदेव समर्पयते-अग्नौ हीदमिति । सुपत्रीरित्येतद् व्याचष्टे-अग्निना
वा आपः सुपत्न्य इति । मातेवेति । अस्य ब्राह्मण स्पष्टम् ॥ ३ ॥

मस्मान्भवहरणे द्वितीय मन्त्र विधान प्रशस्तनि-अप्सवद् इत्यादिना । हे अग्ने ! ‘तव’ ‘अमु’
‘सधिः’ सह धीयते अस्मिन्निति ‘सधिः’ सहस्थानम्, तव योनिरिपर्ययः, इदानीं भवति, पश्चात् ‘ओषधी-’
त्वया परिपच्यमानाः ‘अनु’ स्वमि ताभि ‘रुध्यसे’ प्रतिबध्यसे, तत्र निरुद्धो मवसिपर्ययः । पुनश्च अरण्यो
‘गर्भे’ कर्त्तव्यः । ‘सन्’ पुन ‘जायसे’ । एव सर्वत्र व्यास इति स्तुतिः । पूर्वार्धे ‘सधिः’ शब्देन योनि-
विबक्षित इति व्याचष्टे-अप्सवग्ने योनिष्टवेत्येतदिति । उपारितनपादद्वयस्य ब्राह्मण स्पष्टम् । तृतीयमन्त्र
विधाय स्पष्टार्थत्वात् सगृह्य तात्पर्य दर्शयति-गर्भो असीत्यादिना तदेनमस्य सर्वस्य गर्भं करोतीत्य-
न्तेन । मन्त्रार्थम्तु स्पष्ट ॥ ४ ॥

मस्मान्भवहरणमन्त्राणा यद् क्रिय तत् प्रशस्तनि-त्रिभिरभ्यवहरति त्रिवृद्धिर्नित्यादिना । अग्नेस्त्रिष्टव

(त्पु) अथापादत्ते । तद्यद्द्वयमेयं तदेतद्द्वयोऽपि जनयत्यनुयाऽनुया वै भेषजं क्रियतेऽनुयै नमेतत्सुम्भरति प्रसुय भुस्मना योनिमपुश्च पृथिवीमग्र-
ऽइति प्रसद्यो ह्येष भुस्मना योनिमपुश्च पृथिवीं च भवति सत्सुज्य
मानुभिर्द्वा ज्योतिष्मान्पुनरासदऽइति संगृत्य मानुभिर्द्वा ज्योतिष्मान्पुनरा-
सदऽइत्येतत्पुनरासद्य सुदनं पुनरुज्जा सह रथ्येत्येतेन मा सुर्वेणाभिवि-
तस्वृत्येतत् ॥ ६ ॥

अथ द्वाभ्याम् । द्वाभ्यां वाग्ने-अथैकेन । दिस्तु कृत्वोऽभ्याहरति । तद्ये द्विपादाः पश्यः । तौ-
पैदेतद्द्वयपरति ॥ ५ ॥

अथापादत्ते । तद्यद्द्वयमेयं-तदेतद्द्वयोऽपि जनयति-अनया । अनया वै भेषजं क्रियते,
अनपैवेनमेतत् सुम्भरति । “ मसस्य भुस्मना योनिमपुश्च पृथिवीमग्रे ”-इति । प्रसद्यो ह्येष
भुस्मना योनिम् अपुश्च, पृथिवीं च भवति । “ सत्सुज्य मानुभिर्द्वा ज्योतिष्मान् पुनरासदः ”-
(वा. सं. १२ । ३८) इति । सद्गत्य मानुभिर्द्वा ज्योतिष्मान्पुनरासद इत्येतत् । “ पुनरासद्य
सदनम् ”-(वा. सं. १२ । ३९) “ पुनरुज्जा ”-(वा. सं. १२ । ४०) “ सह रथ्या ”-
(वा. सं. १२ । ४१) इति । एतेन मा सर्वेणाभिवर्तस्वृत्येतत् ॥ ६ ॥

एतदर्थं पशुपत्यापत्पूर्वीस्तुक्य सृष्टेः-“ ताप्येतात्पृष्टान्निष्ठाणि कुमारो नवमः संशोभित्प्रिया ”-(श. प.
६ । १ । २ । १८) इति । तथा “ मृद उक्तापवृषिकतम् ” इत्यादिना नव द्रव्याण्युपक्रम्य, “ ता वा
एतां नव सृष्टयः रथमसृष्टयत मत्सारादग्निशरप्रितिति ”-(श. प. ६ । १ । १ । ४ क.) इति च प्राग्दर्शितम् ॥
मन्त्रवेद्यानि सहर् मन्त्रप्रथेयप्रयत्नात्-एकेनामेव द्वाभ्यां, द्वाभ्यां वाग्नेऽथैकेनेति । उत्तरप्रकारान्त-
शब्दा विवाक्ये-दिस्तु कृत्वोऽभ्याहरतीति । ‘ तु ’-शब्दः पश्य व्यावर्तयति । सर्वथा द्विः-बोऽभ्याम्यव-
र्तेत्, न त्रिकैत्र मन्त्रेण वि. श्रुतः । तद् मे द्विपादा इत्यापर्यवादः शष्टः ॥ ५ ॥

अत्रापु. पुनरीषद्भादात्त-गणिति विषय प्रसक्त-अथापादत्ते तद्यद्देति । ‘ अय ’ प्रशेषानन्तरम्
‘ अत्र ’ प्रशियं गतमिति । ‘ अद्गोऽपि ’-इति, अय पश्यपर्यानुवादी । ‘ आग्नेयम् ’ अराम् ‘ अद्गयः ’
उत्पादितशब्दं भरति । ‘ अनया ’ इति असादानमावना अनाभिसा निर्दिश्यते । अनपैवेति कोऽत्र नियम
ह्यवगाह-अनया वै भेषजं क्रियते इति । मन्त्रमाह-प्रसद्येति । हे मात्सया अग्ने ! त्व ‘ मन्त्रना ’
मात्सयेन आभना ‘ योनिम् ’ तय योनिस्थानीयाः ‘ अय. पृथिवीम् ’ ‘ प्रमय ’ प्रमयी भूया,
तया ‘ मानुभिः ’ अग्निः ‘ संगृह्य ’ ‘ ज्योतिष्मान् ’ प्रकृत्ययति. तन् ‘ पुनरासदः ’ पुनरासद्य ।
एतदर्थं ‘ प्रमय ’-परस्य प्रमयत्वार्थतया योनिमप इति सामानाधिकरण्या विवक्षितमिति व्याक्ये-प्रसद्यो ह्येष
भुस्मनेत्यादिना । ‘ सत्वम् ’-इत्यस्य सद्गतिरर्थ इति व्याक्ये-सद्गत्य मानुभिरिति । उत्तरप्रकारस्य
व्याप्यैवार्थत्वाभावात् प्रतीक्युपादाय सद्गत्या ताप्येमाद-पुनरासद्येति पथमा, पुनरुज्जेति द्वितीया, सह
रथ्येति तृतीयाः (वा. सं. १२ । ३९-४१) ॥ ६ ॥

(च) चतुर्भिरपादत्ते । तद्ये चतुष्पादाः पशवस्त्रैवेनमेतत्सुम्भरत्ययो ऽअन्नं वै पशवोऽन्नैवेनमेतत्सुम्भरति त्रिभिरभ्यवहरति तुत्सप्त सप्तचितिकोऽग्निः सप्तऽन्वः संवत्सरः संवत्सुरोऽग्निर्थावानग्निर्थावत्यस्य मात्रा तावन्नद्रवति ॥ ७ ॥

(त्य) अपादाय भस्मनः प्रत्येत्य । (त्यो) उखायामोष्योपतिष्ठतऽए-
तद्वाऽएतदयथायथं करोति अदग्निमपोऽभ्यवहरति तस्माऽपुवैतन्निहते-
ऽहिर्षंसाया ऽआग्नेयीभ्यामग्रयऽपुवैतन्निहते बुद्धवतीभ्यां यथैवास्वैतद-
ग्निर्वचो निबोधेत् ॥ ८ ॥

चतुर्भिरपादत्ते । तद् ये चतुष्पादाः पशवः । त्रैवेनमेतत्सुम्भरति । अयोऽअन्नं वै पशवः । अत्रे-
नैवेनमेतत् सुम्भरति । त्रिभिरभ्यवहरति । तत् सप्त । सप्तचितिकोऽग्निः । सप्तऽन्वः संवत्सरः । संव-
त्सुरोऽग्निः । थावानग्निर्थावत्यस्य मात्रा तावन्नद्रवति ॥ ७ ॥

अपादाय भस्मनः प्रत्येत्य—उखायामोष्योपतिष्ठते । एतद्वाऽएतदयथायथं करोति—यदग्निमपो-
ऽभ्यवहरति । तस्माऽपुवैतन्निहते—अहिर्षायै । आग्नेयीभ्याम् । अग्रयऽपुवैतन्निहते । बुद्धवतीभ्याम् ।
यथैवास्वैतदग्निर्वचो निबोधेत् ॥ ८ ॥

उत्तरमन्त्रद्वयस्य वृषभिनियोगशङ्कापनोदनायाम्—चतुर्भिरपादत्त इति । “ तद् ये चतुष्पादाः ”—एवादि
एतद्म् । ममादादानमन्त्रमता सद्ब्रह्मम् अम्यवहरणमन्त्रमता सद्ब्रह्मया समुचित्य प्रशंसति—त्रिभिरभ्य-
वहरति, तत्सप्त, सप्तचितिकोऽग्निर्हित्यादिना । षट् चित्तय इष्टकामाय प्रणिद्धाः, समी तु “ विकर्णाञ्च
स्वयमावृण्णाञ्चोपद्रधाति, हिरण्यशकलं प्रौद्यनि, अग्निम-भादधानि, सा सप्तमी चिति ” (श. प. ८।१।४।९)
इति धृतवान् सप्त चित्तय ‘सप्तचितिकोऽग्निः’ । यावत्यस्य मात्रेति । चित्तिगतसप्तमद्ब्रह्मरूपा मात्रेत्यर्थः ।
अप्सु प्राप्तन पुनस्तत एवादानञ्च सूत्रकारः एतद्वाह—“पलाशपुटेनापो देवीरित्येकया, ततो ह्याप्याम्, गाथाभ्या
वा दूर्ध्वम्, अनामिकया प्रास्तादादत्ते प्रत्येति”—(का. श्रौ. सू. १६।१।९५—१९८) इति ॥ ७ ॥

अपादायेति । भस्मन सकाशात् ‘अपादाय’ पुनः ‘ उखायाम् ओष्य ’ उपतिष्ठते उपस्थानमन्त्रे-
कोपशान्तये, तस्य क प्रसङ्ग इति त दर्शयति—एतद्वा एतदयथायथं करोतीति । तदेव एतद्वति—यदग्नि-
मपोऽभ्यवहरतीति । निह्व कृतस्यापिअस्थान्छादनम् । तेष उपस्थानकर्मणि सद्ब्रह्मिणि स्मैति—बुद्धव-
तीभ्यां यथैवास्वैतदग्निर्वचो निबोधेदिनि । ‘अस्य’ उपस्थानकर्तुं ‘नव ’ ‘यथा अग्निः निबोधेत्’ इत्येव-
मर्थं ‘ बुद्धवतीभ्याम् ’ उपस्थानं कुतश्च ॥ ८ ॥

(द्वे)बोधामेऽभस्य वचसो यविष्टेति । बोध मेऽस्य वचसो यविष्टेत्येत-
 न्मृत्प्रसृष्टस्य प्रभृतस्य स्वधावऽइति भूयिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधावऽ इत्येत-
 त्पीयति त्वोऽअनु त्वो गृणातीति पीयत्येकोऽन्वेको गृणाति वन्दारुष्टे त्वन्वं
 वन्देऽअग्र इति वृन्दिता तेऽहं त्वन्वं वन्देऽग्रऽइत्येतत्सु बोधि सूडिर्म-
 घवा वसुपते वसुदावन् ॥ युयोध्यस्मद्वेषाँसीति युथेवास्माद्वेषाँसि
 युयादेवमेतदाह द्वाभ्यामुपतिष्ठते गायत्र्या च त्रिष्टुभा च तस्योक्तो वन्दुः ९॥
 (स्त्रा) तानि नव भवन्ति । नव दिशो दिशोऽग्निर्नव प्राणाः प्राणा
 ऽग्निर्ध्रुवानग्निर्ध्रुवत्यस्य मात्रा तुवत्तद्भवति ॥ १० ॥

“बोधामेऽभस्य वचसो यविष्ट”-इति । बोध मेऽस्य वचसो यविष्टेत्येतत् । “महिष्ठस्य
 प्रभृतस्य स्वधावः”-इति । भूयिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधाव इत्येतत् । “पीयति त्वोऽअनु त्वो
 गृणाति”-इति । पीयत्येकः, अन्वेको गृणाति । “वन्दारुष्टे त्वन्वं वन्दे अग्रे”-(वा. सं.
 १२।४२) इति । वन्दिता तेऽहं त्वन्वं वन्देऽग्रऽइत्येतत् । “स बोधि सूडिर्मघवा वसुपते
 वसुदावन् । युयोध्यस्मद्वेषाँसि”-(वा. सं. १२।४३) इति यथेवास्माद्वेषाँसि युयाद् ।
 एवमेतदाह । द्वाभ्यामुपतिष्ठते, गायत्र्या च त्रिष्टुभा च । तस्योक्तो वन्दुः ॥ ९ ॥

तानि नव भवन्ति । नव दिशः । दिशोऽग्निः । नव प्राणाः । प्राणा अग्निः । पात्रानग्निर्ध्रुवत्यस्य
 मात्रा-तावत्तद्भवति ॥ १० ॥

तत्राय मन्त्र विधाव व्याचष्टे-बोधामे अस्मैपादिना । हे 'यविष्ट' सुवतम् ! हे 'स्वधावः' "स्वधे-
 त्पन्ननाम्" (निर. २।३।१७) । बद्म ! 'अग्ने' ! अस्य वचनः एतदुपस्थानताधनमन्त्रस्य वचः
 'बोध' सुवत्स । वचो विशिष्यते- 'महिष्ठस्य' अन्व-नमदनीयस्य, 'प्रभृतस्य' प्रकृषेण सम्भृतस्य । कर्मणि
 षष्ठी । लोके 'त्व.' एकः 'पीयति' व र्कर्मतत् (निर. ४।१।४), द्विगमि । तथा 'त्व.' एकः 'अनु-
 गृणाति' स्तौति । तत्राह 'वन्दार.' 'वन्दक', अतो हे अग्रे ! 'तं त्वन्वं' अहं 'वन्दे' स्तौमि । 'बोधामे
 नं'-इति छन्दसो दोषः । (पा. सू. ६।३।१३६) इति व्याचष्टे-बोधामेऽस्येति । 'महिष्ठस्य' इत्यस्य
 व्याख्यानम्-भूयिष्ठस्येति । 'त्व' शब्द एकशब्दपर्याय इति व्याचष्टे-पीयत्येकोऽन्वेको गृणातीति ।
 अनुगृणातीति सम्बन्धः । 'वन्दार' शब्दः तात्पर्यिक आहारायमेव मन्त्रीयन्निष्ठ व्याचष्टे-वन्दितेति ॥

स बोधीति द्वितीयो मन्त्र । तत्पर्यः-हे 'वसुपते' प्रभृतधनम्वाप्सिद् । न केचन शशविल्लेद् क्लिप्त
 'वसुदावन्' हे वसुतो धनस्य दात. ! 'सूडि.' विज्ञान, 'मघवा' अन्नदान 'सः' 'बोधि' सुपत्य
 अमदवचनम् । तन्. 'अममद्' अममत् 'द्वेषाँसि' द्वेष्यान् पापानः 'युयोधि' पूषकू इव । संप्रहेण तात्पर्यमाह-
 पर्यावास्माद् द्वेषामि युयाद्, एवमेतदाहेति । एतदोऽर्थः । मन्त्रगोर्वद्गापदस्य त्रिपुल्लं च, तदुपमार्थत्वाद्
 पूर्वोक्तमिदिकेति-तस्योक्तो वन्दुरिति । एतामन्त्रपत्रमन्त्रावे "प्राणो गायत्र्यान्मा त्रिपुर" इत्युपकृत्य,
 "अयो अग्निर्वै गापत्रीन्द्रसिपृष्टवैन्द्राग्नेऽग्निर्वावानसि."-स्यादित्येते इत्यर्थः । (श. प. ६।६।२।७) ॥ ९ ॥
 एता द्विवचनान् पूर्वोक्तमन्त्रान्परहरणतदादातमन्त्रमद्वयया समुचित्य प्रशंसति-तानि नव भवन्ति,

(त्पु) अथ प्रायश्चित्ती करोति । सर्वेभ्यो वाऽएष एतं कामेभ्यऽआधत्ते
 तद्देवास्यात्र कामानां व्यवच्छिद्यतेऽग्नावपोऽभ्यवहियमाणे तद्देवतसन्त-
 नोति सन्ध्यात्युभे प्रायश्चित्ती करोति श्वेऽपवाग्नावनुगते तस्योक्तो बन्धुः ११
 (स्त्रा) तानि दश भवन्ति । दशाक्षरा विराड्विराडग्निर्दश दिशो
 दिशोऽग्निर्दश प्राणाः प्राणाऽअग्निर्वातानग्निर्वावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति १२
 इति पृष्ठकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६-५-६ ॥ (८. २.) ॥

पञ्चमप्रपाठकः अष्टमोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

अस्मिन् काण्डे कण्डिकासंख्या ॥ ५३० ॥

इति माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे उखासम्भरणं नाम
 पष्ठं काण्डं समाप्तम् ॥ ६ ॥

अथ प्रायश्चित्ती करोति । सर्वेभ्यो वाऽएष एतं कामेभ्यऽ आधत्ते । तद् देवास्यात्र कामानां
 व्यवच्छिद्यते-अग्नावपोऽभ्यवहियमाणे-तद्देवतसन्तनोति, सन्ध्याति । उभे प्रायश्चित्ती करोति-
 येऽपवाग्नावनुगते । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥

तानि दश भवन्ति । दशाक्षरा विराद् । विराडग्निः । दश दिशः । दिशोऽग्निः । दश प्राणाः ।
 प्राणा अग्निः । वातानग्निर्वावत्यस्य मात्रा-तावत्तद्भवति ॥ १२ ॥

नव दिशो, दिशोऽग्निर्नव प्राणाः-इत्यादिना । ऊर्ध्वार्धोभावेनावस्थितानां साधारणी दिक् एकेति दिशः नव-
 त्वम्, द्वाववाञ्चौ प्राणौ सप्त शीर्षेष्वा इति नवत्वं प्राणानाम्, द्वाव्यवस्थापकस्याग्नेः प्राणात्मकद्विष्यगर्भरूप-
 त्वात् प्राणोऽग्निः ॥ १० ॥

उपस्थानानन्तर द्विविध प्रायश्चित्तं तत्रिभित्तं च दर्शयति-अथ प्रायश्चित्ती करोतीत्यादिना । एतदुखा-
 सन्तपनानन्तरेकेन “ अथ प्रायश्चित्ती करोति सर्वेभ्यो वा एष. ” इत्यादिना व्याख्यातप्राप्तम् (श. प. ६।
 ६।४।११) “ अग्नावनुगते ”-इति तत्र, अत्र तु “ अग्नावपोऽभ्यवहियमाणे ”-इति विशेषः । प्रायश्चित्त-
 मन्त्रं तत्प्रकारश्च “स समिधाऽऽज्यम्योपहत्यासीन आहुतिं जुहोति विश्वकर्मणे स्वाहा” (वा. स. १२।४३)
 इत्यादिना तत्रोक्तत्वात् (श. प. ६।६।४।१२) मात्राभिधानमिति द्रष्टव्यम् । ये एवाग्नावनुगते
 तस्योक्तो बन्धुरिति । “ अथ यदि गार्हपत्योऽनुगच्छेत् अरणी वाव स गच्छति ” इत्यादिनोक्त इत्यर्थः
 (श. प. ६।६।४।१२) ॥ ११ ॥

पूर्वोक्तमन्त्रगतनवसङ्ख्याया सह प्रायश्चित्तमन्त्रनस्या मयुचित्य प्रशंसति-तानि दश भवन्ति दशाक्षरा

विराडिष्वादिना । मन्त्रगतदशतद्व्याहारेणाक्षरिणि विराट् चीयमानव्याहारेणिराजात्मकत्वात् । ऊर्ध्वार्धोदिगपेशया
दिशो दशनामभिर्देसीति भूतेः तद्व्येक्षया ' प्रणाः ' अपि ' दश ' । गतमन्वत् ॥ १२ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डेऽष्टमेऽध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥ (१-८-२) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तस्यो हार्दं निराख्यन् । पुण्यर्थांश्चतुरो देवास्त्रिधात्तीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥
ब्रह्माण्डं गोतहसं कनकहृत्पनुलादूरुधौ स्वर्णगर्भं,
सताम्बुनीपथ मीढीरिदशतकृत्वाभेनुमीर्गभूमौ ।
एनोसां रश्मिवाजिद्रिपमरितस्यौ सायगिः निह्नुणाथौ,
व्यथागोद्विश्वक प्रथितभिःमहाभूतयुक्तं पट्टं च ॥
धान्यादि धन्यजन्मा तिलभयमनुल स्वर्गजं वर्णमुत्पद्य,
कार्पासीयं कृपात्रान्मुट्टकृतमजडो राजत राजदूज्य ।
आश्वीथं प्राण्यजन्मा लज्जजमनुग शार्करं चार्कतेजा,
रत्नाडयो रत्नरूपं पारिमहनं मुदा पानसात्सिद्धगार्थं ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजदशमेधस्यैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहस्महाराजसामान्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये षष्ठकाण्डे अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥१-८॥

इति श्रीसायणभाष्यसमेतम् उत्तासम्भरणनामकं षष्ठं काण्डं समाप्तम् ।

इति श्रीशतपथब्राह्मणे सायणभाष्यसमेतम्
उखासम्भरणं नाम षष्ठं काण्डं
समाप्तम् ।

ॐ

श्रीगद्गावतनेयिमाप्यन्दिन-

शतपथब्राह्मणम् ।

—•••••—
दायणमाप्यसमेतम् ।

तत्र

सप्तमं काण्डम् ७ ।

—•••••—

अथ हस्तिषट्नामकसप्तमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ।

प्रथमोऽध्यायः प्रारभ्यते ।

तत्र प्रथमं ब्राह्मणम् ।

गार्हपत्यं चेभ्यन्पलाशाशया व्युद्बृहति । (स्यु) अवस्यति हैतबद्गा-
र्हपत्यं चिन्नोति सुऽउ वे के चाग्निञ्चितोऽस्यामेव त्रेऽवसितास्तद्बुद्बृह-
स्युवसितानेव तद् व्युद्बृहति नेदवसितानध्यवस्यानीति ॥ १ ॥

गार्हपत्याग्निचपनम् ।

गार्हपत्यं चेभ्यन्पलाशाशया व्युद्बृहति । अवस्यति हैतद्-पद्गार्हपत्यं चिन्नोति । य उ वे
के चाग्निचितः-अस्यामेव त्रेऽवसिताः । तद् यद्बुद्बृहति । अवसितानेव तद्बुद्बृहति-नेदवसितान-
ध्यवस्यानीति ॥ १ ॥

यस्य निःश्रितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्भये तमहं वन्दे त्रिधातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
उखासम्पराणां तु मस्मावहरणान्तकम् । चित्यस्वामिर्ब्राह्मणं प्रोक्तं षष्टेऽप्य सप्तमे ॥ २ ॥
इष्टकाचपदान्पूर्वमग्निस्थानस्य संहरिष्या । कर्तव्या या समासेन सेह विस्वष्टमीर्यते ॥ ३ ॥

आग्निं चिनुते-इत्यनारभ्य विहितस्य अग्निचपनस्य (ती. स. ९ । ९ । २ । ३ अतुराकौ) “अपातो-
ऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजति”-इत्यादिवाक्येन (मी. न्या २ । ३ । १०) सोमयागशेषत्वावगतेः साग्निफस्य
सम्बन्धिना गार्हपत्यादिबिष्ण्यानां सर्वेषामेव चपनम् ; संस्कार्यत्वात् । तत्र बिष्ण्येऽर्हपत्याद्यस्य बिष्ण्यस्य
प्रापस्यात् तत्र प्रथम चपनं विविच्युक्ततः प्राच्यान् भूतस्कारान् विधास्यन् तत्स्थानस्य समन्त्रकं व्युद्बृहते
विचये-गार्हपत्यं चेभ्यन्निचि । गृहपतिना सयुक्तोऽग्निर्गार्हपत्यः ; “गृहपतिना संयुक्ते ज्यः”- (पा. सू.
४ । ४ । ९०) इति पागिनिसूत्रैः । इह तु तस्याग्नेः आधारभूतो भूपदेशः आधाराधेययोस्तेदोरचारेण आधेय-
वाचिना शब्देनोच्यते संस्कार्यत्वप्रतिपत्तये । अथमर्थः । यस्मादेतद् स्थानं गार्हपत्यस्याग्नेः अविकल्पम्,
अतश्च चपनेन संस्कर्तव्यमित्यर्थः । संस्कारश्चात्र प्राधान्ययोरिति स्यादिति या “वीहिन् प्रोद्बृति”-इत्यादा-
विप्रतिपाद्यते । शेषमिति हेनो शब्दप्रत्ययः । “लभ्यगर्होः क्रियायाः” (पा. सू. ३ । २ । १२९)
इति । यनोऽस्मिन् स्थाने चपनं कर्तव्यम्, अतो हेतोरित्यु स्थानं पलाशाशयस्य शाखया “अवेत”-इति
वदन्मानेन मन्त्रेण “व्युद्बृहति” श्लोत्रगुणादिकसम्भार्येनापमारयतीत्यर्थः ॥

व्युद्बृहतेन प्रयोक्त्वा-अवस्यति हैतदिति । गार्हपत्यस्याग्नेर्न स्थानं चपने संस्करोति मयाऽप्य
सोमेन षष्ट्यग्निनि, ‘एतन्’ एतेन व्युद्बृहतेन ‘अवस्यति ह’ निधिनोर्धेव । यदा, गार्हपत्यस्य यन्चपनं तदेव

(त्य) अपेत वीत वि च सर्पतातऽइति । (त्य) अप चैवेत वि चेत व्यु च सर्पतात इत्येतत् । य उदरसार्पिणस्तानेतदाह । “येऽत्र स्य पुराणाः, ये च नूतनाः”-इति । येऽत्र स्य पुराणाः ये च नूतनाऽइति येऽत्र स्य सनातना ये चाधुनातनाऽइत्येतत् ॥ २ ॥

(इ) अदाद्यमोऽवसानं पृथिव्याऽइति यमो ह वा अस्या अवसानस्येष्टे । स एवास्मा अस्यामवसानं ददाति ॥ ३ ॥

“अपेत वीत वि च सर्पतातः”-इति । अप चैवेत, वि चेत, व्यु च सर्पतात इत्येतत् । य उदरसार्पिणस्तानेतदाह । “येऽत्र स्य पुराणाः, ये च नूतनाः”-इति । येऽत्र स्य सनातनाः । ये चाधुनातना इत्येतत् ॥ २ ॥

“अदाद्यमोऽवसानं पृथिव्याः”-इति । यमो ह वा अस्या अवसानस्येष्टे । स एवास्मा अस्यामवसानं ददाति ॥ ३ ॥

देवयजनाभ्यवसानम् । तथा च ‘ये केचित्’ । ‘अग्निवितः’ अग्निं वितवन्तो यजमानाः ‘ते’ ‘अस्मादेव’ पृथिव्यामेव ‘अवसिताः’ अवसानं प्राप्तास्तत्रैव प्रवर्तन्ते, ‘तत्’ तथा सति पलाशशाखायां यवनस्थानं ‘व्युद्गृहति’-इति यत् ‘तन्’ तेन ‘अवसितानेव’ तत्र स्थितान् प्राक्जान् यजमानान् ‘व्युद्गृहति’ विविध निरस्यति ॥ व्युद्गृहणं कुर्वतो यजमानस्याभिप्रायमाह-नेदिति । अग्निचयनमनुष्ठाय तत्रैव ‘अवसितान्’ यजमानान् अत्रैव ‘नेन’ अभ्यवस्थानि । तेषामुपरि अध्यवसानमवस्थानं नैव कृत्वापि ‘इति’ अनेनाभि-प्रायेणैवार्थः ॥ १ ॥

तस्मिन् व्युद्गृहणे प्रतीकग्रहणेन मन्त्रं विवचे-अपेतेति । अत्र चापेत वीतेति वाक्यद्वयस्यार्थमाह-अप चैवेत वि चेतैति । हे यद्विरोधिनो जनाः ! अस्मान् स्थानात् ‘अपेत’ अपगच्छत, अपगमनसमयेऽपि ‘वीत’ विविध गच्छत । अनयोरेपगमनविगमनयोः समुच्चयो विवक्षित इत्यमुमर्थं योनेयितुं चकारयोः प्रयोगः । ‘वि च सर्पतातः’-इत्येतदनुच व्याचष्टे-व्यु चेति । ‘वेत्तु’ प्राणिनः उदरेणैव सर्पन्ति गच्छन्ति, तान् सर्पसरीसृपादीन् प्राणिनः प्राणि अस्मात् स्थानात् अपगमनमनेन प्रार्थ्यते इत्यर्थः । तथा च मन्त्रमागस्यापमर्थः-हे उदरेणैव सर्पणशीलाः पन्नगादयः ! ‘अतः’ अस्मादग्निचयनस्थानाद् ‘विसर्पत’ विविधं गच्छतेति ।

द्वितीयपादमनुच व्याचष्टे-येऽत्र स्येति । पुरा अतीतकाले मवाः ‘पुराणाः’ । “साधिरिष्प्रोद्धे-प्रोऽव्ययेन्मः”-(पा. सू. ४।३।२३) इति पुराशब्दादव्ययात् ट्पुप्रत्ययः । “पुराणोक्तेषु”-(पा. सू. ४।३।१०५) इति त्रिगतज्ञान्तुडमावः, तथा च सनातना इत्यर्थो भवति । नूतना इत्यस्यार्थमाह-अधुना-तना इति । ‘अधुना’ अस्मिन् वर्तमानकाले मवाः । तदयं मन्त्रमागस्यार्थः-अत्र स्थाने ये पुराणाः सन्तः स्य, ये च नूतना अधुनातना. स्य, ते सर्वे यूयमपेतेति ॥ २ ॥

तृतीयपादमनुच व्याचष्टे-अदाद्यम इति । अवस्यति अस्मिन्निति ‘अवसानं’ स्थानम्, ‘पृथिव्या.’ सम्बन्धि यद्, तत् ‘यमः’ अस्मन्मयं दत्तवान् । यमो ह वा इत्यादि । ‘अस्या.’ पृथिव्याः सम्बन्धिनः ‘अवसानस्य’ स्थानस्य ‘यमः’ छद्म ‘ईष्टे’ अतः ‘स एव’ ‘अस्मै’ यजमानाय ‘अस्याः’ पृथिव्याः ‘अवसानं’ स्थानं ‘ददाति’ ॥ ३ ॥

(त्वु) अक्रन्निमं पितरो लोकमस्माऽडुति । क्षत्रं वै यमो विशः पितरो
यस्माऽव वै क्षत्रियोविशा संविदानोऽस्यामवसानं ददाति तत्सुदत्तं तयो
हास्मै क्षत्रं यमो विशा पितृभिः संविदानोऽस्यामवसानं ददाति ॥ ४ ॥

पलाशाशाखया व्युद्ब्रूहति । ब्रह्म वै पलाशो ब्रह्मणैव तदवसितान्व्युद्ब्रूहति
मुन्त्रेण ब्रह्म वै मुन्त्रो ब्रह्मणैव तदवसितान्व्युद्ब्रूहति तामुदीचीमुदस्यति ॥५॥
(शतम् ३९०० ॥)

“ अक्रन्निमं पितरो लोकमस्मै ”—(वा. सं. १२ । ४५) इति । क्षत्रं वै यमो, विशः
पितरः । यस्मा उ वै क्षत्रियो विशा संविदानोऽस्यामवसानं ददाति । तत्सुदत्तम् । तयो हास्मै क्षत्रं
यमो विशा पितृभिः संविदानोऽस्यामवसानं ददाति ॥ ४ ॥

पलाशाशाखया व्युद्ब्रूहति । ब्रह्म वै पलाशः, ब्रह्मणैव तदवसितान् व्युद्ब्रूहति—मुन्त्रेण । ब्रह्म वै
मुन्त्रः । ब्रह्मणैव तदवसितान् व्युद्ब्रूहति । तामुदीचीमुदस्यति ॥ ५ ॥

पतुर्गपादमनूय व्याचष्टे—अक्रन्निमि । ‘ पितरः ’ पितृदेवताः ‘ अस्मै ’ यजमानाय अतिथपनार्थम् ‘ इमं
लोकं ’ स्थानम् ‘ अक्रन् ’ अकृषत । क्षत्रं वा इत्यादि । क्षत्रियजानिहि यमः, पितरस्तु तस्य ‘ विशाः ’
भजाः । ‘ यमः पितृणां राजा ’ इति हि श्रुतिः (वै. सं. ४ । १ । ८ । ४ ; ऐ० ब्रा० ८ । २ । १ । १ ।)
यस्मा उ वा इति । लोके हि ‘ क्षत्रियः ’ राजा ‘ विशा ’ स्वकीयया प्रभवा ‘ संविदानः ’ सज्जानतः,
ऐक्यतया प्रातः सन् ‘ अस्यां ’ पृथिव्यां ‘ यस्मै ’ पुरुषाय ‘ अवसानं ’ स्थानं ‘ ददाति, ’ तस्य ‘ तत् ’
‘ सुदत्तं ’ शोभनं दत्तं भवति । यथाऽयं दृष्टान्तः, तथैव खलु ‘ अस्मै ’ यजमानाय ‘ क्षत्रं ’ क्षत्रियः यमोऽपि
पितृरूपया स्वकीयया ‘ विशा ’ सज्जानतः सन् ‘ अस्यां ’ पृथिव्याम् ‘ अवसानं ’ स्थानं ‘ ददाति ’ ॥४॥

तस्मिन् व्युद्ब्रूहने पलाशाशाखयाः कारणत्वं यद् विदितम् तदनुस्य सतीति—पलाशाशाखयेति । ऋषेभ्य
मये पलाशवृक्षो ‘ ब्रह्म ’ ब्रह्मणजतिः । यदा गोमाहर्णसमये भूमौ पतितस्य पर्णस्य पलाशवृक्षरूपेणो-
त्पत्तेः (श. प. १ । ७ । १ । १) गायत्रीसम्बन्धात् पलाशवृक्षो गायत्रीमन्त्रात्मकः । तथाच तेनैव ‘ ब्रह्मणा ’
‘ तत् ’ तत्र ‘ अवसितान् ’ अवसाय स्थितान् जनान् अस्मान् स्थानात् ‘ व्युद्ब्रूहति ’ उच्चाटयति । मन्त्रकरण-
कत्वमनूय सतीति—मुन्त्रेणेति । ब्रह्म वा इति । यद् ब्रह्म विवक्ति हि मन्त्रः, तथा च मन्त्रेण त्रियमाणं
व्युद्ब्रूहने ब्रह्मणैव कृतं भवतीत्यर्थः ।

तस्याः पलाशाशाखया निरस्तनं विषये—तामुदीचीमिति । ‘ उदीचीन् ’ उदगप्राग्, उदीचीं दिशं वा
प्रति ‘ ताम् ’ पलाशाशाखाम् ‘ उदस्यति ’ उच्छिपति, पतित्यजर्तव्यर्थः ॥ ५ ॥

(त्य) अयोषान्निवपति । (त्य) अयं वै लोको गार्हपत्यः पशवऽ ऊषा
ऽअस्मिस्तल्लोके पशून्द्धाति तस्मादिमेऽस्मिस्तल्लोके पशवः ॥ ६ ॥

(वो) युद्रेषोषान्निवपति । प्रजापतिः प्रजा ऽअसृजत तां नानोल्वा
ऽअसृजत तां न समजानत सोऽकामयत संजानीरन्निति ताः समानोल्वा
ऽअकरोत्तासामूपानुल्बमकरोत्ताः समजानत तस्मादुप्येतार्हि समानोल्वाः
सुमेव जानते देवैः समानोल्बोऽसानीत्यु वै यजते यो यजते तद्यद्वृषान्निव-
पति देवैरेव तत्समानोल्बो भवति ॥ ७ ॥

अयोषान्निवपति । अयं वै लोको गार्हपत्यः, पशव ऊषाः । अस्मिस्तल्लोके पशून्द्धाति । तस्मा-
दिमेऽस्मिस्तल्लोके पशवः ॥ ६ ॥

युद्रेषोषान्निवपति । प्रजापतिः प्रजा असृजत । ता नानोल्वा असृजत । ता न समजानत । सो-
ऽकामयत-संजानीरन्निति । ताः समानोल्वा अकरोत् । तासामूपानुल्बमकरोत् । ताः समजानत ।
तस्मादुप्येतार्हि समानोल्वाः समेव जानते । देवैः समानोल्बोऽसानीत्यु वै यजते यो यजते । तद्
यद्वृषान्निवपति-देवैरेव तत्समानोल्बो भवति ॥ ७ ॥

सम्मानानन्तरूपानां निवपन विधये-अयोषानिति (का, श्री, सू, १७ । ४) । कारयत्किं
ऊषाः । धूमिन्याः पशुसमृद्धिहेतुत्वेनैतत् प्रशसति-अयं वै लोक इति । ऊषरदेशस्य पशुभिरपनीव्यता-
द्वृषाणां पशुत्वव्यपदेश इति । तस्मादिम इति । यस्माद्दृषाणां निवपनेन पशवोऽस्मिन् लोके स्थापिताः,
तस्मादेव कारणान् इदानीमपि ' इमे ' ' पशवः ' गवादाः ' अस्मिन् लोके ' समृद्धा उपलभ्यन्ते ॥ ६ ॥

ऊषनिवपनं प्रकारान्तरेण स्तोत्रमनुवदति-यद्वेवेति । ऊषाणामुल्बत्वमाह्यायिकया प्रतिपादयन् सजान-
हेतुतामाह-प्रजापतिः प्रजा इति । ता नानोल्वा इति । नानाविध परस्पर विभिन्नमुल्ब गर्भवेष्टन परसां
तास्तथोक्ताः, ततो भिन्नजातीयत्वात् ' ताः ' प्रजाः परस्पर ' न समजानत ' समानज्ञाना नाभवन् । ' स '
य प्रजापतिः ' अकामयत ' इमा, प्रजा, परस्पर ' सजानीरन्निति ' एव कामयित्वा भिन्नोल्बजनितत्व दोष-
मालोच्य ' ता, ' प्रजाः ' समानोल्वाः ' समानमेकमेवोल्बं यासां तथाविधाः ' अकरोत् ' । किं तत् समान-
मुल्बमिति, तदाह-तासामूपानिति । उत्पद्यमानानां प्रजानामुल्बत्वेनोपान् कृतकानित्यर्थः । तथा चैकोल्ब-
जनितत्वेन समानजातीयाः ' ता, ' सर्वाः प्रजाः ' समजानत ' ऐकमन्य प्राप्ता भासन् । यस्मादेव पुरादृत्तन्,
' तस्माद् ' इदानीमपि समानोल्बानामेकमातृकाणां प्रजानां सम्मतिर्दृश्यत इत्यर्थः । देवैरित्यादि । देवैः सह
समानजन्मा भवानीत्यनेनाभिप्रायेण हि ' यः ' यजमानो ' यजते ' ' तत् ' तथा सति उल्बसंस्तुतानामुषाणां
निवपनेन ' देवैः ' ' समानोल्ब, ' समानजन्मा ' भवति ' इत्यर्थः ॥ ७ ॥

संज्ञानमधीति । समजानत ह्येतेन कामधरणमिति पशवो वाऽऽहुः
पशवः कामधरणं मयि ते कामधरणं भूयादिति मयि ते पशवो भूयासुडि-
त्येततैः सुर्वे गार्हपत्यं प्रुच्छादयति योनिर्वै गार्हपत्या चितिकुल्वमूपाः
सुर्वा तद्योनिमुल्वेन प्रुच्छादयति ॥ ८ ॥

(त्य) अथ सिकता निवपति । (त्य) अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य अस्म यत्सि-
कता ऽअग्निमु ब्राऽप्तुं वैश्वानरं चेप्युन्भवति न ब्राऽअग्निः स्वं भस्मा-
तिदहत्युनतिदाहाय ॥ ९ ॥

“ संज्ञानमसि ”—इति । समजानत ह्येतेन । “ कामधरणम् ”—इति । पशवो वा अयाः,
पशवः कामधरणम् । “ मयि ते कामधरणं भूयात् ”—इति । मयि ते पशवो भूयासुडित्येतत् ।
तेः सर्वे गार्हपत्यं प्रुच्छादयति । योनिर्वै गार्हपत्या चितिः, उल्वमूपाः । सर्वा तद् योनिमुल्वेन
प्रुच्छादयति ॥ ८ ॥

अथ सिकता निवपति । अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य अस्म—यद् सिकताः । अग्निमु वा एवं वैश्वानरं चेप्यन्
भवति । न वा अग्निः स्वं भस्मातिदहति । अनतिदाहाय ॥ ९ ॥

तस्मिन् निवपते मन्त्रे विषय तदीयपदानि व्याचष्टे—संज्ञानमिति । कर्णे लुडित्याह (पा. सू. १ ।
१ । १ । ७) समजानतेति । ‘ हि ’ यस्माद् विप्रतिपला प्रजाः ‘ दतेन ’ उपरुद्वेगोन्वेन ‘ समजानत ’
समानव्रता अनवन्, तस्मात् हे ऊच । तन् ‘ संज्ञानमसि ’ इति मन्त्रेण प्रतिषय इत्यर्थः । पशवः काम-
धरणमिति । कामाः प्रियन्ते धीयन्ते अनेन गौरुत्वान्तेन लुनेनोपेगेति स्युत्पापा मन्त्रगतकामधरणस्येन एतु-
विषयस्य कामस्य धरणं प्रतिषयत इत्यर्थः । मयि त इत्यादि । हे ऊच । यतः त्वं कामधरणमसि, अतः ‘ ते ’
तव सम्बन्धि पशुरूपां ‘ कामधरणं ’ कामधरणम् ‘ मयि भूयात् ’ इति । मन्त्रवाक्यार्थस्य पर्यवसानमाह—मयि
ते पशव इति । ‘ ते ’ तव सम्बन्धिनः पशवः ‘ मयि भूयासुः ’ इत्येवम् अत्र प्रतिषयनिर्णयः । लुनेत्यैः प्रुच्छा-
दनं विषये—‘ तैरिति ’ । गार्हपत्यादिपदानम् । तत्प्रुच्छादनं प्रसंसति—योनिर्वा इति । गार्हपत्यादिसम्बन्धिनी
वा ‘ चितिः ’, सा ‘ योनिर्वै ’ सर्वोत्पत्तिकारणम् । गार्हपत्यादिपदानान्युपधिष्ठेत्वात् तदीयवचनभाष्युप-
धिष्ठेत्वात् योनिर्वेन लुतिः । उल्वमूपा इति । “ तासां लुत्तुल्वमकरौ ”—इत्याज्यतम् (७ । १ । १ । १० कं) । ‘ तन् ’
तेन ऊचैः प्रुच्छादनेन ‘ सर्वा ’ इत्यनेन ‘ योनिर्वै ’ आहतोत्पादुत्पत्तये ‘ उल्वेन ’ प्रुच्छादितवत् मन्त्रीत्यर्थः ॥ ८ ॥

सिकतायां निवपते विषये—अप्येति । उपवन् ‘ सिकताः ’ काटकाः निष्ठिरिति । इदित्याः दाहउडित्येते-
त्येतेषु लौटि—अग्नेरेतदिति । ‘ वैश्वानरस्य ’ विश्वनदित्यस्य ‘ अग्नेः ’ ‘ एवम् ’ मत्स्ये ‘ यद् सिकताः । ’
‘ वैश्वानरं ’ विश्वेभ्यु नरेभ्यु अवशिष्टान् दिव्यगामान्मकरन् ‘ अग्निं ’ सत्वती यजमानः ‘ वेप्यन् भवति ’ । यथा
य यजमानो वैश्वानरमेतिः इतिवी न दहेत्, तथा च सिकतायां निवपते इदित्याः ‘ अनतिदाहाय ’ अतिरह्य

१—अत्र विपत्तिं संज्ञानमिति । का० भा० सू. १ । १ । ७ २—नरतं दाहयते । का० भा० सू. १ । १ । १० ३—सिकतायां निवपते
लुत्तुल्वमकरौ । का० भा० सू. १ । १ । १० ।

यद्वेव सिकता निवृपति । (त्य) अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य रेतो यत्सिकता
ऽअग्निमु वाऽएतं वैश्वानरं चेप्युभवति न वाऽअरेतस्कार्त्तिकचन विवृकि-
यतेऽस्माद्रेतस्योऽधि विक्रियाताऽइति ॥ १० ॥

(त्य) अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसीति । यातयाम वाऽअग्नेर्भस्मायात-
याम्न्यः सिकताऽ अयातयाममेवैतदेतत्करोति ताभिः सर्वं गार्हपत्यं प्रच्छा-
दयति योनिर्वं गार्हपत्या चिती रेतः सिकताः सर्वस्यां तद्योनौ रेतो
दधाति ॥ ११ ॥

(त्य) अथैनं परिश्रिद्धिः परिश्रयति । योनिर्वं परिश्रितऽ इदमेवैतद्रेतः
सिक्तं योन्या परिगृह्णाति तस्माद्योन्या रेतः सिक्तं परिगृह्यते ॥ १२ ॥

यदेव सिकता निवृपति । अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य रेतो—यत्सिकताः । अग्निमु वा एतं वैश्वानरं चेप्यु-
भवति । न वा अरेतस्कार्त्तिकचन विक्रियते । अस्माद्रेतस्योऽधि विक्रियाता इति ॥ १० ॥

“अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसि”—इति । यातयाम वा अग्नेर्भस्म । अयातयाम्न्यः सिकताः ।
अयातयाममेवैतदेतत्करोति । ताभिः सर्वं गार्हपत्यं प्रच्छादयति । योनिर्वं गार्हपत्या चितिः, रेतः
सिकताः । सर्वस्यां वद्योनी रेतो दधाति ॥ ११ ॥

अथैनं परिश्रिद्धिः परिश्रयति । योनिर्वं परिश्रितः । इदमेवैतद्रेतः सिक्तं योन्या परिगृह्णाति ।
तस्माद्योन्या रेतः सिक्तं परिगृह्यते ॥ १२ ॥

अतिरासितो वा दाहोऽनिदाहः—तदाहियाय मवति । न खल्वग्निः स्वकीय मस्मान्पि दहति, किन्तु तेनैव
च्छनः सन् दाहसमर्थो मन्वीपर्यः ॥ ९ ॥

एतद्वैश्वानर्य प्रकारान्तरेण स्तौति—यद्वेवेति । सिकता इति यत् एतद् ‘ अग्नेः ’ वैश्वानरस्य ‘ रेत ’
वर्गनामः स्यात् । न वा अरेतस्कार्त्तिक । ‘ न ’ उच्च ‘ अरेतस्कार्त्तिकान् ’ निर्वापान् पुरषात् किमपि दधि
‘ विक्रियते ’ उच्यते, अन्वयेमागोऽग्निः ‘ रेतसः ’ ‘ अग्नि ’ उपरि चितः सन् ‘ विक्रियाते ’ नानाविध-
फलसाधनयोगहेतुत्वेन विकृतो भवेत् ‘ इति ’ अनेनाग्निप्रायेण सिकतानिवृत्तन कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥

तत्र मन्त्र विदधानि—अग्नेर्भस्मेति । यातयाम वा इति । ‘ अग्नेर्भस्म ’ ‘ यातयाम ’ गतसारम्, रेतो-
रूपास्तु ‘ सिकताः ’ ‘ अयातयाम्न्यः ’ अगतसारः; तथा चैतेन सिकतानिवृत्तनेन, ‘ अयातयाम ’ अगत-
राम्, सारसदेव ‘ एतद् ’ अपनं ‘ करोति ’ इत्यर्थः ॥

सिकताभिः प्रच्छादन विधत्ते—ताभिरिति । यतो रेत संस्तुताः सिकताः, तस्मात् तासां गार्हपत्यापतने
सर्वत्र प्रच्छेपेण सर्वस्यामेव योनौ प्रजनेपच्छिद्भूत ‘ रेत एव दधाति ’ सिकतान् मवति ॥ ११ ॥

सार्कराभिः परिश्रयणं दिवत्ते—अथैनमिति । ‘ एन ’ गार्हपत्यप्रदेशं परिश्रयण्येभिरिति ‘ परिश्रितः ’

रुपदध्यात्सकृद्देवेदथं सुर्वथं समुद्रो निर्मृज्याद्य सादयत्युसत्रा ह्यपो
न सूददोहसाऽपिवदति ॥ १४ ॥

(त्यु) अस्थीनि वै परिश्रितः प्राणः सूददोहा न वाऽअस्थिषु प्राणो-
ऽस्त्येकेन यजुषा बह्नीरिष्टकाऽ उपदधात्येकथं ह्येतद्रूपं वदापोऽय
यद्रह्वयः परिश्रितो भवन्ति बह्वचो ह्युषाः ॥ १५ ॥

समुद्रो विजते । अथ यत्-तिरश्चीरुपदध्यात्-सकृद्देवेदं सर्वं समुद्रो निर्मृज्यात् । न सादयति ।
असत्रा ह्यापः । न सूददोहसाऽपिवदति ॥ १४ ॥

अस्थीनि वै परिश्रितः, प्राणः सूददोहाः । न वा अस्थिषु प्राणोऽस्ति । एकेन यजुषा बह्नीरि-
ष्टका उपदधाति । एकं ह्येतद्रूपम्-यदापः । अथ यद्रह्वयः परिश्रितो भवन्ति-बह्वचो ह्यापः ॥ १५ ॥

स्यापयति, तस्मात् दे शर्कराः । शूर्पं चितः स्य । परिश्रितो मन्त्रेणः । परि श्रोत्रा
इति । यस्मादेनाः परिश्रितश्चिनोति, तस्मात् 'पारेचितः स्य' परितश्चिदिमाना भवयेति ॥

ऊर्ध्वं उपदधाति । परितः ऊर्ध्वमुखा अवस्थापयन् "ऊर्ध्वचितः श्रयञ्चम्" इति मन्त्रमात्रं
श्रुत्वाऽतिर्यक्तः । उदेतत् स्त्रितं काल्यायनेन-"परिश्रितः परिश्रयति पूर्ववदेकविशत्या चितः स्पेति" (का.
श्री. घृ. १७ । ७ ।) इति ॥

समुद्रो विजत इति । अप्राणो परिश्रितात्ऊर्ध्वमुखात् तत्समुदायरूपः समुद्रोऽपि ऊर्ध्व एव विजते ।
"ज्योतिषी मय्यलनयोः" (धा. पा. तु. आ. ९) । बहोर्लैरुर्ध्वं बलति समुद्र इत्यर्थः, न तु तिर्यक्
ऊर्ध्वं श्रुत्वाऽतिर्यक्तः । विजतिर्न्यासिकर्मा । तिर्यगुपधाने दोषमाह-अथ यत् तिरश्चीरिति । 'तिरश्चीः'
तिर्यगत्रनाः । सकृद्देवेदमिति । युगपदेव 'इदं सर्वं' जगत् 'समुद्रो निर्मृज्यात्' निःशेषेण प्रधाष्येत्,
सर्वं समुद्रे प्रविलीयेतेत्यर्थः । साधने सूददोहसाऽपिवदनञ्च श्लोकधर्मतया प्रसक्तम्, अत्र त्रिवेपति-न साद-
यतीति । उपधानकाष्ठे मन्त्रेणोपधाप्य ततस्तया देवतयेत्युपहितस्य सादनम्, "ता अस्य सूददोहसः" इति मन्त्रः
सूददोहाः, तैनापिवदन्तमुपारिष्टाद् बदनम्, सर्वैष्टकासाधारणो धर्मः, तदुभय परिश्रितुपधाने न कर्तव्यम् । तत्र
देव-असत्रा ह्यापः इति । क्वचित् क्वचित् सीदन्तिः भवहणशीलत्वादित्यर्थः ॥ १४ ॥

सूददोहसो निषेधमुपपादयति-अस्थीनि च इति । अस्थ्यादिमिहा हि 'परिश्रितः' शर्कराः तस्माद-
स्यात् । "सा अस्य सूददोहसः"-इति सूददोहः-शब्दयुक्तो मन्त्रः 'सूददोहाः' । स च प्राणात्मकः छल ।
सूदं शोभनमुदकम् दोग्धि, येन सिकं सत् रसं न जुष्यति; परिमन्त्रे प्राणः सञ्जातो नास्ति, तत् काष्ठवत्
जुष्कमेव भवति; अतः प्राण एव सूददोहाः । तथा चारिषसत्तुताद्यु परिश्रित्यु नासौ कर्तव्यः; न चरन्वियदु
प्राणोऽस्ति, नादीचैव हि तस्य सञ्चार इत्यर्थः । चितः स्पेत्येनेनैव यजुषा बहूना परिश्रितौ स्यापनमुप-
पादयति-एकेनेति । 'उपदधाति'-धोदितत्वात् परिश्रितामिष्टकालम् । अत एवाहापस्तम्बः-"सुचौ स्या
स्वयपातृष्णाः शर्करा हिरयेष्टकाः पत्र धृतेष्टका दूर्वास्तम्बः कूर्म रत्नखल मुसलं शर्ममन्थानः पशुशिराः नि सर्प-
शिरश्चानृन्मयीरिष्टकाः"-इति (आप, श्री. घृ. १६ । १ । १०) । एकं ह्येतदिति । आप इति यत्, तदेक-
मेव हि रूपम्, एकरूपा एव हि लक्ष्यन्ते, अतः 'एकेन यजुषा' परिश्रितुपधानामुपधानं युक्तमिति ॥

(स्त) तद्वै योनिः परिश्रितः । (५) उल्वमूषा रेतः सिकता ब्राह्म्याः परिश्रितो भवन्त्यन्तराऽऽप्या ब्राह्म्या हि योनिरुन्तरमुल्वं ब्राह्म्यऽऽप्या भवन्त्यन्तराः सिकता ब्राह्म्यं ह्युल्वमुन्तरं रेतः एतेभ्यो वै जायमानो जायते तेभ्यऽएवैवमेतज्जनयति ॥ १६ ॥

(त्य) अथैनमुतश्रिनोति । (ती) इदमेवैतद्वेतः सिकं विक्ररोति तुस्माद्योनौ रेतः सिकं विक्रियते ॥ १७ ॥

स चतस्रः प्राचीरुपदधाति । द्वे पश्चात्तिरुश्व्यौ द्वे पुरस्तात्तद्याश्चतस्रः प्राचीरुपदधाति सुऽआत्मा तद्यत्ताश्चतस्रो भवन्ति चतुर्विधो ह्ययमात्माऽयं ये पश्चात्ते सुक्य्यौ ये पुरस्तात्तौ बाहू यत्र ब्राऽआत्मा तदेव शिरः १८

तद्वै योनिः परिश्रितः, उल्वमूषाः, रेतः सिकताः । ब्राह्म्याः परिश्रितो भवन्ति, अन्तर उपाः । ब्राह्म्या हि योनिः, अन्तरमुल्वम् । ब्राह्म्य उपा भवन्ति, अन्तराः सिकताः । बाहू उल्वम्, अन्तरं रेतः । एतेभ्यो वै जायमानो जायते । तेभ्य एवैवमेतज्जनयति ॥ १६ ॥

अथैनमुतश्रिनोति । इदमेवैतद्वेतः सिकं विक्ररोति । तुस्माद्योनौ रेतः सिकं विक्रियते ॥ १७ ॥ स चतस्रः प्राचीरुपदधाति, द्वे पश्चात्तिरुश्व्यौ, द्वे पुरस्तात् । उद्व्याश्चतस्रः प्राचीरुपदधाति-स आत्मा । तद्यत्ताश्चतस्रो भवन्ति । चतुर्विधो ह्ययमात्मा । अथ ये पश्चात्-ते सुक्य्यौ । ये पुरस्तात्-तौ बाहू । यत्र वा आत्मा तदेव शिरः ॥ १८ ॥

वह्यो हीनि । ' दि ' यस्मात् ' व्याः ' बह्वः ' बहुविधाः, तस्मात् तदात्मिकाः ' परिश्रितः ' अथि ' बहवो भवन्ति ' बहुशब्दाद् " बभौ गुणवचनाद् " - " बहुदिम्यथ " - (पा. सू. ४ । १ । ४४ । ४६) इति ङीप् ॥ १६ ॥

परिश्रित्कृतानां बाह्यान्तरत्वात् विचार्यतीति-तद्वै योनिरित्यादिना । ' तद्वै ' एत उच्यतेकृत्या-परिश्रित्यु मन्थे ' परिश्रितः ' शकृताः ' योनिः ' गर्भनिर्ममनमार्गः । उल्व-सप्तुका उपा. रेत-संस्तुताः सिकताः, अनो योनि-संस्तुताः परिश्रितामुत्सामकेभ्यो बाह्यान्, ऊपागाथ तत आन्तरकमुत्साममित्यर्थः । ब्राह्म्य उपा भवन्तीत्यादि । उल्वसंस्तुतबाह्याणां बामरेशानित्यन्, रेत-संस्तुतकान् सिकतानामान्वन्तरत्वं युक्तित्यर्थः । बाहू हीनि । लोकप्रतिहपोरगदन् । एतेभ्यो वा इति । येषुस्त्रेतोम्यः स उ उदयमानो अन्तुर्जायते लोके । तथा च ' एतन् ' अग्नि ' तेभ्य एव ' येषामादिभ्यः इदानीं ' जनयति ॥ १६ ॥

इत्थ संस्तुतस्य गार्हपत्यापवनस्येष्टकामिधयन विधत्ते-अथैनमिति । ' अथ ' अनन्तरस्य, सिकतात्मना सिकस्य रेतसः यस्मात् कार्दकेण पारिणामोऽर्श्रितः, ' अतः ' कारणान् ' एतं ' न्युद्वहनादिभिः ससृष्टं गार्हपत्यदेशमित्येष्टकामिः ' विनोति ' । ' इदमेव ' निकतारूपेण ' निक रेतः ' ' एतन् ' एतेन अथनेन ' विक्ररोति ' विक्रयवस्तुत्तु करोति । तस्मादिनि लौकिकोदहहणम् ॥ १७ ॥

विरितस्य अथनस्य निशतये इष्टकानमुत्सामप्रकारं विधत्ते-स चतस्र इति । गार्हपत्यापवनस्य मन्थे-

(स्तं) तं वा ऽप्तम् । (भ्रु) भ्रुव पशुपुच्छवन्तं विकरोति बाह्वर्षे
 योनी रेतो विक्रियते ताहुग्जायते तद्यदेतमुत्र पशुपुच्छवन्तं विकरोति
 तुस्माद्येषोऽमुत्र पशुपुच्छवाजायते ॥ १९ ॥

तं वै पशुपुच्छवन्तमेव सुन्तम् । (न्तं) तु पशुपुच्छवन्तमिव पश्यन्ति
 तुस्माद्योनी गर्भं नु यथारूपं पश्यन्त्युपेनममुत्र पशुपुच्छवन्तं पश्यन्ति
 तुस्माजातं गर्भं यथारूपं पश्यन्ति ॥ २० ॥

तं वा एतन्न पशुपुच्छवन्तं विकरोति । बाह्वर्षे योनी रेतो विक्रियते-ताहुग् जायते । तद्यदेतन्न
 पशुपुच्छवन्तं विकरोति-तस्माद्येषोऽमुत्र पशुपुच्छवाजायते ॥ १९ ॥

तं वै पशुपुच्छवन्तमेव सुन्तं-न पशुपुच्छवन्तमिव पश्यन्ति । तुस्माद्योनी गर्भं न यथारूपं
 पश्यन्ति । अर्पेनममुत्र पशुपुच्छवन्तं पश्यन्ति । तुस्माजातं गर्भं यथारूपं पश्यन्ति ॥ २० ॥

प्रथमं ' वज्रः ' ' प्राची ' प्रजापत्या इष्टकाः उदरभ्याम् । तत्र ' पशुपु ' पशुपुच्छो ' विक्रियते ' विक्रियते
 ' दे ' इष्टके उदरभ्याम् । तथा वज्रना ' पुस्तान् ' अग्नि दे विक्रियते उदरभ्याम् । एतस्य विक्रियते-
 कस्य अवरवस्तुति करोति-उद्याश्चतस्र इत्यादिना । स आत्मेति । मन्वेह इत्यर्थः । चतुर्विधो ह्यपमिति ।
 एतन्नुत्पन्नासिपमेदेन, मनोहृद्ब्रह्मरश्मिर्वा, जाम्बवाचमपाच्युष्टेन वा, कामनकातुर्विधेन । सत्यप्याविति ।
 कथियः शोभिः, तेन च पादो उच्यते; पशुपुच्छवन्तं इष्टके पादावित्यर्थः । पशुपुच्छवन्तकाल एतन्व किं
 तर्हि तिर इत्यत आह-यत्र वा एति । ' यत्र ' छत्र ' अग्ना ' मन्वेदो कर्ते, तत्रैव ' शित ' अग्नि जाम-
 न्येवन्तर्भूदिति जनी न इष्टकं वज्रमभित्यर्थः ॥ १८ ॥

तं वा इत्यादि । ' भ्रु ' अग्निन् गार्हपत्यस्यने ' तन् ' एव ' एतन् ' अग्नि पशुपुच्छवन्तं पुच्छेन च
 सुक्तेन ' विकरोति ' मन्वे च वज्रः, उदरवार्धयोः दे दे, इत्येवतुर्विधमलवत् । बाह्वर्षा इति ।
 ' योनी ' गर्भाशये अवतिष्ठत ' रेतः ' गर्भं, पादाकाशं ' विक्रियते ' विक्रियते इत्यर्थे, जननजनरेडि
 ताह्यगाहविक्रियमेवात्यं ' जायते ' ॥

इत्थं लौकिकीं स्थितिमुक्त्वा प्रकृते योजयति-तथादिति । ' तन् ' तत्र ' एतन् ' अग्निन् ' अत्र ' गर्भ-
 पशुपुच्छवन्तयोनी ' यद् ' पशुपुच्छवन्तं विकरोति ' सुत्परूपेण निर्मिते, ' तस्यन् ' ' एव ' अग्निः
 ' अमुत्र ' बाह्वर्षास्येति ' पशुपुच्छवन्तं ' जायते ' जन्मन्त उदरभ्याम् इत्यर्थः ॥ १९ ॥

तं वा इति । न पशुपुच्छवन्तमिव पश्यन्तीति । सतामि पशुपुच्छवन्तवदर्थेन योश्चाजनिमन्वेर्वा
 मन्वेति । एतदौकिकोदाहरेणोत्तरादपि-तस्मादिति । यथारूपमिति । विदमन् स्थित्वादादिकं कृत्वा
 कृत्वा इत्यर्थः । अर्पेनममुत्रेति । ' एतन् ' अननित्यकरूपमग्निन् ' अमुत्र ' अहर्कालस्थाने अग्निमकं
 ' पशुपुच्छवन्तं ' पशुपुच्छवन्तं ' तस्यन् ' एव कर्तव्यम् जननम् प्रजननित्यकारणं ' गर्भं ' ' जातं '
 जननात् उदूर्ध्वं ' यथारूपम् ' यथावतिष्ठकम् अग्निमकमप्यं ' पश्यन्ति ' इत्यर्थः ॥ २० ॥

स चतस्रः पूर्वाऽ उपदधाति । (त्या) आत्मा ह्येवाग्रे सम्भवतः सम्भवति दक्षिणतऽ उदङ्ङासीनऽ उत्तरार्ध्यां प्रथमासुपदधाति तपो हास्यैषोऽभ्यात्ममेवाग्निश्चितो भवति ॥ २१ ॥

(त्य) अयं लोऽग्निः । (सुं) सुस्मिन्स्त्रोमिन्द्रः सुतं दधेऽइत्ययं वै लोको गार्हपत्यऽआपः सोमः सुतोऽस्मिन्स्त्रोकेऽपऽइन्द्रोऽपत जडरे वावदानऽइति मध्यं वै जडरथं सहस्रियं व्याजमत्यं न सुप्तिमित्यापो वै सहस्रियो व्याजः ससवान्स्त्रुन्स्त्रुयसे जातवेदऽइति चितः संक्षीयसे जातवेदऽइत्येतत् ॥ २२ ॥

स चतस्रः पूर्वा उपदधाति । आत्मा ह्येवाग्रे सम्भवतः सम्भवति । दक्षिणत उदङ्ङासीन उत्तरार्ध्यां प्रथमासुपदधाति । तपो हास्यैषोऽभ्यात्ममेवाग्निश्चितो भवति ॥ २१ ॥

“अयं सोऽग्निर्यस्मिन्स्त्रोमिन्द्रः सुतं दधे”-इति । अयं वै लोको गार्हपत्यः । आपः सोमः सुतः । अस्मिन्स्त्रोकेऽप इन्द्रोऽपत । “जडरे वावदानः”-इति । मध्यं वै जडरथं । “सहस्रियं व्याजमत्यं न सुप्तिम्”-इति । आपो वै सहस्रियो व्याजः । “ससवान्स्त्रुन्स्त्रुयसे जातवेदः”-(वा. सं. १२ । ५७) इति । चितः संक्षीयसे जातवेद इत्येतत् ॥ २२ ॥

स चतस्र इति । आत्मा ह्येवाग्रे इति । यत्नत् तिरका कुत्रो मन्वेदः ‘एव’ ‘सम्भवतः’ उपदधानस्य प्राणितः ‘अमे’ प्रथमतः ‘सम्भवति’ अस्मिन्स्त्रो मरति, ससवान्स्त्रुयसे इत्याः पूर्वमुद्रभ्यादिषु सुतम् । अस्मिन्स्त्रुयसे षर्मतिशेषपाद-दक्षिणत इति । गार्हपत्यासतस्य दक्षिणतस्य उदङ्ङासीनः वतसुर्गा मध्ये ‘प्रथमान्’ इष्टकार् ‘उत्तरार्ध्यान्’ उत्तरार्धे मान्, वसवान्स्त्रुयसेऽपि तस्युत्तरार्ध्यान् । “द्वि-पूर्वमुद्राङ्क” (वा. सू. १।१।१) एतन्न वसवान् उत्तरार्ध्यान् यन्-प्रथमः । उत्तरार्ध्याणाः प्रथममुत्तरार्धे प्रयोगनकार-तयो हेति । तथैव सत्र ‘अत्य’ दक्षिणतोऽस्मिन्स्त्रुयसे अययोः ‘एवः’ अग्निः ‘अन्वत्यन्’ आत्मानिमुत्तरार्धे ‘चितो मरति’ ॥ २१ ॥

वत्सुर्गासुत्तरार्धे “अयं लोऽग्निः” इत्याद्याश्वत्थरो मन्वाः, एवमित्येव मन्वास्तुत्तरार्धे-अयं स इति । तथा च कात्यायनः-“मय्येऽर्द्धहरीषततो दक्षिणोत्तराः प्राचीनदधाति दक्षिणत उदङ्ङासीनोऽपिदिति प्रवृत्तम्”-(वा. श्रौ. सू. १० । ८) इति । तत्र प्रथमाया जडरेऽपतर्धे, ‘सः’ वीतिनातो गार्हपत्यः ‘अग्निः’ ‘अमे’ सूत्रोक्त एव । ‘यस्मिन्’ उत्तरार्धेऽस्मिन् सूत्रोक्ते ‘जडरे’ मध्ये ‘वावदानः’ कर्मद-मानः ‘इन्द्रः’ ‘सुतम्’ अस्मिन् ‘सोमम्’ तच्छरणदत्ता इष्टिधृता अयः ‘दधे’ कथयत् । ‘सहस्रियं’ सहस्रोत्तरार्धकं ‘शश्वत्’ अग्न्युत्तरार्धकम्, ‘सति’ उत्तरार्ध्यान्, ‘मध्यं’ उत्तरार्ध्यान्, ‘अत्येव’ अत्यन्तम् । “नेमुन्यमे”-(निर. १ । १ । १) ‘ससवान्’ सम्पन्नान् । “वत्सुर्गा सम्पन्नो”-(वा. ग. भा. ५, ४१४) इत्यन्तु कर्त्तुं सन् । गार्हपत्यरूपेण प्रथमं चितः ‘सु’ ‘हे’ जातवेदः । ‘वत्सुर्गा’ वेदितः अग्ने । ‘वत्सुर्गे’ कर्त्तव्यवित्तवना वीतिनाः उत्तरार्ध्यान्वेः प्रयोगनकारे इत्यर्थः ॥

(३) अग्ने युते दिवि व्वर्चऽ इति । (त्या) आदित्यो वाऽअस्य दिवि व्वर्चः पृथिव्यामित्ययमग्निः पृथिव्यां यदोपर्षीष्वप्स्त्रा यजत्रेति यु एवौ-पधिषु चाप्सु चाग्निस्तमेतदाह येनान्तरिक्षमुर्वाततन्येति व्यायुः सु त्वेषः सु भानुरर्णवो नृचक्षाऽ इति महान्तसु भानुरर्णवो नृचक्षाऽ इत्येतत् ॥ २३ ॥

(३) अग्ने दिवोऽअर्णमच्छा जिगासीति । (त्या) आपो वाऽअस्य दिवो-ऽर्णस्ताऽ एष धूमेनाच्छेत्यच्छा देवार्ः ॥ २३ ॥ ऊचिषे धिष्ण्या यऽडुति प्राणा वै देवा धिष्ण्यास्ते हि सर्वा धियऽ इष्णन्ति या रोचने परस्तात्सूर्यस्य याश्चा-वस्तादुपतिष्ठन्तऽआपऽ इति रोचनो ह नामैष लोको युत्रैपऽ एतत्तपति तद्याश्चैतं पुरेणापो याश्चावरेण ताऽ एतदाह ॥ २४ ॥

“ अग्ने युते दिवि व्वर्चः ”—इति । आदित्यो वाऽअस्य दिवि व्वर्चः । “ पृथिव्याम् ”—इति । अयमग्निः पृथिव्याम् । “ यदोपर्षीष्वप्स्त्रा यजत्र ”—इति । ए एवौपधिषु चाप्सु चाग्निस्त-मेतदाह । “ येनान्तरिक्षमुर्वाततन्य ”—इति । वायुः सः । “ त्वेषः स भानुरर्णवो नृचक्षाः ”—(वा. सं. १२।४८) इति । महान्त भानुरर्णवो नृचक्षा इत्येतत् ॥ २३ ॥

“ अग्ने दिवोऽअर्णमच्छा जिगासि ”—इति । आपो वाऽअस्य दिवोऽर्णः । ता एष धूमेना-च्छेति । “ अच्छा देवार्ः ॥ ऊचिषे धिष्ण्या ये ”—इति । प्राणा वै देवा धिष्ण्याः । ते हि सर्वा धिय इष्णन्ति । “ या रोचने परस्तात्सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्तऽआपः ”—

एतदर्थपरतो मन्त्रस्य प्रतिपादयति—अर्ष वै लोक इत्यादिना । मध्यं वै जठरमिति । देहमप्यवाचिना जठराब्देन मूलोक्तस्य मध्यमं लक्ष्यते । आपो वै सहस्रिय इति । उपकाराणां सहस्रेण सम्मितः ‘ सहस्रियः ’ ‘ सहस्रेण सम्मितौ घ. ’ (पा. सू. ४ । ४ । १२९) । तथाविधो वाजोऽनमःऊधुण विवक्षितम् ॥ २२ ॥

द्वितीय मन्त्र भागसोऽन्य व्यापष्टे—अग्ने यत्त इति । अथ मन्त्रव्यापमर्थः—हे ‘ अग्ने ! ’ ‘ यत् ’ ‘ ते ’ त्वदीयं ‘ व्वर्चः ’ आदित्यात्मक ज्योतिः ‘ दिवि ’ वर्तते, तथा ‘ पृथिव्यां ’ मूलोके ‘ यद् ’ ‘ व्वर्च. ’ दाहयत्क-प्रकाशनसमर्थमान्यात्मक ज्योतिरस्ति, ‘ ओषधीषु ’ तक्षुत्वाद्वायु, ‘ अप्सु ’ आकार. समुच्चये, उदकेषु जाठरवाटकरूपेण, हे ‘ यजत्र ’ यजनीयामे ! त्वदीयं यत् तेजोऽस्ति, ‘ येन ’ वाय्वात्मना तदीयेन रूपेण ‘ उरु ’ विस्तीर्णम् ‘ अन्तरिक्षम् ’ आततन्यं ‘ आतनोषि, हे अग्ने ! ’ त्वेष. ’ दीप्यमानो महानित्यर्थः । ‘ सः ’ अग्निः वाय्वादिरूपेण लोकत्रयं व्याप्य अवस्थितः, तदीयो ‘ भानुः ’ प्रकाशः ‘ अर्णवः ’ समुद्रोपमः सन्, ‘ नृचक्षाः ’ सर्वेषां वृणां दृष्टा, प्रकाशको भवति ॥

अपमेवार्थ. शून्यां प्रतिपाद्यते—आदित्यो वा अस्य दिवि व्वर्च इत्यादिना ॥ २३ ॥

तृतीय मन्त्रं व्यापष्टे—अग्ने दिव इत्यादि । हे ‘ अग्ने ! ’ अस्य ‘ दिवः ’ अन्तरिक्षस्य सम्बन्धि ‘ अर्ण ’ मेवमथमुदकम् ‘ अण्ड ’ अमिलक्ष्य, एतेन ‘ जिगाति ’ व्याप्नोषि । तथा अप्यथम् ‘ ये ’ प्राणरूपाः

पुरीष्यासोऽअम्रयऽ इति । पशुष्यासोऽम्रयऽ इत्येतत्प्रावणेभिः सजोषस
ऽइति प्रायणरूपं प्रायणञ् ह्येतद्गमेर्द्वाद्वार्हपत्यो जुपन्तां यज्ञमद्बुहोऽन-
मीवाऽ इषो महीऽइति जुपन्तां यज्ञमद्बुहोऽनशनायाऽ इषो महीऽइत्येतत् २५

(वा. सं. १२ । ४९) इति । रोचनो ह नामैव लोकः—यत्रैव एतच्चपति । तद्व्याधैत परेणापः,
याश्चावरेण, ता एतदाह ॥ २४ ॥

“ पुरीष्यासोऽअम्रयः ”—इति । पशुष्यासोऽम्रय इत्येतत् । “ प्रावणेभिः सजो-
षसः ”—इति । प्रायणरूपम् । प्रायणं ह्येतद्गमेः—यद्द्वार्हपत्यः । “ जुपन्तां यज्ञमद्बुहोऽनमीवा-
ऽइषो महीः ”—(वा. सं. १२ । ५०) इति । जुपन्तां यज्ञमद्बुहोऽनशनाया इषो महीऽइत्येतत् ॥ २५ ॥

‘ पिण्याः ’ पियः इत्यन्ति अनापुवन्तो वर्तन्ते, तान् ‘ देवान् ’ एवं जाडतास्त्रिरूपेण ‘ ऊचिषे ’ समपैषि ।
“ उच समवाये ” (धा. पा. दि. प. १ । १७) इति धातुः । तथा ‘ वाः ’ ‘ आयः ’ ‘ रोचने ’ रोचमाने सूर्य-
लोके वर्तमानस्य ‘ सूर्यस्य ’ परत्वाद् ‘ अवरिभानो वर्तन्ते, ‘ याध ’ अस्तान् ‘ अथोभागे ‘ उतिष्ठन्ते ’ वर्तन्ते,
आसात्मात्रवित्वा प्राप्नोषीति शेषः ॥

उक्तार्थपरतां मन्त्रस्य दर्शयति—आपो वा अस्य दिवोऽर्ण इति । एष धूमनेति । मूर्षां
पार्थिवरूपेणावहितः ‘ एषः ’ अग्निरित्यर्थः । प्राणा वै देवा इति । दीन्यपि विषयप्रकाशान् जनयतीति
‘ देवाः ’ ‘ प्राणाः ’ इन्द्रियाणि । ते हि सर्वा इति । ‘ हि ’ परत्वात् ‘ ते ’ प्राणाः ‘ सर्वाः पियः ’
वन्द्यादिविषयाणि सर्वाणि ज्ञानानि ‘ इत्यन्ति ’ आग्नीष्टयेन अनापुवन्ति । “ एष आग्नीष्टये ”—(धा. पा.
५ पा. प. १२) इति कैफादिको धातुः । तस्मादेते पिण्यशब्देन मन्त्रे विवक्षिताः । याधैतं पुरीषेति ।
एतस्मात् सूर्याददूरेण परमागे इत्यर्थः । “ एतव्यतत्त्वाम् ”—(वा. सू. १ । ३ । २९) इत्येनम् ।
“ एनया द्वितीया ”—(वा. सू. २ । ३ । २) इति द्वितीया ॥ २४ ॥

पुरीष्यासो अम्रय इति । अम्रयो मन्त्रः । अस्यापमर्षः—रूपेति पयःप्रचलितिलोकमिति
‘ पुरीषं ’ पशवः; तेष्वो द्विताः ‘ पुरीष्याः ’ “ आज्ञतेरसुम् ” (वा. सू. ७ । १ । १०) । तथा-
विधाः ‘ अम्रयः ’ ‘ प्रावणेभिः ’ प्रवृत्तमन्त्रविधिभिः सम्पन्नपुकेतिर्द्वैः ‘ सजोषसः ’ समानप्रीतयः सन्तः
अस्यैर्धे ‘ यज्ञ ’ ‘ जुपन्ताम् ’ सेवन्तान् । तदन्तरम् ‘ अद्बुहः ’ द्रोहरद्विताः, ‘ अनमीवाः ’ अनमीवा
अशनाया, तद्विधाः । ‘ मही. ’ महीः ‘ इषः ’ अन्नानि, अस्मभ्य प्रपच्छन्तिविति शेषः ॥

उक्तार्थपरतां मन्त्रस्य व्याचष्टे—पशुष्यासोऽम्रय इत्येतद्व्यादिता । प्रायणरूपमिति । ‘ प्रावणेभिः—
इति मन्त्र—गातः प्र—शब्दः ‘ प्रायणरूपम् ’ प्रायणस्य प्रगमनस्य प्रारम्भस्य रूपम् । गार्हपत्यवितिष्ठ ‘ अग्नेः ’
अग्निचपनस्य ‘ प्रायणम् ’ प्रारम्भः; अतः प्रशब्दोदेतो मन्त्रोऽत्र योग्य इत्यर्थः । अनमीवा इत्यस्यार्थमाह—
अनशनाया इति । अत्रानेषा अशनाया क्षुषीषा, न विपते सा पातां ताः ‘ अनशनायाः ’ । “ अशनागो-
दन्वनायाः ”—(वा. सू. ७ । ४ । ३४) इति सुषुक्ष्णं कर्त्तव्यमात्रो निराकृत्ये ॥ २५ ॥

(ब्रा) नानोपदधाति । ये नाना कामाऽआत्मंस्तांस्तुदधाति सकृत्सादय-
त्येकं तुदात्मानं करोति सूददोहसाऽधिवदति प्राणो वै सूददोहाः प्राणेनैवै-
नमेतत्संतनोति सुदधाति ॥ २६ ॥

(त्यु) अथ जघनेन पटीत्य । (त्यो) उत्तरतो दक्षिणाऽऽसीनोऽपरयोर्द-
क्षिणामुग्रपदधातीढामग्ने पुरुदुष्टं सति गोविति पशुवो वाऽड्डा
पशूनामेवास्माऽएतामाशिपमाशास्ते शश्वत्तमथ हवमानाय साधुति यज-
मानो वै हवमानः स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावेति प्रजा वै सूनुऽमे जा ते
सुमतिर्भूत्वस्मेऽडुत्याशिपमाशास्ते ॥ २७ ॥

नानोपदधाति । ये नाना कामा आत्मन्-तांस्तुदधाति । सकृत्सादयति । एकं तुदात्मानं
करोति । सूददोहसाऽधिवदति । प्राणो वै सूददोहाः । प्राणेनैवैनमेतत्सन्तनोति, सुदधाति ॥ २६ ॥

अथ जघनेन पटीत्य, उत्तरतो दक्षिणाऽऽसीनोऽपरयोर्दक्षिणामुग्र उपदधाति । “ इढामग्ने पुरु-
दुष्टं सति गोः ”-इति । पशवो वाऽड्डा । पशूनामेवास्माऽएतामाशिपमाशास्ते । “ शश्वत्तम
हवमानाय साधु ”-इति । यजमानो वै हवमानः । “ स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावा ”-
इति । प्रजा वै सूनुः । “ अग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ”-(वा. सं. १२ । ११) इति ।
आशिपमाशास्ते ॥ २७ ॥

एतासाभिष्टकानां क्रमेण छन्दसुग्रधानमन्त्र एतौति-नानोपदधातीति । ‘ नाना ’ पृथगोक्तैकेष्टकामुपदधात् ।
तेन ‘ ये ’ ‘ आत्मन् ’ आत्मनि स्थिता. नानाविधाः ‘ कामाः, ’ ‘ तान् ’ सर्वान् असङ्कीर्णं पृथगेव ‘ दधाति ’
स्थापयति । सादनसूददोहसो. सकृत्वं विभाव सतीति-सकृत्सादयतीत्यादिना । तथा देवतयेति यत्
सादनम्, तत् शतसुगामिष्टकानां सम्भूय सकृदेव कर्तव्यम् । ‘ तत् ’ तेन सकृत्त्वेन ‘ आत्मानम् ’ ‘ एकम् ’
एकाकारं सहत् ‘ करोति ’ । पृथक् सादनेन आत्मा विश्लिष्टः स्यात्, तथा “ ता अस्य सूददोहसः ”
इति मन्त्रेण यदधिश्चदनम्, तदपि सादनस्य सकृत्त्वात् सकृदेव कर्तव्यमित्यर्थः । अत एव सर्वैष्टकोपधान-
साधारणधर्मत्वेन सादनसूददोहसो कात्यायनेनोक्तौ-“ नित्ये सादनसूददोहसाऽऽपधानानुचरे तथा देवतया ता
अस्यैपविशोपोदेशत् ”-(का. श्रौ. सू. ११ । २११ । २१४) इति । प्राणेनैवैनमिति । ‘ एतन् ’
आत्मानम् ‘ एताम् ’ एतेनाधिवदनेन ‘ सन्तनोति ’ संपोजयति । तस्यैव विवरणम्-सुदधातीति ॥ २६ ॥

दक्षिमार्थयोरेष्टकयोश्चधानप्रकारमाह-अथ जघनेनेति । मध्येष्टकोपचालानन्तर्पमथ-शब्दार्थः । ‘ जघनेन
पटीत्य ’ गार्हपत्यस्थानस्य पश्चात् परिक्रम्य, ‘ उत्तरतः ’ उत्तरतो दिशि दक्षिणामुखः ‘ आसीनः ’ सन्
‘ अपरवो. ’ पाश्चात्ययोरेष्टकयो. ‘ दक्षिणा ’ दक्षिणामागस्याभिष्टकम् ‘ अग्ने ’ मथमम् ‘ उपदधाति ’
“ इढामग्ने ”-इति मन्त्रेण ॥

१ सकृत्त्वे । का. श्रौ. सू. १० । १ । २-अपरेव परिक्रम्य अथदक्षिणामग्ने इति पश्चिमे प्रतिवेद्यनुत्तरे ।
का. श्रौ. सू. १० । ११ ।

(स्तेऽथो) अथोत्तराम् । (म) अयं ते योनिर्ऋत्विषो भृतो जातो-
ऽभुरोचथाऽ इत्ययं ते योनिर्ऋतुव्यः सनातनो भृतो जातोऽदीप्यथाऽ इत्ये-
तजं जानन्नमऽआरोहाया नो वर्धया रयिमिति सुयैव युजुस्तया बन्धुः ॥२८॥

अथोत्तराम् । " अयं ते योनिर्ऋत्विषो यतो जातोऽभरोचथाः " - इति । अयं ते योनि-
र्ऋतव्यः सनातनो - यतो जातोऽदीप्यथा इत्येतत् । " तं जानन्नमऽआरोहाया नो वर्धया
रयिम् " - (वा. सं. १२ । ५२) इति । ययैव युजुस्तया बन्धुः ॥ २८ ॥

तस्यापमर्षः - हे अग्ने ! ' हवमानाव ' हवन कुर्वते यजमानाव ' इति ' पशुन् । जातायेकवचनम् ।
(पा. सू. १ । २ । १८) गवाधादिपशून् ' साथ ' साथय । पशुवे विशेष्यते - पुरुर्दंसमिति । ' दसन् '
इति कर्मनाम, (नि. १ । १ । २) षड्कर्महेतुमूलम्, अन्त्यजोपसृष्टान्तः । ' साधतरे ' साधतिक्रम-
मत्र पुत्रपौत्रादिरूपेणाधिक्येन सर्वदा वर्तमानम् । ' गोस्तानि ' गवादिपशूनां दाताम् । असौ यजमा-
नाय साथय त्वयादय । अपि च ' नः ' अग्न्याक ' तनयः ' पुत्रः, ' सुतुः ' तद्वृद्ध, ' मित्राणा '
विविधानां जनयिता स्यात्, उत्पत्तामित्यर्थः । जनैर्विदुर्वाद् - " अन्येभ्योऽपि हस्यते " - (पा. सू. ३ । २ ।
७१) इति वतिम्, विद्वन्नोलुनासिकस्यात् " - (पा. सू. १ । ४ । ४१) इत्यात्वम् । किं बहूना
हे ' अग्ने ! ' ते ' त्वदीना सा ' सुमतिः ' सर्वभयोनिर्दानभूता कल्पानी बुद्धिः ' अस्मै ' अस्मासु ' भूत '
मन्त्रित्यर्थः ॥

पशुर्दस्यत्वेन मन्त्रं व्याचष्टे - पशुरो वा इडेति । इडा उल्ल मनुर्दुदित । तेनासु इनेर्दुद्विमात्वाभिधा-
रुनेर्दुद्वेत्तुपत्ता । एतच्च " तत्रापि पाकपडेनेवे स घृतम् " - (वा. प. १ । ८ । १ । ७) इत्यादिना
प्रपन्नकाले प्रतीनादितम् । तथा च पशुपमवद्व्येभ्य उत्पन्नत्वादिवाप्यस्तशचिनेडागन्नेन कारणभूताः पशव
एवोप्यन्ते । पुरुर्दसादिशिशोवेऽत्र लिङ्गान्पमवद्व्येभ्यः । पशुनामेवेति कर्मणि षष्ठी; पशुविषयम् ' काशिशं '
प्रापेयान् ' असौ ' यजमानाय अर्घ्युः ' आशास्ते ' । यजमानो वै हवमान इति । देवताहृषति तेभ्यो
धुतोतीति वा, हवमानशब्दो यजमानशब्दित्यर्थः । प्रजा वै सुतुरिति । तनय-शब्देन पुत्रस्य प्रतिपदित्वत्वात्
तपुवादिरूपाः प्रजाः सुतु-शब्देन प्रतिपदन्त इत्यर्थः ॥ २७ ॥

अथ याथाव्ययैतत्तस्या इडाया उपधाने विधत्ते - अथोत्तरामिति । उपदशतीति शेषः । मन्त्रस्याप-
मर्षः - हे ' अग्ने ! ' ' ऋत्विषः ' ऋनी भवः सनातनः अयं भूपदेरास्तव ' योनिः ' उत्पत्तिकारणम् ।
' यतः ' यस्माद्यतोः ' जातः ' सन् ' भरोचथाः, ' अदीप्यथाः, ' तं ' योनिर्भूतम् देशं ' जानन् ' ' आर्धे '
पाशुदि । अथ अन्तरम् ' नः ' अग्न्याक ' रयि ' धनं ' वर्धय ' ॥

मन्त्रस्यैतमर्षं प्रतिपदयति - अयं त तस्यादिना (वा. शी. सू. १७ । ११) । " ऋत्विषः " इति
मन्त्रस्यैतमर्षमाह - ऋतुव्य इति । ऋषीमव इति विग्रह " उच्यति यस् " - (पा. सू. ५ । १ । १०९) इति
धसु-प्रत्यये ऋत्विष इति रूपम्, तथा च ऋषय इति तस्याप्यो मवति । ' सनातनः " - इति अत्यन्त-
व्यावृत्तमव; ऋषयकाले कालस्य सर्वदा विदमानत्वात् तव मवः अग्निः ' सनातनः ' निय इत्यर्थः । तथा
च ' जातः " - इति मातृमर्षमात्रं विधत्ते, गेहेपतिः । अदीप्यथा इत्येतदिति । " इव दीपान्तिमिती

सुकथ्यावस्येते । ते नानोपदधाति नाना सादयति नाना सूददोहसाऽधिवदति नाना हीमे सुकथ्यौ द्वे भवतो द्वे हीमे सुकथ्यौ पश्चादुपदधाति पश्चाद्हीमे सुकथ्यावग्राभ्यां सुस्पृष्टे भवत्स्पृष्टं हीमे सुकथ्यावग्राभ्यां सुस्पृष्टे ॥ २९ ॥

(४६५) अथ तेनैव पुनः परीत्य । दक्षिणतऽद्बुद्धासीनः पूर्वयोरुत्तरामुग्रऽउपदधाति चिदसि तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा सीदेत्यथ दक्षिणां परिचिदसि तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा सीदेति ॥ ३० ॥

सुकथ्यावस्येते । ते नानोपदधाति । नाना सादयति । नाना सूददोहसाऽधिवदति । नाना हीमे सुकथ्यौ । द्वे भवतो—द्वे हीमे सुकथ्यौ । पश्चादुपदधाति । पश्चाद्हीमे सुकथ्यौ । अग्राभ्यां संस्पृष्टे भवतः । एवं हीमे सुकथ्यावग्राभ्यां संस्पृष्टे ॥ २९ ॥

अथ तेनैव पुनः परीत्य—दक्षिणत उद्बुद्धासीनः पूर्वयोरुत्तरामुग्रऽउपदधाति । “चिदसि तया देवतयाऽङ्गिरस्वद् भुवा सीद”—इति । अथ दक्षिणां—“परिचिदसि तया देवतयाऽङ्गिरस्वद् भुवा सीद”—(वा. सं. १२ । ५३) इति ॥ ३० ॥

च ”—(वा. पा. ऋ. आ. १४९) इति रुचिधानेनेकार्थत्वाद्दत्त दीप्यर्थां विवक्षित इति भावः । यथैव यजुरिति । यजुर्मन्त्रो यथैव प्रतिपादयति, तथैव तस्य ‘बन्धुः’ बन्धनीय व्याख्यानम्, राष्ट्रार्थतया न पृषान्वाख्यायत इत्यर्थः ॥ २८ ॥

एतयोः पश्चात्पयो. दृष्टकयोर्होपधानसादनादभ्या पृथक् कर्तव्यतामाह—सुकथ्यावित्यादिना । ‘अस्य’ अमे ‘सुकथ्यौ’ श्रोत्र्यौ ‘एते’ दृष्टके; अतः ‘ते’ ‘नाना’ पृथगुपदध्यात् । सादनसूददोहसाऽधिवदने अपि पृथक् कर्तव्ये । तत्र कारणमाह—नाना हीमे इति । ‘इमे’ मनुष्यसम्बन्धिष्वप्यौ सुकथ्यौ ‘हि’ यस्मात् ‘नाना’ प्रथमसंछिष्टे भवतः; तस्मात् तत्सस्तुतयोः दृष्टकयोर्होपसंछेपो युक्त इत्यर्थः । द्वित्वमनुरसौति—द्वे भवत इति ॥

पश्चाद्भागोपधानमनूय स्तौति—पश्चादिति । पश्चाद्हीमे इति । ‘हि’ ‘यस्मात्’ ‘इमे’ दृश्यमाने पुरुषसम्बन्धिष्वप्यौ सुकथ्यौ ‘पश्चाद्’—मामे शरीरस्यापरमामे भवतः, तस्मादनयोः पश्चादुपधान युक्तम् । अमप्रदेशेन तयोः परस्परससर्गं विषत्ते—अग्राभ्यामिति । आत्मसर्गापि अग्रदेशः, तत्रैते ‘संस्पृष्टे’ भवत इत्यर्थः । एवं हीमे इति । लौकिक निदर्शनम् ॥ २९ ॥

पूर्वाह्वययोर्होपधानप्रकारमाह—अथ तेनैवेति । येन मार्गेण पाश्चात्पयोर्होपधाने परिक्रमणं कृतम्, तेनैव पुनः ‘दक्षिणतः’ ‘परीत्य’ परिक्रम्य, तत्रोद्बुद्धमुखः ‘आसीनः’ ‘पूर्वयोः’ दृष्टकयोः मध्ये ‘अमे’ प्रथमम् ‘उत्तरामुग्रऽउपदधाति’ । चिदसीति—तस्य मन्त्रः । अनन्तरम्, ‘दक्षिणाम्’ उपदधाति परिचिदसीति ॥

तन्मन्त्रयोस्त्यमर्थः—मोषाश्चिदोति सम्पादयतीति चित् । द्वे दृष्टके । त्व ‘चित्’ चेतयमाना वागसि

बाहूऽअस्येते । ते नानोपडधाति नाना सादयति नाना सुददोहसाऽधि-
वदति नाना हीमो बाहू द्वे भवती द्वौ हीमो बाहू पूर्वाधिऽउपदधाति पुर-
स्ताद्धीमो बाहूऽअत्राभ्याथं सुथुँस्पृष्टे भवतऽ एवुँ हीमो बाहूऽअत्रा-
भ्याथं सुथुँस्पृष्टौ स वाऽडुतीसाऽउपडधातीतीमेऽडुतीमे वृहसिणा-
वृत्तद्धि देवत्रा ॥ ३१ ॥

(त्राऽष्टा) अष्टाविष्टका ऽउपदधाति । (त्य) अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्नि-
युवानग्निर्थावित्यस्य मात्रा तावन्तमुवैनमेतुच्चिनोति पुञ्चकुत्वः सादयति
पुञ्चचितिकोऽग्निः पुञ्चऽर्तुवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्थावानग्निर्थावित्यस्य
मात्रा तावन्तमुवैनमेतुच्चिनोत्यष्टाविष्टकाः पुञ्चकुत्वः सादयति तत्त्रयोदश
त्रयोदश मासाः संवत्सरस्त्रयोदशांशुश्चितिपुरीषाणि यावानग्निर्थावित्यस्य
मात्रा तावत्तद्भवति ॥ ३२ ॥

अष्टाविष्टका ऽउपदधाति । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रोऽग्निः । यावानग्निर्थावित्यस्य मात्रा—तावन्त-
मुवैनमेतुच्चिनोति । पुञ्चकुत्वः सादयति । पुञ्चचितिकोऽग्निः । पुञ्चर्तुवः संवत्सरः । संवत्स-
रोऽग्निः । यावानग्निर्थावित्यस्य मात्रा—तावन्तमुवैनमेतुच्चिनोत्यष्टाविष्टकाः । पुञ्चकुत्वः सादयति । तत्त्रयोदश
त्रयोदश मासाः संवत्सरस्त्रयोदशांशुश्चितिपुरीषाणि यावानग्निर्थावित्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ ३२ ॥

अष्टाविष्टका उपदधाति । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रोऽग्निः । यावानग्निर्थावित्यस्य मात्रा—तावन्त-
मुवैनमेतुच्चिनोति । पुञ्चकुत्वः सादयति । पुञ्चचितिकोऽग्निः । पुञ्चर्तुवः संवत्सरः । संवत्स-

भोग्नाधिःनानाऽसि । या देवता त्वामभिमन्वते 'तया' वापूपया 'देवतया' 'अत्रित्स्वन्' अत्रियाः प्राणाः ।
'प्राणो हि वा अह्नानां रमः'—इति तज्जामिन्युत्पत्तेः (श. प. १।१।२।२८) । सोऽस्यास्तीत्यत्रि-
स्वत् । क्रियाविशेषणमेतत् । 'तसौ मत्वर्थे'—(पा. सू. १।१।१९) इति क्त्वाद्बुत्वान्नामः । तेन
सुकं यथा भवति तया वादेवतया युक्ता अतीत्यर्थः । 'धुवा' रियया सती 'सीद' निष्पन्ना भव ॥

परिचिदसीति त्रितीयो मन्त्रः । पारितो भोग्नाधिःनाना सम्पादयमाना कारेचीयमन्त्रा कारणीः ॥१०॥
'सप्यमप्येते'—इतिवद् "बाहू अस्येते"—इति न्याय्येपम् । एताणामिष्टकानामुपधानस्य प्रादक्षिण्यमुपनयेन
दर्शनस्येति—स वा इतीमा इति । 'श्मा' षष्ठी उपधीयमानाश्चतस्र इष्टकाः आत्मन उतराद्देशस्य
दक्षिणा उपदधाति । 'इमे' पाश्चात्ये इष्टके इति । प्रथमं दक्षिणादर्पाय, पश्चादुत्तरादर्पायित्यनेन क्रमेणो-
पदधाति । तथा 'इमे' पौरुष्ये इष्टके प्रथममुत्तरादर्पाय, पश्चादक्षिणादर्पायित्यनेन क्रमेणोपदधाति । 'एत' ।
तथा सति 'दक्षिणाश्च' प्रादक्षिण्येन वर्तनं भवति । 'तत्' छन्द, 'देवता' देवैः योष्यमित्यर्थः ॥३१॥
अयोपशिवानामिष्टकानां सम्भूय संख्यां प्रशंसति—अष्टाविष्टका इति । गायत्रोऽग्निरेति । अष्टाक्षर-

(त्र्यु) अथ लोकपृष्णामुपदधाति । तस्याऽऽउपरि बन्धुस्तिस्रः पूर्वा-
त्रिवृद्दमिष्यावानमिष्यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैनमेतच्चिनोति दशोत्तरा-
स्तासामुपरि बन्धुर्द्वे वाऽऽप्रेऽथ दशत्येकामेवथ हि चितिं चिन्वन्ति तासु-
योदश सम्पद्यन्ते तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३३ ॥

रोजमिः । यावानमिष्यावत्यस्य मात्रा-तावन्तमेवैनमेतच्चिनोति । अष्टाविष्टकाः; पञ्चकृत्यः सादयति ।
तत्र त्रयोदश । त्रयोदश मासाः संवत्सरः । त्रयोदशाग्नेधितिपुरीषाणि । यावानमिष्यावत्यस्य
मात्रा-तावत्तद्वति ॥ ३२ ॥

अथ लोकपृष्णामुपदधाति । तस्या उपरि बन्धुः । तिस्रः पूर्वाः । त्रिवृद्दमिः । यावानमिष्यो-
वत्यस्य मात्रा-तावन्तमेवैनमेतच्चिनोति । दशोत्तराः । तासामुपरि बन्धुः । द्वे वाऽऽप्रे, अथ दश,
अथैकाम् । एवं हि चितिं चिन्वन्ति । तासुयोदश सम्पद्यन्ते । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३३ ॥

पादं गायत्रीच्छन्दसा सह प्रजापतिमुखाद्दुत्पन्न-वादश्रेण्यिब्रह्मन् (तै. मं. ७ । १ । १ । ४) । सादन-
सख्यामन्य स्तौति-पञ्चकृत्य इति । मध्ये उपवेश्य इष्टकाचतुष्टयस्य एक सादनम्, अन्यासां चत्वारोति
शानि पत्र भवन्ति । पञ्चचितिकोऽग्निरिति । पत्र चितयः प्रन्तारा. यस्मिन् स तयोक्तः । पञ्चर्तव इति ।
हेमन्तशिषित्योः समासाऽग्निप्रायेण (ऐ. ब्रा. १ । १ । १) । संवत्सरोऽग्निरिति । संवत्सरः प्रजापति-
र्विषाद्, तदात्मरुद्धीयमानोऽग्निः प्रागुक्त इत्यर्थः । संख्याद्वय सम्भूय प्रशंसति-अष्टाविष्टका इति । त्रयो-
दश मासा इति । संसर्पहसन्तिसन्धकोऽग्निमासत्रयोदश; " अस्ति त्रयोदशो मासः "-इति युतेः
(श. प. ४ । ३ । १ । ६) । त्रयोदशाग्नेरिति । चिन्वत्याग्नेधितिपुरीषाणि त्रयोदश भवन्ति ।
आदित्यवतसधितयः पुरीषनिवपनान्ताः, स्तोममागान्ता पञ्चमी चितिः । तदनन्तरमाग्नेके-पुरीषम्, नाक-
सत्प्रभृतिपुरीषनिवपनान्ता षष्ठी चितिरिति द्वे, ततो विकर्णस्वयम तृणयोश्चानम, हिरण्यकलैः प्रोक्षणमन्य-
म्याधानत्रेति सप्तमी चितिः; सा त्रयोदशी, इत्यादिभिर्मास ऊच्यते । अत इष्टकाचितयः सत, पुरीषनिवपनानि
धिति मिलित्वा त्रयोदश । तय चाष्टमकाण्डे समास्रास्यते-" अथ यद्दत् ऊर्ध्वमा पुरीषादा षष्ठीः " (श.
प. ८ । १ । ४ । ८) इत्यादिना ॥ ३२ ॥

लोकपृष्णाख्याया इष्टकाया उपधान विवचे-अयेति । एवमष्टाविष्टका उपवाय, अन्तरमवशिष्टे गार्ह-
पत्यचितित्स्याने लोकपृष्णाख्यामिष्टकामुपदधाति; लोक शिष्ट स्यात् पृष्ण पूरेति तन्मन्त्रे (वा. सं. १२।१४)
प्रतिपदत्वात् । तस्या उपरि बन्धुमिति । ' तस्याः ' लोकपृष्णायाः ' उपरि ' उपरिष्टत्, अष्टमकाण्डा-
साने " असौ वा आदित्यो लोकपृष्णा "-इत्यादिः स्तान्तो वाक्यसोपः (श. प. ८ । ७ । १ । १)
अभास्यत् इत्यर्थः ॥

सहस्रवारैरेन लोकपृष्णेति मन्त्रेण तिसृणां युगपदुपधान विवचे-तिस्रः पूर्वा इति । तन् प्रशंसति-
त्रिवृद्देग्निरिति । " स आन्तस्तेपानो मृदः शुक्राणम् " इत्यादिना अग्नेत्रिवृत्वं प्रतिपादितम् (श. प.
१ । १ । १ । १६) । अतोऽग्नेत्रिवृत्वं संख्यायोगात् तिसृणामुपधानं युक्तमित्यर्थः ॥

(स्त्रा) त्राऽऽभ्रव्यऽएकविंशतिः सम्पद्यन्ते । द्वादश मासाः पञ्चऽर्तुवद्युप-
वस्युपऽइमे लोकाऽअसावादित्युऽ एकविंशोऽमुं तदादित्यमस्मिन्नग्री
प्रतिष्ठापयति ॥ ३४ ॥

(त्ये) एकविंशतिर्वेषु परिश्रितः । (तो) द्वादश मासाः पञ्चऽर्तुवद्युप
ऽइमे लोकाऽअयमग्निमुतोऽध्येकविंशुऽ इमं तदग्निममुष्मिन्नादित्ये प्रति-
ष्ठापयति तद्यदेताऽएयमुपडधात्येताऽवेतुङ्गन्याऽन्युस्मिन्प्रतिष्ठापयति
तावेतावुन्योऽन्युस्मिन्प्रतिष्ठितौ तौ ब्राऽएतावुत्र द्वावेकविंशौ सुम्पा-
दयत्युत्र ह्येवेसौ तदोभौ भवतऽआहवनीयश्च गार्हपत्यश्च ॥ ३५ ॥

ता उभय्य एकविंशतिः सम्पद्यन्ते-द्वादश मासाः, पञ्चर्तवः, त्रय इमे लोकाः, असावादित्य
एकविंशः । अमुं तदादित्यमस्मिन्नग्री प्रतिष्ठापयति ॥ ३४ ॥

एकविंशतिर्वेषु परिश्रितः-द्वादश मासाः, पञ्चर्तवः, त्रय इमे लोकाः, अयमग्निमुतोऽध्येकविंशः ।
इमं तदग्निममुष्मिन्नादित्ये प्रतिष्ठापयति । तद् यदेता एवमुपडधाति-एतावेतुङ्गन्योऽन्युस्मिन्प्रतिष्ठा-

अथ तेनैव षड्भुवरेतेनैव मन्त्रेण दशानामिष्टकानामुपधान विधाने-दशोत्तरा इति । उपदधानीति शेषः
'उत्तराः' उपरिगणितोत्तरार्थः । तामामुपरीति । 'तासां' दशानामिष्टकानाम्, षडशी संख्या, तस्मा-
त्कतोऽर्थादौ वक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥

पूर्व त्रयोदशलोकपृष्ठाणां देधा विभागनोरुभयमभिधाप, त्रेधा विभागपञ्चम्याह-द्वे वाऽम् इति । एतच्च
पञ्चप मूत्रकृताऽनि दर्शितम्-" लिष्ट्य लोकाऽपृष्ठासु मन्त्रे दशसु च द्वयोर्षो दशस्येकस्याम् " (का. श्रौ.
सू. १७ । १७) इति । दिनां पञ्च लौकिकेन निदर्शनेनोरुवादयि-एवं हीति । यत्र हि काष्ठादिभिधिति-
निर्भावने, तत्र एवमेव हि 'चित्ति विन्वन्ति' । मूत्राणामागयोर्दोषाद्ये प्रथमं तिर्यक् स्थापयन्ति, पश्चात्तपोरुपयुंति
अन्वानि सर्वाणि प्राणमण्यवशिष्टानि स्थापयन्ति । उपरिष्ठावकनाभाकारिक पुनः स्थापयन्ति । तामान्
तदनुकारेणैव पञ्च उक्त इत्यर्थः । तासां लोकाऽपृष्ठाणां सख्यां सम्भूयान्युप प्राणुको वाक्परोप इति दर्शयति-
तास्त्रयोदशोति । " त्रयोदश मासाः संवत्सरः "-इत्यादिस्को वाक्परोपोऽत्रापि योजनाय इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

पूर्वाभिरिष्टकानिः सहैतासां सख्यां सम्भूय प्रशंसन्ति-ता उभय्य इति । 'उभय्यः' उभयविधाः, " त्रयः
सोऽभ्रव्यः "-इत्यादिनिर्मन्त्रे प्राणुपठिता अष्टौ, लोकाऽपृष्ठाणां त्रयोदशोऽपि निमित्ता एकविंशतिर्वैरिति ।
" एकविंशति इति, " एकविंशतिर्वाप्यातुरकः । " तस्य पूरणे इद् "-(पा. सू. ५ । २ । ४८) " ति वि-
श्लेषेति "-(पा. सू. १ । ४ । १४२) इति 'नि'-उत्पद्यते । 'तद्' तेनैकविंशतिर्वाप्यातुरा-
दनेन 'अयुं' पुनोक्तपक्षेण 'आदित्यम्' 'अस्मिन्' विते 'अग्री' प्रतिष्ठापयति । एकविंशतिर्वाप्यातुराणी-
यमानोऽस्मिन्तत्त्वको मन्त्रेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

परिश्रितो संख्यामन्त्रेण सौमि-एकविंशतिरिति । 'उ'-'ए' इव-इत्यनोरुपगारेणे सति 'वे'-'ए' इति
परति । तत्र 'उ'-'इ' इत्यनोरुपयर्थे । 'परिश्रितः' गार्हपत्यविते. परित. विना इति अध्येकविंशति-

(श्रु) अथ पुरीषं निवपति । तस्योपरि बन्धुस्तुच्चात्वालवेलया
उआहरत्यग्निरेप यच्चात्वालस्तथो हास्यैतदाग्नेयमेव भवति सा समम्बिला
स्यात्तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३६ ॥

पयति । तानेतावन्योऽन्यस्मिन् प्रतिष्ठिती । ती वाऽएतावत्र द्वावेकविंशी सम्पादयति । अत्र होवेमी
तदीमी भवनः—आहवनीयश्च गार्हपत्यश्च ॥ ३५ ॥

अथ पुरीषं निवपति । तस्योपरि बन्धुः । तच्चात्वालवेलया आहरति । अग्निरेपः—यच्चात्वालः ।
तयो हास्यैतदाग्नेयमेव भवति । सा समम्बिला स्यात् । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३६ ॥

सह्याका एव भवन्ति, तत्रापि मासादिलोकान्तः विंशतिः पूर्ववत् । 'अयम्' एव चीयमानः 'अग्निः'
'अमुन्' । अमुन् परिक्षिति 'एकविंशः' एकविंशतिसह्यारूकः । 'अधि' ससम्यर्थातुवादी । 'तन्' तथा
सति 'इमम्' एकविंशम् 'अग्निम्' अमुष्मिन् 'एकविंशो' आदिर्ये 'प्रतिष्ठापयति' ॥

एतद्व विष्टगोति—तद्यदिति । 'तन्' तत्र 'यत्' यस्मात् 'एता' परिश्रितः इष्टकाश्च 'एव' प्रत्येक-
मेकविंशतिसह्याकाः 'उपदधाति' । 'एतत्' एतेन कारणेन 'एतावत्' अग्न्यादित्यो 'अन्योऽन्यस्मिन्' 'प्रति-
ष्ठापयति' । अन् एवेदानीं 'ती' 'एतो' 'अन्योऽन्यस्मिन्' प्रतिष्ठितो' इत्येते । आदिर्यो राजावर्गि प्रविश्य
प्रतिष्ठितः, अग्निश्चोदन्तमादित्य प्रविश्य प्रतिष्ठितो भवति । एनच्चाग्निहोत्राहणे प्रतिपादितम् (श. प. २ ।
३।१।३) । तयोऽन्ययोऽप्यत्र सन्निधानमाह—ती वा इति । परिशिष्टिकासह्याया द्वयोरेकविंशयोरेव सम्पाद-
नात् 'इमो' अग्न्यादित्यो 'उमो' अपि 'अत्र' वित्याग्नौ सन्निहितो' भवनः 'तत्राहवनीयवितिक्येणादित्यो
वर्तते, गार्हपत्यवितिरूपेणाग्निरेति तयोर्विभाग इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

पुरीषनिवपन विषये—अथ पुरीषमिति । इष्टकामन्विष्यु उद्गूरुण्यार्पाः पासवः पुरीषम् । तस्मात् तास्यु-
परि प्रक्षितीत्यर्थः । तस्योपरि बन्धुरिति । 'तस्य' पुरीषनिवपनस्य प्रयोजनप्रतिपादको वाक्यशेषः
" इन्द्र विश्वा अवीवृधन् " इति तन्मन्त्रविश्व उपरिष्ठाऽष्टमकाण्डावसाने (श. प. ८ । ७ । १ । ७)
आज्ञास्यत इत्यर्थः ॥

पुरीषाहरणस्यान विषये—तच्चात्वाललेति । उत्तरवेद्यर्थात् पास्तुता निर्हरणस्थान 'चात्वालः' उत्तरवद्यस-
देशः, तस्य या वेला सर्वाणाम्, ततः पुरीषमाहरेदित्यर्थः । तत् प्रशंसति—अग्निरेप इति । आहवनीयान्या-
धारोत्तरवेदिहेतुत्वात्तत्राकन्याग्न्यान्मरुता । तयो हेति । तथैव सन्न सति 'अस्य' वित्याग्नेः 'एतन्' पुरीष-
मपि 'आग्नेयम्' अग्निमन्वदन् 'एव भवति' ॥

इत्थ पुरीषान्ता गार्हपत्यवितिकृता, अथ तस्याः प्रान्तेषु साम्यमाह—सा समम्बिला स्यादिति । 'सा'
गार्हपत्यवितिः 'समम्बिला' भवेत् । 'स' समानं वाङ्मन्यन्तरमात्रेण म्यूताविकाकारहितं 'वि' परि-
प्रान्तदेशो यस्याः सा तयोक्ता । तस्योक्त इति । 'तस्य' विलमाम्यस्य उखानिर्माणप्रस्तावे स्तम्भको वाक्यशेष
आज्ञान इत्यर्थः (श. प. १।५।२।२०) ॥ ३६ ॥

(व्यां) व्याममात्री भवति । व्य
 पतिरग्निरात्मसम्भितां तद्योनिं
 योनिरुधोऽअयं वे लोको गार्हपत्यः परिमण्डल उ वाऽअयं लोकः ॥३७॥
 (कोऽथे) अथेनो संत्रिवपति । संत्रामेवाभ्यामेतत्करोति सुमितथुं
 संकल्पेयाथुं सुं वां मनाथुंसि सुंयत्राऽग्ने त्वं पुरीष्यो भवतं नः समनसा-
 त्रिति शसुयत्येवैनावेतदुद्दिथुंसाये यथा नान्योऽन्यथुं हिथुंस्यताम् ॥३८॥

व्याममात्री भवति । व्याममात्रो वै पुरुषः । पुरुषः प्रजापतिः । प्रजापतिरग्निः । आत्मसंभितां
 तद्योनिं करोति । परिमण्डला भवति । परिमण्डला द्वि योनिः । अयोऽअयं वै लोको गार्हपत्यः ।
 परिमण्डल उ वाऽअयं लोकः ॥ ३७ ॥

अथेनो संत्रिवपति । संत्रामेवाभ्यामेतत्करोति । "समितं सङ्कल्पेधाम् । सं वां मनासि
 सम्यता । अग्ने त्वं पुरीष्यः । भवतं नः समनसो" - (वा. सं. १२ । ५७-६०) इति ।
 शसुयत्येवैनावेतदुद्दिथुंसाये यथा नान्योऽन्यथुं हिथुंस्यताम् ॥ ३८ ॥

गार्हपत्यविते. परिमाणं विरते-व्याममात्रीति । तदुक्तं नर्त्तय, स परिमाणवत्या मा । "प्रमाणं
 द्रवम्" - (वा. सू. १ । २ । ३७ ।) इति मातृ-प्रवर । तद् प्रमाणं-व्याममात्रो वा इति ।
 तिरिह प्रजापतिो वाहू यात्परिमाणो मवत, तस्य परिमाणविशेषम् व्यामपतेऽस्मिन् वाहूद्वयविति शुभ्रया
 व्यामम इति सहा; स एवात्र वर्गकोणेन व्याम इत्युच्यते । 'पुष्टो व्य.ममात्र.' चतुरस्रिणास्मिन् इत्येव
 प्रतिदम् । विद्या-मरु. 'प्रजापति' च स.द्वयुत्पावक. । "स एतान्सतं पुष्टानेके पुष्टमइवेत्" -
 (श. प. १ । १ । १ । १) इति श्रुवा प्रतिशदितावत्, तादसो विद्यामरुः प्रजापतिरेवाय चण्यमान.
 'अग्निः' उपपेभ्यो सतिष्ठयमाणस्तत्र उवाच्यते । आत्मसंभितामिति । चण्यमाणमग्नेःकर्मिणा पुष्टयथा
 आत्मना रीनास्मिन्पुष्टयेण 'संभितां' समानपरिमाणान् 'तद्' तेन व्याममात्ररूपेण गार्हपत्यविति-
 र्त्वां 'योनिं' 'हृत्तत्' मन्वीर्ययोः । परितो मग्नासासं विधत्ते-परिमण्डलेति । परिमाणद्वयं देवोपा-
 दयति-परिमण्डला इति ॥ २७ ॥

गार्हपत्यवितेरुत्पत्त्यादिसंज्ञायां चतुर्विधैः समवेत विधत्ते-अथेनादिति । 'अथ' गार्हपत्यवित्यात्म-
 रत्, 'पते' विद्योत्पत्त्युत्पत्ती 'संभितामिति' सङ्कल्पति, इष्टकर्मिः विधे गार्हपत्यवित्ये उक्त-मि
 एवापत्तिवर्षः । संत्रिवपतीति सहासङ्कल्पितमर्षमाह-संत्रामेवेति । 'आ-वाम्' अग्निव्याम्, कर्त्तृति
 त्नीया । 'संज्ञाम्' अग्निद्वयकर्तृक संज्ञानम्, परस्पररूपयाम्, एतेन संत्रिवपनेन करोतीत्यर्थः । तत्र कर्म-
 योक्तं चतुर्णां मन्त्राणां प्रतीकप्रदण करोति-नत्र, "संभितविति" -द्रव्यवत् प्रतीकम्, "सं वासिति"
 द्वितीयम्, "अग्ने त्वं पुरीष्यः" इति तृतीयम्, "भवतं नः" इति चतुर्थम् ॥

ते च मन्त्राः (वा. सं. १२ । ५७-६०) मन्त्रिणाणां पृथक् व्याख्याता इति प्रतीकम् । व्याख्यातये

(अ) चतुर्भिः सन्निवपति । तद्ये चतुष्पादाः पशवस्तेरेवाभ्यामेतत्संज्ञां करोत्यथोऽअन्नं वै पशुवांऽत्रैरेवाभ्यामेतत्संज्ञां करोति ॥ ३९ ॥

तां न रिक्तामवेक्षेत । नेद्विक्तामवेक्षाऽइति यद्विक्तामवेक्षेत प्रसेत हैनम् ४०

(म) अथास्यात्त्रै सिकताऽआवपति । (त्य) अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य उेतो यत्सिकताऽ अग्निमेवास्यामेतद्वैश्वानरत्त्रै उेतोभूतुत्त्रै सिञ्चति सा समम्बिडा स्यात्तुत्स्योक्तो वन्धुः ॥ ४१ ॥

चतुर्भिः सन्निवपति । तद्ये चतुष्पादाः पशवः—तेरेवाभ्यामेतत्संज्ञां करोति । अथोऽअन्नं वै पशवः । अग्नेरेवाभ्यामेतत्संज्ञां करोति ॥ ३९ ॥

ता न रिक्तामवेक्षेत । नेद्विक्तामवेक्षाऽइति । यद्विक्तामवेक्षेत—प्रसेत हैनम् ॥ ४० ॥

अथास्या सिकता आवपति । अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य उेतो—यत्सिकताः । अग्निमेवास्यामेतद्वैश्वानरं उेतोभूतं सिञ्चति । सा समम्बिडा स्यात् । तस्योक्तो वन्धुः ॥ ४१ ॥

विष्योद्वरूपावती ! ' सन्निव ' सहजो मदनम् । ' सद्-रूपेण ' समानकल्पनो ' समाननामर्थो एककारकतो मदनम् (१) । हे ' अग्नी ' ! ' वा ' युवयो, ' मनानि ' ' समकरम् ' ' समानविषयानि युवे [तथा ' वना ' ' शोभन्तुन्नि वदन्म् "—(पा. सू. १ । १ । ७०) इति शैब्यैः, ' मनानि ' युवयो कर्मणि समानानि (२) । हे चीपमानग्ने ! ' एव पुगीत्य ' पशवो मवति (३) । हे अग्नी ! ' न ' अस्माक युवां ' सपनवी ' समानमनस्वी ' मवतम् ' (४) । इति चतुर्णां प्रतीकानन्तरं ॥

मन्त्राणां तादर्थ्यमाह—शमयत्येवनामिति । परस्परं विधिभागी ' एनो ' अग्नी ' एनेन ' मन्त्रकरणेन निरपनेन ' शमयत्येव ' शांतावेव करोति । तत्र शमनम् ' अहिमार्ते ' हिंसापरिहास्य, ' यथा ' तावन्नी ' अन्वोऽन्य ' परस्पर ' न हिंस्याता ' हिंसा न दुर्पातामिति ॥ ३८ ॥

चतुर्मेन्त्रकरणकम् उक्तान्नेगार्तदर्थ्यद्विमये निवपन विधत्ते—चतुर्भिरिति । ' सन्निवपति ' नीचे स्थान-पति । तद्य इति । ' तत् ' नेन चतुर्मेन्त्रकरणेन सन्निवपनेन ' ये ' ' चतुष्पादा पशवः ' गवाश्चारयः, ' तेरेव ' उपापनभूते ' आश्याम् ' उज्यविष्यामकाम्यामग्निम्या ' सञ्ज्ञा ' परस्परकमय ' करोति' । कात्या-न्तरमयाह—अथो इति । ' अन ' खलु ' पशवः, ' सम्भोजनीयत्वात् ; ' अग्नेन ' पशुरूपेण ॥ ३९ ॥

रिक्ताया उलाया अप्पयुक्तकं यजमानं कर्तुं वा अवेक्षणं निवेद्यति—तां न रिक्तामिति । " नेदिति परि-मये "—(या निग १।३।४) ' रिक्ताय ' उला ' नेदवेक्षेत ' परवपु नैव । विपक्षे दावमाह—यद्विक्तामिति । ' एनम् ' अवेक्षितार ' प्रसेत ह ' मध्वरेदेव ॥ ४० ॥

तर्हि निः कुर्याद्विषयेक्षायं रिक्ताया उलाया सिकतामि समगर्तत्वकरणं विधत्ते—अथास्यामिति । ' अस्यां ' रिक्तानामुलाया सिकता आवपति, यावद्विदुः पूर्यति । वैश्वानरस्याग्नेः ' एतदेतः ' ' यत् ' याः

(३) अग्नेनां विमुञ्चति । (त्व) अग्रदाहाय याञ्छे युक्तं नु विमुञ्च्यते प्र
तद्दह्यतऽएतद्वाऽएतद्युक्ता रेतोऽभाषीदनुमग्निं तमज्जाजीजनदथापरं धत्ते
द्योषा वाऽउसा तस्माद्यदा द्योषा पूर्वथै रेतः प्रजनयत्यथापरं धत्ते ॥४२॥

मातेव पुत्रं पृथिवीं पृथिव्यमिति । मातेव पुत्रं पृथिवीं पशव्यमित्येतत्-
दग्निथै स्वे घोनावमारुह्येत्यग्निथै स्वे घोनावभाषीदुद्येत्येतत्तां विवृश्वे-
द्वैर्वैर्ऋतुभिः संव्विदानुः प्रजापतिर्विश्वकर्मा विवृमुञ्चत्वित्वृत्तवो वै विवृश्वे
देवास्तुदेनां विवृश्वेद्वैर्वैर्ऋतुभिः संव्विदानुः प्रजापतिर्विश्वकर्मा विवृमुञ्चति
तामुत्तरतोऽग्नेर्निदधात्यरत्रिमात्रे तस्योक्तो बन्धुः ॥ ४३ ॥

अग्नेनां विमुञ्चति-अग्रदाहाय । यदि युक्तं न विमुञ्चते-न तद्दहते । एतद्वाऽएतद्युक्ता रेतो-
ऽभाषीत्-एतमग्निं, तमज्जाजीजनत् । अथापरं धत्ते । योषा वाऽउसा । तस्माद्यदा योषा पूर्व रेतः
प्रजनयति-अथापरं धत्ते ॥ ४२ ॥

“मातेव पुत्रं पृथिवीं पृथिव्यम्”-इति । मातेव पुत्रं पृथिवीं पशव्यमित्येतत् । “ अग्निं स्वे
घोनावमारुह्य ”-इति । अग्निं स्वे घोनावभाषीदुद्येत्येतत् । “ तां विश्वेद्वैर्वैर्ऋतुभिः संवि-

‘ शिकृताः ’ शौर्यव्याख्यात् । ‘ एतत् ’ एतेन निजगानित्यनेन ‘ अस्याम् ’ उसायां ‘ रेतोभू । ’ ‘ वैषा-
नस्य ’ भक्तिं ‘ शिकृति ’ इत्यापत्तिः । ‘ ता ’ उसा ‘ समविद्य ’ बोहः सम निष्क्रान्तःपरहितम् विवं मुने
पश्याः सा, तथा समविद्येति प्रणे पूर्वपदस्य मुगागम्यत्वात् । समविद्य, वस्तुतःकोऽर्थवादः प्रायुक्त
इवाह-तस्येति । स च “ वीतिर्यं इत् २९ रेत इत् २२ ” इत्यादिना षड्छान्दे प्रतिक्रियते । (१, प. १)
४ । ४ । १९) ॥ ४१ ॥

उसायाः शिकृतादिभोक्त्वां विधत्ते-अग्नेनांमिति । ‘ एनां ’ शिकृतायुक्तयुक्तां शिकृताद् ‘ विमुञ्चति ’
पृथक् करोति । विमोक्तवतीजनमह-अग्रदाहायैति । तयोत्तरतिमाह-यद्दीति । ‘ मुक्तम् ’ अन्धरि दग्द-
नय ‘ न विमुञ्चते ’ ‘ तन् परस्मै ’ ‘ तत् । उक्तवर्थं मरुते घोनावति-एतद्वा इति । ‘ एतत् ’ एषा साऽउसा
‘ पुत्रा ’ तानी ‘ पृथक् ’ ‘ अग्निम् ’ उसायम् ‘ एतदन्तः ’ रेतोऽग्रदाहायत्वं ‘ अभाषीत् ’ ‘ पृथवरी । ‘ ततः कृत-
कार्यत्वाद् विमोक्तोत्तरतिः । धनस्योक्तः प्रजननमाह-तमज्जेति । ‘ अर ’ अरसरे ‘ तम् ’ उसायाम् । अजीज-
नम् ‘ प्रातोऽः उतेति शेषः । प्रजननानन्तरं रेतोऽग्रदाहायोपनायाः स्तीतामर्गं प्रतिषादयति-अथापरमिति ।
‘ अरत् ’ शिकृतायत्वं रेतः ‘ धत्ते ’ अरवति । योषा वा उतेति । शिकृताययोवतिः । तस्मादिदि ।
लौकिकच्छान्तप्रसंगम् ॥ ४१ ॥

विहिते उसायिभोक्ते मन्त्रमन्त्रे ष्याच्छे-मातेव पुत्रमिति । पृथिव्यपदस्य पशव्यायं वाच्योऽर्थः । ‘ अमाः ’
इति घृनः प्रथमपुत्रोक्तवधने स्यात्पेन उडि लपयित्वाह-अभाषीदिति । “ अमारणा ”-इत्युसाशब्द-
साधनाधिकृत्यात् ॥

(२) अथास्यां पुष्यञ्जानयति । (त्ये) एतद्वाऽएतद्वेतो घत्तेऽथ पुषो घत्ते
 योषा वाऽउत्ता तुन्माद्यदा योषा रेतो घत्तेऽथ पुषो घत्तेऽधराः सिकता
 भवन्त्युत्तरं पयोऽधरत्त्वं हि रेतऽउत्तरं पुषस्तन्मुष्यऽञ्जानयति अथा
 तत्प्रति पुरुषशीर्षमुपदध्यात् ॥ ४४ ॥

इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १-१ ॥

दानः प्रजापतिर्विश्वकर्मा विमुञ्चतु"-(वा. सं. १२।६१) इति । कृतवो वै विश्वे देवाः ।
 तदेतां विश्वेर्देवैर्कृतुभिः संविदानः प्रजापतिर्विश्वकर्मा विमुञ्चति । तामुचरतोऽग्निर्निदधाति; अरत्रि-
 मात्रे । तस्पोक्तो वन्दुः ॥ ४३ ॥

अथास्यां पुष्यञ्जानयति । एतद्वाऽएतद्वेतो घत्ते, अथ पुषो घत्ते । योषा वाऽउत्ता । तस्माद्
 यदा योषा रेतो घत्ते, अथ पुषो घत्ते । अधराः सिकता भवन्ति-उत्तरं पयः । अपरं हि रेतः-उत्तरं
 पयः । तन्मुष्यऽञ्जानयति-मया तस्याति पुरुषशीर्षमुपदध्यात् ॥ ४४ ॥

अन्वभ्यादमर्थः, -येषु 'उत्ता' मात्रा पुत्रमित्र' 'दृषिर्वा' भूमिरुषा, मृन्मीत्वात् । 'पुरीष्यम्' पश्य-
 पशुष्यो द्वितमिनि दावत् । तादृक् 'अग्नि' 'स्व योत्रो' स्वकीये गर्भस्थाने 'अपाः' अनादीन्, घातं
 तवत्री । ' विश्वकर्मा ' सर्वस्य कर्ता प्रजापतिः । ' कृतुभिः ' पठ प्रति गच्छद्भिः, विश्वेः सर्वैः देवैः 'संविदान
 अतो महत् कर्म कृतमित्येव संवादं कुर्वन्, रदानो इत्यस्यां सती 'ताम्' उत्तां 'विमुञ्चतु' शिष्यादिमुष्य-
 दृषक् इत्यर्थः ॥

तस्यां उक्तायाः अन्वभ्यादमर्थोऽप्येकवचनार्थे अतस्मात्ते चित्तार्थे निधानं कर्तव्यमित्याह-तामुचरत इति
 अरत्रिमात्रप्रदेशे स्यात्तस्य स्थावको वाक्प्रदेशः प्रागुक्त इत्याह-उत्सोक्त इति । " अरत्रिमात्रादि वृषा योषा-
 मुचरोत्ते"-इति हि षडक्षान्ते प्रतिगदितम् (श. प. १।१।१।२०) ॥ ४३ ॥

सिकतापूर्वाया उक्ताया मध्ये तुष्णीं परम आनेचनं विभक्ते-अथास्यामिति । ' अत्ताम् ' उक्तायां
 ' पयः ' दुग्धम् ' आनयति ' आसिञ्चति । पयःआनेके कारणमुपगमाश्च-एतद्वा इति । ' एतत् ' खड्ग कारणम्-
 ' एतत् ' सिकतालक्षणं ' रेतः ' उत्ता ' घत्ते ' धारयति । ' अथ ' तदन्तरमिदानीन् पयो घत्ते । उक्तार्थ-
 सावकं लौकिकदृष्टान्तं प्रतिपादयति-योषा वा इति । सिकतापयसोत्तरोत्तरमात्रपन्थ रौति-अधराः
 सिकता इति । अपरं हि रेत इति । गर्भाद्ये अत्रोत्तरे द्विपदं पुष्यम् रेतः, स्वीतीर्थं शोणितरूपम्
 ' पयः ' ' उत्तरम् ' उपर्ववस्थितं मत् तत् पुंवीर्यं नेष्टयति । अत एव वादकौशिकस्य शरीरस्य त्वदूर्ध्व-
 सायुगाख्या ब्रह्मास्त्रयो घातवो मानुषो मन्वन्तीति स्मर्यते । तस्मात् सिकतापयसोर्ब्रह्मास्त्ररमात्रो गर्भेऽप्य-
 द्ये सम्पद्यत इत्यर्थः । आनयतस्थानं विभक्ते-तन्मुष्य इति । ' तत् ' पयः, उक्ताया ' मध्ये ' ' आनयति '
 आसिञ्चति, 'मया तत्' पयः प्रस्तुतञ्जानयत्येव 'पुरुषशीर्षमुपदध्यात्' तथेत्यर्थः । अत एवोत्तमानसमये पुष्य-

प्रजापतिः प्रजा असृजत । स प्रजाः सृष्ट्वा सर्वमाजिमित्वा ज्येष्ठसत्त
तस्माद्विस्तृतात्प्राणो मध्यतः स्रुक्कामद्वयास्माद्द्विर्गमुदकामत्तस्मिन्नुत्तान्-
न्तेऽप्यतः तस्मात्पन्नाडन्नमस्रवद्यञ्जुक्षुरभ्युशेत तस्मादस्यान्नमस्रुद्यो हेह
उर्हि काचन प्रतिष्ठाऽऽस ॥ १ ॥

ते देवा असृवन् । (न्न) न वाऽऽतुतोऽन्या प्रतिष्ठाऽस्तीमुमेव पितरं
प्रजापतिर्ह्यं संस्करवामु सैव नः प्रतिष्ठा भविष्यतीति ॥ २ ॥

प्रजापतिः प्रजा असृजत । स प्रजाः सृष्ट्वा सर्वमाजिमित्वा ज्येष्ठसत्त । तस्माद्विस्तृतात्प्राणो
मध्यत उदकामत्त । अथास्माद्द्विर्गमुदकामत्त । तस्मिन्नुत्तान्तेऽप्यतः । तस्मात्पन्नाडन्नमस्रवात् ।
पञ्चक्षुरभ्युशेत-तस्मादस्यान्नमस्रवत् । नो हेह उर्हि काचन प्रतिष्ठाऽऽस ॥ १ ॥

ते देवा असृवन्-न वाऽऽतुतोऽन्या प्रतिष्ठाऽस्ति, इममेव पितरं प्रजापतिं संस्करवाम, सैव नः
प्रतिष्ठा भविष्यतीति ॥ २ ॥

शिरस उतावायुष्मानं सूरिणम्-“ उतावा प्रसाधि, सहसदा इति पुश्वशिर उदगृह्य मन्वे ”- (का.
श्री. सू. १७ । ११९. ११९) इति ॥ ४४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे माण्डूकीयशातपथब्राह्मणभाष्ये
सातमकाण्डे प्रथमेऽध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥ (७-१-१) ॥

उदकस्येण संसृष्टतश्च सार्धंवायुमेविरादूर्कूपप्रजापत्यात्मकतां चक्षुप्राय प्रजापतेः सत्कृतिं वक्तुकामस्तच्छरीर-
विभेदे प्रतिपादयति-प्रजापतिः प्रजा असृजतेति ॥ प्रजाः सृष्ट्वेति । देवमनुष्यादिरूपा ब्रह्मीः ‘ प्रजाः
सृष्ट्वा । ‘ सर्वम् ’ आजिम् ’ गन्तव्य स्थानम् ’ इत्या ’ व्याप्य, शान्तः सन् ’ व्यसृज्य ’ शिखरतापत्रो-
ऽभवत् । ‘ तस्माद्विस्तृतात् ’ प्रजापतिशरीरात् ’ मध्यतः ’ प्राणः प्राणायानादिवत्तदव्याप्यकः ’ उदकामत्त ’
उष्णन्तोऽभवत् । ‘ अथ ’ अनन्तरमेव तत्र प्रजापतेः ‘ वीर्यं शुक्रम् ’ उदकामत्त । ‘ तस्मिन् ’ निर्गते
सति स भूमौ ‘ अपयत ’ पतितोऽभवत् । ‘ तस्मात् ’ ‘ प्रजात् ’ पतितान् प्रजापतिशरीरात् अन्तरवर्धितम्
‘ समम् ’ अस्रवत् ’ सुतमभवत् । ‘ यत् ’ ‘ यथुः ’ ‘ अपयोत्त ’ । “ अग्निशीद्व्यासो कर्म ”-
(पा. सू. १ । ४ । ४६) इत्यधिकरणाय कर्मसंज्ञा । ‘ यथुषि ’ यथुषो मन्वे यथुषो उचोतिरवर्धित-
ममवर्धित्यर्थः । ‘ तस्मात् ’ प्रोक्तिवः ‘ अथ ’ प्रजापतेः ‘ अन्नं सुतमभवत् । ‘ तर्हि ’ तथा सति नैव
एतत्त काचित् ’ प्रतिष्ठा ’ ‘ अन्नम् ’ । तत्र प्रजापतेः शरीरस्य शिरसस्तावत् किंचिदग्नि प्रतिष्ठापरदन मधु-
वैष्यर्थः ॥ १ ॥

अन्तरं देवैः इतमस्य संस्कारं वक्तुमाह-ते देवा इति । ‘ इतः ’ अस्मात् प्रजापतेः ‘ अन्वा ’ नीच
‘ प्रतिष्ठा अस्ति ’ आश्रयो नियमे । ‘ इममेव ’ अस्मदीयं ’ शिरसं प्रजापतिं । ‘ संस्करवाम् ’ यथा यथा-
द्वैवसतिष्ठेत्, ‘ सः ’ च संस्क्रानो ’ नः ’ अस्माकं पुनः ‘ प्रतिष्ठा ’ आश्रयो भविष्यतीति ॥ २ ॥

तेऽग्निमब्रुवन् । (ब्र) न वाऽद्भुतोऽन्या प्रतिष्ठाऽस्ति त्वयीमं पितरं प्रजा-
पतिं संस्करवामु सैव नः प्रतिष्ठा भविष्यतीति किं मे ततो भवि-
ष्यतीति ॥ ३ ॥

तेऽब्रुवन् । (ब्र) अन्नं वाऽअयं प्रजापतिस्त्वन्मुखाऽएतदन्नमुदाम त्वन्मु-
खानां नऽएषोऽन्नमसदिति तथेति तस्माद्देवाऽअग्निमुखाऽअन्नमदन्ति
यस्यै हि कस्यै च देवतायै जुह्वत्यग्नावेव जुह्वत्यग्निमुखा हि तुदेवाऽअन्न-
मुकुर्वत ॥ ४ ॥

सु योऽस्मात्प्राणो मध्यतुऽउदक्रामत् । (द) अयमेव सु व्वायुर्योऽयं
पवतेऽथ युदस्माद्दीर्यमुदक्रामदसौ सुऽआदित्योऽथ युदस्मादन्नमस्त्रवयु-
देव संवत्सरेऽन्नं तत्तत् ॥ ५ ॥

तेऽग्निमब्रुवन्-न वाऽद्भुतोऽन्या प्रतिष्ठाऽस्ति । त्वयीमं पितरं प्रजापतिं संस्करवामु । सैव नः
प्रतिष्ठा भविष्यतीति । किं मे ततो भविष्यतीति ॥ ३ ॥

तेऽब्रुवन्-अन्नं वाऽअयं प्रजापतिः । त्वन्मुखा एतदन्नमुदाम । त्वन्मुखानां न एषोऽन्नमसदिति ।
तथेति । तस्माद्देवा अग्निमुखा अन्नमदन्ति । यस्यै हि कस्यै च देवतायै जुह्वति-अग्नावेव जुह्वति ।
अग्निमुखा हि तद् देवा अन्नमुकुर्वन् ॥ ४ ॥

स योऽस्मात्प्राणो मध्यत उदक्रामत्-अयमेव स वायुः-योऽयं पवते । अयं युदस्माद्दीर्यमुदक्रा-
मत् । असौ स आदित्यः । अयं युदस्मादन्नमस्त्रवयु-यदेव संवत्सरेऽन्नम्-तत्तत् ॥ ५ ॥

इयं सम्प्रचारितमर्थमस्ति कर्तुं प्रार्थितवन्त इत्याह-तेऽग्निमिति । ' ते ' देवा ' अग्निमब्रुवन् ' ' न ' खड्ड
' इत्. ' अस्मात् प्रजापते. ' अया ' अस्माकम् ' प्रतिष्ठा अस्ति, ' ' इम पितर ' त्वयि ' संस्करवामु ' स
च संस्कृतः पुनरुच्यते सन् अस्माक ' प्रतिष्ठा भविष्यतीति ' । सोऽग्निरेतदाक्य शुक्वा प्रत्यवोचद्, ' ततः '
तस्मात् संस्कारान् ' मे ' मम किं प्रयोजनं ' भविष्यतीति ' ॥ ३ ॥

तस्योत्तरं दर्शयति-तेऽब्रुवन्निति । अनरूपो हि ' अयं प्रजापतिः ' । तस्य च त्वयि संस्कारे सति वयं
सर्वे ' त्वन्मुखाः ' त्वत्प्रमुखाः ' एतदन्नम् ' ' अदाम ' भुञ्जीमहि । ' त्वन्मुखानाम् ' एवाम्पाकम् ' एषः '
संस्कृतः प्रजापति. ' अन्न ' भवतिविति । ' तथेति ' सोऽग्निरेतद्दीहृत्तवान् ॥

इदानीन्तनप्रसिद्धा देवाणामग्निमुखत्वं ब्रह्मपति-यस्या इति । इन्द्रादीना मध्ये 'यस्यै कस्यै' चिद् 'देवतायै'
यद् किमिद्विधिः प्रयच्छन्ति, तद् सर्वम् ' अग्नावेव जुह्वति ' । तत्र कारणमाह-अग्निमुखा हीमि । ' हि '
यस्मात् ते ' देवा. ' ' तत् ' तदानीं प्रजापतिरूपम् ' अन्नम् ' अग्निमुखा एव ' अकुर्वन् ' तस्मादसौ ह्ययमान
हविलक्षणमन्न सर्वे देवा अश्नन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

उदक्रामन्त्या प्राणादीनां परिणामविशेषमाह-स योऽस्मादिति । प्रजापतिशरीरादुत्क्रान्तः प्राणवायुरेव

(तुं) तुं देवा ऽथग्री प्रावृञ्चन् । (अंस्त) तद्य ऽएनं प्रवृक्तमग्निरोहद्व
 ऽपुवास्मात्सु प्राणो मध्यतऽ उदकामत्सु ऽय्वेनैश्ँ सऽ आपद्यत तुमस्मिन्न-
 दधुरय युदस्माद्गीर्यमुदकामत्तदस्मिन्नदधुरय युदस्मादन्नमृत्तवत्तदस्मि-
 न्नदधुस्तैश्ँ सुर्व कृत्स्नुश्ँ संस्कृत्योर्वमुदथयंस्तद्यं तुमुदथयान्निमे
 सु लोकाः ॥ ६ ॥

(स्त) तुस्यायमेव लोकः प्रतिष्ठा । (घ्राऽथ) अथ योऽस्मिँलेलोकेऽग्निः
 सोऽस्यावाद् प्राणोऽथास्यान्तुरिक्षमात्सु। ऽथ योऽन्तुरिक्षे व्याधुर्धुऽपुवायुमा-
 त्मुनप्राणः सोऽस्य स यौरैवास्य शिरः सूर्याचन्द्रमसौ ब्रह्मणी यज्जुश्च्यु-
 शेत सु चन्द्रमात्तुस्मात्सु मीलितुनरोऽन्नैश्ँ हि तस्मादन्नवत् ॥ ७ ॥

तं देवा अग्री प्रावृञ्चन् । तद् य एनं प्रवृक्तमग्निरोहद्व-य एवास्मात्सु प्राणो मध्यत उदकामत्-
 स एवेनं स आपद्यत । तयस्मिन्नदधुः । अथ युदस्माद्गीर्यमुदकामत्-तदस्मिन्नदधुः । अथ युदस्मा-
 दधुमध्यवत्-तदस्मिन्नदधुः । तै सर्व कृत्स्नं संस्कृत्योर्वमुदथयन् । तद्यं तुमुदथयन्-इमे स लोकाः ६

तुस्यायमेव लोकः प्रतिष्ठा । अथ योऽस्मिँलेलोकेऽग्निः-सोऽस्यावाद् प्राणः । अयाम्पान्तरिक्ष-
 मात्सु । अथ योऽन्तरिक्षे वायुः-य एवायमात्तन् प्राणः, सोऽस्य सः । यौरैवास्य शिरः । सूर्या-
 चन्द्रमसौ ब्रह्मणी । यज्जुश्च्युतेन । स चन्द्रमाः । तस्मात्सु मीलितनराः । अन्नं हि तस्मादन्नवत् ॥ ७ ॥

पूताः प्रकृताः प्राणो मध्यतः । उदकामत्सु यीनं तदानीं सुर्वो मध्य आदित्योऽन्नवत् । एतेनं सर्वलोके-
 ऽन्नमिति । 'यन्' उतु सवन्तस्य मध्ये श्रीदिव्योऽन्नवत् । अन्नं एवमेव, 'तद् तद्' तदानीं प्राण-
 एवेनं मन्मत्त परिणामन्तदित्यर्थः ॥ ६ ॥

प्रवृक्तमग्निरिति-तं देवा इति । 'ते' प्रजापरिदे 'देवाः' 'अग्री' 'प्रावृञ्चन्' प्रवृत्तेन सन-
 दधुर्वत् । 'तद्' तत्र प्रवृत्ते सति 'एनं' प्रवृत्ते प्रवृत्तानि 'यः' 'अग्निः' 'आरोहन्' सद्भुक्तानि म्,
 तदानीं प्राद् निष्कान्तः 'प्राणः' 'एव' 'एन' प्रजापति पुतः 'आपद्यत' प्रान्णोद् । तथा च 'ते'
 प्राणं वीर्यदिकन् 'अग्निन्' प्रजापती प्रवृत्तेन स्थापितकन् इत्यर्थः । तं सर्वमिच्छति । इयं प्रवृत्तेन
 'त' प्रजापति 'सर्वं' निर्वरोध कृत्वा दृगाविवर 'मन्कृत्य' पुतः 'उद्वृत्तमुदथयन्' गमनागमनव्यवहार-
 समर्थदुर्ध्वकारानुत्थितनद्विवत् । 'तद्' तत्र च 'यन्' प्रजापतिन् 'उदधयन्' देवाः, 'सः' 'एव' 'इने'
 यतो 'लोकाः' लोकवनामकौऽनवदित्यर्थः ॥ ६ ॥

तस्य कोऽन् किमिति । तदाह-तुस्यायमेवेत्यादिना । 'अयं' मूलोक्तः 'एव' 'तस्य' विराडा-
 न्नवत्स्य प्रवृत्ते 'प्रतिष्ठा' । प्रतिष्ठितव्यस्तिति प्रतिष्ठात्पूर्वत पादव्युत्पत्ते । यार्थितोऽन्नवत्स्य

१-अथ हि "तदाह तं तद्" इत्यादिनिवेत "यच्चुत्तविकम्" इत्यनेन प्रातिपदिकान्तस्य नकारस्युत्पत्तेः तदाह
 एत एवेव संख्यम् ।

(जु) तुदेया वै सा प्रतिष्ठा । यां तुदेयाः समस्कुर्वन्त्सुवेयुमद्यापि प्रतिष्ठा सोऽष्वाप्यतोऽधि भविता ॥ ८ ॥

स यः सु प्रजापतिर्व्यंक्षत्सत । (ता) अयमेव सु योऽयमग्निश्चीयते तद्यदेपोऽष्टा रिक्ता शेते पुगु प्रयुर्जनाद्यथैव तत्प्रजापतिरुत्क्रान्ते प्राण-
ऽजुत्क्रान्ते व्यीर्यं ह्युतेऽन्ने रिक्तोऽशयदेतदस्य तद्रूपम् ॥ ९ ॥

तामग्नौ प्रवृणक्ति । यथैवेनमदो देवाः प्रावृञ्जेस्तद्यऽएनां प्रवृक्तामग्नि-
राग्नेहति यऽएवास्मात्सु प्राणो मध्यतऽउडक्रामत्सुऽ पुवैनर्धं सऽ आप-

तदेया वै सा प्रतिष्ठा—यां तदेयाः समस्कुर्वन् । सुवेयमद्यापि प्रतिष्ठा । सोऽष्वाप्यतो-
ऽधि भविता ॥ ८ ॥

स यः स प्रजापतिर्व्यंक्षत्सत—अयमेव सः—योऽयमग्निश्चीयते । तद्यदेपोऽष्टा रिक्ता शेते—
पुरा प्रयुर्जनाद्—यथैव तत् प्रजापतिरुत्क्रान्ते प्राणे, उत्क्रान्ते वीर्यं, ह्युतेऽन्ने रिक्तोऽशयत् । एत-
दस्य तद्रूपम् ॥ ९ ॥

तामग्नौ प्रवृणक्ति—यथैवेनमदो देवाः प्रावृञ्जन्—तद्य एनां प्रवृक्तामग्निराग्नेहति—य एवास्मात्सु

अवाचीन प्राणः, येन मूत्रपुरीषादिकमुत्सृज्यते । ' अन्नरिक्ष ' शुभोकोऽस्य प्रजापते. ' आत्मा ' मध्यदेहः । तत्र सञ्चत् ' वायुः ' ' आत्मन् ' आत्मनि मध्यदेहोऽवस्थितः प्राणः । सोऽस्य स दति । स वायुरेवाप्य प्राण इत्यर्थः । यौरैवास्येति । शुभोकोऽस्य प्रजापतेर्मुहूर्त्तः । तत्रयो ' सूर्याचन्द्रमनौ चक्षुर्षी ' तयोर्मध्ये ' यक्षुःप्यशान ' यस्मिन् ' चक्षुषि उरोनिश्चक्षुस्त्वस्थिनमभवन्, तच्चक्षु ' चन्द्रमाः ' । तद्रूप-
पादपति—तस्मादिति । ' हि ' यस्मात्, ' तस्मान् ' चक्षुषः. अन्नमभवन्, तस्मात् कारणात् तच्चक्षुःरूपः ' चन्द्रमा. ' ' मीलिततरः ' अतिशयेन मीलितः; सूर्यादल्पप्रकाशो दृश्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तदेया वा इत्यादि । ' तन् ' तथा सति देवादीनां प्रजानाम् ' एषा ' प्रजापत्यात्मिका ' सा प्रतिष्ठा ' अभवदिति शेषः । ' तन् ' तदानीं ' या ' समस्कुर्वन् ' उदीरिततीत्या सङ्कृतदत्तः । न केवलमतीनं दान एव प्रजापतेः प्रतिष्ठारूपता, वर्तमानमविश्वकालयोःपीत्याह—सुवेयमिति । ' अय ' इदानीं वर्तमानकालेऽग्नी-
त्यर्थः । अतोऽधि भवितेति । ' अतः ' अस्माद्वर्तमानादूर्ध्वकालेऽपि सैव प्रतिष्ठा भविता "अनघतने लुद्" (पा. सू. ३।३।१९) इति मविश्वत्पनयतने लुद् ॥ ८ ॥

प्रतिष्ठारूपस्य प्रजापतेः संस्कारमभिधाय चित्वाग्नेरपि साहस्रसंस्कारं वक्तुं तपोऽन्नादाभ्यमाह—स य इति । ' स ' इत्येकस्तच्छब्दः प्रतिष्ठा, अदः प्रकृतपरमर्षकः । योऽयमग्निरिति । गार्हपत्यविधिल्लो योऽग्निरि-
त्यर्थः । तपोऽन्नादाभ्योपरक्षणे प्रजापतेरवस्थाविशेषमत्रापि दर्शयति—तद्यदेपेति । ' तन् ' तत्र आहवनीये ' प्रवृञ्जन् ' पूर्वं ' रिक्ता उडा शेते ' इति ' यत् ' अस्य उत्क्रान्तप्राणादिकस्य प्रजापतेरेतद्रूपमित्यर्थः ॥९॥

सत्क्रामत्सु—तामग्नौ प्राणो मध्यतऽउडक्रामत्सु—तामग्नौ ' आग्नी ' आहवनीये ' प्रवृणक्ति ' प्रवपति । यथै-

द्यते तुमस्मिन्दधात्पुय युद्धुक्त्वं प्रतिमुच्य विभक्तिं युदेवास्माद्दीर्घमु-
दकामत्तदस्मिन्दधात्पुय याः समिधऽ आदधाति युदेवास्माद्ब्रमुत्सवत्-
दस्मिन्दधाति ॥ १० ॥

ता वै सायंप्रातरादधाति । (त्सु) अहश्च हि तद्वात्रेश्वात्रमुत्सवत्तान्येतानि
सुर्वस्मिन्नेव संवत्सरे स्युः संवत्सरो दस्मिन्नेतत्सुर्वस्मिन्नेव सुर्व दधाति
तस्मिन्नेतद्दध्याश्वासंवत्सरभृतस्येत्सकेण चतु भवितुव्यमिति ह स्माह व्वाम्-
कक्षायणो नेदिमुं पितुरं प्रजापतिं विच्छिद्यमानं पश्यानीति तुयुं संवत्सरे
सुर्व कृत्स्नुं संस्कृत्योर्ध्वमुच्छ्रयति युथेवैनमदो देवाऽऽवदथ्रयन् ॥ ११ ॥

प्राणो मध्यत उदकामत्-स एवेन स आपयते । तमस्मिन्दधाति । अय युद्धुक्त्वं प्रतिमुच्य
विभक्तिं-यदेवास्माद्दीर्घमुदकामत्-तदस्मिन्दधाति । अय याः समिध आदधाति । यदेवास्माद्ब्रमुत्स-
वत्-तदस्मिन्दधाति ॥ १० ॥

ता वै सायंप्रातरादधाति । अहश्च हि तद् वात्रेश्वात्रमुत्सवत् । तान्येतानि सर्वस्मिन्नेव संवत्सरे स्युः ।
संवत्सरो हि स प्रजापतिः । यस्मात्तान्युदकामत् । तदस्मिन्नेतत्सुर्वस्मिन्नेव सुर्व दधाति । यस्मिन्ना-
स्येनदती न कुपान्-न दास्य तस्मिन्नेतद्दध्यात् । नासंवत्सरभृतस्येत्सकेण चतु भवितुव्यमिति
ह स्माह वामकभाष्यणः । नेदिमुं पितरं प्रजापतिं विच्छिद्यमानं पश्यानीति । तं संवत्सरे सुर्व
कृत्स्नं संस्कृत्योर्ध्वमुच्छ्रयति । यथेवैनमदो देवा उदथ्रयन् ॥ ११ ॥

वेनमिति । प्रजापतिमाभ्यवर्गनम् । 'एन' प्रजापतिम् 'अदः' अमुष्मिन् सृष्टिकाल इत्यर्थः । तद्य
एनामिति । 'एनात्' उक्त्वा 'प्रवृत्त्या' प्रलपाम् 'अग्निः' 'आरोहति' आक्रमते, अन्तर्जायत इति
'यः', अनेन पुत्र प्रजापतिगरीषदुत्कान्त. 'स.' प्राणः एव 'सः' अग्निर्भूत्वा 'एनम्' उल्लापकं प्रजा-
पतिम् आपयते' आगच्छति । त प्राणम् 'अस्मिन्' 'दधाति' स्थापयति । अय युद्धुक्त्वादि ।
पञ्चमानः सौम्यं 'दधन्' 'प्रतिमु' 'य' कण्ठे सूत्रेण बद्ध्वा, तस्योपरि तमुच्य विपत्तौनि 'यन्', तेन प्राणुक्त्वात्-
वीर्येनास्मिन् पुनः स्थापयतीत्यर्थः । अय याः समिध इति । उल्लापामन्वारोद्गालन्तरं तस्मिन्. 'याः
सन्निव आदधाति, 'ताभिस्त-प्राणैस्तु सुनन्त्येक पुनस्मिन् स्थापयति । पदाद कात्प्राणः-
प्रवेदशास्त्रं प्रादेशमात्री. समिध आदधाति"- (का. श्रौ. सू. १९ । १९३) इति ॥ १० ॥

तासामहर्हरवाधानमनुय तत्र कारणमाह-ता वा इति । 'तत्' तदानीम् 'अहो रात्रेश्च' सकारात्
प्रजापतिगरीषन् 'अन्नमसवत्', अदस्तास्य पुनराप्तये सपिधामाधानम् एतस्मिन् 'संवत्सरे' प्रत्यह काल-
त्रयेण कर्त्तव्यमित्यर्थः । अत एवोक्त सूत्रहता 'पान्नासी. प्रवृत्तमहच्छरिति"- (का. श्रौ. सू. १९ । १४०)
इति । दधन्प्रतिबोधोऽप्यत्रगादीनां संवत्सरकालगत्यातिमाह-तान्येतानीति । 'तानि' दधन्प्रतिबोधो-

(यस्तु) तस्य गार्हपत्ये ऽएवायं लोकः । (क्रोऽथ) अथ यो गार्ह-
पत्येऽग्निर्बुऽएवायुमस्मिँल्लोकेऽग्निः सोऽस्य सोऽथ बुदन्तराऽऽहवनीये च
गार्हपत्यं च तुदन्तरिक्षमुथ बु ऽआग्नीध्रीयेऽग्निर्बुऽएवायुमन्तरिक्षे वायुः
सोऽस्य सु ऽआहवनीयेऽएव यौरुथ सुऽआहवनीयेऽग्निस्तौ सूर्याचन्द्रमसौ
सोऽस्येपु ऽआत्मेव ॥ १२ ॥

तस्य गार्हपत्य एवायं लोकः । अथ यो गार्हपत्येऽग्निः, य एवायमस्मिँल्लोकेऽग्निः-सोऽस्य सः ।
अथ यदन्तराऽऽहवनीयं च गार्हपत्यं च-तदन्तरिक्षम् । अथ य आग्नीध्रीयेऽग्निः-य एवायमन्तरिक्षे
वायुः-सोऽस्य सः । आहवनीय एव योः । अथ य आहवनीयेऽग्निः-तौ सूर्याचन्द्रमसौ-सोऽस्येप
आत्मेव ॥ १२ ॥

एवमरणसमिदाधानविष्णुकमगादीनि पूर्वोक्तान्येतानि (श. प १।७।१।१।११ का. श्री. सू. ११।१३९)
प्राणवीर्याश्रयेणानुक्रान्तानिभ्यर्थः । ' सर्वस्मिन् ' कृत्स्ने ' एव ' ' संवत्सरे ' मयेद्युदिति विशिष्यमेतत् ।
तेषां सवत्सरकर्तृव्यत्व उपपत्तिमाह-संवत्सरो हेति । यस्मात् प्रजापतेस्तानि प्राणवीर्यानि उक्त्वान्तानि, स
हि सवत्सरकालात्मकः खडु ' एतत् ' एतेन कृत्प्रप्रतिमोचनादीनां सवत्सरपनुष्ठानेन ' अस्मिन् ' प्रकृते सर्वा-
त्मके प्रजापतौ सर्वं निस्वरोषं विश्वं ' दधाति ' स्थापयति । वृत्तिरेके बाधमाह-यस्मिन् हेति । ' अस्य '
संवत्सरकालकस्य प्रजापतेः ' यस्मिन् ' अस्ती वमन्तारिके कालावयवे ' एतत् ' पूर्वोक्तं ' न ' स्थापयेत् । इ-धं
प्रतिपादित सवत्सरवयवे सर्वानाधानलक्षण दो । स्पष्टयितु सवत्सरमभृतस्याग्नेः द्रष्टृत्वमपि निवेधयति-नासं-
वत्सरभृतस्येति । न सवत्सरपर्वन्त भृत उवाच्य भृतः, सोऽयन् ' असंवत्सरभृतः ' तस्य ' ईश्वरेण चन '
द्रष्टृणि ' न ' भाव्यम्, किमुताविना । ' इति ' एव ' वामकक्षायणः ' वामकश्चो नाम ऋषिः तस्य युवा-
ऽपय वामकक्षायणः ' आह ' उक्तवान् । ' चन '-शब्दोऽप्यर्थे । एव बुवन्तो वामकक्षायणस्याभिप्रायमाह-
नेद्विमिति । ' नेदिति परिभये '-(निह. १।३।१५) ' पितरं ' पालकं ' इमन् ' अविष्वक्त्वकं ' प्रजा-
पतिं ' विविध्यमानं ' विशेषेण मिथमानं ' नेणश्वानि ' नैव ईक्षे ' रति ' । ' इति '-शब्दस्तदभिप्रायपरि-
समाप्तिपोषकः । उक्तमर्थं निगमयति-तत् संवत्सर इति । 'संवत्सरे' अतीने ' तं ' प्रजापतिं ' सर्वं ' निस्वरोष
' कृत्स्नं ' सपूर्णवियं ' संहृत्य ' उद्वृत्सुच्छ्रयति ' ममनागमनव्यवहारासमर्थमूर्ध्वाकारमुच्छ्रितं करोति ।
' यथैव ' येनैव प्रकारेण ' अदः ' पूर्वं ' देशः ' ' एन ' प्रजापतिम् ' उदधयन् ' उच्छ्रितं कृतवन्तः,
तथेत्यर्थः ॥ ११ ॥

प्रकृतस्य चचनात्मकस्य प्रजापतेर्लोकत्रयात्मकता तद्विषयव्यतिरागत्वादिस्वात्मकतां च प्रतिपादयति-तस्य
गार्हपत्य इत्यादिना । " स य. स प्रजापतिर्न्यैक्ष-स्तत अयमेव स योऽगममिधीयते "-(९ कं) एत्युक्तम्,
' तस्य ' चित्वाभ्यामन प्रजापते ' गार्हपत्य एव ' चित्तिरूपस्यलविशेष एव ' अथ लोक. ' पृथिवी ' । ' अथ यो
गार्हपत्ये ' अधिकरणे उरूपः ' अग्निः ' स्थापित, यथायमस्मिन् लोके पृथिव्यामग्निश्रावत्वेन स्थितोऽग्निः, स
उरूपोऽग्निः पृथिवीस्थानोऽग्निरपि अस्य प्रजापतेः सम्बन्धी; स जाटरोऽग्निर्ब्रह्म इति शेषः । ' अथ ' ' आह-

तस्य शिरऽपुवाहवनीयः । (योऽथ) अथ पुऽआहवनीयेऽग्निर्धुऽपुवायुऽ
 शीर्षुऽप्राणः सोऽस्य स तद्यत्सु पक्षपुच्छवान्भ्रुवति पक्षपुच्छवान्ह्रययुऽ
 शीर्षुऽप्राणश्चक्षुः शिरो दक्षिणथं श्रोत्रं दक्षिणः पक्षऽउत्तरथं श्रोत्रमुत्तरः
 पक्षः प्राणो मध्यमात्मा वाक्पुच्छं प्रतिष्ठा तद्यत्प्राणा वाचाऽन्नं जग्ध्या
 प्रतिविष्टन्ति तस्मात्प्राणानां वाक्पुच्छं प्रतिष्ठा ॥ १३ ॥

तस्य शिर एवाहवनीयः । अथ य आहवनीयेऽग्निः—य एवायं शीर्षुऽप्राणः—सोऽस्य सः । तद्व्यस्तं
 पक्षपुच्छवान्भ्रुवति—पक्षपुच्छवान्त्वयं शीर्षुऽप्राणः । चक्षुः शिरः । दक्षिणं श्रोत्रं दक्षिणः पक्षः, उत्तरं
 श्रोत्रमुत्तरः पक्षः । प्राणो मध्यमात्मा । वाक्पुच्छं प्रतिष्ठा । तद् यद् प्राणा वाचाऽन्नं जग्ध्या मति-
 तिष्ठन्ति—तस्मात्प्राणानां वाक्पुच्छं प्रतिष्ठा ॥ १३ ॥

वनीयं गार्हपत्यं च ' अन्तरा ' मन्वे, विन्योन्तराळ इति यावत्, यद् स्थले ' तदन्तरिक्ष ' मध्यलोक
 इत्यर्थः । ' अथ ' च ' यः ' अयम् ' आप्रीधीये ' विष्ये ' अग्निः ' स्थापितः, य एव चापमन्तरिक्षे अधिष्ठा-
 त्वेन स्थितो वायुः, स आप्रीधीयस्योऽन्तरिक्षस्यो वायुधेतुमयविधोऽप्यस्य प्रजापतेः ' सः ' पञ्चदश्यात्मकः
 प्राण इत्यर्थः । ' आहवनीयः ' वित्यात्मकः ' एव दौः ' तुलोकः । ' अथ ' ' आहवनीये ' अधिकरणे ' यः
 अग्निः ' अतिप्रणीतः स्थापितः, ' तो सूर्वाचन्द्रमनो ' तुलोकैऽधिष्ठातृत्वेन स्थितौ । ' स एवः ' आहवनी-
 यः चन्द्रान्तः ' अस्य ' ' आग्निव ' मध्यदेह इत्यर्थः ॥ १२ ॥

तस्य प्रजापतेराधियाद्विक्रमाभ्यात्मिकं च रूपं प्रतिपादयित्वाह—तस्य शिर इति । ' तस्य ' प्रजापतेः
 ' आहवनीयः ' वित्यात्मकः ' शिरः ' मूर्त्तिः । ' अथ ' ' यः ' तत्र निर्धीयमानः ' अग्निः, ' ' योऽयम् ' ।
 ' शीर्षु ' शीर्षि ' प्राणः ' नासिकासञ्चारी, स उभयविधोऽपि ' अस्य ' प्रजापतेः ' स एव ' शीर्षुष्यः
 प्राण इत्यर्थः ॥

वित्यन्वयकस्याहवनीयस्य, तत्र निर्धीयमानस्याग्नेश्च क्रमेण शीर्षुष्य, शीर्षुष्यप्राणवश्च प्रतिपाद्य, तयोरेव
 पक्षपुच्छवत्वं प्रतिपादयति—तद्यत्सु इति । ' तन् ' तत्र ' यत् ' यस्मात् ' सः ' वित्यात्मक आहवनीयः
 ' पक्षपुच्छवान् ' पञ्चाभ्यां पुच्छेन च मुक्तोऽस्ति, ' अथ ' ' शीर्षु ' शीर्षिण वर्त्तमानः ' प्राणः ' नासिक्य
 इति यावत् । सोऽपि ' पक्षपुच्छवान् हि ' पक्षपुच्छेऽस्थितः खड्ग । पक्षपुच्छवत्त्वमेवोपग्राहयति—चक्षुः शिर-
 इत्यादिना । ' चक्षुः ' सन्यदक्षिणात्मकं चक्षुरिन्द्रियम् नासिक्यप्राणस्य ' शिरः ' मूर्द्धभूतम् । तदुपरि वर्त्तमान-
 वान् । दक्षिणकर्णो दक्षिणभस्त्रस्थानीयः । तस्य दक्षिणपार्श्वसितवान् । उत्तरकर्णोऽधोत्तरपक्षस्थानीयः । उत्तर-
 पार्श्वसितवादेव । ' प्राणः ' स एव नासिक्यः ' मध्यम् ' अन्तर्ब्रूति ' आत्मा ' शरीरम् ' वागापतनत्वाद् वाक्
 गुणम्, तदापतन रसनमपि वाक्, तन् पुच्छम् पञ्चाद्राजित्वान् । सैव ' प्रतिष्ठा ' आस्वदम् । प्रतिष्ठात्वमेवोपग्राह-
 यति—तद्यदिति । ' यद् ' यस्मात् ' प्राणाः ' नासिक्यपदो ' वाचा ' मुखेन ' अन्नम् ' ' जग्ध्या ' मधु-
 निष्ठा शरीरे ' प्रतिविष्टन्ति ' नोक्त्रामन्ति, ' तस्मात् ' हेतोः ' प्राणानां ' ' वाक्पुच्छं ' प्रतिष्ठेयु-
 पन्नम् ॥ ११ ॥

(द्वाऽथ) अथ सुदन्तुराऽऽहवनीयं च गार्हपत्यं च । सुऽवात्तुराऽथ सुऽवाग्नीध्रीयैऽग्निर्बुऽपुवापुमन्तुरात्सुन्नापुः सांऽस्त्य सु प्रतिष्ठैवात्स्य गार्हपत्योऽथ वो गार्हपत्येऽग्निः सोऽस्त्यावाद् ग्रानः ॥ १४ ॥

(स्त) तर्ह्ये हेके त्रिष्ठितं चिन्वन्ति । अथो वाऽऽहमेऽवाञ्चः प्राणाऽऽहुति न तथा कुर्वाडिति तेरेचयन्त्येकविंशसम्पदमुपोऽ अनुष्टुप्तं पदमुपो बृहतीसम्पदं वे तथा कुर्वन्त्येकुष्टं ह्येवेतद्रूपं योनिरेव प्रजातिरेव अदेतेऽवाञ्चः प्राणा चद्धि सूत्रं करोति चत्पुरीपुं प्रैव तुजायते ॥ १५ ॥

(तेषु) अथातः सम्पुदेव । (वै) एकविंशतिरिष्टका नव यजुष्यपि
तृत्रिंशत्सादनं च सूददोहाश्च तद्द्वान्विंशद्वान्विंशदक्षराऽनुष्टुप्-
पाऽनुष्टुप् ॥ १६ ॥

(वे) एकविंशतिर्वैव परिश्रितः । (तो) यजुर्द्वान्विंशं व्युद्बहनस्य
यजुर्द्वान्विंशं यजुश्च सिकताश्च यजुश्च पुरीषं च यजुश्च चतुर्भिः संनिवपति
विमुञ्चति पञ्चमेन तत्रस्त्रिभिरियं द्वाविंशदक्षराऽनुष्टुप्पाऽनुष्टुप् ॥ १७ ॥

अथातः सम्पुदेव । एकविंशतिरिष्टकाः, नव यजुष्यपि—तत् त्रिंशत् । सादनं च, सूददोहाश्च—
तद् द्वाविंशत् । द्वाविंशदक्षराऽनुष्टुप् । सैषानुष्टुप् ॥ १६ ॥

एकविंशतिर्वैव परिश्रितः । यजुर्द्वान्विशम् । व्युद्बहनस्य यजुः । उषाश्च, यजुश्च । सिकताश्च,
यजुश्च । पुरीषं च, यजुश्च,—चतुर्भिः संनिवपति, विमुञ्चति पञ्चमेन । तत्रस्त्रिभिरियं द्वाविंशदक्षरा-
ऽनुष्टुप् । सैषानुष्टुप् ॥ १७ ॥

“ त्रयो वा इमेऽत्रात्रः प्राणाः ”—इति यदुक्तम्, तदप्यङ्गीकृत्य निराकरोति—एकं होत्रेऽप्यादिना । एतस्य
प्राणस्य रूपम् ‘ एतद्रूपम् ’ ‘ एकम् ’ एव अत्र, ‘ यदेतेऽत्रात्रः प्राणाः ’ प्रजननमत्रुत्प्रेषणमृत्तितेन त्रयो-
ऽपि । किं पुनस्तदित्याह—योनिर्वैवेति । ‘ योनिः ’ स्थान कारणम् । मूलपुरीषवतेतत्तामेकमेतद्रूपं काणामना-
दप्यापि कर्मविबुद्धया आह—प्रजातिर्वैवेति । मूलपुरीषसर्गात्मना प्रजातेरेकत्वमित्यर्थः । तदेवोत्तरादपि—
यद्गीति । ‘ यन्मूत्रं करोति; ‘ यत् ’ व ‘ पुरीषं ’ करोति; ‘ तत् ’ जायत एव ’ इति प्रजातिरूपेण त्रयाणा-
मप्येकत्वं सिद्धमेवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

पूर्वमुपविशामनुष्टुप्सहस्रोः सम्पुदेवाह—अथातः सम्पुदेवैव्यादिना । ‘ सप्यते ’—इति शेषः । “ सप्य-
सो अग्निः ”—इत्यादिनिर्मन्त्रैरुपहिता अष्टौ यजुष्मन्त्राः, लोकपृष्णास्त्रयोद्देशेति ‘ एकविंशतिरिष्टकाः ’ ।
नव यजुर्द्वीति । अष्टानामर्द्धहृत्प्रसृतीनां यजुष्मतीनामष्टौ “ अत्रं सोऽमग्निः ” इत्यादीनि (वा०
सं० १२ । ३७—१९), लोकपृष्णात्तामेकं “ लोकं पृष्ण ” इति (वा० सं० १२ । १४), एव नव । ‘ तत् ’
एव ‘ त्रिंशत् ’ सख्या सप्तमे । ‘ सादनम् ’ यजुः “ तथा देवतपर ” इति (वा० सं० १३ । १२),
सूददोहाश्च “ ता अस्व ” इति (वा० सं० १२ । १५) । ‘ तत् ’ तेन ‘ इन्द्रियं, ‘ अनुष्टुप्
द्वाविंशदक्षरा ’ ‘ सैषा ’ प्रसिद्धा ‘ अनुष्टुप् ’ गार्हपत्यवित्तो लब्ध्या द्रष्टव्या ॥ १६ ॥

एकमेवामनुष्टुप् सप्ताप अग्रे द्वे अनुष्टुमानेव सम्पादयितुमाह—एकविंशतिर्वैवेति । ‘ उ,—एव ’—इति
परश्वेदः । ‘ परिश्रितः ’ एकविंशतिरिष्टक्या एव । यदुक्तं सूत्रक्या—“ परिश्रित्तिः परिक्रमति पूर्ववदेकविंशत्या
वित्तः स्थेति ”—(वा. श्रौ. सू. १० । ७) इति । यजुर्द्वान्विशामिति । परिश्रितामेवोत्पत्तौ विदितम्
“ वित्तः स्थेति ” इति ‘ व्युद्बहनस्य यजुः ’ । “ अनेत वीज ” इति (वा. सं. १२ । ३९) त्रयोविंशत् । ‘ उषाः ’
तन्निगो विदितं यजुः “ संदानम् ” इति (वा. सं. १२ । ३९) च द्वे चतुर्विंशत्यवित्तौ । ‘ सिकताश्च ’ तत्रि-
न्नापर्यजुः “ अग्नेर्मस्य ” इति (वा. सं. १२ । ३९) च द्वे चतुर्विंशत्यवित्तौ । ‘ पुरीषम् ’ तन्निगोऽनुष्टुप्

(वृ) अयेते द्वे युजुषी । सोऽअनुष्टुवेव वाग्वाऽअनुष्टुपद्यदिदं द्वयं
वाचो रूपं देवं च मानुषं चोषेत्श्च शत्रेश्च तदेते द्वे ॥ १८ ॥

ता वाऽएवास्तिस्त्रोऽनुष्टुभः । (श्वि) चित्तुऽ एष गार्हपत्यस्तत्प्रदेताऽअत्र
त्रिघ्नोऽनुष्टुभः सम्पादयन्त्यत्र ह्येवेमे तदा सर्वे लोका भवन्ति तत्रोऽन्य-
तरां द्वात्रिंशद्भ्रामनुष्टुभमाहवनीयं ह्रन्ति तुऽ आहवनीयः सा
द्यौस्तच्छिरोऽयेहान्यतरा परिशिष्यते स गार्हपत्यः सा प्रतिष्ठा स उऽअयं
लोकः ॥ १९ ॥

अयेते द्वे युजुषी-सोऽअनुष्टुवेव । वाग्वाऽअनुष्टुप् । तद्यदिदं द्वयं वाचो रूपं-देवं च, मानुषं
च, उषेत्श्च शत्रेश्च-तदेते द्वे ॥ १८ ॥

ता वाऽएवास्तिस्त्रोऽनुष्टुभः । चित्तु एष गार्हपत्यः । तद्यदेता अत्र त्रिघ्नोऽनुष्टुभः सम्पाद-
यन्ति-अत्र ह्येवेमे तदा सर्वे लोका भवन्ति । तत्रोऽन्यतरां द्वात्रिंशद्भ्रामनुष्टुभमाहवनीयं ह्रन्ति ।
स आहवनीयः । सा द्यौः । तच्छिः । अयेहान्यतरा परिशिष्यते-स गार्हपत्यः । सा प्रतिष्ठा ।
स उऽअयं लोकः ॥ १९ ॥

(क्रोऽथ) अथ येऽएते द्वे युजुषी । एतत्तद्यदन्तराऽऽहवनीयं च गार्हपत्यं च तदन्तरिक्षं सुऽआत्मा तद्यत्ते द्वे भुवतस्तस्मादेतन्ननीयो यदन्तराऽऽहवनीयं च गार्हपत्यं च तस्मादेषां लोकानामन्तरिक्षलोकस्तुनिष्ठः ॥२०॥

सैषा त्रेषा विहिता वागनुष्टुप् । (घा) त्रामेपोऽग्निः प्राणो भूत्वाऽनुष्ठं-
चरति युऽआहवनीयेऽग्निः स प्राणः सोऽस्रावादित्योऽथ युऽआग्नीध्रियेऽग्निः
सु व्यानः सु उऽअयं व्यायुषोऽयं पवतेऽथ यो गार्हपत्येऽग्निः सु उऽदानः

अथ मेऽएते द्वे युजुषी-एतत्तत् । यदन्तराऽऽहवनीयं च गार्हपत्यं च । तदन्तरिक्षम् । स आत्मा । तद्व्यत्ते द्वे भवतः-तस्मादेतन्ननीयो-यदन्तराऽऽहवनीयं च गार्हपत्यं च । तस्मादेषां लोकानामन्तरिक्षलोकस्तुनिष्ठः ॥ २० ॥

सैषा त्रेषा विहिता वागनुष्टुप् । त्रामेपोऽग्निः प्राणो भूत्वाऽनुष्ठं चरति । य आहवनीयेऽग्निः-स प्राणः, सोऽस्रावादित्यः । अथ य आग्नीध्रियेऽग्निः-स व्यानः; स उऽअयं वायुः-योऽयं पवते । अथ

अनुष्टुप्प्रवसाम्पादनस्य गार्हपत्यनिधौ लोकप्रवसाम्पादनहेतुतामाह-तद्यदेता इति । 'अथ' गार्हपत्यवित्तौ 'व्य' 'एताश्चित्तः अनुष्टुप्' 'सम्पादयन्ति, वेदनादिन इति शेषः । 'तदा' आहवनीयवचनात् प्राणोवात्रैव गार्हपत्ये 'इये सर्वे लोकः' त्रयोऽग्नि 'भवन्ति' । कारणे कार्येऽकार्णार्णतन्नादुत्तोऽप्रवोऽग्नि गार्हपत्ये एवान्तर्गतः, पृथिवीलोकं चेतरी लोकान्तर्गतौ । "सोऽस्रावा पृथिवीं पितृन्वत् सममन्त् तत् आण्डर्य समरुत" -इति तत् एवोपलक्षितेः (श. प. १ । १ । १ । १) । तासामेव अनुष्टुपमुपयोगान्तरवधि निश्चे-ततोऽन्यतरामिति । तयोर्गोत्रिणदधरवोः अनुष्टुभोर्मध्ये 'अन्यतराम्' एकाय् 'इतिशदधरापनु-ष्टुवं' बुद्ध्या विविध आहवनीयस्थानं 'इरति' अनुसन्धाय हेतुविर्ययः । 'सा' याइता अनुष्टुप् आहवनीयवितिः, सैव तुलोकः, तदेव विव्यामिरूपस्य प्रजापतेः 'शिरः' भवति । 'इह' अस्मिन् गार्ह-पत्यस्थाने 'अन्यतरा' एका इतिशदधरा अनुष्टुप् 'परिशिष्यते, 'सः' एव 'गार्हपत्यः' अतिरिति निष्चामिरूपस्य प्रजापतेः 'सा' एव 'प्रतिष्ठा' पारो । 'तः' एव 'अथ लोकः' भूलोकोऽर्षीवर्यः ॥ १९ ॥

द्विसंख्यायोगान् गौरी या तृतीया अनुष्टुप्, तस्या अन्तरिक्षादिरूपतामाह-अथ ये एते इति । आह-वनीयगार्हपत्यवित्तोर्मध्ये यदिति स्थाननाग्नीध्र्याहव्य, एतदेव सा यदुर्गन्धिका अनुष्टुप्, 'तदेवन्तरि-धम्' वरिध्यानुष्टुवात्मकोऽन्यन्तरिक्षलोक इत्यर्थः । सैव आनुष्टुपस्य विव्यामिरूपस्य प्रजापतेः 'आत्मा' रूपदेवः । इतिशदधरास्यां पूर्वस्यानुष्टुप्स्थां द्विसंख्यायोगिन्यास्तृतीयाया अनुष्टुभोऽन्तरीयवत्त्वात् तदामक-ततोऽन्यतरामन्तराम्पादनमाह-तद्यत्ते द्वे भवत इत्यादिना । दसमान् युगंसा अनुष्टुप् द्विसंख्यायोगिनी, तसमात् तदमकं गार्हपत्याहवनीयवोस्ततः 'तनीयः' तनुतरय, अहवनीयमागमेव भवति । 'तस्मात्' एव कारणम् 'एषा लोकानाम्' मन्वे 'अन्तरिक्षलोकः' 'तुनिष्ठः' सुद्वयमो माति ॥ २० ॥

सैषा त्रेषा विहितेऽप्यादि । निष्कारेण विहिता 'सैषा अनुष्टुप्' 'वाक्' एव । 'तान्' 'एव' उच्यः 'अग्निः' 'प्राणो भूत्वा अनुष्ठं चरति' आहवनीयगार्हपत्याग्नीध्र्याहव्येऽु रान्येऽु क्रमेण व्याप्नोति । तत्प्रवयान-

स ऽऽअयं योऽयमस्मिँल्लोकेऽग्निरेवंविद्ध वाव सुर्वा व्वाचथँ सुर्वं प्राणथँ सुर्वमात्मानथँ संस्क्रुरुते ॥ २१ ॥

सैषा बृहत्येव । ये वै द्वे द्वात्रिंशत्तौ द्वात्रिंशदेव तदथैते द्वे यजुषी तच्चतुस्त्रिंशदग्निरेव पञ्चत्रिंशो नाक्षराच्छुन्दो व्येत्येकस्मात्त्र द्वाभ्याथँ स ऽऽ ब्यक्षरस्तत्पदत्रिंशत्पदत्रिंशदक्षरा बृहती बृहती वाऽएष संचितोऽभिसम्पद्यते आहृष्यै योनौ उेतः सिच्यते तादृग्जायते तद्यदेतामुत्र बृहतीं करोति तस्मादेव संचितो बृहतीमभिसम्पद्यते ॥ २२ ॥

यो गार्हपत्येऽग्निः—स उदानः । स ऽऽअयं—योऽयमस्मिँल्लोकेऽग्निः । एवंविद्ध वाव सर्वा वाचं, सर्वं प्राणं, सर्वमात्मानं संस्क्रुरुते ॥ २१ ॥

सैषा बृहत्येव । ये वै द्वे द्वात्रिंशत्तौ—द्वात्रिंशदेव तद् । अथैते द्वे यजुषी—तच्चतुस्त्रिंशत् । अग्निरेव पञ्चत्रिंशः । नाक्षराच्छुन्दो व्येति—एकस्मात्, न द्वाभ्याम् । स उ द्यक्षरः । तत् पदत्रिंशत् । पदत्रिंशदक्षरा बृहती । बृहती वाऽएष संचितोऽभिसम्पद्यते । आहृष्यै योनौ उेतः सिच्यते—तादृग्जायते । तद्यदेतामुत्र बृहतीं करोति—तस्मादेव संचितो बृहतीमभिसम्पद्यते ॥ २२ ॥

गतेऽग्नी प्राणोदानव्यानृत्याऽमना सर्वादिभेदेन तस्य व्याप्तिमावष्टे—य आहवनीयेऽग्निरिति । ‘आहवनीये’ आहवनीयस्थाने निहितो ‘यः अग्निः’, ‘सः’ प्राणः प्राणात्मकः, ‘सोऽसाकादित्यः’ आदित्यात्मकश्च ।, आग्निधीये’ निहितस्तु व्यानात्मकः, वाञ्चात्मकश्च । ‘गार्हपत्ये’ निहितस्तु उदानात्मकः, पार्थिवशिरूपश्च । आहवनीयादीनां पुलोकादिरूपत्वस्य प्रतिपादितत्वात् ऊर्ध्वमध्यावीदेशसम्बन्धेन प्रागादीनां तत्तदव्यापकता अवगन्तव्या ॥

प्रतिपादितमयं विदुषः फलमाह—एवंविदिति । अग्न्याद्यविष्टिलोकत्रयाणां प्रजापत्यात्मकत्वम्, गार्हपत्यचितौ सम्पादितास्वतुष्टुषु उदीरितरीत्या जानन् कृत्वा ‘वाचम्’ कृत्वा ‘प्राणम्’ एतैरेव सर्वैः सम्पूर्णम् । आत्मानम्’ अग्निशरीरम्’ उष्टुकृते’ उत्पादयति ॥ २१ ॥

“अथो बृहतीसम्पदम्” इति (श. प. ७।१।२ । १९) प्राक् सूचिता सम्पत्तिमाह—सैपेति । ‘सैषा’ गार्हपत्यचितिः ‘बृहत्येव’, सम्पद्यत इति शेषः । तामेव सम्पत्तिं दर्शयति—ये वा इति । ‘ये’ खलु पूर्वमुक्ते द्वात्रिंशदक्षरे अनुष्टुप्सु, तदुभय मिथित्वा द्वात्रिंशदेवात्र सम्पद्यते । अवशिष्टे ‘द्वे यजुषी’, ‘अग्निरेव’ ‘पञ्चत्रिंशः’ पञ्चत्रिंशत्सङ्ख्यापूरकः ॥

ननु “षट्त्रिंशदक्षरा बृहती” इति श्रुतेः इतः परमप्येकेन मवितव्यमित्यत आह—नाक्षरादिति । न वैकस्मादक्षरादवियमानात् ‘छन्दः’ व्येति’ विगच्छति, अग्न्या भवति । ‘न’ च ‘द्वाभ्याम्’ अशुद्राभ्याम् । एकेन द्वाभ्यां वा न्यूनं छन्दो न वैकल्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । तथा चैषा पञ्चत्रिंशत्सङ्ख्याऽपि बृहत्येवेति तत्सम्पत्तिरविरहा । सङ्ख्यापूर्वमित्थं दर्शयति—स उ द्यक्षर इति । यः पञ्चत्रिंशोऽग्निः स खल्वक्षरद्वयवाच्यः । तत्तस्मात्प्राग्निरेवपञ्चत्रिंशत्सङ्ख्या सह षट्त्रिंशत् सङ्ख्या सम्पद्यते; तथा च षट्त्रिंशदक्षरा बृहती सम्पन्ना । अपि च ‘एष.’ आहवनीयस्थाने ‘संचितः’ अग्निः ‘बृहतीमभिसम्पद्यते’ । तत्र गार्हपत्यचितेर्बृहती-

तदाहुः । (युं) युवयं लोकां गार्हपत्यांऽन्तरिक्षं धिष्ण्या वृषाहवनीयो-
ऽन्तरिक्षलोक उ अस्मात्प्रोक्ताऽन्नन्तर्हिताऽथ अस्माद्गार्हपत्यं चित्वा-
ऽऽहवनीयं चिनोत्यथ धिष्ण्यान्निति सद् द्वेवमायुं लोकावाप्तनुत्पयोर्विय-
तोयोऽन्तरिक्षाकाशऽआसीत्तदन्तरिक्षमभवत् १/२ हेतुञ्चाम तुतः पुराऽन्तरा-
त्राऽऽहमीक्षमभूदिति तस्मादन्तरिक्षं तद्यद्गार्हपत्यं चित्वाऽऽहवनीयं चिनो-
त्येता ह्ययुं लोकावुत्प्रेयन्तामुथ प्रत्युन्य धिष्ण्यान्नित्वा कर्मण ऽएवा-
न्तरायाप्रायोऽश्रुन्तयोर्षावु संस्क्रियमाणयोर्मुष्य १/२ संस्क्रियते ॥ २३ ॥

इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ७१२ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७-१ ॥

तदाहुः—पदयं लोको गार्हपत्याः, अन्तरिक्षं धिष्ण्याः, वृषाहवनीयः । अन्तरिक्षलोक उ अस्मा-
त्प्रोक्ताऽन्नन्तर्हिताः । अथ कस्माद्गार्हपत्यं चित्वाऽऽहवनीयं चिनोति, अथ धिष्ण्यान्निति । सद् द्वेवमा-
युं लोकावाप्तः । तयोर्विपतोयोऽन्तरिक्षाकाश आसीत्—तदन्तरिक्षमभवत् । ईक्षं हेतुञ्चाम तुतः पुरा ।
अन्तरा वाऽऽहमीक्षमभूदिति—तस्मादन्तरिक्षम् । तद्-यद्गार्हपत्यं चित्वाऽऽहवनीयं चिनोति । एता ह्यमे
लोकावुत्प्रेयन्ताम् । अथ प्रत्येत्य धिष्ण्यान्नित्वा कर्मण एवानन्तरायाप । अथोऽअन्तयोर्षाव
संस्क्रियमाणयोर्मुष्य संस्क्रियते ॥ २३ ॥

सम्पत्तिरेव काण्णि-याद्—याहवा इति । 'योनी' गर्भासये यादाकारविशिष्ट 'रेतः' ' सिष्यते ' तादृशुप
एवोपसितसये ' जायते ' एवेव लोके, ' तत् ' तथैवाकाणि योनिरुत्पायां गार्हपत्यचित्वा ' यद् ' यस्माद्
' एतां वृहती करोति ; ' तस्माद् ' इत उत्पद्यमान ' एवः सञ्चितः ' अथमाहवनीयोऽक्षिति ' वृहतीमवि-
सम्पद्यते ' । तां सम्पत्तिं यद्गृह्णतीनां यद्युत्पत्तिशतसहस्रया दश वृहत्याः सम्पद्यन्त इति दशमकाण्डे दर्श-
यिष्यामः ॥ २२ ॥

गार्हपत्याग्नीवाहवनीयानां क्रमेण पृथिव्यन्तरिक्षलोकानामकृत्वात् क्रमेणैव तेषां संस्कारो युक्त इत्या-
शक्यं स्यु क्मानुष्ठानमुपपादयति—तदाहुर्गर्भारिणा । अन्तरिक्षं धिष्ण्या इति । गार्हपत्याहवनीययोस्तत्तत्त-
वर्तिन आग्नीवीयादयो धिष्ण्याः, ते अन्तरिक्षलोकात्मका इत्यर्थः । तत्र गार्हपत्यव्ययनानन्तर्यम् आहवनीय-
चित्वाऽऽहवनीयं चिनोत्यथ धिष्ण्यान्निति—अन्तरिक्षलोक इति । ' तस्माद् लोकात् ' भूलोकात् । ' अन्तरिक्षलोकः ' ' अन्तर्हिताः '
प्रत्यासन्नः । तस्या च गार्हपत्यव्ययनानन्तरं धिष्ण्यान्नित्यनमहत्वा ' अथ ' कस्मात्, हेतोराहवनीयव्ययनमेव
द्वियते । ' अथ ' अन्तरत्येव ' धिष्ण्यान् ' चिनोतीत्यनुभवयते । इत्यनुष्ठाने कारणं बहुमाह—सद् द्वेव-
मायुं चित्वा । ' अथ ' पुरा इती भूयर्गार्हणी ' लोको ' ' सद्गर्भतः ' । ' तयोः ' ' विपतोः ' विविधं गच्छतोः
रिपुगणनायोः ' यः ' मध्ये ' आकाशः । ' अवकाशः ' आसीत् ' ' तदन्तरिक्षमभवत् ' । ' तुतः पुरा '
यावत्पृथिव्योर्गणनायाद् पूर्वम् ' ईक्षम् ' इति आकाशात् ' नाम ' यावत्पृथिव्योर्विच्छेदे सति ' अन्तरा '
तयोर्वये चद् ' ' हमीक्षमभूत् ' ' इति ' हेतोः, यस्मादेवं तस्मादिदमाकाशमन्तरिक्षनामकं संस्क्रियत्यर्थः ॥

तद् यद् गार्हपत्यमित्यादि । एवम तारक्षनिष्पत्तेर्लोकद्रव्यान तरना विवाद् गार्हप यचयनान तरमन्तरिक्षसस्तु-
तान् पिष्ण्याननिकम्प ' आहवनीय ' ' चिनोनि ' चयनेन सस्करोति । ' यद् ' यस्मात् तौ भूस्वर्गौ
' भद्रे ' खलु सद् ' अमृष्येता ' सुश्रवमवतान्, ' अथ ' आहवनीयचयनानन्तर ' प्रप्येत्य ' प्रतिनिवृत्त्य
सदसि ' पिष्ण्यान् ' ' निवपति ' निर्दिर्मनि । अत्र प्रयोजनमाह-कर्मण एवेति । तत्र पिष्ण्याना निवपन
कर्मण त्रियाकलापस्य ' अनन्तरापाय ' अविष्टदापैव भवति । न स्वनेन किञ्चित् सस्कर्त्तव्यमस्तीत्याह-
अथो इति । अपि च तमयो ' अन्तयो ' आहवनीयगार्हपत्ययोश्चयनेन ' सत्क्रियमाणयो ' ' मध्यम् '
अपि स्थल ' सत्क्रियते ' तेनैव सस्कारेण सस्कृतमेव भवति, तस्माद् गार्हपत्यचयनान तरनाहवनीयस्यैव चयनम्,
पश्चाद् पिष्ण्याना निवपनमिति क्रम सिद्ध इति भाव ॥ २३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यदिनावशतपथब्राह्मणमाख्ये

सप्तमकाण्डे प्रथमोऽध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥ (७-१-२) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशनं तयो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चरुते देवाद् विद्यादीर्यमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्ड गोसहस्र कनकहयतुन्गापुरुषो रश्मिर्गर्भ,
सप्तानीन्पञ्चमीरींश्चिदसातकलनाभेन्दुमौवर्गमूमी ।
रनोषा क्वमवातिदिपमहितरथो सायणि सिङ्गणार्थो,
व्यश्राणीद्विध्वजक प्रथितविधिमहाभूतयुक्त घट च ॥
धाम्यार्द्रि धन्यजमा तिलमवमत्रुल स्वर्गज वर्गमुल्लव,
कार्पासीय कृपावागुडकृतमजडो राजन राजपूज्य ।
आज्योत्य प्राज्यजमा लवणजमवृण शार्कर चार्कितजा,
रत्नादयो रत्नरूप गिरिमहत मुदा पात्रभातिरङ्गणार्थ ॥

इति श्रीमद्राज्याधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्नकप्रीहरीहरमठाराजसाम्राज्यपुराणेश्वरेण सायणाचार्येण विरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यदिनशतपथब्राह्मणमाख्ये सप्तमकाण्डे प्रथमोऽध्याय समाप्त ॥ ७-१ ॥

अथ द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् । प्रथमप्रपाठके च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

अथातो नैर्ऋतीर्हन्ति । (न्त्ये) एतद्दे देवा गार्हपत्यं चित्वा समारोह-
त्रयं वै लोको गार्हपत्य इदमेव तल्लोकं संस्कृत्य समारोहंस्ते तुम
ऽपवानातिदृश्यमपश्यन् ॥ १ ॥

(इयंस्ते) तेऽश्ववन् । (त्तु) उप तजानीत यथेदं तुमः पाप्मानमपह-
नामहाऽइति तेऽश्ववन्थेतुयध्यामिति चित्तिमिच्छतेति वाव तदश्ववन्स्तुदि-
च्छत यथेदं तुमः पाप्मानमपहनामहाऽइति ॥ २ ॥

अथ नैर्ऋतीष्टकाचपनम् ।

अथातो नैर्ऋतीर्हन्ति । एतद्दे देवा गार्हपत्यं चित्वा समारोहन् । अयं वै लोको गार्हपत्यः ।
इममेव तल्लोकं संस्कृत्य समारोहन् । ते तुम एवानातिदृश्यमपश्यन् ॥ १ ॥

तेऽश्ववन्-उप तजानीत-यथेदं तुमः पाप्मानमपहनामहाऽइति । तेऽश्ववन्-चेतयध्वमिति ।
चित्तिमिच्छतेति वाव तदश्ववन् । तदिच्छत-यथेदं तुमः पाप्मानमपहनामहाऽइति ॥ २ ॥

यस्य निःश्रितं वेदा यो वेदेष्योऽपिर्कं जगत् । निर्गमे समहं वन्दे विद्यातीर्थमहेधाय ॥ १ ॥

अपास्याधिक्या प्रयोजनप्रतिपादनपुरासरं नैर्ऋतीनामिष्टकानामुत्थानं विनिरुस्तामां हरणं संप्रहेण प्रति-
जानीते-अथात इति । ' अथ , ' गार्हपत्यचपनान्तत्त्वं ' अतः ' आत्मात् स्थानान् निर्ऋतिदेवताकाः
इष्टकाः ' इति, ' नैर्ऋत्यां दिशि निरावेगुरित्यर्थः । तासांमुत्थानेन प्रयोजनमात्माधिक्याऽऽवष्टे-एतद्वा
इति । ' एतद् ' एतस्मिन् शब्दे गार्हपत्यचपनान्तत्काळे ' देवाः ' ' समारोहन् ' सम्प्राप्तुवन् । एतदेव
दिशोति-अयं वा इति । ते तुम एवेति । अथनेन संछन्नं मूलोक्तमाह्वताः ' ते ' ' अनतिदृश्यन् ' एव-
मनिक्रम्य दृष्टमशक्यं सर्ववस्त्वानुत्पादकं पाररूपम् ' तय एव ' सर्वत्र आश्रयनित्यर्थः ॥ १ ॥

तेऽश्ववन्प्रिति । उप तजानीतेति । उपेत्य ' तत् ' तत्रोत्पन्नानुत्पत्तयं विचारयतेत्यर्थः । तुमः पाप्मानमिति ।
तमोर्ऋत् पाप्मानम् । चेतयध्वमितिच्छायां गिरिति ध्यांशे- (पा. सू. १ । १ । ८) चित्तिमिच्छतेतीति ।
' चित्ति ' पापहननसाधनमिष्टकानां चपनमिच्छतेत्यर्थः । तदिच्छतेति । हे देवाः । ' तत् ' चपनम् ' इच्छत,
' यथा ' येन चपनेन ' इदं ' तत्रोत्पन्नं पापं नाशयेत्यर्थः ॥ २ ॥

ते चेतयमाना । (५) एता ऽइष्टका ऽअपश्यन्नेर्ऋतीस्ता ऽबुपादधत
त्राभिस्तत्तमः पाप्मानमुपाघ्नत पाप्मा वै निर्ऋतिस्तद्यदेताभिः पाप्मानं
निर्ऋतिमपाघ्नत तस्मादेता नैर्ऋत्यः ॥ ३ ॥

(स्त) तद्वाऽएतत्क्रियते । बुद्धेवा ऽअकुर्वन्निदं नु तत्तमः तु पाप्मा
देवैरेवापहतो युत्वेतत्करोति बुद्धेवा ऽअकुर्वस्तत्करवाणीत्ययोषु ऽएव
पाप्मा या निर्ऋतिस्तुमेताभिरुपहते तद्यदेताभिः पाप्मानं निर्ऋतिमपहते
तस्मादेता नैर्ऋत्यः ॥ ४ ॥

(त्यो) बुद्धेवैता नैर्ऋतीर्हरन्ति । प्रजापतिं विश्वस्तं यत्र देवाः सम-
स्कुर्वस्तुमुखायां योनौ देतोभूतमसिञ्चन्त्योनिर्वाऽउखा तस्माऽएताथं संव-
त्सरे प्रतिष्ठाथं समस्कुर्वन्निमेषु लोकमयं वै लोको गार्हपत्यस्तुस्मिन्नेनं
प्राजनयंस्तस्य युः पाप्मा युः श्रेष्ठा चडुत्वं यजरायु तुदस्यैत्राभिऽप्रां-
स्तद्यदस्यैत्राभिः पाप्मानं निर्ऋतिमपाघ्नस्तस्मादेता नैर्ऋत्यः ॥ ५ ॥

ते चेतयमानाः एता इष्टका अपश्यन्-नैर्ऋतीः । ता उपादधत, त्राभिस्तत्तमः पाप्मानमुपा-
घ्नत । पाप्मा वै निर्ऋतिः । तद्यददेताभिः पाप्मानं निर्ऋतिमपाघ्नत-तस्मादेता नैर्ऋत्यः ॥ ३ ॥

तद्वाऽएतत्क्रियते-यदेवा अकुर्वन् । इदं नु तत्तमः, स पाप्मा देवैरेवापहतः । यत्चेतत्करोति-
यदेवा अकुर्वन्-तत्करवाणीति । अयो य एव पाप्मा, या निर्ऋतिः-तमेताभिरुपहते । तद्यददेताभिः
पाप्मानं निर्ऋतिमपहते । तस्मादेता नैर्ऋत्यः ॥ ४ ॥

यदेवैता नैर्ऋतीर्हरन्ति-प्रजापतिं विश्वस्तं यत्र देवाः समस्कुर्वन्-तमुखाया योनौ देतोभूत-
मसिञ्चन् । योनिर्वाऽउखा । तस्माऽएतां संवत्सरे प्रतिष्ठां समस्कुर्वन्-इमेषु लोकम् । अयं वै

ते चेतयमाना इति । विंतिभिच्छन्त इत्यर्थः । पाप्मा वै निर्ऋतिरिति । दक्षिणाग्निदिग्बिदेवता सा
' पाप्मा वै ' पारस्वैव । एतत्तद्वाऽस्यमुपवीच्य पापापहतिहेतुमूतानामिष्टकानां ' नैर्ऋत्यः ' इति नाम
निर्दिश्य । तद्यददेताभिरिति । ' अपाघ्नत ' अनाशयन् ॥ ३ ॥

इत्थमाख्यायिकया नैर्ऋतीनामुपधानस्य पाररूपतमोनिहृन्त्यर्थतां प्रतिपाद्य, इदानीन्तनानुष्ठानस्यापि तदर्थ-
तामाह-तद्वा एतत् क्रियत इति । ' तन् ' खलु ' एतन् ' इत्यादी यजमानेन ' कियते, ' परेवा '
पुर ' अकुर्वन् ' । यथा ' देवे ' ' अपहृत ' नाशित तमोरूप ' स पाप्मा, ' इदानीमन्वुष्ठानेन
विहर्तते । यत्चेतदिति । ' यत् ' खलु ' एतद् ' यजमान-अनुतिष्ठति, देवैर्यत् कृतम्, ' तत् ' अन्वयि
' क्तवाणि, ' इति ' अनेनाभिप्रायेण तदनुष्ठानत इत्यर्थः । न केवलमनुष्ठानमात्र तयाविषयकमप्यनुष्ठान-
त्वाह-अयो इति । उत्तमर्थमन्वुष नैर्ऋतीनामिष्टकानां तमेवैरन्वुषऽइति नाम निर्दिष्टे-तद्यददेताभिरिति ॥ ३ ॥

मुनेनानन्तरं वक्तु नैर्ऋतीनां हरणमनुवदति-यदेवैता इति । ' यत् ' एव ' यत्केदेव ' प्रकृत्याऽनुष्ठानं

कुरुते तुपपक्वा भवन्ति नैर्ऋता वै तुषा नैर्ऋतैरेव तुत्रैर्ऋतं कर्म करोति
कृष्णा भवन्ति कृष्णश्च हि तत्तम आसीत् कृष्णा वै निर्ऋतिः ॥ ७ ॥

(स्तु) ताभिरेतां दिशं यन्ति । (न्त्ये) एषा वै नैर्ऋती दिक् नैर्ऋत्या-
मेव तुदिशि निर्ऋतिं दधाति स यत्र स्तुकृतं वैरिणश्च भ्रमप्रदो वा स्यात्त-
देना ऽतुपदध्याद्यत्र वाऽअस्याऽअवदीर्यते यत्र वाऽस्याऽओपधयो न
जायन्ते निर्ऋतिर्हास्यै तुदृष्ट्वाति नैर्ऋतुऽएव तद्भूमेर्निर्ऋतिं दधाति
ताः प्राचीर्लोकभ्राजः कृत्वोपदधाति ॥ ८ ॥

तदलक्षणम् । अतन्तमेव तत् पाप्मानं निर्ऋतिं कुरुते । तुपपक्वा भवन्ति । नैर्ऋता वै तुषाः । नैर्ऋतैरेव
तत्रैर्ऋतं कर्म करोति । कृष्णा भवन्ति । कृष्ण हि तत्तम आसीत् । अयो कृष्णा वै निर्ऋतिः ॥ ७ ॥

ताभिरेता दिशं यन्ति । एषा वै नैर्ऋती दिक् । नैर्ऋत्यामेव तुदिशि निर्ऋतिं दधाति । स यत्र
स्वकृत वेरिणम्, भ्रमप्रदो वा स्यात्-तदेना उपदध्यात् । यत्र वाऽअस्याऽअवदीर्यते, यत्र
वाऽस्याऽओपधयो न जायन्ते-निर्ऋतिर्हास्यै तद् दृष्ट्वाति । नैर्ऋतुऽएव तद्भूमेर्निर्ऋतिं दधाति । ताः
प्राचीर्लोकभ्राजः कृत्वोपदधाति ॥ ८ ॥

पक्वा ता 'पादमात्र्य' तद्वक्तृ काव्यायन- 'यथाऽर्द्धशक्तिरिति विद्यतिरातागुल पुरुष, द्वादशाङ्गुल पद्म' (का शु. सू. ८२) इति । तत् परिमाणं प्रशंसति-अधस्पदमेवेति । 'एतत्' एतेन नैर्ऋतीनां पादमात्रपरि-
माणकरणेन 'अधस्पद' पादस्याधस्तादेव निर्ऋतिरूपम् 'पाप्मानं' कृत्वान् मवती-पर्यं । एतेन पादमात्र्य
इत्यत्र पादशब्दोऽङ्गमित्यर्थः, न तु चतुर्धास्वाचक इति व्याख्यानं भवति । धर्मविशेष विषये-अलक्षणा
भवन्तीति । ज्योतिषितादिक लक्षणम्, तद्वहिता मवेत्युत्तरं । एतदुपपादयति-यद् नैर्ऋतीति । 'यत्'
लक्षणावप्रतियोगि, 'तत्' नि स्वरूपत्वान् 'अलक्षणं' व्यावर्तकचिह्नरहितम्, अतोऽप्राप्तकरणेन 'निर्ऋतिं'
पाप्मानम् 'अतन्तम्' अभावप्रतियोगितमेव करोति । ननु पाके सनीयकान्तरलक्षणवत्त्वमासावर्बनीय
मित्याशङ्क्य, तासां पाकप्रकारमाह-तुपपक्वा भवतीति । तुषै पक्वा 'तुषपक्वा' । पक्वे कर्मणि क,
'पक्वो व'-(पा सू. ८।२।१२) इति निष्ठातकात्प बन्धम् । तत् प्रशंसति-नैर्ऋता वा इति । दर्श
पूर्णमासप्रकरणे "अथ तुषान् प्रहन्त्यपहृतं रथ इति"-(श प । १।१।११) इति रथ सम्बन्धस्य समाप्ता-
तत्त्वात् तुषाणां नैर्ऋतत्वम् । तासां कार्थ्यं विषये-कृष्णा भवन्तीति । तां तिस्र इहका कृष्णवर्णा । तत्र
कारणमाह-कृष्ण इति । अधहन्तव्यस्य समस कृष्णवर्णात् तदभिमानिन्या निर्ऋतिदेवतायाश्च तादृशार्थ-
त्वादित्यर्थः ॥ ७ ॥

तासामुपधानार्थं दिग्दिशेषमभिनयेन दर्शयति-ताभिरेतामिति । 'एतां' दक्षिणापथं दिशं 'ताभिः'
दृष्ट्वाति सद् यन्ति' गच्छेयुः । 'एषा' खलु 'नैर्ऋती' निर्ऋतिदेवताविधिता 'दिक्' । तथा सति

१-नैर्ऋतिः कृष्णाऽतुपपक्वाऽतिस्त्रोऽङ्गुलः पादमात्र्यऽर्द्धशक्तिरिति विद्यतिरातागुल पुरुष द्वादशाङ्गुल पद्म ।
७८. सू. सू. १०।२२ ।

(त्पु) असुन्वन्तमयजमानमिच्छेति । यो वै न सुनोति न यजते तं निर्ऋतिर्ऋच्छति स्तेनुस्येत्यामन्विहि तस्करस्येति स्तेनुस्य चेत्यामन्विहि तस्करस्य चेत्येतदुच्यते यथा स्तेनस्तुस्करः प्रलायमेतमेवं प्रलायमिद्वीत्यन्यमस्मदिच्छ सा तऽइत्येत्यनित्यंविद्वांसमिच्छेत्येतदुच्यते नमो देवि निर्ऋते तुभ्यमस्तिवृति नमस्कारेणैवैनामुपहृते ॥ ९ ॥

“ असुन्वन्तमयजमानमिच्छ ”-इति । यो वै न सुनोति, न यजते-तं निर्ऋतिर्ऋच्छति । “ स्तेनस्येत्यामन्विहि तस्करस्य ”-इति । स्तेनस्य चेत्यामन्विहि तस्करस्य चेत्येतत् । अयो यया स्तेनस्तस्करः प्रलायमेति-एवं प्रलायमिद्वीति । “ अन्यमस्मदिच्छ सा तऽइत्या ”-इति । अनित्यंविद्वांसमिच्छेत्येतत् । “ नमो देवि निर्ऋते तुभ्यमस्त्वु ”-(वा० सं० १२ । ६२) इति । नमस्कारेणैवैनामुपहृते ॥ ९ ॥

स्वकीयदिर्येषां ' निर्ऋति ' दधाति ' स्वययति । तत्रापि देवविशेषमाह-स यजेति । ' स. ' अन्वर्तुः नैर्ऋत्यां इति ' यज ' यस्मिन् स्थाने ' स्वकृतं ' स्वयमेव सजातम् ' शरणं ' निरुत्पन्न, ऊपरस्थानं वा भवति, ' श्वन्नप्रदरो वा ' श्वन्नाकारेण प्रदीर्घः प्रदेशो भवेत्, ' सत् ' तस्मिन् स्थाने ' एनाः ' नैर्ऋतीः ' उपदधात् ' । तादृस्थानस्य निर्ऋतिदेवतापिठितत्तनाह-यज वा इति । ' यज ' लट् ' अत्याः ' वृथिव्याः सम्बन्धिनि स्थाने आत्मा ' अन्वर्तयति ' निष्यते, ' यज वा ' ऊपरस्थाने ' ओषधयो न जायन्ते ' ' तदेतात् ' स्थानद्वयं निर्ऋतिगृहीतम्; तथा च निर्ऋतिसम्बन्धे स्थाने एव नैर्ऋतीनामुत्पत्तयेन निर्ऋति स्थानितवान् भवति । धर्मविशेषं निष्यते-ताः परासीरिति । पराजनाः स्वस्थाननिवृत्ता यया भवन्ति तथा ' लोकमाजः ' स्थानमाजः ' कृत्वा ' ' ताः ' इत्का उपदधात् । एतच्च परास्त्वमपे प्रतिपादयिष्यते ॥ ८ ॥

तत्र तिवृत्तामिष्टकानां त्रयो मन्त्राः, तान् क्रमेण प्रदर्शयन् व्याचष्टे-असुन्वन्तमयजमानमित्यादिना । यो वै न सुनोतीति । ' यः ' पुरुषः सोमाभिष्व न करोति, यश्च दर्शरूपमासादिभिर्हविर्विष्येः ' न यजते ' ' तं ' निर्ऋतिः ' पारदेवता ' ऋच्छति ' प्राप्नोति । तस्मान्निर्ऋति सम्बोध्य " असुन्वन्तमयजमानमिच्छ " इति मन्त्रपाठो युक्त इत्यर्थः ॥

स्तेनस्य चेत्यामिति । प्रच्छन्नचोरः स्तेनः, प्रत्यक्षं परेषां धनमग्रहरति यः स तस्करः; अनयोः परस्पर-निष्ठशङ्कयावत् आचिद्यमानमग्निं च " शब्दमप्याह्वय योजयति । " स्तेनस्य तस्करस्य च ' या ' इत्या ' गतिः, " सन्ध्यायां समव्रतिषद " इत्यादिना (पा. सू. १ । १ । २९) " इयु गती "-(चा. पा. अ. प. १५) इत्यास्माद् मावे क्यप् । तां गतिं हे निर्ऋते ! त्वम् ' अन्विहि ' अनुगच्छ । एतदेव विदुगोति-अयो इति । अग्निं च यया स्तेनः तस्करश्च ' प्रजायं ' प्रलीयन्प्रलीय अदस्यो भूत्वा ' एति ' गच्छति । ' प्रलायम् ' इति णमुञ्जतः (पा. सू. १ । १ । २२) । ' एव ' निर्ऋते ! त्वमग्निं ' प्रलायन् ' अदर्शनम् ' इहि ' गच्छेति मन्त्र-मागस्त्याग्निप्रायः । अनित्यंविद्वांसमिति । ' इत्यन् ' अनेन प्रकारेणोक्तमर्थं यो न वेत्ति सोऽनित्यंविद्वाञ्

नमः सु ते निर्र्कते तिग्मतेज ऽइति । तिग्मतेजा वै निर्र्कतिस्तुत्या ऽएत-
न्नमस्करात्ययन्मुयं विचृता बन्धमेतमित्ययस्मयेन ह वै तं बन्धेन निर्र्क-
तिर्वध्नाति यं वध्नानि यमुन त्वं यम्या संविदानुन्याग्रियुं यमुं ऽइयुं यम्या-
भ्याः ॥ हीद्वं सर्वं यतुमाभ्यां त्वुं संविदानुन्येतदुत्तमं नाकेऽग्रधि-
रोहयेनामिति स्वर्गो वै लोको नाकः स्वर्गे लोके यजमानमधिरोहयेत्ये-
तत् ॥ १० ॥

(५) अस्यास्ते घोरऽआसन्नुहोमि । घोरा वै निर्र्कतिस्तुत्या
ऽएतदासन्नुहोति युत्तदेवत्यं कर्म करोत्येषां बन्धानामवसर्जनायति

“ नमः सु ते निर्र्कते निग्मतेजः ”-इति । निग्मतेजा वै निर्र्कतिः, तस्याऽएतन्नमस्करोति ।
“ अयस्मयं विचृता बन्धमेतम् ”-इति । अयस्मयेन ह वै तं बन्धेन निर्र्कतिर्वध्नाति-यं
वध्नाति । “ यमेन त्वं यम्या संविदाना ”-इति । अग्रिर्वं यमः, इयं यमी । आभ्यां हीदं सर्वं
यतम् । आभ्यां त्वं संविदानेत्येतत् । “ वत्तमे नाकेऽग्रधिरोहयेनम् ”-(वा. सं. १२ । ६३)
इति । स्वर्गो वै लोको नाकः । स्वर्गे लोके यजमानमधिरोहयेत्येतत् ॥ १० ॥

“ यस्यास्ते घोरऽआसन्नुहोमि ”-इति । घोरा वै निर्र्कतिः । तस्या एतदासन्नुहोति-
यत्तदेवत्यं कर्म करोति । “ एषां बन्धानामवसर्जनाय ”-इति । यैर्वन्धैर्वेदो भवति । “ यां

अत्रान्यत्रान्धेन विवक्षित इत्यर्थः । हे निर्र्कते । अन्तः अन्यं त्वस्वरूपानभिन्नम् ‘ रच्छ ’ । ‘ सा ’ तादृशी अति-
दृष्टिर्बन्धेन खड्गं ‘ ते ’ तत्र ‘ रत्वा ’ गतिरिति मन्त्रमागस्यार्थः । नमस्कारेणैवेति । “ नमो देवि निर्र्कते ”-
इत्यन्तिमगारे नमस्कारप्रतिपादनात् तन्नैव नमस्कारेण ‘ एषां ’ निर्र्कतिम् ‘ अपहृते ’ अपवावते अपवाप-
तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

नमः सु ते इति । द्वितीयो मन्त्रः । तत्र तिग्मतेज इति विशेषणस्य प्रतिहिमाह-तिग्मतेजा वा इति ।
तिग्मं तीक्ष्णं तेजो यस्या सा तिग्मतेजाः, हे तिग्मतेजो निर्र्कते । ‘ ते ’ तुभ्यं नमोऽस्मिन्निति तस्यार्थः । द्वितीय-
पादमनूय व्याचष्टे-अयस्मयमिति । अयमा लोहेन निर्मितो बन्धोऽयमयः । विकारायें मयत् (पा. सु. ४ ।
३ । १४३) तादृशेन खड्ग बन्धेन ‘ निर्र्कतिस्तं वध्नाति ’ ‘ यं ’ बन्धनंयं मन्धते । हे निर्र्कते ! ‘ अयस्मयमेवं
बन्धं विचृत ’ विमुञ्चेति प्रार्थना युक्ता । यम-यमीघण्डयोर्वैवक्षितमयमहाह-अग्रिर्वं यम इति । अन्तःप्रतिष्ठः
सन् इत्यन्तःप्रतिष्ठानात् ‘ अग्रिर्वं यमः ’ तद्विष्टितत्वात् ‘ इयं ’ पृथिव्यैव ‘ यमीः ’ इयमिति हि आश्रितं
सर्वं जगत्पिपच्छति । तथा ‘ आभ्यां ’ यमेनाभ्या, यम्या पृथिव्या च सविदना सञ्जानाना ‘ त्वम् ’ इति
तृतीयमागस्यार्थः । चतुर्थं पादमनूय व्याचष्टे-उत्तमे नाके इति । कं सुवन्, न कन् अक दु.खम्, तदस्मिन्
नासीति ‘ नाकः ’ स्वर्गस्थो लोकोः । लोके हि-“ यत्र दुःखेन सन्निभं न च प्रथममन्तत् । अनिष्ठापो-
पत्तिं च तन्मुञ्चं स्वपदासदम् ॥ ”-इति । निर्र्कतम् ॥ १० ॥

यस्यास्ते इति । तृतीयो मन्त्रः । तत्र प्रथमादस्य तादर्थमहाह-घोरा वा इति । ‘ निर्र्कतिः ’ पापदेवता-
त्वात् पापस्य च दुःखदेवत्वम् ‘ घोरा ’ तीव्रा दुःसहा । तथा च ‘ तदेवयमेतत् कर्म करोति ’ इति यत्,

यैर्वन्धैर्वद्धो भवति यां त्वा जनो भूमिडिति प्रमुन्दतऽडुतीयं वै भूमिरस्यां
 वै सु भवति यो भवति निर्ऋतिं त्वाऽहं परिवेद विश्वतऽडुति निर्ऋतिडिति
 त्वाऽहं परिवेद सर्वतऽडुत्येतुदियं वै निर्ऋतिरियं वै तं निरर्पयति यो
 निर्ऋच्छति तद्यथा वै ब्रूयादसावामुप्यायणोऽसिं वेद त्वा मा मा हिंसी-
 रित्येषुमेतदाह नतरां हि विदितऽआमन्त्रितो हिनस्ति ॥ ११ ॥

त्वा जनो भूमिरिति प्रमुन्दते—इति । इयं वै भूमिः । अस्यां वै स भवति—यो भवति । “निर्ऋतिं
 त्वाऽहं परिवेद विश्वतः”—(वा. सं. १२।६४)—इति । निर्ऋतिरिति त्वाऽहं परिवेद सर्वत इत्ये-
 तत् । इयं वै निर्ऋतिः । इयं वै तं निरर्पयति—यो निर्ऋच्छति । तद्यथा वै ब्रूयाद्—असावामुप्यायणो-
 ऽसि, वेद त्वा, मा मा हिंसी—इति—एवमेतदाह । नतरां हि विदित आमन्त्रितो हिनस्ति ॥ ११ ॥

‘एतत्’ एतेन ‘तस्या.’ निर्ऋतेः ‘आसन्’ आस्ये ‘लुहोति’ प्रक्षिपति । एवञ्च प्रथमपादस्यायमर्थः—
 हे घोरे निर्ऋते ! यस्याः तत्र आस्ये लुहोमि, ता त्वामित्युपरि सम्बन्धः ॥

द्वितीयपादमनूय एषामिति इदंशब्दनिर्देशमाह—यैर्वन्धैरिति । तित्त्वयाशस्त्रममूत्रादिभिः ; ‘बन्धैः’ दुःख-
 हेतुभिः ; ‘बद्धो भवति’ यजमानः, ‘एषा बन्धानां’ निर्ऋतिः सर्वहेतुभूतानां पापानाम् ‘अवसर्जनाय’ विश्ले-
 षणाय लुहोमीति सम्बन्धः ॥

तृतीयपादमनूय, तत्र भूमिरिति विशेषणस्य तात्पर्यमाह—यां त्वेति । हे निर्ऋते ! ‘जनः’ लोकः ‘यां
 त्वा’ ‘भूमिः’ भवनहेतुः समृद्धिहेतुर्वा ‘इति’ प्रमुन्दते स्तीनीति तस्य पादस्यार्थः । इयं वा इत्यादि ।
 ‘इय’ खलु पृथिवी निर्ऋतिरूपा ‘भूः’ भवनहेतुः । इत एतदित्याह—अस्यां वा इति । ‘यो भवति’ उत्प-
 दते, समृद्धये वा, ‘सः’ ‘अस्यां’ पृथिव्यामात्मारभूतानां खलु ‘भवति’ । तस्माद् भवनाधिकरणत्वात्
 भूमिरिति नाम्ना त्व स्तृप्स इत्यर्थः ॥

जनवादमुपन्यस्य, स्वस्य विशेषणतां चतुर्थपादेनाह—निर्ऋतिं त्वेति । अत्र विश्वशब्दः सर्वशब्दपर्याय एव,
 न तु जगद्वाचीत्यभिप्रेय व्याचष्टे—निर्ऋतिरितीति । अयमर्थः—तृतीयपादे भूमिरशब्दादुत्तरत्वेन पठितः ‘इति’—
 शब्दोऽत्रानुपपत्ते । ‘अहं’ पुनः त्वा ‘त्वां’ ‘निर्ऋतिः’ सर्वतो निरर्पणहेतुः आतिकाणम् (अम, को.
 १।९।२), ‘इति’ ‘परिवेद’ परितो जानामि । एव निर्ऋतिं त्वेति द्वितीयान्तं निर्ऋतिपदमिति-
 शब्दानुपपत्तेन व्याख्यायैतदुपपादयति—इयं वा इति । यो विशेषेण ‘अच्छति’ अस्मि प्राप्नोति, ‘तं’
 पृथक्च ‘एषा’ एव देवता ‘निरर्पयति’ निर्ऋतं प्रपुङ्गे । निरूपयता ऋच्छतेः प्रयोजकत्वापारे णिचि
 (वा. सू. १।४।१९।२।१।२९) “ अस्मिहो ”—(वा. सू. ७।३।३९) इत्यादिना पुक् ।
 अतो निरर्पणादियमेव पृथिवी निर्ऋतिरिमुष्यते । अतो भवत्याः स्वरूपं सप्तमं जानामीत्यर्थः ॥

एतदज्ञानाय सदृष्टान्तं प्रयोजनमाह—तद्यदेति । ‘तत्’ तत्र अरत्यादी चोरादिष्वागतेः, अनी त्वमेत-
 द्भामाऽसि, अमुष्य यद्दत्तस्य पुरोऽसि, अतस्त्वामहं जानामि, ‘मा’ मां ‘मा हिंसीः’ मा बधिष्ठाः ‘इति’ आगतं
 प्रणि “योष्यते, एवमेव खन्तेतत्, “निर्ऋतिं त्वाऽहम्” इत्यादिना निर्ऋतेः स्वरूपप्रतिपादनेम् । नामभङ्गस्य फल-

नोपस्पृशति । पाप्मा वै निर्ऋतिर्नेत्पाप्माना सध्वँस्पृशाऽडुति न साद-
यति प्रतिष्ठा वै सादनं नेत्पाप्मानं प्रतिष्ठापयानीति न सूददोहसाऽधिव-
दति प्राणो वै सूददोहा नेत्पाप्मानं प्राणेन संतनुवानि संदधानीति ॥ १२ ॥

ता ह्येके परस्तादर्वाचीरुपदधाति । पाप्मा वै निर्ऋतिर्नेत्पाप्मानं निर्ऋ-
तिमन्ववापामेति न तथा कुर्यात्पराचीरेवोपदध्यात्पराञ्चमेव तुत्पाप्मानं
निर्ऋतिमुपहते ॥ १३ ॥

तिस्रः ऽडुष्टका ऽनुपदधाति । त्रिवृद्धिर्निर्वावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा तावत्तैव
तुत्पाप्मानं निर्ऋतिमुपहते ॥ १४ ॥

नोपस्पृशति । पाप्मा वै निर्ऋतिः । नेत् पाप्माना संस्पृशाऽशति । न सादयति । प्रतिष्ठा वै
सादनम् । नेत्पाप्मानं प्रतिष्ठापयानीति । न सूददोहसाऽधिवदति । प्राणो वै सूददोहाः । नेत्पाप्मानं
प्राणेन संतनुवानि, संदधानीति ॥ १२ ॥

ता ह्येके परस्तादर्वाचीरुपदधाति । पाप्मा वै निर्ऋतिः । नेत्पाप्मानं निर्ऋतिमन्ववापामेति । न
तथा कुर्यात् । पराचीरेवोपदध्यात् । पराञ्चमेव तत् पाप्मानं निर्ऋतिमुपहते ॥ १३ ॥

तिस्रः ऽडुष्टका उपदधाति । त्रिवृद्धिः । यावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा-तावत्तैव तत्पाप्मानं निर्ऋति-
मुपहते ॥ १४ ॥

माह-नतारामिति । ' विदित् ' ज्ञानो नामगोत्रादिना, ' आमन्त्रित ' आहूत, ' चोदिः ' आग्नीयवेनाह्वारात्
पुरुष ' नताराम् ' अतिशयं नैव ' दिनदिन ' वाचने, एवमेव निर्ऋतिनामग्रहादेन यजमानं निर्ऋतिर्न
वापत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

उपस्पर्शनमादनसूददोहसामिष्टकान्तरवेदासु प्रसक्तानां निषेधं करोति-नोपस्पृशतीत्यादिना । उपहिताया
ऽडुष्टकायाः प्रथममुपस्पृशेन कर्त्तव्यम्, पश्चात् "तथा देवतया" (वा. सं. १२।१३) इति सादनम्, ततः " ता
अस्य " इति मन्त्रेण सूददोहसाऽधिवदनम् (वा. सं. १२।१५) तदेतत् प्रितयमत्र न कर्त्तव्यम् । पाप-
संसर्गो मा भूदित्यभिप्रायः । संतनुवाननीत्यस्य विवर्णे ' सन्दधानि ' इति । अन्यत्रिगदसिद्धम् ॥ १२ ॥

तासामुपचाने प्रकारद्वयमाह-ता ह्येके इत्यादिना । एके शाखिनः ' ताः ' नैर्ऋतीऽडुष्टकाः ' परस्ताद् '
विप्रकृष्टदेशादारभ्य ' अर्वाचीः ' आत्मानिमुखमुत्तरोत्तरमात्मानिमुञ्चि । ' उपदधति ' । तेषामभिप्रायमाह-
पाप्मा वा इति । समीपदेशादारभ्योत्तरोत्तरं विप्रकर्षेणोरपाने हि पूर्वोपहितामिष्टकामतिक्रम्य गमनात् पाप-
संसर्गः स्यात्, तादृशानां ' निर्ऋतिम् ' ' नेत् अन्ववापाम् ' नैव प्राप्तवाम् ' इति ' अनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥

द्वितीयां पक्षं विधाप्येतन्निषेधति-न तयेति । तं पञ्चमाह-पराचीरेवेति (का. श्रौ. सू. १७।२४) ।
ताः ' पराचीः ' उत्तरोत्तरं विप्रकृष्टाः एवोपदध्यात् । तथा च निर्ऋतिरूप ' पाप्मानं ' ' पराजम् ' आत्मा-
नभिमुख विप्रकृष्टम् ' एव ' प्रेरित्वा ' अग्रहते ' दिनस्ति ॥ १३ ॥

तासां नैर्ऋतीनां सङ्ख्यामनूय स्तौति-तिस्र इति (का. श्रौ. सू. १७।२३) । त्रिवृद्धिर्प्रिति ।
असद्वृत्कार्यम् ॥ १४ ॥

(त्रैऽथा) अथासन्दीर्घं शिक्वम् । (२५) रुक्मपाशुमिण्ड्वे तत्प-
राशुं न्यस्यति नैर्ऋतो वै पाशो निर्ऋतिपाशादेव तत्प्रमुच्यते अं ते देवी
निर्ऋतिरावबन्ध पाशं श्रीवास्वविचृत्यमित्यनेवंविदुपा हाविचृत्यस्तं ते
विष्णाम्यायुषो न मध्यादित्यभिर्वाऽऽयुस्तस्यैतन्मुख्यं अक्षितो गार्ह-
पत्यो भवत्यक्षितऽऽहावनीयस्तस्माद्यदि युवाऽग्निं चिनुते यदि स्युविर-
ऽऽयायुषो न मध्यादित्येवाहायैतुं पितुमद्भि प्रसूतऽइत्यन्नं वै पितुऽयैतदन्न-
मद्भि प्रसूतऽ इत्येतद्विष्णुभिर्बुधैर्वज्रो वै त्रिष्टुब्ज्रेणैव तत्पाप्मानं निर्ऋतिमु-
पहते ॥ १५ ॥

अथासन्दीम्, शिक्वम्, रुक्मपाशम्, इण्ड्वे-तत्पराशं न्यस्यति । नैर्ऋतो वै पाशः । निर्ऋति-
पाशादेव तत् प्रमुच्यते । “ अं ते देवी निर्ऋतिरावबन्ध पाशं श्रीवास्वविचृत्यम् ”-इति ।
अनेवंविदुपा हाविचृत्यः । “ तं ते विष्णाम्यायुषो न मध्यात् ”-इति । अभिर्वाऽऽयुः ।
तस्यैतन्मुख्यं-अक्षितो गार्हपत्यो भवति-अक्षित आहवनीयः । तस्माद् यदि युवाऽग्निं चिनुते, यदि
स्युविरः-आयुषो न मध्यादित्येवाह । “अयैतं पितुमद्भि प्रसूतः”-इति । अन्नं वै पितुः,
अयैतदन्नमद्भि प्रसूत इत्येतत् । विष्णुभिः । वज्रो वै त्रिष्टुप् । वज्रेणैव तत् पाप्मानं निर्ऋति-
मुपहते ॥ १५ ॥

आसन्त्यादीनां तत्र प्राप्तं विचते-अयेति । ‘अप’ समिदावानानन्तरम्, वा उष्णाग्निधारणार्थं
‘आसन्दी,’ यत्र मरणउभवे उष्णधारणार्थं ‘शिक्वम्,’ यत्र सौमर्गस्य रुक्मस्य प्रतिमोचनार्थं ‘पाशः’
‘सूक्म,’ ये च ‘इण्ड्वे’ अग्निद्विधाया उखत्या उभयतो धारणाय तुगमयो पिण्डौ । ‘तत्’ सर्वं नैर्ऋतीनां
‘पराशं’ पशुभ्याम् ‘न्यस्यति’ शिषेत् । “यतो देवी” इति तस्य मन्त्रः । तथा च कात्यायनः-“नैर्ऋतीः
छायाद्युपवकास्तिस्रोऽच्छायाः पादमात्रीर्हविष्वासन्नदोमवदेशे दक्षिणोत्तराः कृत्वा दक्षिणामुखोऽनुपसृष्टान-
सुबन्तमिति प्रत्युचं पराचीरम्यात्मकेके, नित्याभावः, शिक्वरुक्मपाशोण्ड्वासन्दे. परेणासति यन्त इति”-
(का. श्रौ. सू. (१७ । २३-२७) इति । आसन्त्यादीनामुष्णाग्निना तत्तत्र प्राप्तनीयत्वं स्पष्टमित्यभि-
प्रेत्य रुक्मपाशस्य प्राप्तनीयत्वमुपपादयति-नैर्ऋतो वा इति । निगदतिद्वयोऽर्थः ॥

मन्त्रस्य पूर्वार्धे ‘अविचृत्यम्’ इति पदस्वामिनायमाह-अनेवंविदुपा हेति । उक्तार्थज्ञानरहितः ‘अनेवं
विदुः,’ तेन ‘अविचृत्यः’ । “युनीर्हि क्षाम्यन्वयोः” (धा. पा. श्र. प. ४४) अक्षितं विक्षेपयितुं शक्नो
न । अपमर्त्यः-हे यजमान ! ‘ते’ तत्र ‘मित्रासु’ ‘अविचृत्यं’ विनोक्तुमशक्यं ‘यं’ ‘पाशं’ ‘निर्ऋतिः’
देवता ‘आवकन्ध’ ‘आवदकनी’ ‘तं ते विष्णामि’ इत्युत्तर सम्बन्धः । उक्तयस्यायुःशब्दस्य विवक्षितमर्थ-
माह-अभिर्वा आयुरिति । आयुषो दातृत्वदभिरैवात्रायुःशब्देनोच्यते । तस्यैतन्मुख्यमित्यादि । ‘तस्य’
धीयमानस्यायुःशब्दानिधेयस्याग्नेः ‘दत्त’ ‘मध्यं’ मध्यशक्तिं ‘यद्’ गार्हपत्यस्यनाहूर्ध्वमाहवनीयस्य-

तिस्रऽष्टका भवन्ति । (न्त्या) आसन्दी शिष्यथं रुक्मपाशुऽडुण्डवे
तदष्टावष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्वावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा त्वावतेव
तत्पाप्मानं निर्ऋतिमुपहते ॥ १६ ॥

(तेऽद्या) अथान्तरेणोदचमसं निनयति । वृत्रो वाऽआपो वृत्रेणैव
तत्पाप्मानं निर्ऋतिमन्तुर्धत्ते नमो भूत्ये येदं चकारेत्युपोत्तिष्ठन्ति भूत्ये
वाऽएतदग्ने देवाः कर्माकुर्वन्त तस्याऽएतन्नमोऽकुर्वन्भूत्याऽस्रऽपुवायुमेत-
त्कुर्म कुरुते तस्याऽएतन्नमस्करोत्यप्रतीक्षमायन्त्यप्रतीक्षमेव तत्पाप्मानं
निर्ऋतिं जहति ॥ १७ ॥

तिस्र इष्टका भवन्ति । आसन्दी, शिष्यम्, रुक्मपाशाः, इण्डवे-तदष्टौ । अष्टाक्षरा गायत्री ।
गायत्रोऽग्निः । वावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा-त्वावतेव तत् पाप्मानं निर्ऋतिमुपहते ॥ १६ ॥

अथान्तरेणोदचमसं निनयति । वृत्रो वाऽआपोः । वृत्रेणैव तत् पाप्मानं निर्ऋतिमन्तुर्धत्ते ।
“ नमो भूत्ये येदं चकार ”—(वा स १२ । ६६) इत्युपोत्तिष्ठन्ति । भूत्ये वाऽएतदग्ने देवाः
कर्माकुर्वन्त । तस्याऽएतन्नमोऽकुर्वन् । भूत्याऽस्र एवायमेतत्कर्म कुरुते । तस्याऽएतन्नमस्करोति ।
अप्रतीक्षमायन्ति । अप्रतीक्षमेव तत् पाप्मानं निर्ऋतिं जहति ॥ १७ ॥

नात् प्राचीन कर्म, तदत्र मन्त्रगतेन मध्यशब्देनोच्यत इत्यर्थः । फलितमाह—तस्मादिति । ‘ तस्मात् ’ आयु-
शब्दस्य चयीमानान्निपरत्वात् यून स्यविरस्य च यजमानस्य प्रयोगे “ आयुषो मध्यात् ”—इति मन्त्रमागस्य
पाठो न विरुध्यते, यदि दाशु शब्देन यजमानस्य जीवनकालो विवक्षितः स्यात्, तदा यून प्रयोगे आयुष
आदेरिति विपरिणमयितव्यम्, स्यविरस्य प्रयोगे तु आयुषोऽ नादिति । ‘ मध्यादिरयेवाह ’ इत्येवकारेणैदमिध-
परिणामो न्यावर्त्यते । तथा च तृतीयपादस्यायमर्थः—हे यजमान ! ‘ ते ’ तव मीवास्वावद् त शिष्यपाशा
रुक्मपाशा च ‘ विन्यामि ’ । “ स्वतिरुपसृष्टो विमोचने ”—(नि० १ । ६ । १ ।) इति यास्क । तथा च
विमुञ्चामीत्यर्थः । ‘ आयुष ’ चयीमानस्याग्ने मध्यात् गार्हपत्यचपनाद्धर्ममाविन कर्मकलापात् न विमुञ्चा-
मीति । षतुर्थपादमनूय न्याचष्टे—अथैतमिति । पितृशब्दोऽन्वाची । ‘ अथ ’ पाशाविमोचनानन्तरम्, ‘ एव
पितृम् ’ अग्निचपनफलभूतमक्षं प्रसूतं निर्ऋतिदेवतयाऽनुज्ञातं सन् हे यजमान ! त्वम् ‘ अदि ’ अज्ञाने-
त्यर्थः । प्रसूत इत्येतदिति । ‘ प्रसूत ’ इति मन्त्रपदेन प्रमोचन विवक्षितमिति भावः ॥

मन्त्रगत छन्दः प्रशंसति—त्रिष्टुम्भिरिति । वृत्रो वै त्रिष्टुविनि । त्रिष्टुम् इन्द्रेण सहोत्पन्नत्वाद् (ते,
घ. ७ । १ । १ । ४) वृत्रस्य च तदायुधत्वात् त्रिष्टुमस्तत्तदाशम्भ्यम् ॥ १६ ॥

इष्टकादीन् सम्भूय, अन्यत्, सङ्घ्यादारेण प्रशंसति—तिस्र इति ॥ १६ ॥

उदकस्य निनयन विषये—अथान्तरेणोति । ‘ अथ ’ आसन्त्यादीनां प्रासनानन्तरम्, ‘ अन्तरेण ’ स्वात्मन
इष्टकानाञ्च मध्ये उदकपूर्णं चमसं निनयति । निविशति (का. श्रौ. सू. १७ । १८) । तदेतत् प्रशंसति—

प्रत्येत्याग्निमुपतिष्ठते । (तऽ) एतद्वाऽएतदुपयायुयं करोति युद्धो
सामिचित्तऽएतां दिशमेति तस्माऽएवैतच्छिह्नुऽहिंश्र्सायै ॥ १८ ॥

युद्धेवोपतिष्ठते । (तेऽयं) अयं वै लोको गार्हपत्यः प्र तिष्ठा वै गार्हपत्य
ऽइयमु वै प्रतिष्ठाऽथैतदुपयमिवैति युदेतां दिशमेति तद्यु प्रतिष्ठतऽइमामेवै-
तुप्रतिष्ठाभमिप्रत्येत्यस्यामुवैतुप्रतिष्ठायां प्रतिष्ठति ॥ १९ ॥

प्रत्येत्याग्निमुपतिष्ठते । एतद्वाऽएतदुपयायुयं करोति—यद्वां सामि वऽएतां दिशमेति । तस्मा-
ऽएवैतच्छिह्नुऽ—अहिंसायै ॥ १८ ॥

युद्धेवोपतिष्ठते । अयं वै लोको गार्हपत्यः । प्रतिष्ठा वै गार्हपत्यः । इयमु वै प्रतिष्ठा । अयैतद-
पयमिवैति । यदेतां दिशमेति । तदुपयमुपतिष्ठते—इमामेवैतत्प्रतिष्ठाभ मियत्यैति । अस्यामेवैतत्प्रति-
ष्ठायां प्रतिष्ठति ॥ १९ ॥

बज्रो वा इति । नैर्ऋत्यो हि ता इष्टकाः, तासामामनस्य मध्ये व ब्रतस्तुतानामवां निनपनेन पावरूपां
' निर्ऋतिम् ' ' अन्तर्हते ' ' व्यवस्थापि, तत्संमार्गपरिहाषायेत्यर्थः ॥

निषेचनान्तस्त्रयोभयान समन्त्रकं विधत्ते—नमो भूत्या इति । ' द ' मूलिच्छाया देवता ' इद ' नैर्ऋतेष्टसोप-
धानरूपं कर्म ' चकार ' वृत्तवती । तस्यै ' भूत्यै ' त्रिषु नमोऽस्ति ३ मन्त्रार्थः । तत्रोदकनिनपनपूर्वकसुरो-
त्थान कान्यापनः सूचितवान्—' उदपात्रं निविश्यान्तएत्नेष्टः सुष्टिष्ठनि नमो भूत्या इति '—(का.
श्री. सू. १७ । १८) इति ॥

पुराइत्यप्येन मूर्यरतां कर्मणः प्रदर्शयन्, तत्रमरकारपराणा मन्त्रस्य व्यावर्ते—भूत्यै वा इति । ' भूत्यै ' ,
मनस्य ऐश्वर्याय खड्ग ' एतत् कर्म ' ' देवाः ' ' अये ' प्राहु ' अकुर्वत ' वृत्तवन्तः । ' तस्यै ' एव भूत्यै
' एतन्नमः ' ' अकुर्वन् ' उददेव ' अयं ' पवनानोपनि मूर्यमेव ' एतद् ' कर्म कुर्वन्, ' तस्यै एतन्नम-
स्करोति ' इति ॥

उपोभयानानन्तरं शाळां प्रस्थापनं धर्मविशिष्टं विधाय स्मृति—अप्रतीक्षमान्यन्तीति । प्रतिनिहत्व
नैर्ऋतस्थानस्येष्टगमहृत्वा ' आयन्ति ' शाळामाम्बुदन्ति, ' तत् ' तेनाप्रहोथणेन निर्वृतिरूपं ' पाप्मानम् ' ,
' अप्रतीक्षमेव ' प्रनीधुगमहृत्वेव ' जहति ' त्यजन्ति । " ओद्वाहू त्यागं "—इति (अ. प. उ. १. ८) ॥ १७ ॥

गार्हपत्योत्थानं विधत्ते—प्रत्येत्येति । ' प्रत्येय ' नैर्ऋतस्थानान् प्रतिनिहत्व, गार्हपत्यं ' अग्निमुपति-
ष्ठते ' । तदुक्तं सूत्रहृत्वा—' अनुरोधमेव शाळादानोपस्थानं निवेदय इति "—(का. श्री. सू. १७ । २९)
इति । उपस्थानस्य प्रसोदनमह—एतद्वा इति । ' एतत् वा ' एतस्मिन् सख्यं खड्ग ' एतदुपयानयन् ' व्यस्था-
प्यमन्यायं करोति । किं पुनरेतदिति, उदह—यद्वा इति । ' अथो ' गार्हपत्यवितिरुपे शाळादानं, ' आयि-
रिते ' अर्हयिते ' एतां दिशं ' नैर्ऋतान् ' एति ' गच्छन्ति । ' अहिंसायै ' हिंसापरिहाषाय ' तस्यै ' गार्हपत्य-
वितिरुपायाप्रत्ये ' एतत् ' निहनुते एव अपपापपकरणवन्तिनाशायं शक्यतयेव ॥ १८ ॥

प्रक्षालनशोणानुत्थानस्य कर्षयतामह—यदेवेति । अयं वा इति । ' गार्हपत्यः ' इतिवैदिकान्त्यः

निवेशनः संगमनो वसुनामिति । निवेशनो ह्ययं लोकः संगमनो
वसुनां विद्मः ३। रूपाऽभिचष्टे शुचीभिरिति सर्वाणि रूपाण्यभिचष्टे शुची-
भिरित्येतद्देह इव सविता सत्यधर्मन्द्रो न तस्थौ समरे पथीनामिति यथैव
यजुस्तथा वृ ३ः ॥ २० ॥

इति प्रथ । षाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ७।१।३ ॥ (२-१) ॥

अथ प्रायणीयं निर्वपति । तस्य हविष्कृता व्वाचं विसृजते व्वाचं
विसृज्य स्तम्बं जुहुरति स्तम्बयजुर्हत्वा पूर्वेण परिग्रहेण परिगृह्य
लिखित्वाऽऽह हर त्रिः त्रिति हरति त्रिराग्नीध्रः ॥ १ ॥

“ निवेशनः संगमनो वसुनाम् ”-इति । निवेशनो ह्ययं लोकः संगमना वसुनाम्
“ विश्वा रूपाऽभिचष्टे शुचीभिः ”-इति । सर्वाणि रूपाण्यभिचष्टे शुचीभिरित्येतद्
“ देव इव सविता सत्यधर्मन्द्रो न तस्थौ समरे पथीनाम् ”-(वा. सं. १२।६६) इति ।
यथैव यजुस्तथा वज्रुः ॥ २० ॥

अथ प्रायणीयं निर्वपति । तस्य हविष्कृता वाचं विसृजते । वाचं विसृज्य स्तम्बयजुर्हति ।
स्तम्बयजुर्हत्वा पूर्वेण परिग्रहेण परिगृह्य लिखित्वाऽऽह-‘हर त्रिः’ इति । हरति त्रिराग्नीध्रः ॥ १ ॥

खलु प्रतिष्ठात्मकश्च स । ‘इयम् उ वै’ पृथिव्यपि खलु ‘प्रतिष्ठा’ अस्त्यम् । ‘अथैतन्’ इदानीम् ‘अपय-
मिदैन’ अमार्गेणैव प्रतिपद्यते, ‘यदेता’ कैर्ननो ‘दिशम्’ ‘एति’ गच्छति । उपस्थानस्य प्रतिष्ठिति-
हेतुता प्रतिपादयति-तद्यदिति । ‘एतत्’ एतेनोपस्थानेन ‘एमा’ प्रतिष्ठा रूपां पृथिवीमेव ‘अभिप्रत्यैति’
साम्मुख्येन प्रतिपन्नो भवति ‘प्रतिष्ठापाम्’ अस्या ‘प्रतिनिष्ठति’ च विर सिर्पि कमत इत्यर्थं ॥ १९ ॥

विहिते शालाह्वयोपस्थाने मन्त्रन्यय व्याचष्टे-निवेशन इति । निवेशनो वसुनि अस्मिन्निति ‘निवेशनः’ ।
सङ्कल्पन्ते धनान्यस्मिन्निति ‘सङ्गमनः’ । आधातारथेययोरेदोषवारेणाग्ने पृथिवीलोकेवमित्यभिप्रेत्याह-निवे-
शनो ह्ययं लोक इति । विश्वधर्मस्य सर्वशान्दान्निवायकत्व व्याचष्टे-सर्वाणीति । उत्तरार्द्धं ह्य निगद-
ध्याह्वादात्मिन्याह-यथैव यजुरिति ॥

मन्त्रार्थलु-योऽयमिति ‘वसुनां’ घनानां ‘निवेशनः’ एकाग्रयणं ‘सङ्गमनः’ सङ्गत्याधारश्च, ‘विधा
रूपा’ सर्वाणि रूपाणि व्याह्वनीयदक्षिणान्यतिप्रणोताग्नीद्वयविष्वयप्रसृतीनि ‘शुचीभिः’ कर्मभिः ‘अभिचष्टे’
अभिपश्यति । कथं पश्यतीत्यपेक्षायामाह-‘सत्यधर्मा’ अविदधधर्मकारि ‘सविता’ ‘देव इव’ स यथा
सर्वमभिपश्यति, तथेत्यर्थः । य. ‘एन्द्रो न’ एन्द्र इव ‘पथीनां समरे’ परिपथियमि. सह सङ्ग्रामे ‘तस्थौ’
स्थितवान् । नकारोऽत्रोपमाधीय, “ उपमार्थीय उपरिष्ठादुपवारस्तस्य येनोपनिर्मिते ” (नि. १।२।१) इति हि
यास्तः ॥ २० ॥

इति श्रीताम्रगाथायविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माण्डूकिनीयशतपथब्राह्मणमाध्वे सप्तमकाण्डे

द्वितीयेऽध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥ (७-२-१) ॥

अथ शालाह्वयोपस्थानमभिधाय प्रायणीयेऽर्धे विश्वधे-अथ प्रायणीयमिति । शालाह्वयोपस्थानान्तर्गतं

प्रत्येत्य प्रायणीयेन प्रचरति । प्रायणीयेन प्रचर्य सीरं युनक्तयेतद्वाऽएनं
देवाः संस्कारिष्यन्तः पुरस्तादग्नेन समार्धयस्तुथैवैनमयुमेतत्संस्कारिष्यु-
न्पुरस्तादग्नेन समर्धयति सीरं भवति सीरं ह्येतत्सीरमिरामेवास्मिन्ने-
तद्दधाति ॥ २ ॥

प्रत्येत्य प्रायणीयेन प्रचरति । प्रायणीयेन प्रचर्य सीरं युनक्ति । एतद्वाऽएनं देवाः संस्कारि-
ष्यन्तः पुरस्तादग्नेन समार्धयन् । तर्धैवैनमयुमेतत्संस्कारिष्यन् पुरस्तादग्नेन समर्धयति । सीरं भवति ।
सीरं ह्येतद्-यत् सीरम् । इरामेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ २ ॥

‘अय’ शब्दार्थः । ‘प्रायणीयम्’ प्राक्तनं ज्योतिषोमिकम् अदिली चक ‘निर्वपति’ (का. श्रौ. सू. ७।१।४०) ।
(दे. ब्रा. १ प. २ अ. १ ख.) (आ. श्रौ. सू. ४।२।१८, १।१) । अये सीरोन्नं विधानं प्रायणीयेनः
काथितं पदार्थानुवदति-अस्य हविष्कृतेत्यादिना । ‘तस्य’ प्रायणीयस्य ‘हविष्कृता’ हविष्कृच्छन्देन सह
हविष्कृदाहानकाले वाग्विसर्गं कुर्वन् । हविष्कृदाहानकाले वा हविष्कृदाहानकाले वाग्विसर्गो विकल्पितः, सप्त निव-
मार्थोऽयमनुवादः । ‘सम्बन्धः’-एते पुरोधसगणनगो-गणयेयन् । यद्वा, सम्बन्धवत् यद्वा “वृथिति देव-
यजति” इत्यादिना पुरोधे लभ्यते, तन् पुरोधे ‘हृदि’ तस्य ‘पूर्वेण परिपदेश’ वेदि’ परिगृह्य ‘ततो
लिखित्वा स्थयेन प्राचींश्चिरो लेखाः कृत्वा आग्नेयं प्रयच्छतुः’ आहं ह्ये । किमिष्येत्यादिनाह-द्वर त्रिरिति ।
ह आग्नेय । ख कृत्वा लेखाः विचारं ‘हर’ इति प्रैवार्थः । प्रेषितेनाग्नेयेण कर्त्तव्यमाह-द्वरति त्रिरिति ॥ १ ॥

विहितस्य प्रायणीयहविषः प्रचारं विधये-प्रत्येत्येति । ‘प्रयेय’ महावेदेः प्रयागप्य ‘प्रायणीयेन’
हविषा प्रचरेत् । प्रयेयेति वचनादेव पूर्वानुक्तं सम्बन्धवत्सङ्गादिकं महावेदानेव कर्त्तव्यम्, न तु प्रायणीयवेदा-
निति प्रायणीयेन । प्रायणीयान्ते सम्बन्धे प्रास्तोपनिषत्तानां सीरोन्नद विधये-प्रायणीयेन प्रचर्य सीरं
युनक्तीति । ‘प्रायणीयेन’ प्रायणीयसंबन्धे प्रचर कृत्वा, ‘सीरं’ हलं ‘युनक्ति’ युञ्जन्त्ये । विहितं सीर-
योन्ने प्रजापतेः सीरलक्षणेनात्मेन समर्धनमात्रा देवकर्तृकं संस्कारं प्रतिपादयति-एतद्वा एनमिति । ‘एतन्’
एतदहं एतन्मिन्नसरे यत्तु ‘एनं’ रिवरं प्रजापतिं विभक्त्यावयव वयनेन संस्कारिष्यन्तो ‘देवाः’ ‘पुरस्तात्’
ततः प्रागेव सीरलक्षणेनात्मेन समर्धयन्तु । एवमेव ‘अयं’ यजमानोऽपि ‘एने’ प्रजापतिं विद्यात्किरूपेण
‘संस्कारिष्यन्’ तदा प्रागेव सीरलक्षणेनात्मेन ‘समर्धयति’ । सायणैर्वचनेन तस्मात्संस्कारोऽस्ति-सीरं यद-
सीत्यादिना । इत्या अग्नेन सह वर्तते इति सेत्य, एतदेव पुरोधेण मन्त्रेणैवयुच्यते । अतः कर्त्तव्यत्वात्तन्नेन
सीरस्य विधानम् ‘इयम्’ अजन् एव ‘अस्मिन्’ संस्कारमाने विद्यात्किरूपे प्रजापती ‘एतत्’ एतदहं
‘दधाति’ स्वयमिति ॥ २ ॥

(त्वौ) औदुम्बरं भवति । (त्वू) ऊर्वे रस उदुम्बुर उकुर्वेनमेतद्रसेन समर्षयति मौञ्जं परिसीर्यं त्रिवृत्तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३ ॥

सोऽग्नेर्दक्षिणाथं श्रोणिम् । (ज) जघनेन त्रिष्टुत्तरस्याथस्य पुरस्ताद्युज्यमानमभिमन्त्रयते सीरा युञ्जन्ति कथयो युगा वितन्वते पृथगिति ये विद्वाथसस्तु कथयस्ते सीरं च युञ्जन्ति युगानि च वितन्वते पृथगधीरा देवेषु सुमयेति यज्ञो वै सुम्नं धीरा देवेषु यज्ञं तन्वाना ऽइत्येतत् ॥ ४ ॥

औदुम्बर भवति । ऊर्वे रस उदुम्बरः । ऊर्वेनमेतद्रसेन समर्षयति । मौञ्जं परिसीर्यम्-त्रिवृत् । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३ ॥

सोऽग्नेर्दक्षिणा श्रोणिं जघनेन त्रिष्टुत्तरस्यास्य पुरस्ताद्युज्यमानमभिमन्त्रयते-“ सीरा युञ्जन्ति कथयो युगा वितन्वते पृथक् ”-इति । ये विद्वासस्ते कथयः । ते सीरं च युञ्जन्ति,

सीरोपदानमृत वृक्षविशेष विधान स्तोत्रि-औदुम्बरं भवतीति । उदुम्बरस्य विकार औदुम्बर । ऊर्वे रस उदुम्बर इति । ‘ ऊर्क् ’ बृहत्कर्मन्त्र, तदा मको रस एव उदुम्बरवृक्षात्मना पारणत । अत एव ध्रुवते-“ देवा वा ऊर्जं ब्रह्मजत तत उदुम्बर उदतिष्ठन् ” (श० प० ३ । २ । १ । ३३) इति । ऊर्वे-वेनमित्यादि । ऊर्वेण रसेने-पर्यं । सीरोजनायांनां रज्ज्नां प्रवृत्तिद्वय विषये-मौञ्जमिति । ‘ परि-सीर्यं ’ परित सीरस्य योजनाथोपयुज्यमान दाभ ‘ मौञ्जम् ’ मुञ्जतृणीर्भित ‘ त्रिवृत् ’ त्रिगुणश्च कर्त्तव्यम् । तस्योक्तो बन्धुरिति । ‘ तस्य ’ मौञ्जवस्य त्रिवृत्वस्य च स्तावक “ सीवा योनिर्येयं मुञ्ज ”-इत्यादिकम् (श, प ना ६ । ३ । १ । २६) “ त्रिवृदग्निर्वावानग्निः ”- (श, प, ना. ६ । ३ । १ । २६) इत्यादि च वाक्य प्रामाण्यत्वं, अत्रानुसन्धेयमित्यर्थं ॥ ३ ॥

युज्यमानस्य सीरस्य स्थानविशेषविशिष्टमभिमन्त्रण विषये-सोऽग्नेरिति । चेष्यमाणस्याग्नेर्वावान् भूमाग दौत्वेन मनेन चतुरस्रीकृत तस्य ‘ दक्षिणां श्रोणिं जघनेन ’ दक्षिणापरेण तस्य पश्चात् ‘ तिष्ठन् ’ ‘ उच्यते-सस्य ’ अग्निश्चेत्तन्मन्त्रिण उन्पूर्वैकोऽगस्य ‘ पुरस्तात् ’ ‘ युज्यमान ’ सीर युगावन्तीर्दादिभि सह रज्ज्वा बध्यमान “ सीरा युञ्जन्ति ”-इति मन्त्रद्रव्येन ‘ अभिमन्त्रयते ’ । अभिमन्त्रण नाम मन्त्रेण स्पर्शमागस्यार्थैस्त्वेष्यपूर्वैकमनुसन्धानम् । उक्त हि-“ मन्त्रमुच्चारयन्नेव मन्त्रार्थत्वेन सम्भरेत् । तेषां तन्मना भूवा ह्यादेतदनुमन्त्रणम् ।

१-औदुम्बरम् । का० धी० सू० १० । ११ । २-मौञ्जं त्रिवृद्वन्वयम् । का० धी० सू० १० । ३३ ।

३-पूर्वोक्तत्वात् स दक्षिणामग्निश्रोणिपरेण तिष्ठन् युज्यमानमभिमन्त्रयते सारा मुञ्जतीति । का धी० सू० १० । ३४ ।

४-नेदमनुमन्त्रणम् । किन्तु अभिमन्त्रणम् । कर्मात्याभिमन्त्र इति वारक । आभिमन्त्रेण मन्त्र-उपसृष्टत्वात्तदपि गुणदर्शकत्वात् अभिमन्त्रणम् । मन्त्रे गुणपरीक्षणार्थं वा । इति देवोच इति वा-यामप्याभिमन्त्रयन्ते इति सूत्रे एतदनुमन्त्रणमप्युक्तमित्यादि-वेदान्तविशेषः । अनुमन्त्रणमनुमन्त्रणं तु निगमे कथयत्येव । अगुत्सवेषां अनुमन्त्रणमिति । तत्रापि वाचस्त्वोचितं अनुमन्त्रण अभिमन्त्रण च उपसृष्टत्वात् एतद्वत् इति इत्यां तावन्नायायौक्यमस्तदनुमन्त्रणमिति चेत्तम् ।

(२) युजक्त सीरा ष्वि युगा तनुध्वमिति । युञ्जन्ति हि सीरं ष्वियुगानि तन्वन्ति कृते योनौ वपतेह वीजमिति वीजाय वाऽएषा योनिष्क्रियते यत्सीता यथा ह वाऽभ्रयोनी उेतः सिञ्चेदेषं तद्यद्वृष्टे वृषति गिरा च श्रुष्टिः सुभराऽभ्रसन्नऽडुति व्वाग्ने गीदन्नर्थं श्रुष्टितुं दीयऽडुत्सृण्वः पक्वमेयादिति यदा वाऽभ्रं पच्यतेऽथ तत्सृण्व्योपचरन्ति द्वाभ्यां युजन्ति गायत्र्या च त्रिष्टुभा च तुत्योक्तौ वृन्दुः ॥ ५ ॥

युगानि च वितन्वते पृथग् । “धीरा देवेषु सुन्नया”- (वा० सं० १२ । १७)-इति । यतो वै सुन्नम् । धीरा देवेषु पन्नं तन्वाना इत्येतत् ॥ ४ ॥

“युजक्त सीरा षि युगा तनुध्वम्”-इति । युञ्जन्ति हि सीरं, षि युगानि तन्वन्ति । “कृते योनौ वपतेह वीजम्”-इति । वीजाय वाऽएषा योनिष्क्रियते-यत् सीता । यथा ह

एतदेवामिन्द्रजलज्जग्मेत्तन्वाविति ” इति । अत्र च सीरयोजननाय तदमिन्द्रजलस्य च मिलितसकर्म-कर्तव्यतया यौगलदाय कर्मिन्दोऽजलीयते । तत्रामिन्द्रजलस्य तत्कार्यतया प्रधानत्वात् सीरयोजननम्पूर्वः कुर्यात्, तत्संस्कारात्मकममिन्द्रजलं तु द्वितीयः प्रतिप्रस्थाता कुर्यात् । उक्तं हि सूत्रमात्रकृता कर्कोपास्या-येन-“प्रतिप्रस्थाताऽमिन्द्रजले-सीरा युञ्जन्तीत्यनेन मन्त्रेण, योजने तु प्रधानत्वात्पूर्वः” (का. श्रौ. सू. १७।१४। क. मा.) इति ॥

तत्र “सीरा युञ्जन्ति” इति गायत्री प्रथमो मन्त्रः, तस्याः पूर्वार्द्धमनूप न्यायष्टे-सीरा युञ्जन्तीति । ये विदाः सस्ते कवय इति । मन्त्रालेन ‘कवि’-शब्देन सीरयोजनप्रकार सम्पन्नानाम्नास्तदभिज्ञा विवक्षिता इत्यर्थः । सीरश्चेति । “सुरां सुदृक्”-(वा. सू. ७।१।१९) इत्यनेन मन्त्रे सीरशब्दान् परस्य अमः आकारः । युगानि चेति । “शेऽञ्दसि बृहन्”-(वा. सू. १।१।१००) इति युगशब्दात् परस्य शेर्मन्त्रे लोप इत्यर्थः । उत्तरार्द्धमनूप न्यायष्टे-धीरा देवेष्विति । सुतशब्दात् परस्य द्वितीयेकवचनस्य या आदेशः (वा. सू. ७।१।१९) । सुतशब्दात् यञ्जः खलु सुन्नसन्नामिधेयः । वितन्वते इति प्रकृतस्य कर्मणोऽनुपह्वयह-तन्वाना इत्येवमिति ॥

तदप्यमन्त्रार्थः- ‘कवयः’ तदभिज्ञाः ‘सीरं’ च ‘युञ्जन्ति’ कर्मणो योष्यं वञ्जन्ति षड्भ्रमदशादि-संख्यानानन्दुर्हा योजनाय ‘पृथग्’ भेदेन ‘युगानि च’ ‘वितन्वते’ विस्तारयन्ति । किं इत्यन्तः ? ‘देवेषु’ ‘सुन्नम्’ अश्विनजलज्जग्मे दन्नं ‘तन्वानाः’ विस्तारयन्त इति । अत एव ‘धीराः’ तदुपायमृतया त्रिया युक्तः ‘इति’ ॥ ४ ॥

युजन्तेति त्रिष्टुप् । तद्वितीनोऽमिन्द्रजलमन्त्रः । पुरा परोक्षबृहत्कोऽज एवास्य षादेन प्रायश्चवदुभ्यते । हे पक्वमनूपतयाः । ‘सीरा’ पूर्ववदाकारः (वा. सू. ७।१।१९ ।) सीरं ‘युजक्त’ वन्तीति । युजेः (वा. पा. ४. उ. ७) ङोऽदि मन्त्रयुक्ते बृहद्वचनस्य “ततततवपनाथ”-(वा. सू. ७।१। ४९) इति तषादेशः ।

सु दक्षिणमेवाग्रे युनक्ति । (तस्य) अथ सव्यमेवं देवत्रैतरथा मानुषे
पङ्कवं भवति द्वादशगवं वा चतुर्विंशतिगवं वा संवत्सरमेवाभिस-
म्पदम् ॥ ६ ॥

वाऽअयोनी रेतः सिधेद्-एवं तद्-पङ्कष्टे वपति । “ गिरा च श्रुष्टिः समरा असन्नः ”-
इति । वास्वि गीः, अन्नं श्रुष्टिः । “ नेदीय इत्सृण्यः पञ्चवमेपात् ”-(वा. सं. १२।६८)
इति । यदा वाऽअन्नं पच्यते-अयं तत् सृणोपचरन्ति । द्वाभ्यां युनक्ति-गायत्र्या च त्रिष्टुभा च ।
तस्योक्तो बन्धुः ॥ ५ ॥

स दक्षिणमेवाग्रे युनक्ति । अथ सव्यम् । एवं देवत्रा । इतरथा मानुषे । पङ्कवं भवति, द्वादशगवं
वा, चतुर्विंशतिगवं वा-संवत्सरमेवाभिसम्पदम् ॥ ६ ॥

अत एव श्रमोऽऽपोनाभव । ‘ युगा ’ पूर्ववच्छेदोप (पा. सू. ७।।३९) युगानि च ‘ वितनुष्वं ’ विस्तार-
यनेति । प्र-पञ्चदुकार्यं श्रुति- स्वयं परोक्षवद् व्याचष्टे-युञ्जति इति । ‘ सीर युञ्जति ’ ‘ युगानि ’ च ‘ वित-
न्वन्ति, ’ कवच इति शेषः ॥

द्वितीयपादमनूय व्याचष्टे-बीजाय वा इति । बीजवपनाय नीतारूपा योनिर्विधीरते । विपक्षे दोषमुद्राव-
यति-यथा ह वा इति । ‘ अकृष्टे ’ अलिखिते ‘ यत् ’ यदि ‘ वपति, ’ तर्हि ‘ अयोनी ’ गर्भाशयारन्यत्र
यथा रेत सेरुस्तथा व्यर्थं भवेदित्यर्थः ॥

तृतीयपादमनूय तत्राययोगीं श्रुष्टिशब्दयो मन्त्रेण वागन्वर्थतामाह-वास्वि गीरन्नं श्रुष्टिरिति । चतुर्थ-
पादमनूय तत्तात्पर्यमाह-यदा वा इति । ‘ यदा ’ खलु समये- अन्नं त्र्यंशेतिवादि स्वयं पक्व भवति । ‘ शय ’
तदानीं ‘ नृणां ’ दात्रेण ‘ उपचरन्ति ’ लुनन्तीत्यर्थः ॥

मन्त्रार्थानु-हे यजमानपुरुषा ‘ सीरा ’ सीर हल ‘ युनक्त ’ योजयति, ‘ युगा, ’ युगानि ‘ वितनुष्वं ’
विशेषेण योक्तव्यं निमित्तिस्तारयति । ‘ इह ’ श्रेत्रे ‘ योनी ’ स्थाने ‘ कृन् ’ संसृष्टे सति ‘ वीजं ’ बीजादि
‘ वपन ’ निक्षिपते-त्यर्थः । केन साधनेने यजेत्तापामाह-गिरा चेति । ‘ गिरा ’ वाचा ‘ वा ओजरी ’ श्रुत्यादि-
वक्ष्यमाणमन्त्ररूपयो च-शब्दाश्रयसेनापि, वपनेति सम्बन्धः । ‘ श्रुष्टि ’ गीजादिकाज्जातिः, ‘ समरा. ’
फलकृतेन भरसा भरणेन सह वर्तन इति समरा, अमितकृतेनि यावत् । तादसी ‘ नः ’ अत्माक यथा
‘ असन् ’ भवेत् । ‘ हन् ’ शब्दोऽनर्थकः (निरु. १ । ३ । ४ ।) । ‘ सृण्यः ’ अङ्कुराकारस्य लवणमाश्रयस्य
दात्रस्य ‘ नेदीय ’ अन्तिकतमं ‘ पङ्कं ’ बीजाग्रज यथा ‘ आ-इपात् ’ आगच्छेत्, तथा वपतेति सम्बन्धः ।
“ सृष्टिरहुसो भवति, सरणात् ”-(निरु. ९ । ४ । ९ ।) इति हि पारकः ॥

तच्च युनर्भानाभिसम्पन्नं द्वाभ्यां गायत्रीश्रुष्टिभ्यां ऊर्गोदिताह-द्वाभ्यामिति । तस्य द्विसत्यायोगस्यार्थ-
वाशे “ द्वाभ्यां प्रवृत्तिति द्वायजमान ”-(शा. प. ६ । १ । २ । ७) इत्यादिना पञ्चकाण्डे प्रागाज्जात
इत्याह-तस्योक्त इति ॥ ५ ॥

विहिते सीरयोजने दक्षिणसव्ययोर्दुर्वयो. पौर्वायं विधत्ते-स दक्षिणमेवाग्र इति । ‘ सः ’ अच्युं.

(मु) धुयेनं ब्रिकृपति । (त्यु) धुन्नं वै कृषिरेतद्वाऽवास्मि वै वाः
संस्कारिष्यन्तः पुस्ताद्भ्रमदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतत्संस्कारिष्यन्पुस्त
उन्नं दधाति ॥ ७ ॥

स वाऽवात्मानमेव ब्रिकृपति । नु पक्षपुच्छान्यात्मंस्तदन्नं दधाति य
वाऽवात्मन्नं धीयते तदात्मानमवति तत्पक्षपुच्छान्यय यत्पक्षपुच्छं
नैव तदात्मानमवति नु पक्षपुच्छानि ॥ ८ ॥

अयेनं ब्रिकृपति—अन्नं वै कृषिः । एतद्वाऽवास्मिन्देवाः संस्कारिष्यन्तः पुस्ताद्भ्रमदधुः । तथै
वास्मिन्नयमेतत् संस्कारिष्यन्पुस्तादन्नं दधाति ॥ ७ ॥

स वाऽवात्मानमेव ब्रिकृपति—न पक्षपुच्छानि । आत्मंस्तदन्नं दधाति । यद्वा वाऽवात्मन्नं
धीयते—तदात्मानमवति, तत्पक्षपुच्छानि । अयं पक्षपुच्छेषु—नैव तदात्मानमवति, न पक्ष-
पुच्छानि ॥ ८ ॥

दक्षिणनेव ' धुयेनं प्रयत्नं युज्यात्, तदनु ' सव्ये ' वान धुयेनियर्थः । ' एवम् ' उक्तकरणम् ' देववा '
देवेषु कृते स्यात्; मनुष्यत्ववहारे तु ' इतरथा ' स्वयः पूर्वो, दक्षिणः पश्चादिनि मेरुः ॥

सहियोजने भनदुष्टं वैकृतिकं सङ्गमिनं विनते—यद्गुणमिच्छादिना । षड्गणः सनादनाः षड्गणम् ।
" तद्विनार्योत्तररत्नहारं च "—(पा. सू. २ । १ । १११) इति सनादारे तन्नुत्तरैकदेशे शिषुः । तन्नो
" गोरद्वितद्वि "—(पा. सू. १ । १ । १२२) इति तन् सनात्तनाः । तथा ' द्वाद्दशानम्, '
' चतुर्विंशतिम् ' चेति पञ्चौ । तत्रापि पञ्चमे तथैव सनात्तः, सनात्तन्ध । " षड् द्वादश चतुर्विंशति
वा युक्तं पूर्वोत्तरसंज्ञम् "—(का. श्रौ. सू. १७ । ३३ । ३४) इति द्विसूत्रम् । सङ्गमिनयेऽनु-
पत्तिमाह—सैवत्तरमेवेति । सनात्त इति सम्पत् । षड्दु—द्वादशानाम्—चतुर्विंशत्येवमात्तन्मन्त्रमने
सादरां संवत्सरमन्त्रिण्य क्रोडयेने पञ्चा उपाजाः इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अयं ब्रिकृपति—अयेनं ब्रिकृपति—अयेनमिति । ' एवम् ' आत्मनम् । तदेव कर्मणस्तद्वना
सौमि—अन्नं वा इति । ' अन्नं ' यद् ' इतिः ' तदेद्वनम् । ह्ये एव हि सनात्तं पश्यते । कर्मणमेव
तदेवकर्तृत्वात्तद्वना सौमि—एवमा इति । ' पुस्तादन् ' वयनम् प्रणेव ' देवाः ' संस्कारं कारिष्यन्तः
' अस्मिन् ' आत्मनि ' एतन् ' एतेन कर्मणेन ' अन्नम् ' एव स्यादित्यन्तः, तथैवाऽप्यननोऽपि इति ॥ ७ ॥

अयं पक्षपुच्छानि विहत्यात्मनेव कर्मणं विनते—स वा आत्मानमिति । आत्मंस्तदिति । ' तन् '
तेन कर्मणोऽन् ' आत्मन् ' आत्मनि ' अन्नम् ' एव स्यादित्यन्तं मति । अयत्तन्मन्त्रमन्त्रं सौमि—यद्वा
या इति । ' आत्मन् ' आत्मनि परेव ' अन्नम् ' धीयते ' स्वाप्यते, ' तन् ' एतन्नं पक्षपुच्छेऽपि
' आत्मानं ' यदिति । पक्षपुच्छेष्वनामानं त्वकिञ्चि—कर्मण्यह—अयं यदित्यादिना ॥ ८ ॥

सु व क्षिणाद्येनाग्नेः । (३) अन्तरेण परिश्रितः प्राचीं प्रथमाथं सीतां कृषति । शुनथं सुफाला विकृषन्तु भूमिथं शुनं कीनाशा ऽभिमियन्तु वाहे इति शुनथं शुनमिति यद्दे समृद्धं तच्छुनथं समर्धयत्युर्वेनामेतत् ॥ ९ ॥
 (३) अथ जघनार्धेनाग्नीचीम् । (३४) घृतेन सीता मधुना समज्यताम् ”-इति । यथैव यजुस्तया व पुः । “ विश्वेदेवैरनुमता मरुद्भिः ”-इति । विश्वे च वै देवा मरुतश्च वर्षस्येशने । “ ऊर्ज-
 वती पयसा पिन्वमना ”-इति । रतो वै पयः । ऊर्जस्वती रसेनाग्नेन पिन्वमाना-इत्येतत् ।

६ दक्षिणाद्येनाग्नेरन्तरेण परिश्रितः प्राचीं प्रथमां सीतां कृषति । “ शुनं सुफाला विकृषन्तु भूमि । शुनं कीनाशा ऽभिमियन्तु वाहेः ”-(वा० सं० १२ । ६९) इति । शुनं शुनमिति । यद्दे समृद्धम्-तच्छुनम् । समर्धयत्युर्वेनामेतत् ॥ ९ ॥

अथ जघनार्धेनाग्नीचीम् । “ घृतेन सीता मधुना समज्यताम् ”-इति । यथैव यजुस्तया व पुः । “ विश्वेदेवैरनुमता मरुद्भिः ”-इति । विश्वे च वै देवा मरुतश्च वर्षस्येशने । “ ऊर्ज-
 वती पयसा पिन्वमना ”-इति । रतो वै पयः । ऊर्जस्वती रसेनाग्नेन पिन्वमाना-इत्येतत् ।

अथ परिश्रितां समीपे ब्राह्मणो दक्षिणमार्गेऽतततः प्रागायता सीतां विषत्ते-स दक्षिणाद्येनेति । ‘ परि-
 श्रितोऽन्तरेण ’ तत्संबन्धमेव विद्याग्नेः ब्राह्मणो ‘ दक्षिणाद्येन ’ दक्षिणपार्श्वे प्रागायतार्गां ‘ प्रथमां ’ ‘ सीतां ’
 साङ्गलपद्मति कृषेत् । “ अन्तराऽन्तरेणयुक्ते ”-इति (पा. सू. २ । ३ । ४ ।) परिश्रिचन्दे द्वितीया ।
 तत्र पूर्वार्द्धेपादानेन मन्त्र विधाय तत्रत्यशुनशब्दस्य सपृदार्यवाचकतया प्रथमसीतायाः समर्धेनाग्ने-शुनं
 सुफाला इत्यादिना ॥

मन्त्रस्यायमर्थः-“शुनम् इति सुखनाम” (निघ. ३ । १ । १) तत्र क्रियाविशेषणम् । ‘ सु ’ शोभना-
 ‘ फालाः ’ साङ्गलामस्थिताः कुशमिदा । ‘ शुनं ’ सुखम् यथा स्यात् तथा ‘ भूमि ’ ‘ विकृषन्तु ’ ‘ विच्छिन्नन्तु,
 ‘ फाला ’-इति “ विकृषता विषत्ते ”-(घा. पा. म्वा. प. ५ । ७) इति । फालयन्ति-भूमिं विदारयन्ति
 ते फालाः । ‘ कीनाशाः ’ कर्षकाः । ‘ वाहेः ’ अतदुद्भिः सहिताः ‘ शुनं ’ नुसुखम् ‘ अभिमियन्तु ’ अभिगा-
 चन्तु । “ कीनाशास्तु-शब्दस्ये-स्यादच्छत्ते कर्षके यमे ”-इत्यनेकार्थतिलकः । “ शुनासीता ” द्विवचनस्य
 “ सुपां सुलृक् ”-(षट्. सू. ७ । १ । २२) इति वारेशः । वाच्चादिव्यावित्यर्थः ॥ तौ “ इविपा ” उद्वेनेन
 ‘ तोषामाना ’ भूमिं विच्छन्तौ । “ द्वितीयादिवैषकर्मा ”-(निघ. २ । १९ । १९९) “ जस्ये ” जसम्यम्
 ‘ शोषवतीः ’ शीघ्रादिकाव्यजानि “ मुषिषलाः ’ शोभनफलोमेता. ‘ कर्तन ’ कुस्तम् । “ शुनो जपुः, कुस्त-
 म्पारिषेः सीर आदिव्य-स्मरणम् ”-(निघ. ८ । ४ । १) इति द्विव्यासः । “ इति ”-शब्दः लट्क-
 नामसु “ कम्, क्वत्, इतिः ”-(निघ. १ । १२ । १९) इति-मथितः । “ कर्तन ”-इति, “ तत्तत्तत्तत्त-
 नाम ”-(पा. सू. ७ । १ । ३५) इति त्रसम् । द्वित्वे बहुवचनं त्रसम् ॥ ९ ॥

ततोः दक्षिणमार्गेणस्योदममममं पश्चिमपार्श्वे द्वितीयां सीतां विषत्ते-अथ जघनार्धेनेति ॥ तत्र मन्त्रं
 विषत्ते-घृतेनेति । अथ अथमपादो निगदन्वाप्यात इत्याह-यथैव यद्देरिति ॥ द्वितीयाद्येऽनुमतेति

वै देवा मरुतश्च वृषुस्येशतऽङ्गुर्जस्वती पुषसा पिन्वमानेति रसो वै पुष
 ऽङ्गुर्जस्वती रसेनाग्नेन पिन्वमानेत्येतदस्मान्तीति पुषसाऽभ्याववृत्स्वे-
 त्यस्मान्तीति रसेनाभ्याववृत्स्वेत्येतत् ॥ १० ॥

(३) अथोत्तरार्धेन प्राचीम् । (चींछां) लाङ्गलं पवीरवदिति लाङ्गलं
 रयिमदित्येतत्सुशेवं च सोमपित्सरु इत्युत्र वै सोमस्तदुदपति गामासिं प्रफुञ्च्यै
 च पीवरी प्रस्थावद्रथग्राहणमित्येतद्धि सुर्वं च्रीतोदपति ॥ ११ ॥

“ अस्मान्तीति पुषसाऽभ्याववृत्स्व ”- (वा० सं० १२ । ७०) इति । अस्मान्तीति रसेना-
 भ्याववृत्स्वेत्येतत् ॥ १० ॥

अथोत्तरार्धेन प्राचीम् । “ लाङ्गलं पवीरवत् ”-इति । लाङ्गलं रयिमदित्येतत् ।
 “ सुशेवं सोमपित्सरु ”-इति । अत्र वै सोमः । “ तदुदपति गामासिं प्रफुञ्च्यै च
 पीवरीम् । प्रस्थावद्रथग्राहणम् ”- (वा. सं. १२ । ७१) इति । एतद्धि सर्वं श्रीतोदपति ॥ ११ ॥

शब्दस्य विश्वदेवानां मन्त्राश्च वृष्टींशित्त्वं प्रयोक्तृमिति व्यापटे-विभे च वै देवा इति । ‘ बर्षस्य ’ वृष्टेः
 ‘ ईशते ’ प्रयोजका मन्त्रि । “ अधीमर्ष ”- (पा. सू. २ । २ । १२ । १) इति कर्मणि घञी । वृत्तियपादे
 पयःशब्दस्य रसोऽर्षः इति व्यापटे-रसो वै पय इति । तत्रैव ‘ पिन्वमाना ’-इति पदमभ्याह-प्राक्पदे-
 नान्वेतीति व्यापटे-अग्नेन पिन्वमानेत्येतादिति । अतर्षेऽपि पयःशब्दो रसवचन एव ॥

मन्त्रस्यापमर्षः-‘ सीता ’ पश्चिमत् उदीची क्रियमाणा लाङ्गलपद्धतिः ‘ मधुना घृतं ’ मधुरेणोदकेन ‘ सम-
 ज्यता ’ संतिग्यताम् । “ घृतमित्युदकनाम, त्रिवर्तः सिद्धित्कर्मणः ”- (निर. ७ । ७ । १) इति हि
 यास्कः । ‘ विधीर्षैः ’ वृष्टींशित्त्वाः ‘ मरुद्विष ’ गणदेवैः ‘ अलुमता ’ अभ्यनुज्ञाता, तथा ‘ पुषसा ’ रसेन
 ‘ ऊर्जस्वती ’ बलकारसोपेता, तथा ‘ पिन्वमाना ’ सेवन् ऊर्ध्वती, अग्नेनेति शेषः । तथा धृतिरेव व्यापटे-
 अग्नेन पिन्वमानेत्येतादिति । एवं सुते हे ‘ सीति । ’ त्वम् ‘ अस्मात् ’ ‘ अभ्याववृत्स्व ’ अतिशयेनाभिमुख-
 माहृत्वा म्भेत्यर्थः ॥ १० ॥

अथोत्तरार्धे प्रागमवर्णां वृत्तीणां सीतां निषत्ते-अथोत्तरार्धेनेति । “ प्रकृष्या साधुः ”-इतिवद्-
 “ वृत्तीणां सप्तम्यर्थे ”- (पा. सू. २ । २ । १८ च. वा.) । तत्र मन्त्रं विषत्ते-लाङ्गलमिति । तत्र
 प्रथमपादे-मुनेः-अग्नेनेन-अस्मान्तिपादद्वारा कर्मस्य साधनत्वात् कर्मणया पवीरवदिति व्यापटे-
 लाङ्गलं रयिमदिति । द्वितीये पादे “ सोमपित्सरु ”-इति पदेकदेशमृतस्य सोमशब्दस्यात्मर्ष इत्याह
 अत्र वै सोम इति । अस्तमर्षपरिहितस्य पदापेक्षितस्य समीचीनमपित्रीत्याह-एतद्धि सर्वं श्रीतोदपतीति
 “ उदपति ” उदमपतीत्यर्थः ॥

(त्व) अथ पूर्वार्धेन दक्षिणाम् । कामं कामदुषे धुक्ष्व मित्राय वरुणाय च ॥ इन्द्रायाश्चिभ्यां पूष्णे प्रजाभ्यऽओषधीभ्यऽइति सर्वदेवत्या वै कृषि-
रेताभ्यो देवताभ्यः सुर्वान्कामान्धुक्ष्वेत्येतदित्युमे कृपत्यथेति । अथेत्य-
थेति तद्दक्षिणावृत्तद्धि देवत्रा ॥ १२ ॥

अथ पूर्वार्धेन दक्षिणाम् । “ कामं कामदुषे धुक्ष्व मित्राय वरुणाय च । इन्द्रायाश्चिभ्यां
पूष्णे प्रजाभ्य ओषधीभ्यः ”—(वा. सं. १२ । ७२) इति । सर्वदेवत्या वै कृषिः । एताभ्यो
देवताभ्यः सर्वान्कामान्धुक्ष्वेत्येतत् । इत्युमे कृपति, अयेति, अयेति, अयेति—तद्दक्षिणावृत् ।
तद्धि देवत्रा ॥ १२ ॥

मन्त्रार्थसु—‘ लाङ्गल ’ इत् ‘ पवीरवत् ’ पवि. धारा, सा अस्यास्तीति पवीर कालम् । रो मत्वर्थे,
द्विष्यं तु च्छान्दसम्,—तत् पवीरमस्य लाङ्गलस्यास्तीति पवीरवत्, कालसयुक्तमित्यर्थः । ‘ शेषमिति ’—सुख-
नाम (निघ. ३ । १ । १७) । सुप्र शोभन शेषवति सुखवति तत् ‘ सुशेवम् ’ । सोम पिबतीति ‘ सोमयाः ’
यजमानः, तस्मिन् ‘ सोमसि ’ यजमाने ‘ स्तरति ’ पापादिक नाशवतीति ‘ सोमपित्सर ’ । यद्वा, सोममत्र
पाति रक्षति स सोमयाः, तस्मिन् वर्तमानम् अशनायाद्दुःखं स्तरति नाशयति इति तथा; ध्रुतेरभिनतमेतद्
न्याहयानम् । सोमपीत्यत्र सतम्याः अलङ्कृ च्छान्दसः (पा. सू. १ । ३ । ९) । यदित्यम्भूत
लाङ्गलम्, ‘ तत् ’ कर्तृ गवादिश्यवाहनात्सम् ‘ उद्रपति ’ उद्रमपति । ‘ गाः ’ गोजातिम् । ‘ अवि ’ गेषजातिम् ।
‘ प्रकृष्य ’ प्रथमयुवति तक्षणीमित्यर्थः । पर्वणिर्गतिकर्मा । प्रकृष्येण फर्वा गम्या, ताम्, च्छान्दसो हस्तः ।
कीदृशी ताम् ! ‘ वीवरीय ’ उन्नतस्तनकपोलाम्, ‘ प्रस्था ’ प्रस्थानम् तद्वत् उन्कृष्टजवोपेतम्, ‘ रथवाहनम् ’ अश्वं
रथ वहतीति यानम् ॥ ११ ॥

अथ पूर्वार्धे दक्षिणापवर्गा चतुर्था सीता विधत्ते—अथ पूर्वार्धेनेति । तत्र मन्त्र—“ काम कामदुषे ”
इति—(वा. सं. १२ । ७२) । मन्त्रस्वापमर्थः—हे ‘ कामदुषे ’ कामाना प्रपूरणे । हे सीते ! ‘ मित्राय वरु-
णाय च, ’ तथा ‘ इन्द्राय ’, ‘ अश्विभ्यां ’ युग्मदेवाम्यां ‘ पूष्णे प्रजाभ्य ओषधीभ्यः ’ च ‘ कामं ’ कामयमान
फल ‘ धुक्ष्व ’ प्रपूरय । ‘ इति ’—शब्दो मन्त्रसमाप्तियोक्तकः । कृपे सर्वदेवतासम्बन्धद्वारा मन्त्रोक्तदेवताभ्यः
कामप्रपूरणमाशास्य मिति मन्त्रतार्थपर्यमाह—सर्वदेवत्या वै कृषिरिति । इत्थं दक्षिणादिचतसृषु दिक्षु प्रादक्षि-
ण्येन कृत कर्षणमभिनयेन निर्दिश्य स्तीति—इत्थं प्रं इति । ‘ अये ’ प्रथमम्, ‘ इति ’ अनेन प्रकारेण
“ स दक्षिणादेन ” इत्युक्तलक्षणेन दक्षिणतः प्राचीं सीता कृषति । ‘ अथ ’ अनन्तरम्, ‘ इति ’ अनेन प्रजा-
रेण “ अथ जघनार्देन ”—इत्युक्तलक्षणेन पश्चिमतः उदीचीं कृषति । ‘ अथ ’ अनन्तरम्, ‘ इति ’ अनेन
प्रकारेण “ अथोत्तरार्देन ”—इत्युक्तलक्षणेन उत्तरतः प्राचीं कृषति । ‘ अथ ’ अनन्तरम्, ‘ इति ’ अनेन
प्रकारेण “ अथ पूर्वार्देन ”—इत्युक्तलक्षणेन पूर्वस्या दिव्युदग्दक्षिणावतत् सीतां कृषति । ‘ तत् ’ एव सति ‘ दक्षिणा-
वृत् ’ प्रादक्षिण्येनावृत्तिर्भवति । ‘ तत् ’ अल्लु ‘ देवत्रा ’ देवसम्बन्धिनि कर्मणि योमेवम् । तदुक्तमापस्तम्बेन—
“ यज्ञोपवीती प्रदक्षिण देवानि कर्माणि करोति ”—इति (आपस्त. श्रौ. सू. २४ । २ । १५) ॥ १२ ॥

उत्सवः सीता यजुषा कृपति । तद्यच्चतसृषु दिक्षुन्नं तुदस्मिन्नेतदधाति तद्वे यजुषाऽद्वा वै तद्यच्चतसृषु तद्यदिमा दिशः ॥ १३ ॥

(शोडश्या) अथात्मानं व्यिकृपति । तद्यद्येव संवत्सरेऽन्नं तुदस्मिन्नेतदधाति तद्वे यजुषाऽद्वा वै तद्यच्चतसृषु तद्यदिमा दिशः ॥ १३ ॥

उत्सवः सीता यजुषा कृपति । तद् यच्चतसृषु दिक्षुन्नम्-तदस्मिन्नेतदधाति । तद्वे यजुषा । अद्वा वै तद्-यच्चतसृषुः । अद्वा तद्-यदिमा दिशः ॥ १३ ॥

अथात्मानं व्यिकृपति । तद्यद्येव संवत्सरेऽन्नम्-तदस्मिन्नेतदधाति । तूष्णीम् । अनिरुक्तं वै तद्-यच्चतसृषुम् । सर्वं वाऽऽर्जिनरुक्तम् । संवत्सरेऽस्मिन्नेतदन्नं दधाति । इत्यमं कृपति, अयेति, अयेति, अयेति-तदशिगायतु । तदि देवत्रा ॥ १४ ॥

उक्तं कर्षण समन्वयमनुप स्वीति-चतसृ इति । "न दक्षिणादिभ्यः" इत्यादिना अतसृ दिशु कनेग प्रोक्ता. चतसृ. गीना. " सुने सुकाला दिक्षुः प्रथमम् " इत्यादिना- ' यजुषा ' यजुर्वेदप्रतिमन्त्रेणै-पर्यः । चतसृषु दिक्षुः पारि । प्रागादिषु दिशु ' यन् ' प्रतिद कृष्यर्थं श्रोत्रियकारिकम् ' अन्नम् ' अग्नि, ' तत् ' ' अग्निम् ' ' अग्नी यजमाने वा ' एतत् ' एतेन कर्षणेन ' दधाति ' स्थापयति ॥

यजुर्वेदेण कर्षणं प्रकाशयन्तेण स्वीति-तद्वा इति । ' तत् ' यजुर्वेद कर्षणं ' यजुषा ' क्रियते, यजुर्वेदि ऽग्नि, ' तत् ' अद्वा वै ' अनुष्ठेयार्थमज्ञासकृत्वात् प्रथमतो विध्यत्, ' इमाः ' प्रागाया ' दिशः ' च प्रथ- ताद् विध्यन्ते, अतो यजुषो दिशावाज्ञासकृत्वात् दिशु यजुषा कर्षणं युक्ततरमिति भावः ॥ १३ ॥

अमन्त्रक द्वादशमङ्गवाक्यानां गीतानां कर्षणं विधाय स्वीति-अवात्मानमित्यादिना । यदेव संवत्सर ति । गीतानां सप्तम्यसप्तमिनां प्रागायां च द्वादशमङ्गवाक्यान्तु इत्यने संवत्सरे यदेव श्रोत्रियकारिकवचने ऽप्यने, ' तत् ' सर्वाम् ' अग्निम् ' ' अग्नी ' एतत् ' एतेन द्वादशमङ्गाकर्षणेन ' दधाति ' स्थापयतीत्यर्थः ॥

अमन्त्रकृष्यमनुप स्वीति-तूष्णीमिति । ' तूष्णीम् ' अमन्त्रं कृषेत् । ' तूष्णीम् ' इति यदग्नि, तत् अन्तरिक्षे वै ' मन्त्रशक्त्येन कृष्यदिदर्थस्य निःशब्दानमिधानम् । अत एव तदन्तरिक्षं सर्वान्तरिक्षं, अतः संवत्सरे ' स्थापनेन ' अग्निम् ' ' अग्नी ' अन्न ' स्थापितं मन्त्रवैद्यैः ॥

पूर्वदक्षिणादिभिन्नयेन कर्षणप्रकारं विदित्य स्वीति-इत्यम इति । ' इति ' अनेन प्रकारेण ' अये ' प्रथम- शक्त्यो दक्षिणादिभ्यः उत्तरादिर्भवन् ' कृषते ' कर्षणं कुर्यात् । ' अथ ' अनन्तरम्, ' इति ' अनेन प्रका- ण दक्षिणां श्रोत्रियस्य उत्तरादिभ्यः मन्त्रवाक्या विदित्यु । ' अथ ' अनन्तरम्, ' इति ' अनेन प्रकारेण धात्राणामन्त्रं पूर्वोदित्येन विदित्यु । एतदन्तरम्, ' इति ' अनेन प्रकारेणोत्तरां श्रोत्रियस्य दक्षिणात्त- येन विदित्यु, इत्येवार्थमन्त्रेषु सूत्रिणम्- " तूष्णीं विशन्तिथः प्रदक्षिण, शिष्यमवृके, अथवा श्रोत्रिययो- र्के श्रोत्रिययोः "- (का. श्रौ. सू. १७ । ३८-४०) इति । ' तत् ' तथा उक्तप्रकारेण कर्षणे सति दक्षिणावर्षने विध्यति । तत् ' देवत्रा ' देवेषु योग्यम् । " देवमनुष्य "- (पा. सू. १।१।१९ ।) इत्यादिना तत्पर्यं त्र-प्रत्ययः ॥ १४ ॥

तिष्ठस्तिष्ठः सीताः कृपति । त्रिवृदग्निर्वावानग्निर्वावित्यस्य मात्रा तावतै-
वास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥ १५ ॥

द्वादश सीतास्तूर्ष्णीं कृपति । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निर्वा-
वानग्निर्वावित्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥ १६ ॥

त्राऽत्रभूम्यः षोडश सम्पद्यन्ते । षोडशकलः प्रजापतिः प्रजापतिरग्नि-
रात्मसंमितमेवास्मिन्नेतदन्नं दधाति यद्दु वाऽआत्मसंमितमन्नं तुदवति तन्न
दिनस्ति यद्भयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न तुदवति ॥ १७ ॥

तिष्ठस्तिष्ठः सीताः कृपति । त्रिवृदग्निः । यावानग्निर्वावित्यस्य मात्रा—तावतैवास्मिन्नेतदन्नं
दधाति ॥ १५ ॥

द्वादश सीतास्तूर्ष्णीं कृपति । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । यावानग्निर्वावित्यस्य
मात्रा—तावतैवास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥ १६ ॥

त्रा उभय्यः षोडश सम्पद्यन्ते । षोडशकलः प्रजापतिः । प्रजापतिरग्निः । आत्मसंमितमेवा-
स्मिन्नेतदन्नं दधाति । यद्दु वाऽआत्मसंमितमन्नं—तदवति, तन्न दिनस्ति । यद्भयो—दिनस्ति तत् ।
यत्कनीयः—न तदवति ॥ १७ ॥

विदितानाममन्त्रकाणां चतसृणां सीतानां प्रत्येकं त्रिवं विधाप स्तोति—तिष्ठस्तिष्ठ इति । त्रिवृदग्नि-
त्यादि । स्तोत्रियजवक्त्रात्मको हि त्रिवृत्स्तोमः (सा. वे. ता. ब्रा. ३ । ९ । २ । ३) अग्नेरपि रुद्रादिनामा-
ष्टकामिधेयैरेष्टामिरग्निरूपैः स्वात्मना च नवसङ्ख्येतेतत्वात् त्रिवृत्त्वम् । तथा हि—“तमन्नवीदुद्रोऽग्नि” इत्यारम्य
“ तान्येतान्यष्टावग्निरूपाणि कुमारो नवमः, सैवाग्नेश्चिह्वा ” इति पद्ये समाधातम् (श. प. १ । १ । ३ । १०) ।
एष च यावान् यत्परिमाणविशिष्टोऽग्निः, ‘ अस्य ’ अग्नेः ‘ यावती ’ यत्परिमाणविशिष्टा ‘ मात्रा ’ अवयवः,
‘ तावता ’ तादृक्परिमाणविशिष्टेन कृत्स्नेन चाग्निरूपेण ‘ अस्मिन् ’ चीयमानेऽग्नी यजमाने वा ‘ एतत् ’ एतेन
त्रिसङ्ख्यायुक्तेन कर्षणेन ‘ अन्नं ’ चारपति । एवं सर्वत्र त्रिवृदग्निरिति वाक्यशेषो न्याहयेयः ॥ १५ ॥ १६ ॥

अमन्त्रकस्तीतासङ्ख्यां सम्भूय प्रशंसति—त्रा उभय्य इति । ‘ उभय्यः ’ उभयविधाः, अमन्त्रकामन्त्रक-
मेदेन द्विविधाः सम्भूय षोडशसङ्ख्याका भवन्ति । ‘ षोडशकलः ’ षोडशावयवसमुदायो हि स्थूलशरीरमि-
मानो विपढात्मकः प्रजापतिरभिधीयते । तथा हि,—तस्य अग्नेन्द्रियाणि पञ्च, तथा कर्मेन्द्रियाणि, मन एकम्,
पञ्चभिर्मूर्तेर्वा प्राणैर्वा सह षोडश कलाः । गतामन्वत् । आत्मसंमितमिति । आत्मना शरीरेण सप्तानम्
मितम्, न तु न्यूनमधिकं वेत्यर्थः । आत्मसंमितमन्नस्य पृथिहितामाह—यद्दु वा इति । ‘ यत् ’ खलु
‘ आत्मसंमितमन्नम् ’ ‘ तद् ’ मोक्षं ‘ अवति ’ स्थिति । अत एतदन्नं सात्त्यं सत् ‘ न दिनस्ति ’ न
भाषते । अतिक्रान्दयैरेकमेपरित्यक्तमेणाह—यद्दु इति । ‘ भूयः ’ बहुलतरमन्नमनोऽधिकम्, ‘ कनीयः ’
अल्पतरमात्मनोऽप्यर्थादित्यर्थः ॥ १७ ॥

यद्देवेनं विकृपति । (त्ये) एतद्वाऽभस्मिन्देवाः संस्कारिष्यन्तः
पुरस्तात्प्राणान्दधुस्त्वथैवास्मिन्नयमेतत्संस्कारिष्यन्पुरस्तात्प्राणान्दधाति
लेखा भवन्ति लेखासु हीमे प्राणाः ॥ १८ ॥ (शतम् ४०००)

(श्रु) चतस्रः सीता यजुषा कृपति । तद्यद्इमे शीर्षश्चत्वारो विरुक्ताः
प्राणास्तानस्मिन्नेतद्दधाति तद्दे यजुषाऽद्वा वै तद्यजुर्द्वौ तद्यदिमे
शीर्षप्राणाः ॥ १९ ॥

(०) यद्देवात्मानं विकृपति । यद्देवमेऽन्तुरात्मन्प्राणास्तानस्मिन्नेतद्द-
धाति तूष्णीं को हि तद्देद् यावन्त ऽद्देऽन्तुरात्मन्प्राणाः ॥ २० ॥

यद्देवेनं विकृपति । एतद्वाऽभस्मिन्देवाः संस्कारिष्यन्तः पुरस्तात् प्राणान्दधुः । तथैवास्मिन्नयमे-
तत्संस्कारिष्यन् पुरस्तात्प्राणान्दधाति । लेखा भवन्ति । लेखासु हीमे प्राणाः ॥ १८ ॥

चतस्रः सीता यजुषा कृपति । तद्यद् इमे शीर्षश्चत्वारो विरुक्ताः प्राणाः । तानस्मिन्नेतद्दधाति ।
तद्दे यजुषा । अद्वा वै तद्यजुर्द्वौ । अद्वा तद्-पदिमे शीर्षप्राणाः ॥ १९ ॥

यद्देवात्मानं विकृपति । यद्देवमेऽन्तुरात्मन्प्राणाः-तानस्मिन्नेतद्दधाति । तूष्णीम् । को हि तद्
वेद्-यावन्त इमे प्राणाः ॥ २० ॥

विकृपणं प्रकृतान्तेण स्तोत्रमनुवदति-यद्देवेनमिति । पुरा खलु वितरं प्रजापतिं ' संस्कारिष्यन्तो देवाः '
' पुरस्तात् ' चयनलक्षणान् संस्कारान् पूर्वम् ' अस्मिन् ' प्रजापती ' प्राणान् ' एतत् ' एतेन विकृपणेन ' अदधु '
अधारयन् । ' तथैव ' अथ ' यजमानोऽपि ' संस्कारिष्यन् ' ' अस्मिन् ' चेष्वनागेऽस्मिन्नयमे प्रजापतौ पूर्व
' प्राणान् ' -स्थापयति । कथमेतदित्यत्र आह-लेखा भवन्तीति । ' हि ' यस्मात्तौके यजुरादिगोत्रकानि-
कासु ' लेखासु ' रेखासु ' इमे ' प्राणाः ' यजुर्द्वौऽस्मिन्नेतद्दधाति वर्तन्ते; अतस्तेषामत्र रथाप्यमानानां सप्त-
गार्प कर्षणेन रथाकरणं युक्तमिति भावः ॥ १८ ॥

समन्वक कर्षणमनूय मद्गवाश्वाः स्तौति-चतस्र इति । ' शीर्षम् ' शीर्षेण शिरसि ' ये इमे चकारो
निरुक्ताः ' यजुः, घोत्रे, नासिका, मुखमिति नि-शेषेणोक्ताः प्रकाशमानाः ' प्राणाः, ' तान् ' ' अस्मिन् '
अग्नौ एतेन सप्तजुष्केण सीताःचतुष्टयेन रथापितवान् मवति । एतदेव विद्वोति-तद्दे यजुषेति । अद्देत्वादि ।
प्राणुर्कार्यम् ॥ १९ ॥

आमन्त्रकं कर्षणमनूय स्तौति-यद्देवात्मानमिति । ' अन्तरामन् ' आत्मनि देहे अन्तरंग्ये ' य एवेने '
' प्राणाः ' प्राणवृत्तयः प्राणायामादिलक्षणाः, मनोबुद्ध्यादिरूपा अन्त-करणवृत्तयश्च, ' तान् ' ' अस्मिन् ' अग्नौ
' एतत् ' एतेनामन्त्रकर्षणेन ' दधाति ' स्थापयति । एतदेव विद्वोति-तूष्णीमिति । ' यावन्तः ' यत्-
निमित्तमितिः ' इमे ' अन्तरामन्त्रवस्थिताः ' प्राणाः ' इति, ' को ' नाम ' तद्देद् ' [तेषाम् आनन्त्याद्;
किन्तु न कश्चिदपि वेत्तुं शक्नोति] तस्मादनिवृत्तानां तेषां सद्ब्रह्मण्यत्तूष्णीमात्मनो द्वादशसतीतार्कणं
युक्तमित्यर्थः ॥ २० ॥

(5) अर्थेनान्विमुञ्चति । (त्या) आप्त्वा तं कामं युस्मे कामयैना-
न्युङ्क्ते विमुच्यध्वमघ्न्याऽड्यत्यघ्न्या हेतु देवत्रा देवपानाऽड्यति देवर्षे ह्येभिः
कर्म करोत्युगन्म तमसस्पापुमस्येत्यशनाया वै तमोऽगन्मास्याऽअश-
नायायै पारमित्येतज्ज्योतिरापामुति ज्योतिर्ह्याप्नोति यो देवान्यो यज्ञ-
मुयैनानुदीचः प्राचः प्रमृजति तस्योक्तो वृन्धुस्तानध्वयुवे ददाति स हि
तैः करोति तांस्तु दक्षिणानां कालेऽनुदिशेत् ॥ २१ ॥

इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ७ । १ । ४ ॥ (२-२)

इति प्रथमप्रपाठकः समाप्तः ॥ ७-१ ॥

अर्थेनान्विमुञ्चति । “आप्त्वा तं कामम्, युस्मे कामयैनान्युङ्क्ते विमुच्यध्वमघ्न्याः”-इति ।
अघ्न्या हेतु । “देवत्रा देवपानाः”-इति । द्वैर्षेभिः कर्म करोति । “अगन्म तमसस्पापुमस्य”-
इति । अशनाया वै तमः । अगन्मास्याऽअशनायायै पारमित्येतत् । “ज्योतिरापामुति”-
इति । ज्योतिर्ह्याप्नोति । यो देवान्, यो यज्ञम् । अर्थेनानुदीचः प्राचः प्रमृजति । तस्योक्तो वृन्धुः । तान-
ध्वयुवे ददाति । स हि तैः करोति । तांस्तु दक्षिणानां कालेऽनुदिशेत् ॥ २१ ॥

कर्षणान्तमनहुर्हा विमोचनं विचते-अर्थेनान्विति । अघ्न्या इत्यादि । ‘यस्मै’ खलु प्रथोदनाय ‘एनान्’
पूर्वं युक्तवान्, ‘त’ कामं कर्षणलक्षणं प्रयोजनम् । आप्त्वा’ लज्जया तेषां विमोचनं युक्तमिति शेषः ॥

विमोचने मन्त्रं विधाप्य व्याचष्टे-विमुच्यध्वमिति । ‘अघ्न्या’-इति गोशम (विच. १२ । ११ ।
१) । एते खल्वनहुर्हाशे ‘देवत्रा’ देवेषु । अघ्न्या’ अघ्नतया., देवमन्त्रिणो गाव इत्यर्थः । देव-
होमिरिति । ‘एभिः’ अनहुद्भिः ‘देव’ देवमन्त्रिण कर्षणलक्षणं ‘कर्म करोति’ । तन्मादेवान् याति
प्राप्तोपेतिरिति न्युन्वत्या ‘देवपानाः’-इत्यनहुद्भिरोपणं युक्तमिति भावः ॥

द्वितीयं पादमनृषा तत्रन्तम रुद्रम्य विवक्षितमर्थमाह-अगन्मेति । अशनायायै ह्योऽशनाया ।
मृशमन्यन् । ज्योतिर्ह्याप्तिरिति । यो हि इविःप्रदानृत्वेन यज्ञं, तत्रत्यान् देवाश्च प्राप्नोति, एव हि ‘ज्योतिः’
ज्योतिर्मयं स्वर्गादिमोगशोभ्य शरीरम् ‘आप्नोति,’ अत्र एव नैत्तिरीयकै समाश्रयणे-“सुक्ता वा एतानि
ज्योतीषि यज्ञयाणि”- (तै. स. ९ । ४ । १ । २) इति । जपोऽत्र मन्त्रे “ज्योतिरापामुति”-इति
ज्योतिरापामुतिपादनं युक्ततरमित्यर्थः ॥

उत्तरार्धस्या दक्षि तेषामनृषा प्रत्यापनं विचते-अर्थेनानुदीच रति (का. श्रौ. सू. १७ । ४९) ।
‘अप’ विमोचनान्तरमेव अनहुह ‘उदीच’ उदङ्मुखात् ‘प्राचः’ प्रादुमुखःश्च कुत्वा ‘प्रमृजति’
प्रमृशयति । प्रागुदङ्मुख्य स्तावकं प्रागाश्रानं वाङ्मोक्षमिति दक्षिण-नस्योक्तं इति । “एषा होमयेषा देवमनु-
ष्याणां दिव्यदुदीची-प्राची” (रा. प. ६ । १ । २ । २) इत्यादि ॥

तेषां दक्षिणाकाले दानं विचते-तानध्वयुवे इति । अत्र एव सूत्रितम्-“दक्षिणाकालेऽध्वयुवे ददाति”-

अथ द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् । द्वितीयेऽध्याये च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

अथ दर्भस्तम्बमुपदधाति । (त्वे) एतद्दे देवा ऽओपधीरुपादधत तथै-
वैतद्यजमान ऽओपधीरुपधत्ते ॥ १ ॥

युद्धेव दर्भस्तम्बमुपदधाति । जायतऽएषु ऽएतद्युञ्जीयते सुऽएष सुर्व-
स्माऽअत्राय जायतऽउभयमेतदुन्नं युद्धर्भा ऽआपश्च हयेता ऽओपधयश्च या
वै वृत्राद्धीभत्समाना ऽआपो धन्व दभन्त्यऽउडायंस्ते दर्भा ऽअभवन्पुद्भु-
न्त्यऽउडायंस्तुस्माद्धर्भास्त्रा हेताः शुद्धा मेघ्याऽआपोऽवृत्राभिप्रक्षरिता
युद्धर्भा युद्धु दर्भस्तेनौपधय ऽउभयंनैवैनमेतदुन्नेन श्रीणाति ॥ २ ॥

अथ दर्भस्तम्बोपधानम् ।

अथ दर्भस्तम्बमुपदधाति । एतद्दे देवा ओपधीरुपादधत । तयैवैतद्यजमान ओपधीरुपधत्ते ॥ १ ॥
यद्देव दर्भस्तम्बमुपदधानि । जायतऽएषु एतद्-यञ्जीयते । स एष सर्वस्माऽअत्राय जायते ।
उभयमेतदन्नम् । युद्धर्भाः-आपश्च होता ओपधयश्च । या वै वृत्राद्धीभत्समाना आपो धन्व दभन्त्य

(का. श्रौ. सू. १७ । ४९) ऐति । अन्व्याट्ट्विनो विहावाभयेरिव सम्प्रदानत्वे कारणमाह-स हीति । 'हि'
यस्मान् 'सः' अत्वर्युः 'सैः' अनडुद्रिः कर्षणं 'करोति' तामादध्वये दान मुकमिति भावः । तस्मिन् दाने
कालविशेषं विधत्ते-तांस्त्विति । ऋषिर्कर्षाकयहेतरो दातव्या गावो दक्षिणाः, ताना यः कालो माथन्दिन-
सवनात्मकः, तस्मिन्, 'तान्' अनडुद्रः 'अनुदितोत्' दद्यादिति पाठः ॥ २१ ॥

इति श्रीष्टायणाचार्यविरचिते माध्वीने वेदार्थप्रकाशे माध्वन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
सतपथाण्डे द्वितीयेऽध्याये द्वितीयां ब्राह्मणम् ॥ (५-२-२) ॥

इति सप्तमे काण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ (७-१) ॥

अथ ब्रह्मस्तम्बोपधानं विधत्ते-अथ दर्भस्तम्बमिति । एकमूलोऽनेकशाखः स्तम्ब इत्युच्यते, दर्भोणा
स्तम्बो दर्भस्तम्बः । तम् आभ्रमस्ये तृष्णीन 'उपदधाति' स्वार्थेदित्यर्थः । तदुपधानं देवकर्तृकौषधुपधानद्वारा
स्तीति-एतद्वा इति । 'उपादधत' उपदधित्यन्तः । तयैवैतादिति । प्रष्टणे योजनम् ॥ १ ॥

तदेव प्रकारान्तरेणापि स्तीति-यद्देवेति । य 'एषः' आहवनीयोऽग्निः 'चीयते' चपनेन सम्प्राप्तये,
'एः' 'जायते' उत्पद्यते एव । 'स एषः' जायतलोऽग्निः 'सर्वेषु' पृथक्पृथक् 'अत्राय' तदुपधीरुत्

१-पुद्भुत्सम्ब । इत्यादिमूलोऽयं मूलस्य । २-दीर्घवृत्तेषु वा पुष्पाः इति । का. धी. सू. १० । ४१ ।

३-इत्यन्तरेणोपधानं कथं ह्यन्तम् । का. धी. सू. १० । ४१ । अथमस्येष्टव्यन्तमूर्धोनेति कोशम् ।

सीतासमरे । व्वाचि वै सीतासमरुः प्राणा वै सीतास्तुसामयुः समयो
व्वाचि वै प्राणेभ्योऽन्नं धीयते मध्यतो मध्यतुऽयुवास्मिन्नेतदन्नं दधाति
तूष्णीमुनिरुक्तं वै तद्युत्तूष्णीम् सुर्व्वं वाऽअनिरुक्तम् सुर्व्वेणैवास्मिन्ने-
तदन्नं दधाति ॥ ३ ॥

उदायन्-ते दर्भा अभवन् । यदृमन्त्य उदायन्-तस्माद्दर्भाः । ता ह्येताः शुद्धा मेघ्या आपोऽवृत्रा-
भिमक्षरिताः-यद्दर्भाः । यद्दु दर्भाः-तेनोपधयः । उभयेर्नवनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥ ३ ॥

सीतासमरे । बार्ध्वे सीतासमरः । प्राणा वै सीताः । तासामयं समयः । वाचि वै प्राणेभ्योऽन्नं
धीयते । मध्यतः । मध्यत एवास्मिन्नेतदन्नं दधाति । तूष्णीम् । अनिरुक्तं वै तद्-यत्तूष्णीम् ।
सर्व्वं वाऽअनिरुक्तम् । सर्व्वेणैवास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥ ३ ॥

जायते । दर्भाणां नामनिर्व्वचनद्वारा उभयलिङ्गान्वयाद्-रुभयम्वेनादिति । समय किमिन्दय आह-यद्दर्भा
इति । उभयविचत्वमेव विद्गोनि-या वै वृत्रादिति । “ वृत्रो ह वा इद सर्व्वं वृत्रा शिन्दे ”-इत्युपकल्प,
“ तस्माद्दु ईका आपो भीमस्माच्चरिरे ”-इत्यादिना प्रथमकाण्डे अपा दर्भमात्रप्रत्ययादिति (श. प.
१ । १ । ३ । ४ । ९) । ‘ या. ’ ‘ आसः ’ वृत्रासुपाद् ‘ भीमस्तमाना. ’ जुगुप्समाना जुगुप्साश्रयत्वादि-
कुर्याणा इत्यर्थः । ‘ धन्व ’ अन्तरेक्षं ‘ दमन्त्यः ’ गुम्फन् कुर्व्वन्त्यः ‘ उदायन् ’ उद्गततयः ; ‘ धन्वा-
न्तरिक्षम्, धन्वन्त्यस्मादाप. ’-(तिह. ९ । १ । ९) इति हि यास्कः । ‘ दमन्त्य ’ इति तौद्रादि-
कान् “ ह्यनी गुम्फन्ते ”-(धा. पा. वृ. प. ४२ ।) इति धातो, शतरि “ कनेन्वो ङीप् ”-(पा. म.
४ । १ । ९ ।) इति ङीप् । ‘ ते दर्भा अभवन् ’ आप एव दर्भतः प्राप्ता इत्यर्थः । ‘ ते ’ इति पुंलिङ्गं दर्भापेक्षम् ।
दर्भनाम निर्व्वक्ति-यदृमन्त्य इति । ‘ यत् ’ यस्मात् ‘ दमन्त्यो ’ गुम्फन् कुर्व्वन्त्य आप उद्गततयः, ‘ तस्माद्दर्भ-
णादापो ’ दर्भा. ‘ दर्भशब्दवाच्या इत्यर्थः । दर्भमूलास्ता अत्रः प्रशसति-ता ईता इति । ये दर्भाः ‘ ताः ’
एता. आपः ‘ शुद्धाः ’ शुद्धिताधनमूलाः, तथा ‘ मेघ्या ’ मेघार्हाः । तदेव त्रिसष्टयति-आपोऽवृत्राभिमक्षरिता
इति । ‘ न वृत्रात् अभिमक्षरिताः ’ अभिप्रभृता. ‘ उ ’ पुनः ‘ यन् ’ यस्मात् ‘ दर्भाः, ’ ‘ तेन ’ कारणेन ‘ अतिव-
धय. ’ दर्भाणाश्रोत्रिन्मन्व्यत्रान्पान्नायतं-“ ओषधयो बार्ध्वेः ” इति ; उभयविचत्वमुपयोगप्रतिपादनेनोपगह-
रति-उभयेर्नवनमिति । ‘ एन ’ चित्वाग्रिम ‘ एत् ’ एतेनोपवतिनेन ‘ अन्नेन ’ ‘ प्रीणाति ॥ ३ ॥

तदुपधान क्षेत्रे विधाय स्तौति-सीतारामर इति । कृष्टाः सीताः समृच्छन्ते सद्गच्छन्ते यत्रासी ‘ सीता-
समर. ’ क्षेत्रमव्यपदेशः, तत्रोपदध्यादिति शेषः । आधिपत्तिकम्प सीतासमरस्याप्यात्म मुखरूपतामाह-
वाग्वा इति । वाग्वापतत्त्वाद् ‘ वाक् ’ मुखम् खलु ‘ सीतासमरः ’ । कथमित्यपेक्षया तदुपपादयति-
प्राणा वा इति । ‘ प्राणाः ’ खलु ‘ सीता ’ वाङ्मयः तत्त्वयमित्त्वान् । तासां नाडीरूपाणां सीतानाम
‘ अयं ’ मुखलक्षणः ‘ समयः ’ सद्गमः, सम्यग्यन्ते सद्गच्छन्ते यत्र सोऽय समयः मुखे हि सर्वाः प्राणा नाडयः
सद्गच्छन्ते । ततः किमित्वाकाह्वाप्यामाह-वाचि वा इति । ‘ वाचि वै ’ मुखे एव ‘ प्राण्यः ’ अर्थं ‘ अन्नं
‘ धीयते ’ स्याप्यते; मुखेनैव हि जग्देऽन्ने प्रणानामप्यायनस्य सद्गवात् । सीतासमरेऽपि मध्यदेशे वपदध्या

(त्यु) अथेनमभियुहोति । जायतऽएषु ऽएतद्युजीयुते च ऽएषु सुर्वस्मा-
ऽअत्राय जायते सुर्वस्योऽअस्वेष उसां चडाज्यमशां च ह्येष ऽओपधीनां
च रुसांऽस्वेषेनमेतत्सुर्वस्य उसन प्रीणाति यावाचु वै उरस्तावानात्मा-
ऽनुनेवेनमेतत्सुर्वेष प्रीणाति पञ्चगृहीतेन पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चर्तवः
संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्ज्ञानमिर्ज्ञानत्यस्य मात्रा तावत्वेनमेतदग्नेन
प्रीणाति ॥ ४ ॥

युद्धेनमभियुहोति । (त्ये) एतद्वै युजेतं प्राणा ऽऋषयोऽग्नेऽभियुहं
समुस्कुर्वन्तुदस्मिन्नेतं पुरस्ताद्भागमुकुर्वत तस्मात्पुरस्ताद्भागस्तद्यु-
भिजुहोति यऽपुर्वास्मिन्नेतं प्राणा ऽऋषयः पुरस्ताद्भागमुकुर्वत तान्नेपैत-
त्प्रीणात्याज्येन पञ्चगृहीतेन तस्योक्तो बुधुः ॥ ५ ॥

अथेनमभियुहोति । जायतऽएषु एतद्-यन्त्रीयते । स एष सर्वस्माऽअत्राय जायते । सर्वस्यो-
ऽअस्वेष उसां चडाज्यम् । अपां च ह्येष ओपधीनां च रगः । अस्वेषेनमेतत्सर्वस्य रगेन प्रीणाति ।
यावाचु वै रस्तावानात्मा । अनेनेवेनमेतत्सर्वेष प्रीणाति । पञ्चगृहीतेन । पञ्चचितिकोऽग्निः ।
पञ्चर्तवः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । यावानमिर्ज्ञानत्यस्य मात्रा तावत्वेनमेतदग्नेन प्रीणाति ॥ ५ ॥

यद्धेनमभियुहोति । एतद्वै युजेतं प्राणा ऋषयोऽग्नेऽभियुहं समुस्कुर्वन्-तदस्मिन्नेतं पुरस्ताद्भाग-

रिष्याह-मद्यन इति । सतस्यं तलित्वम् । 'अग्निन्' वित्वाग्नौ मध्ये 'एव' 'एतन्' एतेन अन्नं स्थापित-
वान् मवति । सपक्षाने मन्त्रामां विषते-तुष्णीमिति । तदेवोपरादवति-अनिरुन्ते वा इति । एतौऽर्थः ॥ ३ ॥

अभिहोम विषते-अथेनमभीति । 'एन' दर्शनाच्चम् । जायत एष इत्यादि-पूर्वकं व्याख्येयम् ।
अभिहोमे भागं द्रव्यं विद्यात् स्तौति-सर्वस्योऽअस्वेष इति । 'यन्' 'आयं' सतिः 'एषः' 'अस्य'
'सर्वस्य' विश्व 'रसः' । रसःवमेवोपरादवति-अपां च हीति । अपामोपधीनां च गोभिः पानाद्
मध्याग च दानं मुपयते । रसवोपरादनस्य प्रयोजनमाह-अस्वेषेनमिति । 'एन' विन्यासि 'प्रीणाति'
तावति । सर्वस्वैरुपयते काणमाह-यावाचु वा इति । 'रसः' 'यावान्' यपरिमाणविशिष्टः, 'आत्मा'
देहोऽग्नि 'तावान्' तपरिमाणविशिष्ट एव; देहस्य रसोपजीवनवान् । अनेनेति । 'सर्वेण' रसेनेत्यर्थः ।
आयस्य पञ्चगृहीतत्वं विषते-पञ्चगृहीतेनेति । पञ्चगृहीतत्वं स्तौति-पञ्चचितिकोऽग्निरित्यादिना । 'पञ-
चर्तवः' पञ्चर्तवः 'संवत्सरः'; 'हेमन्तशिखरयोः समाहोम' (ऐ. भा. १ । १ । १) । संवत्सरो-
ऽग्निरित्यादि । मत्तार्थम् (श. प. ७ । २ । २ । १६) ॥ ४ ॥

प्रकाण्ठरेणानिहोमे स्तौति-यद्धेनमिति । 'एतद्वै' कारणं सङ्घ 'यन्' यद् 'प्राणाः' एन 'ऋषयः'
'अपे' प्राणयुतेः पुण 'एतन्' 'अग्नि' वित्वाग्नं संस्मृतवन्तः; 'तन्' तदा 'अग्निन्' अग्नौ 'एतन्'

(य) यद्वेनमभियुहोति । (त्ये) एतद्वै यान्येवस्मिन्नग्रां रूपाण्युप-
धास्यन्भवति यान्त्स्तोमान्यानि पृष्ठानि यानि च्छन्दाश्सि तेभ्यऽ एतं
पुरस्ताद्भागं करोति तान्येवतर्पणात्प्राज्येन पञ्चगृहीतेन तस्योक्तो वन्धुः ६

(य) यद्वेनमभियुहोति । (त्ये) एतद्वै देवाऽ अविभयुर्दीर्घं वाऽइदं
कर्म यद्वै नऽ इमुमिह रुक्षाश्सि नाश्रा नु इत्युगिति तुऽएतमेतस्य कर्मणः
पुरस्तात्सश्स्थामपश्यंस्तमुत्रैव सुर्वश्च समस्यापयन्नत्राचिन्वेस्तुथे-
वेनमयमेतदत्रैव सुर्वश्च सश्स्थायत्यत्र चिनोति ॥ ७ ॥

मकुर्वन् । तस्मात्पुरस्ताद्भागः । तद्वपदभियुहोति—यऽएवास्मिन्ने प्राणा ऋषयः पुरस्ताद्भाग-
मकुर्वन्—तानेवतर्पणाति । आज्येन पञ्चगृहीतेन । तस्योक्तो वन्धुः ॥ ६ ॥

यद्वेनमभियुहोति । एतद्वै यान्येवस्मिन्नग्रां रूपाण्युपधास्यन्भवति, यान्त्स्तोमान्, यानि पृष्ठानि,
यानि च्छन्दांसि—तेभ्य एतं पुरस्ताद्भागं करोति । तान्येवतर्पणाति । आज्येन पञ्चगृहीतेन ।
तस्योक्तो वन्धुः ॥ ६ ॥

यद्वेनमभियुहोति । एतद्वै देवा अविभयुः—दीर्घं वाऽइदं कर्म, यद्वै न इममिह रक्षांसि नाश्रा नु
इत्युगिति । तऽएतमेतस्य कर्मणः पुरस्तात्संस्थामपश्यन् । तमत्रैव सर्वं समस्यापयन् । अत्राचि-
न्वन् । तद्वेनमयमेतदत्रैव सर्वं संस्यापयति, अत्र चिनोति ॥ ७ ॥

अभिहोमलक्षणं 'पुरस्ताद्भागम्' चयनान् प्रागेव मन्वनीयमन्त्रं 'अकुर्वन्' सत्यादिउक्तं, 'तस्मान्'
ते ऋषयः । पुरस्ताद्भागः । पुरस्ताद्भागे प्रागे मन्वनीयोऽसौ येषां ते पुरस्ताद्भागः प्रथमद्वया इत्यर्थः ।
तद्यदिति । 'तन्' तत्र यन्कारणान् 'अभियुहोति', 'इदं' इति मन्त्रेण इति शेषः । 'ये' पुरस्ता-
द्भागकर्तारः प्राग् रूपा 'ऋषयः', 'तानेव' 'एतन्' एतेनाभिहोनेन तर्पणीति तन्कारणमित्यर्थः । आज्येने-
त्यादि । व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

प्रकारान्तरं तमेवाभिहोम स्तोत्रे—यद्वेवेति । एतन्मन्त्रं अग्रे चित्वाग्नेये 'यानि रूपाणि' गार्हपत्य-
दिनिष्पन्नानि, तथा 'यान् स्तोमश्च' स्तोत्रेषामनुहन्त्रं विद्वेषद्वेदोऽर्थम्, 'यानि पृष्ठानि' वृद्धय-
न्तर्पणीति, 'यानि च च्छन्दांसि' गायत्र्यादीनि, 'एतन्नाम्नन्' एतेषामनुवाकं कारिष्यन् 'मत्रति', 'नेभ्यः'
रूपादिभ्यः 'एतन्' अभिहोमलक्षणम् 'पुरस्ताद्भागम्' सन्नादिति । 'तानेव' रूपादीनि 'एतन्'
एतेन तर्पति । आज्येनेत्यादि पूर्वम् ॥ ६ ॥

प्रकारान्तरं तमेवाभिहोमनेव स्तोत्रे—यद्वेवेति । 'एतन्' एतेन हेतुना 'देवाः' 'अविभयुः' मन्त्रेणः ।
मन्त्रेणमेव विद्वद्वेति—दीर्घं वा रूपादिना । 'इदं' चयनलक्षणं 'कर्म', 'दीर्घं' विष्णुं खड्गं । अस्तु
पुरस्ताद्भागः, तद्वै को मन्त्रेद्विरिष्यत् आह—यद्वै न इति । 'न.' अग्निकन् 'इह' दीर्घं कर्मणि 'एतन्'

सञ्जुब्ध इति चितिः । (३) अयथोभिरिति पुरीषं सञ्जुरूपा इति
 चित्तिरुत्पूर्णाभिरिति पुरीषं सञ्जुपसावश्चिनेति चित्तिर्दुर्भ्रंसाभिरिति
 पुरीषं सञ्जुः सूर इति चित्तिरेतश्चेति पुरीषं सञ्जुर्वेश्वानर इति
 चित्तिरिडयेति पुरीषं घृतेनेति चितिः स्वेति पुरीषं हेति चितिः ॥ ८ ॥

(घृ) त्रयोदशो व्याहृतयो भवन्ति । त्रयोदश माताः संवत्सरस्यो-
 दशाश्वेतिपुरीषाणि यावानप्रियावत्यस्य मात्रा तावन्तमुर्वेनमेतच्चिनो-

“ सञ्जुब्धः ”—इति चितिः (१) । “ अयथोभिः ”—इति पुरीषम् (२) । “ सञ्जु-
 रूपाः ”—इति चितिः (३) । “ अरुणीभिः ”—इति पुरीषम् (४) । “ सञ्जोपसाव-
 श्विना ”—इति चितिः (५) । “ दुर्मोभिः ”—इति पुरीषम् (६) । “ सञ्जुः सूरः ”—
 इति चितिः (७) । “ एतश्चेन ”—इति पुरीषम् (८) । “ सञ्जुर्वेश्वानरः ”—इति चितिः
 (९) । “ इडया ”—इति पुरीषम् (१०) । “ घृतेन ”—इति चितिः (११) । “ स्वा ”—
 इति पुरीषम् (१२) । “ हा ”—(वा. सं. १२ । ७४) इति चितिः (१३) ॥ ८ ॥

त्रयोदशो व्याहृतयो भवन्ति । त्रयोदश माताः संवत्सरः । त्रयोदशाश्वेतिपुरीषाणि ।
 यावानप्रियावत्यस्य मात्रा—तावन्तमुर्वेनमेतच्चिनोति । आत्मेन जुहोति । अग्रिषः—यदान्यम् ।

अग्निं ' नाशु रक्षानि ' ' न इत्युः ' हिंसुरिति । अयं सम्भावने ऋद् (पा. सू. ३ । ३ । १११) ' इति '—
 शब्दो देवानिप्रायणमाती । श्रीनिमित्तविप्रकारं दृष्टवन्त इत्याह—त एवानिति । ' तं ' देवाः ' एतस्य ' दीर्घस्य
 चयनाप्यकर्तव्यः ' पुस्त्यान् ' चयनात् प्रागेव ' प्तन् ' अग्निहोमउपशान्तम् ' सस्यां ' सनानिम् ' स्वस्यम् '
 ददुः । दद्या वातुष्टिरन्त इत्याह—ताग्नेवेति । ' अत्रैव ' चयनात् प्रागपरं एव ' त ' चित्पारमकर्मणि सर्वे
 निरवच्छेदे ' समःपापयन् ' समापितवन्तः, ' अत्र ' आदावित्यर्थः । ' अचित्पन् ' चितवन्त इति माविति
 मूतवदुत्तरः । एकमर्थं प्रकृतं योवपति—तयैवेतिमिति ॥ ७ ॥

अग्निहोमे मन्त्र विधाय व्याहृतिक्रमेण त्रयोदशवा विमज्य चित्तिपुरीषाधना स्तीति—सञ्जुब्ध इति
 चित्तिनिष्पादिता । मन्त्रार्थे,— अद्भ्यः ' संवत्सरः ' अयथोभिः ' मानैरन्तैश्च ' सञ्जुः ' सनानजोषणः ।
 परा अयथाभारदमा मामाशोषयन्ते; अर्द्धमात्रा एव वा, " पूर्वपञ्चा वै यवा अदत्तश्च अयथाः ”—इति ध्रुवेः
 (म. प. ८ । १ । २ । ११) । ' दद्या. ' रात्रेयः काण्डः । ' अन्तोभिः ' अहमन्तोभिर्गोभिः ' सञ्जुः '
 सनानजोषणः । " अन्तो गोत्राणम् ”—इति निचयः (१ । १५ खं. ७) । ' अश्विना ' नामयो
 देवौ ' देवोभिः ' कर्मिभिः सनोष्यमौ समानजोषणौ । ' सूरः ' सूरैः ' ददन्त ' हारिण्योनाथेन ' सञ्जुः '
 ' वेश्वानर. ' विधत्तवेता अग्निः ' इडया ' अत्स्या ' घृतेन ' आत्मेन हुविषा च ' सञ्जुः ' ' स्वाहा ' इ-
 मज्य सुदहनम् ॥ ८ ॥

त्रयोदशो व्याहृतयो भवन्ति । त्रयोदश माताः संवत्सरः । त्रयोदशाश्वेतिपुरीषाणि । आत्मेन जुहोति । अग्रिषः—यदान्यम् ।

१—“ स्वस्यम् ” इति चितिः एतिसिद्धिरिति व्याहृतयो मन्त्रमात्राः “ इति म. पा. ।

त्याग्येन जुहोत्यग्निरेप यडाज्यमग्निमेवैतुच्चिनोति पक्षगृहीतेन पुञ्चचित्ति-
कोऽग्निः पुञ्चर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्द्यावानग्निर्द्यावत्यस्य मात्रा ताव-
न्तमेवैनमेतुच्चिनोत्युध्यामुदगृह्णन्नुहोत्यूर्ध्वं तदर्धं चित्तिभिश्चिनोति ॥ ९ ॥

इति द्विनोपप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ७ । २ । १ ॥ (२-३)

अग्नेऽश्ममाग्निनयति । (त्वे) एतद्दे देवाऽ अन्नंश्चेतयध्वमिति
चित्तिमिच्छतेति वाव तददुवन्ते चेतयमाना वृष्टिमेव चित्तिमपश्यन्त्या-
नास्मिन्नदधुन्तुर्वास्मिन्नयमेतद्वधानि ॥ १ ॥

अग्निर्देवमग्निनाति । पक्षगृहीतेन । पुञ्चचित्तिकोऽग्निः । पक्षर्तवः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः ।
द्यावानग्निः, पक्षगम्य मात्रा—तावन्तमेवैनमेवचिनोति । ऊर्ध्वमुदगृह्णन्नुहोति । ऊर्ध्वं तदर्धं
चित्तिभिश्चिनोति ॥ ९ ॥

अर्षा निनयन् सर्वापधवपनं च ।

अर्षाऽर्षमयाग्निनयति । एतद्दे देवा अन्नंश्चेतयध्वमिति । चित्तिमिच्छतेति वाव तददुवन् ।
ने चेतयमाना वृष्टिमेव चित्तिमपश्यन् । तामस्मिन्नदधुः । तर्धवास्मिन्नयमेतद्वधानि ॥ १ ॥

द्वादशोदचमसान्कृष्टे त्तिनयति । द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्नि-
प्रधानग्निप्रवित्यस्य मात्रा तावत्तैवास्मिन्नेतदपो दधाति ॥ ९ ॥

स वै कृष्टे त्तिनयति । प्राणेषु तदपो दधाति स युत्कृष्टऽएव निनुयेछा-
कृष्टे प्राणेष्वेवापः स्युर्नेतरस्मिन्नात्मशुथ यदुकृष्टऽएव निनुयेछु कृष्टऽआ-
त्मश्रेयापः स्युर्न प्राणेषु कृष्टे चाकृष्टे च त्तिनयति तस्मादिमाऽ उभयश्रापः
प्राणेषु चात्मंश्च ॥ १० ॥

त्रीन्कृष्टे चाकृष्टे च त्तिनयति । त्रिवृद्गमिर्प्रधानग्निप्रवित्यस्य मात्रा ताव-
त्तैवास्मिन्नेतदपो दधाति ॥ ११ ॥

पञ्चदशोदचमसात्तिनयति । पञ्चदशो वै वज्रऽएतेनेवास्पेतत्पञ्चदशेन
वज्रेण सर्वं पाप्मानमुपहन्ति ॥ १२ ॥

द्वादशोदचमसान्कृष्टे त्तिनयति । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । यावानग्निप्रवित्यस्य
मात्रा तावत्तैवास्मिन्नेतदपो दधाति ॥ ९ ॥

स वै कृष्टे त्तिनयति । प्राणेषु तदपो दधाति । स यत् कृष्टऽएव त्तिनयेत्—नाकृष्टे, प्राणेष्वेवापः
स्युः—नेतरस्मिन्नात्मन् । अथ यदुकृष्टऽएव त्तिनयेत्—न कृष्टे, आत्मश्रेयापः स्युः—न प्राणेषु । कृष्टे
चाकृष्टे च त्तिनयति । तस्मादिमा उभयश्रापः प्राणेषु चात्मंश्च ॥ १० ॥

त्रीन्कृष्टे चाकृष्टे च त्तिनयति । त्रिवृद्गमिः । यावानग्निप्रवित्यस्य मात्रा—तावत्तैवास्मिन्नेतदपो
दधाति ॥ ११ ॥

पञ्चदशोदचमसात्तिनयति । पञ्चदशो वै वज्रः । एतेनेवास्पेतत्पञ्चदशेन वज्रेण सर्वं पाप्मान-
मुपहन्ति ॥ १२ ॥

द्वादशोदचमसानि पादि च ॥ ९ ॥

कृष्टमदशो उदकत्तिनयनस्य प्राणाधिकरत्नयतिनयनरूपनामाह—स वै कृष्ट इति । कृष्टाकृष्टोत्पन्नोदक-
त्तिनयने प्राणात्तन्नाभिषेपेषु चतुर्णांश्च तदाश्रयभूते ' व्यामति ' शरीरे चाग्निं त्तिनयने कृतं मवनीत्ययं सायन्
कृष्टे एवेत्यारोपार्थः ॥ १० ॥

कृष्टाकृष्टोदकत्तिनयनचमसगतं त्रिवमनूय तस्यायुग निधानहेतुतामाह—त्रीन् कृष्टे चेति । वर्षद्य
वर्षम् ॥ ११ ॥

दृग्मिथितानुदचमसमकृतं सम्भूय प्रसासति—पञ्चदशोदचमसानिति । पञ्चदशो वै वज्र इति । वज्र-
दशान्नीस्येन्द्रस्य च सह प्रवृत्तिशक्तिमहासाधुपधेरेन्द्रमन्वन्धी वज्रोऽपि पञ्चदशान्नीमान्मकः (ते, सं.
७ । १ । १ । ४ ।) । तादृशेनैतेन ' वज्रेण ' अथ यत्रमानस्य ' सर्वम् ' अथि ' पाप्मानम् ' अपहृतवान्
इति ॥ १२ ॥

यद्वेषु सर्वोपधं ववुपति । (त्ये) एतद्वाऽएनं देवाः संस्कारिष्यन्तः पुर-
स्तात्सुर्वेण भेषजेनाभिपज्यंस्तुर्वेनमयमेतत्संस्कारिष्यन्पुरस्तात्सुर्वेण
भेषजेन भिपज्यति ॥ १९ ॥

सर्वोपधं भवति । सुर्वमेतद्भेषजं युत्सर्वोपधत् सुर्वेणैवेनेतद्भे-
पजेन भिपज्यति ॥ २० ॥

तिसृभिस्तिष्ठभिर्ऋग्भिर्वपति । त्रिव्युदग्निश्रीवानग्निश्रीवित्यस्य मात्रा
तावतैवेनेतद्भिपज्यति ॥ २१ ॥

द्वादशभिर्ऋग्भिः कृष्टे ववपति । द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्नि-
श्रीवानग्निश्रीवित्यस्य मात्रा तावतैवेनेतद्भिपज्यति ॥ २२ ॥

स वै कृष्टे ववपति । प्राणांस्तुद्भिपज्यति स युत्कृष्टएव वुपेञ्जाकृष्टे
प्राणानेषु भिपज्येत्तेतरमात्मानमथ यदकृष्टएव वुपेञ्ज कृष्टऽआत्मान-

यदेव सर्वोपधं वपति । एतद्वाऽएनं देवाः संस्कारिष्यन्तः पुरस्तात्सुर्वेण भेषजेनाभिपज्यन् । तथै-
वेनमयमेतत्संस्कारिष्यन्पुरस्तात्सुर्वेण भेषजेन भिपज्यति ॥ १९ ॥

सर्वोपधं भवति । सर्वमेतद्भेषजम्—यत्सर्वोपधम् । सर्वेणैवेनेतद्भेषजेन भिपज्यति ॥ २० ॥

तिसृभिस्तिष्ठभिर्ऋग्भिर्वपति । त्रिव्युदग्निः । यावानग्निश्रीवित्यस्य मात्रा तावतैवेनेत-
द्भिपज्यति ॥ २१ ॥

द्वादशभिर्ऋग्भिः कृष्टे ववपति । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । यावानग्निश्रीवित्यस्य
मात्रा—तावतैवेनेतद्भिपज्यति ॥ २२ ॥

स वै कृष्टे ववपति । प्राणांस्तुद्भिपज्यति । स यत् कृष्टएव वपेत्—नाकृष्टे, प्राणानेषु भिपज्येत्—

एवमनञ्जितिरूपेण बीजावापं सत्सुत्य भेषजरूपेणापि स्तौति—यदेवेत्यादिना । पुराहचकयनम् । सर्वं
शेषधयो पावद्रमूलफलकल्पादिरूपेण भेषजानि मन्त्रित तथा सति सर्वेषुसम्बन्धिबीजावपनेन सर्वेणैव
भेषजेन ' देवाः ' ' एनम् ' अग्निम् ' अभिषज्यन् ' अतिक्रित्स्व । " भिषन् चित्त्रिसायाम् "—इति
(पा. सू. १।१।२०) (क. ग. २३) शान्तः । तत्रदयं यजमानोऽपि ' एतद् ' ' एतर्हि ' ' एनम् ' अग्नि ' संस्कारि-
ष्यन् , ' ततः प्रागेव सर्वेषुविबीजावपनेन सर्वेणैव भेषजेन ' भिपज्यति ' विक्रितसति । यथा करिष्यमाणश्चयन-
सत्कारो विषयो न भवेत्, तथैव भिषज्येदित्यर्थः ॥ १९ ॥

सर्वेष्वमनूप स्तौति—सर्वोपधं भवतीति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ २० ॥

तृचकरणं बीजावपनमनुरौनदपि भेषजहेतुत्वेन स्तौति—तिसृभिस्तिष्ठभिर्ऋग्भिरिति ॥ २१ ॥

षट्सु सतिषासु करणमन्त्राणां द्वादशसङ्ख्यामनूप भेषजहेतुत्वेन स्तौति—द्वादशभिर्ऋग्भिरिति ॥ २२ ॥
कृष्टमेतेषु वपनस्य प्राणभिषज्यरूपतामाह—स वै कृष्ट इत्यादिना । अकृष्टप्रदेशस्य शरीरस्य च माम्यं

मेवु भिपज्येत्तु प्राणान्कृष्टे चाकृष्टे च वपति प्राणांश्च तदात्मानं च भिपज्यति ॥ २३ ॥

तिसृभिः कृष्टे चाकृष्टे च वपति । त्रिवृद्भिर्गुर्वानभिर्गुर्वत्यस्य मात्रा तावत्तैर्वनमेतद्विपज्यति ॥ २४ ॥

पञ्चदशोदचमसात्रिनपति । पञ्चदशभिर्ऋग्भिर्वपति त्रिषुत्रिषु-
शदक्षरा विराड्विराड् कृत्स्नमत्रं सर्वमेवास्मिन्नेतत्कृत्स्नमत्रं
दधाति ॥ २५ ॥

या ऽओपधीः पूर्वा जाताः । (०) देवेभ्यस्त्रियुगं पुरेत्यृतवो वै देवा-
स्तेभ्यऽएतास्त्रिः पुरा जायन्ते वसन्ता प्रावृषि शरदि मनै नु बभूणामह-

नेतरमात्मानम् । अयं यदकृष्टएव वपेत्—न कृष्टे, आत्मानमेव भिपज्येत्—न प्राणान् । कृष्टे चाकृष्टे च वपति—प्राणांश्च तदात्मानं च भिपज्यति ॥ २३ ॥

तिसृभिः कृष्टे चाकृष्टे च वपति । त्रिवृद्भिः । यावानभिर्गुर्वत्यस्य मात्रा—तावत्तैर्वनमे-
तद् भिपज्यति ॥ २४ ॥

पञ्चदशोदचमसात्रिनपति, पञ्चदशभिर्ऋग्भिर्वपति—तर्तिवशात् । त्रिंशदक्षरा विराट् । विराड्
कृत्स्नमत्रम् । सर्वमेवास्मिन्नेतत् कृत्स्नमत्रं दधाति ॥ २५ ॥

“ या ओपधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ”—इति । ऋतवो वै देवाः । तेभ्य
एतास्त्रिः पुरा जायन्ते—वसन्ता प्रावृषि शरदि । “ मनै नु बभूणामहम् ”—इति । सोमो वै

गर्गहृत्स्वम् । कृष्टाकृष्टयोस्त्वयत्र बीजानपनेन प्रागशब्दानिधेर्वाक्षुषादीन्, तदाश्रयभूतम् ‘ आत्मानं ’ शतं
च एतेन भिपज्येदित्यर्थः ॥ २३ ॥

कृष्टाकृष्टबीजानपनेन च मन्त्रगतं त्वन्वयम्, तस्यापि भेदत्रहेतुतामाह—तिसृभिः कृष्टे चाकृष्टे चेति ॥ २४ ॥

उदचमससङ्ख्यां बीजानपनम्त्रमङ्ख्यां चानय सम्भूय प्रशंसति—पञ्चदशोदचमसानिति । त्रिषुशदक्षरा
विराडिति । इत्यानश्रुपत्यामदशुनो न्यूनत्वात् त्रिंशदक्षरा ऋक् विण्दृष्टदस्का मन्त्रि । “ उनाधिकैकेकेन
निवृत्तुरिषी, शान्ता विण्दृष्टराजी ”—(विज्ञानम्. ४ खण्डे, ऋ. मा. ४ पठके, का. स. १।१) इति हि
पठश्रवणम् । सा च ‘ विण्दृ ’ ‘ कृत्स्नमत्रम् ’; भूत्वा हि तादृशी विण्दृ । अत एव कृपते—“ एवं वै
विण्दृ ” (श. प. १।१।२।२०।) इति । सा च स्वेच्छिदनीहिनवादि सर्वमन्वोपविहेतृत्वात्
सर्वानरूपा । तथा च विण्दृत्स्यावा ‘ अस्मिन् ’ अक्रियेने ‘ सर्वमेवात्रन् एतत् ’ ‘ कृत्स्नन् ’ निरवशेन
‘ दधाति ’ स्थापयति ॥ २५ ॥

अयं बीजानपनम्त्रदशानामनुशारदूर्ध्वमभिमानं व्याप्ये—या ओपधीरित्यादिना । “ देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ”

मिति सोमो वै बभ्रुः सौम्या ऽओषधय ऽओषधः पुरुषः शतं धामानीति
 बुदिदुँ शतायुः शतार्धः शतवीर्यं ऽएतानि हास्य तानि शतं धामानि
 सप्त चेति बुऽएवमे सप्त शीर्षन् प्राणास्तुनेतदाह ॥ २६ ॥

शतं वोऽअम्ब धामानि । सहस्रमुत वो रुहऽइति बुदिदुँ शतधा च
 सहस्रधा च विरूढाऽअथा शतक्रत्वो यूयमिसं मेऽअगदं कृतेति यमिसं
 भिपज्यामीत्येतत् ॥ २७ ॥

बभ्रुः, सौम्या ओषधयः, ओषधः पुरुषः । “ शतं धामानि ”—इति । यदिदं शतायुः, शतार्धः,
 शतवीर्यः—एतानि हास्य तानि शतं धामानि । “सप्त च”—(वा. सं. १२।७६) इति । यऽएवमे
 सप्त शीर्षन् प्राणाः—तानेतदाह ॥ २६ ॥

“ शतं वोऽअम्ब धामानि, सहस्रमुत वो रुहः ”—इति । यदिदं शतधा च
 सहस्रधा च विरूढाः । “ अथा शतक्रत्वो यूयमिसं मेऽअगदं कृत ”—इति । यमिसं
 भिपज्यामीत्येतत् ॥ २७ ॥

इत्यस्य मन्त्रमागस्वामिप्रायमाह—ऋतवो वै देवा इति । ‘ यः ’ ‘ ओषधीः ’ ‘ ओषधयः ’ सृष्टवादास्तुत्रास्ताः
 ‘ देवेभ्यः ’ ‘ कतुम्यो वमन्तादिभ्यः ’ ‘ पुरा ’ पूर्वन् वतन्तप्राहृशरदामादिषु सक्त्वरमभ्ये ‘ त्रियुगं ’ त्रिकाल
 जायन्त इत्यर्थः ॥

उत्तरार्द्धमन्य व्याचष्टे—मनै नु बभ्रुणामिति । अमृतरूपेण सर्वेषा मरणात् ‘ बभ्रुः ’ सोमः, ओषध-
 योऽपि सोमदेवताकृत्वात् अत्र बभ्रुशब्दामिषेयाः, तादृगोषधिप्रणिशामविशेष एव ‘ पुरुषः ’ मनुष्वशरीरमिति
 तत्तादात्म्यम् । अयमर्थः,— ‘ बभ्रुणा ’ सौम्यानाम् ओषधीनां सम्बन्धीनि बक्ष्यमाणानि, ‘ अह ’ ‘ नु ’ अय
 ‘ मनै ’ मन्ये जानामि । कानि पुनस्तानि मन्त्रव्यानीश्याशङ्क्य चतुर्थपाद व्याचष्टे—शतं धामानीति ।
 ओषधिप्रणिशामस्य पुरुषस्य शरीरस्य यदिदं शतसक्त्वर जीवनम्, एव शतसङ्घाका सर्वाः पूजाप्रयोजनानि,
 यानि च तन्निष्पादकानि शतसङ्घाकानि धीर्षाणि सामर्थ्यानि, ‘ एतानि ’ स्वत्वस्य ओषधिविकासस्य
 शरीरस्य ‘ तानि ’ मन्त्रोक्तानि शतसङ्घाकानि ‘ धामानि ’ । धामशब्दस्य त्रयोऽर्थाः यास्केनोक्ताः—
 “ धामानि त्रयाणि भवन्ति,—स्थानानि, नामानि, जन्मानि ” (निरु. ९ । ३ । ७ ।) इति । सप्त चेति ।
 ‘ य एवमे ’ ‘ सप्त ’ सप्तसङ्घाकाः ‘ शीर्षन् ’ शीर्षिण सम्बद्धाश्शुश्रोत्रादिरूपाः ‘ प्राणाः ’ सप्त चेत्येतत्
 सानेव ‘ प्राणान् ’ प्रतिपादयतीत्यर्थः । उदीरितलक्षणानि शतसङ्घाकानि धामानि, सप्त शीर्षण्यान् प्राणांश्च
 ओषधीनां सम्बन्धित्वेन जानामीत्यन्वयः ॥ २१ ॥

इतीत्यस्य ऋचः एतर्द्धमन्य व्याचष्टे—शतं नो अम्बोति । ‘ इदम् ’ इदानीं ‘ शतका ’ शतसङ्घेय
 ‘ सहस्रधा ’ सहस्रप्रकारेण च ‘ विरूढाः ’ उत्पन्नाः ‘ ओषधयो दृश्यन्त इति ‘ यत् ’ ‘ एतत् ’ एतेनार्द्धमेव
 प्रतिपादय इत्यर्थः । ‘ अम्ब ’ हे मात. ओषधयः । ‘ व. ’ युष्माकं ‘ धामानि ’ स्थानानि ‘ शत ’ शतसङ्घा-

(ज्ञा) ज्ञा ऽएता ऽएकव्याख्यानाः । (५) एतमेवाभि युधतमेवु भिषज्ये-
देतं पारयेत्ताऽअनुष्टुभो भवन्ति वाग्धाऽअनुष्टुवागु सुर्व भेषजत्
सुर्वेणैवेनमेतद्रेपजेन भिषज्यति ॥ २८ ॥

(न्य) अथातो निरुक्तानिरुक्तानामेव । युजुषा द्वावनद्वाद्वाही युजुक्ति
तूष्णीमितरान्युजुषा चतस्रः सीताः कृपति तूष्णीमितरास्तूष्णीं दर्भ-
स्तम्बमुपडधाति युजुषाऽभिजुहोति तूष्णीमुदचमसुान्निवयति युजुषा
व्यपति ॥ २९ ॥

ता एता एकव्याख्यानाः—एतमेवाभि । एतमेव भिषज्येद्—एतं पायेत् । ता अनुष्टुभो भवन्ति ।
वाग्धाऽअनुष्टुम् । वाग्धु सर्व भेषजम् । सर्वेणैवेनमेतद्रेपजेन भिषज्यति ॥ २८ ॥

अथातो निरुक्तानिरुक्तानामेव । यजुषा द्वावनद्वाद्वाही युजुक्ति, —तूष्णीमितरान् । यजुषा चतस्रः
सीताः कृपति, तूष्णीमितराः । तूष्णीं दर्भस्तम्बमुपडधाति, यजुषाऽभिजुहोति । तूष्णीमुदचमसा-
न्नियति, यजुषा व्यपति ॥ २९ ॥

कानि । ' उत ' शब्दोऽप्यर्थे । तथा ' वः ' युष्माक ' एह ' प्ररोहाः अहूय अपि ' सत्स ' सहस्र-
' सङ्घाता इति ॥

द्विर्भाहर्द्धमन्त्र तात्पर्यमाह—अथा शतकत्व इति । ' अथ ' शब्दो हेतौ । हे ' शतकत्वः ' शतकर्माणः
शेषवयः । ' पूर ' मदीयम् ' रमम् ' पुरीयम् ' अगद ' व्यापिरहितं ' छत ' कुल । ' यम् ' रमम् ' आतुर-
मेरानीम् अह ' भिषज्याभिः ' तमेव इत्येतेनदृश्य वाक्यस्य तात्पर्यमिथ्ययः । " भिषज् चिकित्सापान् " —
पा सू. ३ । १ । २७ । धा. पा. क. २३ ।) इति वातुः कण्डुः इति ॥ २७ ॥

एवमुदयं व्याख्याय उच्यते—एतमेवमेव व्याख्यानमित्यदिदिशति—ता एता एकव्याख्याना इति ।
ता एता ' बीजावगन्तार्या ऋव. ' एकव्याख्यानाः ' समानव्याख्यानाः, अतो न पृथक्का व्याख्या-
यन्त इत्यर्थः ॥

अतिरिष्ट व्याख्यान दोषयति—एतमेवाभीनि । " इम मे अगदं कृत " इति दोषेण पुरुषोऽनुकान्तः,
एतमेवाभिलक्ष्य उच्यते—एतमेवाभीनि, वाग्धायां तात्पर्यमाहोऽर्थः—' यथा ' येन प्रकारेण ' एतमेव ' पुर-
चिकित्सको ' भिषज्येत् ' भेषजैर्दुक्तं कुर्यात्, तेन च भेषज्येन ' एतं ' व्यापित्वं ' पारयेत् ' पारमारोग्यं
पायेत्, हे शेषवयः । तथा कुरन्तेति शेषः ॥

तासां छन्दोदारेण भेषजैर्दुक्तापाह—ता अनुष्टुभो भवन्तीति । वाग्धु सर्व भेषजमिति । ' वाग्धु ' छन्द
' सर्वं भेषजम् ' तद्रेपजम् । एवं सति ' एतं ' पुरीयमिधं वेथ्यमागमिन् ' एतन् ' एतेनातुष्टुच्छन्दसः प्रयो-
गेन ' सर्वैर्देव भेषजेन ' ' भिषज्यति ' भेषजं कृतवान् भवन्त्यर्थः ॥ २८ ॥

अथ द्विर्द्विभक्तानामनुष्टुभोवनादीनामोपनिवायान्ताः कर्मणां सपन्त्रकामन्त्रकत्वं सम्भूय स्तीति—अथातो
निरुक्तानिरुक्तानामेव—इति । ' अथ ' अनन्तरं यतः सपन्त्रकामन्त्रकमेवेन द्विविधानि द्विविधानि

प्रजापतिरेषोऽग्निः । (रु) उभयम्बेतत्प्रजापतिर्निरुक्तश्चानिरुक्तश्च परिमितश्चापरिमितश्च तद्यद्युजुपा करोति यडेवास्यानिरुक्तं परिमितं रूपं तदस्य तेन संस्करोत्यथ यचूष्णीं यडेवास्यानिरुक्तमुपरिमितं रूपं तदस्य तेन संस्करोति सु ह वाऽएतं सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिं संस्करोति युऽएवं विद्वानेतदेवं करोति वाह्यानि रूपाणि निरुक्तानि भवन्त्यन्तराण्यनिरुक्तानि पशुरेष युद्भिस्तुस्मात्पशोर्बाह्यानि रूपाणि निरुक्तानि भवन्त्यन्तराण्यनिरुक्तानि ॥ ३० ॥

इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ७-२-२ ॥ (२।४)

इति द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७-२ ॥

प्रजापतिरेषोऽग्निः । उभयम्बेतत्प्रजापतिः—निरुक्तश्चानिरुक्तश्च, परिमितश्चापरिमितश्च । तद्यद्युजुपा करोति—यडेवास्य निरुक्तं परिमितं रूपम्—तदस्य तेन संस्करोति । अथ यचूष्णीं—यडेवास्यानिरुक्तमुपरिमितं रूपं—तदस्य तेन संस्करोति । स ह वाऽएतं सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिं संस्करोति—य एवं विद्वानेतदेवं करोति । वाह्यानि रूपाणि निरुक्तानि भवन्ति, अन्तराण्यनिरुक्तानि । पशुरेषः—यद्भिः । तस्मात्पशोर्बाह्यानि रूपाणि निरुक्तानि भवन्ति, अन्तराण्यनिरुक्तानि ॥ ३० ॥

कर्माणि, अतः कारणान् तेषां ' निरुक्तानिरुक्तानां ' समन्त्रकामन्त्रकाणां विहितानामेव कर्मणां स्रुतिः कियत् इति शेषः । निरुक्तानिरुक्तानि कर्माणि क्रमेणानुक्रामन्ति—' यजुषा ' मन्त्रेण " सीरा युञ्जन्ति "—(वा. स. १२ । १७, १८) इत्यादिकेन ' द्वौ पुर्यावनद्वाहौ युनक्ति, ' ' इतरान् ' अनदुरोऽप्रे वप्समानान् ' तूष्णीं ' युनक्ति । तथा ' चतस्रः सीता, ' ' यजुषा ' मन्त्रेण ' कृपति, ' ' इतराः ' द्वादश सीता, ' तूष्णीं ' कृपति । ' तूष्णीं दर्भस्तम्बम् ' इत्यादेव व्याख्येयम् ॥ २९ ॥

एव निरुक्तानिरुक्तभेदेन विहितानि कर्माण्यन्त्या चित्यादिरूपस्य प्रजापतेरपि निरुक्तानिरुक्तारमना परिमिता—परिमिताःमन्दा च ईरूपमाह—प्रजापतिरेषोऽग्निरिति । योऽयमग्निः ' एव, ' एव ' प्रजापतिः ' । यदेतन्निरुक्तानिरुक्तान्यक्रममपविष जगत्, असावेन स प्रजापति । अतो निरुक्तानिरुक्तजगत्सादात्म्यान् प्रजापतिरपि ' निरुक्तश्च ' ईदमाकार इति नि शेषेणोक्तश्च, ' अनिरुक्तः ' तद्विपरीतः, ' च ' अत एव ' परिमितः ' परिमितश्च, ' अपरिमितश्च ' अगरीच्छिन्नश्च भवति ॥

इत्य प्रजापतिरूपस्यापि निरुक्तानिरुक्तभेदेन द्विविधमुक्त्वा, समन्त्रकेण निरुक्तेनानदुद्योजनादिकर्मणा निरुक्तमाह, एतरेणेतत्प्रमाणं च सत्कारं विजग्ध योजयति—तद्यद्युजुपा यजेतीत्यदित्या । निरुक्तानिरुक्तप्रससति—स ह वा इति । ' कृत्स्नं ' सर्वव्यवहरहितम्, ' सर्वं ' निर्वरोधम्; अतो न पौनरुक्त्यम् । माषा-म्फतरपावेन निरुक्तानिरुक्तत्ववर्धयोगात् चित्याग्नेः पञ्चरूपतामराद्य स्तोति—वाह्यानि रूपाणीति । यन्पेतानि

निरुक्तानि कर्मविदुःकृन्तानि तान्यग्रे ' इत्यादि रूपानि । अनिरुक्तानि ' अन्तराग्नि ' अम्यन्तरवर्तीनि मन्त्रानि । ईदृशी यदन्तरे, ' एषः ' पशुः ' एव, ' तस्मात् ' एव कारणात् लोके ' पशोः । ' ब्रह्मानि ' बहिर्विद्यमानानि ' रूपाणि ' रोमादीनि ' निरुक्तानि, ' अन्तराग्नि ' अमुगादीनि ' अनिरुक्तानि ' च दृश्यन्ते ॥ ३० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनोपसत्तपयजामाह्वये
सप्तमकाण्डे द्वितीयोऽध्याये चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥ (७-२-४) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन नमो ह्यहं निवारयन् । पुनर्याश्चतुरो देवाद् विद्यार्थिमहेक्षरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं मोक्षहृत् कणकहस्तुलादुत्थो स्वर्णार्थं,
सप्तर्षीन्पञ्चमीरीन्द्रिद्रुतदल्लताधेतुसौवर्गभूमी ।
रत्नोन्मः रुक्मवादिदिग्महिनरथो सायणि निद्रुणाप्यो,
व्यग्रशीद्विद्यच्चक्र प्रथितविधिमहामृतयुक्त घटं च ॥
धान्यादि घन्यजन्मा निरुभवन्तुतः स्वर्गजं वर्णमुत्थं,
कार्पासीनि कृपावान्पुङ्कनमज्जो राजतं राजद्रुष्यः ।
आम्बोरुष्य प्राज्यजन्मा छ्पगजन्तुषुः शार्करं चाफतेवा,
रत्नादथो रत्नरूपं गिरिमिहृत मुदा पात्रमात्तिङ्गणार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाविराजपरमेश्वरवैदिकनागप्रवनेकश्रीहरिहरमहानजस्योऽप्युत्तरन्वरेण सायणाचार्येण विरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनोपसत्तपयजामाह्वये सप्तमकाण्डे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७-२ ॥

अथ तृतीयाऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

द्वितीयप्रपाठके च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

चितो गार्हपत्यो भवति । (त्यु) अचित ऽआहवनीयोऽथ राजानं
क्रीणात्ययं वै लोको गार्हपत्यो द्यौराहवनीयोऽथ योऽयं वायुः पवतेऽएष
सोमऽएतं तदिमौ लोकावन्तरेण दधाति तस्मादेषु ऽइमौ लोकावन्त-
रेण पवते ॥ १ ॥

बुध्रेव चिते गार्हपत्ये । (त्युऽचि) अचितऽआहवनीयोऽथ राजानं क्रीणा-
त्यात्मा वाऽअग्निः प्राणः सोम ऽआत्मंस्तुत्प्राणं मध्यतो दधाति तस्मा-
दयमात्मन्प्राणो मध्यतः ॥ २ ॥

सोमऋषणम् ।

चितो गार्हपत्यो भवति—अचित आहवनीयः—अथ राजानं क्रीणाति । अयं वै लोको गार्हपत्यो-
द्यौराहवनीयः । अथ योऽयं वायुः पवते—एष सोमः । एतं तदिमौ लोकावन्तरेण दधाति । तस्मा-
देषु इमौ लोकावन्तरेण पवते ॥ १ ॥

यदेव चिते गार्हपत्ये—अचितऽआहवनीये—अथ राजानं क्रीणाति । आत्मा वाऽअग्निः, प्राणः
सोमः । आत्मंस्तुत्प्राणं मध्यतो दधाति । तस्मादयमात्मन्प्राणो मध्यतः ॥ २ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽतिल जगत् । निर्ममे समह वन्दे विधातीर्धमद्वेषरम् ॥ १ ॥

अथ साग्निधिये कनौ सोमऋषणस्य काल विधाय स्तौति—चितो गार्हपत्य इति । गार्हपत्याहवनीयश्च-
नवोर्मध्यकाले चोदकशतः सोमऋषणः कर्त्तव्य इत्यर्थः । सोमस्य गार्हपत्याहवनीययोर्मध्येऽवस्थान लोकावन्तरेणो-
पपादयति—अयं वै लोक इति । भूलोकेऽन्वर्लोकान्तर्गते गार्हपत्याहवनीयो । 'योऽयं वायुः पवते,' 'एषः'
एव ऋषिमागः—'सोमः', तत्कवस्य गार्हपत्यश्चपनाद्दूर्ध्वमाहवनीयश्चपनात् पूर्वमेतस्मिन् समयेऽनुष्ठानात्
'एत' सोमात्मक वायुम् 'इमौ लोकावन्तरेण' अनयोर्लोकयोर्मध्ये 'दधाति' स्थापयति । 'अन्तरान्त-
रेण युक्ते' (पा. सू. २ । १ । ४ ।) इति द्वितीया । यस्मादेव वायुमंस्तुतः सोमो मन्ये क्रीयते, तस्मादेव
दृश्यमानो 'वायुः' 'इमौ लोकौ' भूलोकस्वलोकौ 'अन्तरेण' 'पवते' परिवर्त्तते ॥ १ ॥

इत्थं सोमऋषणस्य मध्येऽनुष्ठानमधिलोकं स्तुत्वा अर्थात्ममपि स्तौति—यदेवेति । आत्मा वा अग्निरिति ।
गार्हपत्याहवनीयचित्यात्मक 'अग्निः' 'आत्मा' विद्वस्तावयवस्य प्रजापते, शरीरम् । तन्मध्यवर्ती प्राणवायुः
'सोमः'; अस्तस्य गार्हपत्याहवनीयश्चपनयोर्मध्ये ऋषिमागत्वात् 'आत्मन्' आत्मनि शरीरे 'प्राणमेव
मध्यतो दधाति' धारयति । 'तस्मात्' एव कारणात् पञ्चद्व्यात्मकः 'अथ प्राणः' सर्वप्राणिनाम्
'आत्मन्' आत्मनि शरीरे 'मध्यतः' दृश्यते ॥ २ ॥

(तो) युद्धे चित्ते गार्हपत्ये । (त्येऽचि) अचित्त्वेऽआहवनीयेऽथ राजानं
क्रीणत्यात्मा द्वाऽअग्नी उतः सोमऽआत्मानं तद्रसेनानुपजति तुस्मादथ-
मान्तमेवात्मा उसेनानुपक्तः ॥ ३ ॥

(क्तो) राजानं क्रीत्वा पर्युह्य । (ह्यु) अथास्माऽआतिथ्यं हविर्निर्वपति
तस्य हविष्कृता वृत्रां विवृमृजतेऽथ द्वाऽएतद्व्यतिपजत्यध्वरकर्म चाग्नि-
कर्म च कुर्मणः समानतायै समानमिदं कुर्मासदिति ॥ ४ ॥

यदेव चित्ते गार्हपत्ये-अचित्त्वेऽआहवनीये-अथ राजानं क्रीणाति । आत्मा वाऽअग्निः, रमः
सोमः । आत्मानं तद्रसेनानुपजति । तस्मादथमान्तमेवात्मा रमनानुपक्तः ॥ ३ ॥

सोमातिथ्यम् ।

राजानं क्रीत्वा पर्युह्य-अथास्माऽआतिथ्यं हविर्निर्वपति । तस्य हविष्कृता वाचं विमृजते ॥-

सौमिकाग्निकथ्यतिषजनम् ।

अथ वाऽएतद्व्यतिपजति-अध्वरकर्म च, अग्निकर्म च-इमेणः समानतायै । समानमिदं
कुर्मासदिति ॥ ४ ॥

राजकथ्य मध्येऽनुष्ठानमनुष्य कृत्वाशरीरे रसानुपह्वहेतुर्नोति स्त्रीति-यदेवेति । रमः सोम इति ।
अभिषेवादिस्कारमन्त्रो हि सोमः सुयादिवने रसात्मको भवति, शरीरस्युत्पत्तेर्गर्शितयाऽवनीरचननयोर्मध्ये
रसानुपकथ्य तस्याऽनुपवेदान् ' आत्मानम् ' शरीरम् व्याप्ययनेतुना ' रसेनानुपजति ' अनुपक्तमनुस्यूत
करोति । ' तस्माद् ' एत कारणाद् ' अथमात्मा ' देहः ' आन्तम् ' शिरःप्रमृति पादपर्यन्त ' रसेन '
' अनुपक्तः ' व्यातो द्रवते ॥ ३ ॥

युद्धेव व्यतिपजति । (त्या) आत्मा वाऽअग्निः प्राणोऽध्वरः आत्मंस्तत्प्राणं मध्यतो दधाति तस्माद्यमात्मन्प्राणो मध्यतः ॥ ५ ॥

(तो) युद्धेव व्यतिपजति । (त्या) आत्मा वाऽअग्नी रसोऽध्वरः आत्मानं तद्रसेनानुपजति तस्माद्यमान्त्सेवाऽऽत्मा रसेनानुपक्तोऽथाहवनीयस्यार्धमेति ॥ ६ ॥

तद्वैके । (कऽ) उभयत्रैव पलाशाशाखया व्युद्धहन्त्युभयत्र वै चिनोतीति न तथा कुर्यादवस्यति वाव गार्हपत्येनोर्ध्वेऽ एवाहवनीयेन रोहति तस्मात्तथा न कुर्यात् ॥ ७ ॥

यदेव व्यतिपजति । आत्मा वाऽअग्निः, प्राणोऽध्वरः । आत्मंस्तत् प्राणं मध्यतो दधाति । तस्माद्यमात्मन्प्राणो मध्यतः ॥ ५ ॥

यदेव व्यतिपजति । आत्मा वाऽअग्निः, रसोऽध्वरः । आत्मानं तद्रसेनानुपजति । तस्माद्यमान्त्सेवात्मा रसेनानुपक्तः । अथाहवनीयस्यार्धमेति ॥ ६ ॥

तद्वैके—उभयत्रैव पलाशाशाखया व्युद्धहन्ति । उभयत्र वै चिनोतीति । न तथा कुर्यात् । अवस्यति वाव गार्हपत्येन, ऊर्ध्वे एवाहवनीयेन रोहति । तस्मात्तथा न कुर्यात् ॥ ७ ॥

एतद्व्यतिपजनमनुस्य स्तौति—यदेवेति । प्राणोऽध्वर इति । ' अध्वरः ' सोमयाग. प्राणस्यानीयः, ' आत्मन् ' आत्मनि ' मध्यतः ' मध्ये ' तद् ' प्राणम् ' स्थापयति । ' तस्माद्य प्राणः ' शरीरमध्ये, वर्तते इति शेषः । तथा—रसोऽध्वर इति । ' अध्वरः ' सोमयागो रसस्यानीयः, सर्वप्रकृतिव्याप्तः । गलामप्यत् । वाग्बिनर्जलानन्तरमाहवनीयसमीपदेशागमन विधत्ते—अथाहवनीयस्यार्धमेतीति । अर्द्धशब्दो देशवाची । आहवनीयस्य ' अग्ने पत् स्थान कर्षणादिसंस्कारमकृतम्, हविष्कृदाह्वानानन्तरम्, तद् स्थानमागच्छेदित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

गार्हपत्यस्थानवदाहवनीयस्थानम्वापि पलाशाशाखया व्युद्धहन्मेकौयमतेनोपन्यस्य दूषयति—तद्वैके इति । ' तत् ' तत्र ' उभयत्रैव ' गार्हपत्ये आहवनीये ' च ' एके ' शाखिनः ' पलाशाशाखया ' व्युद्धहन् मार्जन कुर्वन्ति । ' उभयत्र ' खलु ' चिनोति ' ' रत ' तत्र हेतुः । व्युद्धहन्स्य षपनार्थःवादाहवनीयचिन्तावपि तत् कर्तव्यमित्यर्थः ॥

तदेतन्निराकरोति—न तदेति । प्रतिज्ञानमर्थमुपपादयति—अवस्यति वावेति । गार्हपत्यवपनेन हि य प्रदेशामप्यवस्यति । अध्वरसानममये भूशोधनार्थं व्युद्धहन्मयेक्षितम्, अथ पुनरारोहणसमये आहवनीयस्यनेनाव्युद्धर्ध्वे सजारोहति, ' तस्मात् ' तत् ' न ' कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

(३) अथ गार्हपत्यऽष्टोपात्रिवपति । नाहवनीयेऽयं वै लोको गार्ह-
पत्यः पशवऽ ऊपा ऽअस्मिस्तुल्लोके पशुन्दधाति तस्मादिमेऽस्मि-
ल्लोके पशवः ॥ ८ ॥

(उोऽया) अथाहवनीयऽएव पुष्करपर्णमुपदधाति । न गार्हपत्यऽआपो
वै पुष्करपर्णं द्यौराहवनीयो दिवि तदपो दधात्युभयत्र सिकता
निवपति रेतो वै सिकताऽ उभयत्र वै विक्रियतेऽस्माद्धेतसोऽधि विक्रि-
याताऽइति ॥ ९ ॥

ता नानामन्त्राभ्यां निवपति । मनुष्यलोको वै गार्हपत्यो देवलोक आहवनीयो नानो
व्राऽएतद्यद्वै च मानुषं च द्वाधीयसा मन्त्रेणाऽऽहवनीये

अथ गार्हपत्यऽष्टोपात्रिवपति, नाहवनीये । अयं वै लोको गार्हपत्यः, पशव ऊपाः । अस्मि-
स्तुल्लोके पशुन्दधाति । तस्मादिमेऽस्मिन्लोके पशवः ॥ ८ ॥

अथाहवनीय एव पुष्करपर्णमुपदधाति, न गार्हपत्ये । आपो वै पुष्करपर्णम्, द्यौराहवनीयः ।
दिवि तदपो दधाति । उभयत्र सिकता निवपति । रेतो वै सिकताः । उभयत्र वै विक्रियते । अस्माद्दे-
तसोऽधि विक्रियाताऽइति ॥ ९ ॥

ता नानामन्त्राभ्यां निवपति । मनुष्यलोको वै गार्हपत्यो, देवलोक आहवनीयः । नानो वा-

गार्हपत्यविविक्तं प्रसक्तभूषाणां निवपनमपि तत्रैव कर्तव्यमिति निगमयति-अथ गार्हपत्य एवेति । एव-
कारव्यवस्थेयमाह-नाहवनीय इति । अत्र हेतुमाह-अयं वै लोक इति । भूरिति न्याहत्या आहितत्वाद् गार्ह-
पत्यो भूनेकात्मकः; " मूर्ध्व इत्येतावतैव गार्हपत्यमादधाति " इति द्विब्रह्मणम् (श. प. २।१।६।४)
ऊपरप्रदेशस्य पशुनिहितमानवाद्भूषाणां पश्चात्कर्तव्यम् ॥ ८ ॥

अथाहवनीये प्रतिनियतं विधास्यमानं पुष्करपर्णोपधानमनूप प्रतिनियतफलप्रतिपत्तयेन स्तौति-अथाहव-
नीय एवेति । अवधारणफलमाह-न गार्हपत्य इति । अत्र हेतुमाह-आपो वा इति । पुष्करपर्णभ्यामु-
भयनरात्पशुभ्रमकमित्यर्थः । द्यौराहवनीय इति । भूरिति-न्याहत्याहितत्वाद् आहवनीयो भूनेकात्मकः ।
' तत् ' तत्र पुष्करपर्णोपधानेन तुल्ये ' अयः ' उदकानि वृष्ट्यादानत्वेन दद्यापयतीत्यर्थः ॥

गार्हपत्यवराहवनीयेऽपि सिकतानिवपनं कर्तव्यमिति विवेचे-उभयत्रेति । तदेतदुपगमयति-रेतो वा इति ।
नितमालम्ब्यारिरूपसाम्बन्धत्वात् सिकतानां रेतस्त्वम्; ' उभयत्र ' गार्हपत्यस्थाने आहवनीयेस्थाने च विक्रियतेण
धिन्योऽपि; ' विक्रियते ' निमित्तरूपवत् क्रियते । विक्रियमाणस्यानी ' अस्मात् ' सिकतालक्षणम् ' रेतमः '
' कपि ' वगैरे ' विक्रियते ' विक्रियते, विदृति मत्वेन ' इति ' अनेनापिप्रायेण उभयत्र सिक-
तानां निवपनम् ॥ ९ ॥

उभयत्र मन्त्रेण विवाय स्तौति-ता नानामन्त्राभ्यामिति । ' ताः ' सिकताः । निवपन्त्राभ्यामित्यर्थः ।

निवृपति हृसीयसा गार्हपत्ये द्राघीयो द्वि देवायुपथं हृसीयो मनुष्यायुपथं
स पूर्वाः परिश्रित्यो गार्हपत्ये सिकता निवृपति रेतो वै सिकताऽअस्मादे-
तसोऽधीमा विक्रियान्ताऽ इति ॥ १० ॥

तदाहुः । (र्व) यद्योनिः परिश्रितो रेतः सिकताऽअथ पूर्वाः परि-
श्रित्यो गार्हपत्ये सिकता निवृपति कथमस्येतद्रेतोऽपरासिक्तं परिगृहीतं
भवतीत्युत्वं वाऽऽङ्गपास्तद्यदूषान्पूर्वांनिवृपत्येतेनो हास्यैतदुत्वेन रेतो-

ऽपत्-र्षद्वं च मानुषं च । द्राघीयसा मन्त्रेणाहवनीये निवृपति, हृसीयसा गार्हपत्ये । द्राघीयो
हि देवायुपथम्, हृसीयो मनुष्यायुपथम् । स पूर्वाः परिश्रित्यो गार्हपत्ये सिकता निवृपति । रेतो वै
सिकताः । अस्मादेतसोऽधीमा विक्रियान्ताऽइति ॥ १० ॥

तदाहुः—यद्योनिः परिश्रितः, रेतः सिकताः । अथ पूर्वाः परिश्रित्यो गार्हपत्ये सिकता निव-
पति । कथमस्येतद्रेतोऽपरासिक्तं परिगृहीतं भवतीति । उत्वं वाऽऽङ्गपाः । तद्यदूषान्पूर्वांनिवृपति-

“अग्नेर्ममासि” इति मन्त्रेण (वा. सं. १२।११) गार्हपत्ये सिकतानिवृपने विहितम् (श. प. ७।
१।१।११), “अग्ने तव श्रवो वरः” (श. प. ७।३।१।२९) इत्याहवनीये सिकतानिवृप-
नस्य मन्त्रो विधान्यते । एव नामान्त्रवमनूय स्पृष्टे—गार्हपत्याहवनीययोर्भूलोकमूर्धोक्तमकृत्व क्रमेण प्रति-
पादितम् । नानो वा एतदिति । ‘देवन्’ देवस्यन्धि, ‘मानुषम्’ मनुष्यस्यन्धि च यदेतत् स्थानद्वयम्,
तदेतन्नानैव खडु विभिनमेव । मन्त्र दैर्घ्यह्रस्वन्वाभ्यां स्त्रीति—द्राघीयमेति । “अग्ने तव श्रवः” इति मन्त्रः
(वा. सं. १२।१०१) “अग्नेर्ममासि” इति मन्त्रादेश्या ‘द्राघीयान्’ अदिशयेत् दीर्घः; दीर्घान्दा-
दोमस्तुनि “त्रिपरिधर” (पा. सू. १-४-१९७) इत्यादिना दीर्घस्यन्धस्य श्रावदेशः । तेन ‘मन्त्रेण’ आहवनीये
सिकता निवृपति । ‘हृसीयसा’ ह्रस्वतरेण “अग्नेर्ममानि” इति मन्त्रेण । मन्त्रगतं द्राघीयत्वं हृसीयम्बं
च प्रतिपादयति—द्राघीयो हीति । दीर्घतम हि ‘देवायुपथम्’ देवानामायुर्भावितम्, ‘हृसीयः’ ह्रस्वतम
ह्रस्वन् हि ‘मनुष्यायुपथम्’ मनुष्यर्भावितम्, अतो देवलोकमनुष्यलोकमंस्तुतयोराहवनीयगार्हपत्योन्माह्रस्व-
स्यन्धो युक्त इत्यर्थः ॥

गार्हपत्यचपने सिकतानिवृपनस्य परिश्रित्यो पूर्वमाविचमनूय स्तौति—स पूर्वा इति । तथा निवृपने कारण
माह—रेतो वै सिकता इति । ‘अस्मान्’ सिकतारूपान् ‘रेतस’ ‘अधि’ उपरि ‘इमा’ परिश्रितो
‘विक्रियान्ते’ विशिष्टरूपाः कृता भवेयुः । अन्यथा हि निरुपादानत्वात् परिश्रिता विक्रिया न
स्वादिति भावः ॥ १० ॥

सिकतानिवृपनस्य परिश्रिता पूर्वत्वे दोषं दर्शयति—तदाहुरिति । ‘तन्’ तत्र विषये ‘आहुः’ बोद्धवन्ति
वदन्वदिति—दोषो हि रेतः सिध्ने, परिश्रितस्य धोनिमस्तुताः; तथा सति ‘अस्य’ अग्ने ‘एवम्’ निकत रूप

ऽपरासिक्तं परिगृहीतं भवत्यथाहवनीये परिश्रितोऽभिमन्त्रयते तस्योक्तो
बन्धुरथ सिकता निवपति रेतो वै सिकताऽएतयोऽअस्यैतद्योन्या रेतो-
ऽपरासिक्तं परिगृहीतं भवति ॥ ११ ॥

(त्य) अथाहवनीयऽएवाप्यानवतीभ्यामभिमृशति । न गार्हपत्येऽयं
वै लोको गार्हपत्यः स्वर्गो लोकोऽ आहवनीयोऽद्वो वाऽअयमस्मिँल्लोके
जातो वृजमानः स्वर्गऽ एव लोके प्रजिजनयिपितुव्यस्तद्यदाहवनीयऽ
एवाप्यानवतीभ्यामभिमृशति न गार्हपत्ये स्वर्गऽएवैनं तुल्लोके प्रजनयति १२

एतेनो हास्येनदुल्लेन रेतोऽपरासिक्तं परिगृहीतं भवति । अथाहवनीये परिश्रितोऽभिमन्त्रयते ।
तस्योक्तो बन्धुः । अथ सिकता निवपति । रेतो वै सिकताः । एतयोऽअस्यैतद्योन्या रेतोऽपरासिक्तं
परिगृहीतं भवति ॥ ११ ॥

अथाहवनीयऽएवाप्यानवतीभ्यामभिमृशति, न गार्हपत्ये । अयं वै लोको गार्हपत्यः, स्वर्गो
लोको आहवनीयः । द्वो वाऽअयमस्मिँल्लोके जातो वृजमानः, स्वर्गऽएव लोके प्रजिजनयिपि-
तव्यः । तद्यदाहवनीयऽएवाप्यानवतीभ्यामभिमृशति, न गार्हपत्ये-स्वर्गऽएवैनं तुल्लोके
प्रजनयति ॥ १२ ॥

‘ रेतः ’ ‘ अपरासिक्तम् ’ आधारादप्यत्र सिकत्म् ; परिश्रित्तस्योन्यमावात्-कथ परिगृहीत परिवेष्टितं मवती-
त्यस्य चोपस्य परिहासमाह-उदधं वा ऊषा इति । गर्भस्थान्तर्वेष्टनमुच्यम्, तत्तन्मुता ऊषाः; तेषां पूर्वनिव-
पनात् तदनन्तरं न्युक्तं सिकताकथं ‘ रेतः ’ तेनोत्त्वेन ‘ अपरासिक्तम् ’ गर्भाशयादप्यत्र सिकत्म् ‘ परिगृहीतम्,
परिवेष्टितं च ‘ भवति ’ ॥

आहवनीयचित्तौ तु सिकतानिवातान्पूर्वं परिश्रित्तः परिश्रयणमभिप्रेत्य तदभिमन्त्रण विषये-अथाहवनीय
इति । गार्हपत्यचयनादाहवनीयचित्तैर्वैलक्षण्याद्येतकः ‘ अय ’ शब्दः । आहवनीयचित्तौ सिकतानिवातान्
पूर्वं परिश्रित्तंल्लोकान् शर्करापरपर्यायान् शुद्धापापानामभिमन्त्रयते-“ चित्तः स्पेषि ” मन्त्रेण, सूत्रितं हि-
“ आहवनीयपरिश्रित्तोऽभिमन्त्रयते चित्तः स्पेषि ”-(का. श्रौ. १७। १३) इति । परिश्रित्तविशेषमर्थ-
वादवाक्यं प्रागाम्नात्-“ योनित्वे परिश्रित्तः ” इत्यादिकमतिदिशति-तस्योक्त इति । ‘ तस्य ’ परि-
श्रयणस्य विशेष उक्तः ॥

सिद्धतानिबन्धन विधाय स्तौति-अथ सिकता निवपतीति । ‘ अय ’ परेश्रयणानन्तरम् । रेतो वा
इत्यापुकार्यम् ॥ ११ ॥

न्युत्तानां सिकतानां समन्त्रकमभिमर्शने विषये-अथाहवनीय इति । आहवनीयत्पाने न्युत्तानामेव सिद्ध-
तानाम् ‘ आप्यापनवतीभ्याम् ’ आप्यापतिषातुनिष्पन्नशब्दयुक्तान्याम्, “ आप्यापनव, सन्ते ”-(का. श्र.

(त्यु) अथ लोकेष्टका ऽऽपुदधाति । इमे वै लोका ऽऽपुषोऽग्निर्दिशो लोके-
ष्टकाऽ एषु तल्लोकेषु दिशो दधाति तस्मादिमाऽ एषु लोकेषु दिशः ॥ १३ ॥
(शो) ब्राह्म्येनाग्निमाहरति । (त्या) आता वाऽअस्य ता दिशो वा
ऽएषु लोकेषुथ या ऽइमाँल्लोकान्पुरेण दिशस्ताऽ अस्मिन्नेतद्दधाति ॥ १४ ॥
(अर्धप्रपाठकः ॥)

बहिर्वेदेरियं वै वेदिः । (रा) आता वाऽअस्य ता दिशो वाऽ अस्या-
मथ याऽइमाँ पुरेण दिशस्ताऽ अस्मिन्नेतद्दधाति ॥ १५ ॥

अथ लोकेष्टकोपधानम् ।

अथ लोकेष्टका उपदधाति । इमे वै लोका एषोऽग्निः । दिशो लोकेष्टकाः । एषु तल्लोकेषु दिशो
दधाति । तस्मादिमा एषु लोकेषु दिशः ॥ १३ ॥

ब्राह्म्येनाग्निमाहरति । आता वाऽअस्य ता दिशो—या एषु लोकेषु । अथ या इमाँल्लोकान्
पुरेण दिशः—ता अस्मिन्नेतद्दधाति ॥ १४ ॥

बहिर्वेदेः । इयं वै वेदिः । आता वाऽअस्य ता दिशो—या अस्याम् । अथ या इमाँ पुरेण दिशः—
ता अस्मिन्नेतद्दधाति ॥ १५ ॥

१२ । १ । २—(१३) इत्येतान्यामुभ्यामभिर्मात्रं कर्तव्यमित्यर्थः । अवधारणकल्पाद्—न गार्हपत्य इति ।
एतदेवोपपादयति—अयं वा इत्यादिना । ' अहिर्वेदलोके जातः ' ' अयम् ' ' यजमानः '—इत्ययमर्थः ।
' अद्वा ' प्रत्यक्षसिद्धः, न यत्तत्प्रमाणः ' स्वर्गं लोके एव ' हि ' प्रजिनवपिपितृन्वः ' प्रजनयितुं प्रकर्षो-
त्पादयितुमिष्टः, अतः स्वर्गलोकसस्तुते ' गार्हपत्ये ' तत्र स्वमावत एव जातत्वादिति भावः ॥ १२ ॥

अथ लोकेष्टकानामुपधानं विधत्ते—अथेति । तदेतत् प्रशंसति—इमे वै लोका इति । ' इमे ' खलु ये
पृथिव्यादयस्त्रयो ' लोकाः ' । ' एषः ' एव खलु ' अग्निः ' । लोकसस्तुताभिः स्वयमावृष्णाभिर्भुक्तत्वाद्दो-
क्त एव सिद्धाः लोकेष्टका इष्टकाः लोकेष्टकाः, परोक्ष ' लोकेष्टका ' इत्युच्यन्ते । तथाचिन्तव्यं च तैत्तिरीये
आहारावृत्ते—' दिग्भ्यो लोष्टान् समस्पति, दिशामेव वीर्यमवरण्य '—(तै. स. ५ । २ । ५ । ६) इति
लोकसम्बन्धिन्यः प्राच्यादिदिशः ता लोकेष्टकाः । अतस्तदुपधानेन ' एषु ' एव लोकेषु ता एव ' दिशः '
स्थापयति । ' तस्मान् ' एव कारणत् ' इमाः ' प्राच्यादि—' दिशः ' ' एषु लोकेषु ' इत्यन्ते ॥ १३ ॥

वेदेर्वाहारेनेष्टकानामाहरणं विधाय स्तीति—ब्राह्म्येनाग्निमिति । ' अग्नि ' ' ब्राह्म्ये ' अग्निधेत्राद्वाहारेनेता
इष्टकाः ' आहरति ' । आता वा इत्यादि । ' अस्य ' अग्नेः यजमानस्य वा ' ता दिशः ' ' आताः '
प्राताः । ' याः ' इमाः ' एषु ' लोकेषु इत्यन्ते । ' अय ' ' याः ' ' दिशः ' ' इमान् लोकान् ' ' पुरेण ' एभ्यो
लोकेभ्यो बहिर्वेदेने, ' अस्मिन् ' अग्ने ' एतत् ' एतेन ब्राह्मदेशादहरणेन ' दधाति ' धारयति ॥ १४ ॥

आहरणस्याग्निधेत्रापेक्षया बहिर्वेदसम्बन्धः, वेदपेक्षयाऽपि तत्रात्र विधत्ते—बहिर्वेदेरिति । अग्नेर्लोक-

सुद्रेव लोकेष्टकाऽऽपटुधाति । प्रजापतेर्विबुधस्तस्य सुर्वा दिशो रसोऽनु
व्यक्षरत् यत्र देवाः समस्कुर्वन्स्तुदस्मिन्नेताभिलोकेष्टकाभिस्तथै रसमदधु-
स्तुथैवास्मिन्नयमेतदुद्घाति ॥ १६ ॥

ब्राह्मेनाग्निमाहरति । (त्या) आतो वाऽअस्य स रसो युऽएषु लोके-
ष्वुथ युऽइमाँल्लोकान् पुराङ्गसोऽत्यक्षरत्तमस्मिन्नेतदुद्घाति ॥ १७ ॥

बहिर्वेदेरियं वै वेदिः । (रा) आतो वा ऽअस्य स रसो योऽस्यासुथ
युऽइमाँ पुराङ्गसोऽत्यक्षरत्तमस्मिन्नेतदुद्घाति ॥ १८ ॥

यदेव लोकेष्टका अपटुधाति । पनापतेर्विबुधस्तस्य सर्वा दिशो रसोऽनु व्यक्षरत् । तं यत्र देवाः
समस्कुर्वन्-तदस्मिन्नेताभिलोकेष्टकाभिस्तं रसमदधुः । तथैवास्मिन्नयमेतदुद्घाति ॥ १६ ॥

ब्राह्मेनाग्निमाहरति । आतो वाऽअस्य स रसः-य एषु लोकेषु । अथ य इमाँल्लोकान्पुराङ्गसो-
ऽत्यक्षरत्-तमस्मिन्नेतदुद्घाति ॥ १७ ॥

बहिर्वेदेः । इयं वै वेदिः । आतो वाऽअस्य स रसः-योऽस्यासु । अथ य इमाँ पुराङ्गसोऽत्यक्षरत्-
तमस्मिन्नेतदुद्घाति ॥ १८ ॥

प्रथमकृत्वात्तौ बहिष्करणम् लोकेष्टकाद् बहिरवस्थिताना दिशामाप्तिहेतुरित्युक्तम् ; इदानीं तु वेदेभूमि-
रूपत्वादस्या बहिरवस्थिताः वाक्ये दिशः, तासां प्राप्त्यर्थं वेदिवाग्देशादाहरणमित्यभिप्रेतोऽर्थः । अथ या
इमाँ परेणेति । ' जस्याः ' वृथिव्याः ' परेण ' परस्ताद्, बहिरित्यर्थः । " एनवन्यतरस्याम् " इति
(१ । ३ । ३९) परान्वादेनपु, " एनया द्वितीया "-(पा. सू. २ । ३ । ३१) ॥ १५ ॥

विदितं लोकेष्टकोपधानमनुय प्रकारान्तरेण स्तौति-यदेवेति । ' विदित्तान्य ' विदित्तान्यवस्यैत्यर्थः ;
' सर्वाः ' प्राण्वादि- दिशः ' अनुलक्ष्य तदीयो ' रसः ' व्यक्षरत् ' विविधमस्तवन् ' यत्र ' यस्मिन्
देशे ' तन् ' तथाविधं प्रजापति ' देवाः ' समस्कुर्वन् ' त्रिप्राप्तिरूपेण सत्कृतवन्तः । " अङ्गम्यासव्यवामे-
ऽति "-(पा. सू. १ । १ । १४० वा. १) इति काल् पूर्वः सुद्रे । तत्र ' अग्निम् ' अग्न्यान्वते प्रजा-
पतौ ' एताभिर्लोकैः स रसम् ' अदधुः ' स्यादितवन्तः एवमेव ' यस्मिन् ' अग्नौ ' अयम् ' यज-
मानोऽपि ' एतद् ' रत् ' दधाति ' धारयति, लोकेष्टकोपधानेनेत्यर्थः ॥ १६ ॥

आहरणस्याग्निवाक्यत्वमनुय स्तौति-ब्राह्मेनेति । पूर्ववदेनपु (पा. सू. १ । ३ । ३९) अत एव ' अग्निम् '
इति द्वितीया (२ । ३ । ३१) अभिर्भाषदेतेनेत्यर्थः । आतो वा अस्मेत्यादि । " आता वा अस्य ता
दिशः " इत्यादिषु व्याख्येयः । इमाँल्लोकान्पुराङ्गस इति । ' इमान् ' वृथिव्यादिलोकान् विहाय पुरा-
गतो रस इत्यर्थः ॥ १७ ॥

बहिर्वेदेरित्येतेदपि अनुय वृथिवीकाराद् बहिर्भूतरसरथापनहेतुत्वेन स्तौति-बहिर्वेदेरिति

स्फयेनाहरति । वृज्रो वै स्फयो व्रीर्यं वै वृज्रो वित्तिरियं व्रीर्येण वै वित्तिं विन्दते ॥ १९ ॥

सु पुरस्तादाहरति । मा मा हिंसीजनिता यः पृथिव्या ऽडिति प्रजापतिर्वै पृथिव्यै जनिता मा मा हिंसीत्प्रजापतिरित्येतयो वा दिवश्च सत्यधर्मा व्यानडिति यो वा दिवश्च सत्यधर्माऽसृजतेत्येतद्यश्चापश्चन्द्राः प्रथमो जजानेति मनुष्या वाऽश्चापश्चन्द्रा यो मनुष्यान्प्रथमोऽसृजतेत्येतत्कुस्मै देवाय हविषा विधेमेति प्रजापतिर्वै कस्तस्मै हविषा विधेमेत्येतत्तामाहृत्यान्तरेण परिश्रितऽआत्मनुपदधाति स यः प्राच्यां दिशि रसोऽत्यश्चात्मस्मिन्नेतदुदधात्यथो प्राचीमेवास्मिन्नेतद्विशं दधाति ॥ २० ॥

स्फयेनाहरति । वृज्रो वै स्फयः । वीर्यं वै वृज्रः । वित्तिरियम् । व्रीर्येण वै वित्तिं विन्दते ॥ १९ ॥

स पुरस्तादाहरति । “ मा मा हिंसीजनिता यः पृथिव्याः ”-इति । प्रजापतिर्वै पृथिव्यै जनिता । मा मा हिंसीत्प्रजापतिरित्येतत् । “ यो वा दिवं सत्यधर्मा व्यानट् ”-इति । यो वा दिवं सत्यधर्माऽसृजतेत्येतत् । “ यश्चापश्चन्द्राः प्रथमो जजान ”-इति । मनुष्या वाऽश्चापश्चन्द्राः । यो मनुष्यान्प्रथमोऽसृजतेत्येतत् । “ कस्मै देवाय हविषा विधेम ”-(वा सं. १२ । १०२) इति । प्रजापतिर्वै कः । तस्मै हविषा विधेमेत्येतत् । तामाहृत्य, अन्तरेण परिश्रित आत्मनुपदधाति । स यः प्राच्यां दिशि रसोऽत्यश्चरत्-तमस्मिन्नेतदुदधाति । अथो प्राचीमेवास्मिन्नेतद्विशं दधाति ॥ २० ॥

आहरतीति संघ । एतदपि पूर्ववद् व्याख्यातमात्रम् । इमां पराडिति । इमांतिरियं परागती रस इत्यर्थं ॥ १९ ॥

इयं लोकेशुकानामाहरणे अग्नेर्वेदेभ्यो यामो देवो विहित, अथ तत्र साधन विधाय ह्यीति-स्फयेनेति । वृज्रो वै स्फय इति । वृज्रो मन्त्रस्य वृज्रस्याशान्वात् स्फयस्य वृज्रान्नकता । तथा हि तैत्तिरीयकम्-“ एन्दो ह्याय वृज्रं प्राहरत्, स वेदा वृज्रवत्, स्वस्वृतीर्य एषस्वृतीर्यं यमस्वृतीर्यम् ” (तै. स. १ । २ । १ । १-२) ॥ इति । वृज्रासुरवधेऽनुत्वात् स वृज्रो वीर्यमकः । ‘ इयम् ’ वेदित्तुला भूमिः ‘ वित्तिः ’ अन्वय्या धनरूपा, तथा च स्फयेनाहरन् वृज्ररूपेण ‘ व्रीर्येण ’ एव ‘ वित्तिम् ’ सम्बन्धा भूमिं विन्दते ’ लभते ॥ १९ ॥

अथ पूर्वस्मादिमामादाहरण समन्वय विधे-स पुरस्तादाहरतीति । ‘ पुरस्तात् ’ पूर्वस्था. दिशः अकाशादुक्तेषुकां स्फयेन ‘ आहरति ’ पञ्चमर्थे अस्तातिः (पा. सू. १ । ३ । २७) । मा मा हिंसीदिति ।

—इत्यो ह यत्र इवाय वृज्रं प्राहरत् स महानुपदंभवत्स्य स्वस्वृतीर्यं वा साधना यमस्वृतीर्यं वा साधना एषस्वृतीर्यं वा साधनाय वृज्रं प्राहरत् अन्वयोऽनुत्वात् स पतितः शतोऽभवत्समन्वयो नाम यदोऽदित्यु च चतुर्वा वृज्रेऽभवत् (स. सू. १ । १ । ३ । ११) इति ।

(त्यु) अथ दक्षिणतः । (तोऽभ्या) अभ्यावर्त्तस्व पृथिवि यज्ञेन पयसा सहेति ययैव यजुस्तथा बुधुर्व्वपान्तेऽभग्निरिपितोऽशरोहडिति यद्वै किं चास्याऽसाऽस्यै वपा तामग्निरिपितोऽउपादीप्तो रोहति तामाहृत्यान्तरेण पक्षसंघिमात्मब्रुपदधाति स यो दक्षिणायां दिशि उप्तोऽस्त्यक्षरत्तु-मस्मिन्नेतदधात्ययो दक्षिणामेवास्मिन्नेतद्विशं दधाति ॥ २१ ॥

अथ दक्षिणतः—“अभ्यावर्त्तस्व पृथिवि यज्ञेन पयसा सह”-इति । ययैव यजुस्तथा बुधुः । “वपान्तेऽभग्निरिपितोऽशरोहत्”-(वा. सं. १२।१०३) इति । यद्वै किं चास्याम्-साऽस्यै वपा । तामग्निरिपित उपादीप्तो रोहति । तामाहृत्यान्तरेण पक्षसंघिमात्मब्रुपदधाति ।

तन्मन्त्र । ‘ य ’ ‘ पृथिव्याः ’ ‘ जनिता ’ जनयिता स ‘ मा ’ मा ‘ मा हिंसन् ’ मा वधिष्ट । य इति सर्वनाम्ना कृत्स्नजगत्कारणत्वेन प्रसिद्धः प्रजापतिरेव प्रतिपाद्यत इत्यहं-प्रजापतिर्ना इति । ‘ पृथिवी ’ इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा. सू. २ । ३ । १२ । सू. वा. १) । ‘ जनिता ’ जनयिता “ जनिता मन्त्रे ” इति (पा. सू. ६ । ४ । १३) निजान्नाग्निलो- । उक्तमर्थं बोद्धवन्ति-मा मा हिंसीत् प्रजापतिरित्येतदिति ॥

द्वितीयाद्यामनूय तत्र-वानडिति क्रियापदस्यार्थमाह-यो वा दिवमिति । ‘सत्यधर्मा’ सत्योऽवितयो धर्मः धारणशक्तिरस्य ताडसो ‘ य ’ ‘ दिव ’ ‘ व्यानद् ’ व्याप्नोद् । व्यापनमत्र सर्वत्रमेवेत्याह-अमृजते-त्येतदिति । मनुष्या वा इत्यादि । ‘ चन्द्रा. ’ आह्लादिकाः । ‘ अथा ’ रेतोरूपाः । मनेन चकारणवादि-शब्देन कार्यभूता मनुष्या एवोच्यन्त इत्यर्थः । अत एव छान्दोग्ये समान्नातम्-“ पश्यमान” इत्याप. पृष-वचनो भवति-” (छा. उ. १।१।१) इति । पर्यवसितमर्थमाह-मनुष्यान् प्रथम इति । सर्वप्राणिभ्यः पूर्वमुपनृत्वात् प्रजापतिरेव प्रथमः । अत एवान्नातम्-“द्विरथ्यधर्म. समवर्त्तमाने”-(वा. ग. १।३।४) इति ॥

चतुर्थपादमनूय तत्र ‘ किं ’-शब्दस्यार्थमाह-प्रजापतिर्वै क इति । निष्कानिष्कत्वेनानिर्दारितस्वरूप-त्वात् किंशब्दः प्रजापतेर्वैचक इत्यर्थः । एवंभूतो यः ‘ तस्मै देवाय ’ “ क्रियाप्रद्वगमधि कर्त्तव्यम् ” इति (पा. सू. १ । ४ । ३२ । सू. वा. १) कर्मणः सप्रदानत्वाच्चतुर्थी । तं देवं ‘ हविषा ’ ‘ विधेम ’ परिच-रामेति, विदधाति- परिचरगार्थः ॥

एवमाहृत्याया इष्टकायाः स्थानविशेषे उपधानं विधत्ते-तामाहृत्येति । परित्त्रित्स्त्रान्नामुपशिताना शर्कराणा-मप्यन्तरदेशे आत्मनि तामुदरद्व्यात् स्थापयेत् । तस्य प्रयोजनमाह-स य इति । ‘ स य-’ प्रतिज्ञो यो ‘ स-’ विस्तारत् प्रजापतिशरीरान् ‘ प्राच्यान् ’ ‘ दिशि ’ ‘ अत्यक्षरत् ’ अतिक्रम्य द्युपोऽभ्यत् । परेनो-पधानेन, ‘ तम् ’ एव रसम् ‘ अदिमन् ’ प्रजापतिरूपेऽग्नौ पुनः स्थापयति । ‘ अयो ’ अग्नि च ‘ प्राची ’ दिक्मन्वन्त्याक्तमेव दिशम् ‘ अदिमन् ’ स्फुरितवान् भवति ॥ २० ॥

दक्षिणस्या दिश आहरणं समन्वहं विधत्ते-अथ दक्षिणत इति । पयस्येवं तसिद् (पा. सू. १ । ३ । ७) आहृतीति शेषः । अथवा पूर्वदिग्भागाद्यशहरणम्, तदनन्तरं दक्षिणस्या दिश सञ्जारात्कौष्टकायाह-

(त्यु) अय पश्चात् । (डु) अग्ने यत्ते शुक्रं यच्चन्द्रं यत्पूतं यच्च यज्ञिय-
मित्तीयं वाऽअधिरस्ये तदाह तद्देवभ्यो भरामसीति तदस्मे देवाय कर्मणे
हरामऽडुत्यंतत्तामाहृत्यान्तरेण पुच्छसन्धिमात्मन्नुपदधाति स यः प्रतीच्यां
दिशि उतोऽत्युक्षरत्तुमास्मिन्नेतदधात्यथो प्रतीचीमुवास्मिन्नेतद्विशं दधाति
स नु सम्प्रति पश्चादाहृष्टेद्यज्ञपथाद्रसमाहराणीतीतुऽडुवाहरति ॥ २२ ॥

न यो दक्षिणायां दिशि रगोऽत्युक्षरत्-तमस्मिन्नेतदधाति । अयो दक्षिणामेवास्मिन्नेतद्-दिशं
दधाति ॥ २१ ॥

अय पश्चात्-“ अग्ने यत्ते शुक्रं यच्चन्द्रं यत्पूतं यच्च यज्ञियम् ”-इति । इयं वाऽअग्निः ।
अस्ये तदाह । “ तद्देवभ्यो भरामसि ”-(बा० मं० १२ । १०४) इति । तदस्मै देवाय
कर्मणे हराम इत्येतत् । तामाहृत्यान्तरेण पुच्छसन्धिमात्मन्नुपदधाति । स यः प्रतीच्यां दिशि रगो-
ऽत्युक्षरत्-तमस्मिन्नेतदधाति । अयो प्रतीचीमेवास्मिन्नेतद्विशं दधाति । स न सम्प्रति पश्चादाह-
रेत् । नेद्यज्ञपथाद्रसमाहराणीति । इत इवाहरति ॥ २२ ॥

रतीत्यर्थः । “ अम्यावर्तत्स ” इति तन्मन्त्रः । पूर्वाहस्य निगदव्याहवात्-वमाह-यथैव यजुस्त्रया चन्धु-
रिति । यजुर्वाक्यं यथैव श्रूयं तादगोत्रं तद्व्याख्यायकं ब्रह्मणवाक्यम् ; अतः स्पष्टार्थंवात्र पृथग्व्याख्यायन
इत्यर्थः ॥

उत्तरार्द्धमन्त्रे तत्र वाराशब्दम्यार्यमाह-यद्वै किञ्चेति । ‘अस्या’ पृथिव्या यदेव किञ्चिद् वस्तु तन्गुत्सादिर
दृश्यते, मैत्र ‘ अर्थे ’ ‘ वा ’ विधेया । मैत्रि नपुंसकलिङ्गायोर्निर्देशः । षष्ठ्यर्थं चतुर्थां (पा. सू. १ ।
३ । ६२ सू. वा. १) । अयमर्थः-हे पृथिवि ! ‘ यत्रेन ’ यागसाधनेन ‘ यस्या ’ पयस्यश्रणेन ‘ रतेन ’ सह
अम्मदमिमुञ्चमावर्तत्स । ‘ इञ्चिन् ’ प्रणिनो दमिोऽयमग्निन्वदीप तस्युत्सादिरस्यन् ‘ आरोहति ’ अधिनिष्ठति ।
आहृतायास्तस्याः स्थानविशेषे उपधान विधेयं-तामाहृत्येति । ‘ ताम् ’ लोकेष्टकं दक्षिणदिग्मगाद्बहिर्देशः
‘ आहृत्य ’ ‘ पञ्चसन्धिमन्तरेण ’ दक्षिणपञ्चस्र आत्मयागस्य च यः सन्धिप्रदेशः, तस्याम्यन्तर आत्मयागे
स्थापयेदित्यर्थः । अनेनात्र पूर्ववदमम्यपिन दिग्म्यायनञ्चर कृत मवतीत्याह-स यो दक्षिणायामिति ॥ २१ ॥

प्रतीच्या दिशि समन्त्रक लोकेष्टकाया आहृता विरते-अय पश्चादिति । ‘ अय ’ अनन्तर प्रयोग्या
दिशः सकाशात् इत्येन लोकेष्टकमाहरतीति शेषः । तत्र मन्त्रः-“ अग्ने यत्ते ” इति । अग्नाग्निशब्देन
तद्विष्टिता भूमिरेव अग्नेदोषचारेणोच्यत इत्याह-इयं वा अप्रिणिति । ‘ अर्थे ’ पृथिव्यै । तदर्थे चतुर्थां ।
पूर्वाहस्येन प्रार्थनं पृथिव्यर्थमित्यर्थः । ततोपपादमन्त्रे देवशाब्दस्य विश्वित्तमर्थमाह-तदस्मै देवायेति । एत-
दग्निवचनाद्यर्थं कर्मैवात्र देवशाब्दस्वार्थः । चितिरूपात्तयवनेदारोक्षया बहुवचनमित्यभिप्रायः ॥

अर्थस्तु-हे पृथिवि ! त्वदीये यत् ‘ शुक्रं ’ रसवदङ्गम्, यच्च ‘ चन्द्रम् ’ आहृत्करं, तथा ‘ पूतं ’ शुद्धं,
‘ यज्ञियं ’ यज्ञं च यदस्ति, ‘ तम् ’ ‘ अस्मै ’ अन्याहृताय ‘ देवाय कर्मणे ’ आहृत्य इति । ‘ ताम् ’

(त्यु) अथोत्तरतः । (तऽड्) इषमूर्जमहमितऽ आदमित्रीपमूर्जमह-
मितऽ आददऽड् इत्येतद्वत्स्य योनिमिति सत्यं वाऽऋतुश्च सत्यस्य योनि-
मित्येतन्महिषस्य धारामित्यभिर्व्वे महिषः स हीदं जातो महान्तसुर्व्व-
श्रेष्णाडा मा गोषु विशत्वा तनूष्वित्यात्मा वै तनूडा मा गोषु चात्सुनि
च विशत्वित्येतद्जहामि सेदिमनिरामुमीवामिति सिकताः प्रुध्वश्च
सयति तद्यैच सेदिर्जाऽनिरा वाऽमीवा तामेतस्यां दिशि दधाति तस्मा-
देतस्यां दिशि प्रजाऽ अशत्राणुकास्तामाहृत्यान्तरेण पक्षसन्धिमात्मसुप-
दधाति स य ऽड्दीच्यां दिशि रुसोऽत्यक्षरत्तमस्मिन्नेतद्दधात्यथो ऽड्दी-
चीमेवास्मिन्नेतद्विशं दधाति ॥ २३ ॥

अथोत्तरतः—“ इषमूर्जमहमित आदम् ”—इति । इषमूर्जमहमित आददऽइत्येतद् ।
“ ऋतस्य योनिम् ”—इति । सत्यं वाऽऋतुम् । सत्यस्य योनिमित्येतद् । “ महिषस्य
धाराम् ”—इति । अभिर्व्वे महिषः । स हीदं जातो महान् सर्वश्रेष्णात् । “ आ मा गोषु विशत्वा
तनूषु ”—इति । आत्मा वै तनूः । आ मा गोषु च, आत्मनि च विशत्तित्येतद् । “ जहामि

लोकेश्वरान् ’ आह्वय ’ इत्यादि पूर्व्ववत् । पुच्छसन्धिमिति । पश्याकारस्य चित्वाग्रेः पुच्छस्यन्तमागस्य च
यः सन्धिः, ’ तम् ’ ’ अन्तरेण ’ तस्य मध्ये ’ आत्मन् ’ आत्मनि अन्वद् गतार्थम् ॥

साध्यान् पश्चादहिरण निषेधति—स न सम्पतीति । ‘ सः ’ अर्ध्वर्धुः ‘ सम्प्रति ’ मुख्या या
प्रतीची दिक्, तल्लक्षणात् ‘ नाहरेत् ’ । निषेधप्रतिप्रापमाह—नेघज्ञपयादिति । यज्ञस्य पश्याः ‘ यज्ञयः, ’
अग्नेः पाषाण्यो देसो हविर्जनादिः, ततः सन्ध्याग्नेय ‘ रसमाहरणि ’ इति । यदि सऽतु तादृशिवान् साध्यान्
पश्चाद्भागादहरेत्, तर्हि प्रजापतिसम्बन्धिनो विष्वक्तरसस्याहृतवान् तत्र कश्चित्मागो यज्ञो नैरसः स्यादित्यभि-
प्रायः । कथं तर्हि तत्राहरणमित्यत्र आह—इत इवेति । ‘ इतः ’ प्रतीच्या दिश ‘ इव ’ न तु सन्ध्या
प्रतीच्या दिशः, उत्तरपश्चा दिश आहरेदित्यर्थः । तदुक्तं कात्यायनेन—“ उत्तरपश्चाः पश्चान् ” इति
(का. श्रौ. सू. १७ । १६) ॥ २२ ॥

उत्तरस्या दिश आहरणं निषेधे—अथोत्तरत इति । आहरेतीति शेषः । “ इषमूर्जम् ” इत्याहरणमन्त्रः ।
‘ आदम् ’—इति प्रियापदस्यार्थमाह—आदद इत्येतदिति । भक्ता ययार्थं सङ्कल्पन् ‘ ऋतम्, ’ ययार्थ-
मागम् ‘ सत्यम् ’ ध्वं तु “ ऋतस्य योनिम् ”—इति मन्त्रमग्रे तादृशो येदो न विश्वित इत्यभिप्रेत्याह—
सत्यं वा ऋतमिति । महिषस्य धारामिति । महिषस्य स्यार्थमाह—अभिर्व्वे महिष इति । कात्यायन महिष-
सन्ध्यानिषेधतेत्यासाङ्ग्य तन्निष्ठी—स हीदं जात इति । ‘ सः ’ सत्वग्निः ‘ इदम् ’ इदानीन् ‘ जातः ’ जात-
माग एव ‘ महन् ’ कतिरिक्तो मूला ‘ सर्व ’ जगद् ‘ श्रेष्णात् ’ व्याघ्रेत् । अतो महत्स्येदित्युक्त्वाप महिष-
सन्ध्यानिषेधः संज्ञा इत्यर्थः । ‘ श्रेष्णात् ’—इति “ इष आमीद्व्ये ”—इत्यस्मात्तद् (घ. १०. ११ । ११) ।

त्राऽएता दिशः । (स्ताः) त्राः सर्व्वतऽ उपदधाति सर्व्वतस्तद्विशो
 दधाति तस्मात्सर्व्वतो दिशः सर्व्वतः समीचीः सर्व्वतस्तत्समीचीर्द्विशो
 दधाति तस्मात्सर्व्वतः समीच्यो दिशस्ता नानोपदधाति नाना सादयति
 नाना सूददोदसाऽधिवदति नाना हि दिशस्तिष्ठन्नुपदधाति तिष्ठन्तीव हि
 दिशोऽथो तिष्ठन्वै वीर्यवत्तरः ॥ २४ ॥

सेदिमनिराममीवाम् ॥—(वा० सं० १२ । १०५) इति सिकताः प्रध्वंसयति । तद्वयैव सेदिः,
 याऽनिरा, याऽमीवा—तामेतस्यां दिशि दधाति । तस्मादेतस्यां दिशि प्रजा अशनायुकाः । तामाहृत्पा-
 न्तरेण पक्षसन्धिमात्मन्नुपदधाति । स य उदीच्यां दिशि रसोऽत्यक्षरत्—तमस्मिन्नेतद्दधाति । अयो-
 ऽउदीचीमेवास्मिन्नेतद्दिशं दधाति ॥ २३ ॥

ता एता दिशः । ताः सर्व्वत उपदधाति । सर्व्वतस्तद्विशो दधाति । तस्मात् सर्व्वतो दिशः । सर्व्वतः
 समीचीः । सर्व्वतस्तत् समीचीर्द्विशो दधाति । तस्मात् सर्व्वतः समीच्यो दिशः । ता नानोपदधाति,
 नाना सादयति, नाना सूददोदसाऽधिवदति । नाना हि दिशः । तिष्ठन्नुपदधाति । तिष्ठन्तीव हि
 दिशः । अयो तिष्ठन्वै वीर्यवत्तरः ॥ २४ ॥

तृतीय पादमन्त्रस्य तत्र तन्नुशब्दस्यार्थमभिधाय योजयति—आ मेति । तन्नुध्विति बहुवचनम्, तेन बहुभ्यवोरेत
 आत्मा देह उच्यते । गतमन्वत् ॥

मन्त्रार्थस्तु—' इधम् ' इधमागमन्त्रम् । ' ऊर्जम् ' बलकर रसम् । ' इतः ' अस्या उदीच्या दिशः सकाशा-
 दहम् ' आददे ' । किंविशिष्टम् ' ' ऋतस्य यथार्थफलस्य यज्ञस्य ' येनिम् ' कारणम्, ' मदि-
 वस्य ' महतोऽग्नेः ' धाराम् ' धाराप्रवाहभूताम् तद्वत्साधिताम् । ईदशी च सा, मसुदिश्य मदीवासु ' गोपु '
 ' तनूषु ' शरीरेषु ' आविशतु '—इति चतुर्थेन पादेन सम्बन्धः ॥

तस्या दिशि सिकताना प्रध्वंसने निधत्ते—जहामीति । अत एवोक्त कात्यायनेन—“ उत्तस्या- सिकताः
 प्रमाष्टि जहामि सेदिमिनि ” (का. श्रौ. सू. १७ । १७) इति । मन्त्रस्यार्थमाह—तद्येति । ' तत् ' तत्र
 ' यैव ' खलु ' सेदिः ' अवसादापरपर्याया हानिः, या च ' अनिरा ' इरा अन्नम् (निघ. २ । ७ । १३)
 तदमावरूपा पीडा, या च ' अमीवा ' रोगात्मिका । ' ताम् ' ' एतस्याम् ' उपरस्थाम् ' दिशि ' एतन्मन्त्र-
 करणकेन सिकताप्रध्वंसनेन स्थापयति । इरादीना तत्र आहतत्वादिति भावः । एतच्च तत्कार्यदर्शनाद्वगम्यत
 इत्याह—तस्मादिति । यस्मात् अवसादादीनि स्थापितानि, तस्मादेतस्यामुत्तरेत्यां दिशि सर्वा ' प्रजा. ' ' अश-
 नायुका. ' अशनाया अशनेष्वा सुधा, तथा पीडिता दृश्यन्त इत्यर्थः । तामाहृत्पथेवादि—पूर्व्वम् ॥ २३ ॥

अथैता. सम्भूत प्रशसनि—ता एता दिश इति । ' ता ' प्राग्वादिदिक्षु क्रमेणोपहिताः ' एताः ' इष्टका
 ' दिशः. दिगात्मिका, ' ता ' सर्व्वान्यो दिग्भ्यः आहृत् ' उपदधाति ' । तेन चोपधानेन ' सर्व्वतः ' एव
 ' दिशः ' ' दधाति ' स्थापयति । तस्मादेव कारणादिदानीं सर्व्वतो दिशो दृश्यन्ते ॥

(स्ता) ताऽएता युजुष्मत्यऽड्डष्टकाः । (स्ता) ताऽआत्मन्नेवोपदधाति
न पक्षपुच्छेष्यात्मन्ह्रैष युजुष्मत्यऽड्डष्टकाऽरुपधीयन्ते न पक्षपुच्छेषु ॥ २५ ॥

तदाहुः । कथमस्पैताः पक्त्राः शृताऽड्डुपहिता भवन्तीति रसो वाऽएताः
स्वयं शृतऽरु वै रसोऽयो यद्वै किं चेतमार्त्तं वैश्वानरमुपनिगच्छति तत्र
ऽएव तुरुपक्वथुं शृतमुपहितं भवति ॥ २६ ॥

ता एता युजुष्मत्य इष्टकाः । ता आत्मन्नेवोपदधाति, न पक्षपुच्छेषु । आत्मन्नेव युजुष्मत्य
इष्टका उपधीयन्ते, न पक्षपुच्छेषु ॥ २५ ॥

तदाहुः—कथमस्पैताः पक्त्राः शृता उपहिता भवन्तीति । रसो वाऽएताः । स्वयं शृत उ वै रसः ।
अयो यद्वै किञ्चितमार्त्तं वैश्वानरमुपनिगच्छति—तत्र एव तत् पक्वम्, शृतम्, उपहितं भवति ॥ २६ ॥

धर्मविशेषं विधाय स्तौति—सर्वतः समीची इति । सर्वास्तु दिक्षु ' समीची । ' सहजदिगाभिमुख्यं गता
चन्द्रावति, न तु निर्यक्त्रेवेत्यर्थः । ' तद् ' तत्र ' सर्वतः ' दिश एव ' समीचीः ' अनुधीनाप्राः स्यात्-
यति । ' तस्माद् ' इति फलनिर्देशः । उपधानादीनां पृथगनुष्ठानं विधत्ते—ता नानोपदधातीति ।
प्रतीष्टकं समन्त्रं स्यापन पृथगेव कर्त्तव्यम्, " तथा देवतया " इति सादनमरि पृष्टम् " ता अध्येति "
सुददीक्षा मन्त्रेणाधिवदनमपि पृथक् । तत्र कारणमाह—ज्ञाना हीनि । ' हि ' यस्माद् ' दिशः ' परस्परं
विभिन्ना, अतो दिक्सप्ततानामध्यामां पृथगुपधानादिकं युक्तमित्यर्थः । तस्मिन्नुपधाने स्थितिगुणं
विधत्ते—तिष्ठति । ' तिष्ठन् ' न तु आसीन इत्यर्थः । तिष्ठन्तीव हि दिग्ना इति । प्राच्याया ' दिशः ' अपि
' हि ' तिष्ठन्तीव ऊर्ध्वाकाशना इत्यमानाः स्थितियुक्ता इव लक्ष्यन्त इत्यर्थः । ' अयो ' अपि च
आसीनान् पुरुषान् ' तिष्ठन् ' सत् ' कीर्तितः ' अधिककीर्तवान् । इतोऽपि तिष्ठता उरवेया इत्यर्थः ॥ २४ ॥

अथार्त्तं समन्त्रकत्वमनूय अग्निभेदस्यापमाग एवोपधानं प्रतिपादयति—ता एता इति । युजुष्मत्य इति ।
कारणभूर्तर्षुर्मात्रैर्बुक्ता इत्यर्थः । ' ताः ' आत्मन् ' आत्मनि आत्मभागे एव ' उपदधाति ' । अवधारणक-
माह—न पक्षेति । तत्र कारणमाह—आत्मन् ह्रैवेति । आत्मभागे एव हि यजुर्मन्त्रोपेया वक्ष्यमाणा इष्टका
व्यधीयन्ते; अत एवास्तामुपधानमपि समन्त्रकमि-यात्मन्नेवेति नियमद्वयमुपपन्नमित्यर्थः ॥ २५ ॥

अपे, उरेष्टकाददासा अग्निगागवाद्दशान् वमाहङ्कूप निरुपति—तदाहुः इति । ' अयम् ' अग्नेः ' एताः ' लोकेष्टकाः
' कथ ' केन प्रकारेण ' पक्त्राः शृताः । ' पावनसेम्कारसेत्सुताः सुश्रुताः सत्य उपहिताः ' यवन्ति ' इति
ब्रह्मादिनां प्रथः । ' रसो वा एताः '—इति अस्योत्तरम् । विद्यमान्य प्रजाप्रतिष्ठतिस्व रमरूपाः सन्नेवा
इष्टकाः ' स्वयं शृताः ' सत्त्व, आन्वादिपाकानेभ्यः सत्त्व रमः । परिहासस्वरमाह—अयो इति । ' अयो ' सन्दः
पञ्चतरपोतने । एव एव हि निव्योदिति वीच्यो भूत्वा विश्वतस्मन्कीर्तयते ' यन् ' किञ्चिदप्याह्वयम्
' एतमग्निं वैश्वानरम् ' प्रमोदि, ' तत्र एव ' तस्मादेव संसर्गान् ' तत् ' सर्वम् ' एक शृतम् ' प्रादेन मंष्टयन्
मुष्टानं मन् ' तन् ' तत्र ' द्यदियम् ' ' मरिणि ' इत्यर्थः ॥ २६ ॥

(त्यु) अयोत्तरवेदिं निवपति । (ती) इयं वै वृेदिर्द्यौरुत्तरवेदिर्दिशो लोमेष्टकास्तद्यदन्तरेण वेदिं चोत्तरवेदिं च लोमेष्टका ऽप्यदुपातीमौ तुल्लोकावन्तरेण दिशो दधाति तुस्मादिमौ लोकावन्तरेण दिशस्तां युगमात्री वा सर्वतः करोति चत्वारिंशत्पदा वा यतुया कामयेतुय सिकता निवपति तुस्योक्तो वृधुः ॥ २७ ॥

अयोत्तरवेदिं निवपति । इयं वै वेदिः । द्यौरुत्तरवेदिः । दिशो लोमेष्टकाः । तद् यदन्तरेण वेदिं चोत्तरवेदिं च लोमेष्टका ऽप्यदधाति-इमौ तद्लोकावन्तरेण दिशो दधाति । तस्मादिमौ लोकावन्तरेण

चोदकप्राप्तमुत्तरवेदिनिवपनमस्मिन् काले कर्त्तव्यमिति विवृते-अथेति । लोकेष्टकोपधानानन्तरम् 'अथ' शब्दार्थः । एतदुपादायति-इयं वा इत्यादिवा । 'इयम्' भूमिरेव महावेदिः 'उत्तरवेदिः' गुणोक्तिका, लोकेष्टकात्मिका 'दिशः' । एवं च वेद्युत्तरवेद्योर्मध्ये लोकेष्टकोपधाने द्यावापृथिव्योर्मध्ये दिशा म्यापनाय भवति । 'तस्मान्' कारणोद्दिशान्प्रत्यययोक्तोक्तयोर्मध्ये दिशो रूप्यन्त इत्यर्थः । उत्तरवेदिः परिमाण विवृते-तां युगमात्रीमिति । षडक्षीयंगुणपारिमितं युगम्; उक्त क्षान्तमन्वेन-"अष्टादांशिशतमीना तिर्यगक्षधनु शतम् षडक्षीयिर्गुण चास्य" इति । 'सर्वतः' सर्वान् दिक्षु तावन्मात्रमुत्तरवेदिं ऊर्त्तं दित्येक परिमाणम्, 'चत्वारिंशत्पदा वेति' परिमाणान्तरम् । चत्वारिंशत्पदानि प्रमाणमस्याः सा तयोक्ता । अनयोः प्रमाणयोर्मध्ये 'दया' येन प्रकारेण 'कामयेत' तथा कुर्यादित्यर्थः ॥

निकतानिवपन विवृते-अथेति । उत्तरवेदिनिवपनानन्तरम् 'अथ' शब्दार्थः । तस्योक्त इति । 'तस्य' सिकतानिवपनस्य स्तानको वाक्यशेषः "अग्नेरेतद् वैधानस्य मम यन् सिकताः" इत्यादिः प्रागाज्ञाव इत्यर्थः (सा. प. ७।१।११९) ॥ २७ ॥

१-उत्तरवेदिं निवपति चत्वारिंशत्पदा युगमात्री वा सर्वतः-उपलब्धे । का. धौ. सू. १०।५८ । २-अन्वयपरिच्छेदे कश्चा-वन-द्वैपायनम् १ अक्षुनाव २ युगमान ३ वेदिं क्रमेण मान्य-याह । पूर्वमुपादायत्युत्तरवेदिं अष्टादांशिशतमीना १ यनु-दानमक्षः २ षडक्षीयिर्गुणमिति ३ विवृते इत्यायनमक्षमानं यत्पुण्युक्तम् । अत्रत्युक्तं तु युगमानं षडक्षीयगुणानि ८१ । दशगुणोन्धकावतो रस्ताः ३ । १४ । तथाच सर्वतः सर्वांस्तु दिक्षु युगमात्री वेदिं तु चोदित्येक परिमाणम् १ । अथ द्वितीयं मानं २ चत्वारिंशत्पदावेति । तदपि शब्दे चोदक कालावन्वेन, "दिशदा तिर्यग्यमानि, षडपदा चोदकमी, तस्याह्मन्मात्रमुत्तरवेदि" इति । अह्मन्मात्रमुत्तरवेदि कर्त्तव्यम् । इह कर्त्तव्यमुत्तरवेदिः ८१ । चत्वारिंशत्पदापरिमितं यत्पुण्यस्य संपादिषु भवति । त्वीदंशिशतमीना कर्त्तव्यमिति सक्रोतव्यैः ६ । ४ । एतदा रज्योपारिमितं सत्तववतुस्य क्षेत्रं द्यावापृथिव्यद्वयं मयविति यत्नम् । विशतिहस्त समवतुसमित्यर्थः । एवंविधा चत्वारिंशत्पदा इति द्वितीयं मानम् २ । न तु चत्वारिंशत्पदानि प्रमाणमस्याः ता सर्वोक्तिं द्यावापृथिव्यं मानम् । अगुणमानं यदनाम च ययनोक्तम् । "यजमानेनोप्यंकादुया श्रवणोऽग्निनेद स्यादिति वा" १६।७।३२ "यत्तस्मिन् पुण्यो दशपदो द्वादशगुणं पद" १६।८।१६ । यजमानोप्यंकात् पुण्यस्य रूप्यंशदोः स्यदोऽग्निनेद सदावेत्येवञ्च वा कः ययनो मातः सोऽग्निः । सस्य द्याम्यो मातः पदं, पदान् द्वादशो मातोऽग्निः इति । शब्देऽपि "यत्तस्मिन् द्वादशमितं विदुः तदगुणः पुण्य इत्येतस्मात् द्विदशगुणं पदमेति चेति । यन्तस्मिन्को अथ, दश विदुःको अथ, विश्वमुत्तरवेद्युत्तरवेदि कथं, क पुण्य । अह्मन्मन्त्रं, विदुःसिमानं, अगुणमानं च एतस्मात् पुण्यत्वं प्रादुर्म् । द्वादशगुणं ययनोप्यंकात् वा एतन्मदिव इति शब्दार्थः । शब्दं तु अह्मन्मन्त्रादीनां प्रादुर्भावार्थम् । ३-अथेति सिकता न्युयं अह्मन्मन्त्रादीनाम् । का. धौ. सू. १०।५९ ।

(स्तु) ताऽऽत्तरवेदी निवपति । योनिर्वाऽऽत्तरवेदियुनौ तद्वेत्तः सिञ्चति यद्दे योनौ रेतः सिञ्चयते तत्प्रजनिष्णु भवति ताभिः सर्वमात्मानं प्रच्छादयति सर्वस्मिस्तदात्मवेतो दधाति तस्मात्सर्वस्मादेवात्मनो रेतः सम्भवति ॥ २८ ॥

(त्यु) अग्रे तव श्रवो व्युयऽ इति । धूमो वाऽऽस्य श्रवो व्युयः स ह्येनमसुर्मिल्लोके श्रावयति महि भ्राजन्तेऽ अर्चयो विवभावसविति महतो भ्राजन्तेऽर्चयः प्रभूवसवित्येतद्बृहद्भानो श्रवसा व्याजमुक्थ्यमिति बलं वै श्रवो बृहद्भानो बलेनात्रमुक्थ्यमित्येतदुधासि दाशुपे कवऽइति युजमानो वै दाश्वान्दधासि युजमानाय कवऽइत्येतत् ॥ २९ ॥

दिशः । तां युगमात्रां वा सर्वतः करोति, चत्वारिंशत्पदां वा—यत्रत्या कामयेत् । अथ सिञ्चता निवपति । तस्योक्ती बन्धुः ॥ २७ ॥

ता उत्तरवेदीं निवपति । योनिर्वाऽऽत्तरवेदिः । योनी तद् रेतः सिञ्चति । यद्दे योनौ रेतः सिञ्चयते—तत्प्रजनिष्णु भवति । ताभिः सर्वमात्मानं प्रच्छादयति । सर्वस्मिस्तदात्मन् रेतो दधाति । तस्मात्सर्वस्मादेवात्मनो रेतः सम्भवति ॥ २८ ॥

“अग्रे तव श्रवो व्युयः”—इति । धूमो वाऽऽस्य श्रवो व्युयः । स ह्येनमसुर्मिल्लोके श्रावयति । “महि भ्राजन्ते अर्चयो विवभावसो”—इति । महतो भ्राजन्तेऽर्चयः प्रभूवसवित्येतत् । “बृहद्भानो श्रवसा व्याजमुक्थ्यम्”—इति । बलं वै श्रवः । बृहद्भानो बलेनात्रमुक्थ्यमित्येतत् ।

तस्य निवपनस्य स्थानविशेषं विधाय स्तौति—ता उत्तरवेदाविति । अश्रिवपनक्षेत्रे युगमात्रैत्यादिकल्पणः । योत्तरवेदिर्नियुक्ता, तस्या सिञ्चताः निवपति । योनिर्वा उत्तरवेदिरिति । निखिलपामोक्षपितृकारणाहवनीय-स्थानत्वम् ‘उत्तरवेदि.’ अत्रि ‘योनि.’ । अत एवाश्रिवपनक्षेत्रीयास्त्वान्नापते—(ऐ. ब्रा. १ । ५ । २) “ऊर्गावन्न प्रथमः सीद योनिम्” इति (ऋक्. सं० १ । १५ । १६) । ‘तत्’ तेन उत्तरवेदे सिञ्च-ताना निवपन्त ‘योनी’ एव ‘रेतः’ सिञ्चं मवनीत्यर्थः । ‘यत्’ सक्तु, ‘योनी’ गर्माशये ‘रेतः’ ‘सिञ्चते’ ‘तत्’ ‘प्रजनिष्णु’ प्रजननशीलम्, उत्पत्तिमद् ‘भवति’ ॥

अस्या मनास्य ताभिः प्रच्छादनं विधत्ते—ताभिः सर्वमिति । तत् ‘तेन प्रच्छादनेन ‘सर्वस्मिलेव’ आत्मनि ‘रेतः’ ‘दधाति’ स्थापयति । ‘तस्मात्’ एव कारणात् ‘सर्वस्मादेव’ ह्यस्य मन्दादिसर्वविषयसहि-तात् ‘आत्मनः’ देहत् ‘रेतः’ ‘सम्भवति’ उत्पत्तये । अत एव—मन्त्रवर्णः—“अद्भ्यद्रावन् सम्पवति इदमादविजायते”—इति (सा. षं. म. ब्रा. १ प्र. ५ ख. १६ म.) ॥ २८ ॥

अस्मिन्नियमे “अग्रे तव”—इति षड्वचं सूक्त (वा. सं. १२ । १०६—१११) कर्णध्वजेन निवपे—अग्रे तव श्रवो व्यु इतीति । तत्र ‘श्रवः’ इति पदस्यापिप्रेतमर्ममाह—धूमो वा अस्तेति ।

पावकवर्चाः शुक्रवर्चाऽडुति । पावकवर्चा ह्येष शुक्रवर्चाऽअनूनवर्चाऽदु-
दियर्षिं भानुनेत्यनूनवर्चाऽदुदीप्यसे भानुनेत्येतत्पुत्रो मातरा विचरन्नुपाव-
सीति पुत्रो ह्येष मातरा विचरन्नुपावति पृणक्षि रोदसीऽउभेऽडुतीमे वै
द्यावापृथिवी रोदसी तेऽएषऽउभे पृणक्ति धूमेनामूं वृष्टयेमाम् ॥ ३० ॥

“ दधासि द्यशुषे कवे ”- (वा. सं. १२ । १०६) इति । यजमानो वै दाश्वान् । दधासि
यजमानाय कवऽइत्येतत् ॥ २९ ॥

“ पावकवर्चाः शुक्रवर्चाः ”-इति । पावकवर्चा ह्येष शुक्रवर्चाः । “ अनूनवर्चा उदि-
यर्षिं भानुना ”-इति । अनूनवर्चा उदीप्यसे भानुनेत्येतत् । “ पुत्रो मानरा विचरन्नुपा-
वसि ”-इति । पुत्रो ह्येष मातरा विचरन्नुपावति । “ पृणक्षि रोदसीऽउभे ”- (वा. सं.
१२ । १०७) इति । इमे वै द्यावापृथिवी रोदसी । तेऽएष उभे पृणक्ति-धूमेनामूं,
वृष्टयेमाम् ॥ ३० ॥

‘ अस्य ’ अग्ने ‘ श्रव ’ श्रवणहेतु ‘ वय ’ स्वरूपम् ‘ धूमो वै ’ धूमः खलु । एतदुपादयति-स
होममिति । ‘ एनम् ’ अग्निम् ‘ अनुभिन् ’ स्वर्गं ‘ लोके ’ ‘ स. ’ खलु धूम. ‘ आववति ’ प्रख्यापयति,
आकारो धूम दृष्टा पागार्यमप्रथ आदिता इति शुभोक्तवर्तिनो देवा युष्मन्त इत्यर्थः । अतोऽन्तर्भारित्यर्थयति
श्रुत्योनेः श्रवणत्वनेनेति करणे “ रुदरोम् ” (वा. सू. ३-३-९७) इत्यनेनाप्रथये श्रव इति रूपं भवति ॥

द्वितीय पादमनूय तत्राप्य पदद्वय व्याचष्टे-महि भ्रान्त इति । महाप्रातिपरिकल्प्य अ०उ०ल्लोरे सति
महीति सतिम्बन्त पदम् । अत्र “ सुगं सुदृद् ”- (वा. सू. ७ । १ । ३९) इति व्यन्यसेन एतदर्थो उक्तं
इति व्याचष्टे-महतो भ्रान्त इति । ‘ रिषा ’ शब्दस्य तेजोवाचकत्व प्रतिपद्य, अत्र तु भूयम्बन्धे तेन
शब्देन विवक्षितमित्याह-प्रभूवसवित्येतदिति ॥

तृतीयपादमनूय शवसेयस्य वचनर्थः (निय० २ । ९६) ‘ वाज ’ शब्दस्य चानर्थ (निय० २ ।
७ । २) इत्याह-चलं वै वाज इत्यादिना ॥

चतुर्थपादमनूय दाश्वान इति पदस्यायमाह-यजमानो वै दाश्वानिति । “ द्यशु दाने ”- (वा. पा.
म्वा. उ. ९०७) इत्यस्मात् कवे “ दाश्वान् साहान् ”- (वा. सू. ६ । १ । १२) इति निघानताद्
दत्तमिति-अर्थो भवति, न चान्न प्रकरणान् यजमान एतेष्वभिप्रायः ॥

कार्पासु-हे ‘ अग्ने ’ ! ‘ तव ’ सम्बन्धो ‘ श्रव ’ भूम आदितिपरिणामरूपवाद् ‘ वय ’ देवानामत्रम्
(निय० २ । ७ । ७) । हे ‘ विभावसो ’ प्रभूत-तारो ! ‘ महि ’ महत्सत्त्व ‘ अर्षव ’ अर्चयिषि ‘ भ्राजन्ते ’
दाप्यन्ते । किंच हे ‘ शुक्रदानो ’ महादीने ! हे ‘ कवे ’ कान्त-दर्शिनो ! ‘ शत्रवा ’ वनेन महितम् ‘ उर-यम् ’
उरुपाहं प्रशस्य ‘ वाजम् ’ अक्षम् ‘ द्यशुषे ’ दत्तवन्तं यजमानाय ‘ दधासि ’ प्रयच्छतीति ॥ २९ ॥

द्वितीयाध्यायमथेवमेव पादशो व्याचष्टे-पावकवर्चा इति । ‘ एष ’ अग्निः ‘ पावकवर्चाः ’ शोभकदीपि,
‘ शुक्रवर्चा ’ शुक्रवर्णनेजस्य इत्येतदुभयं प्रतिपद्य, अनो न पृथग्य व्याख्यायमिति ‘ हि ’-शब्दार्थः । ‘ उदियर्षिं ’

(मू) ऊर्जांनपाजातवेदः सुशस्तिभिरिति । (त्यू) ऊर्जांनपाजातवेदः सुपृष्टिभिरित्येतन्मुन्दस्व धीतिभिर्हित ऽइति दीप्यस्व धीतिभिर्हित ऽइत्येतत्त्वेऽडुपः सुंदधुर्भूरिर्वर्षस ऽइति त्वेऽडुपः सुंदधुर्वहुवर्षस ऽइत्येतच्चित्रोतयो व्वामुजाता ऽइति युथैव युस्तुतया वुन्धुः ॥ ३१ ॥

“ ऊर्जांनपाजातवेदः सुशस्तिभिः ”—इति । ऊर्जांनपाजातवेदः सुपृष्टिभिरित्येतत् । “ मन्दस्व धीतिभिर्हितः ”—इति । दीप्यस्व धीतिभिर्हित इत्येतत् । “ त्वेऽडुपः सन्दधुर्भूरिर्वर्षसः ”—इति । त्वेऽडुपः सन्दधुर्वहुवर्षस इत्येतत् । “ चित्रोतयो वामजाताः ”—(वा० मं० १२ । १०८) इति । यथैव यजुस्तयो वन्धुः ॥ ३१ ॥

इत्यस्वार्थमाह—उदीप्यस्व इति । अग्नेरुद्गमन तानोच्चरन्वन्तम्, जन उर्जांनम् इत्यस्मिन्नर्थे परमभ्रतावामि-
प्रायः । तृतीयादादौऽपि प्रतिद्ध इति ‘ हि ’-शब्देनैव व्यापष्टे—पुत्रो ह्येष इति । चतुर्थ्यादमनृष व्यापष्टे—
इमे वा इति । ‘ इमे ’ खडु ‘ वावापृथिव्यौ ’ ‘ रोदसी ’—शब्देन वाच्ये । ‘ एष ’ अस्मि ‘ ते ’ ‘ उमे ’ ‘ पृगति ’
संयुक्ते करोति ।। केन किमिति तदाह—धूमोनेति । वावापृथिव्योर्भयं वर्तमानोऽयमग्नि धूमो न उद्वृजता
‘ अमृत् ’ दिवं पृगति, आहूतिद्वारा जमितया ‘ वृष्टया ’ व ‘ इमात् ’ पृथिवी सयोजयति ॥

मन्वार्थस्तु—‘ पावकवर्चाः ’ शोचकदीप्ति, ‘ शुक्रवर्चाः ’ निर्मलदीप्ति, ‘ अनूतवर्चा ’ न्यूनतारहितं न-
स्तथ सत्, हे अग्ने ! त्वत् ‘ मानुना ’ तेजसा ‘ उद्विपथिं ’ उद्वृष्टानि, उदीप्यते, वावापृथिव्योर्भयं जान-
तात् तयो. ‘ पुत्र. ’ मूना ‘ मातरा ’ सकलभूतानां निर्णय्यौ वावापृथिव्यौ ‘ विचरन् ’ उपावति ‘ सर्वानमृतो
रश्मि । यथा लौकिकः पुत्रो मातृसमीपे सचरन् तां रक्षति, तदन् । एष्यप्रकाशोऽभिधीयते—‘ उमे ’ ‘ रोदसी’
वावापृथिव्यौ क्रमाद् धूमः वृष्टया व ‘ पृगति ’ सयोजयति । “ पृची सपके ”—(वा. पा. ४. प. २९)
इति घट्टः ॥ ३० ॥

तृतीयाश्व व्यापष्टे—ऊर्जांनपादित्यादिना । सुराग्निभिरिति पद व्यापष्टे—सुपृष्टिभिरिति । द्वितीय-
तृतीययो. पादयो ‘ मन्दस्व ’ ‘ भूरि ’ शब्दाधनुवादेन व्याप्यतौ । चतुर्थ्यादस्तु निगदसिद्ध इत्याह—
यथैव यजुरिति ॥

कार्थस्तु—हे ‘ जगवेदः ’ जज्ञाना वेदितः ! हे ‘ ऊर्जांनपात् ’ वक्त्रस्य अन्नस्य न पातयितः !
पौर ! वा, ‘ सुराग्निभिः ’ ‘ सुपृष्टिभिः ’ असम्ययुक्तानि दृष्टो भूत्वा ‘ हित. ’ निहितम्वम् ‘ वीतिभिः ’
कर्मिभिः, प्रानिर्वी ‘ मन्दस्व ’ दीप्यस्व । ‘ त्वे ’ त्वयि खडु ‘ इवः ’ इत्यमागान्यजानि ‘ सन्दधुं ’ सहि-
तानि बभूवुः । इवो विशेष्यन्ते—भूरिवर्षस इति । “ वर्षः ”—इति रुक्माप (निघं. ३ । ० । ३ ।)
‘ भूरिवर्षसः ’ बहुव्याः, ‘ विप्रोतयः ’ विद्विप्ररक्षणोन्नेताः, ‘ वामजाताः ’ प्रहाम्यजननोन्नेताः ॥ ३१ ॥

(रि) इरज्यन्नम्र प्रथयस्व जन्तुभिरिति । मनुष्या वै जन्तवो दीप्यमानोऽग्रे प्रथयस्व मनुष्यैरित्येतदस्मे रायोऽभमर्त्येत्यस्मे रयिं दधदमर्त्येत्येतत्सु दर्शतस्य व्युपुषो विराजसीति दर्शतस्य ह्येष व्युपुषो विराजति पृणक्षि सानसिं क्रतुमिति पृणक्षि सनातनं क्रतुमित्येतत् ॥ ३२ ॥

(दि) इष्कर्तारमध्वरस्य प्रचेतसमिति ! (त्य) अध्वरो वै यज्ञः प्रकल्पयित्वा यज्ञस्य प्रचेतसमित्येतत्क्षयन्तं राधसो महऽइति क्षयन्तं राधसि महतीत्येतद्रात्रिं वामस्य सुभगां महीमिपमिति रात्रिं वामस्य सुभगां महतीमिपमित्येतदुधासि सानसि रयिमिति उधासि सनातनं रयिमित्येतत् ॥ ३३ ॥

“ इरज्यन्नम्रे प्रथयस्व जन्तुभिः ”—इति । मनुष्या वै जन्तवः । दीप्यमानोऽग्रे प्रथयस्व मनुष्यैरित्येतत् । “ अस्मे रायोऽभमर्त्य ”—इति । अस्मे रयिं दधदमर्त्येत्येतत् । “ स दर्शतस्य व्युपुषो विराजसि ”—इति । दर्शतस्य ह्येष व्युपुषो विराजति । “ पृणक्षि सानसिं क्रतुम् ”—(वा. सं. १२ । १०९) इति । पृणक्षि सनातनं क्रतुमित्येतत् ॥ ३२ ॥

“ इष्कर्तारमध्वरस्य प्रचेतसम् ”—इति । अध्वरो वै यज्ञः । प्रकल्पयित्वा यज्ञस्य प्रचेतसमित्येतत् । “ क्षयन्तं राधसो महः ”—इति । क्षयन्तं राधसि महतीत्येतत् । “ रात्रिं

चतुर्थीमृचमनुष्य व्याचष्टे—इरज्यन्नम्र इति । मनुष्या वै जन्तव इति । जायन्ते पुरुषार्थोपयोगित्वेनोपयन् इति जन्तवोऽत्र मनुष्याः, न तु किमिकीटशब्द इत्यर्थः । “ इरज्यन्ति ”—(वा. पा. क३१० ९) कर्त्वादिर्दीप्तिकर्मत्वमिप्रोत्याह—दीप्यमान इति । द्वितीयपादे ‘ रायः ’ शब्दस्यार्थमाह—रयिं दधदिति । तृतीयपादार्यः प्रसिद्ध इति ‘ हि ’—शब्देन व्याचष्टे—दर्शतस्य ह्येष इति । चतुर्थपादे ‘ सानसि ’—शब्दः सनातनपर्याय इति च (उणा. ४ पा. सू. १०७) व्याचष्टे—सनातनं क्रतुमित्येतदिति ॥

धर्मार्थसु—हे ‘ अग्रे ’ ! ‘ जन्तुभिः ’ प्रशस्तजननीर्ननुष्यैर्कृत्विभिः ‘ इरज्यन् ’ दीप्यमानः मन् ‘ प्रथयस्व ’ स्वाधिको णिच् प्रथय, निस्तार्णो मव । हे ‘ अभमर्त्य ’ मरणरहितोऽग्रे । त्वन्प्रमादाद् ‘ अस्मे ’ अस्माकम् ‘ रायः ’ धनानि सन्तु । ब्राह्मणे तु “ अस्मे रयिं दधन् ”—इत्यर्थतो व्याख्यातम् । तथाविधः ‘ सः ’ त्वम् ‘ दर्शतस्य ’ दर्शनीयस्य ‘ व्युपुषः ’ ज्वालारूपस्य शरीरस्य सोमनिशयेन ‘ विराजसि ’ विशेषेण दीप्यसे, तथा ‘ सानसिम् ’ सनातन निव्यक्त्रविषयम् ‘ क्रतुम् ’ यज्ञमानसङ्कल्पम् ‘ पृणक्षि ’ फलेन सपोजयसीति ॥ ३२ ॥

पञ्चमीमृच व्याचष्टे—इष्कर्तारमिति । उपसर्गाद्यादिलोपश्चादसः । निष्कर्ताण्य । तथैव तित्तिथैरुत्पापने—(ते. म. ४ । २ । ७ । ३) । ‘ अध्वरस्य ’ यज्ञस्य निःशेषेण कर्त्ता निष्कर्ता । तथाच यज्ञस्य प्रकल्पमित्यर्थः निद्वयतशियाह—अध्वरो वा इति । द्वितीयपादे राधसो मह इति पद्यवन्तयो सतमर्थतामाह—

(६) ऋत्वावानमिति । सत्त्वावानमित्येतन्महिषमित्याग्निर्वै महिषो
 विश्वदर्शतमिति विश्वदर्शतो ह्येषोऽग्निर्भुं सुम्नाय दधिरे पुरो जना
 ऽद्भिति यज्ञो वै सुम्नं यज्ञाय वाऽ एतं पुरो दधते श्रुत्कर्णं सप्रथस्तमं
 त्वा गिरा देव्यं मानुषा युगेत्याशृष्वन्तं सप्रथस्तमं त्वा गिरा देवं
 मनुष्या हवामहऽद्भिन्येतत् ॥ ३४ ॥

गमस्य सुभगां महामिषम् ”-इति । रात्रिं वामस्य सुभगां महतीमिषमित्येतत् । “ दधासि
 तानसि रयिम् ”-(वा. सं. १२ । ११०) इति । दधासि सनातनं रयमित्येतत् ॥ ३३ ॥

“ ऋत्वावानम् ”-इति । सत्त्वावानमित्येतत् । “ महिषम् ”-इति । अग्निर्वै महिषः ।
 “ विश्वदर्शतम् ”-इति । विश्वदर्शतो ह्येषः । “ अग्निं सुम्नाय दधिरे पुरो जनाः ”-इति ।
 यज्ञो वै सुम्नम् । यज्ञाय वाऽएतं पुरो दधते । “ श्रुत्कर्णं सप्रथस्तमं त्वा गिरा देव्यं मानुषा
 युगा ”-(वा. सं. १२ । १११) इति । आशृष्वन्तं सप्रथस्तमं त्वा गिरा देवं मनुष्या हवा-
 मद् इत्येतत् ॥ ३४ ॥

गमसि महतीति । नृतीनपादे 'मही'-इति शब्दस्य 'महती'-शब्दपर्यायतामाह-महतीमिषमि-
 त्येतदिति ॥

(स्तु) सुऽष्टुपांऽष्टिरेव वैश्वानरः । (ऽ) एतत्पट्टचुमारम्भायेवेमाः सिकता न्युप्यन्तेऽष्टिमंवास्मिन्नेतद्देश्वानरं रेतोभूतं सिञ्चति पट्टचेन पट्टतवः संवत्सरः संवत्सरो वैश्वानरः ॥ ३५ ॥

(स्तु) तदाहुः । (यं) यद्रेतः सिकताऽञ्च्यन्ते किमासां रेतोरूपमिति शुक्लाऽइति ब्रूयाच्छुक्लं हि रेतोऽथो पृथ्वयऽइति पृथ्वीव हि रेतः ॥ ३६ ॥

(स्तु) तदाहुः । (यं) यदाद्रं रेतः शुष्काः सिकता निवपति कथमस्यैताऽआर्द्रा रेतोरूपं भवन्तीति उसां वै छन्दाः स्याद्रेऽव वै उतस्तच्छन्दाश्छन्दोभिर्निवपत्यमु हास्येताऽआर्द्रा रेतोरूपं भवन्ति ॥ ३७ ॥

स ष्टुपांश्चिरेव वैश्वानरः । एतत्पट्टचुम् । आरम्भायेवेमाः सिकता न्युप्यन्ते । अष्टिमंवास्मिन्नेतद्देश्वानरं रेतोभूतं सिञ्चति । पट्टचेन । पट्टतवः संवत्सरः । संवत्सरो वैश्वानरः ॥ ३५ ॥

तदाहुः—यद्रेतः सिकता उच्यन्ते—किमासा रेतोरूपमिति । शुक्ला इति ब्रूयात् । शुक्लं हि रेतः । अथो पृथ्वय इति । पृथ्वीव हि रेतः ॥ ३६ ॥

तदाहुः—यदाद्रं रेतः, शुष्काः सिकता निवपति—कथमस्यैता आर्द्रा रेतोरूपं भवन्तीति । उसां वै छन्दासि । आर्द्रं उ वै रेतः । तद्व्यपेनाऽछन्दोभिर्निवपति—एवमु हास्येता आर्द्रा रेतोरूपं भवन्ति ॥ ३७ ॥

श्वान 'सिता' स्तुतिरूपया वाचा 'हरामरे' आह्वयाम । कर्षोरो विरोधत-मानुषेति । मानुषानि मनो सम्बन्धीनि 'युगा' युगानि, युगानि भू-वा, जायापन्यामना युगलभूता मनुष्या इत्यभिप्रायः ॥ ३३ ॥

इत्थं सिकतानिवपने कारणभूत पट्टच व्याख्याय तस्य वैश्वानरस्यैवमकता प्रतिपादयत् स्तौति—स ष्टु इति । एत् 'एतत् पट्टचुम्' सूत्रम्, 'एष' साक्षाद् 'वैश्वानरोऽष्टिरेव', तथाहि-रय्याग्नेः 'आरम्भाय' उपादानाय 'एव' हि 'इमा सिकता न्युप्यन्ते'; तस्याद्वैश्वानरस्यैवेन स्तौते तन्निरपनाद् 'वैश्वानरम्' समग्रित् 'रेतोभूतम्' रेतोरूपेणावप्यन्त, 'अग्निम्' वेद्यमाग्रे अग्नौ 'सिञ्चति' प्रक्षिपति । पट्टचकरणक-व-मन्त्र्य तस्यद्वयद्वारेण स्तौति—पट्टचेनेति । न्युप्यन् इति शेषः । संवत्सरो वैश्वानर इति । संवत्सरोऽग्रेण जगत्मानवान् वैश्वानरस्यैव मरामकता ॥ ३५ ॥

सिकतावः रेतस्यैव तस्मात्पमवदः वर्जनीयमिति प्रशुर्वैकमाह—तदाहुरेति । पदीमा सिकता रेत-मन्मुता, तद्विषय तस्यावर्षं वक्तव्यम्,—'किम्' तद् 'आमाम्' सिकतानां सम्बन्धि 'रेतोरूपम्' रेत-सम्बन्धि पर्यविशेष इति प्रश्नार्थः । शुक्ला इत्याशये । शौक्यमासा रेतस्य तादात्म्येण साधारणो धर्मः, अथैकत्वतादात्म्यहेतुः । 'अथो' अथि च 'पृथ्वय' सूक्ष्मपरिमाणविग्रहरूपा हि सिकता, 'रेतः' अथि 'हि' 'पृथ्वीव' सिकतोऽपि सूक्ष्मपरिमाणविन्दुभिर्भुक्तमिव भवति; अथमरामनादात्म्यहेतुमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

यदाद्रं रेतः, शुष्का सिकता, कथमासासां इत्येतद् रेतोरूपं स्पष्टिति प्रष्टव्यैक प्रतिपादयति—तदाहुः इति । कथमस्यैता रेतः । 'असा' वै-श्वानरस्यैव । 'एताः' सिकता । 'कथमासां' । 'मन्यो' 'रेतोरूप'

तदाहुः । कथमस्यैताऽ अहोरात्राभ्यामुपहिता भवन्तीति द्वे वाऽअहो-
रात्रे शुक्लं च कृष्णं च द्वे सिकते शुक्ला च कृष्णा चैवमु हास्यैताऽअहो-
रात्राभ्यामुपहिता भवन्ति ॥ ३८ ॥

तदाहुः।कथमस्यैताऽ अहोरात्रैः सम्पन्नाऽ अन्यूनाऽ अनतिरिक्ताऽ उपहिता
भवन्तीत्यनन्तानि वाऽअहोरात्राण्यनन्ताः सिकताऽ एवमु हास्यैताऽअहो-
रात्रैः सम्पन्नाऽ अन्यूनाऽ अनतिरिक्ताऽ उपहिता भवन्त्यथ कस्मात्समुद्रियं
छन्दऽइत्यनन्तो वै समुद्रोऽनन्ताः सिकतास्तुम्मान्ममुद्रियं छन्दः ॥ ३९ ॥

तदाहुः—कथमस्यैता अहोरात्राभ्यामुपहिता भवन्तीति । द्वे वाऽअहोरात्रे—शुक्लं च कृष्णं च ।
द्वे सिकते—शुक्ला च कृष्णा च । एवमु हास्यैता अहोरात्राभ्यामुपहिता भवन्ति ॥ ३८ ॥

तदाहुः—कथमस्यैता अहोरात्रैः सम्पन्ना अन्यूना अनतिरिक्ता उपहिता भवन्तीति । अनन्तानि
वाऽअहोरात्राणि, अनन्ताः सिकताः । एवमु हास्यैता अहोरात्रैः सम्पन्ना अन्यूना अनतिरिक्ता
उपहिता भवन्ति । अथ कस्मात्समुद्रियं छन्द इति । अनन्तो वै समुद्रः, अनन्ताः सिकताः—कस्मात्
समुद्रियं छन्दः ॥ ३९ ॥

रेलमः सम्पन्नि आर्द्रत्वक्षण स्वल्प ' भवन्तीति ' प्रश्नः । स्तो वा इत्याहुत्वात् । पाठव्यादिति हि
' छन्दासि ' रतः । सरवत्वात् । रसस्य आर्द्रत्वमन्यथ प्रमिरमित्याह—आर्द्रं उ वा इति । नत क्रियित्याह—
तदादेना इति । अस्मिन् षट्ने मायःवादीना सप्तमा छन्दमात्मनोबोऽपि प्रतिपादयिते; ' तत् ' तथा
सति ' यत् ' यस्माद् ' एनाः ' निकता, शब्दस्यामके ' छन्दोभिवचति ' तत् ' एवमु ' अनेन प्रकारेण
सत्त्वं ' अस्य ' सम्पन्नित्यन्वयः निकता ' आर्द्राः ' सत्यो रेन स्वल्प प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

अप सिकताना शुक्लकृष्णरूपेण स्तोत्रं पृच्छति—तदाहुरिति । ननु चि-बोऽपि सवन्तरामक, सवन्तर-
व्याहोरात्राभ्याम्, तत्समुदायरूपत्वात्; अतः निकतोपमानमप्यहोरात्राभ्यां करणभूताभ्यां निष्पादनीयम्,
तत् कथमुदायन इति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । द्वे वा इति—परेश्वर । ' द्वे ' एव हि ' अहोरात्रे ' पर्यावर्तमाने
तत्र ' शुक्लम् ' अहः ' कृष्णम् ' रात्रिः, सिकता अपि शुक्लकृष्णभेदेन द्विविधा । अनन्तार्णवोमादेतासामुदा-
यनम् ' अहोरात्राभ्याम् ' एव कृत मन्वन्तिर्ययः । इ-य प्रतीतोऽहोरात्रनाम्बुमुक्तम् ॥ ३८ ॥

अप शङ्खासम्पन्निरपि कथमित्याशङ्क्यापूर्वकं प्रतिपादयति—तदाहुरिति । सवत्सवन्त्विति, ' अहोरात्रे ' ।
कमाननङ्गाकाः न्यूनाधिकसंयुक्तारहिताः कथम् ' उपहिताः ' ' भवन्तीति ' प्रश्नः । अनन्तानि वा इत्यु-
च्यम् । संवत्सराणामानन्यात्तदवयवा अहोरात्रा अप्यनन्ताः । यद्यपि " रात्राहाहाः पुति "—(पा. सू. २ ।
४ । २९) इति पुंलिङ्गेन मवितन्यम्, तथापि " हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च चन्दति "—(पा. सू. ३
४ । २८) इति निगन्तान्दिङ्गाद्भवन्तान्तास्याऽपि नपुंसकलिङ्गता । ' एवमु हास्य ' इत्यादि स्वल्प

अपेतदुपधानतः।अस्य षट्पलस्य षच्छन्दस्तस्य ' समुद्रियम् ' इति नाम कस्मात्क्रियतादिति पृच्छति-

(स्तु) तदाहुः । कथमस्यैताः पृथङ्गाना यजुर्भिरुपहिता भवन्तीति
मनो वै यजुस्तदिदं मनो यजुः सर्वाः सिकता ऽअनु विभवत्येवमु
हास्यैताः पृथङ्गाना यजुर्भिरुपहिता भवन्ति ॥ ४० ॥

तदाहुः । कथमस्यैताः सर्वैश्छन्दोभिरुपहिता भवन्तीति यदेवैना
ऽएतेन पट्टचेन निवपति यावन्ति हि सप्तानां छन्दसामक्षराणि तावन्त्ये-
तस्य पट्टचस्याक्षराण्येवमु हास्यैताः सर्वैश्छन्दोभिरुपहिता भवन्ति ॥ ४१ ॥

तदाहुः—कथमस्यैताः पृथङ्गाना यजुर्भिरुपहिता भवन्तीति । मनो वै यजुः । तदिदं मनो
यजुः सर्वाः सिकता अनु विभवति । एवमु हास्यैताः पृथङ्गाना यजुर्भिरुपहिता भवन्ति ॥ ४० ॥

तदाहुः—कथमस्यैताः सर्वैश्छन्दोभिरुपहिता भवन्तीति । यदेवैना एतेन पट्टचेन निवपति ।
यावन्ति हि सप्तानां छन्दसामक्षराणि तावन्त्येतस्य पट्टचस्याक्षराणि । एवमु हास्यैताः सर्वैश्छन्दोभि-
रुपहिता भवन्ति ॥ ४१ ॥

अथ कस्मादिति । तत्रिमिच्छमाह—अनन्तो वा इति । ' अनन्तः ' अन्तरहितः समाप्तिरहितः स्वर्षं
' समुद्र ' अलमिति- ' सिकता ' च ' अनन्ताः ' परिगणनानर्हत्वान् । अतस्तासामुपधानमन्त्रमन्वन्विनदः-
न्दसोऽन्वन्तराहिवान् समुद्रसाम्पात् समुद्रे भव ' समुद्रियम् ' इति व्युत्पत्त्या तत्रामिषेयतेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

नन्वनान्ना सिकतानामुपधानं पृथक्पृथक् कथं समन्वयं स्यादिति पृच्छन्ति—तदाहुरिति । मनो वा
इत्याद्युत्तरम् । ' मन ' एव हि सर्वोक्तं सिकताना माधारणम् ' यजुः ' तदुच्चारणहेतुत्वान् । मनो यजुः
' तदिदं मनो '—रूप ' यजुः ' सर्वा ' सिकताः ' ' अनु '—लक्ष्य ' विभवति ' प्रत्येकं व्याप्तं शक्नोति,
अनेनैव हि प्रकारेण । अतश्चित्तव्याप्रे ' एताः ' सर्वा सिकताः ' पृथङ्गाना यजुर्भिः ' विभिर्न्येवमुप-
' उपहिता भवन्ति ' ॥ ४० ॥

अथैतस्मिन् पट्टचे सप्तानां छन्दसामन्तर्भावप्रदर्शनाय स्वीडि—तदाहुरित्यादिना । ' एताः ' सिकताः
' सर्वैः ' गायत्र्यादिभिः सप्तभिः ' छन्दोभिः ' ' कथमुपहिताः ' ' भवन्ति ' । ' अग्रे तत्र श्रवः ' इत्यादीनां
वर्णमात्राया प्रतिनिधौकच्छन्दोत्तरत्वान्, इत्यभिप्रायेण प्रथमं । यदेवैना इत्युत्तरम् । ' एतः ' यत एव कार-
णात् ' एताः ' ' एतेन ' ' पट्टचेन ' सूक्तेन ' निवपति ' तेन ' एताः ' ' सर्वैश्छन्दोभिरुपहिता भवन्ति ' ।
कथमिति चेदुच्यते—गायत्र्यादीनां जात्यन्तानां ' सप्तानाम् छन्दसाम् ' ' यावन्ति ' ' अक्षराणि ' मिलित्वा
सम्पन्न्ते तावन्त्येतस्य ' पट्टचस्याक्षराणि ' भवन्ति । तथा हि—गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा, सगिगाष्टाविंशत्यक्षरा,
अनुष्टुभो द्वाविंशत्यक्षराणि, बृहत्याः षट्त्रिंशत्यक्षराणि, पक्षेधत्वारिंशत्, चतुश्चत्वारिंशत्त्रिष्टुभः, अष्टाचत्वारिंश-
जगत्याः, तानि च सम्भूय द्विपञ्चाशदधिकशतद्वयसंख्याकानि भवन्ति । अस्मिन् पट्टचे प्रथमा चत्वारिंशत्यक्षरा,
द्वितीया एकचत्वारिंशत्यक्षरा, तृतीया चतुर्थी च चत्वारिंशत्यक्षरा, पञ्चमीषष्टयोः द्विचत्वारिंशत्यक्षराणि, एव एव-
चत्वारिंशत्यक्षराणि सप्तत्यक्षराणि सप्तत्यक्षराणि सप्तत्यक्षराणि सप्तत्यक्षराणि सप्तत्यक्षराणि । अस्यानि सप्तत्यक्षराणि क्षैप्रस्योपविभागेन द्रष्टव्यानि । एतं सप्त
छन्दस्यक्षरसङ्ख्याकारेणस्मिन् पट्टचेऽन्तर्भवन्ति । एवमु हास्यैता इति प्रतिपादितार्थनिर्णयनम् ॥ ४१ ॥

युद्धेव सिकता निवृपति । प्रजापतिरेपोऽग्निः सर्वम् बुद्ध प्रजापतिस्तु-
द्धेतद्ब्रह्मणऽब्रुत्सन्नं यत्सिकताऽब्रुथ यदुब्रुत्सन्नमिदं तद्योऽयमग्निश्ची-
यते तद्यत्सिकता निवृपति युद्धेव तद्ब्रह्मणऽब्रुत्सन्नं तुदस्मिन्नेतत्प्रतिद-
धाति ताऽब्रुसङ्ख्याताऽअपरिमिता निवृपति को हि तद्देव आवत्तद्ब्रह्मण
ऽब्रुत्सन्नं च ह वाऽएतं सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिं संस्करोति युऽएवं
विद्वान्सिकता निवृपति ॥ ४२ ॥

तदाहुः । कैलासासुसंख्यातानां संस्प्येति द्वेऽडिति ब्रूयाद्दे हि सिकते
शुक्ला च कृष्णा चाथो समुविशंशतिशतानीति ब्रूयादेत्तावन्ति द्वि संवत्स-
रस्याहोरात्रायुथो द्वे द्वापश्चाशे शतेऽडित्येतावन्ति ह्येतस्य पृहचस्या-
क्षरायुथो पञ्चविशंशतिरिति पञ्चविशंशत् हि रेतः ॥ ४३ ॥

यत्रेव सिकता निवृपति । प्रजापतिरेपोऽग्निः । सर्वम् ब्रह्म प्रजापतिः । तद्धेतद्ब्रह्मण उत्सन्नं
यत्सिकताः । अथ यदुब्रुत्सन्नम्-इदं तद्-योऽयमग्निश्चीयते । तद् यत्सिकता निवृपति । युद्धेव तद्ब्रह्मण
उत्सन्नं तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । ता असंख्याता अपरिमिता निवृपति । को हि तद्देव-आवत्तद्ब्रह्मण
उत्सन्नम् । स ह वाऽएतं सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिं संस्करोति-य एवं विद्वान्सिकता निवृपति ॥ ४२ ॥

तदाहुः-कैलासासुसंख्यातानां सहस्रेति । द्वेऽडिति ब्रूयात् । द्वे हि सिकते-शुक्ला च कृष्णा च ।
अथो समुविशंशतिशतानीति ब्रूयात् । एतावन्ति द्वि संवत्सरस्याहोरात्राणि । अथो द्वे द्वापश्चाशे
शतेऽडिति । एतावन्ति ह्येतस्य पृहचस्याक्षराणि । अथो पञ्चविशंशतिरिति । पञ्चविंशं हि रेतः ॥ ४३ ॥

उत्सन्नपृहमाणस्य पुनराहणार्थेनैव निकायानिवृपन रीति-पदेति । ' एव । ' विद्योऽग्निर्विश्वामकः
' प्रजापतिः ' ' सर्वम् ' निरक्षोषमेव कृत्स्नम् ' ब्रह्म ' मन्त्रमात स ' प्रजापतिः ' ' तत् ' तथा सति तस्य
' ब्रह्मणः ' यदेतद् ' उत्सन्नम् ' निरोगं स्वरूपम् ' तद् ' सिकताभ्यामा परिणतम् । ' अथ ' तु ' यदुब्रुत्स-
न्नम् ' अनिष्ट ब्रह्मणे रूप, चीयमानाग्निरूपं ' तत् ' ' अतः ' अनेन सिकतानिवृपनेन ' ब्रह्मणः ' ' उत्सन्न-
मेव ' रूप पुनरस्मिन् प्रजापत्यात्मकेऽसौ सन्दधानीति । तामामपरिमितात्मनूप स्तौति-ता असंख्याता
रति । ' तद् ' ' ब्रह्मण उत्सन्नम् ' रूप यत्परिमाणविशिष्टमिति ' तत् ' ' को ' नाम जानीयात् । अतस्त्वामा-
मपरिमितात्मपरिमितास्योत्सन्नरूपस्य प्रती मन्वयत् इत्यर्थः ॥

विद्वदनुदानं प्रशंसति-स ह वा रति । ' सर्वम् ' निरक्षोषम् ' कृत्स्नम् ' सर्वावयवसहितम् ।
स्पष्टमन्यत् ॥ ४२ ॥

मपरिमितानामप्येतासां सङ्ख्याविशेषप्रदर्शनेन स्तुतिबिबीर्षिता तदर्थं पृच्छति-तदाहुरिति । ' असं-
ख्यातानाम् ' अपरिमितानाम् ' अस्तान् ' सन्निवृत्तौ ' सङ्ख्या ' कीदृशीति प्रश्नः । ' चतुर्णां सङ्ख्यासङ्गां
: १०१ :

(०) आप्यायस्व सुमेतु ते । विश्वतः सोम वृष्ण्यमिति रेतो वै वृष्ण्य-
माप्यायस्व सुमेतु ते सर्वतः सोम रेत इत्येतद्वा व्वाजस्य संगथ
इत्युन्नं वै व्वाजो भवान्नस्य सङ्गथइत्येतत्सुं ते पुर्याथँसि सुमु यन्तु
व्वाजाइति रेतो वै पुर्याउन्नं व्वाजाः सुं ते रुसाः सुमु यन्त्युन्नानीत्येतत्सं
वृष्ण्यान्यभिमातिषाह इति सथँ रेताथँसि पाप्मसुहइत्येतदाप्याय-
मानोऽअमृताय सोमेति प्रजात्यां तुदमृते दधाति तुस्मात्प्रजातिरमृता
दिवि श्रुवाथँस्युत्तमानि धिष्वेति चन्द्रमा वाऽअस्य दिवि श्रुव उत्तमथँ

“ आप्यायस्व सुमेतु ते विश्वतः सोम वृष्ण्यम् ”—इति । रेतो वै वृष्ण्यम् । आप्यायस्व
सुमेतु ते सर्वतः सोम रेत इत्येतत् । “ भवा वाजस्य सङ्गथे ”—(वा० सं० १२ । ११२) इति ।
अथ वै वाजः । भवान्नस्य संगथ इत्येतत् । “ सं ते पुर्यासि सुमु यन्तु वाजाः ”—इति । रसो
वै पयः, अन्नं वाजाः । सं ते रुसाः सुमु यन्तु रानीत्येतत् । “ सं वृष्ण्यान्यभिमातिषाहः ”—
इति । सं रेतोमि पाप्मसुह इत्येतत् । “ आप्यायमानोऽअमृताय सोम ”—(वा० सं० १२ ।
११३) इति । प्रजात्यां तद् अमृतं दधाति । तस्मात्प्रजातिरमृता । “ दिवि श्रुवाथँस्यु-

द्वेषान्याम् । इदमेवैतदिति । ‘ इदमेवैतत् ’ विकृतात्मक रूप ‘ निकम् ’ ‘ रेतः ’ आप्यायति-
पाप्मसुहस्यकारणकामिनसंज्ञेन ‘ आ-पायति ’ प्रवर्धयति । यत् एतेव वक्षे ‘ तस्माद् ’ एव श्रौणा योनौ पुत्र्यः
‘ निकम् ’ ‘ रेतः ’ ‘ आप्यायते ’ शरीरकारणे परिगत सङ्घने । मन्त्रसम्बन्धिदेवताद्वारेण प्रशमति-
सीनीम्यामिति । सोमोऽनयोर्देवता “ नाऽस्य देवता ”—(पा. सू. ४ । २ । २४) इत्यर्थे—“ सोमाहवम् ”—
(पा. सू. ४ । २ । २० ।) “ टिड्ढाणश्चप ”—(पा. सू. ४ । १ । १९) इति ङीप् । ऋग्यामि-
मृतातीति शेषः । प्राणो वै सोम इति । प्राणस्य तावदुत्कृष्टमयत्नं प्रसिद्धम् । “ आपोम्यः प्राणः ”—इति
श्रुतेः । तथा च सोमोऽपि अमृतमयस्सात्मकतया प्राणोपादानत्वात् प्राण एव, ‘ तत् ’ तेन सीमीम्यामि-
मंशेन निकताम्रेके निके रेनमि सोमात्मक प्राणमेव स्थापयति । तस्माद्विद्यादिता लोकस्थितिरूपगम् ।
यस्माद्दिके कर्मणि रेञ्जि प्राणः स्थापितः । तस्मादेव कारणत्-प्राणमभिलक्ष्य प्राणसहितमेव गर्भाशये
‘ निकम् ’ ‘ रेतः ’ ‘ अभिमयति ’ शरीरकारणे परिणमते । यत् तु ‘ प्राणाद्ये ’ रेतं मिथ्यते तत्
‘ हृद् ’ एव न शरीरकारणे सङ्घत इत्यर्थः । एवमेवैतद्वैकीभासानम्—“ न ह वा ऋते प्राणादेतः मिथ्यते,
पदा ऋते प्राणादेतः तिच्येत् पूजेत् सम्भवेत् ” (ऐतरेय ब्रा.) इति । अस्याभिमर्शनस्य सूद्रोहनाऽपि-
वर्तकार्यकारणात्दात्मकतामाह—एषो ह वैवेति । यत् सीमीम्यामभिमर्शनं पश्चात् निकतोऽधाने सूद्रोहः ।
“ ता अस्य सूद्रोहमः ” इति मन्त्रकारणकमधिर्दानम् । कथमन्यन्यान्वात्मनेत्यत्र आह—प्राणो वा इति ।
अभिमर्शनमन्त्रप्रतिपादस्य सोमस्य सूद्रोहमश्च प्राणात्मकात्साम्यादित्यर्थः ॥ ४९ ॥

तत्र प्रथममृचमन्त्रप्रतिपादो परं व्याचष्टे—आप्यायस्वेति । रेतो वै वृष्ण्यमिति । श्रुवा संतनयमर्थे
सुम, तत्र मन् वृष्ण्यमिति श्रुवापरेऽप्येवत्वाद्येन रेतः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । पुर्यामुक्त्वा वाक्यार्थं योजयति—
सर्वतः सोम रेत इत्येतदिति । अन्नं वै वाज इति । वाजस्यस्य “ यत् न ज्ञ गतो ”—(वा. पा. म्वा.
२९३) इत्यस्माद् अमुनस्य मत्पर्यत्वात् न च तत्प्रतिपादकत्वायोगाद् रुद्धमा वाजस्येतामनुच्यत इत्यर्थः ।

सु ह्येनममुष्मिँल्लोके श्रावयति द्वाभ्यामाप्याययति गायत्र्या च त्रिष्टुभा
च तुस्योक्तो वुन्धुः ॥ ४६ ॥

(२) अथातः सम्पुंश्व । चुतघां लंगेष्टकाऽऽरपट्टधाति पहृचेन निवपति
द्वाभ्यामाप्याययति तद्द्वादश द्वादश मासाः संव्यत्सुः संव्यत्सुरोऽभिया-
वानमिष्टुवित्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ ४७ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ७-२-३ ॥ (३११)

नमानि धिष्व ”-इति । चन्द्रमा वाऽअस्य द्विवि श्रव उत्तमम् । स ह्येनममुष्मिँल्लोके श्रावयति ।
द्वाभ्यामाप्याययति-गायत्र्या च त्रिष्टुभा च । तुस्योक्तो वुन्धुः ॥ ४६ ॥

अथातः सम्पुंश्व । चतस्रो लंगेष्टका उपदधाति । पहृचेन निवपति । द्वाभ्यामाप्याययति ।
तद्द्वादश, द्वादश मासाः संव्यत्सुः । संव्यत्सुरोऽभि- । यावानमिष्टुवित्यस्य मात्रा तावत्त-
द्भवति ॥ ४७ ॥

अत्र एव वाङ्मनाऽऽरपट्टधाति वदन्ते । “ अन्य वाङ् पदः ” इति (निर. ६ । ७ ।) । ई सोः !
‘वम्’ कात्यायन्य ’ बर्द्धम्, अस्मान् कर्ष्य वा, त्वर्द्धने इत्या. मन्वन्ति ’ गेत् ’ रमन् अन्ति ’ विश्वन् ’
स्वेत् ’ सुम्भु ’ प्राप्नोतु । अत्राप्य सङ्गमनाप नममाक संरेति मन्वार्थः ॥

द्विर्वाचानावातवर्त्तमानानिर्वाचानि पदानि ज्यावष्टे-सुं ते पर्यातीति । अत्र ‘ पर ’ शब्दो रम-
न् ’ वा शब्दोऽप्यत्र । तथा चानर्थ श्-वाह-सुं ते रसा इति । द्विर्वाचार्थे “ अनिमिति ”-अन्वेन
प्राप्नोत्यत इत्तद्-पाप्मसद् इत्येवमिति । तृतीयादां अचुदशब्देभ्यामिन्द्राग्नाह-प्रजात्पामिति । पुन-
रपिन्द्राग्नेना धेव प्रजाति-लक्षणा प्रवोपतिरसा द्विषा अमुना । आप्यायमान इति । अनेन मन्वर्त्तनेन
तस्मान् ’ प्रवोपान् ’ अचुनाव भ्यावति । यन्मदेवन् ’ तस्मान् ’ ’ प्रजातिः ’ प्रवोपतिः ’ अचुना ’
मन्वर्त्तना अविच्छिन्ना सार्वकालिनी वर्तत इत्यर्थः ॥

चतुर्थपादे अत्र.शान्तसार्ववाह-चन्द्रमा वाऽअस्य द्विवि श्रव इति । ‘ अथ ’ अथियङ् अन्वर्त्तनेन
वर्द्धमानस्य सोमस्य ’ द्विवि ’ कुर्वते ’ उच्यते ’ उच्यते ’ अथः ’ नान चन्द्रमा एवोच्यते । कथनस्य अत्र-
शब्दाभिधेयतेति तन् प्रतिपादयति-म ह्येनमिति । ‘ अमुष्मिन् ’ स्वर्गं ’ लोके ’ ‘ स ’ स्रष्टु चन्द्रमाः ‘ एवन् ’
सोमस्य । अचुनाग्ना विवमानः स्त् ’ श्रावयति ’ प्रव्याययति; अनः श्रावयितृवान् अत्र.शब्देन स उच्यत
इत्यर्थः । मन्वर्त्तत द्विन अचोविशेषं चानूप तस्य म्नावकी वाक्वद्येवः प्रगाप्तान्त्र इत्याह-द्वाभ्यामिति ।
द्विषावर्त्तमान इत्यादिद्विवचनवाच्यः ॥ ४६ ॥

लंगेष्टकादिषुदां सम्भूय स्तौति-अथातः सम्पुंश्वेति । एष्टेऽर्थः । यावानमिष्टुवादि । प्रायु-
क्तार्थम् ॥ ४७ ॥

इति श्रीमहायणाचार्यविरचिते माध्वसिद्धे वेदायप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणमाद्ये
सननकाण्डे तृत्वित्येऽध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥ (७-२-१) ॥

तदुग्रेण गार्हपत्यम् । (म) अन्तर्वैद्युत्तरलोम प्राचीनग्रीवमुपस्तृणाति
उदेतां चितिं^१ समवशमयन्त्यथ प्रोक्षति तद्यत्प्रोक्षति शुद्धमेवैतन्मेघ्यं
करोत्याज्येन तद्धि शुद्धं मेघ्यमुथोऽधुनभ्यारोहाय न हि किञ्चनान्यद्वि-
विद्युज्येन प्रोक्षन्ति तूष्णीमनिरुक्तं वै तद्यत्तूष्णीं^२ सर्वं वाऽधुनिरुक्तं^३
सर्वेणैवैतच्छुद्धं मेघ्यं करोत्यथोऽधुनभ्यारोहाय न हि किं चनान्यद्वि-
विस्तूष्णीं प्रोक्षन्ति ॥ २ ॥

यद्वेव प्रोक्षति । हविर्वाऽएतत्तदेतदभिचारयति यद्वै हविरभ्यक्तं यद-
भिचारितं तज्जुष्टं तन्मेघ्यमाज्येनाज्येन हि हविरभिचारयन्ति तूष्णीं

तदुग्रेण गार्हपत्यमन्तर्वैद्युत्तरलोम प्राचीनग्रीवमुपस्तृणाति । तदेतां चितिं समवशमयन्ति । अथ
प्रोक्षति । तद्यत्प्रोक्षति-शुद्धमेवैतन्मेघ्यं करोति । आज्येन । तद्धि शुद्धं मेघ्यम् । अथोऽधुनभ्या-
रोहाय । न हि किञ्चनान्यद्विद्विराज्येन प्रोक्षन्ति । तूष्णीम् । अनिरुक्तं वै तद्-यत्तूष्णीम् । सर्वं
वाऽधुनिरुक्तम् । सर्वेणैवैतच्छुद्धं मेघ्यं करोति । अथोऽधुनभ्यारोहाय । न हि किञ्चनान्यद्विस्तूष्णीं
प्रोक्षन्ति ॥ २ ॥

यदेव प्रोक्षति । हविर्वाऽएतत् । तदेतदभिचारयति । यद्वै हविरभ्यक्तं, यदभिचारितं-तज्जुष्टं,

उदीरितलक्षणस्य चर्मणो देशविशेषे स्तरणे विधत्ते-तदुग्रेणेति । ' गार्हपत्यम् ' ' अंगे ' गार्हपत्य-
चिनेरदूरेण पूर्वभागे महावेदिमध्ये ' तत् ' चर्म उदीरितविशेषणविशिष्टम् ' उपस्तृणाति ' । ' तत् ' तत्र
' एताम् ' प्रथमचिन्ति प्रथमचिने पर्याप्तमिष्टकामय ' समवशमयन्ति ' सरान्नीष्य कुर्षुः । आज्येन
प्रोक्षणं विधत्ते-अयेति । औष्यसशमनानन्तरं ताम् ' चिन्ति ' आज्येन ' प्रोक्षति ' प्रकर्षेण
सिधति । तदेतदनुस्य स्तोत्रि-तद्यादेति । तस्मिन् प्रोक्षणे द्रव्यं विधत्ते-आज्येनेति । प्रोक्षतीत्यनु-
षङ्गः । तद्धि शुद्धमिति । ' तत् ' स्वस्वाज्यम् ' शुद्धम् ' ' तेजो वै घृतम् ' -इत्यादिश्रुत्या तस्य तेजो-
रूपत्वप्रतिपादनात्, पुरोडाशादिहविःशुद्धिरेतुत्वात् । अत एव ' मेघ्यम् ' मेघहम् । ' अथो ' अथि च
' धुनभ्यारोहाय ' रभ्यारोहणमतिक्रमणम् ' आधेन ' प्रोक्षणमतिक्रमणाय श्रेष्ठाय सम्पद्यते, एतदेव दर्श-
यति-न हीति । इष्टः । अथोऽन्यत्सुतोडादिकं किमपि हविर्न ह्यज्यकरणेन प्रोक्षणेन सत्कृत्यते, उदकेनैव
हि तस्य प्रोक्षणम् । अन्विलक्षणेन तेजोरूपेणाज्येनेष्टकानां प्रोक्षणं चित्तेः पादसत्पर्वविस्तरूपानभ्यारोहणाय
भवतीत्यर्थः । प्रोक्षणस्यामन्त्रकत्वं विधाय स्तोत्रि-तूष्णीमिति । अनिरुक्तं वा-इत्यादि गतम् । न हि
अन्यत्र तूष्णीं प्रोक्षणमस्ति, अतस्तद्विशेष्येनेष्टकप्रोक्षणस्य सर्वान्कानिरुक्तत्वसम्पादनं तस्य चि-याग्रेणनि-
कमणीयत्वाय कल्पत इत्यर्थः ॥ २ ॥

अथैतत् प्रोक्षणमन्युस्य हविष्टसम्पादनद्वारा स्तोत्रि-यदेवेति । हविर्वा इत्यादि । ' यन् ' तदिष्टकारूपम्

सुष्णीथं हि हविरभिषायन्ति दर्भस्ते हि शुद्धामेघ्याऽधुप्रैऽग्रथं हि देवानाम् ॥ ३ ॥

तदाहुः । (वृ) युत्प्रथममेव चितिं प्रोक्षति कथमस्यैव सुष्वांसग्निः प्रोक्षितो भवति कथं चूर्मणिं प्रणीतः कथमश्वप्रणीतऽइति युदेवान् सुष्वासां चितीनामिष्टकाः प्रोक्षत्वेत्तु हाम्यैव सुष्वांसग्निः प्रोक्षितो भवत्येवं चूर्मणिं प्रणीतऽएवमश्वप्रणीतऽइत्यच्छन्त्येतां चितिम् ॥ ४ ॥

तमेघ्यम् । आग्नेयं । आग्नेयं हि हविरभिषायन्ति । सुष्णीम् । सुष्वां हि हविरभिषायन्ति । दर्भः । ते हि शुद्धा मेघ्याः । अग्रैः । अग्रं हि देवानाम् ॥ ३ ॥

तदाहुः—यत्—प्रथममेव चितिं प्रोक्षति । कथमस्यैव सुष्वांसग्निः प्रोक्षितो भवति, कथं चूर्मणिं

'हविः' 'एतद् हविरिव देवतो हविरसम्' अत्र 'तदेतत्' इत्यकारः हविराज्यप्रोक्षणं 'अग्निप्रत्ययि' अग्निनो घृणधारता निवृत्तिः । तस्य यमोक्तमाह—यदा इति । 'यत्' अत्र पुरोडासादिकम् 'हविः' अग्निः सर्वत्र आग्नेयं अत्र भिक्तं 'यत्' च 'अग्निप्रतिपत्तम्' इति घृणधारता संज्ञकम् 'तद्युद्धम्' देवैः संविभु योऽयम्, अत्र पुन 'तदेतत्' ददर्शितम् । आत्मनगतं यत्पुन स्त्रीनि—आग्नेयेति । हविकं हि पश्यन्वने सुधृतत्वे सति 'आग्नेयं' सार्वभिलक्षणं विद्यते । अतोऽसति 'आग्नेयं' प्रोक्षणं युक्तमिति । अन्तःकृत्यना-मस्य स्त्रीनि—सुष्णीमिति । आत्मप्रोक्षणं कर्तव्यमेव विधाय स्त्रीति—युर्मिति । 'दर्भः' कथमस्यै-रग्नेयमेव प्रोक्षणं कर्तव्यमिति यथैः । ते हि शुद्धा इति । 'अत्र इमे दर्भस्या' इति अत्राहुः इति (२, १, १ । १ । ३ । २) ध्वे र्वा शुद्धवत् । तत्रान्तर्गतः कर्तव्यमिति विज्ञा-पोत्तरादपि—अग्रैरिति । अयं हीति । दर्भेन दग्धमग्नौ देवताः संयन्धी, अत्र दग्धमग्नेयान्—'यद्-यदि इति तदेतानाम्, यदन्तः कथमस्येताम्, यत् सम्यक् तत् तिवृत्तम्' इति ॥ ३ ॥

प्रथमचिन्प्रोक्षणमने द्वितीयवृत्तौप्रतिविधयानामिष्टकात् प्रोक्षणं विविक्तुर्वपयद्देवः प्रथमवपयद्देवि-तदाहुर्गिति । 'प्रथममेव' इत्येवकारेण प्रोक्षात्प्राप्त्यपेक्षया इतिः सूत्रते । एव प्रथमचिन्प्रोक्षणं स्वविधायकं 'एवोऽपि' 'अस्य' यदनात्म्यं 'कथम्' 'प्रोक्षितो' 'भवति ?' न तदेकदेशप्रोक्षणे इत्येवमितिः प्रोक्षणमकार-रहस्यो मरुत्पर्ययः । तथा प्रोक्षात्तदुत्कर्षणि द्वितीयप्रतिविधयानां प्रथममेव 'कथम्' ? अधमरेव प्रथममेव 'कथम्' ? निश्चयानि तत्र प्रथमः । अतोऽत्रोद्ध-यदेवावेति । 'अत्र' अग्नि-मन्त्रे 'सर्वानि विधीयन्' मन्त्रविधीनोः 'इष्टका' आग्नेयं दर्भैः 'प्रोक्षति' 'इति' 'यत्' अग्नि, 'एवमु' अनेन प्रकारेणैव इत्तु 'अत्र' यदनात्म्यं 'एतः' 'सर्वः' स्वविधिः 'मग्निः प्रो' इति मग्निः । एवमेव चर्वाभिलक्षणमन्त्रमभवेत् प्रथमं चर्वादेव प्रोक्षणम् निष्कर्षार्थं । अथ चर्वाभ-वधिकरणं प्रथमविधयानामिष्टकानुद्धमनं विधेयं—उद्यच्छन्तीति । चर्वाः सत्परादिष्टका उद्गृह्यन्ति यदनात्मनोऽवकाः ॥ ४ ॥

(म) अथाहाग्निभ्यः प्रहियमाणेभ्योऽनुब्रूहीति । (त्ये) एतद्वै देवा-
नुपप्रेष्यतुऽएतं यजुं तथैस्युमानावृक्षार्थंति नाद्वा अग्निपार्थस्तत्र
यक्ष्यन्ते नु यजुं तथैस्यध्वऽइति तेभ्यऽएतानग्निनेता ऽइष्टका वृत्रान्धु-
रुपवीकृत्वा ग्राहरंस्त्रेरेनानस्तृष्वत तान्त्स्त्वत्वाऽभयेऽनाद्वाऽएतं यजुम-
तन्वत ॥ ५ ॥ (काण्डस्याधम्) ॥

तद्वाऽएतत्क्रियते । यद्देवाऽअकुर्वन्निदं नु तानि उक्षाऽर्थंति देवैरेवापह-
तानि अत्वेतत्करोति यद्देवाऽअकुर्वन्स्तत्करवाणीत्यथो यद्देव उक्षो म्रुः

प्रणीतः, कथमन्वप्रणीत इति । यद्देवान् सर्वासां चिन्तानामिष्टकाः प्रोक्षति—एवमु हास्यैव सर्वोऽग्निः
प्रोक्षितो भवति । एवं चर्मणि प्रणीतः । एवमन्वप्रणीतः । उयच्छन्त्येदं चितिम् ॥ ४ ॥

अयाह—अग्निभ्यः प्रहियमाणेभ्योऽनुब्रूहीति । एतद्वै देवानुपप्रेष्यत एतं यजुं तंस्यमानाव-
क्षांसि नाद्वा अग्निषांसन्—न यक्ष्यन्ते, न यजुं तंस्यध्वऽइति । तेभ्य एतानग्निनेता इष्टका वज्रान्
धुररुपवीन् कृत्वा माहरन् । त्रेरेनानस्तृष्वत । तान्त्स्त्वत्वाऽभयेऽनाद्वाऽएतं यजुमतन्वत ॥ ५ ॥

तद्वाऽएतत्क्रियते—यद्देवा अकुर्वन् । इदं नु तानि रक्षामि देवैरेवापहतानि । यत्वेतत्करोति—

अयाहवनीर्देवा प्रति मयन् विविन्सुस्तदर्थं होतारमुदिश्यास्वर्गोः सम्प्रेष्यवचनं विवर्त्ते—अयाहेति ।
'अग्निभ्यः प्रहियमाणेभ्योऽनुब्रूहीति' सम्प्रेष्यवचनं यद्व्याजु । बहुवचनत्वेनाग्निशब्देनाग्निवचनव्यतिथौ विवर्त्तिता ।
आहवनीर्देवा प्रति प्राचीनं हियमाणेभ्य इष्टकारूपेणोऽन्वपवेभ्यः हे होतलुब्रूहि इति संप्रेषार्थः ।
तवानुवचनं होतारभक्त्यायनेन दर्शितम् " प्रेरितः पुरीत्यानं चितयेऽन्वाह " इति प्रकृत्य " पुरीष्यामो अग्र
इति विद्यान् सप्रणवान् " इति । एतवान् एकीयनत्वेनोत्पन्नः पञ्चान्तसम्याम्नास्यते—“ आग्नेरि-
न्वाह ” (श. प. ७ । ३ । १ । ९) इति । संप्रेषणान्तरं प्रथमविलयार्थमाग्निष्टकानां पूर्वस्या दिशि हरणं
विविन्सुस्तद्व्याजिकया स्तौति—एतद्वै देवानिति । ' एतन् ' एतस्मिन् समये ' रक्षानि ' रक्षोरूपाः
' नाष्टा ' नाशकारिण्यः प्रजाः ' देवान् ' ' अग्निमान् ' इत्युच्यन्ते । कथम्भूतान् ' प्रेष्यतः ' प्राचीनमाह-
वनीयं देशं गन्तुमुद्यतान् , ' एतन् ' अग्निचपनात्मकम् ' यजन् ' ' तस्यमानान् ' विस्तारविश्वमाणान् ।
विधांसूनामभिप्रायमाह—न यक्ष्यन्ते इति । हे देवाः ! यजन् ' न ' ' यक्ष्यन्ते ' यानं न कारिष्यथ, तथा
' यजन् ' ' न ' ' तस्यन्ते ' न विस्तारविश्व ' इति ' अनेनानिप्रायेण । एव दुष्टानिप्रायेभ्यो रक्षोभ्यः
' एतान् ' चितिरूपान् ' अग्निन् ' ' एताः ' तदवयवभूता ' इष्टकाः ' द्वितीयावद्वचनमेतन् । ' धुररु-
पवीन् ' धुररुचक्षिणधारोनेतान् ' वज्रान् कृत्वा ' माहरन् ' पूर्वादिदिग्वास्यतानि तानि रक्षसि रक्षोऽह्य
प्रदन्वन्त । ' तैः ' इष्टकारुवीर्यैः ' एतान् ' असुतान् ' अन्वृष्वत ' अहिसन् ' तान्त्वत्वा ' द्विनिन्वा
' अमये ' मयारहिते ' अनाष्टे ' नाशकारहिते ' एतं यजन् ' विस्तारितवन्त ॥ ५ ॥

एवमाध्यायिकया इष्टकाहरणस्य रक्षोनिरमने हेतुतामुक्त्वा प्रकृतं योजयति—तद्वा एतदिति । ' तन् '

पाप्मा तुभ्यऽ एतान्प्रीनेता ऽइष्टका व्यञ्जान्क्षुरपवीकृत्वा प्रहरति तैरेना-
न्त्सृणुते तान्त्सृत्वाऽभयेऽनाष्टुऽएतं यज्ञं तनुते ॥ ६ ॥

तद्यद्भिभ्यऽ इति । बहुवो ह्येतेऽभ्यो यदेताश्चितयोऽय यत्प्रहियमा-
णेभ्यऽ इति प्र हि हरति ॥ ७ ॥

तद्वैकेऽन्वाहुः । पुरीष्यासोऽअभ्यः प्रावणेभिः सजोपसऽ इति प्रायण-
रूपं न तथा कुर्यादाग्नेयीरेव गायत्रीः कामवतीऽनुब्रूयाद्वा ते चत्सो मनो यमनो
यमत्तुभ्यं ताऽ अङ्गिरस्तमाभिः प्रियेषु धामस्त्विति ॥ ८ ॥

यदेवा अङ्गिरन्-उत्करवाणीति । अथो यदेव रक्षः, यः पाप्मा-तेभ्य एतान्प्रीनेता इष्टका वज्रान्
क्षुरपवीकृत्वा प्रहरति । तैरेनान्त्सृणुते । तान्त्सृत्वाऽभयेऽनाष्टुऽएतं यज्ञं तनुते ॥ ६ ॥

तद्यद्भिभ्य इति । बहुवो ह्येतेऽभ्यो यदेताश्चितयः । अय यत्प्रहियमाणेषु इति । प्र हि
हरति ॥ ७ ॥

तद्वैकेऽन्वाहुः-“ पुरीष्यासोऽअभ्यः प्रावणेभिः सजोपसः ”-इति प्रायणरूपम् । न
तथा कुर्यात् । आग्नेयीरेव गायत्रीः कामवतीऽनुब्रूयात् । “ आ ते चत्सो मनो यमतः; तुभ्यं
ता अङ्गिरस्तमा; अभिः प्रियेषु धामसु ”-(वा० सं० १२ । ११५-११७) इति ॥ ८ ॥

एतु 'एतन्' देवैः कृतनिष्टकानां प्रहरणम्, ' किन्ते ' यजमानेषु प्रियते । किं पुनस्तदेतदित्याह-यदेवा
इति । देवैरेव रक्षसां निरस्तत्वादिदानीन्तनपजमानकर्तृकनिष्टकानां प्रहरणं केवचं तदनुकरणार्थमित्याह-इदं
न्वित्यादिना । ' इदं तु ' इदानीं खलु यज्ञभिर्गोमिने ' तानि ' ' रक्षासि ' ' देवैरेवारहन्वामि ' वाचितानि,
अतो ' यदेवाः ' पूर्वम् ' अङ्गिरन् ' ' तद् ' इदानींस्मरामि ' कर्तव्यमिति ' तदनुकरणमेवेदानीन्तनेष्टकाप्रहर-
णस्य प्रयोजनमित्यर्थः । निरस्तसर्वादीनां रक्षसा पाप्मना च विद्यमानानां तन्निरसनहेतुवमनि सम्भवन्ति
पश्चान्तरमाह-अथो यदेवेति । पश्चान्तरश्रोतज्ञोऽयसब्दः । ' यदेव रक्षो, यः पाप्मा ' इति च जानावेक-
वचनम्, बहुवचन्य सुतन्वात् । तेभ्य एतानित्यादि पूर्वयोभ्यम् । अस्माचार्यवादादिष्टकाः पुरस्ताद्देवैरिति
विरिरेकवचनः ॥ ९ ॥

मर्षं व्यापठे-तद्यद्भिभ्य इति । नव्येक एव विषोऽभिः, कथमन्य बहुवचिन्यासाद्वाह-बहुवो
हीति । सनदिचमिप्रायेण बहुवचनम् । तासांमन्त्येकदेशत्वादिभिश्चन्दानिभेदनात् । ' गघ ' ' प्रहियमाणेभ्य
इति ' पदमन्य निर्वक्ति-प्र हीति । ' हि ' यमनान् अच्युतिमा इष्टकाः ' प्रहरति ' पुरस्ताद्देवैरेतदं
मानयति । अतः प्राचीन द्विपन्त इति प्रहियमाणोऽप्रय उच्यन्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तत्र होत्राऽनुवकभ्यामृचमैकमनेनोदन्त्यस्य व्यापठे-तद्वैक इति । ' तन् ' तत्र खलु ' एके ' केचन
ऋषाऽस्त्वामिनः " पुरीष्यासोऽअभ्यः " (ए. न. अष्ट. ३ व. १२ अ. १) इत्येतामृचम् अन्वाहुः ।

(त्या) आग्नेयीऽन्वाह । (हा) अग्निरूपाणामुपाप्त्यै कामवतीः कामानामुपाप्त्यै गायत्रीर्गायत्रीऽग्निर्ग्राधानग्निर्ग्रावत्यस्य मात्रा तावत्तैवेनमेतद्वे-
तोभूतुं सिञ्चति तिस्रस्त्रिवृद्भिर्ग्राधानग्निर्ग्रावत्यस्य मात्रा तावत्तैवेनमे-
तद्वेतोभूतुं सिञ्चति ताः सप्त सम्पद्यन्ते सह त्रिरनुक्ताभ्याम् सप्तचि-
तिकाऽग्निः सुप्तऽर्चवः संवत्सरः संवत्सुरोऽग्निर्ग्राधानग्निर्ग्रावत्यस्य
मात्रा तावत्तद्वत्पुपाश्चन्वाह उतो वाऽभ्र यजुऽभ्रपाश्चु वै रेतः
सिच्यते पश्चादनुब्रवन्नन्वेति च्छन्दोभिरेवैतद्यज्ञं पश्चादभिरक्षन्नेति ॥ ९ ॥

आग्नेयीऽन्वाह—अग्निरूपाणामुपाप्त्यै । कामवतीः—कामानामुपाप्त्यै । गायत्रीः । गायत्रीऽग्निः ।
यावानग्निर्ग्राधान्त्वस्य मात्रा—तावत्तैवेनमेतद्वेतोभूतं सिञ्चति । तिस्रः । त्रिवृद्भिः । यावानग्निर्ग्रा-
ह्यस्य मात्रा—तावत्तैवेनमेतद्वेतोभूतं सिञ्चति । ताः सप्त सम्पद्यन्ते । सह त्रिरनुक्ताभ्याम् । सप्त-
चितिकाऽग्निः । सप्तऽर्चवः संवत्सरः । संवत्सुरोऽग्निः । यावानग्निर्ग्राह्यस्य मात्रा—तावत्तद्वत्पुपा ।
उपाश्चन्वाह । रेतो वाऽभ्र यजः । उपाशु वै रेतः सिच्यते । पश्चादनुब्रवन्नन्वेति । च्छन्दोभिरेवैतद्यज्ञं
पश्चादभिरक्षन्नेति ॥ ९ ॥

नमः पुरीषाश्चक्षुः पशुपरिवन्वान् । पुरीषास्त इत्यस्य पशव्याम इति व्याख्यानम् । पशुग्रथो हिता इत्यर्थः ।
प्राक्पेभिरिति पदस्यार्थमाह—प्रायणरूपमिति । प्रायणस्य प्रगमनकर्मप्रवृत्तं प्राक्पेभिरिति प्रशब्दोपेतं पद
सूचकं रूपमित्यर्थः । एतदेकीयमन प्रतिविध्य स्वमन्माह—न तथा कुर्यादिति । ' आग्नेयी ' अग्नि-
देवतायाः, ' कामवती ' कामराज्येभ्यः, ' गायत्रीः ' गायत्रीऽन्वत्का एव क्वच. ' वृपाश्चु ' काः पुनस्ता
इति ता आह—आ ते वत्स इत्यादिना ॥ ८ ॥

आग्नेयीऽन्वाहिर्मानवयुवान्य स्त्रीति—आग्नेयीऽन्वाहेति । देवताऽपेणाग्निना न-सम्बन्धिना सर्वेषाम्
' कृपाणां ' उपातिर्भवतीत्यर्थः । तथा तामामृचा कामराज्येभ्यः सर्वकामोपातिरिति मन्वति । रेतोभूतं
सिञ्चतीति । अस्यामन्व्यायाम् । रेतः—ऽनुक्तावः त्रिरनुक्ताः त्रिरनुक्ताः त्रिरनुक्ताः त्रिरनुक्ताः त्रिरनुक्ताः
ऽग्निनाह्वय ' त्रिरनुक्ता ' अत्रप्रत्यङ्गयुक्तं सम्प्रतीतीत्यर्थः । क्वच त्रिरनुक्ता स्त्रीति—त्रिरनुक्ता इति । त्रिरनु-
क्तामन्वति । ताः सप्तेत्यादि । ' ता ' तिस्रः क्वच ' सप्त—सप्तकायाः ' सम्पद्यन्ते ' सम्पत्तिप्रकारमाह—
मद्वेति । ' त्रि ' त्रिरनुक्ताम् ' अनुक्ताणां ' आग्नेयीनाम् सप्त मनमद्वया सम्पद्यत इत्यर्थः । सप्तऽर्चवः
संवत्सर इति । सप्ततयाः षट् मनयाऽह्यणित्युच्यते । सप्तमं कर्तुः । अनुवचने उपाशुस्व विशाप स्त्रीति—
उपाश्चन्वाहेति । यथा पदार्थग्या जना न शृण्वन्ति तथा—ऽनुब्रवाद्यर्थः । ' अत्र ' अग्निर् ममये रेतोऽन्वा
गत् ' नमः ' रेतः—रेतःकामोपाशुः परंस्वयमननया कर्तव्यत्वं त्रिरनुक्ताः प्रसिद्धम्, तस्मादनुवचनमुपाशु
कर्तव्यमित्यर्थः । अनुवचनममये होतुःसुगमनं त्रिरनुक्ता—अनुब्रवन्नन्वेतीति । अनुवचनं इवन् रेतो स्वपमया-
ष्टकाः ' अन्वेति ' अनुवचन्नेति । सर्वेषु छन्दसु गायत्र्या अन्वयोऽनानुवचनमर्थः । ' च्छन्दोभिरेवैतद् ' एतेनानु-
वचनेन ' यज्ञम् ' वृत्तः ' अग्निः ' अग्निः । सर्वेषु रक्षःप्रवृत्तित्यो गीतायन् ' इति ॥ ९ ॥

(त्य) अथाथाऽं शुक्लं पुरस्तात्प्रयन्ति । (न्त्ये) एतद्दे देवाऽऽविभयु-
 वष्टे नऽ इह उक्ताऽर्थसि नाश्रु नु इत्युक्तिं तुऽप्तं वृत्रमपदयत्रमुमेवादि-
 त्यमसौ वाऽऽदित्युऽप्तोऽश्वस्तुऽएतेन वृत्रेण पुरस्ताद्दृक्षाऽर्थसि नाश्रु
 ऽअपहत्याभयेऽनाष्ट्रे स्वास्ति सुमादनुवत वृत्रैवेतद्यजमानऽ एतेन वृत्रेण
 पुरस्ताद्दृक्षाऽर्थसि नाश्रुऽ अपहत्याभयेऽनाष्ट्रे स्वास्ति सुमदनुवतऽभागच्छ-
 न्त्यमिं दक्षिणतः पुच्छस्य त्रितिसुपात्रिदधत्युत्तरतोऽश्वमाक्रमयन्ति ॥१०॥
 तमुत्तरार्धेनाष्ट्रेः । (३) अन्तरेण परिश्रितः प्राञ्चं नयन्ति तत्र्याच्ये
 दिशः पाप्मानमुपहन्ति तं दक्षिणा तद्दक्षिणायै दिशः पाप्मानमुपहन्ति
 तं प्रत्यर्चं तत्प्रतीच्यै दिशः पाप्मानमुपहन्ति तमुदर्चं तदुदीच्यै दिशः
 पाप्मानमुपहन्ति सुव्याभ्यऽएवेतद्दिग्भ्यो रक्षाऽर्थसि नाश्रुऽ अपहत्याभयेन-
 मुदर्चं प्राञ्चं प्रवृजति तस्योक्तो वृधुः ॥ ११ ॥ (शतम् ४१०० ॥

अथाथां शुक्लं पुरस्तात्प्रयन्ति । एतद्दे देवाऽऽविभयुः-एष्टे न इह रक्षांसि नाश्रु न इत्युक्तिं ।
 तऽप्तं वृत्रमपदयत्र-अमुमेवादित्यम् । अर्सा वाऽऽदित्य एषोऽश्वः । तऽएतेन वृत्रेण पुरस्ताद्-
 दृक्षांसि नाश्रु अपहत्याभयेऽनाष्ट्रे स्वास्ति सुमादनुवत । तपैवेतद्यजमान एतेन वृत्रेण पुरस्ताद्दृक्षांसि
 नाश्रु अपहत्याभयेऽनाष्ट्रे स्वास्ति समदनुवते । आगच्छन्त्यामिम् । दक्षिणतः पुच्छस्य त्रितिसुपात्रिद-
 धति । उत्तरार्धेनाष्ट्रेनाक्रमयन्ति ॥ १० ॥

तमुत्तरार्धेनाष्ट्रेः-अन्तरेण परिश्रितः प्राञ्चं नयन्ति । तत्र-प्राच्यै दिशः पाप्मानमपहन्ति । तं
 दक्षिणा । तद्दक्षिणायै दिशः पाप्मानमपहन्ति । तं प्रत्यर्चम् । तत् प्रतीच्यै दिशः पाप्मानमप-
 हन्ति । तमुदर्चम् । तदुदीच्यै दिशः पाप्मानमपहन्ति । सुव्याभ्य एवेतद्दिग्भ्यो रक्षांसि नाश्रु अप-
 हत्य-अभयेनमुदर्चं प्राञ्चं प्रवृजति । तस्योक्तो वृधुः ॥ ११ ॥

इत्युत्तरार्धेनाष्ट्रेः अन्तरेण परिश्रितः प्राञ्चं नयन्ति । तत्र-प्राच्यै दिशः पाप्मानमपहन्ति । तं
 दक्षिणा । तद्दक्षिणायै दिशः पाप्मानमपहन्ति । तं प्रत्यर्चम् । तत् प्रतीच्यै दिशः पाप्मानमप-
 हन्ति । तमुदर्चम् । तदुदीच्यै दिशः पाप्मानमपहन्ति । सुव्याभ्य एवेतद्दिग्भ्यो रक्षांसि नाश्रु अप-
 हत्य-अभयेनमुदर्चं प्राञ्चं प्रवृजति । तस्योक्तो वृधुः ॥ ११ ॥

१-वृत्रेण वृत्रमपदयत्रे । अ. प्रो. सू. १०१ ६४ । २-वृत्रमपदयत्रेण वृत्रेण-इत्युत्तरार्धेनाष्ट्रेना । अ. प्रो. सू. १०१ ६४ ।

(स्तुं) तुं प्रत्युच्चं युन्तम् । (मे) एतां चित्तिमुवघ्रापयत्यसौ वाऽआदित्य
ऽएषोऽश्वऽइमा ऽउ सुर्वाः प्रजा या ऽइमा ऽइष्टकास्तद्यद्वघ्रापयत्यसुवेव
तदादित्य ऽइमाः प्रजा ऽअभिजिघ्रति तस्माद् ह्येतत्सुर्वोऽस्मीति मन्यते
प्रजापतेर्वीर्येण तद्यत्प्रत्युच्चं युन्तमवघ्रापयति प्रत्यङ् ह्येवैष युग्निमाः
सुर्वाः प्रजा ऽअभिजिघ्रति ॥ १२ ॥

तं प्रत्युच्चं युन्तमेतां चित्तिमवघ्रापयति । असौ वाऽआदित्य एषोऽश्वः । इमा उ सर्वाः प्रजाः—या
इमा इष्टकाः । तद्यद्वघ्रापयति—असावेव तदादित्य इमाः प्रजा अभिजिघ्रति । तस्माद् ह्येतत्सुर्वो-
ऽस्मीति मन्यते—प्रजापतेर्वीर्येण । तद्यत्प्रत्युच्चं युन्तमवघ्रापयति—प्रत्यङ् ह्येवैष युग्निमाः सर्वाः
प्रजा अभिजिघ्रति ॥ १२ ॥

वाग्व्य चाग्नि—‘पुच्छस्य’ दक्षिणभागे चर्मणा इताम् ‘चित्तिम्’ ‘उपनिदधति’ चित्वर्यमावीता इष्टकाः स्थापय-
न्तीत्यर्थः । तस्याश्विपुच्छस्योत्तरभागेन तम् ‘अश्वम्’ ‘आक्रमयन्ति’ आक्रमयेयुः । आक्रमणानन्तरं पुन-
स्तमश्वमप्रेरुत्तरार्धेन अग्निद्वेषस्य उत्तरभागे परिश्रिताख्याः शर्कराः अन्तरेण परिश्रितामश्वेभ्यः भव्यप्रदशे
‘प्राञ्चम्’ प्राङ्मुखम् ‘नयन्ति’ ‘तत्’ तेन ‘प्राथ्ये’ ‘‘षष्ठये चतुर्यो’’—(पा. सू. २ । ३ । ६२ ।
वा. १) प्राचीदिकस्त्वन्धिर्नं ‘पाथानम्’ आदित्यात्मकाध्वलक्षणेन वज्रेण ‘अवहति’ हिनस्ति । पुन-
‘तम्’ अश्व पूर्वस्या दिशि, अग्रे परिश्रिता च मध्ये ‘दक्षिणा’ दक्षिणतो निहितमुखमित्यर्थः । “ दक्षिणा-
दाच् ”—(पा. सू. १ । ३ । ३६ ।) गतमन्यत । “ तं प्रत्युच्चम् ” इत्यादावेव योज्यम् । एवं षतस्यु
दिक्ष्वाःश्रमेण सर्वाभ्य एव ‘दिग्भ्यो’ रक्षति ‘विनाश्यानन्तरम्’ ‘एनम्’ अश्वम् ‘उदञ्च’ ‘प्राञ्चं’ प्रागुदङ्-
मुखमित्यर्थः । ‘प्रसृजति’ विमुञ्चति । ‘तस्य’ प्रागुदक्त्वस्य स्तावको वाक्यशेषः प्रागाग्नात् इत्यतिदिरति—
तस्योक्तं इति । एवं हि प्रागाग्नात्—“ एषा होमयेषां देवमनुष्याणां दिग्यदुदीची प्राची ”—इत्यादि
(वा. प. ब्रा. ६ । ४ । ४ । २२) ॥ १० ॥ ११ ॥

तस्याश्वस्य प्रत्यङ्मुखनयनसमये चित्तेरवघ्रापण विधीते—तं प्रत्युच्चमिति । पुच्छस्य दक्षिणतो निहिताम्
‘एताम्’ ‘चित्तिम्’ ‘प्रत्युच्चम्’ प्रत्यङ्मुखम् ‘यन्तम्’ गच्छन्तमश्वम् ‘अवघ्रापयति’ यया सोऽश्वधि-
तिम् अभिजिघ्रति तथा त्र प्रेरयेदित्यर्थः । “ प्रा गन्धोपादाने ”—(वा. पा. म्वा. प. ९९१) इत्यस्मा-
त्पिचि “ अतिदी ” (पा. सू. ७ । ३ । ३६) इत्यादिना पुक् ॥

तदेतदिष्टकानामादित्येऽवघ्रापणं प्रजासु प्राणप्रतिष्ठापनहेतुत्वेन स्तीति—असौ वा आदित्य
इत्यादिना । अश्वस्यादित्यात्मकत्वमुक्तम् (वा. प. ७ । २ । २ । १०) । ‘इमाः’ परिदृश्यमाना देवतिर्वद्-
मनुष्यादिरूपाः ‘सर्वाः’ ‘प्रजाः’ ईदृक्प्रजांरूपा ‘इष्टकाः’ बहुत्वसाम्यात् । असावेवेत्यादि । ‘तत्’
तेनाश्वकर्तृकेष्टकावघ्रापणेन ‘असौ’ शुभोक्तस्य, ‘आदित्यः’ एव ‘इमाः’ ‘प्रजाः’ प्रागाग्नात्कैः स्वरदिग्भिः
‘अभिजिघ्रति’ अवघ्राण करोति, ‘तस्माद्’ एव कारणाद् ‘एतद्’ इदानीम् ‘सर्वैः’ जनः अग्निहृन्वा-

युद्धेवावघ्रापयति । (त्य) असौ वाऽआदित्यऽ एषोऽश्वऽ इमुऽऽ लोका
ऽएताः स्वयमावृष्णास्तद्युद्धवघ्रापयत्युवावेव तदादित्यऽ इमांलोकान्तसूत्रे
समावयते तद्यत्तसूत्रमुपरि तस्य वृन्वुः ॥ १३ ॥

(युं) युद्धेवावघ्रापयति । (त्य) अग्निदेवेभ्यऽ उदकामत्तोऽपः प्राविशते
देवाः प्रजापतिमब्रुवन्स्तुमिममुन्विच्छ स तुभ्यं स्वाय पित्रऽ आविर्भ-
विष्यतीति तमुश्वः शुक्लो भूत्वाऽन्वेच्छत्तमद्भ्यऽ उपोदासत्तं पुष्करपर्णे
विवेद् तुमभ्यवेज्ञां चक्रे स हैनसुदुवोप तस्मादश्वः शुक्ल उदुष्टमुत्त इव्यायो
ह दुरसो आनुकस्तमु वाऽऽकृत्वेव हिं सित्वेव मेने तथं होवाच वरं ते
ददामीति ॥ १४ ॥

यद्धेवावघ्रापयति । असौ वा आदित्य एषोऽश्वः । इम उ लोका एताः स्वयमावृष्णाः । तद्युद्ध-
वघ्रापयति—असौवेव तदादित्य इमांलोकान्तसूत्रे समावयते । तद्यत्तसूत्रम्—उपरि तस्य वृन्वुः ॥ १३ ॥

यद्धेवावघ्रापयति । अग्निदेवेभ्य उदकामत् । सोऽपः प्राविशत् । ते देवाः प्रजापतिमब्रुवन्-
तमिममुन्विच्छ, स तुभ्यं स्वाय पित्रऽ आविर्भविष्यतीति । तमुश्वः शुक्लो भूत्वाऽन्वेच्छत् । तमद्य
उपोदासत्तं पुष्करपर्णे विवेद् । तमभ्यवेज्ञां चक्रे—स हैनसुदुवोप । तस्मादश्वः शुक्ल उदुष्टमुत्त इव ।
अथो ह दुरसो आनुकः । तमु वाऽऽकृत्वेव हिंसित्वेव मेने । तमु होवाच—वरं ते ददामीति ॥ १४ ॥

त्वको मवामि ' इति मन्यते ' स्वात्मसत्तामवागच्छति । केन रूपेण ? ' प्रजापतेः ' विराडात्मनः ' विभिंग ' ।
प्रत्यङ् हेवैव एति । ' प्रत्यङ् ' मुखः ' एवैषः ' सूर्यो—' यन् ' गच्छन् ' इमाः सर्वाः प्रजाः ' स्वर्दिपतिः
' अभिजिप्रति ' । ' हि ' यस्मादेवं प्रत्यङ्मुखेन गच्छताऽधेन चित्तेरवघ्रापणं युक्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

अथेतदवघ्रापणं लोकेष्वपसमावरणे हेतुत्वेन स्तौति—यद्धेवेत्यादिना । याः ' एताः ' उदकास्वयमावृष्णाः
स्वयमावृष्णाः शर्कटाः सुदपावृष्णाः पृथिव्यादिलोकेष्वयामिकास्ताः ' तत् ' तथा सति अघेन ' अघ-
घ्रापयति ' इति यदस्ति ' तन् ' तेन ' असौ ' ' आदित्यः ' एव ' इमान् ' पृथिव्यादि—' लोकान् ' स्व-
रण्यात्मके ' सूत्रे ' मगिन् ' समाक्यते ' सम्यक्प्रोक्तान् करोति । " वेन् तन्नुस्ताने "—(धा. पा.
म्वा. उ. १०११) इति घञुः । यदेत्त्वं सूत्रं तस्य प्रतिपादको वाक्परोष उरारिष्टादन्वास्तव
इत्यर्थः ॥ १३ ॥

अथेतदेवाभ्यर्चनं कर्मव्यापणम्—यद्धेवेत्यादिना । स्वाय पित्र इति । ज्ञान्यास्यादां वर्तमानत्वात्स्य स्वर्गस्य
सर्वनामसञ्ज्ञा पर्युदास्ता, " स्वयन्नातिभन्नास्यामान् "—इति (पा. सू. १।१।३५) । अतः सर्वनामकार्यं
न भिन्दे । तमुश्वः शुक्ल इत्यादि । इत्यं देवेभ्यमित्यतः प्रजापतिः शुक्लवर्णः ' अथो सूत्रा ' स्वयुवमस्यु
निनीनं ' तन् ' अस्मिन् ' अन्वेच्छन् ' अन्विष्टवान् । अन्विष्टन् ' तन् ' अस्मिन् ' अङ्गपः ' सकारान्

सु होवाच । अस्त्वाऽनेन रूपेणान्विच्छाद्विन्द्यादेव त्वा स ऽडुति स यो
हेनमेतेन रूपेणान्विच्छति विन्दति हेनं वित्त्वा हेनं चिनुते ॥ १५ ॥

सु शुक्लः स्यात् । (जु) तुद्ध्येतस्य रूपं य एष तपति अदि शुक्लं
नु विन्देदप्यशुक्लः स्यादशुक्लस्त्वेव स्याद्यद्युशं नु विन्देदप्यनद्वयानेव
स्यादाग्नेयो वाऽअनद्वयानग्निरु सर्वेषां पाप्मानमपहन्ता ॥ १६ ॥

स होवाच—अस्त्वाऽनेन रूपेणान्विच्छाद्विन्द्यादेव त्वा स इति । स यो हेनमेतेन रूपेणा-
न्विच्छति—विन्दति हेनम् । वित्त्वा हेनं चिनुते ॥ १५ ॥

स शुक्लः स्यात् । तद्ध्येतस्य रूपम्—य एष तपति । यदि शुक्लं न विन्देद्—अप्यशुक्लः स्यात् ।
अशुक्लस्त्वेव स्यात् । यद्युशं न विन्देद्—अप्यनद्वयानेव स्यात् । आग्नेयो वाऽअनद्वयात् । अग्निरु
सर्वेषां पाप्मानमपहन्ता ॥ १६ ॥

' उपोदासुप्तम् ' उपनिष्क्रान्त पश्चिमीश्वरे स्थितम् ' विवेद ' लभे, ' तम् ' अग्निमय ' अवेष्टावक्रे ' ईक्षित-
वान्, स खल्वग्नि ' एतम् ' अधरूपिण प्रजापतिम् ' उदुवोष ' ददाह । " उष दाहे "—(पा. पा.
न्या. प. ६९७) इत्यस्माद्धिद् ; एव यस्मादुदुवोष ' तस्मात् ' कारणाच्छुद्धवर्ण ' अध ' ' उदुष्टमुखः '
' इव ' उल्लिखितमुख इव लोके दृश्यते । ' अयो ' खलु तस्मादेवाग्निदाहात् सोऽश्वो ' दुस्त्वो मातुः ' दुष्टे
अग्निणी यस्यासी दुस्त्व ' " बह्वीही सस्यदगो. " (पा. सू. १ । ४ । १११ ।) इत्यस्मात् सन्
समासन्त । दुष्टाक्षिण्यां युक्तो भवितुं शीलवान् मवतीत्यर्थः । ' तम् ' अधरूपिणमेव प्रजापतिम् ' कृत्वेन '
अग्नि गमयित्वेव ' हिंसित्वेव ' हिंसन कृत्वेन, ' इव '—शब्दो वाक्यालङ्कारे । अर्तिर्हिंसयोऽप्यभ्यर्थाद्येतको वा ।
न दाश्वसम्बन्धिर्हिंसादिना परमार्थतः प्रजापतेर्हिंसा मवतीत्यभिप्रायः । एदमश्वं दाहेन हिंसित्वा पथान्मदीय-
प्रजापतिरेवायमधरूपेण स्थित इति ' मेने ' ज्ञानवान् । अथ च भीत सन् ' तम् ' अधरूपिणं प्रजापतिम्
' उवाच ' हे प्रजापते । तुभ्य ' वरम् ' अभिलषितमर्थम् ' ददामि ' प्रयच्छानि ' इति ॥ १६ ॥

' सः ' खलु ' उवाच ' प्रजापतिः, ' अनेन ' अश्वेन मदीयरूपेण, ' जो'—यजमानस्त्वाम् ' अन्वि-
च्छात् ' अन्विच्छेत् । लेट् आदागमः । स यजमानस्त्वाम् ' विन्द्यादेव ' लभेतिव । एतं वरमह कृणु इत्यर्थः ।
स यो हेनमित्यादिना आख्यायिकासिद्धस्यार्थस्य प्रकृते योजनम् । ' एतम् ' अग्निम् ' एतेन ' अधरूपेण
' वित्त्वा ' लब्धेत्यर्थः । स्पष्टमन्यात् ॥ १५ ॥

तस्याश्वस्य वर्णनियमं विधाय स्तौति—स शुक्लः स्यादिति । ' तत् ' खलु शक्यम् ' एतस्य ' स्वस्य
' रूपम् ' ' य एषः ' परिदृश्यमानः सजन्तरीश्वे रदिमि- ' तपति ; ' अतस्तत्सारूप्याय शुक्लवर्ण एवाश्वो
नेतव्य इत्यर्थः । तदसम्भवे वर्णान्तरविशिष्टोऽपि स्यादित्याह—यदि शुक्लमिति । शुक्लमवे लोहितस्यामादि-
वर्णविशिष्टो भवेत्, स च तादृशः । ' अशुक्लस्त्वेव ' कर्तव्यः । अथासम्भवे पश्चान्तरमप्याह—यद्यश्वमिति

(न्ताऽथा) अथातोऽधिरोहणस्यैव । तथै हेके पुरस्तात्प्रत्यक्षमधिरोहन्ति पश्चाद्वा प्राञ्चं न तथा कुर्यात्पशुरेव बुद्धिमियो वै पशुं पुरस्तात्प्रत्यक्षमधिरोहति विषाणाभ्यां तथै हन्त्युय शुः पश्चात्प्राञ्चं पद्भ्यां तुमात्मनैवैनमारोहेद्यं वाऽआत्मना पशुमारोहन्ति च पारपति स च हिनस्त्युत्तरतो यथै हि कुं च पशुमारोहन्त्युत्तरत्तऽप्येनमारोहन्त्याकृद्वाग्निमौत्तरवेदिकं कुर्म कृत्वाऽऽत्मन्नाग्निं गृहीतऽआत्मन्नाग्निं गृहीत्वा सत्यथै चाम गायति पुष्करपर्णमुपदधाति तस्यातः ॥ १७ ॥

अथातोऽधिरोहणस्यैव । तं हेके पुरस्तात्प्रत्यक्षमधिरोहन्ति । पश्चाद्वा प्राञ्चम् । न तथा कुर्यात् । पशुरेव—यद्भिः । यो वै पशुं पुरस्तात्प्रत्यक्षमधिरोहति—विषाणाभ्यां तं हन्ति । अयं यः पश्चात्प्राञ्चं—पद्भ्यां तम् । अत्मनैवैनमारोहेत् । यं वाऽआत्मना पशुमारोहन्ति—स पारपति । स न हिनस्ति । उत्तरतः । यं हि कुं च पशुमारोहन्ति—उत्तरत एवैनमारोहन्ति । आकृद्वाग्निमौत्तरवेदिकं कर्म कृत्वा, आत्मन्नाग्निं गृहीते । आत्मन्नाग्निं गृहीत्वा सत्यं साम गायति । पुष्करपर्णमुपदधाति । तस्यातः ॥ १७ ॥

नवनन्दः सूर्यात्मकवक्ररूपवाभावात् पापहननरूपाशुकार्यकरत्वं कथं स्यादित्याशङ्क्याह—आग्नेयो वा इति । अग्निस्त्रीर्निर्वापार्थं स्थितस्वानसो वन्दान् ' अनन्दान् ' अग्निदेवताकः । ' अग्निः ' अग्नि ' सर्वेषां गामनाम् ' रक्षमां च ' अपहन्ता ' बाधकः, अनस्तयाविधाग्निदेवताकृत्वादनन्दवान्—पश्चन्त् रक्षति पामनश्च विनाशयितुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

अग्निश्वेतस्याधिरोहणं प्रकारविशेषं विधित्वैः प्रतीति—अथात इति । यतोऽप्युर्गुणा आहुतिप्रदानसमये—ऽग्निश्वेतस्याधिरोहणमनेक्षितम्, अतः कारणात् ' अथ ' अनन्तम् ' अधिरोहणस्यैव ' अविहर्यर्थः । अग्निश्वेतस्योपरि पादनिधानलक्ष्णं कमगमनिरोहणं तस्यैव विचारः क्लिप्त इति शेषः । तत्रैकांशं मतमुपन्यस्यति—तत्र हेके इति । पुरस्तात्प्रत्यक्षमिति । पूर्वभागे ' प्रति '—मुखमन्तम्, आग्नाभिसुहृत्वेन स्थितमग्निं मुख-प्रदेशे ' अधिरोहन्ति ' इत्येकः पशुः । ' पश्चाद्वा ' इति पश्चान्तम् । पश्चाद्गोपुच्छमागे ' प्राञ्चम् ' प्रकर्षेणाबन्तमग्निमुखमग्निमारोहन्तीत्यर्थः । ' न तथा ' ' कुर्यात् ' इत्येतस्य पश्चदपस्य विशेषः । पश्चदपेऽपि दोषमाह—पशुरेव इति । ' अग्निः ' इति ' पद् ' अस्ति स पशुरूपः, ' यः ' खड्गं ' पशुं पुरस्तात् ' पूर्व-मागे ' प्रति '—मुखम् ' अबन्तम् ' अधिरोहति, तं पशुः ' विषाणाभ्याम् ' गृह्णाभ्याम् ' इति । ' अथ ' एतदोषपरिहारार्थं ' यः ' पश्चाद्गो ' प्राञ्चम् ' प्रकर्षेणाबन्तम् ' अधिरोहति ' तम् ' अनभिमुखं सन्तं पशुमारोहन्ते पशुं स पशुः ' पशुपान् ' पाश्चात्पदाद्यान्माहन्ति । यथेवं पूर्वपश्चिममागयोस्मपशुपारोहणं दोषः, कथं तदिदमारोहणं कर्तव्यमिति तत्राह—आत्मनैवेति । शित्प्रदेशे पादप्रदेशं च विहाय ' अहम्ना ' अहममागेन मध्य-

१-दीर्घाभ्यापेदेऽप्युत्तरतः पशुरेव । पुरस्तात्पदेके । अनुवदुपह पशुरेवुत्तरतः प्रथम् । का. श्रौ. सू. १०।१०-१९ ।

(तोऽथै) अथैतुः साये भूतेऽथं परिणयन्ति । (न्त्ये) एतद्वे देवाऽऽ अवि-
भयुर्थद्वे नऽऽइमिह उक्षाःसि नाश्र न हन्युःशिति तस्माऽएतं वुञ्जमभिगो-
ष्टात्मकुर्वन्नमुमेवादित्यमसौ वाऽऽआदित्य एपोऽथस्तुयैवास्माऽअयुमेतं
वुञ्जमभिगोष्टारं करोति ॥ १८ ॥

अथैतं माये भूतेऽथं परिणयन्ति । एतद्वे देवा अविभयुः। यद्वे न इमिह रसांसि नाश्र न हन्यु-
रिति । तस्माऽएतं वुञ्जमभिगोष्टारमकुर्वन्-अमुमेवादित्यम् । असा वाऽऽआदित्य एपोऽथः । तयै-
वास्माऽअयुमेतं वुञ्जमभिगोष्टारं करोति ॥ १८ ॥

प्रदेशेनैव 'एनम्' अर्चयुं 'आरोहेत्' लौकिकस्यापि पशोर्मत्पदेहेनवारोहणं यतो दृश्यत इत्याह-यं वा
इति । 'यम्' खड्ग 'पशुम्' अधादिकम् 'आत्मना' शिरःपुच्छदेशौ विहाय मध्यदेशेन 'आरोहति,'
'स.' पशुस्तान् 'पारयति' पार गन्तव्यावधिं प्रापयति; 'न' च 'दिनस्ति' आरूढ पुङ्गव न व्यथ-
यति । एवमत्रेत्यविरोहणमात्मनागो कर्तव्यमिति सिद्धितम्; तत्राप्युत्तरत्. कर्तव्यमिति विषये-उत्तरत इति ।
पुच्छस्योत्तरगागे उत्तरपक्षस्य च सन्धौ तद्विरोहणं कर्तव्यम् । लोकप्रतिद्विरप्येवमेवेत्याह-यं हि कश्चेति । 'यम्'
'कम्' अपि अधादिकभ्रमम् 'पशुमारोहन्ति' लौकिकः 'उत्तरत' नाममागतः 'एषेनमारोहन्ति' ।
आरोहणानन्तरं प्राकृतवैकृत्यपदार्थानामुत्थाने ऋषयोषमनुक्रमति-आरूढ्याभिमिति । आरोहणानन्तरम्,
'औत्तरवेदिकम्' उत्तरवेदिसंस्काररूपं यत् कर्मजातमस्ति, तत् 'कृत्वा' इत्यर्थः । तच्च कात्यायनेन विशद-
मुक्तम्-"पशुवत्, उत्तरवेदिप्रोक्षणासम्भारनिवपनात्कृत्वा"- (का.श्रौ. सू. १७।७०।७१) इति ।
तदन्तरम् 'आत्मन्' अर्चयुः स्वात्मनि स्वर्वायमग्निं गृह्णाति'-यथा बहिष्वित्याग्निप्रदेशे न निष्कामति,
तथा "अग्निं गृह्णाति" इति- (वा.-स. १३।१) मन्त्रजपेन स्वात्मनि धारयेदित्यर्थः । तदुक्तं कात्याय-
नेन-"उत्तरवेदिमपरेण तिष्ठन् यजमानो मग्निं गृह्णातीति जपति"- (का.श्रौ. सू. १७।७१) ।
अग्निप्रधानानन्तरं यत् 'सत्यं साम' इति प्रसिद्धं सामवेदे, तद्यजमानो गांयेत् । पुष्करपर्णस्योत्थाने
विषये-पुष्करपर्णमुपपृच्छतीति । तत्तस्यात इति । "तस्य" पुष्करपर्णेऽन्धानस्य 'अतः' अस्मात्
ब्राह्मणदुर्चरिन्त्राहणेः (ःशु.प.७७।४।१।७)-"दोर्जितं पुष्करपर्णम्"-इत्यादिना वाक्यसंश्लेषेण
सुतिः-कारिभ्यः इत्यर्थः ॥ १७ ॥

न्सायंकोलेऽर्चयुं विषये-अर्चयुः इति । "अयम्" पुष्करपर्णेऽन्धानानन्तरम् "एतम्" "अस्मिन्"
"कोदे-भूते" "आरोहणसमने-उत्तरे-सति" परिणयन्ति "अग्निं-पारित" अवावर्तयन्ति, "योऽन्तरकर्मणि"

तं वाऽऽपास्तमयमादित्यस्य परिणयति । (त्ये) एष वाऽऽस्य प्रत्युक्तं
 त्रिवा गोप्ता भवति रात्रिसाचयान्यु वै उज्ञाश्ंसि उज्ञ्या ऽपुवास्माऽएतं
 वृज्रमभिगोप्सारं करोति सर्व्वतः परिणयति सर्व्वतऽपुवास्माऽएतं वृज्र-
 मभिगोप्सारं करोति त्रिष्कृत्वः परिणयति त्रिवृत्तमेवास्माऽएतं वृज्रमभि-
 गोप्सारं करोत्यथैनमुदञ्चं प्राञ्चं प्रसृजति तस्योक्तो वन्धुरथ स पुनर्विप-
 ल्ययते तस्योपरि वन्धुः ॥ १९ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥ ७ । २ । ४ ॥ (३-२)

इति द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ७-२ ॥

इति तृतीयोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ ७-३ ॥

तं वा उपास्तमयमादित्यस्य परिणयति । एष वा अस्य प्रत्युक्तं त्रिवा गोप्ता भवति । रात्रिसा-
 चयान्यु वै रक्षसि । रात्र्या एवास्माऽएतं वृज्रमभिगोप्सारं करोति । सर्व्वतः परिणयति । सर्व्वत एवा-
 स्माऽएतं वृज्रमभिगोप्सारं करोति । त्रिष्कृत्वः परिणयति । त्रिवृत्तमेवास्माऽएतं वृज्रमभिगोप्सारं
 करोति । अथैनमुदञ्चं प्राञ्चं प्रसृजति, तस्योक्तो वन्धुः । अथ स पुनर्विपल्ययते-तस्योपरि वन्धुः ॥ १९ ॥

वाक्ये दृश्यमानम् ' आदित्यम् ' आदित्यात्मकमधन् । अथस्य आदित्यात्मकता प्रमुक्ता (श. प. ७ ।
 १ । २ । १०) । इदानीमप्याह- ' अमौ वा आदित्यः ' इति । तथैवास्मा इति । यथा सुप्तौ राक्षसायइ-
 स्वामिगोप्ता तेनेव प्रकारेणान्यमन्वर्थुः ' अमौ ' चेष्यमाणायाम्ये ' एतन् ' अध्यात्मकम् ' वृज्रन् '
 विदमन्वन् ॥ १८ ॥

सायणवृत्तेऽपस्तम्बाव्याजोवाग्भारिणयनस्य कर्त्तव्यतामाह-तं वा इति । ' आदित्यस्यास्तमन्नुद ' कस्य-
 कस्य सर्व्वतरे आदित्ये विद्यमाने सत्येवेति यावत् । एष वा अस्येत्यादि । ' एषः ' सद्य आदित्यः ' अस्य '
 ' विद्यमानस्याप्तः ' ' त्रिवा ' अह्नि ' प्रत्युक्तम् ' ' गोप्ता भवति ' । रात्रिं सचन्ते समवयन्तीति ' रात्रिसाच-
 यानि ' रात्रौ सचन्त्येति सद्यु ' रक्षसि ' तादृश्याः ' रात्र्याः ' ' एव ' सकाशाद् ' अमौ ' वित्याप्तये
 ' एतन् ' अध्यात्मकं ' वृज्रम् ' परिरजआदित्यात्मकम् अमिलो रक्षितारं ' करोति ' । परिणयतीति परिणन्देव
 सचिदन्तर्पं स्तोत्रमात्रिकरोति-सर्व्वत इति । ' सर्व्वतः ' सर्वासु दिक्षु । परिणयनक्रियायास्त्रिवृत्तिं विचार्य
 लीति-त्रिष्कृत्व इति । त्रिवृत्तमेवास्मा इति । ' त्रिवृत्तम् ' त्रिगुणितम् । अथैनमुदञ्चमित्यादि । ' अथ '
 त्रिष्कृत्व-परिणयनान्तरम् ' एतन् ' अथं ' प्राञ्चं ' एतन् ' विद्यन्ते । तस्य स स्तत्रको वाक्यरोचः
 प्रश्नं स्वान्तर इत्यर्थः । तस्यन्तरं पुनः प्रयोगं विधत्ते-अथ स पुनरिति । ' सः ' अथः ' पुनः '

‘ विपत्ययते ’ विपरिवर्तते, उपचारकाळे कर्मणोऽङ्गमात्र प्रतिपन्न इत्यर्थः । “ अय मतो ”—(धा. पा. म्वा. भा. ४७६) इत्यस्माद्भिद् । “ उपसर्गन्यायनौ ”—इति (पा. सू. ८।२।१९) लत्वम् । तस्याभ्युपगमवर्त्तनस्योपरिष्ठाद् प्रयोजनमभिधास्यत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधर्वाये वेदार्थप्रकाशे माण्ड्यन्दिनीयज्ञानपथब्राह्मणभाष्ये
सप्तमकाण्डे तृतीयाऽध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥ (७-३-२) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देवाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहृत्पुत्राङ्गुरुषी स्वर्णगर्भं,
सप्तार्च्यन्पञ्चमीरीञ्जिदशतरलताथेनुमीर्णभूमि ।
रुनोन्वा रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्पो,
व्यश्रणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूलपुक्तं घटं च ॥
धान्यादि धन्यजन्मा निलमवमत्तुलः स्वर्गज वर्णमुष्ट्य,
कार्पोत्सिध् कृपावान्मुड्कृन्मजडो राजत राजसूयः ।
आज्योत्थ प्राजदजन्मा लवगजमवृणः शार्कर चार्कितेजा,
रत्नादशो रत्नरूप गिरिमहूत मुदा पात्रसात्पिङ्गुगार्थः ॥

इति श्रीमद्रात्राधिराजपरमेश्वरपैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहारेहमहाराजसाम्राज्यसुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते
माधर्वाये वेदार्थप्रकाशे माण्ड्यन्दिनीयज्ञानपथब्राह्मणभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयाऽध्याये सप्तमः ॥ ७-३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् । तृतीयप्रपाठके च त्रयमं ब्राह्मणम् ।

आत्मन्निति गृह्णीते चेन्न । (त्रा) आत्मना वाऽप्युत्तमि जनयति
वाहृशद्वै जायते तादृश्वेव भवति तद्वदात्मन्नगृह्णीत्वाऽपि चित्तुआत्मनु-
प्यादेव मनुष्यं वनुष्येत्सर्वान्पुत्र्येत्तपद्वतपान्प्रोऽपपद्वतपान्पानुष्य
वदात्मन्निति गृह्णीत्वा चिनोति तद्वद्वेवाप्यपि वनुष्यन्नुतादनुत्तपद्वत-
पान्प्रोऽपपद्वतपान्पानन् ॥ १ ॥

आत्मन्निति गृह्णीते चेन्न । आत्मना वाऽप्युत्तमि जनयति । वाहृशद्वै जायते—तादृश्वेव भवति ।
म यदात्मन्नगृह्णीत्वाऽपि चित्तुवाहृ—मनुष्यादेव मनुष्यं जनयेत्, सर्वान्पुत्र्यन्, अनपद्वतपान्पानो-
ऽपपद्वतपान्पानन् । अथ यदात्मन्निति गृह्णीत्वा चिनोति—तद्वद्वेवाप्यपि जनयति, अननुत्तपद्वत-
पान्प्रोऽपपद्वतपान्पानन् ॥ १ ॥

यस्य कि. शक्तिं वेदा यो वेदेन्द्रोऽधिक अगत् । तिमिने तमह वन्दे विद्यातीर्थमहेध्वन् ॥ १ ॥

अग्निमह्यन्तपामानपुष्कत्तपोपधानानि पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे समह्येण विहितानि, इदानीं तानि क्लेशेण प्रपन्न-
यति—आत्मन्निति गृह्णीते चेन्नपित्वादिना । 'चेन्न' अथ कर्तव्यत्वव्युत्तः 'आत्मन्' आत्मनि
'अग्निम्' 'गृह्णीते' मन्त्रेण ध्यायेत् । आत्मनो वा इत्यादि । अथर्वः 'आत्मनोऽपि' अतिः पञ्च-
म्यर्षानुवादे "अग्निमी अनर्षकौ"—इति (म. सू. १ । ३ । १३) पाणिनिस्त्वणान् । आत्मनः मया-
शान् बलव्यवृत्तः 'एतम्' क्लियाग्निम् 'जनयति' नया मति लोकत्वितिरीदृशो 'वाहृशद्' वाहृश्व-
रुशात् वाहृ मनुष्यादिनादेव ममो 'जायते' स 'तादृहृ' तन्मह्य एव निश्चयते । सति ब्राह्मिणह्यो-
ऽप्युत्तमपामको भवति । तादृशद्वैवोऽपिमानचित्वादिनामि माध्यादीत्ययो भवति । तस्यादात्मन्यग्निमह्यं
कर्तव्यमित्यर्थः । अगृह्णीत्वा अथने दौष्युत्तम्यत्यति—न यदात्मन्निति । 'नः' अथर्वः 'यद्' यदात्म-
न्यग्निमह्यमह्येवा 'अपि चित्तुवाहृ' तद्वद्वेवाऽप्युत्तमपामानपुष्कत्तपोपधानानुत्तमपामानोऽपपद्वत-
पान्प्रोऽपपद्वतपान्पानन् । कारणं हि शरीरं मनुष्यजातैःपदः अत एव 'मनुष्यं' मरणशीलम्, अनपहृ-
तपानन्, मरणादिदोषाभावात्तद्विषयं, तथाविधाऽपामानोऽपि तेषां तादृश्वो भवतीति तात्पर्यार्थः । सति
तद्ब्रह्मणोऽपिहितदोषवैरीत्यमाह—अथ यदिति । तद्वद्वेवाप्यदि । अग्निमह्यन्तपामानः सृष्ट्याऽप्युत्तमपामानो-
'जनयति' अमुत्तमपामानोऽपि तादृश्वोऽप्युत्तमपामानः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ १ ॥

तुष्टुत्सत्यर्थं साम पुस्तदागायन् । (यैस्तु) तुदस्य सत्यं मुख-
मकुर्वन्ते सत्यमभवन्त्सत्यमेनानुवर्तते सत्य ऽर्षां स कामोऽभवत्-
त्कामा ऽएतदकुर्वत ॥ ४ ॥

तथैवैतद्युजमानः । (नो) युत्सत्यर्थं साम पुस्तदागायति तुदस्य सत्यं
मुखं करोति तु सत्यं भवति सत्यमेनानुवर्तते सत्योऽस्य स कामो
भवति युत्काम ऽएतदकुरुते ॥ ५ ॥

तद्युत्सत्यम् । (सा) आपऽ एव तद्वापो हि वै सत्यं तस्माद्येनापो
यन्ति युत्सत्यस्य रूपमित्याहुरपु ऽएव तुदस्य सुर्वस्याग्रमकुर्वन्त्समाद्य-
देवापो यन्त्युपेदर्थं सुर्वं जायते युदिदं किं च ॥ ६ ॥

तुष्टुत्सत्यं साम पुस्तदागायन् । तुदस्य सत्यं मुखमकुर्वन्, ते सत्यमभवन्, सत्यमेनान-
नुवर्तते, सत्य ऽर्षां स कामोऽभवत्-यत्कामा एतदकुर्वत ॥ ४ ॥

तथैवैतद्युजमानो यत् सत्यं साम पुस्तदागायति-तुदस्य सत्यं मुखं करोति, स सत्यं भवति, सत्य-
मेनाननुवर्तते, सत्योऽस्य स कामो भवति-यत्काम एतदकुरुते ॥ ५ ॥

तद् यत्सत्यम्-आप एव तत् । आपो हि वै सत्यम् । तस्माद्येनापो यन्ति-सत्यस्य रूप-
मित्याहुः । अप एव तुदस्य सुर्वस्याग्रमकुर्वन् । तस्माद्येनापो यन्ति-अपेदं सुर्वं जायते-यदिदं
किं च ॥ ६ ॥

(ज्ञा) अथ पुष्करपर्णमुपदधाति । योनिर्वै पुष्करपर्णं योनिर्मुवैत-
दुपदधाति ॥ ७ ॥

यद्वेव पुष्करपर्णमुपदधाति । (त्या) आपो वै पुष्करं तासामियं पर्णं
यथा ह वाऽइदं पुष्करपर्णमुप्स्वध्याहितमेवमियमुप्स्वध्याहिता सेयं
योनिरभेरियुं ह्यभिरस्ये हि सुर्वोऽभिश्चीयतऽइमांमुवैतदुपदधाति
तामनन्तर्हिताथं सत्यादुपदधातीमां तत्सत्ये प्रतिष्ठापयति तस्मादि-
युं सत्ये प्रतिष्ठिता तस्माद्वियुमेव सत्यमियुं ह्येवैषां लोकाना-
मद्वातमा ॥ ८ ॥

अथ पुष्करपर्णेष्टकोपधानम् ।

अथ पुष्करपर्णमुपदधाति । योनिर्वै पुष्करपर्णम्-योनिर्मुवैतदुपदधाति ॥ ७ ॥

यद्वेव पुष्करपर्णमुपदधाति । आपो वै पुष्करम् । तासामियं पर्णम् । यथा ह वाऽइदं पुष्करपर्ण-
मुप्स्वध्याहितम्-एवमियमुप्स्वध्याहिता । सेयं योनिरभेः । इयं ह्यभिः । अस्ये हि सर्वोऽभिश्चीयते ।
इमामुवैतदुपदधाति । तामनन्तर्हितां सत्यादुपदधाति । इमां तत्सत्ये प्रतिष्ठापयति । तस्मादिपं
सत्ये प्रतिष्ठिता । तस्माद्वियुमेव सत्यम् । इयं ह्येवैषां लोकानामद्वातमा ॥ ८ ॥

हीति । ' हि ' यस्माद् ' आप ' सत्पात्तिका. ' तस्माद् ' ' येन ' भूतदेशेन ताः ' आपः ' ' यन्ति ' ' गच्छन्ति ' ' तत् ' स्थान सत्यस्य उदकात्मकस्य ब्रह्मणो ' रूपमित्याहुः. ' कथयन्ति ब्रह्मकारिणः । अपा
प्रथममर्गश्च समर्थे-“ अथ एव समजादी तासु वीर्यमवाहितम् ”-इति (मनु.) । अप एव तदस्येत्यादि ।
अपा सत्यरूपत्वात्तेन सत्यसाम्नाऽप्रतो मानेन ' भस्य ' सर्वस्य ' जगतः ' अप एवामम् ' मुलम् ' अकुर्वन् ' ' देवा ह्यर्थः । अपामप्रकल्पस्य पञ्चमह-तस्मादिति । ' तस्माद् ' उक्तहेतो ' ' यदैव ' खलु ' आपः ' ' इष्टशुभना ' यन्ति ' प्रवहन्ति । ' अथ ' अन्तर्गतमेव ' इदम् ' इत्यमानमोषत्रिवनस्ययादिरूपम् ' सर्वम् ' ' जगदुत्पत्तये । सर्वशान्दस्य सङ्घबहुसिता निराचष्टे-यदिदमिति ॥ ९ ॥

पुष्करपर्णेपधान विधाय स्तौति-अथ पुष्करपर्णमिति । ' अथ ' -शब्दः सामगानानन्तर्यार्थः । " तमद्भव
उपोद्वाप्तम् पुष्करपर्णे विवेद "-(श. प. ७ । ३ । २ । १४) इति आन्त्युपलम्भाधिकरणत्वस्य श्रुतत्वात्
पुष्करपर्णस्य योनित्वम् ॥ ७ ॥

प्रकारान्तरेण पुष्करपर्णस्याश्रियोन्निवमनुवादपूर्वकं प्रतिपादयति-यद्वेवेति । आपो वै पुष्करमित्यादि ।
"पुष्कर सर्वतोमुडम्"- (अ. को. १ । १० । ४) इत्यादिनिवण्टुप्रतिद्विधेतको ' वै '-शब्दः । ' तासाम् ' अनां
प्रथमसृष्टानाम् ' इयम् ' पृथिवी ' पर्णम् ' पर्णस्थानीया । एतदेव विशदयति-यथा ह वा इति । ' इदं पुष्कर-
पर्णम् ' पत्रपत्र यथा खलु ' अपस्वध्याहितम् ' उपर्वाश्रितं सद् दृश्यते ' एवमियम् ' पृथिवी ' अस्तु ' उद-
केषु ' अस्थाहिता ' उपर्वाश्रिता वर्तते । अत एवोपरिष्टात् "तदपां शर आसीत्सप्तहृत्त सा पृथिव्यमवद्"-
(श. प. १० । ११ । २) इत्याम्नास्यते; अतः पुष्करपर्णसाम्यरूपध्यायाः पुष्करपर्णत्वम् । सेयं योनिरित्यादि ।
यदिदं पृथिव्यात्मकं पुष्करपर्णं ' सियम् ' ' अग्नेः ' ' योनिः ' उत्पत्तिकारणम्, अत एव ' हि. ' ' इयम् ' पृथिवी

(म) अपां पृष्ठमसि योनिरग्नेऽिति । (न्य) अपां हीयं पृष्ठं योनिर्हीय-
मग्नेः समुद्रमभितः पिन्वमानमिति समुद्रो हीमामभितः पिन्वते वर्ध-
मानो महारं॥ऽआ च पुष्करऽइति वर्धमानो महीयस्व पुष्करऽइत्येत-
दिवो मात्रया वरिष्णा प्रथस्वेत्यनुविमाष्ट्यसौ वाऽआदित्यऽपुपोऽग्निर्नो
हेतुमन्यो दिवो वरिमा यन्तुमर्हति यौर्भूत्वेनं यच्छेत्येवैतदाह स्वराजो-
पदधाति स्वाराज्यं ह्यप्रां सादयित्वा सूददोहसाऽधिवदति
तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥

“ अपां पृष्ठमसि योनिरग्नेः ”—इति । अपां हीयं पृष्ठम् । योनिर्हीयमग्नेः । “ समुद्रम-
भितः पिन्वमानम् ”—इति । समुद्रो हीमामभितः पिन्वते । “ वर्धमानो महारं॥आ च पुष्करे ”—
इति । वर्धमानो महीयस्व पुष्करऽइत्येतद् । “ दिवो मात्रया वरिष्णा प्रथस्व ”— वा. सं. १३।
२) इत्यनुविमार्ष्टि । असौ वाऽआदित्यः पुपोऽग्निः । नो हेतुमन्यो दिवो वरिमा यन्तुमर्हति ।
यौर्भूत्वेनं यच्छेत्येवैतदाह । स्वराजोपदधाति । स्वाराज्यं स्वपाम् । सादयित्वा सूददोहसाऽधिवदति ।
तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥

कार्यकारणयोरेवावित्याग्निरूपेण वर्तते । एतत्तादात्म्यमुपपादयति—अस्यै हि सर्वोऽग्निश्चायत इति ।
“ षडपथं षडुपां ”—(प्रा. सू. २ । ३ । १२ । वा. १ ।) अस्याः पृथिव्या सम्बन्धिनीमिर्भृन्मयीमि-
रिष्टकाभिः कृत्स्नः ‘ अभिधीयते ’ अतः पृथिव्या अग्नेश्च तादात्म्यमुक्तमित्यर्थः । उदात्तरीत्या यत्. पुष्कर-
पणं पृथिवी, अतस्तदुपपानेन ‘ इमामेव ’ पृथिवीमुपहितवान् मवतीत्यर्थः । अपैतदुपपानस्य सन्ध्यामा-
नन्तर्धमन्युः स्तौति—तामनन्तर्हितामिति । ‘ सत्यात् ’ सत्यसामगानाद् ‘ अनन्तार्हितम् ’ अव्यवहित-
‘ ताम् ’ पुष्करपणोऽकामुपपद्यात् । ‘ तत् ’ तेनानन्तार्हितत्वेन ‘ इमाम् ’ पृथिवीं ‘ सत्ये ’ प्रतिष्ठापयति ।
‘ तस्माद् ’ एव खलु ‘ इयम् ’ पृथिवीं ‘ सत्ये ’ ब्रह्मण्यन्तरेषाधिके प्रतिष्ठिता दृश्यते । तस्माद्वि-
यमिति । “ उशब्दोऽवधारणे ”—इति । यस्मात् सत्ये प्रतिष्ठिता तस्मादेव कारणादविकरणाधिकार्तव्ययो-
रमेदोरधारणे ‘ इयमेव ’ पृथिवीं ‘ सत्यम् ’ । सत्यरूपतामुपपादयति—इयं हीति । ‘ एषाम् ’ पृथिव्य-
न्तारेषुगुणोक्तानां मध्येऽपि ‘ इयमेव ’ खलु पृथिवीं ‘ अदात्तमाम् ’ प्रत्यक्षतमाम्, अपारोक्ष्येणावगातमाना
दृश्यते, तस्मादस्याः सत्यरूपात्वं बोद्धव्यम् । “ किमेत्तिडव्यपवादाद्ब्रह्मप्रकरणे ”—(प्रा. सू. १ । ४ । ११)
इति आमुप्रत्ययः ॥ ८ ॥

अथ तस्मिन्पुष्करपणोपपाने मन्त्र विधाय पदसो व्याचष्टे—अपां पृष्ठमसीति । अपां हीयमिति ।
‘ इयम् ’ पृथिव्युपर्यवस्थानाद् ‘ अपाम् ’ पृष्ठवत् ‘ पृष्ठम् ’ अतो हे पुष्करपणं ! त्वम् ‘ अपाम् ’ उदकानां
‘ पृष्ठमसि ’ पृष्ठमग्नो मवसि । योनिर्हीयमिति । वित्यस्य ‘ अग्नेः ’ योनिः ‘ पृथिवी, इष्टकोत्पादान्वात् ।
हे पुष्करपणं ! त्वमग्नेस्तादृशी योनिरसीति प्रथमपादार्यः । समुद्रो हीमामिति । ‘ इमाम् ’ पृथिवीम् ‘ अभितः ’
सर्वतः पृथिव्याः सर्वासु दिक्षु ‘ समुद्रः ’ ‘ पिन्वते ’ सिञ्चति, “ निधि सेचने ”—(धा. पा. म्वा. ५.१९०)
इति षष्ठः । महच्छन्दस्य व्याकरणम्—महीयस्वेति । “ महीङ् पृष्टौ ”—(धा. पा. कं. वा. ३९) इति

१-विदन्तबन्धुणां तु “ महीर् एषाम् ” इति दृश्यते ।

(३) अथ रुक्ममुपदधाति । (त्य) असी वाऽआदित्यऽएष रुक्मः
 ऽएष हीमाः सुर्वाः प्रजाऽअतिरोचते रोञ्चो इ वै तुष्टुं रुक्मऽइत्याचक्षते
 परोक्षं परोक्षकामा हि देवाऽअमुमेवैतदादित्यमुपदधाति सु हिरण्मयो
 भवति परिमण्डलऽपुक्रविर्थाशतिनिर्वापस्तस्यांको वन्द्युरधुस्तात्रिर्वाध-
 मुपदधाति रश्मयो वाऽएतस्य निर्वाधा अवस्ताद् वाऽएतस्य रश्मयः ॥ १०

अथ रुक्मेष्टकोपधानम् ।

अथ रुक्ममुपदधाति । असी वाऽआदित्य एष रुक्मः । एष हीमाः सर्वाः प्रजा अतिरोचते । रोचो
 इ वै तं रुक्म इत्याचक्षते परोक्षम् । परोक्षकामा हि देवाः । अमुमेवैतदादित्यमुपदधाति । स
 हिरण्मयो भवति परिमण्डल एकविंशतिनिर्वाधः । तस्योक्तो वन्द्युः । अधस्तात्रिर्वाधमुपदधाति ।
 रश्मयो वाऽएतस्य निर्वाधाः । अवस्ताद् वाऽएतस्य रश्मयः ॥ १० ॥

धातु. कण्ड्वदि- । अनुविमार्ष्टति । चतुर्गपदानशाने पुष्करार्णमुद्धानस्तथातुनोभ्येन विमार्जनं कुर्यात् ।
 असी वा आदित्य इत्यादि । अर्थाद्वाद्याख्यानम् । नो इति मन्त्र इति । तुल्योक्त्यनिरिक्तः ' अग्नो '
 ' वरिमा, ' माववाचिना तद्वोऽङ्गते । उस्तरः पदार्थः । एतमग्निं ' नो ' खलु ' यन्तुमर्हति ' तथा च
 ' दिवो मात्रया वाश्या ' इति इत्यभावे तृतीयेति व्याख्यानं भवति, अनोऽयमर्थः सत्ययत् इत्याद-
 र्त्वापूर्त्तेति । हे पुष्करार्ण ! त्वं तुल्योक्तो भूत्वा एतमग्निं ' यच्छ ' यमयेति ताप्यार्थाः । छन्दोद्वारेणैतत् प्रसंसति-
 स्तृग-
 जोपदधातीति । उच्यते तदेवैतदाद्यां द्वेऽयमश्वे अभिके तदाशिसं स्वराशात्यच्छन्दसोऽङ्गम् " द्वाभ्यां
 विराट्स्वराजौ " इति स्मरणात् । स्वायत्त राजते ईष्टे इति स्वराद्, स्वतन्त्रेध्वरत्नस्य कर्म ' स्ताराम्यम् '
 ' अपाम् ' ' हि ' सम्बन्धि यत् स्वाताज्य तदेव पुष्करार्णम् । अतस्तस्य स्वराजोपधानं युक्तमिति माव ।
 सार्थायत्वा-इत्यादिकं प्राशुन्यार्थम् ॥ ९ ॥

आकाशात्मना ह्यतस्य पुष्करार्णस्य मध्ये सूर्यमण्डलात्मना ध्यातव्यस्य रुक्मस्योपधानं विद्यते-अथ
 रुक्ममिति । ' अथ ' शब्दः पुष्करार्णोपधानानन्तर्यार्थः । रुक्मस्यादित्यात्मकत्वमुपगम्यति-एष हीमा
 इति । ' एषः ' एव परिदश्यमानो हि ' असी वा आदित्यः ' ' हीमाः ' ' सर्वाः ' ' प्रजाः ' ' अतिरोचते, '
 अनो रोचते इति व्युत्पत्त्या ह्युपातीः पवायवि ' रोच ' इति तस्य नामधेयं सत्ययत्ने, तदेव परोक्षेण
 ' रुक्म ' इति भुवते परोक्षत्रियत्वादेवानामित्यर्थः । रुक्मस्य प्रकृतिद्रव्यमाहतिविशेषं च दर्शयति-स हिरण्मय
 इति । ' सः ' रुक्मः सुवर्णमयः कार्यः । दाग्निनायनादिसूत्रे (पा. सू. ६ । १ । १०४) निरावतानम्-
 यष्टि, हिरण्यशब्दस्याल्पयद्वालोप । ' परिमण्डलः ' वर्तुलाहतिः, ' एकविंशतिनिर्वाधः ' एकविंशतिमङ्कवाकैः
 पुष्करैर्बुक्तः कार्यः । तस्योक्त इति । ' तस्य ' एकविंशतिनिर्वाधयोगस्य एकविंशो रोष बहिष्ठाभिर्वाधं
 विनति (श. प. ६ । ७ । १ । २) इत्यादिना सृष्टिः प्राणान्तात्पर्यः । उपधानसमये निर्वाधानस्यो-
 भागोऽवस्थानं यथा भवति तथा कर्तव्यमिति विषये-अधस्तात्रिर्वाधमिति । तस्य काण्माह-रश्मयो वा
 एतस्येति । सूर्यशब्दस्यान्ताद्भागे हि ' रश्मयो ' निःसरन्ति; अतो रश्मयमकान्तं निर्वाधानप्रायत्नाद्भागे
 कण युक्तमिति मावः ॥ १० ॥

(स्तुं) तुं पुष्करपर्णंऽउपदधाति । योनिर्वै पुष्करपर्णं योनावैवैनमे-
तत्प्रतिष्ठापयति ॥ ११ ॥

यदेव पुष्करपर्णंऽउपदधाति । प्रतिष्ठा वै पुष्करपर्णमियं वै पुष्करपर्ण-
मियमु वै प्रतिष्ठा यो वाऽअस्यासुप्रतिष्ठितोऽपि दूरं सन्प्रतिष्ठितऽ एव स
रश्मिभिर्वाऽपुपोऽस्यां प्रतिष्ठितोऽस्यामेवैनमेतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति १२

एदेव पुष्करपर्णंऽउपदधाति । (तुं) इन्द्रो वृत्रं हत्वा नास्तृषीति
सु-...नोऽयः प्राविशत्ताऽ अत्रवीद्विभेमिं वै पुरं मे कुरुतेति सु योऽपार्थं
उसऽ आसीत्तुमूर्ध्वं समुदौहंस्तामस्मै पुरमकुर्वंस्तदस्मै पुरमकुर्वंस्त-
स्मात्पूष्करं पूष्करं ह वै तत्पूष्करमित्याचक्षते परोक्षं परोऽज्ञकामा
हि देवास्तद्यत्पूष्करपर्णंऽउपदधाति यमेवास्मै तमापो उसर्थं समुदौह-
न्यामस्मै पुरमकुर्वंस्तस्मिन्नेवैनमेतत्प्रतिष्ठापयति ॥ १३ ॥

तं पुष्करपर्णंऽउपदधाति । योनिर्वै पुष्करपर्णम् । योनावैवैनमेतत्प्रतिष्ठापयति ॥ ११ ॥

यदेव पुष्करपर्णंऽउपदधाति । प्रतिष्ठा वै पुष्करपर्णम् । इयं वै पुष्करपर्णम् । इयमु वै प्रतिष्ठा ।
यो वाऽअस्यासुप्रतिष्ठितोऽपि दूरं सन्-अप्रतिष्ठित एव सः । रश्मिभिर्वाऽपुपोऽस्यां प्रतिष्ठितः ।
अस्यामेवैनमेतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति ॥ १२ ॥

यदेव पुष्करपर्णंऽउपदधाति । इन्द्रो वृत्रं हत्वा नास्तृषीति मन्यमानोऽयः प्राविशत् । ता अत्र-
वीत्-विभेमि वै । पुरं मे कुरुतेति । स योऽज्ञां उस आसीत्-तमूर्ध्वं समुदौहन् । तामस्मै पुरमकुर्वन् ।
तदुपदस्मै पुरमकुर्वन्-तस्मात्पूष्करम् । पूष्करं ह वै तत् पूष्करमित्याचक्षते परोक्षम् । परोक्ष-

तस्य पुष्करपर्णम्ये उपधानं विधत्ते-तं पुष्करपर्णं इति । पुष्करपर्णस्य योनिरूपत्वं प्रागुक्तम् ॥ ११ ॥

प्रकारान्तरेण पुष्करपर्णं स्वमोक्षधानं लीति-यदेवेति । ' प्रतिष्ठा ' आराधनम्, तद्व्यता पुष्करपर्णस्योपा-
दयति-इयं वै पुष्करपर्णमिति । सो वा अस्यामित्यादि । ' यः ' सल्ल ' अस्याम् ' पृथिव्याम् ' अ-
प्रतिष्ठितः ' प्रतिष्ठितो न भवति, स दूरेषे ' सन् ' वर्तमानोऽपि ' अप्रतिष्ठितः ' प्रतिष्ठाहितो निरालम्बन
एव भवति । परोक्षकाले कर्त्तव्यमस्य सूक्ष्मं पृथिव्यामनवस्थानादेतेन पुष्करपर्णं उपधानेन ' एनम् '
स्वमन्त्रमादित्यम् ' अस्याम् ' पृथिवीरूपायामेव ' प्रतिष्ठापान् ' ' प्रतिष्ठापयति ' ॥ १२ ॥

एतदेव स्वमोक्षधानस्य पुष्करपर्णाधिकरणत्वमास्यादिकया पुष्करनामनिर्वचनेन प्रतिष्ठाकारतां बुक्त्वौति-
यदेव पुष्करपर्णं इत्यादिना । ' नास्तृषी ' न खल्वहनवापि वृत्रमाहितिसमिति विपर्यस्तमतिः सन्नित्यर्थः ।
सः ' इन्द्रः ' अन्तरिक्षः ' अपः प्राविशत्, ' ता अत्रवीत् ' च, अहं वृत्राद् ' विभेमि ' दिव्यतो मय ' पुरम् '
मन्त्रेणमात्रमस्थानं हे आतः ! दूरं ' कुला ' आपश्चेतद् वचः श्रुत्वा ' यः ' सक्रियः ' रसः ' प्रातिष्ठितः

ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तादिति । (त्व) असी वाऽआदित्यो ब्रह्मा-
ऽहरहः पुरस्ताद्जायते वि्वि सीमतुः सुरुचो व्वेनुऽआवृति मध्यं वै सीमेमे
लोकाः सुरुचोऽसावादित्यो व्वेनो यद्वै प्रजिजनिपमाणोऽवेनत्तस्माद्देनस्तु-
नेषु सीमतो मध्यतो विवृण्वन्नुदेति सु बुध्न्याऽउपमाऽअस्य विष्टाऽइति
दिशो वाऽअस्य बुध्न्याऽउपमा विष्टास्तु ह्येषुऽउपवित्तिष्ठते सतुश्च
योनिमुसतश्च विवृण्वितिमे वै लोकाः सतुश्च योनिमुसतश्च युच्च ह्युस्ति
युच्च न तुदेभ्यऽएव लोकेभ्यो जायते त्रिष्टुभोपदधाति त्रैष्टुभो ह्येषु साद-
यित्वा सूददोहसाऽधिवदति तस्योक्तो व्वन्धुः ॥ १४ ॥

कामा हि देवाः । तद्यत्पुष्करपर्ण उपदधाति-यमेवास्मै तमापो रसं मसुदीहन् । यामस्मै पुरमकुर्वन्-
तस्मिन्नेवेनमेतत्प्रतिष्ठापयति ॥ १३ ॥

“ ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद् ”-इति । असी वाऽआदित्यो-ब्रह्माहरहः पुरस्ताजायते ।
“ वि सीमतः सुरुचो वेन आवः ”-इति । मध्यं वै सीमा । इमे लोकाः सुरुचः । असावादित्यो
वेनः । यद्वै प्रजिजनिपमाणोऽवेनत्-तस्माद्देनः । तानेषु सीमतो मध्यतो विवृण्वन्नुदेति । “ स
बुध्न्या उपमा अस्य विष्टाः ”-इति । दिशो वाऽअस्य बुध्न्या उपमा विष्टाः । ता ह्येषु उपवित्ति-
ष्ठते । “ सतुश्च योनिमुसतश्च विवः ”-(वा० सं० १३ : ३) इति । इमे वै लोकाः सतुश्च
योनिमुसतश्च-यच्च ह्यस्ति, यच्च न । तदेभ्य एव लोकेभ्यो जायते । त्रिष्टुभोपदधाति । त्रैष्टुभो
पः । सादयित्वा सूददोहसाऽधिवदति । तस्योक्तो व्वन्धुः ॥ १४ ॥

‘ आसीत्, ’ ‘ तद्दुधं समुदीहन् ’ समुदक्षिणन् । तमेव रस पुष्करपर्णात्मना परिणत निवामस्थानम् ‘ अकु-
र्वन् ’ यस्मादेव दूरक्रियत तस्मान् तस्य पुष्करमिति नाम सप्तमम् । पूः कियतेऽनेनेति व्युत्पत्तेः ‘ पूःकरम् ’
इति प्रयोक्तव्ये ‘ पुष्करम् ’ इति प्रयोगस्तु पारोक्ष्यकारणायेति सप्रदेशार्थः । एवं पुष्करनामनिर्वचनं कृत्वा
प्रकृते योजयति-तद्यत्पुष्करपर्ण इति । ‘ अर्धे ’ इन्द्राय ‘ यमेव तम् ’ ‘ रसम् ’ ‘ आपः ’ पुरा ‘ समु-
दीहन् ’ समुदक्षिणतयः, तदनन्तरमस्मा एवेन्द्राय ‘ वा ’ पुरम् ‘ पुष्करपर्णात्मिकाम् ‘ अकुर्वन् ’ ‘ तस्मिन्नेव ’
उपमरूपे स्वाधये स्वमरूपेणावस्थितमिन्द्रशब्दाभिप्रेयम् ‘ एनम् ’ सूर्वम् ‘ एतद् ’ एतन् ‘ प्रतिष्ठापयति ’
इत्यर्थः ॥ १३ ॥

तस्मिन् रक्तमोपधाने मन्त्रे दर्शयति-ब्रह्म जज्ञानमिति । ननु षड्मात्रविकाररहितमीपनिषद ‘ त्रय ’ तद्
कथं तस्य जन्तिक्रियायोगो मन्त्रपदेन प्रतिपाद्यत इत्याशङ्क्य व्याचष्टे-असी वा आदित्य इति । अत्र
प्रादुर्भाव एव जनेरयो न तूपत्तिः । अयमर्थः-तदुक्तविधं ब्रह्म सगुणं सद् ‘ असी ’ शुलोकस्य ‘ आदित्यो-
भूत्वा प्रत्यहं ‘ पुरस्तात् ’ पूर्वस्थां दिशि ‘ जायते ’ उदेति । ‘ जज्ञानम् ’ इति जनोर्लटः कानजादेशे (पा.
सू. ३. १. २ । १०६ ।) रूपम् ॥

(२) अथ पुरुषमुपदधाति । स प्रजापतिः सोऽग्निः स यजमानः स हिरण्यमयो भवति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरग्निमृतं हिरण्यममृतमग्निः पुरुषो भवति पुरुषो हि प्रजापतिः ॥ १५ ॥

अथ पुरुषेष्टकोपधानम् ।

अथ पुरुषमुपदधाति । स प्रजापतिः, सोऽग्निः, स यजमानः । स हिरण्यमयो भवति । ज्योतिर्वै हिरण्यम्, ज्योतिरग्निः । अमृतं हिरण्यम्, अमृतमग्निः । पुरुषो भवति । पुरुषो हि प्रजापतिः ॥ १५ ॥

दिनां पदादे क्रमेण पदार्थानाह—मध्ये वा इति । ' सीमतः ' इति एदे यन् सीमिति प्रातिपदिकं तन्मध्य-
माद्ये । सुपु रोचन्ते सवित्प्रकाशेन दीप्यन्त इति ' सुरुचः ' पृथिव्यादिलोकाः । " असावादित्यो वेनः "—
इति यद् वेनोऽसावुच्यते, तन्नामनिर्वचन करोति—यद्वा इति । यस्मात् कारणात्—' प्रजिबनिप्रमाणः ' प्रजन्तुं
प्रादुर्मवितुमुदेतमिच्छन् ' अवेनत् ' कान्तियुक्तोऽभवन् तस्मात् वेनिति दीप्यत इति ' वेनः ' इति सूर्यस्य
नाम सम्पन्नम् । अत एव यास्कोऽप्याह स्म—' वेनो वेनतेः कान्तिकर्मणः "—इति (निघ. १०।४।१) ।
इत्थं पदार्थानुक्त्वा वाक्यार्थमाह—तानेष इति । ' तान् ' सुरुचब्दाभिधेयान् पृथिव्यादिलोकान् ' एषः '
सूर्यः ' सीमतो ' ' मध्यतो ' ' व्याव ' व्यावृणोत् उदयेन प्रकाशितवान् । वृणोतेर्लुङि, " मन्त्रे घस "—
(पा. सू. २।४।८०) इत्यादिना ऋद्धेर्क । " छन्दस्यति इत्यते "—(पा. सू. ६।४।७३)
इत्यादागमः । एतस्य पदस्योक्तार्थपरता व्याचष्टे—विवृण्वन्नुदेतीति ॥

सोऽपपदमनस्य व्याचष्टे—स बुध्न्या इति । बुध्नो मूल तत्र मवाः ' बुध्न्या ' पदाः ते च ' अस्य ।
सूर्यस्य दिगात्मका रश्मिप्रसरणहेतुत्वात् । ' ताः ' बुध्न्यशब्दाभिधेया द्विशः । उप सर्गसि स्वर्गाभिधेदेन निर्दि-
मीत इति ' उपमा ' । सूर्यः तथा ताः ' दिशो ' ऽनुलक्ष्य ' विनिवृत्तं ' विविचं पूर्वपश्चिमादिदिग्भेदेहेतुत्वेनावति-
ष्ठत इति ' विष्टाः ' । तिष्ठतेर्मांडथ " आतो मनिन् "—(पा. सू. ३।२।७४।) इति चिच्, एवममृतः
सूर्यः ' सतः ' लोकरूपानकस्य भावरूपस्य ' असतः ' अमावाकस्य च ' योनिम् ' उपतिष्ठानं ' विवः '
वितृणोति । सदसंशुब्दयोर्भावामावरता व्याचष्टे—यच्च ह्यस्ति यच्च नेति । छन्दोऽज्ञेयं प्रशंसति—वितृ-
णेति । वितृणो ह्येष इति । " गापत्री वै पृथिवी त्रैशुभमन्तरिक्षम् "—(तै. स. ६।२।१) इत्यादिभ्युतेः ।
दिनां पदार्थानुक्त्वावाचान्तरिक्षस्य त्रिष्टुभसम्बन्धः, तत्र संचरन्निष्टुच्छन्दस रश्मिं सहोत्पत्तेश्च इन्द्रामक एष सूर्योऽपि
त्रैशुभः । सादृशित्वेन्यादि—व्याख्यातम् ॥ १४ ॥

स्वममध्ये हिरण्यपुरुषव्योपधानं विपत्ते—अथ पुरुषमिति । स प्रजापतिरित्यादि । ' सः ' उपधेयः
पुरुषः ' प्रजापतिः ' स्थूलप्रपञ्चाभिधानी विशाङ्गमकः, ' सः ' एव ' अग्निः ' सूक्ष्मप्रपञ्चाभिधानी हिरण्यगर्मा-
मकः, यजमानस्य तद्रूपप्रतिरूपमानात्मकोऽपि ' सः ' इत्यर्थः । तस्य हिरण्यविवृण्वन्निव विधातुं सौति—स
हिरण्यस्य इति । ज्योतिर्वै इति । मातररूपोपेतत्वाज्ज्योतिरात्मकं हिरण्यम् । तथाऽप्यन्तार्थमिधेयोऽपि
समुच्चित्तिसिद्धाद् ' अपृतम् ' अमरणस्वभावं ' हिरण्यम् ' । यीजमानः ' अग्निः ' अग्नि एतदुपधामक इति
हिरण्यस्यैव युक्तमित्यर्थः । पुरुषरूपतानस्य प्रतिपादयति—पुरुषो भवतीति । ' हि ' यस्माच्चित्वाग्निरूपेण
संस्कार्यः ' प्रजापतिः ' पुरुषविषयत्वात्तिरुपत्वाद्द्विरण्यमपत्योपधेयस्य पुरुषाकृतिसुक्तित्यर्थः ॥ १५ ॥

(यं) बुद्धेव पुरुषमुपदधाति । प्रजापतेर्विष्वस्तद्रम्या तनूर्मध्यत उदकामत् । तस्यामेनमुत्क्रान्तायां देवाऽऽ अजहुस्तं यत्र देवाः समस्कुर्वन्स्तदस्मिन्नेताथँ रुम्यां तनूं मध्यतोऽदधुस्तस्यामस्य देवाऽऽ अरमन्त तद्युदस्यै-
तस्याथँ रुम्यायां तन्वां देवाऽऽ अरमन्त तस्माद्धिरम्यथँ हिरम्यथँ ह वै तद्धिरण्यमित्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवास्तथैवास्मिन्नयमे-
ताथँ रुम्यां तनूं मध्यतो दधाति तस्यामस्य देवा रमन्ते प्राणो वाऽअस्य सा रुम्या तनूः प्राणमेवास्मिन्नेतं मध्यतो दधाति ॥ १६ ॥

यद्धेव पुरुषमुपदधाति । प्रजापतेर्विष्वस्तद्रम्या तनूर्मध्यत उदकामत् । तस्यामेनमुत्क्रान्तायां देवा अजहुः । तं यत्र देवाः समस्कुर्वन्-तदस्मिन्नेतां रुम्यां तनूं मध्यतोऽदधुः । तस्यामस्य देवा अरमन्त । तद्युदस्यैतस्यां रुम्यायां तन्वां देवा अरमन्त-तस्माद्धिरम्यम् । हिरम्यं ह वै तद्धिरण्यमित्याचक्षते परोऽक्षम् । परोऽक्षकामा हि देवाः । तथैवास्मिन्नयमेतां रुम्यां तनूं मध्यतो दधाति । तस्यामस्य देवा रमन्ते । प्राणो वाऽअस्य सा रुम्या तनूः । प्राणमेवास्मिन्नेतं मध्यतो दधाति ॥ १६ ॥

एतदेव पुरुषोपात्मनस्य मनःप्राणावात्मकसूक्ष्मशरीरस्थापनरूपेण स्तौति-यद्वेति । प्रजापतेर्विष्व-
स्तादित्यादि । ' प्रजापतिः ' हि पुरा विष्वस्तशरीरोऽभूत् । तथाविधात्समाऽमर्णीया बानक्रियाशक्तिरूपा सूक्ष्मा ' तनूः ' ' मध्यतः ' शरीरमभ्याद् ' उदकामत् ' ऊर्ध्वं निरगामत् । ' तस्याम् ' ऊर्ध्वं निष्क्रान्तायां सत्याम् ' एनम् ' प्रजापतिं चक्षुराद्यभिमानि- ' देवा ' आदित्यत्रयः ' अजहुः ' अत्यजन् । " ओहाक् त्वामे "-(भा. पा. ख. प. <) इति धातुः । ' त ' तथाविध प्रजापतिं ' देवा ' तद्युवा- ' यत्र ' यस्मिन् प्रदेशे ' समस्कुर्वन् ' विद्याग्निरूपेण सक्तवन्तः । " अडम्यास्यवयोऽपि "-(पा. सू. ६ । १ । १७० । वा. १) इति कात् पूर्वः सुट् । ' तन् ' तत्र ' अस्मिन् ' प्रजापती ' एताम् ' निष्क्रान्ता ' रुम्याम् ' ' तनूम् ' ' मध्यतोऽदधु ' म्यापयाञ्जु । ' अस्य ' प्रजापतेः ' तस्याम् ' तन्वाम् पुरा निष्क्रान्ता इन्द्रिपदेवता. ' अरमन्त ' पुनः प्रविश्यातिष्ठन्निर्गम्यः । उक्तार्थेऽपीवमेव हिरण्यनामनिर्वचन करोति-तद्युदस्येति । ' एतस्या ' हितायां स्थापिताया इन्द्रक्रियाशक्त्युपेतत्वेन रमणीयायांतन्वा यस्माद् ' देवा अरमन्त, तस्माद् ' हितेऽस्मिन् रमत इति व्युत्पत्त्या ' हिरम्यम् ' इति नाम सम्पन्नम्, तदेव परोक्ष्येण हिरण्यमित्यु-
च्यते, शृषधेरादिवाद्रूपमिदं (पा. सू. ६ । १ । १०९) इति । अत एव " हिरण्यं कस्मान् " इति प्रक्रम्योक्तं याध्वेन " हितरमण भवति इति वा " (निह. २ । २ । २) इति । एव पुराकल्पमभिधाय प्रकृते योजयति-तथैवास्मिन्नित्यादिना । ' अपम ' यजमानः । शिष्ट स्पष्टम् । का पुनरमौ रुम्या तनूविति तामाह-
प्राणो वा अस्येति । प्राणापानादिपञ्चतयात्मकः क्रियाशक्त्यात्मकः ' प्राणः ' ' अस्य ' प्रजापतेरेव ' रुम्या तनूः ' अतस्तस्यापनमेव हृतं भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

तुष्टं रुक्मऽपुपदधाति । (त्य) असी वाऽआदित्युऽएण रुक्मोऽथ पु
ऽएणएतस्मिन्मुण्डले पुरुषः सुऽएण तुमेवैतदुपदधाति ॥ १७ ॥

(त्य) उत्तानमुपदधाति । (त्ये) एतद्वै देवाऽअद्भुवन्-यदि प्राऽइमावर्वा-
श्वाऽउपधास्यामः सर्वमेवेदं प्रथयतो बुधु पराञ्चो पराश्वावेव तप्स्य-
तो बुधु सम्युश्वावन्तुवेतवेतज्योतिर्भविष्यत्यथोऽअन्योऽन्युष्टुं हिष्टुं-
सिष्यतऽइति तेऽर्वाक्षमन्यमुपादधुः पराक्षमन्युष्टुं सुऽएण रश्मिभिर्वाद् तपति
रुक्मः प्राणैरेपुऽऊर्ध्वः पुरुषः प्राक्षमुपदधाति प्राद्दृष्टेपो-
ऽभिधीयते ॥ १८ ॥

तं रुक्मऽपुपदधाति । असी वाऽआदित्य एण रुक्मः । अय य एण एतस्मिन्मुण्डले पुरुषः-स
एणः । तमेवैतदुपदधाति ॥ १७ ॥

उत्तानमुपदधाति । एतद्वै देवा अद्भुवन्-यदि वाऽइमावर्वाश्वाऽउपधास्यामः-सर्वमेवेदं प्रथयतोः ।
ययु पराञ्चो । पराश्वावेव तप्स्यतोः । ययु मन्यर्था । अन्तरेवेतवेतज्योतिर्भविष्यति । अयो-
ऽअन्योऽन्यं हिंसिष्यत इति । तेऽर्वाक्षमन्यमुपादधुः, पराक्षमन्यम् । स एण रश्मिभिर्वाद् तपति
रुक्मः । प्राणैरेपुऽऊर्ध्वः पुरुषः । प्राक्षमुपदधाति । प्राद्दृष्टेपोऽभिधीयते ॥ १८ ॥

तस्य पुरुषोश्वावन्तुवेतवेतज्योतिर्भविष्यति विधाय स्तोत्रि-तं रुक्म इति । पो ' रुक्मः ' पुरुषस्यैव उपहितस्य
स्ये ' तन् ' हिरण्यं पुरुषमुपदधात् । आदित्यमण्डलान्तो द्वेष ' रुक्मः ' आदित्यमण्डलस्यैवो
हिरण्यः पुरुष भान्ते । अत एव ध्रुवते-'' एषोऽन्तर्दिशि हिरण्यं पुरुष-''-इति । " हिरण्यमष्टुहिरण्य-
केश आदणस्तसर्व एव मुक्ताः ''-इति च । स एवैव उपधीयमानो हिरण्यः पुरुषो रान्तस्ये आदित्य-
मण्डले तमेव पुरुषमुपहितवान् मन्तान्यर्थः ॥ १७ ॥

रुक्मोऽपुपदधाति । एतद्वै देवा अद्भुवन्-यदि प्राऽइमावर्वाश्वाऽउपधास्यामः-सर्वमेवेदं प्रथयतोः ।
ययु पराञ्चो । पराश्वावेव तप्स्यतोः । ययु मन्यर्था । अन्तरेवेतवेतज्योतिर्भविष्यति । अयो-
ऽअन्योऽन्यं हिंसिष्यत इति । तेऽर्वाक्षमन्यमुपादधुः, पराक्षमन्यम् । स एण रश्मिभिर्वाद् तपति
रुक्मः । प्राणैरेपुऽऊर्ध्वः पुरुषः । प्राक्षमुपदधाति । प्राद्दृष्टेपोऽभिधीयते ॥ १८ ॥

हिरण्यगर्भः समवर्ततामऽहुति । हिरण्यगर्भो ह्येषु समवर्तताम्रे भूतस्य जातः प्रतिरेकऽ आसीदित्येषु ह्यस्य सर्वस्य भूतस्य जातः प्रतिरेकऽ आसीत्स दाधार पृथिवीं आमुतेभामित्येष वै दिवं च पृथिवीं च दाधार कस्मै देवाय हविषा विधेमेति प्रजापतिर्वै कस्तुस्मै हविषा विधेमेत्येतत् ॥१९॥

(इ) द्रप्सश्चस्कन्द पृथिवीमुत्तु द्यामिति । (त्य) असौ वाऽआदित्यो द्रप्सः स दिवं च पृथिवीं च स्कन्दतीत्यमृमितीमामिमुं च योनिमुत्तु युश्च पूर्वं

“ हिरण्यगर्भः समवर्ततामे ”-इति । हिरण्यगर्भो ह्येषु समवर्तताम्रे । “ भूतस्य जातः प्रतिरेक आसीत् ”-इति । एष ह्यस्य सर्वस्य भूतस्य जातः प्रतिरेक आसीत् । “ स दाधार पृथिवीं आमुतेभाम् ”-इति । एष वै दिवं च पृथिवीं च दाधार । “ कस्मै देवाय हविषा विधेमे ”-(वा. सं. ११ । ४) इति । प्रजापतिर्वै कः । तस्मै हविषा विधेमेत्येतत् ॥ १९ ॥

“ द्रप्सश्चस्कन्द पृथिवीमुत्तु द्याम् ”-इति । असौ वाऽआदित्यो द्रप्सः । स दिवं च

एकं सर्वमण्डलात्मकं रुक्मम् ‘ अर्वाचम् ’ अधस्तात्निर्वीधम् ‘ तपाद्भुः ’ ‘ अन्य ’ पुरुष ‘ पराञ्च ’ पराङ्मुलमुत्तानमुपाद्भुर्देवतुषङ्गः । यस्मादेव तस्मादेव मण्डलात्मकः सूर्यो ‘ रश्मिभिः ’ किरणैः ‘ अर्वाङ् ’ अधोमुखः ‘ तपति ’ । स एष रुक्मात्मकः एषः प्राणात्मको मण्डलान्तरवर्ती ‘ पुरुषः ’ प्राणिना ‘ प्राणैः ’ सह ‘ उदूर्ध्वः ’ वर्तते । अत्र एवान्यत्रान्नात्म-‘ योऽसौ तपनुदेति न सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेति ’-(तै. भा. १ । १४ । १) इति । तस्य प्राङ्मुखत्वं विधाय त्वाति-प्राश्चमिति । ‘ तम् ’ उत्तान पुरुष ‘ प्राञ्चम् ’ प्राङ्मुखमुपदध्यात् । ‘ हि ’ यस्मादेव प्राङ्मुखः प्राक्छिरस्क. ‘ चोयते ’ तस्माद्विष्णवपुरुषस्यापि तस्याव युक्तम् । पुत्रकरणोपधानं प्रस्तुत्य एतत् सर्वं कात्यायनोऽप्यसूत्रयत्-‘ तस्मिन्नुक्तमत्र-विष्णु ब्रह्म-जहानमिति, उत्तान प्राञ्च हिरण्यपुरुषं तस्मिन् हिरण्यगर्भं इति ’-(का. श्रौ. सू. १७ । ७४ । ७९) हिरण्यगर्भो द्रप्सश्चस्कन्देति द्वाभ्यां हिरण्यमपुरुषमुपदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ १८ ॥

प्रथमो पादशोऽन्यथा व्याचष्टे-हिरण्यगर्भं इत्यादिना । हिरण्यगर्भो ह्येष इति ‘ एषः ’ हिरण्यपुरुषः सर्वमण्डलान्तर्वर्ती हिरण्यगर्भः, अपञ्चीकृतभूततत्कार्यानिष्पत्तौ परवेशरो हि हिरण्यगर्भः, स च हिरण्यपुरुष-मप्ये गर्भवदवस्थानात् ‘ हिरण्यगर्भः ’ इत्युच्यते । अयम् ‘ अग्रे ’ सृष्ट्यादौ हिरण्यगर्भाख्यः प्रजापतिः प्रथमं ‘ समवर्तत ’ प्रथमशरीरी जात इत्यर्थः । अत्र एवान्यत्र भूयते-‘ स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ’-इति । एष ह्यस्येत्यादि । ‘ एषः ’ खलु हिरण्यगर्भः ‘ अस्थ ’ ‘ सर्वश्च ’ भूतमीतिकालमकस्य ह्यस्य जगतः जातावस्थ एव सन् ‘ एकः ’ असाधारणः ‘ पतिः ’ नियन्ता ‘ आसीत् ’ । एष वै दिवं चेत्यादि । ‘ एषः ’ स्वस्वादिस्वात्मको हिरण्यगर्भो ‘ दिशम् ’ तुजोरु ‘ पृथिवीम् ’ भूमिं च प्रकाशमवर्षणादि-व्यापारेण ‘ दाधार ’ धृतवान् । कस्मै देवायेति । किंशब्दादिह निरुक्तानिपत्तकृत्स्नजगदात्मकावादीष्वप्य इति निर्वक्तुमशक्यः प्रजापतिरेवोच्यत एत्याह-प्रजापतिर्वै क इति ॥ १९ ॥

द्वितीयायुक्तमन्यथा व्याचष्टे-द्रप्सश्चस्कन्देति । असौ वा आदित्य इत्यादि । प्रजापतुदन्विक्तु किरणैः

ऽहुतीसं च लोकमसुं चेत्येतदुच्यो युञ्जेदुमेतुर्हि चीयते युञ्चादः पूर्वमचीय-
तेति समानं योनिमनु संचरन्तमिति समानुष्ठुं ह्येषुऽएतं योनिमनु संच-
रति द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्राऽहुत्यसौ वाऽआदित्यो द्रप्सो विशः सप्त
होत्रा असुं तदादित्यं दिक्षु प्रतिष्ठापयति ॥ २० ॥

द्वाभ्यामुपदधाति । द्विपायुजमानो युजमानोऽग्निर्वाहनमिर्वावित्यस्य
मात्रा तावत्तैर्वैनमेतदुपदधाति त्रिष्टुभ्यां त्रैष्टुभो ह्येषु सादयित्वा सुद-
दोहसाऽधिवदति तस्योक्तो वृष्टुः ॥ २१ ॥

पृथिवी च स्कन्दति । इत्यमर, इतीमाम् । “ इमं च योनिमनु यश्च पूर्वः ”-इति । इमं च
लोकमसुं चेत्येतद् । युञ्जेदुमेतर्हि चीयते, युञ्चादः पूर्वमचीयतेति । “ समानं योनिमनु सञ्चर-
न्तम् ”-इति । समानं ह्येष एतं योनिमनु संचरति । “ द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्राः ”-
(बा. सं. १३ । ५) इति । असौ वाऽआदित्यो द्रप्सः, विशः सप्त होत्राः । असुं तदादित्यं दिक्षु
मतिष्ठापयति ॥ २० ॥

द्वाभ्यामुपदधाति । द्विपायुजमानः । युजमानोऽग्निः । यावानग्निर्वावित्यस्य मात्रा-तावत्तैर्वैनमेतदु-
पदधाति । त्रिष्टुभ्याम् । त्रैष्टुभो ह्येषः । सादयित्वा सुददोहसाऽधिवदति । तस्योक्तो वृष्टुः ॥ २१ ॥

प्साति मञ्चपतीति ' द्रप्सः, ' असौ ' आदित्यः । ' सः ' ' दिवं च ' ' पृथिवीम् ' ' स्कन्दति '
गच्छति शोचयति वा । “ स्कन्दित्, गतिशोभणयोः ”-(धा. पा. भा. पृ. १००५) इति धातुः ।
स्कन्दनप्रकारविशेषमभिनयेन दर्शयति-इत्यमरमितिमांमिति । ' इति ' अनेनोर्ष्वगमनप्रकारेण ' अमर ' दिवं
व्याप्नोति । ' इति ' अनेन प्रकारेणाधोमुखैः किरणैः प्रकाशनेन ' इमां ' पृथिवीं व्याप्नोतीत्यर्थः ।

दितोऽप्यादमन्य व्याचष्टे-इमश्च योनिमिति । ' इमं ' च आहवनीवाह्यं ' योनिं ' ' यश्च पूर्वः ' वितो
गार्हपत्याह्यः । तदुभयं यावापृथिव्यात्मकमसावादित्यो व्याप्नोतीत्येतदर्थं वरतां व्याचष्टे-इमं च लोकमिति ।
लोकमरूपरूपतामसुवा वितिश्यरूपतामाह-अयौ इति । अपि च ' एतर्हि ' एतस्मिन् समये ' यद् ' ' इदम् '
' चीयते ' आहवनीवाह्यं स्थानम्, ' यश्चादः ' विप्रकृष्टे गार्हपत्याह्यं स्थानं ' पूर्वमचीयते ' एतदुभयं
दिरणमप्युत्तररूपः सूर्यो व्याप्नोतीत्यर्थः ॥

सुनीप्यादमन्य व्याचष्टे-समानं योनिमिति । समानं ह्येष इति । ' एषः ' सूर्यः ' समानम् ' एक-
विधम् ' एतम् ' ' योनिम् ' स्थानम्, ' अनु '-इत्य ' सञ्चरति ' प्राण्यां दिशि उषणेकेनैव मार्गेण प्रति-
दिशं सञ्चरतीत्यर्थः ॥

चतुर्पादमन्य व्याचष्टे-द्रप्सं जुहोमीति । तं सबन्तं ' द्रप्सम् ' प्राण्यां दिशुपन्तं तद्वतिरिक्तासु
सप्तसु दिक्षु ' जुहोमि ' प्रतिष्ठापयामि । लक्षणे अनेनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् (पा. सू. १ । ४ । ९०) । “ कर्म-
प्रवचनीयसुके दितीना ”-(पा. सू. २ । १ । ८) इति होत्राशब्दाद् द्वितीया ॥ २० ॥

मन्त्रस्त्वित्यमर इति-द्वाभ्यामिति । व्याख्यातव्यमेतद् । मन्त्रगतच्छन्दोद्देशरेण स्तौति-त्रिष्टुभ्या-
मिति । आदित्यस्य त्रैष्टुमत्वं प्राक्प्रतिपादितम् । सादयित्वेत्यादिकं प्रागुक्तार्थम् ॥ ११ ॥

(३) अथ साम गायति । (त्पे) एतद्वै देवाऽएतं पुरुषमुपधाय तमे-
तादृशमेवापश्यन्त्यथैतच्छुष्कं फलकम् ॥ २२ ॥

(न्ते) तेऽब्रुवन् । (ह्यु) उप तज्जानीत युथाऽस्मिन्पुरुषे वीर्यं दधामेति
तेऽब्रुवंश्चेतपध्वमिति चित्तिमिच्छतेति वाष तदब्रुवंस्तुदिच्छत अथा
ऽस्मिन्पुरुषे वीर्यं दधामेति ॥ २३ ॥

ते चेतयमानाः । (५) एतत्सामापश्यंस्तुद्गायंस्तुदस्मिन्वीर्यमदधुस्तु-
थैवास्मिन्नपमेतदधाति पुरुषे गायति पुरुषे तद्वीर्यं दधाति चित्रे गायति
सर्वाणि हि चित्राण्यग्निस्तुमुपधाय न पुरस्तात्परीयाष्ट्रेन्माऽपमग्नि-
हिंसदिति ॥ २४ ॥

चित्रसामगानम् ।

अथ साम गायति । एतद्वै देवाऽएतं पुरुषमुपधाय तमेतादृशमेवापश्यन्-पर्यैतच्छुष्कं फलकम् २२
तेऽब्रुवन्-उप तज्जानीत-यथाऽस्मिन्पुरुषे वीर्यं दधामेति । तेऽब्रुवन्-चेतपध्वमिति-चित्तिमिच्छ-
तेति वाष तदब्रुवन् । तदिच्छत-यथाऽस्मिन्पुरुषे वीर्यं दधामेति ॥ २३ ॥

ते चेतयमाना एतत्सामापश्यन् । तद्गायन् । तदस्मिन्वीर्यमदधुः । तथैवास्मिन्नपमेतदधाति ।
पुरुषे गायति । पुरुषे तद्वीर्यं दधाति । चित्रे गायति । सर्वाणि हि चित्राण्यग्निः । तमुपधाय न
पुरस्तात्परीयात्-नेन्माऽपमग्निहिंसदिति ॥ २४ ॥

पुरुषोपधानाङ्गत्वेन सामगान विधत्ते-अथ साम गायतीति । ' अथ ' -शब्दे हिष्मन्पुरुषोपधानान-
न्तर्ये । तस्य सामगायनस्य पुरुषगतवीर्योपधानहेतुत्वमाह्वायिकया प्रतिपादयति-एतद्वा ह्यादिना । एतस्मिन्
खलु समये ' देवाः ' ' पुरुष ' ' हिष्मन्पुरुष ' ' उपधाय ' ' तम् ' ' पुरुषम् ' ' एतादृशमेव ' ' एवरूपमेव ' ' अप-
श्यन् ' । कीदृशमिति तदाह-पर्यैतदिति । ' यथा ' खलु ' एतत् ' ' शुष्कम् ' नीरस ' फलकम् ' काष्ठ-
मयम्, तदग्निर्वीर्यमेवापश्यन्नित्यर्थः ॥ २२ ॥

ततः ' ते ' देवाः अन्योऽन्वम् ' अब्रुवन् ' ' यथाऽस्मिन् पुरुषे ' ' वीर्यम् ' प्राणादिलक्षणं ' दधाम '
स्थापयाम, तत्प्रकारं हे देवाः । यूपम् ' उपजानीत ' । एतदालोच्य ' ते ' देवाः पुनः ' अब्रुवन् ' उपधाहेतु-
त्वेन ' चेतपध्वमिति ' । एतदालोच्य कृतिः स्वयं व्यापष्टे-चित्तिमिच्छतेति । चित्तिस्त्र ज्ञानविशेषः । किमर्थं
चेतपध्वमिति प्रार्थयत इत्याशङ्क्य तस्य प्रयोजनमुक्तम्-तदिच्छतेति । ' यथा ' खलु ' अस्मिन् ' शुष्क-
फलकवनीरसे ' पुरुषे ' ' वीर्यम् ' स्थापयाम तमुपधायभिच्छतेत्यर्थः ॥ २३ ॥

एवं परस्परालोच्य ' चेतयमानाः ' योमोऽपमानाः ' ते ' देवाः वीर्योपधानार्थम् ' एतत् सामापश्यन् ' ।
इष्ट्वा च ' तत् ' साम ' अगायन् ' तेन च ' अस्मिन् ' हिष्मन्पुरुषे वीर्यम् ' अस्थापयन् ' । इत्थं साम-

(त्य) अथ सर्पनामैरुपतिष्ठते । (त) इमे वै लोकाः सर्पास्तु हानेन
सुर्वेण सर्पन्ति यदिदं किं च सुर्वेषामु हैषु देवानामात्मा बुद्धिस्तु
देवाऽ एतमात्मानमुपधायाविभयुर्वहे नऽ इमे लोकाऽ अनेनात्मना न
सुर्वेयुरिति ॥ २५ ॥

तुऽएतानि सर्पनामान्यपश्यन् । (इयँस्ते) तैरुपातिष्ठन्त तैरस्मा-
ऽइमँल्लोकानस्यापयँस्त्तैरनमयन्यदुनमयँस्तुस्मात्सर्पनामानि तयैवैतद्यु-
जमानो यत्सर्पनामैरुपतिष्ठतऽइमँतुवास्माऽएतल्लोकान्त्स्थापयतीमँलो-
कान्नमयति तयो हास्यैतुऽएतेनात्मना नु सर्पन्ति ॥ २६ ॥

अथ सर्पनामैरुपतिष्ठते । इमे वै लोकाः सर्पाः । ते हानेन सर्वेण सर्पन्ति-यदिदं किं च । सर्वेषामु
हैष देवानामात्मा-यद्बुद्धिः । ते देवा एतमात्मानमुपधाया-अविभयुः-यद्वै न इमे लोका अनेनात्मना
न सर्वेयुरिति ॥ २५ ॥

तुऽएतानि सर्पनामान्यपश्यन् । तैरुपातिष्ठन्त । तैरस्माऽइमँल्लोकानस्यापयन् । तैरनमयन् ।
यदनमयन् तस्मात्सर्पनामानि । तयैवैतद्यजमानो यत्सर्पनामैरुपतिष्ठते-इमानेवास्माऽएतल्लोकान्त्स्थाप-
यति । इमँल्लोकान्नमयति । तयो हास्यैतुऽएतेनात्मना न सर्पन्ति ॥ २६ ॥

गायनस्य बीर्नाधानहेतुतामाह्वयाधिकया प्रतिपाद्य तद्दृष्टान्तेनेदानीमपि पुरुषतामगायनस्य तदेतुतामाह-
तयैवास्मिन्निति । यथा देवाः ' तयैव अयम् ' यजमानः, सिद्धमन्यन् । पुरुषे गायतीति । ' पुरुषे '
अन्वारब्धे सति ' तन् ' साम गातव्यं ' तन् ' तथा सति तस्मिन् हिरण्यपुरुषे सामलक्षणं ' यैर्वेण '
स्थापितवान् मवति । चित्रे गायतीति । चित्रलिङ्गके मन्त्रे " चित्रं देवानाम् " -इत्यादिके । तदुक्तं कर्क-
भाष्ये- " पुरुषे चित्रे साम गायति " -इति कात्यायनेन पुरुष इति सप्तमीनिर्देशादालम्बे ' पुरुषे ' ' चित्रे '
चित्रलिङ्गके मन्त्रे साम ' गायति ' (का. धौ. सू. १७ । ७६) इति । सर्वाणि हीत्यादि । लोके पावन्ति
हि ' चित्राणि ' विचित्ररूपाणि सन्ति तत्सर्वसमुदायरूपधित्यः ' अग्निः ' अतश्चित्रे गातं युक्तमिति । समुप-
धायेत्यादि । ' तन् ' हिरण्यपुरुषम् ' उपधाय ' ' न पुस्तात् परितोन् ' पूर्वस्यां दिति नातिक्रमेत् ।
परिगमने हि अयमग्निः ' मा हिनसत् ' मा हित्याद् नैव बाधेत । हिनस्तेर्लैटि अडागमः (पा. सू. १ ।
४ । ९४) इति ॥ २४ ॥

अथ यजमानकर्तृकं पुरुषस्योपस्थानं विचरते-अथ सर्पनामैरिति । " नमोऽस्तु सर्वेभ्यः " -इत्याद्याः सर्प-
नामाह्वया मन्त्राः । सुर्वितं हि- " उपतिष्ठते यजमानो नमोऽस्त्विति " - (का. धौ. सू. १७ । ७८) इति ।
अथैतद् सर्पनामभिस्संस्थानं लोकत्रयस्थापनहेतुत्वेनाह्वयाधिकया प्रतिपादयति-इमे वै लोका इत्यादिना ।
' यदिदम् ' लोकत्रयवर्ति किमपि प्राणिजातमस्ति, ' अनेन ' ' सर्वेण ' इदं ब्रुथिव्यादयः ' ते ' ' लोकाः '
' सर्पन्ति ' तस्मात् सर्पणनिमित्तात् सर्पशब्दाभिधेया लोका इत्यर्थः । तथा चित्वाशिरिति यदस्ति एष एव सुडु

यद्देवु सर्पनामैरुपतिष्ठते । (व) इमे वै लोकाः सर्गा यदि किञ्च
 सुपत्येष्वेव तद्भोक्त्रेषु सर्पति तद्यत्सर्पनामैरुपतिष्ठते येवेषु लोकेषु नाश्रा
 यो व्यञ्जरो वा शिमिदा तदेवैतत्सर्वथं शमयति ॥ २७ ॥

नमोऽस्तु सर्पेभ्यः । (भ्यो) ये के च पृथिवीमनु । येऽअन्तरिक्षे ये
 दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः इति यऽएवेषु त्रिषु लोकेषु सर्पास्तेभ्यऽ एत-
 द्भुमस्क्रोति ॥ २८ ॥

यद्देव सर्पनामैरुपतिष्ठते । इमे वै लोकाः सर्गाः । यदि किञ्च सर्गा-एष्वेव तद्भोक्त्रेषु सर्पति ।
 तद्यत्सर्पनामैरुपतिष्ठते-एवेषु लोकेषु नाश्रा, यो व्यञ्जरो, वा शिमिदा-तदेवैतत्सर्वं शमयति ॥ २७ ॥

“ नमोऽस्तु सर्पेभ्यो, ये के च पृथिवीमनु, येऽअन्तरिक्षे, ये दिवि, तेभ्यः सर्पेभ्यो
 नमः ”- (वा. सं. १३ । ६) इति । यऽएवेषु त्रिषु लोकेषु सर्गाः-तेभ्य एतद्भुमस्क्रोति ॥ २८ ॥

वाऽइषवो यातुधानानामिति । यातुधानप्रेषिता इके दशन्ति ये वा
व्युनस्पृतीः ॥ २९ ॥ ये वाऽवदेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमऽइति ये चैव
व्युनस्पृतिषु सर्पां ये चावदेषु शेरते तेभ्यऽएतन्नमस्करोति ॥ २९ ॥

ये वाऽग्नी रोचने दिवः । (वो) ये वा सूर्यस्य रश्मिषु ॥ येषामप्सु सद-
स्कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमऽइति यत्र यत्रैतं तदेवैभ्यऽएतन्नमस्करोति नमो
नमऽ इति यज्ञो वै नमो यज्ञेनैवानेतन्नमस्कारेण नमस्पति तस्माद् इ
नायक्षिपुं ह्यायन्नमस्तऽइति यथा हेनं ह्यायन्नमस्तऽइति तादृक् तत् ॥ ३० ॥

“ या इषवो यातुधानानाम् ”-इति । यातुधानप्रेषिता इके दशन्ति । “ ये वा व्यु-
नस्पृतीः ॥ २९ ॥ ये वाऽवदेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ”-(वा. सं. १३७) इति । ये
चैव व्युनस्पृतिषु सर्पां, ये चावदेषु शेरते, तेभ्य एतन्नमस्करोति ॥ २९ ॥

“ ये वाऽग्नी रोचने दिवो ये वा सूर्यस्य रश्मिषु ॥ येषामप्सु सदस्कृतं तेभ्यः
सर्पेभ्यो नमः ”-(वा. सं. १३१ । ८) इति । यत्र यत्रैतं-तदेवैभ्य एतन्नमस्करोति । नमो नम
इति । यज्ञो वै नमः । यज्ञेनैवानेतन्नमस्कारेण नमस्पति । तस्माद् इ नायक्षिपुं ह्याय-
न्नमस्ते-इति । यथा हेनं ह्यायन्नमस्त इति । तादृक् तत् ॥ ३० ॥

द्वितीयं मन्त्रमन्युस व्याचष्टे-या इषव इति । यातुधानप्रेषिता इति । ‘ यातुधानः ’ राज्ञीः ‘ प्रेषिताः ’
प्रेषिताः खलु ‘ एके ’ सर्पाः ‘ दशन्ति ’ सादन्ति । “ दंश / दशने ”-(वा. पा. म्वा. प. १०१४)
“ दंशतश्चरुषां शशि ”-(पा. सू. १ । ४ । २९) इति नलोपः । अतस्ते ‘ यातुधानानाम् ’ ‘ इषवो ’
बाणाः, ईदृक्व्याच ये ‘ सर्पाः ’ ‘ ये वा व्युनस्पृतीः ’ ‘ अनु-’-लक्ष्य व्युनस्पृतिषु वर्चन्ते, ‘ अवदेषु ’
विदेषु ‘ शेरते, ’ ‘ ये ’ सर्पाः ‘ तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ’ ‘ इति ’ अनेन मन्त्रेण नमस्कारः कियत्
इत्यर्थः ॥ २९ ॥

तृतीयं सर्पनाममन्त्रमन्युस मन्त्रप्रवक्तार्यं व्याचष्टे-ये वाऽग्नी इति । सर्वत्र ‘ वा ’-शब्दधार्ये । ‘ दिवो ’
पुनोक्तस्य सम्बन्धिनि ‘ रोचने ’ रोचमाने स्थाने ‘ ये ’ च ‘ अग्नी ’ सर्पाः ‘ सूर्यस्य रश्मिषु ’ च ये वर्तन्ते,
‘ वेचं ’ सर्पाणाम् ‘ अप्सु ’ उदकमध्ये ‘ सदः ’ सदने स्थानं ‘ छतम् ’ अस्ति, ‘ तेभ्यः सर्पेभ्यो नम इति ।
यत्र यत्रैत्यादि । मन्त्रप्रवक्तार्यवर्कयनम् । ‘ यत्र यत्र ’ देशे ‘ एते ’ सर्पाः वर्तन्ते, ‘ तद् ’ तत्र ‘ एव ’
‘ एभ्यः ’ सर्पेभ्यो नमो नम इति त्रिवचनि मन्त्रेषु पठितानां नमःशब्दानां बहुमहार्था पुनरुक्तिः । ‘ नमो
नम इति ’ पुनः पुनर्नमःशब्दप्रयोगेण एतन्नमस्करोति । नमस्कारं स्तौति-यज्ञो वै नम इति । देवतोरेद्येन
इत्यन्त्यागो ‘ यज्ञः ’ स यथा देवानां प्रीतिकरत्नद्रवमस्कारोऽसीति तस्य यज्ञात्मकता । तथा च यज्ञात्मकेनैव
नमस्कारेण ‘ एतान् ’ सर्पान् ‘ नमस्पति ’ पूजयति । नमसः पूजायामर्थे “ नमो बरिव ”-(पा. सू. ३ । १ ।
१९) इति ऋच् । प्रासङ्गिकं किञ्चिदाह-तस्मादिदं । परधादेवं नमस्कारप्रतिपादको नमःशब्दोऽपि यज्ञा-
त्मकः प्रयुज्यते, ‘ तस्माद् ’ एव कारणाद् ‘ अयक्षिपुं ’ यज्ञानर्हं, हे देवदत्त । नमस्तुभ्यमित्येवं ‘ न ह्यायन् ’ ।

(त्रि) त्रिभिरुपतिष्ठते । त्रय इमे लोका ऽअथो त्रिवृदग्निर्ध्रुवानग्निर्ध्रु-
वत्यस्य मात्रा तावतैवास्माऽएतदिमाँड्लोकान्स्थापयत्यथो तावतैवैत-
दिदृथँ सर्वथँ शमयति त्रिष्टुष्टुपतिष्ठते त्रिष्ठन्तीव वाऽइमे लोका ऽअथो
त्रिष्ठन्ये व्यीर्यवत्तरः ॥ ३१ ॥

(रोऽथे) अथैनमुपविश्याभिजुहोति । (त्या) आज्येन पञ्चगृहीतेन
तस्योक्तो बन्धुः सर्वतः परिसर्पथँ सुर्वाभ्य ऽएवैनमेतद्दिग्भ्योऽन्नेन
प्रीणाति ॥ ३२ ॥

त्रिभिरुपतिष्ठते । त्रयइमे लोकाः । अथो त्रिवृदग्निः । पावानग्निर्वत्यस्य मात्रा-तावतैवास्मा
ऽएतदिमाँड्लोकान्स्थापयति । अथो तावतैवैतदिदं सर्वं शमयति । त्रिष्टुष्टुपतिष्ठते । त्रिष्ठन्ती
वाऽइमे लोकाः । अथो त्रिष्ठन् वीर्यवत्तरः ॥ ३१ ॥

अथैनमुपविश्याभिजुहोति । आज्येन पञ्चगृहीतेन । तस्योक्तो बन्धुः । सर्वतः परिसर्पम् ।
सर्वाभ्य एवैनमेतद्दिग्भ्योऽन्नेन प्रीणाति ॥ ३२ ॥

कथं तर्हि ब्रूयात् । 'मो देवदत्त । नमस्ते' इत्येव ब्रूयात् । तस्य वचनस्य यद्विपत्त्वमाविष्करोति-यथा हैनमिति ।
'यथा' खलु 'एनम्' अतिथि 'ब्रूयात्' 'यज्ञस्ते' कल्पित इति 'तादृक्' तत्सदृशमेव 'तत्' नमस्त
इति वचनम् ॥ ३० ॥

मन्त्रस्य त्रिसख्यामुपजीव्य स्तौति-त्रिभिरुपतिष्ठत इति । 'त्रय इमे लोकाः' पृथिव्यादयः, अतस्त-
त्सख्ययामन्त्रत्रिवमित्यर्थः । अथो त्रिवृदग्निर्ध्रुवाना मन्त्रत्रिवत्यस्य प्रयोजनान्तरप्रतिपादनम् । त्रिवृदग्नि-
र्ध्रुवानादिक प्राग्व्याख्यातम् । तावतैवास्मा इति । 'अस्मै' हिण्यमपुरुषाय 'तावता' तास्याग्नेः परिमाणे-
नैव 'इमान्' लोकान् 'एतद्' एतेनोपस्थानेन 'स्थापयति' 'अथो' अपि च 'तावता' तत्परिमाणेन
'एव' 'इदं सर्वम्' जगत्तेनोपस्थानेन 'शमयति' । तत्रोपस्थानं तिष्ठता कर्त्तव्यमिति स्थितिगुणं विधाय
स्तौति-त्रिष्टुष्टुपतिष्ठत इति । ऊर्ध्वाकारेणोपस्थानात् 'त्रिष्ठन्तीव' खलु 'इमे लोकाः' । 'अथो'
अपि च उपविष्टासुपुश्यात् 'त्रिष्ठन्' खलु पुरुषो 'वीर्यवत्तरः' अतिशयितवीर्यान्, तस्मादुपस्थानस्य
त्रिष्ठन्कर्त्तव्यता युक्तेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

अभिद्रोम विघत्ते-अथैनमिति । उपस्थानानन्तर्यम् 'हाण' -शब्दार्थः । 'एनम्' हिण्यमपुरुषम्
'अभिजुहोति' अमितः सर्वासु दिक्षु उपरिहीमेन सङ्कुर्यात् । तत्र द्रव्यं विधे-आज्येनेति । आहुतिपच-
कार्यं पञ्चगृहीतमस्य बुधि गृहीत्वा तेनाभिजुह्यादित्यर्थः । तस्योक्त इति । तस्य पञ्चसङ्ख्यामुक्तवस्य स्तावको
वाक्यशेषः प्रागाभ्यातः (श. सू. ७।२।३।९) इत्यर्थः । सर्वतः परिसर्पमिति । 'सर्वतः' सर्वासु दिक्षु
'परिसर्पम्' तां तां दिशः परिक्रम्य 'आभीक्ष्ण्ये णमुल्' च-(पा. सू. ३।४।२२) इति णमुल् । परिसर्पणस्य
प्रयोजनमाह-सर्वाभ्य इति । 'सर्वाभ्यो' दिग्भ्यः सकाशाद् 'एनम्' पुरुषम् । शतमन्यत् ॥ ३२ ॥

बुद्धेनमभिजुहोति । (त्ये) एतद्दे देवाऽएतमात्मानमुपधायाविभयुर्बुद्धे नऽ
इममिह उक्षांशसि नाश्र नु हन्युडिति तऽएतामाशोघान्प्रतिसदानपश्यन्
कृणुष्व पाजः प्रसितिं नु पृथ्वीमिति राक्षोघा वै प्रतिसरास्तऽएतैः प्रतिसरैः
सुर्वाभ्यो दिग्भ्यो उक्षांशसि नाश्रऽअपहत्याभयेऽनाश्रऽएतमात्मानं
सुमस्कुर्वत तयैवैतद्यजमानऽएतैः प्रतिसरैः सुर्वाभ्यो दिग्भ्यो उक्षांशसि
नाश्रऽअपहत्याभयेऽनाश्रऽएतमात्मानं सुंस्क्रुते ॥ ३३ ॥

(तऽ) आज्येन जुहोति । वज्रो वाऽआज्यं वज्रेणैवैतद्दक्षांशसि नाश्रऽअप-
हन्ति पञ्चगृहीतेन पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चऽर्तव संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्वा-
वानग्निर्वावत्यस्य मात्रा तावतैवैतद्दक्षांशसि नाश्रऽअपहन्त्याग्नेयीभिरग्निर्व-
ज्योती रक्षोघाऽग्निर्बैतद्दक्षांशसि नाश्रऽअपहन्ति त्रिष्टुम्भिर्वज्रो वै त्रिष्टु-
वज्रेणैवैतद्दक्षांशसि नाश्रऽअपहन्ति सर्वतः परिसुर्पथं सुर्वाभ्यऽपुवैत-
दिग्भ्यो उक्षांशसि नाश्रऽअपहन्ति ॥ ३४ ॥

बुद्धेनमभिजुहोति । एतद्दे देवा एतमात्मानमुपधायाविभयुः—यद्दे न इममिह रक्षांसि नाश्र न
हन्युडिति । तऽएतान् राक्षोघान्प्रतिसरानपश्यन् । “ कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीम् ”—
(वा० सं० १३ । ९—१३) इति । राक्षोघा वै प्रतिसराः । तऽएतैः प्रतिसरैः सर्वाभ्यो दिग्भ्यो
रक्षांसि नाश्र अपहत्याभयेऽनाश्रऽएतमात्मानं समस्कुर्वत । तयैवैतद्यजमान एतैः प्रतिसरैः सर्वाभ्यो
दिग्भ्यो रक्षांसि नाश्र अपहत्याभयेऽनाश्रऽएतमात्मानं संस्क्रुते ॥ ३३ ॥

आज्येन जुहोति । वज्रो वाऽआज्यम् । वज्रेणैवैतद्दक्षांसि नाश्रऽअपहन्ति । पञ्चगृहीतेन ।
पञ्चचितिकोऽग्निः । पञ्चऽर्तवः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । यावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा—तावतैवैत-

मन्त्रविपर्ययमुब्रवीति—बुद्धेनमिति । “ कृणुष्व पाजः ”—इत्याद्यान् राक्षोघान्पञ्च मन्त्रान् विधातुमाह्या-
पिकामाह—एतद्दे देवा इति । यद्दे न इममिति । ‘ नः ’ अन्माकम् ‘ इमम् ’ आत्मानम् ‘ इह ’ अस्मिन्-
वसरे ‘ नाश्र ’ ‘ रक्षांसि ’ ‘ एत ’ देवेषामेन ‘ न हन्युः ’ स एतावः क इति विधायितवन्त इत्यर्थः ।
राक्षोघान् प्रतिसरानित्यादि । राक्षोघान्प्रति अन्नरूपेण सन्ति गच्छन्तीति ‘ प्रतिसराः ’ ‘ कृणुष्व
पाजः ’ इत्याद्या मन्त्राः । अत एव ते रक्षोघान्नसम्बन्धाद् ‘ राक्षोघाः ’ । प्रसिद्धौ ‘ वै ’—शब्दः, सा च
“ अस्तासि विष्य रक्षसस्तगिष्ठैः ”—इत्यादिमन्त्रवर्गाश्चक्षेपा । तयैवैतादित्यादिका उक्तार्थेऽष्टान्तमुखेनाभिहित-
मन्त्रविधिः ॥ १३ ॥

मन्त्रशाव रक्षोघान्नदेवतां प्रतिगाप द्रव्यमुखेनाति तद प्रतिगदयति—वज्रो वा इति । “ शृतं छद्मं वै
देवा वनं ह्वा सोमपश्यन् ”—(शं. सं. (१२१२) इति वैश्वदेविके प्रतिदं पूतस्य इत्युक्तत्वेन ‘ वै ’—शब्दो

पश्चाद्भ्येः प्राडासीनः । (त्रोऽथो) अथोत्तरतो दक्षिणाऽथ पुरस्तात्प्रत्य-
ङ्ङ्य जघनेन परीत्य दक्षिणत उदङ्ङ्हासीनस्तद्दक्षिणावृत्तञ्चि देवत्रा-
ऽपानुपरीत्य पश्चात्प्राडासीनस्तुथो हास्येतत्प्रागेव कर्म कृतं भवति ॥३५॥

(त्य)अथ सुचाऽनुपदधाति । वाहू वै सुचौ वाहूऽपवास्मिन्नेतत्प्रतिदधाति ।

द्रक्षांसि नाभ्या अपहन्ति । आग्नेयीभिः । अग्निर्वै ज्योती रसोदा । अग्निर्वैदद्रक्षांसि नाभ्या अपहन्ति ।
त्रिष्टुम्भिः । बज्रो वै त्रिष्टुप् बज्रेणैवैदद्रक्षांसि नाभ्या अपहन्ति । सर्वतः परिसर्पम्-सर्वाम्भ
एवैकहिगम्भो रक्षांसि नाभ्या अपहन्ति ॥ ३४ ॥

पश्चाद्भ्येः प्राडासीनः । अथोत्तरतो दक्षिणा । अथ पुरस्तात्प्रत्यङ् । अथ जघनेन परीत्य
दक्षिणत उदङ्ङ्हासीनः । उदक्षिणावृत् । तद्धि देवत्रा । अथानुपरीत्य पश्चात् प्राडासीनः । तयो
हास्येतदप्रागेव कर्म कृतं भवति ॥ ३५ ॥

अथ सुगिष्टकाद्दपोपधानम् ।

अथ सुचा उपदधाति । वाहू वै सुचौ । वाहूऽपवास्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । ते यत्सुचौ भवतः-

दोनपति । एता आग्नेयाग्निष्वाहाहेतुन्वाद्ब्रह्मन् । पश्चत्तैवः संवत्सर इति । हेमन्तदिशिःसरोः समासाग्नि-
प्रायेण । तावर्तैर्वदद्रक्षांसीति । वप्रांत्प्रागेवैदद्रक्षांसि त्रिष्टुम्भेऽद्विस्तारवप्रांत्प्रागेण ' एतद् ' एतेन कर्मणा ' नाभ्या '
' रक्षांसि ' नाभ्यापति । मन्त्रेवैत्राद्भ्येण प्रशंसति-आग्नेयीभिरिति । अग्निर्वैत्रा यातः ता आग्नेयः,
" अग्नेर्दृक् "-(पा. सू. ४ । २ । ३१) " उदङ्ङागम् " (पा. सू. ४ । १ । १९) इति वाग् ।
एतद्भ्येण सौति-त्रिष्टुम्भिरिति । बज्रो वै त्रिष्टुविति । एतेण सहोपपन्नकालीनेतिवात्रवात्प्रत्यपवाहू-
एतेषु त्रिष्टुमो ब्रह्मन् । परिसर्गप्रकारं त्रिष्टुम्भिरिति परिसर्गमन्य सौति-पर्वतः परिसर्पमिति ।
उक्तार्थेनन् ॥ ३४ ॥

पश्चाद्भ्येः रथादिना परिसर्गप्रकारतो निरूप्यते । ' अथे ' प्रथमं ' पश्चत् ' प्रतीत्यां द्विदि प्राह्नुम्भ
उपविष्टः सन् प्रथमेन मन्त्रेण पुरवमभितुहोति । ' अथ ' उक्तप्रागे ' दक्षिणा ' -मुख उपविष्टः सन्
द्वितीयेन मन्त्रेणभितुहोति । ' अथ पुरस्तात् ' प्रागां द्विदि ' प्रत्यङ् ' मुख उदक्षिण्मूर्तौनेन मन्त्रेण । ' अथ '
परेण त्रिष्टुम्भिरिति ' जघनेन ' परीत्य ' पुरवत्य पश्चाद्भ्येण परीत्य ' दक्षिणत ' दक्षिणत्यां द्विदि
' उदङ् ' मुख उदक्षिण्मूर्तौनेन मन्त्रेणभितुहोति । तद्दक्षिणावृत्तिदि । एवं द्विप्रागे सति होमस्य प्रादक्षिण्येन
द्विदिप्रागा भवति । ' एतद् ' सत्तु प्रादक्षिण्यं ' देवत्रा ' देवत्तन्त्रिदि कर्मणि योमेपन् । ' अथ ' अथ-
न्तरन् ' अनुपरीत्य ' दक्षिणदिक्कहावाद् प्रतीर्षोदिता गन्धा तत्र ' प्राडासीनः ' पश्चमेन मन्त्रेणभितुहू-
यन् । एतेन सति द्वि ' अथ ' पदनाथस्य ' एतद् ' अग्निहोमास्यं कर्म ' प्राक् ' अथर्वगं ' कृतम् '
' भवति ' इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

सुचोपधान विवर्ते-अथ सुचारिति । एतद् प्रशंसति-वाहू वा इति । " उदङ्ङागो इत्य उदङ्ङा

१-दक्षिण दक्षिणः । ४०-ओ० सू० १० । ८० । २-पश्चत्तैव-वे । ४०-ओ० सू० १० । ८१ । ३-उत्तर सुचोपध
रथ्येः । ४०-ओ० ११० । ८३ ॥

ते यत्सुचौ भवतः सुचौ हि बाहूऽइवमेव कपुच्छलमयं दण्डो द्वे भवतो द्वौ
हीमौ बाहू पार्श्वतऽञ्जुपदधाति पार्श्वतो हीमौ बाहू ॥ ३६ ॥

कार्भ्यर्ममयीं दक्षिणतऽञ्जुपदधाति । (त्ये) एतद्वै देवाऽअविभयुर्यद्वै
नो यजं दक्षिणतो उक्षार्थसि नाद्रा नु हन्युति ति तुऽएतत्थं रक्षोहृणं वुन-
स्पतिमपश्यन्कार्भ्यर्मं तुऽएतेन वुनस्पतिना दक्षिणतो उक्षार्थसि नाद्रा
ऽअपहत्याभयेऽनाद्रुऽएतं यजुमतन्वत तथैवेतद्यजमान एतेन वुनस्प-
तिना दक्षिणतो उक्षार्थसि नाद्राऽअपहत्याभयेऽनाद्रुऽएतं यजं तनुत-
ऽआज्येन पूर्णा भवति वुज्रो वाऽआज्यं वुज्रेणैवेतद्दक्षिणतो उक्षार्थसि
नाद्रा ऽञ्जुपदहन्ति ॥ ३७ ॥

सुचौ हि बाहू-इवमेव कपुच्छलम्, अयं दण्डः । द्वे भवतः । द्वौ हीमौ बाहू । पार्श्वत उपदधाति ।
पार्श्वतो हीमौ बाहू ॥ ३६ ॥

कार्भ्यर्ममयीं दक्षिणत उपदधाति । एतद्वै देवा अविभयुः-यद्वै नो यजं दक्षिणतो रक्षांसि नाद्रा
न हन्युरिति । तऽएतं रक्षोहृणं वनस्पतिमपश्यन्-कार्भ्यर्मम् । तऽएतेन वनस्पतिना दक्षिणतो रक्षांसि
नाद्रा अपहत्याभयेऽनाद्रुऽएतं यजुमतन्वत । तथैवेतद्यजमान एतेन वनस्पतिना दक्षिणतो रक्षांसि
नाद्रा अपहत्याभयेऽनाद्रुऽएतं यजं तनुते । आज्येन पूर्णा भवति । वज्रो वाऽआज्यम् । वज्रेणैवेतद्द-
क्षिणतो रक्षांसि नाद्रा अपहन्ति ॥ ३७ ॥

सन्धः '—इत्यादिद्युन्तरप्रसिद्धेः सुचोर्बाहुरूपता । तथा सति ' एतत् ' एतेन सुगुणधानेन ' अस्मिन् '
हिष्मपपुर्ये ' बाहू ' एव ' प्रतिदधाति ' सन्दधाति । सुचोर्बाहुरूपताप्रतिदिग्मभिनयेन दर्शयति-इदमेवेति ।
' इदमेव ' इत्यादि प्रसक्तिक्रमेण द्यपमानेन ' कपुच्छलं ' सुगुणस्यानीयम् । ' अयम् ' एव बाहुदण्डः सुगु ' दण्डः '
अतः सुगुणताऽनयोः प्रत्यङ्गतिद्वेष्यः । द्विगमन्त्य स्तीति-द्वे भवत इति । दक्षिणोत्तरपार्श्वयोस्तदुपधाने
विधेय-पार्श्वत इति । तत्र हेतुनाह-पार्श्वतो हीनि ॥ ३६ ॥

तत्र च दक्षिणपार्श्वे उपधेयायाः सुचो रक्षविशेषं विधत्ते-कार्भ्यर्ममयीमिति । कार्भ्यर्ममयीण्येन निर्दिता सुधु
' कार्भ्यर्ममयी ' । सुवस्तप्रकृतितामाह्वयानिकया प्रतिशदयति-एतद्वा इत्यादिना । वनस्पतिमपश्यन्निति ।
कार्भ्यर्ममयीं ' वनस्पतिर्म् ' इति सम्बन्धः । निहमन्त्यत् । सुधु आज्येन पूर्णं विधाव स्तीति-आज्येन
पूर्णा भवतीति ॥ ३७ ॥

१-कार्भ्यर्ममयीं दक्षिणतः पानिद्वयगुणयोः बाहुमती पार्श्वतो वा सामर्थ्यं इदमर्थममेवेति । का. धी. सू. १०।४२ ।

२-कार्भ्यर्म, कार्भ्य, धीर्वा, गन्धार्थः इति धर्मात्कार्भ्यः । ' इत्येव ' ' सम्बन्धी ' इति प्रसिद्धो ह्युच्यते ।

(न्त्य) अग्रोदुम्बरीमुत्तरतऽवपदधाति । (त्यू) ऊर्वे उरसऽउदुम्बुरऽऊर्ज-
मेवास्मिन्नेतद्द्रुसं दधाति दध्या पूर्णा भवति उरसो वै दधि उरसमेवास्मिन्ने-
वदधाति ॥ ३८ ॥

शुद्धेव सुचाऽवपदधाति । प्रजापतेर्विस्रस्तस्याग्निस्तेज आदाय दक्षिणा-
ऽकर्पत्सोऽत्रोदरमयत्कृद्भोदरमत्तस्मात्कार्म्यैः। अयास्येन्द्र ओज आदापोद्दह्नुदकामत्सुऽउदुम्बुरोऽभवत् ॥ ३९ ॥

(छा) तावत्रवीत् । (दु) उप मेतं प्रति मऽएतद्द्रुसं येन मे सुवमुदकमि-
ष्टमिति ताभ्यां वै नो सुर्वसुत्रं प्रायच्छेति तौ वै मा वाहू भूत्वा प्रापयेथा-
मिति तथेति ताभ्यां वै सुर्वसुत्रं प्रायच्छत्तावेनं वाहू भूत्वा प्रापयेतां
तस्माद्वाहुभ्यामेवात्रं कियते वाहुभ्यामद्यते वाहुभ्यार्ष हि स सुर्वसुत्रं
प्रायच्छत् ॥ ४० ॥

अग्रोदुम्बरीमुत्तरत उपदधाति । ऊर्वे रस उदुम्बरः । ऊर्जमेवास्मिन्नेतद्रुसं दधाति । दध्या
पूर्णा भवति । रसो वै दधि । रसमेवास्मिन्नेतद्द्रुसं दधाति ॥ ३८ ॥

यदेव सुचाऽवपदधाति । प्रजापतेर्विस्रस्तस्याग्निस्तेज आदाय दक्षिणाऽकर्पत् । सोऽत्रोद-
रमत् । यत्कृद्भोदरमत्-तस्मात्कार्म्यैः। अयास्येन्द्र ओज आदापोद्दह्नुदकामत् । स उदुम्बुरो-
ऽभवत् ॥ ३९ ॥

तावत्रवीत्-उप मेतं, प्रति मऽएतद्द्रुसम्, येन मे सुवमुदकमिष्टम् इति । 'ताभ्यां वै नो सुर्वसुत्रं
प्रायच्छ' इति । 'तौ वै मा वाहू भूत्वा प्रापयेथाम्' इति । तथेति । 'ताभ्यां वै सुर्वसुत्रं प्रायच्छत्' ।

उत्तरपार्श्वे उदुम्बरवृक्षकृतायाः सुव उपधानं विवर्त्ते-अग्रोदुम्बरीमुत्तरत रेति । ऊर्वा इत्यादि ।
प्रायुक्तार्थम् । उपधनसप्तये दध्या तस्याः पूर्य विवाय सौति-दध्या पूर्णा भवतीति । रसो वै दधीति ।
पयम बोधविसाररसात्मकत्वात्प्लोऽपि रसात्मकत्वन् ॥ ३८ ॥

सुचोऽवपानमनूय तपोर्वाहुरूपगो वक्तुं तावत्तदुपादानयोर्दृष्टयोऽपदिमाह-यदेवेत्यादिना । विशिष्टावय-
वस्य प्रजापतेः तेज आदाय 'गृहीत्वा' अग्निः 'दक्षिणतः' 'अकर्षन्' अर्षवीत् 'स' अग्निः 'अत्र'
अस्मिन् कार्म्यैर्दृष्टे 'उदरमन्' उदरमन्वत् सुखमवासीदित्यर्थः । 'पन्कृष्ट्वा' इत्यादिना कार्म्यैर्वनाम-
निकृतिः । कृषेर्वातो, रमेश कार्म्यैर्दृष्टान्निष्पत्तिर्विवायेण द्रष्टव्या । 'अथ' अग्निश्मदानन्तरम् 'अस्य'
विब्रलान्नवस्य प्रदाने सम्बन्धि 'ओजः' आन्तरं बीजम् 'एन्द्रः' आदाय 'स्वीदृष्य' उदरम्
उत्तरानुव-सुखरूपगो 'उदरमन्' उदरमन्वत् स 'उदुम्बरो' इत्यो जायते ॥ ३९ ॥

ततः तौ अर्षिन्द्रौ प्रजापतिः 'अर्षवीत्' 'मा उपेतम्' मानुरागच्छतम् । 'एतम्' मर्दायम् 'प्रति-

(त्सु) सु कार्मर्यमयीं दक्षिणतऽनुपदधाति । (त्य) अग्नेद्वा तेजसा सादयामीति यदेवास्य तदग्निस्तेजऽआदाय दक्षिणाऽर्कपञ्चदस्मिन्नेतत्प्रति-
दधात्यग्निर्मूर्धा दिवः ककुडित्येषु ऽसु सोऽग्निर्गायत्र्या गायत्रोऽग्निर्धावान-
ग्निर्धावित्यस्य मात्रा तावत्स्वेनामेतदुपदधाति घृतेन पूर्णा भवत्याग्नेयं वै
घृतं स्वेनेवेनमेतद्वागेन स्वेन रसेन प्रीणाति ॥ ४१ ॥

तावेनं बाहू भूत्वा प्रापयेताम् । तस्माद्बाहुभ्यामेवात्रं कियते, बाहुभ्यामघते । बाहुभ्यां हि स सर्व-
मत्रं प्रापच्छत् ॥ ४० ॥

स कार्मर्यमयीं दक्षिणत उपदधाति—“ अग्नेद्वा तेजसा सादयामि ”—(वा. सं. १३ । १३)
इति । यदेवास्य तदग्निस्तेज आदाय दक्षिणाऽर्कपञ्च—तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । “ अग्निर्मूर्धा दिवः
ककुड् ”—(वा. सं. १३ । १४) इति । एष उ सोऽग्निः । गायत्र्या । गायत्रोऽग्निः । यावानग्निर्धाव-
ित्यस्य मात्रा तावत्स्वेनामेतदुपदधाति । घृतेन पूर्णा भवति । आग्नेयं वै घृतम् । स्वेनेवेनमेतद्वागेन
स्वेन रसेन प्रीणाति ॥ ४१ ॥

घटम् ' पुनः सन्धानेन संकुर्वन् । ' येन ' कारणेन ' मे ' मदीयशरीरात् ' युवसुदक्रमिष्टम् ' । ' इति '
शब्दः प्रजापतिवाक्यसंग्रहमाती । ' ताम्यान् ' इत्यादि तथोत्प्रेन्द्रवोर्वाक्यम् । “ युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थी-
द्वितीयाभ्यायोः ”—(पा. व. ८ । १ । २० ।) इति चतुर्थ्यन्तस्यात्र नौभावः । हे प्रजापते ! ' ताम्यान् '
छत् ' नौ ' आताम्या ' सर्वमन्नम् ' ' प्रपच्छ ' तर्ह्यन्तं त्वामुपगच्छावेति । पुनः प्रजापतिदेवीन् ।
हे अग्निद्वी ! ' तौ ' युवा ' बाहू भूत्वा ' मा ' माम् ' प्रापयेताम् ' प्रतिशनाम् ' इति ' । ' तौ ' अग्नि
' तथा ' अम्बित्यवृत्ताम् । एव नौ वशीकृत्य प्रतिज्ञानप्रकारेण ' सर्वमन्नम् ' ' ताम्याम् ' प्रजापतिः ' प्राव-
च्छत् ' । ' तौ ' अन्वग्नेन्द्रौ ' बाहू ' हस्तौ ' भूत्वा ' ' एनम् ' प्रजापतिं ' प्रापयेताम् ' प्राप्तवन्तौ । ' हि '
पत्न्यान् प्रजापतिस्त्वक्रमेण ' सर्वमन्नम् ' ' प्रापच्छत् ' ' तस्माद् ' एव कारणोदभित्प्यादनमन्नादनं च बाहुकरणकं
लोकं ददत इत्यर्थः ॥ ४० ॥

एषं कार्मर्योदुम्बरयोस्त्यक्तिमद्ग्रेन्द्रोऽथ च बाहूरुपता च प्रतिपाद्य तदुपजीवनेनाग्नेयमन्त्रेण कार्मर्यमन्त्रा
साधान विधत्ते—स कार्मर्यमयीमिति ' यत्तेजः ' ' आदाय ' अग्निः ' निरगन्तु तेनाग्नेः सम्बन्धिना
प्रजापतिशरीरितेजसा त्वा सादयामीति मन्त्रार्थः । तदस्मिन्नेतदिति । ' तत् ' तेन मन्त्रेण ' एतन् ' तेजः
' अस्मिन् ' चित्वास्मिन्नेते प्रजापतौ ' प्रतिदधाति ' तदधाति अथ तस्मिन्नेव कार्मर्यमन्त्रोपधाने मन्त्रान्तर-
मपि दर्शयति—अग्निर्मूर्धेति । एष उ सोऽग्निरिति । ' सः ' प्रतिपाद्योऽग्निः ' एषः ' चित्वाऽग्निदे-
त्यर्थः । अस्य मन्त्रस्य षट्शोडशस्य सौति—गायत्र्येति । उपदधादिति शेषः । गायत्रोऽग्निरित्यादि गतम् ।
घृतेन रूग्मन्तूप सौति—घृतेन पूर्णेति । घृतस्याग्नेर्यत्रं प्रायुक्तम् ॥ ४१ ॥

(त्य) अथौदुम्बरीमुत्तरतऽनुपदधाति । (त्री) इन्द्रस्य त्वौजसा सादयामीति बुधेवास्य तदिन्द्रऽञ्जोऽआदायोदङ्कुडुकामनुदस्मिन्ने-
तत्प्रतिदधाति भुवो यज्ञस्य उजसश्च नेतेत्येषु ऽउ स ऽइन्द्रः सा बुधाम्नेष्व-
भिकर्म ह्युय युत्त्रिष्टुष्टुभो इन्द्रऽऐन्द्रामोऽग्निर्वावानग्निर्वावित्यस्य मात्रा
तावत्तैवनामेतदुपदधातीन्द्रामी वै सर्वे देवाः सर्वदेवत्योऽग्निर्वावानग्नि-
र्वावित्यस्य मात्रा तावत्तैवनामेतदुपदधाति दध्ना पूर्णा भवत्येन्द्रं वै
दधि स्वेनैवनेमेतद्भाग्येन स्वेन रसेन प्रीणाति ॥ ४२ ॥

अथौदुम्बरीमुत्तरत उपदधाति । “ इन्द्रस्य त्वौजसा सादयामि ”—(वा. सं. १३ । १४)
इति । यदेवास्य तदिन्द्रऽञ्जो आदायोदङ्कुडुकामन्-तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । “ बुधो यज्ञस्य
रजसश्च नेता ”—(वा. सं. १३ । १५) इति । एष उ स इन्द्रः । सा यदाम्नेयी—अभिकर्म हि ।
अय यत्त्रिष्टुष्टु-त्रैष्टुभो इन्द्रः । ऐन्द्रामोऽग्निः । यावानग्निर्वावित्यस्य मात्रा—तावत्तैवनामेतदुप-
दधाति । इन्द्रामी वै सर्वे देवाः । सर्वदेवत्योऽग्निः । यावानग्निर्वावित्यस्य मात्रा—तावत्तैवनामेतदुप-
दधाति । दध्ना पूर्णा भवति । ऐन्द्रं वै दधि । स्वेनैवनेमेतद्भाग्येन स्वेन रसेन प्रीणाति ॥ ४२ ॥

एव दक्षिणभागे कार्त्तिकमनुपधानमुक्त्वा तथैवोत्तरभागे औदुम्बर्युपधानमिन्द्रदेवत्वेन यज्ञा कर्त्तव्य-
नित्याह—अथौदुम्बरीम् इति । निगदसिद्धोऽर्थः । ‘ अस्मिन् ’ औदुम्बर्युपधाने मन्वान्तर विवचे-
भुवो यज्ञस्येति । एष उ स इन्द्र इति । ‘ एषः ’ खलु चित्योऽग्नि ‘ स. ’ प्रसिद्धो मन्त्रप्रतिपाप
‘ इन्द्रः ’ । सा यदित्यादि । ‘ सा ’ “ भुवो यज्ञस्येति ” ऋक्, यन्माद् ‘ अक्षयी ’ अग्निदेवताका
तस्माद् ‘ इदम् ’ अभिकर्म सग्नम् । कय ताई तस्या ऐन्द्रे औदुम्बरीमुपधाने विनियोग इत्यत्रह-
अय यत्त्रिष्टुष्टुविति । यस्मान् सा ऋक् त्रिष्टुष्टुस्तस्मादैन्द्रे कर्मणि विनियोगोक्तमिति ; यस्मादिन्द्रस्त्रिष्टुष्टु-
न्दमा सहोपजनः । अग्निधातुष्व्या छन्दोशारेण च मन्त्रम्योराधित्तिद्विमिन्द्राग्निदेवताकत्वं प्रशंसति—ऐन्द्रामोऽग्नि-
रिति । एतदेव विवृणोति—इन्द्रामी वै सर्वे देवा इति । इन्द्रस्याधिपतित्वात्सर्वदेवतामत्वम् । अग्रेषु सर्वाङ्
देवान् प्रति हविषो बहनात्सर्वदेवतामकता । यदा इन्द्रस्य प्राथम्यादग्नेश्चरममाविवाचदन्तरवर्षितः “ सर्वे देवाः ”
इतीन्द्राम्नोः सर्वदेवतामकत्वम् “ अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परमन्तदन्तरेण सर्वा अन्या देवताः ” इत्यनेन
समानन्यापत्वान् । विश्वाग्निश्च “ सर्वदेवत्व. ” सर्वदेवतामीतिकारः । यावानग्निरित्यादि । गतम् । दध्ना
पूर्णमनुस स्तौति—दध्ना पूर्णेति । ऐन्द्रं वा इत्यादि । ‘ ऐन्द्रम् ’ इन्द्रदेवत्वं खलु ‘ दधि, दश्यागे इन्द्र प्रति
दध्नी हविष्टेन दक्षिमानवान् । अत एव दश्यागाविधौ श्रूयते—“ ऐन्द्रं दध्यमावात्स्यायाम् ”—(तै. सं.
२।५।२) इति । स्वेन रसेनेति । इन्द्रस्य हि ध्वक्तो रसः साजाण्यम् । इन्द्रपानन्तरमिन्द्रशतेराक्षिर्गतस्य
पृथिव्यामोषविबीर्यामना परिणतस्य पशुभिर्मधुगेवाग्न्याहवस्वेन्द्रसम्बन्धिनो वीर्यैव पवोरूपेण परिणता-
त्तद्विभूतस्य दध्यपि परंपर्या इन्द्रस्य स्वकीयो रसः । एतदेव श्रुतन्तरे—“ इन्द्रस्य इव जन्तुषु रन्दिपं
बर्षेयम् ”—(तै. सं. २ । ५ । ३) इत्यादिना प्राञ्जितम् । ‘ प्रीणाति ’ तर्पयति । “ प्रीञ् तर्पणे ”—(घा.
पा. ऋ. उ. २) इति षाठ्. ॥ ४२ ॥

तावस्यैताविन्द्राग्नीऽएव वाहू । तावेनं तेजसा च वृषिणं च सह प्रुप-
द्येते सु सम्प्रत्युरः पुरुषमाकाश्य यत्राभ्याप्नोति तदाहिरस्यैनेऽउपदधा-
त्येषु हेतुपौल्लोकः ॥ ४३ ॥ (अर्धप्रपाठकः) ॥

(स्ते) ते द्वैके तितुश्याऽउपदधति । तिर्यञ्चौ वाऽइमौ वाहूऽइति न तथा
कुर्यात्प्रोच्यविवोपदध्यात्प्राहृषेपोऽग्निश्चीयतेऽधोऽएवं वै वाहू वृषि-
वत्तरो ते ज्ञानोपदधाति ज्ञाना सादयति ज्ञाना सूददोहस्ताऽधिवदति ज्ञाना
हीमौ वाहू ॥ ४४ ॥

तदाहुः । (नै) नैतस्य पुरुषस्य वाहू कुवादिता वाऽअस्य वाहू येऽएते
सुचो नैदतिरेचयानीति स वै कुर्याद्वैतो वाऽअस्य वाहू अन्वते सुचा-

तावस्यैताविन्द्राग्नीऽएव वाहू । तावेनं तेजसा च वरिणं च सह प्रपद्येते । स सम्प्रत्युरः पुरुष-
माकाश्य यत्राभ्यामोति तदाहिरस्यैनेऽउपदधाति । एव हेतुपौल्लोकः ॥ ४३ ॥

ते द्वैके तिरश्च्याऽउपदधति । तिर्यञ्चौ वाऽइमौ वाहू इति । न तथा कुर्यात् । मात्स्याविवोपदध्यात् ।
माहृ श्योऽग्निश्चीयते । अयोऽएवं वै वाहू वीर्यवत्तरो । ते ज्ञानोपदधाति । ज्ञाना सादयति । ज्ञाना
सूददोहस्ताऽधिवदति । ज्ञाना हीमौ वाहू ॥ ४४ ॥

तदाहुः-नैतस्य पुरुषस्य वाहू कुर्यात् । एतौ वाऽअस्य वाहू-येऽएते सुचो-नैदतिरेचयानीति ।

तावस्यैनादियदि । ' तो ' तयाविधो ' एतो ' ' इन्द्राग्नी ' ' एत्र ' ' अस्य ' प्रजापतेः ' बाहू ' अन्तः ।
भूत्वा च ' तो ' ' तेजसा ' अत्रिसम्बन्धिना प्रजापतेनेन्द्रसम्बन्धिना ' वरिणं ' च ' सह प्रपद्येते ' प्राप्नुवतः ।
सुचोपदधाने च स्थानविशेषनाह-सु सम्प्रतीतिः । ' सः ' अर्धप्रुषादितस्य हिरस्यपुरुषस्य ' उरः ' ' सम्प्रति ' उरःप्रदेशेन समानं सुचातुरदस्यात् । तत्कपमिति चेदुपपत्ते-ते ' पुरुषमाकाश्य ' अनिद्रा ' एव ' ' यमिनन्धाने उपहितं सुदय तदुर-प्रदेशम् ' अभ्याप्नोति ' ' तन् ' ' तत्र ' आहृष्य ' विहृं कृत्वा ' एने ' ' सुचातुरदस्यात् । ' एव ' ' इन्द्रोदेशः सजु ' ' एतयोः ' बाहूतंसुतयोः ' लोकः ' स्थानद्विर्यः ॥ ४३ ॥

तयोस्तिर्यगमतपरिष्वानं पूर्वप्रथयति-ते द्वैक इति । " तिरश्च्यावके " (का. श्रौ. सू. १७ । ८६) ।
' तिरश्चो ' तिर्यगणे । तिर्यञ्चौ वा इति । तत्रोपपत्तिरूपनम् । तदेतन्प्रतिषिध्य प्रामाण्यं सिद्धान्तयति-न
तथा कुर्यादित्यादिना । तत्रोपपत्ति कथयति-माहृ श्ये इति । प्राक्किरस्यः सजु ' एवोऽग्निश्चीयते ' ' इन्द्रस्यैर्वाहूतंसुतयोः सुचोरिति प्रामाण्येव युक्तेति मतः । ' अयो ' अग्नि च ' एवम् ' प्रामाण्ये प्रसारीता-
ने सजु ' बाहू ' ' वीर्यवत्तरो ' अतिशयेन वीर्यवन्तौ । स्थाननस्यनाधिवदनात् प्रथमत्वं विधाय स्तौति-
ते ज्ञानोपदधातीति । एतौऽर्धः ॥ ४४ ॥

उपदिश्य हिरस्यपुरुषस्य सुचोस्तिरिक्त्वाऽकुराण पूर्वप्रथयति-तदाहुर्नैतस्येति । ' एतस्य ' उरहितस्य

धुयोऽएतौ पक्षावुथो यान्येतस्मिन्नग्नौ रूपण्युपधास्यन् भवति यान्स्तो-
मान्यानि पृष्ठानि यानि च्छन्दाश्चेत्येतेषोरिव सा संस्कृतिरेतयोर्वृद्धिस्त-
स्माद् कुशुडिवेतस्य पुरुषस्य बाहू ॥ ४५ ॥

इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ७-३-१ ॥ (४. १.)

स्वयमातृणामुपदधाति । (ती) इयं वै स्वयमातृणामुपदधाति
तामनन्तर्हितां पुरुषादुपदधात्यन्नं वै स्वयमातृणेषु वै स्वयमातृणेषु
वाऽअन्नमस्यार्थे हि सर्वमन्नं पच्यतेऽनन्तर्हितमेवास्मादेतदन्नं दधा-
त्युत्तरामुत्तरमेवास्मादेतदन्नं दधाति ॥ १ ॥

त वै कुशुडिवे । एतौ वाऽअस्य बाहू-अन्वेते सुधी । अयोऽएतौ पक्षौ । अथो यान्येतस्मिन्नग्नौ
रूपाण्युपधास्यन्भवति, यान् स्तोमान्, यानि पृष्ठानि, यानि च्छन्दांसि-एतेषोरिव सा संस्कृतिः,
एतयोर्वृद्धिः । तस्माद् कुशुडिव-एतस्य पुरुषस्य बाहू ॥ ४५ ॥

अथ स्वयमातृणेषुकोपधानम् ।

स्वयमातृणामुपदधाति । इयं वै स्वयमातृणा । इमामेवैतदुपदधाति । तामनन्तर्हितां पुरुषादुप-
दधाति । अन्नं वै स्वयमातृणा । इयं वै स्वयमातृणा । इयमु वाऽअन्नम् । अस्यां हि सर्वपत्रं
पच्यते । अनन्तर्हितमेवास्मादेतदन्नं दधाति । उत्तराम् । उत्तरमेवास्मादेतदन्नं दधाति ॥ १ ॥

हिरण्यपुरुषस्य । एतौ वा अस्येति । ' ये एते सुधी ' उपहिते, ते च खलु ' अस्य बाहू ' सुष्यतिरिक्त-
बाह्वोरपि करणोऽधिकारता स्यात् । ' नेदतिरेचयानि ' नैवातिरिक्तं करवाणोति पूर्वपक्षिणोऽपि प्रायः । ' स
वै कुशुडिव ' इत्यादिः सिद्धान्तः । ' सः ' खल्वध्वर्युः सुष्यतिरिक्तपक्षि पुरुषस्य बाहू ' कुशुडिव ' । तत्र
हेतुमाह-एतौ वा अस्येति । ' अस्य ' पुरुषस्य सम्बन्धिनी ' बाहू ' अतुल्य ' एते सुधी ' उपधान्त्ये ।
अग्नौ न ह्यप्रतिनिधिरिति तयोर्निवृत्तिः । बह्वोः सद्भावं प्रकारान्तरेणोपपादयति-अथो एतादिति । ' अयो '
अपि च ' एतौ ' बाहू ' पक्षौ ' पक्षात्पनधित्याग्रे । पक्षस्यानीधौ । संस्कारस्य संस्कार्यमन्तरेणानुपपत्तेः
संस्कार्यो बाहू अवश्यं कर्त्तव्यावित्याह-अथो यान्येतस्मिन्नित्यादिना । ' रूपणि ' अक्षिरूपाणि पशुशी-
र्षादीनि । स्तोमाखिरूपब्रह्मसादयः । बृहदपन्तरादीनि ' पृष्ठानि ' । छन्दसि गापय्यादीनि । एते च स्तोमा-
दयः स्वस्वलिङ्गैर्मन्त्रैरिष्टकारूपेणोपवेद्याः । यान्येतानि पशुशीर्षादीनि तानि सर्वोपध्वर्युः ' उपधास्यन् भवति '
' एतेषोरिव ' पक्षसमुत्तरोर्बाह्वोः । ' सा संस्कृतिः ' गुणोत्कर्षहेतुः संस्कारः ' एतयोर्वृद्धिः ' अतिरिक्तेषुः ।
तस्मादित्यादि स्पष्टम् ॥ ४५ ॥

इति ब्रह्मायगाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे माध्वन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये

सप्तमकाण्डे चतुर्थेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (७ । ३ । १.) ॥

एते ब्राह्मणे दन्माहुरश्वानं निहितम्, अथास्मिन् ब्राह्मणे स्वयमातृणामुपदधात्युत्तराम् विधास्यते । कात्या-
यनः-“ स्वयमातृणां पुरुषे शर्कषं छिद्राम् ”-(का. श्रौ. सू. १७ । ८७) इति । पुरुषप्रधानमन्तरेण

बुद्धेः स्वयमातृणामुपदधाति । प्राणो वै स्वयमातृणा प्राणो ह्युच्ये-
त्तस्वयमात्मनऽआतृन्ते प्राणमेवैतदुपदधाति तामनन्तर्हितां पुरुषादु-
पदधाति प्राणो वै स्वयमातृणेषु वै स्वयमातृणेषु वै प्राणो यदि किं
च प्राणीयं तत्सर्वं विभर्त्यनन्तर्हितमेवास्मादेतत्प्राणं दधात्युत्तरामृ-
त्तरमेवास्मादेतत्प्राणं दधाति ॥ २ ॥

यदेव स्वयमातृणामुपदधाति । प्राणो वै स्वयमातृणा । प्राणो ह्येवैतस्वयमात्मन आतृन्ते ।
प्राणमेवैतदुपदधाति । तामनन्तर्हितां पुरुषादुपदधाति । प्राणो वै स्वयमातृणा । इयं वै स्वयमा-
तृणा । इयमु वै प्राणः । यदि किं च प्राणीयं-तत्सर्वं विभर्ति । अनन्तर्हितमेवास्मादेतत् प्राणं
दधाति । उत्तराम् । उत्तरमेवास्मादेतत्प्राणं दधाति ॥ २ ॥

या इति एव चिदमुका शर्कत बुद्धेः प्राणविरोधः सा स्वयमातृणा, तां हिष्मययुक्ते उपदध्यात् । तदेतद्दि-
धत्ते-स्वयमातृणासुपदधातीति । स्वयमातृणासुपदध्यादिति विधिरुनेयः, यया "धीदुम्बरो
यूपो भवति" इति । तत्र हि भवनीत्यस्य वर्तमानापदेशत्वात्प्रत्यक्षविधित्वात्सम्भवेऽपि "ऊर्वा उदुम्बरः"
इत्याद्यर्थवादकृतस्तुत्या विधिरुनीयत इति निर्णीतम् । ननु "ऊर्वा उदुम्बरः"-इत्यादेर्युक्तुम्बरोस्य फला-
भिषयकत्वात्कर्मवशादात्मिति चेन्न-अविहितस्य फलानिधानायोगाद्विहितस्येति बल्यम् । विधिये तत्कार्य-
वादत्वमन्तरेण न सम्भवतीति । अतोऽत्रापि 'इय वा' इत्याद्यर्थवादस्य वर्तमानापदेशत्वात्तुभेदयो विधिः ।
एवमन्यत्रापि वर्तमानापदेशेऽपि विधियेष्वनेन न्यायो दृश्यः । तस्याः स्वयमातृणायाः पृथिवीविकारात्वात्तदुप-
धानेन पृथिव्युपधानमेव सम्पादितं भवतीत्याह-इयं वा इति । यदुक्तं एते पुरुष इति तद्विधत्ते-तामनन्तर्हि-
तामिति । 'ताम्' इत्कां 'पुषादन्तर्हिताम्' अन्यत्रहितां तत्सम्बन्धामुपदध्यादित्यर्थः । पुरुषसम्बन्धवे-
नोपधानं प्रशंसति-अत्रै वा इति । पृथिव्यां वीक्षादीनां सर्वेषामानानां पथ्यमानत्वात्तद्वत्त्वात् पृथिवी, 'स्वयमा-
तृणा' च पृथिवीत्युक्तम् । अतश्च पुरुषसम्बन्धेनोपधानेन तस्मिन् 'अनम्' एव निहितवान् भवति । अन-
न्तर्हितामिन्मुक्तत्वात् क्वचित् तत्पार्थं संश्लेषेणान्यवधानमुपगतं इत्यत आह-उत्तरामिति । 'उत्तराम्'
पुरुषयोर्व्यवहिततां, विधेयविशेषणमेतत् ; अत एव सूत्रे 'पुरुषे' इति सत्स्योपधानाधिकरणत्वमुक्तम् ।
उत्तरमेवास्मादिति । 'अस्मात्' पुरुषाद् 'उत्तरम्' उपर्यवहितम् नमं करोति । पुरुषस्य मुखे दधा-
तीति भावः ॥ १ ॥

विहितां स्वयमातृणामनूप प्राणात्मना स्वीति-यदेवेति । 'स्वयमातृणाः'मुपदधाति' इति 'यद्' अस्ति
तत्कारणमुच्यते इत्यर्थः । 'प्राणो ह्येवैतत् स्वयमात्मन आतृन्ते' इति स्वयमातृणायाः प्राणत्वोपपादनम् ।
'प्राणो' इत्यत्र शरीरान्तर्वर्तमानो वायुः, स 'हि' 'आत्मनः' अपेक्षया 'स्वयमातृणे' आतृर्त्वं कृत्वे,
शरीरान्तर्वर्तमानादीन्विकारां कृत्वा प्रवर्तते । अथ वा 'आत्मनः' शरीरान्तः 'आतृन्ते' इति योजना ।
'आतृन्ते' इति "उद्दिर् हिंसानदरयोः" (भा. पर. व. उ. ९) इत्याद्यादौचादिकादृष्टि रूपम् ।
अतः स्वयमातृर्त्वंसामान्यास्वयमातृणायाः प्राणात्मन्त्वित्यर्थः । विहितपथ्यवधानमनुवदन् न केवलं स्वयमा-
तृर्त्वंसामान्यादेव प्राणत्वम्, अपि तु पूर्वोक्तपृथिवीत्वप्राणत्वाऽपि प्राणत्वमस्ति विद्यत इति दर्शयति-तामनन्त-

युद्धेव स्वयमातृणामुपदधाति प्रजापतिं विच्यस्तं देवताऽ आदाय
व्युदकामंस्तासु व्युत्कामन्तीषु प्रतिष्ठामभिषद्योपाविशत् ॥ ३ ॥

(त्स) स यः सु प्रजापतिर्व्यस्तं सत् । (तासु) अयमेव सु योऽयमग्निश्ची-
यतेऽथ या सा प्रतिष्ठेया सा प्रथमा स्वयमातृणा तद्यदेतामत्रोपदधाति
युदेवास्त्यैषाऽऽत्मनस्तुदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तुस्मादेतामत्रोपदधाति ॥४॥

तां वै प्रजापतिनोपदधाति । प्रजापतिर्ह्ययं वै तुस्वयमात्मनः प्रत्युपत्त
ध्रुवाऽऽसीति स्थिराऽऽसीत्येतद्धो प्रतिष्ठिताऽऽसीति धरुणेति प्रतिष्ठा वै धरुण-

यद्धेव स्वयमातृणामुपदधाति । प्रजापतिं विच्यस्तं देवता आदाय व्युदकामन् । तासु व्युत्का-
मन्तीषु प्रतिष्ठामभिषद्योपाविशत् ॥ ३ ॥

स यः स प्रजापतिर्व्यस्तं सत्—अयमेव सः—योऽयमग्निश्चीयते । अथ या सा प्रतिष्ठा—एषा सा
प्रथमा स्वयमातृणा । तद्यदेतामत्रोपदधाति—यदेवास्त्यैषाऽऽत्मनः—तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति ।
तस्मादेतामत्रोपदधाति ॥ ४ ॥

तां वै प्रजापतिनोपदधाति । प्रजापतिर्ह्ययं वै तुस्वयमात्मनः प्रत्युपत्त । “ ध्रुवाऽसि ”—इति ।
स्थिराऽऽसीत्येतद् । अथो प्रतिष्ठिताऽसि—इति । “ धरुणा ”—इति । प्रतिष्ठा वै धरुणम् । “ आस्तृता

इतितामित्यादिना । यत् किञ्चिन्मनुष्यपशुराशिसरीसृपादिक प्राणिजातमस्ति, ' तद्—सर्वम् ' इत्येव ' विधाति ' मख, अनेन वृत्तित्वा. प्राणात्मकत्वमुपपादितम् । स्वप्न-यत् ॥ ३ ॥

अथ पुनरपि तामेवेष्टका विश्वरूपयवस्य प्रजापतेः प्रतिष्ठात्वेण प्रथमनि—यद्धेवेति । इमं प्रजापति.
प्रजा मृष्टा विस्मन्नाद्दोऽभूत्, तादृश त ' प्रजापतिम् ' अवयवत्वा ' आदाय ' देवा ' व्युदकामन् ' ।
ततस्तेषु व्युत्कामसु स प्रजापतिं प्रतिष्ठात्वापद्मं यवम् ' अग्निपत्र ' गृहीत्वा ' उपाविशत्, ' तदेतन्
प्राक् प्रपञ्चेनोक्तम्—“ प्रजापतिं प्रजा अमृजत् स प्रजाः मृष्ट्वा सर्वमाजिमिषा व्यसस्तन तामाद्रियन्तात्
प्राणो मय्यन उदक्रामन् ”—(श. प. ६।१।२।१२) इत्यादिना । प्रजापतेः प्रवसत्तनेन विश्वयावयवत्वं
तैत्तिरीयकेऽप्याश्रितम्—“ प्रजापतिः प्रजाः मृष्ट्वा व्यसमन ”—इति ॥ ३ ॥

स य इति । ' स ' प्रजाना मखा ' य ' ' प्रजापतिः ' विश्वस्तोऽभूत्, स. ' अयमेव ' ' य ' एष
इष्टकामोपावत्तुः ' अग्निश्चीयते ' । ' अथ या ' च ' सा ' प्रजापतिना प्राप्ता ' प्रतिष्ठा, ' सा ' एषा '
इदानीमुपाधीयमाना ' प्रथमा स्वयमातृणा । प्रथममवयवमोक्तमासु तिसृष्वपि वितितु निव. स्वयमन्तृणा
उपधीयन्ते, अतोऽत्र प्रथमेति विशेषणम् । तद्यदिति । यत्. ' एताम् ' इष्टकाम् ' अत्र ' पुरं ' उपदधाति '
' तद् ' तेनास्य पुरुवरूपस्य प्रजापते ' आत्मनः ' स्वस्य ' यद् ' एतन् प्रतिष्ठात्वेणमङ्गम् । एतेन
विश्वस्यस्यः (पा. सू. ३ । १ । ८९) । ' तदस्मिन् ' प्रजापतावेव ' एतत् ' एतेन निश्चिद्यवान् भवति ।
' तस्माद् ' अस्मिन्पुरुषे उपदधात् ॥ ४ ॥

विहिते उपधाने मन्त्रे विश्वे—तां वै प्रजापतिनोपदधातीत्यादिना । अत्र “ ध्रुवाऽसि धरुणाऽऽस्तृता,

प्रास्तृता विद्भुर्कर्मणेति प्रजापतिर्वै विद्भुर्कर्मा तेनास्तृताऽस्तीत्येतन्मु-
त्वा समुद्र उद्ब्रवीन्मृत्वा सुपर्ण उडुति रुक्मो वै समुद्रः पुरुषः सुपर्णस्तृती त्वा
मोद्गधिष्टामित्येतदव्ययमाना पृथिवी दृष्टेति ययैव युजुस्तृथा वृन्धुः ॥५॥

प्रजापतिश्चा सादयत्विति । प्रजापतिर्हर्षेतां प्रथमां चितिमुपश्यदपां पृष्टे
समुद्रस्येमाञ्चित्र्यप्राञ्छं हीयं पृष्टुं समुद्रस्य हीयमेमा व्यचस्वतीं प्रपस्व-
तीमिति व्यचस्वती च हीयं प्रथस्वती च प्रथस्व पृथिव्यस्तीति प्रथस्व
पृथिवी चाप्तीत्येतत् ॥ ६ ॥

विश्वकर्मणा " इति । प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा । तेनास्तृताऽप्तीत्येतत् । " मा त्वा समुद्र उद्ब्र-
वीन्मृत्वा सुपर्णः " इति । रुक्मो वै समुद्रः, पुरुषः सुपर्णः । तौ त्वा मोद्गधिष्टामित्येतत् । " अव्य-
यमाना पृथिवी दृष्टे " (वा. सं. १३ । १६) इति । ययैव यजुस्तृथा वृन्धुः ॥ ५ ॥

" प्रजापतिश्चा सादयत् " इति । प्रजापतिर्हर्षेतां प्रथमां चितिमुपश्यत् । " अपां पृष्टे
समुद्रस्येमाञ्च " इति । अपां हीयं पृष्टम् । समुद्रस्य हीयमेमा । " व्यचस्वतीं प्रपस्वतीम् " -
इति । व्यचस्वती च हीयं प्रथस्वती च । " प्रथस्व पृथिव्यस्ती " (वा. सं. १३ । १७) इति ।
प्रथस्व पृथिवी चाप्तीत्येतत् ॥ ६ ॥

" प्रजापतिश्चा सादयत् " " भूति भूतिरिति " इति तिसृनिर्दिष्टः " विश्वस्य प्राणाय " इति यजुषा
७ १५ स्वयमात्पुण्ड्रकोरपीने; अतः प्रजापतिराभ्येन तद्विशिष्ट मन्त्रं कथयित्वा तेन कश्चित्कथयण-
ते सर्वे मन्त्रा लभ्यन्ते । " प्रजापतिर्हर्षेतां प्रथमां चितिमुपश्यत् " इत्यनेन कश्चित्कथयणाविवक्षाकारण-
मुच्यते । यतः ' प्रजापतिः ' ' स्वयमात्पुण्ड्रः ' ' एतत् ' प्रतिशालकथयणम् ' प्रथस्वत् ' अतस्त्वपतिशाल-
कथयणमात्पुण्ड्रोपधानमन्त्रेऽपि तन्मन्त्रप्रतीतिर्यथा स्यादिति प्रजापतिव्योदध्यादित्युक्तम् । प्रथमापृथं
व्याचष्टे-पृथवाऽप्तीति । ' पृथवाऽपि-वेत्तद् ' इति ' भूवाऽपि ' इत्यस्य व्याख्यानम् । ' अपां प्रतिशालकथयति ' -
एतदपि ' भूवाऽपि ' इत्यस्यैव विवरणम् । यद्येति प्रतीककारणं व्याचष्टे-मतिशया वै यद्यमिति । सर्वेषा-
पारपुण्ड्रपर्यः । आस्तृता विश्वकर्मणोऽस्य व्याख्यानम्-प्रजापतिर्वै विश्वकर्मणेति । विश्वस्य कथयणमन्त्रं कथं
सृष्टिकथयणमन्त्रास्तीति विश्वकर्मणोऽस्य ' प्रजापतिः ' अनिधीयते; ' तेन ' ' आस्तृता ' व्याख्यातितोऽस्तीति
' इति ' एतदुक्तं भवति । रुक्मो वै समुद्रः पुरुषः सुपर्ण इति । अत्र पुष्करार्गे रुक्मं निवाय तत्र च
दित्यपुष्करवसवस्य लक्ष्मीर्देव स्वयमात्पुण्ड्रोपधानं कर्त्तव्यम् । अतश्च ' मा त्वा समुद्र उद्ब्रवीन्मृत्वा सुपर्णः '
' इति ' अनेन-आपारपुण्ड्रो रत्नपुण्ड्रो तत्र हिंसा मा कर्त्तव्यं, किन्त्वात्तु कल्पेनाद्भिष्टामित्येतदुच्यते । ययैव
यजुस्तृथा वृन्धुः इत्यनेन यदा मन्त्रप्रत्येव व्याख्यानम् । ' अव्ययमाना पृथिवी दृष्टे ' इति ' एव
मन्त्रमन्त्राः संशयं इत्युच्यते ॥ ५ ॥

अथ द्वितीयापृथं व्याचष्टे-प्रजापतिर्वैति । यतः ' प्रजापतिः ' ' एतत् ' ' प्रथस्वत् ' ' चितिम् ' अ-
स्तृत् ' अतः ' प्रजापतिश्चा सादयत्विति ' मन्त्र आह । अत्रमाच्छादककारिणं पृथिवी ' अर्वा पृष्टे ' तथा

(३) भूमितीति । भूमितीयं भूमिस्तीति भूमिर्हीयमुदितिरस्तीतीयं वाऽऽमुदिति-
रिषिर्षु हीदर्थं सुर्वे इदते विश्वपाया ऽऽमुत्पस्यार्षु हीदर्थं सुर्वे
हितं विश्वस्य भुवनस्य धर्त्तीति सुर्वस्य भुवनस्य धर्त्तीत्येतत्पृथिवीं
यच्छ पृथिवीं इदं पृथिवीं मा हिर्षीसीरित्यात्मानं यच्छात्मानं इदं
हात्मानं मा हिर्षीसीरित्येतत् ॥ ७ ॥

(४) विश्वस्मै प्राणायानाय । व्यानायोदानायेति प्राणो वै स्वय-
मातृणा सुर्वन्माऽऽऽत्तस्मै प्राणः प्रतिष्ठायै चरित्रायेतीमे वै लोकाः

“ भूमि ”-इति । भूमितीयम् । “ भूमिरसि ”-इति । भूमिर्हीयम् । “ अदितिरसि ”-
इति । इय साऽऽदितिः । इयं हीदं सर्वं इदते । “ विश्वपायाः ”-इति । अस्यां हीदं सर्वं इदत्म् ।
“ विश्वस्य भुवनस्य धर्त्ती ”-इति । सर्वस्य भुवनस्य धर्त्तीत्येतत् । “ पृथिवीं यच्छ पृथिवीं
इदं पृथिवीं मा हिर्षीः ”-(वा सं. १३ । १८) इति । आत्मानं यच्छ, आत्मानं इदं,
आत्मानं मा हिर्षीरित्येतत् ॥ ७ ॥

“ विश्वस्मै प्राणायानाय व्यानायोदानाय ”-इति । प्राणो वै स्वयमातृणा सर्वस्मा-

‘ मन्त्रस्य ’ इति ‘ एम् ’ एमा “ इत् मतो ”-(वा. पा. अ. प. २१) इत्यन्तम् “ अन्येभ्योऽपि
इत्यने ”-(वा. सू. ३ । २ । ७६) इति मन्त्रिन् इत्यन्तम् । “ मनुस्व ” इति इदमेतं कर्त्तव्यं यथा
(वा. सू. २ । ३ । १९) । ‘ मनुस्व एमा ’ मनुस्व प्रायेत्यर्थः । परितः मनुस्व वदन्तिवत् । ‘ एम् ’
इति मन्त्रेणैववचनम् “ सुतां सुदुक् ”-(वा. सू. ७ । १ । २९) इत्यादिना लुकि सति मन्त्रम् ।
‘ इयम् ’ इति ‘ व्यसन्ती ’ व्यसन्ती, अमित्यन्वितुका, ‘ प्रयसन्ती ’ सिन्धालुका चेत्येतत् प्रयस-
न्तिवत् । स्वयमातृणा च पृथिव्याऽपिका, अतश्च ‘ व्यसन्तीम् ’ ‘ प्रयसन्तीम् ’ इति मन्त्र आह । प्रयस
पृथिवीं चासीत्येतदिति । यन्मन्त्रं ‘ पृथिव्यायि ’ अतः ‘ प्रयस ’ इत्येतदुक्तं मन्त्रमित्यर्थः । पृथिवीं प्राणस्य
प्रदानप्रवृत्तिनिमित्तवत् वैदिरित्येकै श्रूयते-“ तन्पुष्करणेऽप्यथन् यदप्रयसत्पृथिव्यै पृथिवीवन् ”-
(तै. सं.) ॥ १ ॥

अथ तृतीयानुवं न्याचष्टे-भूमितीति । भूमिरस्तीति भूमिर्हीयमिति । ‘ इयम् ’ इति, यतः सर्वेषां
मुखाणि मातृपत्नीति ‘ भूः ’ अस्याः सकाशादिदं सर्वमविज्ञातमवृद्धिं भूमिषः अत एव वृत्तिः-“ अथुत्
इयमिति तद्भूम्यै भूमिन्वम् ”-इति । तस्याऽऽत्ति भूमिरर्थमपिबले । ‘ इयं हीदं सर्वं इदते ’ इत्येतादिति-
श्लोकादतन्-‘ इयम् ’ इति ‘ इदम् ’ ‘ सर्वम् ’ भवेवस्तुवात्रं ‘ इदते ’ तन्मदितिः । “ इद इते ”-
(वा. पा. न्या. आ. १०) इत्यमरदितिग्रन्थे निष्क्रो द्रष्टव्यः । तद्वत् सर्वमर्थानि निहितमिति ‘ निष्-
क्रोधाः । सर्वस्य भुवनस्येति । भुवनस्येनात्र मुक्त्वात्परिदार्थ्येनैतं व्यसते, तत्रश्च सर्वस्य भुवनवर्णितार्थ्येनात्र
धात्वित्येवैतदुक्तं भवति, इतिवैवैवत्वात्तन्मन्त्रः ‘ पृथिवीं यच्छ ’ इत्यादिनाऽऽमन् एव नियमनादिकं क्रियता-
मित्युच्यते इत्याह-आत्मानं यच्छेत्यादिना ॥ ७ ॥

अथ दशमं न्याचष्टे-विश्वस्मै प्राणायेति । एक एव प्राणोऽप्युचितमेतदप्राणायानव्यानोदमवमानस्ये-

स्वयमातृष्णाऽहमुच्च लोकाः प्रतिष्ठा चरित्रमग्निष्वाऽभिपात्तित्वग्निष्वा-
ऽभिगोपायत्तित्येतुन्महत्या स्वस्त्येति महत्या स्वस्त्येत्येतुच्छर्दिषा श्रुतमे-
वेति युच्छर्दिः श्रुतं तेनेत्येतत्सादयित्वा सूददोहसाऽधिवदति तस्योक्तो
बन्धुरथ साम गायति तस्योपरि बन्धुः ॥ ८ ॥

ऽऽ वाऽप्तस्मै प्राणोः । “प्रतिष्ठाये चरित्राय”-इति । इमे वै लोकाः स्वयमातृष्णाः । इमऽऽ
लोकाः प्रतिष्ठा चरित्रम् । “अग्निष्वाभिपातु”-इति । अग्निष्वाभिगोपायत्तित्येतत् । “महत्या
स्वस्त्या”-इति । महत्या स्वस्त्येत्येतत् । “छर्दिषा श्रुतमेन”-(वा. सं. १३ । १९)
इति । यच्छर्दिः श्रुतं-तेनेत्येतत् । सादयित्वा सूददोहसाऽधिवदति । तस्योक्तो बन्धुः । अथ साम
गायति । तस्योपरि बन्धुः ॥ ८ ॥

रभिषिषते । “प्राणो ह्येवैतन् स्वयमात्मन आतृते”-इति स्वयमातृष्णायाः प्राणावमुक्तम् (श. प. ७ । ३
१ । १) । सर्वस्मा उ वा एतस्मा इति षष्ठपर्यं श्रुत्य (पा. सू. १ । १ । १९, वा. १) सर्वस्य स्वयंतस्य
प्राणितवस्य प्राण एवाराधयो भवति, अतः सर्वस्यापि प्राणादिर्यैर्यपि तत्रोपचालयित्वा यवन् । इमे वै लोका
इति । तिस्रः । स्वयमातृष्णाः । पृथिव्यन्तारिक्षयुक्तोकात्मिका । ‘इमे’ खडु ‘लोकाः’ । ‘प्रतिष्ठा’ सप्ते-
प्राणिनामाधारः, ‘चरित्रम्’ इति प्रत्येकविरञ्चयैकवचनम्, निवर्ततिद्वित्वाजनुसङ्गलिङ्गम् । ततश्च प्रथमायाः
स्वयमातृष्णायाः पृथिव्यामकृत्वाद्-सर्वेषामाधारभूताय सत्सत्साधनभूताय चास्मै लोकाय तत्रोपचालयम् ।
गोपायत्तित्येतदिति । पृथिव्यग्निमानिदेवतात्वादङ्गित्वा गोपायत्तित्येतदुक्तम् । यच्छर्दिः श्रुतं तेनेत्येतदिति ।
‘श्रुतम्’ अतिशयेन सुलकर ‘यच्छर्दिः’ तत्रोऽस्ति ‘तेन’ इति । मन्त्रार्थस्तु-हे स्वयमातृष्णे ! स्विणऽसि,
सर्वेषां प्रतिष्ठाऽसि, प्रजापतिनोपहिषाऽसि, तादृशी त्वा वक्तव्यो ‘मोक्षधीन्’ । तथा हिर्मन्त्रपुरुषश्च त्वा मोक्षधीन् ।
तथा सती ‘अव्ययमाना’ त्वं ‘पृथिवीन्’ दृढीकुरु । किञ्च ‘प्रजापतिः’ अपामाच्छादके ससुद प्रकृतवति
भूपदेवे ‘न्यवसवतीम्’ विस्तारवती त्वां सादयतु यतस्तव ‘पृथिव्यभिः’ अतः ‘प्रयत्न’ विस्तारवती मय । किञ्च
त्वं सर्वेषां सुखानां भावविश्रुति, सर्वेषां बोधविश्रुत्यावमनि, सर्वस्यापि मोक्षवस्तुनो दास्यसि, कृत्स्नस्यापि सुख-
वर्षिपदार्थं वातस्य धारविश्रुति । तादृशी त्वं पृथिवीरूपमात्मानं निवच्छ दृढीकुरु । मा च हिमी । प्रयोजन-
मन्त्रेण त्वां नोपदेवे, किन्तु सर्वस्यापि प्राणिनः स्वैर्यपि त्वमुपदधायि । त्वावाङ्मिः ‘महा’ ‘महत्या,’
दिग्विमानाद्वादसः । ‘स्वस्त्या’ अतिशयेन सुखातिशयसम्पादकेन तेजसा च ‘गोपायतु’ तथा देवतया ।
‘अङ्गित्वम्’ अङ्गित्वा तुल्या ‘धुवा’ त्रियत् ‘सिद्ध’ उपविशेति कृत्स्नमन्त्रार्थः । अथ “तया देवतया”
इत्यनेन मन्त्रेण सादयित्वा । “ता अस्या” इत्यनेनाधिकदेवतया-सादयित्वेति । अत्र सूत्रम्-“ नित्ये
सादनसूददोहसा वधानादुपरे तथा देवतया ता अत्येति”-(का. श्रौ. सू. १ । ७ । ११२) इति । साद-
नाधिवदनमन्त्रयोर्न्यायानं प्रागुक्तमित्याह-तस्योक्तो बन्धुरिति । तत्रास्मिन्काण्डे “प्राणो वै सूददोहः”-
(श. प. ७ । १ । ११२) इत्यादिनाऽधिवदनमन्त्रो व्यस्यतातः । षष्ठकाण्डे “स उपदधाति तथा देवतयेति
वाग्ने सा देवता” इत्यादिना व्यास्यतातः सादनमन्त्रः ॥ ८ ॥

(स्तु) तदाहुः । ऋथुमप पुरुषः स्वयमातृष्णयाऽनभिनिहितो भवती-
त्यन्नं वै स्वयमातृष्णा प्राणुः स्वयमातृष्णाऽनभिनिहितो वै पुरुषोऽन्नेन
च प्राणेन च ॥ ९ ॥

(च्वा) अथ दूर्वेष्टकामुपदधाति । पशवो वै दूर्वेष्टका पशून्वैतदुपदधाति
तद्यैरुदोऽग्निरुनन्तर्हितैः पशुभिरुपैत्तुऽपते तान्वैतदुपदधाति ताम्नन्त-
र्हिताथै स्वयमातृष्णाया ऽउपदधातीयं वै स्वयमातृष्णाऽनन्तर्हितांस्तु-
दस्ये पशून्दधात्सुत्तरामुत्तरांस्तुदस्ये पशून्दधाति ॥ १० ॥

तदाहुः—ऋथुमप पुरुषः स्वयमातृष्णयाऽनभिनिहितो भवतीति । अन्नं वै स्वयमातृष्णा, प्राण
स्वयमातृष्णा । अनभिनिहितो वै पुरुषः—अन्नेन च प्राणेन च ॥ ९ ॥

अथ दूर्वेष्टकोपधानम् ।

अथ दूर्वेष्टकामुपदधाति । पशवो वै दूर्वेष्टका । पशून्वैतदुपदधाति । तद्यैरुदोऽग्निरुनन्तर्हितैः
पशुभिरुपैत्—तुऽपते । तान्वैतदुपदधाति । ताम्नन्तर्हिता स्वयमातृष्णाया उपदधाति । इयं वै स्वय-
मातृष्णा । अनन्तर्हितांस्तदस्यै पशून्दधाति । उत्तराम् । उत्तरांस्तदस्यै पशून्दधाति ॥ १० ॥

अथ स्वयमातृष्णाया सामगानं विधाय तत्प्रयोजनकथनलक्षणं व्याख्यानमुपरिष्ठादक्ष्यत इति दर्शयति—अथे-
त्यादिना । अस्यां प्रथमाया स्वयमातृष्णाया 'भूः' इति व्याख्या साम गायेत्, अत एव सूत्रम्—“मूर्धितेनम्याऽ
साम गायति”—(का. श्रौ. सू. १७ । ८८) इति । तद्व्याख्यानं तु “ अथ स्वयमातृष्णासु सामानि
गायति ”—इत्यादिनोत्तरप्राप्तमकण्डावसाने प्रथम्यते (श. प. ८।७।४।१) । लोके हि पुरुषस्योपरि पाषाणं
निहितेऽप्य महासुपरोषो जायते, अतोऽत्र स्वयमातृष्णाया पाषाणमकन्तातदुपधानेन पुरुषः कथमनभिनिहितो
भवतीति प्रश्नपूर्वकं स्वयमातृष्णाया अन्नप्राणामकन्तातदोषोपरोषहेतुतामावाद् प्रत्युत्तानुद्वल्यवात् तत्सन्निधानेऽपि
पुरुषो नामिहित एव भवति इत्याह—तदाहुः इत्यादिना ॥ ९ ॥

स्वयमातृष्णेष्टकोपधानान्तरं दूर्वेष्टकोपधानं निवर्त्ते—अथेति । ' इष्टका ' इत्यो मृत्तमेष्टकामु सुह्यः,
दूर्वायां उपधानसामान्याद्वैत्ये । पशुपुष्टिस्तान्नेन दूर्वाणामपि पशुत्वात्तदुपधानेन पशुत्वामेवोपधानं कृतं
भवतीत्याह—पशवो वाऽऽधति । पशुत्वात्—“ पशून्वैतदुपदधाति ” इति तद् किं साधारणपशुविषयं । नेत्याह—
न्तर्हीतः इति । अदः 'पुरस्ताद् ' अग्निः ' 'अनन्तर्हितैः' अव्यवहितैः, स्वस्य तेष्वनुप्रवेशादनन्तर्हित-
त्वम्, न्तर्हीतैः पशुभिः । पशुभिः 'अन्नेनैवजगाम, तेष्वपिः ' एते ' दूर्वेष्टकात्मका इत्यर्थः । अग्नि-
पशून्—प्रविश्यान्वत्र जगामेत्येतद्—“ न एतन्पशु पशून् प्रविशद् ” इत्यादिना (श. म. १।२।१।४) पशुकाण्डे
अप्येवोक्तम् । उपदधाति ' इति सामान्येन । विधानान्स्थानविशेषं विधाय प्रशंसति—तामनन्तर्हितामित्या-
दिना । “ तामनन्तर्हितां उपदधातुपदधाति ”—(श. म. ७।४।१।१।१) इति स्वयमातृष्णेष्टकाव्याख-
नविन्यासानेनैव कृतव्याख्यानमेतद् ॥ ११ ॥

धुद्वेषु दूर्वेष्टकामुपदधाति । प्रजापतंर्विध्वस्तस्य यानि लोमान्यशी-
यन्त ता इमा ऽओपधयोऽभवन्नुयास्मात्प्राणो मध्यत ऽउदकामत्तस्मिन्नु-
त्क्रान्तेऽपद्यत ॥ ११ ॥

सोऽन्नवीत् । (द) अयं वाव माऽधूर्वीदिति यदन्नवीदधूर्वीन्मेति तस्मा-
द्धूर्वा धूर्वा ह वै तां दूर्वेत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवास्तुदेतु-
त्क्षत्रं प्राणो ह्येष रसो लोमान्यन्याऽओपधय ऽएतामुपदधत्सुर्वाऽओपधी-
रुपदधाति ॥ १२ ॥

तं यत्र देवाः समस्कुर्वन् । (व्वस्तु) तुदस्मिन्नेतं प्राणं रसं मध्यतो-
ऽदधुस्तुयैवास्मिन्नयमेतदधाति तामुनन्तर्हितायै स्वयमातृण्णाया ऽउपद-
धातीयं वै स्वयमातृण्णाऽनन्तर्हितास्तुदस्याऽओपधीर्दधात्पुत्रामुत्तरा-

यद्वेषु दूर्वेष्टकामुपदधाति । प्रजापतंर्विध्वस्तस्य यानि लोमान्यशीयन्त—ता इमा ओपधयोऽभ-
वन् । अयास्मात्प्राणो मध्यत उदकामत् । तस्मिन्नुत्क्रान्तेऽपद्यत ॥ ११ ॥

सोऽन्नवीत्—अयं वाव माऽधूर्वीदिति । यदन्नवीदधूर्वीन्मेति—तस्माद्धूर्वा । धूर्वा ह वै तां दूर्वेत्याचक्षते
परोऽक्षम् । परोऽक्षकामा हि देवाः । तदेतन्नम् । प्राणो ह्येष रसो—लोमान्यन्या ओपधयः । एता-
मुपदधत्सुर्वा ओपधीरुपदधाति ॥ १२ ॥

तं यत्र देवाः समस्कुर्वन्—तदस्मिन्नेतं प्राणं रसं मध्यतोऽदधुः । तयैवास्मिन्नयमेतदधाति । तामु-
नन्तर्हितां स्वयमातृण्णाया उपदधाति । इयं वै स्वयमातृण्णा । अनन्तर्हितास्तुदस्याऽओपधीर्दधाति ।

विहितमुपधानमनुशीरवीनां दूर्वायाधोत्पत्तिप्रदर्शनपूर्वकं तदुपधानेनैव क्षत्रमन्याः सर्वाऽपधी. प्राण रस चोप-
हितवान् भवन्तीति स्तौति—यद्वेत्यादिना । अशीयन्तेति । अपतन्निर्णयः ॥ ११ ॥

सोऽन्नवीदिति । 'अयम्' एव प्राणो माम् 'अधूर्वीद्' अहिंसीदिति प्रजापति. 'अन्नवीत्' यदन्नवी-
न्नामपूर्वदिति 'तस्माद्' एव प्राणो नात्रा 'पूर्वा' अन्ध्र. ननु पूर्वा न दूर्वा मवितुमर्हेति तत्कथं दूर्वे-
रुच्यत इत्यत आह—पूर्वा ह वै तामिति । 'पूर्वा' शब्दः पचायन्नन्तः, लोकेऽपि यदिकश्चिन्नामभेदपिदिष्टं
पुरुषं गौरवार्थं आता पितृव्येन परोक्षेण व्यपदिशन्ति तद्वदेव अर्थान्तर्यः । तदेतदिति । दतः 'एषः' दूर्वा-
याणामक्रो 'रसः' । प्राणस्य रसात्मकत्वं धृतं—'प्राणो हि वाऽअन्नानां रसः' (श. प. १४।१।१।
२१)—इति । 'एषः' इति पुंलिङ्गत्वं प्राणरसापेक्षम् ; अतः 'तदेतद्' दूर्वा 'क्षत्रम्' प्रधानम्,
'क्षत्र'—शब्देनैव प्राधान्यं व्यपद्यते । 'तदेतद्' इत्यपि नपुंसकलिङ्गं क्षत्रशब्दापेक्षम् । तथा सति लोम्न
प्राणानुविधापित्वाप्राणरसात्मिकामेतां दूर्वेष्टकामुपदधत् सोमात्मिकाः 'सर्वाः' अपि ओपधीरुपदधाति ॥ १२ ॥

'निम्न'—यत्र 'यदा' देवाः 'तम्' प्रजापतिं चयनसंस्कारेण संकृतवन्तः, तदा 'अस्मिन्' प्रजापती
'मध्यतो' मध्ये सप्तम्यर्थे तसिः 'प्राणो रसम्' 'अदधुः' इत्यपितवन्तः । 'तयैव' 'अयम्' अन्ध्र्युः

स्तदस्याऽओषधीर्दधाति सा स्यात्समूला साया कृत्स्नतायै यथा स्वयमातृष्णायामुपहिता भूमिं प्राप्नुयादेवमुपदध्यादस्याधुं ह्येवेता जायन्तऽश्मामनुप्ररोहन्ति ॥ १३ ॥

काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती । पुरुषः परुषस्परि इति काण्डात्काण्डाद्द्वय-
पा पूर्वणः पर्वणः प्ररोहत्येषा नो दूर्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन चेति यथैव
यजुस्तया वन्द्युः ॥ १४ ॥

(व्या) सा शतेन प्रतनोपि । सहस्रेण विरोहतीति शतेन ह्येषा प्रतनोति
सहस्रेण विरोहति तस्यास्ते देवीष्टके विधेम हविषा व्यमिति यथैव

उत्तराम् । उत्तरास्तदस्याऽओषधीर्दधाति । सा स्यात्समूला साया । कृत्स्नतायै । यथा स्वयमातृष्णा
यामुपहिता भूमिं प्राप्नुयात्, एवमुपदध्यात् । अस्यां ह्येवेता जायन्ते, श्मामनुप्ररोहन्ति ॥ १३ ॥

“ काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती परुषः परुषस्परि ”-इति । काण्डात्काण्डाद्द्वयेषा पर्वणः
पर्वणः प्ररोहति । “ एषा नो दूर्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन च ”-(वा. सं. १३ । २०) इति ।
यथैव यजुस्तया वन्द्युः ॥ १४ ॥

“ या शतेन प्रतनोपि, सहस्रेण विरोहति ”-इति । शतेन ह्येषा प्रतनोति, सहस्रेण
विरोहति । “ तस्यास्ते देवीष्टके विधेम हविषा व्यम ”-(वा. सं. १३ । २१) इति ।

‘ एतद् ’ एतेन दूर्वेष्टकोपधानेन प्राण रस निहितवान् मवतीत्यर्थः । “ तामनन्तर्हीताम् ” इत्यादिकस्यार्थं
व्यक्त एव । उपधातव्यायाः दूर्वेष्टकाया लक्षणमाह-सा स्यादिति । ‘ छत्ततायै ’ सपूर्णत्वाय अच्छिन्नमूलाय
हि सपूर्णमयूना मवति, अतो मूलाप्रवती कार्या । उपधाने विशेषमाह-यथेति । अत्र कात्यायनः-“ मूला-
प्रवती दूर्वा तस्यां पुरस्तादभिप्रासाम् ”-(वा. श्रौ. सू. १७ । १०) इति । दूर्वेष्टकायाः पुरस्ताद्
भूमिसम्पर्शेनोपधानं शर्मा दूर्वामनुलक्ष्येता ओषधयो भूमौ प्ररोहेयुरित्याह-अस्याऽह्येवेता इति ॥ १३ ॥

“ काण्डान् ” इति “ या शतेन ”-इति च द्वाभ्यामपीयमिष्टकोपधीपते, तत्र प्रथममन्त्रे पूर्वाधि-
स्वार्थं प्रत्यक्षसिद्ध इति दर्शयति-काण्डात्काण्डादिति । द्वितीयार्थं तु निगदव्याख्यातमित्याह-एषा नो दूर्वे
इत्यादिना । काण्डशब्दः स्तम्बवाची, पदशब्दः पर्ववचन । यावन्तः ‘ काण्डाः ’ स्तम्बा विद्यन्ते तत्रैकैकस्मात्
स्तम्बान् प्रकर्षेणोपयमाना एकस्मिन्नपि स्तम्बे यावन्ति ‘ परुषि ’ परीणि विद्यन्ते तेष्वैकैकस्मात् ‘ पर्वणः ’
परितः प्रकर्षेणोपयमाना । अथवा काण्डशब्देन पर्वणोर्मैष्यवती दण्ड उच्यते । ‘ काण्डान् काण्डान् ’ सर्वस्मान्
काण्डादित्यर्थः । ‘ परुषः परुषः ’ सर्वस्मात्पर्वणः । हे ‘ दूर्वे ! ’ येन काण्डेषु यानि सर्वाणि परीणि विद्यन्ते तेष्यः
सर्वेभ्योऽपि परितः ‘ प्ररोहन्ती ’ मवतीत्यर्थः । ‘ एषा ’ एव यथा त्व मवति एवं ‘ न. ’ अमान्
‘ शतेन ’ ‘ सहस्रेण ’ च शतसहस्रसङ्ख्याकैः पुत्रादिभिः ‘ प्रतनु ’ विस्तारयेति प्रथमस्यार्थः ॥ १४ ॥

प्रथममन्त्रवद्वितीयमन्त्रेऽपि पूर्वार्थस्वार्थः प्रत्यक्षसिद्धः ; उच्यते तु निगदव्याख्यातमिति व्याचष्टे-या

युजुस्तथा बन्धुर्द्राभ्यामुपदधाति तस्योक्तो बन्धुः सादयित्वा सूददोहसा-
ऽधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ १५ ॥

(३) अय द्वियजुषमुपदधाति । (ती) इन्द्राग्नीऽञ्जकामयेताथै स्वर्गं
लोकमियावेति तवेतामिष्टकामपश्यतां द्वियजुषमिष्टामेव तामुपादधातां
तामुपधायास्यै प्रतिष्ठायै स्वर्गं लोकमैतां तथैवेतद्यजमानो यद्वियजुष-
मुपदधाति येन रूपेण यत्कर्म कृत्वेन्द्राग्नी स्वर्गं लोकमैतां तेन रूपेण
तत्कर्म कृत्वा स्वर्गं लोकमयानीति सा यद्वियजुर्नाम द्वे ह्येतां देवते
ऽअपश्यतां यद्वेव द्वियजुषमुपदधाति यजमानो वै द्वियजुः ॥ १६ ॥

यथैव यजुस्तथा बन्धुः । द्वाभ्यामुपदधाति तस्योक्तो बन्धुः । सादयित्वा सूददोहसाऽधिवदति ।
तस्योक्तो बन्धुः ॥ १५ ॥

अथ द्वियजुरिष्टकोपधानम् ।

अय द्वियजुषमुपदधाति । इन्द्राग्नीऽञ्जकामयेताम्—स्वर्गं लोकमियावेति । तवेतामिष्टकामपश्यतां—
द्वियजुषम् । इमामेव तामुपादधाताम् । तामुपधायास्यै प्रतिष्ठायै स्वर्गं लोकमैताम् । तथैवेतद्यज-
मानो यद्वियजुषमुपदधाति—येन रूपेण; यत्कर्म कृत्वा, इन्द्राग्नी स्वर्गं लोकमैतां, तेन रूपेण तत्कर्म
कृत्वा स्वर्गं लोकमयानीति । सा यद्वियजुर्नाम—द्वे ह्येतां देवतेऽअपश्यताम् । यद्वेव द्वियजुषमुप-
दधाति—यजमानो वै द्वियजुः ॥ १६ ॥

इत्वेनेत्यादिना । हे देवै ! ' या ' त्वं काण्डानां ' शनेन ' आत्मानं विस्तारयसि, अङ्कुरणं ' सहस्रेण '
विश्वं प्रादुर्भवति । हे देवि ! द्योतमाने ' इष्टके ' ' तस्यास्ते ' ' वयम् ' ' हविषा विधेम ' पारिचर्येति
द्विर्वाप्यर्थः ॥

उपधानमन्त्रगतमर्थसिद्धौ दित्ससङ्ख्यानमुवर्त्तते—द्वाभ्यामुपदधातीति । दित्ससङ्ख्यानप्रसंगतलक्षणं व्याख्यायं
" द्वाभ्यामभितुहोति द्विपादयजमानो यजमानोऽग्निः " इत्यादिना—(वा. प. १।१।१।१२) प्रागुक्तमित्याह—
तस्योक्तो बन्धुरिति । ' सादयित्वा ' इत्यादिकं तु व्याख्यातम् ॥ १५ ॥

कात्यायनः—' यास्त इति द्वियजुषम् '—(का. श्रौ. सू. १०।१२) इति । " यास्ते अग्ने सूर्ये
रुचः, " " या वो देवाः " इति द्वाभ्यां द्वियजुर्नमित्कामुपदध्यादिति सूर्यार्थः, तदेतद्विषये—अयेति । विदिता-
निष्टकं यजमानस्य स्वर्गाप्राप्तिसाधनत्वेन प्रसंगति—इन्द्राग्नी इत्यादिना । एतमेतत् । इमामेवेति । ' ताम् '
आत्मना दृष्टाम् ' इयाम् ' अस्मानिद्विष्टीभमानानिष्टकाम् ' एव ' ' उपादधाताम् ' ' ताम् ' ' उपधाप्य '
' अस्मै प्रतिष्ठायै " " यष्टय्यै चतुर्थी "—(वा. सू. २।३।१२। वा. १) इति । अस्याः प्रतिष्ठायाः
सकामात् संयानवदिमामाह्य ' स्वर्गं लोकम् ' प्राप्नुवामित्यर्थः । तथैवेतदिति । ' यजमानो द्वियजुषमुपद-
धाति ' इति ' यत् ' ' एतत्तथैव ' इन्द्राग्निदेवतादेव । तदेव दर्शयति—येनेति । ' येन ' प्रकारेण ' यत् कर्म '
' कृत्वा ' ' इन्द्राग्नी स्वर्गं लोकं ' प्राप्नुताम् । ' तेन ' एव प्रकारेण ' तत्कर्म कृत्वा ' अहमपि ' स्वर्गं '

(स्तु) तद्वाहुः । (स्यु) युद्स्रावेव युजमानो योऽसौ हिरण्यः पुरुषो-
ऽथ कतमदस्येदृष्टुं रूपमिति देवो वाऽऽस्य स ऽआत्मा मानुषोऽयं
तद्यत्सु हिरण्ययो भवत्यमृतं वाऽऽस्य तद्रूपं देवरूपममृतं हिरण्यमुथ
युदियं मृदः कृता भवति मानुषं ह्यस्येदृष्टुं रूपम् ॥ १७ ॥

(१७) स युद्मूमेवोपदध्यात् । (ने) नेमामपाशिथ्य्यात्क्षिप्रे हास्मा-

तद्वाहुः—यद्स्रावेव यजमानो—योऽसौ हिरण्यः पुरुषः—अथ कतमदस्येदं रूपमिति । देवो वा-
ऽऽस्य स आत्मा, मानुषोऽयम् । तद्रूपत्स हिरण्ययो भवति—अमृतं वाऽऽस्य तद्रूपं देवरूपम्,
अमृतं हिरण्यम् । अथ यदिमं मृदः कृता भवति,—मानुषं ह्यस्येदं रूपम् ॥ १७ ॥

स युद्मूमेवोपदध्यात्—नेमामपाशिथ्यात् । क्षिप्रे हास्मालोकाद्यजमानः प्रेषात् । अथ यदिमा-
मपाशिन्ति—यद्देवास्येदं मानुषं रूपम्—तदस्यैतदपाशिन्ति । तयो हानेनात्मना सर्वमायुरेति ॥ १८ ॥

“ लोकम् ” प्राप्तवानिति “ यजमानो द्विपञ्चमुपदधाति ” तस्मादेवा स्वर्गप्राप्तितावनमिति भावः । प्रकृताया
इष्टकथाः द्विपञ्चुरिति नामधेयप्राप्तिं दर्शयति—सा यदिनि । यतः ‘ एताम् ’ ‘ द्वे ’ ‘ देवने ’ इत्यादी
‘ अपत्यताम् ’ तस्माद् ‘ द्विपञ्चानाम् ’ इयमिष्टकैत्यर्थः । ननु देवताद्वयदर्शनात्कथं द्विपञ्चुरिति नाम स्यादिति
चेदुच्यते—यतो द्वे देवते एतामपत्यताम्, अत एव द्वाभ्या यजुष्यामुपधीयते, तथा सति यजुर्द्वयोपधानस्यापि
देवताद्वयदर्शनीपाधिकत्वाद् द्विपञ्चुरिति नामधेयस्यापि देवताद्वयदर्शनमेव निमित्तमित्यभिप्रायः । ननु “ यस्तौ
अग्ने ”—“ या वो देवाः ”—इत्यनयोर्मन्त्रयोर्कौटिल्यवस्थया पठितत्वात् कथं यजु शब्देन तदभिधानमिति । एव
तर्ह्यत्र यजुःशब्देन मन्त्रमत्र लक्षणे । अक्सामयजुषा लक्षण जैमिनिना दाशितम् । “ तेषामृक् यथार्थवशेन पाद-
व्यवस्था, गीतिषु सामाख्या, शेषे यजु शब्द ”—(जै. मृ. २।१।१।१२९ ३७) इति । एतदेवात्यत्र सजुहीतयभि-
युक्तः—“ नक्सामयजुषां लक्ष्म साङ्ख्यादिति शङ्किते । पादश्च गीतिः प्रक्षिष्टपाठ इत्यस्त्वसङ्करः ” इति । अथ
वा मन्त्रे एव यजुःशब्दव्यवहारो दृश्यते । यथा—“ तस्यास्तौ देवीष्टके विषेम हविषा जयम् ”—इति—“ यथैव
यजुभ्यां वांशु ” इत्येवमादौ । अथ तामेवेष्टका यजमानात्मना प्रशंसति—यद्देवेति । द्विपञ्चो यजमाना-
त्मकत्वात्तद्रूपधानेन यजमानमेवास्मिलोकेऽपि तत्रान् मवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

द्विपञ्चो यजमानोक्त्या लक्ष्मोर्दयां याज्ञिकानां विज्ञातामवतारयति—तद्वाहुरित्वादिना । अथ कतम-
दिति । ‘ अथ ’ ‘ अस्य ’ यजमानस्य ‘ इदं ’ द्विपञ्चानाम् एतम् ‘ कतमत् ’ ‘ ह्य ’ स्वरूपमिति । रूपत्वान-
पेक्षया ननुसकत्वम् । उक्तस्थोत्तरमाह—देवो वा इति । ‘ स ’ हिरण्यम् ‘ पुरुष ’ ‘ अस्य ’ यजमानस्य
देवत्वप्रयुक्तः, ‘ आत्मा ’ शरीरम् । यद्द्विपञ्चुरिष्टका स यजुष्यवप्रयुक्त आत्मैत्यर्थः । हिरण्यत्वात् पुरुषस्य
देवशरीरत्वम्, मृन्मयत्वाद् द्विपञ्चो मानुषशरीरात्मन्त्वम्, (स्तु) प्रतिपादयति—तद्यदित्यादिना । देव-
रूपमिति । यतः ‘ देवरूपम् ’ अतोऽस्य यजमानस्य ‘ तद्रूपम् ’ ‘ अमृतं ’ अमृतं । विज्ञापनेऽप्यविनष्टत्वा-
द्विरण्यस्यामृतत्वम् । मानुषश्च हीति । इदं द्विपञ्चैक्षण स्वरूपं यतो ‘ मानुषम् ’, अतः ‘ इव मृदः कृता
भवति ’ पार्थिवी भवति । मानुषाणां पार्थिवत्वादित्यर्थः ॥ १७ ॥

द्विपञ्च उपधानस्यान्वयव्यतिरेकयोर्गुणदोषप्रदर्शनेनावयवकत्वमाह—स यदित्यादिना । ‘ अमृतम् ’ हिरण्य-

ल्लोकाद्युजमानः प्रेयाडथ युदिमामपशिनृष्टि युदेवास्येदं मानुषं रूपं तदस्यैतदपशिनृष्टि तुयो हानेनात्माना सुर्वमायुरेति ॥ १८ ॥

स युन्नानूपदध्यात् । (ह्र) नु हैतं देवमात्मानमनुप्रजानीयाडथ युदनु-
पडधाति तुयो हैतं देवमात्मानमनुप्रजानाति तामनन्तर्हितां दूर्वेष्ट-
काया ऽनुपदधाति पशवो वै दूर्वेष्टका युजमानं तत्पशुषु प्रतिष्ठापयति ॥ १९

तदाहुः । कथमस्यैतावात्मानौ प्राणेन संततावव्यवच्छिन्नौ भवत ऽइति
प्राणो वै स्वयमातृष्णा प्राणो दूर्वेष्टका युजमानो द्वियजुः स यदनन्त-
र्हितां स्वयमातृष्णायै दूर्वेष्टकामुपडधाति प्राणेनैव तत्प्राणं संतनोति
सुदधात्पुथ यदनन्तर्हितां दूर्वेष्टकायै द्वियजुपमुपडधाति प्राणो वै दूर्वे-
ष्टका युजमानो द्वियजुरेवमु हास्यैतावात्मानौ प्राणेन संततावव्यव-
च्छिन्नौ भवतः ॥ २० ॥

स यन्नानूपदध्यात्-न हैतं देवमात्मानमनुप्रजानीयात् । अथ यदनुपदधाति-तयो हैतं देव-
मात्मानमनुप्रजानाति । तामनन्तर्हितां दूर्वेष्टकाया उपदधाति । पशवो वै दूर्वेष्टका । यजमानं तत्प-
शुषु प्रतिष्ठापयति ॥ १९ ॥

तदाहुः-कथमस्यैतावात्मानौ प्राणेन संततावव्यवच्छिन्नौ भवत इति । प्राणो वै स्वयमातृष्णा ।
प्राणो दूर्वेष्टका । यजमानो द्वियजुः । स यदनन्तर्हितां स्वयमातृष्णायै दूर्वेष्टकामुपदधाति-प्राणेनैव
तत्प्राणं संतनोति; सन्दधाति । अथ यदनन्तर्हितां दूर्वेष्टकायै द्वियजुपमुपदधाति-प्राणो वै दूर्वेष्टका,
यजमानो द्वियजुः-एवमु हास्यैतावात्मानौ प्राणेन संततावव्यवच्छिन्नौ भवतः ॥ २० ॥

पुस्वल्भ्रणाभिष्टकाम् ' एव ' उपदध्यात् ' । नेमामिति । ' इयाम् ' द्वियजुर्लक्षणासि तदानीमेव चेदुपद-
ध्यात् ' नापशिष्यान् ' नावशेषयेत्, नाहिं मानुषशरीररूपद्विपशुरिष्टकाया अपारिदोषणान् द्विप्रकाल एव
' अस्मान् लोकाद्युजमानः प्रेयात्, ' एतस्वातदानीमनुप्रधानेनावशेषणे तु ' अनेन ' द्वियजुर्लक्षणेन मानुष-
शरीरेणास्मिन्लोके यजमानः कृत्वाम् ' आयुरेति ' इत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथास्या ष्टकायाः द्विष्णमनुपुरुषसमीपे सर्वथाऽनुप्रधाने दोषप्रदर्शनपूर्वकं तत्रोपधाने गुण दर्शयति-स यद्दि-
त्यादिना । समीपेऽनुप्रधाने सति असम्बन्धाद्यजमानः स्वकीयं देवरूपमनुक्रमेण ' न ' प्रजानीयात् । उपधाते
तु प्रजानीयात् । अथ तामेवेष्टकां दूर्वेष्टकामस्पर्शेनोपदध्यादित्याह-तामनन्तर्हितामिति ॥ १९ ॥

यजमानस्य द्विष्णमनुपुरुषो देव शरीरं द्विपशुषु मानुषमित्युक्तम्; तयोर्मध्ये स्वयमातृष्णादूर्वेष्टकयोर्गुणधानेन
व्यवधानान्तरिद्वयस्यापि प्राणेन कथमव्यवच्छेद इति याज्ञिकानां प्रथमवतारयति-तदाहुरिति । ' सन्तनी ' इत्यस्यैव विवरणम्-
' अन्ववच्छिन्नौ ' इति । उक्तस्योत्तरं दर्शयति-प्राणो वा इत्यादिना । " प्राणो वै स्वय-
मातृष्णा प्राणो सेवेतास्वपशामन आनृते"-इति स्वयमातृष्णायाः प्राणत्वमुक्तम् (श. प. ७।४।१।२)
" अपासत प्राणो मन्वत उदकात् " इत्यादिना प्राणस्य एव दूर्वाऽमृतित्युक्तम् (श. प. ७।४।१।१) ' सन्तनोति ' इत्येतादेव विदुषोति-सन्दधातीति । इत्यमन्वत् ॥ २० ॥

(तो) यास्तेऽग्ने सूर्ये रुचः । (चो) वा वो देवाः सूर्ये रुचः इति रुचये
रुचमित्यमृतत्वं वै रुग्मृतत्वमेवास्मिन्नेतद्दधाति द्वाभ्यामुपदधाति
तस्योक्तो बन्धुः । अयो इयं खैवेतद्रूपं मृज्जापश्च सादयित्वा सूददोहसा-
धिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ २१ ॥

(३) अय रेतःसिचाऽऽपदधाति । (ती) इमो वै लोकी रेतःसिचा-

“ यास्तेऽग्ने सूर्ये रुचः ”-“ या वो देवाः सूर्ये रुचः ”-(ब्रा० सं० १३ । २२,
२३) इति । रुचं रुचमिति-अमृतत्वं वै रुक् । अमृतत्वमेवास्मिन्नेतद्दधाति । द्वाभ्यामुपदधाति ।
तस्योक्तो बन्धुः । अयो इयं खैवेतद्रूपं-मृज्जापश्च । सादयित्वा सूददोहसाधिवदति ।
तस्योक्तो बन्धुः ॥ २१ ॥

अय रेतःसिगिष्टकाद्वयोपधानम् ।

अय रेतःसिचाऽऽपदधाति । इमो वै लोकी रेतःसिचौ । इमौ देव लोकी रेतःसिचतः-इतो

द्वियद्वय उपधाने मन्त्रो विषते-यास्ते अग्ने इति । “ यास्ते अग्ने सूर्ये रुचो ”-“ वा वो
देवाः सूर्ये रुचः ”-इत्येताभ्यां मन्त्राभ्यां द्वियद्वयमुपदध्यादित्यर्थः । मन्त्रयोः पुनः पुनः एकत्रैव
स्वामिनादमाह-रुचं रुचमिति । ‘ अस्मिन् ’ इति । यजमाने इत्यर्थः । मन्त्रयोरेवमर्थः-हे अग्ने ! ‘ ते ’
तव ‘ सूर्ये ’ सूर्यमन्त्रे वा ‘ रुचो ’ रेतयो ‘ रतिनिः ’ रतिरुत्पन्ने ‘ रिसमात्तवन्ति ’ सर्वतो व्यापु-
वन्ति । एतौ वा अग्नेर्देवता एव सूर्योदपद्योर्देवता मरन्ति । एतच्च तैत्तिरीयश्रौतसंहितायां
समाप्तात्-“ तदन्त वावादित्यमस्मिन्नुपधानेति ”-(तै. ब्रा. २।१।१०) इति । ‘ तानिः सर्वाणिः ’
दीतिनिः ‘ नः ’ अस्मत्सम्बन्धिने ‘ यजमान ’ यजमानउपधानाय ‘ रुचैः ’ ‘ रुचि ’ प्रकाशं कुरु, ‘ रुचैः ’
(पा. ख. ३ । १ । ८९) इति विमक्तिव्यत्ययः, रुचमित्यर्थः । नस्तुतीति “ कः कत्कति ” (पा. ख.
८ । ३ । ९०) इत्यादिना विध्वंसनीयस्य सकारः । हे देवाः । ‘ नः ’ युष्माकं सम्बन्धित्वः सूर्यमन्त्रे
वर्तमानाः ‘ वा रुचः ’ रेतस्यः सन्ति, ‘ तानिः सर्वाणिः ’ दीतिनिः हे-‘ इन्द्रो ’ हे-‘ वृषभते ’ ।
अत्रोऽपि यत्र ‘ नः ’ अस्मत्सम्बन्धिने यजमानाय ‘ रुचैः वत ’ प्रकाशं सम्पादयत । ननु पार्थ मन्त्रोऽप्युपना
पठते । तत्रैव रुचं नो वदति लिङ्गेन मन्त्रमुपनादित्युत्पत्त्येरेव तत्कृतं युज्यते; अतो ‘ नः ’ इति पदं द्वि-
त्युपनादिति चेन्न-पठतेत्याच्यनेनद्रष्टव्या सद्गुणप्रधानरूपस्य यजमानगणित्वं प्रतीयते । न च परि-
श्रुतस्वाध्वयोर्दक्षिणातिरिक्तप्रसम्बन्धो न्यायः । तस्माच्छ्रुतित्वाद्याभ्यां विक्रं तद्विक्रं यजमानवत्त्वेनो-
पनादयन्, तस्मादयमनेन पाठेऽ “ अतुर्ना अग्नेऽस्यासुर्ने देहि ” इत्यादिः क्रियमाणानुवादिषु प्रत्य-
गार्थमित्येषु श्रुत कृतं यथा याजमानमेव । तथैवाव्युपना पाठेऽपि करणमन्त्रेषु युज्यति कृतं याजमानमेव ।
द्वाभ्यामित्यादिकं पूर्वं व्याख्यातम् । प्रकाशन्तरेणारि द्विवं प्रशंसति-अयो इयमिति । द्विविवं रुच-
मर्त्तति तदुपधानमन्त्रयोरेति द्वित्वमुपपद्यत इत्यर्थः । व्याख्यातमुत्तरं वाक्यम् ॥ २१ ॥

अय रेतःसिचाऽऽपदधाति । इमो वै लोकी रेतःसिचौ । इमौ देव लोकी रेतःसिचतः-इतो

विमौ ह्येव लोको रेतः सिञ्चत इतो वाऽअयमूर्ध्वं रेतः सिञ्चति धूमं
साऽमुत्र वृष्टिर्भवति तामसावसुतो वृष्टिं तदिमाऽभुन्तरेण प्रजाः प्रजा-
यन्ते तस्मादिमौ लोकौ रेतःसिञ्चौ ॥ २२ ॥

विराड्ज्योतिरधारयदिति । (त्य) अयं वै लोको विराद् सुऽइमु-
मग्निं ज्योतिर्धारयति स्वराड्ज्योतिरधारयदित्यसौ वै लोकः स्वराद् सो-
ऽमुमादित्यं ज्योतिर्धारयति विराड्ब्रह्मेमौ लोकौ स्वराद् च नानोपद-
धाति नाना हीमौ लोकौ सकृत्सादयति समानं तुत्करोति तस्माद्बु हानु-
योर्लोकयोरन्ताः समायन्ति ॥ २३ ॥

वाऽअयमूर्ध्वं रेतः सिञ्चति धूमं, साऽमुत्र वृष्टिर्भवति । तामसावसुतो वृष्टिम् । तदिमा अन्तरेण
प्रजाः प्रजायन्ते-तस्मादिमौ लोको रेतःसिञ्चौ ॥ २२ ॥

“ विराड्ज्योतिरधारयत् ”-इति । अयं वै लोको विराद् । स इममग्निं ज्योतिर्धारयति ।
“ स्वराड्ज्योतिरधारयत् ”-इति । असौ वै लोकः स्वराद् । सोऽमुमादित्यं ज्योतिर्धारयति ।
विराड्ब्रह्मेमौ लोकौ, स्वराद् च । नानोपदधाति । नाना हीमौ लोकौ । सकृत्सादयति । समानं
तत्करोति । तस्माद्बु हानुयोर्लोकयोरन्ताः समायन्ति ॥ २३ ॥

घ. ८ । ३ । १९ ।) इति वकारलोः । विहिते इष्टके पृथिवीभूलोकात्मना प्रसंसति-इमौ वै लोका-
वित्यादिना । तत्रानयोर्लोकयोः रेतःसिञ्चनप्रतिप्रिपदविषयोक्तम्-इमौ वै लोकाविति । तदेतःसेचनमनयोः
प्रत्यक्षसिद्धमित्याह-इमौ ह्येवेति । इतो वा अयमित्यादिना तदेव प्रत्यक्षत्वं दर्शयति-‘अयम्’ लोकः
‘ रेतः ’ अस्मान् प्रदेशाद् धूमरुधुर्गं रेतः ‘ सिञ्चति ’ ‘ ता ’ धूम. ‘ अमुत्र ’ भूलोके ‘ वृष्टिर्भवति ’
सेति वृष्टिर्भू वृष्टयेष्वम्, धूमस्य येषकारणत्वात्, तद्वारा वृष्टिकारणत्वाद्भूमौ वृष्टिरिति कारणे कार्यत्वोपधारः ।
‘ ता ’ ‘ वृष्टिम् ’ ‘ असौ ’ भूलोकोऽमुष्मान् प्रदेशात् सिञ्चति तस्मादनयोर्लोकयोर्मध्ये वृष्टिपरिणतत्वाद्वा
प्रजाः प्रजायन्ते । धूपते हि-“ अनादौ प्रजाः प्रजायन्ते ”-(ने. उ. २ बृही) इति । अन्यत्राप्युक्तम्-
“ वृष्टेरन्तः सतः प्रजाः ”-(मनु. ३।७९) इति । ‘ तस्मादिमौ ’ लोकौ ‘ रेतःसिञ्चौ ’ रेतःसिञ्चनयोर्लोकयो
रुपेणानुसंधानादिष्टके अपि रेतःसिञ्चानित्युच्ये ॥ २२ ॥

एतत् प्रथमाया उपधाने मन्त्र विषय व्याचष्टे-विराड्ज्योतिरिति । ‘ अयम् ’ ‘ लोकः ’ पृथिवी,
‘ विराद् ’-राज्येनाभिधीयते । ‘ स ’ च ‘ इमम् ’ अस्मद्देशीना प्रत्यक्षमग्निरूप ‘ ज्योतिर्धारयति, ’ प्रथमा
रेत सिञ्चलोकानिकेत्युक्तम् । तस्मात् प्रथमरेतःसिञ्चनको विराड्ब्रह्माभिधेयो भूलोकोऽशिरूपे ‘ ज्योतिर्धार-
यति ’ । स्वराड्ज्योतिरिति । द्वितीयेऽनुसंधानमन्त्रः, सोऽप्येवमेव व्याख्येयः । ‘ अनयोर्लोकयोः ’ विराद्-
स्वरादुपधानिधेयत्वमेवैवमप्युच्यते-विराड्ब्रह्मेमाविति । त्रिविध राजत इति ‘ विराद् ’ । इत्यमेव राजत इति
‘ स्वराद् ’ । तयोः धूपपृष्टधूमन्त्रेणोपधानमाह-नानोपदधातीति । यतः ‘ इमौ ’ ‘ लोकौ ’ ‘ नाना ’

युद्धेयु रेतःसिचाऽऽपदधाति । (त्या) आण्डौ वै रेतःसिचां युस्य
ह्याण्डौ भवतः सुऽ एव रेतः सिञ्चति विराड्ज्योतिरधारयत्स्वराह
ज्योतिरधारयदिति विराड्बृहदेमावाण्डौ स्वराद् च तावेतज्ज्योतिरधारयतो
रेतऽ एव प्रजातिमेव नात्रापदधाति ज्ञाना हीमावाण्डौ सकृत्सादयति
समानं तुत्करोति तुस्मात्समानसम्बन्धनौ तेऽअनन्तर्हिते द्वियजुषऽऽप-
दधाति यजमानो वै द्वियजुरनन्तर्हितौ तद्यजमानादाण्डौ दधाति ॥ २४ ॥

(त्यु) अथ विश्वज्योतिषमुपदधाति । (त्य) अग्निर्वै प्रथमा विश्व-
ज्योतिरग्निहर्षेवास्मिँल्लोके विश्वं ज्योतिरग्निमेवैतदुपदधाति तामुनन्त-

यदेव रेतःसिचाऽऽपदधाति । आण्डौ वै रेतःसिचां । यस्य ह्याण्डौ भवतः—न एव रेतः
सिञ्चति । “ विराड्ज्योतिरधारयत्स्वराह्ज्योतिरधारयत् ”—इति । विराड्बृहदेमावाण्डौ
स्वराद् च । तावेतज्ज्योतिरधारयतो रेत एव, प्रजातिमेव । नात्रापदधाति । नहना हीमावाण्डौ । सकृ-
त्सादयति । समानं तद् करोति । तस्मात्समानसम्बन्धनौ । तेऽअनन्तर्हिते द्वियजुषऽऽप-
दधाति । यजमानो वै द्वियजुः । अनन्तर्हितौ तद्यजमानादाण्डौ दधाति ॥ २४ ॥

अथ विश्वज्योतिरिष्टकोपधानम् ।

अथ विश्वज्योतिषमुपदधाति । अग्निर्वै प्रथमा विश्वज्योतिः । अग्निर्होवास्मिँल्लोके विश्वं ज्योतिः ।

पृथगभूतो, तस्मात्तदामिकयोरेष्टकोपधानं पृथक्पृथक्मन्त्रेण कर्त्तव्यमित्यर्थः । उपधानमन्त्रत्वादनमन्त्रस्वराधि-
पार्थक्येन प्रास्तावाह—सकृद्दिति । “ तथा देवतवाऽद्विरस्वदभुवा सीद ”—इत्ययं सादनमन्त्रस्तमेकवारमुच्चार्य साद-
येत् । न तु प्रतीष्टकमित्यर्थः । तेन तदुपधानं ‘ समानम् ’ ‘ करोति ’ ‘ तस्माद् ’ ‘ अनयोर्लोकयोरेवना. ’
प्राप्ता. ‘ ममावन्ति ’ परस्परं संबद्धा भवन्ति । अन्तरिक्षभागा इ पृथिवीभगी. सम्बन्धन्त इत्येतन् प्रत्यञ्च-
सिद्धमेव ॥ २३ ॥

अथ तदेष्टकाद्वयमाण्डालमना स्तोत्रि—युद्धेवेति । अण्डशब्दाद् स्वार्थिकोऽण्—प्रत्ययः । ‘ आण्डौ ’ इति
पुरुषसम्बन्धिनी बीजे लघ्वेते । ‘ यस्य ह्याण्डौ भवतः ’ इत्यादिना अण्डज्यो रेत सिञ्च प्रणिपादितम् । विरा-
ड्बृहदेमाविति । अण्डज्योः प्रबोत्पादनसामर्थ्याद्विराट्त्व च प्रत्यञ्चमित्यर्थः । ‘ प्रजाति ’—राग्देन प्रबोत्पादन-
मभिधीयते, रेतस. प्रबोत्पद्ये प्रजा लक्ष्यन्त इति तत्प्रकाशकवाज्योतिष्टुमित्यङ्गान्तन्वयम् । समानसम्बन्ध-
नाविति । एकरूपसम्बन्धनावित्यर्थः । प्रकृतयोरेष्टकयोः स्थानविशेषमाह—तेऽअनन्तर्हिते इति । द्वियजुषोः
सर्वापेक्ष्यत्वानेनोपधानं किमर्थमित्यत आह—यजमानो वा इति ॥ २४ ॥

रेतःसिचोपधानानन्तरं विश्वज्योतिरिष्टकाया इष्टकाया उपधानं विधाय तामन्यक्तमना स्तोत्रि—अपेक्षेति ।
स्वयमावृण्णा इव विश्वज्योतिषोऽपि तिष्ठो विद्यन्ते, अतोऽत्र ‘ प्रथमा ’ इति विशेषणम् । ‘ अस्मिँल्लोके ’

हिंता^१ रेतःसिग्भ्यामुपदधातीमौ वै लोका रेतःसिचावुनन्तर्हितं तदाभ्यां
लोकाभ्यामभिं दधात्यन्तरेखोपदधात्यन्तरेव हीमौ लोकावभिः ॥ २५ ॥

(४) अद्भेव विश्वज्योतिषमुपदधाति । प्रजा वै विश्वज्योतिः-प्रजा-ह्येव
विश्वं ज्योतिः प्रजननमेवैतदुपदधाति तामनन्तर्हिता^१ रेतःसिग्भ्यामुप-
दधात्याण्डौ वै रेतःसिचावुनन्तर्हितां तदाण्डाभ्यां प्रजातिं दधात्यन्तरेखो-
पदधात्यन्तरेव ह्याण्डौ प्रजाः प्रजायन्ते ॥ २६ ॥

प्रजापतिश्चा सादपत्तिरिति । प्रजापतिर्ह्येतां प्रथमां चितिसुपद्वयत्पृष्ठे
पृथिव्या ज्योतिष्मतीमिति पृष्ठे ह्ययं पृथिव्यै ज्योतिष्मानभिः ॥ २७ ॥

अभिमेवैतदुपदधाति । तामनन्तर्हितां रेतःसिग्भ्यामुपदधाति । इमौ वै लोका रेतःसिचौ । अनन्त-
र्हितं तदाभ्यां लोकाभ्यामभिं दधाति । अन्तरेखोपदधाति । अन्तरेव हीमौ लोकावभिः ॥ २५ ॥

अद्भेव विश्वज्योतिषमुपदधाति । प्रजा वै विश्वज्योतिः । प्रजा ह्येव विश्वं ज्योतिः । प्रजननमेवैतदुप-
दधाति । तामनन्तर्हितां रेतःसिग्भ्यामुपदधाति । आण्डौ वै रेतःसिचौ । अनन्तर्हितां तदाण्डाभ्यां
प्रजातिं दधाति । अन्तरेखोपदधाति । अन्तरेव ह्याण्डौ प्रजाः प्रजायन्ते ॥ २६ ॥

“प्रजापतिश्चा सादपत्तिरिति”-इति । प्रजापतिर्ह्येतां प्रथमां चितिसुपद्वयत् । “पृष्ठे पृथिव्या
ज्योतिष्मतीम्”-इति । पृष्ठे ह्ययं पृथिव्यै ज्योतिष्मानभिः ॥ २७ ॥

मुनि वदिक्रान् ‘ज्योतिः’ अस्ति, तन् सर्वमग्निमयम् ‘एव’ इति । ‘अग्निर्विश्वज्योतिः’-इति तदग्रमक-
सेनालुसन्धानादिदृक्काण्ये विश्वज्योतिः, अतस्तदुपधानेऽग्निमेवोपहितवान् मन्वीति । विश्वे-तामनन्तर्हितामिति ।
‘तान्’ विश्वज्योतिषं ‘रेतःसिग्भ्याम्’ ‘अनन्तर्हिताम्’ अन्तरेखोपदधाति । तदा सति
रेतःसिचौः पृथिवीमुलोकामकलात् तान्यामन्वयदितमेव ‘अभिं दधाति’ । अत्रिपार्श्वेऽपि तन्संशर्षणेनो-
पधानेऽन्वयवधानमुपपन्न इत्यत्र आह-अन्तरेवेति । अन्तरेव हीति । ‘अन्तरे’ इव इति उपदधातः ।
‘इव’-तन् एवकार्यः । “अन्तरेखोपदधाति”-(पा. सू. २ । २ । ४ । १) इत्यनेन ‘इमौ’ इति
द्विर्वाचा । अतपत्तिरिति पृथिव्या तज्जरे अन्तरेखे सत्वभिः प्रकाशते तस्मान्मन्वत उपधानम् ॥ २६ ॥

अदत्तादिष्कां प्रजातन्नाऽपि प्रशंसति-अद्भेवेति । ‘प्रजा’ हि ‘विश्वज्योतिः’ एतः प्रजा इत्यत्राक्या
सर्वान् पदार्थान् प्रकाशयति तस्मात् ‘प्रजा विश्वं ज्योतिः’ इत्येतदन्वयेण । अतः प्रजा विश्वज्योतिः । तया
सति ‘एतद्’ इदंकारणानेन ‘प्रजननम्’ प्रजोपादनम् ‘एव’ उपहितवान् मन्वीति । प्रजायाः प्रजेऽपद्वयत्
ए कार्याकारणानादादेवैविवर्षेवैवमुक्तम् । रेतःसिचौखोपदधातिष्व प्रजालोकाभ्यामन्वयदितत्वेन मन्वत
उपधाने प्रजेऽपद्वयत्पृष्ठेऽपि मन्वीति इत्यपि-तामनन्तर्हितामिति । अन्तरेव ह्याण्डाविति ।
आण्डोर्नन्वत एव रेतोर्निर्मलशक्तत्वात् एव ‘प्रजाः’ ‘प्रजायन्ते’ ॥ २६ ॥

अप तस्मिन्वयाने मन्वं विदधानो व्यासते-प्रजापतिद्वेष्यादिनी । एतः ‘प्रजापतिः’ ‘एतान्’

(विं) विवृचस्मै प्राणायानाय । व्यानायेति प्राणो वै विवृच्योतिः
सर्वस्माऽऽ वाऽपतस्मै प्राणो विवृचं ज्योतिर्यच्छेति सर्वं ज्योतिर्यच्छेत्पे-
तदग्निष्टेऽधिपतिरित्यग्निमेवास्याऽधुधिपतिं करोति सादयित्वा सूददोहसा-
ऽधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ २८ ॥

(३) अथऽर्तुव्येऽनुपदधाति । (त्यू) ऋतुवऽपते बृहदुव्येऽऋतुनेवैतदुपद-
धाति मधुश्च माधवश्च व्यासन्तिकावृत्तुऽडुति नामनीऽपनयोरेतं नामभ्या-
मुवैनेऽपतदुपदधाति द्वेऽडुष्टके भवतो द्वौ हि आसावृतुः सकृत्सादयत्येकं
तद्वृतुं करोति ॥ २९ ॥

“ विश्वस्मै प्राणायानाय व्यानाय ”-इति । प्राणो वै विश्वज्योतिः । सर्वस्माऽऽ
वाऽपतस्मै प्राणः । “ विश्वं ज्योतिर्यच्छेत् ”-इति । सर्वं ज्योतिर्यच्छेत्पेत्तत् । “ अग्निष्टे
ऽधिपतिः ”-(वा. सं. १३ । २४) इति । अग्निमेवास्या अधिपतिं करोति । सादयित्वा
सूददोहसाऽधिवदति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ २८ ॥

अथ ऋतुव्येऽनुपदधाति ।

अथऽर्तुव्येऽनुपदधाति । ऋतुव एते यदव्ये । ऋतुनेवैतदुपदधाति । “ मधुश्च माधवश्च

‘ प्रथमम् चितिमपश्यत्, ’ अतः ‘ प्रथमम् ’ विश्वज्योतिव ‘ प्रजापतिश्चा सादयित्विति ’ मन्त्रेणो-
दव्यादित्यर्थः । पृष्ठे ह्यग्निमिति । पृथिव्यै इति । षष्ठ्यर्थे चतुर्था -(वा. सू. २ । ३ । २१ । वा. (१) ।
यतश्च ‘ पृथिव्याः ’ ‘ पृष्ठे ’ उपरि ‘ अग्निज्योतिष्मान्, ’ “ विश्वज्योतिष्मिन् ”-इत्युक्तम् “ अग्निर्वै प्रथमा
विश्वज्योतिः ”-इति । अतः ‘ पृष्ठे पृथिव्या ज्योतिष्मतीम् ’ इति मन्त्रवचनम् ॥ २७ ॥

प्राणो वा इति । विद्यमान एव प्राणे सर्वेषामिन्द्रियाणां स्वस्वविषयप्रकाशकत्वात् प्राणस्य विश्वज्योतिष्टुम् ।
सर्वस्मा उ वा एतस्मै इति । सर्वस्य खन्वेतस्य लोकस्य । पूर्ववचनार्था (वा. सू. २ । १ । ११ । वा. (१)) ‘ प्राणः ’
आशास्यो मवतीति शेषः । अपानो व्यानश्चेति प्राण एव वृत्तिमेदमित्तः । प्राणस्य विश्वज्योतिष्टुम् ‘ विश्वस्मै-
सर्वस्य लोकस्य प्राणादिस्थैर्यार्थं तवोपधानमिति मन्त्रमाम आह । ‘ सर्वं ज्योतिः ’ इति विश्वशब्दार्थनिर्वाणम् ।
‘ अग्निष्टेऽधिपतिः ’ इति ‘ एतन्मन्त्रमागच्छयेत् ’ अग्निमेव ‘ अस्याः ’ विश्वज्योतिवः ‘ अधिपतिं करोति ।
हे विश्वज्योतिः । ‘ पृथिव्या. पृष्ठे ’ उपरि ‘ ज्योतिष्मतीम् ’ ज्योतिषा युक्तां त्वां ‘ प्रजापतिः सादयत्तु
स्थापयत्तु । किमर्थमिति तत्राह-विश्वस्मा इति । ‘ विश्वस्य ’ सर्वलोकस्य ‘ प्राणायानाय व्यानाय ’ प्राणादि-
भ्यापारार्थम् । किञ्च ‘ विश्वम् ’ समस्तं ‘ ज्योतिः ’ तेजो ‘ यच्छेत् ’ निमच्छ अस्मदायत्तं कुरु, ‘ ते ’ तं
‘ अग्नि. ’ ‘ अधिपतिः, ’ अतः स. त्वां परेभ्यो ‘ गोसापत्तु ’ इति इत्यमन्त्रस्वार्थः ॥ २८ ॥

अथ ऋतुव्याऽनुपदधाति । ऋतुव्येऽनुपदधाति । ऋतुव्ये इति । “ मधुश्च माधवश्च

तद्युदेतेऽञ्जोपदधाति । संवत्सरुऽप्युपोऽग्निरिमुऽउ लोकाः संवत्सर-
स्तस्यायुमेव लोकः प्रथमा चित्तिरयमस्य लोक्यो वसन्तुऽ ऋतुस्तद्युदेते-
ऽञ्जोपदधाति युदेवास्यैतेऽआत्मनस्तुदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेते-
ऽञ्जोपदधाति ॥ ३० ॥

वासन्तिकावृत् ॥—(वा० सं० १३ । २५) इति । नामनीऽप्यनयोरेते । नामन्यानेवैनेऽएत-
दुपदधाति । द्वेऽष्टके मवदः । द्वौ हि मासावृत्तुः । सकृत्सादयति । एकं तद्वर्तुं करोति ॥ २५ ॥

तद्युदेतेऽञ्जोपदधाति । संवत्सर एवोऽग्निः । इम उ लोकः संवत्सरः । तस्यायमेव लोकः
प्रथमा चित्तिः । अपमस्य लोक्यो वसन्त ऋतुः । तद्युदेतेऽञ्जोपदधाति—यदेवास्यैतेऽआत्मनः—तद-
स्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । तस्मादेतेऽञ्जोपदधाति ॥ ३० ॥

(पा. सू. १ । २ । ११ ।) इति देवतार्ये कल्पत्यः, “ वचि मन् ”—(पा. सू. १ । ४ । १८)
इति मन्त्रत्वम् “ अर्धोर्गुणः ”—(पा. सू. १ । ४ । १९ ।) इति गुणः, “ वन्तो वि प्रत्ययं ”—(पा.
सू. १ । १ । ७५ ।) इति अवादेशः । ऋतुदेवत्वोऽहोरात्रान्तरं ऋतुतामेवोपधानं मन्त्रत्व्याह—ऋतव एत
इति । ऋतव्यवशेषान्ते मन्त्र विधाय न्याचये—मनुश्लेति । मधुमाववशब्दाभ्यां चैत्रवैशाखाद्युप्येते । ‘ वास-
न्तिकी ’ इति “ वसन्ताब्ज ”—(पा. सू. १ । ३ । २० ।) इति उक्त्यन्वयः । ऋतुशब्दो मासत्रये मुख्यः
अत्र तदवयवभूते मासे उपवाच्छेते । पशुध माववशेष्येते वसन्तसम्बन्धिनौ ‘ ऋतु ’ मासौ, अतश्च तदेव
त्वत्वेन तदादिभ्ये वसन्तुपदधातीत्यर्थः । नामनी इत्यादिना मधुमाववशब्दोपयोगं दर्शयति । मनु इत्यमरुणादि
वदेवैकस्या रष्टकाया उपधानं विहाय किमिति इत्योक्षपञ्चानमिति ! तत्राह—द्वे इष्टके इति । इष्टकयोर्द्वित्वेऽपि
सकृत्सादनेनेकमेवर्तुं स्यादप्यतोऽप्याह—सकृदिति ॥ २५ ॥

प्रथमया चित्ते सदुपवालय कारणमह—त्रयदित्यादिना । ‘ एते ’ ऋतव्ये ‘ अत्र ’ प्रथमया चित्ते ‘ वर-
दधाति ’ इति ऋतु, तत्र कारणमुच्यते—‘ एतः ’ चमिमानः ‘ अग्निः ’ ‘ संवत्सरः ’ संवत्सरकल्पः, अग्नेः संवत्स-
रकल्पत्वं संवत्सरमुच्यते सम्बन्धोऽप्यदर्शयित्वात् । चमिमानस्याग्नेः प्रजापतिरूपत्वं प्राणुकम् । “ स यः स प्रजा-
पतिर्यमः सतायमेव स योऽयमग्निश्चीयते ”—इति (उ. सू. ७ । १ । १२) स च प्रजापतिः सर्वलोककारणत्वेन
तदात्मकः । संवत्सर एवोऽग्निरिति । तस्य संवत्सरकल्पत्वोक्तेः ‘ संवत्सर इमे लोकः ’ अतु । तस्येति ।
‘ तस्य ’ संवत्सरस्यैतन्नोक्तात्मकस्य प्रजापतेरयमेव लोकः, इति च प्रथमा चित्तिः । वसन्तुर्गुणः प्रायमन्ताप्रयदस्य
संवत्सरकल्पस्य प्रजापतेरवयवभूतोऽयं लोकः, अतश्चात्र प्रथमया चित्ते एते ऋतव्ये च वसन्तुर्गुदेवत्वमेव
त्वत्वेने ‘ वसन्तानीनि ’ यन्, तेन ‘ यदेवास्य ’ प्रजापतेः ‘ आत्मनः ’ तस्यैतद्विष्टकादयञ्जुगं पदञ्ज-
यति ‘ तदस्मिन् ’ अन्वये प्रथमचित्तिरूपणे ‘ एतद् ’ एतेन पुनः ‘ प्रतिदधाति ’ ‘ तस्मादेते ’ प्रथमया
चित्तुपदधात् ॥ ३० ॥

यद्देवैतेऽञ्जोपदधाति । प्रजापतिरेपोऽग्निः संवत्सर उ प्रजापतिस्तस्य प्रतिष्ठेव प्रथमा चितिः प्रतिष्ठोऽस्य वसन्तुऽ ऋतुस्तद्यदेतेऽञ्जोपदधाति यदेवास्यैतेऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । तस्मादेतेऽअञ्जोपदधाति तेऽअनुन्तर्हिते विश्वज्योतिपऽ उपदधाति प्रजा वै विश्वज्योतिरनुन्तर्हितास्तत्प्रजाऽ ऋतुभ्यो दधाति तस्मात्प्रजाऽ ऋतून्वानुप्रजायन्तऽऋतुभिर्हर्षेव गर्भे सुन्तथै सम्पश्यन्मृतुभिर्जातम् ॥ ३१ ॥

(म) अथापाढामुपदधाति । (ती) इयं वाऽअपाढेमुसेवैतदुपदधाति तां पूर्वार्धेऽउपदधाति प्रथमा द्वियमुसृज्यत ॥ ३२ ॥

यद्देवैतेऽअञ्जोपदधाति । प्रजापतिरेपोऽग्निः । संवत्सर उ प्रजापतिः । तस्य प्रतिष्ठेव प्रथमा चितिः । प्रतिष्ठोऽस्य वसन्त ऋतुः । तद्यदेतेऽअञ्जोपदधाति । यदेवास्यैतेऽआत्मनः—तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । तस्मादेतेऽअञ्जोपदधाति । तेऽअनुन्तर्हिते विश्वज्योतिप उपदधाति । प्रजा वै विश्वज्योतिः । अनुन्तर्हितास्तत्प्रजा ऋतुभ्यो दधाति । तस्मात्प्रजा ऋतून्वानुप्रजायन्ते । ऋतुभिर्हर्षेव गर्भे सुन्तं पश्यन्ति—ऋतुभिर्जातम् ॥ ३१ ॥

अथ अथाढेष्टकीपधानम् ।

अथापाढामुपदधाति । इयं वाऽअपाढा । इमामेवैतदुपदधाति । तां पूर्वार्धे उपदधाति । प्रथमा द्वियमुसृज्यत ॥ ३२ ॥

अथ पुनस्ते एव ऋतुभ्यो प्रजापतेः प्रतिष्ठात्मना स्तौति—यद्देवैते इति । प्रतिष्ठोऽस्य वसन्त ऋतुरिति । प्रतिष्ठा उ इति पदविभागः; “ आहूणः ”—(पा. सू. १।१।८७) । उकारस्य “ निरात् एकाब्जाद् ” पा. सू. १।१।१४ इति प्रकृतसंज्ञायाम्—“ प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ”—(पा. सू. १।१।१९१ ।) इति प्रकृतिभावात् प्रतिष्ठो अस्य ह्यत्र “ एषः पदान्तादति ”—(पा. सू. १।१।१०९) इति पूर्वस्यत्वं न भवति । वसन्तर्तोः संवत्स्रप्रमावपरत्वात् प्रतिष्ठात्वम् । पत्रावयवे प्रतिष्ठिति सा प्रतिष्ठा, यथा पुंसः पादयोः प्रतिष्ठिति तद्वत् संवत्सरोऽपि वसन्तर्तो प्रतिष्ठिति । प्रथमायाचितेर्कृत्पठितिकृशणान् प्रजापते-रवयवान् प्रजापारत्वात्प्रतिष्ठात्वम् । अतश्च प्रथमायां चितौ प्रकृतयोरेष्टकयोरेवमने प्रजापतेः स्वस्य वसन्त-र्तुदेवत्वत्वेन तदात्मनैतद्विष्टकाद्ब्रह्मणं यत्प्रतिष्ठारूपमहमस्ति तदस्मिन्नेतेन प्रतिनिहितवान् मर्त्यैर्ययः ॥

अदानयोरेष्टकयोरेवमनेन स्वस्थानविशेषं विधाय प्रथमिति—से अनुन्तर्हिते इति । अनुन्तर्हितास्तद्विति । ‘ तत् ’ तेन ‘ प्रजाः ’ ‘ ऋतुभ्यः ’ ‘ अनुन्तर्हिताः ’ ‘ अन्यवहिताः ’ ‘ दधाति ’ ऋतुः प्रतिष्ठापव-तीत्यर्थः । तदेव दर्शयति—तस्मादिति । यत एवम् ‘ तस्मात्प्रजाः ’ ‘ ऋतून्व ’ अभिलक्ष्य ‘ प्रजायन्ते ’ ‘ गर्भे ’ अपि विद्यमानं जन्तुम् ‘ ऋतुभिर्हर्षेव सम्पश्यन्ति ’ ऋतूनां काळात्मकत्वात् काळस्य च संदीप्त-नस्येन सर्वोत्पत्तिमित्त्वान्नादजातावस्था जायमानत्वस्या अजातावस्था च तत्रैव सम्पद्यत इति भावः ॥ ३१ ॥

विधत्ते—अपेति । ‘ अथ ’ ऋतुदेष्टकरोपधानान्तरम् अथाढाऽपिचामिष्टकामुपदध्यात् । अथाढायाः

सा यदुपादा नाम । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्याऽऽस्पर्धन्त ते देवाः
ऽपतामिष्टकामपश्यन्नपादाभिप्रामेव तामुपादधत तामुपादासुरान्त्सप-
त्नान्भ्रातृव्यानस्मात्सुर्व्वस्मादसहन्त यदसहन्त तस्मादुपादा तथैवेतद्युज-
मानऽपतामुपधाय द्विपुन्तं भ्रातृव्यमस्मात्सुर्व्वस्मात्सहते ॥ ३३ ॥

यद्वेत्नापादासुपदधाति । ब्राम्वाऽऽपदा ब्रुचैव तु देवाऽऽसुरान्त्सपत्ना-
न्भ्रातृव्यानस्मात्सुर्व्वस्मादसहन्त तथैवेतद्युजमानो ब्रुचैव द्विपुन्तं
भ्रातृव्यमस्मात्सुर्व्वस्मात्सहते ब्रुचमेव तु देवाऽऽपदादधत तथैवेतद्यु-
जमानो ब्रुचमेवोपधते ॥ ३४ ॥

सा यदुपादा नाम । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या अस्पर्धन्त । ते देवाः पतामिष्टकामपश्यन्
अपादात् । इमामेव तामुपादधत । तामुपादासुरान्त्सपत्नान्भ्रातृव्यानस्मात्सुर्व्वस्मादसहन्त ।
यदसहन्त-तस्मादुपादा । तथैवेतद्युजमान पतामुपधाय द्विपुन्तं भ्रातृव्यमस्मात्सुर्व्वस्मात्सहते ॥ ३३ ॥
यद्वेत्नापादासुपदधाति । ब्राम्वाऽऽपदा । ब्रुचैव तु देवाः असुरान्त्सपत्नान्भ्रातृव्यानस्मात्सुर्व्व-

भुजयेष्टकामपश्यन्नेव इष्टिभ्युपधानेव संपादितं मवतीत्याह-इदं वा इति । तस्या अपादाया उप-
धानं षपनस्यल्यत् पूर्वप्रागे कर्तव्यमित्याह-तां पूर्वोर्द्धे इति । ननु किमर्थमस्याः पूर्वोर्द्धे उपपानमिति
तत्रह-प्रथमेति । ' इपन् ' अथादा उखायाः ' प्रथमा ' पूर्वा ' असह्यत ' खड्ड ॥ ३२ ॥

प्रहताया इष्टकाया अथादेति नमवेपप्रातिप्रदर्शनपूर्वकमुपादानोपयोगं दर्शयति-सा यदुपादा नामेपा-
दिना । यदा खड्ड ' देवाश्चासुराध ' ' प्राजापत्याः ' प्रजापतेभ्यमूताः, पयुतर इदत्वाद् " दिवदित्यादि-
स्पपत्सुत्तारिण्यः " (पा. सू. १।१।८९) इत्यनेनाऽऽत्वार्ये ष्यप्रत्ययः । ' ते ' एते ' उभये ' अति स्पर्द्धा-
मकुर्वन्, ततः ' ते देवाः ' केनोपायेनासुराण्येमेति विचार्य ' एताम् ' अपादाभिधाम् ' इष्टकाम् ' तदुपा-
धानेन ' अपदयन् ' । इष्टा च ' ताभिनाम् ' इष्टकामुपहितवन्तः । ततः ' तामुपादासुपुन ' ' सपत्नान् '
वेरिणः ' भ्रातृव्यान् ' इति सपत्नशब्दायविवरणम् । भ्रातृव्यान्तु " म्यन् सपत्ने "-(पा.सू.४।१।११९)
इति सपत्नार्थे म्यनो विधानात् । तानिसुरान् ' अस्मात् ' ' सर्वस्मात् ' स्थानाद् ' असहन्त ' निराकुर्वन्
पथेतेषु अनेष्ववस्थानेन न जन्ते तथा पर्यवीनवन्नित्यर्थः । यत एतयाऽऽसुरान् ' असहन्त ' तस्माद् ' अपादा'
इति नामनेपम् । अत्रासुराणां सहनकथनेन स्वेषामसहनमर्थतः प्राप्तमर्थेऽस्या इष्टकायाः स्वेषामसहने प्रत्यपि
कारणत्वात्सहनसामर्थ्येनापदेत्युच्यते । " सप्तथै सदा सार्वेति निगमे "-(पा. सू. १।१।११९)
इति ' सदा ' शब्दो निरानितः । ततो नञ्समासः (पा. सू. ३।१।८९) । व्यत्ययेन पूर्व्वन्यादेशः ।
तथैवेति । यथैव देवा अपादासुपधाय असुरानिपुङ्क्वन् । ' तथैव ' यजमाकः ' एतामुपधाय ' द्विपुन्तम्
इव कुर्वन् ' भ्रातृव्यमस्मात्सर्व्वस्मात् ' प्रदेवाजितकुले ॥ ३३ ॥

अथ तानेवेष्टकां ब्राम्वामनस्यी प्रसंसति-यद्वेति । ब्रुचैव तु देवा इत्यादिना ब्राम्वात्त्वमवादायाः प्रतिपादने ।

समुं व्यामभृत् । (त्वा) प्राणावे व्यामं यदि किं च प्राणीयं तत्सर्वं
त्रिभक्तिं तेनेयं व्यामभृद्भाग्य त्वेत्तु व्यामभृत्प्राणा वे व्यामं वाचि वे प्राणे-
भ्योऽङ्गं धीयते तस्माद्वाव्यामभृत् ॥ ३५ ॥

(तु) तुऽपत्ते सुर्वे प्राणा यदुपादा । तां पूर्वार्धेऽउपदधाति पुरस्ता-
त्प्राणान्दधाति तस्मादिमुं पुरस्तात्प्राणास्तान्प्राणान्युपा यनुष्मत्येष्ट-
कया पुरस्तात्प्रत्युपदध्यादितृस्यां चित्तौ नेत्राणामपिदुपातीति ॥ ३६ ॥

स्माद्सदन्त । तर्ध्वैतद्यजमानो वाचैव द्विजन्तं आरुच्यमस्मात्सर्वैर्ह्यात्सद्वे । वाचमेव तद्देवा
उपादधत् । तर्ध्वैतद्यजमानो वाचमेवोपधत्ते ॥ ३७ ॥

मेयं वामभृत् । प्राणा वै वामभृत् । यदि किं च प्राणि । इयं तत्सर्वं विभक्तिं । तेनेयं वामभृत् ।
वाग् त्वेव वामभृत् । प्राणा वै वामभृत् । वाचि वै प्राणभ्योऽङ्गं धीयते । तस्माद्वाव्यामभृत् ॥ ३९ ॥

तऽपत्ते सुर्वे प्राणाः-पदपादा । तां पूर्वार्धेऽउपदधाति । पुरस्तात्प्राणान्दधाति । तस्मादिमे
पुरस्तात्प्राणाः । तान्प्राणान्युपा यनुष्मत्येष्टकया पुरस्तात्प्रत्युपदध्यात्-एवस्यां चित्तौ-नेत्राणामपि-
दधानीति ॥ ३६ ॥

पयो देवाः निर्मलनादिद्विशिष्टया ' वाचैव ' ' असुप्न् ' ' असदन् ' ' तस्मादिउक्तगतवचनवशात्-
स्याद् ' अथवा ' वाक् उचित्यर्थः । तदेवेति । पयो देवाः वाचाऽसुप्नगतन्तु, तयो देववदेव ' यजमानः '
अरि ' वाचैव ' ' द्विजन्तम् ' ' आरुच्यमस्मान्मर्वन्मान् सद्वे ' । पयोऽपिदा उक्तप्रायेण वागात्मिका, अत
एतेराशयोपधमेव ' वाचमेव ' ' उपादधत् ' ' देवाः ' तथैव यजमानो वाचमेवोपधत्ते ॥ ३७ ॥

यदुच्यते वा अथाल्लक्षणं शाः इतिव्यामकत्वं तदुपनीत्यास्या अथप्राया इष्टकाराः वामभृत्संज्ञादिति
दर्शयति-हेयमिति । वामं वनवीथं वलु । ' प्राणाः ' सर्वेऽपिप्राणानवकाशं वानं वलु । यत्किञ्चिद् ' प्राणि '
प्राणवर्धनपरतपस्ति, तत्सर्वम् ' इत्य ' पृथिवी ' विभक्तिं ' खलु । अतश्च वामशब्देन प्राणानामपिनिवान्
प्राणानां खलु वाचमेदविकल्पः इत्यम् ' पृथिवी ' वामभृत् ' सन्निति उदात्तिकाप्यथादा वामभृत्संज्ञेत्यर्थः ।
" वाचा अथवा " इति यदुक्तं वागात्मत्वं तदसुप्नवर्तितसंज्ञावागमिवाह-वागव त्वेवेति । ' वाचि
वे ' अथवा ' वाक्-शब्देन-वागिन्द्रियवत्त्वं मुखं ऋषते, प्राणानुविभाषिचार्त् । प्राणशब्देन च श्रोत्रादीन्मी-
रिउवाणि, ' प्राणेभ्योऽङ्गं ' वाचि ' मुखे ' अन्त ' ' धीयते ' निर्धमिने ' तस्माद्वाव्यामभृत् ' इति उदा-
' शिष्टाऽपदाऽिति " वामभृत् " इत्यभिधीयते ॥ ३५ ॥

हेयमित्यादिनोक्तप्रकरणे ' निष्कलवर्षमाह-त-एत् इति । ' सद्यम् ' इत्यादिना तु अथवाप्रा आदि-
नोक्तप्रकरणे ' वाचमेव ' इत्यभिधीयते । ' अथवा ' इति ' वाचमेव ' इत्यभिधीयते । ' अथवा ' इति ' वाचमेव ' इत्यभिधीयते ।
इति ' यद् ' इति ' ते सर्वे प्राणाः ' आरुच्यमस्मान्मर्वन्मान् सद्वे ' इति ' वाचि ' इत्यभिधीयते । ' त-
पत्ते ' इति ' प्राणा इत्येवदेवधा-विज्ञापकत्वेन । उक्तप्रकरणे ' तपसविद्यप्राणात्ककत्वमुपनीय तासाः पूर्वार्धो
वचनानुपदधाति-तां पूर्वार्धे ' इति । तस्मादिति । ' पुरस्तात् ' पूर्वार्धो-मुख इत्यर्थः । ' रमे ' इत्यभि-

यद्द्रवस्याः पञ्च पुरस्तादुपपद्यते । (त्य) अन्नं वाऽआपोऽनपिहिता
तद्वाचं प्रति-

तदाहुः । (र्द्य) युम्प्रजा विवश्रुज्यातिव्वागुपाद्वाऽथ कस्मादन्तरेणऽर्जुव्ये-
ऽउपपद्यतीति संवत्सरो व्याऽऋतुव्य संवत्संरुण तुयन्नाभ्यो व्याचमन्तुर्द-
धाति तस्मात्संवत्सरवेद्यायां प्रजा व्याचं प्रवदन्ति ॥ ३८ ॥

यद्द्रवस्याः पञ्च पुरस्तादुपपद्यते । अन्नं वाऽआपः । अनपिहिता वाऽअन्नेन प्राणाः । तामनन्त-
हितामृतव्याभ्यामुपपद्यते । ऋतुषु तद्वाचं प्रतिष्ठापयति । सेयं वायुदुषु प्रतिष्ठिता
वदति ॥ ३७ ॥

तदाहुः—यन्प्रजा विवश्रुज्याति, वागुपाद्वा, अथ कस्मादन्तरेणऽर्जुव्येऽउपपद्यतीति । संवत्सरो
वाऽऋतुव्ये । संवत्सरेण तत्प्रजाभ्यो व्याचमन्तुर्दधाति । तस्मान्मवत्सरवेद्यायां प्रजा व्याचं प्रवदन्ति ॥ ३८ ॥

नयेन निर्देशः, 'तस्मात्' पूर्वार्द्धे उपधानान्गुले 'सेयं प्राणा' अत्रलिङ्गत्वं इति शेषः । अथाद्यायाः
पूर्वभागे मन्त्रस्या इष्टकाया उपधाने निवारयति—तान्नामन्येति । 'पुरस्तात्' आषाढा प्रति 'अन्यथा'
'यजुष्यत्वा' मन्त्रत्वा 'इष्टकाया' उपधाने न सम्पद्येत् । एतस्यां चित्ताविति तत्र हेतुक्यात् । 'नेन्'
इति तिपातः परिमये वतेते (या. नि. १ । ३ । १) । अथाद्यायाः प्राणामकल्पान् एतस्या प्रथमाया
चिन्ता तस्याः पुरस्तान्मन्त्रदिष्टकोषधाने तद्व्यवधानान् प्राणानेवपिहितवान् मवतीति परिमयेव नोद-
न्यादित्यर्थः ॥ ३९ ॥

ननु यदि समन्त्रकाणामिष्टकानामुपधाने प्राणादिधानम्, तर्हि अयस्थानां मन्त्रविशिष्टनामिष्टकानामुपधा-
नेन तत्कारणात् भवतीत्यत आह—यद्द्रवस्या इति । अपस्तानामेवामकल्पं तद्विधापकमाहोऽभिधास्यते ।
(वा. प. ७ । १ । १६०) आपश्चान्नात्मिकास्तात्कारणत्वात् । अन्नेन तु प्राणानामपिधाने न सम्भवति, अन्नोप-
जीवित्वात् प्राणानाम् । अतश्चान्नात्मिकास्तात्कारणत्वात् समन्त्रकाणामप्युपधाने न विरुध्यत इति भावः । अथ तस्या
कृतव्ययोः समीपे उपधाने विधाय स्तोत्रे—तामनन्तर्हितामिति । सेयं वायुदुषु प्रतिष्ठिता वदतीति ।
'ऋतुषु' अत्रन्पितेऽप्राणिषु 'प्रतिष्ठिता वदन्ति' इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

"प्रजा वै विवश्रुज्यातिः" इति विवश्रुज्यातिः प्रजात्वमुक्तम्, "वाग्वा अथाद्या"—इति आषाढाया
वाक्त्वं प्रतिपादितम्; ततश्च विवश्रुज्यातिः समीपेऽप्याद्याया उपधाने सति प्रजासु वायुपहिता भवति । तद्-
कृत्वा तयोर्मध्ये किर्यभूतव्ययोस्तुपधाने कृतमित्यादाहृष्य तत्कारणमाह—तदाहुरिति । संवत्सरो वा ऋतुव्ये
इति । "ऋतव एते यत्तव्ये"—(वा. प. ७ । ३ । १ । १६) इति ऋतव्ययोर्नृत्वात्कारणत्वात्सम्भूय
सर्वेषामुर्जा संवत्सरोऽप्यकृत्वात् 'ऋतव्ये संवत्सरोः' ततश्चोर्न्ययोस्तरेपधाने 'संवत्सरोः' 'प्रजाभ्यो'
'वाचं' अपिहिता इत्येति, 'तस्मात्' इदानीमुपपद्यते 'संवत्सरोऽप्यायां' संवत्सरे गते सति पश्चात्
'प्रजाः' 'वाचम्' 'प्रवदन्ति' ॥ ३८ ॥

(न्यु) अथाढाऽसि सहमानेति । (त्य) असहन्त ह्येतया देवाऽअसुरान्सहस्वारातीः सहस्व पृतनायतऽडुति यथैव यजुस्तथा वन्धुः सहस्रवीर्याऽसि सा मा जिन्वेति सर्व्व वै सहस्र^१सर्व्ववीर्याऽसि सा मा जिन्वेत्येतत्सादयित्वा सृद्दोहसाऽधिवदति तस्योक्तो वन्धुः ॥ ३९ ॥

(स्तु) तदाहुः । कस्मादभिस्त्वयमातृष्णमन्याऽइष्टका उपधीयन्ते प्राच्यऽएताऽडुति द्वौ वै योनीऽडुति ब्रूयाद्देवयोनिरन्यो मनुष्ययोनिरन्यः प्राचीनप्रजनना वै देवाः प्रतीचीनप्रजनना मनुष्यास्तद्यदेताः प्राचीरुप-
दधाति देवयोनेरेवैतद्यजमानं प्रजनयति ॥ ४० ॥

इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ७-३-२ ॥ (४.२)

इति तृतीयप्रपाठकः समाप्तः ॥ ७ । ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ ७ । ४ ॥

“ अथाढाऽसि सहमाना ”—इति । असहन्त ह्येतया देवा असुरान् । “ सहस्वारातीः सहस्व पृतनायतः ”—इति । यथैव यजुस्तथा वन्धुः । “ सहस्रवीर्याऽसि सा मा जिन्व ”—(वा. सं. १३।२६) इति । सर्व्व वै सहस्रम् । सर्व्ववीर्याऽसि । सा मा जिन्वेत्येतत् । सादयित्वा सृद्दोहसाऽधिवदति । तस्योक्तो वन्धुः ॥ ३९ ॥

तदाहुः— कस्मादभिस्त्वयमातृष्णमन्या इष्टका उपधीयन्ते—प्राच्य एता इति । द्वौ वै योनीऽडुति ब्रूयात्—देवयोनिरन्यः, मनुष्ययोनिरन्यः । प्राचीनप्रजनना वै देवाः, प्रतीचीनप्रजनना मनुष्याः । तद्यदेताः प्राचीरुपदधाति—देवयोनेरेवैतद्यजमानं प्रजनयति ॥ ४० ॥

पकृताया इष्टकाया उपधाने मन्त्र विदधानो व्याचष्टे—अथाढाऽसीर्थादिना । मतो ‘ देवा ’ ‘ एतया ’ इष्टकाया ‘ असुरान् ’ ‘ असहन्त ’ निराहुर्वन् । अतः सहनसाधनत्वादथाढाऽसीति मन्त्र आह । ‘ सहस्र-
वीर्याऽसि ’—इत्यत्र सहस्रान्देनापरिमितसङ्ख्या विवक्षितेति दर्शयति—सर्व्व वै सहस्रमिति । हे इष्टके ! त्वम् ‘ सहमाना ’ असुराण्य निरसकरी, अतो नाम्ना अथाढाऽसि, तस्माद् ‘ अपती. ’ अदानशीलान् शत्रून् ‘ सहस्व ’ परिमात्रय । किं च ये पूर्वं विरोधिनो न भवन्ति इतः परं पृतना संग्राममिच्छन्ति ते पृतनायन्तः पुनराहन्दस्वाकारलोपामावश्यान्दसः । तानपि परिमात्रय । किं च त्वं ‘ सहस्रवीर्याऽसि ’ अपरिमितसङ्ख्याक-
वीर्याविशिष्टाऽसि । अनेन विशेषेण शत्रुनिराकरणसामर्थ्यमुपपादितम् । सा त्वं ‘ मा ’ मा ‘ जिन्व ’ प्रीणीहीति मन्त्रार्थः ॥ ३९ ॥

अथ दूर्वेष्टकादीनां स्वयमातृष्णायाः प्राममाग उपधाने कारणमाह—तदाहुरिति । ‘ अभिस्त्वयमातृष्णम् ’ स्वय-
मातृष्णाम् अभिस्त्वय स्वयमातृष्णाया उपरिमाम् इत्यर्थः । “ लक्षणेनाविप्रती आभिमुच्ये ”—(पा. सू. २।१।१४)

इत्यथवीमावसमासः । अन्या इष्टकाः उपरि वक्ष्यमाणाः उपवीयन्ते, ' एताः ' दूर्वेष्टकादयस्तु तस्याः प्राथ्य उपर्वीयन्त इति यदस्ति तत्रोत्तरमाह—द्वौ वै योनी इति । ' देवयोनिरन्यो ' ' मनुष्ययोनिरन्यः ' इति यदुक्त-
मन्यत्वं तदाह—प्राचीनिति । प्राचीने पूर्वभागे प्रव्रजनमुत्पत्तिस्तत्कारणं वा येषां ते, तयोक्ताः । ' मनुष्याः
तु ' प्रगीचीनप्रजननाः, ' ततश्च ' एताः ' इष्टकाः स्वयमानुष्णायाः ' प्राचीः ' प्रागपवर्गाः ' उपदधाति ' इति यत् तेन ' देवयोनैरेव ' एतं ' यजमानम् ' उत्पादयति । दूर्वेष्टकादीनामुत्तरोत्तरपूर्वमावेनोपधानं कात्यायने-
नोक्तम्—' पूर्वा पूर्वामुत्तराः '—(का. श्रौ. सू. १७।९१) इति ॥ ४० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
ऋषमकाण्डे चतुर्थोऽध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥ (७-४-२) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्गाधनुरो देवाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्ड गोमहसं कनकहृत्पतुलापूरुषो स्वर्गार्गम्,
सप्तान्धीन्पञ्चवीरीन्द्रिदशतच्छताभेसुमौर्वर्गभूमीः ।
रत्नोत्तौ रुक्मकात्रिद्विपमहितरपौ सायणिः सिङ्गणार्गो,
व्यभ्रार्णीदिश्वरजं प्रमितनिधिमहामुनयुक्तं घट च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा निलमत्रमनुळ. स्वर्गजं वर्गमुद्भयः,
कार्पासंभिं कृपावान्मुड्कृतमजडो राजन राजभूष्य. ।
भान्योत्थं प्राज्यजन्मा ढवगजमनुणः शार्कर चार्कतेजा,
रत्नाढपो रत्नरूप गिरिसिद्धत मुदा पात्रसान्तिज्ञगार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपद्मेश्वरवेदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहृत्विहृत्पुण्ड्रसाध्यायधुग्धरेण सायणाचार्येण विरचिते
माध्वीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये ऋषमकाण्डे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७-४ ॥

अथ पञ्चमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् । चतुर्थप्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

कूर्म्ममुपदधाति । रसो वै कूर्म्मो रसमेवैतदुपदधाति यो वै सुऽएषां लोकानामप्सु प्रविद्धानां पुराद्भ्रसोऽत्यक्षरत्सुऽएषु कूर्म्मस्तुमेवैतदुपदधाति यावानु वै रसस्तावानात्मा सुऽएषुऽइमुऽएव लोकाः ॥ १ ॥

(स्तु) तस्य यदुधरं कपालम् । (म) अयथं सु लोकस्तत्प्रतिष्ठितमिव भवति प्रतिष्ठितऽइव ह्ययं लोकोऽथ यदुत्तरथं सा द्यौस्तद्व्यवगृहीतान्तमिव भवति व्यवगृहीतान्तेव हि द्यौरथ यदन्तरा तुदन्तरिक्षथं सुऽएषुऽइमुऽएव लोकाऽइमानुवैतल्लोकानुपदधाति ॥ २ ॥

अथ कूर्मेष्टकोपधानम् ।

कूर्म्ममुपदधाति । रसो वै कूर्म्मः । रसमेवैतदुपदधाति । यो वै स एषां लोकानामप्सु प्रविद्धानां पुराद्भ्रसोऽत्यक्षरत्-स एष कूर्म्मः । तमेवैतदुपदधाति । यावानु वै रसः—तावानात्मा । स एष इम एव लोकाः ॥ १ ॥

तस्य यदुधरं कपालम् । अयं स लोकः । तत्प्रतिष्ठितमिव भवति । प्रतिष्ठित इव ह्ययं लोकः । अथ यदुत्तरम्—सा द्यौः । तद्व्यवगृहीतान्तमिव भवति । व्यवगृहीतान्तेव हि द्यौः । अथ यदन्तरा—तदन्तरिक्षम् । स एष इमऽएव लोकाः । इमानेवैतल्लोकानुपदधाति ॥ २ ॥

यस्य निघण्टितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्भमे तमहं बन्दे विशातीर्यमहेष्टम् ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे स्वयमात्स्यादीनामुपधानमभिहितम्, अपास्मिन् ब्राह्मणे कूर्मादीनामुपधानमभिधास्यते; तत्रादौ तावत्कूर्मोपधानं विषयं सं रक्षामना सौति-कूर्म्ममुपदधातीति । अन्तमेव कूर्म्मस्य रसत्वं प्रतिपादयति—यो वै स एति । 'एषाम्' शृण्व्यादीनां 'लोकानाम्' 'अप्सु' 'प्रविद्धानाम्' मग्नानां 'सः' प्रसिद्धो 'यो' 'रसः' 'पण्डु' अनाहतः 'अत्यक्षरत्' अक्षरत् । 'सः' रसः 'एषः' इदानीन्त्यामि-कथमानः 'कूर्म्मः' अतः 'तमेव' रसम् एतेन कूर्मोपधानेनोपहितवान् भवति । लोकसत्त्वप्रणाल्या कूर्म्मस्य लोकसत्त्वकल्पमेवाह—यावानु वा एति । 'रसो' 'यावान्' यत्परिमाणः, 'आत्मा' देहोऽपि 'तावान्' तद्वि-माणः, रस एव देहस्यान्तर्भावः । यथा विलिप्ते लोहपिण्डे तत्स्वरूपं तद्वत् सङ्क्रमाकारेणान्विष्टते तद्वद्भोक्-रसात्तदके कूर्म्मं 'लोका' अदि सूक्ष्मरूपेणान्विष्टन्त एति । 'स एषः' कूर्म्म एव सर्वलोकसत्त्व इत्यर्थः ॥ १ ॥

यदुक्तं कूर्म्मस्य शृण्व्यादिलोकप्रवात्प्रकृतं तदेव तच्छरीरे विविच्य दर्शयति—तस्यैति । 'तस्य' कूर्म्मस्य 'यद्' अपहसनं 'कपालम्' अतिजगत् 'सः' 'अयम्' 'लोकः' शृण्वि । अक्षरकपालशृण्विभ्योः

तुमभ्यनक्ति । दध्ना मधुना घृतेन दधि हेवास्त्य लोकस्य रूपं घृतमन्त्र-
रिक्षस्य मध्वमुप्य स्वनेवैनमेतद्रूपेण सुमर्षयत्यथो दधि हेवास्त्य लोकस्य
उसो घृतमन्त्ररिक्षस्य मध्वमुप्य स्वनेवैनमेतद्रूपेण सुमर्षयति ॥ ३ ॥

मधु व्याताऽऋतायतऽडुति । यां वेदेवनामृगभ्यनुक्ता यां मधुः सैव देवता
सुऽवसो देवता तद्यजुस्तद्देतन्मुद्युषेषु विचां उसो वै मधु उसमेवास्मिन्नेत-
द्वधाति गायत्रीभिस्तिष्ठभिस्तुस्योक्तो बन्धुः ॥ ४ ॥

तमभ्यनक्ति—दध्ना मधुना घृतेन । दधि हेवास्त्य लोकस्य रूपम्, घृतमन्त्ररिक्षस्य, मध्वमुप्य ।
स्वनेवैनमेतद्रूपेण समर्षयति । अथो दधि हेवास्त्य लोकस्य रसः, घृतमन्त्ररिक्षस्य, मध्वमुप्य ।
स्वनेवैनमेतद्रूपेण समर्षयति ॥ ३ ॥

“ मधु व्याता ऋतायते ”—(वा. सं. १३।२७-२९) इति । यां वै देवतामृगभ्यनुक्ता, यां
यजुः—सैव देवता सार्द्धं, सो देवता तद्यजुः । तद्वैतन्मध्वेषु त्रिचः । रसो वै मधु । रसमेवास्मिन्ने-
तद्वधाति । गायत्रीभिस्तिष्ठभिः । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ४ ॥

काम्यवित्ताधर्मस्य प्रदर्शनात्तदामकत्वमुपादयति—तत्प्रतिष्ठितमिवेति । ‘ प्रतिष्ठितम् ’ अधः सर्वत्र पृष्ठ-
तलम् । अधरकपालद्वयिष्योक्तपाणिधवाणस्य पृथिव्यात्मकत्वम् । अयेति । ‘ अथ ’ ‘ यदुपरं ’ कपालं तद्
‘ द्यौः ’ सुनोक्तः । पूर्ववच्चदेवोपादयति—तद्भववगृहीतान्तमिति । विविचम् ‘ अवगृहीतः ’ अवनतः प्रान्तो
यस्य तत्तपोक्तम् । कर्मस्योपरिकपालं सर्वतो मण्डनाकारेणावनतप्रान्तम् ‘ एव ’ ‘ भवति ’, ‘ द्यौः ’ अपि
तथाविधा; अवनतस्य तदात्मकत्वम् । अथ यदुपरोत्तयोर्द्वयोः कपालयोः ‘ अन्तरा ’ मध्यमस्ति ‘ तदन्तरि-
क्षम् ’ अतः ‘ सः ’ ‘ एषः ’ कर्मः ‘ इमे ’ पृथिव्यादयः ‘ एव लोकाः ’ तस्मादेतेनोपधानेन ‘ इमानेव
लोकानुपदधाति ’ ॥ २ ॥

विहितस्य कर्मस्य दधिमधुवृत्तैरम्यघ्नं विधत्ते—तमभ्यनंतीति । दधिमधुघृतानां पृथिव्यादिलोकरूपतात्प-
रम्यघ्नैः कर्म स्वकीयेनैव रूपेण समृद्ध करोतीत्याह—दधि हेवेति । तत्र घनीभावसाधन्यादन्नः पृथिवीलोकरूपात्वम् ।
घृतस्य दध् उपरिमावित्वात् पृथिव्युपरितनान्तरिक्षनोकरूपात्वम् । मधुनस्तु इन्द्राचलशिखरादिभूपरिमाणोर्ध्व-
स्थितत्वाद् पुलोकात्मकत्वम् । अथवा मधुनो मधुरसम्येन सोमात्मकत्वात्सोमस्य च पुलोकेऽवस्थानमन्यु
पुलोकैरूपम् । प्रकाण्ठरेणोती दध्यादिभिर्म्यघ्नं प्रशंसति—अथो इति ॥ ३ ॥

अम्यघ्ने मन्त्र विधत्ते—मधुवाता ऋतायत इति । विहितमम्यघ्नमन्त्रं रसात्मना प्रशंसति—यां वै देवता-
मिति । ‘ यान् ’ ‘ देवताम् ’ ‘ अभि ’—उक्ष्य या ‘ ऋम् ’ ‘ अनूक्ता ’ उच्चारिता यदेवताप्रतिपादकत्वेनो-
च्यते सा ऋक् तद्व्यतिपादकत्वात् ‘ मन्त्र ’ प्रतिपादा ‘ देवता ’, तथा ‘ यजुः ’ अनि । एवं च सति अत्र
तोत्रात्मकत्वात्तद्व्यतिपादकत्वात्, “ मधुवाता ऋतायते ”—इत्यनया ऋचा प्रतिपादनात् । तत्रच ‘ एव तृचः ’ प्रथि-

स वृत्कूर्मो नाम । (भै) एतद्वै रूपं कृत्वा प्रजापतिः प्रजा असृजत
यदसृजताकरोत्तद्यदकरोत्तस्मात्कूर्मः कश्यपो वै कूर्मस्तस्मादाहुः
सर्वाः प्रजाः काश्यप्य ऽहुति ॥ ५ ॥

स यत् कूर्मो नाम । एतद्वै रूपं कृत्वा प्रजापतिः प्रजा असृजत । यदसृजत-अकरोत् तत् ।
यदकरोत्-तस्मात्कूर्मः । कश्यपो वै कूर्मः । तस्मादाहुः-सर्वाः प्रजाः काश्यप्य इति ॥ ५ ॥

पापत्वेन देवताभूतमध्यात्मकम् । तिम ऋचो यमिन् समुदाये स त्वत् । “ ऋचि त्रेक्षत्पदादिभ्योश्च
ञ्छन्दसि ”—(पा. सू. १ । १ । ३४ । वा. १) इति त्रिशन्दस्य सप्रसारणपूर्वस्य च लोपः । “ कश्य-
रन्ध्रपथामानत्रे ”—(पा. सू. ९ । ४ । ७४ ।) इति समासन्तः । मधु च ' रसः ' रसस्वरूपम्, अतश्चे-
तेन तृपेनोपधाने सति रसामकेऽस्मिन् कूर्मं ' रसमेव ' निहितवान् भवति । अन्वयप्रवृत्त्याणां छन्दःसङ्घर्षे
विशेषे-गायत्रीभिस्त्रिभिस्त्रिभिः । तदुपाख्यानं प्राणकमित्वाह-तस्योक्तो बन्धुरिति । तत्र “ गायत्रीभिः
प्राणो गायत्री प्राणमेवास्मिन्नेतदधाति, तिमिनिच्छयो वै प्राणाः प्राण उदानो व्यानस्तानिवास्मिन्नेतदधाति ”—
(श. प. १ । ४ । २ । ९) इति षड्काण्डेऽभिहितम् । मन्त्राणामन्वयः—“ कृतवते ' ऋचं यद्व्यमत्तम् इच्छतीति
कृतवन् यजमानः (पा. सू. ३ । १ । ८९) व्यासयेत्कारः । तस्मै, ' वाता ' वायवो ' मधु ' मधुरस ' क्षरन्ति'
क्षरन्ति । ' सिन्धवः ' समुद्राश्च नद्यश्च ' मधु क्षरन्ति । ' ओषधीः ' ओषधयोऽपि “ वा छन्दसि ”—
(पा. सू. ३ । ४ । ८८) इति पूर्वसर्वगदीयेः । ' नः ' अस्मत्सम्बन्धिव्यजमानार्थं ' माधीः ' मधुरसोऽपि
सन्तु । “ कन्ववत्स्य ” इत्यादिना (पा. सू. १ । ४ । ७९) माधीशब्दो निपातितः । किञ्च ' नक्तम् '
रात्रिपि मधुरसोऽपि मन्तु । अपि च ' उपसः ' मधुरसोऽपि मन्तु । तथा यत् ' पार्यिवं रजः ' तस्मै
' मधुमद् ' अस्तु । ' नः ' अस्मात् यजमानस्य ' पिता ' निवृत्त्यानीया ' दौ ' ' कध्वस्तु ' मधुरसोऽपि
मन्तु । ' वनस्पतिः ' अथ यार्दिषदधावनमूत्रो ' नः ' अस्मच्चक्रमानार्थं ' मधुमानस्यु ' । ' सूर्योऽपि '
' मधुमान् ' सन्तापपह्निपल्लुगमसुर्षे(सोऽपि)ऽस्तु । तथा ' गावो ' ' नः ' अस्मच्चक्रमानार्थं ' माधी ' ' मधुरसोऽपि
मन्तु' ॥ ४ ॥

अथ कूर्म इति नाम्नः प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयति—स यत्कूर्म इति । ' एतन् ' कूर्मसम्बन्धि ' रूपम् '
व्यात्मनः । ' कृत्वा ' प्रजापतिः ' ' प्रजा असृजत ' । ' असृजत ' इत्यस्य व्याख्यानम्—यदसृजताकरो-
दिति । ' असृजत ' इति ' यन् ' तन् ' अकरोत् ' इत्यर्थः । ' तन् ' तेन कूर्मरूपेण ' अकरोत् ' इति
यत् तस्मात्करोदिति ' कूर्मः ' इति कूर्मशब्दो नामधेयमित्यर्थः । करोतेरीगादिके (पा. सू. उ. १ ।
१९०) मङ्गल्ये “ बद्ध छन्दसि ”—(पा. सू. ७ । १ । १०३) इत्युक्ते कृते “ इति च ”—(पा.
सू. ८ । २ । ७७) इति दर्शयं च कृते कूर्म इति रूपं भवति । ' कश्यपो वा ' इत्यादिकन्वयस्यर्थः ।
कूर्मशब्दस्य कारणप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात् कश्यपस्य प्रजापतित्वेन प्रजाकारकत्वात्कश्यपः कूर्मः खड्ग । अत एव
' सर्वाः प्रजाः ' ' काश्यप्यः ' इत्याहुर्ननाः । अतश्च कूर्मस्य कश्यपान्वयत्वात्तदुपादानं प्रशस्तमिति भावः ॥५॥

स यः सु कूर्म्मोऽसौ सुऽआदित्यः । (त्योऽसु) असुमेवैतदादित्यमुपद-
धाति तं पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुपदधात्यसुं तदादित्यं पुरस्तात्प्रत्यञ्चं दधाति
तस्मादसावादित्यः पुरस्तात्प्रत्यङ्धीयते दक्षिणतोऽपाठये वृषा वै कूर्म्मो
योपाऽपाठ दक्षिणतो वै वृषा योपामुपशेतेऽरत्निमात्रेऽरत्निमात्राद्धि वृषा
योपामुपशेते सैषा सुर्वासामिष्टकानां महिषी यदुपाठैतस्यै दक्षिणतः
सन्सुर्वासामिष्टकानां दक्षिणतो भवति ॥ ६ ॥

यदेव कूर्म्ममुपदधाति । प्राणो वै कूर्म्मः प्राणो हीमाः सुर्वाः प्रजाः करोत
प्राणमेवैतदुपदधाति तं पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुपदधाति पुरस्तात्प्रत्यञ्चं

स यः स कूर्म्मः—असौ स आदित्यः । असुमेवैतदादित्यमुपदधाति । तं पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुपद-
धाति । असुं तदादित्यं पुरस्तात्प्रत्यञ्चं दधाति । तस्मादसावादित्यः पुरस्तात्प्रत्यङ्धीयते । दक्षि-
णतोऽपाठये । वृषा वै कूर्म्मः, योपाऽपाठ । दक्षिणतो वै वृषा योपामुपशेते । अरत्निमात्रे ।
अरत्निमात्राद्धि वृषा योपामुपशेते । सैषा सर्वासामिष्टकानां महिषी—यदुपाठ । एतस्यै दक्षिणतः
सन्सर्वासामिष्टकानां दक्षिणतो भवति ॥ ६ ॥

यदेव कूर्म्ममुपदधाति । प्राणो वै कूर्म्मः । प्राणो हीमाः सर्वाः प्रजाः करोति । प्राणमेवैतदुपदधाति ।

अथ तमेव कूर्म्ममादित्यात्मनाऽपि स्तौति—स य इति । 'सः' प्रकृतो 'यः' 'कूर्म्मः' अस्ति, 'असौ'
विप्रकृतः 'आदित्यः' आदित्यात्मकत्वं मण्डकाकारणान्नात्, ययाऽऽदित्योयुष इति । एतस्योपधाने आदित्यस्यै-
वोपधानं कृतं भवति । उक्तमादित्यात्मकत्वमुपजीव्य तस्य चयनप्रदेश एव पूर्वभागे प्रत्यङ्मुखत्वेनोपधानमाह-
तं पुरस्तादिति । ननु कूर्म्मस्यादित्यात्मकत्वेन पुरस्तात्प्रत्यङ्गोपधानेनादित्यस्य पुरस्तात्प्रत्यङ्गनिधानमित्यन्यो-
न्यात्रपवादोऽपि इति चेत् । नैव दोषः । कारकत्वात्करोर्द्विगुणत्ववैपरित्येयं भूषणमेव न तु वृषणम् । यया-
ऽऽर्त्तिस्य कारको हेतुः, वृषणशब्दोऽपि इति । तथाऽत्रापि कूर्म्मस्य पुरस्तात्प्रत्यङ्गोपधानमादित्यस्य पुरस्तात्
प्रत्यङ्गनिधाने कारकम् । आदित्यस्य पुरस्तात्प्रत्यङ्गोपधानं कूर्म्मस्यैवविधोपधाने वाप्यत्र । पुरस्तात् प्रत्यङ्गोपधान-
मपाठयाः पुरस्तादुच्यते वापि स्यादित्यत्र काह—दक्षिणत इति । 'अपाठये' इति (पा. सू. १ । ३ ।
१२, वा. १) वृषणमेव वृषणी ।

उत्केऽप्ये वपश्विमाह—वृषा वा इति । 'वृ' शब्देन सेचनसमर्थत्वात् पुषानुच्यते । अपाठान्दन्दस्य
षीलिङ्गत्वाद् 'अपाठया योषा' इति । " उच्यते हि षी पुमादसुपशेते"—इति श्रुतेः । पुषम्
दक्षिणमने 'योपामुपशेते' वपश्वणनेऽपि उक्तत्वाद् 'योषाम्' (पा. सू. १ । ३ । १) इति द्वितीया ।
अतश्चास्य कूर्म्मस्यापपाठयाः दक्षिणमने वपश्वणनुरन्वमित्यर्थः । दक्षिणमने विप्रकृष्टेऽपुषणने स्यादित्यत्र
माह—अरत्निमात्रे इति । उच्यते अपि पुरस्तात्प्रपाठयाः शिष्टत्वेन सर्वेष्टकानामपि प्रशास्त्रत्वदक्षिणमने
वपश्वणने सर्वेष्टकानामपि दक्षिणमने उच्यते इति मन्त्राणि दर्शयति—सैवेति ॥ ६ ॥

अथ तमेव कूर्म्मं प्राणान्माऽपि स्तौति—यदेवेति । प्राणो हीमा इति । 'प्राणः' इति 'हीमाः' 'सर्वाः'

(द्वा) ध्रुपेनमेजयति । त्रीन्समुद्रान्त्रिसप्तपदस्वर्गाणितृतीये वै त्रयः समुद्राः स्वर्गा लोकास्तानेषु कूर्मो भूत्वाऽनुसृष्टसप्तर्षीणां प्रतिवृषभ इष्टकाना-
मित्यप्राञ्छे ह्येष प्रतिवृषभ इष्टकानां पुरीषं वृसानः सुकृतस्य लोक-
ऽऽति पशवो वै पुरीषं पशून्वृसानः सुकृतस्य लोक ऽऽत्येतन्न गच्छ युत्र
पूर्वं पुरेता ऽऽति तत्र गच्छ युत्रेतेन पूर्वं कर्मणेषुरित्येवत् ॥ ९ ॥

अथैनमेजयति । “त्रीन्समुद्रान्त्रिसप्तपदस्वर्गान्”-इति । इमे वै त्रयः समुद्राः स्वर्गा
लोकाः । तानेषु कूर्मो भूत्वाऽनुसृष्टसप्तर्षीणां । “अणां प्रतिवृषभ इष्टकानाम्”-इति । अणां ह्येष
प्रतिवृषभ इष्टकानाम् । “पुरीषं वृसानः सुकृतस्य लोके”-इति । पशवो वै पुरीषम् । पशून्
वृसानः सुकृतस्य लोक इत्येवत् । “तत्र गच्छ यत्र पूर्वं परेताः”-(वा. सं. १३।११) इति ।
यत्र गच्छ यत्रैतेन पूर्वं कर्मणेषुरित्येवत् ॥ ९ ॥

रेवा । तत्र उत्तरस्ताः सप्तर्षाः “सुतां सुदृक्”-(वा. सू. ७।१।३९) इत्यादिना वृत्तिरूपम् ।
गन्विश्रुतिरिति गन्विश्रुतद्विधासने (वा. सू. ९।३।९९) इति वृत्ते “ते”-(वा. सू. १।१।
१३) इति वृत्ते ह्येव रूपम् । “मा वा सुपौनित्वाचिन्नाऽर्जिष्वलः” इत्यनित्वाचिन्दिनेत्यदर्श-
नम्-मीव त्वेति । अच्छिन्नपत्रा इति । ‘पत्र’ इत्येनात्प्रत्ययस्यो ल्यप्ते, तेनात्र अच्छिन्नपत्रा इत्यर्थः ।
‘या इताः’ उाहिताः ‘इष्टकानाः’ इमा एव सर्वाः प्रजाः ‘सुत्र’, इष्टकानां प्रजास्यपानकृतेन
प्रजापतेषु सर्वप्रजाकृतत्वेन उदत्तकृतादित्यर्थः । ‘सिष्ट’-इत्येनात्प्रत्ययस्यो ल्यप्ते । उदत्त-
‘अतिष्टाः’ इत्येव विवक्षितम्-अनायास इति । तथा सति अच्छिन्नपत्राः प्रजा अनुसृष्टित इत्यनेन एतद-
पहितेष्टकानाः प्रजाः यथा ‘अतिष्टा अनायास’ इत्यन्ति तथा ताः ‘अनुसृष्टित’ अनायासेत्येवदु-
ःखतादित्यर्थः ॥

यथैवैनिति । ‘एतन् कूर्मन् सुदृक्’-इत्य ‘एतन्’ ‘द्विन्वा वृत्तिः’ उच्यतेत्यन्तम्, ‘एतन्’
अनेनान्तिप्रत्यये ‘एतन्’ “अनु ता” इत्यादिभ्य ‘अह’ ॥ ८ ॥

“अनां गन्विश्रुतम्” “वीर सुदृक्” “मही वीर” इति द्विनेनैतरेण कूर्म उच्यते, तत्र कथनेन
तं कथयन्तु इत्यर्थः । अत्र एव कथयतः-“अनां गन्विश्रुतिरिति वृत्तिः, ध्रुपति मन्मया”-(वा. सू. १।
१०।१०।१०) इति । उदत्तार्थेन आरभ्ये-अदेति । ‘एजयति’ कथयति, “एव कथने”-(वा. पा. म्वा.
वा. २।१३।१) इति वृत्तः । इमे इति । ये ‘एते’ त्रयः समुद्राः ‘समुद्रन्ति समुद्रवृत्तिरिति ‘समुद्रा
लोकाः’ ‘सर्गाः’ सुवर्णनृणाः ‘तानेषु’ प्रजापतिः ‘कूर्मो भूत्वा’ ‘अनुसृष्टसप्तर्षीणां’ प्रजापतेर्लोकप्रदायक-
त्वात्, “स एव इव एव लोकाः”-इत्यादिना कूर्मस्य लोकप्रदायकत्वानिधानात्प्रजापतिः कूर्मत्वेन लोकां
‘अनुसृष्टसप्तर्षीणां’ इत्यन्त्यादिभ्यः । अनां इति कूर्मस्य तत्रैव सर्वप्रजास्यपानम् । इत्यनेनैव वृत्तं ल्यप्ते,
तत्र लोकाप्रदायकत्वादिना इत्यन्तम् । अथवा इष्टकानां सर्वाणां इत्यन्तम् । पुरीषत्वेन ‘पशवोऽर्जिष्वी-
कृते, तन् कर्तव्यः’ अच्छिन्नपत्रा पत्रानस्य उदत्तकृतादित्यर्थः । अथवा इष्टकानाम् ‘एतन्’ अथवा-

(न्म) मही द्यौः पृथिवी च नऽडुति । महती द्यौः पृथिवी च नऽडुत्ये-
वदिभं वज्रं मिमिक्षतामितिभं वज्रमवतामित्येतत्पिपृतां नो भुरीमभि-
रिति विभृतां नो भुरीमभिरित्येतद्द्यावापृथिव्ययोत्तमयोपदधाति द्यावा-
पृथिव्यो हि कूर्मः ॥ १० ॥

(छि) त्रिभिरुपदधाति । त्रयऽइमे लोकाऽ अथो त्रिवृद्धिर्ग्रीवानग्नि-
र्धावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदुपदधाति त्रिभिरभ्यनक्ति तत्पद् तुस्योक्तो

“ मही द्यौः पृथिवी च नः ”-इति । महती द्यौः पृथिवी च न इत्येतत् । “ इमं वज्रं
मिमिक्षताम् ”-इति । इमं वज्रमवतामित्येतत् । “ पिपृतां नो भुरीमभिः ”-(वा-
सं. १३ । ३२) इति । विभृतां नो भुरीमभिरित्येतत् । द्यावापृथिव्ययोत्तमयोपदधाति । द्यावा-
पृथिव्यो हि कूर्मः ॥ १० ॥

त्रिभिरुपदधाति । त्रय इमे लोकाः । अथो त्रिवृद्धिः । यावानग्निर्धावत्यस्य मात्रा-तावते-
वैनमेतदुपदधाति । त्रिभिरभ्यनक्ति । तत् पद् । तस्योक्तो वज्रः । अवका अवस्ताद्भवन्ति । अवका

दयन्निति । पूर्वमुपहिताः कूर्मा एतेनोमेषानल्लक्षणेन कर्मणा ‘ वज्र ’ ‘ परेताः ’ मृत्वा प्राप्नुवन् ‘ तत्र गच्छ ’
इत्येतदुक्तं भवति ॥ ९ ॥

मही द्यौरित्यत्र महीपदस्य विवक्षितमर्थमाह-महतीति । द्वितीयपादे ‘ मिमिक्षताम् ’ इत्यस्यात्मनमर्थं इति
दर्शयति-इमं वज्रमवतामित्येतदिति । अनेकार्थत्वाद्वातुतां मिमिक्षतिइत्यनेन वक्षते ॥

तृतीयपादे पिपृतामित्यस्यार्थमाह-दिभृतामिति । मन्त्रार्थस्तु हे कूर्म ! ‘ त्वम् ’ ‘ अथा ’ गम्भीरतरे
देशे उपविद्य, तत्र सीदन्तं त्वां सूर्यो माऽभितपतु । वैश्वानरः सर्वेषामुदरस्यः सर्वात्मा च सर्वज्ञोऽभिरिति
माऽभितपतु । तयाविषस्त्वन्नवषण्डितावयवा इष्टकारुणाः प्रजा अनुवीक्षत । त्वां दिव्या इष्टिषालुसम्बन्धिता-
मिति प्रथमस्यार्थः ॥

हे कूर्म ! त्वं त्रीन् सुखहेतुमूलान् लोकान् ‘ समनुपत् ’ ससृजोऽसि । व्यत्ययेन त्रिवादेशः, लुदिक्वा-
व्येष्टेरङादेशः (वा. सू. ३ । १ । ५५) । स त्वम् ‘ अथा पतिः ’ ‘ इष्टकानां ’ च ‘ वृषभः ’ अतस्त्वां
नवंमि ‘ पुष्येभ्य ’ इष्टकारुणात्पद्भ्यं ‘ वसानः ’ आच्छादयन् ‘ सुकृतस्य ’ सुष्टु सम्पादितस्यग्नेः ‘ लोके ’
इषाने रिषत्वा ‘ तत्र गच्छ ’ एतेन कर्मणा ‘ पूर्वं ’ कूर्माः ‘ वज्र परेताः ’ मृत्वा प्राप्नुवन्निति द्वितीयस्यार्थः ॥

“ मही द्यौः ” इति मन्त्रस्तु प्रागेव व्याख्यातः । अन्तिममन्त्रस्य द्यावापृथिव्यन्वं प्रशंसति-द्यावापृथि-
व्यपेति । “ तस्य यदधरं कषात्त्वमप ९ स लोकः ”-(श. प. ७ । ५ । १ । २) इत्यादिना कूर्मत्वाव-
स्थेनोभिरतनयोः कषालयोर्द्यावापृथिवीरूपत्वस्योक्तत्वात् ‘ कूर्मो द्यावापृथिव्यः ’ । अतस्तदुपधाने उक्तत्वात्
अथो द्यावापृथिव्यत्वं प्रशस्तमिति यावत् । ‘ द्यावापृथिव्य ’ शब्दस्तु “ द्यावापृथिवील्लनास्मि ”-(वा.
सू. ४ । २ । ३२) इत्यादिसूत्रेण देवतायै यद्व्यपयान्तः ॥ १० ॥

उपधानमन्त्रार्थं त्रिकसङ्ख्यामनुत्वं प्रशंसति-त्रिभिरिति । ‘ इमे ’ पृथिव्यादयो ‘ लोकास्त्रयः ’ कूर्मश्च

बुधुर्वका ऽअधस्ताद्वन्त्युवकाऽलपरिष्ठापो वाऽश्रुवकाऽ अपामुर्वै-
नमेतन्मध्यतो दधाति सादयित्वा सूददोहसाऽधिवदति तस्योक्तो बुधुः ॥ ११ ॥

(२) अथोलूखलमुसलेऽउपदधाति । विष्णुरकामयतात्राडः स्यामिति सु
ऽपतेऽइष्टकेऽअपश्यदुलूखलमुसले तेऽउपाधत्तं तेऽउपधायाच्चादोऽभवत्तथे-
वैतश्चजमानो यदुलूखलमुसलेऽउपदधाति येन रूपेण यत्कर्म कृत्वा विष्णु-
रत्राडोऽभवत्तेन रूपेण तत्कर्म कृत्वाऽच्चादोऽसानीति तदेतत्सर्वमन्नं यदु-
लूखलमुसलेऽउलूखलमुसलाभ्यां ह्येवात्रं कियुतऽउलूखलमुसला-
भ्यामघते ॥ १२ ॥

वर्षारहात् । आपो वाऽश्रुवकाः । अपामुर्वैनमेतन्मध्यतो दधाति । सादयित्वा सूददोहसाऽधिवदति ।
तस्योक्तो बुधुः ॥ ११ ॥

अथोलूखलमुसलष्टकोपधानम् ।

अथोलूखलमुसलेऽउपदधाति । विष्णुरकामयत-अत्राडः स्यामिति । स पतेऽइष्टकेऽअपश्यत्-
उलूखलमुसले । तेऽउपाधत्तं । तेऽउपधायाच्चादोऽभवत् । तथैवैतद्यजमानो यदुलूखलमुसलेऽउपद-
धाति, येन रूपेण यत्कर्म कृत्वा विष्णुरत्राडोऽभवत्-तेन रूपेण तत्कर्म कृत्वाऽच्चादोऽसानीति ।
तदेतत्सर्वमन्नम्-यदुलूखलमुसले । उलूखलमुसलाभ्यां होवात्रं कियते । उलूखलमुसलाभ्या-
मघते ॥ १२ ॥

लोकत्रयमकः; तत्र च तदुपधानं त्रिमिर्नैः सम्पाद्यते । अपि च अग्निहृत्स्तोत्रमात्मकः, अग्निहृत्त्वमेकस्मादेव
सहोत्पत्तेः । तथा च श्रूयते-“ स मुखतश्चिह्नं निरमिनीतं तमग्निर्देवताऽन्वसृज्यत ”-(तं. स. ७ । १ ।
१) इति । अहर्नवीनादिभेदेन वाऽग्नेरिहृत्त्वम् । अथवा षष्ठकाण्डे रुद्रादिनवतानेवैवाभिप्रेयवाद्भेदिरिहृत्त्वमुक्तम्
(श.प. ॥११॥ ०१८) । तथा सति अत्रोपधानमन्त्राणां त्रित्वाद् ‘अग्निर्वावात्’ परारिमाणविशिष्टः । अल्पे च
'मात्रा' अथवा: 'यावतो' परारिमाणविशिष्टा 'तावता' तपरारिमाणविशिष्टेन रूपेण 'एतद्' उप-
धानं सम्पादितं भवति । अम्यङ्गनमन्त्राणामुपधानमन्त्राणां च सङ्घर्षां सम्भूय प्रससति-त्रिमिरभयनत्तीति ।
'तद्' तथा सति 'एद्'-सङ्घर्षा सम्पन्नं । तन्सङ्घर्षासम्पादनस्य तु प्रशस्कारूपं वापदान "एद् वा
सङ्घर्षः" इत्यादिना प्रामुक्तमित्यर्थः । इत्यस्याभ्यन्तदुर्गारिष्ठापोऽन्तः स्यात्परिष्ठापो-अदका इति । 'अश्रुवका'
शैबलम् । अश्रुवकास्यपानं किमर्पयित्वा आह-आपो वा इति । 'अश्रुवकाः' अस्मि जायन्ते इति
कारुण्यकारणेदादिविधुषा आपोऽश्रुवकाः, अतश्चैतेनाश्रुवकास्यपानेन 'अपामेव' 'मध्यतः' 'एतम्'
कर्म निदितरन्मवति । 'सादयित्वा' इत्यदिर्न तु प्रागेव ध्याह्यताम् ॥ ११ ॥

दूर्ध्वोत्पलान्तस्तसु द्रव्यमुसलशोषोपधानं विधत्ते-अयेति । विहितमुद्यत्तलमुसलशोषोपधानमन्त्रादतत्तयाधत्ते-
तया मन्त्रेण-विष्णुरित्यादिना । 'येन रूपेण' प्रकारेण 'एतद्' कर्म कृत्वा 'विष्णुः' 'अत्राडोऽभवत्',
तेन प्रकारेण 'एतद्' कर्म कृत्वाऽहम्यन्तदोऽसानी इत्यभिप्रायेण यजमानः 'उलूखलमुसले उपदधाति' यतः, अतो

ते रेतःसिचोर्वैल्लयोपदधाति । पृष्टयो वै रेतःसिचौ मध्यमु पृष्टयो मध्यतऽपवास्मिन्नेतदन्नं दधात्युत्तरेऽपुत्तरेऽपवास्मादेतदन्नं दधात्यरत्नि-
मात्रेऽरत्निमात्राद्दद्यन्नमद्यते ॥ १३ ॥

प्रादेशमात्रे भवतः । प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुः । अन्नमेतद् । वात्मसंमितमेवा-
स्मिन्नेतदन्नं दधाति यद्वाऽवात्मसंमितमन्नं तुदवति तन्न हिनस्ति यद्भूयो
हिनुस्ति तद्यत्स्त्रीयो न तुदवति ॥ १४ ॥

ते रेतःसिचोर्वैल्लयोपदधाति । पृष्टयो वै रेतःसिचौ । मध्यमु पृष्टयः । मध्यत एवास्मिन्नेतदन्नं
दधाति । उत्तरे । उत्तरमेवास्मादेतदन्नं दधाति । अरत्निमात्रे । अरत्निमात्राद्दद्यन्नमद्यते ॥ १३ ॥

प्रादेशमात्रे भवतः । प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुः । अन्नमेतद् । वात्मसंमितमेवास्मिन्नेतदन्नं
दधाति । यद्वाऽवात्मसंमितमन्नं—तदवति, तन्न हिनस्ति । यद्भूयो—हिनस्ति तद् । यत्स्त्रीयो-
न तदवति ॥ १४ ॥

यथैव विष्णुर्मूद्, ' लथैव ' ' एतद् ' एतेन ' यज्ञमानः ' अय्यजादो भवतीत्यर्थः । अजादनसाधनता कथ-
मनयोरेति तदुपनादयति—तदेतदिति । यत् उद्बलमुत्तलाम्यान् क्रियते, ताम्यां ब्रह्मादेना विदुषीऽरणाद्
विदुषीकृतानमेवात्रात्वाद् ' अन्नम् ' क्वपि ' उद्बलमुत्तलाम्यां क्रियते, ' अतश्च ' उद्बलमुत्तले ' इति
यत्, एतल्लन्नम् ' अन्नम् ' तथा सति अजादनसाधनताऽनयोरेवमवति इति भावः ॥ १३ ॥

अनयो. एषानविशेष विधाय स्तौति—ते इति । रेतःसिचौ इष्टकविशेषो (७ । ४ । २ । २२)
प्रातिविहिनी, तयोः ' बेलया ' प्राप्तोत्त लतमर्थे तुनीया । अत एव कात्यायनः—' रेत निम्बेलाशमरनिपात्र-
क्षणेः '—(का. श्रौ. सू. १७ । २३ ।) इति । तत्रैव उपदेश्यात्, यतो ' रेत सिचौ ' पृष्टयः ' पृष्टिगन्धेन
कटिपार्श्वस्थाने स्थितिविशेषबुध्यते । अवयवविशेषा बद्धत्वात् । रेतःसेवनसाधनवताम्यादेतःसिचो पृष्टिरूपता ।
शरीराम्भेऽवस्थानात् ' पृष्टयो मध्य ' हि, अतश्च तज्जान्तेऽनयोरेवमवति मध्यभाग एव ' कस्मिन् ' प्रजापती
चीयनाशाभिरूपे ' एतदन्नम् ' निहितवान् भवति । दिग्गन्तरेऽपि रेतःसिचोरूपधने सम्भवेदित्यत आह—उत्तर
इति । स्वयमावृण्णाया उत्तरप्रदेशेऽपि प्रयोगविशेषमाह—अरत्निमात्र इति । लोके हि अरत्निमात्रप्रदेशादन-
माद्याभ्यवहिते । अतश्चात्ररूपयोरनयोरेवमवति तावति प्रदेशे कर्तव्यम् । " उद्बलमुत्तले स्वयमावृण्णायात्तरे-
णारत्निमात्रे "—(का. श्रौ. सू. १७ । १०२) इति हि स्वयम् ॥ १३ ॥

प्रकृते उद्बलमुत्तले प्रादेशमात्रे कर्तव्ये इत्याह—प्रादेशमात्रे भवत इति (का. श्रौ. सू. १७ । १०२) ।
परिमाणविशेषोपादाने कारणमाह—प्रादेशमात्रो वा इति । ' विष्णुः ' यज्ञधीयमानाभिरूपः, तदानामिच्छित्त-
त्वेन गर्भः खड्ग, अतो यज्ञः ' प्रादेशमात्रः ' लोके गर्भिणी तावत्प्रमाणव्यात् । उद्बलमुत्तले चान्नम्, " तदेतद्
सर्वमन्नम् "—इत्युक्तत्वात् । ततश्च ' अस्मिन् ' ' गर्भम् "—रूपे विष्णौ एतेनात्मसदृशप्रमाणमेव ' अन्नम् '
' दधाति ' । अन्नसदात्मरूपप्रमाणपरिग्रहे को कामस्तदतिक्रमे वा को दोष इत्यत आह—यद्वा वा इत्यादि ।
' वात्मसंमितमन्नम् ' अन्त्याने इति न तु इति । ' यद् ' तु ततोऽधिकं न्यूनं वा ' तद् ' तथा न

(त्यौ) औदुम्बरे भवतः । (५) ऊर्ध्वे उप्त ऽउदुम्बर ऽउज्ज्वमेवास्मि-
न्नेतद्वसं दघात्ययो सुर्वऽएते वुनस्पुतयो युदुदुम्बरऽएतेऽउपपुधत्सुर्वा-
न्वुनस्पुतीनुपदधाति रेतःसिचोर्वैलयमे वै रेतःसिचावनुयोस्तद्वनस्पु-
तीन्दधाति तस्मादनुयोर्वुनस्पुतयश्चतुःसक्ति भवति चतस्रो वै दिशः
सुर्वासु तद्विक्षु वुनस्पुतीन्दधाति तस्मात्सुर्वासु दिक्षु वुनस्पुतयो मुच्ये
सुगृहीतं भवत्युल्लखलरूपताये ॥ १५ ॥

यद्देवोल्लखलमुसलेऽउपपुधधाति । प्रजापतेर्विष्वस्तात्प्राणो मध्यत-

औदुम्बरे भवतः । ऊर्ध्वे रस उदुम्बरः । ऊर्जमेवास्मिन्नेतद्वसं दधाति । अयो सर्वऽएते वन-
स्पुतयो-यदुदुम्बरः । एतेऽउपपुधत्सर्वान्वनस्पुतीनुपदधाति । रेतःसिचोर्वैलया । इमे वै रेतः-
सिचौ । अनयोस्तद्वनस्पुतीन्दधाति । तस्मादनुयोर्वेनस्पुतयः । चतुःसक्ति भवति । चतस्रो वै
दिशः । सर्वासु तद्विक्षु वनस्पुतीन्दधाति । तस्मात्सुर्वासु दिक्षु वनस्पुतयोः । मध्ये सङ्गृहीतं
भवति-उल्लखलरूपताये ॥ १५ ॥

यद्देवोल्लखलमुसलेऽउपपुधधाति । प्रजापतेर्विष्वस्तात्प्राणो मध्यत उद्विक्रमिषत् । तमन्नेनागृ-
ह्णात् । तस्मात्प्राणोऽनेन गृहीतः । यो ह्येवाप्रमत्ति-स प्राणिति ॥ १६ ॥

करोति । अत्यस्य बडाङ्गोवाणायाकावादाधिकस्य च दुर्जाल्पेन पीडाकल्वादित्यर्थः । ' हिनत्ति ' इति
' हिति हित्तायान् '-(वा. पा. ४. ५. १९) इत्यस्य रौषादिकस्य लिति (पा. सू. २ । ४ । ७८)
मनि (पा. सू. २ । १ । ७८) " स्नात्प्रोतः "-(पा. सू. ६ । ४ । २३) इति नकारलोपे रूपम् ।
अत्यसन्धात् (पा. सू. ९ । ३ । १७) ईपमुनि " युगल्ययोः " (पा. सू. ९ । ३ । ६४) इत्या-
दिना कतादेशे ' कनीमः ' इति भवति ॥ १४ ॥

अनपोर्ध्वदिशेयं विषाय स्तीति-औदुम्बरे भवत इति । ' औदुम्बरे ' उदुम्बरविहारी ततो निष्पन्ने
' मयः ' विलादित्वादिकारे (पा. सू. ४ । ३ । १३६) इति अणु-प्रत्ययः । ' उदुम्बरः ' ' ऊर्ध्वे '
बडकरो ' रसः ' खड्ग । उदुम्बरस्य ऊर्ध्वत्वं तैत्तिर्यपके श्रूयन्- " देवा वा ऊर्ध्वं व्यमन्वत तत उदुम्बर
वदतिउत् " - (टी. सं. १ । २ । १९) इति । तथा चैतेन ' अस्मिन् ' प्रजापतेः ' ऊर्जमेव ' रसम् ' निदधाति ।
सर्ववनस्पुतीनामुपधानत्तिद्वर्षानुदुम्बरस्य सर्ववनस्पुतीरूपनामाह-अयो सर्व इत इति । ' एते ' उदुदुम्बरमुसले
' उदुदुम्बर ' उपपुधानः ' सर्वान् वनस्पुतीन् ' उपहितवान् भवति । रेतः ' ग्वैलायानुपधानेन यावापृथिव्यो-
र्वेनस्पुतयानुपधानेन प्रतिपदयति-रेतःसिचोर्वैलयेति । ' रमे ' यावापृथिव्यो खड्ग, ' रेतःसिचौ ' इत्येकं
' हत् ' टेन ' अनयोः ' यावापृथिव्योः ' वनस्पुतीन् ' उदुदुम्बरान् भवति । ' तस्मात् ' हेतोर्वासापृथिव्योः
' वनस्पुतयोः ' सन्तीति शेषः । उदुदुम्बरस्य चतुःसक्तौत्वान्निधानेन सर्वदिक्षु वनस्पुतयानुपधानेन-चतुःसक्तीति ।
चतस्रः सक्तयः कोणा यस्य तदिदं ' चतुःसक्ति ' तथा ' मध्ये सङ्गृहीतम् ' मन्त्रदेशे सङ्गृहीतम् । किमर्थम्-
' उदुदुम्बररूपताये ' एवरूपं हि लोके प्रतिदुम्बररूपम्, एतस्मादेव च वाक्मन्त्रादुदुम्बररूपेण चतुःसक्ति मध्य-
सङ्गृहीतं च भवति न मुक्त्वात् । तथा च वक्ष्यते " उदुदुम्बर इति " (श. प. ७ । १ । १३८) इति ॥ १५ ॥

अप निक्षिप्तवपस्य प्रजापतेः प्रागनन्तर्वनस्पुतयोः प्रतिनिधायुनिदिदि समाह-यद्देवेति । ' मध्यतो '

ऽउदचिक्रमिपत्तमुन्नेनागृहात्तस्मात्प्राणोऽन्नेन गृहीतो यो ह्येवात्रमुत्ति
स प्राणिति ॥ १६ ॥

प्राणे गृहीतेऽस्माद्ब्रह्मसुदचिक्रमिपत्तप्राणेनागृहात्तस्मात्प्राणेनान्नं गृहीतं
यो ह्येव प्राणिति सोऽन्नमत्ति ॥ १७ ॥

(त्ये) एतयोरुभयोर्गृहीतयोः । (र) अस्माद्गुदचिक्रमिपत्तामेवाभ्या-
सुभ्याभ्यामगृहात्तस्मादेवाभ्यासुभ्याभ्यामगृह्णीता यो ह्येवात्रमुत्ति स
प्राणिति तमूर्जयति ॥ १८ ॥

(त्यू) ऊर्जि गृहीतायाम् । (म) अस्मादेतेऽऽभेऽउदचिक्रमिपतां
तेऽऊर्जाऽगृहात्तस्मादेतेऽऽभे ऊर्जा गृहीते यत्तु ह्येवोर्जयति स प्राणिति
सोऽन्नमत्ति ॥ १९ ॥

प्राणे गृहीतेऽस्माद्ब्रह्मसुदचिक्रमिपत्-तस्मात्प्राणेनागृहात् । तस्मात्प्राणेनान्नं गृहीतम् । यो ह्येव
प्राणिति-सोऽन्नमत्ति ॥ १७ ॥

एतयोरुभयोर्गृहीतयोः-अस्माद्गुदचिक्रमिपत् । तामेवाभ्यासुभ्याभ्यामगृहात् । तस्मादेवा-
भ्यासुभ्याभ्यामगृह्णीता । यो ह्येवात्रमुत्ति-स प्राणिति-तमूर्जयति ॥ १८ ॥

ऊर्जि गृहीतायामस्मादेतेऽऽभेऽउदचिक्रमिपताम् । तेऽऊर्जाऽगृहात् । तस्मादेतेऽऽभे ऊर्जा
गृहीते । यं ह्येवोर्जयति-स प्राणिति-सोऽन्नमत्ति ॥ १९ ॥

मन्यप्रदेशान् ' प्राणः ' अशेषवृत्तिर्वासुः ' उदचिक्रमिपत् ' उदकमितुमैच्छत् । ' तत् ' प्राणसुक्रमितुमिच्छ-
न्नम् ' अन्नेन ' अदनीयेन ' अगृह्णात् ' गृहीतवान्, प्रजापतिरिति शेषः । ' तस्मान् ' कारणान् ' प्राणः '
' अन्नेन गृहीतः ' । उक्तमेवार्थं प्रतिज्ञया ब्रह्मयति-यो ह्येवेति । ' यो ' ' हि ' अन्ता ' अन्नम् ' अदनीयम्
' अन्ति ' मन्वयति, ' स ' ' प्राणिति ' चेषते ॥ १६ ॥

निद्वे प्राणग्रहेऽन्नस्योक्तमणोऽन्नामाह-प्राणे गृहीत इति । ' अस्मान् ' प्रजापते, ' अन्नम् ' कर्तुं उदक-
दितुमैच्छत्, ' तद् ' अन्नम् ' प्राणेन ' साधनेन ' अगृह्णात् ' प्रजापतिः । तस्मादित्यादि-पूर्ववद्
व्याख्येयम् ॥ १७ ॥

एतयोस्त्वयोः प्राणाक्षयोर्गृहीतयोः ' ऊर्ज् ' बलम् ' उदचिक्रमिपत् ' ' ऊर्जं बलप्राणयोः ' - (धा.
पा. चु. उ. १९ ।) इति धातुः । ऊर्जयति बलयतीति ' ऊर्ज् ' बलम् । यदा बलहेतुः (अन्नेऽपि ऊर्जात्पनि-
धीयते (निव. २ । ७ । १९) ' तान् ' ऊर्जम् ' एतन्व्याम् ' उमाभ्याम् ' ' प्राणान्वाभ्याम् ' ' अगृह्णात् '
प्रजापतिः । नमस्त्वं प्राणान्वाभ्यां सा ' ऊर्ज् ' ' गृहीता ' वशीकृता । ' यो ह्येव ' इत्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् ।
तमूर्जयतीति । ' तत् ' अन्तरे पुंसम् ' ऊर्जयति ' बलयति सुकमलं कर्तुं इति शेषः । ऊर्जयति-तत्-
सुचिक्रमिपत्तप्राणेनागृहात् । यत्तु इति । ऊर्ज् बलं ' यमेवोर्जयति ' बलयति ' स ' चेषते,
' सोऽन्नमत्ति ' च ॥ १८ ॥ १९ ॥

तान्येतान्यन्योऽन्येन गृहीतानि । तान्यन्योऽन्येन गृहीत्वाऽऽत्मन्प्रापाद-
यत् तदेतदुन्नं प्रपद्यमानं सर्वे देवाऽ अनुप्रापयन्तान्नजीवतुं हीदथुं
सर्वम् ॥ २० ॥

तदेव श्लोकोऽभ्युक्तः । (स्त) तद्वै सु प्राणोऽभवदिति तद्वि सु प्राणो-
ऽभवन्महान्भूत्वा प्रजापतिरिति महान् हि स तदभवद्यदेनमेते देवाः प्राप-
द्यन्त भुजो भुजिष्या वित्त्वेति प्राणा वै भुजोऽन्नं भुजिष्याऽएतत्सुर्व
वित्त्वेत्येतद्यत्प्राणान्प्राणयत्पुरीत्यात्मा वै पूर्यद्वै प्राणान्प्राणयत्तस्मा-
त्प्राणा देवाऽअथ यत्प्रजापतिः प्राणयत्तस्माद् प्रजापतिः प्राणो यो वै
सु प्राण ऽएषा सा गायत्र्यथ यत्तदन्नमेव स विष्णुर्देवताऽथ या सुगोप
सु ऽउदुम्बरः ॥ २१ ॥

तान्येतान्यन्योऽन्येन गृहीतानि । तान्यन्योऽन्येन गृहीत्वाऽऽत्मन्प्रापादयत् । तदेतदन्नं प्रपद्यमानं
सर्वे देवा अनुप्रापयन्त । अन्नजीवनं हीदं सर्वम् ॥ २० ॥

तदेव श्लोकोऽभ्युक्तः । “तद्वै स प्राणोऽभवत्”-इति । तद्वि स प्राणोऽभवत् । “महान्भूत्वा
प्रजापतिः”-इति । महान् हि स तदभवत् । यदेनमेते देवाः प्रापद्यन्त । “भुजो भुजिष्या
वित्त्वा”-इति । प्राणा वै भुजः, अन्नं भुजिष्या । एतत्सर्वं वित्त्वेत्येतत् । “यत्प्राणान्प्राणयत्
पुरि”-इति । आत्मा वै पूः । यद् प्राणान्प्राणयत्-तस्मात्प्राणा देवाः । अथ यत् प्रजापतिः
प्राणयत्-तस्माद् प्रजापतिः प्राणः । यो वै स प्राणः-एषा सा गायत्री । अथ यत् तदन्नम्-एष स
विष्णुर्देवता । अथ या सुगोपः । एष स उदुम्बरः ॥ २१ ॥

यतस्तावत् ‘तानि’ सर्वाणि ‘अन्योऽन्येन’ गृहीतानि ‘ततः’ तान् ‘अन्योऽन्येन गृहीत्वा’ प्रब-
धितानि ‘प्रापादयत्’ प्रापयत् । आत्मनिति “सुगोपः”-(पा. सू. ७।१।१९ ।) इत्यादिना
सप्तम्या लृक् । पदिदं ‘सर्वम्’ इन्द्रियजातम् ‘अन्नजीवनम्’ अन्नमेव जीवनं यद्य तदन्नजीवनम्, तदभावे
सर्वेषां स्वल्पव्यापारसमर्थत्वात् । अतोऽस्मिन् प्रजापतौ ‘प्रपद्यमानम्’ ‘अन्नम्’ ‘सर्वे देवाः’ इन्द्रियाणि
प्रजान्भूतम् ॥ २० ॥

उक्तोऽपि कश्चिन्मन्त्रं संवादयति-तदेव इति । ‘तत्’ तत्रार्थं ‘एषः’ वक्ष्यमाणः ‘श्लोकः’ मन्त्रः ‘अभ्युक्तः’
मन्त्रः-“ तद्वै स प्राणोऽभवन्महान्भूत्वा प्रजापतिः । भुजो भुजिष्या वित्त्वा यत्प्राणान् प्राणयत्पुरि ”-इति ।
तदेतं मन्त्रं पादसौ विभज्य व्याचष्टे-तद्वा इति । ‘तद्वि’ तदा अन्नलाभाय स वै खलु ‘प्राणोऽभवत्’ ।
प्राणशब्देनेन्द्रियाभ्युत्पन्ते । ततश्च सेन्द्रियोऽभ्युत्पत्त्यर्थः । महान्भूत्वेति । यदा ‘एतन्’ प्रजापतिम् ‘एते
देवाः’ इन्द्रियाणि ‘प्रापद्यन्त’ तदा ‘सः’ महान्भूत् खलु । भुजो भुजिष्या वित्त्वेति । भोगसाधनत्वेन
सुगोपः प्राणा लभ्यन्ते, ‘सुषिष्या’ शब्देन भोग्यत्वाद् ‘अन्नम्’ । तद् एतन् सर्वं विद्या लभ्येत्येतदुक्तं भवति ।

सोऽब्रवीत् । (६) अयं वाव मा सर्वस्मात्पाप्मनऽब्रुदभार्षीदिति
 यद्ब्रवीदुदभार्षीन्मेति तस्मादुदुम्भुरऽब्रुदुम्भुरो ह वै तमुदुम्भुरऽइत्याच-
 क्षते परोक्षं परोक्षकामा हि देवाऽचक्षु मेऽकरदिति तस्मादुदुम्भुरऽइत्याच-
 क्षते परोक्षं परोक्षकामा हि देवाः सैषा सर्वेषां
 प्राणानां योनिश्चुदुल्लभत् ॥ शिरो वै प्राणानां योनिः ॥ २२ ॥

सोऽब्रवीत् । अयं वाव मा सर्वस्मात्पाप्मनः उदभार्षीदिति । यद्ब्रवीदुदभार्षीन्मेति—तस्मादुदु-
 म्भुरः । उदुम्भुरो ह वै तमुदुम्भुर इत्याचक्षते—परोक्षम् । परोक्षकामा हि देवाः । उरु मेऽकरदिति—
 तस्मादुदुम्भुरम् । उरुकरं ह वै तदुदुल्लभमित्याचक्षते । परोक्षम्—परोक्षकामा हि देवाः । सैषा सर्वेषां
 प्राणानां योनिः—यदुदुल्लभम् । शिरो वै प्राणानां योनिः ॥ २२ ॥

यत्प्राणानिति । 'पुरि' आत्मनि शरीरे 'प्राणान्' 'प्राणान्' स्वस्ववापारसमर्थानकरोत् । यत् एव
 'प्राणान्' 'तस्मात्' 'देवाः' इन्द्रियाणि प्राण्यन्त इति न्युत्पत्या 'प्राणाः' अभूवन् । 'अयं प्रजा-
 पतिः' तान् 'प्राणान्' इति 'यन्', 'तस्मात्प्रजापतिः' अग्निः प्राणः अभूत् । अत्र प्राणतत्प्रयोजकत्वात् प्रजा-
 पते प्राणत्वमुक्तम् । एतावता तदेतदनं प्रपद्यमान सर्वे देवाः अनुभवापद्यन्त, अन्नजीवनं हीदु सर्वान्निच्यमर्थः
 मन्त्रप्रददन्निनोपशदितो भवति । "प्रजापतेर्विभस्तात्"—इत्याद्युपक्रमेण प्रकृते किमाप्तमित्यत्र आह-
 यो वा इत्यादि । 'स' पूर्वोक्तं प्रजापतिसम्बन्धी 'य. प्राण' अस्ति 'सैषा गायत्री' "विष्णोः कर्माणि" इत्यत्र
 यद्वाप्यत्रामक उच्यते 'स प्राणः' इत्यर्थः । प्रकृतौ यवान्मन्त्रत्रिहितत्वादेवेति परामृश्यते ।
 मैत्रेणि लिङ्ग विधेयापेक्षम् । उत्तरत्राप्येव द्रष्टव्यम् । प्राणो वृत्तिभेदेन त्रेधा भिद्यते गायत्र्यपि पादभेदेन ।
 अतः सादृश्यात् 'प्राणो गायत्री' इत्युक्तम् । अयं यन्प्रजापतिमन्वन्वि 'अन्नम्' अस्ति 'स एष विष्णु-
 र्देवता' विष्णुरिति यद्गोऽभिधीयते । भोगसाधनत्वसमान्यादलस्य विष्णुरुपपन्नम् । 'अयं वा सा ऊर्ज्' 'स एष
 उदुम्भुरः' उदुम्भुरस्य वलकरत्वाद्गार्गात्पकत्वम् ॥ २१ ॥

उदुम्भुरोऽब्रुदुल्लभत् निर्वेक्ति—सोऽब्रवीदिति । 'सर्वस्मात्पाप्मनः' कृच्छ्रान्नाम् 'अयम्' हि 'उद-
 भार्षीद्' उदुदुल्लभत् इति । 'सः' प्रजापतिः 'अब्रवीत्' । कृच्छ्राद्भ्रूत्वात् 'वासान्नप्राणानोरवरोवकत्वात् ।
 अतश्चोदभार्षीन्मित्येति 'यद्ब्रवीत्' 'तस्मात्' ऊर्ज् 'उदुम्भुरोऽब्रूत्' । अत एवमुक्तत्वादयम् 'उदुम्भुरः'
 तमेव देवाः 'उदुम्भुरः' इति 'परोक्षम्' आचक्षते । पारोक्ष्येणामिवानं गौत्राय कल्प्यत इति देवानां परोक्ष-
 कामत्वम् । तथा मे 'उरु' अविक्तम् 'अकरत्' 'अकार्षीदिति यद्ब्रवीत्' 'तस्मादुदुम्भुरम्' देवा
 'उदुल्लभत्' इति परोक्षपाचक्षते । उदुम्भुरस्योर्गात्पकत्वादुदुल्लभत्स्य चोदुम्भुरस्योर्गात्पकत्वात्पाम्न उदभार्षीद्
 इत्युक्तं च सम्प्रयते । उदुम्भुरोऽब्रुदुल्लभत्स्यै पृषोदरोदित्वाद् भरतेः करोतेथ न्युत्पत्तनीयो । अकरदिति "कमुद-
 हिम्पदरुदसि" (पा. सू. २ । १ । १९) इति श्वेतकादेशः । "कच्छोऽङ्कि गुणः"—(पा. सू. ७ ।
 ४ । ११) प्रकृतमुदुल्लभत् शिरोरूपेण प्रकल्पति—सैषेयादिना । 'शिरोः' 'सर्वेषाम् प्राणानाम्' इन्द्रियाणां
 'योनिः' खलु । मुखस्यापि शिरःप्रदेशत्वात् तत्रैव सर्वेन्द्रियाणामुत्पत्तिः । तथा सति 'उदुल्लभम्' इति
 'यन्' सैषाऽपि सर्वेषाम् 'प्राणानां' 'योनिः' भवति ॥ २२ ॥

(स्तु) तुत्प्रादेशमात्रं भवति । प्रादेशमात्रमिव हि शिरश्चतुःशक्ति भवति चतुःशक्तीव हि शिरो मध्ये संगृहीतं भवति मध्ये संगृहीतमिव हि शिरः ॥ २३ ॥

(स्तं) तं यत्र देवाः समस्तकुर्वन् । (र्वस्तु) तुदस्मिन्नेतत्सुर्वं मध्यतोऽदधुः प्राणमन्नमूर्जं तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति रेतःसिचोर्व्वेलया पृष्टयो वै रेतःसिचौ मध्यमु पृष्टयो मध्यत एवास्मिन्नेतत्सुर्वं दधाति ॥ २४ ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यतेति । वीर्यं वै कर्म विष्णोर्व्वीर्याणि पश्यतेत्येतत्प्रतानि पस्पशऽइत्यन्नं वै व्रतं यतोऽन्नं स्थाशयांचक्रऽइत्येतद्विन्द्रस्य युज्यः सखेतीन्द्रस्य ह्येष युज्यः सखा द्विदेवत्ययोपदधाति द्वे ह्युलूखलमुसले सकृत्सादयति समानं तत्करोति समानं ह्येतदन्नमेव सादयित्वा सूददोहसाऽधिषदति तस्योक्तो बुन्धुः ॥ २५ ॥

तत् प्रादेशमात्रं भवति । प्रादेशमात्रमिव हि शिरः । चतुःशक्ति भवति । चतुःशक्तीव हि शिरः मध्ये सङ्गृहीतं भवति । मध्ये सङ्गृहीतमिव हि शिरः ॥ २३ ॥

तं यत्र देवाः समस्तकुर्वन्—तदस्मिन्नेतत्सर्वं मध्यतोऽदधुः—प्राणमन्नमूर्जम् । तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति । रेतःसिचोर्व्वेलया । पृष्टयो वै रेतःसिचौ, मध्यमु पृष्टयोः । मध्यत एवास्मिन्नेतत्सर्वं दधाति ॥ २४ ॥

“ विष्णोः कर्माणि पश्यत ”—इति । वीर्यं वै कर्म, विष्णोर्व्वीर्याणि पश्यतेत्येतत् । “ यतो व्रतानि पस्पशे ”—इति । अन्नं वै व्रतम् । यतोऽन्नं स्थाशयांचक्रऽइत्येतत् । “ इन्द्रस्य युज्यः सखा ”—(या. सं. १३। ३३)—इति । इन्द्रस्य ह्येष युज्यः सखा । द्विदेवत्ययोपदधाति । द्वे ह्युलूखलमुसले । सकृत्सादयति । समानं तत्करोति । समानं ह्येतत्—अन्नमेव । सादयित्वा सूददोहसाऽधिषदति । तस्योक्तो बुन्धुः ॥ २५ ॥

उलूखलस्य शिरःसामर्थ्यसम्पादनादेतदुपपद्यत इत्येतत्प्रदर्शयति—तदिति । ‘ तद् ’ उलूखलम् ‘ प्रादेशमात्रम् ’ ‘ चतुःशक्ति ’ ‘ मध्ये ’ च संगृहीतं ‘ भवति ’ । ‘ शिरोऽपि तथैवेति सर्वप्राणियोनित्वमुलूखलस्योपपद्यत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

उपसंहरति—तं यत्र देवा इति । ‘ यत्र ’ यदा ‘ देवाः ’ ‘ तम् ’ प्रजावति सकृत्तवन्तः । ‘ तद् ’ एतस्मिन् ‘ प्राणमन्नमूर्जम् ’ इति ‘ एतत् सर्वम् ’ मध्यप्रदेशे निहितवन्तः । तस्मात् ‘ तथैव ’ ‘ अयं ’ पञ्चमानोऽपि अनेनोपधनेनैतत् सर्वं सम्पादयति । ‘ रेतःसिचोः ’ पृष्टिरूपेण मध्यत्वात् तत्तमीयदेशा उपधने देवा यथा ‘ मध्यतोऽदधुः ’ तथैवास्मिन् ‘ मध्यत एव ’ ‘ सर्वम् ’ तिदधाति ॥ २४ ॥

निरूपिते उलूखलमुसले उपपाने मन्त्रं विदधानो व्यापडे—विष्णोः कर्माणि इति । ‘ कर्म ’

(२) अथोत्सामुपदधाति । योनिर्वाऽऽत्वा योनिर्मेवैतदुपदधाति तामुलू-
खलऽउपदधात्यन्तरिक्षं वाऽऽत्खलं यद्दे किं चास्याऽ ऊर्ध्वमन्तरिक्षमेव
तन्मध्यं वाऽअन्तरिक्षं मध्यतस्तद्योनिं दधाति तस्मात्सर्वेषां भूतानां
मध्यतो योनिरुपि व्युत्स्पृतीनाम् ॥ २६ ॥

यद्देवोत्सामुपदधाति । यो वै स प्रजापतिर्व्यंस्वसत-एषा सोत्वा । इमे वै लोका उत्वा । इमे

अथ उल्लेष्टकोपधानम् ।

अथोत्सामुपदधाति । योनिर्वाऽऽत्वा । योनिर्मेवैतदुपदधाति । तामुलूखलऽउपदधाति । अन्त-
रिक्षं वाऽऽत्खलम् । यद्दे किञ्चास्या ऊर्ध्वम्-अन्तरिक्षमेव तत् । मध्यं वाऽअन्तरिक्षम् । मध्यत-
स्तद्योनिं दधाति । तस्मात्सर्वेषां भूतानां मध्यतो योनिः-अपि व्युत्स्पृतीनाम् ॥ २६ ॥

यद्देवोत्सामुपदधाति । यो वै स प्रजापतिर्व्यंस्वसत-एषा सोत्वा । इमे वै लोका उत्वा । इमे

शब्देन वीर्यं विवक्ष्यते, अतश्च हे जना ! 'विष्णोः' यज्ञस्य 'वीर्याणि' 'पश्यतेऽयेतद्' उक्तं भवति । यत्
इति । 'यतो' वीर्यतः अतश्च शब्देनात्रमुच्यते, अत्रानि 'पश्यते' 'स्वाशयाज्जके' 'स्पर्शयमानश्च स्वर्ग-
संभ्रमयामासेत्यर्थः । " एषश्च वाचनस्पर्शनयो. "-(धा. पा. भा. प. ९१२) इति धातुः ।
इन्द्रस्येति । 'एष. 'यद्. 'इन्द्रस्य' 'युज्यो' योग्य. 'सखा' हि, तस्य वृत्तिर्हेतुत्वात् । अतः
'इन्द्रस्य युज्यः सखा' इत्युक्तमित्यर्थः । उलूखलमुसलयोर्द्विवाचदुपधानमन्त्रस्य द्विदेवत्वव्युत्पत्तमिति दर्श-
यति-द्विदेवत्वमेति । उलूखलमुसलयो सादनं पृथगेव कर्तव्यमित्यत आह-सकृदिति । यदि एतदुलूखल
मुसलं वाचनरूपेण समानमेव, अतः सादनमपि सकृदेव कर्तव्यमिति । अनेनेव किङ्कनोपधानमन्त्रस्यावृत्तिर्हा-
स्यते । यदि युगमदुपधानं स्यात्, सकृत्सादनं नोच्येतेति । उत्तरवाक्यं व्याख्यातम् ।

अत्र कात्यायनः-“ उलूखलमुसले स्वयमाट्टण्यामुत्तरेणारत्निमात्र औदुम्बरे प्रादेशमात्रे चतुरसमुलूखलं
मप्यसद्भूतीतमूर्ध्वं वृत्तं मुसलं दक्षिणमुलूखलादिष्णोः कर्नागीति ”-(का. श्रौ. सू. १७ । १०२)
इति ॥ २६ ॥

उलूखलमुसलोपधानान्तरमुखाया उपधानं विद्यते-अयेति-(का. श्रौ. सू. १७ । १०२) । इष्टका-
चित्तिद्विनिधास्यमानस्याग्रेस्वरायाः कृत्वोपदेशनादुखायाः योनिर्व्येन तदुपधाने योनेर्वीर्यानां भवतीत्याह-
योनिर्वा इति । विहितमुपधानमुलूखले कर्तव्यमित्याह-तामिति । तत्रोपधानं प्रशंसति-अन्तरिक्षं वा
इति । 'यत् किम्' अदि बह्वस्वत्याः पृथिव्याः 'ऊर्ध्वम्' उपर्येवस्थितम् तत्सर्वं 'अन्तरिक्षम्' 'एव' । अन्त-
रिक्षं च वावापृथिव्योस्तत्रालेऽवस्थानात् 'मध्यम्' हि, ततद्योऽलूखलस्यापि, पृथिव्या उपर्येवस्थानेन मध्य-
भूतान्तरिक्षामकवाचतत्रोपधाने मध्यमाग्रे एव योनेरुपधानं भवति । मध्यत इति । " सर्वविमक्तिरुत्ततिः " -
इति सप्तम्यर्थं तसिः । इष्टानुसारेणोक्तमर्थं प्रमाणयति-तस्मादिति । " वनस्पतीनामपि " वीवानां मध्यमानां
मिथोत्पन्नावान् 'मध्यतो योनिः' इत्यर्थः ॥ २६ ॥

अथोत्सामुपदधाति । यो वै स प्रजापतिर्व्यंस्वसत-एषा सोत्वा । इमे वै लोका उत्वा । इमे

लोका ऽब्रुवन्मे लोकाः प्रजापतिस्तामुलूखलऽब्रुवदधाति तदेनमेतस्मिन्त्सर्वस्मिन्प्रतिष्ठापयति प्राणोऽन्नऽऊर्ज्यथोऽएतस्मादेवैनमेतत्सर्वस्मादनन्तर्हितं दधाति ॥ २७ ॥

(त्य) अयोपशयां पिद्वा । लोकभाजमुखां कृत्वा पुरस्तादुखाया ऽवप-
निवपत्येषु हेतुस्यै लोकस्तुथो हास्येषाऽनन्तरिता भवति ॥ २८ ॥

तदाहुः । कथमस्यैषा पक्वा शृतोपहिता भवतीति अदेव अजुष्कृता
तेनाथो वद्वे किं चैतमग्निं वैश्वानरमुपनिगच्छति तत ऽएव तुत्पक्वुं
शृतमुपहितं भवति ॥ २९ ॥

लोकाः प्रजापतिः । तामुलूखलऽब्रुवदधाति । तदेनमेतस्मिन्त्सर्वस्मिन्प्रतिष्ठापयति—प्राणोऽन्नऽऊर्जं ।
अथोऽएतस्मादेवैनमेतत्सर्वस्मादनन्तर्हितं दधाति ॥ २७ ॥

अयोपशयां पिद्वा लोकभाजमुखां कृत्वा पुरस्तादुखाया उपनिवपति । एष हेतुस्यै लोकः ।
तयो हास्येषाऽनन्तरिता भवति ॥ २८ ॥

तदाहुः—कथमस्यैषा पक्वा शृतोपहिता भवतीति । यदेव यजुष्कृता, तेन । अयो यद्वै किं चैतमग्निं
वैश्वानरमुपनिगच्छति—तत एव तत्—पक्वं शृतमुपहितं भवति ॥ २९ ॥

वपवविष्लेषदशापन्नः पराभूयते । ' स ' यः ' प्रजापतिर्विषसत ' विव्रस्तावपयोऽभूत्, ' सा उखा ' ।
सेति खीलिङ्गमुखापेक्षया । अत एव प्रजापतरेतेऽङ्गोक्तत्रयात्मकत्वादुखाऽपि ' इमे ' शृयिष्यादयो ' लोकाः ' ।
तया सति प्रजापत्याग्निप्रकाया उखाया उलूखल उपधानेन विव्रस्ताङ्ग प्रजापतिन् ' एतस्मिन् ' ' सर्वस्मिन् '
' प्रतिष्ठापयति ' । तदेन प्रदर्यते—प्राणोऽन्न ऊर्जाति । उलूखलस्योद्गम्वरत्वेन तस्य चान्नरसात्मकत्वादनरसेन
च प्राणानां धारणात् प्राणात्मकत्वमुत्सन्धेयम् । प्राणान्नोर्जा परस्परं ब्रह्मण्युक्तम् । न केवलं प्रतिष्ठापनमात्रम् ।
अपि स्वव्यवधानेन तत्सम्बद्धमेव इयादित्याह—अयो इति ॥ २७ ॥

उपशया नामोखाभेदे सति तत्प्रतिष्ठधानार्थं प्राणवशेषिता मन्त्रसङ्गृहता भूत्, तां चूर्णाहृत्योखायाः पुरोभागो
निद्रुपादित्याह—अयेति । ' उखा ' ' लोकाभाजं ' स्थानमात्रमुलूखलमाजिनी ' कृत्वा ' इत्यर्थः । उखाभेद-
प्रतिष्ठधानार्थत्वादुपशयायास्तत्पुरोभागोऽवकाशः । अतस्तत्रोपनिवानेन स्वावकाशस्याप्यवहिता भवतीत्याह—
एष हेतुस्य इति ॥ २८ ॥

इहकोदधानप्रदेशे पकानामेवोद्गधानादुपशयायाश्चापकत्वात् कथमत्रोद्गधानं गुप्यत इति पाङ्क्तिकानां जिज्ञासा-
मवधारयति—तदाहुः इति । अस्येति । उपधानप्रदेशावकाशस्येदर्थः । श्रुतेति पाङ्क्तविशेषाभिधानात्
' पक्वा ' ' श्रुता ' इति न पुनरुक्तिः । अपवा पाकेन श्रुता सतीत्यर्थः । एतस्योर्ध्वं देवा दर्शयति—
मदेवेत्यादिना । एषोरशया नाम ' यजुष्कृता ' इति ' यत्, ' तेन ' असौ पक्वा श्रुता च भवति । मन्त्रेणाहृतैव
शृङ्गणया क्रियते, अतश्चास्या मन्त्रेण निष्पादनादेव पाकसम्पत्तिरित्यर्थः । किञ्च ' यत् ' किञ्चिदपि वक्तुं

ध्रुवाऽसि धरुणेति । तस्योक्तो बन्धुरितो जज्ञे प्रथममेभ्यो योनिभ्योऽ-
ध्रुधि जातवेदाऽऽडुत्येतेभ्यो हि योनिभ्यः प्रथमं जातवेदाऽऽज्जायत स
गायत्र्या त्रिष्टुभाऽनुष्टुभा च देवेभ्यो हव्यं बहत्तु प्रजानञ्जित्येतेर्वाऽएष
छन्दोभिर्देवेभ्यो हव्यं वहति प्रजानुन् ॥ ३० ॥

(त्रि) इषे राये रमस्व । सहसे द्युम्नुऽ ऊर्जेऽ अपत्यायेत्येतस्मै सुर्वस्मै
रमस्वेत्येतत्सम्राडिति स्वराडसीति सम्राद् च इषेपु स्वराद् च सारस्वतो
त्वोत्सी प्रावतामिति मनो वै सरस्वान्वाकसरस्वत्येतां सारस्वताऽऽत्सी
तां त्वा प्रावतामित्येतद्वाभ्यामुपधाति तस्योक्तो बन्धुरयो द्वयुः इषे-
वैतद्रूपं मृचापश्च सादयित्वा सूददोहसाऽधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३१ ॥

“ध्रुवाऽसि धरुणा”-इति । तस्योक्तो बन्धुः । “इतो जज्ञे प्रथममेभ्यो योनिभ्योऽऽधि
जातवेदाः”-इति । एतेभ्यो हि योनिभ्यः प्रथमं जातवेदा अजायत । “स गायत्र्या
त्रिष्टुभाऽनुष्टुभा च देवेभ्यो हव्यं बहत्तु प्रजानन्”-(वा० सं० १३।३४) इति । एतेर्वाऽएष
छन्दाभिर्देवेभ्यो हव्यं वहति प्रजानन् ॥ ३० ॥

“इषे राये रमस्व सहसे द्युम्नुऽऊर्जेऽअपत्याय”-इति । एतस्मै सर्वस्मै रमस्वेत्येतद् ।
“सम्राडसि स्वराडसि”-इति । सम्राद् च ह्येन स्वराद् च । “सारस्वतो त्वोत्सी प्राव-
ताम्”-(वा० सं० १३।३५) इति । मनो वै सरस्वान् । वाकसरस्वती । एतां सारस्वताऽऽत्सी ।
तां त्वा प्रावतामित्येतद् । वाभ्यामुपधाति । तस्योक्तो बन्धुः । अयो द्वयं ह्येवैतद्रूपम्-मृचापश्च ।
सादयित्वा सूददोहसाऽधिवदति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३१ ॥

‘एत’ ‘वैश्वानरमहिम्’ इत्येकोपानस्यलक्ष्मकं प्राप्नोति, ‘तत्’ सर्वं ‘ततः’ ‘एव’ तत्प्रातेरेव ‘एकं’
‘शूनं’ सदेव ‘उपहित मवति’ ॥ २९ ॥

उल्लेखाने “ध्रुवाऽसि” इति “इषे राये” इति च द्वौ मन्त्रौ निश्चानो व्याचष्टे-ध्रुवाऽसीत्यादिना ।
‘ध्रुवाऽसि धरुणा’ इत्यस्य व्याख्यानं “ध्रुवाऽसीति त्रिष्टुभाऽसि”-(श. प. ७।२।१६) इत्यादिना
प्राप्तुम् । एतेभ्य इति । प्रथमतो यद्ब्रुवाया जन्धयित्वा पश्चाद् ‘एतेभ्यो’ ‘योनिभ्यो’ लोकेभ्यो
‘जातवेदा अजायत’, अतश्चामुपर्यन् ‘एतः’ इत्यादिमन्त्रमगो हूत इत्यर्थः । ‘एतैः’ गायत्र्यादिभिः
‘छन्दोभिः’ सह ‘एव’ अग्निः स्वाधिकारं ‘प्रजानन्’ ‘इत्यन्’ ‘वहति’ सत्तु । छन्दसां हविर्वहने तेषिरिमके
हृत्ते-“छन्दसि देवेभ्योऽप्राक्कामन बोधप्रदानि हव्यं वक्ष्याम इति”-इति (वै. स ५।१।१।१) ॥३०॥

“इषे राये” इत्यादिना ‘इन्द्रमृत्तिम्यः सर्वेभ्यो’ रमस्व’ इत्येतद्ब्रुत मवतीति व्याचष्टे-एतस्मा इति । यत्
इषमुखा सम्प्रदाजने स्वयमेव उच्यते च, अतः ‘सम्राडसि’ ‘स्वराडसि’ इति मन्त्रमगो हूते इति व्याचष्टे-सम्राद्

(१) अथैनामभिजुहोति । (त्वे) एतद्वाऽ अत्यानेतत्पूर्वार्थं रेतः सिक्तं भवति छिक्त्वात्तदेवदधिकरोति तृत्पाद्योनी रेतः सिक्तमभिक्रियत-
ऽआम्नेन जुहोति सुवेन स्वाहाकारेण द्वाभ्यामाग्नेयीभ्यां गायत्रीभ्यां
तत्प्राक्तो वृन्धुः ॥ ३२ ॥

वृन्धोपरि होमः ।

अथैनामभिजुहोति । एतद्वाऽअत्यानेतत्पूर्वं रेतः सिक्तं भवति-छिक्त्वात् । तदेवदधिकरोति ।
तृत्पाद्योनी रेतः सिक्तमभिक्रियते । आम्नेन जुहोति सुवेन स्वाहाकारेण द्वाभ्यामाग्नेयीभ्यां गाय-
त्रीभ्याम् । तत्प्राक्तो वृन्धुः ॥ ३२ ॥

(२) अग्ने युक्ष्वा हि ये तव । युक्ष्वा हि देवहृतमानिति युक्तवतीभ्या-
मिदमेवैतद्योनीं उेतो युनक्ति तस्माद्योनीं उेतो युक्तं न निष्पद्यते ॥ ३३ ॥

स यदि संवत्सरभृतः स्यात् । (३) अयाभिजुहुयात्सर्वं वै तद्यत्संव-
त्सरभृतः सर्वं तद्यदभिजुहोतयुय यद्यसंवत्सरभृतः स्यादुपैव तिष्ठेत्ता-
सर्वं वै तद्यदसंवत्सरभृतोऽसर्वं तद्यदुपतिष्ठतेऽभि त्वेव जुहुयात् ॥ ३४ ॥

“अग्ने युक्ष्वा हि ये तव, युक्ष्वा हि देवहृतमान्”-(वा. सं. १३।३६-३७) इति युक्त-
वतीभ्याम् । इदमेवैतद्योनीं उेतो युनक्ति । तस्माद्योनीं उेतो युक्तं न निष्पद्यते ॥ ३३ ॥

स यदि संवत्सरभृतः स्यात्-अयाभिजुहुयात् । सर्वं वै तद्-यत्संवत्सरभृतः । सर्वं तद्-यद्-
मिजुहोति । अयं यद्यसंवत्सरभृतः स्यात्-उपैव तिष्ठेत् । असर्वं वै तद्-यद्यसंवत्सरभृतः । असर्वं
तद्-यदुपतिष्ठेत् । अभि त्वेव जुहुयात् ॥ ३४ ॥

शान्त्यामित्यादिना उक्ते ऋचौ प्रदर्शयन् तयोर्बुजिवात्सम्बन्धं प्रदर्शयति-अग्ने युक्ष्वा हीति । ‘युक्तवती-
भ्याम्’ बुजिवात्सम्बन्धमित्यर्थः । ‘एतद्’ एतेनोद्भवान्मन्त्रयोर्बुजिवात्सम्बन्धेन ‘योनी’ विक्रं ‘रेतो’
‘युनक्ति’ निष्कलति, ‘तस्माद्’ इदानीं योनीं निकृतेन । ‘अपचोदानार्हं’ ‘सर्वं’ ‘सर्वं’ न निष्पद्यते’ न
निष्पद्यति, तत्रैवावतिष्ठत इत्यर्थः । मन्त्रयोर्दोषम्-हे अग्ने देव ! देवनादियुगविशिष्ट ! ‘तव ये अथात्’ अथाः
‘मावत्’ जातिपुण्यसन्निधौ सन्ति । ‘अथात्’ इति ‘आजसेरसुम्’ (पा. सू. ७।१।१०) । तान् ‘युक्ष्वा
हि’ युक्ष्वा “ वृत्तं उन्सि ” (पा. सू. २।१।७९) इति विक्रगणस्य युक्त्वा । “ द्यवोऽन्यत्रिः । ”
(पा. सू. ६।३।२५) इति दीर्घः । एवं च सति तं अथाः ‘ मय्यवे ’ यथार्थम् ‘ अत्म् ’ अन् त्वां
‘वहति’ वक्ष्यन्ति वर्तमानत्वानीये मतिभ्यदर्थे लृट् (पा. सू. ३।३।२१) हे अग्ने ! देवहृतमान् देवना-
दियन्तीति देवइ, किवन्त्यस्य संप्रसारणे कृते रूपम् । अतिरथेन देवहो देवहृतमानान् अथान् ‘ निजुहव ’
व इव ‘ रथारि ’ रथिक इव, इकतो मन्त्रार्थः । हि यस्माद् एवम्, अतः ‘ सद. ’ सदसि, विनक्तिव्यत्ययः
(पा. सू. ३।१।८६) इति । ‘ पूर्वः ’ अथः ‘ होता ’ सतिर्वादेति दोषः ॥ ३३ ॥

उत्थायान्नेः संवत्सरभृतसंवत्सरभृतो वेति पशुदपमन्ति तत्र प्रयत्नेऽग्निहोम इनाद-सु यदीति ।
‘ सः ’ अजिः ‘ यदि ’ उजापा ‘ सर्वसंभृतः स्यात् ’ ‘ अथ ’ एवम्याम् ‘ अनिजुहवान् ’ संवत्सरस्य
सर्वावच्छेदकवान् ‘ संवत्सरभृतः ’ अग्नि सर्वात्मकः । अनिहोमश्च सर्वमेव कृन्ततायाः सम्पादनम् । अतः संव-
त्सरभृतस्येऽग्निहोमो युज्यत इति । अत्रैवसंभृतस्येऽग्ने किं कर्तव्यमिति, तत्राह-सु यदीति ।
अत्रैवसंभृतस्य पूर्वोक्तिविनाशपूर्वकमकृत्वाद्दुस्मानस्य चोद्देशेनास्तु कर्तव्यमिति सर्वोक्त्यात्तरिण्
पञ्चे तदेतदेव युक्तमित्याह-असर्वं वा इति । अग्निम् पञ्चेऽग्निहोम विक्रमेनाह-अभि त्वेव जुहुयादिति ।
‘ एव ’ काटोऽत्र विकल्पपोषकः । “ तस्यान् ब्राह्मणसंभृतस्येऽग्निः ”-इति हि कात्यायनमूत्रम् २ का. श्रौ.

(त्प) पशुरेप बुदाग्नेः । सोऽत्रैव सूर्वाः कृत्स्नः संस्कृतस्तस्यावाद् प्राणुः स्वयमातृणा श्रोणी द्वियजुः पृष्टपो रेतःस्रिचौ कीकसा विश्वज्योतिः ककुदमृतग्ये ग्रीवाऽअपाठा शिरः कूर्मो ये कूर्मे प्राणा ये शीर्षे प्राणास्ते ते ३५

तं वाऽएतम् । (मि) इत् ऽऊर्ध्वं प्राञ्चं चिनोत्यसौ वाऽआदित्य ऽएषोऽ-
शिरसुं तदादित्यमित् ऽऊर्ध्वं प्राञ्चं दधाति तस्मादज्ञावादित्य ऽइत् ऽऊर्ध्वः
प्राङ्धीयते ॥ ३६ ॥

पशुरेप यदग्निः । सोऽत्रैव सर्वाः कृत्स्नः संस्कृतः । तस्यावाद् प्राणः स्वयमातृणा । श्रोणी
द्वियजुः । पृष्टपो रेतस्रिचौ । कीकसा विश्वज्योतिः । ककुदमृतग्ये । ग्रीवा अपाठा । शिरः कूर्मः ।
ये कूर्मे प्राणाः-ये शीर्षे प्राणास्ते ते ॥ ३५ ॥

तं वाऽएतमित ऊर्ध्वं प्राञ्चं चिनोति । असौ वाऽआदित्य एषोऽग्निः । अमुं तदादित्यमित ऊर्ध्वं
प्राञ्चं दधाति । तस्मादज्ञावादित्य इत् ऊर्ध्वः प्राङ् धीयते ॥ ३६ ॥

सु. १७ । १०९) संवत्सरभृतिनो होमो न तृस्थानम् । इतरस्य तु विकल्पः, उपस्थानं होमो वेति
सिद्धोऽर्थः ॥ ३४ ॥

अथ विवाग्नेः स्वयमातृणादिषु त्रयोदशविष्टकासु कृत्स्नपञ्चाकारत्वं सम्पादमित्युक्त्वा “ एतन् पञ्च पशुन्
प्राविशन्, स एते पञ्च पशवोऽपवत् ”-(श. प. । १ । २ । १ । ३) शयुक्तमग्नेः पञ्चाकारत्वं । स
पञ्चाकारोऽग्निर्त्रयोदशान्ते स्वयमातृणादाविष्टकावलापे सर्गः कृत्स्नः संस्कृतः कथमित्यपेक्षायां तन्निष्टकाकञ्ज-
पञ्चवेन सम्पादयति-तस्यावाद्प्राण इत्यादिना । ‘ स्वयमातृणा ’ इष्टका ‘ तस्य ’ पञ्चाकारः-प्राग्नेः
‘ अवाद्प्राणः ’ अवादानाह्वयः, पञ्चाङ्गाग्नितिसामान्यात् । ‘ द्वियजुः ’ इष्टका ‘ श्रोणी ’ कटी, तदानन्तर्वात् ।
‘ रेतःस्रिचौ ’ इष्टके पृष्टयः मशान्ति पार्श्वस्थितिनि । ‘ विश्वज्योतिः ’ इष्टका ‘ कीकसाः ’ इक्ष्वाणस्रिचौदि ।
‘ ककुदग्ये ’ ‘ ककुदम् ’ गलपदेशतः पञ्चाङ्गुष्ठदेशेऽवस्थित उज्जनावपवः । ‘ अपाठा ’ ‘ ग्रीवाः ’ कन्धपथः ।
‘ कूर्मः ’ ‘ शिरः ’ । ‘ कूर्मे ये प्राणास्ते, ‘ शीर्षे ’ शीर्षे ‘ ये ’ प्राणास्ते ‘ चक्षुरादय इत्यर्थः ॥ ३५ ॥
एवमग्नेः कृत्स्नरूपत्वं प्रतिपाद्यादित्यरूपवन्पूर्वचपनेन प्रतिपादयति-तं वा एतमिति । ‘ तम् ’ ‘ एतम् ’
चित्यमग्निम् । ‘ इतः ’ अवावः प्राणादात्म्य आशिरस ‘ ऊर्ध्वम् ’ प्राणपवर्गं ‘ चिनोति ’ । किमनः स्वयैकेना-
शेनादित्यतामाह-असौ वा आदित्य एषोऽग्निरिति । अमुं तदिति । ‘ इतो ’-लोकाद् शूराङ्गाद्
‘ अमुम् ’ ‘ आदित्यम् ’ ‘ ऊर्ध्वम् ’ ‘ प्राञ्चम् ’ प्राणञ्चनं ‘ दधाति ’ स्थापयति । ‘ तस्माद् ’ एव यज्ञ-
नुरक्तान् ‘ अज्ञावादित्यः ’ ‘ इतः ’ इधिविलोकाद् ‘ ऊर्ध्वः ’ ‘ प्राङ् धीयते ’ धीयते लोकेरिति
शेषः ॥ ३६ ॥

(त्वेऽथै) अथैनं प्रसलव्यावर्त्तयति । (त्य) अमुं उदादित्यं प्रसलव्या-
वर्त्तयति तस्मादस्रावादित्यऽइमांल्लोकान्प्रसलव्यनुपर्वति ॥ ३७ ॥

(त्यु) उदरमुखा । योनिरुल्लखलमुत्तरोखा भवत्प्रधरमुल्लखलमुत्तरुथुं
ह्युदरमुधरा योनिः शिश्रं मुसलं तुदृचमिव भवति वृत्तमिव हि शिश्रं
तुदक्षिणतऽउपदधाति दक्षिणतो वै वृषा योषामुपशेते यदु पशोः
संस्कृतस्यान्नं तुद्व्वेष्टका तस्य वाऽएतस्योत्तरोऽर्धंऽलडाहिततरो भवति
पशुरेप बुदग्निस्तस्मात्पशोः सुहितस्योत्तरः कुशिरुन्नततरो भवति ॥ ३८ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ७-४-१ ॥ (९. १) ॥

अथैनं प्रसलव्यावर्त्तयति । अमुं उदादित्यं प्रसलव्यावर्त्तयति । तस्मादस्रावादित्य इमांल्लोकान्-
सलव्यनुपर्वति ॥ ३७ ॥

उदरमुखा । योनिरुल्लखलम् । उत्तरोखा भवति-अधरमुल्लखलम् । उत्तरं बुदरम्-अधरा योनिः
शिश्रं मुसलम् । तुदृचमिव भवति; वृत्तमिव हि शिश्रम् । तुदृ दक्षिणत उपदधाति । दक्षिणतो वै
वृषा योषामुपशेते । यदु पशोः संस्कृतस्यान्नम्-तद्व्वेष्टका । तस्य वाऽएतस्योत्तरोऽर्धं उदाहिततरो
भवति । पशुरेपः-यदग्निः । तस्मात्पशोः सुहितस्योत्तरः कुशिरुन्नततरो भवति ॥ ३८ ॥

अथ प्रदक्षिणावर्त्तन विधत्ते-अथैनमिति । ' अथ ' अनन्तरम् ' एनम् ' आदित्यभूतं स्वयमातृणाया-
त्मकमग्निं ' प्रसलवि ' प्रदक्षिणम् ' अवर्त्तयति ' अवर्त्तते । अषाढां पूर्वार्द्धे उपधाया तस्या दक्षिणत- कूर्म-
मुपदधाति, ततः स्वयमातृणाया उत्तरत उल्लखलमुसले, तत्रैवोषामुपदधातीत्येवमावर्त्तयति । ' तत् ' तेन
प्रदक्षिणावर्त्तनेन ' अमुमादित्यम् ' प्रदक्षिणावर्त्तयति, ' तस्माद् ' यद्वातुकरणाद् ' अत्तावादित्य इमान्
लोकान् ' तथैव सचरति ॥ ३७ ॥

प्रकाशान्तरेण उल्लखलमुसलयोरौत्तरोधर्यं प्रशंसति-उदरमुखेति । उखायाः सकाशादग्नेरुपचेः ' उखा '
' उदरम् ' उल्लखलं ' तु इतिनिष्पादनाद् ' योनिः ' । तथा च लोके उदरयोन्व्येरीउराधर्यादनयोरेपि
तदात्मकयोरीत्तराधर्यमुपपन्नमित्यर्थः । मुसलस्योदल्लखलदक्षिणमाग उपधानं सौपतिकमाह-शिश्रमिति ।
शिश्रस्य वृत्ताकारतया तदकारत्वेन ' मुसलम् ' अपि ' शिदनम् ' । तथाचिधं ' तद् ' उल्लखलस्य दक्षिणमाग
उपदध्यात् । लोके दक्षिणमागे ' वृषा ' वर्षणसमर्थः पुरुषो ' योषामुपशेते ' । अतथास्यापि वर्षणसमर्थत्वेन
वृषावाद्दुदल्लखलस्य योनित्वेन स्त्रीत्वाद्दक्षिणमागेऽत्योपधानमुपपन्नम् । उक्तमेवाग्रे. पशुरूपत्वं प्रकारान्तरेण दृढ-
यति-यदु पशोरिति । ' अग्निः ' इति यदेव पशुः खलु, तथैव प्राणुक्तत्वात् । अतश्च ' पशोः ' अग्नि-
रूपस्य ' संस्कृतस्य ' पञ्चवयवसम्पन्ननाय निष्पादितस्य ' यद् ' ' अन्नम् ' ' तद्व्वेष्टका ' । तस्मान् ' तस्य '
द्व्वेष्टकारूपेणात्मेन ' सुहितस्य ' ' एतस्य ' अग्निरूपस्य ' पशोः ' उच्यतेमागः ' उदाहिततरोः ' उन्नततरो

पशुशीर्षाण्युपदधाति । पशवो वै पशुशीर्षाणि पशून्वैतदुपदधाति
तान्युखायामुपदधातीमे वै लोकाऽ उखा पशवः पशुशीर्षाण्येषु तल्लो-
केषु पशून्दधाति तस्मादिमुऽएषु लोकेषु पशवः ॥ १ ॥

(वो) षड्वेवोखायाम् । योनिर्व्याऽ उखा पशवः पशुशीर्षाणि योनौ
तत्पशून्प्रतिष्ठापयति तस्मादद्यमानाः पच्यमानाः पशवो न क्षीयन्ते
योनौ ह्येनान्प्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥

अथ पञ्चपशुशीर्षेष्टकोपधानम् ।

पशुशीर्षाण्युपदधाति । पशवो वै पशुशीर्षाणि । पशून्वैतदुपदधाति । तान्युखायामुपदधाति ।
इमे वै लोका उखा । पशवः पशुशीर्षाणि । एषु तल्लोकेषु पशून्दधाति । तस्मादिमुऽएषु
लोकेषु पशवः ॥ १ ॥

पदेवोखायाम् । योनिर्वाऽ उखा, पशवः पशुशीर्षाणि । योनौ तत् पशून्प्रतिष्ठापयति । तस्मादद्य-
मानाः पच्यमानाः पशवो न क्षीयन्ते । योनौ ह्येनान्प्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥

‘ भवति ’ । उत्तरभाग एवोऽथलमुत्तलामुपधानात् । उक्तमर्थं प्रमाणयति—तस्मादिति । पतोऽशिरूपस्य
‘ पशोः ’ दूर्बेष्टकान्तवेन सुहिततस्स्योत्तरभाग उन्नततरोऽमूत्, ‘ तस्माद् ’ इदानीमपि लोके तृणान्य-
हारेण तृतरप ‘ पशोरुत्तरः कुञ्चिकततरो भवति ’ ॥ ३८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्यप्रकाशे माष्यन्दिनीपञ्चतपयत्राहणभाष्ये
सप्तमकाण्डे पञ्चवेऽध्याये प्रथमे ब्राह्मणम् ॥ (७-९-१) ॥

अथ पशुशीर्षाण्युपधानं विचाम्य प्रशंसति—पशुशीर्षाणीति । पशुशीर्षाणां पञ्चपञ्चनेन पशून्वन् ।
अतश्च तदुपधाने पशून्वैतदुपधानं भवतीत्यर्थः । तेषामुपधानस्य स्थानविशेष विषये—तानीति । “ वो वै स
प्रजापतिर्व्यस्रसतैश्च सोक्षेमे वै लोका उखेमे लोकाः प्रजापतिः ” (श्र. प. ७।१।१।२७) इत्युखाया लोका-
प्रवरूपत्वस्योक्तत्वात् तस्यमुपधाने लोकेषु ‘ पशून् ’ निहितवान् भवति तस्मादिमे ‘ पशवः ’ एतेषु ‘ लोकेषु ’
प्रत्ययतिष्ठन्ते ॥ १ ॥

प्रकाशत्तरेणाप्युखामुपधानं प्रशंसति—पदेवोखायामिति । उखायाः सकाशादप्युत्पत्तेः ‘ योनिः ’
‘ उगा ’ अल्लतरोपधानं योनिर्वैव ‘ पशून् ’ विदधाति । ‘ तस्मादद्यमानाः ’ उपपद्यमानाः ‘ पच्यमानाः ’
अर्धमाणा अपि ‘ पशवो न क्षीयन्ते ’ । उपमेगाद्वयःपरिपाकात् त्रिनारो सव्यपि योनौ प्रतिष्ठितत्वात्प्रोचि-
यन्ते, किन्तु पुनरुपपन्त इत्यर्थः । ‘ पच्यमानाः—(पा. सु. ३।१।१७) इति कर्मकर्तारि पञ्च-
प्रत्ययः ॥ २ ॥

यद्वेदु पशुशीर्षाण्युपदधाति । वा वै ताः श्रियऽएतानि तानि पशुशीर्षा-
ण्यथ तानि तानि कुत्सिन्धान्येतास्ताः पुञ्च चितयस्तद्यास्ताः पुञ्च चितय-
ऽइमे ते लोकास्तद्य त्वाऽइमे लोकाऽएषा सोऽवा तद्यदुद्धायां पशुशीर्षा-
ण्युपदधात्येतेरेव तुच्छीर्षभिरेतानि कुत्सिन्धानि सुंदधाति ॥ ३ ॥

तान्पुरस्तात्प्रतीचऽ उपदधाति । (तये) एतद्वै यत्रैतान्प्रजापतिः पशु-
नालिप्तत त्वाऽनालिप्स्यमानाऽबुदचिक्रमिपंस्तान्प्राणेषु समगृह्णात्तान्प्रा-
णेषु संगृह्य पुरस्तात्प्रतीचऽआत्मन्नघत् ॥ ४ ॥

तद्वाऽएतत्क्रियते । यद्देवाऽअकुर्वन्निदं न्वस्मान्तं पशवो नोच्चिक्रमिपन्ति
यत्त्वेतत्करोति यद्देवाऽअकुर्वन्स्तत्करवाणीत्यथो प्राणेष्वेवैनानेतत्संगृह्य
पुरस्तात्प्रतीचऽआत्मन्घत्ते ॥ ५ ॥

यदेव पशुशीर्षाण्युपदधाति । वा वै ताः श्रियः—एतानि तानि पशुशीर्षाणि । अथ यानि तानि
कुत्सिन्धानि—एतास्ताः पुञ्च चितयः । तद्वास्ताः पुञ्च चितयः—इमे ते लोकाः । तद्वै त इमे लोकाः—
एषा सोऽवा । तद्यदुद्धायां पशुशीर्षाण्युपदधाति—एतेरेव तच्छीर्षभिरेतानि कुत्सिन्धानि सन्-
धाति ॥ ३ ॥

तान्पुरस्तात्प्रतीच उपदधाति । एतद्वै यत्रैतान्प्रजापतिः पशुनालिप्तत, त्वाऽनालिप्स्यमाना उद-
चिक्रमिपन् । तान्प्राणेषु समगृह्णात् । तान्प्राणेषु संगृह्य पुरस्तात्प्रतीच आत्मन्नघत् ॥ ४ ॥

तद्वाऽएतत्क्रियते—यद्देवा अकुर्वन् । इदं न्वस्मान्ते पशवो नोच्चिक्रमिपन्ति । यत्त्वेतत्करोति—यद्देवा
अकुर्वन्—तत्करवाणीति । अथो प्राणेष्वेवैनानेतत्संगृह्य पुरस्तात्प्रतीच आत्मन्घत्ते ॥ ५ ॥

अथ तानि पशुशीर्षाणि अलिप्तत्वेन प्रशतति—यद्देवेति । ' वाः ' खलु प्रत्युक्तः ' श्रियः, ' ' ताः '
एव ' एतानि ' ' पशुशीर्षाणि ' । अतः एतेषामुपधाने श्रियानेवोपधानं भवति । उद्धायाः परम्परया कव-
न्वात्मकत्वम् । तत्रोपधाने कवन्वदितरत्वा सन्धानं भवतीति दर्शयति—अथ यानीति । ' तानि ' इति कव्य सम्भ-
वात्प्रकारावर्षः । ' यानि तानि ' ' कुत्सिन्धानि ' कवन्धाति ' तानि ' ' एताः ' अत्र सन्वादमानाः ' पुञ्-
चितयः ' चित्यामकत्वेन तु कवन्धानां पुञ्चत्तद्वृत्तात्तान्प्राणान् अतस्त्रयादिधाः ' पुञ्च ' वा ' चितयः, '
' ताः ' ' इमे ' वृत्तित्यादयः ' लोकाः ' चित्वात् प्रजाप-पञ्चपञ्चमकत्वालोकाणामपि तत्प्राणवादिनि । तदा
च ' वै ' एते ' इमे ' ' लोकाः, ' ' ते ' एषा ' उद्धाः ' तस्या लोकात्प्रदानकत्वम् प्रत्युक्तत्वात् । अतश्च
उद्धायां पशुशीर्षाण्युपधाने ते कवन्धानि संयोजयति । शर्षिर्निर्दिष्टि " शर्षिर्चन्दनि "—(पा. सू. १ ।
१ । १० ।) इति शर्षिकारोहः ॥ ३ ॥

उद्धायामुपधानं पुरस्तादारम्य शम्भगतवर्गं कर्षन्पनिपाह—तानिति । पशुशीर्षाण्यमपि पशुत्वान् ' तान् '
इति दुहित्कृतत्वम् । विहितप्रकारे उपधाने कारणं वक्तुं प्रतिदानानि—एतदा इति । तत्रैतन्कारणं खञ्जित्यर्थः ।

यद्वेव पशुशीर्षाण्युपदधाति । प्रजापतिर्वाऽइदमग्रऽआसीदेक एव
 सोऽकामयत्तान् ११ सृजेय प्रजायेयेति स प्राणेभ्य एवाधि पशून्निरमिमीत
 मनसः पुरुषं चक्षुषोऽश्वं प्राणाद्वा ११ श्रोत्राद्वा विं व्याचोऽजं तद्यदेनान्प्रा-
 णेभ्योऽधि निरुमिमीत तस्मादाहुः प्राणाः पशव इति मनो वै प्राणानां
 प्रथमं तद्यन्मनसः पुरुषं निरुमिमीत तस्मादाहुः पुरुषः प्रथमः पशूनां
 व्यीर्यवत्तम इति मनो वै सुर्वे प्राणा मनसि हि सुर्वे प्राणाः प्रतिष्ठिता-
 स्तद्यन्मनसः पुरुषं निरुमिमीत तस्मादाहुः पुरुषः सर्वे पशव इति
 पुरुषस्य ह्येवेति सुर्वे भवन्ति ॥ ६ ॥

यद्वेव पशुशीर्षाण्युपदधाति । प्रजापतिर्वाऽइदमग्रऽआसीदेक एव । सोऽकामयत्-अर्चं सृजेय,
 प्रजायेयेति । स प्राणेभ्य एवाधि पशून्निरमिमीत, मनसः पुरुषम्, चक्षुषोऽश्वम्, प्राणाद्वा-
 निम्, वाचोऽजम् । तद्यदेनान्प्राणेभ्योऽधि निरुमिमीत-तस्मादाहुः-प्राणाः पशव इति । मनो वै
 प्राणानां प्रथमम् । तद्यन्मनसः पुरुषं निरुमिमीत-तस्मादाहुः-पुरुषः प्रथमः पशूनां व्यीर्यवत्तम इति ।
 मनो वै सर्वे प्राणाः । मनसि हि सर्वे प्राणाः प्रतिष्ठिताः । तद्यन्मनसः पुरुषं निरुमिमीत-तस्मा-
 दाहुः-पुरुषः सर्वे पशव इति । पुरुषस्य ह्येवेति सर्वे भवन्ति ॥ ६ ॥

तदेव दर्शयति-यत्रैतानिति । 'यत्र' यस्मिन् प्रस्तावे 'प्रजापतिः' 'एतान्' 'पशून्' आलभ्युमिच्छत् ।
 तत् 'आलिप्स्यमानाः' ते पशवः 'उदचिक्रमिषन्' उदक्रमितुमिच्छन् 'तान्' 'प्राणेषु' शीर्षाण्युप-
 सर्षप्राणाधारेण्वाऽत्रिभ्योऽप्राणान् । प्राणा इतीन्द्रियाभ्युच्यन्ते । तान् प्राणेषु 'सङ्गृह्य' 'पुरस्तात्'
 पूर्वस्माद् देशात् 'प्रतीचः' प्रत्यङ्मुखानाह्वय आत्मनि अघत्, स्वाधीनीह्यतान् । पलायनेच्छना पशूनां
 शिरसि गृहीत्वा स्वामिमुखमाह्वय वशीकृतवानित्यर्थः । तथा सति 'देवाः यदकुर्वन्', 'तदेवेतस्मिन्नपि काले
 कियते खलु । अतएव यजमानो 'देवा यदकुर्वन्स्तत्करवाणि' इत्यभिप्रायेणैतदुक्तप्रकारमुपधानं करोतीति यत्,
 'यद् नु' अत्माद् एव निमित्तान् 'ते पशवः' अस्मायजमानात् 'नोविक्रमिषन्ति' न केदन्तेषामुत्क्रमणे-
 ष्टमावावः, अपि तु 'एतान्' पशून् 'प्राणेषु' सङ्गृह्य 'पुरस्तात्प्रतीचः' आह्वय स्वस्मिन्निहितवान् भवति ॥ ४-६ ॥

उक्तायां पशुशीर्षाण्युपदधाने प्रजापत्युदरेऽत्र दधातीति दर्शयितुमास्याधिदामवतारवति-यद्वेवेति । 'पशु-
 शीर्षाण्युपदधाति' इति पठ, तत्कारणमुच्यते इत्यर्थः । सृष्टेः पूर्वं 'प्रजापतिः' 'एकः' 'एवासीत्' खलु,
 'स' प्रजापतिः 'अजम्' 'सृजेय' प्रजारूपेण 'प्रजायेयेति' 'अकामयत्' । प्रजायेयेति अजमसृष्टुण्य-
 प्रदर्शनम् । स एव जातेऽऽः प्रजापतिः 'प्राणेभ्य एव' 'पशून्निरमिमीत' । तदेव विवृणोति-मनसः पुरुष-
 मिति । 'प्राणाव' इति प्राणसम्पारम्भान्वाद् प्राणन्द्रियमुच्यते । यतः 'एतान्' पशून् 'प्राणेषु' निर्दि-
 तवान्, 'तस्मात्' लोकैः प्राणाः पशव इति 'आहुः' जनाः । किञ्च सर्वेषामिन्द्रियाणां 'मनः' खलु

तदेतदन्नं सृष्ट्वा । पुरस्तात्प्रत्यगात्मन्नधत्त तस्माद्यः कश्चान्नं सृजते
पुरस्तादेवैनप्रत्यगात्मन्धत्ते तद्वाऽऽस्त्रायामुदरं वाऽऽस्त्रोदरे तदन्नं
दधाति ॥ ७ ॥

(त्यु) अथैषु हिरण्यशकलान्प्रत्यस्यति । प्राणा वै हिरण्यमुथ वा-
ऽएतेभ्यः पशुभ्यः संज्ञप्यमानेभ्यऽएव प्राणाऽऽत्क्रामन्ति तद्यद्विरण्य-
शकलान्प्रत्यस्यति प्राणानेवैष्वेतद्दधाति ॥ ८ ॥

सप्त प्रत्यस्यति । सप्त वै शीर्षन्प्राणास्तानस्मिन्नेतद्दधात्यथ यदि पञ्च

तदेतदन्नं सृष्ट्वा पुरस्तात्प्रत्यगात्मन्नधत्त । तस्माद्यः कश्चान्नं सृजते—पुरस्तादेवैनप्रत्यगात्मन्धत्ते ।
तद्वाऽऽस्त्रायाम् । उदरं वाऽऽस्त्रा । उदरे तदन्नं दधाति ॥ ७ ॥

अथैषु हिरण्यशकलान्प्रत्यस्यति । प्राणो वै हिरण्यम् । अथ वाऽएतेभ्यः पशुभ्यः संज्ञप्यमानेभ्य
एव प्राणा उत्क्रामन्ति । तद्यद्विरण्यशकलान्प्रत्यस्यति—प्राणानेवैष्वेतद्दधाति ॥ ८ ॥

सप्त प्रत्यस्यति । सप्त वै शीर्षन्प्राणाः । तानस्मिन्नेतद्दधाति । अथ यदि पञ्च पशवः स्युः—

' प्रथम ' श्रेष्ठम्, तद्वृषधानादेव सर्वेषां स्वस्वव्यापारक्षमत्वात् । अतश्च ' मनस ' पुरुषस्य निर्माणाहोके
' पुरुषः ' ' पशूना ' मध्ये श्रेष्ठः ' वीर्यवत्तम इति ' आहुः । अथि च ' मनसि ' एव ' सर्वे प्राणाः प्रति-
ष्ठिता ' इति तदेव खलु सर्वे प्राणाः, अतश्च सर्वप्राणामकत्वात् ' मनसः पुरुष निरमिमीत ' इति यन्
तस्मादाहुः ' पुरुषः सर्वे पशवः ' इति । यतः ' पुरुषस्य क्षेत्रे सर्वे पशवो मवन्ति, ' सर्वपशुसम्पादनक्षमत्वात्-
रुषस्य । अतः ' पुरुषः सर्वे पशवः ' इति ' आहुः । सर्वेन्द्रियप्रतिष्ठारूपान्मनसः सकाशात्पुरुषस्य
निर्माणेन तस्य पशुसम्पादनक्षमत्वान् पुरुषः सर्वे पशव इत्याहुरित्यर्थः ॥ ९ ॥

' तदेतत् ' पुरुषादिपशुलक्षणम् ' अन्न ' ' सृष्ट्वा ' स प्रजापतिः ' पुरस्तात् ' प्रतीचीनम् ' आत्मनि ।
' अन्न ' ' तस्मात् ' लोकेऽपि कश्चनापि ' अन्नम् ' सम्पादयति, एतन्मन्वादनं ' पुरस्तादेव ' प्रतीचीन-
मात्मनि धारयति । मुखप्रदेशादेवानस्य प्रतीचीनमन्ववहारात् । अतश्च तत्पुरस्तात् प्रतीचीनं तथा पशुशीर्षाणा-
मुपधानम् ' उखायम् ' क्रियत इति यत्, तेन प्रजापतेरुदररूपायामुखायां पुस्तात् प्रतीचीनम् ' अन्न ' निहि-
तवान् भवति ॥ ७ ॥

अथ तेषु पशुशीर्षेषु सुवर्णशकलानां प्रक्षेप विधाय प्रशस्तंति—अथैष्विति । प्राणसाधनत्वाद्विरण्यस्य प्राणा-
त्मरूपम् । अथ वेति । ' अथ ' खलु ' संज्ञप्यमानेभ्यः ' एभ्यः ' प्राणा उत्क्रामन्ति ' एव । अतश्च
' हिरण्यशकलान् प्रत्यस्यति ' इति यत्, एतेन ' प्राणान्ने ' ' एतेषु ' पशुषु निदधाति ॥ ८ ॥

सुवर्णशकलानां संख्याविशेष विधत्ते—सप्त प्रत्यस्यतीति । शिरसि वागेका, नेत्रे द्वे, श्रोत्रे द्वे, नासाविवरे च

पशुषः स्युः पुञ्चैव कृत्वः सप्त सप्त प्रत्यस्येत्पुञ्च वाऽएतान्पशूनुपदधाति
सप्त सप्त वाऽएकैकस्मिन्पशौ प्राणास्तदेषु सर्वेषु प्राणान्दधाति ॥ ९ ॥

तद्वैकुण्डेऽपि । यद्येकः पशुर्भवति पुञ्चैव कृत्वः सप्त सप्त प्रत्यस्यन्ति
पुञ्च वाऽएतान्पशूनुपदधाति सप्त सप्त वाऽएकैकस्मिन्पशौ प्राणास्तदेषु
सर्वेषु प्राणान्दध्मऽइति न तथा कुर्यादेतस्मिन्वै पशौ सर्वेषां पशूनाथं
रूपं तद्वदेतस्मिन्प्रत्यस्यति तद्वेषु सर्वेषु प्राणान्दधाति ॥ १० ॥

मुक्ते प्रथमं प्रत्यस्यति । सम्यक्स्त्रवन्ति सरितो न धेनाऽइत्यन्नं वै धेना-
स्त्रदिद्वथं सम्यक्स्त्रवन्ति मभिस्रुंस्त्रवन्त्यन्तर्हदा मनसा पूयमानाऽइत्यन्तर्वै

पुञ्चैव कृत्वः-सप्त सप्त प्रत्यस्येत् । पुञ्च वाऽएतान्पशूनुपदधाति । सप्त सप्त वाऽएकैकस्मिन्पशौ
प्राणाः । तदेषु सर्वेषु प्राणान्दधाति ॥ ९ ॥

तद्वैकुण्डे-अपि यद्येकः पशुर्भवति-पुञ्चैव कृत्वः सप्त सप्त प्रत्यस्यन्ति । पुञ्च वाऽएतान्पशूनुप-
धाति । सप्त सप्त वाऽएकैकस्मिन्पशौ प्राणाः । तदेषु सर्वेषु प्राणान्दध्म इति । न तथा कुर्यात् ।
एतस्मिन्वै पशौ सर्वेषां पशूनां रूपम् । तद्वपदेतास्मिन्प्रत्यस्यति-तद्वेषु सर्वेषु प्राणान्दधाति ॥ १० ॥

मुक्ते प्रथमं प्रत्यस्यति । “ सम्यक्स्त्रवन्ति सरितो न धेनाः ”-इति । अन्नं वै धेनाः ।
तदिदं सम्यक्स्त्रवन्ति मभिस्रुंस्त्रवन्त्यन्तर्हदा मनसा पूयमानाः ”-इति । अन्तर्वै हृदयेन

रे इति सप्त प्राणाः । तथा सप्त हिरण्यशकलनिधानेन सप्तप्राणवान् मवतीत्याह-सप्त वा इति । पञ्चपशुपशुः,
एकपशुपशु इति पशुद्वयमस्ति, तत्र पञ्चपशुपशु पञ्चकृत्वः सप्त सप्त हिरण्यशकलान् प्रतिशीर्षं प्रत्यस्यति ॥९॥

तद्वैकुण्डे इति । यदि ‘ एकः ’ अपि ‘ पशुर्भवति ’ तदापि ‘ पञ्चकृत्वः ’ एव ‘ सप्त-सप्त ’ सुवर्ण-
शकलान् प्रत्यस्येदिति ‘ एकैः ’ शाखिन आहः । तथा वदता च तेषामयमाशयः-पञ्चानामपि पशूनां
एवमेव एकस्योत्पन्नाऽसावध्वर्युः ‘ पञ्च ’ छन्दु ‘ एतान् ’ ‘ पशूनुपदधाति ’ । तथा च ‘ एकैकस्मिन्पशौ ’
‘ सप्तसप्त ’ ‘ प्राणाः ’ विपन्ते, तस्माच्चानता हिरण्यशकलानां प्रत्यसनेनेषु ‘ सर्वेषु ’ अपि ‘ प्राणान्
दधाति ’ इति ।

तं पर्यं दूषयन्ति-न तथा कुर्यादिति । कथं तादृ सर्वेषां पशूनां प्राणान्पशुनेति तत्राह-एतस्मिन्वा इति ।
‘ एतस्मिन् ’ उपवीचमाने ‘ पशौ ’ एकस्मिन्नेव ‘ सर्वेषां पशूनां रूपम् ’ अस्ति; तेषां सर्वेषामपि कार्यं
एतस्यैव सामर्थ्यं प्रथारणात् । तस्मादेतस्मिन्सप्तपशूनावितिष्टति हिरण्यशकलप्रत्यसनेन सर्वेष्वपि पशूनु प्राणप्रति-
सन्धानं संसादित्वन् मवति ॥ १० ॥

तत्र प्रथमं मुक्ते स्रजस्तप प्रपत्तनं विवृते-मुक्ते प्रपत्तमिति । तत्र मन्त्रं दर्शयन् व्याचष्टे-सम्यक्स्त्रव-
न्तीति । ‘ धेनाः ’ इति अन्नम् उच्यते । ‘ तदिदम् ’ अन्नमभिलक्ष्य ‘ सम्यक् स्त्रवन्ति ’ । कपन्निव
‘ सरितः ’ एव । हृदयमर्षो मन्त्रमर्षेण प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥

हृदयेन मनसा सताऽन्नं पूतं य ऋजुस्तस्य घृतस्य धारा ऽअभिचाकशी-
मीति वा ऽएवैतस्मिन्नप्राणुतीर्होष्यन्भुवति वा ऽएतदाह हिरण्ययो
व्वेतसो मध्येऽअग्नेरिति य ऽएवैषु हिरण्ययः पुरुषस्तमेतदाह ॥ ११ ॥

(हर्चं) ऋचे त्वेतीह । प्राणो वाऽऋक्प्राणेन ह्यर्चति रुचे त्वेतीह प्राणो
वै रुक्प्राणेन हि रोचतेऽथो प्राणाय हीदथै सर्वथै रोचते भासे त्वेतीह
ज्योतिषे त्वेतीह भास्वती हीमे ज्योतिष्मती चक्षुषीऽअभूदिदं विश्वस्य
भुवनस्य व्याजिनमर्षैश्वानरस्य चेतीहाग्निज्योतिषा ज्योतिष्मान् रुक्मो
व्वर्चसा व्वर्चस्वान्तितीह विश्वावतीभ्यां विश्वथै हि श्रोत्रम् ॥ १२ ॥

मनसा सताऽन्नं पूतं—य ऋजुस्तस्य । “ घृतस्य धारा अभिचाकशीमि ”—इति । या एवैत-
स्मिन्नगनावाहुतीर्होष्यन्भवति—ता एतदाह । “ हिरण्ययो वेतसो मध्येऽअग्नेः ”—(वा. सं.
१३ । ३८) इति । य एवैष हिरण्ययः पुरुषः । तमेतदाह ॥ ११ ॥

“ ऋचे त्वा ”—इतीह । प्राणो वाऽऋक् । प्राणेन ह्यर्चति । “ रुचे त्वा ”—इतीह । प्राणो
वै रुक् । प्राणेन हि रोचते । अथो प्राणाय हीदं सर्वं रोचते । “ भासे त्वा ”—इतीह ।
“ ज्योतिषे त्वा ”—इतीह । भास्वती हीमे ज्योतिष्मती चक्षुषी । “ अभूदिदं विश्वस्य भुव-
नस्य व्याजिनमर्षैश्वानरस्य च ”—(वा. सं. १३ । ३९) इतीह । “ अग्निज्योतिषा ज्योतिष्मान्
रुक्मो वर्चसा वर्चस्वान् ”—इतीह विश्वावतीभ्याम् । विश्वं हि श्रोत्रम् ॥ १२ ॥

द्वितीये पाद व्याचष्टे—अन्तर्हृदेति । ‘ यः ’ ‘ ऋजुः ’ अङ्कटिलाह्नः तस्य ‘ अन्तः ’ शरीरमध्ये ‘ हृदा ’
हृदपदेशेन ‘ मनसा ’ च ‘ सता ’ विद्यमानेन ‘ अन्नं पूतम् ’ भवति । सारासारमेदेन विवेचितं भवति । हृदय-
देशस्य त्वजावरणप्रदेशत्वाच्छोषकत्वम् । य ऋजुःकुटिलः शोभनकर्मो यजमान तस्य भवति ॥

तृतीये पाद व्याचष्टे—घृतस्य धारा इति । अनेन होष्यमाणाहुत्यभिधानमभिप्रेतमित्याह—या एवै-
तस्मिन् इति ॥

चतुर्थपादेऽग्निमप्यावस्थितहिरण्ययपुरुषाभिधानं कियत इति व्याचष्टे—हिरण्यय इति । तदयं मन्त्रस्याय—
अङ्कटिलावयवस्य ‘ अन्तः ’ मध्ये शरीरे ‘ हृदयेन ’ विद्यमानेन ‘ मनसा ’ च शोष्यमानेन अजानि ‘ हृदं
मुखमग्निः—’ लक्ष्यं भवति । यथा नया समुद्रं तदन् । तथाविधेऽग्निन् मुञ्चि शकल निद्रामि । निहितं शकल
वेद्यम् ‘ अग्नेः ’ ‘ मध्ये ’ यो ‘ हिरण्ययो वेतसः ’ पुरुषः तं प्रति संवत्सरी घृतस्य धाराः ‘ अभिचाकशीमि ’
अग्निपश्यति ‘ चाकशीमीति ’ पुण्यव्यत्ययः । यद्भृगुनांतस्य रूपम् । हिरण्ययशब्दं “ ऋन्व्याहस्य ”—इत्यादिना
(पा. सू. १ । ४ । १७९) निरातिनः ॥ ११ ॥

अथ दक्षिणनामाविवरे समन्त्रं शकलनिधानं विधेये—ऋचे त्वेतीति । ‘ हृद ’ इति दक्षिणनामाविव-
रस्याभिनयेन निर्देशः । व्याचष्टे—प्राणो वा इति । यतः ‘ प्राणो वा ’ ‘ अर्चति ’ प्राणोनि । प्राणवैत

(सु) अयं पुरुषशीर्षमुद्गृह्णाति । महयत्येवैनदेतुस्तद्दृष्ट्वाऽऽसि सह-
घ्नाय त्वेति सर्वं वै सहघ्नं सुर्वस्य दाताऽसि सुर्वस्मै त्वेत्येतत् ॥१३॥

अयं पुरुषशीर्षमुद्गृह्णाति । महयत्येवैनदेतत् । “ सहघ्नदा असि सहघ्नाय त्वा ”-
(वा. सं. १३ । ४०) इति । सर्वं वै सहघ्नम् । सर्वस्य दाताऽसि । सर्वस्मै त्वेत्येतत् ॥ १३ ॥

सर्वस्य माघेः । अनेकार्थत्वाद्दातृत्वान्नर्त्तित्वात् प्राप्त्पर्ययः । अन्ध ‘ ऋद् ’ इति ‘ प्राणः ’ । तथा सति ‘ ऋधे ’
प्राणाय सञ्जलायाम् प्रत्ययान्तानि मन्त्रार्थः । सव्यवामाविवरमप्यभिनयेन निदिश्य समन्त्रकं शकलनिधानं
विषये-ऋधे त्वेतीति । ‘ ऋ ’ इति सव्यवामाविवरस्याभिनयेन निर्देशः । ‘ प्राणो वै ’ ‘ ऋद् ’ दीप्यमानः
‘ प्राणैव ’ हि शरीरादिकं दीयते, प्राणार्थमेव ‘ सर्वमिदम् ’ जगत् प्रियं भवति । दक्षिणनेत्रमभिनयेन निदिश्य
समन्त्रकं शकलनिधानं विषये-मामे त्वेतीति । ‘ ऋ ’ दक्षिणनेत्रे । ‘ ज्योतिषं त्वेतिह ’ सव्ये नेत्रे प्रत्यस्यति ।
यत् ‘ स्ते ’ ‘ चतुर्षी ’ ‘ मान्मनी ’ अर्थात्प्रकाशगतकृष्णतेजोविशिष्टे ‘ ज्योतिष्मनी ’ स्वयं व ज्योतिर्विशिष्टे,
अदृश्यं शकलप्रयत्नमन्त्रयोः ‘ माघे ’ ‘ ज्योतिषे ’ इति प्रयुक्तम् । श्रोत्रयोः समन्त्रकं शकलप्रयत्नं
विषये-अमृदिति । ‘ ऋद् ’ दक्षिणश्रोत्रम् ‘ विश्वस्य सुवनस्य ’ समन्त्रस्य लोकस्य ‘ वायिनम् ’-
शब्दात्प्रत्ययान्तानम् ‘ अमृद् ’ । न केवलमस्यैवामृद्, अपि तु ‘ वैश्वानरस्य ’ सर्वजानाम् जनकत्वेन
सम्प्रत्ययः ‘ तस्वेद् ’ (वा. सू. ४ । ३ । १२०) इत्ययं प्रत्ययः । “ वरे संज्ञापाम् ”-
(वा. सू. १ । ३ । १२९) इति ईरुवन्म दीरः । तस्य ‘ अत्रे ’ प्रजापतेः अपि संबोधनविष-
यान्तममृद् । तादृशं वत् त्वा प्रत्ययान्तरपर्ययः । आग्निर्ज्योतिषेति । ‘ ज्योतिषा ’ ‘ ज्योतिष्मान् ’ प्रजास-
ज्योतिष्मात् प्रशम्भज्योतिर्विशिष्टोऽङ्गितव । ‘ सर्वसा सर्वस्वान् ’ प्रजासववैविशिष्टोऽङ्गितव । इतश्चन्द्रो-
ऽप्यङ्गितवः । इदं यदङ्गितेतरं श्रोत्रं प्रजासवते तथाविधे सत्र त्वा प्रक्षिपामन्तर्ययः ॥

मन्त्रे विश्वरदप्रयोगस्याभिप्रायमाह-विश्वरदतोभ्यामिति । यद्यप्यैकस्यामेव विश्वरदप्रयोगस्यापि प्राण-
मूल्यापेन त्रिभुवनसंज्ञादुपरोपि ‘ विश्वानी ’ इत्यविधानमुपपद्यते । यतः ‘ श्रोत्रं विश्वम् ’ विश्वव्यापकात्का-
यात्मकत्वात् । अतएव शकलप्रयत्नमन्त्रे विश्वरदप्रयोगः ॥ १२ ॥

पुरुषशीर्षानुब्रान्, सस्य स्यजविशेषम्, उपधानं प्रकारमेदम्, तदुपधात्वादिकं च प्रदर्शयः । अनन्तर-
मुपधानार्थं पुरुषसिन्धुं तद्गृह्णाति विषये-अप्येति । तद्गृह्णात्येवैवप्रयोगमाह-महयत्येवैनदेतदिति । एतेनेद्गृह्णा-
नेन ‘ एतद् ’ पुनर्मितिः ‘ महयति ’ ब्रूयति स्फुटतन्त्रयति । अत एव यजमानदेवपत्न्याञ्चुरवपन्ते ।
‘ इत्यन्तरेणवाद्गुरुमृदियन्ते ॥

विहिते तद्गृह्णे मन्त्र विधाय व्यापठे-सहघ्नदा इति । सर्वं वा इति । यतः ‘ सहघ्नं सर्वं ’ तस्मिन्नेव
शकलनिधानमन्त्रित । अतः ‘ सर्वस्य दाताऽसि । तन्मन्त्रं ‘ सर्वस्मै ’ स्वामुद्गृह्णामिति । एतद् ‘ तन्त्रं
सर्वान्तर्ययः । ‘ सहघ्नदा ’ इति विश्वरदात्तत्वं । ‘ सर्वस्य दाताऽसि ’ इति पुनर्विवक्षया ईदृश्वन् ॥ १३ ॥

१-अप्येति त्वेति । वा. श्रौ. सू. १० । १०९ । २-अत्रेणोद्गृह्णामिति । वा. श्रौ. सू. १० । ११० ।

३-अत्रेण इति पुनर्वैव तद्गृह्णयन्त्ये । वा. श्रौ. सू. १० । १११ ।

(३) अथैनानुपदधाति । पुरुषं प्रथमं पुरुषं तृद्वीर्येणात्यादधाति मध्ये पुरुषमभित ऽडितरान्पशून्पुरुषं तत्पशूनां मध्यतोऽचारं दधाति तस्मात्पुरुष ऽएव पशूनां मध्यतोऽत्ता ॥ १४ ॥

(जाऽश्वं) अश्वं चार्षिं चोत्तरतः । (५) एतस्यां तृद्विश्येतौ पशू दधाति तस्मादेतस्यां दिश्येतौ पशू भूयिष्ठौ ॥ १५ ॥

गां चार्जं च दक्षिणतः । (५) एतस्यां तृद्विश्येतौ पशू दधाति तस्मादेतस्यां दिश्येतौ पशू भूयिष्ठौ ॥ १६ ॥

पुपसि पुरुषमुपदधाति । पशवो वै पुषो यजमानं तत्पशुषु प्रतिष्ठापयत्यादित्यं गर्भं पुपसा समद्वग्धित्यादित्यो वाऽएष गर्भो यत्पुरुषस्तं पुपसा समद्वग्धित्येतत्सद्वस्त्रस्य प्रतिष्ठां विश्वरूपमिति पुरुषो वै सद्वस्त्रस्य प्रतिष्ठा पुरुषस्य ह्येतु सद्वस्त्रं भवति परिवृद्ध्यधि हरसा माऽभिमर्शस्या

अथैनानुपदधाति । पुरुषं प्रथमम् । पुरुषं तृद्वीर्येणात्यादधाति । मध्ये पुरुषम्, अभित इतरान् पशून् । पुरुषं तत् पशूनां मध्यतोऽचारं दधानि । तस्मात्पुरुष एव पशूनां मध्यतोऽत्ता ॥ १४ ॥

अश्वं चार्षिं चोत्तरतः । एतस्यां तद् दिश्येतौ पशू दधाति । तस्मादेतस्यां दिश्येतौ पशू भूयिष्ठौ १५ । गां चार्जं च दक्षिणतः । एतस्यां तद् दिश्येतौ पशू दधाति । तस्मादेतस्यां दिश्येतौ पशू भूयिष्ठौ ॥ १६ ॥

पुपसि पुरुषमुपदधाति । पशवो वै पुषः । यजमानं तत्पशुषु प्रतिष्ठापयात् । “ आदित्यं गर्भं पुपसा समद्वग्धि ”-इति । आदित्यो वाऽएष गर्भो यत्पुरुषः । तं पुपसा समद्वग्धित्येतत् । “ सद्वस्त्रस्य प्रतिष्ठां विश्वरूपम् ”-इति । पुरुषो वै सद्वस्त्रस्य प्रतिष्ठा । पुरुषस्य ह्येव सद्वस्त्रं भवति ।

अपैतेषा पशूनामुपधानमनूय तत्र पुरुषस्य प्राथम्य विषये-अथेति । उपधाने पुरुषस्य प्राथम्याद्विषयं पुरुषमितिचयित कर्तव्यत्वाद्-पुरुषं तदिति । उपधानमुपधानस्य विहितत्वात्तस्या मध्ये पुरुषोपधानम्, तत्पार्श्वोपरितपशूनामुपधानं कर्तव्यमित्यर्थः । मध्ये पुरुषमिति विहितस्य सन्निवेशस्य प्रतीकनमाह-पुरुषं तदिति । ‘ तत् ’ तेन सन्निवेशोपधाने ‘ पशूनां ’ मध्ये ‘ पुरुषम् अचारम् ’ मोक्षारं करोति मोक्षुः पार्श्वं मोक्ष-स्वावस्थानात् । ‘ तस्मात् ’ सम्प्रत्ययि पशूनां मध्ये पुपस एव मोक्षा भवति, सामान्येन ‘ अग्निं इतरान्पशून् ’ इति विधानात् ॥ १४ ॥

कस्य कुत्र पार्श्वं उपधानमिति विशेषविज्ञापनायामाह-अश्वं चार्षिं चेति । गां चार्जं चेति ॥ १५ ॥ १६ ॥ “ मध्ये पुरुषम् ”-इति पुरुषोपधानस्य मध्यस्थानं विहितम् । तत्रैव विशेषं विषये-पुपसीति । उपधाने मध्ये पुपसिरे ‘ पुरुषम् ’ उपदध्यात् । एवं च सति यजमानस्य पुरुषत्वात्, पशवः पशुकार्यत्वेन पशुत्वञ्च, तत्र यजमान प्रतिष्ठापयति । विहिते उपधाने मन्त्रं विदधानः पादयो विमर्शं न्याचष्टे-

ऽइति पुर्येनं वृद्धमध्यत्रिंशु मैनध्रिंसीरित्येतुच्छतायुपं कृणुहि चीयमान
ऽइति पुरुषं तत्पशूनाथुं शतायुं करोति तस्मात्पुरुषऽएष पशूनाथुं
शतायुः ॥ १७ ॥

(२) अथोत्तरतोऽश्वम् । (म्यु) व्यातस्य जूतिमिति व्यातस्य वाऽ-
एष जूतिर्यदश्वो वरुणस्य नाभिमिति वारुणो ह्यद्वोऽश्वं जज्ञानथुं
सरिरस्य मध्यऽइत्यापो वै सरिरमप्सुजाऽत वाऽअश्वः शिशुं नदीनाथुं
हरिमद्रिवुध्रमिति गिरिवाऽअद्रिर्गिरिवुध्राऽत वाऽआपोऽग्ने मा हिंसीः परमे
व्योमद्रितीमे वै लोकाः परमं व्योमेषु लोकेष्वेनं मा हिंसीरित्येतत् ॥ १८ ॥

“परिवृद्धग्धि हरसा माऽभिमंस्थाः”-इति । पुर्येनं वृद्धग्धि अर्धपा मैनं हिंसीरित्येतत् ।
“शतायुषं कृणुहि चीयमानः”-(वा सं १३।४१) इति । पुरुषं तत् पशूनां शतायुं करोति ।
तस्मात्पुरुष एष पशूनां शतायुः ॥ १७ ॥

अथोत्तरतोऽश्वम्-“ वातस्य जूतिम् ”-इति । वातस्य वाऽएष जूतिर्यदश्वः । “ वरुणस्य
नाभिमि ”-इति । वारुणो ह्यश्वः । “ अश्वं जज्ञानं सरिरस्य मध्ये ”-इति । आपो वै
सरिरम् । अप्सुजा वाऽअश्वः । “ शिशुं नदीनां हरिमद्रिवुध्रम् ”-इति । गिरिवाऽअद्रिः ।
गिरिवुध्रा त वाऽआपः । “ अग्ने मा हिंसीः परमे व्योमन् ”-(वा सं. १३ । ४२) इति ।
इमे वै लोकाः परमं व्योम । एषु लोकेष्वेनं या हिंसीरित्येतत् ॥ १८ ॥

आदित्यं गर्भमिति । ‘ पुरुषः ’ इति ‘ पद् ’, ‘ एष आदित्यो गर्भः ’ खड्ग । आदितेः सकाशादिवश्व-
दास्य आदित्योऽजायत । तथा च श्रूयते-“ तनो विवश्वानादित्योऽजायत ” (तै. स. ६।१।९) इति ।
विरत्वत्सम्बन्धिनश्च सर्वे पुरुषा इति पुरुषस्याप्यादित्यगर्भत्वम् । तथा सति पुरुषमेव ‘पयसा समृद्धधीयतेत्’
उक्तं भवति । द्वितीयापादेऽपि ‘ सहस्रस्य प्रतिमाम् ’ इत्यनेन पुरुष एव विवक्षित इति दर्शयति-सहस्रस्येति ।
पयः ‘ पुरास्यै पशूनां सहस्रं भवति ’ अतोऽयं सहस्रस्य सदृशः । अत एव तैत्तिरीयके श्रूयते “ सहस्रं वै
प्रति पुरुषः पशूना पच्छति ” इति । तृतीयापादे ‘ हरः ’ शब्देनाधिकृत्यते । ‘ माऽभिमंस्थाः ’ अनेनादित्यमिति
दर्शयति-परिवृद्धग्धीति । अतुर्यपादे ‘ शतायुष कृणुहि ’ इति एतदुच्चारणेन पुरुषस्य शतायुषु सम्पादयतीत्याह-
शतायुषामिति । हे अग्ने ! ‘ चीयमानः ’ त्वं श्वोक्तप्रकारेणादित्यगर्भरूपं ‘ सहस्रस्य ’ सदृशम् । अत एव
‘ विवश्वन् ’ पुरुष ‘ पयसा ’ आर्द्धिहृत् । किञ्च ‘ एनम् ’ परितो वर्जय आर्धिया मा हिंसीः ‘ शतायुषं ’ च
‘ कृणुहि ’ इति मन्त्रार्थः ॥ १७ ॥

उत्तरतोऽश्वस्योत्तरानमनूय तत्र मन्त्रं विदधानो व्याचष्टे-अयेति । ‘ अश्वः ’ इति पद् ‘ एषः ’ ‘ वातस्य ’
‘ जूतिः ’ खड्ग । ‘ जूति-शब्देन ’ वेग उच्यते । तदुपत्वाद् । ‘ अश्वो ’ ऽपि तच्छब्देन वायुवेग इत्यर्थः ।

(ङ) अथ दक्षिणतो गाम् । (मु) अजस्रमिन्दुमरूपमिति सोमो वा ऽइन्दुः सु ह्येप सोमोऽजस्रो यद्गोर्धुरण्युमिति भर्तारमित्येतद्दक्षिमीडे पूर्व्व-
चित्तिं नमोभिदित्याग्नेयो वै गौः पूर्व्वचित्तिमिति प्राञ्जुं ह्यग्निमुद्धरन्ति
प्राञ्जमुपचरन्ति स पूर्व्वभिर्ऋतुशः कल्पमानऽइति यद्वाऽएण चीयते तुदेप
पूर्व्वभिर्ऋतुशः कल्पते गां मा हिंसीऽदिति विराजमिति विराद् वै
गौरत्रं वै विराड्ब्रमु गौः ॥ १९ ॥

अथ दक्षिणतो गाम् । “ अजस्रमिन्दुमरूपम् ”—इति । सोमो वाऽइन्दुः । स ह्येप सोमो-
ऽजस्रः । यद्गौः । “ भुरण्युम् ”—इति । भर्तारमित्येतत् । “ अग्निमीडे पूर्व्वचित्तिं नमोभिः ”—
इति । आग्नेयो वै गौः । पूर्व्वचित्तिमिति प्राञ्जं ह्यग्निमुद्धरन्ति, प्राञ्जमुपचरन्ति । “ स पूर्व्वभिर्ऋ-
तुशः कल्पमानः ”—इति । यद्वाऽएण चीयते—तदेप पूर्व्वभिर्ऋतुशः कल्पते । “ गां मा हिंसी-
रदिति विराजम् ”—(वा. सं. १३ । ४३) इति । विराद् वै गौः । अत्रं वै विराद् ।
अब्रमु गौः ॥ १९ ॥

अपामविपतेः ‘ वरुणस्य ’ सम्बन्धित्वाद् ‘ अश्वो ’ वरुण—‘ नाभिः ’ । अत एव ध्रुयते—“ प्रजापतिर्वरुणाया-
श्मनयत् ”—(तै. सं. २ । ३ । १३) इति । ‘ सारिम् ’ इति ‘ आप ’ उपत्यन्ते । अश्वश्च ‘ असुजा. ’
खड्ग, समुद्रमप्ये वज्राकारुणेत्पन्नत्वान् । अत एव “ असुपोनिर्वा अश्वः ”—इत्यन्यत्र (तै. सं. १ । ३ ।
१२) (श. प. १३ । ३ । ७ । १०) धृतम् । अद्रिवृद्धमिति । ‘ अद्रिः ’ इति गिरिरूप्यते ।
‘ आपो ’ गिरिमूला. खड्ग, तत्रोत्पद्यमानत्वात् । तथाऽत्र तथा—विजलसमुद्भूतत्वाद्ध्येऽपि गिरिवृद्ध इत्यर्थः ।
“ इमे वै लोका. पामे व्योम ”—इत्यनेन मन्त्रगतं ‘ व्योम ’ पदमित्येकव्योभेषुपलक्षणमिति तदार्थान् ।
हे ‘ अग्ने ! बायुवेगविशिष्टम्, वरुणस्य नाभिस्थानीयम्, सारिस्थ मप्ये उत्पन्नम्, अत एव ‘ दर्शना शिशुम्,
‘ अद्रिवृद्धम् ’ गिरिमूलोत्पत्तिस्थानम्, ‘ हरिम् ’ आतोऽर्हन्तोर्यशं ‘ परमे व्योमन् ’ उच्छेद्ये श्रियव्यादिषु
‘ लोकेषु ’ ‘ मा हिंसीः ’ इति मन्त्रार्थः ॥ १८ ॥

दक्षिणदेशे गोरूपवानमनुस्य स्तुतिवन्मन्त्रं विधत्ते—अयेति । इन्दुमिति । सोमो वा इन्दुरिति । यत.
‘ म. ’ ‘ एष. ’ ‘ अजस्रः ’ ‘ सोमो ’ हि, सर्वदा पवोरुक्षणस्वामृन्मन्त्रं स्पन्दनात् । इन्दोस्तु कदाचिदुप-
क्षयो विद्यत इति तदभिप्रायेण ‘ अजस्रम् ’ शयुक्तम् । भुरण्युमिति । दोहनादिभिर्भर्तारमित्येतदुक्तं, यदिति,
गोजातीयस्य धृतत्वात् । अथ वा ‘ गौ ’ पुद्गव. ‘ अजस्रः ’ ‘ सोम ’ सर्वदाहादकृत्वात् । कृषिसाधनत्वेन
मर्तृत्वाद् ‘ भुरण्युम् ’ इति । अग्निमीडे इति । यतो ‘ गौ. ’ ‘ आग्नेय. ’ अनेऽसावग्निः । यतः ‘ अग्निम् ’
‘ प्राञ्जम् ’ ‘ उद्धरन्ति ’ ‘ प्राञ्जमेव ’ होमादिना ‘ उपचरन्ति ’ । अतोऽग्नि- पूर्व्वचित्तिं, पूर्व्वमिन्द्रदेशे चित्ति-
स्तुष्टेवस्य प्रतीतिर्यस्य स तथोक्तः । यद्वा इति । ‘ एष. ’ अग्नि- ‘ चोष्यते ’ इति यत्, तेन ‘ एष ’ ‘ पर्येति. ’
इष्टकाचितिलक्षणैः ‘ ऋतुशः ’ तेन तेन ऋतुना ‘ कल्पते ’ । चित्तिलक्षणानां पर्व्वणामुत्पत्त्यादित्यर्थः ।
विराड् वा इति । अजसाधनत्वादिराजोऽजत्वम्, गोरपि तथैवाश्वमिति ‘ विराड् ’ इति गौरैवेत्यर्थः । सर्वदा-

(३) अथोत्तरतोऽविम् । (ऋ) वृरुर्वो त्वष्टुर्वरुणस्य आभिमिति व्वारुणी च हि त्वादी आविप्रवि जज्ञानार्थं रजसः परस्मादिति श्रोत्रं वै पृथं रुजो दिशो वै श्रोत्रं दिशः पृथं रुजो महीथं साहस्रीमसुरस्य मायामिति महतीथं साहस्रीमसुरस्य मायामित्येतदग्ने मा हिथंसीः परमे व्योमन्निति वै लोकाः परमं व्योमेषु लोकेष्वेनं मा हिथंसीः इत्येतत् ॥ २० ॥

(४) अथ दक्षिणतोऽजम् । अथोऽभिरग्नेरध्यजायतेत्याग्निर्वाऽपुपो-

अथोत्तरतोऽविम् । “ वरुर्वो न्वष्टुर्वरुणस्य आभिमि ”-इति । वारुणी च हि त्वादी आविः । “ आवि जज्ञानार्थं रजसः परस्माद् ”-इति । श्रोत्रं वै परं रजः । दिशो वै श्रोत्रम् । दिशः परं रजः । “ मही साहस्रीमसुरस्य मायाम् ”-इति । महती साहस्रीमसुरस्य मायामित्येतत् । “ अग्ने मा हिंसीः परमे व्योमन् ”-(वा. सं. १३ । ४४) इति । इमे वै लोकाः परमं व्योम । एषु लोकेष्वेनं मा हिंसीरित्येतत् ॥ २० ॥

अथ दक्षिणतोऽजम् । “ यो अभिरग्नेरध्यजायत ”-इति । अग्निर्वाऽपुपोऽग्नेरध्यजायत ।

ऽऽदकृत्वेन ‘ अजम् ’ ‘ इन्दुम् ’ ‘ अरुम् ’ आरोचमानम्, कृथादितामन्त्वेन ‘ भर्त्सरम् ’, ‘ पूर्वचित्म् ’ पूर्वप्रत्ययप्रतीतिविशिष्टम् ‘ अभिम् ’ तदस्त्वेन तदात्मकम्, ‘ गाम् ’ अग्नेरधानम् ‘ नमोभिः ’ नमस्कारि-सुक्तोऽहम् ‘ रडे ’ । हे अग्ने ! ‘ पूर्वभिः ’ वितिकृषणीः ‘ ऋतुसाः ’ ‘ कर्ममन् ’ तयाविधम्बम् ‘ अदि-निम् ’ अक्षयनीम् ‘ विराजन् ’ अन्नसाधनं ‘ गाम् ’ ‘ मा हिंसीः ’ इत्यर्थः ॥ १९ ॥

अथोत्तरतोऽविम् अग्नेरधानमनूय मन्त्रे विधत्ते-अयेति । वारुणी च हीति । पतो ‘ वरुणस्य ’ अभिष्ट-निष्पन्नमग्नेर्नाभिस्यनीया, कृथाणां निर्माता पस्वष्टा तस्यानुमहानीमरूपयुक्ता, अतोऽविस्त्वष्टुर्वरुणी, वरुणस्य नामिह । श्रोत्रं वा इति । ‘ श्रोत्रम् ’ एतद् ‘ परम् ’ ‘ रजः ’ तच्छ्रोत्रं लोकः । तदेवोत्तरतपति-दिशो वा इति । ‘ श्रोत्रं ’ व ‘ दिशः ’ अष्ट, तस्य ताकार्येणम् । ‘ दिशः परं रजः ’ दिग्मन्त्राद्यन्त उच्यन्ते दिशो सर्वोदितमग्निं तदात्तयन्तम् । ‘ मही साहस्रीम् ’ एतन्न महोरसस्य महविषयं इति दर्शितम्-महती-मिति । मन्वर्षसु-हे अग्ने ! ‘ तष्टुः ’ वरुणिरूपयुक्तम्, ‘ वरुणस्य ’ नाभिस्यनीयाम्, ‘ परस्माद्भवस्ये ’ दिग्मो जगन्, ‘ महतीम् ’ सहस्रद्वयार्थम्, ‘ असुरस्य ’ ‘ मायाम् ’ स्वर्मानोरसस्य सम्बन्धित्वेन निर्दि-तम्, अत एव तेतिरिक्तम्-“ सुवर्मानुरसुरः सूर्यं तनसाऽविन्द्यत्मे देवाः प्रायश्चित्तैर्विच्युन्तम् अग्रथमे तनोऽजम् सा कृथाऽविस्वम् ”-(ते. सं. २ । १ । २) इति श्रुते । तादृशी ‘ अभिम् ’ इधिव्यदिष्टु ‘ एव ’ लोकेषु ‘ मा हिंसीः ’ ॥ २० ॥

अथ दक्षिणतोऽजम् अग्नेरधानमनूय मन्त्रे विधत्ते-अयेति । अग्निर्वा इति । ‘ द्योऽग्निः ’ अजः

अग्नेरुष्यजायत शोकात्पृथिव्याऽस्तु वा दिवस्परितीति यद्वे प्रजापतेः शोकाद्-
जायत तद्विवुश्च पृथिव्यै च शोकाद्जायत येन प्रजा विश्वकर्मा
जजानेति धाम्नाऽभजो व्याचो वै प्रजा विश्वकर्मा जजान तमग्ने हेडः
परि ते वृणक्तिवृति युयैव यजुस्तया वन्द्युः ॥ २१ ॥

(स्तु) तुऽएते पशवः । (स्ता) तान्नानोपट्टाति नाना सादयति नाना
सूददोहसाऽधिवदति नाना ह्येते पशवः ॥ २२ ॥

(व्रोज्य) अय पुरुषशीर्षमभियुहोति । (त्या) आहुतिर्वै यज्ञः पुरुषं
तत्पशूनां यज्ञियं करोति तस्मात्पुरुषऽएव पशूनां यजते ॥ २३ ॥

“ शोकात्पृथिव्या स्त वा दिवस्परि ”-इति । यद्वे प्रजापतेः शोकाद्जायत-तद्विवुश्च पृथिव्यै
च शोकाद्जायत । “ येन प्रजा विश्वकर्मा जजान ”-इति । धाम्नाऽभजः । व्याचो वै प्रजा
विश्वकर्मा जजान । “ तमग्ने हेडः परि ते वृणक्तु ”-(वा. सं. १३ । ४५) इति । युयैव
यजुस्तया वन्द्युः ॥ २१ ॥

तऽएते पशवः । तान्नानोपट्टाति । नाना सादयति । नाना सूददोहसाऽधिवदति । नाना
ह्येते पशवः ॥ २२ ॥

पशुपरि होमः ।

अय पुरुषशीर्षमभियुहोति । आहुतिर्वै यज्ञः । पुरुषं तत् पशूनां यज्ञियं करोति । तस्मात्पुरुष
एव पशूनां यजते ॥ २३ ॥

‘ अग्नेः ’ प्रजापतेः ‘ अण्यजायत ’ अग्नेः सकाशादुत्पत्तेर्वाद्दम्नात्त्रिवन् । अग्नेः सकाशादुत्पत्तिरेव प्रदत्तं-
शोकादिनि । यद्वे ‘ प्रजापतेः ’ ‘ शोकाद्जायत, ’ ‘ तद्विवुश्च पृथिव्याश्च शोकाद्जायत ’ । प्रजापते-
स्तदामकवादादिति प्रजापरिरेवोच्यते । ‘ येन ’ अग्नेर्न-पर्ययः । ‘ विश्वकर्मा ’ प्रजापतिर्वाचः सकारान्
‘ प्रजा. ’ ‘ जजान ’ । जनिस्तन्निवित्पर्ययः, तस्यादितवान् । अत्रथ वागामक, तत्रथ ‘ येन ’ विश्वकर्मा,
‘ प्रजा ’ ‘ जजान ’ । युयैव यजुस्तया वन्द्युरिति । मन्त्रो ‘ युयैव ’ तथैव व्याख्यानं स्पष्टार्थं इत्यर्थः ।
हे अग्नेः तद्विवुश्चमानो ‘ य. ’ अन्नामकौऽव. ‘ अग्नेः ’ प्रजापतेः ‘ अण्यजायत, ’ तत्कथम्-यत.
‘ पृथिव्याः शोकात् ’ अथ च ‘ दिव. शोकात् ’ ‘ अण्यजायत ’ तत्र ‘ येन प्रजाः ’ ‘ विश्वकर्मा जजान ’
तस्यादियामाम, ‘ तम् ’ अजम् ‘ ते ’ हेडः ‘ कोप. (निव. २ । १३ । १) ‘ परिष्टगक्तु ’ अण-
वर्जयतु ॥ २१ ॥

प्रकृतार्थं पशूनां नामान्वात् पृथगेवेतिज्ञानमादत्तानि कर्तव्यान्तेत्याह-त एते पशव इति ॥ २२ ॥

तद्विवुश्चानन्तरं पुरुषदितरिति होम विषये-अथेति । अनिहोमस्योत्थोमाह-आहुतिरिति । परेता सद्य
‘ आहुतिः ’ तदामकौ ‘ यज्ञः ’ म्यान् । तथा सत्यनिहोमेन ‘ पशूनां ’ मध्ये ‘ पुरुषम् ’ ‘ वदियम् ’ यज्ञार्हं
‘ करोति ’, ‘ तस्मात् ’ ‘ पुरुष एव पशूनां ’ मध्ये ‘ यजते ’ ॥ २३ ॥

ब्रह्मैवैतदभिजुहोति । शीर्षस्तद्वीर्यं दधात्याज्येन जुह्वाति ब्रुवो वाऽआज्यं वीर्यं वै ब्रुवो वीर्यमेवास्मिन्नेतद्दधाति ब्रुवेण ब्रुषा वै ब्रुयो वीर्यं वै ब्रुषा वीर्यमेवास्मिन्नेतद्दधाति स्वाहाकारेण ब्रुषा वै स्वाहाकाऽो वीर्यं वै ब्रुषा वीर्यमेवास्मिन्नेतद्दधाति त्रिष्टुभा ब्रुवो वै त्रिष्टुर्वीर्यं वै ब्रुवो वीर्यं त्रिष्टुर्वीर्येणैवास्मिन्नेतद्वीर्यं दधाति ॥ २४ ॥

स वाऽअर्धर्चमनुदृत्य स्वाहाकरोति । (त्यु) अस्थि वाऽऽग्निदं तच्छीर्षकपालं विहाप्य युदिदुमन्तरतः शीष्णां वीर्यं तदस्मिन्दधाति ॥ २५ ॥

ब्रह्मैवैतदभिजुहोति-शीर्षस्तद्वीर्यं दधाति । आज्येन जुहोति । ब्रुवो वाऽआज्यम् । वीर्यं वै ब्रुवः । वीर्यमेवास्मिन्नेतद्दधाति । ब्रुवेण । ब्रुषा वै ब्रुवः । वीर्यं वै ब्रुषा । वीर्यमेवास्मिन्नेतद्दधाति । स्वाहाकारेण । ब्रुषा वै स्वाहाकाः । वीर्यं वै ब्रुषा । वीर्यमेवास्मिन्नेतद्दधाति । त्रिष्टुभा । ब्रुवो वै त्रिष्टुप् । वीर्यं वै ब्रुवः । वीर्यं त्रिष्टुप् । वीर्येणैवास्मिन्नेतद्वीर्यं दधाति ॥ २४ ॥

स वाऽअर्धर्चमनुदृत्य स्वाहाकरोति । अस्थि वाऽऽह्वक् । इदं तच्छीर्षकपालं विहाप्य यदिदु-मन्तरतः शीष्णां वीर्यम्-तदस्मिन्दधाति ॥ २५ ॥

न केवलमभिहोमस्य यद्विषयमेव प्रयोजनमपि तु तस्य वीर्यत्वमपीत्याह-ब्रह्मैवेति । एतत्पुत्रवर्धनं 'अभि'-
कस्य 'जुहोति' इति 'यत्, तेन' शीर्षन्' शीष्ण 'वीर्यं दधाति' । "शीर्षस्तद्वीर्यं"- (पा. सू. १ । १ । १०) इति शिःशब्दस्य शीर्षादेशः । तल उत्तरस्याः सप्तम्याः "सुधां सुदुष्"-(पा. सू. ७ । १ । ३९) इत्यादिना लुक् । एतदेव वीर्यनिधानमभिहोमसाधनभूताज्यसुवारीतां मध्ये प्रत्येकसाध्य-
तया दशयति-आज्येनैत्यादिना । आज्यस्य ब्रज्ज च तैत्तिरीयेके श्रुतम्-"श्रुतं मनु वै देवा ब्रजं ब्रुवा सोममन्नम्"- (तै. सं. १ । २ । १) इति । ब्रजस्य प्रह्वण्यन्वादीर्यत्वम् । ब्रुषा वै ब्रुव इति । 'ब्रुषा' पुरुषः, सुवस्य ऋत्विक्त्वाद्ब्रुषत्वम् । इत्याथ वीर्यत्वादीर्योपादानहेतुत्वमिति । स्वाहाकारस्याप्येवमेव वीर्यत्वम् । ब्रुवो वै त्रिष्टुविति । त्रिष्टुमो रजोहनसावनवसादश्याद्ब्रजता । तथा च ब्रजस्य वीर्यत्वात्त्रिष्टुमोऽपि वीर्यतया त्रिष्टुवत्त्वमेव 'वीर्येणैव' हेतुना 'अस्मिन्' पुरुषशिरसि 'वीर्यं दधाति' ॥ २४ ॥

"चित्रं देवानमुदगाद्"-इत्यस्याभिहोममन्त्रस्य पूर्वगाद्वैकैकाहुतिः क्रियते । अदरेण बान्या । अथ एव कात्यायनः-"चित्रं देवानामित्वर्रचराः सुवाहुतिः"- (का. श्रौ. सू. १७ । ११७) इति । तत्र पूर्वार्द्धेर्चसाध्यामाहुतिं दशयति-स वा अर्द्धर्चमिति । 'सः' एतद् अच्युतुः 'अर्द्धर्चमनुदृत्य' स्वाहाकारेणैकामाहुतिं सप्तम्यादयेदित्यर्थः । ननु शिर्षमर्द्धर्चं स्वाहाकरणमित्यत आह-अस्थि वा ऽऽग्निनि । ऋषोऽस्यामकत्वं पादबन्धेन दाडर्षयोगात् । ऋचो दाडर्षं तैत्तिरीयेके-"दधत्वा तद् दृष्टम्"-इति (तै. सं. १ । १ । १०) तथा च सति ऋचो निमाणेन 'तद्' 'दं' पुरुषमन्त्रेण 'शीर्षकान्ते' 'विहाप्य' विणिप, "बोहाकु त्वामे"- (वा. पा. उ. ५. <) ष्यन्तस्य सति रूपम् । 'शीष्णाः' शिरसोऽन्तरे 'यदिदम्' अत्र यदिदमात्रं 'वीर्यम्', 'तदस्मिन्' निदधाति । आज्यस्वहाकारपौर्णवर्षकत्वादित्यर्थः ॥ २५ ॥

(त्य) अथोत्तरमर्धर्चमनुब्रुत्य स्वाहाकरोति । (ती) इदं तच्छीर्ष-
कपालं संधाय यदिदमुपरिष्ठाच्छीष्णो वीर्यं तदस्मिन्दधाति ॥ २६ ॥

चित्रं देवानामुद्गादनीकमिति । (त्य) असौ वाऽआदित्य एष पुरुष-
स्तदेतच्चित्रं देवानामुद्देत्यनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेरित्युभयेषां
हेतुदेवमनुष्याणां चक्षुःप्राद्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षमित्युद्यन्वाऽएष इमां-
लोकानांपूरयति सूर्यऽआत्मा जगतस्तस्थुषश्चेत्येषु ह्यस्य सुर्वस्यात्मा
यच्च जगद्यच्च तिष्ठति ॥ २७ ॥

अथोत्तरमर्धर्चमनुब्रुत्य स्वाहाकरोति । इदं तच्छीर्षकपालं संधाय यदिदमुपरिष्ठाच्छीष्णो वीर्यं
तदस्मिन्दधाति ॥ २६ ॥

“चित्रं देवानामुद्गादनीकम्”—इति । असौ वा आदित्य एष पुरुषः । तदेतच्चित्रं देवानामु-
द्देत्यनीकम् । “चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः”—इति । उभयेषां हेतुदेवमनुष्याणां चक्षुः । “आऽप्रा-
द्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षम्”—इति । उद्यन्वाऽएष इमांलोकानांपूरयति । “सूर्य आत्मा
जगतस्तस्थुषश्च”—(वा. सं. १३ । ४६) इति । एष ह्यस्य सर्वस्यात्मा । यच्च जगद्, यच्च
तिष्ठति ॥ २७ ॥

अथोत्तरार्द्धंसाध्यामाहति दर्शयस्तत्रापुपयोगमाह—अथेति । इदं तदिति । पूर्वमन्तरे वीर्यनिधानार्थं
कपालमेदनापुनन्तकपालं ‘संधाय’ शिरसि उपरितन ‘वीर्यम्’ अत्र निहितवान् भवति ॥ २६ ॥

‘ स वा अर्धर्चमनुब्रुत्य ’ इत्यादिना सूचित मन्त्र दर्शयन् व्याचष्टे—चित्रं देवानामिति । ‘ एषः ’ उप-
धीयमानः । ‘ युष्यः ’ ‘ असौ ’ परिदश्यमानः । ‘ आदित्य ’ छत्र, आदित्यस्य सर्वोत्तमकृत्वत् । आदित्य-
मण्डलं च ‘ देवानाम् ’ रश्मिना ‘ चित्रम् ’ ‘ अनीकम् ’ समुदायः । तथा सति अस्य पुरुषस्योपधानेन
‘ तदेतच्चित्रं देवानामानीकमुद्देति ’ अत उच्यते—“ चित्रं देवानामुद्गादनीकम् ”—इति मन्त्रेणेत्यर्थः ।
“ चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ” “इति” एव मित्रादिदेवताग्रहणमन्त्रेषामप्युपलक्षणम् । उपरिष्ठाप्यन्म्य प्रकारकृत्व-
साधारण्यादिति दर्शयन्—उभयेषामिति । उद्यन्वा इति । उद्यमानः सन् ‘ एष ’ आदित्यः । ‘ इमान् ’
पृथिव्यादीन् ‘ लोकानांपूरयति ’ प्राणैः समर्थयति चेत्युपतीत्यर्थः । एतच्च तत्तिरीपके भूयते—“ असौ य
आसूर्यति, स सर्वेषां भूतानां प्राणेशपूर्वति ”—(ती. भा. १।१४) इति । अत उक्तम्—आऽप्रा इति ।
“ प्रा पूरणे ”—(धा. पा. अ. ५-११) लटि रूपम् । ‘ सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ’—इत्यनेन
स्थावरजङ्गमात्मकस्य सर्वस्य जगतोऽयं ‘ सूर्यः ’ चैष्टकृत्वेनान्तर आत्मेति विवक्षितमित्याह—एष हीति ।
‘ जगत् ’ गच्छत् जङ्गमात्मकं जगत्, ‘ तिष्ठन् ’ स्थावरात्मकम् । “ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ”—(वा.
सू. ३ । २ । १७८) इत्यत्र “ जुनि-गमि-हृहोनीना द्वे च ”—(सू. वा. २ । १) इति विधि दिवंचने
“ गम. कौ ” (वा. सू. ९ । १ । ७१) इति मलोने “ ह्यस्य पिति ” (वा. सू. ९ । १ । ४०)
इति तुकि च जगदिति भवति ॥ २७ ॥

(त्यु) अथोत्सर्गैरुपतिष्ठते । (तऽ) एतद्वै युत्रैतान्प्रजापतिः पशूनालिप्सत
तुऽआलिप्स्यमानाऽ अशोचन्स्तेषामेतैरुत्सर्गैः शुचं पाप्मानमुपाहंसत्वथै-
वेषामयमेतदेतैरुत्सर्गैः शुचं पाप्मानमुपहन्ति ॥ २८ ॥

तद्वैके । युंयमेव पशुमुपदधति तस्यतस्य शुचमुत्सृजन्ति नेच्छुचं
पाप्मानमभ्युपदधामहाऽइति ते ह ते शुचं पाप्मानमभ्युपदधति आर्धं हि
पूर्वस्य शुचमुत्सृजन्ति तामुत्तरेण सहोपदधति ॥ २९ ॥

विपरिक्राममु द्वैकऽउपतिष्ठन्ते । (न्तऽ) ऊर्ध्वाध्वं शुचमुत्सृजाम ऽइति
ते ह ते शुचं पाप्मानमनुद्यन्त्यूर्ध्वा ह्येतुन कर्मणेत्यूर्ध्वांशु शुचमुत्सृ-
जन्ति ॥ ३० ॥

अथोत्सर्गैरुपतिष्ठते । एतद्वै पर्वतान्प्रजापतिः पशूनालिप्सत । तऽआलिप्स्यमाना अशोचन् ।
तेषामेतैरुत्सर्गैः शुचं पाप्मानमुपाहन् । तर्थावेषामयमेतदेतैरुत्सर्गैः शुचं पाप्मानमुपहन्ति ॥ २८ ॥

तद्वैके-यं यमेव पशुमुपदधति तस्य तस्य शुचमुत्सृजन्ति । नेच्छुचं पाप्मानमभ्युपदधामहाऽइति ।
ते ह ते शुचं पाप्मानमभ्युपदधति । आर्धं हि पूर्वस्य शुचमुत्सृजन्ति तामुत्तरेण सहोपदधति ॥ २९ ॥

विपरिक्राममु द्वैकऽउपतिष्ठन्ते । ऊर्ध्वा शुचमुत्सृजाम इति । ते ह ते शुचं पाप्मानमनुद्यन्ति ।
ऊर्ध्वां ह्येतेन कर्मणोति । ऊर्ध्वासु शुचमुत्सृजन्ति ॥ ३० ॥

अभिदोमानन्तसुपहितानां पुनश्चिर-प्रभुनीना पशुशिरसासु-सर्गान्तर्गमन्त्रिह्यमान विधत्ते-अयेति ।
निहितमन्त्रताम्यस्योपस्थानस्य प्रयोजनमिनात् प्रतिजानन्ति-एतद्वा इति । ' एतन् ' खलु प्रयोजनमित्यर्थः ।
तदेव दर्शयति-यत्रैतानिति । ' यन् ' यन्निन् प्रस्तावे ' प्रजापतिः ' ' एतान् ' पुरुषमुच्यन् ' पशून् ' आरुम्भु-
मैच्छन् तदा ' आलिप्समानास्ते ' ' अशोचन् ' आरुम्भस्य शोकहेतुत्वात् । तत्. ' तेषाम् ' शोकस्यं पापम्
' एतैः ' बन्धुमापौरुत्सर्गान्त्रैरुपहतवान् । तर्थावेषमपि परमान एतेनोत्सर्गानेन ' एषाम् ' शोकस्यं पापम् ' अयहन्ति' ।
' मयुं पशुं मेधमपे जुषस' इत्यादिना आरुम्भन्तर्गप्रतिपादनेन तेषामुत्सर्गं शोकोत्सर्गिनृत्वाद्वा ॥ २८ ॥

अत्र पञ्चानामपि शीरणिानुपधानानन्तरमुत्सर्गान्त्रैरुपस्थानमिति स्वकीयमतम्, तथैवेत्येवम् । अपरे
पुनरत्रानुष्ठानक्रमे किञ्चिदेषम्याचक्षते, तन्मन दूषयितुमनुवदति-तद्वैके इति । तथा कुर्वतां च तेषामाशय-
माह-नेदिति । पूर्वमुपहितस्य पशोः शोकमुत्सर्गितममित्येवैवेत्येवपशोरुपस्थानं स्यात् । अतस्तन्मा भूदिति
तथा कुर्वन्तिदित्यर्थः । तन्मनं दूषयति-ते इति । तथाविधामिशापवन्तः ' तं ' खडु याज्ञिकाः शोकस्यं पापम्
' अग्नि ' उर्ध्वैव ' उपदधति ' । यतः पूर्वस्य पशोः ' या ' ' शुचम् ' ' उत्सृजन्ति ' ' काम् ' एव ' उत्तरेण '
' सहोपदधति ' । निहृत्स्यन्तमित्यनुपहितमाश्रित्यर्थः ॥ २९ ॥

अथैतेषामेवोत्सर्गाने केषाञ्चिच्छासितानां प्रकारविशेषं दूषयितुमनुवदति-विपरिक्राममिति । परानां ' शुच-
मर्षान् ' ' उत्सृजामः ' इति केचिद्विपरिक्रम्य विपरिक्रम्योपतिष्ठते । उक्तमण्डूकतत्त्वादिपरिक्रमणस्येति तयो-

ब्राह्मणेनैवाग्निमुत्सृजेत् । (दि) इमे वै लोका ऽएषोऽग्निरेभ्यस्तल्लोकेभ्यो बहिर्धा शुचं दधाति बहिर्वेदीयं वै वेदिरस्यै तद्बहिर्धा शुचं दधात्सु-
दद् तिष्ठन्नेतस्याथ ह दिश्येते पशवस्तद्यत्रेते पशवस्तुदेवेष्वेत-
च्छुचं दधाति ॥ ३१ ॥

पुरुषस्य प्रथममुत्सृजति । तथ हि प्रथममुपदधातीमं मा हिंसीद्वि-
पादं पशुमिति द्विपादा ऽएष पशुर्वात्पुरुषस्तं मा हिंसीरित्येतत्सहस्राक्षो
मेधाय चीयमान ऽइति हिरण्यशकलेर्वाऽएष सहस्राक्षो मेधायेत्यत्रायेतन्मयुं

ब्राह्मणेनैवाग्निमुत्सृजेत् । इमे वै लोकाः । एषोऽग्निः । एभ्यस्तल्लोकेभ्यो बहिर्धा शुचं दधाति । बहि-
र्वेदि । इमं वै वेदिः । अस्यै तद्बहिर्धा शुचं दधाति । उददतिप्रत् । एतस्यां ह दिश्येते पशवः ।
तद्यत्रेते पशवः । तदेवेष्वेतच्छुचं दधाति ॥ ३१ ॥

पुरुषस्य प्रथममुत्सृजति । तं हि प्रथममुपदधाति । “इमं मा हिंसीद्विपादं पशुम्”—इति ।
द्विपादाऽएष पशुर्वात्पुरुषः । तं मा हिंसीरित्येतत् । “सहस्राक्षो मेधाय चीयमानः”—इति ।
हिरण्यशकलेर्वाऽएष सहस्राक्षः । “मेधाय” इति अत्रामेत्येतत् । “मयुं पशुं मेधमग्रे जुषस्व”—

पस्याने शोक ऊर्ध्वं एबोत्सृष्टो मवतीति तेनोपनिष्ठन्त इति भावः । तदपि दूषयति—ते ह ते इति । तथा-
त्रिचाभिप्रायस्तः ते शोकरूप पापम् ‘अनुवृत्ति’ विपरिक्रमणार्थमुद्रमने कृते शोक प्रत्यनुपागतन्तो मवन्ति ।
अतो न तथा इत्यात् । कथं तर्हि शोक ऊर्ध्वमुत्सृष्टो मवतीति सत्राह—ऊर्ध्वो हीति । ‘एतेन’ उपधान-
रक्षणेन कर्मणा ‘ऊर्ध्वः’ अव्ययं, ‘एति’ उत्तरोत्तरमेतेषां शिरसामुपधानात् । अतस्तेनैव ‘ऊर्ध्वम्’
‘दत्सृजन्ति’ । व्यत्ययेन बहुवचनम् (पा. सू. ३।१।८९) प्रयोगानुवापेक्ष वा ॥ ३० ॥

अग्नेर्वहिरदेशे शोकमुत्सृजेदित्याह—ब्राह्मणेनेति । अग्नेर्वाद्यदेशेनोपलक्षिते शुचमुत्सृजेदित्यर्थः । ‘अग्निम्’
इति षष्ठ्यर्थे द्वितीयात्प्रत्ययो द्रष्टव्यः (पा. सू. ३।१।८९) ‘इमे वै लोका’ इत्यस्यायमर्थः । अग्नेः प्रजा-
पत्यात्मकत्वेन तत्पृथिव्यादिभोक्तात्मनोक्तत्वात्स्य बहिरदेशे शोकोत्सृजेत्वेन ‘लोकेभ्यः’ ‘एव शोको’ बहिर्धा’
मवतीति । ‘ब्राह्मणेनैवाग्निम्’ इत्यनेनाग्निदेशेऽन्यतिरिक्तदेशे विधानाद्देशिमन्वेऽपि स्यादित्यत आह—बहिर्वे-
दीति । वेद्या बहिः “अपवारं बहिरद्वारः पञ्चम्या”—(पा. सू. २।१।१२।१) इत्यव्ययमावसमातः ।
बहिर्वेदि शोकोत्सृष्टो वेद्या कृत्स्नपृथिव्यात्मकत्वात्, तस्या बहिरैव शोक उत्सृष्टो मवतीति दर्शितम्—‘इयं
वै’ इत्यादिना । उच्यतेत्यादिनि बह्यमाणा मनुष्यतय ‘पशवः’ अवतिष्ठन्त इति सत्र शोकनिशानाय
उदद्मुत्सृजिष्ठन् उत्सृजेदित्याह—उदद् तिष्ठन्निति ॥ ३१ ॥

उत्सर्गमन्त्रैरुपस्थानं तत्र स्वामितप्रकारं देशविशेषमध्योत्तरस्थानविशेषं च प्रदर्शयित्वावक्रमेणैव पुरुषस्य
शोकं पूर्वमुत्सृजेदित्याह—पुरुषस्मेति । तत्र मन्त्रविशेषं प्रदर्शयन् पादशो विमज्ज व्याघटे—इमं मा हिंसीरिति ।
द्विपाद् इति—“सत्राधामुर्वेत्स्य”—(पा. सू. ९।४।१४०) इति पादशब्दान्त्यस्य लोपः । हिरण्य-

पशुं मेवमग्रं जुपस्त्विति किम्पुरुषो वै मयुः किम्पुरुषमग्रे जुपस्त्वित्येतत्तेन चिन्वानुस्तन्वो निषीडन्त्यात्मा वै तनूस्तेन चिन्वानुऽन्वात्मानं संस्करुष्वेत्येतन्मयुं ते शुगृच्छतु यं द्विप्मस्तं ते शुगृच्छत्विति तुन्मयो च शुचं दधाति यं च द्रेष्टि तस्मिन् ॥ ३२ ॥

(आ) अयाश्वस्य । (स्ये) इमं मा द्विर्सीरेकशफं पशुमित्येकशफो वाऽएषु पशुर्यदृश्वस्तं मा द्विर्सीरित्येतत्कनिकदं व्याजिनं व्याजिनेष्विति कनिकदो वाऽएषु व्याज्यु व्याजिनेषु गौरमारण्यमनु ते दिशामिति तदस्मे गौरमारण्यमनुदिशति तेन चिन्वानुस्तन्वो निषीडोति तेन चिन्वानु आत्मानं संस्करुष्वेत्येतद्गौरं ते शुगृच्छतु यं द्विप्मस्तं ते शुगृच्छत्विति तद्गौरे च शुचं दधाति यं च द्रेष्टि तस्मिन् ॥ ३३ ॥

इति । किम्पुरुषो वै मयुः । किम्पुरुषमग्रे जुपस्त्वित्येत् । “तेन चिन्वानुस्तन्वो निषीद”-इति । आत्मा वै तनूः । तेन चिन्वानु आत्मानं संस्करुष्वेत्येत् । “मयुं ते शुगृच्छतु यं द्विप्मस्तं ते शुगृच्छतु”- (वा. सं. १३।४७) इति । तुन्मयो च शुचं दधाति, यं च द्रेष्टि तस्मिन् ॥ ३२ ॥

अयाश्वस्य । “इमं मा द्विर्सीरेकशफं पशुम्”-इति । एकशफो वाऽएषु पशुः-यदृश्वः । तं मा द्विर्सीरित्येत् । “कनिकदं व्याजिनं व्याजिनेषु”-इति । कनिकदो वाऽएषु वाज्यु व्याजिनेषु । “गौरमारण्यमनु ते दिशामि”-इति । तदस्मे गौरमारण्यमनुदिशति । “तेन चिन्वानुस्तन्वो निषीद”-इति । तेन चिन्वानु आत्मानं संस्करुष्वेत्येत् । “गौरन्ते शुगृच्छतु, यं द्विप्मस्तं ते शुगृच्छतु”- (वा. सं. १३ । ४८) इति । तद् गौरे च शुचं दधाति, यं च द्रेष्टि तस्मिन् ॥ ३३ ॥

शक्रेवां एष मद्भ्यास इति । ‘सहस्र’ शब्दो बहुवच्य लक्षणार्थः । द्विरप्यशकलानामत्र सहस्रसङ्ख्याना-मनायात् । अथोत्तरत्र सहस्रसङ्ख्याकैर्द्विरप्यशकलैः प्रोक्ष्यमाणवाच्यमिद्रापेण सहस्रसङ्ख्याद्विरप्यशकलानां शकलशकलेनाशितोपकारः । आत्मा वै तनूरिति । तेनापिटितत्वादित्यर्थः । सृष्टमन्वत् । मन्त्रम्यापमर्यः । हे अग्रे । ‘द्विरप्यशकलैः’ ‘सहस्राद्यो’ ‘मेघाय’ ‘नीयमालः’ त्व ‘पयूना’ मये ‘दिपादम्’ ‘इमम्’ पुरुषं ‘मा द्विर्सीः’ यदि तत्र मद्भ्यासंश्चास्ति, तर्हि आरण्यं किम्पुरुषम उच्छृण्वामि, तेन किम्पुरुषेण आत्मानं पेषयन् संस्करुष्व, ते सन्वन्विनो जुग्ं मयुं प्राप्नोह ॥ ३२ ॥

अयाश्वस्य शक्रेवांमृगमन्त्रं प्रदर्शयन् पूर्ववद् व्यापटे-अयेति । कनिकदो वा एष इति । ‘एषः’ अयः ‘कनिकदः’ अन्वर्थं अन्दिता, ‘व्याजिनेषु’ वेगवत्सु ‘वाजी’ अन्वर्थं वेगयुक्तः । ‘गौरन्ते’ सिंहत् । सृष्टमन्वत् ॥ ३३ ॥

(श्वा) अथ गोः । (रि) इमुञ्च साहस्रञ्च शतधारमुत्समिति साहस्रो वाऽप्य शतधारऽस्तसो यद्गोव्यच्यमानञ्च सरिरस्य मध्यऽद्वितीमे वै लोकाः सरिमुपजीव्यमानमेषु लोकेष्वित्येतद्दृतं दुहानामदिति जनायेति घृतं वाऽप्याऽदितिर्जनाय दुहेऽग्रे मा हिंसीः परमे व्योमद्वितीमे वै लोकाः परमुं व्योमेषु लोकेष्वेनं मा हिंसीरित्येतद्गव्यमारण्यमनु ते दिशामितीति तदस्मै गव्यमारण्यमनुदिशति तेन चिन्वानस्तन्वो निपीडेति तेन चिन्वानुऽआत्मानञ्च संस्करुष्वेत्येतद्गव्यं ते शुगृच्छतु यं द्विप्मस्तं ते शुगृच्छत्विति तद्गवये च शुचं दधाति यं च द्वेष्टि तस्मिन्श्च ॥ ३४ ॥

(श्वा) अथावेः । (रि) इममूर्णायुमित्यूर्णावलमित्येतद्गव्यस्य नाभिमिति वारुणो ह्ययविस्त्वचं पशूनां द्विपदां चतुष्पदमित्युभयेषां ह्येषु पशूनां त्वग्निपदां च चतुष्पदां च त्वष्टुः प्रजानां प्रथमं जनित्रमित्येतद्

अथ गोः । “इमं साहस्रं शतधारमुत्सम”-इति । साहस्रो वाऽप्य शतधार उत्सो-यद्गोः । “व्यच्यमानं सरिरस्य मध्ये”-इति । इमे वै लोकाः सरिरम् । उपजीव्यमानमेषु लोकेष्वित्येतत् । “घृतं दुहानामदितिर्जनाय”-इति । घृतं वाऽप्याऽदितिर्जनाय दुहे । “अग्रे मा हिंसीः परमे व्योमन्”-इति । इमे वै लोकाः परमं व्योम । एषु लोकेष्वेनं मा हिंसीरित्येतत् । “गव्यमारण्यमनु ते दिशामि”-इति । तदस्मै गव्यमारण्यमनुदिशति । “तेन चिन्वानस्तन्वो निपीद”-इति । तेन चिन्वान आत्मानं संस्करुष्वेत्येतत् । “गव्यं ते शुगृच्छतु, यं द्विप्मस्तं ते शुगृच्छतु”-(वा. सं. १.१.४९) इति । तद् गवये च शुचं दधाति । यं च द्वेष्टि तस्मिन्श्च ॥ ३४ ॥

अथावेः । “इममूर्णायुम्”-इति । ऊर्णावलमित्येतत् । “वरुणस्य नाभिम”-इति । वारुणो ह्यविः । “त्वचं पशूनां द्विपदां चतुष्पदाम्”-इति । उभयेषां ह्येषु पशूनां त्वग्-

अथ गोः शोकोत्सर्गमन्त्र प्रदर्शयन् व्याचष्टे-अथ गोरिति । साहस्रो वा इति । ‘गोः’ इति ‘यत्’, ‘एषः’ ‘साहस्रः’ सहस्राक्षः, सजातिभिधेनुद्वारा शतसहस्राक्ष्यत्कश्चिद्वारुणसम्पन्न, अत एव ‘उत्सः’ कृयः (निघं. ३.१२३ । १०) । तन्मानेकजलधारावाहित्वात्स्य चानेकक्षरिधारावाहित्वाद्ब्रह्मत्वोच्चारः । घृतं वा इति । ‘अदितिः’ अलण्डनीया अदीना वा ‘एषा’ गोः ‘जनाय’ ‘घृतम्’ ‘दुहे’, क्षीमादिद्वारा तस्य सम्पादनात् । अत्रापि सजातीयधेनुद्वारा घृतदोहनम्, तदपेक्ष वाऽत्र छीलिङ्गम् । ‘दुहे’ इति-“लोपस्त आत्मनेपदेव”-(पा. सु. ७.१.४१ ।) इति तकारलोपः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३४ ॥

अथावेः शोकोत्सर्गमन्त्र प्रदर्शयन् व्याचष्टे-उभयेषां ह्येष इति । ‘एषः’ अतिरूपः पशुः ‘उभयेषाम्’ ‘पशूनाम्’ ‘द्विपदाम्’ मनुष्याणां ‘अष्टपदाम्’ अष्टादीनां च ‘त्वग्’-रूपं भवति । स्वकीयत्वत्वात्तेषा-

त्वष्टा प्रथमु^१ रूपं त्रिचकाराग्ने मा हि^२सीः परमे व्योमञ्जितीमे वै
लोकाः परमुं व्योमेषु लोकेष्वेनं मा हि^३सीदित्येतदुष्टमारण्यमनु ते
दिशामीति तदस्माऽउष्टमारण्यमनुदिशति तेन चिन्वानस्तन्वो निपीडिति
तेन चिन्वानुऽआत्मान^४ं संस्करुष्वेत्येतदुष्टं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते
शुगृच्छत्विति तदुष्टे च शुचं दधाति यं च द्वेष्टि तस्मिंश्च ॥ ३५ ॥

(श्वा) अथाजस्य । (स्या) अजो ह्यग्नेरजनिष्ट शोकादिति यद्वै प्रजा-
पतेः शोकादजायत तदग्नेः शोकादजायत सोऽअपश्यजनितारमुग्रऽइति
प्रजापतिर्वै जनिता सोऽअपश्यत्प्रजापतिमुग्रऽइत्येतत्तेन देवा देवतामुग्रमा-
यञ्जिति वाग्नाऽअजो वाचो वै देवा देवतामुग्रऽआयंस्तेन रोहमायन्तुप
मेध्यासऽइति स्वर्गो वै लोको रोहस्तेन स्वर्गं लोकमायन्तुप मेध्यासऽइत्य-

दिपदां च चतुष्पादां च । “ त्वष्टुः प्रजानां प्रथमं जनित्रम् ”-इति । एतद् त्वष्टा प्रथमं रूपं
त्रिचकार । “ अग्ने मा हिंसीः परमे व्योमन् ”-इति । इमे वै लोकाः परमं व्योम । एषु लोके-
ष्वेनं मा हिंसीदित्येतत् । “ उष्टमारण्यमनु ते दिशामी ”-इति । तदस्माऽउष्टमारण्यमनु-
दिशति । “ तेन चिन्वानस्तन्वो निपीद ”-इति । तेन चिन्वान आत्मानं संस्करुष्वेत्येतत् ।
“ उष्टं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु ”-(वा० सं० १३ । ५०) इति । तद्
उष्टे च शुचं दधाति । यं च द्वेष्टि तस्मिंश्च ॥ ३५ ॥

अयाजस्य । “ अजो ह्यग्नेरजनिष्ट शोकात् ”-इति । यद्वै प्रजापतेः शोकादजायत-तदग्नेः
शोकादजायत । “ सोऽअपश्यजनितारमग्ने ”-इति । प्रजापतिर्वै जनिता । सोऽअपश्यत्प्रजापति-
मुग्रऽइत्येतत् । “ तेन देवा देवतामुग्रमायन् ”-इति । वाग्नाऽअजः । वाचो वै देवा देवता-
मुग्र आयन् । “ तेन रोहमायन्तुप मेध्यासः ”-इति । स्वर्गो वै लोको रोहः, तेन स्वर्गं लोक-
मायन् उप मेध्यास इत्येतत् । “ शरभमारण्यमनु ते दिशाभिः ”-इति । तदस्मै शरभमारण्य-

मात्तादत्तात् । मनुष्यास्तावच्छीतनिवारणायाविजेन कम्बेन शरीरमाच्छादयति । चतुष्पादोऽधा बलीवर्दीष
स्वमारवहने मार्दकाय पृष्ठे कम्बलेनाच्छादिता भवन्ति । एतद्वैति । ‘ त्वष्टा ’ प्रजानां निर्माता देवः । प्रजानां मध्ये
‘ एतद् ’-‘ रूपम् ’ अतिरूपं पशु ‘ प्रथमम् ’, ‘ त्रिचकार ’ उत्प्रादितवान् । अन उक्तं ‘ त्वष्टुः ’-इति ।
प्रित्तादप्येवम् ॥ ३५ ॥

अयाजस्य मन्त्रं दर्शयन्त्याचष्टे-अयेति । यद्वा इति । ‘ प्रजापतेः ’ ‘ शोकादजायत ’ इति यत्, ते-
‘ अग्नेः ’ एव ‘ शोकादजायत ’ इत्ये तदश्वकृत्वात् । अत एव प्रणुक्तम्-“ अग्निर्वा एषोऽग्नेरप्यजायत ”-
(श. प. ७ । १ । २ । २१) इति । प्रजापतिर्वा इति । सर्वोत्पादकत्वात् ‘ प्रजापतिर्जनिता ’ खड्ग ‘ मः ’
जातोऽनः प्राक् ‘ प्रजापतिम् ’ ‘ अग्नेरन् ’ । अन उक्तम्-‘ सोऽअपश्यत् ’ इति । “ प्रकृत्याऽन्तःशरभ-
भरते ”-(वा. सू. १ । १ । ८२) इति प्रकृतिमाकात्-“ एवः पदान्तादनि ”-(वा. सू. १ ।

तुच्छरभुमारण्यमुनु ते दिशामीति तुदस्मै शरभुमारण्यमुनुदिशति तेन
चिन्वानुस्तन्वो निषीदिति तेन चिन्वानुऽआत्मानं संस्करुष्वेत्येतुच्छरभुं
ते शुगृच्छतुं द्विप्मस्तं ते शुगृच्छत्विति तुच्छरभे च शुचं दधाति शुं
च द्वेष्टि तस्मिंश्च ॥ ३६ ॥

तदाहुः । (यां) यां वै तत्प्रजापतिरेतेषां पशूनां शुचं पाप्मानम-
पाहंस्तुऽएते पश्व पशवोऽभवन्स्तुऽएतऽउत्क्रान्तमेधाऽअमेध्याऽअयज्ञिया-
स्तेषां ब्राह्मणो नाश्रीयात्तानेतस्यां दिशि दधाति तस्मादेतस्यां दिशि
पर्जन्यो न वर्षुको यत्रैते भवन्ति ॥ ३७ ॥

मनुदिशति । “ तेन चिन्वानुस्तन्वो निषीद ”-इति । तेन चिन्वानु आत्मानं संस्करुष्वे-
त्येतत् । “ शरभं ते शुगृच्छतुं यं द्विप्मस्तं ते शुगृच्छतु ”-(वा० सं० १३ । ११) इति ।
तच्छरभे च शुचं दधाति, यं च द्वेष्टि-तस्मिंश्च ॥ ३६ ॥

तदाहुः-यां वै तत्प्रजापतिरेतेषां पशूनां शुचं पाप्मानमपाहन्-तुऽएते पश्व पशवोऽभवन् । तुऽएत-
ऽउत्क्रान्तमेधाः, अमेध्याः, अयज्ञियाः । तेषां ब्राह्मणो नाश्रीयात् । तानेतस्यां दिशि दधाति । तस्मा-
देतस्यां दिशि पर्जन्यो न वर्षुको यत्रैते भवन्ति ॥ ३७ ॥

१ । १०९) इति पूर्ववत्त्व न भवति । तेन देवा इति । अत्रस्य वागामकत्व तन्मन्वात्मानं । तत्पुनः प्रायु-
कम्-“ वाचोऽजम् ”-(श० पृ० ७ । १ । २१६) इति । ‘ देवा. ’ खलु ‘ अग्ने ’ वाचमिनामाश्रित्य देवत्वमाप्नुवन् ।
‘ वाच ’ इति “ ल्यङोपे पञ्चमी ” (पा. सू. १ । ४ । ३१ । वा. १) । स्तोत्रवात्त्रादिरूपया वाचा यद्-
निष्पत्तेयं इत्यस्य च देशत्वप्राप्तिरेतुत्वाद्वाचमाश्रित्य देवत्वं प्राप्नुवन्ति-पर्यं । उप मेध्यास इति । मेवाहार्हा. यशार्हा
इत्यर्थः । “ आज्ञसेऽसुक् ”-(पा. सू. ७ । १ । १०) इत्यसुगामम् । ‘ शरभो ’ नाम निहन्तकः
कश्चिन्मृगविशेषः । स्वष्टमन्थत् ॥ ३६ ॥

अथानुदेशानां मयुप्रभृतीनां पशूनां शोकादेशोपतिं ब्राह्मणस्य तदमर्थतां च दशर्षन् दिग्विशेषं तेषां
निधानमाह-तदाहुर्इति । ‘ तत् ’ तदा पश्वालम्भानन्तर ‘ प्रजापतिरेतेषां ’ पश्वभृतीनां ‘ पशूनाम् ’ ‘ यां ’
‘ शुचम् ’ पशुपापरूपामपहतवान् । सैव ‘ एते ’ मयुप्रभृतयः । ‘ पश्व पशवोऽभवन् ’ इति । ‘ तत् ’ तत्र
पशुविषये वेदविद् आहुः । अतः ‘ ते ’ पशवः ‘ उत्क्रान्तमेधाः ’ तस्यैकार्यप्रदर्शनम्-‘ अमेध्या ’ इति ।
एतद्वैव विवरणम्-‘ अयज्ञिया. ’ इत्यपि । अतश्च ‘ तेषाम् ’ मध्ये कपदि पशु ‘ ब्राह्मणो नाश्रीयात् ’
तथाविधाननाशान्पशून् ‘ एतस्याम् ’ ‘ दिशि, ’ ‘ एतस्याम् ’ इत्यभिनयेनोत्तरदिशो निर्देशः, तत्र ‘ निदधाति ।
‘ तस्मादेतस्याम् ’ उत्तरस्यां दिशि ‘ पर्जन्यो ’ न वर्षति ‘ यत्रैते ’ पशवोऽवनिष्ठन्त इति कृतेत्यर्थः ।
उत्तरस्यां दिशि कश्चिन्मृगभूमी पर्जन्यो न वर्षतीति प्रकृता मृगा अपि तत्रैव प्रचुरा इति सिद्धम् ॥ ३७ ॥

प्रत्येत्याग्निमुपतिष्ठते । (तऽ) एतद्वाऽएतदुपधापर्यं करोति यदग्नी सामिचिते बर्हिर्व्येति तस्माऽपुवैतन्निद्धुतेऽर्हिः सायाऽआग्नेव्याऽअय-
ऽपुवैतन्निद्धुते गायत्र्या गायत्रोऽग्निर्वावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा तावतै-
वास्माऽएतन्निद्धुतेऽनिरुक्तया सुर्वे वा ऽअनिरुक्तं सुर्वेणैवास्माऽएतन्नि-
द्धुते षुविष्टवत्यैतद्वास्य प्रियं धाम यद्यविष्ट ऽऽति यद्वै जात इदं सर्वमपुवत तस्मा
सुर्वमपुवत तस्माद्यविष्टः ॥ ३८ ॥

(स्तुं) त्वं यविष्ट दाशुप ऽऽति । युजमानो वै दाश्वान् : पाहीति मनुष्या

प्रत्येत्याग्निमुपतिष्ठते । एतद्वाऽएतदुपधापर्यं करोति-यदग्नी सामिचिते बर्हिर्व्येति । तस्मा
ऽपुवैतन्निद्धुतेऽर्हिःसायै । आग्नेव्या । अग्रयऽपुवैतन्निद्धुते । गायत्र्या । गायत्रोऽग्निः । वावानग्नि-
र्वावत्यस्य मात्रा-तावतैवास्माऽएतन्निद्धुते । अनिरुक्तया । सर्वे वाऽअनिरुक्तम् । सर्वेणैवास्म
ऽएतन्निद्धुते । यविष्टवत्या । एतद्वास्य प्रियं धाम-यद्यविष्ट इति । यद्वै जात इदं सर्वमपुवत । तस्मा
यविष्टः ॥ ३८ ॥

“ त्वं यविष्ट दाशुपः ”-इति । यजमानो वै दाश्वान् । “ नूः पाहि ”-इति । मनुष्य

उपस्थानानन्तरं पुनरग्निमोपगम्योपतिष्ठत इत्याह-प्रत्येत्येति । तत्र कारणं प्रतिजानीति-एतद्वा इति
तदेवाह-एतदिति । ‘ अग्नी ’ ‘ सामिचिते ’ ‘ बर्हिर्व्येति ’ इति यन्, एतेन तत्कर्म ‘ अपर
यपन् ’ यथास्वे यथापयन्, यथाक्रमेण न मन्त्रोत्पर्यः । तथा कृतवान्भवति । अत उपस्थानेनाहितार्थं ‘ तस्मै
अग्रये ’ एतन् ’ निद्धवन करोति, निद्धवनमपनयः । बर्हिर्वेदिगमननिवन्धनमपराध परिमार्ष्टीत्यर्थः । उपस्था
मन्त्र आग्नेयो गायत्रोऽनिरुक्तो यविष्टशब्दयुक्तश्च मवेदित्याह-आग्नेयेत्यादिना । अग्नेर्गायत्रन्व षष्ठका
(स.प. १।१।१।१६) प्रदर्शयन् । अनिरुक्तयेति । अविष्टशब्देववप, यत्र देवताविशेषावक्रो पदं नास्ति त
‘ अनिरुक्तम् ’ । यविष्टशब्दस्तु युगवचनो न पुनरन्त्रादिशब्दवन् कस्यचिदेवताविशेषस्य वाचकः । अनेरु
त्वादेवात्प्राग्नेवन् । अनिरुक्तो मन्त्र आग्नेयः प्राजापत्यो वा मन्त्रीत्यनिरुक्तस्य सर्वत्र साधारण्यात्, तन्पुनरे
वताविशेषाप्रतिपादकत्वत् । एतद्वेति । ‘ अस्य ’ अग्नेः ‘ यविष्ट ’ इति ‘ यत् ’ ‘ एतन् ’ परं ‘ नि ’ धाम
नामधेयम् । अयाग्नौ यविष्टशब्दप्रवृत्तिनिमित्त दर्शयन्ति-यद्वा इति । यतोऽपमक्षिर्वराङ्कुरव्याद् ‘ इदं सर्वम्
कुरुममि अगद् ’ अपुवत ’ मिश्रितवान् व्यास्रयान्तित्यर्थः । ‘ तस्माद् ’ असाग्रग्निः ‘ यविष्टः ’ । ‘ अपुवत
इति “ यु मिश्रणाग्निश्रयोः ”-(धा. पा. अ. प. २३) इत्येनस्य लङि, न्यत्येन (पा. सू. ३ । १ ।
८६ ।) शम्बिकरणे रूपम् । ‘ यविष्ट ’ इति “ यु मिश्रणे ”-(धा. पा. अ. प. २३) तस्य पञ्चापदि
(पा. सू. २ । १ । १३१) षवशब्दात् (पा. सू. १ । २ । १९) इष्टप्रत्यये रूपम् । इष्टप्रत्ययस्य
वदितत्वात्पदिनां च प्रातिपदिकादित्यधिकारात्प्रातिपदिकात्स्वाद्युत्पत्तेः । इदं सर्वमपुवत तस्मापयिष्ट इत्यर्थ-
प्रदर्शनमने तात्पर्यं, युवातोरेष्टनि यविष्टशब्द इति प्रतिपादते ॥ ३८ ॥

मन्त्रं व्याचष्टे-त्वं यविष्टेति । हविषादेर्दाश्वान् ‘ यजमानो ’ ‘ दाश्वान् ’ “ दाशुप दाने ”-

वै नरः शृणुधी गिरऽइति शृणु नऽ इमांश्च स्तुतिमित्येतद्रक्षा तोकमुत्
त्मनेति प्रजा वै तोकश्च रक्ष प्रजां चात्मानं चेत्येतत् ॥ ३९ ॥

(दा) आरुह्याग्निं जघनेन स्वयमातृष्णां परीत्यापस्याऽउपदधाति ।
(त्या) आपऽएता यदपस्याऽअथ वाऽएतेभ्यः पशुभ्यऽआपऽउत्क्रान्ता
भवन्ति तद्यदपस्याऽउपदधात्येप्वेतुत्पशुष्वपो दधात्यनन्तर्हिताः
पशुभ्यऽउपदधात्यनन्तर्हितास्तुत्पशुभ्योऽपो दधाति पञ्चपञ्चोपदधाति
पञ्च ह्येते पशवः सर्वतऽउपदधाति सर्वतऽ एवेष्वेतदपो दधाति ॥ ४० ॥

वै नरः । “शृणुधी गिरः”-इति । शृणु न इमां स्तुतिमित्येतत् । “ रक्षा तोकमुत् त्मना ”-
(वा. सं. १.३. ५२) इति । प्रजा वै तोकम् । रक्ष प्रजां चात्मानं चेत्येतत् ॥ ३९ ॥

अथ पञ्चदशापस्येष्टकोपधानम्
पञ्चच्छन्दस्येष्टकोपधानञ्च ।

आरुह्याग्निं जघनेन स्वयमातृष्णां परीत्यापस्या उपदधाति । आप एताः-यदपस्याः । अथ वा-
ऽएतेभ्यः पशुभ्य आप उत्क्रान्ता भवन्ति । तद् यदपस्या उपदधाति-एवेष्वेतत्पशुष्वपो दधाति ।
अनन्तर्हिताः पशुभ्य उपदधाति । अनन्तर्हितास्तत्पशुभ्योऽपो दधाति । पञ्च पञ्चोपदधाति । पञ्च
ह्येते पशवः । सर्वत उपदधाति । सर्वत एवेष्वेतदपो दधाति ॥ ४० ॥

(धा. पा. म्वा. उ. ९०८) इत्यस्मात् “ दाधान्ताहान् ” इत्यादिना (पा. सू. ३। २। १०९)
दाधान्-शब्दो निपातितः । नूः पाहीति । “ नूपे ”-(पा. सू. ८। ३। १०) इति
कारस्य रुः । “ अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ”-(पा. सू. ८। ३। २। १) इत्यनुनासिकादेशः ।
शृणुधीति । “ शृ-शृ-शृ-पृ-कृ-कृ-म्यत्कृ-दति ”-(पा. सू. ६। ४। १०३। १) इति हेचिउदेशः ।
ज्ञा तोकामिति । “ रक्षा ” इति “ इयचोऽतस्विडः ”-(पा. सू. ६। ३। १२९) इति दीर्घः ।
नेति । “ मन्त्रेष्याहणादेशात्मनः ” (पा. सू. ६। ४। १४१) इति आदिलोपः । हे यविष्ठ ! अग्ने त्वं
पशुषो यजमानस्य, ‘ नून् ’ मनुष्यान्पाहि । ‘ नः ’ अस्माकम् ‘ गिरः ’ स्तुतिरूपा वाचः ‘ शृणु ’ ।
केवल यजमानसम्बन्धिमनुष्यपालन त्वया कार्यम् । अपि तु आत्मना सहित ‘ तोकम् ’ प्रजा
सिम् (निघ. २। २। २) ‘ रक्ष ’ इति मन्त्रार्थः ॥ ३९ ॥

उपस्थानानन्तरमग्निं पञ्चाङ्गागोनाख्या स्वयमातृष्णा प्रदक्षिणीकृत्य गत्वा अदस्तादया इष्टका उपस्थादि-
ः-आरुह्याग्निमिति । अपस्योपधाने प्रयोजनं दर्शयितु तावदेतास्तामवात्मकात्त्वमाह-आप एता इति ।
योजनमाह-अथ वा इति । ‘ अथ ’ सद्बु आत्ममसमये ‘ एतेभ्यः ’ पुरुषादिभ्यः ‘ पशुभ्य आप
जन्ता भवन्ति । अतश्चापस्थानामुपधाने तास्तामवात्मकात्वादेतेषु ‘ पशुष्वेतापः ’ निहितवान्भवति । ताता
शैर स्वयम्बधानेनोपधानमाह-अनन्तर्हिता इति । एकैकस्मिन्प्रदेशे पञ्च पञ्चोपस्थादिस्थाह-पञ्च-पञ्चेति ।
पञ्च सर्वास्तु दिक्षुऽथेया इत्याह-सर्वत इति ॥ ४० ॥

-अपरेण स्वयमातृष्णामेत्यात्मनः पञ्च पञ्चानुक्रमेणैव त्वमेभिनि प्रतिमन्त्रम् । का. श्रौ. सू. १०। १२४ ।

तथाः पञ्चदश पूर्वाः । (स्तु) वा ऽअपस्या वृजो वाऽह्यापो वृजः पञ्च-
दशस्तुस्माद्येनापो यन्त्युपैव तत्र पाप्मानं भ्रन्ति वृजो ह्येव तस्यार्धस्य
पाप्मानमुपहन्ति तुस्माद्दर्पत्यप्रावृत्तो व्रजेदयं मे वृजः पाप्मान-
मुपहनदिति ॥ ४१ ॥

(त्यु) अथ याः पञ्चोत्तराः । (स्तु) वाऽइच्छन्दस्याः पशवो वै छन्दाश्च-
स्यत्रं पशवोऽत्रमु पशोर्मात्स्यमथ वाऽएतेभ्यः पशुभ्यो मात्स्यान्यु-
त्क्रान्तानि भवन्ति तद्युत्क्रान्तानि मात्स्यानि
दधात्यनन्तर्हिताः पशुभ्य मात्स्यानि
दधात्यन्तरा ऽअपस्या भवन्ति वाह्याइच्छन्दस्या ऽअन्तरा ह्यापो
वाह्यानि मात्स्यानि ॥ ४२ ॥

तथाः पञ्चदश पूर्वाः । ता अपस्याः । वृजो वाऽआपः । वृजः पञ्चदशः । तस्माद्येनापो यन्ति-
अपैव तत्र पाप्मानं भ्रन्ति । वृजो ह्येव तस्यार्धस्य पाप्मानमुपहन्ति । तस्माद्दर्पत्यप्रावृत्तो व्रजेत् ।
अयं मे वृजः पाप्मानमुपहनदिति ॥ ४१ ॥

अथ याः पञ्चोत्तराः—ताइच्छन्दस्याः । पशवो वै छन्दांसि । अत्रं पशवः । अत्रमु पशोर्मात्स्यम् । अप
वाऽएतेभ्यः पशुभ्यो मात्स्यान्युत्क्रान्तानि भवन्ति । तद्युत्क्रान्तस्या उपदधाति—एतेवैतत्पशुषु मात्स्यानि
दधाति । अनन्तर्हिताः पशुभ्य उपदधाति । अनन्तर्हितानि तत्पशुभ्यो मात्स्यानि दधाति । अन्तरा
अपस्या भवन्ति, वाह्याइच्छन्दस्याः । अन्तरा ह्यापो, वाह्यानि मात्स्यानि ॥ ४२ ॥

प्रतिदिशं पञ्चानामुपधाने विंशतिः सम्पद्यन्ते । तत्र याः पञ्चदश पूर्वा इष्टकास्ता अपस्याह्या मवन्तोत्याह-
तथा इति । पञ्चदशसङ्ख्यानमेवपस्थालमुपपादयति—वृजो वा इत्यादिना । अगं वृजं वैशित्यात्पर्यन्त-
सेवनात् । तदेव श्रूयते—“ तस्मादिन्द्रोऽविभेत्स प्रजापतिगुणाधारश्चन्द्रमुऽजनीति तस्यै वृजं तिक्त्वा प्रायश्च-
देतेन जहीति ” (तै. सं. २ । १ । २) इति । पञ्चदशस्य वृजतामकालं वीर्षवत्त्वात् । तत्पुनः प्रजापतेर्वीर्ष-
वत्पदेशाद्भूयतेः । अत एव श्रूयते—“ उत्सो वाहुस्यां पञ्चदशं निरामिमीत ” इत्यारभ्य “ तस्मात्ते वीर्षवन्तो
वीर्षवत्पञ्चमन्त ” (तै. सं. ७ । १ । १) इति । यत एवम्, ‘तस्मादेन’ मागेन ‘आपो यन्ति’ । तत्र
पाप्मानमुपहन्त्येव’ अथा वृजत्त्वात् । ‘ वृज एव ’ सङ्ख्ये ‘तस्य’ मागस्य ‘ पाप्मानमुपहन्ति ’ । ‘ तस्मात् ’
‘ उपहननादेव ’ कर्षति । ‘ पञ्चभ्ये ’ अथं वृजः । ‘ मे पाप्मानम् ’ अपहनतिविति ‘ अपाहन ’ एव ‘ व्रजेत् ’ ॥ ४१ ॥

अपस्याभ्यः पञ्चदशस्य उत्तराः पञ्चेष्टका विद्यन्ते ताइच्छन्दस्या इत्याह—अथेति । छन्दस्यानमुपधानेन
पशुत्क्रान्तमात्स्यविधानं मवन्तीत्याह—पशवो वा इत्यादिना । पशूनां छन्दस्त्वं पञ्चसाधनत्वात्, अथ वा
अत्रपानेतावत्, एतच्चैतिरिधिके श्रूयते—“ जगत्पदतत्तनुर्दशाधरा सती ताऽप्राप्य स्ववर्तत तस्यै द्वे अक्षरे
धर्मवितो सा पशुनिष्ठ दोषरा चागच्छत् ”—(तै. सं. १ । १ । ६) इति । ‘ अत्रमु पशोर्मात्स्यम् ’ इत्य-
नेन ‘ अत्रं पशवः ’ इत्येतदुपपादितम् । एवम् सति छन्दस्यानां पञ्चात्मकत्वेन मात्स्यत्वात्, आहम्मावन्ते

तदाहुः । (धृ) युदिमाऽआपऽएतानि मांस्तान्यथ क त्वक् क लोमे-
त्यत्रं वावु पशोस्त्वग्रं लोम तद्यच्छन्दस्याऽउपदधाति सैव पशोस्त्वक्-
लोमाथो ग्रान्यमन्युखायामजलोमानि तानि लोमानि ग्राहयोखा भवत्युन्त-
राणि पशुशीर्षाणि ग्राहयानि हि लोमान्यन्तरऽआत्मा यदीतरेण यदीतरेणेति
इ स्माह शाण्डिल्यः सुर्वानेव व्ययं कृत्स्नान्पशून्तंस्तुम् इति ॥ ४३ ॥
बुद्धेवापस्याऽ उपदधाति । प्रजापतेर्विस्रस्ताडापऽ आयंस्तुस्वित्वास्व-
विश्वदुविशत्स्माद्विंशतिस्ताऽअस्याङ्गुलिभ्योऽप्यस्रवन्तो वाऽ-
अङ्गुलयोऽन्ततऽपुवास्मात्ताऽआपऽआयन् ॥ ४४ ॥

तदाहुः—यदिमा आपः, एतानि मांस्तानि—अथ क त्वक्, क लोमेति । अत्रं वाव पशोस्त्वक्, अत्रं
लोम । तद्यच्छन्दस्या उपदधाति । सैव पशोस्त्वक् । तल्लोम । अथो यान्यमन्युखायामजलोमानि ।
तानि लोमानि । ग्राहयोखा भवति, अन्तराणि पशुशीर्षाणि । ग्राहयानि हि लोमानि, अन्तर आत्मा ।
यदीतरेण यदीतरेणेति इ स्माह शाण्डिल्यः । सर्वानेव व्ययं कृत्स्नान्पशून्तंस्तुम् इति ॥ ४३ ॥

पदेवापस्या उपदधाति—प्रजापतेर्विस्रस्ताडाप आयन् । तास्वित्वास्वविशत् । यद्विशत्—तस्मा-
द्विशतिः । ता अस्याङ्गुलिभ्योऽप्यस्रवन् । अन्तो वाऽअङ्गुलयः । अन्तत एवास्मात्ता आप
आयन् ॥ ४४ ॥

एकान्तानि मांस्तानि पुनरेतेषु प्रतिनिहितवान्भवति । तासामप्यपस्यावद्व्यवधानेनोपधानमाह—अनन्तार्हितानि-
नीति । अपामुदरमप्यवर्तिव्वेनान्तरत्वान्मासानां ततो बाहवम् । तथैवापस्या अन्तराः, छन्दस्या बाह्या
मवेपुरित्वाह—अन्तरा अपस्या इति । उक्तप्रकारेण पशुन्वापो मास्तानि च सम्पादितानि नैतावता तेषा कार्त्स्न्य
सम्पत्ते, किं पुनस्ततोऽपि बाह्योत्वग्लोभोरपि कारणत्वेनाजत्वान्, छन्दस्यानां चान्तरमकव्ययोक्तत्वात्पदुप-
धानेनैव तयोमप्युपधानं सम्पादितमिति तत्रोत्तरं दर्शितम्—अत्रं वाव पशोरिति ॥

प्रकारान्तरेण 'पशूनां लोमसम्पत्तिमाह—अथो इति । कृष्णाजिनलोमानुबद्धया मृदोखाया निर्माणत्वात्,
उखाया यानि चाबलोमानि सन्ति तान्येव पशूनां लोमानि भवन्ति । लोमावास्वेतोडाया अमिधाना-
दुखा लोमानिभ्यमिप्रेत्य 'बाह्योखा भवति' इत्यादिनोक्तस्यैवार्थस्योपपादनम् । तत्रलोमसम्पादने उक्तं पञ्च-
दशमन्यनिगममित्याह—यदीति । 'यदीतरेण' अन्तेन प्रकारेण तत्सम्पादनं भवति, तर्हि तथैवास्तु, अथवा
'इतरेण प्रकारान्तरेण यदि भवति, तर्हि तथैवास्वित्वन्योन्यापेक्षया उपवेदीतत्वम् । अपस्याउपधनेनान्नादि-
सम्पादनं केन विवक्षितमिति तत्राह—इति इ स्माह शाण्डिल्य इति । तैनापि केनाभिप्रायेणैवमुक्तमित्यत
'आह—सर्वानेवेति । 'सर्वानेव पशून्' 'कृत्स्नान्' कार्त्स्न्येन 'सत्कुम्' सर्वावयवसम्पादनेन समुद्धान्
कुम् इत्यभिप्रायेण तयोक्तमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

'प्रकारान्तरेणान्यपस्यानामुपधानं प्रारभति—यदेवेति । विस्रस्तावयात् 'प्रजापते' 'आप आयन्'
'निर्गताः' । 'ततः' 'तासु' 'निर्गतासु' 'अविशत्' उपविष्टवन् अपा निर्गमेन दौर्बल्यात्पुनरुपगतस्यैवोपविष्टवा-

(नत्स) स यः सु प्रजापतिर्व्यसंसत । (तायु) अयमेव सु योऽयुम-
 द्विधीयतेऽथ या ऽअस्मात्ता ऽआप ऽआयन्नेतास्ता ऽअपुस्यास्तद्यदेता-
 ऽउपदधाति या ऽएवास्मात्ता ऽआप ऽआयन्ता ऽअस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति
 तस्मादेता ऽअत्रोपदधाति ॥ ४२ ॥

(त्य) अपां त्वेमन्त्सादयामीति । वायुर्वाऽअपामेम यदा ह्येवैषुऽइत-
 श्वेतुश्च वात्यथापो यन्ति वायौ तां सादयति ॥ ४६ ॥

(त्य) अपां त्वोद्मन्त्सादयामीति । (त्यो) ओपधयो वाऽअपामोद्म
 यत्र ह्युप ऽउन्दन्त्यस्तिष्ठन्ति तदोपधयो जायन्तऽओपधिषु तां
 सादयति ॥ ४७ ॥

स यः स प्रजापतिर्व्यसंसत-अयमेव सः-मोऽयमद्विधीयते । अन या अस्मात्ता आप आयन्-
 एतास्ता अपस्याः । तद्यदेता उपदधाति-या एवास्मात्ता आप आयन्-ता अस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति
 तस्मादेता अत्रोपदधाति ॥ ४२ ॥

“ अपां त्वेमन्त्सादयामि ”-इति (१) । वायुर्वाऽअपामेम । यदा ह्येवैष इतश्चेतश्च वाति-
 अयापो यन्ति । वायौ तां सादयति ॥ ४६ ॥

“ अपां त्वोद्मन्त्सादयामि ”-इति (२) । ओपधयो वाऽअपामोद्म । यत्र ह्युप उन्दन्त्य-
 स्तिष्ठन्ति-तदोपधयो जायन्ते । ओपधिषु तां सादयति ॥ ४७ ॥

निर्गन्तः । तदथ वेदान्तापनवापस्या ' विप्रति. ' सम्पन्नः । यद्यपि “ तथा. एवदश पूर्वास्ता अपथाः ”
 एवुक्तम् (श. प. ७।१।२।४१) । तथापि उन्दन्त्यासाहियेनात्र विप्रतिविद्युक्तम् । सर्वातां वा अस्या-
 शन्देनाभिधाने भूमलिङ्गात् सृष्टीरुपश्रुतीतिवत् । अपथा “ तथा अदीतेभ्यश्चन्दोभ्य आप आयन् ”-इति
 (श. प. ७।१।२।६१) वक्ष्यमाणवस्तुत्वा अस्या मवन्तीति । आगो निर्गमनावन्तरे ' अरदाहुडिभ्योऽव्य-
 सन्नम् । निर्गच्छन्तीनामगान् ' अभ्य ' प्रजापतेः ' अन्ततो ' निर्गमनाद्दुग्धीना चान्तवादिनि ॥ ४४ ॥

एवमपि ' सः ' ' यः ' प्रजापतिर्व्यसंसत ' सोऽयमेव ' यः ' इदानीन् ' अग्निधीयते ' ' अय ' प्रजापतेः
 सकाराद् ' वा आयः ' निर्गताः ' ता अपस्याः ' तन्धैतामामोद्मन्ते ततो निर्गता अत्र एव
 ' प्रतिदधाति ' ॥ ४६ ॥

अथ क्रमेण तासामुपधाने मन्त्रान्प्रदर्शयन् व्यावष्टे-अपां त्वेमन्त्यादिना (का. धौ. सू. १।७।
 १२४) । ' यदा हि ' ' एषः ' ' वायुः ' ' इतश्चेतश्च वाति ' । तदा ' आगो यन्ति ' चन्दति ।
 अनथ वायुरनेन मन्त्याप इति म्युत्पत्त्या ' एम ' । " रगु गवी " (धा. पा. अदा. प. ३९) इत्यस्माद्
 " अन्येष्वोऽपि इत्यन्ते " (पा. सू. ३।२।१७९) इति मन्त्रिप्रत्ययः । स. च व्यत्ययेन-(पा. सू.
 ३।२।१।८९) कर्णे द्रष्टव्यः । " एमन्तादिषु चन्दति पररूपं वक्तव्यम् " (पा. सू. १।१।७० ।
 पा. १) इति पररूपम् । यत्र हीनि । ' आगो ' यत्र ' प्रदेते ' उन्दन्त्यस्तिष्ठन्ति ' तत्र ' ओपधयोः '

(त्य) अपां त्वा भस्मन्त्सादयामीति । (त्य) अत्रं वाऽअपां भस्माभ्रं ताभ्रं सादयति ॥ ४८ ॥

(त्य) अपां त्वा ज्योतिषि सादयामीति । विद्युद्वाऽअपां ज्योतिर्विद्युति ताभ्रं सादयति ॥ ४९ ॥

(त्य) अपां त्वाऽयने सादयामीति । (ती) इयं वाऽअपामुयनमस्याभ्रं ह्यपो युन्त्यस्यां ताभ्रं सादयति तया ऽअस्यैतेभ्यो रूपेभ्यऽआप-
ऽआयंस्ता ऽअस्मिन्नेतत्प्रतिदधात्यथोऽएतान्येवास्मिन्नेतद्द्रूपाणि दधाति ५०

(त्य) अर्णवे त्वा सुदने सादयामीति । प्राणो वाऽअर्णवः प्राणे ताभ्रं सादयति ॥ ५१ ॥

“ अपां त्वा भस्मन्त्सादयामि ”-इति (३) । अत्रं वा अपां भस्म । अभ्रे तां सादयति ॥ ४८ ॥

“ अपां त्वा ज्योतिषि सादयामि ”-इति (४) । विद्युद्वाऽअपां ज्योतिः । विद्युति तां सादयति ॥ ४९ ॥

“ अपां त्वाऽयने सादयामि ”-इति (५) । इयं वाऽअपामुयनम् । अस्यां ह्यापो यति । अस्यां तां सादयति । तया अस्यैतेभ्यो रूपेभ्य आप आयन्-ता अस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । अथोऽएतान्येवास्मिन्नेतद्द्रूपाणि दधाति ॥ ५० ॥

“ अर्णव त्वा सुदने सादयामि ”-इति (६) । प्राणो वाऽअर्णवः । प्राणे तां सादयति ॥ ५१ ॥

* ज्ञान्ते ' इत्यधिकरणव्युत्पत्त्या ' अगामोऽत्र ओपधयः ' । " उर्दी वेदने " (पा. पा. ८. प. १९) इत्यम्ना-पूर्वकप्रतिप्रत्ययः । छान्दसे अनुनासिकलोपे गुणे च ' ओङ् ' इति मरति । पूर्वकप्रत्ययत्वम् । अत्रं वा अपां भस्मेति । ' अत्र ' मेघ, म चासु निर्गतासु नि सारत्वाद् ' अया मम ' इत्युच्यते । एवं मम मेघ । ' मसन् ' इति । " सुग सुद्रुह् " - (पा. सू. ७ । १ । ३९) इत्यादिना सप्तम्या ढक् । " न हि समुद्रयोः " - (पा. सू. ८ । १ । ८) इति नलोपमात्रम् ॥ ४९-४९ ॥

इयं वा अपामुयनमिति । सर्वा अप्याः पृथिवीमिष्टादेव प्रवहन्ति । तया इति । ' तत् ' तदा त्रिमन्त्रासरे सञ्च ' अथ ' प्रजापते ' दनेभ्यः ' वायादिभ्यो ' रूपेभ्य आपः ' निर्गताः तथात्रिवा. ' ता ' अथ एतेनित्यन् प्रजापते ' प्रतिदधाति ' । न केवलमपामेव प्रतिवानन्, अपि तु येषो रूपेभ्य आपः निर्गतास्तेषामपि तदा निर्गतात् तावन् पुन ' अग्निन् ' योजयति । उक्तमन्त्रस्याप्योपशान्ताः पञ्चेष्टका. पूर्व्यां दिशि उपदध्यात् । एवं बहुदमाद्यन्त्रमाप्योपशान्ता अर्णीष्टका पञ्च दश दिग्गतादिषु दिक्षुपथेषा । ' प्राणो वा अर्णव ' अर्णो जघन् (निघ. १ । १२ । १) तद्वात् । ' जर्णः ' दान्दान्मन्त्रयोर्वि वप्रयने " अर्णो लोपथ " (पा. सू. १ । २ । १०९ वा. २) इति सकारलोप । अर्णवश्च च प्राणवता जघम्य पीपमान्त्रादिति ॥ ५० ॥ ३३ ॥

समुद्रे त्वा सुदने सादयामीति । मनो वै समुद्रो मनसो वै समुद्राद्वा-
चाऽऽया देवास्त्रयीं विद्यां निरखनंस्तुदेप इलोकोऽभ्युक्तो वै समुद्रान्निरख-
नन्देवास्तीक्ष्णाभिरुभिभिः । सुदेवोऽअद्य तद्विद्याद्यत्र निर्व्वर्षणं दधुर्इति
मनः समुद्रो व्याक्तीक्ष्णाऽभिरुत्रयीं विद्यां निर्व्वर्षणमेतुदेप इलोकोऽभ्युक्तो
मनसि त्राथुं सादयति ॥ ५२ ॥

सरिरे त्वा सुदने सादयामीति । वाग्ने सरिं वाचि त्राथुं सादयति ॥ ५३ ॥
(त्य) अपां त्वा क्षये सादयामीति । चक्षुर्वाऽअपां क्षयस्तत्र हि सर्व्व-
दैवापः क्षियन्ति चक्षुषि त्राथुं सादयति ॥ ५४ ॥

(त्य) अपां त्वा सधिषि सादयामीति । श्रोत्रं वाऽअपां सधिः श्रोत्रे

“समुद्रे त्वा सुदने सादयामि”-इति(७)।मनो वै समुद्रः । मनसो वै समुद्राद्वाचाऽऽया देवा-
स्त्रयीं विद्यां निरखनम् । तदेप इलोकोऽभ्युक्तः-“ ये समुद्रान्निरखनम्, देवास्तीक्ष्णाभि-
रुभिभिः । सुदेवोऽअद्य तद्विद्याद्यत्र निर्व्वर्षणं दधुः”-इति । मनः समुद्रः, व्याक्तीक्ष्णाऽभिः ।
त्रयीं विद्यां निर्व्वर्षणम् । एतदेप इलोकोऽभ्युक्तः । मनसि तां सादयति ॥ ५२ ॥

“ सरिरे त्वा सुदने सादयामि ”-इति (८) । वाग्ने वै सरिम् । वाचि तां
सादयति ॥ ५३ ॥

“ अपां त्वा क्षये सादयामि ”-इति (९) । चक्षुर्वाऽअपां क्षयः । तत्र हि सर्व्वदैवापः
क्षियन्ति । चक्षुषि तां सादयति ॥ ५४ ॥

“ अपां त्वा सधिषि सादयामि ”-इति (१०) । श्रोत्रं वाऽअपां सधिः । श्रोत्रे तां साद-

त्रार्थं सादयति तद्याऽन्त्येतेभ्यो रूपेभ्य ऽञ्जाप ऽञ्जायंस्ता ऽअस्मिन्नेत-
त्यतिदधात्ययोऽएतान्येवास्मिन्नेतद्रूपानि दधाति ॥ ५५ ॥

(त्य) अषां त्वा सुदने सादयामीति । द्यौर्वाऽअपार्थं सुदनं दिवि
ह्रवापः सञ्जा दिवि त्रार्थं सादयति ॥ ५६ ॥

(त्य) अषां त्वा सधुस्थे सादयामीति । (त्य) अन्तरिक्षं वा अष्टार्थं
सधुस्थमन्तरिक्षे त्रार्थं सादयति ॥ ५७ ॥

(त्य) अषां त्वा योनौ सादयामीति । समुद्रो वाऽअषां योनिः समुद्रे
त्रार्थं सादयति ॥ ५८ ॥

(त्य) अषां त्वा पुरीषे सादयामीति । सिक्ता वाऽअषां पुरीषार्थं सिक्ता-
तासु त्रार्थं सादयति ॥ ५९ ॥

(त्य) अषां त्वा प्रायसि सादयामीति । (त्य) अन्नं वाऽअषां पाथोऽन्ने

यति । तद्वप अस्त्येतेभ्यो रूपेभ्य आप आमन् । ता अस्मिन्नेतन्नविदधाति । अयोऽएतान्येवास्मि-
न्नेतद्रूपानि दधाति ॥ ५५ ॥

“ अषां त्वा सुदने सादयामि ”—इति (११) । द्यौर्वाऽअषां सुदनम् । दिवि ह्रवापः सञ्जाः ।
दिवि तां सादयति ॥ ५६ ॥

“ अषां त्वा सधुस्थे सादयामि ”—इति (१२) । अन्तरिक्षं वाऽअषां सधुस्थम् । अन्त-
रिक्षे तां सादयति ॥ ५७ ॥

“ अषां त्वा योनौ सादयामि ”—इति (१३) । समुद्रो वाऽअषां योनिः । समुद्रे तां
सादयति ॥ ५८ ॥

“ अषां त्वा पुरीषे सादयामि ”—इति (१४) । सिक्ता वाऽअषां पुरीषम् । सिक्तासु
तां सादयति ॥ ५९ ॥

“ अषां त्वा प्रायसि सादयामि ”—इति (१५) । अन्नं वाऽअषां पाथः । अन्ने तां साद-

सयस्य इति । “ सधुस्थमन्तेत्यन्ति ”—(पा. सू. ६ । १ । २९) इति सहस्रस्य सकारेणः ।
षान्तेत्यन्ति सम्भूय विद्वन्ति अन्तरेधुमनां सम्भूय ॥ ५७ ॥

समुद्रो वा अषां योनिरिति । समुद्रस्य सकारेणानुपचयः “ अषां योनिः समुद्रः ” ॥ ५८ ॥

सिक्ता वा अषां पुरीषमिति । मुक्तस्य सि.कारेण्यो शेषे प्रायसिद्वयस्य, इतिक्तासुत्यन्ति
सि.कारेणानुपचयः ॥ ५९ ॥

अन्नं वा इति । “ पाथः ” सायनाः, अन्नस्य तत्सन्नादन्तेन तत्कारेणानुपचयः पाथः ॥ १० ॥

त्वाऽसादयति तद्याऽअस्यैतेभ्यो रूपेभ्यऽआपऽआयंस्तुऽअस्मिन्ने-
तत्प्रतिदधात्यथोऽएतान्येवास्मिन्नेतद्द्रुपाणि दधाति ॥ ६० ॥

गायत्रेण त्वा च्छन्दसा सादयामि । त्रैष्टुभेन त्वा च्छन्दसा सादयामि
जागतेन त्वा च्छन्दसा सादयाम्यानुष्टुभेन त्वा च्छन्दसा सादयामि प्राङ्गेन
त्वा च्छन्दसा सादयामीति तद्याऽअस्यैतेभ्यश्छन्दोभ्यऽआपऽआयंस्तुऽअस्मिन्नेतत्प्रतिदधात्यथोऽएतान्येवास्मिन्नेतच्छन्दोऽसि दधाति ॥ ६१ ॥

त्वाऽएताऽअङ्गुलयः । (स्ताः) ताः सर्व्वत उपदधाति सर्व्वतो हीमा
अङ्गुलयोऽन्तेषूपदधात्यन्तेषु हीमाऽअङ्गुलयश्चतुर्थोपदधाति चतुर्था हीमा
ऽअङ्गुलयः पञ्चपञ्चोपदधाति पञ्चपञ्च हीमाऽअङ्गुलयो नानोपदधाति
नाना हीमाऽअङ्गुलयः सकृत्सकृत्सादयति समानं तत्करोति तस्मात्स-
मानुसम्बन्धनाः ॥ ६२ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ७-४-२ ॥ (५. २.) ॥

इति चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ७-४ ॥ (कण्डिकासंख्या १००)

इति पञ्चमोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ ७-५ ॥

अस्मिन्काण्डे कण्डिकासंख्या ॥ ३९८ ॥

इति माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे हस्ति (घ) पदनामकं
सप्तमं काण्डं समाप्तम् ॥ ७ ॥

यति । तद् वा अस्यैतेभ्यो रूपेभ्य आप आपन्-त्ता अस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । अयोऽएतान्येवा-
स्मिन्नेतद्द्रुपाणि दधाति ॥ ६० ॥

(१) “ गायत्रेण त्वा च्छन्दसा सादयामि, (२) त्रैष्टुभेन त्वा च्छन्दसा सादयामि,
(३) जागतेन त्वा च्छन्दसा सादयामि, (४) आनुष्टुभेन त्वा च्छन्दसा सादयामि,
(५) प्राङ्गेन त्वा च्छन्दसा सादयामि ”—(वा० सं० १३ । ५३) इति । तद् वा अस्यैतेभ्य-
श्छन्दोभ्य आप आपन्-त्ता अस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । अयोऽएतान्येवास्मिन्नेतच्छन्दोऽसि
दधाति ॥ ६१ ॥

ता एता अङ्गुलयः । ताः सर्व्वत उपदधाति । सर्व्वतो हीमा अङ्गुलयः । अन्तेषूपदधाति । अन्तेषु

“ गायत्रेण त्वा च्छन्दसा सादयामि ”—इत्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैश्चतस्रां दिशि च्छन्दसा उपदधात् ।

“ गायत्रेण ” इत्यादिषु स्वायंकोऽङ् प्रत्ययः (पा. सू. ४ । ३ । १२०) । सप्तार्थमन्वन् ॥ ११ ॥

अपाठानवसप्तानामङ्गुल्यान्वकत्वमाह—ता एता अङ्गुलय इति । “ ता अष्टाङ्गुलिभ्योऽन्तस्रन् ”—

हीना अह्युत्तरः । चतुर्थोऽनुधाति । चतुर्था हीना अह्युत्तरः । पञ्च पञ्चोऽनुधाति । षष्ठ पञ्च हीना अह्युत्तरः । नानोऽनुधाति । नाना हीना अह्युत्तरः । सङ्कल्पसङ्कल्पादपति । नमानं तदुक्तोति । तन्मातु नमानसंबन्धनाः ॥ ६२ ॥

इत्युत्तरम् (श. प. ७ । १ । १ । ४४) सा अग्नौ अह्युत्तर इत्यर्थः । तत्रोक्तोऽह्युत्तरात्तदनुत्तर-
पादपति-नाः सुदंत उदरधीनापादिना । तत्र ' नानोऽनुधाति ' इत्यङ्क इत्युत्तरवाति । तत्रानपन्थाः
इत्यङ्क इत्युत्तरात्तदनुत्तर इत्यर्थः । सङ्कल्पसङ्कल्पे । पञ्चाना पञ्चाना ' सङ्कल्प ' -सादरान्तरः । न नूनानपन्थवन् प्रतीष्टक-
नित्यर्थः । पञ्च न मते तद् इत्युत्तरात्तदनुत्तर ' नमानं ' सम्बद्धं करोति । तन्मातुऽह्युत्तरः पञ्च नमानपन्था
पन्थान्तरं ह्यने ' पञ्च-पञ्च ' संबन्धन इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

इति श्रीमायणार्थविनिर्दिष्टे भावार्थे वेदाध्ययकारेण स्यान्दितीन्द्राद्यप्यह्वयनाथे
सप्तमोऽध्याये पञ्चमोऽध्याये द्वितीयेऽध्याये ॥ (७-५-२) ॥

वेदाध्यय प्रकाशनेन श्रमो ह्यर्हं निवारयन् । सुनयोश्चतुरो देवाद् वेदाधीर्भवेत्पुत्रः ॥ १ ॥

श्रद्धापठ गोमह्यं दत्तकह्यं पुत्राह्वयौ स्वर्गमर्हं,
नदाभ्यां च चतुर्धौ चिद्व्ययत्तुल्यं चित्तुमौषधौ मूर्ध्नि ।
रत्नोक्ता सत्तमवच्छिन्नमह्वयौ सायगिः निहृणागौ,
अत्रार्थादिष्वर्हं प्रथितदिनिर्मलाभुनयुक्तं वष्टं च ॥
पान्थादि धन्युत्तरा विद्यमानतुल्यः स्वर्गार्हं वर्णसुत्तरा,
वार्थादिभ्यं ह्युत्तरात्तुल्यं ह्युत्तरागौ उग्रं राजगुणः ।
आज्योर्धं प्राग्गुणमा सत्तमवच्छिन्नः दार्थैर चाङ्गैरा,
रत्नाद्यौ सत्तमं निमित्तं तुल्यं पञ्चमवच्छिन्नार्थः ॥

इति श्रीमायणविराज्जनेश्वरैर्दिव्यनाम्नप्रवनेकृष्णतानेह्वयनागनावाच्यह्वयनाथेण सायणवार्थेण विनिर्दिष्टे
भावार्थे वेदाध्ययकारेण स्यान्दितीन्द्राद्यप्यह्वयनाथे सप्तमोऽध्याये पञ्चमोऽध्याये ॥ (७ । ५)

इति श्रीमायणानाम्यत्रनेनं नमाननिर्द्धं ह्यम्नि (ष) षट्ठार्यं सुतमं कान्तम् ॥ ७ ॥

ॐ

श्रीमद्राजसनेयिमाध्यन्दिन-
शतपथब्राह्मणम् ।

—◆◆◆—

सायणभाष्यसमेतम् ।

तत्र

अष्टमं काण्डम् ८ ।

—◆◆◆—

अथ चित्तिनामकेऽष्टमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ।

प्रथमोऽध्यायः प्रारभ्यते ।

तत्र प्रथमं ब्राह्मणम् ।

ओम् । प्राणभृतऽब्रुपदधाति । प्राणा वै प्राणभृतः प्राणानुवैतदुपद-
धाति त्रः प्रथमायां चिताऽब्रुपदधाति पूर्वार्धेऽष्टमोऽप्रेर्बुत्प्रथमा चितिः
पुरस्तात्तत्प्राणान्दधाति तस्मादिमे पुरस्तात्प्राणाः ॥ १ ॥

(स्ता) ता इशदशोपदधाति । इश वै प्राणा यद्वाऽपि बहुकृत्वो
इश-दश इशैव तत्पुञ्जकृत्वो इशदशोपदधाति पुञ्ज वाऽपत्यान्पशुनुपद-
धाति इशदश वाऽष्टकैस्मिन्पशौ प्राणास्तुदेषु सर्वेषु प्राणान्दधात्युन-
न्तर्हिताः पशुभ्यऽब्रुपदधात्युनन्तर्हितास्तुत्पशुभ्यः प्राणान्दधाति सर्वुत-
ऽब्रुपदधाति सर्वुतऽष्टवैनेतत्प्राणान्दधाति ॥ २ ॥

अथ पश्चादात्प्राणभृदिष्टकोपधानम् ।

प्राणभृत उपदधाति । प्राणा वै प्राणभृतः । प्राणानुवैतदुपदधाति । ताः प्रथमायां चिताऽब्रुपद-
धाति । पूर्वार्धे एषोऽप्रे-पत्ययमा चितिः । पुरस्तात्तत्प्राणान्दधाति । तस्मादिमे पुरस्तात्प्राणाः ॥ १ ॥
ता दश-दशोपदधाति । दश वै प्राणाः । यद्वा वाऽपि बहुकृत्वो दश-दश-दशैव तत् ।
पञ्चकृत्वो दश-दशोपदधाति । पञ्च वाऽपत्यान्पशुनुपदधाति । दश-दश वाऽष्टकैस्मिन्पशौ प्राणाः,
तदेषु सर्वेषु प्राणान्दधाति । अनन्तर्हिताः पशुभ्य उपदधाति । अनन्तर्हितास्तुत्पशुभ्यः प्राणान्द-
धाति । सर्वत उपदधाति, सर्वत एवैष्वेतत्प्राणान्दधाति ॥ २ ॥

एवमि-धत्तिन् वेदा यो वेदेभ्योऽङ्गितं जगत् । निर्मे समई वन्दे विद्यार्त्तमईधरन् ॥ १ ॥

गार्हपत्यवचनादिपशुर्वागश्वेष्टकोपधानवर्षन्तं तत्रने प्रतिनादितम् । अष्टमकाण्डे चित्तिनामुपधानं प्र-
बन्धने । तत्र प्रथमचित्ती प्राणभृदुपधानं विधत्ते-प्राणभृत उपदधातीति । प्राणान् विमर्त्ति शरीरे धारण-
स्थानिरेति वा प्राणलिहोदेतमन्त्रोपधानात् ' प्राणभृतः ' श्टकाः । शुभ्या तु प्रकाशान्तरेणापि निर्बन्धनमप्रे
कर्तव्यते । सा उपदध्यादित्यर्थः । तदेतन् प्रसंसति-प्राणा वा इति । याः प्राणभृदाश्वा श्टकास्ताश्चमुष्टदि-
प्राणाभिकाः सप्त । तथा च ' एतन् ' एतेन प्राणभृदुपधानेन अग्नी ' प्राणानेव ' स्थानितवान्भवति ।
तानां प्रथमचित्तावुपधानं विधाय स्त्रीनि-ताः प्रथमायामिति । प्रथमचित्तिरग्निशरीरस्य पूर्वो मागः । तत्र
प्राणभृदुपधानेन प्राणानेव स्थानयतीति ॥ १ ॥

ताः पश्चादात्प्राणभृताः प्राणभृतः ' दश-दश ' उपधेयाः । ' दश ' सङ्ख्याकाः सप्त ' प्राणाः ' -सप्त
शर्विथाः, शर्ववाची, नान्निर्देशमिति । अतः सङ्ख्याकान्यत् तासां प्राणरूपता सिद्धेति । यद्वा वा इत्यादि ।

बुद्धेव प्राणभूत उपपद्यति । प्रजापतेर्विस्रस्तात्प्राणाऽऽबुदकामन्देवता भूत्वा तानब्रवीदुप मेत प्रति मऽएतद्धत्त येन मे यूयमुदकमिष्टेति स वै तदब्रूथं सृजस्व युते व्ययं पश्यन्तऽउपपुसामेति ते वाऽउभये सृजामहाऽऽऽति तथेति ते प्राणाश्च प्रजापतिश्चैतदब्रूमसृजन्तैवाः प्राणभूतः ॥ ३ ॥

यदेव प्राणभूत उपपद्यति । प्रजापतेर्विस्रस्तात्प्राणा उदकामन्-देवता भूत्वा । तानब्रवीदु-
उप मेत, प्रति मऽएतद्धत्त-येन मे यूयमुदकमिष्टेति । स वै-तदब्रूथं सृजस्व-युते व्ययं पश्यन्त उपप-
सामेति । ते वा उभये सृजामहाऽऽति । तथेति । ते प्राणाश्च प्रजापतिश्चैतदब्रूमसृजन्त-एताः
प्राणभूतः ॥ ३ ॥

बहुकृतेः बहुवार दशसङ्ख्याका इष्टका उपधीयन्ते 'पद्' तथापि विमश्रमानाः सत्यस्ताः प्राणभूतः
'दशैव' सण्यन्ते । दशसङ्ख्यानानां सङ्ख्या विधाय स्तौति-पञ्चकृत्वो दश-दशोपधातीति । 'पञ्चकृत्वः'
पञ्चवारम् । पञ्च वा इत्यादि । पञ्चसङ्ख्याकान् हि 'पञ्च' अवयवार्थुः 'उपपद्यति' तेषु एकैकस्मिन्
'पशौ' 'दश-दश' 'प्राणाः' 'तद्' तथा सति 'पद्' 'सर्वेषु' पञ्चस्वपि पशुषु प्रत्येक दश-दश
प्राणान् स्थापितवान् मवतीत्यर्थः । उपहिताना पशुशीर्षाणां समीपे तासांमुग्धान विधाय स्तौति-अनन्त-
र्हिताः पशुभ्य इति । 'पशुभ्यः' पशुशीर्षेभ्यः सकाशाद् 'अनन्तर्हिताः' अव्यवहिताः 'तत्' तेन
'पशुभ्यः' 'अनन्तर्हितान्' अव्यवहितानेः 'प्राणान्' स्थापयति । प्राच्याषासु पञ्चसु दिक्षु तासमुग्धान
विन्यते-सर्वत उपपद्यतीति । 'सर्वतः' सर्वासु दिक्षु दश-दशोपदस्यात् । 'सर्वतः' सर्वान्यो दिग्भ्यः ।
गतमन्यत् ॥ २ ॥

प्राणभूदुपधानमनुश प्रहारान्तरेण स्तौति-यदेव प्राणभूत उपपद्यतीति । 'विस्रस्ताद्' विस्मितावय-
वान् 'प्रजापते' सकाशात् 'प्राणाः' उक्त्वान्ताः । केन रूपेणोदकामन्निनि तदाह-देवता भूत्वेति ।
अन्यापयिष्ठात्तद्वेवतास्य प्राप्येत्यर्थः । तानब्रवीदित्यादि । प्रजापतिः 'तान्' प्राणान् 'अब्रवीत्'
हे प्राणाः । यूयं 'मा माम्' उपेत उपगच्छत । "त्वामो द्वितीयायाः"-इति (पा. सू. ८ । १ ।
२३) आदेशः । 'मे' मदीयम् 'एतद्' अङ्गम् 'प्रतिषत्त' व्यवहारयोग्य सस्त्रुत्त । 'येन' खडु
शरीरेण विस्रस्तो न हेतुना हे प्राणाः । 'यूयमुदकमिष्ट' उक्त्वान्ता अवभूत् । तच्छरीरं यथादूर्त्तं कुरुतेनि सम्बन्धः ।
एव प्रजापतिप्राथितानां प्राणानां वाक्यम्-स वै तदब्रामित्यादि । हे प्रजापते ! 'स' तादृशस्वामस्मदर्थम् 'अन्न'
'सृजन्' 'ते' तव सम्बन्धि सृष्टम् 'पद्' अङ्गम् 'पश्यन्त' वयं तत्र समीपे उपवसामः, उपविशामेति ।
अप प्रजापतिस्नानब्रवीत् ; 'ते' तथाविधा 'उभये' उभयविधा अहं च यूयं च मिलिताः सन्तस्तदन्नम्
'सृजामहा इति' प्राथितवान् । 'ते' अपि 'तथेति' अङ्गीचक्रुः । तदन्तरम् 'ते' 'प्राणाः'
'प्रजापतिश्च' तन्मूय प्राणसृष्टिकारणम् 'अन्नमसृजन्त' इत्यर्थः ॥ ३ ॥

सु पुरस्तादुपदधाति । (त्य) अयं पुरो भुव ऽइत्यग्निर्वं पुरस्तद्यत्तमाहं
पुर ऽइति प्राञ्चुं ह्यग्निमुद्धरन्ति प्राञ्चमुपचरन्त्यथ यद्भुव ऽइत्याहामिर्वं
भुवोऽग्नेर्हादिभ्यं सुर्वं भवति प्राणो हाग्निर्भूत्वा पुरस्तात्तस्थौ तुदेव
तद्रूपमुपदधाति ॥ ४ ॥

तस्य प्राणो भौवायन ऽइति । प्राणं तस्माद्रूपादग्नेर्निरमिमीत वसन्तः
प्राणायन ऽइति वसन्तमृतुं प्राणाग्निरमिमीत गायत्री वासन्तीति गायत्री

स पुरस्तादुपदधाति । “ अयं पुरो भुवः ”—इति । अग्निर्वं पुरः । तद्यत्तमाहं—पुर इति ।
माहं ह्यग्निमुद्धरन्ति, प्राञ्चमुपचरन्ति । अथ यद्भुव इत्याह । अग्निर्वं भुवः, अग्नेर्हादिं सर्वं भवति
प्राणो हाग्निर्भूत्वा पुरस्तात्तस्थौ । तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ ४ ॥

“ तस्य प्राणो भौवायनः ”—इति । प्राणं तस्माद्रूपादग्नेर्निरमिमीत । “ वसन्तः प्राणायनः ”—
इति । वसन्तमृतुं प्राणाग्निरमिमीत । “ गायत्री वासन्ती ”—इति । गायत्री छन्दो वसन्ताहती

अथ प्राच्यां दिशि प्रागभ्युदयान समन्त्रक विद्यते—स पुरस्तोऽइति । ‘ पुरस्तान् ’ पूर्वस्यां दिशि । सत
मर्थोऽस्तातिः । अत्र “ पञ्चाशद्विष्टकाः, पञ्चाशद्यज्ञेधि ” इति वचनान् छण्डसाः पञ्चाशदा विभक्ता मन्त्र
प्रोक्तव्या इत्येकः पक्षः । निमित्तानां मन्त्रमाधानमपरिसमाप्तार्थत्वात्तत्रैव मन्त्राः, पञ्चाशत्सङ्ख्या तु आत्रय
पूर्णमिते पञ्चान्तरे ।

अत्र प्रथममभ्युदयेण तावद्रूपाव्यावृते—“ अयं पुरो भु . ”—इत्याद्या. पूर्वस्यां दिशि प्रागभ्युदया
मन्त्राः । “ अग्निर्वं पुरः ” इति पूर्वदिग्वादिना पुःशब्देन तन्मन्त्रद्वोऽभिन्न विवक्षित इत्यर्थः ।

एतदेवोपासयति—तदुप्यत्तमाहेति । ‘ तद् ’ तत्र ‘ यद् ’ यस्मात् ‘ तन् ’ अग्निर् ‘ पुरः ’ इत्यत्र
पुःशब्दवाच्यतया प्रतिपादयति, तत्कारणमभिधीयत इति शेषः । माहं हीत्यादि तत्कारणवर्जनम्
‘ प्राञ्चम् ’ पूर्वदिगभिमुप्यम् ‘ अग्निम् ’ आहवनीयात्मना ‘ उद्धरन्ति ’ । तथा ‘ प्राञ्चम् ’ प्रागवर्गम् ‘ उ
द्धरन्ति ’ अग्निपरिध्यां उर्वन्ति ‘ हि ’ यस्मात् तस्मात्पुरशब्देनाग्निनिधीयत इत्यर्थः । पञ्चान्तमनु
ग्याचष्टे—अथ यद्भुव इति । मन्त्रवस्मादिनि व्युत्पत्त्या ‘ भुव ’—श-शोऽग्निवचनः । उक्तार्थवत्तमाह—प्राण
हेति । प्राणवायुरेव हि ‘ अग्निर्भूत्वा ’ ‘ पुरस्तान् ’ पूर्वस्यां दिशि आहवनीयात्मना ‘ तस्थौ ’ स्थितवान्
‘ तद् ’ अन्यत्रमकं प्राणमेवोपहितवान् मवतीत्यर्थः । इत्थं प्रथमदशके प्रथमो मन्त्रो न्याह्वयतः ॥ ४ ॥

द्वितीयं मन्त्रमन्य व्याचष्टे—तस्य प्राण इति । भुवस्याप्यन्यं ‘ भौवायनः ’ स च प्रागस्थोऽनेनन्त
उत्पन्नः । प्राणं तस्मादिति । ‘ तस्मात् ’ प्रथममन्त्रप्रतिपाद्यादन्यान्मकाद्यात् ‘ प्राणम् ’ ‘ निरमिमीत

१—पञ्चाशत्सङ्ख्यामन्त्राः कर्णोद्विगा दस दस पुरस्तोऽइति रेतःकियेनायां च हन्ती वधायेत्यत्र पु इति षड्मथम् ।
का. भौ. सू. १० । १२१ ।

१—द्वितीयमर्थं व्याचष्टि । का. भौ. सूत्रे १० । १२६ । कर्णः । अत्र त्रैके संज्ञो मन्त्रं मयुचते । पंचान्तद्विष्टकाः
पंचान्तद्विष्टके वचनम् । तद् पुरस्तुचम् । वचनानामपारिसमाप्तवत् । कर्णं तर्हि यजुषा पंचान्तवत् । अन्यत्रेकेवदोषः ।
मिथ्या । कथमस्तेषां सन्धीः प्रागवत्त्वात् सवतीति मद्भ्यत् । अत्र मन्त्रेणैव मन्त्रप्रतिपादितया तत्रेवैवमु इत्येतां सर्वा-
माकाङ्क्षा मन्त्रांति । तस्मात्तद्व्यवहारेणैव च अत्रः इति ।

छन्दो व्यसन्ताहृतो निरमिमीत गायत्र्यै गायत्रमिति गायत्र्यै छन्दसो गायत्रथं
 स्तोमं निरमिमीत
 त्रिवृतो रथन्तरमिति त्रिवृतः स्तोमाद्रथन्तरं पृष्टं निरमिमीत ॥ ५ ॥

व्यसिष्टऋषिप्रिति । प्राणो वै व्यसिष्टऋषिर्वद्रे तु श्रेष्ठस्तेन व्यसिष्टोऽथो
 यद्वस्तुतमो व्यसति तेनोऽएव व्यसिष्टः प्रजापतिगृहीतया त्वयेति प्रजा-
 पतिमृष्टया त्वयेत्येतत्प्राणं गृहामि प्रजाभ्यऽइति प्राणं पुःस्तात्प्रापादयत

निरमिमीत । “गायत्र्यै गायत्रम्”-इति । गायत्र्यै छन्दसो गायत्रं साम निरमिमीत । “गायत्रा-
 दुर्पाशुः”-इति । गायत्रास्ताम्र उर्पाशुं ग्रहं निरमिमीत । “उर्पाशोः
 ग्रहाद्विवृतं स्तोमं निरमिमीत । “त्रिवृतो रथन्तरम्”-इति । त्रिवृतः स्तोमाद्रथन्तरं
 पृष्टं निरमिमीत ॥ ५ ॥

“वसिष्ठ ऋषिः”-इति । प्राणो वै वसिष्ठ ऋषिः । यद्रे तु श्रेष्ठः-तेन वसिष्ठः । अथो यद-
 स्तुतमो वसति-तेनोऽएव वसिष्ठः । “प्रजापतिगृहीतया त्वया”-इति । प्रजापतिमृष्टया
 त्वयेत्येतत् । “प्राणं गृहामि प्रजाभ्यः”-(वा० सं० १३ । ५४) इति । प्राणं पुःस्तात्

निर्मितवान् मृष्टवान् मवन्त्यर्थः । “वसन्तः प्राणायनः” इति तृतीयमन्त्रः । प्राणस्तापरवम् ‘प्राणायनः’ ।
 अत्र पूर्वैरेवमन्त्रप्रतिपाद्युत्तरोत्तरमन्त्रप्रतिपाद्यानसुन्पविरिति प्रकरणाथः । स च प्राणमृष्टः ‘वसन्तः’ ।
 हे इष्टके । तदात्मिकां त्वामुदधामीति सर्वत्र योक्त्वा । ‘प्राणायनः’ इत्यनेन ‘प्राणस्तन्तमनुम’ मृष्टकानि-
 त्यर्थं निः । वसन्ताद्भुवन्नवाद् ‘गायत्री वासन्ती’ । तदेवाह-गायत्री छन्दो वसन्ताहृतोरिति । तस्मा
 गायत्र्याः सक्तासाद् गायत्राख्य ‘साम’ मृष्टम् । तदाह-गायत्र्यै छन्दम् इति । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा. सू. २।
 ३।६२वा. १) । तस्माच्च गायत्राह्यात् ‘सामः’ उपासुनामको महो निर्मितस्तदाह-गायत्रास्ताम्र उर्पाशुमिति ।
 स्तोमिप्राणवन्नवाक्यं स्तोमं । ‘त्रिवृतं’ स च ‘उर्पाशोः’ निर्मितस्तदाह-उर्पाशोर्ग्रहाद्विवृतमिति । तस्मात्
 ‘त्रिवृतः’ रथन्तराख्य साम निर्मितम् । तदाह-त्रिवृतः स्तोमाद्रथन्तरमिति । पृष्टस्तोत्रस्य निष्पादकत्वात्
 ‘रथन्तरं साम’ पृष्टम् ॥ ५ ॥

रसात् ‘वसिष्ठ ऋषिः’ उत्पन्नः । तस्य च वसिष्ठस्य स्वल्पमाह-प्राणो वा इति । देहदियतिहेतुत्वेन
 इन्द्रियाणां वातानुन्वाहसिष्ठ इति प्राण एवोप्यते, तदेवाह-यद्वा इति । ‘यद्रे’ यस्मादेव ‘तु’ निधित-
 निन्द्रियाणां मध्ये प्राणः ‘श्रेष्ठः’, अनुमहीनुत्वात् । तदनुमहीनुत्वात् । तदनुमहीनुत्वात् । तदनुमहीनुत्वात् । तदनुमहीनुत्वात् ।
 ‘तेन’ श्रेष्ठस्योमेन प्राणो ‘वसिष्ठः’ जातः ॥

यद्वस्तुतमो-अथो इति । ‘यद्’ यस्मात्प्राणः ‘वस्तुतमः’ अतिशयेन वासविता सन् ‘वसति’
 शरीरे वर्तते ‘तिनो’ तसैव कारणेन ‘वसिष्ठः’ । “तुस्तद्वसि” (पा. सू. ३। ५। १९९) इति स्म-
 पन् वस्तुतमोऽस्मादिशान्तिनिः. (पा. सू. १।३।१९९) इति “तुस्तद्वसि” (पा. सू. ३। ५। १९९)
 इति तृतीयोः । “प्रजापतिगृहीतया” इति दशमो मन्त्रान्नं न्यायये-प्रजापतिमृष्टयेति । कर्तृविशेषोपादान-

नानोपदधाति ये नाना कामाः प्राणे तांस्तद्दधाति सकृत्सादयत्येकं तत्प्राणं
 करोन्वुथ यत्राना सादयेत्प्राणं ह विच्छिन्द्यात्सैषा त्रिवृदिष्टका यजुः
 सादनं सूदोहास्तत्रिवृद्विद्वृदमिश्रिवानमिश्रिवित्यस्य मात्रा ताव-
 त्तत्कृत्वोपदधाति ॥ ६ ॥

(न्य) अथ दक्षिणतः । (ताऽ) अयं दक्षिणा विश्वकर्मायं वै वायु-
 विश्वकर्मा याऽयं पर्वतऽएष हीदं सर्वं करोति तद्यत्तमाह दक्षिणेति
 तस्मादेष दक्षिणेव भूयिष्ठं वाति मनो ह वायुर्भूत्वा दक्षिणतस्तस्थौ
 तदेव तद्दृपमुपदधाति ॥ ७ ॥ (शतम् ४३००)

प्रापाद्यत । नानोपदधाति । ये नाना कामाः प्राणे-तांस्तद्दधाति । सकृत्सादयति । एकं तत्प्राणं
 करोति । अथ यत्राना सादयेत्-प्राणं ह विच्छिन्द्यात् । सैषा त्रिवृदिष्टका-यजुः, सादनं, सूद-
 दोहाः-तत्रिवृत् । त्रिवृदमिः । यवानमिश्रिवित्यस्य मात्रा-तावत्तत्कृत्वोपदधाति (६) ॥ ६ ॥

अथ दक्षिणतः । “अयं दक्षिणा विश्वकर्मा”-इति । अयं वै वायुर्विश्वकर्मा-योऽयं पर्वते ।
 एष हीदं सर्वं करोति । तद्यत्तमाह दक्षिणेति । तस्मादेष दक्षिणेव भूयिष्ठं वाति । मनो ह वायु-
 र्भूत्वा दक्षिणतस्तस्थौ-तदेव तद्दृपमुपदधाति ॥ ७ ॥

तस्य मनो वैश्वकर्माणमिति मनस्तस्माद्ब्रह्माद्योर्निरमिमीत ग्रीष्मो मानसऽडुति ग्रीष्ममृत्तुं मनसो निरमिमीत त्रिष्टुभ्रैष्मितीति त्रिष्टुभं छन्दो ग्रीष्माहतोर्निरमिमीत त्रिष्टुभः स्वारमिति त्रिष्टुभश्छन्दसः स्वारश्च साम निरमिमीत स्वारादन्तर्यामिऽडुति स्वारात्सामोऽन्तर्यामं बृहं निरमिमीता-न्तर्यामात्पञ्चदशऽडुत्यन्तर्यामाद्बृहत्पञ्चदशश्च स्तोमं निरमिमीत पञ्च-दशाद्बृहदिति पञ्चदशात्स्तोमाद्बृहत्पृष्ठं निरमिमीत ॥ ८ ॥

भरद्वाजऽऋषिरिति । मनो वै भरद्वाजऽऋषिरत्रं ब्राजां यो वै मनो विभृतिं

“तस्य मनो वैश्वकर्माणम्”—इति । मनस्तस्माद्ब्रह्माद्योर्निरमिमीत । “ ग्रीष्मो मानसः ”—इति । ग्रीष्ममृत्तुं मनसो निरमिमीत । “ त्रिष्टुभ्रैष्मितीति त्रिष्टुभं छन्दो ग्रीष्माहतोर्निरमिमीत । “ त्रिष्टुभः स्वारम् ”—इति । त्रिष्टुभश्छन्दसः स्वारं साम निरमिमीत । “ स्वारादन्तर्यामः ”—इति । स्वारात्सामोऽन्तर्यामं बृहं निरमिमीत । “ अन्तर्यामात्पञ्चदशः ”—इति । अन्तर्यामाद्बृहत्पञ्चदशं स्तोमं निरमिमीत । “ पञ्चदशाद्बृहत् ”—इति । पञ्चदशात्स्तोमाद्बृहत्पृष्ठं निरमिमीत ॥

“ भरद्वाज ऋषिः ”—इति । मनो वै भरद्वाज ऋषिः । अत्रं दाजः । यो वै मनो विभृतिं—

दिवसाहोरात्रमनाऽर्वा-दने ‘ एष ’ एव ग्रन्थं वायु ‘ दस्य ’ तत्रं जनेति, तस्माद्विश्वकर्माणस्तुल्यत इत्यर्थः । ‘ तन् ’ तत्रं ‘ तम् ’ वायुम् ‘ दक्षिणेति ’ दक्षिणदिग्वाचिना शब्देन ‘ यद् ’ यस्माद् ‘ आह । ‘ तस्मादेवः ’ वायु प्रागं तन् ‘ दक्षिणं शरीरस्य दक्षिणभाग एव ‘ भूविष्टम् ’ अत्रिकतरं ‘ वापि ’ मञ्जले । ‘ वा गतिगन्धनयोः ’ (वा. पा. अ. प. ४०) इति वाटु. । मनो ह वायुर्भूत्वेत्यादि । सुवापरोक्ष्यस्तापन्न-मान्तरमिष्टियं ‘ मन ’ तस्माद् प्राणवायुर्वा ‘ दक्षिणतः ’ देहत्य दक्षिणभागे ‘ तस्यै ’ स्थितवान् । तस्मात् ‘ तदेव ’ वावापमकं मनस रूपमुपहितवान् भवति ॥ ७ ॥

तस्य मनो वैश्वकर्माणमिति । द्वितीयदशकस्य द्वितीयमन्त्रः । विश्वकर्माणशब्दाभिधेयाद्ब्राह्मणोर्जातं ‘ मनो वैश्व-कर्माणम् ’ । हे इति । तत्रा त्वाभ्युपदेशाधीनि शेष । एतन्मन्त्रप्रयोगेण तस्माद् विश्वकर्माणशब्दाभिधेयाद्ब्राह्मणोः ‘ मनः ’ इतिवच्यम् ‘ निरामिमीत ’ मृष्टशान् ॥

ग्रीष्मो मानस इति कृत्रियेन मन्त्रेण ग्रीष्माह्वयम् ‘ ऋगुम् ’ ‘ मनसः ’ सकाशात्त्रिभितवान् । ग्रीष्मा-ह्वयस्य छन्दस्त्रिष्टुभ्रैष्मितीति । तथा च ‘ ग्रीष्माद् ’ ‘ मनो ’ सकाशात् त्रिष्टुभ्रैष्मितीति ‘ छन्दः ’ निर्मितवान् ॥ त्रिष्टुभः स्वारमिति । पञ्चममन्त्रः । त्रिष्टुभ्रैष्मितीति ‘ स्वारात् ’ ‘ स्वारम् ’ ‘ स्वरात्तत्रैकाद्यदिभिरत्र वर्णैः सनाप्यमान साम स्वारम् तदुत्पन्नमित्यर्थः । तदह—‘ त्रिष्टुभ्रैष्मितीति ’ स्वारात् ’ इति । एवमुत्पन्नोपि योज-नीयम् । ‘ अन्तर्यामं ’ इति सोमप्रदः । पञ्चदशमि स्तोत्रियाभिक्रमिभिर्येषाव. स्तोमः ‘ पञ्चदशः ’ । बृह-त्पृष्ठमिति । ‘ वापिदि हवामहे ’ इत्यभ्यादुत्पन्न साम ‘ बृहत् ’ तत्र पृष्ठस्तोत्ररूपेण प्रयुज्यमानत्वात् ‘ बृहत् ’ ॥ ८ ॥

भरद्वाज ऋषिरिति । नवमी मन्त्रस्य व्याख्येते—मनो वा इति । एतद्विज्ञेते—अत्रं वाज इति । ‘ यः ’ छत्रु प्रागो ‘ मनो विभृतिं ’ धारयति जंभवनविशिष्टो भवन्त्यर्थः । ‘ स. ’ च वाजाप्यम् ‘ ऋगुम् ’

सोऽन्नं वज्रं भरति तस्मान्मनो भरद्वाज ऽऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वयेति
 प्रजापतिसृष्टया त्वयेत्येतन्मनो गृहामि प्रजाभ्य ऽइति मनो दक्षिणतः
 प्रापादयत नानोपदधाति श्रे नाना कामा मनसि तांस्तुदधाति सकृत्साद-
 यत्येकं तन्मनः करोत्यथ यत्राना सादयेन्मनो ह त्रिच्छिन्द्यात्सैषा त्रिवृ-
 ट्पिका तस्पोक्तौ बुधुः ॥ ९ ॥

इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ८-१-१ (१, १.)

सोऽन्नं वज्रं भरति । तस्मान्मनो भरद्वाज ऋषिः । “प्रजापतिगृहीतया त्वया”-इति । प्रजा-
 पतिसृष्टया त्वयेत्येतत् । “ मनो गृहामि प्रजाभ्यः ”-(वा मं. १३ । २२) इति । मनो
 दक्षिणतः प्रापादयत । नानोपदधाति । ये नाना कामाः मनसि, तांस्तुदधाति । सकृत्सादयति ।
 एकं तन्मनः करोति । अथ यत्राना सादयेत्-मनो ह त्रिच्छिन्द्यात् । सैषा त्रिवृट्पिका । तस्पोक्तौ
 बुधुः (२) ॥ ९ ॥

‘ भरति ’ देहे धने । ‘ तस्माद् ’ मर्याद्व्यतिरेकं भाष्यमात्रेण ‘ मन् ’ निदमनो वादधे दम्पेति
 व्युत्पत्त्या ‘ मन- ’ एव ‘ भरद्वाज ऋषिः ’ इत्यर्थः । प्रजापतिगृहीतयेत्यागुक्तार्थम् । ‘ मनो गृहामि प्रजाभ्य-
 इति ’ अनेन मन्त्रनामनेन दक्षिणदिशि प्राणमुद्रुपधानं कुर्वन् ‘ दक्षिणतः ’ शरीरम् । दक्षिणभागे ‘ मन- ’
 ‘ प्रापादयत ’ प्रजापतिः प्रावेत्सायन् ।

वपधानस्य नाना-व सादनस्य सकृन्-व पूर्वविधाय श्लोक्ति-नानोपदधातीत्यादिना । ‘ मनसि ’ निदमा
 ये नानाविधाः ‘ कामा- ’ अङ्गिष्ठविशेषाः ‘ तान् ’ ‘ तन् ’ तत्र मनसि स्थान्यति । सुकं तन्मन इति ।
 ‘ तत् ’ तेन मनःसादनसङ्घत्वेन ‘ एकम् ’ अङ्गिष्ठान् ‘ मन- ’ मन्त्रादयति । इयन्मन्त्रे तु शेषविशेषनाह-
 अथ यत्राना सादयेदिति । ‘ सैषा ’ दशमीष्टका ‘ त्रिवृ- ’ तयात्वं च प्राणान्नातम्-‘ सैषा त्रिवृट्पिका
 पञ्च- सादनस्य सूदमेकस्वविहृद्विहृद्वि-’-त्यादिना (श. प. ८ । १ । १ । ६ ।) तत्रानाम च तत्रा-
 नुसन्धेयेत्यङ्गिष्ठानि-तस्पोक्त इति । ‘ तस्य ’ त्रिवृत्पिका ॥ ९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्वन्द्विकोपनिषत्प्रकरणस्य
 अष्टमकाण्डे प्रथमाङ्काय प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (८-१-१) ॥

अथ पश्चात् । (६) अयं पश्चाद्विश्वव्यचा ऽडुत्यसौ वाऽआदित्यो विश्वव्यचा यद्वा ह्येवैषुऽउदेत्युदेदं सूर्यं व्यचो भवति तद्यत्तमाह पश्चादिति तस्मादेतं प्रत्यक्षमेव युतं पश्यन्ति चुक्षुर्हादित्यो भूत्वा पश्चात्तस्थो तदेव तद्दृपमुपदधाति ॥ १ ॥

तस्य चुक्षुर्विश्वव्यचसमिति । चुक्षुस्तस्माद्द्रुपादादित्यान्निरमिमीत वर्षांश्चाधुष्यऽडुति वर्षांस्तुं चुक्षुषो निरमिमीत जुगती वर्षांति जुगती छन्दो वर्षाभ्यऽऋतोनिरमिमीत जुगत्याऽऋतसमिति जुगत्यै छन्दस

अथ पश्चात् । “ अयं पश्चाद्विश्वव्यचाः ”—इति । अग्रे वाऽआदित्यो विश्वव्यचाः । यद्वा ह्येवैष उदेति—अयेदं सूर्यं व्यचो भवति । तद्यत्तमाह—पश्चादिति । तस्मादेतं प्रत्यक्षमेव युतं पश्यन्ति । चुक्षुर्हादित्यो भूत्वा पश्चात्तस्थो । तदेव तद्दृपमुपदधाति ॥ १ ॥

“ तस्य चुक्षुर्विश्वव्यचसम् ”—इति । चुक्षुस्तस्माद्द्रुपादादित्यान्निरमिमीत । “ वर्षांश्चाधुष्यः ”—इति । वर्षांस्तुं चुक्षुषो निरमिमीत । “ जुगती वर्षांति ”—इति । जुगती छन्दो वर्षाभ्यऽऋतोनिरमिमीत । “ जुगत्याऽऋतसमम् ”—इति । जुगत्यै छन्दसं ऋतसं ताम

अथ प्रतीत्यां दिव्युपवेद्यानां प्राणभूता दशकस्य दश मन्त्रान्दर्शयन् क्रमेण व्याचष्टे—अथ पश्चादिति । ‘पश्चात्’ प्रतीच्या इति । “पश्चात्” (पा.सू. १।३।२२) इत्यम्भानिनिपायते । “अथ पश्चाद्विश्वव्यचाः”—इति प्रथमो मन्त्रः । “ व्यचतिर्व्याप्तिकर्मा ” विश्व व्यचति व्याप्तोति विश्वव्यचा ‘असौ’ पुनोक्तस्य ‘आदित्य’ । एतदेवाद—यद्वा ह्येवैष इति । यस्मिन् काले उडु ‘एष’ सूर्यः ‘उदेति’ ‘अथ’ अनन्तरमेव ‘इदं सर्वम्’ ‘व्यच’ व्यापनम् ‘भवति’ तस्मादेतौ ‘विश्वव्यचा’ इत्यर्थे । तद्यत्तमाहेति । ‘तत्’ आदि-यम् ‘पश्चादिति’ प्रत्ययिदात्वादिना जन्देत ‘यन्’ यन्मात्प्रतिपादयति, ‘तस्माद्’ एव प्रतीचीदिक्मन्त्राकारणाद् ‘एतम्’ आदित्यम् ‘प्रत्यक्षम्’ प्रपञ्चमुत्तम् ‘एव’ ‘यन्तम्’ गच्छन्तम् ‘पश्यन्ति’ सर्वप्राणिनां ‘चक्षुः’ एव हि ‘आदित्यो भूत्वा’ ‘पश्चात्’ प्रपञ्चमुत्तम् ‘तस्थो’ । ‘तदेव’ चक्षुःशक्तमेव ‘तत्’ आदित्यात्मकम् ‘त्यन्’ उपहितवान्भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

तस्य चुक्षुर्विश्वव्यचसमिति । द्वितीयो मन्त्रः । विश्वव्यचमो जातः ‘वैश्वव्यचम्’ । अनेन मन्त्रेण ‘तस्माद्’ आदित्य-रूपात् कारणात् ‘चक्षुः’ निमित्तान् प्रजापतिरित्यर्थः । ‘वर्षाः’ ऋतुः ‘चाधुष्य’ तस्माच्चक्षुषः सृष्टाः । “ आधुमन-निकतास्तमावर्षाणाम् ” इति (त्रिह्यादुत्पत्तन १ । २९) मन्त्राणां निपतवद्भवेनैकस्मिन्चक्षुषि बहुत्वम् । ‘वर्षाऋतुम्’ इति वर्षारूपमृत्पितृव्यर्थः । जुगती वर्षांति ।

ऽऋक्समथं साम निरमिमीत् ऽऋक्समाच्छुक्रः ऽइत्थुवसमात्साम्नः शुक्रं ग्रहं
निरमिमीत् शुक्रात्सप्तदश ऽइति शुक्राद्ग्रहात्सप्तदशथं स्तोमं निरमिमीत्
सप्तदशाद्वैरूपमिति सप्तदशात्स्तोमाद्वैरूपं पृष्ठं निरमिमीत् ॥ २ ॥

जमदग्निर्ऋषिरिति । चक्षुर्वं जमदग्निर्ऋषिर्धेनेन जगत्पृथ्वत्यथो मनुते
तस्माच्चक्षुर्जमदग्निर्ऋषिः प्रजापतिर्गृहीतया त्वयेति प्रजापतिसृष्टया
त्वयेत्येतच्चक्षुर्गृह्णामि प्रजाभ्य ऽइति चक्षुः पश्चात्प्रापादयत् नानोपदधाति
ये नाना कामाश्चक्षुषि तांस्तदधाति सकृत्सादयत्येकं तच्चक्षुः करोत्यय
यज्ञाना सादयेत्-चक्षुर्हं विच्छिन्व्यात्सैषा त्रिवृष्टिएका तस्योक्तो वन्दुः ॥३॥

निरमिमीत् । “ ऋक्समाच्छुक्रः ”-इति । ऋक्समात्साम्नः शुक्रं ग्रहं निरमिमीत् ।
“ शुक्रात्सप्तदशः ”-इति । शुक्राद्ग्रहात्सप्तदशं स्तोमं निरमिमीत् । “ सप्तदशाद्वैरूपम् ”-
इति । सप्तदशात्स्तोमाद्वैरूपं पृष्ठं निरमिमीत् ॥ २ ॥

“ जमदग्निर्ऋषिः ”-इति । चक्षुर्वं जमदग्निर्ऋषिः । धेनेन जगत्पृथ्वि, अथो मनुते-
तस्माच्चक्षुर्जमदग्निर्ऋषिः । “ प्रजापतिर्गृहीतया त्वया ”-इति । प्रजापतिसृष्टया त्वयेत्येवम् ।
“ चक्षुर्गृह्णामि प्रजाभ्यः ”-(वा. मं. १३ । ५६) इति । चक्षुः पश्चात्प्रापादयत् । नानो-
पदधाति । ये नाना कामाः-चक्षुषि तांस्तदधाति । सकृत्सादयति । एकं तच्चक्षुः करोति । अय
यज्ञाना सादयेत्-चक्षुर्हं विच्छिन्व्यात् । सैषा त्रिवृष्टिएका । तस्योक्तो वन्दुः ॥ ३ ॥

वर्षाम्यो जाता ' वापि ' । गतमन्वत् । जगत्प्रा ऋक्सममिति । यत्साम ऋचासमं समाप्यते न न्यूनानि क-
मावेन तत् ' ऋक्सम साम ' जगत्पृथ्वि-सकाशात्पृथ्वि । तदेवाह-जगत्पृथ्वि ऋक्समं मामेति ।
पूर्ववत्पृथ्वे चतुर्धा (वा. सू. २ । ३ । ६२ वा. १) तस्मात्सप्तमाख्यात् ' सप्तः ' शुक्रादयः सोम-
प्रहः सप्तदशाह-ऋक्समात्साम्नः शुक्रं ग्रहमिति । सप्तदश इति । सप्तदशभिः स्तोत्रियाभिनिष्पादः
सोमः ' सप्तदश ' । तस्माच्च वैरूपात्पृष्ठं साम निमित्तमित्याह-सप्तदशात्स्तोमाद्वैरूपं पृष्ठापिति ।
' सप्तदशात् स्तोमात् वैरूपं पृष्ठं ' भवति । स्वशोऽर्थः ॥ २ ॥

जमदग्निर्ऋषिरिति । नवमो मन्त्रः । तत्र जमदग्निर्धेन्यापदे-चक्षुर्वा इति । एतदुपनादपति-धेनेनेति ।
धेने ' चक्षुषा ' जगद् ' रूपदिकम् ' पश्यति ' इति यत् ' अथो ' अपिच चक्षुषी ' मनुते ' जानातीति
यत् ' सामाद् ' हेतोः जगन्मनुतेऽनेन इति न्यूनान्या कांशेनेन जमदग्नि- प्रकाशकत्वादिभिर्दर्शनादिभिरेति
“ जमदग्निर्ऋषिः ” इति वाक्यतात्पर्येण चक्षुरेव प्रतिपाद्यते इत्यर्थः । “ प्रजापतिर्गृहीतया ” इति दशममन्त्र
पूर्ववत्पृथ्वे-प्रजापतिसृष्टया त्वयेत्येतदिति । “ चक्षुर्गृह्णामि ” इत्यस्य तात्पर्यमाह-चक्षुः पश्चात्प्रापाद-
यतेति । ' पधात् ' प्रतीच्यां दिग्धनेन मन्त्रभागेन ' चक्षुः ' प्रावेशमदित्यर्थः । पूर्ववत्पृथ्वे नानावन् ;

(८) अथात्तरतः । (९) इदमुत्तरात्स्विति द्विशो वाऽ उत्तरात्तद्यत्ता
 ऽअहोत्तरादित्युत्तरा इत्यम्- । त्सुर्वस्माद्विशोऽय युत्स्वरित्याह स्वर्गो हि
 लोको द्विशः श्रोत्रं ह द्विशो भूतोत्तरात्स्वस्थो तदेव तद्रूपमुपधाति ॥ ४ ॥
 तस्य श्रोत्रं सौवमिति । श्रोत्रं तस्माद्रूपादिभ्यो निरमिमीत श्रु-
 च्छ्रीतीति श्रुदृष्टु ॥ श्रुञ्जिगमिमीतानुष्टुप्शारदीत्यनुष्टुभं छन्दः श्रुदृ-
 ऽअतो निरमिमीतानुष्टुभ ऽण्डमित्यनुष्टुभश्छन्दस ऽण्डं नाम निरमिमी-
 तेडान्मन्थान्येडान्साध्ना मन्थिनं ग्रहं निरमिमीत मन्थिन ऽएकविंशः ऽडुति
 मन्थिनो ग्रहादकविंशः स्तोमं निरमिमीतकविंशद्वैराजमित्येक-
 विंशत्स्तोमाद्वैराजं पृष्ठं निरमिमीत ॥ ५ ॥

अथोत्तरतः । “ इदमुत्तरात्स्वः ”-इति । द्विशो वाऽउत्तरात् । तद्वयं ता आह-उत्तरा-
 त्ति । उभया सम्पात्मर्वस्माद्विशः । अथ यत्स्वरित्याह-स्वर्गो हि लोको द्विशः । श्रोत्रं ह द्विशो
 भूतोत्तरात्स्वस्थो । तदेव तद्रूपमुपधाति ॥ ४ ॥

“ तस्य श्रोत्रं सौवम् ”-इति । श्रोत्रं तस्माद्रूपादिभ्यो निरमिमीत । “ श्रुञ्छ्रीती ”-
 इति । श्रुदृष्टु श्रोत्रादिगमिमीत । “ अनुष्टुप्शारदी ”-इति । अनुष्टुभं छन्दः श्रुदृ ऋतोर्नि-
 मिमीत । “ अनुष्टुभश्छन्दस ”-इति । अनुष्टुभश्छन्दस पेटं नाम निरमिमीत । “ ऐडान्मन्थी ”-
 इति । ऐडान्मन्थो मन्थिनं ग्रहं निरमिमीत । “ मन्थिनऽएकविंशः ”-इति । मन्थिनो
 ग्रहादकविंशं स्तोमं निरमिमीत । “ एकविंशद्वैराजम् ”-इति । एकविंशत्स्तोमाद्वैराजं
 पृष्ठं निरमिमीत ॥ ५ ॥

सादने सङ्घव च विधत्ते-नानोपधातीत्यादिना । एकं तत्रधुगिति । ‘ एकम् ’ अविच्छिन्नम् । नानासादने पूर्व-
 वदोपमाह-अथ यत्राना सादयेदिति । ‘ विच्छिन्नात् ’ विच्छिन्न प्रदीर्घं विधुक् वा कर्त्तव्यम् । ‘ भिवा’
 विद्वात् इत्यादि पूर्ववदोपमाह ॥ ३ ॥

अथोत्तरस्या दिसुपधेयस्य प्राणसृष्टयस्य मन्त्रदत्तकं विनाय व्यावष्टे-अथोत्तरत इत्यादिना । ‘ उत्त-
 रतः ’ उत्तरस्या दिति । तत्र “ इदमुत्तरात्स्वः ” इति प्रथमो मन्त्रः । ‘ उत्तरात् ’ ‘ इति ’ पदस्य विव-
 क्षितमर्थमाह-द्विशो वा उत्तरादिति । एतदेव विद्वागिति-तद्यदिति । ‘ तत् ’ ता ‘ ता । ’ द्विशः ‘ उत्त-
 रात् ’ इति शब्देन ‘ आह ’ प्रतिपाद्यतीति । यत् ‘ तत्काण्यमुच्यत इति शेषः । ‘ हि ’ यस्मात् ‘ अस्मात् ’
 इत्यमानात्स्यात्तद्भ्रमात्मकान् ‘ सर्वस्मान् ’ जगतः । ‘ द्विश ’ प्राध्यायाः ‘ उत्तरा ’ उत्कृष्टतरा, उत्तर-
 काये वर्तमाना वा । अतो हेतोः “ उत्तरात् ” इति परेन द्विशः प्रतिपाद्यत्वं इत्यर्थः । द्विशो सर्वलोकात्मक-
 त्वात् ‘ स्वः ’ इति परेनापि द्विश एवोच्यन्त इत्याह-अथ यत्स्वरित्यादेति । श्रोत्रं ह द्विश इत्यादि ।
 ‘ श्रोत्रम् ’ शब्दप्रहणमाधत्तमिच्छियम् ; तन्मन्त्राणाम्ना दिसुपत्त प्राण्य ‘ उत्तरतः ’ उत्तरस्या दिति । ‘ तन्वी’
 तद्रूपमिति । स्वकारणात्मकमेव दिगात्मकमेव रूपमुपहितशाम्भवंत्वित्यर्थः ॥ ४ ॥

तस्य श्रोत्रं सौवमिति । द्विर्नामो मन्त्रः । दिगात्मकाम्भयोर्लोकाज्जान ‘ श्रोत्रम् ’ ‘ सौवम् ’ स्वर्गशब्दस्य
 कदिने परतः । इत्यदित्वादेर्जागम (पा. सू. ७ । १ । ४) । ‘ तस्मात् ’ ‘ स्वर्गशब्दाभिधेयान् ’ ‘ रूपान् ’

विश्वामित्रऽऋषिरिति । श्रोत्रं वै विश्वामित्रऽऋषिर्युदेनेन सर्व्वुनः शृणो-
त्यथो बुद्धस्मै सर्व्वतो मित्रं भवति तुस्माच्छ्रोत्रं विश्वामित्रऽऋषिः प्रजा-
पतिगृहीतया त्वयेति प्रजापतिसृष्टया त्वयेत्येतच्छ्रोत्रं गृह्णामि प्रजाभ्य
ऽडति श्रोत्रमुत्तरतः प्रापादयत नानोपदधाति ब्रुवन्ना नाना कामाः श्रोत्रे तांस्तु-
दधाति सकृत्सादयत्येकं तच्छ्रोत्रं करात्यथ यज्ञाना सादयेच्छ्रोत्रं ह
विच्छिन्न्यात्सेषा विवृष्टिका तुस्यांक्तो वन्द्युः ॥ ६ ॥

(२) अय मध्ये । (ध्यऽ) इयमुपरि मतिरिति चन्द्रमा वाऽऽचपरि तद्य-

“ विश्वामित्र ऋषिः ”-इति । श्रोत्रं वै विश्वामित्र ऋषिः । युदेनेन सर्व्वनः शृणोति । अथो
यद्स्मै सर्व्वतो मित्रं भवति-तस्माच्छ्रोत्रं विश्वामित्र ऋषिः । “ प्रजापतिगृहीतया त्वया ”-
इति । प्रजापतिसृष्टया त्वयेत्येतत् । “ श्रोत्रं गृह्णामि प्रजाभ्यः ”-(वा. सं. १३ । ५७)
इति । श्रोत्रमुत्तरतः प्रापादयत । नानोपदधाति । ये नाना कामाः-श्रोत्रं तांस्तदधाति । सकृत्साद-
यति । एकं तच्छ्रोत्रं करोति । अथ यज्ञाना सादयेत्-श्रोत्रं ह विच्छिन्त्यात् । सेषा विवृष्टिका ।
तस्योक्तो वन्द्युः (५) ॥ ६ ॥

अय मध्ये । “ इयमुपरि मतिः ”-इति । चन्द्रमा वाऽऽचपरि । तद्यत्तमाह-उपरिति । उपरि हि

श्रोत्रेन्द्रियम् ' दिव्यम् । सकाशात्निर्मितवानित्यर्थः । तच्छ्रोत्रादुत्पन्ना ' शरच्छ्रीरी ' । तस्याः शरदः सकाशाद्-
लज्जा ' अनुष्टुप् शरदी ' । तथाविधादनुष्टुप्छन्दसः ' ऐङ् ' यस्य साम्नोऽन्ते दडाशन्दः प्रयुज्यते तद्
' ऐङ् साम ' उत्यजन् । तस्माच्च ' ऐङ्सात्मनः ' मयिमन्त्रः सोममहो निर्मितः । साम्नान्धियज्रहादेरुर्विशा-
रूपसोमः, तस्माच्च यैराजाम्येष्ट साम निमित्तम् । एतावन्न प्रतिपाद्यम् । ततः अश्वत्थोत्रना पूर्व्वन्
कार्ग ॥ ५ ॥

श्रोत्रं वै विश्वामित्र ऋषिरित्यादि । विश्व सर्वं मित्रमनेन श्रोत्रेण पुरुषस्य मवनीति विश्वस्य मित्रहेतुत्वा-
दर्शनमाधन्यवाच ' श्रोत्रम् ' यत्तु विश्वामित्रान्न कषितित्यर्थः । “ मित्रे बर्षी ”-(पा. सू. १ । ३ । १३०)
इति पूर्व्वपदस्य दीर्घः । उक्तमेवार्थमाश्रित्यसोमि-युदेनेनेति । “ सर्वतः ” सर्व्वाम्यो दिव्यः । अथो यद्
अस्मा इति । न्युपपन्नन्तरप्रदर्शनम् । “ अथो ” इति पञ्चान्तरयोने । “ अहमे ” शृण्वने जनय ' यद् '
यस्माद् अनेन ' सर्वतः ' सर्व्वान् दिव्यु ' मित्रं भवति ' सम्पत्नेः तस्माद्विश्वामित्र इत्यर्थः । प्रजापतिगृहीतया
इत्यादि गतम् । श्रोत्रमुत्तरतः प्रापादयतेति । उत्तरस्यां दिशि ' श्रोत्रम् ' ' प्रापादयत ' प्रजापतिः सृष्टि-
कात्रे प्रावेशयन् । ततः तस्याः दिशः सकाशात् प्रजायं श्रोत्रेन्द्रिनं ' गृह्णामि ' उपादत्त इत्यर्थः । ' नानोप-
दधाति ' इत्यादि पूर्व्वयोन्यम् । श्रोत्रस्य विच्छेदो बाधिर्यम् ॥ ६ ॥

अय मध्यमाग उपधेयस्य प्राणसृष्टशक्तस्य दश मन्त्रान्यदर्शयन् व्याचष्टे-अय मध्य इति । ' अय '
षान्तुद् दिक्षुषधानन्तरमग्निश्रेयस्य मध्यमागे दश प्राणमूत उपदद्यादित्यर्थः । तत्र “ इयमुपरि मतिः ”-

तस्माद्वापरीत्युपरि हि चन्द्रमाऽधुय युन्मतिरित्याह वाग्ने मतिर्व्याघ्रा
हीदथं मुर्व मनुते वाग्ने चन्द्रमा भूत्वोपरिष्ठात्तस्यो तदेव तद्रूप-
मुपदधाति ॥ ७ ॥

तस्यै व्याहृत्यात्येति । व्याचं तस्माद्वापञ्चन्द्रमसो निरमिमीत् हेमन्तो
वाच्ये ऽडुति हेमन्तमृतुं व्याचो निरमिमीत् पङ्क्तिर्हेमन्तीति पङ्क्तिं च्छन्दो
हेमन्तादतो निरमिमीत् पङ्क्त्यै निधुनवदिति पङ्क्तये छन्दसो निधुन-
वत्साम निरमिमीत् निधुनवत् ऽआग्रयण ऽडुति निधुनवतः साम्न ऽआग्रयणं
मुहं
थंश्च
त्रिणवत्रयस्त्रिंशद्वाभ्यां स्तोमाभ्यां शाकररेवते पृष्ठे निरमिमीत् ॥ ८ ॥

चन्द्रमाः । अथ युन्मतिरित्याह । वाग्ने मतिः । वाचा हीदं सर्वं मनुते । वाग्ने चन्द्रमा भूत्वो-
परिष्ठात्तस्यो-तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ ७ ॥

“ नस्यै व्याहृत्या ”-इति । वाचं तस्माद्वापञ्चन्द्रमसो निरमिमीत् । “ हेमन्तो वाच्यः ”-
इति । हेमन्तमृतुं वाचो निरमिमीत् । “ पङ्क्तिर्हेमन्ती ”-इति । पङ्क्तिं छन्दो हेमन्तादतो-
निरमिमीत् । “ पङ्क्त्यै निधुनवत् ”-इति । पङ्क्त्यै छन्दसो निधुनवत्साम निरमिमीत् । “ निधु-
नवत् साम्न आग्रयणः ”-इति । निधुनवतः साम्न आग्रयणं मुहं निरमिमीत् । “ आग्रयणात्रि-
णवत्रयस्त्रिंशो ”-इति । आग्रयणाद्ग्रहात्रिणवत्रयस्त्रिंशो स्तोमा निरमिमीत् । “ त्रिणवत्रय-
स्त्रिंशद्वाभ्यां शाकररेवते ”-इति । त्रिणवत्रयस्त्रिंशद्वाभ्यां स्तोमाभ्यां शाकररेवते पृष्ठे
निरमिमीत् ॥ ८ ॥

इति प्रथमो मन्त्रः । तत्र ‘ उपरि ’-शब्दस्य विवक्षितमर्थमाह-चन्द्रमा वा उपरिति । प्रतिज्ञातमर्थमुपपत्त्यति-
सद्यदिति । ‘ त ’ चन्द्रमन्मुरीत्युर्व्वीकाविना चन्द्रेण यस्मात्कारणशब्दात् तत्कारणमुच्यते इत्यर्थः । उपरि
हीति । यस्मादुपरिष्ठादिति आकाशे, ‘ चन्द्रमा ’ इत्येते, तस्मात् ‘ तत् ’ सोमत् ‘ उपरि ’ दिक्म-
न्वन्वापरीत्युच्यते इत्यर्थः । ‘ मतिः ’ शब्दो ज्ञाने । ‘ मनुते ’ जानाति ‘ हि ’ यस्मादेव तस्मान्मननमाधन-
त्वाद् ‘ वाग् ’-इन्द्रियम् ‘ चन्द्रमा भूत्वा ’ चन्द्ररूपता प्राप्त्य ‘ उपरिष्ठाद् ’ ऊर्व्वेदिति ‘ तस्यो ’ ।
अतः ‘ तदेव ’ वागामकं ‘ रूपम् ’ उपरिष्ठात्त्वमवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

तस्यै व्याहृत्यात्येति । द्वितीयो मन्त्रः । मते. मत्साक्षात्तात्वाद् ‘ मान्या ’ । वाचं तस्मादित्यादि ।
‘ तस्माद् ’ वाकारणभूताद् ‘ रूपञ्चन्द्रमसः ’ सकाशाद् ‘ वाचम् ’ सृष्ट्वाग्मवतीत्यर्थः । तस्या. वाचः
सकाशादुच्यते ‘ हेमन्तो वाच्यः ’ । तस्माद्हेमन्तादुच्यते ‘ हेमन्तो पङ्क्तिः ’ पङ्क्त्याह्वय छन्द इत्यर्थः ।
‘ पङ्क्त्यै ’ पङ्क्त्याः सकाशात्, (पा. सू. २।२।१२ वा. २) पृष्ठपर्ये चतुर्थी । ‘ निधुनवत् ’ पञ्चमत्तिक्रम्य
‘ साम्न ’ अन्तिमो मातो निधुनवत्-“ विश्व समन्त्रिय दहा ” इत्यादि, तद्युक्त साम ‘ निधुनवत् ’ तद्रूपञ्च-

विश्वकर्मऽऽकृषिरिति । व्याग्रे विश्वकर्मऽर्षिर्वाञ्छा हीदुर्षुं सुर्वं कृतं
 तुस्माद्वाग्बिद्वुकर्मऽर्षिः प्रजापतिगृहीतया त्वयेति प्रजापतिसृष्टया त्वये-
 त्येतद्वाचं गृह्णामि प्रजाभ्यऽऽडिति व्याचसुपरिष्टात्प्रापादयन्न नानोपदधाति
 ये नाना कामाः-वाचि तांस्तदधाति । सकृत्सादयत्येकां तद्वाचं करोत्यथ
 यन्नाना सादयेद्वाचं ह विच्छिन्न्यात्सेषा विवृदिष्टका तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९
 (रे) एतद्वै तदन्नम् । यत्तत्प्राणश्च प्रजापतिश्चासृजनैतवान् च सुर्वो
 यज्ञो यज्ञऽऽ देवानामन्नम् ॥ १० ॥

“ विश्वकर्मऽऽकृषिः ”-इति । वाग्वै विश्वकर्मर्षिः । वाचा हीदं सर्वं कृतम् । तस्माद्वाग्बि-
 कर्मर्षिः । “ प्रजापतिगृहीतया त्वया ”-इति । प्रजापतिसृष्टया त्वयेत्येतत् । “ वाचं
 गृह्णामि प्रजाभ्यः ”-(वा. सं. १३१५८) इति । वाचसुपरिष्टात्प्रापादयत् । नानोपदधाति । ये
 नाना कामाः-वाचि तांस्तदधाति । सकृत्सादयति । एकां तद्वाचं करोति । अथ यन्नाना साद-
 येत् । वाचं ह विच्छिन्नात् । सेषा विवृदिष्टका तस्योक्तो बन्धुः (९) ॥ ९ ॥

एतद्वै तदन्नम् । यत्तत्प्राणाश्च प्रजापतिश्चासृजन्त । एतवान् सर्वो यज्ञः । यज्ञ उ देवानामन्नम् १०

नित्यः । तस्मात् ‘ निघन्तवः ’ सकृत्साद् आप्यग्राहयन् मोमपहो जातः । तस्माद् ‘ आप्यगान् ’
 ‘ त्रिगवत्रयञ्जिषो ’ ‘ स्तोमो ’ जातौ । त्रिगवत्स्तोत्रियानवकेन निष्पाद्यः स्तोमत्रिगवः । त्रयञ्जिषाना
 स्तोत्रियानिनिष्पाद्यत्रयञ्जिषाः । “ स्तोमो ढविदिः पञ्चदशार्थमिति ” वार्तिककृतस्मृतेः भ्योपवाचिनः
 पञ्चदशस्तदशादपः शब्दा इत्यप्यन्ताः प्रष्टव्याः । ताम्या त्रिगवत्रयञ्जिषाम्या सकृत्सात्सात्काररवनास्ये पृष्ठ-
 सामनी निष्पन्ने ॥ ८ ॥

विश्वकर्मकृषिरिति मन्त्रस्य पूर्वविद्विष्टपपरनामाह-वाग्वा इति । ‘ वाग् ’ इन्द्रिय हि विश्वकर्माह्वयः
 ‘ कृषिः ’ । तदुपग्राहयति-वाचा हीदुमिति । वाग्निद्रियेण खड्ग कारणेन ‘ इदं सर्वम् ’ जगत् प्रजापतिना
 ‘ कृतम् ’ । अत एव करणीयस्य वाक्पूर्वकत्वमन्त्रप्राप्तम्-“ यद्वै मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति तत्कर्मण
 करोति ”-इति । विश्वं कृषित्येनेति व्युत्पत्त्या वाग्वै विश्वकर्मां सैव दर्शनाद्विश्व । अन्यलिगदतिङ्गम् ।
 प्रजापतिगृहीतया इत्यादि पूर्वम् । वाङ् गृह्णामीत्यस्य प्रनोवनमाह-प्रजाभ्य इति । प्रजापतिर्वाचं
 सृष्ट्वा ऊर्चायां दिशि तां प्रावेशयन् । अतः ‘ प्रापादयत् ’ । ‘ नानोपदधाति ’ इत्यादि पूर्वम् । एकां तद्वा-
 चामिति । ‘ एकां ’ अविच्छिन्नां सन्ततां ‘ वाचम् ’ कृत्वान्मन्त्रनिष्पन्नः । शिष्येयं दोषमाह-अथ यन्नानेति ।
 ‘ सेषा विवृदिष्टका ’ इत्यादि पूर्ववचोऽयम् ॥ ९ ॥

एतद्वै तदन्नमिति । इत्यं पञ्चाशत्संख्याकर्मन्त्रैर्वाक्त्वोऽर्ष्याः प्रतिपादिताः, एतदान्यकमेव मन्त्रं ‘ तदन्नम् ’
 प्राणान्मृदाह्वयमन्त्रं मृष्टपादौ ‘ प्राणाश्च प्रजापतिश्च ’ सह मिलिताः मृष्टवन्तः । उक्तार्थजातस्याक्षराना
 प्रतिपादयति-एतवान्वा इति । अग्नि-प्राण-वसन्त-गायत्र्यादयोऽत्र याक्त्वोऽर्ष्याः अनुकान्ता एतवान्
 एव ‘ सर्वो यज्ञः ’ सर्वेषा यज्ञमाधनाना काकाल्पदः नामग्रहस्तोमगृह्णामीत्यन्मन्त्रेभ्यन्मन्त्रैर्वाक्त्वात् । तादृशश्च
 ‘ यज्ञः ’ ‘ देवानां ’ ‘ अन्नम् ’ उपनोवनोऽपि उन्नोवोऽपि । अतस्तन्मन्त्रोपधेयानां प्राणधुनामन्नरूपत्वं
 युक्तनिष्पन्नः ॥ १० ॥

(ता) ता उश-दशोपदधाति । उशाक्षरा विराड्विराडु कृत्स्नमन्त्रं
सर्वमेवास्मिन्नेतत्कृत्स्नमन्त्रं दधाति सर्व्वुतऽनुपदधाति सर्व्वुतऽपुवास्मिन्नेः
तत्कृत्स्नमन्त्रं दधाति ता हेता विराजऽ एतान्प्राणान्विभ्रति यत्प्राणान्वि-
भ्रति तस्मात्प्राणभृतः ॥ ११ ॥

इति प्रथमपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ८-१-२ ॥ (१. २.) ॥

तदाहुः । किं प्राणाः किं प्राणभृतऽइति प्राणाऽएव प्राणाऽअङ्गानि
प्राणभृत्पुङ्गानि हि प्राणान्विभ्रति प्राणास्त्वेव प्राणाऽअन्नं प्राणभृदन्नं
हि प्राणान्विभ्रति ॥ १ ॥

ता दश-दशोपदधाति । दशाक्षरा विराद । विराडु कृत्स्नमन्त्रम् । सर्वमेवास्मिन्नेतत्कृत्स्नमन्त्रं
दधाति । सर्व्वत उपदधाति । सर्व्वत एवास्मिन्नेतत्कृत्स्नमन्त्रं दधाति । ता हेता विराज एतान्प्राणा-
न्विभ्रति । यत्प्राणान्विभ्रति । तस्मात्प्राणभृतः ॥ ११ ॥

तदाहुः-किं प्राणाः, किं प्राणभृत इति । प्राणा एव प्राणाः, अङ्गानि प्राणभृन्ति । अङ्गानि हि
प्राणान्विभ्रति । प्राणास्त्वेव प्राणाः, अन्नं प्राणभृत् । अन्नं हि प्राणान्विभ्रति ॥ १ ॥

दशमपथब्राह्मणोपनिषत्परिभाषिते-तां दश दशोनि । ' ता ' प्राणभृत् प्रतिदिश दशदशोपधीयन्ते ।
तथा च दशमपथयोगाद्विराड्भूयता सम्पद्यते । लोके च भुज्यमान ' कृत्स्नमन्त्रम् ' विराडात्मकम्, अतः
' अस्मिन् ' चित्येऽङ्गी ' सर्व्वमेव ' अन्नजात ' कृत्स्नम् ' निरवशेषमेव ' एतत् ' एतेन प्राणभृदुपधानेन
स्थापितवान्मन्वतीत्यर्थः । सर्व्वत उपधानमनूप स्तीति-सर्व्वत उपदधातीति । सर्व्वत एवास्मिन्नि । ' सर्व्वतः '
सर्वाभ्यो दिग्भ्यः सकारादेव ' अस्मिन् ' चित्येऽङ्गी ' एतत् ' एतेन सर्व्वेषु दिक्षुपधानेनोदीरितलक्षण प्राण-
भृदाख्यमन्नं स्थापितवान्मन्वतीत्यर्थः । प्राणभृत्सदा निर्भृते-ता हेता इति । ' ताः ' खलु ' एता ' उप-
दिश इष्टका ' विराजः ' दशमपथयोगान्, ' एतान्प्राणान् ' मन्त्रचतुरादीन् ' विभ्रति ' धारयन्ति पोष-
यन्ति वा । अन्नरूपत्वात्तासां प्राणमरणहेतुत्वम् । " इष्टं धारणपोषणयो. " (पा. पा. जु. ठ. ९)
इति धातु । ' तस्मान् ' प्राणमरणाहेतोः एता इष्टका. प्राणभृत्सदा सम्पन्नः ॥ ११ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणमाध्वे

अष्टमकाण्डे प्रथमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (८-१-२) ॥

प्राणान् विभ्रतीति प्राणभृत इति नामनिर्व्वचनं कृतम्, तत्र प्राणस्वरूप प्राणभृत्स्वरूप च विराद्विर्तु
त्रसवादिना प्रश्नमुद्गात्प्रति-तदाहुःरिति । तत्रोदीरितप्रश्नाधोदयन्ति-प्राणान् प्राणभृतां च किं स्वरूपमिति ।
उत्तरमह-प्राणा इति । प्राणा एवात्रापि प्राणाः विवक्षिताः, नान्ये । ' अङ्गानि ' शरीरव्यवभृताश्चक्षुःश्रोत्राः ।
व्ययमेतदित्यत आह-अङ्गानि हीति । यस्माद् ' अङ्गानि ' ' प्राणान् विभ्रति ' धारयन्ति पोषयन्ति वा,
तस्मात्तानि ' प्राणभृत ' । प्रकाशतरेण प्रतिवक्ति-प्राणास्त्वेवेति । ' तु '-शब्दः एष्व्ययवर्द्धकः, अस्मि-
न्नि पक्षे प्राणा एव प्राणाः, ' प्राणभृत् ' तु ' अन्नम् ' एव । तद्यतिपादपति-अन्नं हीति । अन्नसस्य
प्राणपोषकत्वं प्रसिद्धमिति ' हि ' शब्दार्थः ॥ १ ॥

तुदाहुः । कथमस्यैताः सर्वाः प्राजापत्या भवन्तीति युदेव सर्वास्त्राह
प्रजापतिगृहीतया त्वयेत्येवमु हास्यैताः सर्वाः प्राजापत्या भवन्ति ॥ २ ॥

तुदाहुः । (य) यद्ग्रहाय गृहीताय स्तुवतेऽयं शुभस्त्यय कस्मात्पुरस्ताद्
ग्रहाणामृचश्च सामानि चोपदधातीति सत्स्था वै कर्मणोऽन्वीक्षितुव्यचो
वै प्रतिपदा ग्रहो गृह्यतेऽऋचि साम गीयते तुदस्यैतद्यत्पुरस्ताद्ग्रहाणा-
मृचश्च सामानि चोपदधात्ययं यदुपरिष्टाद्ग्रहाणां स्तुतशस्त्रे भवतस्तु-
दस्यैतद्यदुपरिष्टाद्ग्रहाणां स्तोमांश्च पृष्ठानि चोपदधाति ॥ ३ ॥

तदाहुः—कथमस्यैताः सर्वाः प्राजापत्या भवन्तीति । एतेषु सर्वास्त्राह—प्रजापतिगृहीतया त्वयेति ।
एवमु हास्यैताः सर्वाः प्राजापत्या भवन्ति ॥ २ ॥

तदाहुः—यद्ग्रहाय गृहीताय स्तुवते—अथ शंमनि—अथ कस्मात्पुरस्ताद्ग्रहाणामृचश्च सामानि
चोपदधातीति । संस्था वै कर्मणोऽन्वीक्षितया । सत्था वै प्रतिपदा ग्रहो गृह्यते, ऋचि साम गीयते ।
तदस्यैतद्—यत्पुरस्ताद्ग्रहाणामृचश्च सामानि चोपदधाति । अथ यदुपरिष्टाद् ग्रहाणां स्तुतशस्त्रे
भवतः—तदस्यैतद्—यदुपरिष्टाद् ग्रहाणां स्तोमांश्च पृष्ठानि चोपदधाति ॥ ३ ॥

“ अयं पुरो भुवः ”—(वा. स. १३ । १४) इत्यादिकैर्विभक्तिः प्रजाशन्मन्त्रैः पञ्चादादिका उपवेया
इत्येकः पञ्चस्तमेवामिन्द्रेण प्रसन्मुद्रावपनि—तदाहुः कथमस्यैता इति । “ तद् ” तत्र “ आहुः ” चोदयन्ति
ऋद्धादिनः, “ अस्त्र ” अग्नेः मन्त्रन्वित्यन्व- “ एताः ” पञ्चादादिका. “ सर्वाः ” “ कथम् ” ? “ प्राजापत्याः ”
प्रजापतिदेवताका उपहिता ‘ भवन्तीति ’ तन्मन्त्रेण एकस्मिन्नेव हि मन्त्रे “ प्रजापतिगृहीतया ” इति पदं,
न सर्वत्र, अतः सर्वाणां प्राजापत्या न सम्भवतीति । अस्त्रोत्तरमाह—युदेव सर्वास्त्राहेति । यस्मादेव कार-
णात् ‘ सर्वासु ’ अपि पञ्चादादिकामु यद् “ प्रजापतिगृहीतया ” इति ‘ आहुः ’ अनेनैव शब्दे ‘ एताः ’
प्राणभूतः ‘ सर्वाः ’ ‘ प्राजापत्याः भवन्ति ’ । अयमभितन्वियः, यद् “ अयं पुरः ” इत्यादीनां विभक्तानां
मन्त्राणां प्रयोग एव न सम्भवति, अपरिममातार्थत्वात् । “ अयं पुरः ” इत्यारम्भ “ प्रजाम्यः ”—इत्यन्ते
दोकोऽर्थः परिसमाप्यते । एकायोरुद्देशकत्वादेको मन्त्र इति प्रतीत्येकं सङ्घ एवावर्तनीयः । अतः सर्वास्त्रा-
दिकामु प्रजापतिगृहीतयेन प्रजापतिशब्दमन्त्रो मन्त्रित्वेति सर्वाणां प्राजापत्यासिद्धिरिति ॥ २ ॥

अथ मन्त्राणां तुल्यां ऋचममप्राणा प्रथममानमानन्तर्धमाक्षिव समावचे—तदाहुर्ग्रहाय गृहीताये-
त्यादिना । एव यदुपानक्रमः—प्रथमं प्रहमहणम्, पञ्चान्मोत्रम्, तदनन्तरं शत्रुतिनि । मन्त्रं गायत्रादि-
सामानि वैश्वदेवोदधानीत्यादिभिः । संस्था वा इति । “ संस्था ” निष्पत्तिः ‘ अन्वीक्षितया ’ अनु-
क्रमेण ग्रह्या । प्रतिपदं देवतास्वरूपं ज्ञापते अनवेति ‘ प्रतिपद् ’ तथा शब्दे ‘ ऋचा ’ प्रथम-
मन्त्रायवादि—‘ यद्ग्रहो गृह्यते, ’ ततः सामावाप्तभूतायाम् ‘ ऋचि ’ ‘ साम गीयते ’ सामगानं क्रियते ।
“ तद् ” तस्मात्पञ्च ऋचाश्रितत्वात्प्रथमं प्रतिपदत्वाद् मन्त्रहारात्पूर्वमात्रत्वात्, ऋचां गायत्रीतिशुवादीनां,
तासां गायत्रामादानीं च तानांश्चादिप्रथमैः पूर्वमुपानानुपचिक्रमालोभेणानुष्मिष्येः । तथा प्रयोगक्रमानुसारेणा-

तदाहुः । (ष) युदेतत्रयुष्टं सह क्रियते ग्रहं स्तोत्रं शस्त्रमथात्र ग्रहं चैव
स्तोत्रं चोपधाति कथमस्यात्रापि शस्त्रमुपहितं भवतीति यद्वात्र स्तोत्रं
तच्छस्त्रं यासु ह्येव स्तुवते ताऽत्र ऽएवानुशंस्तन्त्येवमु हास्यात्रापि शस्त्र-
मुपहितं भवति ॥ ४ ॥

तदाहुः । (ष) यद्यथा पितुः पुत्रमेवं त्रीणि प्रथमान्याहाय कस्माद्-
वसामयोः संक्रामतीति छाम वाऽऋचः प्रतिस्तद्यत्तत्रापि यथा पितुः
पुत्रमेवं ब्रूयाद्यथा प्रतिशं सुन्तं पुत्रं ब्रूयात्तादृक्तस्मादवसामयोः संक्रा-
मति कस्माद् त्रिः संतनोतीति पितुरं पुत्रं पौत्रं तांस्तत्संतनोति . तस्माद्
तेभ्य ऽएक ऽएव ददाति ॥ ५ ॥

तदाहुः—यदेतत्रयं सह क्रियते—ग्रहः, स्तोत्रम्, शस्त्रम् । अथात्र ग्रहं च स्तोत्रं चोपधाति ।
कथमस्यात्रापि शस्त्रमुपहितं भवतीति । यद्वात्र स्तोत्रं—तच्छस्त्रम् । यासु ह्येव स्तुवते—ताऽत्र
एवानुशंसन्ति । एवमु हास्यात्रापि शस्त्रमुपहितं भवति ॥ ४ ॥

तदाहुः—यद्यथा पितुः पुत्रमेवं त्रीणि प्रथमान्याह । अथ कस्मादवसामयोः संक्रामतीति । साम
वाऽऋचः प्रतिः । तद्यत्तत्रापि यथा पितुः पुत्रमेवं ब्रूयात्, यथा पतिं सन्तं पुत्रं ब्रूयात्—तादृक् तत् ।
तस्मादवसामयोः संक्रामति । कस्माद् त्रिः संतनोतीति—पितरम्, पुत्रम्, पौत्रम्—तांस्तत्सन्तनोति ।
तस्माद् तेभ्य एक एव ददाति ॥ ५ ॥

पुत्राश्चादीनां प्रहाणा ' उपदिष्टाद् ' उत्तरकोले उपदिष्टिद् विद्मते रथन्तरमित्यादिना विद्मदादीन्तोभान्,
रथन्तरादीनि वृष्टनामानि च ' उपधाति ' अतो न क्रममङ्ग इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अन्य प्रश्नमुद्राव्य समाधत्ते—तदाहुर्देतत्रयमिति । मह—स्तोत्र—शस्त्राणि पौर्वापर्येण ' सह ' प्रबुध्यन्ते ।
अत्र तु प्राणभृद्पोराश्चादिग्रह रथन्तरादिषुष्टलोत्र तत्त्वमिषादकमन्त्रमार्गेण कृत्वा इष्टकालेन ' उपधाति ' ।
अथान्याधर्षोः ' कथम् ' केन प्रकारेण ' अत्र ' प्राणभृत्सु बान्यप्रदगादि ' शस्त्रममुपहितं भवतीति ' प्रश्नः ।
स्तोत्रोत्रोभानादेव शस्त्रस्याप्युपधानं मित्यनीत्याह—यद्वात्र स्तोत्रमिति । ' यद् ' एव हि ' स्तोत्रम् ' ' तद् '
एव ' शस्त्रम् ' तयोः प्रगीताप्रगीतत्वमेव विशेषः । एतदेवाह—यासु ह्येवेति । ' यासु हि ' श्लोत्रियासु कञ्चु
' स्तुवते ' रथन्तरादीनि सामानि गाधन्ति सामगाः ' ता. ' एवर्षो होतृमैत्रावरुणादय ' अनुशंसन्ति ' । अतः
श्लोत्रोभानयोर्मैत्रावरुणास्तोत्रोभानेन ' शस्त्रमिति ' अन्य ' उपदिष्टम् ' एव ' भवति ' इत्यर्थः ॥ ४ ॥

तत्रैव प्रश्नान्तमुद्राव्य परिवर्तते—तदाहुर्देतत्रयं यथा पितुः पुत्रमिति । ' यथा ' येन प्रकारेण तद्विदितृत्वा
अथान्याधर्षोः समाधत्ते इत्येव रूपया ' पितुः ' सम्बन्धविशिष्ट ' पुत्र ' कथयति । ' एवम् ' अनेन प्रकारेण तद्विदितृत्वा
" तस्य प्राणो भोशान " इत्येवैरूपया ' प्रथमानि ' ' त्रीणि ' प्राणवसन्तिगादत्रोक्त्यानि ' आह ' प्रतिशंसति
' तस्य ' एव मति ' कस्माद् ' हेतो ' मायसी गाधन्म् ' इत्यादिना—प्रतिपाद्यमानयो ' कस्मामयो '
स्वरूप ' मत्क्रामति ' मद्कर्मणं नाम कार्यकाण्यतया ' ऋचः ' सामान्यता सद्कर्मणम्, मातृश्व प्रथमवद्,

तथाः पुगुन्तादुपडुधाति । त्राः प्राणभृत्तोऽथ याः पश्चात्ताश्चभृत्तत्त्वा
ऽअपानभृत्तोऽथ या दक्षिणतत्त्वा मनोभृत्तत्त्वाऽ उ व्यानभृत्तोऽथ या
ऽउत्तरतत्त्वाः श्रोत्रभृत्तत्त्वाऽउदानभृत्तोऽथ वा मध्ये ता वाग्भृत्तत्त्वाऽउ
समानभृत्तः ॥ ६ ॥

तथाः पुगुन्तादुपडुधाति—ताः प्राणभृत्तः । अथ याः पश्चात्—ताश्चभृत्तः, ता अपानभृत्तः ।
अथ या दक्षिणतः—ता मनोभृत्तः, ता उ व्यानभृत्तः । अथ या उत्तरतः—ताः श्रोत्रभृत्तः, ता उदान-
भृत्तः । अथ या मध्ये—ता वाग्भृत्तः, ता उ समानभृत्तः ॥ ६ ॥

अत्र सर्वत्र तद्विनृत्यनावात् । अनयोः पूर्वेषु त्रिविधं पितापुत्रभाव तद्विनृत्या ब्रूयात् प्रतिपादयेत् ।
अनयोर्वन्यवनकभावः कथं निरूपयेदिति प्रथमावार्थः । “ अवनुर ”—(पा. सू. १ । २ । ७७)
इत्यादिभ्यो निपातनाद् ऋक्नामशाब्दोऽप्रत्ययान्तः । संक्रमणं मन्थयते—साम वा इति । ‘ साम ’
खडु गीयमानमाधारमूलायाः ‘ ऋचः पतिः, ’ आधेयत्वेन प्राधान्याद् । तथा सति ‘ यन् ’ यदि तयोः
‘ ऋक्नामयोः ’ अपि पूर्वेषु त्रिविधं पितापुत्रभावं तद्विनृत्या ‘ ब्रूयात्, ’ तर्हि कथायाम् ‘ पतिं सन्तम् ’
तानेवास्त्वैव ‘ पुत्रम् ’ इति ‘ ब्रूयात्, ’ इत्येव ‘ यथा ’ अनुवितम् ‘ तादृग् ’ एव, ‘ जतः, ’ यन् यद्युः सतः
मान्तः ऋचः पुत्रव्यतिपादनम् । ‘ तस्मात् ’ कारणाद् ऋक्नामयोराधाधेयभावलक्षण एव सम्बन्धः
रथाह—तस्मादिति ॥

प्रथमतस्त्रिषु मन्त्रेषु इयादितस्य पितापुत्रभावस्य प्रयोजनं कर्तुमाकाङ्क्षासुधापयति—कस्माद् विरिति ।
‘ कस्मात् ’ खडु प्रयोजनादादितस्त्रीन् तद्विनृत्या पितापुत्रभावेन ‘ सन्तनोति ’ सम्बन्धान् प्रतिपादयतीत्यर्थः ।
पितृ-पुत्र-पौत्रलक्ष्यत्रिपुत्रमन्त्रान्प्रतिपादनाय तद् इति प्रतिवक्ति—पितरं पुत्रं पौत्रमिति । ‘ पितरं ’
पुत्रेण, ‘ पुत्रं ’ पौत्रेण । एवं ‘ तान् ’ पित्रार्थमेव ‘ तन् ’ तेन ‘ सन्तनोति ’ सन्ततानत्रिषुलक्ष्यत्रिपुत्रेण ।
‘ तस्मात् ’ तेषां सम्बन्धत्वेन ‘ तेभ्य एक एव ’ प्रपौत्रः ‘ ददाति ’ दिग्गमिति शेषः ॥ ६ ॥

अथेतानामुपधानमन्त्रेषु प्राणदित्तिद्विदशनात्पदुपबीजनेन तेषां दशकानां पुषक् मंडाकरणं प्रतिबान्ति—
तथाः पुगुन्तादुपडुधाति । ‘ तन् ’ तान् प्राणभृत्सु मन्त्रे ‘ याः ’ पूर्वस्यां द्विषि ‘ उपडुधाति ’ ‘ ताः ’
प्राणभृत्तंभाः, तानामुपधानमन्त्रेषु “ प्राणं गृह्णाति प्रब्राम्यः ” इति श्रवणात् । अथेति । चतुर्विंश-
प्रसूतेन मन्त्रेण पश्चादुपडेया ‘ याः ’ एव ‘ चतुर्भूतः ’ ता एवेष्टका ‘ अगानभृत्तः ’ इत्यर्थः । कीटस्य
कपोर्भुवनान्कित्वा बहिर्यत्नत प्राणवृत्तिः, अयः गम्बरान् अगानवृत्तिः, पूर्वोपरभावेन तयोः सञ-
चालनपूर्वपरिहारविधानमित्युक्तानां तदुभयकालेत्यर्थः । ता मनोभृत्त इति । मनोभृत्तप्रसूतेन मन्त्रेण दक्षिण
उपडेया इष्टका ‘ मनोभृत्तः ’ ‘ ता ’ एव ‘ व्यानभृत्तः ’ मनस इव व्यानस्यापि सर्वशरीरगतोः । श्रोत्रद्विकेन
मन्त्रेण ‘ उत्तरतः ’ उपडेया इष्टका, ‘ श्रोत्रभृत्तः ’ ‘ ता ’ एव ‘ उदानभृत्तः, ’ श्रोत्रस्योदानस्यापि ऊर्ध्व-
देशात्पितृवत् । श्रोत्रद्विकेन मन्त्रेण मन्त्रत उपडेया इष्टका एव ‘ वाग्भृत्तः ’ ‘ ता ’ एव ‘ समान-
भृत्तः ’ इत्यं प्राणभृत्त इति समान्यतया विहिता एव अगानभृत्त इत्यादिविद्योपमङ्गलनि लक्षणे ।
अगानदत्ता तदुपनिषावपुत्रदत्ता च तदुपनिषावन् प्राणभृत्तश्चतुर्भूत इत्येवं तदुपमवेना इत्यर्थः ॥ ६ ॥

(स्तु)तदु ह चरकाध्वर्यवः । (वोऽन्या) अन्या ऽएवापानभृतो व्यानभृत
ऽउदानभृतः समानभृतश्चभुर्भृतो मनोभृतः श्रोत्रभृतो व्याम्भृत ऽइत्युप-
धाति न तथा कुर्वादित्युहैव रेचयन्त्युन्नोऽएवेतानि सर्वाणि रूपाण्युपधीयन्ते ७

स वै पुरस्तादुपधाय पश्चादुपधाति । प्राणो हापानो भूत्वाऽऽङ्गुल्यग्रेभ्य
ऽइति संचरत्यपानु ऽउ ह प्राणो भूत्वाऽऽङ्गुल्यग्रेभ्य ऽइति संचरति
तद्यत्पुरस्तादुपधाय पश्चादुपधात्येतावेतत्प्राणौ संतनोति संदधाति
तस्मादेतौ प्राणौ संतनौ सुप्रहितौ ॥ ८ ॥

(ताड) अथ दक्षिणतु ऽउपधायोत्तरत ऽउपधाति । व्यानो होदानो
भूत्वाऽऽङ्गुल्यग्रेभ्य ऽइति संचरत्युदानु ऽउ ह व्यानो भूत्वाऽऽङ्गुल्यग्रेभ्य

तदु ह चरकाध्वर्यवः—अन्या एवापानभृतो व्यानभृत उदानभृतः समानभृतः, चभुर्भृतो मनो-
भृतः श्रोत्रभृतो वाग्भृत—इत्युपधाति । न तथा कुर्यात् । अत्यदेव रेचयन्ति । अत्रोऽएवेतानि
सर्वाणि रूपाण्युपधीयन्ते ॥ ७ ॥

म वै पुस्तादुपधाय पश्चादुपधाति । प्राणो हापानो भूत्वाऽऽङ्गुल्यग्रेभ्य इति संचरति । अपान
उ ह प्राणो भूत्वाऽऽङ्गुल्यग्रेभ्य इति संचरति । तद्यत्पुरस्तादुपधाय पश्चादुपधाति । एतावेवैव-
त्याणौ संतनोति, संदधानि । तस्मादेतौ प्राणौ संतनौ सुप्रहितौ ॥ ८ ॥

अथ दक्षिणत उपधायोत्तरत उपधाति । व्यानो होदानो भूत्वाऽऽङ्गुल्यग्रेभ्य इति संचरति ।

अन्यदीय मरुतुपन्यस्य निराचष्टे—तदु ह चरकाध्वर्यव इति । चरकरोक्तशाखाभ्यामिनोऽध्वर्यवः ' चरका-
ध्वर्यव ' ' तदु ' तत्र उक्तविषये प्राणशुद्धयोऽन्या एवापानभृदादीशका ' उपधाति ' इति तन्मतोपन्यासः ।
तदेतन्निषेधति—न तथा कुर्यादिति । ' अत्रो ' ' एव ' अत्रैव प्राणशुद्धवेवोदीरितरूपेण ' एतानि सर्वाणि '
अपानभृच्चभुर्भृदेवमादीनि ' रूपाण्युपधीयन्ते ' पृथग्रुपधत्तां तेषामतिरेकतो एव स्यादित्यर्थः ॥ ७ ॥

पूर्वदिशि प्राणशुद्धापधानानन्तरं दक्षिण दिशं विहाय प्रार्थय्यां दिशि कर्तव्यमिति विधत्ते—म वै पुरस्ता-
दिति । एतदुपपादयति—प्राणो हेति । सुवनात्किम्पन्या बहिर्नि मरुच्छरोरस्य पूर्वभागेऽवस्थितः प्राणवायुः
पुनर्मुञ्जनात्तान्मार्गैवन्त-प्रविशन्नपानशुद्ध्याश्चकः ' भूत्वा ' ' आङ्गुल्यग्रेभ्य ' नन्वाप्रार्थयन्तम् ' इति—
शब्दोऽभिनययोजकः । अनेन प्रकारेण देहमध्ये प्रत्यङ्मुखः ' संचरति ' । अधोमुखः म एव ' अपानः '
पुनरूर्ध्वमुखः ' प्राणो भूत्वा ' नन्वाप्रार्थयन्तम् ' इति ' अनेन प्रकारेण प्राचीन ' संचरति ' अतः पूर्वापर-
दिशोर्निर्वर्तयेण प्राणशुद्धापधानाद् ' एतावेव ' प्राणपानौ परस्पर सम्बद्धौ ' सहितौ ' अविच्छिन्नौ च मवत
इत्यर्थः । यस्मादेवैवैतस्मिन्कार्मेणि ' तस्माद् ' एव कारणहोकेऽप्येव प्राणपानौ दृश्येते इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ दक्षिणोत्तरदिशोरेषि निरन्तर्येण प्राणशुद्धापधानं विधाय स्तौति—अथ दक्षिणत इति । ' अथ '-
शब्दः प्रपश्चिपुपचलानन्तर्यार्थः । दक्षिणत उपधातिः प्राणशुद्ध एव मनोशुद्धः व्यानशुद्धश्च, उत्तरत उप-

ऽडुति सुंचरति तद्यद्दक्षिणतु ऽउपधायोत्तरतु ऽउपदधात्येतां त्रिवैतुत्प्राणौ
सुंतनोति सुंदधाति तुस्मादेतौ प्राणौ सुंततौ सुधुंहितौ ॥ ९ ॥

(तातु) अथ वा मध्यऽउपदधाति । सु प्राणस्तु रेतःसिचोर्वेलयो-
पदधाति पृष्टयो वै रेतःसिचौ मध्यमु पृष्टयो मध्यतु ऽ एवास्मिन्नेतत्प्राणं
दधाति सर्वतु ऽउपदधाति सर्वतु ऽउवास्मिन्नेतत्प्राणं दधात्यथो ऽएव धुंहैपु
गुदुः प्राणः समन्तं नाभिं पर्यक्तोऽनूर्वीश्च तिरुश्चीश्चोपदधाति तुस्मादिमे-
ऽन्वुश्च तिर्यश्चात्मन्प्राणाः सुधुंरूपृष्टाऽउपदधाति प्राणान्वैतत्सुंतनोति
सुंदधाति तुस्मादिमे प्राणाः सुंतताः सुधुंहिताः ॥ १० ॥

इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ८-१-३ ॥ (१. ३.) ॥

उदान उ ह व्यानो भूत्वाऽऽइ-गुल्यग्रेभ्य इति सञ्चरति । तद्यद्दक्षिणत उपधायोत्तरत उपदधाति ।
एतां त्रिवैतत्प्राणौ सन्तनोति, सन्दधाति । तस्मादेतौ प्राणौ सन्ततौ, मंहितौ ॥ ९ ॥

अथ वा मध्यऽउपदधाति—स प्राणः । ता रेतःसिचोर्वेलयोपदधाति । पृष्टयो वै रेतःसिचौ ।
मध्यमु पृष्टयः, मध्यत एवास्मिन्नेतत्प्राणं दधाति । सर्वत उपदधाति । सर्वत एवास्मिन्नेतत्प्राणं
दधाति । अयोऽएवं ह्यैपु गुदुः प्राणः समन्तं नाभिं पर्यक्तः । अनूर्वीश्च तिरुश्चीश्चोपदधाति । तस्मादिमे-
ऽन्वुश्च तिर्यश्चात्मन्प्राणाः । संस्पृष्टा उपदधाति । प्राणान्वैतत्सन्तनोति, सन्दधाति । तस्मादिमे
प्राणाः सन्तताः संहिताः ॥ १० ॥

हिताः शोचन्त उदानमुत्तम । ' तन् ' तथा च ' दक्षिणत उपधायोत्तरतः ' उपधाने व्यानोदानयोः पूर्व-
एतत्संज्ञाभिस्तुत्येन सचरणम्, तद्धेतुकाविष्टेदम् निदधतीति ' व्यानो होदानो भूत्वा ' इत्यादेस्तादर्थायः ।
गतमन्वन् ॥ ९ ॥

अथ मध्यत उपधानां स्थानविशेष विचार लीति—अथ वा मध्य इति । ' मध्ये ' ' या. ' दस-
सद्भाषाकाः प्राणश्च उपधीयन्ते ' स प्राणः ' समानहृद्युपेतप्राणाभिकास्ता इत्यर्थः । ' स ' इति
विधेयानुश्लेषकवचनम् । रेतःसिगाह्ययोरेष्टकयोर्वा वेदा प्राणतदेसम्ना ' वेदमा ' ' ता ' उपदधानम्,
ताः मध्यचान्तेनी. प्राणश्च इत्यर्थः । पृष्टयो वा इत्यादि । कटिस च्चिन्त्यरथीति ' पृष्टयः ' तदाधिकं
दि रेतःसिगाह्ये इत्येके । ताश्च पृष्टये ' मध्यमु ' गुदुःशरीरस्य मध्यमण ए- तथा च ' एतन् ' एतेन मध्यचान्ते-
रुत्तं निरुत्तमीने प्राणश्चुचचानेन ' मध्यतः ' विनाशिसारोत्सव मध्य - च पञ्चदह्याचकन ' प्राणम् ' प्रति-
घातन्ति । सर्वत उपधानमन्वन् लीति—सर्वत उपदधातीति । सर्वत एवास्मिन्निति । ' सर्वतः ' सर्वाभ्यो
दिग्यः । सर्वत उपधानं प्रकाशान्तरेण लीति—अथो एवं ह्यैपु इति । ' अथो ' अथि च ' एवमेवः '
गत्वेवः ' गुदुः प्राणः ' प्राणोपचित्स्थानस्य मूलाधारणस्योदलभ्यगमेतन्; तथाविधः सः ' समन्तं नाभिन् '
वानेः सर्वतः ' पर्यक्तः ' पर्यक्तः " अन्वु मन्तौ "—(धा. पा. ३. १. १८८) इत्यस्मिन्नित्यादान्
" अन्वुमन्तौ "—(पा. सू. ८. १. १८८) इति नचम् । अथ सर्वान् प्राणान् उपधाने धर्मविशेषे

ता ह्येकं पुरुषमुपाप्योपदधति । (त्ये) एष वै प्राणस्तमेवा विभ्रति
 बुत्प्राणं विभ्रति तुस्मात्प्राणभूतऽइति न तुया कुवादपो ऽहेव प्राणो युऽप्य
 हिस्मयः पुरुषन्तुस्य त्वयमात्मा आवदिदुमभ्ययमाग्निर्विदितस्तद्वा-
 स्येताऽहुइत्यं नाभिप्राणयुः प्राणो दास्य तद्दहन् नाभिप्राणयाहुडु वै
 प्राणोऽहन् नाभिप्राणोति शृष्यति वावेतन्मुदायति वा तुस्मादेनाः परि-
 थित्स्वेवापाप्योपदध्यादय वा मुष्यऽपदधति ताभिरस्येप ऽनात्मा
 पूर्णत्वाऽ वऽह्वेतुस्मात्तन्नाहिताः ॥ १ ॥

(स्तु) तदाहुः । (युं) युदयं पुरो भ्रुवोऽयं दक्षिणा विश्वकर्माऽयं पश्चा-
द्विश्वव्यचाऽ इदमुत्तरास्त्वारिषुमुपरि मतिरिति सम्प्रति दिशोऽभ्यनू-

प्राणा वै प्राणभृतस्ता

संचरेदय युदेना ऽएवम-

भ्यनूक्ताः सतीरक्षणा देशेपूपदधाति तस्मादयं प्रागयं प्राणः सन्नक्षणा
सर्वाण्यङ्गानि सर्वमात्मानमनुसंचरति ॥ २ ॥

सु ऽएष पशुर्दग्निः । सोऽत्रैव सर्वः कृत्स्नः संस्कृतस्तस्य याः पुरस्ता-

तदाहुः—इह अयं पुरो भ्रुवः । अयं दक्षिणा विश्वकर्मा । अयं पश्चाद्विश्वव्यचाः । इदमुत्तरास्त्वः ।
इयमुपरि मतिः, इति सम्प्रति दिशोऽभ्यनूच्यन्ते । अयं कस्मादेना अक्षणा देशेपूपदधातीति ।
प्राणा वै प्राणभृतः । ता यत्नम्प्रति दिश उपदध्यात्—प्रागयं हेवायं प्राणः संचरेत् । अयं युदेना
एवमभ्यनूक्ताः सतीरक्षणा देशेपूपदधाति—तस्मादयं प्रागयं प्राणः सन्नक्षणा सर्वाण्यङ्गानि,
सर्वमात्मानमनुसंचरति ॥ २ ॥

स एष पशुर्दग्निः । सोऽत्रैव सर्वः कृत्स्नः संस्कृतः । तस्य याः पुरस्तादुपदधाति—ती वाह ।

यनय्यु दिशु परिप्रणयार्थमुनहितासु शर्करासु ' एव टगार्थ ' परिक्रम्य हिरण्यपुत्र्यानिपर्यन्तन् ' एनाः '
प्राणभृतः ' उपदध्यात् ' । तथा चत्स कृत्स्नशरीरे प्राणव्याप्तिः निष्पत्तिर्दग्नेः ॥

नन्वेवं शरीरस्य प्राणव्याप्तावपि शरीरिणः पुरुषस्य प्राणव्याप्तिः कथमित्यत आह—अयं यद् मध्य इति ।
ताभिरस्यैव आत्मा पूर्ण इति । ' अस्य ' चित्ताग्निशरीरत्व ' दग्नेः ' हिरण्यः पुनर्यः ' आत्मा ' ' तामि-'
मन्व उपदिशामिः प्राणभृद्भिः सम्बन्धात् प्रागेन ' पूर्णः ' । कथमेतदित्यत आह—ता उ एवैतस्मादिति ।
' ता. ' उह मध्ये उपदिशामः प्राणभृतः ' एतस्मात् ' हिरण्यपुत्र्यात् ' अनन्तहिताः ' अथ्वत्रहिताः सम्बन्धा
एव यतो मन्वि तत इत्यर्थः ॥ १ ॥

आग्नेयदिकोर्दिग्मण्ये प्राणभृतां बक्राद्योपधानमाश्रित्य सनाथवे—तदाहुर्व्यदयं पुरो भ्रुव इत्यादिना ।
' सम्प्रति दिश. ' सम्प्रतिपन्नाः प्रतिदाः प्रागादिपश्चदिशः ' यन् ' यदि ताः ' अभ्यनूच्यन्ते ' प्रतिपादन्ते ' अथ कस्मान् '
कारणात् ' एनाः ' प्राणभृतः ' अक्षणा ' बक्रात्वा ' देशेयु ' आग्नेयदिकोर्ण्ये ' उपदधाति ' इति । तथा च
मन्त्रस्यासामर्थ्यप्रसङ्गः । ' प्राणा वै ' इत्यादिपरिहारः । ' यत् ' यदि ' ताः ' प्राणभृतः ' सम्प्रति दिश. ' प्रागादिमुख्य-
दिक्कम्बदा एव ' उपदध्यात् ' । तदर्थं शरीरमध्ये वर्तमानः ' प्राणः ' ' प्राणयन् ' उर्ध्वोऽप्येतिरुपेतिव
' सचरेत् ' न पुनस्तिर्यग्यनेन कृत्स्नदेहं व्याप्नुयान् । अत एतरोपरिहास्य ' एवं ' प्रागादिदिक्कम्बद्विधतया
' अभ्यनूक्ताः सतीः ' अपि यद् बक्रात्वाऽऽग्नेयदिकोर्ण्येपूपदधाति ' तस्मात् ' कारणात् ' अयं प्राणः '
उपस्थासाम्प्रतिपन्ना ' प्राणयन् ' सन् ' उर्ध्वोऽप्येतिरुपेति वर्तमानः ' अक्षणा ' बक्रात्वा ' सर्वाण्यङ्गानि '
व्याप्नुयन् ' सर्वमात्मानन् ' शरीरत् ' अनुसंचरति ' सर्वतो व्याप्नोति ॥ २ ॥

प्राणभृदुपधानं पशुनसम्पन्ना सतीरिति—स एष पशुरिति । त्रिवेदिकीः—इति यत् ' स एष पशुः ' ' सः '
' अत्र ' प्राणभृदुपधाने ' सर्वः ' निरवशेषः ' कृत्स्नः ' सम्पूर्णत्ववः ' संस्कृतः ' निष्पादितो मवति ।

दुपदधाति तौ बाहूऽथ वाः पश्चात्ते सुकथ्यावथ या मुच्यऽउपदधाति
सुऽआत्मा ता रेतःसिचोर्वैल्योपदधाति पृष्टयो वै रेतःसिचौ मुच्यमु
पृष्टयो मध्यतो ह्ययमात्मा सर्वतऽउपदधाति सर्वतो ह्ययमात्मा ॥ ३ ॥

तदाहुः । (र्थ) यत्पूर्वेषु गणेष्वेकैकं स्तोममेकैकं पृष्टमुपदधात्यथ
कस्मादत्र द्वौ स्तोमौ द्वे पृष्टेऽउपदधातीत्यात्मा वाऽअस्यैषुऽआत्मानं
तदङ्गानां ज्येष्ठं वरिष्ठं वीर्यवत्तमं करोति तस्मादयमात्माऽङ्गानां ज्येष्ठो
वरिष्ठो वीर्यवत्तमः ॥ ४ ॥

(स्तु) तदाहुः । कथमस्यैषोऽग्निः सर्वः कृत्स्नऽइष्टकायामिष्टकायाथ
संस्कृतो भवतीति मजा यजुरस्थीष्टका माथसथ सादनं त्वक्सुददोहा

अथ याः पश्चात्-ते सकथ्यौ । अथ या मध्यऽउपदधाति-स आत्मा । ता रेतःसिचोर्वैल्योपद-
धाति । पृष्टयो वै रेतःसिचौ । मध्यमु पृष्टयः । मध्यतो ह्ययमात्मा । सर्वत उपदधाति । सर्वतो
ह्ययमात्मा ॥ ३ ॥

तदाहुः-यत्पूर्वेषु गणेष्वेकैकं स्तोममेकैकं पृष्टमुपदधाति । अथ कस्मादत्र द्वौ स्तोमौ, द्वे पृष्टे
उपदधातीति । आत्मा वाऽअस्यैषः । आत्मानं तदङ्गानां ज्येष्ठं वरिष्ठं वीर्यवत्तमं करोति । तस्मा-
दयमात्माऽङ्गानां ज्येष्ठो वरिष्ठो वीर्यवत्तमः ॥ ४ ॥

तदाहुः-कथमस्यैषोऽग्निः सर्वः कृत्स्न इष्टकायामिष्टकायां संस्कृतो भवतीति । मजा यजुः,

पशुरुपतां सम्पादयति-तस्य याः पुरस्तादिति । बाहूद्वय-पादद्वय-मध्यरातीरत्वेन पश्चात्पश्चात्तकः पशुः ।
अत्र च पूर्वदिशुपहिताः प्राणसृतो ' बाहू ' । ' पश्चाद् ' उपहिताः प्राणसृतस्तु ' सकथ्यौ ' सकथ्युपल-
क्षितौ पादौ । ' अथ वा मध्ये ' उपधीयन्ते ' स आत्मा ' मध्यदेहः । स्थानविशेषसम्बन्धेनापि तादृच्यं
प्रतिपादयति-रेतःसिचोर्वैल्येति । एतदुक्तार्थम् । सर्वतो ह्ययमात्मेति । सर्वाभिदिग्भिः परिच्छिनोऽयं
मध्यदेह इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अन्तिममन्त्रे स्तोमद्वयपृष्टद्वयप्रतिपादनरूपस्य विशेषस्य प्रश्नपूर्वक प्रयोजन कथयति-तदाहुरिति ।
' तत् ' तत्र प्राणसृष्टिष्वे ' पूर्वेषु ' प्रागादिदिशुपधेयेषु चतुर्षु मन्त्र ' गणेषु ' विष्टदादिषु ' एकैक-स्तोमम् '
रथन्तरादिकम् ' एकैकं पृष्टम् ' उपदधाति ' । अत्रान्तिमे तु ' कस्मात् ' कारणान्निगवप्रपञ्चिशाविति स्तोम-
द्वयम्, शाकैरिचते इति पृष्टसामद्वयं च ' उपदधाति ' इति प्रश्नः । आत्मा वै इति तस्योक्तम् । ' अस्य '
अग्नेः ' एषः ' अन्तिमो गणः ' आत्मा वै ' मध्यमशरीर खड्ग ' तत् ' तेन स्तोमपृष्टयोर्द्वैगुण्येनाग्नेम्यः
सकाशादङ्गिनम् ' आत्मानम् ' मध्यदेहम् ' ज्येष्ठम् ' प्रवृद्धतमम् ' वरिष्ठम् ' वरतमम्, अत एव ' वीर्यवत्त-
मम् ' बलवत्तममतिशयितसामर्थ्येपितं च ' करोति ' । तस्मादयमिति । लोकेप्रसिद्धा उक्तार्थ-
प्रामाण्यम् ॥ ४ ॥

प्रतीष्टक कृत्स्नस्वाग्नेः संस्कृतिं प्रश्नपूर्वकमुपपादयति-तदाहुरिति । ' अस्य ' यजमानस्य ॥ ६ ॥

लोम पुरीपस्य बजुरन्नं पुरीपमेवमु हास्येषोऽग्निः सुर्वः कृत्स्नऽइष्टकाया-
मिष्टकायाथँ संस्कृतो भवति ॥ ५ ॥

सुऽएषु सार्व्यायुषोऽग्निः । स यो हैतमेवथँ सार्व्यायुषमग्निं वेद् सुर्वथँ
हैवायुरेति ॥ ६ ॥

(त्य) अयातः समञ्चनप्रसारणस्यैव । संचितथँ हैके समञ्चनप्रसारणे-
नेत्यभिमृशन्ति पशुरेप यदग्निर्यदा वै पशुर्द्धानि सं चाञ्चति प्र च सार-
यत्यथ स त्वैर्वीर्यं करोति ॥ ७ ॥

संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसि । (सी) इदावत्सरोऽसीद्वत्सरोऽसि
वत्सरोऽसि ॥ उपसस्ते कल्पन्तामहोरात्रास्ते कल्पन्तामर्धमासास्ते

अस्थीष्टका, मांसं सादनम्, त्वक् सूदोहाः, लोम पुरीपस्य यजुः, अन्नं पुरीपम्-पशुमु हास्यै-
पोऽग्निः सर्वः कृत्स्न इष्टकायामिष्टकायां संस्कृतो भवति ॥ ५ ॥

स एष सार्व्यायुषोऽग्निः । स यो हैतमेवं सार्व्यायुषमग्निं वेद् । सर्वं हैवायुरेति ॥ ६ ॥

अयातः समञ्चनप्रसारणस्यैव । संचितं हैके समञ्चनप्रसारणेनेत्यभिमृशन्ति । पशुरेप यदग्निः ।
यदा वै पशुर्द्धानि सं चाञ्चति, प्र च सारयति-अय त्वैर्वीर्यं करोति ॥ ७ ॥

“ संवत्सरोऽसि, परिवत्सरोऽसि, इदावत्सरोऽसि, इद्वत्सरोऽसि, वत्सरोऽसि ।
उपसस्ते कल्पन्ताम् । अहोरात्रास्ते कल्पन्ताम् । अर्धमासास्ते कल्पन्ताम् । मासास्ते

स इति । 'स एषः' चित्यः 'अग्निः' 'सार्व्यायुषः' सर्वस्यापि यावज्जीवनं प्राणान्तत्वेन, यस्य स तयोक्तः । स
यो हैतमिति । तद्वेदितुः कलम् ॥ ६ ॥

सुपर्णरूपस्य चित्याग्नेः 'समञ्चनं' संकोचः, 'प्रसारणम्' प्रस्तारस्तद्धेतुतया प्राणामृदुपधानं स्तोत्रानुपक्रमते-
अयातः समञ्चनप्रसारणस्यैवेति । यतः पक्षिरूपस्य चित्याग्नेः पक्षसङ्कोचनरूपं समञ्चनम्, तदप्रसारणं च;
रुमयमपि सन्पादयितव्यम् अतः कारणाद्युद्यमस्य विचारः कियत इत्यर्थः । तत्रैकीयं मतमुपन्यस्यति-तं '
संचितम्' अग्निम् 'समञ्चनप्रसारणम्'-प्रतिपादकेन ' इति ' अनेन वक्ष्यमाणमन्त्रेण, 'अभिमृशन्ति' अभिताः
संसृशन्ति । समञ्चनप्रसारणयोर्वैर्यहेतुतयाऽबस्योपायतामाह-पशुरेप इति । अग्नेः पशुरूपता प्रागुक्ता
(घ. प. १ । २ । १ । २ ।) । लोके हि 'पशुर्यदा' स्वकीयानि 'अहानि' 'सम्' 'अञ्चति' 'प्र च सारयति'
सङ्घट्टितानि, प्रसारितानि च कर्तुं शक्नोतीत्यर्थः । 'अय' अनन्तरमेव 'सः' पशुः 'तैः' समञ्चन-
प्रसारणोपेतैर्जैः 'वीर्यम्' स्वव्यापारं 'करोति' कर्तुं प्रभवति । अतोऽग्निः पशुः-इति तस्यापि समञ्चनप्रसा-
रणवचं सन्पादनीयम् ॥ ७ ॥

अभिमर्शनमन्त्रश्च ' इति ' -शब्दनिर्दिष्टं पठन्ति-संवत्सरोऽसीति । संवत्सर-परिवत्सरादिसंज्ञाः प्रनवा-
दिषु पशुषु बत्सरेषु सङ्केतिताः । हे अग्ने ! त्वम् 'संवत्सरोऽसि' यथा संवत्सरादयः सम्पूर्णविवानाः त्वमपि
सम्पूर्णविवानाच्छुषोऽग्नीत्यर्थः । तथा च संवत्सराशासनः 'ते' तव अवयवभूता, 'उपसः' उपःकाऽऽः

कल्पन्तां मासास्ते कल्पन्तामृतवस्ते कल्पन्ताथुं संवत्सरस्ते कल्प-
ताम् ॥ प्रेत्याऽणुत्यै सं चाञ्च प्र च सारय ॥ सुपर्णञ्चिदसि तथा देवतया-
ऽङ्गिरस्वदध्रुवः सीदेति ॥ ८ ॥

(त्यु) अपि ह स्माह शाटपायनिः । स्फोटतोर्द्वैकः पक्षयोरुपशुश्राव-
तेनाभिमृष्टस्य तस्मादेनमेतेनाभ्येव मृशेदिति ॥ ९ ॥

(त्यु) अथ ह स्माह स्वर्जिन्नाप्रजितुः । (तो) नग्नजिद्वा गान्धारः प्राणो
वै समञ्चनप्रसारणं यस्मिन्वाऽअङ्गे प्राणो भवति तत्सं चाञ्चति प्र च सार-
यति संचितमेवेनं वहिष्टादभ्यन्यात्तदस्मिन्प्राणुथुं समञ्चनप्रसारणं दधाति

कल्पन्ताम् । ऋतवस्ते कल्पन्ताम् । संवत्सरस्ते कल्पताम् । प्रेत्यै, पत्यै, मं चाञ्च ।
प्र च सारय । सुपर्णञ्चिदसि तथा देवतयाऽङ्गिरस्वदध्रुवः सीद ”—(वा० सं० २७ ।
४५) इति ॥ ८ ॥

अपि ह स्माह शाटपायनिः । स्फोटतोर्द्वैकः पक्षयोरुपशुश्राव-एतेनाभिमृष्टस्य । तस्मादेतेना-
भ्येव मृशेदिति ॥ ९ ॥

अथ ह स्माह स्वर्जिन्नाप्रजितो, नग्नजिद्वा गान्धारः । प्राणो वै समञ्चनप्रसारणम् । यस्मिन्वाऽ
अङ्गे प्राणो भवति—तत्सं चाञ्चति, प्र च सारयति । संचितमेवेनं वहिष्टादभ्यन्यात् । तदस्मिन्

‘कल्पन्ताम्’ समर्था मवन्तु । अहानि च राजपथ ‘अहोरात्राः’ “ अह-सर्वैकदेश ”—(पा. सू. १ ।
४ । ८७) इत्यादिना अच् समासन्तः । “ तत्राह्लाहाः शुषि ”—(पा. सू. २ । ४ । २९) इति
पुंलिङ्गता । अहोरात्रपक्षमासर्तुस्वपास्वदीयाक्यत्रा. स्वस्वव्यापारसमर्था मवन्तु । तत्समुदायात्मकस्तद्व्यु-
‘संवत्सर’ च ‘कल्पताम्’ समर्था मवन्तु । किमर्थमेवा सामर्थ्यमिति तत्राह—‘प्रेत्यै’ प्रगमनाय सभ्यम्
‘अञ्च’ । ‘एत्यै’ आगमनाय ‘प्रसारय च’ अथर्वैः समञ्चनम्, प्रसारणं च ऊर्ध्वत्यर्थः । हे अग्ने !
त्वम् “सुपर्णञ्चिदसि” सुपर्णो गक्ष्मान् तदाहृत्या अग्निमानो भवसि । ‘तथा देवतया’ इत्यादि गतम् । अग्ने-
रभिधेयत्वाद् ‘ध्रुवः’ इति पुंलिङ्गत्वम् ॥ ८ ॥

एतदेकैव मतं शाटपायनेरथमिममितिः—अपि ह स्माहेति । ‘शाटपायनिः’ अप्येवमेव ‘आह
रन्’ । स्फोटतोर्द्वैकत्वात् ‘संवत्सरोऽसि पारिवत्सरोऽसि’ इत्यनेन मन्त्रेणामिमृष्टस्य वित्यस्याग्नेः
‘स्फोटतो.’ स्फुटनस्वभावयोः विपत्तिं वीज्यमानत्वेन प्रकटीभावमापन्नयोः ‘पक्षयोः’ स्वरूपम् ‘एकः’ कश्चि-
‘स्तावारणो जनः’ ‘उपशुश्राव’ अमिमर्शनजनितसामर्थ्येपितादिमौ पश्चादिति ज्ञातवान् । ‘तस्मान्’
कारणाद् ‘एतेन’ एव मन्त्रेण ‘एतम्’ अग्निम् ‘अमिमृशेत्’ । ‘इति’—शब्दः—शाटपायनिवाक्यपरि-
‘समाप्तौ ॥ ९ ॥

‘पश्चान्तरमाह—अथ ह स्माह स्वर्जिदिति । नग्नजित- पुत्रः ‘स्वर्जित्’—नामा अथवा गन्धारो मवो
नग्नजिदेव राजा वक्ष्यमाणस्य प्रवक्ता । प्राणो वा इत्यादि । ‘प्राणः’ एव हि समञ्चनप्रसारणात्मकः,

तथा सं चाञ्चति पु च सारयतीति तद्वैतु तनञ्च प्रसारणं यन्त तदुवाच
 राजन्यबन्धुरिव त्वेव तदुवाच यन्तु शतं कृत्वोऽथो सद्वत्सं बहिष्ठादभ्यन्युर्न
 वै तस्मिंस्ते प्राणं दध्युर्षो वाऽआत्मन्प्राणः सु ऽएव प्राणस्तद्यत्प्राणभृत
 ऽवपदधाति तदस्मिन्प्राणुं समञ्चनप्रसारणं दधाति तथा सं चाञ्चति पु
 च सारयत्यथ लोकम्पूणेऽवपदधात्यस्याथुं सक्त्यां तयोरुपरि वन्धुः
 पुरीषं निवपति तस्योपरि वन्धुः ॥ १० ॥

इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ८-१-४ ॥ (१. ४.) ॥

इति प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८।१ ॥

प्राणं समञ्चनप्रसारणं दधाति । तथा सं चाञ्चति, प्र च सारयति-इति । तद्वैव समञ्चनप्रसारणं-
 यत् स तदुवाच । राजन्यबन्धुरिव त्वेव तदुवाच । यन्तु शतं कृत्वोऽथो सद्वत्सं बहिष्ठादभ्यन्युः-न
 वै तस्मिंस्ते प्राणं दध्युः । यो वाऽआत्मन्प्राणः-स एव प्राणः । तद्वत् प्राणभृत उपदधाति-तद्-
 स्मिन्प्राणं समञ्चनप्रसारणं दधाति । तथा सं चाञ्चति, प्र च सारयति । अथ लोकम्पूणेऽवपदधाति-
 अस्यां सक्त्याम् । तयोरुपरि वन्धुः । पुरीषं निवपति । तस्योपरि वन्धुः ॥ १० ॥

इत्याहवनीयामित्रचित्यायां पञ्चचितिकायां प्रथमा चितिः ।

तद्वैतुत्वात् । एतदेव तादात्म्यं प्रतिपादयति-यस्मिन्वा इति । ' यस्मिन् ' खड्ग ' अङ्गे ' ' प्राणो भवति '
 ' तत् ' अङ्गम् ' समञ्चति ' च ' प्रसारयति च ' आञ्चनप्रसारणसमर्थं मन्वीत्यर्थः । तथा सति ' सञ्चित-
 मेवैनम् ' अग्निम् ' बहिष्ठाद् ' बाह्यदेशादागत्य ' अभ्यन्यात् ' पर्युच्छ्रुतं कुर्यात् । ' तत् ' तेन समञ्चन-
 प्रसारणात्मकं ' प्राणम् ' स्थापितवान् भवति । ' तथा ' च सोऽग्निः समञ्चनप्रसारणसमर्थो भवति, न पुनस्क-
 मन्त्राभिमर्शनं कर्तव्यमिति, नाग्निव्रित्तस्य पञ्च उपन्यस्तः ॥

तमेतं दूषयति-तद्वैवेति । ' तत् ' एव " संवत्सरोऽति " इति मन्त्राभिमर्शनरूपमेव गगुक्तं ' समञ्चन-
 प्रसारणम् ' अनन्तरोक्तं न भवति; इत्येवकार्पर्यः । तत्र दूषणमाह-यत्स तदुवाचेति । ' स ' नामाजित्
 स्वाजित्वा ' यत् ' प्राणुक्तवान्, एतदेवोद्देश्येति-राजन्येति । राजन्याधम इव यथा वक्ति तथा तदभ्यननरूपं
 समञ्चनप्रसारणमुक्तवान् । एतदेवोद्देश्येति-यन्तु शतमिति । ' बहिष्ठाद् ' बाह्यदेशादागत्य ' यन्तु ' यमेव
 पदार्थम् शतवारं सहस्रवारं वा ' अभ्यन्युः ' अग्निः पर्युच्छ्रुतमात्रं कुर्युः जनाः । ' न ' खड्ग
 ' तस्मिन् ' पदार्थे ते ' प्राणम् ' ' दध्युः ' स्थापयेयुः, अतोऽभ्यननेन यन्प्राणस्थापनं प्राणुदीरितं तदसङ्गत-
 नित्यर्थः । ननु पितृभिः पञ्चपुच्छादावपि प्राणेन भवितव्यं तस्य क उपाय इत्यत आह-यो वा आत्मव्रित्ति ।
 ' यः ' खड्ग अस्मिन् चित्याग्नेर्मन्वेदेहे ' प्राणः स एव ' पञ्चापञ्चेवपि ' प्राणः भवति । अस्मिन्पि प्राणसङ्गावः
 रूपमिति तत्राह-तद्यत् प्राणभृत इति । उक्तार्थमेतत् । लोकम्पूणाख्ययोरिष्टकयोस्तृणानं विवर्त्ते-अथ लोकम्पूणे
 इति । अवशिष्टं स्थानं पूणाणि पूरयति इति ' लोकम्पूणा ' से ' अस्यां सक्त्यां ' कोणे इत्यर्थः । उक्तं हि स्वर्ग्या-

“ लोकपृष्ठा दक्षिणास्तादस्यामभ्यान् ”—(का. धौ. सू. १७ । १२७) इति । ततः पुरीषनिवर्णनं विधत्ते—पुरीषं निवपतीति । छिद्रपूरणार्थः पासुः ‘ पुरीषम् ’ । ‘ तपो ’ लोकपृष्णयोः । ‘ तस्य ’ पुरीषनिवर्णनस्य च प्रतिपादको वाक्यशेष उपर्याम्नाम्यन्ते “ अथ लोकपृष्णामुपदधात्यसौ वा आदित्यो लोकपृष्णा ” इति (श. प. ८ । ७ । २ । १—१९) “ अथ पुरीषं निवपति मास्त ये पुरीषम् ”—(श. प. ८।७।३।१) इत्यादिना च ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माण्डूकिन्दनीषशतपथब्राह्मणभाष्ये
अष्टमकाण्डे प्रथमेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (८—१—४) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशनेन तमो हार्दं निवःरयन् । पुमयोश्चतुरो देयादियातीर्यमहेश्वरः ॥ १ ॥
ब्रह्माण्ड गोसहस्रं कनकहयतुलादूक्ष्वी स्वर्णगर्भं,
समाब्धीन्पत्रं सीरीत्रिदशतल्लताधेनुसौवर्णभूमी ।
रत्नोत्तां रश्मिवाग्निद्विपमहितरथी सायणिः सिङ्गणार्यो,
न्यभ्राणभिक्ष्वक्क प्रथितविधिमतभूतसुक घटं च ॥
धान्यादिं धन्यजन्मा तिलमवमत्तुलं स्वर्णं च वर्णमुत्सुयः,
कार्पासीयं कृपावान्मुडहृतमजडो राजतं राजदूष्यं ।
आज्योथ प्राज्यजन्मा लवणजमदृगं शार्करं चार्कतेवा,
रत्नाढयो रत्नरूपं गिरिमकृतं मुदा पात्रमाहितङ्गणार्थं ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरेमहाराजसाध्याज्यपुरोन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे माण्डूकिन्दनीषशतपथब्राह्मणभाष्येऽष्टमकाण्डे प्रथमोऽध्यायः ॥ (८—१) ॥

अथ द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
प्रथमप्रपाठके च पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

567

द्वितीयां चितिमुपदधाति । (त्ये) एतद्वै देवाः प्रथमां चितिं चित्वा समारोहन्त्रयं वै लोकः प्रथमा चित्तिरिममेव तल्लोकं संस्कृत्य समारोहन् ॥ १ ॥
(हुंस्ते) तेऽब्रुवन् । (वंश्चे) चेतुयञ्चमिति चितिमिच्छतेति वाच तदब्रुवन् । इत ऊर्ध्वमिच्छतेति ते चेतयमानाऽ एतां द्वितीयां चितिमपश्य-
न्यूर्ध्वं पृथिव्याऽ अर्वाचीनमन्तरिक्षात्तेषामेषु लोकोऽधुव इवाप्रतिष्ठित-
ऽइव मनस्पासीत् ॥ २ ॥

(ते) तेऽब्रुवनावब्रुवन् । (न्यु) युवं वै ब्रह्मणी भिषजौ स्यो युवं न
ऽइमां द्वितीयां चितिमुपपत्तमिति किं नौ ततो भविष्यतीति युवमेव

द्वितीयां चितिमुपदधाति । एतद्वै देवाः प्रथमां चितिं चित्वा समारोहन् । अयं वै लोकः प्रथमा
चित्तिः । इममेव तल्लोकं संस्कृत्य समारोहन् ॥ १ ॥

तेऽब्रुवन्—चेतयञ्चमिति । चितिमिच्छतेति वाच तदब्रुवन् । इत ऊर्ध्वमिच्छतेति । ते चेतयमाना
एतां द्वितीयां चितिमपश्यन्—यूर्ध्वं पृथिव्याः, अर्वाचीनमन्तरिक्षात् । तेषामेष लोकोऽधुव इवा-
प्रतिष्ठित इव मनस्पासीत् ॥ २ ॥

तेऽश्विनावब्रुवन्—युवं वै ब्रह्मणी भिषजौ स्यः । युवं न इमां द्वितीयां चितिमुपपत्तमिति । किं

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जातम् । निर्मणे तमहं वन्दे त्रियातीर्यमहेश्वरम् ॥ १ ॥

इत्थं प्रथमविद्यावृत्तयोर्यां प्रागभूतामुपमानं पुरीषनिविपनन्तं वगितम्, तावता प्रथमचित्तिः समाहिता ।
अप द्वितीयस्याभितेरावानं विपत्ते—द्वितीयां चितिमुपदधातीति । रष्टकाना प्रस्तारस्थितिः । एतस्य द्वितीय-
विपुसधनस्य प्रयोबनं प्रथमचित्तिप्रयोबनरतिरादनर्षकमुपपादयति—एतद्वै देवा इत्यादिना । 'एतत्' एताद्वै
छन्दुः देवाः 'उदीरितल्लगः' प्रथमां चितिं चित्वा 'उत्तराय' समारोहन् 'सम्यगारोहणं कृतवन्तः ।
समारोहन्पराह—अयं वै लोक इति । इत्यमात्पण्योत्पन्नानादी पूर्वचित्तेर्पूर्वोक्तस्वरूपलोकः, तथा च प्रथमचित्ति-
त्पन्ना ' इममेव ' यू—' लोकं संस्कृत्य ' तस्योपरि देवताः समारोहन् ॥ १ ॥

तेऽब्रुवन्नित्यादि । प्राप् व्याख्यातम् । इत ऊर्ध्वमिच्छतेति । ' इतः ' अस्मात्प्रथमचित्तिरूपमूर्ध्वोक्तम्
' ऊर्ध्वम् ' लोकेन ' इच्छतेति ' एवं परस्परं सम्प्रसार्य ' चेतयमानाः ' सञ्चानन्तः ' ते ' देवाः ' एताम् '
अप्यमानां ' द्वितीयां चितिमपश्यन् ' । तामेव लोकात्पना विहितमिच्छतेति—यूर्ध्वमिति । ' पृथिव्या ऊर्ध्वम् '
उपरिपागाः, ' अन्तारिक्षदर्शनीयम् ' अथोभागाः, पृथिव्यन्तारिक्षयोर्मध्यवर्ती यो ' लोकः ' तदादिका द्वितीया
चित्तिरेत्यर्थः । तत्राश्विनीनां प्रथममुपमानं विहितमुपह—तेषामेष लोक इति । ' एषः ' उदीरितल्लगः
' लोकः ' ' तेषां ' देवानाम् ' अप्रतिष्ठितः ' आधारहितः ' इवास्मिन् ॥ २ ॥

एतः ' ते ' देवतस्य लोकस्य प्रतिष्ठितत्वाय ' अश्विनावब्रुवन् ' । हे अश्विनी ! ' युवं ' युवाय छन्दु

नोऽस्याऽअग्निचित्यायाऽ अर्ध्वर्षु भविष्यथ ऽडुति तथेति तेभ्य ऽएताम-
श्विनौ द्वितीयां चितिसुपाधत्तां तस्मादाहुरश्विनायेषु देवानामर्ध्वर्षुऽडुति ॥ ३ ॥

स ऽउपदधाति । ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिर्ध्रुवाऽसीति षट् स्थिरं षट्प्रतिष्ठितं
तद्भ्रुवमुथ वाऽएयामेषु लोकोऽध्रुवऽइवाप्रतिष्ठितऽइव मनस्यासीत् तमेवै-
तत्स्थिरं ध्रुवं कृत्वा प्रत्यधत्तां ध्रुवं योनिमासीद् साधुयेति स्थिरं योनि-
मासीद् साधुयेत्येतदुख्यस्य केतुं प्रथमं जुपाणेत्ययं वाऽअग्निर्मुख्यस्त-
स्यैष प्रथमः केतुर्ध्रुवप्रथमा चितिस्तं जुपाणेत्येतदाश्विनाऽर्ध्वर्षु सादयता-
मिह त्वेत्यश्विनौ ह्यर्ध्वर्षुऽउपधत्ताम् ॥ ४ ॥

नौ ततो भविष्यतीति । युवमेव नोऽस्याऽअग्निचित्यायाऽअर्ध्वर्षु भविष्यथः—इति । तथेति । तेभ्य
एतामश्विनौ द्वितीयां चितिसुपाधत्ताम् । तस्मादाहुः—अश्विनावेव देवानामर्ध्वर्षु इति ॥ ३ ॥

स उपदधाति । “ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिर्ध्रुवाऽसि”—इति । षट् स्थिरं, षट्प्रतिष्ठितं—तद्भ्रुवम् ।
अथ वाऽएयामेषु लोकोऽध्रुव-इवाप्रतिष्ठित-इव मनस्यासीत् । तमेवैतत्स्थिरं ध्रुवं कृत्वा प्रत्यधत्ताम् ।
“ ध्रुवं योनिमासीद् साधुया ”—इति । स्थिरं योनिमासीद् साधुयेत्येतत् । “ उरुषस्य केतुं
प्रथमं जुषणा ”—इति । अयं वाऽअग्निर्मुख्यः । तस्यैष प्रथमः केतुः—यत्प्रथमा चितिः । तं
जुपाणेत्येतत् । “ अश्विनाऽर्ध्वर्षु सादयतामिह त्वा ”—(वा. सं. १४ । १) इति । अश्विनौ
ह्यर्ध्वर्षुऽउपधत्ताम् ॥ ४ ॥

‘ ब्रह्मणो ’ परिद्धौ ‘ निषजौ त्यः ’ भवतः । अतो युवाम् ‘ नः ’ अमदीया ‘ इषः द्वितीया चितिसुपाधत्ताम् ’
उपधानेन सम्पादयताम् ‘ इति ’ देवानां वचः श्रुत्वा अश्विनावनुताम् । ‘ ततः ’ तस्माद्दिनैष्विष्युपधानात्
‘ नौ ’ आवयो. ‘ किम् ’ प्रयोजनं ‘ भविष्यतीति ’ । ‘ युवमेव ’—इति देवानां वाक्यम् । ‘ नः ’ अस्माक
सम्बन्धिन्या ‘ अस्या अग्निचित्यायाः ’ युवामेव ‘ अर्ध्वर्षु भविष्यथः ’ । ‘ अश्विनौ ’ अपि ‘ तया ’ अस्तिः पृथ्वी-
कृत्य ‘ तेभ्यः ’ देवेभ्यः, तार्थ्यं चतुर्थी (पा. सू. २ । ३।६२) । ‘ एताम् ’ वक्ष्यमाणां ‘ द्वितीयां चिति-
सुपाधत्ताम् ’ उपहितवन्तौ । यस्मादेवमश्विन्यामाध्वर्षवमावरितं देवकीर्केऽग्निचयने ‘ तस्माद् ’ एव कारणत्
‘ अश्विनावेव देवानामर्ध्वर्षु इत्याहुः ’ तत्रादिनस्तत्र तत्र कथयन्ति ॥ ३ ॥

एवमुपोद्घातत्वेन द्वितीयचित्युपधानेऽधिककृत्यं प्रतिपाद्य औपोद्घातिकमाश्विनां नामुपधान समन्त्रक
विधत्ते—स उपदधातीति । ‘ सः ’ अर्ध्वर्षुः प्रथमम् आश्विनीः पञ्चैष्टका उपदधन् । ‘ ध्रुवक्षितिः ’
इत्यावास्तन्मन्त्राः । अत्र प्रथममन्त्रे ध्रुवशब्दं दुर्वन् प्रागुक्तदोषपरिहाररूपं नक्ष प्रयोजनमाविष्करोति—
यद्द्वै स्थिरमिति । ‘ यन् ’ खलु ‘ स्थिरम् ’ अनश्वरम् ‘ प्रतिष्ठितम् ’ उन्पातार्दं च यन् ‘ तत् ’ उभयम्
‘ ध्रुवम् ’ ध्रुवशब्दप्रतिपाद्यमित्यर्थः । एयामित्यादि । अथ खलु ‘ एयाम् ’ प्रागुक्तानां देवानां ‘ मनसि ’
पृथिव्यन्तारिभ्रमद्यवतीं ‘ लोकः ’ अस्थिरं ‘ इव ’ निराधार इव च ‘ आसीद् ’ ‘ तमेव ’ लोकात् ‘ एतद् ’
एतेन ध्रुवशब्देऽपेतमन्त्रकरणलोपधानेन ‘ स्थिरम् ’ अनश्वरं ‘ प्रतिष्ठितं ’ च ‘ कृत्वा ’ ‘ प्रत्यधत्ताम् ’ अश्विनौ
समाहितवन्तावित्यर्थः ॥

(३) कुलायिनी घृतवती पुंशिविति । कुलायमिव वै द्वितीया चितिः स्योने सीद सद्ने पृथिव्या ऽडिति पृथिवी वै प्रथमा चितिस्त्वस्यै शिवे स्योने सीद सद्ने ऽडित्येतदभि त्वा रुद्रा वसवो गृणन्त्वित्येतास्तां देवता ऽ अभि- गृणन्त्वित्येतदिमा ब्रह्म पीपिहि सौभगायेतीमा ब्रह्माव सौभगायेत्येतद- श्विना ऽष्वर्यु सादयतामिह त्वेत्यश्विनौ हवत्वर्ष्यु ऽउपाधत्ताम् ॥ ५ ॥

“ कुलायिनी घृतवती पुरन्धिः ”—इति । कुलायमिव वै द्वितीया चितिः । “ स्योने सीद सद्ने पृथिव्याः ”—इति । पृथिवी वै प्रथमा चितिः । तस्मै शिवे स्योने सीद सद्ने- इत्येतद् । “ अभि त्वा रुद्रा वसवो गृणन्तु ”—इति । एतास्तां देवता अभिगृणन्त्वित्येत् । “ इमा ब्रह्म पीपिहि सौभगाय ”—इति । इमा ब्रह्माव सौभगायेत्येत् । “ अश्विना ऽष्वर्यु सादयतामिह त्वा ”—(वा. सं. १४ । २) इति । अश्विनौ हवत्वर्ष्युऽउपाधत्ताम् ॥ ५ ॥

द्वितीयमदमन्युष तत्रानि भुवश्चन्द्रस्योत्पत्ताः ब्रह्म-स्थिरं योनिमिति । त्वनि व्यावष्टे—अपं वा अभिरुक्त्व इति । उद्यानां मन्त्रोक्तिः ‘ उद्यः ’ गर्भरूपेण स्थितः उद्योऽङ्गिरेव हि शिवोऽप्युपेतविषयादि- रूपेण स्थितः ‘ तस्य ’ चोद्यम्यको ‘ एव प्रथमः केतुः ’ प्रज्ञानतोऽवयवः । येन ‘ प्रथमा चितिः ’ ‘ तन् ’ अथर्व ‘ उपाधाया ’ सेवनात्पर्ययः सम्भूयत । अश्विना ऽष्वर्यु इत्यादि निगदतिद्वयम् । मन्त्रार्थस्तु हे इष्टके ! ‘ भुवश्चितिः ’ नियतविषया ‘ भुवोनोनिः ’ स्थिराधारा ‘ भुता ’ स्थिरस्वरूपा ‘ अनि ’ । ‘ भुवन् ’ स्थिरताम् ‘ योनिन् ’ प्रथमचितिलभुगन् ‘ आसीद् ’ उपविष्ट । ‘ सार्युषा ’ अस्माभिः साधर्म्या । ‘ उद्यस्य ’ उद्यायमुपकृतस्य विषयाभ्योः ‘ केतुम् ’ प्रज्ञानकम्, ‘ प्रथमम् ’ प्रथमचितिलभु ‘ उपाधाया ’ सेवनात् ‘ अनि ’ । तादृशी ‘ त्वा ’ त्वान् ‘ अष्वर्यु ’ इह सादयताम् अत्र ध्यायताम् ॥ ४ ॥

द्वितीय मन्त्रे पादशोऽन्युष व्यावष्टे—कुलायिनी घृतवतीति । कुलायमिव वा इति । कुलायो नीलम्, तदिव हि द्वितीया चितिर्मन्त्रि । यथा ३० देवतारो नीलमवतिष्ठते, तथा द्वितीयाचितेऽपि प्रथमचितेऽवतारं स्वयान्- कृतसादयन् । द्वितीयादे ‘ पृथिवी ’ इति परस्परार्थब्रह्म—पृथिवी वै प्रथमा चितिविति । प्रथमचितेः पृथिवीरूपाया प्राक् प्रतिपादिता (श. प. ८ । २ । १ । १) । तन्नाः सम्बन्धिनि ‘ शिवे ’ शोने ‘ स्योने ’ सुक् शरे (शिव. ३ । १ । १५) । मन्त्रकारपर्ययः—हे इष्टके ! तं कुलायवद्वती द्वितीया चितिः कुलायस्त- सम्बन्धिनी कुलायिनी, घृतवद्वतायां वा तद्वती, पुर शरीर धीयते गर्भतराऽस्त्यन्ति ‘ पुरन्धिः ’ योनि- द्वाडिति । सा त्व ‘ पृथिव्याः ’ प्रथमचितेः सम्बन्धिनि सुक्शरे स्थाने ‘ सीद ’ भावं । ‘ अभि त्वा ’ इत्यादि निगदतिद्वयम् । ‘ अभिगृणन्तु ’ अभिभुवन्ति । ‘ गृ शब्दे ’ (वा. पा. ब्रह्म. प. २६) इति केनादिसौ षट् । अश्विनोऽव हवः (श. घृ. ७ । २ । ८०) । ‘ सीपिहि ’ इति परं व्यावष्टे—इमा ब्रह्मावेति । हे इष्टके ! तं ‘ सौभगाय ’ सौभाग्यय, परा धने सौभाग्यं ‘ सौभाग्य ’ धनान् इमानि ब्रह्मानि परितृष्टानि हविशदीनि ‘ पारिहि ’ अत्र पश्यत वीर्य वा । ‘ अश्विना ऽष्वर्यु ’ इत्यादि गतम् ॥ ५ ॥

१-अथ श्विनोः “ ब्रह्मं ” उपाधाया “ सार्युषेण ” इत्युक्ते (१४. २. ११ । २९) इत्युक्ते ब्रह्मः ” इति व्याख्यानम् ।

(५) स्वैर्दक्षैर्दक्षपितेह सीडिति । स्वेन वीर्येणेह सीडित्येतद्देवानां ५
 मुन्ने बृहते रणायेति देवानां ५ मुन्नाय महते रणायेत्येतत्पितृवैधि सूनुवऽ-
 आ सुशेवेति यथा पित्रा पुत्राय स्योनः सुशेवऽएव ५ सुशेवैधीत्येतत्स्वा-
 वेशा तन्वा संविशस्वेत्यात्मा वै तनूः स्वावेशेनात्मना संविशस्वेत्येतद्-
 श्विनाऽध्वर्युं सादयतामिह त्वेत्यश्विनो ह्यध्वर्युऽउप्रायत्ताम् ॥ ६ ॥

(मृ) पृथिव्याः पुरीषमसीति । पृथिवी वै प्रथमा चितित्त्वस्या ऽएत-
 तपुरीषमिव युद्धितायाऽप्सो नामेति रसो नामेत्येतत्तां त्वा विवशेऽभि-
 मृणन्तु देवाऽइति तां त्वा सुशेवैऽभिमृणन्तु देवाऽइत्येतत्स्तोमपृष्टा घृत-

“ स्वैर्दक्षैर्दक्षपितेह सीद ”-इति । स्वेन वीर्येणेह सीडित्येतत् । “ देवानां मुन्ने बृहते
 रणाय ”-इति । देवानां मुन्नाय महते रणायेत्येतत् । “ पितृवैधि सूनुवऽआ सुशेवा ”-
 इति । यथा पित्रा पुत्राय स्योनः सुशेवः-एवं सुशेवैधीत्येतत् । “ स्वावेशा तन्वा संविशस्व ”-
 इति । आत्मा वै तनूः, स्वावेशेनात्मना संविशस्वेत्येतत् । “ अश्विनाऽध्वर्युं सादयतामिह
 त्वा ”-(वा. मं. १४ । ३) इति । अश्विनो ह्यध्वर्युऽउप्रायत्ताम् ॥ ६ ॥

“ पृथिव्याः पुरीषमसि ”-इति । पृथिवी वै प्रथमा चितिः । तस्या मन्तुर्गर्भमिव-
 यद्धिताया । “ अप्सो नाम ”-इति । रसो नामेत्येतत् । “ तां त्वा विवशेऽभिमृणन्तु देवाः ”-
 इति । तां त्वा सर्वेऽभिमृणन्तु देवा इत्येतत् । “ स्तोमपृष्टा घृतयतीह सीद ”-इति । याव

तृतीयं मन्त्रमन्युस व्याचष्टे-स्वैर्दक्षैरिति । दक्षशब्दो वीर्यवदनः । बृहवचने पूजाधिमियमित्साह-स्वेन
 वीर्येणेति । अर्कानेन सामर्थ्येनेत्यर्थः । “ मुन्ने ” इति, “ बृहते ” इति पदयोर्गोष्ठ्यान्त् मुन्नाय महत
 इति । मुन्नशब्दात्तुर्ध्वेकवचने “ नरे विवशन्तु-इति विकल्प्यते ” इति वाङ्मन्ये विकल्पितत्वाद् “ मनो गुणे ”-
 (पा. सू. ६ । १ । ९७) इति परस्परत्वमेव । तृतीयपादमन्युस व्याचष्टे-पितृवैधीति । अत्रमर्थ-हे दष्टके ।
 ‘ दक्षपिता ’ दक्षो वर्धमानाऽग्नि-पित्रा पाठतो यस्याः सा ताडनी भूत्वा ‘ इह ’ अभिन्वयन्ते । ‘ स्वेन
 वीर्येण ’ एवविश । किमर्थमे ? ‘ देवानां मुन्नाय ’ मुन्नाय, ‘ महते रणाय ’ च ‘ नितेव ’ ‘ यथा पित्रा ’
 ‘ सूनुवै ’ पुत्राय ‘ स्योनः ’ सन् ‘ सुशेवः ’ सुशेवो मवति, एवं सा त्वं देवताः सुशेविर्यो ‘ एवि ’ मव ।
 चतुर्थादमन्युस व्याचष्टे-स्वावेशा तन्वेति । अत्र तनूऽशब्दः शशिवार्षभ्याह-स्वावेशेनात्मनेति । मुपु सावे-
 शयतीति स्वावेशः “ अन्यन्तोऽग्नि दधन्ते ”-(पा. सू. ३ । १ । ७६)-इति विश्व । तथा च ‘ स्वावेशेन ’
 सुशेवैरेतद्देवमुन्नेन ‘ आपमता ’ ‘ उविशन्व ’ सम्प्रयुपविश ’ इति ’ पुरीषसादयार्थः । अश्विनाऽध्वर्युं
 इत्यादि गतम् ॥ ६ ॥

चतुर्थमन्त्रमन्युस व्याचष्टे-पृथिव्याः पुरीषमसीत्यादिना । पुरीषमिवेति । प्रथमचितेरकारं पुरीषमुच्यते ।
 द्वितीया चितिरिति उपेक्षिः उच्यतेऽन्तेः पुरीषसाम्यम् । अत्र स्फेत्तद्वद व्याचष्टे-रसो नामेत्येतदिति । अप्स
 इन्द्रवज्रासु पातनवन्त् तेन एव प्रकियास्य इत्यर्थः । तां त्वा विवशे इत्यादि निष्कलितम् । ‘ स्तोमपृष्टा ’

षतीहु सीडिति यान्त्स्तोमानस्यां तश्च्यमानो भवति तैरेषा स्तोमपृष्ठा
प्रजावदस्मे द्रविणाऽऽयजस्वेति प्रजावदस्मे द्रविणमायजस्वेत्येतदद्रिडना-
ऽध्वर्युं सादयतामिह त्वंत्यद्रिडुनो ह्यध्वर्युंऽउपाधत्ताम् ॥ ७ ॥

(न्ता) ताऽएता दिशः । (स्त्रा) ता रेतःसिचोर्वेलयोपदधातीमे वै रेतः-
सिचावनयोस्तद्विशो दधाति तस्मादनयोर्दिशः सर्व्वतऽउपदधाति
सर्व्वतस्तद्विशो दधाति तस्मात्सर्व्वतो दिशः सर्व्वतः समीचीः सर्व्वतस्तु-
त्समीचीर्दिशो दधाति तस्मात्सर्व्वतः समीच्यो दिशस्ता नानोपदधाति
नाना सादयति नाना सूददोद्दसाऽधिवदति नाना हि दिशः ॥ ८ ॥

(शोऽय) अथ पञ्चमी दिश्यामुपदधाति । (त्यू) ऊर्ध्वा इ सा दिक्सा
या सोर्वा दिगसौ सुऽआदित्योऽसुभेवैतदादित्यमुपदधाति तामुन्तरेण

स्तोमानस्यां तस्यमानो भवति । तैरेषा स्तोमपृष्ठा । “ प्रजावदस्मे द्रविणा यजस्व ”-इति ।
प्रजावदस्मे द्रविणमायजस्वेत्येत् । “ अधिनाऽध्वर्युं सादयतामिह त्वा ”- (वा. सं. १४१४)
इति । अधिनो ह्यध्वर्युंऽउपाधत्ताम् ॥ ७ ॥

ता एता दिशः । ता रेतःसिचोर्वेलयोपदधाति । इमे वै रेतःसिचो । अनयोस्तद्विशो दधाति ।
तस्मादनयोर्दिशः सर्व्वत उपदधाति । सर्व्वतस्तद्विशो दधाति । तस्मात्सर्व्वतो दिशः सर्व्वतः समीचीः ।
सर्व्वतस्तत्समीचीर्दिशो दधाति । तस्मात्सर्व्वतः समीच्यो दिशः । ता नानोपदधाति । नाना साद-
यति । नाना सूददोद्दसाऽधिवदति । नाना हि दिशः ॥ ८ ॥

अथ पञ्चमी दिश्यामुपदधाति । ऊर्ध्वा इ सा दिक् । सा या सोर्वा दिक्-असौ स आदित्यः ।

इति परं व्याचष्टे-यान्त्स्तोमानिति । ‘ अस्यान् ’ चितो ‘ यान् ’ त्रिदशान् ‘ स्तोमान् ’ ‘ तस्यमानः ’
विस्तारदिस्यमानो ‘ भवति ’ ‘ तैः ’ स्तोमैस्तेतत्वात् स्तोमाः पृष्ठे पत्या इति न्युत्पत्त्या ‘ एषा स्तोम-
पृष्ठा ’ । ‘ द्रविणा ’ इति द्वित्वाय आकार इत्याह-द्रविणमायजस्वेत्येतदिति । ‘ अधिना ’ इत्यादि गतन् ।
मन्त्रार्थः सुगमः ॥ ७ ॥

एताश्चतस्र इष्टकाः संपूय प्रदासति-ता एता दिश इति । प्राच्यादिदिश्वपवीरमानन्वादिगामिकाः ।
तासानुपदाने स्थानविशेषं विधाय स्तौति-ता रेतःसिचोरिति । ‘ इमे ’ दावाशुदिव्यो हि ‘ रेतःसिचो ’
अग्निउबगद्बुदसिहेतुत्वात् । ‘ तत् ’ तेनाधिनीनां रेतःसिक्त्समीनोरधानेन ‘ अनयोः ’ दावाशुदिव्योः प्राच्या-
दाश्चतस्रः ‘ दिशो दधाति ’ स्थानपति । ‘ तस्मात् ’ इति लोक्तप्रसिद्धिकथनम् । सर्व्वोऽसु दिशु क्रमेण चत-
सानुपदाने विधत्ते-सर्व्वत उपदधातीति । आसानुपदाने सुगन्तरं विधाय स्तौति-सर्व्वतः समीचीरिति ।
सर्व्वतसि दिशु ‘ समीचीः ’ अनूर्ध्वनादाः न तु दिर्गवन्दिता इत्यर्थः । उपदानेनानुसूददोद्दसां नानात्वे
विधाय स्तौति-ता नानोपदधातीति ॥ ८ ॥

अथ अथ उपधेयमाधिनीं विधत्ते-अथ पञ्चमीमिति । उक्तानां पञ्चसंख्यादूराणी पञ्चमी, दिशि ऊर्ध्वासं
पत्ता इति ‘ दिक्सा ’ ‘ दिगादित्यो दन् ’ (वा. सू. ४।३।१४) । एतां पञ्चमीर्ध्वदिगादित्यरूपेण स्तौति-

दक्षिणां दिशामुपदधात्यमुं तदादित्यमुन्तरेण दक्षिणां दिशं दधाति
तस्माद्देशोऽन्तरेण दक्षिणां दिशमेति ॥ ९ ॥

(त्व) अदित्यास्त्वा पृष्टे सादयामिति । (ती) इयं वाऽअदितिस्तस्यामे-
वेनमेतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयत्यन्तरिक्षस्य धर्त्री विष्टम्भनी दिशामधिपती
भुवनानामित्यन्तरिक्षस्य ह्येषु धर्त्री विष्टम्भनी दिशामधिपतिर्भुवनाना-
मामिर्द्रष्टोऽअग्रामसीति उसो वाऽऽर्जिर्विष्टवुकर्मा तऽऽपिःशति प्रजा-
पतिर्विष्टवुकर्मा प्रजापतिमृष्टाऽसीत्येतद्विष्टुनाऽऽध्वर्युं सादयतामिह
त्वेत्यद्विष्टुनो ह्यध्वर्युंऽउपधात्ताम् ॥ १० ॥

अमुमेवेतदादित्यमुपदधाति । तामन्तरेण दक्षिणां दिशामुपदधाति । अमुं तदादित्यमुन्तरेण दक्षिणां
दिशं दधाति । तस्माद्देशोऽन्तरेण दक्षिणां दिशमेति ॥ ९ ॥

“ अदित्यास्त्वा पृष्टे सादयामि ”—इति । इयं वाऽअदितिः । अस्यामेवेनमेतन्पति-
ष्ठायां प्रतिष्ठापयति । “ अन्तरिक्षस्य धर्त्री विष्टम्भनी दिशामधिपती भुवनानाम् ”—
इति । अन्तरिक्षस्य ह्येषु धर्त्री, विष्टम्भनी दिशाम्, अधिपतिर्भुवनानाम् । “ अर्जिर्विष्टोऽअग्र-
मसि ”—इति । रसो वाऽऽर्जिः । “ विश्वकर्मा तऽऽपिः ”—इति । प्रजापतिर्विश्वकर्मा ।
प्रजापतिमृष्टाऽसीत्येतत् । “ अधिनाऽध्वर्युं सादयतामिह त्वा ”—(वा. सं. १४ । ५) इति ।
अधिनी ह्यध्वर्युंऽउपधात्ताम् ॥ १० ॥

ऊर्ध्वा हेत्यादिना । ‘ वा ’ इव पञ्चमीष्टका ‘ मा ’ ऊर्ध्वा दिक्, ‘ सा ’ इष्टकारुणा ‘ वा सोर्ध्वा दिक्, ’
‘ अनौ ’ एव ‘ माः ’ प्रसिद्धा ‘ आदित्यः ’ ऊर्ध्वायां हि तस्य सम्बन्धम् । अत ‘ अमुम् ’ आकाशे दृश्यमान-
मेव ‘ आदित्यम् ’ ‘ एतत् ’ एतेन पञ्चमेष्टकोपधानेनोपहितशान्धवनीत्यर्थः । तामन्तरेणेत्यादि । दक्षिण-
दिस्त्युपहिता येयं दिशना ताम् ‘ अन्तरेण ’ तस्या अम्यन्तरदेशे ‘ ती ’ पञ्चमीमादित्यरूपामिष्टकामुपदधात् । ‘ तामाद् ’
कारणात् ‘ एष ’ आदित्यः ‘ दक्षिणां दिशामन्तरेण ’ दक्षिणस्या दिशोऽम्यन्तरदेशे ‘ एति ’ गच्छति ॥९॥

तान्मन्त्रमन्त्रं व्यादष्टे—अदित्यास्त्वेति । अत्रादित्याशब्देन पृथिवी विवक्षितेत्याह—इयं वा अदिति-
रिति । अस्यामेवेनेमिति । ‘ एनम् ’ पञ्चमेष्टकारुणमादित्यम् । अन्तरिक्षस्य धर्त्रीम् इत्यादि । पञ्चमेष्टकाया
आदित्यरूपत्वादादित्यरूपतयेत्याह—अन्तरिक्षस्य ह्येष धर्त्रीत्यादि । ‘ एष ’ खलु सूर्यः ‘ अन्तरिक्षस्य ’
‘ धर्त्री ’ धारयिता यथा दिशो न पतन्ति तथा तासां ‘ दिष्टम्भनः ’ विशेषेण स्तम्भयित्वा ‘ भुवनानाम् ’
अधिकं प्रकाशवर्धयित्वा पालयित्वा, अतस्तद्रूपिण्या इष्टकाया अध्येत-सर्वमुपपन्न इति विशेषणानामभिप्रेत्य ।
रसो वा अर्जिर्विति । ‘ रसः ’ एव ह्यस्य तद्गुरूपेण वर्तते । तस्माद्देशोर्ध्वाशब्दो रसपर इत्यर्थः । एतद्रूप-
मवति । हे इष्टके ! अयं सम्बन्धी यो रसरूप ‘ अर्जिः ’ तज्जो ‘ द्रष्टो ’ दृष्टश्च तद्रूपवत्त्वाऽसीति । प्रजा-
पतिर्विश्वकर्मेति । विश्व सर्वं जगत् कर्म कर्तव्यं येनेति न्यूनत्वेः ‘ विश्वकर्मा ’ ‘ प्रजापतिः ’ । हे इष्टके !
उदाहरितरूपायाः ‘ ते ’ तव ‘ विश्वकर्मा ऋषिः ’ दृष्टा । अन्य तावदमाह—प्रजापतिमृष्टाऽसीत्येतदिति ।
अधिनी ह्यध्वर्युं इत्यादि गतम् ॥ १० ॥

युद्धैवेताऽआश्विनीरूपदधाति । प्रजापतिं विश्वस्तं देवताऽआदाय
व्युदकामंस्तस्य युद्धैर्वा प्रतिष्ठायाऽअवाचीनं मध्यात्तदस्याश्विनावादायो-
त्क्रम्यातिष्ठताम् ॥ ११ ॥

(न्ता) तावत्रवीत् । (दु) उप मेतं प्रति मऽएतद्वत्तं येन मे युवमुद-
कमिरमिति किं नो ततो भविष्यतीति युवद्देवत्यमेव मऽएतदात्मनो भवि-
ष्यतीति तथ्यति तदस्मिन्नेतदश्विनौ प्रत्यधत्ताम् ॥ १२ ॥

(न्त) तस्याऽएताः पुञ्जाश्विन्यः । (ऽ) एतदस्य तदात्मनस्तद्युदेता
ऽअत्रोपदधाति युद्धैवास्वैताऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेता
ऽअत्रोपदधाति ॥ १३ ॥

यद्धैवेता आश्विनीरूपदधाति । प्रजापतिं विश्वस्तं देवता आदाय व्युदकामम् । तस्य युद्धै-
रप्रतिष्ठायाः, अवाचीनं मध्यात्, तदस्याश्विनावादायोत्क्रम्यातिष्ठताम् ॥ ११ ॥

तावत्रवीत्—उप मेतं, प्रति मऽएतद्वत्तम्, येन मे युवमुदकमिरमिति । किं नो ततो भविष्य-
तीति । युवद्देवत्यमेव मऽएतदात्मनो भविष्यतीति । तथ्यति । तदस्मिन्नेतदश्विनी प्रत्यधत्ताम् ॥ १२ ॥

तथा एताः पुञ्जाश्विन्यः—एतदस्य तदात्मनः । तद्युदेता अत्रोपदधाति—यद्धैवास्वैता आत्मनः—
तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । तस्मादेता अत्रोपदधाति ॥ १३ ॥

अथेतासमाश्विनीनामात्मनाम् उपधानमनुवादपुर.समाख्यात्रिकया प्रतिपादयति—यद्धैवेता इत्यादिना ।
अश्विनावादानासमुपधानो मन्त्र इति विश्व “ तदानासमुपधानो मन्त्रः ”—(पा. सू. ४ । ४ ।
१२५) इति मनुषो लुकि प्राप्ते; “ अधिमानम् ” (पा. सू. ४ । ४ । १२६) इत्यण् प्रत्ययः, ततः
(पा. सू. ४ । १ । १५) ङीप् । ‘ प्रजापतिम् ’ विश्वस्तावयं प्रजापतिम् ‘ देवताः ’ अग्न्यादयः पृथक्
पृथक् एकैकमवयवम् ‘ आदाय ’ व्युदकामम् ‘ शरीरमध्याजिष्कान्ताः । ‘ तस्य ’ प्रजापतेः ‘ प्रति-
ष्ठाया युद्धैर्वा ’ प्रतिष्ठाशब्दः पादवाची पादतलादारम्योर्ध्वम्, ‘ मध्यात् ’ कटिप्रदेशात् ‘ अवाची-
नम् ’ अपस्तनमहजाताम् ‘ अस्य ’ प्रजापतेः सम्बन्धि तदङ्गं ‘ अश्विनावादाय ’ तस्मात्प्रधानादपक्रम्य
‘ अतिष्ठताम् ’ ॥ ११ ॥

स प्रजापतिः ‘ तावत्रवीत् ’ हे आश्विनी ! ‘ मा ’ माम् ‘ उपेतम् ’ उपगच्छतम् । मदीयम् ‘ एतम् ’ अङ्गं
‘ प्रतिपत्तम् ’ येन ‘ मदीयान्नेन सह ‘ युवं ’ युव ’ उदकमिरमिति । ततोऽश्विनावब्रूताम् । ‘ ततः ’
तस्मात् प्रतिधानान्, ‘ नो ’ आवयोः ‘ किम् ’ प्रयोजनं भविष्यतीति । ततः प्रजापतिरब्रवीत् । ‘ मे ’
मम ‘ आत्मनः ’ शरीरस्य सम्बन्धि ‘ एतद् ’ अङ्गम् ‘ युवद्देवत्यम् ’ ‘ भविष्यति ’ युवाम् ‘ अश्विनी ’
देवते यस्य ‘ तत् ’ तपोत्तमम् । ‘ युवावो द्विवचने ’—(पा. सू. ७ । २ । २२) इति मन्थन्तस्य इपथस्य
सुप्परो युवादेशः । तौ ‘ तथ्येति ’ अङ्गीकृत्य ‘ अस्मिन् ’ प्रजापतेः यदुपात्तमङ्गं तत् पुनः ‘ प्रत्यधत्ताम् ’ ॥ १२ ॥

किं पुनस्तदङ्गमिति तत्राह—तथा एता इति । ‘ तत् ’ तत्र ‘ या एताः ’ ‘ एव ’ सङ्ख्याकाः
‘ आश्विन्यः ’ ‘ अस्य ’ प्रजापतेः ‘ आत्मनः ’ ‘ एतद् ’ एव ‘ तत् ’ अङ्गं तदश्विन्यां पूर्वप्रतिहितम् । तस्मा-

ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिर्ध्रुवाऽऽसीति । यद्वै स्थिरं यत्प्रतिष्ठितं तद्ध्रुवमुय वाऽ-
अस्यैतद्वास्थिरमिवाध्रुवमिवात्मन ऽआसीत्तुडेवैतस्त्थिरं ध्रुवुं कृत्वा
प्रत्यघत्ताम् ॥ १४ ॥

(६) कुलायिनी घृतवती पुरन्धिर्गृति । कुलायामिव वाऽअस्यैतद्दा-
त्मनः स्वैर्देक्षैर्दक्षपितेह सीद सीदेत्यदक्षपतामेवास्यैतद्दात्मनः पृथिव्याः पुरीप-
मसीति पुरीपसर्ध्वदितमिव वाऽअस्यैतद्दात्मनो रेतःसिचोर्वेल्लया पृष्टयो
वै रेतःसिचौ पृष्टिसाचयमिव वाऽअस्यैतद्दात्मनः सर्व्वत ऽऽपदधाति
सर्व्वतो ह्यस्यैतद्दक्षिणावात्मनः प्रत्यघत्ताम् ॥ १५ ॥

“ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिर्ध्रुवाऽसि”—इति । यद्वै स्थिरं, यत्प्रतिष्ठितं—तद्ध्रुवम् । अय वाऽअस्यै-
तद्वास्थिरमिवाध्रुवमिवात्मन आसीत्—उडेवैतस्त्थिरं ध्रुवं कृत्वा प्रत्यघत्ताम् ॥ १४ ॥

“कुलायिनी घृतवती पुरन्धिः”—इति । कुलायामिव वाऽअस्यैतद्दात्मनः । “स्वैर्देक्षैर्द-
क्षपितेह सीद सीदे”—इति । अदक्षपतामेवास्यैतद्दात्मनः । “पृथिव्याः पुरीपमसि”—इति ।
पुरीपसर्ध्वदितमिव वाऽअस्यैतद्दात्मनः । रेतःसिचोर्वेल्लया । पृष्टयो वै रेतःसिचौ । पृष्टिसाचयमिव
वाऽअस्यैतद्दात्मनः । सर्व्वत उपदधाति । सर्व्वतो ह्यस्यैतद्दक्षिणावात्मनः प्रत्यघत्ताम् ॥ १५ ॥

दक्षमन्त्रे वाङ्मन्त्रान् कर्त्तव्यमिति प्रकृतमनुवृत्ति—तयदेता इति । ‘अत्र’ आमनि । ‘तस्मादेता’ इति
प्रतिपादितापनिगमनम् ॥ १३ ॥

प्रवाग्न्वववमन्वानरूपेणैव मन्त्रागमनि सामर्थ्यं प्रतिपादयति—ध्रुवक्षितिर्विरत्तादिना । यद्वै स्थिरम्—
इत्यदि प्रागुक्तार्थम् । आत्मन आसीदिति । ‘आमतः’ प्रवाग्निर्घरात्स्य सम्बन्धज्ञं ‘अस्यैवमिव’
अदक्षमिव ‘अध्रुवम’ अत्रतिष्ठितम् ‘इव च आर्षम्’ ‘एतत्’ एतेन ह्यदक्षमन्त्रेण ‘सदेवेतम्’—
अहम् ‘स्थिरं ध्रुवम्’ च कृत्वा अयिनी ‘प्रत्यघत्ताम्’ ॥ १४ ॥

द्विर्ध्रुवमन्त्रेऽप्युक्तार्थगतोमाह—कुलायिनीति । यदेतद्विन्वा प्रतिहितमहम् ‘एतम्’ अन्वामन. ‘कुलाय-
मिव’ हि मयति । अत्रः “कुलायिनी” इति मन्त्रेण तन्मन्त्रान् युज्यत्र इत्यर्थः । इतीयमन्त्रस्यायु-
क्तार्थगतत्वं सूचयति—स्वैर्देक्षैरिति । ‘अस्यामन.’ प्रवाग्निर्घरात्स्य ‘एतम्’ उक्तमहमयिनी ‘अदक्षप-
तम्’ अवर्त्तयाम् । “दक्ष इवै”—(वा. पा. म्व. प. १०९) इति घातः । अयिन्मन्त्रे दक्षमन्त्रेन
सोऽर्थः प्रदायते । चतुर्मन्त्रस्यायेतदर्थगतोमाह—पृथिव्याः पुरीपमसीति । ‘अय’ आत्मनः
‘एतम्’ अक्षिण्यां प्रतिहितमहम् ‘पुरीपमद्वितमिव’ पुरीपेण मनुवृत्तिव सद्य मयति । अतो मन्त्रगतपुरीपवन्दे-
नादमर्थः प्रतिपादय इति तन्मन्त्रप्रयोगो युक्त इत्यर्थः । स्थानविशेषस्यायेतदर्थगतमन्त्राविवक्ष्यते—रेतः-
सिचोर्वेल्लयेति । रेतःसिचोर्वेल्लये वै इत्ये तयो. सर्व्वतो देता आक्षिप्य दात्रीत्यर्थे ते च ‘रेतःसिचौ’ ‘पृष्टयः’

१—द्विर्ध्रुवमन्त्रेणैव इतिदियम् । रेतःसिचोर्वेल्लयेत्यर्थे चतुर्णोव पूर्वा द्विर्वै दक्षिणा पूर्व्वे । अत्र दक्षिणे दक्षमन्त्रेण
दक्षिणतोल एवती । वा. श्री. सू. । १० ११३-१०० । २—अस्यैतद्वास्थिरमिति प्रतिपादयम् । वा. श्री. सू. १० । १८० ।

(मृ) अयर्तव्येऽपुपदधाति । (तृ) ऋतवऽएते बृहतव्येऽऋतवै-
तदुपदधाति शुक्रश्च शुचिश्च श्रेष्मावृत्ऽइति नामनीऽएनयोरेते नामभ्या-
मुवैनेऽएतदुपदधाति द्वेऽइएके भवतो द्वौ हि मासावृतुः सकृत्सादन्येकं
तद्वत्तुं करोति ॥ १६ ॥

तद्यदेतेऽअत्रोपदधाति । संवत्सरऽएषोऽश्रिरिमुऽउ लोकाः संवत्सर-
स्तस्य बुदूर्ध्वं पृथिव्याऽअर्वाचीनमन्तरिक्षात्तदस्यैषा द्वितीया चितिस्त-
दस्य ग्रीष्मऽऋतुस्तद्यदेतेऽअत्रोपदधाति ब्रह्मास्यैतेऽआत्मनस्तद-
स्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तुस्मादेतेऽअत्रोपदधाति ॥ १७ ॥

अथ ऋतव्येष्टकोपधानम् ।

अयर्तव्येऽपुपदधाति । ऋतव एते-यहतव्ये । ऋतवैतदुपदधाति । “ शुक्रश्च शुचिश्च
श्रेष्मावृत् ”-(वा. सं. १४ । ६) इति । नामनीऽएनयोरेते । नामभ्यामुवैनेऽएतदुपदधाति ।
द्वेऽइएके भवतः । द्वौ हि मासावृतुः । सकृत्सादन्ये । एकं तद्वत्तुं करोति ॥ १६ ॥

तद्यदेतेऽअत्रोपदधाति । संवत्सर एषोऽश्रिः । इम उ लोकाः संवत्सरः । तस्य बुदूर्ध्वं
पृथिव्याः, अर्वाचीनमन्तरिक्षात्-तदस्यैषा द्वितीया चितिः । तदस्य ग्रीष्म ऋतुः । तद्यदेते-
अत्रोपदधाति । यदेवास्यैतेऽआत्मनः—तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । तस्मादेतेऽअत्रोपदधाति ॥ १७ ॥

कटिप्रदेशार्थानि पृष्टव इत्युच्यन्ते । ‘ पृष्टिसावयमिष ’ पृष्टिमिः कटिसम्बन्धिमिरक्षिमिः सम्बन्धमिष उच्यते ‘ अथ ’
प्रजापतिशर्षोत्स्य ‘ एतद् ’ अधिपत्यां प्रतिहितमङ्गम्, अतः पृष्टिसन्तुतरेवःसिक्कसनीतोपधानमादिकर्तव्यो युक्तः
मिति भावः । सर्वत्र उपधानमपदिनवर्षे वोअपनि-सर्वत्र इति । ‘ सर्वत्र ’ सर्वसु प्राप्यादिति उच्यते
‘ उपद-
धाति ’ इति । अत्र कारणमाह-सर्वत्रो हीति । ‘ हि ’ यस्माद् ‘ अथ ’ आत्मनः ‘ एतद् ’ अङ्गम्
‘ अदिकर्तव्यो ’ सर्वान्यो दिव्य आदिव्य ताभिरैवादिभ्यं ‘ प्रत्ययत्तान् ’ अतः ‘ सर्वत्र ’ उपधानमप्येतत्प्रयोजन-
सिद्धये सम्पद्यत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

एतदधिकनीतिव्याय ऋतव्येष्टकोपधानं विधत्ते-अयर्तव्ये उपदधातीति । ‘ अथ ’ आधिपत्यात्तानन्त-
रन् ‘ ऋतव्ये ’ ऋतुदेवताके इष्टके उपदध्यात् । तत्प्रसंगमिति-ऋतव एत इति । संवत्सरात्तद्व्य विपदस्याग्ने-
“ मनुष्य मावयवथ ” इत्यादिमन्त्रैरेवैवा ऋतव्या एष्टवा ऋतुग्यानीया अतस्तेनैव ऋतव्येष्टकोपधानेनैव ‘ ऋतु ’
एवाहितवान्मन्त्रैरित्यर्थः । मन्त्रं विधाय व्याकट्टे-शुक्रश्च शुचिश्चेति । नामनी एनयोरेति । ‘ एतवो ’ ग्रीष्म-
वर्षात्सिक्ककोर्कनव्ययोः ‘ एते ’ शुक्रशुचिसम्बन्धे ‘ नामनी ’ अतो ‘ नामभ्यामेव ’ एतवोऽएतानं कर्तुं मन्त्रोः
इत्यर्थः । “ ऋतव्ये उपदधाति ” इति विशिष्टविधिवैत्र सिद्धं दित्वमनुष्य स्तोत्रि-द्वे इष्टके भवतो द्वौ हि मासा-
वृतु इति । ‘ हि ’ शब्दः सर्वत्रप्रतिद्विपोत्तरार्थः । एष्टकोर्द्वित्वत् पृथक् सादनप्रसक्तमाह-सकृत्सादन्ये-
ष्टीति । ‘ त्व ’ सेन सठत्कारणेन ‘ ऋतुमेकम् ’ अदरामकं ‘ करोति ’ यवमानः ॥ १९ ॥

ऋतव्येष्टकोपधानं विधत्ते-अयर्तव्ये उपदधातीति । बसन्ताद्युत्पिष्टकानिपद्यत्वाद् ‘ एत- ’ वीय-

यद्वेदेतेऽअत्रोपपुधाति । प्रजापतिरेपोऽग्निः संवत्सर उ प्रजापतिस्तस्य
यदूर्ध्वं प्रतिष्ठाया ऽअवाचीनं मध्यात्तदस्यैषा द्वितीया चितिस्तदस्य ग्रीष्म-
ऽऋतुस्तद्यदेतेऽअत्रोपपुधाति यदेवास्यैतेऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति-
धाति तुस्मादेतेऽअत्रोपपुधाति ॥ १८ ॥ (अर्धप्रपाठकः ५८) ॥

इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ८-१-५ ॥ (२.१) ॥

अथ वैश्वदेवीरुपपुधाति । (त्ये) एषा वै सा द्वितीया चितिश्चामिभ्यस्तु-
दक्षिणुनाऽउपपुधातां तामुपध्यायेदथ सर्वमभवतां यदिदं किं च ॥ १ ॥

यद्वेदेतेऽअत्रोपपुधाति । प्रजापतिरेपोऽग्निः । संवत्सर उ प्रजापतिः । तस्य यदूर्ध्वं प्रतिष्ठायाः,
अवाचीनं मध्यात्—तदस्यैषा द्वितीया चितिः । तदस्य ग्रीष्म ऋतुः । तद्वेदेतेऽअत्रोपपुधाति—
यदेवास्यैतेऽआत्मनः—तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । तस्मादेतेऽअत्रोपपुधाति ॥ १८ ॥

अथ पञ्चवैश्वदेवेष्टकोपधानम् ।

अथ वैश्वदेवीरुपपुधाति । एषा वै सा द्वितीया चितिः—यामिभ्यस्तदक्षिणाऽउपपुधाताम् । तामु-
पध्यायेदं सर्वमभवताम्—यदिदं किं च ॥ १ ॥

मानोऽग्निः 'संवत्सरः' स च संवत्सर 'इमे लोकाः' एषु संवत्सरकालेन प्रजापतिना सृष्टत्वात् । अग्ने-
संवत्सररूपस्य लोकत्रयमकस्वरूपत्वनायाः प्रयोजनमाह—तस्य यदूर्ध्वमिति । पृथिव्याः प्रथमकल्पमकृतायाः
प्रागुक्तत्वात् (श. प. ८ । १ । १) तत् उपरितनम्, अन्तरिक्षादधस्तनं यदस्ति, 'तदस्य' अग्नेर्द्वितीय-
चित्तिस्थानीयम् । 'तद्' तदेव 'अस्य' संवत्सररूपस्य 'ग्रीष्म ऋतुः' 'तत्' तस्मान् 'एते' इष्टके
'अत्र' द्वितीयाया चित्ती 'उपपुधाति' इति यत् 'तत्' तेन 'यदेवास्य' अग्नेः 'आत्मनः' शरीरस्य
इष्टकाद्वयरूपमङ्ग विकल्पमभूत् ; 'तत्' विकल्पम् 'अग्निम्' आत्मनि 'एतत्' इदानीम् 'प्रतिदधाति'
पुनः स्थापितवान् भवति । 'तस्मादेते' इति निगमनम् । अयमर्थः—लोकत्रयमकल्प चियामेष्टपृथिव्यन्त-
रिक्षान्तराज्यरूपमङ्ग तद्वितीयचित्त्व्युपधानेन, यत्तु संवत्सरकालस्य ग्रीष्मर्तुस्य तत्तन्वयोपपुधातनेन प्रतिष्ठितं
भवतीति ॥ १७ ॥

पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति—यद्वेदेते इत्यादिना । 'एषः' चौयमानः 'अग्निः प्रजापतिः' सोऽपि
संवत्सर एव, किं ? त्वा. 'तस्य' संवत्सराद्विनस्य प्रजापतिरूपगणैः 'अन्' 'प्रतिष्ठायाः' प्रतिष्ठा
पादौ तत् 'ऊर्ध्वम्' 'मध्यात्' कटिप्रदेशादधस्तनं च यदस्ति । शिष्टं पूर्वं ॥ १८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वर्षीये वेदार्थप्रकाशे माध्वपिन्दितभारतपथब्राह्मणभाष्ये

अष्टमकाण्डे द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (८-१-१) ॥

कतन्वयोपपुधानान्तरं वैश्वदेवीनामुपधानं विभागाद्यैवाधिकया स्तीति—अर्थं वैश्वदेवीरुपपुधात्येषा वै
सैव्यादिना । 'याम्' इष्टकम् 'एभ्यः' देवेष्वोऽर्थाय 'एतत्' तदा 'अद्वितीया उपपुधाताम्' । सेष्ट

१-वैश्वदेवीः । पूर्वां दक्षिणेन दक्षिणायतनेन अष्टमकाण्डेन इत्यादि पूर्वं । का. धौ. सू. १० । १०१-१०१

२-वैश्वदेवीः । तदूर्ध्वमिति प्रतिमन्त्रम् । का. धौ. सू. १० । १०२ ।

ते देवाऽअब्रुवन् । (न्र) अश्विनो वाऽइदं सर्वमभूतामुप तज्जानीत यथा वयमिहाप्यसामेति तेऽब्रुवंश्चेतयध्वमिति चित्तिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन् । तदिच्छत-यथा वयमिहाप्यसामेति ते चेतयमानाऽएताऽइष्टकाऽअपश्यन्वैश्वदेवीः ॥ २ ॥

(स्त) तेऽब्रुवन् । (न्र) अश्विनो वाऽइदं सर्वमभूतामश्विभ्यामेवाश्विनोश्चितिमनूपदधामहाऽइति तेऽश्विभ्यामेवाश्विनोश्चितिमनूपादधत तस्मादेतामश्विनी चित्तिरित्याचक्षते तस्माद्यथैव पूर्वसामुदर्कऽएवमेतासामश्विभ्यां ह्येवाश्विनोश्चितिमनूपादधत ॥ ३ ॥

यदेव वैश्वदेवीरुपदधाति । ये वै ते विश्वे देवा एतां द्वितीयां चित्तिमपश्यन्ते तऽएतेन रसेनोपायन्तु एते तानुवेतदुपदधाति ता एताः सुव्याः

ते देवा अब्रुवन्-अश्विनो वाऽइदं सर्वमभूताम्, उप तज्जानीत-यथा वयमिहाप्यसामेति । तेऽब्रुवन्-चेतयध्वमिति । चित्तिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन् । तदिच्छत-यथा वयमिहाप्यसामेति । ते चेतयमाना एता इष्टका अपश्यन्वैश्वदेवीः ॥ २ ॥

तेऽब्रुवन्-अश्विनो वाऽइदं सर्वमभूताम्, अश्विभ्यामेवाश्विनोश्चितिमनूपादधामहाऽइति । तेऽश्विभ्यामेवाश्विनोश्चितिमनूपादधत । तस्मादेतामश्विनी चित्तिरित्याचक्षते । तस्माद्यथैव पूर्वसामुदर्कः-एवमेतासाम् । अश्विभ्यां ह्येवाश्विनोश्चितिमनूपादधत ॥ ३ ॥

यदेव वैश्वदेवीरुपदधाति । ये वै ते विश्वे देवा एतां द्वितीयां चित्तिमपश्यन्, ये तऽएतेन रसेनोपायन्-द्वितीया चित्तिः । खड्ग । ' तान् ' द्वितीयाम् । ' उपगमेद सर्वमभूताम् ' । सर्वमिदं तयोः स्थावीरममृदित्यर्थः । सर्वशब्दस्याखड्गोचं दर्शयति-यदिदं किञ्चेति । ' यन् '-यप्रतीपत्ते तत्सर्वमित्यर्थः ॥ १ ॥

' ते देवाः ' इदं सर्वम् । ' अश्विनो ' एव ' अभूताम् ' अतः ' यथा ' येन प्रकारेण ' इह ' अस्मिन् सर्वस्मिन् ' वयमप्यसाम ' ' तन् ' तथा ' उपजानीत ' ' इति ' नरम्परम् ' अब्रुवन् ' । एवमुक्त्वा ते पुनरब्रुवन् ' चेतयध्वमिति ' । एवं वदतामुनेरभिप्रायं श्रुतिरितरथा श्रुतं-निनिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन्निति । इतस्ततो विश्विमाया बुद्धिद्वैतैकाग्रयेकैक समावेश-शक्तिः । ' ते चेतयन्तः ' इत्यादि स्पष्टम् । स्वातन्त्र्येण कार्यं साधयितुमशक्तः ' ते ' देवा एवम् ' अब्रुवन् ' । कथं ? पूर्वम् ' इदं सर्वमश्विनो ' एव ' अभूताम् ' खड्ग । अतो वदन्ती ' अश्विभ्यामेव ' साधनाभ्यां (तद्वस्तादित्यर्थः) तयोः ' चित्तिम् ' अनुसृज्यैव वैश्वदेवीः ' उपदधामहा इति ' एवमुक्त्वा ' ते ' तथाऽब्रुवन् ! ' तस्मात् ' अग्निप्रधानत्वात् ' एताम् ' द्वितीया चित्तिम् ' आदिभ्योवाक्यधने ' अग्निः । ' तस्मात् ' अश्विभ्यां साधितवन् ' अथैव पूर्वोक्तान् ' आश्विनानाम् ' उदर्कः ' मन्त्रस्यावसानम् " अश्विनोऽध्वर्युं सादयतान् " इत्येवैकम् ; ' एवमेतासाम् ' वैश्वदेवीनामुदर्क इति शेषः । तत्र कारणं पूर्वोक्तं पुनः स्मारयति-अश्विभ्यां ह्येवेति ॥ २ ॥ ३ ॥

प्रजापत्यनेन स्त्रीनि-यदेवेति । ' यदेव ' कारणम् । ' वैश्वदेवीरुपदधाति ' तदभिधीयत इत्यर्थः । ' ये ' खड्ग ' ते विश्वे देवा एताम् ' वैश्वदेवीनिनिमित्तान् ' द्वितीयां चित्तिमपश्यन् ' अब्रुवन् । ' ते ' देवाः ' एतेन

प्रजास्तु रेतःसिचोर्वैल्योपदधातीमे वै रेतःसिचावनुयोस्तत्प्रजा
दधाति तस्मादनयोः प्रजाः सर्व्वतऽपुपदधाति सर्व्वतस्तत्प्रजा दधाति
तस्मात्सर्व्वतः प्रजा दिश्याञ्जनूपदधाति दिक्षु तत्प्रजा दधाति तस्मा-
त्सुव्वसि दिक्षु प्रजाः ॥ ४ ॥

(०) बुद्धेर्वैश्वदेवीरुपदधाति । प्रजापतेर्विष्णुस्तात्सुव्व्याः प्रजा मध्यत
ऽउदकामन्नेतस्याऽपुषि योनेस्तुऽएनमेतस्मिन्नात्मनः प्रतिहिते प्रापयन्त ॥
स यः सु प्रजापतिर्व्यस्रत्सत । (ता) अयमेव सु योऽयुमग्निश्चीयतेऽयञ्चा
ऽजत्मात्ताः प्रजा मध्यतऽउदकामन्नेतास्तु वैश्वदेव्यऽपुष्टकास्तयुदेता
ऽपुपदधाति वा ऽपुवात्मात्ताः प्रजा मध्यतऽउदकामन्तुऽजस्मिन्ने-

त एने । तानेवैतदुपदधाति । ता एताः सर्वाः प्रजाः । ता रेतःसिचोर्वैल्योपदधाति । इमे वै रेतः-
सिचोर्वै । अनयोस्तत्प्रजा दधाति । तस्मादनयोः प्रजाः । सर्व्वतऽपुपदधाति । सर्व्वतस्तत्प्रजा दधाति
तस्मात्सर्व्वतः प्रजाः । दिश्या अन्पदधाति । दिक्षु तत्प्रजा दधाति । तस्मात्सुव्वसि दि-
क्षु प्रजाः ॥ ४ ॥

यदेव वैश्वदेवीरुपदधाति । प्रजापतेर्विष्णुस्तात्मनोः प्रजा मध्यत उदकामन्-एतस्या अग्नि योनेः
ता एनमेतस्मिन्नात्मनः प्रतिहिते प्रापयन्त ॥ ५ ॥

न यः न प्रजापतिर्व्यस्रत्सत-अयमेव स-योऽयुमग्निश्चीयते । अय या अत्मात्ताः प्रजा मध्य
उदकामन्-एतास्ता वैश्वदेव्य इष्टकाः । तद्व्यदेवा उपदधाति-या एवास्ताव ताः प्रजा मध्य

स्तेनोनाम् ' स्तेन सङ्गता कमवन्ति-पर्यः । ' त एते ' प्रतिज्ञा विधे देवा । ' तानेव ' स्तेनोनेतानेव देवा
' एतद् ' एतेन वैश्वदेवीनामुपजातेन ' उपदधाति ' वाच्युः । नोदन्ती रत इति स चन्वते-ता एताः सर्व
प्रजा इति । ' ताः ' रतत्वेन निर्दिष्टा इष्टकाः ' एताः ' पारोक्ष्यनानाः ' सर्वाः प्रजाः । एतानां स्थानमाह
ता रेतमसिचोर्वैल्येति । गतनिदम् । ' तस्माद् ' रेतःसिचोर्वैल्योपदधाति मन्वद् ' अनयोः ' वाच्युः
मेव्ये ' प्रजाः ' वनेत इति शेषः । तत्राग्नि विदेव्यं तार्थवदनाह-सर्व्वत उपदधातीति । तत्राग्निविदेव्यं
नर्त्तनह-दिश्या अन्विति । ' दिश्याः ' अन्वित्पत्ताः सर्व्वत उपदधाति, ता अन्वेता अन्पुपदधातु
स्फोटोर्पवादः ॥ ४ ॥

पुनः प्रकाशन्तरेण स्तौति-यदेवेति । ' विवस्ता-प्रजापतेर्व्यस्रतः सर्वाः प्रजाः ' उदकाः । मध्यं विद्वि
कृष्टि-एतस्या अग्नि योनेरिति । ' अग्नि ' इति पञ्चमर्षद्वारादी । ' एतस्याः ' प्रजापतिरिक्तानाः ' देहेः
सङ्गमात् । ' ताः ' उदकाः, प्रजापतिशरीरस्य सम्बन्धिन्यः ' एतन्निन् ' कथे ' प्रतिहिते ' सनाहिते स
' एनम् ' प्रजापतिं पुस्तात् प्रापयन्त ॥ ५ ॥

कोऽती विवस्ताः प्रजापतिरिति उनाह-अयमेव स एति । एतच्छब्दार्थनाह-योऽयमिति । अतु रु-
त-कान्ताः प्रजाः का इति ता आह-एतास्ता वैश्वदेव्य इति । ' तद्व्यदाः ' वैश्वदेवीः अय द्वितीयया वि

तत्प्रपादयति रेतःस्रिचोर्व्वेलया पृष्टयो वै रेतःस्रिचौ मध्यसु पृष्टयो मध्यतऽ-
 प्रवास्मिन्नेताः प्रजाः प्रपादयति सर्व्वतऽनुपदधाति सर्व्वतऽ प्रवास्मिन्नेताः
 प्रजाः प्रपादयति ॥ ६ ॥

बुद्धेव वैश्वदेवीरुपदधाति । (त्य) एतद्वै प्रजापतिरेतस्मिन्नात्मनः
 प्रतिहितेऽकामयत प्रजाः सृजेय प्रजायेयेति नु ऽऋतुभिरष्टिः प्राणैः
 संवत्सरेणान्द्रिभ्याथ सयुग्भूत्वेताः प्रजाः प्राजनयत्युर्व्वेतश्चनमान
 ऽएताभिर्देवताभिः सयुग्भूत्वेताः प्रजाः प्रजनयति तुस्माद्दु सुव्वास्त्रेव
 सजुः सजूरित्यनुवर्तते ॥ ७ ॥

सजुर्ऋतुभिरिति । तद्वत्प्राजनयद्वत्तुभिर्व्वै सयुग्भूत्वा प्राजनयत्सजु-
 र्विधाभिरित्यापो वै विधाऽअष्टिर्होदथै सुर्व्वं विहितमाद्रिव्वै सयुग्भूत्वा

उदकानन्-ता आस्मिन्नेतदनादपाते । गेतामिचोर्व्वेलया । पृष्टयो वै गेतामिचौ । मध्यसु पृष्टयो ।
 मध्यत एवास्मिन्नेताः प्रजाः प्रपादयति । सर्व्वत उपदधाति । सर्व्वत एवास्मिन्नेताः प्रजाः
 प्रपादयति ॥ ६ ॥

बुद्धेव वैश्वदेवीरुपदधाति । एतद्वै प्रजापतिरेतस्मिन्नात्मनः प्रतिहितेऽकामयत-प्रजाः सृजेय,
 प्रजायेयेति । स ऋतुभिः-अष्टिः-प्राणैः-मन्वन्तरेण-अधिभ्यां सयुग्भूत्वेताः प्रजाः प्राजनयन् ।
 तथैवैतश्चनमान एताभिर्देवताभिः सयुग्भूत्वेताः प्रजाः प्रजनयति । तस्माद्दु सुव्वास्त्रेव सजुः सजु-
 रित्यनुवर्तते ॥ ७ ॥

“ सजुर्ऋतुभिः ”-इति । तद्वत्प्राजनयन् । ऋतुभिर्व्वै सयुग्भूत्वा प्राजनयन् । “ सजु-
 र्विधाभिः ”-इति । आपो वै विधाः । अष्टिर्होदथै सुर्व्वं विहितम् । अष्टिर्व्वै सयुग्भूत्वा प्राजनयन् ।

‘ उपदधाति ’ ‘ या एव प्रजाः ’ ‘ अनात् ’ प्रकान्तेः ‘ मध्यतः ’ मध्यदेवान् लकान्ताः ‘ ताः ’ एव
 पुनश्च ‘ प्रपादयति ’ । रेतःस्रिचोर्व्वेलया-पृष्टयो वै रेतःस्रिचौ-मध्यसु पृष्टयो-मध्यतः-एवास्मिन्नेताः-प्रजाः-
 प्रपादयति ॥ ६ ॥

अपातं पमानं वैश्वदेवीनमुपगतं मन्त्रं विधातुमह-बुद्धेव वैश्वदेवीरुपदधात्येतद्वै प्रजापतिरेतस्मि-
 न्निता । ‘ अकामयतः ’ सपरिभ्य ‘ एतस्मिन् ’ मन्त्रेणैवै ‘ प्रतिहिते ’ मति ‘ अकामयत प्रजाः सृजेय, प्रजा-
 येयेति ’ सयुग्भूत्वात्प्राणैः सैव प्राणैर्भ्योऽधिभ्यां । एवं कामयमानः ‘ स ’ ऋतुभ्यां सयुग्भूत्वात्प्राणैः
 ‘ सजुः ’ लक्षणेन ‘ सजुः ’ ‘ एताः ’ अष्टिभ्योऽधिभ्यां । ‘ प्रजाः प्राजनयन् ’ । तथैवैतश्चनमान
 सजुः । ‘ तस्माद् ’-एव सयुग्भूत्वादेवेवैश्वदेवीनमुपगतं मन्त्रं ‘ सजुः सजूरित्यनुवर्तते ’ ॥ ७ ॥

सजुर्ऋतुभिः च सयुग्भूत्वा-सजुर्ऋतुभिरिति । ‘ इति ’ एवं प्रतिबन्धनदत्तनुवर्तते । ‘ त् ’
 लक्षणेन ‘ सजुः प्राजनयन् ’ । सजुर्ऋतुभिर्व्वै सयुग्भूत्वा प्राजनयन् । सयुग्भूत्वा प्राजनयन् ।
 सयुग्भूत्वा प्राजनयन् । सयुग्भूत्वा प्राजनयन् । सयुग्भूत्वा प्राजनयन् । सयुग्भूत्वा प्राजनयन् ।

प्राजनयत्सजूदेवेति तु देवान्प्राजनयद्युदेवाऽऽइत्याचक्षते सजूदेवैर्वयो-
नाधेति प्राणा वै देवा वयोनाधाः प्राणेर्हीदं सर्वं व्युनं नद्धस्यो
च्छन्दाभिर्हीदं सर्वं व्युनं नद्धम् । प्राणैर्वं सयुग्भूत्वा प्राजनयत् । “अग्रये त्वा वैश्वानराय”-
सयुग्भूत्वा प्राजनयदग्रये त्वा वैश्वानरायेति संवत्सरो वाऽअश्विनवैश्वानरः
संवत्सरेण वै सयुग्भूत्वा प्राजनयदाश्विनाऽव्ययं सादयतामिह त्वेत्यश्विभ्यां
वै सयुग्भूत्वा प्राजनयत् ॥ ८ ॥

(त्तं) सजूर्वंसुभिति दक्षिणतः । (स्त) तद्सून्प्राजनयत्सजू रुद्रै-
रिति पश्चात्तद्गुदान्प्राजनयत्सजूरादित्यैरित्युत्तरतस्तुदादित्यान्प्राजनय-

“ सजूदेवैः ”-इति । तद्देवान्प्राजनयत्-यदेवा इत्याचक्षते । “ सजूदेवैर्वयोनाधेः ”-इति ।
प्राणा वै देवा वयोनाधाः । प्राणेर्हीदं सर्वं व्युनं नद्धम् । अयो छन्दांसि वै देवा वयोनाधाः ।
छन्दोभिर्हीदं सर्वं व्युनं नद्धम् । प्राणैर्वं सयुग्भूत्वा प्राजनयत् । “ अग्रये त्वा वैश्वानराय ”-
इति । संवत्सरो वाऽअश्विनवैश्वानरः । संवत्सरेण वै सयुग्भूत्वा प्राजनयत् । “ अश्विनाऽव्ययं साद-
यतामिह त्वा ”-इति । अश्विभ्यां वै सयुग्भूत्वा प्राजनयत् ॥ ८ ॥

“ सजूर्वंसुभिः ”-इति दक्षिणतः । तद्सून्प्राजनयत् । “ सजू रुद्रैः ”-इति
पश्चात् । तद्गुदान्प्राजनयत् । “ सजूरादित्यैः ”-इत्युत्तरतः । तदादित्यान्प्राजनयत् ।

विश्वदेववक्तादन्म प्राजनयदित्यर्थः । एवमुत्तरेणपि ‘सजूर्विनासि,’ ‘सजूदेवैः’ ‘सजूदेवैर्वयोनाधेः’ इत्यादि-
श्वनुषङ्गनीयमाणेष्वपि द्रष्टव्यम् । ‘सजूर्विनासि’ श्वनुषङ्गनीयो द्वितीयभागः । तत्र विश्वाशब्दार्थमाह-आपो
वै विश्वा इति । असु विश्वान्दप्रहृतिं दर्शनति-अद्रिर्हीति ।-विधीयते क्रियते आभिरद्रि-
रिदमिति विश्वा आसः । ‘हि’-शब्दोऽपि सर्वाग्रपक्षस्य प्रसिद्धिचोक्तार्थः । शिष्टं पूर्ववत् । इत्य-
पञ्चमपि मन्त्रेण पूर्वभागोऽनुषङ्गनीयमभिधाय प्रथम मन्त्रं व्याचष्टे-सजूदेवैरिति । “ तदेवान्प्राजनयन् ”
इत्यत्रयदेवशब्देन वक्ष्यमाणत्वमाहय सर्वेऽपि देवा विवक्षिता इति व्याचष्टे-यदेवा इत्याचक्षते इति ।
देवशब्देन येऽभिधीयन्ते ते सर्वेऽप्येव विवक्षिता इत्यर्थः । उपरिष्टादनुषङ्गनीयप्रथमभागं व्याचष्टे-सजूदेवै-
र्वयोनाधेरिति । वयोनाधशब्दार्थमाह-प्राणा वै देवा वयोनाधा इति । वयोनाधशब्दः कथं प्राणा-
नभिधत् इति तदुपनादयति-प्राणेर्हीदं सर्वं व्युनं नद्धमिति । वयो व्युनं नद्धन्ति वज्रनीति ‘ वयो-
नाधाः ’ ‘प्राणाः’ । वयःशब्दस्य विवक्षितार्थान्तरमाह-अयो छन्दांसि वै देवा वयोनाधा इति । शिष्टं पूर्व-
वक्ष्याम्येवम् । श्वनुषङ्गस्य द्वितीयभागसुरादयं व्याचष्टे-अग्रये त्वा वैश्वानरायेत्यादिना । तृतीयभाग
विश्वस्य व्याचष्टे-अश्विनाऽव्ययं सादयतामिह त्वेति । हे शक्रे ! त्वां अश्विनाऽव्ययं ‘इह’ द्वितीयविधि-
प्रद्रेते ‘सादयताम्’ इति तस्यार्थः ॥ ८ ॥

द्वितीयैःशक्रोपधानमन्त्रमुक्त्वा व्याचष्टे-सजूर्वंसुभिति दक्षिणत इति । उपरिष्टादिति शेषः । ‘तत्’
तेन एतन्मन्त्रभाष्यैःशक्रोपधानेन ‘वसुत्’ अष्टमह्वान् ‘प्राजनयत्’ । सजू रुद्रैरिति तृतीयो मन्त्रः ।
एदा एकादश, सन्मन्त्रेण पश्चाद्ब्रुवत्यात् । सजूरादित्यैरिति चतुर्थेन मन्त्रेणोचरन् सादयेत् । स्पष्टमन्त्रम् ।

सृष्ट्विद्वेषैवेतिस्तुपरिष्ठात्तद्विश्वान्देवान्प्राजनयत्ता वै समानप्रभृतयः-
समानोदर्का नाना मध्यतस्ता यत्समानप्रभृतयः समानोदर्काः समानी-
भिर्हि देवताभिः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च सयुग्भूत्वा प्राजनयद्यथ यन्नाना
मध्यतोऽप्याऽ अन्या हि प्रजा मध्यतः प्राजनयत् ॥ ९ ॥

इति प्रथमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ८-१-६ ॥ (२. २.) ॥

अथ प्राणभृतोऽपदधाति । (त्ये) एतद्वै देवाऽअभ्रुवंश्चेतुष्वमिति
चित्तिमिच्छतेति वाव तदभ्रुवंस्ते चेतुयमाना वायुमेव चित्तिमपश्यन्स्त्रा-
मस्मिन्नदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतदधाति ॥ १ ॥

“ सृष्ट्विद्वेषैवेः ”—(वा. सं. १४ । ७) इत्युपरिष्ठात् । तद्विश्वान्देवान्प्राजनयत् । ता वै
समानप्रभृतयः समानोदर्काः, नाना मध्यतः । ता यत्समानप्रभृतयः समानोदर्काः । समानीभिर्हि
देवताभिः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च सयुग्भूत्वा प्राजनयत् । अथ यन्नाना मध्यतः । अन्या अन्या हि प्रजा
मध्यतः प्राजनयत् ॥ ९ ॥

अथ पञ्चप्राणभृद्दिष्टकोपधानम् ।

अथ प्राणभृत उपदधाति । एतद्वै देवा अभ्रुवन् । चेतुष्वमिति । चित्तिमिच्छतेति वाव तदभ्रुवन् ।
ते चेतुयमाना वायुमेव चित्तिमपश्यन् । तामस्मिन्नदधुः । तथैवास्मिन्नयमेतदधाति ॥ १ ॥

मन्त्रैरेति उपरिष्ठात्सादयेत् । उक्ताना सादनमन्त्राणामाच्यन्तानुवक्षसाम्यमाह—ता वै समानप्रभृतयः
समानोदर्का इति । प्रष्टृतिर्यक्रमः । उदर्कोऽवसानम् । तौ सर्वासामित्येकानां नामानाविर्यर्थः ॥

कृत्स्नमन्त्राणा मध्यममागस्य नानारूपतामाह—नाना मध्यत इति । “ सृष्ट्विद्वेषैवेः ” इत्यादिकः
सर्वानुप्रक्रमः । मध्ये “ सृष्ट्वैदेः सृष्ट्वैमुभिः ” इत्यादिः पञ्चमन्त्रेष्वेकैको मन्त्रः । अन्ते “ सृष्ट्वैदेवैपो-
नाथैः ” इत्यादिक इत्यर्थः । तन्नित्यं प्रशंसति—ता यत्समानप्रभृतय इत्यादिना । ‘ समानीभिर्हि देव-
ताभिः ’ ‘ पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च ’ इति श्वादिभिः पुरस्तात्, ‘ सृष्ट्वैदोनाथैः ’ इत्यादिभिस्परिष्ठाच्चैति विभागः ।
अन्या अन्या हि प्रजा इति । प्रजाता बेलञ्चन्वं वत्सार्दीनां विलक्षणत्वाद् द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥

इति धीमत्प्राणावार्धविरचिते माधवोपे वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनोपशतपत्राक्षरगामध्ये
अष्टमकाण्डे द्वितीयेऽध्याये द्वितीये ब्राह्मणम् ॥ (८-२-३) ॥

प्राणभृत्संब्रह्मकानामिष्टकानानुवधानं विधाय स्तौति—अथ प्राणभृत इति । ‘अथ’ वैश्वदेवीनामन्तरम् ।
‘ चेतुष्वमन् ’ इत्यादिभागः स्पष्टः । ‘ चेतुयमानान्ते वायुमेव चित्तिमपश्यन् ’ ‘ ताम् ’ वायुरूपां चित्तिम् ‘ अस्मिन् ’
द्वितीयचित्तिप्रदेशे ‘ अदधुः ’ स्थापितवन्तः । ‘ तथैव ’ इत्यादि ईर्षवत् ॥ १ ॥

प्राणभृतऽउपदधाति । प्राणो वै वायुर्वायुमेवास्मिन्नेतद्दधाति । रेतः-
सिचोर्व्वेलयेमे वै रेतःसिचावनयोस्तद्वायुं दधाति । तस्मादनयोर्वायुः
सर्व्वतऽउपदधाति । सर्व्वतस्तद्वायुं दधाति । तस्मात्सर्व्वतो वायुः सर्व्वतः
समीचीः । सर्व्वतस्तत्सम्प्यञ्च वायुं दधाति । तस्मात्सर्व्वतः सम्यद्भूत्वा
सुर्व्वाभ्यो दिग्भ्यो वाति । दिश्याऽअनूपदधाति । दिक्षु तद्वायुं दधाति ।
तस्मात्सुर्व्वासु दिक्षु वायुः ॥ २ ॥

(४) छद्रेव प्राणभृतऽउपदधाति । (त्या) आस्वेवैतत्प्रजासु प्राणान्द-
धाति । ताऽअनन्तर्हिता वैश्वदेवीभ्यऽउपदधात्यनन्तर्हितास्तत्प्रजाभ्यः
प्राणान्दधाति । प्राणं मे पाह्यपानुं मे पाहि व्यानं मे पाहि चक्षुर्मऽउर्व्या
विभाहि श्रोत्रं मे श्लोक्येत्येतानेवास्वेतत्कल्मन्प्राणान्दधाति ॥ ३ ॥

प्राणभृत उपदधाति । प्राणो वै वायुः । वायुमेवास्मिन्नेतद्दधाति । रेतःसिचोर्व्वेलया । इमे वै रेतः-
सिचौ । अनयोस्तद्वायुं दधाति । तस्मादनयोर्वायुः । सर्व्वत उपदधाति । सर्व्वतस्तद्वायुं दधाति ।
तस्मात्सर्व्वतो वायुः । सर्व्वतः समीचीः । सर्व्वतस्तत्सम्प्यञ्च वायुं दधाति । तस्मात्सर्व्वतः सम्यद्
भूत्वा सुर्व्वाभ्यो दिग्भ्यो वाति । दिश्या अनूपदधाति । दिक्षु तद्वायुं दधाति । तस्मात्
सुर्व्वासु दिक्षु वायुः ॥ २ ॥

यदेव प्राणभृत उपदधानि । आस्वेवैतत्प्रजासु प्राणान्दधाति । ता अनन्तर्हिता वैश्वदेविभ्य उप-
दधाति । अनन्तर्हितास्तत्प्रजाभ्यः प्राणान्दधाति । “ (१) प्राणं मे पाहि, (२) अपानं मे
पाहि, (३) व्यानं मे पाहि, (४) चक्षुर्मऽउर्व्या विभाहि, (५) श्रोत्रं मे श्लोक्य ”-
ति । एतानेवास्वेतत्कल्मन्प्राणान्दधाति ॥ ३ ॥

पुन स्तोत्रमुक्त्वति-प्राणभृत उपदधातीति । प्राणो वै वायुरिति । वैश्वन्दो “ वायुः प्राणो भूत्वा
मानिने प्राविशत् ” इत्यादिश्रुत्यन्तरात्प्राणवायुपरिगम्यप्रतिद्विगोनार्थः । तस्मात् सयानमाह-रेतःसिचो-
र्व्वेलयेति । तस्मादिह्यन्तरिक्षमस्तुरेत-सिचोर्व्विलये प्राणशृतामुपगतात् रेत-विपूपयोः । ‘अनयोः’ श्रियन्तरि-
क्षयोर्मेत्ये ‘वायुः’ सञ्चरतीति शेषः । स्पष्टः सर्व्वत उपवानार्थवादः । सर्व्वतः समीचीरिति । प्राणादिसर्व्वदिक्षु
निर्पक्त्वाभावेनात्रैवेन यथा वर्त्तन्ते तयोपदधादित्यर्थः । ‘तन्’ तेन तयोपधानेन ‘वायुम्’ अणि ‘सम्प्यञ्च’
अनुदितं स्थापितवान् भवति । ‘तस्मान् सर्व्वतः’ इत्यादि. स्पष्टः ।

दिश्या अनूपदधातीति । दिश्यान्तर्वायुवातो वैश्वदेवीष्टकावाप्त्यवधारणः ॥ २ ॥

प्रकाशान्तरेण प्राणभृत. प्रजासति-यदेव प्राणभृत इति । ‘आस्वेव प्रजासु’ वैश्वदेवीनां प्रजास्वरूपत्वेन स्तुत-
त्वात् तासामनन्तः प्राणभृतामुपधानेन प्रजासु प्राणान् स्थापितवान् भवति । ‘ताः’ प्राणभृतो ‘वैश्वदेवीभ्यः’
‘अनन्तर्हिताः’ शृङ्कान्तरेणाभ्यवहितता यथा खुस्तथा उपदध्यात् । तेन प्राणानपि ताभ्यः प्रजाम्यः ‘अनन्त-

(त्य) अथापस्याऽऽनुपदधाति । (त्ये) एतद्वै देवाऽऽभ्रुवंश्चेतयध्व-
मिति चित्तिमिच्छतेति वाव तदभ्रुवंस्ते चेतयमाना वृष्टिमेव चित्तिमप-
श्यंस्तामस्मिन्नदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतदधाति ॥ ४ ॥

(त्य) अपस्याऽऽनुपदधाति । (त्या) आपो वै वृष्टिर्वृष्टिमेवास्मिन्ने-
तदधाति रेतःसिचोर्वेल्लयेमे वै रेतःसिचावनयोस्तद्वृष्टिं दधाति तुस्मा-
दनयोर्वर्षति सव्युत्तऽऽनुपदधाति सव्युत्तस्तद्वृष्टिं दधाति तुस्मात्सव्युतो
वर्षति सव्युतः समीचीः सव्युतरुत्समीचीं वृष्टिं दधाति तुस्मात्सव्युतः
सम्यङ्भूत्वा सुर्वाभ्यो दिग्भ्यो वर्षति वायव्याऽऽनूपदधाति वायो
तद्वृष्टिं दधाति तुस्माद्यां दिशं वायुरेति तां दिशं वृष्टिरन्वेति ॥ ५ ॥

अथापस्या उपदधाति । एतद्वै देवाऽऽभ्रुवन्-चेतयध्वमिति । चित्तिमिच्छतेति वाव तदभ्रुवन् । ते
चेतयमाना वृष्टिमेव चित्तिमपश्यन् । तामस्मिन्नदधुः । तथैवास्मिन्नयमेतदधाति ॥ ४ ॥

अपस्या उपदधाति । आपो वै वृष्टिः । वृष्टिमेवास्मिन्नेतदधाति । रेतःसिचोर्वेल्लया । इमे वै रेतः-
सिचौ । अनयोस्तद्वृष्टिं दधाति । तस्मादनयोर्वर्षति । सर्वत उपदधाति । सर्वतस्तद्वृष्टिं दधाति ।
तस्मात्सर्वतो वर्षति । सर्वतः समीचीः । सर्वतस्तत्समीचीं वृष्टिं दधाति । तस्मात्सर्वतः सम्यङ्
भूत्वा सर्वाभ्यो दिग्भ्यो वर्षति । वायव्याऽऽनूपदधाति । वायो तद्वृष्टिं दधाति । तस्माद्यां दिशं
वायुरेति-तां दिशं वृष्टिरन्वेति ॥ ५ ॥

हितान् ' वृत्तान्भवति । तातामुत्तानमन्त्रान् विषय संगृह्य तात्पर्यमाह-प्रागं मे श्रुत्यादिना । " प्रागं
मे पाहि " -इति प्रथमो मन्त्रः । " अगानं मे पाहि " -इति द्वितीयः । " व्यानं मे " इति तृतीयः । " चतुर्भ
लव्या " -इति चतुर्थः । हे चतुर्भेष्टके ! ' मे ' मम ' चतुः ' ' लव्या ' अविश्रुतया दृष्टया ' विपाहि '
विशेषेण दीय । हे पञ्चमेष्टके ! ' मे ' मम ' श्रोत्रे ' श्रोत्रेण ' ह्ययन इह । अत्र यद्यपि प्रथमेष्टकमन्त्रे एव
' प्रागं मे ' इति प्राग्लिङ्गमुक्तं तथापि छविन्यायेन लिङ्गमात्रमेव सर्वा अपि प्रागृष्टत इत्युच्यन्ते । एवं सर्वत्र
यपलाभं दृष्टव्यम् ॥ ३ ॥

अपस्या विषय प्रशंसति -अथापस्या इति । अस्मिन्नैवैवास्मिन्नाद् 'अपस्या', यत्र 'वृष्टिमेव चित्तिम-
पश्यन्' इत्युक्तत्वाद्देवादान एवापस्याः । ' एतद्वै देवाऽऽभ्रुवंश्चेतयध्वमिति ' इत्यादिः सर्वोऽपि पूर्वोक्तैर्वैश्व-
प्रोचनेन व्याख्यातमपि । आपो वै वृष्टिरिति । वृष्टिकर्मत्वादाय एव वृष्टिः । वायव्याऽऽनूपदधातीति ।
प्रागृष्टतमन्वित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

युद्धेवाप्तस्याऽऽपदघाति । (त्ये) युद्धेवेतत्प्राणेष्वपो दघाति ताऽऽनन्तार्हिताः प्राणभृद्द्रव्यऽऽपदघान्यनन्तार्हितास्तुत्प्राणेष्वपो दघात्यपोऽऽन्नं वाऽऽनापोऽनन्तार्हितं तुत्प्राणेष्वपोऽन्नं दघात्यपुः पित्त्रौषधीर्जिन्व द्विषाद्ब चतुष्पात्पाद्दि दिवो वृष्टिमेत्येत्त्याऽऽपेत्तुत्कल्लाऽनपो दघाति ॥ ६ ॥

(त्ये) अय च्छन्दस्याऽऽपदघाति । (त्ये) एतद्दे देवाऽऽनन्तार्हित्यमिति चित्तिमिच्छतेति वाव तुद्वृत्ते चेतुयमानाः पशून्तेव चित्तिमपश्यंस्तान्मस्मिन्नदधुस्तुत्वास्मिन्नयमेतुदघाति ॥ ७ ॥

यदेवाप्तस्या उपदघाति । पूर्व्वेत्प्राणेष्वपो दघाति । ता अनन्तार्हिताः प्राणभृद्द्रव्य उपदघाति । अनन्तार्हितास्तुत्प्राणेष्वपो दघाति । अपोऽन्नं वाऽऽनापोऽनन्तार्हितं तुत्प्राणेष्वपोऽन्नं दघाति । “ (१) अपः पित्त्र, (२) औषधीर्जिन्व, (३) द्विषाद्ब, (४) चतुष्पात्पाद्दि, (५) दिवो वृष्टिमेत्ये ”—(वा. सं. १४ । ८) इति । एता पूर्व्वेत्कल्ला अपो दघाति ॥ ६ ॥

अपेकोनाविशानिषयस्येष्टकोपधानम् ।

अय च्छन्दस्या उपदघाति । एतद्दे देवाऽऽनन्तार्हित्यमिति चित्तिमिच्छतेति वाव तुद्वृत्ते चेतुयमानाः पशून्तेव चित्तिमपश्यन् । तान्मस्मिन्नदधुः । दघात्यास्मिन्नयमेतुदघाति ॥ ७ ॥

छन्दुस्या ऽउपदधाति । पशवो वै छन्दाश्ँसि पशूनेवास्मिन्नेतदधाति
सर्व्वतऽउपदधाति सर्व्वतस्तत्पशून्दधाति तुस्मात्सर्व्वतः पशवोऽपुस्याऽ
अनूपदधात्यप्सु तत्पशून्प्रतिष्ठापयति तुस्माद्यदा व्वर्षत्यथ पशवः
प्रतितिष्ठन्ति ॥ ८ ॥

युद्धेषु च्छन्दुस्याऽउपदधाति । प्रजापतेर्व्विसस्तात्पशव उदकामन्-छन्दांमि भूत्वा । तान्गायत्री
छन्दो भूत्वा व्ययसाऽऽप्तेत्यद्वायव्याऽऽप्नोदे-
तद्धि छन्द ऽश्वाशिष्ठश्ँ सा तद्भूत्वा प्रजापतिरेतान्पशून्व्ययसाऽऽप्नोत् ॥ ९ ॥
(न्यू) मूर्धा व्यय ऽडुति । प्रजापतिर्व्वै मूर्धा स व्ययोऽभवत्प्रजापति-
इच्छन्दऽ इति प्रजापतिरेव च्छन्दोऽभवत् ॥ १० ॥

छन्दस्या उपदधाति । पशवो वै छन्दांसि । पशूनेवास्मिन्नेतदधाति । सर्व्वत उपदधाति । सर्व्वतस्त-
त्पशून्दधाति । तस्मात्सर्व्वतः पशवः । अपस्या अनूपदधाति । अप्सु तत्पशून्प्रतिष्ठापयति । तस्माद्यदा
वर्षति-अथ पशवः प्रतितिष्ठन्ति ॥ ८ ॥

युद्धेषु च्छन्दुस्या उपदधाति । प्रजापतेर्व्विसस्तात्पशव उदकामन्-छन्दांमि भूत्वा । तान्गायत्री
छन्दो भूत्वा व्ययसाऽऽप्नोत् । तद्पशून्व्ययसाऽऽप्नोत्-एतद्धि छन्द आशिष्ठम् । सा तद्भूत्वा प्रजापति-
रेतान्पशून्व्ययसाऽऽप्नोत् ॥ ९ ॥

(१) “ मूर्धा व्ययः ”-इति । प्रजापतिर्वै मूर्धा । स व्ययोऽभवत् । “ प्रजापतिश्छन्दः ”-
इति । प्रजापतिरेव च्छन्दोऽभवत् ॥ १० ॥

छन्दःशब्देन पशवो विरक्षिता इति दर्शयति-पशवो वै छन्दांसीति । सर्व्वत उपदधातीत्यादि पूर्व्ववत् ।
एतास्तामपत्यान्निध्वं विवाप प्रतंसनि-अपस्या अनिति । । ‘ तन् ’ तेन अपत्यानन्तर्वेण ‘अप्सु’ उप-
जीवनीयासु ‘ पशून् प्रतिष्ठापयति ’ दिवरीकरोति । इदानीन्तनी या वृष्टिसमन्तत्पाविनी पशूना प्रतिष्ठा
शाऽपस्याछन्दस्यानां मेलनप्रयुक्तेति दर्शयति-तस्माद्यदा वर्षत्यथ पशवः प्रतितिष्ठन्तीति ॥ ८ ॥

छन्दस्यान्व पशुरूपात्वेन सृजतिः कृता पुनस्तामेव पशुरूपात्ता ओष्ठा दर्शयति- त्रैव च्छन्दुस्या इति ।
' प्रजापतेर्व्विसस्तात् ' विभिष्टाहादित्यर्थः । ' पशवः ' बर्ष्यमत्याः भजादिलश्याः ' उदकामन् ' । केन
रूपेण । ' छन्दांसि भूत्वा ' बर्ष्यमागविज्जदिच्छन्दोऽरूपमासृष्य । ' तान् ' उदकान् पशून् ' गायत्री छन्दो भूत्वा '
' व्ययसा ' तत्तन्निर्गतसृजितस्वशरीरपरिणामेन परिणतो भूवेत्यर्थः । ' आशिष्ठम् ' अन्तर्गतान् पशून्
स्वस्मिन् कृतवान् । गायत्र्या यदाशुतत्वेन तद्गायत्रीशरत् प्रजापतिना शश्वे या सर्व्वमधासित्तम्कृमिति दर्शयति-
तद्पशून्व्ययसाऽऽप्नोदिति । यस्माद्वायव्यैव सर्व्वान् पशूनाप्नोत्तस्मात् ' एतच्छन्दः ' गायत्र्यास्वयन् ' आशिष्ठम् '
आशुतस् ' हि ' स्वर्गं प्रतिपादितोऽर्थः । “ इदं तयाऽऽर्जोदिति ” श्रुतिराह-सा तद्भूत्वेति । ' तन् ' तदा
पूर्वं प्रजापतिः ' सा ' गायत्री ' भूत्वा ' एतान् पशून् व्ययसाऽऽप्नोत् ' ॥ ९ ॥

एतन्निष्टकानां पशुरूपात्तामुपनाय, अथ पूर्व्वदिश्वयवेपानां अन्तर्गतानिष्टकानां नन्त्याविषय, व्याख्यात्यन्त-

(तक्ष) क्षत्रं व्युयऽडुति । प्रजापतिर्वै क्षत्रम् स व्युयोऽभवन्मुयन्दं छन्दऽडुति यद्वाऽअनिरुक्तं तन्मुयन्दमुनिरुक्तो वै प्रजापतिः प्रजापतिरेव च्छन्दोऽभवत् ॥ ११ ॥

(द्वि) विष्टम्भो व्युयऽडुति । प्रजापतिर्वै विष्टम्भः स व्युयोऽभवत् अधिपतिश्छन्दऽडुति प्रजापतिर्वाऽअधिपतिः प्रजापतिरेव च्छन्दोऽभवत् ॥ १२ ॥

(२) “ क्षत्रं वयः ”—इति । प्रजापतिर्वै क्षत्रम् । स व्युयोऽभवत् । “ मयन्दं छन्दः ”—इति । यद्वाऽअनिरुक्तं तन्मयन्दम् । अनिरुक्तो वै प्रजापतिः । प्रजापतिरेव च्छन्दोऽभवत् ॥ ११ ॥

(३) “ विष्टम्भो वयः ”—इति । प्रजापतिर्वै विष्टम्भः । स व्युयोऽभवत् । “ अधिपतिश्छन्दः ”—इति । प्रजापतिर्वाऽअधिपतिः । प्रजापतिरेव च्छन्दोऽभवत् ॥ १२ ॥

धात्रिपत्न्यं गायत्रीरूपमिष्टमपि दर्शयति—मूर्द्धा वय इत्यादिनां । ‘ प्रजापतिर्वै मूर्द्धा, स व्युयोऽभवत् ’ इति, उत्तर-तत्सप्तप्रसव्यपरमृचिता वयोविशेषास्तेन तेन प्राञ्जव्यास्तत्तच्छन्दोरूपाः पशवश्च वक्षन्ते, अत्र सप्ततानि वयासि तानि च्छन्दासि सामान्येन प्रजा एवेति प्रतिपाद्यते, यथा प्रजापतिः सर्वेषां प्रधान तथा मूर्द्धाऽपि सर्वेषामङ्गानां प्रधानमिति प्राधान्येन विवक्षितत्वात् ‘ प्रजापतिः ’ एव ‘ मूर्द्धा ’ इत्युच्यते । एवमुत्तरवाक्येणपि तत्तद्रूपधारिणीं इष्टव्यम् । ‘ व्युयोऽभवत् ’ वयस्त्वानभवदित्यर्थः । यद्वा ‘ स ’ प्रजापतिः । ‘ वै ’ प्रसिद्धः प्रजापतिर्ननु ‘ मूर्द्धा व्युयोऽभवत् ’ मूर्द्धारूपमस्तुच्छन्दो व्युयोऽभवत् । एवमुत्तर मन्त्रत्रयेऽपि योग्यम् । प्रजापतिश्छन्द इति । ‘ प्रजापतिरेव ’ वक्ष्यमाणं तद्विद्वत् छन्दोऽभवदित्यर्थः । अथवा प्रजापतिरेव च्छन्दः प्राजापत्याख्य छन्दोऽभवदित्यर्थः । एवमुत्तरेष्वपि त्रिद्व वाक्येषु योग्यम् ॥ १० ॥

क्षत्रं वय इति । क्षत्रियजातितया तद्गतो बलविशेषो लक्ष्यते । “ तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत् क्षत्रम् ” इत्यादिश्रुतेः । अथवा “ क्षत्रम् इति बलनाम ”—(निच.) शरीरपरिणामेन तद्रूप प्राप्त इत्यर्थः । योजना पूर्ववत् । मयन्दं छन्द इति । “ मयः इति सुखनाम ”—(निच. ३ । १ । ७) तद्वदातीति मयन्दम् । अस्य प्रजापतिरूपत्वे बीजनाह—यद्वा अनिरुक्तं तन्मयन्दम् इति । सुखदस्वरूपस्य विशेषणानभिधानाल्लोक-ऽपि ईदम्—सुखदमित्यविशेषित सामान्येन मयन्दमिति व्यवहृतत्वादिदम् ‘ अनिरुक्तम् ’ । प्रजापतेस्तु सर्वात्मकत्वादिशेषेण निर्वक्तुमशक्यत्वाद् अनिरुक्तत्वम् ॥ ११ ॥

विष्टम्भो वय इति । अत्र ‘ प्रजापतिर्वै विष्टम्भः ’ इति ‘ वै ’—शब्देन “ विष्टमो धरुणः पृथिव्याः ” इत्यादिसर्वश्रुतिगता प्रजापतेः सर्वजगदवलम्बनप्रसिद्धिरित्येते । “ अधिपतिश्छन्द इति ” अत्र प्रजापतेः सर्वाधिपतित्वम् “ सर्वस्याधिपतिः सर्वस्येशानः ” इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धमुक्तम् ॥ १२ ॥

(द्वि) विश्वकर्मा व्युऽडति । प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा स व्यो-
ऽभवत्परमेष्ठी छन्दऽइत्यापो वै प्रजापतिः परमेष्ठी ता हि परमे स्थाने
तिष्ठन्ति प्रजापतिरेव परमेष्ठी छन्दोऽभवत् ॥ १२ ॥

(त्रि) तानि वाऽएतानि । चत्वारि व्यार्थंसि चत्वारि च्छन्दांस्ति
तदष्टावष्टाक्षरा गायत्र्येवा वै सा गायत्री वा तद्भूत्वा प्रजापतिरेतान्पशून्व-
यसाऽऽप्नोत्तस्मात्जीर्णं पशुं व्ययसाऽऽप्त इत्याचक्षते तस्माद्दु सर्वास्वेव
व्यो व्ययऽइत्यनुवर्ततेऽथ येऽस्मात्ते पशवऽउत्क्रामन्ते ते पञ्चदशो-
त्तरे वज्रो वै पशवो वज्रः पञ्चदशस्तस्माद्यस्य पशवो भवन्त्यपैव सु
पाप्मानं हते वज्रो ह्येव तस्य पाप्मानमुपहन्ति तस्माद्यां कां च डिशं
पशुमानेति वज्रविहतां ह्येव तामुन्वेति ॥ १४ ॥

इति प्रथमप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ८-१-७ ॥ (२. ३.)

(४) “ विश्वकर्मा व्ययः ”-इति । प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा । स व्योऽभवत् । “ परमेष्ठी
छन्दः ”-इति । आपो वै प्रजापतिः परमेष्ठी । ता हि परमे स्थाने तिष्ठन्ति । प्रजापतिरेव
परमेष्ठी छन्दोऽभवत् ॥ १२ ॥

तानि वाऽएतानि चत्वारि वयांसि, चत्वारि च्छन्दांसि-तदष्टौ । अष्टाक्षरा गायत्री । एषा वै सा
गायत्री-या तद्भूत्वा प्रजापतिरेतान्पशून्वयसाऽऽप्नोत् । तस्मात्जीर्णं पशुं व्ययसाऽऽप्त इत्याचक्षते । तस्माद्दु
सर्वास्वेव व्यो व्यय इत्यनुवर्तते । व्यय येऽस्मात्ते पशवऽउत्क्रामन्-एते ते-पञ्चदशोत्तरे । वज्रो वै
पशवः । वज्रः पञ्चदशः । तस्माद्यस्य पशवो भवन्ति-अपैव स पाप्मानं हते । वज्रो ह्येव तस्य
पाप्मानमुपहन्ति । तस्माद्यां कां च पशुमानेति-वज्रविहतां ह्येव तामुन्वेति ॥ १४ ॥

विश्वकर्मा व्यय इति । अत्र ' प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा ' इति ' प्रजापतेर्विश्वकर्मेत्वम् " य इमा विश्वा
सुवनानि जुहवुः ”-इति “ यतो भूमिं जनयन् विश्वकर्मा ” इत्यादिप्रसिद्धिं दर्शयति ।
परमेष्ठी छन्द इति । अत्र प्रजापतेः परमेष्ठित्वं शब्दशारकमिति दर्शयति । ' आपो वै प्रजापतिः परमेष्ठी '
जगत्प्रेतेः पूर्वमेवां सज्जनात्परमेदेवतां परमेष्ठिरूपप्रजापतिरूपत्वम् । अयामस्तु प्रजापतिरूपत्वममेदात्, कथं
पुनस्तस्यां परमेष्ठित्वम् ? इति तदर्शयति-ता हि परमे स्थाने तिष्ठन्ति इति । “ आदित्वाज्जायते इष्टिः ”
इति स्मृतेः (म. सू. २ । ७९), “ दिवो वृष्टिमेव दिवो द्यायः सजाः ” इत्यादिश्रुतेषु इष्टेः परमस्यान-
मृतपुंसत्वः ॥

तान् गायत्री छन्दो भूत्वेति यद्गायत्रीछन्द उक्तं तद्विदानीं सन्त्याय दर्शयति-तानि वा एतानि चत्वारि
वयांसि-त्यादिना । सप्तोऽर्थः । एषा वै सा गायत्रीति । ' एषा ' इति इदानीं सन्त्यादितप्रकाशे गायत्री
प्रवृत्तिदिशा सा खलु । सा केति तामाह-या तद्भूत्वा प्रजापतिरिति । प्रजापतिर्यां भूत्वा पशुमानोऽस्तेत्यर्थः ।

वस्तो वुयऽइति । वस्तं वुयसाऽऽप्नोद्विवलं छन्दऽइत्येकपदा वै
विवलं छन्दऽएकपदा ह भूत्वाऽजाऽऽञ्चक्रमुः ॥ १ ॥

(१) “ वस्तो वयः ”—इति । वस्तं वयसाऽऽप्नोत् । “विवलं छन्दः”—इति । एकपदा वै
विवलं छन्दः । एकपदा ह भूत्वाऽजा उञ्चक्रमुः ॥ १ ॥

“ वयोऽभवद्वयोऽभवद् ”—इति या प्रजापतेर्वयस आतिरुक्ता सा इदानीन्तन्यवहासस्य मूलमिति दर्शयति—
तस्मात्कीर्णं पशुं वयसाऽऽप इत्याचक्षत इति । ‘जीर्णम्’ वृद्धं ‘पशुम्’ दृष्ट्वाऽतौ प्रभूतेन ‘वयसाऽऽपः’
इति यथेदानीं ब्रूते तथा पूर्वमपि प्रजापतिवयसाऽऽप्नोदित्येष मन्त्रवाद् । ‘तस्माद्’ तस्मादेव वयसाऽऽपत्वादेव
पशुम्यानीपामु सर्वास्त्रिष्टकासु ‘मूर्धा वयः दस्तो वयः’ इत्येवं वयःशब्दोऽनुवर्तते ॥

इत्थं गायत्र्यात्मना सम्पन्नेन मन्त्रचतुष्टयेनाऽऽपस्य प्रजापतेः स्वरूपं दर्शितम् । अथाऽऽतव्यानां पशूनां स्वरूपं
सामान्येन निर्दिशन्ती छ्रुतिः पशून्तद्गतसङ्ख्या च प्रशंसति—अथ येऽस्मादिति । ‘अस्मात्’ विद्यस्तान्
प्रजापत्यद्वात् ‘ये पशवः’ ‘उदक्रामन्’ ‘एते ते’ प्रमिद्धा वक्ष्यमाना बन्नादय इत्यर्थः । के ते ? ‘उत्तरे’
क्षिपन्तो वा पश्चदशोत्सुतरम् । पञ्चदशस्तोमस्य प्रजापतेः सारभूताशवात्कृच्छणावयवेभ्य उत्पन्नत्वाद्वा बाहोर्वध-
साधनत्वाद्ब्रह्मत्वम् । पशूनां वज्रान् स्वयमेव दर्शयति—तस्माद्यस्य पशवो भवन्तीति । ‘पाप्मानम्’ सुदा-
रिग्रहक्षणम् ‘सः’ पशुमान् ‘आहूत एव’ । ‘वज्रो हेव’ वज्रः खड्गः तस्य पाप्मानमपहन्ति’ अतो यद्दन्त-
साधनं तद्ब्रह्ममिति निर्द्देश्यः ॥

युक्तिभिरुपपादितमर्थं लोकास्थित्या प्रदृश्यति—तस्माद्यां कां चेति । ता दिशं ‘वज्रविहनाम्’ ‘एवान्वेति’
पशुभिरुपक्रान्तस्य कर्मनोऽप्रतिहतत्वात् ॥ १३-१४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते मातृकीयेऽप्येव तृतीय ब्राह्मणम् ॥ (८-२-३) ॥

“ पश्चदशोत्तरे ” इति ये पशवः संप्रहेण निर्दिष्टाः, तान् इदानीं दक्षिणोत्तरपथमिदित्तु क्रोगेणोभेदेष्टकानां
मन्त्रव्याख्यानप्रसङ्गेन दर्शयति—वस्तो वय इत्यादिना । ‘वस्तः’ अजन्नातिः शरीरपरिणामविशेषः
‘वयः’ वस्ताकारः शरीरपरिणामो वस्ततया प्रजापतिना स्वीकृत इत्यर्थः । “ अजेतराऽभवद् भव
इतरः ” इति श्रुतेः । ‘वस्तं वयसाऽऽप्नोद्’ इति तात्पर्यतो व्याख्यातं, वस्तोदितवयो भूत्वा वस्तमाप्नो-
दिति । ब्राह्मणं तु मन्त्रपदयोर्विभक्तिं परिणामस्य व्यापष्टे—‘वराः’ नलमित्यर्थः । ‘वयः’ वयसेत्यर्थः ।
वयसा वस्तमाप्नोदिति वाक्यार्थः । एवं सर्वत्र व्याख्येयम् । एतथ स्वामाविकं पशूनां रूपमभिधायेकमण-
समये छन्दोरूपेणोक्तान्तत्वात्तद्ब्रह्मप्राप्तिमाह—विवलं छन्दः इति । स्वीकृतवानिति शेषः । एतदप्यपष्टे—
एकपदा वै विवलं छन्दः इति । विगतं बलं यस्या एकपदाया सकाशादित्येकपदा वानिवलं छन्दः ।
पददशमावदिकारताया विवलछन्दोरूपता युक्ता । ननु वस्तान्तरपर्येष्वनेषु उक्तातेषु विवलछन्दोऽप्यतिः
क्रोगोपयुज्यत ? इत्यत आह—एकपदा ह भूत्वाऽजा उञ्चक्रमुरिति । एवमुत्तरं तत्तच्छन्दोमात्रानि
व्याख्येयानि ॥ १ ॥

(वृ) वृष्णिर्वयः ऽइति । वृष्णिं वयसाऽऽप्रोद्दिशालं छन्दः ऽइति द्विपदा
 वै विशालं छन्दो द्विपदा ह भूत्वाऽवयः ऽउच्चक्रमुः ॥ २ ॥

पुरुषो वयः ऽइति । पुरुषं वयसांऽऽप्रोत्तन्द्रं छन्दः ऽइति पङ्क्तिर्वै तन्द्रं
 छन्दः पङ्क्तिर्ह भूत्वा पुरुषाः ऽउच्चक्रमुः ॥ ३ ॥

(व्या) व्याप्रो वयः ऽइति । व्याप्रं वयसाऽऽप्रोऽनाधृष्टं छन्दः ऽइति
 विराड्वाऽऽनाधृष्टं छन्दोऽन्नं वै विराड्नाधृष्टं विराड्भूत्वा
 व्याप्राः ऽउच्चक्रमुः ॥ ४ ॥

सिंहो वयः ऽइति । सिंहं वयसाऽऽप्रोच्छदिश्छन्दः ऽइत्यतिच्छन्दा
 वै छदिश्छन्दः सा हि सर्वाणि च्छन्दांसि च्छादयत्यतिच्छन्दा ह भूत्वा
 सिंहो ऽउच्चक्रमुः पशून् निरुक्तानेषु पशून्निरुक्तानि च्छन्दांस्युपदधाति ॥

(२) “ वृष्णिर्वयः ”—इति । वृष्णिं वयसाऽऽप्रोत् । “ विशालं छन्दः ”—इति । द्विपदा
 वै विशालं छन्दः । द्विपदा ह भूत्वाऽवयः उच्चक्रमुः ॥ २ ॥

(३) “ पुरुषो वयः ”—इति । पुरुषं वयसाऽऽप्रोत् । “ तन्द्रं छन्दः ”—इति । पङ्क्तिर्वै तन्द्रं
 छन्दः । पङ्क्तिर्ह भूत्वा पुरुषाः उच्चक्रमुः ॥ ३ ॥

(४) “ व्याप्रो वयः ”—इति । व्याप्रं वयसाऽऽप्रोत् । “ अनाधृष्टं छन्दः ”—इति ।
 विराड् वा अनाधृष्टं छन्दः । अन्नं वै विराड् । अन्नमनाधृष्टम् । विराड्भूत्वा व्याप्राः उच्चक्रमुः ॥ ४ ॥

(५) “ सिंहो वयः ”—इति । सिंहं वयसाऽऽप्रोत् । “ छदिश्छन्दः ”—इति । अतिच्छन्दा
 वै छदिश्छन्दः । सा हि सर्वाणि च्छन्दांसि च्छादयति । अतिच्छन्दा ह भूत्वा सिंहो उच्चक्रमुः ।
 अयातो निरुक्तानेषु पशून्, निरुक्तानि च्छन्दांस्युपदधाति ॥ ५ ॥

वृष्णिर्वयः इति । वृष्णिनामाऽऽविजातिः । व्याख्या पूर्ववत् । विशालं छन्दः इति । अत्र ; द्विपदा वै विशालं
 छन्दः इति द्विपदायां चि पादद्वयमद्वावादेकपादप्रेषया युक्ता विशालच्छन्दोरुपता । उक्तमगावसरेऽनीनां
 द्विपदारूपावयवाद् द्विपदारूपस्य विशालच्छन्दस आतिः प्रजापतेर्युक्तैवेत्यर्थः ॥ २ ॥

पुरुषो वय इति । पुरुषः सष्टः । तन्द्रशब्दं व्यावष्टे—पङ्क्तिर्वै तन्द्रं छन्दः इति ॥ ३ ॥

व्याप्रो वय इति । वयसाऽऽप्रव्यस्य व्याप्रस्यानाधृष्टत्वात्तदीपस्य च्छन्दसोऽपि अनाधृष्टत्वेनैव मथितव्य-
 मिति तदेतद्व्यावष्टे—विराड्वा अनाधृष्टं छन्दः इति । विराड्छन्दोऽन्नाधृष्टं सौमि—अन्नं वै विराडिति ।
 अन्नत्वेन सुगौ बीजमनाधृष्टत्वस्याप्यमिति दर्शयति—अन्नमनाधृष्टमिति । अन्नस्य धर्वाणामप्यत्वं सर्व-
 प्रतिदम् ॥ ४ ॥

सिंहो वय इति । छदिश्छन्दः इति । सर्वेषां छन्दसानाम्छन्दकम्, न केकपाद द्विपदा पङ्क्तिरित्येव-
 मानीनि च्छन्दांसि यथा प्रतिद्वानि ताद्यमिव छदिश्छन्दः, ‘ छदिश्छन्दः अत्रः ’ इत्येतत्सार्थमाह—अतिच्छन्दा-
 वै छदिश्छन्दः इति । यथा सिंहः सर्वान् पशून्तीत्य वदति, एवं तद्रूपं छन्दोऽपि ‘ अतिच्छन्दाः ’ इति युक्तम् ।

पष्ठवाह्वय ऽडिति । पष्ठवाहं व्ययसाऽऽप्नोद्बृहती छन्दऽडिति बृहती इ
भूत्वा पष्ठवाह उच्चक्रमुः ॥ ६ ॥

(रु) उक्षा व्यय ऽडिति । (त्यु) उक्षाणं व्ययसाऽऽप्नोत्ककुच्छन्दऽडिति
ककुम्भ भूत्वोक्षाण उच्चक्रमुः ॥ ७ ॥

(ऋ) ऋषभो व्यय ऽडिति । (त्यृ) ऋषभं व्ययसाऽऽप्नोत्सतोबृहती
च्छन्दऽडिति सतोबृहती इ भूत्वर्षभा उच्चक्रमुः ॥ ८ ॥

(१) “पष्ठवाह्वयः”-इति । पष्ठवाहं व्ययसाऽऽप्नोत् । “बृहती छन्दः”-इति । बृहती
इ भूत्वा पष्ठवाह उच्चक्रमुः ॥ ६ ॥

(२) “उक्षा व्ययः”-इति । उक्षाणं व्ययसाऽऽप्नोत् । “ककुच्छन्दः”-इति । ककुम्भ
भूत्वोक्षाण उच्चक्रमुः ॥ ७ ॥

(३) “ऋषभो व्ययः”-इति । ऋषभं व्ययसाऽऽप्नोत् । “सतोबृहती छन्दः”
(वा. सं १४।९) इति । सतोबृहती इ भूत्वर्षभा उच्चक्रमुः ॥ ८ ॥

इदमित्यातिच्छन्दस्त्वमिति तत्राह-सा हि सर्वाणि च्छन्दांसि च्छादयतीति । सर्वोपतिब्रह्मत्यादीनि
छन्दांसि ‘सा’ इति तच्छन्दोब्रह्मण्युच्यते स्त्रीलिङ्गता, अस्याथ एतो न्यूनच्छन्दसामन्तर्भावात् अतिच्छन्दस्त्व-
व्यपदेशः । अर्थात्, छादनात् ‘छदिः’ इति व्युत्पत्तिः प्रदर्शिता भवति ॥

इत्थं दक्षिणत उपवेयानं पञ्चानां पञ्च मन्त्रा व्याख्याताः । अथोत्तरतः पञ्चानामुपवेयानां दक्षिणामिष्टकानां
मन्त्रांश्चिन्वाय व्याधिष्यांसुक्तेभ्यो बक्ष्यमाणानां किञ्चिद्वैलक्षण्यमाह-अयातो निरुक्तानेव पशून्निरुक्तानि
च्छन्दांस्युपदधातीति । उक्तवैलक्ष्ये ‘अय’ शब्दः । पूर्वत्र पशवो निरुक्ता अजान्यादयः, छन्दांसि तु
निवलादीन्यनिरुक्तान्युक्तानि । यद्वा पूर्वत्र च्छन्दांसि ‘पशवश्चैत्युपयमप्यनिरुक्तय, उत्तरत्र निरुक्तमिति
विशेषः । पूर्व हि “ प्रजापतिरच्छन्दः ” “ मयन्द छन्दः ” इत्युक्तत्वात् छन्दसां मध्ये प्रजापतिमन्दादेरपि
गणनात् । बक्ष्यमाणानाम् पष्ठवाहादयस्तत्तद्भेदयुक्ता निरुक्ता एव च्छन्दास्यपि बृहतीककुम्भादीनि निरुक्तान्येव ।
‘अतः’ उत्तरत्र ‘निरुक्तानेव पशून्, निरुक्तानि च्छन्दांसि’ उपदध्यात् ॥ ६ ॥

तत्र प्रथमं पञ्च छन्दश्च निरुक्त दर्शयति-पष्ठवाहिव्यादिना । योजना तु पूर्ववत् । ‘पष्ठ’ पृष्ठभागः ।
तत्र मारं बोद्धुं शक्तः पष्ठवाद् सं ‘पष्ठवाह्व’ प्रजापतिरास्यपष्ठवाहवोऽयं व्ययः शरीरविकारं प्रसक्तानि-
त्यर्थः । ‘बृहती छन्द’ इत्यस्य समर्थनम्-बृहती इ भूत्वेति । बृहतीककुम्भादीनि च्छन्दांसि प्रसिद्धानि ।
बृहतीरूपोक्तकान्तत्वात् प्रजापतिरपि बृहतीछन्दोऽयमुदित्यर्थः ॥ १ ॥

सैवमथमर्थः पञ्चः ‘उक्षा’ । ककुप् छन्द इति । “मय्यमश्वेत्ककु” इति तद्व्ययम् । मय्यमो, इह-
शाश्वरश्चेदित्यर्थः । शिष्टावष्टाश्वरी ॥ ७ ॥

‘ऋषभः’ ततोऽपि उक्तव्ययस्तः । सतोबृहती च्छन्द इति । आश्वरीत्यो पशो ब्राह्मणाश्वरी,
द्वितीयपशुर्षावष्टाश्वरी केसा सतोबृहतीनाम बृहत्पवान्तरविशेषः । “अयुजौ आगतौ सतोबृहती”
इति तद्व्ययम् ॥ ८ ॥

(१) अनद्वाङ्मयः ऽडुति । (त्य) अनद्वाहं व्ययसाऽऽप्रोत्पङ्क्तिश्छन्दः
ऽडुति पङ्क्तिर्ह भूत्वाऽनद्वाहऽडुच्चक्रमुः ॥ ९ ॥

(घं) घेनुर्व्ययऽडुति । घेनुं व्ययसाऽऽप्रोद्भगती छन्दऽडुति जगती ह
भूत्वा घेनुवऽडुच्चक्रमुः ॥ १० ॥

(ह्यु) व्यविर्व्ययऽडुति । व्यविं व्ययसाऽऽप्रोत्रिष्टुप्छन्दऽडुति त्रिष्टुभ
भूत्वा व्यवयऽडुच्चक्रमुः ॥ ११ ॥

(दिं) दित्यवाह्वयऽडुति । दित्यवाहं व्ययाऽऽप्रोद्विराट्छन्दऽडुति
विराट् ह भूत्वा दित्यवाहऽडुच्चक्रमुः ॥ १२ ॥

पञ्चाविर्व्ययऽडुति । पञ्चार्षिं व्ययसाऽऽप्रोद्गायत्री छन्दऽडुति गायत्री ह
भूत्वा पञ्चावयऽडुच्चक्रमुः ॥ १३ ॥

(५) “अनद्वाङ्मयः”-इति । अनद्वाहं व्ययसाऽऽप्नोत् । “पङ्क्तिश्छन्दः”-इति । पङ्क्तिर्ह
भूत्वाऽनद्वाह उच्चक्रमुः ॥ ९ ॥

(६) “घेनुर्व्ययः”-इति । घेनुं व्ययसाऽऽप्नोत् । “जगती छन्दः”-इति । जगती ह भूत्वा
घेनुव उच्चक्रमुः ॥ १० ॥

(१) “व्यविर्व्ययः”-इति । व्यविं व्ययसाऽऽप्नोत् । “त्रिष्टुप्छन्दः”-इति । त्रिष्टुभ
भूत्वा व्यवय उच्चक्रमुः ॥ ११ ॥

(२) “दित्यवाह्वयः”-इति । दित्यवाहं व्ययसाऽऽप्नोत् । “विराट् छन्दः”-इति ।
विराट् ह भूत्वा दित्यवाह उच्चक्रमुः ॥ १२ ॥

(३) “पञ्चाविर्व्ययः”-इति । पञ्चार्षिं व्ययसाऽऽप्नोत् । “गायत्री छन्दः”-इति ।
गायत्री ह भूत्वा पञ्चावय उच्चक्रमुः ॥ १३ ॥

अनद्वाङ्मय इति । अनोद्वाङ्मयसमर्थः ‘अनद्वाङ्’ । पङ्क्तिश्छन्दः इति । “अष्टाधरपञ्चपदो पङ्क्तिः” ॥९॥
घेनुर्व्यय इति । नयमवृत्तिका ‘घेनुः’ । जगती छन्द इति । अष्टचत्वारिंशदक्षरा ‘जगती’ ॥ १० ॥
पञ्चावयुर्व्ययस्य मन्त्रानाह-व्यविर्व्यय इति । त्रैधाऽवनीति ऋषिः, त्रैवार्षिको वाऽवित्ययिः । त्रिष्टुप् छन्द
इति । त्रिष्टुप्चत्वारिंशदक्षरा ‘त्रिष्टुप्’ ॥ ११ ॥

दित्यवाह्वय इति । दित्यवाह इति । दित्यम् । धन्यम्, तद्दहतीति ‘विराट्’ । अल्पानल्पवाहक इत्यर्थः ।
दशदक्षरा ‘विराट्’ ॥ १२ ॥

पञ्चाविर्व्यय इति । पञ्चार्षिकोऽप्यन्तर्वाङ्मया ‘अभिः’ । गायत्री छन्द इति । चतुर्विंशत्यक्षरा
‘गायत्री’ ॥ १३ ॥

(स्त्रि) त्रिवत्सो व्वय ऽडुति । त्रिवत्सं व्वयसाऽऽप्रोदुष्णिक्छन्द ऽडुत्यु-
ष्णिग्व भूत्वा त्रिवत्साऽऽच्चक्रमुः ॥ १४ ॥

(स्तु) तुर्यवाइवय ऽडुति । तुर्यवाहं व्वयसाऽऽप्रोदनुष्टुप्छन्द ऽडुत्यनु-
ष्टुम्भ भूत्वा तुर्यवाह ऽऽच्चक्रमुः ॥ १५ ॥

(रे) एते वै ते पशवः । (वो) यांस्तत्प्रजापतिर्व्वयसाऽऽप्रोत्स वै पशुं
प्रथममाहाथ व्वयोऽथ च्छन्दो व्वयसा च ह्वेनोऽइच्छन्दसा च परिगत्या-
मन्नधत्तात्मन्नकुरुत तथैवैनानयमेतद्वयसा चैव च्छन्दसा च परिगत्यात्म-
न्धत्तऽआत्मन्कुरुते ॥ १६ ॥

सु ऽएष पशुर्पदमिः । सोऽत्रैव सर्वः कृत्स्नः संस्कृतस्तस्य याः
पुरस्तादुपदधाति शिरोऽस्य ताऽअथ या दक्षिणतश्चोत्तरतश्च सु ऽआत्मा-
ऽथ याः पश्चात्तत्पृच्छम् ॥ १७ ॥

(४) “ त्रिवत्सो वयः ”- इति । त्रिवत्सं वयसाऽऽप्रोत् । “ उष्णिक्छन्दः ”- इति
उष्णिग्व भूत्वा त्रिवत्सा उच्चक्रमुः ॥ १४ ॥

(५) “ तुर्यवाइवयः ”- इति । तुर्यवाहं वयसाऽऽप्रोत् । “ अनुष्टुप्छन्दः ”- (वा. सं.
१७ : १ -) इति । तुर्यवाहं वयसाऽऽप्रोत् । “ अन्नुष्टुप्छन्दः ”- (वा. सं.
१७ : १ -) इति । तुर्यवाहं वयसाऽऽप्रोत् । १५ ॥

च परिगत्याऽऽत्मन्धत्ते-आत्मन्कुरुते ॥ १६ ॥

स एष पशुर्पदमिः । सोऽत्रैव सर्वः कृत्स्नः संस्कृतः । तस्य याः पुरस्तादुपदधाति । शिरोऽस्य
ताः । अथ या दक्षिणतश्चोत्तरतश्च-स आत्मा । अथ याः पश्चात्-तत्पृच्छम् ॥ १७ ॥

‘ त्रिवत्सः ’ त्रयो वत्सा यस्य साम्येन शक्ताः त्रिवत्सः । ‘ उष्णिग्व ’ अष्टाविंशत्यक्षरा ॥ १४ ॥

‘ तुर्यवाइ वय इति । अनन्वादेरप्रत्ययः प्रविश्यतुर्यत्वेन वेदुं शक्ताः ‘ तुर्यवाइ ’- । “ दक्षिणतश्चोत्तरतश्च ” ॥ १५ ॥

‘ उपक्रमे प्रतिपादितमर्थं प्रतिश्रावयन्नुपसंहरति-एते वै ते पशव इति । ‘ एते ’ प्रागुक्ताः ‘ पशवः ’

‘ ते वै ’ “ वत्सो वयः ” इत्यादिनोक्ताः सन् । के ते ! ‘ यास्तत्प्रजापतिर्व्वयसाऽऽप्रोत् ’ इत्युच्यते ।

‘ तत् ’ तदा ‘ यान् ’ पशून् ‘ वयसा प्रजापतिराप्नोद् ’ ‘ स एते ’ इत्यर्थः ॥

सर्वेषु मन्त्रेषु पशुवयश्छन्दसां यद् पौर्वापर्यं तत्प्रशंसति-स वै पशुमिति । ‘ सः ’ प्रजापतिः “ वत्सो

वयः ” इत्येवमादौ वत्सं ‘ पशु ’ पश्चाद् ‘ वयः ’ तदनन्तरं विबल ‘ छन्दः ’ तथा सत्येन प्रथमनिर्दिष्टं पशुं

‘ वयसा ’ स्वामाविधेन रूपेण ‘ छन्दसा ’ पलायनोचितैकपदादिरूपेण च ‘ परिगत्य ’ ‘ आत्मन् ’

आत्मनि ‘अधत्तः’ भूत्वा च स्वामन्धत्तुरुत्, स्वामना सहैकीकृतवान् । ‘ तथैवैवान् ’ इत्याहुक्तप्राप्य ॥ १६ ॥

‘ एतानां पश्चात्प्रना सुतेः प्रयोजनमाह-स एष पशुर्पदमिरिति । विद्यात्मकोऽभिरिति ‘ यद् ’

(७) स वै पुरस्तादेवाग्र उपपदधाति । शिरो हि प्रथमं जायमानस्य जायतेऽथ दक्षिणतः उपप्रायोत्तरतः उपपदधाति सार्धमग्रमात्मा जायताऽ- इत्युच्य पश्चात्पुच्छं ह्यन्ततो जायमानस्य जायते ॥ १८ ॥

तद्यानि वर्षिष्ठानि च्छन्दांसि । ये स्युविष्टाः पशवस्तान्मुच्यऽउपपद- धाति मुच्यं तत्प्रति पशुं वृरिष्टं करोति तुस्मान्मुच्यं प्रति पशुर्वृरिष्टोऽथ ये वृर्यवत्तमाः पशवस्तान्दक्षिणतः उपपदधाति दक्षिणं तदर्धं पशोर्वृर्यव- त्तरं करोति तुस्माद्दक्षिणोऽर्धः पशोर्वृर्यवत्तरः ॥ १९ ॥

स वै पुरस्तादेवाग्र उपपदधाति । शिरो हि प्रथमं जायमानस्य जायते । अथ दक्षिणतः उपप्रा- योत्तरतः उपपदधाति । सार्धमग्रमात्मा जायताऽइति । अथ पश्चात् । पुच्छं ह्यन्ततो जायमानस्य जायते ॥ १८ ॥

तद्य यानि वर्षिष्ठानि च्छन्दांसि—ये स्युविष्टाः पशवः—तान्मुच्यऽउपपदधाति । मुच्यं तत् प्रति पशुं वृरिष्टं करोति । तस्मान्मुच्यं प्रति पशुर्वृरिष्टः । अथ ये वृर्यवत्तमाः पशवः—तान्दक्षिणतः उपपदधाति । दक्षिणं तदर्धं पशोर्वृर्यवत्तरं करोति । तस्माद्दक्षिणोऽर्धः पशोर्वृर्यवत्तरः ॥ १९ ॥

योऽस्ति ' एषः ' इदानीमभिहितः ' पशुः ' एव पशुरूपेष्टकामिधित्वात् ' सोऽग्निरैव ' द्वितीयधितानेव सर्वोऽपि सत्कृतः चपनाख्येन संस्कारेण स्वरूपापन्नः कृत इत्यर्थः । सर्वशब्दस्यापेक्षिकवशाद्वा निराकरोति— कृत्स्न इति । नन्वेतैः पशुपुच्छाद्यज्ञानि सन्ति तानि सर्वाणि कथमुक्तपश्चिष्टकामि, सत्कृतानीत्याशंक्य निम्न्य दर्शयति—तस्य याः पुरस्तादिति । ' तस्य ' अग्नेः ' पुरस्तात् ' पूर्वदेशे ' याः ' चतस इष्टका ' ' मूर्धा वयः ' इत्यादिमन्त्रचतुष्टयसाध्या उपपदधाति ' ताः ' अस्य अग्नेः ' शिरःस्थानीयाः, ' अथ याः ' ' बस्तो वयः ' इत्यादिभिः ' पशुवाङ्मयः ' इत्यादिभिश्च पञ्चभिर्मन्त्रैः ' दक्षिणतश्चोत्तरतश्च ' क्रमेणोप- धेयाः पञ्च पशेष्टकास्ता ' आत्मा ' मध्यदेशः । ' अथ याः ' ' त्र्यविर्येयः '—इत्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः ' पश्चात् ' उपधेयाः ' तत्पुच्छम् ' ॥ १७ ॥

अस्य शिरादिरूपता प्रागादिपुत्रधेयाना, तथापि केन क्रमेणोपधेया इति, तं क्रमं सोऽपचिक्तं दर्श- यति—स वै पुरस्तादेवाग्र उपपदधातीत्यादिना । निगदव्याख्यातमिदम् ॥ १८ ॥

इदानीमभिधानेन विहितानां पञ्चात्मिकानामिष्टकानां यथोचितं मन्त्राद्यज्ञेषु निम्न्य विधिबेदात्— तद्यानि वर्षिष्ठानि—इत्यादिना । ' वर्षिष्ठानि ' अतिशयेन वृद्धानि ' छन्दांसि ' यानि ' विवलादीनि दश वृत्तानि ' ये ' च ' स्युविष्टाः ' अतिशयेन स्यूताः ' पशवः ' बस्तादयो दश ' तान् ' मन्वतो मध्यदेशे ' उपपदधाति ' । मन्वत इति दक्षिणोत्तरपश्चयोऽित्यर्थः । तत्रापि क्रमस्तु एव " दक्षिणतः उपप्रायोत्तरतः " इति (पूर्वकंडिकायात्) । ' मन्वत इति पशुम् ' इत्यर्थवादः स्पष्टः । तत्रापि विशेषमाह—अथ ये वृर्य- वत्तमाः पशवस्तान्दक्षिणतः इति । पुरव—व्याघ्र—सिंहादिलक्षणे पशुवृत्तिशयेन वृर्यवत्त्वं प्रसिद्धम् । दक्षिणं तदर्धमित्यादि स्पष्टम् ॥ १९ ॥

पूर्वार्धं च जघनार्धं चाग्निष्टौ करोति । बद्धहामृश्चतस्रस्तुनेना अग्निष्टाऽ-
 ब्रुथ ब्रुदिह हसिष्टान्पशून्नुपदधाति तेनोऽपताऽअग्निष्टाः पूर्वार्धं च तुज-
 घनार्धं च पशोरग्निष्टौ करोति तस्मात्पूर्वार्धंश्च जघनार्धंश्च पशोरग्निष्टौ
 तस्मात्पूर्वार्धेन च जघनार्धेन च पशुरुज्ज लिष्टति सं च विशति । अथ लोकम्पृणेऽपदधाति-अस्यां
 सक्त्याम् । तयोरुपरि बन्धुः । पुरीपं निवपति । तस्योपरि बन्धुः ॥ २० ॥

इति प्रथमप्रपाठके अष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८-१-८ ॥ (२. ४.) ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥ २ ॥

पूर्वार्धं च जघनार्धं चाग्निष्टौ करोति । बद्धहामृश्चतस्रः-तेनेना आग्निष्टाः । अथ ब्रुदिह इति-
 ष्टान्पशून्नुपदधाति-तेनो एता आग्निष्टाः । पुरार्धं च तुजघनार्धं च पशोरग्निष्टौ करोति । तस्मात्पूर्वार्ध-
 धेन च जघनार्धेन च पशुरुज्ज लिष्टति, सं च विशति । अथ लोकम्पृणेऽपदधाति-अस्यां
 सक्त्याम् । तयोरुपरि बन्धुः । पुरीपं निवपति । तस्योपरि बन्धुः ॥ २० ॥

इत्याहवनीयाचित्यायां पञ्चचितिकायां द्वितीया चितिः ।

अथ तिर पुण्ड्रोरुत्तरत्वे विदधानि-पूर्वार्धं चेति । नतु पूर्वार्धे उपवेद्याना ये मन्वास्तत्र प्रजापतिरिन्धी-
 यन्, तत्कथं तदुत्तरत्वमि-पशुरुज्जकासहाराण्येनेत्याह-बद्धहामृश्चतस्र इति । जघनार्धस्याग्निष्टव इत्य-
 पत्प्रधानद्वारेणेति दर्शयति-अथ ब्रुदिह हसिष्टान्पशूनि । 'इह' जघनार्धे 'हसिष्टान्' अतिशयेन
 हत्वा क्लृप्तरीत्या, ज्यव्यादिषु तथा दर्शनात् । "सर्वेत् पशुनुपदधाति"-इत्यभिधानम् । "स एष पशुर्वदकिः"
 (श.प. ८।२।४।१७) इत्युक्तत्वात् । उपकान्त प्रजापतिरिति च पनास्ति तदङ्गमुद्रताः पराव इष्टका अतोऽपि
 पशूनामुपवानमित्यभिहितम् । तस्मात्पूर्वार्धेन च जघनार्धेन च पशुरुज्ज लिष्टति सं च विशतीति । 'तस्मात्'
 पूर्वार्धेभूतस्य शिरसोऽग्निष्टत्वात्, 'उत्तिष्ठति' इति ऊर्ध्वकर्मत्वात् परस्मैपदम्, सर्वेषामेतेषां 'च' शब्दः,
 तस्मान्नवनाईत्यणुत्वात् 'सविशति च' उत्थानमपेक्ष्य 'च' शब्दः । अत्र कात्यायनः-"वपस्याः पञ्च
 पञ्चानुक्तान्तेषु मूर्धा वप इति प्रतिमन्त्रम्, चतस्रः पुरस्तात्, दक्षिणत उत्तरतः पश्चात्"-इति (का. श्रौ.
 सू. १७।१।८७-१८९) । अथ लोकम्पृणल्लोकमन्त्रोपवेद्येष्टके 'लोकम्पृणे' उपदस्यात् । स्थानमाह-अस्यां
 सक्त्यामिति । 'अस्याम्' दक्षिणत्वमित्यर्थः । 'सक्तिः' कोणप्रदेशः । अत्र कात्यायनः-"दक्षिणाप्रोणेरेषि
 लोकम्पृणा पूर्ववद्"-इति (का. श्रौ. सू. १७।१।९०) । अनधोरेणित श्राद्धशेषमुत्तरत्र वक्ष्यमाणमनि-
 दिशति-तयोरुपरि बन्धुरिति । 'उपरि' सतमाध्यायस्य द्वितीयब्राह्मणाद्दी 'तयो.' लोकम्पृणयोः 'बन्धुः'
 ऋथैवाह "असौ वा अदित्यो लोकम्पृणेश्च हीमोऽलोकात्पुनरपत्यमुमेकैरेवादित्यमुपदधाति"-
 (श.प. ८।७।२।१) इत्यादिनोक्त इत्यर्थः । पुरीपं निवपार्थं वादमप्युत्तरत्र वक्ष्यमाणमत्रातिदिशति-
 पुरीपं निवपति-तस्योपरि बन्धुरिति । 'उपरि' काण्डान्ते "अन्तरेऽप्येव द्वितीया चितिर्वेदाति पुरीषम्"-

(श. प. ८ । ७ । ४ । १३) इति । पद्म ' उपरि ' स्तोममागाभिधानप्रस्तावे " अत्र वै पुरीषम् " - इत्यादि वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ २० ॥

इति श्रीमातृगाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
अष्टमकाण्डे द्वितीयेऽध्याये षतुर्थे ब्राह्मणम् ॥ (८-२-४) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हर्षं निवारयन् । पुमर्थाधत्तुरो देवाद् विद्यातीर्थमदेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसदस्य फलकदृष्टपतुलापूर्ववै स्वर्णमर्षं,

समाध्वीन्यज्यासीत्प्रिदरातरुलतापेनुसौवर्णभूमी ।

रत्नोत्पादा स्वमवात्रिद्विपमहितरथौ सायणि मिङ्गणार्थौ,

व्यथार्थादिशब्दक प्रथितविदिमहाभूतयुक्त घट च ॥

धान्यादि धन्यजन्मा तिलमवमनुजः स्वर्गं च वर्णमुद्भयः,

कार्पासीये कृपावान्युद्धृतमजडो राजनं राजभूषणः ।

आज्योत्थ प्राग्यजन्मा लवणजमनुजः शार्करं चार्कतेजा,

रत्नादयो रत्नरूप गिरिमञ्जुन मुदा पात्रसान्निह्यार्थः ॥

इति श्रीमदाचार्यराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहर्महाराजसाक्षात्पुण्यध्वरेण सायणचार्येण विरचिते माध्वीये
वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्येऽष्टमे काण्डे द्वितीयेऽध्याये समाप्तः ॥ (८ । २) ॥

अथ तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

प्रथमप्रपाठके च नवमं ब्राह्मणम् ।

तृतीयां चितिमुपधाति । (त्ये) एतद्दे, देवा द्वितीयां चितिं चित्वा समारोहन् । यदूर्ध्वं पृथिव्याऽअर्वाचीनमन्तरिक्षात्तदेव तत्संस्कृत्य समारोहन् । (हुंस्ते) तऽब्रुवन् । (वंश्चे) चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन्नितिऽऊर्ध्वमिच्छतेति ते चेतयमानाऽअन्तरिक्षमेव बृहती तृतीयां चितिमपश्यंस्तेभ्यऽएष लोकोऽच्छदयत् ॥ २ ॥

(तु) तुऽइन्द्राग्नीऽअब्रुवन् । (न्यु) युवं न इमां तृतीयां चितिमुपधात्तमिति चि नो ततो भविष्यतीति युवमेव नः श्रेष्ठो भविष्यथऽइति तथेति तेभ्यऽएतामिन्द्राग्नी तृतीयां चितिमुपाधत्तां तस्मादाहुरिन्द्राग्नीऽएव देवानां श्रेष्ठाविति ॥ ३ ॥

तृतीयां चितिमुपधाति । एतद्दे देवा द्वितीयां चितिं चित्वा समारोहन् । यदूर्ध्वं पृथिव्याऽअर्वाचीनमन्तरिक्षात्—तदेव तत्संस्कृत्य समारोहन् ॥ १ ॥

तेऽब्रुवन्—चेतयध्वमिति, चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन्—इत ऊर्ध्वमिच्छतेति । ते चेतयमाना अन्तरिक्षमेव बृहती तृतीया चितिमपश्यन् । तेभ्य एष लोकोऽच्छदयत् ॥ २ ॥

तऽइन्द्राग्नीऽअब्रुवन्—युवं न इमां तृतीयां चितिमुपधात्तमिति । किं नो ततो भविष्यतीति । युवमेव नः श्रेष्ठो भविष्यथ इति । तथेति । तेभ्य एतामिन्द्राग्नी तृतीयां चितिमुपाधत्ताम् । तस्मादाहुः—इन्द्राग्नी एव देवानां श्रेष्ठाविति ॥ ३ ॥

अथ तृतीयां चितिमुपधाति विधाय प्रशंसति—तृतीयां चितिमुपधात्येतद्दे देवा इत्यादि । ' एतद्दे ' एतच्छब्दं पूर्वमासीत् । एतच्छब्दार्थमाह—' देवा द्वितीया चितिं चित्वा समारोहन् ' । तत्किमिति तदाह—' यदूर्ध्वं पृथिव्या इति । पृथिव्यन्तरिक्षयोर्मध्यदेशमारोहन्नित्यर्थः । ' तत् ' तदा समारोहणकाले ' तदेव ' द्वितीय-चित्त्वन्वय ' संस्कृत्य समारोहन् ' ॥ १ ॥

तेऽइन्द्राग्नीऽअब्रुवन् इति चितिमुपधात्येतद्दे देवा इत्यादि । ' ते ' देवाः परस्परं ' चेतयध्वमित्यब्रुवन् । ' चितिमुपधात्तमिति ' धृतिस्तदस्या मूले—चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन्निति । ' चेतयमानास्ते ' ' अन्तरिक्षमेव बृहती तृतीयां चितिमपश्यन् ' । अस्या बृहतीत्वमुच्चरन् षट्त्रिंशत्सङ्ख्याकैः षट्काशपादनेन बध्यति । (श.प. < ३ । ३ । <) । ' एषः ' अन्तरिक्षलोकं षट्काशपादनाभिधः ' अच्छदयत् ' आत्मानं श्लादित्वा आच्छन्नोऽऽराग्नीऽइत्यर्थः ॥ २ ॥

' ते ' देवास्तादा ' इन्द्राग्नी ' प्रत्येकम् ' अब्रुवन् ' । ' युवम् ' युवां ' नः ' अस्मदर्थे ' इमां तृतीयाम् ।

स वाऽइन्द्राग्निभ्यामुपदधाति । विश्वकर्मणा सादयतीन्द्राग्नी च वै विश्वकर्मा चैतां तृतीयां चितिमपश्यंस्तुस्मादिन्द्राग्निभ्यामुपदधाति विश्वकर्मणा सादयति ॥ ४ ॥

यद्वेवेन्द्राग्निभ्यामुपदधाति । विश्वकर्मणा सादयति प्रजापतिं विश्वस्तं देवता ऽआदाय व्युदक्रामंस्तुत्येन्द्राग्नी च विश्वकर्मा च मध्यमादायोत्कम्पातिष्ठन् ॥ ५ ॥

(घंस्तु) तानब्रवीत् । (दु) उप मेत प्रति मऽएतद्वत् येन मे सूयमुदकमिष्टेति किं नस्तुतो भविष्यतीति युष्मदेवत्यमेव मऽएतदात्मनो भविष्यतीति तथेति तदस्मिन्नेतदिन्द्राग्नी च विश्वकर्मा च प्रत्यदधुः ॥६॥ (शतम् ४४००) ॥

स वाऽइन्द्राग्निभ्यामुपदधाति । विश्वकर्मणा सादयति । इन्द्राग्नी च वै विश्वकर्मा चैतां तृतीयां चितिमपश्यन् । तस्मादिन्द्राग्निभ्यामुपदधाति, विश्वकर्मणा सादयति ॥ ४ ॥

यद्वेवेन्द्राग्निभ्यामुपदधाति, विश्वकर्मणा सादयति । प्रजापतिं विश्वस्तं देवता आदाय व्युदक्रामन् । तस्येन्द्राग्नी च विश्वकर्मा च मध्यमादायोत्कम्पातिष्ठन् ॥ ५ ॥

तानब्रवीत्—'उप मेत, प्रति मऽएतद्वत्, येन मे सूयमुदकमिष्ट' इति । किं नस्तुतो भविष्यतीति । युष्मदेवत्यमेव मऽएतदात्मनो भविष्यतीति । तथेति । तदस्मिन्नेतदिन्द्राग्नी च विश्वकर्मा च प्रत्यदधुः ॥ ६ ॥

अन्तरिक्षरूपां 'चितिसुबधमिति' । अथ सी श्रेष्ठं वृत्तन्तौ, तत्र लम्बा 'तृतीयां चितिम् उपाव-
साम्' । यस्मादेवं 'तस्मान्' वेदवादिनः 'इन्द्राग्नीऽएव देवानां श्रेष्ठाग्निःपाशुः' ॥ ३ ॥

'सः' खलु यजमानोऽपि 'इन्द्राग्निभ्याम्' तृतीयां चितिं 'उपदधाति' । उपधानमन्त्रे तथा प्रतिपा-
दनात् । 'विश्वकर्मणा' विश्वकर्मलिङ्गकेन मन्त्रेण 'सादयति' "विश्वकर्मा त्वा सादयत"—इति हि मन्त्रः ।
अस्तु देवैः प्राथितत्वादिन्द्राग्निभ्यामुपधानम् । विश्वकर्मणः कः प्रसङ्ग इति तत्राह—इन्द्राग्नी च वै विश्वकर्मा
चैतां तृतीयां चितिमपश्यन्निति । 'तस्मात्' इत्युपसंहारः ॥ ४ ॥

वक्तव्यं पुनरन्य प्रकाशन्तरेण प्रशंसति—यद्वेवेन्द्राग्निभ्यामित्यादिना । पुरा किल 'विश्वस्तं प्रजापतिं
देवताः' 'एकैकमंशम्' आदाय व्युदक्रामन्' विविचमुद्रताः । तस्य 'मध्यम्' मध्यमाम् 'इन्द्राग्नी च विश्व-
कर्मा आदायोत्कम्पातिष्ठन्' ॥ ५ ॥

'तान्' मध्यदेशावर्तुन् प्रजापतिः 'अब्रवीत्' । किमिति ! उच्यते—उप मेतेति । 'मा' माम्
'उपेत' उपगच्छत उपगत्य च 'मे' मदीयम् 'एतत्' अपद्वत्तमङ्गं 'प्रतिबधत्' सन्धानं कृतम् । एतच्छ-
भ्यांमाह—येनेति । सार्द्धमिति शेषः । स्पष्टमन्यत् । 'युष्मदेवत्यमेव मऽएतद् आत्मनो भविष्यतीति' ममा-

(स्तु) तुद्यैषा मध्यमा स्वयमानृष्णा । (ण्ये) एतदस्य तुदात्मन-
स्तद्यदेतामत्रोपदधाति युदेवास्थेपाऽऽत्मनस्तुदास्मिन्नतत्प्रतिदधाति
तस्मादेतामत्रोपदधाति ॥ ७ ॥

(ती) इन्द्राग्नीऽअव्यथमानाम् । (सि) इष्टकां दृष्ट्वहंतं युवमिति युधैव
यजुस्तथा वन्धुः पृष्टेन द्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षं च विवाधसेऽङ्गिति पृष्टेन
ह्येषा द्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षं च विवाधते ॥ ८ ॥

विश्वकर्मा त्वा सादयत्तिनि । विश्वकर्मा ह्येतां तृतीयां चितिमुपश्य-
दन्तरिक्षम्य पृष्टे व्यचम्बती प्रथस्वतीमित्यन्तरिक्षस्य ह्येतत्पृष्टं व्यचस्व-
त्प्रथस्वदन्तरिक्षं यच्छान्तरिक्षं दृष्ट्वहान्तरिक्षं मा हिंसीदित्यात्मानं
यच्छात्मानं दृष्ट्वहान्तरिक्षं मा हिंसीदित्येतत् ॥ ९ ॥

स्वयमानृष्णेष्टनापधानम् ।

तद्यैषा मध्यमा स्वयमानृष्णा—एतदस्य तुदात्मनः । तद्यदेतामत्रोपदधाति—यदेवास्थेपाऽऽत्मनः—
तदास्मिन्नतत्प्रतिदधाति । तस्मादेतामत्रोपदधाति ॥ ७ ॥

“ इन्द्राग्नीऽअव्यथमानामिष्टकां दृष्ट्वहंतं युवम् ”—इति । यथैव यजुस्तथा वन्धुः ।
“ पृष्टेन द्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षं च विवाधसे ”—(वा० मं० १४ । ११) इति । पृष्टेन
ह्येषा द्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षं च विवाधते ॥ ८ ॥

“ विश्वकर्मा त्वा सादयन्तु ”—इति । विश्वकर्मा ह्येतां तृतीयां चितिमुपश्यत् । “ अन्त-
रिक्षम्य पृष्टे व्यचम्बती प्रथस्वतीम् ”—इति । अन्तरिक्षस्य क्षेत्रमपृष्टं व्यचस्वत् प्रयस्वत् ।
“ अन्तरिक्षं यच्छान्तरिक्षं दृष्ट्वहान्तरिक्षं मा हिंसीः ”—इति । आत्मानं यच्छ, आत्मानं
दृष्ट, आत्मानं मा हिंसीदित्येतत् ॥ ९ ॥

त्मन शरीरस्य सम्बन्धेतदङ्ग तृतीयचित्तिरूपमित्यर्थः । यथैव देवता दीपत्रिष्टो यथा तदुत्सर्गवत्तम् । साक्षा
मविध्यतीति प्रजापतिधात्रीम् । ‘ तथेति ’ अर्द्धाङ्गत्वं ‘ तन् ’ अङ्गम् ‘ अस्मिन् ’ वधनामकप्रजापतिशरीर-
मप्यदेशे ‘ प्रपद्यतु ’ प्रतिनिहितवन्त ॥ ९ ॥

किं तदङ्गमिति तत्राह—तद्यैषेति । ‘ स्वयमानृष्णा ’ एव मध्ये उपभेद्यत्वेन प्राधान्यान्मध्यमचित्तिरूपा-
ऽस्मि । ‘ एतदस्य ’ प्रजापतेः, ‘ आत्मनः ’ शरीरस्य ‘ तन् ’ विवस्त्वङ्गमित्यर्थः । ‘ तद्यदेताम् ’ स्वयमा-
नृष्णाम् ‘ अत्र ’ मध्यमदेशे । एतदन्वयत । तस्मादेतामिति । प्रतिपादितार्थनिगमनम् ॥ ७ ॥

स्वयमानृष्णाया उपधानमन्वय पूर्वमप्यप्यर्थः इत्याह—इन्द्राग्नी अद्ययमानामित्यादिना । ‘ यथैव
यजुः ’ इत्यस्याथैव उक्तशरीरे बद्धशः । हे ‘ इन्द्राग्नी ’ ‘ युवम् ’ युवाम् ‘ अव्यथमानाम् ’ कुशलाम् युवाभ्या-
मुपभेद्यत्वाद्भ्यव्यारहितः सुखितामित्यर्थः । तादृशीम् ‘ इष्टकां ’ ‘ दहतम् ’ दहीदहतम् । हे स्वयमानृष्णेष्टके ।
त्व ‘ पृष्टेन ’ स्वपृष्टमार्गेण ‘ द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च ’ इति लोकत्रयं विवाधसे ’ पृष्टेपनीत्ययमर्थः, सुप्रभित्

(द्वि) विश्वस्मै प्राणायानाय व्यानायोदानायैति प्राणो वै स्वयमा-
 तृष्णा सुर्वस्माऽ उ वाऽपत्स्मै प्राणः प्रतिष्ठापै चरित्रायैतीमे वै लोकाः
 स्वयमातृष्णाऽऽमुऽऽ लोकाः प्रतिष्ठा चरित्रं वायुद्वाऽभिपात्सिति वायुद्वा-
 ऽभिगोपायत्वित्येतन्महत्या स्वस्त्येति महत्या स्वस्त्येत्येतच्छर्दिपा शंतमे-
 नेति युच्छर्दिः शंतमं तेनेत्येतत्सादयित्वा सूददोहसाऽधिवदति तस्योक्तो
 बन्धुऽय साम गायति तस्योपरि बन्धुः ॥ १० ॥

“विश्वस्मै प्राणायानाय व्यानायोदानाय”-इति । प्राणो वै स्वयमातृष्णा । सर्वस्मा-
 ऽऽ वाऽपत्स्मै प्राणः । “ प्रतिष्ठापै चरित्राय ”-इति । इमे वै लोकाः स्वयमातृष्णा । इमऽऽ
 लोकाः प्रविष्टा चरित्रम् । “ वायुद्वाऽभिपात् ”-इति । वायुद्वाऽभिगोपायत्वित्येतत् । “ मह्या
 स्वस्त्या ”-इति । महत्या स्वस्त्येत्येतत् । “ छर्दिपा शंतमेन ”-(वा. नं. १४।१२) इति ।
 यच्छर्दिः शंतमं-तेनेत्येतत् । सादयित्वा सूददोहसाऽधिवदति । तस्योक्तो बन्धुः । अय साम
 गायति । तस्योपरि बन्धुः ॥ १० ॥

इति व्याख्ये-पृष्ठेन ह्येति । ‘ दि ’ यस्माद् ‘ विश्वकर्मा ’ सकृज्जगन्निर्माता देव ‘ एतां तृतीयां पितृन् ’
 स्वयमातृष्णायां ‘ अस्मन् ’ अतन्मन्त्रोऽसि “ विश्वकर्मा त्वा सादयतु ”-इति ह्ये । कुत्र सादयन् ।
 ‘ अन्तरिक्षे पृष्ठे ’ एतन्मन्त्रेण यन्तरिक्षे पृष्ठे, तत्र ‘ व्यक्त्वन् ’ व्यक्त्रवन्, ‘ प्रयन्त् ’ प्रयन्
 दिम्नोन्नतवराहिनं तदन् दिम्नारविर्दिन्यः । “ अन्तरिक्ष यच्छ ”-इत्याइत्यत्रयो मन्त्रमाणाः, तत्रया ये
 यन्तरिक्षसाक्षाः सन्ति तंगमैशभिर्वीर्यत इत्याह-आत्मानं यच्छेत्पादिना ॥ ८-९ ॥

“ विश्वस्मा ” इत्यादिमन्त्रमागस्य तात्पर्यमाह-प्राणो वा इति । येय स्वयमातृष्णा सा ‘ प्राणो वै ’ इत्या-
 त्कशरीरस्य मन्त्रे प्राणरूपतन्नेन गीर्णालत्वात् । अतस्तस्या उपानयन् ‘ एतमे ’ परिद्वयमात्राय ‘ सर्वस्मै ’
 अन्ते तदर्थं प्राणाधारस्थानीयनित्यर्थः । एतदर्थं त्वानुसंधार्यानिष्ययः । अज्ञानादीनां तु प्राणवृत्तिविशेषत्वात्
 प्राधान्येन प्राणस्यैव कीर्तनम् “ प्राणो वै स्वयमातृष्णा ” इति । मन्त्रे “ प्रतिष्ठापै चरित्राय ”-इत्यनेन लोकत्रय
 विश्वस्य इति व्याख्ये-इमे वै लोकाः स्वयमातृष्णा इम उ लोकाः प्रतिष्ठा चरित्रमिति । प्रयमन्मन्त्रो-
 र्चयवित्तिषु लोत्रत्रयरूपेणोपेयत्वात्तिस्रः ‘ स्वयमातृष्णा इमे लोकाः ’ खड् । ‘ इम उ ’ इमे एव ‘ लोकाः
 प्रतिष्ठा चरित्रम् ’ अत्यत्र खड्ख जगत् इति चरित्रम् । प्रतिष्ठित्यत्रेति प्रतिष्ठा, इमे त्रयोऽसि लोकाः चरित्र-
 रूपाः, प्रतिष्ठामकृत्वमस्य भूवोहर्षेय तदर्थं त्वामुपदधानीत्यर्थः । स्पष्टं ‘ वायुद्वा ’ इत्यस्य ब्रह्मण्यम् । ‘ मद्या ’
 इत्यस्य व्यासदानं ‘ महत्या ’ इति । तद् अन्य मन्त्रमागत्रयस्यार्थः । हे स्वयमातृष्णे । वायुर्महत्या प्रभृतया
 ‘ तस्यया ’ अविनाशेन । शन्तमेन ‘ अन्तमुच्छेत्पृष्ठेन ’ छर्दिपा गृह्णामेहत् (शिवं. १ । ४ । १८) ‘ तेन ’
 य ‘ त्वा ’ त्वान् ‘ अभिपात् ’ सर्वतो गोपायत्वित्यर्थः । “ तना देवतया ”-इति मन्त्रेण सादयित्वा “ ता
 मय सूददोहसः ”-इति मन्त्रेणाधिवदति । अस्वार्थवाद गार्होत्यचिकित्सुकम् (७ । १ । १ । २६) अतिदि-
 शति-तस्योक्तो बन्धुरिति । ‘ अय ’ अधिवदनान्तत्वं ‘ साम ’ स्वयमातृष्णाभूतम् गायन्, तदतिपत्यं
 ब्रह्मण्यम् ‘ उपरि ’ अन्तपत्ति प्रदश्येत् इत्यर्थः ॥ १० ॥

(३) अथ दिश्याऽ उपदधाति । दिशो वै दिश्या दिशऽएवेतदुपदधाति तद्याभिरदो वायुर्दिग्भिर्भुनन्तर्हिताभिरुपेक्षा ऽएतास्तु ऽएवेतदुपदधाति ताऽ उऽएवामः पुरस्ताद्भस्त्रम् च लोकेष्टकाश्चोपदधात्यसा वाऽ-आदित्यऽएताऽअमुं तदादित्यं दिक्ष्वध्यहति दिक्षु चिनोति ता यत्त्रेव स्युर्वहिर्धा तत्स्युर्वहिर्धो वाऽएत्योनेरग्निर्कर्म यत्पुरा पुष्करपर्णात्ता यद्वि-हाहृत्योपदधाति तदेना योनो पुष्करपर्णे प्रतिष्ठापयति तथो हेता ऽअव-हिर्धा भवन्ति ता ऽअनन्तर्हिताः स्वयमातृष्णया ऽउपदधात्यन्तरिक्षं वै मध्यमा स्वयमातृष्णाऽनन्तर्हितास्तदन्तरिक्षादिशो दधात्युत्तराऽउत्तरा-स्तदन्तरिक्षादिशो दधाति रेतःसिचोर्वेल्यमे वै रेतःसिचावभुयास्त-दिशो दधाति तस्मादनयोर्दिशः सर्वतऽ उपदधाति सर्वतस्तदिशो दधाति तस्मात्सर्वतो दिशः सर्वतः समीचीः सर्वतस्तत्समीचीर्दिशो दधाति तस्मात्सर्वतः समीच्यो दिशः ॥ ११ ॥

अथ पञ्चदिशेष्टकोपधानम् ।

अथ दिश्या उपदधाति । दिशो वै दिश्याः । दिश एवेतदुपदधाति । तद्याभिरदो वायुर्दिग्भिर्भुनन्तर्हिताभिरुपेक्षा—ता एताः । ता एवेतदुपदधाति । ता उऽएवामः पुरस्ताद्भस्त्रम् च लोकेष्टकाश्चोपदधाति । असा वाऽआदित्य एताः । अमुं तदादित्यं दिक्ष्वध्यहति । दिक्षु चिनोति । ता यत्त्रेव स्युः—वहिर्धा तत्स्युः । वहिर्धो वाऽएत्योनेरग्निर्कर्म । यत्पुरा पुष्करपर्णात्ता । ता यद्विहाहृत्योपदधाति । तदेना योनो पुष्करपर्णे प्रतिष्ठापयति । तथो हेता अवहिर्धा भवन्ति । ता अनन्तर्हिताः स्वयमा-तृष्णया उपदधाति । अन्तरिक्षं वै मध्यमा स्वयमातृष्णा । अनन्तर्हितास्तदन्तरिक्षादिशो दधाति । उत्तराः । उत्तरास्तदन्तरिक्षादिशो दधाति । रेतःसिचोर्वेल्यमे वै रेतःसिचा । अनयोस्तदिशो दधाति । तस्मादनयोर्दिशः । सर्वत उपदधाति । सर्वतस्तदिशो दधाति । तस्मात्सर्वतो दिशः । सर्वतः समीचीः । सर्वतस्तत्समीचीर्दिशो दधाति । तस्मात्सर्वतः समीच्यो दिशः ॥ ११ ॥

अथ दिश्या नामेष्टका विधाय प्रशंसति—अथ दिश्या इति । दिग्दर्शनैर्ब्रह्मणेया 'दिश्याः' ताः पञ्चोप-पदधात् । 'दिश्या' नाम 'दिसो वै' साक्षाद् दिश एव, दिक्मदुपवेपथोरभेदात् । अतो दिशामेवोपधान-कृतवान्भवति । तद्याभिरिति । 'तत्' तदा 'अदः' विप्रकृष्टकाले प्रजापतिविस्रसावसरे 'अनन्तर्हिताभिः' अनिरोहिताभिर्यामिदिग्भिः प्रजापत्यवपवभूताभिः संहितः 'वायुकथै' उपगतः । 'ता एताः' इष्टका

१-अनूक्तु पञ्च दिश्या वैष देवाकम् । गृह्यधीनि प्रसंगम् । वत्कम् च रेतःसिचोर्वै दक्षिणापुत्रेण पञ्चोपवेपथवै नेत्र-स्विन्द सूत्रे का. धो. सू. १५।१९२। ४६ ।

उत्प्राणादन्नं दधान्युत्तरा ऽनुत्तरं उत्प्राणादन्नं दधाति रेतःसिचोर्व्वेळया
पृष्टयो वै रेतःसिचो मध्यसु पृष्टयो मध्यत ऽपुवास्मिन्नेतदन्नं दधाति
सर्व्वतऽनुपदधाति सर्व्वतऽपुवास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥ १३ ॥

राज्यसि प्राची दिक् । (वि) विराडसि दक्षिणा दिक्सम्राडसि प्रतीची
दिक्स्वराडस्युदीची दिग्धिपत्न्यसि बृहती दिगिति नामान्यासामेतानि
नामप्राद्वर्मेवेनाऽएतदुपदधाति ता नानोपदधाति नाना सादयति नाना
सूददोहसाऽधिवदति नाना हि दिशः ॥ १४ ॥

इति प्रथमप्रपाठके नवमं ब्राह्मणम् ॥ ८-१-९ ॥ (३. १.) ॥

इति प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ कण्डिकासंख्या ॥ ११५ ॥

मातृणा । अनन्तदितं तत्राणादन्नं दधाति । उत्तराः । उत्तरं तत्राणादन्नं दधाति । रेतःसिचोर्व्वेळया ।
पृष्टयो वै रेतःसिचो । मध्यसु पृष्टयः । मध्यत एवास्मिन्नेतदन्नं दधाति । सर्व्वत उपदधाति । सर्व्वत
पुवास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥ १३ ॥

“ राज्यसि प्राची दिक्, विराडसि दक्षिणा दिक्, सम्राडसि प्रतीची दिक्, स्वरा-
डस्युदीची दिक्, अधिपत्न्यसि बृहती दिक् ”—(वा. सं. १४ । १३) इति । नामान्यासामे-
तानि । नामप्राद्वर्मेवेना एतदुपदधाति । ता नानोपदधाति । नाना सादयति । नाना सूददोहसा-
ऽधिवदति । नाना हि दिशः ॥ १४ ॥

स्वयमातृणाया अनन्तदितं तत्राण्यर्थवादः । पूर्वं स्वयमातृणाया अन्तरिक्षरूपत्वेन समुत्तिः । एह तु प्राणरूपत्वेन ।
दिस्यार्ना च छन्दःपशुद्वाराऽन्नरूपत्वेन क्षुतिरिति विरोधः ॥ १३ ॥

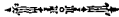
“ राज्यसि ” इत्यादयः पञ्च दिशोपधानमन्त्रास्तेषां च तात्पर्यतो व्याख्यानं ‘ नामान्यासामेतानि
इत्यादिकम् । ‘ राजी, ’ ‘ विराड् ’—इत्यादीनि प्रागादिदिशां यानि ‘ नामानि ’ क्रमेण ‘ एतद् ’ एतेन
“ सादयति ”—इत्यादिमन्त्रेण तत्साम गृहीत्वा गृहीत्वेन ‘ एताः ’ इष्टका उपहितवान्भवति । हे प्राच्या-
मुपधेयेष्टके ! त्वं ‘ राजी ’ एतन्नामिका मनसि । का सा ? प्राची दिक् । एव सर्वेऽपि व्याख्येयाः । दिस्यार्ना
पृथक् पृथक् मन्त्रमेदेन उपधानम् ; पृथक् सादनम् ; पृथक् अधिवदनं च, प्रागादीनां नानात्वात्पार्थक्यं
युक्तमित्यर्थः ॥ १४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यदिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये

अष्टमकाण्डे तृतीयोऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (८-३-१) ॥

सप्तमथ प्रथमः प्रपाठकः ॥ ८ । १ ।

अथ द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।
तृतीयाऽध्याये च द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

अयं विश्वज्योतिषमुपदधाति । वायुर्वै मध्यमा विश्वज्योतिर्वायुर्होवा-
न्तरिक्षलोके विश्वं ज्योतिर्वायुर्मेवैतदुपदधाति तामनन्तर्हितां दिश्याभ्य-
ऽऽपदधाति दिक्षु तद्वायुं दधाति तस्मात्सुर्वासु दिक्षु वायुः ॥ १ ॥

(युं) युद्धेव विश्वज्योतिषमुपदधाति । प्रजा वै विश्वज्योतिः प्रजा
ह्येव विश्वं ज्योतिः प्रजननमेवैतदुपदधाति तामनन्तर्हितां दिश्याभ्य-
ऽऽपदधाति दिक्षु तत्प्रजा दधाति तस्मात्सुर्वासु दिक्षु प्रजाः ॥ २ ॥

(०) विश्वकर्मा त्वा सादयत्विति । विश्वकर्मा ह्येतां तृतीयां चिति-
मुपश्यदन्तरिक्षस्य पृष्ठे ज्योतिष्मतीमित्यन्तरिक्षस्य ह्ययं पृष्ठे
ज्योतिष्मान्वायुः ॥ ३ ॥

अथ विश्वज्योतिरिष्टकोपधानम् ।

अयं विश्वज्योतिषमुपदधाति । वायुर्वै मध्यमा विश्वज्योतिः । वायुर्होवान्तरिक्षलोके विश्वं ज्योतिः ।
वायुर्मेवैतदुपदधाति । तामनन्तर्हितां दिश्याभ्य उपदधाति । दिक्षु तद्वायुं दधाति । तस्मात्सुर्वासु
दिक्षु वायुः ॥ १ ॥

यद्देव विश्वज्योतिषमुपदधाति । प्रजा वै विश्वज्योतिः । प्रजा होव विश्वं ज्योतिः । प्रजननमेव-
ैतदुपदधाति । तामनन्तर्हितां दिश्याभ्य उपदधाति । दिक्षु तत्प्रजा दधाति । तस्मात्सुर्वासु
दिक्षु प्रजाः ॥ २ ॥

“ विश्वकर्मा त्वा सादयतु ”—इति । विश्वकर्मा होतां तृतीयां चितिमुपश्यत् । “ अन्त-
रिक्षस्य पृष्ठे ज्योतिष्मतीम् ”—इति । अन्तरिक्षस्य ह्ययं पृष्ठे ज्योतिष्मान्वायुः ॥ ३ ॥

विश्वज्योतिराह्वयानिष्टका विधाय स्तौति—अयं विश्वज्योतिषमिति । मध्यमाया विश्वज्योतिरिष्टकाया
वायुर्लोको मध्यमचित्तस्तद्वाचरेवताकान्तरिक्षलोकेस्थानीयत्वं बीजम् । अस्त्वेवं तथापि वायोस्तच्छब्दवाच्यत्वं
कथमिति तत्रह—वायुर्होवान्तरिक्षलोके विश्वं ज्योतिरिति । उपचारप्रयोजनमाह—वायुर्मेवैतदुपदधातीति ।

इष्टेष्टकाम्योऽस्या अन्यवहितव विधाय स्तौति—तामनन्तर्हितां दिश्याभ्य इति ॥ १ ॥

इत्थं वायुरूपेण प्रशस्त्याप प्रजारूपेणापि प्रशंसति—यद्देव विश्वज्योतिषमिष्णादिना । इत्थं च म्याह्वयेण २ ॥
स्वभावात्प्राग्दिव्यज्योतिषोऽपि विश्वकर्माणां सादनम् । तद्याह्वयानं च पूर्ववत् । अन्तरिक्षस्य पृष्ठे
ज्योतिष्मतीमिति । ‘ अयं वायुः ’ एवान्तरिक्षपृष्ठवती ‘ ज्योतिष्मात् ’, तन्व्यात्प्रात् । अतस्तदमेवेष्टे-
काऽपि तद्गीर्णपर्ययः ॥ ३ ॥

(द्वि) विश्वस्मै प्राणायानाय व्यानायेति प्राणो वै विश्वज्योतिः
सुर्वस्माऽऽ वाऽएतस्मै प्राणो विश्वं ज्योतिर्वच्छेति सुर्वं ज्योतिर्वच्छे-
त्येतद्रायुष्टेऽधिपतिरिति वायुमेवास्या ऽधुधिपतिं करोति सादयित्वा
सूददोहसाऽधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ४ ॥

(३) अयऽर्त्तव्याऽऽपदधाति । (त्वृ) ऋतुवऽएते सुहृत्व्याऽऽऋतून्वै-
तदुपदधाति नमश्च नमस्यश्च वार्षिकार्वृत्तुऽऽइति नामनीऽएनपारेते
नामभ्यामेवनेऽएतदुपदधाति द्वेऽऽष्टके भवतो द्वौ हि मासावृत्तुः सकृत्सा-
दयत्येकं तद्वत्तुं करोत्यवकासूपदधात्यवकाभिः प्रच्छादयत्यापो वाऽ-
अवकाऽअपस्तुदेतस्मिन्मृती दधाति तस्मादेतस्मिन्मृती भूपिष्टं वर्षति ॥५॥

“ विश्वस्मै प्राणायानाय व्यानाय ”-इति । प्राणो वै विश्वज्योतिः । सर्वस्माऽऽ वाऽ-
एतस्मै प्राणः । “ विश्वं ज्योतिर्वच्छे ”-इति । सर्वं ज्योतिर्वच्छेत्सवेत् । “ वायुष्टेऽधि-
पतिः ”-(वा. सं. १४ । १४) इति । वायुमेवास्या अधिपतिं करोति । सादयित्वा सूददोहसा-
ऽधिवदति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्केतव्योष्टकोपधानम् ।

अयऽर्त्तव्याऽऽपदधाति । ऋतुव एते सुहृत्व्याः । ऋतून्वैतदुपदधाति । “ नमश्च नमस्यश्च
वार्षिकार्वृत्तु ”-(वा. सं. १४ । १५) इति । नामनी एनपारेते । नामभ्यामेवने एतदुपदधाति ।
द्वेऽऽष्टके भवतः । द्वौ हि मासावृत्तुः । सकृत्सादयति । एकं तद्वत्तुं करोति । अवकासूपदधाति ।
अवकाभिः प्रच्छादयति । आपो वाऽअवकाः । अपस्तुदेतस्मिन्मृती दधाति । तस्मादेतस्मिन्मृती
भूपिष्टं वर्षति ॥ ५ ॥

विश्वस्मै प्राणायानेति । स्वयमन्त्यावन् । तत्र ‘ विश्वं ज्योतिर्वच्छे ’ इत्यस्य तावन्वै-सर्वं ज्योति-
र्वच्छेत्सवेदिति । वायुष्टे इत्यादि सूददोहसोऽर्त्तव्यादेत्यान्वं सङ्गः ॥ ४ ॥

“अयऽर्त्तव्या एतदधाति” इत्यादिः “एकं तद्वत्तुं करोति” इत्यन्तः द्वितीयविविक्तं ब्रह्मण्यः । “नमश्च नमस्यश्च
वार्षिकार्वृत्तु”-इति तयोस्तथानन्तरः । ‘ नमः ’ नाम श्रावणो मासः, ‘ नमस्यः ’ मासः, तावन्वै वर्षाऽऽवृत्तुः ।
अवकासोपदधाति इत्यन्तः । तावन्वै ऋतव्या अवकासूपदधातिरेव प्रच्छादयति । अवकां नम इत्यादिब्रह्म
सुददोहसोऽर्त्तव्याः प्रोक्तव्यो इतिवर्गोः परार्थाः कैवल्यनीत्यर्थः । तावन्वै वायु, एव आप्तवन्वादाश्रयान्निगोपेदे-
नान्तरात् । ऋतव्याऽऽपदधाति तस्मादेतस्मिन्मृती भूपिष्टं वर्षति ॥ ५ ॥

(त्य) अथोत्तरे । (२५) इयश्चोर्जश्च शारदावृत्तुऽडिति नामनी ऽएन-
योरेते नामभ्यामुंवेने ऽएतदुपदधाति द्वेऽडृष्टके भवतो द्वौ हि मासावृत्तुः
सकृत्सादयत्येकं वृद्धं करोत्युक्तासूपदधात्यापो वाऽअवका ऽअपस्तु-
देतुस्यऽर्तोः पुरस्तादधाति तुस्मादेतुस्यऽर्तोः पुरस्ताद्वर्षति नोपुरिष्ठा-
त्यच्छादयति तुस्मान्न तुथेवोपुरिष्ठाद्वर्षति ॥ ६ ॥

तद्यदेता ऽअत्रोपदधाति । संवत्सरु ऽष्टयोऽग्निरिमुऽ उ लोकाः संवत्सर-
स्तस्यान्तरिक्षमेव मध्यमा चितिरन्तरिक्षमस्य वर्षाशरदावृत्तु तद्यदेता
ऽअत्रोपदधाति वृद्धेवास्यैताऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तुस्मादेता-
ऽअत्रोपदधाति ॥ ७ ॥

वृद्धेवेताऽ अत्रोपदधाति । प्रजापतिरेपोऽग्निः संवत्सरु ऽ उ प्रजापति-
स्तस्य मध्यमेव मध्यमा चितिर्मुष्यमस्य वर्षाशरदावृत्तु तद्यदेताऽअत्रो-
पदधाति वृद्धेवास्यैताऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तुस्मादेताऽ-
अत्रोपदधाति ॥ ८ ॥

अथोत्तरे—“ इयश्चोर्जश्च शारदावृत्तु ”—(वा. सं. १४ । १६) इति । नामनी ऽएनयोरेते ।
नामभ्यामुंवेने ऽएतदुपदधाति । द्वेऽडृष्टके भवतोः द्वौ हि मासावृत्तुः । सकृत्सादयति । एकं वृद्धं
करोति । अवकासूपदधाति । आपो वाऽअवकाः । अपस्तुदेतुस्यऽर्तोः पुरस्तादधाति । तस्मादे-
तस्यऽर्तोः पुरस्ताद्वर्षति । नोपुरिष्ठात्यच्छादयति । तुस्मान्न तुथेवोपुरिष्ठाद्वर्षति ॥ ६ ॥

तद्यदेता अत्रोपदधाति । संवत्सर एषोऽग्निः । इम उ लोकाः संवत्सरः । तस्यान्तरिक्षमेव
मध्यमा चितिः । अन्तरिक्षमस्य वर्षाशरदावृत्तु । तद्यदेता अत्रोपदधाति—वृद्धेवास्यैता आत्मनः—
तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । तस्मादेता अत्रोपदधाति ॥ ७ ॥

वृद्धेवेता अत्रोपदधाति । प्रजापतिरेपोऽग्निः । संवत्सर उ प्रजापतिः । तस्य मध्यमेव मध्यमा
चितिः । मध्यमस्य वर्षाशरदावृत्तु । तद्यदेता अत्रोपदधाति । वृद्धेवास्यैता आत्मनः—तदस्मिन्ने-
तत्प्रतिदधाति । तस्मादेता अत्रोपदधाति ॥ ८ ॥

‘ अथोत्तरे—‘इयश्चोर्जश्च शारदावृत्तु’—इत्युत्तरयोर्द्वयोरेता-
वानन्तरः । ‘ इवः ’ अथयुक्तः । ‘ उर्जः ’ कालिकः । ‘ नामनी ’ यत्प्रादि एतन् । अत्रोत्तरोर्द्वयोरेता-
स्तुत्तरमेव, नोर्द्वयोरेताद्वयं कर्तव्यमिति, अनुसर्पन्निदानान्नवर्गान्तरद्वयं ननुवेनेनेतादयति—अवकासूप-
दधातीति । अवकादवकासमन्वयत्पदा कवारी इतिर्द्वये, तयोरेतद्वयं वृत्तुः इतिर्द्वयं कवका-
समन्वयत्पदा । अत एवम् तादृशिवर्षं सिद्धमिति ॥ ६ ॥

तद्यदेता अत्रोपदधाति संवत्सर एषोऽग्निरिति वृद्धेवेता अत्रोपदधाति प्रजापतिरेपोऽग्निरिति—

ता वाऽप्याः । (अ) उतत्र ऽऋतुष्या नभ्यन्तार्यां विनाऽऋतुदधाति
 द्वे द्वे इवगतु विदिषु उतुप्पादा वै पशुवोऽन्तरिक्षं नभ्यना विदिषु-
 रिसे उत्पन्नुदधाति तस्मादन्तरिक्षायतनाः पशवः ॥ ९ ॥

(बो) उद्वेव उतत्रः । (अ) उतुप्पादा वै पशुवोऽन्तरिक्षं पशुवो मध्यं
 नभ्यना विदिषुनभ्यवत्तदन्तरिक्षं दधाति ॥ १० ॥

उद्वेव उतत्रः । (अ) उतुत्तरं वाऽऋतुदधाति अन्तरिक्षाऽऋतुदधाति
 प्रावदन्तरिक्षं वाऽऋतुदधाति ॥ ११ ॥

उद्वेव उतत्रः । पशुवोऽन्तरिक्षं पशुवो मध्यं करोति तस्मा-
 न्मध्यं श्रुति पशुवोरिक्षः ॥ १२ ॥

ए वाऽप्याऽऋतुष्या नभ्यन्तार्यां विनाऽऋतुदधाति, द्वे द्वे इवगतु विदिषु । उतुप्पादा वै
 पशवः । अन्तरिक्षं नभ्यना विदिषु । अन्तरिक्षे उत्पन्नुदधाति । तस्मादन्तरिक्षायतनाः पशवः ॥ ९ ॥
 उद्वेव उतत्रः । उतुप्पादा वै पशवः । अन्तरिक्षं पशवः, मध्यं नभ्यना विदिषु । नभ्यवत्तदन्तरिक्षं
 दधाति ॥ १० ॥

उद्वेव उतत्रः । उतुत्तरं वाऽऋतुदधाति । अन्तरिक्षाऽऋतुदधाति । तदप्रावदन्तरिक्षं-
 प्रावदन्तरिक्षं वाऽऋतुदधाति ॥ ११ ॥

उद्वेव उतत्रः । पशुवोऽन्तरिक्षं पशुवो मध्यं करोति । तस्मान्मध्यं श्रुति पशु-
 वोरिक्षः ॥ १२ ॥

(स्ता) ता वाऽएनाः । (श्रु) नुनम ऽऋतुव्यान्नुसां विश्वज्योतिः पञ्चमी पञ्च दिव्यास्तदुश उशाक्षरा विराडुन्नं विराण्मुध्यं मध्यमा चितिर्मध्यतस्तदुन्नं दधाति ताऽअनन्तर्हिताः स्वयमावृष्णायाऽउपदधाति प्राणो वै स्वयमावृष्णाऽनन्तर्हितं तत्प्राणादुन्नं दधात्युत्तराऽ उत्तरं तत्प्राणा-
दुन्नं दधाति ॥ १३ ॥

(त्यु) अय प्राणभृतऽ उपदधाति । प्राणा वै प्राणभृतः प्राणानुवैतदु-
पदधाति ता दुश भवन्ति दुश वै प्राणाः पूर्वार्धेऽउपदधाति पुरस्ताद्धीमि
प्राणाऽअयुर्मे पाहि ज्योतिर्मे यच्छेति प्राणो वै ज्योतिः प्राणं मे यच्छे-
त्येवैतदाह ताऽअनन्तर्हिताऽऋतुव्याभ्यऽउपदधाति प्राणो वै वायु-
र्ऋतुषु तद्वायुं प्रतिष्ठापयति ॥ १४ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ८-२-१ ॥ (३. २.) ॥

ता वाऽएनाश्चतस्र ऋतव्याः । तासां विश्वज्योतिः पञ्चमी । पञ्च दिव्याः । तद्दा । दशाक्षरा
विराट् । अन्नं विराट् । मध्यं मध्यमा चितिः । मध्यतस्तदुन्नं दधाति । ता अनन्तर्हिताः स्वयमावृ-
ष्णाया उपदधाति । प्राणो वै स्वयमावृष्णा । अनन्तर्हितं तत्प्राणादुन्नं दधाति । उत्तराः । उत्तरं
तत्प्राणादुन्नं दधाति ॥ १३ ॥

अथ दशप्राणभृदिष्टकौपधानम् :

ना ददा भवन्ति । ददा
ज्योतिर्मे यच्छे ॥-
ता अनन्तर्हिता
ऋतव्याभ्य उपदधाति । प्राणो वै वायुः, ऋतुषु तद्वायुं प्रतिष्ठापयति ॥ १४ ॥

“ स एव पशुर्दक्षिः ”—इत्यादिना दर्शितम् । मध्यं तत् प्रति पशुं वरिष्ठं करोतीति । ‘तत्प्राणं’ तेन ‘पशुं
प्रति’ ‘ मध्यं ’ मध्यदेशेनिति यावत् । सप्तम्यद् ॥ १३ ॥

अथैतान्नस्रः प्रयुक्तानिः सः सन्नुषिष्य विराट्चतस्रादनाय स्तौति—ना वा स्यादिति । ‘ ताः ’
‘ एताश्चतस्र ऋतव्याः ’ एका ‘ विश्वज्योतिः ’ ‘ पञ्च दिव्याः ’ इति ‘ दश ’ । विराडिति ‘ दशाक्षरा ’ अत
आत्ता विराट्मन्पश्चिर्मिति । सा च ‘ विराडन्नम् ’ गौर्यत्वात् । अतो दशानामुपधानेनात्रनेव ‘ मध्यतः ’
उदरे स्थानेनान् भवति । ता अनन्तर्हिताः स्वयमावृष्णाया इति । ‘ ताः ’ विराट्त्वेन तुना दशानी-
ष्टका इत्यर्थः । उत्तरा इति । ता एव दश ‘ स्वयमावृष्णायाः ’ ‘ उत्तरा ’ उत्तरैर्वर्तिनीरित्यर्थः ॥ १३ ॥

अथ प्राणभृत उपदधातीत्यादि । प्राणश्लिक्कन्नन्वोरधेयाः ‘ प्राणभृतः ’ ‘ ता दश ’ एव । ददा वै प्राणा
इति । स्म शीवेभ्याः, शिववाडी, नाभिर्दशमीति प्राणानां दशसंख्यात्कत्वात् । एतां चितिं ‘ पूर्वार्धे ’ उपद-

अथ छन्दस्याऽऽपदधाति । पशवो वै छन्दाथैस्यन्तरिक्षं मध्यमा
चित्तिरन्तरिक्षे तत्पशून् दधाति तुस्मादन्तरिक्षायतनाः पशवः ॥ १ ॥

(वो) बुद्धेः छन्दस्याऽऽपदधाति । पशवो वै छन्दाथैस्यन्त्रं पशवो
मध्यं मध्यमा चित्तिर्मध्यतस्तदुन्नं दधाति ॥ २ ॥

ता द्वादश द्वादशोपदधाति । द्वादशाक्षरा वै जगती पशवो वै जग-
त्यन्तरिक्षं मध्यमा चित्तिरन्तरिक्षे तत्पशून् दधाति तुस्मादन्तरिक्षायतनाः
पशवः ॥ ३ ॥

अथ छन्दस्या उपदधाति । पशवो वै छन्दांसि । अन्तरिक्षं मध्यमा चितिः । अन्तरिक्षे तत्पशून्
दधाति । तुस्मादन्तरिक्षायतनाः पशवः ॥ १ ॥

यदेव छन्दस्या उपदधाति । पशवो वै छन्दांसि । अन्नं पशवः । मध्यं मध्यमा चितिः । मध्यत-
स्तदुन्नं दधाति ॥ २ ॥

ता द्वादश द्वादशोपदधाति । द्वादशाक्षरा वै जगती । पशवो वै जगती । अन्तरिक्षं मध्यमा चितिः ।
अन्तरिक्षे तत्पशून् दधाति । तुस्मादन्तरिक्षायतनाः पशवः ॥ ३ ॥

प्यात् । तत्रोपपत्ति—पुरस्ताद्धीमे प्राणा इति । 'पुरस्तात्' शरीरस्य पुरोगाणे 'इमे' शरीरव्याधयः 'प्राणाः' वर्तन्त इति शेषः । "पूर्वाद्धै प्राणशूनो दशायुर्म इति प्रतिमन्त्रम्" इति हि सूत्रम् (का. श्रौ. सू. १७ । १९७) । प्राणानां प्रतीकमुपपत्ते—आयुर्मं पाहीति । शश्टार्यैवाद्काण्येनाभिवाच्य प्रत्याहारवायेनाम्यं निर्दिशति—ज्योतिर्मं मच्छेति । तदर्थवाद्—प्राणो वै ज्योतिरिति स्पष्टः । ता अनन्तर्हिता इत्यादि—निगदव्याख्यासम् ॥ १४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनविशतस्यत्राहणभाष्ये
अष्टमकाण्डे तृतीयेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (८-३-१) ॥

अथ छन्दस्या उपदधातीत्यादि । छन्दोऽङ्गकमन्त्रोपधेयाः 'छन्दस्याः' छन्दस्यानां पशून् अथ
द्वितीयचित्तिरन्तरिक्षे छन्दस्यार्थवादे दार्ढ्यतम् (अ. प. ८ । १ । ३ । ८) । पशवश्च अन्नरूपाः, मध्यमा चिति-
र्यास्ति सा प्रजापतेर्मध्यम्, उदरस्थानीयाऽतस्तेन मध्यदेश एवान्न दधाति । तत्र छन्दस्याः पूर्वाद्धै प्राणशूनो-
मुपहितत्वाद्द्विगदिदिशु 'द्वादश—द्वादश' उपदध्यात् । 'जगती' अपि 'द्वादशाऽऽपरा' सा च 'जगती
पशवो वै,' सोमाहरणप्रस्तावे पश्चात्मानाऽऽहणसम्बन्धात्पशून् । "अन्तरिक्षमेव" बृहती तृतीया चित्तिमप-
श्यन् "—इत्युत्तरान्मध्यमचित्तेरन्तरिक्षम् (अ. प. ८ । ३ । १ । २) । अतः मध्यमचित्तौ द्वादश-
सद्वैपाकेऽङ्गकान् 'अन्तरिक्षे पशून् दधाति' ॥ १-३ ॥

(षो) युद्धेव द्वादश-द्वादश । द्वादशाक्षरा वै जुगती पशवो वै जुगत्युन्नं पशवो मध्यं मध्यमा त्रितिमं व्यतस्तदुन्नं दधाति ताऽऽनुनन्तर्हिताः प्राण-भृद्भ्योऽनुपदधात्युनन्तर्हितं तत्प्राणेभ्योऽन्नं दधात्युत्तराऽऽनुत्तरं तत्प्राणे-भ्योऽन्नं दधाति ॥ ४ ॥

मा च्छन्दऽडुति । (त्य) अयं वै लोको माऽयथै हि लोको मितुऽइव प्रमा च्छन्दऽडुत्यन्तरिक्षलोको वै प्रमाऽन्तरिक्षलोको ह्यस्माद्धोकात्प्रमितऽइव प्रतिमा च्छन्दऽडुत्यसौ वै लोकः प्रतिमेपु ह्यन्तरिक्षलोकं प्रतिमितऽइवा-स्त्रीवियुद्धन्दऽइत्यन्नमस्त्रीवियुस्तदुदेषु लोकेष्वन्नं तदस्त्रीवयोऽयो युद्धेभ्यो लोकेभ्योऽन्नं स्रवति तदस्त्रीवयोऽथातो निरुक्तान्येव च्छन्दात्स्युपदधाति ॥ ५ ॥

यद्देव द्वादश द्वादश । द्वादशाक्षरा वै जगती । पशवो वै जगती । अन्नं पदानः । मध्यं मध्यमा चितिः । मध्यतस्तदुन्नं दधाति । ताऽऽनुनन्तर्हिताः प्राणभृद्भ्य उपदधाति । अनन्तर्हितं तत्प्रा-णेभ्योऽन्नं दधाति । उत्तराः । उत्तरं तत्प्राणेभ्योऽन्नं दधाति ॥ ४ ॥

(१) “ मा च्छन्दः ”-इति । अयं वै लोको मा । अयं हि लोको मित इव । (२) “ प्रमा च्छन्दः ”-इति । अन्तरिक्षलोको वै प्रमा । अन्तरिक्षलोको ह्यस्माद्धोकात्प्रमित इव । (३) “ प्रतिमा च्छन्दः ”-इति । असौ वै लोकः प्रतिमा । एष अन्तरिक्षलोकं प्रतिमित इव । (४) “ अस्त्रीवियुद्धन्दः ”-इति । अन्नमस्त्रीवियुः । तदुदेषु लोकेष्वन्नम्-तदस्त्रीवियुः । अयो युद्धेभ्यो लोकेभ्योऽन्नं स्रवति-तदस्त्रीवियुः । अथातो निरुक्तान्येव च्छन्दात्स्युपदधाति ॥ ५ ॥

इत्थामेषेष्टकासङ्ख्या पुनर्वग्न्यादिद्वारेणात्रात्मना प्रसंसति-यद्देव द्वादश-द्वादश-द्वादशाक्षरा वा शब्दा-दिना । सूत्रेणान्योऽप्यवधानं विधाय स्तौति-ताऽऽनुनन्तर्हिताः प्राणभृद्भ्य इति । उत्तराः ऊर्ध्वमाविनीध इति । सप्तोऽर्थकारः ॥ ४ ॥

तत्र दक्षिणत उपवेषेष्टकानां मन्त्रान्विधाय व्याचष्टे-मा च्छन्द इत्यादिना । मा संज्ञया छन्दोः ‘ मा च्छन्दः ’ एष अयं लोको वै ’ मूलोकः स्रज्, मध्यमे पतिष्ठियन् इति ‘ मा ’ इति न्युत्पत्तः । एतदोक्तत्वाभ्यनु-पादयति-अयं हि लोको मित इवेति । सर्वतः परिच्छिन्न एव, पञ्चाशत्कोटिवीजनविस्तारा पृथिवीति द्वाष-ष्टे । प्रमा च्छन्द इति । द्वितीये मन्त्रः । प्रक्रमेण मितः प्रमा तत्संबन्धकः छन्दोऽन्तरिक्षलोकः स्रज् । लल्लोकेनाभ्यन्तरे-अन्तरिक्षलोको ह्यस्माद्धोकात्प्रमित इवेति । मूलोकात्पृथिवीकारेण मानेन मित इव वीते ‘ अन्तरिक्षलोकः ’ । प्रतिमा च्छन्द इति । तृतीयः । असौ वै लोकः प्रतिमेति । ‘ असौ ’ लुल्लोकः प्रतिमादर्थं छन्दः । इतः ? ‘ एषोऽन्तरिक्षलोकं प्रतिमित इव ’ अन्तरिक्षपरिमाणेन परिच्छिन्न इव वर्तते । अतः प्रतिरूपत्वेन मितत्वात् ‘ प्रतिमा ’ ‘ असौ लोकः ’ । सप्तममर्थं विधाय व्याचष्टे-अस्त्रीवियुद्धन्दः

पङ्क्तिद्वन्द्वः । (५) उष्णिक्द्वन्द्वो बृहती च्छन्दोऽनुष्टुप्छन्दो विराड्छन्दो गायत्री च्छन्दस्त्रिष्टुप्छन्दो जुगती च्छन्दोऽइत्यंशानि निरुक्तानि विराडष्टमानि च्छन्दाथस्युपदधाति पृथिवी च्छन्दोऽन्तरिक्षं च्छन्दोऽइति ग्रान्येनुवेदन्यानि च्छन्दाथसि तान्येवैतदुपदधात्यग्निद्वैवता व्यातो देवतेत्यंता वै देवताश्छन्दाथसि तान्येवैतदुपदधाति ॥ ६ ॥

(५) “ पङ्क्तिद्वन्द्वः ” (६) “ उष्णिक्द्वन्द्वः ” (७) “ बृहती च्छन्दः ” (८) “ अनुष्टुप्छन्दः ” (९) “ विराड्छन्दः ” (१०) “ गायत्री च्छन्दः ” (११) “ त्रिष्टुप्छन्दः ” (१२) “ जुगती च्छन्दः ”—(वा० सं० १४।१८) इति । एतानि निरुक्तानि विराडष्टमानि च्छन्दास्युपदधाति । “ पृथिवी च्छन्दोऽन्तरिक्षं छन्दः ”—(वा० सं० १४।१९) इति । ग्रान्येतेवैतपानि च्छन्दांसि—तान्येवैतदुपदधाति । “ अग्निद्वैवता व्यातो देवता ”—(वा. सं. १४।२०) इति । एता वै देवताश्छन्दांसि । तान्येवैतदुपदधाति ॥ ६ ॥

इति । अत्रन् ‘ अर्हीवन्ः ’ लोकात्त्रिवाचनिक्रान्त्यानि त्रिवन् । अत्रतद्वैवता ‘ अर्हीवन्ः ’ एति बृहदतनिर्देशः । तद्वैवतादतनि—उद्यदेतु लोकेष्वत्रं तद्वैवतप इति । अर्हीविच्छन्द साम्प्रत्यक्ष दर्शयति—यदेभ्यो लोकेभ्योऽग्निं धवति तद्वैवतप इति । मून्दादिभ्योश्च आटमन्ताद्बृहद्विभ्योः सवतभ्य-स्तानि धनन्, छान्दसवदनिवत्सुतसिद्धिः । अर्हीवन्दीनां छन्दसा स्तुततिर्दीशता । मादीनि हि गायत्र्यादि-ध्वन्यद्वन्द्वानि मन्तमानि । अतः उक्तान्यो वक्ष्यमाणानां पैठक्यां दर्शयन्मुक्ता अष्टाविष्टका विष्टते-अथानो निरुक्तान्येव च्छन्दास्युपदधातीति । अनिरुक्तेष्वाम्प्रत्यक्षवदन्तरं निरुक्तानि पङ्क्त्यादीनि प्रतिहानि च्छन्दास्युपदधातीत्युच्यते । एवं तत्र तत्र द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

तानि निरुक्तानि दर्शयति—पङ्क्तिद्वन्द्व इत्यादिना । एतेषां उक्तानि द्विर्वाचित्री दक्षिणानि (अ. प. ८।२।४।३-१९) । विराड्छन्दसः प्रतिद्विगायत्र्यादित्तच्छन्दोमये अष्टित्वत्वात् “ शान्तं विष्टस्वरावौ ”—इत्युक्तेष्वन्तर्मात्रात् निर्दिष्टस्यापि ‘ विरुष्टमपि ’ इति पुनर्निर्वाणम् ॥

एषाहुनवेवन्तं द्वादशानिनिष्टकानां ये मन्वात्तेषां प्रवृत्तिसुगदाप तेषां सवतान्येन मादिच्छन्दोऽष्टा-कात्कूप तस्मिन्चतुस्रगादपस्तान्प्रमद—पृथिवी च्छन्दोऽन्तरिक्षं छन्द इति । ग्रान्येतेवैवत्यानि च्छन्दापि तान्येवैतदुपदधातीति । ‘ एतेवैवतापि ’ इतिमन्तारिष्ठादिदेवताकम्पत्रोपरिवेदति ‘ यानि च्छन्दापि ’ इति तान्मन्त्रयोः । इत्युपदेषेष्टकाम्प्रवृत्तिसुगदाप व्याचष्टे—अग्निद्वैवता व्यातो देवतेति । एता वै देवताश्छन्दांसि तान्येवैतदुपदधातीति । अग्निद्वैवतादिदेवताः सवृत् ‘ च्छन्दापि ’ ‘ अग्नेर्गायत्र्यमवत् ’ इति वाक्यादेव तान्यच्छन्दसहायतेः, सवृत्कोशाप्रानमनेदिविष्टता देवतान्येव च्छन्दस्त्वव्यनरेतः । अत्र कृपा-दनः—“ छन्दसा द्वादश पञ्चपुच्छान्येष्टे मा च्छन्द इति प्रतिमन्वन् ”—(का. प्रो. सू. १०।१९.८) एति ॥ ६ ॥

स वै निरुक्तानि चानिरुक्तानि चोपदधाति । स यत्सुर्वाणि निरुक्तान्युपाधास्यदन्तवद्वात्रमभविष्यदुक्ष्यत ह्यथ यत्सुर्वाण्यनिरुक्तानि परोऽक्षं ह्यत्रमभविष्यत्तु हेनदुद्रक्ष्यंश्चन निरुक्तानि चानिरुक्तानि चोपदधाति तस्माद्विरुक्तमत्रमद्यमानं नु क्षीयते ॥ ७ ॥

तानि वाऽएतानि । त्रीणि द्वादशान्युपदधाति तत्पुत्रिंशत्पुत्रिंशद्दक्षरा बृहत्पया वै प्रा बृहती धां तुद्वेवाऽअन्तरिक्षं बृहतीं तृतीयां चिति मपश्यंस्तुत्याऽएतस्यै देवाऽउत्तमाः ॥ ८ ॥

स वै निरुक्तानि चानिरुक्तानि चोपदधाति । स यत्सुर्वाणि निरुक्तान्युपाधास्यत् । अन्तवद्वात्रमभविष्यत्-अक्ष्यत इ । अथ यत्सुर्वाण्यनिरुक्तानि-परोऽक्षं ह्यत्रमभविष्यत्-न हेनदुद्रक्ष्यंश्चन । निरुक्तानि चानिरुक्तानि चोपदधाति । तस्माद्विरुक्तमत्रमद्यमानं न क्षीयते ॥ ७ ॥

तानि वाऽएतानि त्रीणि द्वादशान्युपदधाति । तत्पुत्रिंशत् । परत्रिंशद्दक्षरा बृहती । एषा वै प्रा बृहती-यां तद्वेवा अन्तरिक्षं बृहतीं तृतीयां चिति मपश्यन् । तस्याऽएतस्यै देवा उत्तमाः ॥ ८ ॥

(०) यद्देवैताऽष्टकाऽऽपदधाति । प्रजापतेर्विंशस्तात्सुर्वाणि भूतानि सुर्वा दिशोऽनु व्युदक्रामन् ॥ ९ ॥

(न्तस) स यः सु प्रजापतिर्व्यस्रथैसत । (ता) अयमेव सु योऽयमग्नि-
श्रीयतेऽथ यान्यस्मात्तानि भूतानि व्युदक्रामन्नेतास्ताऽष्टकास्तथ-
देताऽऽपदधाति यान्येवास्मात्तानि भूतानि व्युदक्रामन्तान्यस्मिन्नेत-
त्सतिदधाति ॥ १० ॥

तथा दश प्रथमाऽऽपदधाति । सु चन्द्रमास्ता दश भवन्ति दशाक्षरा
विराड्ब्रं विराड्ब्रसु चन्द्रमाऽअथ वाऽ उत्तराः पद्त्रिंशद्दर्धमा-
साश्च ते मासाश्च चतुर्विंशतिरर्धमासा द्वादश मासाश्चन्द्रमा वै संव-
त्सरः सुर्वाणि भूतानि ॥ ११ ॥

यद्देवैता इष्टका उपदधाति । प्रजापतेर्विंशस्तात्सुर्वाणि भूतानि सर्वा दिशोऽनु व्युदक्रामन् ॥ ९ ॥
स यः स प्रजापतिर्व्यस्रथैसत-अपमेव सः-योऽयमग्निश्रीयते । अथ यान्यस्मात्तानि भूतानि
व्युदक्रामन्-एतास्ता इष्टकाः । तद्देवैता उपदधाति-यान्येवास्मात्तानि भूतानि व्युदक्रामन्-तान्य-
स्मिन्नेतत्सतिदधाति ॥ १० ॥

तद्या दश प्रथमा उपदधाति-स चन्द्रमाः । ता दश भवन्ति । दशाऽक्षरा विराद् । अत्रं विराद् ।
अत्रमु चन्द्रमाः । अथ या उत्तराः पद्त्रिंशत्-अर्धमासाश्च ते, मासाश्च । चतुर्विंशतिरर्धमासाः,
द्वादश मासाः । चंद्रमा वै संवत्सरः सर्वाणि भूतानि ॥ ११ ॥

एता एवेष्टकाः पुनर्विंशस्तप्रजापत्यवप्रतिसन्धानरूपत्वेन स्तौति-यद्देवैता इष्टका उपदधाति प्रजापते-
र्विंशस्तादित्यादिना । प्रजापतिर्नाम नितिलक्ष्णोऽग्निः । ततोविंशस्तानि भूतानीत्येताः पद्त्रिंशदिष्टकाः । अत
एतासासुपथनेन विंशस्तात्प्रजापतेर्निर्गताणि भूताना प्रतिसन्धानं कृतं भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

अथैताः पूर्वोक्तानिः सह समुचित्य स्तौति-तथा दशैत्यादिना । 'याः' 'दश' 'प्रथमाः' प्राणभूत
उपदिता. 'स चन्द्रमाः' चन्द्रमोऽपेक्षया 'स' इति पुंलिङ्गनिर्देशः ॥

उक्तं चन्द्रमस्त्वमेवोपादपति-ता दश भवन्तीत्यादिना । 'ताः' प्राणभूतः 'दश' 'विराद्' अपि
'दशाक्षरा' सा तु 'अत्रम्' विराजोऽत्रन्वं प्रायुक्तम् (श, प, ८ । ३ । २ । १३) । 'चन्द्रमाः' अपि
'अत्रम्' अत्रमेव "एष वै सोमो राजा देवनामजन्म, सै देवा मश्नुवन्ति" इति श्रुतेः । ओषध्यादिरूपस्य
तस्याजन्म व्यक्तमेव । "अथ या उत्तराः पद्त्रिंशत्" छन्दस्थाः सन्ति, 'तेऽर्धमासा मासाश्च' । मासापेक्षया
'ते' इति पुंलिङ्गनिर्देशः । विमग्ण दर्शयति-चतुर्विंशतिरर्धमासा द्वादश मासा इति । चन्द्रत्योरवया-
पचयाम्या अङ्गुष्ठज्या पक्षी भवतः, तयोराङ्गुल्या मासादिद्वारेण संवत्सरो निष्पद्यन् इत्यभिप्रेत्य 'चन्द्रमा वै
संवत्सरः' इत्युक्तम् । स य 'सर्वाणि भूतानि' संवत्सरकाले सर्वभूतानामुत्पत्तेः ॥ ११ ॥

तं यत्र देवाः समस्तुर्वन् । (वस्तु) तदस्मिन्नेतानि सर्वाणि भूतानि
मध्यतोऽद्भुस्तुथैवास्मिन्नयमेतदधाति ताऽअनन्तर्हिताऽऋतुव्याभ्यऽ-
उपदधात्यृतुषु तत्सर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठापयति ॥ १२ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ८-२-२ ॥ (३. ३.) ॥

अथ बालखिल्याऽउपदधाति । प्राणा वै बालखिल्याः प्राणानुवेतु-
पदधाति ता यद्बालखिल्या नाम यद्वाऽऽर्चुर्योरुसम्भिन्नं भवति खिलऽइति
वै तदाचक्षते बालमात्राद्दु हेमे प्राणाऽअसम्भिन्नास्ते बुद्बालमात्रादुसम्भि-
न्नास्तस्माद्बालखिल्याः ॥ १ ॥

‘तं यत्र देवाः समस्तुर्वन्-तदस्मिन्नेतानि भूतानि मध्यतोऽद्भुः । तथैवास्मिन्नयमेतदधाति ।
ता अनन्तर्हिता ऋतुव्याभ्य उपदधाति । ऋतुषु तत्सर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठापयति ॥ १२ ॥

अथ चर्तुदशबालखिल्येष्टकोपधानम् ।

अथ बालखिल्या उपदधाति । प्राणा वै बालखिल्याः । प्राणानुवेतुपदधाति । ता यद्बाल-
खिल्या नाम । यद्वाऽऽर्चुर्योरुसम्भिन्नं भवति-खिल इति वै तदाचक्षते । बालमात्राद्दु हेमे प्राणा
असम्भिन्नाः । ते यद्बालमात्रादुसम्भिन्नाः-तस्माद्बालखिल्याः ॥ १ ॥

‘तत्’ संवत्सरात्मक प्रजापतिम् । ‘यत्र’ यस्मिन्काले ‘देवाः’ ‘समस्तुर्वन्’ तदा ‘सर्वाणि’ भूतानि
मध्यदेशे स्थापयामासुः । ‘तथैव’ देवदेव ‘अयम्’ अग्नि यजमानः ‘एतत्’ एतेन ऋदस्येष्टकोपधानेन
स्थापयति । गतोऽनन्तर्हितत्वार्यवादः (श. प. ८।३।२।१४) भाष्ये ॥ १२ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वरिषे वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीय शतपथब्राह्मणभाष्ये

अष्टमकाण्डे तृतीयेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (८-२-३) ॥

बालखिल्येष्टका विधाय लीति-अथ बालखिल्या उपदधाति प्राणा वै बालखिल्या इति । प्राणत्व-
मुपदिष्टादभ्यन्ते । प्रतिष्ठापूर्वकं नाम निर्वृते-ता यद्बालखिल्या नामिति । तत्प्रकारः प्रदर्शयति इति शेषः ।
खिलस्वरूपं तावदाह-यद्वा इति । यदेव स तु क्षेमम् । ‘ऽर्चुर्योः’ द्योः सर्वसत्त्वाद्ययोः क्षेत्रयोः ‘असम्भिन्नम्’
अद्भुत्त्वं भवति । स्वयमसत्यं मक्तीः पर्यः । ‘तत्’ क्षेत्रं ‘खिलः’ श्वाचक्षते । प्रकृते कथं तदाह-
बालमात्रादिति । ‘हेमे’ प्राणाः ‘बालमात्राद्’ व्यवधानाद् ‘असम्भिन्नाः’ अत एव खिलाः ‘ते’
खिला एव खिल्याः, परमादेवं तस्मात् प्राणा बालखिल्याः देहे नियतानां प्राणानां बालमात्रेणाग्निं वेदाग्नादे
देहेन साङ्गुण्यं स्यात्, प्राणानां बालमात्रनाडीव्यवधानं तु शक्यतिद्वयम् ॥ १ ॥

स वै सप्त पुरस्तादुपडधाति । सप्त पश्चात्तद्याः सप्त पुरस्तादुपडधाति
युऽएवेमे सप्त पुरस्तात्प्राणास्तानस्मिन्नेतुद्धाति ॥ २ ॥

(त्यु) अथ द्याः सप्त पश्चात् । (दे) एषामेवैतत्प्राणानामेतान्प्राणान्प्र-
तिप्रतीन्करोति तस्माद्यदेभिरन्नमत्ति तदेतैरत्येति ॥ ३ ॥

युदेव सप्त पुरस्तादुपडधाति । सप्त वाऽइमे पुरस्तात्प्राणाश्चत्वारि दोर्बा-
हवाणि शिरो ग्रीवा युद्धर्षी नाभेस्तत्सप्तममङ्गेऽङ्गे हि प्राण ऽएते वै सप्त
पुरस्तान्प्राणास्तानस्मिन्नेतुद्धाति ॥ ४ ॥

सर्वं सप्त पुरस्तादुपडधाति । सप्त पश्चात् । तद्याः सप्त पुरस्तादुपडधाति-यऽएवेमे, सप्त पुर-
स्तात्प्राणास्तानस्मिन्नेतुद्धाति ॥ २ ॥

अथ द्याः सप्त पश्चात् । एषामेवैतत्प्राणानामेतान्प्राणान्प्रतिप्रतीन्करोति । तस्माद्यदेभिरन्नमत्ति-
तदेतैरत्येति ॥ ३ ॥

यदेव सप्त पुरस्तादुपडधाति । सप्त वाऽइमे पुरस्तात्प्राणाः-चत्वारि दोर्बाहवाणि, शिरः, ग्रीवा,
युद्धर्षी नाभेः-सप्तममङ्गम् । अङ्गेऽङ्गे हि प्राणः । एते वै सप्त पुरस्तात्प्राणाः-तानस्मिन्नेतुद्धाति ॥ ४ ॥

ता 'पुरस्तान्' पश्चात् 'सप्त सप्तोपडधाति' । पुरस्तादुपडेपेष्टकासतकं प्राणात्मना स्तौति-तद्याः
सप्तेति । 'अस्मिन्' एतरे । स्पष्टमन्यत् ॥ २ ॥

तत्पश्चात्प्राणं च 'सप्त' उपडधाति । 'एषामेव' पुरस्तादुपडेपेष्टकासतकं प्राणात्मना स्तौति-तद्याः
एतेन पश्चादुपडधातेन 'एतान्' अधोवर्तिनः 'प्राणान्' 'प्रतिप्रतीन्' प्रतिनिधिरूपान् 'करोति' ।
अथवा 'प्रतिप्रतीन्' प्रतिकूलव्यापारवतः करोति । तेषान्पूर्वमुक्तव्यापार, एषा त्वचोमुख इति प्रातिकूल्य-
मेव दर्शयति-तस्माद्यदेभिरन्नमत्ति तदेतैरत्येतीति । 'एभिः' पुरस्तादुपडेपेष्टकासतकं प्राणात्मना स्तौति-
अधोवर्तमानैः 'अथेति' देहान्मलादिरूपेणातिक्रामति, निःसारयन्ती, पर्यं । ययन्पूर्वप्राणेष्वेकैषैवावृत्तम्,
तथापीतरैषा षण्णा तदनुकूलव्यापारवत्त्वात्तत्त्वमुपचरति । एवमपरस्तात्प्राणानामप्यन्तारसारकत्वम् ॥ ३ ॥

अथ प्राणात्मना पुरस्तात्पश्चात्प्रेषेष्टकाः प्रसस्येदानीं प्राणशब्देन विवक्षितमर्थमपिदशद्वयकारान्तरेण
स्तौति-यदेव सप्त पुरस्तादित्यादिना । के ते ? पुरस्तात्प्राणा इति तान् दर्शयति-चत्वारि दोर्बाहवाणीति ।
दोर्द्धवं बाहुद्वयं चेति चत्वार्येहानि, मध्यसन्धेस्वारेमागो दोः, अधोमागो बाहुः, चत्वारि दोर्बाहवाणि, शिरो
ग्रीवाचेति द्वे अङ्गे, नाभेरुर्ध्वं, यदेक 'तत्सप्तमम्' । सर्वाणि मिलत्वा पुरस्तात्सप्त प्राणाः । नन्वेतान्यहानि-
यत्रन्ति कथमेवां प्राणत्वमिति, सत्राह-अङ्गेऽङ्गे हि प्राण इति । प्रत्यङ्गे प्राणभावो तु तत्रदशचेष्टैव
नोपपद्यते । एते वा इत्यादि स्पष्टमेव ॥ ४ ॥

(त्वु) अथ याः सप्त पश्चात् । (त्त) सत वाऽइमे पश्चात्प्राणाश्चत्वा-
 र्पूर्वपीवानि हे प्रतिष्ठे यदवाङ्नाभेस्तत्सतमसङ्गेऽङ्गे हि प्राणुऽएते वै सप्त
 पश्चात्प्राणास्तानस्मिन्नेतदुद्घाति ॥ ५ ॥

मूर्धाऽसि राह् । (द्ध्रु) ध्रुवाऽसि धरुणा धर्ष्यसि धरणी यन्त्री राड्यु-
 न्यसि यमनी ध्रुवाऽसि धरित्रीत्येतानेवास्मिन्नेतद् ध्रुवान्प्राणान्यच्छति ॥ ६ ॥
 यद्देव बालखिल्याऽपदघाति । (त्ये) एतद्दे देवा बालखिल्याभि-

अथ याः सप्त पश्चात्-सप्त वाऽइमे पश्चात्प्राणाः-चत्वार्यूर्वपीवानि, हे प्रतिष्ठे, यदवाङ्नाभेस्त-
 त्तमम् । अङ्गेऽङ्गे हि प्राणः । एते वै सप्त पश्चात्प्राणाः-तानस्मिन्नेतदुद्घाति ॥ ५ ॥

“मूर्धाऽसि राह् ध्रुवाऽसि धरुणा धर्ष्यसि धरणी” “यन्त्री राह् यन्त्यसि यमनी
 ध्रुवाऽसि धरित्री”-(वा० सं १४ । २१ । २२) इति । एतानेवास्मिन्नेतद्द्रुवान्प्राणान्य-
 च्छति ॥ ६ ॥

यद्देव बालखिल्या उपदघाति । एतद्दे देवा बालखिल्याभिरवेमाँल्लोकान्त्समयुः, इतश्चोर्ध्वान्,

अथ याः सप्त पश्चादित्यादि-एवमेव व्याख्येयम् । पादस्य मन्थसन्धेहरिमाण ऊरुः, अथोमानोऽष्टीव-
 शम्वाच्यः, हे प्रतिष्ठे पादो नाभेख्योऽङ्गं सतमं स्पष्टमन्यन् ॥ ५ ॥

पुरस्तात्पश्चादोर्ध्वभागा मन्थे श्रीक्षीन्मन्त्रानुदाहृत्य सङ्गुल तागर्धमाह-मूर्धाऽमीत्यादिना । उच्यते
 मूर्धादीना त्रयाणां मूर्धादिभ्योऽत्ररूपेण मन्थमात्रान्मूर्धादिभिः सप्तैर्भूरादिलोका विवदन्ते । हे एतके !
 त्व मूर्धाऽसि मूर्ध्वदुःखदुःखैर्कल्पाऽसि । मूर्ध्वैव सर्वव्याध्रनवान् । तथा ' राह् ' राजमानाऽसि ।
 हे द्वितीयेतके ! त्व ' ध्रुवा ' । उभयतो लोकज्जावाद्भुवोऽन्तरिक्षलोकस्तद्वा ' अग्नि ' । तेव
 विशेष्यते- ' धरुणा ' सर्वेषु पश्चादेभि धारिका । हे तृतीयेतके ! त्वं ' धर्ष्यसि ' धरणी धामि ।
 त एते त्रयो मन्त्राः । “ आयुषे त्वा ” “ बर्षणे त्वा ” “ कृषि त्वा ” “ क्षेमाय त्वा ” इति चत्वार
 आत्रास्यन्ते; ते तु स्पष्टार्थाः । तान्पुनरुदाहृत्य व्याख्यान्यति । तत्र ' यन्त्री राह् ' इति पश्चादुर्ध्वानां
 प्रथमो मन्त्रः, एतेषां त्रयाणां स्वर्गादिकमगस्तान्धेन मन्थमानवादिष्टकाः स्वर्गादिरूपेण मन्थन्ते-हे प्रथमे-
 एतके ! त्वं ' यन्त्री ' सर्वेषु नियमित्री ' राह् ' राजमाना, उत्कलभृगस्वर्गख्याऽमीवर्धः । हे द्वितीयेतके !
 त्वं ' यमनी ' विशेषेण नियन्तृका ' यन्त्री ' उत्कलभृगन्तरिक्षरुक्षाऽमीवर्धः । हे तृतीयेतके ! त्वं ' ध्रुवा'
 अविषलिता ' धरित्री ' सर्वस्य धारिका उत्कलभृगुयित्रीरुक्षाऽसि । अग्निमष्टकोपधानमन्त्राश्चत्वारः-“ स्वे
 र्वा ” “ ऊर्ध्वे त्वा ” “ रयी त्वा ” “ पोषाय त्वा ”-रूपेण उपरिष्टादात्रास्यन्ते, ते स्पष्टार्थाः । विदिष्टानां
 पन्मन्त्राणां तागर्धमाह-एतानेवास्मिन्नेतद्द्रुवान्प्राणान्यच्छतीति । एव मन्थेऽ ध्रुवंशम्भनात् ' एतानेव
 ध्रुवान् ' लोकान् ध्रुवमागमकान्हा ' अस्मिन् ' प्रवापतिशरीरमके विनिश्चरन्ते एतेन मूर्धादिमन्त्र-
 दास्येष्टकोपधानेन ' वरुडति ' स्थापयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

प्रकारान्तरेण श्लोति-यद्देव बालखिल्या ह्यवादिना । ' एतद्दे ' एतन् मण्ड पुराऽऽर्थात् । किमेतदिति ?
 तत्राह- ' देवाः ' पुरा ' बालखिल्याभिः ' इष्टकामिः ' एव ' रथोक्षीर्लोकात्समयुः ' सन्ध्याजन्तः । केन

रेवेमाँल्लोकान्त्सुमधुरितुश्चोर्ध्वान्मुतश्चावर्वाचस्तुथैवैतद्यजमानो बाल-
खिल्याभिरेवेमाँल्लोकान्त्संयातीतुश्चोर्ध्वान्मुतश्चावर्वाचः ॥ ७ ॥

(चो) मूर्द्धाऽसि राड्ढितीमं लोकमरोहन् । (न्धु) ध्रुवाऽसि धरुणेत्यन्तरिक्षं
लोकं ध्रुव्यसि धरणीत्यमुं लोकमायुपे त्वा वृचसे त्वा कृष्ये त्वा क्षेमाय
त्विति चत्वारश्चतुष्पादाः पशवोऽन्नं पशवस्तुऽएतैश्चतुर्भिश्चतुष्पादैः पशु-
भिरेतेनाग्नेनामुष्मिल्लोके प्रत्यतिष्ठन्त्येवैतद्यजमानऽएतैश्चतुर्भिश्चतुष्पादैः
पशुभिरेतेनाग्नेनामुष्मिल्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ८ ॥

स स पराड्वि रोहः । (५) इयमु वै प्रतिष्ठा ते देवाऽइमां प्रतिष्ठामभि-
प्रत्यायन्त्येवैतद्यजमानऽइमां प्रतिष्ठामभिप्रत्येति ॥ ९ ॥

अमुतश्चावर्वाचः । तथैवैतद्यजमानो बालखिल्याभिरेवेमाँल्लोकान्त्संयाति । इतश्चोर्ध्वान्, असुत-
श्चावर्वाचः ॥ ७ ॥

“ मूर्द्धाऽसि राड् ”-इति । इमं लोकमरोहन् । “ ध्रुवाऽसि धरुणा ”-इति । अन्तरिक्ष-
लोकम् । “ ध्रुव्यसि धरणी ”-इति । अमुं लोकम् । “ आयुपे त्वा वृचसे त्वा कृष्ये
त्वा क्षेमाय त्वा ”-(वा. सं. १४ । २१) इति । चत्वारश्चतुष्पादाः पशवः । अन्नं पशवः ।
ऽऽप्तैश्चतुर्भिश्चतुष्पादैः पशुभिरेतेनाग्नेनामुष्मिल्लोके मरयतिष्ठन् । तथैवैतद्यजमान एतैश्चतुर्भिश्चतु-
ष्पादैः पशुभिरेतेनाग्नेनामुष्मिल्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ८ ॥

स स पराड्वि रोहः । इयमु वै प्रतिष्ठा । ते देवा इमां प्रतिष्ठामभिप्रत्यापन् । तथैवैतद्यजमान
इमां प्रतिष्ठामभिप्रत्येति ॥ ९ ॥

ऋगेग । शतुष्यते-‘ रतः ’ मूलोक्तान् ‘ ऊर्ध्वान् ’ ‘ असुतः ’ स्वर्गान् ‘ अर्वाचः ’ अघस्तनान्, इत्यारोह-
णोहमेदाद् द्विप्रकारेण समयुक्तियर्थः ‘ तथैवैतद्यजमानः ’ इत्यादि स्पष्टम् ॥ ७ ॥

एकं प्रहार विन्ध्य दर्शयति-मूर्द्धाऽसि राड्ढितीमं लोकमरोहन् इत्यादिना । एतन्निरदिष्टम् ।
पुरस्तादुपवेशकानां चतुरो मन्त्रास्तदाहय तापर्यं दर्शयति-आयुपे त्वेत्यादिना । एते ‘ चत्वारः ’
‘ पशवश्चतुष्पादाः ’ ते च ‘ अन्नम् ’ ते देवाः ‘ एतैश्चतुर्भिः ’ मन्त्रैश्चतुःसहस्रासाम्येन चतुष्पादयुक्तैः ‘ पशुभिः ’
तद्वयेण ‘ एतेन ’ ‘ अमुष्मिन् ’ मूणदिक्रमेगान्दे स्वर्गं ‘ प्रपतिष्ठन् ’ प्रतिष्ठिता अभूवन् । एते पूर्वोक्तान्-
यो मन्त्राः ऋगेग लोकेत्रपक्रमगतपानीत्याः, उपरितनाश्चत्वार आक्रान्तवता देवानामन्त्रपानीयाः, इति सिद्धा
पुरस्तादुपवेशानां बालखिल्यानां स्मृतिः । ‘ तथैव ’-इत्याद्युक्तप्रापन् ॥ ८ ॥

पश्चात्तर्कित्याप्रसङ्गनार्थमाह-स स पराड्विवैति । लोक्तानां त्रिवेन उदारोहस्यापि त्रित्वादर्शेण ‘ स ’
इति वीक्षा । ‘ पराड्वि ’ पुनरुद्धृतिरिवेयम् । ऋगेवेवं स्वर्गेऽपि प्रतिष्ठन्तं किं न स्वादित्यत आह-
इयमु वै प्रतिष्ठेति । मुहूर्तदृष्टेयं पुनर्वृत्तेके पतनादित्यभिप्रायः । अस्याः प्रतिष्ठत्वं तु सर्वजीनाप्रयत्नत् ।
पत्नान्देवं तस्मादेवाः स्वर्गं प्राप्ताः सन्तोऽपि इमां ‘ प्रतिष्ठां ’ सुवम् अभिष्वयन् ‘ प्रत्यापन् ’-प्रतिमुखं
प्राप्ताः । ‘ तथैवैतद् ’ इति गतप्रापन् ॥ ९ ॥

यन्त्री रादित्यमुं लोडुमरोइन् । (न्य) यन्व्यसि यमनीत्यन्तरिक्षलोडुं
 ध्रुवाऽसि ध्रुव्रीनामुं लोडुमिषे त्वाडुं त्वा रस्ये त्वा प्रोषाय त्वेति चत्वार-
 श्वतुष्पादाः पञ्चदशान् पञ्चवस्तुऽएतेऽश्वतुर्भिश्चतुष्पादैः पशुभिरेतन्त्रे-
 नान्मिच्छोके प्रत्यतिष्टन्त्येवतद्यमान एतेऽश्वतुर्भिश्चतुष्पादैः पशुभिरेत-
 नान्नेनान्मिच्छोके प्रतिनिष्ठति ॥ १० ॥

(न्य) अथातः संस्कृतानि । या ऽअश्वेकादशेष्टकाऽएवदधानि योऽसौ
 प्रथमोऽनुवाकस्तदन्तरिक्षम् सु ऽआत्मा तद्यत्ता ऽएकादश भवन्त्येका-
 दशाऽन्तरा वै त्रिष्टुप्त्रिष्टुभमन्तरिक्षमथ वा ऽउत्तराः षष्टिः सु वायुः सु
 प्रजापतिः सोऽग्निः स यजमानः ॥ ११ ॥

“ यन्त्री राट् ”-इति । अमुं लोडुमरोइन् । “ यन्व्यसि यमनी ”-इति । अन्तरिक्ष-
 लोडुम् । “ ध्रुवाऽसि ध्रुव्री ”-इति । इमं लोकम् । “ इषे त्वाडुं त्वा रस्ये त्वा प्रोषाय
 त्वा ”-(वा० सं० १४ । २२) इति । चत्वारश्वतुष्पादाः पञ्चवः । अत्रं पञ्चवः । तऽएतेऽश्वतुर्भि-
 श्चतुष्पादैः पशुभिरेतान्नेनान्मिच्छोके प्रत्यतिष्ठन्त्येवतद्यमान एतेऽश्वतुर्भिश्चतुष्पादैः पशुभि-
 रेतेनान्नेनान्मिच्छोके प्रतिनिष्ठति ॥ १० ॥

अथातः संस्कृतानि । या अश्वेकादशेष्टका उपदधानि । योऽसौ प्रथमोऽनुवाकः । तदन्तरिक्षम् ।
 स आत्मा । तद्यत्ता एकादश भवन्ति । एकादशाशग वै त्रिष्टुप् । त्रिष्टुभमन्तरिक्षम् । अथ वा
 उत्तराः षष्टिः-स वायुः । स प्रजापतिः । सोऽग्निः । स यजमानः ॥ ११ ॥

(स्त) तद्याः पुरस्तादुपस्थाति । शिरोऽस्य तास्ता दृश भवन्ति दृश
उप्राणाः प्राणाऽ उ वे शिरः पूर्वार्धेऽउपस्थाति पुरस्ताद्धीदर्थे शिरः ॥ १२ ॥

(रोऽथ) अथ या दक्षिणतः । (ता) युद्ध्वं मध्याद्वाचीनर्थे शीर्ष्ण-
स्तदस्य ताऽअथ याः पश्चाद्दृष्टुं प्रतिष्ठायाऽअवाचीनं मध्यात्तदस्य
ताः प्रतिष्ठेवोत्तरतः ॥ १३ ॥

(स्त) तद्याः सप्त पुरस्ताद्वाळिल्याऽउपस्थाति । युऽपुत्रं सप्त
पुरस्तात्प्राणास्तानस्मिन्नंतुद्धाति ताऽअनन्तर्हिताऽएताभ्यां दशभ्य
ऽउपस्थात्युनन्तर्हितास्तुच्छीर्ष्णः प्राणान्दधाति ॥ १४ ॥

(त्पु) अथ याः सप्त पश्चात् । (यु) युऽपुत्रं सप्त पश्चात्प्राणास्तान-

तद्याः पुरस्तादुपस्थाति । शिरोऽस्य ताः । ता दश भवन्ति । दश र्धे प्राणाः । प्राणा उ वे
शिरः । पूर्वार्धेऽउपस्थाति । पुरस्ताद्धीदं शिरः ॥ १२ ॥

अथ या दक्षिणतः । युद्ध्वं मध्यात्, अवाचीनं उचितं—तदस्य ताः । अथ याः पश्चात्—पदार्थे
प्रतिष्ठायाः, अवाचीनं मध्यात्,—तदस्य ताः । प्रतिष्ठानन्तः ॥ १३ ॥

तद्याः सप्त पुरस्ताद्वाळिल्या उपस्थाति । युऽपुत्रं सप्त पुरस्तात्प्राणाः—तानस्मिन्नेतद्धाति ।
ता अनन्तर्हिता एताभ्यो दशभ्य उपस्थाति । अनन्तर्हितास्तुच्छीर्ष्णः प्राणान्दधाति ॥ १४ ॥

अथ याः सप्त पश्चात् । युऽपुत्रं सप्त पश्चात्प्राणाः—तानस्मिन्नेतद्धाति । ता अनन्तर्हिता

इयं प्रज्ञापनः शरीररूपेण सम्कारमभिधायैतानीमात्रा भवमादृग्गा, एष दिग्वा, विधुऽधोऽधि, चतस
कनव्या शयकादश त्यक्त्वाऽवशिष्टानां शिरआयङ्गकलनया तत्रत्यप्राणरूपमन्त्रात् दर्शयति—तद्याः पुरस्तादि-
त्यादिना । ' तन् ' तत्रामिति ' या. ' प्राणशूनो दश ' पुरस्तात् ' पूर्वदिशि ' उपस्थाति, ' ताः ' ' अथ
चितिशरीरस्य ' शिरः ' आश्रयाश्रयिणामभेदस्य विवक्षितत्वात् ' प्राणा उ वे शिरः ' इति व्यपदेशः ॥ १२ ॥

' अथ या दक्षिणतः ' द्वादश ' तन् ' कश्चिद्देशात् ' ऊर्ध्वम् ' ' शीर्ष्ण ' अस्मन्त पदङ्ग कन्ध्यानिशा
श्लथयः । पश्चाद्वाळिल्य. ' या. ' द्वादशोऽधोऽधोः ' ताः ' पादादुपरि, ' मध्यात् ' अधमनमद्गम् । उत्तरत या
दश ताः ' प्रतिष्ठेव ' पादावेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥

यु च सति ' या सप्त पुरस्ताद्वाळिल्या उपस्थाति ' ताभिः ' इमे ' परिदृश्यमाना ' सप्त पुरस्ता-
त्प्राणाः ' ' चत्वारि दोर्वाहवाणि "—इत्यादिनोक्ताः । (श. प. ८ । ३ । ४ । ४) ' तानस्मिन्नेतद्धाति
ता अनन्तर्हिता एताभ्यो दशभ्य उपस्थाति । ' दशभ्य ' प्राणशून्य इत्यर्थः । ' तन् ' तन्
' शीर्ष्ण. ' शिरसः. ' अनन्तर्हिताप्राणान्दधाति ॥ १४ ॥

एवम् ' अथ या सप्त पश्चात् ' इत्युक्तत्वात्तत्रमिति व्याख्येयम् । सप्त पश्चात्प्राणा ' चत्वारि दोर्वाहवाणि '
इत्यादिनोक्ता (श. प. ८ । ३ । ४ । १) एताभ्यो द्वादशभ्य इति । म यत् एताभ्यां पुरस्तात्प्राणाभ्य ' अन-

न्मिन्नेतुदधाति ताऽऽनुन्नर्हिताऽऽत्ताभ्यो द्वादशुभ्यऽऽपदधात्युन्न-
र्हितास्तुदात्मनः प्राणान्दधाति सुऽएष व्यायुः प्रजापतिरस्मिंश्चैष्टुभ-
ऽन्तरिक्षे समन्तं पर्यक्रस्तद्यत्तृतीयां चित्तिमुपदधाति व्यायुं चैव तदन्तरिक्षं
च संस्कृत्यापयतेऽथ लोकम्पृणेऽऽपदधात्यस्याऽऽ स्रक्त्यां तयोऽपरि
बन्धुः पुरीषं निवपति तस्याऽपरि बन्धुः ॥ १५ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ८-२-३ ॥ (३. ४.)

इति तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥ ३ ॥

एताभ्यो द्वादशभ्य उपदधाति । अनन्तर्हितास्तदात्मनः प्राणान्दधानि । स एष व्यायुः प्रजापति-
रस्मिन्चैष्टुभेऽन्तरिक्षे समन्तं पर्यक्रः । तद्यत्तृतीयां चित्तिमुपदधाति-व्यायुं चैव तदन्तरिक्षं च
संस्कृत्यापयते । अथ लोकम्पृणेऽऽपदधाति-अस्यां स्रक्त्याम् । तयोऽपरि बन्धुः । पुरीषं
निवपति । तस्याऽपरि बन्धुः ॥ १५ ॥

न्तर्हिता ' इत्यर्थः । ' स एषः ' प्राणान्दधातिवाक्यव्यान्त इत्यकारः प्राणशरीरवान् ' प्रजापतिः '
' अस्मिन् ' स्वयमानुष्णायुतव्यान्तीकादशुभ्यकारणे ' त्रैष्टुभेऽन्तरिक्षे ' ' समन्तं पर्यक्रः ' परिव्याप्तो वर्तते । ' तत् '
तस्मात् इमान् ' तृतीयां चित्तिमुपदधाति ' इति ' यत् ' ' तत् ' तेनोपयानेन ' व्यायुम् ' ' अन्तरिक्षं च '
' संस्कृत्य ' उपदिशन्वपयति । अथ लोकम्पृणे इति । द्वे इष्टके उपदध्यात् । तयोर्ब्रह्मणुपरि वक्षते ।
(८।३।२।१) । अथ ' पुरीषं निवपति ' तस्यापि ब्राह्मणमुच्यते वक्षते इत्यन्तिदशति-तस्यापरि बन्धुरिति ।
काण्डवताने " अतो वा आदित्यो लोकम्पृणा इति- (श. प. ८।७।२।१।१) " अत्र वै पुरीषम् "
(श. प. ८।७।२।२) इत्यादिना वक्षते इत्यर्थः ॥ १५ ॥

इति धीमतापगाधार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे मायण्डिकीयसप्तपत्रब्राह्मणमाध्वे
अष्टमकाण्डे तृतीयोऽध्यायः चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (८-२-४) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशने ततो ह्यर्हं निराकरणम् । पुनर्यथावृत्ते देवादियातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोमिहसं कनकहस्तपुलायुष्वी स्वर्गगर्भं,
सुताऽन्वीन्यथ मीरीत्रिदशतल्लताधेनुतौत्रिर्गमूमीः ।
रत्नोष्ठां स्वमवाजिद्विपमहितरयो सायणिः निङ्गुणाप्यो,
न्यप्राणीद्विषचक्र प्रथितविधिहामृतयुक्तं घटं च ॥
घण्ट्यादि घन्यजन्मा निलमवमनुलः स्वर्गत्रं वर्गमुष्टयः,
कार्पाक्षीयं कृपावान्युत्कृतमजडो राजत राज्युन्यः ।
आभ्यैरथ प्राण्यजन्मा लवण्यजन्मवृगः शार्करं चार्कितेजा,
रताडयो स्वरुण गिरिमरुत मुदा पात्रसाग्निङ्गुणार्थः ॥

इति धीमतापगाधार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे मायण्डिकीयसप्तपत्रब्राह्मणमाध्वे
माध्वीये वेदार्थप्रकाशे मायण्डिकीयसप्तपत्रब्राह्मणमाध्वेऽष्टमकाण्डे तृतीयोऽध्यायः ॥ (८-२) ॥

अथ चतुर्थाऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
द्वितीयप्रपाठके च चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

चतुर्थां चितिमुपदधाति । (त्ये) एतद्वे देवास्तृतीयां चितिं चित्वा समारो-
हन्नन्तरिक्षं वै तृतीया चितिरन्तरिक्षमेव तत्संस्कृत्य समारोहन् ॥ १ ॥

(हंस्ते) तेऽब्रुवन् । (वंश्चे) चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाच तद्-
ब्रुवन्नित्ऽऊर्ध्वमिच्छतेति ते चेतयमानाऽएतां चतुर्थां चितिमपश्यन्-
दूर्ध्वमन्तरिक्षादर्वाचीनं दिवस्तेषामेषु लोकोऽधुव ऽइवाप्रतिष्ठितऽइव
मुनस्यासीत् ॥ २ ॥

(ते) ते ब्रह्माब्रुवन् । (वंस्त्वया) त्वामिहोपदधामहाऽइति किं मे ततो
भविष्यतीति त्वमेव नः श्रेष्ठं भविष्यतीति तथेति तेऽत्र ब्रह्मोपादधत्
तस्मादाहुर्ब्रह्मैव देवानां श्रेष्ठमिति तदेतया वै चतुर्थां चित्येमे यावा-
पृथिवी विष्टब्धे ब्रह्म वै चतुर्थां चितिस्तस्मादाहुर्ब्रह्मणा यावापृथिवी
विष्टब्धेऽइति स्तोमानुपदधाति प्राणा वै स्तोमाः प्राणाऽत्र वै ब्रह्म
ब्रह्मैवेतदुपदधाति ॥ ३ ॥

अष्टादशस्तोभेष्टकोपधानम् ।

चतुर्थां चितिमुपदधाति । एतद्वे देवास्तृतीयां चितिं चित्वा समारोहन् । अन्तरिक्षं वै तृती-
यचितिः । अन्तरिक्षमेव तत्संस्कृत्य समारोहन् ॥ १ ॥

तेऽब्रुवन्—चेतयध्वमिति—चितिमिच्छतेति वाच तद्ब्रुवन्—इत् ऊर्ध्वमिच्छतेति । ते चेतयमाना
एतां चतुर्थां चितिमपश्यन्—यदूर्ध्वमन्तरिक्षाद् अर्वाचीनं दिवः । तेषामेष लोकोऽधुवऽइवामतिष्ठित
इव मनस्यासीत् ॥ २ ॥

ते ब्रह्माब्रुवन्—त्वामिहोपदधामहाऽइति । किं मे ततो, भविष्यतीति । त्वमेव नः श्रेष्ठं भवि-
ष्यतीति । तथेति । तेऽत्र ब्रह्मोपादधत् । तस्मादाहुः—ब्रह्मैव देवानां श्रेष्ठमिति । तदेतया वै चतुर्थां
चित्येमे यावापृथिवी विष्टब्धे । ब्रह्म वै चतुर्थां चितिः । तस्मादाहुः—ब्रह्मणा यावापृथिवी
विष्टब्धे इति । स्तोमानुपदधाति । प्राणा वै स्तोमाः । प्राणा अत्र वै ब्रह्म । ब्रह्मैवेतदुपदधाति ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थे चतुर्थचित्वा उपधानं विधाय स्तौति—चतुर्थां चितिमुपदधात्येतद्वे देवा इत्यादिना । अन्त-
रिक्षादूर्ध्वं दिवोऽर्वाचीनं यस्यान तद्वचुर्थां चितिः । अस्या ब्रह्मण उपधानं विनातुमाह—तेषामेष लोको इति ।
'तेषां मनसि' 'अनुव' 'अते एव' 'अप्रतिष्ठित इव' 'स' 'लोक.' 'आसीत्' ॥ १-२ ॥

'ते' देवाः ब्रह्माह्वा देवताम् 'अब्रुवन्' 'किमिति ?' 'त्वामिहोपदधामहा' इति 'ब्रह्म, त्वेन' 'मे चित्'

यद्वेव स्तोमानुपदधाति । (त्वे) एतद्वै देवाः प्रजापतिमब्रुवन्स्त्वामिहो-
पदधामहाऽइति तथेति स वै नाब्रवीत्किं मे ततो भविष्यतीति यदु ह
किं च प्रजापतिर्देवेष्वीपे किमस्माकं ततो भविष्यतीत्येवोचुस्तस्माद् इति-
यत्पिता पुत्रेष्विच्छते किमस्माकं ततो भविष्यतीत्येवाहुः उथ यत्पुत्राः
पितरि तथेत्येवाह्वैवर्षं हि तदग्रे प्रजापतिश्च देवाश्च समवदन्त स्तोमानु-
पदधाति प्राणा वै स्तोमाः प्राणाऽउ वै प्रजापतिः प्रजापतिमेवैतदुपदधाति ४

यद्वेव स्तोमानुपदधाति । एतद्वै देवाः प्रजापतिमब्रुवन्-त्वामिहोपदधामहाऽइति । तथेति । स वै
नाब्रवीत्-किं मे ततो भविष्यतीति । यदु ह किं च प्रजापतिर्देवेष्वीपे- किमस्माकं ततो भविष्य-
तीत्येवोचुः । तस्माद् इति-यत्पिता पुत्रेष्विच्छते-किमस्माकं ततो भविष्यतीत्येवाहुः । अथ
यत्पुत्राः पितरि ' तथा ' इत्येवाह, -एवं हि तदग्रे प्रजापतिश्च देवाश्च समवदन्त । स्तोमानुपदधाति ।
प्राणा वै स्तोमाः । प्राणा उ वै प्रजापतिः । प्रजापतिमेवैतदुपदधाति ॥ ४ ॥

स्यादित्यत्रात् । ते देवाः ' स्वमेव ' ' नः ' अस्माकं मन्ये ' अष्ट मन्थियमि ' इति ' अत्रुवन् । ' तथेति '
च-युक्तः ' त ' ब्रवीत्वात्र ' उपदधत ' ' तस्मान् ' वेदविदो वदन्ति- ' ब्रवीव देवानां श्रेष्ठमिति ' ' तत् ' तस्मान्
परिरुद्धस्य भयम् उपदधित्वात् ' एतया चतुर्थ्या चि-या ' ' इमे वावापृथिवी ' ' विष्टये ' विशेषेण हृतं ।
चतुर्थ्याः चित्या विष्टम्कारण्यवमाह-अत्र वै चतुर्थी चिदिति । एतमेवम् । स्तोममंत्रका इष्टका विधाय
मन्त्रात्मना स्तोति-स्तोमानुपदधाति प्राणा वै स्तोमा इति । विष्टस्तोमस्य वायुत्वेन स्तुयमानत्वाद् वायोश्च
प्राणत्वात्प्राणान्येऽपि सर्वेऽपि ' स्तोमाः प्राणाः ' इत्युच्यन्ते । ते च प्राणा ब्रवीव तद्विदित्वात् ।
अन्त्येव स्तोमोपधानेन साक्षाद्भवीवोपदधानि ॥ ३ ॥

पुनः प्रजापत्यात्मना स्तोति-यद्वेव स्तोमानुपदधातीत्यादिना । पुनः देवां लक्ष्यं ' प्रजापति ' चतुर्थ-
चित्ता ' त्वानुपदधामहा इत्यब्रुवन् । ' सः ' तु तथेत्येवाह्वैवर्षकर । एव यथा पुनः ब्रह्म किं मे ततः स्यादि-
त्यब्रवीत्; तथा प्रजापतिर्देवेष्वसुमयं लौकिकपितृपुत्रस्यैवाह्वैवर्षदर्शनपुरःसरमुपगदयति-स वै नाब्रवीत्किं
मे तत इत्यादिना । ' सः ' प्रजापतिः ' किं मे ततः ' स्यादिति ? ' नाब्रवीत् ' । ' यदु ह ' यदेव किंचित्कलं
' प्रजापतिः ' ' देवेषु ' देवानधिकृत्य ' इमे ' ऐच्छत् । तदा देवाः ' किमस्माकं ततो भविष्यतीत्येव ऊचुः ' ।
' तस्माद् ' -एव कारणदिदानीमपि ' पिता पुत्रेषु ' कार्यमिच्छते, यदि किञ्चिन् फलमिच्छति तदा स्वकर्तव्य-
प्रतिनिधिर्त्वे ' किमस्माकं ततो भविष्यति ' इति ब्रुवुः । ' अथ यत् पुनः पितरि ' इच्छेयुस्ताहि तथेत्येवाह;
पिता हि पुत्रार्थं कश्चिन्कले साप्ये सति तथैवेत्यह्वैवर्षान्, किं ततः स्यादिति न ब्रूयादित्यर्थः । ' एवं हि '
टटेन प्रवारेण खड्गं तत् ' तदा ' अग्रे ' देवकर्तृप्रजापतिप्रार्थनासमये ' प्रजापतिश्च देवाश्च समवदन्त '
संवादमब्रुवन् । ' अथ क्वाचं समुचारेण "-(पा. सू. ३ । ३ । ४८) इत्यत्राश्वमेदम् । प्रयोगान्तरेण
प्यवसानात् पुनस्तुवदति-स्तोमानुपदधानीति । स्तोमानां प्राणत्वसुकं प्राह (अनुश्रवनेन तृतीयकण्डिका-
पान्) । अह्वैवर्षमेदम् प्राण एव प्रजापतिः । अतः स्तोमोपधाने प्रजापतिमेवैवोपदधाति ॥ ४ ॥

यद्देव स्तोमानुपदधाति । ये वै ते प्राणा ऋषय एतां चतुर्थी चितिमुप-
श्यन्ते तदएतेन रसेनोप्रायंस्तुदएते तान्वैतदुपदधाति स्तोमानुपदधाति
प्राणा वै स्तोमाः प्राणाऽ उ वाऽऋषय ऽऋषीन्वैतदुपदधाति ॥ ५ ॥

यद्देव स्तोमानुपदधाति । प्रजापतिं विध्वस्तं देवताऽआदाय व्युदकामं-
स्तस्य यदूर्ध्वं मध्यादवाचीनर्धं शीर्ष्णंस्तदस्य वायुरादायोत्क्रम्यातिष्ठ-
द्देवताश्च भूत्वा संवत्सररूपाणि च ॥ ६ ॥

तमब्रवीत् । (दु) उप मेहि प्रिति मऽएतद्देहि येन मे त्वमुदकमीरिति
किं मे ततो भविष्यतीति त्वद्देवत्यमेव मऽएतदात्मनो भविष्यतीति
तपेति तदस्मिन्नेतद्वायुः प्रत्यदधात् ॥ ७ ॥

यद्देव स्तोमानुपदधाति । ये वै ते प्राणा ऋषय एतां चतुर्थी चितिमुपश्यन्, ये तदएतेन रसेनो-
पायन्-तदएते । तान्वैतदुपदधाति । प्राणा वै स्तोमाः । प्राणा उ वा ऋषयः । ऋषीन्वैतदु-
पदधाति ॥ ५ ॥

यद्देव स्तोमानुपदधाति । प्रजापतिं विध्वस्तं देवता आदाय व्युदकामम् । तस्य यदूर्ध्वं मध्यात्,
अवाचीनं शीर्ष्णः-उदस्य वायुरादायोत्क्रम्यातिष्ठत्-देवताश्च भूत्वा संवत्सररूपाणि च ॥ ६ ॥

तमब्रवीत्-उप मेहि, इति मऽएतद्देहि-येन मे त्वमुदकमीरिति । किं मे ततो भविष्यतीति ।
त्वद्देवत्यमेव म एतदात्मनो भविष्यतीति । तपेति । तदस्मिन्नेतद्वायुः प्रत्यदधात् ॥ ७ ॥

पूर्वं प्राणराण प्रजापतिरूपत्वेन स्तुत्वेदानीं चितिप्रसुप्तमृषिव प्राणेषु सम्पाप तदात्मना स्तौति-यद्देव
स्तोमानित्यादिना । ' ये ' प्राणाख्याः ' ऋषयः ' ' एतां चतुर्थी चितिमुपश्यन् ' ; एते चितिद्वाराः ऋषयः
प्राणाः, ' एतेन रसेन ' चतुर्थीचित्सात्मना दृष्टेन कारणे ' उपायन् ' । ' ते ' प्रजापत्यामकत्वा प्रज्ञा एव ' एते '
प्रतिज्ञाः प्राणा इत्यर्थः । ' तानेव ' चितिरसाभिन्नप्राणानेव ' उपदधाति ' । उक्तमृषिवत्प्रसुप्तमृषिव
स्तौति-प्राणा उ वा ऋषय इति । स्तोमदर्शनात् ' ऋषयः प्राणाः ' ॥ ५ ॥

अयं पुनर्विस्तस्तप्रजापत्यवयवप्रतिस्थानरूपतया प्रशंसति-यद्देव स्तोमानुपदधाति प्रजापतिमित्यादिना ।
चित्रः प्रजापतेः सर्वपुत्रसाधारणद्रव्यत्वादितदेवतावद् ' वायुः ' अत्रि प्रजापतेर्मध्यपागतिरोमागयोर्मध्यदेशान्-
' आदाय देवताश्च संवत्सररूपाणि च भूत्वोत्क्रम्यातिष्ठत् ' ॥ ६ ॥

अयं 'तन्' वायु प्रजापतिः 'अब्रवीत्' 'सा' मां 'उपेहि' 'मे' मदीयन् 'एतत्' त्वयाऽप्युदमङ्गं 'प्रतिवेहि'
प्रतिजानं कुरु । 'येन' 'मे' अङ्गेन सह 'त्वमुदकमीः' गतवानिति । 'किं मे ततो भविष्यति' इति
पृष्टः प्रजापतिः 'मे' आत्मनः 'शरीरस्य' सम्बन्धि एतद् 'अङ्गं' त्वद्देवत्यमेव भविष्यति ' इति
अब्रवीत् । अयाती वायुः 'तपेति' उक्त्वा तदङ्गं 'प्रत्यदधात्' ॥ ७ ॥

(त्त) तद्या ऽएता ऽअष्टादश प्रथमाः । (५) एतदस्य तृदात्मनस्तद्य-
 देताऽअत्रोपदधाति षुदेवास्त्येताऽआत्मनस्तुदस्मिन्नेतद्वृत्तिदधाति तुस्मा-
 देताऽअत्रोपदधाति स्तोमानुपदधाति प्राणा वै स्तोमाः प्राणा ऽउ वै
 वायुर्वायुमेवैतदुपदधाति ॥ ८ ॥

सु पुरस्तादुपदधाति । (त्या) आशुस्त्रिवृद्धिति षु ऽएव त्रिवृत्स्तोमस्तं
 तदुपदधाति तद्यत्तमाहाशुद्रित्येप हि स्तोमानामाशिष्ठोऽयो वायुर्वा-
 ऽआशुस्त्रिवृत्सुऽएषु त्रिषु लोकेषु वर्तते तद्यत्तमाहाशुद्रित्येप हि सुर्वेषां
 भूतानामाशिष्ठो वायुर्ह भूत्वा पुरस्तात्तस्यौ तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ ९ ॥

तद् वा एता अष्टादश प्रथमाः-एतदस्य तदात्मनः । तदुपदेता अत्रोपदधाति-पदेवास्त्येता
 आत्मनः-तदस्मिन्नेतद्वृत्तिदधाति । तस्मादेता अत्रोपदधाति । स्तोमानुपदधाति । प्राणा वै
 स्तोमाः । प्राणा उ वै वायुः । वायुमेवैतदुपदधाति ॥ ८ ॥

स पुरस्तादुपदधाति । (१) " आशुस्त्रिवृत् " -इति । य एव त्रिवृत्स्तोमस्तं तदुपदधाति ।
 तदुपदधाति-आशुरिति । एष हि स्तोमानामाशिष्ठः । अयो वायुर्वा आशुस्त्रिवृत् । स एव त्रिषु
 लोकेषु वर्तते । तदुपदधाति-आशुरिति-एष हि सर्वेषां भूतानामाशिष्ठः । वायुर्ह मूला पुरस्ता-
 दस्यौ । तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ ९ ॥

प्रतिहितो मानः क इति तं दर्शयति-तद्या एता अष्टादश प्रथमा एतदस्य तदात्मन इति । एत-
 मुभेया ' अष्टादश '-सद्वयाकाः ' एताः ' स्तोनेष्टकाः " आशुस्त्रिवृत् " इति तत्रोभेयाः सन्ति एतदेव
 तद्वृत्तिवर्षः । ' तस्मादेताः ' इत्यादि सश्रम् । स्तोमानुपदधाति प्राणा वा इत्यादिना-वपुर्वेनेदेका
 स्यते ॥ ८ ॥

एताननन्य मन्त्रान्विधानं व्यावष्टे-स पुरस्तादुपदधात्माशुस्त्रिवृद्धित्यादिनां । ' आशुस्त्रिवृत् '-
 ' इति '-मन्त्रसापेक्षोक्तवनेन ' य एव ' विद्वत्तः " त्रिवृत्तो द्विवृत्तो " इत्यादुक्तप्रधान्योक्तोऽपि तदेव
 दर्शयति । एवं एतदसादिविधिं स्मरन्नेन । विद्वो यद्विद्वत्तमन्त्रेति तदुक्तवष्टे-तद्यत्तमाहेति ।
 ' तद् ' तत्र ' एव ' येनान्विधानेन ' तत्र ' विद्वत्तोमम् ' आशुरिति ' अद् ' मन्त्रः, सोऽन्विधानोऽन्विधी-
 यत इत्यर्थः । ' एष हि ' विद्वत्तोः सद् ' स्तोमनाम् ' एतदसादीनां मध्ये ' आशिष्ठः ' अन्विधानेनानु-
 क्तं मन्त्रकल्पनेन शक्तिं सन्नेः । प्रकाशन्तेन मन्त्रं व्यावष्टे-अयो वायुर्वा आशुस्त्रिवृद्धिति । स च
 त्रिषु लोकेषु वर्तनन्निवृत् । अथ विद्वत्सुत्यान्त्यादुक्तविशेषेण कथयति तदुपदधाति-तद्यत्तमाहेति-इति ।
 अथ मूलाया वायुर्लोकविद्वद्, तपति मन्त्र विद्वत्तमन्त्रः कथयति तत्रह-वायुर्ह मूला पुरस्तादस्य-
 विति । एष विद्वत्तो ' वायुर्ह ' पूर्वस्तां दिशि देवतां चनानुद्वनचने ' तस्यौ ' स्थितम् । ' तदेव '
 ' एतद्वा पुरस्तादेष्टे ' एतदधाति ' यवनातः ॥ ९ ॥

भान्तुः पञ्चदश ऽडुति । अथ ऽएव पञ्चदश स्तोमस्तं तद्रूपदधाति तद्यत्त-
माह भान्तुऽडुति व्युजो वै भान्तो व्युजः पञ्चदशोऽथो चन्द्रमा वै भान्तुः पञ्च-
दशः स च पञ्चदशाहान्यापूर्यते पञ्चदशापक्षीयते तद्यत्तमाह भान्तु ऽडुति
भ्राति हि चन्द्रमाश्चन्द्रमा ह भूत्वा दक्षिणतस्तस्यौ तुदेव तद्रूपमु-
पदधाति ॥ १० ॥

व्योमा सप्तदश ऽडुति । अथ ऽएव सप्तदश स्तोमस्तं तद्रूपदधाति तद्यत्तमाह
व्योमेति प्रजापतिर्व्यं व्योमा प्रजापतिः सप्तदशोऽथो संवत्सरो वाव व्योमा
सप्तदशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चऽर्त्तवस्तद्यत्तमाह व्योमेति व्योमा हि
संवत्सरुः संवत्सरो ह भूत्वोत्तरस्तस्यौः तुदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ ११ ॥

(२) “भान्तुः पञ्चदशः” इति । य एव पञ्चदश स्तोमः—तं तद्रूपदधाति । तद्रूपत्तमाह-
भान्तु इति—वज्रो वै भान्तुः । वज्रः पञ्चदशः । अथो चन्द्रमा वै भान्तुः पञ्चदशः । स च पञ्च-
शाहान्यापूर्यते, पञ्चदशावपक्षीयते । तद्रूपत्तमाह—भान्तु इति । भाति हि चन्द्रमा । चन्द्रमा ह
भूत्वा दक्षिणतस्तस्यौ । तुदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ १० ॥

(३) “व्योमा सप्तदशः” इति । य एव सप्तदश स्तोमः—तं तद्रूपदधाति । तद्रूपत्तमाह-
व्योमेति । प्रजापतिर्व्यं व्योमा । प्रजापतिः सप्तदशः । अथो संवत्सरो वाव व्योमा सप्तदशः ।
तस्य द्वादश मासाः, पञ्चर्त्तवः । तद्रूपत्तमाह—व्योमेति । व्योमा हि संवत्सरः । संवत्सरो ह भूत्वो-
त्तरतस्तस्यौ । तुदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ ११ ॥

दक्षिणत उरधेपदित्तिरेष्टकामन्त्रं ग्नादष्टे—भान्तुः पञ्चदशः इति । द्वितीयमिष्टकानुपदधादित्यर्थः ।
विश्वं पञ्चदशादप्यौ वक्ष्यन्माणाः । सप्तदशादिस्तोमाश्च सामब्राह्मणे, तस्यै च द्रष्टव्याः । पञ्चदशस्तोमोऽथानेन
साध्यात् स्तोमनेषोऽन्वयति । तद्यत्तमाहेति । एतदूर्ध्वव्याहरेणम् । ‘ भान्तुः ’ इति पञ्चदशस्तोमविशेषणम् ।
विशेषणविशेषणयोः सामानाधिकरण्यादेकार्थनतामाह—वज्रो वै भान्तो वज्रः पञ्चदश इति । मन्त्रस्या-
र्थान्तामाह—अथो चन्द्रमा वै भान्तुः पञ्चदश इति । पञ्चदशस्तोमस्य यथा स्तोत्रीयागतपञ्चदशस्तस्या-
सम्बन्धः । एवं पञ्चदशस्तोमविशेषस्य चन्द्रमस्तोमसि पञ्चदशस्तोमस्योक्त्याह—स च पञ्चदशाहान्यापूर्यते
पञ्चदशापक्षीयते इति । अयमर्थः सर्वत्रनद्वयः उरधेनापवदकाजवचोऽदकत्वेन पञ्चदशानामहौ सम्बन्धा-
द्यन्तः पञ्चदश इति । तथा पञ्चदशस्तस्य चन्द्रे प्रवृत्तौ निमित्तं दर्शितं यदिति । एवं भान्तुः सप्तदश्यादि चन्द्रे
प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयति—भाति हि चन्द्रमा इति । भाति दीपयति इति भान्तुः सप्तदशः शिष्टं वायुवाक्चक्रत् ।
‘ दक्षिणतस्तस्यौ ’ इति त्रिज्जानेन मन्त्रेण दक्षिणत उरधेपदित्यर्थः । एतन्मन्त्रः पञ्चानु इत्यनयो-
रपि वाक्ययोर्द्वयम् ॥ १० ॥

उरधेपदेष्टकामन्त्रं—व्योमा सप्तदश इति । तत्र विशेषणविशेष्ये उभे अपि प्रजापतिर्नैकार्थवृत्तिः-

१-दक्षिणत दक्षिणतोर्ध्वतः पञ्चदश इति । का. श्री. सू. १०।२।१। २-दक्षिणतानुपदधात्वेनैव्यं एतद्वच ज्ञे । का.
श्री. सू. १०।१।१४ ।

धरुणऽएकविंशऽइति । अ ऽपुवैकविंशऽस्तोमस्तं तद्रूपदधाति तद्यत्तमाह धरुणऽइति प्रतिष्ठा वै धरुणः प्रतिष्ठैकविंशोऽयोऽअसौ वाऽआदित्यो धरुणऽएकविंशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चऽर्तुवष्टयऽइमे लोकाऽअसावेवादित्यो धरुणऽएकविंशस्तद्यत्तमाह धरुणऽइति यद्वा ह्येवैपोऽस्तमेत्येदं सर्वं ध्रियतऽआदित्यो ह भूत्वा पश्चात्तस्यौ तुदेव तद्रूपमुपदधात्यथ संवत्सररूपाण्युपदधाति ॥ १२ ॥ (अर्घ्यप्रपाठकः) ॥

श्रुत्वातिरष्टादशऽइति । अ ऽपुवाष्टादशऽस्तोमस्तं तद्रूपदधात्यथो संवत्सरो वाव श्रुत्वातिरष्टादशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चऽर्तुवः संवत्सरो ऽएव श्रुत्वातिरष्टादशस्तद्यत्तमाह श्रुत्वातिरिति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि प्रतिउति तुदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ १३ ॥

(४) “धरुण एकविंशः”-इति । य एवैकविंशः स्तोमः-तं तद्रूपदधाति । तद् यत्तमाह-धरुण इति । प्रतिष्ठा वै धरुणः । प्रतिष्ठैकविंशः । अयो असौ वा आदित्यो धरुण एकविंशः । तस्य द्वादश मासाः, पञ्चर्तवः, त्रय इमे लोकाः, असावेवादित्यो धरुण एकविंशः । तद् यत्तमाह धरुण-इति । यद्वा ह्येवैपोऽस्तमेति-अयेदं सर्वं ध्रियते । आदित्यो ह भूत्वा पश्चात्तस्यौ । तुदेव तद्रूपमुपदधाति । अथ संवत्सररूपाण्युपदधाति ॥ १२ ॥

(५) “प्रवृत्तिरष्टादशः”-इति । य एवाष्टादशः स्तोमः-तं तद्रूपदधाति । अयो संवत्सरो वाव प्रवृत्तिरष्टादशः । तस्य द्वादश मासाः, पञ्चर्तवः, संवत्सरो एव प्रवृत्तिरष्टादशः । तद्रूपत्तमाह-प्रवृत्तिरिति । संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि प्रतिरति । तुदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ १३ ॥

प्रदर्शनाय भूत इत्याह-प्रजापतिर्वै द्योमेति । विशेषेणानि सर्वमिति व्योर्मा । प्रजापतिः सप्तदश इति । प्रजापतेः सप्तदशत्वं दर्शयति-द्वादश मासाः पञ्चर्तव इति ॥ ११ ॥

एषाद्रूपयेष्टकामन्त्रमुदाहृत्य न्याचष्टे-धरुण एकविंश इति । आदित्यस्यैकविंशत्वं द्वादशमासपञ्च-लोकत्रयान्कान्यपर्यायान्नेष्ट्यास्यैकविंशतिसङ्ख्यापूर्वकत्वादित्याह-द्वादशोऽप्यादिना । आदित्यस्य धरुणत्वमुप-पादयति-यद्वा ह्येवैपोऽस्तमेत्येदं सर्वं ध्रियत इति । अस्तमयानन्तरं स्वभ्यव्यापारस्य दृष्टिप्रसवाभावात्सर्वं निश्चृतं घृतमिव मगतिः, अतः ‘असावेवादित्यो धरुणः’ शिष्टं पूर्ववत् ॥

इयं चतुर्विंशतिरिति वाच्यदिदेवतारूपाणां चतसृणामिष्टकानानुपधानमभिधायोत्तरत्रयोपधेयानां चतुर्दशानां संवत्सररूपाणां प्रतिजानीते-अथ संवत्सररूपाण्युपदधातीति ॥ १२ ॥

तानि क्रमेण दर्शयति-प्रवृत्तिरष्टादश इत्यादिना । प्रजापतेः प्रवृत्तित्वमुपपादयति-संवत्सरो हि सर्वाणि

१-विद्वान्-दशैव्यात्-वृत्तिरिति । सर्वेषामुक्तो मन्त्रिः” इति (वा. सू. ब्रह्म. ४ । १४८) इत्यदिमुक्तं मन्त्रित्वेन “अन्तरिक्षव्यवित्तानुपधानाय” (वा. सू. ६ । ४ । २०) इत्युक्तिः च (१०० सू० १ । १ । ८०) इत्यादि ।

२-दक्षिणमरुतोर्षेण एकमिच्छ इति । का. श्री. सू. १० । १११ । ३-चतुर्विंशतिरिति प्रवृत्तिरिति इति । का. श्री. सू. १० । १११ ।

तुपो नवदशऽडुति । अष्टषु नवदश स्तोमस्तं तदुपधात्ययो संवत्सरो वाव तुपो नवदशस्तस्य द्वादश मासाः पृहृत्वः संवत्सरऽष्टु तुपो नवदशस्तद्यत्तमाह तुपऽडुति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि तुपति तुदेव तद्रूपमुपधाति ॥ १४ ॥

(न्य) अभीवर्तुः सविथ्यंशऽडुति । अष्टषु सविथ्यंश स्तोमस्तं तदुपधात्ययो संवत्सरो वाऽअभीवर्तुः सविथ्यंशस्तस्य द्वादश मासाः सप्तऽर्तुः संवत्सरऽष्टुवाभीवर्तुः सविथ्यंशस्तद्यत्तमाहाभीवर्तुऽडुति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतान्यभिवर्तते तुदेव तद्रूपमुपधाति ॥ १५ ॥

वृचोर्द्वाविथ्यंशऽडुति । अष्टषु द्वाविथ्यंश स्तोमस्तं तदुपधात्ययो संवत्सरो वाव वृचोर्द्वाविथ्यंशस्तस्य द्वादश मासाः सप्तऽर्तुः द्वेऽअहोरात्रे

(६) “ तपो नवदशः ”—इति । य एव नवदशः स्तोमः—तं तदुपधाति । अयो संवत्सरो वाव तपो नवदशः । तस्य द्वादश मासाः, पृहृत्वः, संवत्सर एव तपो नवदशः । तद्रूपत्तमाह—तप इति । संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि तपति । तदेव तद्रूपमुपधाति ॥ १४ ॥

(७) “ अभीवर्तुः सविथ्यंशः ”—इति । य एव सविथ्यंशः स्तोमः—तं तदुपधाति । अयो संवत्सरो वा अभीवर्तुः सविथ्यंशः । तस्य द्वादश मासाः, सप्तऽर्तुः, संवत्सर एवाभीवर्तुः सविथ्यंशः । तद्रूपत्तमाह—अभीवर्तु इति । संवत्सरो हि सर्वाणि भूतान्यभिवर्तते । तदेव तद्रूपमुपधाति ॥ १५ ॥

(८) “ वृचोर्द्वाविथ्यंशः ”—इति । य एव द्वाविथ्यंशः स्तोमः—तं तदुपधाति । अयो संवत्सरो

भूतानि प्रतिवर्तते । ‘ सर्वाणि भूतानि ’ उच्यते तत्तदुपधातिनिमित्तं च य ‘ प्रतिवर्तते ’ प्रपूर्वस्मिन्नि-
वर्धनाथः । कलाकाशादिकमेव वर्धते इत्यर्थः । शिष्टे पूर्वम् ॥ १३ ॥

ध्वमुत्तराणि अयोदशस्तोमेष्टकोत्तरान्त्राहणाणि व्याहृत्यानि, तत्र तपो—ऽभीवर्तु—वर्चः—सम्पत्त-
योनि—गर्भ—भोज—ऋतु—प्रतिष्ठा—ब्रह्मस्यविष्टा—नाक—विवर्त—धर्म—अयोदशभिर्विशेषैर्विशेष्याः—नवदश-
सविथ्यंश—द्वाविथ्यंश—त्रयोविथ्यंश—चतुर्विथ्यंश—पञ्चविथ्यंश—त्रिषव—एकविथ्यंश—त्रयस्त्रिंश—चतुस्त्रिंश—षट्त्रिंश—अष्टाचत्वारिंश—
चतुष्टोमाद्यान्त्रयोदश स्तोमा एव । तत्र पूर्वपूर्वस्तोत्रेष्वनु स्तोत्रियाधिकस्तोमधनुष्टोपस्तस्य
कृद्भिन्प्रकारे वाच्यते सामस्ये प्रदर्शितः । शिष्टस्मत्तत्संख्याकाभिः स्तोत्रियाभिनिष्पाद्यस्तत्रैव दृष्टव्याः । एतैः
सर्वैः सविथ्यंशैः स्तोमैः प्रजापतिरेवाभिवर्तते । तस्य तावत्सर्वं गौरुकत्वं मानार्थमासम्बन्धतुल्यैकत्रयाहोरात्रा-
पर्यन्तं तत्र तत्रोक्तप्रकारेण द्रष्टव्यम् । तपआदिविशेषणानां सवत्सराभिवाचकत्वं योजयित्वा प्रदर्शयते तथा
हि—नयतीति ‘ तपः ’ सवत्सराः । कथम् ! सवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि, तेषामर्थं ‘ तपति ’ सवत्सरोति-
पदार्थपरिपाठस्य संवत्सरावर्धनत्वात्तत्तद्रूपत्वं भूतार्थता । ‘ सवत्सराः सर्वाणि भूतान्यभिवर्तते ’ तदर्थं पुन-
रुच्यते इति ‘ अभीवर्तते ’ । अभीवर्तन्त्य भूतार्थत्वं पूर्ववद्दृष्टव्यम् । अनेन भूतार्थमभिवर्तनात् कर्मोक्तं ।
“ त्रयसांश्च त्रयमनुष्ये बहुलम् ”—(शा. सू. ५ । १ । १२२) इति दां । यस्मात् ‘ सवत्सराः’

संवत्सरो ऽएव वृक्षां द्वाविंशस्तद्यत्तमाह वृक्षं ऽडुति संवत्सरो हि
सर्वेषां भूतानां वर्चस्वितमस्तुदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ १६ ॥

सम्भरणस्रयोविंशं ऽडुति । यु ऽएव त्रयोविंशं स्तोमस्तं तद्रूपदधा-
त्ययो संवत्सरो वाव सम्भरणस्रयोविंशस्तुस्य त्रयोदश मासाः सप्त-
ऽर्तुवो द्वेऽअहोरात्रे संवत्सरो ऽएव सम्भरणस्रयोविंशस्तद्यत्तमाह सम्भरण
ऽडुति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि सम्भृतस्तुदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ १७ ॥

द्योनिश्चतुर्विंशं ऽडुति । यु ऽएव चतुर्विंशं स्तोमस्तं तद्रूपदधात्ययो
संवत्सरो वाव द्योनिश्चतुर्विंशस्तुस्य चतुर्विंशतिरर्धमासास्तद्यत्त-
माह द्योनिरिति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां द्योनिस्तुदेव तद्रूप-
मुपदधाति ॥ १८ ॥

गर्भाः पञ्चविंशं ऽडुति । यु ऽएव पञ्चविंशं स्तोमस्तं तद्रूपदधात्ययो
संवत्सरो वाव गर्भाः पञ्चविंशस्तुस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः संवत्सरो ऽ

वाव वर्चो द्वाविंशः । तस्य द्वादश मासाः, सप्तऽर्तवः, द्वेऽअहोरात्रे, संवत्सरो एव वर्चो द्वाविंशः ।
तद्रूपत्तमाह-वर्च इति । संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां वर्चस्वितमः । तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ १६ ॥

(१७) “ सम्भरणस्रयोविंशः ”-इति । य एव त्रयोविंशः स्तोमः-तं तद्रूपदधाति । अयो
संवत्सरो वाव सम्भरणस्रयोविंशः । तस्य त्रयोदश मासाः, सप्तऽर्तवः, द्वेऽअहोरात्रे, संवत्सरो एव
सम्भरणस्रयोविंशः । तद्रूपत्तमाह-सम्भरण इति । संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि सम्भृतः । तदेव
तद्रूपमुपदधाति ॥ १७ ॥

(१८) “ द्योनिश्चतुर्विंशः ”-इति । य एव चतुर्विंशः स्तोमः-तं तद्रूपदधाति । अयो संव-
त्सरो वाव द्योनिश्चतुर्विंशः । तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः । तद्यत्तमाह-द्योनिगिति । संवत्सरो हि
सर्वेषां भूतानां द्योनिः । तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ १८ ॥

(१९) “ गर्भाः पञ्चविंशः ”-इति । य एव पञ्चविंशः स्तोमः-तं तद्रूपदधाति । अयो
संवत्सरो वाव गर्भाः पञ्चविंशः । तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः । संवत्सरो एव गर्भाः पञ्चविंशः ।
तद्रूपत्तमाह-गर्भा इति । संवत्सरो ह त्रयोदशो मासो गर्भो भूत्वर्द्धप्रविशति । तदेव तद्रूपमुप-
दधाति ॥ १९ ॥

सर्वेषां भूतानां ' मध्ये ' वर्चस्वितमः ' वर्चो बन्धु' अनिशयेन तद्वानित्यर्थः । तत्तद्वतोऽपेदाद्वर्चः संवत्सरो ।
दम्भान्तरीणि भूतानि सम्भ्रजन्ते स्वर्गैः समूहैः, अतः सम्भ्रजतीति ' सम्भरणः ' संवत्सरो । ' काठः सृजति
भूतानि काठः संहते प्रजाः " (हाद्यंनम्, ४ अ.) इति स्मरणात्सर्वभूतोत्पन्नाश्रत्वाद् ' द्योनिः ' उच्यते ।
संवत्सरोः कदाचिन्नरोदशेनाधिकशामेव गर्भः, अतः ' मन्वन्तरो ह त्रयोदशो मासो गर्भो भूत्वर्द्धप्रविशति ' ।

एव गुर्भाः पञ्चविंशस्तद्यत्तमाह गुर्भाऽडुति संवत्सरो ह त्रयोदशो
मासो गुर्भो भूत्वऽर्चुंश्रुविशति तुदेव तद्द्रुपमुपदधाति ॥ १९ ॥

(त्र्यो) ओजस्त्रिणवऽडुति । अ एव त्रिणवः स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्य-
त्तमाहौजऽडुति वृत्रो वाऽओजो वृत्रस्त्रिणवोऽथो संवत्सरो वाऽओज-
स्त्रिणवस्तुस्य चतुर्विंशतिरर्धमासा द्वेऽअहोरात्रे संवत्सरोऽएवौजस्त्रिण-
वस्तद्यत्तमाहौजऽडुति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानामोजस्वितमस्तुदेव
तद्द्रुपमुपदधाति ॥ २० ॥

ऋतुरेकत्रिंशऽडुति । अ एवैकत्रिंशः स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो
संवत्सरो वाव ऋतुरेकत्रिंशस्तुस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः पृहृतवः
संवत्सरोऽएव ऋतुरेकत्रिंशस्तद्यत्तमाह ऋतुरिति संवत्सरो हि
सर्वाणि भूतानि करोति तुदेव तद्द्रुपमुपदधाति ॥ २१ ॥

प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशऽडुति । अ एव त्रयस्त्रिंशः स्तोमस्तं तदुपदधाति
तद्यत्तमाह प्रतिष्ठेति प्रतिष्ठा हि त्रयस्त्रिंशोऽथो संवत्सरो वाव प्रतिष्ठा
त्रयस्त्रिंशस्तुस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः पृहृतवो द्वेऽअहोरात्रे संवत्सरोऽ

(१२) “ ओजस्त्रिणवः ”—इति । य एव त्रिणवः स्तोमः—तं तदुपदधाति । तद्द्रुपत्तमाह—
ओज इति । वृत्रो वाऽओजः । वृत्रस्त्रिणवः । अथो संवत्सरो वाऽओजस्त्रिणवः । तस्य चतुर्विं-
शतिरर्धमासाः, द्वेऽअहोरात्रे, संवत्सरो एवौजस्त्रिणवः । तद्द्रुपत्तमाह—ओज इति । संवत्सरो हि सर्वेषां
भूतानामोजस्वितमः । तुदेव तद्द्रुपमुपदधाति ॥ २० ॥

(१३) “ ऋतुरेकत्रिंशः ”—इति । य एवैकत्रिंशः स्तोमः—तं तदुपदधाति । अथो संवत्सरो
वाव ऋतुरेकत्रिंशः । तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः, पृहृतवः, संवत्सरो एव ऋतुरेकत्रिंशः । तद्द्रुपत्तमाह—
ऋतुरिति । संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि करोति । तुदेव तद्द्रुपमुपदधाति ॥ २१ ॥

(१४) “ प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशः ”—इति । य एव त्रयस्त्रिंशः स्तोमः—तं तदुपदधाति । तद्द्रुपत्तमाह—
प्रतिष्ठेति । प्रतिष्ठा हि त्रयस्त्रिंशः । अथो संवत्सरो वाव प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशः । तस्य चतुर्विंशतिरर्ध-

शतपथम् । यथा गर्भो जननीजठरे प्रविष्ट एवमृत्वन्त प्रवेदादूर्ध्वम् । तथाऽयमेव मासोऽधिको भवतीति
नियमापावान् कदाचित्कामिदृतावनुप्रवेदादित्त्वं प्रविशतीति बहुवचननिर्देशः । तवःस्तस्यैवोरूपत्वं गर्भो-
वदृशाख्येणम् । ‘ सर्वाणि भूतानि करोति ’ इति ‘ ऋतुः ’ । सर्वत्र भूतशब्देन भूतविकाराः पदार्था
उच्यन्ते ॥ १४—२१ ॥

सर्वभूतानां प्रतिष्ठास्पदत्वात् ‘ सव्यमः प्रतिष्ठा ’ ॥ २२ ॥

एव प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशस्तद्यत्तमाह प्रतिष्ठेति संवत्सरो हि सुर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ २२ ॥

ब्रह्मस्य विष्टपं चतुस्त्रिंशः ऽडिति । य एव चतुस्त्रिंशः स्तोमस्तं तद्रूपदधात्ययो संवत्सरो वाव ब्रह्मस्य विष्टपं चतुस्त्रिंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः सप्तऽर्तवो द्वेऽअहोरात्रे संवत्सः ऽएव ब्रह्मस्य विष्टपं चतुस्त्रिंशस्तद्यत्तमाह ब्रह्मस्य विष्टपमिति स्वाराज्यं वै ब्रह्मस्य विष्टपं स्वाराज्यं चतुस्त्रिंशस्तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ २३ ॥

नाकः पदत्रिंशः ऽडिति । य एव पदत्रिंशः स्तोमस्तं तद्रूपदधात्ययो संवत्सरो वाव नाकः पदत्रिंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासा द्वादश मासास्तद्यत्तमाह नाकः ऽडिति न हि तत्र गताय कस्मैचनाकं भवत्ययो संवत्सरो वाव नाकः संवत्सः स्वर्गो लोकस्तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ २४ ॥

मासाः, पद्भक्तवः, द्वे अहोरात्रे, संवत्सरो एव प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशः । तद्रूपत्तमाह—प्रतिष्ठेति । सम्बत्सरो हि सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा । तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ २२ ॥

(१५) “ ब्रह्मस्य विष्टपं चतुस्त्रिंशः ”—इति । य एव चतुस्त्रिंशः स्तोमः—तं तद्रूपदधाति । अयो सम्बत्सरो वाव ब्रह्मस्य विष्टपं चतुस्त्रिंशः । तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः, सप्तऽर्तवः, द्वे अहोरात्रे, सम्बत्सरो एव ब्रह्मस्य विष्टपं चतुस्त्रिंशः । तद्रूपत्तमाह—ब्रह्मस्य विष्टपमिति । स्वाराज्यं वै ब्रह्मस्य विष्टपम् । स्वाराज्यं चतुस्त्रिंशः । तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ २३ ॥

(१६) “ नाकः पदत्रिंशः ”—इति । य एव पदत्रिंशः स्तोमः—तं तद्रूपदधाति । अयो सम्बत्सरो वाव नाकः पदत्रिंशः । तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः, द्वादश मासाः । तद्रूपत्तमाह—नाक इति । न हि तत्र गताय कस्मैचनाकं भवति । अयो सम्बत्सरो वाव नाकः । सम्बत्सरोः स्वर्गो लोकः । तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ २४ ॥

चतुस्त्रिंशस्तोमात्मकस्य संवत्सरोस्य ब्रह्मस्य विष्टपत्वं प्रतिपादयति—स्वाराज्यं वै ब्रह्मस्य विष्टपं स्वाराज्यं चतुस्त्रिंश इति । ‘ ब्रह्म ’ आदित्यस्य विष्टपं स्थानं ‘ ब्रह्मस्य विष्टपम् ’ तत् ‘ स्वाराज्यम् ’ स्वपमेव राजते अनन्यपरात्प्रवर्ततेति स्वराट् तस्य भावः स्वाराज्यम् । सूर्यलोके हि तस्माद्विष्टपत्वात्सोमोऽपदेव लोक एव स्वाराज्यमिति व्यपदिश्यते ॥ २३ ॥

नाकशब्देन चतुर्विंशस्तोमो विशेष्यते । कायं स नाक इति तद्रूपत्तमाह—न हि तत्र गताय कस्मैचनाकं भवति इति । तत्र स्वर्गं प्राप्ताय कस्मैचन पुरुषाय अकं दुःखं न लब्धमवतीत्यतो न विद्यते अकमत्रेति ‘ नाकः ’ । ‘ हि ’—शब्दे “ न वा अमुं लोकं जग्मुचे किंचनाकम् ” इत्यादिप्रसिद्धिपोतनार्थः । “ बहुदृष्टंति हि मासान्मासेभ्यः संवत्सरो संवत्सरादादित्यम् ” इति च ऋग्वेदोक्तयोः । मुञ्चतिभिः प्राप्तव्यत्वात् ‘ संवत्सरो वाव नाकः ’ अत्र एव सः ‘ स्वर्गो लोकः ’ ॥ २४ ॥

विवृतोऽष्टाचत्वारिंशः ऽडुति । य एवाष्टाचत्वारिंशः स्तोमस्तं तदु-
पदधात्ययो संवत्सरो वावु विवृतोऽष्टाचत्वारिंशस्तस्य षड्विंशति-
रर्धमासाश्चयोदश मासाः सप्तऽर्तुयो द्वेऽअहोरात्रे तद्यत्तमाह विवृतं ऽडुति
संवत्सराद्धि सुर्वाणि भूतानि विवर्तन्ते तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ २५ ॥

धर्त्रं चतुष्टोम ऽडुति । य एषु चतुष्टोमस्तोमस्तं तद्रूपदधाति तद्यत्तमाह
धर्त्रमिति प्रतिष्ठा वै धर्त्रं प्रतिष्ठा चतुष्टोमोऽथो वायुर्वावु धर्त्रं चतुष्टोमः
सु ऽआभिधत्सुभिर्दिग्भिः स्तुते तद्यत्तमाह धर्त्रमिति प्रतिष्ठा वै धर्त्रं
वायुरु सुर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा तदेव तद्रूपमुपदधाति स वै वायुमेव
प्रथममुपदधाति वायुमुत्तमं वायुर्नैव तदेतानि सुर्वाणि भूतान्युभयतः
परिगृह्णाति ॥ २६ ॥

(१७) ' विवृतोऽष्टाचत्वारिंशः '—इति । य एवाष्टाचत्वारिंशः स्तोमः—तं तद्रूपदधाति ।
अयो सम्बत्सरो वावु विवृतोऽष्टाचत्वारिंशः । तस्य षड्विंशतिरर्धमासाः, प्रयोदश मासाः, सप्तऽर्तुवः,
द्वेऽअहोरात्रे । तद्रूपत्तमाह—विवृतं इति । सम्बत्सराद्धि सर्वाणि भूतानि विवर्तन्ते । तदेव तद्रूपमुप-
दधाति ॥ २५ ॥

(१८) "धर्त्रं चतुष्टोमः"—(वा.सं. १४।२३) इति । य एव चतुष्टोमः स्तोमः । तं तद्रूपदधाति ।
तद्रूपत्तमाह—धर्त्रमिति । प्रतिष्ठा वै धर्त्रम् । प्रतिष्ठा चतुष्टोमः । अयो वायुर्वावु धर्त्रं चतुष्टोमः ।
स आभिधत्सुभिर्दिग्भिः स्तुते । तद्यत्तमाह—धर्त्रमिति । प्रतिष्ठा वै धर्त्रम् । वायुरु सुर्वेषां भूतानां
प्रतिष्ठा । तदेव तद्रूपमुपदधाति । स वै वायुमेव प्रथममुपदधाति, वायुमुत्तमम् । वायुर्नैव तदेतानि
सर्वाणि भूतान्युभयतः परिगृह्णाति ॥ २६ ॥

विवर्तं इति । एतस्य संवत्सराच्चक्रवृत्तमुपदधति—' सवत्सराद्धि सर्वाणि भूतानि विवर्तन्ते ' इति । सर्व-
भूतविवर्तनायत्नत्वाद् ' विवर्तः संवत्सरः ' ॥ २५ ॥

धर्त्रं चतुष्टोम इति । स च धर्मेष्टकोपधानमन्त्रः । उक्तं चतुष्टोमस्वरूपम् (अत्रैव ४ कं. मन्त्रे) । धर्त्रं चतुष्टोम-
भुमालपि प्रतिष्ठात्मना स्तौति—प्रतिष्ठा वै धर्त्रं प्रतिष्ठा चतुष्टोम इति । यत् 'धर्त्रम्' धारकवस्तु तस्य सर्वस्याप्या-
श्रय इति धर्त्रशब्दात्प्रत्ययस्य संवत्सरेण प्रतिष्ठात्मकता । चतुष्टोमस्यापि चतु.सङ्ख्यापयोमात्पादचतुष्टयोपेतमिन्, इति
प्रतिष्ठास्वरूपम् । प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—अयो वायुर्वावु धर्त्रं चतुष्टोम इति । वायोधतुष्टोमश्चैवाप्यत्वत्तमाह—
स आभिधत्सुभिर्दिग्भिः स्तुत इति । वायोधर्त्रादिद्वयस्य संवत्सरात् 'चतुष्टमिर्दिग्भिः स्तुते' स्तुते
स्तुतवर्षते । प्रकारान्तरेणान्तरः । अतश्चतुष्टमिः स्तुतमात्त्वाच्चतुष्टोमः । वायुपक्षेऽपि धर्त्रशब्दस्य सङ्ख्याव्यतिरिक्तमाह—
प्रतिष्ठा वै धर्त्रमिति । यत् ' धर्त्रम् ' सा 'प्रतिष्ठा' इत्येतदृथिव्यादौ दृष्टम् । 'वायुः' अपि 'सर्वेषां भूतानां
प्रतिष्ठा' प्राणरूपत्वेन धारकत्वात् । एवं स्तोमैर्विरीकणव्यवशेऽपि तदव्यादिसन्दा यथायोग्यं दृष्टव्याः । शिष्टं
विद्वदादिशक्यवद्रूपान्येयम् । आशान्तलोमेष्टकोर्वायुरूपता स्तौति—स वै वायुमेव प्रथममित्यादिना ॥ २६ ॥

ता वा ऽएताः । (५) अष्टादशेष्टका ऽनुपदधाति । तौ द्वौ त्रिवृतौ प्राणो
वै त्रिवृद्वायुरु प्राणो व्यायुरेषा चितिः ॥ २७ ॥

(६) युद्धेवाष्टादश । (७) अष्टादशो वै संवत्सरो द्वादश मासाः
पञ्चसर्तवः संवत्सरो ऽएव प्रजापतिरष्टादशः प्रजापतिरभिर्धुवानभिर्धा-
वत्यस्य मात्रा तावत्कृत्वोपदधाति ॥ २८ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ८-२-४ ॥ (४. १.)

अय स्पृत् ऽ उपदधाति । (त्ये) एतद्वै प्रजापतिरेतस्मिन्नात्मनः प्रति-
हिते सुर्वाणि भूतानि गर्भ्यभवत्तान्यस्य गर्भं ऽएव सन्ति पाप्मा
मृत्युरगृह्णात् ॥ १ ॥

ता वा ऽएताः अष्टादशेष्टका उपदधाति । तौ द्वौ त्रिवृतौ । प्राणो वै त्रिवृत् । वायुरु प्राणः ।
वायुरेषा चितिः ॥ २७ ॥

यद्धेवाष्टादश । अष्टादशो वै संवत्सरो-द्वादश मासाः, पञ्चसर्तवः, संवत्सरो एव प्रजापतिरष्टादशः ।
प्रजापतिरभिः । यावानभिर्धावत्यस्य मात्रा-तावत्कृत्वोपदधाति ॥ २८ ॥

अय स्पृदिष्टकोपधानम् ।

अय स्पृत् उपदधाति । एतद्वै प्रजापतिः, एतस्मिन्नात्मनः प्रतिहिते सर्वाणि भूतानि गर्भ्यभवत् ।
तान्यस्य गर्भं ऽएव सन्ति पाप्मा मृत्युरगृह्णात् ॥ १ ॥

उक्तमष्टादशसंख्यां त्रिष्टोमद्वयसंख्यां स्तौति-ता वा एता अष्टादशेष्टका उपदधाति तौ द्वौ
त्रिवृताविति । अष्टादशसंख्याया निष्पादौ 'तौ द्वौ त्रिवृतौ' मन्तः एकस्य त्रिष्टोमस्य ऋचं नवकृत्वाष्टा-
दशसंख्याया द्वौ रतोनी सम्पद्येते, स च 'त्रिवृप्राणः' प्राण उदानो न्यान इति त्रिवाद् 'सप्त शिर्विष्या
द्वववाञ्चौ' इति नवसंख्यायोगाद्वा । स च 'प्राणो वायुः' एव, " एषा चतुर्धा चितिः " इति प्रायुक्तम् ।
अतस्तादृक्त्रिवृत्प्रकारत्वाद्विष्टकागताष्टादशसंख्या प्रशस्ता ॥ २७ ॥

प्रकारान्तरेण स्तौति-यद्धेवाष्टादशाष्टादशो वै संवत्सरो इत्यादिना । यावानभिरेति । 'अभिः'
प्रजापतिः संवत्सरोऽसौ 'यावान्' पावत्यंशः द्वादश मासाः षड्भूतव इत्यष्टादशसंख्याप्रमाण इत्यर्थः ।
तस्यैव न्यायानन्-पावत्यस्य मात्रेति । 'तावत्कृत्वा' अभिमात्रासमं कृत्वा 'उपदधाति' ॥ २८ ॥

इति श्रीसंयोगार्थविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माण्डूकीयब्राह्मणस्य ऋषिः

अष्टमे काण्डे चतुर्थेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (८-४-१) ॥

अय स्पृत् ऽ उपदधाति-अय स्पृत् उपदधात्येतद्वा इत्यादिना । पुन 'प्रजापतिः'
'आत्मनः' स्वर्गपरस्य सम्बन्धिनि 'एतस्मिन्' अन्तरिक्षस्वर्गयोरेतज्जलज्योऽङ्गे पूर्वोक्तेष्टकोपधानेन
'प्रतिहिते' सति 'सर्वाणि भूतानि' अनेक्य 'गर्भ्यभवत्' भूतज्ञानलभनेन गर्भेण उदानामीदित्यर्थः ।

(त्पु) सु देवानब्रवीत् (द्यु) युष्माभिः सद्देमानि सुर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्यो स्पृणवानीति किं नस्तुता भविष्यतीति वृणीष्वमित्यब्रवीत् भागो नोऽस्त्वित्येकेऽब्रुवन् आधिपत्यं नोऽस्त्वित्येके सु भागमेकेभ्यः कृत्वाऽऽधिपत्यमेकेभ्यः सुर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योरस्पृणोद्यदस्पृणोत्तस्मात्स्पृतस्तथैवेतद्यजमानो भागमेकेभ्यः कृत्वाऽऽधिपत्यमेकेभ्यः सुर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्यो स्पृणोति तस्माद् सुर्वास्तेषु स्पृतुं स्पृतमित्यनुवर्तते ॥ २ ॥

(तेऽग्रे) अग्नेर्भागोऽसि । दीक्षायाऽ आधिपत्यमिति व्वाग्ने दीक्षाऽग्रे भागं कृत्वा वाचऽआधिपत्यमकरोद्ब्रह्म स्पृतुं त्रिवृत्स्तोमऽइति ब्रह्म प्रजानां त्रिवृता स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ ३ ॥

स देवानब्रवीत्—युष्माभिः सद्देमानि सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योः स्पृणवानीति । किं नस्ततो भविष्यतीति । वृणीष्वमित्यब्रवीत् । तं 'भागो नोऽस्तु' इत्येकेऽब्रुवन्, 'आधिपत्यं नोऽस्तु' इत्येके । स भागमेकेभ्यः कृत्वाऽऽधिपत्यमेकेभ्यः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् । यदस्पृणोत्तस्मात्स्पृतः । तथैवेतद्यजमानो भागमेकेभ्यः कृत्वाऽऽधिपत्यमेकेभ्यः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योः स्पृणोति । तस्माद् सर्वास्वेव स्पृतं स्पृतमित्यनुवर्तते ॥ २ ॥

(१) " अग्नेर्भागोऽसि दीक्षाया आधिपत्यम् "—इति । वाग्ने दीक्षा । अग्रे भागं कृत्वा वाचऽआधिपत्यमकरोत् । " ब्रह्म स्पृतं, त्रिवृत्स्तोमः "—इति । ब्रह्म प्रजानां त्रिवृता स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ ३ ॥

' तानि ' ' अस्य ' प्रजापतेः ' गर्भ एव सन्ति ' अत्रस्वित्यानुदरस्थान्येव ' पाप्मा ' पापरूपः ' मृत्युः ' अमृत्यात् ' जगद् ॥ १ ॥

अथ ' सः ' प्रजापतिः ' देवानब्रवीत् ' हे देवाः । युष्मात्सहामो भूत्वाऽहं गर्भस्थानि ' इमानि ' भूतानि ' मृत्योः ' सकाशाद् ' स्पृणवानीति ' स्पृतानि चलितानि करवाणीति । अप देवैः ' किं नस्ततः ' इति पृष्टः ' वृणीष्वम् ' इत्युक्तिर्हृत्ष केधाविरेवानामिष्टकास्वप्यस्तरूपाणां नक्षत्रादिरूपाणां भूतानां ' मागम् ', केधा-चित् ' आधिपत्यं ' च तत्तदभिलाषाऽनुसारेण प्रदाय पश्चादेवसहायः सन् ' सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्यो-रस्पृणोत् ' " स्पृ स्थितिबलनयोः (भा. पा. स्वा. प. १३) " बलवन्ति ह्यतवात् । यदा " स्पृ स्थिति-बलनयोः " इति केधाचित्पाठः । प्रविचालितवानित्यर्थः । प्रसङ्गात् तन्नाम निर्वक्ति—यद् अस्पृणोत् तस्मात् स्पृत इति । एरण्यात्स्पृत इत्युक्तं भवति । ' तथैवेतत् ' इत्यादि स्पष्टम् । तस्मात् सर्वास्वित्येकास्तु स्पृतं स्पृतमित्यनुवर्तते ॥ २ ॥

तत्र प्रथमैष्टकामत्र विधाय व्याचष्टे—अग्नेर्भागोऽसीत्यादिना । हे षष्ठके । त्वं ' अग्नेः ' देवस्य ' मागोऽसि ' तथा दीक्षायाः वाग्नेत्या. ' आधिपत्यम् ' आधिपतित्वं तव, त्वं दीक्षास्वामिकेत्यर्थः । त्रय स्पृतं त्रिवृत्स्तोम

(वि) इन्द्रस्य भागोऽसि । विष्णोराधिपत्यमितीन्द्राय भागं कृत्वा विष्णवऽआधिपत्यमकरोत्क्षत्रं^१ स्पृतं पञ्चदश स्तोमऽडुति क्षत्रं प्रजानां पञ्चदशेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ ४ ॥

(ऋ) नृचक्षसां भागोऽसि । धातुराधिपत्यमिति देवा वै नृचक्षसो देवेभ्यो भागं कृत्वा धात्रऽआधिपत्यमकरोत्जनित्रं^२ स्पृतं सप्तदश स्तोमऽडुति विद्वै जनित्रं विशं प्रजानां^३ सप्तदशेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ ५ ॥

(२) “ इन्द्रस्य भागोऽसि विष्णोराधिपत्यम् ”-इति । इन्द्राय भागं कृत्वा विष्णव आधिपत्यमकरोत् । “ क्षत्रं स्पृतं, पञ्चदशः स्तोमः ”-इति । क्षत्रं प्रजानां पञ्चदशेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ ४ ॥

(३) “ नृचक्षसां भागोऽसि धातुराधिपत्यम् ”-इति । देवा वै नृचक्षसः । देवेभ्यो भागं कृत्वा धात्र आधिपत्यमकरोत् । “ जनित्रं स्पृतं, सप्तदशः स्तोमः ”-इति विद्वै जनित्रम् । विशं प्रजानां सप्तदशेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ ५ ॥

इति मागान्तरम् । अत्रास्यासाध्रवाणामिष्टकानामप्यस्वमानानां ब्रह्मधन्नादिभूतानां चामेदस्य विवक्षितत्वात्तस्य रूप-
मभिधीयते । प्रजानां भूतानां मध्ये ‘ब्रह्म’ ब्राह्मणजातिः । ‘स्पृतं’ पाप्मनो मृत्योः सकाशादपसारितम् । केन साप-
मेनेति तदुच्यते-त्रिवृत् स्तोम इति । ब्राह्मणानुसारेण विमक्तिर्विपरिणमयितव्या । तत्र स्वभूतेन त्रिवृता
स्तोमेन । एवमुत्तरेष्टकामन्त्रा अपि योऽस्याः, तत्र दीक्षासन्दस्वोकार्यदग्गामाह-चार्यै दीक्षेति । वाग्देवताया
दीक्षामिमानिदेवतात्वाद्वा नियन्तव्यतया वाक्सम्बन्धाद्वा दीक्षा वागियुष्यते । तानिष्टकाम् ‘अग्नये भागं
कृत्वा’ ‘दीक्षायै’ तस्या इष्टकाया ‘आधिपत्यमकरोत्’ प्रजापतिः । मागान्तरं व्याख्यातुं “ ब्रह्म स्पृतं त्रिवृ-
त्स्तोमः ” इत्यस्य विविक्तिविपरिणामः कृतः । “ ब्रह्म प्रजानां त्रिवृता स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ” इति ।
उक्तमिदम् । अत्र ब्रह्मणः त्रिवृत्स्तोमसंबन्धे प्राप्य वीजम् । प्रजापतिमुत्पन्न सहोपविर्वा कारणं त्रिवृद्भ्रमणोः
सम्बन्धे । एवमुत्तरेषां मन्त्राणां ब्राह्मणान्यपि व्याख्यातव्यानि ॥ ३ ॥

एत किञ्चित् किञ्चिदभिधीयते-क्षत्रं स्पृतमिति । ‘धृगम्’ क्षत्रियजातिः ॥ ४ ॥

नृचक्षसां भागोऽसीति । तृतीयमन्त्रे-‘देवा वै नृचक्षसः’ इति सूच्यते, तत्र नूनं पुण्यपापकृतो मनु-
ष्यान् साञ्जितया चक्षते पश्यन्तीति नृचक्षसो देवा इत्यर्थः । विद्वै वै जनित्रमिति । जापत इति
‘जनित्रम्’ ‘विद्’ वैश्यजातिः; एतच्छ्रद्धस्मात्पुनरुच्यते । यद्वा सामान्येन विद्वंस्यः प्रजाप-
तिवृत्ते ॥ ५ ॥

(नि) निवृत्त्य भागोऽस्ति । वृहस्पत्याधिपत्यमिति प्राणो वै त्रिवोऽ-
पानो वृहणः प्राणाय भागं कृत्वाऽपानाधिपत्यमकरोद्विदो वृष्टिर्वात
सृष्टु ऽपकविर्धेन स्त्रोम ऽइति वृष्टिं च वृत्तं च प्रज्ञानानेकविर्धेन
स्त्रोनेन पाप्मनो मृत्योरत्सृजोव ॥ ६ ॥

(इ) वृमूनां भागोऽस्ति । रुद्रानायाधिपत्यमिति वृषुभ्यो भागं कृत्वा
रुद्रेभ्य ऽद्याधिपत्यमकरोज्जुष्पात्सृष्टुं चतुर्विर्धेन स्त्रोम ऽइति उरुष्पा-
त्प्रज्ञानां चतुर्विर्धेन स्त्रोनेन पाप्मनो मृत्योरत्सृजोव ॥ ७ ॥

(दा) जादित्यानां भागोऽस्ति । मरुतानाधिपत्यमित्यादित्येभ्यो भागं
कृत्वा मरुद्भ्य ऽद्याधिपत्यमकरोद्गर्भाः सृष्टुः पञ्चविर्धेन स्त्रोम ऽइति
गुर्भान्प्रज्ञानां पञ्चविर्धेन स्त्रोनेन पाप्मनो मृत्योरत्सृजोव ॥ ८ ॥

(६) अदित्यै भागोऽसि । पूष्ण ऽञ्जाधिपत्यमितीयं वाऽञ्जदितिरस्ये
भागं कृत्वा पूष्णऽञ्जाधिपत्यमकरोऽत्र स्पृष्टं विगवः स्तोमऽइत्योत्रः
प्रजानां विगवेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ ९ ॥

(६) देवस्य सवितुर्भागोऽसि । बृहस्पतेराधिपत्यमिति देवाय सवित्रे
भागं कृत्वा बृहस्पतयऽञ्जाधिपत्यमकरोत्सनीचीर्दिशः स्पृष्टाश्चतुष्टोम
स्तोमऽइति जुवां दिशः प्रजानां चतुष्टोमेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्यो-
रस्पृणोत् ॥ १० ॥

(६) अवानां भागोऽसि । (स्य) अयवानामाधिपत्यमिति पूर्वपक्षा
वै युवा ऽअपरपक्षा ऽअपवास्ते हीदथ् सर्वं युवते चापुवते च पूर्वपक्षेभ्यो
भागं कृत्वाऽपरपक्षेभ्य ऽञ्जाधिपत्यमकरोत्प्रजा स्पृष्टाश्चतुश्चत्वारिंश
स्तोमऽइति जुवां दिशः प्रजाश्चतुश्चत्वारिंशोऽनेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्यो-
रस्पृणोत् ॥ ११ ॥

(७) “ अदित्यै भागोऽसि पूष्ण आधिपत्यम् ”-इति । इयं वाऽञ्जदितिः । अस्मै
भागं कृत्वा पूष्ण आधिपत्यमकरोत् । “ ओजः स्पृष्टं, विगवः स्तोमः ”-इति । ओजः
प्रजानां विगवेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ ९ ॥

(८) “ देवस्य सवितुर्भागोऽसि बृहस्पतेराधिपत्यम् ”-इति । देवाय सवित्रे भागं
कृत्वा बृहस्पतय आधिपत्यमकरोत् । “ सनीचीर्दिशः स्पृष्टाः, चतुष्टोमः स्तोमः ”-(वा.
सं. १४ । २६)-इति । सर्वा दिशः प्रजानां चतुष्टोमेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ १० ॥

(९) “ यवानां भागोऽस्य यवानानाधिपत्यम् ”-इति । पूर्वपक्षा वै युवाः अपरपक्षा
अपवाः । ते हीदं सर्वं युवते चापुवते च । पूर्वपक्षेभ्यो भागं कृत्वाऽपरपक्षेभ्य आधिपत्यमकरोत् ।
“ प्रजाः स्पृष्टाः, चतुश्चत्वारिंशः स्तोमः ”-इति । सर्वाः प्रजाश्चतुश्चत्वारिंशोऽनेन स्तोमेन पाप्मनो
मृत्योरस्पृणोत् ॥ ११ ॥

ओजः स्पृष्टमिति । ओजो बडं लकारान्तो बहुवचः । “ ओजो नमःइतो षट्ः ” इत्यचर्य-
त्तान् ॥ ९ ॥

सनीचीर्दिशः स्पृष्टा इति । सनीचेन तिरस्त्वेन चरन्मना इत्यर्थः । त्वं स्पृष्टोऽत्रेऽञ्जा स्पृष्टोऽत्रो-
पास्पृणोति ॥ १० ॥

यवानां भागोऽस्य यवानानाधिपत्यम्-ते हीदं सर्वं युवते चापुवते चेति । ‘ ते ’ पूर्वपक्षा
आपरपक्षा इत्येव । इदं सर्वं अन्व युवते चापुवते च यवानां निशान्तिपत्रं युवन्ति । अयुवते
इत्येव अन्वयः । अन्वयः प्रतीयते-इति त्वत्त्वं । अ इति प्रतीयतेति निश्चयः । पूर्वपक्षे यवानां

(८) ऋभूणां भ्रामोऽसि । विश्वेषां देवानामाधिपत्यमित्यृभुभ्यो भागं कृत्वा विश्वेभ्यो देवेभ्य ऽआधिपत्यमकरोद्भूतं स्पृतं त्रयस्त्रिंशः स्तोमऽडुति सर्वाणि भूतानि त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्यो-
रस्पृणोत्तथैवैतद्यजमानः सर्वाणि भूतानि त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्यो स्पृणोति ॥ १२ ॥

ता वाऽएता दशेष्टकाऽउपदधाति । दशाक्षरा विराड् विराडग्निर्दश
दिशो दिशोऽग्निर्दश प्राणाः प्राणाऽअग्निर्वावानग्निर्वावित्यस्य मात्रा
तावतैव तदेतानि सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्यो स्पृणोति ॥ १३ ॥

(१०) “ ऋभूणां भ्रामोऽसि विश्वेषां देवानामाधिपत्यम् ”—इति । ऋभुभ्यो भागं कृत्वा विश्वेभ्यो देवेभ्य आधिपत्यमकरोत् । “ भूतं स्पृतं, त्रयस्त्रिंशः स्तोमः ”—(वा. सं. १४ । २६) इति । सर्वाणि भूतानि त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् । तथैवैतद्यजमानः सर्वाणि भूतानि त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योः स्पृणोति ॥ १२ ॥

ता वा एता दशेष्टका उपदधाति । दशाक्षरा विराद् विराडग्निः । दश दिशः । दिशोऽग्निः । दश प्राणाः । प्राणा अग्निः । वावानग्निर्वावित्यस्य मात्रा—तावतैव तदेतानि सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योः स्पृणोति ॥ १३ ॥

कलावृद्धितद्वावात्, सर्वेजगदान्यायमभ्य च तदधीनत्वाद्, ‘युवते’ इत्युक्तम् । उक्तेपरीत्यात् ऋभुवत् इति । यदा मासर्तुत्वसरादिरूपस्य काष्ठस्य पूर्वापरपक्षाद्वृत्तिरूपत्वात् ‘ते’ पूर्वापरपक्षात्कारा. कालविशेषाः इद सर्वमुत्पत्त्यवस्थापन युवते, विनाशावस्थापन वियुवते चेत्पर्यः ॥ ११ ॥

इत्य भूतानां मध्ये ब्रह्मसत्त्वादिभूतैकदेशमभिधाय, वन्ते सर्वं भूतजान सद्यःप्रामिषत्—भूतं स्पृतं त्रय-
स्त्रिंशः । स्तोम इति । भूतशान्दस्य मविष्पदादिप्रतिबोधिक्वाले-प्रसिद्धेराभिमतमर्थमाह—सर्वाणि भूतानीति । एतदेवामिषेव ‘ विश्वेभ्यो देवेभ्य आधिपत्यमकरोत् ’ इत्यन्ते विश्वेऽपि देवा उपात्ता “ ये देवानो दिव्येका-
दशस्य ”—(वा. सं. ७ । १२) इत्यादिमन्त्रेण त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याकारणा देवानामभिधानान् “ त्रयस्त्रिंशदे सर्वा देवताः ” इति श्रुतेः सर्वेषां देवानामेवन्तर्मविवदुषितस्रस्त्रिंशत्स्तोमोऽन्ते निर्दिष्ट इति बेदितव्यम् । इयं प्रजापत्यपुष्टितमर्षेष्टान्तात्वेन प्रदसरे दार्ष्टान्तिकतया यजमानेऽपि योजयति—तथैवैतद्यजमानः सर्वाणि भूतानि त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योः स्पृणोतीति । अन्तिमवाक्ये ‘ तथैवैतन् ’ इत्यभि-
धानम्, इतरवाक्येष्वप्येवं द्रष्टव्यमित्यवगमयितुम् । यदाऽस्य सर्वोत्तरपरत्वादिमिनेवाभिधानं कृतमिति ॥ १२ ॥

अथ सङ्ख्यां स्तोति—ता वा एता दशेष्टका उपदधाति दशाक्षरा विराडिन्यादिना । कृन्मभ्य चिनि-
रूपस्याग्नेर्विराडात्मकत्वादन्त्येकदेशमप्यापत्तिर्वादनन्तरोक्तस्युत्सङ्केष्टकादशकासाध्यत्वादा ‘ विराडग्निः, ’ । ‘ दिशोऽग्निः ’ इति सर्वास्तु दिशु चोपमानवान् । “ अग्निदेवेभ्यो न्यवीचत स दिशोऽनुप्राविरात् ” इति श्रुतिप्रसिद्ध-

(त्पु) अयऽर्तुव्येऽपुपदधाति । (त्पृ) ऋतुवऽपते बुद्धतुव्येऽऋतुने-
वेतदुपदधाति सुहश्च सहस्यश्च हेमन्तिकावृत्तुऽडिति नामनीऽपनयोरेते
नामभ्यामुर्वेनेऽपतदुपदधाति द्वेऽडष्टके भवतो द्वौ हि मासावृत्तुः सकृ-
त्सादयत्येकं तद्वहं करोति ॥ १४ ॥

तद्वदेतेऽञ्जोपदधाति । संवत्सरुऽपुषोऽग्निरिमुऽउ लोकाः संव-
त्सरस्तुस्य बुद्ध्वन्तरिक्षादवाचीनं दिवस्तुदस्यैषा चतुर्यां चिति-
स्तुद्रस्य हेमन्तु ऽऋतुस्तद्वदेतेऽञ्जोपदधाति बुद्धेवात्स्यैतेऽआत्मनस्तु-
दस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेतेऽञ्जोपदधाति ॥ १५ ॥

बुद्धेवैतेऽञ्जोपदधाति । प्रजापतिरेषोऽग्निः संवत्सरु उऽ प्रजापति-
स्तुस्य बुद्ध्वं मध्यादवाचीनं शीर्ष्णस्तुदस्यैषा चतुर्यां चितिस्तुद्रस्य

अथ ऋतुव्येष्टकोपधानम् (२) ।

अयऽर्तुव्ये उपदधाति । ऋतुव एते—बुद्धतुव्ये । ऋतुनेवेतदुपदधाति । “सहश्च सहस्यश्च हेम-
न्तिकावृत्तु” —(वा. सं. १४—२७) इति । नामनी एनयोरेते । नामभ्यामुर्वेने एतदुपदधाति ।
द्वे इष्टके भवतः । द्वौ हि मासावृत्तुः । सकृत्सादयति । एकं तद्वहं करोति ॥ १४ ॥

तद्वदेते अञ्जोपदधाति । संवत्सर एषोऽग्निः । इम उ लोकाः संवत्सरः । तस्य बुद्ध्वन्त-
रिक्षाद्, अवाचीनं दिवः—वदस्यैषा चतुर्यां चितिः । तद्रस्य हेमन्तु ऋतुः । तद्वदेते अञ्जोपदधाति—
बुद्धेवात्स्यैते आत्मनः—तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । तस्मादेते अञ्जोपदधाति ॥ १५ ॥

बुद्धेवैते अञ्जोपदधाति । प्रजापतिरेषोऽग्निः । संवत्सर उ प्रजापतिः । तस्य बुद्ध्वं मध्याद्, अवा-

हेमन्तुऽऋतुस्तथुदतेऽञ्जोपदधाति बुदेवास्येतेऽन्वात्मनस्तदस्मिन्ने-
तत्प्रतिदधाति तस्मादेतेऽञ्जोपदधाति ॥ १६ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके पंचमं ब्राह्मणम् ॥ ८ । २ । ५ ॥ (४ । २) ॥

अथ सृष्टीरुपदधाति । (त्ये) एतद्वे प्रजापतिः सृष्ट्वाणि भूतानि
पाप्मनो मृत्योर्मुक्त्वाऽकामयत् प्रजाः सृजेय प्रजायेयेति ॥ १ ॥

सु प्राणानर्वात् । (सु) युष्माभिः सुदेमाः प्रजाः प्रजनयतीति ते
वै केन स्तोप्यामह ऽहुति मया वैषु युष्माभिश्चेति तथेति ते प्राणैश्चैषु

चीनं शीर्ष्णः,—तदस्यैषा चतुर्थी चितिः । तदस्य हेमन्त ऋतुः । तददेते अञ्जोपदधाति—मदेवा-
स्मिन्ने आत्मनः । तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । तस्मादेते अञ्जोपदधाति ॥ १६ ॥

अथ सृष्टीरुपदधाति । एतद्वे प्रजापतिः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योर्मुक्त्वाऽकामयत्—प्रजाः
सृजेय, प्रजायेयेति ॥ १ ॥

स प्राणानर्वात्— युष्माभिः सहैमाः प्रजाः प्रजनयानि ' इति । ते वै—केन स्तोप्यामह इति ।

प्रजापतिरेषोऽग्निः संबत्सर उ प्रजापतिः इति शार्धवाद्द्वयेन प्रजापतेर्लोकत्रपालकं संवत्सरकं चेति
रूपद्वयं यत्, यत्र तस्य विशिष्टमङ्गलं तन्प्रतिस्थानस्थानीयमिति ऋतव्ययोः स्तुतिः कृतेति शान्दर्वार्यः ॥ १६ ॥ १६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीरि वेदार्थप्रकाशे माण्डूकिनिषाततन्त्रब्राह्मणभाष्ये

अष्टमे काण्डे चतुर्थेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (८-४-२) ॥

अथ सृष्टिसंज्ञकाः सप्तदशोष्टका विधाय स्मैति—अथ सृष्टीरुपदधात्येतद्वे प्रजापतिरित्यादिना । कथ-
मासौ सृष्टिशब्दवाच्यतेत्याकाङ्क्षायां स्वपमेवोत्तरत्र " तपदयुजत तस्मात्सृष्टयः "—(श. प. ८।४।१।२०)
इति बक्ष्यते। व्याकरणप्रतिद्वय "तद्दानसाम्" (पा. सू. ४।४।१।२५) इति सृष्टिशब्दोपेतमन्त्रेऽप्येवत्यात् सृष्टयः ।
यद्यपि " एकस्याऽऽद्युजत, सप्तविंशत्याऽऽद्युजत "—(श. प. ८।४।१।२।१६) इत्यादौ सृष्टिशब्दो नास्ति
तथापि धातुमात्रं सृष्टसृष्टिमप्युदे वचत इति । सर्वासां सृष्टिशब्दवाच्यत्वं द्रष्टव्यम् । पुनः ' प्रजापतिः ' पूर्वोक्त-
प्रकारेण ' सर्वाणि भूतानि ' ब्रह्मज्ञादीनि ' पाप्मनो मृत्योः '—सकाशान् ' सुक्त्वा ' सर्वभूतानां स्वयत्किरू-
पत्वाद्भूतनमष्टिरूपः स्वयं मृत्योः सकाशान्मुक्तः सन्निर्घर्षः । एतां भूतानां गर्भरूपावस्थानस्योक्तव्यत्वादि
स्वयं ' मुक्त्वा ' इत्युच्यते । स च ' अकामयत्, ' किमिति । ' प्रजाः सृजेय ' सृष्टानिस्तानिः स्वपमेव
' प्रजायय ' इत्यकामयत् ॥ १ ॥

' सः ' स्वपमेक एवासक्तः सन् ' प्राणान् ' ' युष्माभिः ' सहितः प्रजायेय इति । ' अर्वात् ' प्रजायेतेः
स्पृष्टरातीत्वात्प्राणभावे केवढस्य शरीरस्य निर्वाहमात्रस्यैवमानस्य प्राणिजातस्य शरीरप्राणनहातामकावा-
त्प्राणसाहाय्यमनेच्छित्तानित्यभिप्रायः । इत्थं सृष्टिरुपदधातुमभिवाच्य सृष्टेः सामर्थ्यसम्पत्त्येवञ्चान्, तस्याथ

प्रजापतिना चास्तुवत यदु ह किं च देवाः कुर्वन्ते स्तोमेनैव तत्कुर्वन्ते
यज्ञो वै स्तोमो यज्ञेनैव तत्कुर्वन्ते तस्माद् सुर्वास्वेवास्तुवतास्तुव-
तेत्यनुवर्तते ॥ २ ॥

(तऽ) एकयाऽस्तुवतेति । व्याग्वाऽएका वाचैव तदस्तुवत प्रजा
ऽअधीयन्तेति प्रजाऽअत्राधीयन्त प्रजापतिरधिपतिरासीदिति प्रजाप-
तिरत्राधिपतिरासीत् ॥ ३ ॥

मया चैव युष्माभिश्चेति । तथेति । ते प्राणैश्चैव प्रजापतिना चास्तुवत । यदु ह किंच देवाः कुर्वन्ते-
स्तोमेनैव तत्कुर्वन्ते । तस्माद् सर्वास्वेवास्तुवतास्तुवतेत्यनुवर्तते ॥ २ ॥

(१) “ एकयाऽस्तुवत ”-इति । व्याग्वाऽएका । वाचैव तदस्तुवत । “ प्रजाऽअधी-
यन्त ”-इति । प्रजाऽअत्राधीयन्त । “ प्रजापतिरधिपतिरासीत् ”-इति । प्रजापतिरत्रा-
धिपतिरासीत् ॥ ३ ॥

कर्मजन्यत्वान्, तद्ग्रां सामग्रीं दर्शयन्ति-ते वै केन स्तोभ्यामह इति । अनुवर्तन्ति शेषः । स्तुतेरावपकत्वं
स्वयमेव वक्ष्यति । अतोऽत्र स्वयतिरैकस्य कस्याप्यमायादुद्रात्रादिस्थानादिन केन स्तोभ्यामह इति पृष्ठन्त
इत्यर्थः । अठमन्वैरस्मद्यतिरिक्तेः परं ‘ मया च युष्माभिश्च स्तोभ्यामह ’ इति प्रजापतिरत्रासीत् । ‘ तथेति ’
प्राणा अग्निहोत्र ‘ ते ’ प्राणमज्जापतयः ‘ प्राणैः ’ स्वस्वरूपेण ‘ प्रजापतिना चास्तुवत ’ स्वामानमेव देवत्वा-
दन्यतयाऽभिधानं स्वयमेव कर्तादेव स्थैरेव कारणभूतेरस्तुवतेत्यर्थः । सोत्र विष्टदादितोमसाभ्यम् स च स्तोम-
किर्मर्षमोक्ष्यत ! इत्यत आह-यदु ह किं च देवाः कुर्वन्ते इति । यज्ञो वै स्तोम-इति । स्तोमप्रायश्चित्तान्
यज्ञोऽपिमादिब्रह्मो नाम स्तोम एवेत्यर्थः अस्तुवतास्तुवतेत्यनुवर्तते इति । तस्मात्सर्वस्या विष्टानेः स्तोमसाभ्य-
त्वात्सर्वास्विष्टकासु तत्रस्तुष्टयभिवाक्येष्टकामन्त्र इति यावत् ॥ २ ॥

तत्र प्रथमैष्टकामन्त्रं त्रिधाप्य व्याचष्टे-वाग्वा एकैत्यादिना । यथापि परापश्यन्त्यादिभेदेन बहुविधा तथापि
वागात्मना एकान्त् ‘ वाग्वा एका ’ इत्याह । ‘ तन् ’ तेन ‘ एकयाऽस्तुवत ’ इति मन्त्राद्येन वाच एकान्त्
साध्याद् ‘ वाचैवास्तुवत ’ । यद्वा तदा प्रजानुष्ठितमये ‘ वाचैवास्तुवत, अतो मन्त्र ‘ एकयाऽस्तुवत ’
इत्याहेत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयम् । ‘ एकया ’ स्तोत्रियया ‘ अस्तुवत ’ एकेन स्तोमे-
नास्तुवतेत्यर्थः । तैवेका स्तोत्रिया वागात्मना स्तुता भवति । एवं ‘ तिसृनिरस्तुवत ’ इत्यादौ व्याख्येयाः ।
यागान्तरपुरादाप्य व्याचष्टे-प्रजा अधीयन्तेति प्रजा अत्राधीयन्तेति । ‘ अत्र ’ सृष्टिप्रस्तावे ‘ प्रजाः ’
धारिता आसन् । द्यपानेः (धा. पा. जु. उ. १०) लङ् । बहुवचने कर्मणि रूपम् । अतः ‘ प्रजा अधी-
यन्त ’ इति मन्त्र व्याख्येयम् । यागान्तरपुरादाप्य व्याचष्टे-प्रजापतिरधिपतिरासीदिति । ‘ अत्र ’ प्रजा-
सृष्टौ ‘ प्रजापतिः ’ प्रजात्वादिन्यत्वान् ‘ आसीत् ’ तस्मान्मन्त्रः ‘ प्रजापतिरधिपतिरासीत् ’ इत्याहेत्यर्थः ।
एवमुत्तरेषां षोडशमन्त्राणां तद्ब्रह्मणानां धारि व्याख्यानं द्रष्टव्यम् । ‘ अधीयन्त ’ इत्यस्य स्थाने ‘ अस्तु-
वन्त ’ इति विशेषः । स च तत्र तत्र विशेषोऽभिप्रास्यते ॥ ३ ॥

(ति) तिसृभिरस्तुवतेति । त्रयो वै प्राणाः प्राणऽ उदानो व्यानस्ते-
रेव तदस्तुवत ब्रह्माऽमृज्यतेति ब्रह्मात्रामृज्यत ब्रह्मणस्पतिरधिपतिरासी-
दिति ब्रह्मणस्पतिरत्राधिपतिरासीत् ॥ ४ ॥

(त्प) पञ्चभिरस्तुवतेति । यऽप्येमे मनःपञ्चमाः प्राणास्तेरेव तद-
स्तुवत भूतान्यमृज्यन्तेति भूतान्यत्रामृज्यन्त भूतानां प्रतिरधिपतिरासी-
दिति भूतानां प्रतिरत्राधिपतिरासीत् ॥ ५ ॥

(त्त) सप्तभिरस्तुवतेति । यऽप्येमे सप्त शीर्षप्राणास्तेरेव तदस्तुवत
सप्तऽक्रपयोऽमृज्यन्तेति सप्तऽर्षयोऽत्रामृज्यन्त घाताऽधिपतिरासीदिति
घाताऽत्राधिपतिरासीत् ॥ ६ ॥

(त्र) नवभिरस्तुवतेति । नव वै प्राणाः सप्त शीर्षप्राणाश्चो द्वौ तैरेव
तदस्तुवत पितरोऽमृज्यन्तेति पितरोऽत्रामृज्यन्तादिति अधिपत्यासीदि-
त्यदितिरत्राधिपत्यासीत् ॥ ७ ॥ (शतम् ४५००)

(२) “ तिसृभिरस्तुवत ”-इति । त्रयो वै प्राणाः-प्राणः, उदानः, व्यानः । तैरेव तद-
स्तुवत । “ ब्रह्माऽमृज्यत ”-इति । ब्रह्मात्रामृज्यत । “ ब्रह्मणस्पतिरधिपतिरासीत् ”-
इति । ब्रह्मणस्पतिरत्राधिपतिरासीत् ॥ ४ ॥

(३) “ पञ्चभिरस्तुवत ”-इति । यऽप्येमे मनःपञ्चमाः प्राणास्तेरेव तदस्तुवत ।
भूतान्यमृज्यन्त-इति । भूतान्यत्रामृज्यन्त । “ भूतानां पतिरधिपतिरासीत् ”-
इति । भूतानां पतिरत्राधिपतिरासीत् ॥ ५ ॥

(४) “ सप्तभिरस्तुवत ”-इति । यऽप्येमे सप्त शीर्षप्राणास्तेरेव तदस्तुवत । “ सप्त-
पयोऽमृज्यन्त ”-इति । सप्तऽर्षयोऽत्रामृज्यन्त । “ घाताऽधिपतिरासीत् ”-(वा. सं. १४।
८) इति । घाताऽत्राधिपतिरासीत् ॥ ६ ॥

(५) “ नवभिरस्तुवत ”-इति । नव वै प्राणाः-सप्त शीर्षन्, अवाश्चो द्वौ । तैरेव तद-
स्तुवत । “ पितरोऽमृज्यन्त ”-इति । पितरोऽत्रामृज्यन्त । “ अदितिरधिपत्या-
सीत् ”-इति । अदितिरत्राधिपत्यासीत् ॥ ७ ॥

ब्रह्मणस्पति इत्यत्र सर्वपृथिव्यान्मृतो वेदराशिः ‘ ब्रह्म ’ इत्युच्यते । ‘ ब्रह्मणस्पतिः ’ तद्वत्कश्च
पदुर्वचः, यदा तद्वत् ‘ पञ्चदशभिरस्तुवत ’ इत्यत्र पञ्चदशेन स्तोत्रेण सप्तमृष्टेनिवासमनन्तत्वात्त्र त्रिहस्तोमेन
माह्वगवातिर्विशुद्धा । तत्र ब्रह्मणस्पतिरुच्यते “ अदितो वै ब्रह्मणः ” इति (रा. प्र. १।१।१।२) श्रुतेः ॥ ४ ॥

“ पञ्चभिरस्तुवत ” इत्यत्र ‘ य एवेमे सप्त पञ्चमाः प्राणाः ’ इति श्रुतेः तत्र सप्त एकम्, इमे इरेकाः
शर्वप्राणोदानव्यानःधवार इत्यवगन्तव्यम् । येषु शीर्षप्राणाः (त्रयोऽत्राः) षट् प्राणाः, वदनस्य एक इति सप्त

(६) एकादशभिरस्तुवतेति । इश प्राणाऽआत्मैकादशस्तेनैव तदस्तु-
वतः ऋतवोऽसृज्यन्तेऽतृत्वोऽत्रासृज्यन्तार्तवाऽ अधिपतयऽ आसष्टित्या-
र्तवाऽ अत्राधिपतयऽ आसन् ॥ ८ ॥

(संख) त्रयोदशभिरस्तुवतेति । इश प्राणा द्वे प्रतिष्ठेऽआत्मा त्रयो-
दशस्तेनैव तदस्तुवत मासाऽ असृज्यन्तेति मासाऽ अत्रासृज्यन्त संव-
त्सरोऽधिपतिरासीदिति संवत्सरोऽत्राधिपतिरासीत् ॥ ९ ॥

(त्र्य) पञ्चदशभिरस्तुवतेति । इश हुत्याऽ अङ्गुलयश्चत्वारि दोर्वा-
हवाणि यदूर्ध्वं त्रिभेस्तुत्र्यधदशं तेनैव तदस्तुवतः क्षत्रमसृज्यतेति क्षत्र-
मुत्रासृज्यतेन्द्रोऽधिपतिरासीदितिन्द्रोऽत्राधिपतिरासीत् ॥ १० ॥

(त्स) सप्तदशभिरस्तुवतेति । इश पाद्याऽ अङ्गुलयश्चत्वार्यूर्ध्वेष्ठी-

(६) “ एकादशभिरस्तुवत ”-इति । दश प्राणाः, आत्मैकादशः । तेनैव तदस्तुवत ।
“ ऋतवोऽसृज्यन्त ”-इति । ऋतवोऽत्रासृज्यन्त । “ आर्तवा अधिपतय आसन् ”-इति ।
आर्तवा अत्राधिपतरं आसन् ॥ ८ ॥

(७) “ त्रयोदशभिरस्तुवत ”-इति । दश प्राणाः, द्वे प्रतिष्ठे, आत्मा त्रयोदशः । तेनैव तदस्तु-
वत । “ मासा असृज्यन्त ”-इति । मासा अत्रासृज्यन्त । “ संवत्सरोऽधिपतिरासीत् ”-
(वा. सं. १४ । २९) इति । संवत्सरोऽत्राधिपतिरासीत् ॥ ९ ॥

(८) “ पञ्चदशभिरस्तुवत ”-इति । दश हुत्या अङ्गुलयः, चत्वारि दोर्वाहवाणि, यदूर्ध्वं
त्रिभेस्तुत्र्यधदशम् । तेनैव तदस्तुवत “ क्षत्रमसृज्यत ”-(वा. सं. १४।२९) इति । क्षत्रमश्र-
ज्यत । “ इन्द्रोऽधिपतिरासीत् ”-इति । इन्द्रोऽत्राधिपतिरासीत् ॥ १० ॥

(९) “ सप्तदशभिरस्तुवत ”-इति । दश पाद्या अङ्गुलयः, चत्वार्यूर्ध्वेष्ठीवानि, द्वे प्रतिष्ठे,

शर्मिण्याः प्राणाः । सप्त ऋषय इति । मरुद्वाच. कल्पयोऽविर्गोत्रयो विद्वाभित्रो जम्दत्तिर्वसिष्ठः सप्तर्षयः ।
अवाधाविति । मलयद्वास्त्यावित्यर्थः । ‘ मितरः ’ अग्निष्वाहाः, बहिषदध ‘ असृज्यन्त ’ । ‘ अदितिः ’
देवमाता अदमित्वात् सा वितृणाम् ‘ अधिपत्यारोहः ’ ॥ ९-७ ॥

दश प्राणा इति । “ नामिर्दशमी ” इति छन्दन्तरान् नामिसहिनाः पूर्वोक्ता दश ‘ आमा ’ देहः स
पैद्यास्तः । ‘ आर्तवाः ’ ऋतविकानिदेवाः । द्वे प्रतिष्ठे इति । द्वौ पादावित्यर्थः । पञ्चदशभिरस्तुवतः इति ।
अत्र इत्यद्वयता दश अङ्गुलयः, चत्वारि दोर्वाहवाणि दोर्दपम्, बाह्वमभिति चत्वार्यूर्ध्वे । नामिर्दश-
त्रयाः सर्वोऽपि पञ्चदशः । ‘ धाम् ’ अग्निवजानिन्मशः ‘ पतिः ’ ‘ इन्द्रोऽधिपतिः ’ ॥ १-१० ॥

सप्तदशभिरस्तुवतेति । अत्र ‘ प्राणाः ’ पादयोर्ववाः ‘ अङ्गुलयः ’ दश, ‘ उर्ध्वेष्ठीवानि ’ चत्वारि,

वानि द्वे प्रतिष्ठे चडवाङ्नाभेस्तत्सप्तदशं तेनैव तदस्तुवत ग्राम्याः पशवोऽसृज्यन्तेति ग्राम्याः पशवोऽत्रासृज्यन्त बृहस्पतिराधिपतिरासीदिति बृहस्पतिराधिपतिरासीत् ॥ ११ ॥

(ब्र) नवदशभिरस्तुवतेति । दश हस्त्याऽ अङ्गुलयो नव प्राणा-
स्तैरेव तदस्तुवत शूद्रार्थावसृज्येतामिति शूद्रार्थावत्रासृज्येतामहोरात्रेऽ-
धिपतीऽआस्तामित्यहोरात्रेऽअत्राधिपतीऽआस्ताम् ॥ १२ ॥

(भ्र) एकविंशत्याऽस्तुवतेति । दश हस्त्याऽ अङ्गुलयो दश पादाः
ऽआत्मैकविंशस्तेनैव तदस्तुवतेकशफाः पशवोऽसृज्यन्तेत्ये-
कशफाः पशवोऽत्रासृज्यन्त वरुणोऽधिपतिरासीदिति वरुणोऽत्रा-
धिपतिरासीत् ॥ १३ ॥

(ब्रु) त्रयोविंशत्याऽस्तुवतेति । दश हस्त्याऽ अङ्गुलयो दश

पदवाङ्नाभेस्तत्सप्तदशम् । तेनैव तदस्तुवत । “ ग्राम्याः पशवोऽसृज्यन्त ”-इति । ग्राम्याः पशवोऽत्रासृज्यन्त । “ बृहस्पतिराधिपतिरासीत् ”-(वा. सं. १४।२९) इति । बृहस्पति-
राधिपतिरासीत् ॥ ११ ॥

(१०) “नवदशभिरस्तुवत”-इति । दश हस्त्या अङ्गुलयो, नव प्राणाः, तैरेव तदस्तुवत । “शूद्रार्थावसृज्येताम्”-इति । शूद्रार्थावत्रासृज्येताम् । “अहोरात्रे अधिपती आस्ताम्”-
इति । अहोरात्रे अत्राधिपती आस्ताम् ॥ १२ ॥

(११) “ एकविंशत्याऽस्तुवत ”-इति । दश हस्त्या अङ्गुलयो, दश पादाः, आत्मैक-
विंशः, तेनैव तदस्तुवत । “ एकशफाः पशवोऽसृज्यन्त ”-इति । एकशफाः पशवोऽत्रासृज्यन्त ।
“ वरुणोऽधिपतिरासीत् ”-इति । वरुणोऽत्राधिपतिरासीत् ॥ १३ ॥

(१२) “ त्रयोविंशत्याऽस्तुवत ”-इति । दश हस्त्या अङ्गुलयो, दश पादाः, द्वे प्रतिष्ठे,

ऊरुदण्डम्, अष्टीवद्भयं चेति मावः । अष्टीवच्छब्देन जानुमण्डलमाग वक्ष्यते । ‘ द्वे प्रतिष्ठे ’ शी पादौ ।

‘ नामेः ’ अशोभागः सप्तदशसङ्ख्यापूरणः । ‘ ग्राम्याः पशवः ’ गोमहिषावादाय ॥ ११ ॥

शूद्रार्थावसृज्येतामिति । शूद्रः प्रनिद्रः, ‘ अर्थः ’ वेश्यमानिः ॥ १२ ॥

‘ एकशफाः पशवः ’ गर्दभाभादयः । ‘ अप्पुपोनिर्वा अश्वः ’ इति श्रुतेः अशं च वरुणत्वमिक्त्वा-
देकशफानीं वरुणोऽधिपतिरासीत् इत्युक्तम् । एव सर्वत्र यथासम्भवमूनीयम् ॥ १३ ॥

‘ क्षुदाः पशवः ’ अजाविप्रश्चतयः, तेषां ‘ पूषा ’ पुष्ट्यभिधानी देवः ‘ अधिपतिः ’ स्वामी
एत्यभिधानः ॥ १४ ॥

प्राद्या द्वे प्रतिष्ठेऽआत्मा त्रयोविंशस्तेनैव तदस्तुवत क्षुद्राः पशवो-
ऽसृज्यन्तेति क्षुद्राः पशवोऽत्रासृज्यन्त पूषाऽधिपतिरासीदिति पूषाऽत्रा-
धिपतिरासीत् ॥ १४ ॥

(त्पु) पञ्चविंशत्याऽस्तुवतेति । दश हस्त्याऽअङ्गुलयो दश
प्राद्याश्चत्वार्यङ्गान्यात्मा पञ्चविंशस्तेनैव तदस्तुवतारण्याः पशवो-
ऽसृज्यन्तेत्यारण्याः पशवोऽत्रासृज्यन्त वायुरधिपतिरासीदिति वायु-
रत्राधिपतिरासीत् ॥ १५ ॥

(त्स) सप्तविंशत्याऽस्तुवतेति । दश हस्त्याऽ अङ्गुलयो दश
प्राद्याश्चत्वार्यङ्गानि द्वे प्रतिष्ठेऽआत्मा सप्तविंशस्तेनैव तदस्तुवत
द्यावापृथिवी व्येतामिति द्यावापृथिवीऽभुवु व्येतां वसवो रुद्राऽआदि-
त्याऽअनुव्यापन्निति वसवो रुद्राऽआदित्याऽअत्रानुव्यापंस्तुऽएवा-
धिपतयऽआसन्निति त उऽ एवात्राधिपतयऽआसन् ॥ १६ ॥

आत्मा त्रयोविंशः, तेनैव तदस्तुवत । “ क्षुद्राः पशवोऽसृज्यन्त ”-इति । क्षुद्राः पशवोऽत्रासृ-
ज्यन्त । “ पूषाऽधिपतिरासीत् ”-इति । पूषाऽत्राधिपतिरासीत् ॥ १४ ॥

(१३) “पञ्चविंशत्याऽस्तुवत”-इति । दश हस्त्या अङ्गुलयो, दश प्राद्याः, चत्वार्यङ्गानि,
आत्मा पञ्चविंशः । तेनैव तदस्तुवत । “ आरण्याः पशवोऽसृज्यन्त ”-इति । आरण्याः पशवो-
ऽत्रासृज्यन्त । “ वायुरधिपतिरासीत् ”-(वा. सं. १४।३०) इति । वायुरत्राधिपतिरासीत् ॥ १५ ॥

(१४) “ सप्तविंशत्याऽस्तुवत ”-इति । दश हस्त्या अङ्गुलयो, दश प्राद्याः, चत्वार्यङ्गानि,
द्वे प्रतिष्ठे, आत्मा सप्तविंशः । तेनैव तदस्तुवत । “ द्यावापृथिवी व्येताम् ”-इति । द्यावा-
पृथिवीऽअत्र व्येताम् । “ वसवो रुद्रा आदित्या अनुव्यापन् ”-इति । वसवो रुद्रा आदित्या
अत्रानुव्यापन् । “ त उ एवात्राधिपतय आसन् ”-(वा. सं. १४।३०) इति । त उ एवात्रा-
धिपतय आसन् ॥ १६ ॥

एवमारण्यानां वायुरधिपतिः ॥ १५ ॥

चत्वार्यङ्गानीति । पादौ द्वौ पाणी द्वौ हस्तयः । द्यावापृथिवी अत्र व्येतामिति । पूर्वसृष्टे प्राजा-
इषिव्यो प्राण्युपकारार्थं विभक्ते अमवताम् । संमार्गं शाखान्तरे उक्तः-“ द्यावापृथिवी मसृष्टे आत्मा ते
मिषयी अमवताम् ” इति । प्राजापृथिव्योर्महणेन हन्तैरालवानिनोऽन्तारिक्षस्थानि प्रश्न बोध्यम् । अत्र एव तत्त-
त्स्थानिनो वसवः, रुद्राः, आदित्याः च अनुव्यापन् इत्युक्तम् ॥ १६ ॥

(ब्र) नवविंशत्याऽस्तुवतेति । दश हस्त्याऽअङ्गुलयो दश पाद्याः नव प्राणाः नव प्राणास्तैरेव तदस्तुवत वनस्पतयोऽसृज्यन्तेति वनस्पतयोऽत्रासृज्यन्त सोमोऽधिपतिरासीदिति सोमोऽत्राधिपतिरासीत् ॥ १७ ॥

(डे) एकत्रिंशताऽस्तुवतेति । दश हस्त्याऽअङ्गुलयो दश पाद्याः दश प्राणाऽआत्मैकत्रिंशस्तेनैव तदस्तुवत प्रजाऽअसृज्यन्तेति प्रजाऽअत्रासृज्यन्त यथाश्वायवाश्चाधिपतयऽआसन्निति पूर्वपक्षापरपक्षाऽएवात्राधिपतयऽआसन् ॥ १८ ॥

(संभ्र) त्रयस्त्रिंशताऽस्तुवतेति । दश हस्त्याऽअङ्गुलयो दश पाद्याः दश प्राणाऽदे प्रतिष्ठेऽआत्मा त्रयस्त्रिंशस्तेनैव तदस्तुवत भूतान्यशाम्यन्निति सुर्वाणि भूतान्यत्राशाम्यन्प्रजापतिः परमेष्ठ्यधिपतिरासीदिति प्रजापतिः परमेष्ठ्यत्राधिपतिरासीत् ॥ १९ ॥ (काण्डस्यार्थम्)

(१५) “नवविंशत्याऽस्तुवत”-इति । दश हस्त्या अङ्गुलयो, दश पाद्याः, नव प्राणाः । तैरेव तदस्तुवत । “वनस्पतयोऽसृज्यन्त”-इति । वनस्पतयोऽत्रासृज्यन्त । “सोमोऽधिपतिरासीत्”-इति । सोमोऽत्राधिपतिरासीत् ॥ १७ ॥

(१६) “एकत्रिंशताऽस्तुवत”-इति । दश हस्त्या अङ्गुलयो, दश पाद्याः, दश प्राणाः, आत्मैकत्रिंशः । तेनैव तदस्तुवत । “प्रजा असृज्यन्त”-इति । प्रजा अत्रासृज्यन्ते । “यथाश्वायवाश्चाधिपतय आसन्”-इति । पूर्वपक्षापरपक्षा एवात्राधिपतय आसन् ॥ १८ ॥

(१७) “त्रयस्त्रिंशताऽस्तुवत”-इति । दश हस्त्या अङ्गुलयो, दश पाद्याः, दश प्राणाः, दे प्रतिष्ठे, आत्मा त्रयस्त्रिंशः । तेनैव तदस्तुवत । “भूतान्यशाम्यन्”-इति । सर्वाणि भूतान्यत्राशाम्यन् । “प्रजापतिः परमेष्ठ्यधिपतिरासीत्”-(वा. सं. १४ । ३१) इति । प्रजापतिः परमेष्ठ्यत्राधिपतिरासीत् ॥ १९ ॥

वनस्पतिशब्देनौष्यादयोऽपि विवक्षिताः, तासां वृषणमभिधानात् ॥ १७ ॥

विचिन्वामिहितं सद्गृह्यामिधत्ते-प्रजा असृज्यन्तेति । तासां ‘यथाश्वायवाश्चाधिपतय आसन्’ । एतद्वाच्ये-पूर्वपक्षापरपक्षा एवात्राधिपतय आसन्निति । उपोदानं तु “ते हीद सर्वं युवते चायुक्ते च”-इतिवादिता प्राक् लक्ष्णादत्र भोक्तम् । सर्वासां प्रजानामुत्पत्तेः कालमन्वयेऽनुत्पत्तमानर्वादि कालस्य पूर्वपक्षापरपक्षादिति साध्यत्वात्तेषां तदधिपतिवामिधानमिति द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

त्रयस्त्रिंशतेन स्तोमेन स्तुते ‘सर्वाणि भूतान्यशाम्यन्’ शान्तान्यपगतोपद्रवाण्युवन् । त्रयस्त्रिंशस्तोमो हि सर्वेषां स्तोमानां श्रेष्ठः । अतः परमे निरतिशये स्थाने तिष्ठतीति ‘परमेष्ठी’ तादृशः ‘प्रजापतिः’ हिरण्यगर्भोऽत्र ‘अधिपतिः’ इति युक्तम् ॥ १९ ॥

(ता) ता वाऽएताः । समदशोष्टकाऽऽपदधाति सप्तदशो वै संवत्सरः
 प्रजापतिः स प्रजनयिता तदेतेन वै सप्तदशेन संवत्सरेण प्रजापतिना
 प्रजनयित्रैताः प्रजाः प्राजनयद्यत्प्राजनयदुसृजत तद्यदुसृजत तस्मात्सृ-
 ष्यस्ताः सृष्ट्वाऽऽत्मन्प्रापादयत तथैतद्यजमानऽ एतेन सप्तदशेन संवत्स-
 रेण प्रजापतिना प्रजनयित्रैताः प्रजाः प्रजनयति ताः सृष्ट्वाऽऽत्मन्प्रापादयते
 रेतःसिचोर्वैलया पृष्टयो वै रेतःसिचो मध्यमु पृष्ट्यामध्यतुऽपुवास्मि-
 न्नैताः प्रजाः प्रपादयति सर्व्वतऽऽपदधाति सर्व्वतऽपुवास्मिन्नैताः
 प्रजाः प्रपादयति ॥ २० ॥

इति द्वितीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ८-२-६ ॥ (४. ३.) ॥

इति द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ८।२ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १०५ ॥

ता वा एताः मन्दशोष्टका उपदधाति । सप्तदशो वै संवत्सरः प्रजापतिः । स प्रजनयिता । तदे-
 तेन वै सप्तदशेन संवत्सरेण प्रजापतिना प्रजनयित्रैताः प्रजाः प्राजनयत् । यत्प्राजनयत्-असृजत
 तत् । यदसृजत-तस्मात्सृष्टयः । ताः सृष्ट्वाऽऽत्मन्प्रापादयत । तथैतद्यजमान एतेन सप्तदशेन संव-
 त्सरेण प्रजापतिना प्रजनयित्रैताः प्रजाः प्रजनयति । ताः सृष्ट्वाऽऽत्मन्प्रापादयते । रेतःसिचो-
 र्वैलया । पृष्टयो वै रेतःसिचो । मध्यमु पृष्टयः । मध्यतु एवास्मिन्नैताः प्रजाः प्रपादयति । सर्व्वत
 उपदधाति । सर्व्वत एवास्मिन्नैताः प्रजाः प्रपादयति ॥ २० ॥

इष्टकागतां सृष्ट्वां स्त्रीनि-ता वा एता इति । संवत्सरमकः ' प्रजापतिः सप्तदशः ' मन्दशमसुदश्या-
 लकः; इष्टश मासाः पञ्चन इति सप्तदशता । स एव भूतानां प्रजनयिता ' तत् ' अष्टयं जगत्सृष्ट्वा स
 प्रजापतिः ' एतेन ' सप्तदशेन ' मन्दशमसुदश्यालकेन संवत्सरेण ' प्रजापतिना ' स्वर्गापकालात्परु-
 शरिणैत्यर्थः । ' प्रजनयिता ' सर्व्विगादकेन ' एताः प्रजाः ' जपसृष्टादिरूपाः ' प्राजनयन् ' उदरादयन् ।
 सर्व्वानुपदिमतां कालत एतैरपतेः प्रजनयित्वन् । तस्मात् सप्तदशमसुदश्या प्रशस्तेत्यर्थः । तदेतदशोके तच्छ-
 न्दार्थं विशिनष्टि-यस्याजनयदसृजतेति । ' यद् ' भूतबन्धे ' प्राजनयन् ' इति ' असृजत ' इत्यर्थः ।
 तदेतेन वा इति । पूर्व्वप्रत्ययः । प्रननात् सृष्टिनामनिर्गर्कं दर्शयति-तद्यदसृजत तस्मात्सृष्टय इति ।
 सर्व्वनात्सृष्टय इयुक्तं भवति । ननु सृष्टाः प्रजाः, कथमित्यकाः सृष्टय इत्युच्यन्त इति चेत्, नैव दोषः ।
 इष्टकामु तासांमध्यमन्सृजतत् । तथैतदित्याहुकप्रत्ययम् । रेचगसिचोर्वैलयेनैतदधि-गतम् ॥ २० ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवसिधे वेदार्यप्रकाशे माध्यन्दिनीयजुस्तान्त्रिकप्रकरणनाये

अष्टमे काण्डे षष्ठ्यध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (८-४-३) ॥

अथ तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

चतुर्थाध्याये च चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

अथातोऽन्वावृतम् । (त्रि) त्रिवृद्धतीं पुरस्तादुपदधात्येकविंशवतीं
पश्चात्पञ्चदशवतीं दक्षिणतः सप्तदशवतीमुत्तरतः ॥ १ ॥

(५) एतद्धै प्रजापतिम् । (त्रि) त्रिवृद्धत्यासुपहितायां पञ्चदशवत्यां
मृत्युरसीददिमामुत्तऽ उपधास्यते तमत्र ग्रहीष्यामीति तं प्रापश्यत्
प्रख्याय परिक्रम्यैकविंशवतीमुपाधत्तैकविंशवतीं मृत्युरागच्छत्पञ्च-
दशवतीमुपाधत्त पञ्चदशवतीं मृत्युरागच्छत्सप्तदशवतीमुपाधत्त सोऽत्रैव
मृत्युं न्यकरोत्त्रामोहयत्तथैतद्यजमानोऽत्रैव सुव्वांन्पाप्मनो निकरोत्पुत्र
मोहयति ॥ २ ॥

अथातोऽन्वावृतम् । त्रिवृद्धतीं पुरस्तादुपदधाति, एकविंशवतीं पश्चात्, पञ्चदशवतीं दक्षिणतः ।
सप्तदशवतीमुत्तरतः ॥ १ ॥

एतद्धै प्रजापतिं त्रिवृद्धत्यासुपहितायां पञ्चदशवत्यां मृत्युरसीदत्-इमामत् उपधास्यते, तमत्र
ग्रहीष्यामीति । तं प्रापश्यत् । तं प्रख्याय परिक्रम्यैकविंशवतीमुपाधत्त । एकविंशवतीं मृत्यु-
रागच्छत् । पञ्चदशवतीमुपाधत्त । पञ्चदशवतीं मृत्युरागच्छत् । सप्तदशवतीमुपाधत्त । सोऽत्रैव
मृत्युं न्यकरोत्, अत्रामोहयत् । तथैतद्यजमानोऽत्रैव सुव्वांन्पाप्मनो निकरोत्, अत्र मोहयति ॥ २ ॥

अथातोऽन्वावृतमिति । अत्र ब्राह्मणे स्तोमान् राशुता च क्रमदेशात्तुल्येते । किन्त्वप्रासङ्गिकं तत्
प्रतिज्ञार्थं-‘ अथातः ’ परम् ‘ अन्वावृतम् ’ वक्ष्यत इति शेषः । अस्तु एवानुक्त्यात् किञ्चित् क्रमादिना
वक्ष्यत इति । (ननु किञ्चित् क्रमायां) किं चित्प्रामाण्यद्विदिति मंत्रोपधेया ‘ पुरस्तात् ’ पूर्वस्या दिशि
‘ एनामुपदधाति ’ इति । अनुकान्ते तुल्यम् । उत्तरेण कुत एतत् पुरस्तादित्यवशेषितत्वात् पर पूर्वोक्तो गम्यते ।
तत्रापि ‘ त्रिवृद्धत्यामेव त्रिवृद्धतीमनूपदधाती ’ ति वचनादनूक्तमुत्तरेणैति गम्यते । एवं हि सा अन्या त्रिवृद्धती
दक्षिणेनानूक्तमुपधीयमाना गम्यते (मन्तर्धाव) तेनान्यया एकविंशस्तोमवतीं वरुण एकविंश इत्येतेनान्नो-
पधेया पश्चात्तथैव (अनुकान्त्यन्तीनुदत्) दक्षिणेऽनूक्तमुपदधाति । येनोत्तरेणैकविंशवतीं तां मन्त्रान्तरेण
तामुपधीयते पश्चात् । पञ्चदशवतीं मातः पञ्चदश इत्येता दक्षिणतोऽनुकान्ते सप्तदशवतीमिमां सप्तदश इत्ये-
तामुत्तरत एव । सोऽत्रैव लोके । तथा हि तस्यामुत्तरे वायुनां पञ्चदशवतीमिति । एतत् क्रमव्याक्यमेव द्रष्ट-
व्यम् । देशस्तु पूर्वोक्तं उपदधातित्यत्रैव विधास्यत इति । इह तस्मिन् विधीयमाने गुणवाक्यमनेकार्थं भिद्येत ॥

‘ एनाम् ’ इति । इतिहासेनास्य क्रमस्य ‘ प्रजापतिम् ’ कश्चि श्लेषः उपानीदत्, इत्युपपन्नः सदि-
र्हद्व्यम् । तथापि सत्कर्मकः प्रजापतिमित्यनेन सन्बध्यते नान्यथेति ॥ १ ॥ २ ॥

(त्य) अथोत्तराः । (त्रि) त्रिवृद्धत्यामेव त्रिवृद्धतीमनूपदधात्येक-
विंशत्यामेकविंशतीं पञ्चदशवत्यां सप्तदशवतीं सप्तदशवत्यां
पञ्चदशवतीं ता युदेवं व्यतिहारमुपदधाति तस्मादक्षण्यास्तोमीया ऽभ्युथो
युदेते स्तोमा ऽभ्युतोऽन्यथाऽनुपूर्वं तस्माद्देवाक्षण्यास्तोमीया ऽभ्युथोऽएवं
देवा ऽवप्रादधतेतरथाऽसुरास्तुतो देवा ऽभ्युभवन्प्रासुरा भवत्यात्मना
पराऽस्य द्विपञ्चातृव्यो भवति यु ऽएवं वेद ॥ ३ ॥

सु ऽएष पशुर्धुदग्निः । सोऽत्रैव सुर्वः कृत्स्नः संस्कृतस्तुस्य त्रिवृद्ध-

अथोत्तराः-त्रिवृद्धत्यामेव त्रिवृद्धतीमनूपदधाति; एकविंशत्यामेकविंशतीम्; पञ्चदशवत्यां
सप्तदशवतीम्; सप्तदशवत्यां पञ्चदशवतीम् । ता युदेवं व्यतिहारमुपदधाति-तस्मादक्षण्यास्तो-
मीयाः । अथो युदेते स्तोमाः-अतोऽन्यथाऽनुपूर्वम् । तस्माद्देवाक्षण्यास्तोमीयाः । अथोऽएवं देवा
उपप्रादधत, इतरथाऽसुराः । ततो देवा अभवन्, पराऽसुराः । भवत्यात्मना, पराऽस्य द्विपञ्चातृव्यो
भवति-य एवं वेद ॥ ३ ॥

स पशुः-पशुः-धुदग्निः । सोऽत्रैव सर्वः कृत्स्नः संस्कृतः । तस्य त्रिवृद्धत्यामेव शिरः । ते यत्रिवृ-

अथोत्तरा इति । 'त्रिवृद्धत्यामेव' त्रिवृद्धतीमनूपदधाति, एकविंशत्यामेकविंशतीम् इति ब्रह्मन् सङ्गत्या, इत
एतत् ते अनन्तार्हेते उपदधातीति ब्रह्मन्नाद्वासे पञ्चदशवत्यां भवतोऽन्तरे सप्तदशवत्याविति च पार्श्वे उपधानदर्श-
नम् । 'त्रिवृद्धतीम्' अतोमीयोऽन्येतामनुलक्ष्णमुपदधाति । पूर्वार्द्धं अनूक्तं दक्षिणा एकविंशती (समीपगुणप्रामे-
वान्तकमुत्प्रेषणैर्कविंशतीति) इन्द्रस्य माग इति तां पूर्वोत्तरार्धे पश्चादेवं व्यतिहारय दधातीत्यस्मात् एतका
अक्षण्यास्तोमीया अथोऽभ्युथोत्तराः स्तोमा आत्मानित्यङ्ग्यास्तोमीयाः मत्वर्थीयः उपप्रादधते ब्रह्मन् । इत
एतत् । त्रिवृद्धतीमित्यादिषु मनुषो दर्शनादन्वयस्य च तद्विहार्यस्यासम्भवात् एतकानां व्यतिहारमुपधाने सति तद-
गुरुषोऽयं स्तोमानामपि व्यतिहारो मुक्तः । (तेषु बभ्येति द्विपञ्चि तु द्रष्टव्याः) अक्षण्यास्तोमीया भवन्ती-
त्यभिप्रायः । (अतोयुदेते स्तोमा अतो उपदन्वया स्थिताः । क) ये अनुपूर्वं त्रिवृत्पञ्चदश सप्तदश एकविंश-
त्येवंरूपादेवान्यत्र (वस्था) तस्मादभ्येता अङ्ग्या एवमुक्ता इत्येकोऽभिप्रायः । एतदुक्तं त्रिवृद्धत्यामुपहितवत्यां
पञ्चदशवत्यां मृत्युरासीदिति तत्रैवं ब्रह्मन् । पूर्वस्यामिष्टकायामुपहितवत्यां दक्षिणस्याः स्थाने मृत्युरासीदिति
(इतोमेतत्स्थानं) अत्र स्थाने महीभ्यामीति तं च मृत्युं तत्र दक्षिणपार्श्वे उपार्त्तदत्तं प्रहृष्याय दद्या परिक्रम्य
(इतिर्पत्तदक्षिणं स्थानं वीमस्यादुपहितवानित्यादि तत्रैव एवैव गाशिकस मृत्युं दद्या नन्तराहमातीन्देवस्तोमे-
ष्वपि तत्रैव इतिस्त्रो उपहिते पञ्चदशे स्तोमे मृत्युरासीदिति तस्मादेति तस्मादेकविंशत्युपार्त्तवत्तः पञ्चद-
शमसदृशित्वेवमक्षण्यामुपहितवान्) मृत्युं मोहयितुमत्र पूर्वेण त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैर्कविंशतीति । आया एवम-
क्षण्यास्तोमीया देवा उपहितवन्तः ॥ ३ ॥

स एष पशुः (विहवससपुना) अतः परं प्रागुच्यमायाः काण्डिकायाः पूर्वोक्तानामेव यज्ञधर्मिणां देशो
विद्यमाने 'त्रिवृद्धि शिरः' (स्वर्गोऽग्निमग्निस्तिक) इति त्रिगुणं त्रिवृद्धि स्तोमः । त्रिगुण एव गुणा अपि तु

त्यावेव शिरस्ते युत्रिवृद्धत्यौ भवतस्त्रिवृद्धि शिरां द्वे भवतो द्विकपालश्च
हि शिरः पूर्वार्धेऽउपदधाति पुरस्ताद्धीदथ् शिरः ॥ ४ ॥

प्रतिष्ठैकविंशत्यौ । ते युदेकविंशत्यौ भवतः प्रतिष्ठा ह्येकविंश-
शो द्वे भवतो द्वन्द्वथ् हि प्रतिष्ठा पश्चादुपदधाति पश्चाद्धीयं प्रतिष्ठा ॥ ५ ॥

बाहू पञ्चदशत्यौ । ते युत्पञ्चदशत्यौ भवतः पञ्चदशौ हि बाहू द्वे
भवतो द्वौ हीमौ बाहू पार्श्वतऽ उपदधाति पार्श्वतो हीमौ बाहू ॥ ६ ॥

(५) अन्नथ् सप्तदशत्यौ । ते युत्सप्तदशत्यौ भवतः सप्तदशथ् ह्यन्नं
द्वे भवतो द्व्यक्षरथ् ह्युन्नं तेऽअनुन्तर्हिते पञ्चदशवतीभ्यामुपदधात्यनुन्त-
र्हितं तद्बाहुभ्यामुन्नं दधाति बाह्वे पञ्चदशत्यौ भवतोऽन्तरे सप्तदशत्यौ
बाहुभ्यां तदुभयतोऽन्नं परिगृह्णाति ॥ ७ ॥

(त्यु) अथ या मध्यऽउपदधाति । सुऽआत्मा ता रेतःसिचोर्वैल्लयो-
पदधाति पृष्टयो वै रेतःसिचौ मध्यमु पृष्टयो मध्यतो ह्युग्रमात्मा सर्व्यत

दत्यौ भवतः—त्रिवृद्धि शिरः । द्वे भवतः—द्विकपालं हि शिरः । पूर्वार्धेऽउपदधाति—पुरस्ताद्धीदं
शिरः ॥ ४ ॥

प्रतिष्ठैकविंशत्यौ । ते युदेकविंशत्यौ भवतः—प्रतिष्ठा ह्येकविंशः । द्वे-भवतो—द्वन्द्वं हि प्रतिष्ठा ।
पश्चादुपदधाति—पश्चाद्धीयं प्रतिष्ठा ॥ ५ ॥

बाहू पञ्चदशत्यौ । ते युत्पञ्चदशत्यौ भवतः—पञ्चदशौ हि बाहू । द्वे भवतो—द्वौ हीमौ बाहू ।
पार्श्वत उपदधाति—पार्श्वतो हीमौ बाहू ॥ ६ ॥

अन्नं सप्तदशत्यौ । ते युत्सप्तदशत्यौ भवतः—सप्तदशं ह्यन्नम् । द्वे भवतः—द्व्यक्षरं ह्यन्नम् ।
ते अनुन्तर्हिते पञ्चदशवतीभ्यामुपदधाति । अनुन्तर्हितं तद्बाहुभ्यामुन्नं दधाति । बाह्वे पञ्चदश-
त्यौ भवतः—अन्तरे सप्तदशत्यौ । बाहुभ्यां तदुभयतोऽन्नं परिगृह्णाति ॥ ७ ॥

अथ या मध्य उपदधाति—स आत्मा । ता रेतःसिचोर्वैल्लयोपदधाति । पृष्टयो वै रेतःसिचौ ।
मध्यमु पृष्टयः । मध्यतो ह्यग्रमात्मा । सर्वत उपदधाति । सर्वतो ह्यग्रमात्मा । अथ यद्वोऽन्यद्—

सत्य (त्रिगुणपेक्षानु) ' द्विकपालं हि शिरः ' इति (दक्षिणोत्तरे सः कया जेनिष्ठपत इति—द्वेगोदावन्पत्य)
सहचारिणौ सहाभिव्याप्ये इति द्वन्द्वः ॥ ४-५ ॥

'पञ्चदशौ हि बाहू' इति प्रयेकं (सयुलीना श्रीगिरामति प्रत्यपञ्चदशादिशब्दाश्च) बाहादिषु पञ्चदशपरि-
माणमस्य सन्नस्यैव वजस्य वै स्तोमिन तिद्धिः पञ्चदशापर्यं इत्येतदन्नीह-य द्रष्टव्य इति सत्यम् इति सृष्टयस्तु
रेत सिचोरित्यनुवाद एव (मासिधर्मदेसः ।) 'अथ यद्वो' अनुकान्ताः स्युश्चतुर्दश पञ्चदशका क्वनि-
गिन्ता । (तेषुचतुर्दशवतीनिरितराधाष्टासु सप्तदशसु चतुसस्य) पशुविषम्य संस्कृतवादित्यभिप्रायः ।

ऽनुपदधाति सर्व्वतो ह्ययमात्माऽथ यदतोऽन्यदुतिरिक्तं तद्यद्दे देवानामुतिरिक्तं छन्दार्थसि तानि तद्यानि तानि च्छन्दार्थसि पशवस्ते तद्ये ते पशवः पुण्यास्ता लक्ष्म्यस्तद्यास्ताः पुण्या लक्ष्म्योऽसौ सुऽ आदित्यः सुऽ आसामेषु दक्षिणतः ॥ ८ ॥

(स्ता) ता हैकेऽनन्तार्हतास्त्रिवृद्धतीभ्यामुपदधति । जिह्वा हनूऽदुति व्वदन्तो वाञ्छतुर्दश ते हनू वाः पद् सा जिह्वति न तथा कुर्यादुति ते रेचयन्ति यथा पूर्व्वयोर्हन्वोरपरे हनूऽअनूपदध्याद्यथा पूर्व्वस्यां जिह्वायामुपरां जिह्वामनूपदध्यात्तादृक्तद्यद्वाहैव शिरस्तदेव हनू तुञ्जिह्वा ॥ ९ ॥

अतिरिक्तं तत् । यद्दे देवानामतिरिक्तम्—छन्दार्थसि तानि । तद्यानि तानि च्छन्दार्थसि—पशवस्ते । तद्ये ते पशवः—पुण्यास्ता लक्ष्म्यः । तद्यास्ताः पुण्या लक्ष्म्यः—असौ स आदित्यः । स आसामेषु दक्षिणतः ॥ ८ ॥

ता हैकेऽनन्तार्हतास्त्रिवृद्धतीभ्यामुपदधति । जिह्वा हनू इति वदन्तः । याञ्छतुर्दश ते हनू । याः पद्—सा जिह्वेति । न तथा कुर्यात् । अति ते रेचयन्ति । यथा पूर्व्वयोर्हन्वोरपरे हनू अनूपदध्याद्, यथा पूर्व्वस्यां जिह्वायामुपरां जिह्वामनूपदध्यात् । तादृक्तत् । यत्राहैव शिरः—तदेव हनू, तजिह्वा ॥ ९ ॥

यत् ' देवानामतिरिक्तः ' क्विञ्चित् ' छन्दार्थसि ' तेषामपरिणितत्वान् तत्तेषां देवानां ' यानि तानि ' अनिरिक्तानि च्छन्दार्थसि ' ते पशवः ' पशवोऽतिरिक्तानि हविर्ब्रह्मनाद् छन्दोभिमानिन्यो देवता इति । तेषां च ते छन्दभाग्यकाः पशवः ' ताः पुण्या लक्ष्म्यः ' " पुण कर्मणि शुभे " पुण्येति शुभ कर्म तत्कुर्वन्तीति पुण्याः । किं पुण्याः पशवस्ता लक्ष्म अलंकारेण लक्ष्म वैश्विङ्गते ताभिरिति लक्ष्मने पशुर्ह तद्वा लक्ष्मतेऽसौ नामधेरो बह्वन्तुपेति लक्ष्मणत्व-पुण्यमपि भवत्यसौ (नामा श्राग्गानिमो वेति तन्निर्हर्य) ' पुण्या लक्ष्म्यः ' इत्याह देवानामेव हिते कार्यसिद्धये संताप अत इत्यभिप्रायः । ' तयास्ताः ' तेषां यानाः ' पुण्या लक्ष्म्यः असौ स आदित्यः ' " तेषा त्रयी त्रिया एतन्नि " — श. प. १०।१।२।२) इति वक्ष्यते । तथा चोक्तम्—अत्रयास्ता देवा यजुष्मन्त्यल्लज्ज. त्रियाणि धर्मानि सार्द्धसमवदति रेत आदित्ये सन्नीयते हितवन् इति ' स आसामेषु दक्षिणतः ' इति च्छन्दोभ्य आदित्य भासां मण्यो न हि (तास्किमकाना) प्रजानामेषु इति स्थितिः । आदित्यमभिनन्दनं दर्शयति दक्षिणत इति आर्या-वर्णनिवास्तिनीनां प्रजानां दक्षिणतः यदेतां त्येतदभिप्रायमेतदध्यात्मकमभिसत्यासां प्रजानामेतदक्षिणतो दक्षिणेऽ-ङ्घ्रिणि स्थित्यतस्तथा च वक्ष्यति " स एष या पुरुषं एतस्मिन् मण्डले पुरुषो यथायं दक्षिणेऽङ्घ्रिपुरुषः " (श. प. १०।१।२।२) इति ॥ ९-८ ॥

' ता हैकेऽनन्तार्हताः ' स्तोत्रानिद्युभ्येतदभिप्रायमेतदध्यात्मकमपि स आसां प्रजानामेषु यदक्षिणतो दक्षिणो-दक्षिणेऽङ्घ्रिणि स्थित्यतः । तथा च वक्ष्यति—स एष एष एतस्मिन् हि या अतिरिक्ताः ' चतुर्दश ' षड्बोष्टका

(ह्याऽस्मि) अस्मिन्नु द्वैकंऽवान्तरदेशऽप्युपदधति । (त्य) अतो ब्राह्मणादित्युऽप्यत्राऽअमुं तदादित्यमेतस्यां दिशि दक्ष्म ऽडुति न तथा कुर्वा-
दन्यानि वाव तानि कर्माणि चरेत्तत्र दधाति ॥ १० ॥

दक्षिणत उ द्वैकंऽप्युपदधति । तदेताः पुण्या लक्ष्मीर्दक्षिणतो दक्ष्मऽडुति
तस्माद्यस्य दक्षिणतो लक्ष्म भवति तं पुण्यलक्ष्मीकंऽ इत्याचक्षतेऽचत्त-
रु द्विषाऽ उत्तरतऽभायतना दि श्रीं तत्तन्कृतमेव पुरस्तत्त्वेनाऽप्युप-
दध्याद्यत्राहैव शिरस्तदेव ह्यु तन्निष्ठाऽप्येताः पुण्या लक्ष्मीर्मुक्ततो यत्ते
तस्माद्यस्य मुक्ते लक्ष्म भवति तं पुण्यलक्ष्मीकंऽ इत्याचक्षते ॥ ११ ॥

अस्मिन्नु द्वैकंऽवान्तरदेश उपदधति । अतो वा आदित्य पत्राः । अमुं तदादित्यमेतस्यां दिशि
दक्ष्म ऽडुति । न तथा कुर्यात् । अन्यानि वाव तानि कर्माणि-चरेत्तत्र दधाति ॥ १० ॥

दक्षिणत उ द्वैकं उपदधति-तदेताः पुण्या लक्ष्मीर्दक्षिणतो दक्ष्मऽ इति । तस्माद्यस्य दक्षिणतो
लक्ष्म भवति-तं पुण्यलक्ष्मीकं इत्याचक्षते । उत्तरतः द्विषाः । उत्तरतःभायतना दि श्रीं । तद्दक्ष्म-
दमेव । पुरस्तत्त्वेनाऽप्युपदध्यात् । यत्राहैव शिरः-तदेव ह्यु, तन्निष्ठा । अप्येताः पुण्या लक्ष्मी-
र्मुक्ततो यत्ते । तस्माद्यस्य मुक्ते लक्ष्म भवति-तं पुण्यलक्ष्मीकं इत्याचक्षते ॥ ११ ॥

सैषा ब्रह्मचितिः । (च) यद्ब्रह्मोपादयत तुस्माद्ब्रह्मचितिः सा प्रजापति-
चितिर्व्यंशपतिमुपादयत तुस्मात्प्रजापतिचितिः सर्गापचितिर्वृषीषु-
पादयत तुस्माद्विचितिः सा वायुचितियद्वायुमुपादयत तुस्माद्वायुचितिः
सा स्तोमचितिर्वस्तुनानुपादयत तुस्मात्स्तोमचितिः सा प्राणचिति-
र्व्यंशानुपादयत तुस्मात्प्राणचितिरुतां चतसृषु कतमञ्च विद्यात्तेन
हेवास्त्येषाऽऽर्षेयवती वृन्धुमती त्रिभिर्भवत्युय लोकम्पृषेऽपुपद्वात्यस्याऽऽ
स्रक्त्यां तुर्योरुपरि वृन्धुः पुरीषं त्रिवपति तस्योपरि वृन्धुः ॥ १२ ॥

इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ८-३-१ ॥ (१, १.) ॥

इति चतुर्योऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥ १ ॥

नैषा ब्रह्मचितिः । ब्रह्मोपादयत-तुस्माद्ब्रह्मचितिः । सा प्रजापतिचितिः । यत्प्रजापतिमुपाद-
यत-तुस्मात्प्रजापतिचितिः । सर्गापचितिः । यद्वायुमुपादयत-तुस्माद्विचितिः । सा वायुचितिः ।
यद्वायुमुपादयत-तुस्माद्वायुचितिः । सा स्तोमचितिः । यत्स्तोमनानुपादयत-तुस्मात्स्तोमचितिः ।
सा प्राणचितिः । यत्प्राणानुपादयत-तुस्मात्प्राणचितिः । अतो यतमदेव कतमञ्च विद्यात्-तेन हेवा-
स्त्येषाऽऽर्षेयवती वृन्धुमती त्रिभिर्भवति । अयं लोकम्पृषेऽपुपद्वात्यस्यां स्रक्त्याम् । तुर्योरुपरि
वृन्धुः । पुरीषं त्रिवपति । तस्योपरि वृन्धुः ॥ १२ ॥

इत्याद्वर्नायचिन्त्यां पञ्चचितिकायां चतुर्यो चितिः ।

पुण्यलक्ष्मणस्य मुने षडे न ह्यजिह्व इत्यनतिरेकः । यस्मात् षडे मुखतो लक्ष्मी पुण्या षटे हत्माच्छद-
नुकारेणाप्यात्ममपि यस्य मुखलक्षणः क्षिप्रदंष्ट्रानिरेकादि भवति ' तं पुण्यलक्ष्मीक इति ' विशेषत
' आत्स्ये ' ॥ १०-११ ॥

' सैषा ब्रह्मोपादयत । सैषेयमुपद्रवति सैषोपादयत । इत्येतत् स्यात् प्रोक्तकरणित्यभिप्रायः । ब्रह्म चितिः
' ब्रह्मचितिः ' । सनाताधिकरणमनामः । इति एतत् । ' ब्रह्मोपादयत ' । ब्रह्म उपधानकर्तव्यत्वात् एवमुपद्रवति इति
ब्रह्मदीनां ' क्षिप्रदंष्ट्रानिरेके इति कथं उच्यते । ' (भा. सू. १/१/१२) इति ब्रह्मस्य प्रथमो उच्यते । यदेवा
मायाविद्या उच्यते तैनां चतुर्यो चितिः स यजमानस्य ' आर्षेयवती ' भवतीति आर्षेयवतीति कर्म क्रियमाण-
मनुपद्रवयति इति दर्शयति-ननु व ' विद्या ' इति ज्ञानमात्रमिह श्रूयते-नोपासना नैव दोषः । (विद्या-
पदमेनात्रोदनेन उच्यते वानलक्षणं वानलक्षणं वा न स्यात् श्रूयते) । इति एतत् । ' अतो यतमदेव ' इति
निबल्लादिशब्दात् । यदि हि वि ज्ञानमात्रेणार्षेयवती स्यात् तत एव हत्माच्छदत्वात् सर्वाप्येव ब्रह्मदीनि विद्या-
यन्त इति । सात्रोर्षेयवती स्यात् । नैवेनचित् उच्यते न नियोगतः सर्वविषयं यजमानस्युपद्रवयति
सिद्धयै एवमप्यत्रापि प्रयोगाय विदित्वाप्येतादृशान्निध्य एव उच्यते । तत् तु वाऽत्र ब्रह्मस्य इच्छापरि-
वर्तनाः उक्ताः तदर्थं तैमदेव इति नार्थे आर्षेयवती स्यादेवार्थेनवाद्ब्रह्मस्य हि ते वेदयजमानता एतं

अथ पञ्चमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
तृतीयप्रपाठके च द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

652 —————

पञ्चमीं चितिमुपदधाति । (त्वे) एनष्ट्रे देवाश्चतुर्थीं चितिं चित्वा समारोहन्त्यदूर्ध्वमन्दरिक्षादूर्वाचीनिं दिवस्तुदेव वृत्तसंस्कृत्य समारोहन् ॥ १ ॥

(हुंस्ते) तेऽह्ववन् । (वंश्वे) चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तुद्-
ह्ववन्नितुऽर्ध्वमिच्छतेति त्वे चेतयमाना दिवमेवु विद्याजं पञ्चमीं चिति-
मपश्यंस्तेभ्यऽएण लोकोऽच्छदयत् ॥ २ ॥

(ते) तेऽकामयन्त । (न्ता) असपत्नमिमं लोकमनुपवाधं कुर्वीम-

अथ असपत्नेष्टकोपधानम् ।

पञ्चमीं चितिमुपदधाति । एतद्रे देवाश्चतुर्थीं चितिं चित्वा समारोहन् । यदूर्ध्वमन्दरिक्षात्, अर्वाचीनिं दिवः—तेदेव वृत्तसंस्कृत्य समारोहन् ॥ १ ॥

तेऽह्ववन्—चेतयध्वमिति—चितिमिच्छतेति वाव तद्दह्ववन्—इत ऊर्ध्वमिच्छतेति । ते चेतयमाना दिवमेव विद्याजं पञ्चमीं चितिमपश्यन् । तेभ्य एण लोकोऽच्छदयत् ॥ २ ॥

तेऽकामयन्त—असपत्नमिमं लोकमनुपवाधं कुर्वीमहीति । तेऽह्ववन्—उप सजानीत—पयेमं लोक-

चतुर्थीं चित्तिपपश्यन् ते देवा इष्टार उक्ताश्रितिमातिक्रान्ता चरपधतुर्थीमित्युच्यते । एवं तर्हि कथमत्र अन्यो योजनीयः । अथ ब्रह्मादिदेवैर्कविभिश्च इष्टार उक्तास्तयार्थेपस्य यदेव किञ्चिदेवैर्कविभिर्निहितमित्येवं विद्यात् तेनैव देन विदितार्थेयवती भवति 'वन्धुमती' इति ब्रह्मादिनाऽऽधिदेवेनेति । 'अस्या सकल्याम्' इत्युच्यते ॥ १ ॥

इति श्रीसर्वविद्यानिधानश्रीब्रह्मार्थसत्त्वतिश्रीहरित्वाग्निः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणमाध्वे

अष्टमकाण्डे चतुर्थेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (८-४-४) ॥

इत्यष्टमे काण्डे चतुर्थेऽध्याये समाप्तः ॥ (८ । ४) ॥

पञ्चमीं चितिमिति । वितजानुपधानत्वोपन्यासः ॥ १ ॥

उक्त एतत् !—' ते चेतयमाना दिवमेव विद्याजं पञ्चमीं चितिमपश्यन् ' इति वचनात्, " एषा वै सा विद्यात्तया तदेवा विद्याजं पञ्चमीं चितिमपश्यन् " इति च 'तेभ्यः' देवेभ्यः 'एष लोको' यो नाम ' अच्छदयन् ' ' छद अपवारणे "— भा. पा. जु. उ. ३०० । अत्र इत्यर्थो द्रष्टव्यः । तथा हि " इष्ययानां प्रीयमाणः "— (पा. सु. १ । १ । ३३) इति देवाः समदानं भवति । ततश्च तेभ्य इति चतुर्थी युज्यते नान्या ॥ २ ॥

तेऽकामयन्तेति । कण्ठिकाद्वयैनेतेदानपत्नानां पञ्चानामिष्टकानामुपधानं तस्य च देवा इष्टार इत्येतद्-

१-इष्टारो सत्ये लोककृष्ण-पूवन् । का. भौ. सू. १०.२२३ ।

२-पञ्चम्यामेतेभ्यः कविभिरुपदधन्ताः । इक्षिण्येतेरन्त्यन्त- अमे ज्ञानानिति श्रुतिमत्रम् । पविना द्वितीया । का. भौ. सू. ।

हीति तेऽब्रुवन्नुप तुजानीत युथेसुं लोकमसपत्नमनुपवाधुं करवामहाऽइति
तेऽब्रुवंश्चेतयध्वमिति चिनिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन् तदिच्छत युथेसुं लोक-
मसपत्नमनुपवाधुं करवामहाऽइति ॥ ३ ॥

ते चेतयमानाः । (५) एताऽऽइएका ऽअपश्यन्नसपत्नास्ताऽ उपादधत
ताभिरेतं लोकमसपत्नमनुपवाधमकुर्वन्त तद्यदेताभिरेतं लोकमसपत्नम-
नुपवाधमकुर्वन्त तस्मादेताऽअसपत्नास्तुथैवैतद्यजमानो युदेताऽ उपड-
धात्येतमुवैतल्लोकमसपत्नमनुपवाधुं कुरुते सर्व्वतऽउपदधाति सर्व्वत
ऽएवैतदेतं लोकमसपत्नमनुपवाधुं कुरुते परार्धऽउपदधाति सर्व्वमुवैतदेतं
लोकमसपत्नमनुपवाधुं कुरुते ॥ ४ ॥

(तेऽथ) अथ विराजऽ उपदधाति । (त्ये) एषा वै सा विराड्यां तद्दद्या
विराजं पञ्चमीं चितिमुपश्यंस्ता दश दशोपदधाति दशाक्षरा विराड्
विराडेया चितिः सर्व्वतऽ उपदधाति यो वाऽपृक्कस्यां दिशि विराजति न
वै स विराजति यो वाव सर्वांसु दिक्षु विराजति स एव विराजति ॥ ५ ॥

मसपत्नमनुपवाधं करवामहाऽइति । तेऽब्रुवन्-चेतयध्वमिति । चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन् ।
तदिच्छत-यथेसुं लोकमसपत्नमनुपवाधं करवामहाऽइति ॥ ३ ॥

ते चेतयमाना एता इएका अपश्यन्-असपत्नाः । ता उपादधत । ताभिरेतं लोकमसपत्नमनुप-
वाधमकुर्वन्त । तद्यदेताभिरेतं लोकमसपत्नमनुपवाधमकुर्वन्त-तस्मादेता असपत्नाः । तथैवैतद्य-
जमानो यदेता उपदधाति-एतमेवैतल्लोकमसपत्नमनुपवाधं कुरुते । सर्व्वत उपदधाति । सर्व्वत एवैतदेतं
लोकमसपत्नमनुपवाधं कुरुते । परार्धं उपदधाति । सर्व्वमुवैतदेतं लोकमसपत्नमनुपवाधं कुरुते ॥ ४ ॥

अथ विराज उपदधाति । एषा वै सा विराड्-यां तद्देवा विराजं पञ्चमीं चितिमुपश्यत् । ता
दश-दशोपदधाति । दशाक्षरा विराड् । विराडेया चितिः । सर्व्वत उपदधाति । यो वाऽपृक्कस्यां
दिशि विराजति-न वै स विराजति । यो वाव सर्वांसु दिक्षु विराजति-स एव विराजति ॥ ५ ॥

अथ । ' सर्व्वतः ' सर्वांसु दिक्षु । ' परार्धं ' परस्मिन्प्रेमामेऽन्त्यं लोक इत्यर्थः । पञ्चम्या उगवानं च
वक्ष्यति ' अन्तरेण दक्षिणां दिशान् ' इति (त्रयोदश्यां कण्ठिकायाम्) ॥ ३-४ ॥

अथ विराज इति । अतदन्ता उपवाय 'अथ' अनन्तरं 'विराज उपदधाति' इति कमवचनम् । अथ यदुक्तं
' पञ्चमीं चितिमुपदधाति ते चेतयमाना दिग्मेव विराजं पञ्चमीं चितिमुपश्यन् ' इति किमिदं पञ्चमिचितिसूक्तमर्थं
ऽ नल्पन्यस्यत् आहोस्विदन्त्यातामेवेष्टकानामूर्ध्वमेवेदमुपधानमुपदिश्यः ' इति सन्देहनिवृत्त्यर्थमाह-एषा वै सा वि-
राडिति । ननु च 'अथ विराज' इति या विराज उपक्रान्ताः, कथम् 'एषा वै सा विराड्' इत्येकवचनेन पदपृथक्त्वे ।
' व दोषः, विराड्शतस्तावच्छदोवचनान्ते सङ्घासमान्याव प्रयुज्यन्ते । तव ह्यन्दः दशाक्षरैः, उ केनापि पादेन

युद्धेवेताऽअसपत्नाऽउपदधाति । (त्ये) एतद्दे प्रजापतिमेतस्मिन्नात्मनः प्रतिहिते सर्वतः पाप्मोपायतत सुऽएताऽइष्टकाऽअपश्यदसपत्नास्ताऽउपाधत्त ताभिस्तुं पाप्मानमपाहत् पाप्मा वै सपत्नस्तद्यदेताभिः पाप्मानं सपत्नमपाहत् तस्मादेताऽअसपत्नाः ॥ ६ ॥

(स्त) तद्वाऽएतत्क्रियते । युद्धेवाऽअकुर्वन्निदं न्विमं सु पाप्मा नोपयतत युद्धेवतुत्करोति युद्धेवाऽअकुर्वन्स्तुत्करवाणीत्यथो युऽएव पाप्मा

युद्धेवेता असपत्ना उपदधाति । एतद्दे प्रजापतिमेतस्मिन्नात्मनः प्रतिहिते सर्वतः पाप्मोपायतत । स एता इष्टका अपश्यदसपत्नाः । ता उपाधत्त । ताभिस्तुं पाप्मानमपाहत् । पाप्मा वै सपत्नः । तद्यदेताभिः पाप्मानं सपत्नमपाहत्-तस्मादेता असपत्नाः ॥ ६ ॥

तद्वाऽएतत्क्रियते-यद्देवा अकुर्वन् । इदं न्विमं म पाप्मा नोपयतते । यस्वेतत्करोति । यद्देवा अकुर्वन्-तत्करवाणीति । अथो य एव पाप्मा, यः सपत्नः-तमेताभिर्गृहते । तद्यदेताभिः पाप्मानं

विराडित्युच्यते । चतुर्विंशति एतत् तदनुकारेणायमत्र विराड् दृष्टवान् दशके यदा प्रयुज्यतेऽतन्मदा ते चत्वारो दशका इति कृत्वा विराज इति बहुवचनं न भवति । यदा तु चत्वारिंशदक्षरा विराड् च तन्नामान्यादिष्टकानामपि चत्वारिंशदेव विराडित्येतदभिप्रायमेतदेकवचनमेव भवतीत्युपपन्नम् । कौटुम्भी पुनर्विराड् उपदधाति-किं च चत्वारिंशदात्मिका । आहोस्विदशात्मिका इत्यत आह-ता दश दशेति ! ' ता दश दश ' तदात्मिका विराजो न चत्वारिंशदात्मिका इति तदर्थः । चत्वारिंशद्विराज इत्येतदात्मकमेव, लोकाश्चतस्रो विराजो दशात्मिकास्ता-श्चत्वारिंशदुपपत्य इति । अन्यास्तु ता विराजो दशदशेति सामानाधिकरण्यात्त्वारिंशद्विराज इति च सामानाधिकरण्यादिष्टकानामेव विराज इत्येतेन समं मन्यन्ते । तत्प्रागुक्तम् । प्रतीष्टकयोर्वैगस्यादर्शनात् सङ्ख्या-साधन्याश्च प्रवृत्तिनिमित्तस्यासम्बन्धे तस्यां विराज इति च दशके एकवचनात्तस्य दर्शनात्तस्यो दश च इति च शब्देनात्मव्यवहारदर्शनाच्छन्दस्याशब्दस्य तन्निमित्तस्येष्टकानां तु प्रागुक्तत्वात् । तन्मात्रायावर्णित एव ग्रन्थार्थो युक्तः । एवं तावदेतत्सन्ना विराजश्च दृष्टा इत्येतदुक्तं सप्रति ब्राह्मणेष्वेवात्मसम्बन्धात् प्राजापत्यं दर्शनं प्रपञ्चयते । परेण च ब्राह्मणेन विराड् ' एतस्मिन्नात्मनः ' इति तदूर्ध्वमप्या... ' सर्वेनः ' सर्वासु दिक्षु ' पाप्मा ' न क्षरणे पातव्यं तस्मादिति पाप्मा दृष्टदृष्टम् उपपन्नम् । अदृष्टत्वावदर्थमन्तर्द्वैधाख्यात्मिको मोहुरागद्वेषमिष्याभिविवादिना-लस्यप्रमादप्याभिगौरवादिबाधथाकोतिप्रमत्तो विभूतिः । साधनवैगुण्यदृष्टा द्वेषदात्मको दम्भकोऽप्यो वा न तु कुलशतितोष्णादि उपायतत इति (प्रया तु उपरगते एतस्मिन्) ' तद्यदेताभिः ' इत्यनेन सोपपत्न-ताकारणभूता ' असपत्ना ' इत्येतदर्थयति ॥ ६ ॥ ६ ॥

तदा एतदिति । प्राजापत्यस्येतिहासस्यायमवियुक्तमुपसंहारः । ' यद्देवा अकुर्वन् ' इति (प्रजापदिपदमभि-रुतिश्चाप्यैरपि) दक्षैरुपदिता इति बहुवचनम् । इतरथा त्वेवमवश्यत् तदा एतत् क्रियते यत्प्रजापतिं करोत् । ' इदं'

१-विराजो दश दश प्रतिदितं पुस्तकम् प्रथममेकः उद इति प्रतिमन् । गायत्र्यस्य अन्तगणमथेऽसम्भवत् । इत्याप्यो वा पर मर्षेणया उच्यते असपत्ना इत्योऽन्यतोऽन्तरः ॥ का. ओ. सू. १०। ११८।

युः सपुत्रस्तुमेवाभिरुपहते तद्युदेत्ताभिः पाप्मानं सपुत्रमुपहते तुस्मा-
देवाऽअसपत्न्याः सर्व्युतऽडुपदधाति सर्व्वत्रिऽडुपवेतत्पाप्मानं सपुत्र-
मुपहते परार्थऽडुपदधाति सर्व्वन्मादेवेतदात्मनः पाप्मानं सपुत्र-
मुपहते ॥ ७ ॥

सु पुरस्तादुपदधाति । (त्यु) अग्ने जानन्न्युदा नः सपुत्रादिति युथैव
यजुस्तया वन्द्युथ पश्चात्सहसा जातान्न्युदा नः सपुत्रादिति युथैव
यजुस्तया वन्द्युः ॥ ८ ॥

सा या पुरस्तादग्निः । सा या पश्चादग्निः साऽग्निनेव तत्पुरस्तात्पाप्मानम-
प्राहताग्निना पश्चात्तुथैवेतद्यजमानोऽग्निनेव पुरस्तात्पाप्मानमपहते-
ऽग्निना पश्चात् ॥ ९ ॥

सपुत्रमुपहते-तस्मादेवा असपत्न्याः । सर्व्वेन उपदधाति । सर्व्वेन एवेतत्पाप्मानं सपुत्रमुपहते । परार्थं
उपदधाति । सर्व्वेमादेवेतदात्मनः पाप्मानं सपुत्रमुपहते ॥ ७ ॥

स पुरस्तादुपदधाति । “ अग्ने जानन्न्युदा नः सपुत्रान् ”- (वा० सं० १५ : १)
इति । यथैव यजुस्तया वन्द्युः । अथ पश्चात् । “ सहसा जानन्न्युदा नः सपुत्रान् ”-
(वा० सं० १५ : २) इति । यथैव यजुस्तया वन्द्युः ॥ ८ ॥

सा या पुरस्ताद्-अग्निः सा । या पश्चाद्-अग्निः सा । अग्निनेव तत्पुरस्तात्पाप्मानमप्राहते,
अग्निना पश्चात् । सर्व्वेनैव यजमानोऽग्निनेव पुरस्तात्पाप्मानमपहते, अग्निना पश्चात् ॥ ९ ॥

इति सन्निहितं प्रमाणान्तरं दृश्यं दर्शयति । अत्रैषां वितो वितथाभिर्मं यजमाने स पाप्मं चोपयत इदं
दृश्यं एव नहि नियोग एतत्सामवस्थायां स केन विद्विद्याभिरेव बायेन चोदवेणासायत इत्यर्थः । ‘ अथो
य एव ’ इति यद्व्युत्पन्नानामेतेनराहन् तयोर्वाभिर्मनुष्यकालम्याल्लेव कथितत्वात्मानम् । ‘ एवाभिरुपहते ’
य. सपुत्रः पाप्मा विशेष एव यः समानार्थस्य परिरेकार्थान्निवायी समुच्यते तस्य च मेदेन प्रद्वयविहायग्रा-
हान्दनिर्व्वक्तार्यः । एतदुक्तं भवति । अमन्नासन्दे सपुत्रस्यन्दः पाप्मस्यगार्यस्त्वन्थ पाठः सपुत्रः स पाप्मा
इत्यर्थमेवार्थ इति ॥ ७ ॥

स पुरस्तादिति । ‘ स पुरस्तात् ’ सर्व्वेन उपदधानीत्येतेन रिताः प्राताः य एव मन्त्रास्य पाठक्रमे नियमा-
र्थोऽप्ये वितानि वक्तव्यं पुरस्तात् प्रथमम् ‘ उपदधाति ’ ततः पश्चात्, एतो दक्षिणतः । तत उत्तरतो
मर्पेविति पूर्व्वं सर्व्वोह दिग्भिवान् एत नःस्ति गावश्चादितु च पूर्व्वोर्दं उपदधानीति एतद्व्यवहारीति तदुत्तरोर्ध्वेनैव
अधिनसितदकमुत्तरेण दिग्भिवु उतेगुर्ध्वेना इति गन्धने ‘ यथैव यतुः ’ इतीष्टकाद्यीरेऽग्निजगन्मुपवीत्यत
इत्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

एतदेव स्पष्टं करोति-सा या पुरस्तादग्निः सा या पश्चादग्निरिति । ‘ सा या पुरस्तात् ’ इत्येकानिः
‘ सा ’ इत्यादिना ॥ ९ ॥

(३) अथ दक्षिणतः । षोडशी स्तोम ऽओजो द्रविणमित्येकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्त्रैष्टुभमन्तरिक्षं चतस्रो दिशऽएष ऽ एव वज्रः पञ्चदशस्तस्यास्रा-
वेवादित्यः षोडशी वज्रस्य भर्ता स ऽएतेन पञ्चदशेन वज्रेणैतया त्रिष्टुभा
दक्षिणतः पाप्मानमुपाहृत तथैवैतद्यजमानऽएतेन पञ्चदशेन वज्रेणैतया
त्रिष्टुभा दक्षिणतः पाप्मानमुपहृते ॥ १० ॥

(त्रैष्टुभो) अयोत्तरतः । (श्व) चतुश्चत्वारिंशद् स्तोमो वृचो द्रविण-
मिति चतुश्चत्वारिंशदक्षरा वै त्रिष्टुप्त्रैष्टुभो वज्रः स ऽएतेन चतुश्च-
त्वारिंशेन वज्रेणैतया त्रिष्टुभोत्तरतः पाप्मानमुपाहृत तथैवैतद्यजमानऽ-
एतेन चतुश्चत्वारिंशेन वज्रेणैतया त्रिष्टुभोत्तरतः पाप्मानमुपहृते ॥ ११ ॥

अथ दक्षिणतः । “ षोडशी स्तोम ओजो द्रविणम् ”—इति । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् ।
त्रैष्टुभमन्तरिक्षम् । चतस्रो दिशः । एष एव वज्रः पञ्चदशः । तस्यासावेवादित्यः षोडशी वज्रस्य
भर्ता । स एतेन पञ्चदशेन वज्रेणैतया त्रिष्टुभा दक्षिणतः पाप्मानमुपाहृत । तथैवैतद्यजमान एतेन
पञ्चदशेन वज्रेणैतया त्रिष्टुभा दक्षिणतः पाप्मानमुपहृते ॥ १० ॥

अयोत्तरतः । “ चतुश्चत्वारिंशः स्तोमो वृचो द्रविणम् ”—इति । चतुश्चत्वारिंशदक्षरा वै
त्रिष्टुप् । त्रैष्टुभो वज्रः । स एतेन चतुश्चत्वारिंशेन वज्रेणैतया त्रिष्टुभोत्तरतः पाप्मानमुपाहृत ।
तथैवैतद्यजमान एतेन चतुश्चत्वारिंशेन वज्रेणैतया त्रिष्टुभोत्तरतः पाप्मानमुपहृते ॥ ११ ॥

(द्विविधः द्योङ्करावैष्टुण्येति) षोडशिमन्त्रोपात्ताः त्रिष्टुमः अन्तर्गता दर्शयति । त्रैष्टुभो विकारत्रिष्टुमा
वा सम्मितं दशदिशोऽन्तरिक्षमेकादशं रुद्रायतनं चेति कृत्वा (वस्त.) दिशो मह्यत्पूर्वं एकादशमिर्षणिः स
एष वज्रः पञ्चदशपरिमाणस्य वज्रस्योपस्यैव वज्रमात्रेण प्रत्ययो द्रष्टव्यः । तस्य च वज्र यस्य पञ्चदशादित्यो
भर्ता स च षोडशीति प्रयोगात् षोडशानां पूरण इत्येतस्मिन्नर्थे गिनिप्रत्यय दर्शयति । अथवा षोडश
स्थान (संख्यां) अस्य यजमानस्यास्तीति षोडशी मन्त्रार्थ एव गिनि, एव षोडशुपादानैव वज्रत्रिष्टु-
भोऽनुपात दर्शयिष्या (तयोर्वैति यो रामाह ।) प्रजारनिरेतेनेति एतत् नुवति । दश मन्त्रार्थ दर्शयति । यः
षोडशी स्तोम इति त्रिष्टुप् वज्रस्त पाप्मा पर्येतनोरथेषमुपस्थातीति एवमुत्तरत्रापि पञ्चतुश्चत्वारिंशो वज्रस्त-
मुपस्थातीति मन्त्रार्थः । अर्थे हि तद्यदेताभिः—अपाह्नेतोष्टकानिरपयातो दारितः । तेन मन्त्रे, दृष्टकः
वज्रात्मिका दर्शनीया इति युक्तम् ॥ १० ॥

अयोत्तरत इति । ‘ अयोत्तरतः ’ त्रैष्टुमत्रिष्टुभमितो वा ‘ चतुश्चत्वारिंशत् ’ अस्ति अपहितवधेन वज्रः,
अन्तरिक्षमपि च चतुश्चत्वारिंशमेकैका दिगित्येव गृह्यमाणा ॥ ११ ॥

(त्रुऽप) बुध मध्ये । (ध्येऽग्नेः) अग्नेः पुरीषमसीति ब्रह्म वै चतुर्थी
त्रितिरिप्रिरु वै ब्रह्म त्रुस्या ऽएतत्पुरीषमिव षत्पञ्चम्युप्तो नामेति
त्रुस्योक्तो बन्धुः ॥ १२ ॥

(स्तो) तां प्राचीं तिरुक्षीमुपदधाति । (त्ये) एतद्वैतया प्रजापतिः पा-
प्मनो मूलमवृश्चतुर्थैवैनयाऽयमेतत्पाप्मनो मूलं वृश्चति दक्षिणतो दक्षिणत-
ऽउद्यामो हि वज्रोऽन्तरेण दक्षिणां दिश्यामुद्यामाय ह तमवकाशं करोति १३
सा या पुरस्तात्प्राणः सा । या पश्चादपानः सा प्राणेनैव तत्पुरस्तात्पा-
प्मानमपाहतापानेन पश्चात्तुर्थैवैतद्यजमानः प्राणेनैव पुरस्तात्पाप्मानम-
पहतेऽपानेन पश्चात् ॥ १४ ॥

अय मध्ये—“ अग्नेः पुरीषमसि ”—इति । ब्रह्म वै चतुर्थी चितिः । अप्रिरु वै ब्रह्म । तस्या
एतत्पुरीषमिव—यत्पञ्चमी । “ अप्तो नाम ”—(वा. सं. १५ । ३) इति । तस्मैक्तो
बन्धुः ॥ १२ ॥

तां प्राचीं तिरुक्षीमुपदधाति । एतद्वैतया प्रजापतिः पाप्मनो मूलमवृश्चत् । तथैवैनयाऽयमेतत्पा-
प्मनो मूलं वृश्चति । दक्षिणतः । दक्षिणतउद्यामो हि वज्रः । अन्तरेण दक्षिणां दिश्याम् । उद्यामाय
ह तमवकाशं करोति ॥ १३ ॥

सा या पुरस्तात्—प्राणः सा । या पश्चाद्—अपानः सा । प्राणेनैव तत् पुरस्तात्पाप्मानमपाहत,
अपानेन पश्चात् । तथैवैतद्यजमानः प्राणेनैव पुरस्तात्पाप्मानमपहते, अपानेन पश्चात् ॥ १४ ॥

‘ अय मध्ये ’ ‘ अप्रिरु वै ब्रह्मनि ’ चतुर्थी विनी ब्रह्मोपहितं तद्व्याप्तकमिति दर्शयति—किदेवत्या पुनरप्या
पुरीषवती चन्द्रावती कुण एतत् । अनन्तरं पुरीष....नीं नमह चन्द्रमाश्च देवमलमिति तमा च मन्त्रवर्णस्य
‘ अप्तो नामेति ’ रसो नामेयेतिदिति ॥ १२ ॥

तां प्राचीमिति । ‘ तां ’ मध्यया (अय ‘ प्राचीं प्राक्क्षणात्पुरदधाति ‘ तिरुक्षीम् ’ इति मन्त्रिकृष्टका-
न्तपरेषया तिरुक्षीमिति केवत्याः सन्निहृन्नाप्तत्रोःलक्षणा इष्टका उपरेयाः (स्तुपेक्ष) प्राचींत्ववचना-
दुल्लामपि उपधीयन्त इति दर्शयति । तत्रश्च श्रो...सोऽन्तगतो उद...क्षणा एव । परितोषात्तु लोमसस्त-
माश्च, कानायान्तराले च प्राक्क्षणा उपरेयाः । ‘ मूलमवृश्चत् ’ इति । तिरुक्षीत्तरस्य प्रनोजनमतिरुक्षा-
निशक्यत्वं हेतुमिथमिप्रायः । ताश्च दक्षिणत उपदधाति नच पावर्गाधिक एवाग्नेयस्य स्वार्थः । किं कारणं इ
‘ दक्षिणतऽपामो हि वज्रः ’ दक्षिणत उद्याम उत्कर्षोऽस्येति दक्षिणतउद्यामः । स्वमागो वज्रे धोमाववज्र निपति ।
किमस्मिन् पुनःप्रादेये दक्षिणतस्त्वात्प्रदधातीतिवत् आह—अन्तरेण दक्षिणां दिश्यां । न अरतिमपि उत एत-
द्विहोमनाम पुरीषवतीमतिरुष्टदसं चोरदधातीति वचनात् । किमर्थमन्तरे— (नच हि यतदेलाद्यामिवधेत्पत
काह) ‘ उद्यामाय ’ प्रश्नेनार्थाय तमवकाशं करोति यदस्या दक्षिणतोऽग्नेरवशिष्यत इत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥
सा या पुरस्तादिति—त्रिपिरेतामिः कादिक्तामिः प्राजापयनेव दर्शनान्तरं पञ्चमान दर्शयित्वा । कि

(३) अथ येऽभिमितः । (स्तौ) त्रौ बाहू सु योऽस्याभितः पाप्माऽऽसी-
द्बाहुभ्यां तमुपाहृत तथैवेतद्यजमानो योऽस्याभितः पाप्मा भवति बाहु-
भ्यामेव तमुपहृते ॥ १५ ॥

(त्रिऽन्नं) अन्नं पुरीषवती । सु योऽस्योपरिष्ठात्पाप्माऽऽसीदुन्नेन तमुपाहृत
तथैवेतद्यजमानो योऽस्योपरिष्ठात्पाप्मा भवत्युन्नेनैव तमुपहृते ॥ १६ ॥

स यद्वाऽएवंवित्प्राणिति । योऽस्य पुऽस्तात्पाप्मा भवति तं तेनाप-
हृतेऽथ यदपानिति तेन तं वुः पश्चादथ यद्बाहुभ्यां कर्म कुरुते तेन तं
यांऽभितोऽथ यदन्नमत्ति तेन तं युऽऽपरिष्ठात्सर्वदा इ वाऽएवंवित्पा-
प्मानमुपहृतेऽपि स्वपंस्तस्मादेवं विदुषः पापं नु कीर्तयेद्वेदस्य पाप्मा-
ऽऽसानीति ॥ १७ ॥

इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ८-३-२ ॥ (५, १) ॥

अथ येऽभिमितः—त्रौ बाहू । न योऽस्याभितः पाप्माऽऽसीद्—बाहुभ्यां तमुपाहृत । तथैवेतद्यजमानं
योऽस्याभितः पाप्मा भवति—बाहुभ्यामेव तमुपहृते ॥ १५ ॥

अन्नं पुरीषवती । स योऽस्योपरिष्ठात्पाप्माऽऽसीद्—अन्नेन तमुपाहृत । तथैवेतद्यजमानो योऽस्यो-
परिष्ठात्पाप्मा भवति—अन्नेनैव तमुपहृते ॥ १६ ॥

स यद्वाऽएवंवित्प्राणिति—योऽस्य पुऽस्तात्पाप्मा भवति—तं तेनापहृते । अथ यदपानिति—तेन
तम्—यः पश्चात् । अथ यद्बाहुभ्यां कर्म कुरुते—तेन तम्—योऽभितः । अथ यदन्नमत्ति—तेन तम्—
ऽपरिष्ठात् । सर्वदा इ वाऽएवं वित्पाप्मानमुपहृते—अपि स्वपन् । तस्मादेवं विदुषः पापं न कीर्तयेत्—
वेदस्य पाप्माऽऽसानीति ॥ १७ ॥

पुनः 'अपरिष्ठात् पाप्मा भवति'य उपरिभागे न कृतः यो वा शिरोरोगादिकं परिवर्तित सनिपातादिर्वा ॥ १४-१५ ॥

' स यद्वा वै ' एवविदेव (सको घेरेवाति) चपनादेव ' पाप्मानमुपहृत ' इत्यर्थः । कुत एतत् । यजमानः
पाप्मानमुपहृन्तीत्यस्यार्थस्यापूर्वेणोक्तत्वात् । तस्मादेवमुपासकस्य भूताया ' पापम् ' अन्वो ' न कीर्तयेत् '
श्लोके किमिति विदुषः (आहते) त अस्मिन्मुपासकस्य पाप्माऽपहृन्तव्यः असानि (वार्थनायाते) ' नेत् ' न
इह एतन्मन्वनीति मान्योऽर्थः ॥ १७ ॥

इति श्रीहरिश्वामितः कृती माण्डूकीयशतपथब्राह्मणनाम्ने अष्टमे काण्डे पञ्चमेऽध्याये

प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (८-१-१) ॥

अथ च्छन्दस्याऽ उपदधाति । (त्ये) एतद्वै प्रजापतिः पाप्मनो मृत्यो-
मुक्त्वाऽन्नमैच्छत्तुस्माद् हुँतदुपतापी वृसीयान्भूत्वाऽन्नमिच्छति तस्मि-
न्नाशार्थं सन्तेऽन्नमिच्छति जीविष्यतीति तस्मै देवाऽएतदन्नं प्रायच्छन्ने-
ताश्छन्दस्याः पशवो वै छन्दाँस्यन्नं पशुस्तान्यस्माऽभच्छदयंस्तानि
धदस्माऽभच्छदयंस्तुस्माच्छन्दाँसि ॥ १ ॥

ता इडा दशोपदधाति । इशाऽक्षरा विराड्विराड् कृत्स्नमन्नं च्छन्नेवा-
स्मिन्नेतत्कृत्स्नमन्नं दधाति सर्व्वतऽ उपदधाति सर्व्वतऽ एवास्मिन्नेत-
त्कृत्स्नमन्नं दधाति ॥ २ ॥

अथ चत्वारिंशच्छन्दस्येष्टकोपधानम् ।

अथ च्छन्दस्या उपदधाति । एतद्वै प्रजापतिः पाप्मनो मृत्योमुक्त्वाऽन्नमैच्छत् । तस्माद् हुँतदुपतापी
वृसीयान्भूत्वाऽन्नमिच्छति । तस्मिन्नाशं सन्ते-अन्नमिच्छति, जीविष्यतीति । तस्मै देवा एतदन्नं प्राय-
च्छन्-एताश्छन्दस्याः । पशवो वै छन्दाँसि । अन्नं पशवः । तान्यस्माऽभच्छदयन् । तानि धदस्मा-
ऽभच्छदयन्-तस्माच्छन्दाँसि ॥ १ ॥

ता दश दशोपदधाति । दशाभरा विराद् । विराड् कृत्स्नमन्नम् । सर्व्वेवास्मिन्नेतत्कृत्स्नमन्नं
दधाति । सर्व्वत उपदधाति । सर्व्वत एवास्मिन्नेतत्कृत्स्नमन्नं दधाति ॥ २ ॥

एकमस्यत्रासु प्राजापत्यदर्शनं प्रख्यानेन तदेव पराप्रत्ययति । तासां च प्रसंगमत्वात् पञ्चमी चितिमुपदधाती-
त्येवमुपधानं उपन्यस्तं ततः पुनरपि विराज उपदधातीत्येतदेव क्रमार्थमुल्लोकीर्तनमधुना तु छन्दःसंख्यिका निमित्तेन
(प्रतीष्टेर्वानोनादय) पुरस्तादबोध्यस्यते (अस्यत्यानं या तेर्यतेरार) 'छन्दस्या उपदधाति' या पूर्वं विराड्-
देवोऽन्यस्ता इति । कथं पुनरस्य ते विराजामेव प्रप्रथार्यः । पुनरर्थाकीर्णच्छन्दस्या इहकान्तशशीत्युच्यते । तत्र
विरामितानां मन्त्राणामनुक्रमेणोदितानुक्रमेण विराजं च दशकात्मिकानामिहैव प्रत्यभिज्ञानादसपत्नवच्च प्रप्र-
स्थानेऽहितवाच । (मयमाध) चत्वारिंशद्विराज एकधानः त्रिंशत्सोमभाग इत्यत्र च प्रत्यभिज्ञानादेरोदर्शना-
द्विराजानेवापुनर्वाद इति गन्थते । ' प्रजापतिः पाप्मनः ' आत्मानं मुक्त्वा अग्निपशुक्रमेव अन्नमैच्छ-
त्पशुकण्ठादेशेऽपि उपतप्यतेऽनेनेऽपुनतानो रोगोऽस्यास्तीति ' उपतप्यते' अतः इति यावत् "वस निवासे"
("नस्तः" शियतवर्षा इदतरपूर्व्वनिनिवस्यतो मूढा) अन्नमिच्छति तस्मिन्ननुमिच्छति पार्थस्या आशंसते जीवितं
कामयतेऽभिमिच्छत्ययं जीवतीति मन्यमानास्तां यवन्तात्पर्यः । तस्मै प्राजापत्याय एतदग्निपशुक्रमन्नं छन्दस्या-
त्मकं दधन्त- ' पशवो वै छन्दाँसि ' (इतिष्टकानामन्नत्वो यामोदात्वन) एतदुक्तं मन्थयेता इहकान्छन्दाँसि
पञ्चमकानि पशवोऽन्नात्मका एवं तस्मा अन्नमित्येव च छन्दः तदिष्टकाशरीरमुपदधानीत्येतद् मन्त्रार्थं दर्शयन्-
वमुत्तरेषामि दर्शनीयस्तानि छन्दस्यस्मै प्रजापत्ये अच्छदयन्तावपमित्यर्थः ॥ १ ॥

ता दश दशोति । पूर्व्वदधानं व्याख्याता एव छन्दःक्रममासमन्त्रानुक्रमेणव्याख्यातार्यं चेत्यास्मिन्तान्देव

(त्ये) पुनश्चन्द्रः ऽइति । (त्य) जयं वै लोकऽ पुनश्चन्द्रोऽश्विनश्चन्द्रऽ-
इत्यनुसिं वै अश्विनश्चन्द्रः शम्भुश्चन्द्रऽइति शीर्षे शम्भुश्चन्द्रः परिभू-
श्चन्द्रऽइति द्विशो वै परिभूश्चन्द्रऽ आच्छच्छन्द्रऽइत्युन्नं वाऽ आच्छच्छन्द्रो
मनश्चन्द्रऽ इति प्रज्ञापतिर्वै मनश्चन्द्रो व्यनश्चन्द्रऽइत्यनो वाऽ आदित्यो
व्यनश्चन्द्रः ॥ ३ ॥

सिन्धुश्चन्द्रऽ इति । प्रागो वै सिन्धुश्चन्द्रः समुद्रश्चन्द्रऽइति मनो वै
समुद्रश्चन्द्रः सरिरं चन्द्रऽ इति आग्ने सरिरं चन्द्रः ककुप्चन्द्रऽ इति प्रागो वै
ककुप्चन्द्रोऽत्रिककुप्चन्द्रऽ इत्युदानो वै त्रिककुप्चन्द्रः काव्यं चन्द्रऽ इति त्रयी
वै त्रिधा काव्यं चन्द्रोऽहूपं चन्द्रऽ इत्यापो वाऽ अहूपं चन्द्रोऽक्षरपङ्क्ति-
श्चन्द्रऽ इत्यनो वै लोकोऽक्षरपङ्क्तिश्चन्द्रः पद्मपङ्क्तिश्चन्द्रऽ इत्ययं वै
लोकः पद्मपङ्क्तिश्चन्द्रो विष्टारपङ्क्तिश्चन्द्रऽ इति द्विशो वै विष्टारपङ्क्ति-
श्चन्द्रः सुरो भुवश्चन्द्रऽइत्यनो वाऽ आदित्यः सुरो भुवश्चन्द्रऽ आच्छ-
च्छन्द्रः मच्छच्छन्द्रऽइत्युन्नं वाऽ आच्छच्छन्द्रोऽन्नं मच्छच्छन्द्रः ॥ ४ ॥

(१) (१) “ एवञ्चन्द्रः ”-इति । जयं वै लोकः एवञ्चन्द्रः । (२) “ अश्विनश्चन्द्रः ”-
इति । अश्विनं वै अश्विनश्चन्द्रः । (३) “ शम्भुश्चन्द्रः ”-इति । शीर्षे शम्भुश्चन्द्रः ।
(४) “ परिभूश्चन्द्रः ”-इति । द्विशो वै परिभूश्चन्द्रः । (५) “ आच्छच्छन्द्रः ”-
इति । अन्नं वा आच्छच्छन्द्रः । (६) “ मनश्चन्द्रः ”-इति । प्रज्ञापतिर्वै मनश्चन्द्रः ।
(७) “ व्यनश्चन्द्रः ”-इति । अनो वा आदित्यो व्यनश्चन्द्रः ॥ ३ ॥

(८) “ सिन्धुश्चन्द्रः ”-इति । प्रागो वै सिन्धुश्चन्द्रः । (९) “ समुद्रश्चन्द्रः ”-
इति । मनो वै समुद्रश्चन्द्रः । (१०) “ सरिरं चन्द्रः ”-इति । आग्ने सरिरं चन्द्रः ।
(११) “ ककुप्चन्द्रः ”-इति । प्रागो वै ककुप्चन्द्रः । (१२) “ त्रिककुप्चन्द्रः ”-
इति । उदानो वै त्रिककुप्चन्द्रः । (१३) “ काव्यं चन्द्रः ”-इति । त्रयी वै त्रिधा काव्यं चन्द्रः ।
(१४) “ अहूपं चन्द्रः ”-इति । आपो वाऽ अहूपं चन्द्रः । (१५) “ अक्षरपङ्क्तिश्चन्द्रः ”-
इति । अनो वै अक्षरपङ्क्तिश्चन्द्रः । (१६) “ पद्मपङ्क्तिश्चन्द्रः ”-इति । जयं वै लोकः
पद्मपङ्क्तिश्चन्द्रः । (१७) “ विष्टारपङ्क्तिश्चन्द्रः ”-इति । द्विशो वै विष्टारपङ्क्तिश्चन्द्रः ।
(१८) “ सुरो भुवश्चन्द्रः ”-(वा. सं. १५४) इति । अनो वा आदित्यो सुरो भुवश्चन्द्रः ।
(१९) “ आच्छच्छन्द्रः । (२०) मच्छच्छन्द्रः ”-इति । अन्नं वा आच्छच्छन्द्रः । अन्नं
मच्छच्छन्द्रः ॥ ४ ॥

संघच्छन्दः ऽइति । रात्रिर्वै संघच्छन्दो विघच्छन्दः ऽइत्यहर्वै विघ-
च्छन्दो बृहच्छन्दः ऽइत्यसौ वै लोको बृहच्छन्दो रथन्तरं छन्दः ऽइत्ययं वै लोको
रथन्तरं छन्दो निकायश्छन्दः ऽइति वायुर्वै निकायश्छन्दो विवधश्छन्दः ऽ
इत्यन्तरिक्षं वै विवधश्छन्दो गिरश्छन्दः ऽइत्यन्नं वै गिरश्छन्दो भ्रजश्छन्दः ऽ
इत्यग्निर्वै भ्रजश्छन्दः सधस्तुच्छन्दोऽनुष्टुप्छन्दः ऽइति वागेव सधस्तुच्छन्दो
वागनुष्टुप्छन्दः ऽपवश्छन्दो वरिवश्छन्दः ऽइति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ५ ॥

(६) व्ययश्छन्दः ऽइति । (त्यु) अन्नं वै व्ययश्छन्दो व्ययस्कृच्छन्दः ऽइत्य-
ग्निर्वै व्ययस्कृच्छन्दो विष्पर्धाश्छन्दः ऽइत्यसौ वै लोको विष्पर्धाश्छन्दो
विशालं छन्दः ऽइत्ययं वै लोको विशालं छन्दश्छदिश्छन्दः ऽइत्यन्तरिक्षं
वै छदिश्छन्दो दूरोहणं छन्दः ऽइत्यसौ वाऽआदित्यो दूरोहणं छन्दस्तन्द्रं
छन्दः ऽइति पङ्क्तिर्वै तन्द्रं छन्दोऽङ्गाङ्गं छन्दः ऽइत्यापो वाऽअङ्गाङ्गं छन्दः ॥ ६
(स्त) तद्याः पुरस्तादुपदधाति । प्राणस्तासां प्रथमा व्यानो द्विती-

(३) (२१) “संघच्छन्दः”-इति । रात्रिर्वै संघच्छन्दः । (२२) “विघच्छन्दः”-इति ।
अहर्वै विघच्छन्दः । (२३) “बृहच्छन्दः”-इति । असौ वै लोको बृहच्छन्दः । (२४) “रथ-
न्तरं छन्दः”-इति । अयं वै लोको रथन्तरं छन्दः । (२५) “निकायश्छन्दः”-इति ।
वायुर्वै निकायश्छन्दः । (२६) “विवधश्छन्दः”-इति । अन्तरिक्षं वै विवधश्छन्दः ।
(२७) “गिरश्छन्दः”-इति । अन्नं वै गिरश्छन्दः । (२८) “भ्रजश्छन्दः”-इति । अग्निर्वै
भ्रजश्छन्दः । (२९) “संस्तुप्छन्दः” (३०) “अनुष्टुप्छन्दः”-इति । वागेव संस्तुप्छन्दो
वागनुष्टुप्छन्दः । (४) (३१) “पवश्छन्दः” (३२) “वरिवश्छन्दः”-इति । तस्योक्तो
बन्धुः ॥ ५ ॥

(३३) “व्ययश्छन्दः”-इति । अन्नं वै व्ययश्छन्दः । (३४) “व्ययस्कृच्छन्दः”-इति ।
अग्निर्वै व्ययस्कृच्छन्दः । (३५) “विष्पर्धाश्छन्दः”-इति । असौ वै लोको विष्पर्धाश्छन्दः ।
(३६) “विशालं छन्दः”-इति । अयं वै लोको विशालं छन्दः । (३७) “छदिश्छन्दः”-
इति । अन्तरिक्षं वै छदिश्छन्दः । (३८) “दूरोहणं छन्दः”-इति । असौ वा आदित्या
दूरोहणं छन्दः । (३९) “तन्द्रं छन्दः”-इति । पङ्क्तिर्वै तन्द्रं छन्दः । (४०) “अङ्गाङ्गं
छन्दः” (वा० सं० १५. १५.)-इति । आपो वा अङ्गाङ्गं छन्दः ॥ ६ ॥

(१) तद्याः पुरस्तादुपदधाति-प्राणस्तासां प्रथमा, व्यानो द्वितीया, उदानस्तृतीया ।

पतीति शंभुः । परिमपतीति परिन्वादिनिर्वचनं द्रष्टव्यम् । तद्याः पुरस्तादुपदधाति प्राणस्तासां प्रथमेत्येवादीन्नेव
च्छन्दाणि प्राणारिरूपानिरूपयति दर्शनानन्तरम् । व्यय पुनः प्राणान्ते रश्मिपालका दर्शनानन्तरमेवमुच्यतेत्यादि ।

योदानुस्तृतीयादारुःश्वतुर्थी व्यानुः पञ्चमी प्राणः षष्ठी प्राणः सप्तमी
व्यानोऽष्टम्युदाने । नवमी युजमान ऽएवात्र दशमी सु ऽएष युजमान
ऽएतस्यां विराज्युध्युदः प्रतिष्ठितः प्राणमुव्यामर्वाचीश्च पराचीश्वोपद-
धाति तस्मादिमे प्राणा ऽअर्वाञ्चश्च पराञ्चश्च ॥ ७ ॥

(श्वा) अयं या दक्षिणतः । (तोऽ) अग्निस्तासां प्रथमा व्यायुर्द्वितीया-
ऽऽदित्यस्तृतीयाऽऽदित्यश्चतुर्थी व्यायुः पञ्चम्यग्निः षष्ठ्यग्निः सप्तमी व्यायु-
रष्टम्यादित्यो नवमी युजमान ऽएवात्र दशमी सु ऽएष युजमान ऽएतु-
स्यां विराज्युध्युदः प्रतिष्ठितो देवतामुव्यामर्वाचीश्च पराचीश्वोपदधाति
तस्मादेते देवा ऽअर्वाञ्चश्च पराञ्चश्च ॥ ८ ॥

(श्वा) अयं याः पश्चात् । (द) अयं लोकस्तासां प्रथमाऽन्तरिक्षं द्वितीया
द्यौस्तृतीया द्यौश्चतुर्थ्यन्तरिक्षं पञ्चम्ययं लोकः षष्ठ्ययं लोकः सप्तम्य-
न्तरिक्षमष्टमी द्यौर्नवमी युजमान ऽएवात्र दशमी सु ऽएष युजमान ऽएतु-
स्यां विराज्युध्युदः प्रतिष्ठितो लोकमुव्यामर्वाचीश्च पराचीश्वोपदधाति
तस्मादिमे लोका ऽअर्वाञ्चश्च पराञ्चश्च ॥ ९ ॥

(श्वा) अयं या उत्तरतः । (तो) ग्रीष्मस्तासां प्रथमा वर्षा द्वितीया
हेमन्तस्तृतीया हेमन्तश्चतुर्थी वर्षाः पञ्चमी ग्रीष्मः षष्ठी ग्रीष्मः सप्तमी

उदानश्चतुर्थी, व्यानः पञ्चमी, प्राणः षष्ठी । प्राणः सप्तमी, व्यानोऽष्टमी, उदानो नवमी ।
युजमान एवात्र दशमी । स एष युजमान एतस्यां विराज्युध्युदः प्रतिष्ठितः प्राणमुव्याम-
र्वाचीश्च पराचीश्वोपदधाति । तस्मादिमे प्राणा अर्वाञ्चश्च पराञ्चश्च ॥ ७ ॥

(२) अयं या दक्षिणतः—अग्निस्तासां प्रथमा, वायुर्द्वितीया, आदित्यस्तृतीया । आदित्यश्चतुर्थी,
वायुः पञ्चमी, अग्निः षष्ठी । अग्निः सप्तमी, वायुरष्टमी, आदित्यो नवमी । युजमान एवात्र दशमी ।
स एष युजमान एतस्यां विराज्युध्युदः प्रतिष्ठितो देवतामुव्यामर्वाचीश्च पराचीश्वोपदधाति ।
तस्मादेते देवा अर्वाञ्चश्च पराञ्चश्च ॥ ८ ॥

(३) अयं याः पश्चात् । अयं लोकस्तासां प्रथमा, अन्तरिक्षं द्वितीया, द्यौस्तृतीया । द्यौश्चतुर्थी,
अन्तरिक्षं पञ्चमी, अयं लोकः षष्ठी । अयं लोकः सप्तमी, अन्तरिक्षमष्टमी, द्यौर्नवमी । युजमान
एवात्र दशमी । स एष युजमान एतस्यां विराज्युध्युदः प्रतिष्ठितो लोकमुव्यामर्वाचीश्च पराचीश्वो-
पदधाति । तस्यांदिमे लोकाः अर्वाञ्चश्च पराञ्चश्च ॥ ९ ॥

(४) अयं या उत्तरतः—ग्रीष्मस्तासां प्रथमा, वर्षा द्वितीया, हेमन्तस्तृतीया । हेमन्तश्चतुर्थी, वर्षाः
पञ्चमी, ग्रीष्मः षष्ठी । ग्रीष्मः सप्तमी, वर्षा अष्टमी, हेमन्तो नवमी । युजमान एवात्र दशमी ।

वर्षा ऽअष्टमी हेमन्तो नवमी युजमान ऽएवात्र दशमी सु ऽएष युजमान
 ऽएतुस्यां विराज्यव्यूढः प्रतिष्ठितऽऋतुमुभ्यामर्वाचींश्च पुराचींश्चोपदधाति
 तुस्मादेतुऽऋतुवोऽर्वाक्षश्च पराक्षश्च ॥ १० ॥

(ध्या) अथ पुनरेव । याः पुरस्तादुपदधाति प्राणास्ते ता दश भवन्ति
 दश वै प्राणाः पूर्वोर्ध्वेऽनुपदधाति पुरस्ताद्दिशि प्राणाः ॥ ११ ॥

(५) अथ या दक्षिणतः । (५) एतास्ता देवता ऽअग्निश्च पृथिवी
 च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चान्नं
 चापश्च ॥ १२ ॥

(ध्या) अथ याः पश्चात् । (द्वि) दिशस्ताश्चतस्रो दिशश्चतस्रोऽवा-
 न्तरदिशऽऋर्वा चैयं च ॥ १३ ॥

(त्रि) अथ या उत्तरतः । (तो) मासास्ते व्यासन्तिको द्वौ ग्रैष्मौ द्वौ
 वार्षिकौ द्वौ शारदौ द्वौ हेमन्तिकौ द्वौ ॥ १४ ॥

(द्वाव) अथ पुनरेव । या प्रथमा दशदयश्च सु लोको या द्वितीयाऽन्त-
 रिक्षं तया तृतीया द्यौः सममेव लोकं प्रथमया दशताऽरोहन्-न्तरिक्षं द्विती-
 यया दिवं तृतीयया तयैवैतद्युजमान ऽइममेव लोकं प्रथमया दशता रोहन्त्य-
 न्तरिक्षं द्वितीयया दिवं तृतीयया ॥ १५ ॥

स एष युजमान एतस्यां विराज्यव्यूढः प्रतिष्ठितः ऋतुमय्याम् । अर्वाचींश्च पराचींश्चोपदधाति ।
 तस्मादेतुऽऋतुवोऽर्वाक्षश्च पराक्षश्च ॥ १० ॥

(१) अथ पुनरेव याः पुरस्तादुपदधाति । प्राणास्ते । ता दश भवन्ति । दश वै प्राणाः ।
 पूर्वोर्ध्वे उपदधाति । पुरस्ताद्दिशि प्राणाः ॥ ११ ॥

(२) अथ या दक्षिणतः—एतास्ता देवताः—अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च
 द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चान्नं चापश्च ॥ १२ ॥

(३) अथ याः पश्चाद्—दिशस्ताः । चतस्रो दिशः, चतस्रोऽवान्तरदिशः, ऊर्ध्वं चैयं च ॥ १३ ॥

(४) अथ या उत्तरतः—मासास्ते । वासन्तिकौ द्वौ, ग्रैष्मौ द्वौ, वार्षिकौ द्वौ, शारदौ द्वौ,
 हेमन्तिकौ द्वौ ॥ १४ ॥

अथ पुनरेव या प्रथमा दशदयश्च—अयं स लोकः । या द्वितीया—अन्तरिक्षं तत् । या तृतीया—द्यौः
 सा । इममेव लोकं प्रथमया दशताऽरोहन् । अन्तरिक्षं द्वितीयया । दिवं तृतीयया । तयैवैतद्युजमान
 इममेव लोकं प्रथमया दशता रोहति । अन्तरिक्षं द्वितीयया । दिवं तृतीयया ॥ १५ ॥

अथ पुनरेव या प्रथमा दशदयश्च स लोक इति दर्शनान्तरं सर्वोऽपि वेदानि च्छन्दांस्त्वेव दृष्टव्यानि सर्वे पशवः सर्वेऽपि

स स पुराडिव रोहः । (५) इयमु वै प्रतिष्ठा तु देवाऽ इनां प्रतिष्ठानभिप्रत्या-
पंतुष्वेतेतद्युजमानऽ इनां प्रतिष्ठामभिप्रत्येत्यु चोत्तना दशुदयर्थं सु
लोकस्त्वस्माद्युषेय प्रयनाये दशुतः प्रभृतिरेवुत्तनाये सनायुषं ह्वेतयु-
देवे दशुतावयमेव लोकः ॥ १६ ॥

(स्ता) ता वाऽपुत्राः । (अ) चत्वारिंशद्विष्टकाश्चत्वारिंशद्युषुषु-
पि वदशीतिऽन्नशीतिस्तद्युयदेतडाह वदस्नाऽन्नमशीतिं कृत्वा
प्रयच्छति तेनैतं प्रीणाति ॥ १७ ॥

इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ८-३-३ ॥ (६२) ॥

अथ स्तोत्रनागाऽ उपदधाति । (त्ये) एतद्वै प्रजापतेरेतदन्ननिन्द्रोऽ-
भ्यष्यापुत्तोऽस्नाद्दुद्विक्रमिपुत्रमन्त्रीत्क्रथोत्क्रानति कथा मा जहातीति
स वै मेऽस्त्यान्नस्य रुसं प्रयच्छेति तेन वै मा सह प्रयच्छेति तप्येति
वृत्त्याऽएतस्त्यान्नस्य रुसं प्रायच्छतेनैतर्थं सह प्राययत ॥ १ ॥

स स पुराडिव रोहः । इयमु वै प्रतिष्ठा । ते देवा इनां प्रतिष्ठानभिप्रत्यापन् । सर्वैरेतद्युजमान
इनां प्रतिष्ठामभिप्रत्येति । अथ चोत्तना दशुद-अयं स लोकः । तस्माद्युषेय प्रयनाये दशुतः प्रभृतिः
एवुत्तनाये । सनायं ह्येव-एदेवे दशुत-अयमेव लोकः ॥ १६ ॥

ता वाऽपुत्राश्चत्वारिंशद्विष्टकाः, चत्वारिंशद्युषुषु-वदशीतिः । अन्नमशीतिः । तद् एव एदेव-
दाह-वदस्ना अन्नमशीतिं कृत्वा प्रयच्छति, तेनैतं प्रीणाति ॥ १७ ॥

अथकोनविंशत्स्तोत्रनागाष्टकोनघानम् ।

अथ स्तोत्रनागा उपदधाति । एतद्वै प्रजापतेरेतदन्ननिन्द्रोऽभ्यष्यापन् । सोऽस्नाद्दुद्विक्रमि-
पन् । तमन्त्रीत्-क्रथोत्क्रानति, कथा मा जहातीति । स वै मेऽस्त्यान्नस्य रुसं प्रयच्छेति । तेन वै
मा सह प्रयच्छेति । तप्येति । तस्माद्वृत्त्यान्नस्य रुसं प्रायच्छन् । तेनैतं सह प्राययत ॥ १ ॥

रे वादयः दन्दाभेति वक्र्याः । एषा प्रपना दशुतः प्रयनं निन्देऽपदेति कृपयन् एवन्दो वति
रुदं ह्येया । ता वा पुत्राः । प्रसजा ॥ १-१७ ॥

इति अहिर्बुध्निस्यः इती माध्यन्दिनीयजुष्यजस्रस्यनायोऽष्टने दान्दं एवन्दोऽप्याने

तिर्नसं ब्राह्मणम् ॥ (८-१-१) ॥

अथ स्तोत्रनागा इति । स्तोत्रनागा नामेष्टका उपदधातीति । अतः परंपेतिहानेव दान्दंअहिर्बुध्निस्य
निन्दुष्यजस्रस्य ' एतद्वै ' एतन्निन्दोः प्रपानेः स्वतन्वम् । एतद्विन्दुष्यजस्रस्यः प्रायेऽपिनायोऽप्येव स एतदे-

१-एतद्वैऽप्यजस्रस्यः एतदेवन्दोः एतदेति एतदेवन्दुम् । एतद्वै एतदेवन्दुम् । मेतद्वैः एतद्वै एतदेति
प्रपानेऽप्येव । क. सौ. सू. १०। १११-११४ ।

स यः सु प्रजापतिः । (२) अयमेव सु योऽयमग्निश्चीयतेऽथ यत्तदन्न-
मेतास्ताइच्छन्दस्याऽअथ यः सोऽन्नस्य रुसऽएतास्ता स्तोमभागाऽअथ यः
स ऽदुन्द्रोऽसौ सु ऽआदित्यः सु ऽएषु ऽएव स्तोमो वद्धि किं च स्तुवत-
ऽएतमेव तेन स्तुवन्ति तस्माऽएतस्मै स्तोमायैतुं भागं प्रायच्छत्तुदेतस्मै
स्तोमायैतुं भागं प्रायच्छत्तस्मात्स्तोमभागाः ॥ २ ॥

(०) रश्मिना सत्याय सत्यं जिन्वेति । (त्ये) एष वै रश्मिः । अन्नं रश्मिः । एतं च तद्रसं
रश्मिरेतुं च तद्रसं च संध्यायात्मन्युपादयते प्रेतिना धर्मणा धर्मं जिन्वेत्येष
वै प्रेतिरन्नं प्रेतिरेतुं च तद्रसं च संध्यायात्मन्युपादयतेऽन्वित्या दिवा दिवं

स यः स प्रजापतिः—अयमेव सः—योऽयमग्निश्चीयते । अथ यत्तदन्नम्—एतास्ताइच्छन्दस्याः । अथ
यः सोऽन्नस्य रुसः—एतास्ताः सोमभागाः । अथ यः स इन्द्रः—असौ स आदित्यः । स एष एव
स्तोमः । यदि किं च स्तुवते—एतमेव तेन स्तुवन्ति । तस्मा एतस्मै स्तोमायैतुं भागं प्रायच्छत् ।
तद्व्यदेतस्मै स्तोमायैतुं भागं प्रायच्छत्—तस्मात्स्तोमभागाः ॥ २ ॥

“ रश्मिना सत्याय सत्यं जिन्व ”—इति । एष वै रश्मिः । अन्नं रश्मिः । एतं च तद्रसं
च संध्यायात्मन्युपादयते । “ प्रेतिना धर्मणा धर्मं जिन्व ”—इति । एष वै प्रेतिः । अन्नं प्रेतिः ।
एतं च तद्रसं च संध्यायात्मन्युपादयते । “ अन्वित्या दिवा दिवं जिन्व ”—इति । एष

ऽस्मात् प्रजापतेरपकमिदुमैच्छत् 'तम्' इन्द्रम् प्रजापतिः 'अन्नोत्' 'कया' "या हेतौ च च्छन्दसि" (पा.सू. १।
३।११) इति हेतौ यात्रण्यये रूपम् । 'कया' च केन हेतुना 'मा' पितरं 'जहासीति' त प्रजापतिमिन्द्र उवाच
अस्वानस्य छन्दस्यामकस्य 'रसं प्रप-डेति' । प्रजापतिस्वाच तेन तस्य रसेन मा सह रसेनैव रसं मा प्रप-
दस्य मच्छरीरस एव भव तथा हि एव च तेन रसेन वसतिद्वारेण ह चैन्यमिप्रायः । प्रजापतिस्तु तथेत्युक्त्वा
तस्मा इन्द्रायैतस्य छन्दस्यामकस्याविदेवाधितयाऽव्यामस्याजस्य रसं प्रायच्छत् । तथैवानेन रसेन सहैतं प्रजा-
पतिमिन्द्रः प्रपनः ॥ १ ॥

स यः स प्रजापतिरिति । प्रजापत्यादीनि मन्त्रायात्मिकानि शरीराणि इत्यन्ते । आविदेवपथम्यायमर्थः—
'यः स इन्द्रोऽसौ स आदित्यः' इति यः प्राणस्य तेजसा सहाने शस्तथासावादित्योऽवकाशस्तथा चाह (तदा
एवैवो उच्चोचनगमययोर्यं दक्षिणेऽङ्गुष्ठयुक्त्वावेनामे योय दक्षिणेऽङ्गुष्ठयुक्त्वा इत्यादित्ये एवादित्ये धर्मन्वत्वास्तोमः । अ
देवदिकं वाचा लोकेवेदयोः स्तुवते केचित्तेन सर्वेण द्वास्ततितनः समवादित्यस्तुवन्त्येतस्यैव सर्वविधानः सर्वे स्तुय-
मान्स्वात् प्राणमित्यमिप्रायः । ततः किञ्चिददादित्यः स्तोम इत्येतदादित्यस्तोम इत्यत आह 'तस्मै एतस्मै' लोमा-
दित्यौ । यतः परमात्मतत्पत्तकं देवाविदेवाकारेणारहितं ततो मन्त्रनीयमित्यत्र भूतं स्थितित्तुं प्रपन्नमित्यादिनि-
र्वचनेन तु चैवं कुर्वतो एतौसमास्तोऽयं दर्शितः स्तोमस्य भागः स्तोमभाग इति च । तथासामिति मागवत्वाच्च
छोतिङ्गस्य बद्धवचनानेतस्य चान्युपनिषत्प्रमाणेणैवाम्यने—रश्मिना रश्मि । एष वै
रश्मिरित्यादिनेतिहासार्थं मन्त्राणामभिधानं दर्शयति—तस्य चेतिहासशेषसंक्षेपेणार्थः । प्रजापतेर्विश्वरूपस्य

जिन्वेत्येष वाऽअन्वितिऽप्रमुन्वितिरेतं च तद्द्रुसं च संधायात्मन्प्रपादयते
तद्यद्यदेतडाह तच्च तद्द्रुसं च संधायात्मन्प्रपादयतेऽमुनाऽदो जिन्वादोऽस्य-
मुष्मै त्वाऽधिपतिनोर्जांर्बै जिन्वेति त्रेधाविहितत्वात्त्रेधाविहितत्वं ह्युन्नम् ॥३॥

वाऽअन्वितिः । अग्रमन्वितिः । एतं च तद्द्रुसं च संधायात्मन्प्रपादयते । तद् ह्यदृष्टदेतडाह—तच्च तद्द्रुसं
च संधायात्मन्प्रपादयते । अमुनाऽदो जिन्व, अदोऽधि, अमुष्मै त्वा, “ अधिपतिनोर्जा, ऊर्जा
जिन्व ”—(वा. सं. १५ । ६-९) इति त्रेधा विहिताः । त्रेधाविहितं ह्युन्नम् ॥ ३ ॥

सत्यधर्मादिभिराकारं स्वस्थितस्य यदिदं स्यात्परजहमात्मकमन तस्य रदिमरादाय संवर्तित्यादित्यप्रजापतिनामा-
त्मानं च सर्वाथं प्रजापतेः प्रत्यङ्गभूतदेवतास्तेन रसेन तर्पयति न केवलमप्यमानम् । तथैवायमप्यात्म प्राण
सर्वान् प्राणान् प्राणिनामात्मानमवान्तररसेन तर्पयत्येतत्सेन प्रजापतिसंवादेनेति निश्चयम् । तत्रैतदधिपङ्क-
मन्त्रेणैष्टकासु दर्शने तत्र प्रथमतो यदिष्टकोच्यते । हे इष्टके ! संधाय सत्यामकाय प्रजापतये यदात्माने
(सर्वबीह्यसु) उपर्यथेति शेषः । कुत एतद्विद्वानोषदधामी वादि चतुर्थत्वात्तत्र चोपदधातीत्यस्य तस्य कल्पनीयत्वाद्-
त्रापि त्वामुपदधामीति इत्यदो विज्ञायते । तन् सत्यामकं प्रजापतिं यजमानत्वमजानीकोपधीयमानं ‘जिन्व’ तर्पय
केन रदिमना समस्तुन इति । रदिमन्वादिष्येन रस्थितस्य तस्य रमो रदिपता रमोऽपि रदिमदिपतात्प्रदिमः ।
अथवा रसत्वसाधनादथस्तेन रदिमना रमपूर्णनादित्यनेन जिन्वा रसः पूर्णः स्यादित्यस्य त्वमधिपञ्चिकशरीर-
भूता इमं चिन्वामेकमधिपङ्कं प्रजापतिं यजमानं च प्रपश्यत्यर्थः । एतदाह—एष वे आदित्यो
रदिममित्तो निर्वचनात् । रस चाक्षरस रदिमना स्थानशब्देन योगादेव ता एव च (तदादित्यरससत्त्वापि
कीर्त्या) तथैकशब्दोपादानेनेष्टकाशरीरोक्तत्वात्सशरीरे अधिपञ्चिके प्रजापतेर्यजमानस्य च प्रपादयते । एवमेवोत्तरे-
ष्वपि मन्त्रेषु यद्विनीयान्तेन धर्मादि तर्पणीषु प्रथमं सत्पूर्वं चतुर्थत्वेन (उपशान्तप्रयोजनत्वेनोपस्यत्सृष्टीत्यनेमथ)
यत्र द्वितीयायुक्तानां प्रातिरदिकानां प्रथमत्वीयाविर्देशात्ते न्यत्यनेन चतुर्थीनिर्देशा द्रष्टव्या इत्येवद्वितीयस्य प्रेति-
शब्देन च केवलेनादित्य रमे चोपात्ते सन्ध्यात्मकं प्रपादयत इत्याह—(प्रकृत्यपवागतिरादित्य भूतानां तस्यावाद्-
स्वरमो पिवति । एवमनवन्ति तमित्यादिविणित्यत्वाद्वात्तरसः । एव रमोति स्त्रीन्धन्त्वात्तुमित्यावदचनत्वात्)
अन्वाहपानव्यापयर्थं सामान्यव्याहणं करोति । यस्तत्रिधादित्यतीया अनेन शब्देन जिन्वनिहाणमाह—तत्र संवत्सर
स्थित संधायात्मन् प्रपादयत इति । अत्र तस्येति वचनं प्रायः संधाय तत् । सत्रमरमिःपर्ययः । ‘ अमुना-
ऽदो जिन्वेति सबननामत्वमप्रेर्नानाविशेषयुक्तानां मन्त्राणामेकप्रकारदर्शयति । अमुनाऽदो स्यादिना । ‘अदः’
सन्पादीत्येवैकरूपत्वात्तदेता कश्चिदकादधोमन्त्राणां राशिः । अत्र च राशावमुष्मै त्वोपदधातीत्येतदनास्तात्त्वाद्-
र्थतो विद्यमानमपि न कीर्तितः । ‘अदः’ त्रिष्टराद्यस्य अमुष्मै त्रिष्टरादिकार्योपेत्येवैकरूपोऽप्यतो तत्र राशिः अधिपति-
र्नैवस्तेन चोर्जं प्रजापतिं जिन्वोषदधामीत्येष वृत्तीयो मन्त्रभेदः । यद्यपि च प्रथमस्यैवाद्यमन्त्रस्य राशेरप्यहति
नेवामपि लक्षणीयैवहितत्वात् प्रथमवदित्यपि । एवमेतौ तान्मन्त्राः ‘ त्रेधा ’ त्रियु स्यानेषु ‘ विहिताः ’
तेषां त्रेधा विहितवान् । आयुक्ता इष्टकांश्च विहिता इत्याह—त्रेधा विहितं ह्युन्नम् । जह्य तावस्थिता माता
पुत्र इत्येवं स्यात्परमपि तापो वृष्टिर्बीजमिति तदनुकारेण सोऽपि त्रेधाविहितस्तदनुकारा इष्टका इत्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

युद्धेव स्तोमभागाऽपदघाति । (त्ये) एतद्धे देवा विराजं चित्तिं चित्वा
समारोहंस्तेऽब्रुवंश्चेतयच्चमिति चित्तिमिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्ते चेतुप-
माना नाकमेव स्वर्गं लोकमपश्यंस्तमुपादधत स यः स नाकः स्वर्गो
लोकऽ एतास्ताः स्तोमभागास्तद्यदेताऽ उपदघाति नाकमेवैतत्स्वर्गं
लोकमुपपत्ते ॥ ४ ॥

तद्यास्तिष्ठः प्रथमाः । (ऽ) अयर्थे तु लोको वा द्वितीयाऽअन्तरिक्षं
तद्यास्तृतीया द्यौः सा याश्चतुर्थ्यः प्राची सा दिग्वाः पञ्चम्यो दक्षिणा
सा वाः षष्ठ्यः प्रतीची सा वाः सप्तम्यऽउदीची सा ॥ ५ ॥

ता वाऽपताः । (ऽ) एकविंशतिरिष्टकाऽइमे च लोका दिशश्चे च
वै लोका दिशश्च प्रतिष्ठेमे च लोका दिशश्चैकविंशस्तस्मादाहुः प्रति-
ष्ठैकविंशऽइति ॥ ६ ॥

यद्देव स्तोमभागा उपदघाति । एतद्धे देवा विराजं चित्तिं चित्वा समारोहन् । तेऽब्रुवन्-चेतय-
च्चमिति-चित्तिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन् । ते चेतयमाना नाकमेव स्वर्गं लोकमपश्यन् । तमुपादधत ।
स यः स नाकः स्वर्गो लोकः-एतास्ताः स्तोमभागाः । तद्यदेता उपदघाति-नाकमेवैतत्स्वर्गं
लोकमुपपत्ते ॥ ४ ॥

तद् यास्तिष्ठः प्रथमाः-अयं स लोकः । या द्वितीयाः-अन्तरिक्षं तद् । यास्तृतीयाः-द्यौः
सा । याश्चतुर्थ्यः-प्राची सा दिक् । याः पञ्चम्यो-दक्षिणा सा । याः षष्ठ्यः-प्रतीची सा । याः
सप्तम्यः-उदीची सा ॥ ५ ॥

ता वा एता एकविंशतिरिष्टकाः-इमे च लोकाः, दिशश्च । इमे च वै लोका दिशश्च प्रतिष्ठा ।
इमे च लोका दिशश्चैकविंशः । तस्मादाहुः-प्रतिष्ठैकविंश इति ॥ ६ ॥

एवं तावच्छन्दस्याहु पन् प्राधान्यदर्शनं ननु तस्मान्तरं (सम्बन्धेवास्तमेव मागास्तिरं) प्राधान्यदर्शन-
सम्बद्ध स्तोमभागास्तिरि देव दर्शनं वक्तुमाह-यद्देव स्तोमभागा इति । 'यद्देव' विराजन् युञ्जं 'चित्वा'
समारोहः स्तोमभागावदः । (खण्डितं वाऽपी) तदिवः सारमूतं प्रथमो देवनेवास 'स्वर्गम्' 'लोकम्'
स्तोमभागात्मकं त्रैलोक्यदिशश्च । दर्शयति-एतन्न विदं वक्तव्यम् । युञ्जोक्त एतायं विद्विः कल्पितः । इतोऽत्र
प्रकृत्य पृथिवी आन्तरिक्षं त्वापठमिति । नैव दोषः । युञ्जोक्त एव हेतुदुष्टमप्यभाष्यस्तोमभागेऽका त्रैलोक्यं
परिकल्पते ॥ ४ ॥

तत्र भाषं लोके इत्यादयः शब्दाः स्थानव्यभिचारेण वेदितव्याः । एवं प्रथमादयोऽपि दिश आदित्या एव
इत्याः । अयं वा देवसि स्वर्गो लोको लवगोदकवत् त्रैलोक्येऽप्युक्त एवेत्येतदन्वित्यमेतत्तन्व्यामुवापि लोके
यः सारमूतः सुखोऽन्द्रेः स स्वर्गं एवेत्येतदेतन्न त्रैलोक्यकल्पनेनावसीते ॥ ५ ॥

ता वा एता इति । एकविंशतिपरिमाणस्यैव एकविंशः सम्भूतानां प्रतिष्ठान्वयितव्य इति
प्रतिष्ठिः ॥ ६ ॥

ताऽअपादायै व्वेलयुं पदधाति । व्वाग्वाऽअपादा रुसऽएषु व्वाचि
तद्द्रसं दधाति तुस्मात्सुव्वेषामुद्गानां व्वाचैवान्नस्य रुसं विजानाति ॥ १ ॥

सुद्वेषुपादायै । (याऽ) इयं वाऽअपादाऽसुवादित्यः स्तोमभागा ऽअमुं
तदादित्यमस्यां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥

सुद्वेषुपादायै । (याऽ) इयं वाऽअपादा हृदयं स्तोमभागा ऽअस्यां
तुद्दुदयं मनो दधाति तुस्मादस्यां हृदयेन मनसा चेतयते सर्व्वतऽ
उपदधाति सर्व्वतस्तद्दुदयं मनो दधाति तुस्मादस्यां सर्व्वतो हृद-

ता अपादायै वेलयोपदधाति । वाग्वाऽअपादा । रुस एषः । वाचि तद्रसं दधाति । तस्मात्सर्व्व-
ेषामुद्गानां वाचैवान्नस्य रुसं विजानाति ॥ १ ॥

पदेवापादायै । इयं वाऽअपादा; असावादित्यः स्तोमभागाः । अमुं तदादित्यमस्यां प्रति-
ष्ठायां प्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥

पदेवापादायै । इयं वा अपादा, हृदयं स्तोमभागाः । अस्यां तद्दुदयं मनो दधाति । तस्मा-
दस्यां हृदयेन मनसा चेतयते । सर्व्वत उपदधाति । सर्व्वतस्तद्दुदयं मनो दधाति । तस्मादस्यां सर्व्वतो

करोति, इत्यागमिकम् । यदि तु त्रिंशत्तम्याः प्रयोजनं ततोऽयमेवाग्निः सन्नितीति चित्ते आहृत्येषु पचन्ति ।
सप्तमीष्टका मविष्यतीति । न तु तत्रापि स दोषः स्थित एव यजमानस्य दिवन्तं आहुव्य प्रत्युपासितं कुर्वन्ती-
त्यत आह-एष यजमान इति । स एवाग्निः स एव यजमानः कथमानयते न तु प्राधान्यतेत्यर्थः । स्वामी हि
यजमानो यज्ञे प्रधानं चित्त्योऽग्निः प्रधानम् । अतः प्राधान्याद्यजमान एवाग्निः । ततश्चाग्नौ त्रिंशत्तम्याम् एवेन्द्रो यज-
मानश्चायननवान् प्रवर्त्ततीति । अत्रापि च देवे दर्शनमन्त्रास्तपैव योजनीयाः । स हि नाकः स्वर्गो लोको ऽग्नि-
शरीरस्येत्यादिदेवयस्ताव क्षीमेष्टकोच्यते सत्यदपथ्य दे स्वर्गावयवमूलाः । यच्चोपदधाति सा त्वमुपधीय-
माना सह रसेन सत्यं जिन्य तर्पयेत्याकारसमर्थं कुर्वित्ययमुच्यतेऽपि योग्यः ॥ ८ ॥

इति श्रीहरिस्वामिनः कृतौ माध्वन्दिनीपरतपयजमन्त्रागमभाष्येऽष्टमे काण्डे

पञ्चमेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (८-१-३) ॥

ता अपादाया इति । ताः स्तोमभागा अपादाया वेदायां मध्ये षष्ठेपादलोके उदधातिरियेतत् त्रिभिः
काण्डिकाभिर्विधीयते-वाग्वा अपादेति । वाचा तु जिह्वा लक्ष्यते ! सर्व्वेषां अज्ञानानां मध्येषु विधानात्स्य
रुसं विजानातीति वचनात् ॥ १ ॥

पदेवापादाया इति । प्रसन्ना ॥ २ ॥

पदेवापादाया इति । इयं वै पृथिवी शरीराकारेण व्यवस्थिताऽअपादा ' हृदय ' हृदयस्यम् । मनः स्तोम-
भागो रसःवात् । रसो हि सारः शरीरे च मनःसार इति । तस्य यदपादा वेदायां स्तोमभागा उपदधाति

येन मनसा चेतयतेऽथो पुण्या हैता लक्ष्म्यस्ताऽएतत्सर्वतो घते तस्मा-
द्यस्य सर्वतो लक्ष्म भवति तं पुण्यलक्ष्मीक इत्याचक्षते ॥ ३ ॥

(तेषु) अथैनाः पुरीषेण प्रच्छादयति । (त्थु) अन्नं वै पुरीषथ् रसऽ
एष तमेतत्तिरुः करोति तस्मात्तिरुऽइवान्नस्य उतः ॥ ४ ॥

(सो) ब्रह्मेव पुरीषेण । (णा) अन्नं वै पुरीषथ् रसऽएषोऽन्नं च तद्वसं
च संतनोति सुंदधाति ॥ ५ ॥

ब्रह्मेव पुरीषेण । हृदयं वै स्तोमभागाः पुरीतत्पुरीषथ् हृदयं तत्पुरी-
तता प्रच्छादयति ॥ ६ ॥

हृदयेन मनसा चेतयते । अथो पुण्या हैता लक्ष्म्यः । ता एतत्सर्वतो घते । तस्माद्यस्य सर्वतो
लक्ष्म भवति-तं पुण्यलक्ष्मीक इत्याचक्षते ॥ ३ ॥

अथैनाः पुरीषेण प्रच्छादयति । अन्नं वै पुरीषम् । रस एषः । तमेतत्तिरुः करोति । तस्मात्तिरु
इवान्नस्य रसः ॥ ४ ॥

ब्रह्मेव पुरीषेण । अन्नं वै पुरीषम् । रस एषः । अन्नं च तद्वसं च संतनोति, सुन्दधाति ॥ ५ ॥

ब्रह्मेव पुरीषेण । हृदयं वै स्तोमभागाः, पुरीतत्पुरीषम् । हृदयं तत्पुरीतता प्रच्छा-
दयति ॥ ६ ॥

‘तस्मां पृथिव्यां इत्यादिशरीरमात्रे भावस्थितायां हृदयं चास्यां मनो रक्षानि तस्मादेव च यज्ञानुकारान्’ अस्या-
मेव चेतयते’ शरीरस्यान्यतर वा वस्तुनाहिवन्मत्ताः अस्या शरीरलक्षणयां पृथिव्या सर्वतः सरस चेतयते इत्यर्थः ।
अप्रतः पार्श्वतः पृष्ठतश्च (नवत्र रोषतयाप्रत) इत्यर्थः । अथो पुण्याः प्रशस्त्या एता लक्ष्म्यन्ताः स्तोमभागाः
देवैः, दर्शनेनावयवार्थानिमालिन्य एता देवताः ताश्च पुण्यलक्ष्मीकाः ॥ ३ ॥

अथैना इति । ‘एताः’ स्तोमभागाः शरीरेण तूर्णं प्रच्छादयति’ इत्येतन्न पुरीषप्रनियन्ता विधीयते ।
अन्नं वै पुरीषमन्नकारणवाददो दात्रं प्रभवति स न एष स्तोमभागात्मके पृथि (मरिनाथ) देवामिन्द्रायेण
तत्तिरुः समेतत्पुरीषेण व्यवहितं प्रच्छन्नं करोति तस्मात्तिरु इत्यत्रवाच्यं तस्य रसः सारो अचान्
पृथगुपलभ्यत इति ॥ ४ ॥

ब्रह्मेति प्रायः प्रसङ्गे । पुरीतत्पुरीषं पुरि हृदये तयते इति पुरीतत् हृदयवेष्टनं । ब्रह्मेव वपुः सवत्तर एषो
ऽग्निन्तमेतं चित्वा वितिथिः पुरीषैश्च व्यावर्त्तयति । व्यावृत्त्या मन्त्रर्षयति सर्वेषामेव भूतानामेवैकानां सञ्चि-
यन्नेतेषु कैकपुरीषेणैत्यर्थः ॥

युद्धेव पुरीषेण । संवत्ससु ऽपुषोऽग्निस्तुमेतुच्चितिपुरीषैर्व्यावर्तयति तद्या-
श्रुतस्रः प्रथमाश्रितयस्ते चत्वार ऽऋतवोऽथ स्तोमभागा ऽउपधाय पुरीषं
निवपति सा पञ्चमी चितिः सु पञ्चमुऽऋतुः ॥ ७ ॥

(स्तु) तदाहुः । (र्थ) बृह्लोकम्पृणान्ता ऽअन्याश्रितयो भवन्ति नात्र
लोकम्पृणामुपदधाति ह्याऽत्र लोकम्पृणेत्यसौ वाऽआदित्यो लोकम्पृणेषु
उऽएषा चितिः सैषा स्वयं लोकम्पृणा चितिऽथ यदत ऽऊर्ध्वमा पुरीषात्सा
पष्ठी चितिः सु षष्ठऽऋतुः ॥ ८ ॥

(३) अय पुरीषं निवपति । तत्र विकर्णी च स्वयमातृणां चोपदधाति ।
हिरण्यशकलैः श्रोक्षत्याग्निमभ्यादधाति सा सप्तमी चितिः सु सप्तमुऽ ऋतुः ९
(स्ता) ता ऽउ वै पुडेव । यद्धि विकर्णी च स्वयमातृणा च षष्ठ्या
एव तच्चितेः ॥ १० ॥

(स्ता) ताऽ उ वै पुडैव । यजुषाऽन्यासु पुरीषं निवपति जूष्णीमुत्र तेनेषा

यद्देव पुरीषेण । संवत्सर एषोऽग्निः । तमेतच्चितिपुरीषैर्व्यावर्तयति । तद्-याश्रुतस्रः प्रथमा-
श्रितयः—ते चत्वार ऋतवः । अय स्तोमभागा उपधाय पुरीषं निवपति । सा पञ्चमी चितिः । स
पञ्चम ऋतुः ॥ ७ ॥

तदाहुः—बृह्लोकम्पृणान्ता अन्याश्रितयो भवन्ति, नात्र लोकम्पृणामुपदधाति, ह्याऽत्र लोकम्पृ-
णेति । असी वा आदित्यो लोकम्पृणा । एष उ एषा चितिः । सैषा स्वयं लोकम्पृणा चितिः ।
अय यदत ऊर्ध्वम्—आ पुरीषात्—सा पष्ठी चितिः, स षष्ठ ऋतुः ॥ ८ ॥

अय पुरीषं निवपति । तत्र विकर्णी च स्वयमातृणां चोपदधाति । हिरण्यशकलैः श्रोक्षति ।
अग्निमभ्यादधाति । सा सप्तमी चितिः, स सप्तम ऋतुः ॥ ९ ॥

ता उ वै पुडेव । यद्धि विकर्णी च स्वयमातृणा च—षष्ठ्या एव तच्चितेः ॥ १० ॥

ता उ वै षष्ठैव । यजुषाऽन्यासु पुरीषं निवपति । जूष्णीमुत्र । तेनेषा न चितिः । अयो

तास्रयः स्तोमववतमश्रितयः । प्रथमास्तोमश्रितयः प्रतिशपाऽन्तर्बर्त्तन् एव ता अग्नि पुरीषाः स्तोमभागाः
पञ्चमी चितिः । पञ्चमश्रितयः संप्रत्यते ह्येवमर्षं येन पुरीषेण प्रच्छादयति ॥ ९-७ ॥

तदाहुरिति । नात्र स्तोमात्मिकायां चित्तौ लोकम्पृणां तां अग्निमित्यतस्तुपरिचिन्वापुरीषमित्याशय एव-
मेतन् संवत्सरमग्निचिति पुरीषे व्यावर्त्तयति ॥ ८ ॥ ९ ॥

ता उ वै पुडेवेति । प्रसन्ना एतेतारिण्यः । विनिशु षडेव दर्शनं प्रामत्तिकं कुर्वति ॥ १०-१२ ॥

न चित्तिरुथो लोक्स्पृणान्ता ऽन्याधितयो भवन्ति नात्र लोक्स्पृणामुप-
दधाति तेनोऽपुवैषा न चितिः ॥ ११ ॥

(स्त्रा) ताऽ उ वै तिष्ठऽ एव । (वा) अयमेव लोकः प्रथमा चिति-
र्योरुत्तमाऽथ याऽ एतास्तिस्त्रस्तदन्तरिक्षं तद्वाऽइदमेकमिवैवान्तरिक्षं
ताऽएवं तिष्ठऽ एवं पुत्रैवथं पुत्रैवथं सप्त ॥ १२ ॥

इति तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ८-३-५ ॥ (५. ४.) ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

लोक्स्पृणान्ताः अन्याधितयो भवन्ति, नात्र लोक्स्पृणामुपदधाति । तेनो एवैषा न चितिः ॥ ११ ॥
ता उ वै तिष्ठ एव । अयमेव लोकः प्रथमा चितिः, योरुत्तमा, अथ वा एतास्तिस्त्रः-तद-
न्तरिक्षम् । तद्वा इदमेकमिवैवान्तरिक्षम् । ता एवं तिष्ठः, एवं पञ्च, एवं एव, एवं सप्त ॥ १२ ॥

इति श्रीहरिस्वामिनः कृतो माध्यन्दिनीपरातपब्राह्मणभाष्येऽष्टमे काण्डे पञ्चमेऽध्याये
षतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (८-५-४) ॥

इति पञ्चमोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ (८-५) ॥

अथ षष्ठोऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् । तृतीयप्रपाठके च षष्ठं ब्राह्मणम् ।

नाकसुदऽनुपदधाति । देवा वै नाकसदोऽत्रैषु सर्वोऽग्निः संस्कृतः सु
ऽएषोऽत्र नाकः स्वर्गो लोकस्तस्मिन्देवा ऽअसीदंस्तद्यदेतस्मिन्नाके स्वर्गे
लोके देवा ऽअसीदंस्तस्माद्देवा नाकसुदस्तथैवैतद्यजमानो यदेताऽ उप-
दधात्येतस्मिन्नेवैतन्नाके स्वर्गे लोके सीदति ॥ १ ॥

यद्वेवु नाकसुदऽनुपदधाति । (त्ये) एतद्दे देवाऽएतं नाकर्षं स्वर्गं
लोकमपश्यन्नेताः स्तोमभागास्तेऽब्रुवन्नुप तुजानीत यथाऽस्मिन्नाके
स्वर्गे लोके सीदामेति तेऽब्रुवंश्चेतयन्त्वामिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रु-
वंस्तुदिच्छत यथाऽस्मिन्नाके स्वर्गे लोके सीदामेति ॥ २ ॥

ते चेतयमानाः । (ऽ) एता ऽइष्टकाऽअपश्यन्नाकसुदस्ता ऽनुपादधत
ताभिरेतस्मिन्नाके स्वर्गे लोकेऽसीदंस्तद्यदेताभिरेतस्मिन्नाके स्वर्गे लोके-

अथ पञ्चनाकसादिष्टकोपधानम् ।

नाकसद उपदधाति । देवा वै नाकसदः । अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः । स एषोऽत्र नाकः स्वर्गो
लोकः । तस्मिन्देवा असीदन् । तद्यदेतस्मिन्नाके स्वर्गे लोके देवा असीदन्-तस्माद्देवा नाकसदः ।
तथैवैतद्यजमानो यदेता उपदधाति-एतस्मिन्नेवैतन्नाके स्वर्गे लोके सीदति ॥ १ ॥

यद्वेव नाकसद उपदधाति । एतद्दे देवा एनं नाकं स्वर्गं लोकमपश्यन्-एताः स्तोमभागाः ।
तेऽब्रुवन्-उप तुजानीत यथाऽस्मिन्नाके स्वर्गे लोके सीदामेति । तेऽब्रुवन्-चेतयन्त्वामिति-चिति-
मिच्छतेति वाव तदब्रुवन्-तदिच्छत-यथाऽस्मिन्नाके स्वर्गे लोके सीदामेति ॥ २ ॥

ते चेतयमाना एता इष्टका अपश्यन्नाकसदः । ता उपादधत । ताभिरेतस्मिन्नाके स्वर्गे लोके-

नाकसद इति । नाकसदो नाम पञ्चेष्टकालालासुपधानमेतासु दशसु कण्डिकासु प्रपश्यन्ते । देवा वै
नाकमदो नाके असीदन्ति । तेषां चाधिपात्रिकानि शरीराणि इष्टका अपि तदधिक्या एवेति । नाकसदो
पञ्चमानोऽपि आत्मरूपा एवपश्यन् तमुपदधुः उपदधानि इत्येव प्रथमायां कण्डिकायां मेददर्शनम् ॥ १ ॥

यदेव नाकसद इति । एताभ्यां कण्डिकाभ्यां मेददर्शनं मदशक्त्युपपन्ते । ताभिरुपावभूताभिमिन्नादिति
नार्यशेदशानीदिति यजमानोऽप्यात्माने ता एवोपावभूताः पर्यस्ताभिर्नोके सीदतीति नाकसदः न करणसाधनः
षन् । किन्तु किं न यो दर्शितः ॥ २ ॥ ३ ॥

ऽसीदंस्तुस्मादेता नाकसुदस्तुधैवैतज्जमानो यदेताऽऽपदधात्येतस्मि-
धैवैतत्राके स्वर्गे लोके सीदति ॥ ३ ॥

दिक्षूपदधाति । दिशो वै स नाकः स्वर्गो लोकः स्वर्गऽएवैना ऽएतल्लोके
सादयत्यृतव्यानां व्वेलया संवत्सरो वाऽऽऋतुव्याः संवत्सः स्वर्गो
लोकः स्वर्गऽएवैना ऽएतल्लोके सादयत्यन्तस्तोमभागुमेव वै स नाकः
स्वर्गो लोकस्तस्मिधैवैनाऽएतत्प्रतिष्ठापयति ॥ ४ ॥

स पुरस्तादुपदधाति । उड्यसि प्राची दिग्गिति उड्डी ह नामैषा प्राची
दिग्बुसवस्ते देवाऽऽधिपतयऽ इति व्वसवो हैतस्यै दिशो देवा ऽऽधि-
पतयोऽग्निहैतीनां प्रतिघर्तेत्यग्निहैवात्र हेतीनां प्रतिघर्ता त्रिवृत्त्वा स्तोमः
पृथिव्यां श्रयत्तुति त्रिवृत्ता हैषा स्तोमेन पृथिव्यां श्रिताऽऽज्यमुक्थ-
मुव्यथायै स्तभ्नात्वित्याज्येन हैषोकथेनाव्यथायै पृथिव्यां स्तब्धा
रथन्तरं साम प्रतिष्ठित्याऽऽन्तरिक्षेऽ इति रथन्तरेण हैषा साम्ना प्रति-

ऽसीदन् । तद्दयदेताभिरेतस्मिन्नाके स्वर्गे लोकेऽसीदन्-तस्मादेता नाकसुदः तथैवैतज्जमानो यदेता
उपदधाति-एतस्मिधैवैतत्राके स्वर्गे लोके सीदति ॥ ३ ॥

दिक्षूपदधाति । दिशो वै स नाकः स्वर्गो लोकः । स्वर्ग एवैना एतल्लोके सादयति । ऋतव्यानां
वेलया । सम्बत्सरो वा ऋतुव्याः । सम्बत्सः स्वर्गो लोकः । स्वर्ग एवैना एतल्लोके सादयति ।
अन्तस्तोमभागम् । एव वै स नाकः स्वर्गो लोकः । तस्मिधैवैना एतत्प्रतिष्ठापयति ॥ ४ ॥

(१) स पुरस्तादुपदधाति । “उड्यसि प्राची दिक्”-इति । उड्डी ह नामैषा प्राची दिक् ।
“वसवस्ते देवा अधिपतयः”-इति । वसवो हैतस्यै दिशो देवा अधिपतयः । “अग्निहै-
तीनां प्रतिघर्ता”-इति । अग्निहैवात्र हेतीनां प्रतिघर्ता । “त्रिवृत्त्वा स्तोमः पृथिव्यां
श्रयत्तु”-इति । त्रिवृत्ता हैषा स्तोमेन पृथिव्यां श्रिता । “आज्यमुक्थमुव्यथायै स्तभ्नातु”-
इति । आज्येन हैषोकथेनाव्यथायै पृथिव्यां स्तब्धा । “रथन्तरं साम प्रतिष्ठित्या अन्त-
रिक्षे”-इति । रथन्तरेण हैषा साम्ना प्रतिष्ठिताऽन्तरिक्षे । “ऋषयस्त्वा ऋषयः देवेषु”-

दिक्षूपदधाति । दिक्षूपदधाति ता वै दिक्ष्वित्येतत् यमेव (ततश्चास्याचुत्तोवे दिशो वै भवति मुक्त
क्ष्वभिप्रायः) । अन्ये स्तोमभागानां ऋतव्या बद्धन्तीत्यनुवाद एवायम् ॥ ४ ॥

स पुरस्तादिति । पश्चिमिरेताभिः प्रसन्नम् । एवमन्या व्याख्यायते । ते च संक्षेपेणात्र इष्टका उच्यते । देवता
पूर्वं भरतवत्त्वादयश्च देवा अधिपतयोऽभवन्तान्यादयश्च रक्षितारश्चिदृदायाः पृथिव्यां वा भूतानि प्रतिष्ठापयन्त आर्षा-
दीनि शस्त्राणि तत्रैव ददौत रनुन्तादीनि सामान्यन्तरिक्षस्तरं तनु प्रतिष्ठार्थम् । ऋषयश्च सहदेवलोकादिभिर्षव-
पाक्षत्रर्षय एवावस्था नाके स्वर्गे दिवः सार तेयुग्मा यजमान च सादयत्विति प्राणा वा ऋषय इतीदियमादिणः

ष्टिताऽन्तरिक्षेऽ ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेष्विति प्राणा वाऽऋषयः प्रथमजा-
स्तद्धि ब्रह्म प्रथमजं दिवां मात्रया वरिष्णा प्रयन्त्विति यावती द्योस्तावती
वरिष्णा प्रयन्त्वित्येतद्विद्यतां चायमधिपतिश्चेति वाच्यं तो मनश्च तो
हीदं सर्वं विधारयतस्ते त्वा सर्वं संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गं लोके
यजमानं च सादयन्त्विति युषेव यजुस्तया वन्धुः ॥ ५ ॥

(३) अथ दक्षिणतः । (तो) विराडसि दक्षिणा दिग्गिति विराद्ब्र-
ह्मामेया दक्षिणा विमुष्टास्ते देवाऽ अधिपतयऽ इति रुद्रा हेतुस्ये दिशो
देवाऽ अधिपतयऽ इन्द्रो हेतीनां प्रतिघतां इन्द्रो हेवात्र हेतीनां प्रतिघतां
पञ्चदशस्त्या स्तोमः पृथिव्यां श्रयत्विति पञ्चदशेन हेपा स्तोमेन
पृथिव्यां श्रिता प्रउगमुक्थमव्यथाये स्तम्नात्विति प्रउगेण हेपोक्थेना-
व्यथाये पृथिव्यां स्तम्ना बृहत्साम प्रतिष्ठित्याऽअन्तरिक्षेऽइति बृहता
हेपा साम्ना प्रतिष्ठिताऽन्तरिक्षेऽऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेष्विति तस्योक्तो
वन्धुः ॥ ६ ॥

इति । प्राणा वा ऋषयः प्रथमजाः, तद्धि ब्रह्म प्रथमजम् । “दियो मात्रया वरिष्णा प्रयन्तु”-
इति । यावती द्योस्तावती वरिष्णा प्रयन्त्वित्येतद् । “ अधिपतां चायमधिपतिश्च ”-इति ।
वाच्यं तो मनश्च तो हीदं सर्वं विधारयतः । “ ते त्वा सर्वं संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गं
लोके यजमानं च सादयन्तु ”-(वा. सं. १५. १०) इति । युषेव यजुस्तया वन्धुः ॥ ५ ॥

(३) अथ दक्षिणतः । “विराडसि दक्षिणा दिक्”-इति विराद्ब्रह्मामेया दक्षिणा दिक् ।
“ रुद्रास्ते देवा अधिपतयः ”-इति । रुद्रा हेतुस्ये दिशो देवा अधिपतयः । “ इन्द्रो
हेतीनां प्रतिघतां ”-इति । इन्द्रो हेवात्र हेतीनां प्रतिघतां । “ पञ्चदशस्त्या स्तोमः
पृथिव्यां श्रयत्तु ”-इति । पञ्चदशेन हेपा स्तोमेन पृथिव्यां श्रिता । “ प्रउगमुक्थमव्यथाये
स्तम्नात् ”-इति । प्रउगेण हेपोक्थेनाव्यथाये पृथिव्यां स्तम्ना । “ बृहत्साम प्रतिष्ठित्या-
अन्तरिक्षे ”-इति । बृहता हेपा साम्ना प्रतिष्ठिताऽन्तरिक्षे । “ ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु ”-
(वा. सं. १५. ११) इति । तस्योक्तो वन्धुः ॥ ६ ॥

(३) अथ पश्चात् । (त्त) सम्राडसि प्रतीची दिगिति सम्राड्ठ नामैषा प्रतीची दिग्दिगादित्यास्ते देवा ऽअधिपतय ऽडित्यादित्या हेतुस्यै दिशो देवाऽअधिपतयो वरुणो हेतीनां प्रतिघर्तेति वरुणो हेवात्र हेतीनां प्रतिघर्ता सप्तदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याथुं श्रयत्विति सप्तदशेन हेपा स्तोमेन पृथिव्याथुं श्रिता मरुत्वतीयमुक्थमव्यथायै स्तभ्नात्विति मरुत्वतीयेन हेपोक्थेनाव्यथायै पृथिव्याथुं स्तब्धा वैरूपथुं साम प्रतिष्ठित्याऽअन्तरिक्षऽडिति वैरूपेण हेपा साम्ना प्रतिष्ठिताऽन्तरिक्षऽरूपयस्त्वा प्रथमजा देवेष्विति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥

(३) अथोत्तरतः । स्वराड्ठस्युदीची दिगिति स्वराड्ठ नामैषोदीची दिग्दिग्मरुतस्ते देवाऽअधिपतय ऽडिति मरुतो हेतुस्यै दिशो देवाऽअधिपतयः सोमो हेतीनां प्रतिघर्तेति सोमो हेवात्र हेतीनां प्रतिघर्तकविथुंशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याथुं श्रयत्वित्येकविथुं शेन हेपा स्तोमेन पृथिव्याथुं श्रिता निष्केवल्यमुक्थमव्यथायै स्तभ्नात्विति निष्केवल्येन हेपोक्थेनाव्यथायै पृथिव्याथुं स्तब्धा वैराजथुं साम प्रतिष्ठित्याऽअन्तरिक्षऽ-

(३) अथ पश्चात् । “सम्राडसि प्रतीची दिग्”-इति । सम्राड्ठ नामैषा प्रतीची दिग् । “आदित्यास्ते देवा अधिपतयः”-इति । आदित्या हेतुस्यै दिशो देवा अधिपतयः । “वरुणो हेतीनां प्रतिघर्ता”-इति । वरुणो हेवात्र हेतीनां प्रतिघर्ता । “सप्तदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्यां श्रयतु”-इति । सप्तदशेन हेपा स्तोमेन पृथिव्यां श्रिता । “मरुत्वतीय-मुक्थमव्यथायै स्तभ्नातु”-इति । मरुत्वतीयेन हेपोक्थेनाव्यथायै पृथिव्यां स्तब्धा । “वैरूपं साम प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्षे”-इति । वैरूपेण हेपा साम्ना प्रतिष्ठिताऽन्तरिक्षे । “ऋषय-स्त्वा प्रथमजा देवेषु”-(वा. सं. १५ । १२) इति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥

(४) अथोत्तरतः । “स्वराड्ठस्युदीची दिग्”-इति । स्वराड्ठ नामैषोदीची दिग् । “मरुतस्ते देवाऽअधिपतयः”-इति । मरुतो हेतुस्यै दिशो देवा अधिपतयः । “सोमो हेतीनां प्रति-घर्ता”-इति । सोमो हेवात्र हेतीनां प्रतिघर्ता । “एकविंशस्त्वा स्तोमः पृथिव्यां श्रयतु”-इति । एकविंशेन हेपा स्तोमेन पृथिव्यां श्रिता । “निष्केवल्यमुक्थमव्यथायै स्तभ्नातु”-इति । निष्केवल्येन हेपोक्थेनाव्यथायै पृथिव्यां स्तब्धा । “वैराजं साम प्रति-

सृजतः । सत्य ब्रह्मेत्यादिष्वेतदुक्तं भवति । एवम् ऋषयः सन् मूर्च्छितरूपा ब्रह्मेणुष्यन्ते । ततश्च नैव सद्यचित्तम् यदस्य प्रथमबन्धुमिति । तनु प्राणास्तेन विव्हावेतावामिति । किं ताहं समानार्थविनाशिति वा वाङ्मनः

इति वैराजेन हैषा साम्ना प्रतिष्ठिताऽन्तरिक्षऽऋषयस्त्वा प्रथमज्ञा देवे-
ष्विति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ८ ॥

(२) अय मध्ये । (घ्येऽधि) अधिपत्यसि बृहती दिगित्यधिपत्नी ह
नुमेया बृहती दिग्बि श्वे ते देवाऽ अधिपतयऽ इति द्विश्वे हैतस्ये दिशो
देवाऽ अधिपतयो बृहस्पतिर्हेतीनां प्रतिघर्तुंति बृहस्पतिर्हेतात्र हेतीनां
प्रतिघर्ता त्रिणवत्रयस्त्रिंशो त्वा स्तोमौ पृथिव्यां श्रयतामिति त्रिण-
वत्रयस्त्रिंशाम्भ्यां हैषा स्तोमाम्भ्यां पृथिव्यां श्रिता वैश्वदेवामि-
मारुतेऽवच्येऽअव्यथाये स्तम्नीतामिति वैश्वदेवामिमारुताम्भ्यां हैपो-
व्याम्भ्यामव्यथाये पृथिव्यां स्तव्या शाकरैवते सामनी प्रतिष्ठित्याऽ
अन्तरिक्षऽइति शाकरैवताम्भ्यां हैषा साम्भ्यां प्रतिष्ठिताऽन्तरिक्षऽऋष-
यस्त्वा प्रथमज्ञा देवेष्विति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥

(३) एतावान् सर्वो यज्ञः । (ज्ञो) यज्ञऽ उ देवानामात्मा यज्ञमेव
तद्देवाऽ आत्मानं कृत्वैतस्मिन्नाके स्वर्गं लोकेऽसीदंस्तथैवैतद्युजमानो
यज्ञमेवात्मानं कृत्वैतस्मिन्नाके स्वर्गं लोकं सीदति ॥ १० ॥

ष्ठित्याऽअन्तरिक्षे ”-इति । वैराजेन हैषा साम्ना प्रतिष्ठिताऽन्तरिक्षे । “ ऋषयस्त्वा प्रथ-
मज्ञा देवेषु ”-(वा० सं० १५ । १३) इति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ८ ॥

(५) अय मध्ये । “ अधिपत्यसि बृहती दिक् ”-इति । अधिपती ह नामैषा बृहती
दिक् । “ विश्वे ते देवा अधिपतयः ”-इति । विश्वे हैतस्ये दिशो देवा अधिपतयः ।
“ बृहस्पतिर्हेतीनां प्रतिघर्ता ”-इति । बृहस्पतिर्हेतात्र हेतीनां प्रतिघर्ता । “ त्रिणवत्रय-
स्त्रिंशो त्वा स्तोमौ पृथिव्यां श्रयताम् ”-इति । त्रिणवत्रयस्त्रिंशाम्भ्यां हैषा स्तोमाम्भ्यां
पृथिव्यां श्रिता । “ वैश्वदेवामिमारुते उच्ये अव्यथाये स्तम्नीताम् ”-इति । वैश्वदेवामि-
मारुताम्भ्यां हैपोव्याम्भ्यामव्यथाये पृथिव्यां स्तव्या । “ शाकरैवते सामनी प्रतिष्ठित्या अन्त-
रिक्षे ”-इति । शाकरैवताम्भ्यां हैषा साम्भ्यां प्रतिष्ठिताऽन्तरिक्षे । “ ऋषयस्त्वा प्रथमज्ञा
देवेषु ”-(वा० सं० १५ । १४) इति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥

एतावान् सर्वो यज्ञः । यज्ञ उ देवानामात्मा । यज्ञमेव तद्देवा आत्मानं कृत्वैतस्मिन्नाके स्वर्गं
लोकेऽसीदन् । तथैवैतद्युजमानो यज्ञमेवात्मानं कृत्वैतस्मिन्नाके स्वर्गं लोकं सीदति ॥ १० ॥

सायणभाष्येन्द्रियं विहायते सौ हीरे सर्वं जगद्विधारयत इति । मनश्च सर्वव्यवहारशब्दात् । (तास्वति न
सविक्रमदपः) ॥ ९-९ ॥

एतावान् सर्वो यज्ञ इति । न च देवा नाकमदोऽव कीर्तनीयाः । त्रिदशदीन् यज्ञोपकरणानामेव कः

(त्य) अथ पञ्चचूडाऽ उपदधाति । यज्ञो वै नाकसदो यज्ञ ऽचऽएव
पञ्चचूडास्तद्यऽ इमे चत्वारऽ ऋत्विजो गृहपतिपश्चमास्ते नाकसदो होत्राः
पञ्चचूडाऽ अतिरिक्तं वै तद्यज्ञोत्रा यद् वाऽअतिरिक्तं चूडः स तद्यत्पञ्चा-
तिरिक्तास्तस्मात्पञ्चचूडाः ॥ ११ ॥

(०) युद्धेऽपि नाकसत्पञ्चचूडा ऽच उपदधाति । (त्या) आत्मा वै नाकसदो
मिथुनं पञ्चचूडा ऽअर्धमु हैतदात्मनो अन्मिथुनं यदा वै सह मिथुनेनाथ
सर्व्योऽथ कृत्स्नः कृत्स्नतापै ॥ १२ ॥

अथ पञ्चचूडेष्टकोषधानम् ।

अथ पञ्चचूडा उपदधाति । पतो वै नाकसदः, यज्ञ उ पञ्चचूडाः । तद् य इमे चत्वार ऋत्विजो
गृहपतिपश्चमाः—ते नाकसदः । होत्राः पञ्चचूडाः । अतिरिक्तं वै तद्—यद्दोत्राः । यद् वा अतिरिक्तं—
चूडः सः । तद्यत्पञ्चातिरिक्ताः—तस्मात्पञ्चचूडाः ॥ ११ ॥

यदेव नाकसत्पञ्चचूडा उपदधाति । आत्मा वै नाकसदो, मिथुनं पञ्चचूडाः । अर्धमु हैतदा-
त्मनो—अन्मिथुनम् । यदा वै सह मिथुनेन । अथ सर्वः । अथ कृत्स्नः । कृत्स्नतापै ॥ १२ ॥

प्रसङ्गः । सति चाज्ञे यावत् एता दिगादो यज्ञोपकरणानि ययुक्ताः स एतावानेव प्राधान्येन एतेष्वेवोपकरण-
शरणागमन्तर्भावात् । कथं दिक्षु सावरिकान्युपकरणान्यन्तर्गतानि यस्वान्यादिषु च देवताः स्तोत्रेषु सामसु
च स्तोत्राणि सामानि च उच्येयुः ना शक्याणि च प्राणेषु प्राणिन मरु इत्येव । ननु चात्र यज्ञेरेव यज्ञोपकरणं
नास्ति किमुच्यते—वाग्वै सर्वो यज्ञ इति । नैष दोषः । अन्यानि तु यज्ञोपकरणानि यज्ञेषु निधेयत्वात् शत्रुपादी-
यते यज्ञ साक्षादेवेद प्रगृह्यते । तस्य किमभिधानेन प्रयोजनं यावत्तदेतदत्रैव यज्ञश्चित्तमिति नियस्य च तुष्टामेष-
दर्शयति । ततश्चोपकरणैस्तदेतावानेव यज्ञ इति । तत्र किमित्यत आह—यज्ञ इति । तदेवानामात्मानं हितमात्म-
त्वेनाभिगीता आत्मयागिन्वात् ततश्चाधिपक्षं हि याजितान्यां ते देवा अग्निदेवमपि यज्ञवेवात्मानं कृत्वा एतस्मिन्
नाके स्वर्गे लोकेऽसीदन्, यज्ञरूपेणैव देवावस्य प्रतिहन्मन्वात् । यज्ञमात्मानं कृत्वाऽसीदिति । पक्वते तद-
शंसति । यथैव प्राच्यादयो दिश इष्टकाशरीरा इन्द्रादी () ते एव () पूर्वं हित्वात्
इष्टकात्मकावादिरिक्तमपुत्रा तेषामेव यज्ञोपकरणान्युच्यते । तेनेष्टकानां () यज्ञोपकरणान्मकत्वमस्तीति
गम्यते ॥ १० ॥

अथ पञ्चचूडा इति । अथ पञ्चचूडा नामेष्टका उपदधाति । इत्येनदत् एव उपपत्ते न तत्र आद्यानिधत्-
मृनिः कण्डिकाभिरुत्थान्यां च ह्यान्यां नाकसदामपि किञ्चिदुच्यते । 'यज्ञो वै नाकसद' इति । सख्यातामान्य-
मुपपादयितुमुपन्यासः । गृहपतिरिति यजमान एवात्राभिप्रेतः स हि यज्ञ गृहीणा () द्विषुः एतद्विस्तार-
चर्याम् () तावत्ते च यजमान इति वा उपहारदोत्रा प्रशास्त्रादयः पञ्चमे पुनरपत्ये शब्दानुग्रहेऽु सबलं
कुर्वन्ति ततोऽभिप्रेताः इतस्तथापञ्चातिरिक्ता इति क्वचनदितरे ऋत्विजस्तत्रैवन्तर्गता इत्यभिप्रायः । अतोऽ-

युद्धेव नाकसत्पञ्चचूडा उपपदधाति । (त्या) आत्मा वै नाकसदः प्रजा पञ्चचूडा ऽअतिरिक्तं वै तदात्मनो युत्प्रजा युदु वाऽअतिरिक्तं चूडः स तद्यत्पञ्चातिरिक्तास्तुस्मात्पञ्चचूडाः ॥ १३ ॥

(०) युद्धेव नाकसत्पञ्चचूडा उपपदधाति । दिशो वै नाकसदो दिशः ऽऽएव पञ्चचूडास्तद्याऽअमुष्मादादित्यादर्वाच्यः पञ्च दिशस्तु नाकसदो वाः पुराच्यस्ताः पञ्चचूडा ऽअतिरिक्ता वै ता दिशो वाऽअमुष्मादादित्यात्पुराच्यो युदु वाऽअतिरिक्तं चूडः स तद्यत्पञ्चातिरिक्तास्तुस्मात्पञ्चचूडाः ॥ १४ ॥

(०) युद्धेव पञ्चचूडा उपपदधाति । (त्ये) एतद्वै देवा ऽअविभयुर्यद्वै न ऽइमँल्लोकानुपरिष्टाद्भक्षाँसि नाष्टा न हन्युरिति तुऽएतानेषां लोकानामुपरिष्टाद्गोमृन्कुर्वत युऽएते हेतयश्च ग्रहेतयश्च तथैवैतद्यजमान एतानेषां लोकानामुपरिष्टाद्गोमृन्कुरुते युऽएते हेतयश्च ग्रहेतयश्च ॥ १५ ॥

यद्धेव नाकसत्पञ्चचूडा उपपदधाति । आत्मा वै नाकसदः, प्रजा पञ्चचूडाः । अतिरिक्तं वै तदात्मनो-पत्प्रजा । यदुवा अतिरिक्तं चूडः सः । तद्यत्पञ्चातिरिक्ताः-तस्मात्पञ्चचूडाः ॥ १३ ॥

यद्धेव नाकसत्पञ्चचूडा उपपदधाति । दिशो वै नाकसदः, दिशो उ एव पञ्चचूडाः । तद्या अमुष्मादादित्यादर्वाच्यः पञ्च दिशः-ता नाकसदः । वाः पुराच्यः-ताः पञ्चचूडाः । अतिरिक्ता वै ता दिशो-वा अमुष्मादादित्यात्पुराच्यः । यदु वा अतिरिक्तं-चूडः सः । तद्यत्पञ्चातिरिक्ताः-तस्मात्पञ्चचूडाः ॥ १४ ॥

यद्धेव पञ्चचूडा उपपदधाति । एतद्वै देवा अविभयुः-यद्वै न इमँल्लोकानुपरिष्टाद्भक्षाँसि नाष्टा न हन्युरिति । स एतानेषां लोकानामुपरिष्टाद्गोमृन्कुर्वत-य एते हेतयश्च ग्रहेतयश्च । तथैवैतद्यजमान एतानेषां लोकानामुपरिष्टाद्गोमृन्कुरुते-य एते हेतयश्च ग्रहेतयश्च ॥ १५ ॥

तिरिक्तं वै तपदोत्रा इति इँरँयः प्रह्वेश्यो बहिरङ्गत्वादतिरिक्ता यद्विजस्तत्रैवान्तर्गताः अतिरिक्तं कायस्य वै (तातयवर्जितं) स चूडः केचपुत्रस्तत्पञ्चातिरिक्तसामान्याद्गोना यद्वस्य चूडा अभूत्, ' तपपञ्चातिरिक्ता ' इति समानाधिकरणे समस्तं दर्शयति-तस्मात् पञ्चचूडा इति । चूडशब्दस्योभयलिङ्गनिर्देशः । अथ च इष्टकाद्युपचूडात्पञ्चचूडास्य निरुद्धस्यैव न्युपपत्तिमात्रमेतदिति द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

यद्धेव नाकसत्पञ्चचूडा इति । आत्मा पञ्चमानस्य शरीरं पुनः आत्मा स चात्माधिदेवादग्निमेव पञ्चमाध्यावरिपतमिति पञ्चनाकसदो मिथुनमस्याधिदेविक्रमासत्त्वादिकसंप्रहेण पञ्चैवावस्थिता इति । तदाग्निकाः पञ्चचूडा इति वै नाकसदः प्रजावतिनेशयं पञ्च इत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥ १४ ॥

यद्धेव पञ्चचूडा इति । ननु च यदि य एते हेतयश्च ग्रहेतयश्च दहृत्शवः पशव इत्यादपस्ताः पञ्चचूडात्मका एषां लोकानामुपरिष्टाद् गोमृन्कुर्वत । ततः हरिकेशादीनां विमर्षमुत्पादयन् । नैव दोषः ।

सु पुरस्तादुपदधाति । (त्य) अयं पुरो हरिकेशऽइत्यग्निर्वै पुरस्त-
 द्यतमाह पुरऽइति प्राञ्जु ह्यग्निमुद्धरन्ति प्राञ्चमुपचरन्त्यय यद्हरिकेश
 ऽइत्याह हरिरिव ह्यग्निः सूर्यरश्मिर्मासिति सूर्यस्येव ह्यग्ने रश्मयस्तस्य रथगृ-
 त्सुश्चरथोजाश्च सेनानीग्रामुण्यादिति व्यासन्तिको तावृन् पुञ्जिकस्यला
 च क्रतुस्यला चाप्सरसादिति दिक्चोपदिशा चेति इ स्माह माहित्यः सेना
 च तु ते समितिश्च ददृक्षुवः पशवो हेतिः पौरुषेयो वधः प्रहेतिरिति यद्वै
 सेनायां च समितौ चर्त्तायन्ते ते ददृक्षुवः पशवो हेतिः पौरुषेयो वधः
 प्रहेतिरिति बुदन्योऽन्यं भ्रन्ति स पौरुषेयो वधः प्रहेतिस्तेभ्यो नमोऽ-
 अस्तित्विति तेभ्य एव नमस्करोति ते नो मृडयन्त्विति तुऽपुवास्मै मृड-
 यन्ति ते यं द्विष्मो युश्च नो द्वेष्टि तुमेषां जुम्भे दध्म ऽइति युमेव द्वेष्टि
 युश्चैनं द्वेष्टि तुमेषां जुम्भे दधात्यमुमेषां जुम्भे दधामीति इ ब्रूयाद्यं
 द्विष्पात्ततोऽह तुस्मिन्न पुनरस्त्यपि तन्नाद्रियेत स्वयं निर्दिष्टो ह्येव
 स युमेर्विद् द्वेष्टि ॥ १६ ॥

(१) स पुरस्तादुपदधाति । “अयं पुरो हरिकेशः”-इति । अग्निर्वै पुरः । तद् यत्तमाह-पुर
 इति । माश्च ह्यग्निमुद्धरन्ति, प्राञ्चमुपचरन्ति । अय यद्हरिकेश इत्याह-हरिरिव ह्यग्निः । “सूर्य-
 रश्मिः”-इति । सूर्यस्येव ह्यग्ने रश्मयः । “तस्य रथगृत्सुश्च रथोजाश्च सेनानीग्रामुण्यां”-
 इति । वासन्तिको तावृन् । “पुञ्जिकस्यला च क्रतुस्यला चाप्सरसा”-इति । दिक् चोप-
 दिशा चेति इ स्माह-माहित्यः । सेना च तु ते समितिश्च । “ददृक्षुवः पशवो हेतिः
 पौरुषेयो वधः प्रहेतिः”-इति । यद्वै सेनायां च समितौ चर्त्तायन्ते-ते ददृक्षुवः पशवः ।
 हेतिः पौरुषेयो, वधः प्रहेतिरिति । यदन्योऽन्यं भ्रन्ति-स पौरुषेयो वधः प्रहेतिः । “तेभ्यो
 नमो अस्तु”-इति । तेभ्य एव नमस्करोति । “ते नो मृडयन्तु”-इति । त एवास्मै
 मृडयन्ति । “ते यं द्विष्मो युश्च नो द्वेष्टि तुमेषां जुम्भे दध्मः”-(वा. सं. १५ । १५)
 इति । यमेव द्वेष्टि, यश्चैनं द्वेष्टि-तुमेषां जुम्भे दधाति । अमुमेषां जुम्भे दधामीति इ ब्रूयात्-यं
 द्विष्पात् । तस्मिन्न पुनरस्ति । अपि तन्नाद्रियेत । स्वयं निर्दिष्टो ह्येव सः-यमेर्विद् द्वेष्टि ॥ १६ ॥

स्वामिभिरविहित एव (मेताडां आभगानित्वते) गोश्रमिषु सामर्थ्यं नात्ययेति । याः स्वामिका एवोपधीयन्ते न
 केन्द्रजाः पूषतमन्वाद्यु स्वामिन एव गोस्तार इत्युक्तम् । (स सेरस्ता) यद्वै सेनायां समितौ चेति लिङ्गचन-
 म्प्रयुरसिधता । समितौ च रथक मेलेके सन्ती ददृक्षुवः पशवो ददृक्षुवन्तीति ददृक्षुवः पशवो अन्मनः । (पद्मा-
 द्द्वै सेनायां चैन्मन्त्रेण सेनायां चेति लिङ्गचनान्तरात्पशवो) वधः पुरुषेभ्यो हिनः चूडाः पशवो दधात्योन्वावधः पशवः
 पश्यन्ति) तदा पुरुषेभ्यो हितः पशवो यदा पुत्राणां श्रेयो भवति । पशून् पुरधा उपयुजते । नैपायिकाद्यु

(षष्ठ्य) अयं दक्षिणतः । (तोऽयं) अयं दक्षिणा विश्वकर्मांत्ययं वै वायु-
 विश्वकर्मा योऽयं पवतऽएष हीदथ सुर्वं करोति तद्यत्तमाह दक्षिणेति
 तुस्मादेषु दक्षिणेव भूपिष्ठं वाति तुस्य रथस्वनश्च रथेचित्रश्च सेनानी-
 ग्रामण्याविति ग्रैष्मौ तावृतू मेनका च सहजन्त्या चाप्सरसाविति द्विकचो-
 पदिशा चेति ह स्माह माहित्यिरिमे तु ते द्यावापृथिवी यातुधाना हेती
 रक्षाश्चि प्रहेतिरिति यातुधाना हेवात्र हेती उक्षाश्चि प्रहेतिस्तेभ्यो
 नमोऽवस्तिविति तुस्योक्तो बन्धुः ॥ १७ ॥

(३) अयं पश्चात् । (४) अयं पश्चाद्विश्वव्यचाऽ इत्यसौ द्याऽआदित्यो
 विश्वव्यचा यदा ह्येषुपुऽ उदेत्ययेदथ सुर्वं व्यचो भवति तद्यत्तमाह
 पश्चादिति तुस्मादेतं प्रत्यक्षमेव युक्तं पश्यन्ति तुस्य उयप्रोतश्चासम-
 रथश्च सेनानीग्रामण्याविति वृषार्षिकौ तावृतू प्रम्लोचन्ती चानुम्लोचन्ती
 चाप्सरसाविति द्विकचोपदिशा चेति ह स्माह माहित्यिरहोरात्रे तु ते ते

(२) अयं दक्षिणतः । “ अयं दक्षिणा विश्वकर्मा ”-इति । अयं वै वायुर्विश्वकर्मा-
 योऽयं पवते । एष हीदं सर्वं करोति । इह यत्तमाह-दक्षिणेति । तस्मादेव दक्षिणेव भूपिष्ठं वाति ।
 “ तस्य रथस्वनश्च रथेचित्रश्च सेनानीग्रामण्या ”-इति । ग्रैष्मौ तावृतू । “ मेनका च
 सहजन्त्या चाप्सरसो ”-इति । द्विकचोपदिशा चेति ह स्माह माहित्यः । इमे तु ते द्यावा-
 पृथिवी । “ यातुधाना हेती रक्षाश्चि प्रहेतिः ”-इति । यातुधाना हेवात्र हेती रक्षाभि-
 म्रोक्तिः । “ तेभ्यो नमो अस्तु ”-(वा. सं. १५ । १६) इति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ १७ ॥

(३) अयं पश्चात् । “ अयं पश्चाद्विश्वव्यचाः ”-इति । असौ द्याऽआदित्यो विश्वव्यचाः । यदा
 ह्येषु उदेति-अयेदं सर्वं व्यचो भवति । तदा यत्तमाह-पश्चादिति । तस्मादेतं प्रत्यक्षमेव युक्तं पश्यन्ति ।
 “ तस्य रथप्रोतश्चासमरथश्च सेनानीग्रामण्या ”-इति । वृषार्षिकौ तावृतू । “ प्रम्लो-
 चन्ती चानुम्लोचन्ती चाप्सरसो ”-इति । द्विकचोपदिशा चेति ह स्माह माहित्यः । अहो-

“ पुरेभ्यो हितवश्च पुराणामयं वयं ” इत्यस्मिन्नर्थे प्रीत्येवमश्च व्युत्पादयन्ति तेषां तत्र विरोधः प्राप्नोति
 तस्मात् पुरेभ्यो हित इत्यनेनार्थो युक्तः । एवं तु वर्धमाने वयस्योऽऽयुषं हितिरित्युक्तं स्यात् । उत्तरं रक्षासि
 प्रहेतिरिति प्राणिः प्रहेतयश्च बध्यन्ते मन्वन्ताइरे स्यात् तस्माद्देवतादर्थत एवान्योऽयं इन्तारो लक्ष्यन्त इति
 वक्तव्यम् । ततोऽस्मिन् ततः (अमलदिरवर्गीनां) एषा रक्ष.प्रसूतीनां जन्मे दधामेति इत्येतस्माद्देवता-
 दुत्तरकात् तदेषा तस्मिन् देसे नास्ति न भवति तदेव प्रवचनार्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

अयं दक्षिणत इति । अयं दक्षिणतः । ततः प्रसूतिः यत्र हितव्यं जन्म दाशयक्यमायं मन्यमानाः कथंम-

हि प्र च म्लोचतोऽनु च म्लोचतो व्याघ्रा हेतिः सर्पाः प्रहेतिप्रिति व्याघ्रा
 हेवात्र हेतिः सर्पाः प्रहेतिस्त्रेभ्यो नमोऽवस्त्विति तस्योक्तो बन्धुः ॥ १८ ॥

(३) अयोत्तरतः । (तोऽयं) अयमुत्तरात्संपद्रसुप्रिति यज्ञो वाऽउत्तरा-
 त्तथत्तमाहोत्तरादित्युत्तरतुऽउपचारो हि यज्ञोऽय पत्संपद्रसुरित्याह यज्ञे
 हि संपन्तीतीदं वस्त्विति तस्य ताक्ष्यंश्चारिष्टनेमिश्च सेनानीग्रामण्यादिति
 शारदौ तावृत्तु विश्वाची च घृताची चाप्सरतादिति दिक्चोपादिशा चेति
 स्माह माहित्यिवेदिश्च तु ते सुक्च वेदिरेव विश्वाची सुगृता-
 च्यापो हेतिव्यातः प्रहेतिरित्यापो हेवात्र हेतिव्यातः प्रहेतिरतो ह्येषो-
 णो व्वात्यतः शीतस्त्रेभ्यो नमोऽवस्त्विति तस्योक्तो बन्धुः ॥ १९ ॥

(३) अय मध्ये । (ध्येऽय) अयमुपर्वर्वाग्वसुप्रिति पर्जन्यो वाऽउपरि
 तथत्तमाहोपरीत्युपरि द्वि पर्जन्योऽय यदवर्वाग्वसुरित्याहातो ह्यवर्वा-
 ग्वसु वृष्टिरन्नं प्रजाभ्यः प्रदीयते तस्य सेनजिच्च सुषेणश्च सेनानी-

रात्रे तु ते । ते हि प्र च म्लोचतोऽनु च म्लोचतः । “ व्याघ्रा हेतिः सर्पाः प्रहेतिः ”-इति ।
 व्याघ्रा हेवात्र हेतिः सर्पाः प्रहेतिः । “ तेभ्यो नमो अस्तु ”- (वा. सं. १९। १७) इति ।
 तस्योक्तो बन्धुः ॥ १८ ॥

(४) अयोत्तरतः । “ अयमुत्तरात्संपद्रसुः ”-इति । यज्ञो वा उत्तरात् । तद् यचनाहोचरा-
 दिति । उत्तरतउपचारो हि यज्ञः । अय पत्संपद्रसुरित्याह । यज्ञं हि संपन्ति-इतीदं वस्त्विति ।
 “ तस्य ताक्ष्यंश्चारिष्टनेमिश्च सेनानीग्रामण्या ”-इति । शारदौ तावृत् । “ विश्वाची
 च घृताची चाप्सरसौ ”-इति । दिक्चोपादिशा चेति ह स्माह-माहित्यः । वेदिश्च तु ते
 सुक्च । वेदिरेव विश्वाची, सुगृताची । “ आपो हेतिव्यातः प्रहेतिः ”-इति । आपो हेवात्र
 हेतिः, वातः प्रहेतिः । अतो ह्येषोणो वात्यतः शीतः । “ तेभ्यो नमो अस्तु ”- (वा. सं. १९।
 १८) इति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ १९ ॥

(५) अय मध्ये । “ अयमुपर्वर्वाग्वसुः ”-इति । पर्जन्यो वाऽउपरि । तथत्तमाह उप-
 रीति । उपरि हि पर्जन्यः । अय यदवर्वाग्वसुरित्याह-अतो ह्यवर्वाग्वसु-वृष्टिरन्नं प्रजाभ्यः प्रदी-
 यते । “ तस्य सेनजिच्च सुषेणश्च सेनानीग्रामण्या ”-इति । ईमन्तिकौ तावृत् ॥

सपान इति । एतमवहितं नाम रे । वज्रं ते तु-अ पञ्चदश्यादि दर्शयतीदं घन तुम्य हे दीक्षितेत्वेनपुक्तिर्वापै
 संयतिः ततः किं घनवत्सयुक्तवतानां नापि संयतिस्तथ सम्यक् यन्नि वसुने घनाय तत्र तस्मिन् स संयद्रसु-
 र्यङ् । आपो हेवात्रोत्तरात्सा दिशि हेतिः प्रहेतिः कपनापो हेवात्र अस्यामेव सुत्तरसां दिशुत्तरात्समुत्तो
 वायुर्वापि प्रीष्मतीः । अत्रैवेन्दुर्हितः दक्षिणके न तथाऽन्येऽपि इतिभ्याम्वा च प्राणिनी ह्यन्ते । पर्जन्यः
 सर्वाग्वसुः तौ हि पर्जन्यादवर्वावा पृथिव्यां वसुप्रजाभ्यः पञ्चम्यः प्रदीयते कथं पुनर्दृष्टिरन्नमित्येतराह-अन-

ग्रामण्यादिति हेमन्तिको त्रावृत्तुऽउर्ध्वशी च पूर्व्वचित्तिश्चाप्सरसादिति
 दिक्चोपदिशा चेति इ स्माह माहित्यिऽाहुतिश्च तु ते दक्षिणा चावस्फूर्ज-
 न्हेतिर्विद्युत्प्रहेतिरित्यवस्फूर्जन्हेत्वात्र हेतिर्विद्युत्प्रहेतिस्तेभ्यो नमो-
 ऽभस्तिव्रति तस्योक्तो वन्दुः ॥ २० ॥

(२) एते वै ते हेतयश्च प्रहेतयश्च । वांस्तुद्देवा ऽएषां लोकानामु-
 परिष्टाद्गोमृनुकुर्वन्त्वाथ वास्ताः प्रजाऽएतं ते सेनानीग्रामण्योऽय वत्त-
 न्मिथुनेतास्ताऽअप्सरसः सुर्व्वऽएव तदेवाः कृत्स्ना भूत्वा सह प्रजया
 सह मिथुनेनैतस्मिन्नाके स्वर्गे लोकेऽसीदंस्तुयैवैतद्यजमानः सुर्व्वऽ
 एव कृत्स्नो भूत्वा सह प्रजया सह मिथुनेनैतस्मिन्नाके स्वर्गे लोके
 सीदति ॥ २१ ॥ (शतम् ४६००)

ता वाऽएताः । (०) दशैकाऽ उपदधाति दशाक्षरा विद्याद्विद्या-
 देषा चित्तिस्ता ऽउ वै पञ्चैव दे दे ह्युपदधाति ता हेता ऽअग्नेराशिपस्ताऽ
 उत्तमायां चिताऽउपदधात्यन्त ऽएषोऽग्नेर्यदुत्तमा चितिरन्ततस्तदग्नेरा-
 शिपो विराह पुञ्च भवन्ति पुञ्च हि वज्रऽआशिपोऽप्येनेऽअन्तरा पुरीपं

“ उर्ध्वशी च पूर्व्वचित्तिश्चाप्सरसो ”-इति । दिक्चोपदिशा चेति इ स्माह माहित्यिः । आहु-
 तिश्च तु ते दक्षिणा च । “ अवस्फूर्जन्हेतिर्विद्युत्प्रहेतिः ”-इति । अवस्फूर्जन्हेत्वात्र हेतिः,
 विद्युत्प्रहेतिः । “ तेभ्यो नमो अस्तु ”-(वा० सं० १५। १९) इति । तस्योक्तो वन्दुः ॥ २० ॥

एते वै ते हेतयश्च प्रहेतयश्च-यांस्तद्देवा एषां लोकानामुपरिष्टाद्गोमृनुकुर्वन् । अथ वास्ताः
 प्रजाः-एते ते सेनानीग्रामण्यः । अथ वत्तन्मिथुने-एतास्ता अप्सरसः । सर्व एव तदेवाः कृत्स्ना
 भूत्वा सह प्रजया सह मिथुनेनैतस्मिन्नाके स्वर्गे लोकेऽसीदन् । तस्यैतद्यजमानः सर्व एव
 कृत्स्नो भूत्वा सह प्रजया सह मिथुनेनैतस्मिन्नाके स्वर्गे लोके सीदति ॥ २१ ॥

ता वा एता दशैका उपदधाति । दशाक्षरा विराट् । विराडेषा चितिः । ता ऽ वै पञ्चैव । दे
 दे ह्युपदधाति । ता हेता अग्नेराशिपः । ता उत्तमायां चिता उपदधाति । अन्त एषोऽग्नेः-यदुत्तमा
 चितिः । अन्तवस्त्रदग्नेराशिपो विराट् । पञ्च भवन्ति । पञ्च हि यज्ञ आशिपः । अप्येने अन्तरा

त्रिवपत्यग्नी द्वैतो यदेतेऽष्टके नेदिमावग्नी तथ्युचोचात् ऽइत्युपोऽभ्रं
वै पुरीपमुत्रैवाभ्यामेतत्संज्ञां करोति ॥ २२ ॥

(त्य) अथातोऽन्वावृतम् । (म्पु) पुरस्तादुपधाय दक्षिणतः पश्चा-
दुत्तरतो मध्येऽष्टपदधात्यथोत्तराः पुरस्तादेवाग्रऽष्टपधाय दक्षिणत-
ऽदत्तरतो मध्ये पश्चादुपदधात्यवस्तात्प्रपदनो ह स्वर्गो लोकऽपतङ्गे देवा
ऽइमाँल्लोकान्त्सर्वतः समपिधायवस्तात्स्वर्गं लोकं प्रापद्यन्त तथ्यैतद्य-
जमान ऽइमाँल्लोकान्त्सर्वतः समपिधायवस्तात्स्वर्गं लोकं प्रपद्यते ॥२३॥

इति तृतीयप्रपाठके पद्यं ब्राह्मणम् ॥ ८-३-६ ॥ (६.१) ॥

पुरीपं त्रिवपति । अग्नी द्वैतो-यदेते इष्टके । नेदिमावग्नी मंत्रोचात् इति । अथो अग्रं वै पुरीपम् ।
अत्रैवाभ्यामेतत्संज्ञां करोति ॥ २२ ॥

अथातोऽन्वावृतम् । पुरस्तादुपधाय दक्षिणतः, पश्चाद्-उत्तरतः, मध्ये ऽष्टपधाति । अयो-
चराः । पुरस्तादेवाग्र ऽष्टपधाय दक्षिणतः, उत्तरतो मध्ये पश्चादुपधायति । अवस्तात्प्रपदनो ह
स्वर्गो लोकः । एतङ्गे देवा इमाँल्लोकान्त्सर्वतः समपिधायवस्तात्स्वर्गं लोकं प्रापद्यन्त । तथ्यैतद्यज-
मान इमाँल्लोकान्त्सर्वतः समपिधायवस्तात्स्वर्गं लोकं प्रपद्यते ॥ २३ ॥

मिप्राय । सहोत्रो धीयते न वा पार्श्वत उपधीयमानाप्याङ्गप्रदेशो लभते । एकमिन् लोके पूर्वस्या
उपरि उपहिगामेदे न्यपदेशे जहापयि पूर्वस्याः सादृश्यत्वात्लोकान्तरानन्वकारणात्समादमावचनात् । नाकसदमुपरि
स्थाने ये उच्येया इति । अतो अग्रे सारमुपरि स्थाने ये उपधेया इति । अतो अग्रे सामुपादयितुं न्याव-
त्तेन नाममात्रमित्येतेन मन्त्रेणोपधानाद् पञ्च मन्वयुचराः पञ्च मवन्ति । अन्तराग्रेऽकादशत्वादन्वत्वमपेक्ष्य-
मिप्रायः । 'पञ्च हि एते आशिषः' सूक्तत्राके दर्शिताः जीविन प्रजाः पशवः सज्जानवन्मपत्यादिवन्ध-
मित्येतत् । (अर्धेन द्वन्द्वे उपदधाति स एव तपमुत्प्रेत्री अन्यं न हि सायन्तः । भाषाणोरोदाहृतायां लभत
एवाश्ववारो मन्त्राग्नीष्टकाभ्यां तु यत्तदुक्तवतः ।) परन्तु आहुत क्रियामुपगतम् (उपपन्नम्) तदवनिष्ठल इति
शेषः । अथस्तान् प्रपदनमाक्रमणम् उन्मादस्थानीयं मध्य साध्याऽन्या प्रपदनः क्षमारोहणमित्यर्थः । इं एते
इमाँल्लोकान् । उच्येया भूमिकायामपिधाय ततो (अथस्ताद् () मुक्तेरोद्यमानतण्डेन आरोहन्
स्वर्गं लोकं स्वापदानेति) ॥ २१-२२ ॥

इति श्रीहोत्रस्वामिनः कृत्वा मायन्दिनीयशतपथब्राह्मणमाग्नीऽष्टमे कण्डे
पद्येऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (८-१-१) ॥

छन्दस्याऽ उपदधाति । (त्य) अत्रैप सर्वोऽग्निः संस्कृतः स ऽप्योऽत्र
 थियमैन्द्रो ह्योऽतः पुरा तस्माऽअलमास यच्छ्रियमधारयिष्यत्तस्मा-
 दिदमुप्येतुर्हर्षाहुर्न वाऽप्योऽलथ्र्यं थियै धारणाय रात्र्याय वा ग्रामणीष्ठचाय
 वेति तस्मै देवाऽएताथ्र्यं थियं प्रायच्छन्नेताऽछन्दस्याः पशवो वै च्छुन्दार्थ-
 स्यन्नं पशवोऽन्नमु थ्यः ॥ १ ॥

(छि) त्रिचान्युपदधाति । त्रिवृद्धै पशुः पिता माता पुत्रोऽयो गर्भंऽबुलवं
 जराश्रुथो त्रिवृद्धाऽअन्नं कृषिर्वृष्टिर्बीजमुकैवातिच्छन्दा भवत्येका ह्येव

अथ एकत्रिंशच्छन्दस्येष्टकोपधानम् ।

छन्दस्या उपदधाति । अत्रैप सर्वोऽग्निः संस्कृतः । स एषोऽत्र थियमैच्छत् । नो ह्योऽतः पुरा
 तस्मा अलमास-त्याच्छ्रियमधारयिष्यत् । तस्मादिदमुप्येतर्हाहुः-न वा एषोऽलं थियै धारणाय,
 रात्र्याय वा, ग्रामणीष्ठचाय वेति । तस्मै देवा एतां थियं प्रायच्छन्-एताश्छन्दस्याः । पशवो वै
 छन्दांसि । अन्नं पशवः । अन्नमु श्रीः ॥ १ ॥

त्रिचान्युपदधाति । त्रिवृद्धै पशुः-पिता, माता, पुत्रः । अयो गर्भमुलवं जराश्रु । अथो त्रिवृद्धा

छन्दस्या उपदधातीति । छन्दोभ्यो निर्मिताः छन्दस्या इष्टकास्ता उपदधातीत्येतदत्र ब्रह्मणे । कथं पुर-
 ण्यन्यमन्त्रित्वादिना ब्रह्मणे । तच्छन्दोऽलं (सुमद) तस्यानि सारभूता एकत्रिंशद्व्यः सारभूता निष्कानिताः स पृष-
 ण्यलम्पन इति प्रसिद्धं । तेनैवास्ताव-छन्दोनिर्मिता एतासां च ब्रह्मण्यशरीरा छन्दस्या ब्रह्मण्यन्ते । अत्र पादानिष-
 तयुनिषेवाः छन्दस्या एतदुक्तमित्येतत्प्रदर्शयति प्रसिद्धार्थं परेण तु ब्रह्मण्यशेषेण प्रजापतिरिति च्छन्दस्या शिष्टा इत्ये-
 तदर्थते । अस्यान्यवस्थायां वैषधर्मैस्वार्ताभ्यग्निः स्थावरं जंगमं (प्रायगीतमग्निः) दृमाः पुत्रं फलत्रियं धनगीयमुप-
 जडं सारं बलमैऽतत् । अथ दूरं कामानैऽदिश्यत आह-नो ह्योऽतः पुरा तस्मा अलं बभूव । ये देवाथियं सारा-
 वाग्निष न इच्छुतावरा स एवाभ्य दृष्टः पुष्यति फलति वा तस्मादेतःवानराक्यानुनावाद्दृष्टाः । एवं जनातीति ।
 थिये एव धारणाय नालिन्यत आह-‘रात्र्याय वा’ राध्वकर्मणि ‘प्रायगीतयाय वा’ प्रायगीतस्य कर्म प्रायगीतव्यं
 कर्मणि प्रायगे इत्यर्थः (धृतवीरिति सर्वत्रैव गधदः नुनुरबीज्यं) समारः श्रीरिति प्रोष्यत इत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

त्रिचान्युपदधातीति । त्रिचान्यानिद नैष तृच इति पुल्लिङ्गोऽग्नि तृचशब्दः प्रयुज्यते तास्मिन् दिव्या उपदधाति

१-छन्दस्येष्टकोपधानम् । छन्दोभ्यो निर्मिताः छन्दस्या इष्टकास्ता उपदधातीत्येतदत्र ब्रह्मणे । कथं पुर-
 ण्यन्यमन्त्रित्वादिना ब्रह्मणे । तच्छन्दोऽलं (सुमद) तस्यानि सारभूता एकत्रिंशद्व्यः सारभूता निष्कानिताः स पृष-
 ण्यलम्पन इति प्रसिद्धं । तेनैवास्ताव-छन्दोनिर्मिता एतासां च ब्रह्मण्यशरीरा छन्दस्या ब्रह्मण्यन्ते । अत्र पादानिष-
 तयुनिषेवाः छन्दस्या एतदुक्तमित्येतत्प्रदर्शयति प्रसिद्धार्थं परेण तु ब्रह्मण्यशेषेण प्रजापतिरिति च्छन्दस्या शिष्टा इत्ये-
 तदर्थते । अस्यान्यवस्थायां वैषधर्मैस्वार्ताभ्यग्निः स्थावरं जंगमं (प्रायगीतमग्निः) दृमाः पुत्रं फलत्रियं धनगीयमुप-
 जडं सारं बलमैऽतत् । अथ दूरं कामानैऽदिश्यत आह-नो ह्योऽतः पुरा तस्मा अलं बभूव । ये देवाथियं सारा-
 वाग्निष न इच्छुतावरा स एवाभ्य दृष्टः पुष्यति फलति वा तस्मादेतःवानराक्यानुनावाद्दृष्टाः । एवं जनातीति ।
 थिये एव धारणाय नालिन्यत आह-‘रात्र्याय वा’ राध्वकर्मणि ‘प्रायगीतयाय वा’ प्रायगीतस्य कर्म प्रायगीतव्यं
 कर्मणि प्रायगे इत्यर्थः (धृतवीरिति सर्वत्रैव गधदः नुनुरबीज्यं) समारः श्रीरिति प्रोष्यत इत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

सा सुर्वाणि च्छन्दाश्स्त्विति सा या सा श्रीर्महत्तुदुकथं तद्यत्तन्महदुक्थ-
मेतास्ताश्छन्दस्याः ॥ २ ॥

(स्तु) तुस्य शिरो गायत्र्यः । (५) आत्मा त्रिष्टुभोऽनूकं जगत्प्यः पक्षी
पङ्क्तयोऽयेत्रासां ककुभां चत्वारि चत्वार्यधराण्यादायातिच्छन्दस्युप-
धाति सा साऽतिच्छन्दाऽ एव भवति गायत्र्यऽ इतराः सम्पद्यन्ते सैव
गायत्र्यशीतिर्षु बृहत्प्यः सा बार्हती याऽऽत्पिण्डः सौष्णिहसुथ यद्दशो
युदर्थर्षो युदैन्द्राग्रं यदावपनं तदतिच्छन्दाऽ अथ यन्नदो यत्सूददोद्वा
यत्पदनुपङ्गा यत्किञ्चात्रानुष्टुप्कर्माणं तदनुष्टुभः ॥ ३ ॥

अन्नम्-कृषिर्दृष्टिर्बीजम् । एकैवातिच्छन्दा भवति । एका ह्येव सा सर्वाणि च्छन्दांस्यति । सा-या
सा श्रीः । महत्तुदुकथम् । तद्यत्तन्महदुक्थम्-एतास्ताश्छन्दस्याः ॥ २ ॥

तस्य शिरो गायत्र्यः । आत्मा त्रिष्टुभः । अनूकं जगत्प्यः । पक्षी पङ्क्तयः । अयेत्रासां ककुभां
चत्वारि चत्वार्यधराण्यादायातिच्छन्दस्युपधाति । सा साऽतिच्छन्दा एव भवति । गायत्र्य इतराः
सम्पद्यन्ते । सैव गायत्र्यशीतिः । या बृहत्प्यः-सा बार्हती । या सौष्णिहः-सौष्णिही । अथ
यद्दशो, यदर्थर्षो, यदैन्द्राग्रम्, यदावपनम्, तदतिच्छन्दाः । अथ यन्नदो, यत्सूददोद्वा, यत्पदनुपङ्गा,
यत्किञ्चात्रानुष्टुप् कर्माणं-तदनुष्टुभः ॥ ३ ॥

छन्दः महाशक्ति मवति । यस्मादेकैव सा सर्वाणि च्छन्दांस्यतिवर्तते । तस्मादेकैवैतसा भवति सा प्रजापतये देवैः
सथा । तन्महदुक्थं महाजनं सहचारि होतव्यं तु घृषदाज्यवदि सर्वमपिच्छकं सारभूतं मतपति यदुक्थमिति (जीव
गच्छन्मतायेम) महदुक्थाय सर्वा हि एतास्तूचो हृदयस्थानयोः सारभूताश्च इत्यभिप्रायः । तस्य शिरः प्रतिष्ठा द्विपदा
इत्येवमपि च्छन्दस्मासु महदुक्थमिममनुप्रविष्टमिति दर्शयति तस्य महदुक्थस्य एदु इदं सुषिरो बृहदिति क्रमेण
मेत्रा. मिना (युदत्राग्रेन्ना. येनत्रिधोपधेय) इत्येवमुपासनीयम् । आत्मा त्रिष्टुभो एतु भामेति । न होनाऽपमुष्टाः सम्पत्तेः
एव महत्तुदुकथस्य तन्मात्र ' अत्रो यज्ञस्य ' एतेनात्र त्रिष्टुभो ब्रह्म्याः । ननु च महदुक्थे आहारानन्तरं तूष्णी
सत्रिवंशम्यानान्तरमेवायामामा शस्यते । तत्रात्मन्वेवास्त्रिसम्भवतः सम्भवति सम्भवक्रमेणामा प्रथमस्य तु शिरो
हि प्रथमं जायमानस्य जायत इति ।

(सीति छन्दांसि ष्यतेत्यासिकयादुनो द्वारेण) त एव ककुभो गायत्रीमेवोपादयत्यर्थे वा संवादव्यधेनासो
ककुभामिति ततश्चायनककुभां द्वादशाक्षराः पादास्तेषां यानियानि चत्वार्यधराणि तानि वचनान्यतिच्छन्दांसि
प्रगायानि ककुभु वा बृहत्स्योऽत्र सा तत्र चाहते () सीति । इन्द्रमुत्रां आकार इत्यादि । अत्रादा-
त्पिण्डोऽग्रे वाजस्येति स तत्र सौष्णिही राहसीति । इन्द्रसुतेषु सोमोऽन्वित्यादि अथ यद्दशः यदङ्गं महदुक्थः
परमपुरुषा इति अथस्त्रिशगतानां द्वादश उदर यदपच्छत 'तद्विदासवुवनेषु ष्येष्ठ' इति । (स समाने वृत्तियोदत्तरो-
दत्तौ न मूल एतस्याश्चोत्तर एतस्योत्तर एवार्थशःस्यैव वृषणो दशस्थानन्तरं स स्वात् । एता) द्विपदा विंशतिः ।
शस्ता इन्द्रात्री पर सुत ददो विनाऽपि तस्य द्वितिरिषु चत्पदे द्रष्टव्यः । तपश्च तपस्यश्च तु गङ्गा इन्द्रस्य तु वीथीणि

प्रतिष्ठा द्विपदाः । (५) एतावद्दे महदुक्थं महदुक्थं श्रीः सुर्वासु-
वास्माऽएतां देवाः श्रियं श्रियच्छंस्तुथेवास्माऽअयमेतां सुर्वाथं श्रियं
श्रियच्छति ॥ ४ ॥

यद्देव च्छन्दस्याऽउपधाति । (त्ये) एतद्दे देवाऽ एतं नाकथं स्वर्गं
लोकमपश्यन्नेताः स्तोमभागास्तस्मिन्नविशंस्तेषां विश्वां प्रजापति-
रुत्तमोऽविशत्त वः सु प्रजापतिरेतास्तुश्छन्दस्याः ॥ ५ ॥

(स्तु) तस्य शिरो गायत्र्यः । (स्ता) ता यद्गायत्र्यो भवन्ति गायत्रथं
द्दि शिरस्तिष्ठो भवन्ति त्रिवृद्धि शिरः पूर्वार्धऽउपधाति पुऽस्ताद्दीदथं
शिरः ॥ ६ ॥

प्रतिष्ठा द्विपदाः । एतावद्दे महदुक्थम् । महदुक्थं श्रीः । सर्वदेवास्मा एतां देवाः श्रियं प्राप-
च्छन् । तथैवास्मा अयमेतां सर्वा श्रियं मपच्छति ॥ ४ ॥

यद्देव च्छन्दस्या उपधाति । एतद्दे देवा एतं नाकं स्वर्गं लोकमपश्यन् । एताः स्तोमभागाः ।
तस्मिन्नविशत् । तेषां विजतां प्रजापतिरुत्तमोऽविशत् । स वः स प्रजापतिः—एतास्तश्छन्दस्याः ॥ ५ ॥

तस्य शिरो गायत्र्यः । ता यद्गायत्र्यो भवन्ति—गायत्रं द्वि शिरः । तिस्रो भवन्ति । त्रिवृद्धि
शिरः । पूर्वार्धं उपधाति—पुऽस्ताद्दीदं शिरः ॥ ६ ॥

प्रतीचनित्यस्तान्नास्य विभंशे तस्य पदाविशत् स्तानुत्तुभे कथं बोध्यन्ति तस्य रूपस्य कर्त्तव्यं । एभिः स्तोमा
अनिस्त्रेभ्यस्तुभुनः समान्ताताः पश्चमी ऋचः, तत्सर्वमत्रानुत्तुमी द्रष्टव्याः । एष चानुत्तुपः समान्तातस्तत्रात्रयना-
दन्तरं वगात्मेकः शस्यते ॥ २ ॥ ३ ॥

प्रतिष्ठा द्विपदा इति । तत्र द्विपदादिकर्त्तव्यं प्रतिष्ठा इह तु द्विपदा एव प्रतिष्ठा सा दृष्टव्या । एतावद्दे
महदुक्थम् इत्युक्तस्याप्युपकृतं मन्वी-यनिप्रायः इति ।

अयमनेप शिरः प्रथममुपधीयत इति द्रष्टव्यम् । (तथा तत्र मन्-दस्य शिरसोऽन्तरं औष्णिहस्तुचः
शस्यते तस्य द्वे गायत्र्या नक्तोन्वः हापुतेन च गायत्री यन्नावगन्-दत्र द्रष्टव्यः । प्रीशान्तरे च तत्र इव
() गौर्दक्षिणः सन्त्ये तस्य च मध्ये तत्र. पक्षस्ततोक्त इदमुक्तमनुक्त्वाद्दृष्टव्यं जागत्याः यत्त-
स्तोतव्य इत्यत्र पदादिव युतमित्यादीनि जागतयन्त्यान्निक्तवाच्य () आजागतीषु सर्वेषु
छन्दामान्तर्माशितस्य च सर्वेन्द्रोः । पार्थाचरित्यनिप्रायः ।) एतन्वः । यो तत्र यथादि कप्तो () एतौ
तत्रैतत्र एतौ दक्षपञ्चतं दक्षिणाथ तत्राश्रितु न “ अग्निं स मन्त्रे ” इत्यादयः । एतौताला कृत्वादिनि या
तस्य महदुक्थस्य गायत्र्यः गृहोऽपीति दक्षिण अन्तर्दृष्टमित्यर्थः । एतस्य गायत्र्यः () ॥ ४ ॥

यद्देव च्छन्दस्या उपधातीति । छन्दस्यासु च दर्शितव्यस्ये एतमेवैतन्नात्रे एतन्ने विद्वान्-

(५) वृषत्रिष्टुभः । (स्तो) ता रेतःस्रिचोव्येऽपदधाति वृष्टयो वे रेतःस्रिचाऽपुरो वे प्रति वृष्टयः ॥ ७ ॥

श्रीगी जुगन्थः । स प्रावति पुरस्तात्स्वयमानृणाये त्रिष्टुभ ऽपदधाति प्रावति पश्चाच्चगतीर्षो वाऽभयं मय्ये प्रापस्तुदेषु स्वयमानृणा प्रावत्यु वाऽएतस्मान्प्राप्तात्पुरस्तादुरस्तावति पश्चाच्चोणी ॥ ८ ॥

सुकष्यावतुष्टुभः । (स्तो) ताऽअनन्तार्हिता जुगतीभ्यऽपदधात्यनन्तार्हिते तच्छोणिभ्यां सुकष्यो दधाति ॥ ९ ॥

पर्वी वृहन्थः । कीकसाः ककुभः सोऽन्तरेण त्रिष्टुभश्च ककुभश्च वृहती उपदधाति तस्मादिनाऽ उभयत्र पर्वी वदाः कीकसासु च जतुषु च ॥ १० ॥

श्रीवा ऽरुग्निहः । (स्तो) ताऽअनन्तार्हिता गायत्रीभ्यऽपदधात्यनन्तार्हितास्तुच्छीर्णो श्रीवा दधाति ॥ ११ ॥

उगत्रिष्टुभः । ता रेतःस्रिचोव्येऽपदधाति । वृष्टयो वे रेतःस्रिचो । उगो वे प्रति वृष्टयः ॥ ७ ॥

श्रीगी जुगन्थः । स प्रावति पुरस्तात्स्वयमानृणाये त्रिष्टुभ उपदधाति-प्रावति पश्चाच्चगतीर्ष । यो वा अयं मय्ये प्राप-उतेषा स्वयमानृणा । प्रावत्यु वा एतस्मान्प्राप्तात्पुरस्तादुर-प्रावति पश्चाच्चोणी ॥ ८ ॥

सुकष्यावतुष्टुभः । ता अनन्तार्हिता जुगतीभ्य उपदधाति । अनन्तार्हिते तच्छोणिभ्यां सुकष्यो दधाति ॥ ९ ॥

पर्वी वृहन्थः । कीकसाः ककुभः । सोऽन्तरेण त्रिष्टुभश्च ककुभश्च वृहती उपदधाति । तस्मादिना उभयत्र पर्वी वदाः-कीकसासु च जतुषु च ॥ १० ॥

श्रीवा ऽरुग्निहः । ता अनन्तार्हिता गायत्रीभ्य उपदधाति । अनन्तार्हितास्तुच्छीर्णो श्रीवा दधाति ॥ ११ ॥

निरूपयते दक्षयजुषि स्वयमाङ्गणः पुरस्तात्त्रिष्टुभ उपदधाति तत्रचैव पश्चत् स्वयमाङ्गणम् कर्त्तव्यं दधाति रेतःस्रिचोव्येऽपदधाति । यो वा अयं मय्ये प्राप इति स्वयमाङ्गणम् इत्यत्र कतिचित्कतिपयजलि-करोत्यन्ते । अन्तर्हिते तच्छोणिभ्यां सुकष्यो दधाति वददत् । सर्वत्र शोणो दक्षिणतश्च शीतरेऽपत्र ह् प्रवचनोक्त एव शोणःसन्दर्भोक्तः । पर्वी वृहन्थः वृहन्थः ककुभो मीमाङ्गणम् वृहन्थः स्वयमवति शतः ककुभः स्वयमवति ककुभः पश्चादुपवता इति मन्वत् एतेषु कर्त् । सोऽन्तरेण त्रिष्टुभश्च ककु-मश्च वृहतीवैरे तस्मादिनाः पर्वी उपयत्र वदाः शोभन्ते इत्यत्र आह-कौस्तुभु च कौस्तुभुतिपत्रं स्वयमे स्वयमवत् कौस्तुभश्च वृहन्थे त्रै वदाम्बु एव तस्मात्परीते । जतुषु च पर्वी वदा जतुषु च पर्वी वदा वदः संवत्सराऽन्तर्निष्यत्र एते स्वयते । अन्तरेण (तत्रर्षः) त्रिष्टुभश्चो को () त्रिष्टुभश्च एतत् च प्रतिपद्य सर्वत्र पर्वीः पश्चत् कतिचन्येऽपत्र इत्य इति । एतत्पदार्थवत्तानां पुनर्वृहत् स्वयमः इत्यः

पक्षो पङ्कयः । (स्ता) ता वृत्पङ्कयो भवन्ति पाङ्को हि पक्षो पार्श्वतऽ
 वृत्पदाति पार्श्वतो हीमो पक्षो यद्वर्षीयदृष्टन्दस्तुदक्षिणतऽवृत्पदाति दक्षिणं
 तदर्थं पशोर्वीर्यवत्तरं करोति तस्माद्दक्षिणोऽर्थः पशोर्वीर्यवत्तरः ॥ १२ ॥

(५) उदरमतिच्छन्दाः । पशवो वै च्छन्दाः स्युन्नं पशवऽउदरं वाऽ-
 अन्नमस्युदरं हि वाऽ अन्नमिति तस्माद्यदोदरमन्नं प्राप्नोत्यय तज्जग्यं
 वातुयामरूपं भवति तद्यदेषा पशुंश्छन्दाः स्युति तस्मादतिच्छन्दा
 ऽअतिच्छन्दा ह वै तामतिच्छन्दा इत्याचक्षते परोऽन्नं परोऽन्नकामा
 हि देवाः ॥ १३ ॥

(०) योनिः पुगीपवती । ते सुष्टुस्पर्शेऽवृत्पदाति सुष्टुस्पर्शे ह्युदरं
 च योनिश्च पुगीपसंहिते भवतो माथुं वै पुगीपं माथुंसेन वाऽउदरं
 च योनिश्च सुष्टुंहिते पूर्वाऽतिच्छन्दा भवत्युपरा पुगीपवत्युत्तरं ह्युदर-
 मुपरा योनिः ॥ १४ ॥

पक्षो पङ्कयः । ता यत्पङ्कयो भवन्ति-पाङ्को हि पक्षो । पार्श्वत उपदधाति । पार्श्वतो हीमो पक्षो ।
 यद्वर्षीयदृष्टन्दः-दक्षिणत उपदधाति । दक्षिणं तदर्थं पशोर्वीर्यवत्तरं करोति । तस्माद्दक्षिणोऽर्थः
 पशोर्वीर्यवत्तरः ॥ १२ ॥

उदरमतिच्छन्दाः । पशवो वै च्छन्दाः स्युति । अन्नं पशवः । उदरं वाऽअन्नमिति । उदरं हि वाऽअन्न-
 मिति । तस्माद्यदोदरमन्नं प्राप्नोति-अय तज्जग्यं वातुयामरूपं भवति । तद्यदेषा पशुंश्छन्दाः स्युति-
 तस्मादतिच्छन्दाः । अतिच्छन्दा ह वै तामतिच्छन्दा इत्याचक्षते परोऽन्नम् । परोऽन्नकामा
 हि देवाः ॥ १३ ॥

योनिः पुगीपवती । ते संस्पृष्टेऽवृत्पदाति । संस्पृष्टे ह्युदरं च योनिश्च । पुगीपसंहिते भवतः मांसे
 वै पुगीपम् । मानेन वाऽउदरं च योनिश्च संहिते । पूर्वाऽतिच्छन्दा भवति, अपरा पुगीपवती । उत्तरं
 सुदरम्, अपरा योनिः ॥ १४ ॥

अवृत्पदाति-तावत्पशोभवागो (उर इति प्रविशन्नारेति) क्वन्व्यतेकनाथ स्वमने विधत्तेति
 तावितेव मन्वमन्वत् । पशुनिः पूर्वोर्गपश्वन्मासा अर्धपदाः (चोमेतिः) विश्वदन्तहेता उच्यतेऽन्तः
 कृत्तः । ततो वृत्त्य रूपवृत्तोरतामः विद्यते-मप्ये गावयो यत्र उपधेदाः सहेति मन्वते ॥ १-१२ ॥

उदरमतिच्छन्दा इति । उदरमत्र अतिच्छन्दाः न्यन्नं स्यात् तस्य विनासात् । एवं च सति पूर्वो
 मन्वमन्वत्तावत् विद्यतेऽन्तहेता उच्यतेऽन्तः अतिच्छन्दांसतिच्छन्दोऽन्तः उच्यते तस्यामन्वमन्वत् ।
 छन्दाति च पश्चादते तज्जग्यं छन्दोऽन्वमन्वत्स्युदरमिति पुदरम् । पशवो वा छन्दांसति तस्यादतिच्छ-
 न्दसं (स ह वैतः) सती सतिच्छन्दा इत्यचक्षते । द्वितीयमन्वते प्रथम प्रपुका । अतिच्छन्दा इत्यत्र
 () विद्यतेऽन्तः-उच्यते सन्तो दक्षिणः ॥ १३ ॥

योनिः पुगीपवती (पशवोऽवृत्पदाति-पशोभवागो) ॥ १४ ॥

(स्ते) ते प्राच्याऽऽपदधाति । प्राङ् हृद्येपोऽग्निश्चीयतेऽथो प्राग्वै प्राचऽऽ
उदरं प्राची योनिर्वहिस्तोमभागश्च हृदयं वै स्तोमभागा हृदयमु वाऽ-
उत्तममयोदरमथ योनिः ॥ १५ ॥

(स्ते) ते दक्षिणतः स्वयमातृष्णायाऽऽपदधाति । (त्यु) अथ प्रथ-
मार्थां चिताऽऽत्तरतः स्वयमातृष्णायाऽऽउदरं च योनिं चोपदधाति यो
वाऽऽअयं मध्ये प्राणस्तुदेषु स्वयमातृष्णैतस्य तुप्राणस्योभयत उदरं
च योनिं च दधाति तस्मादेतस्य प्राणस्योभयत उदरं च योनिश्च ॥ १६ ॥

प्रतिष्ठा द्विपदाः । (स्ता) ता यद्द्विपदा भवन्ति द्वन्द्वश्च द्वि प्रतिष्ठा
तिष्ठो भवन्ति त्रिवृद्धि प्रतिष्ठा पश्चाद्दुपदधाति पश्चाद्दीप्यं प्रतिष्ठा ॥ १७ ॥

सोऽस्यैष सुकृतऽआत्मा । तदस्य हैतमेवश्च सुकृतमात्मानं कुर्वन्-
न्त्येतुश्च ह स सुकृतमात्मानमभिसुम्भवत्युथ यस्य हैतमतोऽन्यथा

ते प्राच्या उपदधाति । प्राङ् संसोऽग्निश्चीयते । अथो प्राग्वै प्राचऽऽउदरम्, प्राची योनिः । वहि-
स्तोमभागम् । हृदयं वै स्तोमभागाः । हृदयमु वाऽऽउत्तमम् । अयोदरम्, अथ योनिः ॥ १५ ॥

ते दक्षिणतः स्वयमातृष्णायाऽऽपदधाति । अथ प्रथमार्थां चिता उत्तरतः स्वयमातृष्णाया उदरं
च योनिं चोपदधाति । यो वाऽऽअयं मध्ये प्राणः—तद्देवा स्वयमातृष्णा । एतस्य तत्प्राणस्योभयत
उदरं च योनिं च दधाति । तस्मादेतस्य प्राणस्योभयत उदरं च योनिश्च ॥ १६ ॥

प्रतिष्ठा द्विपदाः । ता यद्द्विपदा भवन्ति । द्वन्द्वं द्वि प्रतिष्ठा । तिष्ठो भवन्ति । त्रिवृद्धि प्रतिष्ठा ।
पश्चाद्दुपदधाति । पश्चाद्दीप्यं प्रतिष्ठा ॥ १७ ॥

सोऽस्यैष सुकृत आत्मा । तदस्य हैतमेवं सुकृतमात्मानं कुर्वन्ति—एनं ह स सुकृतमात्मान-

ते प्राची प्राञ्जले उपदधाति । 'प्राङ् हृद्येपोऽग्निश्चीयते' (सुच्छन्दस्यपश्चाद्वचनादथो) प्राचः प्राङ्मुखस्य
प्राग्बोर्वै मरुति (प्राचीनयोन्वावरतामकेनो) प्राच्यामुपदधाति । वहिः स्तोमभागोन्वो वहिलोमभागम् ।
" अथोदरं हिरण्यं पञ्चमा "—(या. सू. २।१। १२।) इत्यन्यथोमवसमाप्तः । हृदयं हि स्तोमभागा
हृदयमणिः कोष्ठमुत्तम मन्त्रव्यवस्तानुदरमथ तस्याप्यधस्ताद्योनिरेव स्वभावादेतुकारेणात्राऽऽउदरं स्तोमभागास्ततो
हि मन्त्रेऽग्निः शिरो मन्त्रिण्यति । शिरध प्रायासन्न हृदयमन्त्रमिप्रायः । ते दक्षिणत इति दर्शनार्थोऽनुवादः ।
' प्रथमार्थां चितो ' उत्तरत इत्युक्तानोनि समुत्पन्नमित्येनो न्वावेव पादो प्रतिष्ठे इत्यर्थः । त्रिवृद्धि
प्रतिष्ठा ऊह जने पादोदित्येव त्रिविधता प्रलिङ्गैर्दर्थः । सोऽस्य यजमानस्येव छन्दस्योभय ' सुकृतः '
शोभनः ' आत्मा ' शरीरं मननि तन्वथ यस्य यजमानस्यैतमवश्यं यथोक्तमात्मानं कुर्वन्त्युत्विजः स

कुर्वन्ति दुष्कृतं ह तस्यात्मानं कुर्वन्ति सु ह स दुष्कृतमेवात्मानम-
भिसम्भवति ॥ १८ ॥

तदेते सामनिघनेऽभ्युक्ते । (केऽअ) अर्को देवानां परमे व्योमन्न-
र्कस्य देवाः परमे व्योमन्नित्येतद्दे देवानां विश्वात् प्रजापतिरुत्तमोऽविश-
त्तस्मादाहार्को देवानां परमे व्योमन्नित्यय यद्वाहार्कस्य देवाः परमे व्योम-
न्नित्ययं वाऽअग्निर्कस्तस्यैतदुत्तमायां चितौ सर्वे देवा विश्वास्तस्मा-
दाहार्कस्य देवाः परमे व्योमन्निति ॥ १९ ॥

इति तृतीयप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ८-३-७ ॥ (६. २.) ॥

इति तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ८ । ३ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १०८ ॥

मभिसम्भवति । अय मस्य हेतमतोऽन्यथा कुर्वन्ति-दुष्कृतं ह तस्यात्मानं कुर्वन्ति । स ह स
दुष्कृतमेवात्मानमभिसम्भवति ॥ १८ ॥

तदेते सामनिघने अभ्युक्ते । “ अर्को देवानां परमे व्योमन्, अर्कस्य देवाः परमे
व्योमन् ”-इति । एतद्दे देवानां विदतां प्रजापतिरुत्तमोऽविशत् । तस्मादाह-अर्को देवानां
परमे व्योमन्-इति । अय यद्वाह-अर्कस्य देवाः परमे व्योमन्-इति । अयं वा अग्निर्कः-तस्यै-
तदुत्तमायां चितौ सर्वे देवा विश्वाः । तस्मादाह-अर्कस्य देवाः परमे व्योमन्-इति ॥ १९ ॥

सुहृन्मनेन प्रजापतिमात्मानमभिसम्भवति । () ' यस्य हेतमतोऽन्यथा ' चरकावर्षवर्गोणे-
त्यभिप्रायः ॥ १९-१८ ॥

तदेते इति । तेभसा देवाना विश्वात् प्रजापतिरुत्तमोऽविशदित्येतद्दस्तुभिर्नितनं वक्ष्यमाणेष्वप्यं पुण्याह्वययोः
सात्रोद्दिधने उक्ते । अर्कः प्रजापतिर्देवानां 'परमे' स्थाने अविशदिति शेषः । अर्कस्य प्रजापतेक्षित्यस्य परमे सव-
र्याने 'उत्तमायां चितौ देवाः' विश्वा इति शेषः । मनु चार्को देवानानित्यनेनैव प्रकृतं च हृत्ते न दित्तिं
ममेतदेवं केवनेन व्येनेन तत्र दिशि कचिदेवानां परमेष्ट्री परमे प्रजापतिर्निविष्ट इति गम्यते । यन् स विशिष्टे-
नेति () अग्नेरुत्तमायां चितौ देवानां प्रजापतिरुत्तमो विष्ट इत्येष एकस्मिन्निघना ()
गम्यते ह्युपयोऽन्यासः । मनु चाऽमागमः स्वयमेव प्रमाणं किमन्यागमान्तरमनुसंवादिस्ववचनस्योद्बलकमुपन्य-
स्यति । उच्यते-नैयागमान्तरमुद्बलनार्थमुपन्यस्यते । किं तर्हि प्रसङ्गाद् व्याह्वयतः । सामवेदे हि कालोऽयं
हृत्तत् एव (पौन्याह्वयानापतरत्तवर्गमित्यस्य) नात्रैव प्रसङ्गाद् व्याह्वयतः । एवमन्येऽप्यागमान्तराभ्यासः-
देवत्वाऽभ्युक्तमित्यादयो व्याह्वयानार्था एवेति वक्तव्यम् ॥ १९ ॥

इति श्रीहिरस्तापिनः ऋषी माध्यन्दिनियज्ञतत्पद्याख्यानाभ्येऽष्टमे काण्डे

षष्ठेऽध्याये द्वितीयं ब्रह्मणम् ॥ (८-१-२) ॥

अथ चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

पष्ठेऽध्याये च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

गार्हपत्यमुपदधाति । (त्ये) एतद्वै देवाः प्राप्य राद्ध्येवामन्यन्तु तेऽब्रुव-
न्केनेदमरात्स्मेति गार्हपत्येनेवेत्यब्रुवन्गार्हपत्यं वै चित्वा समारुह्य प्रथमां
चित्तिमपश्याम प्रथमायै द्वितीयां द्वितीयायै तृतीयां तृतीयायै चतुर्थीं
चतुर्थ्यै पञ्चमीं पञ्चम्या ऽइदमिति ॥ १ ॥

तेऽब्रुवन् । (ब्रु) उप तज्जानीत यथेयमस्मास्वेव राद्दिरसदिति तेऽब्रुवं-
श्चेतयध्वमिति चित्तिमिच्छतेति वाच तद्ब्रुवंस्तुदिच्छत यथेयमस्मास्वेव
राद्दिरसदिति ॥ २ ॥

अथाष्टगार्हपत्येष्टकोपधानम् ।

गार्हपत्यमुपदधाति । एतद्वै देवाः प्राप्य राद्ध्येवामन्यन्त । तेऽब्रुवन्-केनेदमरात्स्मेति । गार्ह-
पत्येनेवेत्यब्रुवन् । गार्हपत्यं वै चित्वा समारुह्य प्रथमां चित्तिमपश्याम, प्रथमायै द्वितीया, द्वितीयायै
तृतीयां, तृतीयायै चतुर्थीं, चतुर्थ्यै पञ्चमीं, पञ्चम्या इदम्-इति ॥ १ ॥

तेऽब्रुवन्-उप तज्जानीत-यथेयमस्मास्वेव राद्दिरसदिति । तेऽब्रुवन्-चेतयध्वमिति-चित्तिमिच्छ-
तेति वाच तद्ब्रुवन्-तदिच्छत-यथेयमस्मास्वेव राद्दिरसदिति ॥ २ ॥

गार्हपत्यमुपदधातीति । आगाढसोऽभिलक्ष्यं चित्तिरपि गार्हपत्यस्तस्यां सारभूतोऽयं पशुभतीक्षेत्वेका-
दरा सोऽपि गार्हपत्यस्तस्य प्रतिरूपभूतोऽन्यत्रान्यस्तदकारस्तद्वर्गकस्तद्वर्गक गार्हपत्यापृष्टे तमुपदधातीत्ये-
तदर्थं सप्तभिः कृषिद्विभिः प्रकथ्यते । सत्रावाप्तु चतसृधित्तिहासेनेदं दर्शयति-योऽमी गार्हपत्यः पूर्वं चित्तः
सोऽस्याः स्मृदेः कारणं सङ्ख्यः इति-मत्वा-देवैस्तु-स्वर्गस्य-अप्ये सर्वसाधारणे देवे स्थापितः तद्वृद्धिकारण-
भूतमात्मदक्षतः इति । एतत्स्थानं स्वर्गाख्यं "प्राप्य" "देवाः" "राद्दिः" "राव-साय-संसिद्धौ"-
(आ. पा. ३. १. ११)-मन्वे कृत्विः स्वयः । राद्दिः समृद्धिः (राजुदाः आप्तनो-मन्दात्प्राप्तु) वय सङ्गदाः
'वेदिदं-प्रस्तं' ते-अर्थे-मेल-सूक्तभूतेन जयमपस्त्य संविदा-इति । 'ते गार्हपत्येनेवेत्यब्रुवन्' । तस्य 'चित्तिमपश्याम-
भूतत्वत्' 'प्रथमायै' 'अथमसा ऊर्ध्वं-द्वितीयां चित्तिमपश्याम । 'पञ्चम्यै-सर्वत्र-चतुर्थी' । पञ्चम्या ऊर्ध्वम्
'इदं' स्वर्गाख्यं स्थानम् ॥ १ ॥

तेऽब्रुवन्-इति । समृद्धिकारणं राद्दिः-स्त एव गार्हपत्य-सत्र-नेत्यहं सादृशनेमान्यानि (श्वतदेत-अम) इति ।
मान्निस्तु गार्हपत्यस्त-संचेतयध्वमिति वचनं कुत एतद्विनितासप्रशङ्गेन हि तत्र स्थितेन राद्दिरसदतास्ता

ते चेतयमानाः । (५) एतदपश्यन्निहेममाहृत्योपदधामहाऽडुति तस्मि-
हाहृत्योपादधत तस्मिन्व्यवदन्त व्वसवः पुरस्ताद्बुद्ध्वा दक्षिणतऽआदित्याः
पश्चान्मरुतऽउत्तरतो विवृशे देवाऽउपरिष्ठादिहोपदधामेहोपदधामेति ॥ ३ ॥

तेऽब्रुवन् । (न्मु) मध्यऽएवोपदधामहे सु नो मध्यऽउपहितः सर्वेषां
भविष्यतीति तं मध्यऽउपादधत तदेताथै राद्रिमात्सुन्नदधत मध्यतो
मध्यतऽएवैतदेताथै राद्रिमात्सुन्नदधत तथैतद्यजमानो यद्गार्हपत्यमुप-
दधात्येतानुवैतद्राद्रिमात्सुन्धत्ते मध्यतो मध्यतऽ एवैतदेताथै राद्रि-
मात्सुन्धत्ते ॥ ४ ॥

यदेव गार्हपत्यमुपदधाति । (त्यु) अन्नं वै गार्हपत्योऽत्ताऽसुम-
ञ्चिश्चितोऽब्रुऽएवैतदुन्नमुपिदधाति मध्यतो मध्यतऽ एवास्मिन्नेतदन्नं
दधाति ॥ ५ ॥

यदेव गार्हपत्यमुपदधाति । वेदिर्वै देवलोकोऽथ वाऽएष चद्विवेदि

ते चेतयमाना एतदपश्यन्-इहेममाहृत्योपदधामहा इति । तमिहाहृत्योपादधत । तस्मिन्व्य-
वदन्त-वसवः पुरस्तात् । रुद्रा दक्षिणतः, आदित्याः पश्चात्, मरुत उत्तरतः, विश्वे देवा उपरिष्ठात्-
इहोपदधाम, इहोपदधामेति ॥ ३ ॥

तेऽब्रुवन्-मध्य एवोपदधामहे । स नो मध्य उपहितः सर्वेषां भविष्यतीति । तं मध्य उपादधत ।
उदेतां राद्रिमात्सुन्नदधत । मध्यतः । मध्यत एवैतदेतां राद्रिमात्सुन्नदधत । तथैतद्यजमानो यद्गार्ह-
पत्यमुपदधाति-एतामेवैतद्राद्रिमात्सुन्धत्ते । मध्यतः । मध्यत एवैतदेतां राद्रिमात्सुन्धत्ते ॥ ४ ॥

यदेव गार्हपत्यमुपदधाति । अन्नं वै गार्हपत्यः, अत्ताऽयमग्निश्चितः । अन्न एवैतदन्नमपिदधाति ।
मध्यतः । मध्यत एवास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥ ५ ॥

यदेव गार्हपत्यमुपदधाति । वेदिर्वै देवलोकः । अथ वा एष चद्विवेदि चितो भवति । तं यदिहा-
हृत्योपदधाति-तदेनं वेदी देवलोके प्रतिष्ठापयति ॥ ६ ॥

कपं कृत्वाऽपनीयते । तदपरिध्यागेन तु सनीयत इति नानुपपन्नम् । तस्मिन् गार्हपत्ये त्रिभित्तभूते विरुद्धमव-
दन्त देवाः, इहेमदधाम इत्येव का पुनर्दर्शमनिहेति विरुद्धं दर्शितवन्त इत्यत आह-वसवः पुरस्ताद्बुक्वन्त
इहोपदधाम इत्येतमन्येऽपि यथादेशम् ॥ १-४ ॥

यदेव गार्हपत्यमिति । प्रसन्ने दे । अन्नं वै गार्हपत्य इति द्वि. श्रपणप्रधानत्वादनं गार्हपत्यः । होमप्रधानत्वा-
दाहवनीयोऽयमग्निश्चित इति दर्शयान्तात्पर्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

चित्तो भवति तं अदिहाहृत्योपदधाति तदेनं व्वेदौ देवलोके प्रति-
ष्ठापयति ॥ ६ ॥

अत्रेव गार्हपत्यमुपदधाति । योनिर्व्वं पुष्करपर्णमथ वाऽएष वहिर्व्वोति
चित्तो भवति वहिर्धो वाऽएतद्योनेरग्निकर्म यत्पुरा पुष्करपर्णात्तं अदि-
हाहृत्योपदधाति तदेनं योनीं पुष्करपर्णे प्रतिष्ठापयति तथो ह्यपो-
ऽवहिर्धा भवत्यष्टाविष्टका ऽनुपदधाति तस्यांक्तो बन्धुस्तं वाऽएतरेव
यजुर्भिर्गन्थाऽऽवृता चिनोति यो ह्येवासी स एवायम् । तमेवैतदाहृत्येहो-
पदधाति ॥ ७ ॥

('यु' अथ पुनश्चित्तिमुपदधाति । ('त्ये' एतद्धै देवा गार्हपत्यं चित्त्वा
तास्मिन्प्राद्धि नापश्यन्त्योनिर्व्वं गार्हपत्या चित्तिरेपो वै योने प्राद्धिर्ध्वेतः
प्रजानिस्तस्यामेतस्यां योनीं रेतः प्रजातिं नापश्यन् ॥ ८ ॥

अत्र गार्हपत्यमुपदधाति । योनिर्व्वं पुष्करपर्णम् । अथ वा एष वहिर्व्वेति चित्तो भवति । वहिर्धो
वा एतद्योनेरग्निकर्म-यत् पुरा पुष्करपर्णात् । तं अदिहाहृत्योपदधाति-तदेनं योनीं पुष्करपर्णे प्रति-
ष्ठापयति । तयो ह्यपोऽवहिर्धा भवति । अष्टाविष्टका उपदधाति । तस्योक्तो बन्धुः । तं वा एतरेव
यजुर्भिर्गन्थाऽऽवृता चिनोति । यो ह्येवासी स एवायम् । तमेवैतदाहृत्येहोपदधाति ॥ ७ ॥

अथाष्टपुनश्चित्तीष्टकोपधानम् ।

अथ पुनश्चित्तिमुपदधाति । एतद्धै देवा गार्हपत्यं चित्त्वा तास्मिन्प्राद्धि नापश्यन् । योनिर्व्वं गार्ह-
पत्या चितिः । एपो वै योने राद्धिः-मद्रेतः प्रजातिः । तस्यामेतस्यां योनीं रेतः प्रजातिं
नापश्यन् ॥ ८ ॥

एतरेव यजुर्भिरेव सोऽग्निरिति । 'एतवाऽऽवृता' दक्षिणत उपदधाति । उत्तरार्धे प्रथमाभ्युपदधानीत्यादि-
कथा होत्रासौ स एवायमग्निचेत्यभिप्रायः । न चैतद् यदिहाहृत्योपदधाति । पुनस्ता एवेष्टकास्तन (उत्पाये
नापयति) इतस्तस्यावयवस्याविवानप्रज्ञादादौ गार्हपत्यादित्यष्टौ पुनश्चित्तिरिति च पञ्चम्या चित्तातुक्तौ
पुनर्लोकपृथ (श्ले) सकल्पमाना स्वाहा तादात्म्यैकविराति गार्हपत्य उपदधाति इत्यां न स्तीति विष्येदिति
(न च रूप मनायां क्रियमाणायाम् अत एवेष्टकादिर्गण्येतां तस्यायस्यै तदाहृत्ये तासमाशमिप्रस्तोत्राया न
च नास्ति) प्रायस्तथापि पुनश्चित्तावपि परिदपति य एवायमग्निश्चित्तमेवैतदाहृत्य गार्हपत्यस्योपरिष्ठात्पुन-
श्चिनोतीति । तदपि तद्वृत्तिवादेव मुख्यते नोत्पाद्य इत्येतेन ॥ ७ ॥

अथ पुनोरिति । वैरीद गार्हपत्यं चास्मात् पुनश्चित्तिरिति दर्शान्तरमनुब्राह्मणयोरेयोमितेन स यः

१-पुनश्चित्तिं योपारं तद्वदेन रूपय इति शक्यं पुनश्चित्तवादे । एवार्द्धं वा । गार्हपत्यं पुनश्चित्तौ इत्या । का. श्रौ. सू.
१७ । १५४-१५७ ॥

(इयँस्ते) तेऽब्रुवन् । (ब्रु) उप तज्जानीत युथाऽस्यां योनौ रेतः प्रजातिं
 दुधामेति तेऽब्रुवन्श्चेतुष्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन्स्तुदिच्छत
 युथाऽस्यां योनौ रेतः प्रजातिं दुधामेति ॥ ९ ॥

ते चेतुयमानाः । (ऽ) एतां पुनश्चितिमपश्यन्तामुपादधत तदेतस्यां
 योनौ रेतः प्रजातिमदधुर्मध्यतो मध्यतु ऽएवैतदेतस्यां योनौ रेतः प्रजाति-
 मदधुस्तुथैवैतद्यजमानो यत्पुनश्चितिमुपदधात्येतस्यामेवैतद्योनौ रेतः
 प्रजातिं दधाति मध्यतो मध्यतु ऽएवैतदेतस्यां योनौ रेतः प्रजातिं दधाति १०

ताथै ह्येके जघनार्थं ऽउपदधति । जघनार्थाद्वै रेतः सिच्यते पुच्छसंधौ
 पुच्छाद्वै रेतः सिच्यतऽडिति न तथा कुर्याद्विहिर्घा ह ते योने रेतः प्रजातिं
 दधति ये तथा कुर्वन्ति मध्यऽएवोपदध्यात्तत्सम्प्रति योनौ रेतः
 प्रजातिं दधाति ॥ ११ ॥

(त्य) अष्टाविष्टकाऽ उपदधाति । (त्य) अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्नि-
 र्थावानग्निर्थावित्यस्य मात्रा तावत्तैवैनेमेतद्वेतोभूतुं सिच्यति पञ्चकृत्वः
 सादयति पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्थावानग्नि-
 र्थावित्यस्य मात्रा तावत्तैवैनेमेतद्वेतोभूतुं सिच्यत्यष्टाविष्टकाः पञ्चकृत्वः

तेऽब्रुवन्-उप तज्जानीत-यथाऽस्यां योनौ रेतः प्रजातिं दधामेति । तेऽब्रुवन्-चेतुष्वमिति-
 चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन्-तदिच्छत-यथाऽस्यां योनौ रेतः प्रजातिं दुधामेति ॥ ९ ॥

ते चेतुयमाना एतां पुनश्चितिमपश्यन् । तामुपादधत । तदेतस्यां योनौ रेतः प्रजातिमदधुः ।
 मध्यतः । मध्यत एवैतदस्यां योनौ रेतः प्रजातिमदधुः । तथैवैतद्यजमानो यत्पुनश्चितिमुपदधाति-
 एतस्यामेवैतद्योनौ रेतः प्रजातिं दधाति । मध्यतः । मध्यत एवैतदस्यां योनौ रेतः प्रजातिं
 दधाति ॥ १० ॥

तां ह्येके जघनार्थं उपदधति । जघनार्थाद्वै रेतः सिच्यते । पुच्छसंधौ । पुच्छाद्वै रेतः सिच्यते-
 इति । न तथा कुर्यात् । विहिर्घा ह ते योने रेतः प्रजातिं दधति-ये तथा कुर्वन्ति । मध्य एवोपद-
 ध्यात्-तत्सम्प्रति योनौ रेतः प्रजातिं दधाति ॥ ११ ॥

अष्टाविष्टका उपदधाति । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रोऽग्निः । थावानग्निर्थावित्यस्य मात्रा-तावत्तै-
 नेमेतद्वेतोभूतं सिच्यति । पञ्चकृत्वः सादयति । पञ्चचितिकोऽग्निः । पञ्चर्तवः संवत्सरः । संवत्स-
 रोऽग्निः । थावानग्निर्थावित्यस्य मात्रा-तावत्तैवैनेमेतद्वेतोभूतं सिच्यति । अष्टाविष्टकाः पञ्चकृत्वः साद-

वृत्तनिरेकाभिः प्रसन्नप्रायाधिरेव मन्त्रव्याख्यानं च । अस्मिन्नेतादृशी () विधिसुवे दूरग्यान् दर्शयति-
 सर्वदा इव स रवर्गे लोकस्तीर्णो बहिर्यज्ञस्योरुहणात्तत्र निग्यववस्यानात्तथा वदयति । (प्रस्तावणपरि

सादयति तत्रयोदश त्रयोदश मासाः संवत्सरत्रयोदशाग्नेश्चितिपुरीषाणि
यावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ १२ ॥

युद्धेव पुनश्चितिमुपदधाति । (त्यं) एतद्वाऽएतद्वयथायथं करोति
यदाहवनीयाद्गार्हपत्यमुत्तरं चिनोति तद्यत्पुनश्चितिमुपदधाति यऽपुत्रा-
यमाग्निश्चितस्तुमेवेतदाहुत्यास्योपरिष्ठात्पुनश्चिनोति तद्यच्चित् ११ सन्तं
पुनश्चिनोति तस्मात्पुनश्चितिः ॥ १३ ॥

(स्त) तद्धैके । जघनाधे गार्हपत्यमुपदधति पूर्वार्धे पुनश्चितिमाहव-
नीयश्च वाऽएतो गार्हपत्यश्चैवं वाऽएतावमीऽइति न तथा कुर्वाद्यं वै
लोको गार्हपत्यो यौराहवनीयऽ उत्तरा वाऽअसावस्यै तस्मादेनामुत्तरामे-
वोपदध्यात् ॥ १४ ॥

(यु) युद्धेव गार्हपत्यं च पुनश्चितिं चोपदधाति । व्वेदिश्च हैतेऽअग्नेः
रुत्तरवेदिश्चाथ येऽअमू पूर्वे निवृपत्यध्वस्य तेऽअथ हैतेऽअग्नेस्तद्यु-
वेतेऽउपधायाग्निं निदधाति व्वेदी चैव नमेतदुत्तरवेदौ च प्रतिष्ठापयति ॥ १५ ॥
युद्धेव पुनश्चितिमुपदधाति । पुनर्ब्रह्मो हैप ऽउत्तरा हैषा देवयज्या पुन-
र्ब्रह्ममेवेतदुपधत्तऽउत्तरामेव देवयज्यामुप हैनं पुनर्ब्रह्मो नमति ॥ १६ ॥

यति-तत्रयोदश । त्रयोदश मासाः संवत्सरः । त्रयोदशाग्नेश्चितिपुरीषाणि । यावानग्निर्वावत्यस्य
मात्रा-तावत्तद्भवति ॥ १२ ॥

युद्धेव पुनश्चितिमुपदधाति । एतद्वा एतद्वयथायथं करोति-यदाहवनीयाद्गार्हपत्यमुत्तरं चिनोति ।
तत् पुनश्चितिमुपदधाति-य एवायमाग्निश्चितः-तमेवेतदाहुत्यास्योपरिष्ठात्पुनश्चिनोति । तद्यच्चिर्न
मन्तं पुनश्चिनोति-तस्मात्पुनश्चितिः ॥ १३ ॥

तद्धैके जघनाधे गार्हपत्यमुपदधति, पूर्वार्धे पुनश्चितिम् । आहवनीयश्च वा एतो गार्हपत्यश्च ।
यं वा एतावमी इति । न तथा कुर्वाद्यं । अयं वै लोको गार्हपत्यः, यौराहवनीयः । उत्तरा वा
असावस्यै । तस्मादेनामुत्तरामेवोपदध्यात् ॥ १४ ॥

युद्धेव गार्हपत्यं च पुनश्चितिं चोपदधाति । वेदिश्च हैते अग्नेरुत्तरवेदिश्च । अथ ये अमू पूर्वं निव-
पति-अध्वस्य ते । अथ हैते अग्नेः । तद्यदेते उपधायाग्निं निदधाति-वेदी चैव नमेतदुत्तरवेदौ च
प्रतिष्ठापयति ॥ १५ ॥

युद्धेव पुनश्चितिमुपदधाति । पुनर्ब्रह्मो हैषः, उत्तरा हैषा देवयज्या । पुनर्ब्रह्ममेवेतदुपधत्ते- उत्त-
रामेव देवयज्याम् । उप हैनं पुनर्ब्रह्मो नमति ॥ १६ ॥

(इत्यमासस्य) इत्यमासनायाग्निं निदधाति । पुनश्चितिरिति शरीर निदधे । न इवमं लोकं इत्यादिना सर्वेण

सुद्रेव पुनश्चित्तमुपदधाति । यं वै तं प्राणाऽ ऋषयोऽग्नेऽग्निं सम-
स्कुर्वन्त्स एष तमेवैतत्पुनश्चिनोति तद्यच्चित्तं सन्तं पुनश्चिनोति
तस्माद्देव पुनश्चित्तिः ॥ १७ ॥

(वै) येनऽऋषयस्तपसा सत्रमायञ्छिति । (त्य) अमूनेतद्वृषीनाह-
न्धानाऽ अग्निं स्वराभ्रन्तऽइतीन्धानाऽ अग्निं स्वर्गं लोकमाह्रन्तऽ
इत्येतत्तस्मिन्नहं निदधे नाकेऽअग्निमिति स्वर्गो वै लोको नाको यमा-
हुर्मनव स्तीर्णवर्हिषमिति ये त्विद्रांसस्ते मनव स्तीर्णवर्हिषमिति
सर्वदा ह्येव स स्तीर्णवर्हिः ॥ १८ ॥

(स्तं) तं पत्नीभिरनुगच्छेम देवाः । पुत्रैर्भ्रातृभिरुत वा हिरण्यैरित्येतेनैतं
सुव्यंशानुगच्छेमेत्येतन्नाकं गृभ्यानाः सुकृतस्य लोकऽइति स्वर्गो वै
लोको नाकः स्वर्गं लोकं गृभ्यानाः सुकृतस्य लोकऽइत्येतत्तृतीये पृष्ठेऽ-
अधिरोचने दिवऽ इत्येतद् तृतीयं पृष्ठं रोचनं दिवो यत्रैतत्पति १९

पदेव पुनश्चित्तमुपदधाति । यं वै तं प्राणा ऋषयोऽग्नेऽग्निं समस्कुर्वन्-स एषः । तमेवैतत्पुनश्चि-
नोति । तद्यच्चित्तं सन्तं पुनश्चिनोति तस्माद्देव पुनश्चित्तिः ॥ १७ ॥

“ येनं ऋषयस्तपसा सत्रमायन् ”-इति । अमूनेतद्वृषीनाह । “ इन्धाना अग्निं
स्वराभ्रन्तः ”-इति । इन्धाना अग्निं स्वर्गं लोकमाह्रन्त इत्येतत् । “ तस्मिन्नहं निदधे
नाके अग्निम् ”-इति । स्वर्गो वै लोको नाकः । “ यमाहुर्मनवः स्तीर्णवर्हिषम् ”-(वा. सं.
१५ । ४९) इति । ये त्विद्रांसस्ते मनवः । स्तीर्णवर्हिषमिति । सर्वदा ह्येव स स्तीर्णवर्हिः ॥ १८ ॥

“ तं पत्नीभिरनुगच्छेम देवाः पुत्रैर्भ्रातृभिरुत वा हिरण्यैः ”-इति । एतेनैतं सुव्यं-
शानुगच्छेमेत्येतत् । “ नाकं गृभ्यानाः सुकृतस्य लोकं ”-इति । स्वर्गो वै लोको नाकः ।
स्वर्गं लोकं गृभ्यानाः सुकृतस्य लोक इत्येतत् । “ तृतीये पृष्ठे अधिरोचने दिवः ”-(वा.
सं. १५ । ५०) इति । एतद् तृतीयं पृष्ठं रोचनं दिवः-पत्रैप एतत्पति ॥ १९ ॥

अनुगच्छेम तदेवाः यानुपधीयमानेऽकाररिणाग्निरेव तस्याश्च अन्ननार्यं बहवचनम् । अये तु मन्यवर्णान्
पत्तरेव यथा वृक्षा मन्यते । एतद्गृत्वा पृष्ठं दिवः-सर्वान् प्रथिव्यन्तरिक्षे पृष्टायेत्यथा तृतीयं दिवः पृष्ठं एतदेव

(त्या) आ वाचो मध्यमरुहद्भुरण्युरिति । (त्ये) एतद् वाचो मध्यं युत्रेषु ऽएतुञ्जीयते भुरण्युरिति भर्तृत्येतदयमग्निः सत्पतिश्चेकितानऽडृत्य-
यमग्निः सतां प्रतिश्चेतुयमान ऽडृत्येतत्पृष्ठे पृथिव्या निहितो उविद्युतदिति
पृष्ठे पृथिव्या निहितो दीप्यमान ऽडृत्येतदधस्पदं कृणुतां ये पृतन्यवऽ
डृत्यधस्पदं कुरुतां सुवर्वाणाप्सुन ऽडृत्येतत् ॥ २० ॥

(द्) अयमग्निर्वीरितमो व्ययोधा ऽडिति । (त्य) अयमग्निर्वीरवत्तमो
व्ययोधा ऽडृत्येतत्सहस्रियो द्योततामप्रयुच्छन्निति सहस्रियो दीप्यताम-
प्रमत्त ऽडृत्येतद्विभ्राजमानः सरिरस्य मध्यऽडृतीमे वै लोकाः सरिरं दीप्य-
मानऽएषु लोकेष्वित्येतदुप प्रयाहि दिव्यानि धामेत्युप प्रयाहि स्वर्गं
लोकमित्येतत् ॥ २१ ॥

(त्त) सम्प्रच्यवध्वमुपसम्प्रयातेति । (त्य) अमूनेतदृषीनाह सुमेनं
सम्प्रच्यवध्वमुप चैनं सम्प्रयातेत्यग्ने पथो देवयानान्कृणुध्वमिति यथेव

“ आ वाचो मध्यमरुहद्भुरण्युः ”-इति । एतद् वाचो मध्यम्-यत्रैव एतञ्जीयते ।
भुरण्युरिति-भर्तृत्येतत् । “ अयमग्निः सत्पतिश्चेकितानः ”-इति । अयमग्निः सतां पतिश्चेत-
यमान इत्येतत् । “ पृष्ठे पृथिव्या निहितो दविद्युतत् ”-इति । पृष्ठे पृथिव्या निहितो दीप्य-
मानः-इत्येतत् । “ अधस्पदं कृणुतां ये पृतन्यवः ”-(वा० सं० १५।११) इति । अधस्पदं
कुरुतां सर्वांश्च वाप्सुन इत्येतत् ॥ २० ॥

“ अयमग्निर्वीरितमो व्ययोधाः ”-इति । अयमग्निर्वीरवत्तमो व्ययोधा-इत्येतत् । “ सह-
स्रियो द्योततामप्रयुच्छन् ”-इति । सहस्रियो दीप्यतामप्रमत्तः-इत्येतत् । “ विभ्राजमानः
सरिरस्य मध्ये ”-इति । इमे वै लोकाः सरिरम् । दीप्यमान एषु लोकेष्वित्येतत् । “ उप प्रयाहि
दिव्यानि धाम ”-(वा० सं० १५।५२) इति । उप प्रयाहि स्वर्गं लोकमित्येतत् ॥ २१ ॥

“ सम्प्रच्यवध्वमुपसम्प्रयात ”-इति । अमूनेतदृषीनाह-सुमेनं मध्यवध्वम्, उप चैनं
सम्प्रयातेति । “ अग्ने पथो देवयानान्कृणुध्वम् ”-इति । यथैव यजुस्तथा वयुः । “ पुनः

मर्षं देवयोऽग्निरस्यत्रोयानात् । सहस्रियः सहस्रेण संमितः सहस्रियः (व्युत्पेव) गृहतीसहस्रस्य मितः
समितः आहवनीयः स एवायमिति कृत्वा सहस्रिय इत्याह । उपप्रयातिविति पुरुषव्यत्ययो द्रष्टव्यः । “ सहस्रियो
योतनाम् ” इति प्रथमपुरुषेणोपक्रान्तवात् । “ सुमेने प्रच्यवध्वमुप चैनं सम्प्रयात ” इत्यत्राथेवम् अग्नेरुपधीयमाने
इष्टकाशरीरस्यम्नित्रतन्निमक्त्याऽऽप्यवृत्तीष्टतत्वादर्पणां पारीक्ष्यं युज्यते । ततश्चात्र पुरुषसर्वनामव्यत्ययो द्रष्टव्यः ।

युजुस्तया वृन्धुः पुनः कृष्वाना पितरा युवानेति व्वाक् च वै मुनश्च पितरा
युवाना व्वाक् च मुनश्चैतावग्नीऽअन्वाताऽसीत्त्रयि वृन्धुमेतामिति
योऽसावृषिभिस्तन्नुस्तनस्तमेतदाह ॥ २२ ॥

(हो) वृद्ध्यस्वामे प्रतिजागृहि त्वमिति । (ती) इममेतदग्निमाहो-
ञ्चैनं वृध्यस्य प्रति चैनं जागृहीतीष्टापूर्ते संसृजेधामयं चेति यथैव
युजुस्तया वृन्धुरास्मिन्सधस्येऽअध्युत्तरस्मिन्निति द्यौर्वाऽउत्तर-
सधस्यं विश्वे देवा युजमानश्च सीदन्ति तद्विश्वेर्देवैः सह युजमान-
सादयति ॥ २३ ॥

येन वृद्धसि सहस्रम् । येनाग्ने सर्ववेदसमित्येतद्वास्य प्रतिज्ञाततमं
धाम येन सहस्रं वृद्धति येन सर्ववेदसं तेनेमं यज्ञं नो नय स्वर्देवेषु गन्त-

कृष्वाना पितरा युवाना”-इति । वाक् च वै मुनश्च पितरा । युवाना वाक् च मुनश्चैतावग्नी ।
“अन्वाताऽसीत्त्रयि तन्नुमेतम्”-(वा. सं. १५ । ५३)-इति । योऽसावृषिभिस्तन्नुः,
ततस्तमेतदाह ॥ २२ ॥

“वृद्ध्यस्वामे प्रतिजागृहि त्वम्”-इति । इममेतदग्निमाह-उञ्चैनं वृध्यस्य, प्रति चैनं
जागृहीति । “इष्टापूर्ते संसृजेधामयं च”-इति । यथैव यजुस्तया वृन्धुः । “अस्मिन्स-
धस्ये अध्युत्तरस्मिन्”-इति । द्यौर्वा उत्तरं सधस्यम् । “विश्वे देवा युजमानश्च सीदन्ति”-
(वा. सं. १५ । ५४) इति । तद्विश्वेर्देवैः सह युजमानं सादयति ॥ २३ ॥

“येन वृद्धसि सहस्रम्, येनाग्ने सर्ववेदसम्”-इति । एतद्वास्य प्रतिज्ञाततमं धाम-येन
सहस्रं वृद्धति, येन सर्ववेदसम् । “तेनेमं यज्ञं नो नय स्वर्देवेषु गन्तवे”-(वा. सं. १५ । ५५)

घोषतामप्रपुण्ड्रं गतापेत्यर्थः । उपसप्रयातेति वचनात् । एतद्वचः । ययो देवयानान् कृशुन्वे तदुपगमनेन
पद्विष्टादपमित्यर्थः । वाक् च वै मुनश्च पितरा ने वाद्मनसी स्वनेनकारेण जगत. पालनितारी युवाना नित्यतयगौ
अन्वाताऽसीत्त्रयि तन्नुनामिति लोड्यं च वृद्धकावचने म्यपयो द्रष्टव्यः । (किमन्वातातुनो त्वनिके
अग्नेवततमं) अविभिः योऽमी पञ्चे तन्नु. एन तमेव तनुनामिति प्रारभते । कथं वाद्मनसी नाशयति ये तत्र
त्वया तनुनामित्यन आह-वाद्मनश्चैतावग्नी गार्ग्ययाइवनीगौ तदूर्वज्ज्वात् । ततश्च नो पितरो पुनरेव ताविका-
त्मानो गार्ग्यप पुनश्चित्तुभ्यं मन्वा तनुना त्वयेन यजे य तनु इद पश्यन् इममेतदग्निमुत्तरीयमानेष्टकाशरीर-
मह-’ तदुपगमनां ’ शयनेन मन्त्रेण न.मात्र पात्रिन च कुर्वन् । एवंति यजमाने कुन एतन् इष्टापूर्ते सस्-
र्ववचनापब्रामनश्च सीदन्ति च परतो दर्शनान् । एतद्वाच्यं प्रतिज्ञानमभिसांगं परिधानेन मम जन्म शरीरं देन

वऽऽइति तेन न ऽऽडुमं यजुं नय स्वर्गं लोकं देवेषु गन्तवऽऽइत्येतदयं ते
 योनिर्ऋत्विष्य ऽऽइति तस्योक्तो बुन्धुरष्टाविष्टका ऽऽपदधाति तस्योऽ-
 ष्टवोक्तः ॥ २४ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ८-४-१ ॥ (६. ३.) ॥

इति षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ । ६ ॥

इति । तन न इमे यतं नय स्वर्गं लोकं देवेषु गन्तव इत्येतत् । “ अयं ते योनिर्ऋत्विष्यः ”-
 (वा. सं. १५ । ५६) इति । तस्यांक्तो वन्धुः । अष्टाविष्टका उपदधाति । तस्यो ष्वोक्तः ॥२४॥

ब्रह्म नमः पशुं पशुं नमः वदसः पशुं यजमानाय प्रतिदातु नः शरीरेण तेन यज्ञं स्वर्गलोकं देवेषु देवानां
 मय्ये न परः ॥ अथाऽऽइति तस्योक्तो बुन्धुरष्टाविष्टका ऽऽपदधाति तस्यो ष्वोक्तः ॥२४॥
 योनिर्ऋत्विष्यः इत्येवमेव ॥ ८-४-१ ॥

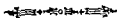
इति सर्वविज्ञानिवानकबीन्द्राचार्यसं-वर्तमानं ब्राह्मणम् । कृत्वा माष्यन्दितीयशतपथब्राह्मणमाद्ये
 अष्टमं कण्ठे षष्ठोऽध्यायः तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (८-६-३) ॥

इति षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ (८-६)

अथ सप्तमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

चतुर्थप्रपाठके च द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

ऋतुव्याऽ उपदधाति । (ऋ) ऋतुवऽ एते युद्धतुव्याऽ ऋतुमेवैतदुपद-
धाति तुदेतत्सुर्वं युद्धतुव्याः संवत्सुरो वाऽऋतुव्याः संवत्सरऽ इदं
सुर्वमिदमेवैतत्सुर्वमुपदधात्यथो प्रजुननमेतत्संवत्सुरो वाऽऋतुव्याः
संवत्सरुः प्रजुननं प्रजुननमेवैतदुपदधाति ॥ १ ॥

युद्धेवऽर्तुव्याऽ उपदधाति । क्षत्रं वाऽऋतुव्या विवृशऽइमाऽइतराऽ
इष्टकाः क्षत्रं तुद्विश्यत्तारं दधाति ताः सुर्वाम् चित्तिपूपदधाति सुर्वस्यां
तुद्विशि क्षत्रमत्तारं दधाति ॥ २ ॥

युद्धेवऽर्तुव्याऽ उपदधाति । संवत्सरऽ षुपोऽग्निः स ऋतुव्याभिः सुर्वहितः
संवत्सरमेवैतदुद्धतुभिः संतनोति सुंदधाति ता वै नानाप्रभृतयः समानो-
दर्काऽऋतुवो वाऽअसृज्यन्त ते सृष्टा नानैवासन् ॥ ३ ॥

अथ द्वयोर्ऋतव्येषु प्रकयोरुपधानम् ।

ऋतव्या उपदधाति-ऋतव एते-यद्धतव्याः, ऋतुमेवैतदुपदधाति । तुदेतत्सुर्वं-यद्धतव्याः ।
संवत्सुरो वा ऋतुव्याः । संवत्सर इदं सर्वम् । इदमेवैतत्सुर्वमुपदधाति । अथो प्रजुननमेतत् । संवत्सुरो
वा ऋतुव्याः । संवत्सरुः प्रजुननम् । प्रजुननमेवैतदुपदधाति ॥ १ ॥

युद्धेवऽर्तुव्या उपदधाति । क्षत्रं वा ऋतुव्याः, विश इमा इतरा इष्टकाः । क्षत्रं तुद्विश्यत्तारं
दधाति । ताः सुर्वाम् चित्तिपूपदधाति । सुर्वस्यां तुद्विशि क्षत्रमत्तारं दधाति ॥ २ ॥

युद्धेवऽर्तुव्या उपदधाति । संवत्सर षुपोऽग्निः । स ऋतुव्याभिः सुर्वहितः । संवत्सरमेवैतदुद्धतुभिः
संतनोति सुंदधाति । ता वै नानाप्रभृतयः समानोदर्काः । ऋतुवो वा असृज्यन्त । ते सृष्टा नानै-
वासन् ॥ ३ ॥

ऋतुव्या उपदधाति । प्रसन्ना एतेऽथतुर्दश कण्डिका ज्ञातव्याः अत्र ब्राह्मणे ॥ तत्राद्याऽऋतुव्याऽऽप्याथ
सर्वर्त्तन्यानामेव । प्रसन्नयाः साचात्प्यमव्ये तु षोडश तयोश्चतसरोरिति च दर्शितमित्युक्तेष्वीत्तार्थं पुन-
रुक्तव्यते । विश इमा इतरा यत्तुमत्य एवापमधिकारान् ' ताः वै ' ऋतुव्याः ' नानाप्रभृतयो ' नानाप्रभ्याः

(संस्ते) तेऽब्रुवन् । (न्न) न वाऽइत्थं सन्तः शक्ष्यामः प्रजनयितुं रूपैः समायामेति तऽपुकेकमृतुं रूपैः समार्यंस्तुस्मादेकैकस्मिन्नृतौ सुर्वेपामृतुनां रूपं ता यन्नानाप्रभृतयो नाना ह्यसृज्यन्ताथ यत्समानोदकां रूपैर्हि समायन् ॥ ४ ॥

(न्तस) सऽनुपदधाति । तपश्च तपस्यश्च शैशिरावृत्तुऽइति नामनीऽएनयोरेते नामभ्यामेवैनेऽएतदुपदधात्यसौ वाऽआदित्यस्तुपस्तुस्मादेतावृत्तुऽअनन्तर्हितौ तद्यदेतस्मादेतावृत्तुऽअनन्तर्हितौ तस्मादेतौ तपश्च तपस्यश्च ॥ ५ ॥

(श्वा) अग्नेरन्तःश्लेषोऽस्तीति । संवत्सरऽ एषोऽग्निः स ऋतुव्याभिः सुद्विहितः संवत्सरमेवैतद्वृतुभिः संतनोति संदधाति कुल्पेतां द्यावापृथिवी कुल्पन्तामापऽओषधयऽ इतीदमेवैतत्सुर्वमृतुभिः कल्पयति कुल्पन्तामग्रयः पृथङ् मम ज्यैष्ठ्याय सत्रताऽ इत्यग्रयो ह्येते पृथग्पुदेता ऽइष्टकास्ते यथाऽनयोऽर्हत्वोर्ज्यैष्ठ्याय कल्पेरेवमेतदाह षेऽअग्रयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमेऽ इति यथैव यजुस्तया बन्धुः शैशिरा-

तेऽब्रुवन्—न वा इत्थं सन्तः शक्ष्यामः प्रजनयितुम्, रूपैः समायामेति । त एकैकम् ऋतुं रूपैः समायन् । तस्मादेकैकस्मिन्नृतौ सर्वेपामृतुनां रूपम् । ता यन्नानाप्रभृतयो—नाना ह्यसृज्यन्त । अथ यत्समानोदकाः—रूपैर्हि समायन् ॥ ४ ॥

स उपदधाति । “ तपश्च तपस्यश्च शैशिरावृत्तु ”—इति । नामनी एनयोरेते । नामभ्यामेवैने एतदुपदधाति । असी वा आदित्यस्तपः । तस्मादेतावृत्तु अनन्तर्हितौ । तत् ; यदेतस्मादेतावृत्तु अनन्तर्हितौ । तस्मादेतौ तपश्च तपस्यश्च ॥ ५ ॥

“ अग्नेरन्तःश्लेषोऽस्ति ”—इति । संवत्सर एषोऽग्निः । स ऋतुव्याभिः संद्विहितः । संवत्सरमेवैतद्वृतुभिः संतनोति, संदधाति । “ कुल्पेतां द्यावापृथिवी, कुल्पन्तामाप ओषधयः ”—इति । इदमेवैतत्सुर्वमृतुभिः कल्पयति । “ कुल्पन्तामग्रयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय सत्रताः ”—इति । अग्रयो ह्येते पृथग्—यदेता इष्टकाः ते यथाऽनयोऽर्हत्वोर्ज्यैष्ठ्याय कल्पेरेव—एवमेतदाह । “ ये अग्रयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे ”—इति । यथैव यजुस्तया बन्धुः ।

* समानोदकाः * ममाना इति धर्मोत्पत्तिकोतामुपदेश । कम्पान्ता. समानापयवा प्रवर्तनीयत आह—ऋतयो वा असृज्यन्त इति ॥ १-५ ॥

अग्नेरन्तःश्लेषोऽस्तीति तमेवैतद्वृतुभिः संतनोति संदधानीति वचनान् इति दर्शयति । ते यथाऽनयो-

वृत्तुऽभिकल्पमानाऽ इन्द्रमिव देवाऽ अभिसंविशन्त्विति युयेन्द्रं देवाऽ
 अभिसंविष्टाऽएवमिमावृत्तु ज्यैष्ठ्यायाभिसंविशन्त्वित्युयेतद्देऽडुष्टके भवतो
 द्वौ हि मासावृत्तुः सकृत्सादयत्येकं तद्वत्तुं करोति ॥ ६ ॥

तद्यदेतेऽअत्रोपदधाति । संवत्सरऽ षषोऽग्निरिमुऽउ लोकाः संवत्सर-
 स्तस्य द्यौरेव पञ्चमी चितिर्द्यौरस्य शिशिरऽ ऋतुस्तद्यदेतेऽअत्रोपदधाति
 षडेवास्वैतेऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेतेऽअत्रोपदधाति ॥ ७ ॥

सुद्वैतेऽअत्रोपदधाति । प्रजापतिर्षोऽग्निः संवत्सरऽ उ प्रजापतिस्तस्य
 शिरऽ एव पञ्चमी चितिः शिरोऽस्य शिशिरऽ ऋतुस्तद्यदेतेऽअत्रोपदधाति
 षडेवास्वैतेऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेतेऽअत्रोपदधाति ॥ ८ ॥

सु पुःस्तात्स्वयमातृष्णायै च विश्वज्योतिपश्चऽर्तुज्येऽत्रुपदधाति । द्यौर्वा
 उत्तमा स्वयमातृष्णाऽऽदित्य उत्तमा विश्वज्योतिरर्वाचीनिं तद्विबु-
 ध्वादित्याञ्चऽर्तुन्दधाति तस्मादर्वाचीनिमेवात ऽऋतुतोऽयो प्रजुननमेत-

“शैशिरावृत्तुऽभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु”-(वा. सं. १२. १५७)
 इति । युयेन्द्रं देवा अभिसंविष्टाः एवमिमावृत्तु ज्यैष्ठ्यायाभिसंविशन्त्वित्येनम् । डे इष्टके भवतोः ।
 द्वौ हि मासावृत्तुः । सकृत्सादयति । एकं तद्वत्तुं करोति ॥ ६ ॥

तद्यदेते अत्रोपदधाति-संवत्सर षषोऽग्निः । इम उ लोकाः संवत्सरः । तस्य द्यौरेव पञ्चमी
 चितिः । द्यौरस्य शिशिर ऋतुः । तद्यदेते अत्रोपदधाति-षडेवास्वैते आत्मनः-तदस्मिन्नेतदन्ति
 दधाति । तस्मादेते अत्रोपदधाति ॥ ७ ॥

सुद्वैते अत्रोपदधाने । प्रजापतिर्षोऽग्निः । संवत्सर उ प्रजापतिः । तस्य शिर एव पञ्चमी
 चितिः । शिरोऽस्य शिशिर ऋतुः । तद्यदेते अत्रोपदधाने-षडेवास्वैते आत्मनस्तदस्मिन्नेतदन्-
 तिदधाति । तस्मादेते अत्रोपदधानि ॥ ८ ॥

स पुःस्तात्स्वयमातृष्णायै च विश्वज्योतिपश्चऽर्तुज्येऽत्रुपदधाति । द्यौर्वा उत्तमा स्वयमातृष्णा ।
 ऋादित्य उत्तमा विश्वज्योतिः । अर्वाचीनिं तद्विबुधादित्याञ्चऽर्तुन्दधाति । तस्मादर्वाचीनिमेवातः

दर्वाचीनं तद्विद्युश्चादित्याच्च प्रजुननं दधाति तस्मादर्वाचीनमेवातः
प्रजायते स्थितुं हेवातः परावप्रजुननं ब्रावन्तो ह्येव सनाग्ने देवास्ता-
वन्तो देवाः ॥ ९ ॥

(५) अथ प्रथमायै स्वयमातृणायै प्रथमायै च विश्वज्योतिषऽपऽपरिष्ठा-
दृतव्येऽनुपदधाति । (ती) इयं वै प्रथमा स्वयमातृणाऽग्निः प्रथमा विश्व-
ज्योतिस्तदूर्ध्वानृतन्दधाति तस्मादित उर्ध्वार्वा ऽऋतवोऽयो प्रजुननमेतदि-
तस्तदूर्ध्वं प्रजुननं दधाति तस्मादित उर्ध्वमेव प्रजायते ॥ १० ॥

ता न व्यूहेत् । (ध्रु) नेहदूर्ध्वानृहानीति यो वै अियतऽऋतवो ह
तस्मै व्युह्यन्ते तस्माद्यत्रैव प्रथमेऽपदधाति तत्सुर्वाऽनुपदध्यात् ॥ ११ ॥

(इ) अथाऽइमे वै लोका ऽऋतव्याः । (५) इमांस्तल्लोकानूर्ध्वार्शि-
तिभिश्चिनोत्यथो क्षत्रं वा ऽऋतव्याः क्षत्रं तदूर्ध्वं चित्तिभिश्चिनोत्यथो
संवत्सरो वाऽऋतव्याः संवत्सरं तदूर्ध्वं चित्तिभिश्चिनोति ता नान्यथा
यजुष्मत्येष्टकयोपरिष्ठादभ्युपदध्याद्येत्क्षत्रं विश्वाऽभ्युपदधानीति ॥ १२ ॥

ऋतवः । अयो प्रजुननमेतत् । अर्वाचीनं तद् दिवश्चादित्याच्च प्रजुननं दधाति । तस्मादर्वाचीन-
मेवातः प्रजायते । स्थितं हेवातः परावप्रजुननम् । यावन्तो ह्येव सनाग्ने देवाः—तावन्तो देवाः ॥ ९ ॥

अथ प्रथमायै स्वयमातृणायै प्रथमायै च विश्वज्योतिष उपरिष्ठादृतव्ये उपदधाति । इयं वै
प्रथमा स्वयमातृणा । अग्निः प्रथमा विश्वज्योतिः । तदूर्ध्वानृतन्दधाति । तस्मादित उर्ध्वार्वा
ऋतवः । अयो प्रजुननमेतत् । इतस्तदूर्ध्वं प्रजुननं दधाति । तस्मादित उर्ध्वमेव प्रजायते ॥ १० ॥

ता न व्यूहेत् । नेहदूर्ध्वानृहानीति । यो वै अियते—ऋतवो ह तस्मै व्युह्यन्ते । तस्माद्यत्रैव प्रथमे
उपदधाति—तत्सुर्वा उपदध्यात् ॥ ११ ॥

अयो इमे वै लोका ऋतव्याः । इमांस्तल्लोकानूर्ध्वार्शित्तिभिश्चिनोति । अयो क्षत्रं वा ऋतव्याः ।
क्षत्रं तदूर्ध्वं चित्तिभिश्चिनोति । अयो संवत्सरो वा ऋतव्याः । संवत्सरं तदूर्ध्वं चित्तिभिश्चिनोति ।
ता नान्यथा यजुष्मत्येष्टकयोपरिष्ठादभ्युपदध्यात् । नेत्क्षत्रं विश्वाऽभ्युपदधानीति ॥ १२ ॥

वैष्टगाय कश्येन् इति ब्राह्मणे दर्शितम् । सर्वावीनमेवातो दिव अर्वाचीना () तावत्यैव तु
विशेषः । अयो प्रजुननं तदप्रजुननं दिवि प्रजुननं तस्मादर्वाचीनानामेवातिदिव आदित्याच्च प्रजायते त्वावर्
जह्मं च न वासरादिरम् । ननु च परतोऽपि देवाः सन्ति कथं ते प्रजुननादतेतवः इत्युपपद्यते (नादित्यारित्यत्)
अत—आह—विद्यतेपैत्रावः पर प्रजायते यावन् यमने सृष्ट्वाऽवै वक्ष्यमाणप्रकार इति । यत्रै देसे सर्वा ऋतव्या

ता हेता ऽएव संयान्यः । (५) एतद्वै देवाऽ ऋतुव्याभिरेवेमाँल्लोकान्त्सु-
मयुरितुश्रोर्ध्वानमुतश्चाव्याचस्तथैवैतद्यजमानऽऋतुव्याभिरेवेमाँल्लोकान्त्सु-
यातीतुश्रोर्ध्वानमुतश्चाव्याचः ॥ १३ ॥

(स्तु) तदु ह चरकाध्वर्यवः । (वाऽन्या) अन्याऽ एव संयानीरित्युप-
दधाति न तथा कुर्यादित्येव रेचयन्त्येताऽ उऽ एव संयान्यः ॥ १४ ॥

(न्योऽथ) अथ विश्वज्योतिपमुपदधाति । (त्या) आदित्यो वाऽउत्तमा
विश्वज्योतिरादित्यो ह्येवामुष्मिँल्लोके विश्वं ज्योतिरादित्युमेवैत-
दुपदधाति ॥ १५ ॥

युद्रेव विश्वज्योतिपमुपदधाति । प्रजा वै विश्वज्योतिः प्रजा ह्येव
विश्वं ज्योतिः प्रजननमेवैतदुपदधाति ॥ १६ ॥

सु पुरस्तात्स्वयमातृण्यै विश्वज्योतिपमुपदधाति । द्यौर्वाऽउत्तमा
स्वयमातृण्योऽऽदित्युऽ उत्तमा विश्वज्योतिरर्वाचीनं तद्विवाऽआदित्यं
दधाति तस्मादेपोऽर्वाचीनमेवातस्तपत्यथो प्रजननमेतदर्वाचीनं तद्विवाः
प्रजननं दधाति तस्मादर्वाचीनमेवातः प्रजायते ॥ १७ ॥

ता हेता एव संयान्यः । एतद्वै देवा ऋतुव्याभिरेवेमाँल्लोकान्त्सुमयुः । इतश्चोर्ध्वान्, -अमुनश्चा-
र्वाचः । तथैवैतद्यजमान ऋतुव्याभिरेवेमाँल्लोकान्त्सुपाति-इतश्चोर्ध्वान्, अमुनश्चार्वाचः ॥ १३ ॥

तदु ह चरकाध्वर्यवोऽन्या एव संयानीरित्युपदधाति । न तथा कुर्यात् । अत्येवैव रेचयन्ति-एता
उ एव संयान्यः ॥ १४ ॥

अथ विश्वज्योतिपमुपदधाति । आदित्यो वा उत्तमा विश्वज्योतिः । आदित्यो ह्येवामुष्मिँल्लोके
विश्वं ज्योतिः । आदित्यमेवैतदुपदधाति ॥ १५ ॥

यदेव विश्वज्योतिपमुपदधाति । प्रजा वै विश्वज्योतिः । प्रजा ह्येव विश्वं ज्योतिः । प्रजननमे-
तदुपदधाति ॥ १६ ॥

स पुरस्तात्स्वयमातृण्यै विश्वज्योतिपमुपदधाति । द्यौर्वाऽउत्तमा स्वयमातृण्योऽऽदित्य
उत्तमा विश्वज्योतिः । अर्वाचीनं तद्विवा आदित्यं दधाति । तस्मादेपोऽर्वाचीनमेवातस्तपति ।
अथो प्रजननमेतत् । अर्वाचीनं तद्विवाः प्रजननं दधाति । तस्मादर्वाचीनमेवातः प्रजायते ॥ १७ ॥

उत्तमा इति वाऽन्याया मन्त्रभाष्येऽक्रयोरितिशब्दप्रमाणः प्रकार इति । लोके वृद्धाऽऽनुरागं दर्शयति ।
इत्येव हि ततोऽन्यथा इत्यकारा उपरिशब्दमुपदधाति इत्येवामुप ॥ १-१४ ॥

अथ विश्वज्योतिपमुपदधातीति । अतः परं प्रजननं प्रमाणम् ॥ १५-१७ ॥

(त्वेऽथ) अथ प्रथमायै स्वयमातृणायै । (याऽऽ) उपरिष्ठाद्भिश्च-
ज्योतिषमुपदधातीयं वै प्रथमा स्वयमातृणाऽग्निः प्रथमा विश्वज्योति-
रितस्तदूर्ध्वमग्निं दधाति तस्मादित उर्ध्वाऽग्निर्दीप्यतेऽथो प्रजननमेतदि-
तस्तदूर्ध्वं प्रजननं दधाति तस्मादित उर्ध्वमेव प्रजायते ॥ १८ ॥

(त्वेऽथ) अथ मध्यमायै स्वयमातृणायै । (याऽऽ) उपरिष्ठाद्भि-
श्चज्योतिषमुपदधात्यन्तरिक्षं वै मध्यमा स्वयमातृणा व्यापुर्मध्यमा
विश्वज्योतिरन्तरिक्षे तद्वायुं दधाति तस्मादयमन्तरिक्षे व्यायुः ॥ १९ ॥

(स्ता) तान्येतानि ज्योतीर्ष्वपि । तद्भदेता ऽएवमुपदधात्येतान्येवैत-
ज्योतीर्ष्वपि सम्यग्धिं दधाति तस्मादित उर्ध्वाऽग्निर्दीप्यतेऽर्वाङ्मा-
वादित्यस्तपत्यन्तरिक्षेऽयं तिर्यङ् व्यायुः पवते ॥ २० ॥

परमेष्ठी त्वा सादयत्विति । परमेष्ठी ह्येतान् पञ्चमां चितिमुपश्यदिवृष्टपृष्ठे
ज्योतिष्मतीमिति दिवो ह्यसौ पृष्ठे ज्योतिष्मानादित्यः ॥ २१ ॥

(स्यो) विश्वस्मै प्राणायानाय । व्यानायेति प्राणां वै विश्वज्योतिः
सुर्वस्माऽऽ वाऽएतस्मै प्राणो विश्वं ज्योतिर्यच्छेति सुर्वं ज्योतिर्यच्छे-

अथ प्रथमायै स्वयमातृणाया उपरिष्ठाद्भिश्चज्योतिषमुपदधाति । इयं वै प्रथमा स्वयमातृणा ।
अग्निः प्रथमा विश्वज्योतिः । इतस्तदूर्ध्वमग्निं दधाति । तस्मादिन उर्ध्वाऽग्निर्दीप्यते । अयो प्रजनन-
मेतत् । इतस्तदूर्ध्वं प्रजननं दधाति । तस्मादित उर्ध्वमेव प्रजायते ॥ १८ ॥

अथ मध्यमायै स्वयमातृणाया उपरिष्ठाद् विश्वज्योतिषमुपदधाति । अन्तरिक्षं वै मध्यमा
स्वयमातृणा । व्यापुर्मध्यमा विश्वज्योतिः । अन्तरिक्षे तद्वायुं दधाति । तस्मादयमन्तरिक्षे
व्यायुः ॥ १९ ॥

तान्येतानि ज्योतीर्ष्वपि । तद् भदेता एवमुपदधाति-एतान्येवैतज्योतीर्ष्वपि सम्यग्धिं दधाति ।
तस्मादित उर्ध्वाऽग्निर्दीप्यते । अर्वाङ् अमावादित्यस्तपति । अन्तरिक्षेऽयं तिर्यङ् व्यायुः
पवते ॥ २० ॥

“ परमेष्ठी त्वा सादयत् ”-इति । परमेष्ठी ह्येतान् पञ्चमां चितिमुपश्यत् । “ दिवस्पृष्ठे
ज्योतिष्मतीम् ”-इति । दिवो ह्यसौ पृष्ठे ज्योतिष्मानादित्यः ॥ २१ ॥

“ विश्वस्मै प्राणायानाय व्यानाय ”-इति । प्राणां वै विश्वज्योतिः । सर्वस्मा उ वा
एतस्मै प्राणः । “ विश्वं ज्योतिर्यच्छेत् ”-इति । सर्वं ज्योतिर्यच्छेत्पेनत् । “ सुर्वं स्तेऽधि-

प्रथमाया मध्यमायाश्च मातृङ्किं दर्शनमत्रोक्तम् ॥ १८-२४ ॥

धातीमे वै लोकाऽएतामिधुनयोऽमुं तदादित्यमेषु लोकेषु दधाति
तस्मादेषु सर्वेभ्यऽ एवेभ्यो लोकेभ्यस्तपति ॥ १ ॥

यद्रेषु लोकम्पृष्णामुपदधाति । क्षत्रं वै लोकम्पृष्णा विश्वाऽहमाऽद्वतरा
इष्टकाः क्षत्रं तद्विश्यत्तारं दधाति तार्थं सर्वासु चित्तिपूपदधाति सर्वस्यां
तद्विशि क्षत्रमत्तारं दधाति ॥ २ ॥

सैषेकैव भवति । (त्ये) एकस्यं तुत्क्षत्रमेकस्थार्थं श्रियं करोत्यय या
द्वितीया मिथुनं तदधुमु हेतुदात्मनां युन्मिधुनं यदा वै सह मिथुनेनाय
सर्वोऽथ कृत्स्नः कृत्स्नुतायाऽपुकेन यजुषा बह्नीरिष्टकाऽदुपदधाति
क्षत्रं तद्विश्येणात्यादधाति क्षत्रं विश्वा व्यीर्यवत्तरं करोत्ययेतराः पूषद्-
नाना यजुर्भिरुपदधाति विश्वां तुत्क्षत्रादवीर्यवत्तरां करोति पृथग्वादिनां
नानाचेतसम् ॥ ३ ॥

अमुमेवेतदादित्यमुपदधाति । तां सर्वासु चित्तिपूपदधाति । इमे वै लोका एतामिधुनयोः । अमुं तदा-
दित्यमेषु लोकेषु दधाति । तस्मादेषु सर्वेभ्य एवेभ्यो लोकेभ्यस्तपति ॥ १ ॥

यद्रेषु लोकम्पृष्णामुपदधाति । क्षत्रं वै लोकम्पृष्णा, विश्वा इमा इतरा इष्टकाः । क्षत्रं तद् विश्वत्तारं
दधाति । तां सर्वासु चित्तिपूपदधाति । सर्वस्यां तद् चित्ति शत्रमत्तारं दधाति ॥ २ ॥

सैषेकैव भवति । एकस्यं तु क्षत्रमेकस्थार्थं श्रियं करोति । अथ या द्वितीया-मिथुनं तत् । अर्धमु
अथ कृत्स्नः । कृत्स्नवापि । एकेन
क्षत्रं विश्वा व्यीर्यवत्तरं करोति । अयेतराः
। कर्गोदि-पृथग्वादिनां नानाचेत-
सम् ॥ ३ ॥

श्रौतिय-मुपदधानान्तरधेवेति विधिः । ' असी वा वादित्यो लोकं पृष्णा ' एष विधिः श्रौतियनिर्देशे लोकानुपपत्ति
तत्सर्वासु चित्तिपूपदधानम् । अथ लोकं पृष्णामुपदधाति । प्रत्येव लोकं पृष्णया
सर्वचित्तिपूपदधानम् ॥ १ ॥

यद्रेषु लोकं पृष्णामिति । प्रत्या ॥ २ ॥

सैषेकैवेति । एषा लोकं पृष्णामिति मन्त्रे इत्येकविधमित्यदिपनिर्देशः । ' एकस्यम् ' एकत्वात्तेन ए
एकस्यं तपत्तम् । यत्क्षत्रं करोति तथा च व्यत्तारं कल्पयन् यजुषोपदधाति तेन । विश्वा नानाचेतसं वै
शेषः । न परस्परं व्यीर्यवत्तरं करोति अथमेकस्यां श्रियं सहेकचित्तेकचित्तेनमिति शेषः ॥ ३ ॥

(४) स वाऽअस्याथुँ स्रक्त्यां प्रथमेऽनुपदधाति । (त्य) अमुं तदादि-
त्यमेतस्यां दिशि दधात्यथेतस्तस्मादतोऽनुपर्येत्यथेतस्तस्मादतोऽनुपर्ये-
त्यथेतस्तस्मादतोऽनुपर्येत्यथातस्तस्मादतोऽनुपर्येति ॥ ४ ॥

स यद्यत्रैव प्रथमेऽनुपदधाति । तदुत्तमेऽनूपदध्यात्सकृद्धैवासावादित्यऽ
इमाँल्लोकान्पर्येत्य नातिप्रच्यवेतातिहृत्य पूर्व्वेऽउत्तमेऽनूपदधात्यमुं
तदादित्यमिमाँल्लोकानतिप्रच्यवयति तस्मादसावादित्यऽइमाँल्लोकानु-
सर्थस्थितो दक्षिणावृत्पुनः पुनरनुपर्येति ॥ ५ ॥

लोकं पृण च्छिद्रं पृणेति । लोकं च पूरय च्छिद्रं च पूरयेत्येतदुभयो सीद्
ध्रुवा त्वमित्युभो सीद् स्थिरा त्वं प्रतिष्ठितेत्येतदिन्द्राग्नी त्वा बृहस्पति-
रस्मिन्योनावसीपदञ्जितीन्द्राग्नी च त्वा बृहस्पतिश्चास्मिन्योनौ प्रत्य-

स वा अस्यां स्रक्त्यां प्रथमे उपदधाति । अमुं तदादित्यमेतस्यां दिशि दधाति । अथेतस्त-
स्मादतोऽनुपर्येति, अथेतस्तस्मादतोऽनुपर्येति, अथेतस्तस्मादतोऽनुपर्येति, अथातस्तस्मादतोऽ-
नुपर्येति ॥ ४ ॥

स यद्यत्रैव प्रथमे उपदधाति—तदुत्तमे अनूपदध्यात् । सकृद्धैवासावादित्य इमाँल्लोकान्पर्येत्य
नातिप्रच्यवेत । अतिहृत्य पूर्वं उत्तमे अनूपदधाति । अमुं तदादित्यमिमाँल्लोकानतिप्रच्यवयति ।
तस्मादसावादित्य इमाँल्लोकानसंस्थितो दक्षिणावृत् पुनः पुनः अनुपर्येति ॥ ५ ॥

“ लोकं पृण च्छिद्रं पृण ”—इति । लोकं च पूरय च्छिद्रं च पूरयेत्येतत् । “ अपो सीद्
ध्रुवा त्वम् ”—इति । अथो सीद् स्थिरा त्वं प्रतिष्ठितेत्येतत् । “ इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिरस्मि-
न्योनावसीपदन् ”—(वा. सं. १५. १९) इति । इन्द्राग्नी च त्वा बृहस्पतिश्चास्मिन्योनौ

स वा अस्यामिति । अस्मामित्यभिनयेन दक्षिणसक्तिं दर्शयति—बुन प्तन् ! ‘ अमुं तदादिपमेतस्यां ’
पूर्व्वस्यां ‘ दिशि ’ उपदधातीति वाक्यशेषात् । ननु च वाक्यशेषोऽसौ तदादित्यं विवक्ष्यत इत्यविसृष्टमेतत् ।
नैव दोषः । अत्रापि वाक्यशेषादेव निर्णयः । तस्मादसावादित्यः पुनरात् प्रणिधित्ये इत्येतेन तत्रन् पूर्व्वोक्ता
सक्तिरिति निर्णयते । तस्मादसावादित्य इमाँल्लोकान् दक्षिणावृत्त्येति । दक्षिणावृत्तावृत्त्येतां ()
दिशं ज्येष्ठानुमवर्तनीत्येतेन दक्षिणा मन्त्रितेति निर्णयते । लोकं पृणे प्रथमायां चित्वावित्यर्थः । अथ प्रथमायां
चित्वा दक्षिणस्यां श्रोत्र्यां तेन चामुमादिसमेनस्वामुपरिष्ठादिशि दधाति तस्मादेवानुपर्येति । पूर्व्वस्यां दिशुदित
आलोकेः पृणपति पञ्चम्यां चित्वा । दैत्य लोकं पृणा इति उपदधाति मवेदित्यर्थः । प्रन्तिष्ठित्वात् प्रन्तिष्ठित-
वन्तः (देहृ त्वावन्त्य सोऽर्थः) न तु ते प्रन्तिष्ठितवन्तः किं सार्द्धं प्रन्तिष्ठितवन्ति तेन धातवेन न
पण्डमाऽयं वे भूतवप्रयोगे द्रष्टव्यः । प्रतिष्ठितवन्तित्यर्थः । वाक्येः शान्दात्मिका अतुमुमा तु सर्व्वमत्र स्तोम
) वाक्येन्द्रियेणादित्यस्त्येकत्वादिन्द्र आदित्यो लोकं पृणाति । दक्षितमेव न सारयति तथा देवतपेत्पनेन

निष्ठिपात्रिन्येतदनुष्ठुभा व्याघ्राऽञ्जुष्टुवाग्निन्ऽऽन्द्रो लोकम्पृणा नु
सादयत्युसत्रो ह्येष सूददोहाऽपिवदति प्राणो वै सूददोहाः प्राणैवेतमे-
तन्मुननानि सुदधाति ॥ ६ ॥

उदाहृः । कथमेषा लोकम्पृणाऽयानयाम्नी भवतीत्यसौ वाऽआदित्यो
लोकम्पृणाऽयातयामा वाऽएषोऽयो आग्ने लोकम्पृणाऽयातयाम्यु
वै वाक् ॥ ७ ॥

(कम्) स वै बुजुष्मतीरुपधाय । लोकम्पृणया प्रच्छादयत्यन्नं वै बुजु-
ष्मन्यऽइष्टकाऽ आत्मा लोकम्पृणाऽन्नं उदात्मना परिदधाति तस्मादन्न-
मात्मना परिहितमात्मैव भवति ॥ ८ ॥

स वाऽआत्मैव । बुजुष्मतीरुपधायति नु पक्षपुच्छेऽत्नस्तदन्नं
दधानि बुद्ध वाऽआत्मन्नं धीयते उदात्मानभवति तत्पक्षपुच्छान्युप
अत्नपुच्छेषु नैव उदात्मानभवति नु पक्षपुच्छानि ॥ ९ ॥

(न्यु.) उभयीत्रुष्मतीश्च लोकम्पृणाश्चात्मन्नूपदधाति । तस्मादय-

अन्नादिभिरित्येव । अतुष्टुभा । वाग्नाऽञ्जुष्टुव्. वाग्निः । इन्द्रो लोकम्पृणा । न सादयति ।
अन्नो हेतुः । सूददोहाऽपिवदति । प्राणो वै सूददोहाः । प्राणैवेतमेतन्मुनोवि,
सुदधाति ॥ ६ ॥

उदाहृः-कथमेषा लोकम्पृणाऽयातयाम्नी भवतीति । अती वा आदित्यो लोकम्पृणा । अयातयामा
वा एतः । अयो आग्ने लोकम्पृणा । अयातयाम्यु वै वाक् ॥ ७ ॥

न वै पक्षुष्मतीरुपधाय लोकम्पृणया प्रच्छादयति । अन्नं वै पक्षुष्मत्य इष्टकाः, आत्मा लोक-
म्पृणा । अन्नं उदात्मना परिदधाति । तस्मादन्नमात्मना परिहितमात्मैव भवति ॥ ८ ॥

न वा आत्मैव पक्षुष्मतीरुपधायति, न पक्षपुच्छेषु । आत्मैस्तदन्नं दधाति । पक्षु वा आ-
त्मन्नं धीयते-उदात्मानभवति, अन्नपुच्छानि । अथ पक्षपुच्छेषु-नैव उदात्मानभवति, न
पक्षपुच्छानि ॥ ९ ॥

उभयीत्रुष्मतीश्च लोकम्पृणाश्चात्मन्नूपदधाति । तस्मादयमात्मा त्रिभुवनो बहुलतर इव लोकं-

अन्नेति नानाभिः पदुहाः । एतं दोहमपिवदति एति () (प्रच्छादेष्टेतेनानिनी पक्षुष्म)
प्रच्छादेष्टेतेना पक्षुष्मतीति इत्येवकारणम् । तस्मादन्नमि वाक्त्वादे । न च सर्वोऽपिष्टिभिरने
लोकम्पृणानि त्रिभुवनैव प्रपेत वाक्त्वात् किञ्चिदन्नं इत्येव । सर्वोऽपिवदति वाक्त्वात् सर्वोऽपिष्टुष्मत्य इत्येव-
नकारणम् । अन्नपुच्छेषु इत्येवदुष्टमन्नेत्येति । स वा आत्मैवेति । अतुष्टुव् इत्येव दर्शनार्थः ॥ ४-९ ॥
उभयीत्रुष्मतीश्चेति । अन्नादिभिरुदाहृत् एव कोदोहा इत्येवम् । एतदेव पक्षुष्मतीरुपधाय

मात्मा द्विगुणो बहुलतर-इव लोकमृणा ऽएव पक्षपुच्छेषु तस्मात्पक्षपु-
च्छानि तुनीयाथर्सीवानूचीश्च तिरुश्चीश्चात्मन्नपदधात्यर्स्यानि वाऽऽइष्ट-
कास्तुस्मादिमान्यन्वुश्चि च तिर्यश्चि चात्मन्नस्यीनि पराचीरेव पक्षपुच्छेषु
न हि किंचन पक्षपुच्छेषु तिर्यगस्थ्युस्ति तद्वैतदेव चित्तस्य चाचितस्य
च विज्ञानमेवमेव चित्तुऽइतरथाऽचितः ॥ १० ॥

स वै स्वयमातृणां लोकमृणया प्रच्छादयति । प्राणो वै स्वयमातृ-
णाऽऽदित्यो लोकमृणा प्राणं तुदादित्येन सुमिन्द्रे तस्मादयमुष्णः
प्राणस्तुया सुर्वमात्मानं प्रच्छादयति सुर्वं तुदात्मानमादित्येन सुमिन्द्रे
तस्मादयथं सुर्वं ऽएवात्मोष्णस्तुद्वै तदेव जीविष्यतश्च मरिष्यतश्च
विज्ञानमुष्णऽएव जीविष्यन्शीतो मरिष्यन् ॥ ११ ॥

(न्तस) स यस्याथं सक्त्यां प्रथमेऽउपदधाति । तुतो दशभिर्दशभिः
संच्छादयन्नेत्या स्वयमातृणायै स तन्नैव दक्षिणावृक्षयुनेन स्वयमातृणां

पृणा एव पक्षपुच्छेषु । तस्मात्पक्षपुच्छानि तनीयांतीव । अनूचीश्च तिरुश्चीश्चात्मन्नपदधाति ।
अर्स्यानि वा इष्टकाः । तस्मादिमान्यन्वुश्चि च तिर्यश्चि चात्मन्नस्यीनि । पराचीरेव पक्षपुच्छेषु ।
न हि किंचन पक्षपुच्छेषु तिर्यगस्थ्युस्ति । तद्वैतदेव चित्तस्य चाचितस्य च विज्ञानम् । एवमेव
चित्तः, इतरथाऽचितः ॥ १० ॥

स वै स्वयमातृणां लोकमृणया प्रच्छादयति । प्राणो वै स्वयमातृणां, आदित्यो लोकमृणा ।
प्राणं तुदादित्येन सुमिन्द्रे । तस्मादयमुष्णः प्राणः । तथा सर्वमात्मानं प्रच्छादयति । सर्वं तुदा-
त्मानमादित्येन सुमिन्द्रे । तस्मादयं सर्वं एवात्मोष्णः । तद्वैतदेव जीविष्यतश्च मरिष्यतश्च विज्ञान-
म् । उष्ण एव जीविष्यन्, शीतो मरिष्यन् ॥ ११ ॥

स यस्यां सक्त्यां प्रथमे उपदधाति-ततो दशभिर्दशभिः संच्छादयन्नेति-आ स्वयमातृणां

लोकमृणया प्रच्छादयतीति । पराचीः पक्षपुच्छानिदेव मनं विच्छेदादेव विपरिणं तदविज्ञानलिङ्गं तदाह-एव-
मेव दपुष्पतीक्ष्णपाव लोकमृणया प्रच्छादयन्नेत्यनेनैव स्वयमातृणाया अनुवादप्रदर्शनार्थं पुनरुच्यते । तदादि-
त्येन सन्निभे प्रथमं सन्निभं विधीयते तद्वैतद्वयानुवादिनां वायुना इत्येवकानादिक्रमेण कदा
स्यावति । तथा लोकमृणया सर्वमपेक्षयत् सर्वं कार्यं दपुष्पतीक्ष्णपावत्यतिरिक्तमपि प्रच्छादयति स पक्षपु-
च्छानित्यभिप्रायः । तस्मादयं सर्वं एवात्मोष्ण इति पक्षपुच्छानित्यनुभवान् ॥ १० ॥ ११ ॥

स यस्यां सक्त्यामिति । यस्यां सक्त्यां अनेन श्रोत्रं प्रथमे लोकमृणे उदाहयति । तन्नेकेषाम्

संछादयद्येत्याऽऽनूक्यायाऽअथ पुनरेत्य तमवधिर्^१ संछादयति ॥ १२ ॥

(त्या) आत्मानमग्रे संछादयति । (त्या) आत्मा ह्येवाग्रे सम्भवतः सम्भवत्यथ दक्षिणं पक्षमथ पुच्छमथोत्तरं तद्दक्षिणावृत्तद्वि देवत्राऽथोऽएवं वाऽअसावादित्य ऽइमौल्लोकान्दक्षिणावृदनुपर्येति ॥ १३ ॥

सु ऽएष प्राण ऽएव युल्लोकम्पृणा । तया सुर्वमात्मानं प्रच्छादयति सुर्व-
स्मिस्तदात्मन्प्राणं दधाति तद्यद्दास्येषांऽङ्गु नाभिप्राप्नुयात्प्राणो हास्य
तदङ्गं नाभिप्राप्नुयाद्यद् वै प्राणोऽङ्गं नाभिप्राप्नोति शुष्यति वावै-
तन्म्लायति वा तस्मादेन^२ सुर्वमवैतया प्रच्छादयेत् ॥ १४ ॥

(त्स) स वाऽआत्मनऽएवाधि पक्षपुच्छानि चिनोति । (त्या)
आत्मनो ह्येवाध्यङ्गानि प्ररोहन्त्यथ अत्पुरस्तादर्वाचीरुपदध्याद्यथाऽ-
न्यतऽआहृत्याङ्गं प्रतिदध्यात्तादृक्तत् ॥ १५ ॥

स तेनेव दक्षिणावृत्तघनेन स्वयमातृणां संछादयन्नेत्य-आनूक्याये । अथ पुनरेत्य तमवधिं संछा-
दयति ॥ १२ ॥

आत्मानमग्रे संछादयति । आत्मा ह्येवाग्रे सम्भवतः सम्भवति । अथ दक्षिणं पक्षम् । अथ
पुच्छम् । अथोत्तरम् । तद् दक्षिणावृत् । तद्वि देवत्रा । अथो एवं वा असावादित्य इमौल्लोकान्द-
क्षिणावृदनुपर्येति ॥ १३ ॥

स एष प्राण एव-युल्लोकम्पृणा । तया सर्वमात्मानं प्रच्छादयति । सर्वस्मिस्तदात्मन्प्राणं
दधाति । तद्यद्दास्येषांऽङ्गं नाभिप्राप्नुयात्-प्राणो हास्य तदङ्गं नाभिप्राप्नुयात् । यद् वै प्राणोऽङ्गं
नाभिप्राप्नोति-शुष्यति वावैतत्, म्लायति वा । तस्मादेनं सर्वमवैतया प्रच्छादयेत् ॥ १४ ॥

स वा आत्मन एवाधि पक्षपुच्छानि चिनोति । आत्मनो ह्येवाध्यङ्गानि प्ररोहन्ति । अथ
यत्पुरस्तादर्वाचीरुपदध्यात्-यथाऽन्यत आहृत्याङ्गं प्रतिदध्यात्-तादृक् तत् ॥ १५ ॥

दशभिर्दशभिर्लोकंपृणाभिः सक्तप्रयुक्तमंत्राभिः संछादयन्नेत्यापत्या स्वयमातृणाये एवमनन्तरापेक्षीर्यस्य स
तेनेव मागेण प्रदक्षिणं जघनेन स्वयमातृणां संछादयन्नागच्छति यावत्सुर्वम् आनूक्याया अनूके मवावा ।
अथ पुनर्जघनेन स्वयमातृणायाभेय संछादयन्नवधिं संछादयन्नुक्याया एवास्थ तथाहि प्रदक्षिणं भवति ।
आत्मानमग्रे संछादयति इति क्रमवचनम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

स एष प्राण इति । ' प्राणः ' कायाग्निः ॥ १४ ॥

स वा आत्मन इति । ' आत्मन एवाऽधि पक्षपुच्छानि चिनोति ' इत्येतद्विध्यते । आहृत्याङ्गमित्प्रका-
रपदध्यादित्यर्थः ॥ १५ ॥

(छ) नु भिन्नां नु कृष्णामुपदध्यात् । (डा) आर्च्छति वाऽएषा या भिद्यतऽआर्त्तम्बेतद्रूपं यत्कृष्णं नेदार्त्तमात्मानमभिसंस्करवाऽइति नाभिन्नां पुरास्येत्त्रेदनात्तमात्मनो बहिर्धा करवाणीति धिष्येभ्यः प्रतिसंस्थाय वा विगुजमतिरिच्येरेद्योत्तरामुद्रवेयुस्तद्वै सुख ता ऽआर्च्छन्ति वा भिच्योत्करऽउत्किरेदुत्करो वाऽअतिरिक्तस्य प्रतिष्ठा तद्यज्ञातिरिक्तस्य प्रतिष्ठा तुदेवैना ऽएतत्प्रतिष्ठापयति ॥ १६ ॥

(त्य) अथात इष्टकामात्राणामेव । पादमात्रीः प्रथमायां चोत्तमायां च चित्योरुपदध्यात्प्रतिष्ठा वै पादो यो वै पादः स हस्तऽऊर्ध्वस्थमात्र्यो वर्णपिष्टाः स्युर्नु ह्यूर्ध्वस्थात्किञ्चन चूर्णयोऽस्थ्युस्ति व्यालिखितुवत्यस्तिस्त्रिभुवतयः स्युस्त्रिवृतो हीमे लोकाऽअपरिमिताऽऽलिखिते द्वे उसो हैते

न भिन्नां न कृष्णामुपदध्यात् । आर्च्छति वा एषा—या भिद्यते । आर्त्तम्बेतद्रूपं—यत्कृष्णम् । नेदार्त्तमात्मानमभिसंस्करवा इति । नाभिन्नां परास्येत् । नेदनात्तमात्मनो बहिर्धा करवाणीति । धिष्येभ्यः प्रतिसंस्थाय या विगुजमतिरिच्येरेत्, नोत्तरामुद्रवेयुः । तद्वै सुख ता आर्च्छन्ति । ता भिच्योत्कर उत्किरेत् । उन्करो वा अतिरिक्तस्य प्रतिष्ठा । तद् यत्रातिरिक्तस्य प्रतिष्ठा—तदेवैना एतत्प्रतिष्ठापयति ॥ १६ ॥

अथात इष्टकामात्राणामेव । पादमात्रीः प्रथमायां चोत्तमायां च चित्योरुपदध्यात् । प्रतिष्ठा वै पादः । यो वै पादः । स हस्तः । ऊर्ध्वस्थमात्र्यो वर्णपिष्टाः स्युः । न ह्यूर्ध्वस्थात्किञ्चन वर्णयोऽस्थ्युस्ति । व्यालि-

‘ आर्च्छति ’ ऋ गनौ भन्तुः आर्द्धूर्ध्वं । ऋच्छतिर्नाशे वर्त्तते न विनश्यतीति । येषां या नेष्टका भिद्यते आर्त्तं च विनष्टं ‘ उ एतद् रूपम् ’ तत् एवमात्मानमभिसंस्करवे इति न वा परोऽरेऽदि तदेतमायां (मम) मत्मानामन्यद् करवाणीति । कर्षं तर्त्ततिरिक्ता इष्टकाः कुर्वादिष्वेतद्दह—आत्मनि अत्र भीषणे आत्मार्थं प्रतिसंस्थाय गगनित्वा इत्थं नार्त्तः इति इष्टकादसो विराडिति (संकलावदोश्च न) कामयेत् न संकल्पयानाख्य इष्टका विरावं (दशकर्मारमे तव नृचखेदिविराज चोद्भवेयुर्षं) पुरस्तात् निष्ठा उकिरेत् । ननु चेवं सत्यनार्त्तमेवापमानो बहिर्धा कुर्वादित्यत आह । तद्वै सुख आर्च्छति तेष्वै ते विनश्यन्ति येन विराजं नामुवर्त्तित्वेव कृषा हि सा विराडित्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

अथात इष्टकामात्राणामेव । पादमात्रीः प्रथमायां चोत्तमायां च चित्योरुपदध्यात्प्रतिष्ठा । निर्दोषेण यदुत्तमीः लोकाद्गुणाश्च ताश्च समन्ततः पादमात्रीः । समचतुरस्राः पादमात्रीः । अशिशोऽपिहि पादमात्रमेव प्रादेशमात्रवादिष्येद्योऽत्रभिप्रायः । ऊर्ध्वस्थमात्र्यो उद्गतमाः स्युस्त्यास्त्यर्थादतोऽर्त्तार्त्तनेष्वभिप्रायः । समचतुरस्रा इत्येवमभिप्रायः । प्राये देवताभ्यां चानेनामि तदुद्गानिगतगामिणाश्च नत्र पादमात्रीभिनि मया र्त्तार्त्तना-

त्रितीऽनुपरिमित ऽऽ वै रसः सुर्व्व्वास्त्वेव ज्वालित्वित्यः स्युः सुर्व्वे
ह्येवेमे लोकास्त्रिवृतः ॥ १७ ॥

(तोऽथा) अथात् ऽ इष्टकानामेवावपनस्य । यां कां च यजुष्मतीमिष्टकां
विद्यात्तां मध्यमायां त्रिताऽनुपदध्यादन्तरिक्षं वै मध्यमा त्रितिरन्तरि-
क्षसु वै सुर्व्वेषां भूतानामावपनस्योऽ अन्नं वै यजुष्मत्य ऽइष्टका ऽऽदरं
मध्यमा त्रितिरुदरे तदन्नं दधाति ॥ १८ ॥

तदाहुः । (नो) नोपदध्यात्तेदतिरेचयानीति स वाऽनुपैव दध्यात्कामेभ्यो
द्याऽएताऽइष्टकाऽनुपधीयन्ते न वै कामानामतिरिक्तमस्ति स वै नैवो-
पदध्यादेतावद्वाऽएतद्देवा ऽअकुर्व्वन् ॥ १९ ॥

इति चतुर्थप्रपाठकं तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ८-४-३ ॥ (७. २.) ॥

वित्तवत्पस्तिविक्षितपः स्युः । त्रिवृतो हीमे लोकाः । अपरिमिताऽऽलित्वित्ते द्वे । रसो ईते चिती ।
अपरिमित उ वै रसः । सर्वास्तेव ज्वालित्वित्तवन्त्यः स्युः । सर्वे होवेमे लोकास्त्रिवृतः ॥ १७ ॥

अथात् इष्टकानामेवावपनस्य । यां कां च यजुष्मतीमिष्टकां विद्यात्-तां मध्यमायां विद्या
उपदध्यात् । अन्तरिक्षं वै मध्यमा चितिः । अन्तरिक्षसु वै सर्वेषां भूतानामावपनम् । अयो अन्नं
वै यजुष्मत्य इष्टकाः, उदरं मध्यमा चितिः । उदरे तदन्नं दधानि ॥ १८ ॥

तदाहुः—नोपदध्यात्, नेदतिरेचयानीति । स वा उपैव दध्यात् । कामेभ्यो वा एता इष्टका उपधी-
यन्ते । न वै कामानामतिरिक्तमस्ति । स वै नैवोपदध्यात् । एतावद्वा एतद्देवा अकुर्व्वन् ॥ १९ ॥

पादमात्रा च हीयते सा तु केत वा रूपकारेण चतुर्गुणपादमागावनीषानादनागार्हेपादमागचतुर्गुणः () सर्वे
वैवेन्दुकेर्दार्वे () पयाम्ने तस्य चान्तत् । स्वगृहीतासु तयानः संगृहीता अपि नैवास्तु पादमागोदिष्टान्येकतः
परित्यक्त तच्चापि हि पादमागैव प्रतिहतम् । यथा समिति अवधि प्रादेक्षमात्रीभवमेककर्त्त एव निविष्टमिति
मन्यमाने ॥ (इदमेव अवोस्रान्तं प्रमगेन प्रतिश्रा वै पादः ततः किं प्रथमावधितिः प्रतिश्रावे मगर्मां विप्रकृष्टाऽनुरूपाः
पादमात्रीरूपवित्पमिप्रायः पदेवं तदः प्रतिश्रोमेकायां प्रथमायामेव पादमात्रो नैव तु पंचमी तु शिरः सस्तुता
तस्या किमिति पादमात्र इत्यत आह यो वैवादनहारस्तुत्यपरिमाणत्वापोचरतावततः शिरयेव एतदेवो मवति
तदत्यिरः प्रादेक्षमात्रं प्रादेक्षमात्सलोद्दक्षप्रश्चापदत्तेन शिरोभूतान्यामपि पचम्या विती युक्त्या एव यामेव
शिरोभूतमेकैकस्य मेते नस्यां विप्रकृष्टानुरूपाः पादमात्रीरूपवदित्पमिप्रायः । लोकप्रयाजुर्देव व्यपधीयते
तेन यजुष्मत्वा अपि तदस्तीति व्यपदेश्यते) ॥ १७ ॥

अथात् इति । प्रमगे द्वे ॥ १८ ॥ १९ ॥

इति श्रीहरित्वाग्निन कृतौ शार्वपिन्दीनारायणव्याख्यायाश्चतुर्थेऽध्याये काण्डे

सप्तमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (८-५-२) ॥

अथ पुरीषं निवपति । मांसं वै पुरीषम् । मांसं नैवेनमेतत्प्रच्छादय-
शीष्टकाऽउपधायास्थीष्टकाऽअस्थि तुन्मांसैः संछादयति ॥ १ ॥

स वै स्वयमातृण्यायामावपति । प्राणो वै स्वयमातृण्याऽन्नं पुरीषं प्राणे
तदन्नं दधाति तेन सर्वमात्मानं प्रच्छादयति तस्माद्यत्प्राणोऽन्नं धीयते
तत्सर्वमात्मानमवति सर्वमात्मानमनुष्येति ॥ २ ॥

न स्वयमातृण्यायामावपेदित्यु हेकऽआहुः । प्राणः स्वयमातृण्या नेत्प्रा-
णानपिदधानीति स वाऽपेवु वपेदन्नेन वै प्राणा विष्टव्या यो वाऽ-
अन्नं नाति सम्भ्वे तस्य प्राणा रोहन्ति तद्यस्य ह तथा कुर्वन्ति अया
शुष्का सूर्मा सुपिरा^१ ह सोऽमुष्मिहोके सम्भवति तस्मात्स्वयमातृ-
ण्यायामैव वपेत् ॥ ३ ॥

अथ पुरीषनिवपनम् ।

अथ पुरीषं निवपति । मांसं वै पुरीषम् । मांसं नैवेनमेतत्प्रच्छादयति । इष्टका उपधाया । अस्थी-
ष्टकाः । अस्थि तुन्मांसैः संछादयति ॥ १ ॥

स वै स्वयमातृण्यायामावपति । प्राणो वै स्वयमातृण्या । अन्नं पुरीषम् । प्राणे तदन्नं
दधाति । तेन सर्वमात्मानं प्रच्छादयति । तस्माद्यत्प्राणोऽन्नं धीयते-तत् सर्वमात्मानमवति, सर्व-
मात्मानमनुष्येति ॥ २ ॥

न स्वयमातृण्यायामावपेदित्यु हेके आहुः । प्राणः स्वयमातृण्या । नेत्प्राणानपिदधानीति । स
॥ एव वपेत् । अन्नेन वै प्राणा विष्टव्याः । यो वा अन्नं नाति-सं वै तस्य प्राणा रोहन्ति ।
तद्यस्य ह तथा कुर्वन्ति-अया शुष्का सूर्मा सुपिरा-एवं ह सोऽमुष्मिहोके सम्भवति । तस्मात्स्व-
यमातृण्यायामैव वपेत् ॥ ३ ॥

अथ लोहंशृणाणां पश्यां चित्तानुपदिष्टमाह-अयेति । 'अथ' लोहंशृणाधानस्यानन्तरं पुरीषं निवपति,
अस्यामेव पश्यां चित्ताविति गम्यते । तथा च यदेतदूर्ध्वमुरारि पुरीषं सा एषा चितिः । अथ पश्यां
चित्तिमुपधाया पुरीषं निवपतीत्युक्तमात्रामपि चित्ती पुरीषं इत्येते । न च तस्यान्यदिधानं किञ्चन अस्ति
उपधायासु चित्ति पुरीषं निवपति तस्योपरि बन्धुरिति तस्मादुत्तमाया एवाय विधिरथ पुरीषं निवपतीति । मांसं
वै पुरीषमित्यादिस्वर्यवादसाधारणस्योपरि बन्धुरिति वचनात् । मांसं पुरीषमित्येकपेक्षया फल्गुत्वाद्वाप्यावरणुत्वाद्
वाऽप्यात्मन्यपेक्षया उपधाया सर्वास्त्रेव दर्शनायादुवाद अपीष्टकाकाटिन्यादंत्ययोनन्तरत्वात् ॥ ३ ॥

स वै स्वयमातृण्यायामिति । स्वयमातृण्यायाः स्वयमातृण्यादेशे मध्ये सर्वमेव पुरीषं प्रथमं तावद्भवति ।
तत्तस्तेन सर्वमात्मानं प्रच्छादयति कारमातृणः स्वयमातृण्यायाः प्रदेशो ऋक्ष्यते । सामर्थ्यादस्यां तावद्विवावपि
स्वयमातृण्यादेशीयते । अन्यथा कथं तस्यां पुरीषमोष्येत ? अथ प्रथमवृत्तीयचित्तावेतदित्युच्यते । ततः 'तस्योपरि
बन्धुः' इत्यनेनार्थेन सर्वविषयप्रत्ययो बाधेत अपि च तत्रापि स वै स्वयमातृण्यां लोहंशृणाया प्रच्छादयतीति
प्रच्छादनायां लोहंशृणायां (लोहंशृणापुरीषमत्राक्यामावापस्तुतस्यादवश्यं) स्वयमातृण्यांशरामध्ये भावपत्नीपद-

(त्व) स्वयमातृष्णायामोप्य । (प्या) अनृक्यया संछाडयन्नेत्या परि-
श्रियः स तेनैव दक्षिणावृत्तयुनेन स्वयमातृष्णां संछाडयन्नेत्या पुन-
रनृक्यायै ॥ ४ ॥

(याऽआ) आत्मानमग्रे संछाडयति । (त्या) आत्मा ह्येवाग्रे सम्भु-
वतः सम्भवत्यय दक्षिणं पक्षमथ पुच्छमयोत्तरं तद्दक्षिणावृत्ताङ्घ्रि देवत्रा ॥ ५ ॥

सु एषुऽप्राण एव वत्पुरीपम् । (न्ते) तेन सर्वमात्मानं प्रच्छादयति
सर्वस्मिंस्तदात्मन्प्राणं दधाति तद्यद्वास्त्येतदङ्गं नाभिप्राप्नुयात्प्राणो
हास्य तदङ्गं नाभिप्राप्नुयाद्यद्दु वै प्राणोऽङ्गं नाभिप्राप्नोति शुष्यति
वषितम्भ्यायति वा तस्मादेन सर्वमितेन प्रच्छादयेत् ॥ ६ ॥

(द्वि) इन्द्रं विश्वाऽअवीवृषन्ति । (ती) इन्द्रं हि सर्वाणि भूतानि
वर्धयन्ति समुद्रव्यचसं गिरऽडति महिमानमस्यैतदाह रथीतमं रथी-
नासिति रथितमो ह्येष रथिनां व्याजानार्थं सत्पतिं प्रतिमित्यन्नं वै

स्वयमातृष्णायामोप्य, अनृक्यया संछाडयन्नेति-आ परिश्रियः । स तेनैव दक्षिणावृत्तयुनेन
स्वयमातृष्णां संछाडयन्नेति-आ पुनरनृक्यायै ॥ ४ ॥

आत्मानमग्रे संछाडयति । आत्मा ह्येवाग्रे सम्भवतः संभवति । अथ दक्षिणं पक्षम् । अयोत्त-
रम् । तद्दक्षिणावृत्त । तद्वि देवत्रा ॥ ५ ॥

स एष प्राण एव-यत्पुरीपम् । तेन सर्वमात्मानं प्रच्छादयति । सर्वस्मिंस्तदात्मन्प्राणं दधाति ।
तद्द यद्वास्त्येतदङ्गं नाभिप्राप्नुयात्-प्राणो हास्य तदङ्गं नाभिप्राप्नुयात् । यद्दु वै प्राणोऽङ्गं नाभि-
प्राप्नोति-शुष्यति वषितम्भ, म्भ्यायति वा । तस्मादेन सर्वमितेन प्रच्छादयेत् ॥ ६ ॥

“ इन्द्रं विश्वा अवीवृषन् ”-इति । इन्द्रं हि सर्वाणि भूतानि वर्धयन्ति । “ समुद्रव्यच-
सं गिरः ”-इति । महिमानमस्यैतदाह । “ रथीतमं रथिनाम् ”-इति । रथितमो ह्येष रथि-
नाम् । “ वाजानां सत्पतिं पतिम् ”-(वा. सं. १५ । ६१) इति । अन्नं वै वाजाः । अन्नानां

म्युत्पन्नव्ययम् । प्राणो वै स्वयमातृष्णा मध्यवर्तिवत् । अन्नं पुरीषं ऊळं कामपतीत्यर्थः । मन्त्रे तथा कुर्वन्ति ।
स्वयमातृष्णायामात्मपति । स यथा शुक्लासु सर्वांसु इतिहा दर्शकाष्टकोट्योक्तौ रथिः सुषिरैवमसिंल्लोके
सम्भवति [सर्वपुरीषं स्वयमातृष्णादेरे कृतमिवा अनृक्यया लेख्यथा सहितं इन्द्राः प्रादुम्ब एव वातव्यः
पार्श्वित् । स तेनैव अदुवकातुकारेण दक्षिणावृत्तं छादयन्त्यादेव यावत् सेवावायेत् ॥ २-४ ॥

आत्मानमग्रे संछाडयति । प्रपले दे ॥ ५ ॥ ६ ॥

इन्द्रं विश्वा अवीवृषन्ति । इन्द्रमिन्द्रं (पुरीषशरीरमवाप्तुम्भ्युक्तं मनं सर्वाकारिणि) साम्राजिकं बर्ह-
यन्तित्यनेन मन्त्रार्थो दासित इति द्रष्टव्यम् । स इन्द्रं इति वक्तव्यम् ॥ ७ ॥

व्याजाऽ अत्रानार्थं सुत्पतिं प्रतिमित्येतदेन्द्र्याऽनुष्टुभा निवपत्यैन्द्रं हि
पुरीषं तदेतदधुर्ममेर्यत्पुरीषमधुर्मैष्टकम् ॥ ७ ॥

(न्तु) तुदाहुः । (र्य) यत्सुर्वैश्छन्दोभिः सुर्वाभिर्देवताभिरिष्टका ऽपड-
घात्ययेतदेकयैकदेवत्यया निवपति कयमेतदधुर्ममेरितीन्द्रो वै सुर्वान्देवा-
न्प्रतिप्रतिस्तद्युदेन्द्र्या निवपति तेनेतदधुर्ममेरुथ यदनुष्टुभा व्याजाऽअनु-
ष्टुबागु सुर्वाणि च्छन्दांसि तेनोऽपुवार्धम् ॥ ८ ॥

(म) अय विकर्णां च स्वयमातृणां चोपदधाति । व्यायुर्वै विकर्णां,
द्यौरुत्तमा स्वयमातृणां व्यायुं च तद्विवं चोपदधात्युत्तमेऽनुपदधात्युत्तमे
हि व्यायुश्च यौश्च सुष्टृपृष्टे सुष्टृपृष्टे हि व्यायुश्च यौश्च पूर्वा विकर्णां-
सुपदधात्यर्वाचीर्न तद्विवो व्यायुं दधाति तस्मादेवोऽर्वाचीर्नमेव
व्यातः पवते ॥ ९ ॥

सत्यति प्रतिमित्येतत् । ऐन्द्र्याऽनुष्टुभा निवपति । ऐन्द्रं हि पुरीषम् । तदेतदधुर्ममे-
र्यत्पुरीषम्, अर्धमैष्टकम् ॥ ७ ॥

तदाहुः—यत्सर्वैश्छन्दोभिः सर्वाभिर्देवताभिरिष्टका उपदधाति, अथैतदेकयैकदेवत्यया निवपति,
कयमेतदधुर्ममेरिति । इन्द्रो वै सर्वान्देवान्प्रतिप्रतिः । तद् यदेन्द्र्या निवपति—तेनेव तदधुर्ममेः । अय
यदनुष्टुभा । व्याजाऽअनुष्टुप । वायु सर्वाणि च्छन्दांसि । तेनोऽपुवार्धम् ॥ ८ ॥

अय विकर्णां च स्वयमातृणां चोपदधाति । व्यायुर्वै विकर्णां । द्यौरुत्तमा स्वयमातृणां ।
व्यायुं च तद्विवं चोपदधाति । उत्तमे उपदधाति । उत्तमे हि व्यायुश्च यौश्च । संस्पृष्टे । संस्पृष्टे हि
व्यायुश्च यौश्च । पूर्वा विकर्णांसुपदधाति । अर्वाचीर्न तद्विवो व्यायुं दधाति । तस्मादेवोऽर्वा-
चीर्नमेव वातः पवते ॥ ९ ॥

तदाहुर्मत्सर्वैश्छन्दोभिरिति । “प्रकारे गुणवचनस्य” (पा. ८ । १ । १-२) इति प्रत्येर्द्विवचनं कर्त्त-
व्यमप्यत्रमेतत्प्रतिप्रतिरिति । गुणवचनत्वं सादृश्ये वक्तव्यम् । इन्द्रः सर्वेषां देवानां सद्यः प्रतिरूपस्त्वित्यर्थः ॥ ८ ॥

अय विकर्णां चेति । विष्णोः स्यन्ताकारादिभ्यः शर्कराः स्वयमातृणां स्वर्गदित्राः शर्करास्तयोः
पुरीषस्योत्तमैर्नैकानिच्योर्दधनिः कम्बिकाभिः प्रपञ्च्यते । तत्र भाषा-सूतीया इत्यसौ प्रथमस्यैवाः
साधारण्य एव विरमिषा क्तुम्या विकर्ष्या किंचिदुच्यते । शिष्टानिः स्वयमातृणां प्रायः (प्रातरावेता)
इमे प्रथमं विकर्णांसुपदधाति ॥ ९ ॥

१-कठक सुर्वेष विकर्णांसुपदधाति इति हे. सु. इति शेषद्वयं अनुपगतं विकर्णांसुपदधाति स्वयमातृणां तत्र
न्ये । पा. शी. सु. १० । १११-११२ ।

यद्वेव विकर्णीमुपदधाति । यत्र वाऽऽदोऽश्वं चितिमवग्रापयन्ति तदा-
 चावादित्य इमाँल्लोकान्तसूत्रे समावयते तद्यत्तत्सूत्रं व्यायुः स स यः स
 व्यायुरेपा सा विकर्णी तद्यद्वेवामुपदधात्पञ्चावेष तदादित्य इमाँल्लोका-
 न्तसूत्रे समावयते ॥ १० ॥

यद्वेव विकर्णी च स्वयमातृणां चोपदधाति । (त्या) आयुर्व्यं विकर्णी
 प्राणः स्वयमातृणाऽऽयुश्च तत्प्राणं चोपदधात्सुत्तमेऽक्षुपदधात्सुत्तमे ह्या-
 युश्च प्राणश्च सुष्टुस्पृष्टे सुष्टु स्पृष्टे ह्यायुश्च प्राणश्च पूर्वामुत्तरां विकर्णी-
 उपदधात्यायुषा तत्प्राणमुभयतः परिगृह्णाति ॥ ११ ॥

प्रोषदश्वो न युवसे । (सेऽवि) अविप्यन्यत्र महः संवुरणाह्वयस्यात् ।
 आदस्य वातोऽनुवाति शोचिरुघ स्म ते वृजनं कृष्णमस्तीति यदा वाऽ-
 पतस्य वातोऽनुवाति शोचिरुघेतस्य वृजनं कृष्णं भवति त्रिष्टुभोपदधाति

यद्वेव विकर्णीमुपदधाति । यत्र वा. अदोऽश्वं चितिमवग्रापयन्ति—तदाचावादित्य इमाँल्लोकान्तसूत्रे
 समावयते । तद् यत्तत्सूत्रम्—वायुः सः । स यः स वायुः—रेपा सा विकर्णी । तद् यद्वेवामुपदधाति—
 असावेष तदादित्य इमाँल्लोकान्तसूत्रे समावयते ॥ १० ॥

यद्वेव विकर्णी च स्वयमातृणां चोपदधाति । आयुर्व्यं विकर्णी, प्राणः स्वयमातृणा । आयुश्च
 तत्प्राणं चोपदधाति । उच्यते उपदधाति । उच्यते ह्यायुश्च प्राणश्च । संस्पृष्टे । संस्पृष्टे ह्यायुश्च प्राणश्च ।
 पूर्वामुत्तरां विकर्णीमुपदधाति । आयुषा तत्प्राणमुभयतः परिगृह्णाति ॥ ११ ॥

“प्रोषदश्वो न युवसेऽविप्यन् महः संवुरणाह्वयस्यात् । आदस्य वातो अनु-
 वाति शोचिरुघ स्म ते वृजनं कृष्णमस्ति” — (वा. सं. १५ । ६२) इति । यदा वा
 पतस्य वातोऽनुवाति शोचिरुघेतस्य वृजनं कृष्णं भवति । त्रिष्टुभोपदधाति । त्रिष्टुभो हि वायुः ।

यद्वेव विकर्णीमिति । ‘समावयते’ समापूर्वकस्य “वेव सन्नुसन्ताने” — (वा. पा. म्वा. उ.
 १० ११) इत्येतस्य रूपम् । सूत्रस्येति सन्तनोति इत्यर्थः ॥ १० ॥

यद्वेव विकर्णी च स्वयमातृणां चोपदधाति । ‘आयुः’ (स्वयमातृणा) विकर्णी आग्नेदेन मन्त्रेणो-
 धामात् । उच्यते ह्यायुश्च प्राणश्चेति सर्वाङ्गिभ्याधितेऽपि उच्यतेऽन्तकाले () एवोपसंक्षिप्त इत्यभिप्राय-
 मेतत् । ‘संस्पृष्टे ह्यायुश्चेति’ । प्राणान्येतेत्यन्तकल्पकं दर्शयति—पूर्वा क्रयतः उच्यते देवतः । उच्यते
 स्वयमातृणायाः, विकर्णीमुपदधाति । आयुषाऽमिता तत्प्राणं वायुमुभयोः पूर्वतः उच्यते परिगृह्णाति ।
 सर्वाङ्गि परित एव प्राणो मय्ये संघरति इत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

प्रोषदश्व इति । अश्वो यदा तत्राग्युर्भारयात् प्रकाशमिवति । इति दर्शनं तदा यजेः शोचिरुघः ।

त्रैष्टुभो हि वायुराग्नेव्याऽग्निकर्म ह्यनिरुक्तयाऽनिरुक्तो हि वायुः
यद्वात इत्याह वातो हि वायुः ॥ १२ ॥ (शतम् ४७००) ॥

(२) अथ स्वयमावृण्णामुपदधाति । (त्या) आयोद्वा सुदने सादया-
मीत्येष वाऽआयुस्तुस्यैतत्सुदनमुवतऽडृत्येषु हीदथं सुर्वसुवति छायाः
यामित्वेतस्य हीदथं सुर्व छायायाथं समुद्रस्य हृदय इति समुद्रस्य
हृदयेतद्दृदयथं रश्मीवती भास्वतीमिति रश्मीवती हि द्यौर्भास्वत्या या द्या
भास्या पृथिवीमोर्वन्तरिक्षमित्येवथं ह्येषु इमाँल्लोकानाभाति ॥ १३ ॥

परमेष्ठी त्वा सादयति । परमेष्ठी ह्येतान् पञ्चमौ चितिमुपश्यत् ॥ १४ ॥

(३) अथैव परमेष्ठिनोपदधाति । प्रजापतिं विश्वस्तं देवताऽ आदाय
व्युदकामस्तुस्य परमेष्ठी शिरऽआदायोत्क्रम्यातिष्ठत् ॥ १५ ॥

आग्नेव्या अग्निकर्म हि । अनिरुक्तया । अनिरुक्तो हि वायुः । अथ यद्वात इत्याह-वातो हि
वायुः ॥ १२ ॥

अथ स्वयमावृण्णामुपदधाति । “ आयोद्वा सुदने सादयामि ”-इति । एष वा वायुः ।
तस्यैतत्सुदनम् । “ अवतः ”-इति । एष हीदं सर्वसुवति । “ छायायाम् ”-इति । एतस्य
हीदं सर्वं छायायाम् । “ समुद्रस्य हृदये ”-इति । समुद्रस्य हृदयेतद्दृदयम् । “ रश्मीवती
भास्वतीम् ”-इति । रश्मीवती हि द्यौः, भास्वती । “ आ या द्या भास्या पृथिवीमोर्वन्त-
रिक्षम् ”-(वा० सं० १५ । ६३) इति । एवं ह्येष इमाँल्लोकानाभाति ॥ १३ ॥

“ परमेष्ठी त्वा सादयत् ”-इति । परमेष्ठी ह्येतान् पञ्चमौ चितिमुपश्यत् ॥ १४ ॥

अथैव परमेष्ठिनोपदधाति । प्रजापतिं विश्वस्तं देवता आदाय व्युदकामन् । तस्य परमेष्ठी शिरः
आदायोत्क्रम्यातिष्ठत् ॥ १५ ॥

(अग्नेन वाविनयस्तामसुपदधाति) इति मन्त्रार्थः । उपहर्त्तव्यः यदा वायुरग्निः विकर्णाति दर्शनं तदा यस्य
प्रोपत् शोचिरवः काति यस्य च व्रजनं कृष्णं भवति तामहसुपदधामीति ॥ १२ ॥

अथ स्वयमावृण्णामिति । (स्वयमावृण्णामागुरमादित्यवसाधेः तदातथ) एष आदित्य इदं जगत् सर्व-
भवति रश्मि न प्रकाशादिना ह्येतस्य आदित्यस्येति (इदं सर्वभाषया) अवननिमित्तं वचते । तदनु च निमि-
षस्य इतिः समुद्रागुरकस्यैतदं इदमिति तत्तु न इहिर्येति योः तेन स्वयमावृण्णा इत्यभिप्रायः) एवं हि
संहितानि लोकानि यः सविताऽऽमाति तत्त्वया () भास्वतीमिति मंत्रे द्यौरिष्टकामका कथं ब्राह्मणा । एवं
देवतादित्यो विश्वस्य नैव दोषः । न हि द्यौरिष्टा साऽऽमाति किं तर्हि आदित्यस्यस्यकार्त्त तन् य () दिव
रिति एवं भाव एव ब्राह्मणस्मरणे ददातः । ‘ ह्येष इमाँल्लोकानाभाति ’ तत्संनकार्दयोरिष्टका वेदार्थः ॥ १३ ॥

परमेष्ठी त्वेति । अद् प्रमजाः ॥ १४-१५ ॥

(जु) तुमब्रवीत् (डु) उप मेहि प्रति मऽएतद्धेहिं येन मे त्वमुदकमी-
रिति किं मे ततो भविष्यतीति त्वद्देवत्यमेव मऽएतदात्मनो भविष्यतीति
तथेति तदस्मिन्नेतत्परमेष्ठी प्रत्यदधात् ॥ १६ ॥

(जु) तुष्टौपोत्तमा स्वयमातृणा । (णे) एतदस्य तदात्मनस्तद्य-
देतामत्रोपदधाति यदेवास्यैपाऽऽत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेता-
मत्रोपदधाति ॥ १७ ॥

दिवस्पृष्टे व्यचस्वतीं प्रथस्वतीमिति । दिवो ह्येतत्पृष्ठं व्यचस्व-
त्प्रथस्वदिवं यच्छ दिवं दृष्टं दिवं मा हिंसीदित्यात्मानं यच्छात्मानं
दृष्टंहात्मानं मा हिंसीदित्येतत् ॥ १८ ॥

(द्वि) विश्वस्मै प्राणायानाय व्यानायोदानायेति प्राणो वै स्वयमातृणा
सर्वस्माऽउ वाऽएतस्मै प्राणः प्रतिष्ठायै चरित्रायैति वै लोकाः स्वय-
मातृणाऽइमऽउ लोकाः प्रतिष्ठा चरित्रं सूर्यस्त्वाऽभिपात्ति सूर्यस्त्वाऽ
भिगोपायत्वित्येतन्महत्या स्वस्त्येति महत्या स्वस्त्येत्येतच्छर्दिषा शंत-
मेनेति यच्छर्दिः शंतमं तेनेत्येतत् ॥ १९ ॥

(त्रा) नानोपदधाति । नाना हि वायुश्च द्यौश्च सकृत्सादयति समानं

तमब्रवीत्-उप मेहि, प्रति म एतद्धेहि, येन मे त्वमुदकमीरिति । किं मे ततो भविष्यतीति ।
त्वद्देवत्यमेव म एतदात्मनो भविष्यतीति । तथेति । तदस्मिन्नेतत् परमेष्ठी प्रत्यदधात् ॥ १६ ॥

तद् यैपोत्तमा स्वयमातृणा-एतदस्य तदात्मनः । तद् यदेतामत्रोपदधाति-यदेवास्यैपाऽऽत्मनः-
तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । तस्मादेतामत्रोपदधाति ॥ १७ ॥

“ दिवस्पृष्टे व्यचस्वतीं प्रथस्वतीम् ”-इति । दिवो ह्येतत्पृष्ठं व्यचस्वत्प्रथस्वत् ।
“ दिवं यच्छ, दिवं दृष्ट, दिवं मा हिंसीः ”-इति । आत्मानं यच्छ, आत्मानं दृष्ट, आत्मानं
मा हिंसीरित्येतत् ॥ १८ ॥

“ विश्वस्मै प्राणायानाय व्यानायोदानाय ”-इति । प्राणो वै स्वयमातृणा । सर्वस्मा
उ वा एतस्मै प्राणः । “ प्रतिष्ठायै चरित्राय ”-इति । इमे वै लोकाः स्वयमातृणा, इम उ
लोकाः प्रतिष्ठा चरित्रम् । “ सूर्यस्त्वाऽभिपात्तु ”-इति । सूर्यस्त्वाऽभिगोपायत्वित्येतत् ।
“ महत्या स्वस्त्या ”-इति । महत्या स्वस्त्येत्येतत् । “ छर्दिषा शंतमेन ”-(वा. सं. १९ ।
६२) इति । यच्छर्दिः शंतमं तेनेत्येतत् ॥ १९ ॥

नानोपदधाति । नाना हि वायुश्च द्यौश्च । सकृत् सादयति । समानं तत्करोति । समानं ह्यायुश्च

स प्राणो विभूत इति । प्राणत्वमनः प्राणकारणत्वात्प्राणः । नन्वस्य तु याव सौधिका (-) मत्तः स

तुत्करोति समानं ह्यायुश्च प्राणश्च ते वाऽऽरभेऽएव शर्करे भवतऽऽरभे स्वयमाहुष्णे समानं ह्येवायुश्च प्राणश्चाथैने सूददोहसाऽधिवदति प्राणो वै सूददोहाः प्राणेनैवैनेऽएतत्संतनोति संदधाति ॥ २० ॥

ताऽ अस्य सूददोहस इति । (त्या) आपो वै सूडोऽन्नं दोहः सोमं श्रीणन्ति पृथय इत्यन्नं वै पृथि जुन्मन्देवानामिति संवत्सरो वै देवानां जुन्म विशा इति यज्ञो वै विशो यज्ञे हि सर्वाणि भूतानि विष्टानि त्रिष्वारोचन्ते दिव इति सवनानि वै त्रीणि रोचनानि सवनान्येतदाहानु-
ष्टुभा वाग्वाऽऽनुष्टुपायु सुर्वे प्राणा वाचा चैवैनेऽएतत्प्राणेन च संत-
नोति संदधाति सा वाऽएयैका सती सूददोहाः सर्वाऽ इष्टकाऽऽनुसंचरति
प्राणो वै सूददोहास्तस्मादयमेक एव प्राणः सन्सुर्व्याण्यङ्गानि सुर्व-
मात्मानमनुसंचरति ॥ २१ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ८-४-४ ॥ (७. ३.) ॥

प्राणश्च । ते वा उभे एव शर्करे भवतः । उभे स्वयमाहुष्णे-समानं होवायुश्च प्राणश्च । अथैने सूद-
दोहसाऽधिवदति । प्राणो वै सूददोहाः । प्राणेनैवैने एतत्सन्तनोति, संदधाति ॥ २० ॥

“ ता अस्य सूददोहसः ”-इति । आपो वै सुदः, अन्नं दोहः । “ सोमं श्रीणन्ति पृथयः ”-इति । अन्नं वै पृथि । “ जुन्मन्देवानाम् ”-इति । संवत्सरो वै देवानां जुन्म । “ विशाः ”-इति । यज्ञो वै विशाः । यज्ञे हि सर्वाणि भूतानि विष्टानि । “ त्रिष्वारोचन्ते दिवः ”-(वा. सं. १५ । ६०) इति । सवनानि वै त्रीणि रोचनानि । सवनान्येतदाह । अनु-
ष्टुभा । वाग्वाऽऽनुष्टुपः । वायु सर्व प्राणाः । वाचा चैवैने एतत्प्राणेन च संतनोति, संदधाति ।
सा वा एयैका सती सूददोहाः सर्वा इष्टकाऽऽनुसंचरति । प्राणो वै सूददोहाः । तस्मादयमेक एव
प्राणः सन् सर्वाण्यङ्गानि, सर्वमात्मानमनुसंचरति ॥ २१ ॥

बोद्धव्यं ता अस्ता अस्य एतद्व्यक्तस्य वा अयः (१) ति प्राणानि त्रीणि सवनानि तेषु (प. सूता)
एतन्निषेक्तस्य समुदायार्थतिरूपं च एतदार्थनाशये । आपो वै तदा तद्विशिष्टकरणे स्पन्दतीति सूदः
एतन्संचातसाह-संबोद्धकः संघातः कार्यापनावेन परिणत उपजीव्यत्वात्तत्रे इत्त इति दोहः । तदुक्त-
व्यतो दोहः । शर्करा साऽऽनुष्टुपायुः सूददोहस इत्यभिप्रायः । एतदस्य दिवस्यते अन्ने वै तृप्ति
स्य नाशार्थं । चानि अयारि पृथय इत्यभिप्रायः । संवत्सरो वै यज्ञोऽपजानां देवानां तस्मादि तरेवयं
व्यने । विश इति यज्ञो । सवः-सन्वत्सरोऽनितारः सवनानीति सवनरोचत इति वचनव्यत्यं दर्शयति । वाचा
चैवैने एतत्प्राणेनेति । सर्वे प्राणानादेव एव स्थितिकारणेन सन्धिपमानावन्तः । ()
एता इति वा एव भवन्ति ताश्च वाचा वाक्पुत्रैः प्राणैः प्राणैरेव मान्यो एकः नेतन्मनः तिर्यक् सूददोहसा

अथ स्वयमातृणासु सामानि गायति । (ती) इमे वै लोकाः स्वयमातृणास्तु ऽएताः शर्करास्तु देवा ऽउपधायेतादृशीरेवापश्यन्त्यैताः शुष्काः शर्कराः ॥ १ ॥

(स्ते) तेऽब्रुवन् । (सु) उप तज्जानीत यथेषु लोकेषु उसमुपजीवनं दधामेति तेऽब्रुवंश्चेतयध्वमिति चित्तिमिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्तदिच्छत यथेषु लोकेषु उसमुपजीवनं दधामेति ॥ २ ॥

ते चेतयमानाः । (ऽ) एतानि सामान्यपर्यन्तान्यगायन्तरेषु लोकेषु उसमुपजीवनमदधुस्तथैवैतद्यजमानो यदेतानि सामानि गायत्येष्वेवैतल्लोकेषु उसमुपजीवनं दधाति ॥ ३ ॥

स्वयमातृणासु गायति । (ती) इमे वै लोकाः स्वयमातृणाऽ एष्वेवैतल्लोकेषु उसमुपजीवनं दधाति ॥ ४ ॥

स वै भूर्भुवः स्वरिति । (त्ये) एतासु व्याहृतिषु गायति भूरिति वाऽभयं लोको भुवऽ इत्यन्तरिक्षलोकः स्वरित्यसौ लोकऽएष्वेवैतल्लोकेषु उसमुपजीवनं दधाति ॥ ५ ॥

अथ स्वयमातृणासु सामानि गायति । इमे वै लोकाः स्वयमातृणाः । ता एताः शर्कराः । ता देवा उपधायेतादृशीरेवापश्यन्—यथैताः शुष्काः शर्कराः ॥ १ ॥

तेऽब्रुवन्—उप तज्जानीत—यथेषु लोकेषु उसमुपजीवनं दधामेति । तेऽब्रुवन्—चेतयध्वमिति । चित्तिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन् । तदिच्छत—यथेषु लोकेषु उसमुपजीवनं दधामेति ॥ २ ॥

ते चेतयमाना एतानि सामान्यपर्यन्तान्यगायन् । तान्यगायन् । तेषु लोकेषु उसमुपजीवनमदधुः । तथैवैतद्यजमानो यदेतानि सामानि गायति—एष्वेवैतल्लोकेषु उसमुपजीवनं दधाति ॥ ३ ॥

स्वयमातृणासु गायति । इमे वै लोकाः स्वयमातृणाः । एष्वेवैतल्लोकेषु उसमुपजीवनं दधाति ॥ ४ ॥

स वै “ भूर्भुवः स्वः ”—इति एतासु व्याहृतिषु गायति । भूरिति वाऽभयं लोकः, भुव इत्यन्तरिक्षलोकः, स्वरित्यसौ लोकः । एष्वेवैतल्लोकेषु उसमुपजीवनं दधाति ॥ ५ ॥

संदधाति सा वा एवैका सतीति सामान्ये विधिः । अथ त्वयाहि () योन्ते च सर्वत्र विद्युष्टो विधिः । किमिति प्रिष्टेन कल्पितेनेति तदस्मत्पार्यवादो द्रष्टव्यः ॥ २० ॥ २१ ॥

इति श्रीहरीस्वामिनः कृतौ भाष्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्येऽष्टमेकाण्डे सप्तमेऽध्याये

तृतीय ब्राह्मणम् ॥ (८-७-३) ॥

अथ सोम गायतीति वक्तव्ये—स्वयमातृणासु सामानि गायतीति पूर्वोक्तोऽनुपन्यासो ब्राह्मणस्य साधारणपार्थः । अथ च द्विविधोक्तिः स्वयमातृणासामानगतयोत्पार्थं तु वचनद्वयमिति द्रष्टव्यम् । तदाऽन्तरिक्षलोकं-

तानि वै नानाप्रस्तावानि । समाननिधनानि तानि यद्भानाप्रस्तावानि
नाना ह्युपपद्यन्त्य यत्समाननिधनान्येका ह्येषु यज्ञस्य प्रतिष्ठेकं निधनार्थं
स्वर्गं एव लोकस्तस्मात्स्वर्ग्योतिर्निधनानि ॥ ६ ॥

(न्य) अथैनर्था हिरण्यशकलैः प्रोक्षति । (त्य) अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृत-
स्तस्मिन्देवा एतदमृतार्थं रूपमुत्तममदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतदमृतार्थं
रूपमुत्तमं दधाति ॥ ७ ॥

यद्देवेनर्था हिरण्यशकलैः प्रोक्षति । (त्ये) एतद्वाऽऽस्मिन्नदोऽमृतं पुर-
स्ताद्रम्यां तन्न मध्यतो दधाति रुक्मं च पुरुषं अथैनमेतत्सर्वमेवोपरि-
ष्ठाद्रम्यया तन्वा प्रच्छादयति ॥ ८ ॥

द्वाभ्यां द्वाभ्यांर्था शत्राभ्याम् । (न्द्रि) द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्नि-
र्वावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा वावतैवास्मिन्नेतदमृतार्थं रूपमुत्तमं दधाति

तानि वै नानाप्रस्तावानि, समाननिधनानि । तानि यद्भानाप्रस्तावानि-नाना ह्युपपद्यन् ।
अथ यत्समाननिधनानि-एका ह्येषु यज्ञस्य प्रतिष्ठा, एकं निधनं स्वर्गं एव लोकः । तस्मात्स्वर्ग्यो-
तिर्निधनानि ॥ ६ ॥

अथैनं हिरण्यशकलैः प्रोक्षति । अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः । तस्मिन्देवा एतदमृतं रूपमुत्तम-
मदधुः । तथैवास्मिन्नयमेतदमृतं रूपमुत्तमं दधाति ॥ ७ ॥

यद्देवेनं हिरण्यशकलैः प्रोक्षति । एतद्वा अस्मिन्नदोऽमृतं पुरस्ताद्रम्यां तन्न मध्यतो दधाति-रुक्मं
च पुरुषं च । अथैनमेतत्सर्वमेवोपरिष्ठाद्रम्यया तन्वा प्रच्छादयति ॥ ८ ॥

द्वाभ्यां द्वाभ्यां शत्राभ्याम् । द्विपाद्यजमानः । यजमानोऽग्निः । वावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा-
तावतैवास्मिन्नेतदमृतं रूपमुत्तमं दधाति । पञ्चकृतः । पञ्चचितिकोऽग्निः । पञ्चऽर्तवः सम्बन्धः ।

पूजामास्येऽप्यस्या (वेचनीति) इष्टव्यः । प्रसन्नप्रायाधेताः षट् कण्डिकाः । ' नाना ' पृथग्भूताः प्रस्तावाः
एवमित्यि नानाप्रस्तावानि भूर्ध्रुवः स्वरित्यनेन द्वि नानाप्राप्यमातेषां समानं निधनं समातिः एवमित्यि
समाननिधनानि स्वर्ग्योतिरित्येषां (एवायमग्नि वैशामेतानि समाख्यानादभ्यर्षुः । एवमनदमर्दति शेषत्रयमुदा
नास्ति ।) एका ह्येषु यज्ञस्य प्रतिष्ठा () प्रतिष्ठितिः कार्यः तस्याः किञ्चिन् प्रयतिष्यामि यतः ()
तस्मिन्निधि ए नाके तु स्वर्गं एव लोकस्तस्मादेतत्स्वर्ग्योतिरित्येतन्निधनानि ॥ १-६ ॥

अथैनं हिरण्यशकलैरिति । प्रसन्नाः यतमः ॥ ७-१० ॥

१-पूजामिदंमन्त्रं किरण्योतिर्निधि हिरण्यशकलद्वयेन शते द्वे द्वे प्रक्षितिं सर्वकाल्येति प्रतिमन्त्रं कर्तव्यं । यथैवमन्त्रं ।
वा. धी. सू. १०१ ११३ ४

पुञ्चकृत्यः पुञ्चचितिकोऽग्निः पुञ्चऽर्तुवः संवत्सरः संवत्सुरोऽग्निर्ध्रुवान-
ग्निर्धावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदमृतं रूपमुत्तमं दधाति सहस्रेण
सर्वं वै सहस्रं सुर्वेणैवास्मिन्नेतदमृतं रूपमुत्तमं दधाति ॥ ९ ॥

पश्चादग्ने प्राङ्तिष्ठन् । (छ) अथात्तरतो दक्षिणाऽथ पुरस्तात्प्रत्य-
ङ्ङुथ जघनेन परीत्य दक्षिणतः उदङ्ङितिष्ठंस्तद्दक्षिणावृत्तङ्ङि देवत्राऽथा-
नुपरीत्य पश्चात्प्राङ्ङितिष्ठंस्तथा हास्येतत्प्रागेव कर्म कृतं भवति ॥ १० ॥

सहस्रस्य प्रमाऽसि । सहस्रस्य प्रतिमाऽसि सहस्रस्योन्माऽसि साहस्रोऽसि
सहस्राय त्वेति सर्वं वै सहस्रं सुर्वमसि सर्वस्मै त्वत्येतत् ॥ ११ ॥

(द) अथात्तश्चित्पुरीषाणामेव मीमांसा । (साऽयु) अयुगेवुल्लोकः
प्रथमा चितिः पशुवः पुरीषं युत्प्रथमां चितिं पुरीषेण प्रच्छादयतीमं
तल्लोकं पशुभिः प्रच्छादयति ॥ १२ ॥

(त्य) अन्तरिक्षमेव द्वितीया चितिः । (व्वु) व्वुयात्सि पुरीषं बुद्धि-
तीयां चितिं पुरीषेण प्रच्छादयत्यन्तरिक्षं तद्वयोभिः प्रच्छादयति ॥ १३ ॥

संवत्सुरोऽग्निः । यावानग्निर्धावत्यस्य मात्रा—तावतैवास्मिन्नेतदमृतं रूपमुत्तमं दधाति । सहस्रेण
सर्वं वै सहस्रम् । सर्वेणैवास्मिन्नेतदमृतं रूपमुत्तमं दधाति ॥ ९ ॥

पश्चादग्ने प्राङ् तिष्ठन् । अथात्तरतो दक्षिणा । अथ पुरस्तात्प्रत्यङ् । अथ जघनेन परीत्य
दक्षिणत उदङ् तिष्ठन् । तद्दक्षिणावृत् । तद्दि देवत्रा । अथानुपरीत्यं पश्चात्प्राङ् तिष्ठन् । तयो
हास्येतत्प्रागेव कर्म कृतं भवति ॥ १० ॥

“सहस्रस्य प्रमाऽसि, सहस्रस्य प्रतिमाऽसि, सहस्रस्योन्माऽसि, साहस्रोऽसि, सह-
स्राय त्वा”—(वा. सं. १६। ६६) इति । सर्वं वै सहस्रम् । सर्वमसि सर्वस्मै त्वत्येतत् ॥ ११ ॥

(१) अथात्तश्चित्पुरीषाणामेव मीमांसा । अयमेव लोकः प्रथमा चितिः । पशुवः पुरीषम् ।
यत्प्रथमां चितिं पुरीषेण प्रच्छादयति—इमं तल्लोकं पशुभिः प्रच्छादयति ॥ १२ ॥

(२) अन्तरिक्षमेव द्वितीया चितिः । व्वुयात्सि पुरीषम् । बुद्धितीयां चितिं पुरीषेण प्रच्छादयति—
अन्तरिक्षं तद्वयोभिः प्रच्छादयति ॥ १३ ॥

सहस्रस्य प्रमाऽनीत्येते पञ्च मात्राः ॥ ११ ॥

अथात्तश्चित्पुरीषाणामिति । अन्तरिक्षमेव चितिः पुरुषविषयाणि दर्शनान्तरायुष्यन्ते ॥ १२—१८ ॥

शौखे तृतीया चितिः । (नृ) नक्षत्राणि पुरीषं वृत्तृतीयां चितिं पुरीषेण
प्रच्छादयति दिवं तन्नक्षत्रैः प्रच्छादयति ॥ १४ ॥

यज्ञएव चतुर्थी चितिः । (दृ) दक्षिणाः पुरीषं वृत्तुर्थीं चितिं
पुरीषेण प्रच्छादयति यज्ञं तद्दक्षिणाभिः प्रच्छादयति ॥ १५ ॥

यजमानऽ एव पञ्चमी चितिः । प्रजा पुरीषं यत्पञ्चमीं चितिं पुरीषेण
प्रच्छादयति यजमानं तत्प्रजया प्रच्छादयति ॥ १६ ॥

स्वर्गऽ एव लोकः षष्ठी चितिः । (दे) देवाः पुरीषं यत्षष्ठीं चितिं
पुरीषेण प्रच्छादयति स्वर्गं तल्लोकं देवैः प्रच्छादयति ॥ १७ ॥

(त्य) अमृतमेव सप्तमी चितिः । (स्त्रा) तामुत्तमासुपदधात्यमृतं
तदस्य सुर्वस्योत्तमं दधाति तस्मादस्य सुर्वस्यामृतमुत्तमं तस्माद्देवाऽ
अनन्तर्हितास्तस्माद् त्स्मृताऽ इत्यधिदेवतम् ॥ १८ ॥

(म) अयाध्यात्मम् । श्वेयेयं प्रतिष्ठा यश्चायमवाहः प्राणस्तुत्ययमा चितिर्मा-
थसं पुरीषं यत्प्रथमां चितिं पुरीषेण प्रच्छादयत्येतदस्य तदात्मनो माथ-
सैः संछादयतीष्टका ऽवध्यायास्थीष्टकाऽ अस्थि तन्माथसैः संछादयति
नाथस्तात्संछादयति तस्मादिमे प्राणा ऽवधस्तात्संछन्ना ऽवपुरिष्टात्

(१) शौखे तृतीया चितिः । नक्षत्राणि पुरीषम् । वृत्तृतीयां चितिं पुरीषेण प्रच्छादयति-
दिवं तन्नक्षत्रैः प्रच्छादयति ॥ १४ ॥

(२) यज्ञ एव चतुर्थी चितिः । दक्षिणाः पुरीषम् । यज्ञतुर्थीं चितिं पुरीषेण प्रच्छादयति-
यज्ञं तद् दक्षिणाभिः प्रच्छादयति ॥ १५ ॥

(३) यजमान एव पञ्चमी चितिः । प्रजा पुरीषम् । यत्पञ्चमीं चितिं पुरीषेण प्रच्छादयति-
यजमानं तत् प्रजया प्रच्छादयति ॥ १६ ॥

(४) स्वर्ग एव लोकः षष्ठी चितिः । देवाः पुरीषम् । यत् षष्ठीं चितिं पुरीषेण प्रच्छादयति-
स्वर्गं तल्लोकं देवैः प्रच्छादयति ॥ १७ ॥

(५) अमृतमेव सप्तमी चितिः । तामुत्तमासुपदधाति । अमृतं तदस्य सर्वस्योत्तमं दधाति ।
तस्मादस्य सर्वस्यामृतमुत्तमम् । तस्माद्देवा अनन्तर्हिताः । तस्माद् त्स्मृता इत्यधिदेवतम् ॥ १८ ॥

(६) अयाध्यात्मम्-श्वेयेयं प्रतिष्ठा, यश्चायमवाहः प्राणः-तत्ययमा चितिः । मांसं पुरीषम् । यत्प्र-
थमां चितिं पुरीषेण प्रच्छादयति-एतदस्य तदात्मनो मांसैः संछादयति । इष्टका ऽवध्याय । अस्थीष्टकाः ।
अस्थि तन्मांसैः संछादयति । नाथस्तात्संछादयति । तस्मादिमे प्राणा अवधस्तात्संछन्नाः । उपरि-

अयाध्यात्मम् । एतानि उपपत्तिकानि दर्शनाभ्युच्यन्ते ॥ १९-२१ ॥

प्रच्छादयत्येतदस्य तदात्मनऽ उपरिष्टान्माथैः संछादयति तस्मा-
दस्यैतदात्मनऽ उपरिष्टान्माथैः संछन्नं नावकाशते ॥ १९ ॥

यदूर्ध्वं प्रतिष्ठायाऽअवाचीनं मध्यात् । (२) तद्वितीया चितिर्माथैः पुरीषं
अद्वितीयां चितिं पुरीषेण प्रच्छादयत्येतदस्य तदात्मनो माथैः संछाद-
यतीष्टकाऽ उपधायास्तीष्टका ऽअस्थि तन्माथैः संछादयति पुरीषऽउप-
दधाति पुरीषेण प्रच्छादयत्येतदस्य तदात्मनऽ उभयतो माथैः
संछादयति तस्मादस्यैतदात्मनऽ उभयतो माथैः संछन्नं नावकाशते २

मध्यमेव तृतीया चितिः । (४) यदूर्ध्वं मध्यादवाचीनं ग्रीवाभ्यस्त-
च्चतुर्थी चितिर्ग्रीवाऽ एव पञ्चमी चितिः शिरऽ एव षष्ठी चितिः प्राणाऽ एव
सप्तमी चितिस्तुत्तमाऽ उपदधाति प्राणास्तदस्य सुर्वस्योत्तमान्दधाति
तस्मादस्य सुर्वस्य प्राणाऽ उत्तमाः पुरीषऽउपदधाति माथैः वै पुरीषं
माथैःनेन तत्प्राणान्प्रतिष्ठापयति नापरिष्टात्प्रच्छादयति तस्मादिमे
प्राणाऽ उपरिष्टाऽसंछन्नाः ॥ २१ ॥

इति चतुर्यप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ८॥४—५ ॥ (७. ४.) ॥

इति चतुर्यः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ८॥४ ॥ (कण्डिकासंख्या १०९)

इति सप्तमोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ ८ ॥ ७ ॥

अस्मिन्काण्डे कण्डिकासंख्या ॥ ४३७ ॥

इति माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे चितिनामकमष्टमं

काण्डं समाप्तम् ॥ ८ ॥

शत्रु प्रच्छादयति । एतदस्य तदात्मन उपरिष्टान्माथैः संछादयति । तस्मादस्यैतदात्मन उपरि-
ष्टान्माथैः संछन्नं नावकाशते ॥ १९ ॥

(२) यदूर्ध्वं प्रतिष्ठायाः, अवाचीनं मध्यात्—तद्वितीया चितिः । माथं पुरीषम् । यद्वितीयां
चितिं पुरीषेण प्रच्छादयति—एतदस्य तदात्मनो माथैः संछादयति । इष्टका उपधाप । अस्तीष्टकाः ।
अस्थि तन्माथैः संछादयति । पुरीष उपदधाति, पुरीषेण प्रच्छादयति । एतदस्य तदात्मन उभ-
यतो माथैः संछादयति । तस्मादस्यैतदात्मन उभयतो माथैः संछन्नं नावकाशते ॥ २० ॥

(३) मध्यमेव तृतीया चितिः (४) । यदूर्ध्वं मध्यादवाचीनं ग्रीवाभ्यः तच्चतुर्थी चितिः ।
(५) ग्रीवा एव पञ्चमी चितिः । (६) शिर एव षष्ठी चितिः । (७) प्राणा एव सप्तमी चितिः ।

तामुचमापुपदधाति-प्राणांस्तदस्य सर्वस्योत्तमान्दधाति । तस्मादस्य सर्वस्य प्राणा उत्तमाः ।
पुरीष उपदधाति । मांसं वै पुरीषम् । मासेन तत्प्राणान्प्रविष्टापयति । नोपरिष्टात्प्रच्छादयति ।
तस्मादिमे प्राणा उपरिष्टादुत्तमन्नाः ॥ २१ ॥

इत्याह्वनीयाग्निचयनं समाप्तम् ।

• इति श्रीहरिस्वामिनः कृतौ माष्यन्दिनोपशतपत्राक्षगमाध्येऽष्टमे काण्डे सप्तमेऽध्याये
चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (८-७-४) ॥

इति सप्तमोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ (८-७) ॥

इति समाप्तमिदमष्टमं चितिकाण्डम् ॥ ८ ॥

• अग्निप्रश्ने ऋषेः आद्ययोर्द्रव्योः प्रपाठकयोर्षांवारिणश्चतुर्षांस्वत्यस्य सृष्टीचक्राङ्गणपर्यन्तमेव सायणमाप्पमुपकल्पन् ।
तयोऽग्निश्च सायणमाप्पं ह्यप्रयावमभूत् तदन्वेषणे प्रयतितव्यं विगच्छिद्भिः । अन्वययोर्द्रव्योः प्रपाठकयोर्षांश्चतुर्षांश्चायस्य चतुर्थं
ब्राह्मणमस्य कण्डसप्तमाहोपर्यन्तमेकेन ब्राह्मणेनापि कृत्यभ्यावत्रपत्य इतिस्वामिभ्यः सुपस्तकप्रमर्शकदेवैश्च संवृद्धीताम् । परं च
तद्व्यस्त्याशुद्धमस्ति । अतएव तस्मात्प्राणावर्तमानं पुनः कश्चन प्राप्तं तद्व्यस्त्युद्दिष्टवृत्तम् । परंतु केवलं मूलमात्रं यद्वापि कृत्वा समाप्त्यस्य
कर्मः प्रयत्न इति मत्वा तादृशैः इतिस्वामिभ्यः यथास्मति यथाशक्ति सप्तोऽथ संवृद्धीतमिति ज्ञेयम् । अस्याशुद्धीविषये विद्महिः
अन्वयम् । एतद्वाप्यस्य शब्दं पुस्तकान्तरं यदि केचन विदुषां सविने स्वार्त्तं दधितं सेद्धीतीवाहृतौ तत्त्वयोरवाम इति सविनं
अर्चन्ते ते महाभागः ॥

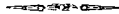
इति श्रीशतपथब्राह्मणे सायणभाष्यसमेतम्
चितिनामकमष्टमं काण्डं
समाप्तम् ।

(तत्र आदितश्चतुर्थाध्यायस्य तृतीयब्राह्मणावधेव सायणभाष्य-
मुपलब्धम् । अग्रे न्वासमाप्ति हरिस्वामिभाष्यं
संगृहीतं वर्तते ॥)

श्रीमद्वाजसनेयिमाव्यन्दिन-

शतपथब्राह्मणम्

सायणभाष्यसमेतम् ।

नव

नवमं काण्डम् ९ ।

अथ संचितिसंज्ञकं नवमं काण्डं प्रारभ्यते ।

प्रथमोऽध्यायः प्रारभ्यते ।

तत्र प्रथमं ब्राह्मणम् ।

प्रथमप्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

अथातः शतरुद्रियं जुहोति । (त्य) अत्रैष सुव्वोऽग्निः संस्कृतः सुऽ
एषोऽत्र रुद्रो देवता तस्मिन्देवा ऽएतदमृतं रूपमुत्तममदधुः सु
एषोऽत्र दीप्यमानोऽतिष्ठदन्नमिच्छुमानस्तुस्मादेवा ऽअविभयुर्बद्धे नोऽयं
नु हिंस्यादिति ॥ १ ॥

तेऽब्रुवन् । (जु) अन्नमस्मै सम्भराम तेनैतं शमयामेति तुस्माऽ-

अथातः शतरुद्रियं जुहोति । अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः । स एषोऽत्र रुद्रो देवता । तस्मिन्देवा
एतदमृतं रूपमुत्तममदधुः । स एषोऽत्र दीप्यमानोऽतिष्ठदन्नमिच्छुमानः । तस्मादेवा अविभयुः—मद्वै
नोऽयं न हिंस्यादिति ॥ १ ॥

तेऽब्रुवन्—अन्नमस्मै सम्भराम, तेनैतं शमयाम—इति । तस्मा एतदन्नं समभरन् शान्तदेवत्यम् ।

एष निश्चितं वेदा यो वेदेषोऽग्निं जगत् । निर्ममे तमं वन्दे विद्यातीर्थमदेधरम् ॥ १ ॥

चिनीनामुगधानं हि काण्डेऽष्टम उदीरितम् । अपाग्निन्नवमे कर्म संचितस्त्राभिधास्यते ॥ २ ॥

तत्रादी तावच्छतरुद्रियहोव निवृत्ते—अथात इति । ' अय '—शब्देनात्र चिद्युपधानगरिसमाप्तवानन्तरं
प्लेस्यते । ' अतः ' इति यतः कारणात्संचितोऽग्निरयसमनीयः अतो हेतोः, ' शतरुद्रियम् ' इति कर्मनामधे-
यम्; यथा अग्निहोत्र जुहोतीति ' शतरुद्रिय जुहोति ' शतरुद्रियाद्यं होम मानवेदित्यर्थः । रिहितोऽयं होमो
इदरूपज्ञानस्याग्नेश्वरसमनार्थ इत्याह—अत्रैष इत्यादिना तेनैतं शमयामीत्यन्तेन । ' अत्र ' अग्निन्नवमे
' एव, ' अग्नि, ' साकल्येन ' संस्कृतः ' भवति । अतश्च ' सः ' ' रुद्रो देवता ' यतः कारणाद्
' देवाः ' ' तस्मिन् ' ' एतन् ' चयनलक्षणैः संस्कारेण निष्पन्नम् ' अमृतम् ' अत एव ' उत्तमं रूपम् '
' अदधुः ' विश्वसनात्प्राक् पदश्रुतं रूपमिति तस्य विश्वसनावसरे गतत्वात्तदेव पुनरत्र चयनसंस्कारोपादधुः ।
' तस्माद् ' ' एव ' अग्निः ' दीप्यमानः ' ' अन्नमिच्छुमानः ' ' अतिष्ठत् ' । इच्छमान इति व्यत्ययेन—
(पा. सू. १।१।८१) शानत् । अथवा (पा. सू. ३।२।१२९) शक्यायं चानुग्रहयः । तथाविधा-
दुदाद् ' देवाः ' येनोत्तमेन ' नः ' ' अयं न हिंस्यादिति ' ' अविभयुः ' इति ' तिजम्यस्ततिदिम्यथ '—
(पा. सू. ३।४।१०९) इति शैर्लुक् ॥ १ ॥

पश्चात् ' ते ' देवाः ' अस्ते ' रुद्राश्च ' अन्नं सम्भराम ' ' तेनैतं शमयामेति ' परस्परमुक्त्वा तथेषाकार्षुः ।
' शान्तदेवत्व ' देवताशांत्यर्थमित्यर्थः । अत एव समवर्धत्वाद् ' तद् ' अत ' शान्तदेवत्यम्, ' तद् ' च

एतदन्नथँ सुमभरञ्छान्तदेवृत्यं तेनैनमशमयंस्तद्यदेतुं देवमेतेनाशमयं-
स्तस्माच्छान्तदेवृत्यथँ शान्तदेवृत्यथँ ह वै तुच्छतरुद्विपमित्याचक्षते
परोऽक्षं परोऽक्षकामा द्वि देवास्तथैवास्मिन्नयमेतदमृतथँ रूपमुत्तमं
दधाति स एषोऽत्र डीप्यमानस्तिष्ठत्यन्नमिच्छुमानस्तस्माऽएतदन्नथँ
सुम्भरति शान्तदेवृत्यं तेनैनथँ शमयति ॥ २ ॥

जर्तिलैर्जुहोति । जायतऽएष एतद्यञ्चीयते सुऽएष सर्वस्माऽअन्नाय
जायतऽउभयम्बेतदन्नं युजर्तिला युञ्च ग्राम्यं युञ्चारण्यं यदह तिलास्तेन
ग्राम्यं यदकूपे पच्यन्ते तेनारण्यमुभयैर्नैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ग्राम्येण
चारण्येन च ॥ ३ ॥

(चा) अर्कपणैर्न जुहोति । (त्य) अन्नमर्कः । अन्नेनैवैनमेतदन्नीणाति ॥ ४ ॥
परिश्चित्सु जुहोति । (त्य) अन्नय एते यत्परिश्चितस्तयो हास्येताऽ
अग्निमत्येवाहुतयो हुता भवन्ति ॥ ५ ॥

तेनैनमशमयन् । तद् यदेतं देवमेतेनाशमयन् । तस्माच्छान्तदेवृत्यम् । शान्तदेवृत्यं ह वै तुच्छतरु-
द्विपमित्याचक्षते परोऽक्षम् । परोऽक्षकामा द्वि देवाः । तथैवास्मिन्नयमेतदमृतं रूपमुत्तमं दधाति । स
एषोऽत्र डीप्यमानः तिष्ठत्यन्नमिच्छमानः । तस्मा एतदन्नं सुम्भरति-शान्तदेवृत्यम् । तेनैनं शमयति ॥ २ ॥

जर्तिलैर्जुहोति । जायतऽएष एतद्-यञ्चीयते । स एष सर्वस्मा अन्नाय जायते । उभयम्बेतदन्नं-
यजर्तिलाः-यञ्च ग्राम्यं, यञ्चारण्यम् । यदह तिलाः-तेन ग्राम्यम् । यदकूपे पच्यन्ते-तेनारण्यम् ।
उभयैर्नैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति-ग्राम्येण चारण्येन च ॥ ३ ॥

अर्कपणैर्न जुहोति । अन्नमर्कः । अन्नेनैवैनमेतदन्नीणाति ॥ ४ ॥

परिश्चित्सु जुहोति । अन्नय एते-यत्परिश्चितः । तयो हास्येता अग्निमत्येवाहुतयो
हुता भवन्ति ॥ ५ ॥

देवाः परोऽक्षकामत्वात् ' शतहृद्विपमिति ' अग्निदक्षते, तदन्नसाध्यत्वात्कर्माणि सधैव म्यपदिश्यते । तथा च
पूर्वं यथैव ' देवाः ' अकार्षुः ' तथैव ' अतावपि यजमान. ' तेन ' अन्नेन ' श्रद्धं ' शमितवान् भवति ॥ २ ॥

प्रकृते होमद्रव्यविशेषं विधाय तस्य चोभयविधान्नात्मकत्वाच्चयनसंस्कारे जातवद्देवतोचितरूपत्वेन प्रती-
सति-जर्तिलैर्जुहोतीत्यादिना । जर्तिला आरण्यतिलाः । स एष इति । उत्पदमानस्य सर्वस्य सर्वमोगार्थ-
सुत्पत्तेः ' स एषः ' अग्निः ' सर्वस्य ' ' अन्नाय जायते ' सर्वानिमोगार्थं जायत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

साधारण्येन होमसाधनत्वात् जुहाः प्राप्तावपवादमाह-अर्कपणैर्निति । अन्नमर्क इति । अर्कस्य मोग्यप्र-
शान्त-पारित्वादकृतम् ॥ ४ ॥

जुहोतीति चोदितत्वेनाहवनीये होमप्रसक्तवाह-परिश्चित्त्विति । ' परिश्चितः ' इति । चितीः परितो

यद्वैतच्छतद्रियं जुहोति । प्रजापतेर्विस्रस्ताद्देवता ऽउदक्रामंस्तमेकऽ
एव देवो नाजहान्मन्युरेव सोऽस्मिन्नन्तर्विदुततोऽतिष्ठत्सोऽरोदीत्तस्य
यान्यश्रूणि प्रास्कन्दंस्तान्यस्मिन्मन्यौ प्रत्यतिष्ठत्सुऽ एव शतशीर्षा रुद्रः
सुमभवत्सहस्राक्षः शतेषुधिरुथ याऽअन्या विप्रुपोऽपतंस्ताऽअसंख्याता
सहस्राणीमौल्लोकाननुश्राविशंस्तद्यद्ददित्तात्समभवंस्तुस्माद्बुद्धाः सोऽयुथुं
शतशीर्षा रुद्रः सहस्राक्षः शतेषुधिरुथिन्यधन्वा प्रतिहितायी भीषयमा-
णोऽतिष्ठदन्नमिच्छ्यमानस्तुस्माद्देवोऽअविभयुः ॥ ६ ॥

(स्ते) ते प्रजापतिमब्रुवन् । (न्न) अस्माद्धे विभीमो यद्वै नोऽयं नु
हिथुंस्यादिति सोऽब्रवीदन्नमस्मै सुम्भस्त तेनेनथुं शमयतेति तुस्माऽएत-
दन्नथुं सुमभरन्त्यत रुद्रियं तेनेनमशमयंस्तद्यदत्तथुं शतशीर्षाणथुं रुद्र-

यद्वैतच्छतद्रियं जुहोति । प्रजापतेर्विस्रस्ताद्देवता उदक्रामन् । तमेक एव देवो नाजहात्-
मन्युरेव । सोऽस्मिन्नन्तर्विदुततोऽतिष्ठत् । सोऽरोदीत् । तस्य यान्यश्रूणि प्रास्कन्दन्-तान्यास्मिन्मन्यौ
प्रत्यतिष्ठन् । स एव शतशीर्षा रुद्रः सुमभवत्-सहस्राक्षः शतेषुधिः । अथ या अन्या विप्रुपो-
ऽपतन्-ता असंख्याता सहस्राणीमौल्लोकाननुश्राविशन् । तद्यद्ददित्तात्समभवन्-तस्माद्बुद्धाः ।
सोऽयं शतशीर्षा रुद्रः सहस्राक्षः शतेषुधिरुथिन्यधन्वा प्रतिहितायी भीषयमाणोऽतिष्ठद्-अन्नमि-
च्छमानः । तस्माद्देवा अविभयुः ॥ ६ ॥

ते प्रजापतिमब्रुवन्-‘ अस्माद्धे विभीमो-यद्वै नोऽयं न हिंस्याद्’-इति । सोऽब्रवीत्-‘अन्नमस्मै
सुम्भरत, तेनेनं शमयत’ इति । तस्मा एतदन्नं सुमभरन्त्यत रुद्रियम् । तेनेनमशमयन् । तद्यदत्तं

निक्षिप्ताः क्षुद्रपापाणाः । तेष्वयं होमः कर्तव्यः । तेषां चाग्नेः परितः श्रवणादग्निर्वेन ‘ एता, ’ ‘ आहुतयः ’
‘ अग्निमेव ’ प्रदेसे ‘ हुता भवन्ति ’ । अत्र कायायनः-“ शतरुद्रियहोम उत्तराश्रवणारण्याऽ सकृदा
परिश्रित्यकर्षणैर्कार्ककाष्ठेन शतगन्धिति ” (का. श्रौ. सू. १८ । १) इति । अर्ककाष्ठं च दण्डस्थाने
कल्पयन् ॥ ६ ॥

अथ पुनस्तमेव होमं शतशीर्षाः रुद्रस्येतरेषां च रुद्राणामुत्पत्तिप्रकारं दर्शयन् तच्छमनार्थत्वेन प्रसां-
सति-यद्वैतदियादिका । ‘ प्रजापतेः ’ सकाशाद् विसंस्तनावसरे सर्वोसु देवतासु निर्गतास्वपि ‘ एक एव
मन्युर्देवः ’ तमपरित्यज्य ‘ तस्मिन् एवन्तदिततः ’ ‘ अतिष्ठत् ’ पश्चात् ‘ सः ’ प्रजापतिः विसंस्तनाद्
‘ अरोदीत् ’ रोदनाद् बदनतो ‘ यान्यश्रूणि प्रास्कन्दन् ’ अपतन् । तान्यन्तर्वर्तमाने ‘ मन्यौ ’ प्रतिष्ठितान्य-
मून् । ततः ‘ सः ’ मन्युः शतशीर्षादिगुणको ‘ रुद्रः ’ अभूत् ‘ अथ ’ ततो ये अधुक्का जातास्ते
अनेकपूजाः पृथिव्यादिलोकान् प्राविशन् । ततश्च ते अनेके रुद्रा जाताः । रोदनाच्च तेषामुत्पत्तेः रुद्रावम् ।
यः पुनः ‘ शतशीर्षा रुद्रः ’ अभूत् सः ‘ प्रतिहितायी ’ अग्निमुत्सृषायी ‘ भीषयमाणः ’ ‘ अन्नम् ’ इच्छन्

मेतेनाशमयंस्तुस्माच्छतशीर्षरुद्रशमनीयथँ शतशीर्षरुद्रशमनीयथँ ह वै तुच्छतरुद्रियमित्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवास्तथैवास्माऽ-
अयमेतदन्नथँ सम्भरति शतरुद्रियं तेनैतथँ शमयति ॥ ७ ॥

गवेषुकासक्तुभिर्जुहोति । यत्र वै सा देवता विस्त्रस्ताऽशयत्ततो गवे-
धुकाः समभवन्स्त्वेनैवमेतद्गणेन स्वेन रसेन प्रीणाति ॥ ८ ॥

(त्य) अर्कपणेन जुहोति । (त्ये) एतस्य वै देवस्याशयादर्कः सम-
भवन्स्त्वेनैवमेतद्गणेन स्वेन रसेन प्रीणाति ॥ ९ ॥

शतशीर्षाणं रुद्रमेतेनाशमयन्—तस्माच्छतशीर्षरुद्रशमनीयम् । शतशीर्षरुद्रशमनीयं ह वै तच्छत-
रुद्रियमित्याचक्षते परोऽक्षम् । परोऽक्षकामा हि देवाः । तथैवास्मा अपमेतदन्नं सम्भरति शतरुद्रि-
यम् । तेनैतं शमयति ॥ ७ ॥

गवेषुकासक्तुभिर्जुहोति । यत्र वै सा देवता विस्त्रस्ताऽशयत्—ततो गवेषुकाः समभवन् । स्वेनै-
वमेतद्गणेन स्वेन रसेन प्रीणाति ॥ ८ ॥

अर्कपणेन जुहोति । एतस्य वै देवस्याशयादर्कः समभवत् । स्वेनैवमेतद्गणेन स्वेन रसेन
प्रीणाति ॥ ९ ॥

‘ अतिष्ठत् ’ ‘ तस्मादेवा ’ ‘ अविमयु ’ । मीत्वा च ‘ प्रजापतिम् ’ अयच्छन् । ततोऽन्नमंमरुः ‘ शम-
यत् ’ इत्युपदेश प्राप्य तथैवान्वतिष्ठन् । तत्रात्र शतशीर्षरुद्रशमनार्थंवात् ‘ शतशीर्षरुद्रशमनीयम् ’
तत्र परोऽक्षकामादेवाः ‘ शतरुद्रियम् ’ इति व्याह्रन्ति । अतो यथैव देवाः शतशीर्षाणं रुद्रशमयन् तथैव
‘ अयम् ’ अवि यजमानः ‘ एनम् ’ ‘ एतत् ’ शतरुद्रियहोमरुद्रगणैर्नोपायेन शमितवान् भवति ॥ ६-७ ॥

होमद्रव्यान्तरं विधाय प्रशसति—गवेषुकासक्तुभिर्जुहोति । गवेषुका आरण्यगोधूमास्तेषां पिष्टैः
शतरुद्रियं जुहुवान् । ‘ सा ’ प्रजापतिरूपा ‘ देवता ’ यस्मिन् प्रदेशे ‘ विस्त्रस्ताऽशयत् ’ अशयदिति शैते-
र्लक्षि व्यत्ययेन परस्मैपद शब्धिकरणे च रूपम् । शयितप्रदेशाद्गवेषुका जाता अतः । श्वे होमसम्पादने
‘ स्वेनैव ’ ‘ मागेन ’ तथैवार्थप्रदर्शन—स्वेन रसेनेति । स्वकार्षणे रमनीयेन ‘ मागेन ’ ‘ एनं ’ प्रीणितवान्
भवति । अत्र जातैर्जुहोति गवेषुकासक्तुभिर्जुहोतीति पृथगेव विहितत्वाद्द्रव्यविकल्पः । अत एवापस्तवेन
सूत्रितम्—“ शतरुद्रियं जुहोति जातैरुपवाग्वा गवेषुकयवाग्वा जातैर्गोवेषुकसक्तुभिः कुरात्रय—सर्पिषाऽवाग्नीरेण
शृगीर्क्षीरेण वा ” इति । पत्युनरुक्त काल्याणनेन ‘ सन्तत जातैरभिप्राण् गवेषुकातेरुन् ’—(का. धौ.
सू. १८ । १) इति समुच्चयेन, तच्छाखान्तरानुसारेणोक्तमित्यन्तन्वयम् ॥ ८ ॥

“ अर्कपणेन जुहोत्यन्नमर्कः ” इत्यनेनैकार्कपणं होममाधन विहितम्, तदेव पुनरपि प्रकारान्तरेण स्तौति—
अर्कपणेनेति । आशयो हृदयदेशः ॥ ९ ॥

परिश्रित्सु जुहोति । लोमानि वै परिश्रितो न वै लोमसु विपं न किञ्चन हिनस्त्युत्तगार्धेऽग्नेरुदङ्घ्रतिप्रभुहोत्येतस्याः^१ ह दिश्येतस्य देवस्य गृहाः स्वायामेवैनमेतद्विधिं प्रीणाति स्वायां दिश्यवयजते ॥ १० ॥

स वै जानुदग्ने प्रथमः^२ स्वाहाकरोति । (त्य) अथ ऽइव वै तद्यजानुदग्ममथ ऽइव तद्यदयं लोकस्तद्यऽइमं लोकं^३ रुद्राः प्राविशंस्तांस्तुत्प्रीणाति ॥ ११ ॥

(त्य) अथ नाभिदग्ने । मध्यमिव वै तद्यन्नाभिदग्मं मध्यमिवान्तरिक्षलोकस्तद्येऽन्तरिक्षलोकं^४ रुद्राः प्राविशंस्तांस्तुत्प्रीणाति ॥ १२ ॥

(त्य) अथ मुखदग्ने । (ध्रुऽ) उपरीव वै तद्यन्मुखदग्ममुपरीव तद्यदसौ लोकस्तद्येऽसुं लोकं^५ रुद्राः प्राविशंस्तांस्तुत्प्रीणाति स्वाहाकारेणान्नं वै स्वाहाकारोऽन्नमेवैनानेतुत्प्रीणाति ॥ १३ ॥

परिश्रित्सु जुहोति । लोमानि वै परिश्रितः । न वै लोमसु विपम, न किञ्चन हिनस्ति । उत्तरार्धेऽग्नेरुदङ्घ्रतिप्रभु जुहोति । एतस्यां ह दिश्येतस्य देवस्य गृहाः । स्वायामेवैनमेतद्विधिं प्रीणाति, स्वायां दिश्यवयजते ॥ १० ॥

स वै जानुदग्ने प्रथमं स्वाहाकरोति । अथ इव वै तद्-यजानुदग्मम् । अथ इव तद्-यदयं लोकः । तद्यम इमं लोकं रुद्राः प्राविशन्-तांस्तत् प्रीणाति ॥ ११ ॥

अथ नाभिदग्ने । मध्यमिव वै तद्-यन्नाभिदग्मम् । मध्यमिवान्तरिक्षलोकः । तद्येऽन्तरिक्षलोके रुद्राः प्राविशन्-तांस्तत् प्रीणाति ॥ १२ ॥

अथ मुखदग्ने । उपरीव वै तद्-यन्मुखदग्मम् । उपरीव तद्-यदसौ लोकः । तद्येऽसुं लोकं रुद्राः प्राविशन्-तांस्तत् प्रीणाति । स्वाहाकारेण । अन्नं वै स्वाहाकारः । अन्नेनैवैनानेतुत्प्रीणाति ॥ १३ ॥

कर्कषणवदेव परिश्रितोऽपि प्रकाशनेन सौमि-परिश्रित्सु जुहोतीति । लोमानि वै परिश्रित इति । लोमानि देवं परितः श्रान्ति, परिश्रितोऽपि परितः श्रान्ताति 'लोमसु' । 'विपं' नास्ति । लोमसु विपमस्युत्प्रेष्यपि बाधानात् । अथ न किञ्चन हिनस्ति परिश्रितो होमाद्भुदोऽपि 'न किञ्चन' अथि वस्तु 'हिनस्ति' । 'एतस्यां ह दिश्येतस्य' एतदिच्छायावदेव एतस्य देवस्य 'गृहाः' उत्तरस्यां दिशि भवन्ति, तस्यां दिशोऽद्विष्टान्मन्त्रवत्, अथ 'एतद्' एतद्विष्टोमेव स्यात्त्वेव 'दिधि' 'एतं' इदं 'प्रीणाति' तस्यामेव तत् 'अथ इव' इत्यर्थे ॥ १० ॥

" स वा जानुदग्ने प्रथमं स्वाहाकरोति " इत्यादिना निम्नवर्तिनि स्वाहाकारः कियत् एतन्नादिप्रभवेः, तत्र कश्चिन् प्रथमे स्वाहाकारे इति तद्वत्-जानुदग्ने इति । 'जानुदग्ने' जानुदग्नादेशे 'सः' अथयुः 'प्रथमं स्वाहाकरोति' । तथा कश्चि जानुदग्नेऽग्नादेशेऽथवाऽथवाः इत्यन्वयवितो प्रविशन् ह्यन्नेदेव 'प्रीणाति' ।

नुमन्ने रुद्र मन्युवऽडिति । स ऽपुवास्मिन्तोऽन्तर्मन्युर्विततोऽतिष्ठ-
त्तस्माऽएतन्नमस्कारोऽन्युना नऽडपवे नमो वाहुभ्यामुतु ते नमऽ इतीप्वा
च हि वाहुभ्यां च भीषयमाणोऽतिष्ठन् ॥ १४ ॥

(न्यु) सु ऽएष स्रष्टे देवः । (वो) चः सु शतशीर्षा समभवाद्दिशऽ इमऽ-
इतरे ये विप्रुद्भ्यः समभवंन्तुन्माऽएतस्मै क्षत्रायैता विश्वाऽ एतं पु-
स्तादुद्धारमुद्धरन्त्युऽ एष प्रथमोऽनुवाकः-तेनैतमप्रीणात् । तस्मा-
देष एकदेवत्यो भवति रोद्र ऽएतुं ह्येतेन प्रीणाति ॥ १५ ॥

“ नमस्ते रुद्र मन्यवे ”-इति । य एवास्मिन्तोऽन्तर्मन्युर्विततोऽतिष्ठन्-तस्मा एतन्नम-
स्कारोति । “ ततो त इषवे नमो, वाहुभ्यामुत ते नमः ”-(वा. सं. १६।१) इति ।
इत्या च हि वाहुभ्यां च भीषयमाणोऽतिष्ठन् ॥ १४ ॥

स एष स्रष्टे देवो-यः स शतशीर्षा समभवन् । विश्व इम इतरे-ये विप्रुद्भ्यः समभवन् । तस्मा-
एतस्मै क्षत्रायैता विश्व एतं पुस्तादुद्धारमुद्धरन्-य एष प्रथमोऽनुवाकः-तेनैतमप्रीणात् । तस्यै-
वास्मा अयमेतं पुस्तादुद्धारमुद्धरति । तेनैतं प्रीणाति । तस्मादेष एकदेवत्यो भवति रोद्रः । एतं
ह्येतेन प्रीणाति ॥ १५ ॥

एवं ‘ नामिद्रे ’ ‘ मुत्तरत्ने ’ च स्वाहाकरोति । ततोऽन्तरिक्षगतात् सुकोकामौष खन् प्रीणाति । लोकत्रये
पठिता अष्टकृपाः अष्टकृपाया रुद्रा- समभवति (षष्टया कण्डिकायां) प्रायुक्तम् । अथ वा अन्वा इत्यादिना
स्वाहाकारस्य हविर्कृपात्मप्रदानसाधनत्वेनाबन्धनेन हेमविकानेन एतन् रुद्रानेतेन प्रीणितवान् मन्वन्विदा-
स्वाहाकारोति ॥ ११-१३ ॥

अथ प्रथमानुवाकस्य प्रथममूर्ध्वं व्याचष्टे-नमस्त इति । ‘ अस्मिन् ’ प्रजापतौ ‘ सः ’ प्रायुक्तः । ‘ स
एव ’ ‘ मन्युर्विततोऽतिष्ठन् ’ ‘ तस्मा ’ एतेन ‘ नमस्ततोति ’ । यद्यप्यत्र मन्युरेव शतशीर्षा रुद्रः समन-
दिति मन्युरेव रुद्रः, तथापि रुद्रस्येनात्र रुद्राचारत्वेनाग्नेश्च प्रजापतिरुच्यते । ‘ इषवे वाहुभ्यां नमः ’ इति
तैः ‘ भीषयमाणोऽतिष्ठन् ’ इति तस्य एव नमस्कार करोति । मन्युरेव शतशीर्षा रुद्रो मूत्वा इत्या वाहुभ्यां च
सर्वेषां मपनुवाद्यपामासेति तन्निबन्धनमदगरीहाद्य तस्यः सर्वस्यो नमस्कारः क्रियते ॥ १४ ॥

“ स एष स्रष्टन् ” इत्यादिकस्यावयवार्थः । प्रजाने रोद्रनापतरे ‘ सः ’ मन्युरूपः ‘ यो देवः ’ ‘ शतशीर्षा ’
रुद्रोऽभूत् । ‘ सः ’ एव ‘ देवः ’ ‘ स्रष्टन् ’, ‘ विप्रुद्भ्यः ’ ‘ ये ’ जातान्ते ‘ इतरे विश्वाः ’ तत्र च ‘ एता
विश्वः ’ ‘ तस्यै ’ ‘ स्रष्टान् ’ ‘ य एष प्रथमोऽनुवाकः ’ ‘ एतं पुस्तादुद्धारः ’ मन्ममनुवन्, ‘ तेन ’ भागेन
‘ एतं ’ रुद्रं प्रीणितवन्तः । यथा लोके प्रजा स्रष्टे मार्गं प्रदाय प्रीणयन्ति तदन् । अतो यत्रमानोऽपि तस्यै

१-अस्मिन् च रजियञ्जे । स्रष्टन् प्रन्वरुदेस्यो मृगयञ्जे । वा. भौ. सू. १८।३।१४।

२-यद्यप्येऽनुवचते “ नमस्ते रुद्र मन्यवे ” इत्यादि-“ इतिविना इत्यन्ते ” इत्यन्तः केष्य क्त्वा सिद्धः ॥

चतुर्दशीतानि यज्ञेषु भवन्ति । त्रयोदश मासाः संवत्सरः प्रजा-
पतिश्चतुर्दशुः प्रजापतिरग्निर्ब्रह्मणश्चिदावित्यस्य मात्रा त्रयोदशानमेतद्वनेन
प्रीणाति नमो नम इति यज्ञो वै नमो यज्ञो वै नमेतन्नमस्कारेण नम-
स्यति तस्माद् हु नायज्ञियं ब्रूयान्नमस्तऽइति बुधा ईनं ब्रूयाद्यज्ञस्तऽ
इति नादृक्तत् ॥ १६ ॥

(६) अथ इन्द्रिभ्यो जुहोति । नमोऽमुष्मै चामुष्मै चेति तद्यथा वै
ब्रूयादसौ त्वं च न ऽएषु च मा हिंसेतिष्टमित्येवमेतदाह नतरां
हि विदितऽ आमन्त्रितो हिनस्ति ॥ १७ ॥

चतुर्दशीतानि यज्ञेषु भवन्ति । त्रयोदश मासाः संवत्सरः । यज्ञः पतिश्चतुर्दशः । प्रजापतिराग्निः
यावानग्निर्वावित्यस्य मात्रा-तावर्तवैनमेतद्वनेन प्रीणाति । नमो नम इति । यज्ञो वै नमः । यज्ञो वै न-
मेतन्नमस्कारेण नमस्यति । तस्माद् हु नायज्ञियं ब्रूयाद्-‘नमस्ते’ इति, यथा ईनं ब्रूयाद्-‘यज्ञस्ते
इति-तादृक् तत् ॥ १६ ॥

अथ इन्द्रिभ्यो जुहोति । नमोऽमुष्मै चामुष्मै च-इति । तद्यथा वै ब्रूयाद्-असौ त्वं च नः,
एषु च मा हिंसेतिष्टमिति, एवमेतदाह । नतरां हि विदित आमन्त्रितो हिनस्ति ॥ १७ ॥

तस्य प्रथमानुवाकलक्षणं मां कृत्वा ‘तेनैतं’ ‘प्रीणाति’ प्रथमानुवाकस्य साध्यो होमो रुदस्य प्रीतिहेतुः
पुरस्ताद्भागः सम्पादितो मन्त्रीत्यर्थः । तस्मादेष्ट इति । यतः ‘एषः’ अनुवाक रुदस्य ‘पुरस्ताद् उद्भागः,’
मतः ‘एकदेवत्यः’ तदेव प्रदर्शित ‘रौदः’ इति ॥ १६ ॥

प्रथमानुवाके षोडश मन्त्रास्तत्र चतुर्दश मन्त्रानव्युत्थ स्वीति-चतुर्दशीतानीति । अधिमानेन सऽ ‘संवत्सर-
त्रयोदश मासाः’ ‘प्रजापतिः’ ‘चतुर्दशः’ चतुर्दशसंख्यापूरकः । स पुनः ‘प्रजापतिः’
अभ्यात्मकः । सोऽग्निरपि चतुर्दशः । तथा च ‘अग्निः’ यत्पारिमाणकः अस्य वेऽनादयोऽपि
यत्पारिमाणकाः सत्यरिमणैव ‘अनेन’ अभ्यात्मकं रुदं ‘प्रीणाति’ । चतुर्दशमन्त्रसाध्यहोमलक्षणानेन
अभ्यात्मकं रुदं कात्स्वयेन प्रीणातीत्यर्थः । मन्त्रे पौनःपुन्येन ‘नमः’ शब्दः प्रयुज्यते । स च
पूजावचनत्वेन षड्वात्मकः । ततश्च ‘नमो नमः,’ इत्यनेन षड्स्वरैरेव ‘नमस्कारेणैवम्’
इतिवान् मन्त्रीत्याह-‘नमो नमः’ इति । नमस्यति इति । “ नमोवतिवधिरुदः क्यञ्च ”-
(पा. सू. १ । १ । १९) इत्यत्र “ नमसः पूजायामिति ” वचनात्-पूजायै क्यञ्चत्यर्थः । तस्माद्
हेति । यस्मान् ‘नमः’ शब्दो षड्. ‘तस्मान्नमस्ते’ इत्येतत् ‘नायज्ञियं’ ‘ब्रूयाद्’ । किन्तु
‘यज्ञियं’ षड्कार्हादेव ‘ब्रूयाद्’ ततश्च ‘नमं’ रुदं षड्स्त इति ‘ब्रूयात्’ ‘नमस्त’ इत्यपि तददेव ॥ १६ ॥

अथ इन्द्रिभ्यो होमं विधत्ते-अपेति । “ नमो हिरण्यवाहवे ” इत्यादिषु मन्त्रेषु प्रतिपाद्या देवता
इन्द्रिन, तत्र इन्द्रोदेवतयोः प्रतिपादानात् । ‘दिशो च पतये’ इत्येतत् ‘हिरण्यवाहवे सेनान्ये’ इत्येतयोर्दे-
वतयम् । एषमुत्तरापाये, एकैकरय विशेषगमन्यात् इन्द्रोदेवोदेव देवतयोः प्रतिपादनं भवति । ‘अमुष्मै

नमो हिरण्यवाहवे । सेनान्ये दिशां च पतये नमः इत्येव एव हिरण्य-
वाहुः सेनानीरेषु दिशां प्रतिस्तद्यत्किं चात्रैकदेवस्यमेतमेव तेन प्रीणाति
क्षत्रमेव तद्विश्रुपिः ॥ १८ ॥

याऽ असंख्याता

एतज्जुहोति ॥ १८ ॥

(त्य) अथ जातेभ्यो जुहोति । (त्ये) एतानि ह जातान्येते रुद्राऽ अनु-
प्रविविशुर्बुध यत्रैते तदेवैनानेतत्प्रीणात्यथोऽ एवुर्बुधैतानि रुद्राणां जातानि
देवानां वै विधामनु मनुष्यास्तस्माद् हेमानि मनुष्याणां जातानि
यथाजातमेवैनानेतत्प्रीणाति ॥ १९ ॥

“ नमो हिरण्यवाहवे सेनान्ये दिशां च पतये नमः ”—(वा. सं. १६ । १७) इति ।
ए एव हिरण्यवाहुः सेनानीः । एष दिशां पतिः । तद्व्यतिक्रान्तैकदेवस्यम्—एतमेव तेन प्रीणाति-
त्रमेव तद् विश्रुपिं भागं करोति । तस्माद् यद्विशाः—तद्विन्ध्यात्रियोऽपि भागः । अथ या असं-
ख्याता सहस्राणीमान् लोकाननुप्राविशन्—एतास्ता देवताः—याभ्य एतज्जुहोति ॥ १८ ॥

अथ जातेभ्यो जुहोति । एतानि ह जातानि, एते रुद्रा अनु प्रविविशुः । यत्र यत्रैते—तदेवैना-
नेतत्प्रीणाति । अथो एवं हेतानि रुद्राणां जातानि । देवानां वै विधामनु मनुष्याः । तस्माद् हेमानि
मनुष्याणां जातानि । यथाजातमेवैनानेतत्प्रीणानि ॥ १९ ॥

वामुष्मै चेति ' नमो हिरण्यवाहवे' इत्यादिना द्वाद्भिना निर्देशः । ' यथा ' लोके 'असौ त्व च एष च' उभा-
वपि नो ' मा हिंसिष्टमिति ' जनो ' नृणात् ' । एवमेवामुष्मा अमुष्मा इत्यनेनाभिहितं भवति । लोके
असौ त्व च एष च नो मा हिंसिष्टम् इत्येवमभिधानस्य प्रयोजनं दर्शयति—नतराऽ हीनि । ' निदितो '
ज्ञातो जनः ' आमन्त्रितः ' सन् यथाऽभिधातार न हिनस्ति, एवमिह ' नतराम् ' ' हिनस्ति ' । तत्रथ
प्रकृतोऽपि तद्रदेवामिधानात् रुद्रो न हिनस्तीति भावः ॥ १७ ॥

तानेव देवेषु दर्शयति—नमो हिरण्यवाहवे इति । ' एष एव ' रुद्र एव ' हिरण्यवाहुः ' ' सेनानी '
' दिशा पतिश्च ' । अत उक्तं मन्त्रे—'नमो हिरण्यवाहवे' इति । प्रथमानुवाकः शतसर्वैरुद्रदेवस्यः ।
द्वितीयाद्यनुवाकेष्वपि यत्किञ्चैकदेवः एमेकवचनान्तमन्त्रसाध्यहोमलक्षणमन्त्रमस्ति ' तेन ' अपि ' एतमेव '
रुद्र ' प्रीणाति ' नेतरम्, " स एष क्षत्र देवः विश इम इतरे " (श. प. ९ । १ । ११ । १९) इत्युक्तत्वात्
प्रवापामपि त क्षत्र भागिन् करोति । तस्माद्लोकैऽपि प्रवाया यद्वनमस्ति तत्रापि क्षत्रियसम्बद्धो ' मानो '
विद्यते । ' श्रेष्ठेभ्यो हृदिकेशेभ्यः ' इत्यादिवद्वचनान्तमन्त्रप्रतिपादिताभ्यो वाग्दो देवताभ्य एतद्वोमं
करोति सा. पृथिव्यादिलोकप्रविष्टा विपुद्भ्यो जाना अनेका रुद्रदेवता. वद्वचनान्तमन्त्रसाध्यो होमोऽपि
विपुद्भ्यजाताना रुद्राणामित्यर्थः ॥ १८ ॥

द्वाद्भिर्होमानन्तरं जातेभ्यो जुहुयादित्याह—अथेति । " नमः समान्यः सपापतिभ्यः " (वा. सं. १६ । १४)—
इत्यादिप्रतिपादितानि द्वाद्भिर्विशेषयूतान्येव जानानि, ' एतानि ' खलु जातान्यनु ' एते ' ' रुद्राः ' ' प्रवि-

तेषां ब्राह्मभयतो नमस्काराऽ अन्ये । (न्येऽ) अन्यतऽतो नमस्काराऽ
अन्ये ते इ ते घोरतराऽ अशान्तरा ब्राह्मभयतो नमस्काराऽ उभयत
ऽपूर्वनानेतद्यज्ञेन नमस्कारेण शमयति ॥ २० ॥

स ब्राह्मशर्त्त्यां च स्वाहाकरोति । प्रथमे चानुवाकेऽयाशीत्यामुधा-
शीत्यां च यानि चोर्ध्वानि ब्रह्मर्ष्याऽवतानेभ्योऽन्नमशीतयोऽन्नैर्ब्रह्म-
नैर्तुःप्रीणाति ॥ २१ ॥

(त्यु) अथैतानि ब्रह्मर्ष्येण जपति । नमो वः किरिकेभ्यःऽद्वित्येऽद्वात्य

तेषां वा उभयतो नमस्कारा अन्ये । अन्यतरतो नमस्कारा अन्ये । ते इ ते घोरतरा अशान्त-
तराः—य उभयतो नमस्काराः । उभयत पूर्वानानेतद्यज्ञेन नमस्कारेण शमयति ॥ २० ॥

स वा अशीत्यां च स्वाहाकरोति । प्रथमे चानुवाके । अयाशीत्याम्, अयाशीत्यां च, यानि
चोर्ध्वानि यजुंष्याऽवतानेभ्यः । अन्नमशीतयः । अन्नैर्ब्रह्मनैर्तुःप्रीणाति ॥ २१ ॥

अथैतानि यजुंषि जपति । " नमो वः किरिकेभ्यः "—(वा. सं. १६ । ४६) इति ।

विष्णुः । एव एवैते 'तद्, तत्र तत्र ' एवैतान् ' ' प्रीणाति ' । किंच " एवम् ' ' एतानि एतानां जानानि '
 ' एतु ' देवानां ' ' विजान् ! प्रकारमनुभूय ' मनुष्यः ' इति । ' एतान् ' ' एतानि ' ' मनुष्याणाम् '
 ' अरि ' जातानि ' अतो मनुष्यजातेभ्यः ' एव ' एते सति देवजातेभ्योऽपि स्वादिनि ' एषा जातम् ' एव
 ' एतान् ' सर्वान् एतान् ' प्रीणाति ' ॥ १९ ॥

तेषां मन्त्राणां मध्ये केचन उभयतो नमस्काराः, केचनान्यतरतो नमस्कारा इति तदर्थमे कारणाह—तेषां
वा इति ॥ २० ॥

अन्यत्र सर्वत्र होमे प्रतिमन्त्रद्वयप्रथेर्ण स्वाहाकार इत्यत्रापि तथैव प्राग्वाह—स वा इति । ' सः वे '
 ' अथर्षुर्मन्त्राणाम् ' अशीत्यां ' तत् ' स्वाहाकरोति ' (तत्र ' प्रथमादुवाके ' घोडरा मन्त्राः, तेषां सर्वेषामन्ते
 सहास्वाहाकारः । " अथ नमो हिरण्यवाहे " (वा. सं. १६ । १७) इत्यारभ्य " अर्भकेभ्यश्च वो नमः "
 (वा. सं. १६ । २९) इत्यन्तमेका अशीतिः सम्पद्यते । एकैकस्यां कण्डिकायामष्टावष्टौ मन्त्राः । " दिशां
 च पतये नमः " इत्यादिक विशेषणया सम्बन्धनोपनिधि (सं. प. ९ । १ । १ । १७ मन्त्रे) प्रागेवोक्तम् ।
 तथा च दशसु कण्डिकासु मन्त्राणामशीतिः सम्पद्यते । " नमस्तद्भ्यः " (वा. सं. १६ । २७)
 इत्यारभ्य " सुबन्धने च " (वा. सं. १६ । २९) इत्यन्तमेका—अशीतिः सम्पद्यते । पुनः " नमः
 मृषाय " (वा. सं. १६ । १७)—इत्यारभ्य " एतद्भ्यश्च वो नमः " (वा. सं. १६ । ४९) इत्यन्त-
 मेका—अशीतिः सम्पद्यते । एतस्या अशीत्याः ' ऊर्ध्वानि ' अवतानतंभ्यः पूर्वाणि ' यानि च यजुंषि ' सन्ति,
 एतन्नोत्तर विनियोगाय प्रतिनिर्देशं स्वाह्वाकरोति । यानि चोर्ध्वानि—वेति
 यदुभये निर्दिष्टमशीतिं प्रशंसति—अन्नमशीतय इति । अशीति—अन्ने अतिषट्सन्त्यादलवम् ।
 अशीतिर्वा स्वाहाकारे ' अन्नैर्ब्रह्मनैर् ' एतान् प्रीणाति ॥ २१ ॥

रूप यानि वेति निर्दिष्टानां विनियोगाह—अथैतानीति । ' एतद्भ्यः ' इत्यादिकस्यापमर्षः ।

प्रतिज्ञाततमं धाम यथा प्रियो वा पुत्रो हृदयं वा तुत्साद्यैतस्माद्देवा-
च्छुद्धेत तदेताभिर्व्याहृतिभिर्जुहुयादुप हेवेतस्य देवस्य प्रियं धाम गच्छति
तयो हेनमेप देवा नु हिनस्ति ॥ २२ ॥

नुमो वः किरिकेभ्य ऽइति । (त्ये) एते हीदथं सर्वं कुर्वन्ति देवा-
नाथं हृदयेभ्य ऽइत्यभिर्वायुरादित्य ऽएतानि ह तानि देवानाथं हृद-
यानि नुमा विचिन्वत्केभ्यऽइत्येते हीदथं सर्वं विचिन्वन्ति नुमो विक्षि-
पत्केभ्यऽ इत्यंत ये तं विक्षिपन्ति यं विक्षिपन्ति नुमऽ आनिर्हतेभ्य
इत्येते ह्येभ्यो लोकेभ्यो निर्हताः ॥ २३ ॥

एतद्वा अस्य प्रतिज्ञाततमं धाम । यथा प्रियो वा, पुत्रो, हृदयं वा । तस्माद्यैतस्माद्देवाच्छ-
ुद्धेत-तदेताभिर्व्याहृतिभिर्जुहुयात् । उप हेवेतस्य देवस्य प्रियं धाम गच्छति । तयो हेनमेप देवो न
हिनस्ति ॥ २२ ॥

नुमो वः किरिकेभ्यः-इति । एते हीदं सर्वं कुर्वन्ति । “ देवानां हृदयेभ्यः ”-(वा.
सं. १६। ४६) इति । अग्निर्वायुरादित्यः-एतानि ह तानि देवानां हृदयानि । “ नमो
विचिन्वत्केभ्यः ”-(वा. सं. १६। ४६) इति । एते हीदं सर्वं विचिन्वन्ति । “ नमो
विक्षिपत्केभ्यः ”-(वा. सं. १६। ४६) इति । एते वे तं विक्षिपन्ति-यं विक्षिपन्ति ।
“ नम आनिर्हतेभ्यः ”-(वा. सं. १६। ४६) इति । एते ह्येभ्यो लोकेभ्यो निर्हताः ॥ २३ ॥

‘ यथाः प्रिय. पुत्रो हृदयं वा प्रतिज्ञाततमम्, ’ अमिनन् ‘ धाम ’ स्थानम्, तदेतन्मन्त्रचतुष्टयमपि प्रिय ‘ धाम ’
‘ तस्माद्यैतस्माद्देवाद् ’ रदाच्छुद्धेते मन्त्रि ‘ तद् ’ ‘ एताभिर्व्याहृतिभिर्जुहुयात् ’ । तथा चैतस्य वदस्य ‘ प्रिय
धाम ’ एव प्राप्तोतीति स ‘ देव. ’ पश्चाद् ‘ एव ’ न हिनस्ति ’ इति ॥ २२ ॥

मन्त्रान् क्रमेण व्याचष्टे-नमो वः किरिकेभ्य इति । ‘ एते हि ’ रदा ‘ इदं सर्वम् ’ अग्निं जात
‘ कुर्वन्ति ’ एतेषां प्रजापत्यश्रुक्कणनिष्पन्न वेन प्रजापत्यात्मकत्वाद् । अत एते सारिका. कर्तारस्तन्नाददेभ्यो
वो नमोऽस्त्विति मन्त्रार्थः । अग्निर्वायुरिति । ‘ अग्निर्वायुरादित्यः ’ इति ‘ एतानि ’ ‘ देवानां हृदयानि ’ ।
यथा इदम् प्रधानं तथैवैते प्रब्रह्मानीत्यर्थः । अतस्तदामकेभ्यो रदेभ्यो ‘ नम. ’ इत्यर्थः । अग्निर्वायुरादित्य-
प्रकाशमन्त्रसाहित्यैर्नैतेषां मन्त्राणां व्याहृतिशब्देनाभिधानम् (वा. प. ९। १। १। २२) । किंच यदेवानां
हृदयानीति ताप्रकाशकानामपि मन्त्राणां हृदयत्वम्, तस्मान्मन्त्रप्रियायेण “ एतद्वास्य प्रतिज्ञाततमं धाम यथा
प्रियो वा पुत्रो हृदयं वा ” (श. प. ९। १। १। २२) इत्युक्तम् । विचिन्वत् एक विचिन्वत्काः ‘ एते ’
रदा. ‘ इदं सर्वं विचिन्वन्ति ’ अम्यन्तकार्थम्, अतन्मन्त्रादिहाराय तेभ्यो ‘ नम. ’ इत्याह । विचिन्वन्त एव
विक्षिपत्काः ‘ एते ’ रदाः ‘ यं ’ विक्षीणं कर्तुमिच्छन्ति तं ‘ विक्षिपन्ति ’ । अतश्च तेभ्यो नमोऽस्तु ।
‘ निर्हताः ’ निर्गताः, तत्र विशीर्षेभ्योऽश्रुकणेष्वस्यस्यदुःपत्तेः । अतः ‘ आनिर्हतेभ्य. ’ ह्येभ्यो नम इत्याह ॥ २३ ॥

(५) अथोत्तराणि जपति । द्रापेऽअन्धसस्वपत्तऽडुत्येप वै द्रापिरेप वै तुं द्रापयति चं दिद्रापयिपन्युन्धसस्वपत्तऽडुति सोमस्य पत्तऽडुत्येनद्विरद् नीललोहितेनि त्रामानि चान्येतानि रूपाणि च नामग्राहमेवमेतत्तुप्रीणा-
त्यानां प्रजानामेषां पञ्जानां मा भेर्मा रोद्रमां च नः किं चनाममत इति युथैव युजुस्तथा वन्दुः ॥ २४ ॥

सुऽएष क्षत्रं देवः । (स्तु) तुत्माऽएतस्मै क्षत्रार्पिता विशोऽसुं पुरस्ता-
दुद्धारसुदहन्त्याऽसौ प्रथमोऽनुवाङ्कोऽथास्माऽएतमुपरिष्टादुद्धारसुदहरं-
स्तेनेनमप्रीणन्तुथेवास्माऽअयमेतमुपरिष्टादुद्धारसुदहरति तेनेन प्रीणाति
तुत्मादुप्येषुऽ एकदेवत्यो भवति रोद्रऽ एवैतुं ह्येतेन प्रीणाति ॥ २५ ॥
सप्ततानि युञ्जथपि भवन्ति । सप्तचित्तिकोऽग्निः सप्तऽर्तवः संवत्सरः

अथोत्तराणि जपति । “ द्रापेऽअन्धसस्वपत्तः ”-इति । एष वै द्रापिः । एष वै तुं द्रापयति-
यं दिद्रापयति । अन्धसस्वपत्तऽडुति । सोमस्य पत्तऽडुत्येनम् । “ द्रग्दि नीललोहित ”-इति ।
नामानि चान्येतानि रूपाणि च । नामग्राहमेवमेतत्तुप्रीणाति । “ आसां प्रजानामेषां
पञ्जानां मा भेर्मा रोद्रमां च नः किं चनाममत ”-(वा० सं० १६ । ४७) इति ।
यथैव युजुस्तथा वन्दुः ॥ २४ ॥

स एष क्षत्रं देवः । तस्मा एतस्मै क्षत्रार्पिता विशोऽसुं पुरस्तादुद्धारसुदहरन्-योऽसौ प्रथमो-
ऽनुवाकः । अथास्मा एतमुपरिष्टादुद्धारसुदहरन् । तेनेनमप्रीणन् । तयोऽस्मा अयमेतमुपरिष्टा-
दुद्धारसुदहरति । तेनेन प्रीणाति । तस्मादुप्येष एकदेवत्यो भवति-रोद्र एव । एतं ह्येते-
तेन प्रीणाति ॥ २५ ॥

सप्ततानि युञ्जथपि भवन्ति । सप्तचित्तिकोऽग्निः । सप्तर्तवः संवत्सरः । सवत्सरोऽग्निः । पावानाग्निर्पा-

व्याहितिर्होमान्तर्गतुत्तराणि पद्वि जेद्विवाह-अयेति । तत्र प्रथम मन्त्र व्याचष्टे-एष वा इति ।
‘ य ’ जने ‘ दिद्रापयिषति ’ इति कर्तुमिच्छति ‘ तं ’ तथैव करोति । अत एव ‘ एषः ’ इदो ‘ द्रापिः ’ ।
अन्ध-शब्देन सोमरुद्रगमन विवक्षितमिषाह-सोमस्येति । द्रग्दि नीललोहितेति ‘ एतानि ’ ‘ अस्व ’
इदस्य ‘ नामानि च रूपाणि च ’ मन्त्रोक्तिं तस्य नाम गृह्णित्वा ‘ एव ’ ‘ एत ’ इदं प्रीणितवान् मन्त्री-
प्यह-द्विरद्वेति । ‘ आसां प्रजानामेषां पञ्जानान् ’ इत्येव मन्त्रमागः स्वर्गार्थं इत्याह-यथैवेति ॥ २४ ॥

असङ्गात्तरद्रूपाः ‘ विशः ’ शनशर्षिर्द्ररूपाम ‘ क्षत्राय ’ प्रथमास्तुतिकं ‘ पुरस्तादुद्धारसुदहरन् ’ । अथ
“ द्रापे अन्धसस्वपत्तः ” इत्येतमनुवाकम् ‘ उपरिष्टादुद्धारम् ’ इत्येव तम् ‘ अप्रीणन् ’ । ‘ तथैव ’
पञ्जानानोऽप्येतदनुवाकत्रयेन कृतवान् मन्त्रीत्याह-स एष इत्यादिना । पतोऽस्य इदस्यैकोऽनुवाक उदाहः
इतस्तस्मात् स इदः ‘ एकदेवत्यः ’ इत्याह-तस्मादिति ॥ २५ ॥

एतन्मन्त्रनुवाके पञ्जानां सप्तवसङ्गात्तत्सर्वेण तृप्तिहेतुर्भवतीत्याह-सप्ततानानि । ‘ सप्तचित्तिकोऽग्निः ’

संबन्धस्योऽग्निर्धुवानग्निर्धुवत्यस्य मात्रा तावत्तैवैतमेतद्वेनेन प्रीणाति
तान्युभयान्येकविंशतिः सम्पद्यन्ते द्वादश मासाः पञ्चदशत्रय इमे
लोकान् असावादित्य एकाविंशत् एतामभिसम्पदम् ॥ २६ ॥

(म) अथावतानाहुहोति । (त्ये) एतद्वाऽएनान्देवा ऽएतेनाग्नेन
प्रीत्वाऽयैषामेतैस्वतानैर्धुनूँष्युवतन्वस्तुयैवैनानयमेतदेतेनाग्नेन प्रीत्वा-
ऽयैषामेतैस्वतानैर्धुनूँष्युवतनोति न ह्यवततेन धनुषा कं चन
हिनस्ति ॥ २७ ॥

तद्वै सहस्रयोजनऽडुति । (त्ये) एतद् परमं दूरं यत्सहस्रयोजनं तद्य-
देव परमं दूरं तदेवैषामेतद्वन्धुष्यवतनोति ॥ २८ ॥

वत्यस्य मात्रा—तावत्तैवैतमेतद्वेनेन प्रीणाति । तान्युभयान्येकविंशतिः सम्पद्यन्ते । द्वादश मासाः,
पञ्चदश, त्रय इमे लोकान्, असावादित्य एकविंशः—एतामभिसम्पदम् ॥ २६ ॥

अथावतानाहुहोति । एतद्वा एनान्देवा एतेनाग्नेन प्रीत्वाऽयैषामेतैस्वतानैर्धुनूँष्यवतन्वन् ।
तदेवैषामेतदेतत् एतेनाग्नेन प्रीत्वाऽयैषामेतैस्वतानैर्धुनूँष्यवतनोति । न ह्यवततेन धनुषा कं चन
हिनस्ति ॥ २७ ॥

तद्वै—“ सहस्रयोजनः ”—(वा० सं० १६।५४) इति । एतद् परमं दूरं—यत्सहस्रयोजनम् ।
तद् यदेव परमं दूरं तदेवैषामेतद्वन्धुष्यवतनोति ॥ २८ ॥

इत्यनेनैकेन प्रकारेणाग्रे सप्तवसद्भूषासन्धन्व उक्तः । ‘सप्ततैवः सवत्सराः’ ‘संबन्धस्योऽग्निः’ इत्यनेन
प्रकारेण सप्तवसद्भूषायोगित्वं प्रदर्शयते । अग्निमासापेक्षया सवत्सरे सप्ततैवो भवन्ति । प्रथमानुवाके एत-
द्विननुवाके च मिलिता या षडुःसद्भूषा, वानिद्वानां प्रथमद्वि—सास्युभयानीति । ‘चतुर्दशैवानि यन्धि भवन्ति’
(घ. प. १।१।।१६) इति तत्रोक्तत्वात्, कानि चतुर्दश, अत्रपानि सप्त च मिलित्वा उभयान्यपि ‘एक-
विंशतिः’ ‘सम्पद्यन्ते’ । सा वैकर्मिण्यतिसद्भूषा ‘द्वादश मासाः पञ्चदशत्रय इमे लोकान् असावादित्य एकविंशः’
इति येषां सद्भूषा सम्पत्तित्तानमिलित्वं भवति, तपानिषा सद्भूषासम्पत्तिरेव सम्पादित्वा भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

अथावतानाहुहोमोऽग्निर्धुवान्—अयेति । “ सहस्राणि सहस्रतः ” इत्यादिभन्त्रमाप्यहोमा अवतन्ताः ।
तेषामवतन्त्यन्ते अवरोहन्ते धनुष्येभिरित्युपदिशति तत्सद्भूषाम् । तेषामुक्तमेवार्थं प्रयोजनतया दर्शयति—
‘एतद्वा इति । धनुष्यवताम्बन्धिति । आरोहितानि धनुष्यवरोहितवन्त इत्यर्थः । ‘ न ह्यवततेन ’ इत्यनेन
अवरोरणस्य प्रयोजनमर्हिसन् दर्शयत् ॥ २७ ॥

‘सन्धेः सहस्रयोजनपदमथोमात् परमे दूरे षडुषामवरोरणं कृतं भवतीत्याह—तद्वा इति ॥ २८ ॥

यद्वेवाह सहस्रयोजनऽडुति । (त्य) अयमाग्निः सहस्रयोजनं न ह्येतु-
स्माडुति नेत्यन्यत्परस्मस्ति तद्यदग्नौ जुहोति तदेवैषां सहस्रयोजने
धनूंष्यवतनोति ॥ २९ ॥

(त्य) असंख्याता सहस्राणि । (ण्य) अस्मिन्महत्पणवऽडुति यत्र यत्र ते
तदेवैषामेतद्भनूंष्यवतनोति ॥ ३० ॥

दशैतानवतान्नाहुहोति । दशाक्षरा विराड् विगडग्निर्दश दिशो दिशो-
ऽग्निर्दश प्राणाः प्राणाऽऽग्निर्द्यावानग्निर्द्यवित्यस्य मात्रा तावदेवैषामेत-
द्भनूंष्यवतनोति ॥ ३१ ॥

यद्वेवाह—सहस्रयोजन इति । अयमाग्निः सहस्रयोजनम् । न ह्येतस्मादुति । नेत्यन्यत्परस्मस्ति ।
तद् यदग्नौ जुहोति । तदेवैषां सहस्रयोजने धनूंष्यवतनोति ॥ २९ ॥

“ असंख्याता सहस्राणि, अस्मिन्महत्पणवै ”—(वा. सं. १६।५४, ५५) इति ।
यत्र यत्र ते—तदेवैषामेतद्भनूंष्यवतनोति ॥ ३० ॥

दशैतानवतान्नाहुहोति । दशाक्षरा विराड् । विगडग्निः । दश दिशः । दिशोऽग्निः । दश प्राणाः ।
प्राणा अग्निः । द्यावानग्निर्द्यवित्यस्य मात्रा—तावदेवैषामेतद्भनूंष्यवतनोति ॥ ३१ ॥

(त्यु) अथ प्रत्यवरोहानुहति । (त्ये) एतद्वाऽएतदिमूर्च्छोक्तानितुऽ
ऊर्ध्वो रोहति न स पुराडिव रोहऽइयमु वै प्रतिष्ठा तु देवाऽइमां प्रतिष्ठाम-
भिप्रत्यायंस्तुथैवैतद्यजमान ऽइमां प्रतिष्ठामभिप्रत्यैति ॥ ३२ ॥

युद्धेयु प्रत्यवरुहति । (त्यं) एतद्वाऽएनानेतत्प्रीणन्नन्ववेति तुत ऽएवै-
तुदात्मानमपुंद्धरते जीवात्सै तुथो हानेनात्मना सुखमायुरेति ॥ ३३ ॥

युद्धेयु प्रत्यवरोहति । (त्ये) एतद्वाऽएतदेवाऽइमानितुऽ ऊर्ध्वान्प्रीणाति
तान्पुनरमुतोऽर्वाचः ॥ ३४ ॥

अथ प्रत्यवरोहानुहति । एतद्वाऽएतदिमूर्च्छोक्तानित ऊर्ध्वो रोहति । स स पुराडिव रोहः ।
इयमु वै प्रतिष्ठा (ने देवाऽइमां प्रतिष्ठामभिप्रत्यायन् । तथैवैतद्यजमान इमां प्रतिष्ठामभिप्रत्यैति ॥ ३२ ॥
यदेव प्रत्यवरोहति । एतद्वा एनानेतत्प्रीणन्नन्ववेति । तत एवैतदात्मानमपुंद्धरते-जीवात्सै ।
तथा हानेनात्मना सर्वमायुरेति ॥ ३३ ॥

यदेव प्रत्यवरोहति । एतद्वा एनदेवानुद्धानित ऊर्ध्वान्प्रीणाति । तान्पुनरमुतोऽर्वाचः ॥ ३४ ॥

अथतानुहानन्तर प्रत्यवरोहान् ऊर्ध्वादिभ्याम्-अयेति । “ नमोऽभ्यु रद्रेभ्यः ” इत्यादिभ्यस्तत्पदा
होम' प्रत्यवरोहान्मान् कुर्वादिभ्यर्षः । तेषामुपशोभमाह-एतद्वा इति । एतस्मिन्काले खलु एतेन होमेन
इमान् । पृथिव्यादीन् लोकानितः । ऊर्ध्वो' मूला 'रोहति' 'स' यजमानः । एतद्वा इत्यनेन युद्धिभ्यः कात्
वशमुच्यते । एतदिति च जात्वादिप्रमाणेऽप्युक्ते होम, आतथ 'स रोहः पुराडिव' भवति । एतदरोहण-
मगात्ततया ऊर्ध्वमेव भवतीत्यर्थः । अतथ देवाः अस्याः पृथिव्याः प्रतिष्ठा मकवाद् ' इमां प्रतिष्ठा'
प्रत्यागतवन्त । यदेव देवाः प्रत्यागतवन्स्तथैवाय यजमानोऽप्येतन्न प्रत्यवरोहहीमेनेमा प्रतिष्ठामित्यु
पृथिवीं प्रत्यैति ॥ ३२ ॥

प्रकारान्तरेणापि प्रत्यवरोहान् प्रशंसति-यद्देवेति । एतस्मिन् खलु काले एतेन जात्वादिप्रमाणेऽप्युक्तेन होमेन
' एतान् ' 'रुदान्' 'प्रीणान्' अनुगच्छति यजमानः । अतथ तेन प्रत्यवरोहणेन 'तत एव' रद्रेभ्य एव
' आत्मान' ' जीवात्सै ' जीवनाय पृथक्करोति । तथा सति ' अनेन ' रदानीं पृथक् क्रियमाणैरेव 'अत्माना'
शरीरेण ' सर्वमायुरेति ' ॥ ३३ ॥

अथ पुनरपि केनचिन्नकारेण तानेव स्तौति-यद्देवेति । तृणं जात्वादिप्रमाणेऽप्युक्तेन होमेन ' इत
ऊर्ध्वान् ' रुदान् ' प्रीणाति ' उपयुंषीत्प्रदेशं होमस्य निष्यादनात् । अतथ प्रत्यवरोहे ' एतान् ' ' रुदान् '
' अनुतः ' ऊर्ध्वप्रदेशादवनीतान् प्रीणाति । तृणं पृथिव्यादिलोकत्रयात्प्रवितान् रुदान् पृथिवीमारभ्य तुलोक
पर्यन्त प्रीणाति । रदानीं तुलोकमात्स्य पृथिवीपर्यन्तं प्रीणातीत्यर्थः । अत एव सूत्रे " प्रतिष्ठोमं प्रत्यव-
रोहान् उहति " (का. श्री. सू. १ (१९) इत्युक्तम् । प्रातिकोष्य च प्रथमं मुखप्रमाणे ततो नाभिप्रमाणे-
पश्चाज्जानुप्रमाणे होम' ॥ ३४ ॥

(नो) नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये दिव्यानि त्वयेऽनुष्मिँल्लोके रुद्रान्तुभ्यऽ
एतन्नमस्करोति येषां वर्षमिषवऽ इति अर्षेऽँ ह तेषामिषवो वर्षेण ह
ते हिँसन्ति यं जिहिँसिपन्ति ॥ ३५ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्षेऽइति । त्वयेऽन्तरिक्षलोके रुद्रान्तुभ्यऽ
एतन्नमस्करोति येषां व्यानऽ इषवऽ इति व्यानो ह तेषामिषवो व्यानेन ह
ते हिँसन्ति यं जिहिँसिपन्ति ॥ ३६ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यामिति । त्वयेऽन्मिँल्लोके रुद्रान्तुभ्यऽ एतन्न-
मस्करोति येषामन्नमिषवऽ इत्यन्नर्षेँ ह तेषामिषवोऽन्ननेन ह ते हिँसन्ति
यं जिहिँसिपन्ति ॥ ३७ ॥

तेभ्यो दश प्रचीः । (दुँ) दश दक्षिणा दश प्रतीचीदशोर्दीचीदशोर्ध्वाऽ
इति दशदशेति दशाक्षरा विराड्विडाडमिदुँश दिशो दिशोऽग्निदुँश प्राणः
प्राणऽ अग्निर्वावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा तावत्वेनानेतदन्नेन प्रीणाति ॥ ३८ ॥

“ नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवि ”—(वा. सं. १६।६४) इति । तद् येऽनुष्मिँल्लोके रुद्राः—
तेभ्य एतन्नमस्करोति । “ येषां वर्षमिषवः ”—(वा. सं. १६।६४) इति । वर्षं ह तेषामिषवः ।
वर्षेण ह ते हिंसन्ति—यं जिहिंसिपन्ति ॥ ३५ ॥

“ नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्षे ”—(वा. सं. १६।६५) इति । तद् येऽन्तरिक्षलोके रुद्राः—
तेभ्य एतन्नमस्करोति । “ येषां व्यान इषवः ”—(वा. सं. १६।६५) इति । व्यानो ह तेषा-
मिषवः । व्यानेन ह ते हिंसन्ति—यं जिहिंसिपन्ति ॥ ३६ ॥

“ नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये पृथिव्याम् ”—(वा. सं. १६।६६) इति तद् येऽन्मिँल्लोके रुद्राः—
तेभ्य एतन्नमस्करोति । “ येषामन्नमिषवः ”—(वा. सं. १६।६६) इति । अन्नं ह तेषामिषवः ।
अन्नेन ह ते हिंसन्ति—यं जिहिंसिपन्ति ॥ ३७ ॥

“ तेभ्यो दश प्रचीः, दश दक्षिणाः, दश प्रतीचीः, दशोर्दीचीः, दशोर्ध्वाः ” इति ।
दशदशेति । दशाक्षरा विराड् । विराड्विडाः । दश दिशः । दिशोऽग्निः । दश प्राणाः । प्राणा
वाग्निः । यावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा—तावत्वेनानेतदन्नेन प्रीणाति ॥ ३८ ॥

अथ प्रचरगोदान् प्रदर्शनम् व्यावष्टे—नमोऽस्तिवपादिना । “ नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवि ”—इत्यनेन
दुयोक्तारंभो रुद्रेभ्यो नमस्कारः इतो भवति । तत्रनाथ रुद्राः य इतिउनिष्पन्ति तं वर्षेण हिंसन्ति ।
अथ “ तेषां ” इत्येवो वर्षं ‘ खड्ग । अथ अन्न मन्त्रे ‘ येषां वर्षमिषवः ’ इति । “ तेभ्यो दश प्रचीः ”
इत्यादिदश मन्त्रमन्त्रवागामनि सम्मन ह्युत्तरं सहदेव व्याख्यासन्त इति ॥ ३५ ॥

दिशिं मन्त्रं व्यावष्टे—नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्षे इति । स साधार्य इति । मन्त्रम् मन्त्रप्रवचनवारणम् ।
तेभ्यो दशोक्तारिकं तु प्रगेव (वा. प. ९।१।१।११) व्याख्यातम् ॥ ३९—३८ ॥

यद्रेवाह दश दशेति । दश वाऽअञ्जलेरङ्गुलयो दिशि दिश्येभ्यऽ
एतदञ्जलिं करोति तस्माद्द्वैतद्वीतोऽञ्जलिं करोति तेभ्यो नमोऽअस्तित्वुति
तेभ्यऽ एव नमस्करोति ते नो मृडयन्त्विति तुऽएवास्मै मृडयन्ति ते यं
द्विष्मो युश्च नो द्वेष्टि तुमेपां जुम्भे दध्मऽ इति युमेव द्वेष्टि युश्चैनं द्वेष्टि
तुमेपां जुम्भे दधत्यसुमेपां जुम्भे दधामीति ह ब्रूयाद्यं द्विष्यात्ततोऽह
तस्मिन्न पुनरस्त्यपि तत्राद्रियेत स्वयंनिर्दिष्टो ह्येव स युमेवं विद्वेष्टि ॥३९॥

पदेवाह—दशदशेति । दश वा अञ्जलेरङ्गुलयः । दिशि दिश्येभ्य एतदञ्जलिं करोति । तस्माद्द्वैतद्वीतोऽञ्जलिं करोति । “तेभ्यो नमो अस्तु”-इति । तेभ्य एव नमस्करोति । “ते नो मृडयन्तु”-इति । त एवास्मै मृडयन्ति । “ते यं द्विष्मो युश्च नो द्वेष्टि तुमेपां जुम्भे दध्मः”-
(वा. सं. १६ । ६६) इति । यमेव द्वेष्टि । युश्चैनं द्वेष्टि-तुमेपां जुम्भे दधाति । असुमेपां जुम्भे दधामीति ह ब्रूयाद्-यं द्विष्यात् । ततो ह तस्मिन् न पुनरस्ति । अपि तत्राद्रियेत । स्वयंनिर्दिष्टो ह्येव सः- यमेवं विद्वेष्टि ॥ ३९ ॥

पूर्वं दश प्राचीर्दश दक्षिणा इत्यादौ सङ्ख्येषु दिक्विद्ये च पर्याप्तौ च सङ्ख्यामात्रमुपजीव्य प्राशंसि । इदानीं तत्पर्यनुपजीव्य प्राशंसि-यद्रेवाहिति । पुत्रीहृत कल्पमञ्जलिर्गुच्यते । तस्य च ‘ अञ्जलेः ’ ‘ अङ्गुलयो दश ’ मवन्ति । श्रयेकं करोते पञ्चाङ्गुलीनां मासान् । तथा च सति “ दश प्राचीः ” इत्यादिना मन्त्रपठनेन तेभ्यो हरेभ्यः प्राणादिमुखादयो दशाङ्गुलयः कृता इत्यस्वार्थस्य प्रतिपादनान् प्रतिदिशन् ‘ एव ’ ‘ एभ्यो ’ हरेभ्यः ‘ अञ्जलिं करोति ’ होमपथेरे तेभ्यो दश प्राचीरित्यादिमन्त्रनागाकथनेनैव तत्र तत्र दिशि कर्त्तमानेभ्यो हरेभ्योऽञ्जलिं हृतवान् मन्त्रोच्यते । तस्माद्द्वैतदिशि । अञ्जलिकरणस्य कारणं प्रदर्शयते-‘ तस्माद् ’ हराद् ‘ मीतः ’ सन्नेन ‘ अञ्जलिं ’ करोति ’ इति । अथवा एव व्याख्यातम्-असौ यजमानोऽङ्गुल्युसुंन हरेभ्यो मीतः सन्-उक्तान् । ‘ तस्माद् ’ एवमिहोक्तेऽपि जनो मीतोऽञ्जलिं करोतीति । ‘ तेभ्यो नमो अस्तिव्यादि ’ अत्रशिशुमन्त्रप्रयोगोभयोगमाह-तेभ्यो नम इत्यादिना । तेभ्य एवेति । ‘ ते ’ एव दश ‘ असौ ’ यजमानात् ‘ मृडयन्ति ’ सुष्ठुमुत्पादयन्ति । यमेवेति । असौ यजमानो ‘ यमेव ’ पुत्रं ‘ द्वेष्टि ’ ‘ यो वा ’ ‘ एन ’ यजमानं ‘ द्वेष्टि ’ ‘ तुमेपां ’ ददाया ‘ जुम्भे ’ सुष्ठे निदधतीत्यर्थः । “ तुमेपां जुम्भे दध्मः ”-इत्यत्र तस्मिन्च स्वान्ने असुमिति प्रयुज्यादिति कल्पविन्मते पूर्वपक्षद्विधाह-असुमेपांमिति । ‘ यं ’ पुत्रं ‘ द्विष्यात् ’ ‘ तन् ’ ‘ असुम् ’ ‘ एसां जुम्भे दध्मः ’ इति ब्रूयात् । असुमिति तत्राभनिर्दिशः । तदथ ‘ तस्मिन् ’ द्विष्यमाणे ‘ पुनर्न द्विष्यदप्यसि ’ विपत्त इत्यर्थः । समुत्पन्नं मन्त्रं निरावष्टे-अपीति । ‘ तद् ’ उक्तं मन्त्रं नाद्रियेत इत्यपि कथं तस्य वक्ष्यस्य निर्दिशः सन्त्यतीति तत्राह-स्वयमिति । ‘ य ’ पुत्रान् ‘ एवं ’ ‘ यं दिव्यं ’ इति ‘ विद्वेष्टि ’ सः । ‘ स्वयमेव ’ ‘ निर्दिष्टो ’ मवति । नामधेयपट्टन तन्निर्दिष्टद्वयं मवति । स च निर्दिष्टो ‘ यं दिव्यो यश्च नो द्वेष्टि तमेवाय ’ इत्यनिवालादेव विद्व इति तथा न कुर्यादित्यर्थः ॥ ३९ ॥

त्रिष्कृत्वः प्रत्यवरोहति । त्रिवृदग्निर्थावानग्निर्थावित्यस्य मात्रा तावत्तैवै-
नानेतदन्नेन प्रीणाति स्वाहाकारेणात्रं वै स्वाहाकारोऽध्वेनैवैनानेतत्प्री-
णाति त्रिरित ऊर्ध्वो रोहति तत्पद तत्स्योक्तो बुधुः ॥ ४० ॥

(बुधुः) बुध्वेव त्रिष्कृत्वः प्रत्यवरोहति । त्रिर्हि कृत्वऽऊर्ध्वो रोहति तथाव-
त्कृत्वऽऊर्ध्वो रोहति तावत्कृत्वः प्रत्यवरोहति ॥ ४१ ॥

(त्य) अथ तदर्कपर्णं चात्वाले प्रास्यति । (त्ये) एतद्वाऽएनेनैतद्वौदं
कर्म करोति तदेतदशान्तं तदेतत्तिस्रः करोति त्रैविदमशान्तं कश्चिदभित्ति-
ष्ठातश्चैद्धिनसदिति तस्माच्चात्वाले बुध्वेव चात्वालेऽग्निरेव यच्चात्वाल-
स्तुथो ह्येनदेपोऽग्निः सुदहत्यथातः सम्पुदेव ॥ ४२ ॥

त्रिष्कृत्वः प्रत्यवरोहति । त्रिवृदग्निः । यावानग्निर्थावित्यस्य मात्रा-तावत्तैवैनानेतदन्नेन प्रीणाति ।
स्वाहाकारेण । अत्रं वै स्वाहाकारः । अत्रेनैवैनानेतत्प्रीणाति । त्रिरित ऊर्ध्वो रोहति । तत्पद ।
तत्स्योक्तो बुधुः ॥ ४० ॥

यदेव त्रिष्कृत्वः प्रत्यवरोहति । त्रिर्हि कृत्व ऊर्ध्वो रोहति । तद्-पावत्कृत्व ऊर्ध्वो रोहति-
तावत्कृत्वः प्रत्यवरोहति ॥ ४१ ॥

अथ तदर्कपर्णं चात्वाले प्रास्यति । एतदा एनेनैतद्वौदं कर्म करोति । तदेतदशान्तम् । तदेत-
त्तिस्रः करोति । त्रैविदमशान्तं कश्चिदभित्तिष्ठात्, तत्रेद्धिनसदिति । तस्माच्चात्वाले । यदेव चात्वाले ।
अग्निरेव-यच्चात्वालः । तयो ह्येनदेपोऽग्निः सन्दहति । अथातः सम्पुदेव ॥ ४२ ॥

अथ प्रत्यवरोहन् जुहोतीति सामान्येन विधाय मङ्गवाविशेषे पर्यावर्त्तनमभिषत्ते-त्रिष्कृत्व इति । सा
त्रिवसंख्या रत्नाणां सारुत्येन वृत्तिहेतुर्मवतोत्पाह-त्रिवृदिति । आद्यस्तु त्रिष्टप्रकारः षष्ठकाण्डेऽभिहितः ।
' अग्निर्थावान् ' ' अस्य ' च ' मात्रा यावती ' ' तावैव ' ' एनान् ' अग्न्यात्मकान् रुद्रान् ' प्रीणाति ।
प्रीणितवान् भवति । मन्त्रान्ते स्वाहाकारस्यान्नप्रदानसाधनत्वादन्नरूपेण प्रशंसति-स्वाहाकारेणेति । आरौहप्रत्य-
वरोहणां च विधितं सङ्गण प्रशंसति-त्रिरित इति । जान्वादिनुजान्तेऽ त्रिवृ प्रमाणेऽ ह्येनकरणाद्, ' इत
ऊर्ध्वं ' त्रि-कृत्वो ' रोहति, ' पुनश्च त्रिःकृत्वः प्रत्यवरोहति । तथा सति षट्संख्या सम्पद्यते । तस्याथ श्रावणं
' षट् वा ऋतवः ' इत्यादिना प्रागेवोक्तमित्यर्थः ॥ ४० ॥

प्रकाशान्तरेणानि षट्सङ्ख्यामुपपादयति-यदेवेति । त्रि-कृत्व ऊर्ध्वमारौहणात्तदनुसारेण त्रि-कृत्व एव
प्रत्यवरोहणं कृतं भवति । उपपन्नं चैतन्न, नो चैत् न्यूनातिरिक्तम्; अतिवति चैत्, नैवं; न्यून्त्वे च
पर्याप्तत्वादिरेके च आग्निश्चाद्यप्यूर्ध्वमवस्थान न सुखमिति आरौहणसङ्ख्यानुसारेणैव प्रत्यवरोहणे तद् सुख्य
मिति सैव सङ्गणोचितेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

उक्तस्मिन्नन्तरं तद्वैमताधनमर्कपर्णं चात्वाले प्रक्षिपेदित्याह-अयेति । चात्वालप्रक्षेपस्य कारणमाह-

तुदाहुः । कथमस्यैतच्छतरुद्रियं संवत्सरमुमिमाप्नोति कथं
 संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यतऽइति पश्चिश्च ह वै त्रीणि च शतान्येतच्छत-
 रुद्रियमुथ त्रिंशत्तु पञ्चत्रिंशत्तु ग्रानि पश्चिश्च त्रीणि च शतानि
 ज्ञावन्ति संवत्सरस्याहानि तत्संवत्सरस्याहान्याप्रोत्युथ ग्रानि त्रिंशु-
 त्रिंशन्मासस्य रात्रयस्तन्मासस्य रात्रीरामांति तुद्भयानि संवत्सर-
 स्याहोरात्राण्यप्रोत्युथ ग्रानि पञ्चत्रिंशत्सु त्रयोदशो मासःसुऽ आत्मा
 त्रिंशदात्मा प्रतिष्ठा द्वे प्राणा द्वे शिरऽ एव पञ्चत्रिंशमेतावान्वै संव-
 त्सरऽएवमु हास्यैतच्छतरुद्रियं संवत्सरमभिमाप्नोत्येवुं संवत्सरे-
 णाग्निना सम्पद्यतऽएतावत्यऽ उ वै शाण्डिलेऽग्नौ मध्यतो यजुष्मत्यऽ
 इष्टकाऽ उपधीयन्तेऽग्नयो ह्येते पृथग्यदेताऽइष्टकाऽएवमु हास्येतेऽग्नयः
 पृथक्छतरुद्रियेणाभिहुता भवन्ति ॥ ४३ ॥

तदाहुः—कथमस्यैतच्छतरुद्रियं संवत्सरमभिमाप्नोति, कथं संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यत इति ।
 पश्चिश्च ह वै त्रीणि च शतान्येतच्छतरुद्रियम् । अथ त्रिंशत्, अथ पञ्चत्रिंशत् । ततो यानि पश्चिश्च
 त्रीणि च शतानि, तावन्ति संवत्सरस्याहानि । सत्—संवत्सरस्याहान्याप्नोति । अथ यानि त्रिंशत्—
 त्रिंशन्मासस्य रात्रयः—तन्मासस्य रात्रीरामांति । तुद्भयानि संवत्सरस्याहोरात्राण्यप्रोति । अथ
 यानि पञ्चत्रिंशत्—स त्रयोदशो मासः । स आत्मा । त्रिंशदात्मा, प्रतिष्ठा द्वे, प्राणा द्वे, शिर एव
 पञ्चत्रिंशत् । एतावान्वै संवत्सरः । एवमु हास्यैतच्छतरुद्रियं संवत्सरमभिमाप्नोति । एवं संवत्सरेणा-
 ग्निना सम्पद्यते । एतावत्य उ वै शाण्डिलेऽग्नौ मध्यतो यजुष्मत्य इष्टका उपधीयन्ते । अग्नयो
 ह्येते पृथक्—यदेता इष्टकाः । एवमु हास्येतेऽग्नयः पृथक् शतरुद्रियेणाभिहुता भवन्ति ॥ ४३ ॥

शुद्धा इति । एतस्मिन् काले खड्ग 'एनेन' अर्धेपणेन 'एतद्रौ कर्ष करोति' । अतश्च 'एतत्' पर्णम्
 'अद्यान्तं मवति' । 'तद्' 'इदमशान्तं' पर्णं 'कथिद्' अग्निनाभितृणम् । तच्च न कपयि हिनस्विति
 'तदेतत्' पर्णं 'तिरः करोति' व्यवहितं करोति, चात्वालस्य गर्भत्वादित्यर्थः । अथ पुनरपि तत्रैव प्रक्षेप-
 सुपपादपति—यद्देवेति । चात्वालस्य "योनिर्धे यज्ञस्य चात्वालम्"—(तै. स. ६ । १ । ३ । ८) इति
 श्रुतेः—विष्णवत्वेनाश्रित्वान्नं प्रक्षितं तदर्धेपर्णम् 'एष' चात्वालरूपः 'अग्निः' 'सन्दहति' सम्पदहति ।
 शेषं शतरुद्रियहोममभिधायदेवानी तस्य सम्पन्नमिधानं प्रतिजानीते—अयातः सम्पदेदेवि । सम्पत्सम्पत्तिः
 केनचित्प्रकारेण सादृश्यसम्पादनं यत्. कारणान्त् कर्मानुष्ठानावगारे सम्पत्तिरनुसः गतव्या; 'अतः' कारणान्त्
 मा 'सम्पदेव' अभिधान्यत इत्यर्थः । 'एव'—कारेणात्र होमकारणप्रकारस्य कार्त्स्न्येन विहितत्वमुच्यते ।
 अतः सम्पदेव प्रदर्श्यते न पुनर्होमकल्पप्रकारः तस्य सर्वस्वामिहितं वादिति ॥ ४३ ॥

शामेव सम्पत्तिं प्रप्नोत्तथाभ्यां दर्शयति—तदाहुः कथमित्यादिना । 'तद्' तत्र शतरुद्रियविषये 'अस्य'
 अत्रमानस्य 'एतच्छतरुद्रियं' 'कथं संवत्सरानमकम्' 'अभिमाप्नोति' 'कथं' च तेन 'संपद्यते' सदृशो मवति

तदाहुः । कथमन्येतच्छतरुद्रियं महदुक्थुमाप्नोति कथं महतोक्थेन सम्पद्यतेऽदिति श्रान्यमृनि पञ्चविंशतिर्जुषि-अभितोऽशीतीः-स पञ्चविंश आत्मा यत्र वा आत्मा-तदेव शिरस्तत्पक्षपुच्छान्यथ धा अशीतयुः सैवाशीतीनामाभितरीतिभिर्हि महदुक्थुमाख्यायतेऽथ युद्ध-ध्वमशीतिभ्यां युद्धेवाहुं महतऽ उक्थुत्पोर्ध्वमशीतिभ्यः-एतदस्य तत् । एवमु हास्यैतच्छतरुद्रियं हास्यैतच्छतरुद्रियं महदुक्थुमाप्नोत्येवं महतोक्थेन सम्पद्यते ॥ ४४ ॥

इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ९-१-१ ॥ (१. १.) ॥

तदाहुः-कथमन्येतच्छतरुद्रियं महदुक्थुमाप्नोति, कथं महतोक्थेन सम्पद्यते इति । श्रान्यमृनि पञ्चविंशतिर्जुषि-अभितोऽशीतीः-स पञ्चविंश आत्मा । यत्र वा आत्मा-तदेव शिरः, तत्पक्ष-पुच्छानि । अथ या अशीतयः-सैवाशीतीनामाभिः । अशीतिभिर्हि महदुक्थुमाख्यायते । अथ युद्धध्वमशीतिभ्यां-युद्धेवाहुं महत उक्थुत्पोर्ध्वमशीतिभ्यः-एतदस्य तत् । एवमु हास्यैतच्छतरुद्रियं महदुक्थुमाप्नोति । एवं महतोक्थेन सम्पद्यते ॥ ४४ ॥

' इत्याहुः ' याञ्चिका- । एतत्पोत्तर-पृष्टिश्च इ वा इत्यादि । ' एतच्छतरुद्रियं ' षष्ठ्युत्तराणि ' त्रीणि शतानि ' यजुषि पञ्चाद् ' त्रिंशद् ' ततः ' पञ्चत्रिंशद् ' इति । तत्रधात्र ' यानि ' षष्ठ्युत्तराणि ' त्रीणि च शतानि, ' संवत्सरस्याहानि ' अपि ' तावन्ति ' सम्भवन्ति । ततः तैः ' संवत्सरस्याहानि ' प्राप्नोति । अप ' यानि त्रिंशद् ' यजुषि, मासोत्रीणामपि त्रिंशत्वात् तैः ' मासस्य रत्राः ' प्राप्नोति । एव सति मासस्य संवत्सरावपत्रत्वात् ' तत् ' संवत्सरात्मकत्वात्, ' उभयानि संवत्सरस्याहोरात्राभ्याप्नोति ' । ' अथ ' अत्रशि-हानि ' यानि ' ' पञ्चत्रिंशद् ' विद्यन्ते तानि ' त्रयोदशो मासः ' । स च अधिको मासः ' सः ' ' संवत्सरस्य आत्मा ' मध्यभागः । ' द्वे ' मनुषी पादौ । प्रतिष्ठा-शब्देन पादाबुच्येते । पुनः ' द्वे ' यजुषी ' प्राणाः ' इन्द्रियाणि । यद्यपि ते प्राणा बहुवस्तुपाणि येन पञ्चत्रिंशदिनाधिकमासस्य संवत्सराप्तःपानित्वमभिदधत् तन्मासात्मकेन पञ्चत्रिंशत्वात् संवत्सरस्य कर-चरणादिविशिष्टपुरुषाकारतया प्रदर्शयते-एतावानिति । एतत्प्रमा-एकः अष्ट संवत्सरः । ' एवं ' च सति संवत्सरे यावन्ती सङ्ख्यास्यति शतरुद्रियेऽपि तावन्ती सङ्ख्या विद्यत इति सङ्ख्याद्वारा ' शतरुद्रियं सङ्गननमभिमप्नोति ' तेन तस्य सङ्गो भवति । ' एतावत्स उ वै ' इत्यादिकस्याप-मर्थः । ' शाण्डिले ' शाण्डिलरुद्रेऽस्मिन् ' अग्नौ ' मध्यतो ' मध्यप्रदेशे ' एतावत्सः ' षष्ठ्युत्तर-शतत्रय-सङ्ख्याका याः ' इएकाः ' मन्त्रकथ ' तपयन्ति ' । इयं च परिगणनोत्तरस्मिन् काले अभिपास्यते । इएका-श्रान्यपदकत्वात् ' पूषाश्रयः ' एव च सति सङ्ख्यासामान्यात् ' शतरुद्रियेन ' इष्टहास्याः ' अत्रयः ' ' पूष्य ' एव ' अनिहुताः ' ' भवन्ति ' इति ॥ ४२ ॥

अथ प्रकारान्तरेणापि शतरुद्रियस्य सप्तर्षि प्रश्नोत्तराभ्यामाह-तदाहुर्दित्यादिना । महदुक्थुमिति । महाने वृहस्पतिसहस्रव्यप्रदेशे शत्रं तेनद्युशंसनीयं शत्रं पश्याकारं भवति । तत्र पञ्चत्रिंशत्सोम आत्म-भागः । अतश्चात्रानि अशीतीनाम् ' अनितो ' विद्यमानानि ' यानि पञ्चविंशतिर्जुषि ' ताप्येव महदुक्थे पञ्-

अथैनमतः परिपिञ्चति । (त्वे) एतद्वाऽएनं देवाः शतरुद्रियेण शम-
यित्वाऽथैनमेतद्द्रव्यं एवाशमयंस्तथैवैनमयमेतच्छतरुद्रियेण शमयित्वा-
ऽथैनमेतद्द्रव्यं एषु शमयति ॥ १ ॥

(त्व) अग्निः परिपिञ्चति । शान्तिर्वाऽआपः शमयत्येवैनमेतत्सर्वतः

अथैनमतः परिपिञ्चति । एतद्वा एनं देवाः शतरुद्रियेण शमयित्वाऽथैनमेतद्द्रव्यं एवाशमयन् ।
तथैवैनमयमेतच्छतरुद्रियेण शमयित्वाऽथैनमेतद्द्रव्यं एव शमयति ॥ १ ॥

अग्निः परिपिञ्चति । शान्तिर्वा आपः शमयत्येवैनमेतत् । सर्वतः परिपिञ्चति । सर्वत एवैन-

विशतिस्रोमात्मक आत्ममाम् । यद्यप्यत्र पश्याकारता स्तोमस्येवज्जेरिति आत्ममाम् इत्यपि उच्यते, तथापि तदनु-
शंसनाप्रमेकं शास्त्रे मेदेनोच्यते । 'एव' आत्मा भवति तत्रैव शित्पञ्चपुच्छानोत्पद्धानि भवन्ति । आत्ममामादेशां
सर्वेषामुत्पत्तेरात्ममामे तानि नर्वाप्यन्तर्भूतानि । आत्ममामोपपादानादेव शिरःपुच्छप्रवृत्तौत्यपि सद्द्रव्यहीतानि
भवन्तीत्यर्थः । अथातः शतरुद्रिये ' वा अशीतयो ' भवन्ति तानिर्महद्द्रव्यत्वाशीतिनिराख्यानाक्तसम्बन्धिनीनाम्
' अशीतीनामासिः ' भवन्ति । अथ शतरुद्रिये ' अशीतिभ्यो यदेतौर्ष ' मन्त्रजातमग्नि—महद्द्रव्यस्य ' अशी-
तिभ्यः ' उदर्ष्वे ' अदो ' यदेव मन्त्रजातं तदेव भवति । तेन तस्याशितित्यर्थः । अद् इति महद्द्रव्यत्वरत्नमन्त्रजातं
बुद्धिभ्य परादृश्यते । ' एवम् ' उक्तप्रकारेण शतरुद्रिये विद्यमानेनाग्नेत माग्नेव महति उक्त्ये विद्यमानस्य उक्त्य
तस्य साक्षर्यात् ' शतरुद्रिये ' महद्द्रव्यमप्योति ' तथा ' महतोभियेन सम्पद्यते ' ॥ ४४ ॥

इति धर्मतापणाचार्यविरचिते माधवांये वेदार्थप्रकाशे साम्पदिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये जवमकाण्डे
प्रथमेऽध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥ (९-१-१) ॥

पूर्वेतिमन् ब्राह्मणे शतरुद्रियहोमोऽभिहितः । अथाग्निजसौ परिषेकधेनुकाणावकर्षणादिक कर्माभिषास्यते ।
कात्यायनः—' चिप्यं परिषेकत्वमग्निदक्षिणे निकलेऽग्निं कृत्वाऽदमजूर्जमित्यद्वैरथि '—(का. श्रौ. सू. १८।७)
इति । आग्नीधो दक्षिणकक्षप्रदेशे पाषाण विधाय " अस्मन्मूर्धम् "—(धा. स. १७।१) इति मन्त्रेण
पाषाणस्योपरि आरम्याग्निं परिषेकतीति सूत्रार्थः । तमेक परिषेक विवृते—अथेति । यतः कारणत्सचिन्तोऽग्नी
रुद्ररूपत्वादशान्तः । ' अतः ' ' एन ' शान्त्यर्थं परिषेकेत् । ननु धान् रात्रिस्त्याग्रे रुद्ररूपत्वेनाशान्तस्य
शमनार्थमेव शतरुद्रियहोमः । अत एव तत्रोक्तम् " तस्मात्प्रतदनेन समपरऽशान्तदेवत्यम् "—(श. प. ९।१।१।१२)
इति । अतः किमर्थं पुन शमनार्थं परिषेकस्य विधानम् । न हि शान्तः पुनरपि शान्तिमपेक्षते । न हि
भुक्तवान् भोजनमपेक्षते—इत्यत आह—एतद्वा इति । ' एतत् ' इति देवानां कर्मानुष्ठानावसरपरामर्शः ।
एतस्मिन्नवसरे सर्वे देवाः अशान्तम् ' एनम् ' अग्निं शतरुद्रियेण ' शमयित्वा ' अथ ' एतेन परिषेकेण
' भूय एव ' अधिकमेव ' अशमयन् ' । अतो यथैव देवा अजुर्वन्, ' तथैव ' अयमपि यजमानः शतरुद्रियेण
शान्तमपि पुनरधिकशमनार्थं परिषेकति । अतः शमनाविष्कार्यत्वात्परिषेकोऽवश्यं विधेय इति भावः ॥ १ ॥

' अथैनमतः परिपिञ्चति ' इति सामान्यविधानात्पञ्चादिनाऽपि परिषेकः स्यादित्यत आह—अग्निरिति ।
परिषेकस्य शमनार्थत्वाद्यं साम्पदिद्वैतसन्तापशमनसम्बन्धेन शान्तित्वादाग्निः सशान्तिरेव परिषेकेणैवं शमयति ।

परिपिञ्चति सञ्चुनऽ पुषेनमेतच्छमयति त्रिष्कृतः परिपिञ्चति त्रिवृद्धि-
र्थावानग्निर्भ्रावत्यस्य मात्रा तावत्पुषेनमेतच्छमयति ॥ २ ॥

सुदेवेन परिपिञ्चति । (ती) इमे वै लोकाऽऽप्योऽग्निर्मास्तुल्लोका-
नग्निः परितनोति ससुदेव इनांस्तत्परितनोति सञ्चुनस्तुत्मादिर्भ्रा-
वत्यसञ्चुनः समुद्रः पुषेति दक्षिणावृत्तनादिर्भ्रावत्यसञ्चुनः
सुद्रः पुषेति ॥ ३ ॥

(त्य) अग्नीत्परिपिञ्चति । (त्य) अग्निरेव यदाग्नीश्रो नो वा ऽऽत्मा-
ऽऽत्मानश्च दिनस्त्यद्विष्टायाऽऽत्मानोऽप्यद्विष्टमनो ह्यापः प्रभवन्ति
निकृष्टान्निकृष्टाद्व्यापः प्रभवन्ति दक्षिणावृत्तनादिर्भ्रावत्यसञ्चुनः
सुद्रः पुषेति ॥ ४ ॥

येनश्चमयति । त्रिष्कृतः परिपिञ्चति । त्रिवृद्धिः । पावानदिर्भ्रावत्यस्य मात्रा-
तावत्पुषेनमेतच्छमयति ॥ २ ॥

सुदेवेन परिपिञ्चति । इमे वै लोकाः एतान्ग्निः । इनांस्तुल्लोकानग्निः परितनोति । ससुदेव इनांस्त-
त्परितनोति । सञ्चुनः । तुत्मादिर्भ्रावत्यसञ्चुनः समुद्रः पुषेति । दक्षिणावृत्त-
नादिर्भ्रावत्यसञ्चुनः सुद्रः पुषेति ॥ ३ ॥

अग्नीत्परिपिञ्चति । अग्निरेव-यदाग्नीश्रः । नो वा आत्माऽऽत्मानं दिनन्ति । अदिमापे ।
अद्विष्टमनो ह्यापः प्रभवन्ति । निकृष्टात् । निकृष्टाद्व्यापः प्रभवन्ति । दक्षिणा-
वृत्तनादिर्भ्रावत्यसञ्चुनः सुद्रः पुषेति ॥ ४ ॥

(न्तु) अस्मद्भूजं पुवति शिश्रियाणामिति । (त्यु) अस्मनि वाऽएपोर्क्
 पुवतिषु थ्रिता यडापोऽद्भयऽ लोपधीभ्यो व्वनस्पतिभ्योऽञ्चपि सम्भृतं
 पयऽडुत्येत्स्माद्भयेतत्सुर्वस्माडपि सम्भृतं प्रयत्तान्नऽडुपमूर्जं घत्त मरुतः
 संश्रराणाऽ इति मरुतो वै व्वपुस्येऽतुऽस्मंस्ते क्षुडिति निदधाति तड-
 स्मनि क्षुषं दधाति तुस्माडुस्मा नाद्योऽयो स्थिरो वाऽअस्मा स्थिरा
 क्षुत्स्थिरऽएव तुत्स्थिरं दधाति मयि तऽअर्गित्यप्रादत्ते तुदात्मभूजं घत्ते
 त्रया द्वितीयं त्रया तृतीयम् ॥ ५ ॥

“ अस्मद्भूजं पुवति शिश्रियाणाम् ”-इति । अस्मनि वा एपोर्क् पवतिषु थ्रिता । यदायः ।
 अत्र लोपधीभ्यो व्वनस्पतिभ्यो ङपि सम्भृतं पयः”-इति । एतस्माद्भयेत्स्वस्मादायि
 मृतं पयः । “ तान्न इषमूर्जं घन मरुतः संश्रराणाः ”-इति । मरुतो वै व्वस्ये-
 । “ अस्मंस्ते क्षुव ”-इति निदधाति । तदस्मनि क्षुषं दधाति । तस्मादस्मः नाद्यः ।
 यो स्थिरो वा अस्मा, स्थिरा क्षुः । स्थिर एव तु स्थिरं दधाति । “ मयि तऽअर्क ”-इति
 गदत्ते । तदात्मभूजं घत्ते । तदा द्वितीयम्, तदा तृतीयम् ॥ ५ ॥

तु । अस्मिन् पुनःपुनःकालेन ज्ञानदेवत्वतो विद्या अस्मन्वर्तमानं तस्य पदमेव इत्यर्थः ।
 विद्यासरो दक्षिणे निक्षेपे केचिदाचार्यं निवान तत्र कथयन् एवाह-अस्मनोऽधीपादित्य । ‘ निक्षेपः ’
 शब्दार्थः दक्षिणदिशम् । तत्रैतन्निर्देशो दक्षिणदिशात्प्राप्तं तस्मात्तदनुसृत्यैतद्व्यक्तं पाठार्थं निवान,
 १ अस्मन् पदंविषय इत्यर्थः ॥ १ ॥

एवं अस्मन्वर्तमानं विद्यासरो अस्मन्वर्तमानं इति । ‘ अस्मन् ’ इति ‘ वद् ’
 एवा ‘ पवतिषु ’ ‘ अस्मनि ’ स्थिता ‘ तर्क ’ एतः । पवतिषु पाठान्तरविशेषानुसारेणः कथञ्चन-
 र्त्विषेव मन्त्रेण दक्षिणदिशे । ‘ शिक्षाणाम् ’ इति शब्दार्थः कथयि, पदार्थार्थे व कथन् । एतत्तत्र
 ‘ एतन्नाः ’ इत्येवमि कथयन्तं एतत् । ‘ अत्र लोपधीभ्यः ’ इत्येवमस्मन्वर्तमानं इत्यर्थः इतिह एवाह-
 तस्मादीति । ‘ एतः ’ इति एवाह इत्यर्थः एतन्वर्तमानं इत्यर्थः । कथञ्चन अस्मन्वर्तमानं गोप्यत्वा-
 द्दक्षिणदिशे । एवं च दक्षिणदिशे मन्त्रेण कथयन्तं एतन्वर्तमानं इत्यर्थः एतन्वर्तमानं तदुपरादपि-
 मरुतो वा इति । अस्मन्वर्तमानं- ‘ एतत् ’ अस्मनि ‘ शिक्षाणाम् ’ शिवात् ‘ तर्क ’ एतत्, वा इत्यर्थः ।
 ‘ एतत् ’ अस्मन् ‘ अत्र लोपधीभ्यो कथयिष्येव ’ एतन्वर्तमानं एतन्वर्तमानं इत्यर्थः ।
 ‘ एतन्नाः ’ ‘ एतन्ने ’- (एतत् एतत् एतत्) एतन्वर्तमानं इत्यर्थः ‘ एतन्वर्तमानं ’ ‘ तर्क ’
 इत्यर्थः ‘ अस्मन्वर्तमानं ’ इत्यर्थः एतन्वर्तमानं इत्यर्थः । एतन्ने मन्त्रेण एतन्ने इत्यर्थः
 शिवादीत्याह-अस्मंस्ते क्षुडिति निदधातीति । अस्मनि इत्यर्थः निवाने पदार्थेण एतन्वर्तमानं एतन्वर्तमानं

(त्रि) निधायोदहरणं त्रिविधपुल्ययते । (तऽ) एतद्वाऽएतमेतद्वह-
धुयतीव यदेनैव समन्तं पश्यति तस्माऽपुवेतद्विह्वलेऽद्विधेसायै ॥ ६ ॥

यद्वेव विपुल्ययते । (तऽ) एतद्वाऽएतमेतद्वह्वेति ततऽ पुवेतदात्मान-
मपोद्विरते जीवतात्वे तयो हानेनात्मना सुर्वमापुरेति ॥ ७ ॥

निधायोदहरणं त्रिविधपुल्ययते । एतद्वा एतमेतद्वह्वयतीव-यदेनैव समन्तं पश्यति । तस्मा एवैत-
द्विह्वलेऽद्विधेसायै ॥ ६ ॥

यद्वेव विपुल्ययते । एतद्वा एतमेतद्वह्वेति । तत एवैतदात्मानमपोद्विरते । जीवतात्वे । तयो हाने-
नात्मना सर्वमापुरेति ॥ ७ ॥

पाशान्ने निहितवन्पवतीत्याह-तदश्मनि क्षुर्षं दधातीति । तस्मादिति । यत्. ' अश्मनि क्षुर्षु ' निहितान्
' तस्माद्भस्मा नायः ' नः मञ्जगीयः । तस्मात्त्रिभुदाधात्वेन घस्मरात् । नन्वग्निं संविन्व्याः क्षुर्षो निधानं
पाशान्नेत्यादिरकस्यानेऽपि कर्तव्यं स्यात् । अतस्सुक्ष्मद्वेनेनात्रैव किमिति निहितेति तत्राह-अथो इति । ' अश्मा'
कठिनत्वात् ' स्थिरः ' ' क्षुर्षु ' अपि तथा ' स्थिरा ' हि । इदानीमुपस्थानादि कावाग्नेऽनुवर्तनात् । अतो-
ऽश्मनि क्षुर्षो निधाने ' स्थिर एव स्थिरं दधाति ' । अश्मनि निहितस्य कुम्भस्य पुनर्वन्त्रेण-स्वीकारं विधत्ते-
मायै त एति । ' तन् ' तेन स्वीकारेण पुनस्तमनि ' ऊर्ध्वम् ' अवात्मिकां ' घत्ते ' । पूर्वं क्षुर्षोऽपगमनार्थम् अश्मनि
कुम्भो निहितः । ' तथा ' वास्मन्पूर्वो धारण न निह्वयेदिति तदर्थं पुनः तस्य स्वीकारो भवतीत्यर्थः ।
परिवेकादि अश्मने निधानान्तं कर्म पुनर्द्वारं कर्तव्यमित्याह-तथा द्वितीय तथा तृतीयम् इति ॥ ६ ॥

एतौपशान्निधाने विः कर्तव्यमिति तत्राह-निधायेति । उदकं द्विपतेऽनेनेति ' उदहरणं ' कुम्भः । " उद-
कस्योदः संख्यात् "-(पा. सू. १ । ३ । १७) इत्युदादेशः । तं ' निधाय ' विचारं ' विपुल्ययने ' प्रति-
पश्यति । मव्याहृतुं पश्यति । ' विपुल्ययने ' इति " उभयगोत्रायतो "-(पा. सू. ८ । २ । १९) इति
शब्दम् । किमर्थं विपुल्ययनमित्याह-एतद्वा इति । एतन्निभवसरे सख ' एतन् ' अग्निं सनन्नात् ' पश्यति '
इति यत् एनेन ' एतन् ' कवुनिशाचरति । अतस्त्पया ह्येऽग्निं हिंसादिति । अद्विसार्थं ' तस्या एव ' अग्नये
' निह्वतुने ' स्वहन् तद्विधयमपठममाष्टीन्वर्थः । ' कवुपतीति ' " उभयनादाचारं "-(पा. सू. ३ । १ ।
१०) इति कवव् प्रत्ययः । तस्मा एवाग्रये " साच ह्वतुक्ष्मा० " (पा. सू. १ । ४ । ३४) इत्यादिना
सम्प्रदानतद्वायां कवुर्षी ॥ ६ ॥

एतौपशान्नेरेणापि विपुल्ययनं प्रशंसति-यद्वेवेति । प्रदक्षिणप्रक्रमान्वसरे ' एतन् ' अग्निमनुगतो भवति ।
वित्स्वपनाद्य एव जीवनायात्मानं पूषद्गरोति । तथा सति ' अनेन ' इदानीं द्विपमाणेन शारंगेण च ' सर्व-
मायुः ' प्राप्नोति ॥ ७ ॥

त्रिविपुल्ययते । त्रिर्हि कृत्वः पथ्येति तत्रावत्कृत्वः पथ्येति तावत्कृत्वो
त्रिपुल्ययते ॥ ८ ॥

(त्रैय) अथ तमग्मानमुद्हरणेऽवधाय । (ये) एतां दिशथै हर-
न्त्येषा वै नैर्ऋतीं दिङ्नुक्त्वामेव त्रिदिशि शुचं दधाति ॥ ९ ॥

(त्ये) एतद्वाऽएनं देवाः शतरुद्रियेण चाद्रिश्च शमयित्वाऽयास्येतेन
शुचं पाप्मानमुपाग्रस्तुथेवनमयुमेनुच्छतरुद्रियेण चाद्रिश्च शमयित्वाऽया-
स्येतेन शुचं पाप्मानमुपहन्ति ॥ १० ॥

वाह्येनाग्निं हरति । (ती) इमे वै लोक्याऽऽपोऽग्निरेभ्यस्तुल्लोक्येभ्यो
बाहिर्षां शुचं दधाति बाह्विर्वेदीयं वै व्येदिरस्ये तद्बाहिर्षां शुचं दधाति ॥ ११ ॥

(अर्धप्रपाठकः ५५)

त वेदेदंक्षिणायाथै श्रोगौ । प्राहृतिष्ठन्दक्षिणा निरस्यति थुं द्विप्मस्तुं

त्रिविपुल्ययते । त्रिर्हि कृत्वः पथ्येति । तद् यावत्कृत्वः पथ्येति-तावत्कृत्वो विपुल्ययते ॥ ८ ॥
अथ तमग्मानमुद्हरणेऽवधायैतां दिशि हरन्ति । एषा वै नैर्ऋतीं दिक् । नैर्ऋत्यामेव त्रिदिशि
शुचं दधाति ॥ ९ ॥

एतद्वा एनं देवाः शतरुद्रियेण चाद्रिश्च शमयित्वाऽयास्येतेन शुचं पाप्मानमुपाग्रन् । तथेतेनमय-
मेनुच्छतरुद्रियेण चाद्रिश्च शमयित्वाऽयास्येतेन शुचं पाप्मानमुपहन्ति ॥ १० ॥

बाह्येनाग्निं हरति । इमे वै लोक्ये एतेऽग्निः । एभ्यस्तुल्लोक्येभ्यो बाहिर्षां शुचं दधाति । बाहि-
र्वेदि । इयं वै वेदिः । अस्यै तद्बाहिर्षां शुचं दधाति ॥ ११ ॥

न वेदेदंक्षिणायां श्रोगौ प्राहृतिष्ठन् दक्षिणा निरस्यति । “ यन्निष्पस्तं ते शुगृच्छतु ”-

विष्पस्तदस्य विवत्करणे प्रसंजति-त्रिविपुल्ययत एति ॥ ८ ॥

विवत् एतेन पञ्चत्वं सम्भवेत् इत्यं नैर्ऋत्या दिशि प्रक्षिपेदिति-ह-अयेति । एतां दिशमिति । नैर्ऋती
' दिश ' ह्येतेनविनां दर्शनमिति- ' एषा वै नैर्ऋतीं दिक् ' इति विष्पस्तम् ॥ ९ ॥

एतद्वा-इति । इयं देवा ' एतन् ' अग्निं ' शतरुद्रियेण चाद्रिश्च शमयित्वा ' अथ ' अथ ' अग्रेः ' एतेन ' एक
प्रदेशे प्रदेशेण ' शुचं ' लोक्येण पात्रं हतवन्तः अतो एतेनलोऽपि तत्र प्रदेशेण तथैव कृतवन् मवति ॥ १० ॥

प्रदेशार्थं हतवन्तरे अग्नेर्ऋत्यामेव हरेदिति-ह-बाह्येनाग्निमिति । तथा इत्येनं लोक्यः दृषित्वादिभ्यो
लोक्येभ्यो बाहिर्षां इतो मवतीति-ह-इमे वा इति । अग्नेः दृषित्वादिभ्यो लोकेभ्यो मवन्तवन्तवन् ।
तथैव वेदेदि बाह्विर्वेदमिति-ह-प्रसंजति-बाह्विर्वेदीति ॥ ११ ॥

एतद्वाक्येन सप्तमं इत्यं कृत्वा वेदेदंक्षिणायां श्रोगौ प्राहृतिष्ठन् ' यं द्विष्मः ' इत्येनं अग्नेन
दक्षिणतो निष्पस्तव्याह-त इत्यादित्यं । तत्रान्त्येण निरस्ये मन्वार्पस्तथैव फलद्विष्याह-यमेवेति ।

१-शुचं विष्पस्तम् । २-इत्येदं इत्यां दक्षिणायां वेदेदंक्षिणायां प्राहृतिष्ठन् एतेभ्योऽप्येति यं द्विष्म इति । का. श्री. सु. १. १. १. १

ते शुगृच्छत्विति युमेव द्वेष्टि तुमस्य शुगृच्छत्यसुं ते शुगृच्छत्विति ह
 ब्रूयाद्यं द्विष्यात्ततो ह तस्मिन्न पुनरस्त्यपि तद्वाद्रियेत स्वयंनिर्दिष्टो
 ह्येव स युमेवं विद्वेष्टि यदि नु भियेत भुक्त्यै ब्रूयाद्यदा ह्येव नु भियतेऽय
 तथै शुगृच्छति यं द्वेष्ट्यप्रतीक्षमायन्त्यप्रतीक्षमेव तच्छुचं पाप्मानं जहति १२

प्रत्येत्येष्टका धेनूः कुरुते । (तऽ) एतद्वाऽएनं देवाः शतरुद्रियेण
 चाद्रिश्च शमयित्वा शुचमस्य पाप्मानमपहृत्य प्रत्येत्येष्टका धेनूरकुर्वन्त
 तथैवैनमयमेतच्छतरुद्रियेण चाद्रिश्च शमयित्वा शुचमस्य पाप्मानमप-
 हृत्य प्रत्येत्येष्टका धेनूः कुरुते ॥ १२ ॥

(वा. सं. १७ । १) इति । यमेव द्वेष्टि-तमस्य शुगृच्छति । असुं ते शुगृच्छतु-इति ह ब्रूयात्-
 यं द्विष्यात् । ततो ह तस्मिन्न पुनरस्ति । अपि तद्वाद्रियेत । स्वयंनिर्दिष्टो ह्येव सः-यमेवं विद्वेष्टि ।
 यदि न भियेत-भुक्त्यै ब्रूयात् । यदा ह्येव न भियते-अयं तं शुगृच्छति-यं द्वेष्टि । अप्रतीक्ष-
 मायन्ति । अप्रतीक्षमेव तच्छुचं पाप्मानं जहति ॥ १२ ॥

प्रत्येत्येष्टका धेनूः कुरुते । एतद्वा एनं देवाः शतरुद्रियेण चाद्रिश्च शमयित्वा शुचमस्य पाप्मान-
 मपहृत्य प्रत्येत्येष्टका धेनूरकुर्वन्त । तथैवैनमयमेतच्छतरुद्रियेण चाद्रिश्च शमयित्वा शुचमस्य
 पाप्मानमपहृत्य प्रत्येत्येष्टका धेनूः कुरुते ॥ १२ ॥

‘असुं ते शुगृच्छतु’ इत्यादिकं तु प्रागेव व्याख्यानम् । निरस्तस्य तद्व्याख्यानोऽभेदने किं कुर्यादिति तत्राह-
 यदीति । ‘मेत्तरे’ मेतु “ तुमर्थे ” (पा. सू. ३ । ४ । ९) इत्यादिसूत्रेण तुमर्थे तत्रै-प्रत्ययः ।
 निरस्तनेनाभिन्नस्य तस्य वन्द्येदने किं लभ्यत इति तत्राह-यदीति । अत्र ‘ यदि न भियेत मेत्तरे ब्रूयाद् ’
 इति सामान्येन च तद्वेदनमसमविषयमुत कुम्भविषयमिति निर्णयो न दृश्यते अतोऽत्र विचार्यते किमेत-
 द्देदनं कुम्भविषयमसमविषयं वेति । किं तावत्प्राप्तम् । सामर्थ्याकुम्भविषयमेतद्वेदनं नासमविषयम् । कुत एतन् ।
 पूर्वमेतद्वचनं समर्थं मवति-यदि न भियेत मेत्तरे ब्रूयादिति । अत्रौ त्वसमर्थमेव । नहि तस्य कश्चिन्वात्रेदनमा-
 तृक्यत इति प्रष्टेऽभिधीयते । असमविषयं चैतद्वेदनं प्रतिपत्तव्यम्, न कुम्भविषयम् । कुत ? अर्धवादान्
 यदा ह्येव स भियतेऽयं तं शुगृच्छति यं द्वेष्टि’ इति । सा च शुगृक्षमिति निहिता “ तद्वदमिति शुचं दयाति ” इति ।
 किञ्च असमन्वये वाच्यं वेदनम्, न कुम्भे । स ह्यदिगमः क्षित्तोऽवश्यमेव भियेतेति । तदेतत्सर्वं कात्यायनेन
 सूत्रितम्-“ अभिन्नं मेत्तरे ब्रूयात्, कुम्भे वेदनं सामर्थ्यात्, अस्मिन्नि वाऽर्धवादान्, वाच्यत्वाच्च ”- (का.
 धी. सू. १८ । ११, १२, १३, १४) इति । निरस्तनानन्तरं कर्तव्यमाह-अप्रतीक्षमिति ॥ १२ ॥

सप्तमानं कुम्भं निरस्त्य प्रत्येत्येष्टका धेनूः कुर्यादित्याह-प्रत्येत्येति । धेनुकरणं नाम वक्ष्यमाणमन्वज्वर-
 शकं धेनुकरेणानुसंधानम् । शतरुद्रियादिकुम्भनिरस्तनान्तं कर्म कृत्वा प्रत्येत्य देवैः धेनुकरेणाद्यजमानोऽपि
 एतेन तथैव हतवान् मकरन्त्याह-एतद्वा इति । ‘ देवा इष्टका धेनूरकुर्वन्त, तथैवैनमयम् ’ इत्यादि सप्तम् ॥ १२ ॥

(तऽ) आसीनः कुर्वातेत्यु हेकऽआहुः । (ग्रा) आसीनो वै धेनुं दोग्धीति तिष्ठंस्त्वेषु कुर्वातिमे वै लोकाऽपुपोऽमिस्तिष्ठन्तीव त्राऽइमं लोकाऽअथो तिष्ठन्वै वीर्यवत्तरः ॥ १४ ॥

(५) उदङ्प्राङ्तिष्ठन् । (न्यु) पुरस्ताद्वाऽप्या प्रतीची यजमानं धेनुरुपतिष्ठते दक्षिणतो वै प्रतीचीं धेनुं तिष्ठन्तीमुपसीदन्ति ॥ १५ ॥

स यत्राभ्याप्नोति । तदभिमुख्यैतद्यजुर्जपतीत्यां मेऽअग्रऽइष्टका धेनुवः सन्तिवत्यग्निर्हेतासां धेनुकरणस्येष्टे तस्मादेतावतीनां देवतानामग्निमेवाभ्या-

आसीनः कुर्वातेत्यु हेक आहुः । आसीनो वै धेनुं दोग्धीति । तिष्ठंस्त्वेषु कुर्वति । इमे वै लोकाः अपोऽग्निः । तिष्ठन्तीव वा इमे लोकाः । अथो तिष्ठन्वै वीर्यवत्तरः ॥ १४ ॥

उदङ् प्राङ्तिष्ठन् । पुरस्ताद्वा अप्या प्रतीची यजमानं धेनुरुपतिष्ठते । दक्षिणतो वै प्रतीचीं धेनुं तिष्ठन्तीमुपसीदन्ति ॥ १५ ॥

स यत्राभ्याप्नोति—तदभिमुख्यैतद्यजुर्जपति । “इमा मे अग्र इष्टका धेनुवः सन्तु”—इति । अग्निर्हेतासां धेनुकरणस्येष्टे । तस्मादेतावतीनां देवतानामग्निमेवाभ्या-

विहित धेनुकरणम् आसीनेन सपायमिति केषाञ्चिच्छाङ्गिनां सौमपत्तिरिति मतं पूर्वपङ्क्तिं दर्शयति—आसीन इति । स्वमतमाह—तिष्ठंस्त्वेषु इति । ‘ तिष्ठन् एव कुर्वति ’ न पुनरासीन इत्येवकारेण पूर्वमुपन्यस्तस्य मतस्य निरासः । स्वमते उपपत्तिमाह—इमे वा इति । ‘ एव ’ सञ्चितः । ‘ अग्निः ’ ‘ रमे ’ पृथिव्यादयो ‘ लोकाः ’ । कुतः ? प्रजापतिस्तावःपृथिव्यादिलोकैरुत्प्रेतुःवेन तदात्मकः । एषोऽग्निः प्रजापत्यात्मकः । “ स यः स प्रजापतिर्व्यसृजतापमेव स योऽथमग्निधीयते ” (सा पृ. ८ । २ । २ । १)—इत्युक्तत्वात् । एवं प्रजापत्यात्मना अग्निरिमं लोकाः, लोकार्थेते ‘ तिष्ठन्तीव ’ ऊर्ध्वा भवतिष्ठन्त इव । अतश्च पृथिव्यादिलोकत्रयात्मकस्याग्ने-स्वयवीभूतानामिष्टकानां धेनुकरणे स्थित्वा सपायमित्यर्थः । अपि च अग्निवृद्धौके तिष्ठन् पुरुषो वीर्यवत्तरो मन्ति न त्वासीनः । तत्र च वीर्यवानिव भूत्वाऽनुकरोति । यथा धेनुवोऽमित पदो दुहन्ति तद्देवैता अपीष्टकाः स्वामिलपित दुहन्ति इति बुद्ध्या धेनुरुपेणानुसन्धानेन क्रियते । धेनुवश्च वीर्यवत्तरेण जनेन दुह्यमानाः भूय पयो दुहन्ति न पुनर्दुर्बलेन । अतोऽत्रापि स्वामिलपितदोहनार्थं धेनुकरणं वीर्यवता सम्पाद्यम् । तत्र वीर्यवत्त्वे तिष्ठत एव सम्भवतीति तिष्ठन्वै धेनुः कुर्यादिति भावः ॥ १४ ॥

तिष्ठन्पि कथं तिष्ठन्कुर्यादिति तत्राह—उदङ्प्राङ्तिष्ठन् । ‘ उदङ् प्राङ् ’ इति देशानी दिग्गुण्यते तदभिमुख-स्तिष्ठन्त्यर्थः । लोके हि यजमानस्य पूर्वभागे धेनोः प्रायश्चुखतपाऽवपानादोऽमृणां च प्रायश्चुखलाया धेनो-दक्षिणतो दोहनात्स्वामिलपितदोहनार्थं इष्टकानां धेनुकरणे तथा कारणमुचितमित्याह—पुरस्ताद्वा इति ॥ १५ ॥

प्रष्टते धेनुकरणे स्थानविशेषस्यार्थपूर्वकं मन्त्रं विवचे—स यत्रेति । अग्नेरात्मनागस्योपरि ‘ यत्र ’ स्पष्टवाच्योति ‘ तत् ’ स्थानम् ‘ अभिमुख्यै ’ “ इमा मे अग्र ”—(वा. स. १७ । २) इति मन्त्रं जपेदित्यर्थः । अत्र अतमन

मन्त्रयतऽपुका च दश उन्तश्च परार्धश्चेत्येषु हावराध्यो भूमा यदेका
 च दश चाय द्वेषु पराध्यो भूमा यदन्तश्च परार्धश्चावराधतश्चेवैनाऽएतत्परार्ध-
 तुश्च परिगृह्य देवा धेनूः कुर्वन्त तथैवैनाऽअयमेतदवराधतश्चेत् परार्ध-
 तुश्च परिगृह्य धेनूः कुरुते तस्मादपि नाद्रियेत बह्वीः कर्तुममुत्र वाऽएषु
 ऽपता ब्रह्मणा यजुषा बह्वीः कुरुतेऽयं यत्संतनोति कामानेव
 तत्सन्तनोति ॥ १६ ॥

यदेवेष्टका धेनूः कुरुते । व्वाग्वाऽअयमभिर्वाचा हि चितः स यदाहैका

चान्तश्च परार्धश्च १-इति । एष हावराध्यो भूमा-यदेका च दश च । अयं द्वेषु पराध्यो भूमा-
 यदन्तश्च परार्धश्च । अवराधतश्चेवैना एतत्परार्धतश्च परिगृह्य देवा धेनूः कुर्वन्त । तथैवैना अपमेत
 दवराधतश्चैव परार्धतश्च परिगृह्य धेनूः कुरुते । तस्मादपि नाद्रियेत बह्वीः कर्तुम् । अमुत्र वा ए
 पना ब्रह्मणा यजुषा बह्वीः कुरुते । अयं यत्सन्तनोति-कामानेव तत्सन्तनोति ॥ १६ ॥

यदेवेष्टका धेनूः कुरुते । वाग्वा अपमभिः । वाचा हि चितः । स यदाह-एका च दश चान्तश्च

इयम्यत्समामस्येत्यर्थः । अप्रियतिरिक्तासु बह्वीषु देवतासु सतीष्वपि तत्राग्निमेव प्राधान्येन किमिति संबोध-
 यन्तित्याह-अग्निर्देवासासिति । अथपवन्मापारोऽवयधिनः सामर्थ्योपलम्भादिष्टकानामन्यपवत्वंनाग्निस्तासां धेनु-
 कर्णेषु समर्थ इति भावः । मन्त्रे आदावेष्टका च दश चेति, अवसाने-अन्तश्च परार्धश्चेति सङ्ख्याविशेषप्रयो-
 गस्याभिप्रायमाह-एका च दश चेति । य एषः 'अवराध्यो भूमा' अवकृष्टं बहुत्वम् अवसङ्ख्यापरमसीमा ।
 शतापेक्षया दशत्वसङ्ख्या अवरा, ततोऽप्यवरा एकत्वसङ्ख्या । ततश्चार्वाचीनायाः सङ्ख्याया अमात्रादिति । यद्-
 अन्तश्चेति । य एष पुनः 'परार्धो भूमा' उक्तं बहुत्वम् अधिकसंख्या । एकदशतसहस्रादिसंख्यापेक्षया-
 उन्तस्याधिकत्वम् । ततोऽपि परार्धस्याधिकत्वम्, तत उत्तरस्या अधिकसंख्याया अमात्रादित्यर्थः । एवं च
 'देवाः' न्यूनसंख्यामूना अधिकसंख्यामूना च मन्त्रतः शतादिसंख्याका 'एताः' इष्टकाः परितो
 गृहीत्वा 'धेनूः कुर्वन्त' यत एवम्, तस्मादिदानीं यजमानोऽपि "एका च" इत्यादिमन्त्रपाठेन तद्देव 'परि-
 गृह्य धेनूः कुरुते' इति । नन्वेवं सति मन्त्रे यस्याख्याकानामिष्टकानां धेनुरूपाता सम्पाद्यते तत्संख्याका इष्टका
 धेनवः क्रियन्ते । तयोक्तसंख्यातिक्रमेण तत्संख्यातुसारद् 'बह्वीः कर्तुं नाद्रियेत' इत्यर्थः । कथं तथेष्ट-
 कास्तत्संख्याका धेनवः सम्पाद्यन्त इत्यत आह-अमुत्र वा इति । 'एषः' यजमानोऽनुमिर्लोकैः, उपलक्षण-
 मेतत् । इह सोऽपि ब्रह्मणा ब्रह्मणा वीरिवतेत्यर्थः । तेन यजुर्मन्त्रेण 'एता' इष्टकाः 'बह्वीः' एकाद्विपरा-
 दन्तिसंख्याकाः 'कुर्वन्त' मन्त्रमामर्षादस्यस्य बहुमत्वेन तैत्तिरीयके धृतम्-"वाग्यमग्निं विनुहि देवानित्याह ।
 एतस्य यजुषो वीरिवेण । यावदेष्टका देवता कामयते यावदेष्टका । तावदाहुतिः प्रपते । नहि तदग्निः । यथावदेव
 स्यात् । यावद्ब्रह्मोति " (तै. भा. १ । २ । १ । २) इति । मन्त्रे एका च दश चेत्यादिनोत्परोत्तराधिक-
 संख्यासन्तानस्य फलमाह-अयं यदिति ॥ १६ ॥

अथ तदेवेष्टकाधेनूकरणं वाग्धेनूकरणमन्त्रा प्रसंगी-यदेवेति । मन्त्ररूपया वाचा वितृत्वाद्भिर्वागात्मकः ।
 एकत्वदिक्का अग्नि संख्या वाचा प्रकारयमानत्वाद् वागात्मिकाः । एवं च सति मन्त्रव्यवचीभूतानामिष्टकानाम्

च इत्थं चान्तश्च परार्थश्चेति वाग्वाऽऽपुका वाग्दुश् वाग्नुतो वाक्परापौ
 वाचमेव तदेवा घेनुमकुर्वत तयुषेतद्यजमानो वाचमेव घेनुं कुरुतेऽय
 यत्सन्तनोति वाचमेव तन्मुतनोत्येता मेऽअग्रऽइष्टका घेनुवः सन्त्वमुत्रा-
 मुष्मिँहोक्ऽ इत्येतद्वाऽ एना ऽअस्मिँहोक् घेनुः कुरुतेऽयेनाऽएतद्-
 मुष्मिँहोक् घेनुः कुरुते तयो ह्येनमेवा ऽउभयोर्लोकयोर्भुजन्त्यास्मिँशु-
 मुष्मिँश्च ॥ १७ ॥

(श्वते) ऋतुव स्थिति । (त्वृ) ऋतुवो ह्येतद्वा ऽऋतावृष ऽइति सत्य-
 वृष ऽइत्येतद्वृषा स्य ऽऋतावृष ऽइत्यहोरात्राणि वाऽइष्टकाऽऋतुषु वाऽ
 अहोरात्राणि तिष्ठन्ति घृतश्रुतो मधुश्रुत ऽइति तदेना घृतश्रुतश्च मधुश्रु-
 तश्च कुरुते ॥ १८ ॥

परार्थश्चेति । वाग्वा एता, वाग्दुः, वाग्नुः, वाक् परार्थः । वाचमेव तदेवा घेनुमकुर्वत । तदेवैतद्य-
 जमानो वाचमेव घेनुं कुरुते । अयं पत्यन्तनोति-वाचमेव तत्सन्तनोति । “ एना मे अग्र इष्टका
 घेनुवः सन्त्वमुत्रामुष्मिँहोक्के ”-(वा. सं. १७ । २) इति । एतद्वा एना अस्मिँहोके घेनुः
 कुरुते । अयेना एतद्दुष्मिँहोके घेनुः कुरुते । तयो ह्येनमेवा उभयोर्लोकयोर्भुजन्ति-अस्मिँशु-
 मुष्मिँश्च ॥ १७ ॥

“ ऋतुव स्य ”-इति । ऋतुवो ह्येनाः । “ ऋतावृषः ”-इति । सत्यवृष इत्येतद् ।
 “ ऋतुषा स्य ऋतावृषः ”-इति । अहोरात्राणि वा इष्टकाः । ऋतुषु वा अहोरात्राणि तिष्ठन्ति ।
 “ घृतश्रुतो मधुश्रुतः ”-इति । तदेना घृतश्रुतश्च मधुश्रुतश्च कुरुते ॥ १८ ॥

‘ एता इ ददा इ ’ इत्यादिचङ्घानकामकेन मन्त्रेण ‘ देवा वाचन् ’ एव ‘ घेनुन् ’ अङ्गुर् । अत
 इदानीन्तनेषु ‘ पञ्चमालः ’ उदरेव करोति । एतादिसप्तदशं वाग्नुमकत्वं दुदरोत्तरविकर्मण्यमान्ता-
 नेन वाचनेव मूदसीनिचिञ्चिन् सप्पादितवन् मन्त्रोपगह-अयेति । ननु च “ एता मे अग्र इष्टका घेनुवः
 सन्तु ” इत्यनेन घेनुक्यावर्तमानत्वं पुनरपि तदेव “ एता मे अग्रे ” इत्यादिना सप्पादत इति वीनस्यपादाहं
 निवारयति-एतद्वा इति । “ एना मे अग्रे ” इत्येतेना ‘ इष्टकाः ’ ‘ अस्मिँहोक्के ’ इह लोके घेनुः करोति ।
 अथ ‘ एता मे अग्रे ’ इत्यनेन ‘ अमुष्मिँहोक्के ’ स्वर्गे ‘ घेनुः ’ करोति । अतश्च इष्टकार्थत्वात् पुनरपि इति
 मतः । इष्टकानां लोकादयेनै घेनुक्यावर्तमानस्य ऋतावृष-सयो हेति । तथा सति, ‘ एताः ’ इष्टकाक्या
 क्तवः, ‘ अस्मिँशुस्मिँश्च ’ इति ‘ उभयोर्लोकयोः ’ अति ‘ एतन् ’ पञ्चमालं ‘ मुञ्चन्ति ’ पालयन्तश्चर्यः ।
 मुञ्चन्तीति ‘ मुञ्चोऽनने ’-(पा. नृ. २ । ३ । ३२) इत्यमल्लेखविषये अतन्निवेशपरत्वेत्तद् ।
 हे अग्रे ! एता इष्टका इह लोके एकवादिनर्योक्तस्यविशिष्टा ‘ घेनुवः ’ न केवलं हि इह लोके एव
 सन्तु हे अग्रे ! अमुष्मिँहोक्के एव विद्यमाने-अमुष्मिँहोक्के इति । तत्रानि ‘ एता इष्टका मे घेनुवः
 सन्तु ’ इति मन्त्रस्यार्थः ॥ १७ ॥

अथ तत्रैवमन्त्रेण उदरेण्यन्त्यावर्ते-ऋतुवः स्थिति । ऋतुवो ह्येति । एता इष्टका ऋतुवः ऋतु

विराजो नामेति । (त्वे) एतद्वै देवा ऽएताऽ इष्टका नामभिरुपाह्व-
यन्त श्रयायथैना ऽएतदाञ्जुते ताऽएनानभ्युपावर्तन्ताथ लोकम्पृष्ठाऽएव
प्राच्यस्तस्थुरहितनाम्न्यो निमिमिहत्यस्ता विराजो नामाकुर्वत ता
ऽएनानभ्युपावर्तन्त तस्माद्दशदशेष्टकाऽउपधाय लोकम्पृष्ण्याऽभिमन्त्र-
यने तदेना विराजः कुरुते दशाक्षरा हि विरादकानदुवा ऽअक्षीयमाणा
ऽइति तदेनाः कामदुवाऽअक्षीयमाणाः कुरुते ॥ १९ ॥

(त्वेऽथै) अथैनं विकर्षति । मण्डूकेनावकया व्येतसशाख्येतद्वा-
ऽएनं देवाः शतरुद्रियेण चाद्रिश्च शमयित्वा शुचमस्य पाप्मानमपहृत्या-
थनमेतद्भूय ऽएवाशमयंस्तथैवैनमयमेतच्छतरुद्रियेण चाद्रिश्च शमयित्वा

“ विराजो नाम ”—इति । एतद्वै देवा एता इष्टका नामभिरुपाह्वयन्त-
श्रयायथैना एतदा-
चते । ता एनानभ्युपावर्तन्त । अथ लोकम्पृष्णा एव पराच्यस्तस्थुरहितनाम्न्यो निमिमिहत्यः ।
ता विराजो नामाकुर्वन्त । ता एनानभ्युपावर्तन्त । तस्माद्दशदशेष्टका उपधाय लोकम्पृष्ण्याऽभि-
मन्त्रयन्ते । तदेना विराजः कुरुते । दशाक्षरा हि विराद । “ कामदुवा अक्षीयमाणाः ”—
(वा. सं. १७ । ३) इति । तदेनाः कामदुवा अक्षीयमाणाः कुरुते ॥ १९ ॥

अथैनं विकर्षति—मण्डूकेनावकया देवमशाखया । एतद्वा एनं देवाः शतरुद्रियेण चाद्रिश्च
शमयित्वा शुचमस्य पाप्मानमपहृत्याथैनमेतद्भूय एवाशमयन् । तथैवैनममेतच्छतरुद्रियेण चाद्रिश्च

संस्कारमकृत्य अग्नेरपनत्वादित्यर्थः । अहोरात्राणि वा इष्टका इत्यत्राप्येवमेवनिर्णयः । ‘ मन्वाह्वः ’
इति चान्दसो दीर्घः । ‘ मन्वाह्व ’ इति पुनर्वचनमादर्यन् । अष्टम्यन् ॥ १८ ॥

विराजो नामेत्यादिकस्यसमर्थः । एतस्मिन्काले सञ्जु देवाः ‘ पयसया ’ एता इष्टका ’ आवध्याया
देवैर्जनिः ‘ एता ’ इष्टका ‘ आवधते ’ जनास्तैरेव ‘ नामनिः ’ स्वयमभ्युपाह्वयन्त । ततश्च एता इष्टका
‘ एतन् ’ देवन् ‘ अभ्युपावर्तन्त ’ समीपमगमन् । अथ लोकम्पृष्णा इति । एता अग्निहितनाम्न्यः धेतुरुक्तता-
ऽपर्यं मूर्धं विवृण्वन्त्यः परङ्गुल्य एव ‘ तस्युः ’ । अन्वातातिष्टकानां स्वयमभ्युपाह्वारेतः निमिमिहत्योतिरस्यमन्त्र-
सृष्टित्वादिनामि नामानि विदन्ते । लोकम्पृष्णानां तु तया प्रातिस्विक्कामसंवेपथमादिदरेष्टकावचननाम्नाद्वानेन
सिमुषीमूना अवलिपता इत्यर्थः । पञ्चदेवाः ‘ ताः ’ इष्टका विष्टदन्तरीः ‘ अकुर्वन्त ’ जतः स्वयमपि
त्मनोमगमन् । अत एव तदुनवागवतरेऽपि ‘ लोकम्पृष्णा ’ ‘ दशदशेष्टकाव ’ मन्त्रेण ‘ अभिमन्त्रयन्ते ’ ।
एवं च कति विराजो दशाक्षरादेता ‘ विराजः ’ इत्यन् श्रयति तस्मान्मन्त्रे लोकम्पृष्णा उक्षीर विराजो
जनेति स्तुतमिति सिद्धमन्त्रम् । ‘ मन्वाह्वः सव ’ इत्यादिकस्य दीर्घे पराश्रुतनेव ॥ १९ ॥

इष्टकायां धेतुरुक्ततास्यपदान्तरं मण्डूकस्यैवैतच्छतरुद्रियेण विकर्षणं विधत्ते—अथेति ।

१-मण्डूकस्यैवैतच्छतरुद्रियेण विकर्षणं विधत्ते—अथेति । वा. सं. १० । १६ ।

शुचमस्य पाप्मानमपहत्यायेनमेतद्भूयऽएव शमयति सर्वतो विकर्षति । सर्वतोऽप्येवैनमेतच्छमयति ॥ २० ॥

युद्धेनं विकर्षति । (त्पे) एतद्धै युद्धेनं प्राणाऽऋषयोऽग्नेऽग्निं समस्कुर्वन्तुमद्भिरोक्षंस्ताऽ आपः समस्कन्दंस्ते मण्डूकाऽअभवन् ॥ २१ ॥

(वंस्ताः) ताः प्रजापतिमब्रुवन् । (न्य) यद्धै नः कमभूडवाक्तुदगादिति सोऽब्रवीदेषु वऽएतस्य व्यनस्पतिर्वैत्तिविति वेत्तु सु वेत्तुसो ह वै तं वेतसऽइत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवाऽअय यदब्रुवन्नवाद्नः कुमगादिति ताऽअवाक्ताऽअभवन्नवाक्ता ह वै ताऽअवकाऽइत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवास्ता हेतास्तस्य आपो युग्मण्डूकोऽवका वेतसशास्त्राभिरेवैनमेतत्त्रयीभिरद्भिः शमयति ॥ २२ ॥

शमयित्वा शुचमस्य पाप्मानमपहत्यायेनमेतद्भूय एव शमयति । सर्वतो विकर्षति । सर्वत एवैनमेतच्छमयति ॥ २० ॥

यद्धेनं विकर्षति । एतद्धै यद्धेनं प्राणा ऋषयोऽग्नेऽग्निं समस्कुर्वन् । तमद्भिरोक्षन्-ता आपः समस्कन्दन्-ते मण्डूका अभवन् ॥ २१ ॥

ताः प्रजापतिमब्रुवन्-यद्धै नः कमभूड-अवाक्तुदगादिति । सोऽब्रवीत्-एष व एतस्य व्यनस्पतिर्वैत्तिविति । वेत्तु सः । वेत्तुसो ह वै तं वेतस इत्याचक्षते परोक्षम् । परोक्षकामा हि देवाः । अय यदब्रुवन्-अवाद् नः कुमगादिति-ता अवाक्ता अभवन् । अवाक्ता ह वै ता अवका इत्याचक्षते परोक्षम् । परोक्षकामा हि देवाः । ता हेतास्तस्य आपः-युग्मण्डूकः, अवका, वेतसशास्त्रा, एताभिरैवैनमेतत्त्रयीभिरद्भिः शमयति ॥ २२ ॥

“ एतद्वा ” इत्यादिकस्य सबन्धस्तु (श. प. ९ । १ । २ । १०) प्रागेवाभिहितः । त्रिदिन तदिकर्षणं सर्वतः कर्षणमित्याह-सर्वत इति । सर्वत्राणि विकर्षणप्रकारः परस्तास्वपमेव बध्यते ॥ २० ॥

अथ मण्डूकावकावेतनशास्त्रानामुत्पत्तिप्रदर्शनपूर्वकं तासंपायस्य विकर्षणस्य शमनार्थतां दर्शयति-यद्धेनमिति । ‘ एनम् ’ अग्निं मण्डूकादिभिर्विकर्षतीति ‘ यन् ’ तत्र ‘ एनम् ’ कारणं खलिविति कारणमिधानं प्रतिश्रयं ‘ यत्रैतन् ’ इत्यादिना तत्प्रदर्श्यते-‘ अग्ने ’ पूर्वं ‘ एनम् ’ अग्निप्रस्तावे ऋषिशब्दमिधेयाः ‘ प्राणाः ’ ‘ एतमग्निं ’ ‘ समस्कुर्वन् ’ । सत्काप्रकारस्तु षष्ठकाण्डम्यादावुक्तः । तद्वा ते प्राणाः ‘ तम् ’ अग्निम् ‘ अग्निः ’ अवोक्षितवन्तः । ‘ ताः ’ आपः ‘ समस्कन्दंस्ते मण्डूका अभवन् ’ ॥ २१ ॥

ततः प्रजापतिं प्रति ‘ नः ’ अस्माकं ‘ क ’ रमः ‘ अवागात् ’ इत्यद्भिरेके स प्रजापतिः ‘ व-’ एतस्य ‘ रमस्य ’ एष व्यनस्पतिर्वैत्तु इति ‘ अब्रवीत् ’ । एतस्मैनि कर्मार्यं वृष्टौ । ‘ एष ’ इति प्रत्यक्षेण निर्दिष्टं ‘ वनस्पतिर्वैत्तु च-’ इति परेऽग्नेयाप्याह । यत एवमुक्तं तेन वेत्तुसोऽभून् खलु । ‘ तं ’ देवाः परोक्षकामान्वाद् ‘ वेतस ’ इति

यद्वैतं विकल्पति । जायतऽएष ऽएतद्यचीयते सुऽएष सर्वस्माऽभ्रानाय
जायते सर्वस्मेतदन्नं धूमण्डूकोऽवका व्वेतसशाखा पशुवश्च ह्येता
ऽआपश्च व्वनस्पतयश्च सर्वैर्गैर्वैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥ २३ ॥

मण्डूकेन पशूनाम् । (न्तु) तुस्मान्मण्डूकः पशूनामनुपजीवनीयतमो
यातयामा हि सौऽवकाभिरपां तुस्माद्वकाऽ अपामनुपजीवनीयतमा
यातयाम्भ्यो हि ता व्वेतसेन व्वनस्पतीनां तुस्माद्वेतसी व्वनस्पतीनामनु-
पजीवनीयतमो यातयामा हि सः ॥ २४ ॥

यद्वैतं विकल्पति । जायतऽएष एवम्-वचीयते । स एष सर्वस्मा अत्राय जायते । सर्वस्मेतदन्नम्-
धूमण्डूकः, अवका, वेतसशाखा । पशुवश्च ह्येताः, आपश्च, वनस्पतयश्च । सर्वैर्गैर्वैनमेतदन्नेन
प्रीणाति ॥ २३ ॥

मण्डूकेन पशूनाम् । तुस्मान्मण्डूकः पशूनामनुपजीवनीयतमः । यातयामा हि सः । अवकाभि-
रपाम् । तुस्माद्वका अपामनुपजीवनीयतमाः । यातयाम्भ्यो हि ताः । वेतसेन वनस्पतीनाम् ।
तुस्माद्वेतसी वनस्पतीनामनुपजीवनीयतमः । यातयामा हि सः ॥ २४ ॥

'आवधते' । 'अव' आपो 'पशून्' । 'अवक्' उद्गादिति 'तस्मात्' स रसः 'अवाका' भ्रमन् ।
'ताः' च देशाः परेत्युक्तान्वाद् 'अवका' इति 'आवधते' । ता इति इति । उक्तप्रकारेण मण्डूकाः
साखादेवयः, वेतसोऽपि तद्वत्वेदनाद्, अवकास्तु तद्वत्पशुवादिनि सर्वेऽप्येते मण्डूकादयः अवात्मका इति
'ता एताः' द्विविधा अयः खलु । तस्मात्परवर्तमाने 'एताभिः' द्विविधानि एषि 'अग्निः' 'एनम्'
अग्निं समितवानभवति ॥ २३ ॥

एषं मण्डूकादीनामवात्मकत्वेन शमनार्थकं प्रदण्डयं तन्नं कृत्स्नात्प्रकारेण प्रदंसति-यद्वैते । पूर्वं
प्रबान्मृष्टिभिरन्वयेन पशुसुः प्रबान्मृष्टिद्वानां चयनलक्षणान्तस्कारेण प्रणादीनां निधानात्पुनरुपपन्न इति
धर्मनानाद्विभक्त्याः प्रबान्मृष्टिर्वाप्य एव । जायमानस्य च सर्वान्मोगायमेवोत्तरतः 'एवः' अग्निं 'सर्वस्मा
अनाय जायते' । मण्डूकादयश्च कृत्स्नान्नं, तदेव प्रदण्डते-पशुवश्च ह्येता इति । 'एताः' मण्डूकावकान्वेतसशाखाः
क्षणेण 'पशव आतो वनस्पतयश्च' मन्वर्तन्ति मण्डूकादयः स्यावन्मृग्यात्मकं कृत्स्नान्नम् । अत्र पश्येते
मण्डूकादयः सर्वेऽप्यवात्मकाः, तथापि अवकाणां जडैकायतनत्वाद् वेतसानाम्प्रसङ्गवन्स्पतिभूतावाच ता अपा
रपुक्तम् । एवं च सति मण्डूकादिनिर्विकल्पेण 'एनम्' अग्निं 'सर्वैर्गैर्वान्नेन प्रीणाति' इति ॥ २३ ॥

विकल्पेन वान्तरसा मण्डूकादयोऽनुपजीवनीया आसन्त्वित्याह-मण्डूकेनेति । "पशूनां" अये
मण्डूकेन विकल्पानिति 'यद्' तस्मात् पशूनां मये मण्डूको गतसारत्वाद् पश्वन्तरदुपकारको न मन्ति ।
एनमवका अग्निं मत्स्याः पेया वा न मन्वर्तति । वेतसोऽपि वनस्पत्यन्तरत्वात्पुष्पफलादिनोपकारको
च मन्वर्तति एते सर्वेऽप्यनुपजीवनीया अमूर्तान्यर्थः ॥ २४ ॥

(६) अयोत्तरार्धेन प्राक् । (गु) उप जमहूप वैतसेऽवतर नदीष्व ।
अग्ने पितृमपामसि मण्डूकि त्वाभिप्रागहि सेमं नो यत्तं पावकवर्षं शिवं
कृषीति अथैव अजुस्तया बन्धुः ॥ २७ ॥

(३) अय पूर्वाधिेन दक्षिणा । (पाऽपु) अपामिदं न्ययनं समु-
द्रस्य निवेशनम् । अन्यास्तेऽअस्मत्तपन्तु हेतयः पावक्रोऽअस्मभ्यं
शिवो भवेति अथैव अजुस्तया बन्धुरित्यग्ने विकर्षत्ययेति । अयेत्ययेति
तद्दक्षिणावृत्ताद्धि देवत्रा ॥ २८ ॥

(त्राऽऽत्मा) आत्मानमग्ने विकर्षति । (त्या) आत्मा ह्येवमग्ने
सम्भवतः सम्भवत्यय दक्षिणं पक्षमय पुच्छमयोत्तरं तद्दक्षिणावृत्ताद्धि
देवत्रा ॥ २९ ॥

अयोत्तरार्धेन प्राक् । “उप जमहूप वैतसेऽवतर नदीष्व । अग्ने पितृमपामसि मण्डूकि
त्वाभिप्रागहि सेमं नो यत्तं पावकवर्षं शिवं कृषीति ”—(वा. सं. १७।६) इति । अथैव
अजुस्तया बन्धुः ॥ २७ ॥

अय पूर्वाधिेन दक्षिणा । “ अपामिदं न्ययनं समुद्रस्य निवेशनम् । अन्यास्ते अस्म-
त्तपन्तु हेतयः पावक्रोऽअस्मभ्यं शिवो भव ”—(वा. सं. १७।७) इति । अथैव अजुस्तया
बन्धुः । इत्यग्ने विकर्षति । अयेति, अयेति, अयेति—तद् दक्षिणावृत् । तद्धि देवत्रा ॥ २८ ॥

आत्मानमग्ने विकर्षति । आत्मा ह्येवमग्ने सम्भवतः सम्भवति । अय दक्षिणं पक्षम् । अय
पुच्छम् । अयोत्तरम् । तद्दक्षिणावृत् । तद्धि देवत्रा ॥ २९ ॥

अय पश्चिमो विकर्षणानन्तरमुत्तरागं प्रागपकां विकर्षेदित्यह—अयोत्तरार्धेन प्रागिति । विकर्षणे
मन्तवह—उप जमहूपेति । मन्तु सशर्य इत्यह—अथैवेति ॥ २७ ॥

अय पूर्वाधिेन अपानिदमेति मन्वेण दक्षिणागमं विकर्षेदित्यह—अय पूर्वाधिेनेति । अपानि मन्त्रः
सशर्य इत्यह—अथैवेति । हे अग्ने । अदेकमयूकवक्राभेनउत्तरावृत्तमं वत्तु ‘ इदमहं मयनं ’ नित्यं
एतन्नम् । अयं मये अन्विषेन तदपकवं सम्भवतीति तत्रह—समुद्रस्येति । न ह्यस्मिन्तन्मन्त्रानन्वेत्तु,
अपि ह ‘ समुद्रस्य ’ अजुस्तेऽग्ने ‘ निवेशनं ’ निवेशितेऽतिजिति निवेशनम् । अतिक्रमे तुद्, स्पन्दनित्यर्थः ।
एवं च तपस्विभे मण्डूकिदिना विक्रमते यत्त, अतः तां वतीति । ‘ ते हेतवो ’ अतः ‘ अस्मदन्वित्-
पन्तु ’ । ‘ अस्मभ्यं ’ तु त्वं पावक्रोः ’ शिवः ’ च मयेति मन्त्रार्थः । तद्वद्वागे विकर्षणकारं ह्यस्मिन्नेव
दत्तवत् दक्षिणागमदिक्केण विकर्षणम् किञ्च प्रादक्षिण्येन प्रवृत्तति—इत्यग्ने विकर्षतीति । ‘ देवतेः ’
“ देवत्वपुत्रपुत्रस्येभ्यो धीमहिस्त्योर्देवत्वम् ”—(वा. सू. १।४।९९) इति सूक्तान् देव-
त्वस्यर्थे अत्रयः । देवेभ्यं देवेषां मन्त्रार्थः ॥ २८ ॥

अयनान्तिकर्षणम् प्रागपकानन्तरमुत्तरागं—आत्मानमिति । दक्षिणाधेन्यादिवा विहितं विकर्षणम्—

(त्राय्या) जन्मालं कर्तुञ्छति विक्रपति । (त्य) जन्माल-
मेव वञ्छति घते परत्वाद्भक्तिरुत्साहेन तुद्व्यान्तीर्ष्यान्ति घते-
ऽपि पावक रोचिषेति इक्षिभं फलार्थं तु नः पावक दीदित ऽस्मिन् पुञ्चं
पावकपा वक्षिष्यन्त्या कृनेत्पुत्रं पावकं पावकमिति वदति शिवेण ज्ञानं
वृत्तावकं पुञ्चपुत्रेननेत्र ॥ ३० ॥

(त्त) मन्मथोविक्रपति । मन्मथविक्रोऽस्तिः मन्मथः मन्मथः मन्म-
थोऽस्तिमन्मथमन्मथमन्मथ मन्मथ मन्मथोऽस्तिमन्मथमन्मथमन्मथ
मन्मथ ॥ ३१ ॥

(स्या) अयेन^१ सामभिः परिगायति । (त्य) अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतस्तस्मिन्देवा ऽएतदमृतं^२ रूपमुत्तममदधुस्तयेवास्मिन्नपमेतदः मृतं^३ रूपमुत्तमं दधाति सामानि भवन्ति प्राणा वै सामान्यमृतमु वै प्राणाऽअमृतमेवास्मिन्नेतद्रूपमुत्तमं दधाति सर्वतः परिगायति सर्वतः ऽपवास्मिन्नेतदमृतं^४ रूपमुत्तमं दधाति ॥ ३२ ॥

यदेवैना^५ सामभिः परिगायति । (त्ये) एतदे देवाऽ अकामयन्तानु-
स्तिकमिमममृतमात्मानं कुर्वामिद्वाति तेऽब्रुवन्नुप तुजानीत अयेममा-
त्मानमनुस्तिकममृतं कउवामहाऽडुति तेऽब्रुवंश्चेतुयच्चमिति चितिमि-
च्छतेति वाव तदब्रुवंस्तदिच्छत अयेममात्मानमनुस्तिकममृतं कउवा-
महाऽडुति ॥ ३३ ॥

ते चेतयमानाः । (ऽ) एतानि सामान्यपदयंस्तुरेनं पूर्वगायंस्तुरेतमा-
त्मानमनुस्तिकममृतमकुर्वत त्रयेवैतद्युजमानो यदेन^६ सामभिः परि-
गायत्येतमेतदात्मानमनुस्तिकममृतं कुरुते सर्वतः परिगायति सर्वतः
ऽपुर्वेतदेतमात्मानमनुस्तिकममृतं कुरुते तिसृन्नायति तिस्रन्तीव वाऽऽमे

अयेन सामभिः परिगायति । अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः । तस्मिन्देवा एतदमृतं रूपमुत्तममदधुः । तयेवास्मिन्नपमेतदमृतं रूपमुत्तमं दधाति । सामानि भवन्ति । प्राणा वै सामानि । अमृतमु वै प्राणाः । अमृतमेवास्मिन्नेतद्रूपमुत्तमं दधाति । सर्वतः परिगायति । सर्वत एवास्मिन्नेतदमृतं रूपमुत्तमं दधाति ॥ ३२ ॥

यदेवैना सामभिः परिगायति । एतदे देवा अकामयन्त-अनुस्तिकमिमममृतमात्मानं कुर्वामि-
द्वाति । तेऽब्रुवन्-उप तुजानीत-अयेममात्मानमनुस्तिकममृतं कउवामहा इति । तेऽब्रुवन्-चेतय-
च्चमिति । चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन् । तदिच्छत-अयेममात्मानमनुस्तिकममृतं कउ-
वामहा इति ॥ ३३ ॥

ते चेतयमाना एतानि सामान्यपदयन् । तुरेनं पूर्वगायन् । तुरेतमात्मानमनुस्तिकममृतमकुर्वत । त्रयेवैतद्युजमानो यदेन सामभिः परिगायति-एतमेवैतदात्मानमनुस्तिकममृतं कुरुते । सर्वतः परि-

अयेनभिः परितः सामभिर्गोपित्याह-अयेति^१ । विहितं सामगानममृतंरूपतया प्रसंसति-अत्रैष इति । रूपमेतत्सामान्यममृतंरूपत्वमिति चेत्तद-यदेवेत्यादिना ॥ ३२-३४ ॥

ल्लोका ऽभ्युयो विष्टन्वै वीर्यवत्तरो द्विद्वकृत्य गायति तत्र हि सुर्व्यं
कृत्स्नं साम भवति ॥ ३४ ॥

गायत्रं पुरस्ताद्गायति । (त्य) अग्निर्वै गायत्रमग्निमेवास्यैतच्छिरः
करोत्युयो शिर ऽपुवास्यैतदनुस्थिकममृतं करोति ॥ ३५ ॥

रयन्तरं दक्षिणे पक्षे । (क्षुऽ) इयं वै रयन्तरमियमु वा ऽएषां लोकानां
उसतभोऽस्यां हीमे सुर्वे रुसा रसंतमु ह वै तद्रथन्तरमित्याचक्षते
परोऽक्षं परोऽक्षकामा द्वि देवा ऽइमामेवास्यैतदक्षिणं पक्षं करोत्युयो
दक्षिणमेवास्यैतत्पक्षमनुस्थिकममृतं करोति ॥ ३६ ॥

बृहदुत्तरे पक्षे । द्यौर्वै बृहदद्यौर्हि बर्हिष्ठा दिवमेवास्यैतदुत्तरं पक्षं करो-
त्युयोऽदुत्तरमेवास्यैतत्पक्षमनुस्थिकममृतं करोति ॥ ३७ ॥

गायति । सर्वत्र एवैतदेवमात्मानमनुस्थिकममृतं कुरुते । तित्त्र गायति । तित्त्रन्तीव वा इमे लोकाः ।
अयो तित्त्रन्वै वीर्यवत्तरः । द्विद्वकृत्य गायति । तत्र हि सर्वं कृत्स्नं साम भवति ॥ ३४ ॥

गायत्रं पुरस्ताद्गायति । अग्निर्वै गायत्रम् । अग्निमेवास्यैतच्छिरः करोति । अयो शिरः पुवास्यै-
तदनुस्थिकममृतं करोति ॥ ३५ ॥

रयन्तरं दक्षिणे पक्षे । इयं वै रयन्तरम् । इयमु वा एषां लोकानां रसतमः । अस्यां हीमे सर्वे
रसाः ; रसन्तमं ह वै तद्रथन्तरमित्याचक्षते परोऽक्षम् । परोऽक्षकामा द्वि देवाः । इमामेवास्यैतदक्षिणं
पक्षं करोति । अयो दक्षिणमेवास्यैतत्पक्षमनुस्थिकममृतं करोति ॥ ३६ ॥

बृहदुत्तरे पक्षे । द्यौर्वै बृहत् । द्यौर्हि बर्हिष्ठा । दिवमेवास्यैतदुत्तरं पक्षं करोति । अयो उत्तर-
मेवास्यैतत्पक्षमनुस्थिकममृतं करोति ॥ ३७ ॥

गायत्रं पुरस्ताद्गायतीति । गायत्रस्य शिरः—प्रदेशत्वम् । किं नाम्य शिर एवैकतामगानेनानुस्थिकममृतं
करोति ॥ ३५ ॥

“ अग्निं ता दूर नेतुमः ” (वा. सं. २७ । १९) इत्येतस्यामृष्युत्पन्नं साम ‘ रयन्तरम् ’ । तदक्षिण-
पक्षे । अग्निश्चपराशोषतन्वेनेन ‘ रक्षतमः ’ । रक्षतम एव रसन्तमः । तं च परोऽक्षकामवादेवा रयन्तरमित्यग्नि-
दन्त इत्यर्थः । एव चास्य षुमिनेन दक्षिणपक्षं कृतवान् मन्त्रि ॥ ३६ ॥

बृहदुत्तरे पक्ष इति । “ त्वामिदि इवाक्रे ”—(वा. सं. २७ । ३०) इत्येतस्यामृष्युत्पन्नं साम
‘ बृहत् ’ । ‘ बर्हिष्ठा ’ अग्निश्चनेन बृहती । बृहत्पदमिदं तद्व्याप्ये एतन्नि दितोर्नि च रूपम् ॥ ३७ ॥

वामदेव्यमात्मन् । (न्प्रा) प्राणो वै वामदेव्यं वायुरु प्राणः सुर्वे-
पासु द्वेषु देवानामात्मा यद्वायुर्वायुमेवास्यैतदात्मानं करोत्यथोऽआत्मा-
नमेवास्यैतदनुस्यिकममृतं करोति ॥ ३८ ॥

यज्ञायज्ञियं पुच्छम् । (अ) चन्द्रमा वै यज्ञायज्ञियं यो हि कश्च यज्ञः
सन्तिष्ठत एतमेव तस्याहुतीनां रसोऽप्येति तद्यदेतं यज्ञो यज्ञोऽप्येति
तस्माच्चन्द्रमा यज्ञायज्ञियं चन्द्रमसमेवास्यैतत्पुच्छं करोत्यथो पुच्छमेवा-
स्यैतदनुस्यिकममृतं करोति ॥ ३९ ॥

(त्य) अथ प्रजापतेर्हृदयं गायति । (त्य) असौ वाऽआदित्यो हृद-

वामदेव्यमात्मन् । प्राणो वै वामदेव्यम् । वायुरु प्राणः । सर्वेषामु द्वेषु देवानामात्मा—यद्वायुः ।
वायुमेवास्यैतदात्मानं करोति । अथो आत्मानमेवास्यैतदनुस्यिकममृतं करोति ॥ ३८ ॥

यज्ञायज्ञियं पुच्छम् । चन्द्रमा वै यज्ञायज्ञियम् । यो हि कश्च यज्ञः सन्तिष्ठते—एतमेव तस्याहु-
तीनां रसोऽप्येति । तद्य यदेतं यज्ञो—यज्ञोऽप्येति—तस्माच्चन्द्रमा यज्ञायज्ञियम् । चन्द्रमसमेवास्यै-
तत्पुच्छं करोति । अथो पुच्छमेवास्यैतदनुस्यिकममृतं करोति ॥ ३९ ॥

अथ प्रजापतेर्हृदयं गायति । असौ वा आदित्यो हृदयम् । हृदयं एव । हृदयं हृदयम् ।

“ कया नक्षित्र आमुवद् ”—(वा. सं. २७ । ३९) इत्येतस्यामुच्युत्पन्नं साम वामदेव्यम्, तदात्मनागे
गायेदित्याह—वामदेव्यमिति । आत्मनागे वामदेव्यस्य गानेन वायुमेवात्मानं करोतीत्याह—प्राणो वा इति ।
सर्वेषामु द्वेषु देवानामात्मा यद्वायुरिति । तदभावे तेषां व्यवहासामावादित्यर्थः ॥ ३८ ॥

अथ पुच्छे यज्ञायज्ञियं साम गायेदित्याह—यज्ञायज्ञियमिति । “ यज्ञायज्ञा वो अप्रयः ”—(वा. सं.
२७।३२) इत्येतस्यामुच्युत्पन्नं साम यज्ञायज्ञियम्, यज्ञायज्ञान्दोऽस्तिनस्तीति “ मतो छः सूक्तान्योः ”—
(पा. सु. १ । २ । ९९) इति सामार्थे छप्रत्ययः, (पा. सु. ७ । १ । २) छस्य—ईयादेशः । अत्र
“ यज्ञायज्ञियम् ” इति ह्रस्वत् छानन्दम् । यज्ञायज्ञियस्य चन्द्रात्मतां प्रतिजानीते—चन्द्रमा वै यज्ञायज्ञिय-
मिति । तदेवोपादपति—यो हि कश्चेति । यज्ञः ‘ सन्तिष्ठते ’ सन्नूर्गतःमति । ‘ तस्याहुतीनां रसः ’ ‘ एतं ’
चन्द्रमसम् ‘ एति ’ । अतन्ना देवतान्तमुपजीवन्ति । अतो यज्ञाहुतिरसस्य चन्द्रं प्रति प्राश्निशरा यज्ञायज्ञः
छत्स एव यज्ञः ‘ एतमप्येति । ‘ तस्याद् ’ यज्ञायज्ञ एतमेतौति ‘ चन्द्रमा यज्ञायज्ञियमित्यर्थः । असु यज्ञा-
यज्ञियस्य चन्द्रात्मकत्वे ततः किं प्रच्छते समावहतिमिति तत्राह—चन्द्रमसमेवेति ॥ ३९ ॥

‘ अथ प्रजापतेर्हृदयम् ’ इति किञ्चित्सां, तदप्यत्र गायेदित्याह—अथेति । तत्साम आदित्यात्मना
स्तीति—असौ वा इति । आदित्यस्य हृदयं हृदयप्रदसानेनेकं प्रजापतेर्हृदयत्वमुपादपति—हृदयं एव इति ।

१—अतन्ना वामदेव्यम् । वा. सं. सू. १८ । २१ । २—पुच्छे यज्ञायज्ञियम् । वा. सं. सू. १८ । २१ ।

३—इत्येते निश्चे कर्तातिहृदयम् । वा. सं. सू. १८ । २१ ।

यथै श्लक्ष्ण ऽप्यु श्लक्ष्णथै हृदयं परिमण्डलु ऽप्यु परिमण्डलथै हृदयमा-
 त्मुन्गायत्यात्मन्हि हृदयं निकक्षे निकक्षे हि हृदयं उक्षिणे निकक्षेऽतो हि
 हृदयं नेदीय ऽआदित्यमेवास्यैतद्दृदयं करोत्यथो हृदयमेवास्यैतदनुस्थि-
 क्रममृतं करोति ॥ ४० ॥

प्रजासु च प्रजापतौ च गायति । तद्युत्प्रजासु गायति तत्प्रजासु हृदयं
 दधात्युच्य युत्प्रजापतौ गायति तुदग्री हृदयं दधाति ॥ ४१ ॥

परिमण्डल एव । परिमण्डलं हृदयम् । आत्मन् गायति । आत्मन् हि हृदयम् । निकक्षे । निकक्षे
 हि हृदयम् । उक्षिणे निकक्षे । अतो हि हृदयं नेदीयः । आदित्यमेवास्यैतद्दृदयं करोति । अथ
 हृदयमेवास्यैतदनुस्थिक्रममृतं करोति ॥ ४० ॥

प्रजासु च प्रजापतौ च गायति । तद्युत्प्रजासु गायति-तत्प्रजासु हृदयं दधाति । अथ यत्प्र-
 जापतौ गायति-तदग्री हृदयं दधाति ॥ ४१ ॥

गायत्र्यादीनि गानस्य स्थानविशेष उक्तः, अपैतद्गानं कस्मिन्स्थाने कर्तव्यमिति तत्रह-आत्मन्निनि । अत्र-
 धानेऽपि यत्र क्वचिन् कियेतेति तत्राह-निकक्ष एति । निकक्ष्यावति द्वौ विधेते इति तत्रान्यत्रस्मिन् कियेत
 इत्यत्र आह-उक्षिणे निकक्ष इति । 'अतः' अस्मान्निकक्ष्याद् 'हृदयं नेदीयः' अत्यन्तं उल्लिखितम् । नेदीय
 इत्यस्यान्तिकार्यवाच्यमे " द्रष्टव्यकार्थः पठ्यन्वदास्यान् "-(पा. सू. २।१।३४) इति पठे
 प्रकृत्यान्वयस्या विधानात् 'अतः' इति पठनी । अथ प्रजापतेर्हृदयस्यादित्यात्मकत्वात्तस्य गानेतादित्य-
 मेवाग्नेरात्ममाणं करोतीत्याह-आदित्यमेवेति ॥ ४० ॥

प्रजापतेर्हृदयं गायत्र्यादिसामन् कस्माच्चिदपि न गीयते, अति तु केवलं प्रजापतिगन्धेन गीयते ।
 अत एव आत्मन्धेन सूचितम्-" प्रजापतेः सामसूचं गायति " इति । अत्रस्तस्य सामस्तपतेः
 शब्दयोर्गानं प्रसक्तं-प्रजासु च प्रजापतौ चेति । नत्र 'प्रजासु प्रजापतौ' इत्यभिधेय-
 निर्देशः कियते । नहि तत्र गानं सम्भवति, अशक्यत्वात् । न चार्थं शब्दनिर्देशः 'प्रजासु' इति
 बहुवचनवैधर्मात् । अतः कथमस्य वचनस्योरगतिरिति ? नैतदस्ति, वाच्यवाक्ययोर्भेदविषया
 वाचकशब्दे द्विपमात्र गानं वाच्ये कियत एतुनवपते । 'तद्युत्प्रजासु गायति' । 'तद्युत्प्रजासु
 हृदयं दधाति' । 'अथ यत्प्रजापतौ गायति, तदग्री हृदयं दधाति' इत्यभिधेयस्यसम्बन्धप्रदर्शनाच्छ्रुतेन
 अभिधेय एव गायतीति-उपशारेतेरभिप्रायः ॥ ४१ ॥

यदेव प्रजासु च प्रजापतौ च गायति । (त्य) अयं वा ऽअग्निः प्रजाश्च
प्रजापतिश्च तद्यदमौ गायति तदेव प्रजासु च प्रजापतौ च हृदयं
दधाति ॥ ४२ ॥

ता हेताऽअमृतेष्टकाः । (स्तुता) ताऽचत्तमा उपदधात्यमृतं तदस्य सुर्व-
स्योत्तमं दधाति तस्मादस्य सुर्वस्यामृतमुत्तमं नान्योऽध्वर्योगपिडिष्टका
वाऽपता विचितो ह स्याद्युदन्योऽध्वर्योगीयेत् ॥ ४३ ॥

इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ९-१-२ ॥ (१. २.) ॥

इति प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ९ । १ ॥

यदेव प्रजासु च प्रजापतौ च गायति । अयं वा अग्निः प्रजाश्च प्रजापतिश्च । तद्यदमौ गायति-
तदेव प्रजासु च प्रजापतौ च हृदयं दधाति ॥ ४२ ॥

ता हेता अमृतेष्टकाः । ता उच्यन्ते उपदधाति । अमृतं तदस्य सर्वस्योत्तमं दधाति । तस्मादस्य
सर्वस्यामृतमुत्तमम् । नान्योऽध्वर्योगीयेत् । इष्टका वा पताः । विचितो ह स्यात्-यदन्यो-
ऽध्वर्योगीयेत् ॥ ४३ ॥

पूर्वं प्रजा-प्रजापतिशब्दयोगिनः प्रजासु-अग्नौ च हृदयं निधीयत इत्युक्तम् । अयाग्नेस्तदुर्मयात्मकत्वात्तत्रैव
गानेन उपयत्रापि हृदयं निधीयत इत्याह-यद्वेदेति । प्रजाशब्देन प्रजापतिशब्देन च तस्य गानमग्नौ क्रियते ।
अतएव पूर्वं तच्छब्दद्वयमिधेयप्राचक्षन्पेनाग्नेरुपसर्जनत्वमुक्तम् । अत्र तु, अग्निप्राचक्षन्पेन तच्छब्दद्वयमिधेयस्यो-
पसर्जनत्वमुच्यते इति विभागः । अयं वा अग्निः प्रजाश्च प्रजापतिश्चेति । “ स यः स प्रजापतिर्व्यवसा-
यमेव स योऽयमग्निश्चीयते ” (श. प. ८ । २ । २ । ९) इति श्रुतेः अग्निप्राचक्षत् प्रजापतिः, प्रजापतेश्च
सर्वप्रजानिर्नामृतेन तदात्मकत्वात्तस्मादाऽग्निरपि प्रजात्मक इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

अपैतानि गायत्र्यद्योनि सामान्तिष्टकारूपेण स्मृति-ता हेता इति । “ सामानि भवन्ति प्राणा वे
सामान्यमृतमु वै प्राणा अमृतमैवाग्निजेनद्रूपमुत्तमं दधाति ” इति शार्ङ्गोक्तम् । एवमिष्टकाणां
प्रतिदिशमुपवीचमानत्वात्तदुपयनशब्देनेषां प्रतिदिशं मानादिष्टकात्वोक्तवारः । एवं च तावन्पैतानि सामान्य-
मृतेष्टका मवन्ति । ता हेता इति स्त्रीलिङ्गं विवेकैष्टकापेक्षया । ताश्चेष्टका ‘ उच्यन्तेः ’ सर्वस्य इष्टकाम्यः उपति-
तनीः उपदधाति । तेषां च उपयनस्य ‘ सर्वस्य ’ अपि ‘ अमृतम् ’ ‘ उत्तमम् ’ ‘ दधाति ’ ।
‘ तस्मादस्य सर्वस्य ’ प्रथमस्य ‘ अमृतमुत्तमं ’ म्वति । विहितं सामानं समाख्यानम् उदात्तः शान्ते-
रीति तदात्मकत्वात्-नान्योऽध्वर्योगीयेति । इत्यस्य गान्ते दोषमह-इष्टका वा पता इति । एतेषां

सामामिष्टकात्वादिष्टकानां चाप्यव्युत्थानात् तद्व्यतिरिक्तस्य गान्त्ववे तद्व्युत्थानवैधुयैणाप्यव्युत्थानैः विहितः
विजितः पराभूतो मवेदित्यर्थः ॥ ४२ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माष्यन्दिनीपशतपथब्राह्मणभाष्ये नवमकाण्डे
प्रथमेऽध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥ (९-१-२) ॥

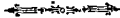
वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवासयन् । पुमर्षांश्चतुरो देवाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकद्वयतुन्वाशुश्वी स्वर्णगर्भं,
सप्तान्वीन्पञ्च सीरीह्निदशतल्लताघेनुसौवर्गभूमीः ।
रत्नोक्तां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्थो,
अश्रान्तीदिश्वक्त्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटं च ॥
धान्यादि घन्यजन्मा तिलमन्नगतुलः स्वर्णजं वर्णमुद्दयः,
क्षार्पासीथं कृपावान्मुडकृतमजडो राजतं राजरुज्यः ।
आग्योत्थं प्राण्यजन्मा लवणजमदृगः मार्करं चार्कितेजा,
रत्नादधो रत्नरूपं गिरिमच्छतं मुदा पारसाल्लिङ्गणार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरपेदिकमार्गप्रवर्तकहरिहरभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माष्यन्दिनीपशतपथब्राह्मणभाष्ये नवमकाण्डे
प्रथमेऽध्यायः (९-१ ॥)

अथ द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् । प्रथमप्रपाठके च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

उपवसथीयेऽह्नप्रातरुदितऽआदित्ये । व्याचं विसृजते व्याचं विसृज्य
पञ्चगृहीतमाज्यं गृहीते तत्र पुञ्च हिरण्यशकलान्प्रास्यत्यथैतुत्रयुधुं समा-
सिक्तं भवति उधि मधु घृतं पात्र्यां वा स्थाल्यां वोरुविल्यां तदुपरिष्ठा-
द्वर्भमुष्टिं निदधाति ॥ १ ॥

(त्य) अथाग्निमारोहति । नमस्ते हरसे शोचिषे नमस्तेऽअस्त्वर्चिषऽ-
इत्यत्रैप सुर्वोऽग्निः संस्कृतः स एषोऽत्र तस्माऽअलं बुद्धिर्थास्याद्यं
जिह्विर्थासिषेयमु वाऽएषु हिनस्ति हरसा वैनर्था शोचिषा वाऽर्चिषा वा
हिनस्ति तयो हैनमेप एतैर्न हिनस्त्यन्यांस्तेऽअस्मत्तपन्तु हेतयः
पावकोऽअस्मभ्यर्था शिवो भवेति युथैव युजुस्तथा वन्धुः ॥ २ ॥

उपवसथीयेऽह्नप्रातरुदित आदित्ये वाचं विसृजते । वाचं विसृज्य पञ्चगृहीतमाज्यं गृहीते ।
तत्र पुञ्च हिरण्यशकलान्प्रास्यति । अथैतत्त्रयं समासिक्तं भवति—उधि, मधु, घृतम् । पात्र्यां वा
स्थाल्यां वोरुविल्याम् । तदुपरिष्ठाद्वर्भमुष्टिं निदधाति ॥ १ ॥

अथाग्निमारोहति—“ नमस्ते हरसे शोचिषे, नमस्तेऽअस्त्वर्चिषे ”—इति । अत्रैप
सर्वोऽग्निः संस्कृतः । स एषोऽत्र तस्मा अलम्—यद्धिस्वात् । यं जिह्विर्थासिषेत्, यमु वा एष हिनस्ति ।
हरसा वैनं शोचिषा वाऽर्चिषा वा हिनस्ति । तयो हैनमेप एतैर्न हिनस्ति । “ अन्यांस्ते अस्म-
त्तपन्तु हेतयः, पावको अस्मभ्यं शिवो भव ”—(वा. सं. १७ । ११) इति । यथैव
यजुस्तथा वन्धुः ॥ २ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेऽपोऽखिलं जगत् । निर्गमे समहं वन्दे विद्यातीर्थमहेधरम् ॥ १ ॥

औत्रसथ्यदिवसाप्राचीने दिक्से कर्तव्य प्रयोगमभिधाय तथा तस्मिन्दिक्से कर्तव्यमभिधाय—उपवसथीये-
ऽह्नित्वादिनां । ‘ प्रातरुदित आदित्ये वाचं विसृजते ’ पजमानः । ‘ वाचं विसृज्य ’ इत्यत्र पूर्वकालमात्रे
स्त्वा—अल्पयः । न हि तत्र पूर्वोत्तरक्रिययोः समानकर्तृत्वमस्ति । पजमानस्य वाग्निवसर्जनादध्वर्योराज्यमद्वेषा-
दिति । पाथी हापवाकार, स्थाली तु पिठपकार, ‘ उरुविल्यां ’—महामुल्याम् । न्यल्पयेन षी—अल्पयः ।
तदुपरिष्ठादिति । यत्र पात्र्यां स्थाल्यां वा दध्यादिक्रयं समासिक्तं तदुपरिष्ठादित्यर्थः ॥-१ ॥

अथाग्निमारोहतीति । दर्भमुष्टिनिधानानन्तरं तदाज्यं दध्यादि—वादाय ‘ नमस्ते ’ इति मन्त्रेणाग्निमारोहेत् ।
नत एव वात्पानः—“ उमपमादाय वित्पारोहणं नमस्त इति ” (१८ । २३) इति । आरोहणे ‘ नमस्ते ’

(रा) आरुह्याग्निं स्वयमातृणां व्याधारयति । (स्या) आग्नेयेन पञ्चगृहीतेन तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३ ॥

स्वयमातृणां व्याधारयति । प्राणः स्वयमातृणां प्राणे तदन्नं दधाति ॥ ४ ॥

युद्धेव स्वयमातृणां व्याधारयति । (स्यु) उत्तरवेदिर्द्वेषाऽग्नेरुथ ग्रामभूं पूर्वा व्याधारयत्यध्वरुस्य साऽय द्वेषाऽग्नेस्तुमेतद्द्व्याधारयति ॥ ५ ॥

आरुह्याग्निं स्वयमातृणां व्याधारयन्त्याग्नेयेन पञ्चगृहीतेन । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३ ॥
स्वयमातृणां व्याधारयति । प्राणः स्वयमातृणां प्राणे तदन्नं दधाति ॥ ४ ॥

युद्धेव स्वयमातृणां व्याधारयति । उत्तरवेदिर्द्वेषाऽग्नेः । अयं ग्रामभूं पूर्वा व्याधारयति—अध्वरुस्य सा । अयं द्वेषाऽग्नेः । तामेतद्द्व्याधारयति ॥ ५ ॥

इत्यस्य मन्त्रस्य पूर्वार्द्धस्य पाठे प्रयोजनमाह—अत्रैष सर्वोऽग्निरिति । ' अत्र ' अस्मिन्नवसरे ' एषोऽग्निः सर्वः सत्कृतः ' साकल्येन कृतसत्कारः अतोऽत्र स एषोऽग्निः यद्वत्तु हिंस्यन् यं जिहिंसिषेत् तस्मै ' अन्नं ' समर्थः हननेष्वापा हननेऽप चेत्पुनरप्यापि समर्थः । ' सः ' ' य ' ' हिनसि ' ' एन ' ' हरसा ' ' शोचिषा ' वा, ' अचिषा ' ' वा हिनसि ' । अतश्चास्य मन्त्रभागस्य पाठेन ' एनम् ' ' अन्वयुम् ' ' एनैः ' हरः प्रवृत्तिभिः ' न हिनसि ' । ' हर ' इति हरणमर्थं तेजः, ' शोचिः— ' इति शोचनसमर्थम्, ' अचिषिः ' इति तद्वत् प्रसक्तं तेजः । मन्त्रस्य द्वितीयार्धे स्पष्टार्थमित्याह—अन्यांस्ते अस्मदिति । हे अग्ने ! ' ते हरसे नमोऽस्तु, ' शोचिषे नमोऽस्तु ' । तथा ' ते अचिषे नमोऽस्तु ' । ' अन्यान् ' अस्मच्छब्दन् ' ते हेतवः ' हरः प्रवृत्तवः ' तन्तु ' । ' अस्मन् ' तु त्वं ' पावकः शिवः ' य ' मव ' ॥ २ ॥

अग्निमाह— किं कुर्यादित्याह—आरुह्याग्निमिति । प्रथममभ्यमोचमास्तु विहितः स्वयमातृणां उच्यते । यत्र तृतीययां स्वयमातृणां व्याधारणक्रियाया इति तत्त्वत्वात्स्वयमातृणांमिति द्वितीया । व्याधारणं नाम एकस्मात्कोशात्कोशात्तर्हं प्रत्याभ्यचारोऽधारणम् । यत्र व्याधारणं ' पञ्चगृहीतेनाग्नेयेन ' क्रिया इति ' तस्य ' उच्यते । तत्राह—आग्नेयेनेति ॥ ३ ॥

अध्वरुव्याधारणस्य स्वयमातृणां व्याधारणकर्म प्रसंसति—स्वयमातृणांमिति । स्वयमातृणां प्राणत्वं सत्त्वं काण्डेऽभिहितम्—' आग्नेये स्वयमातृणां प्राणो द्वेषितत्वपनामानमातृते ' (श, प्र, ३ । २ । १) इति । अतश्चाग्निस्तर्हन्नि प्राणे सदाऽप्युच्यते मन्त्रं निहितवान्मदिति ॥ ३ ॥

अन्वयुत्तरेणापि स्वयमातृणां व्याधारणमुपपद्यति—युद्धेनेति । ' स्या ' स्वयमातृणां ' अग्नेः ' ' अध्वरुवेदिः ' सत्त्वं । ' अयं ग्रामभूं ' बुद्धौ मरुतर्हः । पूर्वाऽस्तुत्तरेदि व्याधारयति, सा पुनः सोमभागस्य । अतोऽस्तुत्तरे स्वयमातृणां व्याधारणेन ' अग्नेस्ताम् ' उत्तरवेदि व्याधारयति ॥ ५ ॥

पश्यंस्तत्र हिरण्यं व्याधारयति । प्रत्यक्षं वै तद्यत्प्रशयति प्रत्युक्षुं
सोत्तरवेदिः प्रास्ता ऽप्यवेह भवन्ति परोऽक्षं वै तद्यत्प्रास्ताः परोऽक्ष-
मियमुत्तरवेदिः ॥ ६ ॥

स्वाहाकारेण तां व्याधारयति । प्रत्यक्षं वै तद्यत्स्वाहाकारः प्रत्युक्षुं
सोत्तरवेदिर्वेदकारेणमां परोऽक्षं वै तद्यद्वेदकारः परोऽक्षमियमुत्तरवेदि-
राज्येनाज्येन ह्युत्तरवेदिं व्याधारयन्ति पञ्चगृहीतेन पञ्चगृहीतेन ह्युत्तर-
वेदिं व्याधारयन्ति व्यतिहारं व्यतिहाराऽथुं ह्युत्तरवेदिं व्याधारयन्ति ॥ ७ ॥
नृषुदे वेदिति । प्राणो वै नृषुन्मनुष्या नुरस्तुद्योऽयं मनुष्येषु प्राणो-
ऽग्निस्तुमेतत्प्रीणात्यप्सुपदे वेदिति योऽप्स्वग्निस्तुमेतत्प्रीणाति वहि-

पर्यंस्तत्र हिरण्यं व्याधारयति । प्रत्यक्षं वै तद्-यत्प्रशयति । प्रत्यक्षं सोत्तरवेदिः । प्रास्ता
पदे भवन्ति । परोऽक्षं वै तद्-यत्प्रास्ताः । परोऽक्षमियमुत्तरवेदिः ॥ ६ ॥

स्वाहाकारेण तां व्याधारयति । प्रत्यक्षं वै तद्-यत्स्वाहाकारः । प्रत्यक्षं सा-उत्तरवेदिः ।
वेदकारेणाम् । परोऽक्षं वै तद्-यद्वेदकारः । परोऽक्षमियमुत्तरवेदिः । आज्येन । आज्येन सुत्तरवेदिं
व्याधारयन्ति । पञ्चगृहीतेन । पञ्चगृहीतेन सुत्तरवेदिं व्याधारयन्ति । व्यतिहारम् । व्यतिहारं
सुत्तरवेदिं व्याधारयन्ति ॥ ७ ॥

“ नृषुदे वेद ”-इति । प्राणो वै नृषु, मनुष्या नरः । तद् योऽयं मनुष्येषु प्राणोऽग्निस्तुमे-
तत्प्रीणाति । “ अप्सुपदे वेद ”-इति । योऽप्स्वग्निः-तमेतत्प्रीणाति । “ वहिषुदे वेद ”-

ननु पशेषा स्वपशुणाऽग्नेरुत्तरवेदिस्ताहि तत्रानारणं पूर्वोत्तरवेदिवद् हिरण्यदर्शनादिपूर्वकत्वेन मन्त्रित्य-
नियत आह-पश्यंस्तत्रेति । प्रत्यक्षं सोत्तरवेदिसंयुक्तमन्त्रादिनिर्मितत्वानावेनैवपारिकोत्तरवेदिवाद्याभारण-
नियतः ॥ ६ ॥

स्वाहाकारस्य सर्वत्र इति-प्रदानार्थसाधनत्वेन-प्रत्यक्षत्वम्, वेदकारस्य तु तत्प्रास्तात्वेन परोऽक्षत्वम् । आज्येन
पञ्चगृहीतेन व्यतिहारसुत्तरवेदिर्व्याधारणात्तर्थात्सा अग्नि उत्तरवेदिनेन व्याधारणमुत्तरवेदि-आज्येने-पा-
दिता व्यतिहारमित्यन्वेन । पूर्वं दक्षिणगते व्याधारणम् । तत उत्तरधोगी, पश्चादक्षिणधोगी, तत उत्तरधे,
ततो मध्ये, इत्ययं क्रमो विवक्षितः ॥ ७ ॥

एष क्रमेण व्याधारणमन्त्राद्दर्शयन् व्याषष्टे-नृषुदे वेदिति । नृा सोदरति नृषु इति प्राग्व्यति-
रिक्तमपि संमर्दितं शक्यत इति विवक्षितोऽर्थो दर्शितः-प्राणो वै नृषुदिति । नृषुदित्यत्र नृषुन्मनुष्य प्रतिद-
वापौ विवक्षितो नेत्र इत्युक्तं-मनुष्या नर इति । एतन्मंत्रसाम्यव्याधारणस्य फलमुक्तं-सद्योऽपमिति ।
वेद' इति सम्प्रदानार्थयो निरतः । ' नृषुदे ' मनुष्येऽर्धत्तमानस्य प्रागरूपानामने ' वेद ' इदमाग्यरूपं

(त्यु) अथैतथ्यं समुदाति । दध्ना मधुना घृतेन जायतः एव एतस्य अत्राय-
यते सुऽ एष सर्वस्माऽअत्राय जायते सर्वस्वेतदन्नं बहुषि मधु घृतथ्यं
सर्वस्वेतमेतदन्नेन प्रीणाति सर्वतः समुदाति सर्वतऽ एवैतमेतत्सर्वेणा-
न्नेन प्रीणाति ॥ ११ ॥

अथैतथ्यं समुदाति । (त्यु) अथैष सर्वोऽग्निः संस्कृतस्तस्मिन्देवाऽ
एतद्रूपमुत्तमदधुस्तुयैनास्मिन्नयमेतद्रूपमुत्तमं दधात्यन्नं वै रूपमेतदु
परममन्नं बहुषि मधु घृतं तद्यदेव परमथ्यं रूपं तदास्मिन्नेतदुत्तमं दधाति
सर्वतः समुदात्यपि ब्राह्मणेन परिश्रितः सर्वतऽ एवास्मिन्नेतद्रूपमुत्तमं
दधाति दर्भस्ते हि शुद्धा मेघ्याऽ अथैतथ्यं हि देवानाम् ॥ १२ ॥

अथैतथ्यं समुदाति । (त्ये) एतद्रे अत्रैतं प्राणा ऽऋषयोऽग्नेऽग्निथ्यं
समुत्कुर्वस्तुदस्मिन्नुदोऽसुं पुरस्ताद्भागमकुर्वताऽः सञ्चरन्तीपमयास्मि-

अथैतं समुदाति-दध्ना मधुना घृतेन । जायत एवः एतत् । मधीयते । त एष सर्वस्मा अत्राय
जायते । सर्वस्वेतदन्नम्-पद्मि, मधु, घृतम् । सर्वस्वेतमेतदन्नेन प्रीणाति । सर्वतः समुदाति । सर्वैव
एवैतमेतत्सर्वेणान्नेन प्रीणाति ॥ ११ ॥

अथैतं समुदाति । अथैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः । तस्मिन्देवा एतद्रूपमुत्तमदधुः । नदीनास्मिन्न-
यमेतद्रूपमुत्तमं दधाति । अन्नं वै रूपम् । एतदु परममन्नम्-पद्मि, मधु, घृतम् । तद् एतदेव परमं
रूपम्-पद्मिन्नेतदुत्तमं दधाति । सर्वतः समुदाति । अपि ब्राह्मणेन परिश्रितः सर्वत एवास्मिन्नेतद्रूप-
मुत्तमं दधाति । दर्भः । ते हि शुद्धा मेघ्याः । अग्नेः । अथै हि देवानाम् ॥ १२ ॥

अथैतं समुदाति । एतद्रे अत्रैतं प्राणा ऋषयोऽग्नेऽग्नि समस्कुर्वन् । तदास्मिन्नदोऽसुं पुरस्ताद्भाग-
मकुर्वन् । अदः सञ्चरन्तीपन् । अयास्मिन्नेतं संचितं उपरिष्टाद्भागमकुर्वन् । तद् एतत्समुदाति-य

अथैतमिति । तदुपरोक्तम्-जायत एव इति । दध्नादीनां बहुष्वन् सर्वान् इव विहितं तत्समुत्तमं परिश्रित्यो
बहुषि कर्मान्यन्त्याह-सर्वतं इति । एतरेष्टान्मुदिति निदधान्स्मिन्नयमेतद्रूपमुत्तमं दधाति-अथै-
ति । (अथै हि देवानामिति । हिग्नेः शब्दन्तप्रतिदिं दोषनती । अत एव तैत्तिरीयके सूत्रे-‘एतरेषु दिने
तरेणान्’-इति । एतैर्दध्नादिभिः समुत्तमेनास्मिन् संघृतेऽनुत्तमरूपनिकर्तनं मन्त्राति प्रसंगति-यदेवेति ।
अन्नं वै रूपमिति परमरूपमनुत्तमत्वे । ‘अन्नं’ तावद्रूपकारणत्वाद् ‘रूपम्’ परमरूपत्वं तु दध्नादीनां
रूपान्तरत्वादेति दध्नादीनि परम रूपनिरूप्यः ॥ १०-११ ॥

अथ पुनस्तन्नेव दधान्नेपान्नेकारेष्टाद्भागमन्नेन संघृतेति-अथैतमिति । ‘अग्ने’ सूत्रे ‘एव’ पत्ति-
स्वरवत् इति दध्नादिभ्यः ‘प्राणाः’ विभक्तं प्रकृतं ‘समस्कुर्वन्’ । तद् ‘अदः’ शब्दे अद-चन्द-

१-दध्नादीनां बहुष्वन् सर्वान् इव विहितं तत्समुत्तमं परिश्रित्यो

२-अथैतं समुदाति-य

ज्ञेत^१ संचितऽउपरिष्टाद्भागमकुर्वत तद्यत्समुक्षुति शुऽपुवास्मिंस्त्वे प्राणाऽ
ऋषयः संचितऽउपरिष्टाद्भागमकुर्वत तानुवैतत्प्रीणाति दध्ना मधुना
घृतेन तस्योक्तो बन्धुः ॥ १३ ॥

(४६) ये देवा देवानाम् । यज्ञिया यज्ञियानामिति देवा ह्येते देवानां
यज्ञियाऽ उ यज्ञियाना^१ संवत्सरीणमुप भागमासतेऽइति संवत्सरीणुं
ह्येतऽएतं भागमुपासतेऽहुतादो हविषो यज्ञेऽअस्मिद्वित्यहुतादो हि
प्राणाः स्वयं पिवन्तु मधुनो घृतस्येति स्वयमस्य पिवन्तु मधुनश्च
घृतस्य चेत्येतत् ॥ १४ ॥

एवास्मिंस्ते प्राणाः ऋषयः मन्थित उपरिष्टाद्भागमकुर्वत-तानुवैतत्प्रीणाति । दध्ना, मधुना, घृतेन ।
तस्योक्तो बन्धुः ॥ १३ ॥

“ ये देवा देवानाम्, यज्ञिया यज्ञियानाम् ”-इति । देवा ह्येते देवानाम्, यज्ञिया उ
यज्ञियानाम् । “ संवत्सरीणमुप भागमासते ”-इति । संवत्सरीणं होत एतं भागमुपासते ।
“ अहुतादो हविषो यज्ञे अस्मिन् ”-इति । अहुतादो हि प्राणाः । “ स्वयं पिवन्तु मधुनो
घृतस्य ”-(वा. सं. १७ । १३) इति । स्वयमस्य पिवन्तु मधुनश्च घृतस्य चेत्येतत् ॥ १४ ॥

स्तस्य कालस्य विप्रकर्षमभिधत्ते ‘अमुं’ पुरस्तात् भागम् ‘अकुर्वत’ । अमुमित्यपि विप्रकृतो भाग उच्यते । अमु
भागमिति षडुक्तं तदेवाह-अद्ः सज्जुन्दीयमिति । “ सज्जुन्दो अयवोमिः ” (वा. सं. १२ । ७४)
इत्यनेन मन्त्रेण प्रतिपादितं होमरूपमन्त्रम् । ‘अघास्मिन्’ ‘सन्धिते’ अग्नौ ‘एत’ दध्नादित्यङ्गम्
‘उपरिष्टाद्भागमकुर्वत’ । अतश्च दध्नादिभिः समुक्षणेन य ‘एते ऋषयः प्राणाः’ संचिते तस्मिन् ‘उपरिष्टाद्-
भागमकुर्वत’ । अतश्च दध्नादिभिः सचितस्य अग्नेः प्राणविशिष्टत्वेन प्राणकृतः अग्नेर्भागः प्राणानामपि मन्वतीति ।
तस्याग्नेरनेनोपरिष्टाद्भागेन ‘तानेव’ प्राणान् प्रीणितवान्मन्वतीत्यर्थः । इत्यादिद्विषयं ब्राह्मणं प्राणकवित्याह-
दध्नेति । तच्च सप्तमकाण्डे (श. प. ७ । १ । ३) कर्मोपधानकथनान्वसरेऽभिहितम् ॥ १३ ॥

अथ समुक्षणे प्रथमं मन्त्रं दर्शयन् व्याचष्टे-ये देवा देवानामिति । ‘देवानाम्’ अपि ‘देवाः,’
‘यज्ञियानाम्’ यज्ञार्हानामपि तत्पूर्वककथनेन सर्वेषा यज्ञार्हत्वमित्यर्थः । ‘यज्ञियाः’ ते प्राणाः ।
द्वितीयवृत्तमपादौ प्रसिद्धादित्याह-संवत्सरीणमिति । ‘संवत्सरीणं’ संवत्सरसम्बन्धिने ‘उप भागमासते’ ।
अस्मिन् यज्ञे एतस्य समुक्षणस्य संवत्सरक्रियमाणत्वात् संवत्सरीणे भागे यतः प्राणा दध्नादीन्पितृव्यादेवदन्ति
अतो ‘अहुतादो हविष’ इत्युक्तम् ! चतुर्षपादे मधुनो घृतस्येत्यनेन प्रकृतमेव दध्नादि इत्यत इत्याह-
स्वयमस्येति । ‘स्वयम्’ ‘अस्य मधुनो घृतस्य पिवन्तु’ । मधुनो घृतस्येति न्यत्ययेन कर्मणि षष्ठी,
मधु घृतम् । उपलक्षणमेतत् । इत्यपि निबन्धिति प्रथमस्वार्थः ॥ १४ ॥

(ह्ये) ये देवा देवेषु । (प्वु) अधिदेवत्वमायञ्छिति देवा ह्येते देवेष्वधिदेवत्वमायन्ये ब्रह्मणः पुरऽएतारोऽअस्येत्ययमग्निर्ब्रह्म तस्यैते पुरऽएतारो येभ्यो नुऽऋते पवते धाम किञ्चनेति न हि प्राणेभ्यऽऋते पवते धाम किञ्चन न ते दिवो न पृथिव्याऽअधि स्तुष्विति नैव ते दिवि न पृथिव्यां यदेव प्राणभृत्तस्मिस्तऽइत्येतत् ॥ १५ ॥

(दद्वा) द्वाभ्यां सुमुक्षति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्वावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा त्रवतैवैनमेतत्समुक्षति ॥ १६ ॥

(त्यु) अय प्रत्यवरोहति । प्राणदा ऽअपानदाऽइति सुर्वे हेते प्राणा योऽयमग्निश्चितः स यदेतामत्रात्मनः परिदां न वदेतात्र हवास्वेषु प्राणा-

“ ये देवा देवेष्वधिदेवत्वमायन् ”-इति । देवा ह्येते देवेष्वधिदेवत्वमायन् । “ ये ब्रह्मणः पुरऽएतारो अस्य ”-इति । अयमग्निर्ब्रह्म । तस्यैते पुरऽएतारः । “ येभ्यो न ऋते पवते धाम किञ्चन ”-इति । न हि प्राणेभ्यऽऋते पवते धाम किञ्चन । “ न ते दिवो न पृथिव्या अधि स्तुषु ”-(वा. सं. १७ । १५) इति । नैव ते दिवि, न पृथिव्याम्, यदेव प्राणभृत्-तस्मिस्त इत्येतत् ॥ १५ ॥

द्वाभ्यां समुक्षति । द्विपाद्यजमानः । यजमानोऽग्निः । यावानग्निर्वावान्यस्य मात्रा-त्रवतैवैनमे-तत्समुक्षति ॥ १६ ॥

अय प्रत्यवरोहति । “ प्राणदा अपानदाः ”-इति । सर्वे हेते प्राणाः-योऽयमग्निश्चितः । स यदेतामत्रात्मनः परिदां न वदेत-अत्र हवास्वेषु प्राणान्दृशति । अय यदेतामत्रात्मनः परिदां

अथ द्वितीयमत्रं व्याचष्टे-ये देवा देवेष्विति (का. श्रौ. सू. १८ । २५) । ये देवा देवेष्वधि अधिदेवत्वं प्राप्नुयुः । देवा होत इति । ‘ एते देवाः ’ प्राणाः ‘ देवेषु अधिदेवत्वम् ’ अथिका देवा अधिदेवास्तेषां मात्रास्तस्मिन् ‘ आयन् ’ आयन्तु तान्प्रति स्वेषामुपजन्वित्वात् । अत उक्तं ‘ ये देवा देवेषु ’ इति । द्वितीयपादे सर्वात्मकत्वम् । ननु ब्रह्मवाङ्मनादिनामिहोप्यत इत्याह-अयमग्निश्चितः । किञ्च ये ‘ तस्य ’ अग्नेः ‘ पुरो ’ गन्तारो मरन्ति । ‘ येभ्यो ’ विना किञ्चिदपि शरीरं न प्रवर्तते । तृतीयपादः प्रतिद्वार्य इत्याह-नहि प्राणेभ्य इति । तृतीयपादेऽग्निमितं विशेषमाह-नैव त इति । ‘ ते ’ प्राणाः ‘ दिवि ’ अपि ‘ न ’ सन्ति, ‘ पृथिव्याम् ’ अपि ‘ न ’ सन्ति । किन्तु ‘ यदेव प्राणभृद् ’ वस्तु ‘ तस्मिन् ’ सन्ति ‘ इत्येतद् ’ उक्तं मरति इति द्वितीयस्यार्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

अय प्रत्यवरोहणे मन्त्रजपस्यान्वयस्यतिरेकवर्णुणोपावाह-सर्वे इति इत्यादिना । ‘ योऽयमग्निः ’ अयनेन संरहतः ‘ एषः ’ ‘ सर्वे प्राणाः ’ मन्त्रजपस्यात्मकत्वात् सर्वेषां प्राणा इत्यर्थः । अतः ‘ सः ’ अर्धर्गुः ‘ अय ’

तं बुद्ध्यामुत्सादयेदिमानस्य शुशुच्छेद्युदभूत्सादयेदुपोऽस्य शुशुच्छेद्यु
 बुत्परिष्यन्दुऽत्सादयति तयो ह वैवापो दिनस्ति नेमां बडुहाप्सु न
 प्रात्यति तेनापो न दिनस्त्युय बुत्तमन्तनापः परिपन्ति शान्तिर्वाऽ-
 आपस्तेनोऽइमां न दिनस्ति तस्मात्परिष्यन्दुऽत्सादयेत् ॥ १९ ॥

(द) अग्नौ त्वेवोत्सादयेत् । (दि) इमे वै लोका ऽपुषोऽग्निऽपः परि-
 श्रितस्तं बुद्ध्याऽत्सादयति तदेवेनं परिष्यन्दुऽत्सादयति ॥ २० ॥

बुद्धेवाग्नाऽत्सादयति । (ती) इमे वै लोका ऽपुषोऽग्निराग्निर्वापुरादि-
 त्यत्तदेते प्रवृत्त्याः स बुद्ध्याग्नेरुत्सादयेदेतांस्त्वद्देवान्बहिर्धेभ्यो लोकेभ्यो
 दध्यादय बुद्ध्याऽत्सादयत्येतानेवैतद्देवानेषु लोकेषु दधाति ॥ २१ ॥

शुशुच्छेत् । यदभूत्सादयेत्—अगोऽस्य शुशुच्छेत् । अयं यत्परिष्यन्दुः उत्सादयति—तयो ह वैवापो
 दिनस्ति, नेमां । यदुहाप्सु न प्रात्यति—तेनापो न दिनस्ति । अयं यत्तमन्तनापः परिपन्ति ।
 शान्तिर्वा आपः । तेनो इमां न दिनस्ति । तस्मात्परिष्यन्दुः उत्सादयेत् ॥ १९ ॥

अग्नौ त्वेवोत्सादयेत् । इमे वै लोका एषोऽग्निः । आपः परिश्रितः । तं यद्वा उत्सादयति—तदे-
 वेनं परिष्यन्दुऽत्सादयति ॥ २० ॥

यद्देवाग्ना उत्सादयति । इमे वै लोका एषोऽग्निः—अग्निर्वापुरादित्यः । तदेते प्रवृत्त्याः । स बुद्ध-
 य्याग्नेरुत्सादयेत्—एतांस्त्वद्देवान्बहिर्धेभ्यो लोकेभ्यो दध्यात् । अयं यद्वा उत्सादयति—एताने-
 वैतद्देवानेषु लोकेषु दधाति ॥ २१ ॥

अथ द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् । द्वितीयेऽध्याये च द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

प्रत्येत्याग्निं प्रहरिष्यन् । (ब्रु) आहुतीश्च जुहोति समिधश्चादधात्ये-
तद्वाऽएनं देवा ऽप्यन्तं पुरस्तादग्नेनाप्रीणात्त्याहुतिभिश्च समिद्धिश्च त्र्ये-
वैनमयमेतदेप्यन्तं पुरस्तादग्नेन प्रीणात्त्याहुतिभिश्च समिद्धिश्च स वै
पञ्चगृहीतं गृहीते तस्योक्तो बन्धुः ॥ १ ॥

(२) अथ षोडशगृहीतं गृहीते । षोडशकलः प्रजापतिः प्रजापतिरग्नि-
रात्मसंमितेनैवैनमेतदग्नेन प्रीणाति यद्वा वा ऽ आत्मसंमितमुन्नं तद्वति
तत्र हिनस्ति यद्रूपो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न तद्वति समान्याग्ं
सृचि गृहीते समानो हि स अमेतत्प्रीणाति वैश्वकर्मणाभ्यां जुहोति

प्रत्येत्याग्निं प्रहरिष्यन्नाहुतीश्च जुहोति, समिधश्चादधाति । एतद्वा एनं देवा अप्यन्तं पुरस्ताद-
ग्नेनाप्रीणन्—आहुतिभिश्च समिद्धिश्च । त्र्येवैनमयमेतदेप्यन्तं पुरस्तादग्नेन प्रीणाति—आहुतिभिश्च
समिद्धिश्च । स वै पञ्चगृहीतं गृहीते । तस्योक्तो बन्धुः ॥ १ ॥

अथ षोडशगृहीतं गृहीते । षोडशकलः प्रजापतिः । प्रजापतिरग्निः । आत्मसंमितेनैवैनमे-
तदग्नेन प्रीणाति । यद्वा वा आत्मसंमितमुन्नं—तद्वति, तत्र हिनस्ति । यद्रूपो—हिनस्ति तत् ।
यत्कनीयो—न तद्वति । समान्यां सृचि गृहीते । समानो हि सः—यमेतत्प्रीणाति । वैश्वकर्मणाभ्यां

प्रबन्धोद्गासनानन्तरं सञ्चिते इष्टकासमूहे स्थापनायाग्निं प्रवेत्तुं तावद्गार्हपत्ये आश्वहोम समिद्धोम च विधत्ते—
प्रत्येत्याग्निमिति । ' प्रहरिष्यन् ' इति । प्रणोभ्यन्तित्यर्थः । विहितहोम आहवनीयप्रदेशं गमिष्यतोऽग्नेः
प्रीणनाय पुरस्तादग्नेन सम्पापत इत्याह—एतद्वा एनमित्यादिना । ' आहुतिभिः ' ' समिद्धिश्च ' इत्येतद्
अग्नेन इत्यस्य विशेषणम् । आहुतिसमिद्धेणान्नेनेत्यर्थः । आहुतिभिश्च समिद्धिश्चेति सामान्येन विधानात् कथ
होमप्रकार इत्यपेक्षायामाह—स वै पञ्चगृहीतमिति । आन्यं च पञ्चगृहीतं यथा भवति तथा ' गृहीते '
पञ्चवारं गृहीत इत्यर्थः । तस्य तु " पञ्च वा ऋतवः " इत्यादिकं ब्राह्मणं प्रागुक्तम् । अनेन पञ्चगृहीते-
नाभ्येनैकाहुतिः सम्पद्यते ॥ १ ॥

' अथ षोडशगृहीतम् ' आम् ' गृहीते ' । अष्टौ प्राणाः, अष्टवज्जानोनेत्यैः षोडशकलवः ' प्रजापतिः '
अथ च षीपमानः ' अग्निः ' प्रजापत्यामरुः । अतस्तस्य षोडशगृहीतमात्मसंमितमने भवतीति तदुचिते-

त्रिवृदग्निर्वावा-
नमिर्वावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥ २ ॥

(त्यु) अथ समिधऽआदधाति । यथा तर्पयित्वा परिवेषिष्यात्तादृक्तडौ-
दुम्बयो भवन्त्यूर्ग्वे रुसऽउदुम्बरऽउर्जैवैनमेतदन्नेन प्रीणात्याद्वा भवन्त्ये-
तद्वै वृनस्पृतीनामुनात् जीवं यदाई तद्यदेव वृनस्पृतीनामुनात् जीवं ते-
नैनमेतत्प्रीणाति घृते न्युत्ता भवन्त्याग्नेयं वै घृतम् स्वेनैवैनमेतद्वाग्ने-
स्वेन रुसेन प्रीणाति सर्वाथै रात्रिं वसन्ति तत्र हि ता रुसेन सम्पद्यन्ते
तिष्ठः समिधऽआदधाति त्रिवृदग्निर्वावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमे-
तदन्नेन प्रीणाति ॥ ३ ॥

जुहोति । विश्वकर्माऽयमग्निः । तमेवैतत्प्रीणाति । तिष्ठ आहुतीर्जुहोति । त्रिवृदग्निः । यावानग्नि-
र्वावत्यस्य मात्रा-तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥ २ ॥

अथ समिध आदधाति । यथा तर्पयित्वा परिवेषिष्यात्-तादृक् तन् । औदुम्बयो भवन्ति ।
ऊर्ग्वे रुस उदुम्बरः । ऊर्जैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति । आर्द्रा भवन्ति । एतद्वै वनस्पृतीनामुनात् जीवम्-
यदाईम् । तद्वै यदेव वनस्पृतीनामुनात् जीवं-तेनैनमेतत्प्रीणाति । घृते न्युत्ता भवन्ति । आग्नेयं वै
घृतम् । स्वेनैवैनमेतद्वाग्ने स्वेन रुसेन प्रीणाति । सर्वा रात्रिं वसन्ति । तत्र हि ता रुसेन सम्पद्यन्ते ।
तिष्ठः समिध आदधाति । त्रिवृदग्निः । यावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा-तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥ ३ ॥

नैव 'अन्नेन एनं प्रीणाति' लोके हि 'यद् एव अन्नमात्मसमिधं' तदेव रक्षति, न च 'हिनस्ति' मूयसो
हिंसकात्वाद्हरस्य स्वर्णसत्त्वेनारक्षकत्वादिति । अत्र षोडशगृहीत समं विमय द्वे आहुती क्रियेते, अतथा-
हुतिमेदेन प्रयोगेन महणप्रसक्तत्वाद्-समान्यामिति । 'समान्याम्' एकस्याम् 'सुवि गृहीते' षोडशगृहीत-
भाग्य सदेव गृहीत्यादित्यर्थः । आहुतिमेदेऽपि कथमेकं गृह्यत इत्याह-समानो हीति । एतेन षोडश-
गृहीतेनाज्येन 'य' 'प्रीणाति' तस्याग्नेरेकत्वादित्यर्थः । प्रकृतेन षोडशगृहीतेनाज्येन
साभ्यौ द्वौ होमाविति दर्शयन् मान्त्रवार्तिकदेवतासम्बन्धस्याग्नेये प्रकृतहोमे पूर्ववसानार्थतामाह-वैश्व-
कर्माणाभ्यामिति । 'वैश्वकर्माण' -शब्द उद्भिदादिरान्दरत्तु कर्मनामधेयम् । अग्नेः प्रजापत्यात्मकत्वेन विश्व-
विषयकर्मवत्त्वादिश्वकर्मत्वम् । पञ्चगृहीतेनाज्येनैकाहुतिः, षोडशगृहीतेन द्वे आहुती, इति तिष्ठ आहुत्यः
सम्पद्यन्ते । या च त्रित्वसङ्ख्या सा सचित्तव्याप्तम्नसित्तेतुर्भवतीत्याह-तिष्ठ आहुतीर्जुहोति त्रिवृदग्निरिति ॥ २ ॥

आहुतीश्च जुहोति समिधश्चादधानीति होमद्वयमपि सामान्येन विहितम् । तत्राभ्याहुतीनां होमप्रकारोऽभिहितः ।
अथ समिधां होमे विशेषमभिधातुमाह-अथ समिध इति । यथा तर्पयित्वेति । लोके जनः कश्चिपुरुषं
माधारणान्नं तर्पयित्वा पश्चादन्नविशेषाणां परिवेषणं करोति तद्वदेग्यमपि समिधोमो भवति । आहुत्याहुति-
रक्षणात्सामस्य प्रथम सन्नादित्वादित्यर्थः । 'परिवेषिष्यात्' इति पदद्वयान्तस्य ङिकि रूपम् । ताश्च समिध

यदेवेता ऽआहुतीर्जुहोति । (त्ये) एतद्वाऽएनं देवाऽप्यन्तं पुरस्ता-
दन्नेन समस्कुर्वन्नेवाभिग्राहृतिभिस्तुयैर्नमयन्नेतुदेप्यन्तं पुरस्तादन्नेन
सुष्टुंस्करोत्येवाभिग्राहृतिभिः ॥ ४ ॥

स वै पञ्चगृहीतं गृहीते । पञ्चधाविहितो वाऽअयुष्टुं शीर्षन्प्राणो मनो
व्याक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमेतमेवास्मिन्नेतत्पञ्चधाविहितुष्टुं शीर्षन्प्राणं दधा-
न्यग्निस्तिग्मेन शोचिषेति तिग्मुवत्या शिरऽपवात्येतया सुष्टुंश्यति
तिग्मुतायै ॥ ५ ॥

यदेवेता आहुतीर्जुहोति । एतद्वा एनं देवा अप्यन्तं पुरस्तादन्नेन समस्कुर्वन्-एताभिग्राहृतिभिः ।
तयैर्नमयन्नेतुदेप्यन्तं पुरस्तादन्नेन संस्क्रोति-एताभिग्राहृतिभिः ॥ ४ ॥

न वै पञ्चगृहीतं गृहीते । पञ्चधाविहितो वा अयं शीर्षन्प्राणः । मनो, वाक्, प्राणः, चक्षुः,
श्रोत्रम् । एतमेवास्मिन्नेतत्पञ्चधाविहितं शीर्षन्प्राणं दधाति । “ अग्निस्तिग्मेन शोचिषा ”-
(वा. सं. १७ । १६) इति तिग्मुवत्या । शिरऽपवात्येतया संश्यति तिग्मुतायै ॥ ५ ॥

औदुम्बर्यो मवेपुरेत्याह-औदुम्बर्य इति । लडुम्बरस्य च ऊर्ध्वरसात्मकत्वात्तेनैर्न प्रीणात्त्याह-ऊर्ध्व इति ।
' एतद् वनस्पतीनाम् ' इत्यादिकस्यायमर्थः । ' आर्द्रम् ' आर्द्रत्व गुण इति यदेतदनस्पतीनामार्द्रत्वमतुपहनं
' जत्रिम् ' आर्द्रतराणामुपजत्रिम्त्वात् । अत आर्द्राभिः समिद्धिहोमै तेन जत्रिेन एनं प्रीणाति । अग्नौ ह्यमानस्य
पूतस्य समिदादिवज्जस्मीमावामावात्, केवलं ज्वालारूपेण परिणामाद् ' आग्नेयम् ' अत एव श्रूयते-“ एतद्वा
अग्नेः प्रियं धान यदाभ्यमिति ” (वै. सं. १।३।१।४) । ' वाः सन्निवः ' पूर्वेषुः रात्रौ सर्वस्याग्नेव पूते
' वसन्ति ' । ' सर्वा रात्रिम् ' इति अत्यन्तसंप्रयोगे द्वितीया । तत्तया निवासे हि ताः रसेन सम्पन्ना यवन्तीति ।
अतस्त्वेषाविधाभिः समिद्धिहोमै स्वकीयेन रसरूपेण मग्नेन ' एवम् ' अग्निम् प्रीणितवान् मवतीति । सन्निव
अप्रधातीति सामान्येन बहुवचिधानात्प्रतिशेषपर्यवसानमाह-तिष्ठ इति । तं च त्रित्वसङ्ख्या सकलाग्निप्रीति-
हेतुत्वेन प्रशंसति-विश्वद्विरिषादिना ॥ ३ ॥

यदेवेता इति । समस्कुर्वन्नेति । आह्वयनीमिरूपतादुगुणं संस्कार-विशिश्टनकुर्वन्निर्णयः ॥ ४ ॥

एतत् प्रपञ्चगृह्यस्य पञ्चकारणद्वयमग्नेः शीर्षन्प्राणपञ्चकोषाधानरूपेण प्रशंसति-स वै पञ्चगृहीतमिति ।
वागिति । ' वाग् ' इति मुखम्, प्राण इति प्राणम्, चक्षुर्दृश्यं श्रोत्रदृश्यं च द्वौ प्राणौ, मनःसहिता वागादयः
द्विजि पञ्चधाविहितः प्राणः । अतश्च पञ्चकारणद्वयेन ' अस्मिन् ' अग्नौ शिरस्ति मनः-प्रसृति प्राणपञ्चकं
निदधाति । होमयन्त्रस्य तिग्मुवदसम्बन्धं प्रशंसति-अग्निस्तिग्मेनेति । तिग्मुवदस्य तद्विष्णवाचकत्वात्
एतन्वा चपा होमेन देव्यतिद्वयेऽग्नेः शिरस्तिक्षिणं करोति । ' संश्यति ' इति “ शो तन्कुरणे ”-(वा.
वा. सं. १. १६) अस्मद्दृष्टे इत्यनि “ अतोः इत्यनि ”-(पा. सू. ७ । ३ । १ । १) इत्याकाशलोः ॥ ११ ॥

(याऽन्न) अथ षोडशगृहीतं गृह्णाति । (तेऽष्टौ) अष्टौ प्राणाऽन्नप्रवृत्तान्येवामभिसम्पुदर्थं समान्याऽं हृदि गृह्णाति समाने ह्येवात्मप्रवृत्तानि च प्राणाश्च भवन्ति नाना जुहोत्यङ्गेभ्यश्च उत्प्राण्येभ्यश्च विवृतिं करोति वैश्वकर्माग्राभ्यां जुहोति विश्वकर्माऽप्यनभिस्तुमेवैतत्सुऽंस्करोति तिस्रऽऽहुतीर्जुहोति विवृदशिशिवादिनाग्निर्वावित्यस्य मात्रा तावत्तैवेनमेतदग्नेन सुऽंस्करोति सप्तदशभिर्ऋग्भिः सप्तदशः प्रजापतिः प्रजापतिराग्निर्वावित्यस्य मात्रा तावत्तैवेनमेवैतत्सुऽंस्करोत्येकविंशतिगृहीतेन द्वादश माताः पञ्चऽर्त्तवस्युऽऽग्ने लोकाऽऽन्मावादित्य ऽऽकविंशुऽऽत्तमभिसम्पुदम् ॥ ६ ॥

अथ षोडशगृहीतं गृह्णाति । अष्टौ प्राणाः, अष्टौ वृत्तानि, पञ्चानभिसम्पुदम् । समान्यां हृदि गृह्णाति । समाने ह्येवात्मप्रवृत्तानि च प्राणाश्च भवन्ति । नाना जुहोति । अङ्गेभ्यश्च उत्प्राण्येभ्यश्च विवृतिं करोति । वैश्वकर्माग्राभ्यां जुहोति । विश्वकर्माऽप्यनभिः । तमेवैतत् संस्करोति । तिस्र आहुतीर्जुहोति । विवृदशभिः । शिवानग्निर्वावित्यस्य मात्रा—तावत्तैवेनमेतदग्नेन संस्करोति । सप्तदशभिर्ऋग्भिः । सप्तदशः प्रजापतिः । प्रजापतिर्ऋग्भिः । शिवानग्निर्वावित्यस्य मात्रा—तावत्तैवेनमेतत् संस्करोति । एकविंशतिगृहीतेन । द्वादश माताः, पञ्चर्त्तव, त्रय इमे लोकाः, अन्मावादित्य ऽऽकविंशुऽऽत्तमभिसम्पुदम् ॥ ६ ॥

अथ षोडशगृहीतं गृह्णाति । अष्टौ प्राणाः, अष्टौ वृत्तानि, पञ्चानभिसम्पुदम् । समान्यां हृदि गृह्णाति । समाने ह्येवात्मप्रवृत्तानि च प्राणाश्च भवन्ति । नाना जुहोति । अङ्गेभ्यश्च उत्प्राण्येभ्यश्च विवृतिं करोति । वैश्वकर्माग्राभ्यां जुहोति । विश्वकर्माऽप्यनभिः । तमेवैतत् संस्करोति । तिस्र आहुतीर्जुहोति । विवृदशभिः । शिवानग्निर्वावित्यस्य मात्रा—तावत्तैवेनमेतदग्नेन संस्करोति । सप्तदशभिर्ऋग्भिः । सप्तदशः प्रजापतिः । प्रजापतिर्ऋग्भिः । शिवानग्निर्वावित्यस्य मात्रा—तावत्तैवेनमेतत् संस्करोति । एकविंशतिगृहीतेन । द्वादश माताः, पञ्चर्त्तव, त्रय इमे लोकाः, अन्मावादित्य ऽऽकविंशुऽऽत्तमभिसम्पुदम् ॥ ६ ॥

१-हृदि गृह्णाति ।

यद्देवताः समिध ऽआदधाति । (त्ये) एतद्वाऽएनं देवाः सुर्व्वं कृत्स्नुथुं
 सथुंस्कृत्याथैनमेतेनाग्नेनाप्रीणन्नेताभिः समिद्धिस्तुथुवैनमयुमेतत्सुर्व्वं
 कृत्स्नुथुं सथुंस्कृत्याथैनमेतेनाग्नेन प्रीणात्येताभिः समिद्धिर्दुडुम्बर्षो
 भवन्त्यार्द्धा घृते न्युत्ताः सुर्व्वार्थुं रात्रिं व्वसन्ति तस्योक्तो बन्धुः
 तस्य नयेन्द्रेमुं प्रतरां नय युस्य कुर्मो गृहे हविरिति युथा युजुस्तथा
 बन्धुस्तिष्ठः समिधऽआदधाति त्रिवृदग्निर्धुवानग्निर्धुवित्यस्य मात्रा तावतै-
 वैनमेतदग्नेन प्रीणाति तिस्र ऽआहुतीर्भुहोति तत्पद् तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥
 इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ९-२-१ ॥ (२, २,) ॥

यद्देवताः समिध आदधाति । एतद्वा एनं देवाः सर्व्वं कृत्स्नं संस्कृत्य-अथैनमेतेनाग्नेनाप्रीणन्-एताभिः
 समिद्धिः । तथैवैनमयमेतत्सर्व्वं कृत्स्नं संस्कृत्य-अथैनमेतेनाग्नेन प्रीणाति-एताभिः समिद्धिः ।
 औदुम्बर्षो भवन्ति । आर्द्राः घृते न्युत्ताः । सर्वा रात्रिं व्वसन्ति । तस्योक्तो बन्धुः । " वदेनमु-
 चरां नय "-(वा. सं. १७ । ५०) " इन्द्रेमुं प्रतरां नय "-(वा. सं. १७।५१) " यस्य
 कुर्मो गृहे हविः "-(वा. सं. १७ । ५२) इति । यथा यजुस्तथा बन्धुः । तिस्रः समिध
 आदधाति । त्रिवृदग्निः । धावानग्निर्धुवित्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदग्नेन प्रीणाति । तिस्र आहुती-
 र्भुहोति । तत् पद् । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥

प्रशमतिः" (वा. सं. १।१।१।१) इति । अथवा अष्टौ प्राणाः, अष्टावह्नाग्निः, स्वयमेक इति सप्तदशामकः ।
 मिलितां महगसंख्यां प्रशसति-एकविंशतिगृहीतेनेति । ' द्वादश माया. पञ्चवक्ष्य इमं लोका अतामार्दित्य
 एकविंशः ' एषा सप्त । एतामभिलक्ष्य एकविंशतिगृहीतेन हृषते । एतत्प्राणैर्षयोनेकविंशामकः वक्ष्याद्-
 नाथैकविंशतिगृहीतेन होम इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ समिधां होम प्रकाशान्तरं प्रशमति-यद्देवता इति । पूर्वं " यथा तर्पयित्वा पारिवेत्स्याद् " इति
 आश्रयाद्वितिलक्षणेनाग्नेन तर्पितस्याग्नेः समिहोमः पारिवेत्तवद्रवनीति प्रशंसितः । इदानीं तु एकविंशतिगृहीतेन
 होमेन एकविंशत्यात्मकत्वसम्बन्धानाम् कालस्थेन सम्कृतस्याग्नेरुत्पत्तेः प्रशंस्यते इति न पौनःपुन्यम् । सर्व्वमित्य-
 धीर्त्तर्पयथ- ' कृत्स्नम् ' इति । औदुम्बर्षां भवन्त्यार्द्रा घृते न्युत्ताः गर्वा रात्रिं व्वसन्तीति ' मदग्नि
 तस्य ' ऊर्वा उदुम्बरः ' इत्यादिरूपं ब्राह्मणमन्तरमेवोक्तं । (तृतीयाया अष्टिकाया) तदेवानुमेपेयमित्यर्थः ।
 प्रशान्तां समिदाहुतीनां मात्रा निगदन्त्याह्याता इत्याह-उदेनमुत्तरां नयेति । " उदेनमुत्तय नय " इत्यादिसः
 प्रथमो मन्त्रः, " इन्द्रेमुं प्रतरां नय " इत्यादिको द्वितीयः, " यस्य कुर्मो गृहे हविः " इत्यादिकस्त्वृतीयः,
 एते यथा मन्त्रा. स्वष्टा स्वयैव ब्राह्मणे स्वष्टार्थमित्यर्थः । ' तिस्रः समिध ' इत्येतदुक्तार्थम् । आश्रयमग्निदाहुति-
 संख्या भूयः स्तौति-तिस्र आहुतीरिति । प्रशंस्यते तिस्रः समिध आदधानीति मन्त्रव्यति । एव पदमन्त्रा
 सन्त्यते । तन्नाह्यं " यद्वा कृतवः " इत्यादिरूपं प्रागुक्तमित्यर्थः ॥ ७ ॥

इति श्रीश्रीमद्भागवतविरचिते भाष्ये वेदाङ्गप्रकाशे सायणविरचितास्यसंस्कृतभाष्ये नवमकाण्डे
 द्वितीयोऽध्याये द्वितीये ब्राह्मणे ॥ (९ । २ । २) ॥

अथातः सम्प्रेष्यति । (त्र्यु) बुद्धच्छेष्मसुपयच्छोपयमनीरभ्रये प्रहियु-
माणायानुब्रूह्युप्रदिकस्फययाऽनूदेहि ब्रह्मन्नप्रतिरथं जपेति ॥ १ ॥

(त्र्ये) एतद्वै देवानुपमैष्यतः । (५) एतं यज्ञं तथैस्थमानान्दक्षिणतो-
ऽसुरा उक्षाँसि नाश्राऽअजिघाँसन्नु वक्ष्यध्वे न यज्ञं तथैस्थध्व-
ऽडति ॥ २ ॥

ते देवाऽइन्द्रमब्रुवन् । (वंस्त्वं) त्वं वै नः श्रेष्ठो वलिष्ठो वीर्यवत्तमो-
ऽसि त्वमिमानि उक्षाँसि प्रतियतस्वेति तस्य वै मे ब्रह्म द्वितीय-
मस्तिष्ठति तथेति तस्मै वै बृहस्पतिं द्वितीयमकुर्वन्ब्रह्म वै बृहस्पतिस्तऽ-

अथातः सम्प्रेष्यति—उपयच्छेष्मसु, उपयच्छोपयमनीः, अभ्रये प्रहियमाणायानुब्रूहि, अमीह !
एकस्फययाऽनूदेहि, ब्रह्मन् । अप्रतिरथं जप इति ॥ १ ॥

एतद्वै देवानुपमैष्यत एतं यज्ञं तस्यमानान् दक्षिणतोऽसुरा रक्षांसि नाश्रा अजिघांसन्—' न
वक्ष्यध्वे, न यज्ञं तस्यध्वे ' इति ॥ २ ॥

ते देवा इन्द्रमब्रुवन्—' त्वं वै नः श्रेष्ठो वलिष्ठो वीर्यवत्तमोऽसि, त्वमिमानि रक्षांसि प्रतिपतस्व '
इति । ' तस्य वै मे ब्रह्म द्वितीयमस्तु ' इति । तथेति । तस्मै वै बृहस्पतिं द्वितीयमकुर्वन् । ब्रह्म वै

इत्यमिन्द्रप्रणयनार्थं यद्योक्तं होम विधायथ तत्प्रायणौषधिकीः क्रियाः कर्तुं तदुच्यते सप्रैषमाह—अथातः
संप्रेष्यतीति । प्रेष्यमाणाशिसिद्धयर्थं गार्हपत्ये प्रक्षिप्तं काष्ठम्, 'इधं' तद्, 'उपच्छ' । अग्निधारणार्थं मध्वन्ना-
कियमाणः। शिकता उपयमन्धः, ताश्च 'उपयच्छ' ता. इव । तदेतदुच्यते प्रतिप्रस्थातारं प्रत्युच्यते । हे होतः ।
' प्रहियमाणाय ' अभ्रये ' अनुब्रूहि ' । अग्निप्रणयनीया मन्त्रः ' अनुब्रूहि ' । हे अग्नीह ! त्वमेकया स्फुरेख-
याऽनुगच्छ । हे ब्रह्मन् । ' आश्राः शिरानः ' (वा. स. १७ । ३३-४९) इत्येतदस्तिरथाह्वयं सूक्तं ' जप ' इति । एव तत्र तत्र व्यापारे तं तं ' संप्रेष्यति ' विनियुज्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

अत्र संप्रेषे ब्रह्मन्नप्रतिरथ जपेति यदुक्तं तस्योपयोगमविधातुं पुत्राकल्पमवतारयति—एतद्वा इति । एतस्मिन्-
श्लोके खलु ' एतम् ' अग्निचयनाह्वयं ' यज्ञ ' ' तस्यमानान् ' करिष्यमाणान् । इडमाक्छान्तसः । अत्र एवा-
ग्निविहारसर्गवे गच्छतो देवान् दक्षिणामगेन एव असुरा रक्षांसि च ' न वक्ष्यध्वे ' लोच्ये व्यत्ययेन लट्प्रकथयः ।
न यज्ञं तस्यध्वे विस्तारयध्वमिति ' अजिघांसन् ' देवाना यज्ञं विहन्तुमैच्छन्वित्यर्थः ॥ २ ॥

पश्चात्तद्वैरेस्माकं मध्ये त्वमेव प्रशस्यतमो बलवत्तमश्चासि । नलिष्ठ इत्येतद्विरोपणम् वीर्यवत्तम इति ।
अतः त्वमिमानि रक्षांसि ' प्रतिपतस्व ' प्रतिपत्यं इत्यत्र इत्युक्ते इन्द्रेण ' मे ' ब्रह्मणो द्वितीयोऽस्तिवत्युक्तम् ।

इन्द्रेण चैव बृहस्पतिना च दक्षिणतोऽसुरावृक्षांश्चि नाष्टाऽपहृत्याभये-
ऽनाष्टाएतं वज्रं तनुते ॥ ३ ॥

तद्वाऽएतत्क्रियते । इदं वाऽअकुर्वन्निदं तु त्वानि उक्षांश्चि देवैरेवान-
हतानि युत्वेतत्करोति इदं वाऽअकुर्वन्स्तुन्करवागीत्यथोऽइन्द्रेण चैवैतद्-
बृहस्पतिना च दक्षिणतोऽसुरावृक्षांश्चि नाष्टाऽपहृत्याभयेऽनाष्टाएतं
वज्रं तनुते ॥ ४ ॥

स यः स इन्द्रः । (ऽ) एष सोऽप्रतिरथोऽय यः स बृहस्पतिरेष स ब्रह्मा
तद्यद्ब्रह्माऽप्रतिरथं जुपतीन्द्रेण चैवैतद्बृहस्पतिना च दक्षिणतोऽसुरानु-
क्षांश्चि नाष्टाऽपहृत्याभयेऽनाष्टाएतं वज्रं तनुते तस्माद्ब्रह्माऽप्रति-
रथं जपति ॥ ५ ॥

वृहस्पतिः । त इन्द्रेण चैव बृहस्पतिना च दक्षिणतोऽसुरान्, रक्षांश्चि, नाष्टा अपहृत्यः अभये-
ऽनाष्टा एतं वज्रं तनुते ॥ ३ ॥

तद्वा एतत्क्रियते—पदेवा अकुर्वन् । इदं तु त्वानि रक्षांश्चि देवैरेवानहतानि—यत्वेतत्करोति—
पदेवा अकुर्वन्—तत्करवागीति । अथोऽइन्द्रेण चैवैतद् बृहस्पतिना च दक्षिणतोऽसुरान् रक्षांश्चि
नाष्टा अपहृत्याभयेऽनाष्टा एतं वज्रं तनुते ॥ ४ ॥

स यः स इन्द्रः—एष सोऽप्रतिरथः । अय यः स बृहस्पतिः—एष न ब्रह्मा । तद् यद्ब्रह्माऽप्रतिरथं

(त्या) आशुः शिशानो वृषभो नु भीमऽ इति । (त्यै) ऐन्द्योऽभिरूपा
द्वादश भवन्ति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्वावानग्निर्वाव-
त्यस्य मात्रा तावत्तैवैतदक्षिणतोऽसुरावृक्षाथँसि नाश्रा ऽअपहन्ति त्रिष्टु-
म्भिर्वृत्रो वै त्रिष्टुवृत्रेणैवैतदक्षिणतोऽसुरावृक्षाथँसि नाश्रा ऽअपहन्ति ता
द्वाविथँशतिर्गायत्र्यः सम्पद्यन्ते तदाग्नेष्यो भवन्त्यग्निकर्म हि ॥ ६ ॥

(ह्य) अथैनमुद्यच्छति । (त्यु) बुदु त्वा विश्वे देवा ऽअग्ने भरन्तु चित्ति-
भिः इति तस्योक्तो वन्धुः ॥ ७ ॥

जपानि-इन्द्रेण चर्चनद् बृहस्पतिना च दक्षिणतोऽसुरान् रक्षांसि नाश्रा अपहत्याभयेऽनाश्र एतं
यज्ञं तनुते । तस्माद्ब्रह्माऽभतिरथं जपति ॥ ५ ॥

“ आशुः शिशानो वृषभो न भीमः ”-(वा० सं० १७ । ३३) इति । ऐन्द्योऽभिरूपा
द्वादश भवन्ति । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । यावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा-ताव-
त्तैवैतदक्षिणतोऽसुरान् रक्षांसि नाश्रा अपहन्ति । त्रिष्टुम्भिः । वज्रो वै त्रिष्टुप् । वज्रेणैवैतदक्षिण-
तोऽसुरान् रक्षांसि नाश्रा अपहन्ति । ता द्वाविंशतिर्गायत्र्यः सम्पद्यन्ते । तदाग्नेष्यो भवन्ति ।
अग्निकर्म हि ॥ ६ ॥

अथैनमुद्यच्छति । “ बुदु त्वा विश्वे देवा अग्ने भरन्तु चित्तिभिः ”-(वा० सं० १७ ।
५३) इति । तस्योक्तो वन्धुः ॥ ७ ॥

अप्रतिरथैव इन्द्रात्मरुक्मुनयादपति आशुः शिशानः इति । मन्त्रप्रतिशयायाः देवतायाः मन्त्रस्य
चामेदान् आशुः शिशान इत्यादिका ऐन्द्रवृक्षोऽभिरूपाः सदृश भवन्तीति इन्द्रत्वेन स्वीकर्तुमुचिता भवन्ती-
त्यर्थः । अप्रतिरथमूक्तयानामृचा द्वादशसंख्यया छान्नाग्नेः सकारात् असुरा रक्षांसि च अपहृत्यन्ते इति प्रसं-
धानि-द्वादश भवन्तीति । अप्रतिरथे कचो द्वादश मन्त्रांसि । काश छन्दः प्रशमति-त्रिष्टुम्भिरिति । त्रिष्टुभो
वज्रस्य वज्रिणेन्द्रेण सहोपजते । सा चोत्पत्ति-वैदित्तीयके श्रूयते-“ तस्यो वाहृष्यां पद्मदशं निजिमीत तन्निन्दो
देवताऽन्वमृष्यत त्रिष्टु छन्दः ” (ऐ. म. ७।१।१४) इति । अथवा वीर्यवज्रान् त्रिष्टुभो वज्रवज्रं, वीर्यव
ज्रः प्रदेहात्तन्निर्माणत्वात् । अत एव श्रुतं “ तस्यात्ते वीर्यवज्रो वीर्यद्वयवृष्यन्त ” (ते. स. ७।१।१५)
इति । ननु प्रहृतम्याग्निकर्मत्वान् तत्रैतालामैन्द्रांगामृचामतमवेतार्थत्वं द्यादित्यत आह-ता द्वाविंशति-
रिति । चतुश्चत्वारिंशदक्षरा द्वादश त्रिष्टुभः सम्पूर्वाष्टविंशतिर्ब्रह्मशतान्श्रुतानि सन्पद्यन्ते । चतुर्विंशत्यक्षराणां
गायत्रीणां ‘ द्वाविंशतिः ’ च तावदक्षरा भवन्ति । अतो द्वादश त्रिष्टुभो निमित्त्वा द्वाविंशतिर्गायत्र्यः । ताश्च
‘ आग्नेष्यो ’ भवन्ति । अग्निना सहोपजन्वात् । अत एव श्रूयते-“ स मुञ्जतस्त्रिह्रं निरनिमीत तमग्नि-
देवताऽन्वमृष्यत गायत्री छन्दः ” (ऐ. सं. ७।१।१२) इति । प्रहृतं च कर्माग्निस्त्वन्धि भवति, तद्व्यग्य-
नामकत्वान् । अतस्ता आश्च ऐन्द्रयोऽपि छन्दः सन्त्वित्तरा प्रहृतकर्मसमवेतार्था एवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

इत्थं त्रयणा ह्यन्त्याप्रतिरथमूक्तवपस्योदवीगमुक्त्वा अयाग्नेरथमन तमन्त्रकं विषत्ते-अथैनमिति । “ बुदु

(३) अथाभिप्रयन्ति । पञ्च दिशो देवीर्बहुमवन्तु देवीरिति देवाश्चा-
सुराश्चोभये प्राजापत्या दिक्स्वस्पर्द्धन्त ते देवा ऽअसुराणां दिशोऽवृञ्जत
तथैवेतद्यजमानो द्विपतो भ्रातृव्यस्य दिशो वृद्धे देवीरिति तदेना देवीः
कुरुते यज्ञमवन्तु देवीरिति यज्ञमिममवन्तु देवीरित्येतदपामति दुर्मति
वाधमानाऽडुत्यशनाया वाऽअमतिरशनायामपवाधमानाऽडुत्येतद्रायस्योपे
यज्ञपतिमाभजन्तीरिति रथ्यां च पोपे च यज्ञपतिमाभजन्तीरित्येतद्राय-
स्योपेऽअधि यज्ञोऽअस्थादिति रथ्याञ्च पोपे चाधि यज्ञोऽअस्थादित्येतत् ॥८॥

अथाभिप्रयन्ति । “ पञ्च दिशो देवीर्यज्ञमवन्तु देवीः ”-इति । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजा-
पत्या दिक्स्वस्पर्द्धन्त । ते देवा असुराणां दिशोऽवृञ्जत । तथैवेतद्यजमानो द्विपतो भ्रातृव्यस्य दिशो
वृद्धे देवीरिति । तदेना देवीः कुरुते । यज्ञमवन्तु देवीरिति । यज्ञमिममवन्तु देवीरित्येतत् ।
“ अपामतिं दुर्मतिं वाधमानाः ”-इति । अशनाया वाऽअमतिः । अशनायामपवाध-
माना इत्येतत् । “ रायस्योपे यज्ञपतिमाभजन्तीः ”-इति । रथ्यां च पोपे च यज्ञपतिमाभज-
न्तीरित्येतत् । “ रायस्योपे अधि यज्ञो अस्थात् ”-(वा. सं १७।५४) इति । रथ्यां च
पोपे च अधि यज्ञोऽअस्थादित्येतत् ॥ ८ ॥

एवा विश्वे देवा अग्ने मरन्तु चिच्छिभिः ” इत्यादिना मन्त्रेणैत्यर्थः । तस्य मन्त्रस्य प्राङ्गं (श. प. ६ । ८ ।
१ । ७) प्रायुकमित्याह-तस्योक्तो बन्धुरिति ॥ ७ ॥

उपमानान्तरमर्षयुर्प्रभृतीनां चित्तं प्रति गमनं विधत्ते-अयेति । अत्र “ पञ्च दिशो देवीः ” इत्यादिभिः
पञ्चभिर्भूमिराग्नेप्रयवन्तं गच्छन्ति । अतस्ता ऋचः क्रमेण व्याचष्टे-देवाश्चासुराश्चेत्यादिना । प्राजापत्यपत्य-
भूता देवाश्चासुराश्चेत्येते ‘ उभये ’ दिग्विषये ह्यर्द्धा कृतवन्तः । पश्चाद् ‘ देवाः असुराणां दिशोऽवृञ्जत ’ उप-
गम्य स्वाधीनीकृतवन्तः । मन्त्रे ‘ पञ्च दिशः ’ इत्यनेन ‘ तथैव ’ यजमानोऽपि द्वेषं कुर्वतो ‘ भ्रातृव्यस्य ’ ‘ दिशः ’
स्वाधीनाः करोति । ‘ देवीः ’ इत्यनेन ‘ एना दिशो ’ देवसंबन्धिनी. ‘ कुरुते ’ । असुरस्य उपगम्य देवैः
स्वाधीनीकृतत्वाद् ‘ देवीः ’ इत्यनेन तथैव सम्पादितवान् भवतीत्यर्थः । ‘ यज्ञमवन्तु देवीः ’ इत्यनेन
प्रत्यस यज्ञस्वावने दिवश्चित्तमिति दर्शयति-यज्ञमिममिति । ‘ अमति ’ शब्दस्याशनेच्छाऽर्थ इति व्याचष्टे-
अपामतिमिति । “ अशनायोदन्यधनाया० ” (पा. सू. ७।४।३४) इत्यादिष्वेव ‘ अशनाया ’ शब्दः
व्यवृत्तो निरागतः । ‘ रायस्योपे ’ इति घने तद्विषये पोपे चेति बक्तुमभिप्रेतमित्याह-रायस्योप इति ।
रायस्योपे अधीत्यत्रापि तथैव विवक्षितमित्याह-रायस्योपे अधीति । मन्त्रार्थस्तु-‘ देवीः ’ दीव्यन्तीः देव-
संबन्धिण्यः ‘ पञ्च दिशः ’ ‘ अमतिम् ’ अशनेच्छाम्, ‘ दुर्मणिय ’ अशास्त्रीयां मतिं च ‘ अपवाधमानाः ’
घने तद्विषयपोषणे च यज्ञपतिसम्बन्धिण्यः एनं प्रणीयमानास्त्रिभुवणं ‘ यज्ञमवन्तु ’ । अस्थादिति

(त्सु) सुमिद्धेऽभग्रावधि मामहान ऽडुति । यजमानो वै मामहान् ऽउक्थु-
पत्र ऽडुत्युक्थानि ह्येतस्य पत्रापीड्य ऽडुति यज्ञिय ऽडुत्येतद्गृभीत ऽडुति
धारित ऽडुत्येतत्तमं धर्मं परिगृह्णायजन्तेति तत्प्रु ह्येतं धर्मं परिगृह्णाय-
यजन्तोर्जा यद्यज्ञमयजन्त देवाऽ ऽट्यूर्जा ह्येतं यज्ञमयजन्त देवाः ॥ ९ ॥

देव्याय धर्मं जोष्टऽडुति । देवो ह्येषु धर्ता जोषयित्तमो देवश्रीः श्रीमनाः
ज्ञतुपया ऽडुति देवश्रीर्ह्येष श्रीमनाः ज्ञतुपयाः परिगृह्य देवा यज्ञमाय-
द्विति परिगृह्य ह्येतं देवा यज्ञमायन्देवा देवेभ्योऽअध्वर्युन्तो ऽअस्थुऽि-
त्यध्वरो वै यज्ञो देवा देवेभ्यो यज्ञियन्तोऽस्थुरित्येतत् ॥ १० ॥

“सुमिद्धे अभग्रावधि मामहानः”—इति । यजमानो वै मामहानः । “उक्थुपत्रः”—इति ।
उक्थयानि ह्येतस्य पत्राणि । “ईद्वयः”—इति । यज्ञिय इत्येतत् । “गृभीतः”—इति ।
धारित इत्येतत् । “ततं धर्मं परिगृह्णायजन्त”—इति । तमं ह्येतं धर्मं परिगृह्णायजन्त ।
“ऊर्जा यद्यज्ञमयजन्त देवाः”—(वा. सं. १७ । ९९) इति । ऊर्जा ह्येतं यज्ञमयजन्त
देवाः ॥ ९ ॥

“देव्याय धर्मं जोष्टे”—इति । देवो ह्येष धर्ता जोषयित्तमः । “देवश्रीः श्रीमनाः
ज्ञतुपयाः”—इति । देवश्रीर्ह्येष श्रीमनाः ज्ञतुपयाः । “परिगृह्य देवा यज्ञमायन्”—
इति । परिगृह्य ह्येतं देवा यज्ञमायन् । “देवा देवेभ्यो अध्वर्युन्तो अस्थुः”—(वा० सं०
१७ । ९६) इति । अध्वरो वै यज्ञः । देवा देवेभ्यो यज्ञियन्तोऽस्थुरित्येतत् ॥ १० ॥

“छन्दसि दुइह्नुडि ।”—(पा. सू. ३ । ४ । ६) इति लोट्ये दुइ प्रत्ययः । द्विजापमनि यज्ञं धने
तन्तोषे चाधितिद्विविधि प्रथममन्त्रभ्यार्थः ॥ ८ ॥

यजमानस्यैव पूजकत्वस्य ‘मामहान’ शब्दो यजमानपर इत्याह—यजमानो वा इति । अग्नेइवयानि स्तोत्र-
शास्त्राणि पत्राण्यज्ञानि भवन्तीत्यत्रिद्वयपत्र इत्याह—उक्थयानि ह्येतस्येति । यदा उक्थयान्येव पत्रं बाहवे दस्य स
उक्थपत्रः, इति । ‘गृभीतः’ इत्यनेनाध्वर्युणा ‘धारित’ इत्येतदुक्तं मवतीत्याह—गृभीत इति । यतो देवाः ततं
‘धर्मं’ धर्मलक्षणम् अग्निं ‘परिगृह्य अयजन्त’ अत उच्यते अन्ते ततं धर्ममित्याह—तमं धर्ममिति । उचर-
वाक्यमप्येवमेव ग्नाबष्टे—ऊर्जेति । ‘ऊर्जा’ आभ्यदविषयः प्रसृतिना रमेनेवर्षः । मन्वार्थस्तु—सम्पादशे
अग्नी प्रगोपमाने मामहानोऽत्यर्थं पूजको यजमानोऽधिकारमात्रेणालुगच्छति । उक्थयान्येवाज्ञानि यस्य सः
‘उक्थपत्रः’ । ‘इद्वयः’ स्तुत्यो यज्ञियो वा स चाग्निस्त्वयुणा धारितः । द्विज देवस्तत धर्मात्मकं तमग्निं
परिगृह्णायजन्त यजन्तसत्त्वादेव यज्ञमयन् तम् आज्यादिहविर्लङ्घनेनान्नेवासामयन्तेति द्वितीयास्तुतिः ॥ ९ ॥

अग्नेइवसम्बन्धित्वाद्धारयितुवाजोवित्तुमवावाग्निरेव देव्यायेत्यादिनोच्यते इत्याह—देव्यायेति । उचर-
वाक्यस्य प्रतिशयनित्याह—देवश्रीरिति । परिगृह्येति । ‘देवा देवेभ्यः’ इत्यत्र ‘अध्वर्युन्त’ इत्येतद्वरं

(द्वी) वीतुं हविः शमितुं शमिता यजुच्याऽइति । (ती) इष्टुं स्विष्टमित्येतत्तुरीयो यज्ञो यत्र हव्यमेतीत्यध्वर्युः पुरस्ताद्यजुष्यं जपति होता पश्चादचोऽन्वाह ब्रह्मा दक्षिणतोऽप्रतिरथं जपत्येष्ट एव तुरीयो यज्ञस्ततो वाक्काऽआशिषो नो जुपन्तामिति ततो नो वाक्काश्चाशिषश्च जुपन्तामित्येतत् ॥ ११ ॥

(त्सु) सूर्यरश्मिर्हृरिकेशः पुरस्तात् । (त्स) सविता ज्योतिरुदयारं ॥ अजस्रमित्यसौ वाऽआदित्य एष्टपोऽग्निः सु एष सूर्यरश्मिर्हृरिकेशः पुरस्तात्सवितैतज्ज्योतिरुद्यच्छत्यजस्रं तुस्य पूषा प्रसवे याति विद्वानिति पशुषो वै पूषा तुऽएतस्य प्रसवे प्रेरते सम्पृश्यन्विश्वा भुवनानि गोपा-

“ वीतं हविः शमितं शमिता यजध्वे ”-इति । इष्टं स्विष्टमित्येतत् । “ तुरीयो यज्ञो यत्र हव्यमेति ”-इति । अध्वर्युः पुरस्ताद्यजुषि जपति । होता पश्चादचोऽन्वाह । ब्रह्मा दक्षिणतोऽप्रतिरथं जपति । एष एव तुरीयो यज्ञः । “ ततो वाक्का आशिषो नो जुपन्ताम् ”-(वा० सं० १७।५७) इति । ततो नो वाक्काश्चाशिषश्च जुपन्तामित्येतत् ॥ ११ ॥

“ सूर्यरश्मिर्हृरिकेशः पुरस्तात्सविता ज्योतिरुदयारं अजस्रम् ”-इति । असौ वा आदित्य एष्टोऽग्निः । स एष सूर्यरश्मिर्हृरिकेशः पुरस्तात् सवितैतज्ज्योतिरुद्यच्छत्यजस्रम् ।

व्याचष्टे-अध्वरो वा इति । ‘अध्वर्यन्त’ इति “ कल्पचरपुतनस्यार्चि लोपः ”-(पा. सू. ७।४।३९) इति क्यचि अध्वर्युकारलोपः । मन्त्रार्थस्तु-देवसम्बन्धिनो धारयित्रे जोषसिदृतमायाप्रे हविर्दानार्थं तद्व्यगपनं क्रियत इति वाक्यशेषः । किञ्च यो ‘देवध्रीः’ द्यन्त इति त्रियः देवाः त्रियो यस्य स तपोक्तः । मत्केभ्यः त्रिपं दातुं मनो यस्येति ‘धीननाः’ शतानि यथासि यस्यासौ ‘शतपयाः’ तमग्निं परिगृह्य देवा यजनप्रदेशं गतवन्तः गत्वा च देवा ऋत्विगादयः देवेभ्यो यज्ञमिच्छन्तः दियतवन्त इति तृतीयस्यार्थः ॥ १० ॥

‘वीतं शमितम्’ इत्यस्य पदद्वयस्यार्थमाह-इष्टं स्विष्टमिति । अजस्रुर्होतृव्रतज्ञो यथास्थानं यथायथ मन्त्रजन एव तुरीयो यज्ञ इति व्याचष्टे-अध्वर्युः पुरस्तादिति । ‘वाक्काः, आशिषः’ इत्यनयोः शब्दयोः सामानाधिकरन्धत्वाद्वा निवारयति-ततो नो वाक्काश्चाशिषश्चेति । मन्त्रार्थस्तु-शमितेति तृतीयेकवचनस्य सु इत्यादेशः । ‘शमिता’ अन्वपर्ययागीय हविः वीतम् इष्ट यत्र यस्मिन् प्रगपनदेशे हव्यं हवनार्हमग्निं तुरीयो यज्ञो गच्छति । तथाविधादस्यादेशेः अन्वर्थादीनिम् अप्रतिरपादयो मन्त्रा वाक्काः ऋष्यजुःसामवेदज्ञानानि वाक्यानि, आशिषश्च ‘नः’ अस्माकं जुपन्तामिति चतुर्थस्यार्थः ॥ ११ ॥

एतस्य प्रगापनान्म्याप्रेऽदित्यात्मकत्वात् ‘स एषः’ प्रगीयमानाग्निच्छयः सूर्यस्य च रश्मिभिर्युक्तो हस्ते-वर्णकेशः तेजोरूपः ‘सविता’ अनवच्छिन्नं ‘पुरस्ताद्युदयान्’ यद् ‘उद्यच्छति’ अतो मन्त्र इमनेकार्थमाचष्ट इत्यह-सूर्यरश्मिरिति । पूषाः पशुजनकत्वेन ‘पूषा’ इति पशवः लभ्यन्ते । ‘स एतस्य’ आस्तदुदयाया

ऽङ्गुत्पेषु वाऽइदथै सुर्वथै सम्पश्यत्येषु ऽऽऽऽवाप्त्य सुर्वस्य भुवनस्य गोप्ता ॥ १२ ॥

तद्याऽ असुष्मादादित्यादर्वाच्यः पञ्च दिशः । (स्ता) ताऽएतद्देवाऽ असुराणामवृञ्जत्रायो ता ऽएवैतत्समारोहंस्ताऽ ऽऽएवैतज्जमानो द्विपतो भ्रातृव्यस्य वृद्धकेऽयो ता ऽएवैतत्समारोहत्ययोऽएतद्वाऽएताभिर्देवाऽ आतः सम्प्राप्तुवंस्तुयेवाभिर्यमेतद्वातः सम्प्राप्नोति ॥ १३ ॥

(त्य) अथाश्मानं पृथिनमुपदधाति । (त्य) असी वाऽआदित्योऽश्मा

“ तस्य पूषा प्रसवे याति विद्वान् ”-इति । पशवो वै पूषा । त एतस्य प्रसवे प्रेरते । “ सम्पश्यन्विश्वा भुवनानि गोपाः ”- (वा. सं. १७।१८) इति । एष वा इदं सर्वं सम्पश्यति । एष ऽऽऽऽवाप्त्य सर्वस्य भुवनस्य गोप्ता ॥ १२ ॥

तद् या असुष्मादादित्यादर्वाच्यः पञ्च दिशः-ता एतद्देवा असुराणामवृञ्जत । अयो ता एवैतत् समारोहन् । ता उ एवैतज्जमानो द्विपतो भ्रातृव्यस्य वृद्धे । अयो ता एवैतत्समारोहति । अयो एतद्वा एताभिर्देवा आतः सम्प्राप्तुवन् । तयेवाभिर्यमेतद्वातः सम्प्राप्नोति ॥ १३ ॥

अथाश्मानं पृथिनमुपदधाति । असी वा आदित्योऽश्मा पृथिनः । असुभैवैतदादित्यमुपदधाति ।

प्रवर्तन् इत्ययमर्थो मन्त्रयोगेन विवक्षित इत्याह-पशवो वा इति । ‘ प्रेरते ’ ‘ ईर गतौ ’ (भा. पा. अ. आ. ८) इत्यभ्यादादिकस्य छेदित् बहुवचने रूपम् । अग्नेः प्रजापत्यात्मकत्वेन सर्वस्यापि द्रष्टृत्वाद्गृष्टा रक्षितृत्वाच्च गोपाः तत्रापि सप्तसंखित्यादिमन्त्रयोगः समवेतार्थे इत्याह-संपश्यति । मन्त्रार्थद्वै-स्यस्य च त्रिभिर्गुणैः हारेतकेरास्तेजोरूपः प्रणयिमानाग्निः पुस्त्यादुपगच्छति तस्य प्रसवे विद्वान् पूषा याति अग्नेः प्रजापत्यात्मकत्वेन, विश्वा भुवनानि संपश्यन् सर्वस्यापि भुवनस्य द्रष्टृत्वाद्गृष्टा, ‘ गोपाः ’ रक्षितृत्वाद् ‘ भुवनस्य गोप्ता ’ गोपानितेति पञ्चमस्यार्थः ॥ १२ ॥

“ तथैवैतज्जमानो द्विपतो भ्रातृव्यस्य दिशो वृद्धे ” इति सामान्येवोक्तम् । सन्नति ता एव पञ्च दिशो विशिष्य दर्शयन् तासांमुक्तमग्नेः स्वार्थिनतया प्राप्तिमाह-तद्या इति । ‘ तद् ’ इति देवा यस्मिन् काले असुराणां दिशोऽङ्गुष्ठत तस्य कालस्य परामर्शः । एतन्वन्देवामन्त्रोक्ता मन्त्राः परामृश्यन्ते । ‘ अवृञ्जत ’ एष्य उपनिमित्त-कतः । ‘ समारोहन् ’ स्वार्थीनिहतवन्तः । अयो इति । किञ्च देवास्तस्मिन्काले एताभिर्देविभिः ‘ आतः ’ स्वार्थ-वन्तान्प्रदेशोच्छ्रणान्तरिक्षपर्यन्तं ‘ सम्प्राप्तुवन् ’ तद्देवस्यमपि यजमानो भ्रातृव्यतोऽपगमस्य स्वार्थीनीकृताः ताः ‘ पञ्च दिशः ’ ‘ आतः सम्प्राप्नोति ’ अन्तरिक्षात्मकमोक्षमण्डपपर्यन्तं सः सम्प्राप्नोति । तत्रैर्मन्त्रैराग्नीधर्यन्तं गमने नात्पत्यस्त्वन्निवत्तन्तरेऽश्वदशर्वीनिः पञ्च दिशस्ततोऽपगमस्य स्वार्थीनदार्ण संश्रया मवन्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

उक्तैर्मन्त्रैः आग्नीधर्यन्तं गन्त्वा त्वेकस्य पृथिनवर्षस्यात्मन उपधाने निवृत्ते-अप्येति । पृथिनवर्षेन शैत्य-

पृथ्विस्मृत्तुदादित्यमुपदधाति पृथ्विर्भवति रश्मिभिर्हि मण्डलं पृथ्वि
तन्मन्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं चोपदधात्ययं वै लोको गार्हपत्यो यौरा-
हवनीयऽ एतं तदिमौ लोकावन्तरेण दधाति तस्मादेव इमौ लोकावन्तरेण
तपति ॥ १४ ॥

(त्या) आग्नीध्रवेलायाम् । (म) अन्तरिक्षं वाऽआग्नीध्रमेतं तुदन्तरिक्षे
दधाति तस्मादेवोऽन्तरिक्षायतनो व्यध्वे व्यध्वे ह्येषु इतः ॥ १५ ॥

सुऽएषु प्राणः । प्राणमेवैतदात्मन्धत्ते तदेतदायुःप्रायुःवैतदात्मन्धत्ते तदे-
तदन्नमायुर्ह्येतदन्नम् वाऽआयुःश्मा भवति स्थिरो वाऽअश्मा स्थिरं
तदायुः कुरुते पृथ्विर्भवति पृथ्वीव ह्यन्नम् ॥ १६ ॥

पृथ्विर्भवति । रश्मिभिर्हि मण्डलं पृथ्वि । तन्मन्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं चोपदधाति । अयं
वै लोको गार्हपत्यः, यौराहवनीयः । एतं तदिमौ लोकावन्तरेण दधाति । तस्मादेव इमौ लोका-
वन्तरेण तपति ॥ १४ ॥

आग्नीध्रवेलायाम् । अन्तरिक्षं वा आग्नीध्रम् । एतं तदन्तरिक्षे दधाति । तस्मादेवोऽन्तरिक्षायतनः ।
व्यध्वे । व्यध्वे ह्येष इतः ॥ १५ ॥

स एष प्राणः । प्राणमेवैतदात्मन्धत्ते । तदेतदायुः । आयुर्वैतदात्मन्धत्ते । तदेतदन्नम् । आयु-
र्ह्येतत् । अन्नम् वा आयुः । अश्मा भवति । स्थिरो वा अश्मा । स्थिरं तदायुः कुरुते । पृथ्विर्भ-
वति । पृथ्वीव ह्यन्नम् ॥ १६ ॥

मुच्यते । इदमेतन्न उपधानेनादित्यस्यैवोपधानं भवतीत्याह—असौ वा आदित्य इति । आदित्यमण्डलसादृश्य-
प्रदर्शनेनोक्तमन्तः पृथिव्यमुपदधाति—पृथ्विर्भवतीति । तस्य चात्मन उपधानं गार्हपत्याहवनीययोर्मध्यं
कर्तव्यमित्याह—तन्मन्तरेणेति । गार्हपत्याहवनीययोरेषस्तनोपरितनलोकात्प्रत्यात्मत्वात्लोकद्वयस्य च मध्ये सूर्यस्य
उपधानं सूर्यात्मकस्यात्मनस्तनोपधानमुपपन्नमित्याह—अयं वै लोक इति । गार्हपत्याहवनीययोर्मध्यमागस्यो-
पधानस्यानन्तया विधानान् आग्नीध्रवेलायामिति ननुपधानं स्पष्टं इत्यस्य साह—आग्नीध्रवेलायामिति ।
बेलाशब्दः अत्रकाशमात्रे—गार्हपत्याहवनीययोरेषस्तनोपरितनलोकात्प्रत्यात्मत्वात् । तस्मात् ' इतः ' प्रदेशात् ' व्यध्वे '
अर्द्धमार्गं ' एषः ' सूर्यस्तपत्रित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥

अथ तस्यात्मन आदित्यात्मकत्वादित्यस्य च प्राणात्मात्मकत्वात् तदुपधानेनात्मनि प्राणादिधारणं सम्पाद्यत
इत्याह—स एष इति । ' सः ' आदित्यात्मकः ' एष ' अश्मा ' प्राणः ' प्राणात्मकदित्यरूपत्वात् । आदित्यस्य
च प्राणत्वं तदुच्ये प्राणिन्येच्छन्ते । तदन्तमत्रे तु न चेच्छन्ते इति । अत्र एव ध्यते—' योऽती तन्ननुदेति

(१५) स उपदधाति । विमान ऽएष दिवो मध्यऽआस्तऽऽइति विमानो ह्येष दिवो मध्यऽआस्तऽआपप्रिवात्रोदसी ऽअन्तरिक्षमित्युबन्वाऽएषऽइमाँलोकानापुरयति सु विश्वाचीरभिचष्टे घृताचीऽिति सुचश्चैतद्देदीश्वाहान्तरा पूर्वमपरं च केतुमित्यन्तरेसुं च लोकमसुं चेत्येतदथो युञ्जेदमेतर्हि चीयते युञ्जादः पूर्वमचीयतेति ॥ १७ ॥

(त्यु) उक्षा समुद्रोऽअरुणः सुपर्णऽइति । (त्यु) उक्षा ह्येष समुद्रोऽअरुणः सुपर्णः पूर्वस्य योनिं पितुराविवेशेति पूर्वस्य ह्येषऽ एतं योनिं

स उपदधाति । “ विमान एष दिवो मध्य आस्ते ”-इति । विमानो ह्येष दिवो मध्य आस्ते । “ आपप्रिवात्रोदसी अन्तरिक्षम् ”-इति । उयन्वा एष इमाँलोकानापुरयति । “ स विश्वाचीरभिचष्टे घृताचीः ”-इति । सुचश्चैतद्देदीश्वाह । “ अन्तरा पूर्वमपरञ्च केतुम् ”-(वा. सं. १७।९९) इति । अन्तरेण च लोकमसुं चेत्येतद् । अथो युञ्जेदमेतर्हि चीयते, युञ्जादः पूर्वमचीयतेति ॥ १७ ॥

“ उक्षा समुद्रो अरुणः सुपर्णः ”-इति । उक्षा ह्येष समुद्रोऽअरुणः सुपर्णः । “ पूर्वस्य योनिं पितुराविवेश ”-इति । पूर्वस्य ह्येष एतं योनिं पितुराविवेशति । “ मध्ये दिवो निहितः

स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदिति, अतो योऽस्तमेति स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायास्तमेति ”-(तै.आ. १। १३।१) इति । प्राणत्वादेवायुर्वात्वं प्राणिनामेव जीवनकालसम्बन्धाद् । आयुर्ह्येतदिति । एषः ‘ अयमा ’ यतः कारणात् ‘ आयुः ’ एव ‘ एतद् ’ इति गणसकलित्वायुरित्येतदपेक्षम् । तद् ‘ आयुः ’ अन्नम् । तद्गतमेव मोक्षत्वात् । यत् एतदन्नं तस्मात्तदुपधानेन स्वकीय अन्नमनि प्राणादीन् धारितवान् सम्भवति ॥ १६ ॥

अथ तस्योपधाने मन्त्रद्वय प्रदर्शयन् व्याचष्टे-स उपदधाति विमान एष इति । ‘ हि ’ यस्मान्कारणात् ‘ एषः ’ सूर्यो मृतप्रामस्य निर्माता बुलोकस्य ‘ मध्य आस्ते, ’ अत उक्तम् ‘ विमान ’ इति । उदयमानः सूर्यः पृथिव्यादीन् स्वप्नकाशेनापुरयतीति तमर्थमाहेति व्याचष्टे-आपप्रिवाति । “ प्रा पूर्णे ”-(धा. पा. अ. प. ११) इत्यस्माद्दर्शनादर्थाय लिटः क्वसुरादेशः । ‘ विश्वाची घृताची ’-यदास्या विश्वेषां दृशिसा घृतानां च रण्यपत्नाद् वेदयः सुचश्च विवक्ष्यन्त रण्यह-स विश्वाचीरिति । पूर्वमपरमिति पृथिवी-बुलोकानभिचीयते । किञ्च पूर्वमित्यनेन पूर्वमित्येतां गार्हपत्य उच्यते, अपरमित्यनेन तदानीं चीयमान आहवनीय इति व्याचष्टे-अन्तरा पूर्वमिति । मृतप्रामस्य निर्माता शान्वापृथिव्यो अन्तरिक्षं च समन्तात्पुरयन् एष सूर्यो बुलोकस्य मध्ये तिष्ठति । किञ्च यः सूर्यः ‘ पूर्वमपरं च केतुं ’ लोकम् ‘ अन्तरा ’ शान्वापृथिव्योर्मध्ये गार्हपत्याहवनीययोर्वा मध्ये सन् विश्वाचीर्वेदी, घृताचीः सुचश्च ‘ अभिचष्टे ’ पश्यतीति प्रथमस्यार्थः ॥ १७ ॥

दिनीयमन्त्रे उक्षा समुद्रः, पूर्वस्य योनिं, मध्ये दिवः इति पादत्रयार्थः प्रसिद्ध इत्याह-उक्षा समुद्रो अरुण इति । चतुर्थपादे रज.शब्देनैते लोका विवक्ष्यन्त इत्याह-विचक्रम् इति । ‘ उक्षा ’ लेशकः “ आदित्याज्जायते वृष्टिः ”-(म. सू. १ । ७६) इति तस्य वृष्टिहेतुत्वात् । अत एव

पितुराविशति मध्ये दिवो निहितः पृथिरग्मेति मध्ये इत्यं दिवो निहितः
पृथिरग्मा त्रिचक्रमे रजसस्पात्यन्ताविति विक्रममाणो वाऽएष ऽएषां
लोकानामन्तान्पाति ॥ १८ ॥

द्वाभ्यामुपदधाति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्गुर्वानग्निर्गुर्वत्यस्य
मात्रा त्रावर्तवैनमेतदुपदधाति त्रिष्टुभ्यां त्रैष्टुभो ह्येष न सादयत्यसन्नो
ह्येष न सूददोहसाऽधिबदति प्राणो वै सूददोहाः प्राणऽ एष किं प्राणे
प्राणं दध्यामिति तं निधाय यथा न नश्येत् ॥ १९ ॥

(३) अयोपायन्ति । (न्ती) इन्द्रं विश्वा ऽअवीवृधन्ति तस्योक्तो
बन्धुर्देवहूर्यज्ञ ऽआ च वक्षत्सुमहूर्यज्ञ ऽआऽ च वक्षति देवहूर्यैव यज्ञः

पृथिरग्मा ”-इति । मध्ये ह्येष दिवो निहितः पृथिरग्मा । “त्रिचक्रमे रजसस्पात्यन्तौ”-
(वा. सं. १७ । ६०) इति । विक्रममाणो वा एष एषां लोकानामन्तान्पाति ॥ १८ ॥

द्वाभ्यामुपदधाति । द्विपाद्यजमानः । यजमानोऽग्निः । यावानग्निर्गुर्वत्यस्य मात्रा-त्रावर्तवैनमे-
तदुपदधाति । त्रिष्टुभ्याम् । त्रैष्टुभो ह्येषः । न सादयति । असन्नो ह्येषः । न सूददोहसाऽधिबदति ।
प्राणो वै सूददोहाः । प्राण एषः । किं प्राणे प्राणं दध्यामिति । तं निधाय यथा न नश्येत् ॥ १९ ॥

अयोपायन्ति । “ इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् ”-(वा. सं. १७ । ६१) इति । तस्योक्तो
बन्धुः । “ देवहूर्यज्ञ आ च वक्षत्, सुमहूर्यज्ञ आ च वक्षत् ”-इति । देवहूर्यैव यज्ञः सुम-

समुदात्मकः वर्गनोऽहसः । पर्णसन्धेन पतनमुच्यते । शोमनपतनः एवंविधः सूर्यः ‘ पूर्वस्य ’ तुल्योक्तस्य
निर्वरूपस्य ‘ योनि ’ स्थानम् आविवेशः तुल्योक्तादित्याज्यायमान इव इत्यत इति तस्य निर्वलोक्योक्ताः ।
किंच ‘ दिवो मध्ये ’ आग्निमन्त्रपञ्चमणे ‘ निहितः ’ वर्णतः पृथिनः ‘ अग्ना ’ अग्ररूपः सूर्यः विविधं
लोकान् कल्पते “ उ दक्षि सुदृक्कृष्टिः ”-(पा. सू. ३ । ४ । ६) इति वर्तमाने लिट् । “ विक्रममाणो
वा एष एषां लोकानामन्तान्पाति ” इति ध्रुते । रजस इत्येकत्रयनम् अन्ताविति दिवचनं
च अविवक्षितं, लोकानामन्तान् मान्तान् पाति स्वर्गधेन प्रकारेण तपो निर्वर्चनम् पदार्थाश्च दर्शयन् रक्षतीति
द्वितीयस्वार्थः ॥ १८ ॥

उपधानमन्त्रगोदित्वं प्रशंसति-द्वाभ्यामिति । अय तपोरेव चन्द्रः प्रशंसति-त्रिष्टुभ्यामिति । ‘ एषः ’
सूर्यः ‘ त्रैष्टुभः ’ त्रैष्टुभेऽन्तरेक्षे वर्तमानत्वात् । अन्तरेक्षस्य त्रैष्टुभत्व तैत्तिरीयके श्रूयते-“ गावत्रो वै पृथिवी
त्रैष्टुभमन्तरिक्षम् ” (वै. सं. १।२।।।१) इति । प्रकृतस्यादमन इष्टकान्तरवदुपधानस्य विधानात्तद्देव सादनप्रसक्तौ
निवेशितेन सादयतीति । तत्रोरपत्तिमाह-असन्नो ह्येष इति । ‘ एषः ’ सूर्यः ‘ असन्नः ’ कचिदेवावस्थितो न भवति
सर्वत्र पारंभनगादित्यर्थः । मा भूदसन्नवाचस्य सादनं सूददोहसाऽधिबदने तु कर्तव्यमित्यत आह-न सूददो-
हसाऽधिबदतीति । सूददोहसाऽधिबदन्मपि न कर्तव्यम्, इत इत्यत आह-प्राणो वा इति । प्राणामके सूर्ये

सुमहृश्च युक्षदग्निर्देवो देवान् ॥ १ ॥ अ च वक्षदिति युक्षच्चैवाग्निर्देवो देवान्
च वहत्वित्येतत् ॥ २० ॥

(द्रा) व्वाजस्य मा प्रसवुः । (ऽ) उद्ग्राभेणोदग्रभीत् । अथा सपत्नानिन्द्रो
मे निग्राभेणाधरात् ॥ १ ॥ अकृदिति युथैव यजुस्तथा वन्दुः ॥ २१ ॥

(रु) उद्ग्राभं च निग्राभं च । ब्रह्म देवाऽअवीवृषन् । अथा सपत्नानि-
न्द्राग्नी मे विपूचीनान्व्यस्यतामिति युथैव यजुस्तथा वन्दुः ॥ २२ ॥

(स्त) तद्वाऽअमुष्मादादित्यादूर्ध्वाश्रतस्रो दिशः । (स्ता) ताऽ
एतद्देवाऽअसुराणामवृजतायो ताऽ एवैतत्समारोहंस्ताऽ उऽएवैतद्यज-
मानो द्विपतो भ्रातृव्यस्य वृद्धेऽथो ताऽ एवैतत्समारोहस्यथोऽएतद्वाऽ
एताभिर्देवाऽ आतः संप्राप्तुवंस्तथैवाभिरयमेतदातः सम्प्राप्नोति ॥ २३ ॥

हृश्च । “ युक्षदग्निर्देवो देवान् आ च वक्षत् ”- (वा. सं. १७ । ६२) इति । युक्षच्चैवाग्निर्देवो
देवान् आ च वहत्वित्येतत् ॥ २० ॥

“ वाजस्य मा प्रसव उद्ग्राभेणोदग्रभीत् । अथा सपत्नानिन्द्रो मे निग्राभेणाधरान्
अकः ”- (वा. सं. १७ । ६३) इति । यथैव यजुस्तथा वन्दुः ॥ २१ ॥

“ उद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्म देवा अवीवृषन् । अथा सपत्नानिन्द्राग्नी मे विपू-
चीनान्व्यस्यताम् ”- (वा. सं. १७ । ६४) इति । यथैव यजुस्तथा वन्दुः ॥ २२ ॥

तद् वा अमुष्मादादित्यादूर्ध्वाश्रतस्रो दिशः-ता एतद्देवा असुराणामवृजत । अथो ता
एवैतत्समारोहन् । ता उ एवैतद्-यजमानो द्विपतो भ्रातृव्यस्य वृद्धे । अथो ता एवैतत्समारोहति ।
व्यथो एतद्वा एताभिर्देवा आतः सम्प्राप्तुवन् । तथैवाभिरयमेतदातः सम्प्राप्नोति ॥ २३ ॥

प्राणात्मकस्य सूददोहसः पिष्टपेषणवैष्णव्यादित्यर्थः । तस्योपहितस्यासमनो रक्षा विधायाह्वनीषदेश प्रति
गच्छेयुरिति विचष्टे-तं निधायेति । ‘ यथा ’ अन्ता ‘ न ’ नक्षेत्रेषु, निधायाग्नीष्रतमीषदेशमतिक्रामेयुरित्यर्थः ।
तस्योक्तो वन्दुमिति । “ इन्द्रं विश्वा अवीवृषमिन्द्रं हि सर्वाणि मृतानि वर्धयन्ति ” इत्यादिनाऽस्य
ब्राह्मण (श. ५. ८। ७। ३७) अष्टमकान्ठेऽभिहितम् । ‘ देवद्वः ’ इत्यादिकस्यापमर्थः । यतो यज्ञो देवान्नाद्व-
तीति देवद्वः । सुप्रमिति सुजनामधेयम् (निघ. ३। ६। १६) सुप्रमाद्वयतीति ‘ सुप्रद्वः ’ तत्साधनत्वात् । अतो
देवद्वयज्ञो देवान् आ च वक्षत् भावद्वत् सुप्रद्वयद्वः ‘ भावद्वत् ’ इत्युच्यते-यक्षच्चैवाग्निरिति । अग्निर्देवो
देवान् यक्षत् यजन् भावद्वत् इत्येतदुक्तं भवतीति । यक्षत् वक्षन् इति यथैवैतेश्च लटि रूपम् ॥ १९ ॥ २० ॥

वाजस्येति उद्ग्राभं चेति अन्तर्द्वयं निग्राभव्याख्यास्य इत्याह-वाजस्य मा प्रसव इति । यत्र दिशो देवीरि-
त्यादिमत्रैर्गार्हपत्यादार्गोवपर्वन्तं गमने भ्रातृव्यसम्बन्धिनीः सूर्यादेर्वाचीः पञ्च दिशः ततो गमाम्य स्वयं प्राप्तवान्

(त्व) अयाग्निमारोहन्ति । क्रमध्वमग्निना नाकमिति स्वर्गो वै लोको
नाकः क्रमध्वमनेनाग्निनेतुं स्वर्गं लोकमित्येतदुच्यते हस्तेषु विभ्रतः
इत्युच्यते हस्तेषु एतत् हस्तेषु विभ्रति दिवस्पृष्टं स्वर्गत्वा मिथ्या
देवेभिराध्वमिति दिवस्पृष्टं स्वर्गं लोकं गत्वा मिथ्या देवेभिराध्व-
मित्येतत् ॥ २४ ॥

(त्वा) प्राचीमनु प्रदिशं ग्रेहि विद्वानिति । प्राची वै दिग्ग्रेः स्वामनु
प्रदिशं ग्रेहि विद्वानित्येतद्ग्रेरग्रे पुरोऽग्निर्भवेद्वेत्यस्य त्वमग्रेरग्रे पुरोऽ-
ग्निर्भवेद्वेत्येतद्विश्वाऽआशा डीद्यानो विुभाहीति सुर्वाऽआशा डीप्यमानो
विुभाहीत्येतदूर्जं नो घेहि द्विपदे चतुष्पदऽइत्याशिपमाशास्ते ॥ २५ ॥

अयाग्निमारोहन्ति । “ क्रमध्वमग्निना नाकम् ”-इति । स्वर्गो वै लोको नाकः । क्रमध्व-
मनेनाग्निनेतं स्वर्गं लोकमित्येतत् । “ उच्यते हस्तेषु विभ्रतः ”-इति । उच्यते ह्येत एतं हस्तेषु
विभ्रति । “ दिवस्पृष्टं स्वर्गत्वा मिथ्या देवेभिराध्वम् ”-(वा. सं. १७ । ६५) इति ।
दिवस्पृष्टं स्वर्गं लोकं गत्वा मिथ्या देवेभिराध्वमित्येतत् ॥ २४ ॥

“ प्राचीमनु प्रदिशं ग्रेहि विद्वान् ”-इति । प्राची वै दिग्ग्रेः । स्वामनु प्रदिशं ग्रेहि
विद्वानित्येतत् । “ अग्रेरग्रे पुरो अग्निर्भवेद् ”-इति । अस्य त्वमग्रेरग्रे पुरोऽग्निर्भवेद्वेत्येतत् ।

भवति इत्युक्तम् । अयेन्द्रं विश्वा अवीश्वकित्यादिमन्त्रैराग्नौप्रादाहवनीयपर्यन्तं गमने सूर्यादूर्ध्वं भ्रानृष्यसम्ब-
न्धिनीघतमो दिशः तथैव प्राचीनोत्प्राह-तया अमुष्मादित्यादिना । ‘ आतः ’ इति पुलोकपर्यन्त-
मित्यर्थः ॥ २१-२३ ॥

चित्वाग्निमग्नीषामनानन्तरं क्रमध्वमित्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैस्तस्वारोहणं विधत्ते-अयाग्निमिति । चित्वाग्ने-
रग्री धार्यमाणे उच्यमानौ होमविधानेन सत्र तद्धारणार्थं कस्यचिदपेक्षणादग्निविधाने यजमानस्यापि संविधाना-
त्तदपेक्षमारोहन्तीति बहुवचनम् । स्वर्गो वै लोको नाक इत्यादिनाऽऽरोहणमन्त्रान्व्याचष्टे । क्रमध्वमिति तेषा-
मंत्रे पुरोऽग्नेणानिधानम् । ‘ अनेनाग्निना ’ चित्वाग्निना ‘ एतम् ’ इत्यभिनयेन निर्देशः । एतं स्वर्गं ‘ क्रम-
ध्वम् ’ अग्रतिवन्धेन गच्छत इत्येन्द्रकृतं मन्त्रार्थः । क्रमध्वमिति वृत्त्यर्थे तद् । एते क्रममाणा अध्वर्युपसृ-
तयः एतमुद्यमानि हस्तेषु चिन्तिषु विभ्रति यतः अतः स एवार्थो मन्त्रेण प्रतिपाद्यते । ‘ दिवस्पृष्टं स्वर्गं
लोकम् ’ इत्यनेन मन्त्रे ‘ स्वर्गत्वा ’ इत्यत्र ‘ स्वः ’ इत्यस्यार्थं उक्तः । अत्र दिवःशब्देन पुलोक उच्यते ।
पुलोकस्य पृष्ठम् उपरितनं स्वर्गं सुखातिशयं तथैव स्थानविशेषं गत्वा देवैर्मन्त्राः सन्तस्तिष्ठन्त्येत्थः ।
‘ दिवस्पृष्टम् ’ इति “ घट्टयाः पतिपुत्रपृष्ठम् ” (पा. मू. ८।३।१३) इत्यादिना त्रिनजनीयस्य सकारः ॥ २४ ॥

प्राची वै दिग्ग्रेरिति । ‘ प्राची ’ दिक् ‘ अग्नेः ’ सम्बन्धिनी यत् । अत एव तस्मिन्निधे-“ प्राची

पृथिव्याऽ अहम् । (सु) बुद्धन्तुरिक्षन्तारुहमन्तुरिक्षाद्विषमारुहमिति गार्ह-
पत्याद्वाप्रीथ्रीयमागच्छन्त्वाप्रीथ्रीयपादाहवनीयं दिवो नाकस्य पृष्ठा-
त्स्वर्ग्योनिरगामहमिति दिवो नाकस्य पृष्ठात्स्वर्गं लोकमगामह-
मित्येवम् ॥ २६ ॥

(त्व) स्वर्गन्तो नापेक्षन्ते । (न्तऽ) आद्यां रोहन्ति रोदसीऽइति
न हेव वेऽपेक्षन्ते ये स्वर्गलोकं ॥ २७ ॥
चित्तेनिरऽइत्येव एव यज्ञो
युऽएतं चित्तन्वते ॥ २७ ॥

“ विश्वा आशा दीयानो विमाहि ”-इति । सर्वा आशा दीप्यमानो विभाहीत्येवम् ।

“ ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुस्पदे ”-(वा. सं. १७ । ६६) इति । आग्निमात्रास्ते ॥ २६ ॥

“ पृथिव्या अहमुद्धन्तुरिक्षन्तारुहम्, अन्तुरिक्षादिवमारुहम् ”-इति । गार्हपत्याद्वाप्री-
थ्रीयमागच्छन्ति, आप्रीथ्रीयपादाहवनीयम् । “ दिवो नाकस्य पृष्ठात्स्वर्ग्योनिरगामहम् ”-
(वा. सं. १७ । ६७) इति । दिवो नाकस्य पृष्ठात्स्वर्गं लोकमगामहमित्येवम् ॥ २६ ॥

“ स्वर्गन्तो नापेक्षन्त आद्यां रोहन्ति रोदसी ”-इति । न हेव वेऽपेक्षन्ते-ये स्वर्ग
लोकं यन्ति । “ यज्ञं ये चित्ततोधारं सुविद्वांसो चित्तेनिरे ”-(वा. सं. १७ । ६८)
इति । एव एव यज्ञो चित्ततोधारः । एत एव सुविद्वांसो-य एतं चित्तन्वते ॥ २७ ॥

(त्वेऽग्रे) अग्रे ग्रेहि प्रथमो देवयतामिति । (ती) इममेतद्गन्निमाह त्वमेपां ग्रेहि प्रथमो देवयतामिति चक्षुर्देवानामुत मर्त्यानामित्युभयेपार्थं हेतुदेवमनुष्याणां चक्षुरियक्षमाणा भृगुभिः सजोपाऽइति यजमानो भृगुभिः सजोपाऽइत्येतत्स्वर्गं यजमानाः स्वस्तीति स्वर्गं लोकं यन्तु यजमानाः स्वस्तीत्येतत् ॥ २८ ॥

(त्त) तत्राऽअमुष्मिँल्लोके पुञ्च दिशः । (स्त्रा) त्राऽ एतद्देवाऽअसुराणां वृद्धाद्यो त्राऽ एवैतत्समारोहंस्त्राऽ उऽएवैतद्यजमानो द्विपतो भ्रातृव्यस्य वृद्धेऽद्यो त्राऽ एवैतत्समारोहत्पुयोऽएतद्वाऽएताभिर्देवाऽ आतः सम्प्राप्तुवंस्तुथैवाभिरयमेतद्वातः सम्प्राप्नोति ॥ २९ ॥

(त्य) अयैनमभिजुहोति । (त्ये) एतद्वाऽएनं देवाऽ इयिवाँसमुपरिष्ठा-

“ अग्रे ग्रेहि प्रथमो देवयताम् ”—इति । इममेतद्गन्निमाह—त्वमेपां ग्रेहि प्रथमो देवयतामिति । “ चक्षुर्देवानामुत मर्त्यानाम् ”—इति । उभयेपां हेतुदेवमनुष्याणां चक्षुः । “ इयक्षमाणा भृगुभिः सजोपाः ”—इति । यजमानो भृगुभिः सजोपा इत्येतत् । “ स्वर्गं यन्तु यजमानाः स्वस्ति ”—(वा. सं. १७ । ६९) इति । स्वर्गं लोकं यन्तु यजमानाः स्वस्तीत्येतत् ॥ २८ ॥

तद् वा अमुष्मिँल्लोके पञ्च दिशः—ता एतद्देवा असुराणां वृद्धाद्यो त्राऽ एवैतत्समारोहन् । त्रा उ एवैतद्यजमानो द्विपतो भ्रातृव्यस्य वृद्धे । अयो ता एवैतत्समारोहति । अयो एतद्वा एताभिर्देवा आतः सम्प्राप्तुवन् । तथैवाभिरयमेतद्वातः सम्प्राप्नोति ॥ २९ ॥

अयैनमभिजुहोति । एतद्वा एनं देवा इयिवाँसमुपरिष्ठादन्नेनाग्नीणश्रेतयाऽऽहुत्या । तयैवैनमयमेतद्दीपिवाँसमुपरिष्ठादन्नेन प्रीणात्येनापाऽऽहुत्या । कृष्णार्यं शुद्धवस्तार्यं पयसा । सार्धैर्वै कृष्णा शुक्-

इममेतद्गिति । ‘ त्वमेपां ’ देवान्पुनश्चिच्छन् ‘ प्रथमः ग्रेहि ’ इति इममेतद्गन्निमाह । अत्रेक्षमुष्टं च वदन्कारकत्वात् । ‘ इयक्षमाणाः ’ इति व्याख्यानत् । ‘ यजमानो भृगुभिः ’ इति । इत्यन्वयत् ॥ २८ ॥

इयक्षमाणा इत्येव विद्याश्रेतारोद्देशेन स्वर्गं लोकं विद्वाना अदृश्यमन्वां त्रीः पञ्च दिशः पूर्वतः प्रत्यक्षं चर्चयन्तु—नद्या अमुष्मिँल्लोके इति । अत्राति ‘ आतः ’ इति कुजोक्ता संतनयवर्गाभिश्चेन्नोप्यते ॥ २९ ॥

विष्णुमिनमारोहानन्तरमभिजुहोति होन विधये—अयेति । ‘ अभिजुहोति ’ अभिहोमानातीति कडकत्वात् ‘ एनम् ’ इति कर्मणि द्विवेदा । विहितवृत्तिविधेः प्रथमश्रेतारोहस्तत्तन्पञ्च इत्यह—एतद्वा इति ।

तस्या ऽधस्तादादित्यो वत्सः स्वेनैवेनमेतद्भाग्येन स्वेन रुसेन प्रीणात्युपरि
धार्ष्टमाण ऽउपरि हि स युमेतत्प्रीणाति दोहनेन दोहनेन हि पयः
प्रदीयते ॥ ३० ॥

यद्वेवेनमभिलुङ्गाति । शिर ऽएतद्यज्ञस्य युद्भिः प्राणः पयः शीर्षस्तु-
त्प्राणं दधाति यथा स्वयमातृष्णामभिप्रक्षरेदेषुमभिलुङ्ग्यात्प्राणः स्वय-
मातृष्णा रुस ऽएष शिरश्च तुत्प्राणं च रुसेन संतनोति संदधाति वृक्तोप्रासा
सुमनसा विरूपेऽडति तस्योक्तो वृन्धुः ॥ ३१ ॥

(३) अग्ने सहस्राक्षेति । हिरण्यशकलैर्वाऽएषु सहस्राक्षः शतमूर्धञ्चिति
यददः शतशीर्षा रुद्रोऽमृज्यत शतं ते प्राणाः सहस्रं व्याना ऽडति शतधुं

वन्मा । तस्या अमावादित्यो वत्सः । स्वेनैवेनमेतद्भाग्येन स्वेन रुसेन प्रीणाति । उपरि धार्ष्टमाणे ।
उपरि हि सः—यमेतत्प्रीणाति । दोहनेन । दोहनेन हि पयः प्रदीयते ॥ ३० ॥

यद्वेवेनमभिलुङ्गाति । शिर एतद्यज्ञस्य—यद्भिः । प्राणः पयः । शीर्षस्तुत्प्राणं दधाति । यथा
स्वयमातृष्णामभिप्रक्षरेद् एवमभिलुङ्ग्यात् । प्राणः स्वयमातृष्णा । रुस एषः । शिरश्च तुत्प्राणं च
रुसेन संतनोति, संदधाति । “ नक्तोवासा समनसा विरूपे ”—(वा. सं. १७ । ७०) इति ।
तस्योक्तो वृन्धुः ॥ ३१ ॥

“ अग्ने सहस्राक्ष ”—इति । हिरण्यशकलैर्वा एष सहस्राक्षः । “ शतमूर्धञ्च ”—इति । यददः

विहिते होमे द्वय विभक्ते—कृष्णार्थे शुद्धवत्सार्थे पयनेति । उक्तलक्षणाया गो पयस उपसदाने कारणमाह—
रात्रिर्वा इति । रात्रि खलु कृष्णा सुदन्ता । वन्मा रात्रेः अती आदित्यो वत्स । यथा वत्सो गोमर्ग्ये वर्धते तद्-
दस्य रात्रिमर्ग्ये वर्धमानवान् । अयमेवार्थस्त्वैतिरीयके श्रूयते—“ अग्निश्चादित्यश्च रात्रेर्वत्स । ” (टी. भा. १ । १०१९)
इति । एष वाम्याग्नेरादित्यश्चमकवाचयत्रात्रिधाया गो. पयसा होमे स्वर्गोपमाणेन तदेव विविपने—स्वेन रुसेनेति ।
तेन प्रीणितवान् मवति । प्रीणयित्व्यस्यादित्यात्मकम्याग्नेरपि एव वर्धमानवेन उपरि धार्ष्टमाणे एव उद्वारात्
सुदयादित्याह—उपरिती । प्रकृतहोमे साधारणं दोह्य प्राप्नोतीति तदपवादत्वेन दोहनं विधत्ते—दोहनेनेति ।
दोहनेन हि पयः प्रदीयते इति । दोहानन्तरं पात्रान्तरं दोहनेन खलु पयः प्रदीयते इत्यर्थः ॥ ३० ॥

प्रकृतमेवविहोम प्रकाशान्तरेण प्रशमति—यद्वेवेनेति । अग्ने. शिरोग्र्याध्यायात् स हि शिरः । पयसः
प्राणश्च लपुष्टिहेतुत्वात् । यथा स्वयमातृष्णामिति । होमाविशारः स्वयमातृष्णायामुपरि निबिडिकविद्यया
‘ प्रक्षरेत् ’ तथा होमं कुर्यात् । एव च स्वयमातृष्णायाः प्राणशब्दात्, अग्नेस्तु शिरस्त्वान् ‘ प्राण च शिरश्च ’
इत्युभे अपि पयोऽग्नेनेन ‘ रुसेन ’ ‘ संतनोति ’ । तदेव विदुगोति ‘ संदधाति ’ परस्परमम्बद्ध कर्तव्य-
त्यर्थः । प्रकृतहोमे मन्त्रो दर्शयत् प्रथममन्त्रस्य ब्राह्मण पठकाण्डे (श. प १ । ७ । १ । ३) प्रागेवामि-
दितमित्याह—अक्तोपामेति ॥ ३१ ॥

द्वितीयं मन्त्रं व्याचष्टे—अग्ने सहस्राक्षेति । हिरण्यशकलैर्वा इति । ‘ एषः ’ अग्निः प्रोक्षणे विदियुक्तः

हेव तस्य प्राणाः सहस्रं व्याना ब्रुः शतशीर्षां त्वुष्टं साहस्रस्य रायऽ
ईशिपऽडुति त्वुष्टं सुर्वस्यै रव्याऽईशिपऽडुत्येतत्सुस्मे ते विधेम व्याजाय
स्वाहेत्येष वै व्याजस्तुमेतत्प्रीणाति ॥ ३२ ॥

द्राम्यामभियुहोति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्वावानग्निर्वावित्यस्य
मात्रा तावत्तैवैतमेतदभियुहोति ॥ ३३ ॥

(त्वु) अयै न निदधाति । सुपर्णाऽसि गुरुत्मानित्येतद्वाऽएनमदो
त्विक्रुत्या सुपर्णं गुरुत्मानं त्विक्रुति त्वुष्टं सुपर्णं गुरुत्मानं चिनोति त्वुष्टं
सुपर्णं गुरुत्मानं कृत्वाऽन्ततो निदधाति षष्टे षृथिव्याः सीद भासाऽन्तरिक्ष-

शतशीर्षां रुद्रोऽभ्युच्यते । “ शतं ते प्राणाः सहस्रं व्यानाः ”-इति । शतं हेव तस्य
प्राणाः, सहस्रं व्यानाः-यः शतशीर्षां । “ त्वं साहस्रस्य राय ईशिपे ”-इति । त्वं सर्वस्यै
स्या ईशिप इत्येतद् । “ तस्मै ते विधेम वाजाय स्वाहा ”-(वा० सं० १७।७१)
इति । एष वै वाजः । तमेतदानीमाति ॥ ३२ ॥

द्राम्यामभियुहोति । द्विपाद्यजमानः । यजमानोऽग्निः । वावानग्निर्वावित्यस्य
मात्रा-तावत्तैवैतमे-
तदभियुहोति ॥ ३३ ॥

अयै न निदधाति । “ सुपर्णाऽसि गुरुत्मान ”-इति । एतदा एनमदो विक्रुत्या सुपर्णं

सहस्रमक्षयः । शिरस्यरुद्रोः स्रुवायः । स्रुव । अत्र च मन्त्रे तथा सन्प्रोच्यत इत्यर्थः । प्रकाशकवना-
भास्येन शिरस्यरुद्रकालान्तरितोऽक्षयः । स्रुवः शतशीर्षेति । प्रवृत्तिरुदनेन उरिष्ठेषुगु अन्तर्वर्षयने
मन्त्रो प्रतिष्ठितेऽ स एव शतशीर्षां रुद्रः सनदूद् इति (घ. ५.१।२।१९) काण्डस्यादावुच्यते । ज्योतिषादः-
शन्देन स कालः परानुचये । ‘ अद्-’ अन्विक्ताने ‘ शतशीर्षां रुद्रोऽभ्युच्यते ’ इति एव अत्र उच्यते
‘ सन्प्रोच्यति ’ इत्यर्थः । ‘यः शतशीर्षां ’ मन्त्रे उच्यते शतशतशतः ‘ प्राणाः ’ सहस्रमक्षयः ‘ व्यानाः ’
च मन्त्रे । सहस्रमक्षयमन्त्रितानुचयेन (निय. २।१।१०) तन्मन्त्रुचये-शतं च इति । त्वं सर्वस्यै
इति । सहस्रमक्षयमन्त्रितानुचयेन ‘ स्रुवस्य ’ इत्यनेनागमिन्नस्यैव इत्यन्वयमिति चानु-
‘ स्रुवस्य ’ इत्येतदुक्तं मन्त्रे । “ अग्निर्वावयेतां कर्मणि ” (पा. सू. २।३।१२) इति
व्युत्पत्तौ “ षडपर्यं षडुर्षां वाप्या ” (पा. सू. २।३।१२ वा. १) सर्वस्यै, स्या इति
षडुर्षां । एष वै वाज इति । ‘ वाज ’ शम्भोऽक्षयानी त्वेत्तुम् । ‘ एषः ’ अग्निर्विः स्रुव । अत्रः ‘ तस्मै ते
विधेम वाजाय स्वाहा ’ इत्यनेन ‘ तन् ’ अग्निं प्रीणाति । हे सहस्राय शतशतस्य अग्ने । ते शतशतशतः
प्राणाः सहस्रमक्षयका व्यानाश्च मन्त्रे । त्वं सर्वस्यै वाजाय इतिषे ईक्षते मन्त्रे । तस्मै ‘ वाजाय ’
अत्रोच्यतेन उदात्तकारे ते वां ‘ विधेम ’ परं वीथे, इदं इतिः ते ‘ स्वाहा ’ सुवृत्तमन्त्रेति मन्त्रार्थः ॥ ३२ ॥
स्मरत्वेन प्रीत्येन सहस्रमक्षयमन्त्रितानुचयेन मन्त्रित इति प्रोच्यते-द्राम्यामिति ॥ ३३ ॥

अग्निर्वावानग्निर्वावित्यस्य मात्रा-तावत्तैवैतमेतदभियुहोति । निधानमन्त्रे सुपर्णाऽसि गुरुत्मान-

सापृण ज्योतिषा दिवमुत्तमान तेजसा दिशऽ दृष्टुं ह्येत्येयुः ह्येषुऽ
एतत्सुर्व्वं करोति ॥ ३४ ॥

(त्या) आजुह्वानः सुप्रतीकः पुरस्तादिति । (त्या) आजुह्वानो नः
सुप्रतीकः पुरस्तादित्येतदुभे स्वं योनिमासीद् साधुयेत्येव वाऽअस्य स्वो
योनिस्तुः साध्यासीदित्येतदस्मिन्तसधुस्थेऽअधुत्तरस्मिन्निति द्यौर्वाऽ-
वत्तरः सधुस्यं विश्वे देवा यजमानश्च सीदतेति तद्विश्वेदेवैः सह यज-
मानः सादयति द्वाभ्यां निदधाति तस्योक्तो बन्धुर्व्वपदकारेण तस्योपरि
बन्धुः ॥ ३५ ॥

गुरुमन्तं विस्तोति । तं सुपर्णं गुरुमन्तं चिनोति । तं सुपर्णं गुरुमन्तं दृष्ट्वाऽन्ततो निदधाति ।
“ पृष्ठे पृथिव्याः सीद् । मासाऽन्तरिक्षमापृण । ज्योतिषा दिवमुत्तमान । तेजसा ।
दिश दृष्ट्वा ”- (वा० सं० १७ । ७२) इति । एवं ह्येव एतत्सर्व्वं करोति ॥ ३४ ॥

“ आजुह्वानः सुप्रतीकः पुरस्तात् ”-इति । आजुह्वानो नः सुप्रतीकः पुरस्तादित्येतद् ।
“अग्ने स्वं योनिमासीद् साधुया”-इति । एष वा अस्य स्वो योनिः । तं साध्यासीदित्येतद् ।
“ अस्मिन्तसधुस्थे अधुत्तरस्मिन् ”-इति । द्यौर्वा उत्तरं सधुस्यम् । विश्वे देवा यजमानश्च
सीदन्त- (वा० सं० १७ । ७३) इति । तद् विश्वेदेवैः सह यजमानं सादयति । द्वाभ्यां निद-
धाति । तस्योक्तो बन्धुः । वपदकारेण । तस्योपरि बन्धुः ॥ ३५ ॥

त्वस्योपयोगमाह-इतद्वा इत्यादिना । उक्ते हि दोषे त्रिकं प्रजननसमर्थं देवो विक्रियने अक्षयविक्रियानव
क्रियने, अतोऽत्रानि योनिरूपायामुखापामाहितस्याग्नेरित्येवमस्यानि विक्रिया मविवन्मिति पूर्वं ' विक्रिया '
विक्रितिसाधनभूतेन मन्त्रेण सुपर्णोऽस्ति गरुमानित्यादिकेन सुपर्णं गरुमन्तं कृत्वा चिनवान् । तथा चपन-
कालेऽपि सुपर्णं गरुमन्तमेव कृत्वा चिनवान् । सप्रति ' सुपर्णोऽस्ति गरुमान् ' इत्यादिकेन सुपर्णं गरुमन्तं
कृत्वा निदितवान् भवति । चीयमानस्याग्नेः पक्ष्याकारेण चपनान् सुपर्णोऽस्ति गरुमान् इत्युक्तम् । ' गरुमान् '
प्रशान्तपक्षवान् अत एव ' सुपर्ण ' परंपरादेन एतन्नमुच्यते चोमनपनविशिष्ट इत्यर्थः । एवं ह्येष
इति । ' एष ' अग्निः, ' एवम् ' एकप्रकारम् ' एकमर्षं करोति ' यतः, अत एक मन्त्रे ऋषे पृथिव्याः
सीदित्यर्थः ॥ ३४ ॥

द्वितीय मन्त्र व्याख्ये-आजुह्वान इति । ' सुप्रतीक ' शोभतावयव । तत्रमित्तान् प्रति न, अपि तु अस्मा-
न्प्रतीति व्याख्ये-आजुह्वानो नः सुप्रतीक इति । ' अस्य ' उक्त्याग्नेः, ' एष ' विद्याग्निः ' सो योनि ' स्वसम्बन्धि
स्थानम् अनोऽग्ने स्वं योनिमित्यादिना विद्याग्निं साधुचित्येत्वेनदुक्तं भवतीति व्याख्ये-अग्ने स्वमिति । अस्मिन्
इति । पृथिव्यन्तरिक्षाम्यामुपरि वर्त्तमानत्वेन एतेकात्मकत्वान् ' अस्मिन् ' विद्याग्निच्छुणे एतेके ' अध्यासीद् '

(३) अथास्मिन्समिध ऽआदधाति । (त्वे) एतद्वाऽएनं देवाऽ ईषि-
वाँसमुपरिष्टादन्नेनाप्रीणन्समिद्धिश्चाहुतिभिश्च तथैवैनमयमेतदीयिवाँसु-
समुपरिष्टादन्नेन प्रीणाति समिद्धिश्चाहुतिभिश्च ॥ ३६ ॥

स वै शमीमयीं प्रथमामादधाति । (त्वे) एतद्वाऽएणुऽ एतस्यामा-
हुत्याँ हुतायां प्रादीप्यतोदज्वलत्तुस्माद्देवा ऽअत्रिभयुर्यद्वै नोऽयं नु
हिँस्यादिति तुऽएताँ शमीमपश्यंस्तुयैनमशमयंस्तद्वदेतँ
शम्याऽशमयंस्तुस्माच्छमी तथैवैनमयमेतच्छम्या शमयति शान्त्याऽएव
न जुग्यै ॥ ३७ ॥

अयास्मिन्समिध आदधाति । एतद्वा एनं देवा ईषिवाँसमुपरिष्टादन्नेनाप्रीणन् । समि-
द्धिश्चाहुतिभिश्च । तथैवैनमयमेतदीयिवाँसमुपरिष्टादन्नेन प्रीणाति । समिद्धिश्चाहुतिभिश्च ॥ ३६ ॥

स वै शमीमयीं प्रथमामादधाति । एतद्वा एण एतस्यामाहुत्यां हुतायां प्रादीप्यतोदज्वलत् ।
सस्माद्देवा अत्रिभयुः— 'यद्वै नोऽयं न हिँस्यात्' इति । त एतां शमीमपश्यन् । तपैनमशम-
यन् । तथदेतं शम्याऽशमयन् । तस्माच्छमी । तथैवैनमयमेतच्छम्या शमयति । शान्त्या एव, न
जुग्यै ॥ ३७ ॥

इत्यर्थः । 'विश्वे देवाः' इत्यनेन विश्वेदेषुः सह स यजमानमन्त्रात्सादितवान् मवति । हे अग्ने ! त्वं 'गह-
ष्मन्' अत एव शोमनततोऽनि साहस्यत्र पृथिव्याः पृथे उपरि सीद, स्वीयया माया अन्तरिक्षमाप्य,
अतीया दिव ददां ब्रुव, तेजया दिशोऽरि ददीकुरिति प्रथममर्थः । मा. ज्योतिस्तेन इति प्रकाशविशेषः ।
हे अग्ने ! त्वं पूर्वस्यां दिशि आहूयमानः अस्माकं शोमनावयवो भूयाः । अतः स्वं योनिं दित्वाग्निं 'साधुवा'
क्रियया अरितिष्ठ । 'साधुवा' इति तृतीयेकत्रयनस्य "सुवा सुदक्"—(पा. सू. ७ । १ । ३९) इत्या-
दिता यादेशः । अहिमन् चिन्ताक्रियुः उत्तरस्मिन् सव स्ये ब्रुलोकं अन्वार्त्तद । हे विश्वे देवाः ! यूयं यजमानश्च
अत्र सीदत यूयं सप्रदानत्वेन सीदत यजमानोऽनिकास्त्रिवेन सीदतिविति द्वितीयकर्मार्थः स्पष्टार्थः ॥ ३६ ॥

उत्तरत्वात्प्रथमे निधानानन्तरमस्मिन्नग्नौ समिधाभाधानं विधाय ताः समिधश्चित्वाग्निं प्रास्तम्याद्देवपरितनान-
रुणं श्लोति—अयास्मिन्निति ॥ ३६ ॥

स वै शमीमयीं समिधं प्रथमामादध्यादित्याह—स वा इति । शमीमयाः प्रथमभाषाने हेतुमाह—एतद्वा इति ।
एतस्यामाहुत्यानित्यनेन 'अथैनमभिजुगोति' इति विश्विताऽऽहुतिः परागृह्यते । एतस्यामाहुत्यां हुतायामग्निः
प्रोक्तः सन्तुदज्वलत् । पश्चान् अग्निं दृष्ट्वा देवोवायेन 'नोऽयं न हिँस्यादिति' देवास्तस्माद् मीताः । पश्चादहिँसो-
पायनेन तै एतां शमीमयीं समिधं आश्रयन् दृष्ट्वा च तया एतमशमयन् । यत् एतन्नवाऽशमयन् । तस्मादनौ
शमीनामथेवा अमृत् । अतः प्रथमं शमीमण्याः समिध आधात्वेन तथैवायमग्निं यजमानः शान्त्यै एनं शमयति, न
जुग्यै, जन्निर्मभुग मभुगान्वाय अहिँसते इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

(त्य) अथोदुम्बरीमादधाति । (त्य) ऊर्ध्वं रुतः ऽउदुम्बराः ऽउर्ध्वेनमेत-
द्वसेन प्रीणाति कर्णकवती भवति पशवो वै कर्णकाः पशुभिर्ध्वेनमेतद्व-
सेन प्रीणाति यदि कर्णकवती न विन्देद्दधिद्रप्सुगुहृत्यादध्यान्युदधि-
द्रप्सुः ऽपतिष्ठते तदेव पशुरूपं श्रेद्धोऽअग्ने दीदिहि पुरो नः ऽइति विरा-
ज्वाः ऽऽदधात्युन्नं विराडुन्नैनुवैनमेतुत्प्रीणाति तिस्रः समिधः ऽथादधाति त्रिवु-
दमिश्रायानमिश्रायत्यस्य श्रात्रा तावन्ध्वेनमेतद्वसेन प्रीणाति ॥ ४० ॥

(त्य) अथाहुतीर्हुतानि । यथा परिधिष्यान्प्राययेत्-तादृक् तन् । स्वयेण पूर्वं । स्युचोत्तगम् । “ अग्ने

अथोदुम्बरीमादधानि । ऊर्ध्वं रतः उदुम्बराः । ऊर्ध्वेनमेतद्वसेन प्रीणानि । कर्णकवती भवति ।
पशवो वै कर्णकाः । पशुभिर्ध्वेनमेतद्वसेन प्रीणानि । यदि कर्णकवती न विन्देद्-दधिद्रप्सुगुहृत्या-
ऽऽदध्यात् । तद् यद्दधिद्रप्सु उपतिष्ठते-तदेव पशुरूपम् । “ श्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो नः ”- वा.
सं. १७।७६) इति विराजाऽऽदधाति । अन्नं विराज् । अर्धेनध्वेनमेतद्वसीणाति । तिस्रः समिध
आदधाति । त्रिवृदाग्निः । यावानामिश्रायत्यस्य मात्रा-तावन्ध्वेनमेतद्वसेन प्रीणानि ॥ ४० ॥

अथाहुतीर्हुतानि । यथा परिधिष्यान्प्राययेत्-तादृक् तन् । स्वयेण पूर्वं । स्युचोत्तगम् । “ अग्ने

विद्वदत इत्याह-श्रीर्वा इति । द्वितीयादे अग्रे सवधे इत्येतेनान्तरिक्षमुच्यत इत्याह-अन्तरिक्षं वा इति ।
यस्मादनेरेत्यत्र योनिराग्नेरेव भूयोहो विद्वदत इत्याह एव वा इति । ‘ प्र त्वे हवीरि ’ इति तुरीयः पादः
प्रतिद्वयं इत्याह-यदा वाऽप्य इति । हे ‘ अग्ने ’ ‘ ते ’ त्वा ‘ परमे जन्मन् ’ इत्यदिस्याने पुनोके
‘ विधेम ’ परिधेम । न केवलं पुनोक् एव किन्तु ‘ स्तोमिः ’ स्युतिनिष्ठान्द्रिता वपन् ‘ अग्रे सवधे ’
पुनोकार्दस्याने अन्तरिक्षेऽपि विधेम । तिस्रः यस्मादने. पृथिव्यात्तयोने. तम् ‘ उदारिण्य ’ उद्गतवानिति ।
अर्धेऽपि यति “ इहत्यान्वपतीनाम् ”- (पा. सू. ७।२।१६) इतिउत्तगम् । “ अन्वेधामपि इवते ”
(पा. सू. ६।२।१७) इति दीर्घः । ‘ तम् ’ एते लोकेन अतया समिधा यज्ञेन पुनोकार्दनामक्रियमाण-
नामः कारणादेकरोम उक्तः । अथ प्र-पेन हवीरिण्येन कार्णाकारेऽग्रे होमो विधीयते-समिद्ध इति । समिद्धे
‘ त्वे ’ त्वरि छात्रमत्वान्, हवीरि ‘ प्रजुहरे ’ जुधरिरे । विरश्चिन इति शेषः । ‘ जुहरे ’ इति “ इत्यरे ”
(पा. सू. ६।२।१६) इति रे आदेशः । अतो वयमपि समिद्धे त्वरि एतां समिन्नादग्नेह इत्यर्थः ॥ २९ ॥

वेदकृतसमिद्धोमानन्तस्योदुम्बरमनिधो होतं विधत्ते-अथोदुम्बरीमिति । आधातव्याया उदुम्बरसमिधः
कति गुणास्त्वानाह-कर्णकवती भवतीति । कर्णकशब्देनात्र पत्रशाडदिकं विवक्ष्यते । परार्थिनां पशुशु-
साधनत्वेन पशुवाचयाविधायाः समिधो होनेन पशुरूपेणैव अनेनेन प्रीणाति । सप्राविधायाः समिधोऽप्यग्ने
किं बुधादिति तत्राह-यादि कर्णकवती न विन्देदिति । ‘ दधिद्रप्सु ’ दधिविन्दुम् ‘ उदहृष्य ’ समिधि सप्तस्य
आदध्यात् । तत्र समिधि दध्म टातिष्ठते इति पन् तदेव पशुरूपं भवति । अत्रसप्राविधायाः समिध
आधानेऽपि एतन्मन्त्रि पशुरूपात्त्वेन प्रीणाति । ‘ श्रेद्धो अग्ने दीदिहि ’ इत्यादिकं दीव्यर्थम् ॥ ४० ॥

समिद्धोमानन्तस्माज्प्राययेत्-अथाहुतीरिति । यथेति । लोके मुञ्चानस्य पुण्यस्य यथा शाक्युती-

वृद्धोत्तरानुमे तमद्याशं न स्तोत्रैः क्रतुं न भद्रं हृदिस्त्वृशम् । ऋष्याना
तऽधोर्होति उस्ते हृदिस्त्वृशोमस्त्वं तऽऋष्यासमित्येतत्पङ्क्या जुहोति
पञ्चपदा पङ्क्तिः पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चऽर्चः संवत्तरः संवत्सुरोऽग्निर्वा-
चानमिवावत्पत्य मावा वावत्वेनमेतदग्नेन प्रीणाति ॥ १३ ॥

(त्रु) ध्रुव वैश्वकर्मा जुहोति । विद्बुकर्माऽयमाग्निस्तुमेवैतुप्रीणाति
चित्ति जुहोमि मनसा घृतेनेति चित्तमेवां जुहोमि मनसा च घृतेन चेत्येत-
द्यया देवाऽ इहागमश्चित्ति यया देवाऽ इहागच्छानित्येनुद्रीतिहोत्रा ऽऋतावृष
ऽइति सत्यवृषऽ इत्येतत्पत्ये विश्वस्य भूमनो जुहोमि विद्बुकर्माऽइति

तमद्याशं न स्तोत्रैः क्रतुं न भद्रं हृदिस्त्वृशम् । ऋष्याना त अधोर्होः—(वा. सं. १.१.११)
इति । यन्मे हृदिस्त्वृश स्तोत्रैः—तं ऽऋष्यासमित्येतत् । पङ्क्त्या जुहोति । पञ्चपदा पङ्क्तिः । पञ्च-
चितिकोऽग्निः । पञ्चर्चः संवत्तरः । संवत्सुरोऽग्निः । वाचानमिवावत्पत्य मावा—वावत्वेनमेत-
दग्नेन प्रीणाति ॥ १३ ॥

अथ वैश्वकर्मा जुहोति । विद्बुकर्माऽयमाग्निः । वनेवैतुप्रीणाति । “ चित्ति जुहोमि मनसा
घृतेन ”—इति । चित्तमेवां जुहोमि मनसा च घृतेन चेत्येतद् । “ यया देवा इहागमन् ”—

बोऽस्य सुर्वस्य भूतस्य पतिस्तुस्मै जुहोमि विश्वकर्मणऽदृत्येतुद्रिशा-
हादाभ्यथं हविर्गिति सर्वदेवाहितथं हविर्गित्येतत् ॥ ४२ ॥

(ड) अथ पूर्णाहुतिं जुहोति । सर्वमेतद्यत्पूर्णाथं सर्वैर्पुत्रैर्नमे-
त्प्रीपाति ॥ ४३ ॥

समु तेऽअग्ने समिधऽ इति । प्राणा वै समिधः प्राणा हवेत्थं समिन्धुने समु
निहाऽइति घानमून्सप्त पुरुषानेकं पुरुषमुकुर्वस्तेपामेतदाह सतऽऋषय
ऽइति सत द्वि तऽऋषयऽ आसन्सत धाम मियागिति च्छुन्दाऽइत्येतदाह
च्छुन्दार्थसि वाऽअस्य सत धाम मियागि सत होत्राः सतधा त्वा वन-
न्तीति समु हवेत्थं होत्राः सतधा युजन्ति सत घोर्नीगिति च्छितीरेतदाहा-

इति । यथा देवा इहागच्छानित्येत्तु । " घीनिहोत्रा क्रतावृषः " -इति । सन्धुय इत्येत्तु ।
" पत्ये विश्वस्य भूमनो जुहोमि विश्वकर्मणे " -इति । योऽस्य सर्वस्य मूनस्य पतिः-तस्मै
जुहोमि विश्वकर्मण इत्येत्तु । " विश्वाहादाभ्यं हविः " - (वा. सं. १७। ७८) इति । सर्व-
देवाहितं हविर्गित्येत्तु ॥ ४२ ॥

अथ पूर्णाहुतिर्होमः ।

अथ पूर्णाहुतिं जुहोति । सर्वमेतद्यत्पूर्णाथं सर्वैर्पुत्रैर्नमेत्प्रीपाति ॥ ४३ ॥

" सत तेऽअग्ने समिधः " -इति । प्राणा वै समिधः । प्राणा हवेत् समिन्धुने । " सत
निहाः " -इति । घानमून्सप्त पुरुषानेकं पुरुषमुकुर्वन् । तेपामेतदाह । " सत ऋषयः " -
इति । सत द्वि तऽऋषय आसन् । " सत धाम मियागि " -इति । च्छुन्दाऽइत्येतदाह । च्छुन्दाति

इत्यत्र-सत्यवृष इति । विश्वस्येवादिपदस्य व्यावर्ते-योऽस्येति । विश्वहराम्भित्येवद्वगत्त्वम् ।
बीतिहोमः कानितपद्याः । " होत्रा " -इत्येव पदमनानामसु पठितः (निय. ३।१७।८) । ' सतवृषः '
इत्येव बर्दानामः । अत्रतो दीर्घः । देवा यथा इहोऽग्निर्निति आगमन् आगच्छेत्तुः तदपिचं देवानं विधि
अस्य पदमनस्य एवं गच्छान इत्येवंकथं जुहोति सन्धुयानि । केन साधनेन ? ' सन्धुयितेन मनत्रा ' इत्यमनेन
अनेन धुनेन च पूर्वा विधिं सन्धुयानि । यत् एतस्य विश्वस्य अथ सर्वस्य पुत्रानस्य एते विश्वकर्मणे
' एतन् ' सर्वस्य विषयमकारानमश्चित्त्वं इदमाश्रयं हविर्जुहोतित्यर्थः ॥ ४२ ॥

वज्रमेतन्नन्तरं पूर्णाहुतिं निधत्ते-अथेति । पूर्णा वातावृत्तिर्धेति पूर्णाहुतिः । आग्नेयुर्वा सुधा
संशुष्यन्ता आहुतिरित्यर्थः । सर्वमेतद्यदिति । पूर्णा वातावृत्तिरिति ' यन् ' पूर्णा तस्यं कर्तव्ये-
त्त्वम् । अतः ' यन् ' तेन ' सर्वैर्पुत्रैर्नमेत्प्रीपाति ' ॥ ४३ ॥

सत तेऽअग्ने इत्यादिना सन्धुयन् व्यावर्ते । एव ' सन्धुय ' इत्यनेनस्य सन्धुयन् इत्युच्चारणात् विश्वस्य इत्याह-
प्राणा वै समिध इति । प्रथमोऽर्चोऽर्चनेनैवे निमित्ताः ' अथः ' इत्येव ' यन् ' अन्तु एव ' देहान्तरम् । एतन्न
एतन् अथऽऽस्ययन् इत्या पश्चात्तन् ' एतन्ने पुत्रानकुर्वन् । ' एतत्सर्वं सन्धुयं (स.प. १।१।१।१) एत-

१-कुर्वन्ति च एतन्न इति । वा. सं. १८।१८।

पृणस्वेत्या प्रजायस्वेत्येतुद्वृत्तेनेति रेतो वै वृत्तं रेतऽ एवेतुदेषु लोकेषु
दधाति स्वाहुति यज्ञो वै स्वाहाकारो यज्ञियम्वैतुद्विद्वं सकृत्सुर्व्वं
करोति ॥ ४४ ॥

सप्त सप्तेति । सप्तचितिकोऽग्निः सप्तऽर्तवः संव्यत्सरः संव्यत्सुरोऽग्निर्ग्या-
वानग्निर्ग्यावत्यस्य मात्रा तावत्वेनमेतदप्रीणाति तिस्रऽ आहुतीर्जुहोति
त्रिवृदग्निर्ग्यावानग्निर्ग्यावत्यस्य मात्रा तावत्वेनमेतदद्वेन प्रीणाति तिस्रः
समिधऽआदधाति तत्पद् तस्योक्तो वन्द्युः ॥ ४५ ॥

(स्तु) तिष्ठन्समिधऽआदधाति । (त्य) अस्थीनि वै समिधस्तु-
ष्टन्तीव वाऽअस्थीन्यातीनि ऽआहुतीर्जुहोति माथ्सानि वाऽआहुतयऽ

वा अस्य सप्त धाम त्रियाणि । “सप्त होत्राः सप्तधा त्वा यजन्ति”-इति । सप्त ह्येवं होत्राः
सप्तधा यजन्ति । “सप्त योनीः”-इति । चित्तैरेतदाहु । “आपृणस्य”-इति । आ प्रजा-
यस्वेत्येतद् । “वृत्तेन”-इति । रेतो वै वृत्तम् । रेत एवेतुदेषु लोकेषु दधाति । “स्वाहा”-
(वा. मं. १७ । ७९.) इति । यज्ञो वै स्वाहाकारः । यज्ञियम्वैतुद्विद्वं सकृत् सुर्व्वं करोति ॥४४॥

सप्त सप्त-इति । सप्तचितिकोऽग्निः । सप्तर्तवः संव्यत्सरः । संव्यत्सुरोऽग्निः । ग्यावानग्निर्ग्यावत्यस्य
मात्रा-तावत्वेनमेतदप्रीणाति । तिस्रः आहुतीर्जुहोति । त्रिवृदग्निः । ग्यावानग्निर्ग्यावत्यस्य मात्रा-
तावत्वेनमेतदद्वेन प्रीणाति । तिस्रः समिध आदधाति । तत्पद् । तस्योक्तो वन्द्युः ॥-४५ ॥

तिष्ठन्समिध आदधाति । अस्थीनि वै समिधः । तिष्ठन्तीव वा अस्थीनि । आमीनि आहुती-

काण्डम्यादावभिरिति । स एव प्रजापतिः प्रगीयमानोऽग्निः । अतोऽत्र विद्वांसन्देन सप्त पुरुषा विवक्षन्त इत्याह-
यानभूनिति । तेषामेतदाहेति । तेषाम् एतद् अभिधान करोति ‘तान् आह’ इत्यर्थः । अत्र प्राणसन्देन
शरीरस्यानीन्द्रियाण्युच्यन्ते, विद्वांसन्देन सप्तपुरुषात्मकानीन्द्रियाणि । ऋषिसन्देन तु निर्गतानि इष्टकाम्यारानानि
इन्द्रियाण्युच्यन्ते । अतश्चैवा शब्दानामन्तर्ये, इन्द्रियवाचकत्वेऽपि न साकर्षम् । ‘सप्त धाम त्रियाणि’ इत्यनेन
छन्दास्यभिर्वाच्य इत्याह-छन्दातीनि । यत् एतमग्निं होतृवैश्वस्येत्यादयः सप्त होत्रा अभिष्टोमादिभेदेन सप्तधा
यजन्ति । अत उच्यन्तेऽश्वार्यो मन्त्रेणेत्याह-सप्त होत्रा इति । स्थानवाचकवायोनिशब्देन तु चित्तव उच्यन्ते
अत आह-सप्त योनीरिति । स्पष्टमन्यत् ॥ ४४ ॥

मन्त्रे दीन-पुण्येन सप्तशब्दप्रयोगः । छन्दास्यभिर्वाच्येतिरेतुर्वैश्वस्येत्याह-सप्त सप्तेति । प्रकृताहुतीना त्रिवमपि
तथैव प्रशंसति-तिस्र आहुतीरिति । समिधमाहुतीनां च मिश्रिता वृष्टमंषा भवति तस्य तु ऋस्य (श.
प. ९ । २ । २ । ७) प्रागुक्तमित्याह-तिस्रः समिध इति ॥ ४५ ॥

अथ समिदाहुतीनामग्निमांसामकावात्सन्निवेशानुनारेण तास्तिष्ठन् आमीनी वा जुहुवादित्याह-तिष्ठन्ति-

आसतऽइव वै माथँसान्युन्तराः सन्निधो भवन्ति द्वाह्या ऽआहुतयोऽ-
न्तराणि ह्यस्यीनि द्वाह्यानि माथँसानि ॥ ४६ ॥

(न्य) अथातः सम्पदेव । पद् पुरस्ताञ्जुहोति पदुपरिष्ठात्पद्भिराश्मनः
पृथैर्यन्ति द्वाभ्यामुद्मानं पृथिसुपदधाति चतुर्भिराग्नेर्यन्ति पञ्चभिरग्नि-
मारोहन्ति तदेकाञ्चत्रिथँशद्वाहुतिर्यु त्रिथँशत्तमी द्वाभ्यामग्निं निद-
धाति तद्वात्रिथँशद्वात्रिथँशदक्षराऽनुपृष्ठापाऽनुपृष् ॥ ४७ ॥

जुहोति । मांसानि वा आहुतयः । आमत इव वै मांसानि । अन्तराः समिधो भवन्ति । द्वाह्या
आहुतयः । अन्तराणि ह्यस्यीनि, द्वाह्यानि मांसानि ॥ ४६ ॥

अथातः सम्पदेव । पद् पुरस्ताञ्जुहोति, पदुपरिष्ठात्, पद्भिराश्मनः पृथैर्यन्ति, द्वाभ्यामुद्मानं
पृथिसुपदधाति, चतुर्भिराग्नेर्यन्ति, पञ्चभिरग्निमारोहन्ति-तदेकाञ्चत्रिथँशत् । आहुतिर्यु त्रिथँशत्तमी ।
द्वाभ्यामग्निं निदधाति । तद्-द्वात्रिथँशत् । द्वात्रिथँशदक्षराऽनुपृष्ठा । संपाऽनुपृष् ॥ ४७ ॥

प्रादिना । च द्विनावयवमन्त्रिरोक्षताभारम्यात् सन्निधामस्थित्वम् । तानि उच्छ्रित्वाचिह्नन्तीव भवन्ति । सूक्ष्मवयव-
सन्निवेशसामान्यादायस्य मासत्वम् । तानि च मांसानि आसीनानीव सन्ततानि भवन्ति । अरिषमांसानुमारेण
समिधः अन्तरा आग्राह्यतपसु द्वाह्याः कर्तव्या इत्याह-अन्तरा इति ॥ ४६ ॥

अथःस्यग्निप्रणयनात्मकस्य कर्मणः सम्पत्तिमिधानुं प्रतिजानीते-अथातः सम्पदेवेति । तापेव दशोपति-
पद्पुरस्ताद्विष्ठादिना । प्रणयनापूर्वं निम्न आग्राह्यतीतिवत्सः सनिदाहुतीषु जुहोति । अतस्ते षम्भन्त्रा
भवन्ति । पयसि द्वितीयतृतीययोराग्राह्यत्वो. षोडश मन्त्राः प्रयुज्यन्ते । तद्यपि आहुत्यनुमारेण ते सर्वेऽपि
द्वौ मन्त्राविति परिगण्यन्ते । 'उपरिष्ठाद्' अग्निनिधानात्पश्चात्तिसः सनिदाहुतीस्तिम आग्राह्यतीषु जुहोतीति
तेऽपि षम्भन्त्राः । आग्नेयमण्डलेऽपि कश्चित् पृथिवरसमोत्पीयते, तयर्पन्त षड्भिर्मन्त्रैर्गच्छन्ति । अत्र यद्यपि
"पयसि दशो देवीः" (वा. सं. १७ । १४-१८) इत्यादयः पयस्य मन्त्रा गमने विनियुक्ताः, तद्यपि
"उदु त्वा" (वा. सं. १७ । १३) इति मन्त्रेण सहिताः षड् भवन्ति; इति षण्णामपि मन्त्राणां
गमनसोभनत्वानिधानं गमनमन्त्रवाहुत्याभिप्रायम् । "विमल एवः" (वा० सं० १७ । १९) इति द्वाभ्यां
पृथिनममानुपदधाति । "इन्द्रं विश्वा" (वा० सं० १७ । ११-१४) इत्यादिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैरतिर्यन्तं
गच्छन्ति । "क्रमश्चमग्निना" इत्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैश्चिह्न्याग्निमारोहन्ति । तदेवमेवोत्तमत्रिंशन्मन्त्रा भवन्ति । एत-
दुक्तमत्रेणाग्रा आहुतिर्यु त्रिथँशत्तमी त्रिथँशत्संख्यादूरीणी । यद्यपि आहुतिव्यक्तयो बहवः सन्ति तद्यपि
सामान्यानुमारेण ताः सर्वा अपि एकैवाहुतिर्भवति । "सुगणोऽसि गृध्रमन्त्र" (वा.सं. १७।७२) इत्याभ्यां
द्वाभ्यामग्निं निदधातीति द्वात्रिंशत्संख्येयं सम्पद्यते । अनुपृष् द्वात्रिंशदक्षरा भवति । अतस्त्वदेतदग्निप्रणयनं
सर्वमन्त्राहुतिसंख्याद्वारा अनुपृच्छन्दो भवति । सैवेति छीहिन्याव 'अनुपृष्' इत्येवद्वितीयविशेषाभेदम् ॥४७॥

(स) तय्याऽअमूरितुम्नोऽनुष्टुभः । (भो) गार्हपत्ये सम्पादयन्ति त्रासा-
मेतामत्रेकामाहरन्ति तद्यदेतामुत्राहुरन्त्यत्रैष सुर्वोऽग्निः संस्कृतः सु
एषोऽत्र तस्मै नालमासीद्यदन्नमात्स्यत् ॥ ४८ ॥

(त्सा) सोऽग्निमब्रवीत् । (त्व) त्वयाऽन्नमदानीति तथेति तस्माद्युदे-
वैतमुत्राहुरन्त्यथेषोऽलमुत्रायालमाहुतिभ्यो भवति ॥ ४९ ॥

(त्स्य) अथाऽआहुः । प्रजापतिरुवैतं प्रियं पुत्रमुरस्याधत्तऽइति स यो
हेतुदेवं च्वेडा ह्वं प्रियं पुत्रमुरसि धत्ते ॥ ५० ॥

तद् वा अमूरितुम्नोऽनुष्टुभो गार्हपत्ये सम्पादयन्ति-त्रासामेतामत्रेकामाहरन्ति । तद् यदेतानत्रा-
हरन्ति-अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः । स एषोऽत्र तस्मै नालमासीद्-पदब्रमात्स्यत् ॥ ४८ ॥

भोऽग्निमब्रवीत्-त्वयाऽन्नमदानीति । तथेति । तस्माद्युदेवैतमुत्राहुरन्ति-अथेषोऽलमुत्राय, अल-
माहुतिभ्यो भवति ॥ ४९ ॥

अथो आहुः-प्रजापतिरुवैतं प्रियं पुत्रमुरस्याधत्त इति । स यो हेतुदेवं वेद-आ ह्वं प्रियं पुत्र-
मुरसि धत्ते ॥ ५० ॥

सप्तमकाण्डे (श. प. ७ । १ । २ । १९) गार्हपत्यवचनाभिधानानन्तरं तत्र निर्वोऽनुष्टुभः सम्पाद्य
तासां मध्ये एकामाहवनी । हरन्ती युक्तम्, अत्रोक्तप्रकारेणानुष्टुभः सम्पादनेन एतांसांमेकामनुष्टुभमत्राह्वनवन्तो
मवन्तीन्प्राह-तय्या अमूरिति । गार्हपत्यान् खल्वसिराहवनीयस्यान प्रणि प्रणीयन्ते । अत्राग्निप्रणयने विद्य-
मानमत्राहुतिमहनाद्वाराऽस्या अनुष्टुभः सम्पादनाद् गार्हपत्ये सम्पादितानामनुष्टुभाममूर्णैकामत्राह्वनवन्तो
मवन्तीत्युच्यन्ते । गार्हपत्यादेरुस्या अनुष्टुभोऽत्राह्वणे प्रयोजनमाह-तद्यदेतामिति । 'अत्र' अग्निमब्रवीत्सरे
'एषोऽग्निः' 'सर्वैः संस्कृतः' कार्त्स्न्येन संस्कृतः, स एषोऽग्निः 'अन्नमादयत्' अममूर्णैकामत्राह्वनवन्तो
तस्मै 'नालमासीत्' । अत्रादनाय समर्थो जामूर्दित्यर्थः ॥ ४८ ॥

पश्चात् 'स' विन्याग्निः प्रणेष्यमान् 'अग्निम्' 'त्वया' आगनेन 'अन्नमदाति इति' 'अब्रवीत्'
एतः 'तथेति' तेनाप्यद्वीकृतम् । 'तस्मान्' यग्निनेशावसरे 'एतम्' अग्निं गार्हपत्यादेव विन्यासावा-
हरन्ति । अनेन गार्हपत्यादनुष्टुभ आह्वरणमुक्तम् । 'अयं' पश्चाद् 'एव' 'अत्राय' समर्थो भवति ।
'अलमाहुतिभ्यः' इति तदेवान् दर्शितम् । आहुतिरूपायात्राय' समर्थो भवति । अग्निप्रणयनानन्तरं
मवन्तीत्यत्रेराहुतिसम्बन्धादिति भावः । "नमस्विति"- (पा. सू. २ । ३ । १९) इत्यादिना
'अल'-शब्दयोगात् चतुर्थी ॥ ४९ ॥

अयोऽआहुतिरित्यादिकस्याप्यमर्थः । किञ्च गार्हपत्यादनुष्टुभ आह्वरणेन चित्वाग्निरूपः प्रजापतिरिव प्रणीत-
ग्निरूप 'प्रियं पुत्रमुरसि' धारितवन् भवति 'इति' ब्रह्मवादिन 'आहुः' अत्रोऽग्निं तस्मादनुष्टुभमाह्वनीत्यर्थः ।
उक्तार्थवेदेन प्रसंसति-स यो हेतुदिति । लोके 'य' कश्चिज्जनः 'एतद्' अर्थरूपं 'एवम्' उक्तप्रकारेण
जानाति 'सः' जनश्च 'एवम्' एव 'उरसि' प्रियं पुत्रम् 'आयते' खलु । हेति निरातः प्रसिद्धवर्षयोत्कः ।
'व्यवशिताश्च' (पा. सू. १ । ४ । ८२) इत्यनुशासनस्यदान्तत्पयवहितोऽप्याङ्गिसुरसोर्णी धत्त-एत्यनेन
सम्बन्धे ॥ ५० ॥

युद्धेनमुत्राहृगन्ति । यान्ते तान्तसप्त पुरुषानेकं पुरुषसङ्कुर्वन्नयमेव स
 योऽयमग्निश्चीयतेऽयं यामेषां तामूर्ध्वाथं शिष्यथं रुसथं समुद्रोदरेप स
 यमेतमुत्राग्निमाहुरन्ति तद्यदेतमुत्राहुरन्ति युवेतेषां सप्तानां पुरुषाणाथं
 श्रीयो रुमन्नुमेतदूर्ध्वथं समुद्रहन्ति तदस्यैतच्छिरऽआत्माऽयमग्निश्चितु
 ऽआत्मानमुवाभ्येतुन्साथंस्कृत्य शिरः प्रतिदधानि ॥ ५१ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १ । २ । २ ॥ (२-३)

इति द्वितीयाऽध्यायः समानः ॥ १-२ ॥

यद्धेतमुत्राहृगन्ति । यान्ते तान्तसप्त पुरुषानेकं पुरुषसङ्कुर्वन्-अयमेव सः-योऽयमग्निश्चीयते ।
 अयं यामेषां तामूर्ध्वा शिष्यं गं समुद्रोदरे-एव सः-यमेतमुत्राग्निमाहुरन्ति । तद्यदेतमुत्राहुरन्ति-
 युवेतेषां सप्तानां पुरुषाणां श्रीः, यो ग्मः, तमेतदूर्ध्वं गमुद्रहन्ति । तदस्यैतच्छिरः । आत्माऽयमग्नि-
 श्चिनः । आत्मानमुवाभ्येतुन्साथंस्कृत्य शिरः प्रतिदधानि ॥ ५१ ॥

अथ प्रजासन्तरेणापि गार्हपत्यादङ्गद्वारा प्रक्रमन्ति-यद्धेतमिति । अयमेवेति । ' योऽयमग्नि ' अ-
 नाऽयमिति ' वक्ष्यते ' । अयमेव विद्याग्निं मन्वातः पुरुषाणां समष्टिरूप एकं पुत्र्यः । अथ ' एषा ' पु-
 षाणां यो शिष्यः ' ऊर्ध्वां समुद्रोदरे ' समुद्राहिरन् । ' एव ' मन्वा श्रीः ' नोऽग्निः ' । एव इति पुंलिङ्ग-
 विशिष्टत्वात् । एतमग्निमिदानीं विद्याग्निमाहुरन्ति । इदानीं चाद्विपमागोऽग्निः समपुरुषाणां समुद्रम-
 श्रीन्त्य इत्यर्थः । तस्मान् कारणात् ' तन् ' एतमग्निम् अत्राहुरन्ति एतेन एतेषां मन्वातः पुरुषाणां श्रीन्त्यो
 यो रुमेऽपि तन्पूर्वमुच्यन्ति । किञ्च तस्याः शिष्यः शिरोरूपत्वं तस्यैव पद्मकाण्डेऽभिहितम् (श. प. ६।१।
 १।०) तस्मात्तदेतदूर्ध्वतो योऽग्निमस्य प्रजापतेः शिरश्चिनोऽयमग्निः पुनः- ' अन्ना ' शर्मन् । अथ
 एतेन गार्हपत्यादङ्गद्वारागमस्कृतेन प्रजापतिशरीरेण स्वकां र शिर एव सम्ब्रान्तित्यर्थः ॥ ५१ ॥

इति धीमताविराजते माध्वर्ये वेदार्थप्रकाशे माष्यन्दिनीवशतत्रयत्रात्मगमाथे नवमकाण्डे
 द्वितीयेऽध्याये तृतीया ब्राह्मणम् ॥ (९-२-३) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तयो हारं निवारयन् । पुनर्माध्वरो देवादिधातीर्थमहेधरः ॥ १ ॥

हृदकाण्डं गोमहत्वं कनकहृदयनुनादूकरी स्वर्गगमं,

सप्तान्धीन्पञ्च नोमीश्विदशतद्वलतःपेनुमौर्वर्गभूमिः ।

एतेषां रक्षकत्रिद्विभूतितरुषी सायगिः निहृणागं,

अथानादिश्वरक प्रथितविधिमाभूतयुक्तं घटं च ॥ २ ॥

धान्यादिं धन्यजन्मा नित्यमवपुनः स्वर्गत्रं वर्णमुज्ज्वलं,

कार्यामोरे हृषावाण्डुकुलमजडो राजनं राजरूजः ।

सायनोप प्राग्जन्मा नवयवकागः शर्करं चाङ्गिनेजा,

एतद्वयो रनरुण शिष्टमहत्त मुदा पात्रमाग्निहृणागैः ॥ ३ ॥

इति धीमताविराजते माध्वर्ये वेदार्थप्रकाशे माष्यन्दिनीवशतत्रयत्रात्मगमाथे नवमकाण्डे द्वितीयोऽध्यायः ॥ ९-२ ॥

अथ तृतीयोऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
द्वितीयप्रपाठके च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

४।२

अथातां वैश्वानरं जुहोति । (त्यु) अत्रैष सर्वोऽग्निः सुष्टुस्कृतः सुष्टु एषो-
ऽत्र वैश्वानरो देवता तस्मादएतद्विजुहोति तदेनं हविषा देवतां करोति
यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते सा देवता न सा यस्यै न गृह्यते द्वादश-
कपालो द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरो वैश्वानरः ॥ १ ॥

(रो) यद्वैतं वैश्वानरं जुहोति । वैश्वानरं वाऽएतमग्निं जनयिष्यु-
ति यादृग्वै योनौ सिञ्चति तस्मा-

वैश्वानरहोमः ।

अग्नौ वैश्वानरं जुहोति । अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः । न एषोऽत्र वैश्वानरो देवता । तस्मा
एतद्विजुहोति । तदेनं हविषा देवतां करोति । यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते-सा देवता, न सा-
यस्यै न गृह्यते । द्वादशकपालः । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरो वैश्वानरः ॥ १ ॥

यद्वैतं वैश्वानरं जुहोति । वैश्वानरं वा एतमग्निं जनयिष्यन्भवति । तमदः पुरस्ताद्दीक्षणी-
यायां रेतोभूतं सिञ्चति । यादृग्वै योनौ रेतः सिञ्चते-तादृग् जायते । तद् यस्य वैश्वानरं रेतोभूतं

यस्य नि श्वमिन वेदा यो वेदेन्द्रोऽस्ति जगत् । निर्ममे तमह वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन्नप्याये स्वयमावृष्णाव्याघारणतनुक्षणादिकर्माभिहितम् । अथारिमन्नप्याये वैश्वानरमादत्तवसोर्हारादि-
होमलक्षण कर्माभिधास्यते-तत्राग्नौ वैश्वानर होम विषत्ते-अयात इति । अथशब्देन अग्निप्रणयनानन्तरं
योष्यते । अत इति अत्रैष सर्वोऽग्निः इत्याद्युत्तरकालप्रतिपाद्यमर्थं हेतुत्वात् परामृशति । वैश्वानरशब्दो-
त्तरं हविराचष्टे । यतोऽस्मिन्नवसरे अग्निवैश्वानरो देवता भवति । अतन्मन्त्रीण्यनार्थं तदैक्यं हविर्जुह्या-
दित्यर्थः । न केवलमनेन अस्मै मागसम्पादनं क्रियते, अपि तु देवतात्वसम्पादनमपीत्याह-तदेनमिति ।
तदेवान्वपव्यतिरेकान्यामुपपादयति-यस्यै वा इति । “वैश्वानरं जुहोति”-इति सामान्येनाभिधानादन्या-
दिकमपि तद्वन्देनोपपाच्यते इत्याह-द्वादशकपाल इति । द्वादशसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः द्वादश-
कपालः । द्वादश मासाः सम्भूय संवत्सरो भवति, वैश्वानरोऽग्निश्च संवत्सरात्मकः । ततस्तदर्थं हविर्द्वादशकपाल-
संस्कृतपुरोडाशो भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

अथ पुनस्तमेव वैश्वानरहोमं प्रशंसति-यद्वैतमिति । ‘अदः’ शब्दो दीक्षणीयेष्टिकालं परामृशति ।
पुरस्ताद् इति पूर्वकालमाचष्टे । पूर्वमनुष्मिन्काले दीक्षणीयेष्टया तं वैश्वानरं रेतोभूतं सिञ्चति यत् अत

दयुमिह वैश्वानरो जायतऽउपांशुं तत्र भवति रेतो वै तत्र यजुऽ उपांशु-
शु वै रेतः सिच्यते निरुक्तऽ इह निरुक्तं हि रेतो जातं भवति ॥ २ ॥
(शतम् ४९००) ॥

स यः सु वैश्वानरः । (५) इमे सु लोकाऽ इयुमेव पृथिवी विश्वमग्नि-
नुरोऽन्तरिक्षमेव विश्वं वायुर्नुरो द्यौरैव विश्वमादित्यो नरः ॥ ३ ॥

(स्ते) ते ये तुऽइमे लोकाः । (५) इदं तच्छिरऽ इदमेव पृथिव्यो-
पपयः इमथूणि तुदेतद्विश्वं व्युत्थेयामिः स नरः सोपरिष्ठादस्य भवत्यु-
परिष्ठाद्वचस्याऽ अग्निः ॥ ४ ॥

मिच्छति । तस्मादयमिह वैश्वानरो जायते । उपांशु तत्र भवति । रेतो वै तत्र यजुः । उपांशु वै रेतः
सिच्यते । निरुक्त इह । निरुक्तं हि रेतो जातं भवति ॥ २ ॥

स यः स वैश्वानरः—इमे स लोकाः । इयमेव पृथिवी विश्वम्, अग्निर्नरः । अन्तरिक्षमेव
विश्वम्, वायुर्नरः । द्यौरैव विश्वम्, आदित्यो नरः ॥ ३ ॥

ते ये त इमे लोकाः—इदं तच्छिरः—इदमेव पृथिवी, ओपपयः इमथूणि । तुदेतद्विश्वम् । वागे-
यामिः । स नरः । सोपरिष्ठादस्य भवति । उपरिष्ठाद्वचस्या अग्निः ॥ ४ ॥

एतन्मिं वैश्वानररूपं जनविश्वमवति । दीशजीवाया कृतो वैश्वानरार्थो होनः एतस्यामिंश्वानररूपेणोत्पादनाय
रेणःसंभवनवद्भवतीत्यर्थः । लोके हि ' योनौ ' यत्कारविशिष्ट ' रेतः सिच्यते ' उत्पत्तिकालेऽपि तत्प्रकार-
वैशिष्ट्येनैव तज्जायते, न पुनः प्रकारान्तरेणैशिष्ट्येन । ततो दीशजीवाया वैश्वानरं रेतोरूपेण सिकवानिति
यत्तस्मादयमग्निरेहापि तदनुरोधेन वैश्वानर एव जायते । अतश्च वैश्वानररूपेणोत्पादनाय वैश्वानरदेवत्यं हवि-
र्जुद्वयादिति भावः । ' उपांशु तत्र भवति ' इत्यादिकथापर्यः । ' यजुः शान्देन यष्टुंश्चवैश्वानर उच्यते ।
तत्र दीशजीवायां यज्ञो रेतोरूपो भवति खड्डु । रेतश्च ' उपांशु ' रहस्येन सिच्यते, न प्रकाशम् । अतस्तत्र
प्रधानमुपांशु भवति । इह तु प्रधानं ' निरुक्तम् ' उच्येतीत्यविशिष्टं भवति । जननवस्थायां रेतसः प्रकाशमेव
जायमानत्वादत्रत्यस्य वैश्वानरस्य तथाविधत्वादिति ॥ २ ॥

अथास्य वैश्वानरारूपकनामाह—स य इत्यादिना । पूर्वोलो ' यः वैश्वानरः ' अग्निः स ' एव ' ' इमे ' इयु-
मिण्यादयो ' लोकाः ' । कुतः ? ' इयमेव पृथिवी विश्वम् ' तद्विश्रुताऽग्निरेव ' नरः ' तथा ' अन्तरिक्षमेव
विश्वम् ' । तद्विश्रुता ' वायुर्नरः ' एवम् ' द्यौरैव विश्वम् ' तद्विश्रुता ' आदित्यो नरः ' पृथिव्यादीनां
लोकानामनेकरूपार्थांशालत्वेन विश्वत्वम् । आन्वादीनां च तद्विश्रुतावुपपत्त्यम् । एवं च वैश्वानर इत्यत्र तद्विश्रुतस्य
स्वाधिकत्वात्साविष्ठानूक्ता इमे लोका एव स वैश्वानर इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ शिरसो वैश्वानररूपलोकाज्जन्तुनामाह—ते य इति । ' इदम् ' इति मुञ्चं इमथुविशिष्टं हस्तेन प्रद-
र्शते । ' इदमेव ' स्थानं ' पृथिवी ' शिरसोऽप्रमणात्त्वान्, अत्रत्यानि ' इमथूणि ' एव ' ओपपयः ' ।

(रि) इदमेवान्तरिक्षम् । (न्तु) तुस्मादेतदल्लोमकमल्लोमकमिव ह्यन्तु-
रिक्षं तदेतद्विश्वं प्राणऽ एव वायुः स नरः स मध्येनास्य भवति मध्येन
ह्यन्तुरिक्षस्य वायुः ॥ ५ ॥

शिरऽ एव द्यौः । (न्तु) नक्षत्राणि केशास्तदेतद्विश्वं चक्षुरेवादित्यः स
नरस्तदवस्ताच्छीर्ष्णो भवत्यवस्ताच्छि दिवऽ आदित्यस्तदस्यैतच्छिरो
वैश्वानरऽ आत्माऽयमग्निश्चितुऽ आत्मानमेवास्यैतत्सर्षकृत्य शिरः
प्रतिदधाति ॥ ६ ॥

(त्यु) अथ मारुताञ्जुहोति । प्राणा वै मारुताः प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति
वैश्वानरऽ हुत्वा शिरो वै वैश्वानरः शीर्षस्तत्प्राणान्दधाति ॥ ७ ॥

इदमेवान्तरिक्षम् । तस्मादेतदल्लोमकम् । अलोमकमिव ह्यन्तरिक्षम् । तदेतद्विश्वम् । प्राण एव
वायुः । स नरः । स मध्येनास्य भवति । मध्येन ह्यन्तरिक्षस्य वायुः ॥ ५ ॥

शिर एव द्यौः । नक्षत्राणि केशाः । तदेतद्विश्वम् । चक्षुरेवादित्यः । स नरः । तदवस्ताच्छीर्ष्णो
भवति । अवस्ताच्छि दिव आदित्यः । तदस्यैतच्छिरो वैश्वानरः । आत्माऽयमग्निश्चितः । आत्मान-
मेवास्यैतत्सर्षकृत्य शिरः प्रतिदधाति ॥ ६ ॥

अथ मारुतहोमः ।

अथ मारुताञ्जुहोति । प्राणा वै मारुताः । प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति । वैश्वानरं हुत्वा । शिरो वै
वैश्वानरः । शीर्षस्तत्प्राणान्दधाति ॥ ७ ॥

तदेतद्विश्वमिति । शिरसि दक्षिणायाः पृथिव्या वैश्वानरत्तमकत्वमुक्तम् । वागिति तत्स्थानमुच्यते । अतश्च
वाक्चक्षुरेवरीचराधयेणोक्तं वैश्वानरस्त्वमुपादयति-सोपरिष्टादिति ॥ ४ ॥

इदमिति । ' इदम् ' इति मुखाद्दुपरितनं दन्तनेत्रनासिकाललाटरयानं निर्दिश्यते । अलोमकमिव ह्यन्त-
रिक्षमिति । तत्र पृथिवीवन्महीभरमहीरहादीनामनावादित्यर्थः । स मध्येनस्येति । वायुरन्तरिक्षस्य मध्य-
प्रदेशेन वर्तते इति ' स. ' प्राणः ' अस्य ' निर्दिष्टप्रदेशस्य ' मध्येन ' वर्तते मध्यस्थाने वर्तते । करणात्वेन
निवृत्तित्वाद्गुतीया ॥ ५ ॥

शिर एवेति । अत्र ' शिरः ' -शब्देन ललाटाद्दुपरितनं केशोद्गमस्थानमुच्यते । ' इदं तच्छिरः ' इत्यत्र
गलाद्दुपरितनं सर्वमपि शिरःशब्देन विवक्षितम् । अन्यथा पूर्वोक्तस्यानुपपत्तेः । तदस्यैतदिति । यत एवम्
तस्माद्वैश्वानरः ' अस्य ' प्रनापतेः ' एतद् ' उक्तप्रकारं ' शिरः ' । चितोऽयमग्निस्तु शरीरम् । अत एतेन
होमेन ' अन्य ' आत्मानं ' सर्षकृत्य ' तत्र ' शिरः ' सप्तत्राणीत्यर्थः ॥ ६ ॥

वैश्वानरयोगानन्तरं मारुतानां होम विधाय तान् प्राणात्मना प्रशंसति-अयेति । तद्धोमस्य वैश्वानरसम्बन्धा-
दित्यर्थः ॥ ७ ॥

(त्ये) एकऽ एष भवति । (त्ये) एकमिव हि शिरः सत्तरे सप्तकपालाः ।
यदु वाऽअपि बहुकृत्वः सप्त सप्त सप्तैव तुच्छीर्षण्येव तत्सप्त प्राणान्दधाति ॥ ८ ॥

निरुक्तऽएष भवति । निरुक्तमिव हि शिरोऽनिरुक्ता ऽदुतरेऽनिरुक्ता इव
हि प्राणास्त्रिष्वनेतुं जुहोति तिष्ठतीव हि शिरः ऽआसीन ऽइतरान्नासत् ऽइव
हि प्राणाः ॥ ९ ॥

(स्त) तद्यौ प्रथमौ मारुतौ जुहोति । (ती) इमौ तौ प्राणौ तौ मध्ये
वैश्वानरस्य जुहोति मध्ये हीमौ शीर्ष्णः प्राणौ ॥ १० ॥

एक एष भवति । एकमिव हि शिरः । सत्तरे सप्तकपालाः । यदु वा अपि बहुकृत्वः सप्त-सप्त-
सप्तैव तत् । शीर्षण्येव तत्सप्त प्राणान्दधाति ॥ ८ ॥

निरुक्त एष भवति । निरुक्तमिव हि शिरः । अनिरुक्ता इतरे । अनिरुक्ता इव हि प्राणाः ।
त्रिष्वनेतुं जुहोति । तिष्ठतीव हि शिरः । आसीन इतरान् । आसत् इव हि प्राणाः ॥ ९ ॥

तद् यौ प्रथमौ मारुतौ जुहोति-इमौ तौ प्राणौ । तौ मध्ये वैश्वानरस्य जुहोति । मध्ये हीमौ
शीर्ष्णः प्राणौ ॥ १० ॥

तान्प्राणान्ना प्रशंस्य प्राणात्मकत्वात्तेषां तद्गुणविधायां संख्यामाह-एक एष इति । ' एषः ' वैश्वानरः ।
' इतरे ' मारुताः पुरोमाणाः सप्तसु कपालेषु संकृताः सप्त मध्येषुः । ' बहुकृत्वः अपि ' सप्त-सप्तैव यदस्ति
एतत्सप्तैव । यद्यपि सप्तानां कपालसप्तकानां मिलिता सख्या एकोनत्रयादन् भवति, मरुतां तात्रसंख्याकृत्वात् ।
तथापि सतया भागेन ते सप्तैव भवन्ति । अतर्धेनच्छिरस्यैव सप्त प्राणान्दधाति ॥ ८ ॥

अथ तदेव प्राणत्वमुपनीत्य तेषामुर्गुणप्राणादिकमाह-निरुक्त एष इति । ' एकः ' वैश्वानरः ' निरुक्तः '
न्यक्तः, उभैर्गौ भवति शिरसो व्यक्तत्वात् । ' इतरे ' मारुताः ' अनिरुक्ताः ' अन्यक्ता उपगुणगता मध्येषुः ।
प्राणानामर्गुणद्वेषेनाव्यक्तत्वादित्यर्थः । तिष्ठतीव हीनि । शिरः तच्छिरः सत् ' तिष्ठतीव ' भवति । इन्द्रियाणि
तु ' आसत् इव ' आसीनानिव भवन्ति ॥ ९ ॥

अथ इन्द्रशोमारुतानां होममन्त्रेषु तेषां तदइन्द्राभूतप्राणा मरुतान्प्रशंसन्नेव होमस्थानप्रकारमाह-तद्यौ प्रथमा-
विधादिना । अत्र प्रथमतश्चिधानेन द्वितीये उपचारान् प्रथमशब्दप्रयोगः । एवमुत्तरं द्वितीयौ तृतीयौ च-
रन्ति । इमौ ताविति । ' तौ ' प्रथमौ ' प्राणौ ' ' इमौ ' इति कर्गयोर्हस्तेन निर्देशः । ' तौ ' ' वैश्वानरस्य '
पुरोमासस्य ' मध्ये जुहोति ' -अनयोः श्रोत्रयोः शिरोमण्येऽवस्पन्दान् । अत्र एव कल्प्यायनेन " वैश्वानरे वा
वैश्वानरं शृणुं हवा " (का. श्री. सू. १८ । १२) इति " अग्नौ वा वैश्वानरे वा " इति विकल्पः सूचितः ।
एव अग्नौ होमः शाखात्तरन्मुखादेव विकल्पितः । वैश्वानरे पदा होमस्तदा वैश्वानरस्य शृणुवकल्पेन ॥ १० ॥

(पात्र) अथ यौ द्वितीयौ । (यावि) इमौ तौ तौ समन्तिकतरं जुहोति समन्तिकतरमिव हीमौ प्राणौ ॥ ११ ॥

(पात्र) अथ श्रौ तृतीयौ । (यावि) इमौ तौ तौ समन्तिकतरं जुहोति समन्तिकतरमिव हीमौ प्राणौ व्याग्रेवारण्येऽनूच्युः सोऽरण्येऽनूच्यो भवति बहु हि व्याचा घोरं निगच्छति ॥ १२ ॥

यद्वेव वैश्वानरमारुताञ्जुहोति । क्षत्रं वै वैश्वानरो विष्णुमारुताः । क्षत्रं च तद्विशं च करोति वैश्वानरं पृथ्वी जुहोति क्षत्रं तत्कृत्वा विशं करोति ॥ १३ ॥

(त्ये) एक ऽएष भवति । (त्ये) एकस्यं तत्क्षत्रमेकस्थां थियं करोति बहवऽद्वतरे विशि तद्भूमानं दधाति ॥ १४ ॥

अथ यौ द्वितीयौ-इमौ तौ । तौ समन्तिकतरं जुहोति । समन्तिकतरमिव हीमौ प्राणौ ॥ ११ ॥

अथ यौ तृतीयौ-इमौ तौ । तौ समन्तिकतरं जुहोति । समन्तिकतरमिव हीमौ प्राणौ । वागे-
वारण्येऽनूच्यः । सोऽरण्येऽनूच्यो भवति । बहु हि व्याचा घोरं निगच्छति ॥ १२ ॥

यद्वेव वैश्वानरमारुताञ्जुहोति । क्षत्रं वै वैश्वानरो, विष्णुमारुताः । क्षत्रं च तद्विशं च करोति ।
वैश्वानरं पृथ्वी जुहोति । क्षत्रं तत्कृत्वा विशं करोति ॥ १३ ॥

एक एष भवति । एकस्यं तत्क्षत्रमेकस्थां थियं करोति । बहव इतरे । विशि तद्भूमानं
दधाति ॥ १४ ॥

अथ यौ द्वितीयौ । इमौ ताविति । ' इमौ ' इति चतुषोः निर्देशः । ' तौ समन्तिकतरम् ' सन्निहित-
तरं जुहोति चतुषोः परस्परं सन्नितानेनावस्थानात् । होमस्तु वैश्वानरस्य पश्चाद्भागं कर्तव्यं । पञ्चमप्रश्नो-
होमस्तृतीयचतुर्थयोः पश्चात् । सप्तमस्य तु होमः सर्वेषां पश्चात्कर्तव्ये । अन एव कात्यायनः—' वैश्वानर-
मविश्रिय दक्षिणोत्तरी मास्ता ' "पश्चाच्च सन्निकृष्टतरी" " एवमपरी " "पश्चादरण्येऽनूच्यम्" " होमासादन-
योश्च " (का. धी. सू. १८ । १६-१०) इति । वैश्वानरस्य मारुतानामेकतरत्रत्वाद्द्वैश्वानरमविश्रिय
दक्षिणोत्तरी मास्तावित्यर्थः । तत्प्रयोगप्रकारस्तु सूत्रतोऽवगन्तव्यः ॥ ११ ॥

अथ यौ तृतीयौ ताविति चतुर्विधं नाशिकाविवरणेर्निर्देशः । इत्य षण्ण मास्तानां तत्प्राणात्मकता-
मभिधाय ' अरण्येऽनूच्यं ' वागात्मना प्रशंसति-सार्गवेति । ' अरण्येऽनूच्यः ' कश्चिदनुवाकः, तेन ह्यमानोऽपि
पुरोडाशः " अरण्येऽनूच्यो " मन्वीत्यादिना तस्य वागात्मतामेवोपपादयति । यतः कारणद्वयाद् बहु घोरं
निगच्छति । अरण्ये प्रकाशते यः सोऽनुवाकोऽरण्येऽनूच्यो भवति । तस्मादरण्येऽनूच्यवचनात्तस्य वागात्मकत्व-
मुपपन्नमिति भावः ॥ १२ ॥

पूर्वं वैश्वानर शिरीरूपेण भास्तास्तु तत्प्राणारूपेण उक्तवान् । इदानीं तु तानेव वैश्वानरमारुतान् क्षत्रप्रका-
त्मना स्तोति-यद्वेवेति । वैश्वानरस्य प्रजापत्यात्मकत्वेन सर्वतः प्रथाम्यात् क्षत्रत्वम् । मरुतो प्रजात्वं ऐतिरीयके
श्रूयते—' मरुतो वै देवग्रा विशः " (नै. सं. १ । ४ । ७७) इति ॥ १३ ॥

अथ तेषामुत्तमं क्षत्रप्रजापत्यात्ममुपजीव्य तत्संख्यादिकं प्रशंसति-एक एष भवतीति । वैश्वानरस्यैकत्वेन

ता त्रिपदा गायत्री पुरोऽनुवाक्याऽथ यानि चत्वार्युत्तमानि सा चतुष्पदा
त्रिष्टुभ्याज्येदमेव कपुच्छलमयं दण्डः स्वाहाकारो वषट्कारोऽएवमु
हास्यते पुरोऽनुवाक्यवन्तो याज्यवन्तो वषट्कृते शुचा हुता भवन्ति ॥ १७ ॥

तद्यं प्रथमं दक्षिणतो मारुतं जुहोति । याः सप्त प्राच्यः स्रवन्ति ताः स सु
सप्तकपालो भवति सप्त हि ता याः प्राच्यः स्रवन्ति ॥ १८ ॥

(न्यु) अथ यं प्रथममुत्तरतो जुहोति । (त्वृ) ऋतवः स सु सप्त-
कपालो भवति सप्त हृष्यतवः ॥ १९ ॥

(वोऽथ) अथ यं द्वितीयं दक्षिणतो जुहोति । पशवः स सु सप्तकपालो
भवति सप्त हि ग्राम्याः पशवस्तमनन्तर्हितं पूर्वस्माज्जुहोत्यप्सु तत्पशू-
न्प्रतिष्ठापयति ॥ २० ॥

यानि चत्वार्युत्तमानि—सा चतुष्पदा त्रिष्टुप् याज्या । इदमेव कपुच्छलम् । अयं दण्डः । स्वाहाकारो
वषट्कारः । एवमु हास्यते पुरोऽनुवाक्यवन्तो याज्यवन्तो वषट्कृते शुचा हुता भवन्ति ॥ १७ ॥

तद्यं प्रथमं दक्षिणतो मारुतं जुहोति—याः सप्त प्राच्यः स्रवन्ति—ताः सः । स सप्तकपालो
भवति । सप्त हि ताः—याः प्राच्यः स्रवन्ति ॥ १८ ॥

अथ यं प्रथममुत्तरतो जुहोति—ऋतवः सः । स सप्तकपालो भवति । सप्त हि ऋतवः ॥ १९ ॥

अथ यं द्वितीयं दक्षिणतो जुहोति—पशवः सः । स सप्तकपालो भवति । सप्त हि ग्राम्याः पशवः ।
तमनन्तर्हितं पूर्वस्माज्जुहोति । अप्सु तत्पशून्प्रतिष्ठापयति ॥ २० ॥

(वा.स. १७।८०) इत्यादयो मन्त्राः विवक्ष्यन्ते ते च सप्तगदा भवन्ति । अतस्तेषां मन्त्राणां यानि त्रीणि 'प्रथमानि
पदानि' सन्ति— सा त्रिपदा गायत्री 'सैव ' पुरोऽनुवाक्या ' भवति । ' अथ यानि चत्वारि ' उपरितनानि
पदानि सन्ति तानि ' चतुष्पदा त्रिष्टुप् ' । सैव ' याज्या ' भवति । ' इदमेव ' इति प्रत्युत्तरिभिनयेन प्रद-
श्यते । कपुच्छलमिति शुचो मुखम् उच्यते । ' अयम् ' इति बाहुदण्डः प्रदर्शयते । एव बाहूरेव सुक्त् ह्युक्तं
भवति । स्वाहाकार एव वषट्कारो भवति । इत्यमुक्तेन प्रकारेणास्याभिर्नमानस्य च सम्बन्धिन एव मास्ताः
पुरोऽनुवाक्यवन्तो याज्यावन्तो ' वषट्कृते शुचा हुता भवन्ति ' ॥ १७ ॥

अथ होमक्रमेण—ताम्नाह्वान् प्रत्येकं नयादिरूपेण प्रदर्शयति—तद्यं प्रथममिति । ' प्राच्यः ' प्राङ्मुखाः
पूर्वसमुद्रगामिन्यो गङ्गावमुनादयो वा. ' सप्त ' नद्यः स्रवन्ति । ' ताः स ' प्रथमं दक्षिणतो हुता भवन्ति
पुरोडाशः । स सप्तसु कपालेषु संस्कृतो भवति । या नद्यः प्राच्यः स्रवन्ति तासां सप्तमं ह्यवाप्रदर्शनेन तस्य माह-
दस्योक्तमव्ययनपाठमकल्पं समर्थयति । उत्तरं सर्वत्राप्येवमेव ॥ १८ ॥

अदिमामापेक्षया ' सप्तहि ऋतव ' इत्युक्तम् ॥ १९ ॥

अनन्तार्हितमिति । ' तम् ' द्वितीयं पुरोडाशं ' पूर्वस्माद् ' माहताद् ' अनन्तार्हितम् ' अन्वयहितं तस्य-
म्बन्धे जुहोति । एव पूर्वस्मात्कामकवादप्येव पशून् प्रतिष्ठापयति ॥ २० ॥ २१ ॥

(त्य) अथ यं द्वितीयमुत्तरतो जुहोति । सप्तऽऋषयः स तु समकपालो भवति सप्त हि सप्तऽर्षयस्तमनन्तर्हितं पूर्वस्माञ्जुहोत्यनुषु तद्वर्षान्प्रतिष्ठापयति ॥ २१ ॥

(त्य) अथ यं तृतीयं दक्षिणतो जुहोति । प्राणाः स तु समकपालो भवति सप्त हि शीर्षन्प्राणास्तमनन्तर्हितं पूर्वस्माञ्जुहोत्यनन्तर्हितास्तच्छीर्ष्णः प्राणान्दधाति ॥ २२ ॥

(त्य) अथ यं तृतीयमुत्तरतो जुहोति । च्छन्दाश्ँसि स तु समकपालो भवति सप्त हि चतुरस्राणि च्छन्दाश्ँसि तमनन्तर्हितं पूर्वस्माञ्जुहोत्यनन्तर्हितानि तद्वर्षिभ्यश्छन्दाश्ँसि दधाति ॥ २३ ॥

(त्य) अथ याः सप्त प्रतीच्यः स्रवन्ति सोऽर्ष्येऽनूच्यः स तु समकपालो भवति सप्त हि तायाः प्रतीच्यः स्रवन्ति सोऽर्ष्येषोऽवाङ्प्राण एतस्य प्रजापतेः

अथ यं द्वितीयमुत्तरतो जुहोति—सप्त ऋषयः सः । स समकपालो भवति । सप्त हि सप्तर्षयः । तमनन्तर्हितं पूर्वस्माञ्जुहोति—ऋषुषु तद्वर्षान्प्रतिष्ठापयति ॥ २१ ॥

अथ यं तृतीयं दक्षिणतो जुहोति—प्राणाः सः । स समकपालो भवति । सप्त हि शीर्षन्प्राणाः । तमनन्तर्हितं पूर्वस्माञ्जुहोति । अनन्तर्हितास्तच्छीर्ष्णः प्राणान्दधाति ॥ २२ ॥

अथ यं तृतीयमुत्तरतो जुहोति—छन्दांसि सः । स समकपालो भवति । सप्त हि चतुरस्राणि च्छन्दांसि । तमनन्तर्हितं पूर्वस्माञ्जुहोति । अनन्तर्हितानि तद्वर्षिभ्यश्छन्दांसि दधाति ॥ २३ ॥

अथ याः सप्त प्रतीच्यः स्रवन्ति—सोऽर्ष्येऽनूच्यः । स समकपालो भवति । सप्त हि ताः—याः प्रतीच्यः स्रवन्ति । सोऽर्ष्येषोऽवाङ्प्राण एतस्य प्रजापतेः । सोऽर्ष्येऽनूच्यो भवति । तिर इव तद्—

अनन्तर्हितास्तच्छीर्ष्णः प्राणान्दधाति । पूर्वमाहत्पुरोडाशस्य प्रथममाहतेन सम्बन्धात्स्य च वैश्वानरेण सम्बन्धात् प्राणान् तिरसोऽनन्तर्हितानन्ववहितान् करोतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

सप्त हि चतुरस्राणीति । चतुरस्राधिकानि छन्दांसि सप्त स्रवन्ति । यद्यप्यवा-स्रच्छन्दांसि बहूनि सन्ति तथापि चतुरस्राधिकानि छन्दांसि समैवेत्यर्थः । गायत्री चतुर्विंशत्यक्षर, उगिक्क पुनरष्टाविंशत्यक्षर, अनुष्टुप् द्वाविंशत्यक्षर, एव बृहतीमद्विकत्रिंशद्व्यङ्ग्याप्यधत्तुरस्राधिका भवन्ति ॥ २३ ॥

अथ या इति । 'सोऽर्ष्यः' इत्यादिकस्ताऽयमर्थः । 'सः' 'एव' 'अर्ष्येऽनूच्यः' गर्जः 'अवाङ्' अधस्तनः 'प्राणः' इन्द्रियम् । अस्तेति पदस्यैवार्थं विवृणोति—एतस्य प्रजापतेरिति । तरुगुल्मादिभूयिष्ठवेनाप्रका-

सोऽरण्येऽनूच्यो भवति तिरुऽइव तद्यदुरण्यं तिरुऽ इव तद्यदुवाङ्-प्राणस्तु-
स्माद्युऽएतासां नदीनां पिवन्ति रिप्रतराः शपनुतराऽआहनस्य वाडितरा
भवन्ति तद्यद्यदेतदाहं माहताऽ इति तदस्माऽअन्नं कृत्वाऽपिदधाति
तेनैनं प्रीणाति ॥ २४ ॥

स यः सु वेश्वानुरः । (रोऽसौ) असौ सु ऽआदित्योऽथ ये तु माहता
रश्मयस्तं तु सप्त सप्तकपाला भवन्ति सप्त सप्त द्वि माहता गणाः ॥ २५ ॥
स जुहोति । शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्मां-

यदुरण्यम् । तिर इव तद्-यदुवाङ् प्राणः । तस्माद्य एतासां नदीनां पिवन्ति-रिप्रतराः, शपनु-
तराः, आहनस्य वाडितरा भवन्ति । तद् यद् यदेतदाह-इदं माहता इति । तदस्मा अन्नं कृत्वाऽपि-
दधानि । तेनैनं प्रीणाति ॥ २४ ॥

स यः स वेश्वानुरः-असौ स आदित्यः । अयं ये ते माहताः-रश्मयस्ते । ते सप्त सप्तकपाला
भवन्ति । सप्त सप्त द्वि माहता गणाः ॥ २५ ॥

स जुहोति । “ शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्मांश्च ”-

शत्वाद्दण्य निरोहितं भवति । अवाङ्प्राणोऽथाच्छादितो भवति । अत एव अनेन तस्योक्तवाङ्प्राणत्वं
समवितम् । तस्मात्तदात्मिकानाम् ‘ एतासां नदीनां ’ कर्मणि षष्ठी, नदी ये पिवन्ति । अथवा
अथ इत्यप्याहार्यं सामामनो ये पिवन्ति, ते ‘ रिप्रतराः ’ रिप्रमिति पापमुच्यन्ते । पाषिष्ठाः । ‘ शपनुतराः ’
अथर्वमुसालम्भनीयाः । आहनमिति नीबोतिहृष्यते । तस्या अथर्वं वाडितरा भवन्तीति, मूत्ररूपत्वात्तासां
नदीनां तद्विद पयः पिवन्तोऽहितरा नीका भवन्तीत्यर्थः । तत्तत्कण्डिकायाम् ‘ अथ ये ते माहताः ’
शपन्निवाणेन द्रव्यदेवतासम्भन्वन्तीति. अत्र सम्पाद्य ‘ अस्मै ’ प्रजापतये प्रतिपादयति तेनैनं प्रीणातीत्याह-
तद्यद्यदेतदाहं ॥ २४ ॥

अथ वैश्वानरमादित्यरूपेण माहतास्तु रश्मिरूपेण प्रशसन्ति-स यः स वैश्वानर इति । ‘ ते ’ च
‘ माहताः ’ मद्भ्रूणसंख्यानुसारेण सप्तकपाला मनेयुरीत्याह-ते सप्त सप्तकपाला इति । सप्त सप्त हीति ।
‘ माहता गणाः ’ सप्त सप्तकानि भवन्ति । एकौनपभारान्वाङ्घ्र्याका मूलाः सप्तवा विभागेन सप्त समुदाया
भवन्ति । अतस्तत्संख्यानुसारेण तत्पुरीजाशाः सप्त सप्तकपाला मनेयुः । ननु च पूर्वमेव “सप्ततरे सप्तकपालाः”
इत्यत्र तेनायमेवार्थोऽभिहितः किमिति स एवात्रोच्यत इति । नेतदस्ति, पूर्वं “यद् न वा अथ बहुकालः”
इत्यादिना सप्तवा विभागेन ते सर्वे सप्तैव भवन्तीति शिरसि सप्त प्राणान्निदधातीत्युक्तम् । ननु सप्तकपालानां
सप्तत्वकरणमुक्तम् । अत्र पुनस्तत्करणमुच्यते ॥ २५ ॥

अथ माहतानां होमे मन्त्रन्दर्शयति-स जुहोतीति । “ शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च सत्यज्योतिश्च

श्रुति नामान्येषामेतानि मण्डलसंवेतुत्संस्कृत्याथास्मिन्नंत्रात्रइर्मुत्राम-
याहं प्रतिदधाति ॥ २६ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १ । २ । ३ ॥ (३-१)

अथातो वसुसोर्धारां जुहोति । (त्य) अत्रैष सुर्वोऽग्निः सुष्ठुःस्कृतः सु
ऽएषोऽत्र वसुस्तुस्मै देवाऽ एतां धारां प्रागृहंस्तुयैनमप्रीणंस्तद्यदेतुस्मै
वसुसवऽएतां धारां प्रागृहंस्तुस्मादेनां वसुसोर्धरित्याचक्षते त्र्येवास्माऽअयु-
मेतां धारां प्रगृह्णाति तुयैनं प्रीणाति ॥ १ ॥

युद्धवेतां वसुसोर्धारां जुहोति । (त्य) अभिपेक्षु ऽयुवास्त्येषु ऽएतद्वाऽएनं
देवाः सुर्वं कृत्स्नुष्टुं सधुःस्कृत्याथेनमेतैः कामैरुभ्यपिञ्चन्नेतुया वसुसोर्धा-
रया तुयैवैनमयुमेतत्सुर्वं कृत्स्नुष्टुं सधुःस्कृत्योथेनमेतैः कामैरभिपिञ्चत्ये-
तुया वसुसोर्धरियाऽऽज्येन पञ्चगृहीतेनोद्दुम्बर्वा मुचा तुस्योक्तो वुन्धुः ॥ २ ॥

(वा. सं. १७ । ८०) इति । नामान्येषामेतानि । मण्डलसंवेतुत्संस्कृत्य, अथास्मिन्नेतान् रश्मी-
त्रामयाहं प्रतिदधाति ॥ २६ ॥

अथ वसुसोर्धाराहोमः ।

अथातो वसुसोर्धारां जुहोति । अत्रैष सुर्वोऽग्निः संस्कृतः । स एषोऽत्र वसुः । तस्मै देवा एतां धारां
प्रागृह्णन् । तयैनमप्रीणन् । तद् यदेतस्मै वसुस एतां धारां प्रागृह्णन्-तस्मादेनां वसुसोर्धरित्याचक्षते ।
त्र्येवास्मा अयमेतां धारां प्रगृह्णाति । तयैनं प्रीणाति ॥ १ ॥

युद्धवेतां वसुसोर्धारां जुहोति । अभिपेक्ष एवास्त्येषु । एतद्वा एनं देवाः सुर्वं कृत्स्नं संस्कृत्य, अथेन-

ज्योतिष्मांश्च " इत्यादिकर्मत्रैतित्यर्थः । नामान्येषामिति । एतानि शुक्लज्योतिर्वित्यादीनि एषां रश्मीनां
नामानि । वैश्वानरस्यादित्यामरुद्रं मातृनामां च रश्म्यात्मकत्वं प्राप्तुम् । अत्रश्रुतेर्नामनिर्देशे आशिःश्रुते
संस्कृत्याथास्मिन्मण्डले एतानुक्तज्योती रश्मीनवस्थापयति ॥ २६ ॥

इति धीसायणाचार्यविरचिते ब्राह्मणवेदे वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयज्ञतपयत्रायणाध्याये नवमकाण्डे
तृतीयोऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (९-३-१) ॥

अथात इति । अत्रैष इति । प्रकृतत्वान् ' एतन् ' शब्देन चित्वाग्निं परामृशति । ' धारां प्रागृह्णन्
पृहीजया तथा एनमप्रीणन् । ततः ' एतस्मै वसुस एतां धारां प्रागृह्णन् ' इति ' यत् ' ' तस्मादेनां वसुसोर्धा-
रयाचक्षते ' ब्रह्मसादिन इति शेषः । अतो यत्रपानोऽग्निं अनेन होमेन तयैव करोति ॥ १ ॥

अथ पुनस्तामेव वसुसोर्धारां संस्कृत्याथेननिषेधाःप्रता प्रदोषनि-युद्धवेतामिति । ' सुर्वं ' एतेनैव विव-

(वै) वैश्वानरुष्टु हुत्वा । शिरो वै वैश्वानरुः शीर्ष्णां वाऽअन्नमद्यतेऽथो
शीर्षतो वाऽअभिषिच्यमानोऽभिषिच्यते मारुतान्हुत्वा प्राणा वै मारुताः
प्राणैरु वाऽ अन्नमद्यतेऽथा प्राणेषु वाऽअभिषिच्यमानोऽभिषिच्यते ॥ ३ ॥

तद्वाऽअरण्येऽनूच्ये । वाग्वाऽअरण्येऽनूच्यो वाचो वाऽअन्नमद्यतेऽथो
वाचा वाऽअभिषिच्यमानोऽभिषिच्यते तदेतत्सुर्व्वं वसु सुर्व्वे ह्येते
कामाः सैषा वसुसयी धारा यथा क्षीरस्य वा सर्षिपो वैवुमारम्भायैव्यु-
माज्याहुतिर्ह्यते तद्यदेषा वसुसयी धारा तस्मादेनां वसोर्धारे-
त्याचक्षते ॥ ४ ॥

मैतः कामरम्भापिञ्चन्-एतया वसोर्धारया । तैर्व्वेनमयमेतत्सर्व्वं कृत्स्नं संस्कृत्य, अर्धनमैतः कामरभि-
षिच्यन्ति-एतया वसोर्धारया । आज्येन पञ्चगृहीतेन औदुम्बर्वां सुचा । तस्योक्तो वन्धुः ॥ २ ॥

वैश्वानरं हुत्वा । शिरो वै वैश्वानरः । शीर्ष्णां वाऽअन्नमद्यते । अथो शीर्षतो वा अभिषिच्यमानो-
ऽभिषिच्यते । मारुतान्हुत्वा । प्राणा वै मारुताः । प्राणैरु वा अन्नमद्यते । अथो प्राणेषु वा अभि-
षिच्यमानोऽभिषिच्यते ॥ ३ ॥

तद्वा अरण्येऽनूच्ये । वाग्वा अरण्येऽनूच्यः । वाचो वा अन्नमद्यते । अथो वाचा वा अभिषि-
च्यमानोऽभिषिच्यते । तदेतत्सर्व्वं वसु । सर्व्वे ह्येते कामाः । सैषा वसुसयी धारा-यथा क्षीरस्य वा,
सर्षिपो वा-एवमारम्भायैव्यमाज्याहुतिर्ह्यते । तद् यदेषा वसुसयी धारा-तस्मादेनां वसोर्धा-
रेत्याचक्षते ॥ ४ ॥

रणम्- ' कृत्स्नम् ' इति । एतैः कामैरिति । " वाजश्च मे प्रसवश्च मे " इत्यादिमन्त्रोक्ता वाजादयः काम्यमान-
त्वात् कामशब्देनोच्यन्ते । तैश्च ' एतया वसोर्धारया ' च ' अभ्यषिच्यन् ' । अत एवोपरिष्ठान्मन्त्रान्याचक्ष-
माणोऽमुमेवार्थम् " अनेन च त्वाऽभिषिच्यन्त्यनेन चेत्येत्तन् " इत्याह । अत इदानींतनोऽपि यजमानस्तथैव
कृतवान् मवति । विहिता वसोर्धारो ' आज्येन पञ्चगृहीतेनौदुम्बर्वां सुचा ' कर्तव्या । ' तस्य ' आपशादि-
कस्य सर्व्वेषां चिन्नाण्य प्रारुणमित्याह-आज्येनेति ॥ २ ॥

अथैतस्या वैश्वानरहोमानन्तयै प्रशसति-वैश्वानरं हुत्वेति । ' शीर्ष्णः ' इति तृतीयार्थे पञ्चमी ' उ ' इति
निपातो वा गल्लादुपरितनस्य सप्तकस्य सर्व्वेषां चिन्नाण्य शिरस्वाश्रुवेनाद्यतेऽपि च शिरसावाऽन्नमद्यते । किंच लोके अभि-
षिच्यमानः पुरुषः शिरस आरभ्यैवाभिषिच्यते । अतोऽस्य वैश्वानरस्य शिरस्वाद्वाश्रुमिषेकात्मिकाया वसोर्धारया
होमस्तहोमानन्तयेव युज्यते इत्यर्थः । मारुतहोमानन्तयेव-युक्तप्रकारेणैव प्रशसति-मारुतान्हुत्वेति । प्राणै-
रु वाऽ अन्नमद्यते इति । अन्नमिति शब्दादिद्विधार्थात्मिक मोक्षयं वस्तु उच्यते । गतार्थमन्यत् ॥ ३ ॥

वसोर्धारा जुहोतीति स्थानविशेषानुपादानेन विधानादप्रौ यत्र कुत्रापि होमप्रसक्तावाह-तद्वा इति ।
तत्र वसोर्धारान्विषयो होमोऽरण्येऽनूच्ये पुरोडाशे कर्तव्य इत्यर्थः । अत्र कात्यायनः-" वसोर्धारा जुहोत्यौदुम्बर्वां

सु ऽआह । (हे) इडं च मऽइडं च मऽडुत्यनेन च त्वा प्रीणाम्यनेन चानेन च त्वाऽभिषिञ्चाम्यनेन चेत्येतदुथोऽइडं च मे देहीडं च मऽडुति सा युद्धैवैषा धाराऽग्निं प्राप्नुयादुथैतद्युजुः प्रतिपद्येत ॥ ५ ॥

(तै) एतद्वाऽएनं देवाः । (ऽ) एतेनाग्नेन प्रीत्यैतैः कामैरभिषिच्यैतया व्यसोर्धरियाऽथैनमेतान्कामान्वाचन्त तुभ्य ऽइष्टुः प्रीतोऽभिषिक्तऽएतान्कामान्प्रायच्छतुर्थ्येनमयमेतदेतेनाग्नेन प्रीत्यैतैः कामैरभिषिच्यैतया व्यसोर्धरियाऽथैनमेतान्कामान्वाचन्ते तुस्माऽइष्टुः प्रीतोऽभिषिक्तऽएतान्कामान्प्रायच्छति द्वौ द्वौ कामौ संयुनक्तयुव्यवच्छेदाय यथा व्योकसौ संयुञ्ज्याः देवं यजेन कल्पन्तामिति ॥ ६ ॥

स आह-इदं च म इदं च म इति । अनेन च त्वा प्रीणामि, अनेन च, अनेन च त्वाऽभिषिञ्चामि, अनेन चेत्येतत् । अयो इदं च मे देहि. इदं च म इति । सा यद्वैषा धाराऽग्निं प्राप्नुयादु-
थैतद्युजुः प्रतिपद्येत ॥ ५ ॥

एतद्वा एनं देवा एतेनाग्नेन प्रीत्यैतैः कामैरभिषिच्य, एतया व्यसोर्धरियाऽथैनमेतान् कामान्वाचन्त । तुभ्य इष्टः प्रीतोऽभिषिक्त एतान्कामान्प्रायच्छन् । तैर्येनमयमेतदेतेनाग्नेन प्रीत्या,

पञ्चमीन सन्ततं पञ्चमानोऽन्वयेऽन्वयेऽग्निर्वेत्ते " (का. श्रौ. सू. १८ । ११) इति । अथ तदेव यतोर्धरा-
पदं प्रहारात्तोर्य निर्दिष्टं-सदेतत्परमिति । यम एते तौ वाजार्दवः काम्यमानत्वाकानाः अतः यत्पञ्चमानसैव
वसुधात् तदेतत्सर्वं वाजार्दिकं 'वसु' शब्देनोच्यते । तस्मात्तदतिपादकमन्त्रसाधया 'एषा धारा' 'वसुमयी'
भवति । शिष्य 'थैवमाभ्यादुनिर्दिष्टे' 'एषा' लोके 'यथा क्षीररत्न वा' 'सर्वयो वा' 'धारा' क्रियते ।
'एषाऽभ्याय' एकमुनक्रमाय सन्नायो इदानीं क्रियमाणेष्वमारुतिः क्षीरादिधारान् सन्नायन इति धाराकारता
प्रदर्शने । तथा शोक्तप्रकारेण 'एषा वसुमयी' वा 'धारा' भवति । यत एव 'तस्मादेता वसोर्दरि-
त्वावयुते' ॥ ४ ॥

अथ प्रहनहोमसाधनानां मन्त्राणां तात्पर्यार्थं दर्शयति-स आहृति । 'इदं च म इदं च म इति'
"वाजथ मे प्रसवथ मे"-इत्यादिमन्त्राणां निर्दिष्टाः । 'अनेन च' इति 'अनेन चानेन च' इत्यत्र दि-
वाजार्दवो निर्दिश्यते । हे अग्ने ! त्वाय अनेन चानेन प्रीणामि । अग्ने ! त्वां वाजार्दिना 'अभिषिञ्चामि च'
शिष्य-इदं च मे देहीदं च मे देहीवधो मन्त्रैर्विद्विजिह शयत आह-अयो इति । अतस्तत्प्रकारं मे
वाजार्दि देहीवधमथोऽग्नीनिर्दिष्टं विद्विजिह शयुक्तं भवति । अन्वयं सर्वत्र मन्त्रान्ते कर्मकलात्, तद्दर्शनात्
होमप्रकारात्-गा यद्वैषेति । प्रतिपद्येतेषु । मन्त्रेण साधयत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अथ कथमेवोऽर्धो मन्त्रैर्विद्विजिह शयत आह-एतद्वा इति । एतया व्यसोर्धरियेति । वसोर्धरिनाम
"वाजथ मे"- (का. श्रौ. सू. १८ । १-२९) इत्यादिमन्त्रैः क्रियमाणा भाग्यधारा । अतश्च वसोर्धरिये-

१-वाजथ मे इत्यनुवाकः । इति अनुवाकः ।

(त्ये) एतद्वै देवाऽऽब्रुवन् । (क्व) केनेमान्कामान्प्रतिग्रहीष्यामऽ इत्यात्म-
नेवेत्यब्रुवन् यज्ञो वै देवानामात्मा यज्ञऽ एव यजमानस्य स यदाह यज्ञेन
कल्पन्तामित्यात्मना मे कल्पन्तामित्येवैतदाह ॥ ७ ॥ (काण्डस्यार्धम् २०१) ॥

द्वादशसु कल्पयति । द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सुरोऽग्निर्थावानग्नि-
र्थावित्यस्य मात्रा तावत्तैवेनमेतदुन्नन प्रीणात्यथो तावत्तैवेनमेतदुन्नेनाभि-
पिञ्चति चतुर्दशसु कल्पयत्यष्टासु कल्पयति दशसु कल्पयति त्रयो-
दशसु कल्पयति ॥ ८ ॥

एतेः कार्मरभिपिच्य, एतया वमोर्धाग्याऽवैनमेतान्कामान्याचते । तस्मा इष्टः प्रीतोऽभिपिच्य
एतान्कामान्प्रच्छति । हो ह्रीं कार्मा मयुनाक्ति-अव्यवच्छेदाय । यथा व्योक्तौ संयुज्याद्-
एवं यज्ञेन कल्पन्तामिति ॥ ६ ॥

एतद्वै देवा अब्रुवन्-केनेमान्कामान्प्रतिग्रहीष्याम इति । आत्मनेवेत्यब्रुवन् । यज्ञो वै देवा-
नामात्मा । यज्ञ एव यजमानस्य । स यदाह-यज्ञेन कल्पन्ताम् इति । आत्मना मे कल्पन्ता-
मित्येवैतदाह ॥ ७ ॥

द्वादशसु कल्पयति । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सुरोऽग्निः । थावानग्निर्थावित्यस्य मात्रा
तावत्तैवेनमेतदुन्नेन प्रीणाति । अथो तावत्तैवेनमेतदुन्नेनाभिपिञ्चति । चतुर्दशसु कल्पयति, अष्टासु
कल्पयति, दशसु कल्पयति, त्रयोदशसु कल्पयति ॥ ८ ॥

त्येनदेव त्रिपिच्य दक्षितम्-एतेनाग्नेन प्रीत्स्वितेः कार्मरभिपिच्येति । 'अथ' प्रीणताभिषेकारन्तरम् 'एनम्'
अग्निम् 'एताम्' वाजादीन् 'कामान्' 'अयाचन्त' ततः । 'इष्ट' इन्द्रयागः प्रीतो भूत्वा तेभ्यः 'एताम्
प्रायच्छन्' अतः तथैव 'यजमानोऽग्नि' इच्छते । अत एतदनुमारेण मन्त्राणामुक्तविध एकार्यो विवक्षित
इति भावः । मन्त्रेषु प्रत्येक पर्यवसाने व्यवच्छेदः स्यादिति-तदभावाय ह्रीं मन्त्रो संयुज्यादित्याह-ह्रीं
द्वाविति । यथेति । 'व्योक्तौ' विभिन्नदेशरथावाचार्यो 'यथा' संयुज्येते 'एवम्' एतदपि संयोजनं भवति ।
मन्त्रेषु तत्र तत्रावसानेषु यज्ञेन कल्पन्तामित्याहायते तस्येदानीमुपयोगमाह-यज्ञेन कल्पन्तामिति ॥ ६ ॥

यज्ञेन कल्पन्तामित्यत्र यज्ञशब्देनात्मनेवर्षो विवक्ष्यत इत्याह-एतद्वै देवा इति । पूर्व देवाः " केनेमान्का-
मान्प्रतिग्रहीष्याम । " इति परस्परमुक्त्वा पश्चादात्मनेने प्रतिग्रहीष्याम इति निर्णाय ' अब्रुवन् ' । ' देवानां '
' आत्मा ' शरीरं यज्ञः खलु शरीरपरसर्वमोगसाधनत्वान् । अतश्च यज्ञरूपेण देवाः कामान्प्रागृह्णन् इत्यर्थः ।
तद्देव यजमानस्यापि यज्ञ एव शरीरम् । एव च यज्ञेन कल्पन्तामिति वचने मे आत्मनेवैते कामाः कल्पन्ता-
मित्येवैतदुक्तं भवति ॥ ७ ॥

तदाक्य द्वादशमन्त्रावसाने प्रयुज्यादित्याह-द्वादशसु कल्पयतीति । तत्र कल्पनं कथं कृत्वाग्निप्रति-
ग्रहणवतीत्याह-द्वादश मासा इति । ननु सर्वत्र द्वादशशब्देन कल्पनेदिति नेत्याह-चतुर्दशसु कल्पयतीति ॥ ८ ॥

(त्पु) अथाधेन्द्राणि जुहोति । सर्व्वमेतद्दधेन्द्राणि सुर्व्वेषुर्वैनमेतु-
त्प्रीणात्यथो सुर्व्वेषुर्वैनमेतद्भिषिञ्चति ॥ ९ ॥

(त्पु) अथ ग्रहा जुहोति । यज्ञो वै ग्रहा यज्ञेनैर्वैनमेतदुन्नेन प्रीणात्यथो
यज्ञेनैर्वैनमेतदुन्नेनाभिषिञ्चति ॥ १० ॥

इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ९-२-४ ॥ (३. २.) ॥

इति द्वितीयप्रपाठकः समाप्तः ॥ ९-२ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ९४ ॥

अथोत्तरहोमाः ।

(१) अथाधेन्द्राणि जुहोति । सर्व्वमेतद्-यधेन्द्राणि । सर्व्वेषुर्वैनमेतत्प्रीणाति । अथो सर्व्व-
ेषुर्वैनमेतद्भिषिञ्चति ॥ ९ ॥

(१) अथ ग्रहान् जुहोति । यज्ञो वै ग्रहाः । यज्ञेनैर्वैनमेतदुन्नेन प्रीणाति । अथो यज्ञेनैर्व-
नमेतदुन्नेनाभिषिञ्चति ॥ १० ॥

“वाद्रथ मे प्रसवथ मे” (वा.सं. १८।१-२९)-इत्याख्याशाभिरनुवाकैरेवा वसोर्दोषा हृषते तत्रैकस्मिन्नु-
वाके “अग्निथ म इन्द्रथ मे, सोमथ म इन्द्रथ मे” (वा. सं. १८। १९-१८) इत्यादयो मन्त्राः समा-
न्ताः । तत्र द्वौ द्वौ सयुक्तौति वचनेन द्वयोर्दोषोत्सामविधानात् प्रतिमन्त्रं “ इन्द्रथ मे ”-इत्येतदर्थं
भवति । अतस्ते मन्त्रा अर्द्धेन्द्रशब्देनोच्यन्ते । अतश्च ‘अथाधेन्द्राणि’ इत्यनेन तन्मन्त्रज्ञाप्यं होमं स्तोत्रुम-
नुवदति-अथाधेन्द्राणीति । अर्द्धेन्द्राणीति शब्दो मन्त्रज्ञापकः तद्विशिष्टयेन द्रव्यस्य होमादुपचारेणाधेन्द्राणि
छन्दोक्तम् । एवमुत्तराणि । अधेन्द्रमन्त्रकरणकान्होमान्कुर्यादित्यर्थः । सर्वाविधिभेदेन सर्व्वेषुर्वैनमेतदु-
धेन्द्राणामपि सर्व्वत्वात्तत्करणकहोमे कृते सर्व्वैवान्नेनमग्निं प्रीणात्यमिषिञ्चति चेत्याह-सर्व्वमेतदिति ॥ ९ ॥

“अंशुथ मे-रविथ मे” (वा. सं. १८। १९-२१)-इत्यादयो मन्त्रा महप्रतिपादकत्वाद् ग्रहाः तासा-
म्पपि होममन्त्र्य प्रशंसति-अथ ग्रहानिति । यज्ञो वै ग्रहा इति । यज्ञसाधनत्वाद् ग्रहाणां यज्ञत्वम् ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यन्दिनीयज्ञसप्तमब्राह्मणभाष्ये नवमकाण्डे
एतावदेवमाये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (९-१-२) ॥

अथ तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् । तृतीयेऽध्याये च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

अथैतान्यज्ञकतूःशुहोति । (त्य) अग्निश्च मे घर्मश्च मे मऽडुत्यैतैर्वेनमेत-
द्यज्ञकतुभिः प्रीणात्यथोऽएतैर्वेनमेतद्यज्ञकतुभिरभिपिञ्चति ॥ १ ॥

(त्य) अथायुज स्तोमाञ्जुहोति । (त्यं) एतद्दे॒ देवाः सुव्वा॑न्कामा-
नाप्त्वाऽयुग्भि स्तोमैः स्वर्गं लोक॑मायंस्तुथैवैतद्यजमानः सुव्वा॑न्कामान्ना-
प्त्वाऽयुग्भि स्तोमैः स्वर्गं लोक॑मेति ॥ २ ॥

तद्दे॒ त्रयस्त्रिंश॑सादिति । (त्य) अन्तो वै त्रयस्त्रिंशोऽयुजाश्च॑स्तोमा-
नामन्ततुऽ एव तद्दे॒वाः स्वर्गं लोक॑मायंस्तुथैवैतद्यजमानोऽन्ततुऽ एव स्वर्गं
लोक॑मेति ॥ ३ ॥

(१) अथैतान्यज्ञकतूःशुहोति । “ अग्निश्च मे घर्मश्च मे ”- (वा. सं. १८ । २२) इति ।
एतैर्वेनमेतद्यज्ञकतुभिः प्रीणाति । अथो एतैर्वेनमेतद्यज्ञकतुभिरभिपिञ्चति ॥ १ ॥

(४) अथायुज स्तोमाञ्जुहोति । एतद्दे॒ देवाः सुव्वा॑न्कामानाप्त्वाऽयुग्भिः स्तोमैः स्वर्गं लोक-
मायन् । तर्धैवैतद्यजमानः सुव्वा॑न्कामानाप्त्वाऽयुग्भि स्तोमैः स्वर्गं लोक॑मेति ॥ २ ॥

तद्दे॒ त्रयस्त्रिंश॑सादिति । अन्तो वै त्रयस्त्रिंशः-अयुजां स्तोमानाम् । अन्तत एव तद्दे॒वाः स्वर्गं
लोक॑मायन् । तर्धैवैतद्यजमानोऽन्तत एव स्वर्गं लोक॑मेति ॥ ३ ॥

अथ पूर्वयज्ञकतुमन्त्रमाश्रयोम प्रशंसति-अथैतानिति । “ अग्निश्च मे घर्मश्च मे ” (वा. सं. १८ ।
२२ । २२) इत्यादयो मन्त्रा यज्ञकतवः । तत्रान्यादिपदाना यज्ञकतुप्रतिपादकान् ॥ १ ॥

“ एका च मे तिस्रश्च मे ” (वा. सं. १८ । २४) इत्यादयो मन्त्रा अयुजस्तोमाः तस्मात्थं होम प्रशं-
सति-अथायुज इति । स्तोमशब्दः स्तोत्रीया आचष्टे ॥ २ ॥

अथ च एकादिशब्दान्पर्यङ्गिणस्तोमस्यावधिव प्रतिपादयन्ति । “ स्तोमे ऋषिभिः पञ्चदशायर्षन् ” (वा.
सं. ९ । ४ । ७२ वा.) इति त्र्यङ्गिशाब्दान् उप्रत्यये-द्विलोपे त्र्यङ्गिश्चः रति भवति । “ अयुजां
स्तोमानां ” त्र्यङ्गिशाब्दो एवाऽपि भवति । ततः परस्यायुजस्तोमस्याभावात् । देवाश्च सर्वान् कामानाप्त्वा
‘ अन्तत. ’ ‘ स्वर्गं लोक ’ गतवन्तः । अतश्च यजमानोऽपि त्र्यङ्गिशाब्दोऽपि होमेन सर्वान् कामानाप्त्वा
अन्ततः स्वर्गं लोकं प्राप्नोति ॥ ३ ॥

(त्यु) अथ युग्मता जुहोति । (त्ये) एतद्दे उन्दाँस्यहवन्द्यातयामा
वाऽअयुज स्तोमा युग्मभिर्व्ययँ स्तोमैः स्वर्गं लोकमयामेति तानि
युग्मभि स्तोमैः स्वर्गं लोकमायंस्तुथैवैतद्यजमानो युग्मभि स्तोमैः
स्वर्गं लोकमेति ॥ ४ ॥

तद्वाऽअष्टाचत्वारिँशादिति । (त्यु) अन्तो वा ऽअष्टाचत्वारिँशो
युग्मताँ स्तोमानामन्ततु ऽएव तच्छ्रुदाँसि स्वर्गं लोकमायंस्तुथैवै-
तद्यजमानोऽन्ततु ऽएव स्वर्गं लोकमेति ॥ ५ ॥

सुऽआह । (हे) एका च मे तिस्रश्च मे उतस्रश्च मेऽष्टौ च मऽडुति
यया वृक्षँ रोहशुत्तरामुत्तराँ शाखाँ समालम्भँ रोहेत्तादृक्तद्वेव
स्तोमा जुहोत्यन्नं वै स्तोमा ऽअन्नैवैवैनमेतदभिपिञ्चति ॥ ६ ॥

(त्यु) अथ व्युयाँसि जुहोति । पशवो वै व्युयाँसि पशुभिरेवैनम-
तदन्नेन प्रीणात्ययो पशुभिरेवैनमेतदन्नेनाभिपिञ्चति ॥ ७ ॥

(५) अथ युग्मतो जुहोति । एतद्दे उन्दाँस्यहवन्-यातयामा वा अयुजः । स्तोमाः, युग्मभिर्वयं
स्तोमैः स्वर्गं लोकमयामेति । तानि युग्मभिः स्तोमैः स्वर्गं लोकमायन् । तथैवैतद्यजमानो युग्मभिः
स्तोमैः स्वर्गं लोकमेति ॥ ४ ॥

तद्वा अष्टाचत्वारिँशादिति । अन्तो वा अष्टाचत्वारिँशो युग्मतां स्तोमानाम् । अन्तत एव
तच्छ्रुदाँसि स्वर्गं लोकमायन् । तथैवैतद्यजमानोऽन्तत एव स्वर्गं लोकमेति ॥ ५ ॥

स आह—“ एका च मे तिस्रश्च मे ”—“ उतस्रश्च मेऽष्टौ च मे ”—(वा. सं. १८ ।
२४-२६) इति । यया वृक्षं रोहशुत्तरामुत्तरां शाखां समालम्भं रोहेत्-तादृक्तम् । पदेव
स्तोमा जुहोति । अन्नं वै स्तोमाः । अन्नैवैवैनमेतदभिपिञ्चति ॥ ६ ॥

(६) अथ व्युयाँसि जुहोति । पशवो वै व्युयाँसि । पशुभिरेवैनमेतदन्नेन प्रीणाति । अग्नौ पशु-
भिरेवैनमेतदन्नेनाभिपिञ्चति ॥ ७ ॥

“ उतस्रश्च मेऽष्टौ च मे ” (वा. सं. १८ । २६)—इत्यादयो मन्त्राः । युग्मतः, तन्मन्त्रगानं होमं प्रसक्त-
अयेति । ईवं उन्दाँसि अयुजः । स्तोमाः सर्वत्र प्रयोगान् । ‘ यातयामाः ’ अतश्च युग्मपूर्तः स्तोमैः ‘ स्वर्गं
लोकं ’ गन्धिष्याम इत्युक्त्वा तथैव अर्चन् । तत्रश्च युग्मतो होमेन तथैव यजमानोऽपि करोति ॥ ४ ॥

अत्रापि पूर्ववदर्थि प्रसक्त-तद्वा अष्टाचत्वारिँशादिति ॥ ५ ॥

अथ तत्रोच्यते स्तोमाम् तदन्नेन पशुभिरेवैनमेतदन्नेनाभिपिञ्चति । अत्रापि स्तोमाम् तदन्नेन पशुभिरेवैनमेतदन्नेनाभिपिञ्चति । अत्रापि स्तोमाम् तदन्नेन पशुभिरेवैनमेतदन्नेनाभिपिञ्चति ॥ ६ ॥

“ इयतिश्च मे इयती च मे ” (वा. म. १८ । २६ । २७) इत्यादयो मन्त्राः । ययाँसि एकाहयन्-

(स्य) अथ नामग्राहं जुहोति । (स्यं) एतद्धै देवाः सर्वाङ्कामानाप्त्वाऽथै-
तुमेव प्रत्यक्षमप्रीणंस्तुष्टुवेतन्नजमानः सर्वाङ्कामानाप्त्वाऽथैतुमेव प्रत्यक्षं
प्रीणाति व्वाजाय स्वाहा प्रसवाय स्वाहेति नामान्यस्येतानि नामग्राह-
मुवैनमेतत्प्रीणाति ॥ ८ ॥

त्रयोदशैतानि नामानि भवन्ति । त्रयोदश मासाः संवत्सरश्चतुर्दशा-
श्वेत्श्रित्तिपुरीषाणि यावानग्निर्वावित्यस्य मात्रा तावत्सुवैनमेतत्प्रीणाति
यदेव नामग्राहं जुहोति नामग्राहमुवैनमेतदग्निपिञ्चति ॥ ९ ॥

(स्य) अथाह । (हे) इयं ते राग्मिन्नाय युन्ताऽसि यमनऽऊर्जे त्वा

(७) अथ नामग्राहं जुहोति । एतद्धै देवाः सर्वाङ्कामानाप्त्वा-अथैतमेव प्रत्यक्षमप्रीणन् । तर्पयै-
तन्नजमानः सर्वाङ्कामानाप्त्वा-अथैतमेव प्रत्यक्षं प्रीणाति । “ वाजाय स्वाहा, प्रसवाय
स्वाहा ”—(वा. सं. १८ । २८) इति । नामान्यस्येतानि । नामग्राहमेवैनमेतत्प्रीणाति ॥ ८ ॥

त्रयोदशैतानि नामानि भवन्ति । त्रयोदश मासाः संवत्सरः । त्रयोदशाग्नेश्चित्तिपुरीषाणि ।
यावानग्निर्वावित्यस्य मात्रा-तावत्सुवैनमेतत्प्रीणाति । यदेव नामग्राहं जुहोति । नामग्राहमेवैनमेतदग्नि-
पिञ्चति ॥ ९ ॥

अथाह—“ इयं ते राग्मिन्नाय युन्ताऽसि यमन ऊर्जे त्वा वृष्ट्यै त्वा प्रजानां

प्रभृत्याञ्चहायनात्पशवो वै वयासि इत्युच्यन्ते, तत्र तेषां प्रतिपादनात् । ततस्तन्मन्त्रसाध्य होमं प्रशंसति—
अथ वयांसीति ॥ ७ ॥

“ इयं त्विध मे प्रयवी च मे ” इत्यादिमन्त्राणामवसाने केचन “ वाजाय स्वाहा ” (वा. सं. १८।१८)
इत्यादयो मन्त्राः समाह्रताः । तन्मन्त्रसाध्य होमं प्रशंसति-अथेति । नामग्राहं जुहोतीति । नाम
गृहीत्वा जुहुयात् । “ नाम्वादिशिप्रहो. ” (पा. सू. ३ । ४ । १८) इति नामशब्दे उपनदे प्रदेर्गन्तु
प्रत्ययः । पूर्ववदेव—“ वाजश्च मे प्रयवश्च मे ”—इत्यादिभिर्मन्त्रैः ‘ सर्वाङ्कामानाप्त्वा ’ अथ तमेवाग्निं
‘ प्रत्यक्षमप्रीणन् ’ अतश्चितेन तथैव यजमानोऽपि करोति । अत्र “ वाजाय स्वाहा ” इत्यादिमन्त्रेषु तु
चतुर्थ्यां सम्प्रदानम्ब्रह्मतिर्द्वेषदेवतासम्बन्धः प्रत्यक्ष इति ‘ प्रत्यक्षमप्रीणन् ’ इत्युक्तम् । न चैवं ‘ वाजश्च
मे ’—इत्यादिषु द्रव्यदेवतासम्बन्धः प्रत्यक्षं किन्तु प्रथमया निदिष्टत्वात्सोऽङ्गं । ननु कानि नामानि यानि
गृहीत्वा होमः क्रियते इति तत्राह—वाजाय स्वाहेति ॥ ८ ॥

अथ तेषां मन्त्राणां संख्या कृत्स्नाग्निप्रीतिहेतुर्भवतीति प्रशंसति—त्रयोदशैतानि नामानीति । ‘ त्रयो-
दशाग्नेश्चित्तिपुरीषाणि ’ सप्त त्रितयः सप्तमचितौ पुरीषामवात् षडेव पुरीषाणीति निश्चित्वा चित्तिपुरीषाणि
त्रयोदश भवन्तीत्यर्थः । स्पष्टमन्त्रम् ॥ ९ ॥

वाजाय स्वाहेत्युक्तं ब्रह्महोममन्त्रस्य “ इयं ते राद् ” इति मन्त्रस्य प्रथमं विषये-अथाहेति । मन्त्रे

वृष्ट्यै त्वा प्रजानां त्वाऽऽधिपत्यायेत्युन्नं वाऽऽर्जुन्नं वृष्टिरुन्नैर्बुवेनमे-
तुत्प्रीणानि ॥ १० ॥

युद्ध्याह । (हे) इयं ते शुण्मिप्रत्राय युन्ताऽसि यमनऽ ऊर्जे त्वा वृष्ट्यै
त्वा प्रजानां त्वाऽऽधिपत्यायेतीदं ते राग्यमभिपिकोऽस्तीत्येत्तुमिन्नस्य त्वं
युन्ताऽसि यमनऽऊर्जे च नोऽसि वृष्ट्यै च नोऽसि प्रजानां च नऽऽधिपत्या-
यासीत्युपब्रुवतऽएवैनमेतदुत्तस्मै नः सर्वस्माऽऽस्थ्येतुस्मै त्वा सर्वस्माऽ-
ऽभ्यपिचामहेति तुस्माद्दु हेतुं मानुषं राजानमभिपिकमुपब्रुवते ॥११॥

त्वाऽऽधिपत्याय ११-(वा० सं० १८ । २८) इति । अन्नं वा ऊर्कं । अन्नं वृष्टिः । अर्जेनर्वेन-
मेतत्प्रीणानि ॥ १० ॥

पदेवाह-इयं ते शुण्मिप्रत्राय युन्ताऽसि यमन ऊर्जे त्वा वृष्ट्यै त्वा प्रजानां त्वाऽऽधिपत्यायेति, इदं
ते राग्यम्, अभिपिकोऽस्तीत्येतत् । मित्रस्य त्वं युन्ताऽसि यमन ऊर्जे च नोऽसि वृष्ट्यै च नोऽसि
प्रजानां च न आधिपत्यायाभि-इति । उपब्रुवत एवैनमेतत् । एतस्मै नः सर्वस्मा अभि ।
एतस्मै त्वा सर्वस्मा अभ्यपिचामहि-इति । तस्माद्दु हेतुं मानुषं राजानमभिपिकमुपब्रुवते ॥११॥

‘ऊर्जे त्वा वृष्ट्यै’ इति प्रयुज्यते । ऊर्क इति साक्षादन्वयने, वृष्टिरन्तेतुत्वादन्वयः । एतच्च ‘ऊर्जे’ ‘वृष्ट्यै’
इत्यनेनात्स्य प्रतीतिरेवैवेनमर्त्ति प्रीणानि प ह-अन्नं वा इति ॥ १० ॥

अथ तमेव मन्त्रे त्वाऽऽधिपत्यायेत्युन्नं-प्रदेवाहेति । व्याचष्टे- इदं इति । यतः ‘अभिपिकोऽसि’ अतः
‘इदं राग्यम्’ त्वैरेत्येवदूक्तं भवति । ‘इयं ते’ इत्यनेनाभिपिकोऽस्तीत्येव त्वं मित्रस्य युन्ताऽसि’ किञ्च ‘नः’
अस्यमन्त्रेणोपब्रुवतस्य ‘ऊर्जे च नः यमनोऽसि’ यमनोऽसि दमनो निवन्ता । “कृत्यन्तुष्टो बह्वृत्”-
(पा. सू. ३ । १ । ११२) इति फलति ल्युट् । ‘वृष्ट्यै च प्रजानामाधिपत्याय च’ ‘नोऽसि’
इत्यनेन प्रकृतौ ‘एन्य’ ‘एन्युस्ते’ एव ल्युट्नाभ्योऽन्वयवैवेनैवेत्यर्थः । मन्त्रे ‘ऊर्जे त्वा वृष्ट्यै त्वा’
इति त्वासाहः प्रयुज्यते । तस्य कथमन्वय इति तत्राह-सर्वस्मा इति । ‘अस्य’ यजनान्तस्य ‘एतस्मै’
ऊर्जे अन्नमूलाय ‘सर्वस्मै’ त्वम् ‘अभ्यपिचामहेति’ त्वम् च इत्यर्थः । ‘अभ्यपिचामहि’ इति
“आभ्यपेदभ्यप्यनरस्यान्”-(पा. सू. ३ । १ । ११४) इति च्येराडादेशः । तद्वयं मन्त्रार्थः ।
हे अन्ने ! त्वमभिपिकोऽसि, अदस्तेनैदं राग्यं भवति । मित्रायेति षष्ठ्यर्थे चतुर्थः (पा. सू. ३ । ३ । १२
वा०) । मित्रस्य च निवन्ताऽसि यजनान्तः ऊर्जे त्वामभ्यपिचामहि, वृष्ट्यै च त्वामभ्यपिचामहि, प्रजानामाधि-
पत्याय च त्वामभ्यपिचामहि, अतस्तस्य सर्वस्यापि दमनोऽसि । यतः एतं देवानां राजानमभिपिकमुपब्रुवते
तस्मात् ‘अभिपिकं न मानुषं’ अपि राजानमेवमुपब्रुवते इत्याह-तस्मादिति । तत्रैव राग्यम् अनोऽस्माकं
सर्वानां सर्वविषये त्वमेव निपापकं पृक्त इत्येवमादि उक्तवृत्ते इत्यर्थः ॥ ११ ॥

(त्वु) अथ नामग्राहं जुहोति । (त्वं) एतद्वै देवाः सर्वाङ्कामानाप्त्वाऽथै-
तुमेषु प्रत्यक्षमप्रीणंस्तुष्टुवेतवृजमानः सर्वाङ्कामानाप्त्वाऽथैतुमेषु प्रत्यक्षं
प्रीणाति व्वाजाय स्वाहा प्रसवाय स्वाहेति नामान्यस्मैतानि नामग्राह-
मुवैनमेतुत्प्रीणाति ॥ ८ ॥

त्रयोदशैतानि नामानि भवन्ति । त्रयोदश मासाः संवत्सरस्तृयोदश-
श्वेत्थितिपुरीषाणि यावानग्निर्वावृत्यस्य मात्रा त्वत्तुवैनमेतुत्प्रीणाति
यद्वेव नामग्राहं जुहोति नामग्राहमुवैनमेतुदग्निपिञ्चति ॥ ९ ॥

(त्वु) अथाह । (हे) इयं ते राग्नित्राय युन्ताऽसि यमनऽ ऊर्जे त्वा

(७) अथ नामग्राहं जुहोति । एतद्वै देवाः सर्वाङ्कामानाप्त्वा-अथैतमेव प्रत्यक्षमप्रीणन् । तथैव-
तद्यजमानः सर्वाङ्कामानाप्त्वा-अथैतमेव प्रत्यक्षं प्रीणाति । “ वाजाय स्वाहा, प्रसवाय
स्वाहा ”- (वा. सं. १८ । २८) इति । नामान्यस्मैतानि । नामग्राहमुवैनमेतुत्प्रीणाति ॥ ८ ॥

त्रयोदशैतानि नामानि भवन्ति । त्रयोदश मासाः संवत्सरः । त्रयोदशश्वेत्थितिपुरीषाणि ।
यावानग्निर्वावृत्यस्य मात्रा-तावत्तुवैनमेतुत्प्रीणाति । यदेव नामग्राहं जुहोति । नामग्राहमुवैनमेतुदग्नि-
पिञ्चति ॥ ९ ॥

अथाह-“ इयं ते राग्नित्राय युन्ताऽसि यमन ऊर्जे त्वा वृष्ट्यै त्वा प्रजानां

प्रभृत्याश्चहापनात्पशवो वै क्वासि इत्युच्यन्ते, तत्र तेषां प्रतिपादनात् । तवस्तम्भन्त्रसायं होमं प्रशंसति-
अथ वषांतीति ॥ ७ ॥

“ इयं त्वे मे त्वयो च मे ” इत्यादिमन्त्राणामवसाने केचन “ वाजाय स्वाहा ” (वा. सं. १८।२८)
इत्यादयो मन्त्राः समाह्वयः । तन्मन्त्रसायं होमं प्रशंसति-अथेति । नामग्राहं जुहोतीति । नाम
गृहीत्वा जुहुवान् । “ नामपादिशिग्रहो ” (पा. सू. ३।४।९८) इति नामशब्दे उगपदे प्रहेर्गुल्
प्रत्ययः । पूर्वैर्बद्ध-“ वाजश्च मे प्रमदश्च मे ”-इत्यादिभिर्मन्त्रैः “ सर्वाङ्कामानाप्त्वा ” अथ तमेवाग्निं
‘ प्रत्यक्षमप्रीणन् ’ अतथैतेन तथैव यजमानोऽग्निं करोति । अत्र “ वाजाय स्वाहा ” इत्यादिमन्त्रेषु तु
चतुर्षां सम्प्रदानाच्चप्रतीतिर्देवदेवतासम्बन्धः प्रत्यक्ष इति ‘ प्रत्यक्षमप्रीणन् ’ इत्युक्तम् । न चैव “ वाजश्च
मे ”-इत्यादिषु इत्यदेवतासम्बन्धः प्रत्यक्षः किन्तु प्रथमया निर्दिष्टत्वात्परोऽक्षः । ननु कानि नामानि यानि
गृहीत्वा होमं नियत इति तत्राह-“ वाजाय स्वाहेति ॥ ८ ॥

अथ तेषां मन्त्राणां सख्या कृत्वाग्निप्रीतिहेतुर्मेकर्तति प्रशंसति-त्रयोदशैतानि नामानि । ‘ त्रयो-
दशश्वेत्थितिपुरीषाणि ’ सप्त पितृव्यः सप्तमपितृवो पुत्रिणामावात् षडेव पुरीषाणिति निष्ठित्वा चितिपुरीषाणि
त्रयोदश मन्तृत्वैर्यः । स्पष्टमन्यन् ॥ ९ ॥

वाजाय स्वाहेतिमन्त्रोमानन्तरं “ इयं ते राद् ” इति मन्त्रस्य प्रयोगं विधत्ते-अथाहेति । मन्त्रे

वृष्ट्यै त्वा प्रजानां त्वाऽऽधिपत्यायेत्युन्नं वाऽऽर्जुन्नं वृष्टिरुन्नं वैवेनने-
नुत्प्रीणानि ॥ १० ॥

युद्धेवाह । (हे) इयं ते राष्मिन्नाय युन्ताऽसि यमनऽ ऊर्जे त्वा वृष्ट्यै
त्वा प्रजानां त्वाऽऽधिपत्यायेतीष्टं ते राज्यमभियिक्तोऽस्तित्येतन्मिन्नस्य त्वं
युन्ताऽसि यमनऽऊर्जे च नोऽसि वृष्ट्यै च नोऽसि प्रजानां च नऽऽधिपत्या-
यासीत्युपश्रुयतऽप्येवमंतदुदत्तस्मै नः सर्वस्माऽऽश्रुत्येतस्मै त्वा सर्वस्माऽ-
अभ्यपिचामहीति तस्मादु हेदं मानुषं राजानमभियिक्तमुपश्रुवते ॥ ११ ॥

त्वाऽऽधिपत्याय ॥-(वा० सं० १८ । २८) इति । अतं वा ऊर्ह । अतं वृष्टिः । अर्धेनैवेन-
मेतदप्रीणानि ॥ १० ॥

यद्देवाह-इयं ते राष्मिन्नाय युन्ताऽसि यमन ऊर्जे त्वा वृष्ट्यै त्वा प्रजानां त्वाऽऽधिपत्यायेति, इदं
ते राज्यम्, अभियिक्तोऽमीत्येतत् । मित्रस्य त्वं युन्ताऽसि यमन ऊर्जे च नोऽसि वृष्ट्यै च नोऽसि
प्रजानां च न आधिपत्यायागि-इति । उपश्रुवत पूर्वमेतत् । एतस्मै नः सर्वस्मा अति ।
एतस्मै त्वा सर्वस्मा अभ्यपिचामहि-इति । तस्मादु हेदं मानुषं राजानमभियिक्तमुपश्रुवते ॥ ११ ॥

‘ऊर्जे त्वा वृष्ट्यै’ इति प्रयुग्मो । ऊर्क् इति माहादन्मुच्यते, वृष्टिरजहेतुत्वादनम् । ततश्च ‘ऊर्जे’ ‘वृष्ट्यै’
रपनेनाश्रय प्रीणानेनैवेनमग्नि प्रीणाती य ह-अर्धं वा इति ॥ १० ॥

अथ तमेव मन्त्रं व्याख्यातुमनुवदति-यद्देवाहेति । व्याख्ये- इदं इति । यतः ‘अभियिक्तोऽसि’ अतः
‘इदं राज्यम्’ त्वैवेत्येवमुक्तं भवति । ‘इयं ते’ इत्यनेनाभियिक्तत्वादेव । त्वं मित्रस्य युन्ताऽसि । किञ्च ‘नः’
अस्मत्सन्निवृत्तौ यजमानस्य । ऊर्जे च नः यमनोऽसि । यमपतीति यमो निपत्या । ‘वृष्ट्यै च नोऽसि’-
(पा. सू. ३ । १ । ११३) इति ऊर्जेति त्वुद् । ‘वृष्ट्यै च प्रजानामाधिपत्याय च’ ‘नोऽसि’
दःपनेन प्रकारेण ‘एतम्’ ‘उपश्रुवते’ एव स्तुत्याप्रोमाह्य-वैवेनमेवेनेत्यर्थः । मन्त्रे ‘ऊर्जे त्वा वृष्ट्यै त्वा’
इति त्वाशब्दः प्रयुग्मने । तस्य कथमन्वय इति तत्राह-सर्वस्मा इति । ‘अस्य’ यजमानस्य ‘एतस्मै’
ऊर्जे अन्नमूत्राय ‘सर्वस्य’ त्वम् ‘अभ्यपिचामहीति’ सर्वस्य इत्यर्थः । ‘अभ्यपिचामहि’ इति
“आमनेपदंभन्यनस्याम्”-(पा. सू. ३ । १ । १४) इति ऋचादादेशः । तदयं मन्त्रस्यार्थः ।
हे अग्ने ! त्वमभियिक्तोऽसि, अदन्तेदं राज्यं भवति । मित्रस्येति उपश्रुयं चतुर्थं (पा. सू. ३ । ३ । १२
वा०) । मित्रस्य च निपत्याऽसि यजमानस्य ऊर्जे त्वामभ्यपिचामहि, वृष्ट्यै च त्वामभ्यपिचामहि, प्रजानामाधि-
पत्याय च त्वामभ्यपिचामहि, अतस्तस्य सर्वस्यपि यमनोऽसि । यतः एतं देवानां राजानमग्निमुपश्रुवते
एतस्मात् ‘अभियिक्तं मानुषम्’ अग्निं राजानमेवमुपश्रुवते इत्याह-तस्मादिति । तदेदं राज्यम् अनोऽस्माकं
सर्वस्य सर्वस्यैवे त्वमेव निपातत एक इत्येवमादि उपश्रुवते इत्यर्थः ॥ ११ ॥

(त्रिऽथ) अथ कल्पाञ्जुहोति । प्राणा वै कल्पाः प्राणानेवास्मिन्नेतद्-
दधात्यापुर्व्यञ्जेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतामित्येतानेवास्मिन्नेतत्कल्-
प्तान्प्राणान्दधाति ॥ १२ ॥

द्वादश कल्पाञ्जुहोति । द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्ग्रा-
वानग्निर्ग्रावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतत्कल्पान्प्राणान्दधाति अद्वेव
कल्पाञ्जुहोति प्राणा वै कल्पाऽअमृतमु वै प्राणाऽअमृतेनैवमेतदभि-
पिञ्चति ॥ १३ ॥

(त्यु) अथाह । स्तोमश्च यजुश्चऽऋक् च साम च बृहच्च रथन्तरं चेतु
त्रयी ह्येषा विद्याऽन्नं वै त्रयी विद्याऽन्नेनैवमेतदग्नीणात्यथोऽञ्जुन्नेनैवमेत-
दभिपिञ्चति स्वर्देवाऽअगन्नामृताऽअभूमेति स्वर्हि गुच्छत्यमृतो हि भवति
प्रजापतेः प्रजाऽअभूमेति प्रजापतेर्हि प्रजा भवति वेद् स्वाहेति वषट्कारो

(८) अथ कल्पाञ्जुहोति । प्राणा वै कल्पाः । प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति । “ आपुर्व्यञ्जेन
कल्पताम्, प्राणो यज्ञेन कल्पताम् ”—(वा. मं. १८ । २९) इति । एतानेवास्मिन्नेतत्कल्-
प्तान्प्राणान्दधाति ॥ १२ ॥

द्वादश कल्पाञ्जुहोति । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । धावानग्निर्ग्रावत्यस्य मात्रा-
तावतैवास्मिन्नेतत्कल्पान्प्राणान्दधाति । यद्वेव कल्पाञ्जुहोति । प्राणा वै कल्पाः । अमृतमु वै प्राणाः ।
अमृतेनैवमेतदभिपिञ्चति ॥ १३ ॥

अथाह । “ स्तोमश्च यजुश्च ऋक् च साम च बृहच्च रथन्तरं च ”—इति । त्रयी ह्येषा
विद्या । अन्नं वै त्रयी विद्या । अन्नेनैवमेतदग्नीणाति । अथो अन्नेनैवमेतदभिपिञ्चति ।

अथ कल्पहोमे प्रशंसति—अथ कल्पानिति । “ कृति ” (धा. पा. स्वा. आ. ७६३) धातुसाहित्येन मन्त्राणां
कल्पयन्नेनाभिधानम् । प्राणप्रतिपादकरूपत्वान् कल्पानां प्राणत्वनिर्दिष्टप्रतिपाद्योक्तम्—प्राणा वै कल्पाः इति ।
एतानेवास्मिन्नेति । “ एतानेव ” आधुरादीनेव कृत्वान् “ प्राणान् ” “ अग्निम् ” अग्नी निर्दिशति ।
प्राणानेवास्मिन्नेतदधातीति परोऽश्वेणोक्तान्—“ एतानेवाग्निम् ” इति प्रत्यक्षेण दर्शयति ॥ १२ ॥

कल्पहोमा द्वादश भवन्ति । अग्निश्च द्वादशभागमवत्सरात्मकः, अतस्तान्मन्त्रैर्नैवैवैनाग्निं प्रीणाति—इत्याह—
द्वादश कल्पानिति । अथ तानेव कल्पान्प्रकारान्तरेण प्रशंसति—यद्वेव कल्पानिति । अमृतमु वै प्राणा
इति । प्राणसंबन्धे मरणाम्बान् प्राणाः अमृतं खलित्वपर्यः ॥ १३ ॥

अथान्तिम मन्त्रं न्याचष्टे—अथाह स्तोमश्चेति । त्रयी ह्येषा विद्येति । “ यजुश्च ऋक् च साम च ”
इत्युक्त्वात् एतानि यजुरादीनि ‘ त्रिणा ’ खलु । ‘ एषा ’ इति खलिकृत् ‘ त्रयी विद्या ’ इति विधेवादे-

ह्यै परोऽक्षं वृद्धेकारो वषट्कारेण वा वै स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते तदेनमेताभ्यामुभाभ्यां प्रीणाति वषट्कारेण च स्वाहाकारेण त्रायोऽएताभ्यामिधेनमेतदुभाभ्यामभिपिञ्चत्यत्र ताथ् सुचमनुष्टास्यति वद्वान्पलिसं तत्रेद्विधाऽग्नेरसदिति ॥ १४ ॥

तस्यै वा ऽएतस्यै वृत्तोर्धारायै । योरेवात्माऽन्नमूषो विद्युत्स्तनो धारैव धारा दिवोऽधि गामागच्छति ॥ १५ ॥

तस्यै गौरेवात्मा । (त्सो) बुध ऽएवोध स्तन स्तनो धारैव धारा गोऽधि वृजमानम् ॥ १६ ॥

“ स्वर्देवा अगन्मामृता अभूम ”-इति । स्वर्हि गच्छति, अमृतो हि भवति । “ प्रजापतेः मजा अभूम ”-इति । प्रजापतेर्हि प्रजा भवति । “ वेद् स्वाहा ”-(वा. सं. १८। २९) इति । वषट्कारो ह्यै परोऽक्षं-वृद्धेकारः । वषट्कारेण वा वै स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते । तदेनमेताभ्यामुभाभ्यां प्रीणाति-वषट्कारेण च स्वाहाकारेण च । अयो एताभ्यामिधेनमेतदुभाभ्यामभिपिञ्चति । अत्र तां सुचमनुष्टास्यति-वद्वान्पलिसम् । तत्रेद्विधाऽग्नेरसदिति ॥ १४ ॥

तस्यै वा एतस्यै वृत्तोर्धारायै । योरेवात्मा, अन्नमूषः, विद्युत्स्तनः, धारैव धारा (१) । दिवोऽधि गामागच्छति ॥ १५ ॥

तस्यै गौरेवात्मा, उध एवोधः, स्तनः स्तनः, धारैव धारा (२) । गोरधि वृजमानम् ॥ १६ ॥

धम् । प्रथा विपाया नानाविधकञ्जलक्षणस्यास्तस्य हेतोः कर्मणः प्रतिशदकत्वादन्वयम् । यनोऽस्मिन्नवसरे वृजमानः स्वर्गं गच्छति, अमृतो भवति अत उच्यते मन्त्रेण सोऽर्घं इत्याह-स्वर्देवा इति । एतः सवो अग्निः प्रजाः । प्रजापतेरेव सम्पन्निव्यो भवति, अतस्तमर्धमाहेति व्यापष्टे-प्रजापतेरिति । वेत्कारस्य परोऽक्षे वषट्कारश्चात् वषट्कारेण स्वाहाकारेण देवेभ्योऽन्नदानवान् वेद् स्वाहेति प्रयोगेगोमाया वषट्कारस्वाहाकाराम्याम् ‘ एनम् ’ ‘ प्रीणाति ’ ‘ अभिपिञ्चति च ’ इत्याह-वेद्स्वाहेतीति । अस्मिन्नवसरे अग्नी सुचम् प्राप्तयेदिति विधत्ते-अत्रेति । ‘ आग्न्यलिसम् ’ लितनाम्बम् ‘ वाऽऽदितान्यादिषु ”-(पा. सु. २।२।२७) आदितान्यादित्वालिश्रयाः परनिपातः । अत्र सुचि यदितिवाग्ने तदग्नेर्विधाऽस्मिन्नि तामोऽम्बरी सुचमती ‘ अनुदासति ’ प्रक्षिपेदित्यर्थः ॥ १४ ॥

अपेतस्या वृत्तोर्धारायाः पुलोकादिषु गवाकारताप्रदर्शनेन परार्द्धाऽ दर्शयन्ति-तस्यै वा एतस्या इति । तस्या एतस्या देवान् प्राप्तया वृत्तोर्धारायाः पुलोक एवाना शरीरम् ‘ अन्नम् ’ मेघः स एव ‘ ऊधः ’ ‘ विद्युत् ’ एव ‘ मजः ’ बज्रधारैव ‘ धारा ’ टनःप्रकारेण पुलोके गवाकारा वनोर्धारा दिवः एकाशाद्वाभ्यान् गच्छति ॥ १५ ॥

तत्र तस्याः वृत्तोर्धारायाः ‘ गौरेवामा ’ ‘ ऊध एव ऊधः ’ । ‘ स्तनः ’ एव ‘ स्तनः ’ ‘ धारैव ’ शरीरधार । एवं गग्नि गवाकार सा गौः गौः सक्ताशावृजमानमप्यागच्छति ॥ १६ ॥

तस्यै यजमानऽ एवात्मा वाहुर्बुधः स्रुक्स्तनो धारैव धारा यजमाना-
 उधि देवान्देवभ्यांऽधि गां गोरुधि यजमानं तदेतदनन्तमक्षर्यं देवाना-
 मन्नं परिप्लवते स यो हेतदेवं वृन्देवुः हेवास्येतदनन्तमक्षर्यमन्नं भव-
 त्यथातः सम्पदेव ॥ १७ ॥

तदाहुः । कश्चमस्यैषा व्यसोर्धागि संवत्सरमग्निमाप्नोति कथं संव-
 त्सरंणाग्निना सम्पद्यतऽइति पश्चिश्च ह वै त्रीणि च शतान्येषा व्यसोर्धागिऽथ
 पदथ पञ्चत्रिंशत्ततां यानि पश्चिश्च त्रीणि च शतानि तावन्ति संवत्सर-
 स्याद्वाहानि तत्संवत्सरस्याद्वाहान्याप्नोत्यथ यानि पदपद्त्रिंशत्तवस्तुह-
 वृनाऽर्थागिमांनि तुदुभयानि संवत्सरस्याहोरात्राण्याप्नोत्यथ यानि
 पञ्चत्रिंशत्तनु त्रयोदशा मासः सुऽधात्मा त्रिंशत्तन्मा प्रतिष्ठा हे प्राणा
 द्वे शिरऽएव पञ्चत्रिंशत्तमंतावाग्ने संवत्सरऽ एवमु हास्यैषा व्यसोर्धारा
 संवत्सरमग्निमाप्नात्येवुः संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यतऽएतावत्य ऽच वै
 शाण्डिल्येऽग्नौ मध्यतो युजुष्मत्यऽ दृष्टकाऽ लुपधीयन्तेऽश्रयो हेते पृथग्यु-
 देता ऽदृष्टकाऽ एवमु हास्येतेऽश्रयः पृथग्युसोर्धारियाऽभिदुता भवन्ति ॥ १८ ॥

नस्यै यजमान एवात्मा, वाहुर्बुधः, स्रुक् स्तनः, धारैव धारा (३) । यजमानाऽधि देवान् ।
 देवभ्यांऽधि गाम् । गोरुधि यजमानम् । तदेतदनन्तमक्षर्यं देवानामन्नं परिप्लवते । स यो हेतदेवं
 वेद-पन्नं हेवास्येतदनन्तमक्षर्यमन्नं भवति । अथातः सम्पदेव ॥ १७ ॥

तदाहुः—कश्चमस्यैषा वसोर्धागि संवत्सरमग्निमाप्नोति, कथं संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यत इति ।
 पश्चिश्च ह वै त्रीणि च शतानि एषा वसोर्धागि, अथ पद, अथ पञ्चत्रिंशत् । ततां यानि पश्चिश्च
 त्रीणि च शतानि—तावन्ति संवत्सरस्याहानि । तत्संवत्सरस्याद्वाहान्याप्नोति । अथ यानि पद ।

तत्र नम्या यजमान एव शरीरम् । यजमानवामन्वी वाहुर्देवोऽन् । वाहुम्या श्रुगेव स्तनः । धारैव धार्य-
 धारा । एव यजमाने च गवाकारा वसोर्धागि यजमानादेवनामन्ठति । देवभ्यो गाम् । गोश्च यजमानम् । पुन-
 रस्येवमेवागन्ठति । एवञ्च एतदमोर्धारात्मक देवानामन्नम् ' अन्नन्तम् ' अत एव ' अन्नम् ' मन् ' परिप्ल-
 वते ' पर्यावर्तने । यजमानेन हृतां वसोर्धारा देवार्थम् प्राप्नोति । तथा प्रीता देवश्च यजमानाय पन्नं सम-
 र्पयति । तत्रस्वद्रवमानः यजमानमेति । तेन चाग्नेन पुनर्देवभ्यो वसोर्धारा ह्रयते । स्वनेनाग्निप्रायेण वसोर्धारा
 गवाकारेण पुनः पुनः पर्यावर्तनं ह्युच्यते । उक्तार्थवेदनं प्रससति—म यो हेतदेवं वेदेति । अथाग्याः वसो-
 र्धारियाः—नम्यात्तमाधिवापुः प्राप्नोति—अथातः सम्पदेवेति ॥ १७ ॥

पश्चिश्च ह वै त्रीणि चेति । आहुतमन्वनादित्येन वाग्नि पश्चिमेवाग्निनोक्तसंख्यानि यजन्ति ।

अथातो वाजप्रसवीयं जुहोति । (त्य) अन्नं वै वृजोऽन्नप्रसवीयथ्यं
हास्यैतदन्नमेवास्माऽएतेन प्रसीति ॥ १ ॥

(त्ये) एतद्वाऽ एनं देवाः । (ऽ) एतेनाग्नेन प्रीत्वैतैः कामैरभिपिच्येतया
वृसोर्धारयाऽथैनमेतद्भूयऽएवाप्रीणंस्तुथैवैनमयमेतदेतेनाग्नेन प्रीत्वैतैः
कामैरभिपिच्येतया वृसोर्धारयाऽथैनमेतद्भूयऽएव प्रीणाति ॥ २ ॥

यद्वैतद्वाजप्रसवीयं जुहोति । (त्य) अभिपेकऽ एवास्येषुऽएतद्वाऽएनं
देवाऽएतेनाग्नेन प्रीत्वैतैः कामैरभिपिच्येतया वृसोर्धारयाऽथैनमेतद्भूयऽ
एवाभ्यपिञ्चंस्तुथैवैनमयमेतदेतेनाग्नेन प्रीत्वैतैः कामैरभिपिच्येतया वृसो-
र्धारयाऽथैनमेतद्भूयऽ एवाभिपिञ्चति ॥ ३ ॥

सर्वोपधुं भवति । सर्वमेतदन्नं यत्सर्वोपधुं सर्वैर्णवैनमेतदग्नेन
प्रीणात्यथो सर्वैर्णवैनमेतदग्नेनाभिपिञ्चति तेषामेकमुद्ररेत्स्य नाश्री-

अथ वाजप्रसवीयहोमः ।

अथातो वाजप्रसवीयं जुहोति । अन्नं वै वाजः । अन्नप्रसवीयं हास्यैतत्- अन्नमेवास्मा एतेन
प्रसीति ॥ १ ॥

एतद्वा एनं देवा एतेनाग्नेन प्रीत्वा, एतैः कामैरभिपिच्य, एतया वृसोर्धारयाऽथैनमेतद्भूय एवा-
प्रीणन् । सर्वैर्णवैनमयमेतदेतेनाग्नेन प्रीत्वा, एतैः कामैरभिपिच्य, एतया वृसोर्धारयाऽथैनमेतद्भूय
एव प्रीणाति ॥ २ ॥

यद्वैतद्वाजप्रसवीयं जुहोति । अभिपेक एवास्येषुः । एतद्वा एनं देवा एतेनाग्नेन प्रीत्वा, एतैः
कामैरभिपिच्य, एतया वृसोर्धारयाऽथैनमेतद्भूय एवाभ्यपिञ्चन् । सर्वैर्णवैनमयमेतदेतेनाग्नेन प्रीत्वा,
एतैः कामैरभिपिच्य, एतया वृसोर्धारयाऽथैनमेतद्भूय एवाभिपिञ्चति ॥ ३ ॥

सर्वोपधुं भवति । सर्वमेतदन्नं-यत्सर्वोपधुम् । सर्वैर्णवैनमेतदग्नेन प्रीणाति । अथो सर्वैर्णवैनमे-
तदग्नेनाभिपिञ्चति । तेषामेकमुद्ररेत्-तस्य नाश्रीयात्-यावज्जीवम् । अंहुस्वरेण चमसेन । अंहु-

अथ वाजप्रसवीयहोम विधाय तत्प्रयोजकथनद्वारा तस्य पदस्य प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयति-अथात एति ।
वाजप्रसवीयमिति कर्म नामनेयम् । ' वाजप्रसवीयं जुहोति ' वाजप्रसवीयाख्य होम इत्यादित्यर्थः । वाज
शब्देनान्नस्याभिधानादस्वाग्नेरर्थे क्रियमाणमेतत्कर्म अन्नप्रसवीयम् । तत्सर्वमेतदेतत्कर्मणा अस्मा अन्नमे सर्वमप्यन्न
' प्रसीति ' अतुजानानि ' सर्वविधं भवति ' (उतरत्र ४ क) इति वक्ष्यमाणत्वात् सर्वस्याप्यन्नस्य स्वामि-
करोतीत्यर्थः ॥ १ ॥

पूर्वं वृसोर्धारया प्रीणितस्याभिविक्तस्य च अग्नेर्यं वाजप्रसवीयो होमो भूयः प्रीणनाभिषेकहेतुर्भवतीति
प्रशसति-एतद्वा इत्यादिना भूय एवाभिपिच्यतीत्यन्तेन । वितृष्टार्थमेतत् ॥ २ ॥ ३ ॥

प्रकृतगोमे द्रव्यवितोषे विधाय प्रशसति-सर्वोपधुमिति । प्रकृत वाजप्रसवीय इतिः सर्वोपधुं सर्वाभितोषधीभिः

याद्यावञ्जीवमौदुम्बरेण चमसेनौदुम्बरेण सुवेण तयोर्लुको वन्दुश्चतु-
स्र्त्की भवतश्चतस्रो वै दिशः सर्वाभ्य ऽएवैनमेतद्दिग्भ्योऽन्नेन प्रीणात्युथो
सुर्वाभ्य ऽएवैनमेतद्दिग्भ्योऽन्नेनाभिपिञ्चति ॥ ४ ॥

युद्धैतद्वाजप्रसवीयं जुहोति । (त्ये) एता इ देवताः सुता ऽएतेन सुवेन
येनैतत्सोप्यमाणो भवति ऽता ऽएवैतत्प्रीणाति ताऽअस्माऽइष्टाः प्रीताऽ
एतुं सवसुनुमन्यन्ते ताभिरनुमतः सूयते युस्मै वै राजानो राज्यमनुमु-
न्यन्ते स राजा भवति न स युस्मै न तद्यदसौ जुहोति तद्दक्षिमभिपिञ्च-
त्युथो युदेताभ्यो देवताभ्यो जुहोति तद्दु तान्देवान्प्रीणाति युऽ एतस्य
सवस्येऽते ॥ ५ ॥

म्बरेण सुवेण । तपोरुक्तो वन्दुः । चतुःस्र्त्की भवतः । चतस्रो वै दिशः । सर्वाभ्य एवैनमेत-
द्दिग्भ्योऽन्नेन प्रीणाति । अयो सर्वाभ्य एवैनमेतद्दिग्भ्योऽन्नेनाभिपिञ्चति ॥ ४ ॥

यद्धैतद्वाजप्रसवीयं जुहोति । एता इ देवताः सुता एतेन सुवेन-येनैतत्सोप्यमाणो भवति-ता
एवैतत्प्रीणाति । ता अस्मा इष्टाः प्रीता एतं सवसुनुमन्यन्ते । ताभिरनुमतः सूयते । युस्मै वै राजानो
राज्यमनुमुन्यन्ते-स राजा भवति । न स-युस्मै न । तद् यद्द्री जुहोति-तद्दक्षिमभिपिञ्चति । अयो
यदेताभ्यो देवताभ्यो जुहोति-तद्दु तान् देवान् प्रीणाति-य एतस्य सवस्येऽते ॥ ५ ॥

एतद्दिनं मयति । अत्र सर्वोऽयं इति एव पादः सप्तऽप्याः परित्युन्ते । ताभिरित्येते बीजगातासुर-
ऽन्दिनाः । लोके दक्षिणदिग्मु मापनार्य वा मयति । अत्रात्र तद्दुम्बरोऽयोभयः परित्युन्ते इति सर्व-
मेतद्दक्षिणुक्तम् । एवं च एतेन सर्वोऽयंनपारितेन होनेन एनमग्निं सर्वैर्देवाङ्गेन प्रीणात्येनमभिपिञ्चति च । तेषां
चतुरैतानामनानां मयि एतन्मं परित्यजेत्, तदन पात्रजीव न धीरादित्यह-तेषामिति । सर्वेति व्यत्ययेन
कर्मणि षष्ठी । अथ तेषां होने पात्रविशेष विधये-औदुम्बरेण चमसेनौदुम्बरेण सुवेणेति । प्रहने वाज-
प्रसवीयं जुहवात् । अत्र सुवेणैव वाजप्रसवीयहोनेः कियते न तु चमसेन । अथ पुनः संतातवतनार्थमभिवेकार्यं
च । अनिषेकस्य संसारात्त्वेन तद्दक्षिणदिग्भ्योऽन्नेन चमसेनेति चमसः करणत्वेनजातः । तपो-
रुक्तो वन्दुरिति । तनेरौदुम्बरोः सुवचमसयोर्वाङ्गं सतनकाण्डे (श. प. ७ । १ । १ । ११-२२)
वन्दुश्चतुस्र्त्कीभवनविधानवत्सर्वोऽभिहितमिति पाठः । तनेः सुवचमसयोःवाक्यविशेष विधानं प्रसंसति-
चतुःस्र्त्की भवत इति । दिग्भ्योऽन्नेनेति । दिग्भ्योऽन्नेनसंतातितेनकौन्तेत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ पुनस्तनेर वाजप्रसवीयहोनें प्रकरान्तरेण प्रहणति-यद्धैतद्दिग्भिः । अत्र सप्त इति सर्वाभिपिञ्चतिचने
प्रीणनुमन्ते, तन्निषेकवारनिषेकस्य तत्रानिषेके सवस्यः परिस्यति । येनैतदिति । ' एतत् ' शब्देन
कनिषेककालः एतस्यने । एतन्नेनकाण्डे ' एतेन सुवेन ' दक्षिणतः ' सोप्यमानी मयति ' । एतेन सुवेनैत

१-आचार्यवर्षेण सवस्यस्य दक्षिणत्वे सुवेण वा-द्वेनैकदिग् प्रीणात्येनेति । कनिषेके च सवस्येन मयति । अ,
श्लो. पृ. १६ । १० ।

(त्रुडथ) अथ यऽएतत्पार्थान्यभि जुहोति । (त्ये) एतद्वै देवा ऽअकाम-
यन्तत्रैव सुर्वैः सवुः सूयेमहीति त्रुडत्रैव सुर्वैः सवुःस्सूयन्त तथैवैतद्युज-
मानोऽत्रैव सुर्वैः सवुः सूयते ॥ ६ ॥

तथानि पार्थानि । तानि राजसूपस्य वाजप्रसव्रीयं तद्यज्ञानि जुहोति
तद्राजसूपेन सूयत्रुडथ यानि चतुर्दशोत्तराणि ततो यानि सप्त पूर्व्याणि
तानि वाजपेयस्य वाजप्रसव्रीयं तद्यज्ञानि जुहोति तद्राजपेयेन सूयत्रुडथ
यानि सप्तोत्तराणि तान्यप्रेस्तद्यज्ञानि जुहोति तदग्निसेवेन सूयते ॥ ७ ॥

अथ वा एतत्पार्थान्यभि जुहोति । एतद्वै देवा अकामयन्त-अत्रैव सर्वैः सर्वैः सूयेमहीति । तद्वैव
सर्वैः सर्वैःसूयन्त । तथैवैतत्प्रजमानोऽत्रैव सर्वैः सर्वैः सूयते ॥ ६ ॥

तद्यज्ञानि पार्थानि-तानि राजसूपस्य वाजप्रसव्रीयम् । तद्यज्ञानि जुहोति-तद्राजसूपेन
सूयते । अथ यानि चतुर्दशोत्तराणि-ततो यानि सप्त पूर्व्याणि-तानि वाजपेयस्य वाज-

मन्त्रप्रतिपादिता ' देवता. ' पूर्वं ' मुना. ' अभिविक्ता. । अतश्च ' एतेन ' वाजप्रसव्रीयेन ' ताः ' एव देवताः
' प्रीयाति ' । ता ये देवताः ' इष्टाः ' अथ एव ' प्रीयाः ' सत्य. ' अग्ने ' यजमानाय ' एवम् ' उपरि
क्रियमाणमभिवेकम् ' अनुमन्यन्ते ' अनुमानन्ति । सतम्पामितुमनोऽभिविद्यन्ते । ननु चाभिवेके किमर्थ-
मेतानां देवतानामनुष्ठां प्रे-वति तत्राह-यस्मै वा इति । यतः ' राजानो ' ' यस्मै ' पुद्गवाय ' राजमनुमन्यन्ते ' ' स
राजा भवति ' । ' यस्मै ' पुनर्नानुमन्यन्ते ' स ' राजा ' न ' भवति । अतः पूर्वमभिवेकेण प्रानराजवाना देवताना-
मनुवेषणोपेत्यर्थः । ननु चायं होमोऽग्निभेकत्वेन सपायन इति (पूर्व ३ कां.) प्रायुक्तम्-“ अभिवेक
एवास्वीषः ” इति । अत्र तु ' स एष होमोऽग्निभेकानुमन्यर्थ इति अथवा पूर्वमभिवेकदेवताप्रीणनार्थ इति, कथ-
मेतदित्यत आह-तद्यद्राजपेयस्य । अग्नौ होमादेवाग्नेरभिवेकः सिद्धः । अथ एवाम्बो मन्त्रप्रतिपाद्यम्बो
देवताम्बो होमेनाभिवेकाधिपतीन् देवान् प्रीयाति । एवं चोक्तमुपमपि सगच्छन्ते इति न कश्चिदसौचः ॥ ९ ॥

' अग्नये स्वाहा, सोमाय स्वाहा ' इत्यादिभिश्च षड्भिर्मन्त्रैः क्रियमाणा आहुतयः पार्थानि । तेषां च
पृथिता इष्टत्वात्पार्थत्वम् । अत एव तैत्तिरीयके श्रूयते-“ पृथिव्यः । अग्नयि-यत । स राष्ट्रमभवत् । स एतानि
पार्थान्यपश्यत् । तान्यजुहोत् । तैर्वै स राष्ट्रमभवत् । यन्पार्थानि जुहोति । राष्ट्रमेव भवति ”-
(तै. ब्रा. १ । ७ । ७ । ३) इति । तानि पार्थानि प्रकृतस्य वाजप्रसव्रीयत्वाभितो जुह्यादित्यार्ह-अथवा
एतदिति । किमर्थमेव जुह्यात् इति तत्राह-एतद्वै देवा इति । पूर्वं देवा ' अत्रैव ' आश्रिताभिवेकावसरे
' एव ' ' सर्वैः ' ' सवैःसर्वैःसूयेमहीत्येकामयन्त ततः अग्नयिच्यन्त । ' सवैव ' यजमानोऽपि विहितप्रकारेण
होमनास्मिन्नेवावसरे सवैव सर्वैरभिवेकैरभिविद्यन्ते । अत्र ' सर्वैः सवैः सूयेमहीति ' लिङ्ग । “ अथ यानि चतुर्द-
शोत्तराणि, ततो यानि सप्त पूर्व्याणि, तानि वाजपेयस्य ” इति सिद्धवदनुवादाच्च पूर्वं पार्थहोमानन्तरं “ वाजध
मे ”-इत्यादिमन्त्रसाध्य होम जुह्यादिति विधिल्लेखः ॥ ९ ॥

श्रौतप्रकारेण होमेन सर्वाभिवेकनिधिः कथमिति तत्राह-तथानीति । यानि चतुर्दशोत्तराणीति ।

स वै राजसूयस्य पृथ्वाणि जुहोति । (त्यु) अथ वाजपेयस्य राजा वै राजसूयेनेद्वा भवति सम्राट्वाजपेयेन राज्यमु वाऽअग्रेऽथ साम्राज्यं तस्माद्वाजपेयेनेद्वा न राजसूयेन यजेत प्रत्यवरोहः स अथा सम्राट् सञ्जात्यात्तादृक्तु ॥ ८ ॥

(द) अग्रेरुत्तमानि जुहोति । सर्वे हेतु सवा युदमितवः सुर्वे हेतुदमित-
सवेन सुतो भवति राजा च सम्राट्च तस्मादग्रेरुत्तमानि जुहोति ॥ ९ ॥

प्रसवीयम् । तद्व्यत्तानि जुहोति-तद्वाजपेयेन सूयते । अथ यानि समोत्तराणि-तान्मग्नेः । तद्व्यत्तानि जुहोति-तदमितवेन सूयते ॥ ७ ॥

स वै राजसूयस्य पृथ्वाणि जुहोति । अथ वाजपेयस्य । राजा वै राजसूयेनेद्वा भवति, सम्राट् वाजपेयेन । राज्यमु वा अग्रे, अथ साम्राज्यम् । तस्माद्वाजपेयेनेद्वा न राजसूयेन यजेत । प्रत्यवरोहः सः । यथा सम्राट् सञ्जात्यात्-तादृक्तु ॥ ८ ॥

अग्रेरुत्तमानि जुहोति । सर्वे हेतु साः-यदमितवः । सर्वे हेतुदमितवेन सुतो भवति-राजा च, सम्राट् च । तस्मादग्रेरुत्तमानि जुहोति ॥ ९ ॥

‘ यानि चतुर्दशोत्तराणि ’ कर्माणि सन्ति । तत्र च ‘ यानि सप्त पूर्वाणि ’ ‘ वाजपेयम् ’ इत्यादिमन्त्रशाब्दानि कर्माणि तानि वाजपेयस्य वाजप्रसवीयं कर्म । अथ यानीति । यानि सप्त “ वाजस्य तु प्रमवे ” इत्यादि-मन्त्रशाब्दानि कर्माणि तान्यपि अग्निवपनस्य वाजप्रसवीयम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ७ ॥

अथ राजसूयवाजपेयसंबन्धिनां वाजप्रसवीयकर्मणां पीर्वापर्ये कारणमाह-स वै राजसूयस्येति । राजसूयवागं कृत्वा राजा यजेति । वाजपेयवागं कृत्वा सम्राट् यजेति । साम्राज्यं च राज्यान्तरमावित्वेन ततोऽप्यधिकम् । तस्माद्वाजपेयं कृत्वा राजसूयं न कुर्यात् । तथा कारणस्य प्रत्यवरोहप्रमत्वेत् । तमेव दर्शयति-यथेति । यथा सम्राट् सन् पश्चात् राजा स्यात् तदपि तादृगिति । तस्माद्वाजसूयवाजप्रमवीयकर्मणोः पीर्वापर्यमुप-पन्नमित्यर्थः ॥ ८ ॥

अप्राग्निज्ञानमुत्तमत्वमुत्पादयति-अग्रेरुत्तमानीति । ‘ अग्रेः ’ सर्वान्मकत्वेन उत्तमवायिनः सर्वे सवाः सन्तु । एवं च एतेनाग्निसेन सर्वे सुतो भवति । सर्वशब्दापर्यमेव दर्शयति-राजा च सम्राट्चेति । सर्वमिति सामान्योपक्रमत्वाजपेयमकत्वम् । सर्वसवामकेनाग्निसेनेन राजा च सम्राट् चेत्यस्य सर्वस्यानिषेको युज्यत इत्य-निहितः रूपः प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ ९ ॥

१-सामान्योपक्रमत्वाजपेयमकत्वम् । न वेदवर्तिभूत्वा एवाममपठित्वा अनेतुमुचितमित्याह इति क. पुलकितेऽपि ६ः पठोऽप्य-
प्यवे ।

(त्पु) अथैनं कृष्णाजिनेऽभिपिञ्चति । यज्ञो वै कृष्णाजिनं यजुऽपुवैनमेतदभिपिञ्चति लोमतश्छन्दाऽसि वै लोमानि च्छन्दःस्वैवैनमेतदभिपिञ्चत्युत्तरतस्तस्योपरि बन्धुः प्राचीनग्रीवे तद्धि देवत्रा ॥ १० ॥

तथैवैके दक्षिणतोऽग्नेरभिपिञ्चन्ति । दक्षिणतो वाऽअन्नस्योपचारस्तु-
देनमुन्नस्यार्धादभिपिञ्चामऽडुति न तथा कुर्वादिपा वै दिक्पितृणां क्षिप्रे
हैतां दिशं प्रैति सं तथाऽभिपिञ्चन्ति ॥ ११ ॥

अधामिषेकः ।

अथैनं कृष्णाजिनेऽभिपिञ्चति । यज्ञो वै कृष्णाजिनम् । यज्ञ एवैनमेतदभिपिञ्चति । लोमतः ।
छन्दांसि वै लोमानि । छन्दःस्वैवैनमेतदभिपिञ्चति । उत्तरतः । तस्योपरि बन्धुः । प्राचीनग्रीवे ।
तद्धि देवत्रा ॥ १० ॥

तं हैके दक्षिणतोऽग्नेरभिपिञ्चन्ति । दक्षिणतो वा अन्नस्योपचारः । तदेनमुन्नस्यार्धादभिपिञ्चाम
इति । न तथा कुर्वात् । एपा वै दिक् पितृणाम् । क्षिप्रे हैतां दिशं प्रैति-यं तथा-
ऽभिपिञ्चन्ति ॥ ११ ॥

इत्थं सक्रम पार्थहोममभिवायेदानीं यजमानस्य कृष्णाजिनेऽभिषेकं विधत्ते-अयेति । तत् कृष्णाजिन यज्ञा-
त्मना प्रशंसति-यज्ञो वा इति । कृष्णमृगरूपेण यज्ञस्य पलायनात् कृष्णाजिनस्य यज्ञत्वम् । तथा पलायनं
तैत्तिरीयके श्रूयते-“ यज्ञो देवैभ्यो निलायत कृष्णो रूप कृत्वा ”-(तै. सं. १ । २ । ४ । १) इति ।
“ कृष्णाजिनंऽभिषिञ्चति ” इति सामान्येन विधानान्निर्घोमप्रदेशे कदाचिदभिषेकः स्यादिति कल्पवित्प्रति-
पत्तिं नितारयितुं विधत्ते-लोमत इति । छन्दांसि वा इति । छन्दसामृन्सामनिष्ठत्वात्कसामयोश्च कृष्णमृग-
रूपेणापक्रमणात् कृष्णाजिनमवदानि लोमानि च्छन्दांसि । अतश्च लोमतोऽभिषेके ‘ छन्दःस्वैवैनमभिपि-
ञ्चति ’ । ऋक्सामयोः कृष्णमृगरूपेणापक्रमणं तैत्तिरीयके श्रूयते “ ऋक्सामे वै देवैभ्यो यज्ञायानिष्ठमाने कृष्णो
रूप कृत्वाऽपकम्पातिष्ठताम् ” (तै. सं. १ । १ । १ । १) इति । स च विहितामिषेक उत्तरभागे कर्तव्य इत्याह-
उत्तरत इति । ‘ एषा होमयेषां देवमनुष्याणाम् ’ इत्यादिना सस्य ब्राह्मणमुपरिष्ठाद्बन्धते (उत्तरत क. १६)
इत्याह-तस्योपरि बन्धुरिति । कृष्णाजिनस्य संस्पानविशेषं विधाय प्रशंसति-प्राचीनग्रीवे इति । प्रख्या
देवसंबन्धित्वं तैत्तिरीयके श्रूयते-“ प्राचीनवश करोति देवमनुष्या दिशो न्यमजन्त प्राचीं देवा दक्षिणा
पितरः ” (तै. सं. १ । १ । १ । १) इति ॥ १० ॥

अधामिषेकस्पानविषये स्तोत्रपत्तिकं केषांश्चिच्छाखिनां मतमनूय निरस्पति-तं हैके दक्षिणत इति ।
दक्षिणभागे स्थित्वा होमकृष्णादन्नस्योपचारो दक्षिणतः खलु, अतश्च अन्नस्यार्धात्प्रदेशात् अन्नप्रदेशमाधि-
स्पेनमभिपिञ्चाम इत्यभिप्रायेणैके शाखिनोऽग्नेर्दक्षिणतस्त यजमानमभिषिञ्चन्ति । ‘ तथा न कुर्वात् ’ इत्यतः ‘ एषा’

(न्या) आहवनीयऽऽ ह्येकेऽभिषिञ्चन्ति । स्वर्गो वै लोकः ऽआहवनीय-
स्तुदेनर्धं स्वर्गे लोकेऽभिषिञ्चाम ऽड्डति न तथा कुर्याद्देवो वाऽऽस्यैषुऽ
आत्मा मानुषोऽयमनेन हास्य ते मर्त्येनात्मनेतं देवमात्मानमनुप्रसजन्ति
यं तथाऽभिषिञ्चन्ति ॥ १२ ॥

(न्त्यु) उत्तरतऽ एवैनमभिषिञ्चेत् । (दे) एषा होमयेषां देवमनुष्याणां
दिग्बुद्धीची प्राची स्थायामेवैनमेतद्दिश्यायत्तं प्रतिष्ठितमभिषिञ्चति न
वै स्वऽआयतने प्रतिष्ठितो रिष्यति ॥ १३ ॥

आहवनीय उ ह्येकेऽभिषिञ्चन्ति । स्वर्गो वै लोकः आहवनीयः । तदेनं स्वर्गे लोकेऽभिषिञ्चाम
इति । न तथा कुर्यात् । देवो वाऽऽस्यैष आत्मा, मानुषोऽयम् । अनेन हास्य ते मर्त्येनात्मनेतं
देवमात्मानमनुप्रसजन्ति—यं तथाऽभिषिञ्चन्ति ॥ १२ ॥

उत्तरत एवैनमभिषिञ्चेत् । एषा होमयेषां देवमनुष्याणां दिग्-यद्बुद्धीची प्राची । स्वायामेवैन-
मेतद्दिश्यायत्तं प्रतिष्ठितमभिषिञ्चति । न वै स्व आयतने प्रतिष्ठितो रिष्यति ॥ १३ ॥

दक्षिणा दिक् ' वितृणां ' सम्बन्धिनी भवति । अतस्तथा दक्षिणामागे यमभिषिञ्चति स शीघ्रमेवैतां दिशं प्राप्नु-
यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

तथैतन्मेषामपि मनमनुष निरस्तानि—आहवनीय उ ह्येक इति । आहवनीयरात्रोऽग्नी मुख्यः । एवं
षाप्रारवस्थानस्य दुष्करत्वात् गद्गायां घोष इत्यत्र गद्गाशब्दवद्वाहवनीयरात्रोऽपि स्वतर्भाषं लभ्यति ।
आहवनीयस्य स्वर्लोकत्वं गार्हपत्यापरोक्षया परत्वात् । देवो वा इति । ' अस्य ' यजमानस्य ' एषः ' आह-
वनीयो देवसम्बन्धी ' आत्मा ' । अग्निवयनेन यजमानस्याग्निवप्राप्तेः । अपमिति च यजमानो निर्दिश्यते ।
अयं पुनर्मानुष आत्मा । एव आहवनीयसमीपेऽभिषिञ्चन्तस्ते ऋत्विजोऽस्य यजमानस्य देवमात्मानम् ' मर्त्येन '
' आत्मना ' ' अनुप्रसजन्ति ' मेवयन्ति हास्यमात्मानो संस्त्रीर्गो कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

मा भूश्चिगामागे आहवनीये वाऽभिषेकः । कुत्र ताई तस्य करणमित्यत आह—उत्तरत एवैनमिति । ननु
तदभिमतयामुत्तरस्यां दिश्याभिषेके को वा गुणो लभ्यत इत्यत आह—एषा होमयेषामिति । उद्गीची प्राचीति ।
गार्हपत्यापरोक्षयोर्दीर्घेव प्राची मवतीत्येवमुक्तम् । गार्हपत्यापरोक्षया प्राचीत्वसम्बन्धनस्यापमाशयः । अभि-
षेकस्य यजमानस्य शी देवमानुषात्मानो विदेते । प्राभ्युद्गीच्यो च देवमनुष्यसम्बन्धिनी । एवं च देव-
मनुष्यात्मकस्य यजमानस्याभिषेकस्तत्सम्बन्धिनीर्दिशोः कर्तव्य इति । ' आयत्तम् ' इत्यस्यार्थकथनं ' प्रति-
ष्ठितम् ' इति । स्वायामेवैनमेतद्दिशीति । दिशोऽत्र धनत्वेन विवक्षितत्वात् " स्वमङ्गाभिषनास्यायाम् "
(पा० सू० ११।१९) इति पशुंरात्रेण स्वरात्रस्य घनास्यायां सर्वनामसंज्ञासुर्वेण ' स्वायाम् ' इत्यत्र
स्वाद्यगमाभावः । न वै स्व आयतने इति । अत्राप्येवमेव स्मिन्नादेशामावः । न रिष्यतीति । न विनस्ये-
दित्यर्थः ॥ १३ ॥

(त्या) आसीनं भूतमभिपिञ्चेत् । (डा) आस्तइव वै भूतस्तिष्ठन्तं
बुभूपन्तं तिष्ठतीव वै बुभूपन्वस्ताजिने पुष्टिकाममभिपिञ्चेत्कृष्णाजिने
ब्रह्मवर्चसुकाममुभयोरुभयकामं तदुत्तरतः पुच्छस्योत्तरलोम प्राचीन-
श्रीवमुपस्तृणाति ॥ १४ ॥

(त्या) आस्पृष्टं परिश्रितः । (स्त) तद्यत्कृष्णाजिनमास्पृष्टं परि-
श्रितो भवति तथो हास्यैव डैव ऽआत्मा कृष्णाजिनेऽभिपिक्तो भवत्युय
यदेनमन्वारब्धमग्निं तिष्ठन्तमभिपिञ्चति तथा हैतस्माद्देवादभियेकान्न
व्यवच्छिद्यते ॥ १५ ॥

आसीनं भूतमभिपिञ्चेत् । आस्त इव वै भूतः । तिष्ठन्तं बुभूपन्तम् । तिष्ठतीव वै बुभूपन् ।
वस्ताजिने पुष्टिकाममभिपिञ्चेत् । कृष्णाजिने ब्रह्मवर्चसुकामम् । उभयोरुभयकामम् । तदुत्तरतः
पुच्छस्योत्तरलोम प्राचीनश्रीवमुपस्तृणाति ॥ १४ ॥

आस्पृष्टं परिश्रितः । तद्-यत्कृष्णाजिनमास्पृष्टं परिश्रितो भवति-तथो हास्यैव दैव आत्मा
कृष्णाजिनेऽभिपिक्तो भवति । अयं यदेनमन्वारब्धमग्निं तिष्ठन्तमभिपिञ्चति-तथा हैतस्माद्देवाद-
भियेकान्न व्यवच्छिद्यते ॥ १५ ॥

अयं प्रातिश्र्वस्य प्राप्यमानैश्र्वस्य च यजमानस्याभिषेकसंस्थानविशेषं विधत्ते-आसीनं भूतामिति' ।
'भूत.' प्रातिश्र्वस्यः । सर्वेश्र्वस्यं प्रातेशु प्रयत्नवैधुर्येणासीन इव भवतीति तत् 'आसीनम् अभिपिञ्चेत्' ।
ऐश्र्वस्यं प्रातुमिच्छन् बुभूपन् स चोक्तवैपरीत्येन ' तिष्ठतिव ' भवतीति तिष्ठन्तं तमभिपिञ्चेदित्यर्थः । फल-
विशेषानुरोधेन धर्मविरुद्धेऽभिषेकं विधत्ते-वस्ताजिने पुष्टिकाममिति' । इत्यस्त एवैनमभिषेकेऽप्युत्तर-
दिङ्मात्रं विहितम् । ततश्च तत्र विवक्षितस्थानान्दन्वदपि प्रसंग्यत इति विवक्षितस्थानसंस्थानविशेषविशिष्टं
कृष्णाजिनास्तरणं विधत्ते-उत्तरतः पुच्छस्मेति । अग्नेः पुच्छभागस्योत्तरतः ॥ १४ ॥

आस्पृष्टं परिश्रित इति । ' परिश्रितः ' इति तृतीयार्थे षष्ठी । आडोषदर्शने । ' परिश्रितः ' किञ्चित्पृष्ट-
मित्यर्थः । कृष्णाजिनस्य परिश्रितां स्पर्शो यजमानसंबन्धिदेवात्माऽभिषेकहेतुर्मवतीति प्रशंसति-तथादिति ।
प्रकारान्तरेणापि देवत्यात्मनोऽभिषेकं सिद्धं दर्शयति-अयं यदेनमिति । ' अग्निम् ' ' अन्वारब्धम् ' स्पृष्ट-
वन्तम् तिष्ठन्तमभिपिञ्चतीति यत् तेनासौ यजमानो ' देवादभियेकान्न न व्यवच्छिद्यते ' देवात्मसंब-
न्धिनाऽभिषेकान्नं परिश्रियते-स्वकीयदेवात्मनोऽग्नेः सस्पर्शेनाभिषेकसंबन्धादित्यर्थः ॥ १५ ॥

१-सुदं शतपथ परिश्रितस्य कृष्णाजिनमास्पृष्टं पुच्छस्योत्तरलोम केनेज. २-या । अभियेकस्योत्तरलोम । इतिरेदे वा आकाशे-
कान्ति धृते । तत्रामिच्छते ब्रह्मवर्चसुकामविवन्वारब्धो देवस्य इति । तिष्ठन्तं बुभूपन् । भूतं उपविष्टः । का० शो० सू०
१८ । ७१-७६ । २-वस्तवर्धमभि पुष्टिः । वस्येयुभयो. । एके दक्षिणतयित्ये वा । वा. प्रो. सू. १८ । ७७-७९ ।

(तेऽग्नौ) अग्नौ हुत्वाऽथैनमभिपिञ्चति । देवो वाऽअस्यैषु ऽआत्मा मानुषोऽयं देवाऽ उ वाऽअग्नेऽथ मनुष्यास्तस्मादग्नौ हुत्वाऽथैनं तस्यैव पुरिशिष्टेनाभिपिञ्चत्यत्र तथुं सुवमनुष्यास्यति ॥ १६ ॥

(त्यु) अथैनं दक्षिणं बाहुमनुपर्यावृत्याभिपिञ्चति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याथुं सुरस्वत्यै वाचो यन्तुर्यन्त्रेणाग्नेः साम्राज्येनाभिपिञ्चामीति वाग्वै सुरस्वती तस्याऽ इदथुं सुर्वं यन्त्रथुं सवितृप्रसूतऽ एवैनमेतदनेन सुर्वेण सुरस्वत्यै वाचो यन्तुर्यन्त्रेणाग्नेः साम्राज्येनाभिपिञ्चत्यत्र तं चमसमनुष्यास्यति यदत्र विलिप्तं तन्नेद्ब्रह्मिर्धाऽग्नेरसदिति ॥ १७ ॥

अग्नौ हुत्वाऽथैनमभिपिञ्चति । देवो वा अस्यैव आत्मा, मानुषोऽयम् । देवा उ वा अग्ने, अय मनुष्याः । तस्मादग्नौ हुत्वाऽथैनं तस्यैव पुरिशिष्टेनाभिपिञ्चति । अत्र तं सुवमनुष्यास्यति ॥ १६ ॥

अथैनं दक्षिणं बाहुमनुपर्यावृत्याभिपिञ्चति । “देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । सुरस्वत्यै वाचो यन्तुर्यन्त्रेणाग्नेः साम्राज्येनाभिपिञ्चामि”- (वा. सं. १८। ३७) इति । वाग्वै सुरस्वती । तस्या इदं सर्वं यन्त्रम् । सवितृप्रसूत एवैनमेतदनेन सर्वेण सुरस्वत्यै वाचो यन्तुर्यन्त्रेणाग्नेः साम्राज्येनाभिपिञ्चति । अत्र तं चमसमनुष्यास्यति । यदत्र विलिप्तम्-तन्नेद्ब्रह्मिर्धाऽग्नेरसदिति ॥ १७ ॥

अग्नेर्ब्रह्मणो देवात्मत्वमुपजीव्य पार्थादिहोमस्याऽभिषेकस्य च पौरोपर्यमुपपादयति-अग्नौ हुत्वेति । तस्यैव पुरिशिष्टेनेति । तस्यैव हुतद्रव्यस्य पुरिशिष्टेनाग्नेनाभिपिञ्चति । अग्निज्वरसरे तमोदुम्बरं होमसाधनभूतं सुवमनुष्यास्येत् तत्कार्यस्य होमस्य सम्पन्नत्वादित्याह-अग्नेति ॥ १६ ॥

अथास्य यजमानस्य “ देवस्य त्वा ” इत्यादिना मन्त्रेणाभिषेकमाह-अथेति । सुवस्यानुप्राप्तं होमानन्तरमेव कृत्वा पञ्चकृष्णाजिनास्तस्यादिकं क्रियते । अत एव कात्यायनः-“ सुवं प्रास्य परिश्रित्शुकृष्णाजिनमास्तीर्थ” (का.श्री.सू. १८। ७१-७२) इति । एवं चात्रापशब्देन कृष्णाजिनास्तस्यादिकार्यनिन्तर्यमुच्यते । दक्षिणं बाहुमनुपर्यावृत्येति । यजमानस्य दक्षिणबाहुमनीं गार्वेत्यर्थः । अभिषेकमन्त्रं ग्राह्ये-चाग्वै सुरस्वतीति । तस्या वागात्मिकायाः सरस्वत्या इदं सर्वमपि जगत् यन्त्रं नियम्यं भवति । सर्वस्यापि वाग्निवपस्यैव सतो म्यवहातर्हत्वान् । एवं च सति सवितुर्देवस्यानुष्ठया अश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्तान्यां ‘ यन्तुः ’ इति ङीबमात्र-शङ्कन्दसः । नियन्त्या वाग्नायाः सरस्वत्या नियम्येन समस्तजगत्सृष्टेनाग्नेः साम्राज्येन हेतुना त्वामभिपिञ्चामीति मन्त्रस्यार्थः । एतन्मन्त्रप्रयोगादध्वर्युः सवितृप्रसूत एव अनेन सर्वेण सर्वजगदात्मकेन नियन्त्या वाग्नायाः सरस्वत्या नियम्येनाग्नेः साम्राज्येन हेतुनाऽभिपिञ्चत्वान्भवति । अभिषेकार्थत्वात्तस्मिन्सर्वेण वाग्नि-षेककालेनकार्यस्य निष्पन्नत्वात् चमसमग्नौ प्रक्षिपेदित्याह-अत्र तं चमसमिति । अन्यत्राग्नेयेणाग्नेवेव प्रक्षेपे कारणमाह-यदग्नेति ॥ १७ ॥

तं वै मध्ये पार्थानामभिषिञ्चति । संवत्सरो वै पार्थानि संवत्सरस्यैवैन-
मेतन्मध्यतऽ आदधाति पद् पुरस्ताच्छुहोति पद्भुपरिष्ठात्पद्द्वाऽऋतुवऽऋतु-
भिरेवैनमेतत्सुपुवाणमुभयतः परिगृह्णाति बृहस्पतिः पूर्वेषामुत्तमो भव-
तीन्द्रऽ उत्तरेषां प्रथमो ब्रह्म वै बृहस्पतिः क्षत्रमिन्द्रो ब्रह्मणा उवैनमेतत्क्ष-
त्रेण च सुपुवाणमुभयतः परिगृह्णाति ॥ १८ ॥

इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ९-३-२ ॥ (३. ४.) ॥

इति तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ९ । ३ ॥

तं वै मध्ये पार्थानामभिषिञ्चति । संवत्सरो वै पार्थानि । संवत्सरस्यैवैनमेतन्मध्यत आदधाति ।
पद् पुरस्ताच्छुहोति, पद्भुपरिष्ठात् । पद्द्वाऽऋतुवः । ऋतुभिरेवैनमेतत् सुपुवाणमुभयतः परिगृह्णाति ।
बृहस्पतिः पूर्वेषामुत्तमो भवति, इन्द्र उत्तरेषां प्रथमः । ब्रह्म वै बृहस्पतिः, क्षत्रमिन्द्रः । ब्रह्मणा
उवैनमेतत्क्षत्रेण च सुपुवाणमुभयतः परिगृह्णाति ॥ १८ ॥

अभिषिक्तस्य पूर्वोत्तरपार्थम्यवर्तित्वं प्रशंसति-तं वै मध्य इति । पूर्वोत्तराणि पार्थानि मिलित्वा द्वादश
मवन्ति । संवत्सरश्च द्वादशमासात्मकः । एव सति द्वादशपार्थानां संवत्सरात्मकत्वापार्थम्य्याभिषेकेण ' एतन् '
पदमशनं ' संवत्सरस्य ' मध्य एव निदधाति । पार्थानां श्रयक् षट्सख्यां प्रशंसति-पद् पुरस्तादिति । पूर्व-
पार्थमन्त्राणामुत्तममन्त्रे बृहस्पतिः प्रतिपाद्यते, उत्तरपार्थमन्त्राणामादिमे मन्त्रे इन्द्रः प्रतिपाद्यते । अतस्तयोस्ताया-
न्विष्यं प्रशंसति-बृहस्पतिः पूर्वेषामिति ॥ १८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वरीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणमाध्वे नवमकाण्डे

तृतीयेऽध्याये षतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (९-३-४) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयादियातीर्थमहेधरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसदसं कनकहयतुलायूषवी स्वर्गगर्भं,

सप्तान्धीन्पञ्च सीरीक्षिदशतस्तृताधेनुसौवर्गभूमीः ।

रत्नोद्धां रुक्मवाग्निद्विपमदितारण्यौ सायणिः सिद्ध्यायौ,

व्यश्राणीद्विष्वक्कं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटं च ॥ २ ॥

धान्यादिं घण्यजन्मा तिलमवमत्तुलं स्वर्गजं वर्णमुत्तमः,

कार्पासीयं कृपावान्पुडुठुवमजडो राजतं राजरूप्यः ।

आग्नेयेथ प्राञ्जन्मा लवणञ्चमदृगं शार्करं चार्कितेजा,

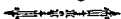
रत्नादयो रत्नरूपं गिरिमद्वतं मुदा पात्रसातिसङ्कार्यः ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजराजेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरहरिहरिसाम्राज्यपुत्रचरणेण सायणाचार्येण विरचिते

माध्वरीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणमाध्वे नवमकाण्डे तृतीयेऽध्याये ॥ ९-३ ॥

अथ चतुर्थाऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

तृतीयप्रपाठके च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

843

अथातो राष्ट्रभृतो जुहोति । राजानो वै राष्ट्रभृतस्ते हि राष्ट्राणि विभ्र-
त्येता इ देवताः सुताऽएतेन सवेन येनैतत्सोष्यमाणो भवति ताऽएवैतु-
त्प्रीणाति ताऽअस्माऽइष्टाः प्रीताऽ एतु^१ सवमुनुमन्यन्ते ताभिरनुमतः
सूयते युस्मै वै राजानो राज्यमुनुमन्यन्ते स राजा भवति न स युस्मै
न तद्यद्राजानो राष्ट्राणि विभ्रति राजान उ एते देवाः । तस्मादेता राष्ट्रभृतः
राष्ट्रभृतः ॥ १ ॥

अथ राष्ट्रभृद्धोमः ।

अथातो राष्ट्रभृतो जुहोति । राजानो वै राष्ट्रभृतः । ते हि राष्ट्राणि विभ्रति । एता इ देवताः
सुता एतेन सवेन । येनैतत्सोष्यमाणो भवति-ता एवैतत्प्रीणाति । ताऽ अस्मा इष्टाः प्रीता एतं
सवमुनुमन्यन्ते । ताभिरनुमतः सूयते । यस्मै वै राजानो राज्यमुनुमन्यन्ते-स राजा भवति । न स-
यस्मै न । तद् यद्राजानो राष्ट्राणि विभ्रति, राजान उ एते देवाः । तस्मादेता राष्ट्रभृतः ॥ १ ॥

यस्य निःश्रितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्गमे तनहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ राष्ट्रभृतां होमं विभ्रते-अर्थात् इति । ' राष्ट्रभृतो जुहोति ' राष्ट्रभृदाख्यान् होमान् कर्षति ।
राष्ट्रभरणसाधारण्येनैतेषां राष्ट्रभृतां राजत्वमाह-राजानो वा इति । अथ किमर्थमयं राष्ट्रभृतां होम इति
तत्राह-एता इ देवता इति । अत्र एता देवताः पूर्वमभिविका इति कथनादेतदुपयोगित्वेन अनन्तरं राजत्व-
मुक्तम् । ननु चान्येनैतत्सोष्यमाणो भवतीति लक्ष्यत्वयः प्रदुष्यते । स च मन्विष्यति । न चात्राभिविको
मन्विष्यति काळे क्रियते तस्य पूर्वमेव संपादितत्वात् । एवं च कथमेतत्संगच्छत इति ? उच्यते । अभिवेकात्पूर्वो यः
कालस्तदपेक्षायां लक्ष्यत्वयप्रयोगः । एवं तर्हि ता एवैतत्प्रीणाति ताभिरनुमतः सूयते इत्येतन्नोपपद्यते-इतः ? न
स्तु अभिवेकात्पूर्वमेतासां प्रीणनार्थं होमः क्रियते । अप्रीणिताश्च नानुमन्यन्ते इति । नैव दोषः । अभिवेका-
त्पूर्वमेतदेवताऽनुमन्यमानेषु इति इदानीमेतेन होमेन प्रीणिताः प्राक् संपादितमभिवेकमुनुमन्यन्ते । ततः स
यजमानस्ताभिरनुमत एवाभिविको भवति । अन्यथाऽभिवेकेऽप्येतदेवतानुमतिविरहेणानभिविकप्रापो भवतीत्यर्थः ।
अथवा "अथ एषां होमं जुहोति । एष वै स सरः" इति परब्राह्मण्यभिवेको (त्रयोदशकण्डिकायां) कथ्यते
तत्कालाभिवेकाय लक्ष्यत्वयः । अथैतेषां राष्ट्रभृतां होमं दर्शयति-तद्यद्राजान इति । ' राजानो वै
राष्ट्रभृतः ' इति राजत्वस्योक्तत्वात् एते देवा राजानः । राजानश्च राष्ट्राणि विभ्रति । यत एवं तस्मादेता
राष्ट्रभृतः । पूर्व राष्ट्रभृतेन राजत्वमुक्तम् । इदानीं तु राजत्वमुपजीव्य राष्ट्रभृतां होममुच्यते ॥ १ ॥

१-इत्यर्थेति विषयं त्रयोदशकण्डिकायां पठित्वादाकारः राष्ट्रभृतो इत्यर्थः पूर्वः पूर्वो मंत्रः । ब. अ. सू. १.८.८१

(तो) यद्वेवेता राष्ट्रभृतो जुहोति । प्रजापतेर्विस्रस्तामिथुनान्युदकामन्-
गन्धर्वाप्सरसो भूत्वा तानि रथो भूत्वा पुर्वगच्छन्तानि परिगत्यात्मन्न-
घत्तात्मन्नकुरुत तथैवान्ययमेतत्परिगत्यात्मन्घत्तऽआत्मन्कुरुते ॥ २ ॥

स यः स प्रजापतिर्व्यस्रत्सत । (ता) अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽय
यान्यस्मात्तानि मिथुनान्युदकामन्नेतास्ता देवताः साभ्य ऽएतज्जुहोति ॥ ३ ॥

गन्धर्वाप्सरोभ्यो जुहोति । गन्धर्वाप्सरसो हि भूत्वोदकामन्नथो गन्धेन
च वै रूपेण च गन्धर्वाप्सरसश्चरन्ति तस्माद्यः कश्च मिथुनमुपैति गन्धं
चैव स रूपं च कामयते ॥ ४ ॥

यद्वेवेता राष्ट्रभृतो जुहोति । प्रजापतेर्विस्रस्तामिथुनान्युदकामन्-गन्धर्वाप्सरसो भूत्वा । तानि
रथो भूत्वा पुर्वगच्छन् । तानि परिगत्यात्मन्नघत्त, आत्मन्नकुरुत । तथैवान्ययमेतत्परिगत्या-
त्मन्घत्ते, आत्मन्कुरुते ॥ २ ॥

स यः स प्रजापतिर्व्यस्रत्सत-अयमेव सः-योऽयमग्निश्चीयते । अय यान्यस्मात्तानि मिथुनान्यु-
दकामन्-एतास्ता देवताः-साभ्य एतज्जुहोति ॥ ३ ॥

गन्धर्वाप्सरोभ्यो जुहोति । गन्धर्वाप्सरसो हि भूत्वोदकामन् । अथो गन्धेन च वै रूपेण
च गन्धर्वाप्सरसश्चरन्ति । तस्माद्यः कश्च मिथुनमुपैति-गन्धं चैव स रूपं च कामयते ॥ ४ ॥

प्रकारान्तरेण राष्ट्रभृता होम प्रशंसति-यद्वेवेता इति । पूर्वं ' विस्रस्ताःप्रजापतेः ' ' गन्धर्वाप्सरसो भूत्वो-
च्छ्रान्तानि ' मिथुनानि ' प्रजापतिः स्वयं ' रथो भूत्वा तानि ' परिगत्यात्मनि धृतवान्, धृत्वा च पुनरप्या
नोकाभेयुष्मन्ना कृतवान् । अतश्च राष्ट्रभृता होमेन प्रजानोऽपि तथैव कुरुते ॥ २ ॥

मनु कथमग्नौ राष्ट्रभृता होमेन प्रजापतेर्मिथुननिधानं घटत इति तत्राह-स यः स प्रजा-
पतिरिति ॥ ३ ॥

गन्धर्वाप्सरोरूपेणोक्तमणाचदुरंरोत होमो युज्यत इत्याह-गन्धर्वाप्सरोभ्यो जुहोतीति । अथ गन्धर्वा-
प्सरःशब्दानुसारेण तदग्निमिथुनत्वं दर्शयति-अथो गन्धेनेति । ' गन्धेन च वै रूपेण च गन्धर्वाप्सरसश्च-
रन्ति ' इत्यनेन गन्धर्वशब्दोऽप्सरःशब्दश्च निरूप्यते । गन्धेन विशन्तीति गन्धर्वाः । अप्सरश्चेन रूपमभि-
धीयते, तेन विशिष्टाः सरन्तीति अप्सरसः, ते च ताश्च गन्धर्वाप्सरसः । गन्धर्वाप्सरःशब्दयोः प्रबोद्धराशित्वात्-
कर्णोपमादिविधानेनोक्तं एवार्थं साधुत्वं द्रष्टव्यम् । तस्माच्छ्लोके यः कश्चिदपि मिथुनमुपगच्छति । अत्र मिथुनशब्देन
मिथुनमग्नयः स्त्री चामिधीयते । ' सः ' पुरुषो ' गन्धं चैव रूपं च कामयते ' एवं च गन्धर्वाप्सरःशब्दानुसारेण
गन्धर्वाप्सरसो मिथुनत्वं दृष्टितं भवति ॥ ४ ॥

मिथुनानि जुहोति । मिथुनाद्वाऽअधि प्रजातिर्यो वै प्रजायते स राष्ट्रं भवत्यराष्ट्रं वै स भवति यो न प्रजायते तद्यन्मिथुनानि राष्ट्रं विभ्रति मिथुना ऽऽऽएते देवास्तुस्मादेता राष्ट्रभृतऽ आज्येन द्वादशगृहीतेन ताऽ च द्वादशैवाहुतयो भवन्ति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ५ ॥

पुथँसे पूर्वस्मै जुहोति । (त्य) अथ स्त्रीभ्यः पुमाथँसं तुद्विधिर्णात्यादधा-
त्येकस्माऽइव पुथँसे जुहोति वद्धीभ्यऽ इव स्त्रीभ्यस्तुस्मादप्येकस्य पुथँ-
सो बह्वचो जाया भवन्त्युभ्यां वपदकारेण च स्वाहाकारेण च पुथँसे
जुहोति स्वाहाकारेणैव स्त्रीभ्यः पुमाथँसमेव तुद्विधिर्णात्यादधाति ॥ ६ ॥

(त्थ) ऋतायाद्दृतधामेति । सत्यसाद् सत्यधामेत्येतदभिर्गन्धर्वस्तस्यो-

मिथुनानि जुहोति । मिथुनाद्वा अधि प्रजातिः । यो वै प्रजायते-स राष्ट्रं भवति । अराष्ट्रं वै स भवति-यो न प्रजायते । तद्यन्मिथुनानि राष्ट्रं विभ्रति, मिथुना उ एते देवाः-तस्मादेता राष्ट्र-भृतः । आज्येन द्वादशगृहीतेन । ता उ द्वादशैवाहुतयो भवन्ति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ५ ॥

पुंमे पूर्वस्मै जुहोति, अथ स्त्रीभ्यः । पुमानं तद्विधिर्णात्यादधाति । एकस्मा इव पुंमे जुहोति, वद्धीभ्य इव स्त्रीभ्यः । तस्मादप्येकस्य पुंमो बह्वचो जाया भवन्ति । उभाभ्यां-वपदकारेण च, स्वाहाकारेण च पुंमे जुहोति । स्वाहाकारेणैव स्त्रीभ्यः । पुमानमेव तद्विधिर्णात्यादधाति ॥ ६ ॥

“ ऋतायाद्दृतधामा ”-इति । सत्यसाद् सत्यधामेत्येतत् । “ अभिर्गन्धर्वस्तस्योपध-

पुनः प्रकारान्तरेणैवासां राष्ट्रभृतमहामन्वन्व दर्शयति-मिथुनानि जुहोतीति । ‘ प्रजातिः ’ प्रकर्षेण जनने पुत्रपौत्रादीनामुपपत्तिः सा मिथुनादेव भवति खलु । अतश्च यो वै पुरुषः प्रजायते पुत्रपौत्रादिपरिपत्या विविधं जायते स एव राष्ट्रं भवति । तस्य प्रजायाद्दृत्येन राष्ट्रमायनसामर्थ्यात् । परन्तु न प्रजायते स राष्ट्रं न भवति, तस्य प्रजायादेन राष्ट्रमायनसामर्थ्याभावात् । एवं च मिथुनात् राष्ट्रभृत्वात् निधुनभूतानामेतेषां देवाना-मपि राष्ट्रभृत्वमित्यर्थः । प्रकृतहोमे इत्यं तत्परिमाणं च विवचे-आज्येन द्वादशगृहीतेनेति । प्रदगनं ह्या-नुसारेण सा द्वादशैवाहुतयो भवन्ति । तस्य द्वादशैत्यस्य ऋषयः “ द्वादश माताः सत्यमः ”-इत्यादिना प्रत्युक्तमित्याह-ता उ द्वादशैवेति ॥ ५ ॥

मने ताम्यै स्वाहा वाद् ताम्यः स्वाहेत्याम्नानात् तेनैव क्रमेण होमे प्रशंसति-पुंस्मै पूर्वस्मा इति । तलेन प्रपनं होमेन स्त्रीभ्यः पुमानं वीर्येणादादधाति अनिशरितं करोति । ताम्यै स्वाहा ताम्यः स्वाहेत्युक्तं स्त्रीपुंमयोः सङ्गां प्रशंसति-एकस्मा एवेति । वपदकारस्वाहाकारण्यं पुंसे हूपने । स्वाहाकारेणैव स्त्रीभ्यो हूपने । एव च प्रवानसन्दाधिकरात्स्त्रीपुंस्यः पुनर्निर्देशोपिकं कृतवान् भवतीत्याह-उभाभ्यामिति । त्वसन्दायं दर्शयति-वपदकारेण च स्वाहाकारेण चेति । वारिति परोऽसौ वपदकार इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

अथ क्रमेण मन्त्रान्तरादिसामुच्चैश्च प्रपमपत्रे ऋतायाद्दृतधामेत्वर मन्त्रसन्दर्भ सत्यमर्थ इत्याह-

पथयोऽप्सरसऽ इत्यग्निर्ह गन्धर्वऽ ओषधिभिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्राम
मुदो नामेत्योपथयो वै मुदऽओषधिभिर्हीदथुं सुर्वं मोदते सु नऽ इदं
ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वादत्राभ्यः स्वाहेति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥

सथुंहित ऽडुति । (त्य) असौ वाऽ आदित्यः सथुंहित ऽएष ह्यहोरात्रे
संडुधाति विश्वसामेत्येषु इथेव सुर्वथुं साम सूर्यो गन्धर्वस्तस्य मरीचयो-
ऽप्सरसऽ इति सूर्यो ह गन्धर्वो मरीचिभिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामायुवो
नामेत्यायुवान्वा ऽइव हि मरीचयः प्लुवन्ते सु न ऽइदं ब्रह्म क्षत्रं पात्विति
तस्योक्तो बन्धुः ॥ ८ ॥

योऽप्सरसः ”-इति । अग्निर्ह गन्धर्वः-ओषधिभिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्राम । “ मुदो
नाम ”-इति । ओषधयो वै मुदः । ओषधिभिर्हीदि सर्वं मोदते । “ स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु
तस्मै स्वाहा वाद्, ताभ्यः स्वाहा ”-[वा. सं. १८ । ३८) इति । तस्योक्तो बन्धुः ॥७॥

“ संहितः ”-इति । असौ वा आदित्यः संहितः । एष ह्यहोरात्रे सन्धधाति । “ विश्व-
सामा ”-इति । एष ह्येव सर्वं साम । “ सूर्यो गन्धर्वस्तस्य मरीचयोऽप्सरसः ”-इति ।
सूर्या ह गन्धर्वो मरीचिभिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्राम । “ आयुवो नाम ”-इति । आयु-

कृतापाडिनि । यतोऽग्निरेव गन्धर्व ओषधिभिरैवाप्सरोभिः सहामिथुनमावेनोचक्राम । अत उच्यते मन्त्रेण-
अग्निर्ह गन्धर्व इति । मीढादिमिरोषधिमिदि सर्वं जगन्मोदत इति ओषधयो मुदः । अत उक्तं मुदो नामे-
त्याह-मुदो नामेतीति । षड्कारस्वाहाकारयोर्ब्रह्मणं “षड्कारेण वा वै स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते”
(श.प.९।१।३।१४) इत्येव प्रागोक्तमित्याह-तस्मै स्वाहा वाद् ताभ्यः स्वाहेति तस्योक्तो बन्धुरिति ।
अत्रैव मन्त्रविभागः । यान्मन्त्रं पुँड्विज्ञानि पदानि ताम्येकवाक्यतामुपनेषानि, एवं खीलिह्यन्मपि । “ऋताषाद्ऋत-
धामाऽग्निर्गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाद्” इति पूर्वो मन्त्रः । “तस्योपथयोऽप्सरसो मुदो नाम
ताम्यः स्वाहा” इत्युपरो मन्त्रः । तस्योपथय इति साक्षाद्ऋत्वाद्-“ऋताषाद्ऋतधामाऽग्निर्गन्धर्वः” इत्यनुवर्तते ।
ऋतं सत्यं सहस इति ऋताषाद् “ छन्दसि सहः ”-(पा. सू. १ । २ । १३) इति क्विप् प्रत्ययः ।
“ नहिद्विति० ” (पा. सू. १ । ३ । ११६) इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः । ऋत धाम यस्यासौ ऋत-
धामाऽग्निरेव यो गन्धर्वः स नोऽप्सरसंबन्धिनो यजमानस्य ‘ इदं ब्रह्म ’ ब्राह्मणजानि ‘ क्षत्रम् ’ क्षत्रियजानि
च पातु, तस्मा अग्नये गन्धर्वाय ‘ इदम् ’ इति स्वाहा वाद् इति शब्दइयमपि सप्रदानार्थे, स्वाहा वाद् दक्षम-
स्त्विति प्रथमस्यार्थः । ऋताषाद् ऋतधामा योऽग्निर्गन्धर्वोऽस्ति तस्य मुदो नाम वा ओषधय एवाप्सरसः सन्ति
ताम्य इदम् इति स्वाहा सुदुदमस्त्विति द्वितीयस्यार्थः । उत्तरत्र सर्वत्राप्येवमेव योजना ॥ ७ ॥

अहोरात्रयो. सन्धाषायकत्वेन सहितशब्दोऽवपादित्यसमवेतार्थं इत्याह-असौ वा आदित्य इति ।
“ य एष एतस्मिन्मण्डलेऽविदीप्यते तानि सामानि ” इत्यादिभ्युनेः एष एव ‘ आदित्यः ’ ‘ सर्वं साम ’

सुषुम्णऽडिति । सुयज्ञियऽ इत्येतत्सूर्यरश्मिर्इति सूर्यस्येव हि चन्द्रमसो रश्मयश्चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसऽ इति चन्द्रमा ह गन्धर्वो नक्षत्रेऽपरोभिर्मियुनेन सहोच्चकाम भेकुरयो नामेति भाकुरयो ह नामेते भार्थे हि नक्षत्राणि कुर्वन्ति स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पात्विति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥

(रि) इषिरऽ इति । शिप्रऽ इत्येतद्विश्वव्यचा इत्येषु हीदर्थे सुर्वे व्यचः करोति व्यातो गन्धर्वस्तस्यापोऽअप्सरसऽ इति व्यातो ह गन्धर्वोऽद्वि- रप्सरोभिर्मियुनेन सहोच्चकामोर्जो नामेत्यापो वाऽऊर्जोऽथो ह्यूर्जायते स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पात्विति तस्योक्तो बन्धुः ॥ १० ॥

वाना इव हि मरीचयः घ्रवन्ते । “ स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु ”-(वा. सं. १८ । ३९) इति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ८ ॥

“ सुषुम्णः ”-इति । सुयज्ञिय इत्येतत् । “ सूर्यरश्मिः ”-इति । सूर्यस्येव हि चन्द्र- मसो रश्मयः । “ चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसः ”-इति । चन्द्रमा ह गन्धर्वो नक्षत्रेऽपरोभिर्मियुनेन सहोच्चकाम । “ भेकुरयो नाम ”-इति । भाकुरयो ह नामेते । भां हि नक्षत्राणि कुर्वन्ति । “ स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु ”-(वा० सं० १८ । ४०) इति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥

“ इषिरः ”-इति । शिप्र इत्येतत् । “ विश्वव्यचाः ”-इति । एष हीदं सर्वं व्यचः करोति । “ व्यातो गन्धर्वस्तस्यापोऽअप्सरसः ”-इति । व्यातो ह गन्धर्वोऽद्विरप्सरोभि- र्मियुनेन सहोच्चकाम । “ ऊर्जो नाम ”-इति । आपो वा ऊर्जः । अद्भ्यो ह्यूर्जायते । “ स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु ”-(वा० सं० १८ । ४१) इति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ १० ॥

सुषु । अत इत्येते विश्वसायनेत्याह-विश्वसामेतीति । विश्वं साय पत्यातीति प्राप्ता । तच्छतोरमेद-प्रियो- क्तम् एष क्षेत्रं सर्वं सायम् इति । यतो मरीचय भायुवाना इव घ्रवन्ते अ उक्तम् कायुवो नामेत्याह- आयुवो नामेतीति । शिष्टं पूर्वम् ॥ ८ ॥

सुषुम्णान्देन सुषुम्णानिधानान् सुषुम्ण ५ यज्ञसायनेन यज्ञार्हत्वात् । शिप्र इत्यनयो विनश्रितः सुषुम्णान्देनेत्याह-सुषुम्ण इति सुयज्ञिय इत्येतदिति । प्रकाशमानवसायनेन चन्द्ररश्मयः सूर्यरश्मयः इव मरीचयः, चन्द्रः सूर्यरश्मिरियनिर्धायत इत्याह-सूर्यरश्मिरितीति । भेकुरयो नामेतीति । ‘ नक्षत्राणि ’ मालेर्वाणि ‘ कुर्वन्ति ’ इति ‘ भाकुरयोः ’ भाकुरय एव भेकुरयोः, काकारस्य अ. पनेकाः । गतमन्वद् ॥९॥

“ एष गतो ” (वा. पा. म्वा. आ. ११२) इत्यस्मादीनादिके क्तिव् प्रत्यये ‘ इषिर इति मन्वति ।

(भुं) भुज्युः सुपर्णऽ इति । यज्ञो वै भुज्युर्वज्ञो हि सुर्वाणि भूतानि भुनक्ति यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणा ऽअप्सरसऽ इति यज्ञो ह गन्धर्वो दक्षिणाभिरप्सरोग्भिर्मिथुनेन सहोच्चक्राम स्तावा नामेति दक्षिणा वै स्तावा दक्षिणाभिर्हि यज्ञ स्तूयतेऽथो यो वै कश्च दक्षिणां ददाति स्तूयतऽएव स तु न ऽइदं ब्रह्म क्षत्रं पत्विति तस्योक्तो वन्धुः ॥ ११ ॥ (अर्ध-प्रपाठकः ॥ कं० ४८) ॥

प्रजापतिर्विश्वकर्मा । प्रजापतिर्व्यं विश्वकर्मा सु हीदर्थं सर्वमकरो-
रोन्मनो गन्धर्वस्तस्यऽऋक्सामान्यप्सरसऽ इति मनो ह गन्धर्वऽऋक्सामै-
रप्सरोग्भिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामेष्टयो नामेत्स्त्वृक्सामानि वाऽपृष्टय
ऽऋक्सामैर्हर्षाशासतऽइति नोऽस्तिवत्थं नोस्तिवति तु न ऽइदं ब्रह्म क्षत्रं
पात्विति तस्योक्तो वन्धुः ॥ १२ ॥

“ भुज्युः सुपर्णः ”-इति । यज्ञो वै भुज्युः । यज्ञो हि भूतानि भुनक्ति । “ यज्ञो गन्धर्व-
स्तस्य दक्षिणा अप्सरसः ”-इति । यज्ञो ह गन्धर्वो दक्षिणाभिरप्सरोग्भिर्मिथुनेन सहोच्चक्राम ।
“ स्तावा नाम् ”-इति । दक्षिणा वै स्तावाः । दक्षिणाभिर्हि यज्ञः स्तूयते । अथो यो वै कश्च
दक्षिणां ददाति-स्तूयत एव सः । “ स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु ”-(वा. सं. १८ । ४२)
इति । तस्योक्तो वन्धुः ॥ ११ ॥

“ प्रजापतिर्विश्वकर्मा ”-इति । प्रजापतिर्वं विश्वकर्मा । स हीदं सर्वमकरोत् । “ मनो
गन्धर्वस्तस्यऽऋक्सामान्यप्सरसः ”-इति । मनो ह गन्धर्वं ऋक्सामैरप्सरोग्भिर्मिथुनेन सहो-
च्चक्राम । “ पृष्टयो नाम् ”-इति । ऋक्सामानि वा पृष्टयः । ऋक्सामैर्हर्षाशासते । इति नोऽस्तु,
इत्थं नोऽस्तिवति । “ स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु ”-(वा० सं० १८ । ४१) इति ।
तस्योक्तो वन्धुः ॥ १२ ॥

अतश्चेतेन क्षिप्र इत्येतदुक्तं भवतीत्याह-इपिर इतीति । यतश्चैव वायुरिदं सर्वमपि व्यचो न्यासं करोति ।
अत उक्तं विश्वरचा इत्याह-विश्वरचया इतीति । अद्रयः सकाशादूर्ध्वं । न्यप्यन जायत इति आप
एवोर्जः । अत उक्तम् आप ऊर्जो नामेत्याह-ऊर्जो नामेतीति ॥ १० ॥

‘ यज्ञो हि ’ गृह्यादिसम्पादनेन ‘ सर्वाणि भूतानि भुनक्ति ’ रक्षतीति भुज्युशब्दो यज्ञे समवेतार्थं
इत्याह-यज्ञो वा इति । यज्ञः खलु दक्षिणभिः प्रसाम्यते । साधुजातो यज्ञोऽपमिति स्वीकृतदक्षिणैर्दक्षिणभिः
स्तूयमानत्वात् । किञ्च ‘ यो वै कश्चन ’ ‘ दक्षिणां ददाति ’ सोऽपि प्रतिमश्नुभिः स्तूयते । अत इत्थं लुति
हेतुत्वाद्दक्षिणाः स्तावा नामेत्याह-दक्षिणा वै स्तावा इति । व्यत्ययेन घञ् प्रथमः ॥ ११ ॥

यतः प्रजापतिरिदं सर्वमकरोत्, अतः प्रजापतिर्विश्वकर्मा । अत उक्तम् प्रजापतिर्विश्वकर्मेत्याह-प्रजापति-

(८) अथ रथशीर्षं जुहोति । (त्ये) एष वै तु सवुऽ एतद्वै तुत्सूयते
युस्मै तुमेता देवताः सवुमनुमुन्यन्ते आभिरनुमतः सूयते युस्मै वै
राजानो राज्यमनुमुन्यन्ते स राजा भवति न स युस्मै नाज्येन पञ्चगृहीत्वेन
त्राऽ च पुञ्चैत्राहुतयो हुता भवन्ति तुस्योक्तो वुधुः ॥ १३ ॥

शीर्षतुः । शीर्षतो वाऽअभिपिच्यमानोऽभिपिच्यतऽ उपरि धार्यमाणऽ-
उपरि हि स युमेतदभिपिच्यति समानेन मन्त्रेण समानो हि स युमेतदभि-
पिच्यति सर्वतः परिहारश्च सर्वतऽ उपवेनमेतदाभिपिच्यति ॥ १४ ॥

अथ रथशीर्षं जुहोति—एष वै स राजः । एतद्वै तत्सूयते—युस्मै तुमेता देवताः राजमनुमुन्यन्ते ।
आभिरनुमतः सूयते । युस्मै वै राजानो राज्यमनुमुन्यन्ते—स राजा भवति । न सः—यस्मै न ।
आज्येन पञ्चगृहीत्वेन । सा उ पञ्चैत्राहुतयो हुता भवन्ति । तस्योक्तो वुधुः ॥ १३ ॥

शीर्षतः । शीर्षतो वा अभिपिच्यमानोऽभिपिच्यते । उपरि धार्यमाणे । उपरि हि सः—यमेतद-
भिपिच्यति । समानेन मन्त्रेण । समानो हि सः—यमेतदभिपिच्यति । सर्वतः परिहारम् । सर्वत एव
नमेतदभिपिच्यति ॥ १४ ॥

विंश्रुमंतीति । मनो गन्धर्व इति । प्रजापतेर्मन्त्रः मनोरन्ध्रिपुक्ताकारवान् । एतयो नामेति । शयित-
स्तन नोऽस्तु इत्य नोऽभिवि । ' अस्मान्मैर्वासासते ' एतु अत्र इत्यमागमाधन शः इत्यः आ इत्य
' इत्यः ' । ' उचकामिष्टयः ' इत्य " ओमाडोअ " (पा. सू. ६ । १ । १९) इति पर्यायम् ।
गतमप्यन् ॥ १२ ॥

राष्ट्रद्वोमानन्तरे रथशिरसि होमं विधत्ते—अयेति । प्रहृतहोमं यजमानाय सशामना प्रशंसति—एष वै
स सव इति । अस्मै यजमानाय य सवं सन्नादवति स सव एष गच्छ । एतद्वै तत्सूयते शयपणे-
वार्षो विधियते । स एव सवः कियते शयर्षः । एतत्तदिति—आश्वर्ष्यविशेषणत्राकजुनकात्रम् । ' आभिरनु-
मतः सूयते ' यजमानश्च तदेव ' एता देवताः ' ' तन् ' एतन् ' सवमनुमुन्यन्ते ' । अत्र होमस्य यजमानाभिषेक-
मनुजानस्यो देवता एत होमायक्तं सवमनुमुन्यन्ते शयर्षः । तस्योक्तो वुधुरिति । " यमिति कोऽभिः
यमनः सवसवः " इत्यादिसंयुगं ब्राह्मणं प्रागैशोक्तमित्यर्थः । इत्यमप्यन् ॥ १३ ॥

अभिपिच्यमानस्य शिरसः सकाशादेव तदभिषेकाप्रथशिरसो होमः प्रशस्तते इत्याह—शीर्षत इति ।
अभिषेकासरे यजमानः ऋणाग्निदेवति शिरस एवाभिपिच्यत इत्यत्र आह—उपरि धार्यमाण इति । रथशिर-
सीति शेषः । अभिपिच्यमानस्य यजमानस्यैकवातस पञ्चाप्याहुतपञ्च एकेन मंत्रेण क्रियेतिर्याह—समानेन मन्त्रे-
णेति । सर्वत एवेत्ययं यजमानस्याभिषेको यथा इत्यादिति प्रारब्धत्वेन क्रमेण सर्वतः परीक्ष्य छद्वादिःप्याह—
सर्वतः परिहारमिति ॥ १४ ॥

यद्वेव रथशीर्षं जुहोति । (त्य) असी वाऽआदित्य एष रथऽएतद्वै
तद्रूपं कृत्वा प्रजापतिरेतानि मिथुनानि परिगत्यात्मन्नधत्तात्मन्नकुरुत
तथैवेनान्ययमेतत्परिगत्यात्मन्धत्तऽ आत्मन्कुरुतऽ उपरि धार्यमाण
ऽउपरि हि स य एतानि मिथुनानि परिगत्यात्मन्नधत्तात्मन्नकुरुत समानेन
मन्त्रेण समानो हि स य एतानि मिथुनानि परिगत्यात्मन्नधत्तात्मन्न-
कुरुत सर्वतोः परिहारश्च सर्वतो हि स य एतानि मिथुनानि परिगत्या-
त्मन्नधत्तात्मन्नकुरुत ॥ १५ ॥

सु नो भुवनस्य पते प्रजापतऽ इति । भुवनस्य ह्येष पतिः प्रजापति-
र्यस्य तऽउपरि गृहा यस्य वेहेत्युपरि च ह्येतस्य गृहा ऽइह चास्मै
ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्रायेत्ययं वाऽअभिर्ब्रह्म च क्षत्रं च महि शर्म यच्छ स्वाहेति
महच्छर्म यच्छ स्वाहेत्येतत् ॥ १६ ॥

इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ९-३-३ ॥ (४. १.)

यदेव रथशीर्षं जुहोति । असी वा आदित्य एष रथः । एतद्वै तद्रूपं कृत्वा प्रजापतिरेतानि
मिथुनानि परिगत्यात्मन्नधत्त, आत्मन्नकुरुत । तथैवेनान्ययमेतत्परिगत्यात्मन्धत्ते, आत्मन्कुरुते ।
उपरि धार्यमाणे । उपरि हि सः-य एतानि मिथुनानि परिगत्यात्मन्नधत्त, आत्मन्नकुरुत । समा-
नेन मन्त्रेण । समानो हि सः-य एतानि मिथुनानि परिगत्यात्मन्नधत्त, आत्मन्नकुरुत । सर्वतोः
परिहारम् । सर्वतो हि सः-य एतानि मिथुनानि परिगत्यात्मन्नधत्त, आत्मन्नकुरुत ॥ १५ ॥

“स नो भुवनस्य पते प्रजापते”-इति । भुवनस्य ह्येष पतिः प्रजापतिः । “यस्य
त उपरि गृहाः । यस्य वेह”-इति । उपरि च ह्येतस्य गृहाः, इह च । “अस्मै ब्रह्मणेऽस्मै
क्षत्राय”-इति । अयं वाऽअभिर्ब्रह्म च, क्षत्रं च । “महि शर्म यच्छ स्वाहा”-(वा. सं.
१८ । ४४) इति । महच्छर्म यच्छ स्वाहेत्येतत् ॥ १६ ॥

अथ पुनस्तमेव होमं प्रकाशन्तरेण प्रशंसति-यद्वेवेति । एष आहवनीयस्य 'उपरि' धार्यमाणो रथः
असावाकाशमप्ये वितापमान आदित्यत्पत्कः । रथस्यादित्यात्मकत्वं आदित्यमन्त्रकालाकारप्राज्ञत्वात्,
दर्शनामित्वात् । अतः प्रजापतिरदित्यत्पत्कम् एतद्रूपं रथरूपं कृत्वा एतानि पूर्वोक्तानि मिथुनानि
'परिगत्य' आत्मनि धृत्वा स्वाधीनीकृतवान् । तस्माद्यजमानोऽपि रथशिपि होमं तद्वदेव जुहोते ।
एतत्पत् ॥ १५ ॥

अथाऽग्निहोमे मन्त्रं दर्शयन् न्याचष्टे-स नो भुवनस्येति । एष रथरूपेण मिथुनानि परिगतवान् सर्वेषु
भुवनस्य पतिः प्रजापतिश्च मन्त्रोक्तानि मन्त्रो युक्तपादेत्याह-भुवनस्य ह्येष इति । एतस्य प्रजापतेः सर्वावि-

समुद्रोऽसि नुभस्वानिति । (त्य) असौ वै लोकः समुद्रो नुभस्वाना-
 द्रुदानुरित्येषु ह्यार्द्रं वृदाति तद्योऽसुष्मिँल्लोके वायुस्तुमस्मिन्नेतद्दधाति
 शम्भूर्मयोभूरभि मा व्वाहि स्वाहेति शिवः स्योनोऽभि मा व्वाहीत्येतत् ॥ ५ ॥

(न्मा) मारुतोऽसि मरुतां गणऽडुति । (त्य) अन्तरिक्षलोको वै
 मारुतो मरुतां गणस्तद्योऽन्तरिक्षलोके वायुस्तुमस्मिन्नेतद्दधाति शम्भू-
 र्मयोभूरभि मा व्वाहि स्वाहेति शिवः स्योनोऽभि मा व्वाहीत्येतत् ॥ ६ ॥

“समुद्रोऽसि नभस्वान्”—इति असौ वै लोकः समुद्रो नभस्वान् । “आर्द्रं दातुः”—इति ।
 एष ह्यार्द्रं ददाति । तद्-योऽसुष्मिँल्लोके वायुः—तमस्मिन्नेतद्दधाति । “शम्भूर्मयोभूरभि मा
 वाहि स्वाहा”—इति । शिवः स्योनोऽभि मा वाहीत्येतत् ॥ ५ ॥

“मारुतोऽसि मरुतां गणः”—इति । अन्तरिक्षलोको वै मारुतो मरुतां गणः । तद् योऽन्त-

आह—न ह्येतस्येति । ‘इतीव’ एवमित्येन दर्शितम् । ‘एतस्य’ वायोः ‘इतीव’ आऽवादिष्व
 स्कन्दनामनिपत्तिर्नास्ति । आ अभिपत्तिरिति पदविभागः । तस्मादञ्जलिना आहरेत् । होमेषु सर्वत्र स्वाहाकार-
 प्रयोगादस्यापि होमः स्वाहाकारेण ह्यते इत्याह—स्वाहाकारेण, जुहोति हीति । होमप्रदेशमाह—अयोऽधो
 धुरमिति । उपरि धर्ममागस्य रथस्य धुरोऽधोऽधो मागे जुहुयात् । अत्र श्वाभयनः—“वातहोमाहुहोःपञ्जलि-
 माऽऽह य पुरस्ताद्दक्षिर्देवो दक्षिणस्था धुर्युत्तरत उत्तरस्था दक्षिणतो दक्षिणाप्रष्टेः”—(का. श्रौ. सू. १८ ।
 ८१) इति । पुरस्ताद्दक्षिर्देवात्माह्वय दक्षिणस्था धुरि अधो जुहुयात् । अधोत्तरत आह्वय उत्तरस्था
 धुरि अधो जुहुयात् । अथ दक्षिणत आह्वय दक्षिणाप्रष्टेःधो जुहुयात् । इति सूत्रस्यार्थः । तस्य रथस्यादि-
 रथात्मकत्वात्, तस्याधोमागे वातहोमेन वायुमाद्रिपादवाचीने निहितवान् भवतोऽवाह—असौ वा आदित्य
 इति ॥ ४ ॥

अथ प्रथम मन्त्रं व्याचष्टे—समुद्रोऽसीति । ‘असौ लोकः’ स्वर्लोकः सर्वदा वृष्टिप्रदानेन समुन्दनशी-
 लत्वात् ‘समुद्रः’ । नम इति मन्त्रनाम । नभस्वान् मन्त्रविशिष्टश्च भवति । एष ह्यार्द्रमिति । ‘एषः’
 स्वर्लोकः ‘आर्द्रं’ वृष्टिं ‘ददाति’ यत्.—तस्मान् ‘आर्द्रं दातुः’ । तयोऽसुष्मिन्निति । तेन समुद्रो-
 ऽसीत्यादिना मन्त्रप्रयोगेण ‘असुष्मिँल्लोके’ यो वायुः वह्निःप्रदेशादाहृतोऽस्ति तमेकात्मिनस्रो निदधाति ।
 हे वायो ! त्वं समुद्रो नभस्वानार्द्रदानुर्षः । स्वर्लोकस्तत्र वर्तमानस्त्व तदानुकोऽसीति मन्त्रेण प्रतिपादनात्
 काशप्रदेशादाहृत नभस्वान् आर्द्रदानुर्षः स वायुमस्मिन्निहितवाष्पमवतीत्यर्थः । शम्भूर्मयोभूरित्येनयोरेकार्थताशङ्कया
 निवारयितुमाह—शिवः स्योन इति । ‘शिवः’ शोभनः ‘स्योनः’ सुखकरः । हे वायो ! यत्त्वं समुद्रो नभस्वा-
 नार्द्रदानुरसि तादृशस्त्व शोभनः सुखकरो भूत्वा मामभिगच्छेत्सर्वः ॥ ५ ॥

द्वितीयमन्त्रं व्याचष्टे—मारुतोऽसीति । अन्तरिक्षलोको महद्भिर्भृशित्वाग्भास्तः । अत एव मरुतां गणः
 आघातावेयधोमेदविवश्वयैवमुक्तम् । भवतिष्ट पूर्ववत् ॥ ६ ॥

(३) अवस्पूरसि दुवस्वानिति । (त्य) अयं वै लोकोऽवस्पृष्टुवस्वांस्तुद्यो-
ऽस्मिँल्लोके वायुस्तुमस्मिन्नेतद्दधाति शम्भूर्मयोभूरभि मा वाहि स्वाहेति
शिवः स्योनोऽभि मा वाहीत्येतत् ॥ ७ ॥

(त्रि) त्रिभिर्जुहोति । त्रय इमे लोकाऽभ्यो त्रिवृद्भिर्जावानभिष्टाव-
त्यस्य मात्रा तावदेव तदेषु लोकेषु वायुं दधाति ॥ ८ ॥

पदेव वातहोमाञ्जुहोति । (त्ये) एतमवैतद्रथं युनक्तयेतद्दे देवा ऽएतथ्यं
रथथ्यं सर्वेभ्यः कामेभ्यांऽयुञ्जत युक्तेन समश्रवामहाऽइति तेन युक्तेन
सर्वान्कामान्समाश्नुवत तथैवैतद्यजमान ऽएतथ्यं रथथ्यं सर्वेभ्यः कामे-
भ्यो युङ्क्ते युक्तेन समश्रवाऽइति तेन युक्तेन सर्वान्कामान्समश्नुते ॥ ९ ॥

वातहोमैर्युनक्ति । प्राणा वै वातहोमाः प्राणैरेवैनमेतद्युनक्ति त्रिभि-
र्युनक्ति त्रयो वै प्राणाः प्राणऽवदानो व्यानस्त्रैरेवैनमेतद्युनक्तयुधोऽपो
धुः(मुधोऽपो हि धुः) योभ्यं युञ्जन्ति हस्ताभ्याथ्यं हस्ताभ्याथ्यं हि योग्यं
युञ्जन्ति विपरिक्रामं विपरिक्रामथ्यं हि योग्यं युञ्जन्ति ॥ १० ॥

रिसल्लोके वायुः—तमस्मिन्नेतद्दधाति । “ शम्भूर्मयोभूरभि मा वाहि स्वाहा ”—इति । शिवः
स्योनोऽभि मा वाहीत्येतत् ॥ ६ ॥

“अवस्पूरसि दुवस्वान्”—इति । अयं वै लोकोऽवस्पृष्टुवस्वान् । तद्-योऽस्मिँल्लोके वायुः—
तमस्मिन्नेतद्दधाति । “ शम्भूर्मयोभूरभि मा वाहि स्वाहा ”—(वा. सं. १८।४५) इति ।
शिवः स्योनोऽभि मा वाहीत्येतत् ॥ ७ ॥

त्रिभिर्जुहोति । त्रय इमे लोकाः । अयो त्रिवृद्भिः । यावानभिष्टावित्यस्य मात्रा—तावदेव तदेषु
लोकेषु वायुं दधाति ॥ ८ ॥

पदेव वातहोमाञ्जुहोति । एतमवैतद्रथं युनक्ति । एतद्दे देवा एतं रथं सर्वेभ्यः कामेभ्योऽयुञ्जत ।
युक्तेन समश्रवामहा इति । तेन युक्तेन सर्वान्कामान्समाश्नुवत । तथैवैतद्यजमान एतं रथं सर्वेभ्यः
कामेभ्यो युङ्क्ते । युक्तेन समश्रवा इति । तेन युक्तेन सर्वान्कामान्समश्नुते ॥ ९ ॥

वातहोमैर्युनक्ति । प्राणा वै वातहोमाः । प्राणैरेवैनमेतद्युनक्ति । त्रिभिर्जुहोति । त्रयो वै प्राणाः—

एतीरं मन्त्रं व्याचष्टे—अवस्पूरसीति । अयं लोको भूलोकः ‘ अवस्पृष्टुवस्वान् ’ । अवस्पूरित्यनुच्यते । तदि-
ष्टीष्टः अत्रैव सर्वेकामजानामुच्यते । अत एव ‘ दुवस्वान् ’ ‘ हावस्वान् ’ । शेषं पूर्ववत् ॥ ७ ॥

अपैतेषां मन्त्राणां त्रित्वसंख्यां प्रशंसति—त्रिभिर्जुहोतीति ॥ ८ ॥

अपैतेषां वातहोमान् सर्वेकामप्राप्त्यर्थं रथनिर्घोषनामना प्रशंसति—पदेव वातहोमानिति ॥ ९ ॥

वातहोमानामेव नियोजनसाधनत्वं प्रशंसति—वातहोमैर्युनक्तीति । अन्व.स्यानां प्राणानां वातत्वं वा-
त्

सु दक्षिणाद्युग्यमेवाग्ने युनक्ति । (तद्यु) अथ सव्यायुग्यमथ दक्षिणाप्रष्टि-
मेवं देवत्रेतद्यथा मानुषे तं नाभियुञ्ज्यात्त्रेयुक्तमभियुनजानीति व्वाहनं तु
दद्याद्युक्तेन भुनजाऽडुति तमुपर्येव हरन्त्याध्वर्योरापसद्यादुपरि ह्येष तम-
ध्वर्यवे ददाति स हि तेन करोति तं तु दक्षिणानां कालेऽनुदिशेत् ॥ ११ ॥

(इ) अथ रुद्मतीर्जुहोति । (त्यु) अत्रैप सर्वोऽग्निः संस्कृतः सु
ऽप्योऽत्र रुचमैच्छन्स्मिन्देवाऽपत्ताभी रुद्मतीभी रुचमदधुस्तथेवास्मि-
न्नयमेतद्दधाति ॥ १२ ॥

प्राण उदानो व्यानः । तैरेवेनेतयुनक्ति । अपोऽधो ध्रुम् । अपोऽधो हि ध्रुं योग्यं युञ्जति ।
हस्ताभ्याम् । हस्ताभ्यां हि योग्यं युञ्जति । विपरिक्रामम् । विपरिक्रामं हि योग्यं युञ्जति ॥ १० ॥

स दक्षिणाद्युग्यमेवाग्ने युनक्ति, अथ सव्यायुग्यम्, अथ दक्षिणाप्रष्टिम् । एवं देवत्रा । इतरथा
मानुषे । तं नाभियुञ्ज्यात्-नेष्टुक्तमभियुनजानीति । व्वाहनं तु दद्यात्-युक्तेन भुनजा इति ।
तमुपर्येव हरन्ति-आ अध्वर्योरापसद्यात् । उपरि ह्येषः । तमध्वर्यवे ददाति । स हि तेन करोति ।
तं तु दक्षिणानां कालेऽनुदिशेत् ॥ ११ ॥

अथ रुद्मतीर्होमः ।

अथ रुद्मतीर्जुहोति । अत्रैप सर्वोऽग्निः संस्कृतः । स अपोऽत्र रुचमैच्छत् । तस्मिन्देवा एताभी
रुद्मतीभी रुचमदधुः । तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति ॥ १२ ॥

‘ वातहोमाः प्राणाः ; एव चैतेन होमेन रथं प्राणैवे नियुनक्ति । ‘ प्राण उदानो व्यानः ’ इति- प्राणानां
त्रित्वात्तदात्मकानामपि वातहोमानां त्रिवमुपपद्यत इत्याह-त्रिभिर्युनक्तीति । लोके ध्रुवोऽधोभागे हस्ताभ्यां
विपरिक्रम्य विपरिक्रम्याध्वस्य नियोजनाश्चापि तद्वदेव नियुज्यत इत्याह-अपोऽधो ध्रुमित्यादिना ॥ १० ॥

रथे अश्वानां नियोजने क्रममाह-स दक्षिणाद्युग्यमेवेति । युगं वदतीति युग्य इति युग्यशब्देनाध्वोऽभिधीयते ।
ननु चोक्तप्रकारे क्रमे को युग्यः, तदेपरित्ये वा को दोषः इत्यत आह-एवं देवत्रेति । अत एव तैत्तिरीयके-
दीक्षितम्य नेत्रयोरेजनक्रमविधानात्सरे भुतम्-“ दक्षिणं पूर्वमाहूते सत्यं हि पूर्वं मनुष्या अजानते ” (तै.सं. १.१।
१.१५) इति । ननु तस्युक्तक्रमेणाध्वमेव नियुज्यादिति नेत्याह-तं नाभियुञ्ज्यादिति । वातहोमेनात्मकत्वात्सुक्तं
स्य नाभियुनजानीत्यभिप्रायेण तमश्च नाभियुञ्ज्यादित्यर्थः । अविनियोजनं नाम युक्ते पुनर्योजनम् । एवं
तर्ह्यस्य रथस्य प्रत्यक्षाध्वसम्बन्धो न स्यादित्यत आह-व्वाहनं त्विति । वाहनयुक्तेन रथेन कामान् भुनजा इत्या-
शयेन वाहनं दद्यात् । तं रथम् अध्वर्युर्गृह्णयन्तमुपरि एव आहरेयुः इत्याह-तमुपर्येवेति । उपरि ह्येष इति ।
‘ एषः ’ रथो होमावसरे ‘ उपरि ’ धारितः खस्तित्यर्थः । तेन रथेनाध्वर्युरेव होमादिकं कृतवानिति-तमध्व-
र्यवे दद्यादित्याह-तमध्वर्यवे इति । तर्होदानतीमेव तस्मै तमनुदिशेदिति नेत्याह-तं तु दक्षिणानामिति ॥ ११ ॥

वातहोमानन्तरं रुद्मतीर्होमं विधत्ते-अयेति । रुद्मत्सम्बन्धाद्दोमशब्दात्तन्मूला ऋचो रुद्मत्यः । एवं

युद्धेव रुद्रमतीर्तुहोति । प्रजापतेर्विष्वस्ताद्गुग्दकामत्तं युत्र देवाः सम-
स्कुर्वन्स्तदस्मिन्नेताभी रुद्रमतीभी रुचमदधुस्तुयेवास्मिन्नप्रमेतद-
धाति ॥ १३ ॥ (शतम् ५०००) ॥

यास्तेऽअग्ने सूर्ये रुचः । (चो) या वो देवाः सूर्ये रुचो रुचं नो धेहि ब्राह्म-
णेऽप्यिति रुचः रुचमित्यमृतत्वं वै रुग्मृतत्वमेवास्मिन्नेतदधाति तिस्र
ऽआहुतीर्तुहोति त्रिवृदग्निर्थावानग्निर्धुवित्यस्य मात्रा तावदेवास्मिन्नेत-
दुचं दधाति ॥ १४ ॥

(त्यु) अय वाहर्णा जुहोति । (त्यु) अत्रैप सर्वोऽग्निः संस्कृतः स
ऽएपोऽत्र ब्यरुणो देवता तस्माऽएतद्विर्जुहोति तदेन हविषा देवता
करोति यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते सा देवता न सा यस्यै नु गृह्यते
व्यारुण्यर्चा स्वेनैवैमेतदात्मना स्वया देवतया प्रीणाति ॥ १५ ॥

यद्देव रुद्रमतीर्तुहोति । प्रजापतेर्विष्वस्ताद्गुग्दकामत् । तं यत्र देवाः समस्कुर्वन्-तदस्मिन्नेताभी
रुद्रमतीभी रुचमदधुः । तथैवास्मिन्नप्रमेतदधाति ॥ १३ ॥

“ यास्तेऽअग्ने सूर्ये रुचो, या वो देवाः सूर्ये रुचो, रुचं नो धेहि ब्राह्मणेभ्यु ”-
(सा सं. १६ । ४६-४८) इति । रुचं रुचमिति । अमृतत्वं वै रुक् । अमृतत्वमेवास्मिन्नेतदधाति ।
तिस्र आहुतीर्तुहोति । त्रिवृदग्निः । थावानग्निर्धुवित्यस्य मात्रा-तावदेवास्मिन्नेतदुचं दधाति ॥ १४ ॥

अथ वाहणीहोमः ।

अय वाहर्णा जुहोति । अत्रैप सर्वोऽग्निः संस्कृतः । स एपोऽत्र बरुणो देवता । तस्मा एतद-
विर्जुहोति । तदेन हविषा देवता करोति । यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते-सा देवता । न सा-यस्यै
न गृह्यते । वाहण्यर्चा । स्वेनैवैमेतदात्मना स्वया देवतया प्रीणाति ॥ १५ ॥

‘ रुद्रमतीर्तुहोति ’ इत्यस्य तत्साध्यान् होमान्द्रुवादिष्वर्थः । पूर्वं ‘ देवाः ’ संस्कृतेऽग्निचक्रौ ‘ एतामी
रुद्रमतीभी रुचमदधुः ’ इति तथैव यश्मानोऽग्निं करोत्येव्याह-अत्रैप इति ॥ १३ ॥

अय तासाभेव होम प्रकाण्ठरेण प्रसंसति-यद्देवेति । पूर्वं ‘ विष्वस्तात् ’ ‘ प्रजापतेः ’ तद्विज्ञातां रुचं
देवाः प्रजापतिं संस्कृत्य ‘ अग्निन्नेतामी रुचमदधुः ’ इति तथैवयमपि यजमानः संविज्ञाद्विज्ञानेऽस्मिन्
प्रजापती रुचं निदधाति ॥ १३ ॥

तास्य रुद्रमतीर्तुहोति दर्शयति-यास्ते अग्ने इति । मन्वेऽ पौनःपुन्येन रुक्मदस्य प्रयोगादस्मिन्नप्रमेत-
त्वेन निदधातीत्येव-रुचं रुचमित्यमृतत्वमिति । आहुतीनां त्रिवेन कृत्वा एतामी रुचं निदधातीत्याह-
तिस्र आहुतीरिति ॥ १४ ॥

“ तथा यामि ब्रह्मा बन्दमानः ” इतीदमवाहणी, एतसाध्वं होमं विधत्ते-अय वाहर्णा जुहोतीति ।

युद्धेव वारुणी जुहोति । प्रजापतेर्विष्वस्ताद्वीर्यमुदकामत् यत्र देवाः
समस्कुर्वन्तुदस्मिन्नेतया वीर्यमदधुस्तुथैवास्मिन्नयमेतुदधाति वारुण्यः-
र्चा क्षत्रं वै वरुणो वीर्यं वै क्षत्रं वीर्येणैवास्मिन्नेतुद्वीर्यं दधाति ॥ १६ ॥

तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वृन्दमान ऽडुति । तत्त्वा याचे ब्रह्मणा वृन्दमान
ऽडुत्येतत्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिरिति तदयमाशास्ते यजमानो हवि-
र्भिरित्येतदुद्देडमानो वरुणेह वोधीत्यकुध्यन्नो वरुणेह वोधीत्येतदु-
रुशंस मा न ऽआयुः प्रमोपीरित्यात्मनः परिदां वदते ॥ १७ ॥

यद्देव वारुणी जुहोति । प्रजापतेर्विष्वस्ताद्वीर्यमुदकामत् । तं यत्र देवाः समस्कुर्वन्-तदस्मिन्ने-
तया वीर्यमदधुः । तथैवास्मिन्नयमेतदधाति । वारुण्यर्चा । क्षत्रं वै वरुणः । वीर्यं वै क्षत्रम् ।
वीर्येणैवास्मिन्नेतद् वीर्यं दधाति ॥ १६ ॥

“तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वृन्दमानः”-इति । तत्त्वा याचे ब्रह्मणा वृन्दमान इत्येतत् ।
“तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः”-इति । तदयमाशास्ते यजमानो हविर्भिरित्येतत् । “अद्दे-
डमानो वरुणेह वोधि”-इति । अकुध्यन्नो वरुणेह वोधीत्येतत् । “रुरुशंस मा न
आयुः प्रमोपीः”-(वां. सं. १८ । ४९) इति । आत्मनः परिदां वदते ॥ १७ ॥

विहित होम प्रशंसति-अत्रैव इति । स एषोऽत्र वरुणो देवतेति । कात्स्न्येन ससृष्टेत्य पूर्ववस्थापनस्य
प्रजापतेः सर्वावरणमामर्ष्यादस्मिन्नसरे य एव प्रजापत्यात्मकोऽग्निः स वरुणो देवता भवन्तीत्यर्थः । गतम-
न्यत् । होमसाधनभूताया ऋचो वरुणसम्बन्ध प्रशंसति-वारुण्यर्चेति । स्वैतात्मना स्वरूपेण स्वया देवतया
चैन प्रीणयतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

अथ पुनस्तेनैव होमेन विलस्ताःप्रजापतेरुक्तान्तस्य वीर्यस्य धारणमस्मिन् सन्यासत इत्याह-यद्देव वारु-
णीमिति ॥ १९ ॥

होममन्त्र व्यावष्टे-तत्त्वा यामीति । तत्र यामीत्यस्यार्थं प्रदर्शयति-याच इति । ‘तदाशास्ते यजमानः’
इत्यत्र प्रकृतो यजमानो विवक्ष्यते नाप्य इति व्याचष्टे-तदयामिति । ‘अद्देडमानः’ इत्यनेनात्मन्वमकुध्य-
न्तित्ययमर्थो विवक्षित इत्याह-अकुध्यन्नो वरुणेति । उद्देडमानेत्यनेनात्मन आशिवमाशास्ते । मा न आयुः
प्रमोधीरित्यनेन वरुणादात्मनो रक्षणमुक्तवान्भवतीत्याह-आत्मनः परिदां वदत इति । हे वरुण । यद् यत्रपरि-
समाहितश्च प्रयोजनमस्ति तत्प्रयोजनं ब्रह्मणा वेदेन बंदमानः स्तुतिं कुर्वीण. तत्त्वा यामि याचे । अथ यजमानो
हविर्भिस्तदेव प्रयोजनमाशास्ते । तस्मान्नवानस्मन्वमद्देडमानोऽकुष्यन्निहात्म द्विषये तत्प्रयोजनं प्रतिपादयितुं वोधि
बुधस्व तद्दीप्तमित्यर्थः । “दीपजनबुधः” इत्यादिना कर्तृरिति विष्णु “बहुलं छन्दसि” इत्यादिनाऽह-
मावः । हे उद्देश्यं बहुस्तुतिविशिष्ट । नोऽस्माकमायुः मा प्रमोधीर्माऽपहाधीरिति मन्त्रस्यार्थः ॥ १७ ॥

(त्रुऽथा) अथाकार्कश्वमेधयोः संततीर्जुहोति । (त्य) अयं वाऽअग्निर्ऽर्कः-
ऽसावादित्योऽश्वमेधस्तौ सृष्टौ ननुवास्तां त्रीं देवाऽएताभिराहुतिभिः सम-
तन्वन्त्समदधुस्तथैवैनावयमेतदेताभिराहुतिभिः संतनोति संदधाति ॥ १८ ॥

स्वर्णं घर्मः स्वाहेति । (त्य) असौ वाऽआदित्यो घर्मोऽमुं तदादित्य-
मस्मिन्नग्नौ प्रतिष्ठापयति ॥ १९ ॥

स्वर्णार्कः स्वाहेति । (त्य) अयमग्निरर्कं इमं तदग्निमस्मिन्नादित्ये
प्रतिष्ठापयति ॥ २० ॥

स्वर्णं शुक्रः स्वाहेति । (त्य) असौ वाऽआदित्युः शुक्रस्तं पुनर-
मुत्र दधाति ॥ २१ ॥

स्वर्णं ज्योतिः स्वाहेति । (त्य) अयमग्निर्ज्योतिस्तं पुनरिह दधाति ॥ २२ ॥

अथ सन्ततिहोमः ।

अथाकार्कश्वमेधयोः सन्ततीर्जुहोति । अयं वा अग्निरर्कः, असावादित्योऽश्वमेधः । तौ सृष्टौ नाने-
वास्ताम् । तौ देवा एताभिराहुतिभिः समतन्वन्, समदधुः । तथैवैनावयमेतदेताभिराहुतिभिः
संतनोति, संदधाति ॥ १८ ॥

“ स्वर्णं घर्मः स्वाहा ”-इति । असौ वा आदित्यो घर्मः । अमुं तदादित्यमस्मिन्नग्नौ प्रति-
ष्ठापयति ॥ १९ ॥

“ स्वर्णार्कः स्वाहा ”-इति । अयमग्निरर्कः । इमं तदग्निमस्मिन्नादित्ये प्रतिष्ठापयति ॥ २० ॥

“ स्वर्णं शुक्रः स्वाहा ”-इति । असौ वा आदित्यः शुक्रः । तं पुनरमुत्र दधाति ॥ २१ ॥

“ स्वर्णं ज्योतिः स्वाहा ”-इति । अयमग्निर्ज्योतिः । तं पुनरिह दधाति ॥ २२ ॥

अथ अकार्कश्वमेधसन्ततिहोमान् होमान् विधत्ते-अयेति । ननु कार्कश्वमेधौ किमयं वा तयोः सन्धान-
सन्धानमित्यत आह-अयं वा अग्निरिति । ‘ अयम् ’ इदानीं सवितोऽग्निरर्कः । ‘ असौ ’ इति दूरदेशवर्ती
सृष्टौ निर्दिश्यते । तस्य चाश्वमेधत्वम् अश्वमेधसन्ततिहोमोऽश्वस्य तदामनोऽनुमन्धातव्यत्वात् । तावकार्कश्वमेधौ पूर्वं
संसृष्टौ सन्तौ पश्चादिभिरावभूताम्, अतो देवा विभ्रौ ‘ तौ एताभिराहुतिभिः समतन्वन् ’ एतस्यैव विवर-
णम्-समदधुरिति । पुनरपि संसृष्टावङ्गवैकिल्यर्थः । अतश्च पञ्चमानोऽपि एताभिराहुतिभिस्तथैवैवौ
संसृष्टौ करोति ॥ १८ ॥

होममन्त्रान्वावष्टे-स्वर्णं घर्मः स्वाहेति । असौ वा आदित्य इति । ‘ घर्म ’ इत्यसावादित्य उच्यते ।
तत्तथैतन्मंत्रसाध्येन होमेनामुमादित्यमस्मिन्नग्नौ प्रतिष्ठापयति । इति स्वर्णार्क उच्यते । नशब्द इवार्थः ।
सुखहेतुत्वेन स्वर्णार्क इव यो घर्म आदित्यः तं स्वाहा अस्मिन्नग्नौ जुहोति । प्रतिष्ठापयामीति मंत्रस्वार्थः ।

स्वर्णं सूर्यः स्वाहेति । (त्य) अतो वाऽआदित्यः सूर्योऽमुं तुदादि-
त्यमस्य सर्वस्योत्तमं दधाति तस्मादेषोऽस्य सर्वस्योत्तमः ॥ २३ ॥

पञ्चैता ऽआहुतीर्जुहोति । पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चऽर्तवः संवत्सरः संव-
त्सरोऽग्निर्ग्रीवानग्निर्ग्रीवत्यस्य मात्रा तावत्तैवैनावेतत्सुतनोति संदधाति ॥ २४ ॥

यद्वेवाह । स्वर्णं घर्मः स्वाहा स्वर्णार्कः स्वाहेत्यस्यैवान्यग्नेर्नामानि
तान्येतत्प्रीणाति तानि इविषा देवतां कुरोति यस्यै वै देवतायै इवि-
र्गृहयते सा देवता न सा यस्यै न गृहयतेऽथोऽएतान्वैतदग्नीनस्मिन्नग्नी
नामग्राहं दधाति ॥ २५ ॥

पञ्चैता ऽआहुतीर्जुहोति । पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चऽर्तवः संवत्सरः संव-
त्सरोऽग्निर्ग्रीवानग्निर्ग्रीवत्यस्य मात्रा तावत्तैवैनमेतदग्नेन प्रीणाति ॥ २६ ॥

“स्वर्णं सूर्यः स्वाहा”-(वा० सं० १८।५०) इति । अतो वाऽआदित्यः सूर्यः । अमुं
तदादित्यमस्य सर्वस्योत्तमं दधाति । तस्मादेषोऽस्य सर्वस्योत्तमः ॥ २३ ॥

पञ्चैता आहुतीर्जुहोति । पञ्चचितिकोऽग्निः । पञ्चऽर्तवः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । यावानग्नि-
वत्यस्य मात्रा-तावत्तैवैनावेतत्सुतनोति, संदधाति ॥ २४ ॥

यद्वेवाह-स्वर्णं घर्मः स्वाहा, स्वर्णार्कः स्वाहेति । अस्यैवान्यग्नेर्नामानि । तान्येतत्प्रीणाति ।
तानि इविषा देवतां करोति । यस्यै वै देवतायै इविर्गृहयते-सा देवता । न सा-यस्यै न गृहयते ।
अथो एतान्वैतदग्नीनस्मिन्नग्नी नामग्राहं दधाति ॥ २५ ॥

पञ्चैता आहुतीर्जुहोति । पञ्चचितिकोऽग्निः । पञ्चर्तवः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । यावानग्नि-
वत्यस्य मात्रा-तावत्तैवैनमेतदग्नेन प्रीणाति ॥ २६ ॥

एवमुत्तरेष्वग्नि मन्त्रेषु योजनीयम् । “ सं पुनरमुत्र दधाति, सं पुनरिह दधाति ” इति मन्त्रद्वयेन अन्वोऽन्व-
स्मिन्नन्वोऽन्वस्व प्रतिष्ठपनात् आदित्य एवाग्निर्ब्रह्मतः, अग्निरेवादित्यो ब्राह्म । तस्मादग्निमुत्रेति दूरदेशवती
परावृषयते । आदित्यस्त्विहेति सन्निहितः परावृषयते । अमुं तदादित्यमिति । स्वर्णं सूर्यः स्वाहेत्यनेनोपर्या-
दित्यस्य प्रतिष्ठपनादादित्यमस्य सर्वजगत् उत्तममुपरि वर्तमानं निहितशान्वयति । यत् एवं तस्मादिदानीमेष
आदित्योऽस्य सर्वस्योत्तमो वर्तेते ॥ १९-२३ ॥

आहुतीनां पंचत्वसंख्याम् अर्काधमेष्योः संधानसाकस्यहेतुर्भवतीति प्रशंसति-पञ्चैता आहुतीरिति ॥ २४ ॥

अथ स्वर्णं घर्मः स्वाहेत्यादिमन्त्रप्रयोगं प्रकाशन्तरेण प्रशंसति-यद्वेवाहेति । नृषदे वेदित्वादि (श. प. ९ ।
१ । १ । ८-९) त्वयमात्पुण्याधारणमन्त्रव्याख्यानैर्नैव व्याख्यातमेतत् ॥ २५ ॥

यद्वेवाहेत्यादिकस्यार्यवादान्तत्त्वानुसारेण पुनरपि तामेवाहतिस्त्वया प्रशंसति-पञ्चैता आहु-
तीरिति ॥ २६ ॥

(त्य) अथात् ऽश्वाहुतीनामेवावपनस्य । यां कां च ब्राह्मणवतीमाहुतिं
विद्यात्तामेवस्मिन्काले जुहुयात्कामेभ्यो वाऽएतत्त्वं इयं युद्धे त्वया कां
चात्राहुतिं जुहोत्यासां त्रात्त्वं सर्वा जुहोति ॥ २७ ॥

तदाहुः । (नुं) न जुहुयाद्धेदतिरेचयानीति स वै जुहुयादेव कामेभ्यो वा
ऽएता ऽश्वाहुतयो ह्यन्ते न वै कामानामुतिरिक्तमस्ति ॥ २८ ॥

इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ९-३-४ ॥ (४. २.) ॥

अथात् आहुतीनामेवावपनस्य । यां कां च ब्राह्मणवतीमाहुतिं विद्यात्-तामेवस्मिन् काले जुहु-
यात् । कामेभ्यो वा एतं रयं युद्धे । तद् यां कां चात्राहुतिं जुहोति । आसां तां सर्वा जुहोति ॥ २७ ॥

तदाहुः-न जुहुयात्-नेदतिरेचयानीति । स वै जुहुयादेव । कामेभ्यो वाऽएता आहुतयो ह्यन्ते ।
न वै कामानामुतिरिक्तमस्ति ॥ २८ ॥

इत्याहवनीयाग्निचयनोत्तरकर्माणि ।

अथाहुतीनामावपनस्य मीमांसां प्रतिबर्तति-अथात् इति । अथपने प्रवेष्टः, तस्य मीमांसा कियत् इति
शेषः । तामैव मीमांसां दर्शयति-यां कां च ब्राह्मणवतीमिति । ब्राह्मणसंयुक्तं शाखान्तरे अग्निचयनमाप-
णोक्तानामारम्भाधीनां यां काचनाहुतिं ज्ञानियान्-तामेवस्मिन्काले जुहुयात् । ननु च कालान्तरेद्दृग्भूतनास्मिन्नेव
काले कस्मात्तदाहुतिर्होम इति तत्राह-कामेभ्यो वा इति । एतस्मिन्काले कामानामुमेव निरवशं संस्कृतमेतम-
ग्निमेव रयं युक्ते तस्मादस्मिन्काले यां काचनाहुतिं जुहोति । तामासां सर्वा जुहोतीति । एवं तु इत्याहुति
तदानीमप्रेरमंस्कृतत्वाद्नास्ति भवतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

अथ ब्राह्मणोक्तानामाहुतीनामहोम पूर्वपशुहृत्य पुनर्होममेव सिद्धान्तवति-तदाहुतिरिति । एतस्मिन्नासणे-
ऽनात्मनात्तयाविद्याहुतीनां होमेऽतिरेकः श्वादिषु देवमाहुः-नेदतिरेचयानीति । इत्यग्निप्रायेण न जुहुयादिति
केचिच्छास्त्रिन आहुः । न वैवमतिरेकशङ्कया न जुहुयात् । इत्यः ? कामेभ्यः ह्यवेता आहुतयो ह्यन्ते । नदि
कामानामुतिरिक्तमतिरेकोऽस्ति । सर्वेषामपि कामानामपेशितत्वात्तथा च कामार्थानामेतासांमाहुतीनां होमोऽपि
मातिरेक इति जुहुयादेवेत्यर्थः ॥ २८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यवृत्तिप्रथमप्रपाठकब्राह्मणभाष्यं
नवमकाण्डे चतुर्थोऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (९-४-२) ॥

अथ प्रत्येत्य पिण्ण्यानां काले पिण्ण्यान्निवपति । (त्य) अग्रय एते यद्विष्ण्याऽअग्नीनेवैतुच्चिनोति ता एता विशः, क्षत्रमयमाग्निश्चितुः क्षत्रं च तद्विशं च करोत्यमुं पूर्वं चिनोत्युमेमाक्षत्रं तत्कृत्वा विशं करोति ॥ १ ॥
(त्ये) एक एष भवति । (त्ये) एकस्थं तत्क्षत्रमेकस्थाथं श्रियं करोति बहव इतरे विशि तद्भूमानं दधाति ॥ २ ॥

पृथ्वितिक एष भवति । (त्ये) एषुचितिका इतरे क्षत्रं तद्वीर्येणात्या-
दधाति क्षत्रं विशो वीर्यवत्तरं करोत्यूर्ध्वमेतुं चिनोति क्षत्रं तदूर्ध्वं चिति-
भिश्चिनोति तिरश्च इतरान्क्षत्राय तद्विशमधुस्तादुपनिपादिनां करोति ॥ ३ ॥

अथाष्टानां पिण्ण्याग्नीनां चपनम् ।

अथ प्रत्येत्य पिण्ण्यानां काले पिण्ण्यान्निवपति । अग्रय एते—यद्विष्ण्याः । अग्नीनेवैतुच्चिनोति । ता एता विशः, क्षत्रमयमाग्निश्चितः । क्षत्रं च तद्विशं च करोति । अमुं पूर्वं चिनोति—अयेमान् । क्षत्रं तत्कृत्वा विशं करोति ॥ १ ॥

एष एव भवति । एकस्थं तत्क्षत्रमेकस्थां श्रियं करोति । बहव इतरे । विशि तद्भूमानं दधाति ॥ २ ॥
पृथ्वितिक एष भवति, एकचितिका इतरे । क्षत्रं तद्वीर्येणात्यादधाति । क्षत्रं विशो वीर्यवत्तरं करोति । ऊर्ध्वमेतुं चिनोति । क्षत्रं तदूर्ध्वं चितिभिश्चिनोति । तिरश्च इतरान् । क्षत्राय तद्विशमधु-
स्तादुपनिपादिनां करोति ॥ ३ ॥

अथ प्रत्ये प पिण्ण्यानां काले पिण्ण्यान्निवपेदित्याह—अयेति । पिण्ण्यानां काल इत्यनेन पिण्ण्यानिगाना-
न्पूर्वमाधिक्रमं कृत्वा पृथ्विष्ण्यान्निवपेदिति गम्यते । अत एव कात्यायनः—“ हविर्दानप्रक्षालनादाग्निप्रालं यन्-
कृत्वा पिण्ण्यान्निवपति ” (का. श्रौ. सू. १८ । २३) इति । पिण्ण्यानां निवपनेनाग्निनेव चिनोतीत्याह—
अग्रय एते यद्विष्ण्या इति । पिण्ण्यानां स्वेदु अग्निविहरणादग्निचपम् । अत एव तैत्तिरीयकेऽपि पिण्ण्यानामग्निच
श्रवणे “ अग्रयो वा अथ पिण्ण्याः ” (ते. स. ६।३।१।३) इति । सञ्चितस्याग्ने, क्षत्रवादेनेषां पिण्ण्यानां
श्रित्वात् ‘ क्षत्र च ’ विश च ’ चिनवान् भवतीत्याह—ता एता विश इति । अग्निचपनस्य पिण्ण्याचप-
नस्य च पौर्वापर्यात् पूर्वं क्षत्रं कृत्वा अथ विशं कृतवान् भवतीत्याह—अमुं पूर्वंमिति ॥ १ ॥

सञ्चितस्याग्नेरेकत्वान् क्षत्रजातिस्थ प्राधान्यं श्रियं देव्युभे अन्येकस्थे करोति । पिण्ण्यानां बहुत्वात् ‘ विशि ’
एव बहुव करोतीत्याह—एक एष भवतीत्यादिना ॥ २ ॥

एषोऽग्निः ‘ पृथ्वितिको ’ भवति ‘ इतरे ’ पिण्ण्यास्तु एकचितिका मवेमुः । तेन चितित्राद्विष्ण्यात् ‘ क्षत्रम् ’
एव वीर्यवत्तरं करोति । ‘ विशः ’ अपेक्षया वीर्यवत्तरं च करोतीत्याह—पृथ्वितिक इति । किञ्च ‘ एतम् ’
अग्निम् ‘ ऊर्ध्वं चिनोति ’ क्रमेणोपर्युपरि पृथ्व्यानां चितोनामुपपानात् । तेन क्षत्रमेवोर्ध्वं ‘ चितित्तिभि-
नोति ’ । इतरान् पिण्ण्यास्तु तिर्यग्गताश्चिनुवात्, तेनोपरि वर्धमानाय क्षत्राय विशमधस्तादवश्यतां करोतीत्याह—
ऊर्ध्वमेतमिति ॥ ३ ॥

(त्यु) उभाभ्यां वृजुष्मत्या च लोकम्पृणया चेतुं चिनोति । लोकम्पृण-
येमेमाक्षप्रमेव तद्वीर्येणात्यादधाति क्षत्रं विशो वर्धयित्तरं करोति
विशं क्षत्रादवीर्यतराम् ॥ ४ ॥

(११) स बुदिमाल्लोकम्पृणयेव चिनोति । क्षत्रं वै लोकम्पृणा क्षत्रं
तुडिश्यत्तारं दधात्युभयांश्चिनोत्यध्वरस्य चाग्नेश्वाध्वरस्य पूर्वानुयाग्ने-
स्तुभ्याको वृजुर्धुं यमेनाध्वरधिष्ण्यं निवृपति तं तं चिनोत्याग्नीध्रीयं
प्रथमं चिनोति तथै हि प्रथमं निवृपति दक्षिणत ऽउदङ्ङामीनस्तु
स्योको वृजुः ॥ ५ ॥

(स्तु) तस्मिन्नष्टाविष्टका ऽउपदधाति । (त्य) अष्टाक्षरा गायत्री गाय-
त्रीऽग्निर्वावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैनमेतुचिनोति तासामुश्मा

उभाभ्यां—पनुष्मत्या च लोकम्पृणया चेतुं चिनोति । लोकम्पृणयेवेमान् । क्षत्रमेव तद्
वीर्येणात्यादधाति । क्षत्रं विशो वीर्येणत्तरं करोति । विशं क्षत्रादवीर्यतराम् ॥ ४ ॥

स यदिमाल्लोकम्पृणयेव चिनोति । क्षत्रं वै लोकम्पृणा । क्षत्रं तद्विश्यत्तारं दधाति । उभाभ्यां-
अग्निनि—अध्वरस्य चाग्नेश्वा । अध्वरस्य पूर्वान्, अयाग्नेः । तस्योको वृजुः । यं यमेनाध्वर-
धिष्ण्यं निवृपति—तं ते चिनोति । आग्नीध्रीयं प्रथमं चिनोति । तं हि प्रथमं निवृपति । दक्षिणत
उदङ्ङामीनः । तस्योको वृजुः ॥ ५ ॥

तस्मिन्नष्टाविष्टका उपदधाति । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रीऽग्निः । यावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा-
तावन्तमेवैनमेतुचिनोति । तासामुश्मा पूर्वान्वनः । नत्र वै माणाः—सप्त शीर्षन्, अवाध्वी द्वौ । ताने-

' वृजुष्मत्या ' ' लोकम्पृणया ' चेतुं ' उभाभ्याम् ' षट्कान्याम् ' एतन् ' अग्निन् ' चिनोति ।
' इमान् ' विष्णान्तु केचन लोकम्पृणयेव इष्टकरा चितुरन् । तेन क्षत्रमेव वीर्येण उत्तरं करोति । विशो-
ऽमेष्टया वीर्यत्तरं च करोति । विश पुनः क्षत्रादवीर्यतरा इत्यन्वयतःसाह-उभाभ्यामिति ॥ ४ ॥

एषां धिष्णानां चयनेन क्षत्रमेव मोदरूपायां विदि मोक्षारं निश्चार्त्तव्याह—स यदिमाल्लोकम्पृणयेवेति ।
' वृजुर्धुं चिनोति ' इत्यस्यायमर्थः—मोदरागन्त्रविद्योऽग्निचयनसम्बन्धिनश्चे-युग्मयानि विष्णवाश्चिनोति ।
तत्र सोमयागसम्बन्धिनः पूर्वं निवृपेत् । पश्चादग्निचयनसम्बन्धिनश्चिनुयात् । तस्य तु पौर्वपर्यस्य ब्रह्मणं
(श. प. १. १. १. १४) प्रागुक्तमित्याह—तस्योक्तो वृजुर्धुरिति । ननु तद्वै सर्वत्र हि न्युष्य पश्चात्
चिनुयादिति नेत्याह—यं यमेवेति । यं यमेनाध्वरधिष्ण्यं निवृपति तदानीमेव तं तं चिनुयात् । पूर्वमाग्नी-
ध्रीमत्स्याध्वरधिष्ण्यस्य निवृपनात्पैत्र तद्वैमेव चिनुयादित्याह—आग्नीध्रीयं प्रथममिति । तस्य चयनं दक्षिणतो
उदङ्ङमुत्त आसीनः ऊर्ध्वत इत्याह—दक्षिणत इति । तस्य तु ब्रह्मणं प्रागुक्तमित्याह—तस्योक्तो वृजुर्धुरिति ॥ ५ ॥

अथ विष्णवेऽष्टाविष्टका उपदधातीत्याह—तस्मिन्नष्टाविष्टका । तामिष्टकासंख्यां प्रशंसति—अष्टाक्षरा

पृथिनवमो नव वै प्राणाः सप्त शीर्षंवाधौ द्वौ तुनेयास्मिन्नेतुदधाति
यश्चित्तेऽग्निर्निधीयते स दशमो दश वै प्राणा मध्यमाग्नीध्रं मध्यतस्तुत्प्रा-
णान्दधाति मध्ये ह वाऽएतुत्प्राणाः सन्त ऽइति चेति चात्मानमत्र
व्युच्चरन्ति ॥ ६ ॥

(न्त्ये) एकविंशतिर्द्वात्रिंशत्तुपदधाति । (त्ये) एकविंश-
शतिर्वैव परिश्रितस्तुत्योक्तो बन्धुःकादश ब्राह्मणाच्छ्रुत्स्यऽपुकादशा-
क्षरा वै त्रिष्टुप्त्रैष्टुभ ऽइन्द्र ऽएन्द्रो ब्राह्मणाच्छ्रुत्स्यष्टावष्टावितरेषु
तुत्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥

वास्मिन्नेतदधाति । यश्चित्तेऽग्निर्निधीयते—स दशमः । दश वै प्राणाः । मध्यमाग्नीध्रम् । मध्यतस्तुत्प्रा-
णान्दधाति । मध्ये ह वा एतत्—प्राणाः सन्त इति चेति चात्मानमत्र व्युच्चरन्ति ॥ ६ ॥

(१) एकविंशतिर्द्वात्रिंशत्तुपदधाति । एकविंशतिर्वैव परिश्रितः । तस्योक्तो बन्धुः ।
(२) एकदशः ब्राह्मणाच्छ्रुत्स्ये । एकदशाक्षरा वै त्रिष्टुप् । त्रैष्टुभ इन्द्रः । ऐन्द्रो ब्राह्मणाच्छ्रुत्स्ये ।
(३, ४, ५, ६, ७) अष्टावष्टावितरेषु । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥

गायत्रीति । गायत्र्या सहोत्पद्येः अग्नेर्गायत्रत्वम् । एतासामष्टानामिष्टकानाम् आग्नीध्रिवे विहितो गवाभे पुनरावर्तमानि
नवमे सति नवत्रयसंख्या संपद्यते । प्राणाश्च शिरसि सप्तानाहौ द्वाविति नव भवन्ति । अतश्चानवा सत्परया एत-
स्मिन्नव प्राणानेव दधातीत्याह—तासामष्टमेति, नव वा इति । अग्नौ निहितमग्निं दशमं कृत्वा पुनरपि नवैः प्रशं-
सति—यश्चित्तेऽग्निरिति । नाम्या सह प्राणानां दशत्वम् । अत एव श्रूयते—“ नव वै पुरुषे प्राणा नामि-
र्दशमी ” (तै. स. ५ । ३ । २ । १) इति । एवं चाग्नीध्रस्य मध्यप्रदेशत्वान्मध्यत एव दश प्राणान्द-
धाति । ननु बोधार्थोपागम्यः प्राणानां संचारात्तन्मध्यतः सन्निधानमनुचितमित्यत आह—मध्ये ह वा
एतदिति । इति चेति चेति ऊर्ध्वार्थोपागमौ हस्तेन दर्शयति । इत्यपदेशे ‘ प्राणाः ’ अवतिष्ठमानाः
‘ आत्मानं ’ शरीरम् ‘ अनु ’ कश्य ‘ इति चेति च ‘ ऊर्ध्वार्थोपागमौ ‘ व्युच्चरन्ति ’ विविधमुक्ता-
मन्ति । यथानय गोरुकैर्निर्गच्छन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

अथ होत्रीवे विष्ये एकविंशतिमिष्टका एकविंशतिपरिश्रितक्षोपदध्यादित्याह—एकविंशतिमिति । तस्य तु
ब्राह्मणं “ द्वादश मासाः ”—इत्यादिना प्रमेवोक्तमित्याह—तस्योक्तो बन्धुरिति । अथ ब्राह्मणाच्छ्रुत्स्ये
एकादशेष्टका उपदध्यादित्याह—एकादशेति । तत्रोत्पद्यमानामिष्टकानामेकादशस्यमुपपन्नमित्याह—एकादशा-
क्षरा वै त्रिष्टुप्ति । एकादशाक्षरपादत्वात् त्रिष्टुप्तेकादशाक्षरत् । इन्द्रश्च त्रैष्टुभो भवति । इन्द्रस्य त्रिष्टुभो
सहोत्पद्येः । ब्राह्मणाच्छ्रुत्स्ये पुनरैन्द्रः तेन प्रतिपादितानिर्द्धर्मिर्वागस्य विधानात् । इत्य परस्परया ब्राह्मणाच्छ्रुत्सिन-
त्रिष्टुभा सम्बन्धान् तत्संख्ययानुविधानमिष्टकानां मुख्यत इत्यर्थः । नन्वितरेषु विष्येयु कति इष्टका उपदध्यादिति
तत्राह—अष्टावष्टावितरेष्विति ॥ ७ ॥

१—अथैतच्च लोकेषु कर्मिण्युक्तमित्येवोक्त्युच्यते । इत्यन्वया चार्थोपे । सङ्गमनवनवनम् । होत्रीवे त्रिकति ३ इत्यादि ।
ब्राह्मणस्य २ एवे द्विकतिदण्डु कथानोदीने । शेषा नष्टेऽप्यः । का. श्री. सू. ३६ । १३-१६ ।

पुष्पमार्जालीये । पद्वा ऽऋतव ऽऋतवः पितरस्तु हेतुमृतवः पितरो दक्षिणतः पूर्वदिरे सु ऽएषामेषु दक्षिणतः स वा ऽइतीममुपदधातीतीमानित्यमुं विशं तत्क्षत्रमभिसंमुखं करोति ॥ ८ ॥

(त्यु) अयैनाम्परिश्रिद्धिः परिश्रयति । (त्या) आपो वै परिश्रितो-
ऽद्विरेवेनांस्तत्परितनोति स वै पूर्वव निदधाति क्षत्रं हेतु ऽअपां याः
खातेन यन्त्यथ हेता विशो आनीमानि वृयोदकानि स यदमुं खातेन
परिश्रयति क्षत्रे तत्क्षत्रं दधाति क्षत्रं क्षत्रेण परिश्रयत्यथ यदिमान्पूर्वव
निदधाति विशि तद्विशं दधाति विशा विशं परिश्रयति तेषां वै यावत्य
ऽएव यजुष्मत्यस्तावत्यः परिश्रितो यावत्यो ह्येषामुष्य यजुष्मत्यस्ता-
वत्यः परिश्रितः क्षत्रायैव तद्विशं कृतानुकरामनुवर्तमानं करोति ॥ ९ ॥

(८) पुष्पमार्जालीये । पद्वाऽऋतवः । ऋतवः पितरः । तं हेतुमृतवः पितरो दक्षिणतः पूर्वदिरे ।
स एषामेषु दक्षिणतः । स वा इतीममुपदधाति, इतीमान्, इत्यमुम् । विशं तत्क्षत्रमभिसंमुखं
करोति ॥ ८ ॥

अयैनाम्परिश्रिद्धिः परिश्रयति । आपो वै परिश्रितः । अद्विरेवेनांस्तत्परितनोति । स वै
पूर्वव निदधाति । क्षत्रं हेता अपां-याः खातेन यन्ति । अथ हेता विशो-आनीमानि वृयोदकानि ।
स यदमुं खातेन परिश्रयति-क्षत्रे तत् क्षत्रं दधाति । क्षत्रं क्षत्रेण परिश्रयति । अथ यदिमान्पूर्वव
निदधाति-विशि तद्विशं दधाति । विशा विशं परिश्रयति । तेषां वै यावत्य एव यजुष्मत्यस्ता-
वत्यः परिश्रितः । यावत्यो ह्येषामुष्य यजुष्मत्यः-तावत्यः परिश्रितः । क्षत्रायैव तद्विशं कृतानुकरा-
मनुवर्तमानं करोति ॥ ९ ॥

एवं-पुष्पमार्जालीय इति । अथ कथं तत्र षण्णामिष्टकानामुपधानमिति तत्राह-पद्वा ऋतव इति ।
पस्मिन्नूतो यो श्रियेत स जनः स एवर्तुर्ववति । अथमर्थस्तेत्तिरीयके श्रूयते-“ यदि वसन्ता प्रमांयते वसन्तो
भवति ”-(तै. भा.) इत्यादिना । यतश्च ऋत्वात्मकाः पितरस्तं मार्जालीये पिष्यं दक्षिणमामे ष्वरस्यापित-
वन्तः अत इदानीं स एष मार्जालीय एषां देवानां दक्षिणमामेऽवहितेते । एवमृत्वा मरुपितृसम्बन्धात्तत्रोपधेयाना-
मिष्टकानामृतसंख्यलुविधानमुपपन्नम् । अथ पिष्यानां वित्याग्नेध संस्थानं प्ररातति स वा इतीति । आग्नेध-
देशे पिष्योपधानप्रकार इत्येन दर्शयति-इतीमानिति । ‘ इतीमान् ’ इत्यत्र ‘ इति ’ शब्देन संसृति होत्रोपादि-
पिष्यानामुपधानप्रकारम्, ‘ इत्यमुम् ’ इति ‘ इति ’-शब्देन वित्याम्पुपधानप्रकारम्, ‘ तद् ’ तैत्रौक-
प्रकारेणोपधानेनामुं पिष्यरूपां विशं क्षत्रमभिसंमुखं कृतवान् भवति । उत्प्रादिष्यानामग्नेधोक्तप्रकारानु-
सृजन्मिल्यर्थः ॥ ८ ॥

इष्टकामिष्टकानां पिष्यानां परिश्रिद्धिः परिश्रयणं विधत्ते-अयैनानिति । आपो वै परिश्रित इति ।

(त्वु) अथैषु पुरीषं निवपति । तस्योक्तो बन्धुस्तूष्णीमनिरुक्ता हि विद्वाग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमनु दिशामवेष्टीर्निर्व्वपति दिशऽप्यपोऽग्निस्तान्भ्यऽएतानि हवींषींषि निर्व्वपति तदेना हविषा देवतां करोति अस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते सा देवता न सा अस्यै न गृह्यते पञ्च भवन्ति पञ्च हि दिशः ॥ १० ॥

अथैषु पुरीषं निवपति । तस्योक्तो बन्धुः । तूष्णीम् । अनिरुक्ता हि विद् । अयाग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमनु दिशामवेष्टीर्निर्व्वपति । दिशः अपोऽग्निः । तान्भ्य एतानि हवींषि निर्व्वपति । तदेना हविषा देवतां करोति । अस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते—सा देवता । न सा—अस्यै न गृह्यते । पञ्च भवन्ति । पञ्च हि दिशः ॥ १० ॥

समुद्रगता आपो यथा पृथिवीं परिश्रवन्ति—तद्वत्परिश्रितोऽपि विष्ण्वान् परिश्रवन्ति । तस्मात्परिश्रवणतात्पारण्ये-
नैतासाप्रवत्प्रकत्वम् । चित्वाग्नेः परितक्षेताः परिश्रितो धीयन्ते । अतोऽपि परिश्रवतोऽपि विधानात्तद्देवं प्रस-
क्तावाह—स वा इति । 'पर्येव निदधाति' परिनिदधात्येव परिनिधानमात्रमेव कर्तव्यम् । न तु खात्वा तन्नि-
धानमित्येवकारणः । क्षत्रं हैता इति । 'अप' मध्ये 'याः खातेन यन्ति' एताः क्षत्रं खल्लु । क्षत्रवर्द्धयेण
शुभं विदार्थं गमनात्प्रतिष्ठितत्वात् खातेन गच्छन्तीनामपि क्षत्रत्वम् । अप 'यानीमानि' लौकिकानि 'शृषोदकानि'
उत्तानदेशाग्नीनि एताः विशः खल्लु, विशो हि क्षत्रवत् समर्थ्यामात्रात्प्रतिष्ठिताश्च न भवन्ति । उत्तानदेश-
गामीन्पशुदकानि तद्ददिति तेषां विदामकत्वम् । अतश्चानु चित्वाग्निं खातेन परिश्रवतीति पशु देन क्षत्रे
क्षत्रं दधाति क्षत्रं क्षत्रेण परिश्रवति । अथैमान् विष्ण्वान् परिनिदधात्येवेति पशु तेन विशि एव विशं दधाति ।
विशा विश परिश्रवति । अथैतेषां विष्ण्वानां परिश्रितां परिमाणं विर्षेते—तेषां वा इति । तत्र यजुष्मत्य
इति उपहिता इष्टका एवोच्यन्ते । न त्वयजुष्मदिष्टकान्वयवच्छेदार्थमेवमुक्तम् । विष्ण्वेवूपरीषयानाः सर्वा अपि
इष्टका लोकास्पृणामन्त्रेणोपवीयन्ते—“ लोकास्पृणधैवेमानि ” इत्युक्तवान् । यावत्प्यो होवामुष्प यजुष्मत्य
इति । अनेन लोकास्पृणाव्यतिरिक्तमन्त्रवत्प इष्टका उच्यन्ते । उत्तराग्निरहस्ये तथैव परिगणनात् । एव च चित्वा-
ग्नेरपि यजुष्मतीष्टकासङ्गानुरोधेन परिश्रितोऽनूवन् तद्देवं विष्ण्वानामपि भवन्तीति विश क्षत्राय कृतानुका-
रिणीमनुगतवर्मानं च करोति ॥ ९ ॥

अथैतेषु विष्ण्वेषु पुरीषनिवापं विधाय तस्य ब्राह्मणं (श, प. ८।७।१।१) प्रागुक्तमित्याह—अथैति^१ ।
पूर्वं समप्रकस्य पुरीषनिवापस्याभिधानाद्वापि तद्देवं प्रसक्तावाह—तूष्णीमिति । अनिरुक्तेति । क्षत्रं यथा
स्वकीयया अजया सर्वमप्यतिक्रम्य व्यक्तं कर्तते तथा विशो न वर्तन्त इति विद् “ अनिरुक्ता ” अन्वक्ता । एवं
च विदामकेषु विष्ण्वेषु पुरीषनिवपनमन्त्ररहणेऽयुज्यत इत्यर्थः । 'अयाग्नीषोमीयपशुपुरोडाशात्प्रागमात्रि कर्म
कृत्वा अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमनु पशुपुरोडाशात्स्य पश्चादिशामवेष्टीर्निर्व्वपेत् इत्याह—दिशामवेष्टीरिति ।

१-यत्तदिष्टकं परिश्रितः परिनिधातुं । का. भौ. सू. १८।१११। २-एतेषु च तूष्णीम् । का. भौ. सू. १८।१००।
३-यजुष्ये अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमनु देवस्यैषां निर्व्वपति यजुष्येति । का. भौ. सू. १५।८४।

(स्तु) तदाहुः । (ई) दशहविषमेवैतामिष्टिं निर्वपेत्सा सर्वस्तोमा
सर्वपृष्ठा सर्वाणि च्छन्दांसि सर्वा दिशः सर्वऋतवः सर्वश्वेत-
दयमग्निस्तुदेनश्च हविषा देवतां करोति यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते सा
देवता न सा यस्यै न गृह्यते दश भवन्ति दशाक्षरा विराड्विराडग्नि-
ईश दिशो दिशोऽग्निर्दश प्राणाः प्राणाऽभिमर्त्यावानमिर्त्यावत्यस्य मात्रा
तावत्तुवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥ ११ ॥

तत्त्वे देवस्वामेव । (वै) एतानि हवींषि निर्वपेदेता इ देवताः मुता
ऽएतेन सवेन येनेतत्सोप्यमाणो भवति ता ऽप्यैतत्प्रीणाति ताऽअस्माऽ-
इष्टाः प्रीता ऽएतुं सवमुमुमन्यन्ते ताभिरनुमतः स्यते यस्मै वै राजानो

तदाहुः । दशहविषमेवैतामिष्टिं निर्वपेत् । सा सर्वस्तोमा, सर्वपृष्ठा, सर्वाणि च्छन्दांसि, सर्वा
दिशः, सर्वऋतवः । सर्वश्वेतदयमग्निः । तदेनं हविषा देवतां करोति । यस्यै वै देवतायै हविर्गृ-
ह्यते-सा देवता । न सा-यस्यै न गृह्यते । दश भवन्ति । दशाक्षरा विराड् । विराडग्निः । दश
दिशः । दिशोऽग्निः । दश प्राणाः । प्राणा अग्निः । यासानभियावत्यस्य मात्रा-तावत्तुवैनमेतदन्नेन
प्रीणाति ॥ ११ ॥

तत्त्वे देवस्वामेवैतानि हवींषि निर्वपेत् । एता इ देवताः मुताः-एतेन सवेन-येनेतत्सोप्यमाणो
भवति । ता पर्यैतत्प्रीणाति । ता अस्मा इष्टाः प्रीता एव सवमुमुमन्यन्ते । ताभिरनुमतः स्यते ।

बहुवचने हविर्गृह्यावेष्टम् । इष्टेकत्वान् । अग्नोः सर्वाणि दिशु वर्तमानत्वेन दिशोऽन्यातिमताः । अन्त्याप्यो
दिग्भ्य एतानि हवींषि निष्पन्नान् मवनीत्याह-दिश प्योऽग्निरिति । ' तदेना हविषा ' इत्यादिकं तु प्रागेव
व्याख्यातम् । दिशामवेष्टीरित्युक्तस्य बहुवचसामप्यस्य तद्विशेषे पर्यवसानमाह-पक्ष भवन्तीति ॥ १० ॥

विहितामिष्टिं पूर्वपञ्चीकृत्य तत्रेष्टयन्तरे विधत्ते-तदाहुरिति । ' इत्' तत्राग्नीधोमीयस्व' पञ्चपुरोडासे दशहविष-
मेवैतामिष्टिं निर्वपेत् । विहितेष्टिस्थाने दशहविषमिष्टिं सर्वपृष्ठेष्टिमेव निर्वपेत् । ननु पूर्वोक्तामिष्टित्वपर्यः ।
पूर्वोक्तमिष्टिमतिक्रमेतदितिस्वीकारे कारणमाह-सर्वस्तोमेति । ' सा ' इष्टिः त्रिष्टुष्टादिभिः सर्वैः स्तोमैः,
व्यक्ततादिभिः सर्वैः पृष्ठैश्च विशिष्टा । सर्वाणि च च्छन्दांसि, तद्विशिष्टत्वात् । सर्वाश्च दिशः तदीयानां पुरोऽ-
नुवाक्यानां तद्विज्ञत्वात् । सर्वं च ज्ञानवन्नद्विशिष्टत्वात् । अत एव तैत्तिरीयके श्रुते-“ अग्नये गायत्राय
विष्टो राघन्तराय वासन्तापाशक्रान्तः ” इत्यादि (तै. सं. ७ । १ । १४ । ४) “ दिग्भ्योः पुरोऽनुवाक्या
मन्त्रैश्च सर्वासां दिशामभिविर्त्ये ” इति च (तै. सं. ७ । १ । १५) । अथवा पूर्वोक्तसर्वस्तोमपक्षः ।
तथा च तत्रात्यकायाग्नये सर्वस्तोमादिविशिष्टेष्टियनमन्त्रोपर्यः । तदेनमिष्टितदनुवाक्यात् । अथात्र हविःश्रवणं
प्रसंसति-देना भवन्तीति । दशाश्रया विगदित्वेनदपि प्रागेव व्याख्यातम् ॥ ११ ॥

इतरदेवतामर्षादि पञ्चीकृत्येष्टयन्तरे विधत्ते-तत्त्वे देवस्वामेवेति । देवताः मुता इत्येतत् " तदाहुः नो जुहोति "

राज्यमनुमन्यन्ते स राजा भवति न स यस्मै न तद्यदेता देवताः सुता ऽएतेन सवेन युद्धेनमेता देवता ऽएतस्मै सवाय सुयते तस्मादेता देवस्वः ॥ १२ ॥

(स्ता) ता वै द्विनाम्यो भवन्ति । द्विनामा वै सवेन सुतो भवति यस्मै वै सवाय सुयते येन वा सवेन सुयते तदस्य द्वितीयं नाम ॥ १३ ॥

(मा) अष्टौ भवन्ति । (न्त्य) अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्वावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा तावत्तैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥ १४ ॥

तदाहुः । (नै) नैतानि हवींषि निर्वपेत्त्रेदतिरेचयानीति तानि वै निर्वपेदेव कामेभ्यो वाऽएतानि हवींषि निरुप्यन्ते न वै कामानामतिरिक्तमस्ति यद्दे किं च पशुपुरोडाशमनु हविर्निरुप्यते पशवेव तु मध्यतो मेधो धीयतऽउभयानि निर्वपत्यध्वरुस्य चाग्नेश्चाध्वरुस्य पूर्वमथ्याग्नेस्तस्योक्तो बन्धुरुच्चैः पशुपुरोडाशो भवत्युपाश्वेतानीष्टिर्ह्यनुब्रुहि प्रेष्येति

यस्मै वै राजानो राज्यमनुमन्यन्ते-स राजा भवति । न सः-यस्मै न । तद्यदेता देवताः सुताः-एतेन सवेन, युद्धेनमेता देवता एतस्मै सवाय सुयते-तस्मादेता देवस्वः ॥ १२ ॥

ता वै द्विनाम्यो भवन्ति । द्विनामा वै सवेन सुतो भवति । यस्मै वै सवाय सुयते-येन वा सवेन सुयते-तदस्य द्वितीयं नाम ॥ १३ ॥

अष्टौ भवन्ति । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रोऽग्निः । वावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा-तावत्तैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥ १४ ॥

तदाहुः-नैतानि हवींषि निर्वपेत्-नैदतिरेचयानीति । तानि वै निर्वपेदेव । कामेभ्यो वा एतानि हवींषि निरुप्यन्ते । न वै कामानामतिरिक्तमस्ति । यद्दे किं च पशुपुरोडाशमनु हविर्निरुप्यते-

इत्यत्र व्याख्यातम् । देवस्यन्दप्रवृत्तिनिमित्तं द्वेषा दर्शयति-तद्यदेता देवता इति । एता अम्यादयो देवताः ' एतेन ' पूर्वोक्तेन ' सवेन ' सुताः ' इति ' यन् ' यद्वा-एता देवता एते यजमानम् ' एतस्मै सवाय सुयते ' इति यत् तस्मादेता देवस्व इति कर्मणि कर्त्तरि च द्वेषा न्युत्पत्तिर्दर्शिता ॥ १२ ॥

अथैतासामान्यदिदेवतानां नामद्वयसंबन्धमुपपादयति-ता वै द्विनाम्य इति । द्विनामा वा इति । सवेन सुतो द्विनामा भवति खलु । तदेव द्वितीयं नाम दर्शयति-यस्मै वै सवाय इति । यजमानस्यसंबन्धना सवेन सुतधेद्रात्रस्युपाशी-येभ्यो द्विनामा भवति । देवत्वामेवेनादि हवींषीति सामान्येन विधानादेर्षं सख्याविशेषं त्रिवाय प्रशसति-अष्टौ भवन्तीति ॥ १३ ॥ १४ ॥

तदाहुर्नैतानि हवींषीन्नेन सुस्तादवाक्यतम् । ननु च कामानामतिरिक्तमानेन निर्वप्यत्वेऽपि पशुपुरोडाशमनुब्रुवन्नेव कस्मानिदमप्यन्त इति तत्राह-यद्दे किञ्चेति । ' मेधो ' रमः । उभयानि निर्वपतीति । पशुपुरो-

अथ चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

चतुर्थाऽध्याये च चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

४६४ —————

अथ प्रातः प्रातरनुवाकमुपाकारिष्यन् । (न्न) अग्निं युनाक्ति युक्तेन
समश्रवाऽऽहुति तेन युक्तेन सर्वाङ्कामान्तसमश्नुते तं वै पुरस्तात्सर्वस्य
कर्मणो युनाक्ति तद्यत्किञ्चात् ऽर्द्धं कियते युक्ते तत्सर्वं समाधीयते ॥ १ ॥

परिधिषु युनाक्ति । (क्षय) अग्नय ऽएते अत्परिधयोऽग्निभिरेव तदग्निं
युनाक्ति ॥ २ ॥

अथ स्रुत्याहकर्माणि ।

अथ प्रातः प्रातरनुवाकमुपाकारिष्यन्नग्निं युनाक्ति । युक्तेन समश्रवा इति । तेन युक्तेन सर्वाङ्का-
मान्तसमश्नुते । तं वै पुरस्तात्सर्वस्य कर्मणो युनाक्ति । तद् यत्किञ्चात् ऊर्ध्वं कियते-युक्ते
तत्सर्वं समाधीयते ॥ १ ॥

परिधिषु युनाक्ति । अग्नय एते-यत्परिधयः । अग्निभिरेव तदग्निं युनाक्ति ॥ २ ॥

इत्यभीषवस्यदिवसत्रयोमभिवादाय स्रुत्याहमयोगं विवधुः प्रथममग्नियोगं विधत्ते-अथ प्रातरिति ।
प्रातर्योग्यो देवेभ्योऽनुब्रूहिषेवं सप्रियः । प्रातरनुवाकयोगाकरणं तत् करिष्यन् प्रातरनुवाकयोगाकरणात् पूं
युक्तेनाग्निना 'सर्वान् कामान्' प्राप्त्वानीत्यभिप्रायेण ' अग्निं युनाक्ति ' । यथा लोके नियुक्ताधेन रयेन क्षि-
नितप्रदेशान् गच्छति, तद्वन्नियमितेनानेन ' सर्वान् कामानापन्नानीति यन्मानोऽर्ध्वमुमुञ्चेत्तस्मिन् नियन्त-
त्यर्थः । येनाभिप्रायेण ' युनाक्ति सोऽग्निप्रायस्तथैव फलतीत्याह-युक्तेन सर्वाङ्कामानिति । तन्नियोजनस्य
सर्वसादरि कर्मणः पूर्वैव प्रशंसति-तं वै पुरस्तादिति । तद्यदिति । ' तत् ' तस्मिन्नहनि ' अत ऊर्ध्वं '
यत् किं च कर्म ' कियते ' तत्सर्वम् ' ' युक्ते ' एवाग्नौ सग्यम् ' आधीयते ' लोके हि नियुक्ते रपादौ निहितेन
त्रिगभिधितप्रदेशस्य गमनान् तद्वदेव युक्तेऽग्नौ समाहितं सर्वकामप्राप्तये समर्थं भवतीति युक्त एवाग्नौ समाहित
भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

विहितोऽयमग्नियोगः अत्र कर्तव्य इति तत्राह-परिधिष्विति । परिधीनामग्निवम्, अग्निप्रायसकत्वात् ।
अत्र तैत्तिरीयकम्-“ अग्नेन्नमो ज्यापासो आतत आसन् ” इत्युपक्रम्य-“ अथो खल्व्वाहरेते वायैर्न ते प्रातः
परिधेरे वायुत्तैर्द्रवाः परिधय इति ” (तै. स. ६।२।८।६) इति ॥ २ ॥

१ अग्निरोजन प्रातरनुवाकमुपाकारिष्यन् परिधीनामग्निवम् दयात्स्वम् मे युवगोले शकृन्वम् । वा. यो. सू. १८।१-२ ।

सु मध्यमं परिधिमुपस्पृश्य । (इयै) एतद्यजुर्नपत्याग्निं युनज्मि शवसा
 घृतेनेति वृलं वै शवोऽग्निं युनज्मि वलेन च घृतेन चेत्येतद्विव्युत्थं
 सुपर्णं व्ययसा बृहन्तमिति दिव्यो वाऽएष सुपर्णो व्ययसा बृहन्धूमेन तेन
 व्ययं गमेम ब्रध्नस्य विष्टपथं स्वो रुहाणा ऽधि नाकमुत्तममिति स्वर्गो
 वै लोको नाकस्तेन व्ययं गमेम ब्रध्नस्य विष्टपथं स्वर्गं लोकं रोहन्तोऽधि
 नाकमुत्तममित्येतत् ॥ ३ ॥

(६) अथ दक्षिणे । (णऽ) इमौ ते पश्चावजरो पतत्रिणो ग्राम्याथं
 उक्षाथं स्यपहृथं स्यमे ॥ ग्राम्यां पतेम सुकृतासु लोकं अत्रऽरूपयो जग्मुः
 प्रथमजाः पुराणा ऽदृत्यमूनेतदृपीनाह ॥ ४ ॥

स मध्यमं परिधिमुपस्पृश्यैतद्यजुर्नपति—“ अग्निं युनज्मि शवसा घृतेन ”—इति । वृलं वै
 शवः । अग्निं युनज्मि वलेन च घृतेन चेत्येतत् । “ दिव्यं सुपर्णं व्ययसा बृहन्तम् ”—इति ।
 दिव्यो वा एष सुपर्णो व्ययसा बृहन्धूमेन । “ तेन व्ययं गमेम ब्रध्नस्य विष्टपं स्वो रुहाणा
 अधि नाकमुत्तमम् ”—(वा. सं. १८ । ५१) इति । स्वर्गो वै लोको नाकः । तेन व्ययं गमेम
 ब्रध्नस्य विष्टपं स्वर्गं लोकं रोहन्तोऽधि नाकमुत्तममित्येतत् ॥ ३ ॥

अथ दक्षिणे । “ इमौ ते पश्चावजरो पतत्रिणो ग्राम्यां रक्षां स्यपहृथं स्यमे । ग्राम्यां
 पतेम सुकृतासु लोकं अत्रऽरूपयो जग्मुः प्रथमजाः पुराणाः ”—(वा. सं. १८ । ५२)
 इति । अमूनेतदृपीनाह ॥ ४ ॥

परित्रिंशत् नियोजनमपि कथं कुर्यादिति तत्राह—स मध्यममिति । ‘ सः ’ अस्वर्गुः ‘ मध्यमं परिधिमु-
 पस्पृश्य ’ अग्निं युनज्मि शवसा घृतेनेति ’ एतद्यजुर्नपति । तपेन मन्त्रे न्याचष्टे—वृलं वै शव इति ।
 ‘ शवः ’ इति वन्मुच्यते (नि० ० ९ । ३) । एवं च युनज्मोत्यनेन ‘ वलेन च घृतेन च ’ ‘ अग्निं युनज्मि ’
 ‘ इत्येतन् ’ उक्तं भवति । दिव्यो वा एष इति । यत् ‘ एषः ’ अग्निदिति मवो दिव्यः ‘ सुपर्णः ’ शोषन-
 पतनः । व्ययस्यस्य वयसावयन—धूमेनेति । ‘ व्ययसा ’ धूमेन बृहन् भवति; अत उच्यते—दिव्यं सुपर्ण-
 मिति । स्वर्गो वै लोक इति । नादिमजकं दुःखमस्तीति नाकः; स्वर्गो लोकः खलु नाको भवति—तत्रास्तिस्थापि
 दुःखस्थाऽपवाहात् । एवं च ‘ तेन व्ययम् ’ इत्यनेन भागेन युक्तेनाग्निना ‘ व्ययं गमेम ब्रध्नस्य विष्टपम् ’ कीदृशा
 व्ययम् । ‘ नाकमुत्तमं ’ स्वर्गं लोकमभिरोहन्त इत्येतदुक्तं भवतीत्यर्थः । मन्त्रार्थस्तु—दिति मन्त्रं शोषनपतनं व्ययसा
 धूमेन बृहन्तमग्निं वलेन च घृतेन च युनज्मि तेन युक्तेनाग्निना व्ययं नाकं मुखहेतुभूतमत्र एवोत्तमं स्वः स्वर्गं
 लोकम् भविष्यद्वाणाः सन्तस्तदर्थं ब्रध्नस्य विष्टपं स्यमे गमेम गच्छेम इति प्रथमस्यार्थः । गमेमेति “ विष्टपा-
 शिष्यह् ”—(वा. सु. ३ । १ । ८९) इत्यह् प्रत्ययः ॥ ३ ॥

परिधानकृतेन मध्यमगारेषु प्रथमं सुकृता अथ दक्षिणगारेषु इमौ ते पश्चादित्यादिना मन्त्रेण सुकृतादि-
 त्याह—अथ दक्षिण इमौ ते पश्चादिति । मन्त्रे ‘ जवय ’ इति ऋषिसाम्नेन षष्ठ्याऽऽपवादनिहितान् ऋषी-

(हा) अयोत्तरे । (र) इन्दुर्दक्षः श्येनः ऋतावा हिरण्यपक्षः शकुनो भुर-
ण्युरित्यमृतं वै हिरण्यममृतपक्षः शकुनो भर्तृत्येतन्महान्तसधस्ये ध्रुव
ऽआनिपत्तो नमस्तेऽअस्तु मा मा हिंसीतिऽत्पत्सुनः परिदां वदते ॥६॥

तद्यन्मध्यमं यजुः । सु ऽआत्साऽय वेऽअभितस्तौ पक्षौ तस्मात्ते पक्ष-
वती भवतः पक्षौ हि तौ ॥ ६ ॥

त्रिभिर्धुनक्ति । त्रिवृदप्रियावानप्रियावित्यस्य मात्रा तावतैवैनमेत-
द्युनक्ति ॥ ७ ॥

अयोत्तरे । “ इन्दुर्दक्षः श्येनः ऋतावा हिरण्यपक्षः शकुनो भुरण्युः ”—इति । अमृतं
वै हिरण्यम् । अमृतपक्षः शकुनो भर्तृत्येतत् । “ महान्तसधस्ये ध्रुव आनिपत्तो नमस्तेऽअस्तु
मा मा हिंसीः ”—(वा. सं. १८ । ५३) इति । आत्मनः परिदां वदते ॥ ६ ॥

तद्यन्मध्यमं यजुः—स आत्मा । अय वेऽअभितः—तौ पक्षौ । तस्मात्ते पक्षवती भवतः ।
पक्षौ हि तौ ॥ ६ ॥

त्रिभिर्धुनक्ति । त्रिवृदभिः । यावानप्रियावित्यस्य मात्रा—तावतैवैनमेतद्युनक्ति ॥ ७ ॥

नाहेति न्याचष्टे—अमृतेतादिति । मन्त्रार्थस्तु—हे अग्ने ! त्वं याम्यां पक्षाम्यां रक्षांसि अपहंसि एतन्निपी ते
ताव अत्रौ जगारहितौ पक्षौ इमौ परितदश्यमानौ । वयं ताम्यां पक्षाम्यां सुकृतां पुण्यकृतां लोकं एतेम उत्पतेम ।
यत्र सुकृद्भोके प्रथमजा. प्रथमोत्पन्नाः पुण्याः पुण्यतनाः ऋषयो जगमुरिति द्वितीयस्वार्थः ॥ ४ ॥

अयोत्तरपरिधौ ‘ इन्दुर्दक्षः श्येनः ’ इत्यनेन मन्त्रेण युज्यादित्याह—अयेति । हिरण्यपक्षः शकुनो
भुरण्युरिति । अत्र हिरण्यशब्दार्थं भुरण्युशब्दार्थं चाह—अमृतं वा इति । ‘ नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः ’
इत्यनेनात्मनो रक्षां याचत इत्याह—आत्मनः परिदां वदते इति । मन्त्रार्थस्तु—हे अग्ने ! ‘ इन्दुः ’ ईश्वरः ।
“ इति मरुध्वर्ये ” । ‘ दक्षः ’ इत्यहोवत् ‘ श्येनः ’ श्येनवदुत्तरतन्वरीकः ‘ ऋतावा ’—सत्यवत् । ‘ हिरण्यपक्षः ’
अमृतपक्षः ‘ शकुनः ’—पक्ष्याह्वारः ‘ भुरण्युः ’—मर्त्यां ‘ महान् ’ प्रभावेण ‘ सधस्ये ’ ब्रह्मणान्तरह-स्यान्ते ‘ आनिपत्तः ’
समन्तदभितपन्न. व्यस्तमेतद्वदतः तस्मै-तेऽयं नमोऽस्तु त्वं मां मा हिंसीति गृहीध्वस्वार्थः ॥ ६ ॥

अमृतेतावन्मन्त्रान्प्रोक्तव्यमन्त्रान्प्रोक्तव्यमिति । अत्र मन्त्रं पश्यादिति यजुर्वेदी मा यमन्
मन्त्रान्प्रोक्तव्यमिति, किन्तु सारिभिमध्यमोऽस्त्विति । एवं चाग्निं युनञ्जीत्ययं प्रथमो मन्त्रः । अथ ये इति ।
ये अमृतेतावन्मन्त्रान्प्रोक्तव्यमिति यजुर्वेदी मा यमन् मन्त्रान्प्रोक्तव्यमिति । अथ ये इति । अथ ये इति ।
इति इत्यहम् ॥ ६ ॥

अमृतेतावन्मन्त्रान्प्रोक्तव्यमिति । अत्र मन्त्रं पश्यादिति यजुर्वेदी मा यमन्
मन्त्रान्प्रोक्तव्यमिति, किन्तु सारिभिमध्यमोऽस्त्विति । एवं चाग्निं युनञ्जीत्ययं प्रथमो मन्त्रः । अथ ये इति ।
ये अमृतेतावन्मन्त्रान्प्रोक्तव्यमिति यजुर्वेदी मा यमन् मन्त्रान्प्रोक्तव्यमिति । अथ ये इति । अथ ये इति ।
इति इत्यहम् ॥ ६ ॥

(त्वयु) अथ राजानमभिषुत्याग्नौ जुहोति । (त्ये) एष वै सः सवः । एतद्देवै तत्सूयते—यस्मै तमेता देवताः सवमनुमुन्यन्ते याभिरनुमतः सूयते यस्मै वै राजानो राज्यमनुमुन्यन्ते स राजा भवति न स यस्मै न तद्दृष्टौ जुहोति तदग्निमभिषिञ्चति सोऽस्यैव देवः आत्मा सोमाभिषिक्तो भवत्य-
मृताभिषिक्तोऽथ भक्षयति तदात्मानमभिषिञ्चति सोऽस्यायमात्मा सोमा-
भिषिक्तो भवत्यमृताभिषिक्तः ॥ ८ ॥

(कोऽग्नौ) अग्नौ हुत्वाऽथ भक्षयति । देवो वाऽअस्यैव आत्मा मानुषो-
ऽयं देवा उ वाऽअग्रेऽथ मनुष्यास्तस्मादग्नौ हुत्वाऽथ भक्षयति ॥ ९ ॥

(त्वु) अथैनं विमुञ्चति । (त्या) आप्त्वा तं कामं यस्मै कामार्थेन
युक्ते यज्ञायज्ञियथै स्तोत्रमुपाकरिष्यन्त्स्वर्गो वै लोको यज्ञायज्ञियमे-
तस्य वै गत्याऽएनं युक्ते तदाप्त्वा तं कामं यस्मै कामार्थेन युक्ते ॥ १० ॥

अथ राजानमभिषुत्याग्नौ जुहोति । एष वै सः सवः । एतद्देवै तत्सूयते—यस्मै तमेता देवताः
सवमनुमुन्यन्ते, याभिरनुमतः सूयते । यस्मै वै राजानो राज्यमनुमुन्यन्ते—स राजा भवति । न सः—
यस्मै न । तद् दृष्टौ जुहोति—तदग्निमभिषिञ्चति । सोऽस्यैव देव आत्मा सोमाभिषिक्तो भवति,
अमृताभिषिक्तः । अथ भक्षयति । तदात्मानमभिषिञ्चति । सोऽस्यायमात्मा सोमाभिषिक्तो भवति,
अमृताभिषिक्तः ॥ ८ ॥

अग्नौ हुत्वा—अथ भक्षयति । देवो वा अस्यैव आत्मा, मानुषोऽयम् । देवा उ वाऽअग्रे, अथ
मनुष्याः । तर्ह्यग्नी हुत्वा—अथ भक्षयति ॥ ९ ॥

अथैनं विमुञ्चति—आत्मा तं कामम्—यस्मै कामार्थेन युक्ते । यज्ञायज्ञियं स्तोत्रमुपाकरिष्यन् ।
स्वर्गो वै लोको यज्ञायज्ञियम् । एतस्य वै गत्या एनं युक्ते । तदाप्त्वा तं कामं—यस्मै कामार्थेन
युक्ते ॥ १० ॥

अथ प्राञ्चौ सोमाभिषवद्देवी ऊर्षादित्याह—अथ राजानमिति । ' एष वै सः सवः एतद्देवै ' इत्यादि—
कन् ' अथ यथांशं जुहोति ' इत्यत्र व्याख्यातम् । ननु कथमग्नौ होमात् इत्यामिषेकतिद्विरिति तत्राह—
तपद्भाविनि । ' त्वु ' त्वमग्नौ जुहोतीति यत् तेनाग्निमभिषिञ्चति । ' सः ' ' एषः ' अग्निः ' अस्य '
पञ्चमस्य ' देवः आत्मा ' एवं च पञ्चमान एवाभिषिक्तो भवतीत्यर्थः । सोमस्यामृतत्वात् सोमाभिषेकेणामृता-
भिषिक्त एव भवतीत्याह—सोमाभिषिक्तो भवतीति ॥ ८ ॥

होममन्तरं हुत्वाऽथ भक्षयति—अग्नौ हुत्वेति । तयोरेव होममङ्गयोः पौर्वापर्यमुपपद्यति—
देवो वा इति ॥ ९ ॥

यदेतस्योर्षादिमीकं विषये—अथैनमिति । ' यस्मै कामाय एनं युक्ते तं कामम् आप्त्वा ' एनं विमुञ्चन् ।

तं वै पुरस्तात्स्तोत्रस्य विमुञ्चति । स यदुपरिष्ठात्स्तोत्रस्य विमुञ्चे-
त्पराद् हेतुं स्वर्गं लोकमतिप्रणश्येद्य यत्पुरस्तात्स्तोत्रस्य विमुञ्चति
तत्सम्प्रति स्वर्गं लोकमाप्त्वा विमुञ्चति ॥ ११ ॥

परिधिषु विमुञ्चति । परिधिषु ह्येनं युनक्ति यत्र वाव योग्यं युञ्जन्ति
तदेव तद्विमुञ्चन्ति ॥ १२ ॥

सु सन्ध्योरुपस्पृश्य । (इयै) एते यजुषी जपति तथा द्वे यजुषी त्रीन्प-
रिधीननुविभवतो दिवो मूर्धाऽसि पृथिव्या नाभिः पृथिव्या दक्षिणे विश्वस्य
मूर्धञ्छधि तिष्ठसि श्रित इत्युत्तरे मूर्ध्वतीभ्यां मूर्धा ह्यस्यैपोऽप्सुमती-
भ्यामग्नेरेतद्वैश्वानरस्य स्तोत्रं यद्यज्ञायज्ञियम् शान्तिर्वाऽआपस्तस्मा-
दप्सुमतीभ्याम् ॥ १३ ॥

तं वै पुरस्तात्स्तोत्रस्य विमुञ्चति । स यदुपरिष्ठात्स्तोत्रस्य विमुञ्चेत्-पराद् हेतुं स्वर्गं लोकमति-
प्रणश्येत् । अथ यत्पुरस्तात्स्तोत्रस्य विमुञ्चति-तत्सम्प्रति स्वर्गं लोकमाप्त्वा विमुञ्चति ॥ ११ ॥

परिधिषु विमुञ्चति । परिधिषु ह्येनं युनक्ति । यत्र वाव योग्यं युञ्जन्ति-तदेव तद्वि-
मुञ्चन्ति ॥ १२ ॥

स सन्ध्योरुपस्पृश्य-एते यजुषी जपति । तथा द्वे यजुषी त्रीन्परिधीननुविभवतः । “ दिवो
मूर्धाऽसि पृथिव्या नाभिः ”-(वा. सं. १८ । ५४) इति दक्षिणे । “ विश्वस्य मूर्धञ्छधि
तिष्ठसि श्रितः ”-(वा. सं. १८ । ५५) इत्युत्तरे । मूर्ध्वतीभ्याम् । मूर्धा ह्यस्यैपः । अप्सु-
मतीभ्याम् । अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य स्तोत्रं, यद्यज्ञायज्ञियम् । शान्तिर्वा आपः । तस्मादप्सुमतीभ्याम् १३

एतस्य विमोचनस्य कालविशेषदर्शनेन तमेव क्रमं दर्शयति-यज्ञायज्ञियमिति । ‘ यज्ञायज्ञियं स्तोत्रमुपाक-
रिष्यन् ’ एतन्मि विमुञ्चेत् । कुतः । यज्ञायज्ञियस्तोत्रं स्वर्गं लोकं खलु स्वर्गलोकस्य गतये एवैतन्मि युञ्जे । अतश्च
यज्ञायज्ञियलक्षणस्य स्वर्गस्य प्रत्येकमे स्वर्गलोकप्राप्तिलक्षणाय कामाय एनं युञ्जे तस्य कामस्यास्तत्वात्स्मिन्नवसरे
विमुञ्चेदित्यर्थः ॥ १० ॥

विपद्ये वाचकप्रदर्शनेन यज्ञायज्ञियस्तोत्रात् पूर्वमेव विमुञ्चेदित्याह-तं वै पुरस्तादिति । यदि स्तोत्रादुपरि
विमुञ्चेत् तदा एनं यज्ञायज्ञियलक्षणं स्वर्गं लोकमतिक्रम्य परादेव भूत्वा प्रणश्येत् । अथ यदि स्तोत्रात्पूर्वं
विमुञ्चेत्-तदा सम्प्रति अतिक्रमेण युक्तमेव स्वर्गं लोकम् आप्त्वा विमुक्तवान् भवति ॥ ११ ॥

लोके यत्राश्च युञ्जति तत्रैव तं विमुञ्चति । अतोऽत्राग्नि-अग्नेः परिधिषु यो जनात्त्रैवेन विमुञ्चेदित्याह-
परिधिष्विति ॥ १२ ॥

कथं तद्विमोचनप्रकार इति तत्राह-स सन्ध्योरिति । ‘ सः ’ अर्चयुः परिधिसन्ध्योरुपस्पृश्येते-वक्ष्य-
माणे दिवो मूर्धाऽसिर्वादिके यजुषी जपेत् । ननु विमोचनमपि योजनवत्परिधिमध्यमुपरस्पृश्येव कस्मान्न क्रियत
इति तत्राह-तथा द्वे यजुषी इति । पूव त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रिष्वपि परिधिष्वर्चयुक्तत्वात्तथैव विमोचनमपि कर्तव्यं,

द्राभ्यां विमुञ्चति । द्विपाद्यजमानो ब्रजमानोऽग्निर्ब्रुवावानग्निर्ब्रुवत्यस्य
मात्रा तावत्तैवेनमेतद्विमुञ्चति त्रिभिर्भुनक्ति तत्पञ्च पञ्चचितिकोऽग्निः
पञ्चऽर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्ब्रुवावानग्निर्ब्रुवत्यस्य मात्रा ताव-
त्तद्भवति ॥ १४ ॥

तथैके । प्रायणीयऽपवातिरात्रे युञ्जन्त्युदयनीये विमुञ्चन्ति सथै-
स्थारूपं वाऽएतद्यद्विमोचनं किं पुरा सथैस्थायै सथैस्थारूपं कुर्यामेति
न तथा कुर्यादहरहर्वोऽएषु यजुस्तायतेऽहरहः संतिष्ठतेऽहरहरेणथै
स्वर्गस्य लोकस्य गत्यै युञ्जतेऽहरहरेण स्वर्गं लोकं गच्छति तस्मादह-
रहरेषु युञ्ज्यादहरहर्विमुञ्चेत् ॥ १५ ॥

द्राभ्यां विमुञ्चति । द्विपाद्यजमानः । यजमानोऽग्निः । यावानग्निर्ब्रुवत्यस्य मात्रा-तावत्तैवेनमेत-
द्विमुञ्चति । त्रिभिर्भुनक्ति । तत् पञ्च । पञ्चचितिकोऽग्निः । पञ्चऽर्तवः संवत्सरः । मन्वत्सरोऽग्निः ।
यावानग्निर्ब्रुवत्यस्य मात्रा-तावत्तद्भवति ॥ १४ ॥

तं ईके-प्रायणीय एवातिरात्रे युञ्जन्ति, उदयनीये विमुञ्चन्ति । संस्थारूपं वा एतत्-यद्विमो-
चनम् । किं पुरा संस्थार्यं संस्थारूपं कुर्यामेति । न तथा कुर्यात् । अहरहर्वा एष यजुस्तायते,
अहरहः सन्तिष्ठते, अहरहरेण स्वर्गस्य लोकस्य गत्यै युञ्जते, अहरहरेण स्वर्गं लोकं गच्छति ।
तस्मादहरहरेषु युञ्ज्यात्, अहरहर्विमुञ्चेत् ॥ १५ ॥

न चैवमत्र सम्भवति मन्त्रयोः शिवेनापर्याप्तत्वात् । ततश्च परिमित्योः संसर्गं त्रयागामि परिधीनां संसर्ग-
सिद्धेर्द एव यदुषी श्रीपरिधीप्रति पर्याप्तं भवत इति । अथ कश्चिन्मन्त्रो कं मन्त्र जपेदिति तत्राह-दिवो
मूर्धाऽसीति । मन्त्रयोर्भेदं शब्दसम्बन्ध प्रशंसति-मूर्धाऽतीभ्यामिति । अस्यान्तरेष विमोचनकथनः प्रयोगो
मूर्धा मूर्ध्वत् सर्वस्याप्युपरितनो भवति । अतश्च मूर्ध्वंशब्दयुक्त्यामृग्यामस्य विमोचनमुपपन्नम् । तथैवाप्सु-
शब्दसम्बन्धमपि प्रशंसति-अप्सुमतीभ्यामिति । अत्रोत्तरमन्त्रे अप्सुशब्दप्रयोगादुपचारेण प्रथममन्त्रस्याप्सु-
मत्त्वमित्यप्सुमतीभ्यामित्युक्तम् । एतद्यज्ञयज्ञिषं स्तोत्र वैश्वानरस्याग्रे सम्बन्धि भवति; तदेवत्यत्वात् । अनेनास्य
शान्तत्वमुक्तम् । आप्सु दहनादिनाशस्य शान्तिहेतुत्वाच्चाश्रितः खड्ग । तस्माद्यज्ञयज्ञिपस्त्रोत्रे कर्तव्यं विमो-
चनमप्सुमतीभ्यामृग्यां हिवने ॥ १३ ॥

विमोचनमन्त्रयोर्दिवसंहर्यां प्रशंसति-द्राभ्यामिति । योजनविमोचनमन्त्राणां सहर्यां सम्भूय प्रशंसति-
त्रिभिर्भुनक्तीति । प्रकृतत्वात् द्राभ्यां विमुञ्चतीति संबन्धे तत्तया सति पञ्च भवन्ति । तावत्तद्भवतीति ।
' तद् ' योजनविमोचनमन्त्रं कर्म तावत्परिमितमेव भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

प्रसङ्गादर्हान्त्वपि योजनविमोचनप्रकारं विवक्षुस्तत्र पूर्वपञ्चत्वेन केषाचिर्लक्षं सोऽपत्तिकमनुवदति-तं ईक
इति । ' ईके ' शाखिनः प्रायणीयातिरात्र एव तमग्निं ' युञ्जति ' । पश्चादुदयनीयातिरात्रे च ' विमुञ्चति ' ।
तथा क्वर्त्ता च तेषामपमादाय-विमोचनमिति ' यत् ' ' एतमंस्थारूपं ' खड्ग । अनश्च संस्थायाः पूर्व

(इ) अथो यथा प्रायणीयेऽतिरात्रे । सामिधेनीरनूच्य ब्रूयादुदयनीय-
ऽएवातोऽनुवक्ताऽस्मीति तादृक्तस्मादहरहरेषु युञ्ज्यादहरहर्विमुञ्चेत् ॥ १६

(च) तद्वैतच्छाण्डिल्यः । कङ्कतीयेभ्योऽहरहः कर्म प्रदिश्य प्रवव्राज्जाहरहरेषु
शो मुनजान्हरहर्विमुञ्चानिति तस्मादहरहरेषु युञ्ज्यादहरहर्विमुञ्चेत् ॥ १७ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ९-४-१ ॥ (४. ४.) ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ९ । ४ ॥

अथो यथा प्रायणीयेऽतिरात्रे सामिधेनीरनूच्य ब्रूयात्—उदयनीयऽएवातोऽनुवक्ताऽस्मीति—तादृक्
त् । तस्मादहरहरेषु युञ्ज्याद्, अहरहर्विमुञ्चेत् ॥ १६ ॥

तद्वैतच्छाण्डिल्यः कङ्कतीयेभ्योऽहरहः कर्म प्रदिश्य प्रवव्राज—अहरहरेषु शो मुनजान्, अह-
रहर्विमुञ्चानिति । तस्मादहरहरेषु युञ्ज्याद्, अहरहर्विमुञ्चेत् ॥ १७ ॥

किमर्थं ' सप्रारूपं कुर्यामिति ' । तदेतन्मतं निरस्य स्वमतमाह—न तथेति । ' एषः ' यज्ञः ' अहरहः ' प्रायह
वितापने । प्रायहमेव सतिष्ठते । प्रायह एव यजमानः स्वर्गं लोकं गन्तुमेव युक्ते । तथैव प्रायहं स्वर्गं लोकं
गच्छति । अतश्च प्रायहमेव युञ्ज्यात् । प्रायहमेव विमुञ्चेत् ॥ १६ ॥

अथ तदेव पूर्वपक्षीकृतं मतं तदेनमिमतत्तदन्तर्दग्नेनेन निरस्य स्वमतमेव ब्रूवति—अथो यथेति । किञ्च
प्रायणीयेऽतिरात्रे सामिधेनीरनूच्य अतः परन् उदयनीयातिरात्रे एव तास्मानुवक्ताऽस्मीति यथा ब्रूयात् तदपि
साध्यमवति । स यदि सामिधेनीनामनुवचनमापन्तपोरेकाहोः कियते तदा योजनविमोचने अपि तथैव कुर्यात् ।
तस्या सामिधेन्योऽहरहरनूच्यन्ते । तासां कर्माह्वनेन प्रायहं परिस्मात्ते कर्मणि कर्मणि अनूच्यरः ।
अतस्तस्मानन्वेन योजनविमोचने अपि प्रायहमेव कुर्यात् ॥ १६ ॥

हेत्वन्तरेणापि स्वमतमेव ब्रूवति—तद्वैतदिति । ' तदेतन् ' योजनविमोचनविषये शाण्डिल्यः कङ्कतः ।
प्रायहिकं कर्म प्रदिश्य वोऽन्वयुः प्रायहमग्निं युनक्तं विमुञ्चतिव्युक्त्वा प्रवव्राज । युनजान् विमुञ्चान् इति
लेट्प्रत्ययः । यत् एवं तस्मादपि प्रायहमेव युञ्ज्यात् प्रायहं विमुञ्चेत् ॥ १७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्ववीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयज्ञतपश्ब्राह्मणभाष्ये नवमकाण्डे
चतुर्थेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (९-४-४) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशनेन तनो हार्दं निवारयन् । पुनर्याश्चतुरो देयादिपातीर्थमेधश्चः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकद्वयतुन्दारुषी स्वर्गार्गम्, सप्तान्धीन्यत्र सीरीश्विदशतस्तताधेनुसौवर्णभूमीः ।

रत्नोन्मां रत्नवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्थो, स्वप्राणीद्विध्वक् प्रथितविधिमहाभूतवृत्तं घटं च । २ ।

धान्यादिं धन्यजन्मां तिरुमवमत्तुः स्वर्गं च वर्गमुच्यः, कार्पासीयं कृपावाग्बुद्धवमन्त्रो राजतं राजवृत्तः ।

आज्योथ प्राज्यज्या लवणजन्मृगः शार्करं चार्कतोबा, रत्नादपो रत्नरूपं गिरिमहत्तमुदा पात्रसासिङ्गणार्थं । ३ ।

इति श्रीमद्राजीविराजमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवैदिकहरिसात्राज्यधुरन्वरेण सायणाचार्येण विरचिते
माध्ववीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयज्ञतपश्ब्राह्मणभाष्ये नवमकाण्डे चतुर्थेऽध्याये ॥ ९-४ ॥

अथ पञ्चमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् । चतुर्थप्रपाठके च द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

अयातः पयोव्रतायै । पयोव्रतो दीक्षितः स्याद्देवभ्यो ह वाऽअमृत-
मुपचक्राम ॥ १ ॥

ते होचुः । श्रमेण तपसेदमन्विच्छामेति तच्छ्रमेण तपसाऽन्विच्छंस्ते
दीक्षित्वा पयोव्रताऽअभवन्नेतद्वै तपो ओ दीक्षित्वा पयोव्रतोऽस्तत्तस्य
घोषमाशुश्रुवुः ॥ २ ॥

(स्ते) ते होचुः । (नै) नैदीयो वै भवति भूयस्तपऽबुपायामेति ते
त्रीन्स्तनानुपेषुस्तत्पुरादृशुः ॥ ३ ॥

अथ यजमानव्रतमीमांसा ।

अयातः पयोव्रतायै । पयोव्रतो दीक्षितः स्यात् । देवभ्यो ह वा अमृतमपचक्राम ॥ १ ॥

ते होचुः—श्रमेण तपसेदमन्विच्छामेति । तच्छ्रमेण तपसाऽन्विच्छन् । ते त्रींक्षित्वा पयोव्रता अभ-
वन् । पुरा तपो सो दीक्षित्वा पयोव्रतोऽस्तत् । तस्य घोषमाशुश्रुवुः ॥ २ ॥

ते होचुः—नैदीयो वै भवति, भूयस्तप उपायामेति । ते त्रीन्स्तनानुपेषुः । पुरादृशुः ॥ ३ ॥

यस्य निःशनिर्न वेदा सो वेदेभ्योऽञ्चिष्ठं जगत् । निर्धने तमहं बन्धे विपातीर्यमहेक्षन् ॥ १ ॥

अथावशिष्टः कृत्स्नोऽपि प्रयोगः प्रकृतिवदेत्यभिप्रायेण तपनविषय पयोव्रतस्य मीमांसा क्रियत इति प्रति-
पत्न्यति—अयातः पयोव्रताया इति । यद्यप्ये चतुर्थी । पयोव्रतायाः मीमांसा क्रियत इति वाक्यशेषः ।
निचये—पयोव्रत इति । ' दीक्षितः पयोव्रतः स्यात् ' । अतस्त्वेनात्रायम्यवहार उच्यते । पप एव अतन् अन्य-
बहुरो यस्य स पयोव्रतः । अथेतदेव पयोव्रतं प्रसंसितुं क्वचित्कथामत्रारयति—देवभ्यो ह वा इत्यादिना ।
पुरा किञ्चामूनं देवेभ्यः सकाशादनपचक्राम । तन् ' श्रमेण ' तत्साधनेन ' तपसा ' च ' इदम् ' अमृतम्
' अन्विच्छाम् ' इति परस्परसुक्त्वा तपेवाकार्यैः । ' तच्छ्रमेण तपसाऽन्विच्छन् ' इत्येतदेव दीक्षित्वेत्यादिना
विश्रुतिः । ' दीक्षित्वा पयोव्रतो भवेदिति ' यत् तदेव तपः शब्दः । तस्मान् ते देवा दीक्षित्वा पयोव्रता अभवन् ।
ततस्तेन तपना तप्यामृतस्य घोषमाशुश्रुवुः । श्रुत्वा च ते तपसूतं सन्निहितं भवति घोषस्य श्रुतत्वात्
इति मुद्रया अनोऽपिकं एव उपायभ्येनेत्युक्त्वा त्रीन्स्तनानुपेषुः । स्तनत्रयादुत्पन्नं पयोऽम्यवद्वतवन्तः । अनेन
पूर्वं पयोव्रता अत्रवृत्तिवत् चतुष्टय स्तनानुपेषुः इत्यर्थोऽवगम्यते । ततो देवाः ' तन् ' नैदीयोऽमृतं पुरादृशुः ।
अत्र स्तनानित्यनेन, त्रिनोमदिने प्रथमोऽमदि विमन्निर्गमितपयोव्रता मयोदिति प्रतिपत्ते ॥ १-३ ॥

(स्ते) ते होचुः । (नै) नेदीयो वै भवति भूयस्तप ऽउपायामेति ते द्वौ स्तनाऽउपेयुस्तत्रेदीयसः पुराददृशुः ॥ ४ ॥

(स्ते) ते होचुः । (नै) नेदीयो वै भवति भूयस्तप ऽउपायामेति तऽ-
' एकं स्तनमुपेयुस्तदधिजगाम न त्वभिपत्तुं शेकुः ॥ ५ ॥

(स्ते) ते होचुः । (उ) अधि याऽअगच्छ त्वभिपत्तुं शक्नुमः सर्वं
तप ऽउपायामेति तऽउपवसथेऽनाशकमुपेयुरेतद्वै सर्वं तपो वदनाशक-
स्तस्मादुपवसथे नाश्रीयात् ॥ ६ ॥

(तु) तुत्प्रातरभिपद्य । (द्या) अभिपुत्याम्नावजुहवुस्तदम्नावमृतमदधुः
सर्वेषामु हैप देवानामात्मा यदग्निस्तद्यदम्नावमृतमदधुस्तदात्मन्नमृत-
मदधत ततो देवा ऽअमृता ऽअभवन् ॥ ७ ॥

ते होचुः—नेदीयो वै भवति, भूयस्तप उपायामेति । ते द्वौ स्तना उपेयुः । तत्रेदीयसः परा-
ददृशुः ॥ ४ ॥

ते होचुः—नेदीयो वै भवति, भूयस्तप उपायामेति । त एकं स्तनमुपेयुः । तदधिजगाम
न त्वभिपत्तुं शेकुः ॥ ५ ॥

ते होचुः—अधि वा अगच्छ, न त्वभिपत्तुं शक्नुमः, सर्वं तप उपायामेति । त उपवसथेऽनाश-
कमुपेयुः । एतद्वै सर्वं तपो—यदनाशकः । तस्मादुपवसथे नाश्रीयात् ॥ ६ ॥

तत्प्रातरभिपद्य, अभिपुत्य, अप्रावजुहवुः—तदम्नावमृतमदधुः । सर्वेषामु हैप देवानामात्म-
यदग्निः । तद्व्यदम्नावमृतमदधुः—तदात्मन्नमृतमदधत । ततो देवा अमृता अभवन् ॥ ७ ॥

द्वितीयेपसदिने पूर्वदिनावेक्षया सन्निहितममृतं दृष्ट्वा भूयस्तप उपायामेति द्वितननिर्गमितगोमना ः
वन् इति प्रतिपादितं भवति ॥ ४ ॥

तृतीयेपसदिने सन्निहिततरं दृष्ट्वा भूयस्तप उपायामेति एकस्तनदुग्धपयोमता आसन् इति ।
पादने ॥ ५ ॥

उपवसथीये चतुर्थदिने देवा ऊचुः । सन्निहिततरममृतं प्राप्तु न शक्नुम इति सर्वमनाशकामक
उपायामेति तथैवाकार्षुः । अनाशकस्य सर्वतपस्त्वान् । तस्मादुपवसथे नाश्रीयान् ॥ ६ ॥

ततः पञ्चमदिने सून्याहं तरसूने सोमरूपं प्राप्य कण्डन कृत्वा तदम्नावजुहवुः । ऊन इत्याह—सर्वेषा-
मिति । ' एषः ' अग्निः सर्वेषां देवानामात्मा खलु । अतश्चात्ममग्नवदधुरिति यन् तेनात्मनेवामृतं धृतवन्तः ।
तेनामृतवारणेन पश्चाद्देवा अमृता अभवन् ॥ ७ ॥

(वंस्त) तद्यजुदमृतं सोमः सः । (०) तुदद्यापि यजमानः श्रमेण
तपसाऽन्विच्छति सु दीक्षित्वा पयोत्रतो भवत्येतद्दे तपो यो दीक्षित्वा
पयोत्रतोऽस्तस्य घोषमाशृणोतीत्यहे क्रय इति ॥ ८ ॥

स व्रीन्स्तनानुपैति । तत्परापश्यति स द्वौ स्तनाऽनुपैति तत्रेदीयसः
परापश्यति स ऽपुकथं स्तनमुपैति तदधिगच्छति न त्वभिपनुं
शक्नोति सु ऽउपवसथेऽनाशकमुपैत्येतद्दे सुर्वं तपो यदनाशकस्तस्मा-
दुपवसथे नाश्रीयात् ॥ ९ ॥

(ज) तुत्प्रातरभिपद्य । (द्या) अभिपुत्याभौ जुहोति तुदग्नावमृतं
दधात्यय भक्षयति तुदात्मन्नमृतं घृते सोऽमृतो भवत्येतद्दे मनुष्यस्या-
मृतत्वं यत्सुर्वमापुरेति तयो हानेनात्मना सुर्वमापुरेति ॥ १० ॥

(त्य) अग्नौ हुत्वाऽय भक्षयति । देवो वाऽअस्येषु ऽआत्मा मानुषो-
ऽयं देवा ऽउ वाऽअग्नेऽय मनुष्यास्तस्मादग्नौ हुत्वाऽय भक्षयति ॥ ११ ॥

तद्यदमृतं-सोमः सः । तदद्यापि यजमानः श्रमेण तपसाऽन्विच्छति । स दीक्षित्वा पयोत्रतो
भवति । एतद्दे तपो-यो दीक्षित्वा पयोत्रतोऽस्तत् । तस्य घोषमाशृणोतीत्यहे क्रय इति ॥ ८ ॥

स व्रीन्स्तनानुपैति । तत्परापश्यति । स द्वौ स्तनाऽनुपैति । तत्रेदीयसः परापश्यति । स
एकं स्तनमुपैति । तदधिगच्छति । न त्वभिपनुं शक्नोति । स उपवसथेऽनाशकमुपैति । एतद्दे सर्वं
तपो यदनाशकः । तस्मादुपवसथे नाश्रीयात् ॥ ९ ॥

तत्-प्रातरभिपद्य अभिपुत्य अग्नौ जुहोति । तुदग्नावमृतं दधाति । अय भक्षयति । तुदात्मन्नमृतं
घृते, सोऽमृतो भवति । एतद्दे मनुष्यस्यामृतत्वं-यत् सर्वमापुरेति । तयो हानेनात्मना
सर्वमापुरेति ॥ १० ॥

अग्नौ हुत्वा-अय भक्षयति । देवो वा अस्येषु आत्मा, मानुषोऽयम् । देवा उ वा अग्ने, अय
मनुष्याः । तस्मादग्नौ हुत्वाऽय भक्षयति ॥ ११ ॥

इत्वं षड्कममृतमिति तत्सोम एव नाम्यदित्याह-तद्यदिति । इयं देवानां कथमकर्तारं तर्पयंशानी तत्
सर्वं करेनेत्याह-तदद्यापित्यादिना । तस्य घोषमाशृणोतीत्यहे क्रय इतीति । ' अहे ' इति लुनात्नादहन-
शब्दान् सतमी । ' इत्यहे ' एतादृशोऽह्नि सोम-^० क्रयः ' इति घोषमाशृणोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

तदग्नावमृतं दधानीति । तेनाग्निरक्षणे स्वस्य देवानमिति अमृतं दधाति ॥ १० ॥

अग्नौ हुत्वाऽय भक्षयतीत्यादि । विश्वार्यम् ॥ ११ ॥

(त्य) अथातः समिष्टयजुषामेव मीमांसा । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्याः प्रजापतेः पितुर्दायमुपेयुर्वाचमेव सत्यानृते सत्यं चैवानृतं च तुऽचभयऽएव सत्यमवदन्तु भयेऽनृतं ते ह सदृशं वदन्तः सदृशाऽएवासुः १२ (स्त्रे) ते देवाऽऽत्सृज्यानृतम् । (थ्रं) सत्यमन्वालेभिरेऽसुराऽऽ होत्सृज्य सत्यमनृतमन्वालेभिरे ॥ १३ ॥

तुद्धेडुथ्रं सत्यमीक्षाञ्चके । यदसुरेष्व्वास देवा वाऽऽत्सृज्यानृतथ्रं सत्यमन्वालप्सत हुन्त तदयानीति तद्देवानाजगाम ॥ १४ ॥

(म्ना) अनृतमु हेक्षाञ्चके । यद्देवेष्व्वासासुरा वाऽऽत्सृज्य सत्यमनृतमन्वालप्सत हुन्त तदयानीति तदसुरानाजगाम ॥ १५ ॥

अथ समिष्टयजुर्मीमांसा ।

अथान्तः समिष्टयजुषामेव मीमांसा । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्याः प्रजापतेः पितुर्दायमुपेयुः-वाचमेव सत्यानृते । सत्यं चैवानृतं च । त उभय एव सत्यमवदन्, उभयेऽनृतम् । ते ह सदृशं वदन्तः सदृशा एवासुः ॥ १२ ॥

ते देवा उत्सृज्यानृतं सत्यमन्वालेभिरे । असुरा उ होत्सृज्य सत्यमनृतमन्वालेभिरे ॥ १३ ॥ तद्देदं सत्यमीक्षाञ्चके-यदसुरेष्व्वास । देवा वाऽऽत्सृज्यानृतं सत्यमन्वालप्सत-हुन्त तदयानीति । तद्-देवानाजगाम ॥ १४ ॥

अनृतमु हेक्षाञ्चके-यद्देवेष्व्वास । असुरा वा उत्सृज्य सत्यमनृतमन्वालप्सत-हुन्त तदयानीति । तदसुरानाजगाम ॥ १५ ॥

अथ समिष्टयजुषां मीमांसा क्रियत इति प्रतिजानीते-अथात इति । अत्रापि पूर्ववत्काविक्रियाम्-तार-पति-देवाश्चासुराश्चेत्यादिना । पुरा किञ्च प्रजापतेरपत्यभूता देवाश्चासुराश्चोभये पितुः प्रजापतेः दायमु-पेयुः । तमेव दायमाह-वाचमेवेति । कीदृशी वाचमिति तत्राह-सत्यानृते इति । तदेव विश्णोति-सत्यं चैवानृतं चेति । सत्यानृतरूपां वाचमेव दायमुपेयुरित्यर्थः । ते देवा असुरा उभय एव सत्यमवदन् । तदृशं वदन्त उभयेऽपि सदृशा वदन्तुः ॥ १२ ॥

पश्चात्ते देवा वैपश्यन्तिद्वये अनृतमुत्सृज्य सत्यमेव स्वीकृतवन्तः । तथाऽसुरा अपि तेभ्यो वैलक्षण्य-क्षेत्रे सत्यमुत्सृज्य अनृत स्वीकृतवन्तः ॥ १३ ॥

ततोऽसुरेषु विद्यमानं सत्यं देवा अनृतं विसृज्य सत्यमेव स्वीकृतवन्तः, तत्रैव गच्छानीति विचार्य देवाना-जगाम । हुन्तेति निजान्तः स्वाश्रयमाप्तिनिमित्तं हर्षं योक्तव्यमिति । देवेषु विद्यमानमनृतं च तत्रैव विचार्यासुरानाज-गाम । सतो देवा असुरेषु विद्यमानस्य सत्यस्यात्रागमनात् सर्वं सत्यमवदन् । असुराश्च देवेषु विद्यमानस्यानृत-स्यात्रागमनात् सर्वमनृतमवदन् ॥ १४ ॥ १५ ॥

ते देवाः । सर्वथै सत्यमवदन्त्सर्वसुराऽभ्यनृतं ते देवाऽआसक्ति सत्यं
 इव तुस्माद्दु हेतद्यऽआसक्ति सत्यं
 • इव स ह त्वेवान्ततो भवति देवा

ह्येवान्ततोऽभवन् ॥ १६ ॥

(श्र) अथ हासुराः । (ऽ) आसक्त्यनृतं वृदन्तऽऽद्य इव पिपिशुरादद्या
 इतिस्तस्माद्दु हेतद्यऽआसक्त्यनृतं वृदन्त्यप्यइवेद्यु पिश्यत्यादद्य इव
 भवति परा ह त्वेवान्ततो भवति परा ह्यसुराऽअभवन् ॥ १७ ॥

(वंस्त) तद्यत्तसत्यम् । (न्व) अथी सा विद्या ते देवाऽअह्वयन्यजुं
 कृत्वेद्युं सत्यं तनवामहाऽऽइति ॥ १८ ॥

ते देवाः सर्वे सत्यमवदन्, सर्वसुरा अभ्यनृतम् । ते देवा आसक्ति सत्यं वदन्त स्यावीरतरा
 इत्युक्तादपरा इव । तस्माद्दु हेतद्-य आसक्ति सत्यं वदति-स्येवीरतर इवैव भवति, अना-
 दय इव । स ह त्वेवान्ततो भवति । देवा ह्येवान्ततोऽभवन् ॥ १६ ॥

अथ हासुरा आमकत्यनृतं वदन्त ऊष इव पिपिशुः, आदद्या हासुः । तस्माद्दु हेतद्-य
 आमकत्यनृतं वदति-ऊषइवैव पिश्यति, आदद्य-इव भवति । परा ह त्वेवान्ततो भवति । परा
 असुरा अभवन् ॥ १७ ॥

तद्यत्तसत्यम्-अथी सा विद्या । ते देवा अह्वयन्-यज्ञं कृत्वेद्युं सत्यं तनवामहा इति ॥ १८ ॥

ते देवा आसक्ति सत्यं केवलं सर्वं वदन्तस्तदानीम् अवीरतरा इव अनदयतरा इवभवन् । 'रेष' इति
 ह्यः स्वर्गोपनिषत्सिद्धये वर्तते । आसक्ति-वृदन्तसत्त्वाद् भूत्वामावः । केवलं सत्यं वदतां कर्मोत्प्रेतेन
 वदन्तस्योक्तमवात्तदानीमसथयी इव अनादया इव अभवन् । तस्मादिदानीमपि तथैव तदानीमवीरतर
 इत्युक्तादपरा इव भवति । परन्तु सः अन्ततो 'भवति ह' विज्ञपते सद्य ॥ १९ ॥

अथहासुः केवलानृतं वदन्तस्तदानीं पिपिशुः । "दिया अवपये"-(वा. पा. तु. प. १९) अथ-
 वरिव इव वभूवुः । प्रजा इव वभूवुः । आदद्या इव व वभूवुः । तस्मादिदानीमपि स्वर्गोत्प्रेतेन
 वदन्तस्योक्तमवात्तदानीमसथयी इव अनादया इव भवति । अन्ततस्तु पराभवति-तस्या वदन्तस्युत्प्रेतेन
 पराभवन् ॥ १७ ॥

तद्यत्तसत्यम् । 'सत्' देवैरन्यसं 'सत्यम्' इति यत् 'सा अथी विद्या' । अतस्ते देवा एतद्यत्तसत्यं
 एवं इत्यादिभिर्गुणैर्दत्तं सत्यं तनवामहोत्प्रेतेन- ॥ १८ ॥

ते दीक्षणीयां निरवपन् । (पंस्तु) तदु ह्रासुरा ऽअनुबुधुधिरे यज्ञं वै कृत्वा तदेवाः सत्यं तन्वते प्रेत तदाहरिष्यामो यदस्माकं तत्रेति तस्य समिष्टयजुरहुतमासाथाजग्मुस्तस्मात्तस्य यज्ञस्य समिष्टयजुर्नु जुह्वति ते देवा ऽअसुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यज्ञमन्यत्कर्तुं दधिरेऽन्यद्वै कुर्वन्तीति पुनः प्रेषुः ॥ १९ ॥

(स्ते) तेषु प्रेतेषु । प्रायणीयं निरवपंस्तदु ह्रासुरा ऽअन्वेव बुधुधिरे तस्य शंघोरुक्तमासाथाजग्मुस्तस्मात्सु यज्ञः शंघ्वन्तस्ते देवा ऽअसुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यज्ञमन्यदेव कर्तुं दधिरेऽन्यद्वै कुर्वन्तीति पुनरेव प्रेषुः ॥ २० ॥

(स्ते) तेषु प्रेतेषु । राजानं क्रीत्वा पर्युह्यथास्माऽआतिथ्युः हविर्निरवपंस्तदु ह्रासुराऽअन्वेव बुधुधिरे तस्येडोपहृताऽऽसाथाजग्मुस्तस्मात्सु यज्ञ ऽडुडान्तस्ते देवा ऽअसुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यज्ञमन्यदेव कर्तुं दधिरेऽन्यद्वै कुर्वन्तीति पुनरेव प्रेषुः ॥ २१ ॥

ते दीक्षणीयां निरवपन् । तदु ह्रासुरा अनुबुधुधिरे—यज्ञं वै कृत्वा तदेवाः सत्यं तन्वते । प्रेत, तदाहरिष्यामो—यदस्माकं तत्रेति । तस्य समिष्टयजुरहुतमास । अथाजग्मुः । तस्मात्तस्य यज्ञस्य—समिष्टयजुर्नु जुह्वति । ते देवा असुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यज्ञमन्यत्कर्तुं दधिरे । अन्यद्वै कुर्वन्तीति पुनः प्रेषुः ॥ १९ ॥

तेषु प्रेतेषु प्रायणीयं निरवपन् । तदु ह्रासुरा अन्वेव बुधुधिरे । तस्य शंघोरुक्तमास । अथाजग्मुः । तस्मात्सु यज्ञः शंघ्वन्तः । ते देवा असुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यज्ञमन्यदेव कर्तुं दधिरे । अन्यद्वै कुर्वन्तीति पुनरेव प्रेषुः ॥ २० ॥

तेषु प्रेतेषु राजानं क्रीत्वा पर्युह्य—अथास्माऽआतिथ्यं हविर्निरवपन् । तदु ह्रासुरा अन्वेव बुधु-

ते दीक्षणीयामिति निरवपन् । तत्प्राकरणम् असुरा अनुबुधुः, देवा यज्ञं कृत्वा तस्यं तन्वते 'प्रेत' गच्छत, तत्रास्माकं यत्सत्यमस्ति तदाहरिष्याम इति यदा तस्य यज्ञस्य समिष्टयजुरहुतमभूत् अथाजग्मुः । समिष्टयज्ञः पूर्वभाषिकर्म कृत समिष्टयजुर्नु कृत तस्मिन्तरे आगताः । तस्मादवापि 'तस्य' 'यज्ञस्य' 'समिष्टयजुर्नु जुह्वति' । तत्रते 'देवा' असुरान्दृष्ट्वा यज्ञं 'समुल्लुप्य' विथिष्य अन्यत्कार्यं कर्तुं दधिरे उपचकिरे । ततोऽसुरा गीते यज्ञं कुर्वन्ति—किन्त्वन्यदेव कुर्वन्तीति पुनः परागताः ॥ १९ ॥

तेषु प्रेतेषु 'प्रायणीयं' हविर्निरवपन् । उच्यते 'तदु ह्रासुरा' इत्यादिकं पूर्वकदेव । शंघोरुक्तमासेति । शंघोर्देवस्य तदीयं मन्त्रवाक्यमुक्तमभूत् । शंघुवाकान्तं कर्म कृतमित्यर्थः ॥ २० ॥

राजानं क्रीत्वेति । सोमं क्रीत्वाऽनन्ता 'पर्युह्यापामी' सोमायातिथ्यं हविर्निरवपन् ।

(स्ते) तेषु प्रेतेषु । सवर्नायेन पशुनाऽचरंस्तदु हासुराऽअन्वेव बुबुधिरे तस्यैतावत्कृतमास यावदेतस्य पशोः क्रियतेऽथाजगमुस्ते देवाऽअसुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यज्ञमन्यदेव कर्तुं दधिरेऽन्यद्वै कुर्वन्तीति पुनरेव प्रेषुः २६

(स्ते) तेषु प्रेतेषु । तृतीयसवनमतन्वत तत्समस्थापयन्त्यत्समस्थापयंस्तत्सर्वथँ सत्यमाशुवंस्ततोऽसुराऽअपपुशुविरे ततो देवाऽअभवन्पराऽसुरा भवत्यात्मना पराऽस्य द्विपन्ध्रात्प्यो भवति यऽ एवं वेद ॥ २७ ॥

ते देवाऽअब्रुवन् । (न्यु) श्रे न इमे यज्ञाः सामि सथँस्थिता यानिमान्विजृहंतोऽगामोप तुजानीत यथेमान्तसथँस्थापयामेति तेऽब्रुवंश्चेतुयध्वमिति चितिभिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्तदिच्छत यथेमान्यज्ञान्तसथँस्थापयामेति ॥ २८ ॥

भाष्यन्दिनम् । अयाजगमुः । ते देवा असुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यज्ञमन्यदेव कर्तुं दधिरे । अन्यद्वै कुर्वन्तीति पुनरेव प्रेषुः ॥ २६ ॥

तेषु प्रेतेषु सवर्नायेन पशुनाऽचरन् । तदु हासुरा अन्वेव बुबुधिरे । तस्यैतावत्कृतमास-यावदेतस्य पशोः क्रियते । अयाजगमुः । ते देवा असुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यज्ञमन्यदेव कर्तुं दधिरे । अन्यद्वै कुर्वन्तीति पुनरेव प्रेषुः ॥ २६ ॥

तेषु प्रेतेषु तृतीयसवनमतन्वत । तत्समस्थापयन् । यत्समस्थापयन्-तत्सर्वं सत्यमाशुवन् । ततोऽसुरा अपपुशुविरे । ततो देवा अभवन्, पराऽसुराः । भवत्यात्मना, पराऽस्य द्विपन्ध्रात्प्यो भवति-य एवं वेद ॥ २७ ॥

ते देवा अब्रुवन्-ये न इमे यज्ञाः सामि संस्थिताः, यानिमान्विजृहंतोऽगामो-उप तुजानीत-यथेमान्तसंस्थापयामेति । तेऽब्रुवन्-चेतुयध्वमिति । चितिभिच्छतेति वाव तदब्रुवन् । तदिच्छत यथेमान्यज्ञान्तसंस्थापयामेति ॥ २८ ॥

न्दिनेसवनस्योपक्रमात्प्रावर्तते यच्च विच्छिद्येत्यर्थः । तत्समस्थापयन्निति । तृतीयसवनं समापयन् । सर्वेष्व-निष्पादनेन ' सर्वं सायमाशुवन् ' । तत्तथा करणेन असुराणां प्रागपनसमये सर्वं समापितं विज्ञाय पश्चात्सुरा अपगतवन्तः । ततो देवाः सपृष्टा अभूवन् । असुरास्तु पराऽभूवन् असपृष्टा अभूवन् । यः एवमुक्तप्रकारं जानाति । ब्रह्मणा स्वयमेव सपृष्टो भवति । ' अथ द्विषन् ' 'आत्प्य' पराभूतो भवति ॥ २१-२७ ॥

ते देवाः पश्चात् सवर्चिनो य इमे यज्ञाः सामि संस्थिताः यानिमान्विजृहंतोऽगामो यज्ञा बर्ष, तदुपक्रा-नीत्, यथेमान्यज्ञान् संस्थापयाम इत्युक्त्वा चेतुयध्वमित्यभूवन् । तदेव विच्छिद्यते-चितिभिच्छतेति वाव तदब्रुवन्निति । चितिभिच्छतः भवन्वेवगम् । एवमपि किमर्थं यज्ञात्क्रियात्प्रादुर्भाव-सदिच्छतेति ॥ २८ ॥

तुं चेतुयमानाः । (५) एतानि समिष्टयजूंष्यपश्यंस्तान्यजुहवुस्तेर-
तान्यज्ञान्तसमस्थापयन्त्युत्समुस्थापयंस्तुस्मात्सथ्र्यस्थितुयजूंष्यथ उत्स-
मयजंस्तुस्मात्समिष्टयजूंष्यपि ॥ २९ ॥

ते वाऽएते नव यज्ञाः । (०) नवैतानि समिष्टयजूंष्यपि तद्यदेतानि
जुहोत्येतान्नवैतद्यज्ञान्तसथ्र्यस्थापयत्युभयानि जुहोत्यध्वरुस्य चाग्नेश्वाध्व-
रस्य पूर्वाण्युयाग्नेस्तुस्योक्तां वृन्धुः ॥ ३० ॥

(द्वे) द्वेऽअग्नेर्जुहोति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्वावानग्निर्वाव-
त्यस्य मात्रा तावत्तैवैतद्यज्ञथ्र्यं सुथ्र्यस्थापयतीष्टां यज्ञो भृगुभिरिष्टो-
ऽअग्निराहुतः पिपर्तुं न ऽडुति ॥ ३१ ॥

ते चेतुयमाना एतानि समिष्टयजूंष्यपश्यन् । तान्यजुहवुः । तैरेतान्यज्ञान्तसमस्थापयन् । यत्सम-
स्थापयन्-तस्मात्सथ्र्यस्थितपञ्चपि । अथ यत्समयजन्-तस्मात्समिष्टयजूंष्यपि ॥ २९ ॥

ते वा एते नव यज्ञाः । नवैतानि समिष्टयजूंष्यपि । तद् यदेतानि जुहोति । एतानेवैतद्यज्ञान्तसंस्था-
पयति । उभयानि जुहोति-अध्वरुस्य चाग्नेश्च । अध्वरुस्य पूर्वाणि, अयाग्नेः । तस्योक्तो वृन्धुः ॥ ३० ॥

द्वेऽअग्नेर्जुहोति । द्विपाद्यजमानः । यजमानोऽग्निः । वावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा-तावत्तैवैतद्यज्ञं
संस्थापयति । “ इष्टो यज्ञो भृगुभिः, इष्टोऽअग्निराहुतः पिपर्तुं नः ”-(वा. सं. १८ ।
५६ । ५७) इति ॥ ३१ ॥

पश्चात्ते देवा विचारयन्तः एतानि समिष्टयजूंष्यपश्यन् । तैरेतान् यज्ञान् समस्थापयन् समानितवन्तः ।
अथैतेषां द्वेषा नाम निर्वक्ति-यत्समस्थापयन्निति । तैः एतैः यज्ञान् समस्थापयन्निति यद् तैरेतानि
संमितपञ्चमीयुच्यन्ते । अथैतैः सन्त्यागदन्निति यद् तस्मान्समिष्टयजूंष्यपिपुच्यन्त इत्यर्थः ॥ २९ ॥

अथैतान्येव समिष्टयजूंष्यि सख्यादिशेषप्रदर्शनेन प्रसंसति-ते वा एन इति । ‘ ते एने ’ अनकारिता
दीशुगीयादयो ‘ यज्ञाः ’ नव मवन्ति । ‘ एतानि समिष्टयजूंष्यि ’ च नव मवन्ति । एवं त्रैनेषां नवानां
समिष्टयजूंष्यं होनेन एतान् दीशुगीनाश्चैववापि संस्थापितवान् मवन्ति । सौनिकान्याप्रिकानि चैयुमराण्यपि
समिष्टयजूंष्यि जुहुवादित्याह-उभयानीति ॥ ३० ॥

आधिकानि कति जुहुवादिनि तत्रार्हे-द्वे अग्नेरिति । तयोर्द्वयं प्रसंसति-द्विपाद्यजमान इति । अथ
तयोर्देवाप्रिकयोः समिष्टयजूंष्यमैत्री दर्शयति-इष्टो यज्ञ इति ॥ ३१ ॥

तान्भुभयान्येकादश सम्पद्यन्ते । (न्तऽ) एकादशाक्षरा त्रिष्टुब्धीर्य
त्रिष्टुब्धीर्यसंबैतद्यज्ञमभिसम्पादयति ॥ ३२ ॥

यद्वैत्रेकादश । (श्रौ) एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुब्धैष्टुभऽइन्द्रऽ इन्द्रो यज्ञस्या-
त्मेन्द्रो देवता तद्यऽ एव यज्ञस्यात्मा या देवता तस्मिन्नेवैतद्यज्ञमन्ततः
प्रतिष्ठापयति ॥ ३३ ॥ (अर्धप्रपाठकः ॥ ५० ॥)

समिष्टयजूंषि हुत्वाऽवभृथं यन्ति । (न्त्य) अवभृथादुदेत्योदयनीयेन

सुर्वं उधद्विदुधदतिष्ठद्विदुधदतिष्ठत्तस्माद्धाता तथैवैतद्यजमानो
दिक्षु प्रतिष्ठापेदथ सुर्वं उधद्विदुधदतिष्ठति ॥ ३५ ॥

तान्भुभयान्येकादश सम्पद्यन्ते । एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् । वीर्यं त्रिष्टुप् । वीर्यमेवैतद्यज्ञमभि-
सम्पादयति ॥ ३२ ॥

यद्वैत्रेकादश । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् । त्रैष्टुभ इन्द्रः । इन्द्रो यज्ञस्यात्मा । इन्द्रो देवता । तद् य
एव यज्ञस्यात्मा, या देवता—तस्मिन्नेवैतद्यज्ञमन्ततः प्रतिष्ठापयति ॥ ३३ ॥

अथ देविकाहवींषि ।

समिष्टयजूंषि हुत्वा, अवभृथं यन्ति । अवभृथादुदेत्य, उदयनीयेन चरित्वा, अनूचन्धस्य शु-
भ्रगोडागमनु देविकानां हवींषि निर्वपति ॥ ३४ ॥

एतद्वै प्रजापतिः प्राप्य राध्वेवामन्यत । स दिक्षु प्रतिष्ठापेदं सर्वं दधद् विदधत् अतिष्ठत् । २ द-
दधद् विदधद् अतिष्ठन्-तस्माद्धाता । तथैवैतद्यजमानो दिक्षु प्रतिष्ठापेदं सर्वं दधद्-विदधत्-तिष्ठति ३५

सौमिकाम्निकानां मिलितां सरूपां प्रशस्तति—तान्भुभयानीति । वीर्यं त्रिष्टुब्धिति । “ उरसो वा-
पञ्चदश निरनिमीत तस्मिन्द्रो देवताऽन्वसृज्यत, त्रिष्टुप्इन्द्रः ” इत्युपक्रम्य “ तस्मात्ते वीर्यावन्तो वीर्याद्वयसृज्य-त’
(तै. स. ७ । १ । १ । ४) इति त्रिष्टुब्धौ वीर्यत्वम् । एव चैकादशतल्लययां पदमभिलक्ष्य वी.
सम्पादयति यज्ञ वीर्यवन्त करोतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

प्रकारान्तरेण तामेव मिलितां सरूपां प्रशस्तति—यद्वैत्रेकादशेति । त्रैष्टुभ इन्द्र इति । त्रिष्टुभा सह इन्द्रो-
त्पत्तेः । इन्द्रश्च यज्ञस्यात्मा देवता च । अतश्चैकादशतल्लयया एव यज्ञस्यात्मा या देवता च तस्मिन्नेवान्ततो
प्रतिष्ठापयति ॥ ३३ ॥

समिष्टयजूंषोमानन्तरम् अनुष्ठेय प्रयोगमाह—समिष्टयजूंषि हुत्वाऽवभृथं यन्तीति । अनूचन्धस्येति ।
अवभृथादागत्य उदयनीयेन चरित्वा अनूचन्ध्याह्वयः । तत्र पशुपुरोडागमनु देविकाह्वयानां देवतानां हवींषि
निर्वपेत् ॥ ३४ ॥

अत्र देविकानां इति-शु भात्रो द्वादशकपालो निहप्यते । तत्र चाशशब्दस्य प्रश्चिन्निमित्त दर्शयन्

यद्वैतानि हवींषि निर्व्वपति । दिशऽ एषोऽग्निः । ता उ एषामूः पुरस्ताद्भस्तम्बं च लोकेष्टका-
स्ताद्भस्तम्बं च लोकेष्टकाश्चोपदधाति ताः प्राणभृतः प्रथमायां चित्तौ
सर्व्वे द्वितीया सर्वा तृतीया सर्वा चतुर्थ्यथ पञ्चम्यै चित्तेरसप्तता
नाकसदः पञ्चबूडास्ता ऽऊर्ध्वा ऽउत्कामन्त्य ऽआयंस्तुभ्यः प्रजापतिरवि-
भेत्सर्व्वं वाऽइदमिमाः पराच्योऽत्येप्यन्तीति ता धाता भूत्वा पर्यगच्छ-
तासु प्रत्यतिष्ठत् ॥ ३६ ॥

(त्त) स यः स धाताऽसौ स आदित्यः । (त्योऽय) अय यत्तद्दिशां
परमं क्रान्तमेतत्तद्यस्मिन्नेषुऽ एतत्प्रतिष्ठितस्तुपति ॥ ३७ ॥

यद्वैतानि हवींषि निर्व्वपति । दिश एषोऽग्निः । ता उ एषामूः पुरस्ताद्भस्तम्बं च लोकेष्टका-
श्चोपदधाति । ताः प्राणभृतः प्रथमायां चित्तौ । सर्व्वे द्वितीया । सर्वा तृतीया । सर्वा चतुर्था ।
अय पञ्चम्यै चित्तेरसप्तता नाकसदः पञ्चबूडाः । ता ऊर्ध्वा उत्कामन्त्य आयन् । ताभ्यः प्रजापति-
रविभेत्-सर्व्वं वा इदमिमाः पराच्योऽत्येप्यन्तीति । ता धाता भूत्वा पर्यगच्छत् । तासु प्रत्य-
तिष्ठत् ॥ ३६ ॥

स यः स धाता-असौ स आदित्यः । अय यत्तद्दिशां परमं क्रान्तम्-एतत्तद्-पस्मिन्नेषु एतद्
प्रतिष्ठितस्तुपति ॥ ३७ ॥

ताराऽय प्रयोजनमाह-एतद्दे प्रजापतिरिति । पूर्वं प्रजापतिः चयनकर्तृणा स्वकीय रूपं प्राप्य राज्येव
सिद्धिं गन्धर्वामन्वत आत्मानं तिद्धमन्वतेत्यर्थः । ततः स दिक्षु प्रतिष्ठायेदं सर्वं जगत्पदारम्भं निदधत् कुर्वाणः
अतिष्ठत् । एत एवं सर्व्वमपि दधद्दिदधतिष्ठत् तस्मादसौ धाता । अतश्च तयागेन यजमानोऽपि तथैव दिक्षु
प्रतिष्ठायेदं सर्वं दधद्दिदधतिष्ठति ॥ ३६ ॥

तथैतेषां सर्व्वेषामपि हवींषां संभूयोऽयोगं वक्तुमाह-यद्वैतानि इत्यादिना । एष सञ्चितोऽग्निर्दिशो,
दिशात्मकत्व च तस्य ता उ एषामूः पुरस्तादित्यादिना राशीक्रियने । दर्भस्तम्बादीनां प्रथमायां
चितावुपधानात् अर्हति विभ्रष्टहादिना शब्देन परमर्शः । पूर्वं प्रथमायां चित्तौ दर्भस्तम्ब च
लोकेष्टकाश्चोपदधाति । तत्र हि प्रागादिकमेव चतस्रः दिक्षु लोकेष्टका मध्ये दर्भस्तम्बखोनधीवन्ते । अतश्च
दिश एव तदङ्गमनोपदधाति । एवमित्येकानां दिशात्मकत्वादेव-दिश एषोऽग्निः इति अग्नेर्दिशात्मकत्वमुक्तम् ।
ताः दिशात्मिका दर्भस्तम्बादिदिश इष्टकाः तत्रैव प्रथमायां चित्तौ प्रागादिकमेव पञ्चसु दिक्षु प्रागसुता-
मुपधानात् दिशात्मिकाः प्राणभृतश्च । द्वितीयादिषु चतुर्थ्यन्तासु तिस्रः, चिन्तिषु सर्वाणामपीष्टकानां प्रागादि-
कमेवोपधानात् तासां दिशात्मकत्वम् । ताश्च पञ्चम्याखितेः सम्बन्धिन्यः असुराना नाकसदः पञ्चबूडा इत्येता
अपि तथैवोपधानादिशात्मिकाः । ' ताः ' एताः सर्वा अपि दिक्षु इष्टकाः ऊर्ध्वा उत्कामन्त्योऽगताः ।
ततः ' प्रजापतिः ' इमाः इष्टकाः ' पत्न्यः ' सत्यः ' इदं ' सर्व्वं ' अपि जगत्तिकमिथ्यंतीति
शाम्भो मतिष्ठाः ' आता भूत्वा ' परित्यज्य तासु प्रतिष्ठितोऽमृत् ॥ ३६ ॥

अय तनेव दिग्भित्तोर्यं परिगते धातां दिशामुत्क्रान्तरूपं च दर्शयति-स यः स धातेति । स दिग्-

स यः स धाताऽयमेव स धात्रः । (त्रो) द्वादशकपालः पुरोडाशो द्वादश-
कपालो द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्धाताऽथ
यत्तद्दिशां परमुंक्रान्तमेतानि तानि पूर्वाणि हवींश्चैष्यनुमत्ये चक्रुः राक्षस्यै
चक्रुः सिनीवाल्यै चक्रुः कुड्डे चक्रुस्तद्यदेतानि निर्वपति यदेव तद्दिशां
परमुं क्रान्तं तस्मिन्नेवैतमेतत्प्रतिष्ठापयति तथै सुर्वं जुहोत्येतस्यैव
कृत्स्नुतायै ॥ ३८ ॥

ता एता देव्यः । (व्यो) दिशो ह्येताश्छन्दाश्चैषि वै दिशश्छन्दाश्चै-
षि देव्योऽथैष कः प्रजापतिस्तद्युदेव्यश्च कश्च तस्मादेविकाः पञ्च भवन्ति
पञ्च हि दिशः ॥ ३९ ॥

स यः स धाता-अयमेव स धात्रो द्वादशकपालः पुरोडाशः । द्वादशकपालः । द्वादश मासाः संव-
त्सरः । संवत्सरः प्रजापतिः । प्रजापतिर्धाता । अथ यत्तद्दिशां परमुं क्रान्तम्-एतानि तानि पूर्वाणि
हवींश्च । अनुमत्यै चक्रुः । राक्षस्यै चक्रुः । सिनीवाल्यै चक्रुः । कुड्डे चक्रुः । तद्यदेतानि निर्वपति-
यदेव तद्दिशां परमुं क्रान्तं-तस्मिन्नेवैतमेतत्प्रतिष्ठापयति । तं सर्वं जुहोति-एतस्यैव कृत्स्नुतायै ॥ ३८ ॥
ता वा एता देव्यः । दिशो ह्येताः । छन्दांसि वै दिशः । छन्दांसि देव्यः । अथैष कः प्रजा-
पतिः । तद्-यदेव्यश्च कश्च-तस्मादेविकाः । पञ्च भवन्ति । पञ्च हि दिशः ॥ ३९ ॥

निरोधार्थं परिगतो यो धाताऽस्ति स धाता उपरि तपजादित्यः खलु । अथ दिशां तद्यत् परममन्तितं क्रान्तं उक्क्रान्तं
रूपमस्ति तदेतन् । एतच्छब्दायमेव दर्शयति-यस्मिन्नेष रति । 'एष.' आदित्यः । 'यस्मिन्प्रतिष्ठित.'
एतत् तान् करोति । एतद्दर्शयति तद्दिशां परमुंक्रान्तं तद्दिशामन्तरिक्षावधि उक्क्रान्तावाचदेव परमुंक्रान्त-
रूपमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

अस्वादिष्यो धाता अन्तरिक्षमेव दिशां परमुंक्रान्तत्वाच्चेव रूपं ततः किमायात प्रकृत इति तत्रद्दि-
ग यः स धातेति । स आदित्यात्मको यो धाता सोऽयमेव धात्रो धातृदेवयः पुरोडाशः । स च द्वादशकपालो
भवति । द्वादश मासा इत्यादिना तां द्वादशसख्यामुपपादयति । तवत्सरो द्वादशमासात्मकः । प्रजापतिस्तथा-
विषसवत्सरात्मकः । स एव प्रजापतिर्धाता । एव धातुर्द्वादशसख्यासंबन्धाच्चेदेवस्य पुरोडाशस्य द्वादशकपालत्व-
मुपपन्नम् । अथ तत्पूर्वैकं यद्दिशः परमुंक्रान्तरूपं तान्येतानि पूर्वाणि हवींश्च, तान्येव दर्शयति-अनुमत्यै
चक्रुरित्यादिना । आत्रपुरोडाशस्योत्तमत्वाच्चेदेषया एतेषां पूर्वत्वम एव कारयावेने-एतेषां हविषामन्ते धात्रो
द्वादशकपालः मुक्तिः । "अनुमतिराकासिनीवालीऽहृन्म्यश्चरवो धात्रो द्वादशकपालः सर्वेहूतः"- (का. श्री सू.
१८ । १०६-१०७) इति । तथा चैतानि देविकानां हवींश्च निर्वपतीति यत् तेन यदेव तद्दिशां परमुं-
क्रान्तरूपं तस्मिन्नेवैतमेतत्प्रतिष्ठापयति । एतेन हविषां निर्वपेन दर्पस्तम्भादीष्टकालक्षणासु उक्क्रान्तासु दिक्षु
प्रजापतिं प्रतिष्ठापितवान्भवतीत्यर्थः । तस्य धातुपुरोडाशस्य होमावसरे पुरोडाशान्तरवेददानमसक्तवाह-तं
सर्वमित्ति । "सर्वहोमस्योपयोगमाह-एतस्यैवेति" ॥ ३८ ॥

अथ देविकाशब्दं निर्वक्ति-न्ना वा एता इति । 'ता एताः' अनुमत्यादयो 'देव्यः' खलु । एतदेवो-

(स्तु) तदाहुः । (नं) नेत्रानि हवींषि निर्वपेत्तदतिरेचयानीति तानि वै निर्वपेदेव कामेभ्यो ब्राह्मणानि हवींषि निरुप्यन्ते न वै कामानामतिरिक्तमस्ति यद्दे किं च पशुपुरोडाशमनु इतिरिक्तमप्युते पशवेव सु मध्यतो मेघो धीयन्ऽऽभयानि निर्वपत्यध्वरुस्य चाग्नेश्चाध्वरुस्य पूर्व- मयाग्नेस्तुस्योक्तो बन्धुरुच्चैः पशुपुरोडाशा भवत्युपांश्वेतान्नीष्टिहस्तु- ब्रूहि भ्रेप्येति पशुपुरोडाशस्याहानुब्रूहि चलेत्येतेषामिष्टिर्हि समानः स्विष्टकृत्समानुडा ॥ ४० ॥

तस्य ब्राह्मणस्य पशाः । (जुं) जुह्वति समिष्टयजूष्यभ्यवयन्ति हृदयशूलेनावभृद्युं सश्रुंस्या ह्येषु पशुहृदयशूलेन चरित्वा ॥ ४१ ॥

तदाहुः-नैतानि हवींषि निर्वपेत् । नेत्रतिरेचयानीति । तानि वै निर्वपेदेव । कामेभ्यो वा एतानि हवींषि निरुप्यन्ते । न वै कामानामतिरिक्तमस्ति । यद्दे किं च पशुपुरोडाशमनु इतिरिक्तमप्युते-पशा- वेव स मध्यतो मेघो धीयते । उभयानि निर्वपति-अध्वरस्य चाग्नेश्च । अध्वरस्य पूर्वम्, अयाग्नेः । तस्योक्तो बन्धुः । उच्चैः पशुपुरोडाशा भवति, उपांश्वेतानि । इष्टिर्हि । ' अनुब्रूहि ' ' भ्रेप्य ' इति पशुपुरोडाशस्याह । ' अनुब्रूहि ' ' यज ' इत्येतेषाम् । इष्टिर्हि । समानः स्विष्टकृत् । समानीडा ॥ ४० ॥

तस्य वा एतस्य पशोर्जुह्वति समिष्टयजूषि, अभ्यवयन्ति हृदयशूलेनावभृद्यन् । संस्था होत्र पशुः । हृदयशूलेन चरित्वा ॥ ४१ ॥

पशपते-दिशो होत्रा इत्यादिना । ' एताः ' निर्वाचनस्यार्थो दिशः खड्ग ' दिशश्चन्दसि ' खड्ग तानि च्छन्दानि दोषमानत्वेन देव्यः, एवं च परम्परया सिन्धुवात्पादयो देव्यः । अपेक्ष ' प्रजापतिः ' ' कः ' इत्युच्यते । तथा सति ' देव्यश्च कथं ' इति यत् ' तस्मान् ' एताः ' देविकाः ' इति । " अयाग्नेः संज्ञाच्छन्दोर्न- दृष्टम् "-(पा. सू. ६ । १ । ६३) इति देविकाभ्यस्य हस्तत्वम् । अर्धेतेषां पञ्चत्वमेवमुदाहरण- पश्च भवन्तीति । दिशां पञ्चत्वरुदादिनां कालां देविकानामपि हवीषि पश्च भवन्तुरित्यर्थः ॥ ३९ ॥

तदाहुः इत्यादिकम् समानीडा इत्यन्तम् प्रागेव व्याख्यातम् ॥ ४० ॥

दोषणभिमार्दीष्टिर्हि समिष्टयजूषिणान् पूर्वमारिचनेन समिष्टयजूषिणः सिद्धपति, अग्नीषोर्नोपपशोः पुनर्न सिद्धपति, न चामी पशुभ्यः पूर्वमती । अतोऽस्य पृथगेन समिष्टयजूषि जुहुयादित्याह-तस्य वा एतस्येति । तस्य पशोः समातिरूपत्वात् हृदयशूलेन अवभृद्यमप्येवमुक्तित्याह-अभ्यवयन्तीति । हृदयशूलेनास्य मन्वेत्येवमर्थमिति जुहुयादित्याह-हृदयशूलेन चरितेति ॥ ४१ ॥

प्रत्येत्य वैश्वकर्मणानि जुहोति । विश्वानि कर्माण्ययमग्निस्तुान्यस्यात्र
सुर्वाणि कर्माणि कृतानि भवन्ति तान्येतत्प्रीणाति तानि हविषा देवतां
करोति यस्त्ये वै देवताये हविर्गृह्यते सा देवता न सा यस्त्ये न गृह्यतेऽयो
विश्वकर्माऽयमग्निस्तुभवेत्प्रीणाति ॥ ४२ ॥

यद्रेव वैश्वकर्मणानि जुहोति । प्रायणं च ह्यग्रेरुदयनं च सावित्राणि
प्रायणं वैश्वकर्मणान्युदयनं स यत्सावित्राप्येव जुहुयात्तु वैश्वकर्मणानि
यथा प्रायणमेव कुर्यान्नोदयनं तादृक्तुदय यद्वैश्वकर्मणान्येव जुहु-
यात्तु सावित्राणि यथोदयनमेव कुर्यात्तु प्रायणं तादृक्तुभयानि जुहोति
प्रायणं च तुदुदयनं च करोति ॥ ४३ ॥

अथ वैश्वकर्मणहोमः ।

प्रत्येत्य वैश्वकर्मणानि जुहोति । विश्वानि कर्माण्ययमग्निः । तांश्च सर्वाणि कर्माणि कृतानि
भवन्ति । तान्येतत्प्रीणाति । तानि हविषा देवतां करोति । यस्त्ये वै देवताये हविर्गृह्यते सा देवता ।
न सा-यस्त्ये न गृह्यते । अयो विश्वकर्माऽयमग्निः । समवेत्तत्प्रीणाति ॥ ४२ ॥

यदेव वैश्वकर्मणानि जुहोति । प्रायणं च ह्यग्रेरुदयनं च । सावित्राणि प्रायणम्, वैश्वकर्मणान्यु-
दयनम् । स यत्सावित्राप्येव जुहुयात्, न वैश्वकर्मणानि, यथा प्रायणमेव कुर्यान्नोदयनं-तादृक्
त् । अथ यद्वैश्वकर्मणान्येव जुहुयात्, न सावित्राणि, यथोदयनमेव कुर्यात्, नप्रायणम्-तादृक्
त् । उभयानि जुहोति-प्रायणं च तुदुदयनं च करोति ॥ ४३ ॥

तेषां होमन्योपयोगमाह-प्रत्येत्य वैश्वकर्मणानीति । 'अयमग्निः' एव 'विश्वानि कर्माणि' च-
विश्वेषां कर्मणां तावदग्निस्तान्येव-अयमग्नेस्तांनि सर्वाणि कर्माणि अग्निमन्त्रवसरे 'कृतानि' भवन्ति । अतश्चेतन
होमेन 'तांश्चैव' कर्माणि 'प्रीणाति' । अयो विश्वकर्मेति । किंच 'अयमग्निः' विश्वान्य कर्तृत्वेन विश्वकर्मा
समवेतेन होमेन प्रीणातीति । समग्नि विश्वकर्माविच्छिद्यमग्निं प्रीणातीत्युक्तत्वात् विश्वानि कर्माणि देवतैरानीति
वैश्वकर्मणानीति प्रथमपक्षे न्यूनपक्षिः । तित्थिपक्षे विश्वकर्मा देवता एषा इति वैश्वकर्मणानि इति न्यूनपक्षिः ॥ ४२ ॥

अथ तांश्च वैश्वकर्मणानि प्रशंसति-यद्वेदेति । वैश्वकर्मणहोमेन 'अग्नेः' 'प्रायणम्' 'उदयनं च'
सम्पादितं भवति । प्रायणं प्रारम्भः । उदयनं समाप्तनम् । अग्रेतदुदयनमग्निं सम्पाद्यति इति तत्राह-सावित्रा-
णीति । आदौ सम्पादितानि 'सावित्राणि' एव प्रायणं भवति । एतानि वैश्वकर्मणान्येवोदयनं भवतीति
अग्नेस्तदुदयनमग्निरित्यर्थः । सावित्रवैश्वकर्मणानां प्रायणोदयनमग्निं कृत्वेनेव तेषां उभयेषामग्निं होमस्या-
वस्यकत्वमाह-स यत्सावित्राप्येदेति । सोऽन्वयुर्वेदि सावित्रान्येव जुहुयान् वैश्वकर्मणानि तदा यथा
कस्यचिद्व्यवहारममेव कुर्यात्, न समाप्तनम् 'तादृक्' तत् । तथा अग्रेतदुदयनं तादृक् भवति ।
अथ यदि वैश्वकर्मणान्येव जुहुयात्, न सावित्राणि तेषां अग्रे यथा कस्यचिद्व्यवहारं समाप्तनमेव

(त्व) अष्टावसूनि भवन्ति । (न्त्ये) एवमिमानि तद्यथा प्रायणं तथो-
दयनं करोति स्वाहाकारोऽग्नीषां नवमो भवत्येवमेषां तद्यथा प्रायणं
तथोदयनं करोत्याहुतिरग्नीषां दशमी भवत्येवमेषां तद्यथा प्रायणं तथो-
दयनं करोति संततां तत्राहुतिं जुहोति उेतो वै तत्र यज्ञो उेतसोऽविच्छे-
दाय सुवेणेद्वा स्वाहाकारं निरुक्तं हि उेतो जातं भवति ॥ ४४ ॥

यदाकृतात् । (त्स) समसुस्रोद्धो वा मनसो वा सम्भृतं चक्षुषो वेत्ये-
तस्माद्भयेतत्सुर्वस्मादग्ने कर्म समभवत्तदनु श्रेत सुकृतासु लोकं यत्र-
ऽङ्गुपयो जग्मुः प्रथमजाः पुराणाऽ इत्यमूनेतदुपीनाह ॥ ४५ ॥

अष्टावसूनि भवन्ति एवमिमानि । तद्यथा प्रायणं तथोदयनं करोति । स्वाहाकारोऽग्नीषां नवमो
भवति । एवमेषाम् । तद्यथा प्रायणं तथोदयनं करोति । आहुतिरग्नीषां दशमी भवति । एवमेषाम् ।
तद्यथा प्रायणं तथोदयनं करोति । संततां तत्राहुतिं जुहोति । उेतो वै तत्र यज्ञः । उेतसोऽविच्छे-
दाय । सुवेणेद्वा स्वाहाकारम् । निरुक्तं हि उेतो जातं भवति ॥ ४४ ॥

“ यदाकृतात्समसुस्रोद्धो वा मनसो वा सम्भृतं चक्षुषो वा ”-इति । एतस्माद्भये-
तत्सर्वस्मादग्ने कर्म समभवत् । “ तदनु श्रेत सुकृतासु लोकं यत्र ऋषयो जग्मुः प्रथमजाः
पुराणाः ”-(वा. सं. १०।५८) इति । अमूनेतदुपीनाह ॥ ४५ ॥

इत्यत्र प्रारम्भं धाट्क् तत्प्राकरणमपि ताट्क् । तस्मादुभयेषामपि होमं कुर्यादित्याह-उभयानीति । एवं चाम्नेः
प्रारम्भं समापनं च सम्पादितवन्भवतीति ॥ ४३ ॥

अथ वैधकर्मणाम् सावित्रदेव संख्यासंबन्धात्प्रायणवदेवोदयनमपि संपाद्यते इत्याह-अष्टावसूनीति । अपूनि
इत्यदःशब्देन सर्वत्र विप्रकृतानि सावित्राणि परामृश्यन्ते । इमानीत्यादीदंशब्देन सर्वत्र स्वप्रकृतानि वैध-
कर्मणानि परामृश्यन्ते । नन्वेवं ताहि सावित्रदेवात्रापि किं सर्वमपि कर्तव्यमिति नेत्याह-संततां तत्राहुति-
मिति । सत्र सावित्रेण आहुतिं संततामतिष्ठिन्नं जुह्यात् । तत्रोपक्रमरूपत्वेन यत्रस्य रेतस्त्वादितसो विच्छेदा-
भावायेति । इह वैधकर्मणेषु पुनः सुवेण स्वाहाकारं जुह्यात् । अनेन प्रत्यग्हुति विच्छेदो दर्शितः । रेतसोऽप-
चित्तमये निरुक्तमव्यवस्थिमामिदिष्टं सत् जातं भवति । अतश्चास्य रेतोऽस्य यद्वस्योऽपत्तेवसत्वाद्दिच्छेदेन
जुह्यात् इति ॥ ४ ॥

अथ तान्महो वैधकर्मणोऽहोमन्त्रान् क्रमेण न्यास्यास्तमनुवदति-यदाकृतादिति । ‘ अग्ने ’ शब्दं एतस्मात्
स्त्वाकृतादेः ‘ सर्वस्मात् ’ ‘ कर्म समभवत् ’ अत उक्तम्-यदाकृतादिति । सर्वत्र ‘ वा ’ शब्दः समु-
पार्यः । समसुस्रोदिति । समभवत् । आहुतिमिति निश्चयार्थं मन उच्यते । इदिति मनोऽवस्थानप्रदेशः ।
मनो विमर्शात्कम् । इत्यमपि कर्म इत्यत्येन विमर्शमना मनसा विचार्य निश्चयमना तेनैव
निश्चित्य पश्चात् ‘ चक्षुषा ’ तत्सापने दृष्टा कियते । अतश्च तस्यात् सम्भृतं ‘ समसुस्रोत् ’ इत्युक्तम् ।

नाम कृत्वाऽथैनमुपतिष्ठते । सर्वेण वाऽएष एतमात्मना चिनोति
 स यदेतामुत्रात्मनः परिदां न वृद्धेतात्र ह्रैवास्यैषु ऽआत्मानं वृञ्जीताय
 यदेतामुत्रात्मनः परिदां वृद्धते तयो ह्रास्यैषुऽआत्मानं नु वृद्धेः येऽअम्रयः
 पाञ्चजन्या ऽअस्यां पृथिव्यामधि ॥ तेषामसि त्वमुत्तमः प्र नो जीवातवे
 सुवेति ये के चाग्रयः पञ्चचितिका ऽअस्यां पृथिव्यामधि तेषामसि त्वथ
 सुत्तमः प्रोऽअस्माञ्जीवनाय सुवेत्येतदनुष्टुभा वाग्वाऽअनुष्टुब्बासु
 पुर्वाणि च्छन्दार्थंति सर्वैरेवास्माऽएतच्छन्दोभिर्निहुतऽउपस्थायामिथे
 समारोह्य निर्मथ्योदवसानीयया यजते ॥ ५३ ॥

अथ चित्प्राप्तेरुपस्थानम् ।

नाम कृत्वाऽथैनमुपतिष्ठते । सर्वेण वा एष एतमात्मना चिनोति । स यदेतामुत्रात्मनः परिदां
 न वृद्धेतात्र ह्रैवास्यैष आत्मानं वृञ्जीत । अथ यदेतामुत्रात्मनः परिदां वृद्धते-तयो ह्रास्यैष
 आत्मानं न वृद्धे । “ ये अम्रयः पाञ्चजन्या अस्यां पृथिव्यामधि । तेषामसि त्वमुत्तमः
 प्र नो जीवातवे सुव ”-(वा. सं. १८ । ६७) इति । ये के चाग्रयः पञ्चचितिका अस्यां
 पृथिव्यामधि-तेषामसि त्वं सत्तमः, प्रोऽअस्माञ्जीवनाय सुवेत्येतत् । अनुष्टुभा । वाग्वाऽअनु-
 ष्टुप् । वासु सर्वाणि च्छन्दार्थंति । सर्वैरेवास्मा एतच्छन्दोभिर्निहुते । उपस्थायामि समारोह्य निर्म-
 थ्योदवसानीयया यजते ॥ ५३ ॥

नामकरणानन्तरमप्राप्तेरुपस्थान विषये-नाम कृत्वेति । ननु-किमर्थमुपस्थानमिति तत्राह-सर्वेण वा
 इति । एषोऽप्ययुरेतमग्निं सर्वेणाल्मना स्वरूपेण चिनोति । अस्याग्नेर्योवस्वरूपमस्ति तत्रात् स्वरूपेणाऽऽना
 चित्तवन्दनवति । अतश्चेदानीं निमहानुग्रहसमर्थो भवति । तस्मादत्र यथात्मनः परिदां रक्षणं न वदेत् तदा
 तस्मिन्नवसरे ह्येषोऽग्निस्त्वाचर्योरत्मानं वृञ्जीत वृद्धयेत् । तस्मिन्नेवोपस्थाने मन्त्रं प्रदर्शय न्याचष्टे-येऽअग्रयः
 पाञ्चजन्या इति । अस्यां पृथिव्यां ये के चाग्रयः पञ्चचितिका विद्यन्ते । तेषां मध्ये त्वमुत्तमोऽसि । एषो
 जीवनायत्मानं सर्वाननुजानीहि इत्येतदुक्तं भवतीत्यर्थः । अथेतस्य मन्त्रस्य छन्दः प्रशस्तनि-अनुष्टुभेति ।
 अनुष्टुभो वामात्मकजादावथ सर्वच्छन्दोऽस्त्वोत्सर्वैरेव च्छन्दोभिरेवा अग्रये निदूनुते वामग्रहणमार्थवत्कश्च
 मयराधमपनपतीत्यर्थः । उपस्थानानन्तरं कर्तव्यं प्रयोगमाह-उपस्थायामिमिति । ‘ उपस्थायामि-
 अन्वयोः समारोह्य गृहं गत्वा तत्र पुननिर्मथ्य तस्मिन्निर्मथितेऽग्नीं उदवसानीयपृष्ट्या यजते इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

(तुऽथ) अथ मैत्रावरुण्या पयस्यया यजते । देवत्रा वाऽएष भवति
 युऽएतत्कर्म करोति देवम्भेतुन्मिथुनं युन्मित्रावरुणौ स युदेतयाऽनिष्ठा
 मानुष्यां चरेत्प्रत्यवरोहः स युथा देवः सन्मानुषः स्यात्तादृक्तुथ युदे-
 तया मैत्रावरुण्या पयस्यया यजते देवम्भेतुन्मिथुनमुपैत्यनुयेद्वा कामं
 यथाप्रतिरूपं चरेत् ॥ ५४ ॥

(यु) युद्धेवैतया मैत्रावरुण्या पयस्यया यजते । प्रजापतेर्विष्णुस्ताद्रेतः
 परापतत्तं अत्र देवाः समस्कुर्वन्स्तुदस्मिन्नेतया मैत्रावरुण्या पयस्यया
 रेतोऽद्भुस्तुथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति ॥ ५५ ॥

स यः सु प्रजापतिर्व्यस्रत्सत । (ता) अयमेव सु योऽयमग्निश्चीयते-

अथ मैत्रावरुणी पयस्या ।

अथ मैत्रावरुण्या पयस्यया यजते । देवत्रा वा एष भवति-य एतत्कर्म करोति । देवम्भेतुन्मि-
 थुनम्-यन्मित्रावरुणौ । स युदेतयाऽनिष्ठा मानुष्यां चरेत्-प्रत्यवरोहः सः । यथा देवः सन्मानुषः
 स्यात्-तादृक् तत् । अथ युदेतया मैत्रावरुण्या पयस्यया यजते-देवम्भेतुन्मिथुनमुपैति । एतयेद्वा
 कामं यथाप्रतिरूपं चरेत् ॥ ५४ ॥

युद्धेवैतया मैत्रावरुण्या पयस्यया यजते । प्रजापतेर्विष्णुस्ताद्रेतः परापतत् । तं यत्र देवाः समस्कु-
 र्वन् । तदस्मिन्नेतया मैत्रावरुण्या पयस्यया रेतोऽद्भुः । तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति ॥ ५५ ॥

स यः स प्रजापतिर्व्यस्रत्सत-अयमेव सः-योऽयमग्निश्चीयते । अथ युदस्मात्तद्रेतः परापतत्-

उदस्मान्नीयानन्तरं मैत्रावरुण्या पयस्यया यागं विधत्ते'-अथ मैत्रावरुण्येति । तस्याः प्रयोजनमाह-देवत्रा
 वा एष भवतीत्यादिना । ' यः ' यजमानः ' एतन् ' अग्निवचनाख्यं ' कर्म करोति ' एतेन देवेभ्यु भवति
 कृत्वा । ' मित्रावरुणौ ' इति यत् ' एतन् देवम् मिथुनम् ' । अतश्च यदि यजमान एतया मैत्रावरुण्या पयस्यया-
 निष्ठा मानुष्यां चरेत् तर्हि स प्रत्यवरोहः स्यात् । तमेव दर्शयति-यप्येति । ' यथा ' यः कश्चित्पूर्व
 उत्सन्मन्थी सन् पश्चात् मानुषः स्यात् तदपि तद्देवेति । अथ यथेनया मैत्रावरुण्या पयस्यया यजते तदा
 देवसम्भन्धेन मिथुनमुपैति । एतद्योगानन्तरं तु यथेच्छ स्त्रोवितमानुषश्चिपमनतिरूप्य चरेत् । अग्निवपनेन यज-
 मानस्य देवत्वे प्राप्तं उचितकामानुसारेण मैत्रावरुण्या पयस्यया प्रथमं देवं मिथुनमुपेत्य पश्चात् स्वेच्छया स्वकीया
 मार्गानुसारेणैवावत् ॥ ५४ ॥

अथ तमेव पयस्यायां प्रकारान्तरेण प्रशंसति-युद्धेवैतयेति । पूर्वं प्रजासर्जनेन विस्तृतावपवात् ' प्रजा-
 पतेः ' सकाशात् ' रेतः ' पराचीनमगमत् । ' तम् ' प्रजापतिं यस्मिन्नवरो देवाः संस्कृतमङ्गवन् तदा तद्रेतः
 ' एतया ' मैत्रावरुण्या पयस्यया अस्मिन्निहितवन्तः । अतोऽपमिदानीन्ततोऽपि यजमानो मैत्रावरुण्या पयस्यया
 अस्मिन् प्रजापतौ तथैव रेतो निदधाति ॥ ५५ ॥

ननु कपमस्मिन्नग्नौ पयस्यया होमेन प्रजापतौ रेतोनिधानं घटते सत्राह-स यः स प्रजापतिरिति ।

ऽयं युद्धस्नात्तद्रेतः पशुपतदेवात्ता पशुत्या मैत्रावरुणी भवति प्राणोदानो
 वै मित्रावरुणो प्राणोदानाऽऽ वै रेतः सितं विबुद्धरुतः पशुत्या भवति प्रयो
 हि रेतो यज्ञो भवति यज्ञो ह्येषु यज्ञस्य रेतः ऽऽपार्थ्यु भवत्युपार्थ्यु हि
 रेतः निच्युतंऽन्ततो भवत्यन्ततो हि रेतो धीपते ॥ ५६ ॥

तुस्यै व्याजिनेन चरन्ति । तुस्मिन्दृष्टिगां ददाति तूपरो निधुनो द्यः-
 दित्यभ्याज्ञाय नैडुमन्यऽडुति इ स्नाह माहित्यः स्रवत्यु ह्युपाऽमिडिन
 ऽआडुतिः सोमाडुतिर्ग्रामनिष्टके जुहोति ॥ ५७ ॥

एता मा पशुत्या । मैत्रावरुणी भवति । प्राणोदानो वै मित्रावरुणो । प्राणोदाना ऽ वै रेतः सितं
 विबुद्धरुतः । पशुत्या भवति । परो हि रेतः । यज्ञो भवति । यज्ञो ह्येषु यज्ञस्य रेतः । उपार्थ्यु भवति ।
 उपाऽऽ हि रेतः निच्युते । अन्ततो भवति । अन्ततो हि रेतो धीपते ॥ ५६ ॥

तुस्यै व्याजिनेन चरन्ति । तुस्मिन्दृष्टिगां ददाति । तूपरो निधुनो द्यः-
 दित्यभ्याज्ञाय नैडुमन्यऽडुति इ स्नाह माहित्यः । स्रवत्यु ह्युपाऽमिडिन
 ऽआडुतिः सोमाडुतिः-ग्रामनिष्टके जुहोति ॥ ५७ ॥

सु स्वयमातृष्णाऽएवोपदधीत । (ते) इमे वै लोकाः स्वयमातृष्णाऽइमुञ्ज लोकाऽएवोऽग्निश्चितः ॥ ५८ ॥

(५) ऋतुव्याऽएवोपदधीत । संवत्सरो व्याऽऋतुव्याः संवत्सरोऽएवोऽग्निश्चितः ॥ ५९ ॥

(तो) विश्वज्योतिषऽएवोपदधीत । (तै) एता वै देवता विश्वज्योतिषऽएता ऽउ देवताऽएवोऽग्निश्चितः ॥ ६० ॥

पुनश्चित्तिमेवोपदधीत । पुनर्यज्ञो ह्येऽवुत्तरा ह्येषा देवयज्या पुनर्यज्ञमेवैतदुपधत्तऽवुत्तरामेषु देवयज्यामुप ह्येनं पुनर्यज्ञो नमतीति न तथा कुर्याद्यो वावु चित्तेऽग्निर्निधीयते तामेवैष्टकामेषु सर्वोऽग्निरभिसुम्पद्यते तद्यदुद्यो जुहोति तुडेवास्य यथा सर्वस्मिन्ऽअण्डिलेऽग्नौ संचिते पक्षपुच्छवत्या-इतयो हुताः स्युरेवमस्यैताऽऽहुतयो हुता भवन्ति ॥ ६१ ॥

स स्वयमातृष्णा एवोपदधीत । इमे वै लोकाः स्वयमातृष्णाः । इम उ लोका एवोऽग्निश्चितः ॥ ५८ ॥

ऋतुव्या एवोपदधीत । संवत्सरो वा ऋतुव्याः । संवत्सरो एवोऽग्निश्चितः ॥ ५९ ॥

विश्वज्योतिष एवोपदधीत । एता वै देवता विश्वज्योतिषः । एता उ देवता एवोऽग्निश्चितः ॥ ६० ॥
अथ गार्हपत्यस्य पुनश्चित्तिः ।

पुनश्चित्तिमेवोपदधीत । पुनर्यज्ञो ह्येषः, उत्तरा ह्येषा देवयज्या । पुनर्यज्ञमेवैतदुपधत्ते, उत्तरामेषु देवयज्याम्, उप ह्येनं पुनर्यज्ञो नमतीति । न तथा कुर्यात् । यो वावु चित्तेऽग्निर्निधीयते-तामेवे-

न्तु ताँहि पूर्ववदेव किमग्निश्चितं इत्यनमपि इत्येति तत्राह-स स्वयमातृष्णा एवेति । ' सः ' अप्वर्युः अनन्तर क्रियमाणे कर्तौ स्वयमातृष्णा एवोपदधीत, न पुनरिष्टकान्तरमित्यर्थः । एतावता कथं तस्याः सिद्धिरिति तत्राह-इमे वै लोका इति । प्रथमपक्षमोक्षमासु तिस्रश्च उपधीयमानास्तिस्रः स्वयमातृष्णाः पृथि-व्यादिलोकप्रपात्मिकाः । ' एषः ' संचितोऽग्निर्निधीयते प्रजापतिरूपत्वाद्लोकप्रपात्मकः । एवं च स्वयमातृष्णोप-धानेनैव स संचितोऽग्निः सेत्स्पर्शित्यर्थः ॥ ५८ ॥

अथवा ऋतुव्या, विश्वज्योतिषो वा पुनश्चित्तिमेव बोधार्थमित्याह-ऋतुव्या एवेति । अत्र सर्वत्र एवकार-स्वावधारणार्थवदितरनिषेधतिद्धौ स्वयमातृष्णादीनां सर्वानामपि त्रिभिर्निषेधसामवात् बोधशीलह्याग्रहणवदि-त्यभिद्धिः । अत एव कात्यायनः- ' विधातलौ पुनः सोमेभ्यामां स्वयमातृष्णाविश्वज्योतिश्चित्तज्यानामन्व-नाः । पुनश्चित्तिम् ' (का. धौ. सू. १८।१।१९-१२०) । एता वै देवता इति । ' एताः ' अग्निवाप्या-दित्यात्मिका देवता विश्वज्योतिषः ' एषः संचितोऽग्निः अग्निः ' एता अग्निवाप्यादित्या देवता इत्यर्थः ॥ ५९ ॥ ६० ॥

पुनर्यज्ञो ह्येष इति । पुनश्चित्तिरिति यत् ' एषः ' पुनर्यज्ञः । किंच एषः पुनश्चित्तिश्चो यज्ञः उत्तरा

सुर्वाणि वाऽएष भूतानि । सुर्वान्देवान्गर्भी भवति योऽग्निं विभर्ति
स योऽसंस्वरभृतं चिनुतेऽएतानि ह स सुर्वाणि भूतानि गर्भं भूतं निर्हति
यो न्वेष मानुषं गर्भं निर्हन्ति तुद्भवेव परिचक्षतेऽथ किं य एतं देवो ह्येष
नासंस्वरभृतस्यऽर्तिवृजा भवितुव्यमिति ह स्माह व्यात्स्यो उदेस्य
देवरेतसस्य निर्हण्यमानस्य मेघसानीति ॥ ६२ ॥

पुष्मास्यमन्तमं चिन्वीतेत्याहुः । पुष्मास्या वाऽअन्तमा गर्भा जाता
जीवन्तीति स यद्यसंस्वरभृते महदुक्थं शंसेद् शंसेद्गशीतीः शंसेद्-

इकामेव गर्वाऽग्निगभिसंपद्यते । तद्दृपद्री जुहोति-तदेवास्य-यथा सर्वस्मिन्डाण्डिलेऽग्नी संचिं
पशुपुच्छवत्याहुतयो हुताः स्युः-एवमस्यता आहुतयो हुता भवन्ति ॥ ६१ ॥

अथ उरुपसम्भरणमीमांसा ।

सर्वाणि वा एष भूतानि सर्वान्देवान् गर्भा भवति । योऽग्निं विभर्ति । स योऽसंस्वरभृत
चिनुते-एतानि ह स सर्वाणि भूतानि गर्भं भूतं निर्हते । यो न्वेष मानुषं गर्भं निर्हन्ति-तन्वेव परि-
चक्षते-अथ किं य एतम् । देवो होषः । नासंस्वरभृतस्यऽर्तिवृजा भवितुव्यमिति ह स्माह वात्स्यः
नेदस्य देवो नमस्य निर्हण्यमानस्य मेघसानीति (१) ॥ ६२ ॥

पुष्मास्यमन्तमं चिन्वीतेत्याहुः । पुष्मास्या वा अन्तमा गर्भा जाता जीवन्तीति । स यद्यसं-
स्वरभृते महदुक्थं शंसेद्-ऋगशीतीः शंसेत् । असर्वं वै तद्-यदसंस्वरभृतः । असर्वं तद्-यद्-

तेत्यर्थः । उक्त्वाऽपि पशुवितरस्य प्रकारान्तरेण दर्शनेन विवक्षितमिदिकाह-ने तथा कुर्यादिति । अप्यपूर्वो-
प्रकारेणोपधानं न कुर्यात्; कुत. सचिनेऽग्नी य एवाग्निनिधीयते-तरदिरूपामेवेष्टकामभिलक्ष्य एष सर्वेऽग्नि
चिन्वाग्नि सपद्यते । उपरिनिधीयमानापामदिरूपामेनेष्टकायामिष्टकासमूहरूपः कृन्धोऽप्यग्निरन्तर्भवतीत्यर्थः ।
तथा सन्ध्यावेव जुहोतीति यत् तैत्रैवाह्य यजमानस्य यथा सर्वदिम् शण्डिल्यमुनिर्महते पशुपुच्छव
सचिनेऽग्नी आहुतयो हुता भवेतुः एवमेतस्य यजमानस्य आहुतयो हुता भवन्ति । अत्रावेव कृच्छ्र
चित्पाग्नेरन्तर्भावमनुसन्धानस्य यजमानतःप्राशिवने क्रियमाणे चाक्रियमाणे कृतारपि सोमाहुतीनां स्वयत्-
तृणादीनां इष्टकानां प्राधान्यतः तामामप्युपचानमाद्रियते इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

अस्याग्ने संस्वरभरणमवश्यं क्रियत इति दर्शयति-सर्वाणि वा इति । यो यजमानोऽग्निं विभर्ति
स सर्वाणि भूतानि सर्वान्देवान् गर्भा भवति गर्भमावयति । अन्तर्भावितव्ययोऽत्र भूः । अतएव यो यजमान
स यदि अमस्वरभृतमग्निं चिनुते स एतानि गर्भान्भूतानि सर्वाणि भूतानि निर्हति । लोके खलु यो जल
मातुष एव गर्भं निर्हन्ति त लोकाः परिवर्जयन्त्येव । अथ यः एत देव गर्भं निर्हन्ति त परिवर्जयन्तीति किन्
वक्तव्यम् । अत्र एवाप्य निर्हण्यमानस्य देवरेतसस्य मग्नी न असानीति असंस्वरभृतस्याग्नेर्तिवृजा न
मवितव्यमिति वात्स्यो महाविराह स्य ॥ ६२ ॥

तत्र पशुपुच्छवत्याहु-पुष्मास्यमिति । अन्ततः पुष्मास्या भूता गर्भा जाताः सन्तो जीवन्तीति अन्ततः

कामम्बुवैनथं सु चिन्वीत । यः संवत्सरमग्निहोत्रं जुहुयाद्विभर्ति वाऽएन-
मेषु योऽग्निहोत्रं जुहोति ॥ ६७ ॥

कामम्बुवैनथं सु चिन्वीत । यः संवत्सरं जातः स्यात्प्राणो वाऽअग्नि-
स्तमेतद्विभर्त्यथ ह वै रेतः सिक्तं प्राणोऽन्ववरोहति तद्विन्दते तद्यज्जातं
जातं विन्दते तस्माज्जातवेदास्तुस्मादप्येवंवित्कामथं सद्योभृतं चिन्वीत
यद्दु ह वाऽएवंवित्पिबति वा पाययति वा तदेवास्य यथा सर्वस्मिञ्छा-
ण्डिलेऽग्नौ संचिते पक्षपुच्छवत्याहुतयो हुताः स्युरेवमस्यैता ऽआहुतयो
हुता भवन्ति ॥ ६८ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ९-४-२ ॥ (५. १.) ॥

कामम्बुवैनं स चिन्वीत । यः संवत्सरमग्निहोत्रं जुहुयात् । विभर्ति वा एनमेषः—योऽग्निदोमं
जुहोति (५) ॥ ६७ ॥

कामम्बुवैनं स चिन्वीत—यः संवत्सरं जातः स्यात् । प्राणो वा अग्निः—तमेतद्विभर्ति ।
अथ ह वै रेतः सिक्तं प्राणोऽन्ववरोहति, तद्विन्दते । तद्यज्जातं जातं विन्दते—तस्माज्जातवेदाः ।
तस्मादप्येवंवित् कामं सद्योभृतं चिन्वीत । यद्दु ह वाऽएवंवित्पिबति वा पाययति वा—तदेवास्य
यथा सर्वस्मिञ्छाण्डिलेऽग्नौ संचिते पक्षपुच्छवत्याहुतयो हुताः स्युः—एवमस्यैता आहुतयो हुता
भवन्ति (६) ॥ ६८ ॥

यजमानो यथेन्द्रमेवैनमग्निं चिन्वीत । एष यजमानः एतामिः पुरस्ताद् किमप्याग्निपशुनिभिरजेनाहुतिर्वाह्यैर्ज-
नेनमग्निं प्रयक्ष विमर्शति ॥ ६९ ॥

अथवा य. ' सवत्सरमग्निहोत्रं जुहुयात् ' सोऽपि यथेच्छमग्निं विन्धीत तेनाग्निहोत्रहोमेन संवत्सरमर्गस्य
संपादनात् ॥ ६७ ॥

अथवा य. ' सवत्सर जातः स्यात् ' दादगसु मागेषु पूर्णेषु जातः स्यात् । सोऽपि काममेवैनमग्निं चिन्वीत ।
कुन. शरीरान्तर्वर्त्तमानः ' प्राणो ' यतोऽन्यात्मकः । तमेतमग्निमनौ सवत्सरं जातो विमर्शति । रेतसा सह
प्राणवाहित्वेनैव विन्वीतानवर्त्तमानं । प्रमहान् प्राणस्य जागतेदस्य दर्शयति—अयेति । ' अथ ' खलु ' सिक्तं
रेतः प्राणोऽन्ववरोहति ' तदा ' तद्रेतः प्राणो विन्दते ' लभते । तस्मात् ' जानं जात ' रेतो विन्दत इति यत्
तस्मात्प्राणो जातवेदाः । उक्तार्थवेदिताऽपि सद्योभृतमपि त. चिन्वीतेत्याह—तस्मादप्येवमिति । एतस्यैवर्णस्य
वेदिता स्वयं यन्तिकिन् ' विवति ' वा अथ ' पाययति वा ' ' तदेवास्य यथा सर्वस्मिन् संचिते पक्ष-
पुच्छमिति ' ' शाण्डिलेऽग्नौ ' ' या आहुतयो हुताः ' एवमेवास्यैता आहुतयो हुता भवन्तीत्याह—यद्दु ह वा
एवं विदिति ॥ ६८ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माय्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये नवमकाण्डे

पञ्चमोऽध्याये प्रथमः ब्राह्मणम् ॥ (९-५-१) ॥

इन्द्र एतत्सप्तर्चमपश्यत् । (न्यू) न्यूनस्याप्त्याऽअतिरिक्तस्यानतिरिक्त्यै
 वृद्धस्य समृद्ध्याऽअथ ह वाऽईश्वरोऽग्निं चित्वा किञ्चिदौरितमापत्तोर्वि
 वा हलितोर्वृद्धा यदा ह वा एतच्छ्रयापर्णः सायकायनः शुभ्राद्यथ हैत-
 त्कर्मोपदधर्ष ॥ १ ॥

सैषा त्रयस्य समृद्धिः । (२) अग्नेः समृद्धिर्घोऽग्निं चिनुते तस्य
 समृद्धिर्घोऽग्निं चिनुति तस्य समृद्धिः ॥ २ ॥

(स्त) तद्यदेतेनोपतिष्ठते । यदेवास्यात्र विद्वान्वाऽविद्वान्वाऽति वा रच-
 यति नु वाऽभ्यापयति तुदेवास्यैतेन सर्व्वमाप्तं भवति यदस्य किं ज्ञानाप्तं

अथ सर्वचित्थन्तसाधारणोपस्थानम् ।

इन्द्र एतत्सप्तर्चमपश्यत्—न्यूनस्याप्त्यै, अतिरिक्तस्यानतिरिक्त्यै, वृद्धस्य समृद्ध्यै । अथ ह
 वा ईश्वरोऽग्निं चित्वा किञ्चिदौरितमापत्तोर्वि वा हलितोः यदा । यदा ह वा एतच्छ्रयापर्णः सायका-
 यनः शुभ्राव—अथ हैतत्कर्मोपदधर्ष ॥ १ ॥

सैषा त्रयस्य समृद्धिः । अग्नेः समृद्धिः (१) । योऽग्निं चिनुते तस्य समृद्धिः (२) । योऽग्निं
 चिनुति तस्य समृद्धिः (३) ॥ २ ॥

तद्यदेतेनोपतिष्ठते—यदेवास्यात्र विद्वान्वाऽविद्वान्—वा—अति वा रचयति, न वाऽभ्यापयति—

अथ “ येऽअग्नेवः पाचत्रन्वा । ” इत्यस्य मात्रस्थानन्तर “ वाक्त्रेःपाथ शक्ते ” इत्यादयः सप्त
 त्राः समानार्थन्ते तेषामिदानीं विनिर्घोमनिर्घातुमुपोद्घातमाह—इन्द्र एतदिति । ‘ एतत् ’ इति वक्ष्यमाण-
 यत्पर्यं । सप्त ऋचो यस्मिन् समुदाये स सप्तर्चः “ ऋक्सूरग्वृ पयामानये ” (पा. सू. १ । ४ । ७४)
 इति अकारः समासान्तः । ‘ एतत् ’ इति लिङ्गव्यत्ययः छान्दसः । ‘ इन्द्र एत सप्तर्चमपश्यत् ’ । किमर्थं
 सप्तर्चमिति तत्राह—न्यूनस्येति । ‘ न्यूनस्य ’ अहृतस्य कर्मणः प्राप्त्यै, आधिक्येन उतस्यानाधिक्याय,
 अन्यथा कृतस्य च यथाकरणाय सप्तर्चमपश्यत् इति ॥ १ ॥

१—अत्र पचन्त्याः सप्तर्चोपस्थानम् २ सप्तर्चोपस्थानम् । विष्णवत्सा चित्त्वोत्तमान्वयन्तम् । अभिस्तोः इन्द्रो सप्तर्चोऽर्चति ।
 एवं यथाविति । वा. श्रौ. सू. १८ । ११-१४ ।

२—चित्तिं पुरीषतीमुपतिष्ठते स्मर्त्तव्यायेति लक्ष्मिः । अत्राग्निंके दृष्टान्तोः । वा. श्रौ. सू. १० । ११५-११६ ।

३—योऽग्नेऽस्य ऋचान्त्य सायकमन्व वा इतिस्वामिन्व वा मेवत्सम् । अतो मूलमात्र अद्यात्तमेव मुद्रेत् । यत्त-
 द्वाप्य केचन महामन्त्रा अन्ते वन्दे तैर्दोषे वन्देत्तैर्वाप्यं सत्र मुद्रेत् सर्वेदिति तं प्रथ्यन्त ॥

सु उ उ तस्यामनुष्टुभ्युचि काम्रोऽत्रैव तमाप्नोत्यथोऽएतस्मादेवैतत्कुर्मणो
रुक्षाथँसि नाद्रा ऽअपहन्ति नो हैनमनुव्याहारिण स्तृण्वते तस्मादप्येवं-
वित्कामं परस्माऽअग्निं चिनुयादीश्वरो ह श्रेयान्भूवितोः ॥ ३ ॥

(वृत्) वृत्रंहत्याय श्रवसे । सहदानं पुरुहूत शियन्तमिति वृत्राग्नीभ्यां
पाप्मानं हत्वाऽपहतपाप्मान
पाप्मानं हत्वाऽपहतपाप्मेत-

त्कुर्मं कुरुते ॥ ४ ॥

द्वि न इन्द्र मृधो जहि । मृगो नु भीमः कुचरो गिरिष्ठा ऽडुति वैमृ-
धीभ्यां द्वितीयाभ्यामेतद्वे देवा मृधः पाप्मानं हत्वाऽपहतपाप्मान
ऽएतत्कुर्माकुर्वत तथैवैतद्यजमानो मृधः पाप्मानं हत्वाऽपहतपाप्मेत
त्कुर्मं कुरुते ॥ ५ ॥

वैश्वानरो नऽउत्तये । पृष्टो दिवि पृष्टोऽअग्निः पृथिव्यामिति वैश्वानरीभ्यां
तृतीयाभ्यामेतद्वे देवा वैश्वानरेण पाप्मानं दग्ध्वाऽपहतपाप्मान ऽएत-
त्कुर्माकुर्वत तथैवैतद्यजमानो वैश्वानरेण पाप्मानं दग्ध्वाऽपहतपाप्मेत-
त्कुर्मं कुरुते ॥ ६ ॥

तदेवास्पर्शतेन सर्वमानं भवति-यदस्य किं चानासम् । य उ तस्यामनुष्टुभ्युचि कामः-अत्रैव तमा-
प्नोति । अथो एतस्मादेवैतत्कुर्मणो रक्षांसि नाद्रा अपहन्ति । नो हैनमनुव्याहारिणः स्तृण्वते ।
तस्मादप्येवंवित् कामं परस्मा अग्निं चिनुयाद्-ईश्वरो ह श्रेयान्भूवितोः ॥ ३ ॥

(१) “ वृत्रंहत्याय श्रवसे, (२) सहदानं पुरुहूत शियन्तम् ”-(वा सं. १८
६८, ६९) इति वृत्राग्नीभ्यां प्रथमाभ्यामुपतिष्ठते । एतद्वे देवा वृत्रं पाप्मानं हत्वाऽपहतपाप्मान
एतत्कुर्माकुर्वत । तथैवैतद्यजमानो वृत्रं पाप्मानं हत्वाऽपहतपाप्मेतत्कुर्मं कुरुते ॥ ४ ॥

(३) “ द्वि न इन्द्र मृधो जहि, (४) मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ”-(वा.
सं. १८।७०, ७१) इति वैमृधीभ्यां द्वितीयाभ्याम् । एतद्वे देवा मृधः पाप्मानं हत्वाऽपहत-
पाप्मान एतत्कुर्माकुर्वत । तथैवैतद्यजमानो मृधः पाप्मानं हत्वाऽपहतपाप्मेतत्कुर्मं कुरुते ॥ ५ ॥

(६) “ वैश्वानरो न ऊत्तये, (६) पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्याम् ”-(वा.
सं. १८।७२, ७३) इति वैश्वानरीभ्यां तृतीयाभ्याम् । एतद्वे देवा वैश्वानरेण पाप्मानं दग्ध्वाऽपहत-
पाप्मान एतत्कुर्माकुर्वत । तथैवैतद्यजमानो वैश्वानरेण पाप्मानं दग्ध्वाऽपहतपाप्मेतत्कुर्मं कुरुते ॥ ६ ॥

(तेऽइया) अइयाम तं काममग्रे तवोतीति । (त्ये) एकया कामवत्यै-
तद्वै देवाः पट्टचेन पाप्मानमपहृत्यैकया कामवत्यैकयाऽन्ततः सुवर्वाङ्कामा-
नात्मन्नकुर्वन्ति तुर्यैवैतद्यजमानः पट्टचेन पाप्मानमपहृत्यैकया कामवत्यै-
कयाऽन्ततः सुवर्वाङ्कामानात्मन्कुरुते ॥ ७ ॥

सप्तर्चं भवति । सप्तचितिकोऽग्निः सप्तऽर्चवः सप्त दिशः सप्त देवलोकाः
सप्त स्तोमाः सप्त पृष्ठानि सप्त च्छन्दांसि सप्त ग्राम्याः पशवः सप्ताण्याः
सप्त शीर्षन्प्राणा यत्किञ्च सप्तविधमधिदेवतमध्यात्मं तदनेन सुवर्वामाप्नोति
ताऽअनुष्टुभमभिसंपद्यन्ते वाग्वाऽअनुष्टुब्जैवास्य तदाप्नोति यदस्य
किं चानाप्तम् ॥ ८ ॥

(म) अपृचैन्नोपतिष्ठेत्त्यु हेकऽआहुः । (व्वं) व्वयं तेऽअद्य ररिमा
हि काममिति द्वितीयया कामवत्या सप्त पूर्वास्तुदष्टावष्टाक्षरा गायत्री
गायत्रोऽग्निर्वावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा तावतैवास्य तदाप्नोति यदस्य किं
चानाप्तमुयोऽएव्युं समं देवते भजेतेऽइति न तथा कुर्वादेता वायु सप्ता-
ष्टावस्तुष्टुभां भवन्ति सु योऽपृचैं कामोऽत्रैव तमाप्नोति ॥ ९ ॥

(त्यै) ऐन्द्राग्नीभिरुपतिष्ठते । (तऽए) ऐन्द्राग्नोऽग्निर्वावानग्निर्वावत्यस्य
मात्रा तावतैवास्य तदाप्नोति यदस्य किं चानाप्तमिन्द्राग्नी वै सुवर्वा देवाः सर्व-

(७) “ अइयाम तं काममग्रे तवोती ”- (वा. सं. १८।७४) इति एकया काम-
वत्या । एतद्वै देवाः पट्टचेन पाप्मानमपहृत्यैकया कामवत्यैकयाऽन्ततः सुवर्वाङ्कामानात्मन्नकुरुते ।
यैवैतद्यजमानः पट्टचेन पाप्मानमपहृत्यैकया कामवत्यैकयाऽन्ततः सुवर्वाङ्कामानात्मन्कुरुते ॥ ७ ॥

सप्तर्चं भवति । सप्तचितिकोऽग्निः, सप्तऽर्चवः, सप्त दिशः, सप्त देवलोकाः, सप्त स्तोमाः, सप्त
पृष्ठानि, सप्त च्छन्दांसि, सप्त ग्राम्याः पशवः, सप्ताण्याः, सप्त शीर्षन्प्राणाः-परिकं च सप्तविध-
मधिदेवतमध्यात्मं-तदनेन सर्वमाप्नोति । ता अनुष्टुभमभि सम्पद्यन्ते । वाग्वा अनुष्टुप् । वाचैवास्य
तदाप्नोति-यदस्य किं चानाप्तम् ॥ ८ ॥

अपृचैन्नोपतिष्ठेत्त्यु हेक आहुः । “ व्वयं ते अद्य ररिमा हि कामम् ”- (वा. सं. १८।७५)
इति द्वितीयया कामवत्या । सप्त पूर्वाः । तदष्टौ । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रोऽग्निः । वावानग्नि-
वत्यस्य मात्रा तावतैवास्य तदाप्नोति यदस्य किं चानाप्तम् । अयो एवं समं देवते भजेते इति
न तथा कुर्वाद् ! एता वाव सप्ताष्टावस्तुष्टुभां भवन्ति । स योऽपृचैं कामः-अत्रैव तमाप्नोति ॥ ९ ॥

ऐन्द्राग्नीभिरुपतिष्ठते । ऐन्द्राग्नोऽग्निः । वावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा तावतैवास्य तदाप्नोति-यदस्य

देवत्योऽग्निर्वावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा तावतैवास्य तदामोति यदस्य किं
चानामम् ॥ १० ॥

(न्त) तद्धेके । कर्मणः कर्मण ऽपुर्वैतुं प्रतिपदं कुर्वतेऽपहृतपाप्मान
ऽएतत्कर्म करवामहाऽइति पुरीषवतीं चितिं कृत्वोपतिष्ठेत्सु हेकऽआहु-
स्तत्र हि सा सर्वा कृत्स्ना भवतीति स यथा कामयेत तथा कुर्यादिति
नु चयनस्याथातोऽचयनस्य ॥ ११ ॥

प्रथो ह वै समुद्राः । (५) अग्निर्भुजुषां महावतं सुाम्नां महदुक्थ-
मृचाथं स य एतानि परस्मै करोत्येतान्ह स समुद्राञ्छोपयते तान्छुष्य-
तोऽन्वस्य च्छन्दाथंसि शुष्यन्ति च्छन्दाथंस्यनु लोको लोकमन्वात्मा-
ऽऽत्मानमनु प्रजा पशवः स ह श्वः श्व एव प्रापीयान्भवति य एतानि
परस्मै कराति ॥ १२ ॥

(त्यु) अथ य एतान्यकृत्वा । परस्माऽअपि सर्वैरन्यैर्यज्ञकतुभिर्य-
जयेदेतेभ्यो देवास्य समुद्रेभ्यश्छन्दाथंसि पुनराप्यायन्ते च्छन्दाथंस्यनु
लोको लोकमन्वात्माऽऽत्मानमनु प्रजा पशवः स ह श्वः श्व एव श्रेयान्भवति
य एतानि परस्मै न करोत्येषु ह वाऽअस्य देवोऽमृत आत्मा स य

किं चानामम् । इन्द्राग्नी वै सर्वे देवाः । सर्वदेवत्योऽग्निः । यावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा तावतैवास्य
तदामोति यदस्य किं चानामम् ॥ १० ॥

तद्धेके-कर्मणः कर्मण एवैतौ प्रतिपदं कुर्वते । अपहृतपाप्मान एतत्कर्म करवामहा इति । । हे-
वतीं चितिं कृत्वोपतिष्ठेत्सु हेक आहुः । तत्र हि सा सर्वा कृत्स्ना भवतीति । स यथा कामयेत
तथा कुर्यात् । इति नु चयनस्य । अथातोऽचयनस्य ॥ ११ ॥

प्रथो ह वै समुद्राः-अग्निर्भुजुषाम्, महावतं साम्नाम्, महदुक्थमृचाम् । स य एतानि परस्मै
करोति-एतान् ह स समुद्राञ्छोपयते । तान्छुष्यतोऽन्वस्य च्छन्दांसि शुष्यन्ति । च्छन्दांस्यनु लोकोः ।
लोकमन्वात्मा । आत्मानमनु प्रजा पशवः । स ह श्वः श्व एव प्रापीयान्भवति-य एतानि परस्मै
करोति ॥ १२ ॥

अथ य एतान्यकृत्वा परस्मा अपि सर्वैरन्यैर्यज्ञकतुभिर्यजयेत्-एतेभ्यो देवास्य समुद्रेभ्यश्छ-
न्दांसि पुनराप्यायन्ते । च्छन्दांस्यनु लोकोः । लोकमन्वात्मा । आत्मानमनु प्रजा पशवः । स ह श्वः
श्व एव श्रेयान् भवति । य एतानि परस्मै न करोति । अर्थय ह वाऽअस्य देवोऽमृत आत्मा । स य